

NIEUWENHUIS'

WOORDENBOEK

VAN

KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN,

HERZIEN, OMGEWERKT EN VERMEERDERD

TOT VERSPREIDING VAN

KENNIS EN BEVORDERING DER BESCHAVING ONDER ALLE STANDEN,

DOOR

NEDERLANDSCHE GELEERDEN.

MET HOUTGRAVUREN

NEGENDE DEEL.

SCH—TOR.

TE LEYDEN, BIJ A. W. SYTHOFF.

1866.

WOORDENBOEK VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

Gerrit Nieuwenhuis

NIEUWENHUIS'

WOORDENBOEK

VAN

KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN,

HERZIEN, OMGEWERKT EN VERMEERDERD

TOT VERSPREIDING VAN

KENNIS EN BEVORDERING DER BESCHAVING ONDER ALLE STANDEN,

DOOR

NEDERLANDSCHE GELEERDEN.

MET HOUTGRAVUREN.

NEGENDE DEEL.

SCH—TOR.

TE LEYDEN, BIJ A. W. SYTHOFF.

1866.

WOORDENBOEK

VAN

KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

S.

(*Vervolg.*)

SCHLEGEL (August Wilhelm von) werd den 8sten September 1767 te Hannover geboren. Reeds als student te Göttingen gaf hij blijken van zijnen dichterlijken aanleg, gelijk in eene verhandeling „over de aardrijkskunde van Homerus" van zijne grondige kennis der oudheid. Na eenigen tijd als huisonderwijzer ten huize van den bankier Muilman te Amsterdam te hebben doorgebragt, begaf hij zich naar Jena, waar hij zich door zijnen medearbeid aan Schiller's *Horen* en de *Allgemeine Literaturzeitung* bekend maakte. Doch meer nog dan door zijne opstellen in die tijdschriften, verwierf hij zich naam door eene voortreffelijke overzetting van Shakespeare (Berlijn 1797—1810, 9 dln.), welker volgende uitgaven (Berlijn 1825, 1839, 1843, 12 dln.) door Tieck werden nagezien en aangevuld; een werk, dat op de Duitsche dichtkunde eenen verbazenden invloed uitoefende. Weinige jaren later leverde hij eene voortreffelijke vertaling van eenige stukken van Calderon in zijn *Spanisches Theater* (Berlijn 1803—1809, 2 dln.; herdr. ald. 1845), alsmede eene *Blumensträusze der Italienische, Spanische und Portugesische Poesie* (Berlijn 1804); terwijl hij met zijnen broeder Karl Wilhelm Friedrich von S. aan onderscheidene letterkundige tijdschriften arbeidde, en eerst te Jena, daarna te Berlijn voorlezingen hield over letterkundige en aesthetische onderwerpen.

In het jaar 1805 begaf zich v. S. met de vermaarde barones von Staël op reis naar onderscheidene landen; gedurende zijn verblijf te Weenen hield hij *Vorlesungen über dramatische Kunst und Literatur*, die uitgegeven (Heidelberg 1809—1811, 3 dln.; herdr. 1817) en in onderscheidene talen, ook in de onze (door van Kampen, Leyden 1810) overgezet zijn. Ook deed hij eenige reizen met den kroonprins van Zweden als diens secretaris, en ten jare 1818 aanvaardde hij het hoogleeraarambt te Bonn, waar hij zich niet alleen op de fraaije letteren toelegde, maar ook op het Oostersch, en een der eersten was, die het Sanskrit beoefende. Ten gevolge dier studiën gaf hij eene *Indische Bibliothek* uit (Bonn 1820—1826, 2 dln.); hij rigtte te Bonn eene drukkerij voor Indische talen op, waar hij de *Bhagavad gita*, eene episode uit het groote heldendicht *Mahabharata*, met Latijnsche vertaling liet drukken, alsmede het begin eener uitgave van het heldendicht *Ramajana*. Na het doen eener wetenschappelijke reis naar Engeland hield hij, ten jare 1827, te Berlijn *Vorlesungen über Theorie und Geschichte der bildenden Künste* (Berlijn 1827), welker uitgave gevolgd werd door die van *Kritischen Schriften* (Berlijn 1828) en van *Réflexions sur l'étude des langues asiatiques* (Berlijn 1832). Als uitmuntend dichter — reeds in 1800 gaf hij eenen bundel *Gedichte* in het licht — smaakvol kunstkenner en grondig geleerde vermaard, overleed v. S. te Bonn, den 12den Mei 1845. Na zijnen dood heeft Böcking eene zeer zorgvuldig bearbeide uitgave van 's mans *Sämmtliche Werke* in het licht gegeven (Leipzig 1845—1846, 10 dln.), alsmede zijne *Oeuvres, écrites en Français* (ald. 1846, 3 dln.).

SCHLEGEL (Karl Wilhelm Friedrich von), broeder van den voorgaande, werd den 10den Maart 1772 te Hannover geboren. Met veel ijver legde hij zich, eerst te Göttingen, daarna te Leipzig op de philologie toe, en schreef op zijn vijfentwintigste jaar het werk *Griechen und Römer* (Hamburg 1797), dat zelfs de goedkeuring van den grooten Heyne wegdroeg. Het volgende jaar begon hij de uitgave eener *Geschichte der Poesie der Griechen und Römer* (Hamburg 1798), die echter onvoltooid bleef. Minder zorgde hij voor zijnen roem door den morsigen roman *Lucinde* (Berlijn 1799, 1ste deel), dien hij verstandig genoeg was, onvoltooid te laten. In het jaar 1800 vestigde hij zich als privaat-docent te Jena, waar hij onder groote toejuiching wijsgeerige voorlezingen hield, die hij later te Parijs herhaalde. Inmiddels had hij zich ook als dichter bekend gemaakt, terwijl hij, even als zijn broeder, zich mede op de Indische letterkunde toelegde, waarvan het geschrift: *Über die Sprache und Weisheit der Indier* (Heidelberg 1808), in weerwil van vele leemten, blijken draagt. Ook vestigde hij zijne aandacht op de oud-Fransche letterkunde en geschiedenis, waarvan eene *Sammlung romantischer Dichtungen des Mittelalters* (Parijs 1804, 2 dln.) en ophelderingen tot de geschiedenis van Jeanne d'Arc (Berlijn 1802) uitvloeisels zijn. Grooten invloed ook op zijne letterkundige loopbaan had zijn stap, om ten jare 1809, met zijne echtgenoote te Keulen, tot de R. Catholieke kerk over te gaan. Hij begaf zich naar Weenen, waar hij voorlezingen *Über die neuere Geschichte* (Weenen 1811) hield en uitgaf, en eene *Geschichte* schreef *der alten und neuen Literatur* (Weenen 1815, 2 dln.). Ook won hij er het vertrouwen van Metternich, en vervulde onderscheidene staatsbetrekkingen. Later hield hij aldaar en te Dresden voorlezingen, die onder de titele: *Philosophie des Lebens* (Weenen 1828); *Philosophie der Geschichte* (Weenen 1829, 2 dln.) en *Philosophische Vorlesungen, insbesondere über die Philosophie der Sprache und des Worts* (Weenen 1830), zijn uitgegeven. Men wil, dat in sommige zijner werken zijne talentvolle vrouw, eene geborene jodin, dochter van den vermaarden Mozes Mendelssohn, de hand een gehad hebben, met name in de boven vermelde *Sammlung*. In het jaar 1822 begon hij de uitgave te bezorgen zijner *Sämmtliche Werke*, van welke later een betere uitgave te Weenen (1846, 14 dln.), is verschenen. v. S. overleed den 12den Januarij 1829 te Dresden, waar hij zich bevond tot het houden der boven vermelde wijsgeerige voorlezingen. Het ligt in den aard der zaak, dat het in 1809 door hem aangenomen kerkgeloof grooten invloed uitgeoefend heeft op zijne geheele rig-

ting en bij gevolg ook op zijne schriften, aan welke men met dat al eene groote mate van kennis en scherpzinnigheid niet kan ontzeggen, hoewel duidelijkheid de hoofdeigenschap niet is.

SCHLEIERMACHER (Friedrich Ernst Daniel). Naauwelijks iemand heeft in onze eeuw eenen zoo wijdstrekkenden invloed op den loop der godgeleerde wetenschap, ook bij hen, die grootelijks van hem verschilden, uitgeoefend als deze veelzijdig ontwikkelde geleerde, die den 21sten November 1768 te Breslau geboren werd. Na te Halle gestudeerd, op onderscheidene plaatsen het predikambt vervuld en zich door verschillenden letterkundigen arbeid gunstig bekend gemaakt te hebben, ook als prediker door zijne eerste verzameling *Predigten*, later door vele gevolgd, werd hij ten jare 1804 hoogleeraar der godgeleerdheid en academieprediker te Halle, van waar hij in 1810 als prediker naar Berlijn vertrok, en in het volgende jaar bij de oprigting der hoogeschool den godgeleerden leerstoel erlangde. Hij bleef dien bekleeden tot aan zijnen dood, den 12den Februarij 1834. Diep ingedrongen in den geest van Plato, van wiens schriften hij eene uitmuntende Duitsche vertaling leverde (Berlijn 1804—1810, 5 dln.; later herdr. en met een 6de deel vermeerderd, 1828), kwam hij tot eene wijsgeerige, vrije beschouwing van het Christendom, die hij reeds in 1821 ontwikkelde in de eerste uitgave zijner voorstelling der Christelijke geloofsleer: *Der christliche Glaube nach den Grundsätzen der evangelische Kirche* enz. (Berlijn 1821, 2 dln.; herdr. ald. 1830); aan dit werk ontbreekt echter die helderheid van voorstelling en bepaaldheid van denkbeelden, welke men van een' zoo wijsgeerig denkenden godgeleerde verwachten mogt. Maar misschien heeft juist dit gemaakt, dat de rigting meer dan de eigenlijke dogmatiek van S. eenen zoo grooten invloed heeft uitgeoefend. Trouwens die invloed was, gelijk reeds gezegd is, zeer uitgebreid op genoegzaam alle takken der godgeleerde wetenschap en, ofschoon onze eeuw voorzeker grooter dogmatici, practici enz. moge voortgebragt hebben, is er naauwelijks iemand, in wien zich zoo veel vereenigde als in hem; S. werd hierdoor de ijsbreker voor eene rigting, welke nog steeds op de door hem gelegde grondslagen voortbouwt. Zijne talrijke schriften zijn, onder de hoofdafdeelingen: *zur Theologie*, *Predigten* en *zur Philosophie*, te Berlijn in 1835 op nieuw uitgegeven, waarop Zabel nog een' *Nachlass* gaf (Berlijn 1835, 2 dln.). Van zijne *Brieven* heeft de Pred. Feith onlangs eene Ned. vertaling bezorgd; terwijl een zeer belangrijk, ofschoons tevens zeer eenzijdig stuk over hem, van de hand van H. Lang, wordt aangetroffen in Maronier's, *Bibliotheek van moderne theologie* D. II., bls. 127—258.

Zie ook over S.: E. Meijer, *F. Schleiermacher, Een beeld van zijn leven en eene bloemlezing uit zijne werken* (Rotterdam 1863).

SCHLEIZ. De hoofdstad van het vroegere vorstendom Reuss-S. (zie *Reuss*), en, na de vereeniging der vorstendommen Reuss van de jongere linie tot een staat, in grootte de tweede stad en de tweede residentie van het land. De stad wordt omgeven door eene vruchtbare vlakte; zij is gelegen aan het riviertje Wiesenthal, aan den voet eener bergstreek, op wier hoogste punt het slot van den vorst staat. S. telt meer dan 6000 inwoners, die hun bestaan vinden in eenen belangrijken handel in ijzer, in de bierbrouwerij, den landbouw, de wol- en katoenweverij, de koekebakkerij en de vervaardiging van kousen. Op den 3den Julij 1837 werd S., zoowel de stad als de voorstad, door eenen geduchten brand geteisterd; zelfs het op eene hoogte gelegen vorstelijke paleis werd door de vlammen aangetast, en verschillende groote gebouwen alsmede 240 gewone huizen werden daarbij in de asch gelegd. Sedert werd het bijna geheel nieuw opgebouwd, en heeft met zijne meestal regte straten en nette huizen een veel fraaijer aanzien dan vroeger. Behalve het bovengenoemde slot, zijn onder de gebouwen van S. twee kerken (de zoogenaamde Bergkerk en die van St. Georg) opmerkenswaardig. Het bezit een seminarium, een lyceum, met eene bibliotheek, een wees- en zieken-huis enz.; het is de zetel van eene regtbank en een geregtshof, van verschillende administratie des lands enz.

S. werd reeds in de VIIde eeuw door de Sorben (een' stam der slaven) gesticht en heette toen Slowitz; in 1359 verkreeg het stedelijke regten. Men onderscheidt er de oude, de nieuwe en de Henriksstad, welk laatste gedeelte van S. eerst in 1705 gebouwd werd.

S. is bekend door den slag, in zijne nabijheid, op den 9den October 1806, tusschen de Franschen en Pruissen geleverd.

SCHLEY (Jacob van der), teekenaar en graveur, in 1715 te Amsterdam geboren, was een der beste leerlingen van B. Picart, en een gelukkig navolger zijner manier. Vele van S.'s prenten gaan dan ook voor het werk van Picart door, wiens onvoltooide platen hij na den dood des meesters afwerkte. Hij graveerde vele titels, vignetten, enz. voor den boekhandel, en overleed te Amsterdam in 1779.

SCHLEY (Philippus van der), in 1724 te Amsterdam geboren, broeder van bovengenoemde, werd door dezen in de kunst onderwezen, en was hem vervolgens behulpzaam. Later werd hij makelaar in kunstwerken; de door hem vervaardigde catalogi verraden eene uitgebreide kunstkennis. Tot in hoogen ouderdom bleef hij de teekenkunst beoefenen, en overleed te Amsterdam, den 29sten October 1817.

SCHLICHTEGROLL (Adolf Heinrich Friedrich), vooral bekend als penningkundige, werd den 8sten December 1765 te Waltershausen in het hertogdom Gotha geboren. Hij studeerde eerst in de regten te Jena, vervolgens in de godgeleerdheid en wijsbegeerte. Doch toen hij in het jaar 1801 tot bibliothecaris en opziener van het penningkabinet te Gotha was aangesteld, legde hij zich vooral op de numismatiek toe en gaf over deze wetenschap *Annalen* uit (Gotha 1804), waarvan echter slechts twee deelen het licht hebben gezien. Ook gaf hij eene *Dactyliotheca Stoschiana* (Neurenberg 1805, 2 dln.). Vóór het beginnen van den veldslag bij Jena had hij het geluk, het hem toevertrouwde muntkabinet, benevens de kostbaarste kleinodiën van het Gothasche hof, te Altona in veiligheid te brengen. Toen hij later alles weder in orde had teruggebragt, werd hij aangesteld tot secretaris der Koninklijke Academie te Munchen, waarbij later de betrekking van bibliothecaris der koninklijke boekerij aldaar gevoegd werd. Door het uitgeven van het *Turnierbuch des Herzogs Wilhelm IV von Baiern* (Munchen 1818—1821, 4 stukken) deed hij zich ook als bekwaam taal- en oudheidkundige kennen. Zijn hoofdwerk is echter de *Nekrolog der Deutschen* (Gotha 1791—1806, 28 dln.), een der voornaamste werken van dien aard. Hij overleed te Munchen den 4den December 1822.

Zie voorts: von Weiller, *Schlichtegroll's Leben und Wirken* (Munchen 1823).

SCHLIK (Frans Heinrich graaf von) tot Bassano en Weisskirchen, werd den 23sten Mei 1789 uit een oud en rijk Boheemsch geslacht geboren, dat vele verdienstelijke krijgs- en staatslieden aan Oostenrijk geleverd heeft. Zijn vader was een' geruimen tijd Oostenrijksch gezant, eerst aan het Deensche hof, daarna te Mentz. Hij bestemde zijnen zoon voor de diplomatieke loopbaan; deze evenwel had meer lust in den krijgsmansstand, doch volgde uit gehoorzaamheid de keuze zijns vaders. Eerst na diens dood in December 1806 kreeg zijne neiging voor den militairen stand weder de overhand en dit had ten gevolge, dat hij weldra als 1ste luitenant en chef van drie, op zijne landgoederen opgerigte landweer-compagniën bij het leger kwam. Toen de oorlog in 1809 uitbrak, ging hij als 2de luitenant bij het kurassier-regiment van den hertog Albrecht van Saksen over. De luitenant-veldmaarschalk graaf von Bubna kreeg behagen in den jongen man, en koos hem tot adjudant, in welke betrekking hij bij Passau, Asperen en Wagram streed. Gedurende dien tijd was hij 1ste luitenant geworden, en werd na den vrede van Presburg ritmeester bij het regiment Radetzky-huzaren; terwijl hij kort daarop bij het regiment Schwarzenberg-uhlanen werd overgeplaatst. Toen de oorlog van 1812 uitbrak, waarbij Oostenrijk met Frankrijk verbonden was, verliet hij uit haat tegen de Franschen de dienst en leefde op zijne landgoederen. In den veldtogt van 1813 vinden wij hem weder als ritmeester bij het regiment chevaux-legers van Klenau, en ordonnans-officier van keizer Frans den Isten. Als zoodanig nam hij deel aan de veldslagen van Dresden, Kulm en Leipzig, in welken laatsten slag hij zich tweemaal aan het hoofd der Russische dragonders op de Franschen wierp, waarvoor hij met de Russische Wladimir-orde beloond werd, maar tevens eene gevaarlijke wonde aan het hoofd kreeg, die hem het regter-oog kostte en zeven maanden lang aan het ziekbed kluisterde. Na zijne herstelling werd hij als koerier naar het leger gezonden, en vond dit reeds te Parijs. Tot majoor bevorderd, werd hij aan keizer Alexander den Isten van Rusland toegevoegd.

Jong, schoon, rijk, vol levenslust en zeer gezien bij het vrouwelijke geslacht, genoot S. ruimschoots al het genot, dat die woelige tijden aanboden. Napoleon's terugkeer van Elba maakte echter eensklaps een einde aan die feesten, en bragt ook S. weder in het veld; zijne werkzaamheid bepaalde zich echter tot eenen veertiendaagschen strooptogt in het zuiden van Frankrijk. Achtervolgens werd hij nu in 1823 luitenant-colonel, in 1830 colonel, in 1835 generaal-majoor en in 1844 luitenant-veldmaarschalk. Het jaar 1848 bragt S. uit het eentoonige garnizoensleven weder op het oorlogstooneel. Eerst tot gouverneur van Krakau benoemd, kreeg hij spoedig het bevel over een legercorps, dat van Gallicië over Dukla in Hongarije moest dringen en den opstand helpen bestrijden. Met dit zwakke corps, uit 8000 man bestaande, maakte hij den beroemden winterveldtogt, die steeds met vollen luister in de geschiedenis zal prijken. De voornaamste overwinning, welke hij daar op den zeer overmagtigen vijand onder Messaros behaalde, was die bij Kaschau, den 4den Januarij 1849, waar hij zijne zwakke artillerie met 10 op den vijand veroverde stukken vermeerderde. Hij werd voor deze daad met de orde van Maria Theresia beloond. In plaats van Messaros werd nu Klapka met een versterkt Hongaarsch corps tegenover hem gesteld; maar ook de magt van S. werd aanzienlijk vermeerderd en kreeg nu den naam van het derde legercorps. De kern der Hongaarsche magt onder Georgey verhinderde hem de Theiss te bereiken, terwijl hij zich met moeite bij Kaschau kon staande houden, daar Georgey en Klapka hem in het front en in den rug met 33,000 man bedreigden, waartegen hij slechts 13,000 man kon stellen. Door een' stouten flankmarsch onttrok hij zich aan dit gevaar en vereenigde zich den 27sten Februarij met het hoofdleger, waar hij juist tijdig genoeg kwam, om den slag bij Kapolna ten voordeele der Oostenrijkers te beslissen. Den 2den April werd hij bij Hatvan teruggedrongen en den 6den kon hij zich, met Jallachick vereenigd, slechts met moeite staande houden, om zich den volgenden dag met Windischgrätz te vereenigen. Nadat de laatstgenoemde door Welden en deze weder door Haynau vervangen was, kreeg S. het bevel over het eerste legercorps. De volgende zomerveldtogt was voordeeliger voor de Oostenrijkers dan de winterveldtogt. S. nam deel aan de meeste gevechten en droeg steeds tot den goeden uitslag bij. In den slag bij Raab (28 Junij) bestormde zijn corps de wallen dezer stad; ook aan de slagen bij Acs en Komorn had het een zeer roemrijk aandeel; het werd bij laatstgenoemde plaats achtergelaten, doch moest daarna Haynau's linkervleugel dekken. Terwijl Haynau den 5den Augustus den vijand bij Szegedin sloeg en over de Theiss ging, trok S. er den 6den bij Alpas over en rukte, steeds op gelijke hoogte met Haynau blijvende, langs de Maros op de vesting Arad aan. Gedurende den slag bij Temeswar (9 Augustus) dekte S. Haynau tegen Georgey. Den 10den, 11den en 12den verhinderde hij hier, door het gevecht bij Dreispitz, Georgey's uitval uit Arad en noodzaakte hem noordwaarts te trekken, hetgeen den volgenden dag zijne gevangenneming door de Russen en het einde van den oorlog ten gevolge had. Voor zijne groote verdiensten werd hij tot generaal der cavallerie en grootkruis der orde van de ijzeren kroon bevorderd en in 1850 tot commandeur der Maria-Theresia-orde. In het jaar 1854 werd hij bevelhebber van het vierde leger, en hield als zoodanig zijn hoofdkwartier te Lemberg. Eerst in 1859 verliet hij Gallicië en kwam in Mei te Triest. In de eerste helft van Junij moest hij naar Italië oprukken, waar hij in plaats van Ginlay het bevel over het tweede leger kreeg. In den slag bij Solferino (24 Junij) maakte hij den regtervleugel der Oostenrijksche stelling uit, welke hij tot 2 uren met de grootste standvastigheid verdedigde en eerst vrijwillig verliet, toen de linkervleugel en het centrum teruggetrokken waren. Na afloop van den ongelukkigen veldtogt werd S. ter dispositie gesteld; doch de omstandigheden hadden op zijn gemoed gewerkt, en den 17den Maart 1862 rukte de dood hem eensklaps weg. Oostenrijk verloor in hem een zijner kundigste bevelhebbers, die door zijne talenten uitblonk, en door zijne edele hoedanigheden de achting en toegenegenheid bezat van allen, die hem kenden. L.

SCHLOSSER (Friedrich Christoph) werd den 17den November 1776 te Jever in het tegenwoordige groothertogdom Oldenburg geboren, en was de jongste van twaalf kinderen. Zijn vader, dien hij op zesjarigen leeftijd verloor, was een regtsgeleerde, die weinig orde op zijne zaken had en tot armoede vervallen was. De herinneringen, die S. uit zijne kindsehheid bijbleven, waren dien ten gevolge alles behalve aangenaam, daar er tusschen zijn' ligtzinnigen vader en zijne weinig beschaafde moeder niet zelden hevige tooneelen voorvielen. Men heeft het S. ten kwade geduid, dat hij later, bij het beschrijven van zijne eigene jeugd, wel wat veel daarvan heeft aan het licht gebragt. Een langdurig verblijf ten huize eener kinderlooze tante, op een eenzaam dorp, boezemde hem reeds vroegtijdig liefde tot afzondering en voor natuurschoon in.

Ten huize zijner tante ontving hij het eerste onderrigt en keerde tot voortzetting daarvan terug naar Jever, toen eene bezitting van den vorst van Anhalt-Zerbst, die er de soldaten verzamelde, welke bestemd waren, om als huurtroepen in den vreemde dienst te doen. Het soldatenleven maakte een' levendigen indruk op S., en sommige niet onbeschaafde militairen, welke behagen in den knaap schepten, voorzagen hem van lectuur, die wel niet altijd evenzeer berekend was voor zijn' leeftijd, doch in vele opzigten den grond legde tot die veelzijdige kennis, waarop S. zich later mogt beroemen. Bij den dood zijner moeder liet deze hem nog zoo veel na, dat hij zijne studiën kon voltooijen. Tot dat einde begaf hij zich in 1794 naar Göttingen, waar hij zich door een helder oordeel en naauwgezette studie onderscheidde. Behalve op de theologie, waaraan hij zich meer bijzonder wenschte te wijden, legde hij zich op de nieuwere talen, de geschiedenis, aardrijkskunde, wijsbegeerte en wiskunde toe, welke laatste hij steeds zeer hoog schatte.

Na het verlaten der hoogeschool was hij van 1797 tot 1800 huisonderwijzer, eerst bij den graaf Bentinck-Rhoon te Varel, daarna bij een' koopman in den omtrek van Altona. In den omgang met de voorname uitgeweken Nederlanders, die hij te Varel ontmoette, maakte de weinig beschaafde opvoeder, blijkens zijne eigene woorden, eene vrij droevige figuur, en deed tevens een' afkeer voor de vormen der groote wereld op, welke zoo dikwijls moesten strekken tot een' dekmantel voor ligtzinnigheid en oppervlakkigheid. Tijdens zijn oponthoud te Altona, waar hij in een' vroolijken kring geraakt was, die voor hem weinig aanlokkelijks had, knoopte hij kennis aan te Hamburg, en had hij gelegenheid het leven van verschillende zijden te leeren kennen. Tot afwisseling van andere studiën, las hij te dier tijde Pascal, Malebranche, d'Alembert, Diderot, Voltaire, Helvetius en andere Fransche schrijvers.

In 1800 werd hem de opvoeding van twee kinderen eens rijken koopmans te Frankfort aan den Main opgedragen, waaraan hij zich gedurende een tijdvak van zeven jaren met grooten ijver wijdde. Hij beoefende met zijne leerlingen vooral de geschiedenis uit de meest onpartijdige bronnen, en had tevens gelegenheid, in den omgang met Fransche krijgs- en Duitsche staatslieden, de gebeurtenissen van den dag te bespreken. Toen zijn verblijf te Frankfort ten einde liep, gaf S. zijne eerste werken uit: *Abälard und Dulcin* (1807) en *Leben des Theodor de Beza und des Peter Martyr Vermili* (1809), welke beide gunstig ontvangen en beoordeeld werden, zoodat zij hem reeds zekeren naam in de letterkunde van dien tijd verwierven.

Reeds in 1808 was hij beroepen tot leeraar aan het gymnasium te Jever, dat sedert den vrede van Tilsit tot het koningrijk Holland behoorde. Hij gevoelde er zich echter weinig meer te huis, leefde veelal afgezonderd, en vertrok in het begin van 1810 weder naar Frankfort. Op reis derwaarts vertoefde hij eenigen tijd te Giessen, om er te promoveren. Te Frankfort aangekomen, zette hij zich aan den arbeid, met een' ijver en eene volharding, welke slechts een gestel, sterk als het zijne, kon gedoogen. Het privaat-onderwijs, dat hij gaf, het onderwijs in de geschiedenis aan de hoogste classen van het gymnasium, dat hem opgedragen was, de zamenstelling van verscheidene stukken voor letterkundige tijdschriften, beletten hem niet, werken in gereedheid te brengen, die van zijne grondige beoefening der geschiedenis getuigden. In 1812 verscheen er een, getiteld: *Geschichte der bilderstürmenden Kaiser des oströmischen Reichs.*

De omgang met eenige beschaafde vrouwen, dien hij gedurende zijn tweede verblijf te Frankfort had, bleef niet zonder heilzamen invloed op zijne wijze van denken. Hij begon het leven, volgens zijn eigen zeggen, ook van eene andere zijde te beschouwen, hield op, aan het waarachtig menschelijke te twijfe-

len, toen hij den adel der menschelijke ziel, dien hij meende dat slechts in het rijk der verbeelding bestond, in den dagelijkschen omgang leerde kennen. De drie vrouwen, aan welke hij in 1819 een werk opdroeg, onder den titel van *Vincent von Beauvais' Hand- und Lehrbuch für königliche Prinzen und ihre Lehrer*, hebben ongetwijfeld tot dien kring behoord. Zijn bovengenoemd werk over het Oost-Romeinsche rijk had op hem de aandacht gevestigd van Dalberg, den toenmaligen groothertog van Frankfort; deze benoemde S. aan het nieuw opgerigte lyceum te Frankfort tot leeraar in de geschiedenis. De inrigting ging met het groothertogdom te niet; doch zijne betrekking had S. aanleiding gegeven tot een geschrift, waarin de geschiedenis der wereld geregeld behandeld werd. Het eerste deel bevatte de geschiedenis der Oude staten tot aan den ondergang van het Westersch-Romeinsche rijk. Toen er tien jaren later een tweede druk noodig was, maakte de schrijver van die gelegenheid gebruik, om het uit te breiden tot eene *Universalhistorische Übersicht der Geschichte der Alten Welt und ihrer Cultur*, welk werk van 1826 tot 1834 uitkwam. De schrijver, die na den ondergang van het lyceum aan het gymnasium verbonden gebleven, en tevens tot stedelijk bibliothecaris benoemd was, gaf het tweede deel van de geschiedenis der wereld uit, en trok in steeds grootere mate de aandacht tot zich. In 1817 werd hij tot hoogleeraar te Heidelberg benoemd, en bleef sedert een der sieraden van de aldaar gevestigde universiteit. Hij leefde er een tiental jaren ongehuwd en wijdde zich geheel aan zijne studenten. Hij hield niet alleen druk bezochte voorlezingen over geschiedenis, maar ontving vele jongelieden bij zich aan huis, en las met hen ook werken van anderen aard, waaronder vooral de *Divina Commedia* van Dante.

Zijn omgang was aangenamer dan velen uit zijn voorkomen en zijne geschriften zouden vermoed hebben, en hij was voor ieder toegankelijk. Zijne leefwijze was zeer eenvondig. Hij rookte niet, dronk geen' wijn of sterken drank, en vermeed zelfs de kringen, waarin dit geschiedde. Zijn studeervertrek was uiterst zindelijk en ordelijk; eene keur van uitgezochte werken, net en op dezelfde wijze gebonden, bedekte de wanden. Later stonden er in het midden des vertreks eene schrijftafel en een borstbeeld van Dante, welke de groothertogin Stephania hem vereerd had. S. had een deftig voorkomen en was eenigzins onderwetsch gekleed.

In 1823 voltooide hij zijne geschiedenis der wereld tot aan het einde der kruistogten, en gaf een werk over de geschiedenis der XVIII[de] eeuw in 2 deelen uit, dat hij aan Guizot en van Praet opdroeg, die hem, toen hij op zijne wetenschappelijke reis te Parijs vertoefde, in menig opzigt van dienst waren geweest. In zijne huiselijke omstandigheden kwam eene groote verandering door zijn huwelijk met Louise Hoffmann uit Bendorf bij Coblenz, eene zachtaardige vrouw, die op het heftige karakter haars echtgenoots een' zeer heilzamen invloed had. Dit huwelijk werd niet met kinderen gezegend.

Van 1830 tot 1835 werd onder medewerking van S. het *Archiv für Geschichte und Literatur* uitgegeven, waarin van zijne hand verscheidene belangrijke stukken voorkomen, onder welke die over Mevrouw von Staël en Madame Roland, over de beschaving in Frankrijk gedurende de XVIII[de] eeuw, over de *Divina Commedia* van Dante, over Napoleon, enz. Inmiddels moest de geschiedenis der XVIII[de] eeuw herdrukt worden. Hij besloot aan dat werk, even als aan de oude geschiedenis meer uitbreiding te geven, en bragt voor dit doel in 1834 den zomer met zijne vrouw te Parijs door. Weldra verscheen het 1[ste] deel der geschiedenis van de XVIII[de] en XIX[de] eeuw, dat twee jaren later door een tweede gevolgd werd. Tusschen 1839 en 1841 gaf hij het 4[de] deel van de geschiedenis der wereld uit, waarin de XIV[de] eeuw behandeld is. De volgende deelen van de geschiedenis der XVIII[de] en XIX[de] eeuw zagen van 1842 tot 1848 het licht, en het geheele werk in 8 deelen beleefde van 1853 tot 1860 den vierden druk. Van 1842 tot 1857 was intusschen *Die Weltgeschichte für das deutsche Volk* in 19 deelen uitgekomen, welke Dr. Kriegk te Frankfort uit de werken van S. geput had, en waaraan S. zelf de ontbrekende gedeelten, zijnde de XV[de], XVI[de] en XVII[de] eeuw, toegevoegd had. S. overleed den 32sten September 1861.

Zie voor nadere bijzonderheden omtrent het leven en de werken van S.: Dr. Georg Weber in *Unsere Zeit* (Leipzig 1862, D. VI bl. 314 en volg.).

SCHLÜTER (Andreas), een bekwaam Duitsch bouwmeester en beeldhouwer, die echter in een tijdperk van verval der kunst zich vormde en werkzaam was. Ofschoon hij den invloed van dat tijdperk niet ontgaan kon, vertoonen zich in zijn werk toch karakter, ernst en grootheid, zoodat het, in vergelijking met de karakterlooze voortbrengselen zijner tijdgenooten, degelijk en streng mag heeten. Hij was in de bouwkunde een voorstander van den Italiaanschen stijl, en steeds op een schilderachtig effect bedacht, zonder daarom de juistheid der détails of het karakter van het geheel uit het oog te verliezen. Als beeldhouwer bezit hij de meeste verdienste. De paleizen te Potsdam en te Berlijn zijn rijk aan decoratief beeldhouwwerk, dat door hem of onder zijne leiding werd vervaardigd. Kugler ziet daarin den invloed van de Nederlandsche school, en Quellinus dien van Bernini en de Fransche meesters.

S. werd in 1662 of 1663 te Hamburg geboren, en door D. Sapovius te Dantzig in de kunst onderwezen. In 1691 begaf hij zich naar Warschau, waar hij voor den koning eenige beeldhouwwerken vervaardigde; in 1694 werd hij als hofbeeldhouwer naar Berlijn beroepen. Later werd hij tot directeur over den bouw der paleizen aangesteld. Als zoodanig bouwde hij het grootste gedeelte van het koninklijke paleis te Berlijn, een gedeelte van het paleis te Charlottenburg en de orangerie aldaar; voorts eenige gebouwen te Berlijn en elders. Men kent bovendien een aantal ontwerpen en plannen van zijne hand, o. a. het plan en model voor den munttoren, dien de koning hooger wilde doen optrekken. S. maakte het bezwaar, dat de fundamenten den grooteren last niet zouden kunnen dragen; maar de koning volhardde bij zijn voornemen; het gevolg hiervan was, dat de toren, naauwelijks voltooid, in 1706 in allerijl weder afgebroken moest worden. Ten slotte kreeg S. nu de schuld, en zijne benijders wisten te beletten, dat hij verder als bouwmeester werkzaam was.

Als beeldhouwer bragt hij intusschen nog een aantal opmerkelijke werken voort. Daartoe behoort het bronzen standbeeld van Frederik Wilhelm den I[sten], in Romeinsch costuum, op de slotbrug te Berlijn, in 1703 ingewijd. Ook vervaardigde hij nog een standbeeld te voet van denzelfden vorst. Het aantal standbeelden, door S. gemodeleerd, bedraagt meer dan 80, waarvan velen alleen tot versiering der koninklijke paleizen dienden. Het gedenkteeken van koningin Sophia Charlotte, in den dom te Berlijn; de marmeren predikstoel in de Maria-kerk; het beeldhouwwerk van verschillenden aard in het tuighuis en een groot gedeelte van het beeldhouwwerk in de paleizen van Charlottenburg, Sans-Souci en elders, zijn mede het werk van S.

S. oefende, als alle groote talenten, een' merkbaren invloed uit op de voortbrengselen der kunstindustrie in zijne nabijheid. Hij maakte eene menigte teekeningen voor tapijtwerkers, decoratie-schilders, goudsmeden, meubelmakers enz. Zijn sterfjaar is niet met juistheid bekend; vermoedelijk is hij in 1713 of 1714 overleden. Verscheidenen van zijne werken zijn door de gravure bekend. Paul Decker graveerde naar zijn werk 6 platen, het paleis te Berlijn voorstellende; ook het monument van koningin Sophia Charlotte, het standbeeld van Frederik Wilhelm den I[sten], en anderen van zijne werken zijn gegraveerd.

SCHMAUSZ (Johann Jakob), hoogleeraar in het Duitsche staatsregt, werd den 10[den] Maart 1690 te Landau in den Elzas geboren, en bekleedde verschillende wetenschappelijke betrekkingen aan de hoogescholen van Halle en Göttingen. Hij gaf verschillende werken uit over het staatsregt, vooral van den nieuweren tijd, en opende daaromtrent geheel nieuwe gezigtspunten; onder deze werken munten uit: *Einleitung zu der Staatswissenschaft* (Leipzig 1742) en vooral het in 1753 te Göttingen uitgegevene *Neues System des Rechts der Natur*. S. stierf in 1757 te Göttingen.

SCHMETTAU (Samuel, graaf von), Pruissisch generaal-veldmaarschalk en grootmeester der artillerie, werd in 1684 te Berlijn, waar zijn vader geheimraad was, geboren. Reeds in jeugdigen leeftijd was S., die voortreffelijke geestvermogens bezat en eene uitmuntende opvoeding ontving, op eenen hoogen trap van wetenschappelijke vorming. In 1700 nam hij als kadet dienst bij een Deensch regiment kurassiers, dat door zijnen oom gecommandeerd werd, en maakte den veldtogt in de Nederlanden mede,

waar hij, onder den beroemden Coehoorn, als volontair-ingenieur het beleg van Bonn bijwoonde. In 1703 was hij luitenant bij het Ausbachsche regiment dragonders van den generaal S., in Nederlandsche dienst; voor zijne dapperheid in den slag van Hochstädt werd hij tot kapitein benoemd. Kort daarna woonde hij weder als volontair-ingenieur de belegeringen van Ostende, Meenen, Oudenaarde en, na de inname van Rijssel, die van Gent, Brugge en Doornik bij. S. was toen majoor en adjudant van den erfprins van Hessen; hij maakte kennis met den graaf von Schulenburg, die hem aan prins Eugenius aanbeval. Onder dien veldheer streed hij bij Malplaquet en Dension en later aan den Rijn. Toen zijn regiment in 1714 in Poolsche dienst overging, ging S. mede darwaarts, waar de koning hem, na de overwinning van Kowalewo, tot colonel der artillerie benoemde. In 1717 ging hij als vrijwilliger naar Hongarije en streed bij Belgrado, terwijl hij in het volgende jaar nogmaals een corps Saksers tegen de Turken aanvoerde. Met bewilliging van zijnen vorst ging S. in 1719 als generaal-majoor in Oostenrijksche dienst over; onder Mercy streed hij nu in Sicilië tegen de Spanjaarden en had het geluk, na den ongelukkigen slag bij Villafranca, Messina tot de overgave te dwingen. Na den vrede vervaardigde hij in één jaar tijds eene kaart van Sicilië. Tot aan den dood van Karel den VI^den had S. zich in de veldtogten van Hongarije, Boven-Italië, Corsica, Duitschland enz., steeds nieuwe lauweren verworven. Hij werd in 1735 veldtuigmeester, en in 1741 tot luitenant-veldmaarschalk bevorderd. Bij het uitbreken van den oorlog tusschen Oostenrijk en Pruissen riep Frederik de II^de hem als Pruissisch vasal terug; gaarne gaf hij aan die oproeping gehoor, omdat nijd en afgunst hem in Weenen veel verdriet berokkenden. Daar hij echter niet wenschte tegen Oostenrijk te strijden, gebruikte Frederik hem als afgezant aan de hoven van Lodewijk den XV^den en Karel den VII^den, welke laatste hem en zijne nakomelingen in den gravenstand verhief. Na den eersten Silesischen oorlog was de herstelling der akademie van wetenschappen te Berlijn eene der eerste daden van Frederik den II^den, en hij benoemde S. tot president daarvan. In die betrekking bevorderde hij met ijver de wetenschappelijke ondernemingen der akademie, hoofdzakelijk die, welke de aardkunde betroffen, waarin hij zelf zeer ervaren was. Hij overleed te Berlijn in 1751. Zijn broeder

SCHMETTAU (Karl Christoph, graaf von), Pruissisch luitenant-generaal, geboren in 1696, was eerst in Oostenrijksche, later in den zevenjarigen oorlog, in Pruissische dienst, en stierf in 1775; hij onderscheidde zich vooral door de verdediging van Dresden in 1759. L.

SCHMID (Christoph von), geboren den 15^den Augustus 1768 te Dinkelsbühl, ontving zijne wetenschappelijke opleiding te Dillingen, en was vervolgens eene lange reeks van jaren en op onderscheidene plaatsen als geestelijke werkzaam in kerk- en schoolwezen, totdat hij ten jare 1827 door den koning van Beijeren tot domheer te Augsburg werd benoemd, waar hij den 3^den September 1854 overleed. Hij is ook te onzent met hoogen lof bekend als kinderschrijver. Noch zijn, ook in het Nederduitsch vertaalde *Bijbel voor kinderen* (Amsterdam 1834 volg.), noch zijne talrijke kinderverhalen, waarvan wij b. v. de *Paascheijeren* (Amsterdam 1832) noemen, dragen de kleur van het R. C. kerkgenootschap, waartoe de schrijver behoorde, zoodat men hen aan kinderen van verschillende godsdienstbelijdenissen kan in handen geven. Toch stond de schrijver als godgeleerde bij zijne geloofsgenooten zoo hoog aangeschreven, dat de Praagsche hoogeschool hem ten jare 1848 het doctoraat in de godgeleerdheid schonk.

Veel aangaande zijne levensgeschiedenis heeft de waardige man zelf opgeteekend in zijne *Erinnerungen aus meinem Leben* (Augsburg 1853, 2 deeltjes).

SCHMID (Karl Christian Erhard), den 24sten October 1761 te Heilsberg in het hertogdom Weimar geboren, was sedert 1791 hoogleeraar in de wijsbegeerte te Giessen, en werd in 1793 in dezelfde betrekking aan de universiteit te Jena benoemd, welke hij tot aan zijnen dood (10 April 1812) bekleedde. Hij heeft zich voornamelijk door zijne verklaring, verdediging, ontwikkeling en toepassing van de leerstellingen der Kantsche philosophie bekend gemaakt. Zijne voornaamste schriften hebben allen deze strekking, zoo als: *Kritik der reinen Vernunft im Grundrisse, nebst einem Wörterbuch zum leichtern Gebrauche der Kant'schen Schriften* (Jena 1786, 8°; meermalen herdrukt); *Grundriss der Moral-philosophie* (Jena 1793; 8°.); *Grundriss des Naturrechts* (Jena en Leipzig 1795, 8°.); *Grundriss der Logik* (Jena en Leipzig 1797, 8°.); *Grundriss der Metaphysik* (Altenburg 1799 8°.). S. besloot zijn' werkkring met eene *Allgemeine Encyclopädie und Methodologie der Wissenschaften* (Jena 1810, 4°.). Hij was een der ijverigste verspreiders der Kantsche leerstellingen in Duitschland, en een harer warmste verdedigers, als zoodanig gaf hij verscheidene wijsgeerige tijdschriften uit, waarin eene menigte opstellen van hem zelven voorkomen. In het *Philosophisches Journal* van Niethammer en in andere periodieke schriften was hij ook een zeer werkzaam medearbeider.

SCHMID (Karl Ernst), beroemd Duitsch regtsgeleerde, werd den 24sten October 1774 te Weimar geboren. Aan de hoogeschool te Jena bestudeerde hij gedurende de jaren 1793—1796 de regtsgeleerdheid en de regtsphilosophie; eenige jaren later werd hij tot hoogleeraar aan deze academie benoemd. Verschillende betrekkingen, waarin hij vóór en na dien tijd werkzaam was, verschaften hem de gelegenheid, zijne studiën in toepassing te brengen. Zoo was hij in de jaren 1803 en 1804 Criminalrath en Stadsgerichtsrath in Baireuth; terwijl hij later in Hildburghausen onderscheidene ambten bekleedde. In de jaren 1829 en 1840 maakte hij, op aanzoek van de regeringen dier landen, ontwerpen van staats-regeling voor Saksen-Meiningen en Schwarzburg-Sondershausen. Zeer veel opgang maakten de voorlezingen, die S. in het jaar 1826 hield over het Duitsche, Engelsche en Fransche staats-, volken- en privaatregt, zoo mede over de strafvordering. Onder de werken, die hij achtereenvolgens in het licht deed komen, verdienen vermelding: *Über Kriegsschäden* (Hildburghausen 1808); *Kritische Einleitung in das gesammte Recht des französischen Reichs* (Hildburghausen 1808—1809); *Deutschlands Wiedergeburt* (Jena 1814); *Der Deutsche Bund, eine Zeitschrift* (1815); *Über das Bürgerrecht der Juden* (1816); *Über die Thronfolgeordnung in Gross-Brittannien und Hannover* (1835); *Der Büchernachdruck* (Jena 1823) en vooral zijn bekend *Lehrbuch des Deutschen Staatsrechts* (Jena 1821). Bovendien schreef hij verscheidene afzonderlijke bijdragen in tijdschriften en dagbladen, terwijl hij zelfs in het jaar 1797 geruimen tijd redacteur was van een te Baireuth uitgegeven dagblad.

Hij was achtereenvolgens in 1810, 1830 en 1852 bevorderd tot doctor juris, doctor theologiae en doctor philosophiae, en stierf op den 28sten Junij 1852, in den hoogen ouderdom van 78 jaren.

SCHMIDT (George Adam), schilder, den 17^den Mei 1791 te Dordrecht geboren, werd door P. Hofman in de kunst onderwezen. Op zijn 17de jaar kende het Dordsche teekengenootschap *Pictura* hem den eersten prijs toe voor het teekenen naar het gekleede model. Voor zoover zijne beroepsbezigheden als winkelier het toelieten, beoefende hij vlijtig en gelukkig de schilderkunst, en vervaardigde een aantal genreschilderijen, die op tentoonstellingen vrij wat succes hadden en in geachte particuliere verzamelingen eene plaats vonden. S. was correspondent van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, en werd in 1837 tot lid van de Koninklijke Academie van beeldende kunsten benoemd. Hij overleed te Dordrecht den 23sten Maart 1844.

SCHMIDT (Georg Friedrich), teekenaar en graveur, een van de merkwaardigste kunstenaars in Duitschland, gedurende de XVIII^de eeuw. In 1712 te Berlijn in behoeftigen stand geboren, scheen hij bestemd te zijn om, even als zijn vader, met een nederig handwerk zijn brood te verdienen. Zijne groote liefde en zijn aanleg voor de kunst bleken, toen hij kosteloos de lessen der academie van schoone kunsten bijwoonde; zij verwierven hem de gunst van het bestuur dier instelling, dat hem aan de leiding van den graveur G. P. Busch toevertrouwde. Deze, ofschoon als kunstenaar niet uitstekend, gaf den knaap goede voorbeelden in handen. Georg's ontwikkeling als kunstenaar werd echter een tijd lang belemmerd door zijne gedwongen dienst als artillerist, gedurende zes jaren. Intusschen was hij toch ver genoeg gevorderd om, door het geven van lessen in zijn onderhoud te voorzien, en zijne studiën aan de academie voort te zetten. Eindelijk zag hij zich in staat gesteld, naar Parijs te reizen, waar hij in 1736 aankwam met bitter weinig geld, maar met den vasten wil, om er zijne kunstenaarsopvoeding te voltooijen. Hij verwierf zich toegang tot den schilder Lancret, die met zijn werk zeer ingenomen was, en hem voorstelde aan den graveur Larmessin, die bereid was hem kosteloos in zijn atelier

op te nemen. Na voor dezen meester eene poos gearbeid te hebben, ging hij op zich zelven werken, maar vond geen debiet voor zijne gravuren, zoodat hij andermaal zijne diensten aan Larmessin moest aanbieden. Door dezen, maar vooral door den schilder H. Rigaud beschermd, die hem de vertolking zijner werken toevertrouwde, werd hij allengs meer bekend. De portretten van den graaf d'Évreux en van den aartsbisschop van Kamerijk, door hem naar Rigaud gegraveerd, vestigden voor goed zijn' roem, zoodat hem nu ook uit zijn geboorteland schitterende vooruitzigten geopend werden, die echter door het uitbreken van den Silesischen oorlog verdnisterd werden. Hij bleef daarom te Parijs, waar hem, den Duitschen protestant, de hooge eer te beurt viel, lid der academie te worden. Voor zijne opname in dat ligchaam graveerde S. het portret van den schilder P. Mignard. In 1744 werd hij door den koning van Pruissen aan de Berlijnsche academie geroepen. Ondanks de voordeelige aanbiedingen, welke men hem te Parijs deed, volgde S. die roeping. Vóór zijn vertrek teekende hij nog het portret van zijn' vriend Wille, hetwelk in 1745 door Rode geëtst werd. Te Berlijn werd hij aan het hof met groote onderscheiding ontvangen. In 1757 werd hij door keizerin Elisabeth van Rusland naar St. Petersburg ontboden, alwaar hij met stilzwijgende toestemming des konings vijf jaren vertoefde. In 1759 graveerde hij er het portret der keizerin, waarvoor hem 1000 ducaten werden toegezegd, die hij echter nooit gekregen heeft. Hij graveerde intusschen de portretten van onderscheidene groote Russische heeren, en stichtte te St. Petersburg eene graveerschool, welke bekwame leerlingen heeft opgeleverd.

In 1762 te Berlijn teruggekeerd, begaf hij zich met nieuwe vlijt aan het werk. Vooral met de etsnaald wist hij uitmuntend werk te leveren. Hij overleed te Berlijn in 1775. Hij was een van de beste graveurs zijner eeuw, een buitengemeen bekwaam werkman en een helder oordeelend criticus. Vele van zijne prenten zijn in de strengste manier gegraveerd; in anderen beoefde hij eene vrije en geestige manier. Tot de eerste soort behooren zijne portretten en eenige geschiedkundige voorstellingen. Bijzonder goed geslaagd zijn zijne portretten van den schilder La Tour, van Pierre Mignard, van de graven Rasumowsky en Esterhazy, van de keizerin Elisabeth enz. Tot de andere soort behooren zijne in de manier van Rembrand en Castiglioni met schilderachtig vrije naald geëtste prenten. De meest juiste waardering van zijn talent vindt men in G. Longhi's werk over de graveerkunst, door C. Barth in het Duitsch vertaald (Hildburghausen 1837). Daarin wordt van hem getuigd, dat zijne werken den stempel dragen van groote kennis, van kunstenaarsvuur en van waarheid. Het aantal zijner eigenlijke leerlingen is gering, maar hij heeft een' grooten en gunstigen invloed uitgeoefend op vele latere graveurs. Nagler (*Künstler Lexicon*) geeft als door hem gegraveerd op: 186 portretten van bekende personen, 23 phantasie-portretten, 12 bijbelsche, 7 geschiedkundige en mythologische voorstellingen, eenige reeksen van prenten in prachtwerken, en voorts een aantal prenten naar de beste genreschilders zijner eeuw, te zamen 217 nummers.

SCHMIDT (Isaac), teekenaar en landschapschilder, werd in 1740 te Amsterdam geboren, en eerst door zijn' vader, later door van Huysum, maar voornamelijk door den portretschilder Quinkhard, in de kunst onderwezen. In 1760 trad hij met eenige portretten en landschappen op als zelfstandig schilder. Met Jurriaan Andriessen rigtte hij vervolgens eene werkplaats op tot het schilderen van behangsels, hetwelk hem aanvankelijk vrij wat opleverde. Later, toen de smaak veranderde, gaf hij dit bedrijf op, en legde zich meer op het schilderen van kleine landschappen en het geven van onderwijs in de kunst toe. Hij was in 1759 een van de oprigters der Amsterdamsche stads-teekenacademie. S. was tevens schrijver en dichter. Eenige van zijne tooneelstukjes verschenen in druk, opgeluisterd met door hem zelven geteekende en gegraveerde titels en plaatjes. Hij schreef eene levensschets van P. P. Rubens, die nog in onze eeuw te Antwerpen herdrukt en omgewerkt werd door J. J. de Cort. Buitendien was S. een gelukkig beoefenaar der toonkunst. Hij overleed te Amsterdam, den 17den Mei 1818.

SCHMIDT (Isaak Jakob), beroemd wegens zijne kennis der Mongoolsche en Tibetaansche talen en letterkunde, geboren in het jaar 1779 in Duitschland, en overleden den 8sten September 1847 als Russisch staatsraad en lid van de keizerlijke academie der wetenschappen te St. Petersburg. Van zijne geschriften zijn eenigen, strijdschriften tegen Klaproth, Abel Rémusat en Hammer; onder de anderen munten uit: *Forschungen im Gebiete der Bildungsgeschichte der Völker Mittelasiens, vorzüglich der Mongolen und Tibeter* (Petersburg 1824); *Philologisch-kritische Zugabe zu den von Rémusat bekannt gemachten mongolischen Originalbriefen* (Petersburg 1824). Van groot gewigt is voorts zijne vertaling van eene geschiedenis van het stamhuis van Djengis-Khan, in 1662 door een' Mongoolschen Khan geschreven, welke vertaling ten titel voert: *Geschichte der Ost-Mongolen und ihres Fürstenhauses* (Petersburg 1829). Ook schreef hij de eerste Mongoolsche spraakkunst: *Grammatik der mongolischen Sprache* (Petersburg 1830) alsmede een Mongoolsch Woordenboek (Petersburg 1832). Hij gaf mede een Mongoolsch heldendicht: *Die Thaten Gesser-Khan's* (Petersburg 1836, in het Duitsch 1839) uit. Wat hij voor het Mongoolsch verrigt had, deed hij later ook voor het Tibetaansch, getuigen: *Grammatik der tibetischen Sprache* (Petersburg 1839) en zijn Woordenboek (Petersburg 1841), alsmede *Der Weise und der Thor*, uit het Tibetaansch vertaald en tegelijk met het oorspronkelijke uitgegeven (Petersburg 1843, 2 dln.). S. was mede een grondig kenner van het Kalmuksch.

SCHMIDT (Isaac Rijkwert), lector in de wiskunde aan de destijds te Delft gevestigde Artillerie- en Genieschool, geboren in 1782, overleden te Delft den 26sten Januarij 1826. S. heeft zich eenigen naam gemaakt door zijne geschriften, zoo vertaalde als oorspronkelijke, over wis- en werktuigkunde, die, vooral in dien tijd, veel nut hebben gesticht, uithoofde er toen meer bepaaldelijk in de Hollandsche taal nog geene werken bestonden over de door hem beoefende vakken, geschikt tot het geven van een geleidelijk opvolgend onderwijs. Wij bezitten van zijne hand de *Beginselen der Statica en Dynamica; der hoogere Meetkunst*; en *der Differentiaal- en Integraal-rekening*; benevens vertalingen naar La Croix, omvattende de *Beginselen der Stelkunst; der lagere Meetkunst; der Beschrijvende Meetkunst*; en *der Goniometrie en Trigonometrie*. Onderscheidene van deze werken zijn bij herhaling herdrukt geworden, en nog heden aan verschillende inrigtingen voor onderwijs en opvoeding in gebruik. Van de lagere meetkunst is nog kort geleden een, door Professor Bierens de Haan bewerkte en met de theorie der Transversalen vermeerderde herdruk in het licht verschenen. Bovendien worden er verhandelingen van S.'s hand gevonden, die gedeeltelijk het licht niet hebben gezien, doordien de schrijver te midden van zijne werkzaamheden, op den nog jeugdigen leeftijd van 44 jaren, aan zijn huisgezin, zijne vrienden en aan de maatschappij werd ontnomen. Behalve als schrijver, bezat S. ook verdiensten als leeraar in de hem toevertrouwde vakken, waarvoor o. a. als getuigen kunnen optreden de vruchten, die de Delftsche militaire school, in de officieren, die aldaar hunne opleiding genoten hebben, heeft afgeworpen. Ware S. een langduriger leven gegund geworden en eene krachtiger gezondheid, dan hij bezat, waarschijnlijk zou de wetenschap daarbij gewonnen hebben.

SCHMIDT (Johann Ernst Christian), geboren te Busenborn in het keurvorstendom Hessen, den 6den Januarij 1772, overleden te Giessen, den 4den Januarij 1831, als gewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid, heeft zich vooral bekend gemaakt als grondig beoefenaar der kerkgeschiedenis. Zijn *Handbuch der christlichen Kirchengeschichte* (Giessen 1801—1820, 6 dln., gedeeltelijk herdrukt aldaar 1824—1827) geniet eenen welverdienden roem; ook zijn *Lehrbuch der christlichen Kirchengeschichte* (Giessen 1800, meermalen herdrukt) is zeer bruikbaar. Dat hij ook de overige vakken der godgeleerde wetenschap met ijver en naauwkeurigheid beoefende, blijkt uit zijn *Lehrbuch der Sittenlehre* (Giessen 1799); *Lehrbuch der christlichen Dogmatik* (Giessen 1800); *Lehrbuch der christlichen Dogmengeschichte* (Giessen 1828), en vooral uit zijne zaakrijke, naar den toenmaligen stand der wetenschap uitmuntende, schoon thans verouderde *Theologische Encyklopädie* (Giessen 1811).

SCHMIDT (Willem Hendrik), genre- en historieschilder, werd den 12den April 1809 te Rotterdam geboren. Bestemd om in de handelszaak zijns vaders, die winkelier in bedden en matrassen was, te worden opgeleid, ontving hij echter in zijne jeugd van den heer G. de Meijer eenig onderrigt in het teekenen, en zijne liefde voor de kunst deed hem elk oogenblik, dat hij kon afzonderen, aan

haar wijden. Vooral in het teekencollegie: *Hierdoor tot hooger*, woekerde hij met den tijd en met zijn' uitnemenden aanleg, zoodat hij er bij herhaling zijne studiën en teekeningen zag bekroonen. Ook nam hij nu het penseel ter hand, en elk uurtje, dat hij aan zijne beroepsbezigheden kon ontstelen, was voortaan gewijd aan het schilderen van studiën en kleine genrestukjes, waarin zich reeds zijn uitnemende zin voor coloriet en effect openbaarde. In 1835, twee jaren na zijn huwelijk, nam hij, aangemoedigd door den bijval en de ondersteuning van eenige kunstminnaars, het kloek besluit, den winkel te verlaten en zich voortaan geheel en uitsluitend aan de kunst toe te wijden. Een goede uitslag bekroonde zijn streven: zijne genrestukken en geschiedkundige voorstellingen, zijne portretten vonden immer meer bijval, en reeds in 1837 zag hij zich door de Koninklijke Academie van beeldende kunsten te Amsterdam, door het schilderkundig genootschap *Arti Sacrum* en andere instellingen van kunst het lidmaatschap opdragen. Maar eervoller nog waren de bekrooningen, die hem van nu af telkens voor zijne ingezondene werken op tentoonstellingen ten deel vielen. Wanneer men bedenkt, dat S. geene eigenlijk gezegde, althans geene geregelde en strenge kunstenaars-opleiding genoten heeft, en hij, vooral wat zijne teekening betrof, op lateren leeftijd slechts met moeite datgene moest zoeken goed te maken, wat aan die eerste opleiding had onthroken, dan zal men moeten erkennen, dat er in hem buitengewone gaven van vinding, compositie, smaak en vooral van coloriet vereenigd waren, om hem de hoogte te doen bereiken, waarop hij heeft gestaan, en die hij zeker nog zou zijn te boven gegaan, indien hem een langer leven ware vergund geweest. Ongetwijfeld droeg de reis, welke hij in of omstreeks 1840 in Duitschland deed, veel tot zijne kunstenaarsontwikkeling bij, daar hij toen de meesterstukken, die in de musea en verzamelingen der verschillende steden worden bewaard, met zijnen gewonen tact, zijne vlugge en sterke opmerkingsgave en zijne grenzenlooze ambitie bestudeerde. Aan die allen te zamen had hij het te danken, dat zijne werken zich steeds meer kenmerkten door eene even gemakkelijke als aangename behandeling, door een frisch en krachtig coloriet, door eene uitnemende getrouwheid in het uitdrukken der verschillende stoffen. Hij behoorde, door zijn' leeftijd en door den invloed zijner omgeving, tot de romantische school, welke in die dagen bloeide; maar veel meer dan de meesten van hare volgelingen gaf S. zich rekenschap van hetgeen hij wilde, van de hulpmiddelen, waardoor hij het beoogde effect verwierf. Hoe verder hij kwam, des te strenger en naauwgezetter toonde S. zich, en naarmate hij de uitwerking van zijne voorstellingen minder begon te zoeken in een verleidelijk, schitterend, maar niet altijd gemotiveerd coloriet of effect, des te meer wonnen zij aan diepte.

In 1838 exponeerde hij te Rotterdam eene *Familiegroep* van drie meisjes; een genrestuk, getiteld: *Rijkdom en armoede*, eene aanzienlijke met haar gevolg voorstellende, die, de trappen van een paleis afkomende, aalmoezen uitreikt aan eenige armen, die haar staan op te wachten; eindelijk het *Huwelijkscontract*, een ander genrestuk. In 1839 zag men van hem eene *Kraamkamer*, eene *Kinderschool* (vooral in voorstellingen van dien aard heeft S. uitgemunt), een' *Monnik bij eene zieke vrouw;* in 1840 eene *Begrafenis;* in 1841 de *Biecht* (op de Haagsche tentoonstelling met zilver bekroond) enz. Opmerkelijk was, vooral omstreeks dezen tijd, het uitnemend gebruik, dat hij wist te maken van de studiën en opmerkingen, door hem gemaakt gedurende zijn herhaald bezoek in een nonnenklooster in Brabant. Tot de belangrijkste vruchten dezer studie behoort ongetwijfeld de door S. in 1842 geschilderde voorstelling van *De laatste oogenblikken van een' Kloostervoogd*, met 17 figuren, uitmuntend gegroepeerd, gelukkig van uitdrukking en uitstekend wat de verdeeling van licht en bruin en het coloriet betreft. Te Brussel en vooral te Parijs, waar deze schilderij werd ten toon gesteld, verwierf zij grooten bijval, en koning Lodewijk Philips vereerde den schilder voor dat werk eene gouden medaille. Tot hetzelfde genre behoort zijn *De Profundis*, in 1845 te 's Gravenhage geëxponeerd, later voor het museum te Keulen aangekocht. Ook het dusgenaamde genre historique werd door S. met goed gevolg beoefend: hij schilderde *Eene gestoorde godsdienstoefening der Protestanten* (opgenomen in de galerij van koning Willem den II^den^); *Oldenbarneveld, wien zijn vonnis wordt aangezegd* (in 1844 te Rotterdam ten toon gesteld en door het schilderkundig genootschap aldaar aangekocht); *Emilia van Nassau, door professor Heurnius bezocht* (in de kunstverzameling van den heer P. van der Dussen van Beeftingh te Rotterdam opgenomen) enz. Eene fraaije geschiedkundige voorstelling, waaraan hij nog naauwelijks de eerste hand had gelegd, toen de pijnlijke kwaal, die met zijn' dood zou eindigen, hem het werken moeijelijk en ten slotte onmogelijk maakte, had ten onderwerp: *De waanzinnige jongeling, die, tijdens het beleg van Jeruzalem door de Romeinen, wee riep over de stad.*

Behalve de genoemde en eenige andere geschiedkundige voorstellingen, schilderde S. een aantal genreschilderijen en portretten, die zijn' roem voor goed vestigden. In 1842 benoemd tot leeraar in de teekenkunst aan de koninklijke academie te Delft, begaf hij zich met der woon derwaarts, en genoot er, behalve de onderscheiding en vriendschap van vele aanzienlijken, van de hoogleeraars en leeraars dier academie, van hare eerste directeurs, de heeren Lipkens en dr. G. Simons, ook de welwillende genegenheid van den toenmaligen kroonprins, later koning Willem den III^den^, wiens levensgroot portret ten voeten uit, in zijne hoedanigheid van beschermheer der academie, door S. voor de receptie-kamer van het academie-gebouw werd geschilderd.

Met een enkel woord willen wij hier ook nog melding maken van zijne fraaije teekeningen in waterverw, een genre, waarin hij zich schier boven alle andere kunstenaars van zijn tijdperk onderscheidde. Zij werden steeds behandeld met gemak en virtuositeit, en bezaten steeds eene bekoorlijkheid en kracht van kleur, die maakten, dat men er de minder volmaakte zijde — gebrek aan zuivere, strenge teekening, dat ook in zijne beste schilderijen bleef heerschen — van voorbijzag. Toen hij in 1848 eene reis naar Engeland had gemaakt, om aldaar eenige, hem opgedragene portretten te schilderen (toen reeds, en vooral na zijne terugkomst, folterde hem zijne ingewandskwaal), scheen hij door de kennismaking met de beroemde aquarellen der Engelsche schilders tot nieuwe inspanning geprikkeld. Enkele teekeningen in waterverw, door hem in de laatste maanden zijns levens gemaakt, getuigen van eene onverzwakte hand en van een' nog steeds krachtigen geest. Wat het procedé betreft, staan zij gelijk met de beste voortbrengselen der Engelsche school; wat warmte, doorschijnendheid, kracht van kleur aangaat, overtreffen zij deze verre. In één woord, S. bewees hoe langer hoe meer een van de voortreffelijkste coloristen te zijn van zijn' tijd en zijne school.

Zooals wij reeds zeiden, aan S. vielen op den duur de meest eervolle onderscheidingen ten deel. In 1848 werd hij tot lid der 4de klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, in het volgende voorjaar tot ridder der orde van de eikenkroon benoemd. Volijverig en belangstellend in alles wat de kunst betrof, gelukkig beoefenaar der toonkunst, voorstander van alles wat goed en schoon is, was S. in verschillende betrekkingen nuttig werkzaam, en om zijn regtschapen en beminnelijk karakter algemeen geëerd tot aan zijn' dood, die hem, na eene slepende ziekte van onderscheidene maanden, den 1sten Junij 1849 aan zijn talrijk gezin en aan zijne vele vereerders en vrienden ontrukte.

Tot zijne leerlingen behooren de heeren G. van der Ven, C. Neurdenburg, J. Spoel, D. van Franckenberg, C. Bisschop e. a.

Talrijk zijn de gravuren en lithographiën, naar zijn werk vervaardigd. Wij noemen hier alleen *De muziekles*, door Taurel voor de Vereeniging van Beeldende Kunsten gegraveerd; *Oldenbarneveld* en *Emilia van Nassau*, waarvan goede lithographiën bestaan. Na zijn' dood werd bij den heer Mieling eene zeer goede lithographie uitgegeven, naar een door hem van zich zelven vervaardigd portret.

SCHMUTZER (Jakob Matthias), teekenaar en graveur, werd in 1733 te Weenen geboren, en oefende zich voornamelijk onder den beroemden M. Donner in het teekenen en modeleren; terwijl hij aan de academie gelegenheid vond, de meetkunde en de bouwkunst te bestuderen. Donner wilde van S. een' stempelgraveur maken; maar deze had daarin weinig lust, en koos weldra zijn' eigenen weg, daar hij te Presburg, door teekenen naar de natuur, werken van meetkunstigen aard, en ook door het penseel zich trachtte te vormen en tegelijk in zijn onderhoud

te voorzien. Hij schilderde eenige tafereelen voor kerken en, terwijl hij daarin een' grooten aanleg voor die kunst toonde, had hij er tevens zulk eene groote voorliefde voor, dat het een ware slag voor hem was, toen de domheer von Kempelen, die hem hoop had gegeven, dat hij eene studiereis naar Italië zou kunnen maken, hem door den dood als beschermer ontviel. Hij was thans genoodzaakt, werk te zoeken bij den graveur Zeller te Presburg. Aanvankelijk slaagde hij goed in die kunst; maar toen hij eenigen tijd later naar Weenen geroepen werd, trachtte hij zich op nieuw de middelen te verschaffen, om de schilderkunst te beoefenen en eene kunstreis naar Rome te maken. Zijne beschermers gaven hem echter den raad, zich aan de graveerkunst te blijven wijden, en toen hij eindelijk daartoe besloot, maakte hij in korten tijd door zijne ingespannen werkzaamheid zulke groote vorderingen, dat men hem al spoedig voor een' der beste graveurs van zijn' tijd begon te houden. Ten gevolge van de tusschenkomst van den baron von Kettler verleende de keizerin hem een jaargeld, dat hem in staat stelde, in 1762 naar Parijs te reizen, om zijn talent onder de leiding van den beroemden Wille verder te volmaken. Deze maakte hem vertrouwd met al de hulpmiddelen zijner kunst, en gaf hem den raad, gestreng en zonder ophouden naar de natuur te teekenen. S. gaf aan dien raad gehoor, en onderscheidde zich weldra boven al zijne medeleerlingen. Hij graveerde te Parijs voor Wille het portret van den schilder Dietrici, en voorts *Le gouter flamand* naar Tilburg, den *Savoyard* naar Greuze, en den *Ketellapper* naar Kraus. In 1766 werd S. als hofgraveur naar Weenen geroepen, en spoedig daarna tot lid van den raad der academie benoemd. In 1771 werd hem het opperdirecteurschap over alle normaalteekenscholen opgedragen, in welke betrekking hij voor de kunstindustrie zeer nuttig werkzaam was. Vooral maakte hij zich verdienstelijk door het vervaardigen van teeken-voorbeelden, terwijl hij bovendien de theoretische en praktische opleiding der teekenmeesters behartigde. Een tijd lang was hij directeur der graveerklasse aan de K. K. academie; maar hij verliet deze betrekking weder, om zich geheel aan zijne kunst te kunnen wijden. Hij koos voornamelijk de werken van Rubens ter reproductie, omdat hij zich door diens stoute behandeling bijzonder voelde aangetrokken. Zijne prenten, naar dien meester, maken dan ook zijn hoofdwerk uit, ofschoon daarnevens nog verschillende andere zijn te noemen, die niet minder uitmunten.

S. vormde een aantal verdienstelijke leerlingen, voor wie hij eene bijna vaderlijke zorg droeg. Hij was te Weenen om zijn karakter zeer bemind. Hij overleed aldaar in 1811. Tot zijne beste werken behooren het portret van den prins W. von Kaunitz, naar een bas-relief van Hagenaeer; het portret van denzelfden, naar J. Steiner; *Mucius Scaevola*, naar Rubens; *St. Ambrosius en Keizer Theodosius te Milaan; De geboorte van Venus; Neptunus en Thetis; Silenus en zijn stoet*, allen naar denzelfden meester; voorts eenige fraaije tafereelen met dieren, landschappen enz.

SCHNEIDER (Anton), de bekende leider van den opstand tegen de Franschen in Vorarlberg, den 13den October 1777 in het vlek Weiler geboren, was de zoon van eenen armen heelkundige, die ter naauwernood in staat was, het allernoodzakelijkste voor de opvoeding zijner kinderen te doen. Dank zij zijn' vurigen geest, zijne trouwhartigheid, zijne onverstoorbare vrolijkheid en gulhartigheid, overwon hij de vele bezwaren, waarmede hij in zijne jeugd te kampen had, en kwam hij op de hoogeschool te Innsbruck, waar hij zich aan de studie der regtsgeleerdheid wijdde. Doch toen de Franschen, onder Moreau en Massena, zijn vaderland aanvielen, ging S. in dienst bij den landstorm, waarbij hij weldra tot luitenant bevorderd werd (1798), en zich zoo gunstig onderscheidde, dat de senaat van de hoogeschool te Innsbruck hem, den talentvollen verdediger van den vaderlandschen bodem, bij het eindigen van dan oorlog, honoris causa, tot doctor bevorderde. Hij zette zich daarop als advocaat te Bregenz neder; doch toen Oostenrijk in 1809 tegen Frankrijk ten strijde toog, en Tyrol en Vorarlberg waren opgestaan, werd S. door de standen van Vorarlberg tot commissaris-generaal der landsverdediging benoemd. Rusteloos was hij in deze betrekking bezig, en bewonderingswaardig was de geestkracht, die hij daarin ten toon spreidde; hij sleep zich eene cavallerie en artillerie, deed uitvallen naar Zwaben, waardoor hij, tijdens den slag van Wagram, zeer gevaarlijk was voor de Fransche communicatie, en hield, in weerwil van de uiterst geringe ondersteuning, welke hij van de Oostenrijkers ontving, den moed en de geestdrift der zijnen staande totdat, na den wapenstilstand te Znaym gesloten, de verdediging van Vorarlberg moest opgegeven worden, toen de kroonprins van Wurtemberg aan de eene en de Fransche generaal Beaumont aan de andere zijde die landstreek aantastten. S. echter, in plaats van op eigen lijfsbehoud bedacht te zijn en, zooals hem dringend door de Oostenrijkers werd aanbevolen, terug te trekken, was eeniglijk bezield met den wensch om zijne landgenooten van dienst te zijn, en ging daarom met den aanvoerder der voorposten van het Wurtembergsche leger een verdrag aan, waarbij de veiligheid van personen en eigendommen voor de bewoners van Vorarlberg werd bedongen, terwijl S. zich zelven gevangen gaf. Maar dit verdrag werd trouweloos geschonden, S. zelf mishandeld en door Napoleon ter dood veroordeeld; dat dit vonnis niet ten uitvoer werd gelegd, is alleen dank te weten aan den kroonprins van Wurtemberg, die hem gevangen liet zetten en, in weerwil van de dringende vertoogen van den generaal Beaumont, bepaaldelijk weigerde, hem uit te leveren. Na op verschillende plaatsen gevangen gezeten te hebben, verkreeg S., ten gevolge van de amnestie, bij den vrede van Weenen bedongen, zijne vrijheid weder, en ging in 1811 naar Weenen, alwaar hij in eene regtelijke betrekking werd geplaatst. In 1813, na Napoleon's ongelukkigen togt naar Rusland, had S. met Hormayr (zie *Hormayr*) en anderen het plan beraamd, Tyrol en Vorarlberg op nieuw in opstand te brengen; maar hij werd gevangen genomen en verbannen. Hij stierf den 17den Julij 1820 op de badplaats Fideris in Graauwbunderland; de aartshertog Johann van Oostenrijk liet er een eenvoudig gedenkteeken voor hem oprigten.

SCHNEIDER (Johann Christian Friedrich). Deze uitmuntende componist in den kerkstijl werd den 23sten Januarij 1786 te Waltersdorf in het koningrijk Saksen geboren. Zijne muzikale talenten ontwikkelden zich reeds toen hij als knaap het gymnasium te Zittau bezocht en het onderwijs van den bekwamen Schönfelder ontving, maar vooral, toen hij later aan de hoogeschool te Leipzig gebruik maakte van de aldaar aanwezige gelegenheid, om zich vooral in de compositie, benevens het orgel- en pianospel te volmaken. Als organist en directeur der academie voor den zang, gelijk mede als directeur van het schouwburg-orchest, maakte hij zich aldaar grooten naam, ten gevolge waarvan hij als organist en hertogelijk kapelmeester naar Dessau geroepen werd, waar hij den 23sten November 1853 overleed. Meer dan 100 meestendeels voortreffelijke compositiën van S., waaronder 7 opera's, zagen het licht. Ook schreef hij eene menigte hand- en leerboeken voor het onderwijs in eene kunst, waarin hij zelf zoozeer uitmuntte; in meer dan 60 steden bestuurde hij, op muziekfeesten en bij andere gelegenheden, de opvoering van zijne en anderer compositiën. Groot is het aantal der leerlingen, die als om strijd zijn uitnemend onderwijs roemen.

SCHNEIDER (Johann Gottlob), in het jaar 1750 te Collmen in Saksen geboren — weshalve hij zich op de titels zijner schriften altijd *Saxo* noemde — had reeds als student te Leipzig eenen zoo grooten letterkundigen naam, dat Heyne hem aan Brunck te Straatsburg aanbeval, ten einde dezen geleerde ter zijde te staan bij zijne uitgave der Grieksche dichters. Zijn driejarig verblijf aldaar gaf eene bepaalde rigting aan zijne philologische studiën, daar hij zich ten gevolge van eenen vriendschappelijken omgang met geneeskundigen, zoodanige kundigheden in de ontleed-, dier- en kruidkunde eigen maakte, dat hij daarvan veel gebruik kon maken bij het verklaren van onderscheidene oude schrijvers, en het opstellen van verschillende belangrijke monographiën. Ten jare 1776 werd hij hoogleeraar der classieke letterkunde en welsprekendheid te Frankfort aan den Oder, vanwaar hij in 1811 naar Breslau vertrok, toen de Frankforter hoogeschool derwaarts verplaatst werd. Hij overleed aldaar den 12den Januarij 1822. Onder zijne talrijke schriften verdienen vooral vermelding: een Grieksch-Duitsch woordenboek, het eerste in zijne soort (Züllich 1797, 2 dln., meermalen herdrukt); *Ichthyologiae veterum specimina* (Frankfort 1782); *Literarische Beiträge zur Naturgeschichte aus den alten Schriftstellern* (aldaar 1786); *Amphibiorum physiologia* (aldaar 1790 volg.); *Historia amphibiorum*

naturalis et literaria (Jena 1798 volg.); *Analecta ad historiam rei metallicae veterum* (Frankfort 1788). Voorts bezorgde hij uitgaven, meestendeels met uitmuntende aanteekeningen, van: Plutarchus, *De puerorum educatione* (Straatsburg 1775); Demetrius Phalereus, *De elocutione* (Altenburg 1779); Aelianus, *De natura animalium* (Leipzig 1784, 2 dln.); Nicander, *Alexipharmaca* (Halle 1792); *Scriptores rei rusticae* (Leipzig 1794 volg., 4 dln.); Xenophon (aldaar 1801 volg. 4 dln.; later door Bornemann en Sauppe op nieuw uitgegeven, aldaar 1825 volg., 6 dln.); Orpheus, *Argonautica* (Jena 1805); Vitruvius (Leipzig 1808, 4 dln.); Aristoteles, *Politica* (Frankfort 1809, 2 dln.), *Historia de animalibus* (Leipzig 1812, 4 dln.), *Oeconomica* (aldaar 1815); Aesopus (Breslau 1812); Epicurus, *Physica et meteorologica* (Leipzig 1813); Theophrastus (aldaar 1818, 3 dln.). Belangrijk zijn ook zijne *Eclogae physicae ex scriptoribus graecis*, zithoofde der wetenschappelijke en letterkundige aanteekeningen (Jena en Lepzig 1801, 2 dln.).

SCHNEPFENTHAL. (Zie *Salzmann*).

SCHNORR VON KAROLSFELD (JOHANN VEIT), gewoonlijk Veit Hans genaamd, directeur der academie van beeldende kunsten te Leipzig, werd in 1764 te Schneeberg geboren. De adelijke afkomst van dezen kunstenaar werd door den keurvorst Johann Georg den III^den^ bevestigd. Als kind en knaap onderscheidde hij zich reeds door zijne liefde tot en aanleg voor de kunst. Door zijn' vader tot regtsgeleerde bestemd, studeerde hij in de regten te Leipzig, maar beoefende toch, veel meer dan voor zijne andere studiën dienstig was, de kunst. Na den dood zijns vaders vermogt hij zich eerst geheel aan de laatste te wijden. Hij slaagde daarin aanvankelijk niet zeer gelukkig, reisde naar Koningsbergen, was te Maagdeburg als onderwijzer aan de handelschool werkzaam, en keerde ten laatste naar Leipzig terug om zich, onder de leiding van Öser, in al die deelen der kunst te oefenen, waarin hij gevoelde te kort te schieten. Hij arbeidde onvermoeid en besteedde zorgvuldig zijnen tijd, met het schilderen van portretten en het geven van teekenlessen in zijn onderhoud voorziende; terwijl hij voorts door het maken van teekeningen, het graveren van etsen en prenten voor verschillende werken, het schilderen van groote decoratieve voorstellingen enz. meer en meer zijn' roem vestigde. In 1801 begaf hij zich op reis, vertoefde eenige maanden te Weenen en te Parijs, en keerde naar Leipzig terug, aanmerkelijk gevorderd in zijne kunst. Hij gaf daarvan de blijken door onderscheidene schilderijen, welke zich door gemoedelijkheid en innigheid van opvatting kenmerkten. In 1816 werd S. tot directeur der teekenacademie benoemd, in welke betrekking hij vele jaren zeer nuttig werkzaam was. Hij opende zijne loopbaan als directeur met eene reeks van 61 teeken-voorbeelden, die van buitengemeen nut bleken te zijn. Zeer goed was ook het onderwijs, dat hij aan zijne leerlingen gaf in de theorie en de geschiedenis der beeldende kunsten. In 1841 maakte de dood een einde aan zijn nuttig, werkzaam en door velerlei beproevingen gekenmerkt leven.

S.'s werken zijn zeer talrijk. Hij schilderde geschiedkundige en andere voorstellingen, portretten in olieverw en miniatuur, modeleerde in klei en beoefende bijna ieder genre van beeldende kunst. Talrijk en fraai zijn zijne met zwart krijt of sepia vervaardigde teekeningen. In de omstreken van Leipzig vindt men eenige monumenten, die naar teekeningen van S. werden uitgevoerd. Hij heeft een aantal prenten geëtst, meestal naar eigene compositie. Zij zijn met geest behandeld.

Hij was de vader der beroemde schilders Julius en Ludwig Ferdinand Schnorr von Karolsfeld.

SCHOENER OF SCHOONER noemt men een klein vaartuig van 50 tot 100 lasten, getuigd met twee masten, doch zonder vierkante zeilen. Het gaffelzeil, dat achter den fokke- of voorsten mast gevoerd wordt, en gewoonlijk met den naam *vóór-barkzeil* bestempeld wordt, heet in dit geval bepaaldelijk *schoener-* of *schoonerzeil*. Het wordt bij en van den wind zeilende gevoerd en is zeer geschikt om onder bij te leggen. De schoot vaart tegen boord op de loopplank, de hals bij den fokkemast. Aan den grooten mast wordt een gaffelzeil gevoerd, waaraan men gewoonlijk den naam *bezaan* geeft, doch dat op deze schepen *grootzeil* heet. Het heeft gewoonlijk drie of vier reven en is aangeslagen aan eene strijkende gaffel, ten einde het, bij het invallen van buijen, spoedig te kunnen wegnemen. De schoot wordt uitgehaald op den *boom*, die met een' klaauw om den mast vat, en met $\frac{1}{4}$ van zijne lengte buiten boord uitsteekt. Boven het grootzeil wordt gevoerd een *gaffel-* of *gaftopzeil*, dat soms eene vierhoekige gedaante heeft en aan de *gaftopzeil-ra* is aangeslagen, soms eene driehoekige gedaante heeft en van boven in eene punt eindigt. Het vaart achter de groote steng en de schoot wordt uitgehaald op de gaffel van het grootzeil. De *stagfok* is een zeil, dat alleen op schoeners en kotters voorkomt. Het is met ijzeren leuvers aangeslagen aan de fokkestag, of aan een' daarnevens geplaatsten leider, en heeft een of twee reven. Voorts worden op de schoeners nog gevonden de stagzeilen, die men gewoonlijk op de schepen aantreft, als het *stenge-stagzeil*, de *kluiver*, de *jager* of *buitenkluiver*, die veelal vervangen wordt door een kleiner zeil, *vlieger* genaamd.

SCHOENLAPPERS. (Zie *Vlinders*).

SCHOFFER (PETER), geboren te Gernsheim, niet verre van Darmstadt, had groote verdiensten voor de boekdrukkunst (zie *Boekdrukkunst*). Hij was oorspronkelijk schoonschrijver en voorzag door copiëren in zijn onderhoud, en was daarmede nog in 1449 te Parijs werkzaam; maar hij begaf zich omstreeks 1450 naar Ments, en vond er werk op de drukkerij van Guttenberg en Faust. Hij deed veel ter verbetering dezer inrigting, vooral nadat hij met eene dochter van Faust gehuwd en, na de ontbinding der vennootschap tusschen Guttenberg en Faust, waarbij de drukkerij aan den laatsten verbleef, deelgenoot in de zaak was geworden, die hij na den dood zijns schoonvaders (1460) alleen voortzette en waarvan hij den roem bij voortduring wist te handhaven. Deze drukkerij bleef een eeuw lang in het bezit zijner nakomelingen. Hij overleed waarschijnlijk in 1502.

SCHOKLAND. Een eiland, behoorende tot de provincie Overijssel, gelegen in de Zuiderzee, twee uren westelijk van Vollenhoven. Waarschijnlijk werd het in de XIII^de^ eeuw van het land gescheiden. Voor de scheepvaart is S. zeer belangrijk, ja onmisbaar, daar zijne haven voor het grootste gedeelte der Zuiderzee de eenige reede is, waar de schepen bij stormen uit het westen en noordwesten kunnen binnenvallen. Deze haven, oorspronkelijk slechts voor visschersschuiten aangelegd, is door uitbreiding en verdieping ook voor grootere binnenlandsche vaartuigen dienstig gemaakt, die daarvan, bij plotselings invallende vorst en andere gelegenheden, gebruik maken.

S. had vroeger eene aanzienlijk grootere uitgestrektheid dan thans; vijftig jaren geleden was er nog eene vrij uitgebreide veeteelt; vooral aan de westzijde is sedert veel land weggespoeld; in Februarij 1825 werd het eiland deerlijk door stormen geteisterd, waarbij vele huizen instortten en veel lands verloren ging. Ook latere jaren waren voor S. nadeelig; allengs is het eene smalle strook gronds geworden, die gedurig aan overstroomingen onderhevig, door kunstmiddelen moet in stand gehouden worden.

In 1858 werd S. nog bewoond door eene bevolking van bijna 600 zielen, wier toestand allerellendigst was. Immers hunne woonplaats was eene strook gronds, naauwelijks den naam van eiland verdienende, slechts 50 duim boven volzee gelegen, en bij de minste opzetting van water onderloopende, terwijl daarenboven nog groote oppervlakten uitgegraven terrein voortdurend onder stonden; op twee eenigzins hooger gelegene en omheinde plekken waren de buurten Emmeloord en Ens (met twee schoolgebouwen, eee R. Catholieke en een Hervormde kerk), maar ook daar drong bij stormvloeden het water de meeste huizen binnen. De grond, ongeschikt zelfs voor het verbouwen van groenten en aardappelen, leverde niets op; alle levensmiddelen, zelfs drinkwater, moesten van den vasten wal aangevoerd worden. Het eenige middel van bestaan voor de bevolking was de vischvangst; maar deze en eene, onder medewerking van den staat, opgerigte calicot-weverij waren in de laatste jaren onvoldoende, om te voorzien in het onderhoud der Schokkers, die vooral in den winter dikwijls aan het nijpendste gebrek ten prooi en van de liefdadigheid van anderen afhankelijk waren. Nadat deze ongelukkige toestand reeds lang de aandacht der Nederlandsche regering tot zich had getrokken, besloot deze, der Staten-Generaal een wetsontwerp, ter ontruiming van het eiland aan te bieden. Deze wet kwam tot stand en werd den 16^den^ December 1858 afgekondigd. Daarbij werd bepaald: dat de Schokkers in de gelegenheid zouden gesteld worden, zich elders

te vestigen, door hun eene te gemoetkoming toe te kennen en hun, tegen schadeloosstelling, de overname van hunne onroerende goederen ten behoeve van het Rijk aan te bieden; dat het grondgebied van S. aan de gemeente Kampen zoude komen. Voor deze ontruiming werd de som van ƒ 140,000 bewilligd. Met den 10den Julij 1859 hield het bestaan van de burgerlijke gemeente S. op.

Er wonen thans op S. slechts drie huisgezinnen, die van Rijkswege belast zijn met het opzigt der aldaar aangelegde werken en van den vuurtoren, die op het zuidelijke gedeelte des eilands geplaatst is. Ook is er gelegenheid, zich sommige levensmiddelen te verschaffen; dit is op verzoek der schipperij, voor wie de veilige ree van S. bij de in menig opzigt moeijelijke en dikwijls gevaarlijke vaart op de Zuiderzee van buitengemeen groot belang is; hoezeer zij dit begrijpt blijkt uit een adres nog zeer onlangs (September 1863) door de gezamenlijke schipperij der noordelijke provinciën aan den minister van Binnenlandsche zaken gerigt, waarin verzocht wordt: een grooter personeel op S. te stationeren, dat in tijd van nood hulp kan bieden; een paar ijsschuiten beschikbaar te stellen, ten einde de schepen, die bij invallenden winter op het eiland in het ijs geraken, op eene veilige ligplaats te kunnen brengen; en eindelijk het aantal herkenningsteekenen op de oost- en westzijde van het eiland te vermeerderen. v. H.

SCHOL. (Zie *Platvisschen*).

SCHOLASTIEKE WIJSBEGEERTE noemt men over het algemeen de Schoolsche wijsheid der middeleeuwen. Deze was niet enkel van wetenschappelijken aard, maar veeleer een mengsel van philosophie en theologie, waarin nog andere bestanddeelen, als philologische en historische, werden opgenomen. De godgeleerdheid was echter hierin overheerschend, en dat wel als eene stellige en kerkelijke godsdienstleer, als eene wetenschap, die hare waarheden deels uit den bijbel, als het geschrevene woord Gods, deels uit de mondelinge overlevering (traditie) putte. De wijsbegeerte in den eigenlijken zin speelde hierin eene zeer ondergeschikte rol; zij was de dienstmaagd der theologie, waarvan zich de geestelijken bedienden, om de kerkelijke leerstukken, zoo goed zulks kon, voor de rede en het gezond verstand aannemelijk te maken. Hierom kon de wijsbegeerte in de middeleeuwen weinig vorderingen maken, gesloten als zij was in de ketenen van het onfeilbare kerkelijke gezag; echter wist zij deze nu en dan losser te maken, en hare onderzoekingen met meer vrijheid te doen. Over het begin der S. W. zijn de geschiedschrijvers dier wetenschap en der godgeleerdheid het onderling niet eens. Sommigen laten haar in de IXde eeuw, tijdens de regering van Karel den Grooten, ontstaan, en hoezeer zij zich reeds vroeger langzamerhand gevormd had, is dit wel het tijdperk, waarin zij zich als algemeene wetenschappelijke rigting begon te vertoonen. Want ofschoon men reeds de sporen daarvan in de schriften van Augustinus, Boëthius, Cassiodorus en Philopen kan aanwijzen, werd zij het rigtsnoer voor het onderwijs der geestelijkheid, dat de genoemde keizer, met behulp van Alcuinus en andere geleerden van zijn' tijd, die uitsluitend priesters en monniken waren, deed instellen. In deze scholen werd, buiten het kerkelijke leerstelsel, niets anders onderwezen dan de zoogenoemde zeven vrije kunsten, namelijk: de grammatica, arithmetica, geometria of het trivium, in de lagere, en de muzijk, astronomia, dialectica en rhetorica of het quadrivium, in de hoogere klassen. Aan een eigenlijk wijsgeerig onderwijs en eene wijsgeerige methode werd niet gedacht; men disputeerde slechts over allerlei onderwerpen, volgens eene zeer spitsvindige, maar toch bekrompene redeneerkunde. Doch langzamerhand breidde zich de wetenschappelijke gezigtskring uit, en men kon de studie der metaphysica, die met de theologie in zoo naauw verband staat, niet geheel verzuimen. De Arabische en Joodsche wijsgeeren kwamen, vooral in Spanje en Portugal, met de christelijke geleerden in betrekking, zoodat er een zekere wedijver tusschen hen ontstond. De hoogere scholen, die zich intusschen tot universiteiten gevormd hadden, droegen het hare bij, om de beoefening der wijsbegeerte eene hoogere vlugt en meer onafhankelijkheid te geven. Zoo stonden er dan van tijd tot tijd mannen op als Scotus Erigena, Anselmus, Roscellinus, Abailard, Alexander van Hales, Thomas van Aquino, Roger Baco, Duns Scotus, Occam en anderen (zie aldaar), die als denkers voor hunnen tijd zeer verdienstelijk waren; hunne schriften bevatten, zelfs voor onzen tijd, nog veel goeds, en het zou onregtvaardig zijn, die scholastieke wijsgeeren slechts voor haarklovende uitpluizers en sophistische verdedigers der kerkleer te houden. Abailard, Roscellinus, Occam, Roger Baco gaven blijken van een onafhankelijk onderzoek; Albert de groote en Thomas van Aquino bezaten eene groote mate van kennis en geleerdheid.

De S. W. kan, wat hare geschiedenis betreft, in vier tijdperken verdeeld worden. Het eerste van de IXde tot de XIde eeuw, waarin het realismus uitsluitend heerschte; het tweede van de XIde tot de XIIIde eeuw, waarin zich de strijd van het nominalismus tegen het realismus openbaarde; het derde van de XIIIde tot op het midden der XIVde eeuw, waarin het realismus door het gezag der Arabisch-Aristotelische philosophie gesteund, het overwigt boven het nominalismus behield, totdat dit laatste in het vierde, van het midden der XIVde tot de XVIde eeuw, eindelijk zich met vernieuwde kracht verhief, en het opkomen van het Platonismus in den lateren Alexandrijnschen vorm, met het meer bekend worden van de schriften der oude Grieksche wijsgeeren, een einde maakte aan het uitsluitende gezag van Aristoteles en de S. W. De herstelling der classieke studiën en de godsdienstige hervorming in de XVIde eeuw bereidden den weg tot de eindelijke onafhankelijkheid der nieuwere wijsbegeerte voor; na de stente, doch onzamenhangende pogingen, hiertoe in de XVIde eeuw gedaan, verschenen Bacon en Descartes, die er de grondleggers van waren, en het is slechts in de R. Catholieke seminariën, dat de S. W. haar zieltogend bestaan nog voortsleept. (Zie verder de artt. *Nominalismus* en *Realismus* en de werken daar aangehaald).

SCHOLEKSTER (*Haematopus*). Dit geslacht van vogelen, ook *Scholaakster*, *Kliet* en *Oestervisscher* genaamd, behoort tot de familie der Plevierachtigen (*Charadriadae*) in de orde der Steltloopers (zie *Steltloopers*). Het onderscheidt zich door een' langen, sterken bek, die zijdelings zamengedrukt is en eene wigvormige punt heeft, door streepvormige neusgaten, door tamelijk korte, met een net van schubben bedekte pooten, door drie teenen, aan den voet door een vlies vereenigd, door lange vleugels en een' vierkanten staart. Zij leven van wormen, schaal- en weekdieren, en worden uitsluitend aan de stranden en in de duinen aangetroffen.

Men kent van dit geslacht eenige soorten, waarvan de twee voornaamsten zijn de Europesche S. (*Haematopus ostralegus*), die zwart en wit bont is, en de Nieuw-Hollandsche S. (*Haematopus niger*), die ook in Patagonië voorkomt, en geheel zwart is.

De eerste soort vindt men aan onze zeekusten in kleine troepen, op Texel en waarschijnlijk op de overige eilanden, ten noorden van ons land, in overgroote menigte. De S. nestelt in onze duinen; hij loopt en vliegt snel. Zijn bek is oranjekleurig, zijne oogen zijn karmezijn rood en zijne pooten donker vleeschkleurig; hij is zwart met eene breede, witte streep op de vleugels, met de voorhelft der staartpennen, de dekvederen van den staart en den buik wit. Hij is ongeveer zoo groot als eene woudduif. Zijne eijeren zijn bruinachtig geel, met donkerder vlekken en grijze stippen.

SCHOLEN. (Zie *Onderwijs*.)

SCHOLIEN zijn korte of langere verklaringen van Grieksche of Latijnsche schrijvers, welke voornamelijk door de oude spraakkunstenaars, die het beoefenende gedeelte dezer wetenschap onderwezen, gegeven en daarbij gevoegd werden. De schrijvers nu van zulke S. noemt men *Scholiasten*. Wij bezitten nog een aantal zoodanige verklaringen van Grieksche, minder echter van Latijnsche schrijvers; doch de opstellers er van zijn ons meest allen onbekend. Zij bezitten eene ongelijke waarde, en zijn ook dikwijls door de afschrijvers verminkt geworden, weshalve men bij het gebruiken der Scholiasten zeer voorzigtig zijn moet; ondertusschen zijn wij hun vele ophelderingen verschuldigd, waarvan wij anders zonden zijn verstoken gebleven.

SCHÖLL (Maximilian Samson Friedrich), staatsman en letterkundige, den 8sten Mei 1766 te Harskirchen in Nassau geboren, genoot zijn eerste onderrigt te Buchsweiler in den Elzas, en studeerde te Straatsburg. Na zijne promotie werd hij gouverneur bij eene Lijflandsche familie, met welke hij in 1788 en 1789 Italië en het zuiden van Frankrijk bereisde. Tijdens de omwen-

teling in 1789 bevond hij zich te Parijs, doch vertrok van daar naar St. Petersburg, dat hij echter in het volgende jaar weder verliet, om naar Straatsburg terug te keeren, waar hij zich als advocaat neder zette, en door de warme verdediging van een' zijner vroegere leermeesters, den journalist Koch, zich zeer gezien maakte. Vrees voor het schrikbewind dreef hem naar Kolmar en later naar Basel. In 1794 vinden wij hem eerst te Weimar en daarna te Berlijn, waar de boekdrukker Decker hem voorstelde, zijne drukkerij te Posen over te nemen. Toen, na den val van Robespierre, S.'s naam van de proscriptielijst geschrapt werd, verlangde deze sterk, naar zijn vaderland terug te keeren, en kwam daarom met Decker overeen, in plaats van de drukkerij te Posen, liever eene andere in Basel, die hem ook toekwam, over te nemen. Dit geschiedde, doch het stilstaan van den handel en de slechte tijden in het algemeen oefenden op deze zaak eenen zoo nadeeligen invloed uit, dat S. ter naauwernood aan een bankroet ontsnapte. Na den intogt der verbondene legers in Parijs, werd hij, op aanbeveling van Alexander von Humboldt, met den titel van hofraad bij het kabinet des konings van Pruissen aangesteld. Na het vertrek des konings bleef hij bij de Pruissische ambassade. De staatskanselier, vorst von Hardenberg, ontbood hem naar Weenen, waar hij tot aan het sluiten van het congres bleef; daarop werd hij weder tot het congres van Aken, als raad van legatie, bij de Pruissische ambassade te Parijs gedetacheerd. Hij woonde ook nog met verhoogden titel de congressen te Toplitz, Troppau, Laibach en Verona bij. Na von Hardenberg's dood wijdde S. zich geheel aan litterarische werkzaamheid, en vertrok in 1830 naar Parijs, waar hij den 6den Augustus 1833 overleed.

Van zijne werken zijn de volgenden de merkwaardigsten: *Histoire abrégée de la littérature Grecque* (Parijs 1813 2 dln.; tweede uitgave 1824; ook in het Duitsch vertaald); *Histoire de la littérature Romaine* (Parijs 1815, 4 dln.); *Recueil des pièces officielles destinées à détromper les Français sur les évènements qui se sont passés depuis quelques années* (Parijs 1814—1816, 9 dln.); *Congrès de Vienne* (Parijs 1816); zijn vervolg op Koch's *Histoire abrégée des traités de paix* enz. (Parijs 1817—1818, 15 dln.); *Archives politiques ou diplomatiques* (Parijs 1818—1819, 3 dln.); *Tableau des révolutions de l'Europe* (Parijs 1823, 3 dln.); en het uitnemendste van allen: *Cours d'histoire des états Européens depuis la chute de l'empire Romain jusqu'en* 1789 (Parijs 1830—1836, 46 dln.).

SCHOLLEVAAR of **AALSCHOLVER** (*Carbo*). De S. behoort tot de familie der Pelicaanachtigen (*Steganopodes*), in de orde der Zwemvogels (zie *Zwemvogels*). Dit geslacht onderscheidt zich door een' tamelijk langen, zamengedrukten bek, waarvan de bovenkaak in een' krommen haak uitloopt, terwijl de onderkaak als afgehakt is; door zijdelingsche neusgaten, die aan den grond van den bek in eene sleuf geplaatst zijn; door eene naakte keel, een' ronden staart en doordien de nagel van den middenteen aan den binnenrand zaagswijze is ingesneden.

Men kent vele soorten van dit geslacht; doch het is meer dan waarschijnlijk dat bij nader onderzoek daarvan velen in een zullen smelten en blijken gegrond te zijn op voorwerpen, slechts afwijkende door kunne, ouderdom of rasverscheidenheid. In ons land komen er twee voor.

De meest algemeen voorkomende is de gewone S., ook *Waterraaf* genoemd (*Carbo cormoranus* Meyer). Deze vogel, een weinig grooter dan eene gewone eend, is zwart met metaalglans; de vleugels zijn bronskleurig bruin, met donkerblaauwe randen der vedertjes. Zijn bek is zwart, naar onderen ligt vleeschkleurig; de huid om het oog is naakt, bij de oude voorwerpen roodachtig; de keelzak is geel, de oogen zijn groen. Op den kop ziet men in den paartijd eene korte kuif, en om het gezigt, alsmede aan de dijen, banden van witte vederen.

Deze vogel wordt in onze binnenlandsche plassen en meren vrij veelvuldig aangetroffen; op het Schollevaarseiland, in den Wollenfoppen-polder in Schieland en op twee of drie andere dergelijke, zeer moerassige plaatsen broedt hij in ongeloofelijke menigte. Hij leeft van visschen en kan zeer gemakkelijk duiken, 't geen hem bij de vangst zeer te stade komt. Hij heeft den naam van waterraaf gekregen, deels om zijne kleur, deels om zijn geluid, dat zeer sterk op dat van de raaf gelijkt. Het wijfje legt in het nest, dat op boomen of hooge struiken aangelegd is, drie of vier groenachtig witte eijeren.

De andere soort, de gekuifde S. (*Carbo cristatus* Temm.) broedt niet bij ons te lande, maar komt van tijd tot tijd uit Engeland of de eilanden in het Kanaal tot ons over. Deze vogel is kleiner dan de vorige, heeft groene oogen, de huid daar om heen en de keel geel gekleurd, den bek bruingeel, eene fraaije opgestokene kuif in den zomertijd op kop en nek, de vleugels bronskleurig groen, met purperen weêrschijn en zwarte randjes om de vedertjes. Overigens is hij groenachtig zwart van kleur, met goudachtigen weêrschijn, voornamelijk langs den hals. De gekuifde S. bewoont bij voorkeur rotsachtige kusten, en maakt zijn nest in rotsspleten.

SCHOMBERG. (Friedrich Hermann graaf von) werd in December 1615 uit een oud-edellijk protestantsch geslacht te Heidelberg geboren. Kort na zijne geboorte verloor hij zijne beide ouders en werd door zijne grootmoeder opgevoed. Deze zond hem in 1626 naar Sedan, waar toenmaals een uitmuntend opvoedingsgesticht voor jonge Protestantsche edellieden bestond, en daarna in 1630 tot voortzetting zijner studiën naar Parijs. Hier bleef hij echter niet lang, maar ging naar de hoogeschool te Leyden, waar hij vooral de wiskunde beoefende. Op zijn 17de jaar kwam S. als volontair bij Frederik Hendrik's leger, nam echter eerst in 1634 werkelijk dienst bij den hertog Bernhard van Weimar, en woonde onder dezen den slag van Nördlingen bij. In het jaar 1635 wierf hij op eigene kosten eene compagnie bij het regiment van den lateren maarschalk van Rantzow, onderscheidde zich bij Calais, doch nam spoedig zijn ontslag, en smaakte eene korte rust op zijne goederen, gedurende welken tijd hij met zijne nicht Johanna Elizabeth in het huwelijk trad. Slechts korten tijd genoot hij het huiselijke leven: in 1639 zocht hij dienst bij Frederik Hendrik, die hem als luitenant aanstelde en in 1642 tot ritmeester bevorderde. Hij onderscheidde zich bij de verovering van Gennep (1641), van Sas van Gent (1644) en van Hulst (1645). Na den vrede van Munster benoemde Willem de IIde, zoon en opvolger van Frederik Hendrik, hem tot eersten kamerheer; maar bij diens dood (7 November 1650) verliet S., die in den haat deelde, welken men zijnen meester toedroeg, Holland en ging in Fransche dienst over. Hij verkreeg hier den rang van *maréchal-de-camp*. Bij den daarop volgenden oorlog tusschen Frankrijk en Spanje streed S. in de zuidelijke Nederlanden; na de verovering van Rethel en St. Menehoult in 1653, het gelukkige ontzet van Arras en de inneme van Quesnoy kreeg hij in 1654 den rang van luitenant-generaal. Nog in het zelfde jaar ging S. naar Duitschland, wierf aldaar een regiment, en keerde in 1655 nog tijdig genoeg terug, om de verovering van Landrecies, Condé en St. Guilain bij te wonen. Lodewijk de XIVde benoemde hem tot gouverneur van laatstgemelde stad. Deze was als vesting zeer onbeduidend, en toen S. in het begin van 1657 onverwachts door een Spaansch corps van 12000 man werd aangevallen, moest hij na eene korte verdediging den 22sten Maart capituleren. Hij voerde de 600 man sterke bezetting met wapens en bagaadje naar Guise, en werd na de verovering van Bourbourg gouverneur van deze stad. In den beslissenden slag in de duinen (14 Junij 1658) commandeerde S. de tweede linie van den linker vleugel en onderscheidde zich daar, even als bij de daaropvolgende verovering van Duinkerken, door zijnen moed en zijne beradenheid. Turenne rekende S. dan ook onder zijne beste generaals, en droeg hem dikwijls eenen zelfstandigen last op, dien S. steeds tot zijne tevredenheid uitvoerde. De Pyreneesche vrede, die den 7den November 1659 een einde aan den oorlog maakte, opende eene nieuwe loopbaan voor S., waarin geen ander hem de eerste plaats betwistte. Portugal had zich namelijk in 1640 van de Spaansche kroon losgescheurd en Spanje bezigde na den vrede zijne troepen, om Portugal te heroveren. Niets ontbrak meer aan het jonge koningrijk dan kundige en ervarene officieren; S. nam de uitnoodiging der Portugesche regering aan, en begaf zich met 400 tot 500 bekwame officieren en manschappen naar Portugal, waar hij den 13den November 1660 aankwam. Hier moest hij nu de troepen aan krijgstucht gewennen, en orde bij het leger invoeren. In 1663 sloeg hij de Spanjaarden bij Estremos of Almexial (8 Junij), in 1665 bij Villa-Viciosa of Montes Claros (17 Junij) en behaalde verder vele voordeelen, die ten gevolge hadden, dat bij den vrede te Lissabon, den 13den Februarij 1668, de onafhankelijkheid van Portugal erkend

werd. Na den slag van Estremoz was hij tot graaf van Mertola en grande van Portugal benoemd. Hierop keerde S. naar Frankrijk terug en liet zich daar naturaliseren. Aanvankelijk nam hij geen deel aan den oorlog van 1672 tegen de Nederlanden. In 1673 echter ging hij in Engelsche dienst over als kapitein-generaal der gezamenlijke landtroepen, waarmede hij ingescheept werd; doch de vloot werd bij Texel geslagen, en de landing had geen' voortgang. In November keerde hij daarop naar Frankrijk terug. Hij kreeg aldaar eerst het bevel over het leger tusschen de Sambre en de Maas, doch later, nadat Lodewijk de XIV^de^ hem tot hertog verheven had, over de Fransche troepen in het graafschap Roussillon, die tegen Spanje bestemd waren. Gedurende het jaar 1674 leed hij vele nadeelen; maar in het volgende jaar dwong hij Bellegarde tot overgave, en werd daags daarna maarschalk van Frankrijk. In het jaar 1676 ging S. weder naar de Nederlanden, en gelukte het hem Maastricht te ontzetten. Ook in het volgende jaar had hij deel aan de verovering van Valenciennes en Kamerijk, en moest daarna het bevel aanvaarden over het observatieleger te Sedan. S. was in 1678 tegenwoordig bij de inname van Gent en van Yperen, en werd in het volgende jaar naar Kleef gezonden, om den keurvorst van Brandenburg tot den vrede te dwingen, hetwelk deze door den vrede van St. Germain en Laije voorkwam. S. leefde nu eenige jaren in rust, tot dat het jaar 1684 hem andermaal te velde riep. Eerst moest hij de belegering van Luxemburg dekken, en daarna met 30,000 man Duitschland tot eenen wapenstilstand dwingen, die den 15^den^ Augustus tot stand kwam. De herroeping van het edict van Nantes, den 22sten October 1685, kwam echter zijn geluk vernielen. Hij scheepte zich in naar Portugal, werd daar met geestdrift ontvangen, doch werd ook hier spoedig om zijn geloof vervolgd. In 1687 verliet hij ook dit land en begaf zich naar 's Gravenhage, waar hij met prins Willem den III^den^ de latere landing in Engeland beraamde, en trad toen in dienst van den keurvorst van Brandenburg, terwijl hij na diens dood in Nederlandsche dienst overging. Den 5^den^ November 1688 landde hij met Willem den III^den^ aan de Engelsche kust, terwijl Jacobus de II^de^ den troon verliet en naar Frankrijk vlugtte. S. werd tot hertog verheven, kreeg de orde van den kousenband en een geschenk van 100,000 pond sterling, terwijl hij tevens tot generalissimus van het Britsche leger en tot grootmeester der artillerie benoemd werd. Met weinig troepen ging hij in 1689 naar Ierland, om aldaar Jacobus te bestrijden. Niettegenstaande deze eene groote overmagt bezat, waagde hij het niet de Engelschen aan te tasten, en beide legers leden veel door ziekte en gebrek. In 1690 landde Willem de III^de^ zelf in Ierland, vereenigde zich met S. en trok den 10^den^ Julij over de Boyne. In dezen slag eindigde de 75-jarige veldheer zijn leven onder de sabelhouwen der vijandelijke ruiterij.

Men vergelijke: J. F. A. Karner, *Leben Friedrich's von Schomberg* (Manheim 1789, 2 dln.); Quincy, *Histoire militaire de Louis XIV* (Parijs 1726, 7 dln.); *Biographisches Lexikon aller Helden und Militairpersonen, welche sich in preussischen Diensten berühmt gemacht haben* (Berlijn 1790, 3 dln.). L.

SCHÖN of SCHONGAUER (MARTIN) was de merkwaardigste Duitsche schilder der XV^de^ eeuw. Hij trachtte, met Michael Wohlgemuth en den ouderen Herlein, voor 't eerst regt te doen aan de eischen der schoonheid en zielsuitdrukking. Ook was hij de eerste, die de nieuwe techniek der school van v. Eyck in Duitschland invoerde, en de Duitsche kunst eene waardige plaats deed innemen nevens de Italiaansche en Nederlandsche.

Omtrent zijne afkomst en geboorte heerscht veel verschil van meening. De Italiaansche schrijvers hielden hem voor een' Antwerpenaar; Sandrart meende, dat hij te Culmbach (in Franken) geboren was. Latere schrijvers beweerden, dat hij uit eene aanzienlijke Augsburgsche familie te Colmar geboren was, en meenden zelfs daarvoor een stellig bewijs gevonden te hebben in het achterschrift op een gegraveerd portret, in de Pinakotheek van Munchen voorhanden, en door Bartsch, *Le Peintre Graveur* VI bl. 104, vermeld. Uit het in 1840 te Ulm verschenen werk van C. Gruneisen en E. Mauch, *Ulm's Kunstleben im Mittelalter*, blijkt echter, dat hij behoorde tot eene talrijke kunstenaars-familie aldaar; dat zijn vader, Barthel sen., er van 1429—1440 schilder was, en dat hij zelf reeds in 1441 als schilder in de jaarboeken van Ulm voorkomt, en nog in 1461 in dezelfde boeken vermeld wordt, nu eens onder den naam van Martin Schön, dan weder onder dien van Martin Schongauer.

Intusschen is S. inderdaad te Colmar werkzaam geweest, waar hij zich in 1461 of kort daarna moet gevestigd hebben. Volgens de jongste ontdekkingen is hij aldaar in 1488 overleden. Even als omtrent het geslacht en den leeftijd van dezen meester, zijn er ook over zijne werkzaamheid en school een aantal tegenstrijdige berigten geboekt. Zeer waarschijnlijk heeft hij zich op jeugdigen leeftijd bijna uitsluitend met de graveerkunst bezig gehouden, welke hij van een' zekeren goudsmid, met name L. Rust, zou hebben geleerd. Eerst later schijnt hij in de Nederlanden, in de school van v. Eyck, de schilderkunst in hare belangrijke ontwikkeling te hebben leeren kennen, welke hij geheel in zich opgenomen heeft, en waardoor zijn werk, in vergelijking met dat van andere oud-Duitsche meesters, een bijzonder karakter verkreeg, hetwelk aan velen gedurende langen tijd geheel onverklaarbaar voorkwam, daar men voornamelijk op het dwaalspoor was gebragt door Sandrart, volgens wien S. en zijne tijdgenooten in onmiddellijke betrekking stonden tot de Italiaansche school, en aan den invloed van Peragino en diens tijdgenooten hunne ontwikkeling te danken hadden. Het is thans zoo goed als bewezen, dat S. zich geruimen tijd te Antwerpen moet hebben opgehouden.

Er zijn een aantal schilderijen, die aan dezen meester worden toegeschreven. Daarin werd echter eene kritische schifting gemaakt door H. v. Quandt (zie het *Deutsches Kunstblatt* 1840, N°. 76—79). Deze schrijver heeft doen opmerken, dat S., die zich veel meer dan vroegere meesters op innigheid en kracht van uitdrukking toelegde, tweeërlei type van gelaat aan zijne beelden gaf, waarvan de eene langwerpig en edel, de andere zaamgedrongen en stomp was. De schilderijen, door S. te Ulm achtergelaten, behooren waarschijnlijk tot zijne vroegste voortbrengselen. In de domkerk aldaar vindt men van hem eene *Afneming van het kruis*; eene *Graflegging*, in dezelfde kerk, die mede aan S. wordt toegeschreven, is door het overschilderen zeer ontaard. Te Stuttgard vindt men in eene particuliere verzameling eene *Krooning van Maria* en eene *Graflegging*, die, volgens Waagen, ten onregte aan S. worden toegeschreven. Te Neurenberg in de St. Mauritskapel, te Munchen in de Pinakotheek, en in de galerij te Schleissheim worden onderscheidene schilderijen gevonden, die altijd voor het werk van S. zijn doorgegaan, totdat v. Quandt de echtheid daarvan ernstig heeft doen betwijfelen. Zijne schoonste werken worden te Colmar aangetroffen, o. a. in het tegenwoordige collegium, twee vleugels van een groot altaarstuk, waarop de *Aankondiging van Maria* en *Maria met het kind* zijn voorgesteld. Even als in den *St. Antonius*, op de achterzijde dezer vleugels geschilderd, heeft S. ook in eene *Kruisiging* (mede ter genoemde plaatse te vinden) eene groote mate van phantasie in de voorstelling van het afgrijselijke getoond. Daarentegen pleiten eene *Graflegging*, eene *Aankondiging* en andere tafereelen aldaar voor de grootschheid en waardigheid der opvatting van dezen kunstenaar. De reeks van schilderijen, uit de Dominicanerkerk in het collegium overgebragt, en tafereelen uit het lijden van Jezus voorstellende, is weder van minder gehalte; v. Quant betwijfelt de echtheid. Uitstekend is echter eene levensgroote *Madonna*, in de kerk van St. Maarten te Colmar. De meeste van deze schilderijen meenen Passavant en Waagen, met de werken van Rogier van der Weyden te mogen vergelijken.

Te Berlijn vindt men van hem eene *Aanbidding der drie koningen*; te Basel vier smalle paneelen, door Passavant als het werk van S. herkend; daarentegen zijn die, welke in de galerij te Weenen aan S. worden toegeschreven, volgens v. Quandt, bepaaldelijk onecht. Daar echter het onderzoek nopens het werk van dezen meester nog niet is gesloten, is het niet wel doenlijk, zich aan eene stellige opgave te wagen.

Als graveur bezat S. groote verdiensten, zijn werk is belangrijk als het oudste, dat in dit kunstvak bekend is. Bartsch, *Le Peintre Graveur* VI, pag. 119 e. v., beschrijft 116 prenten van dezen meester, pag. 166 e. v. 17 andere, die wel het monogram van S. dragen, maar niet van zijne hand zijn, en op pag. 176 geeft hij, als aanhangsel eenige prenten op, die door Heinecke worden vermeld, maar òf verloren zijn gegaan, òf niet van S. afkomstig zijn. Isaac van Meeckenen en andere onbekende of bekende meesters hebben zijn werk druk geco-

piëerd; terwijl het buiten twijfel is, dat Albrecht Durer als graveur zeer veel aan de studie van S.'s prentkunst had te danken, terwijl hij haar later door zijn genie uit den staat harer kindschheid tot groote ontwikkeling bragt.

SCHÖNBRUNN is een keizerlijk lustslot in Oostenrijk, een uur gaans ten zuidoosten van Weenen, aan de Wien, tusschen de dorpen Hietzing en Meidling gelegen. Reeds onder keizer Matthias was S. een vorstelijk jagtslot; doch in zijnen tegenwoordigen vorm werd het in 1744 onder de regering van Maria Theresia, door Valmagini, naar een plan van Pacassi, gebouwd; terwijl tevens de tuinen en het park om het gebouw aangelegd werden. De grootste lengte van den tuin bedraagt 784 vadem of 1476 Ned. el, de grootste breedte 630 vadem of 1195 N. el. Met bijtelling van alle belendende gebouwen, onder welke ook een schouwburg behoort, bevat het paleis 1441 vertrekken; bijzonder worden onder dezen genoemd: het blaauwe kabinet, zijnde het lievelingsvertrek of boudoir van keizerin Maria Theresia; de kamer, die Napoleon in 1809 bewoonde; en die, waarin zijn zoon, de Hertog van Reichstadt, in 1832 overleed. Bezienswaardig zijn overigens de fraaije slotkapel, de groote zaal met wanden van spiegelglas en een heerlijk geschilderd plafond, de drie landschapszalen, de kamer met de Hamiltonsche schilderijen en de ceremoniezaal. Neest het paleis bevinden zich de groote oranjerie en de serres. Het fraaije parterre is met 32 groepen of standbeelden van marmer versierd; het park bevat prachtige lanen, bijzonder hooge geschoren ijpenhagen, verscheidene vijvers, eene schoone bron (Schön-brunn) met het liefelijke marmeren beeld eener water scheppende en nederhurkende nymf, eene menagerie, eene fasanterij, eenen botanischen tuin, en op den top van een' heuvel de zoogenaamde *Gloriette*, zijnde eene zeer lange colonnade, naar een weinig smaakvol plan gebouwd. Te S. werd den 26sten December 1805 de vrede van Presburg geratificeerd, en den 14den October 1809 de vrede van Weenen gesloten.

SCHONCK (Everard Jan Benjamin), geboren in 1745, overleden den 13den Junij 1821 als rector der Latijnsche scholen te Nijmegen, heeft zich als verdienstelijk schrijver en dichter, vooral ten behoeve der jeugd, doen kennen, in: *Nieuwe gedichten voor kinderen* (Nijmegen 1806), *St. Nicolaasgeschenk aan de jeugd* (ald. 1814), enz. Van zijnen luimigen geest getuigen: *De bonheurs uit de mode* (ald. 1792), *Het masker der wereld* enz. (ald.); van zijnen godsdienstigen zin, meer dan van zijn talent voor de godsdienstige poëzy: *Proeve van zangstukken op de geboorte, het lijden en de verheerlijking van Jezus* (Amsterdam 1807). Ook over het Valkenhof zijner woonplaats heeft hij in dichtmaat geschreven (*Lotgevallen*, Nijmegen 1805; *Nijmeegsch alzigt*, ald.).

SCHONEN, in het Zweedsch Skåne, is de naam, die wel aan het zuidelijke gedeelte des rijks gegeven wordt, dat door den Sond van het Deensche eiland Seeland gescheiden is. Het is een deel der vroegere provincie Gothland, omvat de tegenwoordige länen Malmöhus en Christianstad, welke gezamenlijk eene oppervlakte van 202¼ □ mijl, met eene bevolking van 454,000 zielen hebben. De grond is vlak, vruchtbaar en levert eene groote hoeveelheid granen op. Landbouw en branderijen zijn de voornaamste middelen van bestaan der bevolking, die zich altijd in taal en gebruiken nog eenigermate van de eigenlijke Zweden onderscheidt, daar hun land niet altijd een deel van dat rijk heeft uitgemaakt. In 1330 werd S. door Jan, hertog van Holstein, voor 70,000 mark zilver aan Albert van Meckelenburg, koning van Zweden, verpand. Waldemar, koning van Denemarken, maakte zich in 1341 van het verpande gebied meester, dat zijne opvolgers behielden, tot het in 1658 door den vrede van Roeskilde, welke door dien van Kopenhagen bevestigd werd, aan Zweden werd afgestaan. Wel heroverden de Denen later het verloren gebied, doch moesten in 1679, bij het verdrag te Fontainebleau en den daarop gevolgden vrede van Lund, S. weder aan de Zweden overlaten. De omstandigheid, dat Helsingborg, een der kasteelen aan den ingang van den Sond, in S. ligt, en het bezit dier provincie dus Denemarken in staat stelde, zijne regten op dat vaarwater nadrukkelijk te doen gelden, verklaart het hooge belang, dat Denemarken in het verwerren van S. stelde.

SCHOOCK (Martinus), geboren te Zalt-Bommel, den 1sten April 1614, was de eerste, die aan de pas opgerigte Utrechtsche hoogeschool de doctorale waardigheid verkreeg. In het jaar 1638 werd hij aan die hoogeschool hoogleeraar der oude letterkunde en welsprekendheid; doch zeer kort daarna aanvaardde hij eenen leerstoel in de geschiedenis en welsprekendheid te Deventer. In 1640 werd hij hoogleeraar der redeneer- en natuurkunde. Dezen post wegens onaangenaamheden verlaten hebbende, vertrok hij naar Berlijn, waar de keurvorst van Brandenburg hem tot zijnen historieschrijver aanstelde, waarna hij zich te Frankfort aan den Oder vestigde, waar hij den titel van honorair hoogleeraar droeg, en in het jaar 1669 overleed. Hij was een zeer geleerd, maar naar het schijnt verwaand en wispelturig man, die zeer gemengd was in de cartesiaansche twisten van zijnen tijd en mede gewikkeld raakte in eenen hevigen pennestrijd met zijnen voormaligen vriend Vortius, vooral over kerkregtelijke onderwerpen. Talrijk en veelsoortig zijn zijne schriften; zij betreffen de oude letterkunde, de regtsgeleerdheid, de wijsbegeerte, de natuurkunde, de godgeleerdheid en de geschiedenis. Men vindt hen opgeteld bij Burman, *Traject. erudit.* bls. 324 e. v., doch naauwkeuriger bij Paquot, *Mémoires*, D. I. bls. 296 e. v. Zijne beschrijving der Nederlanden (*Belgium Foederatum*, Amsterdam 1652, 1664, 1671) is nog belangrijk, omdat zij afdaalt tot kleinigheden, die men elders niet aantreft; doch zij is thans, even als de meeste schriften van dezen twistzieken polyhistor, vrij zeldzaam.

SCHOONER. (Zie *Schoener*).

SCHOONEVELD of SCOENEVELD, oudtijds een eiland in het noordwesten van Vlaanderen, in den mond van de Hont of Wester-schelde, dat in de XIVde eeuw door de zee verzwolgen is, en zijn' naam gelaten heeft aan eene zandbank in de Noordzee, niet ver van de Zeeuwsche kust. De zee, in de nabijheid dier bank, komt in de geschiedenis des vaderlands wel voor onder den naam van vlakte van Schooneveld. In het jaar 1673 hadden aldaar op den 7den en den 14den Junij ontmoetingen plaats tusschen de Staatsche vloot, onder den admiraal de Ruyter, en de Engelsche, onder prins Robert, welke gewoonlijk, naar het tooneel van den strijd, de beide slagen op de vlakte van S. genoemd worden.

SCHOONHEID is de naam van een der belangrijkste begrippen, tot de theorie der kunst behoorende. Gewoonlijk wordt het wezen der kunst beschouwd als te bestaan in de voorstelling van het schoone. Desniettemin is eene nadere verklaring van het schoone hoogst moeijelijk. In het gewone spraakgebruik wordt in de natuur en in de kunst elke vorm, die het oog bekoort en de ziel weldadig aandoet, reeds schoon genoemd. De aesthetiek (zie *Aesthetiek*) stelt van hare zijde echter hoogere eischen, en bestempelt die zinnelijke welbehagelijkheid met geene andere namen dan die van bevallig en aangenaam. De aesthetiek beperkt het begrip van het schoone slechts tot die voorwerpen, waarin de zinnelijke vorm en wijze van verschijning volstrektelijk bepaald en gebonden zijn door het denkbeeld, dat er aan ten grondslag ligt, waarin vorm en inhoud volkomen in elkander opgaan en elkander volkomen opwegen. Uit deze begripsbepaling, tot welke de redeneringen der beste en diepzinnigste wijsgeeren den grond hebben gelegd, vloeijen als van zelf de daaraan verwante begrippen van het verhevene, comische, leelijke enz., voort. S. is het harmonische evenwigt en het elkander innig doordringen van het geestelijke en zinnelijke. In het verhevene heeft het geestelijke de bovenhand over het zinnelijke; in het comische het zinnelijke over het geestelijke; het leelijke is de ruwe zinnelijkheid, waaraan al het geestelijke is ontvloden. Het deel der aesthetiek, dat deze begrippen nader ontwikkelt en in hunne wederkeerige verhouding voorstelt, wordt de methaphysiek van het schoone genoemd. Lezenswaardig is daarover de Duitsche geleerde Vischer in zijne werken over aesthetiek. Maar met deze begripsbepalingen is nog niet veel gewonnen. Daar de verschillende tijden en volken elk hun eigendommelijk geestelijk leven bezitten, en van dat leven ook de voorstellingen in verschillende tijden en bij verschillende volken afhankelijk zijn, doet het schoone zich, naar gelang van de verschillende kunstperioden, in zeer afwisselende gedaanten voor. Om dus eene ware en levendige voorstelling van het schoone te bekomen, is het niet genoeg de aesthetiek te beoefenen, maar moet men de studie daarvan verbinden met die der algemeene kunstgeschiedenis. Door de aesthetiek leert men het schoone kennen in zijn'

algemeenen aard, door de kunstgeschiedenis in zijne, van tijd en plaats afhankelijke, bijzondere verschijningen.

Bij de beoordeeling van de S. in het menschelijke ligchaam, even als bij ieder ander voorwerp in de natuur, hangt veel af van het standpunt, dat men daarbij kiest. Een werkpaard en een Arabisch rijpaard of een Engelsche wedrenner kunnen, ieder in zijne soort, schoon worden genoemd, even als een neger, een Europeaan of een roodhuid. Intusschen moeten toch de vormen van een individu, waaraan men de eigenschap van S. wil toekennen, met de grootst mogelijke juistheid beantwoorden aan de begrippen, welke de wetenschap en de ervaring omtrent hunne soort en hunnen aard hebben vastgesteld. Zoo is b. v. voor den natuuronderzoeker een schoon kristal zulk een, waarbij alle vlakke zijden regelmatig zijn gevormd; een schoone lintworm, die, waarbij de volkomene en onvolkomene geledingen, hals, kop enz., gelijkmatig gevormd en zuiver bewaard zijn. Zoo bepaalt ook de menschelijke S. zich niet tot de oogen, het gelaat, de kleur van huid enz., maar in het geheel moet harmonie heerschen, zoowel in den bouw (waarbij de leer der proportiën en der anatomie te pas komt), als in de tinten van de huid en andere ligchaamsdeelen, waaruit de stofwisseling en de menging der vochten blijkt, in de rondingen en welvingen der oppervlakten, die van de boeveelheid en de vastheid van het vet en het vleesch afhangen, in de bewegingen des ligchaams (gebaren, gang enz.), die de juistheid van het aamenstel, de veerkrachtigheid der pezen, de meerdere of mindere volkomenheid der willekeurige of onwillekeurige werkzaamheid van de zenuwen te kennen geven. Ter onderhouding en ontwikkeling van de S. des ligchaams is eigenlijk alles dienstig, wat de gezondheid bevordert: goede, genoegzame voeding, eene behoorlijke mate en afwisseling van rust en arbeid, van slapen en waken, zuverheid, gymnastiek enz. In zooverre als dit alles, in verband met de verstandelijke en zedelijke ontwikkeling, het geestelijke bestanddeel kan veredelen, strekt het, daar deze zich ontegenzeggelijk in het ligchamelijke afspiegelen, ook ter verhooging der S. Een sierlijk zich bewegende voet is iets schoons; een even groote, maar zich plomp nederzettende voet is leelijk.

Schoone kunsten zijn die, welke zich in hoofdzaak bezig houden met de voorstelling van het schoone (zie *Kunst*), terwijl de overige, de dusgenaamde technische kunsten, het nuttige ten doel hebben.

SCHOONHOVEN, eene stad aan den regter oever der Lek, in de provincie Zuid-Holland. Zij had in 1858 omstreeks 2900 inwoners. Tot hare voornaamste gebouwen behooren de Hervormde kerk, met het graf van Olivier van Noort, die te S. geboren werd; de bedehuizen der R. Catholieken, Jansenisten, Afgescheiden en Israëlieten; het stadhuis, met eene klok, gegoten uit een stuk geschut, dat met Olivier van Noort de reis om de aarde gedaan heeft; en de stadswaag. Er wordt handel gedreven in gouden en silveren werken, die er vervaardigd worden, in hennep, boter en kaas; terwijl er vele koperslagerijen en eenige andere industriële ondernemingen gevonden worden. De zalmvisscherij op de rivier werpt minder voordeelen af dan vroeger.

S. komt in de XIII^{de} eeuw het eerst met zekerheid voor, en was toen eene afzonderlijke heerlijkheid, die in het laatst der XIV^{de} eeuw met de grafelijkheid vereenigd werd. S. is merkwaardig door het lot van Albrecht Beiling, die in 1424 in de nabijheid der stad levend begraven werd. Tijdens des Jonker Fransen oorlog bragten de inwoners den Hoekschen op de Lek eene geduchte nederlaag toe; in den Spaanschen tijd had de stad meermalen veel te lijden.

SCHOON-JANS (Antonie), schilder, geboren te Antwerpen in 1650, was leerling van Erasmus Quellinus, en reisde vervolgens naar Rome ter voortzetting van zijne studiën. Van Rome begaf hij zich naar Weenen, waar keizer Leopold hem tot zijn' kamerschilder benoemde. Als zoodanig vervaardigde hij eenige portretten en altaarstukken, welke men in de kerken van Weenen aantreft. Later reisde hij naar Engeland, waar hij eenige portretten schilderde, vervolgens naar Nederland, waar hij niet gelukkig slaagde, en naar Dusseldorp, waar hij door den keurvorst Johann Wilhelm met onderscheiding werd ontvangen. Na diens dood bezocht hij Dresden, Berlijn en Potsdam, overal portretten en ook historische voorstellingen schilderende, maar overal zijn verblijf kenmerkend door zijn' hoogmoed en zijn grillig karakter. In 1716 keerde hij eindelijk naar Weenen terug, waar hij in 1726 als directeur der academie overleed. In de Pinakotheek te Munchen, de galerij te Schleissheim, te Potsdam en te Pommersfelden vindt men verdienstelijke kabinetstukken van zijne hand.

SCHOORL (Jan van), ook wel SCHOREL, SCOOREL, SCHOREEL, enz. genoemd, werd den 1sten Augustus 1495 te Schoorl bij Alkmaar geboren, en als ouderloose knaap door Willem Cornelisz. te Haarlem in de kunst onderwezen, maar onder hoogst drukkende omstandigheden, zoo als Karel van Mander mededeelt. Deze meester toch eischte, dat de voogden van den knaap zich zouden verbinden, dezen drie jaren bij hem te laten of anders hem eene aanzienlijke som gelds te betalen. S. had zeer veel te verduren bij zijn' meester, maar droeg alles geduldig en maakte zulke vorderingen, dat hij reeds in het eerste jaar in staat was, zijn' hebzuchtigen meester eene winst van 100 gulden te bezorgen. Maar in plaats dat zijne vlijt en zijn talent hem eene betere behandeling verwierven, berokkenden zij hem slechts den haat en den argwaan des meesters, die hem gedurig met de noodlottige, geschrevene verbindtenis tergde. In een' stormachtigen nacht, terwijl meester Willem Cornelisz. door dronkenschap als een lijk nederlag, maakte S. zich van het heillooze papier meester, en scheurde het in duizend stukken. Desniettemin bleef hij met edele trouw de drie harde leerjaren uitdienen, en begaf zich daarop naar meester Jacob Cornelisz., toenmaals een beroemd schilder te Amsterdam. Voorspoedig in de kunst, zoodat zijne werken weldra koopers vonden, ondervond hij ook de magt der liefde. De bevallige dochter zijns meesters had zijn hart gestolen, en hij besloot de wereld in te gaan, en niet terug te keeren vóór hij, als beroemd kunstenaar, haar zijne hand kon aanbieden. Daartoe toog hij naar den vermaarden Jan van Mabuse, die in dienst van den Utrechtschen bisschop, Philips van Borgondië, werkte. Deze ontving hem vriendelijk en stelde hem dadelijk aan het werk; maar de ruwe levenswijs ergerde den streng zedelijken jongeling te zeer dan dat hij het bij hem kon uithouden. Zij scheidden in vrede, en S. reisde eerst naar Keulen, vervolgens naar Spiers en Straatsburg. Overal vond hij de werkplaatsen der grootste meesters van dien tijd voor zich geopend, en allen beijverden zich om, in vergoeding van de lessen, die zij hem gaven, van zijn talent partij te trekken en zijne hulp te aanvaarden.

Eindelijk trok hem de beroemde naam van Albert Durer naar Neurenberg. De groote meester nam den jongen, talentvollen kunstenaar in zijn huis en zijne werkplaats op. Maar het was de tijd der groote hervorming op godsdienstig en kerkelijk gebied, en tusschen Albert Durer, die met hart en ziel Luther's leer was toegedaan, en S., die met al de standvastige trouw, welke zijn karakter kenmerkte, de Moederkerk aanhing, moest wel eene groote klove ontstaan. Hij verliet dus ook Durer, en kwam op 22-jarigen leeftijd te Kärnthen, waar hij voor den kunstlievenden vrijheer der plaats een aantal werken schilderde, die hem eer en belooning van allerlei aard opleverden. Door zijn aangenaam uiterlijk en beminnelijk karakter bekoord, gevoelde de dochter van dien edelman eene innige liefde voor S. in haar hart ontwaken. Haar vader, hoogelijk met den kunstenaar ingenomen, gaf dezen te kennen, dat hij niet te vergeefs om zijne toestemming zou vragen. Maar S., nog steeds vervuld met het liefelijke beeld der dochter van Jacob Cornelisz., weêrstond de verleiding en toog verder, nu naar Venetië. Aldaar maakte hij kennis met een' geleerden landgenoot, die voornemens was met eenige andere pelgrims eene bedevaart naar Jerusalem te doen. S. sloot zich bij hen aan, scheepte zich in, en had eene zoo voordeelige reis, dat hij zelfs gedurende den overtogt zijne geliefkoosde kunst kon beoefenen. Op den duur teekende hij in zijn schetsboek, en schilderde op de eilanden Cyprus en Candia een aantal studiën, welke hij in zijne latere werken te pas bragt.

Te Jerusalem werd hij met de meeste vriendschap opgenomen en in staat gesteld, ook de omstreken der heilige stad te bezoeken. Ook hier vervaardigde hij een aantal studiën, waarvan hij, in het vaderland teruggekeerd, een uitnemend gebruik maakte voor zijne schilderijen. Na voor den prior van het klooster een' *St. Thomas door Christus van zijn ongeloof genezen* geschilderd te hebben, keerde S. behouden te Venetië terug, en bezocht vervol-

gens onderscheidene steden van Italië. Te Rome kwam hij eenige maanden na den dood van Rafael, maar terwijl meesters als Michael Angelo, Giulio Romano e. a. daar nog in volle werkzaamheid waren. S. bestudeerde hunne werken, vooral die van Rafael, en met genoegzame vrucht, om daarvan te doen blijken door het verschil tusschen zijne vroegere werken, die den leerling van Frans Floris en Mabuse verraden, en zijne latere. 't Is waar, dat zijne eigenaardigheid als Hollandsch schilder zich in die studie oploste. Te Rome teekende hij ook onderscheidene gebouwen, welke hij vervolgens in zijne composities te pas bragt.

Hoe vurig ook naar zijn vaderland terug verlangend, wist S. dat verlangen te beheerschen en vertoefde nog te Rome, toen, na den dood van paus Leo den X^den^, aan Adriaan van Utrecht, zijn' landgenoot, de driedubbele kroon werd opgedragen. S. werd door dezen met de uitvoering van talrijke werken belast en dienten gevolge met eer en rijkdom beloond. Zoo schilderde hij ook het portret des Pausen, hetwelk deze aan het door hem gestichte collegie te Leuven vereerde. Na het kort daarop gevolgde overlijden van paus Adriaan, verliet S. Rome en snelde over de Alpen naar zijn vaderland heen. Zijn weg voerde hem door Frankrijk, waar koning Frans de I^ste^ met milde hand de schoone kunsten bevorderde. De roem van S. was ook derwaarts genoegzaam doorgedrongen, om hem de schitterendste aanbiedingen ten deel te doen vallen. Maar steeds vervuld met het ideaal zijner liefde, sloeg hij alles af en reisde verder, tot dat hij Utrecht en Amsterdam bereikte, om te vernemen, dat... zijne schoone met een' goudsmid was gehuwd.

Diep geschokt, gevoelde S. zich niet in staat haar weder te zien. Met verdubbelde kracht wijdde hij zich der kunst en der vriendschap. In den heer van Lockhorst, deken van de domkerk te Utrecht, vond hij een' warmen beschermer. Na eenige jaren te Utrecht gewerkt te hebben, werd hij door de heerschende onlusten verdreven, en vond hij te Haarlem bij Simon Saen, den commandeur der orde van St. Jan, eene hartelijke ontvangst, terwijl deze hem tevens eenige belangrijke werken opdroeg. Hij rigtte nu eene groote werkplaats te Haarlem op, waar hij zijne beroemdste stukken vervaardigde, o. a. de *Kruisiging*, voor het hoogaltaar der oude kerk te Amsterdam, bij den beeldenstorm, helaas, vernield. In 1536 werd S. naar Utrecht geroepen, om de vier deuren van het, door keizer Henrik den IV^den^ aan de Mariakerk aldaar geschonken, gebeeldhouwde altaarstuk met levensgroote figuren te beschilderen. Op een der deuren stelde hij de H. Maagd met het kind en Jozef voor; op de tweede, keizer Henrik zelven in prachtgewaad, geknield voor zijn' voormaligen leermeester, bisschop Koenraad van Utrecht; de beide andere deuren, waarop de offerande van Abraham was voorgesteld, voltooide S. eerst later, en schilderde voorloopig in hare plaats twee groote stukken met waterverf op doek. Deze waren zoo schoon dat koning Philips, die tijdens de voltooijing van het geheel in 1549 te Utrecht was, hen van de kerk afkocht en met zich naar Spanje nam. Terwijl S.'s roem zich aldus in het zuiden verspreidde, was hij in het noorden niet minder vermaard. De koning van Zweden verzocht hem, een' architect aan te wijzen, om dien in zijne dienst te nemen. S. voldeed aan dat verzoek en liet door den bouwmeester, dien hij koos, aan den koning eene beeltenis der H. Maagd van zijne hand toekomen. De koning was zoo zeer met dit geschenk ingenomen, dat hij den zender met een' eigenhandigen brief en door het vereeren van een' kostbaren ring, benevens van onderscheidene andere geschenken, daarvoor wilde danken. Door een ongelukkig toeval echter ontving S. van dat alles niets anders dan den opengebroken brief.

Ligchaamsgebreken van allerlei aard maakten S. vóór den tijd tot een oud man. Twee jaren vóór zijn' dood werd door zijn' meest geliefden leerling, Antonio Mora, zijn welgelijkend portret geschilderd. Hij overleed te Utrecht den 6^den^ December 1562.

Er bestaan slechts weinig bewezen echte stukken van S., daar de meesten bij den beeldenstorm zijn vernield. In de musea te Brussel en Amsterdam worden hem eenige schilderijen toegeschreven, die echter niet volkomen overeenstemmen met zijne onmiskenbaar echte werken. Die te Amsterdam stellen eene *Magdalena* en een *zinnebeeldig tafereel* van de dochter Sions voor; te Brussel is een stuk met zijvleugels, *De aanbidding der Drie Koningen* voorstellende. Ook de *Doop van Christus in de Jordaan* in het museum Boymans te Rotterdam is, ofschoon de compositie aan die van S. doet denken, maar dan waarschijnlijk òf eene copie òf door de restauratie bedorven. Evenzoo zijn de schilderijen in de Pinakotheek te Munchen minstens twijfelachtig. Daaronder behoort de beroemde voorstelling van het *Sterfbed van Maria*, vroeger in een van de kerken te Keulen en later in de verzameling van Boisseree. Deze schilderij, even als eenige andere, die uit de Rijnlanden afkomstig en waarschijnlijk door verschillende meesters uit de Keulsche school zijn vervaardigd, werden vroeger en worden nog altijd in catalogi ten onregte aan S. toegeschreven.

De werken, welke men, volgens de onderzoekingen van Passavant e. a. met zekerheid aan dezen meester kan toeschrijven, zijn de volgenden: 1°. Een *Portret* (naar men zegt van hem zelven), in de galerij Belvedere te Weenen. 2°. Het *Portret eener vrouw* (met het jaartal 1539 op de achterzijde), mede aldaar. 3°. *De portretten van bedevaartgangers naar het H. Land*; op het stadhuis te Utrecht bestaat eene reeks van 38 stukken, met daarbij vermelde namen en de jaren hunner reizen 1498—1547; daarvan worden twee paneelen, van welke een met 12 portretten, aan S. toegeschreven. Het achtste op het eerste paneel is dat van S. zelven; men leest er onder: Heer Jan van Scorel wt Holland, Scildere. Vicaris t' S. Jans 1520. Deze portretten zijn vol karakter en scherp geteekend. De kleur in de schaduw is bruin, de lichtere zijn helder gehouden. 4°. Een altaarstuk met *de H. Maagd en de stichters van het Kruisgasthuis, buiten de Wittevrouwenpoort te Utrecht*, mede op het raadhuis aldaar. Maria zit in een landschap, het kind staat op haar schoot. De voorstelling herinnert aan Rafael en M. Angelo tevens. De koorheer daarentegen, die, voor het Christusbeeld geknield, het onder de kin streelt, is geheel Nederlandsch opgevat. De twee verschillende opvattingen spiegelen zich af tot in de technische uitvoering. De beide vleugels of deuren van dit altaarstuk zijn van eene andere hand. 5°. *De kruisiging van Christus*, een stuk met een aantal figuren, in 1842 in 't bezit van den heer Barel te Keulen, en thans waarschijnlijk in het museum aldaar. Het is geteekend: *Schoorle* 1530, en beantwoordt volkomen aan al hetgeen van de manier des meesters bekend en geschreven is. 6°. *Een minnend paar*, door Dr. Waagen op Corshamshouse in Engeland gezien en voor een werk van S. verklaard. 7°. *Tobias door den Engel geleid*, met het opschrift: *Joannes Scorel de Hollandia* 1521. 8°. *De afbeeldingen der ridders van St. Jan*, die Jerusalem hebben bezocht, afkomstig uit het St. Jan's klooster te Haarlem, thans in het museum op het raadhuis aldaar. 9°. *De doop van Christus in de Jordaan*, afkomstig uit het zelfde klooster, mede aldaar. 10°. *De lofzang van David*, mede aldaar, doch minder authentiek.

SCHOOTEN (Frans van), Nederlandsch wiskundige, geboren in 1581, overleden in 1646. Hij was als ingenieur werkzaam in dienst van den lande, toen hij naar Leyden geroepen werd, om aan de inrigting tot opleiding van ingenieurs, te dier tijde met de hoogeschool vereenigd, de door den dood van Ludolf van Ceulen opengevallene plaats te vervullen. Terwijl hij die betrekking bekleedde, bleef hij, zooveel zijne lessen het hem veroorloofden, ook als ingenieur werkzaam. Wij bezitten van hem de bekende sinus-tafels, die in 1627, onder den titel *Tabulae sinuum*, in het licht verschenen.

SCHOOTEN (Frans van) *de jongere*, zoon van den voorgaande, een uitstekend wiskundige, van groote verdiensten, volgde zijn' vader op in diens betrekking aan de Leydsche hoogeschool, en bleef daarin werkzaam tot aan zijn' dood (1661). Nog in het zelfde jaar, 1646, dat hij te Leyden kwam, verscheen van hem eene verhandeling, getiteld: *De organica conicarum sectionum in plano descriptione*. In het daarop volgende jaar gaf hij in het licht een' uitgestrekten *Commentarius* op de *Geometria* van Descartes. Dit geschrift, verrijkt met korte aanteekeningen van de Beaune, bevat schoone, maar tevens zeer diepzinnige beschouwingen, die, om voor een ieder toegankelijk te zijn, de toelichting vereischten van een' goeden wiskundige. v. S. voorzag in die behoefte en bewees daardoor aan de wetenschap, op het standpunt van zijn' tijd, eene inderdaad gewigtige dienst. Na zijn' dood verscheen nog van hem eene verhandeling, onder den titel: *De concinnandis demonstrationibus geometricis ex calculo algebraico*, die door

Petrus v. S. is uitgegeven. Behalve zijne eigene geschriften, heeft v. S. ook werken van andere wiskundigen, als van Hudde, burgemeester van Amsterdam, van de Witt enz. uitgegeven en daardoor voor de vergetelheid bewaard. Hij is de leermeester geweest van den grooten Huygens, hetgeen blijkt uit de door hem geplaatste voorrede, voor het werk van den laatstgenoemde, getiteld: *De ratiociniis in ludo aleae*.

SCHOOTEN (Petrus van), geboren in 1634, overleden in 1679, waarschijnlijk een zoon van Frans van S. *den ouderen*, en broeder van den voorgaande, ofschoon de gevoelens daaromtrent verdeeld zijn, en sommigen Petrus voor een' zoon van Frans van S. *den jongeren* houden. De eerst opgegevene meening is daarop gegrond, dat Petrus, in de door hem bezorgde uitgave der verhandeling van Frans *den jongeren*, *Francisci frater* is genoemd. Van Petrus v. S. is weinig bekend; alleen weten wij, dat hij bij den dood van Frans v. S. *den jongeren*, hem opvolgde in zijne betrekking aan de Leydsche hoogeschool, en haar tot aan zijnen dood waarnam.

SCHOPENHAUER (Arthur), doctor in de wijsbegeerte en privaat-docent te Berlijn, was een oorspronkelijk beoefenaar dezer wetenschap; hij liet zich door de stelsels, welke elkander in zijnen tijd in Duitschland opvolgden, niet mede slepen. Zijn eerste geschrift *Über die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grunde* (Rudolstadt 1813, 8°.) gaf daarvan reeds blijken. Doch voornamelijk was het zijn geschrift, *Die Welt als Wille und Vorstellung* (Leipzig 1819, 8.) in vier boeken, met een aanhangsel, hetwelk eene kritiek van de Kant'sche wijsbegeerte bevat, dat hem als een diepzinnig wijsgeer deed kennen. S. onderscheidt hier wel met Kant de wereld als verschijnsel en in haar wezenlijk bestaan (*Ding an Sich*), doch vermeent, dat zij als verschijnsel (phaenomeen) van onze voorstelling, en als wezenlijk bestaan van onzen wil afhangt. Hier tegen kwam J. G. Rätze waldra op in een geschrift, ten titel voerende: *Was der Wille des Menschen aus eigner Kraft vermag* (Leipzig 1820, 8.). Daar S. zich op eene scherpe en ironische wijze tegen zijne tegenstanders, en voornamelijk tegen de wijsbegeerte van Hegel, die toenmaals de heerschappij over de wetenschap in Duitschland begon te voeren, heftig uitliet, ondervond hij een verachtelijk stilzwijgen, werd miskend en vergeten; dit duurde meer dan veertig jaren. Hegel stierf intusschen, en na zijnen dood ging langzamerhand de invloed zijner wijsbegeerte, door de reactie tegen de absolute bespiegeling *a priori* bijna te niet, en de leer van S., die Hegel bijna dertig jaren overleefde, herrees als het ware uit den langen doodslaap, waarin zij gedompeld was geweest. In onze dagen vond zijne *Welt als Wille und Vorstellung* weder lezers, die daarin veel waars en oorspronkelijks vonden, veel van hetgeen met de rigting der wijsgeerige bespiegeling in onzen tijd overeenkomst heeft, voornamelijk in het zedelijke of het gebied van den wil, dat men in den strijd en opgang der speculative stelsels van von Schelling en Hegel, te zeer verzuimde te beoefenen en te doorgronden. Men zie o. a. Fouchade Careil, *Hegel et Schopenhauer* (Parijs 1862).

SCHÖPF (Joseph), historieschilder, in 1745 te Telfs in Tyrol geboren, was een man van buitengemeen talent, die, na te Salzburg, Passau en Weenen het onderwijs van zeer middelmatige kunstenaars te hebben genoten en vervolgens, onder de leiding van Martin Knoller in onderscheidene kerken van Tyrol bewijzen gegeven te hebben van degelijke studie, ter volmaking dier studie, in 1776 op kosten des keizers naar Rome trok. Daar vertoefde hij tot 1783, tegelijker tijd met David, Füger, Zauner en anderen, met wie hij veilig kon wedijveren. Hij vond een' bijzonderen beschermer in graaf Firmian te Milaan, voor wien hij onderscheidene mythologische schilderijen maakte, waarvan er te Praag bewaard gebleven zijn. Door ligchaamslijden en diepe zwaarmoedigheid gekweld, verliet hij Rome, waar hij met Mengs en Maron in naauwe vriendschap had geleefd. In 1783 werd hem de beschildering in fresco van de Beijersche benedictijnen-abdij Asbach bij Landshut opgedragen, van welke taak hij zich met roem kweet. Onderscheidene opdragten vielen hem ten deel; vooral worden zijne fresco's in de parochie-kerk in Brunneck geroemd, terwijl een aantal kerken in Tyrol nog de bewijzen opleveren van zijne kunstvaardige hand. Ook zijne kleinere schilderijen en portretten waren zeer gezocht. Zijne laatste werken waren de fresco's in de Servitenkerk te Innsbruck, die, om de warmte en bezieling der opvatting en meesterlijke uitvoering, hoog worden geroemd. Hij voltooide deze werken in 1820, en verviel kort daarop door het verlies van zijn vermogen bij het bankroet van een' vriend, wederom in diepe zwaarmoedigheid, in welke stemming hij weldra, in 1822, overleed. S. had zijn aangeboren talent door grondige studie weten te ontwikkelen; op het voorbeeld van Mengs legde hij zich vooral op naauwkeurigheid van teekening en het opvolgen der academische regels toe. De uitdrukking zijner beelden is zeer verdienstelijk, en vooral in zijne fresco's was hij inderdaad een volleerd technicus.

SCHÖPFLIN (Johann Daniel), beroemd Duitsch geschied- en oudheidkundige, den 8sten September 1694 te Sulzburg in het Breisgansche geboren. Sedert 1720 hoogleeraar in de geschiedenis en welsprekendheid aan de Universiteit te Straatsburg, verwierf hij in de waarneming van dezen post zoo veel roem, dat hij van verscheidene vorsten en hoogescholen de voordeeligste aanbiedingen ontving, die hij echter allen van de hand wees. In het jaar 1726 ondernam hij eene reis door Frankrijk, Italië en Engeland, verkreeg na zijne terugkomst eene domheersplaats in het kapittel van St. Thomas, en werd tevens tot Fransch historieschrijver benoemd. Hij vormde het plan tot eene geschiedenis van den Elzas, en bezocht, om daartoe de noodige bouwstoffen te verzamelen, de Nederlanden, Duitschland en Zwitserland, waarna in 1751 het eerste deel zijner *Alsatia illustrata* het licht zag. Toen hij zijn werk aan den koning van Frankrijk aanbood, bediende hij zich van die gelegenheid, om de Protestantsche Universiteit te Straatsburg aan dien vorst aan te bevelen, met het gelukkige gevolg, dat zij in hare privilegien bevestigd werd. Het tweede deel der *Alsatia* kwam in 1761 uit; intusschen gaf hij de *Vindiciae Celticae* uit, waarin hij aantoonde, dat de *Kelten* een van de *Germanen* geheel verschillende volksstam waren. Hij had ten oogmerk, om nog, tot een aanhangsel op zijne geschiedenis van den *Elzas*; eene verzameling van oorkonden en geschiedschrijvers te leveren, doch dit werk werd eerst na zijnen dood door Koch, onder den titel *Alsatia diplomatica* en *Alsaticarum rerum scriptores*, uitgegeven. S.'s laatste werk was de Geschiedenis van zijn geboorteland, *Historia Zaringo-Badensis*, hetwelk van 1763—1766, in 7 deelen in 4°. verscheen. Van zijne kleinere verhandelingen zijn verscheidenen in de gedenkschriften van de Academie der Bijschriften geplaatst. S. stierf den 7den Augustus 1771 te Straatsburg, aan welke stad hij bij uitersten wil zijne fraaije boekerij en zijn rijk museum, door Oberlin in zijn *Museum Schöpflinianum* beschreven, vermaakt heeft.

SCHOREL. (Zie *Schoorl, J. van*).

SCHORPIOEN. De Schorpioenen (*Scorpiones*) maken eene familie uit in de classe der Arachnoidea of Spinachtige dieren. Zij hebben een ligchaam, dat in twee deelen afgedeeld is, namelijk het kopborststuk en het achterlijf. Aan het eerste zijn acht pooten aangehecht; de onderkaken dragen groote schaarvormige voelers, die langer zijn dan de pooten. Het achterlijf is in ringen verdeeld, waarvan de zes laatsten, plotseling versmald, de gedaante van een' staart aannemen, en aan het einde eene gifklier en een' omgebogen haak dragen, dienende als aanvallend en verdedigend wapen. Aan wederzijde van het lijf ziet men vier luchtgaten, en aan den grond van het achterlijf twee kamvormige aanhangsels, welke uit een plat en langzamerhand smaller toeloopend steeltje bestaan, waarvan de onderrand evenwijdige, lancetvormige blaadjes draagt, die loodregt op de as van het steeltje staan. Bij allen treft men een paar grootere oogen op het midden van het kopborststuk aan, en eenige kleinere, van 5 tot 2, aan wederzijde op de zijden aan den voorrand.

Men vindt deze dieren in de warmere streken van de gematigde aardgordels en in alle tropische gewesten. Zij leven op den grond, verbergen zich onder steenen, den bast der boomen en andere ligchamen, meest op donkere en vochtige plaatsen en zelfs in de woningen. Zij loopen snel als zij gestoord worden, en buigen dan ter verdediging den haak en de gifklier, aan het achtereinde des ligchaams, tot boven op den rug en den kop. Met de scharen grijpen zij hunne prooi aan, die voornamelijk uit insecten bestaat; zij zijn bijzonder belust op insecten-eijeren.

Ofschoon de schorpioenen gifdragende dieren zijn, heeft hun steek niet altijd een' nadeeligen invloed. Plutarchus zegt reeds,

dat er menschen zijn, die zonder hinder schorpioenen eten, en Plinius verhaalt, dat de priesters van het eiland Coptos in Egypte, zonder gestoken te worden, hunne voeten op de schorpioenen zetten, die aldaar zeer talrijk waren. De algemeen aangenomene meening is echter, dat de steek van den S. dikwijls voor den mensch doodelijk is. Ehrenberg zegt, dat de Arabieren meer voor de gele schorpioenen bevreesd zijn dan voor de zwarte, en dat onder de soorten, wier steek doodelijk kan zijn, de *Scorpius funestus* en *quinquestriatus* uit Africa boven aan staan. De eijeren der schorpioenen komen uit op het oogenblik van het leggen, en de jongen worden gedurende eenigen tijd door de moeder op den rug gedragen.

Men heeft getracht, deze familie in natuurlijke geslachten te verdeelen, naar het aantal der tanden in de kamvormige aanhangsels en naar het aantal en de plaatsing der oogen, alsmede naar de lengte en breedte van den staart; doch deze kenmerken schijnen daartoe niet voldoende. De beste werken over die classificatie zijn tot heden die van Leach, Hemprich en Ehrenberg en Paul Gervais; doch binnen kort zal een werk van den Berlijnschen hoogleeraar Peters over dit onderwerp het licht zien, dat de systematische indeeling op juistere kenmerken zal vaststellen.

SCHORPIOEN (Dr.). Het achtste der teekenen van den dierenriem (zie *Dierenriem*), voorgesteld door ♏, naar 't schijnt eene misvorming van de slawoonsche letter Schtscha, die veel overkomst heeft met de Hebreeuwsche ש en de Grieksche ψ.

Het gelijknamige sterrebeeld staat omtrent 30° oostelijker, laag in het Zuiden, in het verlengde der lijn van de Poolster naar de Kroon. Dit sterrebeeld gaat in het laatst van Junij, omstreeks middernacht door het Zuiden, en is vooral kenbaar aan eene roode ster van de eerste grootte, Antares genoemd. De noordelijkste der voor het bloote oog duidelijk zigtbare sterren van den S. is van de vierde grootte, en merkwaardig als eene driedubbele ster, van welke de twee grootste sterren geel zijn, en de kleinste blaauw is. De afstand der beide grootste sterren is 1″, 2, die van de grootste en de kleinste 7″, 2.

SCHORS (*Cortex*). In het dagelijksche leven bezigt men de woorden S. en bast zonder zich eigenlijk bewust te zijn, waarom men nu eens aan deze, dan wederom aan gene benaming de voorkeur geeft. Zoo noemt men b. v. eikenschors of schil, wat het eikenhout, behalve het snoeisel en het hout (de zoogenaamde Geldersche houten en talhouten), bij het schillen oplevert; terwijl men hetzelfde deel daarentegen, zoolang het hout nog niet gekapt is of bij opgaande en ondere eiken, veelal met den naam van bast bestempelt. Zoo ook gebruikt men tamelijk algemeen, maar minder juist het woord bast, waar men van *ruwe schors* of *korst* of dan nog eerder van S. zou moeten gewagen: men spreekt b. v. meer van den bast dan van de S. der boomen, van kinabast enz.

Wat is S.? Men zoude hierop kunnen antwoorden: waar in stengel, tak of wortel de vaatbundels kringsgewijze zijn geplaatst (hetzij dat deze digt naast elkander gelegen, hetzij dat zij door eene grootere of kleinere parenchym-massa gescheiden zijn), noemt men het parenchym, dat zich aan de binnenzijde van den kring der vaatbundels bevindt, *merg*, en dat, hetwelk er buiten ligt, S. Doch ook bij lagere planten, waar geene vaatbundels worden aangetroffen, bezigt men het kunstwoord S., zoo b. v. vindt men in de stengels van eenige bladmossen langwerpige parenchym- en teeltcellen, die tot een' cylindrischen ring zijn vereenigd, waarvan de cellen soms zoodanig verbonden, dat daardoor het overige parenchym in twee deelen, „S. en merg," gescheiden wordt; zoo ook spreekt men b. v. van het schorsgedeelte of de schorslaag bij Korstmossen (zie *Korstmossen*).

In het schorsgedeelte van den stam en de takken onzer dicotyledonische boomen, dat in jeugdigen toestand buitenwaarts door de opperhuid (dit deel is echter gewoonlijk zeer kort van duur en gaat weldra, ten gevolge der kurkvorming, verloren; men vergelijke het art. *Kurk*) bedekt wordt, en binnenwaarts aan de teeltlaag grenst, kan men veelal drie verschillende afdeelingen onderscheiden; deze zijn, van buiten af gerekend: de *schorshuid*, *de groene schorslaag* en de *bastlaag*. Deze lagen echter zijn niet alleen niet altijd allen voorhanden, maar ook is de eene of andere bij verschillende boomsoorten dikwijls zoo onderscheiden gevormd, dat daardoor zeer uiteenloopende schorsvormingen ontstaan. Reeds de dikte der S. is bij verschillende boomsoorten zeer onderscheiden; men denke b. v. aan de dikke S. van een' ouden eik, terwijl zij bij den forschsten beukenstam nog geen Ned. duim bedraagt. Daar het schorsgedeelte bij onze gewone linden (zie *Linde*) zeer duidelijk en sierlijk ontwikkeld en tevens voor ons oogmerk bijzonder leerzaam is, willen wij hier het beeld schetsen, dat zich daarvan bij eene dwarse doorsnede aan het gewapende oog vertoont:

De *schorshuid* bestaat uit dikwandige, tafelvormige, zeer regelmatig en vast aaneengeslotene cellen, en vormt een bijna ondoordringbaar, vast bekleedsel voor de meer binnenwaarts gelegene cellenlagen; de buitenste cellen der groene laag schijnen allengs in de schorshuid over te gaan, de meest binnenwaarts gelegene cellenlagen dezer laatste zijn dan ook de weekste en lichtste, terwijl de meer buitenwaarts gelegene hoe langer hoe harder en donkerder worden.

Wanneer men, hetgeen b. v. bij linden, beuken en andere boomen gemakkelijk geschieden kan, van een' verschen tak de schorshuid aftrekt, dan vertoont zich de helder groen gekleurde, daarom aldus genaamde *groene schorslaag*. — Bijzonder duidelijk springt het verschil tusschen de schorshuid en de groene laag bij een' vliertak (wiens schors nog niet verkurkt is) in het oog; ieder kan zich daarvan gemakkelijk overtuigen, de schorshuid toch is bij zulk een' tak aschgraauw van kleur en komt er bijzonder duidelijk tegen de groenkleurige laag uit. — De groene laag nu bevat alleen in hare buitenste cellenrijen bladgroen, terwijl de meer binnenwaarts gelegene andere stoffen, niet zelden krystallen, gekleurde vochten en oliën bevatten.

Tusschen de groene laag schuiven zich de bundels bastcellen der *bastlaag* [1]) in, die, naar de mate dat stam of tak dikker zijn, breeder worden; tusschen hen in worden de deelen der groene laag naar binnen toe voortdurend smaller en gaan allengs in schorsmergstralen over, die zich aan de mergstralen van het hout aansluiten.

Wij kunnen over den bast kort zijn, dewijl daarover reeds vroeger in dit woordenboek gehandeld is. Wanneer men het schorsgedeelte aan rotting of maceratie blootstelt, gaan de teere cellen der groene laag weldra te niet, terwijl daarentegen de stevige cellen van den bast, die aan de rotting veel langer weêrstand bieden, als een van een aantal smalle en langwerpige mazen voorzien weefsel overblijven, welke mazen vroeger door de cellen der groene laag werden gevuld [2]). Het spreekt van zelf, dat deze mazen grooter of kleiner zijn, al naar gelang de bastlagen meer buitenwaarts of binnenwaarts gelegen zijn.

Reeds vroeger vermeldden wij, dat het *kurk* en de *ruwe schors* of *korst* uit het schorsgedeelte ontstaan; wij behoeven daaromtrent nu dan ook niet uit te weiden, maar verwijzen den lezer daarvoor naar het art. *Kurk*. Alleen zij hier nog opgemerkt, dat slechts zeer weinige boomen, zoo als de beuk, op den duur hunne gladde oppervlakte behouden; bij de meesten blijft deze slechts eenige jaren bestaan, daar de buitenschors bij hen vroeger of later door kurkvorming geïsoleerd wordt en dien ten gevolge afsterft en berst; zoo merkt men b. v. bij een' 10- tot 15-jarigen eik nog eene gladde schors op, terwijl de uitwendige oppervlakte van oudere eikenstammen diepe scheuren of spleten heeft.

De S. is een allergewigtigst deel, bij gemis waarvan de boom niet kan blijven leven; immers het is voldoende, dat men de S. slechts over een zeer klein gedeelte rondom den stam wegneme, om den boom aan een' wissen dood prijs te geven. Het is door het schorsgedeelte van den stam, en dat wel door de meest binnenwaarts gelegene lagen daarvan, dat de sappen nederdalen, die door het jonge hout in den stam opklimmen; het is dan ook de verzamelplaats voor eene menigte stoffen, die zich in het hout niet of slechts in geringe mate bevinden, van daar

1) De bast (zie *Bast*), hoezeer ook door zijn weefsel van de eigenlijke S. onderscheiden, is, waar hij voorkomt, veelal innig met deze verbonden, en minder een duidelijk begrensd en afzonderlijk deel dan wel een onderdeel van het schorsgedeelte.

2) Om zich hiervan een denkbeeld te maken bezie men de bandjes, die zoo veelvuldig gebruikt worden tot het zamenbinden van pakjes sigaren en die uit niets dan bastvezels bestaan, uit wier tusschenruimten het gewone parenchymateuse celweefsel door maceratie verwijderd is.

De zoogenaamde *Cuba*-bast, om Havana-sigaren, is de bast van *Hibiscus elatus* Sw.

mede dat zoovele schorsen om hare geneeskundige eigenschappen voor ons van groot belang zijn. Ook eene andere beteekenis van de S. voor het leven van den boom ligt, zoo als wij in het art. *Kurk* reeds met een enkel woord aangeven, voor de hand; zij dient ter beschutting van het inwendige deel des stams, dat zij met haar voor vocht ondoordringbaar kurkbekleedsel voor uitdroogen behoedt, terwijl onder hare bedekking de groei des booms, door de gestadige vorming van nieuwe deelen in de teeltlaag ongestoord kan plaats grijpen. En welke gunstige gelegenheid biedt de met scheuren en spleten doorploegde, gedeeltelijk in ontbinding overgegane S. van oudere boomen niet aan ter ontwikkeling en tot woonplaats voor lagere planten en diertjes! de S. alleen b. v. van een' honderdjarigen eik biedt den natuuronderzoeker reeds een rijk veld ter beschouwing en nasporing aan. Zij, die er steeds op uit zijn, analogiën te zoeken, hebben de S. der boomen met de huid der dieren vergeleken; het behoeft ter naauwernood betoogd te worden hoe verkeerd deze vergelijking is, want, terwijl door middel van de huid eene stofwisseling van het ligchaam met de dampkringslucht plaats grijpt, geschiedt bij de S. het tegenovergestelde; het voornaamste punt van overeenkomst is, dat evenmin als de meeste dieren zonder huid, de boom zonder schors kan blijven leven.

Nog dient vermeld te worden, dat door resorptie van celweefsel in de S. meermalen groote ruimten ontstaan, welke met hars worden gevuld, de zoogenaamde *harsgangen*, die doorgaans met eene *epithelium*-laag bekleed zijn. — Velen willen een onderscheid maken tusschen het oorspronkelijke en later gevormde schorsgedeelte; eene grens tusschen beiden is echter niet altijd duidelijk waarneembaar.

In kruidachtige stengels vindt men niet zelden in de S. onder de opperhuid een dikwandig, onverhout, wit glinsterend parenchym, dat men met den naam van *collenchym* heeft onderscheiden.

Is bij de Dicotyledonen het schorsgedeelte zeer verschillend, dit zelfde geldt ook van de Monocotyledonen, waar het dan eens, zoo als bij *Dracaena*, slechts uit perenchym, zonder bastcellen bestaat, maar onder de opperhuid eene kurklaag vormt; dan weder, zooals bij de *Palmen*, onder de opperhuid uit dikwandige parenchymcellen bestaat, en naar binnen toe verstrooide bundels van bastvezels bezit, die regelmatige kringen vormen; of wel, zoo als bij *Grassen* en *Cyperaceen* geregeld, onmiddellijk onder de opperhuid, bastvezels heeft. Eene duidelijke afscheiding van het schorsparenchym in verschillende lagen schijnt bij de Monocotyledonen niet voor te komen; de opperhuid blijft bij velen zeer lang, niet zelden levenslang bestaan. Het is echter niet te ontkennen, dat de onderzoekingen omtrent de S. dezer planten nog in menig opzigt onvoldoende en gebrekkig moeten genoemd worden.

Wij achten het onnoodig hier verder bij de S. zoo van laatstgenoemde planten, als van de hoogere cryptogamen stil te staan. v. H.

SCHORTINGHUIS (WILLEM), van wiens geboorte de plaats en het jaar ons niet bekend zijn, was eerst predikant te Weerden in Oost-Friesland, sedert 1734 te Midwolde, waar hij den 20sten November 1750 overleed. Deze man heeft zich eene treurige vermaardheid verworven door een in 1740 uitgegeven en menigmalen herdrukt geschrift, getiteld: *Het innig Christendom, tot overtuiging van onbegenadigde, besturing en opwekking van begenadigde, in deszelfs allerinnigste en wezenlijkste deelen, gestaltelijk en bevindelijk voorgesteld.* Dit boek, vol mystieken onzin, werd reeds terstond na de uitgave ernstig bestreden, doch de grove, zinnelijke voorstelling en de wanstaltige uitdrukkingen deden het bij den gemeenen man grooten opgang maken, en de onkundige dweepzucht „legde zich gaarne neder" bij de dierbare „vijf nieten", in welke S. het wezen des gemoedelijken, of, zooals hij het noemde, innigen Christendoms, gelegen achtte: „De mensch wil niet, kan niet, moet niet, heeft niet en deugt niet." Het is niet te zeggen, hoe schadelijk de onverstaanbare mystiek van dit boek op eenvoudigen in de Nederlandsche hervormde kerk gewerkt heeft, en hier en daar nog werkt.

Zie: H. van Berkum, *Schortinghuis en de vijf nieten* (Utrecht 1859, 8°.).

SCHORZENEREN, dikwijls verkeerdelijk *Schorzenelen* genaamd, zijn de penvormige, vleezige, uitwendig zwarte (van daar de naam, afkomstig van het Italiaansche *Scorza nera* of zwarte schors), inwendig witte wortels van de in Zuid-Europa voorkomende en in moestuinen veelvuldig gekweekte *Scorzonera hispanica*, die tot de natuurlijke familie der *Compositae*, en in het sexuële stelsel tot de 1ste orde der 19de klasse (*Syngenesia polygamia aequalis*) behoort. Deze plant draagt lancetvormige, laag aan den stengel gesteelde, hooger op ongesteelde bladen, en gele bloemen. B.

SCHOT. Hierdoor verstaat men ten eerste de ontbranding van eenen vuurmond of van eenig draagbaar vuurwapen, en ten tweede de wijze van vuren bij de artillerie. De Schoten en Worpen, die bij het geschut voorkomen, worden onderscheiden:

1°. naar de wijze van rigting, in kern-, vizier- en opzetschoten. Bij de *kernschoten* is, in algemeenen zin, de vizierlijn evenwijdig met de as der ziel; in meer beperkten zin is daarbij de as der ziel horizontaal. Bij de *vizierschoten* wordt de rigting over de beide hoogste punten van het metaal genomen, die meestal zijn aangegeven door eene viziersnede en eene inkeping op den kop of door viziernokken. Bij de *opzetschoten* wordt van den opzet gebruik gemaakt. Tusschen het kern-S. en het vizier-S. heeft men bij de zware veld-kanonnen, de belegerings- en ijzeren kanonnen nog het *kernopzet-S.*, waarbij het gebruik van den opzet met dat van den kernring verbonden wordt.

2°. Naar de buskruidlading, in schoten met *volle*, *verzwakte* en *versterkte* lading.

3°. Naar het gebezigde projectiel, in schoten met *kogels*, *kartetsen*, *granaatkartetsen* en *granaten*, en in worpen met *bommen*, *granaten*, *spiegelgranaten*, *steenen*, *kogels*, *brand-* en *lichtkogels*.

4°. Naar den stand van de as der ziel, ten opzigte van het horizontale vlak, en naar de ligging van het doel, hooger of lager dan de stelling van den vuurmond, in *elevatie-schoten*, *horizontale*, *plongerende* en *borende* schoten.

5°. Naar de strekking van het doel, in *front-schoten*, waarbij de rigtlijn loodregt valt op het front van het te treffen voorwerp; *scharpeer-schoten*, als de rigtlijn het vermelde front onder eenen schuinschen hoek ontmoet; *flank-schoten*, als de vijand van ter zijde getroffen wordt; *enfileer-schoten*, als men de vijandelijke linie in de strekking der lengte kan beschieten; *revers-schoten*, die den vijand schuins van achteren treffen; *rug-schoten*, waarbij de vijandelijke stelling geheel in den rug genomen wordt; en *bricol-schoten*, waarbij men een onzigtbaar voorwerp bij terugkaatsing wil treffen.

6°. Naar de uitwerking, in *rol-*, *ricochet-*, *demonteer-* en *bresschoten*. De rolschoten geschieden, met de rigting van het kern- of kernopzet-S., in het vrije veld en daarbij tracht men gebruik te maken van de kortere sprongen der projectilen; de ricochetschoten geschieden bijna uitsluitend bij den aanval van vestingen, onder aanmerkelijke verhoogingen en eene zeer verminderde lading; de demonteerschoten worden met volle lading tegen de schietgaten en borstweringen der vijandelijke werken gedaan, om deze te vernielen en het geschut te demonteren; de bresschoten worden gebezigd tegen de muren der vijandelijke werken, om deze te doen instorten en aldus eene bres te erlangen. L.

SCHOTANUS (CHRISTIAAN), geboren te Schingen in Friesland, den 16den Augustus 1603 [1]), was eerst predikant op zijn geboortedorp (1627), vervolgens te Cornjum (1629). In 1639 werd hij te Franeker benoemd tot hoogleeraar der Grieksche taal, waarbij in 1644 de kerkelijke geschiedenis gevoegd werd. Twee jaren later aanvaardde hij het professoraat der godgeleerdheid, hetwelk hij in 1653 gedeeltelijk nederlegde, om het leeraarambt in dezelfde gemeente te aanvaarden; doch in 1668 legde hij zijne predikantsbetrekking neder, om alleen als hoogleeraar werkzaam te blijven. Hij overleed den 12den November 1671.

S. was als godgeleerde zeer regtzinnig, hoewel de Cartesiaansche wijsbegeerte een' ijverigen voorstander in hem vond. Talrijk zijn zijne geschriften. De meesten zijner godgeleerde verhandelingen, vooral die van dogmatischen inhoud, zijn thans van luttel wetenschappelijke waarde meer. Vermelding verdient echter zijn

1) Hij wordt dikwijls gehouden voor den zoon van een' regtsgeleerde, Bernardus Schotanus, hoogleeraar te Franeker, Utrecht en Leiden (geb. 1598, overl. 1652), maar ten onregte. Zijn vader heette wel Bernardus, maar was predikant te Schingen, en te Britswerd en Wieuwerd, waar hij in 1633 overleed.

arbeid aan (*Heptaemeron sive historiae sacrae apparatus ad Sulp. Sev.*, Franeker 1658; *Bibliotheca historiae S. V. T., per modum commentarii in Sulp. Sev.*, Franeker 1662, 1664, 2 dlo.) en vervolg op (*Continuatio sacrae historiae Sulp. Sev.*, Franeker 1656) Sulpicius Severus (zie *Severus*, *Sulpicius*), alsmede zijne *Beschrijving en Chronijk van Friesland* (Franeker 1654), gevolgd door: *Kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen van Oost- en West-Friesland tot het jaar 1558* (Franeker 1658), en *Beschrijvinge van de heerlijkheid van Friesland* (Franeker 1664).

Zie voorts: E. L. Vriemont, *Ath. Fris.* bl. 336.

SCHOTANUS (Meinard), geboren te Franeker den 13den October 1593, was eerst predikant te Britsum, vervolgens hoogleeraar der godgeleerdheid te Franeker (1626), predikant te Leeuwarden (1632), andermaal hoogleeraar te Franeker (1636) en te Utrecht (1637), waar hij den 6den April 1644 overleed. Behalve eenige apologetische schriften tegen de Roomsch Cath. Kerk, gaf hij in het licht: *Conciones in 1 Petr.* (Franeker 1637); *Systema concionum, quibus doctrina Christiana, praxis fidei et verae religionis traditur* (Utrecht 1640); alsmede eene *Oratio in obitum Sextini Amama* (Franeker 1630).

Zie voorts E. L. Vriemont, *Athen. Fris.* bl. 246 e. volg.; Paquot, *Mémoires*, D. I., bl. 573 e. volg.

SCHOTEL (Johannes Cristiaan), de beroemdste Nederlandsche zeeschilder, werd den 11den November 1787 te Dordrecht uit den deftigen burgerstand geboren; hij genoot eene goede opvoeding en werd door den kaarslichtschilder A. Meulemans in het teekenen onderwezen. Zijn vader noch hij zelf dachten er toen aan, dat in den knaap een groot schilder schuilde. Veeleer openbaarde zich bij hem eene groote voorliefde tot het ondernemen van zeereizen, en hij zou niets liever gewenscht hebben dan zich aan de zeedienst te wijden. Maar die wensch stuitte af op den bepaalden wil zijns vaders, die, zelf fabrikant, hem aan het hoofd eener garenfabriek plaatste. Om den jongeling althans eenigermate schadeloos te stellen voor de teleurstelling, welke hij hem had opgelegd, gaf zijn vader hem in 1804 een' fraaijen boeijer ten geschenke, onder voorwaarde, dat hij nu van geen reizen meer spreken en zich op den handel toeleggen zou. Dit geschenk had voor S. eene hooge waarde; elk uur, dat hij aan zijn bedrijf ontwoekeren kon, bragt hij op zijnen boeijer door, en gedurig maakte hij er, somtijds vrij uitgestrekte togten mede op de wateren rondom Dordrecht en langs de Hollandsche zeekusten. Tevens was dat vaartuig voor hem de oefenplaats, van waar hij de natuur bestudeerde, welke hij dan in zijne schetsen en teekeningen trachtte weêrtegeven. Hij zelf bespeurde thans, dat hij aan de teekenlessen van Meulemans niet genoeg had, en werd werkend lid van het Dordsche schildergenootschap *Pictura*, waar hij zich verder oefende in het teekenen naar het naakt en gekleed levend model; terwijl hij tevens anatomie bestudeerde, en rusteloos werkzaam eene menigte schetsen en teekeningen vervaardigde. Toch was de kunst nog steeds eene ondergeschikte zaak, de fabriek hoofdzaak in zijn leven. In 1806 werd hij zelfs door de toenemende verzwakking zijns vaders genoodzaakt, de leiding der zaken geheel alleen op zich te nemen. In hetzelfde jaar in het huwelijk getreden met Mej. van Steenbergen, was het op haar aanraden, dat hij voor zijne kunstoefening de leiding inriep van Jacob van Strij, en toen, ten gevolge van de Fransche overheersching, de handel hoe langer hoe meer begon te verkwijnen en de fabriek gedurig achterging, legde S. zich meer uitsluitend op de kunst toe, trachtte door taai geduld en onophoudelijke inspanning in te halen hetgeen er aan zijn meesterschap over de vormen ontbrak, en vervaardigde eene menigte teekeningen in O.-I. inkt en sepia, die spoedig liefhebbers vonden. Door dat succes aangemoedigd, wilde hij ook gaan schilderen, maar begreep daartoe de geregelde leiding van een' schilder noodig te hebben. In 1808 zocht hij die bij den schilder M. Schouman, en begon nu vlijtig schilderijen te maken. Tot in 1817 zag men er echter niets van in het publiek.

Van toen af werd zijn talent, intusschen door onophoudelijke studie van alle onderdeelen der kunst tot volle rijpheid ontwikkeld, meer algemeen bekend, en het natuurlijke gevolg bleef niet uit: van alle kanten vielen S. eerbewijzingen ten deel en stroomden hem bestellingen toe. Terwijl bij de grootere historische voorstellingen van het verjagen der Franschen uit Dordrecht in 1814 en van het bombardement van Algiers door de vereenigde Nederlandsche en Engelsche vloten door hem aan zijn' leermeester Schouman belangrijke hulp was bewezen, trad hij nu geheel zelfstandig op, en in 1818 verwierven twee schilderijen van zijne hand, een' hevigen storm op zee en een woelend water bij heldere lucht voorstellende, op de Amsterdamsche tentoonstelling een schitterend succes. Al spoedig zag men nu in S. den waardigen opvolger, ja mededinger van de beroemde zeeschilders der oud-Hollandsche school, in de eerste plaats van Ludolf Bakhuysen en Willem van de Velde. Aan zijn zeldzaam en uitnemend talent werd op allerlei wijze hulde gebragt: vooreerst door zulk een menigte bestellingen, ook van vorsten en aanzienlijken en van de meest bekende kunstverzamelaars in Europa, dat S. onmogelijk aan al die aanvragen kon voldoen, hoe gemakkelijk hij overigens ook werkte, hoe onvermoeid hij elk oogenblik, dat hij niet aan zijne studiereizen, meest met hout en boeijer op de Zeeuwsche wateren en langs de Hollandsche kusten, wijdde, voor den ezel doorbragt; vervolgens door een aantal medailles en eereblijken, door hem op tentoonstellingen in het buiten- en binnenland behaald; door het ridderkruis der orde van den Nederlandschen Leeuw, hem door koning Willem den Isten geschonken; door vorstelijke geschenken; door zijne benoeming tot lid van het Koninkl. Nederl. Instituut, van de Academiën van Schoone kunsten te Amsterdam, Berlijn, Antwerpen, Brussel en Gent.

Wij spraken van zijne studiereizen. Deze strekten zich van tijd tot tijd ook tot het buitenland uit. In 1827 reisde hij naar Parijs en vertoefde er eenigen tijd, om zoowel de musea als de moderne school te bestuderen. Het spreekt van zelf dat hij, geheel de zoon zijner eigene werken en doortrokken van een nuchter en zuiver gevoel voor het natuurschoon, weinig vrede kon hebben met de koortsachtige phantasiën der romantische school, die de pseudo-classieke rigting toenmaals begon te verdringen. Meer voldoening had hij van zijne reizen en zijn verblijf aan de Fransche kusten, waar hij eene menigte studiën en schetsen vervaardigde, waarvan hij later voor schilderijen partij trok. In latere jaren bezocht hij nu ook een gedeelte van Duitschland, andermaal Parijs, en vervolgens weder de Fransche en nu ook de Engelsche kusten. Van die verschillende reizen zijn de herinneringen in zijne werken bewaard. Bij zijne gezonde en sterke constitutie scheen men zich met de hoop te mogen vleijen, dat hij tot op hoogen leeftijd den roem zijner school zou helpen uitmaken; maar deze verwachting werd niet vervuld. Te midden van zijne werkzaamheid in zijne schilderkamer overviel hem eene beroerte, aan welker gevolgen hij den 21sten December 1838, dus op vier en vijftigjarigen leeftijd, bezweek. Zijn stoffelijk hulsel werd eenige dagen later met veel plegtigheid ter aarde besteld.

Het is onmogelijk hier eene opnoeming te geven van zijne talrijke werken. De besten daarvan werden opgenomen in de kunstverzamelingen der vorsten van Nederland, Rusland, Frankrijk, Pruissen, in die van de heeren v. d. Hoop te Amsterdam, van der Blijk te Dordrecht, in Teyler's Museum te Haarlem, in particuliere collectiën te Amsterdam, Rotterdam, Dordrecht en elders. S. was gewoon van elke schilderij eene schets te maken. In zijne nalatenschap werden omstreeks 400 van die schetsen gevonden, die met 9 schetsboeken, waarin 290 teekeningen voorkwamen, na zijnen dood tot hooge prijzen verkocht werden. Een jaar na zijn' dood werd in de groote kerk te Dordrecht een gedenkteeken onthuld, door de inwoners dier stad aan de nagedachtenis van hunnen beroemden stadgenoot gewijd.

S. was ongetwijfeld de grootste zeeschilder van zijn' tijd en welligt van allen, die hem zijn voorafgegaan. Er is meer kracht, meer fougue in de wijze, waarop hij lucht en water in hunne duizendvoudige variatiën uitdrukte, dan zelfs L. Bakhuyzen bezat. Voor alles moet de verbazende natuurlijkheid zijner voorstellingen geroemd worden; het is of dat water golft en schuimt, alsof die wolken drijven, alsof men de frissche zeekoelte zich voelt toewaaijen. Daarbij wordt die natuurlijkheid verhoogd door eene uitnemend juist bestudeerde teekening van allerlei soort van schepen, in allerlei soort van stellingen. Eindelijk was zijn coloriet altijd krachtig, soms alleen wat koel, en zijne behandeling uiterst vrij en gemakkelijk. Hij kwam hoogst zelden op eene reeds geschilderde partij in zijne schilderijen terug. Zijne opvatting was breed, maar eenvoudig, zeer waar, maar veelal ook

zeer nuchter. Een weinig meer gloed en poësie zou haar onvergelijkelijk schoon, en elke hoogere ontwikkeling van dezen tak der kunst schier ondenkbaar gemaakt hebben.

Uitvoeriger berigten omtrent het leven en de werken van dezen voortreffelijken kunstenaar komen voor in het door zijn' zoon in 1840 bij den boekbandelaar Loosjes te Haarlem uitgegeven werkje, getiteld: *Leven van den zeeschilder J. C. Schotel, door G. D. J. Schotel*, met portret.

SCHOTLAND, het noordelijke gedeelte van het eiland Groot-Brittannie, wordt ten noorden door den Atlantischen oceaan, ten oosten door de Noordzee, ten westen door den Atlantischen oceaan en de Iersche zee begrensd, en wordt ten zuiden door het Cheviot-gebergte en de Tweed van Engeland gescheiden. In 1861 telde het, op eene uitgestrektheid van ruim 1470 □ mijlen, 3,061,251 bewoners. Het wordt naar de gesteldheid des bodems in drie deelen gescheiden: Noord-S., zijnde dat gedeelte, hetwelk ten zuiden begrensd wordt door de reeks van meren, welke zich van het eiland Hull tot de golf van Murray uitstrekt, in de rigting van het Caledonia-kanaal; Midden-S. of dat gedeelte, hetwelk ten zuiden der genoemde grens ligt, en dien naam draagt tot aan de lijn, welke men zich van den mond der Clyde tot aan dien der Forth denken kan; Zuid-S. is dan hetgeen tusschen die lijn en de zuidelijke grens des lands ligt. Ook de verdeeling in Hooglanden en Laaglanden is zeer natuurlijk. De volkstaal en de nationale kleederdragt wijzen de grenzen aan, welke de natuur door het Grampian-gebergte gevormd heeft. Ten zuiden der Hooglanden verheffen zich minder hooge bergruggen, evenwijdig aan het Grampian-gebergte, tusschen welke het vruchtbare dal Strathmore ligt. Het bebouwen van den grond in de ten noorden daarvan gelegene streken geschiedt slechts langs de kusten, langs de oevers der rivieren en in kleine dalen, welke door beken besproeid worden. In het noordwesten des lands gaat de bodem in eene ruwe bergstreek over, waar hooge, kale rotsen met diepe kloven afwisselen, welke trotsche natuurtafereelen opleveren, doch ter bebouwing geheel ongeschikt zijn. De toppen der bergen blijven echter beneden de sneeuwlinie, daar de Benevis en de Benwyvis, zijnde de hoogsten, zich nog geen 1500 meter boven den zeespiegel verheffen. Op sommige plaatsen, waar de zon nimmer doordringt, blijft de sneeuw gedurende den zomer echter wel liggen. Te midden der bergen bevinden zich hier en daar kleine, vruchtbare dalen en goede bergweiden. De bodem van S. levert, zelfs in de zoogenaamde Laaglanden, geene uitgestrekte vlakten op, maar eene bekoorlijke afwisseling van bergen en dalen, bij welke de vruchtbare akkers zich nu eens met zachte helling van den oever der zee of eener rivier verheffen en zich op aanzienlijken afstand boven den zeespiegel uitbreiden, dan weder steile hoogten zich niet ver van de zeekust tot 500 meter en hooger verheffen. De bebouwde grond ligt gemiddeld 200 meter boven de oppervlakte der zee; de hoogste plaatsen, welke bebouwd worden, verheffen zich van 400 tot 500 meter boven den zeespiegel.

In een koud, nevelachtig en vochtig klimaat, onder welks invloed de vruchten bij die in Engeland meestal eene maand ten achteren zijn, ziet de landbouwer zijne zorgen, die op alle, slechts eenigzins bebouwbare gedeelten, worden aangewend, het beste bekroond in het Zuiden, dat door de Clyde, de Forth en vele kanalen doorsneden wordt. Omstreeks een vierde der geheele oppervlakte is vruchtbare grond, waarvan echter wel twee derde gedeelte grasland is, of slechts voedsel voor het vee oplevert. De gunstigste verhouding vindt men in het graafschap Eastlothian, waar slechts een vierde der oppervlakte onbebouwd is; de ongunstigste verhouding treft men in de graafschappen Selkirk en Sutherland aan, waar van de honderd bunders slechts zes ter bebouwing geschikt zijn. De voornaamste voortbrengselen van S. zijn: verschillende delfstoffen, onder welke lood, ijzer, steenkolen en vele soorten van steenen; de kusten zijn rijk aan zeevogels; de omliggende zeeën, de meren, de rivieren bevatten veel visch, zoodat de vischvangst voor oever- en kustbewoners een middel van bestaan is. De nijverheid staat in S. op veel lageren trap dan in Engeland. Te Glasgow en Paisley zijn fabrijken van zijden en katoenen stoffen, alsmede vermaarde katoen-drukkerijen. Linnenweverijen worden in bijna alle deelen des rijks gevonden. De binnenlandsche handel is vrij aanzienlijk en wordt door spoorwegen en kanalen begunstigd. De buitenlandsche handel, die hoofdzakelijk te Glasgow gezeteld is, brengt vooral wollen stoffen, koloniale waren en ruwe grondstoffen voor de binnenlandsche nijverheid aan.

De aanzienlijke kust-uitgestrektheid, welke S. bezit, heeft, vooral bij de mondingen der rivieren, diepe inhammen, Friths genoemd. De voornaamsten daarvan zijn die van Durnoch, Murray, Tay, Forth, Lorn, Clyde en Solway. Langs de westkust liggen de Hebriden of Westelijke eilanden, welker bewoners meest van Keltischen oorsprong zijn; ten noorden van S. en door de straat of zoogenaamde Frith van Pentland daarvan gescheiden, liggen de Orcaden of Orkney-eilanden, welker bevolking van Scandinavischen oorsprong is. Nog noordelijker liggen de Shetlandsche eilanden, welke insgelijks tot S. behooren. S. wordt, even als Engeland, in graafschappen verdeeld. De namen der 32 graafschappen zijn: Midlothian of Edinburg, Westlothian of Linlithgow, Eastlothian of Haddington, Berwick, Teviotdale of Roxburgh, Selkirk, Tweeddale of Peebles, Dumfries, Eastgalloway of Kircudbright, Westgalloway of Wigtown, Ayr, Lanark of Clyderdale, Renfrew, Stirling, Clackmannan, Fife, Kinross, Dumbarton of Lenox, Bute, Inverary of Argyll, Perth, Forfar of Angus, Kincardine of Mearns, Aberdeen of Mar, Banff, Elgin of Moray, Nairn, Inverness, Ross en Cromarty, Sutherland, Caithness, de Orcaden en Shetlandsche eilanden. De voornaamste steden van S., met het getal der inwoners in 1861, zijn: de hoofdstad Edinburg met 168,000, Glasgow met 394,800, Dundee met 90,400, Aberdeen met 73,800 inwoners. S. is nagenoeg allerwege van goede scholen voorzien, welker oprigting van het laatst der XVII^de^ eeuw dagteekent. Van de hoogescholen te Edinburg, Glasgow, Aberdeen en St. Andrews is de eerste de belangrijkste. Zij hebben goede en wel voorziene bibliotheken. De hoogeschool te Aberdeen werd reeds in de XV^de^ eeuw opgerigt.

S., oudtijds door Keltische en Germaansche stammen bevolkt, komt het eerst voor onder den naam van Caledonia, ten tijde van Julius Agricola, die in het jaar 78 n. Chr. door keizer Vespasianus tot stadhouder van Brittannie benoemd werd. Agricola drong tot het Grampian-gebergte door, en legde in Zuid-S. vele sterkten aan. Hetzelfde werd later door andere Romeinsche bevelhebbers gedaan, die echter nimmer verder in het noorden doordrongen. Toen keizer Septimus Severus in 207 het plan vormde, om het geheele eiland te onderwerpen, moest bij dit opgeven, en zich vergenoegen met het optrekken van een' nieuwen grensmuur, die zich van de eene zee tot de andere uitstrekte. Caracalla poogde te vergeefs de Caledoniërs verder terug te drijven, en de muur, dien keizer Hadrianus in 121 gebouwd had en die sedert versterkt was, bleef van toen af de beste beschutting tegen de invallen der noordsche volken. Het verkeer met de Romeinen had een' weldadigen invloed op die stammen, welke onmiddellijk ten noorden van genoemden muur en nog binnen de uiterste grenzen der Romeinsche verdedigingsliniën woonden.

Nadat er geruimen tijd van het noorden van Brittannie geene melding gemaakt is, leest men den naam der Caledoniërs niet meer, en komen daarentegen in de IV^de^ eeuw Picti en Scotti, bij Ammianus Marcellinus, als de bewoners dier streken voor. In welke betrekking zij tot de oude Caledoniërs stonden, is eenigzins onzeker. Toen de Romeinen, wier rijk ten val neigde, in 420 Brittannie verlieten, kregen de Picten en Schotten de handen ruim en drongen zuidwaarts, totdat de Anglen en Saksen, onder Hengist en Horsa, in 449, den Britten te hulp kwamen. Van dien tijd af ligt de geschiedenis der Picten en Schotten gedurende twee eeuwen in het duister. Tusschen de bewoners van Ierland en S., welke in afkomst en zeden veel overeenkomst hadden, schijnt eenige betrekking onderhouden te zijn, waaruit zich de aankomst van Iersche volkplantingen laat verklaren, die zich in het begin der VI^de^ eeuw in S. vestigden, en er het Christendom overbragten. Omstreeks het midden der VI^de^ eeuw ijverde de heilige Columbanus voor de uitbreiding der christelijke leer in S., en stichtte op het eiland Jona een klooster, waaruit vele predikers voortkwamen.

De Picten en Schotten leefden geruimen tijd in onophoudelijke twisten onderling en met de Angelsaksen. Omstreeks 831 stierf het vorstengeslacht der Picten uit, en maakte Alpin, koning der Schotten, aanspraak op de heerschappij over de Picten. Hij werd

echter in den slag gevangen genomen en meêdoogenloos omgebragt. Zijn zoon, Kenneth, was gelukkiger: hij onderwierp in 843 de Picten, en werd daardoor de stichter van het koningrijk S., waarvan de Romeinsche grensmuur, tusschen de Clyde en de Forth, geruimen tijd de zuidelijke grens bleef. Van tijd tot tijd had S. van de invallen der Noormannen te lijden, die er zich in de IX^{de} eeuw voor het eerst vertoonden. De pogingen van Athelstan, een' kleinzoon van Alfred den Grooten, om Northumberland, waar de Denen heerschten, en een gedeelte van S. aan zich te onderwerpen, hadden in 938 een inval der Schotten en Denen in Engeland ten gevolge, die ten nadeele der verbondenen afliep. De zoon van Athelstan stond echter in 944 Cumberland aan den koning van S. af, op voorwaarde, dat deze hem tegen de Denen zou helpen. De aanspraken der latere Engelsche koningen op de leenheerschappij over S. grondden zich deels op die schenking, deels op de vroegere invallen, waardoor S., volgens Engelsche schrijvers, cijnsbaar gemaakt zou zijn. Het gesloten verbond deed de invallen der Denen en Noormannen menigvuldiger worden, doch S. werd niet geheel onderworpen, en koning Malcolm behoefde in het begin der XI^{de} eeuw, zelfs aan Knoet, slechts leenhulde te bewijzen wegens Cumberland. Koning Duncan werd in 1040 vermoord door zijn' neef Macbeth, die een tijd lang rustig regeerde, doch in 1054 met Engelsche hulp bij Lunfanan verslagen werd, waarna Malcolm Canmore, een zoon van Duncan, de kroon aanvaardde. Nadat Willem van Normandië Engeland veroverd had, vlugtten velen zijner tegenstanders naar S., en verlokten den koning, die hen gastvrij ontving, tot een' inval in Engeland (1071). Daarbij werden ongehoorde wreedheden gepleegd, die natuurlijk tot wraak aanspoorden. De vrede werd echter gesloten, op voorwaarde, dat Malcolm hulde zou doen wegens zijne Engelsche leenen. S. bleef sedert dien tijd een toevlugtsoord voor de misnoegde bewoners van Engeland, die op de taal en de zeden van zuid-S., waar zij zich meest ophielden, een' overwegenden invloed uitoefenden. Ook werden de instellingen van het leenregt er langzamerhand ingevoerd. S. had aan Malcolm en diens vrome gemalin Margaretha veel te danken. Toen, na den dood van Willem den Veroveraar (1087), de krijg op nieuw ontbrand, en Malcolm in 1093 in den strijd gesneuveld was, brak voor S. weder een tijd van binnenlandsche oneenigheden aan. Donald, een broeder, en Duncan, een onechte zoon van Malcolm, moesten onderdoen voor diens zoon Edgar, die achtereenvolgens werd opgevolgd door zijne broeders Alexander en David. De laatste mengde zich in de geschillen over de Engelsche troonsopvolging, deed een' inval in Engeland, en leed in 1138, op de vlakte van Cottonmoor bij Northallerton, eene geduchte nederlaag. David stierf in 1153, nadat Henrik Plantagenet door koning Stephanus tot diens opvolger in Engeland benoemd was.

De oorlogen tusschen Engeland en S. bleven voortduren. Bij een verdrag, dat in 1189 tusschen Richard Leeuwenhart en Willem den Leeuw van S. gesloten werd, verklaarde de eerste den laatste, tegen betaling van 100,000 p. St., vrij van de afgedwongen leenroerigheid. De moeijelijkheden, waarin Jan zonder land met zijne onderdanen gewikkeld werd, openden eene betere toekomst voor S., onder Alexander den II^{den}, die Willem was opgevolgd. Onlusten in de Hooglanden waren intusschen niet zeldzaam. Alexander werd in 1249 door zijn' minderjarigen zoon, Alexander den III^{den}, opgevolgd, die, na de regering zelf aanvaard te hebben, met Hako van Noorwegen in oorlog kwam, en in 1266 bij verdrag de Hebriden voor S. verwierf. De schoone toekomst, waarmede men zich in S. vleide, werd door het kinderloos overlijden van Alexander den III^{den} in 1286, plotseling bedorven. Na den dood zijner achtjarige kleindochter, maakten John Baliol, Robert Bruce en John Harting, zonen van drie dochters van een' broeder van Willem den Leeuw, aanspraak op den troon, welken door Eduard den I^{sten} van Engeland, onder vernederende voorwaarden, aan den eerste werd toegekend. Baliol wilde zich daarvan ontslaan, maar leed in 1296 bij Dunbar eene beslissende nederlaag, waarna hij eerst in Engeland en vervolgens in Frankrijk gevangen gehouden werd. Onder die omstandigheden trachtte William Wallace zijn vaderland te bevrijden, verloste het van de Engelsche heerschappij, en werd, in plaats des afwezigen konings, tot bestuurder des rijks benoemd. In 1298 werd hij echter bij Falkirk geslagen, en zwierf als een partijhoofd rond, totdat hij in 1305 aan de Engelschen verraden en te Londen ter dood gebragt werd. Toen S. nu schijnbaar geheel afhankelijk, en de gevangen Baliol in Frankrijk gestorven was, stelde Robert Bruce, de zoon des vroeger genoemden, zich aan de spits der zijnen, maakte zich van het kasteel Dumfries meester, en werd in 1306 tot koning gekroond. Hij moest echter voor de Engelschen wijken, en vlugtte naar Ierland, van waar hij in den herfst naar S. terugkeerde. De dood van Eduard den I^{sten} schonk hem de gelegenheid, om zich in het rustig bezit van zijn rijk te stellen, en toen de Engelschen in 1314 den oorlog hervatten, werden zij bij Bannockburn geslagen. Na die overwinning was het Robert's eerste zorg, de kroon in zijn geslacht te verzekeren. Er werd bepaald, dat, na het uitsterven der mannelijke nakomelingen van Robert en diens broeder Eduard, de regten op de nakomelingen van Robert's dochter, Marjoria, zouden overgaan. Zij huwde met Walter, wiens geslacht in het erfelijke bezit was van het rijkshofmeesterschap in S., en daaraan den naam van Stewart of Stuart ontleende. Om zich meer steun te geven, riep Robert in 1326, nevens die van den adel en de geestelijkheid, voor het eerst leden van den burgerstand voor het parlement op. Den vrede, in 1327 te Newcastle met Engeland gesloten, overleefde Robert niet lang, daar hij in 1329 overleed, en door zijnen minderjarigen zoon, David den II^{den}, werd opgevolgd.

Tijdens de voogdijschap landde Eduard, de oudste zoon van John Baliol, die zich in Frankrijk had opgehouden, in S., liet er zich kroonen, en wist zich van 1332 tot 1342, met Engelsche hulp, staande te houden. David de II^{de} liet zich door Frankrijk overhalen, de wapenen tegen Engeland op te vatten. Philippa van Henegouwen, gemalin van Eduard den III^{den}, sloeg de Schotten, en voerde hunnen koning gevankelijk naar Londen. Baliol deed in 1356 afstand van zijne regten, en de gevangen koning werd in 1357 tegen een aanzienlijk losgeld ontslagen. Hij bleef echter tot aan zijn' dood (1370) onder den invloed des konings van Engeland.

Nu beklom Robert, de rijks-hofmeester en stamvader van het huis Stuart, den troon, die, den geest der natie volgende, zich nader aan Frankrijk aansloot. Dit was minder voordeelig uit een staatkundig, dan uit een maatschappelijk oogpunt, daar de handel der Schotten er grootelijks door begunstigd werd. Van dien tijd af dagteekent ook de Schotsche lijfwacht der Fransche koningen. In 1390 werd Robert de II^{de} opgevolgd door zijn' zoon Jan, die, op verzoek des parlements, dat in dien naam een ongelukkig voorteeken zag, den naam van Robert den III^{den} aannam. Het bestuur van dezen vorst was zwak; toen hij in 1405 zijnen zoon Jacob naar Frankrijk zond, om er diens opvoeding te doen voltooijen, viel de prins in handen der Engelschen, die hem gevangen hielden. Robert de III^{de} overleed in 1406, en Jacob werd eerst in 1424 uit de Engelsche gevangenschap ontslagen. Hij keerde in zijn rijk terug, na Johanna van Beaufort, eene kleindochter des hertogs van Lancaster, gehuwd te hebben. Hij vond S. in een' treurigen toestand: de wetten werden slecht gehandhaafd, het koninklijk gezag was er in verval, de adel oproerig en onrustig, de burger- en boerenstand waren gedrukt de kroongoederen vervreemd. Jacob bragt in de meeste zaken eene gelukkige verandering, ofschoon het hem moeite kostte, zich ook in de Hooglanden eenigzins te doen eerbiedigen. Hij nam vele goede maatregelen, om het belang des volks te bevorderen, handel en nijverheid aan te moedigen, en liet allerlei soort van handwerkslieden uit Vlaanderen overkomen, die groote voorregten ontvingen. Toen hij in 1437 door eenige zaamgeswerene edelen, in een Karthuizer klooster bij Perth, vermoord werd, waren vele zijner oogmerken nog slechts ten deele bereikt, en brak er weder een onrustige tijd aan, waarin de adel gelegenheid kreeg, zijn vorig aanzien te herwinnen. Jacob de II^{de} nam, acht jaren later, de regering zelf in handen, en bad, door krachtige en vaak geweldige maatregelen, de koninklijke magt zeer uitgebreid, toen hij in 1460 door het springen van een stuk geschut gedood werd. Zijn zoon, Jacob de III^{de}, huwde in 1470 met Margaretha van Denemarken, die haren gemaal de Orcaden en Schetlandsche eilanden ten huwelijk medebragt. De koning beoefende de wetenschappen en schoone kunsten, doch werd daardoor van regeringszaken afgehouden, en verloor daardoor veler achting. Het kwam tot een' opstand, en

de koning, die in 1488 uit den veldslag bij Stirling vlugtte, werd in de woning eens molenaars verraderlijk omgebragt. Jacob de IVde, die hem opvolgde, bezat daarentegen alle eigenschappen, die een' krijgstuchtigen adel voor hem konden winnen. Zijne neiging tot pracht en kostbare vermaken had alleen het voordeel, dat handel en nijverheid er door aangemoedigd werden. De stapel der Schotsche waren werd weder naar Veere in Zeeland verlegd, en de vischvangst langs de kusten van S., voor de Nederlanders eene rijke bron van gewin, werd onder de eigen bevolking aangemoedigd. Onder begunstiging van vrede met de naburen, geraakten de bewoners van Zuid-S. tot een' hoogeren trap van beschaving en welvaart dan die der Hooglanden, die daarin verre bij hen ten achteren bleven.

Na in 1496, ten behoeve van Perkin Warbeck, de wapenen tegen Engeland te hebben opgevat, sloot Jacob in 1502 vrede; het huwelijk van Jacob den IVden met Margaretha, dochter van Henrik den VIIden, een der voorwaarden van het verdrag, baande den weg tot de latere vereeniging van S. en Engeland. In het belang van Frankrijk deed Jacob in 1513 een' inval in Engeland, en verloor in den slag bij Flodden het leven. Hevige binnenlandsche oneenigheden kenmerkten de minderjarigheid van Jacob den Vden, die bij den dood zijns vaders slechts anderhalf jaar oud was. Toen hij in 1528 de teugels van het bewind in handen nam, openbaarde zich al spoedig zijne zucht tot uitbreiding der koninklijke magt, en, steunende op de hulp der geestelijkheid, liet hij geene gelegenheid voorbijgaan, om den overmoed des adels te breidelen. De invloed van den burgerstand in S. was te dier tijde nog zeer gering. De hervorming, die ook in zijn rijk doordrong, vond, ondanks de pogingen van Henrik den VIIIsten, om zijn' neef daarvoor gunstig te stemmen, in Jacob geen' beschermer. Deze huwde daarentegen, na het overlijden zijner eerste gemalin, met Maria de Guise, hertogin van Longueville, bevestigde daardoor zijn verbond met Frankrijk, en legde den grond tot de verwijdering tusschen het hof en de Protestantsche kerk in S. Een kortstondige oorlog met Engeland in 1542 werd weinig roemvol gevoerd, en de koning overleed in hetzelfde jaar door smart of vergif, nadat hem eenige dagen te voren de geboorte eener dochter berigt was. Dit kind was de later zoo ongelukkige Maria Stuart.

De strijd met Engeland werd voortgezet, en de rust des lands van binnen en van buiten evenzeer bedreigd. Kardinaal Beaton, die in 1546 vermoord werd, vervolgde de aanhangers der nieuwe leer, die in aantal toenamen en in John Knox een' ijverigen voorstander vonden. In 1547 leden de Schotten bij Pinkey eene geduchte nederlaag; zij kregen in het volgende jaar hulp uit Frankrijk, en zonden hunne zesjarige koningin derwaarts, waar zij weldra met den dauphin verloofd werd. S. verkeerde, ofschoon het in 1550 vrede met Engeland gesloten had, in een' ongelukkigen toestand, die niet verbeterde, toen Maria de Guise, in 1554 door hare twaalfjarige dochter tot regentes benoemd werd. Vier jaren later namen de dauphin van Frankrijk en diens jeugdige gemalin den titel van koning en koningin van Engeland aan, daar zij de regten van Elisabeth op den troon haars vaders ontkenden. Deze daad was een der voornaamste redenen van de latere vijandschap der koningin van Engeland tegen die van S., ofschoon de laatste, na den vrede van 1560, den aangenomen titel weder aflegde. Met Fransche hulp onderdrukte de regentes tot aan haren dood (1560) de Protestanten, die daarentegen, op de hulp van Engeland steunende, zich gedurende eenigen tijd zoodanig verhieven, dat de uitoefening der R. Catholieke godsdienst in S. zelfs verboden werd. Onder die omstandigheden landde Maria Stuart, wier echtgenoot, Frans de IIde, na eene kortstondige regering, overleden was, den 20sten Augustus 1561 te Leith, en zag zich, als aanhangster der R. Catholieke kerk, in eene moeijelijke stelling tusschen de strijdende partijen geplaatst. Hare maatregelen ten behoeve der oude leer, haar huwelijk met Darnley en dat met Bothwell, die verdacht werd van deelgenootschap aan den moord van Darnley, maakten de verwijdering tusschen de koningin en hare onderdanen grooter, en gaven eindelijk aanleiding tot gewapend verzet, waarbij de troepen der koningin de nederlaag leden. Den 16den Mei besloot Maria de golf van Solway over te steken, en zich onder de hoede der koningin van Engeland te stellen, die haar gevangen hield, totdat Maria, beschuldigd van aan eene samenzwering tegen Elisabeth te hebben deelgenomen, den 8sten Februarij 1587, door beulshanden het leven verloor. De partij der ongelukkige Maria Stuart had intusschen, na vele vergeefsche pogingen om hare zaak te doen zegevieren, het onderspit gedolven. Jacob de VIde, haar twaalfjarige zoon uit het huwelijk met Darnley, begon in 1578 te regeren, bijgestaan door een' staatsraad. Elisabeth trachtte op allerlei wijzen haar invloed in S. uit te breiden en te bevestigen. In 1586 sloot zij een verbond met Jacob den VIden tot handhaving der Protestantsche kerk in beide landen, legde den Schotschen koning een jaargeld toe, en beloofde geene stappen te zullen doen, om zijne aanspraken op den Engelschen troon te benadeelen. De dood zijner moeder werd zoo goed mogelijk verontschuldigd, en Jacob weigerde elke deelneming aan plannen tegen Elisabeth. De vrees voor het tegendeel gaf aanleiding, dat de Schotsche Protestanten in 1588 hun eerste verbond (covenant) sloten. Het bestuur des konings, die zich op schoolsche geleerdheid en het bespreken van allerlei theologische twistpunten toelegde, was zwak, en deed in S. vele binnenlandsche woelingen ontstaan. De in 1597 gemaakte bepaling, dat eenige Protestantsche geestelijken zitting in het parlement zouden hebben, legde den grond tot de invoering der bisschoppelijke hiërarchie, waarvan de Schotten een' afkeer hadden.

De vereeniging der kroonen van Engeland en S. had in 1603, na den dood van Elisabeth, op vreedzame wijze plaats, en Jacob nam den titel aan van koning van Groot-Brittannie. S. ondervond er aanvankelijk slechts nadeelige gevolgen van, daar een onrustige adel en een afwezig gebieder, die zich, volgens Jacobs woorden, beter deed gehoorzamen met de pen, dan vele zijner voorvaderen met het zwaard, het rijk in de XVIIde eeuw tot eene prooi van binnenlandsche oneenigheden maakten, die op de lagere volksklassen met dubbele zwaarte drukten. Landbouw, nijverheid en handel waren zeer achterlijk, en slechts enkele steden genoten er de voordeelen van. Een voorstel, tot geheele ineensmelting der beide rijken, werd in 1604 door de Schotten afgeslagen, die zich in 1610 echter de invoering der bisschoppelijke waardigheid moesten laten welgevallen, welke door die van sommige gebruiken der Engelsche kerk gevolgd werd. Karel de Iste, die in 1625 zijn' vader opgevolgd was, sloeg denzelfden weg in, wilde op aansporing van den Engelschen bisschop Laud, steeds verder gaan, en lokte door zijne maatregelen den tegenstand der Schotten uit. Het covenant werd in 1638 te Edinburg plegtig vernieuwd. De binnenlandsche twist was er in 1641 naauwelijks bijgelegd, en de koning, die zich tot dat einde naar Edinburg had begeven, van daar teruggekeerd, of de strijd tusschen hem en het Engelsche parlement brak uit. Na den slag bij Naseby (1645) week Karel naar S., waar de partijschappen niet minder woedden, en de Schotten leverden den vorst voor 400,000 p. St. aan de troepen van het Engelsche parlement uit. Karel werd in 1649 onthoofd, en eene magtige partij in S., vooral in de Hooglanden, verklaarde zich voor Karel den IIden, die in den marquis van Montrose een' steun vond. Karel leed echter in 1651 bij Worcester eene geduchte nederlaag, moest de wijk nemen naar Frankrijk, en Cromwell's leger drong, onder den generaal Monk, tot in de hooglanden door, om aan alle verzet een einde te maken. Bij Cromwell's dood, in 1658, bevond Monk zich nog in S. Onder Karel den IIden, die in 1660 hersteld werd, en tot 1685 regeerde, alsmede onder zijn' broeder, Jacobus den IIden, die hem opvolgde, gaven de kerkelijke aangelegenheden in S. herhaalde malen aanleiding tot binnenlandsche oneenigheden.

Toen de hertog van Monmouth en de graaf van Argyle hunne plannen, om Engeland en S. tegen Jacobus den IIden in opstand te brengen, met het leven geboet hadden, verdubbelde de koning zijn' ijver voor de R. Catholieke kerk. Na de landing van Willem den IIIden, droegen ook de Schotten hem en zijne gemalin de kroon op. Van dat tijdstip af ontving de burgerstand grooter vrijheid en kreeg meer invloed op den gang der zaken. Met den dood van Claverhouse, die in 1689 sneuvelde, verloor de partij van Jacob den IIden in S. haren krachtigsten steun. Willem de IIIde achtte de innige vereeniging van S. met Engeland voor beide rijken nuttig, en stierf in 1702 met den wensch, dat zijne opvolgster, Anna, deze vereeniging tot stand mogt brengen. Een verdrag, in 1706 door lord Somers tot dat einde

ontworpen, volgens hetwelk Engeland en S. voortaan één rijk zouden zijn, onder één hoofd en één parlement, met gelijke belastingen en gelijke regten in handel en scheepvaart, doch eene afzonderlijke burgerlijke regtsbedeeling, werd, na eene hevige tegenkanting, in de laatste zitting van het Schotsche parlement in October 1706 goedgekeurd, en sedert den 1sten Mei 1707 vormen de beide rijken slechts één geheel. In het hoogerhuis van het parlement des vereenigden koningrijks zouden 16 Schotsche pairs, in het lagerhuis 45 afgevaardigden zitting hebben. Sedert de aanneming der Reform-bill in 1832 is ook de vertegenwoordiging van S. gewijzigd, en het getal der afgevaardigden voor het lagerhuis vermeerderd. De Presbyteriaansche kerk is in S. de heerschende gebleven. De bijval, dien de ondernemingen der verdreven Stuarts, in 1715 en 1745, tot herwinning van den voorvaderlijken troon in S. vonden, bewijzen, dat een groot deel der bevolking, ook na de wettige vereeniging, nog tegen deze gestemd bleef.

Behalve de gewone Schotsche en Engelsche bronnen, raadplege men verder: W. A. Lindau, *Die Geschichte Schottlands* (2de druk, Dresden 1827).

SCHOTSCHE LINDEBOOM. De gewone Eschdoorn of Ahorn (zie *Ahorn*) wordt soms aldus geheeten.

SCHOTSCHE WIJSBEGEERTE noemt men de leerstellingen van de school der wijsgeeren, die gedurende de XVIIIde en in het begin der XIXde eeuw aan de hoogeschool te Edinburg, met roem en niet zonder een' heilzamen invloed, den philosophischen leerstoel bekleed hebben, zoo als: Beattie, Ferguson, Home, Hutcheson, Oswald, Reid, Smith en Dugald Stewart. De meeste Schotsche wijsgeeren hebben in de wetenschap der bespiegeling de grondbeginselen van Baco en Locke aangenomen en de empirische methode voorgestaan, doch zonder in een eenzijdig sensualismus te vervallen (zie *Sensualismus*). In het praktische of in de zedeleer namen zij het gezond verstand en het zedelijke gevoel tot hunne gidsen, en hunne voordragt was meer populair dan streng afgetrokken, waardoor zij op hunne land- en tijdgenooten met meer vrucht konden werken; zij waren zeer ijverig in het bestrijden van het materialistische ongeloof der XVIIIde eeuw en het scepticismus van Hume. Hierdoor hebben de Schotsche wijsgeeren zich bijzonder verdienstelijk gemaakt; in onze eeuw zijn hunne gevoelens en leerstellingen in Frankrijk door Royer-Collard, Cousin en Jouffroy meer algemeen bekend geworden; men kan zeggen, dat de nieuwere Fransche wijsbegeerte, welke op die van Condillac gevolgd en onder den naam van de eclectische school bekend is, uit de Schotsche is ontsproten. Eene nuchtere voorzigtigheid en vermijding van alle hoogdravende bespiegelingen zijn het hoofdkarakter der S. W. Zij mag geene schitterende stelsels geleverd hebben, hare gevoelens zijn hoe langer hoe meer algemeen aangenomen. (Men vergelijke de artt. *Home*, *Hutcheson*, *Reid*, *Stewart*, alsmede *Hume*).

SCHOUDERBLAD. (Zie *Geraamte*).

SCHOUMAN (Aart) teekenaar, graveur en schilder, werd geboren te Dordrecht in 1710 en ontving aldaar onderwijs van Adriaan van der Burgh. Op zijn 26ste jaar vestigde hij zich te 's Gravenhage, waar hij tot het einde zijns levens verbleef, en o. a. bestuurder der teekenacademie en hoofdman van de broederschap Pictura geweest is. Hij verwierf zich een' gunstigen naam door zijne voorstellingen van dieren, vooral van vogels. Gedeeltelijk door zijne studie op de werken van een' Weeninx en Hondekoeter, maar vooral door zijne getrouwe en gezette waarneming der natuur, bragt hij het in dit genre tot eene vrij groote hoogte. Zijne vogels (voor zoo verre zij niet naar opgezette voorwerpen geteekend werden) zijn meestal onberispelijk van teekening, levendig en bevallig voorgesteld, en door het coloriet wist hij den dons- of fluweelachtigen vederdos en de schitterendste schakeringen uit te drukken. Zijne pauwen, fazanten, papegaaijen enz. zijn in dit opzigt merkwaardig. Hij had daarbij eene groote gemakkelijkheid van penseel en behandelde vooral het bijwerk in luchtigen trant. Zijne meeste studiën maakte hij in de diergaarde van het kleine Loo bij 's Gravenhage en in het kabinet van natuurlijke historie des stadhouders. Een aantal afbeeldingen van dieren in A. Vosmaer's beschrijving van die diergaarde en dat kabinet zijn door Fokke en anderen naar S. gegraveerd. Genoemd werk verscheen in afleveringen met gekleurde platen te Amsterdam in 1766—1787.

Vooral de teekeningen in waterverw van S., vogels voorstellende, waren bij de liefhebbers zeer in trek. Bovenal muntte hij echter uit in teekeningen naar de werken van oude Hollandsche meesters; men beschuldigt hem echter, van de manier dier meesters niet altijd getrouw teruggegeven, en maar al te dikwijls met zijne eigene vermengd te hebben. Voorts heeft hij eene menigte portretten en familiestukken geschilderd. Daaronder behooren die van de elf heeren der Munt te Dordrecht. Ook beschilderde hij onderscheidene zalen en vertrekken in aanzienlijke huizen met zijne voorstellingen uit de dierenwereld. Eindelijk heeft hij ook gegraveerd (zwarte kunst), geëtst en in glas gesneden. Onder zijne zwarte-kunst-prenten kent men: Gerard Douw, rookende in zijn venster, naar Douw; een mansportret naar F. Hals; de coquette naar Schalken; een paar prenten naar C. Troost, enz. Onder zijne etsen komt voor eene copie naar P. Potter's *Koekop* (N°. 16 bij Bartsch).

S. overleed te 's Gravenhage in 1792.

SCHOUMAN (Martinus), zeeschilder, werd geboren te Dordrecht in 1770, en eerst door den Dordschen schilder Versteeg, later door zijn' oudoom Aart S. te 's Gravenhage in de kunst opgeleid. Na zich daar met ijver, ook aan de academie, op het teekenen naar de natuur te hebben toegelegd, vestigde hij zich te Dordrecht, waar hij zich weldra een' eervollen naam als kunstenaar verwierf. Aanvankelijk maakte hij alleen teekeningen in zwart en rood krijt en in waterverw. In 1810 werd een van deze teekeningen door de maatschappij *Felix Meritis* te Amsterdam met goud bekroond. Maar weldra begon S. ook te schilderen en wel zeestukken, waarin hij, behalve van het nu eene rustige, dan weder stormachtige element, ook veel werk maakte van de stoffaadje, schepen, figuren enz. Hij hield er van, een historisch onderwerp aan die voorstellingen te geven. Gemeenschappelijk met den beroemden Schotel, in die jaren zijn' leerling, schilderde hij den aftogt der Franschen uit Dordrecht in 1814, en het bombardement van Algiers in 1816. Zijne schilderijen vonden eene plaats in de meest geachte verzamelingen. Tot in gevorderden leeftijd bleef hij ijverig werkzaam; de 's Gravenhaagsche tentoonstellingen van 1839 en 1841 getuigden nog van zijne arbeidskracht. Bij gelegenheid der Rubensfeesten te Antwerpen viel hem nog eenmaal het eermetaal ten deel. Hij overleed te Breda den 30sten October 1848. Zijn zoon Isaac S. is portretschilder en hoofdleeraar in de teekenkunst aan de Koninklijke Militaire Academie aldaar.

SCHOUT-BIJ-NACHT. De minste rang der vlagofficieren, overeenstemmende met dien van generaal-majoor bij de landmagt. De S. moest vroeger het toezigt over de vloot gedurende den nacht houden; van daar de naam. Hij voert zijne vlag aan de bezaanssteng, en commandeert bij eene groote vloot gewoonlijk de voor- of achterhoede. L.

SCHOUW (Joakim Frederik). Deze beroemde plantengeograaph werd den 7den Februarij 1789 te Kopenhagen geboren, waar zijn vader wijnhandelaar was. Al vroeg toonde S. groote voorliefde voor de natuurhistorische wetenschappen en bovenal voor de kruidkunde, waarover hij reeds op zijn 13de en 14de jaar de voorlezingen van den beroemden Vahl bijwoonde. Student geworden aan de universiteit te Kopenhagen (1808), wijdde hij zich echter niet aan zijne geliefkoosde vakken, maar aan de studie der regtsgeleerdheid, waarin hij de vereischte examina met glans aflegde. Nadat hij in 1812 met den kruidkundige Smith eene wetenschappelijke reis naar Noorwegen gemaakt had, trad hij in 1813 in eene ondergeschikte betrekking aan de kanselarij in Deensche staatsdienst.

S. voelde zich slechts weinig aangetrokken door de systematische botanie, en zijne reizen, die zich trouwens niet uitstrekten over de grenzen van het door de kruidkundigen met ijver doorzochte deel van Europa, bragten geen materiaal voor de beschrijving van nieuwe planten aan; ook met den inwendigen bouw der plant, de anatomie en de physiologie hield hij zich niet bezig; maar het gedeelte der kruidkundige wetenschap, dat hij zich ten onderzoek had afgebakend, namelijk de geographische, physische en oeconomische verhoudingen der plantenwereld, werd door hem met grooten ijver en uitnemend goed gevolg beoefend. De nieuwe afdeeling der kruidkundige wetenschap, door von Humboldt in het leven geroepen, de Plantengeographie, was het punt van uitgang voor S.'s wetenschappelijke verrigtingen.

Terwijl hij nog aan de kanselarij werkzaam was, schreef hij, ter erlanging van het doctoraat in de philosophie, eene verhandeling over het oorspronkelijke vaderland der planten (*Dissertatio de sedibus plantarum originariis* enz., Kopenhagen 1816, 8°.). De reizen door hem van 1817 tot 1820, en van 1829 tot 1830 in Duitschland, Frankrijk en Italië gedaan, droegen er toe bij, om zijnen geest ook in andere opzigten te ontwikkelen en te vormen, en hem met de instellingen van vreemde landen bekend te maken. Dit kwam hem zeer te stade in zijn volgend openbaar leven, of liever, zonder die veelzijdige ontwikkeling zoude S. zich onmogelijk zoo waardiglijk en met zoo goeden uitslag hebben kunnen handhaven op het standpunt, waarop de politieke omstandigheden van zijn vaderland hem later plaatsten. — In 1821 was S. benoemd tot buitengewoon, later tot gewoon hoogleeraar in de kruidkunde aan de universiteit te Kopenhagen, en in 1841 werd hij directeur van den botanischen tuin. — Doch hij bepaalde zich niet tot zijnen wetenschappelijken werkkring, hij strekte zijne bemoeijingen ook tot het staatkundige uit. Zijne werkzaamheid op dat gebied dagteekent van het ontwaken van het politieke leven bij het Deensche volk, na de verordening van den 28sten Mei 1831, waarbij provinciale standen werden ingesteld. S. was de eerste, die als publicist met een orgaan voor zelfstandige en vrijzinnige beschouwingen voor den dag kwam; door dit blad, dat niet alleen aan politieke belangen gewijd, maar ook van een' geschiedkundigen en wetenschappelijken inhoud was, verwierf zich de redacteur de achting, vooral van het beschaafde gedeelte zijner landgenooten. Maar niet slechts als schrijver, ook op velerlei andere wijzen, in maatschappijen en vergaderingen, deed hij blijken van zijnen ijver, waar het 't algemeene belang gold. Geen wonder, dat S., met zijn edel en nederig karakter, zijn helder ontwikkeld hoofd en zijne aangename vormen, een zeer populair (in goeden zin des woords) man werd, en zich op den duur in het vertrouwen, de liefde en achting zijner stad- en landgenooten mogt verheugen. Zijne benoeming, in 1834, door koning Frederik den VIden, tot koninklijk afgevaardigde der universiteit Kopenhagen, verwekte dan ook eene algemeene vreugde. De standenvergaderingen van Seeland en Jutland kozen hem bijna voortdurend tot voorzitter; in deze betrekking kwamen hem zijne op reis opgedane kennis en ondervinding en ook zijne vroegere juridische loopbaan goed te stade: de hoogleeraar in de kruidkunde was uitnemend met de parlementaire vormen vertrouwd, hij leidde de vergadering met zulk eene waardigheid en onpartijdigheid, dat hij den bijval van alle partijen verwierf; hij werd dan ook gedurende eene lange reeks van jaren, dikwijls met algemeene of met groote meerderheid van stemmen tot voorzitter benoemd. En toen, wegens een tusschen hem en den koning gerezen misverstand, deze hem, bij de benoeming van de koninklijke afgevaardigden in 1841, voorbijging, kochten eenigen zijner Jutlandsche medeleden in de standen hem een' grondeigendom in Wiborg, waardoor hij als gekozene door het volk in de vergadering kwam, en even als vroeger den voorzittersstoel kon innemen. Ook later, na de veranderingen, die ten gevolge van de troonsbestijging van den onlangs overleden koning 1) in den staatkundigen toestand van Denemarken plaats grepen, de invoering eener nieuwe kieswet, de instelling eener volksvertegenwoordiging in twee kamers enz., bleef S. op zijne plaats; door een Jutlandsch district naar de constituerende vergadering afgevaardigd, koos deze hem tot haren voorzitter. — Met betrekking tot zijn politiek leven vermelden wij van S. het Deensche Weekblad (*Dansk Ugeskrift*, Kopenhagen 1831—1836, 8 dln.; het vervolg, evenzeer in 8 deelen, verscheen 1842—1846); het Deensche Tijdschrift (*Dansk Tidskrift*, Kopenhagen 1847—1852); zijn geschrift over de Sleeswijk-Holsteinsche quaestie (*Om Fredspreliminarierne*, Kopenhagen 1850).

Maar genoeg over het openbare leven van dezen, ook op praktisch gebied, zoo veelzijdig ontwikkelden geleerde; van zijne wetenschappelijke werken noemen wij nog de volgenden:

Grondbeginselen eener algemeene Plantengeographie (*Grundtraek til en almindelig Plantegeographie*, Kopenhagen 1822, 8°., met 4 kaarten); Plantengeographische Atlas (*Plantegeographisk Atlas* enz., Kopenhagen 1824, fol. met 22 kaarten) — beide werken werden in het Duitsch vertaald, zij vestigden de algemeene opmerkzaamheid op den schrijver en verwierven hem eenen Europeschen naam in de wetenschap — *Schilderungen der Witterungszustände Dänemarks* (1826), eene bekroonde prijsvraag; *Beiträge zur vergleichenden Klimatologie* (Kopenhagen 1827, 8°.); *Specimen geographicae physicae comparativae* (Kopenhagen 1828, 4°., met platen); Europa, eene gemakkelijk te begrijpen natuurschildering (*Europa, en let fattelig Naturskildring*, Kopenhagen 1832, 8°.; herdrukt aldaar 1835, 8°., met platen); Natuurschilderingen (*Natur-Skildringer* enz., Kopenhagen 1837, 8°., met platen; herdr. aldaar 1839) — ook deze beide populaire geschriften zijn in het Hoogduitsch vertaald — *Tableau du climat et de la végétation de l'Italie* enz. (Kopenhagen 1839, 4°. met kaarten) — twee reizen, van 1817 tot 1819 en van 1829 tot 1830 in Italië gedaan, leverden de eerste bouwstoffen voor dit werk; in 1839—1840 reisde hij op nieuw naar Italië, zoo tot herstel zijner gezondheid, die onder de vele inspanningen van den geest geleden had, als om dit werk te kunnen voltooijen. — *Erindringsord til en Forelaesningen over den almind. Plantelaere* (Kopenhagen 1839, 8°.); *Foreløbig Fortegnelse over den Kjöbenhavnske Haven Planter* enz. (Kopenhagen 1847, 8°.); *Pröver paa en Jordbeskrivelse* (Kopenhagen 1851), in het Hoogduitsch door Seebald vertaald (Berlijn 1851). Eene bloemlezing uit S.'s beide verzamelingen van Natuurschilderingen zag, in overleg met den schrijver, in het Hoogduitsch, door H. Zeise vertaald, het licht, onder den titel: *Die Erde, die Pflanzen und der Mensch* enz. (Leipzig 1851, 8°.); aan dit werkje zijn een portret en eene door P. L. Möller geschrevene biographische schets van S. toegevoegd.

S. stierf den 23sten April 1852.

Door Decandolle werd het plantengeslacht *Schouwia*, onder de Kruisbloemigen (*Cruciferae*), ter eere van S. genoemd. v. H.

SCHOUWBURGEN. (Zie *Tooneel*).

SCHRADER (Heinrich Adolph). Deze zeer verdienstelijke kruidkundige werd den 1sten Januarij 1767 te Alfeld in het Hildesheimsche geboren. Zijn eerste onderrigt ontving hij te Hildesheim; in 1789 ging hij naar de universiteit van Göttingen, waar hij in 1795 tot doctor in de medicijnen bevorderd werd. In 1797 erlangde hij den titel van medicinaalraad van den vorst van Hildesheim, werd privaat-docent te Göttingen, en aldaar in 1803 buitengewoon hoogleeraar in de medische faculteit, terwijl hem tevens, ofschoon Hoffmann nog professor in de botanie was, de directie over den botanischen tuin werd toevertrouwd. In 1809 werd hij gewoon hoogleeraar in de medicijnen, in 1811 ook directeur van den landhuishoudkundigen tuin. In 1816 kreeg hij den eeretitel van hofraad, terwijl hem in 1836 de onderscheiding ten deel viel, ridder der Guelphen-orde te worden. S. huwde in 1825, en overleed op 69-jarigen leeftijd (22 October 1836) plotseling aan eene longontsteking, nadat hij 35 jaar lang directeur van den botanischen tuin der Göttinger universiteit geweest was, en gedurende 40 jaren de botanie aan de Georgia Augusta onderwezen had.

Ziet hier in hoofdtrekken S.'s wel besteed leven geschetst, een leven, dat voortdurend aan trouwe pligtsbetrachting en wetenschappelijken arbeid gewijd was; vooral ook als directeur van den botanischen tuin had hij groote verdiensten.

S. was lid van de Kon. Maatschappij van Wetenschappen te Göttingen, de Linneaansche Genootschappen te Philadelphia, Londen en Stokholm, de Acad. Leop. Carol. Nat. Cur., de Academie van natuuronderzoekers te Moskou, de Maatsch. van Wetenschappen te Haarlem, de Academie van wetenschappen te Berlijn, Amsterdam enz.

Zie voorts over S.: *Linnaea* XII. (1838) bls. 353—360.

Van zijne geschriften vermelden wij: *Spicilegium Florae germanicae* (Hannover 1794, 8°. met gekl. plat.); *Sertum Hannoveranum* (Göttingen 1795—1798, 4 afl. fol. met gekl. platen) — in dit werk worden de zeldzame planten uit de koninklijke tuinen van Hannover beschreven, de afbeeldingen zijn door J. Chr. Wendland vervaardigd — *Nova genera plantarum* (Leipzig 1797, fol. met gekl. platen); *Journal für die Botanik* (Göttingen 1799—1803, V dln. 8°., met platen) — het eerste deel bevat het portret van Thunberg, het 2de dat van N. J. Jacquin, het 3de dat van Vahl, het 4de dat van Smith en het 5de dat van Swartz —

1) Frederik de VIIde, zoon van koning Christiaan den VIIIsten, overleed den 15den November 1863 te Kopenhagen; den volgenden dag is Christiaan de IXde tot koning geproclameerd.

Neues Journal für Botanik (Erfurt 1806—1810, 4 dln. 8°. met platen en de portretten van Cavanilles, A. L. de Jussieu en Willdenow); *Flora Germanica* (Göttingen 1806, 8°. met platen); *Catalogus horti Göttingensis* (Göttingen 1806, 8°.); *Genera nonnulla plantarum emendata et observationibus illustrata* (Göttingen 1808, 4°. met platen); *Hortus Göttingensis* enz. (Göttingen 1809, fol. met gekl. platen); *Monographia generis Verbasci* (Göttingen 1813—1823, 2 afdeelingen 4°., met platen); *De Asperifoliis* enz. (Göttingen 1820, 4°. met plaat); *Blumenbachia, novum genus* enz. (Göttingen 1827, 4°., met platen); *Analecta ad Floram Capensem* (Göttingen 1832, 4°. met platen) — hierin worden de Kaapsche *Cyperaceae* beschreven. — De *Reliquiae Schraderiana* eindelijk, voorkomende in het 12de deel van de *Linnaea* bl. 352—476 (ook afzonderlijk, Halle 1838, 8°.), bevatten de nagelatene, onvoltooide botanische verhandelingen, alsmede een levensberigt van S.

Naar S. is het geslacht *Schradera* Vahl, in de familie der *Rubiaceae*, genoemd. v. H.

SCHRADER (JOHAN), in 1721 te Tonnewaard in Friesland geboren, werd in 1747 buitengewoon lector, in het volgende jaar te Franeker gewoon hoogleeraar in de welsprekendheid en algemeene geschiedenis, en in 1754 ook in de vaderlandsche geschiedenis. Volgens de getuigenis van Wijttenbach was hij een voortreffelijk oordeelkundige, die door voorbeeld, leer en uitgegevene schriften uitmuntte, gelijk zijne *Observationes* en *Emendationes* op Latijnsche dichters bewijzen. Na den dood van Oudendorp wenschte hij, gelijk Burman Secundus, dezen te Leyden op te volgen, in de nabijheid van welke stad beide een buitengoed hadden, en S. nam het zeer euvel, dat men aan Ruhnkenius boven hem de voorkeur gaf. S. had het plan gevormd, de *Dionysii periegesis* van Rufus Festus Avienus met noten en commentaren uit te geven; doch hij werkte daarover zoo lang, dat de dood hem vóór de uitgave verraste. In 1742 gaf hij het dichtstuk van Musaeus op Hero en Leander uit; hij had die uitgave echter niet noodig tot vestiging van zijnen roem, daar hij een der voortreffelijkste Latijnsche dichters was van zijnen tijd, zoo rijk aan navolgers van Virgilius en Horatius. Weytingh zegt, dat, gelijk uit het Trojaansche paard niet dan helden voortkwamen, alzoo ook uit de school van S. niet dan voortreffelijke Latijnsche dichters zijn gevormd, en noemt om dit bewaren te staven de namen van Theodoor van Kooten, Rijk van Ommeren, Herman Bosscha, Jan Adam Nodell en Henrik Waardenburg. Hun leermeester en voorganger overleed in 1783.

SCHRANK (FRANZ VON PAULA VON), een veelzijdig ontwikkeld geleerde, die zich vooral als beoefenaar der natuurlijke historie en landhuishoudkunde onderscheidde, werd den 21sten Augustus 1747 te Varnbach geboren; zijn eerste onderrigt in de Duitsche en Latijnsche taal gaf hem zijn vader, die zich intusschen naar Passau verplaatst had, en aldaar de advocatuur uitoefende. Negen jaren oud, kwam S. op de Jezuïten-school te Passau, waar hij zich weldra boven zijne medescholieren onderscheidde en in de orde werd opgenomen. In het tweede jaar van zijn novicïaat naar Ödenburg in Hongarije gezonden, leerde hij eenen pater kennen, die langen tijd als zendeling in Brazilië verkeerd had, en het eerste vuur voor de beoefening der natuurhistorische vakken in den geest des jongelings ontstak. Op het collegium te Tyrnau leerde S. natuurkunde, astronomie, mathesis enz. en maakte daarin snelle vorderingen; terwijl hij in zijnen vrijen tijd zich bezig hield, met behulp van Poda's *Insecta Musei Graecensis*, spinnen te beschrijven. Daar men S. tot onderwijzer in de theologie bestemd had, werd hij, ten einde zich verder in de Grieksche en Hebreeuwsche taal te bekwamen, naar de hoogeschool te Weenen gezonden; daar bragt hij vele uren 's nachts op de sterrewacht door en behoorde er tot de ontdekkers van de beroemde komeet van 1769; ook legde hij zich met twee zijner medescholieren op de botanie toe, waarin hij, met Linnaeus *Genera et species plantarum* tot gids, begon te studeren. Maar zijne zwakke gezondheid, door herhaalde bloedspuwingen nog verminderd, dreigde voor goed een einde aan zijne vele bezigheden te zullen maken; daarom werd hij, met het plan om zendeling te worden, in den herfst van 1769 op de school te Linz geplaatst, waar hij vier jaren bleef tot aan de opheffing der orde (21 Julij 1773). Toen verliet hij Linz, en ging naar Weenen, waar hij geordend (1774) en tot doctor in de theologie bevorderd werd. In het vaderlijke huis teruggekeerd, hield hij zich bij voorkeur met natuurhistorischen arbeid bezig, en gaf uit *Beiträge zur Naturgeschichte* (Augsburg 1776, 8°. met platen). Met grooten ijver legde hij zich op het nasporen der insecten van Zuid-Duitschland toe, en kwam weldra met verschillende beroemde geleerden in kennis en briefwisseling.

In 1776 werd aan S. het onderwijs in physica en mathesis aan het lyceum te Amberg in Beijeren, vervolgens dat in de rhetorica te Burghausen toevertrouwd. Als directeur eener in laatstgenoemde plaats gevestigde vereeniging (*Societät der ökonomischen und sittlichen Wissenschaften*), had hij gelegenheid, zijne kennis der natuur op de landhuishoudkunde toe te passen, waaraan hij zich sedert tot in hoogen ouderdom met hart en ziel wijdde, en waardoor hij grooten invloed had op de ontwikkeling van den landbouw in Beijeren. Op kosten der Academie van Wetenschappen maakte hij reizen door de zuidelijke streken van Beijeren. Op deze togten, waarvan hij de wetenschappelijke resultaten in twee geschriften bekend maakte (*Baiersche Reise*, Munchen 1786, 8°. en *Akademische reise nach den südlichen Gebirgen von Baiern, im Jahr* 1788, Munchen 1793, 8°.), deed S. vele belangrijke waarnemingen en erlangde hij allerlei praktische ervaringen. Zoo maakte hij toen reeds opmerkzaam op den steenkolen-schat, dien het Beijersche hoogland bevat, en waarvan men eerst eene halve eeuw later partij zou trekken; hij toonde de mogelijkheid en noodzakelijkheid aan van de ontginning van groote uitgestrektheden lands, die toenmaals ongebruikt lagen en door den vloek der onvruchtbaarheid getroffen schenen (zie daaromtrent een afzonderlijk, zeer gewaardeerd geschrift van S.: *Naturhistorische und ökonomische Briefe über das Donau-Moos*, Manheim 1795, 4°.).

In 1784 werd S. als hoogleeraar in de Landhuishoudkunde naar de universiteit van Ingolstadt geroepen; later onderwees hij er mede de kruidkunde en dierkunde. Nadat men de universiteit van Ingolstadt naar Landshut had verlegd, was S. in laatstgenoemde plaats als hoogleeraar werkzaam, en viel hem o. a. de eer te beurt, zich met de bijzondere opleiding van den kroonprins belast te zien. In 1809 werd hij bij de Koninklijke Academie van Wetenschappen te Munchen aan het hoofd van den nieuw aangelegden botanischen tuin geplaatst. Ook in deze betrekking, welke hem op zijn 62ste jaar werd opgedragen, was hij met buitengewonen ijver en goed gevolg werkzaam, en wist over de vele bezwaren, die hem in den weg stonden, te zegevieren. Hij breidde zijne reeds groote correspondentie over geheel Europa, naar Oost- en West-Indië uit; beschreef het meerendeel der onder zijne leiding gekweekte gewassen enz.; van den voorraad in het koninklijke Herbarium maakte hij gebruik ter bearbeiding van eene nieuwe uitgave der *Flora Zeylanica* van Linnaeus, die echter niet in druk verscheen. Tot in zeer hoogen leeftijd bleven S. zijne veerkracht, zijne helderheid van geest en onvermoeide werkzaamheid bij. Toen echter zijne oogen minder werden, legde hij zich weder meer op theologische studiën toe en schreef daarover verschillende werken, waarvan zijn *Commentarius literalis in Genesin* (Augsburg 1835, 8°.) het laatste was. Hij overleed in 89-jarigen ouderdom te Munchen, op den 22sten December 1835.

S. was een man van groote, algemeene kennis, en zijn onvermoeid, wetenschappelijk streven dwingt onwillekeurig onze bewondering af. Groot was zijne belezenheid en ongeloofelijk groot is de massa van aanteekeningen, welke hij heeft nagelaten, en die pleiten voor eene werkzaamheid op het gebied der litteratuur in het algemeen, waarvan onze eeuw welligt geen tweede voorbeeld heeft aan te wijzen.

Aan S.'s verdiensten werd door verschillende eerbewijzingen hulde toegebragt: in 1808 werd hij ridder van de Burgerlijke Orde van Verdiensten, en later van de Ludwig-orde; terwijl hij in 1824, ter viering van het 50-jarig jubilé zijner wijding als priester, koninklijk geestelijk geheimraad werd. Hij was lid van een aantal geleerde genootschappen, waaronder wij vooral noemen de Koninklijke Academie van Wetenschappen te Munchen, tot welke hij vele jaren lang meer bijzonder in betrekking stond, en waaraan hij in 1832 zijne geheele verzameling gedroogde planten (o. a. belangrijk door de daarin vervatte exemplaren, die voor zijne Flora van Beijeren dienden) ten geschenke gaf.

Roemden wij S.'s onvermoeide werkzaamheid, geen wonder,

ook met het oog op zijn lang leven, dat daarvan een overgroot aantal geschriften getuigt. Vele stukken bleven onuitgegeven; en echter zagen van dezen meest vruchtbaren van Beijeren's schrijvers meer dan 40 grootere werken en over de 200 verhandelingen en kleinere stukken het licht. Zij handelen, behalve over wis- en natuurkundige, over onderwerpen van theologischen, zedekundigen en wijsgeerigen aard; ook de edele dichtkunst vond in S. eenen beoefenaar.

Van deze werken vermelden wij nog de volgenden: *Poetische Versuche* (Augsburg 1774, 8°.); *Enumeratio insectorum Austriae indigenorum* (Augsburg en Weenen 1780, 8°.); *Kurzgefasste Geschichte der vornehmsten schönen Geister Griechenlands und Roms* (Munchen 1781, 8°.); *Allgemeine Anleitung, die Naturgeschichte zu studiren* (Munchen 1783, 8°.); *Naturhistorische Briefe über Östreich, Salzburg, Passau und Berchtesgaden* (Salzburg 1785, 2 dln. 8°. met platen) — dit werk schreef hij in vereeniging met Karl Ehrenbert von Moll, met wien S. sedert 1782 in wetenschappelijke betrekking stond, en die grooten invloed op zijne werkzaamheden schijnt gehad te hebben; in het 2de deel, bls. 155—323, komt eene *Flora Berchtesgadensis* voor — *Meijer's Feldbau-katechismus, für Bayern umgearbeitet* (Munchen 1785); *Anfangsgrunde der Botanik* (Munchen 1785, 8°); *Verzeichniss der bisher hinlänglich bekannten Eingeweidewürmer* (Munchen 1788, 8°.); *Baiersche Flora* (Munchen 1789, 2 dln. 8°.); *Vom Pflanzenschlafe und von verwandten Erscheinungen bei den Pflanzen* (Ingolstadt 1792, 8°.); *Abhandlungen einer Privatgesellschaft von Naturforschern und Ökonomen in Oberdeutschland* (Munchen 1792, 8°.); *Primitiae Florae Salisburgensis* (Frankfort 1792, 8°. met platen); *Anfangsgründe der Bergwerkskunde* (Ingolstadt 1793, 8°.); *Auf den Tod Ludwigs XVI, Königs von Frankreich* (aldaar 1793, 4°.); *Die Siege der Deutschen im Elsass im October 1793* (Munchen, 4°.); *Von den Nebengefässen der Pflanzen und ihren Nutzen* (Halle 1794, gr. 8°.); *Sammlung naturhistorischer und physikalischer Aufsätze* (Neurenberg 1796, 8°.); *Nachrichten von den Begebenheiten und Schriften berühmter Gelehrten* (Neurenberg 1797, 8°.); *Fauna Boica* (Deel I. Neurenberg 1798; Deel II. en III. Ingolstadt 1802—1803, 8°.); *Literarische Ephemeriden* (Ingolstadt 1799—1801, 6 stukken, 8°.); *Grundriss der allgemeinen Naturgeschichte und Zoologie* (Erlangen 1801, 8°.); *Briefe an Nau* (Erlangen 1802, 8°.); *Landshutische Nebenstunden zur Erweiterung der Naturgeschichte angewandt* (Landshut 1803, 2 stukken, 8°.); *Grundriss einer Naturgeschichte der Pflanzen* (Erlangen 1803, 8°.); *Catalogus plantarum Horti academici Landishutani* (Landshut 1807, 4°.); *Die Fürsten im Monde, kein Roman* (Landshut 1809, 8°.); *Die Feste des Herrn* (Landshut 1811, 8°.); *Flora Monacensis* enz. (Munchen 1811—1818, 4 dln. gr. fol. met gekleurde platen en S.'s portret); *Plantae rariores Horti academici Monacensis* (Munchen 1819—1820, 2 dln. gr. fol. met gekl. platen); *A. H. Haworth, synopsis plantarum succulentarum, usui hortorum Germaniae accomodata* (Neurenberg 1819, 8°.); *Die Natur predigt Gott. Eine Rede* (Munchen 1826, 4°.); *Rede über die Urkunden der Vorwelt* (Munchen 1827, 4°.); *'Εξήμερον, Erklärung der sechs Schöpfungstage* (Augsburg 1829, 8°.). Talrijk en niet zelden zeer belangrijk zijn zijne bijdragen in verschillende periodieke geschriften enz., als in *Abhandlungen der ökonomischen Gesellschaft zu Burghausen*; *Schriften der Gesellschaft naturforschender Freunde zu Berlin*; *Abhandlungen der Münchner Akademie*; *Fuessli's neues entomologisches Magazin*; *Hübner's physikalisches Tagebuch*; *Moll's, oberdeutsche Beiträge zur Naturgeschichte*; *Naturforscher*; *Usteri's Magazin für die Botanik*; *Hoppe's botanisches Taschenbuch*; *Schriften der Botan. Geselschaft zu Regensburg*; *Botanische Zeitung* van Hoppe; *Denkschriften der königl. Bayer. Akad. der Wissenschaften*; *Annalen der Wetterauer Naturf. Gesellschaft*; *Wochenblatt des landw. Vereins in Bayern*; *Nürnbergisches Magazin zum Nutzen und Vergnügen* (door S. geredigeerd); *Eos*; *Kunst- und Literaturblatt aus Bayern*; *Mastiaux, Lit. Zeitung*; *Kerz, katholische Literatur-Zeitung*; *Kunst- und Gewerbeblatt*; enz.

Naar S. noemde Willdenow een plantengeslacht in de natuurlijke familie der *Mimoseae*.

Zie over S.'s leven en werken: K. F. Ph. von Martius, *Denkrede auf Franz von Paula von Schrank* (Munchen 1836, 4°.). v. H.

SCHREBER (Johann Christian Daniel von). Deze verdienstelijke beoefenaar der natuurhistorische wetenschappen werd in 1739 te Weissensee in Thuringen geboren, en studeerde te Halle in de geneeskunde. De roep, die van den grooten Linnaeus uitging, trok S. in 1758 naar Upsala, waar hij de lessen van dezen beroemden geleerde bijwoonde, en na twee jaren, onder diens praesidium, zijne stellingen, ter erlanging van de doctorale waardigheid, verdedigde. S. mag onder de uitmuntendste leerlingen van Linnaeus geteld worden; hij bragt niet weinig bij, ter verspreiding van de denkbeelden van zijnen meester en van diens vernuftig stelsel van rangschikking. Naar Duitschland teruggekeerd, kwam hij eerst als geneesheer aan het paedegogium te Butzow, maar verliet deze stad in 1764, om zich te Leipzig te vestigen, waar hij eerst lid en weldra secretaris van de oeconomische vereeniging werd. In 1769 werd hij aan de hoogeschool te Erlangen tot gewoon hoogleeraar in de geneeskunde en de natuurhistorische wetenschappen beroepen, terwijl hem tevens de geldelijke administratie opgedragen en de titel van hofraad verleend werd.

Na een werkzaam leven stierf S., geëerd en door velen betreurd, den 10den December 1810. — Zijne belangrijke, omstreeks 12,000 soorten bevattende verzameling gedroogde planten heeft eene bijzondere waarde door menige er in voorkomende mededeeling van beroemde kruidkundigen, zooals van Swartz, Pallas, Forster, Thunberg, Vahl enz. Dit herbarium werd, te gelijk met S.'s rijke bibliotheek en zijne kostbare zoölogische en mineralogische verzamelingen, in 1818, door wijlen den Beijerschen koning Maximiliaan Joseph den Isten, voor de Academie van Wetenschappen te Munchen aangekocht en is de grondslag van het koninklijke Herbarium aldaar. Zie Dr. K. F. Ph. von Martius, *Das königliche Herbarium zu München* (Munchen 1850).

Hij was voorzitter van de Acad. Leop. Carol. Nat. Cur., lid van een veertigtal geleerde genootschappen, en door den keizer in den adelstand verheven.

Door verschillende geschriften maakte S. zich bekend; wij vermelden daarvan de volgenden:

Icones et descriptiones plantarum minus cognitarum (Halle 1766, fol.); *Beschreibung der Gräser nebst ihren Abbildungen nach der Natur* (Leipzig 1769—1810, 3 dln. fol., met gekleurde platen); *De Phasco observationes* enz. (Leipzig 1770, 4°. met platen); *Spicilegium Florae Lipsicae* (Leipzig 1771, 8°.); *Plantarum verticillatarum unilabiatarum genera et species* (Leipzig 1774, 4°., met plaat); *Die Saugethiere in Abbildungen nach der Natur mit Beschreibungen.* — Dit werk in 4°. werd in 1775 door S. te Erlangen begonnen, maar niet door hem voltooid; van de 7 deelen, met 385 afbeeldingen, werden slechts 4 door S. uitgegeven, de overigen werden, ten deele onder medewerking van Dr. August Goldfuss en Dr. R. Wagner, door Dr. Johann Andreas Wagner, professor in de zoölogie te Munchen, besorgd. Verschillende omstandigheden, vooral van finantiëlen aard, vertraagden de uitgave, zoodat het laatste deel eerst in 1846 het licht zag, waarna J. A. Wagner aan het werk nog een supplement van 5 deelen (1855) toevoegde, dat te Erlangen en Leipzig uitkwam — *Mantissa editioni quartae Materiae medicae Equitis a Linné* (Erlangen 1782); *De Persea Aegyptiorum* (Erlangen 1787 en 1788). Ook bezorgde S. de 8ste uitgave van de *Genera plantarum* van Linnaeus (Frankfort 1789, 8°.); hij schreef verder een aantal verhandelingen, waarvan onderscheidenen in de werken van de *Acad. Nat. Cur.* voorkomen.

Naar hem werd een plantengeslacht in de familie der *Celastrineae* genoemd, dat echter tegenwoordig niet meer aangenomen wordt. v. H.

SCHREIBER (Aloys Wilhelm), geboren te Kappel in het Badensche, den 12den October 1763, overleden te Baden-Baden den 21sten October 1841, was aan het gymnasium te Baden eerst leerling, later onderwijzer der aesthetica, welke wetenschap hij sedert het jaar 1805 als hoogleeraar te Heidelberg onderwees, gelijk mede eenige jaren later het natuur- en staatsregt. Doch onaangenaamheden, hoofdzakelijk ten gevolge der scherpheid van zijne hekelende pen, gaven aanleiding, dat hij zijn ambt met dat van geschiedschrijver van Baden verwisselde. Als zoodanig schreef hij eene zeer goede *Geschichte des Grossherzogthums Baden für Schulen* (Carlsruhe 1815). In de laatste jaren zijns levens hield hij te Baden-Baden ook voorlezingen over geschiedenis, kunst en aesthetiek. Het oord zijner inwoning dankt hem eene uitmuntend geschrevene en meermalen herdrukte

beschrijving van *Baden mit seinen Bädern und Umgebungen* (Carlsruhe, eerste uitg. 1805), alsmede *Baden-Baden, die Stadt, ihre Heilquellen und Umgebungen* (Stuttgard 1840, meermalen herdr.), en *Geschichte und Beschreibung Heidelbergs und seiner Umgebungen* (Heidelberg 1811). Van meer algemeene strekking is zijn, in denzelfden trant, uitmuntend geschreven reisboek: *Der Rhein, ein Handbuch für Reisende* (Heidelberg 1812, dikwijls herdr.). De volksverhalen langs den Rijnstroom behandelde hij in: *Sagen aus den Gegenden des Rheins und des Schwarzwaldes* (Heidelberg 1829), en in *Sagen aus den Rheingegenden, dem Schwarzwalde und den Vogesen* (Heidelberg 1839), een vervolg op het vorige. Smaakvol zijn zijne *Erzählungen und Novellen* (Stuttgard 1833, 2 dln.), gevolgd door *Novellen* (Carlsruhe 1839, 2 dln.). Van zijne dichterlijke gaven getuigen zijne *Gedichte* (Dusseldorp 1801, 2 dln.) en *Poëtische Werke* (Tubingen 1817—1818, 3 dln.); van zijne theoretische kennis der schoone kunsten zijn *Lehrbuch der Aesthetik* (Heidelberg 1809); van zijne historische navorschingen zijn *Deutschland und die Deutschen von den ältesten Zeiten bis zum Tode Karls des Grossen* (Carlsruhe 1824, 4 stukken), benevens zijne *Miscellen aus dem Gebiete der Geschichte* (Heidelberg 1812). Ook gaf hij onderscheidene periodieke geschriften in het licht.

SCHRIFT (De Heilige). (Zie *Bijbel*).

SCHRIFTGELEERDEN. Na de Babylonische ballingschap werd bij de Joden, op voorgang van Ezra (Ezra VII: 10), de studie der H. Schriften, inzonderheid der Mozaische wetten, een onderwerp van schoolgeleerdheid, ook ten behoeve der dagelijksche praktijk en tot het doen van uitspraak in twijfelachtige gevallen, zoo in zaken van godsdienst en geweten, als bij burgerlijke bepalingen en geschillen. Zij, die zich hierop toelegden, droegen dan naam van *Sopherim*, schriftkundigen. Voor zoo ver zij niet bemiddeld waren, vonden zij hun levensonderhoud in het beoefenen van een handwerk (Gröver, *Jahrhundert des Heils*, D. I., bl. 161). Daar des eenen uitlegging en toepassing van de wet, bij eene zoo uitgebreide casuistiek der wet voor alle in het leven voorkomende gevallen, natuurlijk zeer van die des anderen verschilde, ontstonden hieruit onderscheidene, veelzins tegen elkander overstaande scholen of rigtingen. Ofschoon het ons aan juiste berigten ontbreekt nopens de wijze, waarop de S. gevormd werden, is het echter waarschijnlijk, dat zij, wie het om eene diepere kennis der wet te doen was, zich tot diegenen wendden, welke zich boven anderen onderscheidden door scherpzinnige uitspraken, ten einde onderwijs van hen te bekomen; een onderwijs, dat vermoedelijk gedeeltelijk aan hunne huizen, gedeeltelijk in de synagogen, gedeeltelijk in de galerijen van den tempel (verg. Lucas II: 46), onder zamenspreking of redetwisting, gegeven werd. Eerst omstreeks den tijd van Christus kwamen voor hen de titels Rab, Rabbi en Rabban in gebruik, van welke de eerste de laagste en de laatste de hoogste was. Uit die benamingen is het woord Rabbijnen ontstaan. Onder de vermaardste S. behoorden: Jose ben Joeser en Jose ben Jochanan, ten tijde van den Syrischen oorlog, die gestrenge bepalingen ten opzigte van rein en onrein opstelden; Josua ben Perachjah en Nithai, ten tijde van Johannes Hyrcanus, die er zich op toegelegd hebben, meer gezag en ingang aan de mondelinge overleveringen te verschaffen; Simon van Schetach, die de ziel der nieuwere Pharizeesche wetgeving genoemd wordt; Hillel en Schimmaï, die ten tijde van Herodes den Grooten leefden, en waarvan de eerste zeer ijverde voor eene milde, de laatste voor eene gestrenge opvatting der wet; Gamaliël, de leermeester van den apostel Paulus.

Zie voorts: Herzveld, *Geschichte des volkes Jisraël* (D. III., bls. 264 volg.); Jost, *Geschichte des Judenthums und seiner Sekten* (D. I. bls. 197 volg.).

SCHRIFTGRANIET. (Zie *Graniet*).

SCHRIJFKUNST is de kunst, voor het oog die teekenen af te beelden, van welke men zich bedient tot het aanduiden van voorwerpen en denkbeelden. Daar echter het afbeelden der hieroglyphische en andere teekenen meer als teekenkunst dan als S. is aan te merken, verstaat men in den gewonen zin door de laatste het vervaardigen van letters en de daarbij behoorende leesteekenen. Men schreef in de oudheid op steen, dunne looden platen, boomschors, plankjes met was bestreken enz. Zoo weten wij, dat b. v. de Israëlitische grondwet der tien geboden op 2 steenen tafelen geschreven was (Exodus XXXII: 15). Bij toenemende beschaving bediende men zich van bereide dierenhuiden, het zoogenoemde pergament, dat reeds vóór Herodotus bij de Grieken bekend was. De bereide bladeren van de Egyptische papyrusplant kwamen waarschijnlijk in de III[de] eeuw vóór Chr. in gebruik, het katoenen en linnen papier (zie *Papier*) is van veel latere dagteekening. Naar de stof, waarop men schreef, wijzigde zich ook het schrijfmiddel: in harden steen was het een houwen, in zachten, in lood, in washorden enz. een graveren; bij de laatstgenoemde bediende men zich van eene stift (*stilus*), aan de eene zijde van eene punt voorzien, aan de andere van een plat schopje, ten einde het verkeerd geschrevene te kunnen uitwisschen, en van daar de uitdrukking: *stilum vertere* eig. de schrijfstift omkeeren. Op pergament en papier schreven de Ouden met een rietje, in gekleurd vocht gedoopt. De vogelschachten kwamen daartoe waarschijnlijk eerst in de VI[de] of VII[de] eeuw in gebruik. Eerst in onze eeuw zijn deze vrij algemeen door de stalen pennen vervangen. Van de Sinesche of O.-I. inkt vindt men reeds bij Plinius gewag gemaakt; dat sedert de uitbreiding der scheikunde allerlei soorten en kleuren van inkt zijn uitgevonden, wordt hier slechts met een woord herinnerd, gelijk mede, dat ten jare 1831 een onuitwischbare inkt is uitgevonden te Parijs, waar ook de gevaarlijke kunst is bedacht, eene inkt te vervaardigen, die na eenigen tijd van zelv' spoorloos verdwijnt.

Wat de wijze van schrijven betreft, de Oosterlingen schrijven van de regter- naar de linkerhand, de Sinezen en Japanners uitgezonderd, die van boven naar beneden schrijven. De oudste Grieken schreven heen en weder, den volgenden regel beginnende waar de vorige eindigde, en dus beurtelings van regts naar links en van links naar regts, waarnaar het „ploegschrift" heette.

Zie voorts met betrekking tot sommige onderwerpen, hiertoe behoorende, de artt. *Calligraphie*, *Cijferschrift*, *Hieroglyphen*, *Letterschrift* en *Stenographie*.

SCHRIJFTEEKENS zijn die figuren, van welke men zich in schrift of druk bedient, zoowel ter vervanging van woorden of gedeelten van woorden, als tot zoodanige aanwijzingen, welke geene betrekking hebben op de verdeeling der volzinnen en den toon van lezen. Hiertoe behooren dus: de verkortingen, die men dikwijls in oude drukken van Grieksche boeken aantreft (b. v. ϛ voor στ), en welker typen, omdat zij geheel buiten gebruik zijn, van lieverlede van de drukkerijen verdwijnen, zoodat b. v. Scheidius' uitgave van Struchtmeijers *Grammatica* (1784) er nog 55 heeft, terwijl Dorn Seiffen er ten behoeve van zijne *Spraakkunst* slechts 35 meer kon bekomen; de algemeen aangenomene schrijfverkortingen in het Latijn — van deze heeft de rector Verheijk voor eenige jaren een handboekje in het latijn uitgegeven — het teeken & voor *et*, *en;* het teeken § en dergelijken; de teekens der gewigten, vooral van de medicinale, b. v. ʒ (drachme); de sterrekundige teekens ☉ (zon), ♈ (ram) enz.; de algebraïsche teekens, zoo als + (plus), √ (wortel); het teeken eener aanhaling: „ "; de verwijzingsteekens in den tekst naar aanteekeningen: *) enz.; de teekens, van welke men zich tot het corrigeren van drukproeven bedient, b. v. ⁐ voor: tot één woord brengen; benevens nog onderscheidene soortgelijken.

SCHRIJNWERKERSBIEZEN. (Zie *Paardestaart*).

SCHRIK (*Pavor*) is eene ter nederdrukkende werking, welke de geest door plotselinge waarneming van met gevaar dreigende dingen of toestanden ondervindt. De werking van den S. op het organismus is nu eens geest- en ligchaamverlammend, strak en werkeloos makend, dan eens veroorzaakt hij reflectiebewegingen (kramp), den weder eene min of meer onwillekeurige inspanning tot vliegen. De krampvormen, die door schrik ontstaan zijn (epilepsia, St. Vitiedans, asthma, enz.), hebben het eigenaardige, dat zij gaarne regelmatig wederkeeren, in gewoonheidskrampen overgaan, en dan ongeneesbaar zijn. Iets soortgelijks geldt van de geestige schrikachtigheid en van den S. in slaap (*pavor in somno*), die van schrikwekkende droombeelden (b. v. van vallen of van zwarte mannen) afhangt; deze soort komt vooral als hebbelijke kwaal bij kinderen voor. De S. heeft, even als alle levendige gemoedsaandoeningen, iets aanstekelijks en wordt dan, wanneer hij zich over groote menschenmassa's verspreidt, een *panische S.* genoemd. v. P.

SCHRIKBEWIND. (Zie *Omwenteling*).

SCHRIKKELJAAR noemt men dat jaar, hetwelk, in onze tijdrekening gewoonlijk om de vier jaren, met een dag verlengd wordt, ten einde het burgerlijke jaar zoo na mogelijk met het astronomische gelijk te houden. (Zie voorts *Jaar*).

SCHRÖCKH (JOHANN MATTHIAS), den 26sten Julij 1733 te Weenen van Luthersche ouders geboren, werd door de onderdrukkingen, welke de Protestanten toenmaals van de R. Catholieke geestelijkheid in Hongarijë en Oostenrijk lijden moesten, tot het besluit gebragt, om onder hen predikant te worden, ten einde eenmaal hunne regtvaardige zaak te verdedigen. In 1750 begaf hij zich naar de school te Kloster-Bergen bij Maagdeburg en twee jaren later naar de academie te Göttingen, waar hij het onderwijs van Mosheim in de kerkelijke geschiedenis, en van Michaëlis in de oostersche talen genoot, en zijne vroegere keuze tot de predikdienst liet varen, ten einde zich geheel aan de academie toe te wijden. Door zijnen oom, den hoogleeraar Bel, naar Leipzig geroepen en door dezen rijkelijk ondersteund, hield hij aldaar, sedert 1756, als academisch onderwijzer, voorlezingen over de boeken des Ouden Testaments, en begon zijne *Lebensbeschreibungen berühmter Gelehrten*, en de *allgemeine Biographie*, welke van 1767—1792 in 8 deelen verscheen. Door dit laatste werk vestigde hij zijnen roem als geschiedschrijver. In 1762 was hij tot buitengewoon hoogleeraar aangesteld, doch in 1767 werd hij als gewoon hoogleeraar te Wittenberg beroepen, om er de gronden en geschiedenis der dichtkunst te onderwijzen. Schoon classiek gevormd, muntte hij echter door zijne voorlezingen over Hebreeuwsche en Latijnsche dichters niet bijzonder uit; eerst in 1775 kwam hij in zijnen regten werkkring, toen hij als hoogleeraar in de geschiedenis optrad. Sedert wijdde hij zich aan dit vak geheel en al, onderwees de kerkelijke geschiedenis en godgeleerdheid, de christelijke oudheden, benevens de letterkundige, Rijks- Staats- en Saksische geschiedenis, met een voor zijnen roem gelukkig gevolg. Onder deze vele werkzaamheden brak de ongelukkige oorlog uit, die in 1806 Saksen in de magt der Franschen bragt, en ook in Wittenberg de gewone orde van zaken omkeerde. Door deze gebeurtenis en het overmatig werken aan zijne kerkelijke geschiedenis namen S.'s krachten eensklaps af; terwijl eene bijkomende beenbreuk, waaraan hij zes dagen leed, in den ouderdom van 76 jaar, zijn leven eindigde. Hij overleed den 2den Augustus 1808.

S. bezat, bij zijnen onvermoeiden ijver tot verzamelen en onderzoeken, een fijn gevoel voor het edele en goede en eene voorbeeldige waarheidsliefde, waardoor zich alle zijne geschiedkundige werken kenschetsen. Zijne taal is niet verheven, maar zuiver, en zijn stijl eenvoudig, duidelijk en gemakkelijk. Van hier het succes zijner *Weltgeschichte für Kinder*, welke het eerst van 1779 tot 1784 in 6 deelen met 100 platen verscheen (in het Hollandsch vertaald door C. W. Westerbaan onder den titel: *Kort begrip der algemeene Geschiedenis voor jonge lieden*, 6 dln. in 8 met platen, Amsterdam 1796—1799), van zijne *historische Compendien*, en zijne reeds genoemde *allgemeine Biographie*. Ook heeft hij, voor de uitgave van Guthri's en Grey's *allgemeine Weltgeschichte*, de Italiaansche, Fransche, Nederlandsche en Engelsche geschiedenis (1770—1775) met zoo veel oordeel en zorgvuldigheid bearbeid, dat deze overzettingen den voorrang boven de oorspronkelijke uitgave verdienen. Den meesten roem echter heeft hij door zijne kerkelijke geschiedenis verworven, welk werk eerst niet voor eenen zoo grooten omvang aangelegd was, doch waarvan het plan, onder de bearbeiding, verder ontwikkeld werd; het verscheen van 1768—1803 in 35 deelen, onder den titel van: *Christliche Kirchengeschichte*, loopende tot den tijd der hervorming, en werd van 1804—1812 gevolgd door zijne *Kirchengeschichte seit der Reformation*, 10 deelen, waarvan de twee laatsten door Tzschirner bezorgd zijn. Dit werk van S. is buiten twijfel de rijpste vrucht van zijnen onvermoeiden arbeid, en bevat het volkomenst, samenhangend tafereel van menschen en gebeurtenissen, welke sedert 18 eeuwen in de christelijke kerk merkwaardig geweest zijn.

SCHRÖDER (FRIEDRICH LUDWIG), een als tooneelspeler en dramatisch dichter, en evenzeer als mensch uitstekend man, werd den 3den November 1744 te Schwerin geboren. Zijne moeder hertrouwde in 1749, na den dood haars mans, te Moskou met den beroemden tooneelspeler Konrad Ernst Ackermann, en beide rigtten in Köningsbergen een' eigen schouwburg op. Hier ontving onze S. zijn eerste schoolonderwijs, doch figureerde ook reeds als een kind op het tooneel. Na verschillende reizen door Pruissen, Polen, Zwitserland en langs den Rijn, kwam hij met zijne ouders te Hamburg, waar Ackermann in 1764 zijn tooneel opende, en de grondlegger van den tegenwoordigen vasten schouwburg werd. S. bekleedde hier de plaats van balletmeester en verwierf bijzondere goedkeuring. Toen Ackermann, 3 jaar later, zijn tooneel aan Seyler overliet, verliet S. het mede, omdat men geene balletten meer gaf; doch reeds in 1768 aanvaardde hij bij het tooneelgezelschap van Seyler zijnen vorigen post op nieuw. Kort daarna kwam het bestuur over hetzelve weder in handen van Ackermann, en na diens overlijden in die van S. zelven, die, door zijne ijverige zorg voor de zedelijke en verstandelijke volmaking der tooneelspelers en door zijnen eigen voorbeeldigen wandel, bijna boven alle tooneelbestuurders roemrijk uitmuntte. In 1771 verscheen hij eerst, als dramatisch schrijver, met zijn Blijspel *der Arglistige* ten tooneele, hetgeen sedert door verscheidene, deels oorspronkelijke, deels vertaalde stukken gevolgd werd. In 1772, nadat hij met Anna Christina Hart, eene uitmuntende tooneelspeelster, gehuwd was, ging S. tot het treurspel over. Hij muntte voornamelijk uit in de voorstelling der treurspelen van Shakspeare, verstond dien dichter volkomen, en had bovendien zijne spraak, de bewegingen van zijn ligchaam en zijne verbeeldingskracht geheel in zijne magt. Zijne gade schitterde inzonderheid als Ophelia in Hamlet, zoo als hij zelf in koning Lear de maatstaf voor de beoordeeling van de vertooning van het treurspel was. In het jaar 1780 bezocht hij Parijs, speelde te Berlijn, Weenen, Munchen en Manheim, en werd in het volgende jaar aan het tooneel te Weenen geroepen. In 1782 vertoonde S. zich op het luisterrijkst als dichter. Zijn *Testament*, de *Murrkopf* en *Fähndrich* werden menigmaal gespeeld, en verwierven de luidste goedkeuring. In 1786 met zijn tooneelgezelschap naar Hamburg vertrokken zijnde, opende hij aldaar het tooneel; doch hij liet het in 1798 aan andere ondernemers over, en vertrok naar zijn landgoed *Relling*. In 1811 nam hij echter het bestuur andermaal op zich, en behield het tot aan zijnen dood (3 September 1816). Zijne begrafenis was, inzonderheid door de deelneming van het genootschap der Vrijmetselaars, waarvan hij een werkzaam lid en ijverig voorstander was, prachtig en statig. S. bezat ongetwijfeld als dramatisch dichter uitstekende verdiensten, en was als mensch zekerlijk een der voortreffelijksten van zijnen stand, die door zijne medeburgers ten hoogste geacht en bemind werd. Men vindt van hem eene karakterschets, door zijnen vriend Schinck geschreven, in de *Zeitgenossen*, het 9de stuk; terwijl de hoogleeraar F. L. W. Meijer eene uitvoerige levensbeschrijving van hem geleverd heeft (*Friedrich Ludwig Schröder, ein Beitrag zur Kunde des Menschen und Künstlers*, Hamburg 1810, 2 dln.).

SCHRÖDER (JOHAN FREDERIK LODEWIJK), den 31sten October 1774 te Dornberg in Westphalen geboren, overleed den 20sten Maart 1845 te Utrecht, als rustend hoogleeraar in de faculteit der wis- en natuurkundige wetenschappen aan de hoogeschool aldaar. Als dertienjarig jongeling kwam hij, ten einde in den handel te worden opgeleid, naar Amsterdam bij zijnen ouderen broeder, die aldaar heelmeester was. Een bij dezen laatste inwonend student aan de kweekschool der Doopsgezinden (de heer Feenstra, later Doopsgezind leeraar te Sneek), de leergierigheid van den jongen S. bemerkende, haalde zijnen broeder over, hem te laten opleiden tot predikant bij het Luthersche kerkgenootschap, en gaf hem zelf het eerste onderrigt in de oude talen. S. bezocht vervolgens de Latijnsche school te Amsterdam, en woonde er ook eenigen tijd de lessen der hoogleeraars aan het Athenaeum bij; daarop ging hij naar de hoogeschool te Halle, waar hij van 1795—1798, als student in de Godgeleerdheid, vertoefde, en o. a. het onderwijs genoot van de hoogleeraren in de philosophie, J. H. Tieftrunk en L. H. von Jakob, beiden ijverige voorstanders van de Kantsche leer; terwijl hij er tevens zijne, onder onzen van Swinden aangevangene mathematische studiën voortzette, en zelfs op eene armenschool onderrigt in de wiskunde gaf. In 1798 naar Amsterdam teruggekeerd, werd hij als vast proponent bij zijn kerkgenootschap aangesteld. In deze betrekking moest hij meestal tweemaal 's weeks preken,

hetgeen hem op den duur te veel tijd kostte, daar hij, wegens zijne bijziendheid, verpligt was, zijne preken te memoriseren. Daarom nam hij, drie jaren later, afscheid van den kansel, en wijdde zich voortaan aan zijne wis-, natuurkundige en philosophische studiën; voor de laatsten was hem vooral zijn omgang met den beroemden Paalas van Hemert in dien tijd van veel nut.

De Haarlemsche Maatschappij van wetenschappen had de prijsvraag gesteld: „*Wat mag men van de uitgestrektheid der wereld en de orde, in welke de hemelligchamen, ook met opzigt tot ons zonnestelsel, geplaatst zijn, sedert de waarnemingen der latere Sterrekundigen, bijzonder die van Herschel en Schröter, als wel bewezene of hoogstwaarschijnlijke waarheden, vaststellen?*" S., candidaat tot de Heilige dienst, erlangde voor zijne beantwoording dezer vraag de *gouden* medaille, terwijl het antwoord van den Berlijnschen hoogleeraar E. F. Wrede slechts het *zilveren* eermetaal wegdroeg (zie *Natuurkundige Verhandelingen van de Bataafsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem*, 2de Deel, st. 1, Haarlem 1803).

Aan den naam, dien hij zich hiermede maakte, had S. het vooral te danken, dat hij in het jaar 1803 aan het hoofd van 's lands zeevaartkundige school geplaatst werd. Deze inrigting was eerst aan boord van het fregat *Euridice*, met 250 koppen bemand, waaronder 60 kadetten; aan deze laatsten moest S. onderwijs geven in de geschiedenis, physica, mathesis en aanverwante vakken; terwijl hem daarenboven de geheele regeling van het onderwijs werd opgedragen. Dit fregat was eerst te Hellevoetsluis, vervolgens te Fijenoord gestationeerd; toen echter dit schip later in werkelijke dienst moest gesteld worden, werd de maritime school naar Enkhuizen verlegd. Met den rang van colonel bleef S. aan haar hoofd; maar het onderwijs van S., die zijnen leerlingen, naar de meening van Napoleon, te veel liefde voor het vaderland inscherpte, mishaagde dien dwingeland. Hij hief daarom de inrigting op, en S. werd, na negen jaren dienst, in 1812 eenvoudiglijk ontslagen; terwijl het Fransche Gouvernement niets wilde weten van het hem, in geval van ontslag, toegezegde wachtgeld van *f* 1800 's jaars of eene minstens even hoog bezoldigde betrekking.

Hij ging met zijn huisgezin (in 1809 was hij gehuwd met vrouwe Margaretha Antonia Heemskerk) naar Amsterdam wonen, en leefde er gedurende drie jaren als ambteloos burger; hij maakte zich dien tijd ten nutte, niet alleen voor mathematische en philosophische, maar ook voor letterkundige studiën. Hij genoot er den omgang van de kundigste en aanzienlijkste mannen, en trad er, zoo bij de Maatschappij *Felix Meritis* (waar hij ook reeds vroeger lezingen had gehouden), als bij de afdeeling der Hollandsche Maatschappij van Kunsten en Wetenschappen meermalen als spreker op; zoo opende hij o. a., als algemeen voorzitter van de laatstgenoemde Maatschappij, hare jaarlijksche vergadering in 1815, met eene welsprekende redevoering: „*Over de redekunstige voorschriften van Cicero, getoetst aan die der zedewet en bijzonderlijk aan het gebod der waarheidsliefde.*"

Den 25sten Januarij 1816 werd S. benoemd tot hoogleeraar in de wis- en natuurkundige faculteit aan de hoogeschool te Utrecht, en aanvaardde zijne betrekking met eene, ook uit het oogpunt der bespiegelende wijsbegeerte, zeer belangrijke redevoering: *De majoribus corporum coelestium permutationibus, quatenus ex iis progressum naturae in his corporibus formandis suspicari licet*" (zie *Suppl. Ann. Acad. Rheno-Traj.* a. 1815—1816).

Nu eerst was S. op zijne regte plaats, en beter in de gelegenheid, zijne kunde en vele bekwaamheden ten algemeenen nutte aan te wenden. Maar niet genoeg, dat hij zijn ambt als hoogleeraar in de wis- en natuurkundige faculteit met ijver behartigde, nam hij eenige jaren later ook het onderwijs in de *logica* en vervolgens mede dat in de *metaphysica* en andere vakken van bespiegelende wijsbegeerte op zich. En bezwaarlijk kon het onderwijs ook in die vakken aan meer bekwame handen worden toevertrouwd; S. boeide zijne toehoorders vooral door de duidelijke en onderhoudende wijze, waarop hij afgetrokkene denkbeelden en beschouwingen wist voor te dragen; zijne lessen werden dan ook niet alleen door studenten, maar meermalen door doctoren in verschillende wetenschappen en onderscheidene predikanten bijgewoond.

En echter, bij dien veelomvattenden werkkring, had S. nog tijd en lust voor een aantal andere bezigheden: zoo behartigde hij als curator van het Luthersch seminarium, volijverig de belangen van zijn kerkgenootschap; groot waren zijne verdiensten voor onze marine en, zoo getuigt van hem de bekende J. C. Rijk, tot aan zijnen dood verloor hij hare belangen niet uit het oog; hij was lid en vele jaren lang secretaris van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, en wist in die vereeniging een nieuw leven te brengen; hij was voorzittend lid der commissie tot het vinden der lengte op zee, het verbeteren van zeekaarten enz.

Hij was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, lid van de 1ste en 3de classe van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, van de Nederlandsche Maatschappij van Letterkunde enz.

S. was niet alleen een uitmuntend wiskundige, maar tevens een uitstekend philosooph, een wijsgeer in den waren zin des woords. De kennis van de leer der grootheden en der stoffelijke natuur was bij hem niet minder middel dan doel; zij was hem de inleiding en de voorbereiding tot de kennis van den mensch, van diens onstoffelijk gedeelte en bestemming. Om daarin dieper door te dringen, maakte hij zijne bekendheid met de oude talen, met de werken van Cicero, Plato en anderen, gelijk zijne natuurkennis dienstbaar. Hij was mede een groot taalkundige, met de Grieksche, Latijnsche en de gewone nieuwere talen niet alleen, maar ook met het Spaansch, Italiaansch, Deensch en aanverwante talen bekend; ook in de Oostersche taal- en letterkunde was hij geen vreemdeling, en met het Hebreeuwsch zoo goed vertrouwd, dat hij, nog op ver gevorderden leeftijd gewoon was, het boek Job, de profetiën van Jesaias en andere stukken uit het Oude Testament in het Hebreeuwsch te lezen, en daarbij voor eigen gebruik aanteekeningen te maken.

Van S.'s geschriften, als zoo vele bewijzen van zijne veelomvattende kennis en onvermoeide werkzaamheid, noemen wij de volgenden:

Over de ruimte in P. van Hemert, *Magazijn voor de Kritische Wijsbegeerte* (Amsterdam 1799 volg., 2de Deel, blz. 275 volg.); *Proeve om de werking der twee grondkrachten, door de zwaartekrachten door den vorm der ligchamen aan te toonen* (aldaar, 3de Deel, blz. 102 volg.) en een vervolg op deze verhandeling (aldaar, 4de Deel, blz. 108 volg.); *Redevoering over het Verhevene; Redevoering over de menigte van vaste starren, aan den Hemel geplaatst, en de besluiten, welke wij hieruit kunnen trekken opzigtelijk de uitgestrektheid van het Heelal* — deze beide uitstekende redevoeringen, door S. in *Felix Meritis* gehouden, zijn geplaatst in de *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen* voor 1810, Mengelw. blz. 129 volg. en blz. 313 volg. — *De nostra cognitione animi, comparata cum cognitione rerum corporearum* (in *Ann. Acad. Rheno-Traj.* a. 1823—1824) — deze rede, door S., bij het nederleggen van het rectoraat, in 1824 uitgesproken, is belangrijk om hem ons in zijne denkbeelden als wijsgeer te doen kennen; hij trekt daarin o. a. te velde tegen het splitsen der wijsbegeerte in eene zoogenaamde *natuurlijke* en *theoretische*, en het als het ware aan elkander tegenover stellen van deze deelen — *Over den aard der Zielkunde en de werking der terugroepende Verbeeldingskracht* (Zalt-Bommel 1829, 8°.); *Over de Prikkelbaarheid* (eene verhandeling gehouden in de 1ste classe van het Kon.-Ned. Instituut, Amsterdam 1835); *De menschelijke kennis eene Teekens-kunde* (In de *Fakkel*, 10den jaargang, blz. 134 volg.); *Bijdrage tot de beschouwing van de waarheid der menschelijke kennis* (1832—1833) — dit uitmuntend geschrift is ook bekend, onder den titel „*Proeve over de waarheid der menschelijke kennis*" — *Elementa Matheseos purae* (Utrecht 1831—1834, 2 dln.) — dit beroemde werk handelt niet alleen over mathesis, maar bevat ook veel wetenswaardigs over logica — *Verhandeling over de meetkundige bepalingen* (Amsterdam 1835, 2de druk 1841) — hevig werd S. over dit geschrift door den hoogleeraar J. de Gelder aangevallen; hij verdedigde zich daarop in zijn bovenvermeld geschrift „*Bijdrage tot de beschouwing van de waarheid*" enz. — *Berigten en Verhandelingen over de Zeevaartkunde* (Amsterdam 1837); *Nieuwe volgorde dezer Berigten en Verhandelingen* (Aldaar 1840).

Zie verder over S.: *Verslagen en Mededeelingen van het Kon. Ned. Instituut* (Amsterdam 1845, blz. 184—187); *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (1845, blz. 27—32); en vooral H. Bosman, *Oratio* enz. (bij het nederleg-

gen van het rectoraat, den 3den April 1845, gehouden), Utrecht 1845, blz. 49—66 en blz. 80—82. Zie mede: G. J. Mulder, *Onze leermeester J. F. L. Schröder. Een woord tot zijne leerlingen, uitgesproken den 1sten April* 1845 (Rotterdam 1845, 8°.). v. H.

SCHRÖDER (Johann Henrik) werd den 18den April 1791 te Westerås geboren. Na het gymnasium van zijne geboorteplaats bezocht te hebben, studeerde hij te Upsala, waar hij in 1815 als docent in de literatuur-geschiedenis optrad en eene aanstelling kreeg bij de bibliotheek der hoogeschool. Eenige jaren later werd hij eerst secretaris en later gewoon lid van de vereeniging, die zich de uitgave ten doel stelde van de oorspronkelijke Zweedsche schrijvers der middeleeuwen; terwijl het eerste deel van dit belangrijke werk, in 1808 uitgekomen, grootendeels door professor Fant werd bezorgd, dankt men het tweede (1825) aan S. In 1820 werd hij geplaatst aan het hoofd van het Munt- en Penningkabinet te Upsala, en in 1830 benoemd tot eersten bibliothecaris en hoogleeraar der literatuur-geschiedenis en archaeologie. In de jaren 1836 en 1837 maakte hij eene wetenschappelijke reis door Duitschland, Frankrijk en Italië, en in 1838, in gezelschap van den minister, graaf von Wetterstedt, naar Engeland. Hij overleed te Upsala, den 8sten September 1857.

Verschillende werken van zijne hand zijn gunstig bekend. Belangrijk voor de numismatiek zijn: de beschrijving van de Angel-Saksische munten van het kabinet te Upsala (*Numismata Anglo-Saxonica*, Upsala 1825, 2 dln.); de *Catalogus numorum Cuficorum* (Upsala 1827); zijne verhandeling over de oudste Zweedsche munten, in het 13de deel der verhandelingen der Zweedsche Academie van literatuur en geschiedenis; *Numi aliquot in museo regiae societatis scientiarum Nidarosiensis* — het resultaat van S.'s reis in 1831 naar Noorwegen. — Verder noemen wij van zijne geschriften: de door hem bezorgde uitgaven uit den schat van handschriften, voorhanden op de Academische bibliotheek van Upsala, welke verschenen onder de titels van *Monumenta diplomatica* (Upsala 1822, 9 dln.) en *Sylloge observationum in thesaurum linguae Graecae Henr. Stephani* (5 dln.); een' catalogus der handschriften en typographische zeldzaamheden der bibliotheek van graaf Brahe; eene geschiedenis der Stichts-bibliotheek te Westerås. De *Svea* en *Iduna* bevatten de resultaten zijner onderzoekingen, aangaande de Zweedsche oudheden en de literatuur-geschiedenis.

SCHRÖDER (Sophie), eene der uitmuntendste Duitsche tragoedie-speelsters, den 29sten Februarij 1781 te Paderborn geboren, was de dochter van den tooneelspeler Bürger, wiens weduwe later met den beroemden tooneelspeler Keilholz hertrouwde. Reeds in 1793 begon zij op 12-jarigen leeftijd hare loopbaan door te St. Petersburg, waar hare moeder bij een tooneelgezelschap geëngageerd was, als Lina in de opera „Das rothe Käppchen" op te treden. In 1795 huwde zij met Stollmers, den directeur van het Duitsche tooneel te Reval; het was aldaar, dat zij Kotzebue leerde kennen, op wiens aanbeveling zij eene aanstelling bij den hof-schouwburg te Weenen erlangde; zij speelde aldaar nog uitsluitend in naïve rollen, en maakte als Margarethe in de *Hagestolzen* en als Gretchen in de *Verwandtschaften* opgang. Een jaar later ging zij naar Breslau, waar zij, bij de opera geëngageerd, vooral als Hulda in het *Donauweibchen* veel succes had, en waar haar huwelijk ontbonden werd. In 1801 schitterde zij als eene ster van de eerste grootte op het Hamburger tooneel, waaraan zij zich op zeer voordeelige voorwaarden verbonden had, en waar zij hare naïve rollen van vroeger voor tragische verwisselde. In 1804 huwde zij met den tenor-zanger Friedrich S. en leefde gelukkig te Hamburg, tot dat de gebeurtenissen van 1813 haar dwongen, heimelijk de stad te verlaten, daar de maarschalk Davoust haar naar het binnenste van Frankrijk wilde laten brengen, om haar te bestraffen voor de vaderlandslievende gevoelens, door haar op het tooneel geuit. Na eene schitterende kunstreis gemaakt te hebben, speelde zij gedurende anderhalf jaar te Praag, en werd daarna geplaatst aan het Weener tooneel, waar zij tot in 1829 in de hoog-tragische rollen blonk. Zij verloor haren echtgenoot in 1818, en hertrouwde in 1825 met den talentvollen tooneelspeler Kunst, van wien zij echter kort daarna weder gescheiden werd. Zij verliet Weenen in 1829 en maakte eenige kunstreizen; in 1831 werd zij bij den hof-schouwburg te Munchen, en in 1836 weder bij dien van Weenen geplaatst; zij verliet dezen in 1840 met een pensioen, en bragt sedert veelal te Augsburg door; bij de feesten, ter gelegenheid van het huwelijk van keizer Frans Joseph gegeven, trad zij in Mei 1854 nogmaals, niet zonder grooten bijval, bij het Weener tooneel op.

De voornaamste rollen van S. waren Phaedra, Medea, Lady Macbeth, Merope, Sappho, Johanna van Montfaucon en Isabelle in de Braut von Messina. Zij had eene sterke en welluidende stem, een levendig oog, en een tot eene bewonderingwekkende hoogte ontwikkeld talent.

SCHROEDER (Nicolaas Willem). Deze oostersche taalgeleerde zag den 22sten Augustus 1721 het levenslicht te Marburg in Keur-Hessen, waar zijn vader Johann Joachim S. hoogleeraar der godgeleerdheid en oostersche letterkunde was. Van diens vier zonen, allen hoogleeraren, Ludwig Conrad in de regten te Herborn en te Groningen, Johann Wilhelm in het Oostersch te Marburg, en Philip George in de geneeskunde te Göttingen, was N. W. de oudste. Zoo vroeg ontwikkelde hij zich, dat hij reeds op zijn negende jaar de academische lessen met vrucht zou hebben kunnen bijwonen. Toen hij later student werd, maakte hij groote vorderingen in het Grieksch en Latijn, de wiskunde, de wijsbegeerte, de gewijde oudheden, de godgeleerdheid en de kerkelijke geschiedenis, maar vooral in het Oostersch, waarin hij reeds op zijn 22ste jaar te Marburg buitengewoon en drie jaren later gewoon hoogleeraar werd. Gedurende zijn buitengewoon professoraat deed hij eene wetenschappelijke reis, o. a. naar Leyden, waar hij onder Schultens zijnen geleerden *Commentarius de vestitu mulierum Hebraearum ad Jesai.* III: 16—24 schreef (Leyden 1745). In het jaar 1748 werd hij hoogleeraar in het Oostersch en Grieksch te Groningen, voor welk laatste hij vier jaren de Hebreeuwsche oudheden in de plaats bekwam. Hij bezat eene zoo uitstekende gave van onderwijzen, dat Muntinghe, een zijner beste leerlingen, hem als zoodanig onovertrefbaar achtte. S. overleed te Groningen den 30sten Maart 1798. Behalve eenige oratiën, zag o. a. van hem het licht het werk, getiteld *Institutiones ad fundamenta linguae Hebraeae* (Groningen 1766, meermalen herdr.), dat lang een zeer algemeen gebruikt handboek geweest is.

SCHROEDER VAN DER KOLK (Jacob Lodewijk Koenraad), beroemd geneeskundige, werd den 14den Maart 1797 te Leeuwarden geboren, en overleed den 2den Mei 1862. Hij was de zoon van Henrik van der Kolk, geneesheer, en Wilhelmina Schroeder (dochter van professor Schroeder te Groningen), en doorleefde, onder den invloed van goede voorbeelden in zijne eigene familie, zijne eerste jeugd. Op vijftienjarigen leeftijd werd hij als student ingeschreven te Groningen, en beantwoordde aldaar de prijsvraag: *Quae sunt emolumenta praecipua, quae ex calorico latente seu ligato aëris et aquae ad oeconomiam animalem redundant;* deze verhandeling werd met goud bekroond. Vier jaren later behaalde hij nogmaals het eermetaal door de beantwoording eener prijsvraag: *Over de stremming van het bloed*, later ook het onderwerp zijner dissertatie: *Sanguinis circulantis historia cum experimentis ad eam illustrandam institutis.*

Na zijne promotie was S. v. d. K. korten tijd geneesheer te Hoorn; spoedig echter werd hij benoemd tot inwonend geneesheer in het Buiten-gasthuis te Amsterdam. Daar was het dat hij zijnen roem als ontleedkundige vestigde: al wat hem aan vrijen tijd overbleef werd besteed aan ontleedkundig onderzoek en aan het bijeenbrengen zijner later zoo uitgebreide en schoone pathologisch-anatomische verzameling. In 1826 schreef S. v. d. K. vooral over de tuberculaandoening der longen, benevens over eenige andere ziekelijke veranderingen, onder den titel: *Observationes anatomico-pathologici et practici argumenti.* Van deze *Obs.* dagteekent zijn roem. In het gesticht te Amsterdam, waar hij zijne ontleedkundige kennis tot die ontwikkeling bragt, welke wij in hem bewonderden, werd zijne aandacht ook bezig gehouden door de verpleging van meer dan anderhalf honderd krankzinnigen. Met warmte trok hij zich hun lot aan, bestudeerde den aard hunner geesteskwaal, zocht naar de oorzaken daarvan in lijkopeningen. In 1825 was de beschrijving van een' krankzinnige de voorlooper van een groot aantal meer uitvoerige, hoogst gewigtige verhandelingen. Spoedig hierna werd de behandeling van krankzinnigen zijne hoofdwerkzaamheid, de studie hunner ziekte zijne levenstaak.

Na den dood van den hoogleeraar Bleuland werd hij in diens

plaats te Utrecht benoemd, en kort daarop tot mederegent van het krankzinnigen-gesticht verkosen, dat toen in ellendigen toestand verkeerde. — Het gelukte hem daarin aanvankelijk eenige verbetering te brengen; maar eene grondige hervorming moest worden uitgesteld tot dat eene bijkomende omstandigheid aan den wensch van S. v. d. K. grootere kracht schonk. Hij werd tot hoogleeraar in de klinische geneeskunde te Amsterdam beroepen. Van alle zijden werden pogingen aangewend, den geliefden leeraar te behouden. De stedelijke regering vroeg, wat zij daartoe konde bijdragen. *Verbetering van het krankzinnigengesticht* was het edelmoedig en onbaatzuchtig antwoord. S. v. d. K. bleef te Utrecht, en een geschenk van tien duizend gulden aan het krankzinnigengesticht was daarvan het gevolg. Aldus gelukte het S. v. d. K., bij voortzetting van de eenmaal aangevangene verbetering, het ziekenhuis voor krankzinnigen te Utrecht weldra te maken tot een voorbeeld voor alle gestichten in Nederland.

Door aanhoudend vasthouden aan de taak, die S. v. d. K. zich gesteld had, namelijk het lot der krankzinnigen in Nederland te verbeteren, kwam hij langzamerhand in aanraking met personen, wier invloed bij de hooge regering gewigt had, vooral met C. J. Feith, die onzen S. v. d. K. krachtdadig ondersteunde in het doorzetten zijner plannen. In 1839 werd het wetsontwerp over de krankzinnigen, door hem en door den heer Feith opgemaakt, aan de leden van de Tweede kamer rondgedeeld, en in 1841, met enkele wijzigingen, aangenomen. Hieruit ontstonden alle later ingevoerde verbeteringen. Dien ten gevolge vervielen de ongeschikte verblijfplaatsen voor krankzinnigen, die aan beestenhokken gelijk, met ketens en traliën voorzien, geen ander doel beoogden, dan de afsluiting en het onschadelijk maken der gekken. Wat Pinel dus voor Frankrijk was, dat was onze S. v. d. K. voor Nederland; met dat onderscheid, dat Pinel eene speculatieve ziekteverdeeling en nosologie heeft geschreven, terwijl S. v. d. K. alleen feiten heeft opgeteekend, medegedeeld en zuiver logisch beoordeeld. Als Pinel reeds lang vergeten is, zal de juistere kennis van de stoffelijke veranderingen, waaraan sommige gedeelten der hersenen bloot staan, nog blijven bestaan, en met haar ook de herinnering aan S. v. d. K., die ons tot die kennis bragt.

Hij leefde gelukkig, tevreden, geëerd en bemind aan de Utrechtsche hoogeschool, waarvan hij, uiterlijk met zijn helder, open en goed gevormd gelaat, en innerlijk door zijne wetenschappelijke en zedelijke eigenschappen een sieraad was.

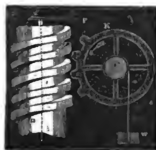
Voor nadere bijzonderheden verwijzen wij de lezers naar de levensbeschrijving van S. v. d. K., door wijlen den secretaris der Academie van wetenschappen, W. Vrolik; zie mede de Utrechtsche Studenten-Almanak van 1863. v. P.

SCHROEF. De S. is een enkelvoudig werktuig en bestaat uit eenen *schroefdraad*, die zoodanig om eenen regten, cirkelvormigen cylinder is gewonden, dat hij met de as van den cylinder gestadig den zelfden hoek vormt. Deze schroefdraad kan twee verschillende gedaanten hebben, namelijk de driehoekige en de vierkante. In het eerste geval wordt de S. *driekante S.* of *S. met scherpen draad*, in het laatste *vierkante S.* of *S. met platten draad* genoemd. Bij elke gewone S. behoort eene *schroefmoer*, met schroefdraden, welke met die van de S. overeenkomen. Nu eens is de S., dan weder de moer onbewegelijk. De mechanica beschouwt de S. als een hellend vlak, dat om het cylindervlak is gewonden (zie *Hellend vlak*); mitsdien zal er evenwigt plaats hebben als de kracht staat tot den last, die op den schroefdraad drukt, als de spoed der S. tot den omtrek van den cirkel, die door het aangrijpingspunt der kracht wordt doorgeloopen. Door *spoed* der S. of hoogte van den schroefgang verstaat men den verticalen afstand van twee omwindingen. Eene enkele omwinding draagt den naam van *schroefgang*.

De aanwending der S. is zoo menigvuldig, dat zij tot vele en zeer verschillende doeleinden gebezigd wordt. In het algemeen levert zij het gewigtige voordeel op, van in eene beperkte ruimte gelegenheid te geven tot het uitoefenen eener aanmerkelijke kracht. Als zij gebezigd wordt tot het opheffen of steunen van zeer zware lasten, draagt zij den naam van vijzel, zij is dan meestal van ijzer vervaardigd en met platte draden, die zich in eene moer van brons bewegen. Ook kan de S. belangrijke drukkingen uitoefenen, zoo als in verschillende persen; hierbij is de S. veelal van hout en met driekante draden. Veel gebruik wordt er van de S. gemaakt tot het verbinden van verschillende voorwerpen; zijn deze klein, dan komen de zoogenaamde *houtschroeven* voor, die eene kegelvormige stift en scherpe draden bezitten en zonder moer regtstreeks in het hout geschroefd worden. Verder wordt de S. gebezigd tot het voortbrengen van kleine bewegingen, b. v. de stelschroef bij het rigten der vuurmonden en vooral de schroeven aan meet- en andere instrumenten, de zoogenaamde micrometerschroeven enz. Tot het los- of vastdraaijen der schroeven dienen de *schroefsleutels* en *schroevendraaijers*, die op verschillende wijzen zijn ingerigt.

Eene bijzondere toepassing van de S. is de zoogenaamde *S. van Archimedes*, waarvan vooral bij waterwerken een veelvuldig gebruik wordt gemaakt. Hierbij is de spil, bij wijze eener schroeflijn, omgeven door eene cylindrische buis, die met het horizontale vlak eene helling van 30° tot 45° maakt. Eenig ligchaam, aan het ondereinde der buis geplaatst, zal, als het werktuig met eene behoorlijke snelheid bewogen wordt, zoodanig opgevoerd worden, dat het de buis door de bovenste opening verlaat. L.

SCHROEF ZONDER EIND. Is de verbinding eener schroef

Schroef zonder eind.

met een getand rad, zoodanig, dat de schroefdraden tusschen de tanden door loopen en het rad, bij het omdraaijen der schroef, tevens rondgedraaid wordt; de schroef heeft hier twee halzen, die in de sluitbeugels ronddraaijen, zoodat hare beweging in de rigting der lengte belet wordt. Zij is van een veelvuldig nut bij meet- en natuurkundige instrumenten, bij stuurraders enz., overal waar men, zonder schokken, groote kracht wil uitoefenen. Nevensgaande figuur stelt eene S. z. E. voor aan eene contra-bas, bestemd om de snaren te spannen. L.

SCHROEFSTOOMBOOT. (Zie *Stoomboot*).

SCHROOT. Veronderde benaming voor kartetsen.

SCHRÖTER (Johann Hieronymus). Deze bekende sterrekundige, die zich vooral door naauwkeurige waarnemingen aangaande de natuurlijke gesteldheid der ligchamen van ons zonnestelsel verdienstelijk heeft gemaakt, werd ten jare 1745 te Erfurt in de Pruissische provincie Saksen geboren. Te Lilienthal, een dorp in het Hannoversche, waar hij het ambt van justitieraad bekleedde en den 29sten Augustus 1816 overleed, stichtte hij eene sterrewacht, die hij van lieverlede met uitmuntende werktuigen, waaronder twee door hem zelven vervaardigde telescopen, voorzag. Een dezer, een dertienvoetig werktuig, verklaarde Lalande voor den besten kijker, die in zijnen tijd bestond. Met het later vervaardigde 25-voetige werktuig deed hij eene menigte ontdekkingen, met betrekking tot de maan, medegedeeld in de *Selenotopographische Fragmente* (Lilienthal 1791 en Göttingen 1802, 2 dln.), tot Mercurius in de *Hermographische Fragmente* (Göttingen 1816), tot Venus in de *Aphroditographische Fragmente* (Göttingen 1796), tot Saturnus in *Kronographische Fragmente* (Göttingen 1808). Zijn buitengewoon scherp gezigt kwam hem bij die waarnemingen uitnemend te stade, vooral voor het onafgebroken langdurig zien door den kijker; van daar dat zijne ontdekkingen wel eens miskend en betwijfeld zijn. Verdienstelijk zijn ook zijne *Beiträge zu den neuesten astronomischen Entdeckungen* (Berlijn 1788), en *Neueste Beiträge zur Erweiterung der Sternkunst* (Göttingen 1800).

SCHRUPEL. (Zie *Maten en gewigten*).

SCHUBAERT (Tonze Dissenbogen), bekwaam ontleedkundige, werd den 18den Februarij 1805 te Harderwijk geboren. Reeds van zijne vroegste jeugd bezielde hem eene onwederstaanbare neiging tot het verzamelen en praepareren van natuurvoorwer-

pen. Dit gaf aanleiding, dat de hoogleeraar van Lidth de Jeude hem bij zich nam, om in zijn kabinet werkzaam te wezen; in 1822 werd S. tot prosector aan 's Rijks veeartsenijschool te Utrecht benoemd, in 1842 tot prosector der anatomie aan de hoogeschool; hij werd toen ook repetitor voor de ontleedkunde aan eerstgenoemde inrigting. Het uitmuntende kabinet voor de ontleedkunde der huisdieren aldaar heeft zijn aanzijn bijna geheel aan S.'s werkzaamheid te danken; ook zijn het museum Bleulandicum en dat van prof. van Lidth de Jeude meer dan duizend praeparaten aan hem verschuldigd. Hij bezat in het vervaardigen daarvan een buitengewoon talent, en verbond daarmede eene uitgebreide kennis der vergelijkende ontleedkunde.

Meermalen had hij zich te beklagen over de geringe middelen, die hem voor genoemde musea ter dienste stonden, en het is zeer te betreuren, dat men van zijne buitengewone gaven en zijnen ongemeenen ijver niet nog meer partij heeft kunnen trekken. Zuivere liefde voor de wetenschap bezielde hem en drong hem, niet alleen, al zijne vrije uren nog aan hare beoefening te wijden, maar dit ook zelfs, met voorbijzien van zijne materiele belangen, te doen. Voornamelijk hield hij zich voor eigen lievelingsstudie bezig met de ontleedkunde der ongewervelde dieren. Behalve eene menigte van de keurigste, veelal met behulp van het microscoop bewerkte, teekeningen, heeft hij nagelaten eene verzameling van omstreeks 250 praeparaten op spiritus van verschillende andere ongewervelde dieren en ongeveer 360 van insecten, grootendeels ontleedkundige praeparaten van den *Hydrophilus piceus* en van *Bombyx Mori*. Bovendien bezat hij eene verzameling van opgezette gewervelde dieren en van hunne geraamten, uitmuntende door fraaiheid en zuiverheid der voorwerpen.

Van zijne bekwaamheid in het boetseren in klei en was heeft S. menigvuldige proeven geleverd. Ten bewijze daarvan kunnen strekken eene reeks van wasboetseersels van hersenen van den mensch en van verschillende dieren en eenige andere stukken, in de anatomische verzamelingen te Utrecht voorhanden.

In 1841 verscheen van zijne hand eene *Tafel van den ouderdom des Paards volgens de ontwikkeling, den voortgroei en de afslijting der tanden*, waarop in 35 gekleurde figuren van gebitten, met bijgevoegde verklaring, de verschillende gedaante der tanden van de vrucht af tot aan het 26ste jaar worden voorgesteld. In 1848 gaf hij te Utrecht uit: *Atlas betreffende de anatomie des Paards*, in 34 meest gekleurde steendrukplaten in folio, benevens een 8°. boekdeel beschrijving. In de laatste jaren zijns levens hield hij zich bij voorkeur met onderzoekingen bezig, betreffende den inwendigen ligchaamsvorm en de ontwikkelingsgeschiedenis der *Entozoa*. Hiervan is echter slechts ééne waarneming opgenomen in het *Zeitschrift für wissenschaftliche Zoologie*, van von Siebold en Kölliker.

S. overleed te Utrecht den 4den October 1853. Dr. M. C. Verloren gaf van hem eene *Levensschets* uit (Utrecht 1854).

SCHUBART (Christian Friedrich Daniel), Duitsch dichter, werd te Obersontheim in het Zwabische graafschap Limburg, den 26sten Maart 1739, geboren. In zijne vroege jeugd gaf hij weinig blijken van vatbaarheid; doch naderhand ontwaakten eensklaps de vermogens van zijnen geest, zoodat hij weldra alle zijne medescholieren voorbij streefde, terwijl hij tevens een' verwonderlijken muzikalen aanleg toonde. In 1753 zond hem zijn vader naar het lyceum te Nordlingen, waar hij de Grieksche en Romeinsche classieken alsmede de werken van Duitsche dichters las, en, behalve Latijnsche en Duitsche opstellen, ook volksliederen vervaardigde, waartoe hij de muziek zelf componeerde. In 1756 werd hij naar Neurenberg gezonden, waar hij voor zijne kunst voedsel vond; doch hij verwisselde in 1758 deze stad met Jena, en maakte hier, door zijn ongebonden leven, in schulden, zoodat zijne ouders, de kosten voor zijne studiën en zijn verkwistend gedrag niet langer kunnende goed maken, hem naar huis terugriepen. Na dat S. een' korten tijd huisonderwijzer bij den heer Bitzinger te Königsbrunn geweest was, zocht hij den kost te verdienen door voor de geestelijken te Aalem en in den omtrek van tijd tot tijd te prediken; voorts wijdde hij zich aan zijne musikale studiën, oefende zich op het orgel en klavier, en werd in 1762 te Geisslingen tot tweeden praeceptor en organist aangesteld.

In 1764 trad S. in het huwelijk met Helene Bühler, dochter van den hoofd-ontvanger te Geisslingen. Vader en dochter waren brave en eerlijke lieden, die het naamlooze leed, hetwelk hij hun veroorzaakte, met eene zeldzame onderwerping en lijdzaamheid verdroegen. Zijn schoonvader bediende zich wel van zijn wettig gezag, toen het lijden der ongelukkige vrouw, door het onberaden gedrag van haren man, ten toppunt steeg, en nam haar met hare kinderen in zijn huis; doch S.'s woelzieke geest deed hem van de eene plaats naar de andere trekken, zonder dat hij ergens een vast verblijf hield. In 1768 werd hij, op voorspraak van zijnen vriend, den hoogleeraar Haug, tot organist in Ludwigsburg en bestuurder der stadsmuziek aangesteld, en ontving kort daarna van zijne beminnelijke vrouw eenen brief, met verzoek, haar en hare kinderen te komen halen. Hij deed dit, en verzoende zich met zijnen schoonvader. S. werd nu met alle virtuosen van het hof bekend; hield voorlezingen voor eenige officieren over de aesthetica, en voerde in Ludwigsburg eene kerkmuziek in, zoo als men zelden in Duitschland hoorde. Zijn roem klom van dag tot dag; een groot getal jonge lieden uit de stad zochten zijn onderwijs; hij had in Ludwigsburg gelukkig kunnen zijn, indien zijn geluk zelf hem niet bedwelmd en zijn gebrek aan zelfbeheersching hem niet tot zoo ergerlijken levenswandel gebragt had, dat hij zelfs in de gevangenis gesloten werd.

Na zijne vrijheid herkregen te hebben beloofde hij zijner getrouwe gade, voortaan bedachtzamer te zullen handelen, en nam zich dit ook ernstig voor; doch kort daarna, in 1772, werd hij, wegens een satiriek gezang op eenen aanzienlijken hoveling en eene parodie op de litanie, eindelijk van zijnen post ontzet en uit het land gebannen. Hij vertrok naar Heilbron, waar hij door onderwijs in de muziek zijn onderhoud vond. De gedachte echter aan zijn ongelukkig huisgezin dreef hem naar Heidelberg, en eindelijk naar Manheim, alwaar de menschlievende graaf van Nesselrode hem met onderscheiding ontving, in zijn huis nam, en zijnen, in de muziek en wetenschappen niet onervaren zoon tot gezelschap gaf. S. beleefde nu in een zeker opzigt gelukkige dagen in Manheim, en ontving eindelijk van de keurvorst van de Palts bevel, zich voor hem te laten hooren. Zijn spel beviel den keurvorst uitnemend wel, en hij had op bevordering kunnen hopen, indien hij zich niet, door eene onbedachtzame oordeelvelling omtrent de academie van Manheim, de ongenade van den vorst had op den hals gehaald. De graaf Schmettau nam hem hierop bij zich, en beveiligde hem voor volsingen gebrek. Naderhand werd hij bij den Beijerschen gezant, den baron van Leijden bekend, die hem raadde, tot de R. Catholieke godsdienst over te gaan; doch eer hij hiertoe besloot, werd hij ook nog uit Munchen verdreven, en ging naar Augsburg, waar hij zijne *Deutsche Chronik* schreef, die in korten tijd veel opgang maakte. Hij gaf onderwijs in de muziek en wetenschappen, schreef, maakte gedichten en hield in het openbaar voorlezingen van de nieuwste stukken der Duitsche dichters. Voor dit alles werd hij rijkelijk betaald; maar door zijn onbezonnen en buitensporig gedrag, inzonderheid omtrent de geestelijkheid, met welke hij openlijk den spot dreef, maakte hij zich vele vijanden, en werd op last van den R. Catholieken burgemeester gevat, en genoodzaakt de stad te verlaten. Hij ging naar Ulm, zette aldaar zijne Kronijk voort, verzoende zich weder met zijn huisgezin, doch had ook hier zoo vele vijanden als vrienden. Als een aangenaam man in gezelschap had hij zich veler achting verworven, maar werd eerlang, op aandrang van den keizerlijken minister, den generaal Ried, gevangen gezet, omdat hij in zijne Kronijk vermeld had, dat de keizerin Maria Theresia door eene beroerte overvallen was. S. werd op verraderlijke wijze in het Wurtembergsche gelokt, den 22sten Januarij 1777 te Blaubeuren op hoog bevel gevat, en naar de vesting *Hohenasperg* gevoerd. De bevelhebber der vesting, Rieger, een menschlievend man, die zelf vroeger 4 jaar in eene vesting gevangen gezeten had, vertroostte den ongelukkige en bezorgde hem geestelijke boeken, die van eenen mystieken inhoud waren en op de ziel van S. eenen aanmerkelijken invloed hadden.

In Februarij 1778 werd zijne gevangenis eenigermate verzacht, en eindelijk in Mei 1787, na 10 jaar zonder eenig verhoor in den kerker gezucht te hebben, verkreeg hij, op voorspraak des konings van Pruissen, zijne volkomene vrijheid; terwijl hij tevens tot bestuurder van het tooneel en hofdichter te Stuttgard benoemd werd. Nog gedurende zijne gevangenschap had hij zijne

Gedichten (*Gedichte aus dem Kerker*, 1785, en *Hymnus auf Friedrich den Grossen*, 1786) uitgegeven, welke door zijne talrijke vrienden met de meeste goedkeuring ontvangen waren. Thans vervolgde hij zijne *Deutsche Chronik*, onder den titel van *Vaterländische*, die hij nevens zijne muziekstukken en verzamelde gedichten (2 dln. 1787) in het licht gaf, en begon aan zijne Levensbeschrijving; doch hij stierf vóór dat hij de laatste had voltoold, den 10den October 1791, in het 52ste jaar zijns ouderdoms. S. was geen classiek dichter noch proza-schrijver, maar een man van veel genie en een doordringend verstand, wiens zonderlinge lotgevallen, dwaasheden en verkeerdheden hem niet minder merkwaardig maken dan zijne talenten. Zijne Kronijk was een echt volksblad over staat- en letterkunde, kunst en vaderlandsche zeden, aan hetwelk hij door zijne nooit uitgeputte luim, door gedurig afwisselende vormen, door vrijmoedigheid, volksgezindheid en hartelijkheid steeds nieuwe belangrijkheid wist bij te zetten. Onder zijne gedichten munten inzonderheid uit: de reeds genoemde *Hymnus auf Friedrich den Grossen; die Fürstengruft; der ewige Jude*, en zijn krachtig volkslied: *Auf, auf, ihr Brüder und seyd stark!* Nog gaf zijn zoon, in 2 deelen, te Zurich in 1812 uit: Christ. Friedr. Dan. Schubart, *Ideën zur Ästhetik der Tonkunst*, en *Vermischte Schriften* zijns vaders, welke mede, ofschoon slechts bij fragmenten, niet onbelangrijk zijn.

SCHUBBEN. Men gebruikt dit woord voor verschillende bekleedselen van dieren; ten eerste van visschen en kruipende dieren, ten andere van zekere viervoetige dieren, ten derde voor bekleedselen op de pooten van vogels, ten vierde voor de bekleedselen der vleugels van vlinders en van de harde huid van sommige kevers.

Bij de visschen vindt men vooreerst hier en daar beenige plaatjes op de huid, die somtijds S. genoemd worden, en wier maaksel ster- of straalvormig is, met een dikker en verhoogd middelpunt. Doch de eigenlijke S. der visschen zijn geene beenige plaatjes, maar op deze wijze zamengesteld: op eene vezelachtige, uit verbindingsweefsel gevormde laag ligt eene laag van pigmentcellen, welke door eene plaveivormige epidermis overdekt wordt; zij bestaan voornamelijk uit phosphorzuren kalk.

De S. der kruipende dieren schijnen even als die, welke het geheele ligchaam der schubdieren (zie het volgende artikel) bedekken, en als de S. aan de pooten der vogels, hoornachtig van zelfstandigheid te zijn en komen dus overeen met de haren der zoogdieren. Dat de S. der schubdieren uit aaneengegroeide haren bestaan leert niet alleen de analogie, maar ook het microscopisch en chemisch onderzoek.

De S. der vlinders zijn op eene geheel andere wijze gevormd. Het stof namelijk, dat ons aan de vingers kleeft, als wij een' vlinder bij de vleugels opgevat hebben, bestaat uit schubbetjes. Dit zijn gekleurde plaatjes, door steeltjes in gaatjes van het vlies des vleugels bevestigd, en over elkander heen gelegd, op de wijze der schaliën onzer leijen daken. Swammerdam, Réaumur en Lyonet hebben de uit- en inwendige gedaante dezer deelen onderzocht; doch niemand heeft daarover in lateren tijd uitvoeriger gehandeld dan Bernard-Deschamps in een stukje in de *Annales des sciences naturelles* 1835, getiteld: *Recherches microscopiques sur l'organisation des ailes des Lépidoptères.* Volgens hem bestaan al die S. uit twee of zelfs uit drie weefsels of op elkander liggende plaatjes. Op de bovenste plaat ligt altijd het pigment of de kleurstof; de langwerpige streepen, die men in de schubbetjes waarneemt, worden door plooijen gevormd, die in de tweede laag voorkomen. De steeltjes der S. steken in huisjes van het vlies des vleugels, welke huisjes allerlei, somwijlen zeer fraaije vormen aannemen. Behalve deze zeer algemeen aan te treffen schubbetjes, die schopvormig, ovaal, kam- of lancetvormig zijn, treft men er nog anderen aan, welke Bernard-Deschamps *Plumulae* noemt, en die alleen op de vleugels der mannetjes van de vlinders der geslachten *Pieris*, *Satyrus*, *Argynnis* en *Polyommatus* voorkomen. Deze zijn spatelvormig, vrij lang, aan den top afgerond, doch aldaar bezet met eenige, uit den top als uit eene vaas voortkomende, en naar alle zijden gebogene, zeer smalle vedertjes.

De S., die men op de huid van verschillende kevers, als de soorten van het geslacht *Anthrenus*, de meikevers, boktorren en snuittorren aantreft, zijn nog niet voldoende wetenschappelijk onderzocht, doch waarschijnlijk niet anders dan aan den top verbreede en plat geworden haren, en dus van hoornachtige zelfstandigheid. Bij sommige snuittorren, b. v. de diamantsnuittor en anderen van het geslacht *Entimus*, blinken deze S. als edelgesteenten.

SCHUBDIEREN (*Manis*). De S. vormen een geslacht van zoogdieren, behoorende tot de orde der Tandeloozen (*Edentata*). Zij onderscheiden zich van de overige niet alleen door het ontbreken der sleutelbeenderen, maar ook voornamelijk doordien hun ligchaam bekleed is met vrij groote, harde, hoornachtige schubben, die even als de schaliën van een leijen dak over elkander liggen. Zij komen in ligchaamsbouw en levenswijze overigens het meest met de Miereneters (zie *Miereneter*) overeen, welke Americaansche dieren zij in de warmste streken van Asië en Africa vervangen. Zij kunnen bij dreigend gevaar hun ligchaam oprollen tot een' klootvorm, even als onze inlandsche egel.

Men kent van dit geslacht eenige weinige soorten; b. v. 1°. het langstaartige Schubdier (*Manis tetradactylus*), uit het westen van midden-Africa, welks staart tweemaal zoo lang is als het eigenlijke lijf. Bij deze soort staan de schubben in elf rijen op het lijf, en zijn zwart van kleur met gelen rand. 2°. Het kortstaartige Schubdier (*Manis brachyura*), vroeger onder den naam van Duiveltje van Formosa bekend, welke soort op Ceylon, in Sumatra, Bengalen enz. voorkomt. 3°. *Manis javanica*, welke op Java, Sumatra en Borneo aangetroffen wordt. Dit schubdier leeft in bergachtige, boomrijke streken; het klimt op de boomen, doch woont meest tusschen hunne wortels, en graaft dikwijls groote gaten in den grond. Het doorwoelt de mieren- en termiten-nesten, en leeft van deze dieren en hunne larven, alsmede van andere insecten en van wormen. De inlanders eten zijn vleesch en vervaardigen amuletten van zijne schubben. Men zie over dit geslacht van zoogdieren: Sundevall, *Ofversigt of Slägtet Manis*, in de werken der Stokholmsche Academie van Wetenschappen, 1842.

SCHUBERT (GOTTHILF HEINRICH VON), den 26sten April 1780 te Hohenstein in het Schönburgsche geboren, werd doctor in de medicijnen en oefende de praktijk eerst te Freiberg, en in 1806 te Dresden uit. Hij werd in 1809 directeur van het real-institut te Neurenberg, en in 1816 te Ludwigslust opvoeder der prinses Maria en van prins Albert van Meckelenburg-Schwerin, eindelijk professor in de natuurkundige wetenschappen te Erlangen, van waar hij in 1827 naar de nieuw opgerigte hoogeschool te Munchen werd overgeplaatst. Als wijsgeerig schrijver was hij geheel de natuur-philosophische stellingen van Schelling (zie *Schelling*) toegedaan, die toen zijn ambtgenoot geworden was. S. had overigens eene sterke neiging tot het mysticismus, dat overal in zijne schriften, die overigens niet van oorspronkelijke denkbeelden ontbloot zijn, meer of minder doorschemert. Zijne voornaamste werken zijn: *Ahnungen einer allgemeinen Geschichte des Lebens* (Leipzig 1806, 2 dln. 8°.), in 1820 kwam daarvan nog een deel uit; *Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaften* (Dresden 1808; 2de druk 1820, 8°.); *Die Symbolik des Traums* (Bamberg 1814; 2de druk 1821, 8°.). S. vertaalde mede een werk van den Franschen mysticus Saint-Martin (zie *Saint-Martin*), dat met eene voorrede van von Baader uitkwam (Leipzig 1812, 2 dln. 8°.). S. schreef ook sommige werken over de geschiedenis der natuur, en opperde daarin, onder andere in zijne *Die Urwelt und die Fixsterne* (Dresden 1822, 8°), vreemde stellingen aangaande de uitgebreidheid van het heelal en de grootte der hemelligchamen, die voornamelijk tegen de sterrekundige ontdekkingen van W. Herschel gerigt waren. S. was overigens een man van een beminnelijk karakter en met de hertogin van Orleans, die vroeger als Meckelenburgsche prinses zijne leerlinge geweest was, voortdurend zeer bevriend. Deze voortreffelijke vorstin bleef altijd de grootste achting voor hem koesteren.

SCHUBVLEUGELIGE INSECTEN. (Zie *Vlinders*).

SCHUIMBEESTJES zijn insecten, behoorende tot de orde der *Hemiptera* of Halfvleugeligen en daarin tot de familie der Cicadellinen. Zij hebben hunnen naam te danken aan eene bijzonderheid in hunne levenswijze; in den toestand van larven namelijk bedekken zij zich met schuimblaasjes, die zij door den anus schijnen te lozen. Reeds voorlang heeft men in de maanden Mei en Junij aan de twijgen, stengels en bladeren van velerlei planten, hoopjes schuim waargenomen; doch onkundig om-

trent de ware oorzaak, vertelde men, dat de koekkoek bij zijn lagchen dit schuim loosde, dat dan aan de takjes en bladeren hangen bleef, en men gaf aan het schuim den naam van *Koekkoekspog*. Wie het onderzoekt, zal er eene larve in vinden, meest geel of groen, soms wit, steeds met zwarte oogen en vrij lange pooten. Wanneer dit beestje voor het laatst verveld is, maakt het geen schuim meer, en heeft, in plaats van een blinkend en glibberig uiterlijk, iets drooga en dors in zijn uitzien. Het is dan een diertje met driehoekigen schedel, zuigende monddeelen, een blaasvormig of gerimpeld aangezigt, twee zeer fijne sprietjes, twee lederachtige voor-, en twee vliezige achtervleugels, de achterscheenen met twee groote doornen in het midden en een' krans van kleine doorntjes aan het eind, de tarsen van drie leedjes. Deze diertjes kunnen naar mate van hunne grootte (ongeveer die van eene gewone vlieg) ontzettende sprongen maken. In het systeem wordt dit geslacht van insecten *Cercopis* genoemd; men treft er in ons vaderland slechts weinige soorten van aan, waaronder twee vrij gemeen zijn: de grootere (*Cerc. spumaria* L.), die graauw is, met twee scheefloopende, witte banden op de bovenvleugels, komt bij uitsluiting op wilgen voor; de kleinere (*Cerc. bifasciata* L.), waarvan de individuen zeer in kleur verschillen, wordt op allerlei soorten van planten aangetroffen.

SCHUIMGIPS. (Zie *Gips*).

SCHULD. Dit woord heeft meer dan eene beteekenis. In algemeenen zin zou men S. kunnen noemen den bijzonderen toestand, die wordt te weeg gebragt door, en een onmiddelijk gevolg is van het moedwillig plegen eener onregtmatige daad; zoo lang men zichzelven van dien toestand rekenschap geeft, is men schuldbewust; men mag aannemen, dat dit bewustzijn bij den mensch zelden of nooit geheel verloren gaat, al heeft hij door volharding in het booze ook van lieverlede de vatbaarheid daarvoor verloren, en aan de stem van zijn geweten het zwijgen opgelegd.

In regtskundigen zin kan S. op onderscheidene wijzen worden opgevat; zoo noemt men S. het gevolg of het bestanddeel der verbindtenissen, dat de verpligting medebrengt van de eene partij, om te voldoen aan hetgeen, waartoe zij krachtens de verbindtenis jegens de andere partij gehouden is, hetzij die verpligting besta in iets al of niet te doen, hetzij in iets te geven. In dien zin wordt de eerste partij schuldenaar, de tweede schuldeischer genoemd.

In engeren zin beteekent S. de verpligting, om eene geldsom te voldoen (Inschuld); soms ook het schriftelijk bewijs van het regt, om die voldoening te vorderen. Zoo wordt in ons wetboek gesproken van pandregt op Inschulden en van het beslt eener inschuld.

Het begrip van S. is dus ten naauwste met het begrip van verbindtenis verwant; buiten elkander zijn zij niet bestaanbaar, omdat in iedere verbindtenis ten minste een persoon moet zijn, die tot iets verpligt is, met andere woorden, die iets schuldig is, en een ander, die het regt heeft, die S. te vorderen. S. ontstaat dus te gelijk met, en op dezelfde wijze als de verbindtenissen, d. i. door de wet (hetzij door de wet alleen, hetzij ten gevolge van 's menschen toedoen) en door overeenkomst; ook gaat zij op dezelfde wijze verloren, zoo als door betaling, door kwijtschelding, door schuldvermenging, d. i. wanneer een persoon de hoedanigheden van schuldeischer en schuldenaar in zich vereenigt enz.

S. gaat ook te niet door schuldvernieuwing, d. i. indien zij wordt vernietigd door het in de plaats stellen eener nieuwe verbindtenis, en wel 1°. door *novatie*, die plaats heeft bij het aangaan eener nieuwe verbindtenis tusschen dezelfde personen, of wanneer iemand, zelfs buiten medewerking van den schuldenaar, diens schuld overneemt en zich in zijne plaats jegens den schuldeischer verbindt; 2°. door *delegatie* of overzetting, hetzij dat de schuldenaar aan zijnen schuldeischer, die hem tegelijk ontslaat, een' anderen schuldenaar geeft, hetzij dat de schuldenaar zich jegens een' nieuwen schuldeischer verbindt en daardoor ten aanzien van den vorigen wordt ontslagen, zoo als dikwijls plaats vindt bij koop en verkoop, indien de koopprijs door een' derden persoon gekweten wordt. In dit laatste geval kan echter de S. blijven bestaan met al hare voorregten en hypotheken, indien uitdrukkelijk *subrogatie* bedongen is, d. i. eene overeenkomst, waarbij de primitive schuldeischer den derden persoon, van wien hij betaling ontving, in alle regten doet treden, die hij zelf tegenover den schuldenaar uitoefenen kon; dezelfde S. wordt dan door eene regtsfictie van den eenen schuldeischer op den anderen overgebragt. Eene bijzondere wijze van schulddelging is de compensatie; indien namelijk twee personen wederkeerig aan elkander eene opeischbare geldsom of hoeveelheid zaken, die door het gebruik te niet gaan, verschuldigd zijn, vernietigen die schulden elkander van regtswege over en weder op het oogenblik, dat zij te gelijk bestaan, ten beloope van haar wederkeerig bedrag. — De S. zelve gaat door verjaring wel niet te niet, maar deze kan worden ingeroepen tegen de regtsvordering, om de S. te voldoen.

In het strafregt wordt S. (*culpa*) tegenovergesteld aan boos opzet (*dolus*); waar het laatste den wil aanduidt, om te doen of na te laten de daden, welke bij de wet verboden of geboden zijn, bestaat er daarentegen S. (*culpa lata, levis of levissima*), indien de wetsovertreding enkel te wijten is aan onvoorzigtigheid, onachtzaamheid, nalatigheid, onbehendigheid, onervarenheid enz. In dien zin worden de misdrijven wel eens onderscheiden in *delicta dolosa* en *culposa*, en worden uit die onderscheiding de regels afgeleid: dat er geene misdaad (*crime*) kan gepleegd worden zonder opzet (*dolus*); dat opzet doorgaans tot het wezen van het wanbedrijf (*délit*) behoort, ofschoon hiervoor somtijds het bestaan van schuld (*culpa*) alleen voldoende is, zoo dat b. v. iemand volgens onze wet gestraft wordt, die, uit gebrek aan bedrevenheid om met paarden om te gaan als anderszins, een ander gekwetst heeft, zonder dat opzet daartoe noodig is; eindelijk, dat bij policie-overtredingen gewoonlijk alleen S. aanwezig is.

Eene andere beteekenis heeft S., waar zij die betrekking van den dader tot het gepleegde misdrijf aanduidt, welke den grondslag uitmaakt, waarop de regter zijne veroordeeling tot straf berusten doet. Al ware het nu ook, dat de regter voor zich zelven zedelijk mogt overtuigd zijn van het bestaan van S. in algemeenen zin, zoo bestaat er regtskundig geene S., tenzij die zedelijke overtuiging gepaard ga met het door wettige middelen verkregene bewijs: dat de daad gepleegd is, en dat hij, die daarvan beschuldigd wordt, haar bedreef. In dien zin geldt de regel, dat men onschuldig is, zoo lang het tegendeel niet zonneklaar is aangetoond. Als wettige bewijsmiddelen voor de S. gelden: het getuigenbewijs; schriftelijke bescheiden, waartoe de beëedigde processen-verbaal en de relazen behooren van bevoegde ambtenaren, die een misdrijf constateren; voorts de bekentenis en aanwijzingen (*indices*). Aan den meerderen waarborg, in sommige wetgevingen voor het bestaan van S. toegekend aan de zedelijke overtuiging, is de instelling der Jury haren oorsprong verschuldigd. — Somtijds kunnen er gevallen zijn, dat eene overtreding den dader niet kan worden toegerekend, al is ook het wettig bewijs verkregen, dat hij die pleegde, zoo als wanneer hij, ten tijde daarvan, in staat van krankzinnigheid verkeerde, of door overmagt of zelfverdediging gedwongen werd, of indien hij op weinig gevorderden leeftijd (16 jaren in den Code pénal) zonder oordeel des onderscheids handelde; in strafregterlijken zin bestaat er dan geene S., en moet de beklaagde daarvan worden vrijgesproken.

SCHULD (Nationale). De geschiedenis der N. S. bij de verschillende volken der beschaafde wereld hangt vooral in de nieuwere tijden ten naauwste te zamen met hunne eigene geschiedenis, zoo dat men met de laatste grondig bekend moet zijn, wil men de onderscheidene staatsschulden in hare oorzaken en gevolgen leeren kennen. Vooral sedert bijna overal het eigenlijke staatsbestuur een afzonderlijk bestaan heeft verkregen en in zekeren zin afgescheiden is van de souvereiniteit, is die wetenschap van meer belang geworden. Sedert toch zijn de staatsfinantiën afzonderlijk beheerd, terwijl deze voorheen niet onderscheiden werden van het beheer der particuliere kas van den vorst, die als souverein over een land regeerde; de staatsinkomsten vloeiden met die van den vorst in dezelfde kas, en de schulden, aangegaan door den souverein, die ook alleen in de staatsuitgaven voorzag, vormden dus, in de meeste landen althans, den oorsprong der N. S.

Het ligt voor de hand, dat de staat van zaken, waarbij de staatsfinantiën een afzonderlijk bestaan verkregen, in het eene land op deze, in het andere op gene wijze geboren werd, naar

gelang der onderscheidene omstandigheden en staatsgesteldheden; zoo zien wij in ons vaderland het beheer der geldmiddelen langzamerhand overgaan uit het beheer van 's Graven rentmeesters of ontvangers ter beede op diens gecommitteerden, en vervolgens onderworpen aan de contrôle van verschillende rekenkamers, waarvan het Hof van Mechelen onder Karel den Stouten de magtigste was, en het bestuur der finantiën in zich vereenigde; Karel de V^de stelde een' Raad van Finantiën in, die zijner zuster Maria van Hongarije ter zijde stond; ten tijde der republiek werden de finantiën door den Raad van State bestuurd en gecontroleerd door de Generaliteits Rekenkamer, die in het jaar 1601 werd opgerigt, terwijl dat bestuur sedert tot heden een tak der uitvoerende magt is gebleven. Met het ontstaan van afzonderlijke staatsfinantiën, ging natuurlijk het ontstaan der N. S. gepaard, die ten deele door den souverein reeds in het leven was geroepen, ten deele door de staatsbesturen van lateren tijd werd gemaakt. Oorspronkelijk moeten wij ons de N. S. niet anders voorstellen dan als eene gewone verbindtenis, die zich doorgaans voordeed als eene leening van gelden, onder belofte, deze op een' gezetten tijd terug te geven; niet zelden ook zagen de vorsten, die veelal in gebreke bleven, om aan hunne beloften jegens hunne schuldeischers te voldoen, zich genoodzaakt, zoo als hij ons plaats had, hunne toevlugt te zoeken bij de Staten of bij de steden, die tot dat einde wederom bij de ingezetenen geld leenden, en daarvoor schuldbrieven onder hun segel uitgaven; daarvoor ontvingen zij dan wel handvesten en privilegiën, doch werden van lieverlede met belangrijke schulden bezwaard; reeds in 1554 b. v. ging de Provincie Holland gebukt onder eén' jaarlijkschen rentelast van 47,000 gulden. Ofschoon de aangegane schuld uit gebrek aan middelen dikwijls bleef bestaan, had men voorheen, bij het aangaan eener schuldverbindtenis, hare aflossing terstond op het oog; het denkbeeld van leeningen te sluiten tegen altijd durende rente is eerst van lateren tijd. Misschien gaven de geldleeningen op annuïteiten (jaarlijksche verhoogingen der rente boven den gewonen interest, in dier voege, dat er tevens in de rente een deel van het kapitaal begrepen wordt), die onder de regering van Willem den III^den veelvuldig in Engeland plaats hadden, daartoe het eerst aanleiding. Zeker is het, dat de meeste staatsleeningen, die tegenwoordig worden gesloten, doorgaans niet met het oogmerk geschieden van aflossing, tenzij telken jare voor een zeer klein gedeelte, door middel van uitloting; gewoonlijk gaat de staat daarbij geene onmiddellijke verbindtenis aan met zijne schuldeischers, maar verkoopt als 't ware zijn crediet aan een' anderen, die daarvan de waarde bepaalt. De opgegevene waarde toch van de schuldbekentenissen, die de staat uitgeeft (de zoogenaamde *nominale waarde*, waarnaar de rente wordt bepaald) wordt door deze dan niet genoten, maar hij verkoopt die schuldbekentenissen voor een minder bedrag aan den een' of anderen financier, die haar in den handel brengt. Het toe- of afnemen van het vertrouwen, dat de staat, die deze papieren uitgaf, inboezemt, vormt dan de maatstaf der waarde (de beurswaarde). Bij dergelijke leeningen worden twee wegen gevolgd, om de schuld te delgen: de *uitloting*, d. i. indien de staat heeft op zich genomen een zeker getal uit te loten schuldbekentenissen op gezette tijden af te lossen; dit geschiedt dan tegen uitbetaling der nominale waarde (*à pari*), zonder dat de beurswaarde in aanmerking wordt genomen; de *amortisatie*, wanneer de staat zijne eigene schuldbekentenissen ter beurze tegen beurswaarde inkoopt.

Behalve de zoogenaamde N. S. of gevestigde schuld bestaat er somtijds eene vlottende schuld, die op verschillende wijzen kan ontstaan, zoo als: indien tegen afstand van de eene of andere inkomst of belasting, die eerst later opeischbaar is, reeds vooraf tegen een minder bedrag gelden worden opgenomen; of indien men b. v. aanwijzingen doet op de Bank, terwijl het montant van het te goed per rekening-courant reeds is bereikt, iets wat bij de instelling der Nederlandsche Bank verboden is; of ook, gelijk in ons vaderland, indien papieren geld wordt uitgegeven, tot zekerheid waarvoor dan geldswaarden kunnen worden aangewezen. Zoo is bij de wet van den 26sten April 1852, Stbl. N°. 90, voor tien millioen gulden aan muntbiljetten uitgegeven, waarvoor ter beurze op boven omschrevene wijze voor gelijk bedrag aan N. S. is ingekocht; ter verzekering der waarde van die biljetten is eene inschrijving genomen op het Grootboek der N. S., onder den titel: „Fonds tot verzekering van de verzilvering der renteloze schuld"; terwijl tevens bij de Nederlandsche Bank voor een zeker bedrag van schatkistbiljetten is gedeponeerd. Door deze verandering van gevestigde schuld in vlottende schuld heeft men het voordeel verkregen, dat er geene renten voor dat bedrag behoeven te worden uitbetaald.

In iederen welgeordenden staat bestaat een Grootboek der N. S., waarin de rentegevende N. S. is omschreven; uittreksels, daaruit afgegeven aan hen, die door aankoop eigenaren zijn geworden eener Inschrijving, gelden — voor zoo ver de schuldvordering op naam is — voor het eenige bewijs van eigendom en regt op de rente. De wet gebruikt de Inschrijving op naam, op het Grootboek der N. S., als een middel om het vermogen van minderjarigen en anderen, die zelve hunne zaken niet kunnen beheeren, te verzekeren. Zoodanige inschrijvingen, die op het Grootboek onder den naam van gequalificeerde rekeningen zijn geplaatst, kunnen niet op een' anderen eigenaar worden overgeschreven, zonder overlegging van authentieke bewijsstukken, waaruit de bevoegdheid, om die overschrijving te laten doen, moet blijken.

De Nederlandsche staatsschuld is eerst ontstaan in het jaar 1798, toen alle schulden van de zeven verschillende provinciën Nationaal werden verklaard, en tot een schuld, onder den naam van *Algemeene Nationale Staatsschuld* werden ineengesmolten. Tot aan het jaar 1806 werd die N. S. gedurig vermeerderd, zoodat zij op het laatst van dat jaar tot 1160 millioen gulden was geklommen, welk bedrag onder de regering van koning Lodewijk nog aanzienlijk toenam, zoodat Napoleon, bij de inlijving van ons vaderland in het Fransche keizerrijk, bij decreet van den 9^den Julij 1810, de zoo beruchte tiercering afkondigde, waardoor de renten der staatsschuld niet verder dan tot een derde van haar bedrag zouden worden voldaan. Koning Willem de I^ste zorgde bij de aanvaarding van zijne regering mede in de eerste plaats, dat de N. S. werd geregeld en de regten der renteheffers verbeterd werden. Dit had plaats bij de wet van den 14^den Mei 1814, waarbij alle vroegere staatsschulden in de zoogenaamde 2½ pCt. werkelijke en uitgestelde schuld werden geconverteerd. Deze schuld is tegenwoordig ongeveer 687 millioen groot, met een' jaarlijkschen rentelast van meer dan 17 millioen gulden. Bij de wet van den 6^den Maart 1844 is eene nieuwe schuld aangegaan, de zoogenaamde 3 pCt. werkelijke schuld, tot een bedrag van 127 millioen gulden (thans met ongeveer 13 millioen verminderd); deze som heeft gestrekt tot herstel van 's lands finantiën, die, door onderscheidene tekorten van vroegere dienstjaren, in benarden toestand verkeerden, en werd gevonden uit eene vrijwillige leening, waartoe de Koning door eene Inschrijving van 10 millioen gulden hij droeg; de rentelast dezer nieuwe schuld bedraagt thans ongeveer drie millioen.

Door het gelukken dezer vrijwillige leening in het bezit gekomen van aanzienlijke kapitalen, liet de regering de gelegenheid niet voorbij gaan, om de renten van een gedeelte der bestaande schuld te verminderen, hetgeen is geschied bij de wet van den 25sten Junij 1844, waarbij eene conversie werd bepaald in 4 pCt. werkelijke schuld, tot een bedrag van meer dan 231 millioen, dat thans tot 202 millioen is gedaald, met een rentebedrag van ongeveer 8 millioen.

Nog bestaat er eene schuld ten bedrage van ongeveer 16 millioen, rentende naar 3½ pCt., en waarvan bij wijze van uitloting jaarlijks, naar aanleiding der wet van den 10^den Mei 1836, voor drie ton gouds à pari wordt afgelost; deze schuld is voortgesproten uit schuldbekentenissen van het voormalige Amortisatie-Syndicaat, dat in het jaar 1822 opgerigt, en in 1840 opgeheven werd. De jaarlijksche rentelast bedraagt tegenwoordig ongeveer 5½ ton gouds.

Eindelijk zijn er tot een bedrag van omstreeks *f* 12,000,000 nominale waarde Obligatiën in omloop ten laste der Overzeesche Bezittingen, en waarvan de renten à 4 pCt. door het Rijk gewaarborgd zijn; zij zijn voornamelijk ontstaan uit de buitengewone behoeften van het Indische Bestuur, mede door de krijgsverrigtingen in Oost-Indië in de jaren, die aan 1826 vooraf gingen, veroorzaakt, en waarin toen door het moederland moest worden voorzien. Eene ten laste der O.-I. bezittingen in het jaar 1836 aangegane schuld, waarvan de renten nog jaarlijks onder de Middelen tot dekking der Staatsuitgaven worden opgenomen, dient mede, om het rentebedrag dier obligatiën, op de staatsbe-

grooting van 1863 uitgetrokken tot een bedrag van ƒ 499,380,00, te dekken.

Deze zijn de voornaamste kapitalen, die ten laste van Nederland uitstaan, en waarvoor jaarlijks interessen worden betaald; daartoe behooren nog te worden gebragt eenige geldleeningen van minder belang en de interessen der borgtogten van rekenpligtige ambtenaren, die, gevoegd bij de op de Rijksdomeinen, groote wegen en kanalen klevende vaste lasten en uitkeeringen, nog een rentebedrag vertegenwoordigen van ongeveer 150,000 gulden; terwijl het bedrag van schatkistbiljetten, die bij verschillende wetten zijn toegestaan, slechts pro memorie op de staatsbegrooting wordt uitgetrokken, zoolang de uitgifte niet plaats heeft gehad.

De Nederlandsche N. S. is tegenwoordig in verschillende grootboeken ingeschreven, die in Amsterdam gevestigd zijn, terwijl daarvan dubbelen te 's Gravenhage bij de Algemeene Rekenkamer worden gehouden. Vóór het jaar 1809 bestond in ons vaderland geen grootboek der N. S., maar werden de aandeelen in die schuld vertegenwoordigd door Obligatiën en Schuldbrieven op naam en aan toonder. Koning Lodewijk beval de inschrijving hiervan in een Algemeen Grootboek der Publieke Schuld, bij de wet van den 27sten Januarij 1809; de inschrijving der Hollandsche Schuld in het Grootboek van Frankrijk heeft later, ofschoon zij door Napoleon is bevolen, niet plaats gehad. Bij de wet van den 14den Mei 1814 is daarop een nieuw Grootboek der N. S. voor de 2½ pCt. schuld opgerigt; terwijl bij latere wetten mede grootboeken voor de overige schuld in het leven werden geroepen; ten gerieve van den handel en voor het gemak van particulieren, vooral met het oog op den eigendomsovergang der Inschrijvingen, zijn tevens Administratie-kantoren opgerigt, waar de houders dier Inschrijvingen hunne kapitalen van hunne rekening op het Grootboek op die van deze kantoren kunnen doen overschrijven, die daarop geregtigd worden, acten van deelgeving *aan toonder* uit te geven betreffende het overgeschrevene kapitaal, dat dan ten name staat van het administratiekantoor.

Door den gunstigen staat onzer finantiën gedurende de laatste jaren zag men zich in staat gesteld tot eene jaarlijksche schulddelging, zoodat, volgens de opgave van den minister van finantiën bij gelegenheid der indiening van de staatsbegrooting voor het jaar 1864, gedurende de laatste dertien jaren voor ƒ 7,044,196,94 aan rente is geamortiseerd. Terwijl voor het jaar 1863 was aangevraagd ƒ 29,630,588 voor rentebetaling van N. S. en ƒ 1,066,000 voor amortisatie, welke sommen gedurende het dienstjaar nog eenigzins zijn geklommen, is voor 1864 omstreeks 6 ton gouds minder aangevraagd voor rentebetaling, alsmede een bedrag van ƒ 5,009,254 voor amortisatie; terwijl het Hoofdstuk der ingediende staatsbegrooting voor 1864, onder den titel N. S., behalzende rentebetaling en amortisatie, is opgevoerd tot een bedrag van ƒ 34,976,977. Deze schulddelging neemt o. a. nog toe door toevoeging der baten, die jaarlijks voor de Rijksmiddelen vrijvallen, afkomstig van de voormalige Wees- en Momboirkamers, krachtens de wet van den 7den Junij 1760, en van een gedeelte der door België verschuldigde gelden wegens afkoop van den Scheldetol. De amortisatie van N. S. geschiedt telken jare naar aanleiding van art. 173 der Grondwet, voorschrijvende, dat de verbindtenissen van den Staat jegens zijne schuldeischers worden gewaarborgd en de schuld jaarlijks in overweging genomen ter bevordering hunner belangen; een beginsel, dat wij voor het eerst aantreffen in de staatsregeling van 1801, waar de N. S. onder den waarborg der Constitutie gesteld werd. Het nominale bedrag onzer N. S. kan men tegenwoordig stellen op omstreeks 1$\frac{1}{10}$ milliard gulden.

De grootste N. S. in Europa is de Engelsche, die ongeveer 10,000 millioen gulden bedraagt, met eene jaarlijksche rente van ± 300 millioen. Zij is van betrekkelijk jonge dagteekening, daar nog in het begin der regering van Willem den IIIden de onkosten uit de gewone inkomsten konden worden bestreden; toen echter later de oorlog tegen Frankrijk groote sommen vorderde, moest men tot geldleeningen de toevlugt nemen, zoodat de Engelsche N. S., in 1702 reeds werd berekend op ƒ 239,411,351, en op het einde van 1727 was gestegen tot ƒ 639,973,870, met eene jaarlijksche rente van meer dan twee millioen pond Sterling. Door het aangaan van verschillende leeningen als anderzins is zij tot het tegenwoordige, ontzettende bedrag geklommen, vooral tengevolge van den Americaanschen oorlog (1775—1784), van de gebeurtenissen der jaren 1793—1816, en van den oorlog met Rusland, die in 1855 en 1856 drie leeningen na zich sleepte, die allen aan de firma N. M. Rothschild & Sons werden toegewezen. Overigens bestaan de Engelsche fondsen hoofdzakelijk uit Inschrijvingen op naam, die gewoonlijk ter beurze van Londen worden verhandeld door tusschenkomst van daartoe aangestelde makelaars (stockbroker).

Frankrijk heeft thans eene N. S. van ongeveer 12 milliard franc; vóór het keizerschap van Napoleon den IIIden bedroeg zij slechts 6 milliards. De Fransche staatsschuld is van veel oudere dagteekening dan de Engelsche; het eerste vindt men van haar gewag gemaakt onder Karel den VIIden (1422—1460), toen, ter voortzetting van door hem gevoerd wordende oorlogen, meer dan 5 millioen livre werden geleend. Sedert onderging zij onderscheidene wisselingen, zoodat in 1660, onder Lodewijk den XIVden, haar bedrag tot 783,400,000 livre was gestegen, dat bij zijnen dood het aanzienlijk cijfer van 3,111 millioen livre, met 86,000,000 livre rente, bereikt had, zonder dat de finantiële maatregelen en de gedurige waarschuwingen van den minister Colbert hiertegen iets hadden kunnen uitrigten. Vóór het uitbreken der revolutie was de Fransche Staatsschuld tot 4 milliard franc geklommen; terwijl in het jaar 1798 het crediet zoodanig was geschokt, ook door een' maatregel, waardoor ⅔ gedeelten der schuld werden geannuleerd, dat in dat jaar de Inschrijving op het Grootboek voor 7 pCt. verhandeld werd. Onder het Consulaat en Napoleon den Isten werd de N. S. echter niet veel vergroot; doch de nieuwe leeningen, na zijnen val, door opvolgende regeringen en niet het minst door die van Napoleon den IIIden gesloten, voerden haar op tot de tegenwoordige hoogte. Zoo werden in 1855 twee leeningen gesloten, tot een gezamenlijk bedrag van 1485 millioen franc. De in ons land het meest voorkomende effecten zijn origineele certificaten van Inschrijving op de 3 en 4½ pCts. Grootboeken, alsmede andere certificaten daarvan, die door tusschenkomst van hier te lande gevestigde Administratie-kantoren worden verhandeld.

De N. S. van Oostenrijk is eerst in den laatsten tijd meer bekend geworden, wegens de geheimhouding die in dat land omtrent zijne inwendige aangelegenheden werd bewaard; uit het rapport evenwel der commissie, die in 1850 werd benoemd tot onderzoek wegens de inrigting der Bank, aan den minister van finantiën, op den 26sten April van dat jaar, is gebleken, dat de toenmalige N. S. liep over een kapitaal van 1158 millioen florenen, een bedrag, dat echter sedert aanzienlijk is vermeerderd, vooral ten gevolge van de politieke gebeurtenissen van de jaren 1848 en volgende, met name van den veldtogt in Italië. Men begroot de Oostenrijksche S. tegenwoordig op 2360 millioen florenen of 5900 millioen franc. Ofschoon het crediet van Oostenrijk in het laatste der vorige en het begin van deze eeuw aanmerkelijk werd geschokt, heeft zich dit allengs hersteld, en is o. a. de rentebetaling, die op de buitenlandsche leeningen sedert 1795 was gestaakt, in het jaar 1802 hervat. De meest in ons vaderland, dat voor een aanzienlijk bedrag in de Oostenrijksche leeningen van de latere tijden heeft bijgedragen, verhandelbare Oostenrijksche effecten zijn de navolgenden: Obligatiën 5, 4½ en 4 pCt. Weener Bank bij Goll en Comp. c. s. en Weener Certificaten bij Goll en Comp. 2½ pCt.; Obligatiën 5 pCt. Metallique, betaalbaar te Amsterdam; Obligatiën 5 pCt. Nat. Leening 1854; de zoogenaamde Weener aandeelen van verschillende jaren; en Aandeelen in de Oostenrijksche Bank à 3 pCt.

De oorsprong der Russische N. S. wordt toegeschreven aan de door Catharina de IIde opgerigte Rijks-Assignatiebank, die gemagtigd was, zoogenaamde Assignaten in omloop te brengen; bij eene herziening der op die wijze in het leven geroepene schuld werd in 1817 bevonden, dat zij 836 millioen roebel bedroeg; daar Rusland te voren geene staatsschuld had, wordt dit bedrag als de grondslag daarvan beschouwd, ofschoon Rusland reeds vroeger buitenlandsche leeningen heeft gesloten, voornamelijk met Hollandsche huizen en ingezetenen. De geheele Russische N. S. kan men tegenwoordig begrooten op omstreeks 1300 millioen gulden. De bij ons het meest verhandelde Russische effecten zijn ontstaan uit leeningen, genegotiëerd bij Hope en Comp., bij Stieglitz en Comp., alsmede in Engeland, zoo als

de 5 pCt. Obligatiën te Londen en de 4½ pCts. Obligatiën bij Baring Brothers en Comp.

De Belgische N. S. vindt voor een groot deel haren oorsprong in het tractaat, op den 5den November 1842 tusschen de Nederlanden en België gesloten; tengevolge daarvan zijn ontstaan de 2½ pCts. Inschrijvingen op het Belgische Grootboek, onder administratie van de Belgische Bank te Brussel en van de gebroeders Rothschild te Parijs, alsmede de Obligatiën rentende 4½ pCt. De Belgische schuld bedraagt tegenwoordig omstreeks 300 millioen gulden N. Ct.

De N. S. van Pruissen bedraagt ongeveer 450 millioen gulden N. Ct.; die van Spanje meer dan 1½ milliard gulden N. Ct.; die van Portugal (bestaande uit Binnen- en Buitenlandsche 3 pCt. werkelijke en 3 pCt. uitgestelde schuld) wordt begroot op ongeveer 260 millioen gulden N. Ct.; terwijl zeer onlangs eene nieuwe Portugesche leening is opengesteld, waarvan de opbrengst ter bekostiging van openbare werken zal dienen. De finantiën van het keizerrijk Brazilië verkeeren tegenwoordig in gunstigen toestand, zoodat de rentebewijzen der Braziliaansche staatsschuld tot de meest gewilde behooren; het bedrag dier schuld wordt op ongeveer 205 millioen geschat, terwijl zeer onlangs de Inschrijving voor eene nieuwe leening is opengesteld. De N. S. der Vereenigde Staten van Noord-America, die tot nog toe naar evenredigheid tot de minst bezwarende behoorde en in 1861 nog geen 100 millioen bedroeg, dreigt ten gevolge van den daar woedenden burgeroorlog tot eene ontzettende hoogte te klimmen, daar reeds magtiging is verleend tot het aangaan van verschillende leeningen, waaronder eene in 1862 van 300 en eene in 1863 van 600 millioen. — Deze zijn de voornaamste staatsschulden, waarvan de kennis van algemeen belang kan geacht worden; over deze en die van andere staten zijn verschillende werken geschreven. Men zie o. a. Capefigue, *Histoire des grandes opérations financières* (Parijs 1855); Francis, *Chronicles and Characters of the Stock-Exchange*; Hauer, *Über Österreichs Staatsausgaben und Verwaltung* (Weenen 1836); L. H. von Jakob, *Über Ruslands Papiergeld* (Halle 1817); *The National Debt and how to pay it* (Londen 1854); Lequien, *De la dette inscrite et de son amortissement* (Parijs 1854); Borrego, *De la dette publique et des finances de la Monarchie Espagnole*; W. Taylor, *The History of the taxation of England with an account of the rise and progress of the National Debt* (Londen 1853); J. Viarjahn, *Handbuch der Staatspapiere und der Geldwissenschaft aller Länder und Städte* (Leipzig 1836); J. J. Weeveringh, *Handleiding tot de Geschiedenis der Staatsschulden* (Haarlem 1855); Ackersdijk, *Nationale schuld* (Amsterdam 1843); F. A. van Hall, *Proeve van een onderzoek omtrent de Schuld van het Koningrijk der Nederlanden* (Amsterdam 1840); J. Doorman, *Neêrlands financiewezen* (Utrecht 1847); Mr. J. T. Buys, *De Nederlandsche Staatsschuld sedert* 1814.

SCHULENBURG (Johann Matthias, rijksgraaf von der) werd den 8sten Augustus 1661 te Emden bij Maagdeburg geboren. Hij genoot zijne opvoeding aan de hoogeschool te Saumur in Frankrijk, en kreeg in 1685 eene betrekking aan het hof van den hertog van Brunswijk-Wolfenbuttel. Al spoedig verruilde hij, tegen den wil zijns vaders, die betrekking met eene aanstelling in de krijgsdienst, werd kapitein en diende in 1687 als vrijwilliger tegen de Turken, terwijl hij in 1688 het beleg van Belgrado bijwoonde. Toen nog in dat zelfde jaar het Duitsche rijk den oorlog aan Frankrijk verklaarde, ging een Brunswijksch contingent naar den Rijn en daarmede ook S. Hier vond hij in 7 veldtogten en bij verschillende diplomatieke zendingen gelegenheid, zich als krijgs- en staatsman te onderscheiden. In 1689 was hij bij de belegeringen van Mentz en Bonn tegenwoordig, in 1690 streed hij als majoor bij Fleurus en in 1691 bij Leuse. Een jaar later werd hij luitenant-colonel en toen met staatkundige zendingen belast; doch reeds in 1693 commandeerde hij als colonel een regiment dragonders, waarmede hij bij het leger van prins Lodewijk van Baden streed. In 1694 voerde hij twee nieuw aangeworvene regimenten naar Willem den IIIden, koning van Engeland, streed in 1697 met onderscheiding bij Enghien en nam deel aan de vredesonderhandelingen te Rijswijk. In 1698 ging hij als generaal-majoor in dienst van den hertog Victor Amadeus van Savoije over. Al spoedig verwierf hij het vertrouwen van dezen souverein, een' der bekwaamste veldheeren van zijnen tijd. Deze gebruikte hem in 1699 tegen de Waldenzen en in 1700 ter onderdrukking van een oproer in Chambery. In 1701 commandeerde S. eene brigade in het leger van Catinost en werd bij Chiari gekwetst. Daar hij niet langer tegen zijne landslieden wilde strijden, verliet hij de Savoijsche dienst en ging in die van Augustus den IIden, koning van Polen en keurvorst van Saksen over. Hier begint het schitterende tijdperk zijns levens en mag hij vergeleken worden met de groote veldheeren zijner eeuw, hoewel hij het zonderlinge voorregt scheen te hebben, zijne talenten door meesterlijke terugtogten te doen kennen. In den slag van Clissow, die door de trouwbreuk der Polen nadeelig voor de Saksen afliep, wist S., die het centrum aanvoerde, den terugtogt van het leger meesterlijk te dekken. In het begin van 1703 moest de luitenant-generaal S. zich met een corps van 8000 Saksen bij het keizerlijke leger voegen, eerst onder den generaal Schlik, later onder den generaal Styrum. Bij de overvalling van Hochstädt wist hij, met prins Leopold van Dessau, de nadeelen daarvan zooveel mogelijk af te keeren. In 1704 werd S. teruggeroepen en kreeg eerst het bevel over de infanterie, spoedig daarop over het geheele mobile leger in Polen. Hij sloeg den 18den Augustus den Zweedschen generaal Meijerfeldt nabij Posen, doch kon de Zweden niet met kracht tegenhouden en moest dienovolgens, op last van den koning, naar Saksen terugtrekken. Karel de XIIde vervolgde hem in persoon met 9000 Zweedsche ruiters. In een groot carré gevormd, weêrstonden de Saksen den 7den November bij Paniz alle aanvallen der Zweedsche ruiterij en bewezen, dat infanterie ook in het vlakke veld en zonder kunstmatige dekkingsmiddelen aan de cavallerie weêrstand kon bieden, iets wat men tot nog toe onmogelijk geacht had. S. werd in dit gevecht driemaal gekwetst en verloor 150 dooden en 400 gevangenen: terwijl de Zweden bijna 2000 man aan dooden en gekwetsten telden. De verdere terugtogt over Gura tot aan de Oder, die S. bijna in het gezigt des vijands moest overtrekken, verschafte hem zelfs de bewondering van zijnen koninklijken vervolger. In 1705 vormde S., die inmiddels tot generaal bevorderd was, het Saksische leger, dat na de ongelukkige veldtogten in Polen bijna geheel opgelost was, en bragt het op 15 bataillons en 40 eskadrons. In 1706 rukte hij Polen weder binnen; de nederlaag bij Fraustadt, met de vervolging van Karel den XIIden, gaf hem andermaal gelegenheid, zijn talent in terugtogten te toonen. S. bragt het jaar 1707 met reizen door, ging in 1708 naar de Nederlanden, om aldaar als vrijwilliger onder den hertog van Marlborough te strijden. Hij woonde den slag van Oudenaarde en het beleg van Rijssel bij, en werd dikwijls door de veldheeren der Bondgenooten geraadpleegd. In het volgende jaar voerde hij een Saksisch corps onder Marlborough's bevelen aan, en in den slag bij Malplaquet (11 September) streed hij op den regter vleugel onder de bevelen van prins Eugenius. In 1710 nam hij deel aan eenige belegeringen, doch verliet het leger in den winter en de Saksische dienst in April 1711, omdat hij niet onder den generaal von Flemming wilde dienen.

Herhaalde pogingen, om in keizerlijke dienst over te gaan, mislukten; in 1715 ging S. in dienst van de republiek Venetië over, terwijl de keizer hem gelijktijdig tot graaf verhief. Tot 1718 leidde hij de veldtogten dier republiek en onderscheidde zich vooral door zijne roemrijke verdediging van Corfu tegen de Turken, van den 25sten Julij tot den 20sten Augustus 1716. S. stierf in dienst van Venetië, welks strijdkrachten en verdedigingsmiddelen hij gestadig trachtte te volmaken, den 14den Maart 1747. Het standbeeld, dat de Venetianen in 1717 voor hem te Corfu hebben opgerigt, strekt nog heden ten bewijze eener zeldzame, republikeinsche dankbaarheid.

Men zie: *Leben und Denkwürdigkeiten Johann Matthias Reichsgrafen von der Schulenburg* (Leipzig 1834, 2 dln.). L.

SCHULL (Pieter Steven), geboren te Dordrecht in het jaar 1791, aldaar als advocaat en notaris overleden den 4den Augustus 1835, was een verdienstelijk letterkundige en bevallig dichter. Van hem zagen het licht: *Herinnering aan J. B. Crol* (Dordrecht 1823); *Agricola, naar Tacitus vertaald, met aanmerkingen* (aldaar 1829); *Ernst en luim* (aldaar 1829); *Karakteristiek der welsprekendheid* (aldaar 1830); *Boogontspanning* (aldaar 1830); *De overgave van Antwerpen* (aldaar 1831). Met zijnen vriend, den dichter A. van der Hoop Jr., gaf hij: *Vertellingen in proza en*

poëzy (aldaar 1834), en *Bijdragen tot boeken- en menschenkennis* (aldaar 1832—1835, 14 st.).

SCHULPFORTE. (Zie *Pforta*).

SCHULTENS. Drie mannen van dezen naam, vader, zoon en kleinzoon, hebben in de vorige eeuw als Oosterlingen der Leydsche hoogeschool en ons vaderland tot onsterfelijke eer verstrekt. De oudste,

S. (Albert), werd den 23sten Augustus 1686 te Groningen geboren. Reeds vroeg toonde hij eenen ongewoon gelukkigen aanleg, niet alleen voor de godgeleerdheid, voor welke hij bestemd was, maar vooral voor het Hebreeuwsch en Arabisch, welke laatste door hem ter verklaring van het O. V. te zeer verwaarloosd werd geacht, gelijk hij dan ook in het jaar 1706 eene verhandeling verdedigde: *De utilitate linguae Arabicae in interpretanda S. S.* Eene eerste vrucht van zijn gebruiken van het Arabisch, ter opheldering van den Hebreeuwschen tekst des O. V., gaf hij in zijne *Observationes philologicae in Jobum* (Utrecht 1708), op raad van zijnen toenmaligen leermeester Reland te Utrecht geschreven, en later uitgewerkt tot eenen volledigen *Commentarius* op *Job* (Franeker 1737, 2 dln.), in het Fransch en Engelsch vertaald en door Vogel verkort uitgegeven (Halle 1773, 2 dln.). Dezelfde methode paste hij toe op *Vana loca V. T.* in *Animadversiones philologicae et criticae* (Amsterdam 1709), en vooral bij zijn academisch onderwijs, dat hij, na twee jaren (1711—1713) predikant te Wassenaar te zijn geweest, te Franeker aanving en later te Leyden, sedert 1732, voortzette, nadat hij drie jaren te voren aldaar tot regent van het Staten-collegie en *Interpres legati Warneriani* benoemd was. Hij overleed te Leyden, den 26sten Januarij 1750. Breed is de lijst der schriften van dezen geleerde, aan wien, nadat hij den tegenstand der oudere school, o. a. krachtig bij monde van Reiske (zie *Reiske J. J.*) geopenbaard, zegevierend had overwonnen, door het geheele geleerde Europa de roem wordt toegekend, dat hij door het gebruiken van de Arabische taal eene geheele hervorming van de Hebreeuwsche taalstudie heeft in het leven geroepen, en voor deze geweest is, wat zijn tijd- en ambtgenoot Hemsterhuis voor het Grieksch was. Bij Saxe, *Onomast.* D. VI blz. 602, 638; Vriemont, *Ath. Fris.* blz. 762 e. v. en Glasius *Godg. Ned.* D. III blz. 312 volg. vindt men de volledige lijst zijner geschriften, onder welke wij als de voornaamsten nog noemen: *Institutiones ad fundamenta linguae Hebraeae* (Franeker 1737, meermalen herdrukt); eene nieuwe uitgave van van Erp's *Grammatica Arabica* (Leyden 1748); *Proverbia Salomonis* (Leyden 1748), met Job (zie boven) in het Fransch vertaald, en mede door Vogel verkort uitgegeven (Halle 1769); *Origines Hebraeae* (Franeker 1724, 1738, 2 dln.; herdr. Leyden 1761); *Vitas et res gestae Saladinis* (Franeker 1732). Zijn zoon:

S. (Johannes Jacobus), geboren te Franeker ten jare 1716, was reeds in jeugdigen leeftijd hoogleeraar der godgeleerdheid te Herborn, maar werd in 1749 tot het onderwijzen derzelfde wetenschap en tevens van de Oostersche talen naar Leyden beroepen. In de behandeling der laatste volgde hij het voetspoor van zijnen beroemden vader, wien hij in belezenheid van Arabische schrijvers zelfs schijnt overtroffen te hebben. Reeds eene *Dissertatio de utilitate dialectorum orientalium ad tuendam integritatem Cod. Hebr.* (Leyden 1742), onder zijnen vader verdedigd, gaf blijk van zijne overtuiging der noodzakelijkheid, om de studie van het Hebreeuwsch met die van de andere Semitische talen te verbinden; en hoewel hij weinig in dit zijn hoofdvak heeft uitgegeven, blijkt zijne geleerdheid overvloedig uit zijne nagelatene aanteekeningen op anderer werken. Jammer is het slechts, dat deze voortreffelijk toegeruste geleerde zich maar al te zeer verdiept heeft in de godgeleerde twisten van zijnen tijd, ofschoon hij ook in die twistbrochures blijk gaf van bescheidenheid, beschaafdheid en verdraagzaamheid. Ook in de Westersche letterkunde was hij buitengewoon ervaren, blijkens aanteekeningen op Kiliaan, Huydecoper's *Proeve van taal- en dichtkunde* en Hoogstraten's *Woordenboek*. Hij overleed te Leyden den 27sten November 1778. Zijn zoon

S. (Hendrik Albert), geboren te Herborn den 15den Februarij 1749, koos aan de Leydsche hoogeschool hetzelfde studievak, waarin de naam van zijnen vader dien van zijnen grootvader zoo waardig had gehandhaafd. Na zich als veelbelovend jeugdig geleerde te hebben bekend gemaakt door eene *Anthologia sententiarum Arabicarum* (Leyden 1772), vertrok hij naar Engeland, ten einde er te Oxford zijne Oostersche taalstudiën voort te zetten. Ook daar deed hij zich als uitstekend geleerde kennen en ontving er de buitengewone eer der benoeming tot Magister, de hoogste onderscheiding, die de Oxfordsche universiteit aenen geleerde kan bewijzen. Toen hij kort daarna in het vaderland was teruggekeerd, vormde de baron Bentinck, curator der Leydsche hoogeschool, het plan, om S., ter voortzetting zijner Oostersche studiën, eene reis door Frankrijk, Spanje en Italië, op 's lands kosten, te laten doen. Maar dit plan werd niet verwezenlijkt, ten gevolge zijner benoeming tot hoogleeraar der Oostersche letterkunde te Amsterdam, in het jaar 1773. Zes jaren later riep hem de Leydsche hoogeschool tot het hoogleeraarambt in de Oostersche talen, door den dood zijns vaders opengevallen. Met klimmenden roem arbeidde hij door onderwijs en uitgegevene schriften, tot dat de dood hem, den 12den Augustus 1793, in de volle kracht des levens, ten grave sleepte. Behalve eenige academische oratiën gaf hij onderscheidene stukken in de *Bibliotheca critica* van Wyttenbach; eene uitgave van de fabelen van Pidpai in het Arabisch, met vertaling en aanteekeningen (Leyden 1786), en nog andere kleine stukjes. Na zijnen dood verscheen, door bezorging van Muntinghe, zijn: *Het boek Job, uit het Hebreeuwsch, met aanmerkingen* (Amsterdam 1794; Hoogd. Leipzig 1797), en door die van Schroeder, een gedeelte der *Meidani proverbia* (Leyden 1795). Eene menigte handschriften zijn door hem nagelaten.

Zie: Kantelaar, *Lofrede op H. A. Schultens* (Amsterdam 1794); Rink, *H. A. Schultens* (Riga 1794); alsmede over hem en de voorgaanden Glasius, *Godg. Ned.* D. III bls. 312—328 en de aldaar aangehaalde schrijvers.

SCHULTES (Joseph August), een beroemd natuuronderzoeker en vooral een uitstekend kruidkundige, werd den 15den April 1773 te Weenen geboren. Het eerste onderwijs, dat hij genoot, was zeer gebrekkig, een waarschijnlijk gevolg van den kring, waarin zich S.'s vader, die kamerdienaar bij graaf Öttingen was, bewoog. Reeds vroeg echter bewees hij, uiterst leergierig te zijn en een uitmuntend geheugen te bezitten. Niet onwaarschijnlijk mede was de omgang met eenen apotheker, dien hij in zijns vaders huis leerde kennen, van invloed op zijne vorming en zijnen zin voor de natuurhistorische wetenschappen. Toen S. 14 jaar oud was, diende het beslist te worden, waartoe hij zou opgeleid worden; zijn vader was voor den handel, hij zelf echter, en hierin steunde hem zijne overdreven godsdienstige moeder, wilde studeren, en nam zich voor R. Catholiek zendeling te worden. Hij was reeds een paar jaren vroeger met het leeren van het Latijn begonnen, en kwam nu op het gymnasium. Maar weldra onttrok zijn vader, die niet wilde dat hij zoude studeren, hem zijne ondersteuning, en S. was genoodzaakt, zelf in zijne behoeften te voorzien; hij deed dit door over dag platen voor een' kunsthandelaar te kleuren, terwijl hij een deel van den nacht aan zijne studiën besteedde. Op zijn 18de jaar kwam er eene gelukkige verandering in S.'s positie, waardoor hij meer meester van zijnen tijd werd; de baron von Swieten namelijk was op hem opmerkzaam geworden en verleende hem eene geldelijke ondersteuning. Intusschen was S. van zijne vroegere zendelingsplannen geheel teruggekomen. Na afloop der voorbereidende studiën, legde hij zich dan ook op de geneeskunde en aanverwante vakken toe, en genoot o. a. het onderwijs van de beroemde hoogleeraars Jacquin en Frank, bij welken laatstgenoemde hij een' tijd lang als adsistent in het hospitaal werkzaam was. Van zijnen vrijen tijd maakte S. voortdurend gebruik, om uitstapjes in den omtrek zijner woonplaats of, in de vacantiën, om grootere reizen te doen, welke hij veelal te voet maakte; zoo bezocht hij Opper-Oostenrijk, Stiermarken enz. Heezeer bij deze togten zijne groote liefde voor de botanie in het spel was en zij voor geen klein gedeelte tot het doen van kruidkundige nasporingen gebezigd werden, bleek al ras, toen S., ten einde in eene bepaalde behoefte te voorzien, zijne „*Östreichs Flora. Ein Handbuch auf botanischen Excursionen* (Weenen 1794, 2 dln. 8°; als „*Flora austriaca*" aldaar 1800; 2de zeer vermeerderde uitgave aldaar 1814)" in het licht gaf.

Nadat S. in April 1796 aan de Weener hoogeschool tot doctor in de geneeskunde bevorderd was, ging hij een' geruimen tijd op reis, en bezocht o. a. Zwitserland, waar hij Römer in

Zurich leerde kennen; Marburg, waar hij Baldinger, van wiens tijdschrift hij medearbeider was, ontmoette; Göttingen, waar hij met Blumenbach en Lichtenberg omging, en Regensburg, waar hij zijne toekomstige echtgenoote, eene dochter van den legatieraad von Kleber, leerde kennen. Na zijne terugkomst vestigde hij zich als geneesheer te Weenen, waar hij weldra (1797), bij de wederoprigting der ridder-academie van Maria Theresia, benoemd werd tot hoogleeraar in de natuurhistorische vakken. In deze betrekking, waarbij hij tevens zijne niet onbelangrijke geneeskundige praktijk aanhield, was hij rusteloos werkzaam en maakte hij zich door verschillende geschriften bekend; terwijl hij met de uitstekendste mannen van het binnenland en vele geleerden van het buitenland in betrekking stond. Daar echter zijne gezondheid op den duur niet bestand was tegen de vele werkzaamheden, waarmede hij overladen was, werd S., op zijn verzoek, in 1806 tot professor der chemie en botanie aan de universiteit te Krakau benoemd, waar hij hoopte zich meer onverdeeld aan zijne geliefkoosde studiën te kunnen wijden. Met ernst en ijver toog hij aan het werk; eene zijner eerste bemoeijingen gold den botanischen tuin, dien hij weldra uit den staat van achteruitgang, waarin hij, spijt zijne vele hulpbronnen, verkeerde, ophief en waarvan hij den eersten catalogus in 1807, een' tweeden in 1808 bekend maakte. Als keiserlijk commissaris belast met het onderzoek van de bronnen en bergwerken in Galliciё, was hij in de gelegenheid deze landstreek uit een statistisch en natuurhistorisch oogpunt meer van nabij te leeren kennen; hij stelde zijne waarnemingen in het Fransch, in den vorm van brieven aan eenen vriend, te boek, en wilde dit werk in Frankrijk laten drukken; maar de toenmalige censuur liet dat niet toe, en S.'s pogingen om zijn geschrift, nadat hij het in 't Duitsch had vertaald, in Duitschland uit te geven, mislukten mede, zoodat deze belangrijke arbeid voor de pers gereed, maar ongedrukt is blijven liggen, op één brief na, die in 1812 in den *Cameral-Correspondent* verscheen. Hoewel hij een goed tractement had, geheel voor zijn vak kon leven, in een goed huis met een' fraaijen tuin woonde, en veel van den omgang van zijnen ambtgenoot en vriend, den beroemden sterrekundige von Littrow, genoot, kon S. de drukkende atmospheer van het Oostenrijksche despotismus in Krakau niet verdragen, en besloot hij, hoewel hij zijn jaarlijksch inkomen daardoor met meer dan de helft verminderde, naar een hoogleeraarsambt aan de universiteit te Innsbruck te vragen; dezelfde vrijheidszin deed hem een zeer voordeelig beroep naar de universiteit te Pesth afslaan. De omstandigheid, dat het fraaije Tyrol eene nog zeer weinig onderzochte streek was, is mede niet onwaarschijnlijk van invloed geweest op dit verzoek. In September 1808 kwam hij te Innsbruck als gewoon hoogleeraar in de natuurhistorische wetenschappen, terwijl hem in het volgende jaar mede het onderwijs in de scheikunde werd opgedragen. Vele waren zijne bemoeijingen aldaar: in de eerste plaats ondervond het kabinet van natuurlijke historie, door verbetering en uitbreiding, daarvan den weldadigen invloed; hij hield druk bezochte voorlezingen, en was voortdurend met onvermoeiden ijver voor het algemeene belang werkzaam; hij was dan ook bij velen hoog in aanzien. Maar door zijne denkwijze en Napoleontische gevoelens vrij uit te spreken, maakte hij zich zeer gehaat vooral bij de leden en voorstanders van den Tugendbund, waartoe men S. te vergeefs trachtte over te halen. Het gevolg hiervan was dat hij, toen Hormayr en diens geestverwanten tijdelijk de baas waren, met eenige andere beambten gevangen genomen en naar Fünfkirchen in Hongarije gebragt werd; men stond hem zelfs niet toe, van zijne hoogst zwangere vrouw en vier kinderen afscheid te nemen en deze in veiligheid te brengen (zie J. A. Schultes, *Geschichte der Deportirung der k. bayerischen Civilbeamten nach Ungarn and Böhmen, nebst Bemerkungen über die gleichzeitigen Kriegs-Ereignisse und über die durchwanderten Länder;* Munchen 1810, 2 dln. 8°.). Weldra erlangde S. zijne vrijheid weder, ging naar Munchen, waar hij door koning Max hartelijk ontvangen, en tegen het einde van het jaar 1809 tot hoogleeraar in de algemeene natuurlijke historie en botanie te Landshut benoemd werd. Doch ook hier berokkenden zijne vijanden hem veel verdriet: de vrijmoedigheid, waarmede S. in openbare geschriften, waarin hij soms meesterlijk het wapen der satire hanteerde, voor zijne gevoelens uitkwam, was oorzaak dat hem allerlei onaangenaamheden en vervolgingen werden aangedaan; men ging zelfs zoo ver, dat men de ouders van bij S. inwonende studenten aanraadde, hunne kinderen uit dien verderfelijken kring te verwijderen. De botanische tuin te Landshut zag er bij zijne komst derwaarts allerellendigst uit, bezat slechts ongeveer 2000, meerendeels slecht gedetermineerde plantensoorten, en geene verzameling van zaden of gedroogde planten; doch reeds binnen drie jaren tijds had S. met zeer geringe kosten het aantal soorten tot 6000 gebragt; hij rigtte den tuin in naar de natuurlijke rangschikking van de Jussieu, en was onophoudelijk met rangschikken, determineren en beschrijven van planten bezig; in 1817 was de tuin door gansch Europa beroemd en meer dan 8000 soorten rijk; maar juist deze roem verwekte nijd en afgunst, die wisten te bewerken, dat de aan die inrigting verstrekte subsidiën met de helft werden verminderd, daar men beweerde, dat de tuin van eene universiteit slechts zooveel behoefde te bevatten als strikt noodig was, ter opleiding van genees- en artsenijkundigen. Was het te verwonderen dat S., verontwaardigd, zijn hart van de inrigting, waarvoor hij zoozeer geijverd had, aftrok, en deze weldra ter nederzonk van de hoogte, waarop zij door zoo veel inspanning gebragt was? Vooral sedert dien tijd wijdde S. zijne aandacht meer in het bijzonder aan de verzameling van gedroogde planten, die weldra onder de belangrijkste collectiën kon geteld worden [1]). Hoe zeer men van S.'s talenten en veelzijdige kennis partij trok en hoe onregtvaardig hij, om allerlei mindere plagerijen en onaangenaamheden niet op te noemen, behandeld werd, kan blijken uit het volgende:

Hij was alleen beroepen als hoogleeraar in de natuurlijke historie en botanie, en gaf een liefhebberij-collegie over Engelsche taal en literatuur, over planten-physiologie en een derde over geneeskrachtige planten; de twee eersten moest hij wegens gebrek aan tijd opgeven, daar men hem achtereenvolgens, en dat wel meerendeels zonder vermeerdering van bezoldiging, het onderwijs opdroeg in de therapie, zoölogie, pathologie, materies medica en de geneeskundige kliniek, zoodat hij daags vijf uur lang college moest geven; S. sprak gelukkig zeer gemakkelijk en aangenaam en steeds uit het hoofd, anders toch ware het eene onmogelijkheid geweest, alle die lessen te geven en nog tijd voor zoovele verschillende studiën over te houden. Maar nog moest het ergste komen, en eindelijk zouden de vervolgingen van het obscurantismus en jesuïtismus zegevieren; op het einde van 1826 werd de universiteit van Landshut naar Munchen verplaatst, en S. tot directeur aangesteld van de chirurgische school te Landshut, eene inrigting, die letterlijk aan alles gebrek had, geen tuin, geene boekverzameling of dergelijk iets bezat, en waarvan het hospitaal eigenlijk het eenigste was, dat S. belang inboezemde. De vele aangedane mishandelingen moede, werd S. ten laatste verbitterd, en, nadat hij binnen twee jaren tijds zijne vrouw en drie dochters verloren had, verviel hij in eene diepe zwaarmoedigheid en werd een volslagen menschenvijand; hoe sterk zijn ligchaam ook was, het konde al dat zielelijden niet doorstaan; hij sukkelde gedurende den zomer van 1830, werd op het einde van dat jaar bedlegerig, en bezweek, na een smartelijk lijden naar ziel en ligchaam, den 21sten April 1831.

Van zijne vele geschriften vermelden wij nog: *Ehestands-Almanach. Ein Taschenbuch für Eheleute und Ehelustige* (Regensburg 1797—1800); *Über Reisen im Vaterlande zur Aufnahme der vaterländischen Naturgeschichte* (Weenen 1799, 12°.); *Versuch eines Handbuches der Naturgeschichte des Menschen, nebst einer allgemeinen Einleitung in die Naturgeschichte des Thierreiches* enz. (Regensburg 1799 8°.); *Ausflüge nach dem Schneeberge in Unteröstreich, mit beigefügter Fauna und Flora der südwestlichen Gegend*

---

1) Toen S. professor te Landshut werd, legde hij een academisch herbarium aan, dat bij de overbrenging der universiteit te Munchen, aan het koninklijke herbarium werd toegevoegd; deze verzameling was o. a. belangrijk door vele oorspronkelijke exemplaren, die bij de zamenstelling van het *Systema Vegetabilium* dienden, door mededeelingen van Bertero uit *Westindie*, van Balbis uit *Italie*, Rochel en Kitaibel uit *Hongarije*, Besser uit den *Kaukasus* en *Zuidelijk Rusland*, enz.

Een zeer groot aantal planten van S. bevindt zich in het Rijks-Herbarium te Leyden, werwaarts zij kwamen door tusschenkomst van eenen zoon van S., die eenige jaren lang aan deze inrigting met wetenschappelijken arbeid belast was, en later door Dr. van Hall, als conservator, werd opgevolgd.

um Wien (Weenen 1802, 2 dln. 8°. met platen) — van dit werk, waaraan de Sneeuwberg bij Weenen zijne algemeene bekendheid verschuldigd is, verscheen in 1807 eene tweede, vermeerderde uitgave — *Reise auf den Glockner* (Weenen 1804, 4 dln. 8°); *Sur les eaux minérales de Kryniça, au cercle de Sandece dans la Galicie orientale* enz. (Weenen 1807); *Observationes botanicae in Linnaei species plantarum ex editione C. L. Willdenow* (1809, 8°.); *Reisen durch das Salzkammergut* enz. (Tubingen 1809, 2 dln. 8°., met platen); *Catalogus horti regii botanici Landishuti Bojorum* (Landshut 1810, 8°.; Supplem. I—III. aldaar 1811—1813); *Baierns Flora* enz. (Landshut 1811, 8°.); *Grundriss einer Geschichte und Literatur der Botanik* enz; *nebst einer Geschichte der botanischen Gärten* (Weenen 1817, 8°.) — een hoogst verdienstelijk werk, dat nog altijd waarde heeft. Zijn de reeds genoemde geschriften in meer dan een opzigt belangrijk, S. heeft zich eene onvergankelijke eerzuil gesticht, en zijn naam zal nog bij het verre nageslacht in eere zijn, door het werk, dat hij met zijnen vriend, den hoogleeraar J. J. Römer te Zurich, bearbeidde, namelijk het *Systema vegetabilium* enz. (Stuttgard 1817—1830, 7 dln. 8°., waarvan het laatste, in 2 afdeelingen, door S. en zijnen zoon bewerkt is; een supplement op de drie eerste deelen, mede van de heeren S., vader en zoon, kwam te Stuttgard 1822—1827, 3 dln., uit); jammer, dat dit allerbelangrijkste werk door den dood der schrijvers onvoltooid moest blijven en slechts over 7 van de 24 classen van het stelsel van Linnaeus handelt; Römer, wiens portret in het 6de deel voorkomt, werkte slechts aan de 5 eerste deelen mede, terwijl de latere en de *Mantissae* door S. werden besorgd. Van de *Donaufahrten, ein Handbuch für Reisende auf der Donau* kwam het eerste deel in 1819 te Weenen uit; verhinderde de Oostenrijksche regering S., eene reis te doen, om de noodige gegevens voor een gedeelte van zijnen arbeid te verzamelen, de Oostenrijksche censuur belette mede langen tijd de uitgave van het 2de deel, dat eindelijk in 1827 te Stuttgard uitkwam. Verder noemen wij van S.'s werken: *Über Apotheker-Taxen überhaupt und besonders über die Taxa pharmaceutica bavarica* (Augsburg 1825); *Ratio medendi in schola clinica medica universitatis regiae* enz. *Landishutanae* (1828). Nog bezorgde S. eene nieuwe uitgave van *Willdenow's Anleitung zum Selbststudium der Botanik* (Weenen 1817, 2 dln. 12°.); eene vertaling van *J. E. Smith's Introduction to physiological and systematical Botany* (Weenen 1819, 8°.); de uitgave van *Thunberg's Flora capensis* (1823); hij redigeerde tot aan zijn vertrek naar Kraken de *Östreichische Annalen der Literatur*; verder schreef hij in eene menigte tijdschriften, waarvan wij b. v. *Baldinger's Magazin und Journal*, *Gehlen's Journal*, *die Botanische Zeitung*, *Dingler's Polytechnisches Journal* noemen.

S. was lid van een aantal geleerde genootschappen, te veel om hier te noemen.

Ter zijner eere noemden von Martius en Zuccarini een plantengeslacht in de natuurlijke familie der *Gentianeae*.

Voor nadere bijzonderheden omtrent het leven en de werken van dezen uitstekenden geleerde verwijzen wij naar: Dingler's *Polytechnisches Journal* D. XLII. (1831) blz. 222—232; dit stuk is overgenomen in de *Flora oder allgemeine botanische Zeitung* (Jaargang van 1832, blz. 81 e. v.). v. H.

SCHULTES (Julius Hermann), zoon van den voorgaande, den 4den Februarij 1804 te Weenen geboren, legde zich, onder de leiding zijns vaders, reeds zeer jong op de kruidkunde en den tuinbouw toe, en kende, toen hij tien jaren oud was, reeds het aanzienlijke aantal van 6000 plantensoorten. Ook gaf zijn vader hem onderrigt in de geometrie, in verschillende levende en in de oude talen; vooral in het Fransch was S. bijzonder te huis, zoo zelfs, dat hij verzen in die taal maakte. Later bezocht S. het gymnasium te Landshut, maar bleef daar slechts korten tijd, daar zijn vader hem voor den handel bestemde en daarom op een kantoor in Weenen deed. Maar het koopmansleven was S. niet naar den zin; wel verrigtte hij gewillig wat hem werd opgedragen, doch elk vrij oogenblik besteedde hij aan de kruidkunde, voor welke wetenschap hij eene groote voorliefde had opgevat. Zijne superieuren dit bemerkende, raadden den vader aan, den wensch des zoons in te willigen en hem weder bij zich in huis te nemen; dit geschiedde in 1818, en S. vatte zijne vroegere studiën wederom op. In het volgende jaar woonde hij aan de universiteit van Landshut de voordragten van zijnen vader over de natuurkundige wetenschappen bij, stond hem bij het kruidkundig onderwijs ter zijde, en legde zich met ijver op physica, chemie en anatomie toe; vervolgens studeerde hij in de geneeskunde. In 1822 maakte hij, in gezelschap van zijnen vader en van Dr. J. G. Dingler, eene reis naar de voornaamste steden van Duitschland, ten einde er met de uitstekende mannen in de natuurhistorische vakken persoonlijk bekend te worden. In 1824 deed hij met zijnen vader eene tweede reis en bezocht toen Frankrijk, Engeland en de Nederlanden. Den 26sten Februarij 1825 promoveerde hij in de medicijnen, op eene dissertatie: *De nosocomiis quibusdam belgicis, britannicis, gallicis commentariolum* (Landshut 1825, 4°.). Sedert arbeidde S. vlijtig met zijnen vader, zoo voor verschillende tijdschriften, als, gelijk wij boven reeds vermeldden, voor de uitgave van het *Systema Vegetabilium* en zijne vervolgen; ook stond hij zijnen vader, in diens betrekking van directeur der chirurgische school te Landshut, krachtdadig ter zijde, vooral gedurende diens laatste ziekte, waarin hij hem dag en nacht met de meeste en liefderijkste zorgen omringde.

Hoewel hij eerst geen plan had, de geneeskundige praktijk uit te oefenen, maar gewenscht had zijn leven aan de beoefening der natuurwetenschappen te kunnen wijden, dwong de nood hem, na zijne vaders dood, ter voorziening in het lot zijner vijf onverzorgde broeders en zusters, praktisch geneesheer te worden; hij zette zich als zoodanig op het einde van 1831 te Munchen neder.

Zijne wetenschappelijke ontwikkeling, zijne beschaafde manieren, zijne gelukkige behandeling van zieken openden hem weldra den toegang tot de hoogste kringen en verschaften hem eene steeds toenemende praktijk. Hij kon zich beroemen, dat gedurende de negen jaren, welke hij te Munchen praktiseerde, geen enkel gezin, dat eens zijnen geneeskundigen bijstand had ingeroepen, hem ongetrouw werd, iets dat al zeer weinige geneesheeren te beurt valt. In zijne vrije oogenblikken ging S. met zijne wetenschappelijke werkzaamheden, vooral op het gebied der kruidkunde, voort; maar gebrek aan tijd dwong hem, helaas, de uitgave van het *Systema Vegetabilium* te staken. Hij schreef in vele tijdschriften, o. a. in Dingler's *Polytechnisches Journal*, de *Botanische Zeitung* enz., en verwierf zich eene eervolle plaats onder de voornaamste kruidkundigen. Hij was dan ook lid van verschillende binnen- en buitenlandsche geleerde genootschappen, en stond in betrekking met velen der uitstekendste geleerden van zijnen tijd.

Na een ziekbed van drie weken, stierf S., op 36-jarigen leeftijd, den 1sten September 1840, diep betreurd door allen, die hem van nabij hadden leeren kennen, niet het minst door zijne broeders en zusters, wier grootste steun hij was.

Zie voorts over S.: Dingler's *Polytechnisches Journal*, D. LXXVII, blz. 77, welk levensberigt werd overgenomen in de *Flora oder allgemeine botanische Zeitung*, 1840, blz. 694—704. v. H.

SCHULTZE (Johann Abraham Peter), een uitmuntend kenner van de theorie der muziek en verdienstelijk componist, vooral voor het volksgezang, werd den 30sten Maart 1747 te Luneburg geboren. Uit weerzin tegen de studie der godgeleerdheid, waartoe men hem bestemd had, verliet hij heimelijk de ouderlijke woning en begaf zich naar Berlijn, waar de hofmusicus Kirnberger hem onderwijs gaf. Na in het gevolg eener Poolsche gravin eene reis te hebben gedaan door Frankrijk en Italië, werd hij eerst kapelmeester te Rheinsberg en vervolgens te Kopenhagen. Zijnen laatsten levenstijd bragt hij door te Schwedt aan de Oder, waar hij ook in het jaar 1800 overleed. Hij gaf eene menigte compositiën op godsdienstige, huiselijke en volksliederen in het licht, die allen uitmunten door liefelijkheid, verscheidenheid en eenvoudigheid. Eene zijner meest bekende zangwijzen is die op Claudius' coupletten: *Am Rhein, Am Rhein* enz., die in *Die Jäger* van Iffland worden gezongen. Men heeft van hem ook oratoriën, koren en gezangen uit Racine, die uitstekend zijn. Meldenswaardig is zijn oratorium *Johannes und Maria*, omdat hij het (Kopenhagen 1791) heeft laten drukken volgens eene door hem uitgevondene, later overgenomene en gewijzigde methode, in cijfers, ter bevordering der beknoptheid, inzonderheid voor groote muziekstukken van waardij.

SCHULZ (David), geboren te Pürben in Silezië, den 29sten November 1779, overleden te Breslau in 1854, was eerst buiten-

gewoon hoogleeraar der godgeleerdheid te Halle, van waar bij spoedig naar Frankfort aan de Oder als gewoon hoogleeraar vertrok. Bij de verplaatsing der Frankforter hoogeschool naar Breslau, vertrok hij mede derwaarts. S. heeft zich vooral bekend gemaakt door kritischen en exegetischen arbeid aan het N. V., inzonderheid tot het in 't licht stellen van gedeelten der christelijke geloofsleer, met name aangaande het Avondmaal (Leipzig 1824, herdr. 1831), het geloof (Leipzig 1834), of ook met betrekking tot exegetisch historische vragen, zoo als: de onregtvaardige rentmeester (Breslau 1821), de gave der talenten (Breslau 1836). De kritiek dankt hem de derde uitgave van Griesbach's N. T. (Berlijn 1827), en eene verhandeling over den *Codex Cantabrigiensis* (Berlijn 1827). Hij was een krachtig voorstander van alle mogelijke vrijheid in denken en schrijven op het gebied der Christelijke godgeleerdheid.

SCHULZE (Ernst), talentvol Duitsch dichter, werd den 22sten Maart 1789 te Celle geboren en zag zijne dichtgave vroeg ontwikkelen. Hij begaf zich in 1806 naar Göttingen om de theologie te bestuderen, doch liet, voornamelijk op raad van zijnen vriend en leeraar Bouterwek, deze studiën varen, om zich aan de oude letteren en aesthetica te wijden. Te Göttingen schreef hij zijn dichterlijk verhaal *Psyche*, dat eerst in 1819 te Leipzig het licht zag; dit geschrift bevat zeer veel schoons, dat van het talent des achttienjarigen jongelings getuigt. Daar vatte hij ook die vurige liefde voor de aanminnige en beeldschoone Cäcilie Tychsen op, welke hem aanspoorde, na den vroegen dood zijner beminde, haar ter eere een romantisch gedicht in 20 zangen te dichten, dat hij *Cäcilie* betitelde; dit gedicht hield hem drie jaren bezig (2de uitg. Leipzig 1822, 2 dln.; 3de uitg. Leipzig 1849). Ondertusschen was hij tot doctor in de letteren bevorderd, na de verdediging eener dissertatie over het *Pervigilium Veneris*. In 1813 gaf hij daarop te Göttingen een' bundel kleinere gedichten uit; in het volgende jaar nam hij als vrijwilliger deel aan den oorlog tegen de Franschen en hielp Hamburg tegen Davoust verdedigen. Na het sluiten van den vrede keerde hij naar Göttingen terug, en zag aldaar zijne gezondheid langzamerhand verzwakken; daartegen werd hem eene voetreis aangeraden, waarop hij met den wandelstaf in de hand de boorden van Rijn en Mein ging bezoeken en aldaar, in den herfst van 1816, zijn lief gedicht *Die bezauberte Rose* maakte (8ste druk Leipzig 1852; miniatuuruitg. 5de druk Leipzig 1854), dat den prijs won, door de *Urania* uitgeloofd, en dat om zijn' liefelijken vorm en boeijenden inhoud algemeenen lof inoogstte. Kort daarna vertrok de dichter, reeds zeer verzwakt van gezondheid naar Celle, en overleed aldaar den 29sten Junij 1817, in het 30ste jaar zijns ouderdoms.

Zijn vriend Bouterwek gaf S.'s *Sämmtliche poetische Werke*, met eene levensbeschrijving des dichters, uit (2de druk Leipzig 1822, 4 dln.). Later zag eene nieuwe uitgave het licht van al zijne werken, met eene volledige biographie en uittreksels uit zijn dagboek en zijne brieven (Leipzig 1854, 4 deelen).

SCHULZE (Gottlob Ernst) werd in 1761 te Heldrungen in Thuringen geboren; hij had een' grooten aanleg voor wijsgeerige studiën en werd spoedig tot doctor in de philosophie bevorderd; in 1788 werd hij hoogleeraar in dit vak aan de universiteit te Helmstedt, en in 1796 hofraad te Brunswijk. Sedert 1810 bekleedde hij die betrekking te Göttingen. In vroegere jaren schijnt hij zich voornamelijk met de geschiedenis der wijsbegeerte bezig gehouden te hebben, zoo als zijne schriften *De ideis Platonis* (Wittenberg 1786, 4°.), *De summo secundum Platonem philosophiae fine* (Helmstedt 1789, 4°.) getuigen. In dien tijd gaf hij ook uit: *Grundrisz der philosophischen Wissenschaften* (Wittenberg 1788—1790, 2 dln. 8°); dit werk bevat weinig oorspronkelijks en is grootendeels uit de voorlezingen van zijn' leermeester Reinhard geput. Toen de wijsbegeerte van Kant zich in Duitschland begon te verbreiden en Reinhold die niet alleen zocht te verklaren, maar haar in zijne theorie van het voorstellingsvermogen een' nieuwen en vasteren grondslag poogde te geven, trad S. als tegenstander van beiden op in een anoniem en zonder aanwijzing van plaats en uitgever voorzien geschrift, onder den titel *Änesidemus oder über die Fundamente der von Reinhold gelieferten Elementarphilosophie, nebst einer Vertheidigung des Skepticismus gegen die Anmaszungen der Vernunftkritik* (Helmstedt 1792, 8°.). In dit werkje, waarnaar de schrijver, toen hij bekend werd, den naam S. Änesidemus verkreeg, trachtte S. de leer van Kant en Reinhold met de wapenen van het scepticismus te bestrijden. In denzelfden antidogmatischen geest zijn ook de volgende geschriften opgesteld: *Einige Bemerkungen über Kant's philos. Religionslehre* (Kiel 1795, 8°); *Kritik der theoret. Philosophie* (Hamburg 1801, 2 dln. 8°.); *Die Hauptmomente der skeptischen Denkart über die menschliche Erkenntnisz.* Het hoofddoel van S. was voornamelijk, aan te toonen, dat er geene wetenschappelijke theorie der eerste en absolute oorzaak van de bepaalde werkelijke dingen bestaat, waarvan wij iets kunnen weten, en dat er dus geene theoretische of bespiegelende wijsbegeerte is of wezen kan, omdat de oorsprong der menschelijke kennis zelve geen voorwerp voor onze kennis zijn kan. Alles wat men in dit opzigt heeft voorgegeven wijsbegeerte te zijn is slechts een spel met ijdele begrippen; men moet zich hierin met het onderzoek en de ontleding van de bestanddeelen onzer kennis vergenoegen en de wetten trachten op te sporen, volgens welke de verbinding van onze overtuiging met de kennis der verschillende voorwerpen plaats heeft. Dit scepticismus was dus zeer gematigd; het erkende het bestaan der feiten van het zelfbewustzijn en de mogelijkheid van hunne ontleding, om zich van hunnen inhoud een klaar en duidelijk begrip te kunnen vormen, en daaruit regelen voor het denken zoowel, als voor het handelen af te leiden. Later heeft S. zijn scepticismus nog meer beperkt en gematigd; alhoewel hij de mogelijkheid van een ontwijfelbaar criterium der waarheid, wat de overeenstemming onzer kennis met de voorwerpen zelve aanbelangt, blijft ontkennen, geeft hij echter toe, dat de menschelijke geest in staat is datgene, wat in de kennis der dingen met de inrigting van ons kenvermogen overeenkomt, daarin te ontdekken, en van hetgeen enkel individueel en subjectief is af te zonderen. Zelfs hebben sommigen in de latere geschriften van dezen gematigden scepticus eene toenadering tot de zeer dogmatische geloofswijsbegeerte van Jacobi meenen te bespeuren.

S. heeft verder vele wijsgeerige schriften uitgegeven, o. a. eene *Encyklopädie der philos. Wissenschaften* (Göttingen 1814, 8°.), waarvan drie uitgaven ten deel vielen, en waarvan de laatste te Göttingen in 1824 uitkwam; *Grundsätze der allgemeinen Logik* (Helmstedt 1810, 5de druk 1831. 8°.); *Psychische Anthropologie* (*empirische Psychologie*), Göttingen 1816, 3de druk 1826; in het Nederduitsch vertaald door professor J. F. L. Schröder, met eene voorrede over de herinnerende verbeeldingskracht. Reeds in 1803 plaatste S. zijne *Aphorismen über das Absolute* tegen het identiteits-systeem van Schelling, in een' ironischen vorm, in het *Neues Museum der Philos.* van Bouterwek. Zijn scepticismus haalde hem vele tegenschrijvers op den hals, en Schelling trad waarschijnlijk zelf, in het *Kritisches Journal* van Hegel, in een opstel, getiteld *Verhältnisz des Scepticismus zur Philos.* enz., tegen hem op. Men kan S. met regt tellen onder de oorspronkelijke denkers, die Duitschland heeft opgeleverd.

SCHUMACHER (Heinrich Christian). Deze vermaarde sterrekundige werd den 3den September 1780 te Bramstedt in het Holsteinsche geboren. Na te Kiel en te Jena, alsmede te Kopenhagen en te Göttingen in de sterrekunde te hebben gestudeerd, was hij achtervolgens buitengewoon hoogleeraar der sterrekunde te Kopenhagen (1810—1813), directeur der sterrewacht te Menheim (1813—1815), gewoon hoogleeraar der sterrekunde en directeur der sterrewacht te Kopenhagen (1815—1822). Inmiddels door allerlei wetenschappelijke commissiën aan zijnen eigenlijken academischen werkkring onttrokken, begaf hij zich met der woon naar Altona, waar de koning van Denemarken eene kleine, maar uitmuntende sterrewacht te zijnen behoeve liet inrigten. Aldaar leefde hij tot aan zijnen dood, die den 28sten December 1850 voorviel, nadat hij in de laatste jaren zijns werkzamen levens de sterrekunde aanhoudend aan zich verpligt had, niet alleen door belangrijke lengte-metingen, maar vooral ook door het besturen van de uitgave der *Astronomischen Nachrichten*, sedert 1821, door welke elke belangrijke ontdekking aan den sterrenhemel aanstonds ter kennis van de geheele wetenschappelijke wereld gebragt werd. Zijn dood heeft dit nuttige, ja onmisbare tijdschrift tot groote schade der wetenschap doen steken; maar des te meer betreurt men den man, wiens ijver, oplettendheid en dienstvaardigheid langs dezen weg onschatbare diensten aan de sterrekunde hebben bewezen.

SCHUMLA, versterkte Turksche stad in het Ejalet Silistria in Bulgarije, ligt in de voornaamste pas van den Balkan, en is zeer beroemd in de oorlogen tusschen Turkije en Rusland, als een bolwerk, hetwelk de Russische wapenen nimmer hebben kunnen overweldigen. In de oorlogen van 1768, 1806 en 1828 stuitten zij steeds daarop af; in 1829 moesten zij den Balkan langs de zee omtrekken. S. ligt, vlak aan den ingang van dit gebergte, in den hoek tusschen twee voorgebergten; met al deze lagere bergen ten zuiden en noorden bedraagt de breedte van den Balkan hier 32 uren gaans.

De ligging der stad, tusschen een halfrond amphitheater van bergen, die tot op den top met bosschen bedekt zijn, terwijl zij ten noorden het uitzigt heeft op de groote noordelijke vlakte, die zich tot den Donau uitstrekt, is allerbekoorlijkst. Het hoogste en dus sterkste gedeelte der stad hebben de Turken zich voorbehouden, het lagere dient ter woning voor de Armeniërs en Joden. In de Turksche stad vindt men als bijzonderheid eene klok, welke de Mohammedanen anders nimmer gebruiken, en die door eenen vizier, die in Rusland gevangen geweest was en in het slaan der klokken behagen schepte, is ingevoerd.

Geheel S. zal omstreeks 4000 huizen en 50,000 inwoners tellen. Deze leven van zijdeteelt, wijn- en akkerbouw; ook wordt hier veel lederwerk bereid; tevens vindt men er veel blik- en koperslagerijen, die in Turkije grooten naam hebben. Hier is het middelpunt, waar zich alle wegen naar de vestingen van den Donau vereenigen. Van daar ook de belangrijkheid van S. als versterkte stad. Zij wordt verdedigd door eene citadel, van hooge en dikke steenen muren ingesloten, en die in 1853 nog belangrijk verbeterd is. Zij bevat voorts een arsenaal, een militair ziekenhuis en zeer ruime kazernen. In de stad is de prachtige graftombe van den Capudan-Pacha Hassan, die in den oorlog van 1774 Turkije van de Russische wapenen redde, en die zich steeds, als zinnebeeld van oppermagt, door eenen getemden leeuw deed vergezellen.

SCHURFT (*Scabies*) is eene dier zoogenoemde uitslagziekten, die eigenlijk geene uitslagziekte kunnen genoemd worden.

De S. is eene door overplanting te weeg gebragte parasitenkwaal, waarbij zich in de huid een diertje (*Acarus hominis*), behoorende tot de spinachtige dieren (zie *Myten*), nestelt, groeven vormt en eitjes legt. Deze diertjes veroorzaken eene ondragelijke jeukte, puistjes, die later vocht bevatten, en vervolgens korstjes, wier kwaadaardigheid aanmerkelijk vermeerderd wordt door het menigvuldige krabben.

De lievelingsplaats dezer diertjes is de buigvlakte der ledematen, tusschen de vingers, aan de palmvlakte van den pols, aan de buiging van den elleboog en eveneens aan de onderste ledematen, naar gelang van het deel, dat het eerst met een of meer diertjes werd bezet.

Het schurftdiertje staat in dit opzigt gelijk met *pediculus pubis*, die bij voorkeur op de schaamstreek, maar nooit op het hoofd komt. De behandeling van S. was vroeger, toen men meende dat zij eene oorspronkelijke huidziekte was, zeer omslagtig en dikwijls zeer ondankbaar. Sedert men tot de overtuiging is gekomen, dat de kwaal geene eigenlijke huidaandoening is, maar alleen afhangt van het voorhanden zijn van diertjes, is de kuur alleen gerigt op het dooden dezer diertjes en hunner eitjes.

Te dien einde stelt men de kleedingstukken van den lijder, waarin meestal vele eitjes voorkomen, gedurende 12—18 uur in een' oven aan eene warmte van 120° C. bloot, voorts wordt de patient in een warm kali-bad gebragt, dan geborsteld met zwavel, groene zeep en zand, 2 uur later weder in een bad gebragt en de borstelkuur herhaald, als wanneer hij genezen is. v. P.

SCHURFTKRUID (*Scabiosa*). Dit plantengeslacht, behoorende tot de natuurlijke familie der Kaardenachtigen (*Dipsaceae*), kenmerkt zich o. a. door het volgende: de blaadjes van het omwindsel vormen twee rijen en staan wijd uiteen; de vruchtbodem is borstelig, de buitenste kelk loopt in vier korte, en de binnenste in lange borstelvormige tanden uit; door het toenemen in omvang van de buitenste bloempjes is het bloemhoofdje meest gestraald. Van het geslacht *Scabiosa*, zoo als het tegenwoordig door de kruidkundigen wordt aangenomen, treft men in onze Flora alleen het *Duiven-S.* (*Scabiosa Columbaria*) aan. Deze plant komt op drooge, opene grasgronden voor, draagt vindeelige, in zeer smalle slippen verdeelde stengelbladen en geelachtige, soms lichtblaauwe bloemen; zij is overblijvend en bloeit van Julij tot September. *Knautia arvensis* Coult. en *Succisa pratensis* Mönch., twee mede inlandsche planten, werden vroeger als *Scabiosa arvensis* en *S. succisa* tot het geslacht S. gebragt. In tuinen wordt de uit Oost-Indië afkomstige *S. atropurpurea* veel gekweekt. B.

SCHURMAN (ANNA MARIA VAN), en niet SCHUURMANS of VAN SCHUURMAN, gelijk dikwijls gezegd en geschreven wordt, was eene der geleerdste vrouwen van alle tijden; zij heeft, wat de veelsoortigheid en grondigheid van kunsten en wetenschappen betreft, misschien nooit hare wedergade gehad. Haar vader, een Antwerpenaar, had wegens geloofsvervolging de wijk genomen naar Keulen, waar zijne dochter den 5den November 1607 geboren werd. Toen ook daar de Hervormden niet meer veilig waren, begaven hare ouders zich eerst naar het Galiksche, vervolgens naar Utrecht, waar zij haar verblijf hield tot dat zij, reeds bejaard, zich naar Amsterdam begaf, als volgelinge van Labadie (zie *Labadie, Jean de*). Toen echter de Amsterdamsche regering aan de afzonderlijke gemeente van den gewezen Middelburgschen Waalschen leeraar de stad verbood, verplaatste zij zich naar Herford in het Munstersche, waar de Paltsgravin Elisabeth, uit genegenheid voor v. S., aan de Labadisten eene wijkplaats had aangeboden. Doch door de kerkelijken vervolgd, begaven zij zich naar Altona en van daar, ten gevolge van den tusschen Denemarken en Zweden uitgebroken oorlog, naar Wieuwert in Friesland, waar zij den 4den Mei 1678 overleed.

Reeds in haar vroegste jeugd toonde zij eenen buitengewonen aanleg en las reeds vóór dat zij haar derde levensjaar had bereikt. Later leerde zij Fransch, Engelsch, Italiaansch, Latijn, Grieksch en Hebreeuwsch, welke talen zij allen met de grootste gemakkelijkheid sprak en schreef, terwijl zij ook het Chaldeeuwsch, Syrisch, Arabisch en zelfs het toen nog aan zeer weinigen bekende Æthiopisch zoo goed verstond, dat zij het voor de vuist vertaalde en er in schrijven kon. Voorts was zij zoo grondig ervaren in geschiedenis, wijsbegeerte, wis-, natuur-, sterre-, ontleed- en geneeskunde, dat de vermaardste geleerden hare gesprekken en briefwisseling zochten en waardeerden. Zij vervaardigde verschillende gedichten, niet alleen in hare moedertaal, maar ook in andere talen, zelfs in de Oostersche; terwijl hare Latijnsche gedichten tot de allerbesten der recentiores behooren. Daarbij beoefende zij met het gelukkigst gevolg allerlei beeldende kunsten. Haar keurig schrift in onderscheidene alphabets wordt nog door sommige liefhebbers als iets buitengewoons bewaard. Keurig was haar beeldhouwwerk, keuriger nog en eenig haar boetseren in was. Op glas sneed zij voortreffelijk. Borduren, dat zij in drie uren geleerd had, deed zij onverbeterlijk. Hare knipsels in papier zijn ware kunststukken. Voor teekenen en schilderen had zij eenen heerlijken aanleg, en in muziek en zang bragt zij het tot eene buitengewone hoogte. Maar wat wij het eerst hadden moeten noemen, omdat het op haar later levenslot eenen zoo grooten invloed had, was hare beoefening der godgeleerdheid. Hoewel zij daarin, ook zelfs door het lezen der kerkvaders, zoo diep was doorgedrongen, dat zij, naar het oordeel van deskundigen, met roem het hoogleeraarsambt in de theologie zou hebben kunnen bekleeden, beveiligden haar deze kundigheden niet tegen de doolhoven van een mysticismus, dat haar zelfs op al hare overige kundigheden met verachting deed nederzien; men zie hierover de in het art. *Labadie* aangehaalde werken, maar vooral de schrijfster zelve in hare *Εὐκληρία, sui melioris partis electio*, 2 stukken, waarvan het eerste door haar zelve (Altona 1673), het tweede na haren dood (Amsterdam 1685) uitgegeven is. In dit werk heeft zij haar geheel inwendig leven blootgelegd, en, hoe men ook overigens de door haar gevolgde rigting moge beoordeelen, haar godvruchtige wandel drukte den stempel op hare belijdenis. Vele van hare gedichten en brieven vindt men in werken, door anderen uitgegeven. Zij zelve gaf een tractaat over de prædestinatie, onder den titel: *Paelsteen van den tijd onzes Levens* (Dordrecht 1639, herd. Amsterdam 1639; in het Latijn Leyden 1639, herdr. ald. 1651, Rotterdam 1644; in het Hoogduitsch 1678), alsmede *Opuscula* (Leyden 1650, later meermalen herdr.) en hare briefwisseling met Rivet,

de capacitate ingenii muliebris ad scientias (Parijs 1638, herdr. Leyden 1641).

Zie voorts: Schotel, *A. M. van Schurman* ('s Hertogenbosch 1853).

SCHUT (Cornelis), schilder en graveur, werd omstreeks 1590 te Antwerpen geboren, en in de school van Rubens gevormd. Hij werd zelfs onder de beste leerlingen des meesters geteld, en zijn portret werd door van Dijk in diens bekende verzameling portretten van beroemde kunstenaars opgenomen. Men wil dat hij zeer naijverig was op den roem en de talrijke bezittingen zijns meesters; deze daarentegen was zijn' leerling geenzins vijandig gezind en bezorgde hem onderscheidene opdragten voor het schilderen van altaarstukken in België. In een aantal kerken aldaar worden tafereelen van zijne hand aangetroffen. Zoo vindt men van hem in de St. Jakobskerk te Antwerpen: *De hemelvaart van Maria*, *De H. Maagd weenende bij het lijk van Christus* en een' *gestorven Christus*; in de kerk van den H. Borromeus aldaar: eene *Besnijdenis* en eene *Hemelvaart van Maria*. Het museum te Antwerpen bezit van hem eene beeldtenis van den *H. Joris* en *St. Franciscus met Jesus en Maria*, door Daniel Seghers in een' krans van bloemen gevat. Twee dergelijke stukken van S. bevat het museum van Brussel. De beroemde bloemschilder maakte menigwerf gebruik van het talent van S., om in zijne bloemstukken figuren en basreliefs te schilderen. Ook elders worden onderscheidene werken van dezen meester aangetroffen. In de galerij Belvedere te Weenen vindt men eene voorstelling van *Leander door Amor en Hero beweend* en eene *Madonna met het kind*, in een bloemstuk van Segbers; in de galerij van Schleisheim het vroeger te Munchen aanwezige schilderijtje *Vulkaan met de Cyclopen, wapens smedende in de Etna*. Ook in de galerij te Berlijn is een bloemstuk, met eene beeldtenis der H. Maagd, aan S. toegeschreven; te Dresden in het museum een *Optogt van Bacchanten naar het beeld van Venus*.

De latere werken van S. worden meest in Spanje aangetroffen, werwaarts hij zich zou begeven hebben met zijn' broeder Peter, die door koning Philips den IV^den^ tot ingenieur was benoemd. Te Madrid schilderde hij, aan het plafond des hoofdtraps van het Colegio Imperial, *Den doop der Indianen door Franciscus Xaverius*. S. overleed te Antwerpen in 1655, waar in de St. Willebrordnskerk een gedenkteeken te zijner eere werd opgerigt. S. bezat als kunstenaar veel phantasie, maar kwam noch in colorlet noch in teekening zijn' meester Rubens nabij. Hij is meer of min gemaniëreerd en grijs, zelfs somber van kleur. Een aantal van zijne voorstellingen is door Witdoek, L. Vorsterman, P. Pontius, W. Hollar, P. de Jode en anderen gegraveerd. Hij zelf heeft een aantal etsen achtergelaten, die geestig en schilderachtig behandeld zijn. Zijn werk, bestaande uit 176 voorstellingen, is uitgegeven onder den titel van *Cornelii Schut Antv. Picturae ludentis generis* enz. Vervolgens gaf hij eene opdragt bij: *Has picturae ludentis delicias Cornelius Schut Antverpianus manu, mente, munere D. C. Q.* gr. fol. De prenten verschenen in verschillend formaat. Meer dan eens zijn er onderscheidene kleinere op een blad gedrukt, o. a. Madonna's met het kind, met of zonder Johannes. Hun aantal beloopt 64.

SCHUTSLUIZEN. (Zie *Sluizen*).

SCHUTTE (Rutger), geboren te Diepenheim in Overijssel, den 29sten November 1708, was achtereenvolgens predikant te Rossem (1737), Zalt-Bommel (in hetzelfde jaar), Dordrecht (1742) en Amsterdam (1745), waar hij, na door ongesteldheid de laatste jaren in zijn predikwerk verhinderd te zijn, den 19^den^ December 1784 overleed. Als grondig bijbeluitlegger, heeft hij zich doen kennen door onderscheidene verhandelingen in den *Bundel van godgeleerde oefeningen* (Amsterdam 1761, 10 dln.), eene *Commentatio ad vaticinium Bileami* (*Bibl. Hag.* D. I bls. 48 volg.), eene verhandeling over 1 Cor. XV: 27, 28 (ald. D. I bls. 513 volg.), door *Leerredenen over de Psalmen*, na zijnen dood door W. L. Krieger uitgegeven (Amsterdam 1790), en nog eenige andere stukken; als geleerd beoefenaar der bijbelsche geschied- en tijdrekenkunde, door eene *Verhandeling over de reis der Israëliten in de woestijn* (Utrecht 1785), door den *Geslachtsboom van Adam tot Christus* (Haarlem 1782, 2 st.), door eene *Verhandeling over de LXX weken* (Amsterdam 1776—1779, 2 st.), en vooral door *Heilige Jaarboeken* (Amsterdam 1779—1783, 3 dln.; herdr. ald. 1795, 3 dln.), een werk dat nog zijne waarde heeft; als prediker, door eenen bundel *Leerredenen* (Amsterdam 1772); en, als stichtelijk dichter, door eenige bundels *Stichtelijke gezangen* (Amsterdam 1762, meermalen herdr.). A. van den Berg heeft zijne *Nagelatene gedichten* in het licht gezonden (Amsterdam 1786). S. was een ijverig medelid der commissie tot de Psalmberijming in 1773; de Ev. Gez. 120 en 169 zijn van zijne hand.

Zie: Hamerster, *Leerrede over R. Schutte* (Amsterdam 1785); Schotel, *Kerkelijk Dordrecht*, D. II, bls. 353, volg.

SCHUTTER (De). Sterrebeeld in den Dierenriem, palende ten noorden aan Antinous en het schild van Sobiesky, ten oosten aan Opbiuchus en den Schorpioen, ten zuiden aan de voor ons onzigtbare zuider-sterrebeelden: de Indiaan en de Paauw, en ten westen aan den Steenbok. Het wordt afgebeeld als een centaur, een' pijl afschietende, en ofschoon het voor het bloote oog geene bijzonder opmerkelijke sterren of kenbare sterrengroepen bezit, is het echter merkwaardig, zoo door eene viervoudige ster (μ), als door vijf nevelvlekken, van welke slechts een voor het ongewapend oog zigtbaar is, en eigenlijk bestaat uit een' sterrenhoop, welke zich door een helderder licht in den Melkweg onderscheidt. De vier andere zijn telescopisch; een daarvan bestaat uit drie onregelmatige nevelvlekken, door donkere strepen gescheiden; eene andere ontbindt zich in eenen goeden kijker in eene groote menigte kleine sterren; de derde wordt eerst in zeer groote kijkers ontbonden, en de vierde is eene fijne, ellipsvormige nevelvlek, die in elk harer brandpunten eene ster heeft.

SCHUTTERIJ. De S. bestaat uit alle ingezetenen van 25 tot 35 jaren, die niet door de wet zijn vrijgesteld. Zij wordt verdeeld in *dienstdoende* en *rustende* S., al naarmate de bevolking der gemeente 2500 en meer of minder dan 2500 zielen bedraagt. Beide gaan, na vijfjarige schutterlijke dienst, in *reserve-S.* over. Buitendien is de S. in 3 *bans* verdeeld. Tot den 1sten ban behooren de ongehuwden en de gehuwden zonder kinderen. In tijd van oorlog kan deze mobiel verklaard worden; terwijl de 2de en 3de ban, uit gehuwden en weduwenaars met kinderen bestaande, alsdan de reserve vormen, en in vestingen of tot plaatselijke dienst kunnen gebruikt worden. Op den 1sten Januarij 1860 bedroeg de dienstdoende S. 33,261, de rustende 62,240 man, zoodat in geval van oorlog over 95,501 man kon beschikt worden. De organisatie en zamenstelling der S. zijn echter hoogst gebrekkig, en reeds lang is dan ook al eene nieuwe wet daarop beloofd, welke nu met grond binnen kort verwacht kan worden.

In het jaar 1830 werd, bij besluiten van den 4^den^ en 11^den^ October, de eerste ban der dienstdoende en rustende S. opgeroepen. In Julij 1831 waren bij het leger 1150 officieren en 34,848 onder-officieren, korporaals en manschappen aanwezig. Daarvan waren bij het leger te velde ingedeeld 3 bataillons van Gelderland, 5 bataillons van Zuid-Holland, 4 van Noord-Holland, 1 van Utrecht, 2 van Friesland en 2 van Groningen. Zij hebben in den oorlog met België gewigtige diensten bewezen, en den naam van schutter bij het leger in eere gebragt.

Men zie over de verbeteringen bij de S. te maken: de Roo van Alderwerelt, *Onze schutterij*; den Beer Poortugael, *Hoe moeten de schutterijen in Nederland worden zamengesteld en ingerigt?* L.

SCHUTTERSGILDE. Nadat de boog uit het Oosten tot ons gekomen was, vereenigden zich in de steden de aanzienlijkste ingezetenen tot broederschappen of gilden *Schutten* of *Schutters*, ten einde zich gemeenschappelijk in het schieten met den boog te oefenen. Het oudste S. van dien aard in ons land, waarvan wij berigten hebben, is dat van Leyden, in het jaar 1266. Somtijds had men meer dan ééne schutterij in dezelfde stad, die zich dan met verschillende wapens oefenden. Ieder S. had zijn *doelen*, waar het zich oefende, en de schutters stonden onder hunne *hopmans*, het geheele gilde onder een' *deken*. Hunne bestemming was om voor de veiligheid der stad te zorgen, hun deel te leveren, als de stad manschappen ter heervaart moest zenden, en bij gelegenheid tot eerewacht der vorsten te dienen. Bij de invoering der vuurwapens, werden deze door de verschillende gilden aangenomen, en weldra vormden de Schuttersgilden eene gewapende magt, die veel invloed verkreeg, en zelfs in moeijelijke staats-aangelegenheden geraadpleegd werd. Met het ontstaan der staande legers, kwamen de Schuttersgilden in verval en kwijnden voort tot in 1795, toen zij geheel te niet gingen. Na Neêrland's

herstelling duurde het tot 1820 eer de lust tot schieten herleefde, en nu ontstonden allerwege handboogschutterijen, waarnevens enkele busschutterijen werden opgerigt; in 1851 werd de eerste stap tot uitbreiding der scherpschutterijen gedaan door het concours, dat Z. M. koning Willem de III[de] op het Loo deed houden. De Nederlandsche scherpschutterij telt nu 24 gilden, met een gezamenlijk getal van ongeveer 300 leden. L.

SCHUUR (Theodoor van der), schilder, werd in 1628 te 's Gravenhage geboren, en begaf zich reeds in zijne jeugd naar Parijs, waar hij de kunst beoefende onder de leiding van Sebastiaan Bourdon. Later reisde hij naar Rome, ter voortzetting van zijne studiën en om aan zijn' smaak voor het classieke te voldoen. Hij beoefende het historiële en het landschap-genre, en vervaardigde eenige stukken voor koningin Christina van Zweden. Met een' schat van studiën naar Rafael, Giulio Romano en anderen naar het vaderland teruggekeerd, en bovendien den geest verrijkt met een aantal schoone herinneringen en levendige indrukken, was hij tot aan zijnen dood, in 1705, te 's Gravenhage ijverig werkzaam als kunstenaar. Hij schilderde onderscheidene historiële en zinnebeeldige voorstellingen in de dusgenaamde Treves-kamer of vergaderzaal der Algemeene Staten, op het stadhuis en in den doelen te 's Gravenhage, op het stadhuis te Maastricht en elders. Hij was vooral uitmuntende in de kennis der bouwkunst en perspectief, alsmede in die der oudheidkunde. Als directeur der Haagsche teeken-academie was hij buitendien nuttig werkzaam.

SCHUURMANS (Anna Maria) of VAN SCHUURMAN. (Zie *Schurman*).

SCHUWALOFF. Oude Russische houwitser, met elliptische ziel, die naar voren wijder werd; de grootste as stond horizontaal, ten einde, zooals men dacht, aan de daaruit geschoten kartetsen eene grootere horizontale en eene geringere verticale verspreiding te bezorgen. Zij werden uitgevonden door den graaf Peter S., die als Russisch minister van oorlog en generaal-veldtuigmeester in 1762 overleed. L.

SCHWAB (Gustav), Duitsch dichter, geboren te Stuttgard den 19[den] Junij 1792, was de jongste zoon van Johann Christoph S., die zich door zijne philosophische geschriften tegen Kant een' grooten naam gemaakt heeft. Gustav ontving zijn onderwijs gedeeltelijk van zijnen vader, gedeeltelijk op het Stuttgarder gymnasium, en studeerde vervolgens van 1809—1814 te Tubingen in de philosophie en de godgeleerdheid. In den zomer van het jaar 1815 deed hij eene reis door het noorden van Duitschland, en werd bepaaldelijk te Berlijn door Fouqué, Horn en anderen tot het beoefenen der dichtkunst opgewekt. Uhland maakte op zijnen geest den meesten indruk, terwijl Göthe, Novalis, Tieck en A. W. Schlegel mede, wat den vorm betreft, grooten invloed op hem uitoefenden. Na zijne terugkomst werd hij repetitor aan het theologische seminarium te Tubingen, in 1817 professor der oude letterkunde aan het eerste gymnasium te Stuttgard, in 1837 predikant te Gomaringen in de nabijheid van Stuttgard, en in 1842 bij de St. Leonardskerk in zijne geboortestad; eindelijk zag hij zich in 1845 tot „Oberstudienrath" en lid van het Evangelisch-Luthersche consistorie benoemd. Hij overleed onverwachts den 4[den] November 1850.

Onder zijne talrijke werken verdienen het eerst genoemd te worden zijne romancen en balladen, in welke hij van alle Zwabische dichters het naast bij Uhland komt; de besten zijn die, welke hem door zijne liefde tot het vaderland werden ingeboezemd. Zij verschenen eerst gedeeltelijk in almanakken en tijdschriften, gedeeltelijk in twee bundels, getiteld: *Romanzen aus dem Jugendleben Herzog Christoph's* (Stuttgard 1819) en *Legende von den heiligen drei Königen* (Stuttgard 1822); hij vereenigde al deze verspreide gedichten in het jaar 1828 tot eene verzameling, te Stuttgard in twee deelen uitgegeven.

Onder zijne overige geschriften verdienen alhier vermelding: *Die Schwäbische Alp* (Stuttgard 1823); gedichten van Uhland, door S., onder den titel *de constituenda republica* (Stuttgard 1823), in Horatiaanschen vorm en Latijnsche verzen overgebragt; voorts *Der Bodensee, ein Handbuch für Reisende und Freunde der Natur, Geschichte und Poesie* (Stuttgard 1827; 2de druk 1839); *Deutsche Volksbücher* (Stuttgard 1836, 2 dln.; 3de druk 1847); *Die schönsten Sagen des classischen Alterthums* (Stuttgard 1838—1840, 3 dln.; 4de druk 1853) en zijn uitmuntend werk *Schiller's Leben* (Stuttgard 1840; 2de druk 1841—1844). Ook was S. sedert 1828 lid der redactie van het *Morgenblatt*. Hij bestuurde wijders de uitgaaf en dichterlijke opluistering van Dalp's werk: *Die Schweiz in ihren Ritterburgen und Schlössern* (Chur 1828—1830, 2 dln.; 2de druk in 3 dln. 1839), en schreef den tekst voor het *Malerische und romantische Schwaben* (Leipzig 1848). Met A. von Chamisso gaf hij uit den *Deutschen Musenalmanach*, voorts Wilh. Muller's *Vermischte Schriften* (Leipzig 1830, 5 deeltjes) en Wilh. Hauff's *Sämmtliche Werke* (Stuttgard 1830), beiden met biographiën der overleden schrijvers. Eindelijk gaf hij, behalve vertalingen van onderscheidene Fransche gedichten, nog de *Fünf Bücher deutscher Lieder und Gedichte* (Leipzig 1835; 3de druk 1848), het *Deutsches Prosa von Mosheim bis auf unsere Tage* (Stuttgard 1843, 2 dln.) en eindelijk een' *Wegweiser durch die Literatur der Deutschen* (2de druk, Leipzig 1847).

SCHWABACH is een stadje met ongeveer 6500 inwoners, in den kreis Middenfranken van het koningrijk Beijeren, op twee mijlen afstands van Neurenberg, bloeijende voornamelijk door zijne fabrieken. In deze vervaardigt men koussen, katoenen en wollen stoffen, wasdoek, papier, zegellak, speelkaarten, potlooden, goud- en zilverdraad, metalen voorwerpen van verschillenden aard en vooral de zoogenoemde Schwabacher naalden, dat zijn: naalden met groote oogen, zoo als die tot het goudborduren gebruikt worden. Ook vindt men er beroemde bierbrouwerijen en worden er veel snuif en sigaren vervaardigd. In de hoofdkerk treft men een uitmuntend orgel aan. S. is de zetel van een landsgeregtshof, heeft eene latijnsche- en eene industrieschool, een krankzinnigengesticht, een tuchthuis, drie kerken en eene synagoge. Den 14[den] Junij 1528 werden hier door den markgraaf Joris van Brandenburg-Ansbach met die van Neurenberg de Schwabacher artikels vastgesteld als grondslagen voor de hervorming in zijn land, en in October 1529 stelde Saksen op het Convent te S. de 17 artikelen van Luther als voorwaarden van verbond aan de Zwitsersche godgeleerden en afgezondenen voor, die den grondslag opleverden voor de Augsburgsche Confessie (zie *Augsburgsche Confessie*).

SCHWÄGRICHEN (Christian Friedrich). Deze bekende bryoloog werd den 16[den] September 1775 te Leipzig geboren, waar hij aan de hoogeschool in de wis- natuur- en geneeskundige wetenschappen studeerde. Nadat hij in 1799 de doctorale waardigheid erlangd had, bleef hij in Leipzig gevestigd en werd weldra als leeraar aan de hoogeschool verbonden; in 1806 werd hij buitengewoon, in 1815 gewoon hoogleeraar der natuurwetenschappen, en in 1819 lid van de geneeskundige faculteit.

Ten gevolge van een' val van de trappen overleed hij den 2[den] Mei 1853.

Van zijne afzonderlijke geschriften vermelden wij: *Topographiae botanicae et entomologicae Lipsiensis specimina* (Leipzig 1799—1806, 4°.); *Historiae Muscorum Hepaticorum Prodromus* (Leipzig 1814, 8°., met gekl. plaat). In verschillende tijdschriften komen belangrijke stukken van zijne hand voor.

Te zijner eere noemde Sprengel het geslacht *Schwaegrichenia* (later tot het geslacht *Anigosanthus* gebragt) onder de *Haemodoraceae*; het geslacht *Schwaegrichenia* van Reichenbach behoort tot *Hedwigia*, onder de *Burseraceae*. v. H.

SCHWALBACH of LANGENSCHWALBACH is een stadje en beroemde badplaats in het groothertogdom Nassau, op twee uur afstands van Wiesbaden en vier van Ems, in een dal aan het beekje de Munzbach gelegen. Het stadje telt 2200 inwoners, en wordt jaarlijks gemiddeld door even zoovele badgasten bezocht. De namen der voornaamste bronnen zijn de volgenden: de Stahl-, Wein-, Pauline-, Rosen-, Brodel-, Linden-, Unternen-, Obernen- en Ehebrunne. Deze allen verschillen zeer weinig van elkander en voornamelijk door grooter of geringer gehalte aan koolzuurgas; zij leveren allen een helder en parelend water van een' min of meer zuren en zamentrekkenden smaak, dat zeer dienstig is bij chronische zenuwkwalen, maagverslijming, bleekzucht en eenige andere ziekten. De minerale bronnen waren reeds in de XVI[de] eeuw bekend en trokken toen reeds jaarlijks eenige kranken tot zich; doch dit getal van badgasten is eigenlijk eerst aanzienlijk geworden sedert 1829, toen de hertog van Nassau aldaar een nieuw ruim badhuis liet oprigten. Het is van algemeene bekendheid, dat de omstreken van S. buitengemeen rijk zijn aan prachtige landschappen en vergezigten over den Rijn.

SCHWANTHALER (Franz), beeldhouwer, werd in 1760 geboren, behoorde tot eene Beijersche kunstenaarsfamilie, bragt zijne jeugd door te Salzburg en te Gmunden aan de Traunsee, kwam vervolgens naar Augsburg en vestigde zich eindelijk, in 1785, te Munchen, alwaar hij met zijnen broeder Anton een aantal werken vervaardigde. Daartoe behooren o. a. de marmeren busten van wijlen koning Maximiliaan en de koningin Carolina, de treurende genius in marmer op het graf van den in 1800 overleden prins Max Joseph Friedrich en onderscheidene andere, meestal ten dienste van gebouwen geleverde versieringen en figuren. Omstreeks 1790 vervaardigde S. het eerste monument op het kerkhof te Munchen, eene treurende vrouwelijke gestalte bij eene urn voorstellende. In den beginne ergerde menigeen zich aan de nieuwigheid, om kerkhoven met beeldhouwwerk op te sieren, maar toen men er eenmaal aan gewoon was, volgde de eene bestelling na de andere, zoodat S. wel een vijftigtal van die monumenten vervaardigde, die echter voor een groot gedeelte verloren zijn gegaan. Ook elders werden S.'s grafmonumenten gezocht, en te gelijker tijd werd hem menige decoratieve arbeid in openbare gebouwen, paleizen en particuliere woningen opgedragen. S. beminde zijn vaderland boven alles, en wees daarom onderscheidene aanbiedingen uit het buitenland van de hand. Voor Munchen maakte de kunst van S. toenmaals époque, want hij trad voor 't eerst, in tegenstelling met de algemeen heerschende barbaarschheid en karakterloosheid der kunst, met werken op, die meer of minder den geest der weder ontwakende antieken ademde. Hij overleed te Munchen in 1820.

SCHWANTHALER (Franz Xaverius), beeldhouwer en professor aan de industrieschool te Munchen, werd in 1799 te Ried in Opper-Oostenrijk geboren, door zijn' vader Peter in de kunst onderwezen en later door zijn' oom Frans S. te Munchen verder gevormd. Sedert bleef S. op den duur in het atelier van dien oom en vervolgens in dat van zijn' beroemden neef werkzaam. Hij heeft zich daar onderscheiden als een uitstekend practicus, die daarenboven bij de vaak voorkomende ongesteldheden van Ludwig Michael v. S. de ordening en leiding van belangrijke werken op zich kon nemen. Tot zijne zelfstandige werken behooren de modellen voor de versiering van den hofschouwburg te Munchen, een aantal busten en eenige statuetten. Hij overleed te Munchen den 23sten September 1854.

SCHWANTHALER (Ludwig Michael von), zoon van Frans S., een der beroemdste beeldhouwers dezer eeuw, werd in 1802 te Munchen geboren, en bezocht als knaap het gymnasium. Zijne neiging leidde hem echter meer tot kunstbeoefening dan tot studie, en weldra werd hem vergund, die neiging geheel te volgen. Zijn vader gaf hem het eerste onderrigt, en daarna zette hij zijne studiën voort aan de kunstacademie te Munchen. Reeds zijne eerste werken verraadden een buitengemeen talent. De eersten van eenig belang bestonden uit eene reeks van voorstellingen, aan de fabel van Prometheus ontleend, welke hij voor een tafelservies voor koning Maximiliaan in was boetseerde. Zijn naam werd door dien arbeid gunstig bekend, en toen P. v. Cornelius naar Munchen kwam, om de Glyptotheek te versieren, vond deze in S. een' jongen kunstenaar, wien hij gerust een gedeelte der plastische werken aldaar kon opdragen. Deze bestaan in reliefs, aan de Grieksche mythologie ontleend, die in onmiddellijk verband stonden met de werken van Cornelius, en waaraan zich vervolgens die aansloten, welke in de zalen, door L. von Klenze gebouwd, werden aangebragt. Intusschen reisde S. naar Rome, waar Thorwaldsen hem welwillend ontving. Maar reeds in het volgende jaar bewogen redenen van gezondheid hem, naar Munchen terug te keeren. Hij voltooide toen zijne reeds vroeger begonnen werken, en ontving een aantal nieuwe bestellingen. Boven den ingang der Glyptotheek, in de zoogenaamde Trojaansche en Romeinsche zalen, vindt men onderscheidene van S.'s werken uit dat tijdperk. Tot hetzelfde tijdperk behooren ook het 150 voet lange en 3½ voet hooge fries in het paleis van den toenmaligen hertog Maximiliaan, waarop de kunstenaar de geheele mythe van Bacchus heeft voorgesteld, en de grootere ruiterreliefs, die in de nieuwe rijschool van den prins van Thurn en Taxis te Regensburg zijn aangebragt.

In 1832 begaf S. zich nogmaals naar Rome, waar hij nu twee jaren vertoefde en door Thorwaldsen wederom met de meeste vriendelijkheid werd ontvangen. Het was vooral de kunstminnende koning Lodewijk van Beijeren, die aan zijn talent de gelegenheid verschafte, zich op de schitterendste wijze te openbaren. Te Rome modeleerde S. eenige groepen voor den eersten frontispies der Walhalla, en teekende hij de ontwerpen voor de versiering van het koninklijke paleis en de Pinakotheek. In 1835 werd hij door den koning benoemd tot professor aan de academie van schoone kunsten te Munchen, waardoor het terrein zijner werkzaamheid wel nog werd uitgebreid, maar waardoor hij tevens ook gelegenheid vond, een' kring van leerlingen en helpers rondom zich te verzamelen, die hem bij de uitvoering der scheppingen van zijn' veelzijdigen en vindingrijken geest ten dienste stonden.

S. was onuitputtelijk, zoowel wat het aantal, als wat de waarheid en eigendommelijkheid zijner werken betreft. Zijn geest stond even goed voor de antieke, als voor de christelijke en historische opvatting open, en een kenmerk van dezen meester is, dat hij de middeleeuwsch romantische beeldhouwkunst in Duitschland als 't ware met een nieuw leven bezielde. Onder zijne werken sluiten zich die, welke hij vervaardigde voor het koninklijke paleis, waartoe in 1826 de eerste steen werd gelegd en dat in 1835 voltooid is, het eerst bij zijne hier boven genoemde vroegere werken aan. In de vertrekken des konings werden naar zijne teekeningen voorstellingen uit de Grieksche goden- en heldenwereld vervaardigd, waarbij hij de beschrijvingen der Grieksche dichters streng volgde. Voor de eerste voorkamer des konings componeerde S. een fries met voorstellingen uit den togt der Argonauten, die door jonge kunstenaars éénkleurig op bruinen grond werden geschilderd. In de tweede voorkamer werd naar zijne teekening de Theogonie van Hesiodus uitgevoerd, eene verbazend uitgebreide compositie, waarin de geest der antieken met de uiterste trouw is bewaard, terwijl er toch tevens de oorspronkelijkheid en eigenaardigheid van den modernen kunstenaar uit spreken. Onder dit fries zijn, mede naar zijne teekeningen, voorstellingen uit de andere gedichten van Hesiodus encaustisch geschilderd. De troonzaal is door S. met reliefs in pleister versierd, waartoe de stof aan de zangen van Pindarus ward ontleend, en die in de beschrijving van de kunstwerken in het nieuwe koninklijke paleis door Dr. E. Foster uitvoerig zijn beschreven. De opvatting en voorstelling stemmen overeen met die der overige werken des meesters, terwijl hier vooral groote levendigheid en verscheidenheid in de bewegingen heerschen. In de receptiekamer des konings vindt men eenige gekleurde tafereelen, naar schetsen van S. gevolgd, en aan de treurspelen van Sophocles ontleend. In de schrijfkamer des konings mede eene reeks van in fresco of encaustisch geschilderde voorstellingen, aan de treurspelen van Aeschylus ontleend, en naar de schetsen van S. gevolgd. Voor de kleedkamer des konings componeerde S. 27 tafereelen uit de blijspelen van Aristophanes, waar hij een meesterlijk gebruik maakte van den luim en den moedwil der geschrevene voorstellingen. Op de tweede verdieping van het paleis treft men een aantal reliefs van S. aan, in gips uitgevoerd, en tot de meesterstukken des kunstenaars te rekenen. Het fries is grootendeels aan de mythe van Aphrodite ontleend. Voorts ontwierp S. de teekeningen voor de tafereelen uit de Odyssea, welke de zes feestzalen in den noordelijken vleugel van het paleis versieren, en die door den schilder Hiltensperger, grootendeels onder de leiding van S. selven, werden geschilderd. De Homerische geest is hierin voortreffelijk bewaard. In dezelfde zalen treft men een fries aan van 266 voet lengte en 4½ breedte, waarop in gipsen basreliefs, door zijne beste leerlingen, onder zijne leiding, de geschiedenis van keizer Frederik Barbarossa is voorgesteld. Het geheel is een van S.'s meesterstukken.

Tot hier toe somden wij bijna uitsluitend teekeningen en ontwerpen van S. op. Wij moeten thans van zijne plastische werken spreken, die hem eene eerste plaats in de rij der groote kunstenaars van deze eeuw hebben doen aanwijzen. Onder zijne monumentale werken in marmer of metaal noemen wij het eerst de beide groepen in de gevels van het Walhalla bij Regensburg. De gedachte der versiering van den zuidelijken gevel is regtstreeks afkomstig van koning Lodewijk, die hier in 15 allegorische figuren den vrede van 1816 wilde zien voorgesteld. Al deze beelden zijn door S. zeer schoon en uitvoerig in marmer gebeeldhouwd. Van 1835 tot 1842 was S. bezig met de vijftien groote

beelden en groepen, die den noordelijken gevel opluisteren. Het zijn mythische of historische feiten, uit de geschiedenis der Germanen, waarvan Arminius het middelpunt uitmaakt. Een diep nationaal gevoel ademt uit deze grootsche compositiën. Vervolgens moeten hier vermeld worden de kleine modellen van S., waarnaar door onderscheidene beeldhouwers beelden en groepen binnen het Walhalla werden vervaardigd.

Nog eene andere gevelversiering met colossale beelden van S. vindt men aan het nieuwe tentoonstellingsgebouw te Munchen. Het onderwerp is eene allegorische voorstelling van den herleeuwden bloei der kunsten in Beijeren. De geheele groep is in marmer uitgevoerd, en stelt Bavaria voor, kransen uitreikende aan de vertegenwoordigers der verschillende kunsten.

Enkele beelden in den frontispies der Glyptotheek en twee colossale caryatiden van gips in het koninklijke paleis behooren tot de vroegere werken des kunstenaars.

Het grootste monumentale, in metaal gegoten werk in geheel Europa is de Bavaria, door S. voor de Beijersche *Ruhmeshalle* bij Munchen vervaardigd. Het is het beeld eener Germaansche jonkvrouw, met eenen leeuw nevens haar. De hoogte van het geheele kunststuk van den grond, met het voetstuk en tot boven aan den omhoog geheven arm, is 127 voet. Binnen het colossale beeld is een trap aangebragt, waarmede men tot in het hoofd opklimt. S. wijdde zeven jaren werkens aan deze grootsche schepping. Door jonge beeldhouwers werden naar S.'s modellen voor de *Ruhmeshalle* onderscheidene basreliefs bewerkt, toespelingen voorstellende op de verdiensten der mannen, wier busten in de *Halle* plaats verkregen.

Tot deze reeks van werken behooren voorts een aantal standbeelden, door S. ontworpen en gedeeltelijk door hem zelven bewerkt, zoo als het marmeren standbeeld van keizer Rudolf v. Habsburg (sedert 1843 in den dom te Spiers); het gedenkteeken voor den zanger Frauenlob, in marmer, voltooid in 1842 en in den dom van Ments te vinden; de 12 bronzen standbeelden der voorouders van het huis Wittelsbach, echt ridderlijke, grootsche gestalten, die zich in de troonzaal van het koninklijke paleis bevinden; het monument voor Mozart, in 1842 te Salzburg geplaatst; het bronzen gedenkteeken voor den groothertog Karl Friedrich von Baden te Carlsruhe; het bronzen standbeeld van den groothertog Ludwig von Hessen, in 1843 op eene 105 voet hooge zuil te Darmstadt geplaatst; het bronzen standbeeld van Göthe, in 1843 op den geboortedag des dichters te Frankfort onthuld, en waarvan het voetstuk is versierd met bas-reliefs, aan de werken van Göthe ontleend; het standbeeld, door koning Lodewijk voor Jean Paul te Bayreuth opgerigt en in November 1841 onthuld; drie bronzen standbeelden te Munchen, van de generaals Tilly en Wrede en den baron v. Kreitmayer, den vervaardiger van de Beijersche wetboeken; het bronzen standbeeld van koning Karel Jan den XIV^den (Bernadotte) te Norköping in Zweden; de bronzen fontein, met de vier allegorische beelden van Donau, Weichsel, Elbe en Po en daarboven dat van Austria met lans en schild, sedert 1846 een sieraad van Weenen; het door eenige jonge beeldhouwers naar S.'s modellen in steen uitgevoerde gedenkteeken der graving van het Donau-Mein-kanaal. De genoemde bronzen beelden en gedenkteekenen werden schier allen in de koninklijke metaalgieterij te Munchen onder de leiding van Stiglmayer en Miller gegoten.

Tot de kleinere, dusgenaamde kabinet- of galerijwerken van S., waarin meer nog dan in de grootsche monumentale gewrochten, die van zijn' genialen geest getuigen, zijne kunstvaardige hand uitblinkt, behooren, behalve de reeds genoemde bas-reliefs in de troonzaal van het paleis, vier reliefs met half levensgroote figuren, christelijk-legendarische onderwerpen voorstellende en voor den bekenden kunstminnaar Boisserée vervaardigd; een Philoctetes, toebehoorende aan prins Karel van Beijeren; Ceres en Proserpina, toebehoorende aan graaf v. Redern te Berlijn; de levensgroote beelden van Venus, Diana, Vesta, Ceres, Apollo, Amor, Bacchus en Pan, allen in zandsteen vervaardigd voor het hertogelijke kasteel te Wiesbaden, en in 1840 voltooid; twee allegorische beelden, ter gedachtenis van de beide hertogen von Leuchtenberg, in de kapel van het paleis van dit geslacht te Munchen; eenige beelden van nymphen en andere mythologische personen, in particuliere verzamelingen; het schild van Hercules, volgens de verzen van Hesiodus in 140 figuren de hoofdmomenten der Grieksche mythologie voorstellende, het is in brons gegoten; de busten van koning Lodewijk en koningin Carolina, van Mozart en Walther v. Plettenberg; een haut-relief, den beroemden minister Stein voorstellende; de busten des dichters E. v. Schenk, des schilders v. Kaulbach, der gebroeders Boisserée, enz.

Zeer talrijk zijn bovendien de schetsen en teekeningen des kunstenaars, waarnaar door anderen gearbeid is. Wij maakten reeds gewag van de versiering der Glyptotheek, van het koninklijke paleis; wij moeten nog spreken van de beelden van Christus en de Apostelen, door S. voor verschillende kerken ontworpen en door anderen uitgevoerd; van de meeste beelden van beroemde schilders uit vroeger eeuwen, in het Walhalla, naar kleine modellen van S. in kalksteen uitgevoerd; van de vier colossale beelden, die den buitentrap van de koninklijke bibliotheek te Munchen versieren, mede naar kleine modellen van S. in 't groot door anderen bewerkt.

Die ongemeene rijkdom van werken is alleen verklaarbaar door de onafgebrokene werkzaamheid en het afgezonderde leven des kunstenaars gedurende meer dan 20 jaren. S. was begaafd met eene buitengewone gemakkelijkheid van vinding en compositie, zoodat zijne ontwerpen als van zelf op het papier schenen te komen of door hem in klei geboetseerd werden. Door dien rijkdom van phantasie kon hij een aantal talentvolle helpers op den duur bezig houden, waaronder Brugger, Widmann, Kaiser, Riedmuller, Muller en vooral zijnen neef Frans Xaverius S.

S. was professor aan de Academie van schoone Kunsten te Munchen, lid van een aantal andere academiën en kunstgenootschappen in Europa, doctor in de wijsbegeerte, ridder en commandeur van een aantal orden, eereburger van Frankfort en Salzberg, enz. Hij overleed met roem en eer overladen en te midden van zijne belangrijke werkzaamheid, den 15^den November 1848. Zijn portret is geteekend door Kaulbach en Asher, en onderscheidene keeren gegraveerd. Ook naar een aantal van zijne werken zijn goede gravuren gemaakt. Eene gezamenlijke uitgave daarvan verscheen in afl. bij J. Buddeus te Dusseldorp in 1839 en volgende jaren. Ook in de *Illustrirte Zeitung* zijn verscheidene van zijne beeldhouwwerken in houtsnede teruggegeven.

SCHWARZ (BERTHOLD) was eigenlijk naar veler gevoelen Konstantin Anklitzen geheeten, en werd omstreeks het midden der XIV^de eeuw te Freiburg in Breisgau geboren. Hij behoorde tot de orde der Benedictijnen of Franciscaners, hield zich veel met scheikunde bezig, en moet, volgens de overlevering, het buskruid uitgevonden hebben. Hieromtrent valt echter niets met zekerheid te beslissen. Er bestaan daaromtrent zoo vele tegenstrijdige berigten, dat men daaruit de waarheid niet kan opmaken. Intusschen bestaat er geen twijfel, dat het mengsel, buskruid genoemd, reeds vóór zijnen tijd bekend was; welligt gelukte het hem dit mengsel in eene gedaante, voor oorlogs- of jagtgebruik geschikt, te bereiden (zie *Buskruid*). Er bestaat een groot getal geschriften over dit onderwerp, waaronder wij vermelden S. H. Jalotzky, *Disputatio de inventore pulveris pyrii et bombardae* (Jena, 1702). In 1853 werd te Freiburg een gedenkteeken voor S. opgerigt. L.

SCHWARZ (FRIEDRICH HEINRICH CHRISTIAN). Deze kundige godgeleerde en ervaren opvoedkundige werd den 30sten Mei 1766 te Giessen geboren. Hij bekleedde het predikambt eerst te Doxbach, daarna te Münster, beide dorpen bij Giessen, waar hij een opvoedingsinstituut oprigtte en bestuurde. Toen in het jaar 1804 de hoogeschool te Heidelberg hersteld werd, zag hij er zich tot hoogleeraar der godgeleerdheid, en alzoo tot ambtgenoot van zijnen zwager, den vermaarden Jung Stilling, benoemd. Ook stond hij er aan het hoofd van het paedagogische seminarium. Hij overleed te Heidelberg den 3^den April 1837. Zijne voornaamste en beste schriften betreffen opvoeding en onderwijs, met name: *Die Erziehungslehre* (Leipzig 1804—1813, 4 dln. herdr. ald. 1829—1830, 3 dln.); *Grundriss einer Theorie der Mädchenerziehung* (Jena 1792, herdr. ald. 1836); *Lehrbuch der Pädagogik und Didaktik* (Heidelberg 1805, door Curtmann op nieuw bearbeid, ald. 1846); *Die Schulen* (Leipzig 1832); *Darstellungen aus dem Gebiete der Pädagogik* (Leipzig 1833, 1834, 2 dln.); *Das Leben in seiner Blüte* (Leipzig 1837). Van zijn geschrift over Pestalozzi en zijne leerwijze is eene Ned. vertaling uitgegeven (Amsterdam 1803); doch van de overzetting zijner

Geschiedenis der Opvoeding zag alleen het 1ste deel het licht (Utrecht 1826).

SCHWARZBURG is een oud vorstengeslacht in Duitschland, welks naam reeds in de XIIde eeuw voorkomt, en naar hetwelk 2 vorstendommen in het tegenwoordige Duitschland genoemd werden. In 1349 werd aan Gunther, een' der leden van het huis S. de Roomsch-koninklijke waardigheid opgedragen, hetgeen hem echter weinig baatte, daar hij kort daarna, toen hij gereed stond zich met geweld tegenover Karel van Boheme te handhaven, overleed, niet onwaarschijnlijk aan de gevolgen van vergift. Een andere graaf Gunther, die in 1552 overleed, was de gemeenschappelijke stamvader der beide liniën van het geslacht S., welke thans in de daarnaar genoemde vorstendommen regeren. Deze bestaan uit twee hoofddeelen, van welke het eene grootendeels door Pruissen, het andere door de Saksische hertogdommen ingesloten is.

SCHWARZBURG-RUDOLSTADT, het eene der gemelde vorstendommen, heeft eene oppervlakte van nagenoeg 17½ □ mijl, waarvan de heerlijkheid Rudolstadt, die in het door Pruissen ingeslotene gedeelte ligt, 13¼ □ mijl beslaat, en de heerlijkheid Frankenhausen, die in het andere gedeelte gelegen is, slechts 4 □ mijlen. In het laatst van 1861 bedroeg het aantal bewoners 71,913, met uitzondering van 3 Hervormden, 73 R. Catholieken en 169 Joden, tot de Luthersche kerk behoorende. Rudolstadt is de hoofdstad. De vorst brengt met dien van S.-Sondershausen, den groothertog van Oldenburg en de hertogen van Anhalt in de bondsvergadering de vijftiende stem uit, en bezit een stem in het plenum. Zijn contingent bedraagt, met in begrip der reserve en der plaatsvervangers, 899 man. Het huis S.-R. stamt af van Albert, een' der zonen van den reeds genoemden graaf Gunther. Albert overleed in 1605; zijne nakomelingen verwierven in de XVIIIde eeuw den rijksvorstelijken titel. De vorst van S.-R. behoorde in 1807 tot het Rijnverbond, en schonk, na de instelling van den Duitschen bond, zijnen onderdanen eene constitutie, volgens welke eene vergadering uit leden van den adel, den burger- en den boerenstand bestaande, invloed op den gang van zaken zou krijgen. Zij werd echter eerst in 1821 bijeengeroepen. In 1848 braken ook hier hevige onlusten uit, die, toen de bevolking door datgene, wat de vorst aanvankelijk toestond, zich niet liet tevreden stellen, de bezetting des lands door bondstroeten gevolge hadden. De nieuwe constitutie dagteekent van 1854. Volgens haar deelt de vorst de wetgevende magt met den landdag, die 16 leden telt, de belastingen en de uitgaven moet goedkeuren, en het regt van petitionneren bezit. Van de leden worden 3 door de groote landeigenaars, 5 door de grootere steden, 8 door de kleinere steden en het platteland voor 6 jaren gekozen. De ministers zijn verantwoordelijk. De tegenwoordige vorst Friedrich Gunther is in 1793 geboren, volgde in 1807 zijn' vader op, onder voogdijschap zijner moeder, en heeft, na tweemaal gehuwd geweest te zijn, in 1861 nog een morganatisch huwelijk aangegaan.

SCHWARZBURG-SONDERSHAUSEN, het andere vorstendom, bestaat ook uit gedeelten van de bezittingen der familie, welke geen aaneengesloten geheel uitmaken. De heerlijkheid Sondershausen, die in het eene hoofddeel ligt, beslaat eene oppervlakte van nagenoeg 9 □ mijlen, de heerlijkheid Arnstadt, in het andere, 6½ □ mijlen, zoodat de beide deelen een gebied van omstreeks 15¼ □ mijlen vormen, met eene bevolking, welke in 1861 tot 64,895 zielen gestegen was. De vorst brengt, met de in het vorige artikel genoemde andere vorsten, een stem in de bondsvergadering uit, en in het plenum eene afzonderlijke. Het contingent is 751 man. Het regerende stamhuis stamt af van Johann Gunther, een' anderen zoon van graaf Gunther. Hij overleed in 1586; zijne nakomelingen kregen insgelijks in den loop der XVIIIde eeuw de rijksvorstelijke waardigheid. Ook S.-S. trad in 1807 in het Rijnverbond en werd, na den val van Napoleon, onder de staten van den Duitschen bond opgenomen. In 1831 werd er eene constitutie uitgevaardigd, die echter niet in werking kwam. Ofschoon vorst Gunther Friedrich Karl, die in 1835 de regering aanvaardde, vele verbeteringen aanbragt, in 1841 zelfs eene nieuwe constitutie verleende, ten gevolge waarvan in 1843 de eerste landdag geopend werd, met welks medewerking veel goeds tot stand kwam, hadden in 1848 ook hier volksbewegingen plaats, die eene militaire bezetting na zich sleepten. Eene constitutie, die in 1849 entworpen en in 1850 ingevoerd werd, heeft in 1852 en 1854 weder verschillende wijzigingen ondergaan. De landdag bestaat uit 19 leden, van welke 5 door de hoogst aangeslagenen en 10 door het volk gekozen worden, terwijl de 4 overigen door den landdag worden benoemd uit een twaalftal, hetwelk door den vorst wordt aangeboden.

SCHWARZENBERG (KARL PHILIPP vorst VON), hertog van Kruman, Oostenrijksch veldmaarschalk, werd den 15den April 1771 te Weenen geboren, en trad reeds in 1788 als luitenant bij het infanterie-regiment Wolfenbuttel in dienst. Hij streed onder Lacy tegen de Turken en onderscheidde zich door zijne dapperheid, die hem den rang van kapitein deed verwerven. In het volgende jaar woonde hij de belegeringen van Berbir en Belgrado bij, doch moest wegens ziekte het leger verlaten. Spoedig daarop trad hij als ridmeester bij een regiment chevaux-légers in dienst, en werd nog in 1790 tot majoor bevorderd. Toen in 1792 de oorlog tegen Frankrijk uitbrak, verzocht S. zijne overplaatsing bij het regiment Latour, dat in de Nederlanden was. Hij nam deel aan den slag van Gemappes, en bevond zich bij den terugtogt langs den Rijn meestal bij de achterhoede. Den 13den Februarij 1793 was hij luitenant-colonel en kreeg het bevel over een vrijcorps van 6 eskadrons uhlanen, waarmede hij meestal de voorpostendienst verrigtte en zich weder herhaaldelijk onderscheidde. Tot colonel van een regiment kurassiers benoemd (Februarij 1794), kwam hij onder de bevelen van den hertog van York, en in den slag bij Chateau-Cambresis wierp hij, aan het hoofd van zijn regiment en van 12 Engelsche eskadrons, 27,000 Franschen overhoop. De keizer beloonde hem hiervoor eigenhandig met het kruis der Maria-Theresia-orde. Ook op verschillende andere slagvelden, zoo als bij Tourcoing, Doornik en Fleurus, toonde hij even veel beleid als dapperheid. In het volgende jaar was S. bij het leger van Wurmser aan den Middel-Rijn en nam deel aan de daar geleverde gevechten. Na den slag bij Würzburg werd hij generaal-majoor, ging voor korten tijd naar Italië, en voerde daarop tot Nov. 1797 het bevel over de voorposten bij Manheim. In Januarij 1799 trad S. met de vorstin Esterhazy in den echt, moest echter spoedig naar het leger van den aartshertog Karel, waar hij het bevel over eene divisie kreeg, die gewoonlijk bij de voorhoede gebruikt werd. Hij droeg veel bij tot de verovering van Ostrach, streed heldhaftig bij Stockach, en dreef de Franschen tot in de passen van het Schwarzwald terug. Bij het einde van den veldtogt werd hij zoo ziek, dat hij het leger moest verlaten en eerst in Julij 1800 zijne dienst kon hervatten. Intusschen was hij tot luitenant-veldmaarschalk bevorderd, en wist in den slag bij Hohenlinden door zijne geestkracht zijn corps voor gevangenschap te bewaren. Ter belooning schonk de keizer hem het regiment uhlanen, dat hij in 1793 had aangevoerd, en dat nog tegenwoordig zijnen naam draagt. Gedurende den vrede ging S. in diplomatieke zending naar Petersburg, en werd in Maart 1805 vice-president van den hofkrijgsraad. In den noodlottigen veldtogt van 1805 had hij eene divisie onder zijne bevelen, en voerde bij Ulm den regtervleugel van het Oostenrijksche leger aan. Toen alles verloren was, sloeg hij zich met het grootste gedeelte der cavallerie naar Eger door. De aartshertog Ferdinand begeleidde hem op dezen marsch, waarin hij in acht dagen 50 dagen aflegde, rusteloos en onder gestadige gevechten door Murat vervolgd. Hij was bepaald tegen het leveren van den slag bij Austerlitz, en moet den ongelukkigen uitslag daarvan voorspeld hebben. Later woonde hij de zamenkomst van zijnen keizer met Napoleon bij, en leefde toen tot in 1808 zonder betrekking, toen hij eene staatkundige zending in Rusland kreeg. Bij het uitbreken van den oorlog in 1809 ijlde hij naar zijn land terug, nam nog deel aan den slag bij Wagram, en commandeerde de achterhoede tot Znaim. Hiervoor werd hij beloond met den rang van generaal der cavallerie, terwijl hij reeds na den togt uit Ulm met het commandeurskruis der Maria-Theresia-orde en met het Gulden Vlies versierd was. Na den vrede van Weenen werd hij met de onderhandelingen belast, die het huwelijk van Napoleon met de aartshertogin Maria Louisa vooraf gingen. Hier wist hij, vooral door zijn gedrag bij den brand van zijn hotel te Parijs het vertrouwen van den Franschen keizer zoo zeer te verwerven, dat hij op diens verlangen in den Russischen veldtogt het bevel over het Oos-

tenrijksche hulpcorps kreeg. Dit corps werd in Gallicië vereenigd, trok in de eerste dagen van Julij over den Bug en maakte zich meester van de geduchte stelling bij Pinsk. In de maand Augustus kreeg hij van Napoleon het bevel ook over het Saksische leger, behaalde eenige voordeelen op Tormassow, doch zag zich in October, na diens vereeniging met Tschitschakow genoodzaakt, naar het groothertogdom Warschau terug te trekken. Van dit oogenblik af schijnen geheime instructien zijne werkzaamheid belemmerd te hebben. Zijn legercorps bleef tot in Februarij 1813 bij Pultusk, en de wapenstilstand, door hem gesloten, verzekerde den terugtogt der Franschen. S. had in dezen veldtogt ten gevolge der bemoeijingen van Napoleon den maarschalksstaf ontvangen. De Fransche keizer ontving hem dan ook met onderscheiding te Parijs, waar hij te vergeefs den vrede tusschen Frankrijk en Rusland tot stand trachtte te brengen, en had voorzeker geene gedachte, dat hij hem spoedig vijandig tegenover zich zoude zien. In April kwam S. te Weenen terug en werd hem het bevel gegeven over het observatieleger, dat in Boheme bijeengetrokken werd, en dat zich na Oostenrijk's oorlogsverklaring bij de krijgsmagt van Pruissen en Rusland voegde. S. werd tot generalissimus over de verbondene legers benoemd. Zijne eerste onderneming tegen Dresden was verre van gelukkig; maar de nederlaag van Vandamme bij Kulm herstelde het vertrouwen in zijne operatiën. Hoewel de keuze der stelling bij Leipzig niet gelukkig te noemen was, werden de Franschen aldaar geslagen, en had S. een groot aandeel aan de overwinning. Hij vervolgde het Fransche leger en trok door Zwitserland Frankrijk binnen, waar hij evenwel weinig veldheerstalenten ontwikkelde, en zijne handelingen gebrek aan geestkracht en voortvarendheid toonden. Na den terugkeer van Napoleon uit Elba, werd S. opperbevelhebber over het verbondene leger aan den Boven-Rijn. Hij ontwierp met Blucher en Wellington het nieuwe operatie-plan, doch had geen deel aan de uitvoering daarvan, dewijl de strijd te Waterloo Napoleon's nederlaag reeds besliste. Van toen af leefde hij rustig op zijne goederen in Boheme, die hij slechts dan verliet, wanneer zijne bezigheden als president van den hofkrijgsraad hem naar Weenen riepen. Den 13den Januarij 1817 werd zijne regterzijde ten gevolge eener beroerte verlamd, en den 15den October 1820 overleed hij op reis te Leipzig. De veldheerstalenten van S. worden zeer verschillend beoordeeld; men mag echter niet uit het oog verliezen, dat hij aan een tal van staatkundige redenen moest gehoorzamen. Zooveel is zeker, dat zijne wijze van oorlogvoeren een zeker methodismus vertoont, doch meer in de zaak dan in den vorm. Den 18den October 1838 werd op het slagveld van Leipzig een gedenkteeken voor hem opgerigt. Men zie over S. Prokesch-Osten, *Denkwürdigkeiten aus dem Leben des Feldmarschalls Fürsten S.* (Weenen 1823). L.

SCHWARZWALD (Het). Eene der hoogste berggroepen van Duitschland, tusschen 47° 30′ en 49° 12′ N. Br. en tusschen 7° 16′ en 8° 16′ O. L. van Greenwich. Twee derde gedeelten daarvan behooren tot het groothertogdom Baden, en een derde tot het koningrijk Wurtemberg. Ten zuiden wordt het begrensd door den Rijn, ten westen door het groote Rijndal, ten oosten door den Neckar en de Nagold en ten noorden door het Odenwald. Het neemt zijn begin bij Pforzheim aan de Ens en strekt zich tot Säckingen, waar de Rijn bij Bazel zijne grootste buiging maakt, ter lengte van 21 geogr. mijlen uit, en wanneer men het heuvelachtige land, dat zich beneden Bruchsahl uitstrekt, mede in rekening brengt, heeft het eene lengte van minstens 24 geogr. mijlen. Het zuidelijke gedeelte heeft van het oosten naar het westen (van Müllheim tot Blomberg) eene breedte van 10 geogr. mijlen. Naar het noorden wordt het gebergte smaller, zoodat het tusschen Freiburg en Donaueschingen de breedte heeft van 6½, en tusschen Baden en Weil van 6 geogr. mijlen. Het heeft dezelfde rigting als de Vogesen, namelijk van het noord-noordoosten naar het zuid-zuidwesten, alzoo nagenoeg evenwijdig aan den Rijn. Oostwaarts daalt het S. allengskens tot hoogvlakten af; doch westwaarts, naar de vlakte van den Rijn, valt het vrij steil benedenwaarts, vooral in de omstreken van Badenweiler, Staufen, Freiburg, Waldkirch en ten noorden van Kinzig, in de omstreken van Achern. Zijne grondvlakte of voet ligt bij Carlsruhe ongeveer 520, bij Bazel 800 en bij Thiengen 1100 Rijnl. voet boven de oppervlakte der zee. Terwijl zijn kam of rug van den Rijn af, als een donkere, met bosch begroeide bergwand (van daar welligt de benaming *Schwarzwald* of *Zwartwoud*) van ongeveer 2070 Rijnl. voet boven de oppervlakte van den Rijn verschijnt, heeft het in de Zwabische vlakte op sommige plaatsen niet meer dan 100 Rijnl. voet hoogte. De grootste hoogte bereikt het S. ten oosten van Freiburg, omstreeks dáár, waar zich de oorsprong bevindt van den Wiesen en de bergpas, bekend onder den naam van Hölle, zijnde een naauw, door hooge gebergten ingesloten dal, niet ver van Neustadt, aan den weg van Freiburg naar Donaueschingen. Het gebergte bestaat meer uit hooge vlakten (*plateaux*), waarop, ter hoogte van 2200 tot 3700 en meer voet, gehuchten en boeren-hofsteden liggen, dan wel uit afgezonderd staande bergspitsen. De hoogste koepelvormige toppen liggen in het zuidelijke gedeelte en zijn: de kale, met schrale weiden bedekte Feldberg, ter hoogte van 4757 Rijnl. voet boven den waterspiegel der zee, aan de Dreisam- en Wutach-bron; ten zuiden daarvan de Herzogenhorn, 4450 Rijnl. voet; nog zuidelijker de Blöszling, 4158 Rijnl. voet; ten westen de Belchen, 4463 Rijnl. voet (aan welks voet Staufen ligt, ter hoogte van 920 Rijnl. voet); de Bärenhalde, 4225 R. voet; de Hochrütti, 4080 Rijnl. voet; de Hochkopf tusschen Todmoos en Präg, 4086 Rijnl. voet; de Erzkasten, 4120 Rijnl. voet (aan welke voet Freiburg ligt, ter hoogte van 892 Rijnl. voet); de Blauen, 3710 Rijnl. voet (aan welks voet Badenweiler ligt, ter hoogte van 1326 Rijnl. voet); ten noorden van den Feldberg, de Kandel, 3960 Rijnl. voet (aan den voet Waldkirch, 931 Rijnl. voet) en de Rosseck, 3672 Rijnl. voet; ten noorden bij de Schuttersquelle, de Hünerseddel, 2382 Rijnl. voet en ten oosten van Straatsburg de Katzenkopf, 3766 Rijnl. voet; ten zuidoosten daarvan de Roszbühl (de top van den Kniebis), 3063 Rijnl. voet; ten noordoosten van den Katzenkopf, de Hörnisgründe, 3728 Rijnl. voet. In het zuidelijkste gedeelte tot aan den Dreisam bedraagt de gemiddelde hoogte 4035 Rijnl. voet, die van de hoogste kruinen van 4140 tot 4780 Rijnl. voet; tusschen den Dreisam en de Kinzig is de gemiddelde hoogte 3415 Rijnl. voet, die van de kruinen van 3100 tot 4035 Rijnl. voet; tusschen de Kinzig en den Murg is de gemiddelde hoogte 3100 Rijnl. voet, die van de kruinen 3310 tot 3725 Rijnl. voet; tusschen den Murg en de Enz is de gemiddelde hoogte 2690 Rijnl. voet, die van de kruinen 2480 tot 2900 Rijnl. voet. — De 3518 Rijnl. voet hooge Belchenpas loopt over de Grinne van Münsterthal in het Wiesenthal; de pas door het Höllenthal heeft eene hoogte van 2897 Rijnl. voet; die over den Kilben 3412 Rijnl. voet; die over den Kniebis 3100 Rijnl. voet; die door het Kinzigthal 2793 Rijnl. voet hoogte. Ook eenige van de zijpassen, welke van het eene dwarsdal in het andere loopen, hebben meer dan 3100 Rijnl. voet hoogte. Zulke dwarsdalen treft men vele en groote, meest op de westzijde aan, zoodat zij zich naar het noordwesten openen; zij zijn allen diep ingesneden en dalen steil naar beneden; velen daarvan zijn naauw, rijk aan wild romantische partijen, en worden door steile wanden ingesloten, zoo als het Wiesen-, Münster-, Höllen-, Elz-, Schutter-, Kinzig-, Rench-, Acher-, Murg- en Alb-thal; waarvan het Murgthal wegens zijne schoone natuur-tafereelen beroemd is en veel bezocht wordt. Het begint bij het Wurtembergsche dorp Baiersbrunn, waar de Weissmurg en Rothmurg met den Vorbache, die van den Kniebis komt, zich vereenigen, en loopt bij het Badensche stadje Kuppenheim, 1 uur van Rastadt, in het Rijndal. Dit dal, hetwelk eene lengte heeft van ongeveer 6 geogr. mijlen, levert eenen zoodanigen overvloed van de menigvuldigste bekoorlijkheden op en verrast den reiziger zoozeer door de snelste overgangen van de wildste boschpartijen tot het zachtste klimaat, hetwelk door zijne wijngaarden en zijne zuidelijke vruchtboomen den Italiaanschen hemel herinnert, dat het ontegenzeggelijk onder de vele belangrijke S.-partijen den eersten rang bekleedt. Het grootste en schoonste gedeelte daarvan bezit Baden, en het kleinste, hoogere gedeelte, hetwelk raauw is, behoort tot Wurtemberg. Deze kleine oppervlakte voedt bij de 24000 menschen, deels door den opbrengst van den grond, deels door verschillende takken van nijverheid. Aan de oostzijde zijn slechts weinige dalen, waarvan het wilde Wutachthal het aanzienlijkste is; ook zijn het Brigach- en Brege-thal vrij groot, welke zich bij Donaueschingen vereenigen en het dal van den Donau vormen. Diep ingesneden lengte-dalen liggen aan het zuid- en noordeinde

van het gebergte. Aan het zuideinde liggen het Steiner-, Schlucht-, Alb- en Wehra-thal; aan het noordeinde het Enz-, Nagold- en Würm-thal. Midden in het hooge gebergte, van het zuiden naar het noorden loopende, ligt het romantische Gutachthal, hetwelk bij Hornberg met het Reichenbacherthal zamenloopt, en zich hiermede vereenigende, bij Hausach in het Kinzigthal overgaat. Het is een der hoogste dalen van het gebergte en ligt iets boven den waterval van Triberg, op eene hoogte van 2876 Rijnl. voet. Het Neckarthal maakt over eene groote uitgestrektheid de grens uit tusschen het S. en den Alp, namelijk, van Schwenningen tot Horb. — In de westelijke dalen treft men vruchtbare ooft-, noten-, en kastanjeboomen aan, terwijl de uitgangen met wijngaarden bezet zijn. De hellingen zijn, van 1550 tot 2600 Rijnl. voet hoogte, met krachtige eikenbosschen bedekt; hooger opwaarts volgen bosschen van slanke pijn- en denneboomen, en op de met veengrond bedekte bergvlakten van het oostelijke gedeelte groeit nog kreupelhout.

In het S. ontspringt slechts eene groote rivier, die zich zelfstandig in de zee uitstort, namelijk de Donau, die zijnen oorsprong in de oostzijde van het gebergte heeft. Hierop volgt in grootte de Neckar. Op de zuid- en westzijde vloeijen een groot aantal van kleine rivieren en bergwateren, woudbeken, naar den Rijn toe; de voornaamsten zijn: de Wutach, de Alb, de Wehra, de Wiesen, de Dreisam, de Elz, de Kinzig en de Murg. Op de noordzijde ontvloeijen aan het gebergte: de Enz, de Nagold en de Würm, welke zich met den Neckar vereenigen en gezamenlijk in den Rijn vallen, zoodat de door het S. stroomende wateren òf naar het gebied van den Rijn, òf naar dat van den Donau loopen; zij hebben bijna overal een groot verval, hetwelk dikwerf tot 300 en meer voet op een uur gaans bedraagt. — Ook onderscheidene kleine meren komen in dit gebergte voor, het zijn ware bergmeren, waarvan sommigen door steile, bijna loodregte rotswanden zijn omgeven, eene aanmerkelijke diepte hebben en op eene aanzienlijke hoogte liggen. In het zuidelijke gedeelte van het gebergte ligt de Feldsee, ter hoogte van 3520 Rijnl. voet, op den Feldberg, 5 Ned. bunders groot, er worden zalm-forellen in gevangen; de Titisee, 2688 Rijnl. voet boven de zee, ongeveer ½ uur gaans lang en 500 schreden breed, is met de Feldsee door den Gutach verbonden; de wild bruisende Wutach ontvangt daaruit zijn water; dit meer heeft voortreffelijke snoeken, karpers en forellen. Voorts de Schluchsee, 2905 Rijnl. voet boven de zee, ½ uur gaans lang en ¼ uur breed; zij is zeer vischrijk, men vangt er dikwerf snoeken in van 30 tot 40 pond gewigt; en de Nonnenmattweier, op eene hoogte, volgens Wild van 2944, en volgens Michaelis van 2863 Rijnl. voet boven de zee, in eene kratervormige diepte aan den Kohlgarten; dit meer heeft eenen omtrek van 2856 Rijnl. voet, is 1092 Rijnl. voet lang en 696 Rijnl. voet breed; er ligt een drijvend eiland in, het *groene Eiland* genoemd, hetwelk bestaat uit een mengsel van aarde, mos, loof, gras, wortels en dennen-naalden, alsoo eene soort van veengrond; men zegt, dat het eene dikte van 30 voeten heeft; het meer is zeer vischrijk en bevat forellen, karpers en zalm-forellen, het water vloeit in den Wiesen af. Ook in het noordelijke gedeelte van het S. liggen onderscheidene bergmeren, waarvan de voornaamsten zijn: de Mummelsee, op eene hoogte van 3240 Rijnl. voet, in de nabijheid van den zoogenaamden Seekopf gelegen; terwijl op den Seekopf zelven, ter hoogte van 3210 Rijnl. voet, de kleine Mummelsee ligt; uit het eerstgenoemde ontspringt de wild bruisende Acher; het meer is ongeveer een half uur gaans in omtrek, zeer diep en, wegens het rottende hout van denneboomen, heeft het water eene zwarte kleur; het gevolg daarvan is, dat er niet alleen geene visschen in voorkomen, maar er bij zijne uitvloeijing tot op den afstand van een kwartieruur gaans zich geene ophouden. De Wildsee op de zuidzijde van den Kniebis, 2942 Rijnl. voet hoog, vloeit door den Schönmunzbach in den Murg, en heeft ½ uur gaans in omtrek; in de XVII^de^ eeuw had door dit meer eene overstrooming plaats, waarbij meer dan 400 woningen en hofsteden verwoest werden. — Van de in het S. voorkomende watervallen, vermelden wij alleen de buitengemeen schoone van Triberg. Drie bergstroomen, van drie verschillende zijden derwaarts komende, gieten zich uit in de ketelvormige diepte van eene naauwe bergkloof. Een van deze beken, de Fallbach, stort van eene hoogte van 560 Rijnl. voet, over opeengestapelde en wild door elkander liggende steenmassa's, van rots tot rots, in zeven afzonderlijke vallen met een sterk gedruisch naar beneden, en verspreidt zich met een bruisend schuim in het rond. — Tot de merkwaardige holen of grotten behoort het Erdmännsloch.

Wat de geognostische gesteldheid betreft, het geheele westelijke en noordwestelijke, grootendeels tot Baden behoorende gedeelte, heeft scherp gekenmerkte kruinen, diep ingesnedene dalen en kloven, en steil als klippen overhangende rotswanden van graniet en gneis. In het Kinzig- en Schappach-thal en Reinerzau komt eene jongere soort van graniet voor, hetwelk speksteen en ook erts bevat. In de omgevingen van het Höllen- en Wiesen-thal komt hornblende, syeniet en gabbro voor. Bij Triberg, Furtwangen, Lenzkirch, Rippoldsau, Alpersbach en nog vele andere plaatsen wordt het granietachtige gneis door porphier-conglomeraat bedekt, hetwelk er door heen schijnt gebroken te zijn; bij Buhlbach komt eene 930 voet dikke laag van een digt thongesteente voor, hetwelk op kolenzandsteen ligt. Bij Oberlenzkirch, Salzburg en Badenweiler treft men een grauwacke-achtig brokgesteente aan, hetwelk schieferthon, met afdruksels van planten, bevat. Aan de westelijke helling van het S., bij Ulmweg, Neuweiher, Zurweiher en Wahlsbach, verschijnt van het oude vlotgebergte de steenkolen-formatie, welke aldaar uit kolenzandsteen, schieferthon en steenkolen bestaat, die door ouden rooden zandsteen bedekt worden. Doch de steenkolenlaag is van zoo geringe dikte, dat zij niet met voordeel kan bewerkt worden. Bij Schramberg in het Wurtembergsche gedeelte wordt evenzeer kolenzandsteen en thonschiefer aangetroffen, rustende op een conglomeraat van ouden rooden zandsteen, waarin men evenwel tot dus verre geen steenkolenlagen gevonden heeft. De oude roode zandsteen bedekt op vele plaatsen van het S., zooals bij Gernsbach, Herrenalb, Wildbad, Freudenstadt, Rippoldsau enz. het oorspronkelijke gebergte, en schijnt hier gedeeltelijk de plaats van het overgangsgebergte in te nemen. Aan de Königswart, beneden Freudenstadt, bevat het kopertertsen; in de Berneck bevindt zich vlot-dolomiet, eene aanduiding van zechsteen, waarin jaspisbeddingen voorkomen.

De voornaamste voortbrengselen uit het delfstoffelijke rijk zijn ijzer, koper, kobalt, lood en zilver; voorts minerale wateren, zoo als te Baden, Wildbad, Petersthal, Lendolin enz. — Groot is de rijkdom aan bosschen, inzonderheid aan naaldboomen. Het klimaat van het S. is in de hoogste streken ruw, en een groot gedeelte van het gebergte is onbebouwd; doch de diepe dalen zijn zacht en vruchtbaar. De westelijke berghellingen en de dalen zijn tot aan de vlakte van den Rijn met wijngaarden beplant, en leveren onder andere soorten van wijn, den Markgräfler (in het markgraafschap Baden, ten zuiden van den Breisgau), den Ortenauer, Klingenberger, Assenthaler en Grenzacher. De akkerbouw in het gebergte is schraal en bepaalt zich tot zomerrogge, haver en aardappelen; de veeteelt is winstgevender. De bewoners van het S. zijn over het algemeen groot van gestalte, krachtig gebouwd en zeer werkzaam. Hun aantal wordt op 360,000, door anderen op 443,800 zielen geschat, waarvan een vierde gedeelte tot de stedelijke bevolking behoort; de geheele oppervlakte van het S. zoude 288,000 Ned. bunders bedragen. Op het eigenlijke gebergte vindt men weinige in steden en dorpen bijeenwonende gemeenten; de meesten bestaan uit verspreide hofsteden en huisjes van eene zeer eigenaardige, van den gewonen vorm afwijkende bouwwijze, die veelal van hout en met stroo bedekt zijn. Vele boeren hebben hunne eigene koren- en houtzaag-molens, die door water gedreven worden. De voornaamste takken van nijverheid en bestaan der Schwarzwalders zijn, behalve het vellen en vlotten van boomen, het vervaardigen van snijwerken in hout, het vlechten van strooboeden, de eerst in het begin der XVIII^de^ eeuw ingevoerde vervaardiging van de, bijna in alle landen der aarde, bekende Schwarzwalder uurwerken, met hetgeen daartoe behoort enz. Daarenboven leveren de in den schoot van het gebergte voorkomende metalen eene rijke bron op voor eene levendige mijnbewerking en het smelthutten-bedrijf; ook wordt er glas gefabriceerd. Het vlechten van strooboeden wordt hoofdzakelijk door vrouwen en kinderen verrigt, en de vlijt van de Schwarzwalder vrouwen is in dit opzigt waarlijk bewonderenswaardig. Niet alleen in de huizen vlechten vrouwen en meisjes in ieder vrij

oogenblik, maar dikwerf ziet men zelfs vrouwen, met manden op den rug ter markt gaande, onder weg aan hare strooviechterijen arbeiden. Ook vele herdersknapen houden zich onder het veehoeden met dezen nuttigen arbeid bezig. Jaarlijks worden er meer dan 180,000 stuks uurwerken vervaardigd, waaronder zich vele kunst- en speelwerken bevinden, die naar alle landen van Europa en America verzonden worden; de waarde daarvan bedraagt meer dan een half millioen gulden. De hoofdzetel van dezen uitgebreiden handel is te Neustadt en Furtwangen.

Twee bergpassen van het S. zijn in den Franschen omwentelings-oorlog zeer bekend geworden, namelijk de Kniebis en de Hölle; de eerste, op de grenzen tusschen Baden en Wurtemberg, aan den oorsprong van den Murg, werd in de jaren 1796 en 1797 door de Franschen genomen; de laatste, de Hölle, is bekend door den terugtogt van den generaal Moreau in 1796.

Het gebied van het S. is verdeeld in 17 Oberämter, en heeft tot hoofdstad Reutlingen, met 12,600 inwoners.

SCHWEGMAN (Hendrik), teekenaar en graveur, werd te Haarlem geboren in 1761, en overleed aldaar in 1816. Hij was een leerling van P. van Loo, en graveerde de afbeeldingen van bloemen en planten voor het werk, getiteld *Icones plantarum rariorum* van Voorhelm Schneevoogt. Ook heeft hij eenige goede bloem- en vruchtenstukken geschilderd. Later legde hij zich toe op het graveren in de aquatinta-manier, en eenigen van zijne proeven werden door de Huishoudelijke Maatschappij te Haarlem in 1793, en nog eens in 1805 met eene belooning vereerd. In 1806 gaf hij bij A. Loosjes te Haarlem eene verhandeling in het licht over het graveren in de manier van gewasschen teekeningen of aquatinta.

SCHWEICKART (Heinrich Wilhelm), landschapschilder, werd in 1746 in het Brandenburgsche geboren, en door een' Italiaanschen schilder, Girolamo Lapis, in de kunst onderwezen. Later reisde hij naar Nederland, vestigde zich te 's Gravenhage, en verwierf er zich een' vrij gunstigen naam door het schilderen van landschappen, gestoffeerd met vee en paarden. Ook muntte hij uit in het schilderen van behangsels, en heeft voorts eenige portretten, teekeningen en etsen vervaardigd. In 1786 verhuisde hij met zijn gezin naar Londen, waar hij in 1797 overleed. Zijne dochter Katharina Wilhelmina was gehuwd met den beroemden dichter Bilderdijk (zie *Bilderdijk, Katharina Wilhelmina*).

SCHWEICKART (Johann Adam), teekenaar en graveur, geboren te Neurenberg in 1722, was een leerling van G. M. Preissler; hij begaf zich later naar Florence, waar hij door den baron von Stosch in diens huis werd opgenomen. Hij maakte aldaar afteekeningen van diens verzameling gesneden steenen, en graveerde vervolgens naar die teekeningen, het werk, dat in 1775 te Neurenberg in het licht verscheen, onder den titel van *Description des pierres gravées de feu Baron de Stosch par feu M. Winckelmann* enz. Het schoone werk bleef onvoltooid. In 1760 te Neurenberg teruggekeerd, bleef hij daar tot aan zijn' dood (1787) verdienstelijk werkzaam als graveur. Men houdt hem voor een van de eersten, die teekeningen in zwart en rood krijt door de gravure heeft nagebootst.

SCHWEIDNITZ. Eene stad in Silezië, vroeger de hoofdstad van het vorstendom S., eene zeer belangrijke vesting, wier sterkte door Frederik den Grooten aanzienlijk vermeerderd werd. De stad ligt aan den linkeroever van de Weistritz en aan den voet van het gebergte, op 778 voet boven de oppervlakte der zee. Zij telt ruim 14,000 inwoners en heeft talrijke fabrieken van wol, linnen, leder, stijfsel en tabak en zeer bezochte markten. Er zijn vijf kerken, onderscheidene gestichten van liefdadigheid, een gymnasium, een nonnenklooster met eene meisjesschool, groote kazernen, hospitalen, enz.

S. is in de krijgsgeschiedenis in vele opzigten bekend. Den 10den Junij 1642 werd het na een kort beleg door den Zweedschen generaal Torstenson ingenomen, en ging in 1741 met het overige van Silezië aan Pruissen over. In het midden van October 1757 werd S. door 30,000 Oostenrijkers onder Nadasdy ingesloten, en den 13den November daaraanvolgenden bij verdrag ingenomen, maar kort daarop door de Pruissen na een 16-daagsch beleg stormenderhand heroverd (16 April). In 1761 bezette Frederik de Groote op een mijl ten noorden van S. de beroemde verschanste stelling van Buntzelwitz, aanvankelijk om de vereeniging van het Oostenrijksche leger onder Laudon met het Russische onder Butturlin te verhinderen, en toen deze toch plaats had gehad, om de spoedig volgende scheiding dier beide legers af te wachten. Toen daarop Frederik den rug van Laudon's stelling wilde bedreigen, ten einde hem Silezië te doen ontruimen, maakte deze gebruik van de afwezigheid des konings, om S. te overrompelen, hetgeen den 1sten October volkomen gelukte. Vooral merkwaardig is S. door het nu volgende beleg, dat van den 8sten Augustus tot den 9den October 1762 voor die vesting geslagen werd, en waarbij Frederik de Groote het stelsel der overladen mijnen van Belidor voor het eerst liet toepassen. Des te schandelijker was de overgave van S. in 1807; den 10den Januarij door de Franschen onder Vandamme ingesloten, gaf de vesting zich na een kort en onbeduidend bombardement den 6den Februarij over. De vestingwerken werden alstoen gesloopt, doch in 1813 vlugtig en in 1816 geheel hersteld.

Men zie over S.: Schmidt, *Geschichte der Stadt S.* (Schweidnitz 1846); G. Kuyper, Hz. *De verdediging van S. in 1762* (Breda 1853). L.

SCHWEIGGER (August Friedrich). Deze verdienstelijke natuuronderzoeker, wiens naam mede bekend is geworden door de treurige wijze, waarop hij om het leven kwam, werd den 8sten September 1783 te Erlangen geboren. Eerst legde hij zich toe op letterkundige studiën, later op de geneeskunde, alsmede op de natuurhistorische vakken; bovenal had hij eene groote liefde voor de kruidkunde opgevat, in welke wetenschap hij door den beroemden Schreber (zie *Schreber*) werd ingeleid. Nadat hij in 1804 aan de universiteit in zijne geboorteplaats de doctorale waardigheid in de medicijnen erlangd had, ging hij naar Berlijn, waar hij in aanraking kwam met den heer von Altenstein, een' hooggeplaatsten magistraatspersoon en voorstander der natuurwetenschappen. Door de regering ondersteund, deed hij in 1806 eene wetenschappelijke reis naar Parijs; maar de treurige toestand van zijn vaderland was oorzaak, dat die hulp hem weldra werd onttrokken, en hij, genoodzaakt geheel op eigen wieken te drijven, zijne toevlugt in de geneeskundige praktijk moest zoeken. Aldus in zijn levensonderhoud voorziende, was S. tevens in staat zijne natuurhistorische studiën voort te zetten, en ondervond daarbij veel welwillendheid en hulp van de professoren aan den Jardin des Plantes, vooral van de Jussieu. Hij schreef eene belangrijke verhandeling over de Schildpadden, over welk geschrift door de Fransche Academie van Wetenschappen een gunstig oordeel geveld werd, en waaraan hij de opdragt te danken had, om de schildpadden van het Parijsche Museum te rangschikken. In 1809 naar Pruissen teruggekeerd, werd hij weldra tot hoogleeraar in de botanie en medicijnen te Königsbergen benoemd. Sedert deed hij verschillende wetenschappelijke reizen naar Engeland, Frankrijk en Italië; hieraan is men zijne *Beobachtungen auf naturhistorischen Reisen* (Berlijn 1819, 4°. met platen en tabellen) verschuldigd, waarin anatomisch-physiologische onderzoekingen over koralen, en in een aanhangsel opmerkingen aangaande den barnsteen voorkomen.

In 1820 deed S. eene derde reis naar Italië; hij begaf zich in 1821 naar Palermo, en maakte met von Schönberg, lijfarts van den koning van Denemarken, menigen togt door het binnenland van Sicilië, ten einde eenigermate met den rijkdom der natuurvoortbrengselen van dit schoone eiland bekend te worden. Na het vertrek van von Schönberg wilde S. zijne togten verder voortzetten en uitbreiden; al dadelijk echter ondervond hij moeijelijkheden, daar hij, dewijl zijne pas niet in orde was, als een verdacht persoon gevankelijk naar Palermo gevoerd werd. Hier werd hij echter onmiddellijk in vrijheid gesteld, daar zijne geleerde vrienden voor hem in de bres sprongen. Van eene deugdelijke pas voorzien, ving S. nu in Junij 1821 zijnen voorgenomen togt in het gebergte aan, dien hij echter niet zonder volbrengen, daar hij op den 28sten dier maand, op eene eenzame plek, nabij de hermitage van Quisquina, niet verre van Camerata, gekomen, door den muilezeldrijver, Michaël Angelo Alessi, dien hij zich tot gids door het gebergte had medegenomen, uit hebzucht vermoord werd; toen de moordenaar ontdekt en tot bekentenis gebragt was, trachtte deze zich daardoor te verontschuldigen, dat hij op reis gemerkt had, dat S. een ongeloovige was, en dat het geene misdaad zou zijn, zoo iemand om het leven te brengen.

Behalve door zijne reizen, door het aanleggen van eenen botanischen tuin te Königsbergen enz., maakte S. zich door verschillende geschriften verdienstelijk. Wij vermelden hiervan: *Specimen Florae Erlangensis* — het eerste deel, loopende over de 13 eerste classen van het stelsel van Linnaeus, kwam in 1804 te Erlangen in 8°. uit; het tweede, waarin de overige classen, onder medewerking van Fr. Koerte, behandeld zijn, verscheen, onder den titel van *Flora Erlangensis*, in 1811 — *Über Kranken- und Armenanstalten zu Paris* (1809); *Enumeratio plantarum horti botanici Regiomontani* (Königsbergen 1812, 8°.); *Nachrichten über den botanischen Garten zu Königsberg* (Königsbergen 1819, 8°. met platen); *De plantarum classificatione naturali, disquisitionibus anatomicis et physiologicis stabilienda commentatio* (Königsbergen en Leipzig 1820, 4°. met kaarten); *Handbuch der Naturgeschichte der skeletlosen ungegliederten Thiere* (Leipzig 1820).

Ook gaf S., met Bessel, Wrede e. a., het *Königsberger Archiv für Naturwissenschaft und Mathematik* (Königsbergen 1811—1814, 4 stukken) uit.

S.'s brieven uit Sicilië zijn later (Berlijn 1825) uitgegeven; in dit geschrift wordt zijn treurig einde breedvoerig besproken.

Zie voorts: *Bruchstücke aus dem Leben des als Opfer seiner Wissenschaft gefallenen Dr. A. F. Schweigger* (Halle 1830).

Naar S. werd door Sprengel het plantengeslacht *Schweiggeria*, in de familie der *Violariae*, genoemd. v. H.

SCHWEIGGER (Johann Salomo Christoph), hoogleeraar in de physica en chemie te Erlangen, laatstelijk te Halle, werd den 8sten April 1779 in de eerstgenoemde plaats geboren. Hij ontving aldaar zijne opvoeding, volbragt er zijne studiën en zette er zich in 1800 neder als privaat-docent. Twee jaren later ontving hij eene aanstelling aan het gymnasium te Baireuth, als leeraar der wis- en natuurkundige wetenschappen. Hij bleef in die betrekking werkzaam tot in 1811, toen hij naar de polytechnische school te Neurenberg werd geroepen. In 1816 bezocht S. Parijs en stak vervolgens over naar Engeland, ten einde zijne kennis van de physica uit te breiden. Naar Duitschland teruggekeerd, was hij gedurende een jaar werkzaam als lid van de Koninklijke Academie te Munchen. Vervolgens ging hij als hoogleeraar naar Erlangen, bleef aldaar slechts korten tijd, want reeds in 1819 werd hij naar Halle beroepen. Als physicus is zijn naam hoofdzakelijk beroemd geworden door hetgeen hij verrigt heeft op het gebied van de electriciteit en het galvanismus. In 1808 vervaardigde S. zijn' Electrometer en later den naar hem genoemden electro-magnetischen Multiplicator. In 1811 nam hij de redactie op zich van Gehlen's *Journal*, waarvan zijn *Jarbuch für Chemie und Physik* een vervolg is; hij droeg de redactie van dit tijdschrift later over aan den aangenomen zoon zijns broeders, den hoogleeraar in de geneeskunde Frans Wilhelm Schweigger Seidel. Deze smolt het met Erdmann's *Journal für praktische Chemie* te zamen tot een enkel tijdschrift, dat evenwel slechts een kort bestaan had, daar Seidel reeds den 5den Junij 1838 overleed. Nog met andere vakken van wetenschap heeft S. zich afgegeven, getuigen onder anderen het door hem uitgegeven werk: *Einleitung in die Mythologie auf dem Standpunkte der Naturwissenschaft*, dat in 1836 te Halle het licht zag; de in 1848 verschenen verhandeling: *Über das Elektron der Alten*. In 1853 gaf hij te Halle zijn geschrift uit: *Über die stöchiometrischen Reihen*. Hetgeen hij in den laatsten tijd, met betrekking tot zijne onderzoekingen op het gebied der natuurkunde, heeft bekend gemaakt, is in onderscheidene wetenschappelijke tijdschriften opgenomen.

SCHWEIGHÄUSER (Johann) was de zoon van den als Oostersch taalgeleerde bekenden Johann Georg S., predikant te Straatsburg, en werd aldaar den 26sten Junij 1742 geboren. Na zich, vooral te Parijs in het Oostersch geoefend te hebben, werd hij in zijne geboortestad hoogleeraar der Grieksche en Oostersche talen, doch door de omwenteling verloor hij zijn ambt. Hij deed dien ten gevolge eene lange wetenschappelijke reis door Duitschland, en werd later geplaatst bij de centraalschool, die de in den storm der omwenteling te niet gegane Straatsburgsche hoogeschool verving. Hij overleed er den 19den Januarij 1830. In de geleerde wereld is hij bekend door zijne uitmuntende uitgave van *Appianus* (Leipzig 1785, 6 dln.), *Polybius* (Leipzig 1789—1795, 9 dln.; herdr. Oxford 1831, 5 dln.), *Epicteti Manuale* en *Cebetis Tabulae* (Leipzig 1798), *Epicteteae philosophiae monumenta* (Leipzig 1799—1800, 5 dln.), *Athenaeus* (Straatsburg 1801—1807, 14 dln.), *Senecae Epistolae* (Straatsburg 1809, 2 dln.), en vooral van *Herodotus* (Straatsburg en Parijs 1816, 12 dln.) met een *Lexicon Herodoteum* (ald. 1824, 2 dln.). Zijne kleinere schriften zijn uitgegeven onder den titel: *Opuscula academica* (Straatsburg 1806, 2 dln.). — Zijn zoon,

SCHWEIGHÄUSER (Jean Geoffroy), geboren te Straatsburg den 2den Januarij 1776, die in 1810 als adjunct zijnen vader werd toegevoegd en hem bij zijn emeritaat (1824) opvolgde, en te Straatsburg den 14den Maart 1844 overleed, heeft zich vooral als oudheidkundige bekend gemaakt. Met Petit-Radel gaf hij de *Monuments antiques du musée Napoléon* uit (Parijs 1804—1806, 4 dln.), en met Golbéry de *Antiquités d'Alsace* (Parijs 1825 volg.). Onder zijne overige oudheidkundige werken verdient inzonderheid vermelding: *Enumération des monuments les plus remarquables du departement du Bas-Rhin* (Straatsburg 1844).

SCHWEINFURT (*Suevofurtum*), aan den Mein gelegen, was voormaals eene vrije rijksstad, en behoort tegenwoordig tot den kreis Beneden-Franken en Aschaffenburg in het koningrijk Beijeren. De stad telt 8547 inwoners, waaronder 1185 R. Catholieken; men heeft er eene fraaije markt, een gymnasium, eene handelsschool, eene hoogere burgerschool en technische school, brouwerijen, loodwitmakerijen, fabrieken van metalen en lederen voorwerpen, en aanzienlijke veemarkten. De omtrek levert veel wijn op, en de scheepvaart op den Mein is vrij belangrijk. S.'s gebied, als vrije rijksstad, bedroeg een □ mijl. Nog vroeger stond zij onder eigene graven, vervolgens onder de Graven van Henneberg, die tot Markgraven van S. verheven werden, en verkreeg eerst na het uitsterven van dat huis, in 1112, rijksvrijheid. In 1803 werd zij tot Beijeren getrokken, in 1810 tot het keurvorstendom Würzburg, doch in 1814 weder tot Beijeren. De Leopoldinische Academie der natuuronderzoekers werd aldaar in 1652 gesticht.

SCHWENCKE. Twee Nederlandsche geleerden van dezen naam, geboren te Maastricht (waar hun vader in de XVIIde eeuw uit het Waldecksche kwam, in het gevolg van den vorst van Waldeck, toen gouverneur der vesting Maastricht, en aannemer der leverantien voor de hospitalen was), zonen van Matthijs Walraad S. en Maria Berger, maakten zich in de vorige eeuw als beoefenaars der natuurhistorische en geneeskundige vakken verdienstelijk. Dit geldt vooral van

S. (Martinus Wilhelmus), wiens naam als kruidkundige door eenige geschriften met lof bekend werd. In 1706 geboren, promoveerde hij, den 16den April 1731, in de geneeskunde op eene medisch-chirurgische dissertatie „*De operatione inguinali*"; na eene ziekte van bijna drie weken overleed hij, in ruim 78-jarigen leeftijd, als med. doctor en botanisch professor te 's Gravenhage (15 Januarij 1785). Van zijne werken vermelden wij: *Officinalium plantarum catalogus, quae in horto medico, qui Hagae Comitum est, aluntur* ('s Gravenhage 1752, 8°.); *Verhandeling over de ware gedaante, aart en uytwerking der Cicuta aquatica Gesneri of Groote Waterscheerling* ('s Gravenhage 1756, 8°., met platen); *Kruidkundige Beschrijving der in- en uitlandsche gewassen, welke heedendaagsch meest in gebruik zijn* ('s Gravenhage 1766, 8°.); *Novae plantae Schwenckia dicta etc. brevis descriptio et delineatio cum notis characteristicis* ('s Gravenhage 1766, 8°., met plaat); *Beschrijving en afbeelding van een nieuw geslacht van Planten, Fagelia genaamd* (in de werken van het *Bataafsch Genootschap* — waarvan S. sedert 1769 lid was — Deel I., blz. 473—476; 1774). Wij kennen hem mede als ijverig plantenverzamelaar uit zijne lijst van bij den Haag groeijende planten, als *Appendix* toegevoegd aan de Gorter's *Flora Belgica* (blz. 382—389). — Het door Linnaeus, ter eere van S. genoemde plantengeslacht *Schwenckia* wordt in Endlicher's *Enchiridion* als een aangrenzend geslacht van de familie der *Primulaceae* vermeld, en komt in Lindley's *Vegetable Kingdom* onder de *Scrophularineae* voor.

S. (Thomas), oudste broeder van Martinus Wilhelmus, werd den 12den October 1694 geboren, legde zich eerst in het hospitaal te Maastricht op de pharmacie en heelkunde toe, en ging vervolgens, in den aanvang van het jaar 1712, naar Leyden in de geneeskunde studeren; hij genoot daar o. a. het onderwijs van Albinus en Boerhaave, en promoveerde er reeds den 12den April 1715 op eene dissertatie *de Saliva* (Leyden 1715, 4°.). Hij ves-

tigde zich daarop ter uitoefening van de geneeskundige praktijk te 's Gravenhage, en legde zich vooral met bijzonder goed gevolg op de obstetrie toe. Den 31sten Mei 1723 werd hij te 's Gravenhage tot het, door den dood van Reverhorst opengevallen professoraat in de ontleed- en heelkunde geroepen, en in hetzelfde jaar door het stedelijk bestuur tot praelector in de verloskunde, stadsdoctor en doctor van de justitie benoemd. Door de ijverige en uitnemende wijze, waarop hij deze posten bekleedde, verwierf hij zich veler achting en werd zijn naam met roem bekend. Dit gaf aanleiding, dat hij in het jaar 1728 werd aangezocht, het hoogleeraarsambt in de geneeskunde aan de Utrechtsche hoogeschool op zich te nemen; hij wees echter zoo dit, als een later voor eene andere universiteit hem gedaan aanbod van de hand, en bleef in den Haag, waar hij in 1730 tot raad in de vroedschap, en den 9den April 1737 tot lands-doctor benoemd werd. Bij de oprigting der Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem, in 1752, werd S. terstond tot lid verkozen. Doch niet alleen binnen 's lands, ook in het buitenland was S.'s naam met roem bekend, getuigen de vele raadplegingen en aanzoeken, van daar tot hem gerigt.

In 1765 legde hij zijn professoraat en praelectoraat en in het daaraanvolgende zijn lands-doctoraat neder, en overleed op bijna 73-jarigen leeftijd, den 11den Augustus 1767. Van zijne geschriften noemen wij: *Haematologia s. sanguinis historia* enz. ('s Gravenhage 1743; in het Nederd. vertaald, aldaar 1744); *Schets van Heel-middelen en haar uitwerkingen op het ligchaam* ('s Gravenhage 1745, 8°.; 2de, veel vermeerderde druk aldaar 1753); *Noodig bericht over de Inenting der kinderpokjes in 's Hage* ('s Gravenhage 1756, 8°.); verschillende stukken in de *Verhandelingen van de Holl. Maatsch. van Wetenschappen.*

Zie voorts over het leven en de werken van Thomas S.: *Levensbeschrijving van den Hooggeleerden Heere Thomas Schwenke* enz. in *Natuur- en Geneeskundige Bibliotheek*, enz. Deel III. stuk 2 ('s Gravenhage 1767), blz. 429—436. v. H.

SCHWENKFELDIANEN. Deze aanhang, of zoo men wil, dit kerkgenootschap is genoemd naar Kaspar Schwenkfeld, een Silezisch edelman uit het aloude geslacht von Ossig, die te Ossig in het jaar 1490 geboren werd, en wel bij Luthers openlijk optreden de zaak der Hervorming omhelsde, maar toch van den Wittenberger hervormer grootelijks verschilde in opvatting van het avondmaal, in beschouwing van den persoon des Heilands en de kracht des Bijbelwoords. Hij openbaarde zijne gevoelens, inzonderheid tegenover Luther, in eene menigte geschriften, die met naauwkeurigheid worden vermeld door Walch, *Biblioth. theolog.* D. I. blz. 437,550, D. II. blz. 67; het voornaamste is: *Bekandtnus und Rechenschaft von den Hauptpunkten des Christlichen Glaubens*, het eerst in 1547, later meermalen uitgegeven. Nadat hij eenige jaren door Duitschland had omgezworven en waarschijnlijk te Ulm in 1561 overleden was, werden zijne leerstellingen meest beleden in Liegnitz, Zurich en Boheme, waar zijne volgelingen hunne afzonderlijke herders, kerken en kerkinrigting hadden. Door de Roomschgezinden, vooral in Boheme, vervolgd, vonden zij in Silezië eene wijkplaats, toen dit land door den koning van Pruissen op keizer Karel den VIden veroverd werd. Later bij het bedaren der godsdienstgeschillen, voegden velen hunner zich bij de Hervormden of de Lutherschen; doch in en na het jaar 1733 staken velen hunner over naar Noord-America, waar zij in Pensylvanië eene goede ontvangst vonden en nog onderscheidene gemeenten hebben, wier christelijke ingetogenheid algemeen wordt geprezen.

Zie voorts over Schwenkfeld zelven: Kopke, *Historische Nachricht von den berühmten Edelmann K. Schwenkfeld von Ossig* (Preuslow 1745) en *Kurze Lebensbeschreibung K. Schwenkfelds* (1697); over de leer van zijne volgelingen zie men: *Die wesentliche Lehre des Herrn Schwenkfeld und seiner Glaubensgenossen* (Philadelphia 1740), en, behalve de bij Walch, ter hoven aangehaalde plaatse, genoemde schrijvers, ook nog: Baumgarten, *Geschichte der Religionspartheyen*, blz. 1057; von Einem, *Kerkelijke geschiedenis*, D. III, blz. 683; Ypey, *Kerkelijke geschiedenis* der XVIIIde *eeuw*, D. X, blz. 303.

SCHWERIN. Het vorstendom S., tegenwoordig een deel uitmakende van het groothertogdom Meckelenburg-Schwerin, niet te verwarren met het groothertogdom S., dat evenzeer tot dat groothertogdom behoort, was vroeger een der drie bisdommen, door Henrik den Leeuw (zie *Henrik de IVde van Beijeren*) gesticht, doch werd bij den Munsterschen vrede opgeheven en als wereldlijk vorstendom, leenpligtig aan den keizer, geschonken aan den hertog van Meckelenburg, als vergoeding voor de heerlijkheid Wismar, welke hij aan Zweden moest afstaan. S. heeft eene oppervlakte van 8 □ mijlen. Butzow was de hoofd- en residentieplaats van het bisdom.

SCHWERIN, de hoofdstad van het groothertogdom Meckelenburg-Schwerin, residentie des groothertogs, gelegen in eene zeer aangename landstreek aan het groote en vischrijke meer van S., is verdeeld in drie deelen, de oude stad, de nieuwe stad en de voorstad. De nieuwe stad was oorspronkelijk eene afzonderlijke stad, die tot het vorstendom S. (zie het voorgaande art.) behoorde, doch is sedert met de twee andere deelen tot eene gemeente vereenigd. S. is goed gebouwd, telt ongeveer 18000 inwoners, heeft eene domkerk, twee protestantsche kerken en een R. Catholieke, een gymnasium, een' hofschouwburg en een arsenaal. Het groothertogelijke paleis ligt op een eiland in het meer en is sedert eenige jaren prachtiger herbouwd. Bezienswaardig is daarin de galerij van schilderijen en het kabinet van munten, penningen en oudheden.

SCHWERIN (KURT CHRISTOPH graaf VON) werd den 26sten October 1684 in Zweedsch-Pommeren geboren. Na den dood zijns vaders, in 1697, leidde zijne moeder zijne opvoeding, en liet hem de hoogescholen te Leyden, Greifswald en Rostock bezoeken. Op 17-jarigen leeftijd trad hij als officier in dienst van de republiek der Vereenigde Nederlanden, maakte een deel der veldtogten in de Zuidelijk Nederlanden mede, en werd in 1705 tot kapitein bevorderd. Hij verliet echter spoedig daarop de Hollandsche dienst, en werd in 1706 door den hertog van Meckelenburg-Schwerin tot luitenant-colonel en in het volgende jaar tot colonel bevorderd. In 1712 werd hij in geheime zending naar Karel den XIIden te Bender gezonden, waar hij zich een geheel jaar ophield. Na zijne terugkomst werd hij in 1718 tot generaal-majoor bevorderd, en sloeg als zoodanig bij Walsmöhlen, aan het hoofd van 12000 man, 13000 Hannoveranen en Brunswijkers, die een keizerlijk bevel in Meckelenburg, tegen den zin des hertogs, wilden ten uitvoer leggen. S. werd tot luitenant-generaal benoemd, trad echter, toen Pommeren, waarin zijne goederen lagen, aan Pruissen kwam, in 1720 als generaal-majoor in Pruissische dienst. Hier werd hij eerst als staatsman gebruikt, werd in 1730 gouverneur van Peiz en in 1731 luitenant-generaal en ridder van den Zwarten Adelaar. Twee jaren later rukte hij aan het hoofd van 3 Pruissische regimenten in Meckelenburg, om de Hannoversche troepen andermaal het land te doen ontruimen; dit gelukte hem in korten tijd volkomen, waardoor hij de gunst van Frederik Wilhelm den Isten ten volle verwierf. Deze nam hem op al zijne reizen mede, riep gestadig zijnen raad in, en benoemde hem in 1739 tot generaal der infanterie. Bij de troonsbestijging van Frederik den IIden werd hij tot veldmaarschalk benoemd en in den gravenstand verheven (1740), en beraamde na den dood van Karel den VIden het operatieplan voor den aanstaanden veldtogt. Ten gevolge van dit plan werd in December 1740 een leger onder S. zamengetrokken, waarbij de koning zelf den 14den kwam, en waarmede den 16den de Silezische grond betreden werd. S. nam met de troepen van den regtervleugel Liegnitz, Jauer en Schweidnitz, en hield met Frederik den IIden, den 3den Januarij, den intogt in Breslau. Van hier zette hij zijnen togt voort, ging over de Neisse en veroverde het belangrijke defilé van Jablunca. In Februarij betrokken zijne troepen de winterkwartieren en bij ging naar Breslau, om toebereidselen te maken voor den volgenden veldtogt. Den 12den kwam hij weder bij het leger aan, waarover de koning zelf het bevel op zich nam. Aan S. alleen hadden de Pruissische wapens in den slag bij Mollwitz, den 10den April, de overwinning te danken, in welken slag hij tweemaal gekwetst werd, hetgeen hem niet belette, de Oostenrijkers aan het hoofd der ruiterij te vervolgen. Hij nam den 4den Mei Brieg in, en haalde Breslau over, hem in naam des konings van Pruissen te huldigen (10 Augustus). Voor deze diensten werd hij gouverneur van Brieg en Neisse. Nog diep in December drong hij in Moravië door, en liet aldaar zijne troepen kantonneren. Zijne gezondheid had echter door de vele vermoeijenissen geleden, zoodat hij in het volgende jaar de baden te Aken moest bezoeken, waar

hij het berigt van de overwinning bij Craslau en den spoedig daarop gevolgden vrede met vreugde ontving.

Toen in 1744 de tweede Silezische oorlog uitbrak, voerde hij een gedeelte van het Pruissische leger naar Boheme, waar hij zich in September met den koning vereenigde. Den 10den werden de loopgraven voor Praag geopend, den 11den veroverde S. den Ziskaberg, die de stad beheerscht, en den 16den capituleerde Praag, met eene bezetting van 16000 man, die zich krijgsgevangen gaf. Ook was aan hem de meesterlijke leiding van den lateren terugtogt der Pruissen uit Boheme te danken. Andermaal dwong zijne gezondheid hem, zich naar zijne goederen te begeven, om aldaar eenige rust te genieten. Eerst bij het uitbreken van den zevenjarigen oorlog trok hij weder te velde. Hij kreeg het bevel over de Pruissische troepen in Silezië; door het graafschap Glatz drong hij in Boheme door, en belette de vereeniging van Piccolomini en Browne. In October 1756 betrok hij de kantonnementen in Silezië. De veldtogt van het volgende jaar werd door den 72-jarigen S. geopend. Den 18den April rukte hij met vijf colonnes in Boheme en dreef overal de Oostenrijkers terug, waarop hij zich den 5den Mei met den koning en prins Maurits van Anhalt voor Praag vereenigde. Den 6den Mei had de bloedige veldslag bij Praag plaats, waarin hij den heldendood stierf. Toen de infanterie van den linkervleugel door het hevige kartetsvuur der Oostenrijkers genoodzaakt werd te wijken, deed S., die het bevel voerde, alles om de vlugtelingen tot staan te brengen. Op het beslissende oogenblik nam hij zelf een vaandel van zijn regiment in de hand, om zijne soldaten andermaal tegen de verschansingen aan te vooren; doch bij de eerste schreden werd hij door vijf kartetskogels getroffen, die hem oogenblikkelijk deden sneuvelen. Met zijnen dood had hij echter de overwinning betaald. Weinig Pruissische helden werden zoo diep betreurd als S., wiens nagedachtenis nog in volkszangen in eere gehouden wordt. Een grafteeken duidt de plaats aan, waar hij gevallen is; terwijl Frederik de IIde een marmeren standbeeld te Berlijn voor hem deed oprigten.

Men zie over S.: L. Giesebrecht, *Denkwürdigkeiten aus dem Leben Kurt's von S.* (Stettin 1828); F. Pauli, *Leben grosser Helden*, 1ste deel (Halle 1761); v. Zedlitz, *Pantheon des preussischen Heeres*, 1ste deel (Berlijn 1835). L.

SCHWYZ, een der kantons van Zwitserland, waaraan het gansche bondgenootschap zijn' Duitschen naam (Schweiz) te danken heeft. Het wordt ingesloten door de kantons Zurich, St. Gallen, Glarus, Uri, Unterwalden, Lucern en Zug, en telde in 1860 op 16⅞ □ mijlen 45,039 bewoners, welke, met uitzondering van 530 zielen, tot de R. Catholieke kerk behooren. De bevolking, die op den bergachtigen bodem slechts een sober bestaan vindt, staat op een' lagen trap van beschaving, en heeft in den loop dezer eeuw door hare onderlinge twisten meermalen van zich doen gewagen. Eerst waren het de oudere en nieuwere bewoners, van welke de laatsten, die geruimen tijd in zekere afhankelijkheid gehouden waren, zich gelijke regten zochten te verwerven. De constitutie van 1833 viel niet tot hun genoegen uit. Ook de rijkeren en armeren bestreden elkander onder de partijnamen van Hoornen en Klauwen, die in 1838 dadelijkheden ten gevolge hadden, welke de tusschenkomst van den bondsraad noodzakelijk maakten. Bij de keuze van leden voor den raad der kantons zegevierde de oude partij en de klagten over allerlei misbruiken bleven aanhouden. S. was een der ijverigste leden van den Sonderbund. Na de ontbinding daarvan kreeg het kanton in 1848 eene nieuwe staatsregeling. De wetgevende magt berust bij een' raad van 81 leden, die door het volk voor 4 jaren gekozen worden, en waarvan om de 2 jaren de helft aftreedt. De uitvoerende magt is aan een' regeringsraad van 7 leden opgedragen, aan wier hoofd een Landamman staat. Het kanton, dat kerkelijk tot het bisdom Chur behoort, heeft sedert de invoering der nieuwe constitutie in meer dan een opzigt eene gunstige verandering ondergaan. De voornaamste plaatsen zijn: S., met ruim 5000 inwoners, in welks nabijheid het dorp Steinen ligt, waar Werner Stauffacher woonde; Gersau; Lachen; Einsiedeln; Küsnacht en Brunnen, waar Uri, S. en Unterwalden in 1315, na den slag bij Morgarten, hun eeuwig verbond sloten.

SCIACCA, eene Siciliaansche stad met goede haven, hoofdplaats van een district in de Intendentie Girgenti, aan de helling van den berg Calagero, niet ver van kaap San Marco, tusschen steile rotsen ingesloten, aan zee gelegen, bezit een sterk kasteel. Men ziet er voorts eene hoofdkerk met merkwaardige echo, 17 andere kerken, 14 kloosters, een seminarium, korenpakhuizen, zwavelgroeven en zoutpannen. Het telt 15000 inwoners, die hun onderhoud vinden in de vangst van sardijnen en anderen zeevisch, in het vervaardigen van pottebakkerswerk, voornamelijk van poreuse watervaten, en van manufacturen, voorts in handel in koren, olie, soda, honig, gezouten sardijnen, ansjovis en andere zaken. De omstreek levert overvloedigelijk bewijzen op van vulcanische werkzaamheid. Voormaals vond men hier de *Aquae* of *Thermae Selinuntiae*, warme baden van Selinus. Van de oude gebouwen zijn geene overblijfselen meer te vinden; maar wel treft men, op drie mijlen afstands van de stad, op den 1000 voet hoogen berg Calagero, de zwavelbronnen ter warmte van 45° R. aan, alsmede bij de grot, waaruit zwaveldampen opstijgen, de steenen zitbanken, waarvan zich de Ouden bij het baden bedienden. Niet ver van de stad rees in Julij 1831, in de rigting van het eiland Pantalaria, door eene vulcanische uitbarsting een eilandje uit zee op, dat van de Napolitanen den naam van Ferdinandea, van de Engelschen dien van Grahams-Isle ontving, doch in 1832 reeds weder onder de golven verdwenen was en nimmer weder is gezien.

SCILLY-EILANDEN, meer bekend onder den naam van de *Sorlings*, is eene groep van ongeveer 145 kleine eilanden, behoorende tot Cornwallis, en gelegen op 6½ mijl afstands van kaap Landsend, zijnde de zuid-westelijke spits van Engeland. De voornaamste eilanden zijn: St. Mary, waarop de stad Newtown gebouwd is, die eene versterkte haven heeft; Trescow, met de stad Dolphinstown; St. Martin en St. Agnes, met eene kerk en den bekenden vuurtoren, waarvan de geographische ligging is: 49° 53' 37" N. Br. en 6° 19' W. L. van Greenwich. De geheele bevolking, die ruim 2600 zielen bedraagt, is verdeeld over zes eilanden; St. Mary alleen telt ongeveer 1300 bewoners. De groep is omringd door klippen en riffen. Boomen worden er niet aangetroffen. De grond is steenachtig, de luchtgesteldheid gezond. De paarden en runderen, die men er vindt, zijn klein. De wol der schapen is bekend wegens hare fijnheid. De bewoners zijn arm; zij houden zich voornamelijk bezig met den landbouw, de schapenteelt, de visscherij en met het loodsen der schepen, waarin zij zeer ervaren zijn. In den lateren tijd zijn er scholen aangelegd en kerken gebouwd. Kerkelijk staan de Sorlings onder den bisschop van Exeter. Land- en zeegevogelte is er in menigte voorhanden. De bewoonde eilanden leveren gerst, haver en aardappelen op; de onbewoonde niet anders dan gras.

SCIO (CHIOS), een eiland in den Griekschen archipel, nabij de kust van Natolie, ten zuiden van Metelino en ten noordwesten van Samos gelegen, omstreeks 13 mijlen in omtrek, bergachtig en ruw, levert veel wijn en zijde op. De Genuezen zijn er langen tijd bezitters van geweest; doch de Turken verjoegen hen van daar in 1566; de Venetianen maakten er zich in 1694 meester van, doch het jaar daarop kwamen er de Turken weder. De hoofdplaats er van, ook S. genaamd, ligt aan de zee, 19 mijlen ten westen van Smyrna, ten zuidwesten van Constantinopel, op 43° 50' O. L. van Ferro en op 38° 8' N. Br. De bewoners van dit eiland zijn voormaals magtig ter zee geweest, maar zij werden beurtelings door de Atheners, Lacedemoniers en Romeinen overheerd; deze laatsten bezaten het tot dat de Grieksche keizers het aan de Genuezen afstonden. Het eiland had vroeger 36 steden, welke bijna allen tegenwoordig niet meer dan dorpen en gehuchten zijn. Het strijdt met andere plaatsen om de eer van de geboorteplaats van Homerus te zijn.

Tegenover de stad S., op het vaste land, ligt de golf en kleine stad Schesma, eenmaal het tooneel van de vernieling en schande der Ottomannische zeemagt. Het was in de haven van laatstgemelde stad, dat in Julij 1770 de vloot der Turken, 25 zeilen sterk, waaronder 12 groote caravellen, door een Russisch smaldeel van 9 linieschepen en 6 fregatten, onder bevel van den graaf Alexis Orloff, geheel vernield werd. Alle Turksche schepen werden aan de vlammen opgeofferd en sprongen met een vreeselijk geweld in de lucht; van de manschap werd bijna niemand behouden, en de Turken hielden na dezen slag van hunna ge-

heele zeemagt slechts 2 schepen, die zich niet bij de vloot hadden kunnen voegen, en nog een oud schip, dat buiten dienst gesteld was en in de haven van Constantinopel lag, over.

SCIPIO (PUBLIUS CORNELIUS), de oudere (*major*), bijgenaamd *Africanus*, werd in het jaar 235 v. Chr. geboren, en verbond met uitstekende veldheerstalenten eenen uiterst beschaafden geest. Reeds op zijn twintigste jaar had hij zooveel dapperheid getoond in de bloedige veldslagen aan de rivier Ticinus en bij Cannae, dat het volk hem uit dankbaarheid tot *aedilis curilis* verkoos en weinige jaren later tot proconsul in Spanje benoemde. Hij toonde weldra berekend te zijn voor dezen gewigtigen post, en wist niet alleen door heldenmoed en beleid, maar ook door zijn regtvaardig en edel karakter den vijand te overwinnen. Zijne eerste belangrijke onderneming was de verovering van Nieuw-Carthago, de voornaamste wapenplaats der Carthagers, welke stad hij onder het bestuur van zijnen vriend Cajus Laelius liet. De gevangene Africanen werden als slaven verkocht, doch de Spanjaarden in vrijheid gesteld, hetgeen ten gevolge had, dat zij de zijde der Carthagers verlieten. In de jaren 209 en 208 gelukte het hem de Carthagers in verschillende veldslagen te overwinnen, zoodat zij alleen Gades nog maar in hun bezit hadden, nadat S. de vereenigde troepen van Mago, Hasdrubal en Massinissa bij Baculae geslagen had. Hij zag evenwel in, dat de Carthagers alleen in Africa geheel overwonnen konden worden, ging daarom derwaarts en trachtte de Africaansche vorsten voor Rome te winnen. Te Nieuw-Carthago aangekomen, werd hij door eene zware ziekte overvallen, gedurende welke bleek, dat de Spanjaarden slechts grootendeels om zijnentwille de zaak van Rome hadden omhelsd. De bondgenooten vielen gedeeltelijk af, doch het gelukte S. hen te verslaan en weder te onderwerpen. Nadat Massinissa een verbond met Rome gesloten had, viel ook Gades. S. keerde nu naar Rome terug, waar de senaat hem met vele eereblijken ontving, doch geen' triomf kon toestaan, daar hij geen openbaar ambt bekleed had. Het volk beloonde hem nog luisterrijker, door hem voor het jaar 206 tot consul te verkiezen. Niets weêrhield hem nu, zijn lievelingsplan ten uitvoer te brengen en den oorlog in Africa te doen ontvlammen. Hij verzamelde een leger en eene vloot in Sicilië, en, hoewel Hannibal nog een gedeelte van Italië bezet hield, stak hij in 205 naar Africa over met eene vloot van 70 oorlogs- en 400 transportschepen, waarop 40,000 voetknechten en 2700 ruiters waren ingescheept. Met afwisselend geluk werd nu van beide kanten gestreden, maar de Romeinen bleven eindelijk overwinnaars. Hannibal uit Italië teruggeroepen, had eerst een mondgesprek met S.; deze verlangde de onbepaalde onderwerping der Carthagers, terwijl Hannibal niet meer dan de buitenbezittingen wilde afstaan. Kort daarop had de slag bij Zama plaats (19 October 202), waarin Hannibal eene zoo volkomene nederlaag leed, dat hij zich naauwelijks kon redden, en Carthago op harde voorwaarden vrede moest sluiten. S. keerde hierop naar Rome terug, waar zijn zegevierende intogt de luisterrijkste was, dien men ooit gezien had; terwijl hij den eernaam van *Africanus* verkreeg, het eerste voorbeeld, dat een veldheer naar het tooneel zijner daden benoemd werd. Hierop bekleedde hij de waardigheid van censor, en ging eenigen tijd later naar Griekenland en van daar naar Azië, om den Syrischen koning Antiochus te bestrijden, wien hij tot den vrede dwong. Spoedig na zijn' terugkeer in Rome moest hij de schandelijkste ondankbaarheid zijner stadgenooten ondervinden. Door Cato herhaalde malen aangeklaagd, moest hij voor het openbaar geregt verschijnen, om rekenschap af te leggen van het bestuur der ontvangen gelden. S. verscheen, vertoonde aan het volk zijne gehouden aanteekeningen, scheurde ze aan stukken en zeide toen: „Heden is het de dag, waarop Hannibal geslagen en Carthago bedwongen is geworden; waarom verspillen wij den tijd met nuttelooze gesprekken, daar de Goden ons op het capitool verbeiden? Volgt mij, gij Romeinen! en laten wij de Goden danken." Het volk, getroffen door die taal, volgde hem aanstonds en liet zijne aanklagers op het Forum achter. Doch zelfs na deze zegepraal rustte de haat der tribunen niet. Zij klaagden hem aan over het vredesverdrag met Antiochus en beweerden, dat hij de in Azië veroverde schatten voor zich zelven gebruikt had. S. versmaadde het zich te verantwoorden, doch verliet de ondankbare stad, en begaf zich naar zijn landgoed Liternum in Campanië. Toen men hem ook hier nog vervolgde, nam de volkstribuun Tiberius Gracchus, vroeger een zijner hevigste vijanden, zijne verdediging op zich, en toonde aan het Romeinsche volk hoe laaghartig en onregtvaardig het was, een' burger, aan wien men zoo vele verpligtingen had, zoo schandelijk te behandelen. Hieraan had hij het te danken, dat hij zijne laatste jaren in stille afzondering kon slijten. Hij overleed in het jaar 183 v. Chr. Zijn stoffelijk overschot werd op zijn landgoed begraven, waar zijne gemalin, op zijnen bepaalden last, de volgende woorden op zijne grafzerk liet plaatsen: „Ondankbaar vaderland! zelfs mijn gebeente zal bij u niet rusten." L.

SCIPIO (PUBLIUS CORNELIUS), de jonge (*minor*), mede bijgenaamd *Africanus*, zoon van Aemilius Paulus, en aangenomen zoon van Publius, den zoon van S. *Africanus* den ouderen, wiens levensschets in het voorgaande artikel gegeven is. Als krijgsman onderscheidde hij zich het eerst in 151 v. Chr. onder den consul L. Licinius Lucullus in Spanje, waarheen hij als legioenstribuun gezonden was, verwierf bij de bestorming van Intercatia eene muurkroon, en doodde eigenhandig een' Spanjaard van reusachtige grootte. Hij was bij het leger zoo bemind, dat Lucullus ijverzuchtig op hem werd en hem naar Massinissa zond, om olifanten te halen. Hij werd door dien vorst met vele onderscheiding ontvangen, volvoerde zijne zending spoedig en keerde naar Spanje terug. In 149 werd hij nogmaals naar Africa gezonden, diende onder den consul Manlius Nepos, en bewees hier aan Rome zulke belangrijke diensten, dat niet alleen het geheele leger zijnen moed en zijn beleid bewonderde, maar zelfs Cato hem zijne goedkeuring niet kon weigeren en stervende voorspelde, dat alleen deze man Carthago geheel ten onder kon brengen. Ook zijn opperbevelhebber Manlius beval hem op het nadrukkelijkst aan bij den senaat, die hem ook reeds in het volgende jaar tot consul benoemde, niettegenstaande hij den wettigen ouderdom daartoe nog niet bereikt had. Hij trok nu andermaal naar Africa, vergezeld door Laelius, den zoon van den vriend van S. den ouderen, en Polybius, sloeg de Carthagers herhaalde malen, en sloot hen gedurende 2 jaren in hunne stad in, welke hij in 146 veroverde en vernielde. Na het eindigen van dezen oorlog deed S. eenen zegevierenden intogt in Rome en kreeg den eervollen naam van *Africanus minor* (de jongere Africanus); in 143 werd hij tot censor benoemd en in 135 andermaal tot consul, om den strijd met Numantia te beslissen. Hij belegerde die stad van 135 tot 133 en nam haar na eene uiterst hardnekkige verdediging. Geheel Spanje onderwierp zich weder aan de Romeinen, en in 133 hield S., zijnen tweeden zegevierenden intogt, die hem tevens den bijnaam van *Numantinus* verwierf. Even als zijn aangenomen grootvader, ondervond ook hij den ondank van het volk. Als patriciër verzette hij zich tegen de partij der Gracchen, die de akkerwet wilden doordrijven. In 129 v. Chr. werd hij dood in zijn bed gevonden; waarschijnlijk werd hij door zijne eigene gemalin, Sempronia, eene zuster der Gracchen vermoord. Niet alleen als veldheer, maar vooral ook door zijn edel karakter verdiende hij de achting zijner tijdgenooten en der nakomelingschap. L.

SCIROS of SCIRO, een eiland van den Griekschen archipel, ten westen van Metelino, ten noordoosten van Negropont en ten zuidoosten van Sciati gelegen, hebbende eene lengte van 6 op eene breedte van 3 mijlen en eene stad van denzelfden naam, met eene goede haven. Het is vruchtbaar in wijn, en berucht door de ballingschap van Theseus en het verblijf, dat Achilles er hield, 't geen door Homerus bezongen is. S. was ook het koningrijk van Lycomedes, aan wiens hof de zoon van Thetis gezonden werd, die als eene vrouw vermomd, op Deïdamia verliefde, welke hem Pyrrhus baarde. Men noemt dit eiland ook Sint George. S. ligt op de lengte van 42° 40' 54" en op de breedte van 39° 4' 20".

SCOPAS, een van de beroemdste Grieksche kunstenaars, die als architect en beeldhouwer uitmuntte en in de kunstperiode, na den Peloponnesischen oorlog, den geest dier periode in gelijke mate vertegenwoordigde als Phidias het karakter der vroegere. O. Müller (*Arch. d. Kunst*) vermeldt dezen meester met Praxiteles als dengene, met wien het streven naar zachtere en gevoeliger indrukken zich in de Grieksche kunst openbaarde, zonder dat deze echter nog hare edele en grootsche opvatting prijs gaf. S. stond omstreeks 390 tot 350 v. Chr. aan het hoofd der school,

die, door de ontwikkeling van het pathetische element, der vrije bevalligheid en der liefelijkheid, uitmuntte in de voorstelling van die godheden, waaraan deze eigenschappen bij voorkeur werden toegeschreven. Hij ontleende zijne onderwerpen liefst aan de mythen van Dionysos en Aphrodite. S. was een van de eersten, die den vrijen loop gaf aan het Bacchische enthousiasmus in de kunst, en volgens O. Müller was hij het ook, die het karakter der vormen en bewegingen van de bacchanten-gestalten het eerst overbragt op tritons en nereïden. Aan het ideaal van Apollo gaf hij een bevalliger, van 's levens volheid getuigend karakter, en van hem is de latere, meer geïndividualiseerde opvatting der Venusgestalten afkomstig.

S. was waarschijnlijk de zoon van den kopergieter Aristandros van Paros, die omstreeks de 94ste Olympiade werkte; reeds na de 96ste Olympiade werd aan S. de bouw opgedragen van den tempel der Athene Alea te Tegea, den schoonsten en grootsten tempel in den Peloponnesus, waarvan echter slechts weinige overblijfselen meer gevonden worden. Even als ten aanzien der beeldhouwkunst, zien wij S. hier eene nieuwe rigting der bouwkunst inwijden, namelijk door het bezigen van Corinthische zuilen als eene zelfstandige orde en door eene geregelde verbinding der drie verschillende orden tot één geheel.

Een van de kunstwerken, waaruit men voornamelijk de rigting van dezen meester leert kennen is de dusgenaamde Venus van Milo (Melos), in den Louvre te Parijs. Volgens Waagen is dit beeld een oorspronkelijk werk uit de school van S. Men weet dat dit beeld, waarvan het benedengedeelte in draperiën gehuld is, de armen heeft verloren, die oorspronkelijk ongetwijfeld een of ander zinnebeeld der overwinning droegen. De behandeling van het naakt herinnert door hare vastheid en grootschheid nog levendig aan de werken van het Parthenon, maar vereenigt daarmede de nog immer kuische, eenvoudige en gezonde zachtheid en volheid der latere opvatting van de natuur. Het beeld maakt door die vereeniging een' geheel bijzonderen indruk, zoo als geen ander kunstwerk der oudheid. Daarbij vertoont het eene even gelukkige vereeniging van waardigheid des geestes en veredelde zinnelijkheid. De warme, gele kleur van het parisch marmer, de sobere en toch zoo natuurlijke drapering, zij versterken nog den weldadigen indruk van een kunstwerk, waarin men den strengen stijl van een' Phidias nog niet mist en tevens toch latere elementen aantreft, zoodat hier wel van geen' anderen meester dan van S., die 50 jaren na Phidias werkte, sprake kan zijn. De vergelijking met de werken van en de copiën naar Praxiteles, die wederom vijftig jaren later werkte, en tot wiens tijdperk eenige Niobiden en de dusgenaamde Venus de Medici behooren, versterken in hooge mate de waarschijnlijkheid der door Dr. Waagen geopperde gissing omtrent de afkomst der Venus van Milo uit de school of van de hand van S.

Eene tweede Venus van S. zag men te Rome in den tempel van Brutus Callaicus aan den Circus Flaminius. Nog eene andere Venus in brons van S. was die, welke in Elis, als Aphrodite Pandemos, op een' bok gezeten was voorgesteld. Ook de onderscheidene exemplaren der Venus Genetrix behoorden tot de school van S.; verder de groep van drie liefdegoden in den tempel van Venus te Megara; een Cupido of Alcibiades in de Curia der Octavia te Rome; de groep van Neptunus, Thetis en de Nereïden, op allerlei wonderdieren der zee gezeten, en Achilles naar het eiland Leuce voerende. Dit meesterstuk van waardigheid, bevalligheid, kracht en natuurlijkheid bevond zich in den tempel van den C. Domitius aan den Circus Flaminius; eene copie er van meende Visconti in twee heerlijke bas-reliefs van het Vaticaan te zien. Eene Nereïde in de Florentijnsche galerij; eene razende Bacchante (waarvan het bas-relief in den Louvre eene navolging wordt geacht); onderscheidene beelden en groepen van Bacchus of van Faunen, welke men in reliefs op vazen en monumenten terugvindt; de beroemde Barberinische Faun in de Glyptotheek te Munchen; het beeld van Apollo Musagetes, dat in den tempel prijkte, dien Augustus na de zegepraal bij Actium op den Palatijnschen berg liet bouwen; de beelden van Athene, van Aesculapius en Hygiea in den straks genoemden tempel te Tegea; een colossaal beeld van Mars, en meer andere godenbeelden worden, deels op grond van de mededeelingen van Plinius en anderen, deels ten gevolge van onderzoek en vergelijking der nog bestaande werken, aan S. en zijne school toegeschreven.

Dikwijls zijn de gevoelens der archaeologen en kunstkenners verschillend in het toeschrijven van kunstwerken aan S. of aan den na hem gekomen Praxiteles. Dit geldt o. a. van de beroemde groep van Niobe, die zich te Rome in den tempel van Apollo bevond. Reeds ten tijde van Plinius was men het niet eens wie van beide de groep had vervaardigd. De meerderheid der oude schrijvers en later Winkelmann en Dr. Waagen hebben zich echter ten gunste van S. verklaard. Onderscheidene beelden, tot deze groep behoorende, bevinden zich in de galerij van Florence, enkele fragmenten weder elders; men houdt hen echter allen te zamen voor copiën naar de oorspronkelijke groep uit den Romeinschen tempel en beweert, dat het eenige authentieke overblijfsel daarvan in de Glyptotheek in den alom vermaarden torso teruggevonden wordt.

Onder de reliefs van S. verdienen vooral genoemd te worden: een frontespies van den tempel van Athene Alea te Tegea, den strijd van Achilles en Telephus voorstellende, en een van de friezen van het prachtige monument des konings Mausolus, hetwelk Artemisia voor hem liet oprigten, en waarvan bij onderscheidene schrijvers en latere archaeologen gewag wordt gemaakt.

SCOPOLI (Johann Anton), beroemd natuuronderzoeker, werd in het jaar 1723 te Fleimsthal in Tyrol geboren. Het eerste onderwijs genoot hij in zijne geboorteplaats, waar zijn vader krijgs-commissaris was; later bezocht hij het gymnasium te Halle, en ging vervolgens naar Innsbruck in de medicijnen studeren, waar hij, drie jaren later (1743), de doctorale waardigheid erlangde. Toen keerde hij naar zijne vaderstad terug, was daarna werkzaam in het hospitaal te Trente, later in Venetië, en hield zich mede met de kruidkunde, waartoe hij zich van der jeugd af aan had aangetrokken gevoeld, onledig; zoo teekende hij de zeldzaamste planten der Tyroler Alpen, en bezocht hij de schoone tuinen van Venetië; vervolgens vergezelde hij graaf Leopold von Firmian op eene reis naar Grätz; daarop ging hij naar Weenen, om zich door de geneeskundige faculteit te laten examineren, ten einde in alle landen der Oostenrijksche monarchie te mogen praktiseren; hij verdedigde aldaar, onder het praesidium van van Swieten, in 1754, eene dissertatie, getiteld: *Methodus plantarum enumerandis stirpibus ab eo hucusque repertis destinata* (Weenen 1754, 4°.). Eenigen tijd later werd hij als arts te Idria geplaatst, waar hij vele jaren lang bleef en in zeer bekrompene omstandigheden verkeerde; hierin kwam eene kleine verandering ten goede, toen hem eene jaarlijksche toelage van 400 florijnen werd toegekend, waarvoor hij verpligt was, voorlezingen over de mineralogie te houden. Die jaren van afzondering maakte zich S. ten nutte, om, hoewel hij van vele hulpbronnen verstoken was en met allerlei bezwaren te kampen had, menig voortreffelijken, wetenschappelijken arbeid te verrigten. Vooral hield hij zich met het onderzoek der flora van zijne woonplaats bezig, en gaf als resultaat daarvan in 1760 zijne *Flora carniolica* enz. (Weenen, 8°.; 2de editie aldaar 1772, 2 dln. 8°.) in het licht, een inderdaad allerverdienstelijkst werk, waarin verschillende plantensoorten voor het eerst beschreven zijn. In 1763 werd hem aangeboden, lijfarts van den bisschop von Firmian te worden; hij wees dit echter van de hand, en bedankte mede voor een beroep als hoogleeraar te Petersburg, in de plaats van den overleden Lehman. Toen echter, door het vertrek van Jacquin naar Weenen (1766), het door dezen te Schemnitz bekleede professoraat vacant was geworden, werd dit aan S. opgedragen, en gaf hij collegies in de mineralogie. In 1776 werd S. als professor in chemie en botanie beroepen te Pavia, waar hij tot aan zijnen dood bleef, en niet alleen als docent, maar ook als schrijver niet minder ijverig werkzaam was dan in zijne jongelingsjaren; hij rigtte er o. a. den botanischen tuin en het chemische laboratorium op. Door zijne vele, vooral microscopische onderzoekingen had S.'s gezigt, helaas, dermate geleden, dat hij ten laatste, ongeveer een jaar vóór zijnen dood, geheel blind werd aan het regteroog, waarom hij in de derde aflevering zijner *Deliciae* op roerende wijze van de geleerde wereld afscheid nam. Hij overleed op 65-jarigen leeftijd, den 3den Mei 1788.

Van zijne werken vermelden wij nog: *Anni historico-naturales*

(Leipzig 1769—1772, 5 dln., 8°), waarin berigten en verhandelingen voorkomen, vooral betrekking hebbende op botanie en zoölogie, maar ook op mineralogie en geneeskunde; *Dissertationes ad scientiam naturalem pertinentes* (Praag 1772, 8°., met platen); *Introductio ad historiam naturalem* enz. (Praag 1777, 8°.); *Fundamenta botanica praelectionibus publicis accommodata* (Pavia 1783, 8°., met platen; Weenen 1786; aldaar 1802); *Diliciae Florae et Faunae insubricae* enz. (Pavia 1786—1788, 3 afl. fol. met platen), een wat den inhoud zoowel als den vorm betreft uitmuntend werk, waarin hij zijne ontdekkingen der laatste jaren bekend maakte. Verder nog gaf hij in 1761 zijne physisch-chemische verhandelingen over het kwikzilver van Idria, over vitriool en over de ziekten der mijnwerkers in de kwikzilvergroeven te Venetië uit (1761, 8°.; herdr. Jena 1771; vert. Munchen 1786), alsmede *Anleitung zur Kenntniss der Fossilien* en *Entomologia carniolica* (Weenen 1763, 8°.), over welken uitnemenden arbeid Linnaeus, in een vleijenden brief aan den schrijver, zijne bewondering en hooge goedkeuring te kennen gaf; gedurende zijn verblijf te Schemnitz schreef S. nog eene *Crystallographia hungarica*, de *Fundamenta Mineralogiae* en de *Fundamenta Metallurgica*, van welk laatste geschrift hij in Pavia eene verbeterde en vermeerderde uitgave leverde; ter laatstgenoemde plaatse schreef hij mede *Institutiones Chemicae*, ten gebruike bij zijne lessen, en bezorgde hij eene Italiaansche vertaling van Macquer's *Chemisches Wörterbuch*, waaraan hij vele verbeteringen en vermeerderingen toevoegde, die later door Leonhardi in de nieuwe Duitsche uitgave werden opgenomen.

S. was lid van de Academia Naturae Curiosorum, van de Academiën van Wetenschappen te Padua, Napels, Turyn enz., en van andere geleerde genootschappen, voor wier werken hij schillende bijdragen leverde.

Ter eere van S. is o. a. het geslacht *Scopolia* Jacq., in de familie der *Solaneae*, genoemd.

Zie over S.: *Magazin für die Botanik, herausgegeben von J. J. Römer und P. Usteri*, 2de deel, 5de stuk, 1789, blz. 3—11; dit biographisch berigt komt als eene mededeeling van den custos Freyer te Laibach, woordelijk overgenomen, voor in de *Flora oder allgemeine botanische Zeitung* van 1840, Bijblad n°. 4 en 5, bls. 57—66. — Zie mede Jourdan's *Biographie médicale*, deel 7, bls. 181. — Ook heeft professor Daponte eene lofrede in het Italiaansch op hem geschreven (Bergamo 1811, 8°.). v. H.

SCORBUTUS. (Zie *Scheurbuik*).

SCOTEN. (Zie *Picten*).

SCOTISTEN (Zie *Duns*, *Johannes*).

SCOTT (SIR WALTER). Deze beroemde dichter en romanschrijver werd den 15^{den} Augustus 1771 te Edinborg geboren. Na aan de hoogeschool aldaar het doctoraat in de regten te hebben verkregen, werd hij benoemd tot vrederegter van Selkirkshire. Hij maakte zich als dichter bekend, eerst door vertalingen uit Bürger en Göthe, vervolgens door de uitgave van die Schotsche balladen, welke hij, met geschiedkundige aanteekeningen, onder den titel: *Minstrelsy of the Scottish border* bijeen voegde, en waarin hij die naauwkeurige kennis en dichterlijke opvatting der oudheden, overleveringen en natuurschoonheden van de romantische hooglanden zijns vaderlands ten toon spreidde, die later niet weinig tot zijnen roem hebben toegebragt, ja waarin zijne eigenlijke sterkte bestaat. Het toppunt van zijnen dichterlijken roem behaalde hij met zijn ten jare 1810 uitgegeven dichtstuk: *The lady of the lake* (te onzent heeft professor Geel over dit beroemde gedicht eene verhandeling gegeven, met vertaling van fragmenten, in van Kampen's *Magazijn*, D. I. blz. 439 volg., welke doen betreuren, dat hij geen gevolg heeft gegeven aan zijn voornemen, om het geheel in dichtmaat over te brengen); zijne latere gedichten vonden geenen zoo onverdeelden bijval. Maar S., die inmiddels eene betrekking bij het geregtshof te Edinburg aanvaard en een landgoed nabij de ook door hem vermaarde abdij van Melrose had betrokken, dat hij Abbotsford noemde en geheel als een middeleeuwsch ridderslot deed inrigten, ontwikkelde nu een talent, waarvan hij in 1805 reeds eene proeve gegeven had in den naamloos uitgegeven roman *Waverley*, namelijk dat voor den historischen roman. Met steeds klimmenden bijval schreef van toen af de „groote onbekende" — want hij had de grilligheid zich niet alleen enkel „the autor of Waverley" te noemen, maar dikwijls zelfs te ontkennen, dat zijne romans uit zijne pen gevloeid waren. Gansche reeksen „*Tales of my landlord*," gelijk hij haar ook noemde, zagen tusschen 1815 en 1826 het licht, en zijn roem werd Europeesch, ook doordien de meeste zijner werken in bijna alle beschaafde talen van ons werelddeel werden overgezet. Deze historische romans hadden hunne voorbeeldelooze toejuiching minder te danken aan het plan en den gang des verhaals als zoodanig, waarop meestendeels gegronde aanmerkingen te maken zijn; maar veel meer aan de juiste voorstelling van historische voorvallen en karakters, de fijnste waarnemingen van tijd en plaats, de verrassende inkleeding van nationale herinneringen en overleveringen en den levendigen stijl, ook bij het schilderen van de natuurtafereelen zijns vaderlands. Zijne latere werken getuigen niet zoozeer van uitputting van zijn genie, als wel veel meer van overhaasting, daar hij als deelgenoot in den boekhandel van Ballantyne en Constable dermate in den val van deze werd medegesleept, dat hem een schuldenlast van omtrent een millioen gulden drukte. Zijne geestkracht en opgeruimdheid bezweken niet onder dit onheil, en met vasten wil zette hij zich aan zijne schrijftafel, ten einde door de opbrengst zijner pen aan de op zich genomene verpligtingen te voldoen. Een der eerste uitvloeisels van dit nieuwe levensplan was zijn *Life of Napoleon*, in 1827 aangevangen en in 9 deelen voltooid, doch waarin de bevalligheid van vorm en de schoonheden in sommige gedeelten niet kunnen opwegen tegen de gebreken van het werk als historische arbeid (Ned. vert. Dordrecht 1828, 9 dln.). Veel beter is zijne *History of Scotland*, die een gedeelte van Lardners *Cyclopaedia* uitmaakt; doch ook daarop is toepasselijk wat in het algemeen van 's beroemden mans werken geldt, dat hij een onovertroffen meester is in het bevallig inkleeden der geschiedenis, maar zijnen roem niet handhaaft, waar hij haar zuiver heeft voor te stellen. Met regt merkt men S. dan ook aan als den vader van den eigenlijken historischen roman (hoewel te onzent Loosjes in zijn' *Maurits Lijnslager*, *Hillegonda Buisman* enz. dezen weg reeds veel vroeger betrad), die op de romantische letterkunde van geheel Europa eenen zeer belangrijken invloed heeft uitgeoefend. Ook als staatkundig schrijver verdient S. vermelding, daar hij als ijverig Tory een vlijtig medearbeider was aan de mede door hem opgerigte *Quarterly Review;* gelijk hij zich ook verdienstelijk maakte door het bezorgen van uitmuntende uitgaven, met voorredenen, inleidingen en aanteekeningen, van Dryden (Londen 1808, 18 dln.), en Swift (ald. 1814, 19 dln.). Zeer verdienstelijk zijn zijne *Levens van de Romanschrijvers* (Ned. vert. Groningen 1826, 2 dln.), oorspronkelijk inleidingen tot de door hem bezorgde uitgaven van de voornaamste Engelsche romanschrijvers Fielding, Smollett, Johnstone, Richardson, Goldsmith enz. Reeds had hij het grootste gedeelte van de boven vermelde schuld afbetaald, toen verlamming hem noopte, den winter van 1831 op 1832 in Italië te gaan doorbrengen. Maar door herhaalde beroerten verergerde zijn toestand dermate, dat men de grootste moeite had, aan zijn letterlijk hijgend verlangen te voldoen en hem naar zijn geliefd Abbotsford terug te brengen, waar hij den 21sten September 1832 overleed. Het is ondoenlijk, hier eene bibliographische opgave te laten volgen van de uitgaven en vertalingen zijner werken. Bijna allen zijn ook in onze taal overgebragt. Te Edinburg is een prachtig gedenkteeken te zijner eere opgerigt.

Van de vele beschrijvingen zijns levens is de uitvoerigste en beste die van zijnen schoonzoon Lockhardt (Londen 1838, 7 dln., meermalen herdr.). Den lezer, die in onze taal bevallige tafereelen verlangt van het leven des beroemden schrijvers op zijne schepping Abbotsford, verwijzen wij naar Washington Irving, *Abbotsford en de abdij van Newstead* (Haarlem 1837), alsmede naar eene reeks van opstellen in het Mengelwerk der *Vaderl. Letteroefeningen*, 1837.

SCOTUS (Zie *Duns*, *Johannes*).

SCOTUS (JOHAN), *Erigina*, was uit Ierland geboortig, waarom hij ook door dezen bijnaam aangeduid wordt. Hij was voor zijn' tijd een man van groote geleerdheid en van een' vrijen wijsgeerigen geest, zonder dat wij weten hoe hij zich daartoe gevormd heeft. Hij werd door keizer Karel den Kalen uit Engeland naar Frankrijk geroepen, doch moest weldra, van ketterij beschuldigd, het hof verlaten en ging toen, door koning Alfred als

leeraar aangesteld, in 877 naar Oxford, waar hij omstreeks 886 overleed. Door zijne grondige kennis van de Latijnsche en Grieksche, en volgens sommigen zelfs der Arabische talen, zijne liefde voor de wijsbegeerte van Plato en Aristoteles, zijne voor de Westersche kerk gewigtige overzetting van de werken van Dionysius Areopagita, zijne vrijmoedige en verlichte denkwijs over het avondmaal en de voorbeschikking, zijne waardige beschouwing der wijsbegeerte als de „wetenschap der gronden van alle dingen", die van de ware godsdienst niet verschillend zijn kan, en zijn eigen philosophisch systeem, eene vernieuwde voorstelling van het Neoplatonismus, waarvan de hoofdgedachte is „God is het wezen of de schepper aller dingen, in hem hebben de oorspronkelijke oorzaken, uit welke de eindige natuur voortspruit, haren grondslag, en alle dingen keeren weder in Zijn wezen terug", was S. een hoogst merkwaardig man in den duisteren tijd, waarin hij leefde. De voornaamste geschriften van hem zijn: *De divina praedestinatione* en *De divisione naturae libri V.*; zij werden eerst in de XVII[de] eeuw (1650 en 1681) uitgegeven, en komen zelden voor. Men zie verder over S.: Peder Hjort, *Johann Scotus Erigina oder von dem Ursprung einer christlichen Philosophie und ihrem heiligen Beruf* (Kopenhagen 1823, 8°.).

SCRIBE (Augustin Eugène), de vruchtbaarste schrijver voor het tooneel der latere tijden, werd den 24sten December 1791 te Parijs geboren. Zijne schrijvers loopbaan is een bewijs wat een vaste wil vermag bij het ontbreken van natuurlijk talent. Even als bij Karl von Holtei, was de aanvang bij hem eene reeks van mislukte pogingen en nederlagen. Op twintigjarigen leeftijd liet hij zijn eerste tooneelstuk spelen en het werd onbarmhartig uitgefloten. Onverdroten hield hij vol en van nederlaag tot nederlaag kwam hij eindelijk tot de overwinning. Zijn glansrijkste tijdvak valt in de laatste jaren van de restauratie, toen hij eene lange reeks vaudevilles met goed gevolg kon doen opvoeren in het *théâtre du Gymnase*, dat de hertogin van Berry onder hare bescherming had genomen en dat van daar ook den naam van *théâtre de Madame* droeg. Die stukken schilderen eene wereld, omtrent even conventioneel als die van de idyllen in de vorige eeuw of liever nog van de opéra comique van dien tijd.

Sedert heeft S. zich onderscheidene malen aan het verhevener blijspel gewaagd en met ettelijke stukken veel geluk gehad. Fijne karakterschildering, de ontwikkeling van een wijsgeerig thema, zelfs gekuischte stijl moeten bij hem niet gezocht worden. Doch hij kende de planken en het voetlicht, wist wat daar effect maken moest, vooral kende hij zijn publiek. Hoe vol onwaarschijnlijkheden de intrigue bij hem wezen kan, hoe scabreus de situatien, hij had een' wonderlijken tact om met onwaarschijnlijkheden den toeschouwer toch te boeijen, met dubbelzinnigheden zoo om te springen, dat zij met schik toch konden worden aangehoord, en vooral om in den geest des tijds te schrijven. Zijn *Verre d'eau*, *Bertram et Raton*, *la Camaraderie* openden voor hem de deuren van het *théâtre Français* en van de Academie; goed gespeeld, blijven zij nog steeds vermakelijk om aan te hooren.

De stukken van S., die het langst op het tooneel zullen blijven, zijn zeker zijne opera's, daar hij voor de beste Fransche componisten en ook voor Meijerbeer geschreven heeft. Hij zelf zal zeker daarvan een goed gedeelte der eer hebben; hij muntte er in uit, eenen werkelijken dramatischen toestand te vinden, die voor eene opera past, en ligt te vatten is, zonder dat hij breed uitgewerkt behoeft te worden. Tot voorbeeld daarvan mogen strekken het vierde bedrijf van *les Huguenots* en het vijfde van *Robert le Diable*.

Op het laatst dreef S. zijnen arbeid fabriekmatig. Hij begon met anderen als medewerkers te helpen, en eindigde met aan het hoofd eener dramatische fabriek te staan, waarbij hij zijne ervaring aanbragt meer nog dan hij werkelijk schreef. Zijne grootere stukken heeft hij echter meestal alleen geschreven.

Hij verwierf een aanzienlijk vermogen, dat hij dikwijls besteedde om andere minder begunstigde schrijvers bij te staan. Hij overleed den 28sten Februarij 1861.

Zijne stukken zijn zoo talrijk, dat wij hen hier niet allen opnoemen kunnen. Behalve de reeds genoemden, vermelden wij alleen: *Le comte Ory*, *La muette de Portici*, *La fiancée*, *Fra Diavolo*, *La juive*, *L'ambassadrice*, *Les martyrs*, *Ne touchez pas à la reine*, *Haydée*, *Le prophète*, *L'étoile du nord*, *Adrienne Lecouvreur*, *Les contes de la reine de Navarre*. Zeer velen zijner vaudevilles zijn in slecht Hollandsch op ons tooneel gebragt. Goed vertaald zijn *La camaraderie* en *Le diplomate*.

SCRIPTORES HISTORIÆ AUGUSTEÆ. Aldus worden zes latere Romeinsche geschiedschrijvers genoemd, die, eenigermate als een vervolg op het werk van Suetonius (zie *Suetonius*), eene nagenoeg doorloopende rij van biographien der Romeinsche keizers hebben geleverd, van Hadrianus af tot Carus toe, dat is van het begin der II[de] tot het einde der III[de] eeuw. De namen dezer schrijvers zijn Aelius Spartianus, Vulcatius Gallicanus, Trebellius Pollio, Flavius Vopiscus, Aelius Lampridius en Julius Capitolinus. De beste uitgaven dezer S., na den eersten druk van 1475, bezorgden Casaubonus (Parijs 1603) en Salmasius (Parijs 1620 en Londen 1652), wier aanteekeningen met die van andere uitleggers in eene zeer fraaije uitgave (Leyden 1671, 2 dln.) voor de tweede maal het licht zagen.

SCRIVERIUS (Petrus). Deze ijverige beminnaar der oude letteren en Nederduitsche taal werd te Haarlem in het jaar 1576 geboren, en overleed in het jaar 1660. Hij leefde in geletterde rust, meest te Leyden, in omgang met Heinsius, Rutgers, Meursius, en vroeger met den ouden van der Does en Scaliger. Groot is het getal zijner uitgegevene werken; zijne Nederduitsche gedichten zijn weinige, maar doorgaans sierlijk, bevallig, of gloeijende van liefde voor het vaderland, de vaderlandsche taal en zijne geboortestad. Vooral handhaafde hij de eer van Haarlem ten aanzien van de uitvinding der Drukkunst: hij schreef aan de eene zijde hevige verzen tegen die van Mentz en aan den anderen kant eenen Lauwerkrans voor Laurens Koster, ter viering van het 2[de] eeuwfeest zijner uitvinding. Een man, zoo gehecht aan den letterroem zijns vaderlands, kon deszelfs grootste sieraad, de Groot, niet anders dan hoogachten. Hij bedacht een' aardigen vond, om dezen, toen gevangen maar nog niet gevonnisd, door middel van proefbladen eener nieuwe uitgave van Janus Secundus, de berigten te zenden, waardoor de gevangene in Latijnsche verzen van den staat van 's lands zaken onderrigt werd. Ook maakte hij een vers onder de afbeelding van Hoogerbeets, eindigende met de vraag: *waar het loon bleef voor zoo vele verdiensten?*, welke uitboezeming hem eene boete van 200 gulden kostte, die hij zich bij panding of executie liet afhalen. Behalve de genoemde, bestaan zijne gedichten uit gelegenheids-verzen en vertalingen. Ook gaf hij nog uit Vegetius, Frontinus en andere schrijvers over het krijgswezen, benevens aanteekeningen op Martialis, de oude Romeinsche treurspeldichters, het leven van Erasmus, en eenige werkjes omtrent de oude gesteldheid en lotgevallen des vaderlands.

SCUDÉRY (George de), geboren te Havre de Grace in het jaar 1601, overleden te Parijs den 14[den] Mei 1667, had in zijnen tijd, ook als tooneeldichter, eenen naam, die zijne ijdelheid tot in het ongelooflijke opwond. Thans is hij zoo goed als geheel vergeten, en zijn pompeus episch gedicht *Alaric*, het eerst te Parijs in 1654 uitgegeven, is alleen nog bekend door de geeselslagen der satire, waarmede Boileau het voor altijd belagchelijk gemaakt heeft.

Vermaarder dan S. is zijne zuster

SCUDÉRY (Madelaine de), geboren te Havre de Grace in het jaar 1607, overleden te Parijs den 2[den] Junij 1701. De groote opgang, dien hare romans, vooral *Artamène, ou le grand Cyrus* (Parijs 1650, 10 dln.) en *Clélie* (ald. 1656, 10 dln.), maakten, is hoofdzakelijk daaraan toe te schrijven, dat zij onder verdichte namen en omstandigheden de portretten teekende der voornaamste staatslieden en hovelingen van haren tijd, waartoe zij, als zeer gezien ten hove, uitnemende gelegenheid had. Thans zijn hare romans vervelend en langdradig, doch haar door de Académie Française bekroonde verhandeling: *Discours de la gloire*, geniet nog welverdiende achting.

Zeer goed leert men haar kennen uit: *Esprit de Mademoiselle de Scudéry* (Parijs 1766, meermalen herdr.).

SCUDO (S. d'argento) is eene Italiaansche munt, die gelijk onze oude schilden en de Fransche écus, haren naam van het wapenschild ontleent, dat men er op geslagen ziet. In de verschillende staten heeft zij eene verschillende waarde. In Rome (*Scudo romano* of *Scudo nuovo*) wordt hij in 10 Panli en 100 Bajocchi verdeeld en $\frac{9}{10}$ fijn geslagen, of wel zoodanig dat $9\frac{2}{5}$ op het Keulsche mark fijn zilver gaan, zoodat hij gelijk staat

met den ouden Spaanschen piaster en met 2 gulden 58 cent van onze munt. Die van Bologna zijn iets minder waard, aangezien zij slechts 9½ hebben op het Keulsche mark. De S. in Genua (*Scudo di S. Gian-Battista* of *S. di Cambio*) was nog minder en slechts 2 gulden 3 cent waard, daarentegen was de Venetiaansche veel meer waard en stond gelijk met 3 gulden 15 cent van onze munt. Eindelijk had men nog een' S. di Modena, gelijk aan vijf Lire, en een Scudo d'oro, een goudstuk gelijk aan een halve Duitsche pistool.

SCULTET (Abraham), geboren te Grunberg in Silezië, den 24sten Augustus 1566, was, na zijne studiën te Wittenberg aangevangen en te Heidelberg voltooid te hebben, eerst predikant te Schriteheim, een dorp in de Palts, later te Heidelberg. Hij volgde den prins van Anhalt in den Gulikschen oorlog van het jaar 1610, en twee jaren later den Paltsgraaf Frederik naar Engeland, waar hij vele geleerde betrekkingen aanknoopte. Kort nadat hij, na zijne terugkomst, het hoogleeraarsambt der godgeleerdheid te Heidelberg had aanvaard, was hij lid der Dordrechtsche synode van 1618 en 1619. Niet lang nadat hij tot zijne academische lessen was teruggekeerd, verdreven hem de eerste stormen van den dertigjarigen oorlog naar Emden, waar hij het predikambt bekleedde tot aan zijnen dood, den 24sten October 1625. Onder zijne schriften is het voornaamste: *Medulla patrum* (Deel I, Amberg 1598; Deel II, Neustadt 1605; Deel III, Neustadt 1609; Deel IV, Heidelberg 1613; te samen Frankfort 1634). Voorts schreef hij *Annales Evangelii* (Heidelberg 1618, in het Duitsch ald. 1618), met onderscheidene vervolgen; eene verhandeling *De baptismo Constantini* (Neustadt 1607); *Exercitationes Evangelicae* (Amsterdam 1624), ook opgenomen in de *Bibl. Crit.*, gelijk mede het geval is met zijne *Adnotationes in Epist. ad Tim., Tit. et Philem* (Frankfort 1624, meermalen herdrukt). Voor de geschiedenis der predikkunde is niet onbelangrijk zijn geschrift, getiteld *Axiomata concionandi practica* (Hannover 1619); terwijl men zijne eigene predikwijze leert kennen uit eene *Psalmpostille* (Heidelberg 1620), de *Idea concionum in Jesaiam* (Hannover 1609, Geneve 1628) en *Predigten* (Heidelberg 1618). Opmerkelijk is het, dat deze geleerde man eene leerrede uitgaf, ter aanprijzing der hereeniging van het Romanismus en Protestantismus (Praag 1620), en tevens ten zelfden jare den toen reeds half vergeten strijd over de beelden in de kerken op nieuw deed herleven (*De imaginibus idolatricis*; Frankfort 1620).

SCUTARI of SCODRA, de hoofdstad van Opper-Albanië, weleer die der Illyriers, wier koning Gentius hier gevangen genomen werd, om te Rome in zegepraal te worden rondgevoerd. Naderhand was zij een twistappel tusschen de Venetianen en Turken. Zij ligt ter plaatse, waar de Bojona en Drinassa hare wateren vereenigen, bij het meer Iscondar of Labeatis, en wordt door sterke wallen en twee of drie kasteelen verdedigd. S. is in gevolge zijner sterke ligging, de gezonde en drooge lucht, overvloed van voortbrengselen, zoo als: koorn, groenten, vruchten, olie, wijn, vlas, hennep, tabak, timmerhout, pik, teer, galnoten, vee, zijde, honig en visch, eene der belangrijkste steden van Turkije. Zij ligt allerfraaist op eene kleine bergvlakte, boven welke een kasteel zich op eene rots verheft. Zij bestaat uit vier kleine steden, door Muzelmannen, Grieksche en Roomsche Christenen, te zamen 18 of 20,000 zielen, bewoond. Behalve den rijkdom aan natuurlijke voortbrengselen, is hier veel handel, scheepsbouw, en zijn er wapen- en lakenfabrieken. De beide havens der stad zijn Dulcigno en Antivari; de eerste is een zeeroovers nest, de tweede schijnt eene Italiaansche volkplanting uit de middeleeuwen.

SCUTARI, eene der voorsteden van Constantinopel (zie *Constantinopel*), berucht wegens haar aandeel in den laatsten Griekschen omwentelings-oorlog, ligt aan den mond van den *Bosporus* en den ingang der haven aan den Aziatischen oever; zij is, even als Constantinopel op zeven bergen ligt, op zeven heuvels gebouwd, die haar een schilderachtig aanzien geven. S. werd in vorige eeuwen door de Perzen gesticht en is de plaats, waar alle postboden en karavanen uit Azië aankomen, en van waar zij vertrekken. De muren, die te voren de stad ingesloten hielden, zijn thans vernietigd. S. is het verblijf van een der vier *molla's*, die de regtsoefening in de hoofdstad onder zich verdeelen. Het bevat vele schoone gebouwen; vier moskeën, door sultanen, en drie door sultans gesticht, welke meest allen een prachtig voorkomen hebben; een klooster der Derwischen, dat veel bezocht wordt, voornamelijk door de pelgrims, die met de karavanen uit Azië komen. Twee keizerlijke paleizen en verscheidene karavancera's, noodzakelijk ter opneming der menschen, kameelen en koopmansgoederen, welke uit Azië komen, bevinden zich hier. De begraafplaats is de grootste en beroemdste van de hoofdstad des Ottomannischen rijks, daar de Turken den Scutarischen bodem voor den geheiligden grond van hun Aziatisch vaderland houden. Hierdoor is dit kerkhof rijker aan schoone en met vele spreuken versierde grafzerken dan alle andere begraafplaatsen; de cypressen, welke er om staan, zijn de schoonsten en grootsten van den geheelen omtrek.

SCYLLA en CHARYBDIS. De eerstgenoemde is eene reeds in de oudheid zeer beruchte rots, en de laatste eene niet minder gevreesde draaikolk in de zeeëngte (*faro*) van Messina, ontstaan door de afwisselende, van het noorden naar het zuiden vloeijende strooming, welke *rema* genoemd en misschien veroorzaakt wordt door de storingen ten gevolge van het indringen der aan de kusten loopende tegenstroomen in de holen van de rotsige kusten.

De S., thans *Sciglio* genoemd, is eene hooge, loodregt uit de zee opstijgende rots, van onderen door den golfslag van het zeewater in velerlei rigtingen uitgehold, aan de kust van Calabrië, in de zeeëngte van Sicilië, op eene landtong (*Rhegium promontorium*) gelegen, tegen over de Charybdis; zij werd door de Ouden, zelfs ten tijde van Homerus, als voor de zeevarenden zeer gevaarlijk geschetst, dewijl hij, die de hevige branding van de S. wilde vermijden, gewoonlijk in de draaikolk van de Charybdis geraakte. Van daar het bekende Latijnsche vers: *Incidit in Scyllam, qui vult vitare Charybdin* (Hij vervalt in de Scylla, die de Charybdis wil vermijden). Bij de S. ontmoeten de zeestroomingen elkander en vormen sterke draaikolken of maalstroomen, waarvan de hooge golven zich in de holen storten, of aldaar eene klotsende branding verwekken en een geluid te weeg brengen, hetwelk met hondengeblaf wordt vergeleken. Alleen bij stormen uit het zuidwesten en west-zuidwesten, vergezeld van regen, die eenige dagen duurt, rijst het water in de zeeëngte of het kanaal, doch niet hooger dan tot 2½ voet. In den zomer, bij noordoosten en oost-noordoosten wind en bij warm en helder weder, is het water bij het in- en uitstroomen laag, uitgezonderd in de maanden Augustus en September, wanneer er bij den uitloopenden stroom een frissche wind waait. Bij stil weder vaart de voorzigtige zeeman, met den van het zuiden inloopenden stroom en wind, veilig voorbij; doch, bij hevigen wind, tegen-wind en stroom, werpt de tegenloopende stroom het schip tegen de S. of op de nabij gelegene zandbanken. Daarbij komt nog het zamentreffen van twee zeestroomingen, doch die niet de geheele breedte van de straat innemen, en van welke de eene langs de kust van Calabrië nederwaarts, de andere langs de noordkust van Sicilië opwaarts stroomt. Haar zamenstooten brengt het water hevig in beweging, en het gevaar neemt toe door eene ter diepte van ongeveer 80 voet liggende reeks van klippen, ter lengte van een uur gaans. Behalve deze, zijn in de straat ter wederzijden van de kusten, nog vijf kleinere en grootere rijen van klippen aanwezig, behalve de boven het water uitstekende rots-eilanden. Deze rotsen, met holen doorsneden, veroorzaken, dat het zich bewegende water eenen wervel (*Garofali*) vormt, die door de schippers gevreesd wordt. Intusschen bevinden zich aan de Siciliaansche zijde twaalf, en aan de Calabrische elf veilige ankerplaatsen.

De Charybdis ligt aan de Siciliaansche zijde, ongeveer 9 zeemijlen van de S., nevens de haven van Messina en eene smalle landtong, waarop een vuurtoren staat. De grootste diepte bedraagt bij de Charybdis 500 voet, doch buiten deze plaats heeft de zeeëngte de dubbelde diepte. Het water heeft volstrekt niet het aanzien van eene draaikolk of een' maalstroom; integendeel oefent het veel meer eene voortdrijvende werking op de schepen uit, tot op eenen tamelijken afstand. Bij sterke strooming en hevigen zuidewind ontstaan kleine wervels, en de hooge golven kunnen kleine vaartuigen in gevaar brengen, ja, zelfs grootere, indien de wind in het zeil- en touwwerk dwarlt. Al geraakt den somwijlen een schip met den stroom en zuidewind deze plaats gelukkig voorbij tot aan het noordeinde, dan kan het nog ten laatste tegen de S. geslingerd en verbrijzeld worden. Bij uitloo-

penden stroom en windstilte wordt een schip ligtelijk in de andere draaikolk bij kaap Cenis geworpen, van daar in de andere klippen-spleet bij de faro en eindelijk op eene der ondiepten van de zes klippen-reeksen der S. Daarentegen varen des zomers goed ingerigte vaartuigen, bij goed weder, dikwerf midden door de Charybdis, en visschers houden zich met hunne booten digt bij de Scylla-rotsen op met het harpoeneren van visschen; zoodat het gevaar op deze plaatsen, in vergelijking van voorheen, klaarblijkelijk veel geringer is geworden. Evenwel maken de frissche winden de golven dikwerf onstuimig; terwijl de bergwanden der kusten plotseling rukwinden en windstilten veroorzaken, waardoor menig schip hier te gronde gaat.

SCYTHEN, een algemeene naam, waarmede de volken van Midden-Azië en Europeesch Rusland door de Ouden bestempeld werden. Meer bepaald werden de volksstammen, die zich ten noorden van de Caspische en Zwarte zee, alsmede tusschen het meer Aral en den beneden-Donau ophielden, daarmede aangeduid. Grieken en Romeinen noemden hen meest S., terwijl de Perzen hun den naam van Saken gaven. Onder de bijzondere stammen, welke tot de S. gerekend werden, behooren de Roxolanen, Massageten, Jazygen, Sarmaten, Budinen, Scoloten, Amathyrsen, Sigynen, enz. Zij bezaten geene steden, leidden een nomadisch leven en maakten zich op verschillende tijden geducht door de rooftogten, die zij in de gevestigde rijken der oude wereld ondernamen. Psammetichus, koning van Egypte, en Cyaxares, koning van Medië, dreven hen terug, toen hunne rijken door de strooptogten der woeste horden verontrust werden. Darius Hystaspes tastte de S. in Europa aan, drong tot in het hart van hun gebied door, doch moest alle verdere plannen opgeven, daar zij, eenvoudig door terug te trekken en den Perzen een woest en onbebouwd land achter te laten, hunnen vijanden aan het nijpendste gebrek blootstelden. Philippus van Macedonië en de Romeinen beoorloogden later de S., wier naam allengs, ten minste in Europa, door dien van Sarmaten vervangen werd. Herodotus geeft eene uitvoerige opsomming van de verschillende stammen, die oudtijds tot de S. gerekend werden. Velen hebben vermoed, dat zij met de Slawische volken verwant waren. Volgens Schlosser is het echter meer waarschijnlijk, dat zij in het geheel niet als deelen van één volk moeten beschouwd worden, maar dat het volksstammen van verschillende afkomst en taal waren, die slechts ten opzigte hunner leefwijze eenigermate met elkander overeenkwamen, en daarom onder eenen algemeenen naam zamengevat werden. Eenigen hunner kunnen van Perzische afkomst geweest zijn, anderen van Turksche en wederom anderen kunnen tot de zoogenaamde Finsche volken behoord hebben. Ofschoon de Ouden hun slechts eene uiterst geringe mate van beschaving toekenden, zoo schijnen zij toch, als men in aanmerking neemt, wat Horatius in eene zijner Oden (lib. III. 24) van hen zegt, zeer eenvoudige zeden en vele daarmede gepaard gaande deugden bezeten te hebben.

SEA. Eene Hebreeuwsche korenmaat, houdende 30 pond tarwe of 1½ modius bij de Romeinen.

SEAPOYS. (Zie *Sipayen*).

SEB is de naam van eene Egyptische godheid, welke in den tweeden rang der godheden gesteld wordt. S. wordt gewoonlijk in gezelschap van Netpe voorgesteld, en staat naar de Grieksche meening gelijk met Kronos of Saturnus. Zijn zoon is Typhon (zie *Typhon*).

SEBA (ALBERT), geboren in 1665 te Etzel in Oost-Friesland, kwam in zijne jeugd te Amsterdam, deed als chirurgien aan boord van koopvaardijschepen eenige reizen naar Oost-Indië, en bragt van daar eene zeer kostbare verzameling van voorwerpen van natuurlijke historie en zeldzaamheden mede. Hij vestigde zich daarna als apotheker te Amsterdam, en vergrootte er jaarlijks zijn kabinet. Peter de Groote, die het ging bezigtigen, kocht het hem voor eene groote som gelds af, waarop hij terstond aanving eene tweede verzameling bij een te brengen, welke nog rijker werd dan de eerste. Hij beschreef deze en liet haar afbeelden in vier folio deelen, onder den titel van: *Locupletissimi rerum naturalium thesauri accurata descriptio et iconibus artificiosissimis expressio, per universam physices historiam* (Amsterdam 1734—1765, 4 dln. met 450 gekleurde platen). Dit werk wordt tegenwoordig alleen nog om de platen gezocht. S. overleed in 1736. Zijne tweede verzameling werd in publieke veiling bij gedeelten verkocht en is op die wijze verloren gegaan.

SEBAK is de naam van een' Egyptischen god, wien de krokodillen waren toegewijd, waarom hij ook meestal op de gedenkteekenen van Egyptische godsdienst met den kop van een' krokodil wordt afgebeeld. Hij werd voornamelijk in Opper-Egypte vereerd, doch schijnt de laatste godheid geweest te zijn, die in de eerste godendynastie werd opgenomen. In Ombos had hij eenen tempel gezamenlijk met Harueris, daarentegen werd hij in Apollinopolis, Elephantine en Dendera, waar men de krokodillen in afschuw had, in het geheel niet vereerd. S. behoort niet tot het geslacht van Osiris, ofschoon hij daartoe in betrekking staat; zijne afkomst is uit de overblijfselen der kunst, die wij kennen, niet op te maken. In Ombos wordt hij als Sebak-Ra dikwijls met den zonnegod vereenzelvigd en schijnt hij de plaats te hebben ingenomen van den ouden landsgod van Ombos, Set-Typhon, die uit de rij der godheden langzamerhand verdrongen was.

SEBASTIAN (AUGUST ARNOLD), hoogleeraar in de geneeskunde te Groningen, werd in 1805 te Leyden geboren, alwaar zijn vader chirurgien-majoor en directeur der militaire geneeskundige kweekschool (toen te Leyden) was; later werd deze professor te Heidelberg. Onze S. genoot zijne allereerste opleiding te Leyden en bezocht daarna de Heidelbergsche hoogeschool, waar Dierbach, Leuckart, Tiedemann, Gmelin, Puchelt en Naegeli den bloeitijd van Heidelberg vertegenwoordigden. In 1827 verkreeg S. den doctoralen graad, na verdediging zijner beroemde dissertatie: *de Hydrope vesiculae felleae*. In hetzelfde jaar werd hij onderwijzer aan de militaire geneeskundige kweekschool te Utrecht. Drie jaar later werd hij directeur van het militaire hospitaal te Utrecht. In 1832 werd S. tot hoogleeraar te Groningen benoemd. Deze betrekking werd door hem aanvaard met de redevoering: *De Batavorum saeculo decimo septimo de anatome meritis atque inventis in ea praestantissimis*. Hij gaf lessen over anatomie, physiologie, chirurgie en chirurgische kliniek. Bij de uitgebreidheid van dien werkkring, is het bewonderenswaardig, dat S. zulke degelijke lessen gaf en daarenboven nog de verzameling ontleedkundige en pathologische praeparaten aanmerkelijk vermeerderde.

Niettegenstaande de meer dan overvloedige hoeveelheid lessen, waarvoor S. streng studeerde, wist hij nog tijd te vinden, om verscheidene grootere en kleinere werken en verhandelingen uit te geven. Zijne beide physiologische werken: *Physiologia generalis corporis humani* en *Elementa physiologiae specialis corporis humani* hebben twee uitgaven beleefd, als bevattende de nieuwste resultaten der wetenschap, op heldere en bondige wijze uiteengezet.

Voorts heeft hij in de *Bijdragen tot de Natuurkundige Wetenschappen* D. IV. 1. geleverd: *Eenige waarnemingen bij het ontleden van den Gecko van Java; Waarnemingen omtrent het tongbeen van den mensch; — Aanteekeningen bij het ontleden van den bruinen draak*, D. V. 1; — *Anatomische aanteekeningen*, D. V. 3; — *Eenige geschiedkundige zoölogische aanteekeningen*, D. VI. 4; — *Over de overeenkomst en het verband tusschen jicht en scrophulosis* enz. (dit werk is ook in het Duitsch uitgegeven); *Naschrift* op bovengenoemd werk; *Recherches anatomiques, physiologiques, pathologiques et semeiologiques sur les glandes labiales;* in Nederl. Lancet: *Bijdrage tot de anatomie der spieren van de bovenste ledematen van den mensch; De origine, incremento et exitu phthisis pulmonum observationes anatomicae;* in v. Deen's *Archief: Aanteekeningen over de eigene aderen van het hart;* in Nederl. Lanc.: *De arteria supracostalis, eene nog niet beschrevene slagader van den mensch; Over de Identiteit van scrophelstof en tuberkelstof;* verslagen en mededeelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen D. I: *Over de ziekten der Negers*.

De algemeene bemindheid van S., gepaard aan zijnen roem, voortvloeiende uit zijne degelijke werken, zoowel in als buiten ons land, maakten Amsterdam en Leyden naijverig op het bezit van zulk een' man. Op beide plaatsen werd hij tot hoogleeraar benoemd, maar bedankte voor deze beroepen en bleef te Groningen, waar hij evenwel een jaar later door ziekelijkheid gedwongen werd, zijn ontslag aan te vragen. S. bragt zijne laatste jaren in stilte te Amsterdam door en bedankte zelfs voor zijn lidmaatschap der Koninklijke Academie van Wetenschappen, waarschijnlijk doordien hij te Amsterdam niets den vreemden

aantrof, wier omgang voor den gemoedelijken man niets aantrekkelijks konde hebben. Hij is te Amsterdam in 1860 overleden.

Zijne Groningsche vrienden waardeerden hem zeer hoog en betreuren nog heden zijn gemis.

Eene levensschets van hem werd door Prof. v. Deen bij zijne orat. acad. geleverd, die eerstdaags in de *Ann. academic.* het licht zal zien, en waarvan ons goedgunstig door den schrijver inzage werd gegeven. v. P.

SEBASTIANI (Horace François de la Porta graaf), maarschalk van Frankrijk, werd den 11den November 1775 te la Porta op het eiland Corsica geboren. Op 17-jarigen leeftijd nam hij dienst bij het Fransche leger; na den slag van Arcole benoemde Bonaparte hem tot chef d'escadron, en in 1799 werd hij door Moreau tot colonel bevorderd. Als zoodanig streed hij aan het hoofd van het 9de regiment dragonders aan de Etsch, en werd bij Pastrengo den 30sten Maart gevangen genomen. Spoedig uitgewisseld, keerde hij naar Parijs terug, en werd hij de omwenteling van 18 Brumaire een der ijverigste werktuigen van Bonaparte. Hij vergezelde dezen in 1800 naar Italië, waar hij zich zoowel bij Marengo, als bij Valleggio zeer onderscheidde. Den 16den Januarij 1801 sloten hij en Marmont den wapenstilstand van Treviso, op last van Brune. S. was daarop in verschillende staatkundige betrekkingen te Constantinopel, in Egypte, Syrië en op de Ionische eilanden gebezigd, waarin hij groote diplomatische talenten ontwikkelde. Bonaparte betuigde hem zijne hooge tevredenheid, en benoemde hem tot brigade-generaal. In 1804 werd hij naar Duitschland gezonden, om de bewegingen van het Oostenrijksche leger gade te slaan, en zijne rapporten droegen veel bij tot de opening van den veldtogt van 1805. Bij de voorhoede van Murat ingedeeld, rukte hij met de eerste Fransche troepen Weenen binnen. Bij Austerlitz werd hij bij eenen aanval op een carré zwaar gekwetst, en kort daarna tot divisie-generaal verheven. Andermaal werd hij in 1806 als gezant naar Constantinopel gezonden, waar het hem onder de moeijelijkste gegevens gelukte, Selim den IIIden in het belang van Frankrijk te winnen. Hij zette de oorlogsverklaring aan Rusland door en wist de Porte tot tegenstand te bewegen, toen de Engelsche admiraal Duckwordth, in 1807, met een smaldeel in de Dardanellen verscheen. Hiervoor met het grootkruis van het legioen van eer versierd, werd S. korten tijd na Selim's val teruggeroepen. In 1808 vergezelde hij den keizer naar Spanje, commandeerde eene divisie cavallerie bij het 4de legercorps onder Lefebvre, en onderscheidde zich vooral bij Espinosa (11 November). Hierop kreeg hij het bevel over het 4de legercorps, waarmede hij gedurende den winter Madrid dekte, den vijand bij Ciudad Real (27 Maart 1809) en, gezamenlijk met Victor, bij Talavera de la Reyna (27—28 Julij) sloeg; maar het was vooral de slag bij Almonacid (11 Augustus), die zijnen krijgsroem zeer verhoogde, en Madrid redde. Ook aan de overwinning bij Ocaña (18 November) had hij een roemrijk aandeel. In Januarij 1810 werd een nieuwe veldtogt geopend, waarin hij nieuwe lauweren behaalde, de gewesten Jaen, Malaga en Granada volkomen onderwierp, en er eene geregelde administratie invoerde. Het volgende jaar was hem minder gunstig; door de opstandelingen in zijn hoofdkwartier ingesloten, werd hij door Soult ontzet, en kreeg hij spoedig daarop verlof tot herstel van gezondheid. In den veldtogt van het jaar 1812 tegen Rusland kreeg hij eene divisie ligte cavallerie bij het 2de cavalleriecorps onder Montbrun. Aan de Moskwa streed hij met zijne gewone dapperheid en kreeg het opperbevel over het corps, toen de generaal Montbrun in dien slag sneuvelde. Toen op den terugtogt de cavallerie bijna geheel opgelost was, voerde S. een eskadron van de zoogenaamde Heilige schaar aan. Het jaar 1813 zag hem weder aan het hoofd eener divisie cavallerie aan de Beneden-Elbe. Gedurende den wapenstilstand kreeg hij weder het bevel over het 2de cavalleriecorps, waarmede hij den ongelukkigen slag aan den Katzbach leverden (26 Augustus), groote verliezen leed en den terugtogt dekte. In den slag bij Leipzig deed hij herhaalde gelukkige aanvallen; hij zelf werd door een' lanssteek gewond, doch kon bij Hanau weder aan het hoofd zijner ruiters optreden. Als commandant van Troyes gaf hij deze stad aan de Bondgenooten, kreeg daarna het bevel over een cavaleriecorps en streed daarmede bij Rheims en bij Arcis-sur-Aube. Daags daarna dekte hij met Oudinot den terugtogt, en leverde den 26sten Maart het gevecht bij St. Dizier, een der laatste gevechten van dezen merkwaardigen veldtogt. Van Lodewijk den XVIIIden ontving hij geene aanstelling, en ook in de Honderd Dagen nam hij geen deel aan den veldtogt. Hoewel niet op de verbanningslijsten voorkomende, ging hij naar Engeland, keerde echter in 1816 weder naar Frankrijk terug, waar hij herhaaldelijk lid van de kamer van afgevaardigden werd, en ten laatste als tegenstander van de reactionnaire staatkunde van Polignac optrad. Na de Julijrevolutie van 1830 werd hij den 11den Augustus minister van marine, en den 17den November minister van buitenlandsche zaken. Als zoodanig was hij een gehaat werktuig der staatkunde van Lodewijk Philips, tot dat hij den 1sten April 1834 zijn ontslag moest nemen. S. werd toen afgezant te Napels en van 1835—1840 te Londen, toen Guizot hem afloste. Na zijn' terugkeer werd hij met den maarschalksstaf begiftigd. Sedert dien tijd vertegenwoordigde hij Ajaccio in de kamer. Nadat hij het treurige lot van zijne eenige dochter, de hertogin van Praslin overleefd had, overleed hij den 21sten Julij 1851. L.

SEBASTIANUS (De Heilige), geboren te Narbonne in Gallië, behoorde ten tijde van keizer Diocletianus tot de Praetoriaansche lijfwacht. In het geheim het christelijk geloof omhelsd hebbende, stelde zijne maatschappelijke betrekking hem dikwijls in de gelegenheid, zijne geloofsgenooten te beschermen; doch toen de keizer dit bemerkte, liet hij S. op diens weigering, om zijn geloof af te zweren, aan een' boom binden en met ontelbare pijlen doorschieten. Eene vrome christin, met name Irene, nam zijn vermeend lijk weg, ten einde het te begraven; maar zij ontdekte nog leven in hem, en onder hare verpleging herstelde hij. Weldra werd hij ontdekt en op 's keizers last doodgeslagen. Zekere Lucina, mede eene christin, begroef zijn lijk, en bisschop Damasus wijdde hem een eeuw later eene kerk. Zijne overblijfselen zijn later in alle landen verspreid geraakt, en worden in de R. Catholieke kerk voor behoedmiddelen tegen de pest gehouden. Ook is S. de patroon der boogschutters. Zijn vierdag is den 20sten Januarij, omdat hij op dien dag (288) is omgebragt.

SEBASTOPOL. Deze stad, vroeger *Akthjar* geheeten, en in 1786 onder de regering van Catharina de IIde gesticht, ligt in het Russische Gouvernement Taurië in eene onvruchtbare, kale vlakte, aan de zuidwestkust van de Krim, en was vóór het merkwaardige beleg, dat haar algemeen bekend maakte, de voornaamste oorlogshaven van Rusland in de Zwarte zee. De eigenlijke stad ligt aan de zuidzijde van de groote reede. Deze strekt zich uit van het westen naar het oosten, over eene lengte van 7000 el, is 1000 tot 1500 el breed en zoo diep, dat schepen van den grootsten diepgang er overal in kunnen opgenomen worden. Bij elke weersgesteldheid biedt zij eene goede ankerplaats aan. Aan de zuidelijke kust der reede vindt men verschillende kleinere baaijen, als de Kalfater-haven (Carénage-baai), de zuidelijke of Militaire haven, waar de dokken zijn, de Artillerie-baai, de Quarantaine-baai, die van Streletzka of de Schoots-baai, die van Peschana en eindelijk die van Kamiesch en Kazatch. S. is amphitheatersgewijze op witte rotsheuvelen gebouwd, tusschen de zuidelijke haven en de quarantaine-baai, met eene groote voorstad, de Marine-stad (Karabelnaja), tusschen de genoemde haven en de Kalfater-haven. Vóór het uitbreken van den oorlog van 1853, telde de stad, met in begrip der sterke bezetting, 41,000 inwoners. Zij was de residentie eener admiraliteit, bezat een zeer fraai admiraliteitsgebouw, een marine-arsenaal, een quarantainegebouw, twee vuurtorens en wijd uitgestrekte militaire etablissementen, eene fraaije Grieksche kerk, benevens meer andere kerken, eene rijke bibliotheek, enz. Ten gevolge van den Parijschen vrede van 1856 heeft S. opgehouden eene oorlogshaven te zijn. De versterkingen van S. hadden, vóór de landing der Bondgenooten in de Krim, slechts ten doel, om de vloot van de Zwarte zee tegen de Turken te beschermen, en bepaalden zich dus alleen tot de zeezijde, terwijl de landzijde geheel verwaarloosd was. Na den slag aan de Alma en de inname van Balaclava, gingen de Bondgenooten tot het beleg van S. over. De Engelschen waren onder het bevel van lord Raglan, de Franschen onder dat van Canrobert. De eersten deden den aanval op den regtervleugel tegen de voorstad Karabelnaja, de laatsten tegen de

eigenlijke stad op den linkervleugel. De loopgraven werden in den nacht van den 9den op den 10den October 1854 geopend, en de batterijen der belegeraars openden hun vuur op den 17den October, doch dit had niet het gewenschte gevolg. De Bondgenooten waren nu in eenen alles behalve gunstigen toestand. In het laatst van October bedroeg hunne geheele magt naauwelijks 70,000 man, terwijl de Russen nagenoeg 90,000 man vereenigd hadden. De Russische bevelhebber, vorst Menschikow, bad dan ook besloten de Bondgenooten den 5den November te overrompelen, en dit gaf aanleiding tot den slag bij Inkermann, waarin de Russen na een hardnekkig gevecht terug moesten trekken. Na den slag hadden er vooreerst geene belangrijke ondernemingen meer plaats en de werkzaamheden van het beleg werden gestaakt, terwijl beide partijen versterkingen afwachtten. In Februarij werd het beleg hervat, terwijl de Russen gedurende den loop daarvan gestadig nieuwe versterkingen aanlegden, en onder de leiding van den generaal Todleben het stelsel der contre-approches in eene tot dusver ongekende uitgebreidheid toepasten. Van den 9den tot den 23sten April werd nu S. door 508 Engelsche en Fransche stukken aanhoudend beschoten en, niettegenstaande de dappere tegenstand der Russen, is het waarschijnlijk dat eene bestorming gelukt zoude zijn, doch Canrobert was hiertoe niet te bewegen.

Deze vroeg kort daarop zijn ontslag als opperbevelhebber en werd door Pelessier vervangen; terwijl Niel het bevel kreeg over de genie, in plaats van den gesneuvelden generaal Bizot. Pelessier kenmerkte zijne overname door eene bestorming, die den 22sten Mei ondernomen, doch afgeslagen werd. Eene andere bestorming op den 7den Junij stelde de Franschen in het bezit der vooruitgeschoven werken voor de Karabelnaja, doch die van den 18den daaraanvolgende mislukte geheel en kostte den Bondgenooten een aanzienlijk verlies. De Russische opperbevelhebber Gortschakoff, die Menschikow vervangen had, ging nu in Augustus tot den aanval op de Tschernaja over, doch leed aldaar eene gevoelige nederlaag. — Eindelijk besloten de Bondgenooten, den 8sten September andermaal tot de bestorming over te gaan. Onder aanvoering van Mac Mahon werd het bastion Malakoff vermeesterd, en gingen de stad en de Karabelnaja volkomen in handen der Bondgenooten over.

Men zie over het beleg van S. de volgende werken:

Niel, *Siége de Sebastopol*, *Journal des opérations du génie*, etc. *avec atlas* (Parijs 1858, 4°.); *Siége de Sebastopol*, *Historique du service de l'artillerie* etc. (Parijs 1859, 2 dln. 4°.); W. Reilly, *Siege of Sebastopol*, *An account of the artillery-operations* (Londen 1859); Elphenstone, *Siege of Sebastopol*, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal engineers* (Londen 1859, 3 dln. 4°.); Baumgarten, *Der Feldzug in der Krim von Anitschkoff* (Berlijn, 3 dln. 8°.); Baudens, *La guerre de Crimée*; Bazancourt, *Expédition de Crimée*, *jusqu'à la prise de Sebastopol* (Parijs 1857, 2 dln. 8°.); W. Rüstow, *Der Krieg gegen Russland* 1854—1855 (Zurich 1855, 2 dln. 8°.); Weigelt, *Die Belagerung von Sebastopol* (Berlijn 1861, 8°.); *Ricordo historico militare della speditione sarda in Orienta* 1855—1856 (Turin 1857, fol.); Du Casse, *Précis historique des opérations militaires en Orient* (Parijs 1857, 8°.); *De Militaire Spectator*, jaargangen 1855, 1859, 1860 en 1861; Kinglake, *The invasion of the Crimea its origin and an account of the progress down to the death of lord Raglan* (Londen 1863). L.

SEBAT (Zie *Joodsche Almanak*).

SEBULON (Zie *Zebulon*)

SECANS. In de hoogere meetkunst is de benaming S. gelijkluidend met snijlijn, en beteekent eene regte lijn, die eene kromme lijn in twee of meer punten snijdt. In de goniometrie en trigonometrie wordt er door aangeduid, dat gedeelte van den straal des cirkels, beschreven met de aangenomene eenheid, of zijn verlengde, dat begrepen is tusschen het middelpunt en de lijn der tangenten. De S. van een' hoek is de hypothenusa van den regthoekigen driehoek, die de tangens van den zelfden hoek en den straal tot regthoekszijden heeft; zoodat, als de hoek $a°$ telt, men zal hebben:

$$\text{S. } a = \sqrt{1 + \text{tang.}^2\, a}.$$

Naar gelang de S. geteld wordt langs het beweegbare been van den hoek, of langs het verlengde daarvan, door het hoekpunt heen, is zij positief of negatief. Dienvolgens wordt zij bij hoeken, gelegen in het 1ste en 4de quadrant, d. i. bij hoeken tusschen 0° en 90° en tusschen 270° en 360°, met het teeken +, bij hoeken, gelegen in het 2de en 3de quadrant, of invallende tusschen 90° en 270°, met het teeken — gemerkt. de S. kan alle waarden hebben, die invallen tusschen ± 1 en $\pm \infty$. Alzoo is S. 0° = + 1; S. 90° = + ∞; S. 180° = — 1; S. 270° = — ∞. Van 0° tot 90° groeit de S., te gelijk met den hoek, aan; van 90° tot 180° neemt zij af, terwijl de hoek aangroeit; van 180° tot 270° neemt zij wederom, te gelijk met dezen, toe; en van 270° tot 360° heeft wederom hetzelfde plaats als in het tweede quadrant.

Behalve de boven genoemde zijn nog voorname betrekkingen, waarin de S. voorkomt:

$$\text{S. a} \times \text{cos. a} = 1 \text{ of S. a} = \frac{1}{\text{cos. a}};$$

$$\text{S. } (a \pm b) = \frac{\text{S. a S. b}}{1 \mp \text{tang. a tang. b}};$$

$$\frac{\text{S. a} + \text{S. b}}{\text{S. a} - \text{S. b}} = \frac{\text{tang. } \frac{1}{2}(a - b)}{\text{tang. } \frac{1}{2}(a + b)};$$

$$\text{S. } 2a = \frac{\text{S.}^2\, a}{1 - \text{tang.}^2\, a} = \frac{1 + \text{tang.}^2\, a}{1 - \text{tang.}^2\, a};$$

$$\text{S. } \tfrac{1}{2} a = \sqrt{\frac{2 \text{ S. a}}{1 + \text{S. a}}};$$

$$1 + \text{S. a} = \text{tang. a cotang. } \tfrac{1}{2} a;$$

$$1 - \text{S. a.} = - \text{tang. a tang. } \tfrac{1}{2} a;$$

Voorts:

$$\textit{Boog}\ \text{S. } (= p) = \textit{Boog}\ \text{tang. } (= \sqrt{p^2 - 1}),$$

en meer andere van dezelfde soort, die uit de voorgaande door omkeering afgeleid, en daarom *omgekeerde goniometrische functiën* genoemd worden.

SECHELLEN OF SEYCHELLES. De S., ook Mahé-eilanden, naar het grootste van de groep, genoemd, liggen noordoostelijk van Madagascar, in den Indischen Oceaan; zij behooren tot Africa en staan onder het bestuur van Mauritius. De geheele groep bestaat uit 12 groote en 17 kleine eilanden, gelegen op den top van een onderzeesch koraalrif, dat zich 45 mijlen in de lengte uitstrekt en ongeveer half zoo breed is. Mahé ligt op 4° 35' Z. Br. en 55° 23' O. L. van Greenwich. De bevolking bestaat voor het meerendeel uit negers; slechts weinige blanken, uitsluitend Franschen, treft men er aan. Zij bedroeg in 1837 nog 7000 zielen; in 1842 niet meer dan 4400; en was in 1850 wederom tot 5800 gestegen. Omstreeks 1780 hebben de Franschen op drie der eilanden koloniën aangelegd, die zij evenwel in 1814 hebben moeten afstaan. Het land is bergachtig, heeft overvloed van water, verscheidene goede havens en levert schoone gezigten op. De luchtgesteldheid is vrij gelijkmatig, niet ongezond, doch buitengewoon heet. De grond is niet zeer vruchtbaar; toch vindt men er uitgestrekte bosschen, die een voor den scheepsbouw zeer geschikt hout opleveren; de kust is overal begroeid met kokospalmen. De *Lodoicea Sechellarum* (zie dat art.) wordt, met uitsluiting van alle andere plaatsen, op de eilanden Praslin en Curleuse gevonden. De gunstige ligging der eilanden en de vele goede havens, die zij aanbieden, maken dat er een levendige handel bestaat tusschen de bewoners der S. en Indië, alsmede met de bevolking der eilanden beoosten Madagascar, voornamelijk in de producten van den bodem. Slechts vier van de negen-en-twintig eilanden, die de groep uitmaken, zijn bewoond.

SECKENDORF (VEIT LUDWIG VON), geboren den 20sten December 1626 te Herzogenaurach, in den Beijerschen kreis Opper-Frankenland, studeerde te Straatsburg in de regtswetenschap, wijsbegeerte, geschiedenis en godgeleerdheid, en trad in dienst van den hertog van Saksen-Gotha, die hem eerst tot bibliothecaris, daarna tot hof- en justitie-raad, toen tot hofregter, en eindelijk tot geheimraad, kanselier en consistorie-president benoemde. Na den dood van hertog Maurits wenschte en verkreeg hij een afgezonderd leven ter dienste der wetenschap, op zijn landgoed Meuselwitz bij Altenburg. Doch in het jaar 1691

werd hij door keurvorst Frederik den III^den van Brunswijk naar Berlijn ontboden, en aan het hoofd der pas te Halle gestichte hoogeschool geplaatst. Hij overleed te Halle den 18^den December 1692. Onder zijne schriften verdienen vermelding: *Deutsche Fürstenstaat* (Gotha 1665); *Compendium historiae ecclesiasticae* (Leipzig 1666). Zijn hoofdwerk echter is eene apologie voor het Lutheranismus, naar aanleiding van Maimbourg's *Histoire du Luthéranisme;* het is eerst onder den titel: *Commentarius historicus et apologeticus de Lutheranismo* (Leipzig 1688, 3 dln.; voortgezet en voltooid Frankfort en Leipzig 1692) uitgegeven, en naar eene latere omwerking in het Ned. vertaald onder den titel: *Uitvoerige en onpartijdige Historie der Reformatie door Dr. M. Luther* enz. (Delft 1718, 3 dln.).

SECKENDORF (FRIEDRICH, HEINRICH rijksgraaf VON), neef van den voorgaande, werd den 5^den Julij 1673 te Königsberg in Frankenland geboren, verloor zeer vroegtijdig zijnen vader, studeerde te Jena, te Leipzig en te Leyden, en nam in 1693 dienst, eerst bij den keurvorst van Brandenburg, later in het keizerlijke leger, waar hij als kapitein onder prins Eugenius tegen de Turken streed. In 1704 kwam hij met het Ansbachsche regiment bij het leger der Bondgenooten onder prins Eugenius en Marlborough, en wist hij op den Schellenberg en bij Hochstädt de aandacht dier beide veldheeren op zich te vestigen. In de volgende jaren woonde hij alle krijgsverrigtingen in de Nederlanden bij, en onderscheidde zich bij Neerwinden en Ramillies en bij de belegeringen van Meenen, Rijssel, Doornik en Mons. Door zijne militaire talenten en zijnen persoonlijken moed had hij de gunst van koning Augustus den II^den van Polen in zoo hooge mate verworven, dat deze hem als generaal-majoor in zijne dienst nam. Toen in 1710 prins Eugenius andermaal naar Vlaanderen ging, begeleidde S. hem derwaarts, en streed in dezen veldtogt steeds gelukkig onder de generaals Fagel, Schulenburg, den vorst van Dessau en Marlborough. Na den vrede van 1712 keerde hij naar Saksen terug, en nam in het volgende jaar als Poolsch gezant te 's Gravenhage deel aan de beraadslagingen over den Utrechtschen vrede. Nadat hij de onlusten te Warschau onderdrukt had, bragt hij veel bij tot de verovering van Straalsond. Zijne vermaardheid als krijgsman had zich reeds zoozeer verspreid, dat keizer Karel de VI^de hem, met toestemming van koning Augustus, als luitenant-veldmaarschalk in zijne dienst nam. Tot aan den vrede van Passarowitz streed hij onder prins Eugenius tegen de Turken, werd toen naar Sicilië gezonden, en kwam er nog vroegtijdig genoeg aan, om deel te nemen aan het gevecht van Francavilla. S. werd in 1719 rijksgraaf en in 1721 generaal der infanterie (veldtuigmeester); hij leefde in de rust, die Duitschland gedurende eenige jaren genoot, als Oostenrijksch gezant aan de hoven van Berlijn, Dresden en Kopenhagen, waar hij zich den naam van een bekwaam staatsman verwierf. In 1733 veroorzaakte de dood van Augustus den II^den eenen nieuwen oorlog tusschen Oostenrijk en Frankrijk, daar Lodewijk de XV^de zijnen schoonzoon Stanislaus Lesczynsky weder op den Poolschen troon wilde helpen. S. tot rijksgeneraal der cavallerie verheven, trok met 30,000 man over den Hundsrück en sloeg de Franschen bij Klausen den 20sten October 1735. De spoedig daarop volgende vrede deed S. besluiten het openbaar leven vaarwel te zeggen, toen in 1736 prins Eugenius overleed, en hij op diens aanbeveling tot veldmaarschalk bevorderd werd. Hij voerde in werkelijkheid het opperbevel over het leger, dat in naam onder den hertog van Lotharingen (later Frans I) tegenover de Turken stond; de veldtogt van 1737 viel zeer ten nadeele der Oostenrijksche wapenen uit, en de vijanden van S. aarzelden niet hem de schuld hiervan te wijten. Hij werd teruggeroepen en in de vesting Grätz gevangen gezet. De dood van Karel den VI^den maakte een einde aan zijn uitvoerig proces, want Maria Theresia liet hem op vrije voeten stellen. Na een kort verblijf op zijne goederen te Meuselwitz, trad hij in dienst van Karel den VII^den, en commandeerde in 1742 diens leger tegen Oostenrijk. Terwijl deze veldtogt met de verovering van Beijeren zeer ten voordeele van Karel den VII^den eindigde, was die van het volgende jaar hem zeer nadeelig. Na den vrede van Füssen in 1745, keerde S. naar Meuselwitz terug, waar hij tot 1758 in rust leefde, toen Frederik de II^de hem, onder voorwendsel eener ongeoorloofde briefwisseling met Oostenrijk, gevangen liet nemen. Eerst in het volgende jaar werd hij tegen een' borgtogt van 10,000 thaler ontslagen en begaf zich eerst naar Frankenland, en in 1760 weder naar Meuselwitz, waar hij den 23sten November 1763 overleed.

Men vergelijke: Theresius von S., *Versuch einer Lebensbeschreibung des Feldmarschalls von Seckendorf* (Leipzig 1792—1794, 4 dln.). L.

SECKENDORF (GUSTAV, vrijheer von), bekend onder den naam van Patrick Peale, geboren te Meuselwitz bij Altenburg den 20sten November 1775, is meer nog om zijn' zonderlingen levensloop dan wel door zijne geschriften bekend. Hij studeerde te Leipzig en te Wittenberg en ging op zijn twintigste jaar naar Philadelphia in America, waar hij les gaf in muziek en declamatie en waar hij huwde, doch van waar hij reeds twee jaren later naar Duitschland terugkeerde. Daar werd hij eerst aan het hof van Keur-Saksen en spoedig daarop aan dat van Saksen-Hildburghausen in minderen rang aangesteld; doch hij hield dit leven niet lang uit. Onder zijnen boven vermelden aangenomen naam gaf hij vervolgens voorstellingen als plastisch-mimisch kunstenaar, tot hij in 1814 als professor der wijsbegeerte aan het Carolinum te Brunswijk aangesteld werd. Dit professoraat evenwel duurde ook niet lang, daar hij uit eigenzinnigheid in 1821 weder naar America vertrok, waar de dood hem in December 1823 wegnam. Zijne geschriften bewijzen, dat hij een zeldzaam aangeboren talent bezat, maar tevens weinig grondige kennis; daaronder mogen vermeld worden de treurspelen *Otto III.* (1805) en *Orsina* (1816), zijnde dit laatste een vervolg op Lessing's *Emilia Galotti;* de roman *Adelheid von Bergau oder innere Stimmen* (Leipzig 1816); doch vooral zijne *Vorlesungen über Declamation und Mimik* (Brunswijk 1816, 2 dln.) en *Grundzüge der philosophischen Politik* (Leipzig 1817).

SECLUSIE (ACTE VAN). Deze beruchte acte werd den 4^den Mei 1654, weinige dagen na het sluiten van den vrede van Westminster, in de vergadering der Staten van Holland onder eed van geheimhouding aangenomen. Daarbij verklaarden de Staten van Holland bij meerderheid van stemmen, doch onder protest van de steden Haarlem, Leyden, Alkmaar, Enkhuizen en Edam, dat zij den prins van Oranje of iemand zijner nakomelingen nooit zouden verkiezen tot stadhouder of admiraal hunner provincie, noch, voor zoo veel hun aanging, te zullen toestaan, dat hij tot kapitein-generaal der Unie werd aangesteld. De aanleiding tot deze acte van S. was de volgende: Gedurende den eersten Engelschen oorlog leed onze handel zeer veel en dit, gevoegd bij de misnoegdheid, waardoor op vele plaatsen volksbewegingen tegen de regering ontstonden, deed deze tot den vrede overhellen, eensdeels uit handelsbelang, anderdeels tot handhaving van haar gezag, daar de Oranje-partij door de voortzetting van den oorlog steeds in krachten toenam. Van den anderen kant was ook Cromwell niet afkeerig van den vrede, omdat door de versterking der Oranje-partij ook de aanhangers van Karel den II^den gevaarlijker werden. Hiervan onderrigt, zonden de Staten van Holland in het begin van 1653 eenen geheimen brief aan Cromwell, waarin zij hunne genegenheid tot den vrede uitdrukten; maar deze brief, in Engeland gedrukt, wekte het misnoegen der overige gewesten tegen Holland op, dat buiten hunne voorkennis had gehandeld. Niet te min wist dit de algemeene Staten te bewegen, gezanten naar Londen af te vaardigen; in den loop van deze vredesonderhandelingen, drongen de Engelschen er op aan, dat in het verdrag zou bepaald worden, dat noch de algemeene, noch de bijzondere Staten, aan den Prins of een iemand van zijn geslacht de waardigheid van kapitein-generaal, stadhouder of admiraal zouden verleenen. Deze vernederende voorwaarde werd door de algemeene Staten standvastig afgeslagen, en zou het afbreken der onderhandelingen ten gevolge hebben gehad, zoo niet Cromwell, de Staten van Holland had weten te bewegen tot eene afzonderlijke uitsluiting van den Prins. De daarop betrekkelijke bepaling werd dan ook uit het vredesverdrag weggelaten, en dit had het aannemen der acte van S. ten gevolge.

Toen dit besluit bekend geworden was, verhieven alle gewesten hunne stem sterk daartegen en keurden het gedrag van Holland hoogelijk af. Friesland en Zeeland leverden er scherpe vertoogen tegen in; doch de Staten van Holland gaven eene uitvoerige gestelde verdediging in het licht, die door de Witt meesterlijk gesteld was, en waarin zij de tegen hen ingebragte beschuldigingen trachtten te wederleggen. De acte van S. bleef

bestaan tot dat Karel de II[de] den Engelschen troon weder beklommen had, als wanneer Holland, om hem te believen, haar den 29[sten] September 1660 introk. L.

SECONDE. (Zie *Minuut*).

SECTIE (*Lijkopening*, *sectio cadaveris*, *autopsia*) is de kunstmatige opening der verschillende ligchaamsholten, met het doel, om aan het lijk de pathologische veranderingen, die door de voorafgegane ziekte zijn te weeg gebragt, te beoordeelen. Hierbij heeft men op de minst mogelijke uiterlijke misvorming en de meeste gemakkelijkheid van onderzoek te letten. Om de schedelholte te openen, maakt men eene verticale huidsnede van het eene oor naar het andere, daarop wordt de schedelbedekking naar voren en naar achteren afgestroopt, als wanneer men met eene horizontale cirkelsnede de hersenpan open zaagt, en de hersenen blootlegt. Na afloop van het onderzoek wordt het afgezaagde schedeldak weder op zijne plaats gebragt, en de naar beneden gestroopte huidlappen met grof garen of fijn touw aaneengehecht, als wanneer het gelaat volstrekt geene verandering vertoont en de genaaide snede door de haren en verdere hoofdbekleedsels bedekt wordt.

Voor de opening der borst- en buikholte wordt eene regte snede gemaakt van het onderste gedeelte van den hals links langs den navel (om den ronden leverband niet door te snijden) naar den schaambeensboog. Nadat de huid nu van de borstkas is losgepeld, worden de ribben bij hare kraakbeenseinden van het borstbeen losgesneden, het borstbeen van het borstvlies en van het middelrif, met kort langs het been loopende sneden, aan de binnenzijde losgemaakt en het borstbeen naar boven omgeslagen, dan kan men behoorlijk de ligging en betrekkelijke grootte der voor de hand liggende organen, als hart, longen, lever, maag, milt, dikke darmen enz. beoordeelen; hierna onderzoekt men de deelen afzonderlijk door insnijding, betasting, beschouwing, door wegen, meten, microscopisch, scheikundig, tot dat men al de borst- en buikorganen heeft nagegaan; wanneer men nu het onderzoek heeft volbragt, zorgt men dat de bloedvaten, waaruit nog bloed vloeit, worden digtgebonden, dat vloeistoffen worden uitgesponsd, en naait vervolgens de geheele snede digt, nadat eerst het borstbeen weder is toegeslagen, dan levert ook dit gedeelte der S. geene misvorming of verminking van het lijk op, en de kleeding noch het beddegoed worden bezoedeld.

In enkele gevallen, waar ook de wervelkolom moet worden blootgelegd, begint men de S. met het lijk op den buik te leggen, maakt eene huidsnede, die langs de geheele ruggegraat loopt, en opent dan de wervels met eene opzettelijk daarvoor bestemde zaag of een' beitel, waarna het verdere onderzoek der andere deelen bij rugligging wordt in het werk gesteld.

Bij de legale S. vallen allereerst op te merken de uiterlijke vorm, uiterlijke kenteekenen van beleediging, van ontbinding, vermoedelijke ouderdom, geslacht, spierontwikkeling, voedingstoestand. Voorts wordt het onderzoek verschillend voortgezet, naar gelang de processtukken vergiftiging of gewelddadigen moord doen vermoeden. In het eerstgenoemde geval worden flesschen, voorzien van de volgende etiquetten, in gereedheid gehouden: 1°. hersenen; 2°. hart en longen; 3°. lever, maag en alvleeschklier; 4°. milt; 5°. nieren en pisblaas; 6°. darmen; 7°. genitalia. De enkele deelen worden afzonderlijk ontleedkundig onderzocht, op eene telkens behoorlijk gereinigde tafel, met telkens naauwkeurig gereinigde instrumenten; tevens wordt de inhoud van holten, als van hart of maag, behoorlijk opgevangen in de daarvoor bestemde flesch; vervolgens verzegelt men, na opteekening van het proces-verbaal, in tegenwoordigheid der bevoegde personen de flesschen, om naar den door den regter benoemden scheikundige te worden verzonden. Dan, en ook dan alleen kan men met zekerheid uit de wetenschappelijke resultaten van dit onderzoek tot een juist eindoordeel geraken. Dus niet een deel van dit of dat orgaan, maar elk orgaan met diens inhoud, moet in zijn geheel worden bewaard, om zoodoende kleine hoeveelheden van vergiften te vinden, die reeds in zeer kleine giften doodelijk kunnen zijn.

Bij vermoedelijke uitwendige beleediging, begint men het onderzoek veeleer met het beenstelsel der ledematen, en daarna onderzoekt men naauwkeurig den schedel, vooral den schedelgrond en de hersenen; vindt men dan nog niets, dan onderzoekt men ook de overige holten. v. P.

SECTIE. Men geeft in de meeste legers dezen naam aan de kleinste taktische onderafdeeling, die nog door een' officier wordt aangevoerd, b. v. het vierde gedeelte eener compagnie infanterie of twee stukken artillerie.

SECTOR is in het algemeen een gedeelte van den inhoud van een' cirkel of van eene ellips, begrepen tusschen den boog van de kromme lijn en twee stralen of voerstralen. In het eerste geval noemt men hem bepaaldelijk cirkelsector, zijn inhoud is gelijk aan het halve product van de lengte van den boog en den straal des cirkels, waartoe hij behoort, of, wanneer men het aantal graden van den hoek door *a* voorstelt, ook:

$$I = \pi r^2 \frac{a}{360^\circ}.$$

Het ligchaam, dat ontstaat door de wenteling van een' cirkelsector om een van de grensstralen, is een bolvormige sector. Het is een gedeelte van een' bol, begrensd door een deel van het bolvormige oppervlak en een kegelvlak, waarvan het toppunt in het middelpunt van den bol ligt, en de schuinsche zijde gelijk is aan den straal des bols. De inhoud wordt voorgesteld door de formule:

$$I = \tfrac{2}{3} \pi r^2 . h,$$

als *h* de hoogte is van het bolvormige segment, dat den S. van het oppervlak van den bol afsnijdt.

Door S. wordt eindelijk nog in de sterrekunde een instrument aangeduid, waarvan men zich bedient, om de afstanden der sterren tot het zenith te meten.

SECUNDIANEN. Een aanhang onder de Valentinianen, welke een' tak der Gnostieken uitmaken (zie *Valentinianen* en *Gnostieken*). Hun stichter Secundus, die in de II[de] eeuw leefde, leerde twee eeuwige beginselen, licht en duisternis, waaruit goed en kwaad ontstaan zijn. Zie *Dualismus*.

SÉDAINE (MICHEL JEAN), talentvol schrijver voor het tooneel, werd in 1719 te Parijs geboren. Zijn vader, die architect was geweest, overleed in zeer berooide omstandigheden, zoodat Michel zich verpligt zag metselaar te worden, door welk handwerk hij voor zich, zijne moeder en twee jongere broeders de kost won. Zijne vlijt trok de aandacht van den bouwkunstenaar Buron; terwijl eenige gedichten, door hem gemaakt, in handen kwamen van Lecomte, die er zoo veel goeds in vond, dat hij S. de middelen verschafte, om zich geheel aan de letteren te wijden. De grootste voorliefde gevoelde hij voor de opéra comique; zijn eerste stuk in dat genre was *Le diable à quatre* (1756), waarvoor Philidor de muziek componeerde. De liefste zijner opera's is *Rose et Colas* (1764). Behalve deze zijn de volgende nog zeer lang op het repertorium gebleven: *Aline*, *reine de Golconde*, *Amphytrion*, *Le magnifique*, *Aucassin et Nicolette*, *Richard Coeur de Lion* en *Guillaume Tell*; Grétry en Monsigny schreven daarvoor de muziek. Onder zijne comedien verdienen slechts twee meer bijzonder vermeld te worden, namelijk: *le Philosophe sans le savoir* (1765) en *la Gageure imprévue*. Zijne gedichten en hekelbrieven, allen van bijzondere vlugheid en gemakkelijkheid getuigende, waren in zijnen tijd zeer gezocht, en even zeer zijn leerdicht *Le Vaudeville* (Parijs 1756). S. werd in 1768 lid der academie, en overleed den 17[den] Mei 1797. Zijne *Oeuvres dramatiques* verschenen te Parijs (1760 en 1766, 4 deelen). Eene bloemlezing daaruit (*Oeuvres choisies*), bezorgd door Auger, die haar door S.'s levensbeschrijving liet voorafgaan, zag aldaar, in 3 deelen, in 1813 het licht. Vergelijk over S. het geschrift der vorstin van Salm, *Éloge historique de Michel Jean Sédaine* en de lofrede, op hem door Ducis in de Fransche academie voorgedragen.

SEDAN, eene oude vesting en hoofdstad van een arrondissement in het Fransche departement der Ardennen, ligt aan de Maas in eene vlakte, waar bijzonder veel moeskruiden geteeld worden. Dit stadje heeft eene bevolking van 15,000 inwoners, is niet zeer regelmatig maar netjes gebouwd en heeft eenige vrij breede straten, groote markten en lieve wandelingen, met fraaije fonteinen. Men vindt er eene hervormde en vier R. Catholieke kerken, uitgestrekte magazijnen van wapenen met een arsenaal, alsmede een zeer sterk kasteel, op hetwelk Turenne het eerste

daglicht zag, ter eere van welken maarschalk op de groote markt voor het stadhuis een metalen standbeeld opgerigt is. S. is niet alleen belangrijk als Fransche grensvesting, maar voornamelijk ook door zijne lakenfabrieken, die jaarlijks voor ongeveer 30 millioen gulden aan laken stoffen opleveren. Buitendien vindt men er vele andere fabrieken, als van aardewerk, geweren, percussiedopjes, staalwaren, voorts wolspinnerijen, looijerijen, verwerijen en branderijen. Ook wordt er veel handel in koorn en droogerijen gedreven.

SEDES (of SELLA) **STERCORARIA** was in vroeger tijd een porphieren stoel, die voor de deur der kerk van St. Lateraan te Rome stond, en waarop de nieuw verkozen paus plaats nam; terwijl men de woorden zong: *Suscitat de pulvere egenum et de s t e r c o r e erigit pauperem* (Ps. CXIII: 7). Volgens sommigen diende deze stoel, waarvan de zetel eene opening had, om door onderzoek de mogelijkheid voor te komen, dat andermaal eene vrouw (zie *Johanna, Pausin*) zich op den pauselijken zetel plaatste. Hoe dit zij, de bedoelde gestoelten, want er waren er twee, zijn sedert lang niet meer aanwezig. Zie Schmid, *Lex. eccl.* D. III, blz. 33.

SEDULIUS. Een priester, die in de V^{de} eeuw leefde en zich bekend heeft gemaakt door onderscheidene dichtstukken, waarvan een, *Mirabilia divina*, over het Paaschfeest het voornaamste is. Ook stelde hij een hymne *De incarnatione verbi* uit versregels van Virgilius zamen. De editio princeps van het eerstgenoemde is te Leipzig in 1499, en eene volgende door Juret te Parijs in 1585 in het licht gegeven. Latere uitgaven van S. zijn: die van Cellarius (Halle 1704, herdr. ald. 1756), die van Arntzenius (Leeuwarden 1761), en die van Arevali (Rome 1794).

SEELAND (Deensch *Själland*), het grootste en belangrijkste eiland van het koningrijk Denemarken, ligt tusschen het Kattegat en de Oostzee, wordt door de Sond van Zweden gescheiden en door de groote Belt van Funen, is iets meer dan 16 mijlen lang en tusschen 13 en 14 breed, heeft op eene oppervlakte van 127½ □ mijl 500,000 bewoners, en is een schier geheel vlak land, slechts aan de zuidoostkust met kalkbergen bezet. De kust biedt vele inhammen aan, Fiords genoemd, waarvan de grootste is de Roeskilde-Isefiord aan de noordkust. Rivieren vindt men er weinig; de belangrijkste is de Susaa in het zuiden, 11 mijlen lang, daarentegen zijn er vrij groote meren, o. a. het Esrom-, Arre- en Furemeer. Zoowel de riviertjes als de meren zijn zeer vischrijk. Fraaije beukenbosschen versieren sommige streken van het eiland, dat op de meeste plaatsen, voornamelijk in het zuiden, uitmuntend bouwland oplevert, terwijl het noorden hier en daar zandig en onvruchtbaar is; ook treft men er veel weilanden aan, die rundvee en paarden ter grazing dienen.

De voornaamste stad op S. is Kopenhagen, de koninklijke residentie (zie *Kopenhagen*); andere merkwaardige steden zijn Roeskilde (zie *Roeskilde*) en Elseneur (zie *Elseneur*); bovendien vindt men er, behalve vele kleine steden, eenige koninklijke lustsloten en de vesting Kronberg.

Het stift S. bevat behalve het groote eiland S. nog de eilanden Sams-oë, Möen (Meeuwen-eiland) en Bornholm, benevens vele en daaronder ook onbewoonde eilandjes. Het stift beslaat eene oppervlakte van 144 □ mijlen en bevat 540,000 bewoners; het wordt in zes stiftsambten verdeeld, met namen Kopenhagen, Frederiksborg, Holbek, Sor-öe, Präst-öe en Bornholm.

SEETZEN (*ULRICH JASPAR*), reiziger en natuuronderzoeker, werd den 30sten Januarij 1767 te Sophiengroden nabij Jever in Oost-Friesland geboren. Hij studeerde van 1785 tot 1788 te Göttingen in de genees- en natuurkunde, en deed daarop verscheidene togten door Duitschland en Holland. Door begunstigers daartoe in staat gesteld, ondernam hij nu grootere reizen. Hij scheepte zich namelijk in Junij 1802 naar de Levant in, bezocht vooreerst Aleppo, om er grondig Arabisch te leeren, dan Syrië en Palaestina, in 1805 bezocht hij den Libanon, het beroemde cederbosch, de ruïnen van Baalbek en den Anti-Libanon en in het volgende jaar den oostelijken oever van den Jordaan en de Doode zee, ontdekte er de bouwvallen van Dscherrasch (het oude Gerasa) bij het dorp Soef, 20 mijlen ten zuiden van Damascus. In 1807 beklom hij de bergen Sinai en Horeb, en toog over Suez naar Cairo, waar hij de Mohammedaansche godsdienst openlijk aannam en twee jaren bleef, welken tijd hij besteedde tot het aanleeren der verschillende dialecten van de Arabische taal en tot het bijeenbrengen van eene zeer kostbare verzameling van oudheden, zeldzaamheden en handschriften, welke zich tegenwoordig te Gotha bevindt.

S. vertrok daarop naar Mekka, om er in de maand Ramadan de groote vasten door te brengen; hij deed van daar wel even eenen togt naar de Roode zee, doch keerde weder in 1809 naar Mekka terug, teekende er het plan der stad en de afbeeldingen der omstreken en bepaalde er de ligging door astronomische waarnemingen. In 1810 bezocht hij, in gezelschap van een' geleerden Arabier, Yemen, en de koffijplantaadjen van Hadije, Kusma, Doran, Sada, Aden en Mocca. Van deze laatstgenoemde plaats schreef hij den 17^{den} November 1810 een' brief aan den heer von Lindenau in Gotha, welke het laatste berigt behelsde, dat men in Europa van hem ontving.

Vier jaren later vernam men door een schrijven van den heer Buckingham, een' Engelsch reiziger, aan den Heer von Hammer de volgende bijzonderheden: „Gedurende de reis van Dschidda naar Mocca had S. verscheidene handschriften en vele voorwerpen van natuurlijke historie bekomen, die hij naar Europa wilde zenden; doch naauwelijks kwam hij te Mocca, of de Dola (gouverneur der stad) maakte er zich meester van, meenende, dat zij schatten behelsden. Niets er in van zijne gading vindende, zond hij die aan den Iman van Sana, onder voorgeven, dat de eigenaar er van zich van tol-betooveringen bediende. Onze reiziger, vruchteloos op de teruggave zijner verzamelingen aangedrongen hebbende, was in October 1811 naar Sana vertrokken, om zich bij den Iman te vervoegen; doch weinige dagen na zijn vertrek vernam men te Mocca, dat hij plotseling te Taes overleden, en, naar allen schijn, op last van den Iman vergiftigd was. Eer hij Mocca verliet, had S. zijne belangrijkste papieren aan den koopman Benzoni toevertrouwd, om deze aan zijnen beschermer, den hertog van Gotha, te bezorgen; doch Benzoni, door eene gevaarlijke ziekte aangetast, voor dat hij zich van zijnen last had kunnen kwijten, had die papieren aan een hoofd der Banianen, in dienst der Engelsche O.-I. Comp., ter hand gesteld, aan wien de Dola, hiervan onderrigt, hen ontnam; zoodat men het reisverhaal van S. in Arabië en de verzamelingen, aldaar bijeen gebragt, voor ons kan verloren rekenen." Zijne handschriften zijn evenwel later in handen van professor Kruse te Dorpat gekomen.

Hoe kort ook de loopbaan van S. was, plaatst hetgeen hij verrigtte hem toch naast de beroemdste reizigers. Zijne talrijke sterrekundige waarnemingen dienen, om met meer naauwkeurigheid de aardrijkskundige ligging van verscheidene steden in Syrië, Palaestina en Arabie te bepalen; de kaart der Doode zee en haren omtrek, welke hij opnam, geeft ons een klaar denkbeeld dezer zoo weinig bekende landstreek; de ontdekking der bouwvallen van Dscherrasch en Philadelphia opent een nieuw veld van onderzoek voor de oudheidkenners, en de opschriften, die hij medebragt, zullen waarschijnlijk een nieuw licht over de geschiedenis dezer oude streken verspreiden. Zijne beschrijvingen van Damascus, Acre, Cairo, Suez, Dschidda, Sana, Mocca, en vooral van de heilige steden Medina en Mekka behelzen meer bijzonderheden dan eenige andere, welke wij bezitten; terwijl de Oostersche handschriften, die hij aan den hertog van Saksen-Gotha zond, met de oudheden en natuurlijke voortbrengsels, voortreffelijke bouwstoffen opleveren voor hen, die de taal en natuurlijke historie van het Oosten willen beoefenen. Men vindt in verscheidene Duitsche tijdschriften eenige brieven van S. aan de heeren von Zach, von Hammer en von Lindenau; terwijl het reisverhaal, sedert zijn vertrek, in 1802, tot zijne reis van Cairo, in April 1809, door hem zelven in orde gebragt, in handen zijner familie gekomen is, die voornemens was, het uit te geven.

SEGESTA, ook wel Aegesta, Egesta, op de noordkust van Sicilië, aan eene diepe baai, waarschijnlijk het tegenwoordige Castellamare, was door de Chalcideërs uit de stad Zancle gesticht, ofschoon het volksverhaal, gelijk uit de woorden van Cicero (Verres IV. 33) blijkt, het ontstaan dier stad aan eene schaar gevlugte Trojanen toeschreef, en alzoo Aeneas als stichter noemde. Een oorlog, die in 416 tusschen S. en de naburige stad Selinus uitbrak, gaf den Atheners aanleiding, er eene geduchte magt aan volk en schepen heen te zenden onder Nicias, Lamachus en Alcibiades. Na den ongelukkigen afloop van dien

togt, riepen die van S. de hulp der Carthagers in, die, 410 jaren v. Chr., ruim 5000 man en in het volgende jaar wel 100,000 man derwaarts zonden. De stad bleef bezet door de Carthagers, die door Agathocles van Syracuse wel voor korten tijd verdreven werden, doch weder terug kwamen en zich staande hielden tot dat de bewoners, tijdens den eersten Punischen oorlog, de Carthaagsche bezetting vermoordden en de stad onder de bescherming der Romeinen stelden, die haar wegens hare voorgewende Trojaansche afkomst eene zekere mate van vrijheid lieten behouden. Op den berg Eryx stond een slechts gedeeltelijk voltooide tempel, welke aan Venus gewijd was.

SEGESTES, even als Herman of Arminius, een vorst der Cherusken, tijdens de oorlogen der Romeinen in Germanië. Hij wordt als getrouw en zacht van karakter geprezen door de Romeinsche schrijvers, die daarentegen Arminius laken. Arminius had Thusnelda, de dochter van S., die aan een' anderen vorst ten huwelijk beloofd was, met geweld tot vrouw genomen, en zoodoende den haat zijns schoonsvaders op zich geladen. S. bragt de plannen der Germanen voor de nederlaag van Varus (9 jaar n. Chr.) aan het licht, en wenschte, te gelijk met andere stamhoofden, met ketenen beladen te worden, tot dat de waarheid van zijn beweren zou blijken. Varus sloeg de waarschuwing in den wind en leed eene geduchte nederlaag; terwijl S. door zijne landgenooten gedwongen werd, zich aan hunne zijde te scharen. Toen Germanicus (14 jaar n. Chr.) den strijd aan gene zijde des Rijns hervatte, riep S. de hulp der Romeinen tegen zijne stamgenooten in. Hij werd met velen der zijnen, waaronder ook zijn zoon Segimund en zijne dochter Thusnelda ontzet, en hield zich later in de Romeinsche provincie Gallië op. Thusnelda beviel van een' zoon, die te Ravenna werd opgevoed en vele wederwaardigheden moet hebben ondervonden, waarvan het verhaal echter schijnt verloren te zijn gegaan. Men zie over S. een uitvoerig berigt bij Tacitus, *Annales*, Boek I. blz. 55 volg. De naam der dochter, aldaar niet vermeld, komt voor bij Strabo.

SEGHERS (DANIËL), beroemd bloemschilder, werd den 5den December 1590 te Antwerpen geboren, en door J. Breughel in de kunst onderwezen. Hij trad reeds op jeugdigen leeftijd in de orde der Jezuïten en schilderde bij voorkeur de legenden hunner Heiligen, of liever die tafereelen werden door andere meesters volgens zijne aanduiding geschilderd, en door hem met een' schoon geschilderden bloemkrans omgeven. S. bezocht ook Rome en bestudeerde de groote meesters, maar keerde toch in 't eind weder tot de schoone kinderen van Flora terug, welke hij zoo meesterlijk en naauwgezet wedergaf, dat zij nu nog, na zoo vele jaren, als op zijne paneelen schijnen te bloeijen. Dikwijls zijn deze bloemen geslingerd om geschilderde basreliefs; somtijds zijn zij in vazen tot bouquetten vereenigd. Zijn werk was zeer gezocht. Vorsten en grooten wedijverden om het bezit er van en betaalden dit duur. De prins en prinses van Oranje vereerden S. voor twee geschilderde vazen met bloemen een gouden palet, een' geëmailleerden rozenkrans en een gouden crucifix van een pond zwaarte. Te Antwerpen in de Jezuïtenkerk bevindt zich eene *Maria met het kind*, door Rubens geschilderd, en waarom S. eene bloemguirlande slingerde. Het museum te Amsterdam bezit een' grooten bloemenkrans van S. met een' St. Ignatius van C. Schut; het museum te 's Gravenhage een' dergelijken krans, met *Maria en het kind* daarin. Te Weenen bezit de galerij Belvedere drie stukken van S. in dergelijken trant en andere musea eveneens; terwijl de middentafereelen vaak door C. Schut, enkele keeren door v. Dijck en andere meesters uit de school van Rubens zijn vervaardigd. S. overleed den 2den November 1661.

SEGHERS (GERARD), historieschilder, broeder van bovengenoemde, geboren te Antwerpen in 1589, werd door H. van Balen en A. Janssens in de kunst onderwezen, en schilderde aanvankelijk landschappen met bijbelsche stoffaadje. Vervolgens naar Italië gereisd, studeerde hij daar vooral naar de werken van Manfredi en Cigoli. Van daar schijnt hij zich naar Spanje begeven te hebben, waar hij in dienst van het hof stond. Naar Antwerpen teruggekeerd, schilderde hij in den donkeren, krachtigen trant van Caravaggio; maar daar de smaak zijner tijdgenooten meer was voor het heldere en schitterende coloriet van Rubens en diens school, trachtte hij zijne Italiaansche manier met die van Rubens te vereenigen, hetwelk hem niet slecht gelukte. Zijne werken zijn zeer talrijk. Men treft deze vooral aan in Belgische kerken en musea. Het museum van Antwerpen bezit van hem: *De verloving der H. Maagd*, *De H. Maagd met het kind en St. Catharina*, *De verrukking der H. Theresia*, *St. Stanislas in de orde der Jezuïten opgenomen*, enz; de St. Jakobskerk aldaar: *St. Yves* en *St. Carlo Borromeo;* de Lievevrouwekerk te Brugge: *De aanbidding der drie Koningen* en eene voorstelling van den *Heiland;* de St. Bavokerk te Gent: *Den marteldood van St. Livinius;* de St. Michielskerk aldaar: *De geeseling;* de St. Pieterskerk aldaar: *De genezing van een' blinde door Petrus* en *De opwekking van Lazarus;* het Belvedere te Weenen: twee door S. gestoffeerde landschappen van Artois; het museum te Berlijn: *Christus bij Martha en Maria;* de Louvre: *St. Franciscus in geestvervoering.* S. overleed te Antwerpen in 1651. Daar zijne schilderijen zeer geacht waren, bestaan er vele gravuren naar, door Bolswert, Paul Pontius e. a. vervaardigd.

SEGHERS (HERCULES), een uitmuntend kunstenaar uit den bloeitijd der Hollandsche school, die in zijne, met buitengemeenen rijkdom van phantasie gecomponeerde landschappen veel genialiteit verried, maar door zijne tijdgenooten blijkbaar niet begrepen werd. Er moest nog eerst een Rembrand komen, eer men het begrip verkreeg van de schoonheid eener even breede en stoute, als krachtige en indrukwekkende vertolking der natuur. En zelfs toen nog werd dat begrip lang niet algemeen! S. vond geene aanmoediging, noch voor zijne schilderijen, noch voor zijne etsen, die, blijkens eenige exemplaren in het prentkabinet van het Amsterdamsche museum bewaard, met behulp van een eigenaardig procedé bewerkt en eene soort van kleurendruk waren. Rembrand heeft ongetwijfeld die prenten niet alleen gekend en in bezit gehad (blijkens den inventaris van zijn' inboedel), maar ijverig en met vrucht bestudeerd. Hij besefte er de waarde van, en de maker zelf, ondanks impopulariteit en gebrek, gevoelde dat zij tot het nageslacht zouden spreken van zijn genie. Dit belette niet, dat hij onder de miskenning gebukt ging; hij trachtte haar te vergeten door zich aan onmatigheid over te geven, en verloor het leven, ten gevolge van een' val in dronkenschap. Immerzeel verzekert, dat van zijn werk 15 bekende prenten zijn over gebleven. Men vermoedt het bestaan van nog meer.

SEGMENT. In de meetkunde is een S. een gedeelte van een der zijden eener vlakke figuur, dat door eene lijn, die aan zekere eigenschappen voldoet, wordt afgesneden. Alzoo verdeelt de loodlijn, die uit de hoekpunten van een' driehoek op de tegenover geplaatste zijde wordt neêrgelaten, deze in twee segmenten; en zal eene lijn, die de drie zijden des driehoeks of hare verlengden snijdt, anders gezegd een transversaal, elk der zijden in twee segmenten verdeelen, die de eigenschap hebben, dat de producten der niet aan elkander grensende segmenten even groot zijn; de segmenten zijn in dat geval de afstanden van het snijpunt tot elk der hoekpunten. Uit het laatst aangehaalde voorbeeld blijkt, dat het S. niet altoos een gedeelte der zijde is, maar ook grooter dan deze kan zijn. Een aantal soortgelijke voorbeelden zouden hier nog zijn bij te voegen, die voornamelijk voorkomen bij de leer der transversalen.

Een cirkel-S. is een gedeelte van een' cirkel, dat door eene koorde wordt afgesneden. Iedere koorde verdeelt alzoo den cirkel in twee segmenten, van welke het eene kleiner, het andere grooter is dan de halve cirkel. De inhoud wordt gevonden door den inhoud des sectors te verminderen met dien des driehoeks, gevormd door de koorde en de stralen, die van de einden der koorden naar het middelpunt getrokken worden.

Een bolvormig S. is een gedeelte eens bols, dat door een plat vlak daarvan wordt afgesneden. Het gebogen oppervlak van een bolvormig S. is gelijk aan het product van den omtrek eens grooten cirkels van den bol, waartoe het S. behoort, en zijne hoogte, of

$$O = 2 \pi r h,$$

als r den straal van den bol en h de hoogte van het S. voorstelt. De inhoud van een bolvormig S. is gelijk aan den inhoud des cilinders, die het grondvlak van het S. tot basis, en de helft van zijne hoogte tot hoogte heeft, opgeteld bij den

inhoud des hols, die de hoogte van het S. tot middellijn heeft, of

$$I = \tfrac{1}{2}\,\pi\,h^2\,(2\,r-h) + \tfrac{1}{6}\,\pi\,h^3 = \tfrac{1}{3}\,\pi\,h^2\,(3\,r-h),$$

als h en r de zelfde beteekenis hebben als boven.

SEGOVIA, eene provincie van Oud-Castilie in Spanje, tusschen Valladolid, Burgos, Soria, Guadalaxara, Madrid, Toledo en Avila gelegen, bevattende op eene oppervlakte van 183 □ mijlen 155,000 bewoners. Het land is bergachtig, doorsneden door de rivieren Riaza, Duraton, Cega enz., welke hare wateren in den Duero storten; het klimaat is over het algemeen gematigd, slechts ruw op de hoogten. Men teelt er koorn, peulvruchten, oliezaad, hennep, vlas en meekrap; ook zijn er vele bosschen. De metalen, die de bergen bevatten, laat men in hunnen schoot rusten; daarentegen heeft men er eene uitmuntende schapenfokkerij. De nijverheid bestaat voornamelijk in potaschziederij, lakenweverij, zeepziederij, pottenbakkerij en looijerij.

De hoofdstad Segovia, in het dal der Eresma-rivier aan den voet van het Guadarama-gebergte gelegen, telt slechts 7000 inwoners, en is de zetel eens bisschops. Naar mate van het aantal inwoners is het getal der kerken en kloosters verbazend groot; van beiden telt men er 24. De voornaamste gebouwen zijn de prachtige hoofdkerk, het oude Moorsche kasteel, dat tegenwoordig tot tuighuis en gevangenis dient, de goed bewaarde Romeinsche waterleiding van 3000 schreden lengte en 102 voet hoogte, welke hier en daar drie rijen bogen boven elkander heeft. Beroemd is nog altijd de Segovia-wol en het laken, dat er van vervaardigd wordt, ofschoon de fabrieken zeer verloopen zijn. Men zegt, dat zij, ten tijde der Mooren, 80,000 arbeiders in dienst hielden.

SEGRIJN. (Zie *Lederbereiding*).

SÉGUR (JOSEPH ALEXANDRE, vicomte DE). Deze bekende Fransche letterkundige en tooneeldichter werd te Parijs in het jaar 1756 geboren. Hij trad in de krijgsdienst en klom op tot den rang van veldmaarschalk. Gedurende de omwenteling verloor hij zijn vermogen en moest hij van de opbrengst zijner pen bestaan. Hij overleed te Bagnères den 27sten Julij 1805. Tot zijnen eersten letterarbeid behooren eene kunstig nagebootste *Correspondance secrète de Ninon de l'Enclos* (Parijs 1790) en de roman: *La femme jalouse* (Parijs 1791). Zijn laatste werk: *Les femmes, leur condition et leur influence* etc. (Parijs 1803, 3 dln.) is meermalen uitgegeven, en zijne *Oeuvres diverses* zijn verzameld uitgegeven te Parijs, 1819. Zijn broeder

SÉGUR D'AGUESSEAU (LOUIS PHILIPPE, Graaf DE) werd den 10den December 1753 te Parijs geboren. Nadat hij in de krijgsdienst in America met Washington en Lafayette was bekend geworden, zond hem Lodewijk de XVIde als gezant naar Rusland, waar hij zeer in de gunst van keizerin Catharina de IIde deelde. Nadat hij tijdens het schrikbewind het aanzienlijke vermogen zijner echtgenoote had verloren, leefde hij in afzondering te Chatenay bij Sceaux, waar hij onderscheidene werken schreef. Gedurende het consulaat was hij lid van het wetgevend ligchaam; bij de stichting van het keizerrijk werd hij opperceremoniemeester, later lid van den senaat. Koning Lodewijk de XVIIIde benoemde hem bij de restauratie tot pair des rijks, eene waardigheid, die hij, door zijn overgaan tot Napoleon gedurende de honderd dagen, verloor en eerst in 1818 terugbekwam. Hij overleed kort na den val van den oudsten tak der Bourbons, den 27sten Augustus 1830. Te Parijs, 1824—1830, zijn zijne *Oeuvres complètes* uitgegeven, waarvan de voornaamsten zijn: *Tableau historique et politique de l'Europe de* 1786—1796 (Parijs 1800, 3 dln.), in het Ned. vertaald onder den titel: *Geschiedenis van de voornaamste gebeurtenissen der regering van Frederik Willem den IIden koning van Pruissen* ('s Gravenhage 1802, 2 dln.); *Contes, fables* enz. (Parijs 1800), gevolgd door: *Romances et chansons* (Parijs 1819); *Histoire universelle* (Parijs 1817, 44 dln.), Ned. vert. Amsterdam 1829; *Galérie morale et politique* (Parijs 1817); en eindelijk zijn hoofdwerk *Mémoires, ou souvenirs et anecdotes* (Parijs 1825, 3 dln.).

SÉGUR (PAUL PHILIPPE, graaf DE), tweede zoon van den voorgaande, werd den 4den November 1780 geboren. Zeer jong in krijgsdienst getreden, gaven de veldtogten der republiek tegen het verbondene Europa hem spoedig gelegenheid, zich te onderscheiden. In Holland blonk hij uit door persoonlijken moed, en streed daarna onder Lewarhe en Loison in Graauwbunderland; terwijl hij bij Hohenlinden eene eervolle melding verdiende. Over den veldtogt in Graauwbunderland schreef hij: *Campagne du général Macdonald dans les Grisons* (Parijs 1802). Dit vestigde de aandacht van den eersten consul op hem, die hem in 1802 tot adjudant en gouverneur der pages benoemde. Gedurende de vredesjaren 1803—1804 werd hij met eenige diplomatische zendingen naar Denemarken en Spanje belast; hij bevond zich echter in 1805 weder in het hoofdkwartier des keizers, en onderhandelde met Mack over de capitulatie van Ulm. In 1806 diende hij bij het leger van Massena in Italië en streed voor Gaëta, werd echter in het zelfde jaar bij het groote leger teruggeroepen en woonde den veldslag van Jena bij. Als adjudant des keizers, volgde hij dezen naar Polen; hij werd bij Nasielsk (24 December 1806) door de Russen gevangen genomen, en na den vrede van Tilsit uitgeleverd. Hierop ging hij als chef van een regiment huzaren naar Spanje en bestormde met de poolsche lanciers de hoogten van Soma Sierra (30 November 1807), voor welke stoute daad de keizer hem tot colonel bevorderde. In de jaren 1812, 1813 en 1814 diende hij als brigadegeneraal. In laatstgenoemden veldtogt moest hij het 5de regiment der garde organiseren, aan welks hoofd hij vooral bij Rheims uitblonk. Na den val des keizers, gaf Lodewijk de XVIIIde hem het bevel over de cavallerie, uit de oude garde gevormd. In de honderd dagen voegde hij zich echter weder bij den keizer en diende, als chef van den staf, bij het legercorps, dat den Rijn moest dekken. Na de tweede restauratie werd hij in 1818 als maréchal-de-camp aangesteld, en maakte van den langen vrede gebruik, om zijne *Histoire de Napoléon et de la grande armée en* 1812 (Parijs 1824) te schrijven. Dit werk maakte onverdiend zeer veel opgang. Het werd door den generaal Gouyaud in zijn *Examen critique* (Parijs 1825) hevig bestreden, hetgeen aanleiding gaf tot een tweegevecht. Zijne *Histoire de Russie et de Pierre le Grand* (Parijs 1829, 2 dln.) munt meer uit door eenen bevalligen stijl dan door grondig onderzoek. De Fransche academie koos hem in 1830 tot lid. Na de Julij-revolutie kwam hij weder in active dienst en werd in 1831 tot luitenant-generaal en pair benoemd. Met behulp van de papieren zijns vaders, gaf hij eene *Histoire de Charles VIII* (Parijs 1835, 2 dln.) uit.

SEIDELIUS (MARTINUS), een Silesiër, die in de XVIIde eeuw leefde, uitte eene menigte zonderlinge begrippen aangaande den Heiland, ontkennende, dat Jezus de Messias was, daar deze wegens de zonden des Joodschen volks nooit verschenen was en ook nimmer verschijnen zou. Hij merkte Jezus Christus alleen aan als uitlegger en hervormer van het Mozaïsmus, en, ten einde zijne leerstellingen aannemelijk te maken, verwierp hij al de schriften des N. V.

Zie voorts: Zeltner, *Historia Crypto-Socinianismi*, D. I., bls. 268, 355.

SEIKHS. (Zie *Sikhs*).

SEILER (GEORG FRIEDRICH), geboren den 24sten October 1733 te Kreussen in Beijeren, was de zoon van eenen armen pottebakker. Tot opleiding in de godgeleerdheid in staat gesteld, maakte hij, prediker te Coburg zijnde, door zijn geschrift *Über den Geist und die Gesinnungen des vernunftmässigen Christenthums* (Coburg 1769, waarvan weldra 10 uitgaven verschenen) zoo veel opgang, dat hij tot hoogleeraar der godgeleerdheid te Erlangen benoemd werd. Ook werden hem de waardigheden van geheim kerkeraad, consistoriaal-raad en superintendent opgedragen. Hij overleed te Erlangen, den 13den Mei 1807. Onder zijne talrijke schriften zijn zeer gezocht: *Geschichte der geoffenbahrten Religion* (Erlangen 1772; Ned. vertaald door Clarisse: *Over de goddelijke openbaringen*, Utrecht 1800); *Erbauungsbuch* (Erlangen 1782, 2 dln.) enz. Zijne *Biblische Hermeneutik* (Erlangen 1800) is door Heringa in het Ned. overgezet: *Bijbelsche uitlegkunde* (Leyden 1804), gelijk ook nog meer van zijne geschriften in onze taal zijn overgebragt, met namen: *Over de godheid van J. C.* (Utrecht 1799), *De leer van Jezus' verzoendood* (Rotterdam 1800), *Verdediging van het Christendom* (Amsterdam 1804), *Godsdienstig Handboek over de lijdensgeschiedenis* (Zutphen 1807), *Bijbelsch huisboek* (Groningen 1819, 5 dln.), de beide laatsten door B. Verwey.

SEINE (DE), een der hoofdrivieren van Frankrijk, aan welke niet minder dan vier departementen hunnen naam ontleenen, neemt haren oorsprong uit verscheidene bronnen, van welke die van

den berg Tasselot, een uur ten noordwesten van Sainte-Seine in het departement Côte d'or, de voornaamste geacht mag worden. De S., welker loop zeer gekronkeld is en daarom veel langer, dan zich uit den afstand tusschen de bron en den mond zou laten vermoeden, stroomt voorbij Châtillon en treedt het departement Aube binnen. Zij loopt er langs Mussy-l'évêque en Bar-sur-S., deelt de stad Troyes in twee deelen, bespoelt Mery, Pont-sur-S. en Nogent, neemt in hetzelfde departement de Ourse en de Barse op, bij welke laatste zij bevaarbaar wordt, ofschoon zij eerst na hare vereeniging met de Aube, omstreeks Nogent, voor grootere vaartuigen bruikbaar is. In het departement S. et Marne stroomt de S. langs of door Bray, Montereau, het bosch van Fontainebleau en Melun, ontvangt er de Yonne, de Loing, en komt in het departement der S. Aldaar loopt zij door Corbeil, waar zij de Essone en de Orge opneemt; Villeneuve, waar de Yères zich in haar ontlast; Choisy; Charenton, waar zij de Marne ontvangt, en komt vervolgens binnen Parijs, dat zij van het zuidoosten naar het noordwesten doorstroomt, er twee eilandjes vormende (zie *Parijs*). Na de hoofdstad weder verlaten te hebben, bespoelt zij Passy, Anteuil, Saint-Denis, het bosch van Saint-Germain, neemt de Oise op, en zet dan haren loop voort langs Poissy, Triel, Meulan, Limay en Roche-Guyon, beneden welke plaats de Epte zich in haar ontlast. Na in het departement Eure langs Vernon en Andelys gestroomd en de Eure opgenomen te hebben, treedt zij het departement der Beneden-S. binnen, waar Elbeuf, Rouaan, Ducler, Mailleray en Caudebec aan hare oevers liggen. Haren loop nu westwaarts nemende, vormt de S. de grensscheiding van het departement, bespoelt Quilleboeuf, waar hare breedte aanzienlijk vermeerderd wordt, ontvangt nog de Bolbec, de Lezarac en de Rille, vormt de haven van Honfleur, en ontlast zich bij Hâvre-de-Grâce in het Kanaal. Die uitwatering, welke omstreeks 3 uren breed is, vergunt, in weerwil der vele banken, die er worden aangetroffen, den toegang aan vrij diepgaande bodems, die met behulp van den vloed te Rouaan kunnen komen, van waar dan schepen van minderen diepgang de goederen naar Parijs brengen. Het verkeer met stoombooten is vooral op dit gedeelte der rivier zeer levendig. De vaart op de S. is echter zeer langwijlig, wegens de tallooze bogten der rivier, welker lengte op ongeveer 160 uren geschat wordt. Door kanalen staat de S. in gemeenschap met de Somme, de Schelde, de Maas, de Saône en den Rijn. Ebbe en vloed doen zich tot omstreeks 24 uren van den mond gevoelen.

SEINE (Departement), het kleinste departement van Frankrijk, dat echter, daar het de hoofdstad bevat, het grootste aantal inwoners telt. In 1862 bedroeg dit op 8,64 □ mijlen 1,953,660 zielen, waarvan 1,696,141 de bevolking van Parijs uitmaakten. Het departement, dat een deel van het oude Isle-de-France is, wordt door het departement S. et Oise geheel ingesloten. Men vindt er op den meerendeels vlakken bodem eenige heuvels, onder welke den Montmartre, en de bosschen van Boulogne en Vincennes. Het departement wordt besproeid door de S., de Marne en de Bièvre, en levert granen, wijn, boomvruchten, groenten, eenige soorten van steen en gips op. De hoofdplaats en zetel eens aartsbisschops is Parijs. De beide andere arrondissementen zijn genoemd naar de steden St. Denis, met de Benedictijner-abdij, waar eeuwen lang de koningen van Frankrijk begraven werden, en Sceaux, met fabrieken van aardewerk. Andere merkwaardige plaatsen, welker aantal in den omtrek der hoofdstad natuurlijk aanzienlijk is, zijn Neuilly, Vincennes, Bicêtre, met een gesticht voor krankzinnigen, Passy met minerale bronnen, enz.

SEINE et Marne, een der departementen van Frankrijk, hetwelk door die van de Oise, Aisne, Maas, Aube, Yonne, Loiset en S. et Oise wordt ingesloten, en in den aanvang van 1862 op ruim 107 □ mijlen 352,312 inwoners had. Het is vlak, doch met enkele heuvels; heeft verscheidene bosschen, onder welke dat van Fontainebleau; wordt besproeid door de Seine, de Marne, de Hyères, de Yonne en eenige riviertjes van mindere beteekenis, en wordt verdeeld in 5 arrondissementen. De voortbrengselen zijn: graan, wijn, kaas (fromage de Brie), vleeh, wild, enz. terwijl er goede weilanden worden aangetroffen, waarop rundvee en schapen worden aangefokt. Er zijn steengroeven en vele fabrieken. De arrondissementen worden genoemd naar de steden: Melun, de hoofdplaats van het departement; Meaux Coulommiers; Fontainebleau, met een prachtig kasteel, en Provins. Andere merkwaardige plaatsen zijn Nemours en Montereau, op welks brug in 1409 Jan zonder vrees, hertog van Borgondië, in tegenwoordigheid van den dauphin, vermoord werd, enz.

SEINE et Oise, een departement van Frankrijk, hetwelk dat van de Seine aan alle zijden omringt, zelf wordt ingesloten door de departementen Oise, Seine et Marne, Loiret, Eure, Eure et Loir, en in den aanvang van 1862 op ruim 102 □ mijlen 513,073 bewoners had. De bodem heeft slechts onbeduidende hoogten en is nagenoeg geheel vlak; het klimaat is er gematigd en gezond, welke laatste hoedanigheid alleen de moerassige streken, wegens de aldaar menigvuldig voorkomende nevels, niet bezitten. Behalve de Seine, de Oise en de Marne, treft men er een tal van kleine rivieren en beken aan, welke niet bevaarbaar zijn. Onder de bosschen, die er gevonden worden, is dat van St. Germain het voornaamste. De nabijheid der hoofdstad, met hare veelsoortige behoeften, heeft den landbouw eene hooge mate van ontwikkeling doen verkrijgen. Het departement levert verschillende soorten van granen, wijn, boom- en peulvruchten, groenten, paarden, vee en schapen op. Er zijn steengroeven en fabrieken van allerlei aard. Ook wordt er goede porceleinaarde gevonden.

Het departement wordt verdeeld in 6 arrondissementen, genoemd naar de steden: Versailles, de hoofdplaats van het departement, Mantes, Pontoise, Rambouillet, Corbeil en Etampes. Andere voorname plaatsen in het departement zijn: Montmorency; Poissy, waar in 1561 het zoogenoemde Colloque de Poissy gehouden werd; St. Germain en Laye, met een kasteel, waar oudtijds vele koningen hun verblijf hielden; het kasteel Malmaison, tot 1224 eene eenvoudige schuur, die ter herinnering aan een' inval der Noormannen, den naam van Mala domus droeg; Sèvres, met de beroemde porceleinfabriek; Marly, met de vermaarde waterwerken; Saint-Cloud, met een prachtig kasteel, enz. (voor nadere bijzonderheden, zie men de verschillende artikels).

SEINEN, seinteekens of signalen zijn in het algemeen aangenomene teekens, waardoor men een of ander, hetzij van nabij, hetzij op afstanden, kenbaar wil maken. De voorposten van een leger, in de nabijheid van den vijand, ontvangen wachtwoorden, die dikwijls veranderd en steeds geheim gehouden worden. Bij de nadering van een' persoon spreekt de soldaat het *sein* uit, daarop moet de andere met het *contra-sein* antwoorden; kan hij dit niet, dan wordt hij aangehouden en aan de wacht overgeleverd. Op die wijze tracht men zich tegen spionnen te beveiligen. S. met lantaarns zijn bij nacht zeer gebruikelijk op binnenvaarten, om de aanwezigheid van schepen aan te duiden en het aanzeilen te voorkomen. Eene vrij volkomene manier van S. is die door middel van seinvlaggen, zoo als bij de zeevarende natiën in gebruik zijn. Iedere natie heeft hare eigene seinvlaggen, die met bepaalde nommers zijn gemerkt, en waarmede, door haar op eene voorgeschrevene wijze te combineren, een groot aantal getallen kan aangegeven worden. Ieder getal komt overeen met eene bepaling, die in de seinboeken, waarvan ieder schip voorzien wordt, is omschreven. Bovendien zijn er geheime S., die alleen aan de bevelhebbers der schepen bekend zijn. In tijd van oorlog worden de nommers der vlaggen veranderd. Nog maakt men gebruik van zoogenaamde telegraaphvlaggen, die meer bepaaldelijk bestemd zijn, om zinsneden, op bijzondere omstandigheden betrekking hebbende, over te seinen, met andere woorden, waarmede men zich op twee schepen met elkander over ieder willekeurig onderwerp kan onderhouden. De hier bedoelde S. dienen tot onderling verkeer der oorlogschepen van denzelfden staat. Tot de S. uit het dagseinboek der Nederlandsche zeemagt zijn noodig: 10 vlaggen, 10 wimpels en 3 herhalingswimpels. In geval van stilte, als de vlaggen niet uitwaaijen, vervangt men haar door seinramen. De koopvaardij-schepen maken veel gebruik van de seinen van Marryat, die door verschillende natiën, om zich onderling op de schepen te doen verstaan, zijn aangenomen. Sedert 1855 echter hebben de genoemde S. veel van hunne algemeenheid verloren, daar door Reynold-Chanvancy een stelsel is aangewezen, dat op het eerstgenoemde door zijne eenvoudigheid veel voor heeft. Het *Code Reynold* is voor de Fransche oorlogs- en koopvaardij-marine aangenomen, en onder-

scheidene zeevarende natiën zijn al reeds tot het gebruik daarvan toegetreden. Het seinboek bevat meer dan 19,000 woorden en volzinnen, uitgedrukt in de meeste bekende talen, die met hoogst eenvoudige en aan boord van ieder schip aanwezige hulpmiddelen kunnen kenbaar gemaakt worden. Ook zijn daarin nacht-, mist-, getij- en noodseinen opgenomen. In het algemeen geschieden de nachtseinen met lantaarns, de mist- en noodseinen door het doen van kanonschoten.

SEJANUS (Aelius), berucht gunsteling van keizer Tiberius, de zoon van een Romeinsch ridder, was te Volsinii geboren, en een man van een heerschzuchtig en trotsch karakter, die geene middelen ontzag, om zijne neigingen te bevredigen. Hij wist het vertrouwen van den achterdochtigen Tiberius zoo geheel te winnen, dat hij hem volkomen beheerschte; terwijl de slaafsche senaat hem den grootsten eerbied betoonde en zijne bevelen blindelings gehoorzaamde. Ook wist hij de Pretoriaansche cohorten aan zich te verbinden; en dus stond hem niets ter bereiking van zijn oogmerk, om het oppergezag alleen en voor altijd in handen te krijgen, in den weg, dan Drusus, de zoon van Tiberius, en de zonen van Germanicus, die door den keizer tot erfgenamen verklaard waren. Den eersten liet hij door vergif ombrengen, en de laatsten werden met de moeder gebannen en vervolgens in den kerker geworpen, waarop eerlang hun dood volgde. Verscheidene aanzienlijke Romeinen, vrienden van Germanicus, werden op zijnen aandrang te regt gesteld, en toen zich eindelijk Tiberius door S. liet overreden, om op het eiland Capri een oostersch wellustig leven te gaan leiden en de regering aan hem over te laten, heerschte S. met eene onbepaalde magt, en verordende de senaat, dat de voor hem in Rome opgerigte beeldzuilen openlijk moesten vereerd worden. Dan, juist toen hij het hoogste toppunt van magt en aanzien bereikt had, kreeg Tiberius, dien men gewaarschuwd had, achterdocht, en nam zulke schrandere en omzigtige maatregelen, dat S. er niets van ontdekte, voor dat hij, openlijk bij den senaat door den keizer aangeklaagd, gevangen genomen en ter dood veroordeeld werd, welk vonnis nog op den zelfden dag aan hem werd ten uitvoer gelegd. Van het verbitterde volk onderging hij niet alleen de honendste verwijtingen, maar zelfs na zijnen dood de gruwelijkste mishandelingen; terwijl zijne eerzuilen omver gehaald, en velen zijner vrienden en begunstigers ter dood veroordeeld werden. Dit viel voor in het jaar 26 n. Chr.

SELENE. Aldus werd de godin der maan bij de Grieken genoemd; bij de Romeinen heette zij *Luna*. Zij was eene dochter van Hyperion en Theia, en eene zuster van Helios en Eos. Men stelde zich deze godin voor als rijdende op een' wagen, met twee witte paarden bespannen — of wel met muilezels, zelfs ook met koeijen. Later werd zij geïdentificeerd met Diana, welke zich echter door maagdelijke kuischheid van haar onderscheidde; want Endymion baarde zij, S., vijftig dochters, en Zeus had van haar Pandia en Erse. In de kunst wordt zij voornamelijk met of bij Endymion voorgesteld.

SELENIET. Met deze benaming werd in vroeger tijd eene doorschijnende verscheidenheid van bladerig gips bestempeld, welke ook onder den naam van *Vrouwen-ijs*, *Maria-* of *Vrouwen-glas* bekend is. Het komt gewoonlijk in platte kristallen voor, waarvan de oorspronkelijke vorm een regt, scheefhoekig prisma is. Het laat zich gemakkelijk in dunne, glansrijke platen splijten, welke buigzaam, maar niet veerkrachtig zijn. Van kleur is het wit of in verschillende schakeringen van geel, grijs, rood, bruin en violet. Het komt in Engeland, Schotland en Ierland op onderscheidene plaatsen voor, alsmede in Zwitserland in de zoutmijnen van Bex, in Tyrol, in de zwavelgroeven van Sicilië, in Spanje, in den Mont Martre bij Parijs en in America. De benaming zou afkomstig zijn van het Grieksche woord σελήνη, de *Maan*, met toespeling op de terugkaatsing van het licht der maan, als in eenen spiegel, of wel van het algemeene geloof, dat men voorheen had, dat het water bevatten zoude, hetwelk door den invloed der maan bevroor. — Ondtijds werd het in dunne platen gespleten en gebruikt voor vensterruiten.

SELENIUM. Dit enkelvoudig ligchaam werd in 1817 door Berzelius ontdekt in het roodbruine bezinksel van de looden kamers der zwavelzuurfabriek te Gripsholm. Voor de blaaspijp gaf de roode zelfstandigheid den reuk naar rotte radijzen, volgens Klaproth een kenteeken, dat er tellurium aanwezig was. Berzelius vond evenwel daarin dit ligchaam niet, maar wel een tot nog toe onbekend element, dat hij, wegens de overeenkomst met het tellurium (dus genoemd naar *tellus*, den naam van de aarde als planeet), naar de maan (in het grieksch σελήνη), S. noemde.

Het S. is tot nog toe slechts spaarzaam op aarde aangetroffen. Het eerst vond men het in eenige koper-, lood-, en bismuth-ertsen in Zweden en Noorwegen, later in betrekkelijk rijke hoeveelheid in het Hartsgebergte, en wel gebonden aan lood, koper en kwik. Bij Tilkerode in den Harts wordt het langs vrij omslagtigen weg uit de ertsen afgezonderd, en van daar in den handel gebragt in kleine staafjes of medailles, voorzien van de beeldtenis van Berzelius. Later toonde Stromeijer het S. aan in de vulcanische zwavel van de Liparische eilanden, en Phipson in die van Napels. Boettger vond het eindelijk in vrijen toestand en betrekkelijk groote hoeveelheid in het stof, dat zich bij het roosten van koper- en ruwsteen aan de wanden van den 100 voet hoogen schoorsteen afzet, waarin de roostovens te Mansfeld uitkomen.

Het S. is bij de gewone temperatuur een vast ligchaam, waarvan de physische eigenschappen, even als van de zwavel, zeer verschillende kunnen zijn. Uit eene oplossing van selenigzuur (S. aan zuurstof gebonden) met zwavelzuur neêrgeslagen, doet het zich als een rood poeder voor, dat na het droogen in eene loodgraauwe massa overgaat. Door de laatste langen tijd met zwavelkoolstof in aanraking te laten of aan eene hitte van 80°—200° C. bloot te stellen, wordt zij kristallijn. Het amorphe S. bezit een soortelijk gewigt = 4,28; terwijl dat van het kristallijne 4,80 is. Het smeltpunt van het S. is ongeveer 200° C.; bij eene hitte van 700° C. gaat het in een donker geel gas over. Het brandt met eene blaauwe vlam, onder verspreiding van eenen voor het S. karakteristieken reuk, die gewoonlijk bij dien van rotte radijzen vergeleken wordt. De verbrandingsproducten zijn selenigzuur en volgens sommigen ook selenumoxyde, waaraan de onaangename reuk zou zijn toe te schrijven. Het S. is onoplosbaar in water, daarentegen oplosbaar in seleenkalium, — natrium, zwavelkoolstof en in sterk zwavelzuur. Het S. is een slechte geleider van de warmte en electriciteit, even als de zwavel, waarmede het ook in vele scheikundige eigenschappen overeenkomt, hoewel het in andere opzigten veel met het tellurium gemeen heeft.

In de nijverheid heeft het S. tot nog toe geene toepassing gevonden. R. S. T. M.

SELENOGRAPHIE. (Zie *Maan*).

SELEUCIA. Men trof in Azië verschillende steden van dezen naam aan, nagenoeg allen door Seleucus Nicator gesticht. Drie daarvan verdienen eene bijzondere vermelding. De eerste was gelegen in Babylonië, niet ver van de rivier Tigris, aan een kanaal, 't geen de verbinding uitmaakte tusschen deze rivier en den Euphraat; door hare buitengemeen voordeelige ligging begunstigd, verhief zij zich tot het middelpunt van den west-aziatischen handel en telde, ten tijde van haren grootsten bloei, meer dan een half millioen inwoners. Onder Trajanus werd deze groote stad door een' der Romeinsche veldheeren aan plundering prijs gegeven en gedeeltelijk verbrand. Nog meer had S. onder de volgende keizers te lijden, zoodat zij ten tijde van Severus, even als Babylon, doodsch en verwoest was. Hare nog bestaande overblijfselen dragen den naam El Madaïn en liggen ongeveer op vijf mijlen afstands van Bagdad. — Het andere S., dat den bijnaam van *Pieria* droeg, lag in Syrië op geringen afstand van zee, ten noorden van den mond der rivier Orontes. Deze stad had eene uitmuntende haven en was onder de regering der Seleuciden zoo buitengemeen versterkt, dat men haar voor onneembaar hield. Zij heeft evenwel den tand des tijds niet kunnen wederstaan, en tegenwoordig ziet men hare bouwvallen in de omstreken van het dorp Kepse. — Nog een ander S., namelijk S. *Trachea* of *Tracheotis*, weleer *Hyria*, in Cilicië, is bekend door een ten jare 359 aldaar gehouden concilie, ter zake der twisten met de Arianen. Gelijktijdig namelijk met de kerkvergadering der Westerschen te Rimini, riep de keizer eene andere der Oosterschen bisschoppen te S. bijeen. Doch ofschoon de groote meerderheid der 160 kerkvoogden de gevoelens van Arius waren toegedaan, bestond er geene eenheid, daar sommigen wilden beginnen met het beslechten der geloofsgeschillen, terwijl

anderen eerst de ingebragte beschuldigingen wilden onderzoeken, en zoo noodig de onregtzinnige bisschoppen afzetten. Uit deze eene oneenigheid ontstonden andere, zoodat het geheele concilie onverrigter zake uiteen ging.

SELEUCIDEN is de naam eener vorstendynastie van het Syrische rijk, aanvangende met Seleucus Nicator en geregeerd hebbende tot op den ondergang van het rijk zelf, van 312—64 v. Chr. De meesten dezer vorsten waren wellustelingen en zwelgers, niet in staat hun uitgestrekt koningrijk te beheerschen. Reeds de eerste opvolgers van Seleucus Nicator, met namen Antiochus Soter, Antiochus de IIde, Seleucus de IIde, en de IIIde, handelden hoogst onverstandig door het Grieksche element in hunne staten altijd voor het Aziatische te trekken, en Europesche instellingen bij hunne onderdanen te willen invoeren. Het noodzakelijke gevolg hiervan was, dat de Aziatische volksstammen ieder oogenblik geneigd waren, zich aan hunne heerschappij te onttrekken. Ofschoon nu wel Antiochus de IIIde of de Groote (224—187 v. Chr.) het uiteenspatten van het rijk met krachtige hand tegenging, zoo kwamen toch telkens weder nieuwe verwikkelingen te voorschijn, voornamelijk onder Antiochus den IVden, Epiphanes, die het verval van het groote koningrijk meer en meer in de hand werkten. Voornamelijk moet daartoe gerekend worden het overwinnend opdringen der Parthen en Bactriers aan de eene, en de sluwe staatkunde der Romeinen aan de andere zijde. Deze toch stookten telkens het twistvuur aan tusschen de Ptolemaeërs, Seleuciden en de vorsten van Klein-Azië. Eindelijk bereikte de weelde van het koninklijke hof haar toppunt; het volk kon de schrikkelijke lasten en opbrengsten niet langer verdragen; overal was twist en verwarring, nergens ontzag of gezag, zoodat het ten laatste in het jaar 64 v. Chr. aan Cnejus Pompejus niet bijzonder moeijelijk viel, aan het rijk der S. een einde te maken en hun land als wingewest bij het groote Romeinsche rijk in te lijven.

Naar hen heet eene Grieksche jaartelling, die in het geheele Oosten door de Heidenen, Joden, Christenen en Mohammedanen gebruikt is. Nadat de Joden onder de Syrische heerschappij waren gekomen, moesten zij er zich in koopbrieven en andere openbare stukken van bedienen. Bij de Arabieren was deze jaartelling bekend onder den naam van *tarich dilkarnaim*, het tijdstip van de twee hoornen (Seleucus werd doorgaans met 2 horens afgebeeld), en, schoon zij eerst eenige jaren na den dood van Alexander den Grooten werd ingevoerd, heet zij toch naar hem de Alexandrijnsche, gelijk mede de Grieksche (1 Macc. I: 11). Deze jaartelling begint den 20sten September 312 v. Chr. De Babyloniërs of Chaldeërs begonnen haar een jaar later, en het is naar deze laatste berekening, dat zich het IIde boek der Maccabeën rigt. Bij de onderwerping van het Syrische rijk aan de Romeinen geraakte deze jaartelling eenigzins in onbruik; maar toch heeft zij zich tot in de middeleeuwen in het Oosten staande gehouden.

Zie over de dynastie der S.: Vaillant, *Seleucidarum imperium* (Parijs 1681, 4°.; 's Gravenhage 1732) en Reineccius, *Familia Seleucidarum* (Wittenberg 1751).

SELEUCUS, bijgenaamd *Nicator*, wegens zijne veelvuldige overwinningen, geboren omstreeks het jaar 354 v. Chr., was een zoon van Antiochus, een' der dapperste veldheeren van Alexander den Grooten, die hem het stadhouderschap van Babylon en Medië opdroeg, en na wiens dood hij zich tot koning van Syrië verhief, wanneer hij alle oostelijke landen van dit rijk, van den Hellespont tot den Indus aan zijn gebied onderwierp. Na het voeren van verscheidene gelukkige oorlogen tegen Antigonus, Demetrius en Lysimachus, werd hij in zijn 78ste jaar, toen hij nog tegen Thracië en Macedonië te velde wilde trekken, door een' zijner hovelingen, Ptolomaeus Ceraunius, vermoord. Dapperheid en ondervinding, verstand en menschenliefde versierden dezen beroemden vorst, die een vader en weldoener was zijner onderdanen en een beminnaar der wetenschappen. Onder anderen zond hij aan de Grieken de boeken en kostbare gedenkteekens terug, welke Xerxes hun ontroofd had, waarvoor de Atheners uit dankbaarheid zijn standbeeld aan den ingang van de galerij der academie plaatsten. S. liet in Azië 34 steden bouwen, die hij met Grieksche kolonisten bevolkte; hij bragt schier den geheelen handel van Azië met Europa in zijn land, en voornamelijk maakte hij tot het middelpunt daarvan de stad Seleucia (zie *Seleucia*). Als een voldingend bewijs voor zijne grootheid van ziel moeten wij nog vermelden, dat hij zijne gemalin Stratonice afstond aan zijnen zoon Antiochus, die, nadat hij geruimen tijd zigtbaar lijdende was geweest, op sterken aandrang van zijnen vader, dezen eindelijk beleed, dat hij eenen hevigen hartstogt voor zijne stiefmoeder had opgevat, en zonder haar niet leven kon.

SELIM de Iste, sultan der Turken, geboren in het jaar 1467, onttroonde den 25sten April 1512, met behulp der Janitsaren, zijnen ouden en ziekelijken vader, Bajazet den IIden, die spoedig daarna ten gevolge van vergiftiging overleed. Om zich van den troon te verzekeren, liet hij vijf zijner neven en twee broeders ombrengen, gelijk hij ook iedereen uit den weg ruimde, tegen wien hij eenige verdenking koesterde. Hij fnuikte de magt van den schach van Perzië, vernietigde het sultanaat der Mameluk-ken, veroverde Koerdistan, Syrië en Egypte, onderwierp ook de stad van den profeet, Mekka, aan het gezag der Porte, terwijl hij den toestand dier veroverde landen aanmerkelijk verbeterde. Hij legde den grond tot de zeemagt der Turken, en bouwde te Pera een arsenaal. Van kunsten en wetenschappen was hij een ijverig beschermer en van de dichtkunst zelf een beoefenaar. Ook was hij een uitmuntend veldheer en, ofschoon tot in het wreede gestreng, een schrander en werkzaam vorst. Hij overleed op eenen krijgstogt tegen Perzië, den 22sten September 1520.

Zijn kleinzoon

SELIM de IIde, zoon van Soliman den IIden en de vermaarde Roxolane, geboren in het jaar 1522, beklom in het jaar 1566 den troon, na den dood zijns vaders. Hij was de eerste sultan, die zich in persoon van alle deelneming aan krijgstogten en regeringszaken onthield en alles aan den grootvizier overliet; terwijl hij enkel in zijnen harem voor zinnelijk genot leefde. Gedurende zijne regering werd de vermaarde zeeslag van Lepanto door Ali verloren; maar, daar de Christelijke vorsten geen gebruik van deze hunne overwinning wisten te maken, beijverde zich de grootvizier Sokolli op de uitbreiding van de magt des rijks. Ligchamelijk en zedelijk ontzenuwd, overleed S. den 12den December 1574. Zijn zoon Murad de IIIde volgde hem op.

SELIM de IIIde, geboren den 23sten October 1761, was een jongere zoon van Mustapha den IIIden, na wiens dood Abd-ul-Hamid den troon beklom. Van grootsche ontwerpen zwanger gaande, bestudeerde hij gedurende de regering van zijnen broeder den koran en de geschiedenis des Turkschen rijks, in het geheim betrekking aanknoopende met den Franschen gezant, graaf de Choiseul. Toen zijn broeder in het jaar 1789 overleden was, besteeg hij den troon, doch juist op een tijdstip, toen de Porte met Oostenrijk en Rusland in oorlog gewikkeld was. Naauwelijks waren Syrië en Egypte, sedert 1786 in opstand, aan het gezag der Porte onderworpen, of deze werd, ten gevolge van de krijgstogten en overwinningen der Franschen in Egypte, in het verbond van Rusland en Engeland tegen de Fransche republiek getrokken. Toen in 1802 de vrede gesloten was, kreeg S. de handen ruim tot inwendige hervormingen in zijn rijk. Maar deze gaven aanleiding tot ontevredenheid en opstand, waarbij in 1807 een nieuwe oorlog met Rusland en Engeland kwam. Het meest echter werd S. in de engte gedreven door de Janitsaren, die niet dulden wilden, dat de sultan zijn leger op de Europesche wijze organiseerde. Zijne afzetting was het gevolg, en den 29sten Mei 1807 besteeg zijn neef Mustapha de IVde den troon. S. hield zich in zijne afzondering in het serail met letterarbeid bezig; doch den 28sten Julij 1808 werd hij bij eene poging tot tegenomwenteling te zijner gunste omgebragt. Ook zijn opvolger kwam daarbij om het leven, en Mahmud, de IIde, die later door het uitroeijen van de Janitsaren den eenig mogelijken weg tot wezenlijke hervormingen in het Turksche rijk baande, beklom den troon. Hij zette door, wat de verlichte S. wel had gewild, maar niet had kunnen ten uitvoer brengen.

SELKIRK, een der kleinste graafschappen van Schotland, ingesloten door Edinburg, Roxburgh, Dumfries en Peebles, is eene zeer schilderachtige, doch tevens onvruchtbare landstreek, welke op 12½ □ mijlen oppervlakte slechts 10,000 inwoners telt. Voormaals was dit graafschap, dat in zijne bergachtige wouden eene menigte wild herbergde, niet veel meer dan eene wildbaan voor de koningen van Schotland; doch sedert lang zijn de bosschen geveld en is het wild dien ten gevolge betrekkelijk schaars geworden. Tegenwoordig ziet men er daarentegen talrijke kud-

den van hoornvee, poneys en schapen, welke laatsten beroemd zijn om hunne lange en fijne wol. Eenige bergtoppen bereiken er meer dan 2000 hoogte; de Tweed doorstroomt het graafschap en neemt er de wateren van de Etterik en Yarrow in de zijne op. De hoofdplaats is het vlek S., aan de Etterrik gelegen, met 3400 inwoners.

SELKIRK (ALEXANDER), geboren in 1680 in het graafschap Fife in Schotland, matroos van zijne jeugd af, werd door den kapitein Stradling, wegens insubordinatie, op het eiland Juan Fernandez, dat hij aangedaan had om water te halen, aan land gezet, en S. besloot liever aldaar te blijven, dan om vergiffenis te vragen. Men liet hem zijne kleederen, zijn bed, een geweer, eenig buskruid, kogels en tabak, eene bijl, een mes, een' ketel en andere keukengereedschappen, eenen bijbel, eenige stichtelijke boeken en zijne zee-instrumenten. In het eerst sloeg de eenzaamheid dezer woeste en onbewoonde plaats zijnen geest ter neder, doch met den tijd gewende hij er zich aan; hij maakte twee hutten, bedekte die met biezen en omhlog haar met geitenvellen; het pimenthout, op dit eiland zeer algemeen, verschafte hem tevens vuur en licht; toen zijn voorraad verteerd was, oefende hij zich in het jagen op de geiten, waarin hij zeer behendig werd; hij behield er zoo velen van als hij tot zijn voedsel noodig had, en liet de anderen weder loopen, na haar de ooren gespleten of doorboord te hebben; haar vleesch was hem in den beginne een onaangenaam voedsel, omdat hij geen zout had, om het mede te bereiden, doch hij gewende er zich aan en vond er eindelijk, door er piment bij te doen, veel smaak in. Zijne kleederen en schoenen versleten door het gedurig gaan; doch hij verharde zoodanig, dat het gemis er van hem geen hinder meer deed; hij maakte kleederen van geitenvellen; een spijker en riemen van hetzelfde leder verstrekten hem tot naald en garen; somtijds vond hij er vermaak in, met wilde katten en jonge geitjes te spelen.

Hij was omtrent dertig jaren oud, toen hij op dit eiland kwam, en na een verblijf van vier jaren en eenige maanden op hetzelve, begon hij er zelfs aan te gewennen. Op zekeren dag aan den oever wandelende, ontdekte hij van verre een Engelsch schip, en dewijl de nacht naderde, ontstak hij een groot vuur. De kapitein van dat schip zond des anderen daags volk af, om dit eiland te gaan bezigtigen; zij bragten S. met hen terug, doch hij had het gebruik der spraak zoodanig verloren, dat hij de woorden slechts ten halve uitsprak, en het bijna onmogelijk was hem te verstaan; na verloop van eenige dagen begon hij zich echter beter uit te drukken. Gewoon zijnde niets dan water te drinken en ongezouten vleesch te eten, weigerde hij alle ander vocht, dat men hem aanbood, en had hij veel moeite, om zich weder aan de scheepskost te gewennen. Hij verhaalde, dat hij gedurende zijn verblijf op het eiland, verscheidene schepen had zien voorbij varen, doch dat er slechts twee, welke hij voor Spaansche hield, hadden geankerd, waarvan het volk op hem geschoten en hem tot in de bosschen vervolgd had; dat hij niet geschroomd zoude hebben zich aan Franschen over te geven, maar dat hij zich niet aan de Spanjaarden wilden blootstellen, uit vrees dat zij hem zouden dooden of naar de mijnen verbannen, opdat hij de besittingen, welke zij in de Zuidsee hadden, niet aan de vreemdelingen zoude ontdekken. Men wil, dat de lotgevallen van dezen man, de Foe aanleiding tot het zamenstellen van den bekenden roman *Robinson Crusoe* gegeven zouden hebben (zie *Foe, Dan. de*).

SELLA STERCORIANA (Zie *Sedes Stercoriana*).

SELLERY (*Apium graveolens*). De S., een der vele bij ons te lande gekweekte moesgewassen, wordt in ziltige streken enkele malen in het wild aangetroffen en dan ook wel *Eppe* of *Juffrouwmerk* genoemd. Zij behoort tot de natuurlijke familie der *Schermbloemigen* (*Umbelliferae*) en volgens het stelsel van Linnaeus tot de 2[de] orde der 5[de] klasse (*Pentandria digynia*). Behalve aan den reuk is de S. gemakkelijk te herkennen aan hare sterk gesleufde stengels, en zeer kort gesteelde schermen; de onderste bladen zijn enkel-gevind, de bovenste driedeelig; de meeste blaadjes zijn ruitvormig, waarvan de bovenste randen gekruld of grof gezaagd, de onderste gaaf zijn. In Julij tot September brengt de S. kleine witte bloemen voort. De vruchten zijn klein, bruin, zijdelings zamengedrukt, en op iedere helft van vijf smalle en lichter gekleurde ribben voorzien. In de beide groeven, ter zijde van de middelste der vijf ribben, vindt men gewoonlijk slechts ééne, doch in de beide andere twee of drie striemen. Het zaaltje is onverdeeld. De S. is tweejarig, en wordt bij ons in twee verscheidenheden als *blad-* en *knol-S.* gekweekt. Wilde exemplaren hebben een' dunnen houtigen wortel, waaruit blijkt dat de dikke wortels der *knol-S.* een product van de cultuur zijn.

Dat de S. door onttrekking aan het zonlicht, door blootstelling aan vochtige lucht, door het groeijen in een' natten bodem, schadelijke eigenschappen zou verkrijgen, zoo als door Vrolik werd beweerd, is door van der Trappen ontkend. Dat er menschen gevonden worden, die de S. moeijelijk verdragen kunnen, zoodat door haar gebruik misselijkheid enz. wordt opgewekt, is zeker niet toe te schrijven aan schadelijke eigenschappen, maar aan ideosyncrasie. B.

SELTERS-WATER. (Zie *Minerale bronnen*).

SEM was, volgens de oorkonde in het boek Genesis, een der drie zonen van Noach, die na den zondvloed de stamvaders zijn geworden van het nieuwe menschdom. Schoon hij doorgaans (zie ook Gen. VI: 10) het eerst genoemd wordt, heet elders (Gen. X: 21) zijn broeder Japhet de oudste (zie *Japhet*). S., wiens naam „roem" beteekent, is, volgens die oorkonde, de stamvader der volken van zuidwestelijk Azie, der Assyriërs, Babyloniërs, Syriërs, Hebreeuwen, Phoeniciërs en Arabieren. Zie Gen. VI: 21—31.

SEMÉ is een heraldische term, waarmede te kennen wordt gegeven, dat eenig wapenschild met een onbepaald aantal figuren van eenerlei gedaante bedekt en als bezaaid is. Meestal werden deze figuren ruitsgewijs, *in quincunce* geplaatst, doch dit is niet juist noodzakelijk; maar wel, dat er eenigen als aan den rand hangen of half uit den rand te voorschijn komen, 't geen het ware kenmerk van S. is. Gewoonlijk zijn de figuren stokjes, briefjes, ringen en dergelijke levenlooze voorwerpen; doch men treft ook S. aan van leliën, rozen, vruchten en zelfs van dieren, als vogels en leeuwen. Zoo b. v. voerde voormaals het geslacht de Châteaubriand: *de gueules semé de pommettes d'or*, 't geen onder Lodewijk den IX[den] *semé de France* geworden is. Preuilly-Peulle voerde: *d'or, semé d'aiglettes d'azur*, en Boissian in Dauphiné: *de gueules, semé de lionceaux d'argent*.

SEMÉ DE FRANCE zegt men in de heraldie van een azuren wapenschild, bezaaid met kleine gouden leliën.

SEMEIOTIEK (*Leer van de teekens*) is de leer der verklaring van de verschijnsels, die zich aan het menschelijke organismus vertoonen, van de verwerking der verschijnsels in teekens. Elk verschijnsel wordt tot een teeken verheven, zoodra het herleid wordt tot de daaraan ten gronde liggende toestanden en wijzen van leven. Het doel der S. is dus de verschijnsels tot de toestanden, tot de levensvormen, waartoe zij behooren, waarmede zij in betrekking staan, terug te brengen. Bij meer uitgebreiden omvang der S. worden ook de uitwendige levensbetrekkingen en de omgeving van het individu tot teekens verheven, terwijl hunne betrekking tot de toestanden wordt onderzocht.

Naar gelang nu de teekens betrekking hebben op den gezonden of zieken toestand des levens, bestaat er eene physiologische en eene pathologische S. De teekens hebben anamnestische, diagnostische of prognostische waarde, naar gelang de toestanden en vormen, waarop zij betrekking hebben, reeds voorbij zijn, nog voortbestaan of pas in ontwikkeling zijn.

Het middel, waardoor men tot de teekens geraakt, is het naauwkeurige onderzoek; aangezien nu in onzen tijd naauwkeurig onderzoek bijna van gelijke beteekenis met physisch onderzoek is, zoo spreekt het van zelf, dat onze hedendaagsche S. zich grootendeels oplost in de leer van het physisch onderzoek, met andere woorden, de leer van de auscultatie (*stethoscoop*), percussie (*plessimetrie*), palpatie, exploratie, aanwending der oor-, oog-, mond-, keel-, anaal-, vaginaal-spiegels en verder het microscopisch en chemisch onderzoek der secreta en excreta. v. P.

SEMELE is volgens de Grieksche mythologie eene dochter van Cadmus en Harmonia. Jupiter werd op haar verliefd, en toen diens echtgenoote Juno dit bemerkte, zette zij S. aan om te verlangen, dat haar minnaar zich in zijne eigenlijke gedaante aan haar vertoonen zou. Deze, zich vooraf verbonden hebbende, om hare begeerte, welke die ook ware, in te willigen, vertoonde zich aan haar als de dondergod, gewapend met den bliksem, welks gloed de onvoorzigtige verteerde. Doch Jupiter redde de

vrucht, die zij onder het hart droeg en later Dionysus of Bacchus werd, het leven. Indien men deze mythe uit het denkbeeld van eene bij de fabelleer ten grondslag liggende natuurdienst mag verklaren, zou het eene verzinnelijking zijn der waarheid, dat S. wordt voorgesteld als de aarde, die door voorjaarsregen en onweder vruchtbaar gemaakt, den Dionysus, den vruchtengever, voortbrengt.

SEMENDRIA, de hoofdstad van Servië, ligt bij den zamenloop der Jessowa en van den Donau, zes mijlen ten zuidoosten van Belgrado en drie ten westen van Passarowitz; zij heeft eene bevolking van 8000 inwoners, die hun bestaan in wijnbouw en koophandel vinden, wordt door de Turken Smodrewo genaamd, heeft vestingwerken en een kasteel. In 1438 werd zij door de Turken, in 1688 door de Oostenrijkers, in 1690 door de Turken, en in 1717 andermaal door 's keizers troepen veroverd. In 1738 kwam zij ten derden male onder de Ottomannische heerschappij, doch werd in 1789 door de Oostenrijkers heroverd. Zij is thans de zetel van een' aartsbisschop of metropoliet van Servië.

SEMINARIUM (eig. zaaiplaats of kweektuin) heeten die inrigtingen, waar jongelingen worden gevormd tot godsdienstbedienaars. In ons vaderland bestaan soodanige Seminaria voor R. Catholieken op onderscheidene plaatsen; zij worden onderscheiden in groote en kleine. De laatsten dienen tot onderwijs in de voorbereidende wetenschappen, de eersten voor de eigenlijke kerkelijke opleiding. Ook zij, die zich in de kerkgenootschappen der Evangelisch-Lutherschen en der Remonstrantsch-Gereformeerden, benevens der Doopsgezinden, tot het leeraars-ambt voorbereiden, vinden daartoe gelegenheid aan hunne Seminaria te Amsterdam. Door de betrekking dier inrigtingen tot het athenaeum aldaar, alsmede door de gelegenheid tot het ontvangen van academische graden aan de Leydsche hoogeschool, nadert deze seminarische opleiding zeer digt de eigenlijk academische, door welke de kweekelingen voor het leeraarsambt in de Nederlandsche Hervormde kerk worden gebragt tot hunne bestemming. En hoe nader het seminarische onderwijs aan het academische komt, des te beter wordt voor de vorming van aanstaande godsdienstbedienaars gezorgd, gelijk betoogd is door prof. Prins te Leyden, in zijne inaugurale oratie, *De institutione academica, ad futurum sacrorum antistitem formandum aptissima* (Leyden 1855).

SEMI-PELAGIANEN, d. i. Halve Pelagianen. Deze naam wordt door de scholastieken gegeven aan eenige monniken en leeraars te Massilia (Marseille), die in het jaar 425, tegenover de leer van Augustinus aangaande de genade, beweerden, dat het begin der bekeering van den mensch zelven afhangt, maar de voltooijing dezes werks van de goddelijke genade. Zie over dit onderwerp ook de artt. *Pelagianen* en *Jansenisten*, alsmede: Geffcken, *Historia Semipelagianismi* (Göttingen 1826); Latine, *Commentarii de Pelagianis et Semipelagianis* (Trani 1829); Petavius, *De Pelagianis et Semipelagianis* (in: *Theol. Dogm.* D. III, blz. 304 en volg.).

SEMIRAMIS, koningin van Assyrië, in de oude wereld zeer beroemd, doch wier geschiedenis zoo zeer in den sluijer der verdichting gehuld is, dat men daarvan weinig zekers kan zeggen. Zij moet omtrent 1200 of 2000 jaar voor onze tijdrekening geleefd hebben, en regeerde na den dood van haren gemaal Ninus over het groote Assyrisch-Babylonische rijk, hetgeen zij door nieuwe veroveringen in Lybië en Æthiopië aanmerkelijk vergrootte. Men verhaalt zoo veel van hare schoonheid, haar uitnemend verstand en werkzamen ijver ter bevordering van kunststukken, het oprigten van kostbare gebouwen en andere werken van pracht, dat men er veel van voor fabelachtig moet houden: zelfs de bekende *hangende tuinen* in Babylon (zie *Babylon*) worden aan haar toegeschreven. Even onzeker is het, of zij na den dood van Ninus eenen togt naar Indië ondernam, die echter zoo ongelukkig uitgevallen zou zijn, dat zij met een derde gedeelte harer krijgsmagt naar Bactra terugkeerde. Haar zoon Ninyas bewerkte eene zamenzwering, die haar het leven kostte, of ten minste noodzaakte om, na eene regering van 42 jaar, van den troon afstand te doen. Hoe zeer nu wel de geheele geschiedenis van S. met de verwonderlijkste fabelen is doorweven, en in den geest van het Oosten wordt voorgedragen, kan men echter op zich zelven niet in twijfel trekken, dat S. bestaan en geregeerd hebbe.

SEMITEN. Afstammelingen van Sem. (Zie *Sem*).

SEMITISCHE TALEN. Deze benaming is door Eichhorn in gebruik gebragt, ter aanduiding van een bepaald gedeelte dier talen, welke vroeger, bij min ontwikkelde taalkennis, onder den algemeenen naam „Oostersche talen" bedoeld werden. Oorspronkelijk strekte zich het gebied van dezen taalstam uit van den Euphraat tot aan de kusten der Middellandsche zee; doch door de koloniën der Phoeniciërs en de veroveringstogten der Arabieren werden zijne takken veel verder naar het westen verspreid. Aan alle zijden omringd door het taalgebied van den Indo-Germaanschen stam (zie *Indo-Germaansche talen*), onderscheiden zich de S. daardoor, dat de woorden bijna allen tot eenen grondvorm terug te brengen zijn, die uit drie medeklinkers bestaat, vervullende in deze talen de klinkletters eene zoo ondergeschikte plaats, dat zij of geheel weggelaten, of hoogstens door klankstippen worden aangeduid. In onderscheidene vormen, met name het Hebreeuwsch en vooral het Arabisch, is de Semitische taal tot eenen hoogen trap van ontwikkeling gestegen. Men onderscheidt er drie hoofdtakken in: 1°. het Arameesch, waarvan het Syrisch en het Chaldeeuwsch de voornaamste onderdeelen zijn; 2°. het Kanaänitisch, hoofdzakelijk te onderscheiden in het Hebreeuwsch, zoo in zijnen eigenlijken vorm als gelijk het later door het Rabbijnsch gewijzigd werd, en het Phoenicisch; 3°. het Arabisch, dat als de gewijde taal van het Mohammedismus overal is doorgedrongen, waar de Islam zich eenen weg heeft gebaand, maar daardoor dan ook onderscheidene wijzigingen, met name in geheel noordelijk en noordoostelijk Africa heeft ondergaan.

Zie voorts de artt., die onderdeelen betreffende, zoo als *Arabische taal- en letterkunde*, enz.

SEMLER (Johann Salomo), een van de invloedrijkste Protestantsche godgeleerden der vorige eeuw, werd den 18den December 1725 te Saalfeld in het hertogdom Saksen-Meiningen-Hildburghausen geboren. Na zijne studien aan de hoogeschool te Halle volbragt te hebben, erlangde hij te Coburg den titel van hoogleeraar, en bestuurde de uitgave der *Coburger Zeitung*. Spoedig echter ontsloot zich voor hem een werkkring, meer geëvenredigd aan zijne bekwaamheden, toen hem ten jare 1751 het hoogleeraarsambt in de godgeleerdheid te Halle werd opgedragen. Hij overleed aldaar den 14den Maart 1791. Als grondig beoefenaar der bijbelsche kritiek deed hij zich kennen door zijne aanmerkingen op de *Prolegomena* van Wetstein's kritische uitgave van het Nieuwe Verbond (Halle 1764), door eene *Abhandlung von der Untersuchung des Kanons* (Halle 1771—1775, 4 dln), door eene *Commentatio critica de potioribus variantibus lectionibus in Ep. Judae* (Halle 1748) en andere werken, waartoe ook behoort zijn *Apparatus ad liberalem V. T. interpretationem* (Halle 1773). Van de vrijmoedigheid zijner kritiek getuigde niet alleen zijn hermeneutisch beginsel, dat de historische exegesis zich aan de grammatische moet paren (in welke rigting hij te regt als de eigenlijke grondlegger van het historisch rationalismus wordt aangemerkt), maar ook de toepassing der zoogenoemde accommodatie-leer, met name in zijne schriften over de bezetenen in het Nieuwe Verbond: *De daemoniacis* (Halle 1760, meermalen herdr.), *Umständliche Untersuchung der dämonischen Leute* (Halle 1762) en *Versuch einer Dämonologie* (Halle 1776). Vooral ook leert men hem als godgeleerde kennen uit zijne *Institutio ad doctrinam Christianam* (Halle 1774, meermalen herdr.). Voorts verdienen vermelding zijne kerkhistorische schriften: *Selecta capita historiae ecclesiasticae* (Halle 1767—1769, 3 dln.); *Commentationes historicae de antiquo Christianorum statu* (Halle 1771—1772, 2 dln.); *Versuch christlicher Jahrbücher oder ausführliche Tabellen über die Kirchengeschichte* (Halle 1783—1786, 2 dln.), en *Observationes novae, quibus historia Christianorum usque ad Constantinum Magnum illustratur* (Halle 1784).

Als iets zonderlings in zulk een groot man wordt van S., die anders zoo onbeneveld en zelfstandig oordeelde, verhaald, dat hij in zijne laatste levensjaren den steen der wijzen meende gevonden te hebben.

Zie over dezen geleerde, een' der ijsbrekers voor de latere vrije godgeleerdheid, behalve zijne *Lebensbeschreibung von ihm selbst verfasst* (Halle 1781, 1782, 2 dln.), ook nog: Nösselt, *Narratio de Semlero ejusque meritis in interpretatione S. S.*; Eichhorn, *Biblioth.* V, 1, 1; Ypey, *Kerkel. Gesch. der XVIIIde*

eeuw, Deel V, blz. 64, *Bijdr. tot de Godg. Wetensch.*, Deel XII, blz. 303—309.

SEMNONEN is de naam van een' Germaanschen volkstam, die zich aan beide zijden van de Spree nedergezet had, en door de Elbe van de Hermonduren, gelijk door de Oder van de Borgundionen gescheiden werd. Zij behoorden tot het magtige verbond der Sueven, onder welke zij wel de eerste plaats innamen, 't geen onder anderen daaruit blijkt, dat de afgezondenen der verschillende stammen tot het bijwonen van godsdienstige plegtigheden zich in het heilig woud der S. vereenigden. In den oorlog tusschen Marbod en Herman verlieten zij den eersten, om met den laatste gemeene zaak te maken. In latere tijden schijnen zij zich in het groote volk der Sueven als 't ware te hebben opgelost.

SEMPACH, een vlek in het kanton Lucern, aan het meer van denzelfden naam gelegen, met 1100 inwoners, is merkwaardig door den veldslag van den 9den Julij 1386, waarin de Zwitsers, omstreeks 1400 man sterk, eene beslissende overwinning behaalden op hertog Leopold van Oostenrijk, die 6000 man aanvoerde. Reeds waren 60 Zwitsers gevallen, toen de goed opgeslotene gelederen van den te voet strijdenden adel, door den heldendood van Arnold van Winkelried doorgebroken werden. Met de woorden: „Ik zal eene straat voor de vrijheid maken," omvatte hij met beide armen zoo vele speren, als hij kon, en drukte deze in zijne borst. Om zijn lijk drongen nu de eedgenooten vooruit, en maakten met hunne korte wapens eene opening in den drom der vijanden. De hertog viel in den strijd, en met hem sneuvelden 1400 adellijken uit Zwaben, den Elzas en Aargau, en daaronder 350 met gekroonde helmen. Slechts weinigen van Leopold's leger ontkwamen. Tegenwoordig staat op het slagveld eene kapel, die waarschijnlijk uit de XVde eeuw afkomstig is. L.

SENAAT, van het latijnsche woord *senex* afgeleid, dat grijsaard beteekent, werd bij de Romeinen die vergadering van staatslieden genoemd, die van den aanvang tot het einde van het Romeinsche rijk heeft bestaan, en gedurende dien tijd in meerdere of mindere mate aandeel in de staatsaangelegenheden gehad heeft. Onder de koningen was de S. een deel der volksvertegenwoordiging, en vormde met de comitia een tegenwigt tegen de koninklijke magt.

Uit de voornaamste en meest bejaarde burgers zamengesteld, was de S. oorspronkelijk een beraadslagend collegie (*consilium*), dat den koning ter zijde stond, en waarvan deze gehouden was, inlichting en raad in te winnen, bij iedere gewigtige regeringsdaad. De koning verkoos de leden van den S., doch deze maakte later zich zelven voltallig.

Gedurende den tijd, die na den dood van den eenen koning tot de troonsbeklimming van eenen anderen verliep (interregnum), leidde de S. het bestuur van den staat. Ten tijde der republiek bezat de S. het regt van voordragt en van bekrachtiging der wetten, die door de volksvergadering waren vastgesteld (leges). Tot den S., die oorspronkelijk enkel uit patriciërs was zamengesteld, en wiens leden met den naam *patres* werden betiteld, kregen in latere tijden ook plebejers den toegang, vooral, nadat het besluit van een magistraats-ambt op zich zelf regt gaf, om daarin te worden opgenomen. Hierdoor ontstond ook de onderscheiding van senatorischen stand (ordo senatorius), in tegenoverstelling b. v. van den ridderstand (ordo equester) en den ordo plebejus. Reeds bij den aanvang der republiek werd een aantal personen aangewezen, om den destijds zeer verzwakten S. aan te vullen, die van daar conscripti genoemd werden (*patres et conscripti*); in latere tijden, toen dit onderscheid der leden onderling geheel verdwenen was, noemde men de senatoren dikwijls patres conscripti. Terwijl voorheen de leeftijd van 46 jaren voor de waardigheid van senaatslid noodig was, werd later de ouderdom van slechts 30 jaren, en onder Augustus van 25 jaren daarvoor vereischt. De magt van den S. was niet zoo zeer eene wetgevende, hoewel hij invloed had op de vaststelling der wetten, dan wel eene administrative, die natuurlijker wijze in verschillende tijden geheel van aard veranderde of gewijzigd werd. In het tijdperk van bloei der republiek had de S. veelal de leiding der buitenlandsche zaken en van de geldmiddelen, hoewel hij ook omtrent andere staatsaangelegenheden besluiten kon nemen. Zijne besluiten heetten senatus consulta en hadden kracht van wet. Onder de gewigtige, op den S. rustende verpligtingen bekleedde eene voorname plaats, die, van in tijden van gevaar de consuls met dictatoriale magt te bekleeden; dit geschiedde met de bekende formule: *Videant Consules ne quid detrimenti capiat respublica.* Doch niet alleen was de S. een regeringsligchaam, maar hij was ook met regterlijke magt bekleed, ofschoon hem die somtijds, zoo als ten tijde der Gracchussen, ontnomen werd; sedert Augustus was de S. voornamelijk belast met het onderzoek van de staatkundige misdaden. Onder de keizers nam het aanzien en de magt van den S. meer en meer af; weldra was hij niet meer dan een private raad van den keizer, die in sommige aangelegenheden door hem geraadpleegd werd, tot dat zijn werkkring zich nog slechts tot stedelijke aangelegenheden bepaalde, en eindelijk geheel te niet ging. De betrekking van senator behoorde in den bloeitijd van het Romeinsche rijk tot de voornaamste waardigheden van den staat; de leden van den S. hadden het regt, een' gouden ring te dragen en eene tunica met een' breeden purperen rand; terwijl den ridders slechts een smalle purperen rand vergund was. Zij voerden den titel van viri amplissimi. Zij beraadslaagden in de senaats-vergaderingen, die van tijd tot tijd gehouden werden in daartoe bestemde gebouwen of in tempels, over de staatszaken, die zij zelve in de vergaderingen konden voordragen, ten einde daarover discussie uit te lokken en een senaatsbesluit in het leven te roepen, dat genomen kon worden, zoodra het vereischte getal leden aanwezig was (frequens senatus).

Eene instelling als die van den S. bij de Romeinen vindt men bij vele oude volken terug. Zoo had de wetgever Lycurgus aan zijne vaderstad Sparta de Gerusia of den raad der Ouden gegeven, die bestond uit 28, door de volksvergadering gekozene grijsaards (Geronten), die den ouderdom van 60 jaren moesten bereikt hebben. Deze raad was met de regeer- en regtsmagt bekleed, en werd gepraesideerd door de beide koningen van Sparta. Solon, de wetgever der Atheners, stelde mede een' raad der Ouden in, onder den naam Areopagus, welke hoofdzakelijk moest toezien op het onderwijs der jeugd en op de zedelijkheid en den levenswandel der burgers.

In latere tijden, zoowel in de geschiedenis der middeleeuwen, als in die der nieuwere tijden, treft men menigvuldige voorbeelden aan van regerende of wetgevende staats- of zedelijke ligchamen, die met den naam S. werden bestempeld, zonder daarom met den Romeinschen S., waaraan zij den naam ontleenden, iets anders gemeen te hebben. Niet zelden wordt in de constitutionele staten van onzen tijd, die tak van de volksvertegenwoordiging met den naam S. onderscheiden, welke belast is om de wetten, door den anderen tak vastgesteld, te bekrachtigen, en die in sommige gevallen een tegenwigt kan vormen tegen partijzucht of overmoed van de meer onmiddelijk door het volk gekozene vertegenwoordigers. Daarom vindt men in dergelijke staatsinstellingen waarborgen genomen, dat de leden van die hooge staatsligchamen slechts kunnen worden gekozen uit de onafhankelijkste en meest gegoede burgers. Zoo is in Noord-America de wetgevende magt, ingevolge de constitutie van het jaar 1787, zamengesteld uit den S. en het huis van vertegenwoordigers, die te zamen het Congres uitmaken; de eerste wordt gevormd uit afgevaardigden van de wetgevende magt van iederen staat; vóór den tegenwoordigen oorlog zond ieder staat twee gedeputeerden, zoodat de S. 62 leden telde. Het huis daarentegen wordt regtstreeks door het volk gekozen. In Frankrijk werd de S. ingesteld door Napoleon Bonaparte, bij den aanvang van zijn consulaat; destijds bestond die uit 80 leden, en was hoofdzakelijk belast met de verkiezing der leden van het corps législatif, dat zamengesteld was uit het tribunaat en het eigenlijke wetgevende ligchaam. Tegenwoordig worden de senatoren in Frankrijk door den keizer gekozen, en zij zijn voornamelijk belast met de zorg voor de veiligheid der constitutie en met het onderzoek van de wetten, door de wetgevende vergadering aangenomen. In België wordt de hoogere tak der volksvertegenwoordiging S. genaamd, en heeft ongeveer denzelfden werkkring als de eerste kamer in ons vaderland. In Rusland is de S. in vele opzigten belast met de uitvoerende magt; de keizer zit daarin voor. Men treft in vele landen van Europa, zoo als in Spanje, Sardinië en andere, hooge staatsligchamen aan, die, hetzij onder den naam van S., hetzij onder een' anderen, allen de strekking

hebben, om een tegenwigt te vormen tegen de magt der meer regtstreeks gekozene volksvertegenwoordigers, en om voor de instandhouding der staatswetten en staatsinstellingen te waken.

SENARIUS, d. i. zesvoeter, heet in de Latijnsche versmaatkunde een dichtregel, eigenlijk bestaande uit zes jamben (◡ —), doch zoodanig, dat alleen de laatste voet een jambus behoeft te zijn, kunnende overigens deze in de 5 vooraf gaande voeten met dactylen (— ◡ ◡), spondeën (— —), anapaesten (◡ ◡ —) en tribrachen (◡ ◡ ◡) worden afgewisseld. Is dus de regel:

Tĕ kōrt | ĭs 't lē | vĕn vōōr | dĕ wē | tĕnschāp

een zuivere S., de fabeldichters, vooral Phaedrus, menigvuldig van deze versmaat gebruik makende, hebben zich daarin vele wijzigingen van de 5 eerste voeten veroorloofd.

SENDEN (Gerhard Heinrich van), geboren te Ophuizen in Oost-Friesland, den 23sten December 1793, studeerde te Groningen tot dat hij, in den grooten vrijheidskamp van Pruissen tegen Napoleon, de wapenen opnam. Na zijnen terugkeer tot de studie, oefende hij zich zelv' en werd predikant, eerst te Neudorp in Oost-Friesland (1815), daarna te Middelbert in de provincie Groningen (1820), laatst te Zwolle (1832), waar hij den 20sten October 1851 overleed. Talrijk zijn de schriften van dezen geleerden en smaakvollen man. Om hier geene optelling te geven van zijne gelegenheids-gedichten, — leerredenen en — stukjes, noemen wij: zijne boeijend geschrevene *Alpenrozen* (Amsterdam 1842, 1843, 2 dln.); eenige uitmuntende historische verhandelingen over verschillende volken der oudheid, meest in het *Mengelwerk* der *Vaderlandsche Letteroefeningen* opgenomen; zijne *Leerredenen over de geschiedenis van Jezus' lijden en sterven* (Groningen 1838, 1839, 2 dln.), *Over verschillende onderwerpen* (Leyden 1843), *Over de Feeststoffen* (Zwolle 1846, herdr. 1847) en *Nagelatene leerredenen* (Zwolle 1852, 2 dln.); het na zijn' dood uitgegevene geschrift: *Het Evangelie van Johannes, gebragt in huizen en harten* (Zwolle 1852, 3 dln.); zijn onvoltooid gebleven werk: *Verdediging van Bijbel en Openbaring*, zijnde alleen de historisch-bibliographische Inleiding, en deze nog niet eens geheel, uitgegeven (Groningen 1827, 1831; Leyden 1841, 3 dln.). Afzonderlijke vermelding eischt en verdient 's mans grondige kennis van het H. Land, met welks oude en hedendaagsche gesteldheid hij zoo gemeenzaam bekend was, dat prinses Marianne der Nederlanden misschien in geheel Europa niemand had kunnen vinden, zoo geschikt als v. S., om haar als geleerde te vergezellen op eene reis naar Palestina (1849—1850). De gespannen verwachting naar zijne beschrijving dier belangrijke reis is slechts ten deele vervuld, daar van zijn werk: *Het Heilige Land, of mededeelingen uit eene reis naar het Oosten* (Gorinchem 1851) slechts het 1ste deel door hem zelven en een 2de door zijn' zoon en naamgenoot — den reeds overleden predikant, eerst te Kruisland, daarna te Leur, laatst te Steenwijk — in het licht zijn gegeven. Als geleerd kenner van het Oosten en vooral van Palestina had de vader zich reeds vóór zijne reis doen kennen door: *Aardrijkskundige beschouwing van Palestina* (Zwolle 1837); *Bijbel-Atlas* (Leyden 1840—1844), met een onvoltooid gebleven, maar door professor Veth voortgezet *Register* (Leiden 1847).

Zie voorts: Hooijer, *Levensberigt van G. H. van Senden*, in: *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, 1851—1852; *Levensberigt*, door zijnen zoon geplaatst voor de *Nagelatene Leerredenen*.

SENDOMIR of SANDOMIRCZ is eene stad in het Poolsche gouvernement Radom, aan de Weichsel, in eene fraaije en voor den tarwebouw bijzonder vruchtbare streek gelegen. Zij heeft eene bevolking van weinig meer dan 5000 inwoners, die voornamelijk in den korenhandel hun bestaan vinden. De stad pronkt met eene prachtige hoofdkerk, en was ten tijde der Jagellonen eene der aanzienlijkste plaatsen van Polen, bloeijende door handel en fabrieken; doch zij werd in 1656 schier geheel door de Zweden verwoest. Beroemd is de synode, van den 9den tot den 14den April 1570 door de Poolsche hervormden te S. gehouden, om zich met elkander over verschillende twistpunten te verstaan. Verg. Jablonski, *Historia consensus Sendomiriensis* (Berlijn 1731).

SENEBIER (Jean), beroemd natuuronderzoeker en bibliograaph, werd in Mei 1742 te Genève geboren. Hij legde zich aanvankelijk op verschillende vakken van wetenschap toe, tot dat hij, verpligt eene keuze te doen, besloot predikant te worden. Na zijne theologische studiën volbragt te hebben (1765), deed hij eene reis naar Parijs, ten einde aldaar eenige zeldzame en kostbare werken in de koninklijke bibliotheek te raadplegen. Naar zijne vaderstad teruggekeerd, gaf hij in het genre van Marmontel *Contes moraux* uit, die in het Hoogduitsch werden vertaald. Het was op raad van Bonnet, met wien hij in vriendschappelijke betrekking stond, dat S. zijne krachten beproefde aan de beantwoording eener door de Haarlemsche Maatschappij uitgeschrevene prijsvraag; zijn antwoord, dat het accessit verwierf, was de grondslag van een zijner belangrijkste en nuttigste geschriften, getiteld *Essai sur l'art d'observer et de faire des expériences* (Genève 1775, 2 dln., 8°.; 2de, omgewerkte en veel vermeerderde uitgave, aldaar 1802, 3 dln., 8°.). In 1769 werd hij naar Chancy beroepen, waar hij vier jaar bleef, zijnen tijd tusschen de vervulling zijner herderlijke pligten en de studie der natuurlijke historie, vooral der kruidkunde, verdeelende. In 1773 tot bibliothecaris te Genève benoemd, was zijne eerste bemoeijing eene betere orde in die verzameling te brengen, en gaf hij daarvan een' catalogus uit, welke arbeid hem drie jaren tijds kostte; vervolgens wijdde hij zich aan het onderzoek der in de verzameling vervatte handschriften, en bragt de waarde daarvan aan het licht door een geschrift (*Catalogue raisonné des manuscrits conservés dans la bibliothèque de Genève*, aldaar 1779, 8°.), dat als een model in zijne soort geroemd wordt. — Zijne vertaling in het Fransch (*Opuscules de physique végétale et animale*) van Spallanzani's geschrift, welke hij deed voorafgaan door onderzoekingen over de geschiedenis der microscopische ontdekkingen, bragt hem in kennis met dezen Italiaanschen geleerde, met wien hij sedert in eene vriendschappelijke, voor beider wetenschappelijke ontwikkeling vruchtbare betrekking bleef. S.'s groote werkzaamheid maakte het mogelijk, dat hij, terwijl hij zijne ambtspligten uitstekend waarnam en in verband daarmede zich op letterkundige studiën toelegde, toch nog tijd had voor de beoefening der natuurwetenschappen en het doen van velerlei onderzoekingen op natuurkundig gebied. De omwenteling te Genève noodzaakte hem echter, zijne geliefde geboorteplaats te verlaten en bij zijne schoonouders te Rolle, in het Waadland, eene schuilplaats te zoeken; dien tijd van afzondering besteedde hij, zoo als ligt begrijpelijk is, aan allerlei studiën en werkzaamheden. In 1799 naar Genève teruggekeerd, sloot hij zich aan bij de vereeniging van godgeleerden, die ten doel had, eene nieuwe overzetting van het Oude en Nieuwe Testament te geven; sedert besteedde hij veel van zijnen tijd aan de Bijbelsche kritiek, en vertaalde de *Apocryphe boeken* in hun geheel uit het Grieksch. S. overleed, den 22sten Julij 1809, in den leeftijd van 68 jaren.

Nog noemen wij van de geschriften van dezen werkzamen en uitstekenden geleerde de volgenden: *Dissertatio de Polygamia* (1765, 8°); *Éloge historique d'Albert de Haller, avec un catalogue complet de ses oeuvres* (Genève 1778, 8°.); *Dictionnaire des forêts et bois* (Parijs 1790—1815, 2 dln. 4°.); *Mémoires physico-chimiques sur l'influence de la lumière solaire pour modifier les êtres des trois règnes de la nature, et surtout ceux du règne végétal* (Genève 1782, 3 dln. 8°., met platen; in het Duitsch vertaald, Leipzig 1785, 4 dln. 8°.); *Recherches sur l'influence de la lumière solaire, pour métamorphoser l'air fixe en air pur par la végétation* (Genève 1783, 8°.); *Recherches analytiques sur la nature de l'air inflammable* (aldaar 1784, 8°.); *Histoire littéraire de Genève* (aldaar 1786, 3 dln., 8°.) — dit werk, dat in zijne soort uitstekend mag genoemd worden, bevat in chronologische orde berigten omtrent 414 schrijvers, geleerden en kunstenaars van Genève, van bisschop Maximus af aan (517) tot aan J. Vernet, in 1762 geboren — *Expériences sur l'action de la lumière solaire dans la végétation* (Genève 1788, 8°.); *Physiologie végétale* enz. (Genève 1800, 5 dln., 8°.); *Rapport de l'air atmosphérique avec les êtres organisés* enz. (Genève 1807, 3 dln., 8°.); *Météorologie pratique* enz. (Genève 1810). — Voorts gaf S. *Éloges historiques* van Bonnet, Spallanzani, de Saussure en anderen; vertalingen van de werken van Spallanzani; eene menigte kleinere verhandelingen in het *Journal de Physique*, de *Annales de Chimie*, de *Recueils* van de Academie van Turyn, de natuurkundige gezelschappen van Lausanne en Genève, enz. Van deze en de meeste andere geleerde genootschappen en maatschappijen in Europa was S. lid. — In

de vergadering van de maatschappij van kunsten, waarvan hij een der ijverigste leden was, hield Maunoir, den 19den December 1809, de lofrede op S., ter wiens eere het plantengeslacht *Senebiera* Poir. in de natuurlijke familie der Kruisbloemigen (*Cruciferae*) genoemd is. v. H.

SENEBLADEN. (Zie *Sennebladen*).

SENECA (MARCUS ANNAEUS), ook ter onderscheiding van zijnen zoon, den wijsgeer en dichter (zie het volgende art.), dikwijls bijgenaamd de Rhetor, was te Corduba, het tegenwoordige Cordova, in Spanje geboren. Ten tijde van keizer Augustus te Rome gekomen, gaf hij aldaar onderwijs in de redekunst, doch keerde later naar zijne vaderstad terug. Het jaar van zijne geboorte is even weinig als dat van zijn overlijden met zekerheid bekend. Onder den titel *Controversiarum Libri* X, schreef hij redevoeringen over verschillende regtsmogelijkheden, gedachten, enz., waarvan slechts 5 boeken, en deze nog onvolledig, zijn overgebleven; zij zijn voor de geschiedenis der Romeinsche welsprekendheid en regtsbeschouwing niet onbelangrijk. Ook van eene dergelijke verzameling: *Suasoriae*, bezitten wij slechts fragmenten. Hetgeen van S. is overgebleven, werd het eerst uitgegeven te Venetië in 1508, later te Tweebruggen 1788; de beste uitgave is die, welke Gronovius heeft bezorgd, met die der werken van Lucius Annaeus S. (Leyden 1649, 4 dln.; herdr. Amsterdam).

SENECA (LUCIUS ANNAEUS) werd te Corduba in Spanje, in het 2de of 3de jaar van onze tijdrekening, van Romeinsche ouders geboren, die hem zeer vroeg naar Rome zonden, om in deze wereldstad zijne opleiding te verkrijgen. Zijn vader (Marcus Annaeus S.), van wien nog eenige rhetorische schriften overig zijn, welke in de groote uitgaven van die zijns zoons gewoonlijk voorkomen, onderrigtte hem zelf in de grammatica en redeneerkunst. In de wijsbegeerte ontving S. het eerste onderrigt van den Pythagoreër Sotion, die hem tot den strengen leefregel van zijne secte wilde overhalen; doch daar deze voor zijne zwakke gezondheid niet deugde en met den wil zijns vaders niet overeen kwam, verliet hij de pythagorische school, om zich in die der Stoïcijnen te begeven. Hierin waren twee niet zeer bekende wijsgeeren, Attalus en Papyrius Fabianus, zijne leermeesters. Hij bestudeerde de schriften der beroemdste stoïsche wijsgeeren niet alleen, maar ook die van Epicurus. Intusschen hield hem de beoefening der philosophie niet alleen bezig, hij zocht zich tevens als redenaar en pleitbezorger te vormen, doch moest de uitoefening dier vakken, uithoofde van ligchaamszwakte, laten varen; evenwel bekleedde hij achtereenvolgens de aanzienlijkste staatsambten, van quaestor, praetor en consul. Hierdoor had hij gereeden toegang tot het hof van keizer Claudius, dien hij bij zijn leven op eene onwaardige wijs vleide en na zijnen dood door eene bijtende satire vergulsde; hij werd in de strikken van de beruchte Messalina gevangen, die hem door hare beschuldiging naar Corsica deed verbannen, waar hij acht jaren bleef. Toen Claudius met Agrippina, de moeder van Nero, gehuwd was, riep hij S. uit zijne ballingschap terug, en droeg hem de opvoeding van haren zoon op. Daardoor verkreeg S. niet alleen groot aanzien en gewigtigen invloed, maar ook een zeer groot vermogen, doordien hij in de eerste jaren van Nero's regering, door dezen zijnen kweekeling met eer en rijkdommen overladen, en door hem als vriend en raadgever behandeld werd.

Zoo leefde dan de stoïsche wijsgeer S., die, naar de grondstellingen zijner leer, rijkdom, eer, magt enz. voor zeer onverschillige en niets waardige zaken moest houden, een' tijd lang als een voornaam heer, die in de stad en op het land vele paleizen, villa's en uitgestrekte goederen bezat. Maar deze levenswijs, zoo weinig strookende met de strenge beginselen, die hij in zijne schriften verkondigde, voerde hem zijnen ondergang te gemoet. Zijne benijders en vijanden slaagden er in, hem bij Nero in verdenking te brengen; ook was deze het lang moede, zijne waarschuwingen en vermaningen aan te hooren, en de broeder- en moedermoorder, deinsde er ook niet voor terug, op de verdenking van deelneming aan eene zamenzwering, den dood van zijnen leermeester te bevelen. De keus van sterven werd hem vrij gelaten, S. deed zich de aderen openen, nam vergif in, en terwijl de dood niet spoedig wilde volgen, toonde hij in zijn langzaam en smartelijk zieltogen, meer standvastige bedaardheid en zielegrootheid dan hij in zijn leven ten toon spreidde. S. overleed in het jaar 65 of 66 van onze jaartelling.

De schriften, die S. nagelaten heeft, zijn grootendeels zedekundige verhandelingen, zoo als over den toorn (*de ira*), de rust der ziel (*de animi tranquillitate*), de standvastigheid van den wijzen (*de constantia sapientis*), de goedertierenheid (*de clementia*), de kortheid van, en het gelukzalig leven (*de brevitate vitae* en *de vita beata*), de weldaden (*de beneficiis*), enz., waarbij men ook de drie troostschriften (*de consolatione ad Helviam*, *ad Polybium*, *ad Marciam*) en de verhandelingen over de Voorzienigheid (*de Providentia*) kan voegen. Geheel bespiegelend zijn daarentegen zijne natuurphilosophische onderzoekingen (*Quaestionum naturalium libri* VII). Aan Lucilius, een' jonger vriend van S., die een' tijd lang landvoogd van Sicilië en zelf een uitstekend schrijver was, zijn 124 nog voorhandene brieven (*epistolae*) gerigt, welke echter meer voor een grooter publiek schijnen geschreven te zijn en als wijsgeerige verhandelingen in den vorm van brieven mogen beschouwd worden. De tien treurspelen, die aan S. toegeschreven worden, zijn niet allen echt en van geene hooge letterkundige waarde. Buitendien bestaan er van S. nog eenige epigrammen, de boven aangehaalde satyre, onder den titel van *Apocolocynthosis*, en eenige fragmenten uit verloren gegane prozaschriften. — De voornaamste uitgaaf der werken van S. is: *L. A. Senecae opera quae extant, integris Justi Lipsii, J. F. Gronovii, et adjectis variorum commentariis illustrata. Acc. Liberti Fromondi notae et emendationes* (Amsterdam 1682, 3 dln. 8°.). De editie van F. E. Ruhkopf (Leipzig 1797—1811, 5 dln. 8°.) is niet zoo gezocht. De Duitsche vertaling van J. J. Schilde (Halle 1796, 8°.) is niet ten einde gebragt; daarentegen heeft de Fransche overzetting van La Grange (Parijs 1778, 7 dln. 12°.) den Romeinschen wijsgeer meer algemeen doen kennen, vooral door het daarbij gevoegde geschrift van Diderot, *Essai sur la vie de Sénèque le philosophe, sur ses écrits et sur les règnes de Claude et de Néron*.

Wat de wijsgeerige gevoelens van S. betreft, zoo hebben eenige schrijvers beweerd, dat hij geen stoïcijn, maar veeleer een eclecticker geweest is, omdat hij in zijne schriften dikwijls de uitspraken van andere, niet stoïcijnsche wijsgeeren aanhaalt en zich daarop, zelfs soms op die van Epicurus, door de stoïcijnen gewoonlijk zoo heftig bestreden, toestemmende beroept, en bovendien in een zijner brieven (*epist.* 45) uitdrukkelijk verzekert, dat hij geene bijzondere school aankleeft. Doch dit kan zoo streng niet opgenomen worden, want op eene andere plaats (*de vita beata*, Hoofdst. 3) bekent hij, de stoïsche leer toegedaan te zijn, en zegt daar, dat hij geen' der beroemde voorstanders daarvan uitsluitend volgt, omdat zij zelve het in alles niet onderling eens zijn. Hieruit blijkt, dat S. geen zoo eenzijdig stoïcijn was, om alle andere wijsgeeren te verachten. In de hoofdzaken stemt hij geheel met de leer der stoa in, en te regt wordt hij voor een harer voornaamste aanhangers onder de Romeinen gehouden. Overal gaat hij van stoïsche grondbeginselen uit, hetgeen voornamelijk in zijne gevoelens over God, de natuur, de Voorzienigheid en het noodlot, ten duidelijkste uitkomt; terwijl hij de daarin liggende strekking tot pantheïsmus en fatalismus, even sterk als ieder ander stoïcijn doet kennen. Zoo doet hij het wezen, dat het volksgeloof Jupiter of God noemt, als de wereldziel voorkomen, waaraan vele namen en beteekenissen, als fatum, Voorzienigheid, natuur enz. kunnen gegeven worden.

S. heeft weinige oorspronkelijke gevoelens in zijne wijsgeerige schriften ontwikkeld. De wetenschap der bespiegeling is niet veel door hem vooruit gegaan. De rigting van zijnen geest was voornamelijk op het praktische doelende, zelfs zoo, dat hij zich soms minachtend over de theoretische redeneringen en onderzoekingen uitliet. S. maakte een opmerkenswaardig onderscheid tusschen levens- en schoolwijsheid, en zijne zedekundige werken bevatten zeer vele goede gedachten en juiste opmerkingen, hij verdedigt met warmte de zaak der deugdsbetrachting in de voorstelling der zedelijke beginselen, ofschoon hij somtijds niet van overdrijving en gezochtheid in gevoelens en inkleeding is vrij te pleiten. Hij maakt veeltijds jagt op geestigheid, puntige spreuken en scherpe tegenstellingen, die den indruk zijner heilzame voorschriften eer verzwakken dan versterken. Maar hetgeen aan den invloed van S.'s schriften en lessen, zelfs nu nog, veel afbreuk doet, is de weinige overeenstemming van den rijkdom en de levenswijs van S. met zijne streng

zedelijke voorschriften. Het is verder opmerkelijk, dat deze stoïcijnsche wijsgeer het zonderlinge lot gehad heeft, van door den een' als atheïst, en door den anderen als een half christelijk philosooph te worden beschouwd. De beschuldiging van atheïsmus rust daarop, dat S., volgens de gewoonte der stoïcijnen, God en de natuur op eene pantheïstische wijze met elkander gelijk stelt. Wat het tweede punt betreft, zoo heeft men uit de welwillende behandeling, die de apostel Paulus van Burrhus, een' vriend van S., zou ondervonden hebben, alsmede uit enkele uitspraken in den bijbelschen en paulinischen geest, die in zijne zedekundige schriften voorkomen, opgemaakt, dat S. met den apostel kennis zoude aangeknoopt en van hem eenige christelijke leerstellingen overgenomen hebben. Maar deze meening rust op zeer losse gronden, en de voorgewende briefwisseling tusschen S. en Paulus is voorzeker verdicht. Men zie hierover: F. Ch. Gelpke, *De familiaritate quae Paulo apostolo cum Seneca philosopho intercessisse traditur verisimillima* (Leipzig 1812, 4°.).

SENEF. Een dorp in de Belgische provincie Henegouwen, aan de bronnen van de Senne, tusschen Charleroi en Soignies gelegen. Het is vooral merkwaardig door den veldslag, die aldaar den 11den Augustus 1674 tusschen 50,000 Franschen, onder Condé, en 70,000 Bondgenooten (Keizerlijken, Spanjaarden en Nederlanders) onder prins Willem den IIIden geleverd werd. De slag was lang en hevig, en de Nederlandsche infanterie behaalde er onverwelkbaren roem. Beide partijen schreven zich de overwinning toe, en leden elk een verlies van 6 of 7000 man. Men leze hierover: Bosscha, *Neêrlands heldendaden te land*, IIde Deel bls. 155; Beaurain, *Histoire de la campagne du prince de Condé en Flandre en 1674; Mémoires du marquis de Feuquières*; Quincy, *Histoire militaire de Louis le Grand*, Iste deel. L.

SENEFELDER (Aloys), de uitvinder der steendrukkunst, werd den 6den November 1771 te Praag geboren. Hij was de zoon eens

Senefelder.

tooneelspelers, en ontving aanvankelijk eene wetenschappelijke opleiding, maar werd door de omstandigheden eerst insgelijks tot het acteursleven, later tot het schrijven van tooneelstukken gebragt. De pogingen, door hem aangewend, om, hetgeen hij geschreven had, op eene goedkoopere en gemakkelijker wijze dan door den letterdruk te vermenigvuldigen, schijnen de eerste aanleiding te hebben gegeven tot zijne uitvinding. Verschillend wordt, ook door S. zelven, de regtstreeksche aanleiding verhaald tot het beproeven, om van eene op steen gemaakte teekening afdrukken te verkrijgen. Het teekenen op steen zelf schijnt reeds vóór S. meermalen in praktijk te zijn gebragt; maar het is onzeker, of zulks daarin geschiedde om afdrukken te maken, en of men daarin vroeger slaagde. Een tijdgenoot van S., Simon Schmid, had echter daartoe bij herhaling, maar altoos zeer onbevredigende pogingen gedaan. Een toeval, de lust om eens te zien wat er van de op een' steen geschreven waschlijst worden zou, wanneer men er sterk water bij gebruikte, bragt S. voor goed op het spoor zijner uitvinding.

Langen tijd worstelde hij echter nog met het gebrek aan de geldelijke middelen, om die eerste onvolmaakte proefneming door verdere onderzoekingen en nieuwe proeven te ontwikkelen. In vereeniging met Gleissner, een' toonkunstenaar, werd door S. de nieuwe uitvinding, waarbij men, niet altoos op de loyaalste wijze, partij trok van de resultaten, reeds door bovengenoemden Schmid verkregen, aangewend tot het drukken van muziekwerken. Na van 1796 tot 1798, met weinig geldelijk voordeel, daar vooral de inrigting der drukpersen en het spoedig afslijten of wel het breken der steenen zware onkosten veroorzaakten, aldus gewerkt te hebben, begon S. meer onafhankelijk te streven naar eene uitgebreide toepassing der steendrukkunst, ook op het gebied der beeldende kunst. Hij kon zelf echter niet of slechts gebrekkig teekenen en wijdde daarom eenige jongelieden, die zich daarin hadden geoefend, in de technische geheimen zijner uitvinding in, die van nu af aan voor de kunst eene hoogere beteekenis verkreeg. Het duurde echter zeer lang eer zij eene zekere mate van volmaaktheid bezat. Het gewigtigste moment in de uitvinding was dat, toen men met den vlakken steen leerde drukken, zonder hetzij reliefiijnen, zoo als hij de houtgravure, hetzij insnijding, zoo als hij de kopergravure, onvermijdelijk te achten.

Van al de tot hiertoe genomene proeven was Beijeren's hoofdstad, Munchen, het schouwtooneel geweest. Van nu af aan werd het ook de getuige van de zegepraal van S., van de bekrooning zijner onvermoeide worsteling met tallooze bezwaren, nu eens van scheikundigen aard, bij het teekenen en toebereiden der steenen, dan weder van mechanischen aard, bij het pogen, om spoedig en geregeld voldoende afdrukken te verkrijgen. Eerst nu vond hij vrijheid, zijne broeders Georg en Theobald, die tot nog toe tooneelspelers waren geweest, tot medewerking aan te sporen in de onderneming, waarvoor hem in 1799, door den keurvorst Maximiliaan uitsluitend privilegie, voor den duur van vijftien jaren, over zijn geheele grondgebied werd verleend. Inderdaad werd door dit privilegie en door de omstandigheid, dat het hem, zijn' compagnon Gleissner en zijnen broeders gelukte, in verschillende andere staten (Pruissen, Oostenrijk, Engeland) een dergelijk privilegie te verkrijgen, de stoffelijke welvaart der belanghebbenden tamelijk wel verzekerd. Intusschen was het drukken van muziekwerken op den duur nog hoofdzaak en de eigenlijke kunstwerken, die te Munchen, dank zij der verbindtenissen met mannen van kunst, wetenschap of kapitaal, aangegaan door de verschillende leden der geprivilligieërde vennootschap, in de eerste jaren dezer eeuw werden gedrukt, behooren nog tot de incunabalen der lithographie.

Professor Mitterer, baron von Aretin en de hofraad H. v. Rapp waren de voornaamsten, die òf in vereeniging met de oorspronkelijke uitvinders, òf op de grondslagen van het uitgelekte geheim der uitvinding, daaraan eene aanzienlijke uitbreiding gaven. In 1809 verscheen in den handel van S. en Gleissner een dusgenaamd *Musterbuch* van de verschillende manieren om op steen te teekenen. Uit den titel blijkt reeds, dat het nabootsen van hout- en kopergravuren en van letterdruk nog als hoofdzaak werd beschouwd. Het was door de medewerking van den heer von Aretin dat de lithographie eene aanmerkelijke uitbreiding verkreeg, terwijl zij nu ook meer bekend werd. Buiten- en binnenlandsche staatslieden en voornamelijk prins (later koning) Lodewijk van Beijeren, wijdden haar hunne aandacht. Een van de voornaamste producten der steendrukpers onder von Aretin's leiding was eene navolging van A. Durer's randteekeningen op het gebedenboek van keizer Maximiliaan (Munchen 1808). De nieuwe kunst leverde echter nog weinig voordeel op voor hare beoefenaars; een aantal andere drukkerijen buiten de van staatswege geprivilegieerde werden opgerigt, en ofschoon Theobald S. aan het hoofd van een der laatste geplaatst was, genoot toch Aloys S., de onvermoeide en telkens teleurgestelde uitvinder, daarvan weinig vruchten. Toen de administratie der grondbelasting op hare beurt van de nieuwe uitvinding gebruik maakte, werd een van S.'s beste werklieden, F. S. Weisshaupt, aan het hoofd dier inrigting geplaatst. De vooruitzigten van S. werden hoe langer hoe donkerder; men miskende zijne verdiensten, ja men verweet hem zelfs, dat hij de nieuwe uitvinding, door zijne talrijke en langdurige proefnemingen, nog meer belemmerd dan bevorderd had. Eerst nadat hij door een proces zijne geschondene privilegiën had doen gelden en de baron von Aretin naar Neuburg was verplaatst, kwam hij weder tot eene eenigzins voldoende positie en, dank zij der werkzaamheid van de lithographische inrigting, onder den directeur des museums, von Mannlich, en S.'s samenwerken met zijne leerlingen Piloty en Strax-

ner, deed de nieuwe kunst thans groote stappen voorwaarts. Belangrijk is het aantal plaatwerken, dat uit deze inrigting en die, welke er onmiddellijk uit voortvloeiden, voortkwamen. Nevens genoemde kunstenaars stonden Mettermaijer en Weisshaupt S. als technici ter zijde, terwijl hij zelf onophoudelijk bezig bleef met, zoowel het scheikundig, als werktuigkundig procedé te volmaken. In 1810 reisde hij naar Parijs, waar men intusschen ook reeds, meer bepaaldelijk in artistieke rigting, aan de toepassing der nieuwe uitvinding had gearbeid. S. leerde er zelf een en ander, maar nog meer profiteerden van hem de steendrukkers, zoo als o. a. Engelmann, die, na de kunst te Munchen te hebben bestudeerd, zich vervolgens weder naar Parijs begaven. Ook reisde S. naar Weenen, en verzamelde zoo overal de bouwstoffen en hulpmiddelen voor de zamenstelling van het door hem steeds vurig gewenschte handboek over de nieuwe kunst. Tevens arbeidde hij rusteloos aan nieuwe toepassingen van het beginsel zijner uitvinding. Beurtelings hield hij zich bezig met de middelen voor kleurendruk, met de verbetering der drukpersen, met het bedrukken van katoen of behangsel-papier door middel van metalen platen, terwijl eindelijk in 1818 het lang verwachte handboek verscheen, onder den titel van *Volständiges Lehrbuch der Steindruckerey* enz., *Mit einer Vorrede des Direktors v. Schlichtegroll* (Munchen 1818).

Na de uitgave van dit leerboek, begaf S. zich naar Parijs, waar eene vertaling er van het licht zag, waarvoor S., in zijne onbaatzuchtige blijdschap over de verspreiding zijner uitvinding, geene voordeelen bedong, terwijl hij zich alleen het teekenen der platen liet betalen. Van verschillende zijden ontving S. echter ten gevolge der uitgave van zijn werk hooge en eervolle onderscheidingen, o. a. van koning Lodewijk van Beijeren de groote eeremedaille voor burgerverdienste. S. rustte echter nog steeds niet en volmaakte zijne uitvinding, o. a. nog door haar toe te passen op den zoogenaamden mozaïkdruk en het nabootsen van schilderijen in olieverw.

De uitvinding van S. verschafte aan duizenden werk en verdiensten, terwijl hij zelf betrekkelijk slechts een gering voordeel daarvan oogstte. Ten slotte hield hij alleen een jaargeld over, hem door den koning toegelegd en waarmede hij zich uit de openbare betrekkingen, door hem bekleed, terug trok. De lithographie bleef echter het voorwerp zijner hoogste belangstelling, totdat op den 26sten Februarij 1834 aan zijn werkzaam leven een einde kwam.

SENEGAL (De), eene der grootste rivieren van Africa, die onder 9° O. L. en 11° N. Br., in het gebergte Congo, 16 mijlen van den oorsprong des Nigers en 20 mijlen van dien der Gambia ontspringt, loopt eerst tusschen bergketens heen, waar zij de Kokoro ontvangt, en ter plaatse, waar genoemde rivier zich met haar vereenigt, de watervallen van Govina en 7½ mijl verder, door beddingen van rotsen stroomende, die van Felu vormt. Beneden deze watervallen wordt de S. eene schoone, zacht vlietende rivier, welker helder water over een bed van kiezelzand stroomt, en neemt even boven het fort Bakel de wateren in zich op van hare grootste zijrivier, de Faleme, die uit de zuidelijke landstreek Bambouk tot haar stroomt. Zij loopt in groote krommingen verder naar het noordwesten, verdeelt zich vervolgens in twee armen, en vormt onder vele kleinere, ook de beide grootere eilanden Bilbas en Morsil, waarop hare armen zich weder vereenigen en zij naar het westen stroomt. Op eenigen afstand van de zee, verdeelt zij zich echter op nieuw in verscheidene armen, neemt eene zuidelijke rigting, en stort, hare armen wederom vereenigende, met eenen breeden mond in zee. Deze groote rivier, wier loop zich meer dan 160 geographische mijlen uitstrekt, draagt reeds op eenen afstand van 60 mijlen van haren mond vaartuigen van 40 tot 50 ton, is hooger op tot aan de genoemde watervallen bevaarbaar en aan geregeld afwisselende overstroomingen onderworpen, die in den regentijd het aangrenzende land ongezond maken. De S. loopt 15 mijlen van haren mond parallel met de zee, van welke zij door eenen natuurlijken dam van zandduinen gescheiden wordt, die dikwijls slechts 100 roeden, somtijds een mijl breed is, en in eene landtong uitloopt, de punt van Barbarije (*pointe de Barbarie*) genoemd, waarop eene kleine schans, het fort Guetandar en een Negerdorp liggen. Niet ver van haren mond vormt de rivier verscheidene eilanden, waaronder het Senegals- of St. Lodewijks-eiland, hetgeen de hoofdbezitting is der Franschen, die hier eene stad en een fort, St. Louis genoemd, hebben. Deze stad ligt op eenen zandgrond en telt 10,000 inwoners. Goud maakt geen artikel van uitvoer in het etablissement van Senegal uit; maar wel gom, onder den naam van Senegalsche gom bekend, die het voorname voortbrengsel des eilands en bijna het eenige artikel is, dat tegenwoordig nog wordt uitgevoerd. De rivier S. heeft goed water en voedt eene menigte visschen, maar ook krokodillen. Haar mond is eene halve mijl breed, doch wordt door eene zandplaat, *de Barre* genoemd, vernaauwd, die het inkomen, door de sterke branding, zeer gevaarlijk maakt. Onder den naam van Senegal wordt ook, wanneer er van bezittingen en handel gesproken wordt, de geheele reeks van kusten van de Witte Kaap (*Cap blanc*) tot aan de Groene (*Cap verd*), en dus de uitgestrektheid van den 15den tot den 22sten graad N. Br. verstaan. (Zie ook *Senegambie*).

SENEGAMBIE. Zoo noemt men dat gedeelte van westelijk Africa, hetgeen zich van de Witte Kaap tot aan de rivier Nunnez over eene lengte van 180 geographische mijlen uitstrekt, zijnen naam van de rivieren Senegal en Gambia ontleent, en somtijds ook West-Nigritië genoemd wordt. Dit kustland, waarschijnlijk aan de Romeinen onbekend, werd reeds in de middeleeuwen door de Arabiërs bezocht, die aan de rivier Senegal, naar een aldaar wonend volk, Senhagi, haren naam gaven. Opper-S. noemt men dat gedeelte, hetwelk tusschen de Witte Kaap en de laatstgenoemde rivier ligt; het behoort eigenlijk tot de groote woestijn van Sahara of Sahra. De inwoners zijn geene Negers, maar, Mooren, belijden de Mohammedaansche godsdienst, en drijven veel handel in gom met de Europeanen, inzonderheid met de Franschen en Engelschen, welke laatsten hier verscheidene versterkte factorijen hebben. — Middel-S. bevat de aan de Senegal liggende landen, van de kusten af opwaarts, en heeft eene uitgestrektheid van het noorden naar het zuiden van ongeveer 50, en van het oosten naar het westen van omtrent 150 geographische mijlen. Het wordt door Negers bewoond, die in vele volksstammen verdeeld zijn, waarvan de voornaamsten, de Fellatas, Jalofs, en Mandinguos, allen eene afzonderlijke taal spreken, de Mohammedaansche godsdienst belijden, in landbouw, handel en ook in eenige handwerken hun bestaan vinden, en onder verschillende regeringsvormen leven. Men heeft er doorgaans eene zeer heete, en in de moerassige landen ongezonde luchtsgesteldheid, die het verblijf in dit anders schoone land voor vreemdelingen gevaarlijk maakt. De grond is vlak, bestaat uit zand en klei, is bijna overal zeer vruchtbaar en levert koren, wortel- en peulgewassen, zuidelijke vruchten, dadels, kokosnoten, katoen, indigo, tabak, peper, enz. in overvloed op. Wild vindt men er menigvuldig, alsmede olifanten, rhinocerossen, rivierpaarden, verscheidene soorten van antilopen, leeuwen, soorten van wilde katten of lossen, panters enz. Bovendien vindt men er verscheidene soorten van tam vee, kameelen, vogels en visschen in menigte. De binnenlanden zijn over het algemeen rijk in goud; zilver heeft men er weinig, maar veel ijzer en een weinig zout. — Neder-S., bevattende de landen aan de Gambia en zuidwaarts tot de Nunnes, heeft met het vorige gelijke bewoners, voortbrengsels en luchtstreek. — De aardrijkskundigen stemmen in de bepaling der uitgestrektheid van S. niet overeen. Sommigen beperken het alleen tot de landen tusschen de Senegal en Nunnes, anderen voegen er nog de landstreek bij van den noorder-oever der eerstgemelde rivier tot de Witte Kaap, en dus tot 20° 55′ N. Br., volgens welke bepalingen S. nu eens op 18,000, dan op 50,000 □ mijlen geschat wordt. (Men zie: Durant, *Nachrichten von den Senegalländern*, benevens de reis van Mollien, de werken van Baudich, en voorts: Raffenel, *Voyage dans l'Afrique occidentale* (Parijs 1846, met kaarten); Gray and Dochard, *Travels in western Africa* (Londen 1828, met kaarten).

SENEGA-WORTEL. De wortel van *Polygala Senega*, eene tot de natuurlijke familie der *Polygaleae* behoorende plant, werd in het begin der voorgaande eeuw door Dr. Tennant, die in Pensylvanië gevestigd was, tegen den beet van vergiftige slangen aangewend. Sedert werd hij in de geneeskunde veelvuldig aangewend, vooral in de laatste tijdperken van ontsteking der longen en luchtpijpstakken enz. De S.-W. wordt uit de Vereenigde Staten van Noord-America in balen aange-

voerd. Hij is gedraaid, ongeveer een vinger dik, vertoont talrijke verhevenheden en eindigt van boven in een' onregelmatigen knobbel, die de sporen draagt der aanhechting van talrijke stengen; over de geheele lengte van den wortel loopt eene uitstekende lijn. Het schors-gedeelte is gerimpeld, overdwars gespleten, dik en van eene grijsachtig gele kleur. Het centrale gedeelte is houtachtig en wit. De smaak is in den beginne zoutachtig en slijmerig, later scherp en heet; de reuk is eigendommelijk en walgelijk.

De bestanddeelen van dezen wortel zijn *senegine of acid. polygalicum, acid. virginicum, looizuur, pectine, cerine, vette olie, gele kleurstof, gom, eiwit* en *zouten.*

Daar deze wortel in Noord-America tegen den beet van ratelslangen gebezigd wordt, draagt hij ook wel den naam van *Slangenwortel.* B.

SENESTRE heet in de heraldie de linkerzijde van een wapenschild. Men houde daarbij in het oog, dat het wapen eigenlijk de wapenrok was, en dat derhalve de linker zijde daarvan tegenover de regterhand van den toeschouwer stond. *Mouvant à senestre* heet iedere figuur, welke uit de linkerzijde van het schild schijnt te voorschijn te komen. Ook zegt men van eenige figuur, dat zij is *accompagnée à senestre* van eene andere, indien die tweede aan de linker zijde (heraldisch gesproken) van de eerste staat.

SENLIS, eene zeer oude stad van Frankrijk in het departement Oise. Zij is bekoorlijk gelegen, nagenoeg geheel omringd door een bosch, aan de oevers der Nonette, en heeft nagenoeg 6000 inwoners. De toren der hoofdkerk is buitengewoon hoog. Andere merkwaardigheden der stad zijn de overblijfselen van een kasteel, uit den tijd van Lodewijk den IXden, en van Romeinsche versterkingen. Er zijn eenige fabrieken; terwijl er handel in wol, linnen, graan en hout wordt gedreven. S. was van de Vde eeuw tot aan den tijd der revolutie de zetel eens bisschops. In 863, 873, 990, 1310, 1316, 1317, 1326 en 1402 werden er conciliën gehouden. Den 27sten Junij 1815 had er een gevecht plaats tusschen de Franschen en de Pruissische voorhoede.

SENNAAR. Eene landstreek in Africa, die gewoonlijk onder Nubië gerangschikt wordt, doch aan den pacha van Egypte cijnspligtig, en tusschen den Nijl en de Takazza gelegen is. Het grenst ten noorden aan Nubië, ten oosten aan Bedja, ten zuiden aan Abyssinië, ten westen aan Kordofan en Nigritië of Soudan, en wordt in zijne uitgestrektheid op 6000 □ mijlen geschat. De grond is er meestal vlak, in sommige streken woest, maar aan de oevers van den witten en blaauwen Nijl vruchtbaar en wel bebouwd. Behalve kameelen, rundvee, schapen, zwijnen, gevogelte, en wilde dieren, levert dit land koren, rijst, meloenen, tabak, suiker, sennebladen, ebben- en sandelhout, palmen enz. op. De luchtstreek is er zeer warm en in den zomer zelfs ondragelijk heet, waarop dan regen volgt, die de lucht zeer ongezond maakt en velen doet sterven. De tegenwoordige bewoners, op 2 millioen geschat, zijn negers, die den naam van Schelluks dragen, en in 1504 het land aan de Arabiërs ontnomen hebben. Zij hebben de Mohammedaansche godsdienst aangenomen, zijn tamelijk ruw en onkundig, en staan onder het willekeurige bestuur van eenen koning, die echter onder deze voorwaarde den troon beklimt, dat hij sterven moet, zoodra zijne ministers zijnen dood voor 's lands welzijn noodzakelijk oordeelen: zelfs moeten na het overlijden van eenen vorst al zijne zijdelingsche, mannelijke bloedverwanten vermoord worden, waarschijnlijk om alle twisten omtrent de kroon voor te komen. De koning is verpligt, jaarlijks in Mei zelf eenen akker te beploegen en te bezaaijen. Behalve de Schelluks, die de meesten in aantal zijn, vindt men in S. ook zwervende Arabiërs of Beduinen, die schatpligtig zijn, en Daberas, heidensche Nubiërs, die deels als slaven gekocht, deels uit naburige landen geroofd worden. De Daberas maken de voornaamste krijgsmagt des rijks uit: 14,000 van hen, met schild en speer gewapend, en 1800 Schelluks te paard, dienen voornamelijk ter bescherming der hoofdstad, die insgelijks S., ook wel Medinet-El-Fun of Fungi heet. Deze ligt op eenen heuvel aan den westelijken oever van den blaauwen Nijl, heeft eenen omtrek van bijna 1½ mijl en 100,000 inwoners. De huizen zijn zeer slecht gebouwd, meestal van een verdieping en met platte daken; in de voorsteden zijn het zelfs ellendige hutten van riet; terwijl het uitgebreide koninklijke paleis van leem is en door eenen hoogen, steenen muur omringd wordt. De handel is er van veel belang, en wordt door karavanen, inzonderheid op Suakem, Dshidda, Mekka, Abyssinië, Nigritië en Egypte gedreven.

SENNEBLADEN, ook SENEBLADEN genoemd. De S. zijn afkomstig van onderscheidene soorten van *Cassia*, een tot de familie der Vlinderbloemigen (*Papilionaceae*) behoorend plantengeslacht; zij worden in de geneeskunde gebezigd als purgeermiddel. De meest gebruikelijke soorten zijn:

De *Alexandrijnsche S.*, in het Fransch den naam dragende van *Séné de la Palte* (*tribut-S.*), omdat zij aan het gouvernement van Egypte moeten worden verkocht. Zij zijn afkomstig van *Cassia obovata*, *C. acutifolia* en *C. aethiopica*, worden in de maanden Augustus, September en Maart in Nubië en Opper-Egypte ingezameld, te Boulac opgestapeld, en van daar over Alexandrië naar Europa verscheept. De *Alexandrijnsche S.* zijn eirond, ongeveer 15 streep lang, 4 streep breed, aan den top puntig, met zeer korte bladstelen en gaafrandig; het beneden- en bovenvlak zijn beide met witte haartjes bezet. De kleur is geelachtig groen, het ondervlak meer grijsachtig, de smaak bitter, onaangenaam. Zij zijn stijf en broos. Onder hen worden meermalen in geene geringe hoeveelheid de Argelblaadjes (herkomstig van *Solenostemma Argel* Hayne, een' in Opper-Egypte en Nubië te huis behoorenden heester uit de familie der *Asclepiadeae*) gevonden.

De *Tripolitaansche S.*, afkomstig aan *Cassia acutifolia* en *C. obovata*, zijn kleiner, meer gebroken en bevatten veelal bijmengsels.

De *Indische* of *Arabische S.*, afkomstig van *C. lanceolata*, zijn langwerpig eirond, spits toeloopend, dik en taai. Zij zijn aan weêrszijden glad, geelachtig groen; de smaak is bitterachtig, onaangenaam.

De bestanddeelen der S. zijn: cathartine (het purgerende beginsel), gele kleurstof, vlugtige en vette olie, eiwit, gom, appelzuur, appelzure- en andere zouten.

Behalve dat de S. in aftreksel, doorgaans met zoogenaamde windbrekende middelen verbonden, om de door dit middel veroorzaakte buikpijnen te matigen, gebezigd worden, treden zij in de zamenstelling van de algemeen bekende pruimenconserf, van de Saint-Germain-thee (zie *Saint-Germain-thee*), het aq. laxativa Viennensis enz. B.

SENONEN, een volksstam in Frankrijk, waarvan Caesar in zijn werk *De bello Gallico* (D. V. Hoofdst. 54 en 56, D. VI. Hoofdst. 3) gewaagt. Het was een magtig volk, dat tusschen de Seine en de Rhône woonde. Men heeft lang getwijfeld, of de S. en de Sequanen niet het zelfde volk waren, daar deze namen door oudere schrijvers dikwijls door elkander gebruikt worden, en de laatste in de eerste tijden in het geheel niet voorkomt. Na den tijd van Brennus werden beide namen ter onderscheiding der bewoners van verschillende streken van Gallië gebezigd. Die bij de Seine gevestigd bleven behielden dien van S.; terwijl zij, die zich aan gene zijde der Saône tot aan de Helvetiërs en de Alpen uitbreidden, meer met dien van Sequanen werden aangeduid. De hoofdplaats van het land der S. was Agendicum Senonum, thans de stad Sens.

SENS, eene overoude stad in Frankrijk, gelegen in het departement Yonne, aan de rivier van dien naam, en aan den spoorweg van Parijs naar Lyon. Zij heeft 10,000 inwoners, die eenigen handel drijven in de producten hunner industrie en in die van den omtrek. Men vervaardigt er ijzerwaren, wollen, katoenen en linnen stoffen; terwijl er ook bronwerijen en looijerijen worden aangetroffen. Onder de 15 kerken verdient de oude en sierlijke hoofdkerk de aandacht. S. bezit bovendien een seminarium, eene bibliotheek, een museum, een' schouwburg, hospitalen, enz. Het werd reeds in de IIIde eeuw de zetel eens bisschops, die later tot aartsbisschop verheven werd, en sedert den tijd van paus Johannes den VIIIsten den titel van primaat van Gallië en Germanië voerde, ofschoon hij na de XVde eeuw de daaruit voortspruitende regten niet bezat. Van 1163—1165 was S. het verblijf van paus Alexander den IIIden. Er werden te S. verschillende conciliën gehouden, onder welke dat der provinciën S. en Rheims, in 1140, hetwelk ook door koning Lodewijk den Jongen werd bijgewoond, en waar Abeilard, na zich tegen

den heiligen Bernard te hebben verdedigd, werd veroordeeld.

SENSUALISMUS is de wijsgeerige leer, die alle kennis van de zinnen afleidt, en dus in zekeren zin hetzelfde is als het Empirismus (zie *Empirismus*). Want de ervaring, waaruit de empirist alle menschelijke kennis wil afgeleid hebben, wordt hoofdzakelijk verkregen uit de waarnemingen der voorwerpen door middel onzer zintuigen. Echter hecht de empirist meer gewigt aan de overweging des verstands (*reflexis*) en onderscheidt eene uit- en inwendige ervaring; terwijl het S. zich meer eenzijdig bij de uitwendige houdt. Zoo was b. v. Locke (zie *Locke*) een empirist; Condillac en de zoogenoemde Fransche wijsgeeren der XVIII[de] eeuw waren daarentegen sensualisten. Maar men vat niet alleen het S. in een' theoretischen, doch ook in een' praktischen zin op. Hij, die het zinnelijke gevoel tot maatstaf van het goede en kwade neemt, is een praktisch sensualist.

Dit praktische S. is voor eene dubbele wijziging vatbaar, want, indien men enkel het zinnelijke gevoel van lust en geen' lust tot maatstaf van het doen en laten neemt, is men een grof of zinnelijk sensualist. Zoo iemand neemt aan, dat genoegen het hoogste goed is, en smart het grootste kwaad uitmaakt; dit is het rigtsnoer zijner handelingen. Dit S. wordt ook Hedonismus genoemd. Aristippus en de aanhangers van de door hem gestichte Cyrenaische school waren zulke sensualisten. Ook waren dit in den eigenlijken zin de Epicuristen, even als ook alle voorstanders van het Eudaemonismus, die de gelukzaligheid in het hoogst mogelijke en duurzame genot van het zinnelijke genoegen stellen. Er zijn echter nog sensualisten van eene edeler soort. Deze nemen het bestaan van een' zedelijken zin aan als de bron van het zedelijke gevoel, waaruit alle zedelijke voorschriften of wetten voortvloeijen. Dit is het fijnere of zedelijke S., waarvan de wijsgeeren der Schotsche school (zie *Schotsche Wijsbegeerte*) meestal aanhangers waren, omdat zij het zoogenoemde algemeene gevoel (*common sense*) tot leiddraad van hunne bespiegelingen namen, zoo als Hume, Hutcheson, Shaftesbury en Smith. Doch men verwart hier gevoel met geweten, en neemt het eene voor het andere. De wetten der zedelijkheid kunnen zich in de ziel wel als donkere aansporingen voordoen, waarvan men zich en anderen geene bepaalde rekenschap kan geven, en daarom noemt men die aansporingen het zedelijke gevoel. Dit gevoel, dat even als het zinnelijke geheel subjectief is, kan de grondslag der zedelijkheid niet zijn. De aansporingen van eene natuurlijke algemeene sympathie hebben niets algemeen geldends; zij zijn slechts eene fijnere soort van zinnelijkheid, die door de grondbeginselen der onvoorwaardelijke zedelijkheid moeten geleid en veredeld worden. De algemeene stelregel van het S. is het oude: *Nihil est in intellectu quod non ante fuerit in sensu;* terwijl men op het moralische S. het bekende spreekwoord kan toepassen: *De gustu non est disputandum*, dat alle zedeleer en deugdsbetrachting onzeker en wankelbaar doet worden.

SEPARATISTEN heeten zij, die, zich met de in een christelijk kerkgenootschap doorgedrongene of toegelatene leerstellingen, regtstoepassing en gebruiken niet kunnende vereenigen, afzonderlijke zamenkomsten houden, of ook wel hunne betrekking tot het kerkgenootschap, waartoe zij behoorden, geheel, hetzij feitelijk of ook vormelijk, opgeven; altijd met het beweren, dat het eigenlijke wezen van dat kerkgenootschap in hunne leer en kerktucht wordt terug gevonden. Immers zonder dit laatste treden zij wel op als S., in zoover zij zich afscheiden (separeren); maar dragen, als de stichters van een ander kerkgenootschap, tegenover dat, waarvan zij zijn uitgegaan, den naam van sectarissen, oprigters eener secte.

In het bijzonder zijn in ons vaderland onder den naam van S. diegenen bekend, die zich in 1832 en later van de Hervormde kerk hebben afgescheiden en afzonderlijke kerkgemeenten opgerigt. Zij zelve noemen zich, en thans worden zij ook algemeen aldus genoemd, Christelijke Afgescheidenen; terwijl er ook zijn, die, vermeenende, dat bij deze de regtzinnigheid nog niet zuiver genoeg te vinden is, zich nog weder van de Afgescheidenen hebben afgezonderd, en den naam van Gereformeerden onder het Kruis aangenomen.

SEPIA. (Zie *Zeekat*).

SEPIA is eene kleurstof, afkomstig uit den zoogenaamden inktzak der inktvisschen of zeekatten. In 1780 kwam professor Seydelmann, die zich toen in Italië bevond op het denkbeeld, deze kleurstof, vermengd met bister, voor teekeningen te gebruiken, in plaats van den tot dien tijd toe bijna uitsluitend in swang zijnden Oost-Indischen inkt. De nieuwe verwstof voldeed ongemeen en verkreeg door de groote kracht, welke men met haar, even goed als met bister, kon bereiken, terwijl zij daarentegen ook voor zeer fijne en teedere tinten voldeed, al spoedig eene algemeene bekendheid. Zij werd sedert veel voor teekeningen gebezigd, ofschoon de eigenlijke en echte S. meestal door allerlei surrogaten wordt vervangen.

SEPOYS. (Zie *Sipayen*).

SEPP is de naam van eene familie van boekhandelaars in Amsterdam, waarvan eenige leden bijzondere vermelding verdienen, wegens hunne werkzaamheid op wetenschappelijk gebied.

S. (Christiaan), geboren te Goslar in Opper-Saksen, vertrok van daar eerst naar Hamburg, vervolgens naar Amsterdam, waar hij zich als boekhandelaar nederzette. Hij was een uitmuntend teekenaar en graveur, hield zich met het onderzoek der gedaantewisselingen van insecten bezig, en begon de uitgave van een werk, dat nog voortgezet wordt, ten titel voerende: *Beschouwing der wonderen Gods in de minst geachte schepselen of Nederlandsche insecten in hunne aanmerkelijke huishouding* enz. (Amsterdam 1762, 4°. met gekl. platen). De eerste platen, die naar zijne teekeningen, door hem zelven gegraveerd, gedrukt en gekleurd werden, zijn ware meesterstukken en nog heden ten dage de uitmuntendste in dat vak. Zijn zoon:

S. (Jan Christiaan), geboren te Amsterdam den 8[sten] November 1739, overleden den 29[sten] November 1811, zette dit werk met onvermoeiden ijver voort, doch had voor het graveren en kleuren der platen de hulp van anderen noodig. Hij maakte bovendien zijnen naam bekend door de uitgave van verscheidene prachtwerken over de natuurlijke historie, o. a. dat over de vogels van Nozeman, dat over de Cicaden van Stoll, dat over de torren van Voet. Zijn zoon:

S. (Jan), geboren te Amsterdam den 18[den] September 1778 en aldaar overleden den 19[den] December 1853, zette het werk over de Nederlandsche Vlinders voort tot in het zevende deel, toen de dood hem van het tooneel des menschelijken levens afriep.

SEPTA. (Zie *Ceuta*).

SEPTARIA noemen de Engelschen de ovale of plat gedrukte massa's van een thonachtig kalkgesteente, hetwelk in de Londensche klei (Londen-thon) voorkomt en zeer kenmerkend voor deze delfstof is. Gemeenlijk zijn deze afgezonderde massa's in alle rigtingen met spleten doortrokken, welke geheel of gedeeltelijk met kalk- of baryt-spath zijn gevuld. Waar zij op vele plaatsen in groote hoeveelheid voorkomen, worden zij gebrand en leveren dan eene uitmuntende metselspecie.

SEPTEMBER. (Zie *Maand*).

SEPTIMANIE was de naam van een gedeelte van het rijk der West-Gothen, door hen in het jaar 419 n. Chr. aan de Romeinen ontweldigd, onder wier heerschappij deze landstreek *Provincia narbonensis prima* heette. S. besloeg de landen tusschen het Pyreneesch gebergte, de zuidelijke Cevennen, de Garonne en den Rhône, derhalve het grootste gedeelte van Languedoc met Roussillon; het ontleende zijnen naam aan de nederzetting der soldaten van het zevende Romeinsche legioen (*Septimani*) in Beterrae, het tegenwoordige Béziers, dat daarom als Romeinsche kolonie den naam van *Beterrae Septimanorum* droeg. Clovis, vorst der Franken, ontnam den Gothen in 511 het westelijke deel van S., met de hoofdstad Tolosa (tegenwoordig Toulouse); het oostelijke, met Narbo en Carcasso, behielden zij tot in 720, toen het in de magt der Mooren kwam, wien het in 738 en 759 door de Franken onder Karel Martel en Pepijn den Kleinen ontweldigd werd.

SEPTIME heet in de muziek die toon op elke schaal, welke van eenen als grondtoon aangenomen toon de zevende is. Hij is een interval, die, ofschoon dissonerend, echter de belangrijkste voor de harmonie is, als makende het keerpunt van het accoord uit, en als het eenige middel om de accoorden tot eene aaneengeslotene keten van harmonische klankverbindingen te maken.

SEPTUAGESIMA, de zeventigste, heet in den kerkelijken almanak de negende zondag voor het Paaschfeest. (Zie *Vasten*).

SEPTUAGINTA, doorgaans geschreven LXX, is de gewone

naam van die Grieksche vertaling des O. V., welke ook de Alexandrijnsche heet. Aan haren oorsprong verbinden zich eene menigte overleveringen, de eene al onwaarschijnlijker dan de andere. Volgens Flavius Josephus zou de Egyptische koning Ptolemaeus Philadelphus, ten einde de Alexandrijnsche boekerij met eene Grieksche overzetting van de gewijde boeken der Joden te verrijken, zekeren Aristeas, een' Joodsch geleerde, naar Jeruzalem hebben gezonden, ten einde van den hoogepriester den Hebreeuwschen tekst des O. V., benevens de noodige vertalers, te verzoeken. Deze laatsten zouden 72 in getal zijn geweest; zij werden, dus luidt het verhaal, elk in eene afzonderlijke cel opgesloten tot dat hun arbeid voltooid was, waarna bleek, dat al die vertalingen letterlijk met elkander overeen kwamen. Dit laatste, indien het overigens al eenige aandacht zou verdienen, wederlegt onmiddelijk zich zelf, zoodra men in aanmerking neemt, dat de vertaling klaarblijkelijk het werk van verschillende handen is, als zijnde de boeken van Moses, het boek Job en de Spreuken van Salomo het beste overgezet; minder goed de Psalmen, Jesaia en de kleine profeten; terwijl de overzetting van Daniël in tekst gebrekkig is. Niet onwaarschijnlijk is eene overlevering, in den Talmud bewaard, dat de „LXX" het werk zou zijn van 5 Africaansche Joden. De fabelverhalen der oude schrijvers aangaande den oorsprong dezer Bijbelvertaling vindt men, behalve bij onderscheidenen der na te noemen schrijvers, ook nog bij Calmet, *Oudheden van het O. V.* Ned. vert. D. I., st. 1, blz. 155—192.

Hoe het zij, deze overzetting had reeds in de III^de eeuw voor Chr. groot gezag, en dit nam toe naarmate bij de buitenlandsche Joden, en ook bij de meer aanzienlijken in Palaestina het gebruik der heilige taal meer en meer voor dat van de Grieksche week, gelijk dan ook Josephus, alsmede de schrijvers van het N. V., hunne aanhalingen uit het O. V. meest volgens de LXX doen. Daar echter de apologeten van het Christendom tegenover de Joden zich dikwijls met gunstig gevolg, immers ter beschaming der tegenpartij, van de schriften des O. V. volgens deze vertaling bedienden, begonnen de Joden haar later te verachten en er in de synagogen den vloek over uit te spreken. Bij de Christenen steeg dien ten gevolge haar aanzien des te hooger, zoodat Origenes daarin en in den van lieverlede bedorven geraakten toestand van den tekst aanleiding vond, om dien kritisch te verbeteren. Hij deed dit in zijne *Hexapla* (zie *Hexapla*); terwijl hij bovendien in een' arbeid, genaamd *Tetrapla*, den tekst der LXX naar de Grieksche vertalingen des O. V. door Aquila, Theodotion en Symmachus verbeterde. Later hebben zich Lucianus, Hesychius, Basilius en anderen met het verbeteren van de LXX bezig gehouden. Toch ontbreekt tot heden toe nog oneindig veel aan eene kritische behandeling van den tekst; zelfs zijn de beide voornaamste handschriften, *Codex Alexandrinus* en *Codex Vaticanus*, nog niet met die naauwkeurigheid vergeleken — vooral daar zij zooveel van elkander afwijken — als de wetenschap regt heeft te eischen. Over de uitgave der LXX, zie men in de eerste plaats het art. *Polyglotte.* Voorts zijn de meest bekende uitgaven die van Friekius (Leipzig 1697), van Bos (Franeker 1709), van Mill (Utrecht 1725), van Reineccius (Leipzig 1730), van Grabius (Oxford 1705), van Breitinger (Zurich 1730) enz.

Zie verder, behalve de voorredenen voor de meesten der aangehaalde uitgaven: Böckel, *Specimen de versione LXX* (Leipzig 1820); Cellarius, *De Septuaginta interpretibus* (Halle 1696); van Dale, *Dissertatio de LXX interpretibus* (Amsterdam 1705); Hodius, *Dissertatio contra Aristeam de LXX interpretibus* (Oxford 1685); Meesheim, *De graeca versione LXX* (Leipzig 1754); Scotanus, *De auctoritate LXX* (Franeker 1683); Usserius, *De graeca septuaginta interpretum versione* (Londen 1655, Leipzig 1695); Vossius, *De LXX interpretibus* ('s Gravenhage 1661), en, om het nieuwste geschrift over dit onderwerp het laatst te noemen, Frankel, *Historisch-kritische Studiën zu der Septuaginta* (Leipzig 1841).

SEQUANI (De) waren ten tijde van Caesar een der aanzienlijkste volkstammen. Zij werden door Augustus tot Gallia Celtica gebragt, waren door het gebergte Jura van Helvetië gescheiden, en woonden in het latere Fransche-Comté, en wel in dat gedeelte, hetgeen aan Bourgogne grenst, tot aan den Rijn.

SEQUESTRATIE. Wanneer men het goed van een ander aanneemt, onder de voorwaarde van het te bewaren en terug te zullen geven, is men daardoor gehouden, al die verpligtingen na te komen, welke bij de wet aan de overeenkomst van bewaargeving zijn verbonden. S. is niets anders dan eene afzonderlijke soort dier bewaargeving; zij betreft de bewaargeving van eene zaak, waarover tusschen twee personen geschil is, in de handen van eenen derden, die zich verbindt, haar, nadat het geschil zal zijn uitgemaakt, met de vruchten terug te geven aan dengene, die daartoe zal worden geregtigd verklaard. Deze persoon wordt sequester genaamd, en mag niet dan om bijzondere redenen zich aan de S. onttrekken voor dat het geschil is beslist. Terwijl de eigenlijke bewaargeving alleen bij overeenkomst plaats heeft, kan echter S. ook plaats hebben op regterlijk bevel. Het doel der S. is, dat de zaak, waarover geschil is, ongeschonden bewaard blijve, ten behoeve van hem, die er toe geregtigd is. S. kan voorts in tegenstelling van bewaargeving, welke slechts roerende zaken betreft, ook onroerende zaken tot onderwerp hebben. De regter kan zoowel S. bevelen op verzoek van partijen, als ambtshalve; doch de alzoo benoemde sequester moet jaarlijks rekening van zijn beheer afleggen voor de regtbank. Ambtshalve kan de regter S. bevelen van roerende zaken, die onder eenen schuldenaar zijn in beslag genomen, van eene roerende of onroerende zaak, waarvan de eigendom of het bezit tusschen twee of meer personen in geschil is, en van zaken, welke een schuldenaar tot kwijting zijner schuld aanbiedt.

De sequester moet omtrent de bewaring der aan hem toevertrouwde zaak dezelfde zorg aanwenden als voor zijne eigene zaken, en hij mag zich van het in bewaring gegeven goed niet bedienen, noch onderzoeken waarin het bestaat, indien het hem in eene geslotene kist of onder eenen verzegelden omslag gegeven is. De verminderingen echter, die het in bewaring gegevene buiten de schuld van den sequester mogt hebben ondergaan, komen niet voor zijne rekening; voor de door hem ter zake der S. aangewende kosten moet hij worden schadeloos gesteld, en hij heeft deswege het regt, de zaak onder zich te houden tot hem die zijn voldaan.

SEQUINEN. Eene gouden munt in Egypte, die uit het Moorenland derwaarts gebragt is, aldaar vermunt, en vervolgens in de schatkamer van den grooten heer geleverd wordt. Men heeft ook eene Italiaansche munt van dien naam, bedragende 18 *Carlini*, of ruim 5 gulden van ons geld.

SERADELLE (*Ornithopus sativus*). Zie *Vogelpootje.*

SERAIL (Het), eigenlijk *Seraï* of *Saraï* (een paleis of liever groot gebouw), is de naam der residentie van den Turkschen sultan. Het ligt aan het eene einde van Constantinopel, in een heerlijk oord, op eene landtong, die in zee uitsteekt. Deszelfs ringmuur heeft eenen omtrek van 4 uur gaans, en bevat verscheidene moskeën, groote tuinen en gebouwen, waarin 20,000 menschen kunnen geherbergd worden; evenwel bedraagt het getal dergenen, die in het huis des sultans of in het S. wonen, niet boven de 10,000. Van den zeekant levert dit verbazend paleis een uitstekend schoon gezigt op; doch zoodra men aan land stapt, houdt al het bekoorlijke op, en de ontzettende muren, die het S. omringen, vervullen de ziel met sombere denkbeelden, inzonderheid, wanneer men aan de hoofdpoort van den ingang naar het paleis de afgeslagene hoofden van menschen ziet liggen. De *Harem* maakt een gedeelte van het S. uit, en is het verblijf der vrouwen van den sultan, waarvan de 7 wettigen ieder haar afzonderlijk huis, tuin en slavinnen hebben. Men beweert, dat het S. verbazende schatten bevat. De zusters van den sultan wonen niet in het S.; doch zijne moeder houdt er haar verblijf. Zij kan van haren zoon berigt van alle staatszaken vorderen en heeft somwijlen veel invloed op het begeven van ambten en op alle openbare aangelegenheden. De prinsen en prinsessen worden onder het opzigt hunner moeder opgevoed. De eersten krijgen met hun 6de jaar gesnedenen tot onderwijzers, en de laatsten, die men ook *Sultanes* noemt, moeten haar geheele leven in het S. doorbrengen, zoo niet een pacha haar zijne hand biedt. Na het overlijden des sultans worden de sultanes in het Eski-Seraï of oud-S. overgebragt, om aldaar den dood van hunnen gebieder hun leven lang te betreuren. Men kan wel tot het S. toegang verkrijgen, maar volstrekt niet tot den Harem.

SERAING. Een vlek op den regteroever van de Maas, in de

Belgische provincie Luik, niet verre van de stad van dien naam. De voormalige bisschop van Luik had aldaar zijn paleis. Verscheidene voorname inwoners van Luik hebben er hunne buitenverblijven, waartoe vooral de schoonheid van de streek uitlokt. Men vindt er aluin- en steenkolengroeven, eene kristalfabriek, en, hetgeen in de eerste plaats genoemd moet worden, het uitgebreide etablissement van den beroemden John Cockerill, waardoor het voormalige slot wordt ingenomen. Het is aan dit laatste dat S. zijne merkwaardigheid ontleent. De plaats zelve telt niet meer dan 2500 inwoners, hetgeen daaruit te verklaren is, dat de talrijke werklieden, die in de verschillende inrigtingen arbeiden, in de omliggende plaatsen en zelfs te Luik gevestigd zijn.

SERAMPORE. Eene plaats in Engelsch Indië aan de westkust der golf van Bengalen, op 6 uren afstands van Calcutta. Zij is bekend wegens de werkzaamheden der Engelsche Baptisten, die zich aldaar in 1799 gevestigd hebben, ter bevordering van de zendingzaak. Hunne zendelingen gaan van S. uit en verspreiden zich door geheel Bengalen, alwaar zij reeds verscheidene andere posten gevestigd hebben. De werkzaamheden der zendelingen en daaraan verbondene geleerden betreffen zoowel de godsdienst als het onderwijs. De bijbel is door hen in een aantal oost-indische talen overgebragt, waarbij zij steeds een' krachtigen steun vonden in het Engelsche Bijbelgenootschap. Voorts hebben zij, ten gebruike bij het onderwijs, spraakkunsten, woordenboeken en schoolboeken uitgegeven. Zij hebben scholen aangelegd voor de inlandsche jeugd, en andere, waar de jonge Hindo's tot zendelingen worden opgeleid. De drukkerij, die men te S. vindt, heeft eene groote vermaardheid verkregen; het is daar, dat de bijbels en andere boekwerken gedrukt worden.

SERANG OF CERAM is een der drie afdeelingen of regentschappen, waarin de Javaansche residentie Bantam verdeeld is. De hoofdplaats van gelijken naam, binnen 's lands gelegen, is de verblijfplaats van den resident. Men vindt er een fort met eene kazerne, eene moskee en steenen gevangenis. De rivier, die langs dit vlek loopt, ontlast zich in de baai van Bantam. Niet ver van daar ligt de berg Karang.

SERAPH, meerv. Seraphim, van waar het woord Serafijnen afkomstig is, een der classen, in welke de latere Joodsche voorstelling de engelen verdeelt (zie *Engel*). Zij komen voor als wezens met drie paar vleugelen; met het eerste bedekten zij hun gelaat, met het tweede hunne voeten, met het derde vliegen zij (Jes. VI: 2). De naam beteekent „Rijks-grooten," gelijk die, welke den troon van eenen Oosterschen vorst omringen en nog tegenwoordig aldaar Sjerifs worden genoemd. Het zijn dus troongeesten, die den hemelzetel des Allerhoogsten omringen, en 't is daarnaar dat de Franciscanen, trawanten van den pauselijken zetel, zich „ordo seraphicus" noemen.

SERAPIS was de naam eener godheid, wier beeldtenis onder Ptolemaeus Lagi uit Sinope, waar hare dienst oorspronkelijk was, in Egypte, bepaaldelijk naar Alexandrië, werd overgebragt. Ofschoon de Egyptenaren eerst veel hadden tegen deze invoering eener nieuwe godsdienst, wisten zij er zich echter in te schikken, door (waartoe de naam aanleiding gaf) de dienst van Apis op haar toe te passen. S. werd nu de voornaamste god der nieuwe hoofdstad Alexandrië en spoedig ook van het geheele land, ja zijne dienst verbreidde zich van daar door Griekenland naar Italië, en zelfs zag de Romeinsche regering zich meer dan eenmaal genoodzaakt, tegen het meer en meer de overhand nemen der S.-dienst te waken.

SERAPIS-TEMPEL. Bij Pozzuoli, eene ten tijde der R[illegible]einen zeer aanzienlijke en beroemde stad, ten noordwesten e[illegible]'n de nabijheid van Napels, vindt men de overblijfselen van [illegible] schoon gedenkstuk uit den ouden tijd. Het zijn de bouwvallen van den S.-T., aan den god der geneeskunst toegewijd, door bouwmeesters en oudheidkundigen bewonderd, en een voorwerp van bijzondere opmerkzaamheid der natuuronderzoekers. Omstreeks honderd voeten van de zee verwijderd, bevinden zich aldaar deze merkwaardige overblijfselen, bestaande uit eenen met vierkante steenblokken belegden vloer, tijdelijk met zeewater bedekt, het benedengedeelte van de muren, ongeveer 60 schreden ver in het vierkant en drie nog regt overeind staande marmeren pilaren van ongeveer 40 voet hoogte, welke nog hunne oude plaats aan het voorportaal van den tempel innemen. Deze drie tamelijk wel bewaard geblevene zuilen zijn het, welke zoo belangrijk zijn voor de wetenschap der geologie. Op ongeveer 15 voet hoogte ontwaart men talrijke gaten, welke er in geboord zijn, op de zelfde wijze, als die van de zoogenaamde pholaden of boorschelpdieren, welke de aan den oever gelegene rotsen van de oppervlakte der zee tot eenige voeten benedenwaarts doorboren, ten einde zich in die gaten te nestelen of hun verblijf daarin te houden. Deze uitgeknaagde plaatsen vormen, als ware het, banden of gordels van drie voet breedte rondom de zuilen; boven en beneden deze gordels zijn de kolommen, waarvan iedere uit een stuk bestaat, gaaf en onbeschadigd. Hieruit moet men besluiten, dat de zuilen te eeniger tijd tot aan de bovenste grenzen van het zeewater moeten hebben gestaan. De grond, waarop de tempel-overblijfselen zich bevinden, moet alzoo eene daling van 23 voet ondergaan hebben, zoodat gedurende langen tijd de zuilen door de zee zijn bespoeld geworden; vervolgens moet door eene latere opheffing van dezelfde landstreek de kust in den tegenwoordigen staat zijn gebragt geworden. Intusschen hebben zich tusschen de zuilen lagen van lapilli en vulcanisch zand, ter hoogte van zeven voet opgehoopt, waaruit zij in het jaar 1749 opgegraven en in dien eigenaardigen toestand gevonden werden. Welligt heeft de daling in het jaar 1198, ten tijde van de laatste uitbarsting van eenen overouden vulcaan bij Pozzuoli, namelijk van de bekende solfatara, en de opheffing in het jaar 1538, bij het ontstaan van den Monte Nuovo (zie *Monte Nuovo*) plaats gehad. Thans schijnt dezelfde kust weder langzamerhand te dalen. Ook zijn op talrijke andere plaatsen van de geheele kust tot Sorrento toe bewijzen van beurtelingsche rijzingen en dalingen aanwezig.

Op bevel van koning Karel den III[den], werden de puinhoopen van den tempel in het jaar 1749 uitgegraven en opgeruimd; de stukken van de meeste waarde, de eigenlijke bouwkunstige sieraden liet hij wegvoeren, om er zijn paleis *Caserta nuova* mede te versieren. Bij deze gelegenheid vond men opschriften in het atrium of voorportaal, waaruit bleek, dat deze tempel door Septimius Severus en Marcus Aurelius van het jaar 193 tot 211 na Christus geboorte hernieuwd en verfraaid werd.

SERASKIER. Zoo noemt men bij de Turken den opperbevelhebber over een geheel leger. Hij bezit eene zeer uitgestrekte magt, doch staat onder den grootvizier, en wordt uit de pacha's van 2 of 3 paardenstaarten gekozen.

SERBIE. (Zie *Servie*).

SERENADE noemt men die uitvoering van muziekstukken, welke als huldebewijs in de onmiddelijke nabijheid van iemands woning plaats heeft. Doorgaans geschiedt dit bij avond; zoo het 's morgens plaats heeft, noemen de Italianen het eene Mattutina. Elders heeft men voor deze laatste ook het woord Aubade ingevoerd. In Italië, waar de S. vooral ook in dienst der liefde staat, heeft men er afzonderlijke muziekstukken voor (zie *Notturno*).

SERGEANT is in de meeste Europesche legers de benaming der onder-officieren, behalve die der bereden troepen. In de hedendaagsche beteekenis van het woord zijn, naar het schijnt, twee vroegere denkbeelden vereenigd. In de middeleeuwen had men soldeniers te voet, door de vorsten en eenige baanderheeren aangeworven, die den naam van dienstmannen of *servienten* droegen. De Franschen noemden in de XVI[de] eeuw die officieren, welke bestemd waren om den troep te sluiten, die dus achter de gelederen geplaatst waren, en in het gevecht rond moesten loopen om te zorgen dat alles gesloten was, *serre-gens*, in dezelfde beteekenis als de rotsluiters (*serre-files*) van onze dagen. *Sergeant de bataille* werd die officier zonder bepaalden rang genoemd, die de opstelling der troepen moest regelen, die moest zorgen, dat zij zich in slagorde plaatsten, hetgeen bij ons de betrekking van den *Sergeant-majoor* van het regiment was. Deze laatste benaming wordt tegenwoordig gegeven aan den onderofficier, die meer bijzonder met de compagnies-administratie belast is. L.

SERGEANTS AT LAW. Met dezen titel worden in Engeland de regtsgeleerde praktizijns onderscheiden, die tot den hoogsten rang der zoogenaamde barristers zijn opgeklommen; zij zijn uitsluitend belast met de behandeling van die zaken, waarin het rijk eischende of verwerende betrokken is, en in dien

zin zou men hen met de Nederlandsche Lands-Advocaten kunnen gelijk stellen. Bij besluit van den souverein worden zij gekozen uit den zoogenaamden Queens (of kings) counsel, eene afdeeling van praktizijns, die zich door kunde en bekwaamheden hebben onderscheiden, en op grond daarvan zijn waardig gekeurd, onder de regtsgeleerden der kroon te worden opgenomen. De S. at L. bekleeden dus eigenlijk den hoogsten rang in dien Queens counsel, en hebben het regt bij plegtige gelegenheden eene zijden toga te dragen en vooraan te zitten. Zij genieten een vast tractement van het rijk, waarvoor zij van hunne zijde, bij iedere voorkomende gelegenheid, wanneer hunne diensten worden ingeroepen, regtsbijstand verschuldigd zijn. De beide S. at L., die het hoogste in rang zijn, worden attorney en solicitor general of the Queens counsel genaamd.

SERGEL (Johann Tobias), beeldhouwer, werd in 1740 te Stokholm geboren en door l'Archevêque onderwezen, die toenmaals aldaar het ruiterstandbeeld van Gustaaf Adolf modeleerde. Later begaf hij zich tot zijne verdere vorming naar Parijs en vervolgens naar Rome. Aldaar modeleerde hij een' *Faunus*, thans in het museum te Stokholm, nog een ander beroemd werk in genoemd museum, *Diomedes met het geroofde Palladium*, en eene groote groep van *Amor en Psyche*, die door hem voor het paleis Haga te Stokholm in marmer werd overgebragt, en, thans in het museum, voor het voornaamste werk van dezen kunstenaar wordt gehouden. Nog onderscheidene andere oorspronkelijke beelden en groepen van S. en eenige copiën naar antieke werken worden in genoemd museum aangetroffen. S. behoorde tot de weinige kunstenaars, die zich van den toenmaals heerschenden wansmaak wederom tot de studie der natuur en der antieken begaf. Hij bezat alles, wat een groot kunstenaar noodig heeft; maar wist zich toch niet geheel van de gemanierdheid zijner eeuw te bevrijden. De eerste indrukken en het eerste onderwijs, door hem ontvangen, waren daarvan oorzaak. Overigens had hij veel verbeeldingskracht en een groot meesterschap over de uitdrukking. Zijn stijl is ernstig, zijne vormen zijn streng; maar niet altijd gelukte het hem, een sterk individueel karakter aan zijne beelden te geven. Zijn talent werd vooral in Zweden algemeen erkend, en in koning Gustaaf den III^{den} had hij een' warmen beschermer. Wederkeerig gevoelde S. voor dien vorst zulk eene opregte vriendschap, dat zijn ontijdige dood hem in eene zware melancholie deed vervallen, die hem langen tijd voor de kunst geheel ongeschikt maakte. Eerst in 1811 scheen hij te herleven, en reeds hoopte men dat hij zijn vaderland nog menig voortreffelijk kunstwerk zou schenken, toen hij den 26sten Februarij 1814 overleed. Hij was eerste beeldhouwer des konings, professor aan de academie van Stokholm, ridder der Wasa-orde, lid van onderscheidene buitenlandsche academiën, enz. Göthe was zijn beroemdste leerling. In 1826 verscheen zijne levensbeschrijving, in de fransche taal door Mariane d'Ehrenstroem geschreven.

SERGIUS is de naam van 4 pausen.

S. de I^{ste}, geboren te Palermo, was paus van het jaar 687 tot 701. Hij is vooral daardoor bekend, dat hij de aanneming van zes canones van het concilie te Constantinopel weigerde, ofschoon zij door zijnen gezant reeds waren goedgekeurd; alsmede doordien hij ter synode van Aquileja (698) de schriften van Theodorus Mopsuestensis, Theodoretus en eenen Brief van Ibas, bisschop van Odessa — de zoogenaamde drie kapittels — liet verdoemen. Men schrijft hem de invoering van het „Agnus" bij de mis toe.

S. de II^{de} regeerde van het jaar 844 tot 847. In de geschiedenis van het pausdom is hij merkwaardig, daar hij de eerste was, die den bisschopszetel te Rome beklom, buiten, ja tegen de goedkeuring des keizers.

S. de III^{de} geraakte, na twee vruchtelooze pogingen, eindelijk op den pauselijken zetel ten jare 908, door behulp van twee verachtelijke vrouwspersonen Theodora en Marozia; hij maakte zich berucht door verboden omgang vooral met de laatste, en overleed in 910.

S. de IV^{de} schijnt een der minst berispelijke pausen uit de middeleeuwen te zijn geweest. Hij regeerde van 1009 tot 1012.

SERING. (*Syringa*). Van dit plantengeslacht, tot de natuurlijke familie der *Olijfachtige planten* (*Oleaceae*) behoorende, wordt bij ons in tuinen en boven veelvuldig aangetroffen de gewone S. (*S. vulgaris*), een welbekende, soms boomachtige heester, met witte of paarsche bloemen. Twee andere soorten, namelijk *S. persica* en *S. Josikaea* zijn vooral de eerste, die onder de benaming van *Fransche S.* bekend is, in de tuinen niet zeldzaam. B.

SERINGAPATAM, eigenlijk *Seringapatnam* geheeten, is de hoofdstad der provincie Mysore in Engelsch Oost-Indië. Zij ligt op een eiland van gelijken naam, hetwelk door de hier zeer breede en snel stroomende rivier Kawerij gevormd wordt. Zij werd door den dapperen Hyder-Ali op de Indische wijze bevestigd; het aantal harer inwoners, met dat der voorsteden, werd in 1800 op omtrent 32,000 zielen geschat; terwijl het geheele eiland, onder de regering van genoemden vorst, 150,000 bewoners telde, welk getal echter sedert aanmerkelijk is toegenomen. Hyder-Ali's paleis, of Laul-Baugh, ligt aan het oosteinde des eilands, en is, ofschoon van leem gebouwd, zeer prachtig. Naast hetzelve is zijn mausoleum, waar hij, zijne gemalin en Tippo-Saib, in grafkelders van zwart marmer, rusten. Het paleis in de stad is een zeer groot, met eenen hoogen en zwaren muur omringd gebouw, dat van buiten, zoo als alle openbare gebouwen der stad, weinig vertooning maakt. Het serail van Hyder-Ali is een Europeesch hospitaal; terwijl dat van Tippo-Saib tot eene barak voor de artillerie dient, en zijne staatsvertrekken door Europesche soldaten bewoond worden. Al deze gebouwen hebben door gebrek aan vensters een somber aanzien, en ook de straten der stad zijn naauw en zeer slecht. Den 4^{den} Mei 1799 bestormde het Engelsche leger, onder den generaal Harris, de stad, waarbij een groot gedeelte der bezetting werd nedergesabeld, en Tippo-Saib den dood vond. Bij de overgave der stad en vesting aan de Britten, versterkten deze de wallen met 900 stukken geschut en maakten bijna 100,000 geweren buit. Behalve eene zeer wel voorziene schatkist, vond men er eene kostbare Indische boekerij van 2000 boekdeelen. Sedert staat S. onder het presidentschap van Madras.

SERLIO (Sebastiano), architect van Bologna, een van de kunstenaars, die den toon gaven in de eerste helft der XVI^{de} eeuw, maar van wiens levensbijzonderheden toch weinig bekend is. Door Lanzi (*Storia* enz.) weet men dat hij van 1511 tot 1514 zich te Pesaro in het perspectief-teekenen oefende. Voorts moet hij onder de leiding van Peruzzi gewerkt hebben aan de herstelling der monumenten te Rome, onder wien hij zich tevens in de bouwkunstige zamenstelling oefende. S. had zich in zulk eene mate de vriendschap van zijn' meester verworven, dat deze hem bij zijnen dood erfgenaam van zijne kunstwerken maakte, die hem later bij de uitgave zijner werken van groot nut waren. Van Rome schijnt S. naar Venetië gereisd te zijn. Zeer verschillend wordt geschreven over zijne werkzaamheid aldaar, daar het niet zeker bewezen is, aan welke gebouwen zijn naam eigenlijk verbonden moet worden. Hij is dan ook meer bekend geworden door zijn leerboek over de bouwkunst dan door zijne werken, ofschoon hij aan den bouw van den Louvre te Parijs en van het kasteel van Fontainebleau geen onbelangrijk aandeel moet gehad hebben. In 1541 toch werd S. door Frans den I^{sten} naar Frankrijk geroepen; tot in 1560 vertoefde hij te Fontainebleau, begaf zich vervolgens naar Lyon, keerde echter later naar Fontainebleau terug en overleed aldaar in 1568. Zijn *Libro d'Architettura* in vijf boeken, waarvan de eerste uitgave zeer zeldzaam is, de tweede in 1551 te Venetië het licht zag, werd ook, in het Nederduitsch vertaald, door Peter Coeke van Aelst (Antwerpen 1550—1553) uitgegeven. Te Lyon verscheen in 1551 nog een zesde boek (extraordinario) van het beroemde werk.

SEROUX D'AGINCOURT. (Zie *Agincourt*).

SERPENT is een om zijne slangvormige gedaante aldus genoemd muziekinstrument van koper, of ook wel van hout, met leder overtrokken. Het is uitgevonden in het jaar 1590, door Edme Guillaume, kannunik te Auxerre, en werd aanvankelijk alleen bij kerkmuziek gebruikt, doch later bijna alleen bij de militaire muziek, waar het onder de blaasinstrumenten de plaats inneemt, die de contrabas bij de strijkinstrumenten vervult.

SERPENTIJN is eene zeer belangrijke en wijd, bijna over de geheele aarde, verbreide rotssoort, die evenwel zelden in groote uitgestrektheden voorkomt. Dit gesteente is veelal van eene donker groene kleur, die tot in het groenachtig zwarte overgaat; terwijl het niet zelden bruine, grijze, roode en zwarte schakeringen vertoont; somwijlen is het look- en olijfgroen

van kleur. Zelden komt het van eenerlei kleur voor, maar bijna altijd met twee of meer kleuren en, door dat de verschillende kleuren dikwerf in strepen, aderen, vlekken, wolken en vlammen afwisselen, ontstaat er eene oneindige verscheidenheid van kleurschakering. Voorts is het digt of in den hoogsten graad fijnkorrelig, van eene vlak schelpachtige, oneffene en splinterige breuk; wel is het eenigzins vetachtig op het gevoel, doch het kleeft niet aan de tong. Het heeft eene eigenaardige zachtheid, is te gelijk week en taai, waardoor het gemakkelijk behouwen, gezaagd en op de draaibank bewerkt kan worden, vooral wanneer het versch gebroken is. Het soortelijk gewigt bedraagt 2,47—2,70. Scheikundig is deze rotssoort samengesteld uit talk- en kiezel-aarde; doch vele en welligt de meeste serpentijn-soorten bevatten magneetijzer — somtijds zoo fijn door de geheele massa verdeeld, dat het aan het oog ontsnapt, maar ook in korrels en kleine kristallen met de massa vermengd — waardoor het gesteente magnetisch kan worden. Welligt geeft het chroomijzer, eene verbinding van ijzer en chroomoxyde, de eigenaardige kleur aan het S.

Het wordt verdeeld in: 1°. gemeen S., hetwelk in groote ondoorschijnende rotsmassa's voorkomt; 2°. edel S. of Ophiet, hetwelk het zuiverste en eenigzins doorschijnend is, met eene schoone olijfgroene kleur; 3°. vezelig S. of Pikrolith, hetwelk evenwijdig of uit elkander loopend vezelig, zijde- en was-achtig glanzend is; en 4°. bladerig S. of Marmolith.

Het gemeene S., waaruit geheele massa's van gebergten gevormd worden, zoo als in Saksen, Silezië, de Alpen enz. en dat zelden in afzonderlijke beddingen voorkomt, is zwartachtig tot licht groen van kleur, somtijds ook stroogeel, geelachtig bruin, bruinachtig rood tot roodachtig en raven-zwart. Uit deze rotssoort, hoezeer ook voor geene bijzonder fijne polijsting vatbaar, worden smaakvolle zuilen, portalen en andere bouwkunstige versieringen, altaarstukken, doopvonten, kruisbeelden en menigerlei andere fraaije voorwerpen vervaardigd, als: tafelbladen, kandelaars, vazen, bekers, dozen, inktkokers, pijpekoppen enz. ook wrijfschalen en mortieren voor scheikundigen en apothekers. Te Zöblitz in Saksen bestaat reeds sedert het begin der XVI[de] eeuw een bijzonder gild van S.-draaijers; in uit S. vervaardigde voorwerpen wordt een aanzienlijken handel naar alle oorden der aarde gedreven, en pijpekoppen van S. worden in groote hoeveelheden uitgevoerd naar Africa en America. Ook te Cornwal in Engeland zijn in de laatste tijden inrigtingen gevestigd, waarin men, met behulp van machineriën, kolommen, schoorsteenmantels, vazen en andere ter versiering strekkende artikels vervaardigt. Voorheen werd het S. te Bristol in groote hoeveelheid aangewend tot het bereiden van koolzure magnesia, daar het 40 procent magnesia bevat.

Het edele S. of Ophiet, hetwelk uit talkaarde, kiezelaarde, water, thon, ijzer en chroomoxyde bestaat, onderscheidt zich door eenvondigheid van kleuren, fijnere en glansrijkere breuk, grootere doorschijnendheid, eenigzins grootere hardheid; het vormt nimmer bergen, maar is meestal vergezeld van korreligen kalksteen. Daar het eene schoonere polijsting aanneemt dan het gemeene S., was het in vroegere tijden een geliefkoosd gesteente.

Ook de oude Grieken en Romeinen kenden het S. en maakten er in hunne kunstwerken gebruik van. De prachtvolle zuilen van S., waarmede de Romeinsche tempel en het amphitheater in de stad Limoges (in Frankrijk) versierd waren, kwamen uit eene steengroeve in het departement Vienne, welke men, nadat zij sedert onheugelijke tijden verlaten was geweest, in den jongsten tijd weder is begonnen te bewerken. Op het eiland Corsica wordt het ook tot velerlei doeleinden aangewend. Eene vermenging van S. met kalksteen of dolomiet wordt als marmer bewerkt; het schoonste daarvan, thans onder den naam van *Verde antico* bekend, werd reeds in de oudheid zeer geschat.

Hetgeen het S. in den ouden tijd beroemd maakte en op het vertier van de daaruit vervaardigde voorwerpen invloed uitoefende, was het vermogen, dat het bijgeloof aan het gebruik daarvan hechtte. Aan drinkbekers van S. werd de eigenschap toegeschreven, van aan alle vergiften hunne doodelijke werking te benemen. Warm gemaakte steenen van S. werden langen tijd gebonden voor een bepaald werkend geneesmiddel bij maagkwalen en ongesteldheden der ingewanden; zelfs van den afval der steenen wist men een bepaald gebruik te maken: uit het *stof*, uit het tot een fijn, zeepachtig poeder gestootene S. werden afkooksels, pillen en pleisters bereid, die tegen den beet van vergiftige dieren, inzonderheid van slangen, werden aangewend. Welligt is daarvan de benaming van het gesteente afkomstig, namelijk van het Latijnsche woord *serpens* (slang); bij de oude Grieken droeg het den naam van *Ophites* (van ὄφις, slang); sommigen echter willen de benaming van de slangsgewijze kleurteekening van het gesteente afleiden.

In het algemeen wederstaat het S. de ontbinding vrij lang. Voor den plantengroei is het gesteente niet gunstig; uit S. bestaande bergen zijn doorgaans naakt en kaal.

Zoo als wij in den beginne zeiden, komt het gesteente, namelijk het gemeene S., zelden in groote uitgestrektheden voor. Er zijn uit S. afzonderlijk geene zeer groote bergen gevormd; meestal hebben deze eene kegelvormige gedaante, die zich steil verheft. Met gneis, mica- en thon-schiefer, gedeeltelijk ook met jongere greniet-soorten en met eenige andere gesteenten van lateren oorsprong, wordt het gemeene S. aangetroffen. Niet zelden ziet men het aan de uitwendige zoomen der gebergten, even als grensvormingen tusschen graniet en formatiën, die in lagen voorkomen en versteeningen bevatten. In Graauwbunderland, vooral in de gebergten van Davos, vertoont het S. zich overal het diepst; het heeft al de boven liggende rotssoorten, als micaschiefer, thonschiefer en kalksteen doorgebroken, is tusschen de spleten daarvan heen gestegen en heeft de rotsen op eene merkwaardige wijze veranderd; overal waar het S. daar ter plaatse, andere steensoorten bedekkende, voorkomt, kan men een overstroomen van de gloeijend vloeibare, omhoog geperste massa duidelijk waarnemen. Men moet alzoo ten aanzien van het S. tot eene vulcanische of liever plutonische vorming besluiten. Het niet in lagen voorkomen en de overeenkomst met sommige plutonische massa's, maar vooral de verhoudingen der beddingen, wijzen op zoodanig ontstaan. In de Pyreneën, Apennijnen en in Zuid-America vormt het S. gangen in graauwacke en thonschiefer, waar het met dioriet en gabbro afwisselt; ook komt het in ouden rooden zandsteen voor. Veelal is het in alle rigtingen gekloofd, zoodat het weinig zamenhang vertoont, en meer naar eene ophooping van afzonderlijke, op elkander gestapelde massa's gelijkt. De smalle, gangachtige ruimten of aderen worden opgevuld door asbest, ophiet, spekssteen, kwarts, talk-hydraat, magneetijzer en ijzerkies. Behalve in de opgenoemde landen, wordt het ook gevonden in de Opper-Paltz, bij Zöblitz in Saksen, Silezië, Stiermarken, Schotland, op het eiland Cyprus, enz.

SERRURIER (Jacob Frederik), werd den 5[den] November 1771 te Hanau geboren, waar zijn vader Keurhessisch kamerraad en zijn grootvader Hollandsch predikant was. Aanvankelijk was hij mede bestemd tot predikant en werd in 1789 naar Holland gezonden, om te Leyden in de godgeleerdheid te studeren en wel tot Fransch predikant. Werkelijk werd hij dan ook in 1793 proponent bij de Waalsche gemeente, en in 1795 Fransch predikant te Zwolle, welk ambt hij echter in 1797 weder neerlegde, wijl hij daartoe nooit eens bijzondere roeping gevoeld had. In het huwelijk getreden met de dochter van een' Zwolschen koopman, kreeg hij daardoor aanleiding, om zich in den ijzerhandel te begeven. Levendig van aard, nam hij deel aan de staatkundige bewegingen van dien tijd. Later eigenaar geworden van een buitengoed in Zwollerkerspel, besloot hij in 1803 zich daar te vestigen, en zich geheel aan den landbouw toe te wijden. En zoo had hij, naar het schijnt, zijn' eigenlijken werkkring gevonden en maakte zich sedert bekend door onderscheidene geschriften, die tot den landbouw in betrekking stonden: eerst door zijn *Fruitkundig Woordenboek*, in 2 deelen in 1805 en 1806 uitgekomen, eene navolging der geschriften van Christ en voor een deel ook van Forsyth, hetwelk nog altijd een in de landhuishoudkunde zeer geacht werk is. In 1807 gaf hij uit den *Boeren Goudmijn*, in welk boek hij den Nederlandschen landbouw met de nieuwere verbeteringen van den landbouw in Engeland, vooral naar aanleiding der schriften van Thaer over dit onderwerp, bekend trachtte te maken. De uitgave van een boek over den landbouw was toen een zeldzaam verschijnsel, en door een' eigenaardigen titel wilde hij de nieuwsgierigheid en leeslust der boeren opwekken. Hij is zeker een der eersten geweest, die bij ons de aandacht op den Engelschen landbouw gevestigd, en mede-

gewerkt heeft, om den landbouw uit den staat van vernedering, waarin deze tak van nijverheid in Nederland toen ter tijd verkeerde, met krachtige hand op te heffen.

Door dit een en ander kreeg S. naam in de wetenschap, en werd hij door Lodewijk Napoleon benoemd tot Lid van het Instituut en tot Lid der Commissie van Landbouw in Overijssel. Reeds in 1801 was hij schoolopziener geworden, en had daardoor gelegenheid veel nut voor het volksonderwijs te stichten. Toen echter velerlei zaken hadden medegewerkt, om hem groote verliezen in zijn bedrijf te doen ondergaan, en de bevrijding van ons land in 1813 hem hoop gaf op het herstel van den handel, verliet hij zijn buitengoed en vestigde zich in Amsterdam als makelaar en gouvernements-solliciteur; doch hij bleef in betrekking tot den landbouw door zijne benoeming tot secretaris der Commissie van Landbouw in Noordholland, als ook door zijnen medearbeid aan de werkzaamheden van het Instituut.

Te Amsterdam gaf hij van 1818 tot 1829 een Tijdschrift uit in losse stukken, die te zamen 5 deelen vormen, getiteld *de Buitenman*, waarin onderscheidene opstellen over velerlei landhuishoudkundige en andere onderwerpen, ook van meer of min politieken aard, met groote kennis van zaken en in geestigen schrijftrant behandeld zijn. Vele dezer opstellen zijn hoogst eigenaardig en behooren onder de geestigste en satiriekste stukken onzer letterkunde, welke des tijds veel opgang gemaakt hebben en ook nu nog verdienen gelezen en herlezen te worden. Het aantasten van misbruiken en het wijzen op menige verkeerdheid hadden hem niet altoos vrienden besorgd; doch hij heeft door dit een en ander wezenlijk nut gesticht. Ook in het dagelijksche leven was hij levendig en geestig, zoodat weinigen het in het redetwisten tegen hem konden volhouden.

In 1827 verplaatste hij zijn verblijf nogmaals, en nu naar 's Gravenhage, waar hij benoemd werd tot referendaris bij binnenlandsche zaken en tot directeur van de Nederlandsche Staatscourant, welke laatste betrekking echter weder in 1831 opgeheven werd. De laatste jaren zijns levens bragt hij op droevige wijze door, lijdende aan eene verzwakking van het gezigt en ten laatste aan volslagene blindheid, hoewel zijn geest helder bleef tot aan zijn uiteinde, op 73-jarigen leeftijd, den 2den November 1844.

SERTORIUS (Quintus). Een Romeinsch veldheer, beroemd door den tegenstand, dien hij aan Sulla's magt in Spanje bood, werd te Nursia in het land der Sabijnen geboren. Nog zeer jong zijnde streed hij met roem tegen de Kimbren en in Spanje, en onderscheidde zich in den oorlog der Bondgenooten, waarin hij als quaestor in Gallia Cisalpina bevel voerde, en het ongeluk had een oog te verliezen. Aanvankelijk koos hij geene partij in den twist tusschen Sulla en Marius; doch toen de eerste hem in het dingen naar het consulaat tegenwerkte, schaarde hij zich aan de zijde van Cinna, waardoor hij weder in gemeenzame betrekking met Marius kwam. Toen na den dood van Marius en Cinna, de partij van Sulla de overhand kreeg, ging hij als praetor naar Spanje. Terwijl hij hier de liefde van het volk trachtte te verwerven, nam hij verdedigingsmaatregelen tegen Sulla, die een sterk leger tot onderwerping van Spanje had afgezonden; hij was evenwel niet bestand tegen de overmagt en vlugtte naar Africa. Hier vond hij gelegenheid, om zijne veldheerstalenten te toonen, door de Mauritaniërs tegen hunnen koning Ascalis te ondersteunen, desen te slaan en het volk vrij te maken. Intusschen was in Spanje een nieuwe oorlog uitgebroken; de Lusitaniërs, door de Romeinen bedreigd, riepen S. uit Africa ter hulp, en spoedig keerde de kans ten voordeele der eersten. Met 8000 man weêrstond hij drie Romeinsche veldheeren, die 120,000 voetknechten, 6000 ruiters en 2000 slingeraars onder hunne bevelen hadden. Ook Metellus Pius, een der beste veldheeren van Sulla, dien deze in 79 v. Chr. tegen hem afzond, moest herhaalde nederlagen ondergaan. Niet beter ging het Pompejus, die na den dood van Sulla een leger naar Spanje voerde (76 v. Chr.), waar hij het bevel met Metellus moest deelen. In het jaar 74 knoopte S. betrekkingen aan met Mithridates, die hem met geld en schepen ondersteunde; terwijl S. hulptroepen naar Azië zond. Maar terwijl hij ernstige maatregelen nam, om den krijg met allen ijver voort te zetten, werd hij door zijne vrienden verraden. Een der veldheeren, die onder hem stond, Perperna, bewerkte eene zamenzwering tegen S. en vermoordde hem bij eenen maaltijd (72 v. Chr.). Rome werd daardoor van eenen zeer gevaarlijken tegenstander bevrijd, die zoowel in krijgstalenten als in deugden de beroemdste helden der oudheid zoo niet overtrof, dan toch zeker evenaarde. Perperna nam nu het opperbevel op zich, doch werd door Pompejus geslagen en gevangen genomen. Door een nieuw verraad trachtte hij zijn leven te redden; doch Pompejus liet hem ter dood brengen, waarop Spanje onder Rome's heerschappij terug keerde. L.

SÉRURIER (Jean Mathieu Philibert graaf) werd den 8sten December 1742 te Laon geboren. Hij trad zeer vroeg in dienst; reeds op zijn twaalfde jaar was hij luitenant bij de militie zijner vaderstad, en kort daarna vaandrig bij het regiment van Beauce. Hiermede maakte hij de veldtogten van 1758, 1759 en 1760 in Hannover; in laatstgenoemd jaar werd hem bij Warburg het kakebeen door een' geweerkogel verbrijzeld. In 1793 was S. majoor en omhelsde met geestdrift de toenmalige denkbeelden; nog in dat zelfde jaar onderscheidde hij zich door dapperheid en militaire talenten zoodanig, dat hij tot brigade generaal bevorderd werd. Hij diende toen onder Kellerman en Scherer en werd in 1795 divisie-generaal. Kort daarna vermeesterde hij den bergrug van Berno, die door de Oostenrijkers en Sardiniërs hardnekkig verdedigd werd, en eenige dagen later de stelling van den Inferno; terwijl hij niet weinig bijdroeg tot de overwinning bij Finale. In het volgende jaar onderscheidde hij zich vooral in de gevechten bij St. Michel en Mondovi. S. kreeg nu het bevel over de gewigtige insluiting van Mantua en was op het punt zich van die vesting meester te maken, toen het oprukken van Wurmser hem noodzaakte, met zijne divisien Bonaparte ter hulp te snellen. Hij had een ruim aandeel aan de overwinning bij Castiglione. De insluiting van Mantua werd hervat, een uitval van Wurmser teruggeworpen, terwijl de vesting den 2den Februarij 1797 capituleerde. Hij kreeg van Bonaparte de eervolle zending, om aan het Directoire de veroverde vaandels aan te bieden. Dit vertrouwde hem het gevaarvolle bestuur over Venetië (1797), later dat over Lucca (1798). In den ongelukkigen veldtogt van Italië van 1799 diende S. onder Scherer. Ten gevolge der verliezen, die deze generaal bij Verona leed, kon S. in den omtrek van Peschiera zijn corps slechts door moed en bekwame manoeuvres van den ondergang redden. Na het verlies van den slag van Casseno, zag hij zich geheel alleen bij Verderio in rug en front door eene groote overmagt aangevallen, en moest eindelijk, na eenen allerhardnekkigsten, maar nutteloozen wederstand, de wapenen neder leggen. Suwarow ontving hem met veel onderscheiding, ontsloeg hem op zijn woord van eer, waarop hij naar Frankrijk terugkeerde en Bonaparte bij den aanslag van 18 Brumaire hielp. S. bleef niet zonder belooning, maar werd eerst lid en spoedig daarop ondervoorzitter van den senaat. Bij de troonsbeklimming van Napoleon werd hij grootkruis van het legioen van eer, maarschalk en graaf van het keizerrijk en gouverneur van het Hôtel des Invalides. In 1809 werd hij daarenboven opperbevelhebber van de nationale garde van Parijs. Niettegenstaande al die weldaden, viel S. zijnen keizer af, en stemde in den senaat voor zijne vervallenverklaring. Lodewijk de XVIIIde beloonde hem hiervoor met de waardigheid van pair. Na de tweede restauratie, ontnam men hem deze waardigheid en het bevel over de Invaliden, omdat hij nog eenmaal, op het Meiveld, Napoleon was gaan begroeten. Hij stierf den 21sten December 1819, in den ouderdom van 77 jaren.

Den 26sten Augustus 1868 had te Laon de onthulling plaats van een ter eere van S. opgerigt standbeeld; op last van Napoleon den IIIden zat de minister van Buitenlandsche zaken, Drouyn de Lhuys, bij deze plegtigheid voor. L.

SERVANDONI (Giovanni Nicolo Cav.), schilder, architect decorateur, is door geheel Europa beroemd geworden door de plannen, die zijne onuitputtelijke phantasie voor tooneelen en openbare feesten ontwierp. S. werd in 1695 te Florence geboren; volgens sommigen was hij van Fransche afkomst, maar zeker is het, dat hij reeds als knaap te Piacenza de leerling was van den beroemden Pannini, die op zijne latere kunstrigting een' beslissenden invloed had. Even als deze, schilderde S. in zijne jeugd gezigten van gebouwen en antieke ruïnen, door landschappen omgeven. Deze voorstellingen munten

uit door architectonische naauwkeurigheid, daar S. te Rome onder G. de Rossi met vlijt de bouwkunst beoefende. Dit werd hem van veel nut, toen hij zich aan het schilderen van tooneeldecoratiën begaf, waardoor hij tevens zijn' onden lust tot reizen kon bevredigen. Nog jong reisde hij naar Lissabon, schilderde er de schermen voor de Italiaansche opera en onderscheidene plannen voor decoratiën bij openbare feesten. Met schitterend succes bekroond, begaf hij zich naar Parijs, waar hij met het bestuur over het decoratief der opera werd belast, en in 1728 een' verbazenden opgang maakte met zijne decoratiën voor den Orion, waarin hij het Egyptische landschap en de monumenten, door de geheel nieuwe toepassing der perspectief op het decoratief en de trouwe inachtneming van het coloriet, aan de verbaasde Parijzenaars deed aanschouwen. Zeer lofwaardig is de gestrengheid, waarmede hij zich steeds aan de architectonische werkelijkheid hield; terwijl zijn vernuft en zijne vindingrijkheid zich vooral openbaarden in de verrassende verlichting, welke hij wist aan te brengen, en waardoor zijne schermen een tooverachtig effect maakten.

In 1731 werd S. tot lid der Academie benoemd en schilderde voor zijne receptie een' tempel, omgeven door eenige ruïnen, waarschijnlijk de schilderij, die in de verzameling van den Louvre bekend is onder den naam van *la réunion de ruines.* In het volgende jaar ontwierp S. het portaal voor de kerk van St. Sulpice en werd daarvoor door den paus tot ridder der orde van St. Jan van Lateraan benoemd. Van nu af begon zijne werkzaamheid als architect, maar hij vervaardigde te gelijker tijd onderscheidene decoratiën, die een' schitterenden bijval vonden. Een paar voorstellingen in de opera bestonden zelfs uit niets anders dan uit eene afwisseling van decoratiën, met eveneens door S. geschilderde mythologische figuren. Ook ter opluistering van openbare feesten werd het talent van S. te hulp geroepen, die voor zulke gelegenheden de ontwerpen vervaardigde van geschilderde decoratiën en vuurwerken. Aan het Poolsch-Saksische hof en in verschillende hoofdsteden van Europa hield hij zich beurtelings met het schilderen van openbare of tooneeldecoratiën en het ontwerpen van schitterende vuurwerken bezig.

Blijvender roem dan door deze voorbijgaande werken verwierf hij zich door zijne bouwwerken, waaronder het reeds genoemde portaal der kerk van St. Sulpice te Parijs. S. toonde daarin eene voor dien tijd zeldzame studie der classieke voorbeelden en een' buitengewonen zin voor de juistheid der evenredigheden in zijne zuilenrijen. Een fraai ontwerp van het plein voor de kerk bleef onuitgevoerd, maar is door de gravure bekend geworden. Deze werken, ook thans nog als kunstgewrochten merkwaardig, maakten destijds een' grooten opgang. Paus Benedictus de XIV[de] verhief S. tot ridder der Christusorde. Ofschoon met milde hand beloond, bleef S. altoos de eer en de kunst hooger stellen dan het goud. Het grootsche en edele was hem steeds lief. Dat blijkt ook uit zijne plannen, waaronder vooral een — dat van een plein, dat zich van de Tuileriën tot de Champs-Elysées zou uitstrekken en welks galerijen, door 360 zuilen en 136 bogen gevormd, ruimte zouden opleveren voor 25000 personen; maar dat, gelijk bekend is, niet tot uitvoering kwam — inderdaad zeer grootsch mogt heeten. Ook andere van zijne plannen bleven onuitgevoerd, en die gebouwen, welke werkelijk naar de teekeningen van S. werden begonnen, hebben meestal door latere veranderingen en moderniseringen zoo veel geleden, dat zij niet meer als zijn werk zijn te beschouwen.

Men verwijt, en niet ten onregte, dezen kunstenaar, zijne loszinnige verkwisting, die hem ondanks de verbazende sommen, welke hem voor zijn werk werden betaald, steeds in schulden en bekrompene omstandigheden deed verkeeren. S. overleed te Parijs in 1766.

SERVET of SERVETUS (MICHAEL), wiens eigenlijke naam was Miguel Servede, werd in het jaar 1509 te Villanueva in Arragon geboren. Te Toulouse wijdde hij zich aan de regtswetenschap, maar kreeg ter kwader ure neiging voor de godgeleerdheid, die het tooneel werd van zijne hartstogtelijke twistzucht en hem ten laatste op den brandstapel bragt. Na de werkzaamste zetels van het Protestantismus bezocht te hebben, legde hij zijne antitrinitarische gevoelens bloot in een werk: *De trinitatis erroribus* (zonder pl., maar volgens sommigen Hagenau, volgens anderen Straatsburg, 1532), in het Ned. vertaald (z. pl. 1620), door R. T., waarschijnlijk den geleerden Regnerus Vitellius (Reinier Telli) van Zierikzee. In het volgende jaar gaf hij *Dialogii de Trinitate* in het licht. De tegenspraak, die zijne onregtzinnige gevoelens vonden, bewoog hem naar Parijs te gaan, waar hij zich op de geneeskunde toelegde en daarin de doctorale waardigheid verwierf. Dat hij in dit opzigt boven velen stond en zijnen tijd vooruit was, blijkt daaruit, dat hij reeds een denkbeeld had van den omloop des bloeds, later door Harvey meer duidelijk aangetoond, alsmede van de klapvliezen van het hart. Ook tastte hij het toen pas ingevoerde geneesmiddel der siropen aan, in: *Syruporum universa ratio* (z. pl. 1537, herdr. Venetië 1545, Lyon 1546). Door zijn aantasten van Galenus en de faculteit zich te Parijs vele vijanden gemaakt hebbende, hield hij zich beurtelings te Lyon, te Avignon en misschien ook in Italië op. Genoodzaakt, zich door letterarbeid het levensonderhoud te verschaffen, bezorgde hij eene goede uitgave der aardrijkskunde van Ptolemaeus (Lyon 1535), een' Bijbel met aanmerkingen onder den naam Villanovanus (Lyon 1542, een allerzeldzaamst boek) en misschien nog andere werken. In die omstandigheden bood P. Paulmier, aartsbisschop van Vienne en groot beschermer der geleerdheid, hem eene wijkplaats in zijn paleis aan. Hier had nu S. een gerust leven kunnen hebben; maar 't zij zijne ondoofbare behoefte, om hetgeen hij voor waarheid hield ook aan anderen aan te bevelen, 't zij zijne strijdlustige geaardheid, zette hem aan tot het schrijven van zijn werk: *Christianismi restitutio* (z. pl. 1553), waarvan zooveel men weet slechts twee exemplaren aan den brandstapel zijn ontkomen; het eene bevindt zich in de keizerlijke bibliotheek te Weenen, het andere in die te Parijs; de Murr heeft er een' nadruk van bezorgd (Neurenberg 1790); de uitgave van Mead te Londen is gestaakt. Vooral Calvin, destijds het protestantsche orakel, zocht hij eerst door briefwisseling, later door gesprekken, voor zijne gevoelens te winnen. Maar en de leerstellingen zelve, en de meesterachtige toon, dien S. aannam, verbitterden den godgeleerde van Genève dermate, dat de unitarier het voorwerp werd van zijne bitterste vervolging. Door toedoen van dezen geraakte hij te Vienne in de gevangenis en werd hij veroordeeld, om als ketter verbrand te worden; doch hij ontsnapte den 7[den] April 1553 uit den kerker, maar had, door omstandigheden, die zich slechts gedeeltelijk laten ophelderen, de onvoorzigtigheid, Genève niet alleen aan te doen, maar er zich zelfs eene maand op te houden. Den 13[den] Augustus werd hij er in hechtenis genomen en den 27sten October 1553 ten brandstapel geleid. Hetgeen Calvin daaraan heeft toegebragt, werpt eene onuitwischbare vlek op het karakter van dien meer geleerden dan eerhiedwaardigen man.

Zie voorts: Alwörde, *Historia Serveti* (Helmstadt 1627, Ned. vert. Rotterdam 1629); Boysen, *Historia Serveti* (Wittenberg 1712); Trechsel, *Michael Servet* enz., in: *Die Protest. Antitrinitarier* (Heidelberg 1839); de Valayre, *Fragment historique sur Servet* (*Légendes et chroniques Suisses*); Riellet de Candolle, *Relation du procès contre Servet* (*Mémoires et Documents publiés par la Société d'hist. et d'archaeol. de Genève*, Deel III, 1; 1844); en vooral Saisset, *Michael Servetus* (*Revue des deux mondes*, 1848), welke allerbelangrijkste monographie vertaald is uitgegeven in: Dr. Keijser, *Repertorium voor buitenl. theologie*, 1848, Deel I. bls. 314—374, D. II. bls. 7—71.

SERVIE (in het Turksch *Syrp-Vijaleti*) is een leenroerig vorstendom in Europeesch Turkije, grenzende ten noorden aan de Slavonische en Banneter militair-grens, ten oosten aan Walachije en Bulgarije, ten zuiden aan Macedonië en Albanië, ten westen aan Bosnie; het heeft eene oppervlakte van 998 □ geogr. mijlen, met eene bevolking van 1,000,000 inwoners. In het zuiden is het eene bergachtige landstreek, die naar het noorden in hoogte verliest tot de oevers van de Save (zie *Save*) en den Donau toe. Het middengedeelte heeft bergvlakten, van gewoonlijk 2 tot 4000 voet hoogte, welke diepe dalen omvatten, die met de rivieroevers de vruchtbare gedeelten van het land en tevens in de menigvuldige oorlogen deszelfs slagvelden uitmaken. De hellingen der bergen zijn met uitgestrekte eikenbosschen bedekt, welke aan al de noordwaarts stroomende riviertjes en beken eenen overvloed van water toevoeren. Het klimaat is in de dalen en vlakten gematigd en gezond, op de bergen ruw. Buiten de reeds genoemde eiken, vindt men er bosschen van kastanjeboomen en zelfs van pereboomen.

De voornaamste producten van den grond zijn maïs, koorn, vlas, hennep en wijn. De veeteelt wordt echter door de inwoners hooger gesteld dan de akkerbouw. De bergen bevatten veel koper en zilver, doch eigenlijke mijnen treft men er niet aan. Behalve de ware Serven, vindt men in S. vele Walachen, eenige Armeniërs en Joden, omstreeks 5000 Zigeuners en in Belgrade 15000 Turken. De nijverheid heeft niet veel te beteekenen; de handel is van meer beteekenis, voornamelijk de transito- handel naar Turkije.

S. wordt in 17 districten verdeeld; ofschoon een bijna zelfstandige staat, is het aan de Porte cijnsbaar, betalende jaarlijks eene schatting van 2 millioen Turksche piasters; het wordt tegenwoordig geregeerd door vorst Michael III Obrenovitsch en zijne vier ministers, volgens de grondwet van 1848, dat is met een' senaat van 17 leden en eene kamer van volksvertegenwoordigers, genaamd Skuptschina. De Porte heeft nog steeds eene bezetting in Belgrado, met eenen Pacha aan het hoofd. Daar ieder Servier wapens draagt en op het commando van zijn districtshoofd opkomt, is een leger van 60,000 man in korten tijd bijeen te roepen. De vorst resideert afwisselend in de stad Kragujewatz, in het midden des lands gelegen, en te Belgrado (zie *Belgrado*), de hoofdstad. Behalve deze twee, zijn de voornaamste steden: Schabatz (zie *Schabatz*), aan de Save; Semendria (zie *Semendria*); Passarowitz en Nieuw-Orsova (zie *Orsowa*).

In de IX^de eeuw werden de Serviërs tot het Christendom bekeerd; in 1018 werd het land eene provincie van het Oostersche keizerrijk; doch reeds in 1050 maakte het zich onder Michael Bogislaw onafhankelijk. In 1165 werd Stephanus Nemanja de stichter eener nieuwe vorstendynastie, welke onder Stephanus Duschan (1336—1356) ook over Macedonië, Thessalië, Albenië, Noordelijk Griekenland en Bulgarijë heerschte. In 1374 kwam eene nieuwe dynastie op den troon, welke reeds in 1389 door de Turken tot schatpligtigheid gedwongen werd. In 1459 werd het land door sultan Mahmoed geheel veroverd en onderworpen. De overwinningen van prins Eugenius bragten evenwel wederom verandering in den staat des lands. Het grootste gedeelte van S., namelijk het noordelijke gedeelte, met de hoofdstad Belgrado tot aan de rivier Timock en het gebergte Bujukdash, kwam bij den Passarowitzer vrede van 1718 aan Oostenrijk, hetwelk echter deze geheele landstreek, bij den nadeeligen vrede van Belgrado van 1739, weder aan de Turken moest afstaan, die er tot 1801 ongestoorde bezitters van bleven. Sedert waren de Serviërs, uit hoofde van de willekeurige onderdrukkingen hunner gebieders, in gedurigen opstand. Een stoutmoedig man, George Petrowitsch Czerny, stelde zich aan het hoofd der misnoegden; hij streed 11 jaar met eenen voorbeeldeloozen moed voor de onafhankelijkheid van zijn vaderland en bragt den Turken verscheidene gevoelige slagen toe. In 1806 verklaarde Rusland zich openlijk voor de Serviërs, en kwam hun met een leger in Moldavië te hulp; terwijl Czerny, nog in hetzelfde jaar en later, ook de vestingen Schabatz en Nissa veroverde. De Servische oorlog werd sedert van eenen anderen aard. De Serviërs waren nu meester van hun land, doch onder Russisch bestuur. Hun leger bestond uit 80,000 man en werd voor de Turken nog geduchter, toen zich in 1807 een Russisch leger met hen vereenigde. Het gevolg hiervan was, dat de Turken, die bij herhaling geslagen werden, in Julij 1808 eenen wapenstilstand moesten sluiten. Czerny, door de Servische natie tot vorst des lands aangesteld, door Rusland als zoodanig erkend, beijverde zich met andere hoofden des volks, om een nieuw staatsbestuur in te stellen, en ondersteunde in 1809 met al zijne magt de Russische wapenen in den oorlog tegen de Porte, die echter in 1812, bij den inval der Franschen in Rusland, door den vrede van Bucharest een onverwacht einde nam. Bij dezen vrede werden wel de belangen der Serviers niet geheel vergeten; doch de voorwaarden er van waren van dien aard, dat zij in S. eenen onaangenamen indruk veroorzaakten. Het voorstel van den Russischen opperveldheer aan de Servische natie, dat zij, om op ondersteuning te kunnen hopen, alle versterkte plaatsen en verschansingen, zonder uitzondering, aan de bewaring van Russische troepen zoude overgeven, en alle gewapende manschappen onder het onmiddelijke bevel van Rusland zoude stellen, werd niet alleen van de hand gewezen, maar zelfs verklaarden de Serviers vrij onbewimpeld, dat zij op deze wijze grootelijks in hunne verwachting waren te leur gesteld. De Russische troepen verlieten vervolgens, nog in het genoemde jaar, S. en de andere landschappen, en het land werd aan zijne eigene verdediging overgelaten. De Serviers beproefden wel den weg van onderhandeling te Constantinopel, en nederden meer Oostenrijk; maar te vergeefs, daar de pacha's last ontvingen, om de aan S. grenzende landen met geweld tot onderwerping te dwingen. De oorlog begon nu in 1813 op nieuw en werd met de grootste verbittering, onder afwisselend geluk, gevoerd; doch de merkelijk verzwakte magt der Serviers moest, na een' strijd van 4 maanden, voor de overmagt der Turken bezwijken. George Czerny en vele anderen namen de vlugt naar naburige landen; terwijl de achtergeblevenen door de Turken met de grootste wreedheid behandeld werden. Het land, waarin alles weder op den ouden voet hersteld werd, geleek eene woestijn; de regering werd opgedragen aan eenen senaat, met vorst Milosch Fodorovicz Obrenovitsch aan het hoofd. Deze bleek een zeer verstandig en slim man te zijn, die zich langzamerhand onafhankelijk wist te maken, zonder met de Porte of Rusland in onmin te geraken. In 1827 werd hij door het volk tot erfelijk opperhoofd gekozen; in den daarop volgenden oorlog van Rusland met de Porte, hield hij de zijde des Sultans, 't geen ten gevolge had, dat, bij den vrede van Adrianopel, in 1829, de tegenwoordige toestand des lands als leen- en schatpligtig, doch wijders zelfstandig, werd vastgesteld.

Sedert was evenwel de rust in het land slechts schijnbaar; verschillende inwendige onlusten braken uit; Milosch werd gedwongen tot afstand van den troon; zijn zoon Michael was niet in staat zich staande te houden, en het land, tusschen Russischen en Turkschen invloed heen en weder geslingerd, bleef het tooneel van beroerten en verwarring, tot dat, den 27sten Julij 1843, vorst Alexander op eene volksbijeenkomst tot opperhoofd gekozen werd. Den 11^den December 1858 werd evenwel vorst Milosch met algemeene stemmen der Skuptschina weder op den troon teruggeroepen en deze keuze door den Sultan goedgekeurd. Milosch overleed den 26sten September 1860. Zijn zoon Michael, de tegenwoordige vorst, heeft den rang van vizier bij de Porte. Zie over de onlusten: Ranke, *Die serbische Revolution* (Hamburg 1829, 2de druk 1844) en Richter, *Serbiens Zustände* (Leipzig 1840).

SERVILIUS. Onder dezen naam zijn verschillende personen in de Romeinsche geschiedenis bekend, zoowel tot patricische als tot plebejische geslachten behoorende, die zich als staats- of krijgslieden hebben onderscheiden. Tot de meest bekenden behooren: Quintus S. Capio, die 106 jaren v. Chr. leefde en de ontwerper was eener wet, *de Lex Servilia judiciaria*, die aan de Senatoren het regtersambt, dat hun ontnomen was, teruggaf; Cajus S. Glaucia, die omstreeks 105 v. Chr. leefde en bekend werd door de *Lex Servilia repetundarum*, waarin maatregelen genomen werden tegen de knevelarijen van Staatsambtenaren. Drie redevoeringen van Cicero *de Lege agraria* waren gerigt tegen een wetsvoorstel van Publius S. Rullus, die als volkstribuun had voorgesteld de verdeeling der landerijen, die aan den staat behoorden, de *agri Campani*.

SERVITEN, d. i. dienaars (der Moedermaagd), is de naam eener geestelijke orde in de R. Catholieke kerk, die ten jare 1233 te Florence gesticht, en als eene onderafdeeling der Augustijnen door paus Alexander den IV^den bevestigd is. Martinus de V^de stond aan de S. de privilegiën der bedelerde toe. Spoedig verspreidde zich deze orde door Italië, Frankrijk, Duitschland en ook in ons vaderland. Pater Bernardo di Ricciolini hernieuwde in het jaar 1593 de oorspronkelijke gestrengheid der orde, die tegenwoordig bijna alleen tot Italië beperkt is, hoewel zij in Duitschland nog enkele vertakkingen heeft. Onder de beroemdste broeders dezer orde verdient Paolo Sarpi (zie *Sarpi*) eene eerste plaats.

In het laatst der XIII^de eeuw ontstond ook eene orde van Servitinnen, naar hare kleedij zwarte zusters genoemd, die mede vóór de hervorming in ons vaderland bloeide, en weinige jaren geleden in Beijeren is hersteld. Zij heeft eene vertakking in de Tertiairen, ten jare 1306 gesticht, in 1424 bevestigd en in 1617 tot eene congregatie vereenigd.

Zie, behalve de algemeene werken over monniken- en kloosterorden: Paulus Florentinus, *De origine ordinis Servorum*, in: Lamius, *Deliciae eruditorum*, D. I. blz. 1—48.

SERVITUUT, erfdienstbaarheid, is een last, waarmede een erf (lijdend erf) bezwaard is ten nutte en ten dienste van een erf (heerschend erf), dat aan eenen anderen eigenaar toebehoort; het kan alleen ten behoeve van een erf, nimmer van een' persoon in het leven geroepen worden. Het regt, om erfdienstbaarheden uit te oefenen, is in alle wetgevingen opgenomen en geregeld; hoewel de ondervinding heeft geleerd, dat het tot langdurige en moeijelijke processen veelvuldige aanleiding geeft, is het groote nut, dat er voor landelijke en stedelijke erven en gebouwen uit voortvloeit, oorzaak, dat het steeds is erkend en gehandhaafd. In den regel worden de servituten uit overeenkomst geboren; zij kunnen echter ook ontstaan door verjaring, indien 's menschen toedoen tot haar bestaan niet gevorderd wordt, doch een zigtbaar teeken van dat bestaan aanwezig is, zooals de erfdienstbaarheid van waterleiding. Dergelijke servituten worden *voortdurende* en *zigtbare* genoemd, in tegenstelling van *niet voortdurende*, waartoe 's menschen toedoen noodig is, zoo als het *regt van overgang*, en van *onzigtbare*, waarvan door geen uitwendig teeken blijkt, zooals *het verbod om te bouwen;* deze kunnen nooit door verjaring, maar enkel door een' titel in het leven geroepen worden. Somtijds wordt het regt tot eene erfdienstbaarheid geboren uit de natuurlijke ligging van twee erven, indien de wet dat regt daaraan verbindt. Zoo moeten erven, die lager liggen, het water ontvangen, dat van het hooger gelegene erf natuurlijk afloopt, en de eigenaar van dat lagere erf mag geen' dijk opwerpen, om den afloop te beletten; zoo mag men in zijn' eigenen muur, indien deze het erf van den buurman afsluit, geene andere dan vaststaande en getraliede vensters maken, op eene bij de wet bepaalde hoogte; zoo mag men zijn regenwater of de vuilnis niet laten afloopen op den grond van zijn' buurman, noch opschietende boomen of heggen op korteren afstand planten, dan bij de wet bepaald is, van het aangrenzende erf; ook moet men een' uitweg verschaffen aan den eigenaar van een erf, dat tusschen andere landen zoodanig ingesloten ligt, dat het tot den gemeenen weg of de gemeene vaart geen' toegang heeft.

Van de eigenlijk gezegde erfdienstbaarheden komen vele soorten voor, waarvan de voornaamsten zijn: die van *uitzigt;* van *licht;* van *waterloop;* van *drop;* van *gootregt;* van *voetpad;* van *dreef;* van *weg;* van *waterleiding;* het regt van balken te leggen in eens anders muur; dat van op het water van een naburig erf te varen; het verbod, om hooger dan tot een aangewezen punt te bouwen en vele andere. De last, die door de uitoefening dier regten aan het naburige erf wordt opgelegd, bestaat alleen in iets te dulden of iets niet te doen, nimmer in iets te doen, en die uitoefening regelt zich naar den titel, naar de wet of naar de plaatselijke verordeningen en gebruiken. Bij verdeeling van een erf, blijft niet te min het regt tot, of de last van erfdienstbaarheid over ieder gedeelte bestaan.

SERVIUS (MAURUS) **HONORATUS** was een Romeinsch taalbeoefenaar, die 't zij in de IV[de] eeuw onder de regering van Valentinianus, 't zij onder de keizers Honorius en Theodosius leefde, en wiens naam voornamelijk bekend is geworden door zijne *Commentariën* tot de verzen van Virgilius, een zeer degelijk werk, waarin duizende woorden of volzinnen des dichters uit de oudheidkennis of godenleer opgehelderd worden; hier en daar is bij evenwel, op de wijze der scholiasten, wat al te subtiel. Jammer genoeg dat zijn *Commentarius* door latere handen gegaan en wel eens bedorven is. Hij werd na de eerste uitgave (Venetië 1471) dikwijls bij de werken van Virgilius gedrukt, het best in de uitgaaf van Burman (Amsterdam 1746) en later zonder die gedichten, doch gezamenlijk met de aanteekeningen van Philargyrius en Probus, door Lion uitgegeven (Göttingen 1826, 2 dln.). Behalve het genoemde werk, heeft men van dezen grammaticus nog: *Ars de pedibus versuum sive centum metris*, gewoonlijk *Centimetrum* genoemd, door van Santen (Leyden 1788) en Klein (Coblenz 1824) kritisch bewerkt en uitgegeven.

SERVIUS TULLIUS, de zesde koning van Rome, in het 175[ste] jaar der stad, 578 jaren v. Chr., zonder de toestemming van het volk of den raad, tot het oppergezag gekomen, was, volgens de Etrurische kronijken, een Etrurier, die, met de troepen van Caeles Vibenna in Rome gekomen, zijnen naam Mastarna aldaar in een' Romeinschen veranderd had; volgens Romeinsche verhalen was hij de zoon eener Latijnsche dienstmaagd van Tarquinius Priscus en had een der goden tot vader. Hij deed, om 's volks gunst te winnen, alle schulden van bijzondere personen met zijn eigen geld betalen, en kondigde een plakkaat af, waarbij hij gebood, dat allen, die zich landerijen, het gemeen toebehoorende, hadden toegeëigend, deze terug zouden geven; terwijl hij den Romeinschen burgers, die er geene hadden, gelastte, er om te komen verzoeken. Hij stichtte tempels, behaalde overwinningen op de Etruriers, op de Vejers en andere naburige volkeren, die de wapens tegen het rijk hadden opgevat, en maakte verscheidene nuttige veranderingen in den staat. Van groot belang voor Rome was het, dat hij het koningrijk aan het verbond der Latijnsche volkeren deed deelnemen en Rome den eersten rang daarin verschafte, door den tempel van Diana op den Aventijnschen berg voor gemeenschappelijk heiligdom te laten verklaren. Hij verdeelde het volk in wijken, in ordeningen en in centuriën, bragt den census in werking, en schonk aan de centuriaalcomitiën een gezag boven de patricische comitiën door de curiën, 't geen een stap van overgang was tot de later gevolgde staatsinrigting der republiek. S. T. had ongelukkiglijk zijne beide dochters aan de zonen van Tarquinius Priscus, zijnen voorganger op den troon, uitgehuwelijkt. Eene daarvan, gemalin van Aruns, verleidde diens broeder Lucius Tarquinius, later den Trotschen bijgenaamd, om zijne gemalin te dooden en haar, Tullia, te huwen, nadat zij haren gemaal vermoord had. Dit was hun beiden niet genoeg. Zij stonden op tegen den koning hunnen vader. De grijze S. werd gedood en de ontmenschte dochter liet haren wagen over het lijk van haren vader rijden. Dit gebeurde in het jaar 535 v. Chr.

SESAMBEENTJES (*Ossa sesamoidea*, *erwte- of zaadbeentjes*) zijn twee kleine beentjes, die aan de handpalmvlakte van het tusschen het 1[ste] kootje van den duim en het voorhandsbeentje aanwezige gewricht liggen, en, door middel van eenen dwarsen band vereenigd, tusschen zich eene groef of kraakbeenige rol voor de pees van de lange buigspier van den duim bezitten. Aan het buitenste der S. hecht zich de korte buigspier van den duim, aan het binnenste de aantrekkende duimspier (*adductor pollicis*).

Hun doel is dat, wat bij timmerlieden door rolschijven wordt beoogd, namelijk verandering van rigting der spieren, om hare werking juister te doen zijn, zonder wrijving te veroorzaken.

Een ander voorbeeld van dien aard vinden wij in de knieschijf, die men evenzeer als een Sesambeentje zoude kunnen beschouwen. v. P.

SESAMZAAD. Het S. is afkomstig van de tot de natuurlijke familie der *Bignoniaceae* [1]) behoorende *Sesamum indicum* en *Sesamum orientale*, kruidachtige planten, die in Indië, Egypte, Turkije enz. veelvuldig gekweekt worden. De zaden zijn wit, iets kleiner dan lijnzaad. Zij leveren door uitpersing eene zoete olie, die in Azië, Egypte, Italië en America even als de olijfolie gebezigd wordt, en waarvan te Marseille eene fijne zeepsoort vervaardigd wordt. De Sesamolie wordt in Engeland niet zelden tot vervalsching der amandelolie gebezigd. B.

SESOSTRIS, een koning van Egypte, die zich, volgens de berigten der Grieken, reeds eeuwen voor den val van Troje door zijne veroveringen geducht maakte. Hij beoorloogde de Assyriërs, de Mediërs, de Scythen, onderwierp Phoenicië, geheel Klein-Azië en Colchis, doch zag zich, na eene afwezigheid van negen jaren, genoodzaakt naar zijn rijk terug te keeren, daar zijn broeder, wien hij het bewind had opgedragen, het plan koesterde, zich van den troon meester te maken. Herodotus zegt, dat S. ter gedachtenis aan zijne overwinningen zuilen liet oprigten, waarvan er in zijn' tijd nog te zien waren, een berigt, waarmede dat van Strabo overeenstemt. S. liet allerwege prachtige tempels bouwen en twee marmeren obelisken moeten op zijn' last zijn opgerigt. Strabo schrijft hem het voornemen toe, van de Roode zee en den Nijl door een kanaal te hebben willen vereenigen.

Latere nasporingen hebben tot de overtuiging geleid, dat de verhalen aangaande S. uit eene verwarring van meer dan één vorst zijn ontstaan. Sethos of Sethosis, wiens naam in S. ver-

1) Eenige kruidkundigen nemen eene afzonderlijke natuurlijke familie der *Sesamaceae* of Sesamachtigen aan; Lindley (*Vegetable Kingdom*, 3de uitgave, bl. 670) brengt het geslacht *Sesamum* tot de familie der *Pedaliaceae*. v. H.

basterd is, regeerde omstreeks 1445—1394 v. Chr. en werd opgevolgd door zijn' zoon Ramses, tot 1328. Beide waren groote veroveraars. Volgens sommigen was het aan het hof des eersten, dat Joseph tot eene hooge waardigheid verheven werd. De door hem ingevoerde hervormingen werden door Herodotus aan S. toegeschreven. Onder Ramses werden de Israëliten tot den zwaren arbeid verpligt, dien de door hem ondernomene werken vereischten.

SESTERTIUS was de naam van eene Romeinsche zilveren munt, ter waarde van 2½ aas, uitmakende het vierde deel van een denarius. Ten tijde van het gemeenebest was de S. de gewone rekenpenning. *Sestertia* of SS beteekent 1000 Sestertiën, *bina* SS 2000, *dena* SS 10,000 Sestertiën. In de muntkabinetten zijn de Sestertiën tamelijk zeldzaam, 't geen men aan hunne geringe grootte toeschrijven moet. Verg. Gronovius, *de Sestertiis* (Amsterdam 1656).

SESTINI (Domenico). Deze vermaarde penningkundige werd den 10den Augustus 1750 te Florence geboren. Nadat hij zich eenigen naam gemaakt had door eene verhandeling over een Handschrift van Virgilius (Florence 1774), werd hem door vorst Biscaris het ordenen van het museum te Catanea opgedragen. Na zich van dezen last gekweten en zich uitsluitend op de munt- en penningkunde toegelegd te hebben, begaf hij zich naar Constantinopel, waar hij het later zoo vermaard gewordene kabinet van den Engelschen gezant, Sir Robert Ainslie, rangschikte. Vervolgens deed hij eene reis door Klein-Azië, waarvan hij eene om hare naauwkeurigheid tegenwoordig nog gewaardeerde beschrijving gaf; alsmede naar Duitschland, waar de koning van Pruissen hem een jaargeld schonk. Omstreeks dien tijd gaf hij zijne *Lettere e dissertazioni numismatiche* enz. in het licht (Livorno 1789—1805, 8 dln.), en *Classes generales, seu monetae urbium* enz. (Leipzig 1796, 2 dln.; herdr. Florence 1821). Te Parijs zijnde werd hij door de groothertogin van Toscane tot bibliothecaris benoemd, welke betrekking hij door de terugkomst van den groothertog Ferdinand den IIIden in 1814 verloor. In de volgende jaren hield hij zich bezig met het ordenen der muntkabinetten van den koning van Beijeren te Munchen, van koning Christiaan den VIIIsten te Kopenhagen, en van het museum te Triest. Destijds gaf hij eene uitmuntende verhandeling over de oude staters (1818) en de munten van het Achaïsche verbond, alsmede een vervolg op zijne boven aangehaalde *Lettere e dissertazioni* (Milaan 1813—1820, 9 dln.). 's Mans groote verdiensten bewogen eindelijk den groothertog Ferdinand, hem den titel van hoogleeraar der oudheidkunde te Pisa te schenken. Hij overleed te Florence den 8sten Junij 1832. Leopold de IIde, groothertog van Toscane, kocht zijne boekerij en handschriften, waaronder ook zijn *Systema geographicum numismaticum*, in 14 folianten.

SESTO (Cesare da), naar zijne geboorteplaats dikwijls Cesare de Milano genaamd, was een van de beste leerlingen van Leonardo da Vinci. Intusschen heeft hij ook naauwkeurig de werken bestudeerd van Rafael, met wien hij te Rome in vriendschap leefde en wien hij bij de beschildering van de rocca d'Ostia behulpzaam was.

De schrijvers van zijn' tijd hebben dezen kunstenaar, wiens compositiën steeds grootsch en dichterlijk waren, en die zijne denkbeelden altijd duidelijk en naïf wist uit te drukken, niet genoeg gewaardeerd. Daarbij zijn zijne werken, vooral in het buitenland, zeer zeldzaam en meestal in Sicilië te vinden, waar hij zich lang ophield. Hij overleed in 1524, ongeveer 60 jaren oud. In de St. Rochus-kerk te Milaan was eertijds een beroemd altaarstuk van dezen meester, dat in de vorige eeuw de eigendom werd van den ridder Melzi. Het stelde St. Rochus en de H. Maagd met het kind voor, ongeveer in den trant van Rafael's Madonna di Fuligno; op de beide vleugels komen Johannes de Dooper en Johannes de Evangelist voor, op de predella St. Christophorus en St. Sebastiaan. In de galerij Brera te Milaan bevindt zich eene copie naar Fra Bartolommeo's beroemde Madonna, met St. Stephanus en Johannes den Dooper, en in de galerij Scotti aldaar, de doop van Christus; beide worden aan S. toegeschreven. De hoofdkerk van Novara bezit van hem eenige werken, evenzoo de galerij Manfrii te Venetië en het museum te Napels. Buiten Italië komen authentieke werken van S. zeer weinig voor.

SETH, welke naam „eenen (in plaats) gestelde" aanduidt, was, volgens de Mozaïsche oorkonde (Gen. IV: 25), de eerste zoon, dien Eva, na het met Kaïn en Abel voorgevallene, ter wereld bragt, en door wiens bezit dus in het eerste huisgezin de plaats zijner ondere broeders vervangen werd. Hij leefde 912 jaren (Gen. V: 8). Zijne nakomelingen onderscheidden zich gunstig boven die van Kaïn door godsdienst en zedelijkheid.

SETUVAL of SETUBAL, ook wel door de Franschen *St. Yves* genoemd, gelegen in Estremadura, 4¼ mijl ten zuidoosten van Lissabon, is de derde handelstad van Portugal en heeft 15000 inwoners, enge straten en kleine, slecht gebouwde huizen. De toegang tot de haven loopt door eene groote baai, welke vol zandplaten is, zoodat er voor groote schepen slechts een naauw vaarwater overblijft, dat ter halver ebbe 3 vadem diep is. Aan dit vaarwater staat de toren *Oaton*, en nabij denzelven eene vuurbaak, alsmede een mijl beneden de stad het fort *St. Philippus*. De uitvoer bestaat in zuidelijke vruchten en wijn, maar vooral in zout uit de nabürige zoutwerken der rivier (*Sadao* oudtijds *Calipus*), hetgeen inzonderheid bij de Noordsche visscherijen gebruikt wordt. Jaarlijks loopen ongeveer 800 schepen deze haven binnen. S. is het oude Cetobriga der Romeinen.

SEUME (Johann Gottfried), een man van een bewonderenswaardig karakter, goed prozaschrijver en tamelijk dichter, was de zoon van een' Duitschen landman en werd den 29sten Januarij 1763 te Poserna bij Weissenfels in Saksen geboren. Zijn vader ontviel hem vroeg; de graaf von Hohenthal-Knauthain zorgde voor zijne opvoeding en liet den knaap eerst te Borna, daarna te Leipzig school gaan en vervolgens, toen de gelukkige aanleg van den jongeling meer en meer gebleken was, in de godgeleerdheid studeren aan de hoogeschool der laatstgenoemde plaats. S. studeerde uitmuntend, doch hoe meer hij studeerde, des te minder kon hij zich met de dogmatische stelsels der toenmalige theologie vereenigen; hij zag in, dat hij nimmer een goed herder en leeraar zou worden en nam een koen besluit. Hij betaalde al zijne schulden, borg zijne kleederen in een' randsel, stak zijn' degen op zijde en vertrok naar Parijs, zonder andere vooruitzigten dan zijn helder verstand en zijn' vasten wil. Tot schande der Leipzigers dient hierbij opgemerkt te worden, dat men oordeelde dat hij krankzinnig geworden was, omdat hij zijne schulden had betaald.

Zijn togt was overigens alles behalve gelukkig; hij viel spoedig in de handen van wervers, die hem als landlooper inpakten en in Hessische dienst bragten, zoodat hij met de troepen naar America werd ingescheept. Na zijne terugkomst uit Canada, waar hij eenige jaren gediend had, viel hij in de banden van Pruissische wervers en werd als gemeen soldaat naar Emden gebragt, waar hij tweemaal trachtte te ontvlugten, doch te vergeefs. De tweede maal zou hij door de spitsroeden hebben moeten loopen, toen een braaf burger van Emden voor hem in de bres sprong en borg bleef voor 80 daalders. S. gaf hem te kennen dat hij ontvlugten zou en deed het werkelijk, nu met goed gevolg. Hij trok naar Leipzig, vertaalde een' roman, *Honorie Warren*, en betaalde met het honorarium den borgtogt. Van nu aan (1788) wilde hij zich geheel aan de letteren wijden. Evenwel aangezocht om gouverneur te worden bij den jongen graaf Igelström, nam hij dit aan, werd later secretaris bij diens vader, Russisch generaal te Warschau; tevens werd S. officier bij de grenadiers. In die betrekking beleefde hij den opstand der Polen onder keizer Paul den Isten en werd krijgsgevangen gemaakt. Uitgewisseld, nam hij zijn ontslag en trok weder naar Leipzig, om er les te geven in het Engelsch; terwijl hij er de volgende werken schreef en uitgaf: *Wichtige Nachrichten über die Vorfälle in Polen* 1794 (Leipzig 1796); *Zwei Briefe über die neuesten Veränderungen in Russland* (Zurich 1797) en *Obolen* (2 dln. 1797). Later werd hij corrector aan de drukkerij van zijnen vriend Göschen te Grimma, doch hij bedong daarbij uitdrukkelijk een' tijd tot reizen. Hij maakte van die voorwaarde gebruik, eerst tot eene voetreis van negen maanden, op welke hij Oostenrijk, Italië, Sicilie, Zwitserland en Parijs bezocht, later (1805) tot eene reis naar Petersburg, Moskou, Finland en Zweden. Beide reizen werden door hem beschreven in: *Spaziergang nach Syrakus* (Brunswijk en Leipzig 1802, 3 dln.; 4de druk 1815—1817) en *Mein Sommer im J.* 1805 (Hamburg 1806; 2de druk 1815). De voorrede voor dit laatste werk is een merkwaardig stuk, als toonbeeld van echte vrijheidszucht en vaderlandsliefde. Weinige jaren later werd hij on-

gesteld en hem aangeraden, de baden te Töplitz te gebruiken. Hij overleed er den 13den Junij 1810; men heeft hem later aldaar een monument opgerigt. In 1801 had hij te Leipzig een' bundel gedichten uitgegeven.

Als dichter stond S. zeker niet hoog, want zijne verzen zijn stootend en droog, ofschoon vol denkbeelden en beteekenis; hem ontbraken phantasie, de gaaf van vergelijking en dichterlijke gloed. Als prozaschrijver stond hij hooger: zijne reizen zoowel, als de geschiedenis van Polen en Rusland, zijn uitnemend geschreven en zeer onderhoudend. Maar vooral staat S. hoog als mensch: zijn karakter was zelfstandig en vast; wel hadden de schokken van het noodlot, dat hem als een' bal over de wereld geworpen had, en vooral, gelijk men beweert (ofschoon schrijver dezes reden meent te hebben om daaraan te twijfelen) eene ongelukkige liefde zekere bitterheid tegen de inrigting der geciviliseerde staten in zijn gemoed doen oprijzen, doch hem bleef tot zijn einde toe een gemoed zonder wankelen of wisseling; hij was dezelfde van zijn optreden tot zijn sterven, of, om het met *één* woord uit te drukken, van een stoisch karakter.

Hij heeft zelf een gedeelte van zijn leven beschreven (Leipzig 1813), 't geen door Clodius voltooid is. Zijne *Sämmtlichen Werke* zagen te Leipzig (1826—1827) in twaalf deelen het licht, later in een deel (Leipzig 1835, nieuwe uitg. 1837).

SEVECOTIUS. (Zie *Zevecotius*).

SEVERN (De), na de Theems de belangrijkste rivier van Engeland, neemt haren oorsprong in een klein meer in het graafschap Montgomery, en draagt aanvankelijk den naam van Hafren. In het prinsdom Wallis stroomt zij langs Newton en Welshpool, waar zij bevaarbaar wordt; loopt door de Engelsche graafschappen Shrop en Worcester, en begint bij Glocester, in het graafschap van dien naam, den invloed van ebbe en vloed te ondervinden. Na vele bogten gemaakt te hebben, rigt de S. zich bij Nash-point naar het zuidwesten en ontvangt, na de opneming van de Avon, bij Bristol, den naam van het kanaal van Bristol, en ontlast zich met een' breeden mond in den Atlantischen Oceaan. De voornaamste zijrivieren der S., die tot aan den mond der Avon eene lengte van omstreeks 60 uren heeft, zijn de Teme, de Wye en de Usk aan den regteroever, de Tern, de Stour, de Noordelijke- en de Middel-Aven aan den linkeroever. Door verschillende kanalen is de S. met de Theems, de Trent, de Humber en de Mersey verbonden. De streek, door welke de S. stroomt, levert vele schoone natuurtafereelen op en is zeer vruchtbaar, vooral tusschen Worcester en Glocester, welk gedeelte bij uitnemendheid *Vall of Severn* genoemd wordt.

SEVERUS (Cornelius) was een Romeinsch dichter, die onder de regering van keizer Augustus leefde, en een gedicht vervaardigde op den Siciliaanschen oorlog, waarvan evenwel slechts een zang voltooid werd, alsmede een ander op den dood van Cicero. Van dit laatste bezitten wij in de werken van Seneca een fragment, dat door Wernsdorf in het vierde deel van zijne *Poëtae latini minores* uitgegeven en verklaard is. Vroeger schreef men hem nog een ander gedicht, *Aetna* geheeten, toe; doch later onderzoek schijnt aan te toonen, dat de maker van dit werk Lucilius tot naam had.

SEVERUS (Lucius Septimius), Romeinsch keizer, was te Leptis in Africa in het 146ste jaar onzer tijdrekening geboren. Zijn vader, Septimius Geta, was een Romeinsch patriciër, en de beide broeders van dezen waren consuls. S. kwam te Rome, werd door Marcus Aurelius tot raadsheer verheven, bekleedde spoedig na elkander bijna alle Romeinsche staatsbedieningen, ging als quaestor naar Africa, bragt naderhand eenigen tijd in Athene door, werd spoedig daarna stadhouder in het district van Lyon, consul, en eindelijk bevelhebber der legioenen aan de oevers van den Donau in Hongarijë, welken laatsten post hij bij den dood van Commodus verkreeg. Toen Didius Julianus, na den dood van keizer Pertinax, zich van het rijk meester maakte, liet zich S. in 193 door zijne Pannonische legioenen tot keizer uitroepen, hetgeen eenen oorlog ten gevolge had, welke ten nadeele van den eerstgenoemde uitviel. S. drong zonder merkelijken tegenstand in Italië, en ontving, toen hij Rome naderde, het besluit dat hij tot keizer verkozen was; terwijl zijn mededinger afgezet en omgebragt werd. Zijne eerste regeringsdaad was, dat hij diegenen van de Praetoriaansche wacht, welke aan den moord van Pertinax deel hadden genomen, met den dood strafte, het geheele corps ontbond en de manschap 20 mijlen van de hoofdstad verwijderde. Zijn troon bleef echter wankelen, daar hij nog met Pescennius Niger, stadhouder van Syrië, door de Syrische legioenen tot keizer uitgeroepen, te strijden had. S. behaalde bij herhaling de overwinning, zoo dat P. Niger naar den Euphraat vlugtte en op dezen togt sneuvelde. Hij handelde na deze zijne zegepraal als een tyran, verbande eerst de zonen van Niger en liet hen naderhand ombrengen, strafte de steden, die het met zijnen mededinger gehouden hadden met geldboeten; terwijl hij Byzantium, waarheen de aanhangers van Pescennius gevlugt waren, na een langdurig beleg in zijne handen gevallen, zoo geheel verwoestte, dat het naauwelijks een dorp bleef, en hij de inwoners van hunne bezittingen beroofde.

S. bleef, na zijne zegepraal op Pescennius Niger, eenigen tijd in Azië, en behaalde verscheidene overwinningen op de Parthen en andere Barbaarsche volken; doch werd nu te magtig, om nog langer eenigen mededinger te dulden. Hij beroofde Clodius Albinus van zijne voorregten en zijnen titel als Caesar, sloeg hem aan het hoofd van 150,000 man bij Lyon, en zag zich, daar Albinus zich zelven ombragt, nu meester van het geheele rijk. Thans stapelde hij de eene wreedheid op de andere. Niet alleen liet hij de familie des laatsten en de aanzienlijke krijgsgevangenen, benevens een groot aantal inwoners van Gallië, die zijnen mededinger ondersteund hadden, ombrengen, maar deed ook den Romeinschen senaat, die Albinus niet ongenegen was, zijne gestrengheid gevoelen; bewees tot dat einde aan de nagedachtenis van Commodus, die voor eerloos verklaard was, eene goddelijke eer, hield na zijne komst te Rome tot den verzamelden senaat eene bedreigende en met verwijtingen doormengde redevoering, en liet aanstonds, zonder eenig verhoor, 29, volgens anderen 41, van deszelfs leden te regt stellen. Wetende, hoe zeer hij door zijne zuveldaden bij de aanzienlijke standen gehaat was, zocht hij door schouwspelen, bevrijding van drukkende lasten enz. de gunst van het volk te winnen; en van hier, dat onder zijne regering vrede en welvaart in het rijk heerschten. Inzonderheid legde S. zich toe om de gunst der soldaten te erlangen, door de soldij te verhoogen, en hun voorregten en vrijheden te vergunnen, die tot de ontzenuwing van alle krijgstucht aanleiding gaven en als een der voorname oorzaken van het verval des Romeinschen rijks kunnen beschouwd worden. Na verscheidene gelukkige oorlogen tegen de Parthen, Armeniërs, Arabiers enz. keerde hij, na eene afwezigheid van 5 of 6 jaar naar Rome terug; ondernam, aan het hoofd van een aanzienlijk leger, eenen veldtogt naar Engeland, waar hij het zuidelijke gedeelte van Caledonië (het tegenwoordige Schotland) tot aan de rivieren de Clyde en Forth veroverde. Verscheidene aanslagen van zijnen onnatuurlijken zoon Caracalla op zijn leven, gepaard met zijne jaren en zwakheid, bragten hem in zijne laatste dagen in eenen jammerlijken toestand, zoowel naar ziel als ligchaam, ten gevolge van welken hij in het jaar 211 te Eboracum (York) in het 66ste jaar zijns ouderdoms stierf. S. was in het eerst het Christendom toegedaan, en liet zijnen zoon Caracalla in hetzelve onderwijzen; doch deszelfs spoedige aanwas verontrustte hem dermate, dat hij naderhand alle bekeringen tot het Joden- en Christendom krachtdadig tegenging.

SEVERUS (Sulpicius), geboren omstreeks het jaar 363 na Chr., overleden in of omtrent 410, was een Gallïer uit Aquitanië, beroemd geworden als geschiedschrijver. Hij verwierf zich eerst grooten naam door zijne welsprekendheid als advocaat; doch de dood zijner huisvrouw trof hem zoo geweldig, dat hij alle openlijke werkzaamheid vaarwel zegde en in afzondering alleen voor de letteren ging leven. Onder zijne historische geschriften is het belangrijkste zijne *Historia sacra* in twee boeken, waarin de geschiedenis der kerk tot op zijnen tijd toe beschreven staat. Zijn stijl was in dien tijd van taal- en stijlverbastering nog zoo zuiver en zijne voorstelling zoo helder, dat men hem den Christen-Sallustius noemde. De beste uitgaven van dit werk zijn die van Vorstius en Clericus (Berlijn 1709 en Leipzig 1709) en die van de Prato (Verona 1741, 3 dln.).

SEVI (Sabbathaï). Een jood, die te Smirna in het jaar 1626 geboren werd, en zich na eene reis in het Oosten, ten jare 1666, voor den beloofden Messias uitgaf. Spoedig verwierf hij zich eenigen aanhang, maar weldra geraakte hij in handen der

Turken, die hem de keuze gaven tusschen den dood en het omhelzen van het Islamismus. Hij koos het laatste, maar werd eenige jaren later gevangen genomen, op verdenking van heimelijk deel te hebben genomen aan de godsdienstplegtigheden der Joden. De Groote Heer deed hem op het kasteel Dulcigno in de Krim gevangen houden; hij overleed er — of werd er, misschien, omgebragt — den 10den September 1676.

SÉVIGNÉ (De Markiezin DE), geboren Marie de Rabutin-Chantal. Deze bekende Fransche schrijfster werd in het jaar 1626 te Parijs geboren. Van haren bloedverwant, den abt de Coulanges, eene zorgvuldige opvoeding genoten hebbende, verkeerde zij, ook na haar huwelijk met den Markies de S., aan het hof en onderscheidde zich evenzeer door gestrenge zeden als door bevallige manieren. Doch de uitspattingen van haren echtgenoot gaven aanleiding, dat zij eenen geruimen tijd in afzondering op een landgoed in Bretagne leefde en zich met de opvoeding harer kinderen bezig hield. Nadat de markies in een duel het leven verloren had, keerde zij naar Parijs terug, vooral ten gevalle van hare dochter Françoise Marguerite (geboren 1648, overleden 13 Augustus 1705); en toen deze haren echtgenoot, den graaf de Grignan, naar Bretagne volgde, ontstond tusschen moeder en dochter die gevoelvolle briefwisseling, welke de eerste eene voorname plaats onder de Fransche letterkundige vrouwen gegeven heeft, en die 25 jaren lang onafgebroken duurde. Hare laatste levensjaren bragt zij door op het kasteel van haren schoonzoon, de Grignan, waar zij den 18den April 1696 aan de mazelen overleed.

De eerste verzameling der *Lettres de Madame de Sévigné à sa fille* verscheen te Rouaan en 's Gravenhage (1726, 2 dln.) Daarop volgde in 1734 eene door Perrin besorgde uitgave in 4 deelen, waarop in 1737 nog 2 deelen volgden. Dezelfde gaf later eene volledige uitgave met aanteekeningen (Parijs 1754, 8 dln.); Vauxcelles besorgde eene andere (Parijs 1801, 10 dln.); Grouvelle insgelijks eene (Parijs 1806, 8 dln.); Monmerqué en St. Surin eene andere (Parijs 1818—1820, 11 dln.); Gault de St. Germain eene (Parijs 1823, 12 dln.) en le Fèvre (Parijs 1843, 6 dln.).

Zie voorts: Walkenaër, *Mémoires touchant la vie et les écrits de Mad. de Sévigné* enz. (Parijs 1842—1843, 2 dln.).

SEVILLA was vroeger een koningrijk der Abadiden in Spanje (1026—1091), daarna der Almoraviden (1091—1147), vervolgens der Almohaden (1147—1248), eindelijk der koningen van Spanje. In 1822 werd het in drie provinciën, Sevilla, Cadix en Huelva verdeeld. — De provincie S. telt op 216 □ mijlen 420,000 inwoners.

De hoofdstad, vroeger mede de hoofdstad van het koningrijk, draagt denzelfden naam. Zij is de grootste stad in Spanje, beslaat met de voorsteden eene ruimte, die een' omtrek heeft van 3½ geogr. mijl., telt 100,500 inwoners en ligt in eene vlakte aan den linker oever van de Guadalquivir. Zij heeft 12 poorten, 29 parochie-kerken, 82 kloosters, 24 hospitalen, eene hoogeschool, eene academie van wetenschappen, bouw-, beeldhouw-, en teekenkunst, een heelkundig genootschap, eene stuurmansschool, 22 vrijscholen, eene geschutgieterij, eene munt en een goed bewaard Romeinsch amphitheater. De stad is voor het overige slecht gebouwd en de grond zeer moerassig, weshalve ook vele huizen op palen rusten. Onder de merkwaardigheden behooren: 1°. De groote en prachtige Domkerk, van 1401—1519 op de grondslagen der voormalige eerste moskee opgebouwd, zijnde de grootste en prachtigste kerk in Spanje; zij is 420 voet lang, 263 breed en 126 hoog, heeft een orgel met 5000 pijpen en 110 klavieren, 90 heerlijk beschilderde ramen, een monument ter eere van Columbus, is rijk aan kostbaarheden en schilderstukken, waaronder vele altaarstukken van Murillo, en pronkt met eenen toren van 364 voet hoog, waarin 22 klokken hangen. 2°. De Alcazar of het oude paleis der Moorsche koningen. 3°. De waterleiding, genaamd *Cannos de Cormona*, die op 400 bogen rust. 4°. Het amphitheater voor de stierengevechten, het grootste van dien aard in Spanje, metende van binnen in middellijn 240 voet. 5°. De groote koninklijke tabaksfabriek, waarin 1700 menschen arbeiden, en 100 paarden en muilezels 40 molens aan den gang houden. Zij voorziet het geheele rijk van rook- en snuiftabak, en brengt aan de kroon 12 millioen op. Ook zijn hier eene salpeter-ziederij, eene geschutgieterij, benevens leder-, zijde- en wolfabrieken. De hoogeschool werd in 1504 gesticht, telt gewoonlijk meer dan 1000 studenten en bezit eene bibliotheek van 20,000 deelen. S. drijft nog eenen belangrijken handel, ofschoon de stad veel van haren vorigen bloei verloren heeft, toen zij de stapelplaats van geheel het nationale vertier was en de grootste schepen tot voor hare pakhuizen komen konden; thans echter is de rivier zoo verzand, dat alleen kleine schepen tot aan den zoogenoemden *Torre del oro* naderen kunnen, waar zij moeten laden en lossen, en hierdoor is de handel voor een goed deel naar Cadix verlegd.

Voormaals was S. zoo bevolkt, dat, na de verovering door Ferdinand den IIIden van Castillë in 1248, ongeveer 300,000 inwoners naar Granada en Africa uittrokken en de stad desniettemin niet in verval geraakte.

SÈVRE is de naam, dien twee rivieren in Frankrijk voeren, naar welke het departement Deux-Sèvres genoemd wordt. De S. Niortaise ontspringt twee uren ten noorden van Melle in het arrondissement van dien naam, en stroomt langs la Mothe-St. Heray, Niort, Magné, Coulon en Marans. Gedurende haren zeer gekronkelden loop, die ongeveer 28 uren lang is, neemt zij den Lambon, de Guirande, de Antise en de Vendée op. Beneden Niort wordt zij bevaarbaar, en beneden Marans stort zij zich in zee, ten noorden van la Rochelle, tegenover het eiland Ré. — De S. Nantaise neemt haren oorsprong vier uren ten zuidwesten van Parthenay, maakt voor een deel de westelijke grens van het departement Vendée uit, stroomt langs Mortagne, Tiffauge en Clisson, ontvangt de Moine, de Sangoise, de Maine, en stort zich, na een' loop van 24 uren, bij Nantes in de Loire.

SÈVRES is de naam van een stadje tusschen Parijs en Versailles, bekend door zijne porceleinfabriek. Het van deze fabriek afkomstige porcelein draagt dan ook gewoonlijk den naam van S. De fabriek, die altijd de eigendom van de regering geweest is, was oorspronkelijk opgerigt te Vincennes, maar werd in 1695 overgebragt naar S. Daar het eerst in 1707 aan Böttieher gelukte het Sinesche porcelein werkelijk na te maken, waren de eerste producten van S. natuurlijk geen porcelein. Wat men zoo noemde en meer bepaald door de benaming *porcelaine tendre* aanduidde, was een moeijelijk smeltbaar, ondoorschijnend glas, dat men door bijvoeging van zeep of gom kneedbaar maakte. Ofschoon het uiterlijk vrij wel op porcelein geleek, miste het de hardheid daarvan, en was volstrekt niet tegen hitte bestand.

Na de ontdekking van Böttieher kocht de Fransche regering het geheim der bereiding van een' porceleinfabriekant te Frankenthal; maar aanvankelijk kon men daarvan, bij gebreke van de onmisbare grondstof (kaolien of porceleinaarde), geen gebruik maken. Eerst in 1765 ontdekte eene arme vrouw te St. Yrieux bij Limoges toevallig eene witachtige steensoort, die bij nader onderzoek kaolien bleek te zijn. Weinige jaren later had men te S. het eerste *echte* porselein verkregen, en in 1774 was de fabriek in vollen gang. Sedert dien tijd heeft zij voortdurend eene eervolle plaats onder de bekende fabrieken ingenomen. Het porcelein van S. is zeer wit, en munt uit door de fraaije beschildering. Op de jongste tentoonstelling te Londen (1862) zag men vazen van S., met de cameleonkleur, die zich bij daglicht graauwgroen, bij avond rood vertoont.

Men bewaart te S. drie belangrijke kunstverzamelingen: de eerste bestaat uit alle soorten van Fransch porcelein en aardewerk, die sedert Lodewijk den XIIIden in gebruik waren; de tweede omvat de modellen van alle in de fabriek vervaardigde voorwerpen; terwijl de derde aan de buitenlandsche soorten van porcelein gewijd is. R. S. T. M.

SEWEL (WILLEM), te Amsterdam geboren in het jaar 1654 en aldaar overleden in Maart 1720, behoorende tot de gezindte der kwakers, van welke hij eene *Historie* heeft uitgegeven (Amsterdam 1717), na reeds vroeger belangrijke bijdragen te hebben geleverd tot de *Historia Quakeriana* van G. Croese. Ook gaf hij: een lang gebruikt *Dictionary English and Dutch*, benevens *Nederd.-Engelsch* (Amsterdam 1727, 2 dln.); *Korte wegwijzer der Engelsche Taale*, te gelijk in het Engelsch: *A compendious Guide to the English Language* (Amsterdam 1748); *Nederduytsche Spraakkonst* (Amsterdam 1712). Onder zijne vertalingen verdient die van Flavius Josephus (Amsterdam 1732) bijzondere vermelding.

SEXAGESIMA, de zestigste, heet in den kerkelijken almanak de achtste zondag voor het Paaschfeest. Zie ook *Vasten*.

SEXTANT. Onder deze benaming verstaat men gewoonlijk den spiegelsextant. Hij bestaat uit een koperen geraamte, niet ongelijk aan een' cirkelsector van 60°. De cirkelrand is met een' boog van zilver of platina ingelegd, waarin eene graadverdeeling is gesneden. In het middelpunt van den cirkelboog is beweegbaar een koperen index, waarop loodregt een platte spiegel is bevestigd, waarvan het vlak gerigt is door het nulpunt van den met den index verbondenen nonius. Op het been van het geraamte aan de achterzijde van den zoo even genoemden grooten spiegel bevindt zich een ring, die eene op- en neêrgaande verplaatsing toelaat, waarin een kijker of eene buis wordt geschroefd, die de gezigtslijn bepaalt evenwijdig met de koorde van den verdeelden boog. In de rigting der gezigtslijn is op het andere been een tweede spiegel bevestigd, waardoor de door den grooten spiegel teruggekaatste stralen ten tweedemale gereflecteerd worden, in de rigting van de gezigtas. De laatstgenoemde, *kimspiegel* genaamd, bestaat uit twee deelen, die door eene horizontale lijn gescheiden zijn; het onderste deel is verfoelied en vormt een' spiegel, het bovenste niet, dit laat dus de lichtstralen door. De O der randverdeeling is zoodanig geplaatst, dat, als de spiegels evenwijdig zijn, de O van den nonius daarmede overeenkomt. Wanneer die overeenstemming niet volkomen is, moet op den gemeten hoek eene correctie worden toegepast, die den naam draagt van *Index-correctie*. Om den hoek tusschen twee verwijderde voorwerpen te meten, rigt men de optische as op het linksche voorwerp, brengt het vlak van het instrument in dat, hetwelk men zich kan denken door de voorwerpen en het oog gebragt, en geeft aan den index zoodanig een' stand, dat men het regtsche voorwerp door dubbele terugkaatsing ziet. Als men den stand van den index op den verdeelden rand afleest, dan zal de hoek de helft zijn van dien, waaronder men de twee bovengenoemde voorwerpen waarneemt. Ten einde terstond den gemeten hoek te kunnen aflezen, heeft men de graden van den rand slechts half zoo groot genomen, als zij behooren te zijn, zoodat de rand niet in 60°, maar in 120° verdeeld is.

Wanneer men de hoogte van een hemelligchaam boven den horizon zal meten, rigt men de optische as op den horizon, brengt het instrument in het verticale vlak, gaande door het hemelligchaam, en brengt dit laatste, door den index te verschuiven, in aanraking met den horizon; de afgelezen hoek zal alsdan de hoogte van het hemelligchaam zijn.

Is er geene vrije kim, dan maakt men eene kunstkim, door in een bakje kwik, olie of eene andere spiegelende vloeistof te gieten. Men verkrijgt alsdan een beeld van het hemelligchaam. Tusschen dit laatste en het beeld meet men den afstand: deze zal de dubbele hoogte van het hemelligchaam zijn.

Bij waarnemingen aan de zon, beveiligt men de oogen tegen te sterke lichtindrukken, door gebruik te maken van gekleurde glazen, die aan het instrument zijn aangebragt. De beelden, die met elkander in aanraking worden gebragt, behooren zooveel mogelijk van dezelfde lichtsterkte te zijn.

De S. is een der weinige instrumenten, die onafhankelijk zijn van den bodem, waarop men staat, en dus zeer geschikt voor den zeeman. Newton is de eigenlijke uitvinder; de beschrijving en teekening van zijne hand werden in de nalatenschap van Halley gevonden. Gewoonlijk echter wordt Halley, die het eerst een' S. vervaardigde, voor den uitvinder gehouden. Mayer en Borda hebben van den S. een' vollen cirkel gemaakt; in den laatsten tijd hebben Pistor en Martins aan het instrument eene belangrijke verbetering aangebragt, door in de plaats van den grooten spiegel een prisma te brengen. Men heeft zoowel cirkels als sextanten met een prisma.

SEXTANT (Het). Een klein sterrebeeld, ten noorden en ten oosten begrensd door het sterrebeeld de Leeuw, ten zuiden en westen door de Waterslang. Het bevat slechts eenige weinige kleine sterren, en is door Hevelius ingevoerd als eene hulde aan het instrument, dat aan Tycho de Brahé bij zijne waarnemingen op Uraniënburg ten dienste stond.

SEXTET een muziekstuk voor zes afzonderlijke instrumenten of zangstemmen. De voornaamste componisten van Sextetten zijn: Mozart, Righini, Moscheles en Beethoven. Voor den zang komen zij dikwerf in opera's voor. Een der meest vermaarde is dat in het II[de] bedrijf van Mozart's *Don Juan*.

SEXTUS van Chaeronea was een neef van Plutarchus en een tijdgenoot der beide Antonijnen. Niettegenstaande zijn oom een verklaard tegenstander der stoïcijnsche wijsbegeerte was, werd hij daarvan een ijverig voorstander en vereerder. Hij was de leerling van een' zekeren Herodotus van Philadelphia, die hem in de leer der stoa inwijdde. Op zijne beurt werd hij een der leermeesters van keizer Marcus Aurelius en vormde dezen tot een' stoïcijn; die vorst spreekt in zijne *Wijsgeerige Zelfsbeschouwingen* (I. 9) met de grootste achting van hem, en bekent dat hij aan zijnen omgang en zijn onderrigt veel te danken had, en zelfs na zijne troonsbestijging zijne wijsgeerige lessen nog bijwoonde. Het is daarom zeer ongegrond, dat eenige schrijvers dezen S. tot een' scepticus verklaard hebben; waarschijnlijk hebben zij hem met Sextus Empiricus verward. Daarentegen maken anderen hem tot vervaardiger der antisceptische dissertatien, die men in eenige uitgaven achter de werken van Sextus Empiricus vindt; doch het is onzeker, of men deze wel aan hem kan toeschrijven. Andere schriften zijn van hem niet voorhanden. In de eerste eeuwen van onze jaartelling hebben verscheidene wijsgeerige schrijvers den naam van Sextus gevoerd.

SEXTUS EMPIRICUS. Men is in het onzekere omtrent zijne afkomst, doch waarschijnlijk, niettegenstaande zijn' latijnsch klinkenden naam, was hij een geboren Griek, zoo als men uit zijne eigene gezegden zoude kunnen opmaken, (*Pyrrh. hyp.* D. I. bls. 152, III. bls. 199 en 213), terwijl Suidas in zijn woordenboek hem tot een' Africaan maakt (zie Σέξτος). Hij leefde in het begin der III[de] eeuw na Chr., zoo als eenigen aannemen te Alexandrië of, zoo als anderen zeggen, te Athene, waarschijnlijk wel op onderscheidene tijden in beide plaatsen. In de wijsbegeerte hield hij zich aan de sceptische school (zie *Scepticismus*); terwijl hij het mondelinge onderrigt van den scepticus Herodotus genoot, en zich bovendien met de gevoelens van andere wijsgeeren bekend maakte, zoo als zijne schriften duidelijk bewijzen. De elkander tegensprekende stellingen, welke hij er in opmerkte, en die hij zoo dikwijls aantoonde en afkeurde, hebben waarschijnlijk zijne wijsgeerigen twijfelzucht versterkt. Daar S. te gelijk de geneeskunst uitoefende en zich daarin aan de zoogenaamde empirische school hield, kreeg hij zijn' bijnaam Empiricus, ofschoon hij ergens van zich zegt (*Adv. math.* I., 260. Coll. VIII., 156, 191 en *Pyrrh. hyp.* I. 236—41), dat hij tot de methodische geneeskunde overhelde, zoodat hij dan eigenlijk *methodicus* moest bijgenaamd zijn. Wat zijne wijsgeerige rigting betreft, hierin was S. een verklaard scepticus, zoo als zijne beide hoofdwerken voldingend aantoonen, waarin het oude scepticismus van Pyrrho en Aenesidemus in zijne ware gedaante en volle kracht wordt voorgesteld. Het eerste voert den titel van *Institutiones Pyrrhonianae* of *Pyrrhoniae hypotyposes;* S. geeft daarin niet eene uitvoerige voorstelling van Pyrrho's gevoelens, maar van de geheele sceptische leer in het algemeen. Hij onderscheidt daarin vooreerst drie soorten van wijsgeeren: de *dogmatische*, die vermeenen, de waarheid reeds gevonden te hebben; de *academische* (sedert Arcesilaus en Carneades), die loochenen, dat de waarheid ooit gevonden kan worden; en de *sceptische*, die zonder het eene of het andere vast te stellen, de waarheid altijd blijven zoeken, en daarom eigenlijk *zetetische* of nasporende en onderzoekende moesten genoemd worden. Het zou echter ongerijmd zijn, de waarheid altijd te zoeken zonder ooit iets van het ware te vinden, hetgeen toch uit de sceptische argumenten, zoo als S. die zelf voorstelt, zoude voortvloeijen, indien zij allen geldend waren. Vervolgens verdeelt S. de sceptische wijsbegeerte in twee deelen, in een algemeen en een bijzonder deel. Het eerste handelt over den aard van het scepticismus, en toont zijne strekking aan; het andere beschouwt het in toepassing op de bijzondere deelen der wijsbegeerte, als de logica, de natuur- en zedeleer. Het scepticismus in het algemeen is eene eigenschap of geschiktheid, om de zinnelijke waarnemingen en de gedachten, of het verschijnende en het gedachte, aan elkander op alle mogelijke wijzen tegenover te stellen. Daardoor verkrijgt dan de scepticus de overtuiging, dat de tegenoverstellingen tegen elkander opwegen en het voor en tegen van eene en dezelfde zaak in evenwigt is, waardoor hij eerst van een beslissend oordeel wordt teruggehouden, en vervolgens tot eene volkomene gemoedsrust komt. Het doel der sceptische philosophie is dus, eene gelijkmatigheid van meening en oordeel te verkrijgen, en zich met eene on-

veranderlijke hedaardheid aan de noodzakelijkheid te onderwerpen. Om het dogmatismus van alle zijden te bestrijden en uit zijne laatste verschansingen te verdrijven, ontwikkelde S. het bijzondere deel der sceptische leer in een bijzonder werk, dat den titel voert *Adversus mathematicos*. Onder mathematici verstaat S. niet enkel de geleerden, die thans zoo genoemd worden, maar ook die, welke zich met de grammatica, rethorica en andere wetenschappen of kunsten bezig hielden, en die men toenmaals *encyclische* noemde. Het valt niet te ontkennen, dat S. in deze twee schriften, vooreerst eene menigte voortreffelijke geschiedkundige en wijsgeerige opmerkingen en bijzonderheden verzameld heeft, terwijl hij de gevoelens zijner voorgangers onder de sceptici en van andere wijsgeeren dikwijls uitvoerig en soms woordelijk aanhaalt, en ons dus eenigzins met den inhoud van verlorene philosophische werken bekend maakt, en dat hij ook ten tweede vele scherpzinnige bedenkingen en tegenwerpingen tegen de stellingen der dogmatici aanvoert, die echter niet van hem oorspronkelijk zijn, maar uit de ongelukkig te loor gegane schriften der vroegere sceptici, bijzonder van Timon en Aenesidemus zijn ontleend. Met dat al kan men niet zeggen, dat S. door zijne sceptische wapenen het dogmatismus volkomen overwonnen heeft; integendeel geeft hij zich dikwijls aan de tegenbedenkingen van zijne partij bloot, door zijne gezochte en ongegronde aanmerkingen, en hij maakt veeltijds meer sophistische, dan wel wijsgeerige en geldende wederleggingen. Zoo wil hij onder anderen bewijzen dat er niets onderwezen en geleerd, verklaard en bewezen kan worden; voor deze stelling zijn zijne eigene schriften het feitelijke tegenbewijs, want hij poogt daarin immers het onzekere van alle dogmatische leerstellingen aan te toonen. Het scepticismus tot dit uiterste gevoerd vernietigt zich zelf. De sceptici verwarren den wetenschappelijken twijfel of de kritische methode met eene algemeene twijfelzucht, die hen tot het ongerijmde moet voeren. Daardoor is hetgeen S. tegen de onomstootelijke wiskundige grondstellingen inbrengt niets anders dan eene onzinnige sophisterij, die geene de minste waarde heeft, en alleen dient om hetgeen men tracht te wederleggen nog sekerder te maken, indien zulks mogelijk ware. S. zegt ergens: (*Pyrrh. hyp.* I. 9) „Wij sceptici laten ons in het geheel niet in met de onderzoeking, hoe dat het verschijnende verschijnt en het gedachte gedacht wordt, maar wij nemen de zaken slechts zoo aan, zoo als zij zich aan ons voordoen." Doch juist dit onderzoek zou voor een' Zetetiker of navorschenden wijsgeer, waarvoor S. zich ook uitgaf, een noodzakelijk vereischte zijn. De schriften van S. schijnen bij zijne tijdgenooten weinig ingang gevonden te hebben. Het scepticismus was de laatste vorm, die de oude Grieksche wijsbegeerte aannam, en die eene reactie deed ontstaan, welke het platonische dogmatismus, met mystieke bestanddeelen vermengd, weder voor eenige eeuwen heerschende maakte. Bij Plotinus en Galenus vindt men geen spoor van het scepticismus meer, men zou integendeel wel wat meer kritischen twijfel bij hen verlangen. Het dogmatismus begon juist na S. nog krachtiger het hoofd op te steken, en zich op zijpaden te begeven, waarvoor de grondige studie van zijne werken het had kunnen behoeden.

Behalve de vermelde, heeft S. nog vele andere schriften vervaardigd, die allen zijn verloren gegaan, misschien ook wel omdat zij met den algemeen heerschenden geest niet meer strookten. De beste uitgaaf van zijne nog voorhanden zijnde werken is: *Sext. Emp. Opera, gr. et lat. ed. Joh. Alb. Fabricius* (Leipzig 1718, fol.), in het Duitsch: *Sextus Emp. oder der Skepticismus der Griechen. Aus dem Griech. mit Anmerkungen und Abhandlungen herausgegeben von* J. G. Buhle (Lemgo 1801, 1 dl. 8°.). Men zie verder over S.: De Crousaz, *Examen du Pyrrhonisme ancien et moderne* ('s Gravenhage 1733, fol.); G. E. Schulze, *Änesidemus* (Helmst. 1792, 8°.) en H. Ritter, „*Geschichte der Philosophie, D. IV* (Göttingen 1840, 8°.).

SEXTUS RUFUS was een Romeinsch geschiedschrijver, die omstreeks het jaar 370 onzer tijdrekening onder de regering van Valens leefde, en van wien wij nog een *Breviarium de victoriis et provinciis Pop. Rom.* en eene verhandeling: *De regionibus urbis Romae* bezitten. S. R. heeft meer dan eenmaal de consulaire waardigheid bekleed. Zijne boeken verdienen eer om den inhoud, dan om den stijl gelezen te worden. Het eerstgenoemde werk werd uitgegeven door Cellarius (Halle 1698), met Eutropius door Haverkamp (Leyden 1729), beter nog door H. Verheyk (Leyden 1762); de verhandeling *de regionibus* vindt men in Graevius' *Thesaurus ant. Rom.* D. III. en in Muratorius' *Novus Thesaurus Inscr.* D. IV.

SEXUEEL STELSEL. (Zie *Stelsel*).

SEYCHELLES. (Zie *Sechellen*).

SEYDELMANN (JAKOB CRESCENZ), teekenaar en schilder, werd den 25sten Junij 1750 te Dresden geboren, en behoorde in 1772 tot de ijverigste leerlingen van Casanova. Later bestudeerde hij onder de leiding van Mengs de kunstwerken van Rome en vervaardigde, gedurende zijn eerste verblijf in Italië, dat tot 1781 duurde, een aantal teekeningen in zijne eigenaardige sepia-manier, naar antieke beelden, schilderijen enz. Ook teekende hij een aantal portretten en verwierf zich door het een en ander veel naam, zoodat hij, na zijne terugkomst in Duitschland, weldra tot professor in de teekenkunst aan de academie te Dresden en tot lid van onderscheidene andere academiën benoemd werd. S. maakte nu een aantal copiën naar de schoonste werken der Italiaansche meesters in het museum van Dresden, en reisde voor het zelfde doel, omstreeks 1790, en later nog herhaaldelijk naar Italië. De teekeningen naar oude meesters, door S. voor onderscheidene vorsten vervaardigd, en die hem o. a. door den keizer van Rusland regt vorstelijk werden betaald, waren meesterstukken in hare soort, en men kan veilig zeggen, dat zijne sepia-teekeningen, wat het technische procedé betreft, ongeëvenaard zijn gebleven. Menigwerf hebben zij gediend, om er gravuren naar te maken. S. overleed te Dresden den 27sten Maart 1829.

SEYDLITZ (FRIEDRICH, WILHELM vrijheer VON), een der beroemdste cavallerie-generaals, werd den 3den Februarij 1721 te Kalkar nabij Kleef geboren, waar zijn vader als ritmeester der dragonders in garnizoen lag. Reeds van der jeugd af werd hij voor de ruiterdienst bestemd en kreeg eene daarvoor geschikte opvoeding, zoodat hij nog zeer jong zijnde reeds een stout en voortreffelijk ruiter was. Toen zijn vader een eskadron in het regiment kurassiers van den markgraaf von Schwedt gekregen had, trok deze vorst zich het lot van den jongen S. aan en benoemde hem, na den kort daarop gevolgden dood van zijnen vader, tot paadje. De prins volgde eene zeer wilde levenswijze, en in zijne dienst werd S. zoo stoutmoedig te paard, dat hij voor geen enkel halsbrekend waagstuk terugdeinsde. Vier jaren later, in 1738, werd S. kornet in zijn regiment. Bij het uitbreken van den eersten Silezischen oorlog onderscheidde hij zich buitengewoon bij de verdediging van een dorpje. Hierbij gevangen genomen, werd hij spoedig uitgewisseld en door den koning voor zijn dapper gedrag tot ritmeester der huzaren benoemd. In den slag van Hohenfriedberg nam hij eigenhandig den Saksischen generaal von Schlichting gevangen, waarvoor hij met den rang van majoor beloond werd. Ook in den slag van Sorr muntte hij uit door de onstuimige charges van zijn eskadron, hetwelk hij, hoewel gewond, niet verliet. Na den vrede wijdde S. zich geheel aan de vorming van zijne ruiters, die hij tot eene voorbeeldelooze hoogte bragt. In 1752 werd hij luitenant-colonel, spoedig daarop commandant van een regiment dragonders, in het begin van 1753 commandant van een regiment kurassiers, en in 1755 colonel.

Door deze verplaatsingen werden zijne grondbeginselen bij onderscheidene regimenten ingevoerd, en reeds in den derden Silezischen of zevenjarigen oorlog kon men de goede vruchten daarvan opmerken.

Bij den slag van Kollin, den 6den Mei 1757 verrigtte S. zulke schitterende charges, dat hij twee dagen later door den koning tot generaal-majoor bevorderd werd. Hierdoor werd zijne werkzaamheid als bevelhebber meer belangrijk. Den 7den September leverde hij een roemrijk gevecht aan de Oostenrijksche cavallerie bij Pegau, en reeds den 19den September dreef hij den maarschalk Soubise te Gotha zoo ijlings op de vlugt, dat hij met zijne officieren het voor den maarschalk en diens generaals reeds aangerigte middagmaal, kon nuttigen. In den slag van Rossbach voerde hij het bevel over de gezamenlijke cavallerie. Hij verwierf daar eenen onsterfelijken roem, en de koning schonk hem de orde van den Zwarten Adelaar, die vóór hem nog nooit door een' generaal-majoor ontvangen was, benoemde hem twee dagen later tot luitenant-generaal en tevens tot eigenaar van een regiment kurassiers. Deze zeldzame onderscheiding bleef zonder invloed op

zijn karakter en gemakkelijk voegde hij zich in deze nieuwe positie. Hij verhoogde zijnen roem nog in de veldslagen van Zorndorf en Hochkirch. In den slag bij Kunnersdorf moest hij, niettegenstaande hij zich daartegen verzette, op meermalen herhaald bevel des konings eene charge doen. De aanval mislukte geheel en al, S. werd gewond en moest naar Berlijn terugkeeren. Daar men openlijk aan den koning het verlies van den slag toeschreef, ten gevolge van zijn ontijdig bevel aan S., zoo ontstond tusschen hen beiden eene zekere spanning, die evenwel spoedig ophield. In den slag bij Freiberg (29 October 1762) toonde S. dat hij ook het gevecht der infanterie even goed kon leiden als dat der cavallerie. Na den vrede werd hij generaal-inspecteur over alle ruiterregimenten, die in Silezië gestationneerd waren. In 1767 werd hij tot generaal der cavallerie benoemd. Nadat hij in 1772 door een' aanval van beroerte getroffen was, bleef hij lijdende en overleed den 7den November 1773 te Carlsbad. De koning liet in 1784 een marmeren standbeeld voor hem oprigten.

Men vergelijke v. Bismarck, *Reiterbibliothek*, 4de deel; Varnhagen von Ense, *Biographische Denkmale*. L.

SFORZA. Een beroemd Italiaansch geslacht, dat in de XVde en XVIde eeuw eene belangrijke rol speelde, zich op den Milaneschen troon verhief en met de meeste vorstenhuizen van Europa in verbinding trad.

De grondlegger van dit geslacht was een boer uit Cotignola in Romagna, Giacoma Muzo Attendolo, die reeds jong in de krijgsdienst trad, en zich door zijne dapperheid tot een der voornaamste legerhoofden van Italië verhief. Onder Alberigo de Barbieno leerde hij de krijgskunst, en reeds in 1401 was hij een der voornaamste condottieri, die keizer Ruprecht te gemoet rukten, toen deze zijnen togt tegen den hertog Galeazzo van Milaan ondernam. In 1406 diende hij de republiek Florence, belegerde en nam Pisa, en trad daarna in dienst van den markgraaf Nicolo d'Este. In 1410 ging hij met zijne bende in dienst van den hertog Lodewijk van Anjou, die op aansporing van paus Johannes den XXIIIsten koning Ladislaus van Napels wilde bestrijden. Gebrek aan geld en krijgsbenoodigdheden hadden ten gevolge, dat die togt eerst in het volgende jaar kon doorgaan, en toen werd Ladislaus bij Rocca-Secca geslagen. S. bleef daarna bij paus Johannes den XXIIIsten en ging in 1412 in dienst van koning Ladislaus over, waardoor de paus gedwongen werd, vrede met dezen te sluiten. Die vrede was van korten duur, en in 1413 viel S. in den kerkelijken staat en bezette Rome. De bezittingen, die Ladislaus hem toen schonk, legden den grondslag tot de later onmetelijke rijkdommen van het geslacht S. Zijne groote magt bestond echter in zijne condotta, die, aangevuld door zijne bloedverwanten en landslieden, hem getrouwer was dan zulke benden anders plagten te zijn. Ook onder Ladislaus's opvolgster, koningin Johanna de IIde, was hij de hechtste steun van den troon, hoewel hij nu eens voor en dan weder tegen haar streed, zoo als de omstandigheden in die tijden van woelingen en partijschappen het medebragten. Op eenen marsch naar Aquilae verdronk hij in de rivier Pescara, den 4den Januarij 1424, toen hij het leven van een zijner paadjes wilde redden. Den naam S., *bedwinger*, werd hem door den graaf Alberigo da Barbiano, den eigenlijken stichter van het condottieri-wezen gegeven. Zijn zoon,

S. (Francesco), werd den 23sten Junij 1401 te S. Miniato in Toscane geboren; op 12-jarigen leeftijd werd hij door koning Ladislaus tot graaf van Trimacino benoemd, leerde de krijgskunst bij zijnen vader en had, van zijne prilste jeugd af, bij de vele krijgstogten van dezen, voor en tegen Napels, overvloediglijk gelegenheid, zich tot krijgsman en veldheer te vormen. Hij erfde van zijnen vader, behalve diens groote bezittingen, ook zijne condotta, waarmede hij de rust in Napels herstelde. Daarop trad hij in dienst van den hertog van Milaan, Filippo Maria Visconti, die de voornaamste condottieri van Italië tegen Venetië verzamelde. Deze werden bij Maccalo geslagen door Francesco Carmagnola, en S., die zich tegen den slag verklaard had, was zoo gelukkig de gevangenschap te ontgaan. De hertog zond hem vervolgens naar Genua, tegen de gebroeders Campofregoso, die hem sloegen, waarop hij naar Mortara gebannen werd; spoedig met den hertog verzoend, die hem tegen Florence wilde gebruiken, verliet hij schijnbaar diens dienst geheel en trad in dienst van de republiek Lucca. In 1430 viel hij met 6000 man in Toscane, waardoor de Florentijnen het beleg van Lucca moesten opbreken. Tegen eene som van 50,000 ducaten, welke Florence hem betaalde, liet hij echter Lucca aan zijn lot over en trok naar Lombardije. In 1431 brak hier ten derde male de oorlog tusschen Milaan en Venetië uit. S. en Tolentino sloegen den graaf Carmagnola bij Soncino en de Milanesche vloot, met S.'s kurassiers bemand, vernietigde het Venetiaansche smaldeel op den Po. Tot belooning zonde S. met 's hertogs eenige dochter en erfgename verloofd worden. Nadat in 1433 de vrede met Venetië gesloten was, viel S., onder voorwendsel van zijne bedreigde leengoederen in Napels te beschermen, in den kerkelijken staat en veroverde bijna de geheele mark Ancona. Paus Eugenius wist hem evenwel voor zich te winnen, door hem Ancona met den titel van markgraaf af te staan en hem tot gonfaloniere der kerk te benoemen. Nog in hetzelfde jaar kwam Milaan ten vierde male in oorlog met Venetië en Florence, en ditmaal trad S. in dienst der Bondgenooten. Een spoedige vrede in 1435 herstelde de rust slechts voor korten tijd, want in het volgende jaar werd de oorlog tegen Milaan hervat en S., die in 1436 Forli voor den paus had bedwongen, sloeg de Milanezen in 1437 bij Barga. Het was evenwel zijn voornemen niet, den hertog Visconti geheel te vernederen, evenmin als hij de republieken Venetië en Florence wilde uitbreiden. Zijn plan was veeleer, zich in zijne leengoederen te versterken en zich voor alle staten even onmisbaar en gevreesd te maken. Daarom handelde hij nu ook verdedigender wijze, en in 1438 bragt hij een' wapenstilstand tusschen Florence en Milaan tot stand, waarvoor hem de hand van Bianca Visconti andermaal beloofd werd. S. ging naar Napels, om den koning René tegen Alfonsus van Arragon bij te staan, doch toen Visconti dezen laatste ondersteunde werd S. teruggeroepen. Verbitterd dat het beloofde huwelijk met Bianca vertraagd werd, trad S. in 1439 met zijn leger in dienst der republiek Venetië. Hij sloeg de Milanezen herhaalde malen en bragt in 1441 eenen vrede tot stand, nadat zijn huwelijk met Bianca gesloten en hij in het bezit van Cremona en Pontremoli gesteld was.

Intusschen waren al zijne Napelsche bezittingen verloren gegaan, en werd hij door de trouweloosheid van zijnen schoonvader en van paus Eugenius belet derwaarts te gaan. Hij sloeg eindelijk de Pauselijken zoodanig in 1444, dat deze vrede moesten sluiten. Nog in het zelfde jaar wist zijn schoonvader een groot verbond tegen hem te vormen, terwijl de paus hem in 1446 in den ban deed. Met hulp van Venetië en Florence wist hij zich echter staande te houden, tot dat hij in 1447 de partij van zijnen schoonvader versterkte, om Milaan, dat hij als zijn erfdeel beschouwde, niet te laten verbrokkelen. Intusschen stierf Visconti in 1447 en, na langdurige vijandelijkheden en staatkundige intrigues, liet S. zich in 1450 als hertog van Milaan kroonen. Er vormde zich nu een verbond tegen hem van Venetië, Napels, Savoye, Montferrat en meer andere kleine staten, terwijl S. verbonden was met Florence en Mantua. In 1452 werd de oorlog verklaard en in dat jaar met afwisselend geluk gevoerd; het volgende jaar was voor hem zeer gelukkig, zoodat de Venetianen den vrede verlangden, die in 1454 te Lodi gesloten werd. Eerst in het volgende jaar sloot Napels zich daarbij aan. S. bevestigde zich door wijze maatregelen op den troon, vergrootte in 1464 zijn gebied met Genua, terwijl zijne familie zich door huwelijken met de meeste Italiaansche hoven verbond, en hij een verbond met Lodewijk den XIden van Frankrijk sloot. S. stierf den 8sten Maart 1466 te Milaan en liet het hertogdom, dat zijne nakomelingen tot in 1535 behielden, aan zijnen oudsten zoon, Galeazzo Maria, na. S. wordt ons als een edel en geestvol man afgeschilderd, gelijk mede als een meester in elke ridderlijke oefening. Bij de grootschheid zijner ontwerpen wist hij zich tot het mogelijke te bepalen. De weinige vlekken, die op hem kleven, moeten aan het tijdperk, waarin hij leefde, geweten worden. Zijn zoon,

S. (Galeazzo Maria), een dwingeland en een wellusteling, werd in 1476 vermoord. Hij werd opgevolgd door zijnen onmondigen zoon,

S. (Giovanni Galeazzo), die door zijnen oom (Lodovico S. bijgenaamd il Moro) verdrongen en waarschijnlijk vergiftigd werd. Om zich op den troon staande te houden, gaf deze aanleiding,

dat de Fransche koning Karel de VIII[ste] een' togt tegen Napels ondernam en bewerkte hij op die wijze het ongeluk van zijn land en van zijn eigen geslacht. Later in een verbond tegen Frankrijk getreden, werd hij in 1499 door Lodewijk den XII[den] verjaagd. Wel trok hij in hetzelfde jaar nogmaals tegen hem te velde, maar hij werd verraden en in 1500 gevankelijk naar Frankrijk gevoerd, waar hij in 1510 te Loches overleed. Zijn zoon,

S. (Maximilian), verdreef in 1512 de Franschen uit Milaan, maar moest in 1515 zijn land tegen een jaargeld afstaan aan koning Frans den I[sten]. Toen keizer Karel de V[de] dezen uit Italië verdreven had, gaf hij het hertogdom Milaan in 1529 in leen aan

S. (Francesco), broeder van Maximilian. Deze overleed in 1535, waarop het hertogdom als vervallen leen weder aan het rijk kwam.

Men vergelijke: Joh. Simoneta, *De gest. Sfortiae* (Milaan 1479); Ratti, *Della famiglia Sforza* (Rome 1794); F. Steger, *Geschichte Frans Sforza's und der italienischen Condottieri* (Leipzig 1853). L.

SHAFTESBURY (Anthony Ashley-Cooper, 1[ste] graaf van) was een der meest beroemde Engelsche staatslieden. Geboren den 22[sten] Julij 1621, studeerde hij in Lincoln's Inn in de regten en was reeds op zijn negentiende jaar lid van het parlement; hij onderscheidde zich door zijne oppositie tegen de maatregelen van geweld, die door koning Karel den II[den] tegen de Puriteinen werden genomen, met name tegen de zoogenaamde Uniformiteitsacte, ten gevolge waarvan 2000 puriteinsche geestelijken van hunne plaatsen werden beroofd. Na verschillende betrekkingen te hebben bekleed en na tot de waardigheid van pair te zijn opgeklommen, trad hij in het jaar 1669 als Lord van de Schatkist op in het ministerie, dat na den val van het ministerie Clarendon werd zamengesteld, en waarin hij zitting had met Clifford, Arlington, Buckingham en Lauderdale.

Dit ministerie, naar de eerste letter van de namen zijner leden (S. heette Ashley), het *Cabal*-ministerie geheeten, leidde de zaken naar de inzigten des konings, doch tegen den wensch van het volk en het parlement: Fransche invloed werd gehuldigd; een in Engeland zeer impopulaire oorlog tegen Holland ondernomen; terwijl de regering, naar de meening des volks, het Catholicismus en het Jezuitismus gunstig gezind was. S., bevreesd voor de nadeelige gevolgen, die de handelwijze des konings ook voor hem zou kunnen hebben, trad uit het ministerie en maakte zich de bij de natie bestaande vrees voor het Catholicismus ten nutte, om haar vertrouwen te winnen, door zich aan het hoofd te plaatsen eener felle oppositie. De brand van Londen, die omstreeks dien tijd plaats had en een groot gedeelte der hoofdstad in de asch legde, had een' fellen haat tegen de Catholieken, aan wie hij werd toegeschreven, te weeg gebragt. Korten tijd daarna werd een complot tegen het leven des konings ontdekt of, zoo als algemeen geloofd wordt, verzonnen. S. maakte van een en ander gebruik om den koning te bewegen, zijne Catholieke raadslieden te verwijderen, vele aanzienlijken gevangen te nemen en om te brengen, de Catholieken uit het parlement te verdrijven en de zoogenaamde Testacte met de meeste gestrengheid toe te passen, waarbij ieder onbevoegd verklaard werd tot het bekleeden van een staatsambt, die zou weigeren den eed van trouw aan den koning af te leggen, het Avondmaal naar de voorschriften der Engelsche kerk te nemen en eene verklaring tegen de Transubstantiatie te onderteekenen.

In het jaar 1679 werd dan ook het Ministerie Danby ontslagen en trad een nieuw ministerie op onder de leiding van S. als Lord-Kanselier. Eene zijner eerste handelingen was de uitvaardiging der beroemde *Habeas-Corpus-acte*, waarbij werd bepaald: dat niemand meer zou mogen gevangen genomen worden, zonder een met redenen omkleed bevelschrift van de bevoegde magt; dat de gevangene in ieder geval binnen een' termijn van drie dagen moest verhoord worden, terwijl verschillende gevallen werden vastgesteld, waarin hij tegen borgstelling op vrije voeten kon gesteld worden. S. bekreunde zich zelven echter weinig om deze acte, en woedde geheel in den geest van het meerendeel der Engelsche natie tegen de Catholieken: verschillende personen werden gevangen genomen, en de 70-jarige lord Howard werd ter dood gebragt. Het ministerie van S. was vooral gerigt tegen de vermoedelijke troonsopvolging van den Catholieken hertog van York, den broeder des konings, die geene zoons had. De koning, ondersteund door Fransch geld, waardoor hij vrijer in zijne bewegingen was tegen het parlement, ontbond het herhaalde malen, en ontsloeg eindelijk S. in het jaar 1681. Toen trad S. aan het hoofd der zoogenaamde Whig-partij, die zich van dat oogenblik af vormde en waarmede sedert de liberale partij in Engeland werd onderscheiden van de conservative of de Tory-partij. Aan S. sloten zich aan lord Russell, Sydney Grey en vele andere beroemde staatslieden. De Whigs beoogden de uitsluiting van York, en wenschten de opvolging te verzekeren aan een' protestantschen nabestaande des konings; zij beschouwden de constitutie als een wederzijdsch verdrag tusschen koning en volk en beweerden, dat het volk in sommige gevallen aanspraak kon maken op het regt van opstand. De Torys, aan wier hoofd de Universiteit van Oxford zich bevond, ontkenden dat het gezag bij het volk berust, en vorderden daarvan lijdelijke gehoorzaamheid. De koning vervolgde de partij der Whigs met de grootste gestrengheid, en noodzaakte S. de wijk naar Holland te nemen, waar hij in 1682 te Amsterdam overleed.

SHAFTESBURY (Antony Ashley-Cooper, 3[de] graaf van), kleinzoon van den in het voorgaande artikel behandelden S., geboren te Londen den 26[sten] Februarij 1671, en gestorven te Napels in Februarij 1713, was een kundig, geestig en aangenaam schrijver, die vele wijsgeerige onderzoekingen deed en in zijne werken menig philosophisch onderwerp behandelde. Zoo wees hij in zijne *Lettres written by a nobleman to a youngman at the university* (Londen 1716, 8°.) vele leemten en gebreken aan in het logisch en metaphysisch empirismus van zijn' leermeester, den beroemden wijsgeer Locke, den vriend van zijn' vader en grootvader, ofschoon hij daarvoor geen beter stelsel in de plaats wist te stellen. S. schijnt echter eenigzins tot de platonische zienswijze te hebben overgeheld. Hij muntte als zedekundig schrijver uit, zoo als zijne *Characteristics of men* enz. (Londen 1713, 3 dln. 8°.; herdr. aldaar 1773), die in verscheidene talen overgezet zijn, en zijn *Inquiry concerning virtue and merit*, het eerst door S. zelven in 1709 uitgegeven, voldingend bewijzen. Diderot gaf van dit laatste geschrift eene vrije vertaling, onder den titel van *Principes de la philosophie morale ou Essai sur le mérite et la vertu* (Parijs 1745, 8°.), waarvan de Duitsche vertaling, *Versuch über Verdienst und Tugend*, te Leipzig in 1780 in 8°. verscheen. In dit werkje vindt men reeds de kiem van het zedekundige stelsel, dat naderhand door zoovele Engelsche en vooral Schotsche wijsgeeren aangenomen is, namelijk dat van het zedelijke sensualismus (zie *Sensualismus*). S. onderscheidt driederlei soort van aandoeningen of neigingen, waardoor alle handelingen van een levend wezen bepaald worden; terwijl de awakkeren daarvan door de sterkeren worden onderdrukt. De eerste noemt hij *natuurlijke*, die op het algemeene; de tweede *zelfzuchtige*, die op het eigene welzijn gerigt zijn; de derde *onnatuurlijke*, die de beide vorige tegenwerken. Worden nu de handelingen door de twee eerste bepaald, zoo zijn zij goed en deugdzaam; doch, zoo zij door de derde veroorzaakt worden, slecht en misdadig. Echter kunnen er ook slechte handelingen ontstaan, wanneer de eerste te zwak of te sterk zijn. Het komt er dus bij S. in het zedelijke voornamelijk op aan, de neigingen met het einddoel der menschelijke natuur in overeenstemming te brengen, waartoe dan nog eene hoogere kracht van den menschelijken geest zonde vereischt worden; doch hierop schijnt S. verder geene acht geslagen te hebben. Volgens zijne theorie is diegene goed en gelukkig, bij wien natuurlijke aandoeningen als edele en welwillende neigingen de overhand hebben, zoodat daaraan ook de zelfzuchtige ondergeschikt zijn. Zoo deze het overwigt verkrijgen, wordt de mensch slecht en ongelukkig, nog meer, en in den hoogsten graad, wanneer hem de onnatuurlijke beheerschen. Volgens deze beschouwing is de deugd slechts een geluk en de ondeugd een ongeluk, van de toevallige gesteldheid der neigingen afhankelijk. Ook berust de verdeeling van de neigingen zelve, waaruit S. al het zedelijke afleidt, op geen' houdbaren grondslag, want de tweede soort moet wel tot de eerste behooren, indien men haar niet tot de derde wil brengen, neigingen toch, die natuurlijk noch onnatuurlijk zijn, laten zich niet denken (vergel. hier: *Mémoires pour servir à la vie d'A. A. comte de Schaftesbury, tirés des pa-*

piers de feu Mr. Locke et rédigés par Jean le Clerc, in de *Oeuvres diverses de Mr. Locke*, D. II). Behalve dat hij de zittingen van het Lager- en naderhand van het Hoogerhuis bijwoonde, hield S. zich weinig met staatszaken op; hij leefde veel op reis in Frankrijk, Italië en Holland, om zich ongestoord aan zijne studiën te kunnen wijden, en overal, waar zich de gelegenheid daartoe aanbood, de vrijheid van denken te bevorderen en de verdraagzaamheid aan te bevelen. Ten onregte heeft men het S. ten kwade geduid, dat zijne gevoelens van die van zijn' opvoeder Locke verschilden, en dat hij getracht heeft die te wederleggen; doch dit was een blijk van de zelfstandigheid zijner zienswijze, dat geene afbreuk deed aan de achting, die hij overigens zijnen leermeester toedroeg.

Men zie over S. o. a. Lechler, *Geschichte des Englischen Deismus* (Berlijn 1840, 8°.) en vooral het belangrijke opstel van Ch. de Rémusat in de *Revue des deux mondes* van 1862.

SHAH-ALLUM (dat is: *Heer der wereld*), voor zijne komst tot den troon Ali-Goher genoemd, was de laatste vorst in Hindostan, uit het geslacht der Timoers. Hij werd in 1723 geboren, en door zijnen vader Alum-Gwyr den II^den^ in 1756 tot onderkoning van Djedjer benoemd; hij bekleedde deze waardigheid met moed en bragt een klein leger bijeen, om den trotschen vizier zijns vaders, die dezen in de hoofdstad des rijks gevangen hield, het hoofd te bieden; hij rukte daarmede in 1758 naar Delhy, trok niet terug voor dat hij de gevorderde schattingen ontvangen had, en ging toen naar Bengalen. Hier was hij echter niet zoo gelukkig: hij werd door de vereenigde Indische en Engelsche troepen gevangen genomen, doch verkreeg, op het bijna gelijktijdig ontvangene berigt, dat zijn vader op last van diens trouweloozen staatsdienaar was vermoord geworden, aanstonds weder zijne vrijheid, en beklom in 1759 den troon. S.-A. was echter te zwak, om zich op denzelven te handhaven en werd beurtelings de speelbal van magtiger Indische vorsten en der Engelschen: zelfs zocht hij in 1764 in het leger der laatsten zijne toevlugt, die het met de staatkunde overeenkomstig rekenden, om den gevlugten vorst met onderscheiding te behandelen en plegtig weder naar Allahabad te geleiden. Vier jaar leefde hij hier in rust, tot dat verveling en verdriet over de geweldenarijen der Engelschen hem bewogen, om naar Delhy te trekken, waar hij den 25sten December 1771 zijnen plegtigen intogt deed, door welken stap hij zich aan de bescherming der Engelschen onttrok. Later, in 1785, begaf hij zich onder de bescherming der Maratten, wanneer de bekende Rajah Scindjah een' tijd lang de plaats van regent des Mogolschen rijks bekleedde, dat onophoudelijk door onderscheidene partijen verontrust werd. Meermalen moest S.-A. zijne provincie, zijne hoofdstad, ja zelfs zijn paleis tegen de oproerigen, die hij gedeeltelijk met weldaden overladen had, verdedigen, totdat hij eindelijk door eene zamenzwering, waarvan een uit de natie der Rohillas, Gholam-Cadyr, de bewerker was, in Augustus 1788 van den troon gestooten werd, in zijn' harem opgesloten en van het gezigt beroofd, terwijl zijn schat geplunderd werd. Zijne tegenpartij werd wel door de Maratten, die te zijner hulp toeschoten, letterlijk langzamerhand in stukken gesneden, en hij weder op den troon hersteld; doch het einde zijner regering was nog van mindere beteekenis dan haar begin. Afhankelijk van de Maratten en Engelschen, zocht hij zijnen troost in de eenzaamheid, en, onder het verschrikkelijke van zijn lot, in de dichtkunst; men heeft nog van hem eenige elegiën, welke zich kenmerken door eene stille droefgeestigheid. De ongelukkige S.-A. bragt 18 jaar in dezen toestand door, en stierf ten laatste te Delhy, den 16^den^ November 1806, in den ouderdom van 85 jaar. Zijn zoon sultan Akber de II^de^ was de erfgenaam van zijnen titel; doch uit hoofde zijner volslagene afhankelijkheid van de Engelschen kan men rekenen, dat de dynastie der Timoers met S.-A. een einde heeft genomen.

SHAKERS, aldus genaamd naar de ligchaamsbewegingen, met welke zij hunne godsdienstverrigtingen doen vergezeld gaan, zijn een aanhang, in Engeland omstreeks het jaar 1747 van de kwakers uitgegaan en met deze vele overeenkomst hebbende, met name in begrippen over het staatswezen, in het weigeren van krijgsdienst en eedzwering, in het verwerpen van alle kerkplegtigheden en in het geloof aan onmiddellijke werkingen van den heiligen geest. Als de eigenlijke stichteres van het Shakerismus in zijnen tegenwoordigen vorm kan men aanmerken zekere Anne Lee, de dochter van eenen smid te Manchester. Deze vrouw, geboren in 1736, begon omstreeks het jaar 1770 te beweren, dat zij onmiddelijke goddelijke openbaringen ontving; zij eischte en vond onbepaald geloof bij hare aanhangers, die haar „moeder" noemden, terwijl zij zich zelve den naam gaf van „het woord." In haar vaderland als profetes niet geëerd, zelfs vervolgd, stak zij met eenigen harer volgelingen over naar America, waar zij de eerste gemeente of, zoo als zij zelve zich uitdrukte, „familie" der S. te Watervliet bij Albany stichtte. Ofschoon zij verklaard had onsterfelijk te zijn, overleed zij ten jare 1784; doch dit falen harer voorspelling benam niets aan de uitbreiding van haren aanhang, die voor een dertigtal jaren in de Noord-Americaansche staten Massachusetts en Connecticut 15 gemeenten en omtrent 6000 leden telde. Daar de S. den ongehuwden staat tot eene eerste voorwaarde van hun gemeentewezen stellen, breidt zich hun aanhang alleen door proselytismus uit. Zij hebben eene onbeperkte gemeenschap van goederen, en onderscheiden zich door arbeidzaamheid, eerlijkheid en tevredenheid. Met de Hernhutters hebben zij dit gemeen, dat hunne levenswijs hoogst eenvoudig is en dat de voortbrengselen hunner kunstvlijt zich door soliditeit kenmerken. Orde, netheid en het volgen van de natuur, zonder eenige overspanning, stralen ook door in hun landbouw en veeteelt. Hunne godsdienstverrigtingen bestaan hoofdzakelijk in zekere dansen, door mannen en vrouwen afzonderlijk uitgevoerd, en waarbij zij niet zelden uitgeput nedervallen. Hunne gemeenten worden bestuurd door ondsten, aan wier hoofd doorgaans eene vrouw staat, die ook als eieneres de opvolgster van de stichteres der secte is. De leerstellingen der S. zijn te boek gesteld in een geschrift, getiteld: *Testimony of Christ's second appearance*.

SHAKSPERE (WILLIAM), gelijk hij zelf zijnen naam schreef, die doorgaans Shakespeare of Shakspeare gespeld wordt, was een der grootste dichterlijke geniën, die de letterkunde van eenige natie heeft aan te wijzen. Hij werd geboren te Stratford aan den Avon in het Engelsche graafschap Warwick, in de maand April 1564, althans hij werd den 26sten dier maand gedoopt. Zijn vader, ofschoon van beroep een handschoenmaker, klom in zijn woonstadje tot zeker aanzien, althans hij bekleedde er de burgemeesterlijke waardigheid. Weinige bijzonderheden weet men aangaande de jeugd van William; waarschijnlijk genoot hij eene opvoeding, waardoor hij met verschillende kundigheden werd toegerust, of had hij gelegenheid, zich zelven te oefenen. Niet onwaarschijnlijk is het, dat hij op het kantoor van eenen regtsgeleerde te zijner eigene voorbereiding tot dien stand, is werkzaam geweest. Doch een vroegtijdig, onberaden huwelijk en een spoedig talrijk gezin, gevoegd bij den achteruitgang der geldelijke omstandigheden van zijnen vader, dreven hem naar Londen, waar hij zich aan het schrijven voor en optreden op het tooneel wijdde, waardoor hij zich een onafhankelijk vermogen verwierf, hetwelk hem in staat stelde, zijnen laatsten levenstijd in stille rust in zijne geboorteplaats door te brengen, waar hij den 23sten April 1616 overleed. In de kerk aldaar werd hem een eenvoudig gedenkteeken opgerigt, in 1741 een fraai in de Westminster-abdij te Londen.

Er is slechts ééne stem over het heerlijke van S.'s poësy in zijne tooneelstukken, van welke de *Macbeth*, *King Lear*, *Othello*, *Hamlet*, *Romeo en Julia* de beroemdste treurspelen zijn. Zij onderscheiden zich door diep gevoel, juiste karakterteekening, treffende afwisseling van de diepste poësy en de taal des dagelijkschen levens, kracht en levendigheid. Schrik en medelijden, volgens de Ouden de hartstogten, welker opwekking het doel der tragoedie is, grijpen bij goede voorstelling beurtelings den aanschouwer aan; terwijl zelfs het ruwe hier en daar van de taal het zijne toebrengt tot verhooging van den indruk; het is echter niet te ontkennen, dat hij op vele plaatsen uitdrukkingen gebruikt, welke volgens de tegenwoordige regelen van welvoegelijkheid bepaald worden verboden, vooral in zijne blijspelen, meestendeels aan novellen ontleend. Deze laatsten hebben overigens, mede door het bezigen van het wonderbare en pathetische, eene geheel eigenaardige bevalligheid. Uitgebreide kennis der geschiedenis spreidt S. ten toon in zijne historische stukken, van welke eenigen aan de Romeinsche, de meesten echter aan de Engelsche geschiedenis ontleend zijn; van eene zekere overladen-

heid en breedsprakigheid zijn sommige dezer stukken evenwel niet vrij te spreken.

De kritiek der Engelsche letterkundigen heeft zich veel moeite gegeven om te onderzoeken in hoever al de aan S. toegeschrevene stukken van zijne hand zijn, alsmede om de volgorde te bepalen, waarin zij geschreven zijn. De eerste uitgave, door Heminge en Condell, twee vrienden des dichters, bezorgd, bevat 37 stukken. Onder de beste uitgaven rekent men die van Steevens en Johnson in 21 dln., meermalen, het laatst te Londen in 1803 verschenen, benevens die van Malone, van 1790 en 1821. Beter is echter die van Collier (Londen 1842 volg., 8 dln.; herdr. in één dl. 1853). Eene prachtuitgave, in 20 folio-dln., is in 1852 door Halliwell aangevangen; terwijl Cunningham eene keurige handuitgave naar den tekst van Steevens en Malone gegeven heeft *with life, and historical, critical and explanatory notices* (Londen). Van de opgave en beoordeeling der Nederlandsche vertalingen van dezen grooten tooneeldichter kunnen wij ons ontslagen achten door te verwijzen naar Panneris, *Shakespere en de hedendaagsche Nederlandsche uitgaven en vertalingen zijner tooneelstukken* (Utrecht 1863).

SHANGAI, een der grootste handelsteden van Sina, en de voornaamste haven der provincie Kiang-su, op den noordelijken oever der Wusung, op eenigen afstand gelegen van het punt, waar deze zich in de Yantsikiang uitstort; zij is door waterwegen met de voornaamste steden van het binnenland in verbinding. Den 19^{den} Junij 1842 werd zij door de Engelschen veroverd en bij verdrag van den 26sten Augustus daaraanvolgenden, met nog vier andere havens, voor de vreemdelingen opengesteld. Sedert dien tijd was zij, benevens Canton, de voornaamste handelsplaats van het Sinesche rijk, en deed verwachten dat zij een der voornaamste stapelplaatsen van geheel Azië zou worden. Doch in 1853 werd de stad door de Sinesche opstandelingen ingenomen, die de voorsteden verbrandden en een' gevoeligen slag aan den handel toebragten. S. is gelegen in eene uitgestrekte en vruchtbare vlakte, doorsneden van rivieren en kanalen, die zeer veel tot het verkeer toebrengen. De plaats zelve is digt opeengebouwd; toch vindt men er groote magazijnen en andere handelsinrigtingen, alsmede een groot aantal tempels, waaronder die der Hemelkoningin, in de nabijheid der landingsplaats, terstond in het oog valt.

SHANNON (De) is de voornaamste rivier van Ierland. Zij neemt haren oorsprong uit het meertje Clean in het graafschap Leitrim, provincie Connaught, doorstroomt het meer Allen, rigt haren loop zuidwaarts, de grens uitmakende eerst tusschen de provinciën Connaught en Leinster, vervolgens tusschen de eerstgenoemde en Munster. Zij doorstroomt de fraaije meren Ree en Dergeart, neemt vele beken en rivieren in haren schoot op, waarvan de voornaamsten zijn regts de Key of Boyle, de Suck, Grounagh en Fergus, links de Inny, de Brosna, de Maigh en Askeaton. Bij Limerick wendt zij zich westwaarts en verbreedt zich bijna tot eene golf, waarna zij zich tusschen kaap Lean of Loop en kaap Kerry of Bellyheigh, na eenen loop van meer dan 46 mijlen, in den Atlantischen Oceaan stort. Deze rivier is voor zeeschepen tot Limerick, voor schuiten bijna in haar geheel bevaarbaar. Door kanalen en schutsluizen ontgaat men de moeijelijke passage bij den waterval Salmon-Leap; twee kanalen verbinden de rivier met de haal van Dublin. De S. is zeer vischrijk en levert eenen overvloed op van zalmen, forellen, snoeken en baarzen.

SHARP (William), graveur, bekleedt eene eerste plaats in de latere geschiedenis der kunst. Geboren te Londen in 1746, werd hij door B. West en vervolgens door Bertalozzi in de kunst onderwezen. Intusschen blijkt uit zijne werken hoe hij zich vooral vormde door de studie der werken van Reynolds, Strange en Woollet. Volgens Longhi (*Calcographia*), bereikte S. het toppunt der kunst van graveren, die na hem snel verviel. Hij graveerde eerst goed historieprenten, maar muntte vooral uit in portretten. In het eerstgenoemde genre was vooral uitstekend zijne vertolking van de „doctoren der kerk" naar Guido Reni. In zijne portretten toonde S. eene groote kennis van het licht en bruin, veel gevoel voor uitdrukking en kleur, veel stoutheid in zijne geheel oorspronkelijke manier, waarbij hij zich vooral toelegde om de penseelsbehandeling van zijne originelen weder te geven. Meer bijzonder gevoelde hij zich aangetrokken door eene breede schilderwijze en had een' sterken afkeer voor al wat naar het pijnlijke of onaangename trok. Overigens trachtte hij meer de schilderijen dan de natuur na te volgen. Volgens Longhi was S. echter gelukkiger waar hij meesters navolgde, die zich door eene vrije, geniale penseelvoering onderscheidden, dan waar hij het rustige, classieke werk, de strengere lijnen van een' Rafael of Leonardo da Vinci wedergaf. Bijzonder beroemd zijn zijne gravuren: de belegering van Gibraltar, naar Trumbull; Alfred de Groote, en koning Lear in den storm naar B. West; Karel de II^{de} in den Tower, naar denzelfden; voorts de portretten van John Hunter en Boulton da Bearley, benevens de H. Familie enz. naar Reynolds.

S. was lid van onderscheidene buitenlandsche academiën; de Britsche koninklijke Academie is er eerst later toe gekomen, graveurs onder hare leden op te nemen. Hij overleed te Chiswick in Julij 1824.

SHAW (Thomas), beroemd Engelsch reiziger, omstreeks het jaar 1692 te Kendal in Westmoreland geboren. Nadat hij als geestelijke geordend was, ging hij als kapellaan van de Engelsche factorij naar Algiers, van waar uit hij menigen belangrijken togt, zoo langs de zeekusten, als door meer binnenwaarts gelegene streken van Noordelijk Africa deed, Oran, Tunis enz. bezocht; ook reisde hij in Syrië en Egypte. In 1742 keerde hij met eenen schat van natuurhistorische, oudheidkundige en ethnographische bijzonderheden naar zijn vaderland terug, werd doctor in de godgeleerdheid en geneeskunde, lid van de koninklijke academie van wetenschappen, en bekleedde verschillende betrekkingen; hij overleed den 15^{den} Augustus 1751.

S. is beroemd door zijn werk, getiteld *Travels or observations relating to several parts of Barbary and the Levant* (Oxford 1738, fol. met platen en kaarten); in 1746 gaf hij een supplement op dit geschrift uit (aldaar, fol. met een plaat); terwijl zijne *A further vindication of the book of travels and the supplement to it* (aldaar 1747, fol.) slechts eenige weinige bladzijden beslaat. Dit, in het bijzonder voor de kennis van de rijken van Algiers en Tunis, allerbelangrijkste werk is in verschillende talen overgezet (*Fransch:* 's Gravenhage 1743, 2 dln. 4°.; *Duitsch:* Leipzig 1765, 4°.; *Hollandsch:* Utrecht 1773, 2 dln. 4°). — De *Catalogus plantarum, quas in variis Africae et Asiae partibus collegit Thomas Shawius. Accessit appendix de coralliis et eorum affinibus. Operâ J. D.* (d. i. Johannes Jacobus Dillenius), Oxonii 1738, fol., is een afzonderlijke afdruk uit de *Travels* enz.

Als eene hulde aan S.'s verdiensten voor de kruidkunde, daar hij vele nog nieuwe plantensoorten van zijne reizen heeft medegebragt en bekend gemaakt, noemde Forster een plantengeslacht in de natuurlijke familie der Zamengestelden (*Compositae*), naar zijnen naam, *Shawia*. v. H.

SHEE (Martin Archer), portretschilder en president der *Royal Academy* in Engeland, was Ier van geboorte; hij wijdde zich reeds vroeg aan de kunst, terwijl hij door oefening daarin, en over het algemeen door zijne beschaving en ontwikkeling, zich spoedig deed kennen als een' gevaarlijken mededinger voor den beroemden Lawrence. Een van zijne eerste portretten dagteekent van 1802. Tot in 1830, toen Lawrence overleed, werden zijne verdiensten zeer verschillend beoordeeld; maar van dien tijd af, toen hij al dadelijk tot president der *Academy* werd gekozen, werden zij meer algemeen erkend. Zij bestonden vooral in de karakteristieke opvatting en schoone kleur van zijne portretten. Ook zijne genre- en historische schilderijen (meestal uit zijn' eersten tijd afkomstig) toonen den man van talent. Maar vooral is hij beroemd geworden door zijne poëtische en artistieke geschriften. Men kent van hem: *Elements of art, a Poem in six cantos* enz. (Londen 1809); *Rymes on Art, or the remonstrance of a Painter* (Londen 1805); *The commemoration of Reynolds* enz. (Londen 1814). S. heeft ook als treurspeldichter zijn geluk beproefd, doch is daarin niet geslaagd, hetwelk hij zich zoo bitter aantrok, dat hij er een menschenhater door werd. Hij overleed den 19^{den} Augustus 1850, op zeventigjarigen leeftijd.

SHEFFIELD, eene stad in Engeland, die beroemd is wegens hare vele ijzer- en staalfabrieken. Zij ligt op een' heuvel, in het graafschap York, aan den Don, die vele werktuigen in beweging brengt en er de Sheaf opneemt. De stad, die al het eigenaardige eener Engelsche fabriekstad heeft, telt onder hare voorname gebouwen en inrigtingen een stadhuis, een' schouw-

burg, vele kerken, scholen en eene bibliotheek. In 1861 had zij meer dan 185,000 inwoners. De omtrek is rijk aan steenkolen, waarvan jaarlijks wel 6 millioen centenaars verbruikt worden. Men vindt er geschutgieterijen, tapijtfabrieken en fabrieken van allerlei grof en fijn ijzerwerk.

SHEFFIELD (JOHN). (Zie *Buckingham*).

SHEFFIELD (JOHN BAKER HOLROYD, lord), beroemd Engelsch landbuishoudkundige, staatsman en staatkundig schrijver, werd omstreeks 1735 te Penn in het graafschap Buckingham geboren, en diende eerst in het leger onder het commando van den markies van Granby. Door den dood zijns broeders in het bezit van een aanzienlijk vermogen gekomen, begaf hij zich in 1767 in het huwelijk met de eenige dochter van een zeer gegoed edelman, en werd sedert een ijverig landhuishoudkundige, die zijn landgoed *Sheffield-house* in Sussex aanmerkelijk verbeterde. Uit hoofde zijner kennis van den handel door de stad Bristol tot haren vertegenwoordiger gekozen, verwierf hij door zijne moedige pogingen tegen den slavenhandel de achting zijner kiezers, en betoonde naderhand, toen hij in 1805 tot pair benoemd werd, in het hoogerhuis dezelfde onafhankelijkheid van geest, welke hij in het lagerhuis had aan den dag gelegd. Voor het overige was lord S. de vertrouwdste vriend van den geschiedschrijver Gibbon, wiens gedenkwaardigheden en nagelatene werken door hem in 2 deelen in 4°. zijn uitgegeven (1796; herdr. in 5 dln., 8°., 1814). Hij zelf heeft onder anderen geschreven: *Beschouwingen over den handel der Noord-Americaansche staten*, waarvan in 1784 de 6de uitgave verscheen; *Beschouwingen over de manufacturen, den handel en den tegenwoordigen staat van Ierland*, in 1792 voor de derde maal gedrukt; *Beschouwingen over het plan ter afschaffing van den slavenhandel*, 1789, en meer andere brochures.

SHEICH. (Zie *Schah*).

SHERIDAN (RICHARD BRINSLEY). Deze bekende blijspeldichter en staatsman werd den 30sten October 1751 te Dublin geboren. Na zich in zijne jeugd niet bijzonder onderscheiden te hebben, huwde hij de gevierde zangeres Linley, hetwelk hem aanleiding gaf, een middel van bestaan te zoeken in letterkundigen arbeid. De opgang, dien zijne blijspelen maakte, was in het eerst slechts middelmatig, doch later steeg zijn roem hooger, vooral door zijn *The school for scandal*, een der beste en levendigste blijspelen van den nieuweren tijd. Ten jare 1780 in het parlement gekozen, verwisselde hij zijne letterkundige loopbaan met de staatkundige. Onder Fox werd hij ondersecretaris van staat, later secretaris van de kanselarij der schatkist. Tijdens het ministerie Pitt trad hij in de rijen der oppositie; na den dood van dezen staatsman bekwam hij eenen post bij het ministerie van marine, en na het overlijden van Fox werd hij aan het hoofd van het graafschap Cornwallis geplaatst. Zijne meer dan losse levenswijze echter veroorzaakte, dat hij in berooide omstandigheden stierf, den 7den Julij 1816. Zijne dramatische werken zijn door Th. Moore uitgegeven (Londen 1821, 2 dln.); zijne parlementaire redevoeringen verschenen ald. 1816, in 5 dln.; herdr. ald. 1842, 3 dln.

S.'s leven is beschreven door Moore (Londen 1825, 2 dln., meermalen herdr.) en Watkins (Londen 1817, 2 dln.).

SHERIFF is de titel van een Engelsch magistraatspersoon, die belast is met de regtsbedeeling van burgerregterlijke zaken van minder belang en die tevens politiemagt uitoefent. Als zoodanig wordt hij aangesteld door de kroon, en gekozen uit de voornaamste en meestvermogende ingezetenen van een graafschap. In ieder graafschap is een S., die in de hoofdstad daarvan zitting houdt. De S. van Londen is evenwel met eene buitengewone regtsmagt bekleed, als uitoefenende de regtsbedeeling van de hoofdstad des Rijks, die in sommige zaken onder hare eigene bijzondere wetten leeft, die geheel van de overige rijkswetten verschillen. De betrekking van S. wordt niet bezoldigd maar voor een eereambt gehouden, en hij, die weigert haar aan te nemen, zonder eene wettige reden van verschooning te kunnen bijbrengen, wordt gestraft met eene boete van 500 pond sterling. Niemand kan echter worden genoodzaakt, dat ambt langer dan een jaar te bekleeden. Een der grootste bezwaren, die aan deze waardigheid zijn verbonden, is de pligt, om de rondreizende regters op passende wijze in de hoofdsteden der graafschappen te ontvangen en voor hun verblijf gedurende den tijd der zitting zorg te dragen, alles op eigen kosten; eene statige ontvangst der regters wordt in Engeland gevorderd, omdat deze worden beschouwd als de vertegenwoordigers van den Souverein. Hoewel de Sheriff's met eene zeer uitgebreide magt zijn bekleed, dragen zij de aan hunne betrekking verbondene werkzaamheden veelal op aan de door hen en op hunne verantwoordelijkheid benoemde undersheriffs, die uit de regtsgeleerde praktizijns worden gekozen, en zich ook met de instructie belasten van de zaken, die voor den S. werden aanhangig gemaakt. Gelijk vele Engelsche instellingen behooren het ambt van S. en de magt, waarmede bij is bekleed, tot het aloude traditionele gewoonteregt, dat niet bij stellige wetten is omschreven.

SHETLAND. De *Shetlandsche eilanden*, tot Schotland behoorende, door Hollandsche, Deensche en andere Noordsche schippers ook wel *Hitland* genoemd, liggen ten noord-noordoosten van Schotland, tusschen den 16den en 17den graad O. L. van Ferro en den 60sten en 61sten graad N. Br. Deze eilandengroep bestaat uit 46 groote en 40 kleine eilanden, waarvan 26 door 30,000 menschen bewoond en de overigen voor de veeteelt gebruikt worden; te zamen beslaan zij eene oppervlakte van ruim 41 □ mijlen. De grond dezer eilanden is over het algemeen bergachtig en moerassig, en geheel van houtgewas onthloot; alleen naar den kant der kusten vindt men vruchtbare en bebouwde streken; van granen wordt er alleen eenige gerst en haver verbouwd. Met de aardappelenteelt is men eerst in later tijd begonnen. Het ontbrekende hout ontvangen de eilanders van de Orcadische eilanden; het wordt voor het overige door heideplaggen en turf vergoed. Men heeft er klein rundvee, gelijk ook paarden (de bekende ponies) en schapen, waarvan de laatsten zeer fijne wol opleveren, alsmede eene kleine soort van varkens. De kusten zijn van vele bogten en havens voorzien, die alle geriefelijkheden opleveren voor de uitgebreide vischvangst; inzonderheid is de haringvisscherij der Hollanders hier van veel belang. Behalve in de visscherij, vinden de inwoners hun bestaan in het spinnen en breijen van inlandsche wol, hetwelk meestal door de vrouwen en kinderen verrigt wordt. Men breidt zoowel zeer grove als zeer fijne kousen, waarvan eene groote hoeveelheid wordt uitgevoerd. Ook brengen de eilanders boter, traan, vellen van zeehonden en otters naar andere plaatsen. De voornaamste handel is op Leith, Londen, Hamburg, Spanje en de Middellandsche zee. De inwoners zijn Protestanten; zij spreken Noordsch, doch ook, uit hoofde van hunnen menigvuldigen omgang met Hollandsche schippers, veel Nederduitsch. De zomer is op deze eilanden zeer kort; de herfst nat en nevelachtig; zelden heeft men er lente; de winter duurt lang, maar brengt weinig vorst en sneeuw, doch veel regen en storm met zich, wanneer geen schip de havens kan bereiken en de inwoners dikwijls 5 of 6 maanden geheel van de overige wereld zijn afgesneden. Het grootste eiland, dat 21,000 inwoners telt, heet S. of Mainland, waarop het vlek Lerwick, met 3200 handeldrijvende ingezetenen, gevonden wordt. Het noordelijkste eiland, Unst genaamd, bevat groote en bewonderenswaardige holen in de rotsen langs de kust; op dit eiland is de langste dag van 19 uur 15 minuten, en de kortste van 4 uur 45 minuten.

SHIELDS (NORTH- EN SOUTH-), twee vlekken op de oostkust van Engeland aan den mond van de Tyne. Het eerste, dat met het vlek Tynemouth verbonden is, kan als de haven van het dieper landwaarts in gelegene Newcastle beschouwd worden. De haven, over welke eene brug van bijna 60 meters lengte en meer dan 30 meters hoogte ligt, wordt door een fort beschermd en kan meer dan 2000 schepen bevatten. De ingang der haven wordt door eene zandbank en rotsen belemmerd, waarom er een vuurtoren staat. Van de bevolking, meer dan 50,000 zielen groot, woont ruim de helft ten zuiden der rivier. Er wordt veel handel gedreven in steenkolen. Men vindt er dokken, scheepstimmerwerven, touwslagerijen, leerlooijerijen, zout- en zeepziederijen, enz.

SHINDA. (Zie *Indus*).

SHRAPNEL'S. (Zie *Granaten*).

SHREWSBURY, de hoofdplaats van het Engelsche graafschap Shrop, aan de Severn, met 20,000 inwoners. Het is eene oude stad met vele kerken, een raadhuis, een' schouwburg, armen ziekenhuis, een lyceum met eene bibliotheek en eene verzameling van oudheden. Er liggen twee bruggen over de rivier,

en men vindt er het standbeeld van lord Hill op eene 130 voet hooge zuil. In den omtrek der stad worden belangrijke ijzermijnen aangetroffen, die hare industrie bevorderen. Deze bestaat voornamelijk in het spinnen van garens, het weven van zeildoek, het vervaardigen van ijzerwerk en het drijven van handel, die door de bevaarbare rivier en een kanaal begunstigd wordt. In de nabijheid der stad bevinden zich de overblijfselen der abdij Haghmond en de puinhoopen eener kerk op de plaats, waar Henrik de IV[de], den 21[sten] Julij 1403, Henrik Percy overwon.

SHROP of SALOP, een graafschap in Engeland, dat in 1861, op nagenoeg 64 □ mijlen, 240,800 bewoners telde. Het grenst ten westen aan het prinsdom Wallis, wordt doorsneden door de Severn, is in het noorden vlak en vruchtbaar, doch in het zuiden bergachtig en meer voor de veeteelt geschikt. Men vindt er kolen-, ijzer- en loodmijnen, kalk- en steengroeven, fabrieken van ijzerwaren en aardewerk, van wollen, katoenen en zijden stoffen, linnenweverijen, scheepstimmerwerven enz. De handel wordt begunstigd door de bevaarbare Severn, door een tal van kanalen en door de spoorwegen, die het met de andere deelen des rijks in verbinding stellen. Shrewsbury is de hoofdplaats. Geschiedkundig merkwaardig is het vlek Sheffnal of Shiffnal wegens den zoogenaamden koningseik, waarop Karel de II[de] zich na den slag van Worcester verborg.

SHUKOWSKY (Wassilji Andrejewitsch), een der meest beroemde Russische dichters, werd in 1783 te Tula geboren en stamde van een adellijk geslacht af. Hij ging in zijne vaderstad ter school en studeerde aan de hoogeschool te Moskou, waar hij de aandacht op zich vestigde door het uitgeven (1802) eener voortreffelijke vertaling van Gray's *Boerenkerkhof*. Hij gaf er nu de studie aan, wijdde zich aan de letteren en werd in 1808 redacteur van een tijdschrift, getiteld: *Wjestnik Evropy*. In dit werk gaf hij niet alleen een aantal vertalingen uit het Fransch, Duitsch en Engelsch, maar ook vele opstellen van eigene vinding, verhalen en gedichten, die tot de besten behooren, welke de Russische letterkunde aanwijzen kan. In 1812 maakte hij den krijg mede tegen Napoleon en woonde verscheidene gevechten bij. Gelijk Körner droeg hij te gelijker tijd lier en zwaard en dichtte in het bivouac en op marsch treffende krijgsliederen, welke, onder den titel: *De zanger in het Russische leger*, sedert verscheidene uitgaven beleefd. Na den vrede zette hij zich te Dorpat neder, doch werd in 1817 naar Petersburg aan het hof geroepen als lector of onderwijzer der laatste keizerin, met een jaarlijksch inkomen van 4000 roebels ad vitam. In 1820 genoot hij de eer lid der Petersburger academie te worden, en vier jaren later werd hij benoemd tot opvoeder en gouverneur van den grootvorst-troonopvolger Alexander. Na diens huwelijk in 1841, trok S. zich uit den kring der hovelingen terug en begaf zich naar Duitschland, waar hij den 24[sten] April 1852 na eene langdurige ziekte te Baden-Baden overleed. Keizer Nicolaas gaf bevel, een monument te zijner gedachtenis op te rigten.

De laatste uitgaaf van S.'s gezamenlijke werken verscheen te Petersburg en Carlsruhe in 10 deelen (1849—1850).

SIAM, door de inboorlingen ook wel *Thai* genoemd, een koningrijk in Achter-Indië, dat ten noorden grenst aan de Sinesche provincie Jun-Nan, ten westen aan het rijk der Birmanen en de Engelsche bezittingen aan gene zijde van den Ganges, ten zuiden aan het schiereiland Malacca en ten oosten aan het koningrijk Anam. De uitgestrektheid van het rijk wordt zeer verschillend opgegeven; volgens Engelhardt bedraagt zij 14535 □ mijlen. Het rijk bestaat uit het eigenlijke S. en eenige cijnsbare bezittingen, als Laos en Cambodja. In het noorden is de bodem bergachtig en daalt af naar het zuiden. Twee bergketens, die van het Sinesche hooggebergte zich zuidwaarts wenden, doorsnijden het land en verdeelen het in langwerpige dalen, door rivieren besproeid, onder welke de Menam de voornaamste is. Deze, in Sina ontspringende, vloeit van het noorden naar het zuiden, overstroomt jaarlijks het land, even als de Nijl Egypte, en stort zich in de golf van S., welke eene bogt der Sinesche zee uitmaakt. De Thalnen of Salnen scheidt S. van het rijk der Birmanen af.

De voortbrengselen bestaan voornamelijk in rijst, tarwe, maïs, zuidvruchten, palmboomen, ananassen, suiker, specerijen, zeer fijn katoen, koffij, thee, verscheidene soorten van hout, zijde, indigo, diamanten en andere edelgesteenten, goud, zilver, tin en zout. Het dierenrijk levert onder anderen buffels, rundvee, paarden, varkens, honden, olifanten, tijgers, apen, paauwen, hoenders, krokodillen en schildpadden. Onder de insecten is te noemen eene zekere soort van vliegend hert, welke in geen ander land aangetroffen wordt. Het fabriekwezen staat nog op een' zeer lagen trap, doch de handel begint meer en meer toe te nemen. Akkerbouw, veeteelt, jagt en visscherij zijn ook zeer aanzienlijke bronnen van bestaan. De inwoners, ongeveer vijf millioen in getal, bestaan uit verschillende volksstammen, onder welke die der eigenlijke Siamezen de heerschappij in handen heeft, weshalve zij zich *Thai* of vrijen noemen. Zij behooren tot het Mongoolsche ras en verschillen van de meer noordelijk en noordwestelijk wonende Laos slechts door taaldialect. Hunne godsdienst is het Buddhismus, in de landtaal Sanona Cadom genoemd; de priesters heeten Talapoinen of Schao-koe; zij wonen in kloosters, maar maken geene afzonderlijke kaste uit; zij zijn in zes graden verdeeld en gaan allen in het geel gekleed. Het Pali is de taal dezer geleerden. De opvoeding van het volk is geheel en al verwaarloosd.

Op de eigenlijke Siamezen volgen in schatting de Sinezen, als emigranten uit een beschaafd land; hun aantal wordt op een millioen geschat; zij leven als handelaars en schippers in alle zeehavens, handelsteden en op de rivieren. In den derden rang komen de Maleijers, die de Mohammedaansche godsdienst belijden en ongeveer 400,000 zielen uitmaken; in den vierden verschillende onderworpene stammen, aan de grenzen wonende; in den vijfden de afstammelingen der vroeger hier als kolonisten woonachtige Portugezen, die nog aan de taal en godsdienst hunner voorouders getrouw gebleven zijn.

De regeringsvorm is het zuiverste despotismus; de koning kan naar welgevallen beschikken over het leven en de bezittingen van al zijne onderdanen. In zijne tegenwoordigheid kruipen alle personen, tot zelfs de kroonprins, over den grond voor zijne voeten en blijven liggen tot hij hun beveelt te vertrekken. Zijn titel is Kong-Luang, dat is: almagtige opperbeschikker, en hij wordt als eene godheid vereerd. Gewoonlijk is de eerstgeborene zoon des konings zijn opvolger. De inkomsten worden berekend op ongeveer 45 millioen gulden. Het leger bestond vroeger uit 60,000 man en eenige olifanten; de tegenwoordige sterkte er van wordt niet opgegeven. De zeemagt bestaat uit eene stoomboot en een twaalftal jonken; de admiraal van deze vloot is de grootste zeeroover der laatste jaren, die den handel, welke voornamelijk 's konings inkomsten uitmaakt, zoozeer benadeelde, dat de koning hem tot die betrekking benoemd heeft, ten einde hij gedwongen zou zijn, zijne rooverijen ten koste der naburen uit te oefenen. De vlag vertoont eene gouden zon op een rood veld.

De hoofdstad van het land en zetel des konings is Bankok (zie *Bankok*); Ajuthia of S., de voormalige hoofdstad, hooger op aan de Menam gelegen, is tegenwoordig geheel vervallen.

S.'s geschiedenis is eene aaneenschakeling van oorlogs- en moordtooneelen. Volgens de kronijken der Siamezen werd het rijk ongeveer 1400 jaar voor Chr. gesticht. De zetel der regering was eerst te Lokontai, doch werd in 1350 na Chr. verplaatst naar Ajuthia. In het midden der XV[de] eeuw hebben de Siamezen eenen bloedigen oorlog gevoerd met Pegu, wegens een afgodsbeeld, dat uit de hoofdstad was weggevoerd. In 1547 landden de Portugezen in S.; zij stonden de inwoners bij tegen de invallen hunner naburen, en verkregen van den koning verlof om zich in zijn rijk te vestigen, er handel te drijven en het evangelie te prediken. In 1567 vielen de Birmanen onverwachts in het rijk en bleven er de meesters spelen tot 1596, toen Pramerit, een aanzienlijk Siamees, zijn vaderland bevrijdde niet alleen, maar het rijk ook nog vergrootte met Cambodja, Lanjang en eenige andere provinciën, welke de Siamezen echter reeds in 1615 weder verloren. In 1627 werd het geslacht van Pramerit ten val gebragt door Chan-Pasatong. Onder het bewind van Pramerit hadden de Hollanders vasten voet in S. verkregen en wisten zij de Portugezen te verdrijven of, voor zooverre deze er gevestigd bleven, zeer te doen dalen in de achting der bevolking; zij rigtten spoedig 6 factorijen op in het rijk, en wisten zich langzamerhand onontbeerlijk te maken. In 1660 kwamen zij evenwel

in twist met de Siamezen en gaven het voornemen te kennen om het land te verlaten, 't geen echter ten gevolge had, dat de koning in alles toegaf en geen offer te swaar achtte, om hen binnen zijn gebied te behouden. In 1663 schonk koning Chan-Noraga (de zoon des voorgaanden), op aandrang van zijnen eersten minister, den Griek Constantijn Faulcon, aan Fransche zendelingen de vergunning om het Roomsche geloof in zijn rijk te verkondigen; ten einde de uitbreiding daarvan in S. te bevorderen, zonden Lodewijk de XIV^de en paus Clemens de IX^de ieder een gezantschap derwaarts (1673). Dit strookte echter niet met de plannen van Faulcon, die geen ander doel had dan zelf op den troon te geraken, en daartoe alleen den bijstand van Frankrijk gezocht had. In 1687 werd er een verdrag gesloten, waarbij Bankok en Mergui, twee belangrijke plaatsen, aan de Franschen werden afgestaan. Het duurde echter niet lang of zij maakten zich door hunne aanmatiging gehaat. In 1689 verwekte de mandarijn Ohra-Petscharatscha eenen opstand, bragt den kroonprins en Faulcon om het leven, wist zichzelven op den troon te verheffen en verjoeg de Franschen, waarop de Nederlanders weder in gunst stegen, zoodat hun handel aldaar in 1690 eene bijzondere hoogte bereikte. De Engelschen zochten zich nu ook in S. te vestigen en rigtten er weldra ook eenige factorijen op. De achterkleinzonen van Ohra-Petscharatscha betwistten elkander in 1733 de erfopvolging, zoodat de tweedragt algemeen werd en de burgerkrijg den ondergang van het regerende vorstenhuis ten gevolge had. Alompra, koning van Ava, rigtte nu zijne wapenen tegen het uitgeputte S. en veroverde het rijk zonder veel tegenstand. Hij stierf echter nog in hetzelfde jaar, doch terstond deed zich een nieuwe veroveraar op in den persoon des keizers der Birmanen. In 1766 moest de hoofdstad zich aan zijnen veldheer overgeven; zij werd uitgeplunderd en het koninklijke gezin van daar verdreven. Kort daarna daagden Sinezen op, die op hunne beurt de Birmanen verjoegen en hunnen aanvoerder met name Pitak of Phia-tak op den troon plaatsten. Deze verhief Bankok tot zijne residentie, verjoeg een' Siameschen prins, die zijne aanspraken op de kroon zocht te doen gelden, en dreef in 1771 de Birmanen terug, die eene nieuwe expeditie tegen S. hadden beraamd. Hij had de teugels van het bewind met evenveel beleid gevoerd, als hij dapperheid in den oorlog aan den dag had gelegd; maar plotseling greep er bij hem eene geheele verandering in zijn gemoed plaats en hij werd een wreede dwingeland; Chacri, een zijner legerhoofden, die het bevel voerde in Cambodja, stond nu tegen hem op, liet hem in 1782 ter dood brengen en besteeg zelf den troon, maar overleed kort daarna. Zijn zoon Pieru-sing werd met den keizer der Birmanen in een' oorlog gewikkeld, en moest hem in 1793 al zijne bezittingen aan gene zijde van den Ganges afstaan. Hij regeerde tot in 1809. Zijn opvolger was mede ongelukkig, voerde voortdurend oorlog met de Birmanen, en moest in 1822 een goed deel van Cambodja aan Cochin-china afstaan. Hij overleed in 1824 en werd opgevolgd door Croma-Chiat, die in 1829 het zuidelijke gedeelte van Laos veroverde. In 1831 overheerde hij den staat Queda op het schiereiland Malacca en kwam alzoo nader bij de Engelsche bezittingen. 't Zij dat dit den naijver der Franschen opwekte, 't zij er eene andere reden in het spel was, Napoleon de III^de knoopte de oude betrekkingen van het Fransche rijk met dat van S. weder aan, en in het jaar 1862 verscheen een gezantschap des konings van S. te Parijs. De Siamezen hebben dus in de toekomst het lot van vele andere volken te voorzien, die als twistappel of speelbal tusschen twee magtige natiën gediend hebben, en beurtelings door de eene of andere onderdrukt geworden zijn.

De laatste berigten omtrent S. en Cambodja hebben wij te danken aan de reizen en het onderzoek van den natuurkundige en schilder Moujeot.

SIBERG (Johannes), van 1801 tot 1804 gouverneur-generaal der Nederlandsch Oostindische bezittingen, werd geboren te Rotterdam. Van zijn leven en zijne daden, vóór en na dat hij de betrekking van gouverneur-generaal bekleedde, is weinig bekend. Den 23sten Augustus 1801 aanvaardde hij zijne hooge waardigheid en ontving daarop in April van het volgende jaar de goedkeuring uit het moederland. Hij was in den handel zeer bedreven, en gaf daarvan bij onderscheidene gelegenheden doorslaande blijken. Met eene bezending van groot aanbelang, waarmede eenige millioenen gemoeid waren, was hij minder gelukkig, daar de oorlog juist was uitgebroken, ten gevolge waarvan zij geheel in de handen der Engelschen viel. Desniettegenstaande ontving hij van den toenmaligen koning van Holland, Lodewijk Napoleon, een blijk van tevredenheid, daar deze hem tot commandeur van de orde der *Unie* benoemde. Den 19^den October van het daarop volgende jaar verzocht en verkreeg hij zijn ontslag als gouverneur-generaal. Hij was de 34ste in de reeks van hen, die opvolgend deze hooge waardigheid bekleedden.

SIBERIE. Dit land, dat onder den naam van koningrijk aan Rusland toebehoort, bestaat uit het grootste gedeelte van noordelijk Azië en heeft eene oppervlakte van 225,580 □ geogr. mijlen. Het wordt begrensd: ten noorden door de IJszee; ten oosten door de Behringsstraat, de zee van Kamtschatka, die van Ochotsk en den grooten Oceaan; ten zuiden door de Dansische Alpen, het Altai-gebergte en de steppen der Kirghisen; ten westen door Europeesch Rusland. De verbeelding stelt zich S. doorgaans voor als een bijna onbewoonbaar land, door eeuwig ijs omklemd en onder steenharde sneeuw begraven. In de meeste noordelijkste streken is dit ook het geval, doch daar het zich zoover naar het zuiden uitstrekt, als de breedte van ons vaderland bedraagt, vindt men er ook zeer vruchtbare streken, die de korenschuren voor een groot gedeelte van Rusland zijn. Men vindt er uitgestrekte meren, van welke het Baikal-meer het grootste is. Voorts wordt S. bespoeld door de reuzenstroomen de Ob, de Jenisey en de Lena, benevens vele andere kleinere rivieren. De talrijke gebergten leveren eenen rijkdom van metalen op, vooral eene verbazende hoeveelheid goud en platina, en voorts zilver, koper, ijzer, alsmede edelgesteenten. Het dierenrijk levert er eene menigte kostbare soorten van pelterijen, gelijk dan ook de jagt op het met bont voorziene wild er een der voornaamste bezigheden uitmaakt. Men vindt in S. in fossilen toestand den mammouth (zie *Mammouth*).

S. wordt verdeeld in een westelijk en een oostelijk gedeelte. Het eerste, slechts ¼ van het geheel beslaande, is verdeeld in de gouvernementen Tobolsk, welks hoofdstad tevens de hoofdstad van geheel S. is (zie *Tobolsk*), en Tomsk; het laatste bevat de gouvernementen Jeniseisk en Irkutsk, benevens de provinciën Jakutsk, Ochotsk, Kamtschatka, het land der Tschuktschen, Nieuw Siberië, de Aleutische en bijbehoorende eilanden. De voornaamste steden zijn, behalve de hoofdstad: Omsk, Tjumen, Beresow, Tomsk, Barnaul, Semipalatinsk, Irkutsk, Nertschinsk, Kiachta, Jakutsk, Ochotsk, Petropawlowsk, enz. Het aantal inwoners beloopt ongeveer 3 millioen, zijnde deze, behalve de Russische bannelingen, Tartaren, Mongolen, Samojeden, Ostiaken, Korjaken, Jakuten en andere volksstammen. Sedert het laatste der XVI^de eeuw is S. aan de kroon van Rusland onderworpen. 's Lands vroegere geschiedenis is weinig bekend.

Zie voorts: Erman, *Reise durch den nord-asiatischen Continent* (Berlijn 1831); von Middendorf, *Reise in den äussersten Norden und Osten Sibiriens* (Petersburg en Leipzig 1844—1851, 2 dln.); Syzania, *Revelations of Siberia* (Londen 1852).

SIBYLLIJNSCHE BOEKEN. Onder de *Sibyllen*, van welke men oudtijds waande, dat zij, door den invloed eener Godheid in heilige verrukking gebragt, de toekomst voorspelden, was de Sibylla van Cumae in Campanië de beroemdste, en van haar oordeelde men dat die verzameling van voorzeggingen en Grieksche verzen afkomstig was, welke onder den naam van S. B. bekend is. Zij werden, volgens het verhaal, door de Cumaansche Sibylle zelve, of volgens anderen door een' onbekenden grijsaard, aan den Romeinschen koning Lucius Tarquinius Superbus ten getale van 9 ten verkoop aangeboden. Men vroeg er eene verbazende som voor; toen de vorst daarvoor den koop weigerde, verbrandde de grijsaard er 3 boeken van, en vroeg voor de overige 6 dezelfde som; en toen de koning bij zijne weigering volhardde, verbrandde hij nogmaals 3 boeken, en eischte ook nu voor de overige 3 de volle som, waarvoor de vorst, daartoe door priesters opgewekt, hen eindelijk kocht, en, als eene godspraak van gewigtige staatsgebeurtenissen, in een' kelder onder den tempel van Jupiter Capitolinus liet nederleggen en onder de bewaring van twee mannen stelde, *duumviri sacrorum* genaamd, wier getal naderhand tot 10, en door Sulla tot 15 vermeerderd werd. Bij het verbranden van het Capitool met den tempel van Jupiter gingen deze boeken

verloren; doch na de herbouwing van het Capitool liet de senaat uit alle Grieksche en Italiaansche steden alles, wat hier van de Sibyllijnsche werken voorhanden was, bijeenverzamelen, en, na eene zorgvuldige afzondering der onechte, omtrent 1000 wederom in den nieuwen tempel van den capitolijnschen Jupiter in bewaring brengen. Daar men echter zijn doel zou gemist hebben, wanneer er, behalve de geheime godspraken der *Sibylle*, nog andere bestonden, zoo liet de senaat meer dan eens alles, wat van de Sibyllijnsche voorspellingen onder bijzondere personen berustende was, opzoeken en verbranden. Hetzelfde deed ook Augustus, als *pontifex maximus*, met 2000 zoodanige boeken; doch hij liet de echte, na eene herhaalde toetsing, in 2 gouden kistjes, onder het voetstuk van den palatijnschen Apollo bewaren. Ondertusschen namen deze voorzorgen het geloof aan alle voorspellingen, die men slechts voor Sibyllijnsche uitgaf, zoo weinig weg, dat Tiberius op nieuw alle soortgelijke schriften liet onderzoeken, en er ettelijke van behield, waarop men reeds dertien jaren later weder de aanneming van een nieuw boek voorsloeg. Intusschen bleven de boeken bij de Romeinen, langer dan de orakels bij de Grieken, hun aanzien behouden; en, ofschoon zij onder Nero ten tweedemale verbrandden, stemden echter eenige leden van den senaat, onder Aurelianus, in het 270ste jaar onzer tijdrekening, er vóor, hen over den uitslag van den Marcomannischen oorlog te raadplegen. Voor het overige waren zij toen reeds zoo zeer vervalscht, dat zelfs Christenen, enkel uit zucht, om bekeerlingen te maken, er voorspellingen aangaande den Messias in vonden. Dan, ook deze verzameling verbrandde onder Julianus, in het 363ste jaar onzer jaartelling; zelfs werd, onder Honorius, in het jaar 395, door Stilicho, eene vierde aan de vlam opgeofferd, zonder dat men in lateren tijd opgehouden heeft, de voorhanden zijnde verzameling voor echt te houden en zelfs aan eene vijfde geloof heeft geslagen. Toen Belisarius, in het midden der VIde eeuw, in Rome door de Gothen belegerd werd, wilde men uit twee Sibyllijnsche verzen voorspellen, dat de belegering slechts tot in de vijfde maand zoude duren; maar dit gebeurde niet. Over het algemeen was de uitlegging van het Sibyllijnsch orakel zeer willekeurig. De nog voorhanden zijnde verzameling, het volledigst door Gallaeus (Amsterdam 1689) uitgegeven, is van lateren tijd en moet voor onecht gehouden worden.

SICAMBREN (ook *Sigambren* en *Sugambren* genaamd) een van de krachtigste en ook in latere tijden meest vermelde volken van Germanië. Zij worden het eerst door Caesar genoemd, wiens vergeefsche togt in het jaar 55 v. Chr. tegen hen en hunne naburen gerigt was. Zij woonden volgens zijne opgave digt bij den Rijn, meer bepaaldelijk volgens andere bronnen aan wederzijde van de Roer; terwijl hunne noordelijke grens de Lippe, hunne zuidelijke de Sieg schijnt geweest te zijn. Met de Usipeten en Tencteren ondernamen zij in het jaar 16 v. Chr. een' togt aan gene zijde van den Rijn, op welken de Romeinsche stadhouder Lollius door hen geslagen werd. Drusus trok in de jaren 12 en 11 v. Chr. door hun land, zonder hen te kunnen onderwerpen. Daarentegen overwon hen Tiberius in het jaar 8 v. Chr. en verdreef ongeveer 40,000 S. naar Gallië. De Romeinen meenden dat de overigen nagenoeg vernietigd waren. Dit was echter geenszins het geval, gelijk blijkt uit het later wederom voorkomen bij Ptolemaeus (in de IIde eeuw na Chr.) van S. aan den Rijn; terwijl het bekend is dat de naam S. die was van een der aanzienlijkste stammen, waaruit de volksvereeniging der Franken, bepaaldelijk der Salische Franken bestond. Het schijnt dat de uitgewekene, niet overwonnene S. eenigen tijd onder den naam van Marsen in het land tusschen de Boven-Eems en Boven-Lippe vertoefd hebben en daarna tot hunne oude woonstede zijn teruggekeerd.

SICARD (*de Abt* Roche Ambroise Lucurron) was de waardige opvolger van den beroemden abt de l'Épée, en wijdde even als deze zijn geheele leven aan de opvoeding en het onderrigt van doofstommen. Geboren den 28sten September 1742, te Fousseret bij Toulouse, volbragt hij zijne studiën in deze stad, wijdde zich aan den geestelijken stand, werd kanunnik in Bordeaux en naderhand lid van de academie en het museum dier stad. Hier rigtte hij eene school voor doofstommen op, waarin hij de ontwikkeling van een zijner belangrijkste kweekelingen, den bekenden Massieu, met de grootste zelfvoldoening mogt ontwaren. S., zich bij het overlijden van de l'Epée in 1789 te Parijs bevindende, werd bij het instituut voor doofstommen aldaar tot zijn' opvolger verkozen. Schoon hij in de woelingen der omwenteling tweemaal uit zijnen werkkring gerukt, eens ter gevangenis, ja zelfs ter dood veroordeeld werd, waarvan hem gelukkig de horologiemaker Monnot redde, en later naar Guiana gebannen werd, waaraan hij door de vlugt ontkwam, zette hij echter na de regeringsverandering van den 18den Brumaire (toen hij naar Parijs terugkeerde) zijnen menschlievenden arbeid met geestdrift voort en genoot de bescherming der opvolgende besturen. S. stierf den 10den Mei 1822 in den ouderdom van bijna 80 jaar. Behalve de menigvuldige blijken van liefde, die hij van zijne leerlingen ontving, genoot hij van onderscheidene hoven en vorsten de vleijendste betuigingen en bewijzen van hoogachting. Hij was lid van het instituut, en heeft de volgende schriften in het licht gegeven: *Mémoire sur l'Art d'instruire les sourds-muets de naissance* (Bordeaux 1789, 8°.); *Catéchisme et Instruction chrétienne à l'usage des sourds-muets* (1796, 8°.); *Manuel de l'Enfance, contenant des éléments de lecture et des dialogues instructifs et moraux* (1796, 12°.); *Éléments de Grammaire générale, appliqués à la langue Française* (1799, 2 dln. 8°.); *Cours d'instruction d'un sourd-muet de naissance pour servir à l'éducation des sourds-muets* (Parijs 1800 en 1803, 8°.); *De l'homme et de ses facultés physiques et intellectuelles, de ses devoirs et de ses espérances* (1802, 2 dln. 8°.); *Théorie des signes pour l'instruction des sourds-muets* (1808, 2 dln.).

SICHEM, later SICHAS genoemd, was eene zeer oude stad in Samarië; zij lag tusschen de bergen Ebal en Gerizim. Bij de splitsing van het rijk van Rehabeam in de rijken van Juda en Israël, werd zij bij het laatstgenoemde gevoegd, en diende eenigen tijd aan koning Jerobeam ter residentie. Na de Babylonische ballingschap werd S. de hoofdzetel van de eeredienst der Samaritanen. S. werd door Johannes Hyrcanus verwoest.

SICHEM (Christoffel van) houtgraveur, wel eens verward met den veel jongeren kunstenaar van denzelfden naam, woonde te Bazel en was vooral in de tweede helft der XVIde eeuw werkzaam. Van zijne hand zijn alle of de meeste prenten in de navolgende werken: *Flavii Josephi des hochberühmten Geschichtschreibers Historien und Bücher* enz. (Straatsburg 1581); *Egeseppi, des hochberühmten, christlichen Geschichtschreibers fünf Bücher* enz. (Straatsburg 1597); *Titus Livius und L. Florus vom Ankunft und Ursprung des Römischen Reichs* enz. (Straatsburg 1574 en 1596); *Die dreizehn Ort der löblichen Eydgenossenschaft des alten Bundes hoher Teutscher Nation mit gar lustigen und schönen Figuren u.s.w., Gedrukt zu Basel bey Christoffel van Sichem* 1573; *Gründliche Beschreibung der freyen ritterlichen und adeligen Kunst des Fechtens u.s.w., Durch Joachim Meyer Freyfechter zu Strassburg* (Straatsburg 1570, Augsburg 1600).

SICHEM (Christoffel en Carel van), graveurs en houtsnijders, waarschijnlijk tegen het einde der XVIde eeuw te Delft geboren, zoodat het niet onmogelijk is dat zij de zoons van bovengenoemde zouden wezen. Wij nemen deze beide kunstenaars in het zelfde artikel op, omdat het hoogst moeijelijk te bepalen is wat door den een' of door den ander is gegraveerd en in hout gesneden in de hieronder te noemen werken. Zeker is het althans dat van beiden kopergravuren worden aangetroffen in het beroemde werk van le Petit (*La grande chronique ancienne et moderne de Hollande par Jan François le Petit*, Dordrecht 1601), waarvan de meeste iets later afzonderlijk werden uitgegeven, onder den titel van *De gouverneurs en gouvernanten van de Nederlanden*, met de vermelding: „Men vindt ze te coop bij Hans Christoffel van Sichem, figuer-snijder, 1603 (een derde broeder of dezelfde als Christoffel?). De titel en het portret van le Petit zijn, met nog eenige andere van bovenbedoelde prenten, voluit Christoffel v. S. geteekend. Overigens zijn de meeste met het monogram C. V. S. geteekend, hetwelk, ofschoon Carel v. S. zich ook wel K. V. S. teekent, even goed Christoffel als Carel v. S. kan beteekenen. Dezelfde prenten komen nogmaals voor in eene beschrijving der voornaamste krijgsgebeurtenissen in de Nederlanden, die te Arnhem in 1604 het licht zag, en later mede in de *Nederlandsche Historiën* van E. van Meteren, welke in 1611 en 1614 het licht zagen. Behalve deze, graveerde Carel (en welligt ook Christoffel) nog andere prenten,

die in 1609 te Arnhem werden uitgegeven, onder den titel van *Iconica et historica descriptio praecipuorum haeresiarcharum*, waaronder de portretten voorkomen van Bernard Knipperdolling, Jan van Leyden, Thomas Munzer en eenige andere geestdrijvers. Op elke prent komt eene levensbeschrijving van den voorgestelden persoon in de Latijnsche taal voor. Er bestaat ook eene Duitsche uitgave van, die te Amsterdam bij Cornelis Niclaus (1608) het licht zag.

Eenige jaren later had Christoffel v. S. een' kunsthandel te Amsterdam, hetgeen blijkt uit het adres eener reeks van 4 prenten met de Evangelisten, aldus luidende: *Tot Amsterdam by Christophel van Sichem Figuer-Snyder in de seylende Windt-Waghen.* Ook noemt hij zich op het titelblad van den bijbel, die in 1646 bij P. J. Paets verscheen. Carel v. S. was waarschijnlijk reeds vroeger overleden.

Christoffel v. S. zou een leerling van Goltzius geweest zijn. Altans arbeidde hij naar diens werken. Zijne houtsneden naar Goltzius behooren tot zijn voornaamste werk; over 't algemeen was hij vooral als houtgraveur verdienstelijk.

Behalve de *Biblia sacra* in 2 deelen, eerst te Antwerpen en later bij Peets gedrukt, met gothische letters en houtsneden naar Durer, Lucas v. Leyden, Holbein, G. Pencz, Heemskerk, Goltzins e. a., verschillende andere bijbelsche prentboeken, de *Pia Desideria, emblematibus, elegiis et affectibus S. S. Patrum illustrata* (Antwerpen 1628), eenige reeksen zoo als *De Passie* (9 houtsneden), *de Apostelen* (12 stuks), *de vier Evangelisten, de Kerkleeraars, de 12 maanden*, kent men van v. S. eenige losse prenten, zoo als schoone copiën naar A. Durer (*Christus in het vagevuur, de openbaring van Johannes, St. Joris* enz.) en naar Goltzius (*Judith en Holophernes, Koning David, de besnijdenis van Christus* enz.).

Eindelijk wordt door eenige schrijvers gewag gemaakt van een' nog jongeren Christoffel v. S., en door Heineken van een' Cornelis v. S.; van den laatste echter is geen stellig spoor te vinden, er schijnt alleen eene verwarring van namen te bestaan.

SICILIAANSCHE VESPER. Onder dezen naam is in de geschiedenis de moord bekend, die op Paaschmaandag, den 30sten Maart 1282, gedurende de vesper, te Palermo aanving en zich vervolgens ook over andere steden van het eiland uitstrekte. De aanleiding tot dit bloedbad lag in de wreedheid, waarmede Karel van Anjou over Sicilië regeerde, nadat hij er zich met behulp van den paus in 1268 meester van gemaakt had. Al de Franschen werden met vrouwen en kinderen omgebragt; zelfs de Siciliaansche vrouwen, die met Franschen gehuwd waren, werden vermoord. Ten gevolge van dit moordtooneel werd Sicilië door Peter den IIIden koning van Arragon aan de Fransche heerschappij ontrukt.

Zie Amari, *La guerra del Vespro Siciliano* (Palermo 1841, herdr. Parijs 1843, 2 dln.); terwijl wij met een woord de vermaarde opera *La Vêpre Sicilienne* herinneren.

SICILIË. Het grootste eiland der Middellandsche zee. Het heeft de gedaante van eenen driehoek, welks kleinste zijde naar het oosten ligt, waar het door de smalle straat van Messina van het zuidwestelijkste gedeelte van Italië is afgescheiden. Dit eiland heeft eene oppervlakte van omtrent 477 □ geogr. mijlen. Onderscheidene bergen, van welke de vermaarde vulcaan, de Etna, de hoogste is, wisselen af met de allervruchtbaarste vlakten, waardoor reeds in de oudheid S. een der voornaamste korenschuren voor al de omliggende landen was. Rivieren vindt men er bijna niet, hoewel bij overvloedige regens de kustbeken door haren snellen afloop veel schade kunnen veroorzaken. Niettemin is de over het geheel vulcanische grond geschikt tot het voortbrengen ook van allerlei zuidvruchten; ook de wijnen en de zijde van S. zijn vermaard. Het delfstoffelijke rijk levert zout, zwavel, marmer enz. De zilver en kopermijnen zijn om de groote kosten reeds voorlang verlaten.

Het aantal der bewoners bedraagt omtrent 2 millioen. Zij onderscheiden zich in zeden en gebruiken weinig van hunne Italiaansche naburen. Hunne taal, die gedurende de middeleeuwen in geheel Italië gesproken werd, heeft eenige overeenkomst met den zuidelijken vorm der Italiaansche, doch zij is liefelijker, dichterlijker en rijker. Kunsten en wetenschappen werden reeds in de oudheid op het eiland met ijver beoefend, doch het langdurige zuchten onder vreemde overheersching heeft den volksgeest goeddeels uitgebluscht, en het onderwijs staat er op eenen zeer lagen trap. De voornaamste bronnen van bestaan zijn er de land- en ooftbouw, de veeteelt, de visscherij, het koraalzoeken en in de zeehavens de handel.

De gunstige ligging van S., gevoegd bij zijne uitstekende vruchtbaarheid, maakte het reeds in de hooge oudheid tot een begeerlijk goed. Daar het in verschillende, dikwijls onderling vijandige vrijstaten, van welke Syracuse en Agrigentum de vermaardste waren, gesplitst was, werd S. meermalen de buit van vreemde overheerschers. Na vele en zware oorlogen kregen de Carthagers, ruim 4 eeuwen voor den aanvang onzer jaartelling, er grooten invloed, hetgeen met leede oogen door hunne onvermoeide mededingers de Romeinen werd aangezien. Deze laatsten maakten het eiland, derdehalve eeuw v. Chr., tot eene Romeinsche provincie. Gedurende de groote oorlogen, die in het einde der val van het westelijke gedeelte des Romeinschen rijks ten gevolge hadden, deelde S. in het lot van zuidelijk Italië en werd later de buit, eerst van de Oost-Gothen, later van Belisarius, en maakte een gedeelte uit van het exarchaat der Byzantijnsche keizers. Inmiddels verhieven er zich onderscheidene hertogdommen en kleine republieken, die echter niet beletten konden, dat de Saracenen zich in de eerste helft der IXde eeuw van het eiland meester maakten; deze moesten het echter later weder aan de Noormannen afstaan. Ook de pausen en de vorsten van zuidelijk Italië streden gedurende de middeleeuwen om het bezit van S. In de XIIIde eeuw vestigde er zich de heerschappij der Franschen, die echter in het jaar 1282 werden verdreven (zie *Siciliaansche Vesper*). Niet lang daarna werd S. met Napels vereenigd en vormde daarmede het koningrijk der beide Siciliën.

Voor als nog bestaat op S. de verdeeling, die gedurende het bestaan van het zoo even genoemde koningrijk in gebruik was, namelijk in zeven intendantschappen, genoemd naar de hoofdplaatsen: Palermo, Messina, Catania, Girgenti (het oude Agrigentum), Siragossa (het oude Syracuse), Trapani en Caltanisetta. De hoofdstad van het geheele eiland is Palermo.

Voor de beschrijving van S. raadplege men de des betreffende schriften van Bartels (Göttingen 1787—1792, 3 dln.), Baumann (Lucern 1839, 2 dln.), Grass (Tubingen 1815, 2 dln.), Kephalides (Leipzig 1822, 2 dln.), Münter (Kopenhagen 1790, 2 dln.), Parthey (Berlijn 1834—1840, 2 dln.), den hertog van Ragusa (Weenen 1838), Renouard de Bussière (Parijs 1837), Russell (Londen 1819), Stolberg (Koningsbergen 1794, 4 dln.), en Thomson (Londen 1813). De oudheden van het eiland zijn beschreven en afgebeeld door d'Orville in: *Sicula* (Amsterdam 1764, 2 dln.).

SICILIËN (DE BEIDE), ook Napels en Sicilië genoemd, een voormalig koningrijk, sedert 1860 een gedeelte van het koningrijk Italië uitmakende. Het bestond uit twee gedeelten: 1°. het zuidelijke gedeelte van het schiereiland Italië, grootendeels hetzelfde als het Groot-Griekenland der Ouden, hetwelk ten noordwesten aan den Kerkelijken staat grenst en overigens van alle zijden door de Middellandsche zee bespoeld wordt, die echter ten noordoosten den naam draagt van Adriatische, ten zuidoosten dien van Ionische, en ten westen dien van Tyrrheensche zee. Het heeft eene oppervlakte van 1564 □ geogr. mijlen en telt omtrent 6,613,000 inwoners, die, met uitzondering van 80,000 Albanezen en 2000 Israëlieten, allen Italianen zijn. Behalve de hoofdketen der Apennijnen, heeft men er onderscheidene andere gebergten, tusschen welke dalen liggen van eene uitstekende vruchtbaarheid, welke verschillende voortreffelijke houtsoorten en heerlijke zuidvruchten voortbrengen. Ook de wijnen zijn er beroemd, inzonderheid de bekende Lacryma Christi. De bergen leveren ijzer, zwavel, aluin, salpeter, vitriool, kalk, steenkolen enz. Van de bijen- en zijdeteelt wordt veel werk gemaakt; sprinkhanen, vergiftige slangen en tarantula's zijn er gevreesde dieren. Het klimaat is er heerlijk, behalve wanneer in den zomer de sirocco-wind (zie *Sirocco*) waait, waardoor alles verschroeid en het verblijf in de opene lucht onuitstaanbaar wordt. Vooral in het zuiden is de grond zeer vulcanisch; men vindt daar ook den Vesuvius (zie *Vesuvius*) — 2°. het eiland Sicilië (zie *Sicilië*), met eenige daarbij behoorende kleine eilanden, te weten: in het noorden de Liparische, in het westen de Aegatische, voorts Ischia, Capri, Lampedusa en

Pantelaria, te zamen groot 500 □ mijlen en ruim 3 millioen inwoners tellende. De natuurlijke gesteldheid der genoemde kleine eilanden verschilt weinig van die van Sicilië.

De verdeeling is voorloopig nog dezelfde gebleven als toen het afzonderlijke rijk der S. nog bestond, t. w. voor zooveel het vaste land aangaat in 15 intendantschappen: Napels, Abruzzo ulteriore I, Abruzzo ulteriore II, Abruzzo citeriore, Terra di Lavoro, Principato citeriore, Principato ulteriore, Capitanata, Molise, Bari, Otranto, Basilicata, Calabria citeriore, Calabria ulteriore I en Calabria ulteriore II. De kleine eilanden behooren ten deele tot dit, ten deele tot dat dezer intendantschappen.

Het voormalige koningrijk had de volgende ridderorden: van St. Januarius, St. Ferdinand, St. Constantijn, St. George, en Frans den I^sten^.

Indien de verwachtingen zich verwezenlijken, dat de nieuwe orde van zaken het ultramontaansche absolutismus der voormalige regering zal vervangen door vooruitgang ook in maatschappelijke beschaving, zal aan het zuiden van Italië eene onschatbare weldaad worden geschonken. Immers verkeert er alles, wat met de verstandelijke en zedelijke belangen des volks in verband staat, in eenen zeer achterlijken toestand. Ofschoon onder de vorige regering duizende monniken het land overstroomden, liet zich van den invloed der godsdienst op het maatschappelijke en huiselijke leven weinig bemerken. Te Napels bestaat eene hoogeschool; in elk intendentschap een gymnasium; te Napels, Salerno, Aquila en Cacanzaro zijn lyceën; omtrent 3000 zoogenoemde lagere scholen zijn over het land verspreid, en toch kan slechts een zeer klein gedeelte der bevolking lezen en schrijven. Het is er ook nog verre van, dat de nieuwe orde van zaken zich zoozeer zou hebben gevestigd, dat onderwijs, regtsbedeeling, krijgswezen enz. op vasten voet zouden zijn, en terwijl gedurig opstanden moeten bedwongen en woelingen beteugeld worden, verkeert het geheele land nog in eenen toestand van overgang.

De hoofdstad is Napels; verder zijn de voornaamste steden: Castellamare, Caserta Nuova, Aquila, Bari, Barletta, Monopoli, Francavilla, Catanzaro, Gaëta enz.

De oudste geschiedenis van zuidelijk Italië is naauw met die van Rome verbonden. Oorspronkelijk waarschijnlijk door Grieksche kolonisten bevolkt, verhieven er zich onderscheidene vrijstaten, die echter de een na den anderen voor de Romeinsche wapenen moesten bukken. Na den val van het Westersche rijk deelde het meestendeels in de lotgevallen van midden- en van noordelijk Italië. De pausen beschouwden zich gedurende een gedeelte der middeleeuwen als opperleenheeren van het Napelsche en van Sicilië, en meermalen ging dit land van het eene stamhuis aan het andere over. Van de XVI^de^ tot de XVIII^de^ eeuw maakte het een gedeelte der Spaansche monarchie uit en werd door onderkoningen bestuurd. Sedert 1759 was het eene afzonderlijke monarchie geweest, die ineen zonk door de omwentelingen van het laatst der vorige en het begin der tegenwoordige eeuw, toen het nieuwe Napolitaansche rijk werd gesticht, aan welks hoofd eerst Joseph Bonaparte en later Joachim Murat door Napoleon den I^sten^ werden geplaatst. Na diens val kwam het oude stamhuis der Bourbons weder op den troon, doch die vorsten, de eischen des tijds niet begrijpende, konden met hunne middeleeuwsche regering den omwentelingsgeest niet beteugelen, en Garibaldi stak er in 1860 eene vaan op, die het geheele rijk met Sardinië vereenigen deed (zie *Sardinië*).

Voor de geschiedenis enz. van dit voormalige koningrijk raadplege men de volgende werken: Amari, *La Sicile et les Bourbons* (Parijs 1849); Bazencourt, *Histoire de la Sicile sous la domination des Normands*; Bianchini, *Storia economico-civile di Sicilia* (Palermo 1841, 2 dln.); Burigny, *Histoire générale de Sicile* ('s Gravenhage 1745, 2 dln.); Camera, *Annali delle due Sicilie* (Napels 1841); Castelli di Toremuzza, *Fasti delle Sicilie* (Messina 1820, 2 dln.); Cesare, *Storia di Manfredi* (Napels 1837, 2 dln.); Giannone, *Storia civile del regno di Napoli* (Napels 1723, 4 dln.; herdr. Milaan 1823, 13 dln. en Milaan 1844.); Lanza, *Considerazione sulla storia di Sicilia* (Palermo 1836); Orloff, *Mémoires historiques, politiques et littéraires sur le royaume de Naples* (Parijs 1819, 5 dln.); Del Re, *Cronisti e scrittori Napolitani* (Napels 1842).

SICKINGEN (Franz von). Het ideaal der dolende ridderschap is eenigermate door Franz von S. verwezenlijkt; hij stelde zich namelijk even als zij tot levenstaak, onvermogenden en verdrukten door de kracht zijne arms aan hun regt te helpen. Hij werd den 1sten Maart 1481 op het kasteel te Sickingen geboren, in den middel-Rijnkreits van het tegenwoordige groothertogdom Baden. Hoewel een ridder van weinig fortuin, heeft hij veel ondernomen en tot een goed eind gebragt. Eerst diende hij onder de vanen der keizers Maximiliaan en Karel den V^den^. Daarop keerde hij naar zijne goederen terug en verdedigde er zijne verdrukte naburen, b. v. de burgers van Worms tegen hunne trotsche patricische raadsheeren. Hij wilde het despotismus der vorsten en den hoogmoed der geestelijken verbreken en streed met zijn legertje eerst tegen den hertog van Lotharingen, daarna tegen den keurvorst van Mentz. Zelfs voerde hij, in gemeenschap met den graaf van Nassau, oorlog tegen den koning van Frankrijk en verwoestte Picardie te vuur en zwaard. Hij ondersteunde de hervormers, verdedigde Reuchlin tegen de Keulsche monniken en nam Ulrich von Hutten gastvrij in zijn slot op. Hij was voor den tijd, waarin hij leefde, een Homerisch held en edel mensch. Hij overleed in een' oorlog tegen Trier, de Paltz en Hessen; bij het beleg namelijk van zijn slot Neustall bij Landstuhl werd hij gewond en bezweek korten tijd daarna, den 7^den^ Mei 1523.

Göthe heeft hem geschilderd in zijn' *Götz von Berlichingen;* nog beter wordt hij gekend uit: Münch, *Franz von Sickingen's Thaten, Plane, Freunde und Ausgang* (Stuttgard 1827—1828, 2 dln.).

SICYON. Een der beroemdste, oudste en fraaiste steden van het oude Griekenland, in den Peloponnesus (tegenwoordig Morea), niet ver van Corinthe, nabij de zee gelegen, met eene haven. Zij was voorheen in groot aanzien en bloei door vele kunstenaars, inzonderheid schilders en beeldhouwers. S. had eene eigene schilderschool, die zeer beroemd was; men vervaardigde er ook vele kunststukken uit metaal, waarmede een belangrijke handel werd gedreven. In rijkdom en prachtige gebouwen muntte zij uit boven de overige Grieksche steden; terwijl zij om een' tempel van Venus (deswegen *Sicyonia* geheeten) beroemd was. Reeds in de hooge oudheid vormde S. met de omliggende streken eenen kleinen afzonderlijken staat, en men noemt verscheidene koningen of vorsten, die daarover zouden geregeerd hebben. Naderhand voerde men er de volksregering in, en S. behield zijne onafhankelijkheid tot na de Perzische oorlogen; doch het leed veel door de burgertwisten der Grieken, waarin het nu voor, dan tegen Athene partij koos. Toen sommige gezagvoerders en voornamelijk Nicocles het volk onderdrukten, bevrijdde Aratus, een even regtschapen burger als groot veldheer, zijne vaderstad, en bewoog haar, tot het Achaïsche verbond toe te treden (251 v. Chr.), waarin S. eenigen tijd eene gewigtige en luisterrijke rol speelde; doch het moest ook later in het lot van dit verbond deelen, en geraakte onder de heerschappij der Romeinen. De stad zelve werd door eene schrikkelijke aardbeving verwoest; hare overblijfselen liggen in de nabijheid van het tegenwoordige dorp Vasilika en zijn door vele reizigers beschreven.

SIDDER-AAL. De S. (*Gymnotus electricus* L.) behoort tot de orde der weekvinnige visschen en daaronder tot die afdeeling, bij welke de buikvinnen ontbreken. Hij heeft een lang en slank ligchaam, met zeer onduidelijke schubben bedekt; zijne staartvin is met de aarsvin zamengegroeid. Hij leeft in Zuid-America in zoet water en bereikt de aanzienlijke lengte van meer dan vijf voet. Het merkwaardigste aan dezen visch is zijn electriek orgaan, bestaande uit twee grootere, bovenste, en twee smallere, onderste deelen, welke gevormd worden door vliezige, aponeurotische tusschenschotten, die in de lengte des ligchaams bijna evenwijdig aan elkander loopen en waartusschen hoogst fijne, dwarse plaatjes liggen, die digt bijeen geplaatst zijn, waardoor kleine, met vocht opgevulde vakjes ontstaan (J. van der Hoeven, *Handboek der Dierkunde*). De schokken hangen van den wil des diers af.

De Electrische of Sidder-Alen worden het overvloedigst in Guyana gevonden, waar zij in de groote, maar niet diepe moerassen of stilstaande meren door de inboorlingen op de volgende zonderlinge wijze gevangen worden, die een ooggetuige, de groote

von Humboldt, ons verhaalt (zie von Humboldt, *Recueil d'Observations de Zool. et d'Anat. comp.*, I. p. 83—148; dezelfde, *Reise in die Aequinoctial-Gegenden*, III. p. 294—324). De half en half in het wild rondloopende paarden op daar aanwezige vlakten worden troepswijze in zulk een moeras gejaagd. Zij verzetten zich daartegen op alle mogelijke wijze, vermoedende wat hun zal overkomen, en spannen, ten einde de gevaarlijke vijanden te ontgaan, die zij in het water aantreffen, alle krachten in om den oever te bereiken, maar worden door de Indianen met spietsen in het water terug gedreven. De alen, van hunne zijde, maken gebruik van de hun door de natuur toebedeelde kracht om deze lastige gasten uit hun rijk te verdrijven. Nu volgt er tusschen beide partijen een vreeselijk en schilderachtig schoon gevecht, waarbij echter de paarden, ten minste in den beginne, alleen de lijdende partij uitmaken. Met te berge staande manen, met smart, angst en woede in het vurig rollende oog, steigeren en springen zij, terwijl hun van alle kanten de dood bedreigt, in het water terug, welks oppervlakte met ontelbare geelkleurige alen bedekt is, die eene lengte van vijf voet hebbende, met de grootste levendigheid rondzwemmen, om al te dooden wat hunne rust storen wil. Zij sluipen de paarden onder den buik, en daar zij hun electriek orgaan ontladen, treffen zij met één slag het hart en het ingewand. Het paard, dat zulk een' goed toegebragten slag bekomt, wordt bedwelmd, zinkt naar beneden en verdrinkt. Anderen, ligter getroffen en gelukkig genoeg, om den oever te bereiken, strekken zich, in alle leden als verlamd, in de lengte ter aarde uit. Na een kwartieruurs is het gevecht afgeloopen en het tooneel veranderd: de alen, als ontladen elektrieke batterijen, kunnen geene sterke schokken meer geven; zij zwemmen afgemat rond, en om de paarden, die weder moed krijgen, te ontvlieden, naderen zij den oever, waar zij door de Indianen met harpoenen op het land getrokken worden. Ook dan zelfs zijn de eerste schokken, die zij geven, zeer gevoelig.

Zie verder over deze visschen: J. N. S. Allamand, *Verh. van de Haarl. Maatsch.*, II., 1755, blz. 352 en volg.; J. Hunter in *Phil. Transact.*, Vol. 65, Pt. 2, 1775; G. Valentin, *Beiträge zur Anatomie des Zitteraales* (Neufchâtel 1841, 4°.); Faraday, in *Phil. Transact.*, 1839, Pt. I. bl. 1 en volg.

SIDDER-ROG. (Zie *Roggen*).

SIDERAALLICHT is het licht, verkregen door eene knalgasvlam (zie *Knalgas*) op een stukje kalk te rigten, dus hetzelfde als het licht van Drummond. Voor eenige jaren heeft men in Frankrijk, Engeland en Napels vele proeven genomen om dit licht voor straatverlichting te gebruiken. Het is echter nooit in het groot toegepast, eensdeels wegens zijne duurte, anderdeels omdat het minder doelmatig is, eene groote ruimte te verlichten door een zeer sterk licht, uit één of eenige punten, dan door vele zwakkere maar gelijkmatig verdeelde lichten. L.

SIDERIET. Eene glasachtige verscheidenheid van kwarts, van eene indigo- of Berlijnsch blaauwe kleur; het komt onder anderen voor bij Golling in de nabijheid van Salzburg.

SIDEROLITHEN, *Sterresteenen*, *Asteriatiten*, worden eene soort van versteende schelpdiertjes genoemd, die vooral in het krijttuf van den St. Pietersberg bij Maastricht voorkomen. Deze, tot het geslacht der Rhizopoden of Foraminiferen behoorende diertjes, werden door Lamarck het eerst *Siderolithen* genoemd en onder de Polypen gerangschikt; later bragt hij hen tot de Cephalopoden onder de Weekdieren, en wel tot de familie der Nautileceën, tusschen de geslachten Discorbes en Verticiales. De bij Maastricht voorkomende soort, de *Siderolithus calcitrapoides* (waarvan de lezer afbeeldingen kan vinden in de *Geologie of Natuurlijke Geschiedenis der Aarde* door K. C. von Leonhard, *met Aanteekeningen en Bijvoegselen* door E. M. Beima, D. III., pl. LX fig. 6), welke Lamarck tot grondslag zijner bepaling gediend heeft, werd door Fichtel en Moll *Nautilus papillosus* genoemd. Het is een klein, veelhuizig schelpdier, van eene stervormige gedaante of eenigzins naar een' voetangel gelijkende, van 2 tot 3 millimeters breedte, waarvan de schijf aan weêrszijden bol en met knobbelachtige puntjes bezet is. De aan elkander liggende windingen zijn uitwendig oneigtbaaren van overdwarse, niet doorboorde tusschenschotten voorzien; de rand of omtrek loopt straalvormig, met ongelijke lobben, uit. Al. d'Orbigny heeft den naam van *Siderolithus* in dien van *Siderolinus* veranderd en het diertje in de familie der Nautiloïden geplaatst.

SIDNEY. (Zie *Sydney*).

SIDNEY (Algernon), tweede zoon van Robert, graaf van Leicester, werd omstreeks het jaar 1620 te Londen geboren. Hij volgde zijnen vader in 1632 naar Denemarken, waarheen deze zich als gezant begaf; in 1636 ging hij mede naar Frankrijk en vervolgens naar Ierland, toen zijn vader aldaar tot gouverneur benoemd was, en werd hij aan het hoofd eener compagnie geplaatst. Gedurende den opstand in Ierland gedroeg hij zich zeer heldhaftig en, toen er in 1643 een wapenstilstand gesloten was, werd hij door Karel den Isten naar zijn hof geroepen. Naauwelijks echter was hij in Engeland aangekomen, of hij werd op bevel van het parlement, dat in verzet gekomen was tegen den koning, gevangen genomen. Nadat Leicester en zijne zonen openlijk de zijde des konings hadden verlaten, werd S. colonel in het leger van het parlement en spoedig daarna luitenant-generaal. Hij was vervolgens gouverneur van Dublin en later van het kasteel van Dover. Benoemd tot lid der geregtscommissie, waaraan was opgedragen het vonnis over Karel den Isten te vellen, woonde hij wel de beraadslagingen bij, maar bleef weg toen het doodvonnis werd uitgesproken en weigerde mede de acte tot uitvoering te onderteekenen. S. was een warm republikein en onttrok zich aan de openbare aangelegenheden, toen Cromwell zich tot protector had laten benoemen; hij leefde toen stil op zijn familiegoed te Penshurst en schreef daar waarschijnlijk toen reeds zijne beroemde *Discourses concerning government* enz. (Londen 1698; meermalen herdr.). Nadat Richard Cromwell (zie *Cromwell*, *Olivier* en *Richard*) zich van de regeringszaken had teruggetrokken, verliet S. de plaats zijner afzondering; hij werd tot lid van den staatsraad benoemd en in 1659 met eene zending naar Denemarken belast; hij bevond zich nog te Kopenhagen, toen de Stuarts in 1660 op den troon van Engeland hersteld werden. S. maakte echter, om welke reden dan ook, geen gebruik van de bij die gelegenheid uitgevaardigde amnestie en vertoefde gedurende 17 jaren in Italië, Zwitserland en Frankrijk. Op verzoek van S.'s vader stond koning Karel de IIde hem in 1677 toe, naar Engeland terug te keeren. Tot niet geringe ergernis van het Hof werd S. in 1678 lid van het lagerhuis, waarin hij door zijne vurige welsprekendheid en waardige houding grooten invloed uitoefende. — Na den val van het ministerie Shaftesbury (zie *Shaftesbury*) vervolgde de Hof-partij op allerlei wijze de hoofden der Whig-partij, waartoe ook S. behoorde; hij, Russell en anderen werden beschuldigd van deelname aan eene zamenzwering (het zoogenaamde complot van Rye-House), gesmeed tegen den koning en diens broeder den hertog van York (later Jacobus de IIde), voor wiens uitsluiting van de troonsopvolging ook S. zeer geijverd had. Ten gevolge dezer beschuldiging werd S. door regters, die allen tot de Tory-partij behoorden en aan wier hoofd de beruchte Jeffreys stond, wegens hoogverraad ter dood veroordeeld, in weerwil dat er geene voldoende bewijzen zijner schuld konden geleverd worden. S. schreef toen eene memorie van verdediging, die aan den koning werd overhandigd; maar deze was onverbiddelijk en S. eindigde zijn leven, den 7den December 1683, op het schavot. Zijne veroordeeling was eene openlijke verkrachting van regt en wet; het nageslacht liet den ongelukkigen republikeinschen staatsman zoo veel mogelijk regt wedervaren, daar het vonnis, waarbij S. veroordeeld was, in 1689, onder de regering van Willem den IIIden, bij eene parlementsbill vernietigd en zijn naam in eere hersteld werd. — Niettegenstaande eenige groote gebreken, was S. zonder twijfel een uitstekend man; daarom verwekt het bevreemding, wanneer men in de geschiedboeken leest, dat hij in der tijd zijne diensten voor geld aan Lodewijk den XIVden verkocht.

Zie over S.: het werk van Hollis, die de *Discourses*, met het verhoor, de apologie en onderscheidene brieven van S. uitgaf (Londen 1772); Collin's verzameling van S.'s handschriften; Blencowe, *Sidney-papers* (Londen 1825); vergel. Grey, *Secret history of the Rye-house-plot and of Monmouth's rebellion* (Londen 1754).

SIDON was ouder dan en eigenlijk de moederstad van Tyrus (zie *Tyrus*), waarmede het gewoonlijk in eenen adem genoemd wordt. S. was de voornaamste stad van Phoenicië, gelegen in eene enge vlakte langs den oever der Middellandsche zee. Zij telde ongeveer 60,000 inwoners en was ten tijde van Homerus de

beroemdste van alle steden, wat kunstwerken betrof, en later vermaard om haren handel. Ongeveer in het jaar 720 v. Chr. moest zij zich aan den Assyrischen koning Salmanassar onderwerpen; later kwam S. onder het bestuur der Babylonische vorsten. Wegens een verbond met het koningrijk Juda werd S. 13 jaren lang door Nebucadnezar belegerd. Onder de heerschappij der Perzen herkreeg het land den ouden bloei en vermat zich aan de spits te treden van eenen opstand tegen Artaxerxes den IIIden; doch deze vermeesterde de stad door verraad, waarop de inwoners eerst haar in de asch legden (351 v. Chr.). Weder opgebouwd, herstelde de stad haren handel eenigermate, doch moest zich in 333 v. Chr. na den slag bij Issus aan Alexander den Grooten onderwerpen, na wiens dood S. onder de heerschappij der Egyptische koningen kwam. Later werd deze landstreek met Syrië vereenigd en deelde eindelijk het lot van al hare naburen door een wingewest van Rome te worden. De zeerooverij was in S. even gezien en voordeelig als de handel; de nijverheid bloeide er voornamelijk door het purperverwen, het verwerken van barnsteen en het slijpen van glas, de vervaardiging van welke laatste zelfstandigheid door een' burger van S. is uitgevonden. — Tegenwoordig is S. onder den naam van Said of Saida bekend en niet meer dan een vlek.

SIEBER (Franz Wilhelm). Deze natuuronderzoeker, die zich vooral als reiziger en verzamelaar voor de wetenschap verdienstelijk maakte, werd in 1789 te Praag geboren, waar hij aanvankelijk leefde en vervolgens als geneesheer werkzaam was. In 1817 ondernam hij eene reis naar het Oosten, bepaaldelijk naar het eiland Creta en in Egypte tot aan Thebe. Nadat hij zijne verzameling van Egyptische zeldzaamheden aan de koninklijke Academie van Wetenschappen te Munchen voor 6000 florijnen verkocht had, maakte hij eene reis om de wereld: den 20sten Augustus 1822 vertrok hij van Marseille, en kwam den 14den Julij 1824 in Londen van zijnen togt terug. Hij hield te Dresden eene tentoonstelling der door hem verzamelde zaken; reeds toen echter vertoonden zich bij hem sporen van waanzin, die zich vooral uitte in het voorgeven, dat hij een arcanum tegen de watervrees ontdekt had. In 1829 bevond hij zich te Parijs, van waar hij naar zijne geboorteplaats terugkeerde; hij sleet er zijne laatste levensjaren in een krankzinnigen-gesticht en overleed in 1845.

Van zijne geschriften vermelden wij: *Herbarium Florae aegyptiacae, sive collectio stirpium rariorum Aegypti indigenorum* (Weenen 1820 (fol.); *Herbarium Florae creticae* enz., Weenen 1820, fol.); *Ankündigung von Herbarien* (1821, 8°.); *Reise nach der Insel Creta im griechischen Archipelagus im Jahre* 1817 (Leipzig 1823, 2 dln., 8°., met platen; in het Nederduitsch vertaald, Haarlem 1823, 2 dln., gr. 8°., met platen); *Reise von Cairo nach Jerusalem und wieder zurück, nebst Beleuchtung einiger heiligen Orte* (Praag 1823, 8°., met platen); *Découverte sur la guérison de la rage des chiens* (Parijs 1829, 8°.); *Découverte sur la guérison de la paralysie, de l'apoplexie* enz. (Parijs 1830, 8°.).

Het naar S. genoemde plantengeslacht *Siebera* Gay behoort in de familie der zamengestelden (*Compositae*) tot de afdeeling der *Cynareae;* terwijl de door Reichenbach, Schrader en Sprengel opgestelde geslachten *Siebera* en *Sieberia* niet als afzonderlijke plantengeslachten worden aangenomen.

Men zie over S.: Dr. Legis Glückselig, *Franz Wilhelm Sieber, Ein biographischer Denkstein* (Weenen 1847, 8°., met het portret van den beroemden reiziger); Dr. Fischel, *Bericht über die Prager Irrenanstalt*, in *Prager Vierteljahrsschrift* 1847, Deel IV. bls. 135—139. v. H.

SIEBOLD (Von), eene familie, waarvan verschillende leden zich vooral voor de genees-, heel-, en verloskunde verdienstelijk maakten:

S. (Karl Kaspar von), geboren den 4den November 1736 te Nidecken in het hertogdom Gulik, verbeterde als professor in de ontleed-, heel- en verloskunde de academische inrigting van de genoemde vakken op doeltreffende wijze, bragt het onderwijs in verband met de praktische gelegenheden tot oefening, die reeds bestonden, maar als zoodanig niet gebruikt werden, verbeterde die instellingen, en verwierf zich vooral naam als een uitstekend chirurg. Ter erkenning zijner diensten, gedurende den oorlog in de hospitalen bewezen, werd hij in 1801 in den adelstand verheven. Hij stierf den 3den April 1807.

S. (Johann Georg Christoph von), de oudste zoon van den voorgaande, bekiom in 1790 den leerstoel in de verloskunde, en stierf als professor in de physiologie, kliniek en verloskunde te Würzburg, den 15den Januarij 1798.

S. (Johann Theodor Damian von), de tweede zoon, stierf als oppergeneesheer (*Medizinaldirector*) te Darmstadt, den 6den December 1828.

S. (Johann Barthel von), de derde zoon, die den vader in 1797 werd toegevoegd voor het vak van ontleedkunde en chirurgie, stierf als professor in de chirurgie en eerste chirurgien aan het Julius-hospitaal te Würzburg, den 28sten Januarij 1814.

S. (Adam Elias von), de vierde zoon, de beroemdste van de broeders, werd te Würzburg den 5den Maart 1775 geboren. Oorspronkelijk werd hij voor den koophandel opgeleid en was ook inderdaad eenige maanden op een handelskantoor te Augsburg werkzaam; maar hij besloot later, zich op de geneeskunde toe te leggen. Na voleindiging van zijne academische studien te Jena, Göttingen en Würzburg, werd hij in 1799 buitengewoon hoogleeraar in de geneeskunde te Würzburg, en, nadat hij in 1800 eene reis naar Weenen had ondernomen, bij zijnen terugkeer medicinaalraad en gewoon hoogleeraar. In 1816 werd hij naar Berlijn beroepen, waar hij de verloskundige inrigting stichtte, en den 12den Julij 1828 stierf. Hij zocht aan de verloskunde een hooger standpunt aan te wijzen, terwijl hij de physiologisch-medische grondstellingen op verloskunde toepaste en op die wijze de mechanische eenzijdigheid vermeed. Zijn hoofdwerk is het classieke handboek over vrouwenziekten: *Handbuch zur Erkenntniss und Heilung der Frauenzimmerkrankheiten* (Frankfort 2 dln., 1811; herdrukt en overgezet in verschillende talen). Voorts verdienen zijne verloskundige werken vermelding: *Lehrbuch der theoretischen und praktischen Entbindungskunde* (Neurenberg 1810, 4de uitgaaf 1824) en *Lehrbuch der Geburtshülfe* (5de uitg. 1831).

De aangenomene stiefdochter van Johann Theodor Damian von S., Mariane Theodore Charlotte Heiland, genaamd von S., geboren den 10den December 1791 te Heiligenstadt in Eichsfeld, genoot gedeeltelijk van haren vader, gedeeltelijk van hare moeder, Regine Josephe Henning, praktisch onderrigt in de verloskunde. Deze moeder hertrouwde met Johann Theodor Damian v. S.; zij oefende na dit haar huwelijk het beroep van vroedvrouw uit te Darmstadt en verkreeg den doctorstitel in de verloskunde te Giessen (1813). Mariane studeerde van 1811—1812 te Göttingen, onder de leiding van Osiander en Langenbeck. Na afgelegd examen, verkreeg zij in 1814 verlof om de verloskunde uit te oefenen en verwierf den doctorstitel in de verloskunde, na eene zeer degelijk geschrevene verhandeling: *Über die Schwangerschaft ausserhalb der Gebärmutter und über eine Bauchhöhlenschwangerschaft insbesondere* (Darmstadt 1817). Sedert dien tijd oefende zij haar vak uit in Darmstadt. In 1829 trad zij in den echt met Doctor Heidenreich te Darmstadt.

Een beroemde zoon van Joh. Georg Christoph von S., Phil. Franz von S. is de in ons land en elders hoog geschatte onderzoeker van Japan, die nog in leven is. v. P.

SIEGEN (Ludwig von), uitvinder der zwarte kunst, welke eer nog vaak ten onregte, op het gezag van John Evelyn, aan den graveur W. Vaillant, Lairesse, den prins Ruprecht van de Palts en anderen wordt toegekend. De berigten, door Sandrart omtrent deze uitvinding medegedeeld, stellen het echter boven allen twijfel, dat S. haar gedaan en prins Ruprecht haar volmaakt heeft. Bovendien is er een schrijven van L. v. S. uit Sechten, van den 19den Augustus 1642 aan den landgraaf Willem den VIden van Kassel, door den graaf L. de Laborde in zijne *Histoire de la gravure en manière noire* (Parijs 1839) medegedeeld, waaruit het feit duidelijk blijkt. In hetzelfde werk komen ook verschillende bijzonderheden omtrent de familie von Siegen voor: de geboorte van Ludwig, in 1609 op het landgoed Sechten in het bisdom Keulen, wordt er in vermeld en voorts dat hij, na te Kassel zijne opvoeding te hebben genoten, in 1626 naar Holland reisde om zich verder voor den militairen stand te bekwamen. Van 1639 tot 1641 was hij kamerjonker aan het Hessische hof, en in dien tijd valt zijne uitvinding, die het gevolg was van zijne kunstbeoefening, welke hij in Holland begonnen en door het teekenen van portretten en het graveren daarvan in koper had voortgezet. In 1654 leerde hij te Brussel prins Ruprecht kennen, aan wien hij zijn geheim mededeelde; deze

schepte er veel behagen in, om het zelf in praktijk te brengen, zich daarbij bedienende van de hulp des reeds genoemden graveurs W. Vaillant. Weldra werd ook nog door anderen in dezelfde manier gegraveerd. Door den domheer Fürstenberg uit Ments en zijne leerlingen werd de nieuwe kunst in Duitschland verspreid; door John Evelyn, Christ. Wren, William Sherwin e. a. werd zij naar Engeland overgebragt; in Italië werd zij bekend door A. van Westerhout en het eerst beoefend door Lorenzini, Metelli, Nari en Antonio Tadei; W. Vaillant bragt haar in 1658 naar Frankrijk enz.

De uitvinder bleef intusschen in den militairen stand, woonde later te Wolfenbuttel, waar hij in 1680 overleed, een talrijk gezin achterlatende, waaronder echter geen' schilder of graveur. In het genoemde werk van L. de Laborde zijn zeven authentieke prenten van hem beschreven, bijna uitsluitend portretten, die de trapswijze ontwikkeling der nieuwe manier aantoonen. Waarschijnlijk echter heeft von S. veel meer gewerkt.

SIEGENBEEK (Matthijs). Deze verdienstelijke vaderlandsche letterkundige, wiens naam te onzent algemeen bekend is, als die van slechts weinige geleerden, werd den 23sten Junij 1774 te Amsterdam geboren. Reeds vroeg ontwaakte bij S. de lust tot studie en, voor die der theologie bestemd, ging hij, toegerust met eenige kennis der duitsche, fransche en engelsche taal, op zijn elfde jaar naar de latijnsche school. Hier had hij het voorregt, het onderwijs van Richëus van Ommeren te genieten, welk onderwijs van overwegenden invloed op zijne verdere vorming was. Onder de leiding van dien voortreffelijken leermeester ontwikkelde zich bij S. dat gevoel voor het schoone en verhevene, die innige liefde voor nuttige en fraaije letteroefeningen, welke sedert zijnen boezem doorgloeiden. Weldra gaf hij welgeslaagde proeven van latijnsche verzen, die zich kenmerkten door regelmatigheid, welluidendheid en sierlijkheid; zoo wenschte hij in 1790, als 16-jarig jongeling, zijnen vriend van Lennep in een latijnsch vers geluk met de uitgave van diens *Carmina juvenilia*, en verliet hij de latijnsche school met een carmen elegiacum: *Ultima Jacobae Bavarae, morti proximae, verba.* Als kweekeling van het godgeleerde seminarium der Doopsgezinden, woonde hij de lessen bij der hoogleeraren van Amsterdams athenaeum illustre, van Swinden, Wyttenbach en Walraven, alsmede van de hoogleeraren Konijnenburg en van Hemert van het Remonstrantsche seminarium. Vooral door den laatstgenoemde, die zoo door wijsgeerige scherpzinnigheid als door welsprekendheid uitmuntte, voelde S. zich bijzonder aangetrokken, en het was onder diens praesidium, dat hij in het Remonstrantsche kerkgebouw eene latijnsche redevoering uitsprak: *De eloquentiae studio oratori sacro necessario?* Ook aan den hoogleeraar bij het Doopsgezinde seminarium, G. Hesselink, een' man van een juist oordeel, gekuischten smaak en fijnen tact, die eene groote kennis bezat van de Nederlandsche taal en letteren, had S. veel te danken, zoo mede aan den omgang met Abraham en Jeronimo de Vries, Kemper, de Bosch, door wien hij met de toenmalige philologische sieraden der Leydsche hoogeschool in aanraking kwam, en meer anderen.

Den 3den Junij 1795 werd S. tot proponent bij de Doopsgezinde gemeente aangesteld; hij maakte door zijne prediking al dadelijk grooten opgang, en werd reeds in November tot predikant beroepen bij de Doopsgezinde gemeente te Dokkum, waar hij in Maart 1796 zijn ambt aanvaardde. Maar S. was niet bestemd lang als eenvoudig predikant werkzaam te zijn; weldra werd hij geroepen, om de te Leyden nieuw opgerigte leerstoel voor Nederlandsche taal en welsprekendheid te bezetten. Niet dan schoorvoetend nam de nederige geleerde de onverwachte en eervolle hem gedane opdragt aan, en aanvaardde hij, den 23sten September 1797, het buitengewoon hoogleeraarsambt, met eene redevoering „*Over het openbaar onderwijs in de Nederduitsche welsprekendheid.*" Behalve wetenschappelijke kennis, behoorde er, bij het toenmalige verval der Nederlandsche letterkunde en het geringe aanzien, waarin onze moedertaal zelfs bij ons te lande stond, moed en vastberadenheid toe, om de taak te aanvaarden, die de 23-jarige S. op zich nam en waarvan hij zich met zoo uitstekend goed gevolg kweet. Bij het beoordeelen van zijnen arbeid, houde men steeds in het oog, welke hoofdzakelijk de werkkring was, S. aangewezen: hij moest niet zoozeer taalgeleerden vormen als wel praktisch ontwikkelde, met hunne moedertaal vertrouwde mannen, sprekers in de pleitzalen en op den kansel; hij had vooroordeelen en bekrompenheid te bestrijden; hij moest kampen tegen het overwigt, dat de Latijnsche taal alom had erlangd, zoodat men ter naauwernood aan eenige welsprekendheid zonder hare gevierde klanken dacht, en het gebruik van eene andere taal in de gehoorzalen onzer Hoogescholen als eene niet streng genoeg te weren ketterij beschouwde. — Met jeugdigen ijver toog S. aan het werk; welligt ook de nieuwheid der zaak, maar vooral het alom in Nederland ontwaakte vaderlandsche gevoel kwam hem te hulp. Weldra was de belangstelling in zijn onderwijs algemeen, en S.'s benoeming tot gewoon hoogleeraar, reeds in 1799, was voorzeker een bewijs van het welslagen zijner pogingen. — Veel zouden wij omtrent S.'s werkzaamheden en verdiensten kunnen zeggen, indien wij niet vreesden de ons hier gestelde perken te zeer te overschrijden. Wij zullen dus kort zijn, in de eerste plaats herinnerende dat, zoo thans de overtuiging omtrent het nut en de noodzakelijkheid van hooger onderwijs in de vaderlandsche taal en letteren gevestigd is, en aan onze academiën en athenaeums leerstoelen voor die wetenschap bestaan, zoo het onderwijs in de taal, de letteren en de geschiedenis des vaderlands aan onze gymnasiën is ingevoerd en op de lagere scholen verbeterd, dit voor een goed deel het werk van S. of een gevolg van zijn ijverig streven is, van hem, die ten jare 1797 tegen den zin van eenigen en onder de tegenkanting van anderen eene nieuwe leerstoel beklom, de oprigting waarvan door menigeen als doelloos werd afgekeurd. En, waarop wij welligt het eerst hadden moeten wijzen, waren de verdiensten van S. ten opzigte van eene juiste spelling onzer taal niet ontegenzeggelijk groot? Slaagde hij er niet in orde en regel te brengen in den te dezen bestaanden toestand van verwarring? Gaf hij niet den leiddraad aan de hand, waarnaar nog ten huidigen dage de meeste Nederlanders zich in hunne geschriften rigten? Zijn werk moge onvolkomen zijn, daaraan mogen gebreken kleven (te dikwerf in een ongunstig, ja hatelijk licht gesteld), zijn arbeid heeft dit gemeen met alle menschelijke werk; maar, had S. niets anders gedaan dan wat hij voor onze spelling verrigtte, hij zoude reeds aanspraak hebben op de dankbaarheid van tijdgenoot en nakomeling. Zoo als bekend is, werd door de commissie uit de Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde besloten, aan den heer P. Weiland het opstellen eener *Nederduitsche Spraakkunst* en aan S. dat eener *Verhandeling over de Nederduitsche Spelling* op te dragen. Uitstekend kweet zich S. van deze moeijelijke taak; de Regering der toenmalige Bataafsche Republiek hechtte (18 December 1804) hare goedkeuring aan zijn werk, gaf het uit en stelde het ten regel van spelling vast voor alle stukken en onderwijsboeken van den Staat. De aanvallen, waaraan S. om zijne spelling van vele zijden bloot stond, wijl afgunst aan zijnen roem knaagde en betweterij uit de hoogte haar vonnis velde, stuitten af op het zachtmoedige oordeel, op de echte humaniteit van den waardigen beoefenaar der fraaije letteren, en hadden bij S. geene andere uitwerking dan dat hij zijne onderzoekingen met verdubbelden ijver voortzette, zijne dwalingen openhartig bekennende of zijne op eene gevestigde overtuiging en onderzoek gegronde uitspraken verdedigende. — De deugdelijkheid zijner spelling blijkt overtuigend hieruit, dat zij reeds zestig jaren heeft beleefd, en dat de Redactie van het Woordenboek der Nederl. taal, haar ten grondslag leggende voor de door haar te volgen schrijfwijze, zich daarin betrekkelijk slechts weinige veranderingen veroorlooft.

Curatoren der Leydsche Hoogeschool noodigden S. als hoogleeraar in de welsprekendheid in 1802 uit, tot het houden eener latijnsche rede, ter plegtige viering van het sluiten van den vrede van Amiens. Zijne *Oratio de pace Ambianensi* (Leyden 1802; hiervan zag ten zelfden jare eene door A. Blussé de Jonge te Dordrecht bewerkte vertaling het licht) was eene proeve van welsprekendheid, uitmuntende door zuiverheid van latijnsche dictie, waardoor hij bewees, dat zijne werkzaamheid op het gebied der Nederlandsche taal- en letterkunde hem de beoefening der oude talen niet had doen veronachtzamen, en dat hij eene eerste plaats innam onder onze zuiver latijn schrijvende en sprekende geleerden. De indruk, door zijne rede te weeg gebragt, was groot en onverdeeld; heeren Curatoren waren zoo hoogelijk ingenomen met den afloop der plegtigheid, dat zij

dadelijk besloten, ter erkenning van S.'s verdiensten, zijne jaarwedde te verhoogen, van welk besluit hij bij zijne tehuiskomst uit het Academiegebouw het officiële berigt vond.

Had S. aan zijn onderwijs reeds van den beginne af aan eene historische rigting gegeven, eerst in 1815 werd zijn werkkring uitgebreid en hem ambtshalve het onderwijs in de Vaderlandsche Geschiedenis opgedragen. Zijne lessen ook in dit vak getuigden van zijnen ijver en zijne kunde; terwijl hij door verschillende grootere en kleinere geschriften bewees, dat hij de staatkundige geschiedenis niet van de letterkundige wilde scheiden, maar beide in haren onderlingen samenhang behandelen; taal, letterkunde en geschiedenis waren naar zijn oordeel de hoofdtrekken, door wier verbinding het volledige beeld van het verstandelijke leven eener natie moest gevormd worden. Van zijne werkzaamheid op geschiedkundig gebied getuigen o. a. zijne *Beknopte Geschiedenis der Vereenigde Nederlanden; Beknopte Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* (Haarlem 1826); *Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool* (Leyden 1829—1832, 2 dln.); *Het bestuur van J. de Witt, beschouwd uit het oogpunt der ministerieele Verantwoordelijkheid* (Leyden 1832); *Over de verdiensten van Hugo de Groot, als schrijver der Ned. Geschiedenis* (1818); *Geschiedenis der Burgerwapening in Nederland* (Leyden 1831); *Vergelijkende beschouwing van de verrigtingen der Kweekelingen van Leiden's Hoogeschool, ter verdediging des Vaderlands* (Leyden 1831); *Over de gezindheid der Staten van Holland en Oldenbarneveld omtrent den Graaf Leycester* (Leyden 1847); *Verslag van de verhooren door Oldenbarneveld ondergaan* (Haarlem 1849); *Over de verdiensten van Jacob Cats als staatsman* (Amsterdam 1848); *Over J. Wagenaar als schrijver der Vaderlandsche Historie* (Amsterdam 1827); *Historisch tafereel van Leiden's ramp* (Leyden 1808, met platen); *Over de verdiensten der Nederlanders in het ontdekken en bekend maken van onbekende of schaars bezochte werelddeelen en gewesten* (in v. Kampen's *Magazijn*, 2de deel, blz. 227 en volg., 1822). De geest, die in deze en andere geschriften van S. heerscht, namelijk die van eerlijkheid en onpartijdigheid, geeft hun eene blijvende waarde.

In 1844 werd S. emeritus, maar hij ging voort met het geven van eenige openbare lessen tot den 23sten September 1847, den dag zijner 50-jarige bekleeding van het hoogleeraarsambt, bij welke gelegenheid hij eene feestrede hield, *De incrementis litterarum Neerlandicarum, inde ab erecta in Academia Lugduno-Batava harum Litterarum cathedra, ab anno MDCCXCVII ad MDCCCXLVII, per L annos* (Leyden 1847; in het Nederd. 1848). Koning Willem de II^{de} schonk den jubilaris eene gouden medaille, Curatoren der hoogeschool, alsmede zijne ambtgenooten, vereerden hem een aandenken; terwijl het hem ook van andere zijden niet aan bewijzen van hartelijke deelneming in dit zeldzame feest ontbrak. Sedert leefde S. nog zeven jaren, en bleef steeds zijne helderheid van geest en zijnen lust tot de studie behouden, hoezeer hij ook naar het ligchaam verzwakt mogt zijn, tot dat hij den 26sten November 1854 overleed. Des anderen daags sprak S.'s opvolger en geliefde leerling, prof. M. de Vries, voor een talrijk auditorium eene warme lofrede uit op den om zijne zachte inborst beminnelijken man, op den voortreffelijken geleerde, wiens naam, reeds bij zijn leven verbonden met den roem onzer Vaderlandsche taal en letteren, daaraan ook in eene verre toekomst gehecht zal blijven.

Behalve voor het hooger, maakte S. zich ook voor het lager onderwijs bijzonder verdienstelijk, zoo door het schrijven van eenige bij dat onderwijs te gebruiken werken (als: *Nederduitsche Spraakkunst*, 1814; *Syntaxis der Ned. taal*, 1810; *Keur van dichterlijke zedelessen*, Amsterdam 1810, in kl. form. 1811), als in zijne betrekking van schoolopziener, waartoe hij in 1815 werd geroepen, en welke hij met grooten ijver en op uitnemende wijze ten algemeenen nutte waarnam. Hij herdacht in 1840 deze zijne 25-jarige ambtsbediening met eene redevoering „*Over de Christelijke liefde als beginsel, dat onderwijzers bij de vorming der jeugd bezielen en de band van vereeniging zijn moet tusschen schoolopzieners en onderwijzers.*" Eerst in 1852 legde S. zijn schoolopzieners-ambt neder.

Groot waren mede S.'s verdiensten voor de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde, welke hij uit haren toestand van verval hielp oprigten, waarvan hij van 1803 tot 1822 secretaris, van 1822 tot 1847 voorzitter was, en wier werken hij met een groot aantal der voortbrengselen van zijnen geest begiftigde.

S. was ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw, lid van de Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem, van de 2de classe van het Koninklijk Nederlandsch Instituut en van een aantal andere binnen- en buitenlandsche geleerde genootschappen.

Van de breede lijst van 's mans geschriften vermelden wij nog:

Recensie van het Nederd. Taalk. Woordenboek door Weiland, in *Algem. Konst- en Letterbode* (1799, D. II. bl. 113 en volg.; 1801, D. II. blz. 281 en volg., bl. 245 en volg.; 1803, D. II. bl. 378 en volg.; 1804, D. II. blz. 77 enz. bl. 88 enz.; 1808, D. II. bl. 200 en 214; 1810, D. II. bl. 38 enz. bl. 89 enz.; 1812, D. I. bl. 103 enz. bl. 123 enz. blz. 139 enz. blz. 151 enz., D. II. bl. 324 enz. blz. 340 enz.); *Proeven van Nederd. Welsprekendheid* (Leyden 1799, 1809 en 1824, 3 stukken); *Recensie van de Hist. en Letterk. Avondstonden van van Wijn*, in *Algem. Konst- en Letterbode* (1801, D. I. bl. 154 en volg. bl. 165 en volg.); *Recensie van de Vergelijking der Gemeenebesten door H. de Groot, uitgegeven door J. Meerman*, in *Algem. Konst- en Letterbode* (1801, D. I. bl. 354—358; 1802, D. II. bl. 297 en volg.; 1803, D. I, bl. 355 en volg.; 1804, D. I. bl. 278 en volg.); *Recensie van het Huiszittend Leven door van Wijn*, in *Algem. Konst- en Letterbode* (1802, D. I. bl. 59—60; D. II. bl. 312 en volg.; 1803, D. I. bl. 284; 1805, D. I. blz. 24 enz); *Recensie van de Bibliotheek van Oude Letterkunde*, in *Algem. Konst- en Letterbode* (1802, D. II. bl. 314; 1805, D. I. bl. 9 enz.); *Verhandeling over den invloed der Welluidendheid op de Spelling*, in de *Werken der Bat. Maatsch. van Taal- en Dichtkunde* (D. I. Amsterdam 1804) — door deze Maatschappij met hare gouden medaille bekroond — *Recensie van den Messias door Meerman*, in *Bibl. van Theol. Letterk.* (1804, n°. 4; 1805, n°. 1; 1806, n°. 2; 1807, n°. 2); *Woordenboek voor de Nederd. Spelling* (Amsterdam 1805); *Recensie der Nachtgedachten van Young door Schenk*, in *Algem. Konst- en Letterbode* (1806, D. II. bl. 259 enz., blz. 281 enz.); *Proeven van Nederduitsche Dichtkunde uit de XVII^{de} eeuw* (Leyden 1806); *Verhandeling over de dichterlijke verdiensten van Vondel*, in de *Werken der Bat. Maatsch. van Taal- en Dichtkunde* (D. II. 1807); *Proeve eener dichterlijke vertaling (van het 22ste en 24ste boek) van de Ilias van Homerus* (Amsterdam 1807); *Verhandeling over den rijkdom en de voortreffelijkheid der Ned. taal* enz., in de *Werken der Bat. Maatsch. van Taal- en Dichtkunde* (D. V. 1810) — mede door die Maatschappij met goud bekroond — *Museum* (Haarlem 1812—1817, 4 dln.); *Laudatio Jani Dousae* (Leyden 1812); *Recensie der Cyropaedie door ten Brink*, in *Algem. Konst- en Letterbode* (1813, D. II, bl. 411 enz. 428 enz.; 1814, D. I. blz. 249 enz.); *Leerredenen* (1814 en 1833, 2 dln.) — deze werden door S. uitgesproken in zijne 25-jarige betrekking tot de Doopsgezinde gemeente van Leyden (1804—1829) — *Lofrede op S. van Slingelandt*, in de *Verhand. der Maatsch. van Ned. Letterkunde* (D. III. st. 1, Leyden 1819); *Over Simon van Slingelandt als Staatshervormer*, in de nieuwe *Werken der Maatsch. der Ned. Letterkunde* (D. VI. 1844); *Recensie van Koopman's Dissert. de Sardanapalo* (in *Algem. Konst- en Letterbode* van 1819, D. I. blz. 455 enz.); *Verslag van Bergman's Isocratis Areopagiticus* (aldaar D. II. blz. 369 enz.); *Over de Welsprekendheid van Pericles* (in *Mnemosyne*, st. XI. 1822); *Over het godsdienstig karakter van Willem I.* (in *Mnemosyne*, st. XI. 1822); *Laudatio L. P. Spiegelii* (Leyden 1824); *Over Lodewijk van Nassau* (in *Mnemosyne* st. XV. bl. 201 enz., 1825); *Taalkundige bedenkingen* (Haarlem 1827); *Richei van Ommeren, Carmina* enz. (Leyden 1827); *Verslag en beoordeeling van G. J. Meijer's uitgaaf van het leven van Jezus uit de XIII^{de} eeuw* (1836); *Schets eener Geschiedenis van den Oud-Nederlandschen Staat* enz. (Leyden 1839); *Gemengde bedenkingen rakende de Nederduitsche Taalkunde* (Haarlem 1845); *Lijst van woorden en uitdrukkingen met het Nederlandsche taaleigen strijdende* (Leyden 1847).

Meermalen bewoog S. zich op het veld der poëzy; hij vervaardigde onderscheidene Latijnsche verzen, waarvan wij nog vermelden het *Carmen festivum in Natalem ducentesimum quinquagesimum Academiae Lugduno-Batavae* (1825), dat op de promotie in de letteren van zijnen zoon (1828) en dat, hetwelk hij den meer dan 80-jarigen Jacob Hendrik Hoeufft toezong (1840).

Onder zijne Nederduitsche gedichten noemen wij „*Leiden's Hoogeschool hersteld*," dat hij den 6den November 1815 bij de inwijding der als op nieuw gevestigde Academie uitsprak.

Men zie het door Dr. S. Muller van S. gegevene *Levensberigt*, in de Levensberigten bij de *Handel. van de Maatsch. van Nederl. Letterk. te Leiden* (1855, bl. 83—123) en de daarbij gevoegde Lijst van S.'s uitgegevene geschriften, bl. 124—135. v. H.

SIEGESBECK (Johann Georg). Een middelmatig kruidkundige, die, aan de academie te Petersburg verbonden en aan het hoofd van den botanischen tuin aldaar geplaatst, in het midden der XVIIIde eeuw leefde. Hij maakte zich, behalve door eenige geschriften van ondergeschikte waarde (*Primitiae Florae Petropolitanae* enz., Riga 1736, 4°., *Suppl.* aldaar 1737; *Propempticum de Majanthemo* enz., Petersburg 1736, 4°.; *Programma de Tetragono Hippocratis*, Petersburg 1737, 4°.), vooral bekend, of beter gezegd, hij werd berucht als tegenstander van Linnaeus en door de wijze, waarop hij tegen het sexuele stelsel en de door den grooten kruidkundige voor de wetenschap vastgestelde wetten te velde trok. Zijne bestrijding heeft Linnaeus en diens leer evenwel niet geschaad, maar S. maakte zichzelven door zijn schrijven belagchelijk. Linnaeus achtte het voorzeker beneden zich, S.'s onwaardige aanvallen af te weren. Eene wederlegging van zijne *Botanosophiae verioris brevis Sciagraphia in usum discentium adornata; accedit ob argumenti analogiam Epicrisis in Cl. Linnaei nuperrime evulgatum Systema plantarum sexuale et huic superstructam methodum botanicam* (Petersburg 1737, 4°.) bleef echter niet uit. In de eerste plaats was daartegen gerigt het geschrift van Johannes Browallius, later bisschop en kanselier der Universiteit te Abo. Dit stuk, getiteld *Examen epicriseos in Systema plantarum sexuale Cl. Linnaei a. 1737 Petropoli evulgatae, auctore Joanne Georgio Siegesbeck*, verscheen in 1739 te Abo (4°.); eenigen tijd later werd het gevolgd door Gleditsch voortreffelijke *Consideratio epicriseos Siegesbeckianae* enz. (Berlijn 1740, 8°.). Dit laatste geschrift werd wel door S. beantwoord in zijne *Vaniloquentiae botanicae specimen* enz. (Petersburg 1741, 4°.), maar de schrijver verwierf daarmede geen' roem, veeleer haalde hij zich er de minachting der geleerde wereld mede op den hals. (Men vergelijke het art. *Gleditsch*).

Naar S. werd het plantengeslacht *Siegesbeckia* L. genoemd, dat in de natuurlijke familie der Zamengestelden (*Compositae*) tot de afdeeling der *Asteroideae* behoort. v. H.

SIEGFRIED, in het oud-Duitsch Sigafrid, in het Noordsch Sigurd, is een der voornaamste helden in de oud-Germaansche sagen. Hij heet een zoon van Sigmund, afkomstig uit een geslacht, dat zijnen oorsprong van Odin zelven ontleende en zich onderscheidde door schitterende oogen en verbazende ligchaamskracht. Hij werd opgevoed door een' wijzen en schranderen Elf van dwergachtige gestalte, met name Regino, d. i. raadgever. Deze schonk hem een paard, benevens een slagzwaard, zoo scherp, dat hij er een aanbeeld mede kloven kon. Zijn leermeester spoorde hem aan, zich meester te maken van den onmetelijken schat, „hort" genaamd, welke door drie goden weggeroofd en diep onder water verborgen was. Het gelukte hem, dien te veroveren, waarna hij de hand van de Borgondische prinses Chriemhilde verwierf. Zijne latere lotgevallen worden op verschillende wijzen verhaald; een van die maakt het onderwerp uit van het eerste gedeelte des Nibelungen-lieds (zie *Nibelungen-lied*).

De geschiedenis van dezen S., die ook de gehoornde wordt bijgenaamd naar een jagtavontuur, waarbij hij door zich in drakenbloed te baden eene hoornachtige huid bekwam, is door de middeleeuwsch-germaansche poëzy in de meest uiteenloopende vormen behandeld, zoodat een geheel boekdeel noodig zou zijn om er een eenigzins volledig overzigt van te geven. Wij verwijzen de belangstellenden naar de voornaamste schriften over dit, reeds in de oudste Germaansche fabelkringen voorkomende en in de latere voortlevende onderwerp. Allereerst noemen wij de *Edda* (zie *Edda*), en voorts: het *Heldenbuch* (Augsburg 1491, later meermalen uitgegeven); de schriften in het art. *Nibelungen-lied* aangehaald; Hans Sachs, *Tragedia, der Hörnen Seyfrid* (1557); von der Hagen und Büsching, *Deutschen Gedichten des Mittelalters* (Berlijn 1820); Simrock, *Kleines Heldenbuch* (Stuttgard en Tubingen 1844); Müller, *Sagabibliothek* (Kopenhagen 1817—1820, 3 dln.); Lange, *Untersuchungen über die Geschichte und das Verhältniss der nordischen und deutschen Heldensage* (Frankfort 1832); Grimm, *Die deutsche Heldensage* (Göttingen 1829); het opstel: *Siegfried und Freyr*, in Haupt, *Zeitschrift für deutsches Alterthum*, D. III; Simrock, *Deutsche Mythologie*, D. I., waar eene verklaring der Siegfriedssage uit de natuurdienst van het Germaansche heidendom gegeven wordt.

SIENA (voormaals *Sena Julia*). Eene oude en groote stad in het vroegere groothertogdom Toscane, in eene provincie, welke denzelfden naam draagt. Zij ligt zes en een halve mijl ten zuiden van Florence in eene schoone landstreek op twee heuvels, en was in de middeleeuwen een der magtigste vrije steden van Italië, wier gebied meer dan 100,000 inwoners bevatte; doch met het verlies harer vrijheid geraakte zij zoo zeer in verval, dat zij tegenwoordig slechts 25,000 inwoners telt, die in manufacturen, fabrieken van wollen stoffen, hoeden, leder en darmsnaren grootendeels hun bestaan vinden. De aartsbisschoppelijke cathedrale kerk, in het midden der XIIIde eeuw door Giovanni Pisano gebouwd, is rijkelijk met wit, zwart en aschgraauw marmer belegd, en pronkt met de standbeelden der pausen, die in het gebied van S. geboren zijn, en andere merkwaardigheden meer. In het klooster bij de nieuwe Augustijner kerk is eene openbare boekerij, en in de overige kloosters der stad vindt men kostbare schilderstukken. De universiteit, naar men wil in 1321 gesticht, doch thans van weinig belang, bezit aanzienlijke voorregten, eene uitgebreide boekerij met vele zeldzame boeken en handschriften, en telde 60 hoogleeraren. Ook zijn er in S. verscheidene geleerde genootschappen. Men spreekt te S. het zuiverste en welluidendste Italiaansch.

SIENA. Deze stad in Toscane heeft haren naam geschonken aan eene geheele afdeeling der Italiaansche kunstschool. Van de kunstenaars, die zich naar heer noemden of genoemd werden, werden reeds verscheidene onder hunne familie- of bijnamen vermeld. Thans geven wij hier nog eene vlugtige opsomming van de allervoornaamste kunstenaars uit Siena, die als zoodanig in de kunstgeschiedenis bekend zijn, maar wier familienamen òf onbekend gebleven òf in vergetelheid zijn geraakt.

S. (Agostino en Agnolo da), beeldhouwers en architecten, stamden af uit een kunstenaarsgeslacht, dat sedert de XIIde eeuw in S. bouwde. Agostino wijdde zich echter aan de beeldhouwkunst en zou behoord hebben tot de leerlingen van Giovanni Pisano, die zich, volgens Vasari, in 1284 eenigen tijd in S. ophield, en die hem, even als zijn' broeder Agnolo, bij de vervaardiging van het marmeren altaarbeeld voor het hoofdaltaar te Arezzo, als helper bezigde. Ook elders werd die hulp ingeroepen en, daar de jonge kunstenaars nevens de beeldhouw- ook de bouwkunst bleven beoefenen, verwierven zij zich alras grooten naam. In 1317 werd naar hun plan de noordelijke muur van den dom gebouwd, en in 1321 naar hunne teekening de Porta Romana opgerigt. In 1326 werden zij naar Orvieto geroepen, waar zij in den dom onderscheidene beeldhouwwerken uitvoerden, waaronder het beroemde grafmonument van den bisschop Guido Tarleto van Arezzo, uitvoerig beschreven door L. Guazzeri, Schorn, d'Agincourt e. a. Daarna schijnen zij weder meer als architecten werkzaam geweest te zijn en te Mantua en Ferrara groote diensten te hebben bewezen als ingenieurs door het afweren der overstroomingen van den Po. In 1338 keerden zij, volgens Vasari, terug naar S., waar naar hun ontwerp de nieuwe kerk Sta Maria naast den ouden dom werd gebouwd. Terwijl Agostino aldaar vervolgens het prachtige paleis Sansedoni bouwde, ging Agnolo naar Assisi, waar hij eene kapel en een grafmonument in de benedenkerk van St. Franciscus beeldhouwde. Agostino overleed in 1344; zijn broeder later. Beide meesters hebben een aantal leerlingen nagelaten.

S. (Francesco di Giorgio da), beeldhouwer en van tijd tot tijd ook schilder en architect, werd in September 1439 geboren. Vasari schrijft hem de twee bronzen engelen toe, die het ciborium houden op het hoofdaltaar in den dom van S. Volgens von Rumohr is o. a. van hem afkomstig het grafmonument van Christofano Felice in S. Francesco (1462). Hij was ook als architect beroemd, maar muntte vooral in de vestingbouwkunst uit, van welker nieuwere rigting hij door von Rumohr als de grondlegger wordt beschouwd. Vasari verklaart voorts dezen kunstenaar voor den stichter van het paleis des hertogs Federigo van Urbino, een der schoonste gebouwen van

dien tijd; deze bewering wordt tegengesproken door von Rumohr, die hem daarentegen onderscheidene andere bouwwerken toeschrijft, zoo als de voltooijing van den dom te S., in 1484, de kerk del Calcinajo bij Cortona, enz. In 1485 trad hij als ingenieur bij de republiek van S. in dienst; in 1490 werd hij door Ludovico Maria Sforza naar Milaan ontboden, waar vervolgens naar zijne opgaven door G. A. Amheo en G. G. Dolcebeno de koepel der domkerk werd gebouwd. Vermoedelijk heeft deze kunstenaar tot in 1506 geleefd.

S. (Guido da), de oudste bij name bekende meester dezer school, die met Giunta Pisano aan de spits der Italiaansche kunstgeschiedenis staat. Niet alleen echter is hij eerwaardig om zijn' hoogen ouderdom, maar vooral ook wijl hij in de byzantijnsche typen een eigenaardig romaansch element bragt en aldus de rijke bron opende, waaruit de latere meesters zoo ruimschoots geput hebben. Een werk van zijne hand, en de eerste authentieke schilderij der school van S., is eene meer dan levensgroote Madonna met het kind, van 1221. Men vindt hier reeds sporen van het vervangen der barbaarsche byzantijnsche kunst door de herboren wordende classieke kunst, met welker overblijfselen men vooral te S. reeds vroeg bekend werd. Sommigen, waaronder von Rumohr, beweren dat het stuk gedeeltelijk is overschilderd. In de academische kunstverzameling te S. worden nog andere werken van Guido aangewezen, die echter met deze schilderij weinig gemeens hebben.

S. (Lorenzo di Pietro da), Vecchietta genaamd, schilder, beeldhouwer en metaalgieter, werd vooral beroemd door een' ijzeren tabernakel met marmeren ornamenten in den dom te S. in 1465 begonnen. Vasari vermeldt ook van hem een levensgroot, naakt Christusbeeld, voor de kapel der schilders van S. gemodeleerd; het is in een' strengen, edelen stijl bewerkt. Lorenzo voltooide ook het doopbekken in S. Giovanni te Siena, door Donatello begonnen, en Vasari schrijft hem nog eenige andere beelden toe. Dat hij ook schilder was blijkt reeds uit eenige opschriften op de hier boven genoemde werken. In de academie van S. en de galerij der Uffizi te Florence worden schilderijen van hem aangetroffen, die hard van kleur en niet levendig van teekening zijn. Volgens Vasari overleed deze meester in 1482.

S. (Matteo di Giovanni da) wordt voor het hoofd der schilderschool van S. in de tweede helft der XV^{de} eeuw gehouden. Zijne werken dragen nog meer of min den type van den germaanschen stijl; de verscheidenheid der uitdrukking, de kennis der menschelijke vormen en de drapering getuigen bij hem van lofwaardige natuurstudie. De berigten omtrent dezen meester loopen van 1462 tot 1491; vermoedelijk is hij nog voor het einde der XV^{de} eeuw overleden. Zijn nieuwe stijl werd, volgens Lanzi, het eerst gekend uit zijne werken in den dom van Siena, waar kunstige mozaïkwerken van hem worden aangetroffen, en zijne verdere ontwikkeling uit schilderijen, welke de kerken S. Domenico, S. Agostino, enz. opluisterden. Grooten opgang maakte zijne voorstelling van den kindermoord, welke hij in twee kerken van S. en eens voor Napels schilderde, zonder haar te copiëren, en waarin hij eene levendigheid en stoutheid van opvatting en behandeling ontwikkelde, die hem inderdaad tot een' hervormer in de kunst maakten. Het coloriet dezer blijkbaar a tempera geschilderde tafereelen is bleek en geelachtig en zeer krachtig in de schaduwen.

S. (Ugolino da), schilder, is een van de beroemdste meesters der XIV^{de} eeuw, die op den overgang van de oudere rigting van Duccio tot de nieuwere van Simone di Martino staat. Volgens sommigen was hij een leerling van Cimabue, volgens anderen van Guido da S. In vele opzigten herinneren de figuren, welke hij voor de kerk Sta Croce te Florence schilderde en die zich gedeeltelijk nog aldaar, gedeeltelijk te Londen bevinden, aan de strenge en dorre byzantijnsche schilderwijze; maar in de geberigde middelen en hunne behandeling vertoonen zich bij hem sporen van den overgang tot de nieuwere rigting, welke meer op uitdrukking en beweging in de beelden bedacht was. Ugolino overleed te S. in 1339.

SIENA (Terra di). (Zie *Verwen*).

SIERRA LEONE, een landschap aan de kust van Opper-Guinea in Africa, met eene rivier en eene lange bergketen van gelijken naam, strekt zich uit van kaap Verga tot aan de rivier Mesurado, en is omtrent 60 mijlen lang; de grenzen aan de landzijde zijn nagenoeg onbekend. Behalve het hooge, bergachtige schier-eiland aan de rivier S. L., is de grond langs de kusten over het geheel vlak, laag, grootendeels moerassig, en wordt van ontelbare beken doorsneden. Meer landwaarts verheft zich de grond langzamerhand en wordt drooger. Dit landschap heeft eigenlijk geene bergen, maar slechts eene keten van heuvels, daar de S. L. langs de kust niet onder de hooge bergen geteld kan worden. Het is over het algemeen vruchtbaar en brengt citroenen, vijgen, dadels, suikerriet enz. voort. Het grootste deel des lands is met bijna ondoordringbare wouden bedekt. Het klimaat is zeer heet en in de lage streken hoogst ongezond.

De Portugezen waren de eersten, die hier volkplantingen aanlegden, doch, zoo 't schijnt, waren deze van weinig aanbelang en korten duur. De Engelsche handelmaatschappij legde hier in 1783, aan de zuidzijde der rivier, eene volkplanting en stad van 400 huizen aan, onder den naam van Freetown, welker bewoners grootendeels uit vrije negers bestonden, die in den Americaanschen oorlog de zijde der Engelschen gekozen hadden, en van alle noodzakelijke levensbehoeften en middelen tot hunne verdediging rijkelijk voorzien werden; doch reeds in 1794 werd deze volkplanting door eene Fransche vloot geplunderd en voor het grootste gedeelte verwoest. De meeste inwoners reddeden zich en zochten nieuwe ondersteuning, hetwelk hun ook in zoo ver gelukte, dat zij de stad ten deele konden herbouwen. Om echter voor soortgelijke invallen van den zeekant voor het vervolg beveiligd te zijn, is men in 1809 begonnen met het bouwen der stad Kingstown, 3 Engelsche mijlen van de kust en in eene vruchtbare landstreek gelegen; terwijl reeds een groot aantal Africanen zich verledigd hebben, den hun aangewezen grond te bebouwen, en door de Engelschen tot verdere beschaving gebragt zijn. Volgens de jongste berigten telde men er reeds 14 tempels en 50,500 inwoners, waarvan er 2400 de scholen bezoeken, waarin de noodige onderwijzers zijn aangesteld. Meer dan 47,000 negers zijn aan de slavernij ontrukt, wonen in gemakkelijke huizen, in steden en dorpen, en leven in wettig huwelijk; terwijl de Europeanen (ongeveer 200 in aantal) zich aan de luchtsgesteldheid gewend hebben. Behalve Freetown en Kingstown, vindt men er nog de steden Kissi, Regentstown, Wellington en Kunah.

SIERRA MORENA, een gebergte in Spanje, dat zich van kaap St. Martin aan de Middellandsche zee tot aan kaap St. Vincent in Portugal uitstrekt. Vele gedeelten van dezen bergrug komen onder bijzondere namen voor, als de Sierra de Cordova, de Sierra de Aroche, de Sierra de Caldeiro en de Sierra de Monchique, welke alle in het westen liggen. De eigenlijke hoofdtak heeft kale toppen; terwijl de hellingen met bosschen en struiken bedekt, doch weinig bebouwd zijn. De dalen zijn moerassig. De hoogste top verheft zich 1600 meters boven den zeespiegel. Ten noorden van de Sierra de Cordova liggen de Pedroches, die omstreeks 1200 meters hoog zijn. Aan de zuidelijke helling, te midden van de Sierra de Cordova en in het heuvelland, dat zich tot aan de Guadalquivir uitstrekt, worden goede weilanden en schoone bosschen aangetroffen. Vele paarden van Andalusisch ras worden er aangefokt. In de nabijheid van het stadje Guadalcanal werden oudtijds beroemde zilver- en loodmijnen gevonden. In de oorlogen tusschen de Christenen en Mooren was dit gebergte meermalen het tooneel van den strijd. Cervantes deed zijn' held hier menig feit verrigten. De voornaamste wegen, die over de S. M. voeren, zijn die tusschen Zafra en Sevilla, welke door de Puerto de Monesterio gaat, en die van Madrid naar Andujar en Cordova, welke door de beroemde Puerto del Rey voert. Daaraan ligt het dorp Carolina, het hoofdpunt der Duitsche kolonie, die hier in de XVIII^{de} eeuw, in het belang der ontginning van die streken, door graaf Olavides werd aangelegd.

SIEYES. (Emanuel Joseph graaf van) werd den 3^{den} Mei 1748 te Frejus geboren; hij begaf zich al spoedig in den geestelijken stand en werd in 1784 koorheer van het domsticht te Chartres en vicaris-generaal der diocese. Hij verwierf zich onder de regering van Lodewijk den XVI^{den} (1774—1793) niet alleen in zijn vaderland Frankrijk, maar ook door geheel Europa een' grooten naam door het schrijven van drie brochures. Toen namelijk, bij de algeheele verwarring der geldmiddelen, besloten

werd tot het bijeenroepen der algemeene staten, ten einde die geldmiddelen weêr in orde te brengen, ontstond er strijd over de vraag, wie aan die algemeene vergadering zouden deelnemen, en hoe de verschillende standen daarin zouden vertegenwoordigd worden; sommigen, en daaronder vooral de edelen, wilden die ingerigt hebben op de zelfde wijze als de in 1614 gehoudene; anderen daarentegen wilden den burgerstand (tiers état) in dubbelen getale oproepen en gestemd hebben, niet naar de standen, maar hoofd voor hoofd, naar het aantal personen. De bedoelde, door S. uitgegevene geschriften waren getiteld: *Vues sur les moyens d'exécution dont les représentants de la France pourront disposer en France en* 1789 (Parijs 1787); *Essai sur les privilèges* (aldaar 1787); *Qu'est-ce que le tiers-état?* (aldaar 1787). Vooral deze laatste brochure baarde groot opzien, daar de schrijver, hoewel zelf van adel en geestelijke, daarin den derden stand voorsprak en beweerde, dat die stand eigenlijk de natie zelve was, in zich vereenigende de ware souvereiniteit en volkomenheid van magt. Door die geschriften werd S. zoo populair, dat hij weldra door de stad Parijs verkozen werd tot haren afgevaardigde naar de staten-generaal. Daar droeg hij veel bij tot de vereeniging van de drie standen, en van hem ging het eerst het voorstel uit, om de vergadering van de afgevaardigden uit den derden stand tot eene *nationale* vergadering te verklaren, iets dat kort daarna door de omwenteling werd tot stand gebragt. Hij was de eerste, die Frankrijk een ontwerp van wet op de drukpers bezorgde en het denkbeeld opperde, om Frankrijk in departementen te verdeelen. In 1790 werd hij lid van het directoire, en in 1791 deed hij als lid der nationale vergadering zich kennen als tegenstander der republiek en als krachtig verdediger der constitutionele monarchie. Na de ontbinding der nationale conventie onttrok hij zich aan de staatszaken en ging stil leven; doch, in 1792 verkozen tot lid der nationale vergadering, trad hij weder op. Ter gelegenheid van het proces tegen Lodewijk den XVI[den], stemde hij voor diens ter dood veroordeeling, nadat hij zich alle moeite gegeven had om aan te toonen, dat de nationale conventie niet bevoegd was, over die zaak te oordeelen. In 1798 werd S. als Frankrijks gezant bij het hof van Pruissen naar Berlijn gezonden en bleef daar werkzaam totdat hij, in 1799, tot lid van het directoire werd benoemd in de plaats van Rewbell. Daar vond de werkzame man veel te doen: er was oneenigheid in de vergadering, de Fransche legers werden overal geslagen, en het geldgebrek was groot. Toen daarom Bonaparte uit Egypte terugkeerde, trad hij dadelijk met hem in onderhandeling, om zamen eene geheel nieuwe constitutie te ontwerpen; van die constitutie is echter nooit iets gekomen. Bij de kort daarop volgende omwenteling, stond hij Napoleon krachtig ter zijde en werd met dezen en met Roger Ducos consul; hij bekleedde deze betrekking evenwel niet lang, maar werd kort daarna president van den senaat. Na de restauratie trok S. zich weder terug, totdat Napoleon hem gedurende de honderd dagen tot pair benoemde. Toen Napoleon voor de tweede maal van Frankrijks troon was verjaagd, beschuldigde men S., ter zake van het proces tegen Lodewijk den XVI[den], van koningsmoord, en werd hij dien ten gevolge verbannen; hij ging zich toen te Brussel vestigen, en kwam later, toen na de Julijrevolutie van 1830 alle Franschen, ten gevolge van het besluit van den 12[den] Januarij 1816 verbannen, waren teruggeroepen, weder te Parijs, waar hij lid van de Fransche Academie werd en in 1836 in vrij bekrompene omstandigheden overleed.

Hij gaf verschillende meer of minder belangrijke geschriften in het licht, zooals *Reconnaissance et exposition des droits de l'homme et du citoyen* (Parijs 1789); de *Notice*, waarin hij zijne houding in de nationale conventie poogde te verdedigen. Boulay gaf eenige stukken van S. uit, onder den titel: *Théorie constitutionelle de S.*

Zie voorts over dezen merkwaardigen man uit de tijden der Fransche revolutie: Mignet, *Histoire de la révolution;* dezelfde, *Notice historique sur la vie et les travaux de S.* (Parijs 1836); Ölsner, *Des opinions politiques du citoyen S.* (1799).

SIGALON (XAVIER), schilder, werd in 1790 te Uzès (dep. du Gard in Frankrijk) geboren, vormde aanvankelijk zich zelven en kwam, na veel inspanning en ontbering, in 't eind te Parijs, waar hij in de ateliers van Souchon en Guérin werkte. De eerste schilderij, waardoor hij de algemeene aandacht trok, stelde eene courtisane voor, die een jong mensch een' brief in de hand stopt. In 1824 exponeerde hij eene voorstelling van de gifmengster Locusta, waarin zich het romantische element met kracht openbaarde en waardoor hij aanleiding gaf tot eene zeer heftige polemiek. Later schilderde S. zijne Athalia, die de koningszonen laat vermoorden, eene groote energieke compositie, die gelijken lof en blaam als het vorige stuk uitlokte. Zijn materieel succes was echter gering, zoodat hij zich op portretten moest toeleggen, die hem eerst karig, maar later ruim betaald werden. Na de Julij-revolutie ontving S. onderscheidene bestellingen van de regering, waarmede hij echter wederom weinig roem inoogstte, zoodat hij terugkeerde naar Nimes, waar hij zijne loopbaan begonnen had, en met teekenonderwijs de kost verdiende. In die omstandigheden werd hij verrast door de opdragt, om eene copie te schilderen van Michaël Angelo's Laatste Oordeel. S. greep met blijdschap die gelegenheid aan, begaf zich in 1833 naar Rome en bragt er vier jaren met dien colossalen arbeid door, die hem door de regering mild betaald werd. De roem, dien hij er mede behaalde, was groot en gaf aanleiding tot nieuwe bestellingen van copiën naar andere fresco's van Michaël Angelo, welke hij met ijver aanvaardde. Maar in 1837 werd hij te Rome, te midden van zijne werkzaamheden, door de cholera weggenomen. Zijne bovengemelde copie, in de *École des Beaux Arts* opgehangen, is de schoonste nalatenschap zijner kunst en getuigt van merkwaardig talent, ijver en zorgvuldigheid.

SIGEBERTUS, bijgenaamd *Gemblacensis*, naar de stad Gembloux in de tegenwoordige Belgische provincie Namen, waar hij Benedictijner monnik was, werd in of omstreeks het jaar 1030 geboren, en overleed den 5[den] October 1112 te Metz, waar hij de twaalf laatste jaren van zijn leven aan het hoofd der kloosterschool doorbragt. Hij was een man van buitengewone kunde, reeds bij zijn leven beroemd. Zijn hoofdwerk: *Chronicon*, een vervolg op de kronijk van Eusebius, loopende van 381 tot 1112, wordt voor de beste en voornaamste der oude Belgische kronijken gehouden. Nam hij, voor hetgeen aan zijn' leeftijd voorafging, veel, zelfs woordelijk over uit andere kronijken, met name uit die van Balderik van Terouanne, van hetgeen gedurende zijn leven voorviel was hij zelf de geschiedschrijver, gelijk dit dan ook het belangrijkste gedeelte is van zijn werk, hetwelk eerst te Parijs in 1513, later en veel naauwkeuriger door Miraeus te Antwerpen in 1608 is uitgegeven, en door Pistorius in het 1[ste] deel zijner *Scriptores rerum Germanicarum* is opgenomen. In deze laatste uitgave vindt men ook het vervolg op het werk van S., door Anselmus, abt van Gembloux, tot 1137, en Robertus de Torinneio en anderen tot 1224. Ook schreef S. *De scriptoribus ecclesiasticis*, welk geschrift is opgenomen in: Suffridus Petri, *De illustribus ecclesiasticis scriptoribus* enz. (Keulen 1580), Miraeus, *Bibliotheca ecclesiastica* (Antwerpen 1639) en Fabricius, *Bibliotheca ecclesiastica* (Hamburg 1718).

Zie over S. en vooral over zijn *Chronicon*: Fabricius, *Bibl. Lat. med. et inf. Lat.*, D. VI. blz. 508 en volg.; Foppens, *Bibl. Belg.* D. II. blz. 1096 en volg.; Saxe, *Onom. Lit.*, D. II. blz. 207, 556; de Wind, *Bibl. der Ned. Geschiedschr.*, D. I., blz. 23. Over de handschriften van dit *Chronicon* zie men: Kluit, *ad Cod. Diplom.* blz. 96 en volg.; Lambinet, in: *Mémoires de l'acad. de Bruxelles*, D. V. blz. 252. Over de vervolgen: Delvennes, *Biogr. du Royaume des Pays-Bas*, D. I. bl. 28.

SIGEUM is een voorgebergte, op de kust van Klein-Azië in den omtrek van Troje, dat oudtijds vermaard werd doordien het Grieksche leger zich gedurende den Trojaanschen oorlog in de nabijheid daarvan bevond. Omstreeks het tegenwoordige dorp Ieni Scher moet ook eene stad S. gelegen hebben. Achilles haalde er zijne vloot aan het strand, en werd er met zijne vrienden Patroclus en Antilochus begraven. De oude grafheuvels, die men er nog vindt, heeft men wel voor de hunne gehouden. Bijzonder merkwaardig werd die plaats door een opschrift, dat men er in het begin der XVIII[de] eeuw op eene marmeren tafel vond. De inhoud daarvan is van weinig belang, doch komt er met een klein verschil van tongval en uitdrukking tweemaal op voor. De bewoners van den omtrek beschouwden dat gedenkstuk der oudheid als een waarborg tegen ziekten, en de kranken legden zich daarop neder.

SIGISMUND. Drie koningen van dezen naam, in het Poolsch Zygmunt, hebben over Polen geregeerd.

S. de Iste, geboren in het jaar 1466, was de jongste zoon van koning Casimir den IVden. Bij het overlijden van zijne oudere broeders erfde hij eerst de hertogdommen Glogau en Oppeln, benevens het groothertogdom Litthauen, en na den dood van zijnen ondsten broeder Alexander, in het jaar 1506, de kroon van Polen. In zijne pogingen, tot invoering van een verstandig en spaarzaam staatsbestuur, werd hij belemmerd door eenen oorlog met Rusland en invallen der Tartaren en Walachijers. De zachtzinnigheid zijner regering verschafte aan de destijds ontluikende Hervorming eenen ruimen toegang in Polen; terwijl bijna geheel Poolsch Pruissen en Groot-Polen zijn gezag huldigden. Doch noodlottig was hem en zijn rijk het opvolgen van den raad, hem na den dood zijner uitmuntende gemalin Barbara Zapolska, dochter van eenen Zevenbergschen Waiwood, door keizer Maximiliaan gegeven, om ten jare 1516 in den echt te treden met Bona Sforza, eene Milanesche jonkvrouw, die, heerschzuchtig en gierig van aard, eenen noodlottigen invloed op den gang der regering verkreeg. Ten gevolge hiervan verloor de koning maar al te zeer de liefde zijner onderdanen, hoewel hem de roem bleef nagaan, dat hij een ijverig bevorderaar der wetenschappen was en dat met hem de bloei der Poolsche letterkunde aanving. Hij overleed den 1sten April 1548, en werd opgevolgd door zijnen eenigen zoon,

S. den IIden, die, in het jaar 1518 geboren, reeds bij het leven zijns vaders in 1529 tot koning verkozen, en in 1544 met het bestuur van Litthauen belast werd. Ofschoon zijne moeder, de boven reeds genoemde Italiaansche, hem eene verwijfde opvoeding deed geven, ten einde zelve het roer der zaken in handen te houden, ontwikkelde zich echter zijn vrijzinnige geest, en ware het niet, dat de onderlinge twisten der Protestanten en de invloed van den bisschop van Ermeland en van den pauselijken nuntius hem hadden teruggehouden, dan zou hij waarschijnlijk de Hervorming hebben omhelsd, waaruit naar menschelijke berekening eene geheel andere geschiedenis van Polen in lateren tijd zou zijn voortgevloeid. Niettemin verleende hij ten jare 1572, op den Rijksdag te Warschau, eene volkomene godsdienstvrijheid. Drie jaren vroeger had hij eene vereeniging van Litthauen met Polen te weeg gebragt; terwijl het hem later gelukte, het toenmalige Pruissen, Volhynië, Podolië en de Ukraine bij zijn rijk in te lijven. Ofschoon in zijn bijzonder leven verkwistend en losbandig, bragt hij Polen tot eenen hoogen trap van bloei, ook door het in toom houden van eenen heerschzuchtigen adel. Het tijdperk zijner regering is tevens dat van den grootsten bloei der Poolsche letterkunde. Hij overleed den 7den Julij 1572, zonder afstammelingen na te laten.

S. de IIIde, geboren in 1566, was de zoon van den Zweedschen koning Johan den IIIden en als diens eenige zoon de vermoedelijke erfgenaam van den troon. Daar zijne moeder eene zuster was van S. den IIden, en er zich dus, bij de kinderloosheid des laatstgenoemde, voor den Zweedschen kroonprins uitzigt ook op den Poolschen troon opende, liet zijn vader hem in de R. Catholieke godsdienst opvoeden en de Poolsche taal leeren. Hij werd inderdaad ten jare 1587 tot koning van Polen verkozen, inzonderheid door medehulp van Jan Zamoyski. Doch hij beantwoordde in geenendeele aan de verwachtingen, die men van hem had opgevat, daar het hem aan alle geestkracht ontbrak en hij een zielloos werktuig was in de handen der Jezuïten, die hem geheel en al beheerschten. Na den dood van zijnen vader, in 1592, erfde hij ook de Zweedsche kroon; doch na zijne krooning keerde hij naar Polen terug, zijn vaderland plaatsende onder het regentschap van zijnen oom Karel den IXden, die, ten gevolge van S.'s ongeschiktheid, in 1604, na diens onttrooning tot koning van Zweden verkozen werd. Hieruit ontstond, daar S. geen' afstand van zijne regten wilde doen, een oorlog, die eerst onder Karels opvolger, den grooten Gustaaf Adolf, een einde nam. Later wikkelde zich S. in eenen oorlog met de Russen, die, hadde het hem niet aan alle schranderheid ontbroken, ligtelijk met de verheffing van zijnen zoon Wladislaw tot Czaar zou hebben kunnen eindigen. Ook tegen de Kozakken, Tartaren, Hospodaren en Walachijers had de verdwaasde S. herhaaldelijk het zwaard aan te gorden. Hij overleed te Warschau in het jaar 1632.

Zie over hem: Naruszewicz, *Dzieje Zygmunta III* (Warschau 1819, 3 dln.).

SIGMARINGEN, een stadje aan den Donau, met ruim 2000 inwoners. Men vindt er eene R. Catholieke kerk, een vorstelijk slot en eene bibliotheek. Het was vroeger de hoofdplaats van het vorstendom Hohenzollern-S., dat in 1850 aan Pruissen werd afgestaan, en is thans nog de zetel van het bestuur der Hohenzollernsche landen, die, in het laatst van 1861, op ruim 21 □ mijlen nagenoeg 64,700, meest R. Catholieke bewoners telden. De genoemde landen vormen thans een regeringsdistrict van het koningrijk Pruissen, en staan als zoodanig onder het toezigt van den opperpresident der Rijnprovincie. De vorst van Hohenzollern-S. was, ingevolge den afstand zijns vaders van den 27sten Augustus 1848, dezen opgevolgd en droeg zijne regten, den 7den December 1849, aan den koning van Pruissen over. Hij ontving, als verwant aan het stamhuis, dat in Pruissen regeert, den titel van koninklijke hoogheid en is tegenwoordig generaal in Pruissische dienst.

SIGNORELLI (Luca), een van de uitstekendste kunstenaars zijner eeuw, volgens Waagen de voorganger van de rigting der florentijnsche school, volgens Kugler uitmuntende door de eigenaardige inspiratie, die in zijne werken doorstraalt. Hij werd volgens Vasari in 1439 te Cortona geboren en ontving kunstonderwijs van P. della Francesca, Manni en della Valle. In S. Spirito te Urbino toont men eene kerkbanier, die door hem beschilderd is; ook in Perugia waren er, volgens Vasari, verschillende werken van zijne hand, waarvan sommige, even als in Volterra, Citta di Castello en Cortona, nog steeds voorhanden zijn, ofschoon die a tempera geschilderde stukken veel geleden hebben. S. begaf zich van genoemde plaatsen over Siena naar Florence, meer bepaald om de daar aanwezige kunstwerken te bestuderen Voor Lorenzo de Medici schilderde hij eenige naakte godenbeeldjes en eene Madonna; vervolgens schijnt hij wederom in verschillende steden van Italië geschilderd te hebben, o. a. te Orvieto, waar hij de door Angelico da Fiesole aangevangene beschildering der Madonna-kapel in den dom voltooide. Hij schilderde daar o. a. het laatste oordeel, waarin zulk eene verscheidenheid van beelden, motiven en bewegingen heerschte, dat men het er voor houdt, dat Michaël Angelo er zich voor zijne beroemde voorstelling gedeeltelijk naar gedragen heeft. Tegen het jaar 1500 was de colossale arbeid der beschildering van het gewelf ten einde gebragt en de heeren te Orvieto waren er zoo mede ingenomen, dat zij aan S. nu ook het beschilderen der zijwanden opdroegen.

Waarschijnlijk had hij intusschen reeds tegelijkertijd de beschildering der Sixtijnsche kapel te Rome ondernomen. Hij schilderde er het afscheid van Mozes aan de Israëliten en den dood van dien profeet. Hij zou nog meer daar gewerkt hebben, maar zag er om de eene of andere reden van af; S. schijnt daarna nog ettelijke jaren in Arezzo en Cortona doorgebragt te hebben, waar hij onderscheidene kerken door zijne werken opluisterde en zijn' eervollen naam, te midden van leerlingen en vrienden, die hem hoog vereerden, handhaafde, tot dat hij in 1521 overleed.

In de galerijen wordt zijn werk niet veel aangetroffen. Te Florence vindt men van hem eene H. Familie en eene Madonna met het kind; te Berlijn twee altaardeuren, zonder middenstuk; in den Louvre eene geboorte van Maria. Eenige van zijne werken zijn bekend door gravuren van Vascellini, Cunego, A. Marchetti, F. Morelli e. a.

SIJS. De S. (*Fringilla spinus* L.) behoort tot de familie der Vinken in de orde der Zangvogels. Hij is de kleinste der eigenlijk gezegde vinken van ons land en haalt slechts 4½ duim Rl., heeft een' zeer kegelvormigen, scherpen snavel en een' aan het einde ingesnedenen staart. De kleur is geelachtig groen; bij het oude mannetje zijn de schedel en de keel zwart; eene streep boven de oogen, de zijden van den kop en de hals, benevens de onderdeelen tot aan den buik zijn citroengeel; de buik zelf is witachtig, doch de stuit weder geel. De vleugels zijn zwart, met eene groengele dwarse streep er over, en de slagpennen aan de basis geel en verder met geelachtig groen gezoomd. De staartpennen zijn zwart, maar allen, behalve het middenpaar, op de twee eerste derden harer lengte geel. Het wijfje mist het zwart op den kop, heeft zwarte langte-vlakken op de kleine vederen;

terwijl de staartpennen donker bruin zijn, met citroengele zoomen.

De S. is een zeer gewone vogel in geheel Europa en zoo ook in Nederland; hij onthoudt zich des zomers in dennen- en sparrenbosschen, terwijl hij in het najaar zich in andere streken verspreidt en dan voornamelijk van elzenzaad leeft. Men ziet hen dan in groote troepen met vlamsijsen en andere verwante vogeltjes door de elzen- en berkenbosschen vliegen. In den tijd van het opkweeken der jongen, voeden zij zich en hun kroost ook met insecten. Zij maken hun nest in de hoogste sparrentoppen uit worteltjes, mos en distelpluis, en broeden daarin tweemaal, telkens 5 tot 7 groenachtig witte, met bruin besprenkelde eitjes. Het gezang dezer aardige vogeltjes is allerliefst en vrij van alle schelle klanken, waarom de mannetjes ook zeer dikwijls in kooitjes gehouden worden, waar men hen met wit vogeltjeszaad, elzenzaad en een weinig hennepzaad voedt. Zij worden zeer spoedig mak en leeren personen herkennen. In het zuiden van Frankrijk en Italië worden zij, even als al hunne verwanten, gebraden op tafel gezet, bij ons slechts bij toeval in eene rist vinken geplaatst.

SIKHS of SEIKHS, hetwelk zooveel als scholieren of jongeren beteekent, is de naam van een' volksstam in het noordwesten van Voor-Indië, die zich door zijne eigenaardige godsdienstige begrippen kenmerkt, en zich vooral in het land der vijf stroomen ophoudt (zie *Pendschaub*). De S. zijn verwant met de Hindo's en hebben hunnen oorsprong te danken aan zekeren priester, Yanaka, Nanak of Nanek, die in het laatst der XVde eeuw leefde. Hij hield de Veda's en den Koran voor echt, doch beweerde, dat de godsdienst door allerlei bijvoegselen in afgoderij ontaard was. De vereering van een' eenigen God, onder welken vorm dan ook, en de vergelding in een volgend leven, stelde hij op den voorgrond. Zijne voorschriften bestonden in eenvoudige gebeden, menigvuldig baden, het verbieden van varkensvleesch en van twisten over geloofszaken. De leer van Nanak breidde zich ongemerkt uit en had reeds meer dan eene eeuw bestaan voor dat zij de aandacht der Mohammedanen tot zich trok, die haar begonnen te bestrijden. De eenvoudigheid der oorspronkelijke leer was reeds merkelijk verbasterd en met allerlei inzettingen van lateren tijd vermeerderd, toen er in het laatst der XVIde eeuw eene vervolging tegen hare aanhangers werd ingesteld. Velen hunner vlugtten naar de bergachtige streken van het noorden, en Ardschoen, de opperpriester der S., stierf in 1606 als een martelaar. Van dat oogenblik af werd er een hevige strijd gevoerd tusschen de onderdrukten en hunne onderdrukkers, tot dat het Goeroe-Govind, een' nakomeling des vermoorden opperpriesters, gelukte zich omstreeks 1675 van nagenoeg het gansche land meester te maken, en zoo den grond te leggen tot een' staat, die geheel overeenkomstig de godsdienstbegrippen der S. was ingerigt. De zachtmoedigheid en de verdraagzaamheid, waardoor de volgelingen van Nanak zich vroeger kenmerkten, waren verdwenen. Hun hoofdpligt werd strijd voor het geloof, en de onder hen wonende Mohammedanen mogten hunne godsdienstpligten slechts in stilte vervullen. De gebeden bleven eenvoudig, doch de S. baden later, met het zwaard in handen, om de zegepraal hunner wapenen. Casten zijn er niet, en allen dragen eene blaauwe kleeding. Het gebruik van tabak is verboden, dat van geestrijke dranken niet. Zij mogen zich het haar en den baard niet afscheren. Sommige gebruiken, als het verbranden der vrouwen met het lijk des mans, hebben zij van de Hindo's overgenomen. Er zijn Goeroes of eigenlijke priesters en Alkalies, eene soort van geestelijke krijgslieden, die voor de godsdienst schijnen te waken. Zij bedienen zich in den strijd van een' ring, die aan de buitenzijde scherp geslepen is, en met groote vaardigheid geworpen wordt.

Na de onderwerping der Mohammedanen vormden de S. eene soort van bondsstaat, van welks geschiedenis weinig bekend is, dan dat hij meermalen van den Groot-Mogol te lijden had, en later door onderlinge twisten verscheurd werd. Maha-Sing, welk laatste woord *leeuw* beteekent, welke naam sedert Goeroe Govind door alle hoofden van de krijgshaftige stammen der S. gevoerd werd, stierf in 1794 en liet zijn gebied na aan zijn' zoon Reendschit-Sing, die het uitbreidde en zich meester maakte van Lahore. Een Engelsch gezantschap in 1808 werd niet gunstig door hem ontvangen, en toen hij zich daarna van eenige streken aan de oevers der Dsjoemna wilde verzekeren, stelde de eigenaar daarvan zich onder de bescherming der Britsche Compagnie. In eene ontmoeting met Engelsche troepen leden die van Reendschit eene geduchte nederlaag, en hij zag zich genoodzaakt, den 25sten April 1809 vrede te sluiten. Van dien tijd af tot 1830 kwam hij niet meer in aanraking met de Engelschen en hield zich met de Afghanen en andere naburen bezig. In 1822 kwamen Ventura en Allard, twee Fransche officieren, te Lahore, wien de taak werd opgedragen, het leger op een' Europeschen voet te brengen, waarin zij ondersteund werden door de generaals Court en Avitabile, die vier jaren later kwamen. De noodige kruidmolens, wapenfabrieken en geschutgieterijen werden onder hun opzigt in het land der S. aangelegd. Officieren en gelukzoekers van verschillende natiën begaven zich naar de S., wier leger werkelijk vrij goed geoefend werd, ofschoon de discipline veel te wenschen overliet. De vreemdelingen behoefden niet van godsdienst te veranderen, doch mogten zich den baard niet scheren en geen rundvleesch eten, welk laatste gebruik de S. van de Hindo's overgenomen hadden. Hun werd geenerlei invloed op de politieke aangelegenheden des lands toegestaan. In 1831 trok de toenemende magt van den vorst der S. de aandacht der Engelschen, die er een gezantschap heen zonden. De vriendschappelijke betrekkingen, welke toen aangeknoopt werden, hadden in 1835 een verdrag ten gevolge, hetwelk door den gouverneur-generaal William Bentinck gesloten werd. In den oorlog met de Afghanen beloofde Reendschit hulp, en gaf den Britten vrijen doortogt. Na zijn' dood, in 1839, krijgt de geschiedenis der S., door elkander snel opvolgende vorsten, door paleisomwentelingen, opstanden en moorden, een echt Oostersch karakter.

Kark-Sing, de zoon en opvolger van den overledenen vorst, was een verwijfd mensch, die zich geheel liet beheerschen door een' gunsteling, tegen wien zich weldra eene sterke partij vormde. De gunsteling werd in de tegenwoordigheid zijns meesters gegrepen en vermoord, en de vorst zelf overleed in November 1840, den troon nalatende aan Nu-Nehal-Sing, die, ofschoon jong, allerlei grootsche ontwerpen koesterde. Zij werden niet volvoerd, daar hij, van de lijkplegtigheden zijns vaders terugkeerende, door het instorten eener poort dermate gekwetst werd, dat hij drie dagen daarna stierf. De eerste vrouw van Kark-Sing maakte aanspraak op de regering en werd als koningin gehuldigd. Onder haar was een raad van 20 rijksgrooten, die vele regeringsbesluiten met de koningin onderteekenen moest. Weldra brak er misnoegen uit en begonnen de ontevredenen zich te scharen om Shyr-Sing, die zich geregtigd tot den troon waande, doch na de huldiging der koningin naar het gebergte gevlugt was. Hij verzamelde er de zijnen, en dwong de koningin reeds in Januarij 1841 tot de overgave van Lahore en den afstand van de regering, die hij zelf aanvaardde. Shyr-Sing liet alles aan zijn' vizier over, op wiens last hij in September 1843 met al zijne kinderen vermoord werd. De koningin had in de gevangenis dat zelfde lot ondergaan, hetwelk ook daarna den vizier verbeidde. Achet-Sing, die de meeste dezer gruwelen gepleegd had, genoot er de vruchten niet van, daar Hira-Sing, een zoon des viziers, de gunst van het leger won, den overweldiger liet grijpen en dooden. Ook tegen Hira stond eene partij op, en hij viel in den slag. Het land verkeerde toen in volslagene regeringloosheid. Het vreesselijke woeden der cholera, die dagelijks van 600 tot 700 menschen wegraapte, deed den binnenlandschen krijg eene wijle staken, die echter met nieuwe kracht ontbrandde, zoodra de ziekte minder slagtoffers maakte.

De regering berustte in naam bij de regentes Schanda, die de voogdij over Dsjoulip-Sing in handen had. Het leger beschuldigde haar, Britsche hulp te hebben ingeroepen, en eischte, nadat aan beide zijden verschillende personen uit den weg geruimd waren, den oorlog met Engeland. In December 1845 kwam het aan de Sedletsch tot een' hardnekkigen slag, waarin de Britten de overhand behielden. Bij het verdrag van Lahore in Maart 1846 werd een deel des rijks bij het Britsche gebied ingelijfd en behield het andere slechts eene schijnbare onafhankelijkheid, daar weldra een Engelsch resident met troepen in de hoofdstad verscheen en er de leiding der zaken op zich nam. In 1848 waagden de S. nog eene laatste poging om zich onafhankelijk te maken, welke hunne geheele onderwerping en, den 29sten Maart 1849, de inlijving van hun gebied bij de Britsche bezittingen ten gevolge had.

SIKKEL. Eene joodsche munt, van welke op onderscheidene plaatsen in de H. Schrift melding wordt gemaakt. Oorspronkelijk schijnt de benaming te hebben gediend ter aanduiding van stukjes zilver van een bepaald gewigt, ten gebruike in den handel gemerkt met een stempelteeken, ter aanduiding van gewigt of gehalte, of misschien van beide. Zulke Sikkels waren reeds ten tijde van Abraham bekend en „onder de kooplieden gangbaar" (Gen. XXIII: 16). In lateren tijd werden de opbrengsten der Israëliten aan het heiligdom (Exod. XXX: 13 verv.), de schadevergoedingen en boeten (Exod. XXI: 32; Lev. V: 15; Deut. XXII: 19, 29), de priesterlijke schatting (Lev. XXVII: 3 verv.; Num. XXVIII: 16), ja in het algemeen alle ruiling, koopen verkoop bij Sikkelen zilver berekend. Doch de eigenlijke geldstukken, die den naam van Sikkels droegen, schijnen eerst op last van den Maccabeër Simon, na het afschudden van het Syrische juk, omstreeks anderhalve eeuw v. Chr., gemunt te zijn. Wij weten trouwens, dat in het vierde jaar der bevrijding van Israël het muntregt door Antiochus den VIIden werd bekrachtigd (1 Macc. XV: 6). De meest gewone vorm, waarin deze Sikkels tot ons zijn gekomen, is met aan de eene zijde den groenenden Aäronsstaf, met het omschrift (in het Hebreeuwsch): „het heilige Jeruzalem", aan de andere zijde een vat, gevuld met manna, met het omschrift, mede in het Hebreeuwsch: „Sikkel Israëls". Doch men vindt er ook een' beker, een' palmtak enz. op. Het gewigt van de nog voorhandene Sikkels wisselt af van 13 tot 14² Ned. wigtjes, waaruit eene gemiddelde waarde volgt van *f* 1,50.

Reeds van de gestempelde zilveren stukjes, Sikkels genoemd, schijnen onderverdeelingen te hebben bestaan: men vindt ten minste (Exod. XXX: 13) melding gemaakt van halve Sikkels, elders (Exod. XXXVIII: 26) *Beka* genoemd en reeds in den aartsvaderlijken tijd (Gen. XXIV: 22) vermeld. Ook vindt men gewag gemaakt van kwart-Sikkels (1 Sam. IX: 8). Dat de S. mede verdeeld was in 20 *Gera*, leest men Exod. XXX: 13, gelijk mede in lateren tijd, dat 50 Sikkelen een *Mina* heette, (1 Kon. X: 17; Ezech. XLV: 12; Esr. II: 69, VII: 71).

SILAS. De togtgenoot van den apostel Paulus op diens tweede zendingsreis (Hand. XV: 36 — XVIII: 22). Nadat beide te Philippi in hechtenis geweest, maar van hunne boeien bevrijd waren, werden zij een' tijd lang van elkander gescheiden, totdat zij elkander te Corinthe wedervonden. Van zijne afkomst en overige lotgevallen is niets met zekerheid bekend. Dat hij een der 70 discipelen van Jezus zou geweest zijn is eene gissing, en dat hij in Macedonië den marteldood zou hebben ondergaan eene overlevering, beide van allen grond ontbloot. Paulus spreekt van hem op enkele plaatsen in zijne brieven (b. v. 2 Cor. I: 19); ook in den brief, die op naam van Petrus gaat (2 Petr. III: 22), wordt van hem onder den naam Silvanus melding gemaakt. Cellarius heeft eene monographie *De Sila, viro apostolico*, te Jena 1773 uitgegeven.

SILENUS, een halve god, zoon van Mercurius, of volgens anderen van Pan, en van eene nymph, was de opvoeder en later de onafscheidbare medgezel van Bacchus (Dionysos). Hij nam deel aan den krijg tegen de Giganten, en doodde Enceladus, terwijl het vervaarlijke geschreeuw van zijnen ezel eenige reuzen op de vlugt joeg. Men ziet hem bijna altijd rijdende op dien ezel, en als een zeer gezet, vrolijk, kaalhoofdig en dikbuikig man voorgesteld; ook hebben beeldhouwers en schilders er geen gewetensbezwaar van gemaakt, hem schier altijd vol des zoeten wijns af te beelden, zoodat hij meestal op zijnen ezel door satyrs of nymphen ondersteund wordt. Eenige kunstenaars evenwel hebben hem meer eer aangedaan door hem als den ernstigen onderwijzer van den jeugdigen Bacchus voor te stellen. Volgens Pindarus stamde S. van Malea op het eiland Lesbos, en verwekte hij bij eene nymph van die landstreek den Centaurus Pholus.

SILEZIË, oudtijds een hertogdom in Duitschland, dat thans grootendeels tot Pruissen en voor een klein gedeelte nog tot Oostenrijk behoort. In de Xde eeuw kwam het aan Polen en kreeg afzonderlijke hertogen, uit het geslacht der Piasten. Eerst in de XIIde eeuw werd het onafhankelijk van Polen, doch bleef inwendig zwak, daar het onder een groot aantal hertogen en vorsten verdeeld was, die elkander onderling beoorloogden, van welke omstandigheid de koningen van Boheme gebruik maakten, om er hun invloed te vestigen en uit te breiden. Koning Johan van Boheme wist zich door de meeste vorsten en hertogen als leenheer te doen erkennen; zijn zoon, die als Karel de IVde den Duitschen keizerstroon beklom, verwierf zich dat regt in geheel S., en vereenigde dit, nadat de koningen van Polen bij herhaling afstand hadden gedaan van hunne regten, met de kroon van Boheme. S. had veel te lijden in den Hussiten-krijg, in de oorlogen der koningen van Polen en Hongarije, en in den dertigjarigen oorlog. Na 1648 werden de Protestanten er zwaar verdrukt, welke toestand verergerde, naarmate het land, door het uitsterven der laatste hertogelijke linie, meer regtstreeks onder keizerlijke ambtenaren kwam. Karel de XIIde van Zweden bedong in 1707 wel eenige voor de Protestanten gunstige bepalingen, maar deze werden onder keizer Karel den VIden weder buiten werking gesteld, hetgeen in 1740 de oogmerken van Frederik den Grooten begunstigde, toen deze na 's keizers dood aanspraak op S. maakte. Bij den vrede van Breslau in 1742 en dien van Dresden in 1745 moest Maria Theresia het grootste gedeelte van S. aan Pruissen afstaan. Zie verder de beide volgende artikelen.

SILEZIË, eene provincie van het koningrijk Pruissen, welke door de provinciën Brandenburg en Posen, en verder door Polen, Gallicië, Oostenrijksch S., Moravië, Boheme en Saksen begrensd wordt. Tegen het einde van 1861 telde zij op 741 □ mijlen 3,390,748 bewoners, waarvan, na aftrek van 41,000 Joden, de eene helft tot de Evangelische, de andere tot de R. Catholieke kerk behoorde. Verreweg de meesten zijn van Duitschen oorsprong.

De gesteldheid van den grond is over het algemeen bergachtig, daar de Sudeten zich langs de westelijke grens uitbreiden, en vele takken daarvan afkomen. Alleen het noorden is laag en vlak, terwijl het oostelijke gedeelte eene hooge vlakte vormt, doch geene eigenlijke bergen heeft. De voornaamste rivier is de Oder, die geheel S. van het zuiden tot het noorden doorloopt, en er verscheidene kleinere rivieren opneemt. De Weichsel raakt het zuiden der provincie slechts even aan; de bronnen van de Elbe en de Marsh liggen nog op Pruissisch gebied. Het aantal meren is groot, doch hunne uitgestrektheid gering. Er zijn vele minerale bronnen. De grond is over het algemeen vruchtbaar, vooral langs den linker oever van de Oder, hetgeen niet zonder invloed is op den welstand en de beschaving der bevolking, die in de meer bergachtige en onvruchtbare oorden in menig opzigt behoeftig en achterlijk is. Tot de voornaamste producten behooren granen, aardappelen, groenten, boomvruchten, vlas, wijn, kleurstoffen, tabak, hout, wol, paarden, visch, wild, enz. Het land is vooral rijk aan mineralen, waaronder ijzer, koper, lood, zilver, arsenicum, zink, aluin, zwavel, steenkolen, marmer, kalk, gyps, molensteenen, eenige soorten van edelgesteenten, enz. Behalve van landbouw en veeteelt, leeft de bevolking van de bewerking der mijnen, en vervaardigt linnen, wollen en katoenen stoffen, aardewerk, ijzerwaren, houtwaren en andere fabriekgoederen. Ook vindt men er brouwerijen, branderijen, raffinaderijen, papiermolens, enz. De handel, die in S. gedreven wordt, is vrij aanzienlijk en wordt begunstigd door het gemakkelijke verkeer langs de Oder, goede wegen en verschillende spoorwegen. Katoenen, wollen en linnen stoffen zijn de voornaamste artikelen van uitvoer.

De provincie wordt verdeeld in drie regeringsdistricten: Breslau, Liegnitz en Oppeln. Breslau is de hoofdstad en de zetel eens aartsbisschops, wiens kerkelijk gebied zich over de R. Catholieken der provincie en van Oostenrijksch S. uitstrekt. Het opperbestuur der Evangelische kerk berust bij het consistorie te Breslau, aan welks hoofd een generaal-superintendent staat. In S. is een universiteit, te Breslau. Andere inrigtingen van hooger, middelbaar en lager onderwijs zijn: vele gymnasiën, normaalscholen, seminariën of kweekscholen voor geestelijken van onderscheidene gezindten, vele hoogere en lagere burgerscholen, enz. Ook bezit S. eenige geleerde genootschappen, die zich de bevordering van kunsten en wetenschappen ten doel stellen, alsmede verschillende inrigtingen van weldadigheid.

SILEZIË (OOSTENRIJKSCH) is dat gedeelte van S., hetwelk in 1763 bij den vrede van Hubertsburg aan Oostenrijk gelaten werd. Het grenst aan de Pruissische provincie Silezië, aan Moravië, Hongarije en Gallicië, wordt door een district van Moravië in twee deelen gescheiden, en stond tot 1849 met Moravië onder

het zelfde bestuur. Na 1849 is het een afzonderlijk kroonland geworden, waarvan Troppau de hoofdstad is. In 1857 telde Oostenrijksch S. op 93¼ □ mijlen 443,912 inwoners, voor nagenoeg de helft van Duitschen en verder van Slavischen oorsprong. Onder dat aantal waren 3,280 Joden, 61,872 Lutherschen, 45 Gereformeerden; terwijl de overigen, op enkele uitzonderingen na, tot de R. Catholieke kerk behoorden.

De grond is bergachtig, daar in het zuidoosten de Carpathen, in het noordwesten de Sudeten zich uitbreiden. De Oder en de Weichsel ontspringen er. Het land is rijk aan minerale bronnen en bont, doch alleen in de dalen ter bebouwing geschikt. De voornaamste producten zijn: graan, groenten, vruchten, vlas, rundvee, schapen, ijzer, steenkolen, lood, aluin, een weinig goud enz. De bewoners vervaardigen ijzer- en houtwaren, linnen en wollen stoffen, en drijven eenigen handel. Vooral is er een levendige transito-handel, welke door de ligging des lands, dat door middel van spoorwegen met Gallicië, Moravië en Pruissen verbonden is, begunstigd wordt.

SILEZISCHE OORLOGEN. Toen, na den dood van Karel den VI^{den} (20 October 1740), zijne dochter Maria Theresia in eenen neteligen toestand geraakt was, door de aanspraken, die andere vorsten op hare Oostenrijksche erflanden maakten, nam ook Frederik de II^{de} de gelegenheid waar, om zijne aanspraken op vier Silezische vorstendommen: Liegnitz, Brieg, Wohlau en Jägerndorf te doen gelden. Zonder voorafgaande oorlogsverklaring, rukte hij op het laatst van December 1740 met een leger van 30,000 man Silezië binnen en eischte, onder aanbieding van zijnen bijstand tot de instandhouding der Pragmatieke Sanctie en van een voorschot van twee millioen thaler, van Maria Theresia den afstand van het geheele hertogdom Silezië of ten minste van een gedeelte van het gewest. Toen Maria Theresia dit aanbod met verontwaardiging van de hand wees, zette Frederik zijnen krijgstogt voort en veroverde het geheele land, dat slecht bezet was, met uitzondering van eenige vestingen. Hierop sloot hij een verdrag met Rusland en knoopte zijne onderhandelingen met het kabinet van Weenen weder aan. Maria Theresia zond ten antwoord hierop den graaf Neipperg met een leger naar Silezië. Frederik de II^{de} bestormde nu Glogau en rukte met 25,000 man den vijand te gemoet, op wien hij, den 10^{den} April 1741, bij Mollwitz eene overwinning behaalde en dien hij dwong naar Neisse terug te trekken. De Pruissen veroverden Brieg, sloegen het beleg voor Neisse en overrompelden Breslau. Intusschen vielen ook de Franschen en de Saksen in Boheme, en Maria Theresia gaf nu aan den raad harer ministers en van Engeland gehoor en sloot een geheim verdrag te Oberschnellendorf (9 Oct. 1741), waarbij alle ernstige vijandelijkheden tusschen Pruissen en Oostenrijk zouden ophouden en bij den aanstaanden vrede geheel Neder-Silezië en een gedeelte van Opper Silezië aan eerstgenoemde mogendheid zouden worden afgestaan. Toen echter dit verdrag door Oostenrijk bekend werd gemaakt, om Beijeren en Saksen wantrouwen tegen Pruissen in te boezemen, sloot Frederik een aanvallend en verdedigend verbond met Karel Albrecht, en vatte de wapens weder op. Schwerin drong in Moravië door, waar hij Olmutz veroverde, en Leopold van Dessau nam het graafschap Glatz in bezit (Jan. 1742), dat Frederik van Karel Albrecht, als koning van Boheme, gekocht had. Prins Karel van Lotharingen rukte intusschen met een leger op, dwong Frederik naar Boheme terug te keeren, en viel hem den 17^{den} Mei bij Chotusitz nabij Czaslau aan, doch werd door de Pruissen geslagen. Ten gevolge van deze overwinning sloot Maria Theresia, den 11^{den} Junij 1742, den praeliminairen vrede van Breslau, waarbij Frederik Opper-Silezië, behalve Teschen, Troppau en Jägerndorf, benevens Neder-Silezië en het graafschap Glatz verwierf. Deze vrede werd, met nadere bepalingen, den 28sten Julij te Berlijn bevestigd en door George den II^{den} van Engeland gewaarborgd.

Hij duurde echter slechts twee jaren. Frederik, door de staatkundige omstandigheden voor het bezit van Silezië vreezende, en ter ondersteuning van den keizer, begon, na een verdrag met Frankrijk en de Frankforter Unie, met den keizer, de Keur-Palts en Hessen-Kassel gesloten te hebben, den tweeden Silezischen oorlog. Hij rukte met 80,000 man in drie colonnes Boheme binnen, maakte zich van het onverdedigde land meester en veroverde den 16^{den} September 1744 Praag; terwijl hij nog eenige andere plaatsen bezette en aldus het aartshertogdom Oostenrijk bedreigde. Hij werd echter weldra genoodzaakt, Praag en Boheme weder te ontruimen. Vol overmoed vielen nu de vereenigde Oostenrijkers en Saksen, onder den prins van Lotharingen in Silezië, maar werden den 4^{den} Junij 1745 bij Hohenfriedberg beslissend geslagen. Frederik volgde den vijand naar Boheme, om in het vijandelijke land de winterkwartieren te betrekken, en liet Saksen door den vorst van Dessau bedreigen. Te zwak zijnde om offensief te blijven handelen, trok hij terug, gevolgd door den driemaal sterkeren vijand. Hij sloeg hem echter bij Sorr (23 September 1745), en zette den terugtogt naar Silezië voort. Toen nu de prins van Lotharingen zelf Saksen binnenrukte, om eenen aanval op Berlijn te doen, drong Frederik hem, door snel vooruitrukken, in de Lausitz en overviel hem bij Hennersdorf (23 November), waarop hij spoedig naar Boheme terugtrok. Door de overwinning van vorst Leopold van Dessau op de Saksen bij Kesselsdorf (15 December) en de kort daarop gevolgde inname van Dresden werd de vrede zeer bevorderd, die den 25sten December 1745 tusschen Saksen, Oostenrijk en Pruissen tot stand kwam, en waarbij de bepalingen van den Breslauer vrede bevestigd werden. De derde Silezische oorlog is in de geschiedenis meer bekend onder den naam van *Zevenjarigen Oorlog* (zie aldaar). L.

SILICIUM. (Zie *Kiezel*).

SILISTRIA, de versterkte hoofdstad van een Turksch Ejalet, dat het oostelijke deel van Bulgarije bevat, gelegen aan den regter oever van den Donau, 14 mijlen ten noordoosten van Schumla, voormaals door handel bloeijend en 90,000 inwoners bevattend, is tegenwoordig alleen merkwaardig als vesting en werd vooral in de laatste Russisch-Turksche oorlogen beroemd. Na eene vergeefsche belegering in 1828, die niet zonder zwaar verlies door de Russen werd opgebroken, bemagtigden zij de stad in het volgende jaar en behielden die, als onderpand voor den vrede en de daarbij bedongene schatting, twee jaren lang. In 1849 werden daarop de vestingwerken verbeterd en zoo zeer vergroot en versterkt, dat in het jaar 1854 de bezetting van 15,000 man eene belegering door 32,000 Russen, van den 14^{den} April tot den 13^{den} Junij, kon wederstaan en de vijanden tot den aftogt dwong.

S. bezit eenige fabrieken; de inwoners zijn meest Christenen. De muren dragen blijken van eene Romeinsche bouworde, en op niet verren afstand ziet men nog overblijfselen van eenen muur, door de Grieksche keizers tegen de Barbaren opgerigt.

SILIUS (CAJUS) ITALICUS was een Romeinsch dichter uit de eerste eeuw onzer jaartelling. Omtrent de juiste plaats zijner geboorte is men niet volkomen zeker, ook van zijne levensgeschiedenis is ons weinig meer bekend, dan dat hij verscheidene jaren syndicus in Rome was, en meer dan eens het ambt van consul bekleedde. Als proconsul in Azië, zoo als ook in zijne vroegere ambtsbedieningen, behaalde hij veel roem, waarop hij zich aan alle openbare werkzaamheden onttrok, en sedert als een aanzienlijk, geacht burger, door niemand benijd en onder het genot van een ruim vermogen, op een landgoed in Campanië zijn' tijd aan de beoefening der wetenschappen besteedde. Cicero was in de welsprekendheid zijn voorbeeld, Virgilius in de dichtkunst. Hoe weinig hij echter de hoogte des laatsten bereikt heeft, blijkt uit het tot ons gekomene gedicht, op den tweeden Punischen oorlog, door hem onder de regering van Domitianus vervaardigd. De waarde van dit epos moet men minder in de dichtkunst, dan wel in geschiedkundige naauwkeurigheid zoeken, waarmede de gebeurtenissen verhaald worden, in welk laatste opzigt het niet weinige opheldering aan vele geschiedkundige omstandigheden heeft geschonken. Plinius heeft daszelfs dichterlijke waarde reeds juist beoordeeld, en het meer een werk van vlijt dan van dichterlijk genie genoemd. Ondertusschen ontbreekt het dit stuk niet aan enkele plaatsen, die zich door eene hooge vlugt en eenen grooten rijkdom van schoone denkbeelden onderscheiden, b. v. zijne beschrijving van den togt van Hannibal over de Alpen. S. I. stierf in het 2de jaar van Trajanus's regering, in het 75ste jaar zijns levens, aan eenen vrijwilligen hongersnood, dien hij verkoos, om zich van de smarten van een onherstelbaar, pijnlijk ongemak te bevrijden. De beste uitgaven van zijn voornoemd dichtstuk zijn die van Drakenborch (Utrecht 1717), Ernesti (Leipzig, 1791—1792, 2

dln.), Ruperti (Göttingen 1755—1798) en die van Weber in het *Corpus poetarum Latinorum* (Frankfort 1833).

SILO (ADAM), een man van eenen zeldzamen aanleg, werd in 1670 te Amsterdam geboren. Eerst oefende hij het beroep uit van gouddraadtrekker; terwijl hij zich vervolgens op den scheepsbouw toelegde, waarvoor hij eene groote geschiktheid en bepaalde verdienste had. Later ving hij met de grootste inspanning aan, zich in de teeken- en schilderkunst te oefenen en begon onder de leiding van Th. van Pee te schilderen, met het gevolg, dat hij er weldra veel roem meê behaalde. Hij schilderde zeegevechten en stormen, die vooral door Czaar Peter den Grooten werden bewonderd. Deze kocht onderscheidene van zijne schilderijen, die nog in het paleis Monplaisir der koninklijke galerij te St. Petersburg worden aangetroffen. Zijne teekeningen komen in verschillende collectiën voor, nu eens in zwart krijt, dan weder in waterverf, maar steeds zeer degelijk en uitvoerig bewerkt. Ook boetseerde S. portretten in was, en van Gool verzekert, dat hij op zijn 80ste jaar nog physische instrumenten vervaardigde. Trouwens had hij zich reeds in zijne jeugd daarop toegelegd en daarin onder anderen door de uitvinding van het trekken van looden of tinnen pijpen voor destilleerslangen, fonteinen enz., zulk een' naam gemaakt, dat deze voor de waterwerken van Marly en Fontainebleau werden gebezigd. S. heeft ook eene reeks prentjes geëtst, die zeldzaam voorkomen en goede prijzen gelden. R. Weigel noemt 9 prentjes (zeegezigten) op, waarvan de zes eerste eene serie vormen, die zeer zelden compleet voorkomt en waarvan hij elk op 5 thaler schat.

S. overleed te Amsterdam op ruim tachtigjarigen leeftijd.

SILURISCHE FORMATIE. Met deze benaming wordt in de hedendaagsche geologie de onderste afdeeling van de grauwackegroep bestempeld, die vroeger tot de overgangsformatie werd gerekend. De Engelsche geoloog Murchison beschouwde haar als eene zelfstandige formatie en gaf daaraan den bovengenoemden naam, omdat hij haar het eerst in het westen van Engeland aantrof, namelijk in het prinsdom Wallis, het gebied van de oude Siluriers, een' hoofdstam der oude Kelten. Deze formatie bestaat uit de oudste, versteeningen bevattende rotslagen en behoort tot het eerste tijdvak der neptunische gesteenten of exogene rotssoorten, die onmiddellijk op de plutonische volgen. Zij bestaat uit eene reeks van sandsteen-, kalksteen- en thon-lagen en is zeer rijk aan versteeningen. Ook is zij in vele oorden rijk aan ertsen, als spathijzersteen, kopererts en loodglans. In 1839 werd zij het eerst door Murchison beschreven in zijn werk, *The Silurian System*. Door voortgezette waarnemingen heeft men de S. F. ook in Zweden, Rusland, Boheme, den Thuringer Wald, Saksen, het westelijke gedeelte van Frankrijk en in Noord-America in grootere of geringere uitgestrektheid ontdekt. Ook België, Spanje, Zuid-Africa en Zuid-America, zelfs Nieuw-Holland, schijnen hiertoe behoorende lagen te bezitten. Het thonschiefer-gebergte, ter weêrszijden van den Rijn, ten noorden van Mentz, kan men beschouwen als gedeeltelijk tot de S. F. te behooren; het vormt aldaar de grondlaag van den Hundsrück, de Ardennes, den Taunus en den Westerwald. In Zweden, een groot gedeelte van Rusland en van Noord-America liggen de lagen van deze formatie nagenoeg horizontaal, zoo als zij zich eens op den bodem der zee moeten hebben nedergezet, waaruit zij klaarblijkelijk allengskens in de hoogte opgeheven zijn; doch in de meeste landstreken is hare oorspronkelijke ligging aanmerkelijk veranderd, somtijds is zij bijna loodregt opgerigt, gewonden, van een gescheurd en gespleten. In Engeland heeft de formatie eene zeer groote dikte; in het zuiden van Schotland vormt zij een gebergte van 30 geogr. mijlen lengte, en neemt 180 □ geogr. mijlen in. In het noordwestelijke gedeelte van Boheme kan zij over eene uitgestrektheid van 20 geogr. mijlen gevolgd worden, en heeft in de nabijheid van Pilsen eene breedte van 10 geogr. mijlen. Zij vormt aldaar eene komvormige laagte, die zeer rijk aan versteeningen is. In Noord-America vormt zij een verbazend groot bekken van eene trogvormige gedaante, hetwelk eene uitgestrektheid inneemt van 15 breedte- en 30—35 lengte-graden, en ongemeen belangrijk is wegens den rijkdom aan steenzout en loodglans.

Ten aanzien van de versteeningen wordt de S. F. bijzonder gekenmerkt door graptolithen; voorts door steenkoralen, waarvan de catenisporen belangrijk zijn; straaldieren, inzonderheid crinoïden, waarvan de overblijfselen geheele lagen vormen; van weekdieren treft men vooral brachiopoden in overvloed en van de menigvuldigste vormen aan, cephalopoden, zoo als de zeer bijzonder kenmerkende ortboceratiten; en onder de schaaldieren de talrijke en merkwaardige trilobiten. Overblijfselen van gewervelde dieren treft men er bijna in het geheel niet in aan.

SILVANUS was de naam van eene Italiaansche godheid, die het opzigt had over bosschen, akkers, weiden en de aldaar weidende kudden. Hij werd het eerst door de Tyrrheensche Pelasgers vereerd en wel met offeranden van druiven en melk, later ook van meel, spek en wijn. Hyginus meldt ons, dat S. de eerste was, die grenssteenen oprigtte, om de verschillende akkers van elkander af te scheiden. Hij werd afgebeeld als een naakt, krachtig, zwaar gebaard man, met eene sikkel in de eene, leliën, pijnboomtakken of fenkelbloemen in de andere hand. Later heeft men S. met Pan, Faunus en de Satyrs verward.

SILVESTRE, de naam van onderscheidene kunstenaars, waaronder:

S. (ISRAËL), *de Oudere*, graveur, die omstreeks 1542 te Antwerpen werkte.

S. (GILLES), schilder in Lotharingen, die van een geheel ander geslacht afstamde, maar toch een' zoon had, die ook

S. (ISRAËL) heette en in 1621 te Nancy werd geboren. Deze begaf zich na zijne opleiding naar Italie, waar hij veel van Stefano della Bella overnam, ofschoon tevens ook Jacques Callot zijn voorbeeld werd. In 1642 te Parijs teruggekeerd, nam hij er den kunsthandel van zijn' oom Israël Henriet over. Nu gaf hij onderscheidene prenten uit, o. a. van Callot, waar hij zelf de hand in had. Zijne werken, zoowel teekeningen als etsen, zijn zeer talrijk. Het koperwerk van dezen meester, in de collectie van den Chev. J. A. de S., door Regnault Delalande in 1810 beschreven, bedraagt 900 prenten, meest gezigten in Italië, Frankrijk, Spanje en andere landen, gebouwen, pleinen, bruggen, monumenten enz. Hij werd door koning Lodewijk den XIVden eerst tot teekenaar en graveur van de veroverde steden en plaatsen, later tot teekenmeester van den Dauphin benoemd, welke betrekking in de familie erfelijk bleef. Israel S. overleed in zijne ambtswoning in den Louvre in 1691.

S. (CHARLES FRANÇOIS DE), zijn tweede zoon, in 1667 te Parijs geboren en door Joseph Parrocel onderwezen, was geen onverdienstelijk historieschilder.

S. (LOUIS DE), de derde zoon, in 1675 te Parijs geboren, werd eerst door C. le Brun en Bon Boulogne tot schilder opgeleid, en vormde zich verder te Rome, waar hij door C. Maratti zeer welwillend werd ontvangen. Na zijn' terugkeer naar Parijs werd hij tot professor aan de koninklijke Academie aldaar benoemd. In 1725 werd hij als hofschilder naar Dresden geroepen, waar hij dertig jaren lang door de koningen August den IIden en August den IIIden met eerbewijzen werd overladen. Den laatsten tijd zijns levens bragt hij evenwel weder te Parijs door, waar hij in 1760 overleed.

S. (CHARLES NICOLAS DE), zoon van Ch. F. S., schilder en teekenaar, geb. 1700, overleden 1767.

S. (SUSANNE), naar men wil, de dochter van Israël, bekend door onderscheidene etsen. Zij was blijkens een van hare prentjes in 1710 zestien jaar oud.

S. (JACQUES AUGUSTIN DE), zoon van Nicolas, in 1719 te Parijs geboren, die voornamelijk veel zorg heeft gewijd aan het completeren en beschrijven zijner prentcollectie, bekend door den catalogus van Delalande, Parijs 1810. Ook hij was nog teekenmeester van den Dauphin geweest; de storm der revolutie ging over hem heen, maar hij overleefde dien en stierf in 1809, hooggeacht door zijne vrienden.

SIMBIRSK, een gouvernement van Rusland, begrensd ten noorden door het gouvernement Kasan, ten oosten door dat van Saratow, en ten westen door dat van Pensa en Novogorod. Het behoorde vroeger tot Kasan, doch is sedert 1780 een afzonderlijk gouvernement. In 1858 telde het, op eene oppervlakte van 883 □ mijlen, nagenoeg 1,141,000 bewoners. De oostelijke grens wordt besproeid door de Wolga. De voornaamste rivier, die er doorstroomt, is de Sura met de Alatyr. Langs de oevers van de genoemde en van andere kleinere rivieren liggen bos-

schen en weilanden. Over het algemeen is de grond vlak en vruchtbaar, hij levert granen en vruchten op. Andere voortbrengselen zijn zwavel en gips. Veeteelt en vischvangst zijn er niet onbelangrijk. Ook wordt er een weinig handel en scheepvaart gedreven. S., de hoofdplaats van het gouvernement van dien naam, ligt aan de Wolga, is de zetel van den gouverneur en van een' Griekschen bisschop. Men vindt er vele kerken, kloosters, hospitalen, een krankzinnigen-gesticht, een vondelingshuis en andere liefdadige instellingen. De handel der stad is in den laatsten tijd verminderd; een groot gedeelte der bevolking, die omstreeks 17,000 zielen bedraagt, houdt zich bezig met de visscherij.

SIMEON. De tweede zoon van Jacob uit zijne huisvrouw Lea. Zijn naam beteekent verhooring (zie Gen. XXIX: 33). Hij was een der ruwsten onder zijne broeders; de overlevering wil, dat hij het was, die Joseph wilde dooden, en dit is niet onwaarschijnlijk, daar deze later in Egypte juist hem uitkoos, om als gijzelaar gevangen achter te blijven (Gen. XLII: 24). Bij den uittogt der Israëliten uit Egypte telde de stam van S. 59,300 weerbare mannen (Num. I: 23), in het veertigste jaar van hun verblijf in de woestijn, slechts 22,200 (Num. XXVI; 14). In overeenstemming met Jacobs woord op zijn sterfbed (Gen. XLIX: 7) bekwam de stam van S. geen afzonderlijk grondgebied, maar alleen eenige verspreide streken in dat van Juda (Jos. XIX: 1—8).

SIMFEROPOL of SIMPHEROPOL, in het Tartaarsch *Akmetschet*, 't geen witte Moskee beteekent, is tegenwoordig de hoofdstad van het Russische gouvernement Taurie. S. telt meer dan 14,000 inwoners, waarvan bijna de helft Tartaren. De stad ligt op het schiereiland de Krim, aan de noordelijke helling van het Taurische gebergte, en levert, van den oever der rivier Salgir gezien, een zeer schoon gezigt op. In het dal, door deze rivier besproeid, ziet men tegenwoordig prachtige landhuizen en fraaije tuinen. Het nieuwe gedeelte der stad is ruim en rijk gebouwd, het oude daarentegen eng en morsig. De stad heeft zes Grieksch-Russische kerken, waaronder de hoofdkerk, eene Grieksche, eene Armenische, eene R. Catholieke en eene Evangelische kerk, eene synagoog en vier moskeën, voorts een gymnasium, vier andere scholen en eenige fabrieken. Tweemaal 's weeks is er markt, op welke men zes of zeven volkstammen in bont gewoel door elkander ziet dringen.

SIMON. Onderscheidene personen van dezen naam worden in het N. V. vermeld: 1°. de apostel Petrus (zie *Petrus*); 2°. nog een van Jezus's apostelen, bijgenaamd de Kananiter (Matth. X: 4) of Zelotes, d. i. ijveraar (Luc. VI: 15), van wien de kerkelijke overlevering verhaalt, dat hij het Christendom in Perzië, Egypte en Brittannië zou hebben gepredikt en onder keizer Trajanus den marteldood gestorven zijn; 3°. een van Jezus's broeders (Matth. XIII: 55); 4°. een Bethaniër, bijgenaamd de melaatsche, waarschijnlijk wegens eene vroegere kwaal (Matth. XXVI: 6); 5°. een Pharizeër, bij wien Jezus eens ter maaltijd was (Luc. VII: 40); 6°. de vader van den verrader Judas (Joh. VI: 71); 7°. de Cyreneër, die Jezus zijn kruis nadroeg (Matth. XXVII: 32); 8°. een, Magus bijgenaamd naar zijn vroeger bedrijf, die tot het Christendom bekeerd werd (Hand. VIII: 9 volg.), zie *Simonianen*; 9°. een lederbereider te Joppe, gastheer van Petrus (Hand. IX: 43).

SIMON is een naam, die in de geschiedenis der wijsbegeerte dikwijls voorkomt, ofschoon geen van hen, die hem voerden, zich in een philosophisch opzigt bijzonder heeft onderscheiden. Zoo kent men een' aanhanger van Socrates, een' sophist, heiden van Athene, een' magier onder den bijnaam van den toovenaar bekend, en een' scholasticker van Doornik, die allen S. heetten. De eerste is echter merkwaardig omdat hij, een schoenmaker zijnde, zoo veel gezond verstand en scherpzinnigheid bezat, dat Socrates hem dikwijls in zijne werkplaats bezocht en zich gaarne met hem onderhield. S. schreef alles, wat hij van dien wijsgeer gehoord had, zoo getrouw mogelijk op en verwerkte dit tot zamenspraken. Zoo ontstonden 33 Socratische dialogen, die wel de eerste philosophische schriften in dien vorm zullen geweest zijn. Diogenes Laërtius (II, 122, 123) geeft de opschriften dier zamenspraken, welke haren inhoud aanduiden, afzonderlijk op. Zelfs Pericles werd daardoor op den wijsgeerigen werkman opmerkzaam gemaakt, en bood hem zijne ondersteuning aan, die deze echter afsloeg, om zijne onafhankelijkheid te behouden. Hoewel naar het algemeene gevoelen alle de Simonische zamenspraken zijn verloren gegaan, heeft toch de geleerde Böckh vermoed, dat er zich onder de onechte Platonische zamenspraken vier van S. zouden bevinden; hij gaf deze uit, onder den titel: *Simonis Socratici ut videtur dialogi quatuor* enz. (Heidelberg 1810, 8°.). Als dit vermoeden gegrond is, dan is deze S. de eerste geleerde en wijsgeerige schoenmaker, waarvan nog geschriften bestaan. Zij zijn voorzeker in eenen meer nuchteren geest dan die van zijnen dweepzieken, Duitschen handwerksgenoot, J. Böhm, opgesteld.

SIMON (Johann), geboren den 10den Februarij 1698 te Driesen in den Keur-Hessischen kreits Smalkalden, studeerde te Halle in de oude letterkunde en de godgeleerdheid. Bedeesd opzien tegen den kansel deed hem het onderwijs der classieke letterkunde boven het predikambt verkiezen. Na eenige jaren te Halle aan het gymnasium te zijn werkzaam geweest, werd hij in het jaar 1744 aan de hoogeschool aldaar aangesteld tot hoogleeraar der kerkelijke geschiedenis en gewijde oudheidkunde. Bovendien onderwees hij nog het Rabbijnsch, Arabisch en Samaritaansch, benevens de Grieksche en Romeinsche oudheden. Hij overleed den 2den Januarij 1768 te Hoyersdorf, een dorp bij Dessau, waarheen hij zich kort te voren ter herstelling zijner gezondheid begeven had.

S. is het meest bekend door zijn *Lexicon Hebraicum et Chaldaicum* (Halle 1756, meermalen herdr.), dat ook te onecht algemeen in gebruik gekomen en lang gebleven is. Ook nog door andere schriften bevorderde hij de Oostersche taalkennis, met name door: *Tabulae in linguam sanctam* (Halle 1725); *Exercitatio in III voces Hebraicas* (aldaar 1731); *Arcanum formarum nominum Hebraeae linguae* (aldaar 1735, 2 dln.); *Onomasticon Vet. Test.* (aldaar 1741); *Introductio grammatico-critica in linguam Hebraeam* (aldaar 1753); *Observationes in Supplem. Lex. Hebr.* (aldaar 1763). Ook bezorgde hij eene uitgave van den Hebreeuwschen Bijbel (aldaar 1751, herdr. aldaar 1767), en schreef *Vorlesungen über die Jüdischen Alterthümer*, die na zijnen dood met aanmerkingen uitgegeven zijn door Sam. Marsinna (aldaar 1769). Voor het Grieksch schreef hij eene *Introductio grammatico-critica in linguam Graecam* (aldaar 1752), benevens een *Lexicon* (aldaar 1766), en voor het N. V. en de apocryphe boeken des O. V. een *Onomasticon* (Aldaar 1762). Zijne *Vorlesungen über die christliche Alterthümer* zijn mede door Mursinna uitgegeven, met aanmerkingen, alsmede met eene levensbeschrijving (ald. 1769). Met Semler gaf hij een *Epitome* uit, getrokken uit het groote oudheidkundige werk van Blasio Ugolino, met betrekking tot de Hebreeuwsche oudheden, welke uitgave te Neurenberg in 1755 aangevangen, maar niet voltooid is. Nog bezorgde hij ten gebruike bij zijne academische lessen uitgaven van Aiting's *Synopsis institutionum Chaldaicarum*, met aanteekeningen (Halle 1749), en van Turretin's *Compendium historiae ecclesiasticae*, mede met aanteekeningen (aldaar 1750, herd. aldaar 1765).

Zie de boven aangehaalde levensbeschrijving van S., bezorgd door zijnen godgeleerden ambtgenoot Mursinna, welke ook in het Latijn geplaatst is voor de 2de uitgave (Halle 1771) van 's mans *Lexicon Hebr. et Chald.*

SIMON (Richard), een der geleerdste en vrijzinnigste godgeleerden, die de R. Catholieke ooit heeft opgeleverd, werd in het jaar 1638 te Dieppe in het tegenwoordige Fransche departement Basse-Seine geboren. Na te Parijs te hebben gestudeerd, was hij van 1679—1682 priester te Boileville, waarna hij zich in zijne geboortestad vestigde, en er den 11den April 1712 overleed. Zijnen tijd vooruit en zich verheffende boven onderwerping aan het kerkgeloof, bestreed hij met geleerdheid en scherpzinnigheid de gijkte kerkelijke leerstellingen aangaande den oorsprong, het gezag en de uitlegging der H. Schrift, zoodat hij bij zijne kerkgenootschap in verdenking kwam van ketterij, en, naar men wil, zijne handschriften, voor zoover zij niet waren uitgegeven, eerst na het verbranden van sommige, aan de boekerij te Rouaan naliet. Talrijk zijn de schriften van zijne hand, die het licht zagen; vele daarvan zijn thans zeldzaam en alle te zeer verwaarloosd en vergeten. Het eerst, zoo veel wij weten, trad hij op met een *Factum pour les Juifs de Metz, accusés d'avoir tué un petit enfant chrétien* (Parijs 1670, wegens de zeldzaamheid herdr. in Saintjare's *Biblioth. critique* D. I); in het vol-

gende jaar gaf hij eene vertaling met aanteekeningen van de kleine schriften van den metropolitaan Gabriël, waardoor men veel belangrijks vernam aangaande de destijds in de Westersche kerk nog zoo weinig gekende en zoo onjuist beoordeelde Grieksche kerk, welker *Créance sur la transsubstantiation* (Parijs 1687) hij te boek stelde. Vervolgens schreef hij eene Fransche vertaling van het ook in het Ned. overgebragte (Amsterdam 1683) werkje van Leo de Modena „Over de godsdienstplegtigheden en gewoonten der hedendaagsche joden" (Parijs 1674; herdr. aldaar 1681, met eene *Comparaison des cérémonies des Juifs et de la discipline de l'Église*). Voorts: *Factum du prince de Neubourg* enz. (Parijs 1690), een stukje over eenen kloostertwist (herdr. in de bovenvermelde *Bibl. crit.* van Saintjare), kort daarna eene Fransche vertaling der in het Italiaansch geschrevene reis van Dandini naar den Libanon (aldaar 1695). Een zijner voornaamste werken is *Histoire critique du V. T.* (Parijs 1678; herdr. Amsterdam 1680 onder denzelfden titel, maar tevens uitgegeven onder den titel: *Histoire de la religion des Juifs*; eene zeer goede uitgave verscheen daarvan te Rotterdam 1685, alsmede Amsterdam 1685 en Franeker 1698). Zijne *Histoire de l'origine et du progrès des revenus ecclésiastiques* (Frankfort 1684, herdr. 1709) schreef hij onder den verdichten naam Jérôme a Costa, gelijk zijne *Histoire critique de la créance et des coutumes des nations du Levant* (Frankfort 1684, herdr. 1693), onder den naam: le sieur de Moni, en zijn verweerschrift tegen een' aanval van Clericus op zijne bovengenoemde *Histoire critique du V. T.*, getiteld: *Réponse au livre intitulé: Sentiments de quelques théologiens d'Hollande* enz. (Rotterdam 1686), onder den naam: le prieur de Bolleville. Zoo noemt hij zich, op den titel van zijne *Dissertation critique sur la nouvelle Bibliothèque des auteurs ecclésiastiques* (Frankfort 1688), Jean Reuchlin, en op dien van *Difficultés proposées au P. Bouhours sur la traduction Française des IV Évangelistes* (Amsterdam 1697), le sieur de Romainville. Eene *Novorum Bibliorum polyglottorum Synopsis* verscheen van hem te Utrecht in 1684; eene *Epistola Ambrosii ad Origenem de novis Bibliis polyglottis* ald. 1685; *Disquisitiones de variis Bibliorum editionibus* (Londen, 1684, naamloos en met een bijvoegsel tegen Vossius, waaruit een pennestrijd ontstond, die wederzijds onderscheidene schriften van weinige beteekenis uitlokte, van welke sommige als *Opuscula critica* te Edinburg in 1685 gedrukt zijn). Mede gaf hij een geschrift *De l'inspiration des livres sacrés*, gevolgd door een geschrift tegen Clericus (Rotterdam 1687). Meer belangrijk dan die twistschriften zijn zijne *Histoire critique du N. T.* (Rotterdam 1689); *Histoire critique des versions du N. T.* (ald. 1690); *Histoire critique des principaux commentateurs du N. T.* (Rotterdam 1693); *Observations sur le texte et les versions du N. T.* (Parijs 1695); *Le N. T. traduit etc. avec des rémarques* (Trevoux 1702, 2 dln.; herdr. Rouaan 1703, 4 dln.); *Lettres choisies* (Amsterdam, Trevoux, 1700—1705, 3 dln.); *Moyen de réunir les Protestants avec l'Église Romaine* (Parijs 1705); *Bibliothèque critique* (Amsterdam, Nancy, 1708—1710, 4 dln.); *Nouvelle Bibliothèque choisie* (Amsterdam 1714, 2 dln.). Zijne vinnige levensbeschrijving van pater Morin, gerigt tegen de geheele congregatie van het Oratoire, waartoe hij zelf in zijne jeugd behoord had, staat voor het 1ste deel der *Antiquitates Ecclesiae Orientalis* (Londen 1682).

SIMONE (Maestro), schilder, een der vertegenwoordigers van de Germaansche school te Napels, werd aldaar in 1300 geboren en door Tesauro onderwezen. In 1325 komt hij voor als helper van Giotto, die door koning Robert naar Napels geroepen was. Deze was zeer ingenomen met de vindingsgave van S. en schilderde met zijne hulp in Sta Chiara, waar S. de beelden der H. Lucia en H. Dorothea vervaardigde. Vervolgens schilderde hij voor de kerk dell' Incoronato eene *Pieta*, door Domenici zeer geroemd; in S. Lorenzo vindt men twee schilderijen van hem, den H. Antonius en den H. Lodewijk, bisschop van Toulouse, die hem als waardig mededinger van Giotto doen kennen. Hij overleed te Napels in 1346. Zijn zoon, Francesco di Maestro S., verwierf zich mede een' goeden naam als schilder.

Er zijn ook nog eenige beeldhouwers van den naam S. geweest, zoo als Francesco S. te Florence, een ander te Vicovaro, een derde te Fiesole, die echter geene meer uitvoerige vermelding behoeven.

SIMONIANEN. De aanhangers van Simon Magus, die in het apostolische tijdvak leefde. Volgens de waarschijnlijkste berigten was hij van geboorte een Samaritaan en legde hij zich in Egypte toe op de Platonische wijsbegeerte, waarna hij optrad met de bewering, dat hij de openbaring was der goddelijke kracht, gelijk eene vrouw, die hem vergezelde en Selene of Helena heette, de verpersoonlijking der goddelijke wijsheid, zijnde zij beide bestemd, om de menschen te bevrijden van den invloed der stoffelijke wereld en der booze geesten. Zijne poging, om de gaven des Heiligen Geestes voor geld te verkrijgen (Hand. VIII: 18 volg.), gaf aanleiding dat het aanbieden van omkooping, ten einde een kerkelijk ambt te bekomen, den naam van Simonie heeft verkregen. Aangaande hem zijn onderscheidene verhalen in omloop, die geen geloof verdienen, zooals: dat hij met den apostel Petrus twistredenen over de Evangelie-waarheid gehouden heeft, dat hij bij de mislukte poging tot eene Hemelvaart omgekomen is, dat hem te Rome een standbeeld is opgerigt, enz. Zijn aanhang, die het Christendom op eene eigenaardige wijze ontwikkelde, onder den kennelijken invloed van het Neoplatonismus, bleef tot in de IIde eeuw voortleven.

Zie voorts: Andreae, *Disquisitio de Simone Mago* (Marburg 1680); Helwig, *De Simone Mago, primo N. T. haeretico* (Wittenberg 1693, herdr. ald. 1711); Horbius, *De origine haereseos Simonis Magi* (Leipzig 1669); Mosheim, *De Uno Simone Mago* (Helmstadt 1734; vermeerderd in zijne *Dissertationes ad historiam ecclesiasticam pertinentes*, D. II., bl. 55 en volg.); Noesholm, *An Simon Magus primus fuerit haereticus* (Dissertt. 2, Kopenhagen 1699—1700); Pertsch, *De crimine Simoniae* (Halle 1719); Schotanus, *De Simone Mago et haeresi Simonianorum* (Franeker 1662); Siricius, *De Simonis Magi, haereticorum omnium patris, pravitatibus antiquis et recentioribus* (Giessen 1664); Varenius, *Trifolium de paradiso, ophis et Simone Mago* (Rostock 1655); Wonna, *De cultu Simonis Magi* (Jena 1663). Verg. ook Vogt, *Biblioth. hist. haeresiol.* D. I., afl. 3. bl. 567.

SIMONIDES, beroemd Grieksch dichter, was een tijdgenoot en gunsteling van den tyran Hipparchus te Athene, en een inboorling van Ceos, een der Cycladische eilanden. Volgens de laatste nasporingen werd hij in het jaar 554 voor onze tijdrekening geboren. Hij kwam als zanger naar Athene, waar hij zich eenen geruimen tijd ophield, met Anacreon en Theognis bekend werd en nog den grooten treurspeldichter Aeschylus zag optreden. In Thessalië was hij bij de Scopaden, onder de aanzienlijke mannen, een aangenaam huisvriend; hier bezong hij de overwinningen, welke zij bij de plegtige spelen in Griekenland behaald hadden, en in Sparta den heldendood van Leonidas, in verscheidene gezangen. Later begaf hij zich op de uitnoodiging van den koning Hiero naar Syracuse, en werd door dien vorst zoo hoog geschat, dat hij ten zijnen hove blijven moest. Na zijnen dood, in het jaar 469 voor onze tijdrekening, liet Hiero in de nabijheid van Syracuse een fraai grafteeken voor hem oprigten. Bekend is zijn antwoord, gegeven aan Hiero op de vraag: „Wat is God?" Hij verzocht om te antwoorden eerst een dag, daarna twee, vervolgens vier dagen en zoo vervolgens eenen geruimen tijd uitstel, telkens het verzochte getal van dagen verdubbelende. De vorst hierover verwonderd, verlangde de reden er van te weten. „Het is," gaf S. ten antwoord, „omdat ik het onderwerp uwer vrage, hoe meer ik het herpeinze, des te onbegrijpelijker vinde." — Zijne zangen, meest lier- en klaagzangen, zoogenaamde Threni, werden door de Ouden zeer geprezen; er zijn slechts weinigen van tot ons gekomen, welke door Brunck bijeenverzameld, en het laatst door Schneidewin met verklaringen en aanmerkingen uitgegeven zijn, onder den titel: *Simonidis Cei carminum reliquiae* (Brunswijk 1835).

SIMONIE. (Zie *Simonianen*).

SIMONISMUS (Saint-). (Zie *Saint-Simonismus*).

SIMONS (Adam), hoogleeraar te Utrecht, maakte zich als letterkundige, als redenaar en vooral als dichter gunstig bekend. Den 25sten Februarij 1769 te Amsterdam geboren, bezocht hij, voor de studie der theologie bestemd, de Latijnsche school zijner geboortestad, waar hij het degelijke onderwijs van den geleerden en smaakvollen Richeus van Ommeren genoot. Op 16-jarigen leeftijd werd hij als student aan het Athenaeum Illustre ingeschreven, waar hij o. a. Wyttenbach, Walraven en van Swinden tot leermeesters had. Twee jaren later ging hij, ter voortzetting zijner studiën, naar Leyden, waar hij Ruhnkenius, Luzac,

H. A. Schultens en anderen hoorde. Na vijf jaren in Leyden vertoefd te hebben, keerde hij in 1792 naar Amsterdam terug, waar hij tot proponent bevorderd werd. Reeds in de maand April van het volgende jaar werd hij tot predikant aan de Vuursche beroepen, en huwde dat zelfde jaar met Johanna Maria Keer. In 1799 werd S. naar Thamen aan den Uithoorn beroepen, waar hij bleef tot dat hij, benoemd tot hoogleeraar in de Nederduitsche Letterkunde en Welsprekendheid te Utrecht, den 25sten Maart 1816 dit ambt aanvaardde. Het tijdvak, gedurende hetwelk S. te Thamen woonde, was voor hem niet alleen rijk aan huiselijk geluk, maar ook vruchtbaar voor zijne letterkundige studiën; verschillende voortbrengselen van zijnen geest schreef hij ter neder in zijn geliefd Thamen, dat hij ook later herhaaldelijk bezocht en waar hij de academische zomervacantie gewoonlijk doorbragt.

Het ligt buiten ons bestek, S. als hoogleeraar te schilderen; genoeg zij het te herinneren, dat hij zijne betrekking met ijver en liefde en tot groot nut voor zijne vele leerlingen waarnam. Behalve de Nederduitsche taal en welsprekendheid, werd hem mede het onderwijs in de Vaderlandsche Geschiedenis toevertrouwd. Ook op dit gebied was S. goed te huis, zoo als bleek niet alleen uit zijn grondig onderwijs, maar ook door de wijze, waarop hij eenige moeijelijke en belangrijke punten uit onze vaderlandsche geschiedenis in verschillende verhandelingen toelichtte; ook gaf hij, met de hoogleeraren Siegenbeek en van Capellen, Hooft's *Nederlandsche Historiën* met aanteekeningen uit. Ervaren in de schriften der Ouden, was S. mede in de nieuwere litteratuur, in de eerste plaats in de Nederduitsche, maar ook vooral in die onzer Duitsche naburen te huis. Het zij dat hij zijnen leerlingen de Nederduitsche taal en letterkunde of de vaderlandsche geschiedenis onderwees, het zij dat hij hen onderhield over de mythologie der Germaansche volken, over de aesthetica, de geschiedenis der poëzy enz., steeds roemde men zijne groote kennis van zaken en bewonderingswaardige welsprekendheid.

S. zei den kansel nooit geheel en al vaarwel, daar hij, om zijne ambtgenooten, de academiepredikers, of ook andere predikanten te helpen, te Utrecht meermalen als evangeliedienaar optrad; ook de betrekking van schoolopziener, die hij reeds te Thamen op zich had genomen, bekleedde hij meer dan 30 jaar lang, tot aan zijnen dood.

S. overleed plotseling te Amsterdam, ten huize van een zijner zonen, op den 5den Januarij 1834.

Hij was een man, begaafd met een' edelen geest, een uitmuntend hart en rijk vernuft. Hij onderscheidde zich in het gezellige verkeer door zijne geestigheid; in den gemeenzamen kout vloeide hij over van scherts en schitterde hij door de uitvallen van zijn levendig vernuft. Hij had een gevoelig hart, dat voor liefde en vriendschap openstond; terwijl hij die gevoelens door een' geest van algemeene welwillendheid jegens zijne medemenschen openbaarde. Hij was een teeder echtgenoot, een liefderijk en zorgvuldig vader, een trouw en hartelijk vriend. De gevoelens, die hem bezielden, trachtte hij in het gemoed zijner kinderen over te storten. Zijne warme liefde voor den vaderlandschen grond, zijne gehechtheid aan Oranje werden hun erfdeel: het is voorzeker voldoende, hier den naam te vermelden van S.'s jongsten zoon, Dr. G. Simons, den vroegeren directeur der Delftsche Academie, den oud-minister van Binnenlandsche Zaken en lid van den Raad van State, den welbekenden en ijverigen voorstander onzer Nijverheid, sedert jaren voorzitter van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, thans lid van de 2de kamer der Staten-Generaal, ten bewijze dat S.'s vaderlandslievende geest en gehechtheid aan het stamhuis, dat ons regeert, in zijne kinderen voortleven.

Van S.'s geschriften verdienen in de eerste plaats zijne gedichten vermeld te werden. Zij zijn rijk in bevallige beelden, goed gekozene vergelijkingen, bekoorlijke en treffende schilderingen; de vurige liefde voor het vaderland, die hem bezielde, een diep gevoel voor al wat goed en edel is, eerbied voor de vrijheid en verfoeijing van alle tyrannij of slavernij stralen in zijne gedichten door, en doen hem niet zelden een' krachtigen toon aanslaan, die voorzeker weêrklinkt in het hart van elken waarachtigen vaderlander en vereerder der vrijheid. Daarbij is S.'s taal zuiver en kiesch, zijne versmaat gemakkelijk en vloeijend. Te regt komt hem dan ook eene eervolle plaats in de rij onzer vaderlandsche dichters toe.

Wij noemen de volgende werken:

Gedichten van Adam Simons (Amsterdam 1805, kl. 8°.), waaronder: „Gij zijt stof, en zult tot stof wederkeeren," „De arme man," „De nacht," „De groote man," „Herinnering," „Goeden nacht, „De verlichting," en „Mijne kindschheid."

De waarde van den Mensch, in drie zangen (Amsterdam 1814, 8°.).

Alexander, *Keizer aller Russen*, in drie zangen ('s Gravenhage 1815, 8°.). — In de aanteekeningen op dit gedicht, waarin zeer vele schoone en krachtige passages worden aangetroffen, komt voor S.'s beroemde ode „Aan mijne landgenooten" (later herdrukt in *Verzamelde Poëzij*); deze lierzang, waarvan de dichter zegt: „welken ik, overstelpt van droefheid uitstortte, toen een gedeelte van mijn vaderland (volgens het verdrag van den 16den Maart 1810) aan Frankrijk werd afgestaan," diende later bij den hengelijken ommekeer van zaken in ons land, en genoot de eer, voor den prins-regent van Groot-Brittannië in het Engelsch vertaald te worden. Een diep gevoel van smart over de vernedering, waaronder zijn vaderland gebukt ging, spreekt uit dezen zang, waarin hij wijst op hetgeen Neêrland geweest en in die droeve dagen geworden was; terwijl hij ten slotte in gloeijende kleuren maalt wat er van ons land zou kunnen worden. Wien, die fier is op zijne herkomst, op zijnen naam van Nederlander, op den roem zijner vaderen en al het grootsche, door hen tot stand gebragt, klopt het hart niet sneller bij het lezen der kernachtige woorden, welke S. zijnen landgenooten toeriep:

Vergeet uwe afkomst, o Bataven!
En staat den grond der vad'ren af;
Dáár liggen zij met eer begraven,
Wier fierheid u dat erfdeel gaf. enz.

En welken Nederlander treffen 's dichters woorden niet, wanneer hij verder den toestand van diepe vernedering schildert, waarin het vaderland verkeerde, als hij zingt:

Uw wimpel ziet geen zeën meêr!
Gesloopt zijn uwe vest en muren,
Afhankelijk van nageburen,
Wordt ge, in uw eigen land, bespot!
Gewend aan vreemde taal en zeden,
Beschreit ge, in uwe ontvolkte steden,
Uw' val en droevig overschot!

S.'s gedicht, *Bij de Herstelling van Utrecht's Hooge School* ('s Gravenhage 1815, kl. 8°.), herdrukt in *Verstrooide Gedichten*, en aanvangende:

Verheugt, verheugt u, ô Bataven!
De nacht der rampen is voorbij,
Schudt af den smaad van bange slaven,
En spot met dwang en tirannij!

kan eenigermate als een tegenhanger van voornoemde ode beschouwd worden.

Verstrooide gedichten (Amsterdam 1822, 8°.), waarin o. a. „De lof der welsprekendheid," een ten jare 1809 bij het genootschap „Kunstliefde spaart geen vlijt" te 's Gravenhage bekroond gedicht, en „Op de onsterfelijkheid."

Het Huisselijk leven (Amsterdam 1823, 8°.). Feestviering ter gelegenheid van het 35-jarig bestaan der Utrechtsche afdeeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen te Utrecht, den 12den December 1822. Dit is een leerdicht in drie zangen, waarin achtereenvolgens de mensch in zijnen aanleg en zijne opvoeding, hem stemmende voor het huiselijke leven, beschouwd wordt, van den gouden tijd gewaagd en de staat van een gelukkig gezin geroemd wordt, en eindelijk gesproken wordt over den invloed, dien het huiselijke leven heeft op het geluk der Maatschappij. — Hieraan is toegevoegd een gedicht op de bij die gelegenheid bekroonden, alsmede, geheel en al afgescheiden van de Feestviering, eene vertelling, uit het Hoogduitsch overgenomen, en getiteld Crito's Droom, welk gedicht door een toeval

niet werd opgenomen in den bundel der *Verstrooide Gedichten*.

Verzamelde poëzij van Adam Simons (Utrecht 1834), waarvan de uitgave, na den dood des dichters, door zijne drie zonen werd bezorgd; hierin komen o. a. voor: „Over Natuur en Natuurkennis," een leerdicht in twee zangen, voorgelezen in het Natuurkundig Genootschap te Utrecht, den 10den Februarij 1832; „Verwelkoming" bij den plegtigen aanvang der Academische lessen, na de wederkomst der leerlingen van de Utrechtsche Hoogeschool uit het leger, uitgesproken den 10den October 1831, in twee zangen; „Hulde aan God;" vertaling van de „Georgica" van Virgilius, 1ste boek, vers 1—230.

Vervolgens vermelden wij van S.:

Redevoering over den waren dichter, gehouden den 25sten Maart 1816, bij de plegtige aanvaarding van den post van Hoogleeraar in de Nederd. Letterkunde en Welsprekendheid, aan 's Lands Hooge School, te Utrecht (Utrecht 1816, 8°.); *Voorlezing over de Poëzij, bijzonder in Nederland*, in: *Voorlezingen, gehouden in het Lees-Museum te Utrecht, door J. Geel en A. Simons* (Utrecht 1830); *Aanspraak* van Adam S., rector der Hooge School te Utrecht, bij de uitdeeling der loffelijke getuigschriften aan de leerlingen in de Geneeskunst (die zich door het behandelen van cholera-patienten verdienstelijk hadden gemaakt), den 15den Februarij 1833; zijne oratie, *De imitatione naturae, in omni arte sedulo adhibenda*, den 24sten Maart 1833 als aftredend rector magnificus uitgesproken; *Verhandelingen van Adam Simons* (Amsterdam 1834, 8°.), uitgegeven door zijne zonen — drie der daarin voorkomende stukken werden reeds vroeger gedrukt, t. w. „Over den waren dichter" in de jaarboeken der Utrechtsche hoogeschool 1815—1816; „Herinnering aan het tijdvak van Frederik Henderik," in *Mnemosyne*, stuk 9; „Over den aanleg van Vondel en zijne poëzij," ter zelfder plaatse, stuk 11. — Verder worden verschillende stukken van S. aangetroffen in de *Vaderlandsche Bibliotheek* en in de *Boekzaal der Geleerde Wereld*, van welk laatste tijdschrift hij, na den dood van van Hamelsveld, van 1812—1814 redacteur was.

S. was lid van de 2de classe van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, van de Maatschappij van Letterkunde en andere geleerde Genootschappen, lid van de Provinciale Commissie van Onderwijs enz. enz.

Zie voorts over S.: *Algemeene Konst- en Letterbode* van 1834, N°. 2; Th. G. van Lidth de Jeude, *Oratio* enz. (Utrecht 1834, kl. 8°.); *Handelingen* der jaarlijksche vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, 1834, bl. 28 volg.; Dr. J. van Vloten, *Bloemlezing uit de Nederlandsche Dichters* (Deventer 1861, kl. 8°., 1ste Deel, bl. 245) en, tot betere kennis en waardering van 's mans karakter, de merkwaardige voorrede, geplaatst voor de *Verzamelde Poëzij*, waarin S.'s zonen eene openlijke hulde bragten aan hunnen veelbeminden vader. v. H.

SIMONS (Menno). (Zie *Menno Simons*).

SIMPLICIUS, uit Cilicië in Klein-Azië afkomstig, leefde in de VIde eeuw onder de regering van keizer Justinianus, en werd door Ammonius, Hermias en Damascius tot de wijsbegeerte opgeleid; hij leefde en leerde gedeeltelijk te Alexandrië en te Athene. Gewoonlijk wordt S. tot de peripatetische wijsgeeren gerekend; hij was echter geen uitsluitend navolger van Aristoteles, maar hij poogde op eene syncretistische wijs de leer van dezen wijsgeer met die van Plato, Pythagoras en andere philosophen te verbinden. Evenwel behoort S. tot de geleerdste en scherpzinnigste uitleggers van de Aristotelische schriften, zoodat zijne commentariën nog van groote waarde zijn, voornamelijk ook omdat zij vele aanhalingen en fragmenten uit verloren gegane werken en belangrijke bijzonderheden aangaande de geschiedenis der wijsbegeerte bevatten. Hiervan zijn uitgegeven: *Commentarius in Aristotelis Categorias* (Venetië 1499 fol., Basel 1551 fol.); *Comment. in Arist. Physica* (Venetië 1526, 1543 fol.); *Comment. in Arist. libr. de Coelo* (Venetië 1526 fol.) — er zijn in onzen tijd twijfelingen geopperd over de oorspronkelijkheid van den Griekschen tekst dezer uitgaaf, die men beschouwde uit het latijn overgezet te zijn; de latere uitgaven van 1548, 1555, 1563 en 1583 zijn naar den oorspronkelijken tekst verbeterd — *Comment. in Arist. de Anima, cum Alex. Aphrod. comment. in Arist. libr. de Sensu et Sensibili* (Venetië 1527 fol.). Ook bestaat er van S. een commentarius van het Enchiridion van Epictetus, dat Schweighauser te gelijk met andere Epictetische schriften heeft uitgegeven. Nadat de wijsgeerige school van Athene door Justinianus gesloten was, hield zich S. met andere verdrevene philosophen eenigen tijd aan het hof van den Perzischen koning Chosroës op. Zij kwamen echter spoedig weder terug, omdat het hun in Perzië weinig beviel en hun weder eenige vrijheid van onderwijs toegestaan werd. Intusschen stierven in dezen tijd de laatste heidensche wijsgeerige scholen geheel uit, zoodat men S. als den laatsten vertegenwoordiger der Grieksche philosophie kan beschouwen, die duizend jaren eene zoo gewigtige rol in de verstandelijke en zedelijke beschaving des menschdoms vervuld heeft. Het sterfjaar van S. is even onbekend als dat van zijne geboorte. Ook weet men niet waar hij zich na zijn' terugkeer uit Perzië opgehouden heeft.

SIMPLON (De), in het Italiaansch *Sempione* genoemd, is een berg in de Lepontische Alpen, tusschen het Zwitsersche kanton Wallis en Piëmont, die Zwitserland van Italië scheidt. Ten zuidoosten van den St. Gotbard gelegen, verheft hij zich 10,665 Rijnl. voet boven de oppervlakte der zee. Door eene alpen-pas werd reeds sedert onheugelijken tijd de gemeenschap tusschen beide landen onderhouden. Reeds 117 jaren vóór Christus geboorte is een Romeinsch leger over den S. getrokken. Aan den voet van de noordzijde ligt de stad Brieg en aan dien der zuidzijde Domo d'Ossola, welke beide plaatsen 14 uren gaans van elkander liggen. In plaats van dien ouden weg, die even als alle alpen-wegen zeer smal en gevaarlijk was en alleen te voet en te paard kon bereisd worden, werd op kosten van de Fransche en Milanesche regeringen een nieuwe en berijdbare weg over den S., van Glis tot Domo d'Ossola, door de rotsen heen gebroken. Hij is bekend onder den naam van *Simplonstraat*. Deze weg, die eene lengte heeft van 14 uren gaans of 205,810 Rijnl. voet, werd aan de Italiaansche zijde in het jaar 1800, aan de Zwitsersche zijde in 1801 begonnen en was in October 1805 voltooid; terwijl er dikwerf meer dan 30,000 arbeiders gelijktijdig aan werkten. De daaraan bestede kosten hebben meer dan 18 millioen franc bedragen. De breedte van den weg is 25 en op sommige plaatsen 30 voet. Hij loopt met lange windingen opwaarts; de rijzing bedraagt gemiddeld $3\frac{1}{2}$ op de 100 voet, zoodat rijtuigen, zelfs de zwaarste vrachtwagens, ter weêrszijden van den berg onbelemmerd op- en benedenwaarts kunnen gaan. Behalve de verbazend groote muurwerken, rotssplijtingen, het vervoeren van aarde en steengruis, moesten er vele groote en kleine bruggen gemaakt, 7 gangen of galerijen door de rotsen gehouwen, en 20 wachthuizen, stations of toevlugts-huizen gebouwd worden. Deze laatste werden van afstand tot afstand en vooral op gevaarlijke plaatsen opgerigt. Veel heeft deze weg te lijden van sneeuwvallen, waterstroomen en het naar beneden storten van rotsmassa's. Twee jaren na de voltooijing werd reeds eene groote brug aan de noordzijde des bergs door eene sneeuw-lawine verwoest. Ten einde den weg in eenen bruikbaren staat te houden, wordt er voor het onderhoud jaarlijks eene som van 50,000 tot 80,000 franc vereischt. — De weg begint bij Glis, aan den linker oever van de Rhône, $\frac{1}{2}$ uur van Brieg, 2328 Rijnl. voet boven de oppervlakte der zee; het hoogste punt, hetwelk door een houten kruis wordt aangewezen, ligt 6806, en het einde bij Domo d'Ossola 975 Rijnl. voet boven de oppervlakte der zee.

In het jaar 105 vóór Christus geboorte hadden er gevechten aan den S. plaats tusschen de Kimbren en de Romeinen, onder den consul Manlius. — Aan den uitgang van het Vedro-dal werd in 1487 een slag geleverd tusschen de bewoners van Wallis en de Milanezen, waarbij de vrouwen van Domo d'Ossola de woedendste wraak namen wegens de mishandelingen, door de eersten geleden. — In de maand Mei van het jaar 1799 bezetteden de Oostenrijkers den S. Op den 16den Augustus daaraan volgenden werd er een gevecht geleverd tusschen de Oostenrijkers en de Franschen, waarbij de laatstgenoemden de overhand behielden en den S. veroverden. Den 22sten September drongen de Franschen tot benedenwaarts naar Domo d'Ossola en namen aldaar de Oostenrijksche verschansingen weg. Eenige dagen later moesten zij echter voor de Oostenrijkers wijken, die over den S. benedenwaarts tot Brieg doordrongen. Den 4den October geraakten de Franschen weder van Brieg uit op den S. — Gedurende de marschen van het Fransche reserve-leger over den

grooten St. Bernhard, onder den consul Bonaparte, werd op den 27sten Mei 1800 eene afdeeling Fransche en Zwitsersche troepen, 1000 man sterk, onder generaal Bethencourt over den S. gezonden, om den bergpas van Yesellen en Domo d'Ossola in te nemen; sneeuwstortingen en nedervallende rotsblokken hadden eene brug weggerukt en hierdoor was de weg, ter lengte van 60 voet, door eenen verschrikkelijken afgrond verbroken. Een stoutmoedig vrijwilliger bood zich aan, het volgende waagstuk te beproeven. Hij trad in de gaten van den loodregten rotswand, waarin de balken van de brug gelegen hadden, en, terwijl hij zijne voeten van het eene gat in het andere zette, geraakte hij gelukkig aan de overzijde. Het touw, waarvan hij het eene einde had medegenomen, werd op mans hoogte boven de gaten aan de rots gespannen. Nu was generaal Bethencourt de eerste, die, zich aan het touw hangende en de voeten van het eene gat in het andere zettende, den afgrond overschreed, en daarop volgden op dezelfde wijze, 1000 soldaten met wapens en ransels bezwaard. Tot aandenken van dit stoutmoedige bedrijf zijn de namen van al de daarbij tegenwoordige Fransche en Zwitsersche officieren in de rots gebeiteld. Vijf honden bevonden zich bij dit bataillon; toen de laatste man de overzijde bereikt had, stortten deze dieren zich allen in den afgrond; drie werden dadelijk door den wilden vloed van den gletscherstroom weg geslingerd; twee waren krachtig genoeg om tegen den stroom te kampen en aan de andere zijde de steile rotswanden te beklauteren en den weg te bereiken.

Toen de republiek Wallis in 1810 met het Fransche keizerrijk vereenigd werd, op voorgeven, dat zij niet aan hare verpligtingen voldeed, ten opzigte van het onderhoud des aangelegden wegs, verkreeg zij den naam van het departement van den Simplon.

Wat de geognostische gesteldheid van den S. betreft, de kern van het gebergte bestaat uit mica-schiefer, afgewisseld met banken van gneis, gips en primitiven kalksteen. Men vermoedt, dat het gesteente gouderts bevat; doch door de sneeuw, die het gebergte drievierde gedeelten van het jaar bedekt, wordt men verhinderd, er onderzoek naar te doen. Zeer merkwaardig is het, dat aan de zuidzijde, van Ruden af aan, voornamelijk in het ontzettend diepe dal van Yesellen, tusschen Divedro en Crevola, de 2 tot 3000 voet hooge granietrotsen van beneden af in verbazend groote, cubiekvormige blokken zijn gebarsten of gekliefd; deze hebben op vele plaatsen het aanzien van bastions of overblijfselen van reusachtige gebouwen, welke door menschenhanden opeengestapeld zijn. Hier en daar zijn die steenblokken naar beneden gestort en liggen in het dal, waar zij een beeld van de grootste verwoesting geven. — In vroegere tijden bestond, iets ten zuiden van Ruden of Gant, aan de grenzen van Wallis, een goud-bergwerk. Het goud bevond zich in ijzer- of koperkies, hetwelk in kwarts ingesprenkeld was. Ook de beek, welke van Zwischbergen komt en tegenover Gant eenen schoonen waterval vormt, voert goudzand mede.

SIMSON. Een der zoogenoemde „Rigters" bij de Israëliten, die zich enkel daarbij bepaalde, dat hij de Philistijnen afbreuk deed door strooptogten, bij welke hem list, maar vooral zijne verbazingwekkende ligchaamskracht te stade kwam. Volgens de voorstelling in het Bijbelboek der *Rigteren*, hetwelk Hoofdstuk XIII—XVI zijne geschiedenis bevat, lag het geheim dier kracht in de omstandigheid, dat hem als Nazireër (zie *Nazireër*) al het hoofdhaar gelaten was. Een Philistijnsch vrouwspersoon, met name Delila, wist dit geheim van hem te vernemen en sneed zijn haar af, waardoor hij weerloos werd en in handen der Philistijnen viel, die hem de oogen uitstaken en slavendienst lieten verrigten. Inmiddels groeide zijn hoofdhaar weder aan en daarmede keerde zijne kracht terug, zoodat hij, door de Philistijnen op een afgodsbeeld in den tempel van Dagon gebragt, de twee hoofdpilaren daarvan omver haalde en alzoo met zijne vijanden omkwam.

Het is niet te ontkennen, dat de geschiedenis van S. eene overeenkomst met de verhalen aangaande den Phoenicischen Hercules heeft, welke naauwelijks kan geacht worden toevallig te zijn; vandaar dan ook, dat het aangaande hem opgeteekende, grootendeels althans, door velen naar het gebied der mythologie verwezen is, hoewel er, mits behoorlijk in het licht van tijd en omstandigheden geplaatst, niets onwaarschijnlijks in is.

SINA of CHINA, een keizerrijk in het oosten van Azië, hetwelk met de daaraan onderworpene en schatpligtige landen een van de uitgebreidste rijken der aarde vormt, daar het in grootte van oppervlakte slechts door Rusland overtroffen wordt. Nevens het eigenlijke keizerrijk, dat door de Europeanen met de namen S., Chine of Tschina, door de Indiërs, Arabieren en Perzen met die van Tsin of Sin, door de eigen bevolking met die van Tschungku, d. i. rijk van het midden, Tschanghoa, d. i. bloem van het midden, en Tientschao, d. i. Hemelsch rijk, bestempeld wordt, bevat het de onderworpene landen Mandschoerije, Mongolië, Klein-Bucharije, en de cijnsbare landen Tibet met Boetan, Korea, de eilanden Hainan en Formosa, benevens eenige kleinere. De grootte van dit uitgestrekte gebied, hetwelk ten noorden door Aziatisch Rusland, ten oosten door de zeeën van Japan en Korea, ten zuiden door de Sinesche zee en Indië, ten westen door Voor-Indië en Turkestan begrensd wordt, kan slechts bij raming bepaald worden. Men schat haar op omstreeks 250,000 □ mijlen, waarvan nagenoeg ¼ voor het eigenlijke S. Omtrent de bevolking, waarvan het aantal zeer uiteenloopend wordt opgegeven, heerscht dezelfde onzekerheid. Gewoonlijk stelt men haar op omstreeks 300 millioen, waarvan ruim de helft in eigenlijk S. Het aantal is in het land zelf, wegens de onnaauwkeurigheid waarmede de telling geschiedt, niet met juistheid bekend. Toen de Mandschoeren voor twee eeuwen S. veroverden was de bevolking tot 20 millioen gedaald. In 1749 bleek het uit de telling der regering dat de bevolking van eigenlijk S. alleen 117 millioen, in 1842 dat zij 413 millioen zielen bedroeg, zijnde zij in dertig jaar met 53 millioen vermeerderd, welke opgaven alleen pleiten mogen voor eene zeer talrijke en sterk aangroeijende bevolking, ofschoon zij, wegens de onnaauwkeurigheden bij de telling, slechts weinig vertrouwen verdienen. Behalve de eigenlijke Sinezen, zijn het Mandschoeren, Mongolen, Tibetanen enz. De bewoners der eilanden zijn weder van die van het vasteland onderscheiden en behooren geheel of ten deele tot het Maleische ras. Voor bijzonderheden over de verschillende landen, welke aan den keizer van S. onderworpen of schatpligtig zijn, raadplege men de artikels, waarin de genoemde landstreken of volksstammen afzonderlijk behandeld zijn.

S. in meer bepaalden zin is een bergachtig land, hetwelk door de Jun-ling van de overige deelen van Azië gescheiden wordt. De voornaamste takken, die zich in oostelijke rigting uitbreiden, zijn de Pe-ling en de Nan-ling. De meeste dier gebergten zijn, in weerwil van hunne aanzienlijke hoogte en hunnen nagenoeg evenwijdigen loop, geene onoverkomelijke hinderpalen voor het binnenlandsche verkeer. Over den Pe-ling werd reeds in de IIIde eeuw n. Chr. een weg aangelegd, die 26 uren lang is en waarop 4 ruiters nevens elkander kunnen rijden. Later is die weg over den Tapa-ling, eene andere keten, voortgezet. Over een' tak van den Nan-ling leidt een dergelijke weg. Hoe goed deze en andere wegen in S. mogen zijn, zoo heeft het meeste verkeer er nogtans langs de rivieren en de daarmede verbondene kanalen plaats. Het zeewater stroomt bij den vloed wel honderd mijlen ver landwaarts in en dringt met geweld het water der rivieren terug, dat zich een' uitweg gebaand en natuurlijke kanalen gevormd heeft, nevens welke eene ontelbare menigte andere door kunst zijn aangelegd. Millioenen Sinezen wonen zelfs op het water, waar op schepen en vlotten geheele dorpen met hunne kleine moestuinen en stallen ronddrijven. Het is evenwel het armoedigste gedeelte der bevolking, dat op die wijze van de drukkende grondlasten vrij blijft. De voornaamste rivieren zijn de Hoangho of Gele rivier, de Yangtse-kiang of Blaauwe rivier, de Si-kiang, bij haren breeden mond ook Bocca-Tigris genoemd, en de Peiho, waar aan Peking ligt, welke rivier tijdens de laatste expeditiën der Franschen en Engelschen de aandacht der beschaafde wereld meer bijzonder tot zich getrokken heeft. Over het aantal der kanalen kan men eenigermate oordeelen uit de omstandigheid, dat de provincie Schensi, ofschoon in dit opzigt eene der minst bedeelde, er nogtans niet minder dan 350 bezit. Het voornaamste der kunstmatig aangelegde waterwegen is het keizerskanaal, dat Peking met de zuidelijke provinciën verbindt. Het is meer dan 200 uren lang, van 200 tot 1000 voet breed en met zijne talrijke, reusachtige bruggen en sluizen als een der merkwaardigste werken van dien aard te beschouwen. Nevens het genoemde kanaal verdient de

groote Sineesche muur, als een werk eenig in zijne soort genoemd te worden. Hij strekt zich over bergen en rivieren 400 uur ver uit, bestaat in het westen slechts uit een' aarden wal van 15 voet hoogte, welke op ongelijke afstanden van gemetselde torens voorzien is, doch in het oosten uit een' dubbelen muur van 20 voet hoogte, terwijl de tusschenruimte met aarde gevuld en bovenop bestraat is. Dat oostelijke gedeelte, welks basis 25 voet breed is, bevat een' geschikten weg, die ter wederzijde van 5 voet hooge borstweringen en op geregelde afstanden van versterkte torens voorzien is. De muur werd oorspronkelijk tegen de invallen der Tartaren opgerigt, ligt nu echter niet meer aan de grenzen des rijks en beantwoordt alleen in het westen nog eenigermate aan zijne bestemming, door de aldaar rondtrekkende nomaden buiten het meer beschaafde gedeelte des rijks te houden.

Het klimaat is in S. wegens de uitgestrektheid van het land natuurlijk zeer uiteenloopend: het noorden behoort tot de gematigde luchtstreek en heeft vier jaargetijden; in het midden wisselt het natte met het drooge jaargetijde af; in het zuiden en zuidoosten heerscht een tropisch klimaat. Het natte jaargetijde begint met den zuidwest-moesson van April tot October, het drooge met den noordoost-moesson van October tot April. Een regtstreeksch gevolg van het uiteenloopen des klimaats is de groote verscheidenheid van producten, welke S. heeft. Van het noorden te beginnen, vindt men er boomen, granen, weilanden, groenten en wijnbergen als in Europa, en dan, naar meer zuidelijk gelegene streken afdalende, palmen, eiken, moerbeziën-boomen enz., rijst, rhabarber, zuidvruchten, kleurstoffen, thee, katoen, peper, gember, kaneel en verschillende andere voortbrengselen der tropische gewesten. S. bezit een groot aantal wilde en tamme, der bevolking minder of meer nuttige diersoorten, een' grooten rijkdom aan vogelen, welke deels door kleurenpracht, deels door hun gezang zich onderscheiden, eene groote hoeveelheid visch en den nuttigen zijdeworm. Vele dieren, welke in S. worden aangetroffen, komen ook in Europa voor, ofschoon dan ook eenigzins verschillende in kleur of gedaante. Onder de delfstoffen, welke S. oplevert, behooren edele metalen, koper, kwik, tin, steenkolen, arsenicum, allerlei soorten van edelgesteenten, porceleinaarde, zout, enz. Vele natuur- en kunstproducten van S. zijn in het Westen zeer gezocht, ofschoon de handel niet aan den rijkdom des lands geëvenredigd en in velerlei opzigten belemmerd is. De uitvoer bestaat voornamelijk in thee, zijde, rijst, suiker, porcelein, geneeskrachtige kruiden, specerijen en eenige fabriekgoederen.

Eigenlijk S., dat Peking (zie *Peking*) tot hoofd- en residentiestad heeft, is in 19 provinciën verdeeld. De steden van den eersten rang heeten Fu, die van den tweeden Tsheu, die van den derden Tien; terwijl nog eene vierde soort, welke regtstreeks aan het ministerie te Peking onderworpen is, den naam van Ting voert. Zij hebben meest hooge muren, breede hoofdstraten met winkels en naauwe, doch regelmatig gebouwde dwarsstraten. De huizen zijn ligt gebouwd en meest van een verdieping, doch die der voornamen zeer uitgebreid en van tuinen voorzien. Vensters aan de straat zijn schaarsch, doch de woningen zijn er door galerijen omringd, op welke het dak rust. Het inwendige is, ten minste bij de hoogere klassen, gemakkelijk en met eene eigenaardige pracht ingerigt. De hutten der lagere volksklassen zijn meest ellendig en de wijken, waar de armen zich ophouden, leveren veelal een' treurig schouwspel op.

Een gedeelte van den Sineeschen muur.

De regering in S. is wel monarchaal, doch niet geheel despotisch. De openbare meening, die door den talrijken stand der geleerden tot voor den troon des keizers gehoord wordt, heeft er een' niet onbelangrijken invloed. Volgens de begrippen der Sinezen is de hemel hun eigenlijke beheerscher en de keizer, een zoon des hemels, diens plaatsvervanger. Hij bezit de wetgevende en uitvoerende magt, doch is ook zelf aan de wet onderworpen en in zeker opzigt van het welgevallen zijner onderdanen afhankelijk, wier misnoegen zijn' troon kan doen wankelen. In zoo verre het geheele regeringsstelsel in S. daarop berust, dat het volk een groot huisgezin en de keizer het hoofd des huisgezins is, kan men den regeringsvorm eenen aartsvaderlijken noemen. De keizer wordt bijgestaan door een' staatsraad, waarvan een gedeelte met de binnenlandsche, een ander met de buitenlandsche aangelegenheden belast is. Onder dien staatsraad staan zes ministeriën: een voor binnenlandsche zaken, een voor godsdienst en onderwijs, een voor de finantiën, een voor krijgszaken, een voor de regtsbedeeling, en een voor openbare werken. Elk dier ministeriën bestaat uit de hoofden van verschillende afdeelingen, welke vergadering door een' president of minister geleid wordt. De ambtenaren van verschillenden rang voeren den titel van Mandarijn (zie *Mandarijnen*). De hoofdstad Peking heeft een afzonderlijk bestuur, even als de koloniën. Ook houdt een bijzondere raad toezigt over het gedrag der ambtenaren en de zeden des volks, en vormt met de ministers het hoogste geregtshof. Elke provincie staat onder een' gouverneur en een' ondergouverneur, waarvan de laatste meer bijzonder met de leiding der administratie belast is. In de onderdeelen der provincie en de verschillende steden zijn een tal van ambtenaren onder hen werkzaam, als zoovele armen van het centrale bewind, dat te Peking gevestigd is. De zwakheid van het Sineesche regeringsstelsel, dat oogenschijnlijk zeer goed is ingerigt, moet vooral gezocht

worden in de personen der ambtenaren, die zich vaak ongestraft aan allerlei bedriegerijen en afpersingen schuldig maken. Een onmiddellijk gevolg daarvan is dat de wetten, die zich door eenvoudigheid en duidelijkheid kenmerken, slecht worden gehandhaafd. Blinde gehoorzaamheid aan den keizer en allen, die onder hem met gezag bekleed zijn, is een eerste vereischte.

Over de financiën, de krijgsmagt en de vloot van S. is, bij gebrek aan bescheiden, die genoegzaam vertrouwen verdienen, weinig met zekerheid te zeggen. De Mandschoeren liggen in de steden als bezetting. De gouverneurs der provinciën hebben hunne bijzondere regimenten van Sinezen. In oorlogstijd bestaat de krijgsmagt hoofdzakelijk uit vrijwilligers, die op hoop van eenig voordeel dienst nemen. In vredestijd zijn er geene officieren boven de gouverneurs der provinciën; in oorlogstijd wordt door den minister een opperbevelhebber over de geheele krijgsmagt benoemd. Er is geene keizerlijke vloot, en de admiraals zijn provinciale ambtenaren. Het geheele leger wordt met in begrip der reserve op 1½ millioen soldaten geschat, de vloot op ruim 800 vaartuigen met omstreeks 58,000 man, die onder twee admiraals staan.

Het verkeer met S., vroeger zeer beperkt, heeft in de laatste jaren eene groote uitbreiding gekregen, ten gevolge der openstelling van verschillende havens voor den handel met het buitenland. Voor dat zulks geschied was werd alleen uit Canton uitgevoerd, en over land uit Kiachta naar Aziatisch Rusland. Bij het verdrag van Nangkin in 1842 werden de havens van Canton, Amoy, Fu-tschen, Ningpo en Shanghei opengesteld, welk aantal in 1858 bij het verdrag van Tien-tsin vermeerderd is met die van Kiung-tschen op Hainan, Taiwan op Formosa, Swatau, Tschi-fu, Niu-tschuang, Tsing-kiang, Kia-kiang en Hangkau, welke laatste drie aan de Yang-tse-kiang gelegen zijn; terwijl het verdrag van Peking in 1860 de haven van Tien-tsin daaraan heeft toegevoegd.

Voor de oudere en nieuwere geschiedenis van S. raadplege men het artikel *Sinezen*, waarin ook iets over den aard der bevolking voorkomt, welke reeds in hooge oudheid een' aanzienlijken trap van beschaving bereikte en daarop eeuwen lang, nagenoeg onveranderd, bleef.

SINAÏ. Een berg op het zuidelijke gedeelte van het Sinaïtische schiereiland, hetwelk aan het noordelijke einde van de Roode zee ligt en gevormd wordt door de zeeboezems van Suez en Akabeh. De berg ligt ten oosten van den berg Horeb en ten zuiden van den Mozesberg of Dschebl Moeza. Hij bestaat uit twee toppen, die ter halver hoogte van het gebergte van elkander gescheiden zijn, waarvan de eene en wel de hoogste Sta Catharina wordt genoemd. Van den top des bergs ontwaart het oog, vele mijlen in het rond, niets dan gekloofde rotsblokken van graniet, met diepe dalen doorsneden en van allen plantengroei ontbloot. Westwaarts ziet men, over als torens opgestapelde rotsmassa's heen, tot in eene verre witachtige zandvlakte, die tot naar Suez uitloopt; in het oosten schittert met eene zachte blaauwachtige tint de golf van Akabah. De hoogere Catharina-berg belemmert met zijnen rotsrug den blik naar het zuiden; van het zuiden naar het zuidoosten ziet men in het dal Sebaijeh, hetwelk met zijne halfronde, trapsgewijs oprijzende, afgeslotene vlakte digt daaronder rust. Boven alle beschrijving schoon is de aanblik van het geheele Sinaïtische gebergte. Het was hier, dat de Israëliten van hunnen togt uit Egypte aankwamen en van waar de wetgeving uitging der Tien Geboden, die den zedelijken band van de wereld vormden. De in het zuiden van de woestijn el Tih uitgebreide berggroep draagt thans den naam van el-Tur-Sinaï; zij schijnt de oude Horeb te zijn. Welke van de toppen de S. van het Oude Testament is schijnt nog twijfelachtig te zijn (men vergelijke hiermede het art. *Horeb*). Gemeenlijk wordt daarvoor gehouden dat gedeelte van den uit graniet bestaanden Dschebl Moeza, hetwelk aan de kleine, 4000 voet boven de oppervlakte der zee gelegene hoogvlakte, Er-Raha, grenst. Deze, 7525 Rijnl. voet boven den waterspiegel der zee gelegene berg ligt onmiddellijk aan den 8622 Rijnl. voet hoogen Dschebl Catharina, welks top uit feldsteen-porphier bestaat, dat door het graniet is heen gebroken. Anderen houden den Dschebl Serbal voor den S. van Mozes. Aan den voet van het hoogste gedeelte van den Moeza, in het naauwe hoogdal Wady Schueib, ligt het vermaarde klooster, door 20 tot 30 Grieksche monniken bewoond, waarin zich eene bibliotheek van 1500 boekdeelen en 700 Arabische handschriften bevindt. De moeder van Constantijn, de Keizerin Helena, bouwde hier in de IV^{de} eeuw een kerkje, en Justinianus in de VI^{de} eeuw het tegenwoordige, op 5000 voet boven de oppervlakte der zee gelegene klooster. Volgens de overlevering zoude het ligchaam van de heilige Catharina door engelen op den berg gedragen en door monniken hier zijn bijgezet. Het klooster en de tuin zijn door eenen 36 voet hoogen muur omgeven; de reizigers, die het wenschen te bezoeken, worden in eene soort van mand met een touw over den muur heen getrokken en op dezelfde wijze weder nedergelaten. Zij worden er gastvrij ontvangen. Het klooster wordt door middel der jaarlijksche collecten onderhouden, die daarvoor in alle landen, waar de Grieksche godsdienst heerscht, inzonderheid in Rusland, gehouden worden.

SINA'S- OF CHINA'S-APPELEN. Volgens sommigen eene verkorting van *Messina's*-appelen; zie over S. het art. *Oranjeboom*.

SINCLAIR (SIR JOHN), lid van het Engelsche parlement en voorzitter der maatschappij van Landbouw, werd den 10^{den} Mei 1754 te Thurso-Castle in het Schotsche graafschap Caithness geboren, en ontving zijn onderwijs op de hoogescholen te Edinburg, Glasgow en Oxford. Reeds vroeg kwam hij in het parlement, waar hij zich eenen geruimen tijd aan de zijde van Pitt hield, doch ten laatste tot de oppositie-partij overging, ofschoon hij zich tegen de afschaffing van den slavenhandel verklaarde. Hij was steeds ijverig werkzaam aan de verbetering van den landbouw, terwijl de oprigting der gemelde maatschappij en van een genootschap tot verbetering der Engelsche wol aan zijne bemoeijingen is toe te schrijven. Hij heeft een groot aantal schriften uitgegeven, die meestal op staathuishoud- en staatkundige onderwerpen, inzonderheid zijns vaderlands, betrekking hebben, alhoewel ook sommige dezer voor buitenlanders hoogst belangrijk zijn. Onder de laatsten behooren zijne *History of the public revenue of the Britsch Empire*, in 4°. 1785, waarvan de derde uitgave in 1805 in 8°. verschenen is, en zijn *Statitiscal account of Scotland* enz., 21 deelen in 8°. Edinburg 1792—1799, van welk laatste werk door J. P. Ebeling (Leipzig 1794—1806) een uittreksel in 2 deelen in het Hoogduitsch is geleverd. Nog verdient genoemd te worden zijn *Code of health and longevity*, 4 deelen 1807, welke door Kurt Sprengel, bij wijze van uittreksel overgezet, en onder den titel van *Handbuch der Gesundheit* enz. bij Brockhaus te Leipzig verscheuen is. S. bragt zijne laatste levensjaren te Edinburg in stille letterkundige werkzaamheid door en overleed den 20sten December 1835.

SIND. (Zie *Indus*).

SINDER heeten twee steden in Africa. De eene, welker naam ook Saïnder geschreven wordt, ligt op een eilandje in den Niger, ten zuidoosten van Timboctoe, in het land der Soorhay's. Zij heeft eene zeer druk bezochte graanmarkt, waar de geheele omtrek zich van het benoodigde voorziet. — De andere werd eerst in het begin dezer eeuw door Soliman, stadhouder des sultans van Bornoe, nabij de noordelijke grenzen van dat negerrijk, aan de oostelijke helling eener groote rotshoogte gebouwd. Zij wordt wegens hare ligging de poort van Soedan genoemd en is een der rustpunten van den westelijksten der twee karavaanwegen, die uit het noorden naar Soedan loopen. Tabak is het voornaamste kweekgewas van den omtrek, een weinig indigo-vervaardiging het voornaamste artikel van kunstvlijt der stad.

SINEZEN is de naam, dien de bewoners van eigenlijk Sina dragen. Voor de gesteldheid des lands, dat zij bewonen, en de betrekking, waarin dit staat tot andere streken, die middellijk of onmiddellijk aan den zelfden schepter onderworpen zijn, zie men het artikel *Sina*. De S., het beschaafdste gedeelte van het Mongoolsche menschenras, zijn uiterst merkwaardig door de hooge mate van ontwikkeling, welke zij in overoude tijden verkregen. De berigten der Grieken en Romeinen bewaren het stilzwijgen over de S., van wie de meer bekende volkeren der oudheid slechts weinige handelsartikelen ontvingen door middel van karavanen, die uit het verre Oosten de handeldrijvende steden van Middel-Azië bezochten. De berigten der S. zelven klimmen op tot meer dan 3000 jaar v. Chr., doch krijgen eerst in de VIII^{ste} eeuw vóór onze jaartelling een meer historisch

karakter. Daarin wordt ook gewag gemaakt van twee groote watervloeden, die omstreeks 2600 jaar v. Chr. onder de regering van Fu-hi, en omstreeks 2350 v. Chr. onder de regering van Yao moeten hebben plaats gehad. Die vorsten worden tevens als grondleggers der beschaving en wetgevers genoemd. Volgens de overlevering stiet in 1122 v. Chr. de stadhouder Wu-Wang zijn' meester van den troon en stichtte eene nieuwe dynastie, die van Tschehu, welke tot 248 v. Chr. regeerde, doch minder onbeperkt dan de vroegere keizers, daar de stadhouders, die Wu-Wang ondersteund hadden, eene zekere mate van onafhankelijkheid wisten te behouden, zoodat het land onder de dynastie van Tschehu als het ware onder verschillende vorsten verdeeld was, die aan den keizer slechts een' voorrang toekenden, welke eenige overeenkomst had met dien der leenheeren in Europa gedurende de Middeleeuwen.

In de V^de^ eeuw v. Chr. trad Kong-fu-tse of Confucius, zoo als hij gewoonlijk genoemd wordt, als hervormer van de godsdienst, de staatsregeling en de letterkunde onder de S. op. Meng-tse, een ander wijsgeer, drukte later de voetstappen des genoemden en wordt met hem door de S. in hooge eere gehouden. In 248 kwam eene nieuwe dynastie, die van Tsin, aan de regering met Tsching-Wang, wien het gelukte de andere vorsten des rijks aan zijn gezag te onderwerpen, nadat hij zich zelf met geweld had meester gemaakt van den troon. Onder de genoemde en verscheidene daarop volgende dynastiën namen de S. in beschaving toe, kenden reeds in de X^de^ eeuw de drukkunst en werden bij wijlen door woeste nomadenhorden verontrust, tegen welke de groote muur (zie het art. *Sina*) hen beschermen moest, tot dat 960 jaren n. Chr. de dynastie Song aan het bestuur kwam. De vorsten uit dit stamhuis bevorderden kunsten en wetenschappen en lieten het verkeer met vreemden toe. De omverwerping van hunnen troon door de Mongolen, in 1280, werd als eene straf voor de afwijking van de alonde zeden aangemerkt, en deed de vrees voor de invoering van allerlei nieuwigheden grootelijks veld winnen. De heerschappij der Mongolen duurde tot 1368 en werd door de openstelling des rijks voor het verkeer met vreemdelingen gekenmerkt. Het was tijdens de vreemde overheersching dat Sina door den Venetiaanschen reiziger Marco Polo bezocht werd, wiens berigten veel licht verspreiden over den toenmaligen staat des lands en der bevolking. Tschu, onder wien de S. tegen de Mongolen waren opgestaan, nam daarna als keizer den naam Hong-Wu aan en stichtte de dynastie der Ming, die tot 1644 over Sina regeerde.

In het begin der XVII^de^ eeuw kwam er van de zijde der Mandschoeren, den zoogenaamden Tungusischen tak van het Mongoolsche ras, een gevaar opdagen, hetwelk den val der dynastie Ming veroorzaakte. Malo-Taitschu, een arme wees, die zich tot khan der Mandschoeren had weten te verheffen, viel in 1618 het Sinesche rijk met een leger van slechts 20,000 man aan, welke onderneming met het door hem gewenschte gevolg bekroond werd, even als andere, die later plaats hadden. De krijgshaftigheid der Mandschoeren overtrof verre die der S.; terwijl het verraad, waaraan eenigen der laatsten zich schuldig maakten, den naderenden vijand mede den weg baande. Abache of Tai-Tsin, de opvolger van genoemden khan, zette den oorlog met hetzelfde geluk voort. De keizers uit het geslacht der Ming, die eenmaal de Mongolen tot aan gene zijde der woestijn Schamo of Gobi hadden teruggedrongen, zagen zich genoodzaakt de medewerking dezer tegen de nieuwe vijanden in te roepen, doch vruchteloos, daar ook de Mongolen zich aan den khan der Mandschoeren hadden moeten onderwerpen. Deze overweldigde ook het koningrijk Corea en keerde zich toen weder tegen eigenlijk Sina. Hij spoorde alle S. tot onderwerping aan, en verklaarde dat de Hemel zelf hem tot keizer verkoren had. De regerende dynastie was onvermogend, aan een' zoo koenen aanval het hoofd te bieden. In plaats van het talrijke leger, waarover zij beschikken kon, den indringer te gemoet te zenden, trok zij dit zamen in de nabijheid van Peking. In 1629 vestigden de Mandschoeren zich in het noorden des rijks en breidden hunne veroveringen voortdurend uit. Zij ontvingen het Sinesche rijkszegel, dat de Mongolen nagenoeg drie eeuwen geleden met zich genomen hadden, en hun aanvoerder nam den titel van keizer aan. Eerst in 1644, een jaar na den dood van Tai-Tsin, werd de hoofdstad Peking door de Mandschoeren bezet, hetgeen als den aanvang hunner heerschappij in Sina beschouwd kan worden. Het zuiden des rijks hield zich nog 18 jaren staande en werd eerst onder Kang-hi, den tweeden keizer uit den stam der Mandschoeren, onderworpen. De dynastie, welke in 1644 den troon beklom, en naar den grondlegger daarvan die van Tai-Tsin of eenvoudig Tsin genoemd wordt, heerscht nog tegenwoordig over het Sinesche rijk.

De Mandschoeren, ofschoon overwinnaars van het land, moesten op hunne beurt in beschaving voor de oorspronkelijke bevolking onderdoen, en namen langzamerhand vele instellingen en gebruiken der Sinezen over. Herder zegt in zijne *Ideën zur Philosophie* dat zulks eenvoudig bewijst, dat de overwinnaars in de slaafsche onderwerping des volks een gemakkelijk rustbed vonden, waarop zij zich neêrvlijden en heerschten. Zij legden zich inmiddels op de uitbreiding des gebieds toe, dat reeds door Kang-hi met Mongolië, Tibet en Formosa vermeerderd werd. Het verkeer met vreemdelingen had slechts op zeer beperkte schaal plaats. De Portugezen waren sedert het begin der XVI^de^ eeuw op Macao gevestigd, de Nederlanders verschenen reeds in de eerste jaren der XVII^de^ eeuw te Canton, waar zich daarna ook Franschen en Engelschen in het belang des handels vestigden. Onder keizer Kien-Long, die van 1736 tot 1799 regeerde, werden de grenzen des rijks al meer en meer uitgebreid, en drongen de S. tot in Ava, de hoofdstad van het rijk der Birmanen door, welker tijdelijke verovering hun echter op groote verliezen te staan kwam. Naar den genoemden keizer werd in 1793 een Engelsch gezantschap onder lord Macartney gezonden, dat veel licht verspreidde over den toestand van Sina en de S., doch overigens weinig uitwerkte; terwijl omstreeks denzelfden tijd het handelsverkeer met Rusland op meer geregelden voet gebragt werd. Onder Kie-King, die zijn' vader opvolgde en tot 1820 regeerde, braken bedenkelijke opstanden in het rijk zelf uit. Hij verbood de uitoefening der R. Catholieke godsdienst, die reeds sedert de XVI^de^ eeuw door de bemoeijingen der Jezuiten in Sina was doorgedrongen, welke maatregel door zijn' broeder Mian-Ning, die later den eernaam van Toa-Kuang ontving, nader werd ten uitvoer gelegd. Intusschen hadden zich sedert den val der dynastie Ming allerlei geheime genootschappen gevormd, die zinnebeeldige namen droegen, als dat der waterlelie, der reine thee, der vereenigde drie, enz.; deze hadden de handhaving der oude godsdienst en zeden tegen de aanmatigingen der dynastie Tsing ten doel, en verwekten bij herhaling geduchte opstanden, die slechts met moeite door geweld van wapenen onderdrukt werden. Dit, gepaard met aardbevingen, misgewas en moeijelijkheden met de bewoners van onafhankelijk Tartarije, had de geldmiddelen zeer doen achteruit gaan. Toa-Kuang zocht er door allerlei maatregelen in te voorzien, onder andere door den uitvoer van zilver, die in de laatste jaren zeer toegenomen was, te verbieden. De Engelschen toch kochten jaarlijks voor meer dan 3 millioen p. St. aan thee, zijde en andere artikelen, doch verkochten, wegens het toenemende verbruik aan opium in Sina, voor meer dan 5 millioen. De keizer beschouwde dit als eene oorzaak van de verarming des lands, en verbood in 1832 den uitvoer van zilver en den invoer van opium. Gedurende de onderhandelingen, welke dienaangaande achtereenvolgens door lord Napier, Davis, Richardson en lord Elliot gevoerd werden, bleef men den handel ter sluiks voortzetten, hetgeen in 1839 de vernieling eener te Canton aanwezige hoeveelheid opium, ter waarde van omstreeks 25 millioen gulden, ten gevolge had. Eenige mishandelingen, welke Britsche onderdanen bij die gelegenheid hadden ondervonden, lokten eene oorlogsverklaring van Groot-Brittannie uit, met welke gebeurtenis een geheel nieuw tijdvak voor Sina aanbrak. Het rijk was toch tot dusverre nimmer in een' eigenlijken oorlog met eenige Westersche natie gewikkeld geweest. Een Engelsch eskader, met omstreeks 7000 landingstroepen, aanvaardde den strijd met een' vijand, die over een leger van meer dan een millioen soldaten kon beschikken. Het voordeel was echter onmiddellijk aan de zijde der Britten, die de steden Amoij, Ningpo en andere vermeesterden, dieper landwaarts binnendrongen, de Yantse-Kiang opvoeren en allerwege den grootsten schrik verspreidden. Toen zij tot voor de muren van Nanking genaderd waren, zagen de S. zich verpligt, den 29sten Augustus 1842, een' vrede

te sluiten, waarbij den Britten eene schadeloosstelling van meer dan 50 millioen gulden werd toegestaan. De havens van Canton, Amoy, Fu-tschen, Ningpo en Shanghai werden voor den handel opengesteld, terwijl er consuls zouden worden toegelaten. Het eiland Hongkong werd voor altijd aan de Britsche kroon afgestaan. De invloed van het gebeurde kon niet uitblijven. De magteloosheid van het uitgebreide en schijnbaar zoo geduchte rijk was aan het licht gekomen. De Noord-Americanen en Franschen wisten in 1844 ook voor zich handelsvoordeelen te bedingen. De geheime genootschappen, die zich reeds geruimen tijd den val der dynastie hadden ten doel gesteld, putten uit de zwakheid, welke deze tegenover de vreemdelingen had aan den dag gelegd, nieuwe kracht en deden hun voordeel met hetgeen zij van hen geleerd hadden. Sedert 1848 hebben zij zich vooral in het zuiden des lands weder doen gelden. Hun aanvoerder Taiping-Wang heeft zich een' weg naar Nanking gebaand en er zijne residentie opgeslagen. Hoewel het hem niet gelukt is naar het noorden door te dringen, zoo heeft toch een groot deel van het zuiden en het midden des lands zich aan hem onderworpen. De bijbel wordt door hem verspreid en hij verkondigt de tien geboden.

In 1855 ontstonden te Canton nieuwe moeijelijkheden met de Engelschen, welke tegen het einde van 1856 het bombardement dier stad ten gevolge hadden. De Franschen maakten gemeene zaak met de Britten en hielpen deze in het bezetten der stad. De vijandelijkheden werden gestaakt, nadat er in 1858 een vernieuwd verdrag van vrede en koophandel te Tien-tsin aan de Peiho gesloten was, hetwelk ook de Noord-Americanen in het volgende jaar te Peitang bekrachtigden. Verscheidene havens (zie het art. *Sina*) werden daarbij voor den handel opengesteld. De Russen dwongen inmiddels den keizer tot den afstand van eenige streken langs de Amur in Mandschoerijë. De geslotene overeenkomsten vergunden den vreemdelingen ook het verblijf in het binnenland, en waarborgden de vrije uitoefening der Christelijke godsdienst. De Westersche mogendheden verkregen tevens het regt, zich te Peking door gezanten te doen vertegenwoordigen. De geheele zaak scheen dus op bevredigende wijze geschikt, toen er plotseling nieuwe moeijelijkheden rezen. Het vereenigde Britsche en Fransche eskader, dat namelijk de Peiho opzeilde om de geratificeerde verdragen te Peking uit te wisselen en de gezanten derwaarts te geleiden, vond de rivier op de hoogte der stad Tien-tsin afgesloten en de oevers aan beide zijden met geschut bewapend. De vereenigde vloot, die zich met geweld een' doortogt wilde banen, leed den 25sten Junij 1859 op de Peiho eene geduchte nederlaag, die door andere nadeelen gevolgd werd.

De gemelde gebeurtenis maakte eene grootere krachtsontwikkeling noodzakelijk, en in Maart 1860 zonden de Britten en Franschen vereenigd een ultimatum, waarbij vergoeding voor de onlangs geledene verliezen en waarborgen voor het getrouw nakomen der geslotene verdragen geëischt werden. Het keizerlijk gouvernement geraakte daardoor in netelige omstandigheden, dewijl de opstandelingen in het zuiden niet nalieten zich van de gelegenheid te bedienen tot het behalen van eenige voordeelen. In weerwil daarvan werd de eisch der bondgenooten verworpen, die een' nieuwen deden en met de vijandelijkheden een' aanvang maakten. Nadat in Junij 1860 lord Elgin en de baron Gros als gevolmagtigden van het Britsche en Fransche hof waren aangekomen, vereenigde zich de scheepsmagt der beide natiën voor den mond van de Peiho. De troepen, die er den 1sten Augustus landden, behaalden in den loop dier maand en der volgende het eene voordeel na het andere, drongen tot in de nabijheid der hoofdstad zelve door, en namen haar den 13den October in bezit. De gevolmagtigden hielden er den 22sten een' plegtigen intogt, en wisselden er de ratificatiën van de in 1858 geslotene verdragen uit, waarna den 26sten October te Peking op nieuw de vrede gesloten werd. Omstreeks veertien dagen later vertrokken de vreemde troepen weder uit de hoofdstad, waar vervolgens ook een verdrag met Rusland gesloten werd, tot regeling der noordelijke grenzen des rijks langs de Amur. In 1861 werden de Britsche en Fransche gezanten in de hoofdstad des rijks behoorlijk geïnstalleerd, welke gebeurtenis gevolgd werd door een verbond van vriendschap en koophandel met Pruissen, hetwelk daarin ook de leden van het Tolverbond, de hertogdommen Meckelenburg en de vrije steden opnam; ook Portugal en Denemarken gingen een verbond met de S. aan; terwijl op den 6den October 1863 het tractaat tusschen Nederland en Sina gesloten werd. Na het doel volkomen bereikt te hebben, verlieten de vreemde troepen den 15den October 1861 Tien-tsin en vervolgens ook Canton. De regering was inmiddels in andere handen overgegaan: in 1850 was de vroeger genoemde Toa-Kuang, wiens eigen naam Mian-Ning was, door zijn' zoon Inschu, onder den naam van Hien-Fung, opgevolgd, die in Augustus 1861 overleed en den troon aan zijn' eenigen zoon Tsai-Sun, een kind van zes jaren naliet, die onder voogdijschap gesteld werd van prins Kung en als keizer den naam ontving van Ki-Tsiang, die echter veranderd werd in Tung-Tsjie. De Britten en Franschen hebben na het herstel des vredes het keizerlijke gouvernement in den loop van 1862 bij herhaling ondersteuning verleend tegen de opstandelingen, die het rijk inwendig verontrusten.

Na kortelijk te hebben aangetoond, dat er werkelijk voor Sina een nieuw tijdvak is aangebroken, door de betrekking, waarin het tot verschillende Europesche natiën gekomen is, laten wij hier ten slotte iets volgen over den aard en het karakter der S., die, zoonls wij boven reeds zeiden, in overoude tijden een' hoogen trap van beschaving bereikten, daarop nagenoeg onveranderlijk staan bleven, en zoodoende eene historische zeldzaamheid werden, welke ongetwijfeld, indien het verkeer met vreemdelingen mag voortduren, onder den invloed der Westersche beschaving, veel van hare eigenaardigheid zal verliezen. Tot de voornaamste deugden der S. rekent men hunne vindingrijkheid, leerzaamheid en arbeidzaamheid. Die eigenschappen, gepaard met de zucht om rijkdom te verwerven, zijn oorzaak, dat de S. niet tegen verandering van woonplaats opzien, ofschoon de meesten binnen de grenzen van het uitgestrekte rijk blijven en later hunne geboorteplaats weder opzoeken. Het verlaten des vaderlands is dan ook slechts onder zekere bepalingen vergund, en heeft geene aanleiding gegeven tot de vestiging van eigenlijk gezegde koloniën. Ofschoon het niet te ontkennen is, dat de S. bij al hun streven nagenoeg uitsluitend door eigenbaat en grove zelfzucht gedreven worden, zoo moet men aan de andere zijde toegeven, dat zij in den regel eenvoudig, rustig, spaarzaam leven, onderworpen aan de wetten des lands en getrouw aan hunne vaderlandsche zeden en gebruiken. Ook zou men de S. onregt doen, indien men meende, dat het onder hen geheel aan werken der liefde ontbrak. Het is toch gebleken, dat er in Sina vondelingshuizen, armhuizen, ziekenhuizen en andere instellingen van liefdadigheid gevonden worden, die meest alle door bijzondere vereenigingen in het leven geroepen zijn en onderhouden worden. De wetenschappelijke vorming der S., die van meer dan tweeduizend jaar geleden dagteekent, wordt gekenmerkt door hare praktische strekking. Algemeene kennis wordt hooger geschat dan het dieper doordringen in eenig onderdeel, en de S. putten hunne wijsheid meer uit den schat van het verleden, dan dat zij zich op het opsporen van iets nieuws toeleggen. Hunne letterkunde is zeer rijk. Keizer Kien-Long begon in 1773 eene verzameling van nationale geschriften aan te leggen, welke in 1818 reeds 78,731 boekdeelen telde. Men vindt er allerlei onderwerpen, vooral zedekunde, staatkunde, geschiedenis, enz. zeer uitvoerig, doch de sterrekunde, natuurkunde, aardrijkskunde enz. zeer oppervlakkig in behandeld. In de beoefening van vele kunsten, met name der bouwkunst, hadden zij het reeds eeuwen geleden tot eene aanmerkelijke hoogte gebragt, blijkens de reusachtige bruggen op bogen, en pilaren, onder welke de schepen kunnen doorvaren. Men heeft in Sina zelfs kettingbruggen aangetroffen, die met de Europesche groote overeenkomst hebben. Hun bouwtrant blijkt verder uit de tempels en woningen. De tempels of pagoden der S., welke van vijf tot negen verdiepingen hebben, zijn eigenlijk zoo vele op elkander geplaatste huizen, welke laatste meestal slechts een verdieping bezitten. Eveneens zou men de jonken of schepen der S. drijvende woningen kunnen noemen, bij welker zamenstelling wel op zekere gemakkelijkheid van inrigting, doch minder op geschiktheid om te zeilen, te wenden en andere hoedanigheden van een goed zeeschip gelet is. Zij zijn dan ook meer berekend voor het gebruik op de binnenwateren dan in volle zee. In de bewerking van metalen en in het vervaardigen van allerlei voorwerpen uit porcelein hebben de S. het ver

gebragt. De kleuren, die zij aanbrengen, zijn helder en duurzaam, de omtrekken scherp en naauwkeurig, doch zoowel hier als bij hunne andere teekeningen ontbreekt de perspectief. Het snij-, glas- en borduurwerk, dat de S. met betrekkelijk geringe hulpmiddelen leveren, pleit voor hunne vindingrijkheid, even als hun drukwerk, waarvoor alle letters gesneden moeten worden, hetgeen echter met groote handigheid geschiedt.

De landbouw staat bij de S. in zeer hooge achting en verreweg het grootste gedeelte der bevolking houdt zich daarmede en met de bearbeiding van de producten des lands bezig. Het zoogenaamde landbouwfeest, hetwelk gevierd wordt als de zon den vijftienden graad van den Waterman bereikt heeft, is dan ook een van de voornaamste nationale feesten. De gouverneur van elke hoofdstad houdt dan een' plegtigen optogt, die van eenige symbolische handelingen vergezeld gaat. De keizer doet omstreeks denzelfden tijd van zijne belangstelling in den landbouw blijken door de hand aan den ploeg te slaan, welk voorbeeld door de prinsen van den bloede en de hooge staatsambtenaren gevolgd wordt. Gelijk de keizer door genoemde handeling den landbouw vereert, zoo doet de keizerin met de zijdeteelt, door in de negende maand van het jaar op het altaar van den uitvinder der zijdeweverij te offeren en dan met haar gevolg moerbeziënbladeren te verzamelen voor de rupsen in de keizerlijke kweekerij. De veeteelt staat op veel lageren trap dan de landbouw, ten gevolge van vele verbodsbepalingen omtrent het dooden van vee en de vooroordeelen tegen het gebruik van dierlijk voedsel. Er wordt dan ook weinig vleesch, melk, boter en kaas genuttigd; doch daarentegen veel visch. Het voornaamste product van den grond ter voeding des volks is rijst; de voornaamste takken van nationale industrie zijn de bewerking van zijde en de porceleinfabriekaadje. Ondanks de schijnbare eenvoudigheid hunner weefgetouwen, kunnen de zijden stoffen der S. de in Europa vervaardigde soorten evenaren en overtreffen zij deze in sommige opzigten.

De goede en slechte hoedanigheden der S. zijn ten deele een uitvloeisel der wetten, waaronder zij leven, en indien de Europeanen hen van eene al te ongunstige zijde hebben leeren kennen, dan is zulks bijna geheel te wijten aan het uitsluitend verkeer met Canton. De handeldrijvende bevolking dier zeeplaats is niet dan al te vaak de maatstaf geweest, waarnaar de gansche natie beoordeeld werd. Ofschoon de kooplieden er uit een wel begrepen eigenbelang hunne handelsverbindtenissen vrij getrouw nakomen, zoo is het toch niet te loochenen, dat er veel bedrog gepleegd wordt ten aanzien van de vreemdelingen, die zij als zoodanig verachten en slechts noode eenige eer of goedwilligheid betoonen. Het bedrog, dat den S. ook buiten hun eigen land tot een' doorgaanden karaktertrek wordt aangerekend, laat zich veelal verklaren uit hunne maatschappelijke positie en uit het eigenaardige streven van den zwakke om door logen en bedrog eenig voordeel op den sterke te behalen. Door schranderheid, nijverheid en matigheid hebben vele S. buiten hun vaderland zekeren trap van rijkdom of welvaart weten te bereiken. Dit hebben zij ten deele aan hunne opvoeding te danken, die zelden of nooit geheel verzuimd en door het bestuur op hoogen prijs gesteld en begunstigd wordt. De armoede, die onder de S. wordt aangetroffen, is meer aan overbevolking dan aan eene zeer ongelijke verdeeling van den rijkdom toe te schrijven. De betrekkelijk geringe waarde, welke aan den rijkdom, als zoodanig, gehecht wordt, maakt den armoedige in Sina ook geenszins een voorwerp van verachting is. Hoogen eerbied koestert men er bij uitnemendheid voor een' rang, door persoonlijke verdiensten verkregen, en voor een' achtenswaardigen ouderdom. De tucht, waaraan de jongeren van der jeugd af aan gewoon zijn, is oorzaak, dat de S. in den regel hunne hartstogten weten te bedwingen en dat er onder hen weinig misdaden gepleegd worden, die met geweldadigheid gepaard gaan. In weerwil daarvan zijn voorbeelden van opstanden in massa niet zeldzaam, indien eenig ambtenaar zich aan te groote onderdrukking des volks schuldig maakt.

De S. zijn over het algemeen sterk en goed gebouwd, terwijl de ruime kleederdragt aan hunne ledematen eene zekere losheid en bevalligheid geeft. Hun uiterlijk voorkomen heeft veel overeenkomst met dat der Indianen in Noord-America. Zij hebben het zelfde sluike, zwarte, glanzige haar, dezelfde schuinsche rigting van oogen en wenkbraauwen, dezelfde dunheid van baard. Kleine handen en voeten, alsmede de fijnheid van het beendergestel, hebben de S. met andere Aziatische volken gemeen.

Men heeft zich in Europa, afgaande op de afbeeldingen, die op voortbrengselen van Sinesche kunst worden aangetroffen, veelal een verkeerd denkbeeld gevormd van hunne gelaatstrekken en de inborst, die deze verraden. De S., die niet aan de lucht zijn blootgesteld, hebben eene kleur als die der Spanjaarden en Portugezen. Na hun twintigste jaar beginnen zij er minder goed uit te zien, daar hunne wangbeenderen na dien leeftijd sterk beginnen uit te steken. Het is zoowel voor mannen als voor vrouwen een blijk van fatsoen, dat zij de nagels van de linker hand zeer lang laten worden. Een zonderling gebruik is verder het verwringen van den voet der vrouwen, door dien in een naauw schoeisel te sluiten. De Tartaren hebben die gewoonte echter niet overgenomen, welke ook bij de arbeidende classe des volks niet in zwang is. De omgang der S. is over het algemeen koel en vol pligtplegingen, en mist het gezellige, dat hunne vlugheid van geest zou kunnen aanbrengen, wegens de afzondering, waarin het vrouwelijke personeel leeft, waarvan de opvoeding echter onder de hoogere standen in geenendeele verwaarloosd wordt. De Sinees heeft slechts een wettige vrouw, doch mag, wanneer deze hem geene zoons schenkt, een of meer bijzitten nemen. Het hertrouwen eener weduwe wordt algemeen afgekeurd en is in enkele gevallen door de wet verboden. Het huwelijk, waaromtrent door de wederzijdsche ouders wordt overeengekomen, gaat met talrijke plegtigheden gepaard, na welker volbrenging de twee belanghebbende personen elkander meestal voor het eerst te zien krijgen. Wordt het huwelijk met kinderen gezegend, dan zijn deze zoo onbepaald aan het vaderlijke gezag onderworpen, dat de vader hen, volgens de bestaande gewoonte, zelfs als slaven mag verkoopen. De kans, dat zijne kinderen een' glans op hem en zijn geslacht zullen werpen, is reeds een krachtige spoorslag tot het geven eener goede opvoeding, vooral aan de zoons. Alle kinderen blijven, zoo lang hunne ouders leven, aan het ouderlijke gezag onderworpen, hetwelk dan met een groot deel der bezittingen op den oudsten zoon overgaat, die, ten minste als voogd over zijne jongere broeders, nog een zeer uitgestrekt gezag behoudt. De kleur van de rouw is wit. De begraafplaatsen liggen buiten de steden. Tweemaal 's jaars worden er plegtigheden verrigt ter eere van de dooden; aan het lijkfeest, dat 106 dagen na den kortsten dag gevierd wordt en het voornaamste is, hechten de S. groote waarde. De meeste andere feesten der S., die echter niet zeer talrijk zijn, worden naar den loop der maan geregeld. Het eerste daarvan is het Nieuwejaarsfeest, dat met eene in Sina weinig gewone, uitwendige hijdschap door alle standen gevierd wordt. Bij de eerste volle maan van het nieuwe jaar volgt dan het lantarenfeest.

Voor nadere bijzonderheden betrekkelijk het karakter en den maatschappelijken, zedelijken en wetenschappelijken toestand der S. raadplege men o. a. J. F. Davis, *China en de Chinezen*, uit het Engelsch vertaald door Mr. C. J. Zweerts (Amsterdam 1841).

SINEZEN (Godsdienst der). In Sina bestaan verschillende godsdiensten of stelsels van philosophie, waarvan twee in Sina te huis behooren, terwijl de overige er zijn ingevoerd.

De leer van den Sineschen wijsgeer Kong-fu-tse, Confucius, staat bekend als de staatsgodsdienst; de leer van Buddha (Buddhismus), van Lao-tse (Taoïsmus), van Mohammed, van Jezus en de Israëlitische godsdienst worden in Sina geduld, zoo lang zij niet ter bevordering van politieke plannen misbruikt worden.

Confucius werd geboren, ongeveer 551 v. Chr., in het district Tsau van de provincie Shantung; zijn vader, die gouverneur van gemeld district was, nam op hoogen ouderdom eene tweede vrouw Tsing-tsai, die de moeder van Confucius werd. Tijdens de zwangerschap werd aan deze vrouw in een' droom medegedeeld, dat zij eenen zoon zou baren in een' hollen moerbeziënboom. Toen nu haar tijd naderde, vernam zij, dat er in de nabijheid van hare woonplaats eene grot was, die bekend stond als de holle moerbeziën-boom; in deze grot bragt zij Confucius ter wereld, terwijl twee feën over haar zweefden en haar hulden in eene welriekende atmospheer, en er in de grot eene bron van warm water ontsproeg, om het kind in te baden, die, na aan hare bestemming beantwoord te hebben, weder opdroogde.

Het groote doel van Confucius was, de leer van de wijze

vorsten der oudheid, Yao en Shunn, onder de aandacht van het volk te brengen; onbesmet door het bijgeloof en de dwaasheden zijner tijdgenooten, offerde hij alles op tot het bereiken van dit doel. Hij doorreisde een groot gedeelte van noordelijk Sina, en verkreeg zooveel invloed, dat, toen hij op zijn dertigste jaar in het district Tsan terugkeerde, hij meer dan 3000 leerlingen om zich had, waarvan er 72 waren, met wie hij bijzonder was ingenomen.

Hoewel dikwerf tot hooge ambten aangesteld, onttrok hij zich daaraan, en, zijne leerlingen onderwijzende, herschreef hij de verloren gewaande boeken der oudheid, en schreef er tevens nieuwe werken bij. Van deze geschriften zijn ons vooral bekend de vier boeken en de vijf classici.

De invloed van deze werken op de Sinezen werd aanzienlijk vermeerderd door de, in de XII^{de} eeuw geschrevene commentaren van Tsu-tsz. Zoowel uit de werken, als uit de commentaren leeren wij, dat de menschelijke natuur oorspronkelijk goed was; dat men anderen moet behandelen, zoo als men zelf wenscht behandeld te worden; dat men, ten einde zich voor booze handelingen te vrijwaren, zorgvuldig moet waken over de gedachten; dat men zijne ouders moet beminnen, zoo zelfs, dat men niet met den moordenaar zijns vaders op een plaats mag wonen (hem moet dooden); dat de basis van een goed landsbestuur ligt in een goed huisbestuur, en dat geen goed huisbestuur denkbaar is, zonder dat men zich zelven bestuurt.

Ondervraagd over een toekomstig leven, gaf Confucius een ontwijkend antwoord.

De oorsprong der dingen wordt behandeld in een der classici, namelijk in het boek der veranderingen, en komt hierop neer: er bestaat een hoogst of uiterst beginsel, Ta-ki; dit is een onstoffelijk beginsel, waaruit ontstaan zijn twee onstoffelijke beginselen, het positive en het negative; het eerste vervormt, het tweede vereenigt; uit die vereeniging van + en — zijn ontstaan de kenmerkende beginselen der vijf elementen, water, vuur, hout, aarde en metaal, alsmede de vier jaargetijden. De 5 elementen en de 4 jaargetijden brengen door wederzijdschen invloed alles voort wat bestaat. Dit positive en negative wordt in alles gevonden, in planten en dieren, vechten en ziekten enz.

In het jaar 57 n. Chr. werden voor het eerst offers van vruchten aan Confucius gedaan; in 609 werden tempels voor hem opgerigt, waar op den 1sten en 15^{den} der maand reukwerk geofferd werd. In de statuten van het Sinesche rijk zijn drie soorten van offeranden opgenoemd, te weten de hoogste, de middelste en de laagste; onder de eerste behooren de offeranden aan hemel en aarde; onder de tweede die aan de geesten der aardvruchten, de zon en de maan; onder de derde behooren die aan regen, wind, donder, wolken, enz.

Tweemaal 's jaars offert de keizer te Peking op het altaar van den hemel en op dat van de aarde; beide zijn in de opene lucht, hier bidt de keizer uit naam van het volk.

Alle beschaafde Sinezen zijn theoretisch atheïsten, en praktisch pantheïsten.

De stichter van het Taoïsmus is Lau-tse, een tijdgenoot van Confucius. Het doel van het Taoïsmus is, onafhankelijk van 's werelds lusten en behoeften, onsterfelijk te worden; niet, zoo als andere godsdiensten leeren, na den dood onsterfelijk te worden, maar reeds op aarde. Daar nu de ondervinding leerde, dat men zoo iets niet kon bereiken, door zich in overpeinzingen af te zonderen, begon men alras uit te zien naar een middel, om onsterfelijk te worden; men zocht het elixer vitae, waaruit zich allengskens de goudmakerskunst ontwikkelde, en zoo ontaardde het Taoïsmus in alchemie. De leer van Lao-tsz is vervat in het boek van den weg en van de deugd, in welk boek de Jezuïten de leer van de drieëenheid meenden gevonden te hebben; terwijl Rémusat er zelfs de Sinesche transscriptie van Jehova in ontdekte. Het is meer dan waarschijnlijk, dat èn de Jezuïten, èn Rémusat zich vergist hebben.

Het Buddhismus werd in Sina ingevoerd in 't jaar 65 n. Chr., en is nu en dan door Sinesche keizers in bescherming genomen; in den tegenwoordigen tijd zijn de priesters arm en geminacht, en de nonnen zijn nog minder gezien; de onzedelijkheid van priesters en nonnen is over bekend. Vooral de lagere volksclasse en de vrouwen in 't algemeen zijn gehecht aan het Buddhismus; maar Sinesche zedemeesters van vroegeren en lateren tijd trachten de menschen te overtuigen, dat het mengsel van onzin en bijgeloof der Buddhisten nadeelig werkt op de zedelijkheid van 't menschdom.

Mohammedanen zijn talrijk in Sina, vooral in de westelijke provinciën. De Joden hebben van oudsher eene synagoge in Sina.

De leiders van den tegenwoordigen opstand in Sina hadden eene tamelijk goede kennis van het Christendom, en voerden ook sommige gebruiken der Christenkerk in hun leger in, zij verspreidden mede stukken uit de H. Schrift. In de laatste 12 jaren is dit Christendom echter verbasterd, en heeft plaats gemaakt voor een mengsel van onzin en heiligschennis, met maar weinig waarheid.

De R. Catholieke geestelijken, vooral de Jezuïten, waren tijdens keizer Kang-hi zeer gezien in Sina; het verval van de Roomsche missie wordt toegeschreven aan inmenging der Dominicanen, tegenover de Jezuïten, ten opzigte van het bidden aan de overledenen.

Protestantsche zendelingen zijn sedert twintig jaren werkzaam in Sina; hunne leer valt meer in den geest van beschaafde Sinezen dan de roomsche leer. De reden, waarom de Sinezen zich zoo weinig aan de staatsgodsdienst houden en zich liever wenden tot het Taoïsmus, Buddhismus enz., zal wel daarin liggen, dat het Confucianismus weinig of niet spreekt van eene bovennatuurlijke wereld of van een toekomstig leven, en dus niet voldoet aan 's menschen aangeborene zucht naar onsterfelijkheid.

Zie voorts: T. T. Meadows, *The Chinese and their rebellions;* J. F. Davis, *China* enz; Williams, *Middle Kingdom;* I. Legge, *Translation of the Chinese classics;* Edkins, *On the religion of the Chinese;* Huc, *Histoire du Christianisme en Chine.* D. G.

SINGAPORE, hetgeen beteekent de Leeuwenstad, is gelegen op een eiland van denzelfden naam, tusschen de twee zuidelijke landtongen van het schiereiland Malakka, en slechts door een smal kanaal van het vaste land gescheiden. Het eiland heeft eene oppervlakte van 15¾ □ mijl; daarvan kochten de Engelschen in 1819 van den toenmaligen bezitter, den sultan van Dschochor, eene uitgestrektheid van 4¾ □ mijl. Het eiland was te dier tijd gedeeltelijk door visschers bewoond, gedeeltelijk eene schuilplaats voor zeeroovers. De doeltreffende maatregelen van het Engelsche bestuur echter maakten S. al spoedig tot eene groote handelsplaats, die nog meer uitbreiding verkreeg, toen in 1824 de Engelschen het geheele eiland aan zich trokken. De grond van het eiland is heuvelachtig en was vroeger als met bosch overdekt. De luchtgesteldheid is zacht, weinig veranderlijk, en daardoor zeer gezond. De grond, zonder buitengemeen vruchtbaar te zijn, brengt niet te min de meeste producten voort, die men in Indië tusschen de keerkringen aantreft. Het aantal bewoners van het eiland wordt berekend op 55,000, hiervan zijn 40,000 Sinezen, 10,000 Maleijers en 5000 Hindo's, Boeginezen, Javanen, Armeniërs, Joden enz. De Europeanen bedragen er enkele honderdtallen. S. is de eenige stad op het eiland, met eene schoone haven en 20,000 inwoners. Het is de hoofdplaats van de afdeeling van bestuur van denzelfden naam, waartoe ook de nabijgelegene provincie Wellesley, de stad Malakka en het eiland Poelo-Pinang behooren. De stad S. heeft hare snelle opkomst te danken aan hare gunstige ligging, ten opzigte van den handel uit de Sinesche zee en den Indischen archipel, en bovendien daaraan, dat zij door het Engelsche gouvernement tot eene vrijhaven is verklaard, waardoor zij de hoofdstapelplaats van den handel tusschen Europa en Voor-Indië en van Achter-Indië op de Sinesche zee en den Indischen archipel is geworden. De geographische ligging der plaats, zijnde die van den vlaggestok, wordt aldus opgegeven: 1° 13′ 40″ N. Br. en 103° 50′ O. L. van Greenwich. De Engelsche zendelingen zijn op S. zeer werkzaam; de *Singapore free press*, die aldaar uitgegeven wordt, is een van de voornaamste Asiatische bladen; bovendien verschijnt daar: Loyan's *Journal of the Indian Archipelago and Eastern Asia.*

SING-KE-TSHU. (Zie *Indus*).

SINOPE, eene kolonie der Milesiers aan den noordoostelijken uithoek van Paphlagonië, eene landstreek in Klein-Azië, was gelegen op eene landtong in de Zwarte Zee. Zij werd in 751 v. Chr. gesticht, verkreeg door haren handel en de visch-

vangst eenen vrij aanzienlijken rijkdom en strekte langzamerhand haar gebied uit tot aan de rivier Helys; terwijl zij later door het stichten van koloniën als Harmine, Cotyora, Trapezus, Cerasus enz. haren invloed verder uitbreidde. De meest beroemde der burgers dezer republiek was de wijsgeer Diogenes.

In het jaar 184 v. Chr. werd S. door Pharnaces, koning van Pontus, veroverd, doch door zijnen derden opvolger, Mithridates den Grooten, wiens geboortestad zij was, tot hoofdstad van het koningrijk Pontus verheven, vergroot en verfraaid. In den tweeden Romeinschen oorlog tegen Mithridates werd zij (82 v. Chr.) zonder gevolg belegerd, doch in 72 door Lucullus veroverd en in 45 tot eene Romeinsche kolonie gemaakt. Nadat Amasia in de IV^{de} eeuw de hoofdstad van Pontus geworden was, geraakte S. in verval. In 1461 kwam de stad onder de heerschappij der Turken. Tegenwoordig heet zij Sinoeb, wordt door een oud en twee nieuw gebouwde kasteelen, alsmede door eenige bolwerken aan de haven verdedigd, heeft 12,000 inwoners en drijft handel in hout, was, zijde, vruchten en visch. In de nieuwere geschiedenis werd Sinoeb merkwaardig, doordien aldaar den 30sten November 1853 de Turksche vloot, onder Osman-Pacha, door den Russischen vice-admiraal Nachimow geheel vernield werd, met uitzondering van een klein stoomhootje Taif, dat het treurige berigt naar Constantinopel bragt.

SINOPLE of SINOPEL is in het blazoen de groene kleur, welke den vierden rang onder de kleuren inneemt. Zij wordt in het graveren uitgedrukt door lijnen, die van den regter boven-hoek naar den linker beneden-hoek getrokken worden, gelijk de *Crancelin* in nevenstaande figuur bewerkt is. Volgens de oude schrijvers over de wapenkunde moet deze kleur hoop, hoffelijkheid en blijdschap aanduiden. In het blazonneren der schilden van den hoogeren adel werd S. ook wel *Smaragd* genoemd, en voor de wapens van souvereine vorsten *Venus*.

SINSOEN. (Zie *Kruiskruid*).

SINT-ANDRIES-KRUIS (*Croix de St. André*). (Zie *Sautoir*).

SINT-JACOB'S-SCHELPEN (*Pecten*) behooren tot de Schelpdieren en wel tot de familie der Oesters. Zij hebben eene gewelfde onderste en eene platte bovenste schelp, beide waaijervormig geribd. Het scharnier is regt en steekt aan beide zijden oorvormig uit. Het dier, dat in die schelp huist, heeft een' kleinen, gesteelden, knodsvormigen voet en eenen mantel, met getakte spierbundels en smaragdgroene oogvlekken aan den rand. Door voortstooten kunnen deze schelpdieren zich bewegen en naar verkiezing stijgen of dalen. Men vindt hen in groote menigte in de zee aan de kusten van Spanje, Portugal en Italië; zij worden gekookt of in hunne benedenschelp gestoofd gegeten. Dit schijnt voornamelijk te Compostella het geval te zijn geweest, waarom de pelgrims, die eene bedevaart naar San Jago de Compostella hadden ondernomen, zich voor de terugreis op hoed en mantel met eenige zulke schelpen versierden, welke gewoonte later ook door bedevaartgangers naar andere heilige plaatsen gevolgd is. De Nederduitsche naam zal wel van de genoemde bedevaartplaats afgeleid zijn.

SINT-JACOB'S-SCHELPEN. In de heraldie worden deze figuren zeer veel in wapens gebruikt, waarschijnlijk afkomstig van bedevaart- en pelgrimstogten. Men verdeelt haar in St. Jacobs- en St. Michiels-schelpen, naarmate van de grootte, zoodat, als een schild gevuld wordt door 1, 2 of 3 schelpen, de eerste benaming wordt gebruikt, en de tweede meer voor de kleine schelpen, die als brisure in het wapen voorkomen. De Fransche heraldie kent alleen *Coquilles* en *Vannets*, waarvan de eersten schelpen zijn met ooren en op de buitenzijde gezien, de anderen eigenlijk wannen, zonder ooren en aan de binnenzijde gezien. Het geslacht van Keppel in Gelderland, waartoe de hertog van Albemarle behoort, voert: *de gueules à trois coquilles d'argent*, 2, 1. Het oude stamhuis van Bourbon voerde: *d'or au lion de gueules à l'orle de huit coquilles d'azur.*

SINT-JANS-KRUID. (Zie *Hertshooi* en *Huislook*).

SINTOK. Onder deze benaming, zoo mede onder die van *Sendok*, is bij de berghewoners van westelijk Java een boom bekend, die aldaar in de bosschen der hoogere bergen door Blume en anderen werd gevonden, en door Leschenault de la Tour op het vasteland van Aalë in het Nellygerry-gebergte werd aangetroffen, waar de inboorlingen hem *Beloré* noemen. Hij behoort tot hetzelfde plantengeslacht als de Kaneelboom (zie *Kaneel*) en draagt in de kruidkunde den naam van *Cinnamomum Sintoc* Bl.; hij is na verwant aan *C. Culilawan* Bl. (zie mede het art. *Kaneel*), waarvan hij echter, behalve door het aroma van zijne schors, door den vorm en vooral door de mindere doorschijnendheid zijner bladeren, enz. genoegzaam te onderkennen is. Bovengenoemde bergbewoners van Java noemen de schors van S.: *Culit Sintok*, of ook eenvoudig S., *Sendok* en *Sintuk*; men verwarre haar niet met den *Cortex Sindoc*, welken Rumphius en anderen hebben beschreven, en waarvan het gebruik op Java veel algemeener is dan dat van de schors van den S., hetgeen waarschijnlijk daaraan moet toegeschreven worden, dat deze boom op hooge, dikwijls schier ontoegankelijke bergen groeit; men zoude zijne schors, in navolging van Blume, *Cortex Sintoc spurius* kunnen heeten.

De echte *Cortex Sintoc* nu, waarvan Valentijn en Rumphius als *Sindoc* gewagen en Dr. Waitz, in zijn geschrift over de Javaansche geneesmiddelen, als *Sintok* spreekt, is van eene andere, hoewel na verwante boomsoort herkomstig, t. w. van *Cinnamomum javanicum* Bl., den *Syndok-boom* van Houttuyn (zie *Nat. Hist.* II. 2. bl. 337), die op Java door de inboorlingen *Kiteja* en door sommigen ook S. genoemd wordt; deze boom, die veel lager blijft dan de straks besprokene *C. Sintoc*, wordt ook op Sumatra aangetroffen en moet op Borneo nog al menigvuldig voorkomen, wanneer men afgaat op de groote hoeveelheden zijner schors, die van daar naar Java worden aangevoerd. De *Cortex Sintoc* komt dikwijls onder den *Cortex Culilawan* gemengd voor, maar onderscheidt zich van dezen door eene meer rosse kleur, door hardheid en brosheid, door zijn' minder aangenamen, meer bitteren smaak en door den reuk, welke minder met dien van kruidnagelen dan met dien van moschaat-noten overeenkomt. Deze schors verdient allezins de aandacht der geneeskundigen; zij staat bij de inlanders in grooten roep wegens haar heilzaam vermogen tegen krampkolieken en naweën; Dr. Waitz, naar wiens belangrijk, boven aangeduid geschrift wij den lezer verwijzen, nam daarmede talrijke proeven en roemt haar zeer.

Zie voorts: Blume, *Rumphia*, Deel I. bl. 30—33 en 42—44; pl. 12, 19 en 21. v. H.

SINUS. Eene in de wiskunde, meer bepaaldelijk dat gedeelte, hetwelk de *Goniometrie* en *Trigonometrie* uitmaakt, zeer bekende lijn. Als men op een der beenen van een' hoek de aangenomene lengte-eenheid van het hoekpunt uitzet, en uit het punt, dat men alsdan verkrijgt, eene loodlijn neêrlaat op het andere been of op het verlengde daarvan, is deze de S., en de afstand van het voetpunt der loodlijn tot aan het hoekpunt de cosinus van den bedoelden hoek. De S. en de cosinus kunnen alle waarden hebben tusschen O en $\pm$ 1. Ieder S. en zoo ook ieder cosinus behoort bij twee hoeken, die elkanders supplementen tot 180° zijn. Als van een' hoek de beide genoemde goniometrische lijnen bekend zijn, bestaat er geene onzekerheid meer aangaande den bedoelden hoek. De som van de tweede magten van den S. en den cosinus van den zelfden hoek is altijd gelijk 1. In de goniometrie heeft men nog andere lijnen, die met de genoemde in naauw verband staan, als de S.- en cosinusversus, de subsinus- en subcosinusversus enz.

SION. Een heuvel te Jeruzalem. Reeds de Jebusiten hadden er eenen burg gesticht, die door David veroverd en op nieuw versterkt werd. Sedert behoorde de heuvel tot de stad zelve, welker bovengedeelte zij uitmaakte, onder den naam: stad Davids. Thans behoort slechts de noordelijke helft van deze hoogte tot de stad, welker zuidmuur er dwars over loopt. In het westen en zuidwesten loopt de heuvel steil af naar het dal Hinnom. Bij de profeten en de dichters des O. V. draagt geheel de hoofdstad dikwijls den naam S., vooral dat gedeelte, waar de tempel

stond, hoewel deze niet op dien heuvel, maar op den heuvel Moria gebouwd was.

S. was ook de naam van onderscheidene kloosters in ons vaderland. Een der meest bekende is dat der Reguliere Kanunniken bij Rijswijk in Zuidholland, waar Erasmus een gedeelte van zijne jeugd heeft doorgebragt. Voorts een nonnenklooster te Doetinchem in Gelderland, eerst tot de broederschap des gemeenen levens, later tot de Reguliere Kanonikessen behoord hebbende; een bij Noordgouwe in Zeeland, de berg S. geheeten, van Karthuizer monniken; het Praemonstratenser monnikenklooster S. bij Nyevries in Friesland; een nabij Dokkum, dat aan Praemonstratenser nonnen toebehoorde; en een te Beverwijk, mede van Reguliere Kanunnikken.

SIOUX of DARCOTAS is de naam, waaronder een stam van vrije indianen bekend is, die zich in Noord-America over eene groote uitgestrektheid ten westen van de Mississippi ophoudt. Tot dien stam behooren ook de Winnebagos, die vroeger ten oosten van de gemelde rivier en ten westen van het meer Michigan woonden, van waar zij echter in de laatste jaren naar meer westelijk gelegene streken verhuisd zijn. Ook de eigenlijke S., die zich zelven den naam van Darcotas gaven, en hunne woonplaatsen hadden in Minesota en den staat Jowa, tusschen de Mississippi en de Missouri, zijn vooral sedert het verdrag van 1851 meer naar het westen getrokken. Nog behooren tot dezen stam de Minetares, Mandanes en Crow- of Kraaijen-Indianen, die zich langs den regteroever van de Missouri tot aan de zwarte bergen, een' zijtak van het Rotsgebergte, uitbreiden, en eindelijk de Osagen, die de zuidelijke gedeelten van Nebraska bewonen en tot in het zuiden van den staat Arkansas worden aangetroffen. De Osagen, die weder in verschillende kleinere stammen verdeeld worden, als Kansas, Jowas, e. a. behooren tegenwoordig, nevens de eigenlijke S., tot de merkwaardigste stammen der vrije Indianen, die nog in het westen der Vereenigde Staten van Noord-America gevonden worden.

SIPAYEN, ook SIPOYS, SEPOYS of SEAPOYS geheeten, is de naam, dien men aan de geregelde inlandsche infanterie van het Engelsch- Oost-Indische leger geeft. Zij zijn in 118 regimenten verdeeld, die een gelijk aantal Europesche officieren als een Europeesch regiment bezitten. De S. worden gewapend, gekleed en verpleegd op kosten der regering. Zij gaan eene dienstverbindtenis voor 3 jaren aan en hebben na 15 jaren werkelijke dienst aanspraak op pensioen.

Elk regiment telt behalve de officieren aan Europeanen: 1 sergeant-majoor (overeenkomende met onzen adjudant-onder-officier), 1 sergeant-kwartiermeester, 1 hulp-apotheker en 1 aide-chirurgien; aan inboorlingen: 8 soubadars (kapiteins), 8 djemmadars (luitenants), 1 havildar-major (eerste sergeant), 40 havildars (sergeanten), 40 naicks (korporaals), 16 tamboers, pijpers en hoornblazers, 630 soldaten, 24 recruten, 32 soldatenkinderen, 8 puckalies (ossendrijvers), 8 monnehies, 4 handwerkslieden, 1 chowdrij (opperste marktopzigter), 2 peons (marktopzigters), 1 onder-tindal (eerste kanonnier), 10 lascars (kanonniers) en 2 lastdragers. L.

SIRACH. (Zie *Jezus*, *Sirach's zoon*).

SIRAGOSSA. (Zie *Syracuse*).

SIRANI (GIOVANNI ANDREA), schilder en etser, geboren te Bologna in 1610, was leerling van Guido Reni en had zoo geheel den stijl en de penseelsbehandeling van zijnen meester overgenomen, dat men, bij den dood van dezen, S. opdroeg de groote schilderij in het Karthuizer klooster te voltooijen, welke den heiligen Bruno voorstelt, alsmede eenige andere stukken, die Guido Reni onvoltooid gelaten had. De eerste stukken van S. ademen geheel den tweeden stijl van zijnen meester, 't zij dan dat hij dezen al te slaafsch gevolgd hebbe, 't zij dat Guido er de laatste hand aan hebbe gelegd; voornamelijk is dit het geval met den „Gekruisigden" in de kerk S. Martino, welke geheel eene reproductie schijnt der voorstelling van hetzelfde onderwerp in de kerk S. Lorenzo in Lucina of wel in de galerij van Modena. Onder geworden, schijnt S. zich voorgenomen te hebben liever den strengen, eersten stijl zijns meesters te volgen, waarvoor tot bewijzen kunnen strekken „de maaltijd bij den Pharizeër" in de groote Chartreuse, „het huwelijk der H. Maagd" in de kerk S. Georgio te Bologna en de „twaalf Gekruisigden" in den dom te Piacenza, een stuk van zeldzame schoonheid, dat door eenige schrijvers aan zijne dochter Elizabetha toegeschreven wordt. Men kent van de hand dezes kunstenaars eenige etsprentjes, welke duur betaald worden. Nagenoeg al zijne stukken zijn gemerkt met de letter G. A. S.

S. overleed in zijne vaderstad ten jare 1670.

SIRANI (ELIZABETHA), dochter en leerlinge van den vorigen, in 1638 te Bologna geboren, is eene der meest beroemde kunstenaressen. Hare beide zusters, Anna en Barbara, die met roem het penseel hanteerden, ja zelfs haar talentvolle vader zouden misschien nu onbekend zijn, indien zij niet tevens beschenen werden door den luisterrijken glans van Elizabetha's naam. Reeds in hare eerste proeven nam zij den tweeden schildertrant van Guido Reni aan, en bleef steeds daaraan getrouw. Ongeloofelijk is het aantal stukken, door haar, die reeds in haar 26ste levensjaar door den dood werd weggerukt, geschilderd, vooral wanneer men het oog slaat op de uitvoerigheid, waarmede zij zijn behandeld. Maar nog bewonderenswaardiger is het, dat E. S. groote historische compositiën heeft geschilderd, zonder eenigen zweem te toonen van die vreesachtigheid of onzekerheid, welke alle overige schilderessen, zelfs Fontane, aankleeft. Onder die compositiën rekenen wij b. v. „den doop van Christus," een stuk van 30 voet hoogte met vele beelden en van een' zeer vasten penseelstreek, voor een klooster te Bologna geschilderd; den „H. Antonius van Padua de voeten van het Christuskind kussende" in de kerk S. Leonardo, en andere altaarstukken, die men in Bologna aantreft. In de onderwerpen, die men haar het menigvuldigst opdroeg, als Madonna's met het kind en Magdalena's, scheen zij telken reize zich zelve te overtreffen. Ook bezat zij een bijzonder talent voor het portret; zich zelve heeft zij afgebeeld, als door een' Amor gekroond wordende. Ook prijst men zeer hare kleine historiestukjes, als „Loth", te Bologna en „St. Irenaeus den H. Sebastiaan verbindende", in het palazzo Altieri te Rome. — Niet minder beroemd om de levendigheid van haren geest dan om de uitmuntendheid van haar talent, kon zij de wangunst van hare mededingers niet ontgaan en zij stierf vergiftigd, nog slechts 26 jaren oud. Zij overleed te Bologna den 29sten Augustus 1665. Ook zij heeft de etsnaald gehanteerd en wel met groot gemak van behandeling en een' geestigen toets; hare etsprenten zijn gemerkt E. S. F. Hare voornaamste en fraaiste ets stelt de lijdende Maagd voor, omgeven door de werktuigen der Passie en door verscheidene engelen; dit blad heeft zij in 1657 (dus op haar 19de jaar) naar eene schilderij van hare eigene compositie geëtst.

SIRENE. Een werktuig, uitgevonden door Cagniard-Latour en bestemd om het ontstaan van toonen aan te wijzen, als men een klein gedeelte van de lucht door eene reeks van snel op elkander volgende stooten in trillende beweging brengt. Een aanhoudende luchtstroom wordt door eene pijp geblazen en afwisselend in zijne beweging gestuit door het openen en sluiten van den mond dier pijp; hij geeft dus eene reeks van stooten aan de lucht, die zich voor dien mond bevindt. Dit geschiedt door middel van eene schijf, die rondom met kleine en naauwe openingen doorboord is, welke op gelijken afstand van elkander geplaatst zijn; de schijf kan met eene willekeurige snelheid om haar middelpunt rondgedraaid worden. Onder deze schijf is eene tweede aangebragt, waarin zich een fijne spleet bevindt, waardoor de lucht, die uit de pijp geblazen wordt, kan ontwijken. Wordt nu de bovenste schijf rondgedraaid, dan komt elke harer openingen afwisselend voor de spleet der onderste schijf, zoodat de pijp zooveel malen geopend en weder gesloten wordt, als er openingen in de bovenste schijf zijn. Zoodra men een' toon hoort, kan men ook berekenen welk aantal trillingen noodig is om hem voort te brengen. L.

SIRENEN waren, volgens de Grieksche mythe, jonge dochters, die zich in de zee-engte tusschen Sicilië en Italië, op eene met klippen omgeven rots ophielden, en door haar liefelijk gezang de voorbijvarenden dermate betooverden, dat zij op haar eiland aan land stapten, doch dan ook door haar werden omgebragt. Haar getal zoowel als afkomst wordt verschillend opgegeven. Homerus spreekt van twee, anderen van drie of vier S. Gewoonlijk houdt men haar voor dochters van den Aetolischen rivier-god Achelous en Sterope, Terpsichore of Melpomene. Het noodlot had bepaald, dat zij slechts zoolang mogten leven, tot dat iemand haar eiland voorbij voer, zonder zich door

haar gezang te laten betooveren. Dit geschiedde met Ulysses, waarop zij zelve in zee sprongen en in klippen veranderd werden. De kunst beeldt haar af als schoone maagden, met loshangende haren en visschstaarten, doch zonder voeten, of wel als gevleugelde jonge dochters, die met arendsklaauwen en den staart van eenen vogel zijn voorzien. Doch dit heeft betrekking op eene andere mythe. Als nimphen namelijk, onder het gevolg van Persephone, wilden zij, toen deze ontvoerd werd, haar op zee opzoeken, en ontvingen op hare begeerte vleugelen; doch zij lieten zich, vermoeid van het vruchtelooze zoeken, op eene rots neder, waar zij van verdriet stierven.

SIRIE of BETEL. Een kaauwmiddel voor de bewoners van den Oostindischen archipel. Zie het art. *Betel*.

SIRIUS. De schitterendste vaste ster, die in onze gewesten boven den horizon komt. Zij is van de eerste grootte en fonkelt met veelkleurige lichtstralen. Ten tijde van Ptolemaeus echter had zij, volgens de beschrijving van dien sterrekundige, een rood

Sirius.

licht. Staande in het sterrebeeld de Groote Hond, ten zuidoosten van Orion, is S. des avonds in de wintermaanden aan den zuidelijken hemel zigtbaar. Zie ook de artt. *Hond* (*De Groote*) en *Heliacc op- en ondergang*.

SIROCCO is de naam van een' drukkenden en sterk afmattenden zuidoosten-wind, die, in het voor- en najaar, in het zuidelijke gedeelte van Italië waait, gedurende omstreeks een en een half etmaal in zijne grootste, en dikwijls drie weken lang in mindere hevigheid. Zijn invloed op het dieren- en plantenleven is hoogst schadelijk. Men houdt dan S. voor den Africaanschen Samoan, die bij zijn' overtogt over de Middellandsche zee in kracht is afgenomen. Op Malta valt hij plotselijk in, doch duurt aldaar slechts enkele oogenblikken. De beide Siciliën hebben veel van hem te lijden. Op de Ionische eilanden wordt ook zijn invloed gevoeld, voornamelijk op Corfu, alwaar nog onderscheid gemaakt wordt tusschen den zwarten en den gewonen S. Zonder dat de aanwezigheid van den S. aan den barometer of thermometer merkbaar is, geeft hij een gevoel van brandende, neêrdrukkende hitte en neiging tot slaperigheid. Onder de beste middelen tegen zijne uitwerking behooren zeebaden. De inboorlingen zijn in staat door een eigenaardig gevoel de nadering van den S. verscheidene uren vooruit te voorspellen.

SIROOP. Het handelsartikel van dezen naam is een bijproduct der suikerfabrieken en wel de min of meer gezuiverde moerloog (melasse), die na het krystalliseren van de suiker achterblijft.

Zij is in de hoofdzaak eene waterige oplossing van rietsuiker (van zooveel als bij het krystalliseren nog in de moêrloog kon blijven opgelost), van zoogenoemde onkrystalliseerbare suiker (een mengsel van gelijke deelen levulose en glucose, waarin een gedeelte der rietsuiker zich onder invloed der warmte gesplitst heeft) van extractiefstoffen en van zouten. De laatste, hoofdzakelijk bestaande uit azijnzure potasch, zwavelzure potasch, chloorpotassium en zuren phosphorzuren kalk, zijn ongetwijfeld geheel of ten deele de oorzaak van de laxerende werking van S., terwijl het bijzonder zoetende vermogen, waarin de S. zoowel riet- als druivensuiker overtreft, vooral is toe te schrijven aan de levulose.

De S., die uit de melasse der suikerfabrieken in de koloniën verkregen wordt, door de Duitschers *Holländische Sirup* genoemd, is veel beter dan de beetwortel-S., die een' onaangenamen bijsmaak bezit. Nog slechter is de aardappel-S., eene min of meer gekleurde oplossing van druivensuiker, verkregen door de werking van verdund zwavelzuur op aardappel-zetmeel. Behalve de beschrevene gewone of keuken-S., heeft men ook nog zoogenaamde fijne siropen, die meestal bereid worden door plantenaftreksels met rietsuiker te vermengen en zoolang te koken, tot dat het mengsel na bekoeling geene kristalien van suiker afzet. Vele van die Siropen worden als geneesmiddelen gebezigd.

SIROP DE CAPILLAIRE. Deze stroop, welke vooral in de kinderpraktijk bij sommige aandoeningen der luchtwegen dikwijls gebezigd wordt, als een verzachtend, ligt zamentrekkend middel, is bij ons niet officineel. Zij wordt uit het loof van sommige varens bereid, waartoe dat van het z. g. *Venushaar* of *Adianthum Capillus Veneris* en van *Adianthum pedatum* vooral gebezigd worden. Te dien einde trekt men 4 med. oncen van genoemd loof met 4 med. ponden kokend water, voegt daarbij 5 med. ponden suiker en dampt het geheel langzaam tot siroopdikte uit. Deze stroop laat men op nieuw trekken met 2 med. oncen van het goed gezuiverde loof, onder toevoeging van oranjewater. B.

SISMONDI (Jean Charles Leonard Simonde de). Deze geschied-, letter- en staathuishoudkundige, afkomstig uit een oud Pisaansch, sedert lang in Frankrijk gevestigd geslacht, dat echter tijdens de herroeping van het edict van Nantes de wijk nam naar Genève, werd aldaar den 9den Mei 1773 geboren. Staatkundige gebeurtenissen deden zijnen vader, die protestantsch predikant was, oversteken naar Engeland, waar de zoon niet alleen zeer gemeenzaam werd met de taal, maar ook met de staatkundige beginselen dier vrijheidlievende natie. De uiting daarvan bragt hem zoowel te Genève, waarheen hij in 1794 terugkeerde, als in het Toscaansche, waar hij zich later vestigde, in velerlei onaangenaamheden en zelfs in den kerker. Later (1800) naar zijne geboorteplaats teruggekeerd, schreef hij aldaar verscheidene geschriften van geschiedkundigen aard, als: *De la littérature du Midi de l'Europe* (Parijs 1813, 4 dln., meermalen herdr.), een eenigzins eenzijdig werk; *Histoire des républiques Italiennes du moyen âge* (Zurich 1807—1808, 4 dle., met een vervolg, Parijs 1809; meermalen herdr., laatst Parijs 1840, 10 dln.), een geschrift, dat, hoe uitstekend ook, echter in helderheid van voorstelling nog overtroffen wordt door de *Histoire de la rénaissance de la liberté en Italie* (Parijs 1832, 2 dln.). Eenigzins wijdloopig is zijne *Histoire des Français* (Parijs 1832—1843, 31 dln.), welker laatste deel na den dood des schrijvers door A. Renée is bearbeid, en waarvan S. zelf een *Précis* (Parijs 1839, 2 dln.) heeft uitgegeven. Voorts vermelden wij nog: *Histoire de la chûte de l'empire Romain et du déclin de la civilisation de* 250 à 1000 (Parijs 1835, 2 dln.); *Julia Sévéra, ou l'an* 492 (Parijs 1822, 3 dln.), een' geschiedkundigen roman, waarin de toestand van Gallië, tijdens den inval der Franken onder Clovis, beschreven wordt. Zijne talrijke staathuishoudkundige schriften zijn meest alle opgenomen in de *Études sur les sciences sociales* (Parijs 1836, 3 dln.); *Principes d'économie politique appliqués à la législation du commerce* (Genève 1803, 2 dln.) en *Nouveaux principes de l'économie politique* (Parijs 1819, 2 dln., herdr. 1827). Een dezer staathuishoudkundige verhandelingen is in het Ned. vert.: *Over het papieren geld* (Amsterdam 1810); zoo mede een vlugschrift van S.: *Wie zijn de Grieken? Wat zal van hen worden? Wat moet men voor hen wenschen?* (Arnhem 1826).

Na de Julij-revolutie van 1830 begaf S. zich weder naar Italië, waar hij eenigen tijd bleef, vervolgens ging hij wonen op zijn landgoed Chêne, in de nabijheid van Genève, waar hij den 25sten Junij 1842 overleed. S. heeft zich doen kennen als een' man van veel kennis; vooral in de talen was hij zeer te

huis. Altijd kwam hij ruiterlijk voor zijne meening uit: Napoleon bood hem in der tijd het ridderkruis van het legioen van eer aan, omdat hij in zijn geschrift: *Examen de la constitution française* (1815) diens maatregelen zeer had toegejuicht; maar S. bedankte voor de eer. In de politiek behoorde S. tot de liberale partij.

SISTRUM is de naam van een muziek-instrument, onder de Egyptenaren, die er de uitvinders van waren, bij de godsdienst van Isis, en ook nog heden in Abyssinië in gebruik. Het bestaat uit eenen ovalen ring met handvatsel, waardoor gaten geboord zijn, in welke zich metalen staafjes bevinden, die bij de beweging van het speeltuig een geruisch veroorzaken. Het geluid er van is zoo veel te aangenamer, naar mate van de betere soort van het metaal, en naar gelang dat de verhouding tusschen de gaten anlverder genomen is.

SISYPHUS, de zoon van Aeolus en Enarete, gehuwd met Merope, stichter en koning van Ephyra, waaruit later Corinthus ontstond, was berucht wegens verraad, ontrouw en allerlei soort van misdaden. Zijn naam is echter voornamelijk tot ons gekomen doordien de dichters hem voorstellen als in de onderwereld tot eene vreemdsoortige straf gedoemd. Hem is namelijk opgelegd een verbazend groot, nagenoeg rond stuk rots tegen een' steilen berg op te wentelen; zoodra het stuk bijna den top bereikt heeft, ontglipt het hem en stort het weder naar beneden, waardoor zijn arbeid eeuwig duurt.

SITKA. Een eiland, behoorende tot den archipel van koning George den III^den^. Het maakt een deel uit van Russisch Noord-America, en is gelegen op de westkust van de Engelsche bezittingen aldaar, op 57° 3' 52" N. Br. en 135° 54' W. L. van Greenwich, zijnde dit de geographische ligging van de hoofdplaats, S. of Nieuw-Archangel, van het eiland. De grond is vruchtbaar en met digte wouden bedekt. De luchtgesteldheid is niet koud, doch de regen en mist maken het verblijf er voor den vreemdeling ongezond en onaangenaam. De boomen zijn hoofdzakelijk pijnen lorkenboomen, die hier eene ongemeene hoogte bereiken.

De hoofdplaats bovengenoemd ligt op de westzijde van het eiland en is gedekt door kustbatterijen. Zij is tevens de voornaamste plaats van gansch Russisch America. Daar ter plaatse is de zetel van het bestuur, benevens van eene handelscompagnie, die er al hetgeen de jagt oplevert bijeenverzamelt, alsmede de voortbrengselen van het plantenrijk, die eigenlijk op lagere breedtegraden zouden te huis behooren. De plaats heeft 1200 inwoners, die in houten huizen wonen. De straten zijn er vuil. De eerste nederzetting had plaats in 1799; drie jaren later werd de stad door de Koloschen ingenomen en verwoest, doch in 1804 door Baranow weder veroverd en herbouwd. Men vindt er een gasthuis, scheepstimmerwerven, pakhuizen en magazijnen, een tuighuis, eene school voor de zeevaart en andere inrigtingen voor opvoeding en onderwijs, eene sterrewacht en eene bibliotheek. Een bisschop der Grieksche kerk is aldaar gevestigd, wiens kerkelijk district zich uitstrekt, behalve over Russisch Noord-America, over de Aleuten en de eilanden in de zee van Kamschatka; ook treft men er eene Luthersche gemeente aan, welker leden meest uit Friesland herkomstig zijn.

Siwah.

SITTARD, eene opene stad in de Nederlandsche provincie Limburg, aan de Geleen en aan den straatweg van Maastricht naar Roermond. Men vindt er 3 R. Catholieke kerken, waarvan de voornaamste een' fraaijen toren heeft, eene Protestantsche kerk, eene synagoge en verscheidene scholen. In den aanvang van 1860 telde de stad 4,700 inwoners.

S. is eene oude plaats, waarvan reeds in de IX^de^ eeuw sporen gevonden worden. Omstreeks het midden der XIII^de^ eeuw werd het tot een vlek verheven, en weinige jaren later komt het als eene versterkte stad voor. Tegen het einde der XVII^de^ eeuw werden de vestingwerken geslecht, die thans geheel verdwenen zijn. Sedert 1841 heeft man in de nabijheid der stad eene zoogenaamde Romeinsche brug en andere oudheden aangetroffen.

SIVAN. (Zie *Joodsche Almanak*)

SIWAH. Eene oase in de Lybische woestijn, ten zuidwesten van en schatpligtig aan Egypte. Zij ligt 14 dagreizen van Alexandrië en was reeds in de oudheid vermaard wegens den aldaar gestichten tempel van Jupiter Ammon, van welken men er nog eenige bouwvallen ziet. Destijds evenwel was zij grooter

dan thans, nu zij ruim 2 uren lang en ruim anderhalf uur breed is. Men vindt er eenige meertjes en beken, waardoor de vruchtbaarheid zeer wordt bevorderd, zoodat men er frissche weiden, aangename palmboschjes en welige akkers aantreft. Dadels, meloenen, olijven, granaatappelen, druiven, abrikozen, vijgen, boonen, tarwe, garst en rijst zijn er de voornaamste voortbrengselen. Het aantal bewoners is omtrent 8000, zijnde Mohammedanen, die zich van eene taal bedienen, welke uit de Berber en de Arabische is zamengesteld; zij maken vijf of zes onderscheidene stammen uit, elk onder zijnen eigenen sheik.

De gelijknamige hoofdplaats ligt op eene steile, kegelvormige kalkrots; zij heeft omstreeks 2500 inwoners, en is het middelpunt van eenen levendigen dadel-handel met Egypte en van onderscheidene karavaanwegen. Behalve deze stad heeft de oase nog 3 versterkte plaatsen: Suva-Sarsjiëh, Siwa-Garbiëh en Masjiëh. Deze steden, indien men haar zoo noemen wil, liggen mede op heuvels en alle hebben dit eigenaardige, dat in de bovendeelen alleen die mannen mogen wonen, welke gehuwd zijn. Volwassene knapen moeten het ouderlijke huis verlaten en woningen buiten den binnen-ringmuur betrekken. Aldaar wonen ook alle weduwenaars tot dat zij hertrouwen. Deze instelling heeft waarschijnlijk hare bron in ijverzucht en in den bouwtrant der steden, die eigenlijk slechts bestaan uit één gebouw, uit eene menigte hutten zamengesteld.

SIX VAN CHANDELIER (JOAN), geboren te Amsterdam in het jaar 1610, bezocht blijkens zijne gedichten onderscheidene vreemde landen, doch bragt overigens het grootste gedeelte van zijn leven als droogist in zijne geboortestad door; zijne laatste jaren sleet hij in stille afzondering op een buitengoed in de Diemermeer, dat hij van zijne grootmoeder geërfd had. Zijn sterfjaar is ons niet bekend. Zijne gedichten, te Amsterdam in 1657 uitgegeven, hebben vele verdiensten. Uiteenloopend van inhoud, ten deele zeer luimig en ten deele hoog ernstig, verraden zij een levendig vernuft en eene rijke verbeeldingskracht; maar het eerste is niet zelden ook valsch en de laatste gezocht. Van zijne niet onverdienstelijke Psalmberijming zag de eerste druk te Amsterdam in 1674, de tweede ald. in 1680 het licht. Dat hij deze ten — zij het dan huiselijken — gebruike bestemde, blijkt daaruit, dat er de muzieknooten aan zijn toegevoegd.

SIXTUS. De naam van 5 pausen. Over den leeftijd van S. den Isten tot S. den IVden, zie men het art. *Paus*. Van hen is niets bijzonders te zeggen. Merkwaardig daarentegen is:

S. de Vde, onbetwistbaar een der schranderste mannen, zoo niet de schranderste, die in de laatste drie eeuwen den pauselijken zetel beklommen. Zijn eigenlijke naam was Felix Peretti, zijne geboorteplaats Grotte a Mare, in de mark Ancona, waar hij den 13den December 1521 het levenslicht aanschouwde. Volgens de overlevering was hij in zijne jeugd varkenshoeder; zeker is het, dat zijne ouders tot den geringen stand behoorden, en dat een bloedverwant zich den jongen Felix aantrok en hem als dertienjarigen knaap in een Franciscaner klooster deed opnemen, waar hij spoedig groote vorderingen maakte in letterkunde, wijsbegeerte en godgeleerdheid. In het jaar 1544 trad hij te Rimini op met voorlezingen over het canonieke regt, vier jaren later was hij priester, doctor in de theologie en regent der kloosterschool te Siena. Drie jaren later begaf hij zich naar Rome, waar hij grooten opgang maakte door zijne kanselwelsprekendheid en vrome werken, alsmede door het in het licht geven van eenige geleerde schriften; maar hij zag er veel, waardoor hij afkeerig werd van het kloosterleven, zoodat hij zich naar Venetië begaf, waar hij eerst aan het hoofd der Franciscaner school geplaatst en vervolgens groot-inquisiteur werd. In het jaar 1560 te Rome teruggekomen, werd hij er achtervolgens consultor van het H. officium en hoogleeraar aan de hoogeschool, procurator-generaal der Franciscaner-orde, geestelijke van het gezantschap in Spanje, vicaris-generaal der Franciscanen, bisschop van Sta Agatha de Goti en pauselijk biechtvader, en in 1570 kardinaal, als wanneer hij den naam Montalto aannam. Zijn schrandere blik in de denkwijze zijner ambtgenooten deed hem opmerken, dat de beste weg, om eenmaal de driedubbele kroon te verwerven, deze zou zijn, dat hij zich niet deed opmerken en niemands afgunst wekte. Daarom maakte hij slechts met gematigdheid gebruik van zijnen invloed op Pius den Vden, en toen deze door Gregorius den XIIIden was opgevolgd, besteedde de kardinaal Montalto al zijne inkomsten aan werken van weldadigheid en geleerde ondernemingen. De kardinalen begonnen hem meer en meer te beschouwen als iemand, die als paus zich gemakkelijk door hen zoude laten leiden. Gregorius stierf in 1585 en Montalto werd met bijna eenparige stemmen tot paus verkozen. Terstond na dezen afloop wierp hij het krukje weg, waarop hij tot dusver geleund had, en vertoonde zich tot aller verbazing als een krachtig heerscher. Terstond voerde hij met doorzettenden ijver eene menigte verbeteringen in den Kerkelijken Staat in. Aan duizende handen te Rome verschafte hij arbeid door de prachtige bouwgewrochten, die hij liet ondernemen: eene waterleiding, die naar hem Felix heet, de groote obelisk op het St. Pietersplein, den heerlijken koepel der St. Pieterskerk, een hospitaal aan den Tiber en de herstelling der triumphbogen van Trajanus en Marcus Aurelius. Ook stichtte hij de beroemde boekerij van het vaticaan, die hij van eene eigene drukkerij voorzag, op welke o. a. de door hem bewerkte uitgave der werken van den kerkvader Ambrosius en zijne herziening der Vulgata gedrukt werden. Te Fermo in den kerkelijken staat stichtte hij eene hoogeschool, te Rome collegiën voor Franciscaner jongelingen en te Bologna het collegie van Montalto. Hij bepaalde het aantal der kardinalen op 70 en vestigde onderscheidene congregatiën te Rome, aan welker hoofd hij kardinalen plaatste. In de politiek van het buitenland nam hij een werkzaam aandeel, doch verloor daarbij de belangen van den H. stoel geen oogenblik uit het oog. Geest en vernuft, gepaard aan uitgebreide kennis, vooral ook der geschiedenis, kenmerkten zijn geheele verkeer, waarin hij, koelzinnig van hart, maar helder van hoofd en schrander van blik, zich meer gevreesd dan bemind maakte, zoo zelfs, dat het volk, toen het zijnen, den 24sten Augustus 1590 voorgevallenen dood vernam, zijn op het capitool opgerigt standbeeld onder den voet haalde.

Zie over hem vooral: Tempesti, *Storia della vita e gesti di Sisto V* (Rome 1754, 2 dln.).

SJALOTTEN of ASKALOTTEN (*Allium ascalonicum*). De S., behooren tot de natuurlijke familie der Lelieachtigen (*Liliaceae*) en volgens het sexuële stelsel tot de 1ste orde der 6de klasse (*Hexandria Monogynia*). Zij behooren tot die soorten van het geslacht *Allium* (vergel. de artt. *Ajuin*, *Knoflook*, *Kraailook* en *Kroonuije*), welke worden gekweekt, om, op verschillende wijze bereid, als toespijs genuttigd te worden.

Eene grootere verscheidenheid van de S. met meer uitgerekte, bijna rolronde bollen zijn bekend onder den naam van *St. Jansuije* of *Chalons*. Prof. van Hall houdt deze voor geene varieteit van de S., maar voor eene afzonderlijke, standvastige soort; zie zijne *Landhuishoudkundige Flora* bl. 226. B.

SKAGER-RAK of SCHAGERRAK, door de Engelschen *the Sleeve* genaamd, is een inham der Noordzee tusschen de zuidoostelijke kust van Noorwegen en de noordwestelijke kust van Jutland, naar welks noordelijke punt, kaap Skagen, zoowel dit vaarwater als eene gelijknamige ondiepte genoemd worden. Tusschen kaap Skagen en de Zweedsche stad Gothenburg, op omstreeks 57° 40′ N. Br., krijgt het vaarwater den naam van Kattegat; terwijl het voorts door de Sont en de beide Belten gemeenschap heeft met de Oostzee. De kust van Noorwegen is er hoog en bestaat uit eene afwisseling van bergtoppen, kapen en baaijen, terwijl in hare nabijheid vele groote en kleine eilanden liggen. De talrijke zeeboezems bieden over het algemeen een' goeden ankergrond aan, en men vindt er vele havens, waarin de schepen tegen alle winden beveiligd zijn, ofschoon de toegang der meeste moeijelijk en niet zonder gevaar is, wegens de vele eilanden en klippen, die in de nabijheid der kust worden aangetroffen. De voornaamste havens in Noorwegen en Zweden, ten oosten van Lindesness, waar het S. een' aanvang neemt, zijn: Mandal, Christiaanssand, Christiania, Friedrichshald en Strömstad. Daar houdt het bevallige uiterlijk, dat de kust tot dusverre aanbood, op en krijgt zij een woest voorkomen, vooral bij Marsstrand, waar de onstuimige golven tegen talooze klippen en loodregte rotsen gebroken worden. Een weinig zuidelijker ligt Gothenburg, waar intusschen de naam S. reeds door dien van Kattegat vervangen is (zie *Kattegat*). Het grootste gedeelte van de noordwestkust van Jutland is laag en zandig, en wordt eerst op een' afstand van 4 of 5 Engelsche zeemijlen zigtbaar. De diepte des vaarwaters bedraagt in het midden omstreeks 60 vadem en wordt onder de kust van Noorwegen grooter,

waar zij in de golf van Christiania wel 200 vademen bereikt. De schepen worden zoowel in het S. als in het Kattegat door vele gevaren bedreigd, en bij het binnenzeilen belemmerd door den westelijken stroom, die er gaat. Dit alles heeft echter de Nederlandsche schippers niet teruggehouden, dit vaarwater reeds sedert de Middeleeuwen te passeren in het belang van den handel op de steden aan de Oostzee, die in de XVII^{de} eeuw met regt eene goudmijn werd genoemd.

Voor nadere bijzonderheden raadplege men: Catteau Calleville, *Gemälde der Ostsee* (uit het Fransch vertaald, Weimar 1815) en Asmus, *Verbeterde bestiering voor de stuurlieden* (Amsterdam 1817).

SKALDEN. Gelijk wij bij de Keltische volken in de Barden zangers ontmoeten, die, even als de dichters der Grieken, den lof der Goden en de daden der helden bezongen, zoo vinden wij ook bij de volken van Scandinavischen oorsprong, inzonderheid bij de krijgshaftige IJslanders, de Zweden en Denen, mannen, die in liederen en gezangen van onderscheidenen aard, als dichters en leermeesters, de beschaving hunner natie bevorderden. Aldaar werden S. genoemd zij, die hun werk maakten om de geheimen van de godsdienst, de daden der helden van vorige geslachten en onder hunne tijdgenooten door gezang en musiek te verheffen. De S. vergezelden de vorsten overal, zoowel ten hove als op het slagveld, en bezongen de daden van den verledenen en tegenwoordigen tijd. Ook lag er den vorsten veel aan gelegen, door een' beroemden Skald bezongen te worden, en dikwijls bepaalden zij aanzienlijke belooningen voor eenen dichterlijken wedstrijd, als wanneer ook het bekroonde gezang in steen werd uitgehouwen. In lateren tijd werd het ook de taak der S., om gedenkwaardige bedrijven in liederen te bewaren, welke daardoor tevens bronnen voor de geschiedenis geworden zijn. Deze gezangen gingen van mond tot mond, en werden door het volk van buiten geleerd; zelfs vindt men voorbeelden, dat zij in runenschrift op staven zijn gesneden. Inzonderheid deelden de S. hunne gezangen aan elkander mede en ontrukten de geschiedenis daardoor aan de vergetelheid. Zij waren dus de eigenlijke geschiedkundigen en over het algemeen de geleerden van hunnen tijd. De IJslandsche S. werden in Zweden en Noorwegen, als ook in Engeland, werwaarts zij dikwijls reisden, bijzonder geacht. In de IX^{de}, voornamelijk de X^{de} en beide volgende eeuwen waren de liederen der S. het meest in zwang; ook vindt men nog in de XIII^{de} eeuw van 4 soortgelijke zangers gewag gemaakt. Van de Deensche en Zweedsche S. is weinig bewaard gebleven, doch meer van de Noordsche en IJslandsche, die onder den naam van Skalldatal uit een Upsaler handschrift der Edda in Einarsen's *Historia literaria Islandica* opgegeven zijn. De meest beroemde van alle S. is de Noorman Eywind Skalda Spilder.

SKANDERBEG. De eigenlijke naam van dezen Albaneschen held is George Kastriota. Hij werd in 1404 geboren en was de jongste zoon van Johann Kastriota, heer van Aemathia en van de Servische prinses Woisawa. Toen sultan Murad voor het eerst Epirus binnendrong, werden de negenjarige knaap en zijne drie broeders als gijzelaars aan den sultan gegeven. Door ligchamelijke en verstandelijke begaafdheden uitmuntende, werd hij in de Mohammedaansche godsdienst opgevoed. Op zijn negentiende jaar werd hij onderstadhouder en verwierf al spoedig door zijne dapperheid den naam van Iskenderbeg, dat wil zeggen vorst Alexander. Toen echter na den dood zijns vaders de sultan in 1432 diens vorstendom in bezit nam, verbitterde dit S. Zijne drie broeders waren reeds aan een langzaam werkend vergift bezweken en dat zelfde lot wachtte ook hem. Hij ontvlugtte daarom op 29-jarigen leeftijd uit het leger en wist den staatsgeheimschrijver van den sultan een' last aan den bevelhebber van Kroja (thans Akhissar) in Albanië af te persen, om aan toonder daarvan de vesting als aan zijnen opvolger over te geven. Naauwelijks had hij desen last in handen, of hij vermoordde den geheimschrijver en ontvlugtte naar het gebergte aan den Drino. Hier verzamelde hij een zeshonderdtal vlugtelingen en bergbewoners, liet zich Kroja overgeven en opende des nachts de poorten voor zijne aanhangers. Het Turksche garnizoen werd in den slaap afgemaakt. Hierop riep hij zijne bloedverwanten en alle dappere Albanezen naar Kroja op, om het land te bevrijden. Zonder tegenstand openden de vestingen hare poorten voor hem en in 30 dagen tijds was hij meester van geheel Albanië. Vervolgens riep hij de naburige vorsten te Lissus (thans Alessio) bijeen. Deze erkenden hem als hunnen opperheer en betaalden schatting. Met 8000 ruiters en 7000 voetknechten rukte hij nu tegen een Turksch leger van 40,000 man onder Ali-Pacha op en sloeg hem beslissend; hetzelfde lot ondergingen drie andere pacha's. In Mei 1449 tastte Murad zelf hem met 100,000 man aan, doch zonder gunstig gevolg. Kroja werd daarop in het volgende jaar door Murad belegerd, maar S. dwong hem, het beleg op te breken. Na den dood van dezen sultan hield S., hoewel eenige malen geslagen en door den afval van eenige veldheeren verzwakt, zich toch staande in Albanië tegen de legers van Mohammed den II^{den}, zoodat deze hem bij den vrede van 1461 het land moest afstaan. Overgehaald door de gezanten van Venetië en door den pauselijken legaat, verbrak S. drie jaren later den vrede en sloeg achtereenvolgens twee der uitstekendste veldheeren van den sultan. Eindelijk trok Mohammed zelf met 100,000 man naar Albanië, maar kon voor Kroja niets uitvoeren. Herhaaldelijk door S. geslagen, moest hij het land verlaten. Spoedig daarna (1466) overleed S. te Alisso en werd aldaar begraven. Hij liet eenen onmondigen zoon, Johann, na, dien hij aan de republiek van Venetië toevertrouwde. De oorlog duurde nog 12 jaren eer de Turken Kroja vermeesteren en het land onderwerpen konden. L.

SKRZYNECKI (JOHANN) werd den 8sten Februarij 1787 in Gallicië geboren, studeerde aan de hoogeschool te Lemberg en trad in 1807 in dienst. In 1809 werd hij kapitein en in 1812 gedurende den Russischen veldtogt bataillons-commandant. Vele malen onderscheidde hij zich in de veldtogten van 1812, 1813 en 1814 en commandeerde onder anderen het carré, waarin Napoleon bij Arcis-sur-Aube voor eene vijandelijke charge de wijk nam. Na den terugkeer der Poolsche troepen werd S. colonel en commandant van het 8ste regiment infanterie. Bij het uitbreken der omwenteling van den 29sten November 1830 volgde hij eerst den grootvorst Constantijn, doch keerde, toen deze met de troepen aftrok, den 3^{den} December naar Warschau terug, waar hij de zaak van zijn vaderland omhelsde. Hij werd door Chlopicki tot brigade-generaal benoemd en als zoodanig voerde hij het bevel in het gevecht bij Dobre, dat hij den 17^{den} Februarij 1831 tegen den generaal Rosen voerde. Gedurende 4 uren weerstond hij al diens aanvallen en, toen hij eindelijk gedwongen werd voor de overmagt te wijken, volvoerde hij zijnen terugtogt met zoo veel bekwaamheid, dat de vijand hem niet durfde vervolgen. In den slag bij Grochow (25 Februarij) maakte hij zich meester van het bekende elzenboschje, dat door de Russische artillerie bezet was en redde op dien dag de eer der Poolsche wapenen. Toen Radziwill den volgenden dag het opperbevel nederlegde, werd S. dan ook ten gevolge daarvan met eenparige stemmen tot opperbevelhebber benoemd. S. had van den beginne af aan tot de gematigde partij behoord; hij was een edel mensch, die zich met hart en ziel aan de eenmaal gekozene zaak toewijdde, maar even als Chlopicki twijfelde hij aan hare goede uitkomst en aanvaardde dan ook het opperbevel met den uitroep, dat hij niet meer op de overwinning kon hopen, maar dat hij zijne landgenooten ten minste tot eenen roemrijken dood wilde geleiden. Hij reorganiseerde het leger, beurde den gezonken moed der soldaten op en herstelde de krijgsmagt. Men heeft hem verweten, dat hij te lang werkeloos zou gebleven zijn, maar hiertegen wordt hij het best verdedigd door de beschouwing, dat zijne bewegingen, zoo lang als Diebitsch vereenigd bij Praga stond, tot niets anders konden leiden dan tot eenen nieuwen veldslag, die ontwijfelbaar ten nadeele der Polen zoude zijn uitgevallen. Toen Diebitsch zich met het hoofdleger tegen den Wieprz gewend had, bewees S. dat hij het gunstige oogenblik niet liet voorbij gaan, en hij sloeg de Russen onder Geismar dan ook bij Wawer, en onder Rosen bij Dembe Wilkie. Hij maakte echter geen gebruik van de behaalde voordeelen en liet den generaal Rosen ontsnappen. Eerst toen de Russen weder trachtten zich te vereenigen, besloot hij Sielce te nemen en de corpsen van Rosen en Pahlen II te vernietigen. Den 8sten April sloeg hij de Russen bij Iganie en ging terstond weder aan het dralen, tot dat de regering hem gelastte, de Russische garde aan de Narew aan te tasten. Den 15^{den} Mei bereikte hij deze met groote overmagt, doch was niet tot den aanval te bewegen, tot dat hij bij Ostrolenka den 26sten

Mei slaags raakte. In dezen slag, een der bloedigste uit de oorlogen der nieuwere geschiedenis en die bijna geheel door de blanke wapenen beslist werd, toonde hij eenen bovennatuurlijken moed. Deze werd echter verduisterd door grove misslagen, die ten gevolge hadden dat Proadzynski, de bekwaamste strategicus van het Poolsche leger, dit verliet. S. nu geheel aan zich zelven overgelaten, trok op Warschau terug. Hij had nu het vertrouwen van het leger geheel verloren. Na den dood van Diebitsch nam Paskewitsch het bevel over het Russische leger op zich en trok over den Weichsel. Weder moest S. hevige verwijten over zijne moeijelijk te verklaren werkeloosheid hooren en gaf hij, daartoe gedwongen, het opperbevel aan Dembruski over (10 Augustus). Als vrijwilliger woonde hij nog de laatste gevechten bij Lagor en Gornachocze bij. Hij vestigde zich te Krakau en later in Gallicië. Daarna leefde hij te Praag totdat hij in 1838 het bevel over het Belgische leger op zich nam, hetwelk hij, ten gevolge der vertoogen van Rusland, Oostenrijk en Pruissen, in 1839 moest nederleggen. Sedert dien tijd leefde hij in de grootste afzondering te Brussel tot dat Oostenrijk hem eenige jaren vóór zijnen dood vergunning gaf, te Krakau te mogen wonen, waar hij den 12[den] Januarij 1860 overleed.

Men vergelijke: *Considérations sur l'État politique de l'ancienne Pologne et sur l'histoire de son peuple* (Parijs 1844, 2 dln.). L.

SLAAP (*Somnus*) noemt men dien normalen toestand, waarin de hersenen geheel of gedeeltelijk rusten. Deze toestand keert periodiek elken dag min of meer gebiedend, naar gelang van de individualiteit, terug. Gedurende den S. houdt elke willekeurige beweging op, de zintuigen zijn voor de gewone prikkels van licht, geluid, enz. ongevoelig en de denkkracht der hersenen is in den diepen S. volkomen opgeheven. Alleen in den ligteren S. (zie *Droom*) worden zintuigelijke waarnemingen tot de hersenen overgebragt, met of zonder materielen grond, en worden begrippen in den meest fantastischen vorm met elkander ineengesmolten; somtijds vormen zich aaneengeschakelde redeneringen.

Gedurende den S. gaan de functiën, welke van de vegetative processen afhangen, als spijsvertering, bloedsomloop, ademhaling, afscheidingen, dus ook warmteontwikkeling voort, maar dit alles geschiedt trager dan in den wakenden toestand: de pols slaat veel langzamer, de ligchaamstemperatuur is lager, de stofomzetting is minder krachtig, vandaar dat de behoefte aan vernieuwing van stof (honger) zich niet zoo snel in den S. doet gevoelen als in wakenden toestand.

Zeer jeugdige kinderen hebben bij dag ten minste alle vier uur, zoo niet vaker, honger en dorst; maar gedurende eenen S. van twaalf uren hebben zij volstrekt geene behoeften, althans wanneer zij gezond en door de opvoeding niet bedorven zijn.

De duur van den S. bij volwassenen, na eene normale inspanning van krachten, is van 5—8 uur. In het algemeen heeft de mensch, die veel denkt, meer slaap noodig dan hij, die veel spierarbeid verrigt. De geleerde moet langer slapen dan de arbeidsman. v. P.

SLAAPBOL. (Zie *Papaver*).

SLAAPDRANKEN zijn die zelfstandigheden in vloeibaren vorm, welke slaap te weeg brengen; zij zijn ongeveer dezelfde als de verdoovende middelen (zie *Narcotica*). In gezonden toestand werken de bereidingen van opium bij uitstek als S., voorts behooren onder de genotmiddelen de zwaardere biersoorten hiertoe. Bij den zieken mensch werken al die middelen als S., die in staat zijn, de zenuwen, welke door overprikkeling de slaap storen, tot bedaren te brengen, zoodat b. v. bilsenkruid, bij het geprikkeld zijn van de ronddwalende zenuw, veratrine, bij rheumatische zenuwpijnen, in eenen drank, slaap te weeg kunnen brengen.

Wij meenen, zonder ons aan overgroote ingenomenheid met eigen werk schuldig te maken, op onze eigene onderzoekingen: *toxikologisch-pharmakodynamische Studiën* in Virchow's *Archiv*, in het *Nederl. Lancet* en in Reil's *Archiv* te mogen wijzen, als belangrijke mededeelingen omtrent de physiologische werking der S. v. P.

SLAAPWANDELAARS (*Somnambulen*, nachtwandelaars) zijn in den eigenlijken zin des woords menschen, die in slapenden toestand wandelen. Dit feit is niet bijzonder zeldzaam, het komt integendeel vrij menigvuldig voor bij zenuwachtige gestellen, onder den invloed van levendige gemoedsaandoeningen, en bij kinderen ook zonder opwekkende invloeden. De personen, die in den slaap opstaan, hun vertrek verlaten of ook niet verlaten, doen gewoonlijk onbewust allerlei handelingen, die zij in wakenden toestand ook gewoon zijn te doen, met evenveel zekerheid in de duisternis als anders bij dag. Het somnambulismus is een eigenaardige toestand der hersenen, waarbij alleen een innerlijk naar buiten werkend bewustzijn bestaat, maar waarbij geene indrukken van buiten naar binnen worden opgenomen. De uitgevoerde handelingen en somtijds zelfs gesprekken, door S. gehouden, dragen de kenmerken van eene zekere soort van bewustzijn, voortgesproten uit de reproductie of herinnering van voorafgegane zintuigelijke indrukken en spiercombinatiën. Een, na het inslapen in den weg geplaatst, ongewoon meubelstuk wordt omvergeloopen, een vreemde slaapmakker wordt niet opgemerkt. De meeste S. gaan, na eenen zekeren tijd rondgewandeld en allerlei handelingen volbragt te hebben, die geheel met de gewoonten van het individu in verband staan, weder naar bed, blijven voortslapen en herinneren zich bij hun ontwaken niets van het voorgevallene.

Dit is de meest algemeene en eenvoudigste vorm van somnambulismus; intusschen geraken de S. bij verhooging van hunnen somnambulischen toestand somtijds in verrukking (extase): dan beweegt zich hun geheele gedachtenkring ver buiten en boven hunne gewone denkbeelden. Hunne geheele ziel, al hunne handelingen verkrijgen eene gespannen fantastische rigting en beteekenis. Het onderwerp der extase hangt van de natuurlijke dispositie van het individu af: de dweeper op godsdienstig gebied krijgt heilige visioenen, de verliefde ziet eene aardsche gelukzaligheid, enz.

Naast dezen vorm van *Ideo-Somnambulismus* (uit zich zelven ontstaan slaapwandelen) staat het zoogenoemde magnetische somnambulismus. Dit wordt kunstmatig opgewekt door de verschillende magnetische bewerkingen en bestrijkingen, en maakt den hoogsten graad uit van het dierlijk magnetismus (zie *Magnetismus, dierlijk*).

De gevallen van slaapwandelen moeten altijd een onderwerp van onze ernstige bezorgdheid uitmaken en door bedarende invloeden, door verwijdering van alles, wat de belangstelling van den overspannenen lijder kan schijnen te verhoogen, wat de verbeeldingskracht kan opwekken en prikkelen, door voorzigtig wakker maken, met zacht aanroepen, bestreden worden. De toestand van extase, die bij stijging der verschijnsels volgt, is reeds een eerste graad van krankzinnigheid en moet, bij onvoorzigtig toelaten en prikkelen van dit verschijnsel, eindelijk aanleiding geven tot een volslagen verlies van het verstand.

Het is dus, vooral waar het bij jonge meisjes voorkomt, raadzaam alles in het werk te stellen, om deze zoo bedaard mogelijk te houden; het grenst aan misdadigheid, uit nieuwsgierigheid of uit misplaatste weetgierigheid, een soortelijk geval als koude waarnemer zijne verdere ontwikkeling te laten krijgen, zonder alles in het werk te stellen, wat men voor nuttig houdt, om het geval te storen in zijn verder beloop. De geneeskundige of philosooph mag nooit vergeten, dat hij niet alleen natuurkundige, maar ook mensch is. v. P.

SLAAPZIEKTE (*Slaapzucht, Hypnosis*) is eene onoverkomelijke neiging tot slaap, welke ook bij betrekkelijk gezonde personen somtijds na hevige, uitputtende inspanning, na het doorstaan van felle koude voorkomt, doch meestal als verschijnsel bij sommige ziekten wordt waargenomen.

Men ziet S. dikwijls als verschijnsel van hersenverweeking, van hersenovervulling, van hersenwaterzucht, in een woord van verschillende hersenziekten te voorschijn komen. Oude lieden, wier hersenen in verweeking beginnen over te gaan, vertoonen S.; zoo ook eenuwzinkingkoorts-lijders, met hersenovervulling; verder jonge kinderen van 3—8 jaar, met hersenwaterzucht (*hydrocephalus acutus*). De voorlooper en de stellige begeleider eener hersenberoerte is altijd S.

Zij, die aan S. lijden, kunnen door eenen zoo diepen slaap worden aangedaan, dat zij door geen' enkelen prikkel daaruit kunnen opgewekt worden, en dat wel eens gedurende twee- en driemaal vier en twintig uren.

De behandeling dezer ziekte is, naar gelang van de aanleidende oorzaak, nu eene opwekkend en prikkelend, dan weder

juist tegenovergesteld, bedarend en afleidend. In het eene geval kan het toedienen van wijn en spirituosa nottig zijn, in het andere geval moeten koude omslagen om het hoofd, aderlatingen, bloedzuigers aan de slapen, koppen in den nek worden aangewend. Het blijkt dus duidelijk, dat in gevallen van S. een kundig, maar ook doortastend geneeskundige vereischt wordt. v. P.

SLAGADER. (Zie *Bloed*, *Omloop van het*).

SLAGADERBREUK (*Aneurysma*) is een met bloed gevulde zak, die in gemeenschap staat met eene slagader, en door derzelver verscheuring of uitzetting is voortgebragt.

Gewoonlijk verdeelt men de Slagaderbreuken in ware en valsche. De ware S. is de geheele of gedeeltelijke uitzetting aller slagaderwanden (de slagaderen bezitten drie zoogenoemde rokken of wanden); de valsche S. is eene zoodanige, die, na de vaneenscheiding van een of meer rokken, door uitstorting van bloed in het omringende bindweefsel wordt gevormd, en of door ziekte der slagaderwanden wordt veroorzaakt (*aneurysma spurium spontaneum*), of door verwonding eener slagader (*aneurysma spurium traumaticum*).

Het ontstaan van eene S. wordt door de eene of andere ziekte der slagader voorafgegaan. Somtijds wordt de middelste of elastieke rok ondoorschijnend, geel en zoo dun als vloeipapier. Somtijds ontaart hij in eene vetachtige stof; ook wordt eene weeke, papachtige, zoogenoemde atheromateuse stof daarop afgezet, die dikwijls bij langdurig bestaan kalkachtige bestanddeelen en cholestearineschubjes vertoont; ter zelfder tijd wordt de binnenste rok aanmerkelijk dikker. De S. begint gewoonlijk met eene uiteenwijking van den middelsten rok en daarna van den inwendigen, waarna de drukking des bloeds den uitwendigen of bindweefselrok tot eenen zak uitzet. Het is ook mogelijk dat de uitzetting in alle drie de rokken te gelijk plaats grijpt; intusschen is de eigenlijke kwaal gewoonlijk gelegen in eene ontaarding van den elastieken rok.

De S., welke voorkomt op plaatsen, die van buiten voor betasting en beschouwing vatbaar zijn, als aan den hals of in de knieholte of elders aan de ledematen, vertoont zich als een gezwel, dat gelijk met den polsslag klopt, wiens klopping ophoudt, na drukking van het centrale gedeelte der daarmede zamenhangende slagader, en dat tevens door die drukking, als het nog niet te lang heeft bestaan, ineenzakt; terwijl het, na opheffing der drukking, weder met een eigenaardig ruischend geluid tot zijne vroegere grootte aanzwelt. Zij ontstaat gewoonlijk plotseling bij de eene of andere overmatige krachtinspanning van den lijder, en veroorzaakt bij haar ontstaan de gewaarwording als of iets op de plaats der aandoening springt of berst. In de borstholte wordt de S. herkend door de stethoscopische verschijnsels, gepaard met algemeene stoornissen in den bloedsomloop.

De gewone afloop eener S. is, dat het gezwel aanhoudend toeneemt en ten slotte openberst, met eene dikwijls allerhevigste bloeding, die in weinige oogenblikken den dood na zich sleept; meestal evenwel vormen zich in den zak proppen van vezelstof, die beletten dat er zulk eene ruime bloedvloeijing ontsta en slechts een bloedzijpelen toelaten. Het ontstaan der proppen kan ook genezing te weeg brengen, door verstopping van het centrale slagadergedeelte.

De meest algemeen voorkomende zitplaats der S. is aan de groote borstslagader nabij het hart. Onmiddelijk daarop volgt in menigvuldigheid die in de knieholte, voorts in de dijslagader in de lies; overigens komt zij bijna aan alle slagaderen voor.

De behandeling bestaat in stremming van den bloedsomloop in, voor of achter de aangedane plaats, voor zoover die bereikbaar is. Drukking van het gezwel zelve, van de slagader, voor dat zij het gezwel binnentreedt of nadat zij het verlaten heeft, kunnen elke op hare beurt de ziekelijke ontaarding onschadelijk maken. Onderbinding van de slagader is eene kunstbewerking, die voor dengene, die met de ontleedkunde behoorlijk bekend is, gewoonlijk niet zeer bezwaarlijk is; maar, waar eenvoudige drukking verdragen wordt en aan het doel belooft te beantwoorden, is het niet raadzaam te opereren, omdat dikwijls roosachtige ontsteking, met opvolgend koudvuur, daarna ontstaat. Bij groote Slagaderbreuken, met zwakken bloedsomloop, bestaat dat zelfde gevaar voor koudvuur, en, waar dit volgt, moet het lid soms worden afgezet om het leven te redden. v. P.

SLAG- of KNALGOUD. (Zie *Knalgoud*).

SLAGHOEDJES. Door S. verstaat men geplet koperen dopjes, die den vorm van eenen afgeknotten kegel hebben, aan het eene alteinde gesloten en aan het andere veelal van eenen omgebogenen rand met kleine insnijdingen voorzien zijn. Die hoedjes zijn gevuld met eene hoeveelheid van 0,033 wigtjes slagkruid, en dienen hoofdzakelijk tot het ontsteken van de ladingen der draagbare wapenen. Hiertoe worden zij geplaatst op eene doorboorde stift, slagschoorsteentje genoemd, en door den slag van den haan of hamer van het percussie-slot ontstoken. Ook dienen zij om, door middel der slagpijpjes, de geschutladingen en, door middel der percussie-buizen, de springladingen der percussie-projectilen te ontsteken; terwijl zij tevens bij de brandkogels voor geweren gebruikt worden. Het mengsel, dat bij ons te lande tot vulling der S. dient, bestaat uit 2, 8 deelen afgeschonken slagkwik, 1, 2 deelen salpeter in poeder, en 3, 2 deelen stofkruid. Het slagkwik wordt verkregen door het vermengen eener oplossing van zuiver kwikzilver in salpeterzuur met alkohol en aether.

Volgens sommigen werden de S. in 1819 door den wapenfabriekant Debaubert, volgens anderen door Joseph Egg te Londen uitgevonden; terwijl Prelat en Debaubert hen in Frankrijk verbeterd hebben. Het slagkruid, dat in 1787 door Bertbollet werd uitgevonden en met chloorzure potasch was zamengesteld, werd al spoedig verworpen, omdat het de wapens te sterk aantastte. Daarop bezigde men slagzilver, dat te gevaarlijk was in de bewerking, en sedert 1818 het slagkwik, dat in 1800 door Howard uitgevonden en thans nog bijna uitsluitend in gebruik is. De invoering der S. bij ons leger had plaats in 1841, en het model der thans gebruikelijke werd in 1857 aangenomen. L.

SLAGKWIK. (Zie *Slaghoedjes*).

SLAGORDE. Hierdoor verstaat men: 1°. de opstelling of den opmarsch der troepen voor eenen bepaalden veldslag, zoo als zij volgen uit het doel en de bestaande omstandigheden, en 2°. de vaste bepaling, volgens welke een, uit alle wapenen bestaand corps, een legercorps, eene zamengestelde divisie, in den regel moet worden opgesteld, indien geene bijzonder gewigtige omstandigheden daarin veranderingen noodig maken. De eerste soort van S. zullen wij in het artikel *Veldslag* behandelen en ons hier alleen ophouden met de tweede soort, die ook *normaalslagorde* of *normaalstelling* kan genoemd worden. Het zoude ons te ver leiden, als wij de geschiedkundige ontwikkeling der S. wilden nagaan. Genoeg zij het te zeggen, dat zij vooreerst afhangt van de bewapening der troepen, van de verhouding der verschillende wapensoorten, van hare onderlinge sterkteverhouding en van de waarde, welke men volgens de staatkundige en maatschappelijke omstandigheden aan ieder daarvan toekent. In den tegenwoordigen tijd kan men hierbij de volgende regelen als algemeen erkend aannemen: 1°. De infanterie vormt de kern van de divisie of van het legercorps. Zij moet minstens op twee, bij zeer sterke divisiën of corpsen op drie, liniën en eene reserve opgesteld zijn. De bataillons van dezelfde linie staan in colonne op deployements-afstand. 2°. De artillerie bevindt zich gedeeltelijk bij de infanterie in de eerste linie, gedeeltelijk blijft zij bij de reserve in of achter de derde linie. 3°. De cavallerie wordt achtergehouden ter beschikking van den opperbevelhebber. Zij kan gedeeltelijk op de beide flanken der infanterie, ter lengte van de tweede linie, gedeeltelijk achter de derde linie opgesteld zijn. Zij kan ook naar de gesteldheid van het terrein op de eene flank van de infanterie vereenigd gehouden worden. In het algemeen is het vereischte eener normale S., dat de troepen daaruit op de eenvoudigste en gemakkelijkste wijze tot elke noodzakelijk schijnende beweging kunnen overgaan.

In sommige legers zegt men dat een bataillon, een eskadron in slagorde (orde van bataille) staan, om aan te toonen, dat zij in linie, in tegenstelling van in colonne zijn opgesteld. Dit is nog een overblijfsel uit den tijd der linietaktiek, toen de opstelling in linie de eenige was, welke voor het gevecht gebezigd werd. L.

SLAGVELD wordt genoemd het geheele terrein, waarop twee vijandelijke partijen elkander ontmoeten en slag leveren. Wanneer toevallig op denzelfden dag twee corpsen van twee legers verschillende uren van elkander verwijderd tot eenen strijd komen, dan strijden zij niet op één S.: waar het eenvoudige voornemen en

de enkelvoudige leiding begrensd zijn, daar is zulks het S. ook. Zoo spreekt men bijv. van de ontmoeting der Pruissen met Napoleon, den 14den October 1806 bij Jena en Auerstadt, niet als van eenen slag en evenmin van de geheele ruimte tusschen Jena en Auerstadt als van één S.

SLAG- of KNALZILVER. (Zie *Knalzilver* en *Knalzuur*).

SLAKKEN (De) maken eene classe uit onder de Weekdieren (*Mollusca*), welke zich van de Schelpdieren (zie *Schelpdieren*) door de volgende kenmerken onderscheidt.

De S. bezitten een min of meer van het ligchaam afgescheiden hoofd, meestal met afzonderlijke zintuigen voor gevoel en gezigt. Het ligchaam is nimmer door eene tweeschalige schelp ingesloten, maar of geheel naakt, of teragtrekbaar, in eene meest spiraalvormig gewondene schelp, die men *hoorn* of *slakkenhuis* noemt. De ademhaling heeft plaats door eene holte, in welks wanden de bloedvaten zich uitspreiden en waarin de dampkringslucht door eene uitwendige opening wordt toegelaten, of wel door kieuwen of eenvoudig door de huid. Er zijn meestal drie harten aanwezig, twee kleine zijdelingsche en een groot in het midden liggend; het hart is steeds slagaderlijk. Sommige S. zijn tweeslachtig, anderen hebben gescheidene geslachten; eenigen leven op den grond, de meesten echter in het water.

Wij zouden den lezer verder kunnen verwijzen naar het art. *Weekdieren*, indien het ons hier niet de geschiktste plaats voorkwam, om met een enkel woord van de gewone tuinslak en de huisjesslakken te gewagen, welke beide tot de familie der longslakken behooren. Beide hebben aan den kop vier intrekbare voelers, van welke de langsten, die welke boven de anderen staan, aan het uiteinde oogen dragen.

De *gewone tuinslak* of aardslak (*Limax rufus*) heeft eene naakte, ruwe huid, zonder hoorn of schelp; zij bereikt de lengte van een palm, is rood, bruin of zwart met breede roode randen, aan de buikschijf met zwarte dwarsstreepjes. Het schild op den rug is korrelig ruw, naar achteren toe eenigzins haltachtig met eene groote vaalwitte longopening aan de regterzijde; terwijl de huid achter het schild als door spleten onregelmatig gegroefd is. Dit dier doet in moes- en bloemtuinen ontzettende schade en is moeijelijk te vernielen. Men ziet hen het meest nadat de bodem door regen sterk bevochtigd is. Zij leggen 20 tot 30 eijeren met witte lederachtige huid onder aan bladen of in stompen van gevelde boomen.

De *huisjesslakken* (*Helix*) hebben min of meer verboogde of bolvormige hoorntjes met verdikten mondrand; bij de meest bekende en vrij algemeen in bosschen en tuinen voorkomende soort heeft die hoorn 5 tot 6 bolle omgangen met diepen naad, geleidelijk in grootte toenemende, de laatste omgekruld. De mond is schuin en de rand een weinig omgeslagen. De hoorn is dun, zeer ligt, halfdoorschijnend, met 5 of minder zwarte dwarsbanden op gelen of witten grond; de verscheidenheden in kleur en ontbreken of samenvloeijen der banden zijn legio. Men rekent deze slakken vrij wat minder schadelijk dan de naakten.

SLAKKEN. Onder deze benaming verstaat men in het mijnwezen of den bergbouw de meer of minder glasachtige producten, welke gevormd worden bij het smelten van metalen of ertsen, en die, òf als onbruikbaar weggeworpen, òf bij eene nieuwe smelting aangewend worden, waarbij zij dan wederom als smelt- of oxydatie-middel dienen, of om daaruit nog het een of ander bestanddeel te trekken. Het zijn door smelting voortgebragte verbindingen van aardsoorten alleen, of van metaal-oxyden, die somwijlen met kleine hoeveelheden van andere ligchamen vermengd zijn.

Vulcanische S. noemt men de poreuse, sponsachtig opgezwollene, in allerlei rigtingen door elkander gevlochtene, somtijds touwachtig gewondene vormingen, welke de lava aanneemt bij het uitstroomen en stollen uit de werkzame vuurbergen, zoo als men haar langs de hellingen naar beneden ziet vloeijen. De oppervlakte van de stroomen geraakt in den staat van S. door de ontwikkeling van gas, die door de werking van den dampkring begunstigd wordt; terwijl het zich onder de oppervlakte bevindende gedeelte der stroomen uit digte lava is samengesteld. Onder de slakken der stroomen bevinden zich ook digte, doch die merkwaardig zijn door de zonderlinge vormen, die zij somtijds aannemen: sommige gelijken naar groote pijnappels of naar artischokken, andere zoude men met in elkander gestokene mandjes kunnen vergelijken, dan wederom zijn zij gedraaid als dikke kabeltouwen; wederom anderen zijn plat, dun en als spiraalsgewijs gewondene linten. Wanneer de vulcanische stoffen tot den hoogsten graad van slakkenvorming zijn gekomen, dan gaan zij over in kleine, verbrokkelde stukjes, die als hagelsteenen rondom den krater nedervallen, en rapilli of lapilli genoemd worden. Dolomieu zegt, dat de Etna er bijna geheel uit is zamengesteld. Veelal zijn de vulcanische S. zwart, bruin, ook grijs en rood gekleurd; sommige zijn glas-, andere vet-glanzend en met een vernisachtig overtrekeel bedekt, terwijl de blaasvormige ruimten er in alle rigtingen door heen loopen. Gemeenlijk vormen de S. bij het uitgieten der vulcanen groote ophoopingen en nemen zij de oppervlakte der lava-stroomen over de geheele uitgestrektheid in, welke zij met eene dunnere of dikkere schors bedekken. Ook de basalt-kruinen zijn dikwerf met S. bedekt en verslakte basalt is de stof, waaruit bij Niedermendig aan den Rijn de molensteenen gehouwen worden (zie *Molensteenen*). Ook de prachtige bruggen over de Moezel bij Trier en Coblenz zijn uit basaltslakken gebouwd. Napoleon de Iste had deze rotssoort voor de brug gekozen, welke bij Mentz over den Rijn zoude gelegd worden. Reeds waren er bijzondere groeven, die nog heden ten dage den naam van *Kaiserbrücke* dragen, geopend voor de verwezenlijking van dit plan, toen dit door den val van dezen vorst verijdeld werd. Voorts wordt dit gesteente in den Eifel en omliggende streken op menigvuldigerlei wijze bewerkt tot troggen of drinkbakken voor het vee, tot deur- en venster-kozijnen, trappen enz., ja er worden zelfs huizen uit gebouwd.

SLANGEN (*Ophidii*). De S. maken eene orde uit (gewoonlijk de derde gerekend) onder de Kruipende dieren (zie *Kruipende dieren*); zij onderscheiden zich van de overigen in deze classe door de volgende kenmerken: het gemis van de trommelholte; een enkelvoudig, onbewegelijk, doorschijnend ooglid; het doorgaans ontbreken der ledematen (in een enkel geslacht, *Chirotes*, treft men op korten afstand van het hoofd twee korte, platte voorpooten aan; in de familie der Tortricinen en Pythons ziet men sporen van achterpooten).

Deze dieren zijn eigenlijk de ware kruipende dieren; hun gang is een voortschuiven van het ligchaam door middel der ribben en buikschubben, in gekromd zigzag, langs den grond, maar niet, gelijk men schier altijd op de afbeeldingen ziet, met een' in golven opgeheven rug. Zij kunnen evenwel den kop en het voorlijf tot zekere hoogte opligten en dan als met een' sprong zich op eenig voorwerp nederstorten. Hun ligchaam is rolrond, slank, dunner wordende naar den staart; hun kop meestal plat en breed of driehoekig, met langer onder- dan bovenkaak; de helften der onderkaak zijn gescheiden en de mond is voor bijzondere verwijding vatbaar. Het lijf is gewoonlijk op den rug en de zijden gedekt door platte, dunne, afgerond vierkante schubben, de buik door dwarse hoornachtige platen, het hoofd gewoonlijk met een aantal schilden van verschillende grootte en gedaante. De tong is bij de Amphicephalen of Dubbelkoppen kort en dik, van voren tweepuntig, van achteren in twee lobben verdeeld, bij de overige slangen aan de punt gespleten en kan alsdan met groot gemak van beweging ver uit den mond gestoken worden. Alle S. ademen in alle levenstijdperken door longen. Zij telen voort door eijerlegging. De meeste soorten houden zich bij voorkeur in vochtige plaatsen op, eenigen bepaaldelijk in het water.

De reeds genoemde Amphicephalen, ook Amphisbaenen genoemd, hebben het staarteinde zoo sterk gelijkende op den kop, dat oudere schrijvers hun twee koppen toeschreven; deze meening werd daardoor versterkt, dat hunne oogen bijna onmerkbaar klein zijn en de aarsopening op de mondspleet gelijkt, terwijl zij, naar men zegt, even gemakkelijk achter- als vooruit kruipen.

Al de overige S. bezitten een duidelijk te onderscheiden hoofd, en kunnen in twee afdeelingen verdeeld worden, die der niet en wel venijnigen.

Tot de eerste afdeeling behooren: de Typhlinen, kleine, nagenoeg blinde, naar aardwormen gelijkende S., die veelal in moerassigen grond onder steenen leven en larven van insecten enz. tot voedsel gebruiken; de Tortricinen, kleine, dikwijls zeer fraai gekleurde S., die in holle boomstammen en hol-

ten onder den grond leven en zich met allerlei kleine dieren, ook met Typhlinen, voeden; de Pythons, groote S., die den muil wijd kunnen openen en een paar kromme spoortjes bezitten aan wederzijde van de aarsspleet, op den rug meest bruin, met ruitvormige, zwarte strepen en vlekken gekleurd zijn, die moerassige streken en de oevers van groote rivieren bewonen en van zoogdieren leven; de Boa's, mede meest groote S., die zich voornamelijk op boomen onthouden en, zich daaraan met den staart vasthoudende, met den kop naar beneden kunnen blijven hangen (zie *Reuzenslang*); voorts de Acrochordinen, wier ligchaam en kop bedekt zijn met kleine, ruitvormige schubben, die in een' scherpen kam uitloopen, onder welke eene der voornaamste soorten is de *Acrochordus javanicus* uit onze Oost-Indiën; eindelijk ook de Colubrinen, waartoe onze gewone waterslang of ringslang (*Coluber natrix* L.) behoort.

De andere afdeeling is die der vergiftige of venijnige slangen. Velen verkeeren in den waan, dat alle S. vergiftig zijn; dit is evenwel eene grove dwaling, daar de niet venijnigen zoowel in aantal van soorten als van individuën de wel venijnigen verre overtreffen. Het mechanismus der afscheiding en uitstorting van het vergift wordt door den hoogleeraar J. van der Hoeven in zijn *Handboek der Dierkunde* (2de uitg. Deel II. bls. 480) met deze woorden beschreven:

„Bij de meeste vergiftige S. heeft elk bovenkaaksbeen slechts eenen enkelen tand, die uit het tandvleesch te voorschijn komt en om welken te vervangen, achter en boven denzelven twee of drie anderen, met de punten naar achteren gerigt, tegen het verhemelte aanliggen. Door deze tanden loopt een kanaal, hetgeen zich digt aan de spits, aan de bolle voorzijde met eene fijne spleet opent. Bij sommige vergiftige S. heeft het bovenkaaksbeen nog eenige kleinere, ondoorboorde tanden, die meer naar achteren op den giftand volgen. Eindelijk zijn er, volgens hetgeen door den hoogleeraar Reinwardt het eerst waargenomen, door de onderzoekingen van Boie en vooral van Schlegel nader bevestigd en vooral door laatstgenoemden beschreven werd, enkele S., welke achter eene rij van ondoorboorde tanden éénen tand bezitten, die een weinig langer dan de overigen en niet doorboord, maar gegroefd is. Bij de laatsten wordt in deze groef de ontlastbuis eener klier opgenomen, die in weefsel met de bovenkaaks-speekselklier overeenkomt of daarvan slechts eene kwab schijnt te zijn, waarom men ook meent dat deze S. niet tot de giftige behooren.

„De doorboorde, groote, aan weêrszijde vóór in den mond geplaatste tand is het middel, waardoor de giftige S. wonden toebrengen, en het venijn in de toegebragte wonden storten. Het gif wordt door eene klier afgescheiden, die langwerpig is, achter en onder het oog op de bovenkaak ligt en door de slaapspier bedekt wordt. Zij bestaat uit blinde buisjes, die bij sommigen onverdeeld, bij anderen takvormig verdeeld en in platte lobben of platen gerangschikt zijn, welke door tusschenschotten van het vlies, dat de klier omgeeft, van elkander gescheiden worden. De lange ontlastbuis dezer klier loopt naar voren en eindigt in eene vliezige scheede, welke den grond van den giftand omgeeft; hier wordt het gif opgenomen in eene opening, aan den grond van dien tand aan de voorzijde gelegen. Buiten deze klier zijn er nog andere klieren aan den kop der S., namelijk langs den rand der boven- en onderkaak, onder de tong en eindelijk eene traanklier, achter het oog; deze klieren zijn aan de giftige en onschadelijke S. gemeen, doch echter niet altijd alle te gelijk aanwezig. De giftklier daarentegen is aan de giftige S. alleen eigen en gemeenlijk zijn bij deze de overige klieren van den kop, vooral die langs de randen der kaken, minder ontwikkeld.

„Wat eindelijk het gif zelf betreft, het is een kleverig geelachtig vocht, dat geen smaak bezit, in de lucht tot plaatjes of schubben verdroogt, lang zijne schadelijke kracht behoudt, in water oplosbaar, in wijngeest en vlugge oliën onoplosbaar en noch van een loogzoutigen, noch van eenen zuren aard is. Met andere dierlijke giften en smetstoffen heeft het gemeen, dat reeds eene zeer geringe hoeveelheid tot de werking voldoende is. Het slangenvergif is onschadelijk, wanneer het in de spijsverteringswegen door inzwelging gebragt wordt, maar oefent zijne nadeelige werking uit, wanneer het door eene wond of door inbrenging in eene ader in den bloedstroom geraakt. De beet van alle vergiftige S. is voor den mensch niet even gevaarlijk; van sommigen is de werking buitengewoon schielijk; de dood volgt meestal na hevige krampen en andere zenuwverschijnsels, en het lijk gaat spoedig in ontbinding over."

De venijnige slangen bewonen, op eene uitzondering na (*Dendraspis*), boomen noch struiken, maar verbergen zich in de donkerste schuilhoeken of koesteren zich in den heldersten zonneschijn.

Tot de afdeeling der vergiftige S. behoort de familie der Waterslangen of Hydrophes, bij welke men vele kleine, dunne tanden in de bovenkaak achter den giftand aantreft. Haar staart is breed, plat en als tweesnijdend; zij leven tusschen de keerkringen, zwemmen uitmuntend, zich met den platten staart voortwrikkende, voeden zich met visschen en schaaldieren en worden in volle zee dikwijls in vrij groote troepen aangetroffen. Men vindt twee dier waterslangen voorgesteld in het zoo bekende werk van Vosmaer.

Voorts behooren nog tot deze afdeeling de familie der Elapina, die in de bovenkaak achter den giftand een, twee of meer kleine, ondoorboorde tanden bezitten en wier kop niet veel breeder is dan het lijf; alsmede de familie der Adders of Viperina, die in de bovenkaak aan elke zijde slechts een (grooten, doorboorden) tand bezitten, en wier hartvormige of driehoekige kop breeder is dan het ligchaam. Onder de Elapina is de merkwaardigste de Brilslang (zie *Brilslang*), en onder de Adders de meest bekende onze inlandsche soort (zie *Adder*), benevens de Ratelslang (zie *Ratelslang*).

Voor de litteratuur verwijzen wij naar de volgende werken: Lacépède, *Histoire naturelle des quadrupèdes ovipares et des serpens* (Parijs 1788, 1789, 2 dln. in 4°. met pl.; in het Duitsch vertaald door J. M. Bechstein, Weimar 1800—1802, 5 dln. 8°.); F. M. Daudin, *Histoire naturelle générale et particulière des Reptiles* (Parijs 1802 en 1803, 8 dln., 8°. met pl.); A. M. C. Duméril et G. Bibron, *Erpétologie générale ou Histoire naturelle complète des Reptiles* (Parijs 1834 en volg. jaren, 9 dln. in 8°.); H. Schlegel, *Abbildungen neuer oder unvollständig bekannter Amphibien* (Dusseldorp 1837—1844, 50 pl. in kl. fol. met text); H. Schlegel, *Essai sur la physionomie des serpents* ('s Gravenhage 1837, 2 dln. in 8°. met atlas van platen in fol.); H. O. Lenz, *Schlangenkunde* (Gotha 1832 in 8°. met pl.); J. van Lier, *Verhandeling over de Slangen en Adders, die in het landschap Drenthe gevonden worden* (Amsterdam 1781, 4°. met 3 pl.).

SLANGENDRAGER (De). (Zie *Ophiuchus*).

SLANGENKRUID (*Echium vulgare*). Het S., ook wel *slangenkop* geheeten, is een onzer algemeenste duinplanten. De zeer stekelige, ongeveer één el hooge stengel draagt zeer smalle, lancetvormige bladen en groote, trechtervormige, wijdgeopende bloemen, waaruit de meeldraden uitsteken. In den aanvang zijn de bloemen rood, later echter blaauw (zeer zelden wit). De meeldraden, 5 in getal, verschillen doorgaans zeer in lengte; het stijltje is aan den top tweespletig. Alle organen zijn met stekelige haren bezet, die op een kogelrond knobbeltje rusten, dat nu eens witter, dan eens donkerder van kleur is.

Het S. is tweejarig, bloeit van Junij tot October, behoort tot de natuurlijke familie der *Ruwbladigen* (*Borragineae*), en volgens het sexuële stelsel tot de 1ste orde der 5de klasse (*Pentandria Monogynia*). Deze plant wordt door de bijen veel gezocht. Behalve de beschrevene plant komt onder den naam van S. of *water-S.* nog eene tweede voor, namelijk *Calla palustris*, tot de natuurlijke familie der *Aronskelken* (*Aroideae*) behoorende. Men treft haar vooral in poelen en moerassen aan. De hartvormige bladen zijn op een' horizontalen wortelstok ingeplant. De bloemscheede is geheel open, de bloemspil met bloemen overdekt, terwijl de meeldraden en stampers onder elkander voorkomen en niet tot bepaalde streken van de bloemspil beperkt zijn. Zij bloeit van Julij tot Augustus en brengt roode bessen voort. B.

SLANGENSTAF. (Zie *Caduceus*).

SLANGENSTEEN. In het albast van de zuiverste witte kleur vertoonen zich somwijlen dunne lagen van grijzen of bruinachtig zwarten bitumineuzen kalksteen, waardoor wolkige, gestreepte, geaderde en gevlamde teekeningen of kleurschakeringen worden te weeg gebragt. De beeldhouwers in den ouden tijd, die de massa's van soodanig gesteente voor hunne kunstwerken wisten dienstbaar te maken, bestempelden deze eigenaardige soort van

albast met den naam van S., ook wel met dien van wolken-, landkaarten- en forellensteen.

SLANGENWORTEL. (Zie *Duizendknoop* en *Senega-wortel*).

SLANGENWORTEL (De Virginische). (Zie *Aristolochia*).

SLAPERDIJK. De benaming S. duidt reeds eenigzins de bestemming aan. Immers hij breekt niet de kracht van het water, maar dient om, in geval de eerste of waterdijk mogt bezwijken, het water op te houden. Uit dien hoofde legt men Slaperdijken tegenover zulke gedeelten van den buitendijk, waar men voor eene doorbraak vreest. In de gedenkboeken van den Nederlandschen waterstaat bekleedt de Spaarndamsche S. eene voorname plaats; de hoofd-ingenieur F. W. Conrad heeft daarover eene zeer belangrijke verhandeling geschreven.

SLATIUS (Henricus), zeker de woelziekste en minst achtenswaardige onder de predikanten, die wegens Remonstrantschgezinde gevoelens in 1618 en 1619 werden afgezet, werd te Oosterland, op het eiland Duiveland, geboren. Hij was predikant, eerst op een dorp in de provincie Utrecht, vervolgens te Bleiswijk, waar hij, gedurende de hitte van den Remonstrantschen strijd, ten jare 1617 eenen vinnigen aanval in het licht gaf tegen die contraremonstrantschgezinde leeraars, die, daar hunne tegenpartij de openbare kerken in bezit had, „schuurpredikanten" genoemd werden. In het volgende jaar werd hij afgezet en, daar hij de acte van stilstand weigerde te teekenen, buiten het land gebannen. Zijne onstuimige hevigheid openbaarde zich niet alleen in hetgeen hij tegen de Gomaristen schreef en dat der vermelding niet eens meer waardig is, maar ook in die geschriften, waarin hij het besluit zijner eigene geloofsgenooten opnam, die van oordeel waren, dat zulk een heethoofd niet zonder ergernis ter dienste der kerk kon gebruikt worden. Daarop vestigde hij zich heimelijk te Delft, en deed er eenen bitteren aanval op prins Maurits in een werkje getiteld: *De klaerlichtende Fakkel* (Gouda 1623). Dit was echter het voorspel van erger, want hij nam een werkzaam aandeel in den aanslag op 's Prinsen leven, aan welks hoofd de heer van Stoutenburg, zoon van Oldenbarneveld, stond. Bij het ontdekken van den aanslag vlugtte hij, maar werd te Rolde in Drenthe herkend en in hechtenis genomen. Hij had de laagheid, in den kerker een *Klaer vertoogh* te schrijven (uitgegeven op last der staten van Holland, drie maanden na zijnen dood), vol van bitterheid tegen de Remonstranten, waardoor hij de gunst van den prins en van zijne regters trachtte te winnen. Maar dit mislukte, en hij vond den 5den Mei 1623 op het schavot den dood.

Behalve de reeds genoemde en aangeduide geschriften, gaf hij in het licht een *Welbiddens onderwijs, met eene Verklaringe over 't gebed des Heeren* (1621).

SLAVEN of SLAWEN, in de volkstaal *Slowene*. De S. behooren tot het Indo-Germaansche volkenras. Hun naam wordt door sommigen afgeleid van het woord *Slawa*, dat roem beteekent, volgens anderen van *Slowo*, woord, als volken van eenerlei taal. Zij zijn oorspronkelijke bewoners van Europa; het is evenwel niet mogelijk aan te geven, wanneer deze volksstam zich van anderen heeft afgescheiden. Waarschijnlijk zijn zij reeds aangeduid met de oude namen van Scythen en Sarmaten; ook is door Schafarik bewezen (*Slawische Alterthümer*), dat de Winden of Wenden eigenlijk S. waren, even zeer als de Serben. Voorts behoorden tot hen de Anten of Oostelijke S. Sedert de IIIde eeuw woonden zij aan deze zijde der Carpathen, van Luneburg tot in Rusland de geheele landstreek bezettende van de Oostzee tot in Bohemen en Moravië. Aan de andere zijde van de Carpathen, waar zij zich reeds vroeg gevestigd hadden in Walachije en de Moldau, trokken zij onafgebroken verder en verder, tot dat keizer Heraclius hen, in den aanvang der VIIde eeuw in Dalmatië opnam, toen door hen de rijken van Slavonië, Bosnië, Servië en Dalmatië gesticht werden. Het Bulgerische rijk werd door hen in 680 gesticht, het Groot-Mährische in 855, het Poolsche in de VIIIste eeuw onder de Lekken, sedert 860 onder de Piasten, het Russische sedert Rurik in 862; ten laatste het Servische onder Stephanus Bogislaw in 1040. Slechts de noord-duitsche S., die aan de Elbe woonden, konden geen eigen rijk vormen. Onophoudelijk, eerst door de Franken, daarna door de Duitschers bestookt, werden zij eindelijk overwonnen en onder andere volken ingesmolten. Een enkel klein gedeelte, de Sorben en de Lausitz, heeft zich als afgescheiden volksstam tusschen de Duitschers afgezonderd gehouden. Al de boven opgenoemde rijken, uitgezonderd Rusland, zijn vernietigd; hun gebied behoort tegenwoordig onder verschillende namen aan Rusland, Pruissen, Oostenrijk of Turkije. Slechts het prinsdom Servië en Czernagora (Montenegro) genieten eene halve onafhankelijkheid.

Reeds bij de oude schrijvers staan de S. bekend als een werkzaam, gastvrij, vredelievend volk, dat zich van landbouw en veeteelt geneerde. Bij hen ging het denkbeeld van oppermagt uit van het patriarchale idee; de hoofden der gezinnen kozen hun opperhoofd, den Wladika; de Wladiken kwamen op landdagen bijeen, om het regt te spreken en belastingen te heffen. Iedere landstreek koos verder gevolmagtigden, die over vrede en oorlog besloten en een' algemeenen landsvorst kozen. De omgang met Romeinsche volken bragt hierin evenwel verandering: de Slawische vorsten zochten dezelfde oppermagt onder hun volk te verkrijgen als de Romeinsche keizers bezaten; de Slawische grondeigenaars trachtten naar dezelfde heerschappij over het volk, als de leenheeren in Duitschland bezaten. In de XIde eeuw verkregen deze grondbezitters in Boheme een erfelijk privilegie als adellijke heeren, in de beide volgende eeuwen desgelijks in Polen. Het leenstelsel trad nu op met zijnen aanhang; vorsten en edelen sloten zich nader aan elkander, het volk verloor telkens meer en meer van zijne regten. Terwijl dit in de Poolsche en Boheemsche gewesten plaats greep, trad in Rusland en in de zuidelijke Slawische landen dezelfde verhouding in het leven door het onderworpen worden van vreemde volken. Bij de Noordelijke S. werd de adel spoedig eigenmagtig heer van allen grond en bodem, en het volk lijfeigen, terwijl de steden zich niet zoo zeer konden verheffen en versterken, dat zij den adel het hoofd dorsten bieden; slechts eenigen waren ten minste sterk genoeg om eenige regten te blijven bezitten en bloeiden door haren handel, b. v. Novogorod, Kiew en Pleskow.

De godsdienst der oude S. was natuurdienst. De priesters maakten in hunne heilige boeken gebruik van een bijzonder runenschrift. Het christendom drong bij de Oostelijke stammen van Byzantium uit door, bij de Westelijken van Rome en Duitschland; bij dezen waren Adelbert, Otto en Bonifacius, bij genen Cyrillus en Methodus de apostelen der heilige leer.

Tegenwoordig bewonen de Slawische stammen (te zamen ongeveer 80 millioen zielen) de groote landstreek, die zich van de Elbe tot Kamschatka, Sina en Japan, en van de IJszee tot aan de Adriatische zee uitstrekt. Tot de S. behooren de Lausitzer Sorben in Saksen en Pruissen, met het overschot der Poladen of Elbe-oeverbewoners in het Luneburgsche, 160,000 z.; de Czechen in Boheme en Moravië, 4,414,000; de Slowaken in noordelijk Hongarije, 2,753,000; de Polen met de Kassuben, 10 mill.; de Slowenzen in Stiermarken, Carinthië en Istrië, 1,151,000; de Cath. Croaten in Croatië en Slavonië 801,000; de Serven of Illyriërs in Hongarije, Dalmatië, Bosnië, Serbië en Montenegro, 5,294,000; de Bulgaren in Turkije, Rusland en Oostenrijk, 3,587,000; de Russen, meer dan 51 millioen.

Verg. de werken van Gebhardi, Dobrowsky en Schafarik.

SLAVENHANDEL (De), als tak van industrie beschouwd, en als zoodanig wel te onderscheiden van het koopen en verkoopen van slaven, dat natuurlijk zoo oud is als de slavernij zelve, werd het eerst voornamelijk in bescherming genomen en aangemoedigd door Engeland, ten behoeve van de koloniën in America. De geschiedenis toch leert, dat in Engeland gedurende meer dan twee eeuwen die handel gedreven werd onder de bescherming der regering, der wetten en van verdragen, niet alleen ten behoeve van eigene koloniën, maar ook voor Spanje en Frankrijk, en dat gedurende al dien tijd geene enkele poging werd gedaan, om in het volksgeweten het sluimerende besef van de onregtvaardigheid en onmenschelijkheid van dergelijken handel te doen ontwaken. Onder de eerste koningen uit het huis der Stuarts schonk men monopoliën aan vereenigingen, uitsluitend opgerigt met het doel om dien handel te drijven. Het voorname doel, dat Engeland daarmede beoogde, was, zijne eigene koloniën in Noord-America en de Antilles van slaven te voorzien. De Engelschen, die zich gevestigd hadden in de koloniën, die nu de vijf zuidelijke staten der Vereenigde Staten uitmaken, hadden, zoo als van zelf spreekt, grooten lust om het voorbeeld te volgen der planters in de Antilles en den arbeid der blanke dienstboden te doen vervangen door dien van slaven uit

Africa, die door hun sterk gestel van nature bestemd schenen om die vruchtbare landen te bebouwen, waar de zon zoo fel brandt. Engeland moedigde de kolonisten daartoe aan, en hoopte de talrijke emigraties, die toen plaats hadden, te doen ophouden door vele slaven aan de koloniën te verschaffen; het aantal der personen toch, die Engeland onder de tyrannieke regering van Karel den II[den] verlieten, nam zoo geweldig toe, dat de koning zich genoodzaakt zag, openlijk zijne onderdanen te verzoeken, eene nieuwe vereeniging op te rigten tot instandhouding van den slavenhandel. De kolonisten van het zuiden zagen zich veel te gaarne bevrijd van den moeijelijken arbeid onder den brandenden hemel en waren veel te verheugd, dat zij zich, ten einde hunne rijst te verbouwen, niet behoefden te wagen in die moerassige streken met schadelijke uitwasemingen, om niet te bezwijken voor de verzoeking van dien arbeid voor het vervolg aan slaven te kunnen opdragen. De noordelijke staten van America dachten er evenwel anders over; daar zij de dienst van slaven niet zoo noodig hadden, waren zij meer geneigd, naar de stem van hun geweten te luisteren; in 1645 vaardigde Massachuset dan ook eene wet uit, waarbij het verboden werd, andere slaven te koopen of te verkoopen dan die in eenen regtmatigen oorlog gevangen genomen waren; Pennsylvanië en New-Jersey volgden dat voorbeeld; maar de invloed van de Afrikaansche Compagnie en andere vrienden van den S. slaagde er altijd in, de maatregelen, door die koloniën genomen, door de regering van Engeland te doen verwerpen, en sedert heeft dat verschil van gevoelen het zijne gedaan tot de afscheiding der koloniën van het moederland. De slavernij en de daaraan verbondene handel zijn dus het eerst in America ingevoerd door Engeland, en zij zouden daar nooit hebben bestaan of althans reeds lang door de koloniën zelve zijn afgeschaft, indien Engeland niet zooveel moeite had gedaan, hen in te voeren en in stand te houden. De eerste kreet tegen dien schandelijken handel is dan ook in America zelve, in Pennsylvanië, opgegaan, en, lang voor dat Clarkson er in slaagde, in Engeland eenige stemmen tegen den S. te winnen, waren vele menschenvrienden in America hem daarin voorgegaan.

Naauwelijks hadden de koloniën in America zich in 1776 onafhankelijk verklaard van het moederland, of de regering van Virginië, Pennsylvanië en Nieuw-Engeland vaardigde wetten uit om den S. te beletten, en den 1sten Januarij 1808, toen de tegenwoordige Unie tot stand kwam, schafte deze den S. uitdrukkelijk af, welke afschaffing sedert een der grondslagen van de constitutie der Vereenigde Staten uitmaakt; in 1819 stelde eene nieuwe wet zelfs de doodstraf op den invoer van slaven. In Texas, Louisiana, op Cuba en in Brazilië volgde men evenwel dat voorbeeld niet en de S. is tot op den huidigen dag een punt van twist tusschen verschillende streken van America gebleven. America ging dus allen volken voor in het afschaffen der slavernij; Denemarken ging daartoe over in 1792, bij eene wet, die echter eerst in 1804 in werking kwam. In Engeland vooral kostte het veel moeite, de afschaffing van den S. te erlangen; jaren achtereen werd daarover hevig en lang in het parlement gesproken en, hoe moeijelijk die handel ook moge te verdedigen zijn uit het oogpunt der zedelijkheid, zeer zwaar wegende politieke en handelsbelangen verzetteden zich tegen zijne afschaffing. Den 9[den] Augustus 1842 sloten Engeland en America te Washington een verdrag ter wering van den S., en den 29[sten] Mei 1845 sloten Engeland en Frankrijk te Londen een verdrag tot het zelfde doel. Engeland had dien handel afgeschaft den 25[sten] Februarij 1807; Frankrijk, dat lang eene dubbelzinnige rol in deze zaak speelde, in 1816; Spanje in 1817 en Portugal in 1827; in Nederland, dat zich evenwel nooit veel met den S. had ingelaten, werden in 1818 en 1824 wetten uitgevaardigd *ter wering en uitroeijing van den Slavenhandel.* Ook in Brazilië werden in 1834 en 1835 strenge bepalingen tegen den S. gemaakt; maar nergens wordt deze desniettegenstaande ook nu nog op grootere schaal gedreven dan juist daar, gelijk mede in Texas, Louisiana en op Cuba. Er bestaan thans tusschen bijna alle mogendheden van Europa en America overeenkomsten tot afschaffing van den S., en men kan aannemen, dat die handel volgens de wetten van geene beschaafde en Christelijke natie meer geduld wordt. Tot aanvulling dezer vlugtige schets, verwijzen wij naar: *Histoire des progrès du droit des gens* enz. par Henry Wheaton (Leipzig 1846); Walsh's, *Appeal from the Judgments of Great-Britain respecting the united-States*, 2de uitg., bls. 327; Davenant's *Works*, Deel V. *Reflections on the African slavetrade*; Brougham, *Colonial policy*, Deel III; Bellknap, *Account of slavery in Massachusets*; Gordon, *History of the American revolution*, Deel V; Clarkson, *History of the abolition*; Cobbet's *parliamentary debates*, 1807, Deel VIII; *Memoranda, relating to the slavetrade in France*, 1820; *Reports of the directors of the African Institution*, enz.; *Britisch Annual Register*, Deel IX. bls. 19; Klüber, *Acten des Wiener Congresses*, Deel IV. bl. 531; enz.

SLAVERNIJ, wordt de instelling genoemd, waarbij door den eenen mensch over den anderen zoodanige, onbeperkte heerschappij wordt uitgeoefend, dat het daaraan onderworpene individu weinig verschilt van eene zaak. Ofschoon de verhouding tusschen den heer en den slaaf in den loop der tijden vele wijzigingen onderging, werd de eerste niet te min steeds als de eigenaar van den laatste beschouwd, en kon hij te zijnen opzigte dergelijke regten uitoefenen, als omtrent alle andere tot zijn eigendom (patrimonium) behoorende goederen. In de oudste tijden, toen het staatsleven en de staatsgesteldheid der volken niet of nog zeer onvolkomen waren ontwikkeld, was de instelling der S., bij de ruwheid en onbeschaafdheid, die toen heerschten, noodzakelijk; ook in de Mozaïsche wetgeving vinden wij haar erkend en aan wettelijke voorschriften onderworpen. De vader van een uitgestrekt huisgezin (patriarch) oefende over zijne kinderen en onderhoorigen eene onbeperkte magt uit, en bij de Aziatische volken, die onder despotieke regeringen leefden, werden de onderdanen als eigendom beschouwd van den opperheer des lands; de volken, die onderworpen werden, of de in den krijg gemaakte gevangenen werden door hunne overwinnaars in een' toestand gebragt van onbeperkte dienstbaarheid; en op dergelijke wijze ontstond van lieverlede het begrip, dat de mensch over zijn' evenmensch oppermagtig mogt heerschen, en dat hij, dien het toeval of de omstandigheden onder de heerschappij van een ander hadden gebragt, alle aanspraak op vrijheid had verloren. Toen dit denkbeeld eens ingang had gevonden, ontwikkelde de S. zich meer en meer; het werd een volkenregtelijk begrip, dat de overwonnene slaaf werd van den overwinnaar; ook kon men zich zelven als slaaf verkoopen, en ouders stonden somtijds hunne kinderen voor eene zekere som als slaven af; hij, die uit slavenouders was geboren, was zelf slaaf; ook werden somtijds menschen geroofd, die als slaven werden gebruikt of als zoodanig verkocht. Was in oudere tijden de S. eene noodzakelijke instelling en eene levensvoorwaarde voor de rust en veiligheid der overwinnaars, in latere en meer beschaafde tijden, toen den overwinnaars andere en betere middelen ten dienste stonden, om zich die rust en veiligheid te verzekeren, was dit het geval niet meer; integendeel, waar de S. voorheen noodig en nuttig was, werd zij van lieverlede gevaarlijk en onstaatkundig. Wij treffen daar vele voorbeelden van aan in de veelvuldige slavenoorlogen in de oude geschiedenis, en vooral bij de Romeinen, bij wie de S. meer ontwikkeld was dan overal elders. Uit het begrip der vaderlijke magt (patria potestas) ontstaan, was de S. bij de Romeinen eene staatsinstelling geworden, waarop als 't ware de geheele staatsinrigting was gebouwd; in het Romeinsche regt waren de slaven (servi) onder de goederen gerangschikt; de magt van den heer over leven en dood was geheel onbepaald; de slaaf had geen' persoonlijken staat, vermogt noch te testeren, noch in krijgsdienst te treden; hij had geene familie, en al wat hij verdiende behoorde aan zijn' heer. Ieder particulier had naarmate van zijn' rijkdom een grooter of kleiner aantal slaven, en ook de Staat had zijne slaven (servi publici), die voor de staatswerken werden gebezigd. In latere tijden werden de slaven somtijds gebruikt om het volk genoegen te verschaffen, en werden zij genoodzaakt als wilde dieren tegen elkander te vechten (gladiatoren). Onder de keizers werd het lot der slaven zoowel uit beweegredenen van menschelijkheid, als uit staatkundige bedoelingen verzacht. Het regt van den heer om den slaaf ter dood te brengen werd opgeheven; het werd den slaaf zelfs veroorloofd, een zeker bedrag van het door hem overgespaarde (peculium) voor zich zelven te behouden, en zich daarvoor vrij te koopen. Ook bij de Germanen en andere Europesche volken was de S. bekend; doch zij week meer en meer voor den invloed der beschaving en van

het Christendom, zoodat zij in de XIII^de eeuw na Christus in de meeste landen van Europa was verdwenen, of voor lijfeigenschap had plaats gemaakt. De S. ontving echter eene nieuwe uitbreiding in de latere tijden, toen de Europeanen, na de verovering van de westkust van Africa door de Portugeezen, de bewoners dier streken als slaven begonnen in te voeren voor den arbeid in hunne koloniën, en waaraan de slavenhandel zijn' oorsprong te danken had (zie *Slavenhandel*). Ofschoon de meeste beschaafde volken krachtige maatregelen namen, om den slavenhandel te beteugelen en tegen te gaan, bleven zij echter de S. in hunne koloniën dulden. In de Engelsche koloniën bleef zij nog bestaan tot het jaar 1838, toen zij op voorstel van lord Stanley werd opgeheven. In Frankrijk werden de slaven in de koloniën niet voor het jaar 1848 vrij verklaard, nadat vele vergeefsche pogingen daarvoor in het werk waren gesteld, o. a. door eene wetsvoordragt in 1838, die, ijverig door Lamartine ondersteund, niettemin verworpen werd. Ook in de Nederlandsche koloniën werd de S. geheel afgeschaft; nadat reeds bij vroegere wetten strenge strafbepalingen waren gemaakt tegen den slavenhandel, werd in het reglement op het beleid der regering van Neêrlandsch-Indië, niet alleen alle slavenhandel, de invoer en de openbare verkoop van slaven verboden, maar ook bepaald, dat uiterlijk met 1 Januarij 1860 de S. in geheel Nederlandsch-Indië zou afgeschaft zijn, en zelfs dat de als slaven van elders aangevoerde personen vrij zouden zijn, zoodra zij zich op het grondgebied van N.-I. mogten bevinden. Aan de meesters der slaven werd bij de wet van den 7^den Mei 1859 als losgeld eene som toegekend, waarvan het laagste bedrag ƒ 50 en het hoogste ƒ 300 was, naar gelang van leeftijd en geslacht van de vrijverklaarden. Bij de wet van den 8sten Augustus 1862, Stbl. N°. 164, werd de S. in de kolonie Suriname opgeheven met den 1sten Julij 1863; doch de vrijgemaakten werden voor 10 jaren onder Staats toezigt gesteld, dat voornamelijk ten doel heeft, hun onderwijs te doen geven en hen tot het maatschappelijke en familieleven op te leiden. Aan de eigenaren werd een losgeld van ƒ 300 toegekend voor elken slaaf, zonder onderscheid van ouderdom of geslacht. Bij die zelfde wet zijn van Staatswege gedurende vijf jaren premiën tot een bedrag van hoogstens een millioen gulden uitgeloofd voor den aanvoer van vrije arbeiders, tot aanmoediging der vrije kolonisatie in Suriname. Eindelijk is bij de wet van den 8sten Augustus 1862, Stbl. N°. 165, de S. met den 1sten Julij 1863 opgeheven op de eilanden Curaçao, Bonaire, Aruba, St. Eustatius, Saba en het Nederlandsche gedeelte van St. Martin. De tegemoetkoming voor de vrijgelatenen, zonder onderscheid van ouderdom of geslacht, werd bepaald op ƒ 200 per hoofd, doch voor die op St. Martin op slechts ƒ 30. Nergens heeft het vraagstuk omtrent de afschaffing der S. grooteren tegenstand ontmoet dan in de Vereenigde Staten van Noord-America; de S. was daar vóór de omwenteling onder het Britsche bestuur ingevoerd, en in de Zuidelijke Staten scheen die instelling voor den suiker- en katoenbouw onontbeerlijk, zoodat zij daar de grootste uitbreiding erlangde. Geen wonder derhalve, dat de bewoners der Zuidelijke Staten zich altijd tegenstanders hebben betoond van de afschaffing der S. en zich zelfs niet bekommerden om de afschaffing van den negerhandel, die reeds in 1787 door de Vereenigde Staten was afgekondigd. Toen nu het vraagstuk der afschaffing van de S. zelve allengs op den voorgrond trad, nadat de godsdienstige secte der kwakers, op godsdienstige en menschkundige gronden, reeds in 't begin dezer eeuw daarop had aangedrongen, en de staat Pennsylvanië de S. in zijn gebied niet meer duldde, werden de Noordelijke Staten, voor wie de instelling zelve geene levensvoorwaarde was, weldra van de noodzakelijkheid der afschaffing overtuigd, terwijl in de Zuidelijke Staten de meening, dat zonder de S. de katoen- en suikerteelt zouden te gronde gaan, de bovenhand behield. Op het congres kon men tot geene voldoende oplossing geraken, daar de stemmen der Noordelijke afgevaardigden door die van de Zuidelijke vertegenwoordigers krachteloos werden gemaakt. Naarmate aan de eene zijde de overtuiging aangaande de wenschelijkheid der afschaffing veld won, werd aan de andere zijde de tegenstand feller, en vraagpunten van allerlei aard, zoo als omtrent de regeling van de betaling der schadeloosstellingen, van de sociele positie der vrijgemaakten enz., bragten het hunne bij om eene verbittering tusschen het Noorden en het Zuiden te doen ontstaan, die, aangewakkerd door wederzijdsche jaloezij, in onze dagen een' burgeroorlog heeft doen ontstaan, waarvan het einde nog niet te voorzien is. De eerste aanleiding tot het ontbranden van het twistvuur gaf de inlijving van de nieuwe Staten Missouri en Texas in de Unie, daar de eene partij aan die inlijving de voorwaarde wilde verbinden, dat de S. in die Staten niet zou geduld worden, en de andere zich ten sterkste daartegen verzette. Hoe het zij, feitelijk is de S. in de meeste Noordelijke Staten van America, even als bij de meeste andere beschaafde volken, afgeschaft; terwijl het Zuiden steeds weigert dit voorbeeld te volgen; maar men mag betwijfelen of dit het zal kunnen volhouden, nog langen tijd eene instelling te behouden, die reeds voor vele jaren door de stem der menschelijkheid is veroordeeld, en wier bestaan regtstreeks aandruischt tegen de voorschriften van het Evangelie.

SLAVISCHE TALEN EN LETTERKUNDE. Het oude, eigenlijke Slavisch of Slavonisch heeft in vormen en bouw eene opmerkelijke overeenkomst met het Sanskrit. In onderscheiding van de meeste andere talen in Europe behoeft het, te dezen b. v. gelijk aan het Latijn, noch de lidwoorden tot de verbuiging, noch de persoonlijke voornaamwoorden tot de vervoeging. Ook bezit het eene naauwkeurige vastheid van lengte en kortheid der lettergrepen, eene uitgestrekte vrijheid van bouw der volzinnen en eenen grooten rijkdom aan woorden. Schoon het, geschreven zijnde, op het oog zeer hard schijnt door het groote aantal medeklinkers, is het echter in de uitspraak hoogst welluidend. Uit onderscheidene gronden blijkt, dat het reeds voor onze jaartelling eene ontwikkelde taal was, die echter, althans bij de zuidelijke Slaven, een nieuw letterschrift aan het Grieksche ontleende, nadat het oorspronkelijke Indisch-Slavische, waarschijnlijk onder den invloed van volksverhuizingen, was in vergetelheid geraakt. Deze taal werd door Cyrillus, den apostel der Slaven, onder den invloed van het Grieksch, op eene geheel eigenaardige wijze, als kerktaal, dermate ontwikkeld, dat het zoogenoemde Kerkelijk-Slavisch een der schoonste en rijkste talen is geworden. In de kerkelijke boeken en bij de kerkelijke verrigtingen heeft het zich staande gehouden, doch overigens is het als schrijf- en spreektaal geheel in onbruik geraakt. Heeft door Luther het godsdienstige element eenen belangrijken invloed op de ontwikkeling van het Duitsch uitgeoefend, gelijk reeds eeuwen vroeger het geval was geweest met het Gothisch door Ulphilas, het Slawisch was te dezen niet zoo gelukkig, daar de volksstam, die er zich van bediende, het Christendom ontving èn van de Grieksche èn van de Latijnsche kerk; zoodat, terwijl Cyrillus in het zuiden de taal ontwikkelde, in het noorden de invloed van Polen, Bohemers en andere volksstammen op haar werkte, en nieuwe taaltakken deed te voorschijn treden.

Het gevolg dier splitsing van het oorspronkelijke Slavisch in onderscheidene takken, die zoo goed als nieuwe talen zijn, is, dat zich ook meer dan één hoofdstam uit de Slavische letterkunde heeft ontwikkeld, met name: de Oud-Bulgaarsche, genoegzaam dezelfde als de Kerkelijk-Slavische; de Nieuw-Bulgaarsche; de Groot-Russische; de Klein-Russische; de Wit-Russische; de Illyrische; de Chorwatische; de Wendische; de Poolsche; de Bohemsche; de Slowakische; de Opper- en de Neder-Lausitzische. De letterkundige voortbrengselen in de meeste dier taaltakken bepalen zich geheel of bijna geheel tot oude volkszangen en dichterlijk ingekleede volksverhalen, waarvan sommige door Bilderdijk en enkele andere dichterlijke taalkenners in het Nederduitsch zijn overgebragt. Overigens is van de voor-christelijke letterkunde der Slavische volksstammen niets meer overgebleven. Ook de latere is uiterst beperkt gebleven, behalve de Poolsche (zie het art. *Polen*) en de Russische (zie *Russische taal- en letterkunde*). Het Illyrisch en het Bohemsch zijn echter in de tegenwoordige eeuw uit eenen langen letterkundigen slaap begonnen te ontwaken.

Zie voorts: Eichhoff, *Histoire de la langue et de la littérature des Slaves* (Parijs 1839); Mickiewicz, *Vorlesungen über Slawische Literatur* (Leipzig 1849, 4 dln.); Schafarik, *Geschichte der Slawische Sprache und Literatur* (Ofen 1826).

SLAVONIË. Een koningrijk, aan den keizer van Oostenrijk behoorende, sedert 1849 met Croatië (zie *Croatië*) tot een enkel kroonland vereenigd. Het grenst ten westen aan Croatië, en wordt ten zuiden, noorden en oosten door de rivieren den Do-

naa, de Drave en de Save van Hongarije, Servië en Bosnië gescheiden. Het ontleent zijnen naam van de Slaven (zie *Slaven*), die zich in het begin der VII^de^ eeuw hier nederzetteden; het bevat, zonder het militaire grensgebied, op 140 □ mijlen 260,100 inwoners, en wordt in de lengte door eene keten van bergen doorsneden, die zich uit Croatië verlengen en verscheidene dalen vormen. Voor het overige bestaat S. gedeeltelijk uit vruchtbare heuvels en gedeeltelijk uit schoone, uitgestrekte vlakten; men vindt er over het geheel veel houtgewas. Ten aanzien van de vruchtbaarheid van den grond staat dit rijk met dat van Hongarije gelijk, met uitzondering van de bergachtige streken. De beide rivieren de Drave en de Save brengen het land vele voordeelen aan, doch veroorzaken ook vele overstroomingen. De voortbrengsels bestaan, behalve de gewone huisdieren, in gevogelte, wild, visch, bijen, spaansche vliegen, zijde, koren, (voornamelijk tarwe en maïs), meloenen, tabak, veel wijn, ooft enz. De bergen bevatten waarschijnlijk metaal-ertsen; doch men bemoeit zich met den bergbouw niet. Minerale bronnen zijn er vele; ijzer, marmer en steenkolen in overvloed. De inwoners behooren grootendeels tot den Slavonischen volksstam; doch men vindt er ook Magyaren, Zigeuners, Duitschers, Grieken Joden en Armeniërs. De heerschende godsdienst is de Roomsch-Catholieke; daarna heeft de niet vereenigde Grieksche kerk de meeste aanhangers, terwijl er slechts weinige protestanten gevonden worden. De nijverheid is van luttel beteekenis. De hoofdstad des lands is Essek; zij ligt in eene schoone, vruchtbare vlakte op den regter oever der Drave, is eene vesting, en telt 9500 inwoners. Semlin, tegenover Belgrado, is eene belangrijke koopstad en het middelpunt van den handel tusschen Turkije en de Oostenrijksche staten.

SLEEDOORN. (*Prunus spinosa*), ook wel *Sleepruim*, in Groningen *Sleien* geheeten, behoort tot de natuurlijke familie der *Amandelachtigen* (*Amygdaleae*). Deze doornige heester, vooral in heggen en tusschen kreupelhout voorkomende, heeft breed-lancetvormige, dubbel-gezaagde bladen, alleen staande, vóór de bladen zich ontwikkelende witte bloemen en zwarte, met een blaauwachtig waas overtogene vruchten. Deze vruchten zijn uiterst wrang en eerst eetbaar wanneer zij bevroren zijn geweest. B.

SLEEPSTOOMBOOT. (Zie *Stoomboot*).

SLEESWIJK (HET HERTOGDOM), dat vroeger onder den naam van Zuid-Jutland bekend was, wordt ten zuiden door Holstein, ten noorden door Jutland, ten oosten door de Oostzee en ten westen door de Noordzee (hier Westzee geheeten) begrensd; het omvat het zuidelijke gedeelte van het Kimbrische schiereiland over eene lengte van 18 en eene breedte van 8 tot 12 mijlen, en beslaat eene oppervlakte van 167 □ mijlen. Terwijl de westzijde des lands over eene breedte van 1¼ tot 2¼ mijl uit aangeslibden grond bestaat, vertoont de oostkust diep in het land indringende zeeboezems, zoogenaamde fjords, die onderscheidene goede havens opleveren. Het geheele land vormt in het midden en in het oosten eene door heuvels afgewisselde, golvende vlakte, met schilderachtige kuststreken aan de Oostzee; terwijl men in het westen daarentegen eene lage vlakte aantreft, die door dijken tegen de zee moet beschut worden. Even als die van Jutland, strekte zich de westkust van S. oorspronkelijk verder in zee uit en werd door eene keten van duinen tegen de zee beschermd; reeds voor lang echter, ten deele ook nog in den historischen tijd, werd die duinenrij door hevige stormvloeden doorbroken; zelfs in den nieuweren tijd nog werd dit werk der vernieling voortgezet en allengs verdween het grootste gedeelte der oorspronkelijke westkust in de golven, terwijl slechts enkele hooger gelegene punten gespaard bleven; deze laatste vertoonen zich thans als een twintigtal eilanden, t. w. Romöe, Sylt, Föhr, Pelworm, Nordstrand en de zoogenaamde Halligen. Ook aan de oostzijde van S. liggen eenige eilanden, waarvan de grootste zijn Alsen, Arröe en Femern. De voornaamste rivier van S. is de Eider, die, in Holstein ontspringende, met het Sleeswijk-Holsteinsche kanaal, dat haar met de golf van Kiel verbindt, de zuidelijke grens des hertogdoms uitmaakt; de Skodberg-Aa of Konge-Aa, die even als de Eider in de Noordzee mondt, helpt de grens tusschen S. en Jutland vormen. Van de aan de oostkust gelegene fjords, waarvan wij boven gewaagden, zijn de Schley, de Eckernförder, de Flensburger en Apenrader zeeboezem de voornaamste. Volgens de telling van 1855 bedroeg het aantal inwoners van S. 409,907, deels van Saksischen, Frieschen en Deenschen oorsprong; in verband hiermede is de taal, die in S. gesproken wordt, zeer verschillend: terwijl men op de eilanden aan de westkust een' Frieschen tongval bezigt, wordt er in het zuiden Duitsch, in het noorden Deensch en in het midden des lands een gemengd dialect gesproken. Landbouw en veeteelt zijn voor de bewoners van S. de voornaamste bronnen van bestaan, vooral de laatste is in bloeijenden toestand, en er heeft een belangrijke uitvoer van vee naar het buitenland plaats; ook de visscherij levert aanzienlijke voordeelen op. De heerschende godsdienst is de Luthersche, het aantal der belijders van de R.-Catholieke, Gereformeerde, Doopsgezinde en Joodsche godsdienst is betrekkelijk gering. S. bezit 1125 dorpen, 15 vlekken en 13 steden, waaronder de voornaamste zijn: de hoofdstad Sleeswijk, gelegen aan de Schley, eene stad met 12000 inwoners; haar oorsprong klimt tot overoude tijden op: reeds in de IX^de^ eeuw was zij eene voorname handelsplaats, en in 850 werd er de eerste christelijke kerk in Denemarken gesticht; Flensburg, met 20,000 inwoners; Haderslev (Hadersleben) met 7,000; Aabenra (Apenrade) en Husum, elk met 5,000; Eckernförde, met 4,000; Tondern en Tönning, elk met 3000; Fredrikstad, met 2,500 inwoners, enz. — Beroemd in Denemarkens krijgsgeschiedenis, ook van het laatste jaar, is de thans gesloopte sterkte *Dannewerk* of *Dannevirke*, die zich aan de Schley westwaarts uitstrekte, en door Harald Blaatan oorspronkelijk tegen een' inval van Karel den Grooten zoude opgerigt zijn. Koning Olaf Tryggueson, die in het laatst der X^de^ eeuw in Noorwegen regeerde, gebruikte het Dannevirke tegen keizer Otto, die de Denen met geweld tot het Christendom bekeeren wilde: graaf Hako sloeg aan het hoofd der Denen menigen aanval der Duitschers zegevierend af; maar keizer Otto stak met zijne schepen de Schley over en verdreef de Denen uit hunne positie, door deze om te trekken. Ongeveer hetzelfde geschiedde voor eenige maanden, toen de Pruissen, op gelijke wijze de positie forcerende, dit bolwerk van Denemarken tegen de veroveringszucht der Duitschers vermeesterden.

De geschiedenis van S. staat met die van Holstein, alsmede van Denemarken en een deel van Noord-Duitschland in het naauwste verband. Onze beperkte ruimte verbiedt ons echter daarover in vele bijzonderheden te treden, hoe belangrijk deze geschiedenis ook juist in onze dagen zij, nu de Sleeswijk-Holsteinsche quaestie een nieuw tijdperk is ingetreden, en ten nadeele van het door de beide groote Duitsche mogendheden overmande Denemarken staat beslist te worden. Onze lezers, wien onderstaand kort en weinig volledig overzigt niet voldoende mogt zijn, verwijzen wij, ter nadere kennismaking met S. en zijne geschiedenis, o. a. naar de hieronder op te noemen geschriften.

De eerste hertog van S., Knut Lawert, overwon de Wenden en nam den titel aan van koning der Wenden; hij werd in 1131 door den Deenschen koning Magnus door sluipmoord om het leven gebragt, waarover de Sleeswijkers eene bloedige wraak namen door den vader van Magnus, koning Niels, om het leven te brengen. Waldemar, de zoon van Knut, versloeg later den Deenschen koning Swend, doodde hem en werd koning van Denemarken, welk rijk onder hem een' hoogen trap van bloei bereikte. Aldus waren Denemarken en S. onder één vorst gebragt en beider vereeniging scheen verzekerd. Maar Denemarken werd overmoedig en keerde zich tegen Holstein, hetwelk door Waldemar den Veroveraar geheel vermeesterd werd. Toen zagen de Holsteiners in, dat S.'s vereeniging met Denemarken hun ten verderve was, maar dat hun heil in eene verbinding met S. moest gezocht worden, en van dat oogenblik af aan was hun onvermoeid streven daar naar gerigt, zich met S. tot een ondeelbaar geheel te vereenigen. Hertog Abel van S. huwde met eene dochter van graaf Adolf den IV^den^ van Holstein, die de Deensche magt in Holstein verbroken had; toen Abel's zonen door koning Christoph in S. in het naauw gebragt werden, stonden de Holsteiners voor de zelfstandigheid van S. op: de Sleeswijk-Holsteiners sloegen den Deenschen koning bij S., namen hem gevangen en dwongen hem, de erfelijke onafhankelijkheid van S. te erkennen (1261). Dit was van groot gewigt, niet alleen voor de onafhankelijkheid van S., maar ook voor zijne verbinding met Holstein, want van toen af was het lot van beide hertogdommen op het naauwste verbonden. Het bleef echter Denemarken's voort-

durend streven, S. te overweldigen. Toen Erik, hertog van S., stierf, viel koning Christoph van Denemarken in S. en wilde het bij Denemarken inlijven; maar toen rukte graaf Gert van Holstein hem te gemoet, versloeg hem en dwong hem de zoogenaamde *Constitutio Waldemariana* (1326) af, waarvan de hoofdbepaling was, dat het hertogdom S. nooit met Denemarken onder één heerscher zoude staan; toen nu Christoph den strijd op nieuw begon, noodzaakte hem Gert in 1330, de leenserfopvolging voor S. aan de graven van Holstein toe te zeggen, indien het huis van Abel uitstierf. Dit laatste had reeds in 1375 plaats, en de Schaumburgers namen, overeenkomstig het gesloten verdrag, het hertogdom S. als leen van Denemarken in bezit; dit geschiedde echter niet zonder den hevigsten tegenstand van de zijde van Denemarken, dat eerst in 1386 in de vereeniging van S. en Holstein tot één vorstendom berustte. Later keerde Erik van Pommeren de gansche magt van het vereenigde Scandinavische rijk tegen het onder de dappere Schaumburgers vereenigde Sleeswijk-Holstein, en er ontstond een bloedige oorlog, die twintig jaar lang (1415—1435) met de meeste krachtsinspanning en verbittering gevoerd werd, en met de zege der Sleeswijk-Holsteiners eindigde: bij den vrede in 1435 werd graaf Adolf van Schaumburg als hertog van S. erkend; hij was de eerste vorst van Sleeswijk-Holstein, wiens regten niet bestreden werden. Deze graaf Adolf, de laatste der Schaumburgers, had bewerkt dat Christiaan van Oldenburg, zijn neef en naaste erfgenaam, in 1448 door de Denen tot koning gekozen was; toen nu Adolf in 1459 kinderloos stierf, deed Christiaan de Iste zijne regten op de hertogdommen gelden; hij dacht er evenwel niet aan, deze met de wapens in de hand te handhaven, en de Sleeswijk-Holsteiners sloten in 1460 met dezen koning van Denemarken een verdrag, waarbij de laatste tot hertog van Sleeswijk-Holstein verkozen werd, doch van zijnen kant de landsprivilegiën erkennen en beloven moest, de hertogdommen eeuwig bij elkander en onverdeeld te zullen laten, alsmede alle andere regten der landsvertegenwoordiging ongeschonden te handhaven. Dit verdrag werd zoowel door den koning als den geheelen Deenschen rijksraad onderteekend en daarmede scheen voor beide partijen het gewenschte doel bereikt te zijn, namelijk de zelfstandigheid, eenheid en vereenigde vertegenwoordiging der hertogdommen tegenover het Deensche rijk, en aan de andere zijde de vriendschappelijke vereeniging van Sleeswijk-Holstein met Denemarken in het belang van laatstgenoemd rijk. Maar, door bij zijnen dood de hertogdommen onder zijne beide zonen te verdeelen, tastte reeds Christiaan de Iste de landsprivilegiën aan. Latere vorsten verdeelden de hertogdommen telkens op nieuw, terwijl de vereenigde standen van Sleeswijk-Holstein hen steeds bij elkander hielden. Onder deze deelingen was de meest gewigtige die tusschen de oudere of koninklijke linie, waarvan de Deensche koning Christiaan de IIIde de stamvader was, en tusschen den hertog Adolf van Sleeswijk-Holstein-Gottorp. Deze deeling van het land in twee groote deelen bleef in stand en was de bron van voortdurenden strijd tusschen de beide takken, want, terwijl de koninklijke linie het onder de hertogen van Gottorp zelfstandig bestaande deel der hertogdommen met het koninklijke gedeelte en daardoor met het koningrijk Denemarken zelf trachtte te vereenigen, verzetteden de hertogen van Gottorp zich hier natuurlijk met alle kracht tegen; het karakter, hetwelk de strijd aannam, werd voortdurend ernstiger: de hertogen van Gottorp, gebruik makende van den tusschen Zweden en Denemarken bestaanden naijver, riepen de hulp der Zweden in, waardoor de Deensche koningen hoe langer hoe meer verbitterd werden en het met des te meer ijver op den val en de algeheele onderwerping der Gottorpers toelegden. Na veel strijds kwam het eindelijk tot eene beslissing: Karel de Xde van Zweden overwon Denemarken en bij den Roeskilder vrede van 1658 moest Frederik de IIIde aan het hertogdom S. de volle souvereiniteit en de opheffing van het leenregt toestaan. Spoedig echter ontbrandde de krijg op nieuw, nu delfden de Gottorpers het onderspit en hertog Christiaan Albrecht werd (1684) uit de beide hertogdommen verdreven; wel werd hij weder hersteld en de Sleeswijk-Holsteinsche landdag in 1711 bijeen geroepen, maar toen de oorlog tusschen Denemarken en Karel den XIIden van Zweden zijn einde naderde, rukte koning Frederik de IVde het hertogelijke gedeelte van S. binnen en vereenigde dit met het koninklijke, waardoor het hertogdom S. wel één geheel, maar aan den koning van Denemarken als hertog onderworpen werd; dit geschiedde in 1721. Zweden was niet bij magte de Gottorpers bij te staan, en de koning van Denemarken kwam als hertog in het bezit eerst van geheel S. en vervolgens van de helft van Holstein. Ook het overige gedeelte van Holstein, het zoogenaamde grootvorstelijke deel (aldus geheeten naar Peter Ulrich, zoon van Karl Friedrich, hertog van Sleeswijk-Holstein-Gottorp en Anna, dochter van Peter den Grooten, die in 1742 tot grootvorst van Rusland verheven, als Peter de IIIde den Russischen troon beklom), waarin de gewigtige stad Kiel, werd bij de verdragen van 1763 en 1773 door Rusland aan Denemarken afgestaan, zoodat na ruim drie eeuwen uiterlijk dezelfde toestand als in 1460 weder in het leven was geroepen, deze namelijk dat de hertogdommen vereenigd waren onder één hertog, tevens koning van Denemarken. In het begin onzer eeuw, nadat koning Frederik de VIde den troon beklommen had, begon men het er in Kopenhagen op toe te leggen, de hertogdommen meer en meer Deensch te maken en trachtte men de eenheid van beide te verbreken door S. meer als Deensch en Holstein, dat den 1sten Junij 1815 in den Duitschen Bond was opgenomen, als Duitsch te beschouwen. Door deze en andere omstandigheden werd de ontevredenheid in de hertogdommen al meer en meer opgewekt, en hierbij voegde zich de bezorgdheid over hetgeen gebeuren zou, bij de waarschijnlijke uitsterving van het regerende stamhuis. Frederik de VIde zoude geene kinderen nalaten en evenmin waren er nog nakomelingen te wachten van zijnen broeder, die hem als Christiaan de VIIIste opvolgde, en van diens zoon, den kroonprins, later Frederik de VIIde, die reeds tweemalen gehuwd en even zoovele malen gescheiden was. In Denemarken geldt voor de troonsopvolging het regt der vrouwelijke linie, terwijl voor de hertogdommen, even als in geheel Duitschland, de oude Germaansche bepaling van erfopvolging alleen in de mannelijke linie geldig is. Dien ten gevolge zou na den dood van Frederik den VIIden de Deensche kroon aan den prins van Hessen, de hertogdommen daarentegen aan het hoofd der jongere koninklijke linie, aan den hertog van Sleeswijk-Holstein-Augustenburg komen. Reeds in 1830 lieten zich in Denemarken vele stemmen hooren, die beweerden dat, indien al Holstein regt had op de erfopvolging in de mannelijke linie, dit geenszins het geval was met S., dat bij Denemarken moest ingelijfd blijven en waar alzoo ook de vrouwelijke tak moest opvolgen. Een groote tegenstand openbaarde zich hierover in de hertogdommen, vooral in Holstein, dat tegen iedere scheiding protesteerde. Frederik de VIde stierf in 1839 en werd door Christiaan den VIIIsten opgevolgd. Deze volgde den wil van de meerderheid zijns volks en, wat het Deensch verklaren der hertogdommen betreft, vereenigde hij zich met de inzigten der liberale of zoogenaamde Scandinavische partij, die Denemarken, Sleeswijk-Holstein en Lauenburg als een eenig ondeelbaar rijk beschouwde, waar de vrouwelijke nakomelingen van Frederik den IIIden regt op de erfopvolging hadden. Hieruit ontstond een hevige strijd, die zich echter tot geschriften bepaalde, tot dat plotseling de bekende open brief van den 8sten Julij 1846 verscheen, waarin koning Christiaan de VIIIste verklaarde, dat S. en een gedeelte van Holstein onafscheidelijk met Denemarken verbonden waren. Deze verklaring bragt alles in beweging: de standen van Holstein kwamen te Itzehoe bijeen; zij legden eene tegenverklaring af, waarin gewezen werd op de regten der hertogdommen, als zelfstandige, onafscheidelijk verbondene staten, en riepen de hulp in van den Duitschen bond. Een tweede, in verzoenenden geest gestelde brief des konings had het gewenschte gevolg niet, maar lokte veeleer een tegenschrift uit van negen hoogleeraren der Kielsche universiteit, waarin de regten van Sleeswijk-Holstein verdedigd werden. Christiaan de VIIIste stierf den 20sten Januarij 1848; zijn zoon en opvolger Frederik de VIIde verklaarde terstond, dat hij zich geheel aan de zienswijze zijns vaders aansloot; eene naar Kopenhagen door eene volksbijeenkomst te Rendsburg, ter vereffening van het geschil, gezondene deputatie kwam onverrigter zake terug, waarop zich, den 23sten Maart 1848, te Kiel eene provisionele regering vormde met prins Friedrich, broeder van den hertog van Augustenburg, aan het hoofd. Het land was vol geestdrift, maar de nog ongeordende 7000 man sterke Sleeswijk-Holsteinsche armee werd door

de Deensche troepen bij Bau teruggedreven, en den 10den April bezetteden de Denen, onder den generaal Hedemann, de stad Sleeswijk. Nu echter rukten de Pruissen de hertogdommen binnen; den 23sten April tastte de generaal Wrangel de Denen in hunne stelling bij S. aan en verdreef hen na eenen hardnekkigen strijd. Hij drong daarop tot in Jutland door, doch werd om staatkundige redenen gedwongen terug te trekken en, terwijl de standenvergadering te Rendsburg aan de provisionele regering het ontwerp eener constitutie aanbood, begon Pruissen te onderhandelen over eenen wapenstilstand, die den 21sten Augustus te Malmö gesloten werd. Ten gevolge daarvan moesten de Duitsche troepen de hertogdommen verlaten en zouden alle wetten, die aldaar sedert den 13den Maart uitgevaardigd waren, krachteloos worden. De provisionele regering moest aftreden en den 22sten October werd zij vervangen door eene zoogenaamde gemeenschappelijke regering.

Pruissen onderhandelde nu om eenen eervollen vrede te verkrijgen, terwijl de hertogdommen den krijg wilden hervatten en op de overwinning rekenden, en de groote mogendheden eene volstrekte toegefelijkheid van hen eischten. De vrede kon dus niet tot stand komen; den 24sten Februarij 1849 werd de wapenstilstand van Malmö opgezegd en nogmaals rukten Pruissische en bondstroepen de hertogdommen binnen. Deze hadden in dien tijd een aanzienlijk legercorps uitgerust, en brandden van verlangen om den strijd te beginnen. Dit had plaats door den aanval der Deensche vloot op Eckernförde (5 April), welke door de Sleeswijksch-Holsteinsche batterijen schitterend werd afgeslagen, terwijl ook het Deensche leger na eenen verbitterden strijd bij Kolding (20 April) geslagen werd. Daarop begon het beleg van Fridericia, gedurende den loop waarvan het Deensche leger de Sleeswijk-Holsteiners overviel (6 Julij), hen beslissend sloeg en noodzaakte het beleg op te breken. Den 10den daaraanvolgende sloot Pruissen eenen wapenstilstand, volgens welken de Duitsche troepen S. binnen 25 dagen moesten ontruimen. Het bestuur van dat land werd aan drie commissarissen, een Engelschman, een Pruis en een Deen opgedragen. Pruissen, waarschijnlijk voor den invloed van Rusland en Engeland bukkende, onttrok zich en sloot den 2den Julij 1850 vrede, de hertogdommen aan hun lot overlatende. Intusschen had zich het Sleeswijk-Holsteinsche leger georganiseerd en was vol geestdrift, om den strijd tegen het overmagtige Denemarken voort te zetten. Het opperbevel des legers was echter aan den generaal Willisen opgedragen, en al dadelijk bleek het, dat men het aan geene onbekwamere handen had kunnen toevertrouwen. Bij Idstedt (24—25 Julij 1850) werd hij door de Denen, onder Krogh, geslagen en het Sleeswijk-Holsteinsche leger trok achter de Eider terug. Eene Pruissisch-Oostenrijksche pacificatie-commissie werd op het einde van 1850 naar Holstein gezonden, en den 31sten Januarij 1851 besloot de volksvergadering te Kiel zich naar hare eischen te schikken; de commissarissen namen het bewind in handen en het leger ging uiteen; in het begin van 1852 werd ook Holstein aan het Deensche gouvernement overgegeven, en de koning van Denemarken nam het land in bezit met eene proclamatie van den 28sten Januarij 1852, waarbij hij plegtiglijk beloofde, de regten der hertogdommen te zullen handhaven. In hoeverre die beloften werden nagekomen willen wij hier niet beoordeelen; zeker echter is het, dat de Sleeswijk-Holsteiners niet opgehouden hebben zich over de Denen te beklagen; deze schijnen inderdaad niet van misbruik van magt vrij te pleiten te zijn en verschillende verwikkelingen waren daarvan het gevolg. Wij willen daaromtrent echter niet in bijzonderheden treden. Alleen zij vermeld, dat Denemarken in 1853 eene schikking trof met den hertog van Augustenburg, waarbij deze tegen eene som gelds voor altijd afstand deed van zijne bezittingen in de hertogdommen en van zijne aanspraken op de kroon van Sleeswijk-Holstein. Tegen die acte werd echter door 's hertogs broeder protest aangeteekend. Bij den dood van Denemarkens vorigen koning, den 15den November 1863, herleefde de Sleeswijk-Holsteinsche quaestie op nieuw en feller dan ooit: er is een oorlog uitgebroken tusschen het Duitsche en Deensche element, een oorlog, waarin Denemarken, in weerwil van zijnen manhaftigen tegenstand, herhaaldelijk het onderspit moest delven. Denemarken, tegen de overmagt van Pruissen en Oostenrijk niet bestand, na te vergeefs op bijstand met name van Engeland gehoopt te hebben, moet thans, wil het niet verpletterd worden, den vrede, dien het vraagt, aannemen op de waarschijnlijk vernederende voorwaarden, welke het zegevierende Duitschland goed zal vinden het te stellen.

Zie over S. en zijne geschiedenis: Schröder, *Geschichte und Beschreibung der Stadt Schleswig* (Sleeswijk 1827); Christiani, *Geschichte der Herzogthümer Schleswig und Holstein* (Flensburg 1776—1779, 4 dln.; vervolgd door Hegewisch, Kiel 1784—1802, 4 dln.); Waitz, *Schleswig-Holsteins Geschichte* (Göttingen 1851—1852, 2 dln.); Falk, *Das Herzogthum Schleswig in seinem gegenwärtigen Verhältniss zu Dänemark und zu dem Herzogthume Holstein* (Kiel 1816); dezelfde, *Sammlungen zur nähern Kunde des Vaterlandes;* dezelfde, *Handbuch des schleswig-holst. Privatrechts* (Altona 1825—1840, 4 dln.); Samwer, *Die Staatserbfolge in den Herzogthümern Schleswig-Holstein* (Hamburg 1844); Häusser, *Schleswig-Holstein, Dänemark und Deutschland* (Heidelberg 1846); Michelsen, *Polemeisch Erörterung über die schleswig-holst. Staatssuccession* (Leipzig 1844—1846, 2 dln.); verder de Deensche geschriften van baron Dirckinck-Holmfeld, von Ostwald, Paulsen en Allen (Kopenhagen 1848); Molbech, *Le duché de Slesvig dans ses rapports historiques avec le Danemark et le Holstein* (Kopenhagen 1847); Wegener, *Actenmässige Beiträge zur Geschichte Dänemarks im 19ten Jahrh.* (Kopenhagen 1851); Wissel, *Erlebnisse und Betrachtungen in den Jahren 1848—1851 besonders in Beziehung auf Schleswig-Holstein* (Hamburg 1851); von Alten, *Der krieg in Schleswig* 1848 (Oldenburg 1850); Willisen, *Feldzug* 1850 *in Holstein*; Lüders, *General von Willisen und seine Zeit. Acht Monate in Schleswig-Holstein* (Stuttgard 1851); F. N., *Die Feldzüge des deutsch-dänischen Krieges in den Jahren* 1848 *und* 1849 (Leipzig 1853); L. Mulder, *De veldtogt van* 1848 *in Sleeswijk-Holstein* (Breda 1856); W. Rüstow, *Der deutsch-dänische Krieg* 1864 (Zurich 1864); v. Denderoth, *Der Winterfeldzug in Schleswig-Holstein* (Berlijn 1864). Zie mede de geschriften van Cohen, Hammerich, Necke en anderen over den voorlaatsten Sleeswijk-Holsteinschen en Deenschen oorlog.

SLEUTELBEEN. (Zie *Geraamte*).

SLEUTELBLOEM (*Primula*). Dit plantengeslacht behoort tot de natuurlijke familie der *Sleutelbloemigen* (*Primulaceae*), volgens het sexuële stelsel tot de 1ste orde der 5de classe (*Pentandria Monogynia*). De tot dit geslacht behoorende soorten zijn fraaije planten met sierlijke, dikwerf welriekende bloemen, die schermsgewijze op den top van een' langeren of korteren bloemstengel zijn ingeplant en door een omwindsel omgeven worden. Zij zijn overblijvende planten, bloeijen in het voorjaar (April, Mei) en zouden daaraan, het ontsluiten der lente, haar naam te danken hebben. De Sleutelbloemen brengen eene rozet van wortelbladen en geen' bebladerden stengel voort, eene bijzonderheid, die haar van alle overige *Primulaceën* onderscheidt. De kelk is klok- of buisvormig, 5-tandig of- slippig; de bloemkroon eveneens 5-slippig, trechter of trompetvormig. Vijf meeldraden zijn aan de bloemkroonslippen tegenovergesteld geplaatst, terwijl de doosvruchten aan haren top met 5 of 10 kleppen openspringen. In ons vaderland komen drie soorten voor, namelijk: de *stengellooze S.* (*P. acaulis*), de *hoogstengelige S.* (*P. elatior*) en de *gemeene S.* (*P. communis*). Alle hebben breede, stompe, onregelmatig getande bladen met een' gevleugelden bladsteel, die op een' vrij stevigen wortelstok zijn ingeplant. De laatstgenoemde soort heeft kleine bloemen, die geel en van binnen met vijf roodachtige vlekken voorzien zijn. Bij deze soort is de bloemkroon altijd min of meer gesloten, in tegenoverstelling met de beide anderen, die een' waterpas uitstaanden zoom doen zien. De *stengellooze S.* heeft een' korten bloemstengel. De *hoogstengelige S.* komt met de *gemeene S.* in uiterlijk eenigzins overeen, doch onderscheidt zich daarvan door hare uitgespreide bloemen en doordat de bloemkelk digt tegen de bloemkroon is aangelegen. De kleur van de bloemen der beide laatstgenoemde soorten is oorspronkelijk zwavelgeel; deze kleur is echter ten gevolge der kweeking dikwijls aanmerkelijk gewijzigd. B.

SLIGO, een graafschap in de Iersche provincie Connaught, hetwelk ten zuiden der Donegal-baai aan den Atlantischen oceaan ligt. Het heeft eene oppervlakte van 32 □ mijlen met omstreeks 130,000 bewoners. De grond is er bij afwisseling bergachtig en moerassig, doch niet onvruchtbaar en nagenoeg voor de helft ter bebouwing geschikt. Landbouw, veeteelt en visscherij,

vooral de laatste, zijn voorname middelen van bestaan. Eenig graan, gerst, haver en aardappelen worden er gewonnen; terwijl de industrie zich bepaalt tot het vervaardigen van eenige wollen en linnen stoffen.

De hoofdplaats S., aan den mond der Garwoag en aan de baai van S., telt met den omtrek 15,000 inwoners, die zich meest met handel en scheepvaart generen, welke takken van bestaan hier in den laatsten tijd eene aanmerkelijke uitbreiding hebben erlangd, nadat de haven dermate verbeterd is, dat schepen van 300 ton tot voor de stad kunnen komen. Men vindt er de overblijfselen eener oude abdij, alsmede in de omstreken der stad oude grafheuvels en het zoogenaamde Reuzengraf, een gedenkteeken, dat van ruwe steenblokken is opgetrokken.

SLIJKVULCANEN. (Zie *Vulcanen*).

SLIJM (*Mucus*) heet in de volkstaal elke vloeibare, kleverige taaije stof; in de geneeskunde noemt men S. het voortbrengsel der slijmvliezen en vooral der daarin vervatte slijmkliertjes (*folliculi s. glandulae muciparae*). Dit bestaat hoofdzakelijk uit epitheliumcellen, en uit kleine, microscopisch ter naauwernood van ettercellen te onderscheiden, cellen (*slijmbolletjes of slijmligchaampjes*, welke op zich zelve niets anders dan jonge, onrijp afgestooten epitheliumcellen zijn) en eindelijk uit een kleverig vocht, het slijmvocht, waarin, behalve verschillende zouten, eene stikstofhoudende zelfstandigheid, die de kleverigheid van het S. te weeg brengt, de slijmstof (*mucine*), is opgelost. Het S. is in koud water onoplosbaar en verschilt van den etter daardoor, dat er geene vetbolletjes in voorkomen. Daarenboven zijn in het normale S. geene korrelbolletjes (*Entzündungskugeln* van Gloge) voorhanden, die intusschen bij den ligteren vorm van ontsteking der slijmvliezen, in den gewonen catharrus, reeds gevormd worden, waaruit dan het zoogenaamde *mucopus* ontstaat.

De bestemming van het S. is duidelijk die, om de slijmvliezen door eene gladde, voor vele scheikundige invloeden ondoordringbare laag te beschermen en de voortbeweging van ligchamen op hunne oppervlakte gemakkelijker te maken; daarom vindt men op verschillende plekken van het ligchaam (in de darmen, de neusholte, de keel) eene bijzonder groote hoeveelheid slijmafscheidende klieren.

Men vindt eene nadere beschrijving van de scheikundige eigenschappen van de slijmvloeistof in Virchow, *Die krankhaften Geschwülste* (Berlijn 1863, D. I. blz. 401). v. P.

SLIJMBEROERTE is eene uitdrukking, die alles behalve wetenschappelijk, maar toch in het dagelijksche leven te algemeen in gebruik is, om (ware het ook alleen om er toe bij te dragen, dat woord te helpen verdringen) de behandeling daarvan over te slaan.

Men bestempelt gewoonlijk met S. eene plotseling ontstaande bewusteloosheid, met opbruising van schuim uit den mond of neus.

Een drenkeling, een gewurgde of opgehangene, een longlijder, die plotseling aan ademnood bezwijkt, een lijder aan wezenlijke hersenberoerte, vertoont, elk op zijne beurt, dit verschijnsel, zonder dat daarmede eenige kenmerkende opheldering omtrent den aard der ziekte wordt geleverd.

Sommige lijders aan vallende ziekte vertoonen bij elken aanval deze slijmopbruising met bewusteloosheid. Enkele zeer bewegelijke, driftige personen vertoonen dit slijmopbruisen met bewusteloosheid na een' aanval van hevige woede. In beide laatste gevallen vooral is de toestand van den lijder meestal zonder eenig gevaar.

Echte beroerte gaat dikwijls daarmede niet gepaard, zoodat het ons raadzaam voorkomt, het woord S., als berustende op, en aanleiding gevende tot begripsverwarring, uit onzen woordenschat te schrappen. v. P.

SLIJMKOORTS (*Febris pituitosa*) is eene ziekte, wier verschijnsels grootendeels overeenkomen met die van gastrische en catarrhale koorts. Deze naam dagteekent uit den tijd, toen men onder ziek zijn nog niet verstond zen' toestand even natuurlijk, even onvermijdelijk te samen hangende met het weefsel en de werkingen der dierlijke organen, als de gezonde toestand; maar de ziekte als eenen boozen geest beschouwde, die in het ligchaam huisvestte onder het beeld van kwaad bloed, zwarte gal, koorts enz. Het heirleger koortsen vooral groeide dagelijks aan, naarmate de daemonische opvatting van dit spookbeeld meer veld won.

In lateren tijd is men teruggekomen van dat ontologische begrip; wij zullen dit met een voorbeeld ophelderen. De maag, die tot de spijsvertering gal noodig heeft, kan daarvan door eenen zeer geregelden zamenloop van omstandigheden te veel en ook te weinig krijgen; krijgt zij te weinig, dan staat de spijsvertering stil, de galbestanddeelen worden niet op de plaats, waar dit anders geschiedt, afgescheiden, doch kleuren de huid en vergiftigen het bloed, zoo ontstaat de geelzucht; krijgt de maag daarentegen te veel, dan ontstaan braking en vermeerderde stoelgang, met versnelling van den bloedsomloop, zoogenoemde galkoorts; in geen der beide gevallen is dus, gelijk men zulks vroeger meende, een gal-daemon in het ligchaam, maar de werking der gal is gewijzigd op grond van den natuurlijken aanleg der betrokkene organen.

Aangezien nu S. geene afzonderlijke ziekte, volgens ons tegenwoordig standpunt der geneeskunde, kan genoemd worden, zoo meenen wij ook beter te doen, de beschrijving daarvan achterwege te laten. v. P.

SLIJMVISSCHEN. De S. (*Blennoidei*) maken eene familie uit in de orde der stekelvinnige visschen (*Acanthopterygii*). Hunne kenmerken zijn deze: hun ligchaam is langwerpig, meest zijdelings zamengedrukt, bedekt met eene slijmerige, naakte huid, somwijlen ook met kleine schubben; hunne rugvin is lang, terwijl de buikvinnen, slechts door twee of drie stralen gesteund, onder de keel of borst geplaatst zijn; het achterhoofd is afgeplat en vormt een' gelijkzijdigen driehoek, waarvan de naar voren gerigte punt zich in een' midden-kam tot boven de oogkassen voortzet. De zwemblaas ontbreekt.

Deze visschen leven in zee. De familie telt de volgende geslachten: *Blennius*, *Salarias*, *Myxodes*, *Clinus*, *Stichaeus*, *Gunellus* (waartoe de Botervisch, *Gunellus vulgaris*, behoort), *Zoarces* (waartoe de Puitaal, *Zoarces viviparus*, zie *Puitaal*, behoort), *Dictyosoma* en *Anarrhichas*, waarvan wij later eene soort onder het artikel *Zeewolf* behandelen zullen.

SLIJMVLIES (*Membrana mucosa*) wordt het vlies van het menschelijke (dierlijke) ligchaam genoemd, dat als voortzetting der uitwendige huid, de inwendige holten en kanalen van het menschelijke ligchaam op die oppervlakte, welke bestemd is, met de buitenwereld in onmiddelijk verband te staan, bekleedt. Men ziet deze instulping der uitwendige huid aan de opening van den mond, den neus, de oogen, de pisbuis, den endeldarm, enz. Het S. bezit met geringe afwijkingen dezelfde weefselinrigting als de huid; de vrije oppervlakte wordt gevormd door epitheliumlagen, welke even als de opperhuid voortdurend afschilferen, maar daarbij met behulp der vloeibare afscheiding tot een kleverig bekleedsel (het slijm) ineenvloeijen. Dit epithelium (zie *Epithelium*) is verschillend in vorm, naar gelang van de plaats, waar het S. zit, b. v. op de tong is plaat-epithelium voorhanden, in de keelholte flikker-epithelium, dieper naar beneden in den slokdarm en in de luchtpijp weder plaat-epithelium, in de maag daarentegen gedeeltelijk plaat- gedeeltelijk cylinder-epithelium, in de darmen alleen cylinder-epithelium.

Onder de epitheliumlaag volgt een vezelachtig, taai weefsel, hetgeen zeer schaars verspreide, overlangsche, spoelvormige cellen bevat, en waarvan de tusschenstof (intercellulaire zelfstandigheid) in verschen toestand eene hyaline natuur met fijnere strepen onder het microscoop vertoont. Dit is het eigenlijke slijmweefsel; het vormt eene ongelijke oppervlakte, vertoont op sommige plaatsen van het ligchaam vrij sterke verhevenheden of tepeltjes, en vormt afzonderlijke heuveltjes (b. v. op de tong) of eene geheel wollige oppervlakte (b. v. op de dunne dermen). Tusschen deze verhevenheden liggen min of meer eenvoudige kliertjes en zakjes, die het slijm afzonderen (in de mondholte zijn dit enkelvoudige zakjes, met of zonder opening aan de vrije oppervlakte; aan de oogleden vormen deze kliertjes druifvormige vertakkingen en worden daar Meibohmsche klieren genoemd).

Onder de slijmweefsellaag ligt eene zeer losse celweefsellaag (submuceus bindweefsel), waardoor het S. zelf met de omliggende deelen wordt verbonden.

Alle slijmvliezen zijn rijk aan haarvaten, de meeste vertoonen ook fijne en rijke zenuwvertakkingen.

Het S. is het middel van gemeenschap met de geheele buitenwereld. Door hetzelve worden de voedingsstoffen opgeslurpt, de verbruikte stoffen afgescheiden; sommige zintuigen ontvangen

hunnen zintuigelijken prikkel door middel van het S., zoo als het reukorgaan en de tong. Het speeksel, het tranenvocht, het alvleeschklier-sap, de gal, de melk, de pie, enz. worden door de slijmvliezen als het ware gefiltreerd en tot de eigenaardige stof omgezet, die op de plaats, waar zij wordt afgescheiden, behoort te zijn.

De ziekten der slijmvliezen zijn te veelvuldig en in hare verschijnsels onderling te verscheiden, om deze hier ter plaatse breedvoerig te behandelen; wij herinneren er slechts aan, dat neuscatharres, witte vloed, blennorrhoea, hebbelijke diarrhoea, dysenterie enz. meestal blootelijk op den ziekelijken toestand der slijmvliezen berusten. v. P.

SLIJPSTEEN of WETSTEEN noemt men in het algemeen elken steen, welke tot het slijpen of scherp maken van snijdende werktuigen geschikt is. In het bijzonder verstaat men onder *Slijpsteenen*, zoodanige ronde, naar molensteenen gelijkende steenen, wat den vorm betreft, welke om eene spil of as, die door het middelpunt gaat, bevestigd zijn, met eene kruk in eene ronddraaijende beweging worden gebragt, het zij door de hand, den voet, het water of door stoom. Gemeenlijk bevindt zich onder den steen een bak, de slijptrog genoemd, die met water gevuld is, door hetwelk de steen gevoerd wordt, zoodat hij bij elke ronddraaijing met water wordt bevochtigd, waarbij te gelijker tijd ook het afslijpsel wordt weggewasschen. Onder *Wetsteenen* daarentegen verstaat men de zoodanige, die eenen langwerpigen vorm hebben en alleen met de hand geregeerd worden.

In de kunsten, handwerken, den landbouw en het dagelijksche leven worden verschillende steensoorten tot slijpen, wetten en aanzetten gebruikt, doch meestal wendt men daartoe verschillende soorten van zandsteen, thonschiefer en kalksteen aan. Vooral zijn hiertoe de zandsteensoorten geschikt, wegens de groote hardheid der kwartskorrels, waaruit zij hoofdzakelijk bestaan, de gelijkvormige zamenstelling en vastheid, die in alle rigtingen dezelfde is. Van daar dat deze vrij algemeen worden aangewend, zoowel voor grovere als voor fijnere slijperijen, waartoe vooral de digte en fijnkorrelige grauwacke-, kolen- en bonte zandsteen behooren. De S., namelijk de draaisteenen, waarvan men zich in ons vaderland bedient, komen meestal uit de groeven van Bentheim en Gildehaus. Niet alleen worden werktuigen van ijzer en staal op zandsteen geslepen, maar ook andere delfstoffelijke zelfstandigheden, als agaat en chalzedoon te Oberstein; granaten te Waldkirch en Podsedlitz; porphier te Elfdaler, enz. — Tot het wetten van zeissen en sikkels wordt een zeer fijn korrelige zandsteen aangewend; veelal worden die steenen kunstmatig uit kolenzandsteen vervaardigd, zoo als in onderscheidene streken van Frankrijk. De steen wordt tot dat einde fijn gestooten, tot een deeg gekneed, gevormd en als steengoed in den oven gebakken. — Men vergelijke hiermede het artikel *Oliesteen*.

SLIKKEN (*Deglutitio*), wel eens verward met Snikken (zie *Snikken*), wordt die handeling genoemd, waarbij vaste of vloeibare ligchamen uit den mond in de maag worden gebragt. Het S. bestaat uit eene reeks van aanvankelijk willekeurige, vervolgens onwillekeurige spierzamentrekkingen, welke het in den mond vervatte ligchaam achtereenvolgens naar beneden stuwen. De organen, welke hierbij in werking komen, zijn: de tong, het weeke gehemelte, vooral de beide gehemeltebogen, de strottenhoofdklep, de strot (*pharynx*) en eindelijk de slokdarm. Het S. begint daarmede, dat de tong den spijsbrok tegen het gehemelte aandrukt en dezen, terwijl zij eerst vooruit en daarop langzamerhand naar achteren schuift, achter den tongwortel dringt. Daar wordt de spijsbrok door het weeke gehemelte overgenomen, de gehemeltebogen klemmen zich om den spijsbrok en de huig wordt naar boven getrokken, om het indringen der ligchamen in de neusholte te verhinderen, tevens wordt het strottenhoofdklepje naar beneden en het strottenhoofd zelf naar boven en voren onder den tongwortel bewogen, daardoor wordt een hellend vlak geboren, waarbij de ingang in het strottenhoofd gedeeltelijk door het klepje, gedeeltelijk door den daaroverheengeschoven tongwortel is afgesloten; van nu af aan nemen de onwillekeurige spieren de werking der willekeurige over en drijven, door wormvormige zamentrekkingen van de verschillende spiervezelringen, het ligchaam in den slokdarm en zoo verder in de maag.

Het in den strot en aan het weeke gehemelte achtergeblevene, wordt nog later langzamerhand naar beneden gedreven door eene eigenaardige inrigting van het aldaar aanwezige slijmvlies, hetgeen bekleed is door eene laag flikkerepithelium (zie *Epithelium*), wiens flikkerbeweging eene rigting heeft van voor en boven naar achter en beneden, zoodat daardoor eene vochtstrooming wordt te weeg gebragt, die de achtergeblevene spijsvezeltjes of vloeistoffen naar de maag drijft.

Dat de eigene zwaarte der stoffen niet zoo bijzonder veel tot het S. afdoet, blijkt uit het vermogen, om zoowel vloeibare als vaste spijze af te slikken bij vlakke, en zelfs omgekeerde plaatsing van het ligchaam, gelijk ons de kunstenmakers doen zien, die op het hoofd staande een glas vocht uitdrinken; dit zelfde blijkt ook uit de houding, waarin de meeste zoogdieren, vooral die, welke met een' langen hals voorzien zijn, als het paard en de giraffe, eten; deze brengen wanneer zij grazen het hoofd niet naar boven en dus moet de spijsbrok tegen zijne eigene zwaarte opstijgen. Het tegendeel hiervan zien wij bij de meeste vogels, wier slikwerktuigen niet zoo volmaakt zijn, deze moeten voor het slikken van vloeibare spijzen het hoofd naar boven houden, om een hellend vlak te krijgen.

Het S. kan, bij de groote zamengesteldheid der werking, aan verschillende afwijkingen zijn blootgesteld; de grootste en meest algemeene hinderpalen bij het S. worden te weeg gebragt door onvolkomene sluiting van de neusholte of van het strottenhoofd; bij doorboring of verkeerde werking van het harde of weeke gehemelte komt de spijs of drank in de neusholte en vervolgens door den neus terug; bij ziekelijke ontaarding der strottenhoofdklep of onregelmatige werking der op- en vooruittrekkende spieren (*stylohyoidei*, *mylohyoidei* en *geniohyoidei*) van het strottenhoofd komen de vreemde ligchamen in het strottenhoofd en veroorzaken het verslikken, dat men ook noemt in het verkeerde keelgat komen.

Voorts wordt het S. somtijds verhinderd door vernauwingen of verlammingen van den strot of van den slokdarm. v. P.

SLINGELAND of SLINGELANDT (PIETER VAN), schilder, werd den 20sten October 1640 te Leyden op de oude vest geboren. Hij had Gerard Douw tot leermeester en volgde dezen niet alleen in den trant zijner compositiën, maar evenaarde hem ook in netheid, en overtrof hem misschien zelfs in uitvoerigheid. Houbraken brengt van dit laatste een paar voorbeelden bij en zegt onder anderen, dat S. een stukje schilderde, waarin een hootsgezel was afgebeeld, in wiens geweven muts zich de draadjes en de loop van 't weefsel vertoonen. Mag men dezen schrijver verder geloof schenken, dan zou die uitvoerigheid den schilder verbazend veel tijds gekost hebben; zoo heeft v. S. onder anderen drie jaren tijds besteed aan het vervaardigen van een portretstukje der familie Meerman, en vier tot zes weken aan het schilderen van eene kanten bef. Overigens zijn in zijne stukken coloriet, houding en penseelsbehandeling even keurig. Het spreekt van zelf dat hij niet vele schilderijen nagelaten heeft; 's Rijks museum te Amsterdam bezit er een van, dat een meesterstuk is. Het stelt een *binnenhuis* voor met eenige figuren, waaronder een vioolspeler, een zingende boer en een schreeuwende jongen. — v. S. overleed den 7den November 1691.

SLINGELANDT (SIMON VAN), beroemd Hollandsch staatsman, werd in het jaar 1664 uit een aanzienlijk geslacht geboren. Hij genoot eene voortreffelijke opvoeding, en was, zoo met de nieuwere, als met de oude talen vertrouwd, terwijl hij vooral door zijne kennis van het Grieksch uitmuntte. Aan de Leydsche hoogeschool, werwaarts hij zich op 17-jarigen leeftijd (den 21sten April 1681) begaf, genoot hij het onderwijs van verschillende beroemde hoogleeraren. Doch welligt nog meer dan hier, werd hij gevormd door het onderrigt van, en den omgang met zijne naaste familiebetrekkingen, waaronder wij noemen zijnen oom van moederszijde, den schranderen Simon van Beaumont, secretaris der Staten van Holland, en vooral zijnen vader Govert van S., die eerst als pensionaris van Dordrecht, vervolgens in verschillende buitenlandsche zendingen en eindelijk als secretaris van den Raad van State, den lande de gewigtigste diensten bewees. Hoe gunstig de jonge S. bekend stond blijkt voldoende daaruit, dat hij, op naauwelijks 26-jarigen leeftijd, na den dood zijns vaders, tot diens opvolger in zijne hoogst gewigtige betrekking benoemd werd. Hoezeer hij daarvoor berekend was, bleek eerstens gedu-

rende den oorlog met Frankrijk, waaraan de vrede van Rijswijk een einde maakte, en vooral tijdens den spoedig daarop uitgebroken Spaanschen successie-oorlog, toen hij, terwijl velen zich door de slinwe Fransche staatkunde om den tuin lieten leiden, het besluit wist uit te lokken, dat men zich tot het uiterste tegen de aanmatigingen van Frankrijk verzetten zoude. Nadat de krijg elf jaar lang met de meeste krachtsinspanning gevoerd was, werd er vrede gesloten. Van toen af was S's ijverig streven er naar gerigt, de welvaart binnen 's lands, die door allerlei omstandigheden verminderd was, te doen herleven; de eendragt tusschen de verschillende gewesten des Vaderlands te bevorderen; en de geldmiddelen van den Staat, uit den toestand van verval, waarin zij, niet het minst door den laatsten, uitputtenden oorlog, waren geraakt, op te heffen. Onder de maatregelen, die hij vooral in het belang van onzen kwijnenden handel wist te doen namen, behooren die ten opzigte van het zeewezen, dat zeer was achteruitgegaan, daar 's lands vloot in die dagen niet meer dan eene schaduw was van onze ontzagwekkende zeemagt van weleer. De nieuwe verordening omtrent de regeling der in- en uitgaande regten, die hij wist te bewerken (1725), was een meesterstuk van staatkundige wijsheid, zoo in het belang van 's lands schatkist als van den koophandel. Hoe dikwerf ook in zijne pogingen ten algemeenen nutte gedwarsboomd, en hoe dikwerf zijne voorstellen ook schipbreuk leden op het eigenbelang en den naijver van de verschillende gewesten der republiek, toch bragt S. veel tot stand, en werd de roem van zijne bekwaamheden en zijn regtschapen en edel karakter steeds grooter. Geen wonder dan ook dat hij, na den dood van den algemeenen schatmeester der Unie, den bekwamen Hop, tot diens opvolger in dit aanzienlijke ambt benoemd en dat hem niet lang daarna, op reeds 64-jarigen leeftijd, het meest schitterende bewijs van vertrouwen gegeven werd, toen hij, na den dood van J. van Hoornbeek, tot het gewigtige ambt van Raadpensionaris van Holland geroepen werd, een' post in die dagen te meer belangrijk, omdat het land toen, na den dood van Willem den III^den^, zonder stadhouder was. — In dezen nieuwen werkkring spreidde S. eene groote mate van wijsheid, ondervinding en bekwaamheid ten toon, en maakte hij zich in verschillende aangelegenheden op uitstekende wijze voor den lande verdienstelijk; en, hoewel hij niet bij magte was alle kwaad te keeren, daar hij zijne wijze raadgevingen, ter vaststelling van den Staat en hervorming van zijne gebreken, meermalen in den wind zag slaan, was het inwendige bestuur des lands, gedurende de jaren, waarin S. als Raadpensionaris het voorname beleid der regering had, voor het Gemeenebest in het algemeen, en voor Holland in het bijzonder tot een' waren zegen. Immers zijn waakzaam toezigt op alle takken van bestuur, zijne zorg voor alle bronnen van welvaart en zijn verstandig beheer der geldmiddelen droegen veel bij, om de lasten te verligten, den algemeenen voorspoed te doen herleven en de uitgeputte krachten van den Staat allengs te herstellen. Groot was dan ook het vertrouwen op S.'s kunde en vaderlandsliefde, alsmede de eerbied voor zijne wijsheid en deugd. Dit geldt niet alleen van het binnenland, maar ook het aanzien, dat de Staat naar buiten genoot, was daarvan voor een goed deel het gevolg. Was de verhouding van verschillende staten van Europa, ten gevolge der handelwijze van den Duitschen keizer, zeer gespannen, het gelukte onzen S. eene bevrediging der verschillende belangen te bewerken, welke onder den naam van het Weener verdrag vermaard is geworden, en waardoor de rust in Europa voor eenigen tijd hersteld werd. Later in den krijg tusschen Oostenrijk en Rusland aan den eenen, en Frankrijk, Spanje en Sardinië aan den anderen kant, wist S. onze onzijdigheid, hoezeer ook bedreigd, te bewaren, en eindelijk, onder medewerking van Engeland, voorwaarden ter bemiddeling aan de oorlogvoerende mogendheden aan te bieden, waarvan de gewenschte vrede het gevolg was. Als eene bijdrage, hoe hoog S. in de staatkundige wereld stond aangeschreven, vermelden wij de woorden, die de bekwame Engelsche staatsman, Chesterfield, in zijne *Brieven* omtrent hem bezigde, en waarin hij hem noemt „den bekwaamsten staatsdienaar en eerlijksten man, dien hij ooit kende;" terwijl hij hem den vereerenden naam van zijnen „vriend, leermeester en leidsman" geeft. Eene tweede bijdrage, welke als het oordeel eens vreemdelings over S. te meer waarde heeft, leest men, ter gelegenheid van een berigt over S.'s *Staatkundige Geschriften*, in een Engelsch tijdschrift (*The Monthly Review*, April 1784), dat vele jaren na zijn' dood uitkwam: „Niemand bekleedde den post van Raadpensionaris met meerdere waardigheid van karakter, of met dieper doorzigt van de gesteldheid en belangen van zijn land. — Hij was, wel is waar, Raadpensionaris in vreedzame tijden, doch het was door voorzigtige te werkstelling van welberadenheid en verstand, dat hij die dagen vreedzaam maakte, niet alleen voor het gemeenebest, maar ook voor de andere gedeelten van Europa. Hij volvoerde grootere dingen in de stilte van het kabinet, dan die anderen deden uitblinken, te midden der bewegingen van binnenlandsche onlusten, of van buitenlandschen krijg, welke wijsheid niet zelden zou hebben kunnen voorkomen, en wier gevolgen altijd verderfelijk zijn. Doch de faam verheft altijd met luider stemme dat verstand, hetwelk zich vertoont in onrustige tijden, dan het veel verhevener, dat zulke tijden voorziet, en belet op te dagen. S.'s tegenwoordigheid strekte tot eer der vergaderingen, in welke hij voorzat, en zijn naam werd in de kabinetten van Weenen, Londen en Versailles met eerbied genoemd. Hij zette eene nieuwe mate van waardigheid en invloed bij aan den post, door hem bekleed, schoon dezelve, vóór zijnen tijd, van veel gewigts en aangelegenheids geweest was in de Vereenigde Gewesten, door de bekwaamheden en verdiensten van zijne uitmuntende voorgangers."

In de laatste jaren zijns levens leed S. zeer aan de jicht, zoo zelfs, dat hij in 1732 en vooral in den zomer van 1733 herhaaldelijk bij geschrifte met nadruk op zijn ontslag uit de gewigtige, door hem bekleede betrekking aandrong. Telkens echter liet S. zich overhalen, om dat verzoek terug te nemen; hij bleef dan ook als Raadpensionaris werkzaam tot de dood, op den 1sten December 1736, onverwachts een einde aan zijn nuttig leven maakte. Hij bereikte omtrent den leeftijd van 73 jaren, waarvan hij ruim 46 in de belangrijkste betrekkingen ten nutte en ten dienste van het vaderland besteedde.

Hoogst merkwaardig en ook nu nog lezenswaardig zijn S.'s *Staatkundige Geschriften*, welke in vier deelen uitkwamen; ook noemen wij zijne veelal zaakrijke inleidingen tot de *Petitiën* van den Raad van State.

Zie over S.: de door de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leyden, in hare vergadering van 1817 bekroonde *Lofrede op den Raadpensionaris Simon van Slingelandt*, door Matthijs Siegenbeek (in de *Verhandelingen van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde*, Deel III. st. I, blz. 1—116); zie mede: *Letters written by Philip Dormer Stanhope, Earl of Chesterfield, to his son Philip Stanhope.* v. H.

SLINGER. Een S. is een zwaar ligchaam, dat geheel vrij om eenig punt kan bewegen. Men onderscheidt twee soorten van Slingers, de *enkelvoudige* en de *zamengestelde*. De enkelvoudige S. is die, waarbij het ligchaam A (Fig. 1.) klein genoeg is, om het als een enkel punt te mogen beschouwen, dat aan eenen draad AB, onrekbaar en zonder gewigt hangt. Elk ander ligchaam, dat om eene vaste as slingert, is een zamengestelde S. Als de draad verticaal hangt, zal het ligchaam A in evenwigt zijn; wordt echter de S. in eenen anderen stand BA gebragt, dan kan er geen evenwigt meer zijn,

Fig. 1.

daar de verticaal, door A getrokken, niet door het ophangpunt B gaat. Men kan dan het gewigt van A in twee krachten ontbinden, waarvan de eene in de rigting van den draad ligt, en dus door de wederstandbieding van het punt B vernietigd wordt, en de andere loodregt op den draad, die dus werkt in de rigting van de raaklijn aan den cirkelboog ACA', die door het punt A moet doorloopen worden; wordt dus het zware punt in A losgelaten, dan heeft het in C de snelheid verkregen, behoorende tot de valhoogte CD, welke snelheid het verder doet opklimmen tot in A'; hier zal het weder beginnen te dalen, door C gaan en in A terug komen, en dit zoude in het oneindige moeten voortduren, zoo niet de tegenstand van de lucht en de wrijving

in het ophangpunt de beweging vertraagden en eindelijk geheel deden ophouden.

De boog AA', bij ééne schommeling doorloopen, wordt *slingerwijdte*, de daarbij behoorende hoek, *slingerhoek* genoemd.

De tijd, dien de S. besteedt om den boog AA' te doorloopen, de zoogenaamde *slingertijd*, zal met de slingerwijdte veranderen; maar zoo deze laatste zeer klein wordt genomen, zal het verschil tusschen de opvolgende slingertijden bijna onmerkbaar zijn.

Zij l de lengte van den slinger in ellen, g de versnelling der zwaartekracht en t de slingertijd voor eene slingerwijdte in seconden, dan heeft men

$$t = \pi \sqrt{\frac{l}{g}}$$

Hieruit volgt: 1°. dat de slingerwijdten van enkelvoudige Slingers tot elkander in reden staan als de vierkante wortels der lengten,

want $t = \pi \sqrt{\frac{l}{g}}$ en $t' = \pi \sqrt{\frac{l'}{g}}$

waaruit $t : t' = \sqrt{l} : \sqrt{l'}$

2°. dat wanneer twee even lange Slingers bewogen worden door twee standvastige krachten, waarvan de versnellingen g en g' zijn, de slingertijden omgekeerd evenredig zullen zijn aan de wortels uit de versnellingen, want $t = \pi \sqrt{\frac{l}{g}}$ en $t' = \pi \sqrt{\frac{l}{g'}}$, waaruit

$$t : t' = \sqrt{g'} : \sqrt{g}$$

3° dat de slingertijd onafhankelijk is van de slingerwijdte; dit is intusschen slechts waar voor kleine bogen.

Zij n het aantal slingeringen door den enkelvoudigen S. l in een' zekeren tijd T volbragt, en n' die, welke een andere S. l' in denzelfden tijd onder den invloed der zelfde kracht volbrengt, dan heeft men, de massa's dezelfde blijvende:

$$T = nt \text{ en } T = n't'$$

$$\text{en dus } n = \frac{T}{\pi}\sqrt{\frac{g}{l}} \text{ en } n' = \frac{T}{\pi}\sqrt{\frac{g}{l'}}$$

$$\text{waaruit volgt } n : n' = \sqrt{l'} : \sqrt{l}$$

dat wil zeggen: het aantal slingeringen, door Slingers van ongelijke lengte in gelijke tijden volbragt, staat tot elkander omgekeerd als de wortels uit de slingerlengten.

Uit de formule $t = \pi \sqrt{\frac{l}{g}}$ kan men de lengte van den secondeslinger vinden,

want $t^2 = \frac{\pi^2 l}{g}$

waaruit $l = \frac{g t^2}{\pi^2}$ en hierin $t = 1''$ stellende is $l = 0{,}994$. Deze lengte verschilt volgens de grootte der zwaartekracht. Te Amsterdam is zij 0,994 el, te Parijs 0,993,666 el, onder den evenaar 0,990925 el.

Het bovenstaande is ook van toepassing op den zamengestelden S.; hiertoe moet men echter eerst de *lengte* van zulk een' S. bepalen. Hierdoor verstaat men den afstand van het *slingerpunt* tot het ophangpunt. Die afstand is gelijk aan de lengte van den enkelvoudigen S., welke zijne schommelingen in denzelfden tijd als de zamengestelde zou volbrengen. Het slingerpunt bezit de eigenschap, dat, wanneer men den S. omkeert en in het slingerpunt ophangt, het voormalige ophangpunt, slingerpunt wordt.

De S. dient tot het meten van de zwaartekracht op de verschillende punten van onzen aardbol en als een gevolg daarvan om de gedaante van dien bol, de massa der bergen en de digtheid der aarde te bepalen. Ook bezigt men hem tot regelaar van de uurwerken. Huygens was de eerste, die in 1657 den S. tot regeling van den gang der klokken heeft aangewend. Eindelijk heeft Foucauld daarmede in den laatsten tijd de dagelijksche omwenteling der aarde proefondervindelijk bewezen.

Door *compensatie-S.* verstaat men eenen S., waarbij de verlenging van de stang, bij eene verhoogde temperatuur zoodanig wordt vereffend, dat de afstand tusschen het ophangpunt en het slingerpunt altijd even groot blijft, hetgeen volgens het bovenstaande volstrekt noodzakelijk is, als de S. gestadig even gaauw zal slingeren. De S. (Fig. 2.) wordt hierbij zamengesteld uit eenige ramen, die zoodanig met elkander verbonden zijn, dat het tweede raam op den onderrand van het eerste of buitenste staat, het derde aan den bovenrand van het tweede hangt, het vierde weder op het derde staat en de S. aan het vierde hangt. Het eerste en derde raam en de S. zetten zich dan naar beneden uit, het tweede en vierde naar boven en hierdoor kan men de verplaatsingen, die het slingerpunt ten gevolge der uitzetting deels naar beneden deels naar boven ondervindt, juist aan elkander gelijk maken. De ramen bestaan dan afwisselend uit twee verschillende metalen en wel het tweede en vierde uit een metaal, dat meer uitzet dan het metaal der andere ramen. Een andere soort van *compensatie-S.* (Fig. 3) bestaat uit eene glazen stang, waaraan eene glazen flesch hangt, tot zekere hoogte met kwik gevuld; er wordt dan zooveel kwik in de flesch gedaan, dat de daling van het slingerpunt, ten gevolge van de uitzetting der glazen staaf en flesch, juist opgewogen wordt door de rijzing van dat punt, ten gevolge der uitzetting van het kwik. L.

Fig. 2.

Fig. 3.

SLINGERPLANTEN. (Zie *Lianen*).

SLINGERROOS. (Zie *Winde*).

SLINGER-UURWERK. (Zie *Uurwerk*).

SLOANE (HANS), genees- en kruidkundige, vooral bekend als reiziger en door zijne verzamelingen, die den grondslag legden tot het wereldberoemde Britsche museum, werd den 16den April 1660 te Killeleah, in het Iersche graafschap Down, uit Schotsche ouders geboren.

Hij studeerde eerst te Cambridge en vervolgens te Londen in de natuurwetenschappen en de geneeskunde. In laatstgenoemde plaats genoot hij o. a. het onderwijs van den beroemden kruidkundige John Ray, die zich bijzonder tot S. getrokken voelde, ook in lateren tijd voortdurend briefwisseling met hem onderhield en zijne verdiensten hoogelijk waardeerde; de laatste brief nog, dien Ray stervende (1705) dicteerde, was aan S. gerigt. Eenige dezer brieven komen voor in de *Philosophical letters between the late learned Mr. John Ray and several of his ingenious correspondents* (Londen 1718, 8°.). — Van Londen ging S. op 23-jarigen leeftijd naar Parijs, waar hij o. a. den grooten Tournefort leerde kennen. Van daar begaf hij zich naar Montpellier, waar hij zich verder bekwaamde en van het onderwijs en de leiding des verdienstelijken kruidkundige Magnol genoot. Hij beijverde zich zeer om de in het wild groeijende planten in de nabijheid van Montpellier, alsmede in eenige andere landstreken van Frankrijk te verzamelen, en keerde dan ook in 1684 naar zijn vaderland terug, in het bezit van eene aanzienlijke collectie Fransche planten, waarvan hij mededeelde aan zijnen ouden leermeester en vriend Ray, die er, onder dankbare en loffelijke vermelding van den gever, voor zijne *Historia plantarum* gebruik van maakte.

S. legde zich verder te Londen, onder de leiding van den wereldberoemden Sydenham, op de praktijk der geneeskunde toe, en ging, als arts van den tot gouverneur van Jamaica benoemden Hertog van Albemarle, in 1687 op reis naar de Antilles. Hij bleef 18 maanden op Jamaica en besteedde er veel van zijnen tijd, vooral na den dood des hertogs, tot het doen van natuurkundige onderzoekingen en het maken van verzamelingen van voorwerpen van natuurlijke historie; hij bragt dan ook bij zijne tehuiskomst in 1689 o. a. een 800-tal plantensoorten van de reis mede.

Reeds in 1685 lid geworden van de Royal Society van Lon-

den, werd hij daarvan in 1693 secretaris en gaf als zoodanig, gedurende de 23 jaar, dat hij in die betrekking werkzaam was, deel XIX tot XXIX der *Philosophical Transactions* uit. In 1694 werd hij benoemd tot geneesheer van het Christus-hospitaal en bleef dit 36 jaar lang, zijne bezoldiging geheel en al ten nutte dier inrigting bestedende. In 1716 werd hij aan het hoofd der militaire geneeskundige dienst geplaatst, uit welke betrekking hij zijn ontslag nam, toen hij in 1727 lijfarts van koning George den II^den^ werd.

S. was een uitmuntend, een godvruchtig en zeer menschlievend man, die om zijne geleerdheid en liefde voor de wetenschap te regt binnen en buiten 's lands met eere bekend was. Op velerlei wijze werd aan zijne verdiensten hulde toegebragt: behalve dat hij o. a. lid was van de Maatschappij van Wetenschappen te Petersburg, Berlijn en Göttingen, werd hij in 1708 lid van de Fransche Academie van Wetenschappen, werd hij in 1716 door koning George den I^sten^ tot baronet verheven, was hij van 1719 tot 1735 voorzitter van de Koninklijke Maatschappij van Geneeskunde, welk eerambt hij in laatstgenoemd jaar, te gelijk met verschillende andere nederlegde; eerst onder-voorzitter van de Royal Society, volgde hij in 1726 Newton als voorzitter op, en bleef dit 15 jaren lang, toen hij zich aan alle mogelijke ambten onttrok en op zijn buitenverblijf te Chelsea ging leven, waar hij in hoogen ouderdom, op den 11^den^ Januarij 1753 overleed. Bij testament stond hij zijne natuurhistorische verzamelingen (vooral rijk geworden door de opname der fraaije collectie van William Courten, ook Charlton genoemd, welke bij testamentaire beschikking in S.'s bezit kwam, doch waarvoor deze de vele schulden des erflaters betalen moest) en zijne, 50,000 deelen groote, aan handschriften rijke bibliotheek aan den Staat af, op voorwaarde dat men zijnen erfgenamen, tot eenige schadevergoeding, 20,000 pond sterling zoude uitbetalen.

Van S.'s geschriften vermelden wij:

Catalogus plantarum, quae in insula Jamaica sponte proveniunt enz. (Londen 1696, 8°.); *A voyage to the Islands Madera, Barbados, Nieves, S. Christophers and Jamaica, with the natural history of the herbs* enz. (Londen 1707—1725, 2 dln. fol., met platen).

Het plantengeslacht *Sloanea* L. in de natuurlijke familie der Lindenachtigen (*Tiliaceae*) is naar S. genoemd.

Zie over hem: de rede, den 23sten April 1754, door J. M. Michaelis gehouden, in *Commentarii Societatis Regiae Scientiarum Gottingensis Tomus quartus*, a. 1754 (Göttingen), blz. 503—511, en daaruit vertaald in: *Uitgezogte Verhandelingen uit de Nieuwste werken van de Societeiten der Wetenschappen in Europa* (Amsterdam 1757, Deel I. bl. 1—17); *Éloge de M. Sloane* in: *Histoire de l'Académie Royale des Sciences*, a. 1753 (Parijs 1757, bl. 305—320). v. H.

SLOBBE. (Zie *Eend*).

SLODTZ is de naam eener Fransche, doch oorspronkelijk Belgische kunstenaars-familie, van welke wij vier leden vermelden zullen.

S. (SEBASTIAAN) beeldhouwer, te Antwerpen in 1655 geboren, verwierf zich grooten roem onder de kunstenaars, die aan de versieringen der paleizen van Lodewijk den XIV^den^ arbeidden. Onder zijne werken worden vermeld de standbeelden van *Hannibal* (de gouden ringen tellende der in den slag bij Cannae gesneuvelde Romeinsche ridders) in den tuin der Tuileriën, en van St. Ambrosius in de kerk der Invaliden, alsmede de groep van Proteus en Aristeus in het park van Versailles. Hij overleed te Parijs in 1726, nalatende de volgende drie zonen:

S. (SEBASTIEN RENÉ), mede een good beeldhouwer, omtrent wiens arbeid wij evenwel geene nadere vermelding vinden.

S. (PAUL AMBROISE), schilder, werd professor aan de academie van schilderkunst, teekenaar van het kabinet des konings, en overleed in 1758.

S. (RENÉ MICHEL), bekend onder den naam van Michel-Ange, te Parijs in 1705 geboren, overtrof verreweg zijne broeders. Hij behaalde, 21 jaren oud zijnde, den tweeden prijs der beeldhouwkunst en vertrok dientengevolge op kosten des konings naar Rome, in welke stad hij 17 jaren vertoefde. Te Parijs teruggekeerd, waar zijn naam reeds met grooten roem vermeld werd, zag hij zich tot lid der academie benoemen en volgde zijnen broeder Paul op in diens betrekking als teekenaar van 's konings kamer en kabinet; hij overleed er in 1764. Onder zijne werken munten inzonderheid uit *St. Bruno, de kroon afwijzende hem door een' engel aangeboden*, in de St. Pieters kerk te Rome, en het grafmonument van Languet, pastoor van St. Sulpice, te Parijs. Evenwel wordt de zonderlinge compositie van deze tombe door velen gelaakt.

SLOEP. Sloepen zijn ligte vaartuigen met één mast, met of zonder dek, of geheel open en ingerigt voor riemen. Men vindt haar in zeer onderscheidene vormen. De Engelsche S. is een vlug besneden en zeer snelzeilend vaartuig, dat de Noordzee en het Kanaal met handelsproducten oversteekt. De Groenlandsche S. is geheel open, heeft hoog opleopende boegen, wordt met vier man geroeid en met een' riem bestuurd. Zij worden veel gebruikt op de kusten, hebben het voordeel, dat zij heen en weder kunnen varen, zonder om te keeren, welke manoeuvre, bij zware branding, altijd gevaarlijk is, en rijzen gemakkelijk voor de zee. De zeeschepen zijn altijd minstens van een S. voorzien, om de correspondentie met andere schepen en met den wal te onderhouden. De groote oorlogschepen hebben tot acht sloepen toe. Ingevolge eene grove berekening moeten de sloepen zooveel menschen kunnen bergen, dat, als door een of ander ongeval het schip in zinkenden toestand mogt verkeeren, zijne bemanning in de sloepen opgenomen kan worden; dit evenwel zou, vooral aan boord van de groote oorlogschepen, die eene bemanning hebben afhankelijk van het aantal stukken geschut, nog al eenig bezwaar hebben. De scheepssloepen worden door verschillende benamingen aangeduid, die, ten deele althans, hare bestemming aangeven. De *barkas* is eene zeer zware sloep, bestemd om ankers uit te brengen en dergelijk zwaar werk te verrigten; ook dient zij tot het overvoeren van troepen en tot het doen van landingen, in welk geval in de barkas eene carronade wordt opgesteld. De *kleine* of *werk-S.* dient ook tot het verrigten van scheepswerk en het doen van gewapende expeditiën. De *groote* S. dient slechts in enkele gevallen tot het verrigten van scheepswerk; doch is hoofdzakelijk bestemd tot het overbrengen van aanzienlijke gezelschappen en personen. De *giek* is eene lange, smalle S. van vier of zes riemen, doorgaans gebezigd door den commandant, doch ook in spoed vereischende gevallen. De *officiers-S.* of *kotter* is bestemd tot soortgelijke diensten als de groote S. De *groote* en de *kleine* of *kekjol* worden voor alle dagelijksche diensten gebruikt. De vier eerstgenoemde Sloepen worden op het dek geplaatst, als het schip in zee is; de overige aan stutten of *davits* buiten boord, hetzij op zijde van het schip, hetzij achter aan het hek. Bij de meeste Sloepen bestaat de gelegenheid om masten in te zetten en te zeilen.

SLOKDARM (*Oesophagus*) heet dat gedeelte der voedingsbuis, hetwelk tusschen strot en maag ligt, als eene vliezige buis aan den hals, achter het onderste gedeelte van het strottenhoofd begint en langs de ruggegraat naar den onderbuik loopt, alwaar de S. het middelrif doorboort, en met eene trechtervormige opening in de maag uitloopt (*cardia*). De lengte van den S. bedraagt 8—9 duim, ter middellijn van ongeveer ½ duim. Als de S. ledig is, dan liggen de wanden tegen elkander aan.

De wanden bestaan uit een sterk spiervlies, gevormd door eene groote hoeveelheid overlangsche en dwarse, organische spiervezels (op sommige plekken worden ook enkele dwarsgestreepte spiervezels gevonden), aan de buitenzijde is een bindweefselvlies, dat de buis met de omliggende weefsels verbindt, en aan de binnenzijde is een slijmvlies, hetwelk kegelvormige tepeltjes vormt en met plaatepithelium bedekt is; daarenboven is de S. rijk aan druifvormige klieren, die slijm afscheiden.

De ziekten van den S. zijn vooral ontstekingen met de daarop volgende kwalen, als verzwering, vernauwing, kankerachtige ontaarding, enz. Deze zijn meestal gevaarlijk, omdat zij, door de ligging van het orgaan, niet vatbaar zijn voor dadelijke geneeskundige behandeling, en voorts omdat zij gewoonlijk in den aanvang miskend worden, en bij meerdere toename eenen zekeren, meestal langzamen hongersdood ten gevolge hebben. v. P.

SLOREN. Dit is eene benaming eigen aan Noord-Brabant en beteekent *verplant koolzaad*. Het koolzaad of raapzaad toch wordt gewoonlijk in den nazomer gezaaid, maar soms ook eerst bijeen uitgezaaid en later verpoot. Dit laatste komt met voordeel te pas, als andere bezigheden of de weersgesteldheid de zaaijing op

den gewonen tijd niet toelaten, of men eerst nog het land beter voor het koolzaadgewas wil voorbereiden en daartoe meer tijd behoeft. Het koolzaadplanten kan laat, in October of zelfs nog in November, geschieden en heeft niet alleen in Noord-Brabant, maar ook in andere gewesten van Nederland plaats, alhoewel het woord S. voor de uitgepote koolzaadplanten, en zoo ook dat van *sloorzaad* voor *koolzaad*, nagenoeg alleen in eerstgenoemd gewest in gebruik is.

SLOT. Al dadelijk nadat de draagbare vuurwapens waren uitgevonden, was men er op bedacht, middelen uit te vinden om op eene gemakkelijke wijze de lading te ontsteken. Aanvankelijk geschiedde dit door het steken van een' gloeijenden ijzerdraad door het zundgat, doch zeer spoedig (1378) bragt men het zundgat zijwaarts van den loop aan, schudde buskruid in eene pan en ontstak dit door middel van eene lont. Dit *lontslot* bestond uit eenen haan, tusschen welks lippen eene brandende lont werd vastgeklemd, die door de werking van eenen trekker op het pankruid werd nedergeslagen. Het *radslot*, dat in 1517 te Neurenberg werd uitgevonden, bestond uit een getand ijzeren rad, dat door het losdrukken van den trekker eene draaijende beweging aannam tegen eene stalen plaat en zoodoende gloeijende staaldeeltjes op het pankruid deed vallen. Dit S. werd in de XVI^de^ eeuw bij de cavallerie ingevoerd, doch het lontslot bleef bij het voetvolk bestaan. Gedurende de eerste dertien jaren van de XVII^de^ eeuw werd bij het radslot de stalen plaat door een' vuursteen vervangen; doch aan Lodewijk den XIV^den^ komt eerst de eer toe, het *steenslot* (in 1630 in Frankrijk uitgevonden) algemeen in gebruik te hebben gebragt. Hij rigtte in 1671 het eerste regiment op, dat met steenslot-geweren bewapend was. De vuursteen verving nu de lont in den haan en opende gelijktijdig bij het nederslaan een pandeksel, zoodat de afgeschuurde, gloeijende staaldeelen van dat deksel op het pankruid neder vielen. Nadat in 1807 het slagkruid in Engeland tot het ontsteken der lading bij jagtgeweren in gebruik was gekomen, trachtte men dit ontstekingsmiddel ook op de militaire wapenen toe te passen. Hierin was ons land niet achterlijk en reeds in 1827 werd een gedeelte van het Indische leger met slaggeweren voorzien. In 1841 werd hier te lande het *slag-* of *percussie-slot* volgens het Belgische stelsel aangenomen. Een geheel bijzonder S. is dat van het *naaldgeweer*, in 1831 door Dreyse uitgevonden en bij het Russische leger sedert 1848 ingevoerd. Hierbij wordt het slaghoedje niet van buiten op het schoorsteentje geplaatst, maar het slagkruid bevindt zich in een cartonnen spiegeltje, in de patroon zelve, tusschen de lading en het projectiel, en de ontsteking heeft plaats door eene spitse naald, die in de as van het geweer is aangebragt en bij het aftrekken, door middel van eene spiraalveer, door de kruidlading heen in de slagmas gedreven wordt.

Het thans gebruikelijke S. is in de meeste Europesche staten het slag- of percussie-slot. In de hoofdzaak is de inrigting zoodanig, dat op het door een schoorsteentje verlengde zundgat, hetwelk in den loop of in de staartschroef van eene kamer voorzien (patent-staartschroef) is, een slaghoedje (zie *Slaghoedje*) geplaatst wordt, waarop nu een hamer (haan) nederkomt, die het slagkruid doet ontploffen, hetwelk, door het schoorsteentje gaande, de lading ontsteekt. Om het afvuren gemakkelijk en spoedig door de drukking van den vinger te kunnen doen plaats hebben, zijn verschillende deelen van het S. noodzakelijk, die gezamenlijk aan de slotplaat bevestigd zijn, terwijl deze te gelijk de inwendige deelen van het S. tegen beschadiging beschermt. De inwendige deelen zijn bestemd, eensdeels om den haan gemakkelijk op het schoorsteentje te doen nederslaan, anderdeels om hem te spannen of in de rust te houden. De haan wordt met de inwendige deelen verbonden; door het lijf met vierkant en borst. In dat vierkant past het vierkant van den tuimelaar, dat door de slotplaat in het inwendige voert. Als eigenlijke hamer dient het bovenste gedeelte, de kop van den haan, die voorzien is van eene uitholling met rand, om het wegspringen der stukken van het slaghoedje te beletten en het zundkanaal te beschermen. De haan moet eene behoorlijke lengte hebben, om met kracht op het schoorsteentje neder te slaan; de kop is daartoe door een' hals met het lijf vereenigd, terwijl, om den haan te spannen, de kop eene stift met gravering of wel een' ring verkrijgt. De voornaamste inwendige deelen zijn de tuimelaar en de slagveer. De eerste dient om aan den haan eene wentelende beweging te geven, en is van verschillende insnijdingen voorzien. De slagveer is eene veer met twee einden; het bovenste of korte einde is onbewegelijk aan de slotplaat bevestigd, terwijl het lange of speeleinde zich vrij bewegen kan, en met zijn' klaauw op den uitgeholden tand van den tuimelaar rust. Indien, door het spannen van den haan, deze uitgeholde tand bovenwaarts bewogen wordt, dan verheft zich ook de klaauw van de slagveer, die daardoor gespannen wordt; wordt aan den tuimelaar eene vrije beweging vergund, dan wordt de uitgeholde tand door de slagveer, die zich wil ontspannen, naar beneden gedrukt en daardoor de haan in beweging gebragt en nedergeslagen. Het tegenwigt der slagveer, hetwelk noodig is om den tuimelaar in verschillende standen te kunnen houden, wordt door de stang en de stangveer gevormd. De stang is een stuk ijzer, dat als hefboom werkt en dat met zijnen voorsten hefboomsarm de korte zijde met tand in de rusten van den tuimelaar sluit; de stangveer drukt met haar speeleinde den tand van de stang in de genoemde rusten en doet hem daarin verblijven. De stoedel dient om den tuimelaar zoodanig aan de slotplaat te bevestigen, dat zijne wentelende beweging niet belemmerd wordt. Hij is door de tuimelaarspin met den tuimelaar, door de stoedelstift met de slotplaat verbonden. Als de slagveer gespannen is, dan is het geweer gereed om afgevuurd te worden. De haan is dan gespannen; om nu af te schieten, moet men de werking der stang op den tuimelaar vernietigen, en aan de slagveer vrijheid geven. Dit geschiedt door de drukking van den vinger des schutters op den trekker, die van onderen uit de lade komt. Het blad van den trekker werkt dan op het lange einde van de stang, ligt den tand uit de rust van den tuimelaar, en verleent alzoo aan de slagveer eene vrije werking.

Bij het steenslot verschillen slechts de uitwendige deelen met die van het slagslot. Buitendien heeft men nog velerlei wijzigingen in de zamenstelling der sloten, als het *kettingslot*, het *omgekeerde S.*, het *spillenslot*, het *slot van Console*, enz. wier beschrijving hier ons bestek niet gedoogt. Wij dienen echter nog melding te maken van het *snellerslot*, waarbij de vinger van den schutter niet regtstreeks op den staart der stang drukt, maar dit geschiedt door eenen spanner, welke door een zeker mechanismus in beweging wordt gebragt.

Men zie verder de verschillende werken, die over draagbare vuurwapens handelen, en daaronder vooral: Gillion, *Cours élémentaire sur les armes portatives;* Schön, *Geschichte der Handfeuerwaffen* (1858); Nylander, *Waffenlehre* (1859); van Overstraten, *Handleiding tot de kennis der artillerie* enz. L.

SLOWAKEN is de naam der Slavische bewoners van noordelijk Hongarije. Zij zijn de afstammelingen van die Slaven, welke zich in de afhellingen van het Carpathische gebergte tusschen den Donau en de Theis vestigden, en in de IX^de^ eeuw de kern van het Groot-Mährische rijk vormden. Zij werden door hunne eigene vorsten geregeerd en bevochten met hunne stamgenooten de Czechen, ten tijde van Samo de Avaren, kwamen ten tijde van Karel den Grooten in afhankelijkheid van Franken en Duitschers, doch herwonnen hunne onafhankelijkheid in de IX^de^ eeuw onder hunne vorsten Rastislaw en Swatoplak. Na den bloedigen veldslag bij Presburg in 907 tegen de Magyaren werden zij door deze laatsten langzamerhand verdreven of onderworpen.

De S. zijn tegenwoordig nog door alle Hongaarsche gespanschappen verspreid, doch maken in de noordwestelijke: in Trentsin, Turocz, Arva, Liptau en Sohl, de meerderheid der bevolking uit. Hun aantal wordt op omstreeks 2,750,000 geschat, waarvan het grootste deel de R. Catholieke godsdienst, en 800,000 de Evangelisch-Luthersche belijden. Hunne inborst is misschien van alle nakomelingen der oude Slaven het meest aan die der voorvaders gelijk gebleven. Hunne taal is het naast aan de Boheemsche verwant, welke op haar invloed uitgeoefend heeft, ten tijde der hervorming, door het veelvuldige prediken van Boheemsche hervormers. Er zijn tamelijk vele werken in het Slowakisch geschreven en gedrukt; de oudste schrijvers zijn Matthias Bel (1684—1749) en Daniel Krman (1663—1740), die eene vertaling des bijbels bezorgden. De voornaamste dichter in het Slowakisch is Holly; het eerste tijdschrift in die taal werd uitgegeven door Stephanus Leschka en de eerste spraakkunst door Bernolak. De taal is rijk aan volksliederen, waarvan de eerste verzameling te Pesth

(1823—1827, 2 dln.) en eene tweede te Buda (1834, 2 dln.) uitgegeven werden. Van de S. ging in de laatste jaren de heftigste tegenwerking tegen het meer en meer veld winnende Magyarismus uit.

SLUIKHANDEL. (Zie *Smokkelen*).

SLUIPWESPEN (*Ichneumonidae*). De S. maken een of, volgens de nieuwere schrijvers, twee familiën uit (*Ichneumonidae* en *Braconidae*) in de orde der Vliesvleugelige Insecten (*Hymenoptera*). Het onderscheid tusschen beide familiën is zeer gering: de insecten der eerste hebben 2 terugloopende aderen in de voorvleugels, die der tweede slechts een ader; daarbij komt dan verder een verschillende habitus. Wij mogen in dit werk beiden veilig als een familie aannemen.

Aan soorten is de familie der S. wel de rijkste onder de Hymenoptera. Het ligchaam dezer wespen is meestal slank, somwijlen uitermate dun en tenger, voornamelijk in het achterlijf; de voorvleugels zijn steeds in volkomene cellen verdeeld; de sprieten zijn borstel- of draadvormig, lang, en bestaan uit vele (14—60) kleine leedjes, waarvan het eerste gewoonlijk eenigzins dikker dan de overigen is; de kop is naar alle zijden gemakkelijk beweegbaar en door eene soort van hals van het borststuk afgescheiden; de eijerlegger is dikwijls een uitwendig orgaan, bestaande uit drie, aan elkander gesloten borstelachtige draden, binnen eene uit twee zijdelingsche stukken samengestelde scheede.

De S. zijn zeer levendige en beweegelijke dieren, die onophoudelijk van de eene plaats naar de andere vliegen, en die voortdurend met hunne lange sprieten om zich tasten. Men ziet de S. overal rondvliegen en in allerlei sluiphoeken indringen; zij zoeken er de larven en poppen van andere insecten of spinneneijeren, verwonden de eersten met haren eijerlegger en laten door dit orgaan in de wond een eitje glippen, of kleven het halverwege in het wondje vast, zoodat de grootste helft buiten de huid zitten blijft. Uit deze eijeren ontwikkelen zich pootlooze larven, welke binnen het ligchaam van het gewonde dier eerst van de vetstoffen, later van meer edele deelen leven; deze larven zijn meest wit of lichtgeel gekleurd, vleezig en cylindervormig, met een' ronden, hoornachtigen kop, waarop twee ronde plekken, als niet ontwikkelde oogen, en monddeelen bemerkbaar zijn. Wanneer deze larven volgroeid zijn, kruipen zij gewoonlijk door eene opening in de huid buiten haar woondier en spinnen zich in eene zijden cocon in, waarin zij tot pop veranderen; andere soorten worden pop binnen het ligchaam van haar woondier. De sluipwesp-cocons zijn dikwijls tegen elkander aangesponnen, wanneer de larven in grooten getale binnen een enkel insect hebben geleefd; bij een paar soorten wordt de cocon in de opene lucht aan een' langen spinseldraad opgehangen.

Men ziet dat de S. van de vernieling van andere insecten leven; vele soorten moeten tot de hoogst nuttige dieren voor landbouw en boschcultuur gerekend worden. Het voordeel, dat zij aanbrengen door het vernielen van schadelijke rupsen, is somtijds verbazend groot.

Zie over S. vele werken van Gravenhorst, Nees von Esenbeck, Wesmael, Haliday, Dahlbom en anderen, opgegeven o. a. bij Westwood, *Introduction to the Modern Classification of Insects*, Deel II en bij J. van der Hoeven, *Handboek der Dierkunde*, Deel I.

SLUIS, dikwijls bijgenaamd IN VLAANDEREN, eene stad in dat gedeelte der Nederlandsche provincie Zeeland, hetwelk vroeger den naam van Staats-Vlaanderen droeg. Zij komt in de XIII^{de} en XIV^{de} eeuw meest voor onder den naam van Lammensvliet en ontleent haren tegenwoordigen naam aan de sluis, aan hare thans verzande haven, die in het Zwin uitkomt en in de XV^{de} eeuw een der vermaardste Nederlandsche havens was, daar er de handelsschepen binnenvielen voor Brugge, toen een der voornaamste koopsteden van Europa. De stad is thans slechts eene schaduw meer van hetgeen zij vroeger was; zij telt ruim 1600 zielen, die hun bestaan vinden in eenigen handel, scheepvaart, kustvisscherij en landbouw.

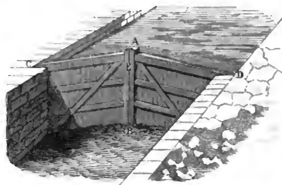
Vermaard was vroeger het kasteel, in 1386 door Karel den VI^{den}, koning van Frankrijk, gebouwd naar de bastille te Parijs. Het was zeer sterk, doch is in 1794 door de Franschen grootdeels verwoest, terwijl het overgeblevene in 1621 voor afbraak verkocht is. Beschrijving en afbeeldingen van dit merkwaardige kasteel vindt men in den *Zeeuwschen Volks-Almanak*, van 1842, door H. A. Callenfels en J. ab Utrecht Dresselhuis. De laatstgenoemde beschreef in het, door H. M. C. van Oosterzee uitgegevene jaarboekje *Zeeland* voor 1854, *Den oorsprong en de opkomst van Sluis*, en gaf in hetzelfde jaarboekje voor 1852—1854, 1856, een geschiedkundig verslag van *Het beleg van Sluis* door Parma.

In 1405 sloegen de Engelschen het beleg voor S., doch hun admiraal doodelijk gewond zijnde, braken zij het beleg op. Gedurende den oorlog tusschen de Hoekschen en Kabeljaauwschen was S. steeds de partij der eersten toegedaan. Het werd daarom in 1492 door hertog Albrecht van Saksen belegerd. Philips van Kleef voerde het bevel in de stad en verdedigde haar kloekmoedig; doch, toen het buskruid in brand geraakt was, kwam hij in onderhandeling en gaf haar na een beleg van 2 maanden over. In 1584 verklaarde de stad zich voor de Algemeene Staten; haar gewigt inziende, sloeg Parma in 1587 het beleg voor S., dat door Groeneveld verdedigd werd. Het beloofde ontzet van Leicester kwam niet opdagen en de stad moest zich overgeven, na 7 stormen te hebben afgeslagen (4 Augustus), en bleef nu in de handen der Spanjaarden tot in 1604, toen zij door prins Maurits heroverd werd. In 1606 deden de Spanjaarden eene poging om S. te heroveren en het ware hun bijna gelukt, zoo niet door toevallige omstandigheden de stad behouden ware gebleven. Twee malen, in 1621 en in 1624, herhaalden de Spanjaarden hunne pogingen tot herovering, maar telkens te vergeefs. In 1747 ging S. zonder slag of stoot in handen der Franschen over. In 1794 werd S. andermaal door Moreau belegerd. Het werd toen door den generaal van der Duyn hardnekkig verdedigd; doch, toen ziekte en uitvallen de bezetting tot op de helft versmolten hadden en er geene hoop op ontzet meer overbleef, werd de stad den 27sten Augustus bij verdrag overgegeven.

Men vergelijke: Camp, *Verhaal van het beleg der vesting Sluis in Vlaanderen in het jaar* 1794 (Amsterdam 1822).

SLUIZEN zijn waterkeeringen, waardoor belet wordt dat het hooger buitenwater naar binnen stroomt, hetgeen ten gevolge zoude hebben dat de lager gelegene landen overstroomd werden; of waardoor omgekeerd, als het buitenwater laag is, het binnenwater wordt opgehouden. Dergelijke waterkeeringen zijn zoodanig ingerigt, dat de gemeenschap, waar het belang dit vordert, kan worden opengesteld of afgesloten. In waterloopen van geringe afmetingen wordt het doel bereikt door eene schuif, die tusschen vaste sponningen op en neder beweegbaar is; in dat geval echter geeft men aan de keering niet den naam van Sluis, maar van *Spui*.

Eene eigenlijke Sluis bestaat uit gemetselde hoofden en zware houten deuren, die de afsluiting uitmaken. Gewoonlijk zijn er

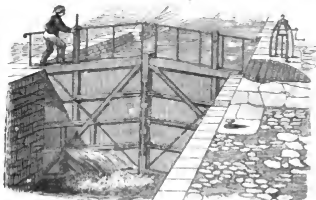
twee deuren, die, om doorbuiging te voorkomen, naar de zijde van het hoogste water uitstaan, gelijk in de onderstaande figuur zigtbaar is. Het is duidelijk, dat de hoofden den druk van het buitenwater op de deuren kunnen wederstaan, en er geen gevaar bestaat dat de deuren zullen bezwijken, hetgeen wel het geval zou zijn, indien beide in hetzelfde vlak gelegen waren. Het is om die reden, dat er, als de wijdte der opening het gebruik van een deur zou veroorloven, nogtans twee deuren aangetroffen worden. Aan de uitwatering van rivieren en kanalen, ook aan zeedoksluizen, vindt men, op geringen afstand van elkander, twee paar deuren, zoogenaamde vloed- en ebdeuren, die beide

naar buiten uitstaan. Het doel is ligtelijk te raden: bij vloed komt het buitenwater opeetten, en doen de buitenste deuren dienst; bij eb daarentegen loopt het water buiten de keering af, staat het binnenwater hooger, en wordt het door de binnendeuren opgehouden.

Dergelijke waterkeeringen waren reeds vóór de XIII^{de} eeuw hier te lande bekend. Omstreeks 1253 vindt men in de oude oorkonden, in een manifest van graaf Willem den II^{den}, melding gemaakt van eene bijzondere soort van S., *Schutsluizen* genoemd, die sedert eene uitgebreide toepassing hebben verkregen. In het genoemde manifest wordt gesproken van het aanleggen eener *Spoije* te Sparendam; doch er is grond om te vermoeden, dat daarmede eene schutslnis bedoeld is. Het is uit dien hoofde waarschijnlijk, dat de genoemde S. eene Nederlandsche, niet, gelijk men wel eens gemeend heeft, eene Italiaansche uitvinding zijn. Het laatste vermoeden heeft daarin zijn' oorsprong, dat er in 1481 in het kanaal van Pinvego, in de nabijheid van Padua, eene schutsluis is gebouwd.

In streken, waar geene, althans geene bevaarbare rivieren gevonden worden, en waterwegen tot het onderlinge verkeer noodzakelijk zijn, moet men trachten in de bestaande behoefte te voorzien door het graven van kanalen. Het is daartoe echter niet altijd voldoende een' waterloop te maken. Vooreerst kan het verschil in waterstand aan den oorsprong en de monding zoo groot zijn, dat daardoor het afloopende water eene te groote snelheid verkrijgt, dan dat het kanaal bevaarbaar zoude zijn. Ten andere kan de ligging der oevers dermate verschillen, dat het water op het eene gedeelte van het kanaal te diep beneden den oever blijft, terwijl het op een ander gedeelte de omliggende landen zou overstroomen. In de opgenoemde gevallen wordt het kanaal in vakken of panden afgescheiden, door paren van S., die tusschenbeiden eene *Sluiskamer* vormen, waarbinnen de schepen zich kunnen ophouden. De waterspiegels in de onderscheidene panden zullen verschillende hoogten hebben, en de som dezer verschillen zal gelijk zijn aan het verschil in waterstand aan den oorsprong en de monding. Het verschil in waterstand noemt men het *Verhang*. Naarmate het totale verhang grooter is zal het kanaal in meer panden moeten afgedeeld worden.

Om de dienst der schutsluizen te verklaren, zullen wij ons voorstellen, dat er een vaartuig van boven afkomende, langs het kanaal afvaart. Aan eene schutsluis gekomen, opent men eene schuif in een der bovenste deuren, terwijl de volgende deuren geheel gesloten blijven. Het water uit het bovenpand stroomt alsdan in de sluiskamer, totdat aan beide zijden de waterstand gelijk is. Alsdan worden de deuren geopend, en het vaartuig binnen de sluiskamer gevoerd. De deuren worden vervolgens gesloten, en de schuif wordt in de andere deuren geopend. Het water stroomt

alsdan uit de sluiskamer in het benedenpand, totdat wederom aan beide zijden de waterstand gelijk is. Alsdan opent men die deuren en laat het vaartuig in het benedenpand overgaan, en zoo bij iedere volgende schutsluis. In de bovenstaande figuur ziet men een paar deuren en de schuif geopend, waardoor het water uit het bovenpand in de sluiskamer, die hier slechts gedeeltelijk zigtbaar is, overvloeit. Telkens als er een vaartuig van het boven- in het benedenpand overgaat, gaat er zooveel water mede over, als een bak kan bevatten, die de horizontale doorsnede der sluiskamer tot basis en het verhang tot hoogte heeft. Het is daarom zaak, de sluiskamer niet grooter te nemen dan volstrekt noodzakelijk is. Ter plaatse waar men eene binnen- en buitenhaven heeft, treft men ook schutsluizen aan, om de schepen van de eene in de andere te doen overgaan. Het is duidelijk, dat in kanalen al de deuren naar de zijde van het bovenwater een' scherpen hoek moeten vormen, en dat de schuiven in de deuren, die het bovenpand afsluiten, buiten, in de andere, binnen de sluiskamer behooren aangebragt te zijn.

SMAAK (*Gustus*) heet het zintuig, door middel waarvan wij proeven, waardoor de tong en het slijmvlies van het weeke gehemelte, bepaalde indrukken van verschillende ligchamen opnemen en naar de hersenen voortgeleiden, welke door geen ander zintuig kunnen worden waargenomen. Gelijk bij de meeste andere zintuigwerkingen kunnen deze indrukken zelve en de wijze, waarop zij op de smaakzenuwen werken, niet voldoende worden verklaard; slechts de voorwaarden kunnen worden opgegeven, waaraan voldaan moet worden, om smaakgewaarwordingen te weeg te brengen. Allereerst moet de stof, die gesmaakt of geproefd moet worden, in de vloeistof, welke de tong bedekt, het speeksel, oplosbaar zijn; is dit niet het geval, dan veroorzaakt zij eene gewaarwording op de tong, welke dan geen S. kan worden genoemd, maar gevoel, omdat de tong tevens een fijn orgaan voor het tastgevoel is. De smaakgewaarwordingen, welke door galvanismus worden te weeg gebragt, namelijk de zure door de positive, de zoute door de negative electrode, ontstaan op eene andere, niet gemakkelijk verklaarbare wijze, misschien (?) door scheikundige omzetting der zouten van het speeksel. Het denkbeeld, dat ook de overige S.-opwekkende stoffen slechts door scheikundige omzetting der speekselbestanddeelen de specifieke gewaarwordingen te weeg brengen, hetgeen door verschillende physiologen wordt aangenomen, mist elken grond van waarschijnlijkheid, en draagt daarenboven niets bij ter verklaring van het feit. Behalve de oplosbaarheid der stof, is er eene tweede voorwaarde, dat namelijk de stof in aanraking kome met dat gedeelte der slijmvliesoppervlakte, waarin zich de smaakzenuw (*nervus glossopharyngeus*) uitbreidt, namelijk de achterste helft van de tong, het weeke gehemelte en een gedeelte van den strot. Van de twee overige zenuwen, de ondertongzenuw (*nervus hypoglossus*) en de tongtak van het 5de zenuwpaar (*ramus lingualis nervi trigemini*) dient de eerste tot regeling der spierwerking, de tweede voor het tastgevoel. Eerstgenoemde zendt hare takken naar de spieren van de tong, laatstgenoemde naar de voorste helft der tong en eindigt in de zenuwlussen en papillen van de punt der tong, die daardoor het fijnste tastorgaan van ons geheele ligchaam is. Dat S. en tastgevoel geheel verschillende zintuigwerkingen zijn, blijkt daaruit, dat b. v. een krystal van de zeer oplosbare azijnzure chinine, dat, achter in den mond gebragt, sterk bitter smaakt, voorzigtig op den top der tong geplaatst, geene smaakgewaarwording veroorzaakt; terwijl omgekeerd dikwijls beenstukjes, uit het vleesch op de achterste helft der tong gebragt, ongemerkt worden afgeslikt, en daarentegen de fijnste ongelijkheden in spijs of drank aan het gevoel van de punt der tong niet ontgaan.

De S. behoort tot de lagere zintuigen, in zooverre als zij niet bijdraagt tot de hoogere ontwikkeling der geestelijke vermogens van den mensch.

De ziekelijke afwijkingen van deze zintuigwerking zijn: gemis aan S., gelijk zulks reeds bij een dik catarrhaal beslag op de tong, of na overprikkeling, bij sterke rookers, dikwijls wordt aangetroffen; verkeerde smaak, b. v. dat bij gastrische ongesteldheden alles bitter smaakt, waarschijnlijk ten gevolge van de abnormale zamenstelling van het speeksel. Sommige menschen missen oorspronkelijk de gewaarwording van eenen bepaalden S., b. v. van zuur, van rottig, van zoutig. Dit gebrek staat gelijk met de ongevoeligheid der oogen van sommige menschen voor bepaalde kleuren, voor groen of rood.

De S. is een zintuig, dat dikwijls zeer individueel is, zoodat de een zoet proeft, waar de ander zout proeft; daarom kan de S. ook voor de regtbank niet gelden als een deugdelijk bewijsmiddel voor de tegenwoordigheid van vergiften. v. P.

SMAK is de naam van een vaartuig, dat men op onze binnenwateren, het meest naar de zijde van Duitschland, en op sommige Duitsche rivieren aantreft. De vorm is lomp, achter en vooraan even breed, een weinig oploopende en met een verheven dek. De mast heeft eene gaffel, waaraan het grootzeil gevoerd wordt, ook is er een boegspriet tot steun voor den mast, waarop de leiders der stagzeilen worden uitgehaald. Het roer is vrij groot. Aan weêrszijde is een zwaard aangebragt. De Smakken zijn zeer geschikt tot ligters, uithoofde zij, door haren vorm, eene groote lading kunnen innemen; bij de grootste kan zij tot 60 lasten bedragen.

SMÅLAND, de grootste provincie van Zuid-Zweden, voormaals een hertogdom, dat tot het rijk der Gothen behoorde, strekt zich van Schonen en Blekingen noordelijk tot aan het Wettermeer en de grenzen van Oost-Gothland, en in de breedte van de grenzen van Halland tot aan de Oostzee uit. Het bevat de länen (landen of leenen) van Jonköping, Wexiö en Kalmar, welke gezamenlijk 600 □ mijlen beslaan en eene bevolking hebben van 500,000 zielen. De provincie is in het noorden en westen bergachtig, afdalende naar het zuiden en oosten, bezit vele bosschen, uitgestrekte heidevelden, vele meren en moerassen. De veeteelt is er aanzienlijk, de akkerbouw gering, de bergbouw, die ijzer en koper levert, uitgestrekt. Jongköping, het noordelijkste deel (205 □ mijlen met 165,000 inwoners), biedt ons, ten zuiden van het Wettermeer, den 1000 voet hoogen Taberg, die vele ijzermijnen bevat en slechts op twee uren afstands ligt van de hoofdstad Jonköping, die niet meer dan dan 5000 inwoners telt. Het zuidelijke gedeelte wordt ingenomen door het län Wexiö of Kronoberg (180 □ mijlen met 135,000 inwoners), dat bergachtig en schraal van bodem is, doch buitengemeen rijk aan meren, onder welke de voornaamsten zijn de Bolmer-, Möckeler-, Asner- en Helga-meren, aan welk laatste de hoofdstad Wexiö ligt, welke, ofschoon de zetel eens bisschops, slechts 2000 inwoners bevat. Het oostelijke gedeelte heet naar zijne hoofdstad Kalmar (215 □ mijlen met 200,000 inwoners) en is eene langzaam dalende kuststreek.

SMALDEEL of **ESKADER** noemt men een der drie hoofdafdeelingen, waarin eene vloot verdeeld wordt. De hoogst aanwezige vlagofficier is bevelhebber van de geheele vloot en tevens van het eerste eskader. De volgende heeft het bevel over het 2de, en de daarop volgende over het 3de eskader. Ieder van die eskaders is, althans indien het aantal schepen dit noodig maakt, weder in sectiën onderverdeeld.

SMALKALDEN, een stadje van 5700 inwoners in Keurhessen, in het midden van het Thuringer woud, aan een riviertje van denzelfden naam, in een eng dal gelegen, is met dubbele muren omgeven en wordt door twee kasteelen verdedigd. Men treft er eene industrie- en ambachtsschool aan; in den omtrek zijn vele mijnen in werking, voornamelijk ijzermijnen, waarvan het product binnen de stad in fabrieken verarbeid wordt. Voormaals was S. eene vrije heerlijkheid, welke in 1360 door de burggraven van Neurenberg deels aan Hessen, deels aan Hennenberg verkocht werd en, bij het uitsterven van het laatstgenoemde stamhuis, geheel aan Hessen kwam en tegenwoordig, 5¼ □ mijl groot en 28,000 inwoners bevattende, eene enclave vormt, aan Keur-Hessen toebehoorende, tusschen Gotha, Weimar, Meiningen en de Pruissische provincie Saksen. Verg. Häfner, *Geschichte der Herrschaft Schmalkalden* (Meiningen 1818).

SMALKALDISCH VERBOND. Dit verbond, dat in de geschiedenis der kerkhervorming eene belangrijke plaats bekleedt, werd in de Keurhessische stad Smalkalden op den 27sten Februarij 1531 gesloten door de Protestantschgezinde vorsten: Keurvorst Johan van Saksen; zijn' zoon Johan Frederik, den Grootmoedigen; Philips, Ernst en Frans, hertogen van Brunswijk en Lüneburg; Philips, landgraaf van Hessen, Wolfgang, vorst van Anhalt; Gerhard en Albrecht, graven van Mansfeld; benevens de steden: Straatsburg, Ulm, Constanz, Reutlingen, Memmingen, Lindau, Biberach, Isny, Lubek, Maagdeburg en Bremen. Later voegden er zich nog bij: Barnim en Philips, hertogen van Pommeren; Johan, George en Joachim, vorsten van Anhalt, en de steden: Esslingen, Brunswijk, Goslar, Göttingen, Elmbeck, Augsburg, Frankfort, Kempten, Hannover en Minden. Aanvankelijk voor negen jaren gesloten, maar den 24sten December 1535 voor tien jaren vernieuwd, en geplaatst onder de leiding van den keurvorst van Saksen en den landgraaf van Hessen, had het ten doel de handhaving der godsdienstvrijheid tegen de aanvallen der R. Catholieken, en tevens van de burgerlijke vrijheid tegenover de heerschzucht van keizer Karel den Vden, die allerlei inbreuken trachtte te maken op de zelfstandigheid der rijksvorsten en rijkssteden. Het Verbond nam zeer toe in kracht, nadat bij de boven aangeduide vernieuwing het besluit genomen was, een bondsleger van 10,000 man voetvolk en 2000 ruiters op de been te houden. Kort daarna (1537) werd die omschrijving van de Protestantsche leerbegrippen, welke Luther, oorspronkelijk als verweerschrift tegen een door den paus beraamd concilie, had opgesteld [1]), door eenige voorname godgeleerden te Smalkalden onderteekend en als de uitdrukking van de Protestantschgezinden, en des van het Verbond, aangenomen. Van toen af voerde het Verbond, meester van een groot gedeelte van Duitschland, eenen verdedigenden en, waar het geraden scheen, ook aanvallenden oorlog tegen de keizerlijken en pausgezinden; doch hoe schitterend ook de vooruitzigten der verbondenen waren, vooral daar de keizer herhaaldelijk in het naauw gebragt werd door de vijandelijke houding der Turken en de oorlogen met Frankrijk, werd echter weldra de kracht des Verbonds door verschillende aanleidingen gebroken. In de eerste plaats moet te dezen genoemd worden de onderlinge verdeeldheid der verbondenen zelven, gedeeltelijk veroorzaakt door de minachting, waarin de landgraaf van Hessen gebragt was door zijn dubbel huwelijk, hoewel ondersteund door een laakbaar advies van Luther zelven, alsmede door de eigenzinnigheid van den Saksischen keurvorst Johan Willem, die velen tegen hem innam. Doch nadeelig was ook voor het Verbond, dat men, te veel steunende op eigene kracht, te zeer alle vreemde hulp afwees en zich nu te veel, dan te weinig hechtte aan Frankrijk, dat wel het Verbond wilde ondersteunen als tegenwigt tegen den keizer, maar daarom nog niet geneigd was tot het begunstigen der Protestanten als zoodanig. Wel had het Verbond bij den veldtogt van 1546 eenen krachtigen arm in den dapperen veldheer Sebastian Schärtlin, die met gelukkigen uitslag den overtogt over den Donau beproefde, ten einde aan het keizerlijke leger, dat uit Italië opdaagde, den aantogt te betwisten; maar de naijver der beide boven genoemde hoofden van het Verbond verlamde de krijgsbewegingen van Schärtlin; bovendien werd de keurvorst tot den aftogt gedwongen, doordien de keizer hem en den landgraaf in den rijksban gedaan en Maurits van Saksen diensvolgens de landen des keurvorsten in bezit genomen had. Wel heroverde de keurvorst spoedig daarna zijn grondgebied; maar toch stonden hij en de landgraaf zoo goed als alleen, toen de keizer hun den 24sten April 1547 bij Mühlberg slag leverde; door de uitkomst van dien veldslag vielen de beide genoemde vorsten in 's keizers handen en het geheele S.-V. werd vernietigd.

SMALLENBURG (Nicolaas) uitstekend vaderlandsch regtsgeleerde, werd den 1sten December 1761 te Nootdorp in Delfsland, waar zijn vader predikant was, geboren. Hij kwam op de Latijnsche school te Delft, waar hij het uitmuntende onderrigt van den rector, Hendrik Hoogeveen, genoot; hij werd uit de hoogste classe dezer inrigting naar de Academie bevorderd op den 12den Maart 1779, en hield bij die gelegenheid eene *Oratio Vitelliae, ad Lucium Junium Brutum, pro filiis perduellibus intercedentis.* Aan Leyden's hoogeschool studeerde hij in de regtsgeleerdheid, en promoveerde den 8sten October 1785, na openlijke verdediging zijner *Dissertatio Juridica inauguralis ad Fragmentum Juliani, ex Lib. ejus 19 Digestorum*, ens. (Leyden 1785, 4°.). Na korten tijd de regtskundige praktijk in Utrecht uitgeoefend te hebben, werd hij in 1788 tot hoogleeraar in de regten te Franeker beroepen en aanvaardde hij dit ambt met eene inaugurele oratie, *De officio eius qui Romana Jura feliciter tradere studet.*

Twee jaren later werd S. naar Leyden beroepen en aanvaardde hij het professoraat, den 1sten November 1790, met eene *Oratio de praecipuis elegantioris Jurisprudentiae Romanae subsidiis* (Leyden 1791, 4°.). Hij was in deze betrekking tot groot nut voor

---

1) Deze artikelen, de Smalkaldische genoemd, zijn onder de symbolische schriften der Evangelisch-Luthersche kerk opgenomen. Marheineke heeft er (Berlijn 1837) eene uitgave van bezorgd naar het oorspronkelijke handschrift van Luther, bewaard in de boekerij te Heidelberg

de wetenschap en van zijne vele leerlingen, die hem als eenen vader lief hadden, gedurende meer dan 40 jaren werkzaam geweest, toen hem het emeritaat verleend werd. In dat tijdsverloop was S. driemaal rector magnificus der hoogeschool, en dat wel in 1795—1796, 1805—1806 en 1820—1821; bij het nederleggen van het rectoraat sprak hij de volgende redevoeringen uit: *De viro justo, civium optimo ac felicissimo* (Leyden 1796, 4°.); *De eo, quod pulchrum est in studio Juris Romani; Narratio eorum, quae Academiae Lugduno-Batavae anno praeterito evenere* (in *Ann. Acad. Lugd.-Batav.* 1820—1821, 4°.). Na het nederleggen van het professoraat, ging S. op zijn buitenverblijf te Warmond wonen, waar hij den 20sten Julij 1836, op 74-jarigen onderdom, overleed.

In zijn vak maakte S. zich bijzonder verdienstelijk door de uitgave, met aanmerkingen verrijkt, van Schulting's beroemd geschrift: *A. Schultingii notae ad titulos Digestorum de Verborum Significatione et Regulis Juris. Edidit atque animadversiones suas adjecit N. Smallenburg* (Leyden 1799, 8°.) en vooral *A. Schultingii notae ad Digesta seu Pandectas. Edidit atque animadversiones suas adjecit N. Smallenburg* (Leyden 1804—1835, 7 deelen, 8°.).

Dat S. aan veelomvattende kennis nederigheid paarde, bewijst zijn uitmuntend werkje: *Primae Lineae Juris Civilis Belgici, imprimis secundum Codicem Napoleonticum* (Leyden 1820, 8°.; 2de ed. aldaar 1825), een boekje, waarvan Mr. A. de Pinto getuigde: „dat het onberekenbaar veel nuts gesticht heeft en nog dagelijks sticht, waaraan allen, die er de eerste gronden van het hedendaagsche regt uit geput hebben, dankbaar erkennen zoo oneindig veel verschuldigd te zijn."

Stond S. hoog als geleerde, niet minder muntte hij als mensch uit. Groot was dan ook de mate van liefde en achting, die zijne vele leerlingen hem toedroegen. Ten toetssteen dier gevoelens verwijzen wij naar het stukje van Mr. A. de Pinto in *Algemeene Konst- en Letterbode* van 1836, Deel II. blz. 83—86.

S. was ridder van de orde van den Nederlandschen Leeuw, lid van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen, van de 3de classe van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, van het Utrechts Genootschap enz.

Zie over S.: *Algemeene Konst- en Letterbode* van 1836, Deel II. blz. 66—67; M. Siegenbeek, *Geschiedenis der Leydsche Hoogeschool*, Deel II. blz. 234; N. C. Kist, *Memoria Nicolai Smallenburg, viri clarissimi*, in *Ann. Acad.* 1836—1837. v. H.

SMALT. (Zie *Kobalt*).

SMARAGD. Een der schoonste edelgesteenten, van eene fraaije, eigenaardig groene kleur, doorsigtig met eene zwakke dubbele straalbreking; het komt gekrystalliseerd voor in zessijdige zuilen, die op hare einden meestal regt of vlak afgeknot zijn. Zijne hardheid houdt het midden tusschen die van topaas en kwarts; het geeft, door het eerstgenoemde gekrast, een wit streekpoeder. Het soortelijk gewigt bedraagt tusschen $2\frac{2}{3}$ en $2\frac{3}{4}$ of naauwkeuriger tusschen 2,670 en 2,732. Door wrijving wordt het gesteente positief electrisch. Het bestaat, even als het beryl, hoofdzakelijk uit kiezel-, klei- en beryl- of glycin-aarde, met eenige bijgemengde oxyden, waaraan men de kleur van het gesteente toeschrijft. Volgens Klaproth zijn de scheikundige bestanddeelen, in 100 deelen:

kiezelaarde	68,50	deelen
kleiaarde	17,75	„
glycinaarde	12,50	„
ijzeroxyde	1,00	„
chroomoxyde	0,30	„
kalk	0,25	„

Men vindt het gesteente in den heuvel van Barat bij Limoges in Frankrijk; in het dal Heubach bij Pinsgau in het Salzburgsche, waar het in mica-schiefer voorkomt. In de laatste tijden heeft men het ook van uitnemende schoonheid aangetroffen in het district van Catharinenburg in Siberië, waar men het in krystallen van 100 karaten en meer gevonden heeft. Doch het eigenlijke vaderland van dit kostbare edelgesteente is Peru, in de vallei van Tunka, tusschen de bergen van Nieuw-Grenada en Popayan, waar het in tusschenruimten van graniet en thonschiefer gevonden wordt. Het waren vroeger de groeven van Muso en Somondoco in het dal van Tunka, niet ver van Nieuw-Carthago, welke Europa en het Oosten van Smaragden voorzagen, hetgeen thans gedeeltelijk nog het geval is. De groeve, in het dal Manta bij Porto Viejo, welke het meest opleverde, konde door de Spanjaarden evenwel niet terug gevonden worden, zoo als berigt wordt door den Spaanschen geschiedschrijver Garcilaso de la Vega, die zijne jeugd in Peru doorbragt. Men vermoedt, dat de groeven door de inboorlingen bedolven zijn, of dat zij de ontdekking daarvan verborgen hielden, uit vrees van hun leven daarin door te zwaren arbeid te zullen verliezen. In de XVIde en XVIIde eeuw trok Spanje aanzienlijke hoeveelheden Smaragden uit Peru, en voerde hen verder naar Asië. Pater Joseph d'Acosta, die de tweede pater-provinciaal in Peru was en zelf de S.-groeven van Nieuw-Grenada bezocht heeft, verhaalt, dat men deze steenen in den beginne in overgroote hoeveelheid naar Europa gebragt heeft: op het schip, waarmede hij in 1587 naar Spanje terugkeerde, bevonden zich twee kisten, die elke een gewigt van meer dan een Spaanschen centenaar aan Smaragden bevatteden. In de eerste tijden na de verovering bewerkten de Spanjaarden de groeven van Muzo met het zwaard in de eene en het houweel in de andere hand. Twee aldaar gevondene Smaragden werden door Karel den Vden met 219,000 goudguldens betaald; hunne grootte is niet bekend. Het aandeel der kroon bedroeg, wat die mijn aanging, in de eerste vijftig jaren 300,000 dollars. Hoewel ook in de oudheid en in de middeleeuwen uitstekende Smaragden in den handel waren, zijn zij toch na de ontdekking van Zuid-America eerst meer algemeen bekend geworden.

Van de vroegste tijden af werd de S., wegens de zuiverheid van zijne schoone, groene kleur, die het oog beviel en bekoorde, en omdat hij daarenboven een voortreffelijk politoer aanneemt, als edelgesteente gebruikt en hoog geschat. Hoewel hij ten aanzien van de hardheid voor de meeste fijne edelgesteenten moet onderdoen, woog het bevallige der kleur tegen dit nadeel op.

Men gebruikt den S. tot de meest verschillende voorwerpen van sieraad, tot ring- en naaldsteenen, tot armbanden enz. In de Heilige Schrift vindt men van dit gesteente gewag gemaakt, als bij Ezechiel XXVII: 16 en XXVIII: 13. Bij Exod. XXVIII: 18 wordt de S. vermeld als de vierde plaats in te nemen onder de twaalf steenen, welke, de 12 stammen van Israël voorstellende, den borstlap van den Joodschen hoogepriester versierden; hij was een symbool van den stam van Juda, welks naam er op gegraveerd was. — Men heeft hem zoowel als versiering bij Egyptische mummiën, als aan Grieksche en Romeinsche halssieraden en ringen gevonden. Volgens Pausanias bevatte de lievelingsring van Polycrates eenen S. Plinius verhaalt van Nero, dat hij de kampspelen der zwaardvechters door eenen S. pleegde te beschouwen; welligt heeft hij den glans der vlammen bij den brand van Rome er door aanschouwd. Ook versierde men in vroegere tijden de gouden drinkbekers daarmede. Onder de voorwerpen, uit de puinhoopen van het oude Rome en uit de opdelvingen van Herculanum en Pompeji te voorschijn gebragt, vond men niet selden Smaragden als sieraden. Evenzoo werden zij veelvuldig in de kerkschatten van de VIIIste en IXde eeuw aangetroffen. Zelfs wilde volksstammen wisten dit gesteente te schatten. De oude Peruanen zouden een krystal van S. ter grootte van een struisvogel-ei als eene godheid vereerd hebben. De Spanjaarden, die bij de verovering van dat gewest alles wegroofden wat in hun oog kostbaar was, hebben hier ook jagt op gemaakt, doch zij hebben hem niet magtig kunnen worden, zijnde de inboorlingen er naar het schijnt in geslaagd, dien te verbergen.

Over de zoogenaamde Smaragden-kom, bekend onder den naam van *Saingral* (Heilige Gral), die sedert meer dan zeven eeuwen in de schatkamer van de domkerk te Genua bewaard wordt en door den schrijver van dit artikel is bezigtigd, zie men de *Aanteekening* van Dr. E. M. Beima, in de Nederduitsche bewerking van Leonhard's Geologie of Natuurlijke geschiedenis der Aarde, D. II. blz. 213.

Eertijds gebruikte men den S. in de geneeskunst als een hartversterkend en gemoedsaandoeningen bedarend middel.

Tot in den laatsten tijd werd de kleurende zelfstandigheid van den S. ondersteld veroorzaakt te worden door de aanwezigheid van 1 of 2 procent chroom-oxyde. Dit is evenwel door nieuwe scheikundige nasporingen van Lewy, ten aanzien van de vor-

ming en samenstelling der Smaragden van Muzo, bewezen onjuist te zijn. De hoeveelheid chroom-oxyde, welke hij verkreeg was zeer gering en bijna onmerkbaar, ja zelfs te gering om afzonderlijk gewogen te worden. De schoone kleur van den S. werd door hem aangetoond, voortgebragt te worden door eene organische selfstandigheid, welke hij beschouwt te zijn eene koolwaterstof-verbinding, gelijk aan het *chlorophyllum* (bladgroen). Naarmate de Smaragden eene grootere hoeveelheid dezer organische stof bevatten, zouden zij van eene donkerder tint zijn; de kleur zou zelfs bij eene lage roodgloeihitte geheel vernietigd, en de steen wit en ondoorschijnend worden; terwijl de hitte geen nadeel aan de kleur toebrengt, wanneer de delfstoffen door chroomoxyde zijn gekleurd. De organische kleur wordt beschouwd als afkomstig te zijn van de ontbinding der dieren, wier overblijfselen versteend aangetroffen worden in de rotsen, welke het moedergesteente van den S. uitmaken. De rotsen van Muzo nu, welke uit eene soort van zwartachtigen kalksteen bestaan, met witte aderen doortrokken, bevatten ammoniten. — Behalve de organische kleurstof, verkreeg Lewy van 1,65 tot 2,15 op de 100 deelen, water; waardoor met het aanwezen van fossile schelpen in den kalksteen, waarin zij voorkomen, hij tot de gevolgtrekking is gekomen, dat de Smaragden langs den natten weg zijn gevormd, dat wil zeggen, dat zij uit eene oplossing zijn afgezet.

Men slijpt den S. gemeenlijk in den vorm van tafelsteenen, waarbij zijne kleur zich het schoonst voordoet, gelijk ook *en cabochon*, zeldzamer geeft men er de gemengde snede aan; men vat hem steeds in goud.

Bij het bepalen van de waarde komen de zuiverheid, schoonheid der kleur, levendige glans en grootte van den steen in aanmerking; doch vooral komt het op de eerste eigenschap aan, dewijl Smaragden, bij overigens gelijk gewigt, zeer ongelijke waarde bezitten. Eene eigenaardigheid van dit gesteente is, dat het zelden of bijna nooit geheel zonder eenig gebrek of feat voorkomt, meestal heeft het scheurtjes of zoogenaamde vedertjes; ook treft men somwijlen eene ongelijkheid van kleur bij den zelfden steen aan, benevens donkere of witte vlekjes en wolkjes, waardoor verschillende schakeringen van groen ontstaan. Vóór de ontdekking van America waren de S. zeer duur, later daalden zij aanmerkelijk in prijs, toen men hen in groote hoeveelheid uit Peru ontving; in latere tijden zijn zij wederom in waarde gestegen, dewijl er niet meer zooveel uit America aangebragt worden; hetwelk gedeeltelijk aan het te niet gaan van sommige mijnen schijnt te moeten worden toegeschreven.

Van Smaragden van bleeke en onzuivere kleur wordt het karaat voor 3 tot 4 gulden verkocht. Een S. van middelbare soort van eene zuivere, schoone, doch eenigzins heldere kleur van 1 karaat gewigt, wordt met 18 tot 24 gulden, zelfs tot 30 en 40 gulden betaald. Is echter de kleur hooger, de steen zonder gebreken en van het eerste water, dan stijgt de prijs aanmerkelijk. Van een' S. van die soort gaat de prijs van 1 karaat tot 50, van 2 tot 110, van 4 tot 500, van 6 tot 800 en van 12 karaat tot 1600 gulden. Op de verkooping der edelgesteenten van den markies de Drée werd een S. van 3¼ karaat met 1500, en een schoone steen van 6 karaat met 2400 francs betaald.

Een der schoonste Smaragden, welke bekend is, bevindt zich in het keizerlijke kabinet te Petersburg. Hij weegt 30 karaten, is van eene volkomene kleur en zuiverheid. Ongelukkig heeft men hem eenen ronden vorm gegeven en overladen met facetten; hierdoor heeft de juwelier hem de helft van de waarde doen verliezen. — Een zeer groote S. is het eigendom van den hertog van Devonshire, zijnde een zeszijdig prisma, waarvan de drie afmetingen zijn 2¼, 2¼ en 1⅞ Eng. duim, wegende 2 Ned. oncen, 7 lood, 6 wigtjes en 7 korrels. Hij is afkomstig uit de groeve van Muzo en door Don Pedro naar Engeland gebragt. Een kleiner, maar prachtiger exemplaar is in het bezit van den Heer Hope; dit weegt 1 Ned. once, 8 lood, 6 wigtjes en 6 korrels, en werd met 6000 gulden betaald. De heer Harry Emanuel bezit een' zeer zuiveren S. van 156 karaat. De drie laatstgenoemde Smaragden versierden de Engelsche International Exhibition van 1851 en 1862.

Door strass (zie *Strass*) kan de S. zoo volkomen nagemaakt worden, dat het dikwerf moeijelijk is, den echten van den valschen te onderscheiden.

SMEEKSCHRIFT. Toen in vroegere tijden de regten van de onderdanen tegenover hunne overheden in het geheel niet, of elthans in mindere mate dan tegenwoordig, werden erkend, schoot hun in vele gevallen geen ander middel over, zoo dikwijls zij die regten geschonden achtten, dan op ootmoedige wijze de handhaving of herstelling daarvan te verzoeken. Veelal rigtte men zich dan regtstreeks tot de hoogste overheid of den souverein in den lande, omdat men van dezen, als van den magtigsten en regtvaardigsten, herstel van geleden onregt verwachtte, dat in vele gevallen ook, buiten zijn weten door aan hem ondergeschikte magthebbenden gepleegd, op die wijze tot zijne kennis werd gebragt. Was de toegang tot die hoogste magt in den Staat dikwijls moeijelijk te verkrijgen, zoo werden de klagten of verzoeken in schrift gebragt en aan den souverein gewoonlijk overhandigd, wanneer hij in het openbaar verscheen of zich daartoe eene andere gelegenheid opdeed. Een zoodanig geschrift werd een S. genoemd; het diende dikwijls om de behoeften des volks te doen kennen aan hen, die het best in staat waren, daarin te voorzien. Toen het gebruik van Smeekschriften eens ingang had gevonden, behoeft het wel geen betoog, dat men dit middel aangreep, niet alleen tot het openbaren van grieven, maar ook ten einde verzoeken te doen van verschillenden aard, zoo als vrijstelling van wettelijke verpligtingen, ontheffing van regterlijke straffen, vervolgingen en wat dies meer zij. Een merkwaardig voorbeeld van een S. levert onze geschiedenis op, toen door Lodewijk van Nassau en den graaf van Brederode, op den 5den April 1566, het beroemde S. werd ingediend aan Margaretha van Oostenrijk, waarin werd aangedrongen op de schorsing van de afgekondigde bloedplakkaten. In de nieuwere tijden echter, en vooral sedert de Fransche omwenteling in het laatst der voorgaande eeuw, werden de begrippen ook omtrent dit onderwerp belangrijk gewijzigd: waar vroeger de regeermagt meer bij enkele personen had berust, en de handelingen, die daaruit voortvloeiden, niet zelden van willekeur en geweld getuigden, werd die zelfde magt in latere tijden onder verschillende overheden verdeeld, en de bevoegdheden, die daaraan waren verbonden, werden met naauwkeurigheid in de wetten bepaald en omschreven. Een gevolg daarvan was, dat het niet meer van den Souverein alleen afhing, verzoeken in te willigen, die met de wet streden, maar dat daartoe de bewilliging werd vereischt van die staatsmagt, die alleen verandering vermag te maken in de wet, en in dien zin daarboven verheven is, d. i. de wetgevende magt. De regten der onderdanen werden gewaarborgd tegen iedere handeling van willekeur en geweld, en eene meer en meer gezuiverde en onpartijdige regtspraak trad van lieverlede in de plaats van eene veelal eenzijdige en altijd onzekere uitspraak door den souverein. Sommige onderwerpen bleven evenwel, na deswege tot hem gerigt verzoekschrift, aan de beoordeeling van den souverein onderworpen, doch ook deze werden bepaaldelijk omschreven; zoo vinden wij in onze grondwet aan den koning het regt toegekend om gratie te geven van straffen, door regterlijke vonnissen opgelegd, doch na advies van de aangewezene regterlijke collegiën; volgens sommigen kan de koning zelfs gratie verleenen, zonder dat men die heeft aangevraagd, welk beweren echter aan veel tegenspraak onderhevig is. Ook heeft hij bij ons de koning het regt om ontheffing te verleenen van eene bepaalde wettelijke verpligting (*dispensatie*), doch alleen in de gevallen, bij de wet omschreven: zoo als het toestaan van een huwelijk tusschen personen, die elkander te na in den bloede bestaan, of het ontheffen der verpligting van eene tweede huwelijks afkondiging, of het toelaten van een huwelijk bij lastgeving, of wel het verleenen van handligting aan minderjarigen enz., een en ander wanneer dit van hem gevraagd wordt. Ook aan andere magten in den Staat is bij de wet de bevoegdheid gegeven om op verzoekschriften te beschikken: wij treffen daarvan vele voorbeelden aan in de wetten, die de attributen omschrijven van de regterlijke magt. Te gelijk met de ontwikkeling van den constitutionelen regeringsvorm, heeft zich in onze dagen het zoogenaamde regt van petitie gevormd; in de Fransche constitutie van het jaar 1795 werd aan iederen ingezetene het regt toegekend, om zich bij verzoekschrift of anderszins omtrent ieder onderwerp tot zoodanige magten in den Staat te vervoegen, als hij geraden mogt oordeelen; welk regt bij ons daaruit werd overgenomen in de Staatsregeling van 1798, en sedert in alle latere grondwetten is overgegaan; doch bij de constitutie van

1801 werd uitdrukkelijk bepaald, dat dit schriftelijk moest geschieden. In onze tegenwoordige grondwet luidt deze bepeling: „*Ieder ingezeten heeft het regt om verzoeken aan de bevoegde magt schriftelijk in te dienen, mits die persoonlijk en niet uit naam van meer worden onderteekend, welk laatste alleen kan geschieden door of van wege ligchamen, wettelijk zamengesteld of als zoodanig erkend, en in dat geval niet anders dan over onderwerpen tot hunne bepaalde werkzaamheden behoorende.*" Het doel dezer bepeling is om aan de ingezetenen de gelegenheid te geven, hunne bezwaren en grieven, misbruiken in het bestuur, leemten en andere gebreken in de wetgeving aan de bevoegde magt kenbaar te maken; in zoover wordt er als 't ware een band onderhouden tusschen volksbehoeften en wetgeving. Indien verzoekschriften worden ingediend bij de Staten-Generaal worden deze in handen gesteld eener commissie, die verslag uitbrengt in de volle vergadering en concludeert òf tot nederlegging van het verzoek ter griffie tot nadere inzage of tot mededeeling aan de regering tot het bekomen van inlichting, òf — zoo het verzoek niet tot de bevoegdheid van de Staten-Generaal behoort — om over te gaan tot de orde van den dag. De kamer beslist op de conclusie der commissie.

SMEERKLIER (*Folliculus adiposus*) is een enkelvoudig kliertje, hetgeen gewoonlijk bij groepen aanwezig is op die plaatsen, waar, om bepaalde redenen eene vettige afscheiding vereischt wordt. Aan de haarwortels zitten gewoonlijk twee of drie van deze enkelvondige zakjes, met eene uitloozingsopening in het haarzakje; deze voorzien het haar van vet. In het oor leveren deze kliertjes een afzonderlijk, taai, geelachtig, alkalisch, bitter vocht (het oorsmeer), hetwelk den uitwendigen gehoorgang voortdurend week houdt; aan den *glans penis* zitten deze kliertjes rondom de *corona* en leveren aldaar het *smegma*. In de okselholte leveren deze kliertjes het eigenaardige, boterzuurhoudende vocht, hetwelk aan het okselzweet den bekenden, onaangenamen reuk mededeelt.

Er bestaat eene algemeen bekende ziekte op de huid, namelijk de vorming van zoogenoemde medeeters (*comedones*), witte of bij langduriger bestaan zwarte puntjes op de huid, die zich vooral aan het voorhoofd, aan den neuswortel bij de neusvleugels, aan de buitenzijde der dijen, op de oppervlakte der knieën, enz. vertoonen en aldaar dikwijls tot de vorming van beperkte, kleine verzweringen aanleiding geven (de beruchte jeneverneus, *acne rosacea*, berust gewoonlijk op de vorming dezer comedones). De comedones zijn eenvoudiglijk opboopingen van den inhoud der Smeerklieren, als gevolg van verstopping der uitloziegsopeningen door onreinheid of door verharding.

In het oor wordt door de Smeerklieren somtijds een te vast vocht afgescheiden, dat door verharding niet zelden tot doofheid aanleiding geeft. v. P.

SMEERRAAI. (Zie *Raygras*)

SMEERWORTEL. (*Symphytum officinale*). Deze plant, ook den naam dragende van *Keel-*, *Waal-*, *Wal-*, *Scheur-*, *Schuur-*, *Vet-* en *Spekwortel*, groeit vooral op vochtigen grasgrond, langs slooten en beeken. De zwarte, aan slijm zeer rijke wortel blijft 's winters over en daaruit ontspruiten telken jare zeer krachtige, sterk getakte, hoekige stengels, die even als de elliptische of lancetvormige bladen ruw zijn. De bladen schijnen met hun voet aan weêrszijden van den stengel vastgegroeid. De bloemen zijn rood, paars, blaauw, vuilgeel of wit en bestaan uit een' 5-deeligen kelk, eene naar onder buis-, naar boven klokvormige bloemkroon, die 5 driehoekige schubben draagt, welke met de 5 meeldraden afwisselen, en een' stamper, waarvan de rijpe glinsterende, zwarte nootjes aan den voet een' zeer gezwollen ring vertoonen. De 5 driehoekige schubben of bijbloembladen (*parapetala*, *fornices*) sluiten de keel der bloemkroon af.

De S. bloeit van Mei tot Augustus, behoort tot de natuurlijke familie der *Ruwbladigen* (*Borragineae*) en volgens het sexuële stelsel tot de 1ste orde der 5de klasse (*Pentandria Monogynia*).

In onze apotheken treft men den wortel van deze plant aan onder den naam van *radix consolidae majoris*; bij wordt onder de bitter-slijmachtige middelen gerangschikt en komt in werking met den columbo-wortel overeen. B.

SMELT. Somwijlen beploegt men in Zeeland en ook een de kusten van Engeland het strand, met oogmerk om een vischje te vangen, dat bij eb in de zeeklei boort, om het terugkeerende water van den vloed in die vochtige omgeving af te wachten. Dit vischje is de S. of Zand-aal (*Ammodytes tobianus s. lancea*). Het behoort tot de orde der Weekvinnige visschen en wordt meestal tot de familie der *Ophidini* gebregt. Zijn ligchaam is zeer langwerpig-lancetvormig, sterk zijdelings zamengedrukt, met eene rugvin, die nagenoeg de geheele bovenlijn van romp en staart inneemt, eene aarsvin, die aan de kleine achterhelft der rugvin beantwoordt, eene gevorkte staartvin en kleine borstvinnen, doch zonder buikvinnen. Het mist de zwemblaas. De S. gebruikt wormpjes en allerlei kleine zeedieren, alsmede vischbroed, tot voedsel. — De S. heeft in Zeeland den naam, van een zeer lekker geregt op te leveren.

SMELTBAARHEID. Door S. verstaat men de eigenschap der vaste ligchamen van door verwarming uit den vasten in den vloeibaren toestand over te gaan. Sommige stoffen zijn gemakkelijk (bij lage temperatuur), andere moeijelijk (bij hooge temperatuur) smeltbaar. Hoewel het nog niet gelukt is, alle vaste ligchamen tot den vloeibaren toestand te doen overgaan, zoo mogen wij het er evenwel voor houden, dat er geene volstrekt onsmeltbare ligchamen bestaan. — Gemakkelijk smeltbaar zijn b. v. vet, was en zwavel, en onder de metalen: tin, lood, bismuth; zilver, goud, koper, ijzer, platinum zijn daarentegen moeijelijk smeltbaar. Metaalmengsels zijn veelal gemakkelijker smeltbaar dan elk der metalen afzonderlijk.

SMELTKROES. Smeltkroezen noemt men vaatwerk, dat gewoonlijk naar den bodem kegelvormig toeloopt, rond of driehoekig van vorm is, en in de nijverheid gebruikt wordt tot het smelten en herleiden van metalen en tot andere werkzaamheden, b. v. tot het smelten der glasmassa in glasblazerijen. Vereischten van goede kroezen zijn, dat zij vuurbestendig, zoo digt mogelijk, en tegen snelle wisseling van temperatuur bestand zijn. Men onderscheidt voornamelijk *Hessische* of *Almeroder* kroezen, uit vuurvaste klei en grof zand gebakken, en *Ipser-*, *Passauër-*, *graphiet-* of *zwarte* kroezen, wier massa uit vuurvaste klei en graphiet (potlood) bestaat. De scheikundigen maken daarenboven bij hunne proeven gebruik van *porceleinen* en *platina*-kroezen. Tot het smelten van platinum bezigt men kroezen van zuiveren kalk.

SMELTOVEN noemt men in het algemeen elke beslotene ruimte, waarin, door verbranding van koolstofhoudende zelfstandigheden, warmte wordt voortgebragt, die men tot het smelten van verschillende stoffen: metalen, ertsen, glasmassa enz. gebruikt. Naarmate van de stof, die men verwerkt, en het doel, dat men beoogt, moeten de ovens verschillend zijn ingerigt. Zoo kan men *hoogovens* gebruiken, wanneer de stof onmiddelijk met de brandstof in aanraking mag komen; *vlamovens*, wanneer dit alleen met de vlam mag plaats grijpen; mag noch het een, noch het ander geschieden, dan worden de stoffen in *kroezen* in de ovens verhit.

SMERDIS, een zoon van Cyrus, werd door den Perzischen koning Cambyses, zijnen broeder, uit ijverzucht om hals gebragt. Deze daad was slechts aan weinigen bekend. Een dier weinigen zocht voor zich zelven voordeel uit dit geheim te oogsten. Hij was een magier en broeder van Patizithes, dien Cyrus bij zijn vertrek naar Egypte tot hoofd zijner hofhouding had aangesteld. De magier, sterk gelijkende op den vermoorden S., gaf zich voor dezen broeder des konings uit en liet overal openlijk verkondigen, dat hij, ter wille des over Cyrus misnoegden volks, den troon besteeg. Cambyses, dit vernemende, trok ijlings op naar Susa om den overweldiger te straffen, doch overleed op dien togt aan eene wonde, die hij aan de dij had. De valsche S. scheen nu vast gezeteld op den troon; doch overmaat van voorzigtigheid, opdat men hem niet herkennen zou, baarde achterdocht. Een zijner vrouwen verraadde hem; eene zamenzwering werd gevormd, en de valsche S. te gelijk met zijnen broeder met de wapens in de hand gedood. Hij had slechts 7 maanden geregeerd, doch zijne korte regering was eene aaneenschakeling van weldaden en wijze verordeningen. Herodotus heeft deze geschiedenis zeer omstandig beschreven.

SMETIUS is de verlatijnschte vorm van den naam Smith, gedragen door twee geleerden, vader en zoon, die beide den voornaam Johannes hadden, beide het leeraarsambt bij de gemeente te Nijmegen hebben bekleed en zich ten aanzien der oudheden van deze stad en haren omtrek hoogst verdienstelijk hebben gemaakt.

De vader werd den 10den October 1590 te Aken geboren. Van Odenkirchen bij Dusseldorp, waar hij zijne eerste opleiding genoot, door geloofsvervolging verdreven, ontving hij te Harderwijk het voorbereidende onderwijs en studeerde in de godgeleerdheid te Heidelberg. Aldaar tot de predikdienst toegelaten, hield hij zich eenigen tijd op te Genève, en, na eene reis door Frankrijk en Engeland, ook te Londen. Ten jare 1613 aanvaardde hij het leeraarsambt te Sittard, van waar hij echter ten volgenden jare weder door de Spaansche overheersching verdreven werd. Hij begaf zich daarop naar Sedan, waar hij als prediker optrad en eenigen tijd het hoogleeraarsambt in de wijsbegeerte waarnam. Nadat echter de eigenlijke hoogleeraar, Johnston, was teruggekeerd, deed S. afstand van de tijdelijk door hem bekleede waardigheid en begaf zich naar Nijmegen, waar zijn vader, een lakenhandelaar, zich inmiddels had nedergezet. Hij werd aldaar ten jare 1618 tot predikant beroepen, en overleed er den 30sten Mei 1651. Schoon zich gunstig hebbende bekend gemaakt als godgeleerde, kenner der Oostersche talen en kerkhestuurder, heeft hij echter zijnen eigenlijken roem te danken aan zijne oudheidkennis. Hij verzamelde eenen rijken schat van overblijfselen der oudheid, in en om Nijmegen gevonden en opgegraven. Dit kabinet, na 's mans dood door zijnen na te noemen zoon verrijkt en na diens overlijden in 1704 aan den keurvorst van de Palts voor *f* 20,000 verkocht, is beschreven in: *Thesaurus antiquus Smetianus* (Amsterdam 1658) en later in *Pinacotheca* enz. (Nijmegen). Voorts schreef hij, behalve *Kerkelijke resolutiën*, door zijnen zoon uitgegeven, en eenige kleine stukjes, *Oppidum Batavorum seu Noviomagum* (Amsterdam 1644) en *Antiquitates Noviomagenses* (Nijmegen 1678), het laatste kwam uit onder medewerking van zijnen zoon,

S. (Johannes), geboren te Nijmegen den 1sten Mei 1636, die, na eerst te Utrecht, vervolgens te Sedan en te Saumur gestudeerd te hebben, predikant werd te Ubbergen (1661), Weurt (1662), in het Schependom Nijmegen (1670) en in die stad zelve (1679), waar hij in Mei 1704 overleed. Hij zette de oudheidkundige werkzaamheden van zijnen vader met ijver voort en maakte zich verdienstelijk door het uitgeven van onderscheidene geschriften, door dezen nagelaten, waaronder vermelding verdienen *Synodale ordonnantiën en resolutiën* (Nijmegen 1736), en inzonderheid de *Cronijk van de oude stad der Batavieren*, in het Latijn door den vader begonnen, in het Nederduitsch door den zoon omgewerkt en vertaald (Nijmegen), door in de Betouw vervolgd (Nijmegen 1784). Zie ook het art. *Nijmegen.*

Zie over beiden vooral Kist, in zijn en Royaards' *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, D. IV, bladz. 119—230, waar te regt wordt opgemerkt, dat Paquot en, op diens voetspoor, Saxe een geheel verkeerd en verward berigt aangaande den zoon hebben gegeven, door hem te verwarren met zijnen naam-, stad- en ambtgenoot Johannes Smit, geboren te Nijmegen 1630, predikant te Herveld (1660), Nijmegen (1667), Alkmaar (1680), Amsterdam 1684), waar hij den 27sten Mei 1710 overleed. Hij schreef onderscheidene werken, meest ter populaire en prakticale bijbelverklaring naar den smaak van zijnen tijd. Zie Glasius, *Godg. Ned.* D. III. blz. 371.

SMETTARWE of *Uredo Caries*. (Zie *Brand*).

SMIDSWAGEN. (Zie *Voertuigen der Artillerie*).

SMIENT. (Zie *Eend*).

SMIRKE (Robert), teekenaar en schilder, werd in 1751 te Londen geboren en in de kunst opgeleid in een' tijd, toen de Engelsche schilderschool zich bijna uitsluitend op het portretschilderen toelegde. S. gevoelde zich echter daartoe niet geroepen en zocht zich veeleer op het gebied der historische en genreschilderkunst te onderscheiden. Engeland dankt hem een aantal kunstwerken van dien aard, voornamelijk aan Shakspeare's werken ontleend. De geestdrift voor dien grooten dichter gaf den kunsthandelaar John Baydell aanleiding tot de uitgave van een prachtwerk, zoo als er nog geen gezien was en waartoe de medewerking der eerste kunstenaars van Engeland werd ingeroepen. Dit is de *Shakespeare-Gallery*, die uit twee imperiaalfolio deelen en vervolgens uit 9 folio deelen met compositiën uit Shakspeare's dramatische werken bestaat, en waarvan een groot gedeelte door S. werd geleverd. Zij vestigden den roem des kunstenaars en bezitten ook werkelijk veel verdienste, vooral met het oog op den tijd, waarin zij ontstonden. Fiorillo is hoog met deze kunstscheppingen ingenomen en meent dat de teekening van buitengemeenen smaak getuigt, terwijl hij haar, wat uitdrukking en karakter betreft, beschouwt als in kunstwaarde op Hogarth's werken te volgen. Ook uit den Don Quixote werden door S. een aantal voorstellingen ontleend van humoristischen aard, welke met die uit Shakspeare zijn hoofdwerk uitmaken. Op streng historisch gebied leverde hij compositiën voor de prachtuitgave van Herme's *Geschiedenis van Engeland*, eenige andere Engelsche classieken en andere werken. S. was reeds in 1792 lid der *Royal Academy*, en overleed eerst in 1845 als een grijsaard van 94 jaren.

SMIRNA of SMYRNA, in het Turksch *Izmir*, is eene aanzienlijke stad aan de westkust van Natolië in Klein-Azië, gelegen aan eenen seeboezem, die omtrent 10 Duitsche mijlen landwaarts inloopt, doch nithoofde der menigvuldige zandbanken niet voor alle groote schepen toegankelijk is. Zij ligt in eene bekoorlijke landstreek, die rijk aan de edelste vruchten is, en heeft hare stichting aan de Grieken te danken, die uit Ephese derwaarts kwamen, zich langs een gedeelte der golf in afzonderlijke dorpen uitbreidden, en aan die kolonie den naam van S. gaven. Alexander, hen tot een geheel willende vereenigen, liet aan de rivier Meles eene stad bouwen, die eerlang, daar zij in het verbond der Ionische steden werd opgenomen, het middelpunt werd van den handel van Klein-Azië. De kunsten bloeiden binnen hare muren; uit haar kwamen prachtige gedenkstukken der bouwkunst te voorschijn, en vreemdelingen uit allerlei natiën vloeiden derwaarts, om hare bekoorlijkheden te genieten. Door den invloed evenwel van onrustige tijden ging in latere dagen al hare welvaart verloren, en in het begin der XIIIde eeuw waren er alleen de puinhoopen van over. Toen de Turken volkomen meester van het rijk waren geworden, herrees S. weder uit zijnen diep vervallen staat. — De stad verheft zich van het strand tegen eenen berg, waarop een oude burg staat. Het door Europeanen bewoonde gedeelte noemt men de Franken-straat: de huizen zijn er slechts van hout en van een verdieping, doch het is het fraaiste deel der stad, en ligt geheel aan de zee. Rijtuigen zijn hier niet in gebruik, en van daar dat de straten naauw zijn. Het gewoel in deze belangrijke koopstad van den Levant is ongewoon groot. Men schat het aantal van hare inwoners op 150,000, waaronder zich 50,000 Turken, 70,000 Grieken, 7000 Armeniërs en meer dan 12,000 Joden bevinden; terwijl het aantal der Europeanen, die men Franken noemt, ongeveer 10,000 bedraagt. Er is in S. eene Grieksche gemeente met eenen aartsbisschop, gelijk ook eene Armenische en eene Roomsche, beide met aartsbisschoppen, en eene Protestantsche, die hare godsdienst in de kapellen der Engelsche en Duitsche consuls verrigt; alsmede een Franciscaner en Capucijner-klooster. De Joden hebben er 9 synagogen, en de Grieken vijf kerken, 20 kloosters en een collegie met 100 studenten, waarin onderwijs in de Grieksche taal en in de wiskunst gegeven wordt. De Turken hebben er 60 moskeën, bedehuizen en derwischkloosters. Voor de Oostersche en Westersche Christenen heeft men hospitalen aangelegd. De meeste Europesche mogendheden hebben te S. hunne consuls. De stad is, nevens haar gebied, het eigendom van de moeder des sultans; doch een Kadi oefent er het bewind uit in hare plaats en in zijnen naam. Pest, aardbevingen en brand hebben hier dikwijls schrikkelijke verwoestingen aangerigt. Men vindt er eene ruime reede, en de schepen kunnen digt aan land veilig het anker werpen. Ook heeft men er verscheidene fabrieken, inzonderheid van de zoo zeer beroemde tapijten. De koophandel is er bloeijend; talrijke karavanen brengen er uit het binnenste des lands gesponnen katoen, fijne schaapsvachten van Angora, zijde en tapijten uit Perzië, droogerijen van allerlei aard, was, vijgen, schoone gedroogde rozijnen, en zelfs koopwaren uit zuidelijk Indië, langs den weg van Perzië en Aleppo; terwijl de schepen van allerlei handeldrijvende natiën uit Europa en die van America, met goederen geladen, er in menigte aankomen. — S. is een der steden, die zich op de geboorte van Homerus binnen hare muren beroemen. Aan de oevers van de beldere rivier Meles vertoont men het oord, waar zijne moeder hem ter wereld bragt, en de plaats, waar hij in een somber hol zijne onsterfelijke gedichten vervaardigde. Een klein uur van daar, bij het bad van Diana, meent men overblijfselen van haren ouden, prachtigen tempel ontdekt te hebben.

SMITH (Adam), een der grootste denkers van Schotland, in 1723 te Kirkaldy geboren, werd in 1751 professor te Glasgow, en stierf in 1790. In 1759 verscheen zijn werk: *Theory of moral Sentiments*, en in 1776 zijn *Wealth of Nations*, die beide met elkander in een onafscheidelijk verband staan, zoo dat het eene zonder het andere niet kan begrepen worden. Door die werken heeft S. zich een' onsterfelijken naam gemaakt, en hoewel velen na hem daarin onjuistheden hebben gevonden, en vele zijner beweringen als onhoudbaar zijn verworpen, valt het toch niet te ontkennen, dat die boeken meesterstukken zijn vol heldere gedachten, en uitmuntende door eene bewonderenswaardige consequentie, en dat zij den grond hebben gelegd tot eene nieuwe wetenschap, waarop nu nog steeds wordt voortgebouwd. Daar de plaats, die een schrijver in de geleerde wereld inneemt, het beste uit zijne werken kan gekend en beoordeeld worden, vinde een overzigt dier werken hier zijne plaats. In zijne *Theory of moral Sentiments* heeft S. één groot beginsel neêrgelegd, waaruit hij voortredeneert, en waaraan al zijne andere beginselen ondergeschikt zijn. Dit beginsel is, dat de regels, die wij ons zelven voorschrijven en die ons gedrag regelen, alleen kunnen gevonden worden, door het gedrag van anderen opmerkzaam gade te slaan; wij beoordeelen ons zelven doordien wij anderen reeds te voren beoordeeld hebben. Onze begrippen krijgen wij van buiten af, zij zijn ons niet aangeboren. Indien wij dus geheel alleen leefden, konden wij geen denkbeeld hebben van wat goed en wat verkeerd is, en het zou ons dus onmogelijk zijn duidelijk te beseffen of onze gevoelens goed of verkeerd waren; om die kennis te verwerven moeten wij om ons heen zien. In zoo ver wij evenwel niet bepaald kunnen weten wat anderen gevoelen, kunnen wij daartoe slechts komen door ons voor te stellen wat wij zouden gevoelen, wanneer wij in hunne plaats waren. Van daar ruilen alle menschen onophoudelijk, in verbeelding, hunnen toestand met dien van anderen; en hoewel die ruiling slechts denkbeeldig is, en slechts een oogenblik duurt, is die toch de grondslag van die groote, alle menschen bezielende aandrift, die men *sympathie* noemt. Wanneer men van die praemissen uitgaat, zijn een groot aantal maatschappelijke verschijnselen daardoor verklaard. Wij sympathiseren meer met vreugde dan met droefheid, van daar die bewondering voor hen, die voorspoedig zijn in de wereld en wel slagen, die geheel onafhankelijk is van eenig voordeel, dat wij daarvan hebben; van daar het bestaan der verschillende rangen en standen in de maatschappij, die alle uit dezelfde bron ontspringen; van daar het gevoel van gehoorzaamheid, dat het uitwerksel is, niet van vrees noch van verstand, maar veel meer van sympathie voor hen, die boven ons gesteld zijn. Gewoonte en mode spelen eene groote rol in de wereld, maar zij zijn hun oorsprong eenig en alleen aan sympathie verschuldigd; het geheele stelsel van ons strafregt, de instelling van belooningen en straffen, berust ook alleen op onze neiging in te sympathiseren met hen, die goed doen, en met hen, die onregt lijden. Hetzelfde beginsel veroorzaakt het onderscheid in karakter van verschillende classen van menschen, zoo als de ligtgeraaktheid en prikkelbaarheid bij de dichters, in tegenstelling met de koelheid bij de mathematici; het maakt ook het onderscheid uit tusschen het karakter der mannen en dat der vrouwen. Sympathie is dus de hoofdleider van het gedrag aller menschen; zij ontstaat niet zoo zeer door de passie's van anderen gade te slaan, dan wel den toestand, welke die passie's opwekt. De verhevenste aandoening, waarvoor wij menschen vatbaar zijn, is dan ook alleen sympathie, tot eene steeds geldende gewoonte geworden, dat is *de liefde*, die dan ook nooit en nergens aangeboren is, maar slechts ontstaan kan uit dat magtige beginsel, hetwelk den geheelen loop der menschelijke zaken beheerscht.

Men ziet het, deze beschouwing is eenzijdig, zij laat geene plaats voor zoo veel, dat uit eigenbelang alleen ontstaat en gedaan wordt. S. zag dit in, en hij schreef zijn tweede werk: *the Wealth of Nations*, dat met het vorige een geheel uitmaakt, en waarin hij als beginsel van alle menschelijke zaken en handelingen het eigenbelang aanneemt. Hij doorliep zoo het geheele gebied der menschelijke kennis en der maatschappelijke verschijnselen, in twee tegenovergestelde rigtingen, in de hoop van in de eene rigting opgelost te vinden, wat in de andere voor hem onopgelost bleef, en zoo eenen duurzamen en breeden grondslag te leggen, waarop de eene groote wetenschap der geheele menschelijke natuur kon worden gebouwd.

In den aanvang van *the Wealth of Nations* stelt S. dat: 1°. alle welvaart komt, niet van den bodem, maar van den arbeid; 2°. dat het toenemen der welvaart afhangt gedeeltelijk van de bekwaamheid, waarmede de arbeid verrigt wordt, gedeeltelijk van de verhouding van het aantal van hen, die arbeiden, tot het aantal van hen, die niet arbeiden. Het verdere gedeelte van het werk is eene toepassing van deze beginselen, ter verklaring van den vooruitgang en het mechanismus der maatschappij. In die toepassing nu neemt S. overal aan, dat de groote en voorname drijfveer van alle belangen, van alle classen der maatschappij, in alle tijden en in alle landen, het *eigenbelang* is, en toont hij aan dat, de maatschappij als een geheel beschouwd, zij, die hun eigenbelang bevorderen, te gelijk ook, zonder het te willen, bevorderlijk zijn aan het belang van anderen. Daarom moet de groote praktische les zijn, niet om het eigenbelang te onderdrukken, maar om het te zuiveren. Overeenkomstig deze beschouwingswijze hangt de voorspoed van een land af van de vermeerdering van kapitaal, en de vermeerdering van kapitaal van de gewoonte om te sparen, terwijl deze gewoonte op hare beurt geleid wordt door het verlangen, dat wij allen koesteren, om onzen toestand te verbeteren — een verlangen, zoo naauw met onze natuur verbonden, dat het met ons ter wereld komt, en ons eerst aan het graf verlaat. En zoo gaat S. in zijn werk voort, dat eigenbelang op alles in de wereld toe te passen. — Hij heeft getracht een systeem te maken, waarin hij alles wilde passen, in zijne beide werken, als een geheel beschouwd, neêrgelegd; hij heeft dat gedaan met eene groote scherpzinnigheid en bewonderenswaardig talent; nogtans is hij in zijne poging te kort geschoten, hij heeft voorbijgezien dat het leven te rijk is, de verscheidenheid der menschelijke natuur en der verschijnselen van de zigtbare wereld te groot, om in de enge banden van een systeem, dat alles tot een paar beginselen wil terugbrengen, te worden gekneld, en dat daarom ieder systeem als zoodanig noodwendig valsch moet zijn. Maar men moet evenwel niet vergeten, dat hij door zijn werk het nageslacht groote dienst heeft gedaan; hij heeft het eerst orde en regel gebragt in de vaak zoo willekeurig schijnende regelen der welvaart; hij heeft vele nieuwe denkbeelden en nieuwe gezigtspunten aan de hand gegeven, en de studie der maatschappij eene groote schrede voorwaarts gebragt; hij was in vele opzigten de grondvester der staatshuishoudkunde, zoo als die nu geleerd wordt. Jammer maar dat velen na hem, zonder de verdiensten van den grooten meester te bezitten, hem hebben willen volgen en zich zoo dikwijls hebben schuldig gemaakt aan oppervlakkigheid en eenzijdigheid, terwijl zij, zonder hem te begrijpen, zijn systeem uit het verband scheurden en verminkten.

SMITH (Horace), geboren in 1779, was in verschillenden letterarbeid de deelgenoot van zijn' ouderen broeder James S.; overigens gaf de roem, dien Walter Scott destijds met zijne historische romans inoogstte, hem aanleiding om ook op dit veld van letterkunde zijne krachten te beproeven. Zijn *Brambletyehouse* (Londen 1826, 3 dln.) verwierf veel bijval, hoewel het werk bezwaarlijk eene vergelijking kon doorstaan met Walter Scott's *Woodstock*, welke roman omstreeks den zelfden tijd verscheen en insgelijks aan den hervormingskrijg ontleend was. Onderscheidene andere volgden, die zich door onderhoudenden vorm en stijl onderscheiden, zonder daarom uit te munten door oorspronkelijkheid van opvatting of voorstelling der karakters; zijne werken leverden hem ruime inkomsten op, die hij, er zelf geen behoefte aan hebbende, ter ondersteuning van onvermogende letterkundigen besteedde. Hij overleed te Tunbridge-Wells in het graafschap Kent, den 12den Julij 1849.

Zijn oudere broeder,

S. (James), een luimig Engelsch dichter, werd ten jare 1775 te Chigwell in het Engelsche graafschap Essex geboren. Zijne eerste gedichten, vol geest en vernuft, verschenen in het *Pic-Nic Newspaper*. Later begon hij met zijnen broeder Horace S. de *Rejected addresses* uit te geven, waarin o. a. de trant der vermaardste dichters, Byron, Walter Scott, Wordsworth, Southey en anderen op de geestigste wijze werd geparodieerd. Deze verzameling maakte eenen voorbeeldeloozen opgang; zij beleefde binnen weinige jaren 16 uitgaven. Eene dergelijke verzameling

werd, mede te Londen, in 1813 uitgegeven. Sedert schreef S. slechts van tijd tot tijd in het *New monthly Magazine* en andere tijdschriften. Zijn laatste, uitgegevene arbeid zijn de stukjes: *Country cousins*, *Trip to France* en *Trip to America*, geschreven ten behoeve der voordragt van den tooneelspeler Mathews. Hij overleed den 24sten December 1839. Zijne nagelatene stukjes zijn, met eene schets van zijn leven, te Londen in 1841 uitgegeven door zijnen broeder Horace.

SMITH (James Edward), beroemd Engelsch kruidkundige, studeerde te Leyden, waar hij in 1784, op eene dissertatie, getiteld *Quaedam de generatione*, in de geneeskunde promoveerde. Twee jaren later deed hij eene reis door Europa en naar het eiland Madera. Behalve door talrijke geschriften, vooral van kruidkundigen aard, is hij bekend geworden door *the Linnean Society* te Londen, welke door hem gesticht is; hij was lid van een aantal andere geleerde genootschappen. S. overleed den 17den Maart 1828 op zijn buiten te Norwich.

Van zijne werken noemen wij:

Plantarum icones hactenus ineditas, plerumque ad plantas in herbario Linneano conservatas delineatae (Londen 1789—1791, fol. 3 afl.); *Icones pictae plantarum rariorum* (Londen 1790—1793, gr. fol. 3 afl.); *English Botany* enz. (Londen 1790—1814, 36 deelen, 8°., met 2592 gekleurde platen) — dit werk gaf S. uit met medewerking van James Sowerby; William Jackson Hooker gaf er, onder medewerking van eenige andere kruidkundigen, een supplement op, dat in 1831 uitkwam en waardoor het aantal der platen het cijfer van 2905 bereikte. In 1832 is men begonnen aan eene nieuwe uitgave van het geheele werk — *General indexes to the thirty-six volumes of English Botany* enz. (Londen 1814); *Spicilegium botanicum* (Londen 1791—1792, fol. met gekl. platen); *A specimen of the Botany of New-Holland* (Londen 1793, 4°., met gekl. platen); *Tracts relating to natural history* (Londen 1798, 8°.); *Compendium Florae britannicae* (Londen 1800, 8°.; 2de uitg. aldaar 1816; 5de uitg. aldaar 1828; eene uitgave ten gebruike voor de flora van Duitschland werd door G. F. Hoffmann bezorgd en kwam, met het portret van S, in 12°. in 1801 te Erlangen uit); *Flora britannica* (Londen 1800—1804, 3 dln. 8°.; eene uitgave met noten werd door J. J. Römer geleverd en kwam van 1804—1805, in 3 dln. 8°., te Zurich uit); *Exotic Botany* enz. (Londen 1804—1805, 2 dln. gr. 8°., met gekl. platen; mede in 4°. uitgegeven); *An introduction to physiological and systematical botany* (Londen 1807, 8°., met platen) — dit werk beleefde verschillende uitgaven: de 7de werd door W. J. Hooker (Londen 1833), eene volgende door William Macgillivray (Londen 1838, 12°.) bezorgd; terwijl de 3de uitgave door J. A. Schultes in het Duitsch vertaald werd (Weenen 1819, 8°.) — *A grammar of botany illustrative of artificial as well as natural classification* enz. (Londen 1821, 8°. met gekl. platen; herdr. aldaar 1826; in het Duitsch vertaald, Weimar 1822); *The English Flora* (Londen 1824—1836, 5 dln. 8°.; het laatste deel werd door W. J. Hooker en M. J. Berkeley uitgegeven).

Het plantengeslacht *Smithia* in de natuurlijke familie der Vlinderbloemigen (*Papilionaceae*) werd naar S. genoemd.

Zie over S.: Lady Smith, *Memoir and correspondence of the late Sir James Edward Smith* (Londen 1832, 2 dln. 8°., met het portret van S. en afbeeldingen van handteekeningen). v. H.

SMITH (Johannes). (Zie *Smetius*).

SMITH, een aantal Engelsche kunstenaars, vooral graveurs, heeft dien naam gedragen. Tot de voornaamsten van hen behoort:

S. (John), teekenaar en graveur in mezzotinto, die in 1654 te Londen werd geboren, en door J. Beckett en J. van Vaart in de genoemde graveermanier werd onderwezen. De werken van S. trokken de aandacht van den beroemden Kneller, die hem in zijne woning opnam en onder zijne leiding naar zijne werken liet graveren. Spoedig verwierf S. den naam van een der uitstekendste kunstenaars in zijn vak; eenige jaren voor Kneller's dood verliet hij diens dak, waar P. Simon hem verving. Deze twee graveurs hebben een aantal werken van Kneller gereproduceerd; S. echter met grootere kunst en fijnheid dan Simon. Meer dan 300 portretten van vorstelijke personen, allen groote staatslieden, krijgslieden, geleerden en kunstenaars, komen in het werk van S. voor. Meestal zijn die gravuren zeer fraai behandeld, even als enkele historische prenten. S. overleed te Londen, waarschijnlijk in 1727. Nagler, *Künstlerlexicon*, geeft 500 prenten van hem op.

Een ander beroemd graveur van dezen naam is:

S. (John Rafael), in 1740 te Londen geboren, en door zijnen vader in de kunst onderwezen. In den beginne moest hij zich vergenoegen met prenten voor boekverkoopers te graveren, later leverde hij ook grootere prenten in de zwarte kunst, die meestal bij Boydell werden uitgegeven en zeer verdienstelijk waren. Behalve deze gravures, vervaardigde hij onderscheidene schilderijen in het sentimentele genre en genrestukken in de zoetelijke manier van dien tijd. Zijne portretten zijn zeer verdienstelijk; hij schilderde o. a. dat van den beroemden staatsman Fox, en gaf eene reeks van 25 portretten der beroemdste Engelsche tooneelspelers uit. Hij was hofgraveur van den prins van Wallis, en overleed te Londen in 1811. Nagler, *Künstlerlexicon*, geeft 150 prenten van hem op.

SMITH (Sir William Sidney), Engelsch admiraal, geboren te Londen in 1764, overleden te Parijs, den 26sten Mei 1840. Zijn vader was officier. Op 13-jarigen leeftijd trad hij bij de marine in dienst en klom in minder dan zes jaren tijds op tot commandant van een fregat. Bij het sluiten van den vrede in 1788 ging hij over in Zweedsche dienst en onderscheidde zich bijzonder in den zeeslag tegen de Russen, die den 9den Julij 1790 geleverd werd. Dat zelfde jaar werd de vrede in het Noorden gesloten en nu ging S. naar Constantinopel, en nam dienst op de Turksche vloot. Toen evenwel de oorlog tusschen Engeland en Frankrijk was uitgebroken, begaf hij zich op de vloot van den admiraal Hood, die Toulon blokkeerde. Bij die gelegenheid werd hem opgedragen, de Fransche schepen, die zich in de reede bevonden, benevens het arsenaal te verbranden, en werd een en ander, op den 18den December 1793, werkelijk door hem ten uitvoer gebragt. Dit wapenfeit en nog een ander, dat hij twee jaren later volvoerde, en waarbij hij met zijn schip in de haven van Brest zeilde, om de Fransche vloot op te nemen, gaven hem een' naam van stoutheid, die hem voor de moeijelijkste feiten deed gebruiken. In 1796 viel hij bij een gevecht voor Hâvre in handen van het Directoire, dat hem naar Parijs deed vervoeren en in den Temple opsloot. Eenige zijner vrienden echter, tegenstanders van den bestaanden staat van zaken, verlosten hem door middel van een nagemaakt bevelschrift van den minister van policie, en bevorderden zijne vlugt naar Engeland. Hij werd aldaar met geestdrift ontvangen, terwijl hem het bevel over den Tiger, een schip van 80 stukken, met bestemming naar de Middellandsche zee, werd opgedragen. Op dien tijd was de broeder van Sir William, James Spencer S., Engelsch gezant te Constantinopel. Dezen was hij behulpzaam in het sluiten van een of- en defensief verbond, dat ten doel had het verjagen van de Franschen uit Egypte. Daarop begaf hij zich naar de kust van Syrië, nam de voor Kaïffa geankerde Fransche schepen weg, en voorzag St. Jean d'Acre van geschut en van voor dien post berekende officieren, zoodat Bonaparte de belegering moest laten varen. In het daarop volgende jaar (1799) sloot hij met den generaal Kleber de conventie van El-Arisch, welke echter de Engelsche admiraal Lord Keith weigerde te ratificeren. Nadat hij in 1805 tot schout-bij-nacht was benoemd, werd hem door admiraal Callingwood opgedragen, Sicilië te dekken, alsmede de Franschen in het Napolitaansche te verontrusten. Toen hij in 1807 voor de Tejo kruiste, stelde zich de prins regent van Portugal, die door de Franschen verdreven was, onder zijne bescherming en liet zich door hem naar Brazilië overbrengen. Sedert dien tijd bekleedde hij geen' rang meer op de vloot. In 1814 woonde hij, als afgevaardigde van philantropische vereenigingen, het congres van Weenen bij en hield zich verder in Frankrijk op. Nog eenmaal keerde hij, in 1830, naar Engeland terug, toen Willem de IVde bij zijne troonsbestijging hem tot luitenant-generaal over de mariniers benoemde, doch slechts voor korten tijd, want weldra keerde hij naar Parijs terug en sleet daar in rust zijne overige levensdagen.

SMITH (Sydney). Deze geestvolle, Engelsche schrijver werd ten jare 1771 te Woodford in het graafschap Essex geboren. Hij studeerde te Oxford in de godgeleerdheid, en begon te Edinburg met Jeffrey en Brougham de uitgave van het sedert zoo vermaard gewordene *Edinburgh Review* (1802); doch, hoewel hij

er nog vele jaren aan bleef arbeiden, legde hij de redactie neder, toen hij in het jaar 1803 te Londen als prediker bij het vondelingshuis werd aangesteld. Spoedig maakte hij grooten naam als kanselredenaar, dien hij door de uitgave van *Sermons* (Londen 1809, 2 dln.) staafde. In 1806 werd hij prediker te Foston in het graafschap York, in 1828 te Combe Flory in het graafschap Glocester, in 1831 kannunik bij de Paulskerk te Londen, waar hij den 21sten Februarij 1845 overleed. Zijne voornaamste verdienste bestaat in die schriften, door welke hij de denkbeelden, wenschen en plannen der Whigs verspreidde en aanbeval, vooral met betrekking tot de emancipatie der R. Catholieken, met name *Lettres on the subject of the Catholics by Peter Plymley*, een meesterstuk van fijne scherts en boeijende redenering, dat 21 uitgaven beleefde. Zijne, in 1804—1806 te Londen gehoudene voorlezingen over wijsgeerige zedekunde zijn eerst in 1850 te Londen uitgegeven, onder den titel: *Elementary sketches of moral philosophy*. Zijne *Works*, eerst gezamenlijk uitgegeven te Londen (1843, 3 dln.), zijn sedert herhaaldelijk herdrukt.

SMITS (Dirk) werd ten jare 1702 te Rotterdam geboren, waar hij ook een groot gedeelte zijns levens woonde. Zijne bekrompene omstandigheden verbeterden eenigzins, toen hem in 1746 de betrekking van commissaris ter monstering van zeeschepen te Hellevoetsluis werd opgedragen. De gunst van prins Willem den IVden, wien hij zijn gedicht, *De Rottestroom* (Rotterdam 1750), opdroeg, verminderde zijne huisselijke zorgen wel eenigzins, maar de luchtsgesteldheid te Hellevoetsluis en de moeijelijkheid van het bezoeken der oorlogschepen in allerlei weder bragten veel toe tot ondermijning zijner gezondheid. Hij overleed er in 1752 en werd bezongen in een tal van lijkdichten, waarin hij met Vondel werd vergeleken, met wien hij dit gemeen had, dat zijne tijdgenooten hem uitbundig prezen, maar tegen aanhoudend gebrek lieten worstelen. Meer overeenkomst dan met Vondel heeft zijne poëzy met die van de Decker, wien hij echter in smaakvolle, gekuischte en liefelijke uitdrukking ver overtreft. In deze opzigten was S. onbetwistbaar een der uitmuntendste Nederlandsche dichters van zijnen tijd. Zijn eerste uitgegeven dichtstuk was eene soort van epos: *Israëls Baälfegor-dienst* (Rotterdam 1734), levendiger en schilderachtiger dan de trant van dien tijd, waarin de dichtgenootschappen den gloed uitbluschten en den smaak bedierven, medebragt. Zijn hoofdwerk, de reeds genoemde *Rottestroom*, is vol bevalligheid en zuiverheid van uitdrukking; het is meermalen uitgegeven, het laatst, naar wij meenen, te 's Gravenhage in 1823. In zijne *Bijbelstoffen* (Rotterdam 1740) huldigde de dichter veeltijds den smaak van zijnen tijd, altijd echter in zeer gekuischten vorm, waardoor zich ook zijne navolging van Burman's *Enthusiasmus poëticus* (Rotterdam 1748) kenmerkt. Zijne *Nagelaten Gedichten* zijn door Versteeg en Westerhaan uitgegeven (Rotterdam 1753—1764, 3 dln.), met een levensberigt door den eerstgenoemde; terwijl eene nieuwe uitgave der *Gedichten van D. Smits* te 's Gravenhage 1823, 3 dln., het licht zag.

Zie ook: de Jager, *D. Smits eene eeuw na zijn verscheiden in zijne geboortestad herdacht* (Rotterdam 1852).

SMITS (Ludolf), geboren te Groningen in het jaar 1649, overleden te Amsterdam in Mei 1720, oefende eerst in zijne geboorteplaats en daarna te Amsterdam de geneeskundige praktijk uit, terwijl hij zich tevens als letterkundige bekend maakte. Hij is meest bekend gebleven door zijne *Schatkamer der Nederlandsche Oudheden*, door eene met aanteekeningen voorziene uitgave der vertaling van *Ovidius* door Valentijn, door zijne *Chronijk van het oorlogend Europa* en door enkele tooneelstukken, van welke de *Konradijn* in vroegeren tijd dikwijls werd opgevoerd.

SMOKKELEN noemt men die handelwijze, waardoor de belastingen, die bij den uit- of invoer van sommige handelsartikelen worden geheven, ontdoken of verkort worden. Wordt zoodanige overtreding der belastingwetten op groote schaal gedreven, zoo als niet zelden geschiedt door handelaren en fabriekanten, die in de ontduiking der regten een doeltreffend middel vinden om hunne waren goedkooper van de hand te zetten, noemt men haar *Sluikhandel*. Weinige takken van bestuur zijn in welgeordende staten met grootere zorgvuldigheid geregeld, dan die, waaraan de taak is opgedragen, om aan de grenzen tegen den *Sluik-* of *Smokkelhandel* te waken, en te voorkomen dat aan 's Rijks schatkist groote nadeelen worden berokkend; terwijl bovendien overeenkomsten worden getroffen met de aangrenzende landen, om elkander hierin hulp en bijstand te verleenen. Men treft gewoonlijk op de wegen, die over de grensscheidingen van naburige staten loopen, kantoren aan, waar men verpligt is, de belastbare goederen aan te geven en het daarvoor verschuldigde te betalen. Eene linie van dergelijke kantoren, bediend door rijks ambtenaren, waarvan vele gewapend de grenzen bewaken, strekt van weêrszijden om den *Smokkelhandel* zooveel mogelijk tegen te gaan. Hoevele maatregelen daar evenwel tegen genomen worden, is het echter dikwijls zeer moeijelijk dien handel geheel uit te roeijen, en worden de daartegen bedreigde straffen veelvuldig toegepast. Onder de evengenoemde maatregelen kan men o. a. rangschikken het verbod van vervoer bij nacht, het regt tot arrestatie van hen, die in het bezit zijn van belastbare goederen, de verpligting om zich aan straksgenoemde kantoren te doen voorzien van geleibiljetten, waarin de plaats van bestemming en de hoeveelheid der vervoerde goederen wordt geconstateerd, de verzegeling of plombering, het verbod om zonder autorisatie booten of schuiten te houden in de wateren, die de grensscheiding uitmaken tusschen twee staten enz. Bij wederzijdsche tractaten wordt voorts aan de rijksambtenaren van naburige staten de bevoegdheid gegeven, over de grenzen door te dringen tot aangifte van een gepleegd delict; daarbij wordt wederkeerige bijstand toegezegd door het geven van waarschuwingen, het doen van mededeelingen, of het geleiden der goederen naar de grenzen. Zelfs wordt somtijds overeengekomen, dat de vreemde ambtenaren in regten getuigenis moeten afleggen, wanneer eene overtreding door den regter op het grondgebied, waar zij gepleegd werd, wordt vervolgd en beregt. Bij dezelfde tractaten worden gewoonlijk de kantoren aangewezen, waar langs de in-, door- of uitvoer mag geschieden. Dergelijke tractaten bestaan o. a. tusschen ons land met Pruissen, Hannover en België.

SMOLENSKO. Een der oudste steden van het Russische rijk, de sleutel tot het binnenste gedeelte van hetzelve en, om zoo te spreken, de poort van den weg naar Moskou. Zij is de hoofdplaats van een gouvernement van denzelfden naam; ligt aan den linkeroever des Dniepers; bevat 14 Grieksche kerken, een Roomsch en een Luthersch bedehuis, vele liefdadige inrigtingen, een gymnasium, een seminarium voor priesters, een adellijk kadettenhuis en vele fabrieken; bezit eenen aanzienlijken handel, en telt 15,000 inwoners. Onder hare muren viel den 17den Augustus 1812 de gedenkwaardige veldslag tusschen de Russen en Franschen voor, waarbij de laatsten na den geduchtsten tegenstand de sterk bevestigde stad in brand schoten en veroverden. S. werd, zoo door den brand als door plundering, voor meer dan twee derden in een' puinhoop veranderd, en het verlies der wederzijdsche strijdenden was zeer aanmerkelijk; toch slaagden de Franschen niet in hun plan, om het Russische leger in S. gevangen te nemen of aan hetzelve den weg naar Moskou af te snijden. De stad is fraaijer dan voorheen herbouwd.

Het gouvernement S. beslaat ruim 1022 □ mijlen en telt 1,170,000 inwoners. Het staat gezamenlijk met de gouvernementen Witebsk en Mohilew onder eenen gouverneur-generaal. Het behoort onder de vruchtbaarste provinciën van Rusland en wordt door vele rivieren besproeid, waarvan de aanzienlijksten zijn de Dnieper, de Duna, de Desna en de Soscha. De voornaamste producten zijn koorn, vlas, hennep, hout, veehuiden, talk, was en honig. De aldaar geweven tapijten zijn voortreffelijk.

SMOLLET (Tobias), beroemd Engelsch schrijver, werd in 1721 op Dalquhurnhouse, bij Renton in Schotland, geboren. Zijne natuurlijke neiging leidde hem tot de dichtkunst, voornamelijk tot de satire. Hij trok in 1740 naar Londen met een treurspel op zak, waarvoor hij geen geld kon maken; hij nam toen dienst als onderchirurgijn op een oorlogschip naar de West-Indiën, en keerde in 1764 terug. Door den nood gedrongen om in letterarbeid zijn bestaan te zoeken, schreef hij verscheidene romans, en leverde eene geschiedenis van Engeland van Julius Caesar af tot op den vrede van Aken, benevens een vervolg hierop van de omwenteling af, waarmede Hume zijn werk besluit. Dit werk is in eenen schoonen stijl geschreven en bevat ook vele wetenswaardige zaken, doch is niet van partijdigheid vrij te

pleiten. In 1755 was hij de oprigter van het geachte tijdschrift, *Critical Review*, waardoor hij zich dikwijls in eenen nadeeligen pennestrijd wikkelde. Zijne reis, die hij van 1763 tot 1765 door Frankrijk en Italië deed, en eene latere in 1770, heeft hij in twee onderscheidene werken beschreven; de laatste, onder den titel van: *The expedition of Humphrey Clinker*, onderscheidt zich door luim, satire en eenen gemakkelijken schrijftrant. Ook vervaardigde hij eenige lyrische gedichten, die zich door een teeder gevoel en eene hooge vlugt kenmerken. S. stierf den 20sten October 1771 in de nabuurschap van Livorno, en was buiten twijfel een schrijver van uitstekende talenten. Zijne vijf romans heeten: *Roderick Random* (1748); *Peregrine Pickle* (1751); *Ferdinand Count Fathom* (1753); *Sir Lancelot Greaves* (1762) en de reeds genoemde *Expedition of Humphrey Clinker* (1771). Ook heeft hij den *Don Quichote* vertaald. Zijne werken zijn gezamenlijk in een deel uitgegeven te Londen in 1841.

SMYRNA. (Zie *Smirna*).

SNAAR. Aldus noemt men een draad- of koordvormig, rekbaar ligchaam, dat gespannen zijnde en door middel van aanslag, tokkeling of strijking in eene trillende beweging gebragt, eenen zekeren toon doet hooren. De plaats, die deze toon heeft in de musikale toonladder, hangt af van de lengte en dikte der S.; zijne musikale zuiverheid van den graad van spanning; zijn min of meer krachtige en heldere klank van het ligchaam, waarop de S. ter bevordering der klankontwikkeling is gespannen. Verschillend is de zelfstandigheid, waaruit de snaren bestaan. De tot het vervaardigen van muziekinstrumenten thans meest gebruikelijke zijn: darmsnaren, die vooral in Italië van dunne darmen van dieren, meest schapen, door droogen en ineendraaijen worden vervaardigd, ten behoeve van alle strijkinstrumenten, alsmede van de hoogere snaren der guitar; draadsnaren, die meest uit Engeland en Neurenberg komen en van koper of staal worden gemaakt, ten einde gebruikt te worden op die instrumenten, welke door aanslag, gelijk de pianoforte, of door tokkeling, gelijk de harp, worden in trilling gebragt; bekleede snaren, bestaande uit zijden koorden, met dun koper- of staaldraad omwonden, en aldus vervaardigd voor de lagere toonen der strijkinstrumenten en guitar.

SNAYERS (Pieter), schilder, geboren te Antwerpen in 1593, was leerling van H. van Balen en schilderde met veel talent portretten, historische tafereelen en genrestukken, en vooral veldslagen en landschappen. Rubens en v. Dijck roemden zijne werken. De aartshertog Albert riep hem als hofschilder naar Brussel, terwijl ook de kardinaal infant van Spanje hem denzelfden titel schonk. Een aantal van zijne werken is in Spanje verspreid en andere zijn te Weenen in de keizerlijke galerij beland. Het zijn meest landschappen, gevechten, veldslagen en belegeringen. In de galerijen te Schleissheim, Dresden, Berlijn en elders komen dergelijke stukken van hem voor. Waarschijnlijk overleed S. omstreeks 1662. A. v. Dijck heeft zijn portret geschilderd, en Th. van Kessels heeft zes fraaije prenten naar hem gegraveerd.

S. (Hendrik), zoon van bovengenoemde, was een van de goede Vlaamsche graveurs der XVIIde eeuw.

SNEEK (in het boeren-friesch *Snits*). Eene bloeijende koopstad, in de provincie Friesland, met ruim 7000 inwoners. Zij ligt niet ver van het groote Sneeker meer, 4 uur ten zuidwesten van Leeuwarden, is omringd door uitstekende weilanden en heeft de grootste boter- en kaasmarkt van het gewest. De Hervormde Groote- of St. Martinikerk is van eene aanzienlijke en sierlijke bouworde, heeft een fraai orgel en netten koepeltoren; in haar ligt de beruchte zeevoogd Lange Pier begraven; voorts zijn er nog eene nette Doopsgezinde en eene R. Catholieke kerk, benevens eene synagoge. Ook vindt men er eene latijnsche school, een burger-, een diaconie- en een Roomsch wees- of armhuis. Het stadhuis is een fraai gebouw; het werd in en na het jaar 1760 in den hedendaagschen smaak verbouwd. S. heeft eenen bloeijende handel, alsmede fabrieken, lijnbanen (wordende hier ook bindgaren gemaakt, dat nergens anders in Friesland geschiedt), looijerijen en eene zoutkeet; het was de geboorteplaats van verscheidene geleerde en voorname mannen, als, onder anderen: van Alvinus Frisius, in de XIVde eeuw geboren, die in de geschiedenis van zijn vaderland en in de dichtkunst vrij bedreven was, van welk een en ander hij eene proeve gaf in een kort begrip der Historie van Friesland, sinds de vroegere tijden tot op Karel den Grooten, in friesche verzen; wijders Volkerius Simonis, die omstreeks 1496 bloeide en eene kronijk van dat gewest in de latijnsche taal schreef; Joachimus Hopperus, in 1523 geboren, en meer anderen. — Als eene bijzonderheid verdienen hier nog twee personen onze opmerking, te weten: een man, onder den naam van de lange Jacob van Sneek bekend, die geene mindere lengte dan van 8 voet had, en eene vrouw huwde uit Waddingsveen bij Gouda, niet minder merkwaardig om hare korte, dan hij om zijne hoog opgeschotene gestalte. Beider afbeeldingen zijn nog in wezen.

SNEEP (*Cyprinus nasus*). De S. behoort tot de familie der Karperachtigen in de orde der Weekvinnige visschen, en komt het naast in gedaante bij den Serpeling of Witvisch (*Cypr. leuciscus*). In verschillende streken van ons vaderland draagt hij nog andere namen, als *neusvisch*, *snijderssnoek*, *tabaksrooker* enz. Hij onderscheidt zich van de andere soorten van het geslacht door het vooruitsteken van zijn' breeden, neusachtigen snuit boven de scherpe lippen van zijnen mond.

Deze visch kan eene lengte bereiken van meer dan een voet; de hoogte van zijn ligchaam bedraagt dan ongeveer drie duim. De kop is klein, de oogen zijn groot, het lijf is dik. De buikvinnen zijn klein; de rugvin, die tegenover de buikvinnen staat, heeft 12 of 13 stralen, de aarsvin 13 of 14. De schubben zijn tamelijk klein. De rug is blaauwachtig zwart, de zijden en buik zijn zilverachtig wit van kleur; de rugvin is bruinachtig met een weinig rood, de borstvinnen en staartvin zijn vuil rood, de stralen van buik- en aarsvinnen vrij helder rood.

Men vindt dezen visch in onze rivieren, maar niet in stilstaande wateren. Zijn vleesch is week en laf van smaak.

SNEEUW. Wanneer water uit den toestand van blaasjes, waarin het zich in de wolken bevindt, in plaats van in den dropvormigen als regen, in den vasten toestand overgaat, neemt het regelmatige gedaanten aan en valt als S. neder. Deze regelmatige vormen bestaan uit fijne ijskrystallen, welke zich bij zekere graden van koude in de hoogere luchtlagen vormen.

Sneeuwkrystallen.

De S. kan dus als zuiver gekrystalliseerd water beschouwd worden. Wanneer zich eene menigte van deze sneeuwkrystallen onder het nederdalen aaneenhechten, worden er kleine, ligte ophoopingen gevormd, waaraan men den naam van *sneeuwvlokken* geeft, welke in grootte en gedaante zeer van elkander verschillen, en des te grooter worden naar mate het minder koud in den dampkring is. Groote sneeuwvlokken, die uit onregelmatig opgehoopte deelen bestaan, zoodat de eigenlijke vormen moeijelijk te erkennen zijn, komen vooral bij zachter winterweder voor en vallen dikwerf in verbazende hoeveelheid neder. Zij bieden der lucht eene groote oppervlakte aan en, daar zij zeer onregelmatig en meer of minder digt zijn, geven zij door de punten van aanraking ongelijken wederstand, waardoor zij, als ware het schommelen, op- en nederwaarts bewogen worden

en door hare menigvuldigerlei rigting eene soort van beweegelijk net tusschen de wolken en de aarde vormen, hetwelk dikwerf een eigenaardig en fraai schouwspel oplevert. Op eenen anderen tijd ziet men haar als pijltjes naar beneden schieten. Somtijds zijn de sneeuwvlokken zoo klein en zoo droog, dat zij, door den wind gedreven, overal vermogen in te dringen, door reten en spleten van muren, deuren, kozijnen en gescheurde glasruiten. Hoe grooter de koude is, des te kleiner en eenvoudiger van zamenstel zijn de sneeuwvlokken. Bij zeer strenge koude dalen zij somtijds ook wel uit eene onbewolkte en heldere lucht naar beneden; zij zijn dan zoo klein, dat men haar alleen bemerkt door haar flikkeren in het zonlicht. Zij bestaan dan uit kleine, sierlijke, stervormige ligchaampjes, welke eenvoudige krystallen zijn, die men met den naam van sneeuwfiguren bestempelt. Deze kunnen zich zoowel in de hoogere als in de onderste lagen van den dampkring vormen. Op gemiddelde breedten ziet men haar zelden, doch daarentegen vrij algemeen op hoogere breedten, waar de hoeveelheid van de op deze wijze voorkomende, zoogenaamde *stofsneeuw* dikwerf zeer aanmerkelijk is. Zoo zag Parry bij zijne overwintering te Fort Bowen in Britsch America, op 73° 14' N. Br., haar meermalen op heldere dagen vallen en eene laag van 4 tot 5 duim dikte vormen. Evenzoo beschrijft Maupertuis de S. in Lapland als eene fijne, drooge stof, welke tot eene aanmerkelijke hoogte ligt en het gaan zeer bemoeijelijkt. Door de fijnste reten dringt zij in de huizen, grijpt de oogen aan en zoude, volgens Middleton, eene groote plaag in het hooge Noorden zijn.

Wanneer er slechts weinige vlokken vallen, onderscheidt men zeer duidelijk de in zes spitsen uitloopende, meer of minder volkomen gevormde sterretjes of zeshoekige blaadjes, van eene zeer dunne en uitnemend teedere zamenstelling. Bij andere sneeuwkrystallen voegen zich de naalden, even als bij het ijs, met hoeken van 60 en 120 graden te zamen, of er hebben verbindingen van regelmatige zeshoeken plaats en op zoodanige wijze ontstaan de menigvuldige vormen van sneeuwkrystallen. Reeds in de XVII^{de} eeuw werden de regelmatige sneeuwfiguren door den beroemden sterrekundige Keppler onderzocht. Onze landgenoot J. Engelman geeft in zijne *Verhandeling over de Sneeuwfiguren* (Haarlem 1747; tweede uitgave met eene voorrede van Pieter Boddaert, Utrecht 1771) meer dan 400 verschillende afbeeldingen van sneeuwfiguren. Men vindt ook een aantal afgebeeld in Martinet's *Katechismus der Natuur*. De eerste naauwkeurige en volledige onderzoekingen over de gedaante der sneeuwkrystallen, namelijk over de menigvuldigerlei verbindingen daarvan, zijn door Scoresby in het werk gesteld. Niettegenstaande de vormen van deze figuren zeer verschillende zijn en schier tot in het oneindige gaan, heeft hij dat groote getal tot vijf soorten herleid.

Versch gevallen S. is van eene schitterend en verblindend witte kleur, welke het licht zeer sterk terugkaatst; van daar dat zij in donkere nachten licht geeft. De sterke terugkaatsing van het dag- en zonne-licht, die ten deele uit de vermenging der sneeuwvlokken met de lucht voortvloeit, is nadeelig voor het zintuig des gezigts; zij veroorzaakt dan ook in het hooge Noorden niet zelden ontsteking der oogen of de zoogenaamde sneeuwblindheid.

Bijzondere opmerkzaamheid verwekte de, het eerst door de Saussure ontdekte, rood gekleurde S., die hij op onderscheidene Zwitsersche bergen aantrof, vooral op de St. Bernhard en den Mont-Bréven, die sedert dien tijd herhaalde malen in de Tyroler Alpen en op andere bergen, doch nergens op hoogten van meer dan 8,940 Rijnl. voet, waargenomen werd, gelijk mede door zeevarenden in de poolstreken. Op de S. der Zwitsersche hoogten vertoonde zich de roode kleur op sommige plaatsen in strepen van twintig voet lengte en drie tot vier voet breedte; meestal drong zij evenwel slechts tot een of twee duim, uiterst zelden tot acht duim, diepte in. De, met roode S. bedekte kuststreek der poollanden had eene uitgestrektheid van meer dan twee uren gaans. Zij verkreeg daardoor den naam van „Karmozijnklip." Hier drong de kleur niet verder door dan tot twee duim beneden de oppervlakte der S. Men bleef natuurlijk niet in gebreke, dit merkwaardig verschijnsel te onderzoeken en te verklaren. Men meende weldra ontdekt te hebben, dat de kleurende zelfstandigheid van eene plantaardige natuur was; doch het scheen twijfelachtig, tot welk geslacht zij behoorde. Bauer vond dat de plant tot de zwammen behoort en op de S. voortgroeit; terwijl de grootte van een dezer zwammen in middellijn $\frac{1}{1600}$ duim zoude bedragen. Hij noemde de plant *Uredo nivalis*. Robert Brown daarentegen rangschikte haar onder de Wieren (*Algae*) en verklaarde, dat zij met de *Tremella cruenta* is verwant; ook werd zij met den naam van *Protococcus nivalis* bestempeld. Peschier verklaarde het ontstaan der kleur uit twee oorzaken: uit het aanwezig zijn van zeer fijn ijzeroxyde, dat zich welligt in de planten zelve zou bevinden, en aan eene fijne, harsachtige, geelroode, plantaardige zelfstandigheid, die hij meende, tot de wieren of de korstmossen te moeten rekenen. Parry zag op zijne reizen in het hooge Noorden dikwerf de sporen, welke de sleden op de S. gemaakt hadden, geel- of roodachtig gekleurd; ook ontwaarden andere zeevarenden op de drijvende ijsbergen rood gekleurde S. Volgens Scoresby is de kleur afkomstig van eene soort van kleine diertjes, die, door het mikroskoop beschouwd, zich zeer bewegelijk, van eene bruinroode kleur, langwerpig, van $\frac{1}{1000}$ tot $\frac{1}{2000}$ duim in middellijn vertoonden; zij kleurden ook somwijlen geheele streken van de zee, en in een druppel water bevonden zich minstens 12,960 van deze diertjes. Het eerste, naauwkeurige onderzoek werd evenwel in Augustus 1839 door Schuttleworth op den Grimsel bewerkstelligd; daaruit bleek, dat de hoofdmassa der zelfstandigheid, welke aan de S. de roode kleur geeft, door infusiediertjes gevormd wordt, welke in de reeds eenigen tijd aan de lucht blootgestelde S. leven en voorttelen. Zij vormen dikwerf wijd uitgestrekte plekken op de S., die van bleek rozenrood tot in het bloedroode overgaan, en zich in daarvoor gunstige omstandigheden somwijlen zoo uitbreiden, dat de sneeuw-ophoopingen zich op vrij grooten afstand met eene roodachtig gele tint vertoonen. In den beginne schijnt de kleur der S. slechts oppervlakkig te zijn; doch, hoopen de diertjes zich op, dan dringt zij meer of minder diep de S. in, dikwerf tot op eenige voeten. Met elken zomer schijnt de kleur zich op dezelfde plaatsen steeds weder op nieuw te vertoonen. Het diertje wordt tot de snuit-infusoriën gerekend, behoort tot het geslacht *Disceraea*, en wordt met den naam van *D. nivalis* bestempeld. Het verschijnt in verschillende trappen van ontwikkeling, is in volwassenen toestand elrond, van eene donker bruinroode kleur, en heeft hoogstens de lengte van $\frac{1}{70}$ millimeter. — In alle rood gekleurde sneeuw, die in de laatste tijden in de Alpen is gezien en naauwkeurig onderzocht, kwam een tweede organisch product voor, welks raadselachtige bewerktuiging het onbeslist laat, of het tot de dieren, dan of het tot de planten te rekenen is. Het bestaat uit een donker rood, in het blaauwe of bruine spelende bolletje, waarop eene menigte heldere, doorzigtige, kegelvormige of piramidale uitwassen staan, welke aan deze bewerktuiging het aanzien van een roosje geven. — Een derde bewerktuigd wezen van de rood gekleurde S. verschijnt in kleine, langwerpige bundeltjes, van eene bruine, geel- of groenachtige kleur, in welke men meestal twee heldere puntjes onderscheidt. Verdere bewerktuiging en beweging worden er niet aan waargenomen, en men weet nog niet of het een dier of eene plant is. — Eindelijk komt er nog een levend wezen in de rood gekleurde S. voor, hetwelk eene verscheidenheid van de *Philodina roseola* Ehr. is. In het binnenste van den eijerstok van dit schoone raderdiertje ziet men dikwerf onontwikkelde eijeren van eene donkerroode kleur. — De roode bolletjes, die men vroeger in de S. naast de infusie-diertjes onderscheidde, voor Algae hield en *Protococcus* noemde, zijn wel niets anders dan eijeren van de *Disceraea*.

De S. is van weldadigen invloed op het aardrijk; als slechte warmte-geleider is zij, gelijk ieder bekend is, een beschuttingsmiddel tegen de vorst voor planten en voor sommige dieren, daar de buitengemeene koude er niet door heen dringt. Bij de havige vorst aan de poolstreken blijft de temperatuur reeds op vier voet onder de oppervlakte der S. steeds gelijk aan die van dooijend ijs, hoe groot ook de koude in de lucht moge zijn. Ook bij ons is de S. in koude winters tot bedekking onontbeerlijk, en vele gewassen zouden te gronde gaan, wanneer zij ontbrak. Evenzoo beschut de S. dierlijke ligchamen tegen de verstorende inwerkingen van eene overmatige koude. Reizigers, door de koude verstijfd, die in de S. begraven werden, kwamen daardoor weder

hij, terwijl zij in de vrije lucht niet zouden ontwaakt zijn. Daarom dan ook woelen de bewoners van de poolstreken, wanneer zij wegens vermoeijenis of den nacht hunne winterverblijven niet kunnen bereiken, zich zoo diep mogelijk in de S. en zetten na eenige uren hunne reis weder voort. Ook begunstigt de S. den groei der planten, doordien zij koolstofzuur, salpeterverbindingen en ammoniak bevat en deze vruchtbaar makende zelfstandigheden langzamerhand aan den grond mededeelt. Op de hooge gebergten is de S. het middel, waardoor de bronnen en rivieren gevoed worden.

De hoeveelheid der vallende S. is naar de landstreken en jaren zeer verschillend; het gelijkmatigste is zij op de bergen, die binnen de zoogenaamde sneeuwgrens liggen. De winter is in het hooge gebergte minder tot sneeuwvorming geschikt, er valt aldaar voornamelijk in het voor- en najaar van die harde en korrelige S., volkomen gelijk aan die der poollanden. De grootste hoeveelheid zet zich neder aan de bovenste grens van den boomgroei; naar de hoogte toe neemt zij af. Vandaar dat men dikwerf de hoogste spitsen der hooge gebergten van S. bevrijd, en deze toppen onbedekt boven de wolken uitsteken ziet. Het minste sneeuwt het natuurlijk op lagere breedten; doch het begin van de streek, waar het algemeen in de vlakte sneeuwt, plaatsen sommigen op de isothermische lijn van 15° der honderdd. schaal (59° Fahr.), die ongeveer door Florence loopt. Van hier af neemt de hoeveelheid S. met de graden der breedte toe, tot ongeveer aan de isothermische lijn van 5° der honderdd. schaal (41° Fahr.), nagenoeg bij Drontheim, van waar zij weder afneemt, dewijl in de meer noordelijke streken de lucht steeds kouder en daardoor ook steeds armer aan waterdamp is. In Opper-Italië is de S. geen zeldzaam verschijnsel, doch zij blijft zelden lang liggen. In de omstreken van Napels valt in de vlakten bijna in het geheel geene S. en, is zulks het geval, dan dooit zij dadelijk weg. Op Malta en in Noord-Africa is de S. onbekend, gelijk zulks tusschen de keerkringen insgelijks het geval is. Aan gene zijde van den zuider-keerkring vangt zij reeds iets vroeger aan dan aan deze zijde van den noorder-keerkring, en naar de zuidpool heen treft men veel eerder de sneeuwbuijen aan dan naar de noordpool toe; hiervan is de oorzaak gelegen in de groote hoeveelheid der waterdampen.

Ten bewijze dat de S. dikwijls in aanmerkelijke hoeveelheid valt, diene het volgende. Het klooster op den St. Bernhard is niet zelden met 20 voet hooge S. omgeven, die hier somwijlen gedurende vier weken onafgebroken valt. Te New-York viel in het jaar 1741 zooveel S., dat zij den grond 16 voet hoog bedekte. Volgens Leopold von Buch bereikte in den winter van 1806 op 1807, toen het van Kerstijd af aan tot in April onophoudelijk sneeuwde te Gebostadt in Noorwegen, de S. aldaar de buitengemeene hoogte van 20 voet; te Lenvig die van 12 voet; te Berlijn die van slechts 4 voet. In Finmarken, vooral in het noordelijke gedeelte, valt de S. in zeer aanzienlijke massa's: zoo lag zij onder anderen in het jaar 1813, op St. Jansdag (24 Junij), nog 3 voet hoog. Te Okkok in Groenland lag, volgens de berigten van eenen Moravischen zendeling, op het einde van Mei 1791, de S. nog 10 voet hoog en, aan de eene zijde van de kerk, waar zij waarschijnlijk door den wind was opgestuwd, 20 voet.

De hoeveelheid water, welke de S. geeft, dat wil zeggen, het volumen water, hetwelk men uit een zeker volumen smeltende S. verkrijgt, is, naar gelang van de geaardheid der S., namelijk naarmate van hare grootere of geringere digtheid, verschillend. Zoo is b. v. de bij strenge koude en noordoosten wind gevallene S. buitengemeen los en geeft zeer weinig water, ofschoon hare massa zeer groot schijnt te zijn. Het spreekt van zelf, dat de versch gevallene S. het losste is en dat zij allengskens door hare eigene zwaarte en drukking vaster wordt; ook vormt zich, onder den invloed der zonnestralen, ten gevolge van gedeeltelijke smelting en daarna weder bevriezen van ontdooide S., allengs eene vaste korst aan de oppervlakte. Volgens van Swinden staat de digtheid van de S. tot die van het water op het minst als 1 tot 19, op het meest als 1 tot 5,86; waaruit hij eene gemiddelde verhouding van 1 tot 9,66 afleidde. Latere proeven van Quetelet bevestigen wel is waar in het algemeen de wet, dat de S. bij groote koude het losste is, zonder evenwel eene bepaalde wet daarvoor aan de hand te doen. Intusschen geven de resultaten van alle zijne proeven als de gemiddelde verhouding voor de digtheid der S. tot die van het water: 1 tot 9,0658. Even als het water en het ijs, is ook de S. aan verdamping onderworpen, en wel bijzonder wanneer er hevige winden waaijen.

SNEEUW (Altijddurende). Naardien de temperatuur van den dampkring bij toenemende hoogte afneemt, zoo moet er overal boven de oppervlakte der aarde eene hoogte bestaan, waar de gevallene S., ook zelfs in den zomer, niet meer volkomen kan wegsmelten. De hooge bergen, zoo als de Alpen in Zwitserland, de Etna, de sneeuwbergen in Zuid-Africa en zelfs de Andes en Cordillera's, onder of digt bij de evennachtslijn in Zuid-America, zijn op hunne hoogste punten met altijddurende S. bedekt, welke door de zonnewarmte niet smelt. De lijn nu, van welke uit, opwaarts gerekend, de S. in den zomer liggen blijft, door welke, als ware het, de levende natuur van de doode gescheiden wordt, noemt men de grens van de *altijddurende S.*, ook wel kort weg de *sneeuwlijn* of *sneeuwgrens*. Deze lijn loopt niet gelijkmatig en onafgebroken langs de berghellingen heen, maar is gebogen, daalt nu eens lager af, rijst dan weder opwaarts. De hoogte daarvan hangt af van de gemiddelde, jaarlijksche temperatuur, doch vooral van den graad en duur der zomerwarmte en van de hoeveelheid der in den winter gevallene sneeuw. Hoe grooter deze hoeveelheid is en hoe geringer of lager de gemiddelde, jaarlijksche temperatuur en de zomerwarmte zijn, des te lager gaat door het een of ander gewest de sneeuwlijn benedenwaarts. Heeft een gewest een zeer excessief klimaat, dat wil zeggen, eenen zeer strengen winter en eenen zeer warmen zomer, dan kan de warmte van den laatste meer dan toereikende zijn om de in den winter gevallene S. weg te smelten. Hoe hooger dus de jaarlijksche warmte is, des te hooger zal op de bergen, onder overigens gelijke omstandigheden, de sneeuwlijn aangetroffen worden. In een warm jaargetijde of gedurende eene reeks van warme jaren wordt zij hooger; in koudere jaren daalt zij daarentegen. Doch op de ligging van de sneeuwlijn oefenen ook de onderscheidene verdeeling der warmte in verschillende jaargetijden en in het bijzonder de massa der zich in den winter verzamelende sneeuw eenen wezenlijken invloed uit. Na eenen sneeuwrijken winter blijft in den daarop volgenden zomer de sneeuw gedeeltelijk ook op zoodanige plaatsen liggen, waar zij bij gelijke zomerwarmte in andere jaren, na gewone winters, die geene zoo groote hoeveelheid S. geleverd hebben, steeds weder verdwijnt. Daarin ligt de oorzaak, dat wij de sneeuwlijn op de gebergten in het binnenste der vaste landen, op dezelfde breedtegraden, aanmerkelijk hooger aantreffen, dan in de nabijheid der zeekusten. Hier is de hoeveelheid van vallende S., even als in het algemeen de waterachtige nederslag uit den dampkring, veel grooter dan in het vastelands klimaat, en er hoopt zich alzoo op de hoogten eene veel grootere hoeveelheid S. op; daarenboven is het verschil van de warmte der jaargetijden niet zoo groot, en werkt de koelere zomer van het kustklimaat niet zoo krachtig op het smelten der in den winter verzamelde S., als de warmere zomer in het binnenste van het vaste land. Om deze reden ligt de grens van de altijddurende S. op de oostzijde van het Scandinavische gebergte meer dan 600 voet hooger dan op de Noorweegsche, nabij de zee gelegene zijde; niettegenstaande op deze Noorweegsche zijde de jaarlijksche gemiddelde temperatuur, op gelijke hoogte boven de zee en op dezelfde breedte-graden, aanmerkelijk hooger is. Ook in het binnenste van Lapland vertoont zij zich hooger dan aan de kusten. Daarentegen daalt de sneeuwgrens op de oostelijke helling van de Cordillera's in Chili tot 15,460 Rijnl. voet, terwijl zij op de westelijke tot 17,985 Rijnl. voet rijst. Dit verschil moet toegeschreven worden aan de rigting van den wind (den zuidoost-passaat) — voor welken de keten van de Andes eenen muur vormt, en waarvan tot op eene zekere uitgestrektheid de loop wordt afgewend — en aan de droogte van het gewest tusschen de bergketen en den stillen Oceaan, waar regen eene bijna onbekende zaak is. De sneeuwlijn van den Kaukasus ligt meer dan 2000 Rijnl. voet hooger dan die van de Pyreneën, welke nagenoeg op gelijke breedtegraden liggen. Doch aan den Kaukasus is op gelijke hoogte boven de oppervlakte der zee eene aanmerkelijk geringere, middelbare, jaarlijksche warmte dan in de Pyreneën.

Wegens de geringere werking der zonnestralen daalt de sneeuwgrens in het noordelijke halfrond der aarde, aan de noordelijke hellingen der gebergten, gemeenlijk lager dan de naar het zuiden, naar de zon gekeerde. Zoo ligt op de noordelijke helling van de Madetta in de Pyreneën de grens nagenoeg 1200 voet lager dan op de zuidelijke. Het Himalaya-gebergte echter maakt hierop eene merkwaardige uitzondering: op de noordelijke helling van dit gebergte ligt de sneeuwlijn 3540 Rijnl. voet hooger dan op de zuidelijke; dit schijnbaar tegenstrijdig verschijnsel schrijft Humboldt daaraan toe, dat de zuidelijke helling tot het waterpas der zee afdaalt, en de noordelijke zich aan de groote hoogvlakte van Tibet aansluit. De boven de Indische zee opstijgende lucht en de daardoor te weeg gebragte, vochtige winden van den zuidwest-mousson slaan daardoor op de zuidelijke helling in de hoogere streken van het gebergte eene groote massa van S. neder; dit kan op de noordelijke helling niet in dien graad het geval zijn, dewijl zij is blootgesteld aan de droogo en heete landwinden, die dit oord tot een der droogste gewesten van de aarde maken.

Op afgezonderd staande bergen, die zich in het gewest der altijddurende S. verheffen, ligt de sneeuwlijn steeds hooger dan op even hooge, aaneengeschakelde bergketens, die door hooge toppen omringd worden.

Ook komt de geaardheid van den grond in aanmerking, met betrekking tot zijne meer of minder sterke warmte-inzuiging of van de ligtere afvloeijing, die hij aan het water geeft.

De grens der altijddurende S. blijft alle jaren niet dezelfde. Zoo als wij gezien hebben, ligt zij in koelere zomers lager dan in warmere; van daar dat men ook wel van eene gemiddelde sneeuwgrens spreekt en dan eene bovenste en eene onderste grens onderscheidt, met betrekking tot de uitersten der laagte en hoogte, welke die gemiddelde sneeuwgrens in verschillende jaren bereikt.

Men ziet uit het aangevoerde, waar wij nog meer zouden kunnen bijvoegen, dat de hoogte der sneeuwlijn in een en het zelfde oord aan verschillen en afwisselingen is onderworpen, en wel des te meer, naar gelang de omstandigheden veranderlijker zijn, die invloed op de ligging der plaats hebben. Waar deze bestendiger zijn, zoo als in den heeten aardgordel, waar de temperatuur en weêrsgesteldheden weinige veranderingen ondergaan en eene groote bestendigheid vertoonen, daar blijft de sneeuwlijn bijna het geheele jaar door onveranderd, waardoor zij scherper kan aangewezen en ligter bepaald worden. In het algemeen kan men rekenen, dat in ons halfrond, hoe meer naar het noorden, de temperatuur des te geringer is, en ook de sneeuwlijn daalt. — Volgens de bepalingen van Hällström en Kämtz, bevindt zich nergens op de oppervlakte der aarde altijddurende S. op de hoogte van het waterpas der zee. Evenwel zou volgens James Ross de onderste grens van de altijddurende S. den aardbodem tusschen 67 en 71 graden N. Br. snijden.

De volgende tabel, door von Humboldt medegedeeld, bevat de hoogte der sneeuwgrensen op verschillende plaatsen der aarde.

PLAATSEN.	BREEDTE.	Hoogte van de onderste grens der altijddurende sneeuw.		BEPAALD DOOR
		Ned. Ellen	Rijnl. voet	
Noorwegen, kusten	71° 25′ N.	720	2293	von Buch.
Noorwegen, binnenland	61° 2′ „	1560	4970	„
Kamtschatka	56° 40′ „	1600	5096	Erman.
Altaï	50° 0′ „	2144	6830	Ledebour.
Alpen	45° 45′ „	2708	8626	von Humboldt.
Kaukasus (Elbruz)	43° 21′ „	3372	10740	Kupffer.
Pyreneën	43° 0′ „	2728	8690	Ramond.
Ararat	39° 42′ „	4433	14120	Parrot.
Himalaya, noordelijke helling	31° 0′ „	5067	16140	Colebrooke.
„ zuidelijke helling	30° 45′ „	3956	12600	„
Mexico	19° 15′ „	4500	14344	von Humboldt.
Abyssinië	13° 10′ „	4287	13655	Rüppel.
Sierra Neveda de Merida (Zuid-America)	8° 5′ „	4550	14403	Codazzi.
Cordillera's van Quito	0° 0′	4824	15366	von Humboldt.
„ „ Chili	15° 0′ Z.	4853	15450	Pentland.
Chili, Andes aan de kusten	41°—44° „	1832	5835	Darwin.
Straat van Magellaan	53°—54° „	1130	3568	King.

SNEEUWBAL (*Viburnum Opulus*). Deze heester, ook als *Geldersche Roos* en *Balroos* bekend, komt in boschachtige streken, vooral langs den duinkant voor. Hij draagt 3- of 5-lobbige, grof gezaagde bladen, wier stelen aan de bovenzijde, digt bij de bladschijf, 2 kleine schotelvormige kliertjes doen zien. De witte bloemen zijn in losse bijschermen vereenigd; die, welke in het midden daarvan voorkomen, zijn klein en tweeslachtig, terwijl de aan den omtrek geplaatste groot en onzijdig zijn. Eerstgenoemde bloemen hebben een' 5-tandigen kelk, en eene 5-spletige bloemkroon, waarop 5 meeldraden zijn ingeplant. De bessen, welke in September rijp worden, hebben eene hoog roode kleur, en dragen in sommige streken van Groningen den naam van *Koesse-beijen*; zij worden door de vogels gaarne gegeten. Het hout is harden wordt wel tot schoenmakerspennen gebezigd. Deze heester behoort tot de familie der *Kamperfoelieachtigen* (*Caprifoliaceae s. Lonicereae*), en volgens het sexuële stelsel tot de 2de orde der 5de klasse (*Pentandria Digynia*).

In onze hoven wordt eene verscheidenheid van deze plant veel gekweekt, bij welke de centrale bloemen alle in groote geslachtlooze veranderd zijn. B.

SNEEUWBES. Deze naam wordt gegeven aan een' uit Noord-America herkomstigen, fraaijen heester, die menigvuldig in onze tuinen voorkomt, en meer algemeen als *Radijsboompje* bekend is. Beide benamingen doelen op zijne eigenaardige, kogelronde, helder witte, tot trossen vereenigde vruchten, ter grootte van kersen of middelmatige radijzen, waardoor deze heester in den nazomer meer in het oog valt dan door zijne kleine, rozenroode bloemen in den zomer. — Behalve door hare tegen de groene bladeren bevallig afstekende kleur, hebben de vruchten van het Radijsboompje eene bijzondere bekendheid erlangd, omdat van hare cellen in de meeste handboeken over de kruidkunde, bij de planten-anatomie gewag wordt gemaakt; deze cellen vertoonen namelijk zeer duidelijke, van de celkern straalvormig uitgaande stroomingen van plasma.

De wetenschappelijke benaming van de S. is *Symphoricarpos racemosa* Mich. Tot hetzelfde, in de natuurlijke familie der

Kamperfoelieachtigen (*Lonicereae* of *Caprifoliaceae*) behoorende plantengeslacht, worden o. a. gebragt *S. parviflora* Desf. (*Lonicera Symphoricarpos* L.), een klein, digt bebladerd heestertje uit Carolina, met wijnroode vruchten en *S. mexicana* Lodd., zoo als de soortnaam aanduidt, een heester uit Mexico, met witte, violetgestippelde vruchtjes. v. H.

SNEEUWKLOKJE (*Galanthus nivalis*), ook wel *Vastenavondzotje*, *naakt Mannetje*, *naakt Naarsje*, *Sneeuwbloem* enz. geheeten. Dit 1—3 palm hooge bolplantje, dat veel gekweekt wordt, bloeit dikwijls reeds in Februarij, wanneer de aarde nog onder eene laag sneeuw bedekt ligt. Het is hieraan zijn' naam verschuldigd. Iedere plant brengt twee lintvormige, sterk berijpte, stompe bladen en een bloem voort, die, aanvankelijk door eene vliezige scheede omsloten, na haar ontluiken eene overhangende houding aanneemt en aan een dun steeltje bevestigd is. De bloem bestaat uit 6 bloemdekslippen, 6 meeldraden en een stamper, welks vruchtbeginsel onder het bloemdek geplaatst is. Aan de buitenzijde der binnenste en kleinste slippen van het bloemdek vindt men drie halvemaanswijze, groene vlekken.

Het S. behoort tot de natuurlijke familie der *Amaryllideae*, en volgens het sexuële stelsel tot de 1ste orde der 6de klasse (*Hexandria Monogynia*). Men treft het in het wild vooral aan langs heggen, in kreupelbosschen en op vochtigen grasgrond. B.

SNELHEID. Indien eenig ligchaam door eene uitwendige kracht wordt aangedaan, dan krijgt het eene neiging om zich te bewegen en in zekere tijdseenheid eene bepaalde ruimte af te leggen. Deze neiging wordt S. van het ligchaam genoemd. Men kan haar niet anders meten, dan door het ligchaam die neiging te doen volgen en het een' zekeren afstand te doen doorloopen. Ware het ligchaam alleen aan die neiging onderworpen, en kon het zich dus bewegen in eene volmaakt luchtledige ruimte en zonder medewerking van andere krachten, dan zou het steeds in eene regte lijn doorloopen en, in gelijke tijden, gelijke ruimte afleggen. De afgelegde ruimte, gedeeld door den daartoe verbruikten tijd, zal dus voor elke dusdanige beweging van een ligchaam onveranderd blijven en kan tot maat voor de S. van het ligchaam dienen. Deze maat wordt nu echter veelal zelve met den naam van S. bestempeld. Als er dus sprake is van de S. eener beweging, dan verstaat men daardoor de verhouding van de doorloopen ruimte tot den daartoe verbruikten tijd, of wat in dit geval het zelfde is, de ruimte, die een ligchaam bij eenparige beweging in ééne tijdseenheid (b. v. een seconde) zoude afleggen. Werken gedurende de beweging andere krachten op het ligchaam, dan kan die beweging niet onveranderd blijven; het kan dan in gelijke tijden geene gelijke ruimten meer doorloopen. Bij zulk eene veranderlijke beweging van het ligchaam kan men niet meer van zijne S. in het algemeen spreken, maar alleen van zijne S. in een bepaald punt van zijne baan of in een bepaald oogenblik; men verstaat dan daaronder de ruimte, welke het ligchaam in ééne tijdseenheid zou doorloopen, als het zich met de in dat punt of op dat oogenblik verkregene neiging, zonder inwerking van andere krachten, gedurende die tijdseenheid bewoog. De snelheden van verschillende ligchamen zijn buitengewoon verschillend. Als men b. v. de seconde als eenheid aanneemt, bezitten de volgende ligchamen de daarbij opgegevene S. in ellen: eene slak 0,00167, een infanterist in den gewonen pas 1, in den stormpas 1,35, eene rivier 1 tot 1,5, een matige wind (zoogenaamde bramzeilskoelte) 2,2, een zeer snelvlietende stroom 4, een snelzeilend schip 4,67, een stoomschip 6,34, een rendier voor eene slede 8, eene locomotief zelden meer dan 12, een geoefend schaatsenrijder 12, een Engelsche renner 13, een storm 22, een windhond 27, eene postduif 30 tot 45, de hevigste orkaan hoogstens 44, het geluid 333, een geweerkogel 462 (het oude gladde geweer), een kanonskogel van 24 pond 550; verder in geographische mijlen: het middelpunt der aarde bij hare beweging om de zon 4, het licht 42000, de electriciteit 60000, enz. L.

SNELLINCK (HANS of JOANNES), ook wel SNELLINKS en SNELLINX genoemd, schilder, werd in 1544 te Mechelen geboren, zoo als althans door de meeste latere schrijvers wordt vermeld, die zich daarbij op C. van Mander beroepen, wiens opgave daaromtrent echter door hem zelven onzeker wordt verklaard. Ten tijde van dien schrijver had S. te Antwerpen den naam verworven van een' uitstekenden historie- en gevechtenschilder. Vele van zijne werken werden door den aartshertog Albert en zijne gemalin Isabella, benevens door den graaf van Mansfeld aangekocht. A. van Dijck was nog al ingenomen met dezen meester en schilderde zijn portret. Hij overleed in 1638 (volgens Descamps 1636). J. Sadeler graveerde naar hem: *Christus na de Opstanding* en eene *Kruisdraging*.

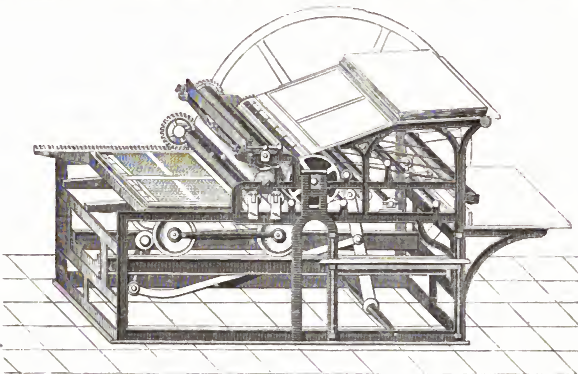
SNELLINKS (J.), een Rotterdamsch schilder, die in het laatst der XVIIde eeuw met zijne landschappen, in den trant van Moncheron, veel naam verwierf.

SNELLIUS (RUDOLPHUS), hoogleeraar te Leyden, geboren te Oudewater in 1546, overleden te Leyden in 1613. Hij ontving zijne eerste opleiding in de talen en wetenschappen te Utrecht en begaf zich toen naar het buitenland, om zich verder in de Oostersche talen te oefenen. Eerst ging hij zich naar Keulen en vervolgens naar Heidelberg, met het doel om aldaar de lessen van Tremellius bij te wonen. Het uitbreken eener pestziekte dwong hem na eenigen tijd die stad te verlaten. Te Marburg, waar hij zich toen heen begaf, maakte hij spoedig zooveel naam, dat hem het onderwijs in de Grieksche en Latijnsche taal werd opgedragen. In het geheel hield S. zich veertien jaren in Duitschland op; hij begaf zich toen nog gedurende twee jaren naar Pisa, in Italië, alwaar hij zich in de geneeskunde oefende; vervolgens bezocht hij Rome, en keerde in 1578 naar het vaderland terug. Na korten tijd trad hij in het huwelijk en vestigde zich te Leyden. In het daarop volgende jaar reeds werd hem aangeboden, aan de aldaar eerst kortelings opgerigte academie het hoogleeraarsambt eerst in de Hebreeuwsche taal en daarna ook in de wiskunde te bekleeden. In 1591 kreeg hij een' zoon, die hem later te Leiden opgevolgd is. Eene borstkwaal, die naar mate hij ouder werd zeer toenam, werkte hem bepaald tegen in de vervulling zijner pligten en maakte ten laatste, toen hij den ouderdom van 66 jaren bereikt had, een einde aan zijn werkzaam leven. Uit zijne geschriften, handelende over de redekunde, blijkt dat hij een volgeling was van Petrus Ramus.

SNELLIUS (WILLEBRORDUS), hoogleeraar te Leyden, geboren aldaar in 1591 en overleden in 1626. Zijn vader, die insgelijks hoogleeraar te Leyden was, wilde hem voor de studie der regtsgeleerdheid opleiden. De jongeling echter toonde meer neiging voor de beoefening der wis- en natuurkundige wetenschappen; en, toen hij blijken had gegeven van zijn' gelukkigen aanleg voor die vakken, meende zijn vader niet langer deze neiging te moeten weêrstreven. Op 17-jarigen leeftijd gaf hij zijn' *Apollonius Batavus* uit, en twee jaren later zien wij hem optreden en openbare voorlezingen houden over het *Stelsel van Ptolomaeus*. Op eene reis, die hij door Duitschland ondernam, maakte hij kennis met twee der voornaamste geleerden van dien tijd, Keppler en Tycho Brahé. Daarna bezocht hij ook Frankrijk en keerde toen naar het vaderland terug. In 1613 volgde hij zijn' vader als hoogleeraar op, doch slechts voor korten tijd: eene langdurige ziekte sloopte langzamerhand zijne krachten en ontrukte hem op 35-jarigen leeftijd aan de wetenschap, waaraan hij toen reeds hoogst gewigtige diensten bewezen had, doch die nog zooveel van hem mogt verwachten. Van hetgeen door S. volbragt is staat bovenaan de naar hem genoemde wet der straalbreking, dat namelijk voor ieder paar stoffen, bij den overgang van een' lichtstraal uit de eene in de andere, het quotient van den sinus des hoeks van inval door dien van den hoek van breking eene standvastige waarde heeft. Bij de graadmeting voerde hij de trigonometrische meting in en bereikte daardoor eene naauwkeurigheid, die hij de instrumenten van den tegenwoordigen tijd wel is waar achter staat, doch vóór hem nooit bereikt is geworden. In een werk van hem, door Hortensius na zijnen dood uitgegeven, handelende over trigonometrie, wordt voor het eerst de *Supplement-driehoek* genoemd. Zijn geschrift over de zeevaart, getiteld *Tiphys Batavus*, is voor de praktijk van weinig waarde, doch bevat eenige belangrijke opmerkingen betreffende de *Loxodromische lijn*. Niettegenstaande S. in menig opzigt blijken heeft gegeven van een helder en goed ontwikkeld verstand, duldde hij toch de vooroordeelen van zijnen tijd betreffende de kometen. Hij ontzag zich zelfs niet, bij het verschijnen der komeet van 1618, eene plaats in te nemen onder de schrijvers, die in dat verschijnsel een oordeel Gods wilden gezien hebben, en drukte zijne meening in dien zin bepaaldelijk uit in zijne verhandeling, getiteld: *Descriptio Cometae anni* 1618, die in 1619 het licht zag.

SNELPERS. Aldus noemt men die boekdrukpersen, bij welke een mechanismus datgene verrigt, hetwelk bij de gewone boekdruk- of handpers door de hand van den werkman gedaan wordt, met name het in aanraking brengen van het papier met den lettervorm, het voorzien van dezen met inkt, het drukken zelf en het uitnemen van het bedrukte vel, om voor een nieuw plaats te maken. De aanleiding tot de uitvinding der Snelpersen lag daarin, dat, terwijl eene gewone handpers slechts hoogstens 1000 afdrukken op een dag leveren kon, men bij de toenemende ontwikkeling van verkeer, handel en nijverheid, behoefte had aan eene snellere vermenigvuldiging door de drukpers, b. v. voor dagbladen; terwijl ook boeken natuurlijk goedkooper kunnen worden afgeleverd, indien het drukken kan worden bespoedigd en diensvolgens werkloon uitgespaard. Nadat daartoe reeds vroeger eenige verbeteringen aan de handpersen waren aangebragt, vond een Duitscher, Friedrich König (geboren te Eisleben den 17den April 1775, overleden te Würzburg den 17den Januarij 1833), eene nieuwe pers uit, welke door snelle werking alle vroegere overtrof, en met welker uitvinding als het ware een nieuw tijdperk in de geschiedenis der boekdrukkunst begint. Nadat König te vergeefs in Duitschland ondersteuning voor zijne uitvinding gezocht had, begaf hij zich naar Engeland en vond aldaar in Bonsley een' man, die de waardij dezer zaak op den regten prijs schatte en dadelijk daaraan uitvoering gaf. Wel slaagden de eerste proeven niet naar wensch, maar niettemin gaf men den moed niet op; eindelijk overwon men alle swarigheden, en den 14den November 1814 berigtte de *Times*, het grootste en beroemdste Engelsche dagblad, hetwelk dagelijks bij vele duizende exemplaren verspreid wordt, aan zijne lezers dat zij het voortbrengsel eener S., die door stoom in beweging gebragt werd, in handen hielden. Het kon niet missen of deze uitvinding trok de algemeene aandacht zeer tot zich.

De Snelpersen kunnen zoowel door menschenhanden als door stoom in beweging gebragt worden. De inkttafel is zoodanig met de pers vereenigd, dat de rol van zelve den inkt op de letters brengt zonder eenige hulp van den drukker. Men heeft dus, wanneer de pers eenmaal is toegesteld, niets anders te doen dan aan eene spil te draaijen, het papier aan te brengen, en het gedrukte op zijne plaats te leggen. Het drukken geschiedt door cylinders. Wanneer de pers niet door stoom gedreven wordt, heeft men daarvoor eenen arbeider aan het rad en twee jongens voor het inleggen en wegnemen noodig, en verkrijgt dan 1000 tot 1200 afdrukken in een uur, terwijl de gewone pers er slechts 100 tot 150 levert. In den laatsten tijd heeft men ook deze persen nog zeer belangrijk verbeterd, zoozals door het drukken der beide tegen elkander overstaande bladzijden (de schoondruk en de weerdruk genoemd) te gelijk, het aanbrengen van een' papiersnijder en bladteller enz.

Enkele snelpers met ijzeren spoorbeweging.

De reusachtigste stoomsnelpers der wereld is de Americaansche mammonth-pers te New-York, welke dagelijks binnen drie uren tijds 50,000 tot 60,000 exemplaren van het dagblad *New-York Sun* levert. Daartoe zijn 16 werklieden noodig, die even zooveel doen als in vroegeren tijd 6000 werklieden aan de handpers.

Zie voorts A. Albert, *De machinemeester aan de snelpers* (Leyden 1856).

SNEPPER is een in de heelkunde gebruikelijk werktuig, dat als voornaamste bestanddeelen heeft eene veêr en een of meer mesjes.

Voor aderlating werd vroeger een S. gebruikt met *één* mesje; thans is dit onzekere en gevaarlijke werktuig meer en meer in onbruik geraakt.

De tweede soort, welke nog dagelijks wordt gebruikt, is de kop-S., voor het zetten van bloedige koppen; deze bevat 10—14 mesjes, welke door eene veêr te gelijk tot op eene, door eene schroef te bepalen diepte, in de huid dringen, en door hunne ronde, snijdende oppervlakte en snelheid van beweging nagenoeg geene pijn veroorzaken.

Ook de kunstmatige bloedzuiger, welke met eene veêr en dus als S. werkte, is in onbruik geraakt, omdat de veêr door het indringende bloed altijd zeer spoedig roestte en dan brak. v. P.

SNIJBIET (*Beta vulgaris*, *β cicla* Koch of *Beta cicla*). Eene waarschijnlijk door kweeking ontstane verscheidenheid van *Beta vulgaris* Koch (zie *Beetwortel*). Het is een overblijvend gewas, dat in onze tuinen wordt gekweekt, en waarvan men het blad, dat van tijd tot tijd kan worden afgesneden, als een niet onaangenaam moeskruid gebruikt.

SNIJDERS (Frans), dierenschilder, werd in 1579 te Antwerpen geboren en door H. van Baien in de kunst onderwezen. Reeds vroegtijdig koos hij zich het genre, waarin hij een' Euro-

peschen naam verwierf. Het is twijfelachtig of S. Italië bezocht heeft; een paar jaren vertoefde hij aan het hof van den aartshertog Albert te Brussel. S. legde zich in de school van Rubens op de voorstelling van jagten toe, en bereikte als dierenschilder eene grootere hoogte dan Rubens zelf. Niemand heeft zoo als hij de natuur der wilde dieren als afgezien en hen in de volle hitte van den strijd weten weêr te geven. Soms koos hij rustige momenten uit het leven der dieren en ook dan drukte hij zeer gelukkig het leven uit; maar het grootste en onovertroffen vertoont hij zich, waar angst en woede de gejaagde en jagende dieren bezielt. In één woord S. is de meest geniale dierenschilder der oudere en nieuwere school. Zijn hoofdwerk is misschien de zwijnenjagt in de galerij van Dresden, waar het woeste dier in zijne dolle vaart, door woedende honden achtervolgd, reeds vier daarvan in hun bloed heeft doen wentelen; de jagers zelve loopen gevaar, maar een van hen brengt juist in dat kritieke oogenblik het dier eene doodelijke wonde toe; terwijl op het hoorngeschal van een' anderen jager een nieuwe stoet van jagers en honden toesnelt. Ook te Munchen, te Weenen, in andere Duitsche galerijen, te Parijs in den Louvre, en in onderscheidene Engelsche kabinetten bevinden zich voorname schilderijen van S., zoowel dierengevechten als stillevens. Het museum te 's Gravenhage bezit van hem eene groote *Hertenjagt* en eene *Keuken met wild en groenten*, met eene figuur van Rubens; dat te Amsterdam twee stillevens mét dood wild, groenten, vruchten en bloemen en eene *Jagt op krokodillen*.

Jordaens, A. Janssens, Nieuland, Mierevelt, Rubens en andere meesters schilderden vaak de figuren op zijne tafereelen; terwijl S. op zijne beurt de werken dier meesters stoffeerde. Zijne werken getuigen altijd van een buitengewoon meesterschap over de techniek en van een krachtig genie. Ook van zijne teekeningen, meestal in rood krijt of met bister vervaardigd, geldt hetzelfde. Een aantal van zijne werken is gegraveerd of gelithographieerd door meesters uit verschillende eeuwen, zoo als door L. Vorsterman, Bertsch, Smith, F. Barlow enz. Ook zouden er eigenhandige etsen van S. bestaan, o. a. eene serie van 8, volgens anderen van 16 prentjes, met honden; maar het is nog zeer onzeker of die prenten, welke hem soms toegeschreven worden, inderdaad van zijne hand zijn. S. overleed in 1657. Zijn portret is door A. v. Dijck geëtst.

SNIJDERVOGELS noemt men sekere Oost-Indische vogeltjes, behoorende tot de geslachten *Orthotomus* en *Prinia*, onder de Zangvogels, welke zich onderscheiden door een' bijzonder kunstigen nestbouw. De oudst bekende is de Snijdervogel van Ceylon en het vaste land van Indië (*Orthotomus sutorius* L., *longicauda* Gmel). Hij kiest om zijn nestje te bouwen een' heester met tamelijk groote bladeren, plukt den eenig katoen van den katoenheester, spint het met bek en pooten tot eenen draad, en naait dan twee of drie bladeren aan de randen met lange steken aan elkander. In de holte, nu tusschen de bladeren aanwezig, brengt hij dan katoen en vedertjes aan tot hij een' goeden grond voor de eijeren gelegd heeft. De Javaansche Snijdervogel (*Prinia familiaris* Horsf.) vervaardigt zijn nest wel hoofdzakelijk op dezelfde wijze, maar naait met zijde, dat is met het spinsel van rupsen. In Martinet's *Katechismus der Natuur*, Deel II. bls. 194, Plaat IV, vindt men een zeer aardig nestje van een' Sineschen Snijdervogel afgebeeld.

SNIJDUNSEL. (Zie *Latuw*).

SNIKKEN is krampachtig inademen, gelijk alleen bij zenuwaandoeningen, die weenen te weeg brengen, wordt waargenomen, en het is in zooverre verwant met den hik, dat beide op krampachtige inademing berusten; maar hij het S. herhaalt zich de inademing zonder tusschenpoozen verscheidene keeren, terwijl bij den hik slechts een inademing plaats grijpt. v. P.

SNIPPEN. Deze vogels behooren tot de familie der Langsnaveligen (*Longirostres*), in de orde der Steltloopers (*Grallatores*), in de classe der Vogels. Hun bek is zeer lang, tenger en regt, aan wederzijde van eene groeve voorzien; hunne neusgaten zijn doorboord, lang, en liggen aan den wortel van den bek. Hunne oogen zijn vrij groot, ver van den bek verwijderd, en staan hoog in den kop, 't geen hun een zeer dom uiterlijk geeft. De pooten zijn matig lang, tenger; hunne voetwortels van voren met schilden bedekt.

De S. leven van insecten, wormen en slakken, enkelen ook van zaden; zij worden bij ons in het voorjaar en vooral in het najaar aangetroffen, doch broeden zelden in ons land.

Men treft te onzent vier soorten aan:

1°. De *Houtsnip* of *Woudsnep* (*Scolopax rusticula* L.), de grootste der soorten, van een palm lengte, met een' bek van 8 duim. Haar kleur is op kop, nek en rugzijde uit grijs, roestbruin en donkerbruin fraai gemarmerd; aan de keel witachtig; op borst en buik grijs met bruine gegolfde strepen; de punt van den staart is bruingrijs. Deze vogel trekt bij nacht en ligt over dag verscholen in het hout; de trek begint in October en duurt tot het weder vriezend wordt. Hare voorname broedplaats is Litthauen en de Carpathen. De eijeren zijn bleek roestkleurig, met graauwe stipjes.

2°. De *Poelsnip* (*Scolopax major*) is in ons land zeldzaam, maar broedt in Denemarken en het zuiden van Zweden. Zij is iets grooter en zwaarder dan de volgende soort; zij verschijnt gewoonlijk reeds tegen half Augustus en blijft slechts tot half September. Hare vlugt is laag, regtuit en minder snel dan die der

3°. *Watersnip* (*Scolopax gallinago* L.). Deze is slechts 8 duim lang, met een' bek van 2,5 duim. De kleur van hare pooten trekt naar het groene. De kop, die roeachtig van kleur is, vertoont op den schedel twee, en van den bek naar elk oog een bruine langstreep; hals en krop hebben op een' vaal rossen grond donkerbruine vlekken; borst en buik zijn wit, op de zijden met bruine gegolfde dwarsbandjes; de roestkleurige staartpennen vertoonen zwarte zigzagbanden; rug en vleugels zijn donkerzwart, met roestkleurige vlekken en strepen gemarmerd. Deze vogel, onze gemeenste Snip, broedt in grooten getale in Groningen en Noord-Brabant. Zijn najaarstrek heeft plaats van Augustus tot October, de voorjaarstrek van Maart tot April; ook hij trekt bij nacht, doch ligt over dag niet tusschen het hout. Bij het opvliegen beschrijft hij eerst eenige zigzaglijnen en vliegt dan regtuit en snel, zelfs somtijds vrij hoog. Het mannetje laat zich in den broedtijd dikwijls 12 tot 15 voet loodregt naar beneden vallen, en maakt daarbij met de slagpennen een eigenaardig blatend geluid. De eijeren van de Watersnip zijn grijsachtig groen met bruine vlekjes.

4°. Het *Bokje* of de *Haarsnip*, ook *Doeverik* genoemd (*Sc. gallinula* L.) is veel kleiner, slechts 6 duim lang; zij gelijkt sterk op de vorige soort, doch heeft puntiger en valer staartpennen; terwijl de rug een' groenen metaalglans heeft. Deze vogel broedt zelden bij ons; zijne vlugt is ongestadig; zijne eijeren zijn kleiner dan die der Watersnip, doch overigens daaraan gelijk.

Alle vier soorten zijn gezocht als een uitmuntend wildbraad; de houtsnip wordt door de jagers het meest gewaardeerd; door vele lekkerbekken wordt evenwel de gewone Watersnip als fijner voorgetrokken.

SNOEIJEN (Het) is eene belangrijke kunstbewerking in de horticultuur en houtteelt, welke bestaat in het wegnemen of inkorten van takken.

Men verrigt deze kunstbewerking hoofdzakelijk: om de sappen, welke anders zouden verbruikt worden mede voor de afgesneden loten, te concentreren in den gesnoeiden boom; om aan den boom eenen bepaalden vorm te geven en om aan licht en lucht toegang te verleenen.

Is aan de eene zijde het nut van het S. groot, daar, wanneer het voedingsvocht over een geringer aantal van takken verdeeld wordt, deze een overvloediger voedsel erlangen en dien ten gevolge meer en betere vruchten zullen dragen, aan den anderen kant is het waar, dat, met het oog op de hoogst mogelijke groeikracht, een boom eigenlijk nooit te veel bladeren hebben kan, waarom dan ook elke vermindering van het aantal dezer leiden kan tot eene vertraging in de levensverrigtingen van den boom.

Terwijl dus bij onze ooftboomen het S. veelal nuttig en in het belang van de vruchtopbrengst is, kan men als regel aannemen, dat het S. van opgaand hout, waarbij het ons niet om de vruchten, maar om de houtproductie te doen is, dikwijls nadeelig is.

Noemden wij het S. eene belangrijke kunstbewerking, het behoeft naauwelijks gezegd te worden, dat het eene moeijelijke, althans veel kennis en omzigtigheid vereischende bewerking is, die niet, zoo als helaas te onzent te dikwijls tot schade van

menig plantsoen geschiedt, aan onbevoegden of onervarene handen mag toevertrouwd worden.

Wat b. v. het S. van vruchtboomen betreft, zoo heeft men o. a. al dadelijk te letten op het verschil, hetwelk er bestaat in de plaats, waarop zich bij onderscheidene gewassen de vruchten vormen: de eene boom toch, b. v. de notenboom, ontwikkelt zijne vruchten op het hout van hetzelfde jaar; de andere, zoo als de wijnstok, op dat van het tweede; wederom andere, b. v. appel- en perenboomen, op dat van vorige jaren. Van groot belang is mede de tijd des jaars, waarin men snoeit; geschiedt dit namelijk niet op den juisten tijd, dan gaat er veel voedingsvocht verloren, doordat dit uit de uiteinden der afgesneden takken vloeit; men denke hier slechts aan het zoogenaamde *bloeden* van den wijnstok, dat, wanneer het leng aanhoudt, zelfs den dood van het gewas ten gevolge kan hebben.

De tijd voor het S. is doorgaans het midden van den winter of van den zomer; in den eersten zuijdt men het overtollige hout weg, in den laatsten let men meer op de onderlinge verhouding der takken en de betrekking van de vruchten tot het licht.

Met den naam van ringen of ring-S. bestempelt men eene kunstbewerking, welke daarin bestaat, dat men de takken der vruchtboomen voor een gedeelte rondom van hunne schors berooft. Dit heeft ten gevolge dat het sap, verhinderd om door de binnenste cellen van het schorsgedeelte neêr te dalen, zich boven de ontbloote plek of den ring ophoopt; door deze ophooping van sappen komen er spoediger en meer bloemen en vruchten aan het boven den ring gelegene gedeelte van den tak dan anders het geval zoude geweest zijn. Behalve om meer vruchten te erlangen, wordt het ring-S. ook wel bij eenige sierplanten in praktijk gebragt, om meer bloemen te verkrijgen. Het zal echter wel niet betoogd behoeven te worden, dat deze kunstbewerking niet dikwijls aan een en denzelfden boom kan verrigt worden, zonder dat deze daardoor aanmerkelijk benadeeld wordt, verzwakt en in kwijnenden toestand geraakt; zijn de ringen niet groot genoeg, dan wordt het beoogde doel niet bereikt, en zijn de randen der wond voldoende van elkander verwijderd, dan is deze ongeneeslijk. Om dit nadeel is het ring-S., in weerwil van zijne niet zelden belangrijke uitkomsten, weinig in gebruik.

Wat nu meer bepaaldelijk het S. van opgaand hout aanbelangt, wij gelooven dat het boven door ons uitgesprokene oordeel allezins waar is, dat namelijk het S. in den regel nadeelig is; terwijl het tevens waar is, dat er bij ons in het algemeen *te veel* en *slecht* gesnoeid wordt. De gevoelens aangaande het al of niet noodige en nuttige van het S. van opgaande boomen zijn echter verdeeld: terwijl velen met ons van oordeel zijn, dat om eene grootere houtproductie te erlangen er ook eene grootere hoeveelheid blad vereischt wordt, en dat het daarom raadzaam is, zoo weinig mogelijk te S., zijn anderen van meening, dat het hout door de vele takken zoude lijden, daar deze noesten zouden achter laten en ten koste van den stam groeijen; zij achten het daarom geraden, een aantal takken te verwijderen, waardoor men belet, dat de boom, zoo als men zegt, te veel in de takken groeit. Ook zijn velen van oordeel, dat door het S. de gaafheid en regtheid van den stam bevorderd zoude worden. Laatstgenoemde denkbeelden berusten op eene dwaling, ontsproten uit onbekendheid met de groeiwijze der boomen. Het zoude ons te ver voeren, hier in eene ontwikkeling te treden van hetgeen voor de waarheid dezer uitspraak pleit; zij, die daaromtrent nader wenschen ingelicht te worden, verwijzen wij naar de belangrijke verhandeling van Dr. J. Wttewaal, *Over het nadeelige van het snoeijen van opgaande boomen* (Utrecht 1837, 8°.), alsmede naar het na te noemen werk van den heer R. W. Boer.

Men wane echter niet, dat het S. der opgaande boomen altijd eene handelwijze is, welke niets dan nadeel aanbrengt, dan toch zoude er maar een en dat wel een zeer eenvoudig voorschrift bestaan, namelijk dat van het S. geheel na te laten en de boomen zich altijd vrij en onbelemmerd te laten ontwikkelen; neen, het S. kan ook bepaald noodzakelijk zijn. Wenscht men b. v. een' tot op zekere hoogte onverdeelden stam, en vertakt deze zich te laag bij den grond, dan moet men hierin tijdig door snoeijing voorzien. Groeijen de benedenste, meer beschutte takken van een' boom sterk en onbelemmerd uit, terwijl de aan den wind blootgestelde kruin achterlijk blijft, dan dient de te sterke ontwikkeling der onderste takken te worden getemperd, en is het S. noodzakelijk, om te beletten dat de top des booms steeds minder sappen ontvange, kwijne en ten laatste sterve. De lager staande takken van de boomen kunnen ook elders, om verschillende redenen, dikwijls niet duurzaam behouden blijven, b. v. langs wegen en paden, waar zij het verkeer belemmeren, of als zij de veldvruchten op aangrenzende akkers benadeelen; alsdan moeten de stammen tot op zekere hoogte worden opgesnoeid. Waar men eene aanplanting heeft van opgaand hout en onderhout, is het volstrekt noodig het eerste betrekkelijk hoog op te snoeijen. Ook in zuiver opgaande bosschen kan het S. niet vermeden worden en mogen de lager zittende takken niet voortdurend gespaard worden; deze toch sterven, althans voor een groot gedeelte, allengs af, en vallen in hun geheel af, of er blijven doode stukken van aan den stam zitten, die na verloop van tijd door het levende hout worden ingesloten en de waarde van dit laatste zeer verminderen; dan is het natuurlijk veel beter deze onderste takken bij tijds gaaf en glad, tot het minst mogelijke nadeel van den boom, door snoeijing te verwijderen.

Wanneer men moet S., dan vermijde men echter steeds, den boom op eens van te veel takken te berooven; men verrigte deze kunstbewerking met het noodige overleg en de vereischte naauwlettendheid en zorge, dat de gaafheid der stammen zoo veel mogelijk behouden blijve.

Het zoude ons te ver leiden hier de regels op te geven, die bij het S. behooren te worden in acht genomen. Hij, die daaromtrent en over het S. in het algemeen bijzonderheden wenscht te weten, verwijzen wij naar: R. W. Boer, *Bijdragen tot de kennis der houtteelt* (Zwolle 1857, II. dl. 8°.; 2[de] deel bl. 497—528); W. H. de Vriese, *Grondbeginselen der Horticultuur, naar het Engelsch van J. Lindley* ('s Gravenhage en Amsterdam 1842, kl. 8°., bl. 208—222); *Rapport der Commissie over het snoeijen der boomen en derzelver behandeling* (op het IX Lbk. congres te Assen, 1854); Jhr. Mr. D. T. Gevers, *Over het snoeijen van opgaande boomen;* Mr. E. van Olden, *De behandeling van gronden aan den duinkant; De vriend van den Landman*, 1846. v. H.

SNOEK (*Esox lucius* L.). De S. behoort tot eene familie van visschen, die naar hem den naam van Snoekachtigen voert, onder de Weekvinnige visschen. Zij zijn voornamelijk gekenmerkt door een langwerpig dik ligchaam met langen romp en korten staart, ten gevolge waarvan de aarsvin en de rugvin ver naar achteren liggen. Onze inlandsche S. heeft den voorkop even lang als den kop achter de oogen, en de onderkaak voor de bovenkaak uitstekende. De staart neemt het kleinste vierde deel des ligchaams in; de staartvin is groot en diep gevorkt, de buikvinnen hebben negen stralen. De bek is tot onder den voorrand der oogen gespleten en met talrijke, puntige, kleine tanden aan de onderkaak, het middenkaakbeen, het ploegschaarbeen, de gehemelte- en keelgatbeenderen, de tong en de kieuwbogen gewapend. Aan de zijden der onderkaak ontwaart men groote en krachtige tanden. De schubben van dezen visch zijn zeer klein. De rugzijde der huid is donker olijfgroen, met groene en geelachtige vlekken, de zijden zijn geelachtig groen, en de buik is vuil wit; de borst en buikvinnen zijn lichtbruin, de overige vinnen donkerder, met groengele en witte vlekken.

Algemeen bekend is de vraatzucht van den S., waarom men hem wel den wolf der zoete wateren noemt; hij verslindt niet alleen visch en kikvorschen, maar ook kuikens van watervogels en rotten. Hij kan zeer oud en zeer zwaar worden; men vangt somtijds Snoeken van 28 of 30 pond. De rijtijd van den S. valt gewoonlijk in Maart, somtijds echter reeds in Februarij. Algemeen wordt het vleesch van dezen visch voor een smakelijk geregt gehouden.

SNOEK (ANDRIES). Deze uitmuntende tooneelspeler, met regt de Nederlandsche Talma genoemd, werd ten jare 1766 te Rotterdam geboren. Vroeg zijnen vader verloren hebbende, die eene weduwe met 5 kinderen in bekrompene omstandigheden achter liet, zocht hij met zijne zusters, allen in nog zeer jeugdigen leeftijd, een bestaan in het geven van tooneelvoorstellingen, eerst in een afzonderlijk locaal, vervolgens in den door hen gehuurden schouwburg te Rotterdam. De staatsgebeurtenissen van 1793 deden hun het besluit nemen, in de zuidelijke Ne-

derlanden hun geluk te beproeven; doch na de omwenteling van 1795 keerden de broeder en zijne zusters naar hunne vaderstad terug, waar zij, gelijk mede te Amsterdam, in het tooneelgebouw *Utile et amusant*, meermalen en met zooveel bijval optraden, dat het bestuur van den grooten Amsterdamschen schouwburg hen aan zich verbond. Van toen af werd en bleef S. het sieraad van het tooneel der hoofdstad, vooral uitmuntende in het hooge treurspel. Begaafd met eene krachtige gestalte en eene volle, hoogst welluidende en buigzame stem, geoefend in een indrukwekkend, nooit overladen gebarenspel, diep indringende in de karakters, die hij voorstelde, wekte hij de bewondering van allen, die hem zagen, zelfs die van den grooten Talma, ofschoon deze de Nederlandsche taal niet magtig was. Hij wist de toeschouwers dermate mede te slepen, dat men zijnen reeds gevorderden leeftijd geheel vergat, als hij in zijne laatste levensjaren een jeugdig persoon voorstelde. Echter speelde hij, op jaren gekomen, zulke rollen slechts zelden meer. Deze schaars overtroffen treurspelspeler, de roem van het Nederlandsche tooneel, overleed te Amsterdam, den 3den Januarij 1829, en is er begraven in de Zuiderkerk, waar eene geheitelde zerk zijn graf aanwijst.

SNORRI STURLUSON. Deze beroemde Noordsche geschied- en letterkundige werd ten jare 1178 op IJsland geboren. Na ten huize van den destijds geleerdsten zijner landgenooten, eenen kleinzoon van den vermaarden Sämund, zijne opvoeding genoten en door zijn huwelijk met eene zeer bemiddelde vrouw zeker aanzien verkregen te hebben, werd hij eerst landregter op zijn geboorte-eiland, later drost in Noorwegen, en aldaar, nadat hij eenigen tijd op IJsland had doorgebragt ter beslechting eener familie-vete, jarl of gerigtsgraaf. Na dit ambt eenige jaren waargenomen en zich als volksdichter, inzonderheid als lofdichter, ter eere van zijnen begunstiger den voormaligen jarl, toen hertog, Skule onderscheiden te hebben, keerde hij nogmaals naar IJsland terug, waar hij den 22sten September 1241 door zijne schoonzoons Kolbein en Gissur verslagen werd.

Zijn hoofdwerk draagt den titel: *Heimskringla* (wereldkring), zijnde eene Noordsche geschiedenis, zamengesteld uit oorkonden, bestaande in levensbeschrijvingen en geslachtstabels van personen en familiën, volkszangen en mondelinge, benevens schriftelijke overleveringen. Deze geschiedenis neemt haren aanvang in den donkeren mythentijd en loopt tot Magnus Erlingsson, koning van Noorwegen, die in het jaar 1177 overleed. Lang bestond dit werk enkel in handschrift; het werd eerst ten jare 1697 volg. te Stokholm uitgegeven door Peringskiold, onder den titel: *Heimskringla, eller Snorre Sturlusons Nordländske Konunga Sögor, sive Historiae regum Septentrionalium, a Snorrone Sturlonide, ante secula* V, *patrio sermone antiquo conscriptae, ex Mss. Codd. ed., versione gemina, notisque brevioribus illustr.*, in 5 dln., van welke het laatste *Undersögelsche om Snorros Kilde og Troværdighed, Disquisitio de Snorronis fontibus et auctoritate*, van P. E. Muller, in het Lat. vert. door Thorlacius (ook herdr. Kopenhagen 1829) bevat. Dit werk is vervolgd door des schrijvers tijd- en landgenoot, Karl, abt van Thingeyri, met het leven van den in 1202 overledenen koning Sverrer, en vertaald, behalve in het Zweedsch en Deensch bij de boven aangeduide tekstuitgave, ook nog, mede met uitgave van den oorspronkelijken tekst, in het Latijn en Deensch, gedeeltelijk door Schöning (dl. 1 en 2, Kopenhagen 1777, 1778), gedeeltelijk door Thorlacius (dl. 3, ald. 1783), gedeeltelijk door Werlauf (dl. 4—6, ald. 1813—1826). Eene andere vertaling in het Deensch, door Peder Clausson, is herhaaldelijk uitgegeven, als: door Olaf Worm (Kopenhagen 1633), Grundtvig (ald. 1818—1822, 3 dln.), en Aal (Christiania 1838—1839, 3 dln.). De vertalingen in het Hoogduitsch, zoo die van Wachter (Leipzig 1835, 2 dln.), als die van Mohnike (Straalsund 1835) zijn onvoltooid gebleven.

Meer dan waarschijnlijk is S. S. ook de verzamelaar, zoo niet gedeeltelijk de opsteller van het eerste en het derde gedeelte der tweede of jongere Edda; zie deswegens het art. *Edda*. Eindelijk vervaardigde hij den zoogenoemden „Sleutel der Wijzen," *Háttalykil*, zijnde eene verzameling van twee lofdichten op hertog Skule, benevens drie andere op koning Hakon. Rask heeft daarvan eene uitgave bezorgd, onder den titel: *Snorra-Edda äsamt skuldu* (Stokholm 1818). Deze liederen maken een gedeelte der ondere Edda uit. Of de *Drapur*, bestaande uit verschillende lofdichten van S. S., uitgegeven zijn, dan of dit werk alleen in handschrift bestaat, is den schrijver dezes niet bekend.

SNOTTOLF (*Cyclopterus lumpus* L.). De S. is een zeevisch, bijzonder merkwaardig doordien zijne buikvinnen vervangen worden door eene flaauw uitgeholde schijf, liggende tegen de borst, met welk orgaan hij zich aan rotsen en steenen kan vastzuigen. Hij wordt anderhalven voet lang, heeft een boog ligchaam, met middelmatigen kop, kleine oogen en kleinen mond. Zijne huid is niet met schubben, maar met ruwe, beenige korreltjes bezaaid, en met zeven langsrijen van grootere kegelvormige knobbels bezet. Zijn geraamte is nagenoeg geheel kraakbeenig; zijne borstvinnen zijn afgerond en korter dan de kop, maar loopen ver naar voren en tot onder de keel voort; de eerste rugvin ligt bijna geheel verscholen onder de huid; de staartvin is regt afgesneden. In den rijtijd is deze visch zeer fraai gekleurd. Buik en vinnen zijn dan oranjekleurig, de overige deelen bruinachtig geel met oranje, purperrood en blaauw, in verschillende toonen gemarmerd, de oogen hoogrood. Na den rijtijd worden deze kleuren flaauwer. Bij ons wordt de S. niet gegeten, ofschoon hij niet zelden gevangen wordt.

Rathke heeft in Meckel's *Archiv f. d. Physiol.* Deel VII. eenige *Bemerkungen* medegedeeld *über den Bau des Cyclopterus lumpus*.

SNUITTORRETJES. (Zie *Torren*).

SOANE (JOHN), architect, een van de uitstekendste kunstenaars in zijn vak, werd in 1750 te Reading in Berkshire geboren. Spoedig maakte hij groote vorderingen in zijn vak en Dance, zijn meester, de bouwmeester van Mansion-house, zag zijn' leerling nog als onmondig jongeling met de groote prijsmedaille der academie vereerd. Deze medaille verschafte hem tevens het voorregt van drie jaren lang in Italië te mogen reizen, waar hij ijverige studiën maakte, die hij gedeeltelijk overzond naar zijn vaderland, waar zij zijn' roem hij voorbaat vestigden. De eerste gelegenheid om zich te onderscheiden hood hem het gebouw der Bank, dat, in 1777 naar de teekening van Samson en Taylor begonnen, in 1788 naar de plannen van S. werd voltooid. Er zijn vele en regtmatige aanmerkingen op de uit- en inwendige inrigting gemaakt, maar een groot gedeelte daarvan komt voor rekening van S.'s voorgangers. Ondanks alle gebreken blijft het een merkwaardig gebouw, dat S.'s roem binnen- en buitenlands vestigde, en hem eene menigte andere werken deed opdragen. S. is ook de bouwmeester van Burnhall en van het nieuwe gebouw voor de regtbank van koophandel. In 1806 volgde hij Dance op als professor aan de Koninklijke Academie, en van dien tijd af wijdde hij den meesten tijd aan het onderwijs en de uitgave van eenige architectonische werken. Bovendien leverde hij nog eenige ontwerpen voor gebouwen, die òf verwezenlijkt òf bij plannen gebleven zijn, maar steeds als meesterstukken worden geroemd. In 1822 leidde hij den bouw der uitbreiding van het Westminster-paleis; ook het landhuis Skolisham werd door S. gebouwd, even als menig ander adellijk landhuis. In den laatsten tijd zijns levens legde hij eene kostbare kunstverzameling aan, waarin antieke en middeleeuwsche fragmenten van sieraden, van hooge zeldzaamheid en waarde voorkwamen, o. a. eene sarcophaag van albast, geheel met reliefs bedekt, uit de verzameling van Belzoni afkomstig, en voor 2000 pond St. door S. aangekocht. S. legateerde deze kostbare verzameling aan den staat, en bestemde daarenboven 30,000 pond St. voor het onderhoud daarvan. Jammer, dat hij zijne zonen en kleinzonen daardoor tot armoede veroordeelde. Hij was lid van een aantal Europesche academiën, en overleed in 1837.

SOBIESKY (JOHANNES III), koning van Polen en een der grootste veldheeren uit de XVIIde eeuw, werd den 2den Junij 1624 (volgens anderen 1629) geboren op een kasteel in het gebied van Olesko, op de grenzen van Litthauen en Polen. Hij ontving zijne eerste opvoeding van zijnen vader Jacob S., die hem bekwaam maakte om de groote rol te spelen, waarvoor hij bestemd was. S. ging daarna met zijnen broeder Marcus op reis en kwam onder anderen ook te Parijs tijdens het bestuur van Mazarin. De overwinningen van Turenne en Condé waren toen in aller mond, en S. wilde zijne krijgskundige loopbaan onder die uitmuntende veldheeren beginnen. Hij verzocht en kreeg eene aanstelling als mousquetaire in het militaire huis van Lodewijk den XIVde, en maakte daarna verschillende reizen door Europa.

Nadat hij bij zijns vaders dood in 1648 naar Polen teruggekeerd was, vond hij in gestadige oorlogen spoedig gelegenheid om zich te onderscheiden, zoodat hij de schrik der Tartaren en Kozakken genoemd werd. In 1665 werd hij grootmaarschalk van de kroon en in 1667, nadat hij de Tartaren overwonnen en de Kozakken van de Ukraine vernederd had, groot-hetman van de kroon en woïwode van Krakau, zoodat hij toen de eerste militaire en burgerlijke bediening in zijn' persoon vereenigd zag. Koning Johan Casimir moest spoedig daarop de kroon nederleggen, en S. bleef niet vreemd aan de kuiperijen, die steeds bij de keuze van eenen nieuwen regent plaats hadden. Intusschen werd Michael Koributt verkozen en S. door nieuwe onlusten in de Ukraine weder te velde geroepen. Hij stilde die spoedig; in 1672 had hij nog grootere verdiensten in den oorlog tegen Turkije. Hij sloeg de Tartaren bij Kaloess en de Turken, den 11den November 1673, bij Choczim. Het vertrouwen op S. steeg daardoor zoodanig, dat hij den 19den Mei 1674 tot koning verkozen werd. Bij uitzondering werd hem vergund tevens het opperbevel over het leger te blijven voeren. S. bleef niet lang te Warschau, maar vertrok reeds in Augustus naar het leger, zuiverde de Poolsche Ukraine van Turken, ontzette in 1675 de vesting Trembojola, en sloeg de Tartaren den 24sten Augustus bij Lemberg, waardoor hij de Turken tot den terugtogt noodzaakte en tijd kreeg, om zich met zijne gemalin den 2den Februarij 1676 te Krakau te laten kroonen. Hier noodzaakte men hem den veldheersstaf neder te leggen, dien hij aan Demetrius Wisnowieczi overgaf. Intusschen voerde hij toch nog in hetzelfde jaar een klein leger te velde, en werd in zijn verschanst kamp van Zurawno door 210,000 Turken en Tartaren belegerd. Met slechts 10,000 man verdedigde hij zich zoo hardnekkig, dat de vijand zelfs vredesvoorslagen deed, die eenen voor Polen gunstigen vrede ten gevolge hadden. Zijne genegenheid voor Frankrijk nam intusschen zeer af en hij helde meer over tot een verbond met Oostenrijk. In 1682 kwam dit dan ook tusschen hem en keizer Leopold den Isten tot stand en werd door den paus zelven bekrachtigd. Reeds in het volgende jaar vond S. gelegenheid, de voorwaarden van dat verbond te vervullen. De Turken belegerden sedert den 14den Julij 1683 Weenen, dat door graaf Sternhemberg met 20,000 man tegen bijna 300,000 Turken verdedigd werd. S. voegde zich met 30,000 Polen, de keurvorst Johannes George de IIIde met 11,000 Saksen en omtrent 2000 Beijeren, Zweden en Franken bij het zwakke Oostenrijksche leger, dat door den hertog van Lotharingen werd aangevoerd. S. werd eenstemmig tot opperbevelhebber benoemd, en den 12den September had het ontzet van Weenen plaats en werd het Turksche leger totaal verslagen. Den 13den rukte S. als overwinnaar binnen Weenen, doch werd door den keizer zoo ondankbaar ontvangen, dat hij dadelijk zijn leger terug voerde. In 1686 deed S. eenen togt in Moldavië en Wallachije, die evenwel geene belangrijke uitkomsten opleverde. Terwijl huisselijke oneenigheden zijne laatste levensdagen verbitterden, werd ook de oorlog tegen de Tartaren zonder groote gevolgen gevoerd en S. had het verdriet, zoo binnen- als buitenlands, slechts vijanden van zijn geslacht te zien, die, zijne vroegere, roemrijke daden vergetende, er slechts op uit waren, de troonsopvolging in zijn geslacht te beletten. Eene beroerte maakte den 17den Junij 1696 een einde aan zijn roemvol leven. Zijne drie zonen stierven in vergetelheid en met hen ging de grootste naam te niet, die in de geschiedenis van Polen voorkomt. Men zie over hem: Coyer, *Histoire de Jean Sobieski* (3 dln. 1761); Salvandy, *Histoire de Pologne avant et sous le roi Jean Sobieski* (Parijs 1829, 3 dln.) en *Lettres du roi de Pologne Jean Sobieski à la reine Marie Casimire pendant la campagne de Vienne* (Parijs 1826). L.

SOCIALISMUS wordt die rigting genoemd, welke als een uitvloeisel van de Fransche revolutie in de eerste jaren dezer eeuw te voorschijn trad, en tot doel had het meer en meer veldwinnende pauperismus te bestrijden en uit te roeijen. Men had ondervonden, dat de schoonklinkende beloften der Fransche revolutie niet waren vervuld, en dat men na den val van Napoleon nog verder verwijderd was van de verwezenlijking der hooggeroemde gelijkheid en broederschap dan ooit te voren. De geringere volksklassen hadden wel is waar staatkundige regten verkregen, die zij te voren nimmer hadden gekend; maar, terwijl onder de voormalige staatsgesteldheid hare meerdere ondergeschiktheid aan de bevoorregte standen, die thans zich van alle magt en invloed beroofd zagen, tevens ten gevolge gehad had, dat ook de zorg voor hare materiële belangen minder zwaar op deze drukte, waren zij nu geheel aan haar lot overgelaten en moesten zij geheel op zich zelve vertrouwen. De verdeeling der grondeigendommen, vooral door de afschaffing van het erfregt van eerstgeboorte te weeg gebragt, maakte weldra van den gezeten boer een' daglooner, terwijl in de steden de arbeiders- en de kunstenaarsstand niet meer werden beschermd door het gildewezen, zoodat er eene opeenhooping ontstond van broodzoekende handwerkslieden, die veelal genoodzaakt werden, in de fabrieken tegen een karig loon, ten gerieve van den sedert de revolutie opgekomen middelstand, een vermoeijend en dikwerf ongezond en zedeloos leven te leiden. Naar mate dat verschillende andere oorzaken, zoo als de vermindering der waarde van het geld, de zich ontwikkelende industrie en de toenemende weelde, medewerkten tot de verergering van den toestand der zoogenaamde proletariërs, deden zich luide stemmen hooren, die den toestand openlijk verkondigden, de oorzaken daarvan trachtten op te sporen, en de middelen aanwezen tot verbetering. Zoo ontstond eerst het zoogenaamde communistische systeem van Baboeuf, die beweerde, dat alle gronden en goederen tusschen alle menschen gelijkelijk moesten verdeeld worden. Zijne aanhangers predikten het meest ruwe materialismus en bevalen de onbeperkte opvolging aan der natuurwetten, terwijl zij genot beschouwden als het eenige levensdoel, waarnaar de mensch moest streven. Eene groote wijziging ondergingen de communistische leerstellingen sedert Proudhon den eigendom in zooverre in bescherming nam, dat hij, met opheffing van het erfregt, aan ieder wilde laten, wat hij door zijne verdiensten had verworven.

Het eigenlijke S., waarvan Fourier (1772—1837) als de stichter werd beschouwd, is daarin van het communismus onderscheiden, dat het, zonder aanranding van den eigendom, door eene harmonische vereeniging van geestelijke en physische krachten eene maatschappelijke harmonie wil bewerken. Volgens Fourier is het ongeluk van de wereld toe te schrijven aan de verbreking der harmonie en is het de bestemming der menschen, die door onderlinge zamenwerking tot het zelfde doel te herstellen. In de plaats van het familie- en gemeenteleven wenschte hij eene vereeniging tot stand te brengen van 1200 tot 1800 gezinnen, die alle in een groot gebouw zouden bijeen leven, welk gebouw met den daartoe behoorenden grond phalanstère genoemd werd; de arbeid moest dan naar ieders vermogen verdeeld worden, en zoo zouden er classen worden ingesteld b. v. voor wetenschappen, huishouding, akkerbouw enz. Een gekozen raad van Ouden zou alles besturen. Werd zoodanige vereeniging, Phalanx geheeten, werkelijk tot stand gebragt, dan zouden, zoo meende Fourier, alle menschelijke hartstogten, alle onrust, alle geweld, alle onderdrukking, in een woord alle menschelijk ongeluk daaruit voor altijd zijn buiten gesloten. Geen wonder, dat Fourier in eene openlijke aankondiging eenen rijken menschenvriend uitnoodigde, hem een kapitaal van *f* 1,000,000 te schenken, daar hij aan de voortreffelijkheid van zijn systeem niet twijfelde en overtuigd was, dat zijn voorbeeld overal zou worden nagevolgd. Men verhaalt, dat hij twaalf jaren lang te vergeefs iederen dag op het door hem opgegeven uur en naar de daartoe door hem bestemde plaats wandelde, om te zien of de menschenvriend met het millioen ook was verschenen. Een beroemd aanhanger van Fourier was V. Considérant, die het systeem van Fourier tegen vele aanvallen verdedigde, doch het tevens van vele gebreken en verkeerde voorstellingen zuiverde. In Engeland werd het S. voornamelijk bevorderd door de bemoeijingen van den fabriekant Owen, wien inderdaad het lot zijner eigene arbeiders zeer ter harte ging, en die door het stichten van armen-, bewaar- en zondagscholen veel toebragt tot de zedelijke verbetering van het opkomende geslacht uit den zoogenaamden vierden stand. Weldra echter verloor hij in zijn vaderland alle vertrouwen, toen hij, zich op godsdienstig gebied begevende, verklaarde: dat de aarde het doel moest zijn van alle menschelijke pogingen, en dat de voorstellingen omtrent den hemel bedriegerijen waren; dat het huwelijk eene verkeerde instelling was en ieder konde leven met wie hij wilde; terwijl hij eindelijk

de leer van het Christendom ter zijde stelde, om de oorspronkelijke reinheid en volmaaktheid van den mensch staande te houden, die enkel door armoede en ellende in onvolmaakten toestand was geraakt.

Eene bijzondere afdeeling van het S. was het Saint-Simonismus (zie *Saint Simonismus*).

Teregt wordt aan het S. verweten, dat het de menschelijke natuur uit een idealistisch oogpunt beschouwt, dat het geene aandacht wil schenken aan de menschelijke hartstogten en verdorvenheden, en dat het, in plaats van de zedelijke verbetering van den mensch, in wien de oorsprong van het kwaad moet gezocht worden, aan te bevelen, alle ongeluk uit de wereld wil doen verdwijnen, zonder te bedenken, dat de mensch zelf daaraan schuld heeft. Zoodoende is het S. teregt eene philantropie genoemd, die, zoowel wat het doel als wat de middelen betreft, een' dwaalweg bewandelt.

SOCIETEITS-EILANDEN. (Zie *Gezelschaps-eilanden*).

SOCINIANEN is de meest gebruikelijke benaming ter aanduiding van diegenen, welke geacht worden de godsdienstbegrippen aan te kleven, welke in den tijd der kerkhervorming inzonderheid zijn voorgedragen door de beide Soczini's, oom en neef, Laelius en Faustus, doorgaans met eenen Latijnschen uitgang Socinus genoemd. De eerstgenoemde, Laelius Socinus, ten jare 1525 in de Italiaansche stad Siena geboren, beoefende met roem de regtsgeleerdheid. Zijn onderzoeklievende geest deed hem de H. Schrift ter hand nemen, doch dit bragt hem tot zooveel twijfel aangaande onderscheidene gedeelten der kerkleer, dat hij besloot tot eene reis naar Duitschland en Zwitserland, ten einde tot beter licht en meerdere zekerheid te geraken door zamensprekingen met die mannen, welke ook buiten hun vaderland als hervormers van de misbruiken en misvattingen der kerk vermaard waren. Hij hield zich eenigen tijd te Wittenberg op, waar hij de genegenheid van Melanchton verwierf door zijne letterkundige studiën, maar overigens zijne godgeleerde denkbeelden voor zich zelv' hield. Van daar begaf hij zich naar Polen, waar hij eenige geestverwanten aantrof, maar, met het oog op het voorbeeld van Servetus (zie *Servetus*), zijne gevoelens niet dan in het geheim verkondigde. Na veel omzwervens overleed hij te Zürich, den 16den Mei 1562. Zijn neef, Faustus Socinus, geboren te Siena den 5den December 1539, was mede reeds als jongeling door onderzoek tot veel twijfeling ten opzigte der kerkleer geraakt, en deze werd aanmerkelijk versterkt door het lezen der nagelaten papieren van zijnen boven genoemden oom, welke, na diens dood, in zijne handen vielen. Hij trachtte, zich te Florence ophoudende, zijne leerstellingen door naamlooze geschriften ingang te verschaffen, maar ontging den scherpen blik der inquisitie niet, die hij ontweek door naar Bazel te vlugten. Na zich aldaar verder in de godgeleerdheid geoefend te hebben, vertrok hij naar Zevenbergen, waar hij vele geestverwanten aantrof, en van daar naar Polen, waar die opvatting van de christelijke geloofswaarheid, tot welker aankleving hem zijne studiën gebragt hadden, eene menigte aanhangers telde, zoodat er gansche gemeenten van bestonden. Daar hij echter van deze in sommige opzigten van gevoelen verschilde en zijne denkbeelden, met groote welsprekendheid door hem voorgedragen, meer afgewezen dan met gelijke kracht bestreden werden, berokkende hij zich haat en vervolging. Bovendien zijne bezittingen verloren hebbende, en van verschillende zijden bedreigd, verscholen hij zich op een dorp bij Kraken bij een Poolsch edelman, te wiens huize hij den 3den Maart 1604 overleed.

De leer der Socinussen is in het algemeen dat rationalismus, hetwelk men reeds in de oude kerk aantrof, en dat na de kerkhervorming en in de grondstellingen van deze, nieuw voedsel vond: verwerping van al wat boven de rede gaat en met haar in strijd is, zoodat de geloofswaarheden, in de H. Schrift voorgedragen, alleen in zoover worden aangenomen als zij binnen het bereik en onder de toestemming der rede vallen. Doch deze grondstelling leidde destijds tot geheel andere gevolgtrekkingen dan bij het hedendaagsche rationalismus. De *Catechesis Racoviensis* b. v., de authentieke uitdrukking van het Socinianismus, houdt niet alleen de wonderen en de eigenlijke opstanding van Jezus Christus uit den dood vast, maar leidt ook uit beide een bewijs af voor zijne goddelijke zending, zonder in die wonderen of die opstanding iets onredematigs te vinden. Maar de eisch der „rede" bepaalde zich ook tot waarheden, en strekte zich geenszins uit tot feiten. Daarom was bij de Socinussen en hunne volgelingen het hoofdstruikelblok gelegen in die beschouwing van den persoon van Jezus Christus, welke men reeds bij Paulus Samosatenus en in het algemeen bij de geheele oude Oostersche kerk aantreft, namelijk: zijne hoogere natuur. Daar het Socinianismus, vooral op grond van Gods ééneheid, den Heiland, wat zijn persoonlijk wezen betreft, slechts voor een' mensch houdt, verwerpt het de zoogenoemde Drieëenheid en, terwijl andersdenkenden de S. uit dien hoofde Antitrinitariërs noemden, wilden zij zelve liefst Unitariërs heeten. Daar echter dit geschil over de al of niet aan te nemen goddelijke natuur — of beter: volstrekte godheid, eenswezendheid met den Vader — het groote keerpunt was, de spil, om welke zich alles bewoog, werden ook na den tijd der stichters van het Socianismus eigenlijk diegenen als S. aangeduid, die deze volstrekte godheid van den Christus als tweeden persoon in de Drieëenheid ontkenden. En vermits, bij de algemeene overtuiging der Protestantsche kerkgenootschappen hieromtrent, de S. geacht werden zich door hunne gevoelens grovelijk te vergrijpen aan den eerbied, welken de Christenheid aan haren Heer verschuldigd is, werden de S. als onduldbare scheurmakers aangemerkt ook daar, waar men verschil van inzigten in de Christelijke waarheid met voorbeeldige verdraagzaamheid huldigde, zoodat in ons vaderland, waar vroeger de Hervormde kerk wel de heerschende was, maar toch het bestaan van andere kerkgenootschappen openbaar of oogluikend werd toegelaten, het Socinianismus met alle mogelijke kracht werd geweerd en de S. bedreigd werden met plakkaten van de hooge regering, herhaaldelijk afgekondigd en met klem gehandhaafd. Aldus was het ook in de meeste landen gesteld; Polen en het Zevenbergsche maakten daarop alleen eene uitzondering, zoodat aldaar het Socinianismus steeds heeft gebloeid en zijne gemeenten gehad. Tegenwoordig vindt men de eigenlijke Unitarische gemeenten ook in grooten getale in de Vereenigde Staten van Noord-America, waar er de vermaardste godgeleerden en kanselredenaars, met name Channing, toe behooren. Overigens kan in die landen, waar de Protestantsche geest zich in de dogmatische inrigting der kerkgenootschappen handhaaft, van geene afzonderlijke Sociniaansche of Unitarische gemeenten sprake zijn.

Ofschoon het niet mogelijk en met het bestek van dit werk ook niet overeenkomende is, een volledig bibliographisch overzigt te geven van de schriften, zoo over de Socinussen zelve, als over, voor en tegen het Socianismus en de S., behooren wij echter te noemen:

De bronnen, waaruit men het leven en de gevoelens der beide Socinussen kan leeren kennen: Illgen, *Vita Laelii Socini* (Leipzig 1814) en *Symbolae ad vitam en doctrinam Laelii Socini* (Leipzig 1826); Przypkovius, *Vita Fausti Socini* (1636), en Sonimin, *Memoirs of the life, character etc. of F. Socinus* (Londen 1777). — De voornaamste schriften over den oorsprong en de geschiedenis van het Socinianismus: Ashwell, *De Socino et Socinianismo* (Oxford 1680); Bockius, *Historia Socinianismi* (Koningsbergen 1754); Horbius, *Historia haereseos Unitariorum* (Frankfort 1671 [1]); Kettner, *De Unitariis Sec. XVII* (Leipzig 1694); Lauterbach, *Ariano-Socinianismus* (Frankfort 1725); Lubieniez, *Historia reformationis Polonicae* (Freistadt — Amsterdam — 1685); Maimbarg, *Histoire de l'Arianisme* enz. (Parijs 1682), *Histoire du Socinianisme* (Parijs 1723). — Als de uitdrukking der gevoelens van de S. wordt aangemerkt: de *Catechesis Racoviensis*, waarvan eene groote (*major*) en eene kleine (*minor*) bestaat; beide zijn menigmalen uitgegeven (zie Walch, *Bibl. theol.* T. I., bl. 535 en volg.). — In het algemeen worden als bronnen ter juiste kennis van het Socianismus aangemerkt de schriften, vervat in: de *Bibliotheca fratrum Polonorum* (Irenopolis — Amsterdam — 1656); terwijl wij in het algemeen verwijzen naar: Köcher, *Bibl. theol. symbolicae*, bls. 656 en volg.; Sandius, *Bibliotheca antitrinitiorum* (Freistadt — Amsterdam — 1684) en Walch, *Bibl. Theol.*, (T. I. blz. 294 en volg., 902 en volg., T. III. bls. 786 en volg.).

SOCRATES werd te Athene in het jaar 469 vóór onze tijdre-

1) De schrijver van dit art. vermeldt dit werk omdat hij het ergens vond aangehaald, doch kennen doet hij het niet; hij mag niet onvermeld laten, dat Mollinger, *Cimbr. liter.* T. II., blz. 369, verhaalt, dat het beloofd is, maar dat hij betwijfelt of het wel uitgegeven is.

kening geboren en onderging den dood in 400, in het 70ste jaar zijns levens; hij was de zoon des beeldhouwers Sophroniscus en van de vroedvrouw Phaenarete. Daar zijne ouders minvermogend waren werkte hij reeds vroegtijdig in de werkplaats zijns vaders, en bragt het in de beeldhouwkunst zoo ver, dat zijne statuen der Gratien waardig werden gekeurd, om op den burg van Athene openlijk ten toon te worden gesteld. Hij gaf echter de beoefening zijner kunst op, om zich aan de wetenschap en de wijsbegeerte toe te wijden. S. werd daartoe waarschijnlijk door eenige voorname vrienden, die in hem eenen grooten, verstandelijken aanleg bespeurd hadden, aangespoord; terwijl zij hem in staat stelden, zich door onderwijs en studie verder te ontwikkelen. Het is onzeker van wien S. zijne wetenschappelijke opleiding ontving. De oude schrijvers noemen wel een' zekeren Damon en de Ionische wijsgeeren Anaxagoras en Achelaus, die een' tijd lang in Athene leefden en leerden. Zooveel is waarschijnlijk, dat S. met de schriften van Anaxagoras bekend was, en zich in het eerst met ijver op de kennis der natuur toelegde, die hij echter later voor de zelfkennis en de zedeleer verwisselde; ook kan men onderstellen, dat hij door zijnen omgang met de Sophisten (zie *Sophisten*) Protagoras en Gorgias wel het een en ander zal geleerd hebben; doch eigen nadenken was bij S. het voornaamste middel, om eene gegronde en oorspronkelijke kennis te verkrijgen.

S. hield zich niet alleen met de ontwikkeling van zijnen geest bezig, maar vervulde te gelijk zijne burgerpligten, waardoor hij zijn vaderland gewigtige diensten bewees. Gedurende den Peloponnesischen oorlog toonde hij zijn' moed als krijgsman bij verschillende gelegenheden. Als burger en magistraatspersoon ontwikkelde hij nog grooteren moed en standvastigheid, daar hij zich evenzeer met kracht tegen de willekeur der volksregering als tegen de dwingelandij der dertig tyrannen verzette. S. beschouwde het als zijne roeping, zijne medeburgers met hunne pligten als mensch bekend te maken en tot de vervulling daarvan aan te sporen. Daarom zocht hij overal op de markt en openbare wandelplaatsen de menschen en vooral de jongelieden op, om zich met hen over de aangelegenheden en verpligtingen des levens te onderhouden, en aan hunne begrippen daaromtrent eene betere rigting te geven; hiertoe was hem de aangenaamheid van zijnen omgang, vooral met de beschaafde Atheensche jongelingschap, zeer dienstig, die dan ook met oplettendheid zijne gesprekken aanhoorde en, met achting en toegenegenheid voor zijn' persoon, zich onwederstaanbaar tot zijn' omgang voelde getrokken. Deze omgang wikkelde hem niet alleen in den strijd met de sophisten, wier invloed en aanzien toen ter tijd het hoogste gestegen was, maar ook met hen, die in de stad het hoogste gezag in handen hadden, omdat hij die oligarchen met ossenhoeders vergeleken had, die hunne kudden kleiner en slechter maken. Daarom liet Critias, die zelf zijn leerling was geweest, alsmede Charicles, hem verbieden zijnen omgang en zijn spreken met de jonge Atheners voort te zetten, hetgeen hij moedig weigerde. Vroeger was S. het doelwit van den spot van Aristophanes in zijn blijspel de *Wolken* geweest, doch dit had geen ander gevolg gehad dan dat de lachlust van de Atheners werd opgewekt, die voortdurend naar den soms lastigen vrager, maar goeden raadgever bleven luisteren. Niettemin had S. door zijne openhartigheid zich vijanden op den hals gehaald; zoo vereenigden zich drie onbeduidende mannen, Anytus en Lycon, twee democratische volksleiders, en Melitus, een slecht dichter, die wel eens door hem te regt gewezen waren, om eene aanklagt tegen hem in te leveren, als zijnde hij een verachter der Goden en een bederver der jeugd. Misschien zoude deze aanklagt geen ernstige gevolgen gehad hebben, zoo S. van zich had kunnen verkrijgen, meer op het medelijden dan op de regtvaardigheid der Heliasten of Atheensche regters te steunen. Hij verdedigde zich met eene onverschrokkenheid, die hem zijne veroordeeling op den hals haalde, en, daar hij als straf zich de opneme in het Prytanaeum waardig keurde, werd hij ter dood veroordeeld en dronk manmoedig den giftbeker.

Wat de eigenlijk wijsgeerige gevoelens van S. betreft, deze kunnen niet in een' stelselmatigen vorm voorgedragen worden; vooreerst heeft hij niets schriftelijks nagelaten, omdat hij den omgang met de menschen boven de eenzame studie stelde, en zich niet op vormelijk onderwijs en op openbare voordragten, zoo als de sophisten, toelegde, maar elke gelegenheid aangreep om zich met iedereen, en vooral met zijne bijzondere leerlingen en volgers, over alle, meestal zedekundige onderwerpen te onderhouden. Men moet zich daaromtrent tot de schriften wenden, welke de leerlingen van S. nagelaten hebben, en waarin zij het beeld en de gevoelens van hunnen meester hebben geschetst. Voornamelijk behooren hiertoe de geschriften van Plato en Xenophon. Want hoewel de eerste S. eenigzins idealiseert en hem over zaken bespiegelingen laat houden, waaromtrent hij of in het geheel niet gedacht heeft, of die hij ten minste door zijn' praktischen blik voor ijdel en nutteloos aanzag; zoo wordt toch S. in de platonische zamenspraken, vooral in den Eutyphron, Crito en Phaedon, in zijne eigenaardigheid voorgesteld, even als zijne geestigheid in zijnen strijd met de sophisten treffend in den Euthydemus, Hippias major en Protagoras wordt geschilderd. Intusschen blijft Xenophon echter diegene onder de leerlingen van S., die zijn' meester op de getrouwste wijze, zoo als hij leefde en onderwees, in zijne Memorabilia of Gedenkwaardigheden (in het Nederduitsch door Prof. J. ten Brink) ons doet kennen. (Verg. P. van Limburg Brouwer: *Over het onderscheid tusschen den Xenophontischen en Platonischen Socrates* in het *Magazijn van van Kampen*). Er is geen persoon in de Grieksche en Romeinsche oudheid, over wien zooveel geschreven is als over S.; het zoude eene breede lijst uitmaken, zelfs het voornaamste daarvan op te geven; het volgende moge hier genoeg zijn. Behalve Xenophon en Plato als hoofdbronnen, kunnen Cicero, Plutarchus en Diogenes Laërtius als nevenbronnen aangemerkt worden. Onder de nieuweren onderscheiden zich: Franc. Charpentier, *La vie de Socrate* (Amsterdam 1699 12°.); J. Luzac, *De Socrate cive*, in het Nederduitsch *Socrates als burger beschouwd* (Leiden 1796, 8°.); Wiggers, *Versuch einer Charakteristik des Socrates* (Rostock 1807, 8°.); Garnier, *Mémoire sur le caractère de la philosophie de Socrate* (*Mém. de l'acad. des Inscr.* Deel 32); Schleiermacher, *Über den Werth des Socrates als Philosophen* (*Denkschriften der berl. Acad. der Wissensch.* 1814—1815) enz. De wijsbegeerte van S. was geheel praktisch en populair. Hij liet zich niet in met het onderzoek naar de eerste en algemeene beginselen, om daaruit stelselmatig een wetenschappelijk geheel af te leiden en zamen te stellen. Hij was van de bespiegelingen over den oorsprong en aard van de natuur der vroegere wijsgeeren afkeerig, en streefde alleen naar het nuttige, bruikbare en zedelijke in onze kennis; terwijl hij die van ons zelve voor de gewigtigste en moeijelijkste wetenschap hield. S. leerde op eene voor ieder bevattelijke wijze, dat de wereld het gewrocht was van een hoogst magtig, wijs en goed Wezen, en onder Hem door andere wezens, goden of daemonen bestuurd werd, hetgeen hij door de orde, die er in de natuur heerscht, en door het algemeene geloof der volken poogde te bewijzen; verder, dat onze ziel van eene goddelijke natuur is en daarom onsterfelijk, en dat wij het volgende leven als een' toestand der vergelding van het goede en kwade moeten beschouwen. De mensch is alzoo verpligt, de goden, volgens de overgeleverde wijs en de staatsinrigtingen te vereeren, voornamelijk door hunnen wil en hunne bevelen op te volgen, die niet anders dan goed en heilzaam kunnen zijn, en, hetgeen zij door orakelen of voorteekenen doen kennen, eerbiedig na te komen. De Socratische zedeleer is doorgaans van eene godsdienstige strekking, omdat daarin de ongeschrevene wetten, als van de goden gegeven, tegen die, welke door de menschen zijn ingesteld, worden overgeplaatst, en daarom voor algemeen en altijd geldend worden verklaard, omdat zij de uitvloeisels van den goddelijken wil zijn. Men behoeft zich niet te verwonderen, dat, uithoofde van deze populaire behandeling der zedeleer, S. de zuivere beginselen der deugdsbetrachting meestal niet naauwkeurig van de zinnelijke drangredenen onderscheidde, maar beide tot aanbeveling van het goede aanwendde, zoo dat hij meestal, zonder van een algemeen pligtgebod uit te gaan, de zedelijke voorschriften met de beweegredenen van voordeel en zelfs met staatkundige overwegingen in verband bragt, en dat hij de zelfde pligt, volgens de gelegenheid, nu zoo, dan weder anders voordroeg en inscherpte. Bij voorkeur beval hij de godsvrucht aan, welke hij als de bron der overige deugden beschouwde, verder de matigheid, de dapperheid en de geregtigheid, waaruit later de leer der vier hoofddeugden schijnt ontstaan te zijn. Ook hield S. de deugd deels voor iets

natuurlijks, deels ook voor iets, door onderrigt en oefening te verkrijgen, zoodat zij zoowel als een goddelijk geschenk, als iets, dat door eigen inspanning is te verkrijgen, moet beschouwd worden. Eindelijk hield S. de wijsheid, die hij van eene verstandige matiging niet naauwkeurig onderscheidde, voor de zamenvatting van alle deugden, of van het schoone (welstandige) en goede, waaruit het geluk noodzakelijk voortspruit, omdat weldoen en regtvaardig zijn met zich inwendig gelukkig te gevoelen zoo naauw verbonden zijn, dat daarin het hoogste goed van den mensch en het voornaamste doel van zijn streven bestaat (vergel. Xenophon's *Memorabilia*). Hoezeer door eene zoo onwetenschappelijke wijze van behandeling de wijsbegeerte als wetenschap niet onmiddelijk door S. werd vooruitgebragt, is hij toch de man, die een nieuw tijdvak in de geschiedenis der philosophie heeft doen aanvangen; hij heeft die, zoo als Cicero zegt, van den hemel of het gebied der hoogvliegende bespiegelingen op aarde doen nederdalen, om ons tot zelfkennis en de beoefening der deugd op te wekken. Zijne gemeenzame gesprekken hadden meer invloed op zijne tijdgenooten dan de bespiegelingen der Ionische, Pythagorische en Eleatische school. Hij vormde daardoor eene menigte van leerlingen, die in hunne wijsgeerige onderzoekingen verder dan hij zelf gingen, en de behoefte aan een meer wetenschappelijk inzigt op het gebied der wijsbegeerte op verschillende wijzen zochten te bevredigen (zie *Socratische school*). Dat S. een scepticus zoude geweest zijn, zoo als sommigen hebben beweerd, is eene ongegronde meening. Wel zeide hij dikwijls, dat hij niets wist en dat daarin al zijne wijsheid bestond, maar dat erkennen van zijne onwetendheid was niet sceptisch gemeend, doch gedeeltelijk het gevolg van bescheidene zelfkennis en zijn' tegenzin in enkel bespiegelende onderzoekingen, gedeeltelijk ook een ironisch voorgeven, om anderen tot verklaringen uit te lokken, waarover hij dan zijne bedenkingen maken en met hen redekavelen kon (zie *Socratische leerwijze*). Misschien moet zijn voorgeven omtrent de waarschuwingen van zijnen geleigeest of *daemon* even ironisch opgevat worden (zie *Socratische genius* of *daemon*).

Naderhand kwamen er vele verhalen en anecdoten omtrent S. in omloop, waaraan men weinig geschiedkundige waarde kan hechten, omdat deze slechts bij latere schrijvers voorkomen, zoo als o. a. die omtrent zijne vrouw Xantippe (zie *Xantippe*).

SOCRATISCHE GENIUS of DAEMON. Over dit onderwerp is ten allen tijde zoo veel gestreden, dat men bijna niet weet, waaraan men zich houden moet. De oorzaak daarvan zal wel zijn, dat Socrates, over zijn' voorgegeven genius gevraagd zijnde, daaromtrent alle naauwkeurige verklaringen ontweek, en in zulke algemeene en onbepaalde uitdrukkingen antwoordde, als of hij zelf niet wist hoe hij er over denken moest. Daarom hebben velen gemeend, dat het slechts een voorwendsel van S. geweest is, om door dezen genius zich eenen meerderen invloed en grooter aanzien bij zijne leerlingen en vrienden te verschaffen, en daardoor zijne raadgevingen, vermaningen en waarschuwingen meer ingang te doen verkrijgen. Doch zulk een bedrog ligt niet in het karakter van dien wijsgeer, en kan zonder voldingend bewijs niet aangenomen worden. Er bestaat integendeel reden om te gelooven, dat S. zelf van het wezenlijke bestaan der zaak overtuigd was, omdat hij, evenmin als zijne tijdgenooten, van het bijgeloof eens daemonischen invloeds was vrij te spreken. Volgens de berigten, die hierover bij de oude schrijvers, inzonderheid bij Xenophon en Plato, voorkomen, meende S. dat hem door een goddelijk geschenk van zijne jeugd af aan een hooger wezen of daemon vergezelde, die hem door eene stem waarschuwde, wanneer hij zelf of zijne vrienden iets wilden ten uitvoer brengen, wat hun schadelijk kon wezen. Deze stem raadde slechts af, maar spoorde nimmer aan. Wil men dit op natuurlijk verklaren, zonder aan het eerlijke karakter van S. te kort te doen, zoo moet men wel aannemen, dat hij te dezen in eene zekere soort van zelfbegoocheling verkeerde; terwijl hij hetgeen hem een min of meer helder voorgevoel of vooruitzigt aangaf, voor eene hoogere ingeving hield, waardoor hij aan zichzelven of aan anderen daarvan eene duidelijke en bepaalde rekenschap kon geven. Vergel. Xenophon, *Memor.* I. 1.; Plato, *Apol.* Hoofdst. 19 en *Theag.*; Plutarchus, *De Socratis daemonia*; Apuleji, *De deo Socratis*, en verder onder de nieuwere schrijvers: Fraguier, *Diss. sur l'ironie de Socrate sur son prétendu démon familier* enz. (*Mémoires de l'Acad. des Inscr.* Deel IV); Meiners, *Über den Genius des Socr.* (*Verm. phil. Schriften*, Deel III. Afd. 1), enz., want het is niet noodig, alle geschriften, die hieromtrent in de voorgaande eeuw in Duitschland uitgekomen zijn, aan te halen omdat zij meestal hetzelfde behelzen; sommige daarvan, o. a. dat van A. G. Uhle, *Vom Genius des Socr.* (Hannover 1778, 8°.), gaven aanleiding tot verscheidene strijdschriften, zoo als dat van Less, *Parallele des Genius Socratis mit den Wundern Christi* (Göttingen 1778, 8°.). Doch in den laatsten tijd is daaromtrent een belangrijk werkje in Frankrijk uitgekomen: L. F. Lélut, *Du démon de Socrate, specimen d'une application de la science psychologique à celle de l'histoire* (nieuwe uitgave, Parijs 1856, 12°.).

SOCRATISCHE LEERWIJZE is de eigenaardige kunst of methode, waarop Socrates zich met anderen onderhield, deels om van hen wat te leeren, deels om hen te onderrigten. Gewoonlijk legde hij hun vragen voor; terwijl hij zich als onwetend en leergierig voordeed, om antwoorden te verkrijgen, die hij dan, of wederlegde, of waaraan hij weder stof tot nieuwe vragen en antwoorden ontleende. Zoo laat Plato, in zijne samenspraak *Meno*, een' slaaf de oplossing van het meetkunstige vraagstuk „de verdubbeling van het quadraat" afvragen. Dit is in den strikten zin niet anders dan de zoogenoemde catechetische methode. Socrates heeft die zelf eene geestelijke vroedkunst genoemd, die hij van zijne moeder Phaenarete had overgeërfd, daar hij voorgaf dat zijn geest zelf niets voortbrengen, maar wel andere geesten daarin behulpzaam kon zijn. Hiermede vereenigde Socrates somtijds eene fijne ironie, die wel eens wat grover of scherper werd, wanneer hij met verwaande of aanmatigende sophisten te doen had, die hij eens in hunne ware gedaante, als oppervlakkige veelweters of spitsvindige drogredenaars, wilde ten toon stellen.

Er zijn dus drie hoofdpunten in de S. L., die men wel van elkander dient te onderscheiden: 1°. Dat met betrekking tot de ontwikkeling der kennis in de ziel van anderen, die niet altijd op eene regtstreeksche wijze plaats had, maar meestal, in stede van in eene onmiddelijke aanbrenging van kundigheden te bestaan, eene zekere gisting van denkbeelden te weeg bragt, waaruit de gewenschte kennis of overtuiging geboren werd, waarnaar Socrates het zoo henenstuurde, dat het was, als of zij, met wie hij zich onderhield, deze slotsommen der redenering door hunne eigene scherpzinnigheid hadden ontdekt. Deze is de stellige zijde van de S. L.; zij had plaats of door de *inductie* of door de *analogie*. 2°. De ontkennende zijde dezer leerwijze of de *ironie*, die ten doel had, anderen op eene bescheidene wijs, door hunne eigene antwoorden ten laatste tot de erkentenis hunner dwalingen, vooroordeelen en onkunde te brengen; en eindelijk 3°. De wederleggende, of die, op de geestigste persiflage en fijnste scherts rustende manier, waarop Socrates de sophisten — die in hun onderwijs eenen geheel anderen weg insloegen, om hunne oppervlakkige kennis te verspreiden, en die met hunne meer schitterende, dan echte en grondige kundigheden eenen voordeeligen handel zochten te drijven — door eene fijn gesponnen redenering en juist ter zake dienende vragen, door uit hunnen mond gelokte bekentenissen, met hen zelven en met de door hen te voren stout verdedigde stellingen in tegenspraak bragt. Men zie hierover: Sievers, *De methodo Socratica* (Sleeswijk 1810); Gräffe, *Socratik nach ihrer ursprünglichen Beschaffenheit* (Göttingen 1794, 2de uitg. 1798, 8°.); Vierthaler, *Geist der Socratik* (Salzburg 1793, 2de uitg. Würzburg 1810, 8°.), en J. A. Bakker, Prijsverhandeling *Over de Socratische gesprekken* (in de werken van de Holl. Maatsch. van Fraaije Kunsten en Wetenschappen).

SOCRATISCHE SCHOOL is eene uitdrukking van eene uitgestrekte beteekenis, omdat uit het Socratische onderwijs de meeste volgende scholen van Grieksche wijsbegeerte ontstaan zijn. Socrates had niet alleen zulke leerlingen, die zich getrouw aan zijn onderrigt hielden, en hetgeen zij van hem gehoord hadden schriftelijk bewaarden en verspreidden, en die zoo als Aeschines, Cebes, Simmias, Simon (zie *Simon*), Xenophon en anderen, tot de S. S. in den engeren en eigenlijken zin behooren, maar ook andere, die later hunnen eigenen weg gingen, en op hunne beurt nieuwe scholen stichtten. Met Socrates vangt een nieuw tijdperk in de geschiedenis der wijsbegeerte aan: zij verkreeg niet alleen eene meer praktische, maar ook eene hoogere bespie-

gelende rigting, vooral bij Plato, die daarom zich met Antisthenes en Xenophon niet konde vereenigen. Ofschoon Socrates zelf geen stelsel voordroeg, waren er in zijn onderwijs zoo vele verschillende punten, dat deze aanleiding konden geven tot een merkbaar verschil in opvatting. Zoo ontstonden daaruit: 1°. De Megarische school, door Euclides gestigt; 2°. de Cyrenaische, door Aristippus; 3°. de Cynische, door Antisthenes, 4°. de Elische, door Phaedon en eindelijk 5°. de Academische, door Plato in het aanzijn geroepen. Sommige daarvan bleven niet lang bestaan, maar die van Antisthenes en Aristippus duurden met die van Plato, in de zoo invloedrijke secten van Zeno en Epicurus, tot op het einde der Grieksche wijsbegeerte in de VI^{de} eeuw van onze jaartelling voort. Sommige schrijvers hebben zelfs de Peripatetische school van Aristoteles en de Sceptische van Pyrrho van de Socratische afgeleid; juister is het, dit van die van Plato te doen, waarin zich Aristoteles vormde, terwijl de sceptici in eene naauwe verwantschap met de middelbare en nieuwere Academie staan. Geen wijsgeer der oudheid heeft eene zoo groote populariteit als Socrates verkregen; vooral in de XVIII^{de} eeuw werd hij op eene overdrevene wijs vereerd, zoo zelfs dat Rousseau hem met Christus vergeleek, ofschoon deze de stichter van onze godsdienst hooger stelde. Men vergelijke het degelijke geschrift van den beroemden hoogleeraar van Tubingen, F. Chr. Baur, *Das christliche des Platonismus, oder Socrates und Christus* (Tubingen 1837, 8.); zie verder Prof. van Heusde, *Socratische School* (Utrecht 1840, 2de druk, 2 dln. 8°.).

SODA, *koolzure natron*, is eene zelfstandigheid, die in scheikundige zamenstelling en eigenschappen zeer groote overeenkomst vertoont met potasch (zie *Potasch*), in wier plaats zij ook in de nijverheid in onderscheidene gevallen getreden is. — In de natuur treft men de S. aan in vele minerale bronnen, op vulcanische gesteenten en in groote hoeveelheid in de zoogenaamde natronzeeën, waaruit men vrij aanzienlijke massa's wint, daar het koolzure natron achterblijft, wanneer des zomers het water verdampt, dat gedurende den winter den bodem bedekt. De S., op deze wijze in Egypte gewonnen, noemt men *Trona*; die, welke in Columbia uit het water krystalliseert, *Urao*. — Verder verschaft men zich S. door zee- en strandgewassen (vooral soorten van Salicornia, Salsola en Zeewier) tot asch te verbranden en deze verder op S. te verwerken, waarbij men op overeenkomstige wijze te werk gaat als bij het winnen van potasch uit de asch van planten, die in het binnenland groeijen. Onder de soorten van S., uit planten-asch gewonnen, onderscheidt men naar de verschillende landen en wijze van bereiding: de *Barilla* (Spaansche S.), de *Salicor* (S. van Narbonne), de *Blanquette* (S. van Aigues-mortes), de *Varek* (S. van Normandië), de *Kelp* (van de kusten van Engeland). — De grootste hoeveelheid S. bereidt men kunstmatig, waarbij men zich vooral van keukenzout bedient, dat eerst in vlamovens met zwavelzuur verhit en hierdoor in zwavelzuren natron of glauberzout (zie *Glauberzout*) omgezet wordt. Dit glaubersout, met koolzuren kalk en kool vermengd, verhit men vervolgens in vlamovens, waardoor *ruwe S.* verkregen wordt, welke men door het uitloogen van de onoplosbare deelen (zwavelcalciumoxyde, koolzuren kalk, kool, klei, zand) bevrijdt, waarna de oplossing in looden pannen tot droog wordens toe uitgedampt en de drooge massa in een' vlamoven nog eens sterk verhit wordt, om het zwavelnatrium in glauberzout en den bijtenden natron in S. te doen overgaan. Door de oplossing niet tot droog wordens toe uit te dampen, maar te laten krystalliseren, even als het keukenzout in de zoutziederijen, verkrijgt men een zuiverder product.

S. wordt in groote hoeveelheden in de nijverheid gebruikt, zoo als in de glasblazerijen en zeepziederijen; verder dient zij als grondstof ter bereiding van vele natron-verbindingen en bij vele scheikundige bewerkingen.

SODEN, een dorp in het hertogdom Nassau, dat op een uur afstands van het stadje Höchst in een bekoorlijk dal ligt, en omstreeks 600 inwoners telt. Het is beroemd uithoofde der zoutbronnen, die er gevonden worden; deze leveren niet alleen jaarlijks eene aanzienlijke hoeveelheid zout op, maar trekken ook veel badgasten, die het water drinken en zich daarin baden, ter genezing van sommige borstkwalen, onderbuikskwalen, enz. Het dorp is door een' spoorweg met Höchst en Frankfort verbonden.

SODOM. (Zie *Doode Zee*).

SODOMA. (Zie *Razzi*).

SOEDAN, ook wel Belad-el-Soedan en Nigritie, land der Zwarten of Negers, is de algemeene naam, dien men aan dat gedeelte van Midden-Africa geeft, hetwelk ten noorden door de Sahara, ten westen door Senegambië en Opper-Guinea, ten oosten door de landen van den Bahr-el-Abiad begrensd wordt, en zich zuidwaarts tot in de minder bekende binnenlanden uitstrekt. Het is eene golvende vlakte, die zelfs enkele bergruggen en heuvels bevat, en zich gemiddeld 400 meters boven den zeespiegel verheft. De hoogste bergtoppen, die men er tot dusverre kent, bereiken de sneeuwlinie niet. Het klimaat, de woestheid der bevolking en de moeijelijkheden, die eene reis derwaarts opleverde, waren oorzaak dat over deze streek eeuwen lang een' digten sluijer hing. Slechts enkele, eenzijdige berigten, door kooplieden medegebragt, en ongetwijfeld door eene rijke verbeelding opgeluisterd, waren tot in het laatst der vorige eeuw in omloop aangaande die onbekende binnenlanden, waaruit men jaarlijks een groot aantal slaven trok ten behoeve der Europesche koloniën. Sedert het begin dezer eeuw, en vooral in de laatste jaren werd over deze streken meer licht verspreid door de reizen van Mungo Park, Clapperton, Overweg, Barth, Vogel e. a. Het noordelijke gedeelte is, wegens de nabijheid der woestijn, die het reeds spaarzame water in het drooge jaargetijde verslindt, veelal dor of ten minste weinig vruchtbaar; het zuiden heeft daarentegen een' weelderigen plantengroei en is rijk aan allerlei tropische gewassen. Vooral langs de boorden van den Niger, van het meer Tsad en van de rivieren, die zich daarin ontlasten, strekken zich bekoorlijke grasvlakten uit, hier en daar afgewisseld met schaduwrijke palmbosschen. Er worden vele soorten van tamme en wilde dieren, ijzer, koper, en andere delfstoffen aangetroffen. De Negers, die de oorspronkelijke bevolking uitmaken, leven in verschillende stammen of rijken, waaronder het rijk Bambarra, dat der Fellata's, het rijk Bornoe enz. Een deel der bevolking, minder onbeschaafd dan de massa, belijdt de leer van Mohammed, doch verreweg de meeste bewoners zijn nog heidenen, ofschoon zij in den regel als minder ruw en bloeddorstig dan de bewoners van Ashanti en Dahomeh worden afgeschilderd. De handel in de producten des lands en in enkele stoffen, die door de negerbevolking worden vervaardigd, wordt door middel van karavanen gedreven, welke Tomboctoe en andere streken bezoeken. Daarentegen worden vele vreemde waren, o. a. Europesche fabriekgoederen ingevoerd. Het is meest een ruilhandel, waarbij men zich, bij wijze van geld, ook sedert overoude tijden bedient van eene soort van schelp, die in den Niger gevonden wordt. Tot de voornaamste zaken, die uit de binnenlanden worden aangevoerd, behooren katoen, ivoor, wol, struisveren, verschillende soorten van gom en hars, sennebladeren en andere geneeskrachtige stoffen, ebbenhout, sandelhout, indigo, eenige gewerkte katoenen en zijden stoffen, huiden, lederwerk, goud en matten.

SOENSANG. (Zie *Palembang*).

SOERAKARTA, ook SOLO genoemd, is een keizerrijk en tevens Nederlandsche residentie op het eiland Java. De keizer van dit rijk wordt door alle Javanen als het hoofd der Mohammedaansche godsdienst op Java geëerbiedigd; zijn titel is Soesoehoenan. De residentie grenst ten noorden aan de residentie Samarang en het district Djipang, ten oosten aan het laatstgenoemde en de residentie Madion, ten zuiden aan de adsistent-residentie Patjitan en de residentie Djocjokarta, eindelijk ten westen aan Djocjo, Kadoe en Samarang.

Men berekent de bevolking op 470,000 zielen. De grond is zeer bergachtig en vulcanisch; onder de vuurspuwende bergen moeten voornamelijk genoemd worden de Merapi, die ongeveer 7000 voet hoog is, en wiens uitbarsting van den 10^{den} Augustus 1837 zeer vreeselijk was en langdurig, de Mermaboe en de Lawoe, in de nabijheid waarvan minerale bronnen aangetroffen worden. De rivier Solo, naar welke de hoofdstad en de residentie zelve dikwijls genoemd worden, is de aanzienlijkste rivier van het eiland; zij ontspringt op het gebergte Kadoewang, vloeit door verschillende regentschappen en ontlast zich in de straat Madura bij het fort Oranje.

De bodem is door zijne vulcanische geaardheid zeer vruchtbaar en wordt veel bebouwd; de cultuur levert er koffij, rijst,

suiker, jegong, thee, tabak en jarak, waaruit olie geperst wordt.

De hoofdstad, tevens residentie van den Soesoehoenan, is Soerakarta of Solo; de vorst resideert in zijnen kraton, die tuinen en vijvers binnen zijne muren omvat en, naar men wil, bewoond wordt door ongeveer 10,000 personen, die tot de hofhouding des keizers behooren. De Nederlandsche resident woont in een zeer sterk kasteel. De inboorlingen zijn zeer nijver en vervaardigen fraaije kleedjes, uitnemend lederwerk, zadels en paardentuigen.

SOEREN (*Cedrela febrifuga*). Van dezen in Oost-Indië groeijenden boom wordt in de geneeskunde de schors gebezigd, onder den naam van *Cortex cedrelae s. surenae*. Zij komt in den handel voor in gootvormige of opgerolde pijpen van verschillende lengte. Zij is bruinachtig, komt in werking met onzen wilgenbast overeen en wordt bij moeraskoorts als vervangmiddel van den kinabast aangewend. B.

SOEST, een Pruissisch stadje in de provincie Westphalen. Het ligt in eene vruchtbare vlakte, niet ver van de Lippe en aan den spoorweg van Westphalen. Men vindt er Protestantsche en R. Catholieke kerken, een gymnasium, eene kweekschool voor onderwijzers, inrigtingen voor doofstommen en blinden, een weeshuis, verscheidene fabrieken en 9000 inwoners, die eenigen handel drijven. De stad, eenmaal rijk en magtig, is na verloop van tijd zeer achteruit gegaan. Zij behoorde tot het oude hertogdom Saksen en kwam, nadat Henrik de Leeuw in den ban was gedaan, aan den aartsbisschop van Keulen. Later ontrok zij zich aan het gezag van dien kerkvorst en maakte een deel uit van het graafschap Mark, waarmede zij in de eerste jaren der XVII^de^ eeuw, bij de verdeeling der Guliksche nalatenschap, in het bezit geraakte van den keurvorst van Brandenburg.

SOESTDIJK, een koninklijk lustslot in de provincie Utrecht, 1½ uur van Amersfoort, behoorende onder de gemeente Baarn. Het werd in 1674 aangelegd door den stadhouder Willem den III^den^, wien de staten der provincie uithoofde zijner bewezene diensten het regtsgebied in de heerlijkheden van Soest, Baarn en ter Eem opdroegen, dat vervolgens over de beide heerlijkheden Eemnes werd uitgebreid. Na den dood van Willem den III^den^ kwam S. aan Joan Willem Friso en aan de stadhouders, Willem den IV^den^ en Willem den V^den^, welke beide laatsten het regtsgebied in de drie eerstgenoemde heerlijkheden bezaten. In 1795 werd het domein en in 1816 boden de staten-generaal het den prins van Oranje aan, als een blijk van hulde, wegens diens gedrag bij Quatre-Bras en Waterloo.

S. ligt, te midden van schoone omstreken, in de nabijheid van een klein gehucht van denzelfden naam.

SOFALA. (Zie *Mozambique*).

SOFIA, eene versterkte stad in Europeesch Turkije, vroeger de hoofdstad van geheel Bulgarije, doch thans slechts van de naar haar genoemde provincie, die 573 □ mijlen groot is. De stad ligt aan de Bogana, een klein watertje, hetwelk zich in de Isker, eene zijrivier van den Donau ontlast, en aan den grooten weg tusschen Constantinopel en Belgrado. Zij heeft een' bekoorlijken omtrek, in eene hooge vlakte, welke aan drie zijden door den Balkan wordt ingesloten, doch in het noorden open is. Men vindt er vele moskeën, waaronder de prachtige hoofdmoskee, vroeger eene christenkerk, aan de H. Sofia toegewijd, alsmede kerken voor Grieksche en Catholieke Christenen, een kasteel, fabrieken van wollen en zijden stoffen, leerlooijerijen, enz. De handel, ten deele slechts doorvoer, is er niet onbelangrijk. S. is nog de zetel van enkele burgerlijke en kerkelijke autoriteiten. De bevolking wordt op 30,000 zielen geschat, ofschoon die soms veel hooger opgegeven wordt.

S. werd door keizer Justinianus gesticht op de plaats van het oude *Ulpia Sardica*, in Moerie, waar in 344 een concilie gehouden werd. De Bulgaren, die haar in den aanvang der IX^de^ eeuw veroverden, noemden haar *Triaditsa*. In 1382 viel zij in de handen der Turken.

SOISSONS, eene stad aan het riviertje de Aisne, in voormalig Picardië, tegenwoordig in het Fransche departement de l'Aisne, is de hoofdplaats van een arrondissement en telt ongeveer 8000 inwoners. Zij bezit een vrij sterk kasteel, doch, ofschoon eenigermate het natuurlijke verdedigingspunt van Parijs tegen een leger, dat uit het noorden oprukt, is de stad zelve slechts door eenen muur en eene gracht versterkt. Zij is de zetel eens bisschops, bezit eene academie, in 1674 gesticht, eene fraaije hoofdkerk met eene bibliotheek, waarin zich vele merkwaardige handschriften bevinden. Men vindt er aanzienlijke linnen- wol- en katoenfabrieken, veel handel in manufacturen, alsmede in koorn, meel, erwten, boonen enz. Eene fraaije steenen brug ligt over de Aisne en voert naar eene heerlijke wandeldreef, die 4000 schreden lang is.

Ten tijde der Romeinen heette deze stad Augusta Suessonum. In 486 werd in haren omtrek de Romeinsche veldheer Syagrius door den Frankischen koning Chlodwig of Clovis verslagen. Bij de verdeeling des rijks onder de zonen van dezen vorst, koos Clotarius de I^ste^ S. tot zijne residentie, en na hem zijn zoon Chilperik. De zoon dezes laatsten, Clotarius de II^de^, breidde het rijksgebied uit door de verovering van Austrasië en Borgondië, en S. maakte van toen af een gedeelte uit van Neustrië. Later kwam S. in handen van Karel den Kalen, en in de X^de^ eeuw aan de graven van Vermandois. In het jaar 1482 kwam S. door huwelijk aan het huis Bourbon-Condé.

SOJA. Onder de toevoegsels tot spijzen, welke in Japan, Sina en geheel Oost-Indië zeer gezocht zijn, bekleedt de S. eene voorname plaats. De S. is eene soort van dikke, zeer piquante sauce, bereid uit de S.-boonen, herkomstig van *Soja hispida*. Deze witte of bruine, niervormige zaden, welke zeer goed smaken, worden even als onze boonen genuttigd. B.

SOKNA, eene stad in het noordelijke gedeelte van Fezzan, omtrent 100 uren ten zuidoosten van Tripoli, aan den oostelijksten der beide karavaanwegen naar Soedan. Zij ligt te midden van fraaije boschbaadjes, met dadelpalmen en andere vruchtboomen, en drijft eenen levendigen handel.

SOKOTO, *Sakkatoo* of *Suckatou*, de hoofdstad van het rijk der Fellata's of Foelbis, het magtigste en beschaafdste van Soedan, in de binnenlanden van Africa. Deze Fellata's behooren niet tot het negerras, maar hebben eene lichtbruine kleur en den Kaukasischen gelaatsvorm. Hunne hoofdstad S. ligt eenige dagreizen ten oosten van den Niger, aan de Koewarama, eene nevenrivier der eerstgenoemde. Zij is omringd door eenen muur van 24 voet hoogte, voorzien van 11 poorten. Er zijn twee groote moskeën en twee marktpleinen. Het paleis van den sultan heeft eenen hoogen koepel-toren. Op de marktdagen is er een levendige handel (zie de afbeelding op de volgende bladzijde). Het aantal inwoners wordt zeer verschillend opgegeven, door sommigen 40,000, door anderen dubbel zooveel. Ofschoon de stad eerst in het begin dezer eeuw werd gesticht, heeft zij, omdat de gebouwen slecht onderhouden worden, een vervallen voorkomen.

SOKOTORA, ook SOCTRA genaamd, is een eiland van 15 mijl lengte op 4½ mijl breedte, aan de oostkust van Africa, tegenover het voorgebergte Gardafui. Het is zeer rotsig, bedekt met kalksteenbergen, waaruit naakte granietrotsen tot eene hoogte van 4,400 voet opstijgen. Behalve eenige dalen van geringe uitgebreidheid, vindt men er door gebrek aan water geen' bebouwbaren grond; van daar dat de plantengroei er luttel is. Slechts de aloë en dadelpalm groeijen er weelderig. De voornaamste producten zijn welriekende gom, drakenbloed, de hars der sokotora-aloë, amber; voorts kameelen, schapen, geiten en varkens.

De bevolking, die niet meer dan 400 zielen telt, en vrij algemeen tot den Islam behoort, bestaat aan de kuststreken uit een mengelmoes van Arabiërs, Negers, Indianen en blanken, in het binnenland uit een' krachtig gebouwden en zelfstandigen volksstam. Deze laatste leeft voornamelijk van de veeteelt. Tamarida, aan de noordkust, is de hoofdplaats en heeft de beste reede op het eiland.

S. behoorde vroeger aan den Iman van Maskate, tegenwoordig evenwel aan den sultan van Kisin of Keschin in Hadramant, aan de zuidelijke kust van Africa. Reeds in de oudheid was S. onder den naam van eiland van Dioscorides bekend, en men wil dat Alexander de Groote daarheen eene volkplanting zoude afgezonden hebben. In 1835 namen de Engelschen bezit van het eiland, voornamelijk om er eene stapelplaats van steenkolen voor stoomschepen aan te leggen; doch, toen zij Aden, nog gunstiger gelegen aan den mond der Roode zee, bezet hadden, gaven zij de vestiging te S. wederom op.

SOL (Zie *Zonnegod*).

SOL (Zie *Sou*).

SOLANEEN. De S. of *Nachtschadigen* kenmerken zich vooral door: 5 meeldraden, ingeplant op de eenbladige, doorgaans regelmatige, onder het vruchtbeginsel vastgehechte bloemkroon; een tweehokkig vruchtbeginsel, onverdeelden stempel, zeer talrijke eitjes, die aan een' zeer sterk ontwikkelden zaadkoek gezeten zijn, en puntig toeloopende helmdraden. De 5-spletige of 5-deelige kelk valt niet of slechts gedeeltelijk af. De doorgaans 5-deelige bloemkroon valt af en is aan den zoom òf overlangs geplooid, òf vertoont dakpansgewijs over elkander gelegene slippen. De vrucht is nu eens eene bes, zoo als bij de geslachten *Lycium*, *Solanum*, *Atropa*, dan weder eene zaaddoos, zoo als bij *Hyoscyamus*, *Nicotiana*, *Datura*. Enkele malen vertoont de zaaddoos 4 hokjes, ten gevolge der ontwikkeling van 2 onvolkomene tusschenschotten (buiten de reeds voorhandene). De bladen der S. staan verspreid, en komen hoog aan den stengel dikwijls twee aan twee voor; de bloemen of de vereenigingen dezer zijn meermalen buiten den oksel der bladen geplaatst.

In de keerkringslanden komen de vertegenwoordigers van deze zeer gewigtige plantenfamilie meermalen als boom- en heesterachtige gewassen voor, terwijl de tot onze Flora behoorende soorten meest kruidachtig zijn. De S. behooren bijna zonder onderscheid tot de verdoovende, scherpe gewassen. Ook bij de tot deze familie behoorende oeconomische planten, zoo als bij den tabak, den aardappel enz., wordt dit verdoovende karakter in meerdere of mindere mate gevonden. Alleenlijk zij opgemerkt, dat deze planten de bedoelde schadelijke stoffen, deels in eene geringere hoeveelheid, deels in zoodanige organen bevatten, die niet gebruikt worden.

De geslachten van S., waarvan een of meer soorten bij ons inheemsch zijn of verwilderd aangetroffen worden, zijn: *Lycium*, *Solanum*, *Nicandra*, *Atropa*, *Hyoscyamus*, *Nicotiana* en *Datura*. B.

SOLARIO (Andrea de), bijgenaamd *del Gobbo*, schilder van Milaan, leerling van Leonardo da Vinci en later van Gaudenzio Ferrari, wiens eigenaardige manier hij op de bekoorlijkste wijze met de meer teedere schilderwijze van eerstgenoemden meester wist te verbinden. Vasari roemt hem als colorist en in

Markt te Sokoto.

't algemeen als een voortreffelijk schilder. De levenstijd van dezen meester is niet naauwkeurig te bepalen; alleen weet men dat hij omstreeks 1530 in zijn' vollen bloei was. Een van zijne voornaamste werken is de *Hemelvaart van Maria*, in de nieuwe sacristij der Karthuizers te Pavia. In de galerij te Napels is eene andere voorstelling van hetzelfde onderwerp, die aan A. de Salerno wordt toegeschreven, maar waarschijnlijk van S.'s hand is. De Louvre te Parijs bezit belangwekkende schilderijen van hem; een daarvan, *Maria het op een kussen liggende kind in een landschap de borst reikende*, is door S. geteekend en volgens Dr. Waagen een karakteristiek voorbeeld der lombardische school. De bekoorlijke koppen en teedere vormen herinneren aan L. da Vinci; de bloeijende, heldere, doorschijnende kleur en het modelé aan Gaudenzio. Een tweede stuk stelt *Salome met het hoofd van Johannes den Dooper* voor. Het is helder van toon en teeder van behandeling, en werd aanvankelijk aan L. da Vinci toegeschreven, later aan Bernardino Lecini. In 1843 werd met de collectie Aguado eene *Madonna* van S. verkocht, waarvan het pendent in de Hermitage van St. Petersburg gevonden wordt. Te Berlijn heeft men van hem een' *Christus met doornen gekroond*. Enkele schilderijen van dezen meester zijn gegraveerd.

SOLARIO (Antonio de), ook wel *il Zingaro* genaamd, was een van de beroemdste schilders van zijn' tijd, wiens levensgeschiedenis aan die van Quintyn Metsys herinnert. Het was langen tijd onzeker waar deze kunstenaar het levenslicht zag. Napels en Venetië betwistten elkander deze eer, welke ten slotte aan Venetië is toegekend (blijkens een opschrift op een van S.'s werken). S. werd tegen het einde der XIV^de^ eeuw geboren; zijn vader was een op zijn ambacht rondreizend smid; hij zelf schijnt het ijzer bewerkt, en daarbij zulk een' uitnemenden aanleg verraden te hebben, dat Colantorio del Fiore te Napels zich zijner aantrek om zijne kunstontwikkeling te bevorderen. In het huis van dien schilder verliefde hij op diens dochter, die hem werd toegezegd als bruid, zoodra hij een degelijk schilder zou zijn. S. trok vol moed en ijver om te studeren uit Napels naar Rome en vervolgens naar Belogne, waar hij in Lippo Dalmasio een' meester naar zijn hart vond. Na zes of zeven jaren bij hem vertoefd te hebben, reisde S. Italië rond om ook andere meesters te leeren

kennen, vertoefde eenigen tijd in ateliers te Venetië, Florence, Ferrara en Rome en keerde in 't eind naar Napels terug, waar hij zich aan koningin Johanna liet voorstellen en haar zijne schilderij, eene Madonna met het kind, door engelen gekroond, ten geschenke aanbood. De koningin liet haar portret daarop door hem schilderen, en toen Colantonio beide kunstwerken had gezien, aarzelde hij geen oogenblik zijne belofte te vervullen en S. zijne dochter tot vrouw te geven. Van alle zijden werd S. nu met bestellingen overladen en tot hofschilder benoemd. Hij overleed te Napels in 1455. Men kan hem als den waardigen voorlooper beschouwen der groote meesters van de XVI[de] eeuw. Zijn werk houdt het midden tusschen de Umbrische en de Germaansche school. Het is zeer aantrekkelijk door liefelijkheid, en Kugler ziet er verwantschap in met de oud-Spaansche kunst. De grootste schat van S.'s werken bevindt zich te Napels, waar hij ook eene degelijke schilderschool vormde. In de kerk S. Severino is van hem eene Madonna met het kind, met verschillende Heiligen er om heen, en voorts eenige fresco's, die tot zijn voornaamste werk gerekend worden. In S. Lorenzo ziet men van hem een' St. Franciscus, die zijne kloosterorde sticht; in andere kerken nog verschillende schilderijen en fresco's. In het museum degli Studj vindt men eene levensgroote Madonna op den troon, door Heiligen omgeven. Domenici beweert, dat in verscheidene particuliere woningen te Napels eene menigte Madonna-voorstellingen van S. werden gevonden, en tevens dat deze kunstenaar een aantal geestelijke en wereldlijke boeken met miniaturen heeft verrijkt. Te Florence en in de pinakotheek te Munchen worden werken van hem bewaard; laatstgenoemd museum heeft van zijne hand een' St. Ambrosius in bisschoppelijk gewaad, met een landschap op den achtergrond, en een portret van prins Lodewijk van Napels, later bisschop van Toulouse.

SOLARIO (Christoforo de), beeldhouwer, *il Gobbo* bijgenaamd, mede een Lombardisch kunstenaar en ten onregte voor een' broeder van Andrea de S. gehouden. Hij arbeidde voor den dom van Milaan tegen het einde der XV[de] en de eerste jaren der XVI[de] eeuw. Onderscheidene beelden worden daar als van zijne hand herkomstig aangewezen, benevens eenige van de schoonste basreliefs in het Karthuizer klooster van Pavia. In de kapel del Albero van den dom te Milaan en in Sta Maria della Carita te Venetië zouden nog andere werken van dezen meester voorhanden zijn.

SOLDAAT. Ieder, die tot het leger behoort en zijne wapendienst verrigt, van den opperbevelhebber tot den minsten man toe, draagt den naam van S., hoewel gewoonlijk slechts de minste krijgsman met dit woord bedoeld wordt. Naar men beweert is de naam S. herkomstig uit den Romeinschen keizertijd: onder Alexander Severus namelijk kregen de krijgslieden hunne soldij alle vier maanden uitbetaald met eene gouden munt, welke *solidus* of *soldus* heette, en waarvan *soldarius*, bezoldigde krijgsman, werd afgeleid. Volgens anderen ontstond die naam eerst later, namelijk op het einde der middeleeuwen en wel het eerst bij de Spanjaarden, en werd afgeleid van soldij. L.

SOLDEERSEL noemt men zuivere metalen of metaalmengsels, die dienen om de oppervlakten van twee verwarmde stukken metaal met elkander te verbinden. Vereischten van een goed S. zijn: dat het smeltpunt er van lager is dan dat van de metalen, die het moet verbinden; dat het in gesmolten toestand dun vloeibaar genoeg is, om de voegen schielijk te kunnen aanvullen; dat het niet te spoedig stolt en eindelijk, dat de kleur er van zooveel mogelijk overeenkomt met die van de metalen, welke men wil vereenigen. In het algemeen onderscheidt men *week-, snel- of tin-S*, dat uit weeke, ligt smeltbare en *hard- of slag-S.*, dat uit hardere, moeijelijk smeltbare metalen bestaat. De eerste soort wordt gevormd uit tin, lood of bismuth en dient tot het aaneenhechten van tin, ijzerblik, smeedijzer, koperlegeringen (messing of geel-koper en tombak) en zink; de laatste uit koper, zink, tin en lood, dat men gebruikt om ijzer, koper en ook koperlegeringen te verbinden. Om voorwerpen van goud en zilver te solderen, bezigt men mengsels van goud, zilver, koper of zink; voor die van aluminium dienen zink en aluminium, met of zonder koper.

SOLDIJ. Door S. verstaat men meestal het bare geld, dat aan den soldaat gegeven wordt; in meer algemeenen zin kan men daaronder verstaan alles, wat de staat hem tot zijn onderhoud geeft. De S. is geene volstrekte noodzakelijkheid; waar vrije, welgezeten burgers hunne eigene oorlogen voeren, kunnen zij voor hunne uitrusting, zoowel als voor hun onderhoud uit eigen middelen zorgen. Men vond deze inrigting dan ook in alle staten, waar eene geringe vrije bevolking tegenover een betrekkelijk groot aantal slaven stond. Zoo kenden de Grieken, de Romeinen, de Duitsche heirban en de leenlegers in den aanvang geene S. Als de krijgstogten echter lang duren, wordt het oorlogvoeren toch lastig. Dit ondervond men in de Oudheid vooral bij belegeringen, en het beleg van Potidea bragt de Grieken, dat van Veji de Romeinen tot het bezoldigen der burgersoldaten. Waar geen slavenstand bestaat en de vrije burgers zonder aanzien van vermogen tot de krijgsdienst verpligt zijn, kan de S. niet ontbeerd worden. Dit is ook het geval dáár, waar geene dienstpligtigheid bestaat, maar de krijgsdienst als een vrij handwerk wordt beschouwd, dat door sommigen tegen betaling wordt uitgeoefend. Dit laatste geval doet zich vooral voor bij handelsstaten, die ver verwijderde koloniën bezitten en daar gestadig oorlog moeten voeren. Bij de Carthagers was de werving vroeg ontwikkeld even als thans bij de Engelschen; de Grieken pasten haar toe even als de Perzen, om hunne legers door vreemdelingen te versterken, zoodra zij langdurige oorlogen op een verwijderd oorlogstooneel moesten voeren; alle Europesche mogendheden eindelijk, toen op het einde van de middeleeuwen de leendienst in verval geraakte. De grootte der S. is van verschillende omstandigheden afhankelijk. Waar de militaire dienst verpligtend is, behoeft zij volstrekt niet hooger te zijn dan voor het onderhoud der soldaten noodig is; waar die dienst daarentegen als een vrij handwerk beschouwd wordt, is de S. de prijs van den soldaat, en het bedrag daarvan hangt af van aanbod en navraag. Met den rang, dien de krijgsman bekleedt, vermeerdert ook de S. Niets is billijker dan dit: als de dienst een vrij handwerk is, regelen de prijzen zich naar de waarde der waren, en een bekwaam aanvoerder staat natuurlijk hooger in prijs dan een gewoon soldaat. Waar in het algemeen de dienst niet als een vrij handwerk wordt beschouwd, waar de soldaten door ligting verkregen worden, erlangt men door die ligting toch geene aanvoerders. Voor deze wordt de dienst eene levensvraag en daarom moet zij voordeelig zijn, opdat men zich meerder levensgenot zou kunnen verschaffen, een huisgezin oprigten, dit voor gebrek waarborgen, enz. — Bij de eerste bezoldigde troepen hier te lande werd de maand op 32 dagen berekend; door geldgebrek werd men in 1576 genoodzaakt, de maand op 42 dagen te stellen en dit werd ongeveer 10 jaren volgehouden, toen nieuwe bezuinigingen het noodig maakten, de maand op 48 dagen te rekenen. Vele hoogere betrekkingen werden echter ook als van ouds om de 32 dagen (korte maand) betaald, wat dan in de commissie of aanstelling bepaald werd uitgedrukt. Er bestonden echter nog andere uitzonderingen: zoo kregen bijv. de konstabels en kanonniers hunne S. om de 15 dagen, en betaalden de Staten van Zeeland de voetknechten, die ter hunner repartitie stonden en in hunne provincie garnizoen hielden, om de 45 dagen, welke meerdere uitgave geheel te hunnen laste kwam. In het begin van 1597 vermeerderden de Staten de S. door de maand van 48 dagen (lange- of heerenmaand) op 42 dagen te brengen, hetgeen bij de toenmalige sterkte van het leger eene uitgave van 626,000 gulden 's jaars was. Zeeland bragt toen de maand op 39 dagen. Deze berekening van de maand bleef bestaan tot het laatst der XVIII[de] eeuw. Den 30[sten] Julij 1681 werd bepaald, dat de onderofficieren en soldaten elken maandag zouden betaald worden, hetgeen echter geene verandering in het bedrag der S. bragt, en deze instelling bleef in zwang tot in het laatst der XVIII[de] eeuw, toen de thans nog gebruikelijke berekening, per dag en betaling om de 5 dagen (halve décade), met verschillende andere militaire instellingen van de Fransche republiek werd overgenomen. Reeds bij de oude Grieken werd de S. in maandelijksche termijnen uitbetaald en daarnaar berekend. In onzen tijd wordt alleen den officieren hunne tractementen maandelijks uitbetaald en den minderen in kortere termijnen, b. v. van 5 of 10 dagen. Die uitbetaling geschiedt compagniesgewijze bij het appel door den sergeant-majoor, in tegenwoordigheid der officieren. De uitgaven voor de menage en de kortingen voor het kleedingfonds worden dadelijk ingehouden.

Buitengewone betalingen boven de S. zijn ten allen tijde gebruikelijk geweest; de beruchte *dotatiën* der Romeinsche keizers, de *stormsoldij* in de middeleeuwen, enz. behooren daartoe. Zij zijn in den nieuweren tijd zeldzamer geworden, komen echter nog wel eens onder de benaming van toelage, gratificatie, enz. voor. L.

SOLECISMUS. (Zie *Soloecismus*).

SOLENHOFEN of **SOLNHOFEN**, een dorp van ongeveer 600 inwoners, niet ver van Eichstädt in Beijeren. Het ligt in een dal, waar de rivier Alltmühl doorheen kronkelt en met vele bogten naar den Donau vloeit. In de nabijheid van dit kleine, niet ver en ten noorden van den Donau gelegen dorp, bevinden zich op eene met bosch bedekte bergvlakte de belangrijkste steengroeven van geheel Europa. De beste voor de steendrukkunst geschikte kalksteenen, welke men tot dusverre op de geheele aarde kent, worden hier gewonnen. Naardien dit gesteente eenen buitengemeen grooten aftrek tot zelfs buiten Europa vindt, hebben de tot dit doel aangelegene groeven van lieverlede eene zeer aanzienlijke uitgebreidheid verkregen. De steenen worden, nadat zij uitgegraven zijn, onder dak in nabij gelegene hutten bewerkt. Deze hutten, waarvan niet alleen de muren en vloeren, maar ook de platte daken uit de dunnere platen van deze steenen zijn vervaardigd, staan in rijen tot straten aangelegd, hetwelk aan dit oord een vreemd en eigenaardig voorkomen geeft. Alles vertoont de licht grijze of gele kleur van het onderaardsche product; zelfs de menschen schijnen daarmede bedekt te zijn, ten gevolge van het stof, dat zij gedurig opvangen. — De zoogenaamde lithographische steen bestaat uit eene in dunne en regelmatige lagen voorkomende, digte soort van kalksteen, van eene licht geel- of grijsachtige kleur, zeer zuiver en gelijkvormig van zamenstelling. Het gesteénte vormt de bovenste lagen der jura-formatie van deze streek, en ligt deels op gewone jura-kalksteen, deels op dolomiet. Hetgeen dit gesteente voor het steendrukken zoo bijzonder geschikt maakt, is vooral dat het zeer fijn van korrel is, matig hard en zich gemakkelijk laat bewerken. Het is eene verscheidenheid van den jura-kalksteen, met eene schelpachtige breuk en wordt ook wel kalkschiefer genoemd, omdat het in dunnere of dikkere lagen voorkomt. De beddingen van dit gesteente hebben eenige honderden voeten dikte, strekken zich vele uren ver in het rond uit en hebben eene horizontale ligging. De groeven waren sedert eeuwen en reeds aan de oude Romeinen bekend, doch het gesteente werd tot geheel andere doeleinden gebezigd, namelijk tot het bouwen van huizen en voornamelijk voor vloersteenen. Na door de arbeiders tot nette platen bewerkt te zijn, werd een groot gedeelte daarvan aan de reeders van de vlotten op den Donau verkocht, naar de Zwarte zee vervoerd en verder door een gedeelte van Azië verspreid. In het geheele Turksche rijk zal men niet ligt eene moskee betreden, waar men niet den voet op een' vloer van deze steenen zet. — Dit gesteente is ongemeen rijk aan versteeningen of overblijfselen van bewerktuigde wezens, die hier in vroegere tijden hebben geleefd en hun graf gevonden. Het grootste gedeelte daarvan heeft behoord tot zeedieren, die in of nabij de zee geleefd hebben. Men heeft er de overblijfselen van ongemeen groote kruipende dieren gevonden, zoo als van eenen krokodil en van eene reusachtig groote hagedis, door Cuvier met den naam van *Geosaurus* bestempeld. Het aantal vreemde soorten van visschen is zeer groot. Bovenal veelvuldig en groot is de menigte van ongewervelde dieren, als van kreeften, krabben, hoorns en schelpen, zeewormen en koralen, ook van insecten; de hoogleeraar Germar te Halle heeft in 1837 een achttiental verschillende insecten-soorten, in dit gesteente voorkomende, beschreven en afgebeeld. Merkwaardig is het, dat zelfs de kleine ligchamen der dunne en glasvleugelige libellen of zoogenaamde waterjuffers in dit zeer oude gesteente zijn bewaard gebleven. Plantaardige overblijfselen schijnen er weinig of niet in voor te komen. Van het zonderlinge geslacht der vleugelvingerdieren (*Pterodactylus*) zijn alleen in dit gesteente 8 verschillende soorten gevonden, welke hier bijzonder schijnen te huis behoord te hebben. Het verkoopen van deze versteeningen levert te S. eene niet onaanzienlijke bijkomende verdienste voor de steenbrekers op.

SOLFATARA is de Italiaansche en *Souffrière* de Fransche benaming, waarmede men eene zwavelgroeve, een zwavelmeer of zwavelpoel bestempelt, welke in vroegeren tijd een werkzame krater was van eenen vulcaan, die thans minder werkzaam is dan een eigenlijke vuurspuwende berg en zich alleen bepaalt tot het uitstooten van gassoorten, en wel het meest zwavelwaterstofgas, doch die nimmer lava uitgiet. Zulk eene S., wanneer zij eenig zuur bevat, brengt langzamerhand op menigerlei wijze eene meer of minder aanmerkelijke ontbinding of uitknaging van de gesteenten te weeg.

De meest vermaarde Solfataren komen voor in Italië, in Binnen-Azië, op Java en op de Antilles. Ten westen van Napels bevinden zich aan de kust van Puzzuoli, in eene vlakte, bij de Ouden bekend onder den naam van *Campi Phlegraei* en thans nog Phlegraeische velden genoemd, 27 zoodanige kraters. Een daarvan, door Homerus reeds vermeld, die sedert het jaar 655 na Christus geboorte geene uitbarsting heeft gehad, is de wijd vermaarde S. van Puzzuoli. Naar dezen krater heeft men in het algemeen alle rustende kraters, welke alleen water- en zwaveldampen voortbrengen, *Solfataren* genoemd. Hij ligt op ongeveer een half uur gaans van het meer Agnano en van de Hondsgrot, is 1250 voet lang en 1000 voet breed; hij bestaat uit een trechtervormig bekken en is bijna overal door met kastanjeboomen begroeide heuvels omgeven. De wanden van het bekken zijn met zwavelbeslag overdekt; terwijl in de spleten en scheuren, waaruit dampen te voorschijn komen, veel zwavel wordt afgezet. Uit den grond, die op verscheidene plaatsen zeer heet is, welt bij voortduring zwavel op, en stijgen ammoniak en zwaveldampen naar boven. De doffe, onderaardsche echo, die het duidelijkste waargenomen wordt, wanneer men eenen steen werpt in een ongeveer in het midden van het bekken zich bevindend gat, bewijst onwederlegbaar, dat dit geheele oord diep ondermijnd en vermoedelijk slechts door eene dunne korst aarde overdekt is. De natuuronderzoekers zijn van gevoelen, dat het onderaardsche vuur van lieverlede ook de bovenste bedekking zal verteren en dat er een meer zal gevormd worden, zoo als er in die omstreken onderscheidene aangetroffen worden. Ongetwijfeld is deze S. een zijne uitdooving te gemoet gaande vulcaan, wiens werkzaamheid van veel vroegeren tijd dagteekent dan alle bekende uitbarstingen van den Vesuvius. Evenwel is het niet te ontkennen, dat er waarschijnlijk eene verbinding of gemeenschap tusschen deze onderaardsche ruimte en den Vesuvius bestaat; immers, wanneer de laatstgenoemde rust, dan rookt de S. en zet haren zwavel af; daarentegen is zij rustig, wanneer de vuurberg in werkzaamheid is, en een nederdalende luchtstroom trekt door hare diepte naar beneden. De opstijgende dampen der S. worden voor geneeskrachtige baden gebruikt, tot welk einde aldaar loodsen of hutten van planken zijn opgerigt.

Ook wordt een zeer diep meer tusschen Rome en Tivoli, hetwelk 60 schreden in middellijn heeft en eenen sterken zwavelreuk van zich geeft, *S.* of *Lago d'Acqua Sulfurea* genoemd; in en om dit meer leven allerlei dieren en de oevers vertoonen eenen weelderigen plantengroei. Onderscheidene kleine eilandjes drijven er in en het water zet eene massa af, die ongemeen hard wordt en waaruit, naar de meening van sommigen, de cyclopen-muren zijn zamengesteld.

Het zoogenaamde vergiftige dal op het eiland Java is evenzeer een uitgedoofde krater of S., die eene zoo groote hoeveelheid van koolstofzuur uitwasemt, dat geen levend wezen het kan naderen, zonder dood neder te zinken. — De grootste tot dusverre bekend gewordene Solfataren bevinden zich, volgens de hoogst belangrijke mededeelingen van A. von Humboldt, in het midden van Azië. De allergrootste dezer, de Urumtsi, ten westen van de Sinesche stad van gelijken naam, ligt aan de noordelijke helling van het Thian-schan- of Hemelsgebergte, aan den voet van den colossalen Bogdo-Oola, den hoogsten top van den Thian-schan, ongeveer 15 geographische mijlen ten oosten van den vulcaan Peschan en ten westen van den vulcaan Hotschen. Zij wordt door de bewoners de „brandende vlakte" genoemd, heeft 5 geographische mijlen in omvang, is in den winter nimmer met sneeuw bedekt en is als met fijne asch gevuld. Werpt men er eenen steen in, dan verheffen zich vlammen en een zwarte rook stijgt omhoog. Vogels wagen het niet er over heen te vliegen. Eene dergelijke S. ligt ten westen van de laatst vermelde. Deze is een afgrond van 15 uren

gaans in omtrek en met eene zontkorst overtrokken. Wie daarin geraakt, is verloren. — De krater of S. van den 4870 Rijnl. voet hoogen Morne Garra, op het eiland St. Vincent in de Kleine Antilles, heeft bijna een nur gaans in omvang en 517 Rijnl. voet diepte; in het midden daarvan bevindt zich een kegel, waarvan de top met zwavel is bedekt. Deze S., die sedert het jaar 1718 rustig was geweest, had in Mei 1812 eene uitbarsting. De S. van het Fransche eiland Guadeloupe heeft een hoogte van 4970 Rijnl. voet en stoot bestendig rook en somwijlen ook vlammen uit. Op den 27sten September 1797 wierp zij, na dat de Antilles acht maand lang door aardbevingen in beweging waren geweest, eene groote hoeveelheid puimsteen, asch en digte zwaveldampen uit, met een groot onderaardsch gedruisch. Ook onderscheidene bergen van het Engelsche eiland Dominica bevatten Solfataren, die onophoudelijk zwaveldampen uitstooten en wier omgevingen zoo heet zijn, dat men er niet op gaan kan. Dergelijke verschijnselen treft men aan op het Engelsche eiland Montserrat.

SOLFEGGIO noemt men in de muziek eene zangstudie, in welke de anders gebruikelijke tekst vervangen wordt door éénen klank, die telkens herhaald wordt, b. v. *ha-a-a-a*. Zulk eene studie is bestemd om eerstbeginnenden te oefenen in vastheid op de intervallen en in zuivere intonatie, gelijk zij ook voor geoefende zangers nuttig is, om hen in eene zuivere voordragt te doen toenemen. Het accompagnement, doorgaans met pianoforte, is altijd zeer eenvoudig en bestond oudtijds enkel in eenen becijferden bas. De beste en meest gezochte Solfeggio's van den nieuweren tijd zijn die van Reghini, Crescentini, Benelli, Weinlich, Rungenhagen en Hauptmann.

De oude manier, om zich bij zulke zangstudiën te bedienen van de Aretinische hexachorde, zijnde de nooten: *ut*, *re*, *mi*, *fa*, *sol*, *la*, heette *Solmisatie*. Zij was onderworpen aan eene menigte regelen, voortvloeijende uit de noodzakelijkheid, om gedurig de nootennamen te verwisselen en te wijzigen; terwijl de heptachorde, in de tweede helft der XVIIde eeuw ingevoerd, de eigenlijke of hexachordische solmisatie geheel heeft ter zijde gezet.

SOLFERINO, een dorp zuidwaarts van het Garda-meer, tusschen Valeggio en Castiglione gelegen, en het middelpunt van den slag van S., die den 24sten Junij 1859 geleverd werd. De kern van S. is eene steile kegelvormige hoogte, la Rocca genoemd, die eenen vierkanten toren, la spia d'Italia, draagt en om welken hevig gestreden werd. De Franschen en Sardiniërs, te zamen ongeveer 165,000 man onder aanvoering van keizer Napoleon den IIIden en koning Victor Emmanuel den IIden behaalden eene schitterende overwinning op 170,000 Oostenrijkers, onder aanvoering van keizer Frans Joseph den Isten. Eerstgenoemden verloren 17,000, laatstgenoemden 13,000 man aan dooden en gekwetsten. L.

SOLIDAIR, in het Nederduitsch hoofdelijk, van het Latijnsche *in solidum*, een voor allen, en allen voor een, wordt meest gebruikt bij verbindtenissen, wanneer er meer schuldenaren zijn, die ieder afzonderlijk voor de geheele schuld aansprakelijk zijn, of meer schuldeischers, die ieder afzonderlijk de geheele schuld kunnen vorderen, en die dan hoofdzakelijke of solidaire schuldenaren en schuldeischers genoemd worden; terwijl ook de verbindtenis, tusschen die schuldeischers onderling bestaande, hoofdelijke of solidaire verbindtenis heet. Zoodanige hoofdelijke verbindtenis nu kan op tweederlei wijzen bestaan; het kan namelijk zijn dat de verbindtenis, hoewel slechts een zijnde, voor het geheel op ieder der schuldenaren rust, of dat zij voor het geheel ten voordeele van ieder der schuldeischers is aangegaan, zoodat de betaling door een der schuldenaren: of aan een der schuldeischers gedaan, de geheele schuld delgt; het kan ook zijn, dat ieder der verbondenen geacht wordt dit voor het geheel te zijn, onafhankelijk van zijne medeverbondenen, en even als of ieder hunner eene afzonderlijke verbindtenis hadde aangegaan. In beide gevallen is ieder voor het geheel aansprakelijk; maar de eenheid der verbindtenis in het eerste geval heeft andere gevolgen, dan de veelheid (meerheid) der verbindtenis in het tweede geval; in het Romeinsche regt noemde men de eene *obligatio correalis*, en de andere *obligatio in solidum*. — De eigenlijke solidariteit kan slechts op twee manieren ontstaan, òf door de wet, die uitdrukkelijk sommige verbindtenissen hoofdelijk noemt, òf door overeenkomst, en ook door testament, daar een erflater zijne gezamenlijke erfgenamen hoofdelijk kan verpligten tot betaling eener schuld of van een legaat; het is dus een vaste regel, dat de solidariteit nooit ondersteld wordt, maar altijd uitdrukkelijk bepaald moet zijn. Men moet de hoofdelijke verbindtenis der schuldenaren nooit verwarren met borgtogt. Hoofdelijke schuldenaren toch zijn allen verbonden tot betaling der schuld en kunnen dat zijn op verschillende wijzen. Maar een borg kan nooit tot iets meer of iets anders verbonden zijn dan de hoofdschuldenaar; ook kan hij het voorregt van uitwinning inroepen, iets, dat de hoofdelijke schuldenaar nooit kan doen. — Naar aanleiding der bovengenoemde wijzen van ontstaan, zijn er twee soorten van hoofdelijkheid, tusschen onderscheidene schuldeischers of schuldenaars bestaande, de conventionele solidariteit en de wettelijke of legale solidariteit, die alleen op de bepaling der wet steunt. Zoo is b. v. in het wetboek van strafregt bepaald, dat, bij veroordeeling wegens een en hetzelfde wanbedrijf, ieder der veroordeelden *in solidum* gehouden is tot betaling der opgelegde boeten, schaden, interessen en kosten; ook in het handelsregt zijn in zeer vele gevallen o. a. de verschillende wisselschuldenaren hoofdelijk tot de voldoening der aangegane verbindtenissen gehouden.

Over de gevolgen der solidariteit voor de schuldeischers en schuldenaren onderling en ten opzigte van derden zie men Dalloz, *Repertoire* enz. Deel 33, n°. 1335—1499, alsmede de schrijvers, daar aangehaald. Zie ook Burg. Wetb. art. 1314 tot en met art. 1331.

SOLIMAN II, bijgenaamd el kanuni (de wetgever), was de eenige zoon van Selim den Isten en werd in 1496 geboren. Door zijne meesters tot staatsman en in de veldtogten van zijnen vader tot krijgsman gevormd, was hij bij diens dood in 1520 stadhouder van Magnesia en ijlde naar Constantinopel, om als sultan gehuldigd te worden. Zijn eerste regeringsdaden bewezen zijne liefde tot regtvaardigheid. Al degenen, wier vermogen door zijnen vader verbeurd verklaard was, kregen hunne goederen terug; terwijl hij den gezonken eerbied voor de regtbanken weder herstelde en de ambtenaren, die zich aan knevelarijen hadden schuldig gemaakt, met ijzeren gestrengheid strafte. Alleen de stadhouder van Syrië wilde zijn gezag niet erkennen, maar deze werd spoedig met geweld van wapenen onderworpen. Hongarije weigerde de schatting op te brengen, die bij eene troonsverandering verpligtend was. Dit gaf hem aanleiding zich derwaarts te begeven; hij zelf voerde het hoofdleger aan en nam in 1521 Schabats, Semlin en Belgrado. Nadat hij zoodoende de nederlagen gewroken had, die zijne voorouders door de Hongaren geleden hadden, bereidde hij zich voor tot de verovering van het eiland Rhodus, welks bezit hem onmisbaar scheen voor de gemeenschap met Egypte en de scheepvaart op de middellandsche zee. In Junij 1522 liet hij eene vloot van 300 zeilen met 10,000 het man het anker ligten, terwijl hij zelf met 100,000 man den landweg over Klein-Azië volgde. Rhodus viel na eene hardnekkige verdediging van 6 maanden door verraad (25 Dec.) in handen der Turken, die bij dat beleg voor het eerst bommen en contramijnen bezigden. Alle ondernemingen van S. hadden tot nog toe eene gunstige uitkomst gehad. Achmed Pacha, stadhouder van Egypte, kwam in 1524 in opstand en had zich reeds den sultanstitel aangematigd, toen hij door den trouw gebleven Mohammerleg overwonnen werd. Een opstand der Janitsaren te Constantinopel in 1525 kon alleen door groote geschenken in geld gestild worden en gaf aanleiding tot het beginnen van eenen nieuwen opstand, om de teugellooze krijgsbenden bezig te houden. S. koos hiertoe Hongarije, en trok met 100,000 man en 300 vuurmonden in April 1526 derwaarts. Peterwardein werd reeds den 27sten Julij veroverd, en den 29sten Augustus behaalden de Turken eene groote overwinning bij Mohacz; Pesth en Ofen openden hunne poorten voor de overwinnaars, die roovende en verwoestende geheel Hongarije door trokken. Het berigt van eenen opstand in Azië riep S. terug. Hij versloeg de opstandelingen in 1527 bij Baschsif, en in 1528 bragt hij hen geheel ten onder, zoodat hij andermaal tegen Hongarije kon oprukken. Het voorwendsel daartoe was de erkenning van Johannes Zapolya als koning van Hongarije. In Mei 1529 verliet S. andermaal Constantinopel, trok onder groote moeijelijkheden de Morawa, de San en de Drau over, ontving te Mohacz den handkus

van Zapolya en nam Ofen. Nadat Zapolya tot koning gekroond was, belegerde S. Weenen. Hier vond hij echter het keerpunt van zijn geluk. Na 80,000 man verloren te hebben, moest hij het beleg opbreken en naar Turkije terugkeeren. De beide volgende jaren hielden binnenlandsche aangelegenheden en een nietige oorlog tegen de ridders van St. Jan hem bezig. In 1532 ondernam S. andermaal eenen togt naar Hongarije, tot ondersteuning van zijnen beschermeling Zapolya; hij werd evenwel bij Güns afgeslagen en keerde nog in het zelfde jaar terug. Na wendde hij zijne wapenen tegen het Oosten. In 1534 nam hij de hoofdstad van Perzië, Tauris, en in weerwil van groote tegenspoeden Bagdad. Hij organiseerde het veroverde land en keerde daarop naar Constantinopel terug. Na eenige kleinere krijgstogten wendde hij zich in 1541 weder tegen Hongarije en onderwierp de helft van dat land, terwijl Zapolya's zoon zich met Zevenbergen tevreden moest stellen. Een leger, dat onder Joachim den II^{den} van Brandenburg tegen hem oprukte, kon niets verrigten, en in 1547 werd eindelijk een wapenstilstand gesloten, waarbij aan S. eene jaarlijksche schatting van 50,000 ducaten werd toegekend. Om zijne woelige Janitsaren bezig te houden, werd in 1548 een nieuwe oorlog tegen Perzië gevoerd, maar ziekten dwongen S. reeds in het volgende jaar terug te keeren; hierop zond hij in 1551 een leger van 80,000 man over den Donau, dat Temesvar innam, doch overigens niet veel uitvoerde. In 1553 trok S. andermaal naar Perzië, en bewerkte den vrede, die in 1558 gesloten werd. Daarentegen duurde de strijd in Hongarije gestadig voort, tot dat S. in 1562 den vrede sloot. Zijne vloot deed in 1565 eenen mislukten aanslag op Malta. In weerwil van zijnen ouderdom, ondernam S. in 1566 eenen nieuwen togt tegen Hongarije; doch hij stierf den 30sten Augustus bij de belegering van Saigeth, dat den 7^{den} September in handen van de Turken viel. Met zijnen dood werd het tijdperk van bloei der Turksche heerschappij besloten. S. was een groot man, die èn als staatsman, èn als wetgever en krijgsman uitblonk. Alleen in het laatste gedeelte zijns levens maakte hij zich wel eens aan wreedheid schuldig. Zoo liet hij ter wille van zijne lievelings-gemalin, de beruchte Roxelane, de kinderen eener andere sultane vermoorden, om haren zoon tot troonsopvolger te maken. L.

SOLIMENA (Francesco), schilder, Abbate Ciccio bijgenaamd, werd in 1657 te Nocera dei Pagani geboren en het eerst door zijn' vader en door Francesco di Maria te Napels in de kunst onderwezen. Hij had echter geen geduld om zich in het teekenen te oefenen en wilde dadelijk schilderen met kleuren, waartoe hij de werken van P. da Cortona, Lanfranco, Giordano e. a. navolgde, hetgeen hem spoedig eene groote vaardigheid van penseel deed verwerven. Dit, gevoegd bij zijn krachtig effect, zijne gloeijende phantasie, verschafte hem in een' tijd, toen de adel der kunst reeds vrij verbasterd was, een buitengemeen succes. S. streefde dan ook slechts naar den uiterlijken schijn van de groote eigenschappen der meesters uit den goeden tijd. Edele of karakteristieke vormen, degelijke compositie, ware uitdrukking vindt men bij hem niet, maar wel sterke contrasten van licht en bruin en voorts veel overdrijving en manier. S. liet te Napels een aantal werken achter, die hem, na den dood van Giordano, toen hij tot den eersten meester van Italië werd verklaard, met groote geldsommen werden betaald. Hij schilderde portretten, historische voorstellingen, genrestukken, landschappen, dieren, architectuur, bloemen en vruchten, alles wat hem inviel. Tot zijne voornaamste werken rekent men de fresco's in de sacristy der Theatijnen van S. Paulo te Napels, vervolgens die aan de gewelven der Apostelkerk aldaar. In de kerk van het oratorium schilderde hij de kapel van den H. Philippus Neri. Verder vindt men zijn werk aan de gewelven van S. Nicolo della Carita, in de koepel der kerk Donna Alvina, enz. Bijzonder geroemd werd een groot altaarstuk van zijne hand bij de nonnen van S. Gaudio. Behalve in nog andere kerken van Napels en in de provincie, schilderde hij ook op eenige plaatsen in den Kerkelijken Staat, in de paleizen Albani en Colonna te Rome, in het paleis te Turijn (*Salomo en de koningin van Seba*, *Debora*, enz.). In het buitenland vindt men van hem te Weenen in het Belvedere eenige belangrijke werken van bijbelschen of mythologischen aard; voortreffelijk in hunne soort zijn die in het museum te Dresden: eene levensgroote voorstelling van *koningin Sophonisbe op den troon*, waar zij de door Syphax overgezondene vaas met vergif ontvangt; de nog grootere compositie van *den strijd der Lapithen en Centauren;* eene derde schilderij, *een' jongen herder* met zijn' hond en zijne kudde voorstellende, waar twee godinnen op wolken verschijnen. Ook te Munchen, Berlijn, St. Petersburg en Parijs worden in de musea's werken van hem gevonden. S. verwierf zich eer en rijkdom door zijne kunst, beoefende ook de wetenschap en was een gelukkig dichter. Hij overleed in 1747 op een van zijn landgoederen. Een aantal van zijne werken is gegraveerd.

SOLINGEN, eene stad van Rijn-Pruissen, niet verre van Dusseldorp, gelegen op een' heuvel, aan wiens voet de Wupper stroomt. Het aantal inwoners bedraagt 8356, doch als men daaronder rekent allen, die rond de stad wonen, dan stijgt het getal tot 22,000. S. is wijd en zijd bekend door zijne staal- en ijzerfabrieken. In het maken van zwaarden zijn zij nog onovertroffen, en in de andere ijzerwaren worden zij alleen door de Engelsche fabrieken op zijde gestreefd. Jaarlijks worden er uit S. 500,000 degenklingen verzonden, alsmede 800,000,000 messen, behalve andere zaken, die insgelijks van staal vervaardigd worden. De Solinger klingen bezaten in de middeleeuwen zulk eene beroemdheid, dat men een leger als slecht gewapend beschouwde, wanneer het niet grootendeels van zoodanige klingen voorzien was. In S. vindt men drie kerken, een synagoge, benevens regtbanken, die geschillen over handel en fabriekswezen beslissen. Bovendien vindt men er verscheidene wees- en armhuizen, hetgeen zich daaruit verklaren laat, dat een groot deel der bevolking van S. tot de arbeidende classe behoort, en dat door den dood van het hoofd des gezins vaak een geheel huisgezin tot armoede vervalt.

SOLINUS (Cajus Julius), Romeinsch grammaticus uit de II^{de} of III^{de} eeuw na Chr., schreef in een' gezochten en gedeeltelijk onzuiveren stijl een werk, dat hij *Polyhistor* betitelde en waarin hij, veel overnemende uit de *Historia naturalis* van Plinius, eene verzameling van aanwijzingen gaf, voor het grootste gedeelte van aardrijkskundigen inhoud. Na de eerste Venetiaansche uitgaaf, welke in 1473 onder den titel *De situ et mirabilibus Orbis* het licht zag, moeten wij hier noemen die van Grasser (Genève 1605) en van Götz (Leipzig 1777); terwijl voor de verklaring van den *Polyhistor* het hoofdwerk is de *Exercitationes Plinianae*, in *Solini polyhistora* van Salmasius (Parijs 1629, 2 dln.; 2de druk Utr. 1689).

SOLITAIRVOGEL (De). Een sterrebeeld, door den sterrekundige Le Monnier gevormd uit eenige kleine sterren van het sterrebeeld de Weegschaal. Het is echter op de latere sterrekaarten niet in gebruik gebleven.

SOLMISATIE (Zie *Solfeggio*).

SOLO heet in de muziek eene compositie of zoodanig gedeelte daarvan, dat door *één* instrument of *één* zangstem wordt voorgedragen, behoudens zoodanig accompagnement als noodzakelijk is, hoewel de aard van het S. medebrengt, dat de taak van dit accompagnement zoo ondergeschikt mogelijk worde gehouden. Tegenover het S. staat het Tutti, waarbij al de overige instrumenten of stemmen weder bijvallen.

SOLO. (Zie *Soerakarta*).

SOLOECISMUS of SOLECISMUS is de naam van elke fout tegen de regelen der spraakkunst, hetzij die betrekking hebbe op de vorming, op de verbuiging of vervoeging der woorden. Soloecismen b. v. zijn het, als de Zeeuwen vele zelfstandige naamwoorden met de stomme *e* verlengen, 't zij met of zonder herhaling van den slotmedeklinker, zoo als katte (kat), wiege (wieg); of als de Noordbrabantenaars werkwoorden ongelijkvloeijend maken, die het niet zijn, gelijk: de voerman spien (spande) het paard in en loei (laadde) de kar.

Het woord is van Griekschen oorsprong en afkomstig van den dunk, waarin de inwoners der Cilicische stad Soloë of Soli bij de overige Grieken stonden, dat zij namelijk hunne taal zeer slecht uitspraken en er allerlei willekeurige verbasteringen in bragten.

Van S. is Barbarismus in zoover onderscheiden, dat de Romeinen den laatsten naam gaven aan uitdrukkingen, ontleend aan de talen der hun als onbeschaafd bekende volken (Barbaren). Thans noemt men deze feilen tegen den aard der taal naar die, waaruit zij ontleend zijn, b. v. Gallicismen, Anglicismen Germanismen, enz.

SOLON, een der zoogenaamde zeven Wijzen, trad op als wetgever der Atheners, toen de burgertwisten, die op de strenge wetgeving van Draco waren gevolgd, den staat op den rand des verderfs gebragt hadden.

Sedert de adel zich tegenover het volk van de gansche regeermagt had meester gemaakt en alleen volgens gewoonten en onbeschrevene regten de regtspraak uitoefende, drong het volk (*Demos*) op eene geschrevene wetgeving aan. Nadat een door de edellieden (*Eupatriden*) uit hun midden gekozen wetgever, Draco, daaraan voldaan had, doch hij die wetgeving meer het belang van den adel dan van het volk had in 't oog gehouden, werd aan S., die door zijne wijsheid, deugd en ondervinding het algemeene vertrouwen had verworven, opgedragen eene wetgeving tot stand te brengen, die meer overeenkomen zoude met de behoeften des volks. S. ging daarbij uit van de grondstelling, dat in den Staat alle burgers over het geheel aan elkander gelijk moeten zijn, doch dat de politieke regten en pligten der enkele burgers in verhouding behooren te staan tot hunne diensten en hunne waardigheid. Hij meende dat, bij eene vrije ontwikkeling van alle menschelijke krachten, inderdaad kon gezorgd worden voor het welzijn en den roem eens volks. Zijne wetgeving was deels uit democratische, deels uit aristocratische elementen zamengesteld. Hij begon met de ongelijkheid van vermogen tegen te gaan, door de waarde van het geld te verhoogen, een gedeelte van de schulden op te heffen, het verpande grondeigendom weder vrij te geven, en de wet af te schaffen, waarbij den schuldeischer werd vergund, den nalatigen schuldenaar tot slaaf te maken. Deze maatregelen werden *Seisachtheia* (verligting der schulden) genaamd. Voorts verdeelde S. het volk volgens zijn vermogen in vier classen: 1°. *Pentakosiodimnen*, burgers, die jaarlijks 500 maten drooge en evenveel natte producten inoogstten; 2°. *Triakosiodimnen*, burgers van 300 maten, ook *Hippeis* of ruiters geheeten; 3°. *Zeugiten*, burgers van 300 tot 150 maten en 4°. *Theten*, zij, die daar beneden bleven. Op de drie eerste classen rustten de verpligtingen van krijgsdienst en belastingen, doch de overheden werden ook alleen uit deze, ofschoon door alle burgers, gekozen. De volksvergadering was bekleed met het oppergezag en besliste over wetten, oorlog en vrede, alsmede over de keus der ambtenaren; zij vonniste de staatsmisdadigers; zij vorderde rekenschap van de staatsambtenaren, zelfs van de *Archonten*, en stelde de staatsuitgaven vast. Deze vergadering werd viermalen in de maand gehouden, en met gebed en offeranden geopend. Eene vaste commissie uit de volksvergadering gekozen, uit 400 (later 500) leden bestaande, had als hoogste regeringscollegie de zaken te overwegen, die aan de volksvergadering zouden worden voorgesteld; een tiende gedeelte harer leden, *Prytanen* geheeten, had bij afwisseling de hoofdleiding van de aangelegenheden, en werd op staatskosten gespijzigd. Ten einde de voorregten van den adel niet geheel af te schaffen, behield S. de instelling der *Archonten*, die voorheen, ten getale van negen uit de *Eupatriden* gekozen, de staatsmagt alleen in handen hadden; zij werd evenwel geheel van aard veranderd. De *Archonten* toch waren nu enkel voorzitters der geregtshoven en priesters, en kozen daarbij uit het volk gezworenen (*Heliasten*), die hun als regters of assessoren ten getale van 6000 ter zijde stonden. Mede hield hij den aristocratischen *Areopagus* in stand, waarin de jaarlijks aftredende *Archonten* gekozen werden; dit was een geregtshof, waarin gevonnisd werd over moord met voorbedachten rade, valsche getuigenis, vergrijpen tegen de godsdienst en de zeden, waardoor voorts toezigt gehouden werd over de opvoeding der jeugd en den levenswandel der burgers; het waakte inzonderheid ook tegen te groote weelde en verkwisting. Niet dan na een gestreng onderzoek over hunnen eigenen levenswandel werden de *Archonten* in dit geregtshof opgenomen, indien zij hunne betrekking goed hadden waargenomen. De *Areopagiten* hadden zelfs de magt om overijlde besluiten der volksvergadering op te heffen, en bekleedden hun ambt levenslang.

Na dat S. deze wetgeving had tot stand gebragt, liet hij de Atheners zweren, dat zij tien jaren lang daarin niets zouden veranderen en begaf zich vervolgens op reis naar Egypte en Azië. Bekend is van hem het gezegde, dat niemand vóór zijn' dood kan zeggen dat hij gelukkig is; toen hij den rijken koning van Sardes Cresus bezocht, gaf hij hem die les en redde hem daardoor het leven. Want toen Cresus eenigen tijd daarna, door den Perzischen koning Cyrus overwonnen en ter dood veroordeeld reeds op den brandstapel was vastgehoeid, herinnerde hij zich het gezegde van den wijzen S. Toen Cyrus dit vernam, werd hij hierdoor zoozeer getroffen, dat hij Cresus in vrijheid stelde en hem met weldaden overlaadde.

SOLOTHURN (in het Fransch *Soleure*), het tiende der Zwitsersche kantons, grenzende ten westen aan Frankrijk, ten noorden aan het kanton Basel, ten oosten aan dat van Argau en ten zuiden aan dat van Bern, trad in het jaar 1481 te gelijk met Freiburg in het verbond. Het heeft eene oppervlakte van ongeveer 13 □ mijlen en bevat 70,000 inwoners. Het land wordt wel door eenige hooge en ruwe bergketens van den Jura doorsneden, doch het grootste gedeelte strekt zich langs de oevers der Aar uit, is vruchtbaar en zeer goed bebouwd; zelfs de bergen gebruikt men voor de veeteelt en den landbouw: dit kanton is dan ook een der weinige kantons van Zwitserland, die niet alleen voor eigen gebruik koorn genoeg opleveren, maar ook nog eene aanmerkelijke hoeveelheid uitvoeren. Ook de ooft- en vlasteelt zijn er aanzienlijk, doch de wijnbouw is van minder belang. Vlas en katoen wordt er veel, maar meest voor buitenlandsche verzending, gesponnen. Men vindt er aanzienlijke ijzermijnen; ook vervaardigt men er glas- en aardewerk, en verzendt veel kersen-brandewijn. — De hoofdstad van het kanton, van gelijken naam, ligt op eenen heuvel aan de Aar, welke rivier haar in twee ongelijke deelen scheidt, die door twee houten bruggen vereenigd worden. Zij telt 5370 inwoners, is van aangename wandeldreven omringd, en heeft verscheidene aanzienlijke gebouwen en fraaije fonteinen. Onder de gebouwen verdienen inzonderheid opmerking de Stiftkerk van den heiligen Ursinus met eenen fraaijen toren, de Jezuïtenkerk, het tuighuis, de schouwburg en andere. Men vindt er een lyceum en gymnasium, eene katoendrukkerij, verscheidene fabrieken, eene stadsboekerij met 6000 boekdeelen, twee boekdrukkerijen enz. De sterke doorvoer van koopwaren, zoo te water als te land, maakt de stad zeer levendig.

SOLSTITIEN (Zie *Zonnestanden*).

SOLTIKOW (PETER SIMON graaf) stamde uit een oud adellijk Russisch geslacht, trad op jeugdigen leeftijd in de krijgsdienst, werd onder keizerin Anna tot generaal-majoor en drie jaren later tot luitenant-generaal bevorderd. Onder keizerin Elizabeth geraakte hij tot groot aanzien en, nadat hij in 1757 onder den generaal Fermor eene divisie aangevoerd en den slag van Groot-Jägerndorf had bijgewoond, kreeg hij in 1759 het opperbevel over het Russische leger, dat tegen Frederik den Grooten streed. Bij Kay behaalde hij den 23sten Julij eene overwinning op den Pruissischen generaal Wedel en, nadat hij zich met den Oostenrijkschen generaal Laudon vereenigd had, den 12den Aug. de beslissende zege bij Kunersdorf op den Pruissischen koning zelven. Even als zijne voorgangers geraakte ook hij spoedig in oneenigheid met de Oostenrijksche veldheeren, zoodat hij dan ook tot aan zijne terugroeping in 1761 weinig meer uitvoerde. Elisabeth schonk hem ter belooning voor zijn roemrijk gedrag 4 kanonnen, den zadel en de pistolen van Frederik den IIden, zegeteekenen uit den slag van Kunersdorf. S. werd hierop gouverneur van Moskou en overleed aldaar den 25den December 1772. Zijn zoon

SOLTIKOW (IWAN PETROWITSCH) was insgelijks een uitmuntend generaal. Hij nam deel aan alle oorlogen tegen Polen en Turkije, en veroverde in 1788 Choczim. Hij werd daarop tot gouverneur van Wladimir en Kostrome benoemd, doch, naauwelijks had hij eenige rust genoten, toen Catharina de IIde hem het bevel over het leger in den Kaukasus gaf, dat tegen Perzië moest oprukken. Hij had evenwel zijne operatiën nog niet begonnen, toen hij naar Petersburg teruggeroepen werd, om deze stad tegen den Zweedschen koning Gustaaf den IIIden te beschermen. Dit gelukte hem en de veldtogt werd door eenen roemrijken vrede geeindigd. Dadelijk na zijne troonsbestijging benoemde keizer Paul de Iste, die in Finland onder zijne bevelen gestreden had, S. tot veldmaarschalk (1796), in het volgende jaar tot gouverneur van Moskou, in welke betrekking hij tot aan zijnen dood (1805) werkzaam bleef. L.

SOLTYK (ROMAN), in 1791 te Warschau geboren, ontving zijne opleiding te Parijs, waar hij onder de leiding van

Kosciusko stond en de polytechnische school bezocht. Na zijn' terugkeer naar Polen werd hij luitenant bij de artillerie, en bewees als kapitein eener rijdende batterij gewigtige diensten in den veldtogt van 1809. Den veldtogt van 1812 maakte hij mede als adjudant van den generaal Sokolnicki in den staf van keizer Napoleon. In den slag bij Leipzig geraakte hij in gevangenschap, terwijl hij na den vrede in het burgerlijke leven terugkeerde. Toen de opstand van 1830 uitbrak, nam S. een zeer levendig aandeel daaraan en bragt, als bevelhebber der artillerie, bij de verdediging van Warschau den Russen groote verliezen toe. Hij deelde in het lot van velen zijner landgenooten en stierf in ballingschap, te St. Germain-en-Laye, den 22sten October 1843.

Zijne voornaamste werken zijn: *Relation des opérations de l'armée du prince Poniatowsky en* 1809 (Parijs 1841); *Précis historique, politique et militaire de la révolution du 29 Novembre* (Parijs 1833, 2 dln.) en *Napoléon en* 1812 *ou mémoires sur la campagne de Russie* (Parijs 1836). L.

SOMEREN. (Jan van), geboren te Dordrecht den 3den Julij 1622, werd in 1643 te Leyden doctor in de regten, en was vervolgens eerst schepen in zijne geboortestad, daarna pensionaris van Nijmegen (1655) en griffier van de vergadering (chambre mi partie) ter beslechting van de geschillen, die na den Munsterschen vrede nog hangende waren gebleven tusschen Spanje en de Nederlandsche Republiek (1666). Hij overleed te Dordrecht den 22sten December 1676.

Hij was niet alleen een kundig regtsgeleerde en staatsman, maar ook zeer ervaren in het Grieksch, Latijn en Fransch, alsmede in de Nederlandsche dichtkunst en vaderlandsche oudheden. Als dichter heeft hij zich doen kennen door eenen bundel: *Uitspanningh des Vernuften* (Nijmegen 1660), waarin ook enkele Latijnsche gedichten voorkomen, alsmede door onderscheidene andere verspreide verzen. Zijn trant is gansch niet onbevallig en paart op vele plaatsen de zinrijke kracht van Huygens aan de zoetvloeijende weelderigheid van Cats. Of hij, behalve de treurspelen *Caius Julius Caesar* (Dordrecht 1670) en *Arsinoë* (Dordrecht 1671), nog meer voor het tooneel geschreven heeft, is den steller van dit art. niet bekend. De *Heilige bedenkingen* van Johan Geerards voorzag hij met ophelderende verzen (Dordrecht 1647). Van zijne oudheidkundige studiën getuigt zijn werk: *Herstelde Oudtheyt, ofte Beschryvinge van Batavia, wesende een gedeelte van 't Hertogdom Gelre en de Graafschap Hollande* (Nijmegen 1657).

Zie over dezen geleerde: Foppen, *Bibl. Belg.* D. II. p. 733; Paquot, *Mém.* D. III. pag. 254—258.

SOMERSET, een graafschap in het zuidwesten van Engeland, ten noorden door het kanaal van Bristol en Glocester begrensd, ten oosten door Wilt, ten zuiden door Dorset en Devon, ten westen door Devon. Het beslaat eene oppervlakte van 77¼ □ mijl en heeft eene bevolking van 470,000 inwoners. De bodem is hier en daar bergachtig, vooral ten westen, waar het Exmoorgebergte en de Combes zich verheffen. Ten noorden van deze bergen en heuvels treft men zeer vruchtbare dalen aan, doch tusschenbeide ook uitgestrekte moerassen, voornamelijk door verbazende zwermen wilde ganzen bewoond. Man treft er vele kleine riviertjes aan: b. v. de Ex, die, uit het Ex-moeras ontspringende, door Devon naar het kanaal stroomt, de Avon, de Yeo, Axe, Brue, Parret en Tone, die in de golf van Bristol uitmonden en wel de drie laatsten in de baai van Bridgewater. Twee groote vaarten doorsnijden het graafschap, het Dorset-Somerset-kanaal en het Kement-Avon-kanaal. De akkerbouw brengt koorn, hennep en vlas op; van meer belang zijn de veeteelt en kaasmakerij, alsmede de opbrengst der appel- en pereboomen, waaruit veel cider bereid wordt. Men vindt er ook steenkool- en loodmijnen.

De voornaamste steden zijn Bristol (zie *Bristol*) en Bath (zie *Bath*); kleiner en van geringer aanzien is de hoofdstad Townton, aan de rivier Tone met 13,000 inwoners; deze stad ligt in eene liefelijke en vruchtbare omgeving en heeft eenige lakenfabrieken. Voorts mogen nog onder de steden opgenoemd worden: Wells, met 7500 inwoners, eene fraaije hoofdkerk, beroemd om hare geschilderde glazen, en eenige fabrieken van zijden stoffen, wollen kousen, kant, ledergoed en papier; Bridgewater aan de Parret, met veel handel en eene bevolking van 13,000; Wellington, een aardig stadje van 5000 inwoners aan de Tone, naar hetwelk de hertog van Wellington zijn' naam voert.

SOMME (De), eene rivier in het noorden van Frankrijk, welke haren oorsprong neemt in het departement Aisne, omstreeks drie uren van St. Quentin. Na het departement, dat aan haar zijn' naam ontleent, te zijn binnengetreden, bespoelt zij Ham, Péronne en Bray, waar zij bevaarbaar wordt. Langs Corbie, Amiens, Picquigny, Pont de Remy, Abbeville en St. Vallery zet zij haren loop voort, en stort zich twee uren beneden de laatstgenoemde plaats met een' breeden mond in het Kanaal. Hare geheele lengte bedraagt 36 uren. Onder de kleinere rivieren, welke zij opneemt, behooren de Avre en de Celle, bij Amiens. Zij is door kanalen met de Schelde en de Oise verbonden, terwijl het kanaal der S. bij Abbeville in het belang van het verkeer langs de rivier is aangelegd.

SOMME is de naam van een der noordelijke departementen van Frankrijk. Het wordt ingesloten door het Kanaal en de departementen Pas-de-Calais, du Nord, Aisne, Oise en Seine-Inférieure. In den aanvang van 1862 telde het op 112 □ mijlen 572,646 bewoners. Het wordt verdeeld in 5 arrondissementen, genoemd naar de steden Amiens, Abbeville, Doullens, Péronne en Montdidier, van welke de eerste tevens de hoofdplaats van het geheele departement is. De grond is er vlak, in de nabijheid der kust zandig, en in het oostelijke gedeelte hooger, wegens de nabijheid der Ardennes. Het is over het algemeen vruchtbaar en bezit goede weilanden. Landbouw, veeteelt en nijverheid leveren er dan ook vele voorwerpen voor een' niet onbelangrijken handel. Amiens ligt aan den spoorweg, die het met Boulogne, België en Parijs verbindt.

SOMMÉ is een heraldische term, waarmede aangeduid wordt dat op den top van eene figuur eene andere geplaatst is. Het is dus het tegenovergestelde van *soutenu*, welke term gebezigd wordt van eene figuur, gedragen of ondersteund door eene andere. De stelling der figuren blijft dezelfde, doch S. zegt men van de onderste, *soutenu* daarentegen van de bovenste.

SÖMMERRING (Samuel Thomas), de beroemdste ontleedkundige van den laatstvoorleden tijd, werd den 28sten Januarij 1755 te Thorn in Pruissen geboren. Hij was de zoon van den te Thorn praktiserenden geneesheer Johann Thomas S., die den knaap reeds vroegtijdig medenam, wanneer hij lijkopeningen te doen had. Hierdoor ontstond reeds op jeugdigen leeftijd bij S. eene bijzondere voorliefde voor ontleedkunde, aan welken tak der geneeskundige wetenschap hij later zijn geheele leven toewijdde. Hij bezocht het gymnasium in zijne geboorteplaats en toonde toen reeds veel vlijt, gepaard aan helderheid van opvatting. Goed voorbereid bezocht hij de universiteit te Göttingen en genoot aldaar het onderrigt van Baldinger, Wrisberg en den beroemden Blumenbach. Hij erlangde den doctorstitel aan deze academie, na de verdediging eener dissertatie: *De basi encephali et originibus nervorum cranio egredientium*, 7 Apr. 1778 (Göttingen 4°.); dit is een uitstekend werk, een meesterstuk van helderheid, dat oorspronkelijke, door den schrijver naar de natuur vervaardigde teekeningen bevat, die in eene bepaalde behoefte voorzagen. De drie platen, daarin vervat, verdienen, zoowel wat juistheid, als wat uitvoering betreft, eene eerste plaats in de rij der ontleedkundige teekeningen.

Na zijne promotie bezocht S. Edinburg en Londen en genoot daar gedurende ruim een jaar het onderrigt van Al. Monro en van William en John Hunter, vertrok vervolgens naar Franeker, alwaar hij met onzen beroemden landgenoot P. Camper vriendschap aanknoopte en van diens veelomvattende kennis en rijke verzameling veel nut ondervond. In 1779 werd hij tot professor in de ontleedkunde te Hessen-Kassel benoemd. Reeds hier begon hij den rijkdom zijner verkregene kennis in geschriften te vertoonen, door de bewerking van: *Abbildungen und Beschreibungen einiger Missgeburten, die sich etc.* (waarvan de uitgave door toevallige omstandigheden pas in 1791 plaats had) en door de uitgave van een uitstekend werk over het nut van de kennis der watervaten: *Prog. de cognitionis subtilioris systematis lymphatici in medicina usu* (Kassel 1779, 4°.) In 1784 werd hij tot professor aan de universiteit te Mentz benoemd. Hier ontwikkelde onze S. allereerst den vollen rijkdom van zijne kennis, omringd als hij was door de geestrijkste mannen van Midden-Duitschland. Het geheele veld van vergelijkende en beschrijvende ont-

leedkunde werd door hem in verschillende grootere en kleinere werken van nu af aan bebouwd en verrijkt; de physiologische werking der deelen, die met eene tot dusver onbekende uitvoerigheid werden beschreven, bekleedde er altijd eene voorname plaats; de toepassing en de verklaring van de beteekenis der vormen en der betrekkelijke ligging van de beschrevene organen, waren geschreven in een' levendigen stijl, die de lezing zijner ontleedkundige beschouwingen bijzonder aangenaam maakt. Hier was het een wenk voor de operative chirurgie, daar weder eene opmerking, die in de pathologie eenen diepen blik deed slaan.

Toen in 1791 Mentz door de Franschen werd ingenomen, verliet S. zijne stille studeerkamer; begaf hij zich weldra in het huwelijk met Margaretha Elisabetha Grunelius, de dochter van een' aanzienlijken bankier uit Frankfort aan den Mein, eene vrouw, die hem in geestesontwikkeling evenaarde. Na de herovering van Mentz keerde S. derwaarts terug, maar verzocht en verkreeg weldra zijn ontslag. Van dien tijd af verschenen in aanhoudend kortere tusschenpoozen verscheidene werken van hem, grootendeels op het gebied der ontleedkunde. Onder deze omstandigheden was het voor de academie te Munchen eene weldaad, dat S. in 1805 daarheen werd beroepen door koning Maxim. Jos. v. Beijeren. Na een rusteloos leven, waarin hij den roem der Munchener academie hielp vestigen, trok hij zich in 1820 terug en begaf zich met zijn huisgezin naar Frankfort, alwaar hij in 1828 nog zijn vijftig-jarig jubilaeum door geheel Duitschland zag vieren.

In Januarij 1830 ontsliep de eerwaardige grijsaard zachtkens. Voor de lijst van S.'s werken, te groot om hier op te sommen, verwijzen wij naar *Medic. Unterh.-Biblioth.* (Leipzig 1842), Bd. IX., waarin tevens zijn portret gevonden wordt. v. P.

SOMNAMBULISMUS. (Zie *Slaapwandelaars*).

SOMNUS, eene godheid bij de Romeinen, dezelfde als Hypnos bij de Grieken, zoon der Nacht en tweelingbroeder van den Dood (Thanatos), is de god des slaaps, die ook de grootste goden voor zijne magt deed bukken. Hij bewoonde den ingang der onderwereld aan den westelijken rand der aarde; volgens Ovidius evenwel trof men zijne woning bij de Cimmeriërs aan en wel in eene diepe grot, in welke nimmer een sonnestraal doordringt en die door geen levend wezen bezocht wordt; daar rust hij op eene bedstede van ebbenhout, omgeven door zijne kinderen, de droomen. Als attributen kende men hem papaverbollen of eene omgekeerde en uitgebluschte fakkel toe.

SOMO-SIERRA, een dorp in Oud-Castilië, aan den ingang van eene bergpas in het gebergte van denzelfden naam gelegen, en aan den straatweg, die van Burgos over Segovie naar Madrid geleidt. Den 30sten November 1808 had alhier een gevecht plaats, waaraan S. S. zijne geschiedkundige vermaardheid te danken heeft. Napoleon was op marsch van Burgos naar Madrid en, daar hij wist dat de bergpas bij S. S. door de Spanjaarden bezet was, zond hij 3 regimenten infanterie met 6 stukken vooruit, om die engte vóór de aankomst van het leger te vermeesteren. De Spaansche stelling was zeer sterk, verdedigd door 16 stukken, die in vier verdiepingen waren opgesteld, en door 13000 men. Twee regimenten ontwikkelden zich regts en links van het défilé, terwijl het derde op den straatweg voortrukte. Hunne pogingen waren echter te vergeefs en, toen Napoleon met de garde aankwam, had de infanterie nog geen voet gronds gewonnen. Napoleon liet nu het eskadron Poolsche lanciers van de garde, onder den eskadronschef Kozietulski, dat bij hem in dienst was, vooruit gaan. De Polen, aangevuurd door de tegenwoordigheid des keizers en vooral door hun nationaal gevoel, vielen in galop de Spaansche batterijen aan en bemagtigden deze achtervolgens. Van het eskadron werden alle officieren benevens 60 man gedood of gekwetst. De navolgende drie Poolsche eskadrons benevens de rijdende jagers van de garde noodzaakten nu de Spaansche infanterie hare stelling te ontruimen.

Men zie hierover: Niegolewski, *Les Polonais à Somo-Sierra en Espagne en 1808. Rectifications relatives à l'attaque de Somo-Sierra, décrits par des historiens français* (Parijs 1855). L.

SONATE, van het Latijnsche en Italiaansche *sonare*, klinken, is de naam van een muziekstuk, dat, in verschillende afdeelingen gesplitst, in elke daarvan eenen indruk moet te weeg brengen, overeenkomstig den eigendommelijken aard van het instrument, dat de hoofdwerking tijdelijk uitoefent. Trouwens, terwijl vroeger Sonates voor één enkel instrument, vooral de viool, werden geschreven, later voor het klavier, bezit men er tegenwoordig, waarin verschillende instrumenten elkander accompagneren, doch zoo, dat, hetzij door het geheele stuk één instrument de hoofdpartij uitmaakt, door de andere slechts ondersteund, hetzij de hoofdpartij nu aan het eene, dan aan het andere gegeven wordt, in dier voege, dat alles zich vereenigt tot het uitdrukken en ontwikkelen van een muzikale hoofdgedachte. In vroeger tijd hadden de Sonates eenen vasten vorm, als bestaande genoegzaam altijd uit een allegro, daarna een adagio of andante, een menuet, een rondo, en een trio of presto ten slotte. Enkele variatiën waren in deze volgorde toegelaten. Tegenwoordig echter beweegt zich de S. in meer vrijeren vorm, hoewel afwisseling van verschillende afdeelingen, als tot het wezen der S. behoorende, nog altijd in het oog wordt gehouden. Eene korte S., uit kleinere, min ontwikkelde afdeelingen bestaande, heet *Sonatine*. De voortreffelijkste componisten van Sonaten voor de piano zijn onder de ouderen: Bach, Haydn en Mozart; voorts Beethoven, Clementi, Cramer, Dussek, Field, en onder die van den laatsten tijd Hummel, von Weber, Moscheles, Kalkbrenner, Schumann en vooral Mendelssohn-Bartholdy.

SOND (De) is de meest geschikte doortogt van het Kattegat naar de Oostzee, tusschen Seeland en de vaste kust van Zweden door. De groote en kleine Belt, alsmede het Holsteinsche kanaal bieden ook dergelijke doortogten aan, doch deze zijn minder goed bevaarbaar. De S. heeft eene lengte van 9 mijlen. Hare breedte is het geringste, ongeveer ½ mijl, tusschen de Zweedsche stad Helsingborg en de Deensche stad Helsingör, met de daarbij gelegene vesting Kronenburg. De koning van Denemarken hief sinds zeer langen tijd reeds een' Sondtol, die door al de doorvarende schepen te Helsingör voldaan moest worden. Bij den vrede van 1645 werd aan de Zweedsche schepen het voorregt geschonken, vrij van tol de S. te passeren; doch slechts tot in 1720, toen bij den vrede van Friedensburg dat regt hun weder werd afgenomen. Toen in 1781 Denemarken tot de gewapende neutraliteit was toegetreden, hield het de S. gesloten voor alle oorlogs- en kaperschepen. De Nederlandsche schepen bezaten een regt boven die der overige staten, daarin bestaande, dat zij konden volstaan met hunne papieren te vertoonen, terwijl andere schepen zich eene inspectie van de lading moesten laten welgevallen. Hoezeer de passage door de S. voortdurend zeer is toegenomen blijkt daaruit, dat de Sondtol in 1756 200,000 Thaler en in 1853 2,530,000 Thaler opbragt. Verschillende staten hebben getracht door onderhandelingen met Denemarken wijzigingen in de bestaande reglementen te brengen. Algemeen was men zeer tegen den Sondtol ingenomen; het was eene soort van belasting, van vreemden geheven, die niet meer met den geest des tijds strookte. In 1854 heeft de Noord-Americaansche regering zelfs verklaard, den Sondtol niet meer te zullen betalen. De regering van Denemarken heeft daarin genoegen willen nemen, mits tegen eene schadeloosstelling; doch ook daartegen hebben de toenmalige Vereenigde Staten geprotesteerd. Thans is de sondtol opgeheven; daarvoor werd door de zeevarende mogendheden eene schadeloosstelling aan Denemarken uitbetaald.

Over den Sondtol kan men naslaan: Scherer, *Der Sundzoll, seine Geschichte, sein jetziger Bestand und seine staatsrechtlich-politische Lösung* (Leipzig 1852); *Der Sundzoll und der Welthandel* (Leipzig 1854).

SONNERAT (Pierre), beroemd reiziger, omstreeks 1745 te Lyon geboren, was reeds geen vreemdeling in de natuurlijke historie en een goed teekenaar, toen hij bij de administratie van de Fransche marine kwam. In 1768 vertrok hij van Parijs naar Ile-de-France, waar hij Commerson aantrof, die hem medenam op de togten, welke deze beroemde natuuronderzoeker gedurende drie jaren over Ile-de-France, Bourbon en Madagascar deed. In 1771 maakte hij met eene expeditie eenen togt naar de Philippijnsche eilanden, vanwaar hij in het volgende jaar op Ile-de-France en in 1774 naar Frankrijk terugkwam, werwaarts hij eene rijke verzameling van natuurhistorische voorwerpen medebragt. Nog in het zelfde jaar vertrok hij, onder den titel van marine-commissaris, naar Indië, in last hebbende zijne belangrijke natuurkundige onderzoekingen te vervolgen in de landstreken, die hij ging bezoeken. Op deze reis bezocht hij Ceylon,

de kust van Malabar en van Coromendel, het schiereiland Malakka, Sina enz.; ten gevolge van het uitbreken van den oorlog was hij echter, na de capitulatie van Pondichery, verpligt in 1778 naar Europa terug te keeren, doch verwijlde eerst nog eenigen tijd op Ile-de-France, Madagascar en aan de Kaap de Goede Hoop. Hij verrijkte het Koninklijke Museum op nieuw met eene fraaije verzameling van natuurhistorische voorwerpen, en deed later nog andere togten in Indië, waar hij langen tijd vertoefde. In April 1801 bevond hij zich te Pondichery, van waar hij later naar Frankrijk terugkeerde, alwaar hij den 12den April 1814 te Parijs overleed.

Aan dezen onvermoeiden reiziger zijn de kruid- en dierkundige wetenschap de kennis van verschillende, vóór hem nog onbekende voorwerpen verschuldigd; hij verpligtte zijn vaderland en in het bijzonder deszelfs koloniën door den invoer van belangrijke cultuurplanten: zoo bragt hij o. a. den Broodboom, den Mangostan-, den Cacaoboom e. a. naar Ile-de-France en Bourbon over. In zijne geschriften komen verschillende, zoo in natuurkundigen zin als anders, belangrijke opgaven en waarnemingen voor.

Wij vermelden van S. de volgende werken: *Voyage à la Nouvelle-Guinée, dans lequel on trouve la description des lieux, des observations physiques et morales, et des détails relatifs à l'histoire naturelle dans le règne animal et le règne végétal.* Dit geschrift, dat in 1776 (Parijs 4°.) uitkwam en van 120 afbeeldingen is voorzien, werd in het Duitsch vertaald (Leipzig 1777, 4°.) door J. Ph. Ebeling. In tegenspraak met den titel, bezocht S. Nieuw-Guinea niet, maar was het kleine eiland Poulo-Gheby het verste punt, dat hij aandeed. Vele belangrijke bijzonderheden aangaande de Philippijnsche eilanden, de Molukken enz. komen in dit geschrift voor.

Voyage aux Indes Orientales et à la Chine, fait par ordre du Roi depuis 1774 jusqu' en 1781 (Parijs 1782, 2 dln., 4°., met 140 platen; in het Duitsch vertaald, Zurich 1783). In het 1ste deel handelt de schrijver over het Oost-Indische schiereiland en bespreekt hij de zeden en gewoonten, de taal, godsdienst enz. van zijne bewoners. In het 2de deel handelt hij over Sina en de Sinezen, waarna hij eenige opmerkingen betreffende Madagascar, de Kaap de Goede Hoop, Ile-de-France en Bourbon, de Maledivenen Ceylon, de Philippijnsche eilanden en de Molukken laat volgen. Het oordeel, dat S. over de Sinezen uitsprak, is noch billijk, noch juist. Het is dan ook van verschillende zijden weêrsproken; zie o. a. *Supplément au voyage de M. Sonnerat dans les Indes Orientales et à la Chine par un ancien marin* (*Foucher d'Opsonville*), Amsterdam en Parijs 1785, 8°.; *Journal des Savants* (Julij 1783, blz. 457—468, waarin Deguignes hem van onbegrijpelijke onkunde en vooroordeel beschuldigt). — Eene tweede uitgave van dit S.'s werk kwam in 1806 te Parijs (4 dln. 4°., met atlas) uit, en werd door Sonnini bezorgd. Zij bevat een aantal verbeteringen en bijvoegsels, grootendeels door S.'s zoon aan den uitgever verstrekt.

S. was correspondent van het Koninklijke Museum, lid van de Fransche Academie van Wetenschappen enz.

Naar hem noemde de zoon van Linnaeus het plantengeslacht *Sonneratia* in de natuurlijke familie der *Myrtaceae*, waarvan een boom uit de Molukken, door S. onder den naam van *Pagapaté* beschreven, de type is. v. H.

SONNET is de naam eener bepaalde soort van lyrische dichtstukjes, welker naam, van het Latijnsche en Italiaansche woord *sonare*, klinken, ontleend, in het Nederduitsch eigenaardig door Klinkdicht vertaald wordt. De vorm is deze, dat het S. bestaat uit 14 versregels, doorgaans jambische, verdeeld in twee afdeelingen, de eerste vervat in twee vierregelige strophen (quaternariën), de tweede in twee drieregelige strophen (terzinen). In de quaternariën wordt eene viermalige herhaling van denzelfden rijmklank, dus in het geheel twee rijmklanken, vereischt; in de terzinen een twee- of driemalen terugkeeren van den zelfden rijmklank. Guittone van Arezzo was de eerste, die in Italië het S., in het laatst der XIIIde eeuw, tot volkomenheid bragt; Petrarcha mentte er vooral in uit, en Hooft bragt het uit Italië naar zijn vaderland over, waar evenwel deze plant van kunstmatigen poëzy-vorm weinig tierde. Ook elders is het S. verouderd. In Frankrijk daalde het tot de kunstelarij van eindrijmerij, en in Duitschland is het, door Weckherlin en Opitz ingevoerd, door Burger op nieuw in het leven geroepen, door A. W. Schlegel, Tieck, Novalis en enkele anderen beoefend, maar thans mede in onbruik.

SONNINI DE MANONCOURT (Charles Nicolas Sigisbert), officier-ingenieur der Fransche zeemagt, lid van verscheidene geleerde en letterkundige maatschappijen, werd den 1sten Februarij 1751 te Luneville geboren. Hij studeerde eerst in de regten, maar werd vervolgens als adelborst in het regiment van Esterhazy geplaatst; doch weldra een' weêrzin opvattende tegen het eenzelvige garnizoensleven, trad hij in de zeedienst, die meer met zijnen smaak voor de beoefening der natuurlijke historie en zijne zucht tot reizen overeenkwam.

Naar Guyana gezonden, doorreisde hij de Fransche kolonie met onverschrokkenheid, in weerwil der hinderpalen, welke een woest volk, een onbekende grond, een ongezond klimaat en wilde dieren aanbieden. De bestuurders der kolonie besloten van zijne bereidwilligheid en zijnen ijver gebruik te maken, om al de hulpmiddelen te leeren kennen, welke Cayenne kon opleveren. Men begon met hem eenen gevaarlijken togt op te dragen, te weten: het ontdekken, aanvallen en vernielen van de etablissementen der voortvlugtige negers, in het binnenste van dit uitgestrekte land verborgen, tot hetwelk de Franschen nog niet doorgedrongen waren. Den 19den October 1773 begaf zich S. op weg vergezeld van acht vrijwilligers en zes Indianen. Gedurende vijf maanden doorreisde hij te voet de wildernissen van Fransch Guyana, vóór hem door geen Europeaan bezocht; vervolgens nam hij in de moerassige gronden het plan op voor het traceren van een kanaal, dat de regering later graven liet en dat naar zijnen naam genoemd werd, en vertrok daarop naar Frankrijk om zelf aan de regering verslag te doen van hetgeen hij verrigt had.

Toen was S. 23 jaar oud. Het gewigt van deze dienst vestigde de opmerkzaamheid van de Fransche regering op hem, en de jonge reiziger werd tot den graad van luitenant bevorderd, met het vooruitzigt op eene plaats als ingenieur, welke hij weinig tijds daarna bekwam.

Hij bragt in zijn vaderland eene fraaije verzameling van zeldzame vogelen, waarmede hij het kabinet van natuurlijke historie verrijkte. Lodewijk de XVIde gaf hem een brevet als correspondent van zijn kabinet met een pensioen. In 1775 bezocht hij de westelijke kust van Africa, van Kaap Blanc tot Portudal. Hij bragt vervolgens nog twee jaren in de kolonie Guyana door, zich met reistogten bezig houdende, welker uitslag de ontdekking van verscheidene dieren was. Eene ziekte noodzaakte hem, dit land te verlaten en naar Frankrijk terug te keeren. Door Buffon uitgenoodigd, begaf hij zich naar Montbard. Daar bragt hij den strengen winter van 1776 door, zich geheel toewijdende aan het opstellen van al de artikelen voor buitenlandsche ornithologie, van de hoendersoorten tot de watervogelen toe. Doch hij bleef aldaar slechts dien winter en nam in het volgende voorjaar gretig den last der regering aan om eene wetenschappelijke reis door Egypte te maken.

S. begaf zich den 26sten April 1777 scheep; gedurende zijn verblijf op Malta ging hij eene naauwe vriendschapsverbindtenis aan met den geleerden Dolomieu. Den 20sten Junij kwam hij te Alexandria aan. De vlakten van Egypte te doorreizen, de beroemde pyramiden en ruïnen van den tempel van Denderah te bezoeken, de uitgestrekte woestenij van Lybië te doorkruisen, altijd en overal de natuur en de menschen te bestuderen, dit waren de aanhoudende bezigheden van den onvermoeiden reiziger. Hij ontwierp zelfs het reusachtige plan, om Africa in deszelfs geheele lengte te doorreizen, van de golf van Sidre tot aan de Kaap de Goede Hoop; maar hij verkreeg de goedkeuring van het gouvernement daarop niet. S. heeft het eerst het land tusschen Damanhoer en de meren van Natron volkomen leeren kennen. De naauwkeurigheid zijner beschrijvingen heeft hem de eer doen verwerven van twee zijner wegen, met het opschrift: *Weg van den reiziger S.*, op de groote en prachtige kaart van Egypte, in 24 bladen op last van keizer Napoleon vervaardigd, te zien prijken.

Uit Egypte begaf S. zich naar Griekenland en Turkije. In de beschrijving van die landen, door hem uitgegeven (men heeft hiervan in het Nederduitsch eene vertaling onder den titel van: C. N. S. Sonnini, *Reize door Griekenland en Turkije, gedaan op last van Lodewijk den XVIden en met toestemming van het Turk-*

sche Hof, in twee deelen, met platen en kaarten, in gr. 8°. 1804), geeft hij voornamelijk waarnemingen omtrent de natuurlijke historie, en vermeldt hij vele belangrijke bijzonderheden ten aanzien der zeden, oudheden, van den handel en van de plegtigheden, welke het hedendaagsche Grieksche volk op gezette tijden waarneemt.

Na het volbrengen dezer reis ging S. scheep op het Fransche fregat *la Mignone*, door zijn' vriend d'Entrecasteaux gecommandeerd, en bragt hij veel toe om hem te redden, door de snelheid, waarmede hij eene batterij op de reê opwierp, toen het convooi door twee Engelsche kotters van de vloot des admiraals Keppel aangevallen werd.

Bij zijne terugkomst in Frankrijk (1780) vond S. zijn vaderlijk erfgoed in het bezit van eenen geldgierigen bloedverwant, die zich daarmede gedurende zijne afwezigheid bevoordeeld had.

Eindelijk een gedeelte zijner erfenis aan den roover, die het genot daarvan wenschte te behouden, ontrukt hebbende, gaf zich S. aan den landbouw over, nam proeven in het groot en bragt buitenlandsche planten op den Franschen grond over; zoo zijn wij aan hem verscheidene planten verschuldigd, die ter verbetering van den landbouw gestrekt hebben.

Ongelukken en het discrediet der assignaten beroofden S. van zijn vermogen. Hij ging te Parijs wonen en gaf aldaar eene groote menigte kostbare werken in het licht. Men is hem de prachtige uitgave der Natuurlijke Historie, in 127 Deelen in 8°., verschuldigd. Deze uitgave bevatte vooreerst al de bijvoegselen, door Buffon in verschillende tijdperken uitgegeven; daarenboven de ontdekkingen van zijnen kweekeling en al de waarnemingen, in eene groote menigte afzonderlijke verhandelingen verspreid, die sedert den dood van den beroemden schrijver der Natuurlijke Historie uitkwamen.

Verlokt door de aanbiedingen van een' Moldavischen edelman, vertrok S. in 1810 naar Jassy; doch hij zag zich aldaar jammerlijk bedrogen, keerde in sombere stemming en met een ziekelijk en verzwakt ligchaam terug, en overleed den 29sten Mei 1812 te Parijs in zeer behoeftige omstandigheden.

Behalve de genoemde uitgaaf van Buffon hebben wij aan S. de volgende werken te danken: *Voeu d'un agriculteur* (Parijs 1788, in 8°.); *Essai sur un genre de commerce particulier aux îles de l'archipel du Levant* (Nancy 1797, in 8°.); *Voyage dans la haute et la basse Égypte* (Parijs 1799, 3 dln. in 8°. met atlas); *Voyage en Grèce et Turquie* (Parijs 1801, 2 dln. in 8°. met atlas); *Nouveau dictionnaire d'Histoire naturelle* (Parijs 1803—1804, 24 dln. in 8°.).

SONORA, de grootste staat der voormalige republiek Mexico, met eene oppervlakte van 4900 □ mijlen en eene bevolking van 122,000 zielen. Het grenst ten noorden aan Nieuw-Mexico, waarvan het, althans grootendeels, door de Rio Gila gescheiden is; ten oosten aan Chihuahua; ten zuiden aan Cinaloa; ten westen aan de golf van Californië. Op de oostelijke grens van S. verheft zich de Cordilleras, die hier de namen draagt van Sierra Verde, Sierra de Espuela, Sierra de los Mimbres, en ook in het algemeen Sierra de Anahuac genoemd wordt. In het westen heeft men de Sierra de Sonora, die evenwijdig aan de kust voortloopt, en in het noorden de namen Sierra de Nazareno en Sierra de Santa Clara ontvangt. Aan de kust is het land vlak, even als in het zuiden van S. Het land tusschen de Mayo en Yaqui is zeer vruchtbaar. De luchtgesteldheid is er in het algemeen warm en gezond, niettegenstaande de wind haar nog al eens afkoelt. De producten komen overeen met die van geheel Mexico, en bestaan hoofdzakelijk in meloenen, boomwol, muildieren, beeren, damherten enz. Aan de kust vindt men paarlen; de bergen leveren edele metalen op, de rivieren veel waschgoud, zout en aluin. De bewoners zijn voor twee vijfde gedeelten blanken, voor een vijfde mestiezen en voor twee vijfden Indianen van verschillende stammen, die gedeeltelijk nog zonder vaste woonplaats rondzwerven. Van de veeteelt wordt alom, zelfs in het groot, veel werk gemaakt. De handel laat nog wel een en ander te wenschen over. In lateren tijd heeft deze zich meer uitgebreid; doch zoolang er binnen 's lands goede straatwegen ontbreken en de roofzucht der Indianen niet door krachtig werkende middelen onderdrukt wordt, zal hij nooit zijn toppunt van bloei bereiken. S. is verdeeld in twee departementen, Arispe en Horcasitas. De hoofdstad is Arispe met 3000 inwoners. Vroeger was Hermosillo of Pitic de hoofdstad. Deze is gelegen op het punt, waar de Dolores en Sonora samenvloeijen, is veel meer bevolkt dan de eerstgenoemde, tellende 8000 zielen, is gelegen in eene vruchtbare streek, doch onregelmatig gebouwd. De beste haven van S. is Gaymas of San Fernando de Gaymas, niet ver van de stad San José de Gaymas, met 5000 inwoners. Voorts zijn nog noemenswaardig de volgende plaatsen: San Miguel de Horcasitas, met 2500 inwoners; Oposura, met 2000 inwoners en Santa Gertrudis del Altar, met 1400 inwoners. Eenige der genoemde en nog andere plaatsen zijn versterkt tegen de overvallen der wilde Indianen. S. wordt door verschillende rivieren doorsneden, die haren loop hebben van het noorden naar het zuiden, en waaronder de Mayo, de Yaqui, de José, de Sonora, de Dolores of Horcasitas, de Caborca of San Ignacio, de Santa Clara enz. de voornaamste zijn. De ontdekking van S. had plaats in 1596; het maakte vroeger, onder den naam van Nieuw-Navarra, een intendentschap uit van het koningrijk Nieuw Spanje.

SONRHAY'S (De). Een negerstam in de binnenlanden van Africa. De S. hebben zich verspreid over eene groote uitgestrektheid tusschen en ten oosten van die beide gedeelten des Nigers, welke gevormd worden door de bogt, aan welker noordelijk gedeelte Timboctoe ligt. Over het geheel zijn de S. woeste roofhorden, die het land, waarin zij deels rondzwerven, deels vaste woningen hebben, benevens den geheelen omtrek onveilig maken. Dientengevolge zijn hunne zeden en gebruiken betrekkelijk weinig bekend. Wij verwijzen omtrent hen naar Barth, *Lotgevallen en ontdekkingen op eene reis in Afrika* (Ned. vert. 's Hartogenbosch 1858—1860, 5 dln.).

SONTAG (Henriette), een der beroemdste zangeressen van deze eeuw, werd den 13den Mei 1805 te Coblenz geboren. Daar hare ouders van en voor het tooneel leefden, betrad zij het mede reeds als kind, doch toonde ook toen reeds eenen buitengewonen aanleg voor den zang, die uitnemend ontwikkeld werd door het onderwijs, dat zij aan het conservatorium te Praag ontving, en dat haar in staat stelde op haar 15de jaar als geoefende zangeres met groote toejuiching op te treden. Met elken dag steeg haar roem, en beurtelings te Weenen, Berlijn, Parijs, Londen en elders oogstte zij eene schaars geëvenaarde, nooit overtroffene toejuiching in. Te midden van dien kunstroem echter verliet zij het tooneel en de concertzaal, ten gevolge van haar huwelijk met den graaf de Rossi, destijds geplaatst bij de Sardinische ambassade te 's Gravenhage, later gezant te Frankfort, te Petersburg en te Berlijn, waar zij als hoogst beminnelijke vrouw in de aanzienlijkste kringen schitterde. In het belang echter van hare geldelijke aangelegenheden tot eene nieuwe kunstreis moetende besluiten, deed de gravin de Rossi op nieuw in en na 1848 eene kunstreis door Frankrijk, Engeland en Duitschland, waarop zij naar America overstak, doch te midden van onverdeelde toejuichingen te Mexico, den 17den Julij 1854, een slagtoffer der cholera werd. Werd deze voortreffelijke zangeres in kracht misschien door andere overtroffen, in zuiverheid, buigzaamheid en welluidendheid van stem, in smaakvolle uitvoering en wegslepend gevoel is zij misschien onnavolgbaar geweest, en zou zij welligt onovertrefbaar blijken te zijn, indien men haar met andere zangeressen nog vergelijken kon. Ten minste van het bekende gezegde des vermaarden Catalani aangaande haar: „elle est grande dans son genre, mais son genre n'est pas grand," bevat onbetwistbaar het eerste gedeelte oneindig meer waarheid dan het laatste. Welligt bragt de betooverende indruk, dien de hoogst beschaafde gravin door haar voorkomen en hare fijne vormen maakte, het zijne toe tot het behalen harer latere lauweren; maar hare vroegere loopbaan bewees genoeg, dat zij deze niet behoefde om haren roem te handhaven.

SOORT. (Zie *Stelsel*).

SOORTELIJK GEWIGT. Het S. G. eener stof, hetzij vast of vloeibaar, is de verhouding der gewigten van gelijke volumina dier stof en van gedistilleerd water. Daar gelijke volumina water echter bij verschillende warmtegraden niet evenveel wegen, heeft men tot punt van vergelijking het gewigt van water genomen op dien warmtegraad, waarop het de grootste digtheid bezit, namelijk op 0°.

Het S. G. van vaste ligchamen kan op drieërlei wijzen bepaald worden: 1°. door hen te wegen, den inhoud te meten en het gewigt door den inhoud te deelen; 2°. door hydrostatische weging en 3°. door areometers.

De eerste wijze is alleen naauwkeurig, als men den inhoud van het ligchaam door regtstreeksche meting of berekening naauwkeurig kan vinden. Zij het gewigt van een ligchaam P, zijn inhoud V, dan is, het S. G. *s* noemende,

$$s = \frac{P}{V} \quad . \; . \; . \; . \quad (1)$$

Bij de hydrostatische weging bepaalt men eerst het gewigt van het ligchaam P, en daarna zijn gewigt in gedistelleerd water P', en dan is

$$s = \frac{P}{P - P'} \quad . \; . \; . \; . \quad (2)$$

Want volgens de wet van Archimedes verliest een ligchaam, in een vocht gewogen, juist zooveel aan gewigt als het gewigt bedraagt van een' gelijken inhoud vocht; dit verlies nu is P — P'.

Is het vaste ligchaam poedervormig, dan wordt het in een goed sluitend fleschje gewogen. Zij b. v. het gewigt van het fleschja met gedistelleerd water P', het gewigt der poedervormige stof P. Doet men nu die stof in het fleschje en vult men het verder met water aan, dan zal het gewigt daarvan b. v. bedragen P''

De bovenstaande formule (2) wordt dan

$$s = \frac{P}{P + P' - P''}$$

Is de stof oplosbaar in water, dan bepaalt men het S. G. door weging in alkohol, terpentijnolie of eenig ander vocht. De uitkomst moet dan met het S. G. van het gebezigde vocht worden vermenigvuldigd. Voor buskruid bezigt men meestal watervrijen alkohol.

Om het S. G. van vaste ligchamen door den areometer te bepalen, bezigt men den gewigtsareometer (zie *Areometer*).

Hiertoe legt men zooveel gewigt *g* op het schaaltje A (zie nevenstaande fig.) dat de areometer in het water zinkt tot op een vast punt *o*; daarna legt men het te wegen ligchaam op het schaaltje A en voegt er weder het noodige gewigt *g'* bij, om het instrument tot aan *o* te doen inzinken; eindelijk legt men het ligchaam in het onderste schaaltje B, en doet den areometer door een gewigt *g''*, op A gelegd, weder tot aan *o* inzinken, dan is

$$s = \frac{g - g'}{g'' - g} \quad . \; . \; . \quad (3)$$

Het S. G. van vochten wordt gevonden: 1°. door weging van een fleschje, eerst ledig, daarna met het te onderzoeken vocht, en eindelijk met gedistelleerd water; 2°. door hydrostatische weging met een' bulbus of eene glaspeer; en 3°. door areometers of vochtwegers.

Zij in het eerste geval G het gewigt van het ledige fleschje, G' dat van het fleschje met vocht en G'' dat van het fleschje met gedistelleerd water, dan is

$$s = \frac{G' - G}{G'' - G} \quad . \; . \; . \quad (4)$$

In het tweede geval weegt men de glaspeer in de lucht, daarna in het vocht, en eindelijk in gedistelleerd water. Laten nu die gewigten zijn P, P' en P'', dan is

$$s = \frac{P - P'}{P - P''} \quad . \; . \; . \quad (5)$$

Beide gewigtsverliezen toch geven de gewigten van gelijke volumina vocht en water aan.

Ter bepaling van het S. G. van vloeistoffen door areometers, kan men gebruik maken van de gewigts- of van de schaal-areometers (zie *Areometer*).

Zij bij de eerste soort van areometers G het gewigt van den areometer, *g* dat van de gewigten, die op het bovenschaaltje moeten gelegd worden om den areometer in gedistelleerd water te doen zinken tot aan het vaste punt, en *g'* dat van de gewigten, benoodigd om den areometer in de vloeistof tot aan datzelfde punt te doen zinken, dan is

$$s = \frac{G + g'}{G + g} \quad . \; . \; . \quad (6)$$

Want G + *g'* stelt het gewigt van het door den areometer verplaatste vocht en G + *g* dat van het verplaatste water voor.

Het S. G. van vaste ligchamen verschilt naarmate men hen in stukken of in poeder weegt en naarmate van de bewerking, die de stof heeft ondergaan, terwijl het S. G. van mengsels zelden naauwkeurig gelijk is aan de rekenkunstige midden-evenredige van de Soortelijke Gewigten der gemengde stoffen. Dit laatste geldt ook van vochtmengsels.

Wij laten hier eene opgave van het S. G. van eenige vaste ligchamen en vloeistoffen bij 0° volgen:

Platina, geplet	22,096	Zwavel	2,033
„ gesmeed	20,337	Chloorzure potassa	2,000
Goud, gesmeed	19,362	Salpeter, gewone	1,933
„ gegoten	19,258	Ivoor	1,917
Lood, „	11,352	Glanskool	1,80
Zilver, „	10,474	Steenkool, aan stukken	1,329
Bismuth, „	9,822	Barnsteen	1,078
Koper, tot draad getrokken	8,878	IJs, smeltend	0,930
		Beukenhout	0,852
Koper, gegoten	8,788	Esschenhout	0,845
Geel koper	8,383	Olmenhout	0,800
Staal, niet gehamerd	7,816	Appelboomhout	0,733
IJzer, in staven	7,788	Greenenhout	0,657
„ gegoten	7,237	Kurk	0,240
Ruw ijzer	7,053		
Tin, gegoten	7,291	Kwik	13,598
Zink, gegoten	6,861	Zwavelzuur	1,841
Antimonium, gegoten	6,712	Salpeterzuur	1,217
Diamant, zwaarste soort	3,531	Melk	1,030
„ ligtste „	3,501	Zeewater	1,026
Flintglas	3,329	Gedistelleerd water	1,000
Marmer	2,837	Bordeaux-wijn	0,994
Bergkrystal	2,653	Olijf-olie	0,914
Porcelain, Sineesch	2,385	Terpentijn-olie	0,870
Porcelein, van Sèvres	2,146	Alcohol, watervrije	0,792

Door het S. G. van een gas verstaat men de gewigtsverhouding van een zeker volumen gas tot een gelijk volumen lucht, beide, gas en lucht, genomen bij 0° C. en bij eene drukking van 760 m.m. Men kan dit S. G. bepalen door een' bol, eerst luchtledig, daarna gevuld met lucht, en eindelijk met een bepaald gas, te wegen. Is het gewigt van den luchtledigen bol G, van den bol met lucht G', en van den bol met gas G'', dan is

$$s = \frac{G'' - G}{G' - G}$$

Het S. G. eener luchtsoort verschilt naarmate van den druk, die van buiten op haar werkt en naar haren warmtegraad. Dat van dampkringslucht, bij 0° C. en bij 760 mm. barometerstand, is 0,001,2991. Over de wijze, waarop de bol gevuld wordt en de verschillende thermometer- en barometerstanden in rekening worden gebragt, zie men: Pouillet-Muller deel II; Canot, *Traité de physique*, bls. 252; Pouillet, deel I bls. 243.

Bij verschillenden druk is het S. G. regtstreeks evenredig aan dien druk. Dit volgt uit de wet van Boyle (zie *Mariotte of Boyle, Wet van*). Zij *h* de druk, dien eene luchtsoort uitoefent, S *h* haar S. G. en S dit S. G. onder eenen druk van 760 mm., dan is

$$S\,h = S\,\frac{h}{760}$$

en het gewigt P eener luchtmassa, die een' inhoud V heeft, wordt den gevonden door de formule

$$P = V G S \frac{h}{760}$$

wanneer G het gewigt van eene cub. eenheid lucht bij 760 mm. barometerstand voorstelt.

Wij eindigen dit artikel met eene opgave van het S. G. van eenige gassen, bij 0° C. en eene drukking van 760 mm.:

Lucht	1,0000	Zwavelwaterstof	1,1912
Waterstof	0,0692	Chloorwaterstofzuur	1,254
Mijngas	0,559	Stikstof-oxydul	1,527
Ammoniakgas	0,5967	Koolzuur	1,5290
Kooloxydegas	0,967	Cyangas	1,86
Stikstof	0,9714	Zwaveligzuur	2,2474
Stikstofoxyde	1,039	Chloor	2,44
Zuurstof	1,1056	Iodiumwaterstofzuur	4,443.

L.

SOPHIA-KERK. (Zie *Bouwkunst*).

SOPHISMA noemt men eene schijnbaar spitsvondige, doch valsche redenering en gevolgtrekking, waarvan de Sophisten (zie *Sophisten*) gebruik maakten, om hunne soms zeer paradoxe stellingen te bewijzen. Het was daarom te regt, dat Aristoteles de redekunst voor eene schijnwijsheid verklaarde *De Sophisticis elenchis*. De Sophismen zijn even zoo zeer aan de ware grondstellingen der logica, als de Sophistiek aan de echt wijsgeerige beoefening der wetenschappen tegenovergesteld. Er zijn een zeer groot aantal Sophistische redeneringen en besluiten, waarvan de voornaamste tot de volgende categoriën kunnen gebragt worden: 1°. De dubbelzinnige, *Sophismata amphiboliae*, die van eene dubbelzinnige opvatting in het denken en besluiten uitgaan, b. v. het dwalen (over het algemeen) is onvermijdelijk; ik heb (in een bijzonder geval) gedwaald; dus was mijne dwaling onvermijdelijk. Zoo ook, als men te gelijk een begrip met eene zekere beperking, dan weder eenvoudig zonder deze aanneemt, zoo als in het besluit: Een geleerde (inderdaad en niet enkel naar den naam of de betrekking) bezit eene grondige kennis; Caïus is een geleerde (volgens zijn' naam of stand), dus bezit hij grondige kennis. Deze valsche redeneringen worden ook paralogismen genoemd, waarvan men twee soorten, de *formele* en de *materiële*, onderscheidt, naarmate zij uit de verwarring der gedachten of die der voorwerpen voortspruiten. 2°. Als men het bijzondere als het algemeene stelt en daaruit verder besluit, *Sophismata fictae universalitatis*, b. v. alles, wat in de lucht vliegt, is een vogel; de vleermuis vliegt in de lucht; ergo enz. 3°. Als de bewijsgrond valsch is, *Sophismata falsi medii*, b. v. in het besluit: omdat de zon ons verwarmt moet zij zeer heet zijn, want de warmte kan ook uit nog andere oorzaken voortkomen. 4°. Eene valsche toepassing van het oorzaaksbegrip, *Sophismata cum vel post hoc, ergo propter hoc*, waarin men tot een' noodzakelijken samenhang tusschen twee gebeurtenissen of verschijnselen besluit, omdat zij gelijktijdig of kort op elkander volgen. Want het beroep op den algemeenen samenhang der dingen geeft ons nog geen regt, twee gelijktijdige of onmiddelijk op elkander volgende verschijnselen als oorzaak en werking met elkander te verbinden, b. v. dat op de verschijning van eene komeet soms pest of oorlog volgt, is nog geen bewijs dat die verschijning daarvan de oorzaak is. 5°. Waardoor men door het verzwijgen van eene veronderstelling tot zeer ongerijmde besluiten komt, *Sophismata fallacia quaestionis duplicis*. De meeste valsche dilemma's zijn van dezen aard.

Over het algemeen hebben de Grieksche redekunstenaars, in het bijzonder die van de Megarische school, vele zulke Sophismen uitgevonden, zoowel om zich in geestigheid en scherpzinnigheid te oefenen, als om elkander in verlegenheid te brengen. In de oudheid waren die spitsvondigheden onder bijzondere namen bekend, zoo als Achilles, Crocodillinus, Electra, de leugenaar, de omsluierde enz. De Sophistiek maakte van al deze misslagen in de redenering gebruik, om eene verblindende verwarring in het denken te weeg te brengen of anderen door strikvragen en verkeerde gevolgtrekkingen in verlegenheid en in tegenspraak met henzelven te brengen. In de zedeleer kunnen ook dikwijls Sophismen plaats hebben, als men zich zelven en anderen door valsche redeneringen tot onzedelijke gevoelens en daden aanzet of zijn eigen geweten of dat van anderen door schijngronden bedriegt of in slaap wiegt.

Het eenvoudige, opgehelderde verstand is meestal voldoende om de valschheid van de Sophismen in te zien; de meeste daarvan hebben in onzen tijd alle kracht en invloed verloren, er bestaan echter enkele, die in zaken van godsdienst, zede- en staatkunde nog eene zeer nadeelige werking kunnen oefenen.

SOPHISTEN, wier naam afgeleid is van σοφος wijze of σοφια wijsheid, waren mannen, die, met groote welbespraaktheid en veelzijdige kundigheden toegerust, tijdens het leven van Socrates in Griekenland en Athene optraden, om met hunne bekwaamheden voordeel te doen, door het houden van voordragten en het geven van lessen in alle vakken van kennis en vooral in de redekunst en welsprekendheid, waarvoor zij zich ruim lieten betalen, zoodat eene zekere ijdelheid en winzucht van de meesten het hoofdkarakter uitmaakte. Zij reisden van stad tot stad, lieten zich openlijk hooren, spraken over ieder onderwerp, dat men hun opgaf, en wel zoo, dat zij het voor en het tegen beoordelings betoogden; zij gaven ook onderrigt in deze kunst en in alles wat met het beleid der staatsaangelegenheden in betrekking stond; daar zij vele toehoorders en rijke leerlingen kregen, waren zij in staat om in korten tijd aanzienlijke schatten te verzamelen. Voor de jeugd waren zij echter geenszins de geschiktste leermeesters, omdat zij meestal, ver van strenge zeden te bezitten, eene weeldarige levenswijze leidden. Zoo schilderen ten minste Plato, Xenophon en Socrates, benevens andere schrijvers van dien tijd, de S. af, en ofschoon zij welligt soms hunne voorstelling daarvan wat sterk gekleurd hebben, zoo zal die wel in de hoofdzaak waar zijn. Te Athene kwam Socrates spoedig met hen in strijd, omdat hij vooral de jeugd voor het verderfelijke van hun onderwijs waarschuwde, en voor den nadeeligen invloed daarvan zocht te beveiligen. Door zijne gevatheid, om hen door zijne vragen en opmerkingen in het naauw en in tegenspraak met henzelven te brengen, bragt hij hun de geduchtste slagen toe, zoodat weldra de naam van Sophist, in plaats van een' eernaam, een schimpwoord werd. Volgens de overlevering zou Pythagoras de eerste geweest zijn, die den naam van wijze met dien van wijsgeer verwisselde; doch het is meer waarschijnlijk dat de laatste eerst na het optreden der S. in zwang kwam, en de beoefenaars der wijsbegeerte zich met dien van philosooph in plaats van Sophist vergenoegden. In lateren tijd kwam echter het woord Sophist weder in eer, ten minste men dacht aan niets verkeerds, wanneer men iemand als zoodanig hoorde betitelen. Men verstond daaronder slechts een' geleerde, die voornamelijk in de welsprekendheid en andere kunsten en wetenschappen, zelfs in de wijsbegeerte, onderrigt gaf. Onder de Romeinsche keizers der drie eerste eeuwen en nog later waren er vele S. door het gansche rijk verspreid, en vooral te Rome, Alexandrië, Athene en Byzantium aanwezig. De beroemdsten onder de oudere S. waren Gorgias, Protagoras, Prodicus, Hippias, Thrasimachus en eenige anderen, die in de Platonische zamenspraken voorkomen, en aldaar belagchelijk worden voorgesteld. Het is zonderling dat van hunne geschriften, die nog al menigvuldig waren, niets is overgebleven. Is dit toe te schrijven aan het toeval of aan de minachting, waarin zij naderhand vervielen, zoodat men hunne werken niet afschreef? De *Levensbeschrijvingen der S.* van den onderen Philostratus behandelen voornamelijk die van lateren tijd, waartoe hij en ook de jongere Philostratus behoorden. Hetzelfde geldt mede van Eunapius, *Levensberigten der Philosophen en Sophisten*. De Platonische zamenspraken *Protagoras*, *Gorgias*, *Hippias* en *Erithydemus* en het eerste boek der *Republiek* zijn, met de *Rede van Isocrates*, bijna de eenige bronnen, waaruit wij de gevoelens der oudere S. kunnen leeren kennen, en waarbij men niet uit het oog moet verliezen, dat zij niet geheel onpartijdig zijn. Wat hunne redeneerkunde betreft, men vindt die bij Aristoteles in zijne verhandeling over de Sophistische argumenten (*De Sophisticis elenchis*) voldoende wederlegd. Ofschoon de naam van Sophist als eeretitel nu voor goed verdwenen is, en slechts nu en dan in nadeeligen zin wordt gebruikt, is dit geslacht geenszins uitgestorven. Het was natuurlijk, dat bij het toenemen van den rijkdom, der weelde en het zedebederf, en onder de democratische instellingen der Grieksche staten tijdens den Peloponnesischen oorlog, zulk eene soort van geleerden als de S. moesten te voorschijn komen; terwijl men hun geenszins alle verdiensten op de wetenschappelijke vorming der Grieken en Romeinen, hunne

tijdgenooten, kan ontzeggen, en het zou onregtvaardig zijn, hen over het algemeen als onwetende, doch onbeschaamde letterkundigen en wetenschappelijke kwakzalvers te beschouwen.

Men zie over de S.: Meiners *Geschichte der Wissenschaften in Griechenland und Rom* (Deel 2, bl. 1—227); de Geschiedenis der Wijsbegeerte van Feunemann, Ritterzeller, en de *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* van Hegel.

SOPHOCLES, de uitmuntendste der drie Grieksche treurspeldichters, geboren in het jaar 497 v. Chr. in de wijk Colonos te Athene, stamde uit een niet onaanzienlijk en tamelijk bemiddeld geslacht; zijn vader, Sophilus, had er eene wapenfabriek. Reeds vroegtijdig bleek de heerlijke dichterlijke aanleg van S., en reeds in zijne jeugd durfde hij zich in het treurspel meten met Aeschylus, die veel ouder was dan hij. Hij overwon hem, en sedert behaalde hij twintigmaal in de openbare wedspelen den prijs der dichtkunst. Overal viel hem nu de luide toejuiching des volks ten deel, doch dit bedwelmde zijne bescheidenheid zoo weinig, dat hij, bij het overlijden van zijnen medestander Euripides, rouwkleederen droeg en zijne tooneelspelers zonder kransen op het hoofd ten tooneele liet verschijnen. Hij overleed, hoog bejaard, in 406 v. Chr.; de oorzaak van zijnen dood wordt verschillend opgegeven, doch behoeft niet ver gezocht te worden, als men bedenkt dat hij 91 jaar oud was. Hij bragt het eerst meer dan twee personen gelijktijdig op het tooneel, streefde naar meer handeling en minder verhaal, en verkortte den duur van het koorgezang. De karakters, die hij schilderde, waren allen bepaald, scherp geteekend, doch tevens geïdealiseerd; de verdeeling en het plan van elk zijner treurspelen zijn onberispelijk, en elk tooneel neemt zijn' juisten tijd en duur in, zonder aan het andere eenige afbreuk te doen; daarbij is het onderwerp van elk stuk waarlijk dramatisch en de behandeling vol zedelijke schoonheid.

Uit het groote aantal treurspelen, die S. schreef (de Ouden kenden er hem 130 toe), zijn er slechts zeven in gave schoonheid tot ons gekomen, met name: *de woedende Ajax*, *Electra*, *Antigone*, *Oedipus tyran*, *Oedipus te Colone*, *de vrouwen van Trachinae* en *Philoctetes*. Van deze stukken werd de Antigone in 1841 in het Duitsch vertaald en met muziek-begeleiding van Mendelssohn-Bartholdy te Berlijn, later ook te Leipzig en in andere schouwburgen met grooten bijval vertoond.

Onder de gezamenlijke uitgaven der 7 treurspelen zijn de voornaamsten: die van Brunck (Straatsb. 1786, 2 dln.; nieuwe uitg. in 3 dln. ald. 1788); Musgrave (Oxford 1800, 2 dln.; nieuwe uitg. in 3 dln. Oxford 1809—1810); Erfurdt (Leipzig 1802—1811, 6 dln.; met een 7de deel van Heller en Döderlein, Leipzig 1825); Erfurdt en Hermann (Leipzig 1809—1841, 7 dln.); Elmsley (Leipzig 1827, 2de druk in 8 dln.); G. G. W. Schneider en Witzschell (Leipzig 1823—1844, 9 dln.); Schneidewin (Leipzig 1849 volg., 7 deeltjes; 2de druk 1853 volg.). Ellendt gaf een uitmuntend *Lexicon Sophocleum* (Koningsbergen 1834—1835, 2 dln.).

De treurspelen van S. zijn in eenige nieuwe talen overgezet. Vergelijk over hem: Patin, *Études sur les tragiques Grecs, ou examen critique d'Éschyle, de Sophocle et d'Euripide* (Parijs 1841—1843, 3 dln.) en Schöll, *Sophocles, sein Leben und Wirken, aus den Quellen dargestellt* (Frankfort 1841).

SOPHONISBE, dochter van Hasdrubal, was een zeer schoon meisje, dat eerst door haren vader aan Masinissa, koning der Masselijnen in Numidië, ten huwelijk beloofd was, om hem daardoor voor Carthago te winnen. Toen deze echter andermaal uit zijn rijk was verdreven en zijn verbond voor de Carthagers, zoo het scheen, niet meer van nut konde zijn, gaf Hasdrubal zijne dochter aan den magtigen Syphax, mede een' vorst der Numidiërs, die ook dadelijk zijn verbond met de Romeinen vernietigde en de bondgenoot van Carthago werd. Masinissa daarentegen voegde zich bij de Romeinen, veroverde eerlang door hunne medehulp zijn vaderlijk rijk en nam Syphax gevangen. Toen hij in de hoofdstad Cirtha was binnengerukt, snelde hij aanstonds naar het koninklijke paleis, met het vaste besluit om S. voor hare ontrouw te straffen; doch hij werd door hare bekoorlijkheden dermate getroffen, dat hij haar dadelijk tot vrouw nam. Dan, hierover door Scipio gestrengelijk berispt, werd hij door dezen genoodzaakt haar weder te laten varen, en daar hij niet wilde, dat zij in vreemde handen werd overgeleverd, zond hij haar heimelijk berigt van hetgeen waartoe hij gedwongen werd, en tevens vergif, hetwelk zij kloekmoedig innam

SOPRAAN. (Zie *Discant*).

SORACTE (tegenwoordig *Monte Soracte*, *Monte San Silvestre* of *Oreste*) was de naam van een' berg, van 2500 voet hoogte, op 5 mijlen afstands ten noorden van Rome in Etrurië gelegen, zijnde het hoogste punt van eene bergketen, die zich van den Tiber westwaarts uitstrekt. Men vond aan den voet van dien berg steengroeven en warme baden, benevens aan de oostelijke helling het gewijde bosch der bloemengodin Feronia. Op den top zag men een' beroemden tempel van Apollo, wien de geheele berg toegewijd was. Men vindt van dezen berg o. a. gewag gemaakt in de Oden van Horatius.

SORBEN waren, zoo als alle overige Wendische volken, van Slavischen oorsprong; zij drongen in de Vde eeuw uit het benedenste gedeelte van Sarmatië tot in het midden van noordelijk Duitschland door en nestelden zich op den linkeroever van de Opper-Elbe, nadat zij vooraf de toenmalige bewoners verdreven of verslagen hadden. Zij hadden het geheele markgraafschap Meissen, het tegenwoordige prinsdom Altenburg en een niet onaanzienlijk gedeelte van den Neder-Saksischen kreits in bezit, en wisten zich in deze hunne veroveringen tegen hunne naburen de Thuringers, die van Duitsche afkomst waren, en op den linkeroever der Sale en Unstrut woonden, verscheidene eeuwen met ongemeenen moed te handhaven. Deze S. (of juister *S-Wenden*) hadden van den beginne af hunne vorsten, door wie zij in tijd van vrede geregeerd en in den oorlog ten strijd gevoerd werden. Dit volk nu wist zich tot aan den tijd der Saksische keizers als eene onafhankelijke natie staande te houden; doch sedert werd hun land eene Duitsche provincie, welke door graven en naderhand door markgraven geregeerd werd; het land zelf werd tot een markgraafschap (Meissen) verheven, en bleef dit tot in Dec. 1806. Voor het overige strijdt het tegen de geschiedenis, wanneer men een gedeelte der inwoners van de beide Lausitzen den naam van S. geeft; men kan hen Wenden noemen, omdat zij nog hunne eigene taal hebben, of, zoo men zich meer bepaald wil uitdrukken, Lutizer-Wenden, maar niet S. Oudere schrijvers hebben dit onderscheid zeer wel in het oog gehouden en noemden de Wenden der Lausitz, Luttay of Lutitzi, en daarentegen die in de Meisner landen woonden, S. en ook wel Milsiel of Milsicy.

SORBENKRUID (*Sanguisorba*). Dit plantengeslacht, tot de nat. fam. der *Pimpernelachtigen* (*Sanguisorbeae*) behoorende, kenmerkt zich door het bezit van een waar bloemdek, dat slechts uit een' enkelen krans van 4 slippen bestaat, een eindelingsch stijltje, met een' stekeligen stempel. De meeldraden, 4 in getal, zijn op een' vleezigen ring gezeten; één enkel dopvruchtje is binnen een' vierkanten vruchtkelk besloten. Het *gemeene S.* (*Sanguisorba officinalis*) is de eenige soort, welke in onse flora wordt aangetroffen. Het heeft een' kruipenden wortelstok, een' regtopstaanden, hoogen, naar boven vertakten stengel, onevengevinde, grijs-groene bladen met langwerpige, regelmatig gezaagde, gesteelde blaadjes. De bloemen zijn talrijk, tot digte ovale aren vereenigd, en worden door 2 of 3 schutblaadjes ondersteund, die purper- of bruinrood van kleur zijn.

Deze plant tiert in vochtig, veenachtig weiland, is overblijvend, bloeit in Junij en Julij, en wordt in onze tuinen als sierplant gekweekt. B.

SORBONNE (De) was oorspronkelijk een aan de hoogeschool te Parijs gevestigd, maar toch afzonderlijk collegie, ter vorming van onbemiddelde jongelingen tot wereldlijke priesters. Dit collegie had zijnen naam naar en was gesticht door Robert de Sorbon, die in het midden der XIIIde eeuw hofkapellaan van koning Lodewijk den IXden was. Daar echter de onderwijzers aan deze stichting altijd doctoren en hoogleeraren der godgeleerdheid bij de theologische faculteit der Parijsche universiteit waren, smolt zij van lieverlede bij deze laatste in, welke dan ook eenwen lang den naam van S. droeg, totdat zij, een veranderd ligchaam geworden, onder de stormen van de omwenteling in het laatst der vorige eeuw te niet ging. Lang echter had en handhaafde zij eenen hoogen roem en oefende eenen uitgestrekten invloed uit. Hare uitspraken in godgeleerde en kerkelijke zaken hadden een bijna onbepaald gezag. De koning en de parlementen raadpleegden haar in vraagstukken daartoe betrekkelijk, en zij was het hoofdbolwerk voor de Gallicaansche kerk en tegen het Jezuitismus. Hare gebouwen, in de XVIIde eeuw op last van den

kardinaal de Richelieu geheel vernieuwd, zijn ten jare 1819 tot een collegie voor de regtswetenschap ingerigt.

Zie voorts Duvernet, *Histoire de la Sorbonne* (Straatsburg 1792, 2 dln.).

SOREL (Agnes), uit een oud adellijk geslacht, ten jare 1409 te Fromenteau in het toenmalige Touraine geboren, trad op nog jeugdigen leeftijd als dame d'honneur in dienst der hertogin van Anjou. Zij bekoorde koning Karel den VII[den] dermate, dat deze haar aan de dienst zijner gemalin verbond en eene betrekking met haar aanknoopte, uit welke drie dochters geboren zijn. Den grooten invloed, dien zij op hem uitoefende, gebruikte zij steeds ten einde hem aan te sporen tot volharding in den oorlog tegen de Engelschen, die toen een groot deel van Frankrijk in bezit hadden. Ofschoon sommige geschiedschrijvers haar eene groote schraapzucht ten nadeele der openbare schatkist ten laste leggen, pleit het zeer voor haar karakter, dat zij de achting en toegenegenheid zelfs der koningin steeds behield. Op het slot Masnal la Belle, haar door den koning geschonken, overleed zij ten jare 1450, niet zonder vermoeden van door den dauphin, die haar zeer haatte, vergiftigd te zijn.

SORGHO (*Sorghum saccharatum*). Dit gras, in uiterlijk voorkomen met den maïs overeenkomende, heeft geheel regte, rietachtige, vaste stengels, wier einden bezet zijn met kegelvormige bloempluimen. Iedere bloempluim, is zamengesteld uit vele, digt op elkander gedrongene bloemen, die in den aanvang groen, later violetkleurig en ten laatste dof purperrood worden. De zaden zijn zoet en worden in het oosten en zuiden van Europa als gierst gegeten. Dit gewas wordt gekweekt tot het vervaardigen van bezems, die duurzamer zijn dan die van berkenrijs of hei, en bovendien zeer zindelijk en ligt. Tot het vervaardigen van deze bezems worden de toppen der plant, vóór dat het zaad tot rijpheid is gekomen, op eene bepaalde lengte afgesneden, gesorteerd, tot bossen van gelijke lengte vereenigd, waarna het zaad door eene soort van hekelmachine wordt afgestroopt. Deze bossen worden vervolgens in groote schuren op planken uitgespreid om te droogen, waarna zij zonder nadeel digt opeengepakt kunnen worden. De 5 tot 6 voet hooge S.-stengels blijven, nadat de toppen er afgesneden zijn, op het veld staan en worden in het volgende voorjaar ondergeploegd. Het land wordt op deze wijze voldoende gemest, om jaren achtereen rijke oogsten op te leveren. Behalve dat de S. tot het vervaardigen van bezems gebezigd wordt en een geschikt veevoeder oplevert, wordt uit het sap van het merg suiker bereid. Verder verkrijgt men uit dit sap eene groote hoeveelheid alkohol en een' drank, welke met eider veel overeenkomst heeft.

De S.-cultuur, met het doel om daaruit suiker te bereiden, beveelt zich voornamelijk aan voor die landen, welke te warm zijn om met goed gevolg beetwortels te verbouwen en toch nog te noordelijk liggen, om er met hoop op groot voordeel suikerriet te kunnen aanplanten. B.

SORITES, een opeengehoopt of aaneengeschakeld kettingbesluit, dat niet met een sophisma moet verward worden, ofschoon de Grieksche schrijvers hieraan dikwijls dien naam geven, is een uit meer besluiten zamengetrokken besluit. De afzonderlijke besluiten worden er zoodanig in afgekort en met elkander verbonden, dat zij alle een gemeenschappelijke conclusie vormen. Er zijn tweeërlei soort van Soriten:

1°. de geordende of gewone (categorische). Om dezen te vormen, worden de minor en het besluit der middelste termen weggelaten, zoodat alleen bij den eersten term de minor en bij den laatsten het besluit behouden wordt. b. v.

De sterren zijn ligchamen,
Alle ligchamen zijn beweeglijk,
Al het beweeglijke is veranderlijk,
Al het veranderlijke is vergankelijk,
Ergo zijn de sterren vergankelijk.

Het is natuurlijk, dat er vele vormen van deze Soriten kunnen voorkomen door het verschikken der termen, en dat zij zoowel uit meer en ook uit minder dan vijf praemissen (zie *Praemissen*) kunnen bestaan.

2°. de veronderstellende (hypothetische), wanneer men op de volgende wijze besluit:

Als A is, zoo is ook B.
Als B „ ook C
Als C „ ook D
Als D „ ook E.
Nu is A dus ook E,
of zoo E niet is, ook A niet.

De hypothetische Soriten laten zich echter niet zoo ligt omkeeren als de categorische, omdat daardoor somtijds de verhouding der termen, als grond en gevolg, gestoord of minder duidelijk voorgesteld wordt; waarom ook het omkeeren dezer Soriten in de logica eene nuttelooze zaak en slechts een redekunstig spel te noemen is. Dat men Soriten kan vormen, welke tegelijk categorisch en hypothetisch en dus gemengd zijn, lijdt geen twijfel, ofschoon zij zelden voorkomen. Deze gemengde vorm is de volgende:

Als A is, zoo is B.
B is C.
Als C is, zoo is D.
D is E . . .

en zoo vervolgens. Men kan ook op de volgende wijze besluiten:

A is B,
B is C,
C is of D of E.
Nu is C niet D — dus is A E;

of

C is of D of E,
B is C,
A is B,
Nu is C D — dus is A niet E.

Er kan nog een ander geval bestaan, dat namelijk C noch D, noch E is; dan is A ook noch C, noch D. Het besluit van deze hypothetische Soriten moet echter toch altijd categorisch zijn.

SORRENTO (het *Surrentum* der Romeinen) is eene oude Italiaansche stad in het voormalige koningrijk der beide Siciliën, en wel in de provincie Napels. Zij ligt zeven uur ten zuidoosten van Napels, aan de zuidzijde der golf van denzelfden naam, op hooge rotsen in eene der liefelijkste streken van het lagchende Italië, te midden van bosschen van myrten-, olijf-, citroen- en oranjeboomen. S. bestaat eigenlijk uit eene vereeniging van twee kleine stadjes, S. en Massa, welk laatste de geboorteplaats is van Torquato Tasso. S. is de zetel eens aartsbisschops, heeft eene fraaije hoofdkerk, een seminarium en eene kweekschool voor zeevaart. Het aantal inwoners bedraagt 5000. Velen daarvan vinden hun bestaan in de zijdeteelt.

SOTTO VOCE, bij verkorting geschreven: S. V., beteekent in de muziek: met gesmoorde stem of geluid, zacht. Op vele piano-fortes heeft men daarvoor een pedaal, den demper. Voor de viool, violoncel enz. strijkt men de snaren veel nader aan den steel dan gewoonlijk.

SOTZMANN (Daniel Friedrich), beroemd geograaph en kaartenteekenaar, werd in 1754 te Spandau geboren, en overleed te Berlijn den 3[den] Augustus 1840. Reeds vroegtijdig vertoonde zich bij hem zeer veel aanleg tot schoonschrijven en teekenen; zijne ouders waren echter onbemiddelde lieden, zoodat zij niet vermogten hem in de gelegenheid te stellen die talenten te ontwikkelen, en hij alleen door zichzelven te oefenen zijne eerste opleiding ontving. Na verloop van eenigen tijd trok hij de opmerkzaamheid van den hoofdingenieur Materne tot zich, die in dien tijd te Spandau gevangen zat. Deze, met de begaafdheden van den jongeling ingenomen, gaf hem onderrigt in de wiskunde, in het opnemen van terrein en in de burgerlijke en vesting-bouwkunde. Daarna begaf S. zich naar Berlijn en bouwde aldaar op de gelegde gronden voort. In 1773 kreeg hij eene betrekking te Potsdam, van waar hij zes jaren later naar Berlijn werd overgeplaatst, eerst in eene administrative betrekking, en in 1787 bij het ministerie van oorlog, waarbij hij tot in 1826 werkzaam was, toen hij gepensionneerd werd. In 1785 was hij tot lid benoemd der koninklijke academie van wetenschappen te Berlijn, ten gevolge van eene door haar uitgeschrevene prijsvraag, betreffende eene kaart der landen aan de Zwarte zee,

gelegen tusschen 42° en 49° breedte en 45° en 56° lengte, welke door hem voldingend beantwoord was. Verdienstelijk waren de kaarten, die hij van de provinciën van Pruissen vervaardigde, niet alleen wat de uitvoering aangaat, maar ook uithoofde van de vele swarigheden, die hij daarbij te overwinnen had, doordien Frederik de Groote met tegenzin het in kaart brengen van zijn rijk aansag. S. leverde ook de atlassen voor de *Geographie* van Büsching, en de *Voortzetting* van Ebeling, alsmede kaarten over de politieke veranderingen sedert 1803; voorts de segmenten voor drie aardgloben, waarvan een, die 1½ Parijschen voet in diameter had. Hij heeft ook eene groote verbetering gebragt in de Duitsche schoolkaarten, waarvoor hij de uitgewerkte teekeningen leverde, die door Karl Jeck en andere kunstenaars in dit vak op koper gebragt werden. Hij voerde de kaarten tot de hoogte op, dat zij met de Engelsche en Fransche konden wedijveren. Ook het in koper graveren maakte hij zich eigen, zonder daarin onderrigt te hebben ontvangen; nogtans heeft hij slechts enkele van de vele door hem geteekende kaarten zelf op koper gebragt.

SOTZMANN (Johann Daniel Ferdinand), zoon van den bovengenoemden, werd den 11den Januarij 1781 te Berlijn geboren. Op drie-en-twintig-jarigen leeftijd werd hij aangesteld als assessor te Ansbach, en vervolgens te Baireuth. Zes jaren later, in 1810, ging hij als regeringsraad naar Potsdam. In 1815 werd hem opgedragen, de stad Wetzlar en aanhoorigheden voor Pruissen in bezit te nemen en de zaken aldaar te regelen. Het volgende jaar vertrok hij als regerings-directeur naar Keulen, welke betrekking hij tot in 1819 bekleedde en toen verwisselde met eene bij het ministerie van finantiën te Berlijn. Zijne ambtsbezigheden lieten hem nog genoegzamen tijd over om zich aan studiën, de oudheidkunde betreffende, te wijden, en eene rijke verzameling van kopergravuren bijeen te brengen. In Raumer's *Historisches Taschenbuch*, 1837—1841, treft men verscheidene verhandelingen van S. aan over boek- en plaatdrukkunst, alsmede over de kopergraveer- en houtsneêkunst; deze zijn ook ten deele opgenomen in het *Deutsches Kunstblatt* en andere tijdschriften. Den 1sten Julij 1849 werd hem pensioen toegekend, en van dien tijd af werd hij niet meer in openbare aangelegenheden genoemd.

SOU of SOL is de benaming van eenige Fransche munten, die in verschillende tijden verschillend van waarde en gehalte waren.

1°. *Sol*, *demi-Sol*, *tiers de Sol d'or*, benaming der drie kleine, fijn gouden muntstukken, waarvan de Franschen zich bedienden gedurende de regering van den eersten stam hunner koningen, tot in 751. Hoogstwaarschijnlijk ontleenden deze stukken hunnen naam en hun gewigt aan den *Solidus* en zijne onderverdeelingen, welke sedert den tijd van Constantijn bij de Romeinen in gebruik waren; althans zij komen, volgens le Blanc (*Monnoyes de France*, bl. 3), in de wigt van 85⅓ grein, en zoo verdeeld volkomen overeen. De Sol d'or was, zoo als uit de Salische wet blijkt, waard 40 fijn zilveren deniers, waarvan ieder 21 grein woog. Ten tijde van le Blanc, d. i. in 1690, zoude de Sol d'or 8 livres 5 sols waard geweest zijn. De drie muntsoorten hadden gewoonlijk op de voorzijde het hoofd des konings, op de keerzijde een kruis met den naam van de plaats, waar het stuk geslagen was. Men zie hen afgebeeld bij le Blanc in het boven vermelde werk.

Van de tijden des tweeden stams der Fransche koningen zijn zoo weinige Sols d'or overig, dat men hun juiste gewigt niet kan opgeven.

Een Sol van Lodewijk den Goeden weegt 132 grein, en gold ook 40, doch swaardere deniers.

Gedurende de regering der eerste koningen van den derden stam sloeg men ook Sols d'or, waarvan men echter alleen dit weet, dat zij van fijn goud waren.

Toen de muntsoort en dus ook de benaming van Sol d'or in onbruik geraakte (iets dat tusschen de Xde en XIde eeuw ongeveer plaats had), verving de florin d'or deze munt. Zulks had echter niet alleen in Frankrijk plaats; ook in andere landen verving de goudguiden den Solidus aureus, welke laatste veelal bij het Romeinsche pond gouds werd toegewogen.

De demi-Sol was 20 deniers waard, de tiers de Sol 13⅓.

2°. *Sol d'argent.* Zeer oude denkbeeldige Fransche munt, onder de koningen der drie eerste stammen in gebruik; was verdeeld in 12 deniers, wegende ongeveer 8½ grein. Indien de Sol d'argent eene wezenlijke zilveren munt ware geweest, zoude zij tegen het einde der regering van Karel den Grooten 345 grein hebben moeten wegen. De Gros Tournois of Groot van Tours kwam naderhand in de plaats van den Sol d'argent.

3°. *Sol parisis* en *double Sol parisis.* Fransche muntstukken van billioen, geslagen onder de regering van Karel den IXden (1560—1574).

De nieuwere *Sou* is een koperen muntstuk, dat o. a. in de revolutie in ongeloofelijke hoeveelheden uit klokspijs geslagen is. Tegenwoordig noemt men S. een stuk van 5 centimes.

SOUBISE (Charles de Rohan, Prins van), maarschalk en pair van Frankrijk, werd in 1715 geboren; hij was een afstammeling uit een der rijkste en oudste geslachten van Frankrijk, en klom als vriend van Lodewijk den XVden zonder moeite tot de hoogste militaire waardigheden op. Gedurende de veldtogten van 1744—1748 in de zuidelijke Nederlanden begeleidde hij den koning als adjudant. Later werd hij gouverneur van Vlaanderen en Henegouwen. Bij het uitbarsten van den zevenjarigen oorlog kreeg hij door voorspraak zijner beschermster, de markiezin de Pompadour, het bevel over een corps van 30,000 man, dat, afgescheiden van het hoofdleger onder d'Estrées, Saksen moest bevrijden. Hij vereenigde zich den 21sten Augustus 1757 nabij Erfurt met het rijksleger van den hertog van Wildburghausen, rukte over Gotha, waar hij door den Pruissischen generaal Seydlitz werd overvallen, tot voor Leipzig en onderging den 5den November bij Rossbach eene schandelijke nederlaag, welke voor Frankrijk, behalve het aanzienlijke materiële verlies, nog het onaangename gevolg had, dat Engeland de capitulatie van Kloster-Seven niet meer wilde erkennen. Het gebrek aan militaire bekwaamheden, door S. bij Rossbach getoond, stelde hem in Frankrijk aan den algemeenen spot prijs. Bij het hof evenwel wist hij zich te regtvaardigen en alle schuld op de rijkstroepen te schuiven. Hij werd tot minister van oorlog benoemd en kreeg in 1758 andermaal het bevel over een legercorps, hetwelk vereenigd met het leger van den hertog de Broglio moest strijden. De gevechten van Sondershausen en Lutternberg bragten de Franschen in het bezit van Hessen, waarvoor S. met den maarschalksstaf beloond werd. Evenwel werd hij na de verovering van Frankfort, den 2den Januarij 1759, naar Frankrijk teruggeroepen. Eerst in 1761 kreeg S. weder het bevel over een legercorps aan den beneden-Rijn. De oneenigheid tusschen hem en den maarschalk de Broglio, waarmede hij in overeenstemming moest handelen, deden al hunne ondernemingen mislukken. Toen de laatste bij Nellinghausen (den 15den en 16den Julij) geslagen werd, gaf hij de schuld aan S., die hem niet ondersteund zoude hebben. Beide gingen ter verantwoording naar Parijs en S. werd natuurlijker wijze in het gelijk gesteld, omdat hij de Pompadour op zijne hand had. De vrede van Fontainebleau maakte ook een einde aan de militaire loopbaan van S. Na den dood van de Pompadour wist hij een' even vasten steun bij Dubarry te verwerven. Hij was de eenige hoveling, die het lijk van Lodewijk den XVden volgde, en alleen dit bewijs van dankbaarheid kon Lodewijk den XVIden bewegen, hem zijne plaats in den raad der ministers te laten behouden. Hij overleed den 4den Julij 1787, den naam van een voortreffelijk mensch, maar van een' zeer middelmatigen veldheer achterlatende. L.

SOUFFLOT (Jacques Germain), architect, een van de grootste kunstenaars, welke Frankrijk in XVIIIde eeuw bezat. Hij werd in 1714 te Irancy bij Auxerre geboren en door zijn' vader voor de studie bestemd, terwijl hij zelf zich tot de kunst geroepen achtte. Hij ving weldra zijne regelmatige studiën in de bouwkunst aan en zonder meester baande hij zelf zijn' weg, die hem naar Rome voerde, waar hij onder de pensionnaires des konings werd opgenomen. Nu maakte hij verbazende vorderingen en gevoelde zich weldra in staat, met geoefende kunstenaars te wedijveren. Hij vervaardigde een ontwerp voor eene nieuwe Karthuizerkerk te Lyon, hetwelk de voorkeur wegdroeg en ten gevolge waarvan hem, bij zijn' terugkeer uit Italie, nog onderscheidene andere bouwwerken werden opgedragen. Hiertoe behooren de beurs, het hospitaal, een prachtig gebouw in Ionischen stijl, nog steeds een der sieraden van Lyon, ofschoon

er een vleugel aan ontbreekt en S. tranen gestort heeft over de spaarzaamheid der administratie, die hem verhinderde, het naar zijn' zin af te werken. In 1754 bouwde S. den schouwburg te Lyon, een schoon en doelmatig gebouw, en voorts nog eenige particuliere huizen.

Door hetgeen hij te Lyon had verrigt, was hem den weg gebaand naar Parijs, waar de akademie hem in 1750 hare poorten opende. In hetzelfde jaar begaf hij zich met den directeur der staatsgebouwen, den markies de Marigny, andermaal naar Italië en teekende op Sicilië de ruïnen des tempels van Paestum, benevens een aantal andere studien naar antieke en moderne monumenten, waarvan hij vervolgens voor zijne eigene werken partij zocht te trekken, hetgeen de opwekking van een' beteren smaak in de bouwkunst in Frankrijk voorbereidde. Zijn voornaamste arbeid te Parijs was het Pantheon, welks ontstaan te danken is aan de begeerte van koning Lodewijk den XV^{den} om de oude en onaanzienlijke kerk van Ste Genoviève, de patrones der stad, door een nieuw en prachtig gebouw te doen vervangen. Verscheidene architecten leverden plannen in; dat van S. verwierf de voorkeur. De grondvorm is het Grieksche kruis met vier gelijke armen; de vier schepen zijn in het midden vereenigd onder den omtrek van een' grooten koepel. Het is waar dat het karakter van het gebouw meer heeft van eene openbare vergaderplaats dan van een' dom aan de eeredienst gewijd, maar, dit daargelaten benevens enkele aanmerkingen, die op de constructie te maken zijn, getuigt het gebouw in zijne grondlijnen en evenredigheden nog altijd voor het bewonderenswaardige talent des meesters. De koepel, waarin S. zelfs dien van de St. Pauluskerk te Londen te boven streefde, is het eerste werk van deze soort, dat, met drie concentrische gewelven van gehouwen steen, tot die hoogte werd opgevoerd. Het peristylum in den Corinthischen stijl is een van de aanzienlijkste massa's des nieuweren tijds. De oorspronkelijke, stoute constructiën, welke S. bij dezen bouw aanwendde, lokten velerlei berisping, aanmerking en voorspelling ten aanzien van de ongenoegzame hechtheid uit, waardoor S. zich diep gekrenkt gevoelde. Spoedig daarop werd hij door den dood weggerukt. Zijn werk was onvoltooid; het werd door den architect Rondelet gelukkig ten einde gebragt. De lengte van dit gebouw is, het peristylum daarbij gerekend, 340 voet; de koepel met de lantaarn is van gelijke hoogte. De buitenste breedte is 250 voet. In 1791 werd de kerk van Ste Geneviève, onder den naam van Pantheon, tot grafttempel voor de uitstekendste mannen van Frankrijk bestemd. Lodewijk de XVIII^{de} gaf het gebouw aan de eeredienst terug; na de Julij-omwenteling werd echter het vroegere opschrift: *Aux grands hommes la patrie reconnaissante* daar weder op geplaatst.

S. verbond aan het plan voor de Genoveva-kerk ook dat van een groot plein, hetwelk gedeeltelijk werd uitgevoerd. Andere plannen voor gebouwen enz. te Parijs, waaronder dat voor het hôtel des hertogen van Lauzun, werden door hem geteekend, terwijl hij met genoemde kerk bezig was. Hij was een man van edele beginselen, onbaatzuchtig en eerlijk. De nijd ontsag hem echter niet; het waren de lasteringen zijner benijders, die hem in 1781 het leven verbitterden en ten grave sleepten. Onderscheidene van zijne teekeningen, plannen en ontwerpen zijn gegraveerd door Dumont en Blondel in de volgende werken: *Suite de plans, coupes, profils, élévations géométrales et perspectives des trois temples antiques tels qu'ils existaient en 1750 dans la bourgade de Paestum*, etc. *mis au jour par les soins de G. M. Dumont en* 1761; *Oeuvres* ou *Recueil de plusieurs parties d'architecture* (Parijs 1767, 2 dln. groot in fol. met 230 platen); *Élévations et coupes de quelques édifices de France et d'Italie*, publiés par M. Dumont (Parijs, 1781 in fol.).

SOULIÉ (Melchior Frédéric), geboren te Foix in het Fransche departement Arriège, den 23sten December 1800, bekleedde onderscheidene ambten, en overleed te Bièvre bij Parijs, den 23sten September 1847. Hij schreef eene menigte romans en eene nog grootere tooneelstukken, van welke beide de beste zijn, die de zeden en gewoonten des dagelijkschen levens schilderen. Minder gelukkig slaagde hij in den historischen roman, en zedelijke strekking zoeke men in zijne schriften niet — alles is op het effect en daarop alleen berekend. Onnoodig is het, de lange lijst zijner schriften af te schrijven, te beginnen met zijn treurspel *Roméo et Juliette* (Parijs 1828) en te eindigen met *Sathaniël* (ald. 1846). De *Mémoires du Diable* (ald. 1844) zijn het meest gelezene zijner werken; de opgang, dien deze roman maakte, gaf aanleiding dat de schrijver het onderwerp ook voor het tooneel bearbeidde. Zijn *Vicomte de Béziers* is in het Ned. vert. (Schiedam 1838, 2 dln.), maar geeft geene hooge denkbeelden van des schrijvers historiekennis en zedelijkheidsgevoel.

SOULT (Nicolas Jean de Dieu), hertog van Dalmatië, maarschalk en pair van Frankrijk, werd den 29sten Maart 1769 te Saint-Amans-la-Bastide in het departement Tarn geboren, waar zijn vader, volgens sommigen, landbouwer, volgens anderen, regtsgeleerde was. Den 16^{den} April 1785 nam hij als gewoon soldaat dienst bij het regiment *Royal-Infanterie*, zonder het minste uitzigt op bevordering; doch ook voor hem opende de omwenteling eene roemrijke loopbaan. Bij het uitbreken daarvan was hij nog onder-officier, maar in 1792 werd hij officier, in 1793 kapitein en adjudant van den generaal Hoche en onderscheidde hij zich in den slag bij Kaiserslautern, terwijl hij als chef van den generalen staf onder Lefebvre bij Fleurus nieuwen roem behaalde. Naauwelijks 25 jaren oud, was S. brigade-generaal bij het leger van de Sambre en de Maas onder Jourdan en streed met onderscheiding aan de Lahn, bij Wetzlar en bij Neuwied. In 1799 commandeerde S. eene brigade van de voorhoede van het Donau-leger, en toen Lefebvre in het gevecht van Ostrach gekwetst werd, nam S. het bevel over de divisie op, aan wier hoofd hij vooral in den slag bij Stockach de eerste bewijzen van zijne veldheerstalenten gaf. Hij werd hierop den 21sten April tot divisie-generaal benoemd en overgeplaatst bij het leger van Massena, waarin wij hem te Frauenfeld en in den eersten slag van Zurich strijdende vinden, terwijl hij gedurende den tweeden slag van Zurich aan de Linth streed en eene volkomene overwinning op de Oostenrijkers behaalde.

Toen Massena opperbevelhebber werd van het leger van Italië, koos deze hem tot zijnen luitenant (1800). Als zoodanig voerde S. het bevel over de 3 divisiën van den regtervleugel. Met voorbeeldeloozen moed streed hij in de talooze gevechten, welke in den omtrek van Genua voorvielen en in een van welke hij gewond en gevangen genomen werd. Na den slag van Marengo keerde hij naar Frankrijk terug, kreeg daarop eene commissie in Napels en in Maart 1802 het bevel over de jagers te voet van de consulaire garde. Van 1803 tot 1805 commandeerde hij de troepen in het kamp van Saint-Omer en besteedde veel zorg aan de oefeningen dezer. Bij Napoleon's troonsbestijging was hij tot maarschalk van Frankrijk verheven (19 Mei 1804) en in Februarij 1805 tot grootkruis der orde van het Legioen van Eer. In den veldtogt van 1805 kreeg S. het bevel over het 4de corps van het groote leger. De inname van Memmingen, het gevecht bij Hollabrunn en vooral de slag van Austerlitz deden hem nieuwe lauweren verwerven, en Napoleon verklaarde, dat hem door de bestorming der hoogten van Pratzen de eer van den dag toekwam. S. werd hierop gouverneur van Weenen. In den slag van Jena (14 Oct. 1806) voerde hij het bevel over den Franschen regtervleugel, vervolgde den vlugtenden vijand rusteloos, sloot later Maagdeburg in, was bij de inname van Lubek en bij den slag van Pultusk tegenwoordig. In Februarij 1807 bestormde zijn corps de brug bij Bergfried, die door 12 Russische bataillons verdedigd werd; het maakte in den slag bij Pruissisch Eylau den linkervleugel uit. Den 10^{den} Junij leverde het een hevig gevecht bij Heilsberg, waar het aanzienlijke verliezen leed. Na dit gevecht nam hij Koningsbergen in, terwijl Napoleon bij Friedland overwon. Toen de vrede van Tilsit gesloten was, werd S. tot hertog van Dalmatië verheven en commandeerde eenigen tijd te Berlijn. In November 1808 kreeg hij het bevel over het 2de legercorps in Spanje. Hij sloeg de opstandelingen herhaaldelijk, vervolgde den Britschen generaal Moore en leverde hem den bloedigen slag van Corunna (16 Jan. 1809). In Maart trok hij over de Minho en dreef het Britsch-Portugesche leger tot Oporto terug. Zijn terugtogt van daar naar de Spaansche grenzen behoort tot de merkwaardigste krijgsbedrijven van dien aard. In het laatst van 1809 werd hij in plaats van Jourdan tot majoor-generaal der Spaansche legers aangesteld, met last om overal waar hij zich bevond het opperbevel op zich te nemen. Den 19^{den} Nov. won hij den slag van Ocanna op den generaal Ariaaga, waarin diens geheele leger opgelost werd. Reeds in Januarij 1810 her-

vatte hij de vijandelijkheden en onderwierp in weinige weken geheel zuidelijk Spanje. Hij trachtte nu de rust in het land te herstellen en het bestuur te regelen, hetwelk hem aanvankelijk ook gelukte. In 1811 trachtte hij in Portugal door te dringen, om den maarschalk Massena hulp te verleenen. Hij veroverde Olivenza, sloeg den vijand aan de Gebora en nam Badajoz in (11 Maart). Na deze plaats van alles goed voorzien te hebben, ging hij naar Andalusië terug, omdat Massena Portugal toch reeds ontruimd had. In Mei dwong hij den maarschalk Bereford, het beleg van Badajoz op te breken. Deze daarentegen sloeg hij Albuhera alle aanslagen van S. af, zoodat hij met verlies moest terugtrekken. Intusschen ontzette hij Badajoz andermaal in Junij, moest echter ijlings naar Sevilla terugkeeren, dat door de Spanjaarden bezet was, terwijl het Fransche garnizoen in een klooster was teruggetrokken. Nadat hij den vijand verjaagd had, rukte hij naar Granada op, om Sebastiani te hulp te komen. Nog eens, in April 1812, trachtte hij Badajoz te ontzetten, maar vernam dat die vesting stormenderhand genomen was, toen hij er nog twee dagmarschen van verwijderd was. De toestand der Fransche legers in Spanje werd van nu af steeds bedenkelijker. S. was genoodzaakt de hem toevertrouwde gewesten te ontruimen, daar Wellington Madrid bezet had. Op het laatst van Augustus vereenigde hij het zuiderleger en in het midden van October rukte hij tegen Madrid op, terwijl het leger van Portugal de Bondgenooten in de flank bedreigde. Andermaal werd Madrid bevrijd, de legers van het zuiden en van Portugal vereenigden zich, en S. dwong Wellington nog eens tot den terugtogt naar Portugal, waarbij deze groote verliezen leed. Dit was de laatste gelukkige uitkomst, welke de Franschen in Spanje verkregen.

S. werd in 1813 naar Duitschland teruggeroepen: in den slag van Lützen kreeg hij het bevel over de garde-infanterie, in dien van Bautzen over het centrum. Intusschen stonden de Fransche zaken in Spanje zeer slecht en Napoleon zond nu S. derwaarts als zijn' luitenant-generaal met onbeperkte volmagt. Ten gevolge der bepaalde bevelen des keizers ging S. tot den aanval over, maar kon het hoofd niet meer bieden aan Wellington's overmagt. De Bondgenooten trokken den 8sten October over de Bidassoa en betraden zoodoende den Franschen bodem. S. verdedigde iederen voet gronds met de grootste hardnekkigheid, en de talrijke gevechten, die in het einde van het jaar voorvielen, zonder dat Wellington veel terrein gewonnen had, bewezen de voortreffelijkheid der maatregelen van den Franschen maarschalk. Daar hij evenwel steeds de beste troepen aan Napoleon moest afgeven, die door recruten werden vervangen, trok hij tot in het verschanste leger voor Bayonne terug. Hier liet Wellington hem rust tot in Februarij 1814, toen hij hem bij Orthez aantastte en sloeg. S. besloot nu de Pyreneën weder te naderen en, hoewel hierdoor Bordeaux verloren ging, hield hij toch Wellington zoolang tegen, dat hij hem den 10^{den} April, na vele andere gevechten, den slag van Toulouse kon leveren, die hem en zijnen soldaten de grootste eer aandoet. Eerst den 12^{den} ontruimde hij Toulouse en sloot den 19^{den} eenen wapenstilstand, waarbij hij zich tevens aan Lodewijk den XVIII^{den} onderwierp. Deze ontving hem met de grootste onderscheiding en benoemde hem tot minister van oorlog. Bij Napoleon's terugkeer van Elba moest hij als verdachte zijne portefeuille nederleggen. Na herhaalde weigering, nam hij eindelijk de betrekking van majoor-generaal bij Napoleon's leger aan. Hij nam deel aan de veldslagen van Ligny en Waterloo, nam na den slag het opperbevel op zich en geleidde het leger naar Soissons. Bij de tweede restauratie werd hij verbannen, begaf zich naar Dusseldorp, doch mogt reeds in 1819 naar Frankrijk terugkeeren. Even als vroeger verweet men hem toen, dat hij te veel de gunst der heerschende partij najaagde en zich een' overdreven royalist toonde. De Julijrevolutie had ten gevolge dat S. op nieuw belangrijke posten bekleedde. In zijne waardigheid als pair hersteld, werd hij in November 1830 minister van oorlog en behield deze betrekking gedurende vier jaren, onder onophoudelijke afwisseling van ministeriën, en was ontegenzeggelijk een der hechtste steunen van den Julij-troon. In 1831 dempte hij den opstand te Lyon door, in begeleiding van den hertog van Orleans, die stad met 25000 man binnen te rukken. De gevaarlijke bewegingen te Parijs, in Junij 1832, werden eveneens door de krachtige militaire maatregelen van onzen maarschalk onderdrukt. Geen wonder, dat hij aan veel vijandschap bloot stond en hatelijke aanklagten tegen zich gerigt zag. De voornaamste daarvan was over een contract, dat hij met den minister Périer over de levering van geweren uit Engeland gesloten had. S. kon zich regtvaardigen, door den drang der omstandigheden evenwel leed zijn naam daardoor veel in de openbare meening. Nadat de koning na Périer's dood het ministerie zelf eenige maanden bestuurd had, werd S. den 11^{den} October 1832 tot president daarvan benoemd en bleef het tot den 18^{den} Julij 1834, toen hij als zoodanig en als minister van oorlog door den maarschalk Gérard vervangen werd. In Mei 1839 werd hij andermaal minister president en minister van buitenlandsche zaken en, na de aftreding van het ministerie Thiers, in 1840 minister van oorlog. Zijn hooge ouderdom deed hem echter in 1846 aftreden en hij sleet zijne laatste dagen te Amane, waar hij den 26sten November 1851 overleed. Voor zijnen dood werd hij nog tot Maréchal-général de France benoemd, eene waardigheid die vóór hem alleen door Turenne en Villars bekleed was. L.

SOUTENU. (Zie *Sommé*).

SOUTHAMPTON. (Zie *Hamp*).

SOUTHAMPTON, eene stad in het zuiden van Engeland op een schiereiland, gevormd door de riviertjes Tees en Itchin, in eene diepe en ruime baai, tegenover welke het eiland Wight ligt. Het is eene oeroude stad, die geruimen tijd in een' staat van verval verkeerde, doch in de laatste jaren door een levendig handelsverkeer met bijna alle oorden der wereld een nieuw tijdperk van bloei is ingetreden. De omstreken zijn bekoorlijk en de nieuwe stad, welke door eene poort en andere overblijfselen van vroegere versterkingen van de oude is afgescheiden, krijgt door voortdurenden aanbouw grootere uitgebreidheid. De haven wordt bestreken door een kasteel. Tot de voornaamste gebouwen der stad moeten gerekend worden het stadhuis, verscheidene kerken, zoowel voor de episcopalen als voor verschillende dissenters, een schouwburg, badhuizen, die des zomers druk bezocht worden, enz. Men vindt er een gasthuis, armhuizen en andere liefdadige instellingen, een gymnasium en andere inrigtingen van onderwijs, waaronder eene tot opleiding van matrozen, alsmede verschillende genootschappen, die zich de bevordering van kunsten en wetenschappen ten doel stellen. Er zijn scheepstimmerwerven en andere industriële ondernemingen, welke op zeehandel en scheepsreederij betrekking hebben. Van hier vertrekken geregeld de stoombooten naar Hâvre, alsmede de mailbooten naar de Middellandsche zee en naar West-Indië. S. is door een' spoorweg met Londen en vele plaatsen van de zuidkust van Engeland verbonden, waarmede het verkeer ook door talrijke van hier vertrekkende stoombooten wordt onderhouden. De bevolking bedraagt ruim 40,000 zielen.

SOUTHCOTE of SOUTHCOTT (Johanna), geboren in of omstreeks het jaar 1754, leidde in landelijke afzondering een stil leven totdat zij op haar 40sten jaar, in vergaderingen der methodisten tot godsdienstige dweeperij opgewonden, als profetes optrad. Hare voorspellingen begonnen inzonderheid de openbare aandacht te trekken, toen zij deze uitte in den Engelschen volksgeest, tegen den consul, vervolgens keizer Napoleon Bonaparte. Van de eene onzinnigheid tot de andere komende, gaf zij zich op haar 60ste jaar uit voor de vrouw, van welke de Openbaring van Johannes spreekt, en verklaarde, te Londen gekomen, hoewel destijds 60 jaren oud, zwanger te gaan van den waarachtigen Messias. Het is bijna ongeloofelijk dat zij, in weerwil van het dwaze harer beweringen, eenen verbazenden aanhang vond, en dat de allerprachtigste geschenken — onder anderen eene gouden wieg — tegen de komst van den jongen Messias werden in gereedheid gebragt. Toen echter van de te verwachten bevalling niets kwam en men een paar pogingen ontdekte, om een ondergeschoven kind magtig te worden, ging wel bij velen de dweeperij in bespotting over, maar niet weinigen bleven toch volharden bij hun geloof in de profetes, die inmiddels den 27sten December 1814 te Londen overleed. De lijkschouwing sprak de voorgewende zwangerschap bepaald tegen. En met dat al bleven nog velen harer aanhangers in de verwachting, dat de „vrouw met de maan onder hare voeten en de kroon met 12 sterren op het hoofd" volgens hare voorspelling na 4 dagen van den dood zou opstaan; ofschoon die aanhang te Londen lang verdwenen is en in de door zekeren Tozer te harer eere in Southwark ge-

stichte kapel sedert lang geene godsdienstoefeningen meer gehouden worden, leven echter nog tegenwoordig in het graafschap Kent sommigen, die in het geloof aan hare goddelijke zending verkeeren en zich door eene bijzondere kleederdragt onderscheiden.

Uitvoeriger berigten aangaande deze dweepster, misschien bedriegster en bedrogene te gelijk, vindt men in een werk, dat het voorkomen heeft van eene vertaling te zijn, maar een oorspronkelijk Engelsch geschrift is: *Letters from England by don M. A. Espriella, translated from the Spanish* (Londen 1800, 3 dln), en in Fairburn, *The life of Jane Southcott* (Londen 1814).

SOUTHEY (Robert). Deze Engelsche schrijver en dichter werd den 4den October 1774 te Bristol geboren. Aanvankelijk voor de godgeleerdheid bestemd, verliet hij echter de Oxfordsche hoogeschool ten gevolge van zijne uiterst vrijzinnige gevoelens, die hij in een drama: *Wat Tyler*, een zijner eerste letterkundige voortbrengselen, tot een uiterste dreef, dat in latere jaren echter tot een tegenovergesteld uiterste overging, daar hij op rijper leeftijd een even ijverige Tory werd als hij vroeger een hevige Whig geweest was. Na zich op de regtswetenschap toegelegd en twee reizen naar Spanje en Portugal gedaan te hebben, bekwam hij eene ambtsbetrekking te Dublin, doch vestigde zich vervolgens te Greca, bij Keswick in het graafschap Cumberland, waar hij zich geheel aan letterarbeid wijdde, doch, waarschijnlijk ten gevolge van overspanning, de laatste jaren zijns levens in bewusteloozen toestand doorbragt en den 21sten Maart 1843 overleed.

Talrijk zijn zijne geschriften. Te onzent is hij het meest als dichter bekend, vooral dewijl sommige zijner kleine stukjes door Tollens en anderen vertaald zijn, en zijn episch gedicht: *Roderick, the last of the Goths*, ofschoon in zijn vaderland oneindig lager geschat dan een vroeger: *Thalaba the destroyer*, eene uitmuntende dichterlijke vertaalster gevonden heeft in vrouwe K. W. Bilderdijk, *Rodrigo de Goth* (Delft 1824, 2 dln). Als smaakvol reisbeschrijver deed hij zich kennen door: *Letters from Spain* en *A short residence in Portugal;* als grondig en tevens levendig geschiedschrijver door: *History of Brazil* (3 dln.), *History of the Peninsular war* (2 dln.), *Lives of the British admirals* (4 dln.), *Life of Nelson* (2 dln.) enz.; als staat- en staathuishoudkundige door: *Colloquies on the progress of society*, *Political essays*, enz. als onderhoudend verhaler door: *The Doctor* (5 dln.), een der in Engeland meest gelezene boeken uit de eerste helft dezer eeuw. Bovendien maakte hij nog werk van de omwerking van eenige middeleeuwsche romans, gelijk van den *Amadis van Gaulen*, den *Palmerin* en andere, alsmede van het met aanteekeningen uitgeven van *Specimens of late English poets* (3 dln.) en *Select works of British poets from Chaucer to Johnson*. Eene uitgave zijner gezamenlijke dichtwerken is te Londen in 10 dln. in 1837 uitgegeven, en in 1854 herdrukt.

Zie voorts het door zijnen zoon Ch. Cuthbert Southey uitgegevene geschrift: *Life and correspondence of R. Southey* (Londen 1849. 6 dln.).

SOUTMAN (Pieter), schilder en graveur, werd omstreeks 1580 te Haarlem geboren en door Rubens onderwezen, en, terwijl hij anders welligt als schilder met de eersten van zijn' tijd hadde gewedijverd, door zijn' leermeester bewogen, het penseel tegen de graveerstift te ruilen. Hij behoorde tot de beste teekenaars in Rubens' school en verbond als graveur de graveerstift met de etsnaald, waardoor hij aan de bewerking met de laatste eene belangrijke uitbreiding gaf, terwijl hij de tweederlei bewerking op eene nog ongekende manier wist te doen samensmelten. Ten hoogste getrouw aan het origineel, wist hij, door zijne naauwkeurige teekening en het volkomen navolgen der verschillende toonen, het karakter daarvan geheel uit te drukken. Slechts eenige van zijne prenten zijn met de graveerstift alleen bewerkt; bij de meeste heeft hij ook de etsnaald gebruikt. Zijne manier werd door zijne leerlingen J. Suyderhoef, van Sompel, C. Visscher, J. Louys e. a. overgenomen en tot nog bevalliger volkomenheid gebragt. Het was S. minder te doen om schoonheid en bevalligheid dan om een krachtig, schilderachtig effect. Niet alle prenten, die zijn' naam dragen, zijn door hem eigenhandig bewerkt; er zijn daaronder verscheidene, die door zijne leerlingen werden gegraveerd. Deze dragen meestal het onderschrift „P. Soutman exc.", de eigenhandige daarentegen òf dat van „P. Soutman inv." òf „P. S. effigiavit et excudit," òf „P. S. inveniebat et excudebat," òf „P. Soutmanno Dirigente." Aan de op laatstgenoemde wijze geteekende prenten heeft S. waarschijnlijk voor een gedeelte zelf gewerkt. Nagler, *Künstlerlexicon*, noemt 30 van zijne prenten op, meestal naar Rubens, van Dijck, Caravaggio e. a. Het sterfjaar van S. is onbekend; het moet echter na 1650 gesteld worden, daar dit het laatste jaarmerk zijner werken is.

SOUVEREINITEIT kan zoowel door een' staat, als door een' vorst uitgeoefend worden en is het hoogste gezag, hetgeen als noodwendige vereischten in zich sluit, zelfstandigheid en onafhankelijkheid. Souvereine staten zijn derhalve de zoodanige, die in hun inwendig staatsbestuur en in hunne uitwendige betrekkingen van geen' anderen staat afhankelijk zijn; daarmede wordt evenwel niet bedoeld, dat zij zich met onbepaalde willekeur jegens andere staten zouden kunnen gedragen; men moet in het oog houden, dat verpligtingen en beperkingen, als gevolgen van tractaten en verbonden, door souvereine staten met andere gesloten, hunne S. in geenen deele schaden of verminderen, even min als een onafhankelijk persoon zijne onafhankelijkheid zou verliezen, wanneer hij uit volle vrije verkiezing beloofde een' ander eene schenking te maken of eene dienst te doen.

Een staat zonder vast, bestendig opperhoofd, eene republiek, kan even zoo goed souverein zijn als een vorst souverein is. Zoo waren na de afzwering van den koning van Spanje, Philips den IIden, als hertog, graaf en heer der Nederlandsche gewesten, deze provinciën zelve souvereinen en wel souvereinen, ieder in zijn eigen gewest, die met elkander een verbond gesloten hadden, niet alleen van bijstand in oorlog en defensie, maar ook van algemeen bestuur. Daarom ook verkoos men voor den prins van Oranje, later koning Willem den 1sten, bij zijne terugkomst uit Engeland in 1813 den titel van souvereinen vorst, om daarmede te kunnen te geven, dat de S. der afzonderlijke provinciën voor eens en altijd was afgeschaft. Of men zich evenwel daarbij voorstelde, waarlijk de souvereiniteits-regten in hunnen geheelen omvang en de uitoefening daarvan in onbeperkten zin aan Willem van Nassau-Oranje in handen te geven, mag veilig betwijfeld worden, als men nagaat dat, voor 's prinsen terugkeer, de persoon, die in zijne teruggroeping het meest de hand had, de heer van Hogendorp, zijn ontwerp voor de grondwet van het aanstaande koningrijk reeds lang in gereedheid had.

Onder het leenstelsel vindt men geen bijzonder groot aantal van souvereine vorsten. De minder magtigen werden, hetzij door oorlog, hetzij door geldgebrek gedwongen, of door vrees of aanhuwelijking er toe gebragt om hun land aan magtiger naburen op te dragen, meestal onder beding van het terstond van hen weder in leen te ontvangen. Zij verloren daardoor hunne souvereiniteitsregten en werden leenmannen of vassalen. Eene dergelijke betrekking bestond er ook tusschen de Duitsche vorsten en den door hen zelve, dat is door hunne keurvorsten, verkozenen keizer; doch bij den Munsterschen vrede in 1648 werd hun het regt van oorlog en vrede, verdragen en gezantschappen toegekend, en traden zij dus weder in hunne, vroeger door hunne voorgangers aan den keizer opgedragene souvereiniteitsregten.

Een zeer gewone misgreep is de verwarring der denkbeelden van despotismus of absolute magt met dat van S. Laat het vorstelijke gezag tegen over de vrijheden der burgers in eenen staat min of meer beperkt zijn, dit verandert niets aan zijn' toestand van souverein, vooral niet ten opzigte van andere vorsten. Zoo werd wel te regt op het Weener congres aangemerkt, dat de koning van Engeland, ofschoon hij door de Engelsche staatsregeling zeer beperkt was in de uitoefening van het oppergezag, toch daarom in geenen deele minder souverein was dan welke andere monarch ook, en dat onbeperkte magt volstrekt nimmer als een noodwendig attribuut van S. moet aangezien worden.

Eene andere dwaling is die omtrent de beteekenis van volkssouvereiniteit. Wanneer men onder dien term niets verstaat dan staatssouvereiniteit, of met omschrijving: dat alle burgers van den staat, zoowel de dagloonar als de leden van het vorstelijke huis, deelgenooten zijn van de S., door dan staat uitgeoefend — dan

heeft men regt; doch dikwijls zoekt men in de verklaring van het woord volkssonvereiniteit een antagonismus tusschen het volk en den vorst, en denkt zich een' staat, waarbij de vorst zou zijn de dienaar van zijn volk en uitoefenaar van deszelfs willekeurige bevelen. Daar men nog niet gewend is, de natie met den naam „het volk" te bestempelen, maar onder dit laatste woord gewoonlijk alleen verstaat de zoogenoemde smalle gemeente, zou het verstandiger zijn het woord volkssonvereiniteit, dat toch eigenlijk een inkruipsel is van vreemden oorsprong, wegens de aanleiding tot verkeerde opvatting, liever geheel uit onze taal te verbannen.

SPA, eene stad en zeer bekende badplaats in de Belgische provincie Luik, op 9 uur afstands van Luik en 10 uur van Aken, telt ongeveer 4500 inwoners. De verrukkelijke omstreken, waar men de heerlijkste bosschen langs den rand en op den top der heuvelen ziet, en de groote naam van het gezondheid herstellend vermogen der minerale bronnen, die aldaar opwellen, hebben sedert eeuwen reeds des zomers vele vreemdelingen naar S. gelokt, waarbij in deze eeuw bovendien de verlokking der roulette nog het hare heeft bijgedragen. De vijf voornaamste bronnen zijn de Pouhen, in het midden van S. gelegen, de Geronstère, Sauvenière, Groesbeek en Tonnelet, welke nagenoeg op een half uur afstands liggen. Allen bezitten eene vrij hooge temperatuur, van 46°—50° F. Zij zijn alkalisch, ijzer en zuurstof bevattende, en worden voornamelijk aangewend tegen hypochondrie, hysterie, zwakheid der maag, bleekzucht en slijmophooping in het darmkanaal. Het water van de eerstgenoemde bron wordt in groote hoeveelheden verzonden. De aangename en lagchende omstreek, de zuivere lucht, die men te S. inademt, de nette en goed ingerigte huizen en de talloose gelegenheden tot vermaak strekken er niet alleen toe om de herstelling veler zieken te bevorderen, maar ook om gezonden het verblijf te S. boven dat in vele andere plaatsen te doen verkiezen. Nogtans is de roem van S. als badplaats zeer gedaald. In vroegeren tijd kon men er des somers niet zelden een vorstencongres aantreffen, doch in de laatste jaren zijn andere badplaatsen tot zomerverblijf of uitspanning van vorstelijke personen voorgetrokken. S. is bovendien bekend wegens de aardige, van ligt hout vervaardigde en beschilderde doosjes en snuisterijen, die er te koop worden aangeboden, en die meerendeels het werk der inwoners zijn. Zie omtrent S.: Monheim, *Die Heilquellen von Aachen, Burtscheid und Spaa* (Leipzig 1829).

SPAANSCHE AAK of EIK (*Acer campestre* L.). Deze soort van *Ahorn* (zie *Ahorn*) of *Eschdoorn* is mede onder de benamingen van *kleinen Ahorn* of *Booghout* bekend. De S. A. komt hier en daar bij ons te lande in het wild voor. Door zijne kleine, met afgeronde, stompe lobben voorziene bladen en de dwars uitstaande vleugels zijner vruchten is hij gemakkelijk van onze andere Ahornen te onderscheiden. Hij bereikt nooit de grootte van den gewonen Ahorn; veelal wordt hij laag gehonden en dient dan tot aanvulling van het boomplantsoen en tot heggen. Gewoonlijk zijn de stam en takken met vleugelachtige aanhangsels van kurk bedekt. Het hout van den S. A. is vast en fijn van nerf. v. H.

SPAANSCHE BEELDHOUWKUNST (De) ontstond eerst in de XVII^de eeuw en leverde toen eenige merkwaardige werken uit hout gesneden, door de Spanjaarden *estofado* genaamd. Tegen het einde der XVIII^de eeuw stonden er in Spanje eenige bekwame beeldhouwers op, als José Alvarez en don Antonio Sola, vervolgens hunne leerlingen Medina, Ponzano, Perez del Valle, Esteban de Agreda en Francisco Elias.

SPAANSCHE BOUWKUNST. (Zie *Bouwkunst*).

SPAANSCHE PEPER (*Capsicum annuum*). Deze oorspronkelijk in America voorkomende plant draagt aan een' kruidachtigen, een tot twee voet hoogen stengel, ovale of langwerpige bladen, die gespitst, lang gesteeld en bijna gaafrandig zijn, somtijds op de nerven der ondervlakte haren vertoonende. De bloemen zijn wit, de vrucht is scharlakenrood of geel, in gedaante verschillend, zijnde zij langwerpig, rond of hartvormig. De S. P. behoort tot de *Nachtschadigen (Solaneae)*, en tot de 1ste orde der 5de klasse (*Pentandria Monogynia*), is éénjarig en wordt in onze tuinen dikwijls aangetroffen.

De gedroogde vrucht is plat, min of meer gerimpeld, langwerpig, stomp of puntig aan het eene einde, terwijl aan het andere de kelk en de steel nog bevestigd zijn. De zaden zijn wit. De S. P. wordt als eene specerij bij verschillende spijzen gevoegd. In tropische gewesten worden de vruchten veelvuldig genuttigd, ten einde door prikkeling van het slijmvlies van maag en darmen de peristaltische beweging te bevorderen. In de geneeskunde wordt het poeder der vruchten gebezigd bij slechte spijsvertering, trage darmontlasting, verlamming van den endeldarm en de pisblaas; terwijl Bergius ook bij langdurige moeraskoorts goede resultaten van het inwendige gebruik zag. Tot bestrijding der zoogenaamde kwaadaardige keelontsteking is door Stephens en Collins, zoowel het in- als uitwendig gebruik (in gorgeldranken, waarvoor men de tinctuur bezigt) zeer aangeprezen.

De algemeen bekende *Cayenne-peper* is het poeder der vruchten van *Capsicum frutescens*, die door de droogisten onder den naam van *Guinea-peper* verkocht worden. Deze vruchten zijn niet langer dan een duim, en ongeveer twee tot drie lijn breed; de kleur is oranje-rood, de smaak specerijachtig en sterk. B.

SPAANSCHE RUITERS. (Zie *Friesche Ruiters*).

SPAANSCHE SCHILDERKUNST (De) heeft een' vrij langen tijd van schitterenden bloei gekend; nadat zij in de middeleeuwen en later niets bijzonders had opgeleverd, in vergelijking met de Nederlandsche en Duitsche school, begon voor haar met de XVII^de eeuw een tijdperk van kracht en roem. Terwijl vroeger de invloed der Nederlandsche meesters uitsluitend merkbaar was, werden in de XVI^de eeuw door eenige Spaansche leerlingen van Leonardo da Vinci en Titiaan (waaronder Alonso Berruguete, Pablo de Aregio, Francisco Neapoli, Pedro Campanna, Luis de Vargas, Sanchez Coello, Juan Fernandes Navarrete) de grondslagen gelegd tot eene oorspronkelijk Spaansche school, waarin vooral het colorist op den voorgrond trad en een gezond naturalismus zich tot de hoogste schoonheid ontwikkelde. Eene stoute en toch gestrenge teekening en een coloriet, dat wel is waar bij wijlen zwart en somber in de schaduw is, maar tevens, door de warmte van zijne lichtpartijen en de doorschijnendheid zijner reflexiën, de Venetiaansche school nadert, kenmerkte de schilderwerken der scholen van Sevilla en Madrid. Tot de eerste behoorden Francisco Pacheco (geb. 1571), Juan de las Roelas (geb. 1558), de beide Herrera's, de drie Castillo's, Francisco Zurbaran (geb. 1598) en eindelijk Velasquez — die later als hofschilder zich den grootsten invloed verwierf op de school te Madrid — de eenvoudig edele Alonso Cano (1601—1667), Pedro de Moya (1610—1666) en de grootste van allen, Murillo, na wiens dood in 1682 de school van Sevilla weldra geheel verviel. Tot de school van Madrid behoorden Luis Tristan (geb. 1586), de beide Carducho's, de leerlingen van Velasquez: Juan de Paroja el Esclavo en Mazo Martinez, verder Antonio Pereda (1590—1669), die in het coloriet zelfs Murillo overtrof, Miranda, Rizi, Escalante, Claudio Coello en anderen. Eene bijzondere, meer tot de Italiaansche overhellende rigting werd vertegenwoordigd door de school van Valencia, waartoe Aregio, Neapoli, Joanes, Ribalda (1551—1628) en diens leerlingen Pedro Orrente (geb. 1550) en Jusepe Ribera, het latere hoofd der Napolitaansche school, behoorden.

Het verval der eigendommelijk Spaansche school viel zamen met het uitsterven der Habsburgsche dynastie, de toenemende verarming des lands en het inroepen der werkzaamheid van den snelschilder Luca Giordano. Onder de latere kunstenaars is Antonio Palomino de Velasco minder door zijne schilderijen dan wel door zijne verzameling van berigten over oude Spaansche kunstenaars bekend. Het hielp weinig dat koning Karel de III^de academien stichtte en Rafael Mengs naar Spanje riep; de Spaansche kunst sluimerde en alleen de humoristische schilder Franc. Goya y Lucientes was eene merkwaardige verschijning in de XVIII^de eeuw. Later oefende het classicismus der Fransche school van David een' merkbaren invloed op de S. S. uit, waarvan de sporen in de werken der tegenwoordige meesters, waaronder zeer verdienstelijke, nog zigtbaar zijn, ofschoon sommigen zich blijkbaar weder meer bij voorkeur naar de goede traditiën der school van Sevilla trachten te vormen. Wij noemen hier ten slotte als de voornaamsten onder hen: Vicente Lopez y Portari, José en Federigo Madrazo y Agudo, Juan Antonio en Carlos Luis Ribera, Esquivel, de voortreffelijke landschapschilder Villamil enz.

SPAANSCHE SUCCESSIE-OORLOG. (Zie *Successie-oorlogen*.

SPAANSCHE TAAL EN LETTERKUNDE. De oorspronkelijke bewoners van het Spaansche schiereiland, in het zuidelijke gedeelte de Iberiërs, in het noordelijke de Cantabriërs, behoorden waarschijnlijk niet tot de volken van den Indo-Germaanschen stam. Doch zij vereenigden zich reeds vroeg met Keltische volksstammen, terwijl hun naam met dien van deze samensmolt in het woord Keltiberiërs. Zij woonden vooral langs den Ebro in het tegenwoordige Arragon. Doch met hunne afzonderlijke nationaliteit verloren zij ook goeddeels hunne eigene landtaal, ten gevolge der veroveringen zoo van de Romeinen als van Germaansche stammen, van welke beiden zich ook velen in het schiereiland vestigden. Alleen in het noordelijke gedeelte, nabij de Pyreneën, bewaarden eenige Cantabrische stammen hun volkswezen en hunne taal, waarvan de thans zoogenoemde Baskiërs nog de sporen vertoonen. Hoewel nu de Spaansche taal in sommige woorden en zamenstellingen blijken draagt van den invloed dier voormalige taalvormen, is zij toch hoofdzakelijk ontstaan uit de Romeinsche spreektaal (de zoogenoemde *lingua Romana rustica*), even als dit het geval is met de overige talen van Romaansche afkomst. Sedert de IX^{de} eeuw echter heeft de vestiging der Mooren in Spanje aanleiding gegeven, dat de landtaal vele Arabische bestanddeelen heeft opgenomen, en aldus heeft zich onder den invloed eener bloeijende letterkunde eene taal ontwikkeld, welke een der rijkste, welluidendste, buigzaamste en alzoo voortreffelijkste is, welke ergens gesproken en geschreven worden. Daar zich haar gebied ver uitstrekt, als wordende zij niet alleen in Spanje zelf gebruikt, maar ook in een groot gedeelte van Zuid-America, ligt het in den aard der zaak, dat zij in sommige streken met wijzigingen van tongval gebruikt wordt; de voornaamste daarvan zijn: de Gallische, die veel overeenkomst heeft met het Portugeesch, en de Catalonisch-Valenciasche, die naar het Provençaalsch zweemt.

Reeds in het laatst der XV^{de} eeuw werd de Spaansche taal spraakkunstmatig behandeld door Antonio de Lebrija; een wetgevend gezag verkreeg de Spaansche academie met haren grammatischen en lexicographischen arbeid, die eerst te Madrid (1771) en later meermalen is uitgegeven. Overigens is de beste wetenschappelijke spraakkunst in de landtaal die van Salva y Perez *Grammatica Castellana* (Parijs 1830, meermalen herdr.); terwijl voor het buitenland vooral aanbeveling verdienen de *Spanische Grammatik* van Franceson (Berlijn 1842), Fuchs (aldaar 1837), Keil (Leipzig 1837), en wegens beknoptheid en duidelijkheid vooral Martinez, *Le nouveau Sobrino, ou Grammaire de la langue Espagnole*, waarvan de tiende uitgave te Bordeaux in 1842 is uitgegeven. Wetenschappelijke woordenboeken der Spaansche taal gaven Covarrubias (Madrid 1674) en Cabrera (ald. 1837); de synonymiek behandelden Huerta (Valencia 1811) en March (Barcelona 1834); terwijl de academie de spelling in een' *Tratado* (Madrid 1815) opgaf, daarin gevolgd door Gonzales (ald. 1833) en Jimenez (Madrid 1832). Een Duitsch en Spaansch woordenboek gaven Franceson (Leipzig 1846) en Seckendorff (Hamburg 1823, 3 dln.).

Gelijk bij iedere letterkunde zoo bestaan ook bij de Spaansche de oudste voortbrengselen in poëzy. In haar staan vooraan de Romanzo's, waarvan de Romancero's (zie *Romancero*) verzamelingen zijn, benevens het uit de XII^{de} eeuw dagteekenende *Poema del Cid*, en voorts de legenden der heiligen door Gonzalo de Berceo, de riddergedichten van Alexander den Grooten door de Segura, alle uit de XIII^{de} en XIV^{de} eeuw. Tot de oudste voortbrengselen der nationale letterkunde in Spanje behooren ook de wettelijke verordeningen van den wetenschaplievenden koning Alphonsus den X^{den}, die voor de wetgeving het Latijn door de landtaal deed vervangen. Nadat vroeger de *Codices Espannoles* waren bijeenverzameld, zijn de *Opusculos legales del rey Alonso el Sabio* te Madrid in 1837 uitgegeven. Ook de geschiedenis erlangde in den tijd diens konings hare letterkunde in de landtaal. *La gran conquista de Ultramar* (Salamanca 1503) en de *Crónica general* (Zamora 1541, herdr. Valladolid 1604) werden niet alleen op zijne aanmoediging, maar ook onder zijne leiding geschreven, zoodat hij de eigenlijke schepper van het Spaansche proza is, terwijl hij mede onderscheidene dichtstukken heeft geschreven. Gunstig werkte zijn voorbeeld op onderscheidenen zijner opvolgers. De uitvoerigste en beste verzameling der oudste poëzy vindt men in Sanchez' *Colleccion de poesias Castellanas anteriores al siglo XV* (Parijs 1842). In de XV^{de} eeuw ontwikkelde zich vooral de lyrische poezij, terwijl het historische proza zich veel meer dan vroeger boven den dorren kronykstijl verhief en eene pragmatische rigting aannam, blijkens de verzameling van schriften uit dien tijd, onder den titel: *Colleccion de crónicas*, uitgegeven (Madrid 1779 volg. 7 dln.). Meldenswaardig, ook wegens den prozastijl, is uit dien tijd de *Corbacho* van Alonso Martinez de Toledo, aartspriester van Talavera (Toledo 1499, meermalen herdr.), zijnde een werk over den levenswandel van beruchte vrouwen. In den dramatischen roman *Celestina* van Fernando de Rojas (Toledo 1499, dikwijls herdr.), misschien het beste stuk, dat omstreeks dien tijd in geheel Europa geschreven is, ontwaart men den aanvang van eenen tak der letterkunde, die later in Spanje zoo zeer gebloeid heeft. Aldus werd dat tijdperk der Spaansche letterkunde voorbereid, hetwelk in het eerste vierde gedeelte der XVI^{de} begon en tot in het midden der XVIII^{de} liep, het tijdperk van haren hoogsten bloei en veelzijdigste ontwikkeling. De poëzy vormde zich naar de meesterstukken der Ouden en ondervond den invloed der naauwe staatsbetrekkingen tusschen Spanje en Italië, waarbij wel aan de eene zijde iets van de frissche oorspronkelijkheid te loor ging, maar de vormen toch grootelijks toenemen in zuiverheid. De volkspoësy steeg tot eene ongekende hoogte, en vele dichtstukken, b. v. de *Araucana* van Ercilla, kende bijna ieder van buiten. Lope de Vega, wereldberoemd als tooneeldichter, muntte in bijna elke dichtsoort uit en verwierf zich ook als prozaschrijver hoogen roem. Nevens hem schitterde Calderon. Guillen de Castro's *Cid*, het voorbeeld van dien van Corneille, werd door gansch Europa bekend. Luis Velez de Guevara, Juan Perez de Montalvan en vooral Juan Ruiz de Alarcon zijn als dichters minder buitenslands bekend, doch hunne gedichten verspreidden zich over geheel Spanje en worden nog met graagte gelezen. In het proza was het wederom de geschiedenis, die in de eerste plaats vermelding verdient. Ook te dezen liet zich de invloed der classieken duidelijk bemerken bij sommigen, terwijl anderen meer streefden naar zelfstandige, nationale ontwikkeling. Sepulveda beschreef op meesterlijke wijze o. a. de lotgevallen van keizer Karel den V^{den}, maar in het Latijn, zoodat hij eigenlijk niet tot de Spaansche letterkunde behoort. Meer Mendoza's geschiedenis van den oorlog tegen de Mooren is ook naar den Spaanschen stijl een uitmuntend werk, en de markies del Espinar, die de veldtogten en belegeringen in de Nederlanden bijwoonde, beschreef dezen oorlog van zijn standpunt op uitnemende wijze. De zedelijke wijsbegeerte vond eenen schrijver in Perez de Oliva, de stichtelijke letterkunde in Luis de Leon; de edele Las Casas bepleitte ook in edele vormen de zaak der onderdrukte menschheid in America, terwijl Luis de Granada roem verwierf als kanselredenaar. Over het romantische proza van dat tijdvak kan men niet spreken zonder den onsterfelijken Cervantes allereerst te noemen, wiens proza in zijne taal door niemand overtroffen wordt, gelijk zijn *Don Quijote* naar den inhoud, in geestigheid voor geen ander werk van dien aard wijkt. Mendoza, Mateo Aleman, Quevedo, Espinel, de Guevara en anderen muntten mede als romanschrijvers uit. Doch in het laatste gedeelte van dit tijdvak verviel de Spaansche romantiek, misschien gevoelende dat men de meesters van vroegeren tijd niet bereiken kon, tot uitwegen van grilligheid, waartegen de natuurlijke bevalligheid van den jezuit Baltasar Gracian niet op kon. Meer en meer openbaarde zich van toen af in de Spaansche letterkunde de invloed der Fransche. Verderfelijk werkte de invloed van de staatkundige betrekkingen des rijks in de laatste helft der vorige eeuw. Te Salamanca vormde zich eene dichtschool, die tegen de algemeene verslapping trachtte op te werken. Gelukkiger zou zij geslaagd zijn, indien velen een dichterlijk genie hadden gehad als Melendez Valdes; doch reeds in zijnen tijd deed zich de schok van het laatst der XIX^{de} eeuw ook in het verstijfde Spanje te zeer gevoelen, dan dat staat en maatschappij niet zooveel van den geest hadden geëischt, dat de letterkunde op den achtergrond geraakte. Echter ontwikkelde zich ook in haar een nieuw leven, zelfs te midden van de verwarring. Tapia, Maury, Juan Bautista Alonso, Martinez de la Rosa, Angel de Saavedra

Jacinto de Salas y Quiroga, Xérica, de Campoamor, Zorrilla, Villergas en anderen hanteerden met gevoel kracht en welluidendheid de lier; ook het schoone geslacht bleef niet achter, blijkens de bevallige en gevoelvolle Gertrudis Gomez de Avellaneda. De proeven echter van Escoiquiz, Reinoso en de reeds genoemde Maury en Saavedra in het hooge epos verongelukten; gelukkiger slaagden de pogingen, om de aloude romance weder in het leven te roepen, waaromtrent de laatstgenoemde dichter zich zeer verdienstelijk maakte. Ook de beoefening der dramatische poëzij kenmerkte sich in dit tijdperk door eenen strijd, of liever een wankelen tusschen oorspronkelijkheid en het volgen van buitenlandschen, vooral Franschen invloed. Ramon de la Cruz behoorde tot de geestigste vertegenwoordigers van den onverbasterden Spaanschen geest; maar de schandalen der porte St. Martin, ook in vertalingen naar de zuidzijde der Pyreneën overgewaaid, verdrongen maar al te lang het betere. Ook van dien geest zouden de Spanjaarden eerst genezen worden door in andere opzigten te ondervinden, wat het zegt aan den leiband van Frankrijk te loopen. Het proza, na in de verslapping en het verval van de poëzy gedeeld te hebben, erlangde in de tegenwoordige eeuw een nieuw veld door de staatswelsprekendheid, in welke, om geen tal van mindere namen te noemen, Jovellanos en Arguelles boven allen schitterden, hoewel de reeds als dichter genoemde staatsman Martinez de la Rosa ook als prozaïst uitmuntte. In dit tijdvak valt, even als in andere landen van Europa, het ontstaan en de opgang der tijdschriftenbellettrie, in welke het noch aan staatkundige toespelingen, noch aan den sedert Cervantes in Spanje zoo vermaarden geesel der satire ontbrak. De roman plooide zich meer en meer naar de Engelsche vormen, vooral ook ten gevolge van vertalingen; ja eenige Spaansche romanschrijvers begonnen zich zelfs van de Engelsche taal te bedienen. Met luister evenwel verhief zich de historische en zedenschilderende roman in de werken van Humara y Salamanca, Escosura, Espronceda, Larra, José de Villalta, Serafin Calderon, die ook als dichter verdienstelijk is; terwijl ook op dit veld de veelzijdig ontwikkelde Martinez de la Rosa en de reeds genoemde dichteres de Avellaneda niet onvermeld mogen blijven. Over het geheel beleeft de Spaansche letterkunde tegenwoordig eenen tijd van benijdenswaardigen bloei, terwijl zij dat boven vele volken van Europa, met name en vooral ook ons vaderland, vooruit heeft, dat zij meer kennis neemt van de voortbrengselen van het buitenland dan althans te onzent het geval is. Want terwijl onze boekerijen tal van romans — om deze alleen te noemen — uit het Hoogduitsch en Engelsch vertaald hebben aan te wijzen, weten wij naauwelijks een enkel voorbeeld, dat de Spaansche romantiek in ons vaderland is bekend geworden.

Voor de geschiedenis der Spaansche letterkunde verdient aanbeveling: Ticknor, *History of the Spanish literature* (Boston 1849, 3 dln.; Londen 1863), door Gayangos en Vedia in het Spaansch (Madrid 1851 volg.) en door Julius in het Hoogduitsch (Leipzig 1852, 2 dln.) vertaald. Voorts worden gedeelten dier geschiedenis behandeld in: Clarus, *Darstellung der Spanischen Literatur im Mittelalter* (Mentz 1846, 2 dln.); von Sack, *Geschichte der dramatischen Literatur und Kunst in Spanien* (Berlijn 1845, 2 dln.). Bijzonder rijk is de Spaansche letterkunde aan verzamelingen en bloemlezingen. Als zoodanig noemen wij, behalve de reeds opgegevene *Colecciones*, nog: Aribau, *Biblioteca de autores Espannoles* (Madrid 1846 volg.), eene uitgebreide verzameling in eene menigte deelen; de Ochoa, *Colleccion de los mejores autores Espannoles antiguos y modernos* (Parijs 1838 volg.); Mendibil en Silvela, *Biblioteca selecta de literatura Espannola* (Bordeaux 1819, 4 dln.); Quintana, *Tesoro del Parnaso Espannol* (Perpignan 1817, 4 dln.); Sedano, *Parnaso Espannol* (Madrid 1768 volg. 9 dln.); Fernandez, *Colleccion de diversos poetas Espannoles* (Madrid 1789 volg., 20 dln.); Böhl de Faber, *Floresta de rimas antiguos Castellanas* (Hamburg 1821 volg. 3 dln.), vervolgd door Wolf in *Floresta de rimas modernas Castellanas* (Parijs 1837, 2 dln.); Böhl de Faber, *Teatro Espannol anterior á Lope de Vega* (Hamburg 1832); *Galeria dramatica*, *Teatro moderno* (Madrid 1834 volg.) waarvan eene menigte deelen zijn en nog altijd nieuwe worden uitgegeven; Quintana, *Musa épica Espannola* (Madrid 1830 volg., 6 dln.); Capmany, *Teatre historico-critico de la elocuencia Castellana* (Madrid 1786 volg., 5 dln.); Baret, *Histoire de la Littérature Espagnole* (Parijs 1863); de Latour, *Études littéraires sur l'Espagne contemporaine* (Parijs 1864).

Ten aanzien der wetenschappelijke literatuur van Spanje kunnen wij hier in geene bijzonderheden treden. In het algemeen zij gezegd, dat de heerschappij der R. Catholieke kerk in dat land veroorzaakt heeft, dat er de godgeleerdheid beperkt bleef binnen den engen kring van scholastiek, dogmatismus en zielloose casuistiek. In den laatsten tijd is echter Spanje eenigzins met verlichter godsdienstbegrippen bekend geworden door Adolfo de Castro, die eene *Historia de los Protestantes* (Cadix 1851), en Romo, die een' *Ensayo sobre la influencia del Luteranismo y Galicanismo en la politica de la corte de Espanna* (Madrid 1834) uitgaf, ofschoon de onpartijdigheid veel te wenschen overlaat. Ook op de wijsbegeerte had het R. Catholieke beginsel invloed, zoodat ook nu nog in Spanje, behoudens weinige uitzonderingen, alleen de scholastiek der middeleeuwen bekend is. De regts- en staatswetenschappen bleven lang gebukt gaan onder het juk van het despotismus. Tegenwoordig echter heerscht daarin meer leven. Dat de geneeskunde en de natuurwetenschappen in Spanje vooral door de Mooren en Joden beoefend zijn is algemeen bekend, gelijk mede dat de reizen en ontdekkingen der vroegere Spanjaarden eenen gunstigen invloed hadden op de beoefening der aardrijkskunde. De geschiedenis, zoo van het land zelf als van zijne koloniën en veroverde landen vond in de meeste tijden en vindt nog talrijke beoefenaars, en de wetenschappelijke Spaansche letterkunde heeft vele belangrijke, uitvoerige, historische werken, verzamelingen van oorkonden enz. aan te wijzen.

Eindelijk vermelden wij nog eenige voorname bibliographische werken: Fuster, *Biblioteca Valenciana* (Valencia 1827—1830, 2 dln.); Torres Amat, *Memorias para ayudar á formar un diccionario critico de los escritores Catalannes* (Barcelona 1836); Ochoa, *Apuntes para una biblioteca de escritores Espannoles contemporáneos* (Parijs 1840, 2 dln.); dezelfde, *Catalogo razonado de los manuscritos Espannoles existientes en la biblioteca de Paris* (Parijs 1844); Ferrer del Rio, *Galeria de la literatura Espannola* (Madrid 1845).

SPAANSCHE VLIEG (*Cantharis* of *Lytta vesicatoria*). Dit insect, dat verkeerdelijk vlieg genoemd wordt, behoort tot de orde der Schildvleugelige insecten (*Coleoptera*) en daaronder tot de familie der Blaartrekkenden of Cantharidea. Van de levenswijze der larven dezer insecten weet men nog schier niets; het volkomene dier of de S. V. wordt in het begin van den zomer voornamelijk op seringen en esschen waargenomen; het is van 12 tot 16 Ned. streep lang, glanzig goudgroen, met een' grooten platronden kop, die op den schedel eene diepe groeve heeft, met zwarte sprieten van elf leedjes, een vierkant borststuk en vrij groote, slappe dekschilden, waarop men flaauwelijk drie lengtestrepen kan onderscheiden. In warmere streken der verschillende werelddeelen treft men een aantal soorten van S. V. aan, die van deze in grootte en kleur sterk, doch in gedaante zeer weinig verschillen. In onze Oost-Indiën is de gewone soort vrij groot, dof zwart, met een' glanzigen lakrooden kop.

Het vermogen van deze insecten, om op de huid blaren te trekken, maakt de Spaansche Vliegen als geneesmiddel zeer belangrijk. De insecten worden fijn gestooten en tot zalf bereid, en deze op pleisters op de huid aangewend, om afleiding en ontspanning te geven (zie *Blaartrekkende middelen*). In vele landen worden in plaats der S. V. soorten van het geslacht *Mylabris* (uit dezelfde familie) met soortgelijk gevolg aangewend.

SPAANSCH-GROEN, ook *Groenspaan* (*Grünspan*, *Vert-degris*) genoemd, is eene kleurstof, welke uit een mengsel van basisch-azijnzure-koper-oxyde-zouten bestaat en verkregen wordt door koper gelijktijdig aan de lucht en aan dampen van azijn bloot te stellen.

Zij wordt in het zuiden van Frankrijk, met name te Montpellier, bereid door de uitgeperste druiven, die van de wijnbereiding zijn overgebleven, in de azijn-zure gisting te laten overgaan en in dien toestand laagsgewijze tusschen koperen platen te leggen. Na 2—3 weken neemt men de platen uit de luchtig gedekte tonnen, bevochtigt haar met water en stelt haar nog eenige dagen aan de lucht bloot. Men verwijdert vervolgens het gevormde S.-G., door middel van koperen messen, van het aangevretene metaal.

Te Grenoble bereidt men het S.-G. door koper met azijn te besprenkelen, en in Zweden door koperen platen op te stapelen tusschen doeken, die met azijn bevochtigd zijn.

De aldus verkregene kleurstof, die volgens de beschrijvingen van Theophrastus, Dioscorides en Plinius reeds door de Grieken en Romeinen op gelijke wijze bereid werd, bestaat gemiddeld uit ongeveer 43 pCt. koperoxyde, 28 pCt. azijnzuur en 29 pCt. water, maar bevat niet zelden inmengsels van druivenschillen, pitten, stukjes koper, enz. De kleur wisselt, al naar de zamenstelling, van helder blaauw tot blaauwgroen af. In water lost een gedeelte van de kleurstof, onder ontleding, met blaauwe kleur op; terwijl eene donkere, zwartachtige stof onopgelost achter blijft. Azijnzuur moet het *zuivere* S.-G. geheel opnemen. Door koken met zoutzuur ontwikkelen zich dampen van azijnzuur, eene eigenschap die voor de herkenning van het S.-G. van belang is.

Het S.-G., dat gelijk alle niet onoplosbare koperverbindingen vergiftig is, wordt veelvuldig gebezigd in de nijverheid. In de ververij en katoendrukkerij dient het ter verkrijging van vele kleuren, in de schilderkunst wordt het gebezigd als groene olieverw en met wijnsteen en arabische gom warm opgelost, geeft het eene blaauwgroene sapverw.

Van het gewone S.-G. wordt onder den naam van gekrystalliseerd of gedestilleerd S.-G. (*verdet*, *cristaux de Vénus*) eene in water geheel oplosbare kleurstof onderscheiden, die verkregen wordt door het gewone S.-G. in azijnzuur op te lossen en het vocht ter krystallisatie in te dempen. De donkergroene krystallen bestaan uit *neutraal*-azijnzuur-koperoxyde, zijn in 13 deelen koud en in 5 deelen kokend water oplosbaar en nog veel vergiftiger dan het gewone S.-G. Zij verweren oppervlakkig aan de lucht en worden door verhitting ontleed, onder ontwikkeling van azijnzure dampen en achterlating van koperoxyde, koper en kool. R. S. T. M.

SPAARBANKEN zijn inrigtingen ten behoeve van minvermogende burgers, die daarin, tegen genot van eenige rente, kunnen doen opnemen het geringe overschot hunner verdiensten, door spaarzaamheid ter zijde gelegd en te weinig om op eene andere wijze met voordeel te worden aangewend. De S. kunnen onder de nuttigste maatschappelijke instellingen worden gerekend; zij zijn een krachtig voorbehoedmiddel tegen toenemend pauperismus, wijl zij de mindere klassen der maatschappij aansporen tot werkzaamheid en spaarzaamheid, de grootste bronnen van nationale welvaart. De oprigting van S. dagteekent van het laatst der vorige eeuw; eene der eerste inrigtingen van dien aard een in 1778 te Hamburg zijn ontstaan. In het overige Duitschland, in Zwitserland, Engeland en Frankrijk en ook in ons vaderland, heeft men al spoedig dat voorbeeld gevolgd; bij ons heeft vooral de Maatschappij tot nut van 't algemeen op een aantal plaatsen zulke inrigtingen in het leven geroepen. In 1863 bestonden er in ons land 142 S., waarvan 120 door de gemelde maatschappij en de overige door gemeentebesturen of bijzondere instellingen waren opgerigt; 136 derzelve (want van allen was de statistiek niet bekend) hadden 58,795 deelhebbers. In Engeland zijn bij eene wet van 17 Mei 1861 op het onderwerp der S. algemeene regelen gesteld, en zijn daarbij tevens 300 postkantoren aangewezen, alwaar dagelijks de bespaarde penningen kunnen worden ingebragt, tegen een bewijs der post-administratie, die ook met de uitbetaling der terugverlangde gelden belast is; later is er het getal der daartoe aangewezen postkantoren tot 2000 geklommen. Dat door dezen maatregel het gebruik der S. in Engeland eene belangrijke uitbreiding heeft verkregen, laat zich gemakkelijk begrijpen.

SPAATIJZERSTEEN. (Zie *IJzer*).

SPADA (Leonello), schilder, geboren te Bologna in 1576, was eerst Caracci als bediende behulpzaam en werd later diens leerling; hij oefende zich verder nog onder Baglioni en Dentone. Daarop als gezel Guido Reni en Tiarini behulpzaam, dreef de spot van Guido hem naar Rome, waar hij zich door het werk van Michel Angelo da Caravaggio zoo krachtig voelde opgewekt, dat hij zich dien meester tot uitsluitend voorbeeld koos, hetwelk hem door zijne vijanden schimpend werd verweten. Intusschen overtrof hij in die manier een aantal meesters van zijnen tijd, daar hij de edele opvatting van Caracci wist te paren aan de krachtige waarheid van Caravaggio, en dezen zelfs bij wijlen in warmte van coloriet overtrof. Later verviel ook hij in diens manier.

S. vergezelde zijnen meester Caravaggio naar Malta en verwierf zich daar den naam van een' degelijk kunstenaar, een naam, dien zijne zonderlingheid en grilligheid niet vermogten te verduisteren. Toen de hertog Renuccio van Parma hem tot hofschilder had benoemd, zag hij in hoogmoed op zijne vroegere vrienden en kunstbroeders neder en maakte zich daardoor een aantal vijanden. Hij huwde eene adellijke dame, leefde op grooten voet, maar geraakte in 't eind door den dood des hertogs en andere omstandigheden achteruit. Te vergeefs trachtte hij zich door zijne productive werkzaamheid te redden; hij stierf in kommerlijke omstandigheden te Parma in 1622.

Te Parma in de kerk S. Sepolcro bevindt zich van hem eene onvoltooide Sta Catharina, die voor een zijner meesterstukken geldt; een ander hoofdwerk van hem is een S. Domenico in de kerk van dien naam te Bologna. Te Reggio en Modena ontmoet men zijn werk, en voorts in den Louvre te Parijs: *De onthoofding van St. Christophorus*, *De verloren zoon* en *Vier musicerende jongelieden* — allen door Dr. Waagen zeer geprezen. Ook te Dresden en in enkele Engelsche kabinetten vindt men zijn werk, waarnaar onderscheidene gravuren bestaan.

SPAEN (Willem Anne, baron van) la Lecq, uit een aanzienlijk Geldersch geslacht in het jaar 1750 geboren, den 20sten April 1817 overleden, was een ijverig beoefenaar der geschiedenis, inzonderheid van Gelderland. In het bezit eener rijke verzameling van oude charters en andere handschriften, hield hij zich, door de gebeurtenissen van 1795 van het staatstooneel verwijderd, bezig met het bearbeiden van onderscheidene historische schriften, met name: *Proeve van historie en oudheidkunde* (Kleef 1805); *Historie der heeren van Aemstel, van IJsselstein en van Mynden* ('s Gravenhage 1807); vooral echter verdient vermelding zijne *Oordeelkundige inleiding tot de historie van Gelderland* (Utrecht 1801—1805, 4 dln.), gevolgd door *Historie van Gelderland* (Utrecht 1814), waarvan echter slechts het 1ste deel is uitgegeven. Naamloos gaf hij uit: *Verhandeling over de crimineele ordonnantie van Koning Philips in Gelderland* (Arnhem 1794). Al deze schriften dragen getuigenis van grondige bronnenstudie, zelfstandig oordeel en schranderen historischen blik.

SPAENDONCK (Gerard van), bloemschilder, geboren te Tilburg in 1746, openbaarde reeds in zijne kinderjaren een' grooten aanleg voor de teekenkunst en, toen hij van Herreyne te Antwerpen eene geregelde opleiding in de kunst had ontvangen, werd hij reeds als jongeling van 16 jaren tot de goede kunstenaars gerekend, vooral in het afbeelden van bloemen en vruchten, waarvoor hij reeds spoedig eene bijzondere voorliefde had opgevat. Na een zesjarig verblijf te Antwerpen begaf hij zich naar Parijs, waar hij in den heer Lavalette, een' vermogenden en kunstlievenden edelman, gedurende acht jaren een' edelmoedigen vriend en beschermer vond, en van waar zich zijn roem door gansch Europa verbreidde. Hij werd professor aan de Koninklijke Academie en verving Basseporte als teekenaar bij den Jardin des Plantes, waar hem eene woning werd ingerigt. Het Instituut nam hem later onder zijne eerste leden op, eene eer, wel verdiend trouwens door een' kunstenaar, wiens bloem- en vruchtenstukken bijna alleen voor koningen en prinsen verkrijgbaar waren. Zijne bloemstukken zijn van eene bedriegelijke natuurwaarheid, zoodat men de geuren der bloemen waant in te ademen. In het museum te Parijs is slechts ééne schilderij van zijne hand, eene vaas met bloemen en daarnevens eene mand met vruchten. Andere schilderijen werden in het museum van Versailles opgenomen; in sommigen daarvan streefde S. van Huysum ter zijde. In de verzameling van den Jardin des Plantes bevinden zich van zijne hand een aantal teekeningen in waterverw. Als professor der iconographie aldaar vormde hij onderscheidene leerlingen. Particuliere verzamelingen bezitten slechts weinigen van zijne grootere schilderijen, meestal slechts kleinere schetsen of teekeningen. Voor vrienden schilderde hij ook snuifdoozen. Men heeft van hem een bloemwerk in prent, getiteld: *Fleurs dessinées d'après Nature par G. van Spaendonck* enz., gr. fol. De gravuren zijn van Legrand en sommige exemplaren werden door S. zelven of onder zijne leiding gekleurd. De beroemde kunstenaar overleed te Parijs den 16den Mei 1822.

SPAGNOLETTO. (Zie *Ribera*).

SPAHIS. Deze naam werd vroeger gegeven aan de ruiters, die door de Turksche leenmannen, de Timarioten en de Zaïms geleverd werden, en die de kern der Turksche ruiterij vormden, doch die plaats gemaakt hebben voor eene geregelde ruiterij, toen het Turksche leger op Europeeschen voet geschoeid werd. Sultan Orchan organiseerde hen gelijktijdig met de Janitsaren in 1328. Zij konden ter sterkte van ongeveer 140,000 man opgeroepen worden, maar dit geschiedde zeer zelden. Zij werden uit de schatkist van den sultan betaald en in klassen verdeeld, de eigenlijke S. en de Silihdars, onderscheiden door de kleur hunner vaandels. Zij waren bewapend met sabel, lans en djerid of werpspies en gedeeltelijk met pistool en geweer, gedeeltelijk met pijl en boog. Van taktiek of organisatie was geen spoor te vinden. In ordelooze scharen vielen zij met woeste dapperheid op den vijand aan en, werd hun aanval afgeslagen, dan verdwenen zij in even wilde vlugt. Men zie over hen Ciriacy, *Versuch einer militärischen Beschreibung des türkischen Reiches* (1824).

In 1834 werd door het Fransche gouvernement in Algiers een corps inlandsche cavallerie onder den naam van S. opgerigt, uit 4 escadrons bestaande, en waarvan alleen een gedeelte der officieren Franschen waren. Van tijd tot tijd werden nog andere escadrons te Bona en te Oran opgerigt, totdat men in 1839 eene proef nam om de S. in hetzelfde corps met de *Chasseurs d'Afrique* te laten dienen. Het corps S. van Algiers werd toen opgelost en 2 escadrons daarvan bij elk der 2 eerste regimenten, 1 bij elk der 2 laatste regimenten *Chasseurs d'Afrique* ingedeeld. De S. van Oran en van Bona bleven bestaan, totdat de ondervinding de waarde der nieuwe organisatie zou hebben doen kennen. Deze scheen niet te voldoen, want reeds in December 1841 werd zij als vervallen beschouwd en rigtte men een corps inlandsche cavallerie van 20 escadrons onder den naam van S. op. Het stond onder bevel van den inlandschen kolonel Yousouf; terwijl overigens de hoofdofficieren, de ritmeesters, de kwartiermeester, de officieren van gezondheid en de helft der luitenants en der onderofficieren Franschen waren. Eindelijk werden in 1845 uit dit corps 3 regimenten, elk van 6 escadrons, geformeerd.

Groot waren de diensten, die de Franschen van deze S. trokken; zij streden menmoedig onder de Fransche adelaars en bragten niet weinig bij tot de onderwerping van Algerië. Toen de rust aldaar geheel gevestigd was, heeft men getracht de S. ook voor de kolonisatie te gebruiken. Volgens een reglement van Mei 1862 werden zij in Smala's verdeeld, waarvan elk de ruiters van een escadron met hunne huisgezinnen, enz. bevat, die even als de inlandsche stammen onder tenten leven en zich met landbouw bezig houden. Zij blijven onder toezigt hunner officieren en legeren onder de bescherming van een fort. Deze organisatie zal een krachtig middel zijn tot de beschaving van Algerië. L.

SPALATO OF SPALATRO (in het Slavisch Split) is eene kreits in het koningrijk Dalmatië, die op ruim 37 □ mijlen eene bevolking van 82,000 inwoners telt. De gelijknamige hoofdstad, de volkrijkste plaats van Dalmatië, ligt op een in de Adriatische zee uitstekend schiereiland. Hare haven is door verzanding voor groote schepen onbruikbaar geworden. Inwendig heeft de stad naauwe, kromme en morsige straten. Hare inwoners, 11,000 in getal, vinden hun bestaan in handel en fabrieken. De voornaamste merkwaardigheid van S. zijn de overblijfselen van een vorstelijk paleis van Diocletianus (waarnaar de stad den van *palatium, paleis*, gevormden naam heeft), dat een van de prachtigste paleizen der Romeinen moet geweest zijn. Deze overblijfselen zijn door den Britschen bouwmeester R. Adams in een prachtig plaatwerk beschreven en afgebeeld. Nabij de stad vindt men eene zwavelbron.

SPALDING (JOHAN JOACHIM). Deze verdienstelijke godgeleerde werd den 1sten Nov. 1714 te Triebsees in Zweedsch Pommeren geboren. Na zijne studiën te Rostock te hebben aangevangen en te Greifswalde voltooid, was hij eerst secretaris bij den Zweedschen gezant te Berlijn, Rudenskiold, daarna predikant te Lassahn in Zweedsch Pommeren, vervolgens proost te Barth, van waar hij in dezelfde betrekking en tevens als prediker bij de Nicolaï-kerk te Berlijn werd beroepen. Na de laatste jaren zijns werkzamen levens in welverdiende rust te hebben doorgebragt, overleed hij te Berlijn den 26sten Maart 1804. Reeds op jeugdigen leeftijd maakte hij zich door onderscheidene wetenschappelijke schriften bekend, doch later legde hij zich meer op het praktische gedeelte der godgeleerdheid toe en gaf onderscheidene werken in het licht, waarvan de voornaamsten zijn: *Die Bestimmung des Menschen* (Greifswalde 1748, in het Ned. vertaald Amsterdam 1790, dat echter eene nieuwe uitgave is); *Gedanken über den Werth der Gefühle in dem Christenthum* (Leipzig 1761); *Religion, eine Angelegenheit des Menschen* (Leipzig 1797), en vooral: *Über die Nutzbarkeit des Predigtamts* (Berlijn 1772, Ned. vert. Leeuwarden z. j.). Zijne *Lebensbeschreibung, von ihm selbst aufgesetzt* (Halle 1804) is uitgegeven door zijnen zoon Georg Ludwig S., geboren in 1762, overleden den 7den Junij 1811 te Berlijn als hoogleeraar der oude letterkunde, die zich door onderscheidene philologische schriften, en vooral door kritiek en uitlegging der werken van Quinctilianus heeft bekend gemaakt.

SPALKEN zijn in de heelkunde, vroeger meer dan thans, gebruikelijke plankjes van bepaalden vorm en lengte, overeenkomstig de deelen, waarop zij moeten worden aangebragt. Bij beenbreuken van armen of beenen, werd de natuurlijke plaatsing van het deel vroeger altijd onderhouden door het aanwenden van S., wier vorm overeenkwam met dien van het gebroken deel.

Thans, sedert Seutin het stijfselverband en vooral sedert Matthijssen het gipsverband hebben uitgevonden, is het S.-verband geheel in onbruik geraakt.

In enkele gevallen slechts worden nog S. gebruikt, zooals somtijds bij de breuk van den chirurgischen hals van het dijbeen en bij de breuk aan de onderkaak. Hier moeten natuurlijk de S. zoodanig zijn ingerigt, dat zij in vorm geheel met dien van het aangedane deel overeenkomen, en waar de vorm door de ontstane zwelling overmatige drukking te weeg brengt, moet dit dan door watten worden verholpen.

In lateren tijd werden ook schnitvormige S. van leder of van gutta-percha gebezigd, vooral voor arm- of onderkaaksbreuken. v. P.

SPALLANZANI (LAZARO), beroemd natuuronderzoeker en natuurkundige, werd den 10den Januarij 1729 te Scandiano, bij Reggio in het hertogdom Modena geboren, studeerde te Bologne, gaf onderhand onderwijs te Reggio, Pavia en Modena in de natuurkundige wetenschappen en lokte door zijne nieuwe ontdekkingen eene menigte van toehoorders. In 1779 reisde hij door een gedeelte van Zwitserland; bezocht in 1785 Constantinopel, Corfu en Cyprus, en beschreef de merkwaardigheden dezer landen, inzonderheid met betrekking tot de aardkunde (*geologie*) en natuurlijke historie. Nadat hij ook de bouwvallen van Troje en een gedeelte van Duitschland bezocht had, vertrok hij naar Weenen, en keerde van daar naar Pavia terug, waar hij het museum met zeldzame vulcanische producten verrijkte, tot welker verzameling hij in 1788 eene reis naar de beide Siciliën en door verscheidene gedeelten der Apennijnen ondernomen had. Door de beschrijving dezer reizen, *Viaggi alle due Sicilie e in alcune parti degli Apennini* (Pavia 1792, 6 dln.), welke onder anderen mede in het Hoogduitsch zijn vertaald, maakte hij zich ten opzigte der kennis van de natuur hoogst verdienstelijk; terwijl zijne ontdekkingen, proeven en schriften over de spijsvertering, over de voortplanting der kikvorschen, de infusiediertjes, den omloop van het bloed, en zijne waarnemingen omtrent de vledermuizen voor den natuuronderzoeker tevens van het grootste belang zijn. S. stierf den 17den Februarij 1799, was matig, weldadig en deelnemend, en een ongemeen geestig en aangenaam man in gezelschap.

SPANDAU, eene stad en vesting met sterke citadel in de Pruissische provincie Brandenburg, aan de inmonding der Spree in de Havel, heeft eene bevolking van 8200 inwoners met een garnizoen van 1600 man. De eerstgenoemden vinden hun bestaan in eene groote geweerfabriek en buskruidmolen, voorts in schuitenbouw, visscherij, brouwerijen, branderijen en eene linnen- en wolweverij; ook is de geschutgieterij uit Berlijn hierheen overgebragt. Men vindt er vier kerken, eene groote gevangenis voor 750 misdadigers en eene menschlievende inrigting voor verwaarloosde kinderen. S. is eene der oudste steden uit het midden van Brandenburg en was de residentie der eerste keurvorsten uit het huis Hohenzollern. Ofschoon de vesting en

citadel zeer sterk zijn, zijn beiden meer dan eens op de eerste sommatie of na eene korte blokade aan den vijand overgegeven. Bekend is de vesting als kerker voor verscheidene staatsgevangenen.

SPANDAW (Hajo Albert), vooral bekend als dichter, werd den 23sten October 1777 te Vries, een dorp in Drenthe geboren, (uit G. J. S., en S. A. H. Tideman); zijn vader was predikant en werd kort na de geboorte van H. A. S. te ten Boer in de provincie Groningen beroepen, waardoor hij in de gelegenheid werd gesteld zijn zoon door W. Wester, destijds aldaar schoolmeester, te laten onderwijzen. Zoo als vaak het geval is bij mannen van talent, en vooral bij dichters, had S. veel aan zijne moeder te danken, eene begaafde vrouw, ook zelve dichteres, en die reeds vroeg haren zoon liefde voor de dichtkunst inboezemde. S. erkent dan ook in den aanhef van zijn bekend gedicht, *de Vrouwen*, hoe veel hij aan zijne moeder te danken heeft, en dat vooral zij het was die hem later zoo veel liefde en eerbied voor het vrouwelijk geslacht gaf. Na den dood zijner moeder werd S. naar de academie te Groningen gezonden, waar hij in 1799 tot doctor in de regten werd bevorderd. In dat zelfde jaar trad hij in het huwelijk met Henrica Woortman, bij wie hij elf kinderen heeft gehad. Na eenigen tijd als advocaat te hebben gepraktizeerd, en onderscheidene betrekkingen te hebben bekleed, werd S. in 1803 geroepen tot de belangrijke en voordeelige functiën van *secretaris der jurisdictie van de beide Oldambten*. In 1811 kwam die betrekking te vervallen en werd S. regter van instructie, waarvoor hij echter weldra bedankte, om zich weder als advocaat aan de praktijk te wijden, die hem alras een goed bestaan verschafte. Kort daarna werd S. griffier van de Staten der provincie Groningen; in 1840 lid der dubbele kamer van de Staten-Generaal, en eindelijk in 1846 raadsheer in het provinciaal geregtshof van Groningen, welke betrekking hij tot aan zijnen dood bleef bekleeden. In al deze betrekkingen en in nog zoo vele anderen van letterkundigen aard, wist S. zich het vertrouwen en de achting te verwerven van allen die met hem in aanraking kwamen, om zijne kunde niet alleen, maar vooral ook om zijn degelijk karakter en om de getrouwheid aan zijne eenmaal aangenomene beginselen; en dat zijne verdiensten ook in wijderen kring gekend en erkend werden, bewijst zijne benoeming door Z. M. den Koning tot ridder van den Nederlandschen Leeuw en tot kommandeur der orde van de Eikenkroon. — Vooral evenwel als dichter, heeft S. zich een welverdienden naam verworven; zijne talrijke, in allerlei tijdschriften en letterkundige werken verspreide gedichten en letterkundige verhandelingen dragen meest allen den stempel van eenvoud en gevoel, terwijl sommigen daarvan, o. a. *het Vogelnestje*, inderdaad meesterstukken zijn. Sommigen zijner gedichten, o. a. *de Vrouwen* zijn in het Fransch vertaald; en inderdaad, dat gedicht verdient om zijnen inhoud niet alleen, maar vooral ook om den eenvoudigen zuiveren vorm, meer algemeen bekend te zijn. Onder de voornaamste werken van S. mag men tellen: *Gedichten en redevoeringen* (Amsterdam 1813); *Gedichten* (Groningen 1805); *De vrouwen* (Groningen 1819, 2de druk); *Poezij* (Groningen 1809); *Vaderlandsche poezij en liederen* (Groningen 1817); *De nieuwe haring* (Groningen 1818); *Vrouwelijk schoon* (Groningen 1835); *Gedichten* (Groningen 1838, 4 dln.); *Dichtregelen bij de inwijding van het nieuwe Academiegebouw te Groningen op den 25sten September* 1850, enz. — De eigenschappen, die S. als dichter voornamelijk kenmerkten, waren een levendig gevoel, zuiverheid van taal, zoetvloeijendheid van maat gemakkelijkheid van versbouw, en welluidendheid van toon en rijm. Als mensch was hij open en vertrouwelijk in den omgang, naauwgezet en dienstvaardig, een warm voorstander van huisselijk leven en daarom vurig vereerder der vrouw, in de ware beteekenis van het woord; hij stelde de meer edele gevoelens van den mensch boven geld en goed, en was daardoor afkeerig van de te materieele strekking onzer eeuw. — Hij overleed den 28sten October 1855, te Groningen, en werd aldaar zonder eenige buitengewone plegtigheid begraven.

Zie 's mans levensberigt in de verhandelingen der Leydsche maatschappij van letterkunde, door Mr. A. Modderman, Groningen Junij 1857.

SPANGENBERG (August Gottlieb), bisschop der Broedergemeente te Barby, werd te Klettenburg in het Hannoversche graafschap Hohenstein in het jaar 1704 geboren. Na eene betrekking bij het weeshuis te Halle bekleed, en onderscheidene reizen door Europa en America gedaan te hebben, werd hij bisschop bij de Broedergemeente en overleed te Berthelddorf den 18den September 1792. Hem komt de eer toe, de gemeente bij welke hij zich voegde tegen velerlei verkeerde rigtingen te hebben beveiligd. Hij beschreef het leven van Zinzendorf (Barby 1772, 2 dln.) en gaf een *Begriff der christlichen Lehre in der Brüdergemeinde* (Barby 1779). In het Ned. zijn van hem vertaald: *De arbeid der Evangelische broederen onder de Heidenen* (Dordrecht 1790), en *Eenige berigten nopens de Evangelische broeders* (Dordrecht 1796).

Zijn leven is beschreven door Ledderhose (Leipzig 1846).

SPANGENBERG (Ernst Peter Johannes), een uitmuntend regtsgeleerde, geboren te Göttingen den 6den Augustus 1784, volbragt aldaar in 1806 zijne studiën, werd in 1811 advocaat-generaal bij het keizerlijk fransche geregtshof te Hamburg, alwaar hij zich, na de opheffing van dit geregtshof in 1813, aan de praktijk ging wijden. In het volgende jaar werd hij in zijn vaderland teruggeroepen, en allengs tot verschillende hoogere regterlijke betrekkingen te Hannover benoemd. Hij overleed den 18den Februarij 1833. S. schreef een aantal werken over de regtswetenschap, waarvan de voornaamste zijn: *Institutiones juris civilis Napoleonei* (Göttingen 1808); *Commentar über den Code Napoleon* (ald. 1810—1811, 3 dln.); *Einleitung in das römisch-Justinianische Rechtsbuch oder Corpus juris civilis Romani* (Hannover 1818); *Beiträge zu den deutschen Rechten des Mittelalters* (Halle 1822); *Jak. Cujacius und seine Zeitgenossen* (Leipzig 1822); *Beiträge zur Kunde der deutschen Rechtsalterthümer* (Hannover 1824); *Die Lehre von dem Urkundenbeweise in Bezug auf alte Urkunden* (Heidelberg 1827, 2 dln.). — Van Strube's „*Rechtlichen Bedenken*" leverde hij eene nieuwe systematisch geordende en vermeerderde uitgave, en van Hagemann's „*Praktischen Erörterungen aus allen Theilen der Rechtsgelehrsamkeit*" besorgde hij het 8ste deel uit des schrijvers nagelaten papieren en zette dien arbeid met een 9de deel (1831) voort. — Zijn *Neues vaterländisches Archiv oder Beiträge zur allseitigen Kenntniss des Königreichs Hannover und Herzogthums Braunschweig* (Lüneburg, 1822 en volg., 21 dln.) bevat eene menigte bouwstoffen voor de statistiek en topographie der genoemde landen. — Aan het ontwerpen van een strafwetboek voor het koningrijk Hannover, even als aan het zamenstellen van vele andere nieuwe wetten, had S. een groot aandeel; en in zijn geschrift *Ueber die sittliche und bürgerliche Besserung der Verbrecher mittels des Pönitentiarsystems* (Landshut 1821) vestigde hij in Duitschland voor het eerst de aandacht op het onderwerp der cellulaire gevangenissen.

SPANHEIM (Ezechiel). Deze vermaarde geleerde en staatsman werd den 7den Mei 1629 geboren te Genève, waar zijn vader, Frederik S. (geboren te Ambery in de Paltz den 1sten Januarij 1600, overleden te Leyden den 14den Mei 1649) destijds predikant was. Toen hij dertien jaren oud was, werd zijn vader geroepen tot het hoogleeraarschap der godgeleerdheid te Leyden, waar S. zich het onderwijs zijner leermeesters Salmasius en Heinsius dermate ten nutte maakte, dat hij reeds op tweeëntwintig-jarigen leeftijd tot hoogleeraar der classieke letterkunde in zijne geboortestad beroepen werd, en het volgende jaar ook in den grooten raad aldaar zitting verkreeg. Eenige jaren later vertrouwde de keurvorst van Saksen hem het onderwijs van zijnen zoon toe en zond hem tot staatsonderhandelingen naar Italië, waar hij tevens zijne oudheidkennis verrijkte. Later trad hij in dienst van den keurvorst van Brandenburg, die hem als gezant naar Parijs zond en wien hij bij de vredesonderhandelingen te Rijswijk vertegenwoordigde. Zijnen laatsten levenstijd bragt hij als Pruissisch gezant te Londen door, waar hij ook den 7den November 1710 overleed. Van zijne grondige taalgeleerdheid en geschiedkennis getuigen zijne werken, onder welke de voornaamsten zijn: *Dissertationes de usu et praestantia numismatum antiquorum* (Rome 1664, meermalen herdr., het best D. I. Londen 1704, D. II. Amsterdam 1717); *Orbis Romanus* (Londen 1704, herdr. Halle 1728). Lof verdienen mede zijne uitgaven van: Julianus (Leipzig 1796) en Callimachus (Utrecht 1697, 2 dln.). Küsters uitgave van Aristophanes bevat mede belangrijke aanteekeningen van S. 's Mans boekerij werd door den koning van Pruissen aangekocht en bestaat nog te Berlijn. Zijn broeder

S. (FREDERIK), geboren te Genève den 1sten Mei 1632, was eerst hoogleeraar der godgeleerdheid te Heidelberg (1655), later te Leyden (1670), waar hij den 18den Mei 1701 overleed. Hij muntte vooral uit in de kerkelijke geschiedenis. Zijne voornaamste schriften zijn uitgegeven onder den titel *Opera geographica, historica et chronologica sacra et ecclesiae antiquae s. scripturae exegetica didactica* (Leyden 1701, 3 dln.). Ook schreef hij eenige stichtelijke boekjes in het Nederlandsch.

SPANJE, een koningrijk in het zuidwesten van Europa, vormt met het nabijgelegen Portugal een schiereiland, dat gewoonlijk, naar het voornaamste gedeelte, het Spaansche of Iberische genoemd wordt, en door eene breede strook lands, waarover zich de Pyreneën uitbreiden, met het vaste land van Europa verbonden is. Het grenst ten noorden aan Frankrijk en aan de zee van Biscaye, ten westen aan den Atlantischen oceaan en Portugal, ten zuiden aan den Atlantischen oceaan, de straat van Gibraltar en de Middellandsche zee, welke laatste ook de oostelijke grenzen van het koningrijk bespoelt. De oppervlakte bedraagt nagenoeg 8981 □ mijlen en met inbegrip der Balearische en Canarische eilanden, die door de Spanjaarden gewoonlijk tot het gebied in Europa gerekend worden, 9215. In 1857 was de bevolking, zonder de eilanden, nagenoeg 15 millioen, en met inbegrip daarvan 15½ millioen. Tegenwoordig wordt het land verdeeld in 49 provinciën, doch de oude historische indeeling wordt nog veel gevolgd. Tot het koningrijk Castilië behoorden Nieuw- en Oud-Castilië, Leon, Asturië, Galicië, Estremadura, Andalusië, Granada en Murcia; tot het koningrijk Arragon behoorden de provincie van dien naam, alsmede Catalonië, Valencia en de Balearen. In het noorden liggen het oude koningrijk Navarra en de Baskische provinciën.

De bodem van S. bestaat grootendeels uit hooge vlakten, die door bergketens begrensd en doorsneden worden. De lage vlakten, die langs de oevers der Ebro, in Andalusië en Estremadura worden aangetroffen, hebben eene betrekkelijk geringe uitgestrektheid. De voornaamste bergketens, die allen van het oosten naar het westen loopen, zijn de Pyreneën, die bij kaap Creus beginnen, de grens tusschen Spanje en Frankrijk vormen, en zich dan onder den naam van Cantabrisch gebergte uitbreiden tot kaap Finisterre; de Sierra Guadarama, die zich onder den naam van Sierra Estrelha tot in Portugal uitbreidt; het Andalusisch gebergte, dat zich van kaap la Nao tot kaap St. Vincent uitstrekt, en welks middelste gedeelte den naam van Sierra Morena draagt; eindelijk de Sierra Nevada, met den hoogsten bergtop van geheel S., in het zuiden, van kaap de Gata tot aan de straat van Gibraltar. De groote rivieren van S. stroomen, met uitzondering van de Ebro, in eene westelijke rigting. De Minho, de Douro, de Taag, de Guadiana en de Guadalquivir storten zich allen in den Atlantischen oceaan, die langs de west- en zuidwestkust van het schiereiland meer bepaald de Spaansche zee genoemd wordt. De Segura en de Xucar, die zich even als de Ebro in de Middellandsche zee ontlasten, zijn slechts kustrivieren. Onder de kanalen, waarvan S. schaars voorzien is, en waarvan de meesten onvoltooid zijn, bekleedt het Keizerskanaal, waarmede onder Karel den Vden een aanvang werd gemaakt en dat zich langs den regter oever van de Ebro van Tudela tot beneden Saragossa uitstrekt, nog de eerste plaats.

Het klimaat moet in een land, waar de bodem zoo zeer verschilt in hoogte, waar de bergruggen de koude noordewinden of de zoele winden uit het zuiden afkeeren, natuurlijk zeer uiteenloopen. Langs de kusten van Murcia en Valencia heerscht bijna eene altoos durende lente, terwijl op de uitgestrekte hooge vlakten van Castilië en Estremadura, waar het dikwijls maanden achtereen niet regent, des zomers eene ondragelijke hitte en des winters eene nijpende koude heerschen kan. In de vlakte van Andalusië daarentegen heeft men een bijna tropisch klimaat. Onder de eigenaardige verschijnselen behooren de Gallego, een scherpe noordewind, die wel over Gallicië waait, en de Solano, een verschroeiende wind, als de Sirocco in Italië, die nu en dan de zuidelijke streken teistert. Aardbevingen zijn in het zuiden niet zeldzaam en rigten somtijds, vooral in Valencia en Murcia, geduchte verwoestingen aan. De hooge vlakten en bergachtige streken zijn uit den aard der zaak onvruchtbaar, ofschoon het noordelijk gedeelte des lands, waar vochtige zeewinden een heilzamen invloed uitoefenen, daarop eene gunstige uitzondering maakt. Daar zijn vele bergen met houtgewas bedekt, terwijl die in het midden en zuiden des lands meest naakte rotsen zijn. De lage kuststreken, de vlakten langs de rivieren, de zuidelijke helling der bergruggen leveren vruchtbare plaatsen op. Onder de voornaamste producten, die van zeer onderscheiden aard, ten deele van zeer goede soort, doch in den regel alles behalve overvloedig zijn, behooren verschillende graansoorten, maïs, gierst, rijst, vlas, hennep, kastanjes, olijven en andere zuidvruchten. Onder de wijnen, die in bijna alle oorden des lands worden aangekweekt, zijn die van Andalusië en Granada, welke naar Malaga en Xeres de la Frontera genoemd worden, de meest beroemden. Het dierenrijk levert goede paarden, vooral in Andalusië, schapen, ezels, muilezels, geiten, enz., terwijl er in sommige bergachtige streken nog wolven en beeren gevonden worden. De zijdeworm en de cochenille worden er aangekweekt, terwijl er veel bijen, spaansche vliegen en andere nuttige, doch ook schadelijke insecten worden aangetroffen. Het delfstoffenrijk levert zilver, goud, platina, eene ruime hoeveelheid kwik en steenkolen, voorts ijser, koper, lood, verschillende soorten van marmer, zout enz.

De bevolking van S. is haren oorsprong verschuldigd aan eene vermenging van verschillende stammen en rassen, die zich in den loop der eeuwen voor korter of langer tijd op het schiereiland gevestigd hebben. Naarmate op de eene plaats meer of minder van deze of gene oorspronkelijke of tijdelijke bevolking is overgebleven, openbaart zich dat in een vrij scherp afgescheiden provincialismus in de onderscheiden streken der tegenwoordige monarchie. De Basken, in de naar hen genoemde provinciën en een deel van Navarra, de Moriskos of nakomelingen van Arabieren, die zich nog in sommige gedeelten van Andalusië en in de nabijheid der Sierra Morena ophouden, de zwervende Heidens, hier Gitanos genoemd, en een klein getal Joden, die echter in S. niet wettig geduld worden, hebben het eigenaardig karakter van hun oorspronkelijken volksaard grootendeels behouden. Er wordt in S. geene andere godsdienst geduld dan de R. Catholieke. Aan het hoofd der geestelijkheid staat de aartsbisschop van Toledo, als primaat des rijks. Het volksonderwijs, dat geruimen tijd op zeer lagen trap stond, heeft in de laatste jaren ten minste eenige verbetering ondergaan. Voor het hooger onderwijs zijn universiteiten te Madrid, Barcelona, Granada, Oviedo, Salamanca, Saragossa, Sevilla, St. Jago de Compostella, Valencia en Valladolid. Nevens de genoemde worden er nog kleinere inrigtingen voor hooger onderwijs gevonden, alsmede vele middelbare scholen. Nog weinige jaren geleden, kon naauwelijks ¼ gedeelte der bevolking behoorlijk lezen en schrijven; doch men is thans op den weg van vooruitgang. Aan genootschappen en inrigtingen tot aankweeking van kunsten en wetenschappen, alsmede aan verzamelingen van schilderijen en andere merkwaardigheden is S. rijk genoeg; doch de algemeene volksbeschaving staat er, onder den invloed der gebeurtenissen, die hieronder in het geschiedkundig overzigt zullen worden aangestipt, op een' lagen trap. Bijna nergens ter wereld heerscht zooveel luiheid en daarmede gepaard gaande armoede, onder de mindere klassen des volks, als in S. De industrie is insgelijks onder den druk der staatkundige gebeurtenissen teruggegaan, en begint zich tegenwoordig eerst eenigermate uit haar schromelijk verval op te heffen. Landbouw en veeteelt, geruimen tijd ontoereikend voor de eigen behoeften des rijks, verschaffen thans reeds verscheidene artikelen van uitvoer. De bewerking der mijnen is na het verlies der Americaansche koloniën met meer ijver dan vóór dien tijd ter harte genomen. De vischvangst, ofschoon de rivieren daarvoor weinig geschikt zijn, verschaft langs de kusten aan vele handen den noodigen arbeid. De fabrieknijverheid, nog achterlijker dan de reeds genoemde middelen van bestaan, heeft in Catalonië nog betrekkelijk de meeste levendigheid, doch is niet voldoende om in eigen behoefte te voorzien. Zij bestaat voornamelijk in het vervaardigen van katoenen, wollen en zijden stoffen, lederwerk, ijzerwaren en oorlogsmaterieel, welke laatsten van voortreffelijke hoedanigheid zijn. Met den handel is het niet minder treurig gesteld dan met andere takken van industrie. In weerwil van de uiterst gunstige ligging des lands is die vóór het verlies der koloniën, onder een verderfelijk koloniaal stelsel, niet geweest wat hij zijn kon, en daarna is hij door het verlies der koloniën en staat-

kundige beroeringen gedrukt. De binnenlandsche handel heeft bovendien met slechte wegen, onbevaarbare rivieren, binnenlandsche tollinliën, allerlei verbodsbepalingen en andere belemmeringen te kampen. Onder die gegevens heeft de sluikhandel echter eene niet geringe uitbreiding gekregen. De buitenlandsche handel, die vooral te Cadix, Malaga, Alicante, Barcelona, Carthagena en andere havens gedreven wordt, bestaat in den uitvoer van kwik, lood, wijn, wol, zuidvruchten, kurk en eenige fabriekgoederen, terwijl daarentegen allerlei koloniale waren, gedroogde visch, hout en een tal van fabriekaten van elders ingevoerd worden. In 1861 bezat S. voor de groote vaart 1446 zeilschepen, metende gezamenlijk 245,312 ton en 36 stoomschepen, metende gezamenlijk 12,035 ton. Voor de kustvaart werden gebezigd 3293 zeilvaartuigen, die gezamenlijk eene scheepsruimte van 101,724 ton hadden, en 65 stoomvaartuigen, die gezamenlijk eene scheepsruimte van 8719 ton bezaten. Er waren in het genoemde jaar binnengekomen 10,127 zeeschepen en uitgezeild 9097. In de verschillende havens waren binnengekomen 48,932 kustvaarders en van daar vertrokken 48,812. In 1860 bedroeg de geheele invoer, met inbegrip van dien uit de eigen koloniën 1483,313498 realen en de uitvoer 1298,203445 realen. Uit Nederland was voor ruim 2 millioen realen ingevoerd, terwijl de uitvoer derwaarts meer dan het dubbele bedroeg. Verreweg het levendigste handelsverkeer heeft plaats met België, Frankrijk, Engeland, Cuba, Brazilië en de Vereenigde Staten van Noord-America.

Onder datgene, wat S. nog buiten Europa bezit, worden de Canarische eilanden tot het gebied der monarchie zelve gerekend. Daarentegen is de vesting Gibralter, aan de straat van dien naam, sedert 1704 in de handen der Engelschen. De koloniën, die S. tegenwoordig nog bezit, zijn in Asië het kapitein-generaalschap der Philippijnsche eilanden, waartoe ook de tot Australië behoorende Marianen, Ladronen of Dieveneilanden gerekend worden; in Africa: Ceuta, Al Buzema, Peñon de Velez en Melilla, zijnde de zoogenaamde Presidios op de kust van Marokko, die als verbanningsplaatsen voor misdadigers gebezigd worden, vervolgens het gebied van Tetuan en de eilanden do Principe en Annabon in de golf van Guinea. Van de uitgestrekte en rijke bezittingen, die de Spanjaarden eenmaal in America bezaten, zijn hun alleen overgebleven de eilanden Cuba, Portorico en eenige der Virginische eilanden, terwijl een gedeelte van St. Domingo zich onlangs weder onder het Spaansche gouvernement gesteld heeft. De gezamenlijke uitgebreidheid van het koloniaal gebied, waaronder met uitzondering der Canarische eilanden alles begrepen is, wat S. buiten Europa bezit, bedraagt 5889 □ mijlen met 4,800,000 bewoners.

De regeringsvorm van S. is volgens de constitutie van 1845 constitutioneel monarchaal. De kroon is erfelijk in de mannelijke en vrouwelijke linie, bezit de uitvoerende magt en deelt de wetgevende met de cortes, die in 2 kamers bestaan, waarvan de eerste den naam van senaat draagt. Het bestuur berust onder den koning of de koningin bij een' raad van ministers, bestaande uit 9 leden, en een' raad van state, die in 1860 voor het laatst gereorganiseerd werd. Het kiesstelsel heeft in de laatste jaren insgelijks herhaalde wijzigingen ondergaan. Nadat in 1821 de oude verdeeling in de reeds gemelde provinciën is afgeschaft, werd eene andere ingevoerd, waarbij de geheele monarchie, de Canarische eilanden daaronder begrepen, verdeeld werd in provinciën, die naar hare hoofdsteden genoemd worden. Het getal daarvan is tegenwoordig 49. Zij worden door een' burgerlijken gouverneur bestuurd, die in de verschillende districten of Partidos weder lagere ambtenaren onder zich heeft. Er zijn 15 geregtshoven, die in het openbaar zitting houden en nagenoeg 500 lagere geregtshoven. Het oppergeregtshof is gevestigd te Madrid, de hoofdstad der geheele monarchie. Onder de bevolking, die nog vrij scherp onderscheiden wordt naar de vier standen, hebben de geestelijken en adellijken nog vele voorregten. Die der laatsten, vooral berustende op grondbezit, zijn meer bepaald eigen aan den hoogen adel, de zoogenoemde Grandes, terwijl de talrijke klasse der Hidalgos, veelal verarmd, daarin weinig of niet meer deelt. De etiquette, vroeger aan het Spaansche hof gevolgd en daar in vele opzigten nog altijd heerschende, overtrof die van de meeste andere hoven van Europa. De Spaansche etiquette werd tot een spreekwoord, en door andere hoven tot voorbeeld genomen. Het aantal onderscheidingsteekenen is er nog altijd aanzienlijk, daar S. niet minder dan 16 ridderorden en eereteekenen telt. Daaronder behooren de ridderorde van het Gulden vlies, die van Karel den III^{den}, die van den Heiligen Ferdinand en nog eenige geestelijke ridderorden, die uit den tijd van den strijd met de Mooren dagteekenen.

Met de geldmiddelen van S. was het nog kort geleden treurig gesteld. In weerwil van de hulpbronnen, die het land boven andere rijken bezat, was de schuld door wanbestuur en staatkundige verwikkelingen dermate geklommen, dat een groot staatsbankroet onvermijdelijk scheen. De voordeelen, die S. vroeger van zijne uitgebreide koloniën trok, bleven wegens de politiek, welke dienaangaande gevolgd werd, verre beneden datgene, wat zij hadden kunnen zijn. Eerst na het verlies der meeste koloniën begon men den misslag in te zien, en stelde Cuba in 1820 voor den vrijen handel open, waarmede voor dat eiland een nieuw tijdperk aanving. In het beheer der finantiën is in de laatste jaren ook meer regelmaat en zuinigheid gekomen, zoodat men mag aannemen, dat S. tegenwoordig ook in dat opzigt op den weg van vooruitgang is, en dien ten gevolge het crediet begint te herwinnen, dat geruimen tijd zeer geschokt was. In de laatste jaren bleven de uitgaven beneden de ontvangsten of overtroffen die slechts weinig. De geheele staatsschuld beliep in December 1861 nog 14.274,734,301 realen, ongerekend eene vlottende schuld, die volgens de wet van den 4^{den} Mei 1862 tot 740,000,000 mag klimmen. De heilzame werking der deposito-bank is oorzaak geweest, dat men die waarde niet heeft behoeven uit te geven.

Het leger, dat een groot aantal hoofdofficieren bevat, en tijdens de binnenlandsche beroeringen een overwegenden invloed had op de staatkundige partijen, is in een' goeden staat. De geheele sterkte daarvan bedroeg in 1862 meer dan 234,000 man, waaronder 10,000 hoogere en lagere officieren, en ruim 7000 man militie op de Canarische eilanden. Bij de verschillende wapens bevonden zich in dat jaar 21,600 paarden. Daarenboven waren er in elke kolonie nog eene geregelde krijgsmagt en militie. Tot opleiding van officieren voor verschillende wapens, zijn er militaire scholen te Madrid en elders. Het land bezit meer dan 100 vestingen. Tegen Frankrijk is het, behalve door de Pyreneën, door 3 liniën gedekt, doch aan de zijde van Portugal ligt het grootendeels open. Het binnenland is sterk door zijn bergachtig terrein en de groote rivieren leveren voor sommige streken goede verdedigingsliniën op. De eenmaal zoo geduchte Spaansche zeemagt verkeerde nog kort geleden in diep verval en er is naauwelijks een begin gemaakt om haar daaruit op te heffen. In 1862 telde de koninklijke marine 44 groote en kleine zeeschepen, waaronder slechts 2 linieschepen van 84 stukken en 3 fregatten van 32—42 stukken; 33 raderstoomschepen, waaronder 3 van 16 stukken; eindelijk nog 92 schroefstoomschepen, waaronder een linieschip van 100, en 18 fregatten van 37 tot 51 stukken. Neemt men in aanmerking dat velen daarvan niet oud zijn, en dat er nog vele bodems in aanbouw zijn, dan is eenige vooruitgang niet te miskennen.

Reeds in overoude tijden had het schoone en vruchtbare S. velen uitgelokt om zich daar te vestigen. De Phoeniciërs legden er volkplantingen aan, onder welke Gades, het tegenwoordige Cadix. Later zochten de Carthagers zich op het schiereiland voor elders geleden verliezen schadeloos te stellen, en voerden hunne veldheeren Hamilcar, Hasdrubal en Hannibal aldaar een' langdurigen oorlog tegen de oorspronkelijke bewoners, Kelten en Iberiërs, ook wel Celtiberiërs genoemd, Lusitaniërs en Cantabriërs. De Carthagers stichtten er vele koloniën, doch moesten S. later aan de Romeinen afstaan, die het tot aan den tijd der volksverhuizing behielden. Het Christendom werd er al vroeg gepredikt, en volgens de overlevering stierf de apostel Jacobus te St Jago in Gallicië den marteldood. Gedurende de volksverhuizing vestigden zich in het noorden Sueven en Alanen, in het zuiden de Vandalen, die vervolgens naar Africa overstaken. Aistulf, koning der West-Gothen, stichtte er een rijk, dat zich aan gene zijde der Pyreneën uitstrekte, en na zijnen dood (415) Toulouse tot hoofdstad kreeg, van waar de zetel des bewinds, nadat de Franken in het noorden des rijks doorgedrongen waren, naar Toledo verlegd werd. Het West-Gothische rijk in S. steeg tot een' hoogen

trap van bloei, waarop het zich echter slechts kort wist te handhaven. Graaf Juliaan, stadhouder over eenige steden op de kust van Africa, sloot een verbond met den bisschop van Sevilla en andere misnoegden, en riep de hulp der Arabieren of Mooren in, die zich langs de noordkust van Africa hadden uitgebreid. Zij nestelden zich met een leger onder Tarik op de naar hem genoemde rots Gibel-al-Tarik (Gibraltar) en sloegen den koning der West-Gothen, Rodrigo den Goth, in den zevendaagschen slag bij Xeres de la Frontera (711). Er werd nu een Moorsch rijk in S. gesticht, terwijl de West-Gothen naar het noordwesten teruggedrongen werden, waar zij den grond legden tot de Christenrijken, die acht eeuwen later de Arabieren weder zouden verdrijven. Het gebied der Mooren maakte een deel uit van het Kalifaat, tot Abderramen, de eenig overgebleven Ommajade, het omstreeks het midden der VIII^{ste} eeuw daarvan losscheurde, met welke gebeurtenis het kalifaat van het westen in S. zijn oorsprong nam, dat Cordova tot hoofdstad had. Kunsten en wetenschappen bloeiden er en het ontzag naar buiten werd vooral door eene geduchte zeemagt opgehouden. Tegen de nog altijd aanwezige Christenvorsten in het noorden, waren de ondernemingen niet altijd voorspoedig. Het westersche Kalifaat werd in de laatste jaren van zijn bestaan door partijschappen verscheurd, en nam een einde, toen de Ommajade Hischam de III^{de} in 1031 verjaagd werd. De stadhouders verklaarden zich bij die gelegenheid tot onafhankelijke vorsten, en zoo ontstonden er in S. 17 Moorsche rijken, onder welke Murcia, Badajoz, Grenada, Saragossa, Majorca, Valencia, Sevilla, Toledo en Cordova de voornaamsten waren.

Karel de Groote had de magt der Arabieren in het noorden reeds eenigermate geknakt, door tusschen de Pyreneën en de Ebro de zoogenaamde Spaansche Mark te vestigen. De Christenvorsten hadden sedert hun voordeel gedaan met de verdeeldheden onder de Arabieren, en reeds in den aanvang der XI^{de} eeuw besloegen de Christenrijken Leon en Castilië, Navarra en Arragon nagenoeg de helft van S. Na eene glansrijke overwinning, die de vereenigde Christenvorsten, onder aanvoering van Alfonsus den IX^{den}, koning van Castilië, in 1212 bij Tolosa in de Sierra Morena op de Arabieren behaalden, werd het gebied der laatsten tot de rijken van Cordova en Granada beperkt, die niet lang daarna het oppergezag van Castilië moesten erkennen.

Met Ferdinand den Catholieke († 1516) brak voor S. een geheel nieuw tijdperk aan. Deze vorst volgde in 1479 zijnen vader in Arragon op en was tien jaren vroeger reeds gehuwd met Isabella, die in 1474 Castilië van haren broeder geërfd had. De vereeniging dier beide rijken, met hetgeen daartoe behoorde, legde den grond tot de latere eenheid der Spaansche monarchie. De koninklijke magt werd in verschillende opzigten uitgebreid. Onder de daartoe gebezigde middelen behoorde ook de Inquisitie, die vooral tot het bekeeren van Joden en Mohammedanen in S. zeer verscherpt werd. Terwijl Ferdinand en Isabella alles in het werk stelden om hun gezag in het binnenland uit te breiden, besloten zij ook het overblijfsel van het gebied der Mooren aan te tasten, dat nog meer dan 13 steden en vele vaste plaatsen telde. Na een tienjarigen strijd viel de hoofdstad Granada den 2^{den} Junij 1492, met welke gebeurtenis de heerschappij der Mooren in S. een einde nam. Joden en Mooren moesten nu het Christendom aannemen of met achterlating hunner voornaamste bezittingen het land ontruimen. Het rijk van Ferdinand en Isabella, dat nog vermeerderd werd met de koningrijken Napels en Navarra en nieuwen luister en rijkdom ontleende aan de ontdekkingen door Columbus gedaan, viel na Ferdinands dood aan zijnen kleinzoon Karel den V^{den} ten deel, die van zijnen vader de Nederlandsche gewesten, van zijn' grootvader van vaderszijde de Oostenrijksche erflanden kreeg en tevens tot de Duitsche keizerlijke waardigheid verheven werd. In den aanvang van Karels regering deden de bewoners van S. eene poging om hunne oude staatkundige vrijheden terug te bekomen, doch moesten zich onderwerpen. Karel, de regering moede, stond in 1555 S., Milaan, Napels en Sicilië, de Nederlanden en America aan zijnen zoon Philips den II^{den} af, tegen wien in de Nederlandsche gewesten de opstand uitbrak, die tot een' oorlog van tachtig jaren aanleiding gaf, waarin vele van de beste krachten des rijks verspild werden. Reeds in 1558 stierf de koningin Marie van Engeland, welke Philips kort te voren gehuwd had, en hij had zich in Engeland te zeer gehaat gemaakt, om op de hand van Maria's zuster te kunnen hopen. Door dweepzucht gedreven, bragt hij de Nederlandsche gewesten tot opstand en offerde de waarachtige welvaart van zijn rijk in meer dan een opzigt aan zijne staatkundige oogmerken op.

Ongelukkig voor S. werd Philips de II^{de} in 1598 opgevolgd door zijnen zoon Philips den III^{den}, wien zelfs de weinige goede hoedanigheden zijns vaders nog ontbraken. De bronnen van bestaan werden onder voortdurend wanbestuur en vervolging van allen, die van de R. Catholieke kerk afweken, uitgeput, en de massa des volks verviel tot armoede. De republiek der Vereenigde Nederlanden begon aanvallenderwijze te handelen en zocht met hare vloten de Spanjaarden in hunne eigene havens op. In 1621 werd Philips de III^{de} door Philips den IV^{den} opgevolgd, onder wien de oorlog, daar het twaalfjarig bestand ten einde was, hervat en voortgezet werd. In 1640 ging Portugal, dat in 1580 door den hertog van Alva veroverd was, weder voor S. verloren, en toen in 1648 de vrede met Nederland gesloten werd, bleef de oorlog met Frankrijk, dat sedert 1635 met Nederland zamenwerkte, nog voortduren. Dit was te noodlottiger, daar Engeland zich in 1655 aan de zijde van Frankrijk schaarde en Jamaica alsmede Duinkerken veroverde, welke beiden het behield, toen S. in 1659 den vrede der Pyreneën met Frankrijk sloot, waarbij het ook aan dit rijk eenige landstreken moest afstaan.

Bij den dood van Philips den IV^{den} in 1665 was de grootheid van S., ondanks de vele hulpbronnen des lands, reeds voorbij, terwijl het gedurende de minderjarigheid en de zwakke regering van Karel den II^{den} nog al verder terugging, en na diens kinderloos overlijden in 1700 ter prooi werd aan een' oorlog over de erfopvolging, welke in 1713 bij den vrede van Utrecht ten voordeele van Philips den V^{den} van Bourbon, een' kleinzoon van Lodewijk den XIV^{den}, beslist werd. Het bleek echter weldra dat Philips alles behalve geschikt was voor de hem opgedragen taak. Slechts korten tijd scheen S. onder de krachtige hand van den kardinaal Alberoni eene betere toekomst te gemoet te gaan. Hij wilde het rijk tot den ouden luister opheffen. Het goede door hem tot stand gebragt ging, nadat hij in 1720 was afgetreden, weder verloren. De zwaarmoedigheid des konings grensde aan waanzin. Ferdinand de VI^{de}, die in 1746 zijn' vader opvolgde, werd bepaald krankzinnig, waarom de regering in 1759 overging in de banden van Karel den III^{den}, zijn' stiefbroeder, die tot dusverre koning van Napels en Sicilië geweest was. Hoe het onder eene reeks van zwakke en onbekwame vorsten met het schoone S. gegaan was, laat zich denken. Karel de III^{de}, voorgelicht door de Italianen Squilace en Grimaldi, wilde hervormingen invoeren, hetgeen een' opstand ten gevolge had, dien men aan den invloed der Jezuïten toeschreef, welke in 1767 verbannen werden. Er was intusschen vooruitgang, welke nog voortduurde in de eerste regeringsjaren van Karel den IV^{den}, die in 1788 den troon had beklommen, totdat S. zich tot zijn ongeluk nader aan Frankrijk aansloot. Bij den vrede van Bazel moest het St. Domingo, bij dien van Amiens Trinidad afstaan. Het werd in de oorlogen tegen Engeland medegesleept, zag in 1805 bij Trafalgar zijne vloot vernielen en werd daardoor afgesloten van zijne rijke koloniën, waar zich intusschen een geest van onafhankelijkheid begon te openbaren. Ten gevolge van het in 1807 met Frankrijk te Fontainebleau gesloten verdrag, rukte een Fransch leger onder Junot S. binnen. De oude koning, die in alles den raad van zijnen minister Godoi volgde, deed, toen deze zijne populariteit wegens den toenemenden invloed van Frankrijk had verloren, in 1808 afstand van den troon ten behoeve van den Infant Ferdinand. De twisten daarover tusschen de leden der koninklijke familie ontstaan, gaven Napoleon aanleiding om beide partijen naar Bayonne te doen komen en beiden tot afstand van den troon te nopen, dien hij den 6^{den} Junij van dat jaar aan zijnen broeder Jozef toewees. De Franschen konden zich slechts met moeite in S. handhaven, waar zij de bevolking tegen zich hadden, terwijl de Engelschen van de zijde van Portugal herhaalde voordeelen op hen behaalden. Nadat Wellington den 21sten Junij 1813 eene glansrijke overwinning had behaald bij Vittoria, moesten de laatste Fransche troepen het schiereiland ontruimen. Ferdinand de VII^{de} werd in S. algemeen erkend, ontbond de Cortes, die zich hadden opgewor-

pen, en beloofde de latere bijeenroeping der oude Cortes. Hij hield echter zijne belofte niet, maar regeerde geheel willekeurig, hetgeen nieuwe onheilen over het land bragt. Allerlei vroegere misbruiken werden hersteld en vele vrijheidlievende mannen, die zich zelfs voor S. verdienstelijk gemaakt hadden, moesten in de kerkers der inquisitie of in vestingen en havenplaatsen als gevangenen smachten of dwangarbeid verrigten. Onder den druk van zoodanig beheer vormden zich geheime genootschappen en braken nu en dan opstanden uit. De talrijke koloniën in America waren in het tijdvak der revolutie grootendeels voor S. verloren gegaan. Bij gelegenheid dat Ferdinand tot herovering van het verlorene in 1820 te Cadix eene legermagt bijeentrok, geraakte een bataillon onder Rafael Riego in opstand en, ofschoon het verstrooid werd, vond dit voorbeeld toch bijval bij vele garnizoenen in Gallicië, Navarra, Catalonië en Arragon, welke de gehoorzaamheid opzeiden en de volksgezinde constitutie, die in 1812 door de Cortes was opgesteld, terug verlangden. Graaf Ahlsbal en zijn broeder O' Donnel stelden zich aan het hoofd der beweging, hetgeen den koning noopte die constitutie van 1812 aan te nemen. Nu begon de behoudende partij zich te weren, en weldra stond de bevolking onder twee banieren, die der absolutisten en die der constitutioneelen. Onder die omstandigheden besloot het vorsten-congres te Verona tot eene gewapende tusschenkomst en droeg de uitvoering daarvan aan Frankrijk op. De Cortes weigerde de constitutie in gematigden zin te wijzigen en dien ten gevolge trok den 7den April 1823 een Fransch leger van 100,000 man onder den hertog van Angoulème over de grenzen. Zonder belangrijken tegenstand te ontmoeten drong het van Saragossa tot in Madrid door. De Cortes waren naar Sevilla gevlugt en hadden den koning gedwongen hen derwaarts te volgen. Het leger en de bevolking schaarden zich langzamerhand aan de zijde der reactie, en toen de Cortes zich eindelijk tot Cadix beperkt zagen, werd deze stad den 31sten Augustus door de Franschen stormenderhand genomen. De generaal Mina legde eerst zes weken later de wapens neder. Velen vlugtten naar het buitenland. Riego, die het ook wenschte te doen, werd gegrepen en ter dood gebragt. De koning verklaarde alle wetten, die sedert Maart 1820 waren uitgevaardigd, voor nietig, en verloor in het vervolgen der liberalen alle gematigdheid uit het oog. In 1830 veroorloofde Ferdinand, die inmiddels bijna geheel oppermagtig geregeerd had, zich een' maatregel, die voor het reeds diep gevallen rijk eene nieuwe bron van rampen zou worden. Hij was in 1829 voor de vierde maal gehuwd met zijne nicht, Maria Christina van Napels, die den tot dusverre kinderloozen vorst eene dochter baarde, welke den naam van Isabella ontving. Om die dochter den weg tot den troon te banen, hief de koning den 31sten Maart 1830 de Salische wet op, en verklaarde vervolgens bij eene pragmatieke sanctie van den 1sten October 1830, Isabella tot zijne opvolgster, met voorbijgang van zijnen broeder, don Carlos, die verbannen werd, omdat hij daarin eene verkorting zijner regten zag.

Nadat Ferdinand de VIIde den 29sten September 1833 gestorven was, aanvaardde zijne wedawe de voogdijschap over hare minderjarige dochter. Zij steunde op de meer vrijzinnige partijen. Hare aanhangers kregen den algemeenen naam van Christinos, terwijl die van don Carlos, tot welke de voorstanders van het meer onbeperkte gezag behoorden, met den naam van Carlisten werden aangeduid. Weldra stonden de beide partijen, waarvan de eerste door onderlinge verdeeldheid minder kracht kon ontwikkelen, gewapend tegenover elkander, en brak een binnenlandsche krijg uit, die met de grootste verbittering gevoerd werd. Onder de Christinos kreeg Espartero groot gezag, die weldra de hoofdleider dier partij werd, terwijl Cabrera zich een' naam maakte als aanvoerder der Carlisten. Het land verkeerde een tijd lang in volslagen regeringloosheid, verloor het crediet in het buitenland en zag zich aan de gruwelen van beide partijen blootgesteld. Espartero, de hertog der overwinning, bragt de tegenpartij in 1839 eene zoo geduchte nederlaag toe, dat don Carlos naar Frankrijk moest vlugten, welk voorbeeld Cabrera een jaar later volgde. Espartero werd eerste minister, en toen Christina in October 1839 hare waardigheid nederlegde, zelfs regent van het rijk. Hij voerde als zoodanig vele verbeteringen in, doch haalde zich daardoor den haat der geestelijken en van een deel des volks op den hals, van welke omstandigheid koningin Christina zich bediende om hem ten val te brengen. De generaal Narvaez landde in Andalusië, rukte op Madrid aan en dwong Espartero tot de vlugt, die zich in 1843 naar Engeland begaf. Narvaez liet Isabella meerderjarig verklaren, en riep de koningin-moeder terug, die nu weder een tijd lang de teugels van het bewind in handen hield. In October 1846 huwde Isabella, toen 16 jaren oud, met haren neef Francisco d'Assisi, terwijl hare zuster Louise een huwelijk sloot met den hertog van Montpensier, zoon van Lodewijk Philips, welke laatste verbindtenis van de zijde van Groot-Brittanje een protest uitlokte. De partijen op staatkundig terrein bleven voortwoeden en een tal van ministeriën wisselden elkander af. De kracht, dien de minister Narvaez ontwikkelde, bewaarde S. in 1848 voor de gevolgen, welke de omwenteling in Frankrijk elders te weeg bragt, en stelde hem in staat zich te handhaven tegen diegenen, welke onder medewerking van den koning, zijn val zochten te bewerken. Hij trad in 1851 af, waarna weder verschillende pogingen van andere mannen om hem te vervangen, schipbreuk leden, en ten laatste zelfs opstanden uitbraken, die een gevaarlijk aanzien kregen. De koningin achtte zich dien ten gevolge verpligt de leiding der zaken aan Espartero toe te vertrouwen, die den 1sten Augustus 1854 als president-minister optrad en nagenoeg twee jaren aan het bewind bleef. Op denzelfden dag waarop hij in 1856 zijn ontslag indiende, brak er te Madrid en elders een opstand uit, die in de hoofdstad door O' Donnel met geweld onderdrukt werd, doch in andere steden voortduurde. Het geheele rijk werd in staat van beleg gesteld. Het gouvernement deed in September eenige concessiën, waarna in October de generaal Narvaez weder aan het bewind kwam. De constitutie van 1845 werd van kracht verklaard, terwijl eenige nieuwe concessiën gedaan werden. Met uitzondering van Catalonië en Malaga, waar dit eerst twee jaren later plaats greep, werd in November de staat van beleg weder opgeheven. Amnestie werd verleend, doch er deden zich van tijd tot tijd nieuwe bewegingen voor, welke door het gouvernement onderdrukt werden, waardoor dit het geschokte vertrouwen in het buitenland bevestigde en het verloren crediet eenigermate herwon. In October 1857 werd Narvaez vervangen; doch drie maanden daarna was de koningin andermaal genoodzaakt haar kabinet te wijzigen, dat eerst in Julij 1858 krachtiger kon optreden, toen O' Donnel aan het hoofd daarvan werd geplaatst. Deze was nog aan het bewind, toen er in Augustus 1859 moeijelijkheden ontstonden met de Marokkanen, die de Presidios verontrust hadden. Dit leidde tot een oorlog met Marokko, waarin de Spanjaarden vele voordeelen behaalden en in Februarij 1860 Tetuan innamen. Den 26sten April werd te Tetuan de vrede gesloten, waarbij genoemde stad als een onderpand voor de nakoming van het bepaalde, voorloopig in de handen der Spanjaarden bleef. Carlistische bewegingen in dienzelfden tijd werden gelukkig bedwongen, en na het straffen van Ortega en anderen der hoofdleiders, werd weder volledige amnestie verleend. Sedert werd S. eenigzins betrokken in de aangelegenheden der nieuwe wereld. Eene omwenteling op het onafhankelijk gedeelte van St. Domingo was van dat gevolg, dat die oude kolonie zich bereid verklaarde onder Spaansch gezag terug te keeren. Er werden troepen heengezonden, en in Mei 1861 teekende de koningin het stuk, waarbij zij de kolonie aanvaardde. Bewegingen, die aldaar onlangs hebben plaats gehad, doen echter teregt vermoeden, dat die goede verstandhouding niet blijvend zal zijn. In het laatstgenoemde jaar mengde S. zich, tegelijk met Frankrijk en Engeland, in de zaken van Mexico, waarover het reeds sedert 1857 geklaagd had. De generaal Prim werd er heengezonden en behaalde met de krijgsmagt der beide andere mogendheden eenige voordeelen. Zoodra Mexico eenige toegeeflijkheid betoonde, verklaarden S. en Engeland zich in April 1862 voldaan, en lieten Frankrijk alleen den strijd voortzetten, die eerst dezer dagen tot een voorloopig resultaat heeft geleid. De debatten over de Mexicaansche expeditie, in de Cortes gevoerd, gaven aanleiding tot het aftreden van O' Donnel, wiens bewind in het begin van Maart 1863 door het kabinet Miraflores vervangen werd. Don Carlos overleed in 1855, en zijn zoon, bekend als graaf de Montemolin, erfde zijne regten. Nadat de laatstgenoemde en een jongere broeder in 1861 overleden waren, stond de eenig overgebleven zoon van don

Carlos, gewoonlijk don Juan de Bourbon genoemd, aan het hoofd der Carlistische partij. In Januarij 1863 deed hij plegtig afstand van zijne regten. De koningin van S. had in 1864 vier kinderen, waaronder één zoon, de prins van Asturie. Het huwelijk van hare zuster met den hertog van Montpensier was kinderloos gebleven.

SPANNING is de eigenschap der luchtsoorten, om zich in eene grootere ruimte uit te breiden. Ten gevolge van dis eigenschap drukt eene ingeslotene luchtmassa gelijkelijk in alle rigtingen, want maakt men eene opening in een der wanden van het vat, waarin zich lucht bevindt, dan heeft er, mits geen druk van buitenlucht zulks verhindert, uitstrooming plaats, in welken wand de opening ook gemaakt wordt. De druk die lucht ten gevolge van hare S. tegen eene oppervlakte uitoefent, is evenredig aan die oppervlakte. De ruimten die eene achtervolgens door twee krachten samengeperste luchtmassa inneemt, zijn omgekeerd evenredig aan die krachten (zie *Mariotte*, *Wet van*). Op de S. van de lucht berusten een aantal werktuigen, waarvan het voornaamste de luchtpomp (zie *Luchtpomp*) is. Men zie verder nog het art. *Lucht*.

SPANRUPSEN. (Zie *Vlinders*.)

SPAR. (Zie *Pijnboom*.)

SPARTA, ook Lacedaemon geheeten, was de hoofdstad van eenen der merkwaardigste staten van Griekenland en der oudheid, Laconië genoemd. Deze staat lag aan de zuidoostkust van den Peloponnesus, tusschen Arcadië en Messenië, aan den westelijken oever van de rivier Eurotas, werd van buiten door hooge bergketens gedekt, doch nog meer dan door deze, beschermd door de dapperheid en inwendige staatsgesteldheid zijner inwoners, de Spartanen: een volk, dat door zijne eigenaardigheden van alle andere en nieuwere natiën geheel afweek. Als de oudste bewoners dezer landstreek worden Lelegen en Pelasgen genoemd; ten tijde van den Trojaanschen oorlog, waren de Achaeërs daar de voornaamste volksstam en regeerde de familie van Atreus. Na den inval der Doriërs in den Peloponnesus, ongeveer 1104 v. Chr., namen de Heracliden Eurysthenes en Procles bezit van Laconië, dat sedert bestendig door twee koningen uit hunne nakomelingen geregeerd werd. Later, omtrent 900 jaar voor onze christelijke tijdrekening, verhief Lycurgus (zie *Lycurgus*) den nog weinig beteekenenden en slecht ingerigten staat, door zijne voortreffelijke wetten, in korten tijd tot eene verbazende hoogte. De Spartanen overwonnen naderhand hunne dappere naburen, de Messeniërs; streden bij Thermopylae onder hunnen koning Leonidas (zie *Leonidas*) tegen de Perzen en werden, zonder op veroveringen of het verkrijgen van rijkdommen bedacht te zijn, de schrik van geheel Griekenland. Zelfs Athene, dat in den langdurigen Peloponnesischen oorlog, met de grootste inspanning, aan Sparta den eersten rang onder de Grieksche staten betwist had, moest ten laatste voor hetzelve bukken. Nu was de Spartaansche magt tot het hoogste toppunt geklommen en had al hare mededingers vernederd; maar ook juist in dit wapengeluk lag de grond van haar volgend verval; want de rijkdom en weelde van Athene begonnen de oude eenvoudigheid en matigheid te verdringen, en verwijfdheid en werkelooze trotschheid vervingen de plaats der oude heldendeugden. De Thebaners maakten hiervan gebruik; de Atheners, die zich eerst bij hen tegen S. gevoegd, doch naderhand weer de partij der Spartanen gekozen hadden, werden door Epaminondas geslagen, en S. werd door dezen oorlog dermate verzwakt, dat het van nu af ophield eene belangrijke rol in Griekenland te spelen. Ondertusschen boden de Spartanen in vervolg van tijd nog zulken geduchten tegenstand aan den veroveraar van Griekenland, Alexander, en zijne opvolgers, dat zij nimmer geheel onder het juk konden gebragt worden. Eindelijk namen zij aan het Achaïsch verbond deel, waartegen zij eerst geoorlogd hadden, doch werden, toen de Romeinen zich meer in Griekenland uitbreidden, te gelijk met de vernietiging van dit verbond, in het jaar 146 vóór onze tijdrekening, onder de heerschappij der Romeinen gebragt, waarmede het bestaan van hunnen staat, dien zij eeuwen hadden gehandhaafd, een einde nam.

S., de hoofdstad van den Spartaanschen staat, werd in de eerste jaren der 79ste Olympiade door eene aardbeving verwoest. Zij had eenen omvang van 48 stadiën of 1½ mijl, was niet geregeld gebouwd, maar bestond eigenlijk uit verscheidene bijzondere gedeelten, die nog in de 120ste Olympiade door geenen ringmuur waren ingesloten. Pausanias noemt ons verscheidene gebouwen en merkwaardigheden, waarvan wij alleen de volgenden aanstippen: het Marktplein, waarop zich de voornaamste verzamelingshuizen der aanzienlijkste overheidspersonen bevonden, en waarvan de beroemde gaanderij (*Persica*), met de beeldzuilen van Mardonius en Artemisia van wit marmer, versierd, een uitnemend schoon sieraad uitmaakte; het Koor, eene plaats op de markt, met de beeldzuilen van Apollo, Diana en Latone pronkende; de Baroneta, het koninklijk verblijf der familie van Eurysthenes; de Leschen, of huizen voor de openbare bijeenkomsten der burgers, waarvan er twee weren; en meer andere merkwaardigheden. Ten aanzien van het staatsbestuur waren de koningen zelven niets minder dan onafhankelijk; zij regeerden alleen met en door den wil des volks, en genoten geen ander voorregt, dan dat zij de voorzitters in de raadsvergaderingen, de scheidsmannen bij ontstane twisten en de aanvoerders van het leger waren, en zelfs geene andere belooningen ontvingen dan een aanzienlijk landeigendom, een behoorlijk aandeel van den gemaakten buit en de hoogste plaats in de bijeenkomsten en op de volksmaaltijden. Later verkreeg het democratische element door de instelling der Ephoren het overwigt over het aristocratische. Veel heeft men getwist over het al of niet voortreffelijke in het staatsbestuur der Spartanen, doch men verloor veelal uit het oog, naar welken maatstaf men dit voortreffelijke eigenlijk beoordeelde. Thans is men het vrij algemeen hierover eens, dat naar het louter denkbeeld van een krijgshaftig volk, hetwelk niets dan wapenen en dapperheid kent, zoodanig als Lycurgus zich voorstelde, het Spartaansche staatsbestuur voortreffelijk was, maar dat het weinig geschikt was om een volk tot beschaving en daardoor tot zachtere deugden en het smaken van edeler genoegens op te leiden.

Zie omtrent de staatsregeling en geschiedenis van Laconië: Manso, *Sparta* (Leipzig 1800—1805, 5 dln.) en Lachman, *Die Spartanische Staatsverfassung in ihrer Entwickelung und ihrem Verfall* (Berlijn 1836).

SPARTACUS, afkomstig uit Thracië, werd als slaaf naar Italië gevoerd en kwam te Capua bij zekeren Lentulus Batuatus, die zijne slaven tot kampvechters vormde. De harde behandeling, die hij hier onderging, noopte hem met een zeventigtal zijner lotgenooten te ontvlugten (73 v. Chr.). Hij vestigde zich aan den Vesuvius, werd aanzienlijk versterkt door een groot aantal vlugtelingen, die hem tot aanvoerder verkozen, en sloeg den praetor Publius Varinius Glaber, die hem met éénen slag meende te vernietigen, volkomen. Na deze gebeurtenis kreeg S. eenen grooten toevloed van landlieden, herders en weggeloopen slaven, zoodat hij weldra 10,000 man onder zijne bevelen had, voor wier organisatie en bewapening hij ijverig werkte. Hij deed eenen mislukten aanval op Capua, maar het gelukte hem Nola te vermeesteren. Eerst nu zag men in Rome het dreigende gevaar in en zond een corps van 10,000 man af tot onderdrukking van den opstand. S. die inzag dat hij in het open veld nog geen geregelden tegenstand kon bieden, trok in de gebergten van Lucanië terug en kwelde zijnen vijand door herhaalde overvallingen en kleine gevechten. Eensklaps viel hij echter het Romeinsche leger in het vrije veld aan en sloeg het geheel. Zijne magt groeide nu weldra tot 70,000 man aan, doch in 72 scheidde een gedeelte zijner scharen onder den Galliër Crixus zich van hem af. Deze werd weldra door den consul Lucius Gellius geslagen. S. echter, die de Apennijnen omgetrokken was, sloeg eerst den consul Lentulus en kort daarna Gellius, terwijl de beide consuls zich vereenigd hebbende, andermaal te Picenum geslagen werden. Hierna veranderde hij eensklaps zijn voornemen van over de Alpen te trekken en zijn leger te ontbinden, en keerde naar Beneden-Italië terug. In het jaar 71 v. Chr. sloeg S. nogmaals een Romeinsch leger, dat zijnen togt naar Rome verhinderen wilde, maar in het zelfde jaar rukte de praetor Marcus Licinius Crassus met 6 legioenen tegen hem op. Hij zag nu van zijnen togt op Rome af en trok naar Lucanië terug, sloeg Crassus legaat Mummius in Picentum, doch werd in de zuidelijke punt van Bruttium naauw ingesloten. Hier verliet hem weder een gedeelte zijner troepen, die door Crassus in twee veldslagen vernietigd werden. S. daarop door zijne soldaten gedwongen, verliet zijne stelling en tastte Crassus bij de rivier Saleris

aan. Zijn leger telde bijna 40,000 man en S. ging het met zooveel dapperheid voor, dat het twijfelachtig was, hoe de slag zou eindigen, toen hij in het beslissende oogenblik door eene speer doodelijk getroffen werd. Zijn leger werd nu volkomen geslagen; meer dan 30,000 man vonden den dood en Crassus liet alle gevangenen (6000 in getal) aan de boomen van den grooten weg van Capua naar Rome opknoopen. Het laatste overschot van S.'s leger, ongeveer 5000 man, werd door Pompejus geslagen, die kleingeestig genoeg was van openlijk een deel van den roem van Crassus te eischen. Hiermede eindigde de oorlog, die in de Romeinsche geschiedenis met den naam van slavenoorlog bestempeld wordt.

Men zie: A. G. Meissner, *Spartacus*. L.

SPARTIANUS (Aelius), een der belangrijkste schrijvers onder de *Scriptores historiae augusteae*, leefde tegen het einde der III[de] eeuw waarschijnlijk aan het hof van keizer Diocletianus en beschreef de levensgeschiedenissen der Romeinsche keizers van Caesar af tot op den bovengenoemden toe. Van deze levensbeschrijvingen zijn slechts die van Hadrianus, Verus, Julianus, Severus, Pescennius Niger en Geta tot ons gekomen; verkeerdelijk worden hem nog eenige anderen toegeschreven. De stijl en inkleeding dezer stukken bewijzen duidelijk het verval der eeuw en gebrek aan smaak.

SPAT (De) is een gebrek aan de paarden eigen, 't geen bestaat in een tegennatuurlijk knobbelachtig uitwas der beenderen, die het kniegewricht van het achterbeen zamenstellen, voornamelijk van het hoofd des scheenbeens. Meestal is de S. slechts eene kleine aangroeijing van de grootte van een hazelnoot, doch bij sommige voorwerpen van de grootte van een hoenderei. Dit gebrek schijnt gewoonlijk te worden voortgebragt door geweldige uitrekking der gewrichtsbanden, die zich aan het kniegewricht inplanten. Door zoodanige uitrekkingen worden de buitenste zelfstandigheid van het been en het beenvlies beleedigd en er ontstaat eene ligte ontsteking, die eenen vermeerderden toevloed van vochten ten gevolge heeft. Daardoor wordt de beenstof door de vaten, die het been voeden, buiten de natuurlijke oppervlakte van het been gevoerd.

Wanneer nu het paard zich zal bewegen en de zachte deelen van den omtrek der S. daarover heen beweegt, zoo worden die daardoor pijnlijk aangedaan en het paard loopt dien ten gevolge kreupel. Komt de S. aan beide beenen voor, dan hinkt het paard wel niet, maar gaat met de achterbeenen stijf, tot dat het begint warm te worden. De paardenkoopers houden dan ook een spattig paard op de markt in aanhoudende beweging. — De S. is alleen te genezen bij jonge paarden.

Zie over de middelen ter genezing de speciale werken over veeartsenijkunst.

SPATHIJZERSTEEN. (Zie *IJzer*).

SPECERIJ. Onder dezen naam verstaat men opwekkende stoffen, die niet tot eigenlijk voedsel dienen, maar als toevoegsel bij spijzen en dranken gebruikt worden. Meer bepaaldelijk worden daaronder geurige voortbrengselen uit het plantenrijk of zoogenaamde kruiderijen begrepen, welke vooral uit de keerkringslanden aangevoerd worden, inzonderheid van de Molukken en aangrenzende eilanden, die daarom ook wel de Specerijeilanden genoemd worden. De voornaamsten dezer specerijen zijn:

Kaneel, hoofdzakelijk op Ceylon, maar thans ook op Java gekweekt en waarvan de zoogenaamde Sinesche kaneel eene minder goede soort uitmaakt.

Muskaatnoot en *Foelie*, beiden van denzelfden boom afkomstig, zijnde de foelie de *zaadrok*, een omhulsel onmiddellijk rondom het zaad. Hij wordt hoofdzakelijk in de Molukken en de Banda-eilanden geteeld.

Kruidnagelen, zijnde de bloemknoppen van den kruidnagelboom, mede van de Molukken en Banda.

Peper, zoowel de zwarte als de witte, van Malabar, Sumatra, Java, Riouw en nabijgelegen eilanden herkomstig.

Spaansche peper, zijnde de vrucht van *Capsicum annuum*.

Cayenne peper en *Kerrie*, mede van soorten van *Capsicum* gemaakt.

Vanielje of *Banielje*, de vrucht van *Vanilla planifolia* Andr. uit de West-Indiën, thans ook naar Java overgebragt.

Cardamom, het zaad van *Alpinia cardamomum* en aanverwante gewassen, uit Britsch-Indië aangevoerd.

Soja, in Sina enz. bereid uit 1 deel in gisting gebragte en geroosterde tarwe of gerst, 1 deel zaden van de Sojaplant (*Dolichos soja*) en 1 deel zout.

Bijna al deze specerijen zijn in dit Woordenboek op afzonderlijke artikels behandeld.

Voorts *Anijs*, *Fenkel*, *Karwei*, *Koriander* en andere Europeesche gewassen, welke deels op hunne letter genoemd zijn. Geurige moeskruiden, zooals *Kervel*, *Peterselie* enz. worden gewoonlijk niet onder de specerijen gerekend; hoewel de grenslijn tusschen deze en de echte specerijen moeijelijk te trekken is.

SPECHT. De Spechten maken een geslacht uit in de familie der Pijltongige vogels (*Sagittilingues*) in de orde der Klimvogels (*Scansores*). Zij onderscheiden zich door de volgende kenmerken: hun bek is tamelijk lang, krachtig, meest uitgerekt piramidaal, aan de punt evenwel als afgehakt; hun neusgaten zijn ovaal, bedekt met kleine, stevige vedertjes en liggen aan den wortel van den bek. Hun zeer lange tong is wormvormig, kleverig en aan het einde voorzien van eene hoornachtige punt, die aan beide zijden vele fijne weerhaakjes heeft; hun staart is wigvormig, uit stijve vederen gevormd en dient bij het klimmen tot steun voor het ligchaam; hun vleugels zijn middelmatig van omvang met de vierde of vijfde slagpen het langst; van hunne teenen staan twee naar voren en twee naar achteren.

Zij leven in de bosschen, klimmen tegen de boomstammen met de grootste behendigheid op, vliegen met rukken en niet ver. De inlandsche en waarschijnlijk ook de meeste uitlandsche soorten leven van insecten, voornamelijk van de schadelijke larven van houtbedervende soorten, welke zij met hun stevigen bek uit de boomen pikken of wel met hun kleverige lange tong uit de gaten te voorschijn halen. Dit pikken geschiedt met zooveel kracht, dat men het op grooten afstand hoort en het dikwijls voor het geluid houdt dat een houthakker met zijne bijlslagen maakt. Eenige uitlandsche soorten evenwel leven ook van vruchten en zaden. De Spechten zijn over het algemeen zeer nuttige vogels en het is een dwaas beweeren dat zij de boomen bederven zouden. Zij pikken nimmer in gave stammen, daar zij het aanwezig zijn van insecten onder den bast uitnemend onderscheiden kunnen. Ongeloofelijk is het getal schadelijke insecten, die zij wegpikken. Enkele soorten zoeken ook insecten en wormen op den grond op.

Zij broeijen in holen van boomen en leggen 4—5 glanzige witte eijeren.

Men kent ongeveer 200 soorten van dit vogelgeslacht. De kleuren dezer vogels zijn meestal zwart, rood, wit en groen, scherp tegen elkander afgesneden.

Vijf soorten zijn min of meer gemeen voorkomend in ons land. 1°. De zwarte S. (*Picus martius*), geheel zwart met eene roode kuif; bij het mannetje ook het voorhoofd en de schedel rood; 2°. de groene S. (*Picus viridis*), groen op den rug, groenachtig geel of grijs aan hals en buik, met zwarte dwarsstreepjes op den vleugelrand en op den buik; de bovenkop en kuif rood; een knevelvlek bij het mannetje rood, bij het wijfje zwart. 3°, 4°, 5°. De groote, middelste en kleine bonte S. (*Picus major*, *medius* en *minor* L.). Deze drie, in grootte verschillende soorten zijn zwart en wit gevlekt met rood in den nek of op den schedel en rood of rooskleur aan de stuit.

Van deze vijf soorten is de groene de gemeenste.

SPECIESDAALDER, een muntstuk door Duitsche vorsten in navolging van de voormalige rijksdaalders geslagen. De Oostenrijksche S. is de eenheid der Oostenrijksche munt en geldt 2 conventions-guldens; 10 Oostenrijksche S. zijn 1 Keulsch mark fijn zilver. Ook de drie Scandinavische rijken slaan S.; sedert 1854 evenwel heeft deze munt in Denemarken zijnen naam verloren en wordt genoemd stuk van 2 Rijksdaalders.

SPECIFICA worden in de geneeskunde eene reeks geneesmiddelen genoemd, wier werking eene bepaalde betrekking tot bepaalde organen of symptomen hebben kan of moet. Het aantal dezer S. wordt, naarmate onze wetenschap vooruit gaat, dagelijks minder. Men bestrijdt niet meer de hoofdpijn in eene ziekte; maar men ziet, of h. v. de koorts die de hoofdpijn te weeg brengt, ook kan gematigd worden door geneesmiddelen.

Toch zijn er nog enkele middelen, die den naam van S. verdienen, zoo als b. v. Chinin, hetgeen als S. tegen zuivere tusschenpoozende koorts kan worden beschouwd.

De leer van Rademacher (zie *Rademacher*) berust geheel op het beginsel, dat voor elke ziekte een specifiek geneesmiddel bestaat, een beginsel dat op al te dwaze gronden berust, om te verdienen hier bestreden te worden. v. P.

SPECIFIEK. Al hetgeen eigendommelijk tot het wezen van eene zaak behoort, of wat eigendommelijk en bij haar alleen eene zekere werking heeft. In de natuur- en scheikunde spreekt men van het *S.-gewigt* der ligchamen, welke uitdrukking alleen doelt op de betrekkelijke digtheid der ligchamen, vergeleken met die van *één* ligchaam of *ééne* stof, die men daarbij tot eenheid heeft genomen (zie *Soortelijk gewigt*). Onder *Specifieke warmte* verstaat men de verschillende hoeveelheden warmte, die dezelfde gewigten van verschillende ligchamen noodig hebben, om eenen zelfden en bepaalden warmtegraad te verkrijgen. L.

SPECKS (Jaques), de zevende gouverneur-generaal van Nederlandsch Indië, was te Dordrecht geboren en in 1609 als onderkoopman naar Indië vertrokken. Hij werd nog in dat zelfde jaar opperkoopman in Japan, waar hij de eigenlijke grondlegger van den handel met Nederland werd. In 1621 vertrok hij van daar weder naar Batavia, waar hij in 1622 tot voorzitter van de schepenen en vervolgens tot extra-ordinair lid van den raad van Indië benoemd werd. Hij vertrok in 1627 naar het vaderland, doch zeilde reeds den 25sten Januarij 1629 te Texel weder uit met bestemming naar Indië. Twee dagen na het overlijden van Jan Pietersz. Koen kwam hij te Batavia aan, waar hij den 25sten September tot gouverneur-generaal werd aangesteld, op welk tijdstip de hoofdstad van Nederlandsch Indië door 120,000 Javanen zeer naauw belegerd was. De onzen verdedigden zich kloekmoedig, en het beleg werd den 1sten November opgebroken. S. sloot in 1630 verschillende verbindtenissen met den koning van Ternate en gaf in September 1632 het bewind over aan Hendrik Brouwer, waarna hij den 4den December van het zelfde jaar met de zijnen naar Nederland terugkeerde.

Zie o. a. van Kampen, *De Nederlanders buiten Europa*, Deel I., blz. 295 en 337—340, en Dubois, *Vies des Gouverneurs Généraux* blz. 100 volg. S.'s portret vindt men bij Valentijn, *Oud en nieuw Oostindië*, Deel IV. blz. 286.

SPECKTER (Erwin), schilder, werd in 1806 te Hamburg geboren en toonde reeds als knaap een' uitnemenden aanleg voor de kunst, die onder de leiding van den beroemden Cornelius, te Munchen, gelukkig ontwikkeld werd. In 1824 begaf hij zich naar Italië, waar hij zich door zijne studiën beijverde, de verwachting zijner medeburgers, die hem tot een uitstekend kunstenaar hoopten te zien rijpen, te verwezenlijken. Eene van zijne eerste schilderijen stelde Christus en de Samaritaansche vrouw bij de bron voor, en is zeer gelukkig en bevallig van uitdrukking en karakter. Later schilderde hij te Rome, den slapenden Simson wien door Dalilah de haren worden afgesneden, waarin dezelfde gelukkige opvatting bij nog hoogere technische ontwikkeling in coloriet en teekening zigtbaar is. Hij muntte vooral ook uit in de behandeling van het landschap, als achtergrond zijner historische voorstellingen en op zich zelf. De werken van dezen meester zijn niet talrijk, daar hij in 1835 in den vollen bloei van zijn talent overleed. Zijn broeder Otto, in 1807 te Hamburg geboren, was een verdienstelijk teekenaar en lithograaf.

SPECTRAAL-ANALYSE is eene afdeeling der scheikundige analyse en houdt zich als zoodanig bezig met het opsporen van de zamenstelling der ligchamen. Men noemt haar S.-A., omdat zij dat doel tracht te bereiken met behulp van de *Spectra* (kleurenbeelden), voortgebragt door vlammen, waarin men de ligchamen brengt, die men analyseren wil.

Dat vele stoffen, vooral metaalverbindingen, vlammen op kenmerkende wijze kleuren, is sedert lang bekend. Zoo wordt b. v. eene kleurlooze vlam geel gekleurd door natronzouten, paarsch door kali-, rood door strontiaan- en karmijnrood door lithion-zouten. Het gebruik, dat men hiervan maken kan voor de herkenning der vlamkleurende ligchamen, is evenwel zeer beperkt, wanneer men de vlammen alleen met het ongewapende oog waarneemt. De tegenwoordigheid van het ééne metaal, zelfs in geringe hoeveelheden, maakt dikwerf dat men dia van een ander aan de kleur der vlam niet meer zien kan. Brengt men b. v. een mengsel van baryt- en strontiaan-zouten in de vlam, dan ziet men alleen de geelgroene baryt-vlam en de tegenwoordigheid van weinig natron is voldoende, om de paarsche kali-vlam onzigtbaar te maken.

In de laatste jaren zijn er twee middelen ontdekt, waardoor men dit bezwaar uit den weg kan ruimen. Het eerste bestaat hierin, dat men de vlammen door gekleurde doorschijnende stoffen (gekleurde glazen of oplossingen) beschouwt, waardoor men dan alleen de kleur ziet, die ééne in de vlam aanwezige stof voortbrengt, terwijl de door eene andere stof veroorzaakte kleuring door glas of oplossing wordt opgeslorpt. Zoo ziet men b. v. aan eene vlam, waarin gelijktijdig kali- en natronverbindingen gloeijen, met het bloote oog alleen de gele kleur, die aan het natrium is toe te schrijven, maar beziet men de vlam door eene indigo-oplossing of door een donkerblaauw kobalt-glas, dan wordt het geel opgeslorpt en de paarsche kleur van het kalium zigtbaar.

Het tweede middel, waardoor men genoemd bezwaar kan opheffen, bestaat hierin, dat men de stralen der vlam door eene naauwe spleet en een prisma laat gaan en het hierdoor tot een kleurenbeeld uitgespreide licht met een' verrekijker beziet. Dit middel, de zoogenoemde S.-A., is ontdekt door Kirchhoff en Bunsen, en moet beschouwd worden als eene der gewigtigste ontdekkingen dezer eeuw. Elke vlamkleurende verbinding veroorzaakt, dat er op *bepaalde* plaatsen in het kleurenbeeld eene of meer sterk lichtgevende en gekleurde strepen te voorschijn komen. Zoo geeft b. v. het natrium ééne gele, het kalium twee paarsche en het baryum een groot aantal strepen, van welke laatste vooral twee groene zeer in het oog vallen. Aangezien nu de strepen door verschillende stoffen te weeg gebragt, elkander nimmer bedekken, maar elk eene afzonderlijke en vaste plaats hebben, zoo kan men veelal door ééne waarneming van het spectrum uitmaken, welke metalen in de vlam aanwezig zijn en welke niet. Als Kirchhoff en Bunsen gelijktijdig de chloorverbindingen van natrium, kalium, lithium, strontium, calcium en baryum in de vlam bragten, kwamen eerst de karakteristieke strepen van het natrium en lithium, daarna die van het kalium en baryum, en eindelijk die van het calcium en strontium te voorschijn. Dat alle strepen niet *te gelijker tijd* zigtbaar worden, verklaart zich uit de verschillende vlugtigheid der chloormetalen. Voor het ontstaan der strepen is het namelijk niet voldoende, dat de metaalverbindingen zich in de vlam bevinden, zij moeten daarin ook vervlugtigd worden, d. i. als gas voorhanden zijn. Stoffen, die bij eene betrekkelijk lage temperatuur gasvormig worden, geven dus eerder strepen in het kleurenbeeld, dan die daartoe eene hooge temperatuur behoeven, en metaalverbindingen, die bij de temperatuur der vlam in het geheel niet vlugtig zijn, geven geene strepen.

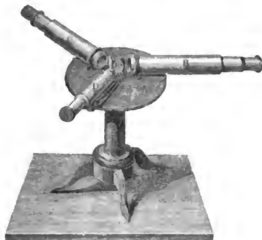
In een mengsel van verschillende metaalverbindingen zal evenwel het spectrum van sommigen niet altijd duidelijk voor den dag komen, wanneer zij betrekkelijk slechts in hoogst geringe hoeveelheden voorhanden zijn. Ook bij de S.-A. zijn derhalve dikwerf voorbereidende bewerkingen noodig, voor dat men de stoffen in de vlam brengen kan, maar in het algemeen vereischt die voorbereiding veel minder tijd; ja, men kan zeggen dat de S.-A. niet zelden in sekonden uitkomsten geeft, die door de gewone analyse eerst in uren of dagen te verkrijgen zijn.

Besparing van tijd, bij de bereiking van gelijk doel als de gewone analyse, is evenwel het geringste voordeel, dat wij aan deze nieuwe methode te danken hebben. Veel gewigtiger is dit, dat zij meer kan dan de gewone analyse, dat zij de grenzen van het scheikundig onderzoek aanmerkelijk heeft uitgebreid, dat zij althans de aanwezigheid van sommige metalen kan aantoonen, ook wanneer deze voorkomen in fabelachtig kleine hoeveelheden, waarvan wij ons geene voorstelling kunnen maken, al laten zij zich ook uitdrukken in cijfers. Uit eene eenvoudige berekening van Kirchhoff en Bunsen blijkt onder anderen, dat het oog nog duidelijk de natrium-streep onderscheiden kan, voortgebragt door één drie duizend millioenste deel van een wigtje natron-zout. Bedenkt men nu dat meer dan ¾ van de oppervlakte der aarde bedekt is met zeewater, (d. i. met eene oplossing, die chloornatrium en andere natron-zouten bevat) en dat de bruisende golven onophoudelijk waterdeeltjes in de lucht doen spatten, die na de verdamping natrium houdende stofjes achterlaten, dan kan het niet verwonderen, dat de zoo gevoelige S.-A. ons bijna overal, tot zelfs diep in het binnenland,

nog de tegenwoordigheid van natrium in den dampkring aanwijst. Zonder de S.-A. zou men ook nimmer ontdekt hebben, dat het lithium, een metaal dat slechts in geringe hoeveelheden op aarde schijnt voor te komen, niettemin tot de meest verspreide elementen behoort, omdat het in uiterst geringe hoeveelheden in vele aardlagen bevat is en van deze in het ligchaam van planten en dieren overgaat. Stoffen, die men volgens de uitkomsten der gewone analyse voor scheikundig zuiver houden moet, blijken volgens de uitspraak der S.-A. veelal verontreinigd te zijn met geringe hoeveelheden van andere ligchamen, die men daarin vroeger nimmer vermoed had, ja van wier aanwezigheid op aarde men somtijds nog in het geheel geen kennis droeg. Zoo hebben Kirchhoff en Bunsen, met behulp der S.-A., in sommige delfstoffen en minerale wateren twee nieuwe metalen gevonden, het caesium en rubidium (zie *Rubidium*), terwijl Crookes en Lamy, bij het spectraal-analytisch onderzoek van selenium uit den handel, een tot dusver onbekend metaal ontdekten, dat den naam van thallium ontvangen heeft.

Sedert de vier jaren, die er thans na de ontdekking der S.-A. verloopen zijn, is de scheikunde reeds met de kennis van een groot aantal belangrijke feiten verrijkt, en niemand kan ook bij benadering zelfs gissen, tot welke entdekkingen zij in het vervolg nog leiden zal.

Geen wonder, dat men tegenwoordig in elk laboratorium een toestel vindt, dat voor spectraal-analytisch onderzoek geschikt is. Onderstaande houtsnede verzinnelijkt een dergelijk zoogenoemd „apparaat voor S.-A.," op ongeveer ½ van de natuurlijke grootte.

Op het midden van de cirkelvormige ijzeren plaat A staat een prisma, door een beugel en eene schroef aan de tafel bevestigd. De drie buizen (B, C, D) zijn vastgesoldeerd op uitgeholde metalen klossen, welke elk door middel van twee schroeven, die door gaten in de ijzeren plaat gaan, op de tafel bevestigd worden, nadat de buizen in de juiste stelling gebragt zijn. De waarnemer ziet door den verrekijker B, die ongeveer zesmaal vergroot. Buis C is aan het van het prisma afgekeerd einde gesloten met eene plaat, waarin zich eene loodregte spleet bevindt. Vóór deze laatste wordt eene door Bunsen daarvoor opzettelijk ingerigte gaslamp geplaatst en in de kleurloose vlam van deze brengt men het ligchaam, dat men op vlamkleurende bestanddeelen onderzoeken wil. De lichtstralen, die van de vlam door C gaan, worden door het prisma *zóó* gebroken, dat zij door B tot het oog van den waarnemer komen. Buis D bevat aan haar uiteinde eene verdeelde schaal, die verlicht wordt door eene kaars, welke men voor de in de figuur zigtbare horizontale spleet plaatst. Het oog van den waarnemer vangt niet alleen de lichtstralen op, die door C en het prisma zijn gegaan, maar kan te gelijker tijd en op dezelfde plaats het beeld van de verdeelde schaal in D zien, doordien de assen van D en B gelijke hoeken maken met ééne der vlakten van het prisma (de in de figuur regts zigtbare), welke als spiegel dient. Het spiegelbeeld is zelfs zeer duidelijk, omdat die hoeken zoo gekozen zijn, dat de terugkaatsing, volgens physische wetten, eene totale is. Door middel van die verdeelde schaal kan men nu naauwkeurig de plaats bepalen, waarop zich de lichte strepen in het kleurenbeeld bevinden. Men geeft gewoonlijk aan schaal en prisma zoodanigen stand, dat de linker of regter rand van de gele natron-streep met de verdeeling 50 of 100 der schaal zamenvalt. Die willekeurige verdeelingen der schaal worden eindelijk teruggebragt tot eene vaste en onveranderlijke maat en wel tot bepaalde plaatsen in het zonne-spectrum, d. i. tot de zoogenoemde strepen van Fraunhofer.

Dit voert ons tot een ander gebruik, dat men van de S.-A. gemaakt heeft, namelijk om met eenige waarschijnlijkheid te bepalen welke stoffen in den dampkring der zon voorkomen en welke daarin ontbreken.

Het kleurenbeeld, dat de zon geeft, vertoont standvastig op sommige plaatsen donkere strepen, waaruit volgt dat tusschen het uiterste rood en violet sommige lichtstralen van bepaalde breekbaarheid ontbreken, of dat deze althans veel zwakker zijn dan die welke de lichte gedeelten voortbrengen. Kunstmatige lichtbronnen geven nimmer een kleurenbeeld met donkere strepen. Men neemt daarin òf in het geheel geene strepen waar, òf lichte. In het laatste geval bevinden zich in de lichtbron vlugtige metaalverbindingen, gelijk boven is uiteengezet. Tusschen die heldere strepen nu en de donkere van het kleurenbeeld der zon hebben Kirchhoff en Bunsen eene overeenkomst van plaats ontdekt. De heldere streep van het natrium valt b. v. zamen met eene donkere streep van het zonnebeeld, die Fraunhofer met de letter D heeft aangeduid; de heldere strepen die het kalium voortbrengt met de donkere Fraunhofersche strepen A, a en B. Hetzelfde geldt van vele andere heldere strepen door metaalverbindingen voortgebragt. Zij komen volkomen op dezelfde plaats voor, waarop zich in het zonnekleurenbeeld *donkere* strepen bevinden. Van de veronderstelling uitgaande dat die overeenkomst niet toevallig zijn kan, hebben Kirchhoff en Bunsen de zaak nader onderzocht en eindelijk eene wijze ontdekt om *heldere* strepen in *donkere* te veranderen. Laat men namelijk een fel kunstlicht, dat op zich zelf in het geheel geene strepen geeft, vallen op eene vlam waarin zich vlugtige metaalverbindingen bevinden, dan geeft deze laatste nog wel dezelfde strepen als anders, maar zij zijn van helder *donker* geworden. Dit vreemde verschijnsel laat zich niet anders verklaren dan door aan te nemen, dat eene vlam van een op haar vallend licht juist die stralen opslorpt, welke zij anders bij voorkeur uitstraalt. De donkere strepen in het kleurenbeeld der zon worden door Kirchhoff en Bunsen op overeenkomstige wijze verklaard. Zij gelooven dat de zon oorspronkelijk licht uitstraalt, waarin stralen zijn van alle mogelijke breekbaarheid tusschen het uiterste rood en het uiterste violet in; met andere woorden licht dat een kleurenbeeld zou geven *zonder strepen*. Maar dit zonlicht moet strijken door gloeijende dampen, die volgens hen den dampkring der zon uitmaken. Die gloeijende dampen bevatten metaalverbindingen en zouden dus *op zich zelf* heldere strepen moeten voortbrengen. Maar doordien het felle licht van de kern der zon door haar heengaat, slorpen zij daarvan de stralen op, die zij anders bij voorkeur zouden uitstralen, en die *heldere* strepen veranderen derhalve in donkere, geheel op dezelfde wijze als in boven vermelde proef. Om te weten welke bestanddeelen in den zonnedampkring voorhanden zijn, zoude men de donkere strepen van het kleurenbeeld der zon slechts te vergelijken hebben met de heldere strepen, die bekende stoffen voortbrengen. Kirchhoff en Bunsen hebben dit gedaan en aldus bevonden, dat in den zonnedampkring o. a. kalium, natrium, calcium en ijzer moeten voorkomen. De juistheid van deze wijze om het ontstaan van de donkere strepen van Fraunhofer te verklaren, wordt evenwel door vele geleerden nog betwijfeld. Maar hoe men daarover ook denken moge, men kan niet dan bewondering koesteren voor deze stoute en vernuftige poging, om de hemelligchamen aan een scheikundig onderzoek te onderwerpen.
R. S. T. M.

SPECULATIEF beteekent in eenen wetenschappelijken zin eene diepere en naauwkeuriger opvatting van het onderwerp, waarmede het denken zich bezig houdt en verder doordringt dan gewone beschouwing van het zoogenoemde gezonde verstand, dat meestal zich tot de oppervlakte der dingen bepaalt en die niet in hun onderling verband waarneemt. Dat zulk

een S. standpunt voor de wijsbegeerte onontbeerlijk is, wil zij aan here bestemming als de wetenschap der wetenschappen voldoen, kan niet ontkend worden. Bespiegeling toch moet als noodzakelijk worden beschouwd, niet alleen in de bovennatuurkunde, thans niet meer de oude metaphysica welke door Kant begraven is, maar de wetenschap der algemeene beginselen waarop de menschelijke rede rust; ook in de andere, niet alleen wijsgeerige, maar in de wis- en natuurkundige wetenschappen komt het S. standpunt te pas, om de bouwstoffen, die ons de ervaring en de waarneming aangeven, tot een samenhangend geheel te verwerken, om daardoor de wetten op te sporen, welke de verschijnselen in de natuur regelen, en daarop theoriën te vestigen, die onze verstandelijke en zintuigelijke kennis tot eene wetenschap kunnen verheffen. Iedere wetenschap heeft haar wijsgeerig gedeelte in de grondbeginselen en eerste waarheden waarvan zij uitgaat; die grondbeginselen en waarheden op te sporen en in een helder daglicht te plaatsen is de taak der bespiegeling of der speculatie. Men moet echter erkennen dat de bespiegeling in het eenzijdige, uitsluitende en overdrevene kan vervallen. Men heeft in onzen tijd, de zedeleer, de natuur en de geschiedenis, door eene constructie *a priori*, door begrippen pogen zamen te stellen, en door het *absolute* te willen bereiken, heeft men de ervaring over het hoofd gezien en de waarneming veracht. Na Fichte, Schelling en Hegel, toen de speculatie of dweepend of phantastisch geworden was, is als eene reactie daarvan het Empirismus (zie *Empirismus*) weder uitsluitend opgetreden, meenende dat het eene uiterste met het andere zou kunnen worden genezen. Sommige wijsgeeren hebben zich geheel in het praktische gebied teruggetrokken, even als of aldaar het S. standpunt kon vermeden worden. De voorstanders der empirie bespiegelen echter ook op hunne wijze, hoe zouden zij anders zich tot het positief wetenschappelijk standpunt, waarop zij zich geplaatst hebben, kunnen verheffen? De bespiegeling is dus noodzakelijk, zoo de mensch zich eene grondige en bevredigende rekenschap zoowel van zijne overtuiging als van zijne handelingen geven wil; zij is eene dringende behoefte voor den naar juiste kennis strevenden menschelijken geest; deze kan zich met het gewone, alleen op zintuigelijke waarnemingen gegronde, denken niet meer vergenoegen; hij moet van de naaste oorzaken der dingen tot de verdere voortgaan, tot dat hij, indien mogelijk, de laatste en hoogste gevonden heeft. Dit wil niet zeggen dat hij de ervaring moet verzuimen en de waarneming op zijde zetten. In de wijsbegeerte heeft de empirie zoowel hare regten als de bespiegeling; de eerste moet de bouwstoffen leveren, die de laatste moet verwerken, om er een gebouw van op te rigten, waarin alle de deelen in een juist en harmonisch verband staan, en dat op de onwrikbare grondslagen der wetten van 's menschen kenvermogen en de algemeene redewaarheden rust. Zoo de speculatie van deze bouwstoffen geen gebruik maakt en alles uit haar zelve wil halen, bouwt zij een luchtkasteel dat spoedig weder instort. Indien de voorstanders der uitsluitende empirie wijsgeeren zijn, zoo als zij voorgeven, dat zij dan niet verder op de echte bespiegeling blijven smalen, bedenkende dat zij zelven die niet kunnen missen, en dat die te willen vernietigen, even zoo veel zou zijn als alle gegronde kennis en wetenschap te willen vaarwel zeggen. Zij die uit zoogenoemde godsdienstige bewaren hunne stem tegen het S standpunt verheffen, doen zulks uit een' onkundigen en blinden haat tegen het redelijk en wetenschappelijk denken, zelfs tegen dat, hetwelk zedelijkheid en godsdienst op den allerhoogsten prijs stelt. Zonder bespiegeling geene ware wijsbegeerte, die aan de hoogste behoefte van den menschelijken geest voldoet, hem stof tot nadenken en onderzoek aanbiedt, en die zoo lang zal blijven bestaan als het menschdom naar zijne bestemming in kennis en ontwikkeling zal blijven voortstreven.

SPEEKSEL is een mengsel, bestaande uit de afscheidingen der speekselklieren (*glandula parotis*, *submaxillaris* en *sublingualis*) en uit mondslijm, en dit mengsel heeft, volgens Jacobowitsch, Mulder en anderen, eene gewigtige physiologische beteekenis, alleen omdat het de eigenschap bezit stijfsel in dextrine, deze in suiker en suiker in glucose (Mialhe, *Compt. rend.* 1846, N°. 12, 1[re] ser., p. 522) om te zetten. Door Magendie is met proeven bewezen, dat noch het vocht van de oorspeekselklier, noch het ptyaline op zich zelve dezen catalytischen invloed uitoefent. De hoeveelheid S., die in 24 uren bij den volwassen mensch wordt afgescheiden, is grooter dan vroeger werd aangenomen, en bedraagt volgens Schlossberger, tot 1500 grmm. Het normale S. is eene kleurlooze, flaauw opaliserende, zwak alkalische vloeistof, taai en bijna reuk- en smakeloos; onder het microscoop vertoont het plaat-epithelium en slijmcellen.

In eenigzins grootere hoeveelheid verzameld en na eenigen tijd rust, vertoont zich het heldere S. als bovenste laag boven eene tweede of onderste, die het slijm bevat, en waarvan de bovenste door een filtrum kan gescheiden worden. De waterige vloeistof bevat aan vaste stoffen, volgens Berzelius, op 100 d. 0,717. Deze bestaan uit extractachtige stoffen, keukenzout, soda, een weinig slijm, en eene eigenaardige in alcohol onoplosbare, in water oplosbare, door warmte niet coaguleerbare stof, *Speekselstof* (*Ptyaline*) genoemd. Deze stof komt in het S. voor in verbinding met alkaliën of kalk, is zonder deze bases moeijelijk oplosbaar in water, geleiachtig, en wordt door een weinig azijnzuur neêrgeploft, in overmaat weder opgelost. Het ptyaline is afzonderlijk nog niet zoodanig onderzocht, dat zijne zamenstelling en betrekking tot andere ligchamen (vooral tot protein-ligchamen) kan worden uitgemaakt. Zijne alkalische oplossing wordt door sublimaat, azijnzuur lood-oxyde, looizuur, maar niet door aluin, kopervitriool en andere metaalzouten neêrgeploft.

Behalve de genoemde stoffen is door Tiedemann en Gmelin en later nog door Pettenkofer een spoor van Rodankalium (zwavel-cyaankalium) ontdekt, doch niet in die hoeveelheid, dat het quantatief te bepalen is. Het geheele gehalte aan vaste stoffen bedraagt ongeveer 1 pCt. De invloed van het speeksel op de spijsvertering is nog niet duidelijk; dat het S. niet volstrekt noodzakelijk is, om die omzetting der spijzen tot stand te brengen, welke gevorderd wordt om er bloedbestanddeelen van te maken, blijkt daaruit, dat vele dieren geen S. bezitten; het ontbreekt bij de visschen en bij vele andere zoowel vleesch- als plantenetende dieren. Het bevordert intusschen ten stelligste de spijsvertering, doordien het eene eerste omzetting der spijzen veroorzaakt.

Door het kaauwen wordt de afscheiding van S. en zijne vermenging met de spijzen bevorderd; waar het kaauwvermogen door het gemis van tanden ontbreekt, zooals bij ouden van dagen veelvuldig voorkomt, daar is, blijkens de ondervinding, de spijsvertering trager, en waar het kaauwvermogen door een doeltreffend kunstgebit weder wordt hersteld, daar wordt ook de spijsvertering bevorderd.

Zie G. J. Mulder, *Proeven eener algemeene phys. scheik.* 1847, p. 981 en J. E. Schlossberger, *Lehrb. der org. Chemie* 5te Aufl. 1860, p. 977. v. P.

SPEELKAARTEN. De oorsprong der S. is af te leiden van de tarokkaarten (*Tarocchi*, *Tarots*), die in Spanje, Frankrijk en Italië reeds voor de XIV[de] eeuw gebruikt werden tot voorspelling der toekomst; deze waren onmiskenbaar van Arabischen oorsprong en aan de Saracenen of Joden ontleend. Uit deze tarokkaarten heeft men in de XIV[de] eeuw kaarten voor kaas- of dobbelspel gemaakt, en de legende wil dat Jacquemin Gringonneur de eerste kaarten voor den ongelukkigen koning Karel den VI[den] van Frankrijk geschilderd heeft; zeker is het dat drie dergelijke kaartspelen op de bibliotheek te Parijs bewaard worden. In de volgende eeuw zijn dergelijke kaarten van Frankrijk uit door Europa verspreid. Evenwel moet bij deze geschiedenis van den oorsprong der S. in aanmerking genomen worden dat de S. der Indische volkeren, reeds voor de XIV[de] eeuw in gebruik, ongeveer hetzelfde karakter bezitten, namelijk van 4 strijdende legers, elk met eenen vorst, een' vizier en 11 gemeenen. Het Europeesche oude spel vertoonde vier compagniën soldaten, elke in bijzondere kleur gekleed, met een' vaandrig (*aas*), acht gemeenen (2—9), een' knecht, een' stalmeester, eene koningin en een' koning. De stalmeester werd later door het gebruik tot N°. 10 gedegradeerd en de boer klom in de Fransche spelen soms tot ridder op. In de oude Fransche spelen werd *Klavervrouw* genaamd Argine, zijnde een letterkeer (*anagramma*) van Regina, en stelde voor Maria van Anjou, gemalin van Karel den VII[den]; *Ruitenvrouw* werd Rachel geheeten en stelde voor Agnes Sorel, de vermaarde geliefde van den genoemden vorst; *Schoppenvrouw* droeg den naam van Pallas en verbeeldde

Jeanne d'Arc, *de maagd van Orleans;* terwijl *Hartenvrouw*, onder den naam van Judith, Izebella van Beijeren voorstelde. Onder den naam van David, aan *Schoppenheer* gegeven, herkende men Karel den VII^{den}, die door zijn' vader, even als David door Saul was vervolgd geworden, en even als deze zich tegen eenen wederspannigen zoon moest verdedigen. De vier knechts of schildknapen, Ogier, Lancelot, Lahire en Hector, stelden in de geschiedenis bekende personen voor, waarvan de twee eersten helden en dappere ridders uit den leeftijd van Karel den Grooten waren. Volgens den geest der middeleeuwen moesten de vier kleuren standen beteekenen, nam. harten de geestelijkheid, klaveren den burgerstand, ruiten de wapenknechten en schoppen den adel. De Nederlanders, Engelschen en Franschen namen voor kenteekenen der 4 kleuren aan: schoppen (*pique*, *spade*), ruiten (*carreau*, *diamond*), klaveren (*trèfle*, *club*) en harten (*coeur*, *heart*); doch de Duitschers en Noormannen namen aan, rood of harten, groen of bladeren, eikels en narrebellen; de Italianen, Spanjaarden en Portugezen namen aan *Copi* (bekers), *Denari* (muntstukken), *Bastoni* (stokken) en *Spadi* (degens).

In de XV^{de} eeuw heeft men de eerste kaarten met koperen platen gedrukt.

SPEELMAN (Cornelis Jansz.) gouverneur-generaal der Nederlandsche Oost-Indische bezittingen; geboren te Rotterdam den 3^{den} Maart 1628, overleden op het kasteel te Batavia den 4^{den} Januarij 1684. In 1645 kwam hij te Batavia, aan boord van het schip *Hillegersberg* en werd aldaar tot klerk aangesteld. In 1648 klom hij op tot adjunct-commies, in 1652 tot commies en in 1655 tot boekhonder-generaal, welke betrekking hij tot in 1663 bekleedde. De blijken door S. gegeven van zijne ervaring in alles wat de administratie betrof, deden hem in laatstgenoemd jaar de betrekking opdregen van gouverneur op de kust van Coromandel. S. bleef daar slechts korten tijd, daar hij reeds het volgende jaar, ten gevolge van moeijelijkheden die er ontstaan waren, teruggeroepen werd; nogtans niet zonder aldaar eenige verbeteringen in de administratie aangebragt te hebben. Op dien tijd was de Oost-Indische compagnie in oorlog geraakt met den koning van Macassar. Eene expeditie werd tegen dien vorst uitgerust, doch men zocht te vergeefs naar iemand, aan wien het opperbevel kon worden opgedragen. Toen liet de raad van Indië het oog op S. vallen, die ten laatste aan dat aanzoek gehoor gaf en derwaarts vertrok. De uitslag bewees dat men zich niet in de keuze vergist had, en dat S. even goed generaal was, als hij vroeger getoond had in andere betrekkingen ervaren te zijn. Hij onderwierp de Macassaren en keerde in 1667, met roem beladen, naar Batavia terug, alwaar hij met grooten luister ingehaald werd. De toenmalige gouverneur-generaal Maatsuiker bregt ter zijner kennisse, dat de raad van Indië hem ter belooning, tot buitengewoon raad van Indië benoemd had; hij bedankte echter daarvoor, zeggende: dat als men hem niets beters had te geven, hij verkoos te blijven in den rang dien hij op dat tijdstip bezat. Het duurde daarna nog tot in 1674, alvorens hij tot gewoon raad van Indië werd aangesteld. De oorlog op Java die niet lang daarna uitbrak, stelde S. op nieuw in de gelegenheid zich van eene gunstige zijde te doen kennen. Hij mogt dien oorlog echter niet ten einde brengen. Immers, de dood van Maatsuiker, die op den 4^{den} Januarij 1678 plaats had, deed hem roepen tot de betrekking van directeur-generaal, zijnde de eerste na den gouverneur-generaal, in welke betrekking hij den 13^{den} Mei van het zelfde jaar bevestigd werd. Opmerkelijk is dat S., bij zijn' terugkeer te Batavia, met eerbewijzen ontvangen werd, als vóór hem nimmer aan eenig raad van Indië waren toegekend. Het is voornamelijk in deze betrekking dat de talenten van S. nog het meest uitblonken. Men verhaalt van hem, dat hij te gelijker tijd aan onderscheidene personen brieven dicteerde en zich met anderen over zeer uiteenloopende onderwerpen onderhield. Daarbij bezat hij een sterk ligchaamsgestel, dat hem in staat stelde om zonder afmatting veel tijd aan zijne uitgebreide werkzaamheden te geven. Te betreuren is het, dat tegenover zoovele talenten, die S. tot een waarlijk groot man maakten, ondeugden stonden, die hem ontaardden en zijn roem verduisterden. Van een losbandig levensgedrag en verslaafd aan drinkgelagen, werd het op het laatst zoo ergerlijk, dat zijne echtgenoote, Petronella Woudezel, dochter van den algemeenen ontvanger, zich, tijdens hij nog raad van Indië was, van hem scheidde, en later niet meer te bewegen was, hoeveel moeite deartoe ook door hem werd aangewend, op haar besluit terug te komen. Den 25sten November 1681 volgde hij van Goens op in diens waardigheid van gouverneur-generaal. Na dien tijd speelt hij eene onbeduidende rol. Aan het hoofd van het bestuur gekomen, wist hij zich in het geheel niet meer te beheerschen, gaf zich meer en meer over aan zijne losbandige levenswijze, en was daardoor nalatig in het vervullen der op hem rustende verpligtingen, waardoor hij zich bij onderscheidene gelegenheden het ongenoegen van zijne meerderen op den hals haalde. S. heeft dit gemeen met zijn' voorganger van Goens, dat beiden zich in ondergeschikte betrekkingen van eene zeer gunstige zijde hebben doen kennen, doch dat zij van het oogenblik dat zij tot de hoogste waardigheid zijn opgeklommen, niets der vermelding waardig meer hebben uitgerigt.

Onder het bestuur van S. ontstonden er onlusten in het Bantamsche, alwaar de sultan Agong het bestuur aan zijn' oudsten zoon Ahoe il Nasaar Abdoel Cabar had overgegeven, tusschen den ouden en den nieuwen vorst. De compagnie verleende hulp aan den nieuwen sultan, redde hem van eenen bijna zekeren ondergang en ontving deswegens, als blijk van dankbaarheid, een zeer voordeelig handelsverdrag. Kort daarop ontstonden er op nieuw moeijelijkheden met den broeder des sultans, den Pangeran *Poerabaja*, die echter na eenige gevechten weder uit den weg geruimd werden.

Overigens viel er weinig voor onder het bestuur van S., althans niet dat hier bijzondere vermelding verdient. Hij overleed den 4^{den} Januarij 1684 en weinige uren later ook zijn opvolger in rang, de directeur-generaal Balthasar Bort. S. werd den 15^{den} daaraanvolgenden in de voornaamste kerk te Batavia bijgezet. De luister, die daarbij ten toon gespreid werd, was nog zonder voorbeeld. Valentijn, de bekende schrijver van *Oud en Nieuw Oost-Indië*, vult niet minder dan vier folio bladen, alleen met de beschrijving van den stoet, die zijne lijkbaar vergezelde (Deel IV blz. 312 vlgg.). De koning van Ternate, benevens een aantal grooten en gezanten van inlandsche vorsten waren daarbij tegenwoordig. De kosten der begrafenis werden geschat op ongeveer 33,000 gulden, daaronder begrepen de gouden en zilveren medailles, die voor de genoemde gelegenheid geslagen waren en door de executeurs-testamentair werden uitgedeeld. Op die medailles ziet men aan de eene zijde het wapenschild van S. voorgesteld, op de andere zijn' naam en hoogsten rang, benevens de datums van zijne geboorte en overlijden uitgedrukt. S. was de 14de gouverneur-generaal van Nederlandsch Indië.

SPEELRUIMTE is het verschil van de middellijn der ziel en van het projectiel; in eenen meer bepaalden zin is zij de ruimte, die bij het inbrengen van het projectiel in de ziel, om het eerste blijft bestaan. Bij wapens, die door de monding geladen worden, kan men de S. niet ontberen, anders zoude het laden al spoedig onmogelijk worden, zoo door de aanslijming van de ziel, als door de kleine afwijkingen, die in den vorm en de grootte der projectielen steeds zullen bestaan. De grootte der S. heeft eenen vrij merkbaren invloed op de aanvankelijke snelheid van het projectiel, op de juistheid van het schot en op de duurzaamheid der vuurmonden. De aanvankelijke snelheid vermindert, doordien een gedeelte van het buskruidgas over en langs het projectiel ontsnapt, welk ontsnappend gas het projectiel daarenboven tevens tegen den onderkant der ziel drukt en een zoogenaamd kogelleger doet ontstaan, dat aanleiding geeft tot kogelaanslagen, welke de juistheid van het schot zeer benadeelen. Wordt zulk een kogelleger diep, dan springen eindelijk de kogels in de ziel en maken den vuurmond geheel onbruikbaar. Ook bij de draagbare wapenen geeft de S. aanleiding tot het verminderen der aanvankelijke snelheid en tot den ongelijken hoek, waarmede de projectielen den loop verlaten. Bij de getrokken wapens worden die nadeelen grootendeels weggenomen, omdat het projectiel op de eene of andere wijze in de trekken gedreven en daardoor de S. verminderd of geheel opgeheven wordt. De S. die bij ons te lande voor de verschillende vuurmonden en draagbare wapenen is vastgesteld, is de volgende:

Voor het granaatkanon van 60 ℔, den houwitser en den mortier van 20 duim . . . . 4,1^{mm}.

Voor den 24 ℔er, den houwitser van 15 duim en het granaatkanon van 80 ℔ . . . . 4,0 mm.
Voor den 18 ℔er. . . . . 3,9 „
Voor den 12 ℔er en den houwitser van 12 duim . . . 3,8 „
„ „ mortier van 29 duim . . . . 3,7 „
„ „ „ „ 13 duim . . . . 3,6 „
„ „ 6 ℔er. . . . . 3,2 „
Voor het getrokken kanon van 30 ℔ zwaar, dat van 12 ℔ ligt en dat van 4 ℔ . . . . 0,5 „
Voor het gladde geweer . . . . 1,0 „
„ de karabijn der marechaussée en het pistool . . 0,6 „
„ het getrokken geweer. . . . . 0,4 „
En voor de getrokken karabijn . . . . 0,35 „

L.

SPEENKRUID (*Ficaria ranunculoïdes*). Deze in ons vaderland zeer algemeen voorkomende plant wordt op weilanden, op bleekvelden, langs wegen enz. aangetroffen. Reeds vroeg in het voorjaar, in de maanden Maart en April, vertoont het S. ons zijne schoone, goudgele bloemen en heldergroene bladen. Deze zijn rondachtig, aan hun voet hartvormig uitgesneden, onregelmatig gekerteld, golvend of hoekig ingesneden, op vrij lange bladstelen gezeten en eenigzins glanzig. Ofschoon de meesten onmiddellijk uit den grond schijnen te komen, blijkt het toch, dat zij op kortere of langere stengels zijn gezeten, die nu eens regtop staan, dan weder langs den grond neêrliggen en aan hunne toppen de bloemen dragen, welke even als bij de *Boterbloemen* steeds alleen staan.

Zeer opmerkenswaardig is het, dat het S. niet alleen door wortelvezels, maar ook door een zeker aantal rolronde of peervormige knolletjes in den grond geworteld is, en dat het daarenboven op vochtige en bedompte plaatsen in de oksels der bladen kogelronde knolletjes in plaats van bladknoppen voortbrengt. Door middel van deze knolletjes vermenigvuldigt zich het S., hetgeen daarom van zooveel te meer gewigt voor deze plant is, daar zij slechts zelden rijpe zaden voortbrengt.

De knolletjes zijn rijk aan zetmeel, doch bevatten een scherp beginsel, zoodat zij niet genuttigd worden, hoewel zij enkele malen aanleiding gegeven hebben tot het verhaal van koorn- of mannaregen, ingeval namelijk deze knolletjes door zware stortregens losgewoeld, in grooten getale op den grond verspreid lagen. De bladen worden in Groningen als soepgroenten gebezigd.

Het S., ook bekend onder den naam van *Kleine gouws*, *Hansklootjes*, behoort tot de natuurlijke familie der *Ranonkelachtigen* (*Ranunculaceae*), volgens het sexuële stelsel tot de 12de orde der 13de kl. (*Polyandria polyginia*). B.

SPEER. (Zie *Lans*).

SPEERDISTEL. (Zie *Vederdistel*).

SPEERHAAI (*Squalus acanthias* L.). De S. behoort tot de familie der Haaijen (zie *Haai*) onder de kraakbeenige visschen. Op sommige plaatsen van onze kust wordt hij *Doornhaai* genoemd. Hij onderscheidt zich van de overigen door het ontbreken van de aarsvin en door het aanwezig zijn van twee stekels op den rug, voor iedere rugvin een. Zijne staartvin loopt puntig uit, zijne kleur is op den rug roodachtig bruingraauw, op den buik wit; zijne kieuwopeningen worden naar achteren grooter. Hij is gewoonlijk twee voet lang, maar kan eene lengte van een Ned. el bereiken.

Deze soort van haai is zeer gemeen in de Noordzee, en drijft er soms geheele scholen van haringen naar de kusten en de Zuiderzee. In den herfsttijd worden de Speerhaaijen somwijlen bij duizenden op onze kusten geworpen, 't geen de visschers niet ongaarne zien, want zij zijn dikwijls zeer lastig in de kabeljaauwvangst, als men in plaats van kabeljaauwen haaijen aan den hoek krijgt. Het vleesch van den S. is wit en wel eetbaar, doch dor en droog; de lever geeft goede en vette traan. Van het haaijenvel wordt niet alleen tot bekleeding van doozen, messenheften en dergelijken, maar ook tot het polijsten van houtwerk gebruik gemaakt.

SPEKSTEEN, *Steatiet*, in het Fransch *Talc steatite*, in het Engelsch *Soapstone* (zeepsteen). Eene tot het talkgeslacht behoorende delfstof, welke met menigerlei meestal bleeke of lichte kleuren voorkomt, als: groen-, geel-, grijs-, roodachtig-wit, ook gemarmerd, of met boomvormige teekeningen voorzien. S. is mat of vetglanzend; aan de kanten eenigzins doorschijnend, op de breuk splinterig in het oneffene, grof en fijn van korrel, zeer vet- of zeepachtig op het gevoel, van waar de naam van S., en niet klevende aan de vochtige lippen. Het gesteente is niet hard maar zacht en wordt door gipspaath en glas gekrast, waarbij het eene eenigzins glanzende streek vertoont; doch kan in het vuur zoo hard gemaakt worden, dat het met staal geslagen vonken geeft. Het soortelijk gewigt bedraagt van 2,609 tot 2,797 Het S. bestaat uit kiezel, talk, water, klei, kalk en ijzer-oxyde. Het S. van Abo in Finland, door Tengström ontleed, bevat:

63,95	deelen	kiezelaarde.
28,25	„	talkaarde.
2,71	„	water.
0,78	„	kleiaarde.
0,60	„	ijzer-oxyde.
3,94	„	vlugtige deelen.
100,23		

Het zoogenoemde *Pimelith* (Vetsteen) van Frankenstein in Silezië, is een door nickel-oxyde groen gekleurd S. Ook het *Kerolith* (Wassteen) van Zöblitz in Saksen en van Frankenstein, waar het met serpentijn voorkomt, behoort hiertoe en bevat volgens Kühn 46,96 deelen kiezelaarde, 31,26 deelen magnesia en 21,22 deelen water.

Het S. komt in onregelmatige vormen, in nier- en druivenvormige omkorstingen en somtijds ook in kristallen voor; doch de laatstgenoemden behooren niet tot het wezen van dit mineraal, maar zijn ontleend aan kwarts, feldspaath, kalkspaath, enz. en zijn zoogenaamde pseudomorphosen of valsche en achterkristallen. Voorts kan het S. beschouwd worden als te zijn ontstaan door veranderingen en ontbindingen, welke sommige zamenstellende deelen van plutonische rotssoorten, voornamelijk feldspaath, ondergaan hebben. Het wordt dikwijls aangetroffen in gangen onder de meest verschillende omstandigheden en met menigerlei soort van ertsen, vooral met die van tin. Men vindt het in vele landen, als in Saksen, Beijeren, bij Baireuth nestsgewijs in klei onder de teelaarde, in Hongarije, Zevenbergen, Zwitserland, Piemont, Italië, Frankrijk, Engeland, Schotland, Zweden, Noorwegen, Siberië enz.

Er wordt op menigerlei wijze gebruik van S. gemaakt. Het laat zich op de draaibank bewerken tot pijpenkoppen, inktpotten en velerlei speelgoed. Voorts dient het tot polijsten van gips, serpentijn, marmer en met olie gewreven tot polijsten van metalen spiegels en spiegelglazen. Ook worden de nestels en tressen er mede schoongemaakt. Op versch gekleurd leder gestrooid en na het droogen met hoorn overstreken, geeft het aan het leder eenen ongemeenen glans. Fijngewreven en geslempt of gewasschen, wordt het tot verschillende blanketsels gebruikt; ook maakt men door bijvoeging van kleurstoffen er pastelverwen van, welke geschikt zijn tot schilderen op glas. Het vermindert de wrijving van de uit metaal bestaande deelen der werktuigen; steenen en metalen schroeven worden er mede bestreken om ze luchtdigt te maken. Glazenmakers teekenen er hunne glasplaten mede, eer zij ze snijden. Door kleedermakers en naaisters wordt het gebruikt onder den naam van Spaansch, Venetiaansch of Briançonsch krijt, tot het teekenen op laken en zijden stoffen; ook dient het, dewijl het olie en vet inzuigt, tot het wegnemen van vlekken in zijden en wollen stoffen. Met S.-poeder wrijft men de plantsen op het papier, op welke schrift is uitgeschrapt, opdat zij weder inkt aannemen en niet vloeijen. Uit hoofde deze delfstof moeijelijk is te smelten, maakt men zich deze eigenschap ten nutte, door er smeltkroezen uit te vervaardigen, welke zich door digtheid aanbevelen en door het gebruik zich steeds verbeteren. Te Cornwall en te Worcester voegt men S. onder den naam van *Soaprock* bij de porseleinmassa. Sedert het begin van deze eeuw wordt het ook door de steensnijders gebruikt tot cameeën, welke door middel van deze of gene oplossing gekleurd en vervolgens hard gebrand worden, waardoor zij het aanzien van agaten of onyxen verkrijgen.

Van eene geheel andere geaardheid is het Sinesche S. of beeldsteen (*Agalmatholith*, *Pierre à magots*, *Steatiet*, *Pagodiet*, *Figure stone*), hetwelk tot het thongeslacht behoort en voornamelijk in Sina te huis is en van daar meestal reeds bewerkt

tot ons komt, in welk land men het snijdt en bewerkt tot menigerlei kunstzaken, als: pagoden, beelden, vazen, doozen, bekers, kommetjes, schalen, dobbelsteenen enz.) welke voorwerpen doorgaans niet zeer voor den kunstzin en smaak der bewoners van het Hemelsche Rijk pleiten en daarenboven dikwerf nog op eene hoogst smakelooze wijze met bonte kleuren beschilderd zijn. Deze delfstof komt in Sina waarschijnlijk in het zoogenaamde oorspronkelijke gebergte voor; gelijk ook te Nagy-Ay in Hongarije. Het wordt in ongevormde massa's aangetroffen, in onderscheidene kleurschakeringen van groen, grijs, rood en geel. Voorts is het mat, doorschijnend tot ondoorzigtig; splinterig van breuk en eenigzins vet op het gevoel en wordt door kalkspaath gekrast. Klaproth vond in 100 deelen daarvan:

54,50	deelen	kiezelaarde.
34,00	„	kleiaarde.
6,25	„	potasch.
4,00	„	water.
0,75	„	ijzer-oxyde.
99,50	„	

SPELONKEN. (Zie *Grotten*).

SPELT. (Zie *Tarwe*).

SPENCER (George John, graaf), bekend als bibliophilus, werd den 1sten September 1758 geboren en ontving zijne opleiding te Cambridge. Na volbragte studiën deed hij eene reis door Europa, werd na zijn' terugkeer in het parlement gekozen en kreeg in 1783, na den dood zijns vaders, zitting in het Hoogerhuis. Als afstammeling van een geslacht, dat tot de Whigs behoorde, schaarde hij zich bij de toenmalige oppositie, tot dat hij, na het uitbreken der Fransche omwenteling, in het ministerie trad. Hij werd in 1794 eerste lord der admiraliteit, welk staatsambt hij tot in 1800 bekleedde. Met Pitt trok hij zich in 1801 terug, en was later, onder het ministerie Fox en Grenville, nog slechts voor eene korte poos secretaris van staat voor de binnenlandsche zaken. Sedert onttrok hij zich voor goed aan het staatkundig leven en overleed den 10den November 1834. S. was de stichter en bezitter van de grootste en kostbaarste particuliere boekerij, die in Europa gevonden wordt. Reeds in 1789 legde hij daartoe den grond, door den aankoop, tegen eene jaarlijksche rente van 500 pond St., van de uitgebreide bibliotheek van den graaf van Rewiczki. Aan de vermeerdering dezer boekverzameling besteedde hij jaren achtereen onnoemelijke schatten en liet daartoe door geheel Europa reizen. Het grootste deel dezer bibliotheek bevindt zich op het familiegoed van den lord, te Althorp, op weinige mijlen van Londen, in het graafschap Northampton, en bevat niet minder dan 45,000 deelen; een ander gedeelte bevindt zich te Londen. Hoe rijk de verzameling is aan de eerste voortbrengselen der boekdrukkunst en aan oude uitgaven van classieke werken, blijkt uit Dibdin's *Bibliotheca Spenceriana* (Londen 1814, 4 dln.), waarin eene uitvoerige en met vele platen en facsimilé's opgehelderde beschrijving voorkomt van 1004 incunabelen en vroeger onbekende oude drukken. Van de waarde der boekerij op ander gebied krijgt men een denkbeeld uit den catalogus der *Rewiczki'schen Sammlung* (Berlijn 1794). S. bezat ook eene rijke verzameling van schilderstukken, waarvan Dibdin in het eerste deel van zijn werk, *Aedes althorpianae* (Londen 1822) eene beschrijving geeft; in het tweede deel van dat werk worden de zeldzame oude drukwerken beschreven, waarmede de verzameling, van 1815 tot 1822, nog was verrijkt geworden.

SPENCER (John Charles, graaf), oudste zoon van den vorigen, als staatsman onder den naam van lord Althorp bekend, werd den 30sten Mei 1782 geboren. Hij studeerde te Cambridge, kreeg reeds in 1803 zitting in het Lagerhuis en was onder het ministerie Fox en Grenville een der lords van de schatkist, terwijl zijn vader secretaris van staat voor de binnenlandsche zaken was. Tot de partij der Whigs behoorende, verdedigde hij al de groote hervormingsplannen, welke in dat tijdvak van die partij uitgingen. Toen in 1830 de Whigs weder aan het bewind kwamen, werd hij tot kanselier der schatkist aangesteld. Ofschoon hij als woordvoerder der regering wel geen buitengewoon redenaarstalent aan den dag legde, wist hij toch het vertrouwen van het Lagerhuis te winnen door de heldere, op veelomvattende kennis steunende ontwikkeling zijner denkbeelden. In het finantiewezen en de staathuishoudkunde gold hij als autoriteit, en zoo dikwijls zich vraagstukken daartoe betrekkelijk voordeden, sprak hij goed en met veel succes. Gedurende zijn vierjarig beheer deed hij, door stipte orde en verstandige bezuinigingen, de uitgaven met meer dan 3 millioen en de belastingen met 5 millioen pond St. verminderen. Den 2den Februarij 1833 bragt hij in het Lagerhuis de bekende Iersche reformbill ter tafel, die echter tot verdeeldheid in het kabinet aanleiding gaf. Na den dood zijns vaders, in 1834, moest hij zijn ambt nederleggen, omdat hij toen in het Hoogerhuis zitting nam en de ministers een anderen woordvoerder in het Lagerhuis noodig hadden. De koning nam die gelegenheid te baat, om het geheele Whigministerie te ontslaan en de Tories met de zamenstelling van een nieuw bewind te belasten. Sedert nam S. geen aandeel meer in de regering en voerde ook weinig meer het woord in het parlement, maar wel van tijd tot tijd op landhuishoudkundige vergaderingen, waarbij hij echter alle toespeling op de staatkunde vermeed.

Als minister en parlementslid was hij steeds een voorstander der beschermende regten op de granen geweest, doch in 1843 verklaarde hij, dat hij grond gevonden had om van meening te veranderen, en van dat tijdstip werd hij een verdediger der handelsvrijheid; een overgang die door de *Anti-cornlaw-league* als eene groote overwinning werd beschouwd. Hij mogt evenwel de zegepraal zijner nieuwe grondbeginselen niet beleven, want reeds den 1sten October 1845 overleed hij op zijn landgoed Wiseton-Hall in Yorkshire.

SPENER (Philip Jacob). Had de kerkhervorming der XVIde eeuw ten doel, de kerk te zuiveren van de leerstellingen, die buiten en tegen de H. schrift door menschelijk gezag waren ingevoerd, zij dreigde reeds spoedig na hare vestiging op hare beurt te ontaarden in een eenzijdig dogmatismus. Aan S. komt de eer toe, haar in Duitschland van dit dwaalspoor op den weg des godsdienstigen levens te hebben willen terugleiden. Hij werd den 13den Januarij 1635 te Rappoltsweiler in den Elzas geboren en ontving reeds in zijne jeugd vrome indrukken van de gravin van Rappoltstein, bij wier echtgenoot S.'s vader in dienst stond. Hij legde zich te Straatsburg op de godgeleerdheid toe en bezocht vervolgens de voornaamste hoogescholen van Duitschland. Aanvankelijk scheen hij de heraldie tot zijn hoofdvak te zullen maken; althans hij gaf uit: *Theatrum nobilitatis Europeae* (Straatsburg 1668), *Commentarius historicus in insignia domus Saxoniae* (ald. 1668), *Historia insignium illustrium* (ald. 1680), *Insignium theoria* (ald. 1690). Later echter greep hij op nieuw de godgeleerdheid aan, in welke hij de doctorale waardigheid verkreeg. Na eenigen tijd eene kerkelijke betrekking te Frankfort a. d. Main te hebben vervuld, werd hij hofprediker te Dresden (1686), vervolgens proost der Nicolaïkerk te Berlijn, waar hij den 5den Februarij 1705 overleed. Te Frankfort reeds plaatste hij de christelijke ascesis boven de dorre dogmatiek van dien tijd, doch daar hij er eene ondergeschikte kerkelijke betrekking bekleedde, heette het dat hij zich tegen zijne kerkelijke overheid verzette, terwijl aan de andere zijde zijne bijeenkomsten ter oefening in een vroom leven, tegen zijnen wil bij zijne volgelingen aanleiding gaven tot een ziekelijk piëtismus, dat, doch ten onregte, ook hem zelven werd te laste gelegd. Hij was, in overeenstemming met zijne rigting, ook de herschepper der catechesis. Zijne schriften bestaan meest in kleine stukken. Uit zijne *Pia desideria*, het laatst door Feldner uitgegeven (Dresden 1846) leert men zijne rigting het best kennen.

Zie voorts: Hossbach, *Philip Jacob Spener und seine Zeit* (Berlijn 1828, 2 dln.); Thilo, *Spener als Katechet* (Stuttgard 1841). Zijn leven te Dresden, benevens de onaangenaamheden die hem zijn vrijmoedig bestraffen der gedragingen van den keurvorst Johan Georg den IIIden berokkenden, vindt de Ned. lezer in *Spener te Dresden*, vertaald naar Wildenhahn (Utrecht 1846, 2 dln.).

SPENSER (Edmund), geboren te Londen in het jaar 1553 en aldaar overleden den 16den Januarij 1599, was een der voornaamste Engelsche dichters van zijnen tijd. Hij studeerde te Cambridge, was een tijd lang secretaris van lord Grey, stadhouder van Ierland, en vestigde zich vervolgens op een landgoed in het graafschap Cork, dat zijn eigendom geworden was

Zijn bekendste dichtstuk is *Fairy queen*, eene soort van allegorisch heldendicht in twaalf afdeelingen ter verheerlijking van even zoo vele deugden. Het verwierf veel goedkeuring, zoo wegens den rijkdom van gedachten, als uit hoofde van den welluidenden versbouw. Het is menigmalen uitgegeven, met name door Hughes (Londen 1715, 6 dln.; ald. 1778, 8 dln.), Todd (Londen 1805, 8 dln.), Aikin (Londen 1843, 5 dln.; ald. 1845, in 1 dl), Modfort (Londen 1852, 5 dln.), Routledge (Londen 1853). Warton schreef er *Observations* over (Londen 1782), en Duff, *Critical observations* (Londen 1770).

Zie voorts Craik, *Spenser and his poetry* (Londen 1846, 8 dln.).

SPERMACETI. (Zie *Potvisch*).

SPERWER (*Astur nisus*). De S. behoort tot de groep der Valken in de orde der Roofvogels (*Rapaces*). Hij onderscheidt zich van de overige valkachtige vogels door vrij korte afgeronde vleugels, die omstreeks de helft van den staart bedekken en waarvan de vierde slagpen gewoonlijk de langste is; door een afgerond tandvormig uitsteeksel in den bovenkaak van den krachtigen, krommen snavel; eindelijk door lange, dunne pooten en teenen.

De S., ook wel Vinkendief, Stervalk en Blaauwvalk genoemd, komt in geheel Europa voor met uitzondering van IJsland; hij is vrij gemeen in ons land, voedt zich met kleine vogels tot de grootte van eene lijster en nestelt in de hooge sparrenbosschen van Gelderland en Noordbrabant. Men vindt in het nest gewoonlijk drie, soms vier groenachtig witte, met bruinroode vlekjes besprenkelde eijeren. De oude vogel verschilt van den jongen in de kleur van den vederdos. Bij beiden zijn de pooten en oogen geel, de wasbuid aan de neusgaten groenachtig geel. De jonge vogels hebben den rug, de vleugels en staart aan de bovenzijde donkerbruin; elk veertje met rosse randen. De hals, borst en buik zijn vuilwit met bruine vlekken, die aan de keel in de lengte loopen, op borst en buik meest hartvormig zijn en op de scheenvederen dwarsstreepjes vormen; de staart heeft aan de onderzijde vijf donkere dwarsbanden, waarvan de laatste de breedste is. Bij de oude vogels zijn de bovendeelen blaauwachtig grijs en de onderdeelen wit met dwarsvlekken en strepen. Het mannetje heeft de zijden van het lijf rosrood.

In de Egyptische hieroglyphen wordt Osiris met een Sperwerkop voorgesteld.

SPEUSIPPUS van Athene was de leerling en neef van Plato. Zijne moeder Platone was de zuster van dien wijsgeer. Volgens de beschikking zijns oome, volgde hij hem in den leerstoel der Academie op, en vervulde dien acht jaren lang, doch was toen genoodzaakt uit hoofde zijner ziekelijkheid dien aan Xenocrates af te staan. Waarschijnlijk was dit een en ander de oorzaak dat hij zich het leven benam. Men verwijt hem dat hij toornig van aard was en zich te veel aan de zinnelijke genoegens overgaf. Het zal wel voornamelijk de bloedverwantschap geweest zijn, die Plato er toe gebragt heeft om S. tot zijn' opvolger te benoemen. Aristoteles zoude hiervoor beter geschikt zijn geweest; doch de vriendschap tusschen deze groote mannen was door het verschil van gevoelen merkelijk verkoeld. S. schijnt zich getrouw aan de platonische leer gehouden te hebben, om dat hij zelf een te weinig oorspronkelijk denker was, om zich groote afwijkingen daarvan te veroorloven; doch in sommige ondergeschikte punten heeft hij eenige nieuwe bepalingen gegeven. Volgens het berigt van Sextus Empiricus (*Adv. math.* VII. 145, 146) heeft S. twee criteriën der waarheid aangenomen, de eene voor de wetenschappelijke rede, de andere voor de zinnelijke waarneming, welke hij tot eene wijsgeerige methode wilde verheffen. Dit kwam met de leer van Plato, die de zinnelijke ervaring voor bedriegelijk en onzeker verklaarde en deze daarom niet als wetenschap maar slechts als meening beschouwde, niet overeen. Daar intusschen S. de zinnelijke en wetenschappelijke waarneming voor eene zoodanige hield, die met de door de rede ontdekte waarheid moet overeenkomen, was het verschil van geene zoo groote beteekenis. Eveneens berigt Aristoteles (*Metaph.* VII. 2) dat S. meer wezens of zelfstandigheden dan Plato heeft aangenomen, doch het is niet duidelijk, hoe men dit verstaan moet, de vermeerdering bestond waarschijnlijk daarin dat S. het beginsel der getallen, dat der grootte en dat der ziel, ook onder de wezens rekende. Dit is te meer aannemelijk omdat S. eene bijzondere overhelling tot de pythagorische wijsbegeerte aan den dag legde en die met de platonische ideënleer in verband poogde te brengen. Ook Plato schatte deze wijsbegeerte zeer hoog, en daar S. zijnen oom op diens reizen in Sicilië vergezelde en hier met verscheidene Pythagoristen in kennis kwam, is deze voorliefde natuurlijk te verklaren. In de leer van Plato zelf zijn vele pythagorische bestanddeelen opgenomen. Hierover zou men met meer zekerheid kunnen oordeelen, indien van de menigvuldige schriften, die S. zamenstelde en waarvan Diogenes Laertius (IV. 4, 5) eene lijst geeft, eenigen tot ons waren overgekomen. Misschien was hij ook de eerste vervaardiger van een encyclopedisch werk, want Diogenes Laertius berigt van hem, dat hij voor het eerst het gemeenzame in de verschillende kundigheden en wetenschappen heeft overwogen, en hunne wederkeerige verwantschap zoo veel mogelijk heeft aangetoond. Ook volgde S. het voorbeeld van zijnen oom, om zijne wetenschappelijke en wijsgeerige bespiegelingen in den vorm van gesprekken voor te dragen. Hetgeen men van S. weet, is uit de verspreide berigten van Diogenes Laertius, Aristoteles, Sextus Empiricus, Cicero en Stobaeus zamengesteld en is ver van zoo volledig te zijn, als men van eenen opvolger van den beroemden Plato zoude verwachten. Het veelzijdig, ja toen bijna alles omvattend onderwijs van Aristoteles in het Lyceum, heeft dat van S. in de Academie geheel overschaduwd.

SPEYK (Jan Karel Josephus van), geboren te Amsterdam in 1802, gesneuveld voor Antwerpen den 5den Februarij 1831. Zijne ouders waren lieden uit den burgerstand, die hunne kinderen, bij hun vroegtijdigen dood, niets nalieten. Dien ten gevolge werd v. S. in 1813 in het burgerweeshuis zijner geboorteplaats opgenomen. De regenten lieten hem, zoo als gewoonlijk geschiedt, een ambacht leeren; doch, zijne uitgedrukte neiging om in de zeedienst te gaan bemerkende, stemden zij ten laatste daarin toe, en zorgden dat hij in 1820 eene aanstelling verkreeg als stuurmansleerling bij de Nederlandsche marine. Zijne eerste reis was naar de Middellandsche zee, aan boord van het linieschip *Wassenaar* van 74 stukken, vanwaar hij vervolgens overgeplaatst werd op het fregat *de Rijn*. Door zijnen ijver en aanleg trok hij de aandacht zijner meerderen tot zich, die hem behulpzaam waren in het beoefenen der stuurmanskunst en aanverwante wetenschappen. Drie jaren nadat hij in dienst getreden was, beproefde hij het examen af te leggen als adelborst 2de klasse, met het gelukkig gevolg, dat hij in Januarij 1823 tot dien rang bevorderd werd. Al spoedig werd hij tot adelborst 1ste klasse benoemd. In dien rang deed hij een' togt naar Oost-Indië, en was aldaar in de gelegenheid bewijzen te geven van zijnen moed. Hij werd, nog daar zijnde, in Januarij 1825 op nieuw bevorderd, nu tot luitenant ter zee 2de klasse, en keerde in dien rang, na zich eenigen naam gemaakt te hebben, in Augustus 1828 naar het vaderland terug. Kort daarop brak de Belgische omwenteling uit. Eene flotille van enkele groote schepen, doch voor het meerendeel zamengesteld uit kanonneerbooten, onder bevel van den toenmaligen kapitein-luitenant ter zee J. C. Koopman, die tevens het bevel voerde over de korvet *Komeet*, werd op de Schelde gestationeerd, en het bevel over eene der kanonneerbooten aan v. S. opgedragen. Bij een der gevechten, die in dat tijdvak plaats grepen, kweet hij zich zoo dapper, dat de opperbevelhebber hem voordroeg voor het ridderkruis der Willemsorde 4de klasse, dat hij dan ook dien ten gevolge ontving. Later, met zijne boot tegen den Antwerpschen wal geslagen zijnde, werd hij na een hevig gevecht door het gemeen gedwongen zich over te geven. Een Belgisch officier, die daarbij tegenwoordig was, eischte van hem dat hij zijne papieren zou afgeven. Van S., voorgevende dat hij ze zou gaan halen, begaf zich daarop naar beneden, doch in plaats van aan den ontvangen last te voldoen, stak hij den brand in het kruid en deed aldus de boot met vriend en vijand in de lucht vliegen. Hetgeen later van zijn lijk gevonden werd bepaalde zich tot het linker gedeelte van het bovenlijf. De Belgen leverden het uit en het werd begraven in de Nieuwekerk op den Dam te Amsterdam, alwaar een door Sigault vervaardigd gedenkteeken ter zijner gedachtenis is opgerigt. In het burgerweeshuis is zijn naam vereeuwigd geworden door het plaatsen van een' gedenksteen.

SPEZZIA of LA SPEZIA is een aardig stadje en versterkte

haven in de Sardinische of Italiaansche intendantie Genua, aan de golf van gelijken naam. De stad telt 10,000 inwoners. De haven wordt door twee op rotsen gelegen forten gedekt en geldt voor de ruimste en veiligste van Italië. Uit de omstreken komt de beste Genua- of olijfolie. De golf van S. heette bij de Ouden *Portus Lunae*. — Een ander S., oudtijds Tiarenus geheeten, is een eiland in het koningrijk Griekenland, omtrent 2 uur van het noorden naar het zuiden lang, en ¾ uur metend in de grootste breedte. Eene zee-engte van een half uur breed scheidt het van het vaste land. De haven, zoo men dien naam aan een' inham kan geven, ligt noordwaarts over de punt van Morea, en kan naauwelijks 15 of 20 schepen van 150 of 200 ton bevatten. Het eiland telt eene bevolking van 10,000 zielen. De hoofdstad dezes eilands Petza ligt ten noordwesten op eenen lagen grond, heeft meer dan 600 huizen en eene menigte windmolens met 6 wieken. Toen in 1778 de Spezzioten, bekend als onverschrokken zeevolk, op aanstoken van Rusland tegen de Turken opgestaan waren, hebben de laatsten op het eiland een verschrikkelijk bloedbad aangerigt, waarbij wel 500 menschen omkwamen.

SPHAEROIDE. Een ligchaam met een gebogen oppervlak, dat geheel gesloten is en eene regelmatige gedaante heeft. Het heeft een middelpunt. Door dat punt kan men zich drie onderling loodregte lijnen of assen gebragt, denken. De vlakke doorsnede, gaande door twee assen, is eene ellips. Zijn twee der assen aan elkander gelijk, dan is de doorsnede door dit paar een cirkel. Het ligchaam heet, in dat geval, omwentelings-S., ook ellipsoide, en ontstaat door de omwenteling van eene ellips om een harer assen. De aarde is aan de polen afgeplat, hare gedaante komt zeer nabij aan eene S., geboren door de omwenteling eener ellips, om hare kleine as. Echter schijnt uit de latere onderzoekingen te blijken, dat de aarde niet volkomen eene S. is. De waarnemingen aan de overige planeten, behoorende tot ons zonnestelsel, volbragt men bepaaldelijk aan Jupiter en Saturnus, welke tot het besluit geleid hebben, dat men alle hemelligchamen, die zich om eene as wentelen, eene Sphaeroidische gedaante mag toekennen.

SPHAEROSIDERIET. (Zie IJzer).

SPHEER. Dit woord komt in verschillende beteekenissen voor. De eenvoudigste is die van een bol of kogel, zijnde een ligchaam, waarvan al de doorsneden met platte vlakken cirkels zijn. Het ontstaat door de omwenteling van een' cirkel om een zijner middellijnen.

S. noemt men ook het hemelgewelf, dat zich als een bolvormig oppervlak vertoont, waarvan het oog in het middelpunt geplaatst is, en waartegen zich de hemelligchamen schijnen af te teekenen. Alleen het gedeelte dat zich boven den waarnemer uitbreidt is zigtbaar, het overige is door de aarde bedekt. Zij schijnt zich in 24 uren met al de vaste sterren op eene vaste as te wentelen, hetgeen evenwel slechts schijnbaar is, en een gevolg van de wentelende beweging der aarde om hare as.

S. noemt men ook eene voorstelling in het klein van het zonnestelsel. S. eindelijk, komt nog voor in de beteekenis van iemands werkkring en der omvatting zijner verstandelijke vermogens. In den laatsten zin zal men zeggen, als iemand niet in staat is zich van het een of ander een begrip te vormen: „dat gaat boven zijn S."

SPHINGIDAE. (Zie *Onrustvlinders*).

SPHINX. De Aegyptische S. was verschillend van de Grieksche. In Aegypte was de S., menschenhoofd op leeuwenligchaam, het zinnebeeld des konings en heette hieroglyphisch *neb*, 't geen *vorst* beteekent. Vandaar dat in Aegypte slechts mannelijke Sphingen voorkomen, met een paar uitzonderingen wanneer eene regerende koningin voorgesteld moest worden. Gewoonlijk stelde men de S.-beelden in twee rijen voor den ingang des tempels. Het meest beroemde dier beelden is dat bij de pyramiden van Memphis; het staat ten oosten van de tweede pyramide en ten westen meent men dat eene andere S. uitgebouwen zou zijn geworden, waarvoor de ruwe rots aangebragt was, doch nu onder het zand bedolven ligt. Hoogst waarschijnlijk moest dit S.-beeld den koning Chephren, stichter der groote pyramide, verbeelden. Later evenwel schijnt dit verbazend groote monument als beeld van den Zonnegod Horus vereerd te zijn geweest. In 1818 heeft men zich vele moeite gegeven om dit beeld, waarvan alleen de kop en hals zigtbaar zijn, uit het zand uit te graven; later heeft Mariette hetzelfde met even ongunstigen uitslag beproefd.

De S. der Grieksche mythologie was eene dochter van Typhaon en de slang Echidna; hare broeders en zusters waren de honden Orthros en Cerberus, de Nemeïsche leeuw, de draak Ladon, de Chimaera en Hydra. Volgens de mythe huisde dit gedrocht in de omstreken van Thebe en doodde een ieder, die zijn raadsel niet kon oplossen: welk dier gaat 's morgens op vier beenen, 's middags op twee, 's avonds op drie? Oedipus (zie *Oedipus*) gaf, toen hij op den weg naar Thebe kwam, tot verklaring dat het de mensch was, die als kind op handen en voeten kruipt, volwassen op twee voeten gaat en oud geworden bovendien de hulp van een' stok behoeft. De S. stortte zich daarop van de rots den kop te pletter en Oedipus vervolgde den weg naar zijn aanstaand koningrijk.

SPHRAGISTIEK of zegelkunde is dat gedeelte der diplomatische geschiedkunde, hetwelk uitsluitend de zegels betreft en derhalve dikwijls hand aan hand gaat met de wapenkunde en de geslachtskunde. De naam is afgeleid van *Sphragis*, een zegelring of eenvoudig zegel. Ten behoeve dezer wetenschap zijn er verzamelingen van zegels aangelegd, en wel deels in werkelijke zegels, deels in afdrukken daarvan, gewoonlijk in was, gips of lak. Onder de voornaamste werken, die over deze wetenschap handelen, behooren: Heineccius, *de Sigillis Veterum* (Erfurt 1709); Manni, *Sopra sigilli antichi* (Florence 1739).

SPIAUTER. (Zie *Zink*).

SPICA. De voornaamste ster in het sterrebeeld de Maagd. Zij staat in de korenair welke deze in de hand heeft en heeft daarnaar den naam. Zij is van de eerste grootte en wordt gemakkelijk aan den hemel gevonden door het verlengen eener lijn van de poolster naar Mizar in den Grooten Beer (de ster bij welke het sterretje Alcor staat).

SPIEGEL. Men noemt S. een ligchaam van glas of metaal met eene gepolijste oppervlakte, dat door terugkaatsing beelden vormt van de voorwerpen, welke men daaraan voorhoudt. Men onderscheidt naar de gedaante hunner oppervlakte, vlakke, holle, bolle, bolvormige, parabolische, kegelvormige Spiegels, enz. De beelden, welke door eenen S. gevormd worden, kunnen van tweederlei aard zijn, namelijk *werkelijke* of *luchtbeelden* en *virtuële* of *schijnbeelden*. De eersten ontstaan door de snijding der lichtstralen zelve, kunnen op een wit of doorschijnend oppervlak worden opgevangen en zijn in alle rigtingen zigtbaar; de laatsten ontstaan door de snijding van de verlenging der lichtstralen en zijn alleen zigtbaar voor een oog dat die lichtstralen opvangt. Over den aard dier beelden en de wetten volgens welke zij ontstaan, zie men het artikel *Terugkaatsing*. Behalve het gebruik der Spiegels in de dagelijksche huishouding, worden zij ook veelvuldig aangewend bij verschillende natuurkundige toestellen, om aan het licht eene bepaalde rigting te geven. Om een zonnestraal gedurende eenigen tijd in eene standvastige rigting te behouden, maakt men gebruik van den heliostaat (zie *Heliostaat*). Twee op elkander hellende spiegels geven eene reeks van schijnbeelden, op welke eigenschap de inrigting van den kaleidoskoop (zie *Kaleidoskoop*) berust. Onder de Spiegels met gebogen oppervlakken, zijn alleen de holle Spiegels of brandspiegels (zie *Brandspiegel*) van praktisch nut.

Het gebruik der Spiegels is zeer oud; de oudste Spiegels waren van metaal, hoewel de Ouden ook harde, donkere steenen, vooral den Obsidiaan als zoodanig bezigden. Eerst in de middeleeuwen schijnt het glas tot vervaardiging der Spiegels gebruikt te zijn.

De fabricatie van Spiegels omvat de vervaardiging der glazen platen en de bekleeding met foelie. De platen worden even als het vensterglas in cylindrischen vorm geblazen en dan tot platen uitgestrekt of als zij zeer groot en dik moeten zijn, op eene metalen tafel gegoten, welke laatste wijze door Thevart in 1685 werd uitgevonden. Na de vervaardiging der platen, worden zij eerst geslepen en gepolijst en daarna met foelie bekleed. (Zie *Foelie*). L.

SPIEGEL VAN EEN SCHIP. De S. is het achterste gedeelte van het schip. Vroeger had men algemeen platte Spiegels, doch tegenwoordig vindt men ze nog alleen aan de koopvaardijschepen, terwijl aan de oorlogschepen ronde en ook

elliptische achterboegen worden gegeven. Wat de sierlijkheid aangaat wint de platte S. het ongetwijfeld van den ronden achterboeg, ook is er meer ruimte in het achterschip; doch daartegenover staat, hetgeen bij oorlogschepen vooral niet over het hoofd gezien mag worden, dat de ronde achterboeg belangrijk veel sterker is dan de platte. Door de tegenwoordig voor de groote schepen zeer gebruikelijke elliptische Spiegels, heeft men de sierlijkheid en de meerdere ruimte der platte Spiegels met de sterkte der ronde achterboegen vereenigd. De S. is gewoonlijk met het wapen des rijks en met lijst- en snijwerk versierd. Bij koopvaardijschepen is niet zelden de naam van het schip tegen den S. aangebragt. Eene opene galerij, die veelal gemeenschap heeft met de kajuit, *westergang* genaamd, loopt achter om het schip heen, op de hoogte van het halfdek en is gevormd door uitstekende deelen van het laatste. Zij wordt gesteund door knieën en is omgeven met een hekwerk van gedraaide stijlen. De platte en elliptische spiegels zijn aan weêrszijde verbreed door de *galerijen*, waardoor zij voorbij de zijden zijn voortgezet. Bij den ronden S. gaan de zijden in den S. over en vormen voortgezette lijnen. Bij desen is de westergang afgebroken door de *roerkap*, die uitgebouwd is, om de kap van het roer binnen boord te laten komen.

SPIEGEL (Laurens Pieter van de), een uitstekend staatsman en geleerde, werd in Januarij 1737 te Middelburg geboren uit een aanzienlijk geslacht, dat oorspronkelijk in Vlaanderen te huis behoorde, maar ten gevolge van godsdienstige beroeringen zich naar Zeeland had verplaatst. Reeds zeer vroeg verloor hij zijnen vader, en toen hij 14 jaren oud was, ook zijne moeder; deze had hem voor den handel bestemd, doch daar hij al spoedig eene bepaalde en onmiskenbare neiging voor de letteren aan den dag legde, zonden zijne voogden hem naar de latijnsche school van zijne geboortestad. Hij maakte daar in de studie der oude talen weldra zulke verbazende vorderingen, dat het zich toen reeds liet voorspellen, dat hij later een sieraad op het gebied der letterkunde zou worden. Hij kwam vervolgens aan de hoogeschool te Leyden en beoefende aldaar de letteren, wijsbegeerte en regten op zulk eene wijze, dat de hoogleeraren hem onder de voortreffelijkste kweekelingen der hoogeschool telden. In 1758 behaalde hij den doctoralen graad in de regten, en een jaar daarna werd hij benoemd tot secretaris der stad Goes. In die betrekking, zoowel als in die van raad en burgemeester en onderscheidene anderen, waartoe hij achtervolgens gekozen werd, bewees hij aan de stad en het gewest zijner inwoning belangrijke diensten; hij nam zijne ambtspligten met de meeste getrouwheid waar, sette in zijn vrijen tijd zijne letterkundige studiën met onbezweken ijver voort, en maakte zich gunstig bekend door het uitgeven van eenige geschriften op het gebied der vaderlandsche geschiedenis. In 1780 werd hij benoemd tot secretaris der staten van Zeeland en in 1785 tot raadpensionaris van dat gewest. In dat zelfde jaar barstte de oorlog uit met Engeland en werd ons vaderland bovendien hevig geschokt door woelingen en burgertwisten, die zich ook spoedig in Zeeland begonnen te openbaren en aldaar des te gevaarlijker waren, omdat de partij, die verandering in de staatsregeling begeerde, er zeer magtig was. Dat de bestaande orde van zaken in Zeeland gehandhaafd bleef, was men voor een groot gedeelte aan de verstandige maatregelen van den raadpensionaris verschuldigd. In 1787 werd van de S. aangezocht, om den gewigtigen post van raadpensionaris van Holland te aanvaarden, dewijl men zich algemeen overtuigd hield dat niemand daartoe beter geschikt was, en tegen het einde van dat jaar liet hij zich die keus dan ook welgevallen. In deze betrekking trachtte hij, vóór alles, de voormalige beroeringen in het vergetboek te brengen, en al zijne voorslagen ter bereiking van dit doel droegen het kenmerk van eene wijze gematigdheid; maar de hartstogten waren nog te hevig opgewekt dan dat men het oor geopend hield voor gematigde raadgevingen. Voorts trachtte hij de herstelde, maar toch hevig geschokte staatsregeling weder op een vasten grond te brengen, en droeg daartoe een ontwerp voor, volgens hetwelk de gewesten elkander onderling het erfstadhouderschap zouden toezeggen, op den voet van 1747; een maatregel die aangenomen werd en spoedig nog meer kracht erlangde door het sluiten van een defensief verbond tusschen Engeland, Pruissen en ons vaderland, waaraan van de S. een groot aandeel had, zoowel als aan het provisioneel tractaat van vereeniging, dat in Junij 1788 op het Loo gesloten werd tusschen Pruissen en Engeland. De toestand der finantiën in Holland en der Oost-Indische compagnie, welke met een geheelen ondergang bedreigd werd, vorderde zijne grootste inspanning, en hij wist daarin eenige verbetering te brengen. Hij trachtte een aantal misbruiken en gebreken in onderscheidene takken van bestuur te verhelpen, maar werd daarbij tegengewerkt door vooroordeel en baatzucht, terwijl de oorlog hem het bereiken zijner oogmerken onmogelijk maakte. Het beheer der West-Indische koloniën liet vooral veel te wenschen over, en overtuigd van het hooge belang dezer aangelegenheid, rustte hij niet voor dat hij elke tegenkanting had overwonnen en eene geheele verandering in dat bestuur had te weeg gebragt, waarvan zich de voordeelen niet lang lieten wachten. Met al zijn vermogen trachtte hij, bij de toenmalige woelingen in Europa den vrede te bewaren, en het kan niet ontkend worden, dat hij inderdaad toen veel heeft bijgedragen tot handhaving der algemeene rust in ons werelddeel. Nadat de omwenteling in Frankrijk was uitgebarsten, bespeurde hij met bekommering, dat eenige mogendheden gezind waren om de verdere ontwikkeling en uitbreiding van dien geweldigen storm met kracht van wapenen tegen te gaan; hij waarschuwde daartegen met den meesten ernst, toen in 1791 het bekende congres van Pilnitz werd gehouden; de memorie daartoe door hem opgesteld geldt voor een meesterstuk van staatkundige omzigtigheid. Die memorie werd aan de kabinetten van Berlijn en Weenen medegedeeld, maar vond er geen ingang; niet alleen werden zijne edele en wijze oogmerken daardoor verijdeld, maar bovendien verklaarde de Fransche republiek, die daartoe waarlijk geen reden had, den oorlog aan ons vaderland, dat hierdoor in de grootste moeijelijkheden werd gewikkeld. Van de S. scheen zijne energie en zijn beleid te verdubbelen, naar mate de tijden bagchelijker werden, ofschoon de gewigtige diensten, welke hij den lande bewees, door velen werden miskend, 't geen niet te verwonderen was bij de overal heerschende verbittering en partijschap. Toen in 1795 de Franschen tot in het hart der Nederlanden doordrongen, bleef van de S. op zijn' post, trotseerde alle gevaren en gevoelde zich sterk in zijne overtuiging dat hij in alles naar eer en pligt gehandeld had. Hij werd door de Franschen niet alleen van al zijne waardigheden ontzet, maar bovendien nog maanden lang gevangen gehouden, zonder dat men hem in de gelegenheid stelde om zich te verdedigen. De papieren, welke men bij hem gevonden had, werden door eene commissie onderzocht, zonder dat deze daarin eenigen grond van beschuldiging kon vinden; men benoemde daarop in zijne zaak een' bijzonderen fiscaal, die hem in zijn rapport insgelijks van schuld vrij sprak, maar niet te min voorstelde hem voorloopig nog in verzekerde bewaring te houden tot dat er meer licht zou verspreid zijn over eenige punten, welke, naar het heette, nog duister waren gebleven. Hij werd daarop naar het slot van Woerden gebragt, droeg zijn onverdiend lot met edele gelatenheid en vond al zijn' troost in het bijzijn van zijne trouwe gade, die hem met hare beide jongste zonen derwaarts mogt vergezellen. Reeds een jaar had hij zijne vrijheid moeten missen, en nu bleef hij nog gedurende drie jaren te Woerden gevangen. Hij zette aldaar zijne letterkundige studiën voort en schreef onderscheidene stukken over godsdienst, wijsbegeerte en letteren. In December 1798 mogt hij eindelijk zijn' kerker verlaten, begaf zich naar IJsselstein, waar zijn talrijk huisgezin gevestigd was, en bragt daar eenigen tijd in rust en vrede door, tot hem, in den zomer van 1799, in vertrouwen werd medegedeeld, dat de regering, indien de inval der Russen en Engelschen op het Nederlandsch gebied, waarvan het gerucht ging, werkelijk plaats vond, heimelijk besloten had hem op nieuw gevangen te zetten. Van de S. besloot dit gevaar niet af te wachten, dewijl hij toch niets voor het vaderland kon doen, en gehoor te geven aan het verzoek van den erfprins van Oranje (later koning Willem den Isten), om hem met raad en daad bij te staan; hij begaf zich daartoe naar Lingen, waar de prins zich bevond. Hij stelde er een ontwerp van regeringsvorm op, geschoeid op de leest der Unie van Utrecht, doch waarin de gebreken, welke hij en anderen daarin reeds hadden aangetoond, zooveel mogelijk waren vermeden. Ook nadat de onderneming der Russen en Engelschen

mislukt was, bleef hij te Lingen, omdat hij zich in het vaderland niet veilig kon achten. Zijne gade met eene van hare dochters, vervoegde zich daar bij hem, om hem op te beuren en te verplegen, want zijne gezondheid had veel geleden door herhaalde aanvallen van beroerte en hij ging buitendien onder groote droefheid gebukt. Een nieuwe aanval van beroerte maakte in Mei 1800 een einde aan zijn leven.

Van de S.'s naam staat met gulden letteren opgeteekend in de geschiedenis van ons vaderland, en alle weldenkenden zullen zijne nagedachtenis steeds in eere houden. Hij was een man van veelzijdige kennis, wien geen arbeid, geene moeite of inspanning ooit te veel was, en die aan het vaderland onbetaalbare diensten heeft bewezen, hoezeer dan ook in die stormachtige tijden zijne ongemeene verdiensten niet naar waarde erkend zijn geworden en hij aan het einde van zijn leven een geheel ander lot verdiend had. Van zijne pennevruchten noemen wij hier alleen de volgenden: *Verhandeling over den oorsprong en de historie der vaderlandsche regten, inzonderheid van Holland en Zeeland* (Goes 1769); *Verhandeling over de opkomst, het gezag en den ondergang der aloude hooge of grafelijke vierschaar in Zeeland* (te vinden in de werken van het Zeeuwsch genootschap, 2[de] deel); *Historie van de satisfactie, waarmede de stad Goes en het eiland van Zuid-Beveland zich begeven hebben onder het stadhouderschap van prins Willem van Oranje, in het jaar* 1577 (Goes 1777); *Ontwerpen van de Unie van Utrecht, benevens eene lijst van ongedrukte stukken tot de historie van dezelve Unie betrekkelijk* (Goes 1778); *Bundel van onuitgegeven stukken, dienende ter opheldering der vaderlandsche historie en van den regeringsvorm en voornamelijk der historie van de Unie van Utrecht, verzameld en met eenige aanteekeningen vermeerderd, enz.* (Goes 1780 en 1783, 2 dln.); het 2[de] deel werd niet door van de S. zelven, daarin door veelvuldige bezigheden verhinderd, maar door J. Ermerens uitgegeven. De opgenoemde werken zijn allen met des schrijvers naam verschenen; zonder zijn' naam gaf hij nog de volgende kleinere geschriften uit: *Gedachten over het zamenstel van onze burgerlijke regtsgeleerdheid* (Goes en 's Gravenhage 1777); *Over de armoede en bedelarij, met betrekking tot de provincie Zeeland en bijzonder tot de stad Goes en het eiland van Zuid-Beveland* (Goes 1780 en 's Gravenhage 1805, bij de laatste uitgave met des schrijvers naam); en *Schets der regeerkunde, in betrekking tot hare oogmerken en middelen:* een allerbelangrijkst boekje, ten behoeve van eenige aanzienlijke jongelieden geschreven en in 1786 in Zeeland door hem voor eigene rekening uitgegeven; de herdruk (Amsterdam 1807) draagt zijn' naam. Nog tijdens zijn leven werden, tot zijn leedwezen, eenige gedenkschriften van hem uitgegeven, welke hij in het eerste jaar zijner gevangenschap, tot zijne verantwoording had opgesteld en ter goeder trouw uit zijne handen gegeven had; en in den aanvang van 1800 werden, op gelijke wijze, zijne memoriën in het licht gezonden, onder den titel van *Nadenking van eenen staatsman wegens zijn ministerie in Holland;* waarin allerbelangrijkste bijdragen tot opheldering der geschiedenis van 1787—1795 voorkomen. Drie jaren na zijnen dood werden er nog papieren van hem gedrukt, zonder medeweten van zijne weduwe en kinderen, en wel onder den titel: *Brieven en negotiatiën van Mr. L. P. van de Spiegel, als raadpensionaris van Holland, gedurende den jongsten oorlog van dezen staat met de Fransche republiek, waarbij gevoegd zijn vele authentieke stukken, strekkende tot beter verstand van dezelve brieven* (3 dln.); men vindt daarin de briefwisseling van van de S. met een aantal staatslieden aan buitenlandsche hoven, van het einde van 1792 tot den aanvang van 1795, waardoor veel licht wordt verspreid over onderscheidene gebeurtenissen uit dien tijd en waaruit tevens blijkt, dat van de S. aan een verwonderlijk staatkundig beleid, eene onkreukbare trouw en een edel hart paarde. Hij had nog eene geschiedenis van zijnen leeftijd geschreven, welke men onder zijne nagelaten papieren gevonden heeft; maar naar het schijnt, voldeed deze geenszins aan de door hem zelven gestelde strenge eischen, wijl hij aan zijne nagebleven betrekkingen geene vrijheid heeft gelaten om die geschiedenis in het licht te zenden, hoewel dit inderdaad zeer te bejammeren is.

Eene uitvoerige opgave van het leven en alle de schriften van v. d. S. vindt men in het werkje van M. F. Lantsheer, *De rebus a Laur. Petr. v. d. Spiegel in Zeelandia gestis et scriptis* (Utrecht 1843, 8°.). Zie voorts Bilderdijk, *Gesch. des Vad.* XII. 229 en volg.; Vervolg op Wagenaar, XLIII. 121—128; M. Siegenbeek, *De L. P. Spiegelio, prostremo consiliario* (L. B. 1824); *De staatkundige partijen in Nederland* (door Jhr. Mr. J. de Bosch Kemper), bld. 12; dezelfde, *Tijdgenoot*, I. n. 7. Scheltema, *Staatkundig Nederland*, II. 350; J. de Wal, *Orationes academicas*; blz. 17.

SPIEGELKARPER. (Zie *Karper*).

SPIEGELSEXTANT. (Zie *Sextant*).

SPIEGELTELESCOOP. (Zie *Telescoop*).

SPIELBERG of SPILBERGER (GABRIEL), schilder, was van geboorte een Dusseldorfer, studeerde in Holland en woonde eenigen tijd te Utrecht. Later werd hij door den koning van Spanje tot hofschilder benoemd en bragt eenigen tijd te Madrid door, omstreeks het jaar 1590. S. schilderde portretten en historische voorstellingen. C. de Passe graveerde naar hem de zeven werken van barmhartigheid. Zijn broeder Johan schilderde mede op glas en werd door den hertog Wolfgang van Gulik tot zijn hofschilder benoemd. Hij leverde teekeningen tot het door C. de Passe gegraveerde werk: *Illustrium Juliacensium Principum tabulas genealogicae additis effigiebus*, 1613 fol.

SPIELBERG of SPILLBERGER (JOHANN), schilder, in 1619 te Dusseldorf geboren, werd door den keurvorst Wolfgang Wilhelm van de Palz in staat gesteld zich aan de kunst te wijden. Hij zou bij Rubens als leerling zijn gekomen, maar daar deze toen juist stierf, begaf hij zich naar Amsterdam onder de leiding van Govert Flink. Hij maakte er goede vorderingen en werd door den burgemeester van Amsterdam met het vervaardigen van een schilderstuk belast. Na een verblijf van zeven jaren te Amsterdam werd hij door den palzgraaf tot hofschilder aangesteld en kwam na diens dood in 1653 in dezelfde betrekking bij den keurvorst Philips Wilhelm. Hij schilderde het portret van dezen en zijne gemalin, beiden door Th. Matham gegraveerd, even als het fraaije portret van den predikant Stephan Cracht te Amsterdam. S. overleed te Dusseldorf in 1690.

SPIEREN zijn die organen, welke de beweging der deelen bewerkstelligen. Zij worden onderscheiden in willekeurige en organische S. De willekeurige S. zijn diegenen welke de aan den wil onderworpen bewegingen te weeg brengen. Zij bestaan uit eenen buik en minstens twee einden, een hoofd of oorsprong en eene aanhechting. Verscheidene S. hebben meer hoofden of meer aanhechtingen, of beiden meervoudig. Bij voorbeeld de tweehoofdige S. aan den bovenarm heeft twee hoofden en eene aanhechting. Hoofd wordt genoemd de verbinding met het vaste punt, aanhechting die met het beweegelijke.

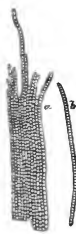

Fig. 1. 600 maal vergr. (volgens Kölliker) Primitiefvezels uit eenen primitiefbundel. Overlangsche spierdoorsnede.

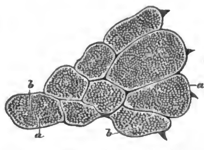

Fig. 2. 350 maal vergr. (volgens Kölliker). Eenige primitiefbundels, dwarsche doorsnede.

Het begin en het einde der S. bestaat uit vezel- of bindweefsel, en wordt pees genoemd, de buik bestaat uit dwars

gestreept spierweefsel en wordt in het dagelijksche leven vleesch genoemd. De spiervezels en de daaruit gevormde spierbundels worden in bovenstaande figuren afgebeeld. Fig. 1 *a* doet zien hoe de bundels dwars gestreept schijnen, terwijl uit *b* blijkt, dat deze strepen worden veroorzaakt door zwellingen, die door insnijdingen worden afgewisseld. In Fig. 2 ziet men bij *a* dat de geheele spier omgeven is en de enkele bundels onderling verbonden zijn door eene laag van fijn bindweefsel die *Sarcolemma* wordt genoemd, terwijl in *b* de dwarsche doorsneden worden gezien der primitiefvezels, die zich als kogeltjes voordoen.

Behalve aan de willekeurige S. vindt men ook aan het hart dwars gestreepte spierbundels.

Fig. 3. 217 maal vergr. Gladde spiervezels.

De organische S. zijn die S., welke aan de ingewanden, die eene eigene beweging bezitten, worden gevonden. Zij bestaan uit lange spoelvormige cellen en vezels met overlangsche kernen; zie Fig. 3. Men vindt deze b. v. aan de darmen, de maag, slokdarm, blaas, enz. v. P.

SPIERING. De S., (*Salmo* s. *Osmerus Eperlanus* L.) behoort onder de familie der Zalmachtigen in de orde der weekvinnige visschen (zie *Zalm*). Hij heeft gewoonlijk eene lengte van een halven of ¾ voet, is naar evenredigheid ranker dan de Zalm, doch met een' grooteren kop; de onderkaak strekt zich zeer sterk voor de bovenkaak uit; de rugvin is verder naar achteren geplaatst, de aarsvin is langer, de staartvin dieper gevorkt en de schubben zijn grooter, maar zeer dun en ligt onderhevig aan uitvallen. De tanden op de tong en het ploegbeen zijn dik en naar evenredigheid zeer lang. Het kieuwvlies is van 8 stralen voorzien. De rugvin telt 11, de aarsvin van 15 tot 17 stralen. Het ligchaam van den S. is nagenoeg geheel doorschijnend en fraai zilverwit met groene en blaauwe tinten, terwijl de kleur op den rug in het grijsgroene overgaat.

Men vindt dit vischje in de Noord- en Zuiderzee, de Oostzee en Witte zee, alsmede in de groote Zweedsche meren. In de maanden Maart en April trekken de Spieringen in groote menigte de rivieren in om kuit te schieten. Des winters worden zij tan oneent in ontzettend aantal gevangen en gekookt of gebakken gegeten; enkele personen evenwel vinden de eigenaardige geur van den S. walgelijk. Spieringen worden ook in groote hoeveelheid naar Engeland verzonden. (Verg. Prof. Schlegel, *De dieren van Nederland; Visschen*).

SPIERS, bij de Duitschers Speier of Speyer, bij de Franschen Spire genoemd, tegenwoordig de hoofdstad van Rijn-Beijeren, ligt aan eene beek, die zich een weinig beneden de stad in den Rijn stort, en heeft 12,800 inwoners. Ofschoon de hoofdstraten breed genoeg zijn en de huizen van nieuweren trant, is de stad over het algemeen onregelmatig gebouwd. Onder de talrijke kerken is de Domkerk merkwaardig. Zij werd in de XI[de] eeuw gesticht, in 1689 door de Franschen nagenoeg geheel vernield, had na den herbouw in 1794 andermaal van de Franschen te lijden, werd in 1822 weder in gebruik gesteld en sedert met vele fresco-schilderijen voorzien. Die kerk bevat vele keizerlijke grafplaatsen. Voorts zijn er te S. nog 2 R. Catholieke en 2 Protestantsche kerken, een gasthuis, een weeshuis, een oud paleis, waar een tal van rijksdagen gehouden zijn, een stadhuis, een gymnasium, een seminarium en andere inrigtingen van onderwijs. Langs den Rijn wordt veel handel en scheepvaart gedreven door de bevolking der stad, die door een zijtak met den spoorweg van Manheim naar Frankrijk verbonden is.

S. is reeds van zeer oude dagteekening. Het ligt op de plaats van het *Augusta Nemetum* der Romeinen, zoo genoemd naar de Nemeten, van welke Caesar (*de Bello Gall.* I. c. 51) en Tacitus, (*de moribus Germanorum*, c. 28) gewagen. Het werd reeds in de IV[de] eeuw de zetel eens bisschops, was dikwijls de verblijfplaats der Duitsche keizers, en kreeg de regten eener vrije rijksstad. Van 1513 tot 1689 was S. met uitzondering van weinige jaren de zetel van het Rijkskamergerigt. In het laatste jaar werd de stad nagenoeg geheel door de Franschen verwoest, waarna zij haren ouden luister niet meer terug won. Van 1801 tot 1814 behoorde zij tot Frankrijk. Onder de vele rijksdagen die te S. gehouden werden, verdient die, welke er den 21[sten] Februarij 1529 geopend werd, opmerking, daar de Evangelische standen bij die gelegenheid tegen eenige hun nadeelige besluiten het *protest* overlegden, waarvan de aanhangers der hervorming den naam van Protestanten ontleenden.

SPIESGLANS. (Zie *Antimonium*).

SPIETS. (Zie *Lans*).

SPIJKERBALSEM (*Balsamum Locatelli*). Deze zalf werd vroeger veel en wordt thans ook nog gebruikt bij kneuzingen; ook wordt zij met goed gevolg gebezigd bij die eigenaardige ontsteking der huid die „winter" genoemd wordt (*perniones*); helpt in die gevallen evenwel alleen wanneer er nog geene opening in de huid is. Even zoo als de meeste zalven, heeft ook deze den invloed der tegenwoordige mode, van zoowel de nuttige als de overbodige zalven bij zijde te zetten, moeten doorstaan, van daar dat het voorschrift daarvan in de *Pharmacopoea Belgica* (1803) en in de *Neerlandica* (1851) niet meer te vinden is. En toch is het een nuttig praeparaat, hetwelk bij de mindere volksklasse, die minder naar den raad der geleerden dan naar eigen ondervinding handelt, vrij algemeen in gebruik is.

Het voorschrift van den S. wordt gevonden in de *Pharmac. Leidensis*. Ed. 4ª 1770:

℞ Olei olivarum.
Therebint. Venetae optime lotae aa unc. sex.
Cerae citrinae unc. quatuor.
Bals. Peruviani drachm. duas.
Ligni santali rubri unc. dimid.
Vini canarini q. s.
F. S. a. Balsamus. v. P.

SPIJSKOBALT. (Zie *Kobalt*).

SPIJSVERTERING (*Digestio*) wordt die functie in het dierlijke ligchaam genoemd, waarbij de spijs in voedende stof wordt omgezet.

Bij de voortdurende en aanhoudende stofwisseling, die op de meest verschillende wijze onafgebroken in het dierlijke ligchaam plaats grijpt, wordt zonder tusschenpozingen uit het bloed voedingstof verwerkt en verbruikt. De plantaardige en dierlijke stoffen, welke dienen om de stof die bij deze omzetting verloren is gegaan, te vervangen, worden spijs genoemd. De spijs is intusschen niet als zoodanig geschikt om tot voeding te dienen, maar moet vooraf eene bewerking ondergaan, en het is juist deze bewerking die S. wordt genoemd.

De spijs ondergaat allereerst in de mondholte eene voorloopige omzetting door hare vermenging met het speeksel en door hare verkleining, voor zoover zulks noodig is, door middel der tanden en kiezen. Nadat de spijs of drank behoorlijk vermengd is met speeksel (zie *Speeksel*), wordt zij door een vrij zamengesteld stel spieren naar beneden geslikt (zie *Slikken*) en komt dan verder langs den slokdarm door den maagmond (*cardia*) in de maag. Hier ondergaan de spijs en drank de voornaamste verandering. De stoffen die in de mondholte nog stijfsel bevatten, worden aldaar tot de glucose-omzetting voorbereid, en worden in de maagholte door de pepsine en het melkzuur in deze omzetting ondersteund; de eiwithoudende stoffen en de vette bestanddeelen worden door het zuur en de pepsine, met de overige zouten, voor zoover die voor oplossing vatbaar zijn, in eene graauwe gelijkvormige brei (*chymus*) veranderd en door de peristaltische beweging der maagwanden, bij eene niet onbelangrijke temperatuurverhooging, dooreen gemengd. Nadat deze menging en omzetting, gedurende een', naar gelang der verteerbaarheid van de spijs, korteren of langeren tijd, van twee tot zes uur, heeft plaats gegrepen, wordt de spijsbrei, grootendeels reeds veranderd, naar de onderste opening (*pylorus*) der maag gedreven, terwijl intusschen het waterige en reeds opge-

loste gedeelte door de opslurpende vaten der maag wordt opgenomen. Van de maag komt de spijsbrei in den twaalfvingerdarm nog in aanraking met de gal en met het alvleeschsap, ondergaat daardoor eene verdere omzetting en wordt nu hier en verder in de voortzetting der darmen, voor zoover er vatbaarheid voor opname der stof en behoefte aan die opname bestaat, in de opslurpende of chijlvaten der darmen opgenomen, die zich allen in eene groote borstbuis, de buis van Aselli (*ductus thoracicus*), uitstorten, welke buis zich op hare beurt in de linker okselader stort en zoo de geassimileerde voedingstof, welke Chyl, melksap (*Chylus*) genoemd wordt, in den bloedstroom brengt.

De verdere omzetting der spijsen tot drekstoffen geschiedt grootendeels in den blinden darm en de dikke darmen.

Bij de S. zijn dus voorname voehten: allereerst speeksel, het maagsap met diens zuur, verder het alvleeschsap (welks beteekenis onbekend is), voorts gal, wier voorname eigenschap schijnt te zijn door haar alkali-gehalte de rotting der spijzen te weren. Daarenboven is eene groote hoeveelheid darmslijm aanwezig.

Bij spijzen zijn drie hoofdbestanddeelen die tot voeding dienen, namelijk eiwitbondende stof, vet en stijfsel of suiker die voor omzetting in druivensuiker en glucose vatbaar is. De organische stoffen die noch suiker, noch vet, noch eiwit bevatten of vormen kunnen, zijn ook ongeschikt voor de voeding.

Onder de anorganische bestanddeelen zijn onmisbaar water, keukenzout en phosphorzure zouten. Deze worden voor een groot gedeelte in den vorm van vloeistof in het ligchaam gebragt. v. P.

SPIL. Een werktuig, aan boord der schepen in gebruik, in de eerste plaats om ankers te ligten (zie *Ankerligten*) en verder om te verhalen en in het algemeen, bij het verplaatsen van zware lasten, om er de loopers der takels rond te leggen. Men onderscheidt de *gangspil*, die op de groote schepen in gebruik is, meer plaats inneemt, doch daarentegen toelaat meer volk te gelijker tijd over de windboomen te verdeelen, van de *braadspil*, die meer op de kleinere en binnenvaartuigen wordt aangetroffen, slechts eene zeer geringe ruimte inneemt, het plaatsen van betrekkelijk weinig volk veroorlooft, doch waarbij ieder man in staat is voor zich meer kracht uit te oefenen. Voor de omschrijving der beide genoemde werktuigen, vergelijke men hetgeen dienaangaande gezegd is op: *Braadspil* en *Gangspil*.

SPILIMBERGO (Irene di), eene voortreffelijke kunstenares, in 1540 te Hami geboren, werd door Titiaan in de kunst onderwezen. Zij wekte de verbazing diens kunstenaars door haar buitengemeen en zoo vroegtijdig ontwikkeld talent. De weinige werken, die van haar bewaard zijn gebleven, *de vlugt naar Aegypte*, *Noach's intogt in de ark* en *de zondvloed* voorstellende, zijn in het bezit van den graaf Fabio di Maniago te Hami en gelijken door kracht van coloriet en juistheid van teekening, meer op het werk van een volleerden kunstenaar dan op dat van een meisje, hetwelk slechts weinige maanden de kunst had beoefend. Zij overleed in 1559 op haar 19de jaar. Titiaan heeft haar portret geschilderd, een kniestuk; zij leunt tegen eene zuil en heeft eene laauwerkrans in de hand.

SPILLENBERGER of SPILNBERGER (Johann), in 1628 in Hongarije geboren en dikwijls verward met bovengenoemden Johann Spielberg of Spillberger. Hij voltooide zijne studiën te Venetië, waar hij omstreeks 1660 vertoefde. Vervolgens begaf hij zich naar Munchen, waar hij voor den keurvorst het schip, waarmede deze op het Starnberger meer voer, met schilderwerk versierde. Ook te Augsburg schilderde hij voor kerken, en kleinere schilderijen voor particulieren. In 1672 werd hij tot hofschilder te Weenen aangesteld, schilderde er het portret van keizer Leopold den Isten en eenige altaarschilderijen. In 1679 om de pest uit Weenen gevlugt, viel hij niet te min met zijn geheele gezin als slagtoffer van die ziekte. Eenige werken van hem zijn door C. Winckler, J. G. Schwab en M. Küsell gegraveerd, terwijl van zijne eigene hand eenige zeldzaam voorkomende, geestige etsen bewaard zijn.

SPILMAGEN beteekent in het oud Hollandsch regt de verwanten van moederszijde (*cognati*), in tegenstelling van Zwaardmagen, de verwanten van vaderszijde (*agnati*).

SPILMAN (Hendrik), schilder en graveur, werd in 1721 te Amsterdam geboren. Zijn meester was A. de Haan jun. te Amsterdam. Later vestigde deze kunstenaar zich te Haarlem, waar hij nog in 1775 werkzaam was. Hij liet een aantal teekeningen na, meest landschappen en gezigten op gebouwen. Eene zonderlinge liefhebberij dreef hem om sommige gebouwen te schilderen als in brand staande en wat het opmerkelijkst was, eenige daarvan, zoo als het landsmagazijn te Amsterdam, brandden later inderdaad af. Hij heeft eenige prenten geëtst en o. a. ook in de manier van Ploos van Amstel voor de kleurendruk gegraveerd.

SPINACHTIGE DIEREN (*Arachnoidea*). De S. D. maken eene klasse uit onder de Gelede dieren (*Articulata*), welke zich van de drie andere klassen, die der Schaaldieren, der Duizendpooten en der Insecten, door het gemis van sprieten onderscheidt. De kop dezer dieren is, even als bij de schaaldieren, met het borststuk tot een enkel deel, het kopborststuk, vereenigd; de oogen, daarop geplaatst, zijn steeds enkelvoudige oogen en verscheiden in aantal en plaatsing. Het getal der pooten is bij volwassene dieren acht; de vorm der klaauwtjes aan het laatste lid dier pooten is somtijds, vooral bij de eigenlijke spinnen, hoogst merkwaardig. Het achterlijf overtreft gewoonlijk het kopborststuk in grootte, is meestal met eene weeke huid bekleed en bevat bij enkele familiën de spinwerktuigen.

De monddeelen dezer dieren zijn verschillend gevormd; bij de meer ontwikkelde vormen vindt men eerst twee bovenkaken, ieder met een scherpen giftand gewapend, dan een paar onderkaken, ieder van een voeler voorzien, van onderen is de mond gesloten door eene lip. Bij de minder ontwikkelde geslachten wordt deze vorm vervangen door eenen somtijds geleden en dan in- en uitschuifbaren zuiger, waarin twee stekeltjes als dolken verborgen zijn, welke dienen om het deel, waaraan de dieren zuigen willen, te verwonden.

Ook de ademhalingswerktuigen zijn verschillend bij de dieren dezer klasse. Bij allen treedt wel de lucht binnen door luchtgaten, doch bij sommigen wordt die lucht opgenomen in de kieuwen of longen, bestaande uit een aantal zeer dunne, op elkander liggende blaadjes, bij anderen door luchtbuizen zonder spiraaldraad door het geheele ligchaam geleid. Bij de meest ontwikkelde vormen der S. D. treft men een hart aan, bij de minder ontwikkelden niet.

De sekse zijn bij nagenoeg alle geslachten gescheiden; de vrouwelijke voorwerpen leggen eijeren, waaruit de jongen voortkomen. De S. D. verwisselen in hun leven eenige malen van huid. De meeste soorten leven op het land, enkelen in het water; bijna allen voeden zich met sappen van andere dieren.

Tot de S. D. rekent men te behooren de eigenlijke spinnen, de schorpioenen, de Solpugen, de Phalangiden of hooiwagens, de bastaardschorpioenen, de mijten, de waterspinnetjes en mosbeertjes. Over de voornaamsten dezer orden komen afzonderlijke artikels in dit woordenboek voor.

SPINNEN. De S. maken eene orde uit in de klasse, die naar haar die der Spinachtige Dieren heet (zie het voorg. art.). Zij onderscheiden zich door de volgende kenmerken: de bovenkaken dragen een doorboorden tand of haak, in welken de uitlozingsbuis uitmondt van een klierblaasje, dat een giftig vocht afzondert; de toeldeelen zijn bij de mannetjes in de voelers aan den kop geplaatst; het achterlijf heeft geene ringen, is met eene meestal zachte huid bedekt en hangt door een zeer klein steeltje met het kopborststuk samen; nimmer zijn er meer dan vier luchtgaten, gewoonlijk slechts twee; de ademhaling geschiedt door longen en bij enkelen mede door luchtbuizen.

Wat het gif der S. betreft, valt op te merken dat het gif van slechts zeer weinige soorten voor den mensch nadeelig schijnt te zijn, dat van eene enkele soort, de Curaçaosche Oranjespin, doodelijk — doch dat dit alles nog niet met voldoende bewijzen is gestaafd. — Bij de meeste S. ziet men bij ontleding spinselvaten, welke een vocht afscheiden, dat in de lucht terstond verhardt en tot spindraden wordt; daartoe wordt het vocht door ongeloofelijk fijne buisjes op de spintepeltjes staande, geleid. Dit spinsel dient tot eene bedekking der eijeren en bij vele soorten ook tot het maken van webben en trechters; somtijds wordt het in zoo groote menigte afgescheiden dat het als nutteloos door de lucht vliegt en zich aan allerlei voorwerpen vastbecht; men noemt het dan *Herfstdraden*. Men wil dat de S. goede weêrvoorspellers zijn en bekend is het dat de S. van Quatremère Disjonval aan den generaal Pichegru den fellen en langdurigen winter van 1794

op 1795 voorspeld hebben, waarvan hij zoo meesterlijk wist partij te trekken.

Onder de merkwaardigste soorten van S. behooren:

1°. De groote boschspin (*Mygale avicularia*), die in Zuid-America en onze Oost-Indiën voorkomt en met hare pooten een' cirkel van 2 Ned. palm middellijn omspannen kan. Zij leeft onder boomschors in een buisvormig spinsel; men verhaalt van haar dat zij zich in West-Indië met colibrietjes voeden zou, 't geen echter zeer onwaarschijnlijk is.

2°. De kruisspin (*Epeira diadema*), aan ieder wel bekend, daar zij dikwijls in grooten getale voorhanden, de lanen van tuinen en bosschen met hare stevige draden verspert. Haar web is wielvormig en hangt verticaal; dikwijls plaatst zij zich in het middenpunt van dat web. Zij kan zeer lang vasten, doch heeft bij heldere en stille Augustus dagen gewoonlijk een' bijzonderen overvloed van voedsel. Hare eijeren, meer dan 300 in getal, plaatst zij in een cocon van geel spinsel; de jongen komen in Mei uit.

3°. De gewone huisspin (*Tegenaria domestica*), die een horizontaal web spint in de hoeken van muren, welk web van onderen eindigt in een aan beide zijden openen, cylindervormigen trechter, waarin zij met den kop naar boven zit te loeren of zich ook eene prooi in haar net verwarren mogt.

4°. De waterspin (*Argyroneta aquatica*), welke in staande wateren leeft, zeer goed zwemt en zich onder water eene klok van digt wit weefsel vervaardigt, die zij met lucht vult en waarin zij haar cocon met eijeren bewaart.

5°. De heidespin (*Dolomedes mirabilis*), die in Augustus van spinsel een koepelvormig gewelf vervaardigt van de grootte van eenen vuist, in het midden van welk gewelf zij haren eijerzak aan eenige draden ophangt.

6°. De zakspin (*Lycosa saccata*), die haar cocon met eijeren onder tegen haren buik draagt en het niet dan na dapperen tegenweer laat rooven.

7°. De tarentula (*Lycosa tarentula*), van welke men verhaalt dat haar beet bij den mensch eene soort van krankzinnigheid en danswoede zou doen ontstaan, welke alleen door het aanhooren van eene bijzondere muziek zou kunnen genezen worden.

8°. De krabspin (*Thomisus*), die even als de krabben, altijd scheef loopt; eindelijk de springspin (*Attus*), die men dikwijls op de kozijnen onzer vensters ziet loopen; als zij een insect ziet, nadert zij het langzaam en met groote behoedzaamheid tot op korten afstand en springt het dan plotseling en onverwacht op het lijf.

De voornaamste werken over S. zijn die van Albin, Clerck, Herman, Walckenaer, Koch, Blackwall, Westring, Treviranus.

SPINAZIE (*Spinacia oleracea*). Deze algemeen bekende in ons vaderland veelvuldig gekweekt wordende moesplant behoort tot de nat. fam. der *Melden* (*Chenopodiaceae*). Zij komt in drie verscheidenheden voor, n. l. als *gewone-*, *winter-*, en *ronde* of *Haarlemsche-S.* B.

SPINAZIE VAN NIEUW-ZEELAND. Onder deze benaming wordt bij ons, hoewel zelden, de *Tetragonia expansa* Ait. om hare eetbare bladen gekweekt. Deze plant behoort tot de natuurlijke familie der *Ficoideae* of *Mesembryanthemeae*.

SPINEL is een wegens zijnen glans, kleur en hardheid zeer geliefd edelgesteente. Zuiver doorschijnende, karmijn- of rozenroode Spinellen, gemeenlijk ook, hoezeer ten onregte, robijnen genoemd (zie *Robijn*), welke het meest worden geschat en op menigvuldigerlei wijze tot sieraad aangewend, vindt men als losse krystallen of als gerolde steentjes met robijnen en saffieren in het zand der rivieren of in aangeslibde gronden, vooral op Ceylon, in Pegu, Malabar, Vóór- en Achter-Indië enz. Spinellen welke in korrelig kalksteen aangetroffen worden, vooral in Zweden en in Noord-America, zijn meestal blaauw, groen, onzuiver rood of zwart gekleurd. De grondvorm van dit gesteente is het regelmatige octaëder of achtvlak. Zeer dikwijls komen de Spinellen in zulke onveranderde regelmatige octaëders of in tweeling krystallen voor. Scheikundig bestaat het S. grootendeels uit talk- en thon-aarde met een weinig kiezelaarde, chroom- en ijzer-oxydule. Het soortelijk gewigt bedraagt 3,48 tot 3,64. De breuk is onvolkomen schelpachtig; de glans speelt tusschen glas- en vetglans en in hardheid valt het gesteente tusschen die van saffier en kwarts. Fraai gekleurde soorten worden dikwerf voor robijnen uitgegeven, doch zij hebben nimmer die blaauwachtig roode kleur en het vuur der robijnen, daarentegen worden ze dikwijls met eene schoone roode kleur aangetroffen, die door eene matige gloeijing nog verhoogd wordt en dragen den den naam van *robijn-S.* Meestal zijn ze bleek rozenrood en heeten dan *balasrobijn*. Het is niet onwaarschijnlijk dat de juweliers bleeke robijnen en Spinellen onder dezen naam vereenigen; een bepaald verschil geeft alleen de glans, die bij den robijn hooger is. Voorts onderscheiden de juweliers nog de in het blaauwe schemerende Spinellen, die zij *amaldien* noemen, en de geelachtig rooden bestempelen zij met den naam van *rubicel*. Zij worden in denzelfden vorm geslepen als de diamant en robijn. Hunne waarde hangt af van de levendigheid en zuiverheid der kleur en glans. In het algemeen zijn de Spinellen zuiverder en meer bevrijd van gebreken dan de robijnen en toch veel leger in prijs. Steenen van 6 tot 8 karaten van de beste hoedanigheid betaalt men met 450 tot 540 gulden; intusschen heeft men ook eenen balas-robijn (*Rubis-balais*) van 20 karaten, onder de Fransche kroonjuweelen op 10,000 francs geschat.

SPINELLI (Parri di), schilder, was de zoon van Spinello Aretino en leerling van dezen, later van Lorenzo Ghiberti te Florence, die hem in de kunst van het eiseleren onderwees. Bij de bewerking der deuren van S. Giovanni onder dien meester leerde hij Masolino da Panicale kennen, wiens manier hem zoo beviel dat hij hem in veel dingen navolgde. In zijne proportiën en zijn coloriet had hij echter iets oorspronkelijks, waarop Vasari de aandacht vestigt. Zijne figuren waren grooter en slanker dan die van eenigen anderen schilder in zijn' tijd. Hij gebruikte warmere tinten en schilderde dikker in de verf dan de anderen, waardoor zijn werk meer duurzaamheid verkreeg. Na den dood zijnes vaders keerde P. d. S. naar Arezzo zijne geboortestad terug, waar hij onderscheidene werken uitvoerde in den Dom, die echter met dat gebouw in 1561 te gronde gingen. Van zijne andere werken, te Arezzo geschilderd, zijn echter enkelen behouden gebleven die van eene rijke verbeeldingskracht getuigen. Volgens Vasari is S. 56 jaren oud geworden en begraven in de kerk S. Agostino nevens zijn' vader.

SPINELLI (Forzore di), goudsmid van Arezzo, broeder van laatstgemelden kunstenaar, was leerling van meester Cione en vooral zeer bedreven in eiseleerwerk. Vasari roemt zeer eene bisschopsmuts met versierselen in email, door hem gemaakt en een bisschopsstaf van zilver, vroeger in den Dom van Arezzo. Voor den kardinaal Goeletto van Pietramala vervaardigde hij veel zilverwerk dat later verloren is gegaan. Eene reliquiënkast van zijne hand is in de sacristy van de kerk der heiligen Laurentinus en Pergentinus te zien. S. maakte, volgens Vasari, bijzonder fraaie niello's. Het sterfjaar van dezen kunstenaar is onbekend. Waarschijnlijk heeft hij een' zoon gehad, die schilder was en wiens werk vaak met dat van zijne naamgenooten wordt verwisseld.

SPINELLO-SPINELLI, een uitstekend kunstenaar der XIV^de^ eeuw, te Arezzo geboren en deswege vaak S. Aretino genaamd. Vasari meldt dat hij reeds als knaap, zonder leermeester, zich in de kunst oefende en later, door Jacopo Casentino onderwezen, dien ouden meester weldra overtrof. Vroegtijdig werd hij beroemd door zijne fresco's in de kerk S. Niccolo te Florence. Toen Vasari hen zag, waren zij reeds door brand beschadigd; later is de geheele kerk afgebrand. Dat werk gaf aanleiding dat men S. het schilderen van fresco's in de kapel Sta Maria Maggiore opdroeg. Ook deze waren reeds in de XVI^de^ eeuw vernield. Ook in andere kerken en kloosters van Florence waren vroeger schilderijen van hem te zien, die echter even als de fresco's, welke men den beroemden man in den Dom zijner geboortestad opdroeg, door den tijd zijn vernietigd. Na ook nog in andere gebouwen aldaar steeds voorstellingen uit het leven der H. Maagd en der Heiligen te hebben geschilderd, werd hij naar Casentino geroepen, waar hij in 1361 eene schilderij voor het hoofdaltaar der abdij van Camaldoli schilderde. Daarop keerde hij naar Florence terug en schilderde er fresco's in het klooster van S. Miniato in Monte, die voor de geschiedenis der kunst zeer belangwekkend zijn, daar zij goed bewaard gebleven en in 1840 geheel hersteld zijn. Nogmaals naar Arezzo gekomen, vervaardigde hij er andermaal onderscheidene fresco's in gebouwen, die sedert zijn afgebroken of hernieuwd. Zijne Ma-

donna's werden vooral hoog geroemd wegens de vrome uitdrukking, welke haar kenmerkte. Van Arezzo reisde hij weder naar Florence en vervolgens naar Pisa. Hier schilderde hij in het Campo Santo eenige werken, welke door Vasari en Borghini voor zijne besten gehouden werden. Vooral het coloriet, dat in hunnen tijd nog goed bewaard schijnt te zijn gebleven, wordt zeer door hen geroemd. Toen S. deze werken schilderde, was hij reeds 77 jaren oud, maar nog altoos zeer werkzaam. Hij stond bij zijne stadgenooten in hooge eer en schilderde voor hen in de kerk der broederschap van S. Agnolo onderscheidene voorstellingen van den H. Michaël in den strijd met Satan. Hij maalde dezen zoo afschuwelijk dat, volgens de legende, de vorst der hel hem in den droom verscheen, hetwelk hem zeer ontstelde en dat hem dan ook het leven gekost zou hebben. Volgens Vasari was dit in 1400. Uit andere schilderijen, onderwerpen uit de geschiedenis van keizer Frederik den I^sten en paus Alexander den III^den voorstellende, welke Vasari niet schijnt gekend te hebben, blijkt echter dat S. nog in 1403 moet gewerkt hebben.

Buiten Italië zijn de werken van dezen meester zeer zeldzaam. Slechts te Munchen en te Berlijn vindt men er eenige *a tempera* en op gouden grond geschilderd. Zij zijn allen klein van afmetingen. In den Louvre is er eene goed geconserveerde predella in 4 afdeelingen, welke als het werk van T. Gaddi opgegeven, door Dr. Waagen echter aan S. toegeschreven wordt. S. Aretino werd in S. Agostino te Siena begraven, waar in Vasari's tijd nog zijn graf met een latijnsch opschrift te vinden was. Eenigen van zijne werken zijn gegraveerd door C. Lasinio in M. Lastri's *Etruria pittrice ovvero storia della pittura Toscana* (Firenze 1791—1797) en in Lasinio's werk over het Campo-Santo te Pisa.

SPINET (*Epinetto, clavicordion*) is de naam van een snareninstrument, dat in de vorige eeuw door den bekwamen pianomaker J. A. Stein is uitgevonden. Het wordt even als de harp en de guitaar met de vingers bespeeld, doch is thans weinig meer in gebruik en na de verbetering der forte-piano's geheel door deze verdrongen.

SPINNEKOORNS. Eene der benamingen van den Meidoorn of Haagdoorn (zie *Meidoorn*).

SPINOLA (AMBROSIO, MARCHESE), een der meest beroemde Spaansche veldheeren, werd in 1571 te Genua geboren. Nadat hij zich reeds in Spaansche dienst onderscheiden had, wist zijn broeder Frederik S., die als Spaansch admiraal eene vloot tegen de Nederlanden aanvoerde, hem te bewegen een korps van 9000 man te werven en naar de Nederlanden te voeren. Hiermede kwam hij bij den aartshertog Albert van Oostenrijk om hem bij het beleg van Ostende te ondersteunen. Deze welke de stad reeds twee jaren vruchteloos belegerde, gaf aan S. spoedig na zijne aankomst, het opperbevel over het belegeringskorps, terwijl deze zich verpligtte Ostende in elk geval in te nemen. Eerst in September 1604, nadat de Spanjaarden 78,000 man verloren hadden, viel de stad na een beleg van 3 jaren en 2 maanden in zijne handen. Daarvoor werd hij tot luitenant-generaal, opperbevelhebber van alle Spaansche troepen in de Nederlanden benoemd, tot grande van Spanje en graaf van Volgira verheven en van de uitgestrektste volmagten voorzien. Nu stond S. tegenover prins Maurits zonder dat een van beiden eenig beslissend voordeel kon behalen. Eindelijk dwongen verschillende muiterijen in het Spaansche leger en het verlies van den zeeslag van Gibraltar de Spanjaarden tot eenen wapenstilstand, die in 1609 voor 12 jaren gesloten werd. Bij het einde van dien wapenstilstand kwam S., die inmiddels in den Paltz krijg had gevoerd, weder in de Nederlanden. Zijne eerste daad was hier de inname van Gulik, terwijl hij daarentegen het hoofd stiet voor Bergen-op-Zoom. Te Antwerpen waar hij zijne winterkwartieren betrok, dankte hij de dikwijls muitende Italiaansche troepen af, waardoor hij echter zoo verzwakt werd, dat hij in 1623 den strijd slechts flaauw kon voortzetten en zich eerst in den zomer van 1624 sterk genoeg waande om het beleg van Breda te ondernemen. Gedurende dit beleg stierf prins Maurits, en eerst den 5^den Junij 1625, na een beleg van tien maanden, opende de vesting hare poorten. Dit was S.'s laatste groote wapenfeit. Zijne gezondheid had veel geleden door den moerassigen grond, zoodat hij zijne betrekking neêrlegde. Daarop ging hij in 1629 als stadhouder naar Milaan, waar hij nog de vesting Casale belegerde. De bezwaren hem door het Spaansche hof in den weg gelegd, veroorzaakten hem zoo veel verdriet, dat hij den 4^den September 1630 te Milaan overleed. S. was een groot veldheer; zijn tegenstander prins Maurits zelf erkende zijne talenten en verklaarde dat hij de tweede groote veldheer zijner eeuw was.

Men zie Strade, *De bello belgico* 1640. *Theatrum Europaeum* 1ste deel.

SPINOZA (BARUCH of BENEDICTUS DE) werd in 1632 te Amsterdam geboren en overleed te 's Gravenhage in 1677. Zijne ouders waren van een voornaam portugeesch joodsch geslacht, dat zich in de Nederlandsche hoofdstad had gevestigd. Hij werd volgens de gewoonte zijner geloofsgenooten, grondig in de godsdienst zijner vaderen en in de hebreeuwsche taal, mitsgaders de rabbijnsche overleveringen onderwezen. Maar reeds vroeg viel zijn navorschende geest zijne leermeesters met vragen lastig, die zij niet beantwoorden, en met twijfelingen die zij niet oplossen konden. Nadat hij den Talmud bestudeerd had werd S. nog meer in zijnen twijfel omtrent de rigtigheid der onder de Joden en ook gedeeltelijk onder de Christenen heerschende voorstellingen van God, de engelen en duivelen en de menschelijke ziel versterkt. Dit maakte hem koel en onverschillig voor de godsdienst zijns volks, en daar hij zijne bedenkingen aan eenigen zijner vrienden mededeelde, die van zijn vertrouwen misbruik maakten, werd hij in de synagoge tot verantwoording zijner gevoelens geroepen, en uithoofde hij die kon noch wilde herroepen, onder hevige vervloekingen met verbanning bedreigd. S. nam toen zijne toevlugt tot eenigen zijner bekenden onder de Christenen, zette zijne studiën voort en leerde de grieksche en latijnsche talen. Zijn leermeester daarin, was de te dier tijd te Amsterdam levende geneesheer Frans van den Ende, die later te Parijs om zijne deelneming in staatsverwikkelingen opgehangen werd, en wiens schoone en geleerde dochter aan dit onderrigt deel nam en het niet weinig bevorderde. Daar toenmaals de Cartesiaansche wijsbegeerte in Holland zoowel als in Frankrijk veel opgang maakte, werd S. spoedig met de schriften van Descartes bekend, en nam hiernit aanleiding om zich meer bijzonder op de beoefening der wijsbegeerte toe te leggen, en wat hierin over de methode, de klaarblijkelijkheid en de zelfstandigheid gezegd werd, in zijn eigen stelsel op te nemen. Hoe meer dit hij hem tot rijpheid kwam, hoe minder smaak hij kreeg voor zijne volksgodsdienst en de wijsheid der Talmudisten. Hij scheidde zich eindelijk geheel van de synagoge af, en daar men hem te vergeefs door een aangeboden jaargeld van 1000 gulden hiervan zocht af te houden, opdat zijn voorbeeld nog niet meer afvalligen zoude maken, wilde men hem heimelijk uit den weg ruimen. Door een gelukkig toeval aan den dolk eens sluipmoordenaars ontkomen, werd S. als een godslasteraar uitgekreten, en werd door de Joden op zijne verbanning uit Amsterdam aangedrongen.

S. verliet de stad zijner geboorte om zich stil eerst te Rijnsburg, vervolgens te Voorburg met zijne bespiegelingen en het slijpen van optische- en brillenglazen bezig te houden. Ten gevolge van eenige gedachtenwisselingen met zijne vrienden over de Cartesiaansche leer, gaf hij op hun verzoek zijn eerste wijsgeerige werk over de *Beginselen der wijsbegeerte van Descartes* uit, in het latijn met eene voorrede van Lodewijk Meijer, waaruit bleek dat hij de gevoelens van Descartes niet zoo zeer verdedigen, dan wel ophelderen wilde. Later zette hij zich in den Haag met der woon neder, en hoe ingetogen hij ook leefde, zoo verbreidde zijn roem zich zoodanig, dat hij met de geleerdste mannen van zijnen tijd in vriendschappelijke briefwisseling stond. Er werd hem ook een leerstoel in de philosophie te Heidelberg aangeboden, met belofte van alle mogelijke vrijheid in zijn onderwijs. S. sloeg dit aanbod af, deels uit zijne liefde tot rust en eenzaamheid, deels uithoofde zijner zwakke gezondheid, daar hij aan de tering lijdende, op zijn 45ste jaar onverwacht zacht en kalm overleed, diep betreurd door allen die hem van nabij kenden, bij wien hij de gedachtenis van een getrouw vriend, een belangeloos en opregt mensch, van een' ingetogen doch aangenamen wandel, in één woord, van een' waren wijze, naliet.

De geschriften, die S. zelven of zijne vrienden na zijnen dood uitgaven, zijn de volgenden: *Renati Cartesii principia philoso-*

phiae, more geometrico demonstratas per B. de S. (Amsterdam 1663, 4°.); *Tractatus theologico-politicus* etc. (Hamb. en Amsterdam 1670, 4°.). Uithoofde dit zonder den naam des auteurs uitgekomen werk veel opzien en aanstoot verwekte, werd het onder een' valschen titel herdrukt, zoo als het onder een' anderen titel in het Fransch uitkwam, namelijk *La clef du sanctuaire* (Leyden 1678, 12°.); *Traité des cérémonies superstitieuses des Juifs tant anciens que modernes* (Amsterdam 1678, 12°.); *Réflexion d'un esprit désintéressé sur les matières les plus importantes au salut tant public que particulier* (Cologne 1678, 12°.). In het Duitsch is het later ook onder een' dubbelen titel als *Sp.'s philosophische Schriften* Th. I en B v. S. *über heilige Schrift, Judenthum, Recht der höchsten Gewalt in geistlichen Dingen* etc. (Gera 1787, 8°.) verschenen. Voorts B. d. S. *Opera posthuma* (Amsterdam 1677, 4°.) waarin de volgende schriften voorkomen: 1°. *Ethica more geometrico demonstrata* etc. 2°. *Tractatus politicus.* 3°. *De intellectus emendatione.* 4° *Epistolae doctorum quorumdam virorum ad. B. d. S.* etc. en 5°. *Compendium gramatices linguae hebraeae.* Dit zijn de echte werken van S. Men heeft soms andere schriften, zoo als: *Lucii Antistii Constantis de jure ecclesiasticorum tractatio* (1665 4°); *Philosophia sacrae scripturae interpres* (1660, 4°.) aan hem toegeschreven, doch zij zijn waarschijnlijk van zijn' leerling Lodewijk Meijer afkomstig.

Wat de wijsbegeerte van dien scherpzinnigen denker betreft, zoo stelde zich S. even als Descartes tot grondstelling, niets voor waar te houden, wat hij niet met volle klaarblijkelijke zekerheid op toereikende gronden, als zoodanig erkend had. Hij bediende zich daartoe even als zijn voorganger van de wiskundige methode (*more geometrico*) tot zamenstelling van zijn wijsgeerig stelsel, waarin uit een bewijsbaar Godsbegrip, de grondbeginselen van 's menschen zedelijke verpligtingen konnen afgeleid worden, en dat hij daarom *Ethica* noemde. De *Ethica* of zedeleer van S. was dus eigenlijk eene Metaphysica, die te gelijk eene natuur- zoowel als eene zedeleer was, zoo dat de laatste uit de eerste voortvloeit, die daarom ook eene metaphysische theologie kan genoemd worden.

S. stelde met Descartes de algemeene zelfstandigheid, die als oorzaak van zich zelve (*causa sui*) bestaat, als grondslag van alles. Deze zelfstandigheid heeft een noodzakelijk bestaan en kan niet dan door het begrip van haar zelve begrepen worden. Er is dus maar ééne zelfstandigheid, en deze is God, het oneindige Zijn zelf, met de oneindige eigenschappen (*attributen*) van uitgebreidheid en denken. De bijzondere dingen, het eindige, zijn slechts afwisselende (ontstaande en vergaande) wijzigingen (*modi s. accidentia*) van het oneindige Zijn. Volgens deze grondstelling is de oneindige zelfstandigheid alleen wezenlijk bestaande, en de bijzondere dingen zijn niet dan de oneindige wijzigingen van hare oneindige eigenschappen. Zoo spruiten uit de oneindige uitgebreidheid, de wijzigingen van beweging en rust voort, welke wij aan de ligchemen toekennen, en uit het oneindige denken, de wijzigingen van het verstand en den wil dien wij aan de ziel toeschrijven. Zoo ligt er dus aan al het ligchamelijke de oneindige uitgebreidheid en aan alle gedachten het oneindige denken ten grondslag, die beiden onafscheidelijk verbonden, de eenige oneindige zelfstandigheid, of God, uitmaken. Met andere woorden: alles wat is, het zij ligchaam of ziel, *is in* en *door* God, of God is de eenige en immanente oorzaak van alle bijzondere dingen, de *natura naturans*, en het geheel dezer voorbijgaande dingen de *natura naturata.* Dit alles ontwikkelt zich noodzakelijk uit God, omdat het een noodwendig gevolg van Zijn wezen is. Deze noodzakelijkheid is tevens de hoogste vrijheid, omdat Gods wezen en werken, door geen ander wezen en werken bepaald of begrensd kan worden. Hieruit blijkt dat het stelsel van S. niet atheïstisch, maar wel pantheïstisch is, terwijl hij daarin ook tot die gevolgtrekkingen kwam, die het eigenaardige van dit gevoelen uitmaken, zoo als het aannemen van eene volstrekte (absolute) noodzakelijkheid, opheffing der zedelijke wilsvrijheid en daarmede het wezenlijk onderscheid tusschen goed en kwaad, tusschen regt en onregt. Wel zegt hij, dat in de levendige en innerlijke kennis van God onze hoogste zaligheid bestaat, en dat wij, hoe meer wij God leeren kennen, des te meer geneigd zullen zijn om Gods wil te doen, omdat dit ons ware geluk en de zedelijke vrijheid is die aan den mensch kan toegeschreven worden. Hierin maakte zich S. aan eene inconsequentie schuldig, hoe consequent hij ook anders was, want noch God, noch de mensch heeft in zijn stelsel een' vrijen wil, alles vloeit uit noodzakelijkheid voort even als de eigenschappen van eene meetkundige figuur. Alles is door vaste wetten uit het wezen van de oneindige zelfstandigheid of God onherroepelijk bepaald. Het natuurlijk en zedelijk kwaad blijft voor ons altijd een raadsel, dat door het pantheïsmus, zoo min als door het theïsmus (zie *Theïsmus*) voldoende kan worden opgelost. Men kan dus aan S. de bedenking maken dat zijn stelsel geene ware zedelijkheid toelaat, ofschoon hij, zelf zedelijk zijnde, deze daarin eene plaats wilde geven. Het is onjuist en onregtvaardig S. een atheïst en godloochenaar te noemen, hij was zulks niet in den theoretischen en nog veel minder in den praktischen zin. S. was als diepzinnig denker zijne eeuw ver vooruit, waardoor hij in zijn leven en na zijnen dood, gedurende een' langen tijd miskend en gelasterd werd, zoowel door wijsgeeren als godgeleerden, die niet op de hoogte stonden om hem te kunnen begrijpen. S. liet weinige, maar zeer ijverige leerlingen na en had in het geheim vele aanhangers, die echter uit hoofde van den banvloek over hem uitgesproken, geene school konden vormen. Lang was zijne nagedachtenis veracht en bijna vergeten, doch is op het einde der XVIII[de] en in de XIX[de] eeuw roemrijk hersteld. Door mannen als Lessing, Göthe en Schleiermacher als een heilige vereerd, was hij in onzen tijd de vader der stelsels van Schelling en Hegel, die het speculative pantheïsmus zoo veel ingang hebben verschaft, dat het uit de denkwijze van onzen tijd niet geheel meer zal verdwijnen. Holland mag roem dragen van een' der grootste denkers onder de nieuwere wijsgeeren te hebben voortgebragt, hoezeer na zijn verscheiden, de Nederduitsche vertaling zijner werken door 's lands Staten bij een scherp placaat werd verboden. Zij bestaat echter nog, als getuige van de wetenschappelijke onverdraagzaamheid onzer voorvaderen. Het zou te veel ruimte beslaan om de uitgebreide litteratuur over S. volledig aan te halen, het voornaamste daarvan zal genoegzaam zijn, *B. de S. opera quae supersunt edidit* H. E. G. Paulus 2 vol. 8°. (Jenae 1802 et 1803). *B. de S. opera quae supersunt omnia ed. C. H. Bruder*, 3 *vol. edit. stereot.* 8 *min. Tauchnitz* (Lips. 1846); *B. de S. opera quae supers. omnia; supplementum ed. Dr. J. van Vloten, form. Tauchnitz* (Amsterdam, 1862); *De nagelaten schriften van B. d. S. gedrukt in 't jaar* 1877, 4°. (zonder naam en plaats van uitgever); *De rechtzinnige Theologant of Godgeleerde, Staatkundige verhandeling, met de Beginselen der wijsbegeerte van Descartes* (Hamburg, Amsterd. 1693, 4°.); *Oeuvres de S. traduites en français par Emile Saisset édit. Charpentier* 2 *vol.* (Parijs 1842); *Seconde édit. avec une introduction et réfutation nouvelle, édit. Charp.* 3 *vol.* (Paris 1861); *Traité politique de B. d. S. traduit en Français pour la première fois par J. G. Prat, avocat* (Paris 1860, 12°.); *B. d. S. Zwei Abhandlungen über die Kultur des menschlich. Verst. und über die Aristocratie und Democratie von S. H. Ewald* (Leipzig 1785, 8°.) *B. d. S. Philosophische Schriften aus dem Lateinischen von S. H. Ewald* (Gera 1787—1793, 2 Th. 8°.); *B. d. S. Theolog. politische Abhand. übersetzt von C. Ph. Conz.* (Stuttgard 1806, 8°.); *Theol. polit. Abhandl. von S. übers. von Dr. J. A. Kalb* (München 1826, 8.); *B. v. S. Sämmtl. Werke aus dem Lat. übers. von Berthold Auerbach* (Stuttgard 1841, 5 Bde 8°.); Joh. Colerus, *Leven van S.* (Utrecht 1698), in het Fransch (La Haye 1706) en hieruit in het Duitsch (Frankfort en Leipzig 1733, 8°.); *La vie et l'esprit de Mr. B. d. S.* (Amsterdam 1719, 8°.). Hiervan werden slechts 70 exemplaren gedrukt waardoor het zeer zeldzaam is; doch waarvan nog handschriftelijke copiën bestaan. Later kwam er een tweede druk van uit: *La vie de S. par un de ses diciples, nouv. édit. non tronquée.* Deze uitgaaf is ook zeer zeldzaam geworden. Er was nog een tweede deel dat verbrand is, omdat men het te aanstootelijk vond. *Réfutation des erreurs de B. d. S. par Mr. Fénélon, par le P. Lamy et par le comte de Boulainvilliers* etc. (Brux. 1751, 12°.). Het hier onder dezen titel aangehaalde werkje is niet anders dan de hiervoor genoemden en de zoogenaamde wederlegging is niet meer dan eene verbloemde verdediging. De tegenschriften omtrent de leer van S. waren menigvuldig, waaronder de voornaamsten zijn: *Joh. Brandenburgii enervatio tract. theol. polit.* etc. (Rotterdam 1675, 4°.); *Ch. Wittichi Anti Spin.* (Amsterdam 1690, 4°.); Bayle, Leibnitz en Wolf, schreven bij gelegenheid

tegen S.; A. Foucher de Careil, *Réfutation inédite de S. par Leibnitz* (Paris 1854, 8°.). Eindelijk verscheidene verdedigers, lofredenaars en tegensprekers o. a.: F. H. Jacobi, *über die Lehre von S. in Briefen an Mos. Mendelssohn* (Breslau 1785, 2de Aufl. 1789, 8°.); — *Mos. Mendelssohn an die Freunde Lessings, ein Anhang zum Briefwechsel Jacobi's* (Berl. 1786, 8°.); *Herder*, *Gott, einige Gespräche* (Gotha 1787, 8°.); Math. Claudius, *Zwei Recensionen in Sachen Lessings*, *Mendelssohn u. Jacobi.* (Hamburg 1786, 8°.); K. H. Heydenreichs, *Natur und Gott* (Leipzig 1789, 8°.); G. S. Franke, *Preisschr. über die neueren Schicksale des Spinozismus* etc. (Schlesw. 1812, 8°.); H. Ritter, *über den Einfluss Descartes auf die Ausbildung des Spinozismus* (Leipzig 1816, 8°.); W. F. Krug, *Spinozae de jure naturae sententia denuo examinata* (Leipzig 1825, 4°.); Dr. F. Keller, *Spinoza und Leibnitz*, *über die Freiheit des menschlichen Willens* (Erlangen 1847, gr. 8°.); Ant. van der Linde, *S. seine Lehre und deren erste Nachwirkungen in Holland.* (Göttingen 1862, 8°.); J. van Vloten, *B. d'Espinoza, zijn leven en schriften in verband met zijn en onzen tijd* (Amsterdam 1862, 12°.); Foucher de Careil, *Descartes*, *Spinoza et Leibnitz* (Paris 1863, 8°).

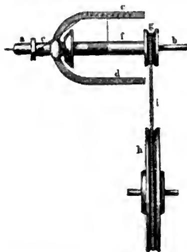
SPINSBEK. (Zie *Pinsbek*).

SPINT (*Alburnum*). Zoo als bekend is, onderscheidt men in onze gewone boomen het *eigenlijke hout* of *kernhout* en het *weekhout* of *S.* (zie *Hout*). Het S. nu is het jongste nog niet volvormde hout, waarin het vooral in den nazomer overgaat, om welke reden men gewoon is bij ons de boomen in den winter te vellen, waardoor zij meerdere waarde verkrijgen. Ofschoon het S. weeker, saprijker, bleeker en minder duurzaam is, zijn de beide afdeelingen van het hout in den regel niet door scherpe grenzen van elkander gescheiden, maar gaan zij langzamerhand in elkander over. In het algemeen is de omvang van het S. des te aanzienlijker naar mate eene zekere soort van hout zachter en minder digt van weefsel is. Dikwijls zijn het S. en het kernhout door hunne kleur van elkander onderscheiden zoo als b. v. bij den Yp en de Spar en vooral bij de Beuk, die eene bruinroode kern en een geelachtig S. bezit. Bij het ebbenhout wordt zelfs de donkerzwartbruine kern door scherp begrensde witte *S.-lagen* omgeven. B.

SPINWERKTUIGEN. De kunst van het weven, waaraan die van het spinnen klaarblijkelijk is voorafgegaan, klimt op tot de vroege oudheid. De oudste, ons bekende geschiedenis der Aegyptenaren doet ons dat volk kennen als ervaren in het spinnen en weven; men vindt daarin het vervaardigen van wollen stoffen, met al de daartoe vereischte hulpmiddelen, in bijzonderheden beschreven. Ook bij de Phoeniciërs bloeide de kunst van het spinnen en weven, en Homerus stelt haar in zijne zangen voor, als een handwerk der Sidonische vrouwen, waarin dezen zeer uitmuntten. In Griekenland maakte het spinnen en weven den hoofdarbeid uit der aanzienlijke vrouwen, waarin zij door hare slavinnen werden bijgestaan. Hetzelfde kan ook gezegd worden van de Romeinsche vrouwen. Ten tijde van Karel den Grooten, was het spinnen en weven, doch voornamelijk het eerste, de bezigheid van alle vrouwen, van de vorstin af tot het geringste meisje toe; zoo zelfs, dat de stof waarmede de keizer gekleed was, door zijne gemalin en dochter gesponnen was. Ook bestonden te dien tijde in Duitschland vrouwengestichten tot het spinnen en weven en waren het voornamelijk de kloosters, zoowel van monniken als nonnen, waar aan die kunst eene belangrijke uitbreiding werd gegeven. De opkomst der steden en het afschaffen der lijfeigenschap gaf aan dezen tak der nijverheid nieuw leven, doordien de werkzaamheid van het spinnen en weven zich meer dan eenige andere leende, om lijfeigenen tot een' vrijen en zelfstandigen burgerstand te verheffen, en niet weinig steden in Duitschland zijn door de wol- en linnenweverij tot aanzien en rijkdom gestegen. Onder de Nederlandsche steden, die, vooral in de XIIde, XIIIde en XIVde eeuw, door de wol- en lakenweverijen bloeiden, komt aan Utrecht en Nijmegen eene eerste plaats toe, terwijl ook Friesland en Zeeland daaraan in ruime mate de welvaart, die zij deelachtig werden gedurende de middeleeuwen, te danken hadden. Te Brugge in Vlaanderen verschafte het lakenweven ten tijde van zijn hoogsten bloei, onderhoud aan 50,000 menschen, en werden de lakenwevers, die zich boven andere burgers, rijkdom en aanzien verwierven, in de XIIde eeuw een invloedrijk en overmoedig volk genoemd, dat een krachtigen steun opleverde voor het stedelijk bestuur, tegenover de patriciërs, waar dezen de burgerlijke vrijheid wilden aanranden. Niettegenstaande de menigvuldige oorlogen, die op het laatst der middeleeuwen gevoerd zijn, bleven niet slechts de spinne- en weverijen in stand, maar ondergingen nog gaande weg verbeteringen. Onder de voornaamste uitvindingen, die de XVIde eeuw en later kenmerken, behooren genoemd te worden het spinrad, dat door Johan Jurgens in 1530 werd uitgedacht, en de snelspoel, die Johan Kay in 1757 aan het weefgetouw toevoegde.

De grondstoffen waarvan bij het spinnen gebruik gemaakt wordt, worden uitsluitend in het planten- en dierenrijk gevonden. Wel is waar heeft men het middel aangegeven om van glas en metalen, draden te spinnen en dezen tot zeer fijne weefsels te vereenigen, doch zij dienen hoofdzakelijk tot het vervaardigen van voorwerpen van smaak en tot bekleeding, niet van kleedingstoffen.

De oudste grondstof die men tot draden spon, was de wol van het schaap. Talrijke kudden schapen, met kostelijke wol bedekt, weidden, ten tijde der grootheid van Sidon, van de grenzen van Achter-Indië tot aan de kusten der Middellandsche zee, op de bergen van Tibet en Cashmir. Het zijdeachtige haar van den Tibet-bok was toen reeds wijd en zijd beroemd; en nog is de schapenwol, benevens het katoen, het vlas en de hennep onder de, voor de nijverheid meest belangrijke en onontbeerlijke stoffen te tellen. Behalve het schaap, leveren van het dierenrijk, ook de lama, verschillende soorten van geiten in Perzië, Tibet en Zuid-America, de kameel, het paard, de haas, het konijn, het rundvee en de hond, de tot het spinnen en weven noodige grondstoffen. In het plantenrijk staat het katoen boven aan, daarop volgen het vlas en de hennep en eindelijk nog eene reeks van tot spinnen minder geschikte stoffen, als plantenstengels, boomschors, twijgen, takken, bladeren, vruchten en bloesems, die nog voortdurend aangroeit, waarvan sommigen eerst later bekend zijn geworden en welligt meer waarde zullen verkrijgen, wanneer men meer tot de kennis van hunne bijzondere eigenschappen zal zijn doorgedrongen en de wijze van bewerking nader zal hebben leeren kennen. Nog moet genoemd worden de zijde. De zijdeworm verschilt daarin van de bovengenoemde dieren, dat zij de stof tot een' draad gesponnen levert, en dus als het ware eene spinmachine vormt, waardoor de voorbereidende werkzaamheden volbragt worden, zoodat men draden verkrijgt, waarvan er terstond 4 of 5 tot een' hoofddraad kunnen vereenigd worden.

Aangaande de uitvinding van de S. bestaat nog al eenig verschil van meening: de Aegyptenaren kennen de eer daarvan toe aan de godin Isis, de Sinezen aan hunne keizerin Bao, de Lydiërs aan Arachne, de Grieken aan de godin Minerva, de Peruanen aan Mama-Oella, de echtgenoote van Manko Kapak, de Duitschers eindelijk, en dit zal wel het waarschijnlijkste zijn, althans wat betreft het zamenstellen van de eerste bruikbare

machine, aan den steenhouwer en beeldsnijder Johan Jurgens, die in 1530 in het dorp Watenhüttel bij Brunswijk leefde.

Het handspinnewiel, dat, toen Jurgens met zijne uitvinding optrad, in gebruik was, doch nu zeldzaam meer wordt aangetroffen, bestaat uit een rad, dat met de regterhand in beweging wordt gebragt en gehouden. Het rad werkt door tusschenplaatsing van schijven op eene ijzeren spil, die daardoor eene wentelende beweging verkrijgt en dient om de draden ineen te draaijen en op te winden. Het uittrekken van het vlas of de wol wordt daarbij met de linkerhand verrigt.

Jurgens bragt daarvoor in de plaats het voetspinnewiel. Het voorname gedeelte van zulk een werktuig is in de bovenstaande afbeelding, voorgesteld; *a b* is de beweegbare ijzeren spil, zij rust met de uiteinden in voetpannen. Met haar is verbonden een houten vleugel met haakjes. Op de spil is eene spoel *f* geschoven met eene schijf *g*, die door de koord zonder einde *i*, met het rad *h* is vereenigd en van dit beweging ontvangt. De draad gaat bij *a* in de spil, komt daaruit bij *s* weder te voorschijn, is verder over een der haakjes van den vleugel geleid en aan de spoel vastgemaakt. Het rad wordt met eene voettrede in beweging gebragt; naar mate de draad meer of minder gespannen is, zal de vleugel, hetzij met de spoel even snel worden rondgevoerd, hetzij langzamer rondgaan of zelfs geheel blijven stilstaan. Bij de S. met dubbel snoer is het vliegtrad, door eene tweede koord zonder einde, verbonden met de spinschijf die aan de spil is gehecht. Door de afmetingen der schijven te wijzigen, kan men de betrekkelijke snelheden van de spoel en den vleugel naar goedvinden regelen. Met deze hulpmiddelen heeft het spinnen langen tijd met menschenhanden plaats gevonden. Eerst in de tweede helft der voorgaande eeuw is het tijdperk voor de machinale spinnerij aangebroken. Door de uitvinding en invoering der werktuigelijke spinners stonden wel een aantal hand- en voetspinnewielen stil en werd daardoor tijdelijk aan velen het brood ontnomen; doch grooter voordeelen kwamen daarvoor in de plaats, doordien de spinne- en weverijen in korten tijd tot eene hoogte werden opgevoerd, waarvan men, bij andere takken van industrie, te vergeefs naar een voorbeeld zal zoeken.

In 1738 vond John Wyatt een spinwerktuig uit, waarvoor hij met Lewis Paul octrooi verkreeg, met achter elkander liggende cylinders, die met ongelijke snelheid werden rondgevoerd, en waarop de draden, eerst na herhaalde uitrekking, door de rondloopende spillen, werden ineen gedraaid. In 1742 was zulk een werktuig met 250 spillen te Birmingham in werking, dat door tien meisjes bediend en door twee ezels gedreven werd. Deze en dergelijke spinmolens bleken alras onvoldoende te zijn en werden uit dien hoofde na korten tijd weder ter zijde gesteld.

De behoefte aan vermeerdering van spinnerijen, bij het bestaande gebrek aan handen, was omstreeks 1760 in Engeland zoo dringend, dat er verscheidene, ofschoon vergeefsche pogingen werden aangewend om daarin te voorzien. Eindelijk gelukte het aan James Hergreave, in 1767, eene tamelijk ruwe spinmachine tot stand te brengen, waaraan hij, ter eere zijner dochter, den naam gaf van *Spinning Jenny*, welke benaming tot heden behouden is gebleven. In den beginne had deze machine slechts 8 spillen, doch werd na korten tijd zoodanig verbeterd, dat één meisje voldoende was om 80 tot zelfs 120 spillen te bedienen. Hergreave oogste de vruchten niet zijner uitvinding; de werklieden, die door de machinale spinnerijen van arbeid beroofd waren, vernielden zijne werktuigen en noodzaakten hem naar Nottingham de wijk te nemen; doch ook daar vervolgde hem het ongeluk en hij eindigde er zijn leven in het werkhuis in kommervolle omstandigheden.

Bijna gelijktijdig begon Richard Arkwright zich toe te leggen op de verbetering der spinmachines. Atherson te Liverpool ondersteunde hem geldelijk, doch wijl hij vreesde een gelijk lot te zullen ondergaan als zijn voorganger, vestigde hij zich dadelijk te Nottingham en voltooide aldaar zijn spinraam, meer bekend onder de benaming *spinning frame*. De spinmachine van Arkwright is eene vereeniging van de vroeger genoemde cylinders van Wyatt en de vleugelspil van het door Jurgens uitgevonden vlasspinnewiel. De machine werd door water in beweging gebragt en verkreeg daarvan de benaming water-spinmachine, terwijl op het daarmede gesponnen garen, de naam van watergaren of *watertwist* is toegepast.

Nog vóór het aan Arkwright verleende octrooi voor 15 jaren, dat in 1784 eindigde, voorbij was, vond Crompton, een wever van Bolton, in 1775 zijne *Mule-Jenny* uit. Deze bestond uit eene

Richard Arkwright.

vereeniging der rekcylinders, oorspronkelijk van Wyatt, doch later bij de water-spinmachine aangewend, met de spilmolens der Jennymachine. Deze staat achter bij die van Arkwright, in zooverre dat er, in hetzelfde tijdsverloop, aanmerkelijk minder wordt afgesponnen; daarentegen heeft zij boven de laatstgenoemde het voordeel, dat zelfs de fijnste draden, die bij het wikkelen op de spoelen zouden breken, ongeschonden blijven. Oorspronkelijk werd het werktuig van Crompton met de hand in beweging gebragt; in 1792 echter vond William Kelly, van Glasgow, een werktuig uit, waardoor een kind bij magte was twee dergelijke machines, te zamen met 600 tot 800 klossen, in beweging te houden. Naderhand bevond men, dat bij de voltooijing van het spinsel het uitrekken van den draad daaraan eene hoogere volkomenheid gaf. Dit geschiedt op eene daartoe bepaaldelijk ingerigte mule Jenny, in dier voege, dat de draad slechts weinig gedraaid wordt, zoodat de rekking mogelijk blijft en het afbreken verhinderd wordt. Behalve de genoemde hoofdverbeteringen in de werktuigelijke spinners, zijn er gaande weg nog anderen, de bijzondere deelen betreffende, aangebragt, waardoor langzamerhand de afgeleverde hoeveelheden garen belangrijk vermeerderd en de prijzen der garens aanmerkelijk gedaald zijn.

Het zou ons hier te ver leiden, indien wij de inrigtingen en verbeteringen der verschillende spinmachines in bijzonderheden wilden omschrijven. In *Het boek der uitvindingen, ambachten en fabrieken*, uitgegeven te Leyden bij A. W. Sythoff, vindt men dit onderwerp vrij uitvoerig behandeld, en met de noodige figuren toegelicht; de aandachtige lezing daarvan geeft een juist overzigt van den voortgang, die deze tak van industrie in de laatstverloopene eeuw gemaakt heeft, en van de hoogte waarop hij zich tegenwoordig bevindt.

Intusschen is het noodig hier nog eene omstandigheid te vermelden, die grooten invloed heeft gehad op het spinnen van andere vezelstoffen dan katoen, en meer bepaaldelijk van het vlas. De katoenspinnerij had daartoe den weg gebaand; nogtans ontstonden er uit de lange, harde vezels zwarigheden, die zoo gemakkelijk niet te overwinnen waren. Waarschijnlijk zou de oplossing nog langen tijd uitgebleven zijn, had niet Napoleon de Iste, ten tijde van het continentaalstelsel, bij decreet van den 7den Mei 1810, eene buitengewoon hooge premie op de machinale vlasspinnerij uitgeloofd. De Franschman Girard hield zich gedurende de jaren 1810 tot 1818 onafgebroken bezig, zoowel met de zamenstelling van voorbereidingswerktuigen tot de vlasspinnerij, als van eene fijnspinmachine, en legde daardoor den grondslag tot het nog heden gevolgde beginsel der vlasspinnerij. Het droeg echter eerst rijpe vruchten, nadat het op Engelschen bodem was overgebragt, hetgeen omstreeks 1820 plaats had. Van de uitbreiding die de bewerking van het vlas aldaar, in betrekkelijk korten tijd heeft verkregen, zal men zich een denkbeeld kunnen vormen, wanneer men nagaat, dat er in Engeland, Schotland en Ierland tegenwoordig 400 vlas-

spinnerijen worden gevonden, die te zamen 1,800,000 spillen tellen, terwijl in de soortgelijke inrigtingen, die over de andere staten van Europa verspreid zijn, niet meer dan 1,080,000 spillen worden aangetroffen.

De bewerkingen, die de ruwe katoen moet ondergaan voor dat zij als garen in den handel gebragt kan worden, zijn de volgende:

a. Het reinigen en losmaken van de katoen. Daardoor worden de stof en andere onreinheden verwijderd en verkrijgen de ineengeperste vezels hare elasticiteit weder.

b. Het kaarden of krassen. Daardoor worden de nog achtergeblevene onreinheden verwijderd en voornamelijk de vezels, tot lange en smalle strooken, evenwijdig uitgelegd.

c. Het uitrekken der onder *b* genoemde strooken. Daardoor wordt de ligging der vezels verbeterd en, door het doubleren van verschillende strooken, aan de draden eene meer gelijkmatige dikte gegeven.

d. Het voorspinnen. Daardoor worden de strooken verder uitgerekt en in draden veranderd, die eene langzame draaijing ondergaan en nog voor meer uitrekking vatbaar zijn.

e. Het fijnspinnen. Daardoor worden voorgesponnene draden, door herhaald uitrekken en sterker ineen draaijen, in gereed garen van onderscheidene fijnheid veranderd.

f. Het haspelen, sorteren en verpakken der garens. De verschillende daartoe vereischte werktuigen zijn, op de boven aangewezene plaats, opvolgend beschreven. Dergelijke bijzonderheden betreffende de zijdespinnerij en andere grondstoffen, vindt men daar ook opgegeven.

SPIRA (Johannes de). Een Duitsch boekdrukker, die niet lang na de uitvinding der drukkunst haar het eerst naar Venetië overbragt, waar de *Epistolae* van Cicero het eerste werk waren, dat hij er ten jare 1469 drukte. Deze uitgave behoort, even als de spoedig daarop gevolgde *Historia naturalis* van Plinius, tot de grootste typographische zeldzaamheden. Zie voorts: Denis, *Suffragium pro Johanne de Spira, primo Venetorum typographo* (Weenen 1794).

SPIRAAL. De *spiraal* of *spiraallijn* is eene vlakke kromme lijn, die zich volgens eene bepaalde wet om een vast punt slingert en zich hoe langer zoo meer daarvan verwijdert; het aantal omgangen is daarbij onbepaald. De eenvoudigste en meest voorkomende is de S. van Archimedes, die door Conon, een tijdgenoot van laatstgenoemden, werd aangegeven, doch waarvan deze de eigenschappen naspoorde en in eene verhandeling beschreef, om welke reden zij den naam van Archimedes heeft behouden. Men kan zich het ontstaan der genoemde S. op de volgende wijze voorstellen: eene onbepaalde regte lijn wentelt om haar eene uiteinde met eene eenparige hoeksnelheid; te gelijker tijd beweegt zich een punt, uitgaande van het aspunt, insgelijks met eene eenparige snelheid, langs de genoemde lijn; het beweegbare punt zal, gedurende die dubbele beweging, verschillende standen innemen, die allen te zamen de spiraallijn zullen uitmaken. De gedaante van de S. wordt gewijzigd, naar mate het punt op de lijn, in den tijd dat deze eene volle omwenteling volbrengt, een' grooteren afstand doorloopt. Uit de opgegevene wijze van worden, laat zich eene eenvoudige constructie afleiden. Met den afstand, dien het punt gedurende eene volle omwenteling aflegt, als straal, beschrijft men een cirkel. Den omtrek van dezen verdeelt men in een zeker aantal, bij voorbeeld 16 gelijke deelen, en trekt door de deelpunten en het middelpunt onbepaalde regte lijnen. Vervolgens verdeelt men ook den straal in een gelijk aantal, dat is in dit geval 16 gelijke deelen. Eindelijk zet men opvolgend op de stralende lijnen, gerekend van het middelpunt, 0, 1, 2, 3 enz. deelen van den straal uit. Na eene volle omwenteling zal het deelpunt zamenvallen met den cirkelomtrek; er zullen alsdan 16 punten van de S. bepaald zijn, en deze zal zich op den afstand van den straal van het middelpunt verwijderd hebben. Op dezelfde wijze voortgaande, zal de verwijdering na 2 volle omwentelingen het dubbel van den straal zijn, na 3 omwentelingen het drievoud enz. Men zal alzoo het aantal omgangen naar willekeur kunnen vermeerderen, en iedere omgang zal met eene hoogere naauwkeurigheid zijn aangewezen, naar mate men het aantal deelpunten grooter neemt. De vergelijking der Archimedische S., op regthoekige coördinaten en met het aspunt als oorsprong, is:

$$\sqrt{x^2 + y^2} = \frac{r}{2\pi} \text{ hoog tang } \frac{y}{x};$$

daarin is r de straal van den bovengenoemden cirkel. Blijkbaar is de S. eene transcendentale kromme lijn.

Behalve de genoemde heeft men nog een aantal andere Spiralen, met name de *parabolische*, *elliptische* en *hyperbolische spiralen*, de *logarithmische S.* en nog anderen, waarvan de Bernouilli's, Descartes en andere geleerden de eigenschappen hebben aangegaan. In de werken over hoogere meetkunst vindt men deze kromme lijnen in bijzonderheden behandeld.

Bovendien heeft men spiraallijnen in de ruimte. Daartoe behoort in de eerste plaats de *schroeflijn*, zijnde eene S., beschreven op een cylindervlak, die met al de beschrijvende lijnen gelijke hoeken maakt. De *loxodromische* lijn, zijnde eene lijn die zich over het oppervlak van een bal slingert en met al de meridianen gelijke hoeken maakt. Zij is zeer bekend in de stuurmanskunst. Hare projectie op den aequator is eene logarithmische S., van daar dat deze ook wel de *loxodromica plana* genoemd wordt. Nog anderen zouden wij kunnen noemen, zoo als de *kegelvormige S.*, die op het oppervlak eens kegels beschreven wordt aan. Het voorafgaande achten wij echter voldoende, om een algemeen denkbeeld te geven van hetgeen onder de benaming *spiraallijnen* wordt verstaan.

SPIRAALVATEN. (Zie *Vaten*).

SPIRITISMUS [1]) beteekent het geloof, dat de stoffelijke wereld met de geesten of wezens van de onzigtbare wereld in regtstreeksch verband staat. Door de tegenwoordigheid van een zoogenaamd medium hebben dikwijls wonderlijke verschijnselen plaats, welke worden toegeschreven aan de werking van onzigtbare, intelligente wezens, die te beschouwen zijn als geesten van afgestorvene menschen.

De mediums zijn in het dagelijksche leven gewone menschen; zij zijn zich zelven niet bewust van waar zij hun vermogen hebben. In de onderzoekende gezelschappen worden zij door de onzigtbaren aangewezen. De spiritische onderzoekers vereenigen zich gewoonlijk ten getale van 3 tot 10 personen; zij zetten zich neder rondom eene tafel, waarop zij de vlakke handen leggen. Deze houding is meestal noodig, om de verlangde verschijnselen te doen plaats hebben.

Er zijn vele soorten van mediums, als: mediums, waardoor de voorwerpen zich bewegen, zonder aanwending van eenige menschelijke of werktuigelijke kracht, zelfs zonder aanraking zich opheffen, in het ruim zweven en zich verplaatsen. Voorts hoort men kloppingen in de tafels, op de ramen, tegen de zoldering, in den vloer enz. Verder zijn er schrijvende mediums, die gedachten mededeelen over onderwerpen, hun geheel onbekend, zelfs in talen, die zij niet verstaan. Enkele mediums kunnen geschriften doen ontstaan, regtstreeks door het onzigtbare vermogen geschreven. Ook heeft men sprekende mediums, die geheele redevoeringen houden over hun onbekende onderwerpen. Andere mediums wederom doen muziekinstrumenten bespelen door onzigtbare handen. Bij gebrek aan schrijvende mediums, worden de antwoorden gegeven door kloppingen, naar eene daartoe overeengekomen wijze.

Door deze mediums — die bijna in alle familiën ontdekt worden, wanneer men zich met eenige personen gedurende eenigen tijd dikwijls vereenigt en geduldig, vertrouwelijk en ernstig onderzoekt — zijn reeds vele werken van hoogen, wetenschappelijken en godsdienstigen aard geschreven, door personen die naauwelijks met het lager onderwijs bekend waren.

Onderscheidene tijdschriften zien thans geregeld het licht, zoowel in Europa als in America, waarin de spiritische manifes-

1) De redactie heeft het spiritismus niet persoonlijk onderzocht, en wil daarom geen oordeel vellen over dit artikel, hoe mystiek en daarom onaanneembaar haar de zaak ook voorkome. Zij wenscht veeleer een bewijs harer onpartijdigheid te geven, door het plaatsen van het onderstaande, geschreven door een' wel bekenden, eerlijken onderzoeker der zaak. Zij doet dit des te gereeder, omdat het stuk onderteekend is, en omdat het spiritismus in de laatste tien jaren te veel besproken is, om het hier met stilzwijgen voorbij te gaan; zij doet het echter met de verklaring, dat zij geen voorstander dier „wetenschap" is, en dat zij haar zegel niet hecht aan de gedachte, dat geesten van afgestorvenen op de hier voorgestelde wijze zich aan ons komen openbaren. v. H.

tatiën en schriftelijke mededeelingen der mediums worden bekend gemaakt, ook in verband met verschijnselen van vorige eeuwen, die men aan tooverij of duivelswerken toeschreef.

In 1847 hoorde de heer Weckman in het dorp Hydersville, in den staat New-York, des nachts aan zijne kamerdeur kloppen; hij opende, doch zag niets. Dit verschijnsel herhaalde zich gedurig, waarom hij zijne woning verliet. Daarna werd het huis bewoond door Dr. John Fox, met vrouw en twee dochters van 12 en 15 jaren. Ook deze familie werd door het onzigtbare vermogen voortdurend geplaagd, tot dat de meisjes in het klappen met de handen een middel vonden, om met den onzigtbare woorden te kunnen wisselen. Daartoe werd door de zusters het alphabet opgelezen en klopte de onzigtbare twee slagen, als de letter genoemd werd, die noodig was tot het zamenstellen van de woorden, die moesten geschreven worden. Later werden de schrijvende mediums bekend, wier handen door onzigtbare krachten worden bestuurd.

In America werd het S. in weinige jaren zoo zeer uitgebreid, dat de spiritisten aan de wetgevende magt verzochten, een officieel onderzoek in te stellen, ten einde de waarheid der spiritische feiten te beoordeelen en aan het licht te brengen; hieraan is echter geen gevolg gegeven. Men vindt tegenwoordig in Noord- en Zuid-America meer dan twee millioen spiritisten en veertig duizend mediums.

In 1853 werd het S. ook in Europa algemeen uitgeoefend, maar grootendeels bij wijze van vermaak, onder den naam van Tafeldans. Weldra echter verschenen ook hier de schrijvende mediums; in 1854 en vervolgens meermalen bezocht het vermaarde medium, D. D. Home, Frankrijk en andere staten van Europa. In 1858 gaf hij een bezoek aan Amsterdam en 's Gravenhage. De verschijnselen, die zijne tegenwoordigheid te weeg bragt, gaven de overtuiging aan allen, die er bij tegenwoordig waren, dat er noch bedrog, noch zinsbegoocheling plaats had. Dit bevestigde zich later, toen door andere mediums, te onzent ontdekt, ook dergelijke verschijnselen werden voortgebragt.

In Nederland, zoo wel als in geheel de beschaafde wereld, is en wordt steeds het S. door vele weet- en nieuwsgierigen onderzocht. Dat onderzoek geeft in alle landen dezelfde uitkomsten; ook wordt door allen, die het S. naauwkeurig onderzochten, erkend, dat er in de natuur nog andere onzigtbare krachten dan de reeds bekende aanwezig zijn, die zich met meer of minder bewustheid, onder zekere voorwaarden kunnen openbaren, zoo als ook reeds in vroegere tijden plaats had, toen die krachten werden onderdrukt en beschouwd als tooverij en duivelswerken. Bij de groote meerderheid, vooral bij hen, die niet onderzochten, is dat oordeel nog heerschende en belemmert het onderzoek, omdat men daarmede niet kan voortgaan, zonder zich aan hoon, spot en minachting bloot te stellen, zoo als meest allen hebben ondervonden, die buiten de officiële geleerden, uitvindingen bekend hebben gemaakt.

Intusschen maken de spiritische verschijnselen een' diepen indruk bij allen, die hen bijwonen in eigene familie of elders, waar men geen bedrog kan vermoeden. Alle schrijvers, die de zaak onderzocht en alzoo de manifestatiën dikwijls bijgewoond hebben, verklaren eenparig, dat zij in waarheid plaats hebben. Over de oorzaak nogtans bestaan verschillende zienswijzen. Vele schrijvers houden zich verzekerd, dat de geesten van afgestorvene menschen zich op die wijze aan ons openbaren; anderen, dat de mensch nog onbekende eigenschappen bezit, zoo als door het dierlijk magnetismus sedert lang is bewezen, waardoor ook nu de spiritische verschijnselen ontstaan. De meest bezadigde schrijvers verklaren de ware oorzaak nog niet te kennen. Allan Kardec heeft daarentegen, in zijn *Livre des esprits*, niet alleen met volle overtuiging verklaard, dat de manifestatiën door de geesten van afgestorvene menschen en nog hoogere wezens gedaan worden, maar ook dat 's menschen geest bij reïncarnatie meermalen in onderscheidene menschenligchamen op deze aarde verschijnt, doch onbewust van een vorig leven, waarvan de herinnering eerst weder in de geestenwereld terugkeert. Zijn *Livre des esprits* verkondigt een volledig, spiritisch, godsdienstig leerstelsel, dat vooral bij de werkende klasse in Frankrijk veel opgang maakt, zoo mede zijne *Revue Spiritiste*, en zijn *Livre des mediums*. Z. Piérart daarentegen, in zijne *Revue Spiritualiste*, gelooft niet aan de *reincarnatie*.

Worden de manifestatiën door de geesten van afgestorvene menschen gedaan, dan blijkt het, dat de geestenwereld even als de stoffelijke bewoond wordt door deugd en ondeugd, en dat hare bewoners in hunne wetenschap niet minder feilbaar zijn dan wij. Zij beweren zamengesteld te zijn uit eene voor ons oog onzigtbare stof en het vermogen te bezitten, door behulp van andere onstoffelijke ligchamen, de manifestatiën te verrigten in verband met het voor ons onbegrijpelijke vermogen der tegenwoordigheid van de mediums; aangezien nu de onstoffelijke wereld boven ons begrip is, zoo kunnen zij ons geen denkbeeld geven van hunnen toestand of van hunne werkzaamheden. Intusschen geven zij de verzekering, dat zij even als wij meer of minder geluk of ongeluk ondervinden, en in de gelegenheid zijn door eigene ontwikkeling in hoogere kringen over te gaan.

Wat ook van de zaak zij, het is te betreuren, dat het vooroordeel het onderzoek zoo zeer belemmert, zoo zelfs dat de schrijver van dit artikel in Nederland de eenige is, die zijn onderzoek en zijne gedachten over het S. — door velen Spiritualismus genoemd — door hem onderteekend, door de pers heeft bekend gemaakt, trots allen hoon en spot, die hij van de nietonderzoekers verwachtte, en die ook zijne belooning zijn geweest.

Ten einde den lust tot onderzoek dezer voorzeker belangrijke zaak op te wekken, volgt hier eene opgave van eenige der voornaamste werken, waarin het S. uit verschillende gezigtspunten behandeld wordt en belangrijke bijzonderheden daaromtrent worden medegedeeld; als: Z. Piérart, *Revue spiritualiste* (1858—1864, zeven jaargangen); Allan Kardec, *Revue spiritiste* (1858—1864, zeven jaargangen); J. Edmonds, *The sacred circle;* L. de Guldenstubbé, *La réalité des esprits;* D. Hornung, *Neueste Erfahrungen aus dem Geisterleben;* Dr. J. Kerner, *Die Seherin von Prevorst;* J. E. de Mirville, *Des esprits et de leurs manifestations fluidiques;* Dr. Roessinger, *Journal de l'âme*, Deel I—IV; M. Perty, *Die mystischen Erscheinungen der menschlichen Natur; Le spiritualiste de la Nouvelle Orléans* (2 dln.); J. Revius, 1ste en 2de *Berigt van Manifestatiën* en *Gedachten over het Spiritualisme;* Thomas Incredulus, *Een onderzoek naar den tafeldans* en *De doodenbezweerders;* G. H. Love, *Le spiritualisme rationel;* D. D. Home, *Révélations spiritualistes;* A. J. Davis, *The approaching crisis* en *Nature's divine revelations* en *A Chart*, benevens van denzelfden nog: *The present Age and the inner Life;* J. Edmonds en Dr. Dexter, *Spiritualism;* Dr. Caselli, *La réalité du spiritisme.* Voorts komen er te Lyon, Bordeaux, Antwerpen en Londen weekbladen uit, waarin het S. wordt behandeld. In America verschijnen almede reeds 18 week- en maandschriften over het S.

Ten slotte verklaar ik hier openlijk dat professoren, natuurkundigen, theologanten en andere geleerden, *die ik noemen kan*, met mij het S. hebben onderzocht, de manifestatiën herhaaldelijk hebben waargenomen, en dat zij niet zouden aarzelen om in het openbaar te verklaren, dat hier geene sprake kan zijn van bedrog of zinsbedrog, indien hunne maatschappelijke positie hen niet belette, de waarheid van die nog onbegrijpelijke *feiten* te verdedigen, waartegen het vooroordeel, de eigenwaan, de onkunde en de vrees voor zoogenoemde wonderen, nog zoo zeer te velde trekken met het wapen van spot en hoon in de hand, in plaats van eerst te onderzoeken. De Majoor J. Revius.

SPIRITUALEN, ook Zelatoren, ijveraars, en naar hunnen stichter Caesarius Caesarianen genoemd, zijn eene partij onder de monnikenorde der Franciscanen, van welke zij zich afscheidden nadat de oorspronkelijk gestrenge regelen dier orde in onbruik begonnen te komen. Paus Coelestinus de Vde bevestigde hen in het jaar 1294, doch zijn opvolger Bonifacius de VIde verklaarde hen in 1302 voor ketters, ten gevolge waarvan zij zich later als Fratricelli (broedertjes) bij de Begghards hebben gevoegd.

SPIRITUALISMUS noemt men het wijsgeerig gevoelen, dat de menschelijke ziel voor een zuiver geestig of volstrekt onstoffelijk wezen verklaart. Doch het kan ook in algemeener beteekenis opgevat worden, als het tegengestelde van het Materialismus. Alle wijsgeerige stelsels, welke het bestaan van God als den oneindigen geest en den mensch als een zedelijk wezen beschouwen, behooren tot het S. Het Pantheïsmus (zie *Pantheïsmus*) dat het heelal met het goddelijk wezen vereenzelvigt, is, zoowel als het Materialismus (zie *Materialismus*), met het S.

strijdig, want beiden moeten het op zich zelven bestaan van God en de menschelijke ziel ontkennen.

In onzen tijd heeft men het belagchelijk bijgeloof der draaijende tafels en kloppende geesten ook met den naam van S. of *Spiritismus* (zie *Spiritismus*) bestempeld, doch dit bedriegelijk spel heeft niets met het wijsgeerig S. gemeens.

SPIRITUS heet in de Grieksche spraakkunst het al of niet met eene aanblazing (in onze taal de letter *h*) uitspreken van woorden die met eene klinkletter aanvangen. Het bezigen dier aanblazing heet S. *asper* en wordt door het teeken ʽ aangeduid; het zonder aanblazing uitspreken van den klinker, uitgedrukt door ʼ, heet S. *lenis*. Het is bekend, dat in sommige gedeelten van ons vaderland groote verwarring ten aanzien der *h*-aspiratie gevonden wordt, zoodat men er niet zelden hoort spreken over den *ond* van den *hontvanger*.

SPIROMETER is een gegradueerde gazometer, bestemd om de hoeveelheid uitgeademde lucht op te nemen en aan te wijzen, ten einde langs dien weg de luchtvatbaarheid der longen te bepalen. Het meten der hoeveelheid uitgeademde lucht werd allereerst door Hutchinson gebezigd tot bepaling van de luchtcapaciteit der longen en tot het maken van gevolgtrekkingen hieruit voor normale toestanden en pathologische veranderingen.

Na eene sterke expiratie moet de persoon, die onderzocht zal worden, door eene zoo diep mogelijk opgehaalde inspiratie, zooveel lucht in de longen opnemen als in zijn vermogen is, en dan weder door eene energische en volkomen uitademing, deze lucht in den S. blazen. De luchthoeveelheid, die in dezen gegradueerden gazometer gemeten wordt, levert het zoogenoemde vitale ademhalingsvermogen van het individu. In den laatsten tijd hebben zich vooral Vogel, Stellwart, Häser, Albers, Küchenmeister, Davies, Green, Walshe, Pereira en meer bijzonder Wintrich op spirometrie toegelegd.

Hieruit is gebleken, dat voor de praktijk weinig nut daaruit te trekken valt, omdat de verschillen naar gelang van de lengte des ligchaams, van het gewigt, van den ouderdom, van de meerdere of mindere vatbaarheid om in den S. te ademen, veel te groot zijn. Het grootste ademhalingsvermogen wordt volgens Wintrich tusschen het 20—24ste levensjaar gevonden. Ook zijn van invloed het gebruik van spijzen en dranken, stoelgang, ademhalingsfrequentie; zwangerschap schijnt daarentegen geen invloed uit te oefenen. Alleen bij tuberculeuse long-infiltratie schijnt een aanmerkelijk afnemen der luchtvatbaarheid standvastig voor te komen, welke vermindering voortgaat bij sterkere ontwikkeling der long-infiltratie, terwijl de normale capaciteit weder terugkeert wanneer het ziekteproces tot stilstand is gekomen. De opgaven omtrent de normale luchtvatbaarheid der longen verschillen nog te veel bij de onderscheidene schrijvers over den S., om daarvan nu reeds de uitkomsten te kunnen mededeelen.

Hoe schoon de redenering ook moge klinken, dat de hoeveelheid uitgeademde lucht ook volstrekt de vatbaarheid der longen moet uitdrukken, zoo blijkt toch feitelijk alleen, dat de longen van een bepaald individu een aangeduid cijfer cubieke ctm. lucht kunnen bevatten, maar nog niet dat dit cijfer het maximum der vatbaarheid uitdrukt; zoodat men dus uit een laag cijfer nog niet tot eene mindere vatbaarheid kan besluiten, maar wel uit een hoog cijfer tot eene groote vatbaarheid.

Verg. H. Lebert, *Hdb. d. allg. Path. und Ther. Tüb.* 1864, bls. 302. v. P.

SPIT (*Lumbago*) is eene van die wonderbaarlijke en vreemdsoortige ziekten, die niettegenstaande haar veelvuldig voorkomen toch tot de meest uiteenwijkende verklaringen heeft aanleiding gegeven. Het meestal plotselinge ontstaan dezer ziekte heeft onze Duitsche naburen aanleiding gegeven, haar *Hexenschuss* te noemen. Zij bestaat in eene plotseling te voorschijn tredende pijn met gedeeltelijke magteloosheid in de lendenspieren van eene zijde, meestal de linker.

Sommigen meenen dat deze aandoening aan rheumatische oorzaken moet worden toegeschreven; anderen meenen en waarschijnlijk te regt, dat zij afhankelijk is van de scheuring van enkele spiervezels in de breede lendenspieren, te meer omdat zij zeer dikwijls voorkomt na hevige inspanning dezer spieren. De pijn ontstaat zeer plotseling en is soms zoo hevig, dat zij den lijder doet denken aan wervelontwrichting, die daar nooit zonder buitengewoon krachtigen val uit de hoogte kan ontstaan. Tevens doet de pijn de spieren zoo aan, dat hare werking verlamd wordt, zoodat de lijder scheef en krom wordt en elke, zelfs de minste beweging schuwt. De duur dezer ziekte is van vijf tot twintig dagen, zelden langer. Het einde is nooit doodelijk en het eenige kwade overblijfsel is somwijlen blijvende verzwakking der aangedane spieren, die een' scheven gebogen stand van den ruggegraat ten gevolge heeft. Zij treft zelden personen beneden de 40 jaar en keert gewoonlijk terug waar zij eens is geweest; door haar herhaald wederkeeren is zij eene zeer gewone oorzaak van het krom loopen der oude lieden.

De behandeling bestaat in het algemeen vooral in rust, voorts in de toediening van purgeermiddelen. v. P.

SPITHEAD. (Zie *Portsmouth*).

SPITSBERGEN is de naam eener eilandengroep in de Noordelijke IJszee, gelegen tusschen 76° en 81° N. Br. Zij bestaat uit de eilanden S., Noordoostland en Edgeland, benevens verscheidene kleineren, welke gezamenlijk eene oppervlakte van omstreeks 1400 □ mijlen hebben en gewoonlijk tot de bezittingen van Rusland gerekend worden. Ofschoon het zeer waarschijnlijk is, dat zij reeds vroeger door Willoughby op zijne reis door de Poolzee werden aangedaan, hielden de Nederlanders het voor eene hunner ontdekkingen, toen zij bij de derde poging, die zij in 1596 onder Barendsz en Heemskerk in het werk stelden, om den weg naar Indië en Sina om de N. O. te vinden, aldaar aanlandden. Zeker waren hun geene vroegere berigten bekend en hebben zij en andere Nederlanders na hen over die streken veel licht verspreid en aan de meeste punten der kust ook Hollandsche namen gegeven. Men vindt het belangrijke journaal dier reis bij Bennet en van Wijk Rz., *Nederlandsche zeereizen*, D. II. bls. 21 e. v.

Het voorkomen dier eilandengroep, met hare uitstekende rotspunten en talrijke bergtoppen, van welke witte strooken van sneeuw afdalen, verklaart den naam, daaraan door de oudste bezoekers gegeven, hoewel de naam van Nieuwland ook wel gebruikt werd. De Zwarte berg verheft zich omstreeks 1500 meters boven den zeespiegel. Er zijn verscheidene goede baaijen en ankerplaatsen, onder welke de Mauritsbaai aan de westkust, waar de Nederlanders te Smerenburg eenige loodsen en gereedschappen hadden, waarvan zich de walvischvaarders bedienden. Het eiland is niet bewoond en wegens het barre klimaat ook niet ter bewoning geschikt. Het plantenrijk levert slechts mos, varen en eenige grassoorten, het delfstoffenrijk eenig ijzer, steenkolen en leijen, het dierenrijk ijsbeeren, vossen, rendieren, visch en eene menigte zeevogels. De zomer duurt naauwelijks zes weken en eindigt er reeds in het begin van Augustus. De vogels leggen in dien korten zomertijd hunne eijeren en broeijen die uit aan den kant der rotsen, welke door de zon beschenen wordt; het rendier graast in de vlakte; de gesmolten sneeuw stort met geweld van de bergen en maakt de baaijen, die dan vol visch zijn, vrij van ijs. De walvisch, die eenmaal deze eilanden tot eene bezitting maakte, welke verschillende natiën elkander in het belang harer visscherij betwistten, wordt er weinig of in het geheel niet meer aangetroffen. In de XVIIde eeuw waren er niet minder dan vier natiën, die allen op het uitsluitend regt der visscherij aanspraak maakten. De Moscovische maatschappij, in 1606 door de Engelschen opgerigt, kreeg zeven jaren later van Jacobus den Isten het uitsluitend regt tot visschen in de Poolzeeën en dreef met geweld van wapenen de Nederlanders, Franschen en Biscayers uit de baaijen van S. De Nederlandsche republiek zond er ook gewapende vaartuigen heen, en Denemarken mengde zich in den strijd, daar het beweerde regt te hebben op zekeren tol. In 1617 kwam een verdrag tot stand, waarbij den visschers van verschillende natiën, ook uit Denemarken en Hamburg, hunne plaats op de kust werd aangewezen. De onbewoonde stranden leverden bij wijlen een tafereel van groote bedrijvigheid op. Men wil dat er in 1697, alleen in het gebied der Hollanders, niet minder dan 188 schepen kwamen, die in korten tijd 950 walvisschen hadden gevangen. De Nederlanders, door de voordeelen dier visscherij aangelokt, hebben herhaalde pogingen gedaan, om zich aldaar eene duurzame verblijfplaats te verschaffen. In 1633 bleven er zeven personen overwinteren, die alle bezwaren gelukkig te boven kwamen; de zeven anderen, die een jaar later hun voorbeeld volgden, waren niet zoo gelukkig. Zij

eindigden den 26sten Februarij hun dagboek, smeekende, dat God hen uit deze wereld mogt verlossen. Er waren toen nog vier in leven, doch allen bezweken. Zie daarover den *Atlas van Blaauw, Beschrijving van Spitsbergen*, blz. 23. De walvisschen werden sedert schaarscher en de visscherij bij S. werd langzamerhand gestaakt. De Engelschen hielden daarmede nog het langst vol, en Scoresby was er nog in 1818 en 1822. Na hem zijn er nog slechts enkele schepen geweest, welker vruchtelooze pogingen den lust tot het bezoeken dier streken geheel hebben doen vergaan. De Russen vangen er intusschen nog altijd robben, witte dolfijnen en zeekoeijen, tot welk einde er ook nog wel schepen uit Noorwegen heengezonden worden. Het gevaar van er door het ijs bezet te worden en door gebrek als anderszins om te komen is groot, en menige Russische of Noorweegsche equipage heeft aan die onherbergzame stranden den dood gevonden. De jagt op pelsdieren werpt ook voordeelen af, en van een gezelschap van 30 personen, die in 1830 tot het verzamelen van pelterijen uit Archangel derwaarte gegaan waren, schijnen 24 na een tienjarig verblijf niet zonder goede uitkomsten teruggekeerd te zijn. Voor nadere bijzonderheden raadplege men de werken over de oudste Nederlandsche zeereizen, en o. a. ook Marmier, *Brieven over het Noorden*, uit het Fransch vertaald, (Deventer 1841, II. blz. 268 e. v.).

SPITSBOGENSTIJL. (Zie *Bouwkunst*).

SPITSMUIS. De spitsmuizen maken eene familie uit in de derde afdeeling (*insectenetende*) der ordo van de zoogenoemde verscheurende dieren onder de zoogdieren. Het klinkt zeker dwaas dat zoo kleine, krachtelooze dieren onder de verscheurenden gerekend worden, doch men houde in het oog dat alle kracht en grootte relatief is. Zij onderscheiden zich van de zeer na verwante mollen doordien hare pooten niet tot graven ingerigt zijn. Ofschoon zij door haar gebit werkelijk van de muizen afgescheiden zijn, hebben zij daarmede in gestalte en grootte veel overeenkomst. Haar kop is zeer spits uitgerekt, haar ligchaam vrij rolrond, met bijzonder zachte haren bekleed, waardoor zij mede hare verwantschap aan de mollen toonen; haar staart is tamelijk lang en karig met borstelharen bezet. Zij loopen meest op den geheelen voet, hebben kleine ronde ooren met een dubbel klepvlies ter sluiting.

Zij leven in holen onder den grond en voeden zich met insecten, die zij boven den grond opzoeken. Zij hebben geen' winterslaap, doch zijn nachtdieren, die men slechts bij toeval over dag ziet. Het wijfje brengt des zomers vijf tot tien naakte en blinde jongen voort. Eene zekere muskusachtige stof, die zij door eene klier, aan wederzijds van het lijf tusschen den voor- en achterpoot gelegen, afscheiden, schijnt haar tot verdediging te dienen en voor de meeste roofdieren zoo onaangenaam te zijn dat zij de door hen gedoode spitsmuizen niet verslinden.

Men treft deze dieren op geheel het noordelijk halfrond aan. In ons vaderland komen vier soorten voor: de gewone (*Sorex vulgaris*); de kleinste (*S. pygmaeus*) zeer zeldzaam; de *huis-S.* (*S. araneus*) en de water-S. (*S. fodiens*). Deze laatste verschilt van de anderen zoozeer, dat vele natuurkundigen haar in in een ander geslacht plaatsen (*Crossopus*). Zij heeft namelijk, behalve de afwijking in het aantal kiezen, de buitenzijde van den voetzool, de teenen en den onderkant van den staart met stijve borstelharen bezet, die haar bij het zwemmen van groot nut zijn; doch niet alleen dat zij, ten gevolge van die organisatie, gaarne en met gemak te water gaat, 't geen de andere spitsmuizen niet doen, maar zij loopt ook langs den bodem van het water en zelfs wanneer dit met eene ijskorst bedekt is.

SPITSROEDEN. Kleine roeden gebezigd bij de straf van het S. loopen. Deze straf heeft bij de Oostenrijkers het langst bestaan, terwijl zij bij de overige mogendheden reeds in het begin van onze eeuw verviel. Het S. loopen is uit de teregtstelling met de lange spiessen ontstaan. Men beweert dat het door Gustaaf Adolf is ingevoerd, zoo veel is zeker dat de straf eerst in het begin der XVIIIde eeuw algemeen werd bij de Europeesche legers.

Men liet den soldaat, die deze straf moest ondergaan, door eene straat zijner kameraden loopen, die elk van eene roede voorzien waren en ten getale van 100, 200, 300, enz. opgesteld werden. De schuldige moest met blooten rug één-, twee- of meermalen door de straat loopen, waarbij ieder der soldaten hem eenen slag met zijne roede moest geven. Om te beletten dat het slagtoffer te spoedig liep, gingen eenige onderofficieren met gevelde en naar achteren gekeerde espontons voor hem uit, terwijl anderen hem eveneens met gevelde espontons volgden. De tamboers sloegen daarbij eenen bijzonderen marsch. De officieren liepen heen en weêr achter de straat, om toe te zien dat elk zijn' pligt vervulde en niet alleen de straat gesloten hield maar ook behoorlijk sloeg. Deze gruwzame straf kon tot doodstraf gemaakt worden, als, zoo als wel bij zware misdadigers voorkwam, de delinquent verschillende dagen achtereen, door eene lange straat moest loopen. Bij de ruiterij had men in plaats van deze straf het stijgriemen loopen, waarbij de stijgriemen de roeden vervingen.

Met betrekking tot den nadeeligen invloed dezer straf op de gezondheid van den schuldigen, leverde, zoo als natuurlijk is, niet alleen de ligchamelijke maar ook de zedelijke gesteldheid van den delinquent de meest verschillende uitkomsten op. Bij het S. loopen was juist het voornemen de doodstraf te vermijden, opdat men daardoor geene soldaten zou verliezen. Op onderofficieren en edellieden werd de straf der S. nooit toegepast, tenzij zij eerst gedegradeerd of van hunnen adel vervallen verklaard waren. L.

SPITTLER (Ludwig Timotheus, vrijheer van). Een beroemd geschiedschrijver, die te Stuttgard den 10den November 1752 geboren werd, en den 14den Maart 1810 als koninklijk Wurtemburgsch minister en curator van de universiteit te Tubingen stierf. Hij ontving zijne eerste opleiding aan het gymnasium te Stuttgard, alwaar hij het in de kennis van de Grieksche en Romeinsche klassieke schrijvers zoo ver bragt, dat hij boven al zijne medescholieren uitmuntte. Van 1771 tot 1775 studeerde hij te Tubingen in de godgeleerdheid, de volgende twee jaren te Göttingen, en werd naderhand onderwijzer aan het seminarium van eerstgemelde stad. Nadat hij hier door zijn oordeelkundig onderzoek van den 60sten Laodiceïschen kanon (Bremen 1777), zijne Geschiedenis van den kelk en het Avondmaal, en zijne Historie van het kanoniek regt tot op den tijd van den valschen Isidorus (Halle 1778), blijken van zijnen diepdenkenden geest gegeven had, werd hij in 1779 tot gewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte te Göttingen aangesteld. Alhoewel hij in het eerst met natuurlijke hindernissen te worstelen had, schitterde hij echter eerlang als historisch leeraar, vooral in het vak der staatkundige en nieuwere geschiedenis, en waren het inzonderheid zijne lessen over den koophandel, die druk bezocht werden. Eindelijk deed hem zijne zucht naar eenen hoogeren werkkring in dienst van den staat het academisch leven vaarwel zeggen. Hij keerde in 1797, op aanzoek van den hertog Frederik Eugenius, als werkelijk geheimraad naar zijn vaderland terug en werd in 1806 door den koning, met den rang van vrijheer, tot staatsminister en curator van de universiteit te Tubingen benoemd; doch de vorst, die hem miskende, hield hem van hoogere staatkundige werkzaamheden terug, hetgeen hem niet weinig verdriet veroorzaakte, zijne gezondheid ondermijnde en ten laatste zijnen dood ten gevolge had.

De voornaamste werken van S. zijn de volgenden: *Grundriss der Geschichte der Christlichen Kirche* (Göttingen 1782), waarin de pragmatike hoofdpunten in een helder licht en eene geregelde orde vrijmoedig worden voorgedragen; *die Geschichte Würtembergs* (mede aldaar 1783); *die Geschichte des Fürstenthums Hanover* (1786), en *der Entwurf der Geschichte der Europäischen Staaten* (1793, 2de Berl. uitgaaf, voortgezet door Sertorius 1807), waarin het staatkundig doorzigt en het geoefend verstand van haren schrijver doorstraalt. Bovendien bezitten wij van hem *die Geschichte der Dänischen Revolution* in 1660 (Berlijn 1796), benevens vele verhandelingen in het *Göttingisch Historisches Magazin* geplaatst, hetwelk hij met Meiner uitgaf. In al zijne werken herkent men den geleerde, die met alle vragen zijner wetenschap bekend was; terwijl een bevoegd beoordeelaar daarin de verstandige keus der stoffe en de stipte naauwgezetheid, waarmede hij zich tot deze bepaalde, zal moeten bewonderen. Jammer is het, dat zijn' taal somtijds onbeschaafd en zijn stijl niet zonder fouten is. S. eindigde zijne loopbaan als schrijver met zijn vertrek naar Göttingen. In zijnen nieuwen post als curator van de universiteit te Tubingen, deed hij wel veel voor ware verlichting en de verbreiding van nuttige kundigheden;

doch ook hier werd hij belemmerd, en zijne meeste verdienste bestond in kwaad te verhoeden.

SPIX (JOHANNES BAPTISTA VON), natuuronderzoeker en reiziger, werd den 9den Februarij 1781 te Höchstadt an der Aisch in Beijeren geboren, studeerde te Bamberg en later ook in het seminarium te Wurzburg in de godgeleerdheid, eindelijk in dezelfde stad ook in de geneeskunde. Op kosten der Beijersche regering ging hij in 1808 naar Parijs en doorreisde van daar Frankrijk, Italië en Zwitserland. Te Munchen teruggekeerd, gaf hij een werk uit, getiteld *Geschichte und Beurtheilung aller Systemen der Zoologie* (Neurenberg 1811), hetgeen hem twee jaren later de betrekking van conservator der zoologisch-zootomische verzameling en de benoeming tot lid der academie van wetenschappen verwierf. Weder twee jaren later verscheen an zijn *Cephalogenesis* (Munchen 1815), in welk werk hij het hoofd der dieren, van het insect af tot den mensch toe, in zijne ontwikkeling door alle dierklassen heen beschreef. Toen in 1817 de koning van Beijeren zich aansloot aan het plan van den keizer van Oostenrijk, om eens wetenschappelijke sending tot onderzoek van onbekende gedeelten van het groote Brasiliaansche rijk te doen plaats hebben, werden v. S. en de adjunct Martius door hem daartoe aangewezen. Zij ondernamen die reis in April 1817 doorkruisten vele nog onbezochte streken van Brazilië en keerden in 1820 naar Duitschland terug. S. had op dien wetenschappelijken togt, ten gevolge van het klimaat en de vele ontberingen, zijne gezondheid ingeboet en overleed den 15den Mei 1826; hij had bij testament de academie der wetenschappen tot zijn' erfgenaam benoemd, doch de papieren betreffende zijne reis legateerde hij aan zijnen reisgezel. Het prachtwerk over die reis in het licht gegeven, heeft ten titel: *Reise in Brasilien, auf Befehl Sr. Maj. Max. Jos. I Königs von Baieren in den Jahren* 1817—1820 *gemacht von weil. J. B. von Spix und von Martius* (3 Theile met 1 Karte vom Amazonenstrome, (Imp. Fol.) in gr. 4°. Munchen 1823, 1828 en 1831). Daartoe behooren in engeren zin twee aanhangsels, het eens over de aardrijkskunde van Brasilië, het andere over zijne Fauna en Flora, doch in uitgebreideren zin ook de volgende werken van J. B. von S.: *Simiarum et Vespertilionum Brasiliensium species novae, ou histoire nat. des espèces nouvelles de Singes et de Chauves-souris observées et recueillies, pendant le voyage dans l'intérieur du Brésil* (cum 38 tab. aen. lithogr. et col. Imp. fol. Monachii 1824). — *Avium species novas, quas in itinere per Brasiliam collegit et descripsit* (2 deelen met 104 en 118 gekl. lithogr. platen in fol. Munchen 1825, 1826); *Serpentum Brasiliensium species novae, ou histoire naturelle des espèces nouvelles des Serpens, recueillies et observées pendant le voyage dans l'intérieur du Brésil dans les années* 1818—1820 (met 28 pl. in fol. Munch. 1824); *Ranae et Testudinis brasiliensis species novae* (met 39 gekl. pl. in kl. fol. Munchen 1825); *Animalia nova sive species novae Lacertarum quas in itinere per Brasiliam collegit et descripsit* (met 30 gekl. pl. in 4°. Munchen 1825).

SPLANCHNOLOGIE, de leer der holten, is een onderdeel der ontleedkunde en omvat de beschrijving der drie voorname ligchaamsholten met haren inhoud, namelijk de *schedelholte*, de hersenen met den oorsprong der hersenzenuwen, de *borstholte* met het hart, de longen, de luchtpijp en de groote bloedvaatstammen, ten derde de *buikholte* met de maag en darmen, de lever, alvleeschklier, milt, pisblaas met nieren en bijnieren, inwendige geslachtsdeelen zoowel van den man als van de vrouw, enz. v. P.

SPLEEN is eene aan het Engelsche volk alleen eigene soort van overhelling tot zwaarmoedigheid, die eenige overeenkomst heeft met de nostalgie of het heimwee der Zwitsers, in sooverre als deze zwaarmoedigheid op het geheele gestel eenen diepen invloed uitoefent en alle functiën ondermijnt, de eetlust, de levenslust uitdooft, en op die wijze eene voortgaande vermagering te weeg brengt, die somtijds met belangrijk ziek zijn, tering en niet zelden met zelfmoord eindigt. Het verschilt intusschen van nostalgie in sooverre als bij laatstgenoemde altijd eene bepaalde oorzaak van ontstaan voorhanden is en dat door het opheffen van die oorzaak de ziekte tot zwijgen wordt gebragt. Bij S. daarentegen is dikwijls de aanleidende oorzaak zoo nietig en tevens zoo veranderlijk, — b. v. het nevelachtige weder, het bedorven zijn van de melk van gisteren, het verwen van een huis, het stilstaan eener klok enz., — dat zij niet kan worden opgeheven; somtijds is de oorzaak volstrekt niet op te sporen.

De behandeling bestaat, zoo mogelijk, in verwijdering der aanleidende oorzaak en vervolgens in de zorg voor den stoelgang. v. P.

SPLEETOPENINGEN (*Stomata*). De opperhuid van alle groene plantendeelen is nu eens van een grooter dan weder van een kleiner aantal *huidmondjes* of S. voorzien. Dit zijn fijne spleten of gaatjes, omgeven door twee langwerpig ronde, min of meer gekromde cellen, welke *sluitcellen* genoemd worden, om dat zij, al naar gelang haar slijmerige inhoud door het opzuigen van vocht in meerdere of mindere mate opzwelt, de tusschen haar gelegene spleet verwijden, vernaauwen of geheel sluiten. Opmerkelijk is het, dat onder de S. in het parenchym doorgaans eene holte of ruimte, *luchtholte* of ook wel *ademhalingsholte* genoemd, voorkomt, welke door middel der S. naar buiten uitmondt en doorgaans met andere luchtwegen, die in het parenchym voorkomen, in verband staat. Dien ten gevolge zijn de S. als organen te beschouwen, die eene opene gemeenschap tusschen de buitenlucht en het inwendige plantenligchaam doen ontstaan. Hare grootte, alsmede het getal, waarin zij op eene bepaalde oppervlakte der opperhuid voorkomen, is verschillend. In de opperhuid van sappige plantendeelen zijn ze in het algemeen grooter dan in die van drooge en lederachtige. Op eene oppervlakte van een vierde lijn in het vierkant vindt men soms 100, dikwijls 1000 tot 3000 S. Aan de bladen van onze gewone boomen en andere planten worden zij het meest op de ondervlakte aangetroffen. Bij in het water levende planten, waarvan de bladen boven het water uitsteken, b. v. van de *Groote water-weegbree* (*Alisma plantago*), komen ze daarentegen aan de bovenvlakte der bladen in grootere hoeveelheid dan aan de ondervlakte voor. Drijven de bladen op het water, zoo als b. v. van de *Nymphaeae*, dan komen zij alleen aan de bovenvlakte voor.

Omtrent de verrigting der S. raadplege men verder het art. *Ademhaling der planten*. B.

SPLITGERBER (FREDERIK LOUIS), kruidkundige, werd te Amsterdam den 9den December 1801 geboren. Hij ontving eene uitmuntende opvoeding, eerst in zijne geboortestad, daarna (1815—1819) te Lausanne ten huize en onder opzigt van den hoogleeraar in de godgeleerdheid Bridel. Hij scheen daarop zich uitsluitend te zullen wijden aan de schilderkunst en hield er zich jaren achtereen mede bezig. Ten gevolge daarvan werd hij in 1822 benoemd tot lid der Kon. Acad. van Beeldende kunsten. In 1823 deed hij eene reis naar Italië, in gezelschap van den heer Apostool, directeur van 's Rijks Museum te Amsterdam en van den heer L. Harderwijk, en in het volgende jaar bezocht hij Engeland met den eerstgenoemde. Kort daarna schijnt hij het palet te hebben geruild met het microscoop en van dien tijd dagteekenen zijne eerste botanische nasporingen. Zijn wonen buiten Haarlem aan den Hout op de hofstede Bronstee gaf daartoe ook gereedelijk aanleiding. Het waren voornamelijk de lagere planten, de algen, myceten, lever- en bladmossen, waarmede hij zich bezig hield. In 1833 ondernam hij vervolgens eene reis naar Italië en Sicilië met het oogmerk om kruidkundige nasporingen te doen. Hij bragt van daar een' buitengewonen schat van gedroogde planten naar Holland mede en schreef onder den titel van *Herborisationes in Sicilia* eene optelling der door hem in dat eiland aangetroffen planten, welke lijst evenwel niet door den druk algemeen werd gemaakt. Zijne bijdragen tot de Flora van Sicilië zijn echter in de supplementen op de *Flora Sicula auctore Gussone* (Napels 1834 en volgg.) opgenomen. De Reale Academia dei Peloritani te Messina benoemde hem in 1833 tot haar medelid. — In 1837 besloot S. zich naar Suriname te begeven, welke kolonie in botanisch opzigt nog weinig bekend was, en aanvaardde in den herfst van dat jaar die wetenschappelijke reis. Na aldaar eerst rondom Paramaribo, vervolgens op de plantagiën, voornamelijk langs de Commewijne en eindelijk in de oorspronkelijke bosschen naar hartelust geherboriseerd te hebben, vertrok hij den 17den Julij 1838 van daar, een' schat van kennis en een groot herbarium met zich voerende. Sedert, te Amsterdam gebleven, leed hij veel aan rheumatismus, later aan congestiën, in Januarij 1842 trof hem een aanval van beroerte, die in gedeeltelijke verlamming eindigde en overleed hij den 23sten Mei 1845.

S. heeft slechts eenige geschriften uitgegeven, allen in tijdschriften opgenomen; als, *Observationes de Voyria; Enumeratio Filicum et Lycopodiacearum quas in col. Surinamensi legit S.; Notice sur une nouvelle espèce de vanille; De Bignoniaceis surinamensibus; De Plantis novis surinamensibus; Description du Genre Urania.* Zijn herbarium werd door 's lands regering aangekocht en wordt te Leyden in den academischen kruidtuin bewaard.

SPLUGEN (De) is een berg der Lepontische Alpen in het Zwitsersche canton Graubunderland, welks top, Tombenhorn genaamd, 9600 voet hoog is. Over dezen berg loopt de weg, die van Graubunderland naar Italië leidt; hij is gedeeltelijk in de rotsen uitgehouwen en gaat door het vreesinboezemende, door steile rotsen omsloten dal langs den Rijn, 't welk nog steeds *Via mala* genoemd wordt. Aan de noordzijde van den voet dezes bergs ligt het vlek S., dat 500 inwoners telt. Den 27sten November tot den 1sten December 1800 trok de maarschalk Macdonald met de reserve des Franschen legers over den S., waar hij door het nederstorten van lawinen veel manschap en paarden verloor.

SPOELWORM. Deze worm behoort tot de ingewandswormen, die bij de gewervelde dieren in het darmkanaal voorkomen. Hij heeft het ligchaam rolrond, aan beide zijden gelijkmatig dunner wordend. Zijn kop is zonder aanhangsels, zijn mond is van drie kleppen voorzien. Het staarteind van het mannetje is kegelvormig, gebogen; dat van het wijfje is stomp-kegelvormig en regt.

Deze worm komt veel bij kinderen voor, doch kan alleen door de menigte, waarin hij somtijds aanwezig is, schadelijk zijn, terwijl aan de andere zijde de geneeskunde genoegzame middelen aan te wijzen heeft, om deze ongenoode gasten te verdrijven.

SPOLETO, eene stad van den Kerkelijken staat, hoofdstad der delegatie van denzelfden naam. De laatstgenoemde heeft eene oppervlakte van 53¾ □ mijlen, bevolkt met 125,000 zielen. De stad is tegen een' heuvel gebouwd en ligt aan de Mareggia; zij is zeer oud, ten tijde der Romeinsche republiek was zij reeds van groot belang. Het aantal inwoners bedraagt 8000, en de landgoederen medegerekend 14,000. Men vindt er een bisschoppelijken zetel, alsmede dien van een delegaat. Beroemd is de brug over de Mareggia, benevens de 970 voet lange en 335 voet hooge waterleiding. Er is eene hoofdkerk en 22 andere kerken, waarin men een aantal kostbare schilderstukken aantreft; bovendien zijn er verscheidene kloosters en een schat van overblijfselen van vroeger; onder de laatsten de ruïnen van een Romeinsch theater, van de tempels van Jupiter, Mars en der *Concordia*, van een door koning Theodorik gebouwd paleis, van den triomfboog van Hannibal enz. Vroeger was Spoletium eene der voornaamste steden van het oude Umbrië; 240 j. v. Chr. werd zij tot eene Romeinsche kolonie en verkreeg de regten van een municipium. Ten tijde der burgeroorlogen tusschen Marius en Sylla had zij veel te lijden, doch later nam zij weder zeer in bloei toe en muntte uit door hare burgerlijke instellingen. Theodorik, koning der Oostgothen, had er een paleis en hield zich daar gaarne op. Tijdens de Grieksche oorlogen werd de stad verwoest, doch weder door Narses opgebouwd. De heerschappij der Longobarden in Italië was oorzaak dat S. tot een hertogdom verheven en leenpligtig aan den koning der Longobarden werd. Omstreeks het einde der IXde eeuw bestond het uit een deel van het oude Picenum, het Marser-, Peligner-, Berbynen- en Sabynenland, alsmede het hoofddeel van Umbrië, het noordelijk deel van het tegenwoordige Abruzzo, en een gedeelte van den Kerkelijken staat.

Nog van een ander hertogdom S. is wel eens sprake, waaronder men verstaat het markgraafschap Camerino, hetwelk na de heerschappij der Saksische en Frankische keizers, de oostelijke helft van het eigenlijk hertogdom S. uitmaakte, en vervolgens het markgraafschap Fermo werd genoemd. Later namen de hertogen den titel van markgraven aan. Door keizer Hendrik den IIden kwam het hertogdom aan Toscane en werd tevens de grond gelegd tot het groote rijk, dat vervolgens aan zijne dochter Mathilde overging. Althans haar gebied strekte zich uit tot aan de Adriatische zee; na den dood echter van haren echtgenoot Godfried, die door den keizer tot markgraaf van S. was aangesteld, behield zij nog wel haar gezag, doch was verpligt de keizerlijke regten te erkennen. Later werd uit Camerino het markgraafschap Fermo gevormd, en ontstond uit S. het markgraafschap Ancona. De graven, die over het laatste heerschten, regeerden soms over het geheele hertogdom, zoo als het geval was met Guarner den IIden. Tijdens de invallen der Noormannen trok koning Robert een deel van het markgraafschap Fermo aan zich, met name het deel tot aan de Trento, dat later ook aan het koningrijk Apulië bleef. Sedert de XIIIde eeuw behoort S. tot den Kerkelijken staat, en tijdens de oorlogen tusschen de Guelfen en Gibelijnen onderwierpen verschillende steden zich uit eigen beweging aan den paus. Tijdens de Fransche overheersching in Italië van 1810 tot 1814, was de stad S. de hoofdstad van het Fransche departement Trasimeno. Onder de voornaamste steden der delegatie S. moeten genoemd worden: Aquasparta, vermaard door zijn ebbenhout, en Amalia, waar de beste rozijnen van gansch Italië gevonden worden.

SPOLIA noemde men bij de Romeinen de wapens en het harnas, die de soldaat aan den gedooden vijand ontnam en die hij alsdan in eenen tempel aan een' god wijdde of die hij als aandenken aan zijne dapperheid in zijn eigen huis ophing. Vooral merkwaardig waren de *S. optima*, de wapenrusting van den gedooden vijandelijken veldheer, hetzij door den Romeinschen veldheer zelven buit gemaakt, hetzij door ieder ander, in welk geval zij moesten veroverd zijn, eer andere S. genomen waren. L.

SPONDEUS. Een voetmaat van twee lange lettergrepen: voetmaat. In afwisseling met den Dactylus vormt de S. de hexametrische verzen. Te vele spondeën maken den gang van een vers traag, zoodat zij alleen daar mogen geduld worden waar zulke wordt vereischt, b. v.

Illi in | ter se | se vi | magna | trachia | tollunt.

Het is een bepaalde misstand in een vers als de caesuur der spondeën met de woorden samenvalt, gelijk in het bekende vers van Ennius:

Sparsis | hastis | longis | campus | splendet et | horret.

Zie mede het art. *Rhythmus.*

SPONS (*Spongia marina s. officinalis*). Terwijl sommigen de S. als van plantaardigen oorsprong beschouwen, tot de familie der *Zwammen* of *Wieren* behoorende, neemt men vrij algemeen aan dat zij tot het dierenrijk moet gebragt worden en eene plaats inneemt onder de klasse der *Poriphera* (*Animalia invertebrata* onderafd. *Acrita*). Het weeke ligchaam van deze in de Roode en Middellandsche zee voorkomende dieren is zeer veerkrachtig, min of meer regelmatig, zeer poreus, doorboord door talrijke kronkelende kanalen, die uitwendig met wijde openingen (*Oscula*) uitmonden en uit eene soort van kraakbeenig skelet bestaan, dat zich in alle rigtingen uitstrekt. De S. is met een breed grondvlak aan de rotsen gehecht. Is zij pas uit zee genomen dan heeft zij een sterken vischreuk. De kleur verschilt van bleek tot donker bruinachtig geel. Dikwerf bevat zij steenachtige of aardachtige stoffen (*lapides spongiarum*), volgens Bley hoofdzakelijk uit koolzure zouten van kalk en magnesia bestaande. Ook vindt men schelpen in de S. verschillende zeedieren doorboren haar en kwegen er onregelmatige holten in.

In den handel komen hoofdzakelijk twee soorten van S. voor:

1°. *Turksche S.* Deze wordt uit Smyrna aangevoerd en is de beste soort. Zij komt voor in schaalvormige stukken van verschillende grootte en is fijn van maaksel.

2°. *West-Indische S.* Deze komt hoofdzakelijk van de Bahama-eilanden en wordt daarom ook wel *Bahama S.* genoemd. Zij is min of meer bol en gelobd, grof van vezel en los van zamenhang, zoodat zij niet lang bruikbaar is.

Het oeconomisch gebruik van de S. is algemeen bekend. Voor den heelmeester is zij van veel waarde om hare zachtheid, poreusheid, veerkracht en de gemakkelijkheid waarmede zij vochten opslurpt, waardoor zij bij heelkundige kunstbewerkingen tot stuiting van bloedvloeijingen enz. onmisbaar is. In de heelkunde bezigt men ook dikwijls de *geprepareerde* en *was-S.* tot verwijding van pijpzweren, terwijl enkele malen de *gebrande S.* tot bestrijding van klierziekte voor inwendig gebruik wordt

voorgeschreven. Hare werking komt, ofschoon zwakker met die der jodiumbereidingen overeen. B.

SPONTANEITEIT is eene kracht of wilsuiting, die uit eene vrije, in het wezen zelf berustende aandrift geschiedt. Zoo zijn de willekeurige bewegingen der dieren en de zedelijke wilsbepalingen van den mensch, spontaneel te noemen. Zonder S. bestaat er in de natuur niets anders dan noodzakelijk mechanismus, en voor den mensch geen eigenlijk zedelijk goed en kwaad. Het moreel determinismus, dat in onzen tijd zoo veel aanhangers heeft, neemt alle S. uit de natuur zoowel als uit den mensch weg, en het moet eindigen met hem als een *automaat* te beschouwen.

SPONTINI (Gasparo). Deze uitmuntende opera-componist werd den 17den November 1778 te Jesi in den Kerkelijken staat geboren. Na zijne opleiding eerst onder Martini te Bologna, daarna onder Boroni te Rome ontvangen te hebben, werd hij in het conservatorio della Pieta te Napels opgenomen. Reeds op zijn zeventiende jaar componeerde hij de opera buffa *I puntigli delle donne*, die met groote goedkeuring ontvangen werd. Na onderscheidene andere ernstige en boertige opera's vervaardigd te hebben, begaf hij zich naar Parijs, waar hij in 1807 den tienjarigen prijs van fr. 100,000 behaalde met zijne opera *La vestale*, die dan ook voor zijn meesterstuk gehouden wordt. De min gunstige ontvangst zijner *Olympia* te Parijs deed hem in 1819 besluiten om de hem aangeboden opera-directie te Berlijn op zich te nemen. Tegenwerking, in de kunstenaarswereld niet vreemd, deed hem in 1842 besluiten om deze betrekking neder te leggen. Sedert leefde hij stil te Parijs of bij afwisseling in Italië, totdat hij den 14den Januarij 1851 te Majolati in den Kerkelijken staat overleed. De paus verhief hem tot graaf van St. Andrea.

SPOOKDIEREN. (Zie *Aap*).

SPOOKEBLOEM. (Zie *Klaproos*).

SPOOK-SPRINKHANEN of **SPOKEN** noemt men insecten, behoorende tot eene bijzondere familie onder de niet springende regtvleugelige insecten (*Orthoptera*). Zij onderscheiden zich van de gewone sprinkhanen, behalve door het niet springen, doordien zij vijf leedjes in de tarsen hebben en van de kakkerlakken doordien hun kop niet door het borststuk als met een kap bedekt is. Van de *Mantides* (die Stoll *wandelende bladen* noemt) onderscheiden zij zich doordien hunne voorpooten niet van heken en tanden voorzien en dus niet tot roof ingerigt zijn. De soorten van S. komen alleen in warmere landen voor; zij leven van bladeren; over het algemeen is hun ligchaam zeer slank en lang en zijn hunne pooten zeer mager en sprietig, zoodat zij groote gelijkenis op takjes opleveren. Over het wandelend blad, dat systematisch tot de S. behoort, zie het afzonderlijk art. *Wandelend blad*.

SPOORTREINEN. De geschiedenis der S. maakt als het ware het vervolg uit van die der spoorwegen. Toen eenmaal de spoorwegen tot eene zekere hoogte van volkomenheid waren opgevoerd, zoodat zij geschikt waren tot het doel, waarvoor men ze oorspronkelijk bestemde, namelijk het vervoer van erts en steen, ten gerieve van de mijn- en bergwerken, en de stoom eene meer algemeene toepassing verkreeg, was er slechts een helder hoofd noodig om de paarden op zijde te schuiven en daarvoor stoomtrekkers in de plaats te brengen, en dit geschied zijnde, lag het in den aard der zaak, dat men al spoedig zou trachten een zoo snel en min kostbaar middel van vervoer dienstbaar te maken aan het overbrengen van menschen en goederen overal heen.

In 1814 kwam Stephenson met zijn' eersten bruikbaren stoomwagen voor den dag, doch zijne vinding vond niet den bijval, dien men zou verwacht hebben. Het denkbeeld van een door stoom gedreven voertuig was nog te vreemd. Men zag gevaren waar zij niet bestonden, men achtte de wrijving der wielen op de spoorstaven te gering om den locomotief in staat te stellen een aantal geladene wagens met zich voort te slepen, en men kon zich gemakkelijker voorstellen vaststaande stoomwerktuigen, die de treinen door middel van touwen of kettingen van het eene station naar het andere zouden overbrengen. Hoe weinig afdoende ons, bij den tegenwoordigen stand der wetenschap, deze en dergelijke bezwaren voorkomen, zij waren destijds voldoende om den aanleg der spoorwegen nog 15 jaren op te houden. Doch, toen Stephenson in 1829 zijn' locomotief *Rocket* vertoonde, deze in alle wedstrijden de overwinning behaalde, en, op den spoorweg tusschen Manchester en Liverpool ingevoerd, boven verwachting gunstige uitkomsten opleverde, was het pleit der spoorwegen in het voordeel der locomotieven beslist. Hoe weinig men toen nog op de hoogte was aangaande de met S. te bereiken snelheid, kan onder anderen uit het volgende blijken. Eene commissie uit het lagerhuis met Stephenson sprekende over de snelheid, die hij dacht met een' locomotief te kunnen bereiken, kreeg van hem ten antwoord, dat hij 8 Engelsche mijlen in het uur voor mogelijk doch tevens voor de grootst bereikbare snelheid hield; tegenwoordig leggen de Engelsche sneltreinen 2 van die mijlen in 3 minuten af, hetgeen overeenkomt met eene snelheid, die het vijfvoud is van de eerstgenoemde.

Het eerste geregelde vervoer langs een' ijzeren spoorweg had plaats tussen Darlington en Stockton. Deze weg werd geopend den 27sten September 1825, dus nog vóór Stephenson bewezen had dat den locomotieven de voorrang boven de vaste stoomwerktuigen toekwam. De treinen waren ingerigt voor personen en goederen. De toenemende bloei der katoenfabrieken van Manchester, waarvan het vervoer naar Liverpool de dienst van ruim 700 paarden vereischte, deed besluiten tot het aanleggen van eenen spoorweg tusschen de genoemde steden. Deze weg vond in den beginne tegenwerking van de zijde der deelhebbers in de bestaande waterwegen tusschen die steden; doch in 1826 werd toch de concessie verleend, en niettegenstaande de groote moeijelijkheden die men had te overwinnen, kwam de weg, die eene uitgestrektheid heeft van 9 uren gaans, toch in betrekkelijk korten tijd tot stand. Te gelijker tijd nam Gurney proeven met stoomwagens op gewone wegen, tusschen Cheltenham en Glocester. Deze soort van voertuigen hebben vrij bevredigende uitkomsten opgeleverd. Zij zijn ook nog op andere plaatsen beproefd, doch hebben over het algemeen weinig bijval gevonden.

De luitenant-kolonel Bake deed in 1834 het voorstel om een' ijzeren spoorweg aan te leggen tusschen Amsterdam en Keulen, en berekende de kosten op 11,000,000 guldens, doch zijn voorstel bleef zonder gevolg. In 1835 werd de eerste ijzeren spoorweg in Duitschland, tusschen Neurenburg en Furth geopend. In hetzelfde jaar werd ook in België een spoorweg geopend. In Rusland had dit eerst in het volgend jaar plaats. In America volgden de spoorwegen elkander spoedig op, en weldra werd aldaar een tijdschrift, *The american railroad journal*, uitgegeven. In 1837 maakte men een' aanvang met de werkzaamheden betreffende den spoorweg tusschen Amsterdam en Haarlem. Twee jaren verliepen er alvorens hij tot stand kwam. De proefrid in 1839 voldeed volkomen aan de verwachting. In 1838 werd besloten tot den aanleg van den spoorweg tusschen Amsterdam en Arnhem, doorloopende tot aan de Pruissische grenzen, benevens een zijtak van Rotterdam naar Utrecht. In Frankrijk werd de eerste spoorweg tusschen Parijs en St. Germain in 1839 geopend; in Italië tusschen Milaan en Venetië in 1840. Gaande weg heeft zich het spoorwegnet over Europa al meer en meer uitgebreid, en nog gaat die uitbreiding voort. Ook in ons vaderland is thans de spoorwegwet aangenomen; op alle punten zijn de werkzaamheden aangevangen, eenige nieuwe lijnen zijn reeds geopend, en binnen weinige jaren is te verwachten dat de S. de voornaamste plaatsen ook van Nederland in onafgebrokene onderlinge gemeenschap zullen stellen.

Het algemeene middel van voortstuwing zijn de locomotieven, waarvan wij hieronder eene beschrijving zullen geven. Behalve de stoomwagens heeft men nog andere middelen beproefd, namelijk door de drukking des dampkrings. Clegg en Samuda hebben een' atmospherischen spoorweg tusschen Nanterre en St. Germain aangelegd. De inrigting van zulk een' weg bestaat daarin dat midden tusschen de sporen, van de eene plaats naar de andere, eene gegotene buis gelegd en stevig op de dwarsbalken bevestigd wordt. Bovenaan in de buis is eene doorloopende sponning, die met lederen kleppen luchtdigt gesloten is. Iedere klep heeft eene geringe lengte en is aan de eene zijde om een scharnier beweegbaar. In de buis is een zuiger aangebragt die met een' arm door de sponning heengaat en daarmede met een' der wagens van den trein verbonden is. Aan de

zijde der buis, waarheen de trein gevoerd moet worden, is eene of meer stoomluchtpompen van dubbele werking geplaatst, die een ijdel in de buis doen ontstaan. Aan de andere zijde van den zuiger heeft de dampkringslucht vrijen toegang in de buis. De drukking die zij op den zuiger uitoefent drijft dezen voorwaarts en voert den trein in die beweging mede. Naar mate de zuiger vooruit gaat worden de kleppen door den verbindingsarm geligt, doch onmiddellijk daarna door een wieltje weder gesloten, zoodat de buis, nadat de trein is doorgegaan, terstond weder in den toestand wordt gebragt, om een' volgenden trein te doen passeren. Fig. 1 kan tot toelichting dienen van de beschrevene inrigting. De zuiger bevindt zich in A. Hij is aan den omtrek

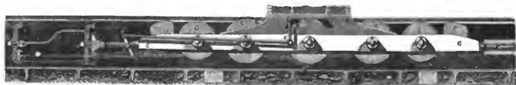

Fig. 1.

van een lederen ring voorzien, die door de drukking der lucht tegen den wand der buis gedrukt wordt en alzoo de beide deelen van dezen volkomen van elkander afscheidt. De tweede zuiger B is slechts bij wijze van voorzorg aangebragt, voor het geval dat de eerstgenoemde lucht mogt doorlaten. Het raam C C, dat aan de zuigers bevestigd is, verbindt dezen, door middel van de ijzeren plaat D, met den eersten wagen. Het ligten der kleppen geschiedt eerst door het ijzeren stuk F, en vervolgens door de rollen G; terwijl, als de plaat is doorgegaan, de kleppen door eene gelijksoortige inrigting, wederom langzamerhand digtvallen en door eene rol, die aan een' der volgende wagens bevestigd is, worden aangedrukt. Het ijzeren stuk E dient tot tegenwigt van de zuigers. In Fig. 2, die eene dwarsdoorsnede van de buis vertoont, ziet men dat, ten gevolge der buiging van de verbindingsplaat D, de kleppen H slechts weinig behoeven geligt te worden. De overige letters duiden dezelfde stukken aan, als de gelijke in Fig. 1. In Fig. 3 is eene der luchtpompen

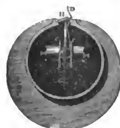

Fig. 2.

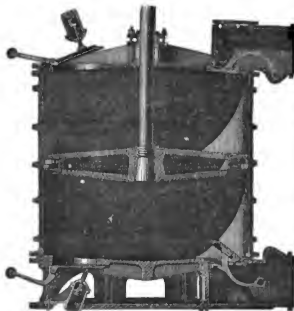

Fig. 3.

op 0,012 der ware grootte voorgesteld. Zij is van dubbele werking, dat is, er wordt zoowel bij den op- als bij den neêrgaanden slag lucht uit de buis gepompt. Aan de regter zijde ziet men twee kleppen, die naar binnen opensiaan en met armen voorzien zijn, waardoor zij in hare beweging beperkt wordt. Aan de linker zijde worden kleppen gevonden die naar buiten openen. Deze zijn ieder door eene stang verbonden met eenen zuiger, die zich in een' geheel gesloten cylinder bewegen kan. Deze inrigting belet vooreerst het te wijd openslaan, en ten andere wordt, bij het digtslaan der klep, de lucht in den cylinder zaâmgeperst, die den op de klep uitgeoefenden dampkringsdruk gedeeltelijk in evenwigt houdt. In de figuur volbrengt de luchtpompzuiger zijn opgaanden slag, de lucht stroomt onderaan ter regter zijde in het pompligchaam, en de boven den zuiger aanwezige lucht wordt bovenaan ter linker zijde in den dampkring uitgedreven. Het terugvloeijen naar de buis wordt belet, doordien de persing der lucht boven den zuiger de regtsche klep bovenaan gesloten houdt. Te gelijker tijd drukt de dampkring op de linker klep onderaan in het pompligchaam, en verbindert alzoo de toestrooming der dampkringslucht. Den druk, waardoor de zuiger wordt voortgedreven, ken men berekenen, als men de grootte van het zuigeroppervlak, uitgedrukt in vierkante duimen, kent, benevens den tegendruk, ten gevolge van het onvolkomen luchtledig in de buis. De dampkring immers drukt gemiddeld met een vermogen van 1,033 pond op den vierkanten duim. Vermindert men dezen met den tegendruk, die door den verklikker der luchtpomp wordt aangewezen, dan verkrijgt men den nuttigen druk. Deze eindelijk, vermenigvuldigd met het aantal vierkante duimen in de zuigeroppervlakte, geeft tot product de totale drukking waardoor de wagentrein voortgedreven wordt. De bovenstaande bijzonderheden zijn ontleend aan den atmospherischen spoorweg in de nabijheid van St. Germain. De wijze van voortstuwing voldoet goed, reeds sints verscheidene jaren; doch zij is kostbaarder dan door middel van locomotieven. De atmospherische druk wordt uitsluitend gebezigd om den wagentrein de helling op te voeren. De zwaartekracht alleen is voldoende om hem de helling af te brengen, tot aan het punt waar de locomotief er voor wordt geplaatst. Ten einde den wrijvingsweêrstand te verminderen, als de zuigertoestel langs de buis teruggaat, zijn de zuigers Fig. 1 onderling vereenigd aan den onderkant door eene staaf, en de zuiger A bovendien door de stang *ab*, met den om c beweegbaren hefboom *bcd*. Deze is door de stang *ae* vereenigd met den hefboom *ef*, die langs de verbindingsplaat tot binnen een' der wagens is voortgezet. Het is verder ligtelijk in te zien, hoe men door middel van den beschreven toestel, de zuigers in den gestippelden stand kan brengen, zoodat nog slechts een klein gedeelte hunner oppervlakte met de wanden der buis in aanraking blijft. De eerste atmospherische spoorweg, zijnde die tusschen Dalkey en Kingstown in Ierland, kwam in 1831 tot stand. Hij heeft eene lengte van niet meer dan 3 kilometers. Later zijn er nog meer anderen aangelegd. Intusschen hebben de Engelschen het systema verlaten en zelfs op den weg tusschen Croydon en Epsom, waar reeds eene buis gelegd was, worden tegenwoordig locomotieven gebruikt. Zoover ons bekend is, zijn de atmospherische spoorwegen tusschen St. Germain en Nanterre en tusschen Kingstown en Dalkey heden nog de eenigen die in werking zijn. Pecqueur heeft nog eene andere wijze van voortstuwing voorgesteld, daarin afwijkende van de voorgaande, dat men perspompen zou aanwenden, en de zaâmgeperste lucht als drijfkracht doen dienen. Het is echter nimmer tot eene verwezenlijking van dit plan gekomen; en men heeft welgedaan, want er waren goede gron-

den aanwezig om te vermoeden, dat de daaraan verbondene kosten die van het systeem der Engelsche ingenieurs Clegg en Semuda nog zouden overtroffen hebben.

Wij zullen nu ook de inrigting beschrijven van een' locomotief, gelijk er in de laatste tijden vervaardigd zijn. Het groote bezwaar dat zich bij de stoomwagens opdeed, bestond daarin, dat men geene ketels bezat, geschikt om de stoomvorming met voldoenden spoed te doen plaats hebben, zoo dat er altijd genoeg stoom voorhanden was, om de stoomzuigers voortdurend in beweging te houden. Het was uit dien hoofde een gelukkig denkbeeld van Stephenson, om tubulaire ketels te doen vervaardigen en op die wijze het verwarmd wordend oppervlak belangrijk te vergrooten. Tegenwoordig wordt deze soort van ketels voornamelijk in het algemeen aangewend. De ketel is van een groot aantal pijpen of *tubus* doorsneden, waar de verwarmde lucht en rook, uit den vuurhaard komende, doorheen stroomt, alvorens den schoorsteen te bereiken; tusschen de tubus is de waterruimte en daarboven de stoomkap.

De stoomwagen Fig. 4 rust met drie paar wielen op de spoorstaven U. De voorste en achterste wielen zijn kleiner dan de middensten; zij dienen uitsluitend tot ondersteuning van een regthoekig houten of ijzeren raam, dat evenwel niet onmiddellijk op de assen draagt, maar door middel der veêren T. De middenste wielen zijn de zoogenaamde drijfwielen, daarop werken de stoomzuigers en doen het rijtuig voor- of achteruit gaan. Op het raam rust de cylindervormige tubulaire ketel van plaatijzer XX. Hij is gevat in een hulsel van eene weinig warmtegeleidende stof, bij voorbeeld hout of caoutchouc. Achter tegen den ketel is de vuurhaard aangebragt en met schroefbouten bevestigd. Hij is van plaatijzer. Op de hoogte D ligt een losse rooster. De ruimte daar beneden is de aschplaats; deze heeft een' naar voren afhellenden bodem, is aan den voorkant open, doch met eene afhangende klep gesloten. De brandstof, gewoonlijk coaks, wordt door de deur O ingebragt; de asch en kolen, die door den rooster vallen, verzamelen zich in de aschplaats, en als er eene zekere hoeveelheid is drukken zij door haar gewigt de klep open en storten zich op den weg uit. In den voorkant van den vuurhaard zijn gaten gemaakt voor de rookbuizen of tubus *a*; deze loopen door den ketel naar den schoorsteen Y; de rook en verwarmde lucht zijn gedwongen door de genoemde buizen te passeren, alvorens zij door de schoorsteenpijp Q, in den dampkring kunnen ontsnappen. Het aantal der tubus is zeer onderscheiden, het bedraagt bij den hier voorgestelden stoomwagen 125. Boven den vuurhaard is de stoomkap Z verhoogd. Daardoor is men in de gelegenheid de stoomleibuis A naar boven te buigen, ten einde het invloeijen van water te voorkomen. I is de smoorklep, daarmede kan de stoomleibus geheel of gedeeltelijk gesloten en alzoo de toelating van den stoom geregeld worden. De besturing der klep geschiedt door eene verbinding van staven G en eene kruk buiten de stoomkap, waaraan de machinist de hand houdt. In de nabijheid der laatstgenoemden ziet men het alarmfluitje *g*, twee veiligheidskleppen *i*, die,

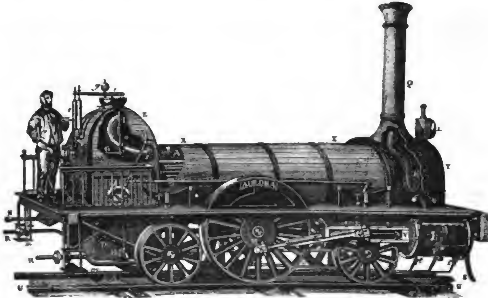

Fig. 4.

door middel van in kokers besloten veêren, zooveel als noodig is belast zijn, en de waterpeilbels *p*, waardoor de stand van het water in den ketel wordt aangewezen. De stoom vloeit door de leibuis A naar de stoomcylinders F, van welke een deel van den wand is weggenomen, om den zuiger P zigtbaar te maken. De zuigerstang gaat stoomdigt door de werkbos V, zij wordt in de rigting der cylinder-as gehouden, doordien zij voorzien is van neuten die in sponningen van het geraamte *r* bewegen. De drijfstang K is aan het eene uiteinde gevorkt, zij vat daarmede eene spil die in de zuigerstang bevestigd is. Haar andere uiteinde vat de neut M, die, uitmiddelpuntig op het wiel aangebragt zijnde, even als eene kruk werkt. Op het andere wiel is eene dergelijke neut aangebragt, doch zoodanig met betrekking tot de eerste, dat zij elkander door hare doode punten voeren. Eene dergelijke verbinding van de drijfstangen met de wielen is te verkiezen boven die, waarbij de as tot twee dubbele krukken is uitgebogen, zoo als bij plaatsing der cylinders onder den ketel geschiedt, vermits daardoor de as zeer verzwakt wordt; zij koelen dan echter minder spoedig af. De stoom, na in de cylinders gewerkt te hebben, vloeit door de pijpen E en ontsnapt door den schoorsteen in den dampkring. De trekking wordt door deze wijze van stoomuitlating aanmerkelijk bevorderd. De machine is eene van hoogen druk, waarin de stoom zonder expansie en zonder condensatie werkt. Het afwisselend toelaten en uitvloeijen van den stoom, aan weêrszijden van den zuiger, wordt geregeld door een' stoomglijder met cirkelvormig excentriek. De machinist moet in de gelegenheid zijn den stoomglijder met de hand te besturen, ten einde bij magte te zijn om de beweging van den stoomwagen plotseling om te keeren. Het middel daartoe bezit hij in den hefboom B, die door tusschenkomst van de staaf C op den stoomglijder werkt. De cirkelboog *b* dient om uit den stand van den hefboom, dien van den stoomglijder te kunnen opmaken. De bengel N, aan den achterkant van den locomotief, is bestemd tot aanhechting van den tender of kolenwagen. Deze kan niet plaats hebben even als bij de passagiers- en goederenwagens met kettingen, aangezien locomotief en tender voortdurend op denzelfden afstand moeten gehouden worden, ter wille van de waterpijpen R, waarlangs het voedingwater, door twee perspompen uit de waterketels in den kolenwagen, in den stoomketel geperst wordt.

M zijn de voettreden voor machinist en stokers. L is eene lamp tot waarschuwing bij nacht. H is de spuikraan, waardoor zoo noodig gespuid en zelfs de ketel ontledigd kan worden. S. zijn uithouders om steenen en andere beletselen van de spoorstaven te verwijderen. De kranen *t* worden door de stangen *v* bestuurd en zijn bestemd om het water, dat zich in de stoomcylinders mogt verzamelen, te ontlasten. De opvolging der wagens bij eenen trein is: achter den tender goederenwagens, dan passagiersrijtuigen van drie verschillende klassen, eindelijk weêr goederenwagens. De verbinding heeft plaats door kettingen, op eenigen afstand van elkander, terwijl door uitstekende lederen kussens, verbonden met zware veêren, de hevigheid van den schok, als de wagens bij het stoppen van den trein tegen elkander komen, gebroken wordt.

Als de drijfwielen te weinig wrijving hebben, zoodat men vreest dat zij zullen doorslaan zonder den trein voort te trekken, vermeerdert men de wrijving aanmerkelijk, door al de wielen van den locomotief, die dan dezelfde grootte moeten hebben, met elkander te koppelen. Bij het optrekken tegen hellingen zal dit dikwijls noodig zijn. Als de spoorstaven door ijzel of rijp glad zijn, verbindt men aan den voorkant van den locomotief een' bak met zand, die zijn' inhoud op de spoorstaven uitstrooit naar mate de stoomwagen voortgaat en dus de gladheid vermindert. De helling, waartegen een locomotief een' trein zal kunnen optrekken, werd vroeger geacht hoogstens $\frac{1}{160}$ te mogen bedragen, tegenwoordig zijn de bewijzen voorhanden dat $\frac{1}{15}$ zelfs niet te steil is. Sterke bogten moet men vermijden, zal men geen gevaar loopen dat de trein uit het spoor geslingerd wordt; door evenwel het buitenspoor hooger te leggen dan het binnenspoor, wordt dit gevaar aanmerkelijk verminderd.

SPOORWEGEN. De S. zijn een uitvloeisel van den vooruitgang der XIX^de^ eeuw, althans indien men door die benaming verstaat de ijzeren banen met hare lange passagiers- en goederentreinen, voortgesleept door stoomkracht. Wanneer wij evenwel het woord in meer algemeenen zin opvatten en tot den oorsprong dier wegen terugkeeren, dan worden wij eeuwen teruggevoerd in den loop der tijden en moeten wij ons verwonderen, dat het tot in de tegenwoordige eeuw geduurd heeft, alvorens de ijzeren S. tot stand zijn gekomen.

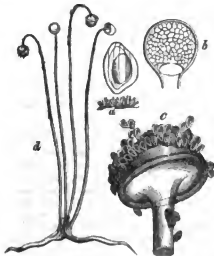
De oude Aegyptenaren, Indiërs en Perzen, wier grootsche bouwwerken nog onze bewondering wekken, hadden tot het vervoer der daartoe benoodigde steenmassa's wegen aangelegd, bestaande uit groote gehouwen parallelopipedische steenen, die tegen elkander aansloten en waarin de wielen der wagens aldra sporen uitsleten. De puinhoopen van Baalbek en Palmyra vertoonen nog de overblijfselen van dergelijke wegen, die zelfs door de woestijnen werden aangelegd. Ook bij de Romeinen waren zulke wegen niet onbekend; doch de granietblokken bleken niet bestand te zijn tegen de drukking der vrachtwagens die ze deed barsten, om welke reden men die wegen later weder verliet en zij weder in vergetelheid geraakt zijn. Daarop volgden, ofschoon eerst geruimen tijd daarna de houten S., die oorspronkelijk werden aangelegd om de ertsen en steenen uit de mijnen van het Harzgebergte te vervoeren. Zij bestonden uit twee evenwijdige rijen balken, die goed bevestigd waren en waarop de wagens door paarden voortgetrokken werden. Onder koningin Elisabeth vonden die wegen navolging in Engeland in de steen- en ijzergroeven, maar voornamelijk in de steenkolenmijnen. Die wegen waren echter van korten duur, vereischten veel hout en waren uit dien hoofde zeer kostbaar. Toch verliep er nog bijna eene eeuw, alvorens er eene werkelijke verbetering werd aangebragt. Op het laatst der XVII^de^ eeuw vond men te South-Hetton reeds toegepast de verbinding van ledige en geladene treinen door touwen, die om trommels liepen en waardoor men in de gelegenheid was de geladene wagens langs houten sporen, door de ledige wagens, die insgelijks langs houten sporen daalden, uit de diepte op te voeren, zonder dat daartoe de hulp van paarden vereischt werd. Van tijd tot tijd had men weder steenen wegen in plaats van de houten gebragt en omgekeerd. Omstreeks 1767 echter kwam er eene dusdanige daling in het ijzer, dat de hoogovens slechts met nadeel voor de bezitters aan den gang gehouden konden worden. Reynalds en de ijzerfabriekanten van Calebrookdale in Stropshire, bedachten daarop eene nieuwe aanwending van het ijzer, namelijk tot het aanleggen van ijzeren bruggen, en boven verwachting slaagden zij daarin. Tevens vond Reynalds een middel uit om de houten wegen duurzamer te maken, door ijzeren staven, van grootere lengte dan gewoonlijk, te laten gieten en deze bij wijze van spoor op de balken te bevestigen. En ziedaar de grondslag gelegd tot de tegenwoordig met regt zooveel geroemd makende ijzeren S. Het duurde intusschen nog eenige tijd voor men den regten vorm voor de sporen gevonden had. Eerst waren de sporen uitgehold in de staven, vervolgens had men ze vlak met staande randen aan den buitenkant, daarna geheel vlak terwijl de wielen aan den binnenkant voorzien waren van staande randen of flensen, om te beletten dat zij uit het spoor raakten; eindelijk kwamen de hooge sporen, waarvoor de wielen uitgehold werden, gelijk men ze nog algemeen op de S. aantreft. Ten laatste bragt men nog eene voorname verbetering aan, met de gegotene staven door anderen van gesmeed ijzer te vervangen. De gegotene staven toch hadden het nadeel, dat zij dikwijls sprongen en dat zij, als de harde oppervlakte was verdwenen en het weeke ijzer bloot kwam, zeer spoedig sleten. Op die hoogte stonden de S. bij het begin der XIX^de^ eeuw, doch nog altijd bleven zij uitsluitend bestemd tot de dienst in de mijnen en werd de trekkracht door paarden uitgeoefend, zoodat de snelheid nog steeds binnen enge grenzen beperkt was. De eerste stoomwagens, die door Trevithick, Vivien en Evens vervaardigd werden tot 1805, voldeden wel, doch bepaaldelijk tot het vervoer van ijzer. Stephenson was de eerste die in 1814 een' bruikbaren locomotief vervaardigde; doch men bleef slingeren tusschen twee denkbeelden, namelijk, wat meer voordeel opleveren zou, stoomtrekkers voor de passagierstreinen te bezigen of dezen door middel van vaststaande stoommachines, met over trommels loopende touwen, van station tot station voort te sleepen. De *Rocket*, zijnde de locomotief die Stephenson in 1829 vervaardigde, beslechtte ten laatste het pleit in het voordeel der beweegbare stoomwerktuigen. Van dien tijd af is de volmaking der S. als met reuzenschreden vooruitgegaan, en het zal niet lang meer duren of geheel Europa zal met een net van ijzeren spoorwegen als bedekt zijn. Voortdurend is men bezig nieuwe S. aan te leggen. Ook in ons vaderland is dat het geval. Overal ziet men prachtige bruggen verrijzen, zelfs de breedste stroomen leggen geene hindernissen, althans geene onoverkomelijke, meer in den weg aan de uitbreiding der S.; en wie zal zeggen wat de toekomst dier wegen wezen zal, hoeveel daarin nog verborgen ligt, waarvan wij ons tegenwoordig naauwelijks een denkbeeld kunnen maken. De laatste verbetering die men aan de S. heeft aangebragt, bestaat daarin, dat men de eigenaardige balken, die tot kort geleden en op sommige wegen nog de spoorstaven droegen, vervangen heeft door dwarsbalken, die de staven bij drie of vier punten steunen; het is gebleken, dat de aanleg op deze wijze met minder zwarigheden vergeseld gaat, het onderhoud van den weg gemakkelijker en daarbij minder kostbaar is.

SPORADEN, beteekenend *verspreid liggenden*, worden in tegenstelling met de Cycladen (zie *Cycladen*) die eilanden van den Griekschen archipel genoemd, welke bij de kust van Klein-Azië liggen. De oude Grieken gebruikten dezen naam alleen voor de eilanden in de Icarische zee gelegen van Rhodus af tot Chios toe, met name: Rhodus, Carpathos (tegenw. *Scarpanto*), Casos (*Caso*), Chalcia (*Karki*), Syme (*Symi*), Telos (*Tilo* of *Piscopi*), Nisiros (*Nisari*), Syrenae (*Tzerni*), Cos (*Stanchio*), Calymnos, Lebinthos (*Levitha*), Leros, Lepsia (*Lipso*), Pathmos, Icaria (*Nicaria*), Samos en Chios (*Skio*). In uitgestrekteren zin rekenden echter de aardrijkskundigen er ook toe te behooren de meer noordelijk gelegene eilanden Psyra (*Ipsara*), Lesbos en Tenedos; doch nimmer hebben de oude Grieken de eilanden Samothrace, Lemnos en Imbros tot de S. gerekend.

Al deze eilanden zijn van vulcanischen oorsprong en dragen er het kenmerk van in hunne bergvormen en gesteenten; de bergen zijn er niet bijzonder hoog, doch schijnen hooger door hunnen puntigen vorm en de nabijheid der zee. In het algemeen komen zij voorts wat hunne Fauna en Flora betreft, overeen met de nabij zijnde kust van Azië. Staatsregterlijk behooren zij tot Turkije.

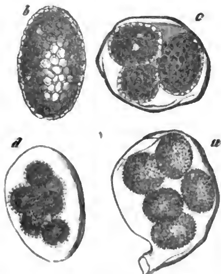
SPOREN (*Sporae*). De *wieren*, *zwammen*, *korstmossen*, *mossen*, *paardenstaartigen*, *wolfsklauwachtigen* en *varens* of in het alge-

meee die planten, welke met den naam van *onzigtbaar bloeijenden* of *cryptogamen* worden bestempeld, ontwikkelen tot instandhouding harer soort eigenaardige ligchaampjes, *kiemkorrels* of S. genoemd. Deze komen met de zaadkorrels der één- en tweezaadlobbige planten in zooverre overeen, dat zij door uitzaaijing dezelfde soort van plant leveren, als waarvan zij afkomstig zijn,

Schimmelplant. *c* De sporen op het dopje.

ofschoon zij in ontleedkundigen bouw daarvan zeer verschillen. De S. doen zich voor in de gedaante van uiterst kleine blaasjes, die met een' korreligen of vloeibaren inhoud gevuld zijn en geene reeds gevormde kiem in hun binnenste bevatten. Gedurende de ontkieming komt daaruit het jonge plantje of onmiddellijk te voorschijn, of er ontstaat door celdeeling uit de S. een ander orgaan, *voorkiem* (*Proembryo s. Prothallium*) geheeten, waaruit de nieuwe plant zich dan later ontwikkelt. Bij de laagste *cryptogamen* n. l. de éénelligen, zoo als bij den *Protococcus*, zijn loof en S. één, omdat de geheele plant slechts uit ééne enkele cel bestaat.

Truffelsporen.

Men kan in het algemeen twee hoofdtypen bij de vorming der S. onderscheiden, namelijk een ontstaan en verdere ontwikkeling binnen het loof, zoo als dit plaats heeft bij de lagere wieren en swammen, en eene wording in bijzondere afgeslotene ruimten, zoogenaamde *Kiemhuisjes* (*Sporangia*), waarbinnen de S. op de meest verschillende wijzen hare verdere volmaking te gemoet gaan. Dusdanige van de massa van het loof gescheidene *kiemhuisjes* vindt men bij de meeste *zeewieren* en in zoet water levende *kranswieren*, bij het meerendeel der *zwammen* en alle bladvormende *cryptogamen*. Bij vele *cryptogamen* komen nog eene bijzondere soort van S. voor, die met den naam van *zwermsporen* (*Zoosporia*) bestempeld worden en binnen organtjes besloten zijn, die den naam van *Antheridiën* dragen. De *zwermsporen* hebben, nadat zij door scheuring van den celwand of 't zich openen van het geheele orgaan vrij worden, het vermogen van zich zeer levendig te bewegen. Zij doen zich voor als spiraaldraden, aan haar eene uiteinde meestal verdikt, en bewegen zich voort door sterke wimpers, die langs den rand van haar ligchaam staan, zoo als bij de *varens* en *paardenstaarten*, of door twee lange trildraden zoo als bij de *mossen*. Men is het tegenwoordig vrij wel eens dat deze *zwermsporen* of *draden* de rol der bevruchtende stof vervullen bij de klasse der onzigtbaar bloeijende planten (zie *Cryptogamen*).

Sommige kruidkundigen hebben het plantenrijk in twee hoofdafdeelingen gesplitst, gegrond op de verschillende wijzen waarop de planten zich ontwikkelen naar mate dit n. l. door S. of *zaadkorrels* geschiedt. De eerste afdeeling draagt den naam van *kiemkorreldragende planten* (*plantae sporiferae*), de tweede dien van *zaadkorreldragende planten* (*plantae seminiferae*) (Zie G. W. Bisschoff, *Handbuch der Botanische Terminologie und Systemkunde*). B.

SPORK (JOHANN graaf VON) werd in 1597 in Westfalen geboren, waar zijn vader als onbemiddeld edelman leefde; hij groeide zonder eenige opvoeding op en trad in dienst als gewone ruiter. In den slag aan den Witten berg (8 Nov. 1620) onderscheidde hij zich zeer en weldra deed hij dat ook als stout en ondernemend partijganger. Hij doorliep alle rangen en werd op zijn 40ste jaar tot kolonel bevorderd. Bij de overvalling van Tuttingen (24 November 1643) gelukte het hem met 1000 paarden 5 Fransche en even veel Weimar'sche regimenten gevangen te nemen. Zijne dapperheid hield bij Jankaw (6 Maart 1645) de overwinning van Torstenson lang tegen. De wapenstilstand door Maximiliaan van Beijeren gesloten, bragt hem tot eene ongewenschte rust. Gedurende deze rust trachtte hij een gedeelte der Beijersche troepen over te halen om in keizerlijke dienst te treden en tot keizer Ferdinand den IIIden over te gaan. Deze zamenzwering werd ontdekt en met moeite konden S. en zijne eedgenooten naar het keizerlijke kamp ontvlugten. Hij trad daarop als generaal in keizerlijke dienst en verdreef in 1647 de Zweden uit Beijeren. Tien jaren later verwierf hij nieuwe lauweren in den oorlog van Denemarken tegen Karel den XIden. Nadat de vrede van Oliva in 1660 een einde aan dezen krijg gemaakt had, werd de luitenant-veldmaarschalk S. tegen de Turken gebruikt, en bewees hij zulke gewigtige diensten in den slag bij St. Gothardt (1 Augustus 1664), dat hij tot graaf en tevens tot generaal der cavallerie verheven werd en het opperbevel in Hongarije kreeg. Het gelukte hem den opstand der Magnaten te onderdrukken. Keizer Leopold zond S. in 1674 naar de Nederlanden om den graaf Souches in het opperbevel te vervangen. Na de verovering van Dinant, sloot hij zich bij het leger van Montecuccoli aan en volbragt eenen veldtogt tegen Turenne. Hierna verzocht hij zijn ontslag en leefde verder op zijne goederen in Boheme, waar hij den 6den Augustus 1679 overleed.

Men zie over hem: *Oestreichische militärische Zeitschrift*, jaargang 1820 3de deel; Hormaijer, *Oestreichischer Plutarch*. L.

SPORKENHOUT. (Zie *Wegedoorn*).

SPOTVOGEL. Tweederlei soort van vogels worden met dezen naam genoemd, wegens hunne zucht om geluiden van andere dieren op eene potsierlijke wijze te herhalen. Wij vinden dezen lust reeds bij onzen gewonen spreeuw uitgedrukt, die somtijds hanen nakraait en merels nafluit, doch daarom wordt hij toch nog niet onder de spotvogels gerekend. — De Noord-Amerikaansche S. is een lijster (*Turdus polyglottus*) van de grootte van onzen gewonen merel, maar slanker, aschgraauw van kleur, grije op den buik en met eene witte streep op de vleugels. Hij zingt, gelijk onze nachtegaal, dikwijls des nachts, doch zit dan niet in het kreupelhout verscholen, maar op den hoogsten twijg van een' boom. Hij begint met zijn eigen gezang, doch slaat over in dat van andere vogelen dat hij overheerlijk nadoet, eindelijk in het nabootsen van allerlei geluiden, waarbij de vogel hoe langer hoe

drukker wordt en eindigt met te dansen, te springen en rond te buitelen.

De andere S. leeft in Guiana in Zuid-America en heet *Cassicus persicus*. Hij is prachtig zwart en goudgeel gekleurd als onze wielewaal en leeft en nestelt in troepen. De reiziger Schomburgk zegt omtrent dezen S. het volgende: „Zwijgt de omringende dierenwereld, zoo stemt hij zijn gezang aan, dat iets zeer aangenaams heeft. Plotseling laat de Toucan zijne stem hooren en de S. wordt als een toucan. De spechten worden luidruchtig en de S. doet als een specht. Begint het geblaat der schapen, dan is de vogel spoedig met zijn antwoord gereed. Laat zich geen dier hooren, dan valt de S. weder met zijn eigen gezang in om het spoedig daarop weder te laten varen voor het gesnater van eenden of het *glou glou* der kalkoenen." Dit alles geschiedt onder zoo potsierlijke bewegingen van kop en hals, dat Schomburgk daarover dikwerf in schaterend gelach uitbarstte.

SPRAAK is in den algemeensten zin ieder middel, waardoor eene voorstelling of een indruk van buiten door een levend wezen wordt ontvangen. De indruk trouwens die men S. noemt, kan wel van levenlooze wezens op levenden, maar geenszins op levenloozen overgaan. Een landschap kan wel gezegd worden to spreken tot den mensch, maar in geenen deele tot de bereide plaat die er den photographischen afdruk van opneemt. In meer bijzonderen zin echter heet dat overbrengen van eene voorstelling, gewaarwording of indruk S., ingeval het geschiedt door teekenen, die aan de eene zijde gegeven, aan de andere zijde ontvangen worden. In dezen zin spreekt het oog en wordt die uitdrukking begrepen; maakt men zich verstaanbaar door eene overeengekomen rangschikking van bloemen (de bloemenspraak), drukt men zich uit door gebaren (de gebarenspraak), vervaardigt men afbeeldingen ter mededeeling (de beeldspraak). Waar de S. plaats heeft door middel van zoodanige teekens als voor het oog die woorden worden aangeduid, welke eenige zaak, eenig voorwerp of eenige gedachte te kennen geven, daar wordt de S. verhoogd tot taal, hetzij de voorstelling plaats hebbe door bepaalde standen van eenig ligchaamsdeel, met name vooral de vingers (de vingerspraak), hetzij door lijnen van eenen bepaalden vorm die men op of in eenige zelfstandigheid plaatst (schrift), hetzij door het uiten van bepaalde klanken (het eigenlijke spreken). Er is een groot onderscheid tusschen S. en taal, en toch worden beiden dikwijls met elkander verward. Men spreekt ten onregte van de taal der oogen; men zegt dat de dieren eene taal hebben, die door hunne gelijken verstaan wordt; beiden intusschen zijn geen taal, maar S. Toch noemt men de regelen volgens welke men zich van eene taal bedient, hare spraakkunst. Zie voorts ook het art. *Taal*.

SPRAAKLEER is in het algemeen de wetenschappelijke voorstelling van de regelen volgens welke men eene taal spreekt en schrijft. Zij is theoretisch, wanneer zij eene wetenschappelijke ontwikkeling geeft van de taalregelen met het oog op hunne bronnen, samenhang en betrekking tot het denkbeeld van taal in het algemeen; zij is praktisch, wanneer zij de regelen en eigenaardigheden eener taal ordelijk voorstelt tot onderrigt van onen minkundigen. Hare taak splitst zich in drie gedeelten: 1°. de kennis van de afzonderlijke letters en haar gebruik, uitspraak, nadruk enz.; 2°. de woordvorming, woordgronding en woordbuiging; 3°. de woordvoeging of zamenstelling der volzinnen.

Door de navorschingen van onderscheidene geleerden is men van de beschouwing eener enkele afzonderlijke taal opgeklommen tot eene algemeene S., betrekking hebbende op het wezen der taal in het algemeen, met onderlinge vergelijking van verschillende talen. Bopp, Pott en vooral de gebroeders Grimm hebben zich hieromtrent onschatbare verdiensten verworven.

De literatuur van dit onderwerp vindt men het volledigst behandeld in Vater, *Literatur der Grammatiken*, *Lexika und Wörtersammlungen aller Sprachen der Erde* (Berlijn 1847).

SPRANGER (BARTHOLOMEUS), schilder, werd in 1546 te Antwerpen geboren en was bij verschillende meesters werkzaam, eerst te Haarlem bij Jan Mandyn en Mostaert, vervolgens te Parijs en te Lyon, tot hij in 't eind voornamelijk te Milaan zijne studiën in de behandeling van 't penseel voltooide en onder de leiding van B. Sojaro, een leerling van Correggio, te Parma in de geheimen der Italiaansche kunst werd ingewijd. Van Parma trok hij naar Rome, waar hij eenige fraaije landschappen schilderde en eene heksenvergadering in 't Colliseum, door C. van Mander „een aardig tooverijtje" genoemd. Door den aartsbisschop Massimi en later door den kardinaal Farnese in bescherming genomen, schilderde hij in het door Vignola voor laatstgenoemden gebouwd paleis Caprarola onderscheidene fresco's, die de aandacht van paus Pius den V^den^ trokken. Voor dezen vervaardigde hij nu 12 teekeningen met voorstellingen uit de *Passie* en eene schilderij van het *Laatste oordeel*. Na den dood diens pausen schilderde hij nog voor onderscheidene kerken te Rome en werd eindelijk in 1575 door keizer Maximiliaan naar Weenen geroepen, voor wiens lustslot Fasanenburg hij eenige mythologische en allegorische tafereelen maakte, die nog in de kunstgalerij te Weenen gevonden worden. Na 's keizers dood werd S. door diens opvolger Rudolf den II^den^ in dienst genomen, voor wien hij 17 jaren lang werkzaam was en bij wien hij in hooge gunst stond, gelijk blijkt uit zijne verheffing in den adelstand in 1595, met den naam van S. van der Schilde. Reeds in 1588 was hij met eene driedubbele gouden keten begiftigd. S. had in 37 jaren zijn vaderland niet gezien, toen Rudolf hem eindelijk vergunde derwaarts te reizen. Zijn togt geleek een' waren triomftogt. Te Amsterdam werd hem door de autoriteiten den eerewijn aangeboden; te Haarlem werd hem door zijne kunstbroeders een feestmaal aangerigt en voerde de rederijkerskamer *Trouw moet blijken* ter zijner eere een tafereel of klijspel tot lof der schilderkunst op. Even eervol was de ontvangst te Antwerpen en in andere steden, welke hij op zijne terugreis naar Praag bezocht. Hier was hij nog een tijd lang met goed gevolg als kunstenaar werkzaam en overleed er in 1625 of 1627.

S. werd in Italië gevormd in een tijdvak toen de rigting van Michael Angelo in gemaniëreerdheid en pralerij met techniek ontaardde. Zoo hoeft ook hij, bij het beschouwen der klassieke kunstwerken te Rome en van die welke eenige tientallen jaren vóór hem daar ontstonden, veel te veel het gemaniëreerde gehuldigd. Dat is te betreuren, vooral omdat S. toegerust was met veel talent en vindingsgave, daar hij nu toegevoude aan zijne rijke phantasie en zonder de natuur getrouwelijk te raadplegen, het grootsche zocht in overdrijving. Intusschen werd dit juist eene reden voor zijne groote populariteit en roem. Een aantal van zijne schilderijen zijn door de beste graveurs van zijn' tijd, zoo als J. en H. Müller, J. Sadeler, L. Kilian, H. Goltzius, J. Matham, P. de Jode e. a. weêrgegeven. Zijne kleinere schilderijen zijn zeldzaam daar hij meest voor de keizers Maximiliaan en Rudolf werkte. Ook zijne miniaturen worden zeer geroemd. In de kunstgalerij te Weenen zijn twee portretten van S. en in de tribune der Florentijnsche galerij een derde, eveneens door hem zelven geschilderd.

SPREE (DE), de voornaamste der rivieren, die zich in den Havel ontlasten, ontspringt in den Budissinischen kreits in de Saksische Opper-Lausitz, tusschen de dorpen Ebersbach en Gersdorf, omstreeks de Boheemsche grenzen uit drie beeken, die zich bij Taubenheim vereenigen, waarna zij door de Opper-Lausits heenloopt en op haren weg verscheidene rivieren ontvangt. Nadat zij zich voorbij Bautzen in twee armen deelt, die op Pruissisch grondgebied zich bij Spreewite weder vereenigen, daarna in de Neder-Lausits met meer dan 300 armen het moerassig Spreewald doorsnijdt, bij Cossenbladt bevaarbaar wordt, door het Schwillocher meer voorbij Berlijn stroomt, hier een eiland vormt waarop een voornaam gedeelte der stad, Cöln aan de S., gebouwd is, valt zij eindelijk beneden Spandau in den Havel. Zij is door het Frederik-Willems-kanaal met de Oder vereenigd en zeer vischrijk.

SPREEKWOORD noemt men eene stelling, welke eene wezenlijke of in de volksmeening als zoodanig erkende waarheid uitdrukt op eene korte, kernachtige, doorgaans aanschouwelijke en altijd puntige wijze, waartoe veelal het algemeene gebijzonderd wordt, zoodat b. v. de algemeene waarheid, dat kinderen alligt hoedanigheden bezitten, die ook hunne ouders hadden, in bijzonderen vorm, spreekwoordelijk wordt uitgedrukt: „wat van katten komt muist gaarne." Door eene op haar zelv' staande stelling te zijn, onderscheidt zich het S. van de spreekwoordelijke zegswijze, gelijk elke volkstaal die heeft, b. v. „over koetjes en kalfjes" (onbeduidende dingen van het

dagelijksche leven) „praten." De spreekwoorden eens volks zijn zeer belangrijk, niet alleen voor de kennis der taal, maar ook voor die van volksdenkwijze, volksleven en volkszeden. Uit den aard der zaak leenen zij zich meest tot den gemeenzamen, zelden tot den deftigen spreek- en schrijfstijl, deels wegens der meesten inhoud, deels wegens meer snedige dan achtbare, het meer scherpe en juiste dan zorgvuldig gekozene der uitdrukking.

Er bestaan in onze taal onderscheidene verzamelingen van spreekwoorden, zoo met als zonder verklaring. Tot de oudsten behooren: *Ghemeene Duytsche spreekwoorden* (Kampen 1550), en Goedthals, *Les Proverbes anciens, Flamengs et François* (Antwerpen 1568), beiden op nieuw uitgegeven onder den titel: *Oude Nederlandsche spreuken en spreekwoorden* door Prof. Meijer (Groningen 1836). Voorts: *Mergh van de Nederlandsche spreekwoorden* (Amsterdam 1644); Tuinman, *Oorsprong en uitlegging van dagelijks gebruikte Nederduitsche spreekwoorden* (Middelburg 1726); van der Hulst, *Nederlandsche spreekwoorden van eijeren ontleend* (Rotterdam 1823, 2 stukken); Sprenger van Eijk, *Handleiding tot de kennis van onze vaderlandsche spreekwoorden en spreekwoordelijke zegswijzen, bijzonder van de scheepvaart en het scheepsleven ontleend* (Rotterdam 1835), gevolgd door *Nalezingen en vervolg* (Rotterdam 1836); alsmede *Handleiding* enz. *uit het dierenrijk* (Rotterdam 1838), mede met *Nalezingen en vervolg* (Rotterdam 1839), en eindelijk *Handleiding* enz. *uit het landleven* (Rotterdam 1841); van Zutphen, *Vaderlandsche spreekwoorden opgehelderd ten dienste van de scholen* (Groningen 1821); De Jager, *Bijdragen tot de kennis der Nederlandsche spreekwoorden* (Rotterdam 1839 en 1840); Harrebommée, *Spreekwoordenboek der Nederlandsche taal* (Utrecht 1853). Rijk en volledig is de *Opgave van werken over de Nederlandsche spreekwoorden*, door de Jager (Deventer 1842, 2 stukken).

SPREEUW. De S. (*Sturnus vulgaris* L.) behoort tot de orde der Zangvogels, waarin het geslacht S. met eenige andere geslachten de familie der Spreeuwachtigen (*Sturninae*) uitmaken. De S. heeft den bek niet zeer lang, regt, priemvormig, platter aan de spits en daar wat stomp; de mondhoek daalt naar beneden en de onderkaak is tot schier aan den wortel naakt; de neusgaten zijn aan den grond van den bek geplaatst en door een vlies half gesloten. De pooten zijn tamelijk lang en krachtig; de middelste der teenen van den voet is de langste. De staart is aan het einde regt en vrij kort. De eerste slagpen der vleugels is zeer kort en de tweede de langste van allen.

Deze vogel is een der gemeensten in ons vaderland; men vindt hem schier overal en op sommige plaatsen in ongeloofelijke menigte. Zijne grondkleur is bruin, doch in het najaar na de ruijing heeft iedere veder eene groote gele of witte vlek aan de spits, zoodat de vogel er besprenkeld uitziet; in den zomer gaan deze vlekken verloren, de vederen worden puntiger, zwart van kleur en hebben een' fraaijen metaalachtigen weerschijn, die in het groene, blaauwe en purpere speelt. Bij volwassen spreeuwen is de bek geel.

Eenige spreeuwen overwinteren bij ons; de meesten evenwel vertrekken zuidwaarts op, doch komen reeds in Februarij of Maart weder terug. Het mannetje zingt in het voorjaar tamelijk aardig en bootst dikwijls het geluid van allerlei andere dieren na; het wijfje zingt weinig; het geluid der jongen is zeer onaangenaam. De spreeuwen nestelen onder pannen- en stroodaken, in spleten van torens en hooge gebouwen en in holle boomen. Het wijfje legt van 4 tot 7 blaauwgroene eijeren. Als de jongen vlugtig zijn, verlaten zij met de ouden de steden en zoeken hun voedsel in de landerijen; zij slapen dan liefst in groote troepen vereenigd in het riet. Omstreeks den herfst ziet men hen in ongeloofelijk talrijke troepen, als wolken, onder allerlei zwenkingen heen en weder vliegen. De S. leeft voornamelijk van insecten en wormen, doch in den zomer en herfsttijd ook wel van vruchten, bessen en zaden.

SPREEUWSTEENEN. (Zie *Houtsteen*).

SPRENGEL (Kurt) werd den 3den Augustus 1766 te Boldekow nabij Anklam in Pommeren geboren, waar zijn vader, een zeer geleerd en met de natuurkundige wetenschappen vertrouwd man, predikant was. Van zijne jeugd af aan legde hij eene groote voorliefde, zoowel voor talen als voor de plantenkunde aan den dag. Op zijn 17de jaar werd hij gouverneur bij eene aanzienlijke familie in de nabijheid van Greifswald. In deze betrekking bleef hij twee jaren, waarop hij de academische lessen te Halle in de godgeleerdheid en geneeskunde ging volgen, nadat hij voor het consistorie te Greifswald een examen had afgelegd, waarbij hij van zoo veel kunde deed blijken, dat het hem vergund werd te prediken. Zijne studiën in de godgeleerdheid liet hij spoedig varen, om zich onder de leiding van Meckel, Goldhagen, Kemme en anderen meer op de geneeskunde toe te leggen. In 1787 verwierf hij den graad van doctor en schreef eene dissertatie, getiteld: *Rudimenta nosologiae dynamicae*, en oefende zich daarna onder de leiding van Dr. Daniel in de praktijk. Toen hij op verzoek van den hoogleeraar Bertram, die destijds de *Neue literarische Nachrichten für Aerzte, Wundaerzte und Naturforscher* uitgaf, eene kritiek geleverd had van eene vertaling van *Hippocrates* door Grimm, waarbij hij eene groote mate van kennis ten toon spreidde, werd hij weldra een der ijverigste medewerkers van het genoemde tijdschrift, dat hij van 1787—1789 alleen uitgaf. Te gelijker tijd trad S. als buitengewoon hoogleeraar in de geregtelijke geneeskunde en de geschiedenis der geneeskunde te Halle op. Met grooten bijval onderwees hij de *Semiotica* en *Pathologie*, de laatste tot in 1817, na welken tijd hij meer botanische dan geneeskundige lessen gaf. In 1795 werd hij hoogleeraar op eene jaarwedde van 50 thalers, welke echter in 1797, toen hij het hoogleeraarambt in de botanie aanvaardde met 400 thalers verhoogd werd. Toen hij in 1803, in de plaats van Beldinger naar Marburg, in 1809 naar Dorpat en in 1812, na den dood van Wildenow, naar Berlijn beroepen was en steeds bedankt had, werd zijn inkomen aanmerkelijk verbeterd. Gedurende 45 jaren strekte hij der hoogeschool tot sieraad.

S. was van een zeldzaam talent, studeerde met eene ongekende gemakkelijkheid en verrijkte de wetenschap met een tal van werken, die, zonder door nieuwe ontdekkingen op wetenschappelijk gebied te prijken, echter doorslaande bewijzen leverden van 'eene groote geleerdheid en buitengewone geschiktheid in de rangschikking en bewerking der behandelde onderwerpen. De genees- en kruidkunde vormden het veld, waarvan hij zich de bearbeiding als het doel zijns levens had voorgesteld. Zijne geschiedenis der geneeskunde, zijne pathologie, zijne *Institutiones medicae* mogen verouderd zijn, toch bevatten zij nog veel wetenswaardigs. Op lateren leeftijd gaf hij in het licht eene *Genera Plantarum*, eene uitmuntende uitgave van Dioscorides voor de verzameling van Kühn, en eene nieuwe uitgave der *Flora Halensis*. Hij verzamelde de bouwstoffen voor eene uitgave van *Paulus van Aegine*, voor kleinere geneeskundige verhandelingen, voor *Symbola in Floram Capensem* en, bijgestaan door zijn' jongsten zoon, voor de bekendmaking van de gewassen, hem door de Engelsche O.-I. compagnie ten geschenke aangeboden. Niettegenstaande deze veelvuldige bezigheden, wist hij toch tijd te vinden tot het doen van botanische excursiën en het bestuderen zoowel der oude classici als der werken van den nieuweren tijd. Omstreeks 70 geleerde genootschappen van binnen- en buitens'lands namen S. als lid in hun midden op, de philosophische faculteit benoemde hem in 1808 *honoris causa* tot *Philosophiae doctor*, de koningen van Pruissen, Zweden en Nederland vereerden hem met ridderorden, zijne zeldzame kunde werd door geheel Europa erkend en toch leefde hij eenvoudig, aartsvaderlijk in een klein huisje aan den botanischen tuin, dat naauwelijks plaats genoeg voor zijn gezin aanbood.

S. disputeerde gaarne, en was in zijne wederleggingen niet altijd even minzaam; doch dit werd ligt voorbijgezien door zijne uitstekende kunde, welke hij ook daarbij aan den dag legde. Ofschoon niet bemiddeld, was hij onbegrensd weldadig en dat wel in die mate, dat zijne weduwe, ofschoon door koninklijke welwillendheid tegen drukkende zorgen beschut, verpligt was zijn herbarium en boekerij in het openbaar te verkoopen. Hij overleed aan de gevolgen van eene beroerte op den 15den Maart 1833, juist in de week, waarin hij zijne voorlezingen over de geschiedenis der geneeskunde en over de cryptogamische planten wilde ten einde brengen. Zijn stoffelijk overschot werd op het kerkhof der Nieuwe markt bijgezet. Een eenvoudige steen wijst zijne laatste rustplaats aan. Ter zijner eere gaf sir J. E. Smith den naam *Sprengelia* aan een fraai plantengeslacht uit Nieuwholland. B.

SPRENGEL (Mattheus Christiaan), geboren te Rostock

in het jaar 1746, werd in 1778 hoogleeraar der geschiedenis te Göttingen, in 1779 te Halle, waar hij in 1803 overleed. Zijne belangrijkste geschiedkundige schriften zijn: *Geschichte von Gross-Brittanniën und Irland* (Halle 1783); *Geschichte der Maharatten* (Halle 1786); *Geschichte der Indischen Staatsveränderungen* (Halle 1788); *Uebersicht des Mysorischen Reichs* (Weimar 1801); *Geschichte der wichtigsten geographischen Entdeckungen* (Halle 1792). Voorts gaf hij eene *Erdbeschreibung von Ostindiën* (Hamburg 1802); *Beiträge zur Erweiterung der Länder- und Völkerkunde* (Leipzig 1781—1790, 14 dln. met Forster), gevolgd door *Neue Beiträge* enz. (Leipzig 1790—1794, 13 dln., met denzelfden), en *Auswahl geographischer, statistischer und historischer Nachrichten* (Halle 1794—1800, 14 dln.).

SPREUK. Hierdoor verstaat men in het algemeen eenen korten volzin, behelzende eene stelling, waarin de eene of andere zedelijke leering vervat is. Het spraakgebruik geeft mede den naam S. aan volzinnen, die door hunne beknoptheid geschikt zijn om de plaats van omschrijvingen te vervangen of tot aanduidingen te dienen.

SPREUKEN is de naam van het Bijbelboek, hetwelk in den canon des O. V. op de Psalmen volgt. Het bestaat slechts voor een klein gedeelte uit eene aaneengeschakelde redenering, maar voor het grootste uit losse, elke op haar zelv' staande zedespreuken, betrekking hebbende op des menschen godsdienstig, maatschappelijk, burgerlijk en huiselijk leven in allerlei betrekkingen en omstandigheden. De uitdrukking is meestal volgens den Oosterschen parallelismus, d. i. zóó dat op twee of ook eene enkele maal drie verschillende wijzen hetzelfde denkbeeld wordt uitgedrukt, zoodat de eene uitdrukking de andere opheldert of aanvult.

De meesten dezer zedespreuken worden aan Salomo toegeschreven; enkele gedeelten van het boek aan zekeren Agur en Lemuel.

SPRINGAEL. Men gaf ondtijds hier te lande dezen naam aan de groote voetbogen of armborsten, die op eene soort van affuit vervoerd werden. In de middeleeuwen bezigde men ze hier en daar als veldgeschut, zoodat ook de eerste vuurmonden van klein kaliber aanvankelijk met den naam van S. bestempeld werden. L.

SPRINGBRON. (Zie *Fontein* en *Artesiaansche bronnen*).

SPRINGHAAS. (Zie *Kanguroe*).

SPRINGKOMKOMMER (*Momordica elaterium*). Deze Zuid-Europeesche, vooral in Griekenland voorkomende plant behoort tot de natuurlijke familie der *komkommerachtige planten* (*Cucurbitaceae*), volgens het sexuële stelsel tot de 11de orde der 21ste klasse (*Monoecia syngenesia*). C. Bauhin noemt haar *ezelskomkommer* (*Cucumis asininus*). De steng is dik, rond, hangend en getakt, de bladen zijn hartvormig, eenigzins gelobd, gekarteld, getand, zeer ruw; de bladstelen lang en borstelig. De mannelijke bloemen vormen trossen van vijf of zes bloemen; de kelk met het vruchtbeginsel vergroeid met vijf lancetvormige, puntige tanden; de bloemkroon klokvormig, geel, netvormig met groene aderen. De meeldraden, ten getale van 3 of 5 voorkomende, zijn tot twee bundels vergroeid. Het vruchtbeginsel der vrouwelijke bloemen is onderstandig, éénhokkig (schijnbaar driehokkig). De vrucht is klein, elliptisch, gesteeld, grijsachtig groen, met zachte stekels. Wanneer zij rijp is scheidt zij zich van den steel en drijft het bruine zaad met veel kracht door de opening, gevormd door het losgaan van den steel. Uit de rijpe vruchten van deze plant wordt een extract bereid, dat op maag en ingewanden eene sterk prikkelende werking uitoefent en daarom in de geneeskunde wordt gebezigd tot bevordering van waterachtige ontlastingen bij lijdelijke weizucht.

In den handel komen twee soorten van dit extract (*Elaterium s. extract. Elaterii*) voor, namelijk het *Engelsch-* en *Malteser Elaterium*. Het eerstgenoemde, hoofdzakelijk bereid uit de vruchten van den S., die te Mitcham in Engeland daartoe wordt aangekweekt, is het beste en komt voor in ligte, gemakkelijk tot poeder te wrijven, dunne, zeer weinig gekrulde platen of platte koeken, die dikwerf de indrukselen dragen van het papier of doek, waarop zij gedroogd zijn. De kleur is bleek, grijsachtig groen en wordt door blootstelling aan de lucht geelachtig; de smaak is scherp specerijachtig. Het *Malteser Elaterium* (*E. melitense*) wordt aangevoerd uit Malta in veel grootere platen, is bleeker van kleur en naauwelijks groenachtig te noemen. Het werkzame bestanddeel van dit extract is het *Elaterine*, dat voorkomt in kleine, kleurlooze zijdeglanzende prismatische krystallen, welke geheel reukeloos zijn, een' bitteren zamentrekkenden smaak bezitten en in water oplosbaar zijn. B.

SPRINGTORREN. (Zie *Torren*).

SPRINGVLOED. (Zie *Watergetijden*).

SPRINGZAAD (*Impatiens noli tangere*). Het S. bij ons te lande somtijds met het *kruidje roer mij niet* (*Mimosa pudica*) verward, behoort tot de natuurlijke familie der *Balsamienachtige planten* (*Balsamineae*), volgens het sexuële stelsel tot de 1ste orde der 5de klasse (*Pentandria Monogynia*). Deze éénjarige plant tiert bij ons op vochtige beschaduwde plaatsen, bloeit in Julij tot Augustus. Zij draagt aan haren saprijken, lichtgroenen, aan de knoppen eenigzins gezwollen stengel, teêre, ovale of eironde en grof gezaagde of gekartelde bladen. De citroengele, rood gespikkelde bloemen zijn tot armoedige trossen vereenigd. Zeer opmerkelijk is de vrucht, die in rijpen toestand de minste aanraking niet kan verduren zonder plotseling open te springen, waarbij dan hare vijf kleppen zich veelal naar binnen oprollen en de zaden met kracht naar buiten worden geworpen. Aan deze eigenschap is de plant haren Latijnschen naam van *Impatiens* (*de Prikkelbare*) verschuldigd, terwijl de woorden *Noli tangere* bovendien voor iedere ontijdige aanraking waarschuwen.

Eene Oost-Indische soort van hetzelfde geslacht, de *Balsamien* (*Impatiens Balsamina*) wordt bij ons in verschillende kleuren en verscheidenheden als sierplant gekweekt. B.

SPRINKHAAN. De Sprinkhanen behooren onder de insecten tot de orde der regtvleugeligen (*Orthoptera*) en daarin tot de afdeeling der springers (*Saltatoria*); onder dezen maken zij twee familiën uit, die der *sabelsprinkhanen* (*Locustariae*) en der *gewone sprinkhanen* (*Acridii*). Beide familiën hebben de achterpooten tot springen ingerigt; de eerste familie kenschetst zich door zeer lange sprieten, die uit eene menigte leedjes bestaan, en doordien de wijfjes van eene zeer lange sabelvormige legboor zijn voorzien, waarmede zij hare eijeren in den grond brengen, terwijl de mannetjes gewoonlijk op het regter dekschild eene vliezige plek hebben, waarmede zij een schel en doordringend gezang maken. De andere familie heeft korte, somwijlen platgedrukte of knodsvormige sprieten, nimmer langer dan de halve lengte van het lijf; de wijfjes missen de lange legboor en de mannetjes geven geluid door de achterscheenen tegen de dekschilden te wrijven, zonder dat zij op die schilden eene vliezige plek of trommel bezitten.

Alle Sprinkhanen leven van plantaardige stoffen, de meesten van grassoorten; zij vervellen meer dan eens en krijgen bij de voorlaatste vervelling vleugelstompjes, bij de laatste vleugels.

Tot de eerste familie behoort onze inlandsche groote groene S. (*Locusta viridissima*), bijna twee duim lang en geheel groen, somwijlen met eene roodbruine streep over den rug. Men ziet hem zelden, doch hoort hem des te meer; des zomers zingen de mannetjes van het midden van den dag tot des avonds en zitten dan meest in elzen- of wilgenboompjes langs de weiden en bouwvelden staande. Nadert men, zoo zwijgen zij; doch naauwelijks verwijdert men zich, of zij vangen weder aan. Men kan het geluid bij stilte op vrij grooten afstand hooren. De jongen dezer soort kan men reeds in Mei in het gras aantreffen. — Zeer na verwant is de groote duin-sprinkhaan (*Locusta verrucivora*), die ⅓ duim korter is, doch nog langer achterpooten heeft en de dekschilden met bruine en gele vierhoekige vlekjes als geblokt. — Onder de uitlandsche sprinkhanen van deze familie treft men er in Oost-Indië aan, die nagenoeg een span meten met hunne uitgestrekte vleugels.

Tot de andere familie behooren vooreerst die duizenden kleine sprinkhaantjes, die men des zomers allerwege in het gras aantreft, ten tweede de *klapper-S.*, dien men in Gelderland op de heidevelden ziet en die bij het vliegen met zijne bloedroode vleugels ratelt, maar voornamelijk de zoo beruchte *treksprinkhaan* (*Acrydium migratorium* en eenige verwante soorten), die, ofschoon met korter pooten, grooter is dan onze groene S. De treksprinkhaan, gekenmerkt door een stomp gekield borststuk en blaauwe kaken, komt in zeer gering getal voorwerpen jaarlijks in ons vaderland voor, doch is in Azië en het oosten van Europa een ware plaag, in zwermen aan wolken gelijk neder-

vallende en alle planten vernielende, waar zij zich zetten. In het jaar 1748 kwam een zoodanige zwerm uit het oosten aanvliegen door Hongarije, Polen, Silesië tot in Holland, Engeland, Schotland en zelfs op de Orkadische eilanden. Daarover werden natuurlijk eene menigte geschriften uitgegeven, waaronder het belangrijkste is Rathief's *Acrido-theologia* 1748. De vlugt dezer Sprinkhanen is zeer snel en zij kunnen ten gevolge van hunne grootere vleugels zich veel hooger in de lucht verheffen en met behulp van den wind veel verder vliegen dan andere soorten. Onder het vliegen maken zij een sterk ratelend gedruisch. Het is deze of eene zeer na verwante soort, welke in Azië, met name Arabië en Palaestina, door het gemeene volk gegeten wordt en welke dus ook waarschijnlijk aan Johannes den Dooper tot voedsel verstrekte. Aan de Kaap de Goede Hoop en in geheel zuidelijk Africa vindt men *Acrydium lineola*, eene dergelijke en schier nog grootere soort, welke ook door de Hottentotten en Kaffers gegeten wordt en omtrent welke Barrow in zijne Reizen onder anderen verhaalt, dat hij in 1797 in het noorden van het Hottentottenland eene vlakte van een vierde uur lang en even zooveel breed daarmede geheel bedekt zag, zoodat er geen scheutje noch sprietje op te herkennen was, en verder op trekkende vond dat de Zeekoerivier, die zeer breed is, 20 uren ver met doode sprinkhanen bedekt was, die zij zeewaarts rolde. Ook professor Liebtenstein heeft in dezelfde streken zulke verbazende zwermen van sprinkhanen gezien.

SPROKKELMAAND. (Zie *Maand*).

SPROT (*Clupea sprattus* L.). Dit vischje, dat in zee op onze kusten vrij gemeen is, behoort tot de familie der Haringen (zie *Haring*) en gelijkt zeer sterk op onzen gemeenen haring, doch is zelden een halven voet lang. De rugzijde van dit vischje is donkerblaauw gekleurd met een groenen weerschijn, terwijl de zijden en buik zilverwit zijn; de rug- en staartvin zijn donker gekleurd, doch de overige vinnen zijn wit. Als kenmerk moge ook nog dienen, dat de buik scherpkantig en als tandachtig ingekeept is.

De S. heeft ongeveer dezelfde levenswijze als de haring, voedt zich voornamelijk met kleine kreeftachtige dieren en houdt zich des zomers in de diepte op; tegen den herfst evenwel zoekt zij de kusten ten einde kuit te schieten en komt dan, voornamelijk aan de zuid- en oostkust van Engeland in zulke ongeloofelijke hoeveelheden voor, dat zich meer dan 500 scheepjes den geheelen winter met de sprotvangst bezig houden en het aantal dat gevangen wordt somwijlen zoo aanzienlijk is, dat men na rooking en verzending genoeg overhoudt om er de landerijen mede te bemesten. Zij wordt ook bij ons veel in de Zuiderzee gevangen, doch niet in zulke ontelbare hoeveelheden. De S. wordt versch gegeten, doch vooral als bokking gerookt en in bundeltjes in den handel gebragt. Onze kustbewoners noemen de S. ten onregte *Schardijn*.

SPRUDELSTEEN, *Bron-* of *Fonteinsteen* noemt men eene soort van tot het aragoniet behoorende kalksinter, hetwelk een voortbrengsel is van warme, met koolstofzuur bezwangerde bronnen. Bijzonder merkwaardig in dit opzigt is de bron of Sprüdel te Carlsbad (zie *Carlsbad*), welke gedurende eeuwen met eene gelijkmatige kracht en hitte opbruist; het aldaar gevormde sinter wordt bijzonder met den naam van S. bestempeld. Deze bron neemt haren oorsprong van tusschen graniet en porphier, waar het opborrelend, dat wil zeggen *sprüdelnd* en dampend water met geweld te voorschijn treedt uit het midden van een gewelf, door de bron zelve gevormd. De geheele kom van de bron heeft zich na verloop van tijd met eene dikke laag van kalksteen bekleed, waarop de stad voor een gedeelte is gebouwd. Dit verschijnsel van den Sprüdel wordt jaarlijks door een groot aantal badbezoekers bewonderd. Allerlei natuurvoortbrengselen, bloemen, koren-aren, vruchten, gelijk ook kunstvoorwerpen, daarin opgehangen, ziet men in den korten tijd van acht dagen bedekt met sinter, dat is, met eene dunne, door ijzer-oxyde min of meer geel of bruin gekleurde kalkaardige schors. Hoe langer de voorwerpen er in verblijven, des te dikker wordt het bekleedsel; reeds na verloop van eenige maanden, bereikt het omhulsel de dikte van een' halven duim en meer. Op die wijze zijn door lengte van tijd geheele banken van kalksteen ontstaan, welke in dunne evenwijdige lagen zijn verdeeld, waarvan elke laag het gevolg is van eene bijzondere afzetting. De Carlsbader sprudelsteenen hebben eene soort van vermaardheid verkregen; niet alleen omdat ze in alle Europeesche verzamelingen van delfstoffen aangetroffen en zelfs naar Noord- en Zuid-America verzonden worden, om aldaar in dergelijke inrigtingen te worden bewaard; maar ook omdat ze zeer goed gepolijst kunnen worden en tot de fraaiste bewerkingen van menigerlei aard bearbeid worden. De gebogene en gestreepte teekeningen geven aan deze stof een ongemeen schoon aanzien.

Ook in het zuiden van Frankrijk treft men zoodanige bronnen aan, als te Saint Alyre, aan den voet van eene hoogte waarop de stad Clermont is gebouwd. Te midden van vulkanische tufsteen, welke op graniet gelegerd is, komt de bron te voorschijn. Zij bevat veel kalkaarde en vormt spoedig eene zeer fraaije omkorsting. Bijzonder schoon vallen hier de trossen druiven en vogelnesten met eijeren uit, die men in het water nederzet. De druiven worden zeer gelijkmatig met eene witte of ligt geelachtige kalklaag omgeven; slaat men zoodanige kalklaag aan stukken, dan ligt de druif er als eene mumië in.

Dat deze verschijnselen na verwant zijn met die der dropsteenen (zie *Dropsteenen*), behoeft geen betoog. Voorts vergelijke men ook hiermede het art. *Incrustatiën*.

SPRUIT. Aan dit woord wordt eene meer uitgebreide of meer beperkte beteekenis gehecht.

Immers in het dagelijksche leven duidt men door deze benaming in het algemeen aan: „jonge takjes, die zich op reeds bestaande takken of stengels (hetzij onderaardsche, hetzij bovenaardsche) vormen." Zoo b. v. heeten *Spruitjes* (ook wel Brusselsche spruitjes) of *Spruitkool* de jonge takjes, die 's winters of vroeg in het voorjaar ontspruiten uit den stengel der groene en bonte boerenkool.

In de kruidkunde geeft men den naam van spruiten bepaaldelijk aan takken van den onderaardschen stengel (wortelstok) of deelen die daaruit ontspringen, en verstaat men onder *Spruiten* of *Spruitstengels* de takken, die zich bij wijze van stengels uit den wortelstok boven den grond verheffen; terwijl men als *Wortelspruit* (*soboles*) onderscheidt een onderaardsche, min of meer waterpas loopende tak van den wortelstok, waaruit zich hier en daar nieuwe bovenaardsche stengeldeelen kunnen ontwikkelen. Jaarlijks in het voorjaar kan men die spruiten of spruitstengels bij verschillende vaste planten opmerken. Duidelijke voorbeelden van wortelspruiten vindt men aan het als onkruid beruchte Kweekgras (*Triticum repens*), dat one den graswortel of *radix graminis* der Apotheek levert, en in het Zandrietgras (*Carex arenaria*), welks vele voeten ver voortkruipende wortelspruiten van groot gewigt zijn om het losse zand der duinen bijeen te houden.

Ook in de zoologie is het woord S. bekend; men bestempelt namelijk wel met den naam van *spruiten* jonge, nog met het moederdier verbondene individuen van lagere diersoorten. — Daarenboven spreekt men, zoo als ieder weet, in overdragtelijken zin ook van *spruiten* van den mensch. v. H.

SPRUW (*Aphthae*) is eene aandoening der mondholte, die bij verschillende schrijvers wordt beschreven als eenvoudiglijk bestaande uit een' witachtigen, stippelvormigen uitslag op de smaaktepeltjes der tong en op het slijmvlies der overige mondholte. Intusschen zijn er inderdaad twee verschillende, geheel van elkander gescheiden ziekten, die in onze taal met S. worden bestempeld, doch waarvoor de Duitscher en de Franschman twee verschillende woorden hebben.

De eerste zullen wij goedaardige S. noemen (dat is het Duitsche *Schwämchen*, de Fransche *aphthes*). De tweede is dan de kwaadaardige S. (door de Duitschers *Soor*, door de Franschen *Muguet* genoemd).

De goedaardige S. vertoont zich op alle leeftijden doch vooral bij zuigelingen, begint met algemeene terneërgeslagenheid, slaperigheid, roodheid en zwelling der tongtepeltjes, koortsachtigheid, dorst en vrees voor zuigen, wegens gevoeligheid der mondholte; nadat deze verschijnsele een paar dagen geduurd hebben ontstaan op de punten der gezwollen tepeltjes, somtijds ook op enkele plekken van de binnenvlakte van het tandvleesch, witte stipjes, die òf afgezonderd blijven staan en dan na een paar dagen weder worden afgestooten en eene natuurlijk gekleurde slijmvlieslaag achterlaten, òf in omvang toenemen en hier en daar grootere

plekken vormen, afvallen, eene hoogroode oppervlakte achterlaten en zich bij herhaling weder op nieuw vertoonen tot 3- en 6-maal toe. In 99 van de honderd gevallen eindigt deze aandoening met genezing, zonder het gestel of de gezondheid verder te storen.

De oorzaak, die deze soort van S. te weeg brengt, schijnt meestal aan gestoorde huidwerking te moeten worden toegeschreven, somtijds ook aan die *uitvinding des duivels*, die voor de Hollandsche vrouwen zoo 't schijnt een onmisbaar bestanddeel der kinderopvoeding is geworden, namelijk de *dotten*.

De behandeling bestaat uit eenvoudige toediening van het een of ander suikerhoudend mondsmeersel, b. v. violensyroop, rozenhonig, althaeasyroop enz.

Geheel iets anders is de kwaadaardige S.; ook deze komt vooral bij zuigelingen voor. Gewoonlijk vertoont zich vóór het uitbreken van deze soort van S. eene roosachtige kleuring rondom den anus en een ligte graad van maag- en darmontsteking, die zes of zeven dagen duurt alvorens de mondverandering voor den dag komt; tevens wordt hierbij polsversnelling waargenomen, de pols stijgt in korten tijd tot 116, 136 of 140 slagen; te gelijker tijd wordt het gelaat bleek en vaal. Eerst hierna vertoont zich in den mond, vooral op de tong en aan de binnenvlakte der wangen eene hooge roodheid, die snel toeneemt en gepaard gaat met pijnlijkheid, droogte en temperatuurverhooging. Na verloop van een paar dagen ontstaat nu de kenmerkende uitslag, welke hier niet bestaat uit enkele stipjes (ook niet bij den aanvang), maar zich dadelijk over geheele oppervlakten te gelijk uitbreidt en vast aanhangende geelachtig witte schijnvliezen vormt, waarin bij microscopisch onderzoek zeer spoedig zekere soort van schimmelplanten wordt gevonden, namelijk het *Oidium albicans*, hetgeen het kenmerk van deze soort van S. uitmaakt en niet bij de goedaardige S. voorkomt.

Zeer spoedig na het ontstaan van dit schijnvlies neemt de diarrhee toe, de algemeene verschijnsels van maag- en darmontsteking stijgen. Het kind vermagert en verzwakt hand over hand. Het gewone uiteinde van dezen vorm van S. is de dood, wijl het kind ten slotte alle voedsel weigert.

De oorzaak van deze ziekte is toe te schrijven aan slechte voeding, overvulling van localiteit (zoo als in weeshuizen, vondellinghuizen en kinderhospitalen voorkomt) en gemis aan behoorlijke luchtverversching.

Zij komt daarom zelden in private huizen, maar meer algemeen in gestichten voor. De behandeling moet gevonden worden in verbetering der S. te weeg brengende omstandigheden en tevens in versterkend diëet, voor zoover zulks bij de gevoeligheid der mondholte doenlijk is.

Geneesmiddelen als zoodanig kunnen van geen nut zijn.

Verg. S. N. Dents, *Traité path.* etc. 1863. v. P.

SPUITFLESCH. Een fleschje gedeeltelijk met water gevuld, en waarin eene buis met naauwe opening luchtdigt bevestigd is en bijna tot op den bodem der flesch reikt. Het uitspuiten van het water heeft plaats als men de drukking der lucht in de flesch grooter maakt dan die daar buiten. Dit kan geschieden door het fleschje onder de luchtpomp to plaatsen, door er met behulp van een pompje lucht in te persen of er door de buis in te blazen.

SPURINNA (Vestricius), Romeinsch veldheer en dichter uit het midden der eerste eeuw na Chr. en derhalve tijdgenoot van den jongeren Plinius en van Tacitus, werd na zijnen zegenrijken strijd tegen de Germanen aan den Rijn, bij zijne wederkomst te Rome met eerbetuigingen overladen, doch trok zich toen ook uit het openbare leven terug. Als dichter heeft hij zich naam gemaakt door lierzangen, waarvan echter zeer weinig tot ons gekomen is. De vier oden, welke C. Barth in zijne verzameling van *Poetae venatici et bucolici* (Hannover 1613) onder zijnen naam uitgaf, zijn waarschijnlijk van eenen anderen. De beste uitgaaf van alle fragmenten zijner gedichten is die van Axt: *Spurinnae relequias lyricas* (Frankfort 1840).

S. is ook de naam van den Haruspex of waarzegger, die Caesar voor den 15^{den} Maart, als eenen voor hem hoogst gevaarlijken dag, waarschuwde.

SPURRIE. (*Spergula*). Dit plantengeslacht behoort tot de natuurlijke familie der *Anjelierbloemigen* (*Caryophyllaceae* Dec.) en kenmerkt zich, doordien de bladen der daartoe behoorende soorten door steunblaadjes geschraagd worden, terwijl de bloemen bestaan uit een' vijfdeeligen kelk, eene vijfbladige bloemkroon, 5 of 10 meeldraden en 5 met de kelkbladen afwisselende stijlen. De zaden, binnen de vijfdeelige doosvrucht besloten, zijn lensvormig en door een' smalleren of breederen vleugel omgeven.

Bij ons komen twee soorten van S. in het wild voor, namelijk de wilde S., *strikkel*, *watergal* of *watergeil* (*Spergula arvensis*) en *Morison's S.* (*Sp. Morisonii*). Beiden zijn éénjarige kruiden met een duidelijk geleden, aan de knoopen gezwollen en vertakten stengel; bundelsgewijs tot kransen vereenigde, lijnvormige bladen; kleine, vliezige steunbladen en lang gesteelde, tot bijschermen vereenigde bloemen. Bij de wilde S. zijn de bladen van onder gesleufd; de zaadkorrels ruw en door een' smallen vleugel omgeven. De *Morison's S.* heeft daarentegen geene aan de ondervlakte gesleufde bladen en gladde zaadkorrels, die door een' donker gestreepten, breeden vleugel omgeven zijn. Zij bloeijen in de maanden Junij en Julij en komen in zandige streken, zoowel op bebouwde als onbebouwde gronden in tallooze exemplaren voor.

De *gewone* of *tamme S.* (*Spergula sativa* von Boninghausen) en de *groote-* of *reuzen S.* (*Spergula maxima* Weibe) zijn als verscheidenheden van de *wilde S.* te beschouwen. De S. is een zeer goed veevoeder en wordt te dien einde als tweede vrucht na de rogge of op uitgeboekweit land geteeld. Voor melkgevende koeijen is de S. als voedsel niet aan te raden, daar zoowel de melk als de boter daardoor een' onaangenamen smaak verkrijgt.

Zie omtrent de S. ook van Hall, *Landhuishoudkundige Flora* blz. 32 en 33. B.

SPURZHEIM (Kaspar), leerling van Gall (zie *Gall*) en een der uitnemendste aanhangers van de schedelleer, werd den 31sten December 1776 te Longwich bij Trier geboren, ontving in het collegium van die stad zijn eerste onderwijs en studeerde sedert 1795 te Weenen in de geneeskunde. Aldaar leerde hij Gall kennen, nam met groote belangstelling en volkomen geloof zijn stelsel aan en ving met hem in 1805 eene reis aan door Duitschland, welke hen later naar Parijs voerde, waar zij te zamen een werk uitgaven, getiteld: *Anatomie et physiologie du système nerveux et du cerveau en particulier*. In 1813 scheidde zich de leerling van den meester en trok naar Engeland, Ierland en Schotland, overal voorlezingen houdende over de schedelleer, doch langzamerhand in verschillende punten afwijkende van Gall's systeem. Hij gaf aldaar verscheidene werken uit, namelijk: *The physiognomical system of Dr. Gall and Spurzheim* (Londen 1815); *Outlines of the physiognomical system* (Londen 1815), zijnde een uittreksel uit het voorgaande; *Essay on insanity* (Londen 1817). In 1821 naar Parijs teruggekeerd, gaf hij daar Fransche vertalingen uit van dezelfde werken, benevens een *Essai philosophique sur la nature morale et intellectuelle de l'homme;* ook werd hij daar na de verdediging eener dissertatie: *Du cerveau sous les rapports anatomiques*, in 1821 tot doctor in de geneeskunde gepromoveerd en praktiseerde er als geneesheer. Kort daarop keerde hij weder naar Engeland terug, waar hij tot 1828 vertoefde. Van daar naar Parijs gegaan, gaf hij weder consultatiën en hield voorlezingen tot in 1832, toen hij naar Boston in Noord-America vertrok. Daar verwekte hij met zijn stelsel nog meer opzien dan in Europa, doch hij had er zich naauwelijks eenige maanden in deze beroemdheid mogen verheugen, toen de typhus hem den 10^{den} November 1833 uit het midden der levenden wegrukte.

Onder zijne werken moeten wij nog opnoemen: *A view of the elementary principles of education* (Edinburg 1821).

SQUATTERS, van het Engelsche werkwoord *to squat*, nederhurken, zich ergens op den grond nederzetten, is de naam, waarmede in Noord-America die kolonisten worden aangeduid, welke zich eenvoudig op woeste gronden hebben nedergezet, zonder zich door aankoop daarop regt verworven te hebben. Het getal der S. was in sommige streken aanzienlijk en het ware moeijelijk geweest hen met geweld te verdrijven. Bovendien zag men wel in dat zij door het bebouwen der streken, die vóór de in bezitneming woest en ongebruikt lagen, het belang van den staat bevorderden, weshalve de besturen van verschillende staten van Noord-America er op bedacht waren hun het verkrijgen van eigendomsregt gemakkelijk te maken. In 1808 werd in

Massachusetts bepaald, dat een veertigjarig bezit regt van eigendom gaf. Later werd vastgesteld, en dit is tot dusverre voor alle streken der Unie geldig, dat S. bij den verkoop van staatslanderijen, zich het regt van eigendom op de door hen bebouwde landen kunnen verwerven, tegen betaling van ongeveer drie gulden per acre, d. i. per 40,4671 □ roeden. De S. worden alleen in zoo verre beperkt, dat zij niet meer dan 160 acres te gelijk mogen koopen, en dat zij geene aanspraken mogen maken op gronden die tot scholen of andere zaken van algemeen belang bestemd zijn.

STAAFIJZER. (Zie *IJzer*).

STAAL (MARGUÉRITE JEANNE CORDIER, barones). Aldus heet naar haren echtgenoot eene zeer geestrijke vrouw, dochter van den schilder de Launai te Parijs, waar zij in het jaar 1693 geboren werd en den 15den Junij 1750 overleed. Hare *Mémoires*, na haren dood uitgegeven (Parijs 1753, 3 dln.), zijn wel niet zeer belangrijk, maar uitmuntend geschreven. Een vierde deel bevat een paar blijspelen. Hare brieven (Parijs 1806, 2 dln.) zijn mede zeer sierlijk van stijl. Eene volledige uitgave harer *Oeuvres* is te Parijs in 1821 in 2 dln. uitgegeven.

STAAL is eene harde metaalachtige zelfstandigheid, die hoofdzakelijk uit ijzer en een weinig koolstof bestaat, maar bovendien nog geringe hoeveelheden van andere elementen (silicium, phosphorus, stikstof, zuurstof, wolframium, titanium, manganium, enz.) bevatten kan. Geene der ijzersoorten van den handel is scheikundig zuiver: allen bevatten o. a. koolstof. Gietijzer, d. i. ijzer zoo als het in de hoogovens uit de ertsen verkregen wordt, bevat de meeste koolstof (gewoonlijk 3—5 pCt.); S. bevat daarvan hoogstens 2 en minstens 0,5 pCt.; terwijl men in weekijzer van dit element slechts sporen aantreft.

Deze verhouding verklaart waarom er in de hoofdzaak twee wijzen zijn om S. te bereiden: ééne uit gietijzer, door daaraan koolstof te onttrekken en ééne uit weekijzer, door daaraan koolstof toe te voegen. De eerste bereidingswijze is goedkooper dan de laatste, omdat gietijzer waarvan zij uitgaat de grondstof voor alle andere ijzersoorten is, en men derhalve in S. volgens de tweede handelwijze verkregen, ook de kosten betalen moet, die noodig waren om uit gietijzer weekijzer te maken. De eenige reden, waarom men ook de laatste handelwijze volgt, is deze, dat zij in den regel een gelijkmatiger en derhalve beter product geeft. Voor eenige jaren evenwel is het aan Bessemer te Sheffield gelukt onmiddellijk uit gietijzer S. te verkrijgen, dat zich niet alleen aanbeveelt door den lagen prijs, maar ook door uitstekende hoedanigheden. Tot nog toe is dit alleen toepasselijk op graauw gietijzer dat weinig of geen phosphorus en zwavel bevat (Zweedsch en Russisch ijzer; van de Engelsche soorten zijn alleen die uit Cumberland en Lancashire bruikbaar). De handelwijze van Bessemer komt hierop neder, dat hij het gietijzer tot eene zeer hooge temperatuur brengt en in de dun vloeibare massa gelijkmatig lucht perst, die door een groot aantal fijne openingen toegang heeft. De zuurstof van de lucht, die zich met de koolstof van het gietijzer tot vlugtige verbindingen (koolaxyde en koolzuur) vereenigt en ook andere elementen verbrandt, die als zoogenoemde slak worden afgezonderd, komt daardoor te gelijker tijd op alle punten met het vloeibare metaal in aanraking, dat derhalve overal gelijkmatig verstaald wordt. Deze handelwijze, die door het proces langer voort te zetten ook toelaat om voortreffelijk weekijzer te maken, is van het hoogste belang voor de nijverheid onzer eeuw, waarin ijzer en S. zulke voorname rollen spelen. Dat het Bessemer-S. beter is dan het zoogenoemde *natuurlijk* S., verkregen door gietijzer onregelmatig en oppervlakkig van koolstof te berooven, is duidelijk, maar het kan wedijveren met het duurdere *cementeer-S.* Men verkrijgt het laatste door dunne stangen van zuiver staafijzer in met koolpoeder gevulde vuurvaste toestellen dagen lang te gloeijen. Wordt het daarna omgesmolten, ten einde een meer gelijkmatig product te verkrijgen, dan draagt het den naam van gegoten S. Het laatste, de beste en duurste staalsoort, wordt vooral gebezigd voor fijn staalwerk: scheermessen, heelkundige werktuigen enz.; terwijl het natuurlijke S. vooral gebruikt wordt voor de vervaardiging van grovere werktuigen, voor den landbouw enz. Van het Bessemer-S. dat ook gesmolten en derhalve eene soort van gegoten S. is, wordt ééne variteit (*semi-steel*) gebezigd voor het vervaardigen van spoorstaven, die buitengemeen duurzaam zijn en per Eng. ton (1015 kilo) slechts 18½ £ kosten.

Het S. is veel harder en gemakkelijker smeltbaar dan ijzer, kan fraai gepolijst worden, is klankgevend en smeedbaar. De meeste toepassingen van het S. berusten op zijne hardheid, die men naar willekeur vermeerderen of verminderen kan. Men *hardt* het S. (maakt het harder) door sterk verhitten en plotseling afkoelen in water, kwik, vet of hars. Men vermindert die hardheid weder, voor zoover het doel waarvoor het S. dienen zal dit toelaat, door *hergloeijen*, d. i. door het op nieuw tot een' zekeren warmtegraad te verhitten en dan *langzaam* te laten afkoelen. Naarmate die warmtegraad hooger is, zal het S. meer van zijne hardheid verliezen. De werkman beoordeelt dien warmtegraad aan de kleurschakeringen, die veroorzaakt worden door de vorming van dunne laagjes ijzer-oxyde op de oppervlakte van het S. Men noemt dat het *aanloopen*. Bij 220° C. loopt het S. helder geel aan, bij 245° goudgeel, bij 255° bruin, bij 265° purper, bij 285°—290° blaauw, bij 300° indigo, bij 320° watergroen. Scheermessen en pennemessen, die zeer hard moeten zijn, worden hergloeid tot ze geel, de scharen en messen tot ze bruin, de horlogeveêren tot ze blaauw aanloopen, enz. De reden, dat men S. geene meerdere hardheid geeft dan voor het doel noodig is, ligt hierin dat met de hardheid ook de broosheid toeneemt. Voor scheermessen, die zeer hard moeten zijn, kan die laatste eigenschap geen kwaad, maar rijtuig- en horlogeveêren die buigzaam moeten wezen, zouden onbruikbaar worden wanneer men daaraan eene groote hardheid wilde geven. Dat men alle S. eerst sterk hardt en vervolgens weder een gedeelte van de hardheid ontneemt, geschiedt omdat op deze wijze de vereischte graad van hardheid beter te treffen is.

Men kan sommige eigenschappen van het S., zoo als hardheid enz. verbeteren door bij de bereiding aan het ijzer kleine hoeveelheden van andere metalen toe te voegen, zoo als wolframium en titanium. Men noemt deze staalsoorten naar het toegevoegd bestanddeel wolframstaal enz.

Onder *Gedamasceerd*, *Wootz-*, of *Indisch* S. verstaat men eene soort, die men door behandeling met sleppe zuren een fraai gewaterd voorkomen gegeven heeft. Alleen koolstofrijk S. is voor die bewerking geschikt; de zuren brengen op den grijswitten grond donkere krystallen te voorschijn, die uit kool en ijzer bestaan.

Tot voor weinige jaren werd S. door alle scheikundigen gehouden voor eene scheikundige verbinding van ijzer met kool; trof men daarin andere elementen aan, dan beschouwde men deze als toevallige inmengsels. Maar sedert 1859 wordt daarover, vooral in de Fransche academie, een hardnekkige strijd gevoerd. Proeven van Stein, Caron en anderen hadden geleerd, dat de overgang van weekijzer in S. niet plaats heeft, doordien het ijzer zich onmiddellijk met kool vereenigt, maar dat de vorming van cyan (verbinding van koolstof en stikstof) daaraan altijd vooraf gaat. Volgens Caron nu, geeft het cyan aan het ijzer alleen kool af, blijft er eenige stikstof in achter, dan is dat toevallig. Volgens Frémy daarentegen is het voor de staalvorming *noodzakelijk* dat het ijzer ook stikstof opneemt en is het staal eene verbinding van ijzer met kool en stikstof. De tot dusver bekende analysen pleiten evenwel meer voor de meening van Caron, dan voor die van Frémy. R. S. T. M.

STAAR is in de heelkunde eene uitdrukking, die in het algemeen blindheid aanduidt; men onderscheidt drie soorten van S.: de zwarte, de grijze en de groene S. Zwarte S. (*Amaurosis* of *Gutta serena*) heet die S., waarbij de werking van de oogzenuw of van dier uitbreiding, het netvlies, is opgeheven. De oorzaak dezer kwaal is organische verandering van de zenuw, verwoesting of drukking daarop, overspanning, hersenschudding, de werking van sommige narcotica, enz. De aanvang van de zwarte S. kenmerkt zich door toenemende vermindering van het gezigtsvermogen (*amblyopia*). De volkomen ontwikkelde zwarte S. kenmerkt zich door ongevoeligheid voor licht met onbewegelijkheid en naauwheid der pupil, terwijl tevens gewoonlijk de bloedsomloop in een amaurotisch oog traag, de voeding slecht is, van daar dat een soortgelijk oog klein, ingevallen, roodachtig gekleurd en naar de lichtstralen gekeerd staat. Bij de graauwe S. (*cataracta*) ligt de oorzaak van het gestoorde gezigtsvermogen in de opheffing der doorschijnendheid van de

krystallens of haar kapsel. Men spreekt dus van eene lens-S. en van eene kapsel-S. Dit onderscheid te kennen is van belang, omdat daarvan zeer dikwijls afhangt of en hoe men zal opereren, om de kwaal tot genezing te brengen. Het oog dat aan graauwe S. lijdt, vertoont dofheid achter de pupil, het tweede en het derde kaarsbeeld ontbreken òf beiden, òf een van beiden; de pupil is bewegelijk voor lichtprikkeling, de lijder onderscheidt dag en nacht, is zelfs lichtschuw. De oorzaak dezer troebelwording berust op voedingstoornis van genoemd orgaan en is of als gevolg van ontsteking of als gevolg van gemis aan voeding in den hoogen ouderdom te beschouwen. De behandeling bestaat eenvoudig en alleen in operatie; geen geneesmiddel is in staat eene doffe kapsel of lens weder te doen opklaren. Men wacht tot het doen der kunstbewerking gewoonlijk het tijdstip af, waarop de dofheid volkomen is geworden of gelijk men zegt het cataract rijp is, en verwijdert dit nu volgens zeer verschillende methoden, welke wij hier niet allen zullen opsommen, maar waarvan wij alleen zullen noemen de volkomen verwijding der lens, met of zonder voorafgaande kunstmatige verwijding der pupil, de nederdrukking en ten derde de verbrijzeling. Men lese de ophthalmiatrische handboeken voor de nadere beschrijving der staaroperatie.

De groene S. (*Glaucoma*) is een dier raadselachtige toestanden, die in vele opzigten nog onverklaard zijn. De naam is het gevolg daarvan, dat men vroeger meende dat de groenachtige weerschijn, somtijds in het oog waar te nemen, een der kenmerken van de groene S. was; thans, sedert de laatste onderzoekingen van Gräfe, Donders, Pagenstecher en Rothmund, beschouwt men de groene S. als meestal het gevolg van ontsteking van het vaatvlies, met of zonder regenboogvliesontsteking (*Chorioiditis* of *Iridochorioiditis*).

De verschijnsels zijn geringe of ook hevige pijnen in het oog en in de omgeving, aanvankelijk met groote tusschenpozingen, some van maanden, soms van weken, later van dagen en uren, die gedeeltelijk met de weêrsverandering zamenhangen en gepaard gaan met aanhoudend toenemende stoornis van het gezigtsvermogen, spanning en sterke uitzetting van den oogbol met opzwelling der bloedvaten van de conjunctiva. Zeer spoedig volgt in de aanvallen volkomen blindheid, die evenwel na den aanval eenigzins verbetert, met blijvende en toenemende vermindering van het gezigtsvermogen. Ophthalmoscopisch vindt men uitholling van den tepel van het netvlies (*papilla nervi optici*), meestal met de vroeger als verschijnsel opgegeven dofheid van het glasvocht. Bij verdere ontwikkeling wordt de lens van lieverlede doffer, paart zich dus aan de groene S. de graauwe, terwijl het geheele proces eindigt met zwarte S.

Het eenige en zekere middel ter genezing van glaucoma is regenboogvlies-uitsnijding (*iridsotomie*) met of zonder opvolgend drukkend verband en, naar gelang van omstandigheden, aanwending van den Heurteloupschen kunstbloedzuiger.

Plotselinge blindheid met pijn is altijd als glaucoma te beschouwen en kan slechts door onmiddellijk bewerkstelligde iridectomie soms nog gedeeltelijk hersteld worden. v P.

STAAT (**De**) is een uiterlijk verschijnsel op aarde, niet geboren uit den vrijen wil der menschen, maar door de Voorzienigheid, door middel der gebeurtenissen gevormd. De menschelijke rede heeft zich den S. niet gedacht voor hij bestond. De wijsbegeerte, zich het ideaal van een' S. denkende, zonder acht te slaan op de wezenlijke bestanddeelen, waaruit de S. als uiterlijk verschijnsel is zamengesteld, moet natuurlijk tot willekeurige voorstellingen leiden. De roeping der wijsbegeerte omtrent den S. is: door naauwkeurige beschouwing zijn bestaan en wezen te doorgronden en zijne bestemming te ontdekken.

De afzonderlijke staten, waarin de algemeene zamenleving verdeeld is, zijn vereenigingen van familiën, door de gebeurtenissen des tijds gevormd, gevestigd op één grondgebied en geplaatst onder één gezag om regten te handhaven en storing in de zamenleving te weren.

De eindbestemming van elken S. is, om een middel te zijn tot harmonische ontwikkeling van alle menschelijke vermogens.

De S. is als vereeniging een zedelijk ligchaam, maar is van alle andere menschelijke vereenigingen geheel onderscheiden in oorsprong en zamenstelling, in levensbeginsel, werkkring en in den aard van het gezag, dat over hem wordt uitgeoefend. De staten zijn niet gevormd door de vrije overeenkomst van menschen, maar uit sociale behoeften, in den natuurlijken aanleg van den mensch aanwezig en uit het overwigt, dat de gebeurtenissen op den wil der menschen uitgeoefend hebben. In zamenstelling is de S. ook van andere menschelijke vereenigingen onderscheiden. Het meest gelijkt hij op de vereeniging van het huisgezin, waarin al de leden onderscheiden pligten en regten hebben; het minst op eene vennootschap, waarin allen gelijke verpligtingen te vervullen hebben en gelijke bevoegdheid bezitten. De S. bestaat uit leden van geheel onderscheidene vermogens. Het levensbeginsel van elke vereeniging is het levendig en voortdurend zich openbarend bewustzijn van hetgeen de vereeniging is.

Even zoo is die overeenstemming welke door stamverwantschap, door taal, door geschiedenis, door gelijkheid van zeden geboren wordt, het eigen volksleven. Wat de individualiteit voor den mensch is, is de nationaliteit voor een volk.

De werkkring van den S. hangt niet af van de wilsbepaling der leden, maar ligt in het wezen van den S. als geschiedkundig gevormde vereeniging, waarin een gezag de zamenleving beschermt en hare ontwikkeling bevordert. Daar de behoeften der zamenleving, die bescherming en handhaving van het staatsgezag noodig hebben, altijd verschillend zijn geweest, wordt door de gebeurtenissen de werkkring van het staatsgezag aangewezen, waarbij als regel geldt, dat elke staatsbemoeijing nadeelig is tot bereiking van een doel, hetwelk de individuen zelven, zonder gezag, konden bereiken. Het gezag in den S. is noch een persoonlijk regt, noch gedelegeerd, wijl de ingezetenen die over hunne regten beschikken kunnen, geene beschikking hebben over de regten van anderen. Het staatsgezag is eene bevoegdheid, voortvloeijende uit de verpligtingen van hen, die boven anderen door de gebeurtenissen geroepen zijn het staatsgezag te doen strekken tot bescherming der zamenleving. Bij de vraag, hoe het staatsgezag de zamenleving aan hare bestemming kan doen beantwoorden, moet men er op letten, dat de S. eene verschijning in den tijd is, en dat hij, om zich te kunnen ontwikkelen, noodwendig voedsel moet trekken uit hetgeen in den tijd aanwezig is. Hierdoor wordt de wijze, waarop de S. het maatschappelijk leven moet beschermen, afhankelijk van vele feitelijke omstandigheden, waarvan de naauwkeurige beschouwing en verstandige leiding tot de politiek behoort. De wijze, waarop het staatsgezag wordt uitgeoefend, wordt de *Regeringsvorm* genoemd.

Het staatsgezag, onafscheidelijk van elken S., wordt altijd door één of meer personen bezeten, nimmer door alle burgers te gelijk. De gebeurtenissen des tijds wijzen aan, bij wie het bezit van het staatsgezag is. De S. is despotiek, constitutioneel of republikeinsch (zie *Staatsbestuur*).

Als zedelijk ligchaam beschouwd, kan de S. eigendom verkrijgen, bezitten en vervreemden, schuld scheppen en vernietigen (amortisatie), in regten aanspreken en aangesproken worden, maar is even als bijzondere personen onderworpen aan de regelen der regterlijke bevoegdheid en der verjaring.

Het woord S. komt echter in velerlei andere beteekenissen voor. Zoo spreekt men b. v. van *burgerlijke S.* om aan te duiden de verschillende bevoegdheden, die de burgers van een land, hetzij jegens elkander, hetzij jegens den vreemdeling bezitten, in onderscheiding van den politieken S. (état politique), die uitsluitend op het staatkundig leven betrekking heeft. Men noemt ook wel *burgerlijke S.* het zamenstel van regten en pligten, dat voor een persoon voortvloeit uit acten, die zijne betrekkingen van familie, bloed- en aanverwantschap behelzen. De kennis van dien S. komt hoofdzakelijk te pas in de drie voornaamste tijdstippen des levens, de geboorte, het huwelijk en het overlijden. De daartoe betrekkelijke registers worden gehouden door personen, *ambtenaren van den burgerlijken stand* genaamd, op de wijze door het Burgerlijke Wetboek bepaald.

Zoo verstaat men insgelijks onder *personen S.* de hoedanigheid, waardoor de individuen regten kunnen uitoefenen en pligten hebben te vervullen, hetzij met betrekking tot de maatschappij, hetzij jegens hunne familie. Tweederlei soort van regten worden uit dien S. geboren; burgerlijke en burgerschapsregten. De eerste ontleenen hunnen oorsprong aan het Burgerlijk Wetboek en wor-

den aldaar geregeld; de laatsten ontstaan uit de Grondwet en andere organieke wetten. Geschillen over den S. van personen worden door de arrondissements-regtbanken, na verhoor van het openbaar ministerie, beslist. De S. van personen kan om verschillende oorzaken wijzigingen ondergaan, ja zelfs geheel veranderen. Zoodanige redenen zijn b. v. het verlies van nationaliteit; van een gedeelte of het geheel der burgerlijke, burgerschaps- of familieregten, bij regterlijk gewijde uitgesproken; het huwelijk, curatele, faillissement als anderszins. De S. der personen is van openbare orde en kan derhalve door den wil van partijen geene verandering ondergaan. Zoo kan de vader geen afstand doen van de magt die de wet hem schenkt. Bij alle acten van vervreemding, van hypotheek, bij alle contracten, waaruit eene burgerlijke verbindtenis voortvloeit, moeten de partijen hunnen S. opgeven, dat is b. v. of zij gehuwd, of voogd, of rekenpligtig ambtenaar zijn.

STAATHUISHOUDKUNDE (*Oeconomia politica*) is de wetenschap, die leert hoe de rijkdom in de maatschappij ontstaat en te niet gaat, of korter: S. is de leer van den rijkdom. Zij wijst de wetten aan welke den rijkdom besturen en wier kennis noodzakelijk is tot bevordering der algemeene welvaart. De rijkdommen der S. zijn die zaken, die aan onze behoeften kunnen voldoen en waarvoor men iets anders kan verkrijgen. Dit kan natuurlijk slechts in eene maatschappij gebeuren, en daarom heeten zij ook maatschappelijke rijkdommen. Alleen die zaken, waarvoor men iets anders kan verkrijgen, zijn *rijkdommen* of *zaken die waarde hebben*.

In de vroegste tijden vindt men reeds hervormingsstelsels tot betere regeling der maatschappij, maar onze eeuw heeft er verschillenden geleverd, waarvan sommigen zelfs hunne beginselen hebben kunnen ontwikkelen. De scholen of hervormingsstelsels waren voornamelijk die van St. Simon, waarvan de hoofdgedachte was aan iedereen volgens zijne verdiensten en aan elk verdienste volgens zijne werken; van Charles Fourier, die verlangde grooter voortbrenging als vereischte tot het geluk; van Robert Owen, die eene nieuwe zamenstelling der maatschappij verlangde, waarin alle ongelijkheid zou weggenomen zijn, waarin geene straffen, maar wel gemeenschap van goederen zou bestaan; van Louis Blanc, die in een geschrift *Regeling van den arbeid* als hoofdgedachte van zijn stelsel voordroeg, gelijkheid van belooning, ook bij ongelijkheid van arbeid.

Buiten deze stelsels zijn er nog een aantal anderen, communistische of socialistische stelsels genaamd, wier eenig streven is het te weeg brengen van meerdere gelijkheid in de bezittingen. De eenvoudigste vorm is het onbeschaafde communismus, dat verlangt willekeurige verdeeling van den bestaanden rijkdom tusschen alle menschen, welk beginsel, min of meer gewijzigd, in andere stelsels teruggevonden wordt. De juiste grens is moeijelijk te bepalen, maar men noemt gewoonlijk *communisten* allen die eene gelijke verdeeling meer bepaaldelijk verlangen; hen, welke door eene andere verdeeling der vruchten tusschen kapitaal en arbeid dan de tegenwoordige, tot verbetering der maatschappij willen komen, heet men *socialisten*. De grondslagen van beiden zijn echter eene miskenning der menschelijke natuur, want de mensch zoekt zijn geluk in de vrije bevrediging zijner verschillende behoeften en verlangt, in strijd met die communistische en socialistische stelsels, vrije mededinging. Het was eene groote verdienste der Fransche oeconomisten, toen zij aantoonden, dat alle stelsels, die de vrije mededinging wegnemen zoo als de beschermende regten, hetzij eene andere verdeeling verlangen van de vruchten van den arbeid, zoo als de socialisten, in den grond op dezelfde dwaling rusten en slechts in de toepassing verschillen. De communistische en socialistische leerstellingen hebben intusschen ook eene goede zijde, zij brengen de waarheid aan het licht en vestigen de aandacht op sommige gebreken der maatschappij. Het socialismus wijst op de armoede van duizenden medemenschen, en schoon het de rampen overdrijft is er toch waarheid genoeg in de klagt. Eene andere goede zijde van het socialismus is, dat het meest altijd als redmiddel de vereeniging aanbiedt, waardoor reeds veel goeds is te weeg gebragt. De ware hervormingen echter kunnen niet dan langzaam een geheel volk doordringen en het eenige werkdadige middel daartoe is uitbreiding van het praktisch onderwijs. Het mistrouwen van den prikkel van het eigenbelang is de hoofdkwaal van het socialismus. Het verwacht weinig van de inspanning van het individu, maar alles van den staat; deze moet arbeid en welvaart verschaffen en moet vooral zorgen dat er weinig belastingen zijn. Dit is de meening ook van vele burgers. Het ijdele dier wenschen blijkt echter, als men nagaat wat staat en regering zijn. Het is alsof de staat een afzonderlijk wezen is, maar dit is niet zoo; de staat is niets anders dan de gezamenlijke vertegenwoordiging der ingezetenen. Deze hebben de zorg voor de algemeene belangen aan eenige bepaalde personen opgedragen, die de *regering* vormen.

Het doel der regering is, om aan de gezamenlijke inwoners veiligheid van personen en goederen te waarborgen, de algemeene vereischten in het leven te roepen, die voor het welslagen van elke bijzondere productie noodig zijn, en alles te verrigten wat volgens ondervinding beter door den staat dan door particuliere krachten kan geschieden. Tot dat alles zijn vele instellingen noodig; daartoe worden regters aangesteld en andere ambtenaren, die de regten en verpligtingen der burgers onderling handhaven; daartoe onderhoudt de staat een leger en eene vloot, die het land tegen vijanden beschermen, daartoe benoemt hij personen die de belangen der natie en der ingezetenen in het buitenland waarnemen, enz.

De voornaamste onderwerpen, waarmede de S. zich bezig houdt, zijn in de eerste plaats: het ontstaan van rijkdom, de hulpmiddelen der voortbrenging en het te niet gaan van rijkdom. Zij leert wat te verstaan met *waarde*, *voortbrenging*, *voortbrengende diensten*, *kapitaal*, *stoffelijke en onstoffelijke voortbrengselen* en *prijs*. Zij verklaart wat de hulpmiddelen der voortbrenging zijn: als *verdeeling van arbeid*, *werktuigen*, *geld*, *crediet-papier* en *banken*; zij toont aan, dat de hinderpalen der voortbrenging zijn: onjuiste bemoeijingen der regering met de nijverheid en verkeerde bescherming. Zij leert dat rijkdom te niet gaat door verbruik en door belastingen, en verklaart eindelijk welk aandeel ieder mensch bekomt aan de voortbrenging van rijkdom.

STAATKUNDE of *Regeerkunde* is die wetenschap, welke leert hoedanig een staat behoort te worden bestuurd, om zijne welvaart en bloei te bevorderen.

STAATSBESTUUR is de wijze waarop het staatsgezag uitgeoefend wordt, hetgeen door de staatkundige gebeurtenissen bepaald wordt. De staatkundige wetgevers staan meer dan de gewone wetgevers onder den drang der omstandigheden. Elke staatswet geeft den geest des tijds, waaronder zij werd opgesteld, terug. Ofschoon elke regeringsvorm zich geschiedkundig ontwikkeld heeft, hebben vele volken eene algemeene staatswet waarin die regeringsvorm is omschreven, *Grondwet* genoemd. Het S. kan zijn autocratisch, monarchisch of republikeinsch, al naar mate de staat bestuurd wordt door één enkelen, door een enkelen doch beperkt door den wil van meerderen, of door die meerderen zelven.

Ons S. is monarchisch constitutioneel, d. i. de souvereiniteit erfelijk opgedragen aan het Huis van Oranje-Nassau en daarnevens de Grondwet. Op het congres van Weenen waren de negen noordelijke gewesten met de acht zuidelijken vereenigd en gezamenlijk tot een koningrijk verheven onder het stamhuis van Oranje, waarin de titel en de voorregten der koninklijke waardigheid door al de mogendheden waren erkend. Den 16den Maart 1815 was Willem Frederik, prins van Oranje-Nassau te 's Gravenhage tot koning der vereenigde Nederlanden gehuldigd. Den 1sten Mei was eene commissie van 22 leden, waarvan 11 uit het noorden en 11 uit het zuiden, te 's Gravenhage bijeen gekomen om eene grondwet voor de vereenigde gewesten te ontwerpen. Den 19den Augustus werd deze grondwet in het noorden door eene dubbele kamer eenparig aangenomen, maar daags te voren was zij in het zuiden door de, op dezelfde wijs als in het vorige jaar in het noorden benoemde notabelen, ten getale van 1600, verworpen met 796 stemmen van de 1325 die opgekomen waren. Toch is zij ingevoerd voor het geheele koningrijk, door vrij willekeurig het getal stemmen, waardoor zij in het noorden was goedgekeurd te voegen bij het getal van hen, die haar in het zuiden hadden aangenomen, waardoor men tot eene meerderheid geraakte. Den 27sten September werd Willem Frederik te Brussel gehuldigd.

De vereeniging der zeventien gewesten was van korten duur ten gevolge van de kwalijke verhouding van koning Willem tot

de twee partijen in België, de clericalen en de liberalen. Van den aanvang zijner regering bekampten die partijen afzonderlijk zijne regeringsmaatregelen; van het oogenblik, dat zij elkander tegen hem de hand reikten, was zijn val in België beslist en de tijd voor de scheiding tusschen de noordelijke en zuidelijke gewesten daar. Zij vlog in 1830 aan en werd eerst bij het tractaat van den 19den April 1839 wettig tot stand gebragt. Die scheiding bragt niet alleen eenige noodzakelijke veranderingen met zich in de grondwet ten opzigte van de bepaling van het grondgebied en hetgeen daaruit voor het algemeen bestuur van het land voortvloeide, maar het begrip van een' grondwettigen staat was ook meer tot helderheid onder het volk gekomen. Het denkbeeld van medeeregering en samenwerking was langzamerhand rijp geworden. Een self regerend koning voegde niet naast eene volksvertegenwoordiging, die niet alleen als hij het regt van wetsvoordragt bezat, maar tevens de jaarlijksche begrooting voor de staatsuitgaven moest goedkeuren. Daardoor toch liep of de souvereine magt des vorsten of het regt van de volksvertegenwoordiging om een koninklijk voorstel af te wijzen, gevaar van ten onder te gaan. Verantwoordelijke ministers voor de regeringsdaden des konings moesten de majesteit des souvereins onschendbaar maken; ontbindbaarheid eener regtstreeks door het volk gekozene vertegenwoordiging moest den staat van de overheersching der partijen bevrijd houden. Toen het eerste beginsel in 1840, bij de herziening der grondwet, daarin werd opgenomen, deinsde koning Willem daarvoor terug en deed afstand van zijnen troon, ten behoeve van zijn' zoon Willem den IIden, onder wien een waarlijk grondwettige stand van zaken in 1848 geboren werd.

De grondwet van 1848 was de voltooijing van die van 1814. Zij waarborgt de souvereine magt van den vorst en de regten en vrijheid van den burger, door beiden duidelijk te omschrijven, te regelen en zoodoende te beschermen en te bevestigen. De koning kiest verantwoordelijke ministers, die hoofden zijn van de departementen van algemeen bestuur, wier getal en werkkring door hem bepaald wordt. Hem staat ter zijde een Raad van state, (Zie *Staatsraad*). De regterlijke magt wordt in 's konings naam uitgeoefend; in 't militaire door het hoog militair geregtshof te Utrecht, waarop van al de overige krijgsraden van land- en zeemagt beroep bestaat, en wier auditeuren en fiscalen door den koning worden benoemd; in 't burgerlijke door den hoogen raad, de provinciale hoven, de arrondissements-regtbanken en de kantongeregten. De koning kiest de leden van den hoogen raad uit eene voordragt van vijf personen door de tweede kamer der staten-generaal, self benoemt hij de presidenten en heeft de regtstreeksche aanstelling van de procureurs-generaal, van de advocaten-generaal, van de officieren en van de griffiers, bij den hoogen raad, bij de hoven en bij de regtbanken, benevens van de kantonregters en hunne griffiers. De raadsheeren en regters worden door hem uit eene aanbeveling der leden daarvan benoemd. De wetgevende magt deelt de koning met de staten-generaal, die in twee kamers gesplitst en ontbindbaar zijn (zie *Staten-generaal*). De jaarlijksche begrooting voor de staatsuitgaven wordt door de staten-generaal goedgekeurd en bewaakt door de algemeene rekenkamer. Deze neemt kennis van alle ontvangsten en inkomsten van het rijk, en alle uitgaven ten laste van het rijk moeten, hetzij voor of na de betaling, bij haar worden onderzocht, vereffend en geboekt. Uit eene voordragt der tweede kamer van drie personen voor haar lidmaatschap doet de koning eene keus.

De koning kiest eveneens zijne commissarissen voor het bestuur der gewesten, tevens voorzitters der provinciale en der daaruit gekozene gedeputeerde staten. (Zie *Staten-provinciaal*). Gewestelijke belastingen worden door de wet bekrachtigd. Eindelijk benoemt de koning ook de burgemeesters. Deze worden in het dagelijksch bestuur bijgestaan door wethouders, uit den gemeenteraad gekozen. De leden der gemeenteraden worden door de ingezetenen benoemd voor zes jaar; een derde treedt om de twee jaar af, doch zij zijn herkiesbaar; hun getal wordt door de wet bepaald, naar gelang der bevolking. Aan hen is de regeling en het bestuur van de huishouding der gemeente overgelaten; besluiten over gemeente-eigendom en andere burgerlijke regtshandelingen, alsmede begrootingen van inkomsten en uitgaven worden aan de goedkeuring van gedeputeerde staten onderworpen. Plaatselijke belastingen behoeven de goedkeuring des konings.

STAATSKAS. De S. of Schatkist van den staat is eenigzins een zedelijk persoon, die, vertegenwoordigd door den minister van Financiën, eigendomsregten bezit. Het beheer is, onder het opperbestuur des konings, opgedragen aan den minister van Financiën, en onder dezen aan betaalmeesters in de onderscheidene provinciën. De schatkist komt voor den staat op, in de gevallen, bij de artt. 576, 879, 880 en 1172 van het Burgerlijk Wetboek bedoeld.

De middelen om in de behoeften der schatkist te voorzien, zijn belastingen en geldleeningen, die niet dan na gemeen overleg met de staten-generaal kunnen tot stand komen.

Bij de wet van den 26sten April 1852 (N°. 90) is ten behoeve der schatkist de uitgifte van ƒ 10,000,000 aan muntbiljetten toegestaan. Aan haar zijn onderscheidene voorregten toegekend, deels in het Burgerlijk Wetboek, deels in het Wetboek van Burgerlijke Regtsvordering, deels in speciale wetten. Voorts vervallen aan den staat de zaken van dengenen, die zonder erfgenaam overleden is, of wiens erfenis is verlaten, of de nalatenschappen waarvoor geen erfgenaam zich opdoet, volgens art. 576 en 1172—1175 Burgerlijk Wetboek.

STAATSRAAD. De S. of *Raad van State* is een grondwettig staatsligchaam, waarvan de zamenstelling en de bevoegdheid geregeld zijn bij de wet van den 21sten December 1861 (Staatsblad N°. 129). Voorschriften betrekkelijk de uitvoering dier wet zijn vastgesteld bij koninklijk besluit van den 4den September 1862 (Staatsblad N°. 174). De voornaamste bepalingen der wet zijn: De koning is voorzitter van den raad en benoemt den vice-president en de leden, wier getal op veertien is vastgesteld. De prins van Oranje heeft, na vervulling van zijn achttiende jaar, van regtswege zitting en eene raadgevende stem. Aan al de meerderjarige prinsen van het koninklijk huis kan door den koning dergelijke bevoegdheid verleend worden. Hij kan ook staatsraden in buitengewone dienst benoemen, ten getale van hoogstens vijftien. Zij worden door of van wege den koning opgeroepen tot deelneming aan bepaalde werkzaamheden van den raad en zijne afdeelingen, waarbij zij gewone leden kunnen vervangen, in welk geval zij dezelfde bevoegdheid als dezen hebben. De raad wordt bijgestaan door een' secretaris en door drie referendarissen en twee commiezen van staat. De koning brengt bij den raad alle voorstellen ter overweging, door hem aan de staten-generaal te doen of door dezen aan hem gedaan, benevens alle algemeene maatregelen van inwendig bestuur van den staat en van zijne koloniën en bezittingen in andere werelddeelen. De raad wordt door den koning gehoord over de vernietiging van besluiten der provinciale of gedeputeerde staten of van plaatselijke verordeningen, en in de gevallen waar de wet het beveelt of de koning het noodig oordeelt. Hij is bevoegd den koning voordragten te doen nopens onderwerpen van wetgeving en bestuur, waaromtrent hij het doen van voorstellen aan de staten-generaal of het uitvaardigen van algemeene maatregelen van inwendig bestuur wenschelijk acht.

De Raad van state maakt een deel uit der vergadering, die, ingevolge art. 42 en 47 der grondwet, bij ontstentenis van den koning, de staten-generaal in dubbelen getale oproept.

Tot voorbereidend onderzoek van alle aanhangige zaken is de raad in vijf afdeelingen gesplitst, waarvan de leden door den koning, den raad gehoord, worden aangewezen. Eene der afdeelingen is belast met het onderzoek van de geschillen van bestuur. Zij draagt den koning de uitspraak voor. Wijkt 's konings beslissing van het advies der afdeeling af, dan wordt zij met redenen omkleed in het staatsblad geplaatst en te gelijk in de staats-courant openbaar gemaakt, met het rapport van het hoofd van het ministeriëel departement, hetwelk 's konings beslissing mede onderteekend heeft. Deze afdeeling is zamengesteld uit den vice-president en vier leden en brengt hare verslagen in het openbaar uit.

De overige afdeelingen staan in betrekking tot de verschillende departementen van algemeen bestuur en dienen den hoofden daarvan in zaken van wetgeving en bestuur, des gevraagd, van voorlichting. Zij bestaan uit drie leden, die aan aftreding om de twee jaren onderworpen zijn.

De afdeelingen brengen aan den raad verslag uit en leggen een ontwerp van advies over. De raad beraadslaagt des verlangd met het hoofd van het ministeriëel departement, wien de zaak

aangaat. De koning kan, op voordragt van den raad, deskundigen oproepen om den raad of zijne afdeelingen te dienen van voorlichting en advies. De raad beraadslaagt in eene algemeene vergadering en stelt daarin zijn advies vast. Tot het vaststellen van een advies wordt de tegenwoordigheid van minstens negen leden, de vice-president daaronder begrepen, vereischt. Bij staking van stemmen wordt de beslissing tot eene volgende vergadering verschoven. Herhaalt de staking zich, dan beslist de stem van den vice-president of het voorzittend lid. De leden van den raad zijn niet geregtelijk vervolgbaar voor de door hen uitgebragte meeningen. De adviesen zijn schriftelijk en met redenen omkleed. Zijn er gevoelens in den raad voorgedragen van dat der meerderheid afwijkende, dan werden de afzonderlijke adviesen, die gevoelens ontwikkelende, bij 's raads advies overgelegd.

Het examen voor de betrekking van referendaris en commies van staat bij den raad van state is geregeld bij koninklijk besluit van den 28sten Junij 1862 (Staatsblad N°. 135).

STAATSREGT is dat gedeelte van het regt, dat zich hoofdzakelijk tot doel stelt de organisatie van den staat en de betrekkingen tusschen het gouvernement en de leden van den staat te regelen. In meer uitgebreiden zin verstaat men onder S. de regelen, die de betrekkingen tusschen de verschillende natiën bepalen, hetgeen alsdan *internationaal-* of *volkenregt* genoemd wordt.

Het onmiddellijk doel van het S. is het belang van het algemeen, terwijl het privaat regt meer de belangen der individuen voor oogen houdt. Het gevolg dier beide regten is dan ook geheel anders; immers door geene bijzondere overeenkomsten kan van het publiek regt worden afgeweken, terwijl dit wel bij het privaat regt het geval kan zijn.

Nog verdeelt men het S. in eigenlijk *staatsregt*, in *constitutioneel regt* en in *administratief regt*. Het constitutioneel regt is dat gedeelte van de wetgeving, hetgeen de vorm van het bestuur en de uitgestrektheid en grenzen der staatsmagten regelt. Het administratief regt behandelt de betrekkingen tusschen bestuurders en bestuurden. Het eigenlijk gezegd staatsregt omvat alzoo alles, wat niet tot het constitutioneel of tot het administratief regt behoort, en heeft uitsluitend het algemeen belang tot doel. In dien zin maakt het strafregt een gedeelte van het S. uit. In het algemeen belang toch zijn straffen bepaald, tegen hen, die op de veiligheid der maatschappij inbreuk maken, en wettelijke vormen voorgeschreven voor de opsporing en vervolging der misdrijven.

Afgescheiden voorts van het constitutioneel en het administratief regt, omvat het eigenlijk gezegd S. de individuële regten, die bij de grondwet den ingezetenen zijn gewaarborgd. Zoodanige zijn: *de onschendbaarheid van den eigendom*, *de gelijkheid voor de wet*, *vrijheid van personen*, *van godsdienst*, *vrijheid van drukpers*, *openbaarheid der teregtzittingen*, *het regt dat niemand aan zijn natuurlijken regter kan worden onttrokken*, *het regt van petitie* enz.

De onschendbaarheid van den eigendom is niet alleen een beginsel van het eigenlijk gezegd S., maar de hoofdvoorwaarde van het bestaan der maatschappij. De gelijkheid voor de wet is een gevolg der omwenteling van 1789, even als de vrijheid van godsdienst. Vóór dit tijdstip nam de massa van het volk weinig of niet aan de publieke zaak deel. In Frankrijk konden vóór dien tijd de adel en geestelijkheid uitsluitend staatsambten bekleeden, de zoogenaamde derde stand was daartoe onbevoegd. Ook met betrekking tot de individuële vrijheid, was Engeland vóór de omwenteling het eenige land, waarin het gouvernement het regt niet had de burgers te doen gevangen nemen. Eerst bij de latere grondwetten is dit groote beginsel van S. bij ons aangenomen. Maar naast het beginsel moest een correctief werden gebezigd om misbruiken tegen te gaan. Daarom is de in hechtenis neming van personen geoorloofd in de gevallen en op de wijze bij de wet voorzien.

Niet minder belangrijke beginselen van S. zijn de openbaarheid der teregtzittingen en het regt om voor den bevoegden regter te regt te staan. In Frankrijk stelde de koning voorheen commissiën aan, dat wil zeggen regtbanken, belast met het onderzoek van bepaalde zaken, met uitsluiting van anderen die er kennis van hadden moeten nemen. Later is daarin verandering gebragt, en bepaalde de wetgever dat de natuurlijke regters der burgers zouden zijn de regters, die de wet aanduidt. Eindelijk is ook het regt van petitie d. i. om tot de bevoegde autoriteit verzoeken te rigten, als een groot beginsel van S. bij de grondwet aan de burgers geschonken.

STAATS-VLAANDEREN, een deel van het oude graafschap Vlaanderen, hetwelk in den strijd tegen Spanje door de wapenen der republiek veroverd was en dien ten gevolge tot de Generaliteitslanden gerekend werd. Het grensde ten noorden aan de Westerschelde en ten zuiden aan Vlaanderen, en kwam dus overeen met het tegenwoordige Zeeuwsch Vlaanderen, dat echter iets kleiner is, daar enkele streken langs de Schelde, o. a. de forten Lillo en Liefkenshoek, die er vroeger toe behoorden, thans bij België gevoegd zijn. S.-V. werd verdeeld in het vrije land van Sluis of het land van Kadzand en de vier ambachten, genoemd naar Hulst, Axel, Assenede en Bouchoute, terwijl eenige steden geënclaveerd waren en in het oosten ook het verdronken land van Saaftingen, de polder den Doel, het land van Ketenesse, alsmede de reeds genoemde forten daartoe gerekend werden. Het bevatte de steden Sluis, Aardenburg, Oostburg, IJzendijke, Biervliet, Hulst, Sas van Gent, Philippine, Axel en Ter Neuse.

De gemelde streek van Vlaanderen werd in 1648 aan de republiek afgestaan, ofschoon de grenzen daarvan nog in 1664 nader bepaald of gewijzigd werden. Dergelijke wijzigingen hadden ook in 1715, 1718 en 1786 plaats, in welk laatste jaar nagenoeg de tegenwoordige grens tusschen Nederland en België werd vastgesteld. Er bestond een raad van Vlaanderen te Middelburg, aan welken het hooge regtsgebied in S.-V. was opgedragen, en een Leenhof, waaronder echter niet alle leenen dier streek behoorden. Over de samenstelling en de bevoegdheid dier beide collegiën zijn nadere bijzonderheden te vinden bij A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, IIde deel bls. 713 e. v.

Met betrekking tot het bestuur en de heffing der middelen, verwijzen wij naar het art. *Generaliteitslanden*.

STAATSVORM. (Zie *Regeringsvorm*).

STABAT MATER. Aldus heet naar de eerste woorden een der beroemdste, maar ook een der schoonste voortbrengselen der middeleeuwsche kerkelijke poëzy. Dit gedicht draagt verschillende titels: *Planctus beatae Mariae virginis*, *Mariae compassio*, *Mater dolorosa*, *Sequentia* (de algemeene benaming der kerkliederen die in de R. Catholieke kerkliederen op het eerste Hallelujah volgen) *De septem doloribus Mariae virginis*, en drukt in hedendaagsche versmaat en niet rijmende regels de gewaarwordingen uit van Maria bij het kruis van haren goddelijken zoon. Wie de vervaardiger van dit onovertreffelijk gevoelige dichtstuk is, schuilt in het duistere en men schijnt daaromtrent reeds in de XIIIde eeuw in onzekerheid verkeerd te hebben. Vrij algemeen verspreid, en nogtans vrij zeker ongegrond is de meening dat het uit de pen van Jacobus de Benedictis, bijgenaamd Jacoponus, een in 1306 overleden Franciscaner monnik, gevloeid is; doch met meer waarschijnlijkheid wordt het toegeschreven aan den H. Bernhard. In vele andere talen overgezet, is het ook meermalen in de onze overgebragt, met name door Vondel (Werken, uitgave van B. Bosch, D. IV, bls. 184), P. van Braam (*Mnemosyne van Tydeman en van Kampen*, D. III, bls. 273), Bilderdijk (ald. en *Nieuwe Dichtschakeringen*, D. I, bls. 99), en Heije (*Maria bij 't kruis*, Amsterdam 1856) die aldaar ook de genoemde overzettingen aanhaalt.

Het reeds zoo beroemde lied is nog beroemder geworden door de heerlijke muziek die er meermalen voor vervaardigd is. Die van Palestrina, van Astorga, van Winter, van Neukomm, van Haydn, Rossini en anderen, hoe schoon ook, moeten wijken voor die van Pergolese, wiens S. M. een van de voortreffelijkste gewrochten der toonkunst is.

Zie voorts: Kist, in zijn en Royaards' *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, D. III, blz. 493 volg.; Lisco, *Stabat mater. Hymnus auf die Schmerzen der Maria* (Berlijn 1843).

STACCATO is in de muziek de aanwijzing, door eenige punten of streepjes boven de notenlijnen, dat de daar onder geplaatste noten zonder incensmelting of verbinding, maar elke op haar zelve moeten worden voorgedragen.

STACKELBERG (OTTO MAGNUS, vrijheer van), oudheidken-

ner en kunstenaar, werd te Worms bij Reval den 25sten Julij 1787 uit een oud-adelijk Duitsch geslacht, dat van de Rijnstreken oorspronkelijk was, geboren. Zijn onderwijs genoot hij in het vaderlijke huis, daarna te Halle, eindelijk ging hij naar de universiteit te Göttingen, waar hij, volgens het verlangen van zijn' vader regten en diplomatie zou studeren. Hij vond zich echter meer door schilderkunst en kunstgeschiedenis aangetrokken. Van Göttingen reisde hij over Genève naar Italië, en trok vervolgens naar Petersburg. Afwisselend aldaar en te Dorpat levend, wijdde hij zich toen geheel aan kunst. In 1808 ging hij weder op reis en wel eerst naar Rome, vervolgens naar Griekenland en keerde eerst in 1813 naar Rusland terug; doch drie jaren later vestigde hij zich voor goed te Rome, waar hij een werk het licht deed zien, getiteld *Costumes et usages des peuples de la Grèce moderne* (1825). In 1828 ging hij naar Parijs om een uitgever te vinden voor zijn werk over Griekenland *La Grèce, vues pittoresques et topographiques* (Parijs 1830—1834, 2 dln.) en van daar naar Londen, Dresden, Heidelberg, Manheim, Berlijn en Petersburg, waar hij den 28sten Maart 1834 overleed. Behalve de genoemde werken heeft men nog van zijne hand: *Gräber der Griechen* (Berlijn 1835).

STADHOUDER of *Stedehouder* is de waardigheid van hem, die namens den souverein, een land of een gedeelte daarvan bestuurt. In de geschiedenis van ons land werd die naam het eerst gegeven aan Willem van Oranje-Nassau, die onder de regering van koning Philips, de waardigheid van S. der gewesten Holland, Zeeland en Utrecht bekleedde. Graaf Egmond was toenmaals stadhouder van Vlaanderen. Na den dood van Willem, behielden de opvolgende prinsen van Oranje den naam van *stadhouders*, met uitgebreider magt echter dan van den aanvang af aan die waardigheid was verbonden; welk tijdperk in onze geschiedenis de *Stadhouderlijke Regering* wordt genoemd.

STADIUM was bij de Ouden eene lengtemaat van 600 Grieksche voet. Daar echter de voeten verschillend waren, zoo verschilden ook de stadiën, waarvan de volgende de meest belangrijke waren: 1°. het kleine of S. van Aristoteles, waarvan 77½ gingen op een geographische mijl; 2°. dat van Cleomides (55¼ op 1 geogr. mijl); 3°. het Pythische of Delphische (59¼ op 1 geogr. mijl); 4°. het S. van Eratosthenes (46¼ op 1 geogr. mijl); 5°. dat van Herodotus of het Nautische, ook Perzische, (44¼ op 1 geogr. mijl); 6°. het Grieksche Olympische (40 op 1 geogr. mijl); 7°. het Philetærisch (omtrent 35 ½) en eindelijk 8°. het groote S., ook het Aegyptische of Alexandrijnsche genoemd, (33⅓ op de geogr. mijl). Vele geleerden nemen echter slechts één S. aan. — Oorspronkelijk noemde men Stadiën zoodanige renbanen, die tot wedloopen waren ingerigt en gewoonlijk de opgegevene lengte hadden. Men vond ze bij de gymnasiën, en zij bestonden uit een langwerpig effen plein, met twee parallelle zijden, aan het eene einde door eenen halven cirkel gesloten, en aan het andere open, en voorzien van trapswijze oploopende zitplaatsen voor de aanschouwers.

STADLER (Maximiliaan), ten jare 1748 te Melk in Neder-Oostenrijk geboren, bragt een gedeelte zijner jeugd door in het beroemde Benedictijner klooster zijner geboorteplaats, doch maakte zich ook reeds vroeg bekend als componist van kerkmuziek en buitengewoon bekwaam orgelspeler. Ofschoon hij tevens met lof de godgeleerde wetenschappen onderwees, ontwikkelden zich steeds meer zijne muzikale talenten, vooral nadat de staatsgebeurtenissen in het laatst der vorige en het begin der tegenwoordige eeuw eenen ongunstigen invloed hadden gehad op het uiterlijke lot der kloostergeestelijkheid. Men bezit van hem eene menigte missen, psalmen, cantaten en andere kerkmuziek, benevens een groot requiem en een oratorium: *de verlossing van Jeruzalem*, alles in den strengen, hoogen kerkstijl geschreven. Hij overleed den 8sten November 1833.

STAEL-HOLSTEIN (Anna Louise Germaine, barones van), aldus genoemd naar haren echtgenoot, was eene dochter van den vermaarden Necker (zie *Necker*). Den 22sten April 1766 te Parijs geboren, trad zij op twintigjarigen leeftijd in het huwelijk met den Zweedschen gezant den baron v. S.-H. Na eerst gedurende het schrikbewind het leven van onderscheidene harer vrienden door haren invloed te hebben kunnen redden, kwam ten laatste het hare in gevaar, doch het gelukte haar naar Engeland te ontkomen, waar zij, als schrijfster reeds eenigzins bekend door *Lettres sur les écrits et le caractère de Rousseau* (Parijs 1789), *Réflexions sur le procès de la reine* (Parijs 1793) schreef, alsmede *Réflexions sur la paix* (Parijs 1794) en *sur la paix intérieure* (Parijs 1795). Toen Zweden de Fransche republiek erkend had, keerde zij met haren echtgenoot naar Parijs terug en schreef eenige verhalen en tooneelstukken, benevens *L'influence des passions sur le bonheur des individus et nations* (Parijs 1796), een geschrift vol diepe en heldere denkbeelden, en *De la littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales* (Parijs 1796, 2 dln.). Niet lang daarna had er eene echtscheiding plaats tusschen haar en haren gemaal, welke echter niet belette dat zij dezen in zijne laatste ziekte oppaste tot aan zijnen dood. Door Bonaparte uit Parijs verbannen begaf zij zich naar eene vriendin te St. Bryce, waar zij haren roman *Delphine* (Parijs 1803, 8 dln., Ned. vert. Amsterdam 1820, 6 dln.) schreef. Een daarop gevolgd verblijf in Duitschland gaf aanleiding tot het schrijven van haar werk *L'Allemagne*, waarvan het handschrift door de policie van keizer Napoleon werd in beslag genomen, en dat te Londen in 1813 werd uitgegeven (Ned. vert. Zalt-Bommel 1820, 3 dln). Na den dood van haren vader gaf zij diens *Manuscrits* uit (Parijs 1803) en schreef haren beroemden roman *Corinne ou l'Italie* (Parijs 1807, 2 dln.; Ned. vert. Haarlem 1809, 2 dln.), het vermaardste en beste harer werken, eene allergelukkigste ineensmelting van roman en landbeschrijving. Naar Frankrijk teruggekeerd zag zij zich op nieuw door keizer Napoleon vervolgd en de als de voornaamste schrijfster van haren tijd beroemde vrouw reisde naar Rusland en van daar naar Zweden, waar zij *Dix années d'exil* (Leipzig 1822, Ned. vert. Zalt-Bommel 1828) en *Réflexions sur le suicide* (Stokholm 1812) schreef. Na den val van Napoleon keerde zij naar Parijs terug, waar zij in een tweede huwelijk trad met eenen officier, zekeren de Rocca, wiens naam zij echter niet aannam, ten einde haren beroemd geworden naam niet te verliezen, en hare levensjaren doorbragt met het schrijven van *Considérations sur la révolution française* (Parijs 1816) en het herzien harer vroegere schriften, van welke, na haren dood, die den 14den Julij 1817 voorviel, eene volledige uitgave (Parijs 1820, 1821, 18 dln.) bezorgd is door haren oudsten zoon, August Louis, baron v. S.-H. (geboren den 31sten Augustus 1790, overleden den 19den November 1827), wiens *Lettres sur l'Angleterre* (Parijs 1826), in het Ned. vertaald zijn (Dordrecht 1827).

Zie voorts over deze beroemde vrouw en hare schriften: Hortense Allard, *Lettres sur les ouvrages de Madame de Staël-Holstein* (Parijs 1824).

STAF. De bevelhebber eener troepenafdeeling, benevens alle personen, die regtstreeks onder zijne bevelen staan. De S. van een bataillon wordt dus uitgemaakt door allen, die niet bij de compagniën zijn ingedeeld. Gewoonlijk geeft men aan degenen die geen' officiersrang bezitten, gezamenlijk den naam van *kleinen-S.* — *Generale-S.* of ook wel *generaalkwartiermeesterstaf* is een corps officieren, bestemd om den aanvoerder van een leger of van een belangrijk onderdeel daarvan, in zijne dienstverrigtingen te ondersteunen. De algemeene bestemming van den generalen S. is om ten allen tijde aan den opperbevelhebber een naauwkeurig en gemakkelijk overzigt over den toestand van het leger te geven; om hem de noodige inlichtingen over den vijand en het oorlogstooneel te verschaffen; om zijne voornemens en plannen te ontwikkelen en door orders aan de verschillende onderdeelen van het leger uitvoerbaar te maken en eindelijk om de uitvoering zelve na te gaan en verkeerde opvattingen te voorkomen. Naarmate van de troepenafdeelingen, waarbij het personeel van den generalen-S. werkzaam is, wordt hij onderscheiden in *grooten* S. of den S. *van het leger* en in staven der legercorpsen, divisiën of brigades. Iedere S. heeft eenen chef, *chef van den* S. genoemd, die de verschillende dienstiakken verzamelt en als de regterhand van den aanvoerder moet beschouwd worden. Sedert er legers zijn, hebben er ook generale staven bestaan. Hoewel het in den aard der zaak ligt, dat in berigten over veldtogten en veldslagen, slechts zelden bijzondere melding gemaakt is van den generalen S., vindt men daarvan ten allen tijde sporen. Zoo was het corps lijfwachters van Alexander den Grooten een volledige generale S. Ook de Perzen hadden een dergelijk corps. Bij de Atheners trokken steeds 10 strategen te

velde, waarvan er één het opperbevel voerde, terwijl de 9 anderen zijnen generalen S. vormden; dit was ook het geval met de polemarchen der Spartanen; de Romeinsche veldheeren vormden zich insgelijks eenen generalen S. uit jongelingen van goeden huize, de zoogenaamde voluntarii. De vorsten van de middeleeuwen werden te velde door hunne hovelingen gevolgd, die de functiën van stafofficieren vervulden; de steden en gemeenten gaven in dezelfde hoedanigheid aan hunne veldheeren, leden van den raad mede. Bij de legers in het begin der nieuwere tijden is de betrekking van den luitenant-kolonel tot den kolonel nagenoeg die van chef van den S.; verder vindt men bij den S. den kwartiermeester (*maistre de camp*), den opperwachtmeester (*sergeant de bataille* of *major*), somtijds nog de schrijvers van den kolonel, allen betrekkingen die elk opperbevelhebber van een leger, even als de chef van een regiment instelde. Frederik de Groote hechtte veel waarde aan de vorming van eenen goeden generalen S., doch deze verkreeg eerst zijne volle beteekenis sedert de Fransche omwentelingsoorlogen, toen de legers in kleine zelfstandige legers verdeeld werden, die toch gezamenlijk tot één doel moesten medewerken en wier verrigtingen één geheel moesten uitmaken. Tegenwoordig heeft elke mogendheid van eenig belang in Europa reeds in vredestijd eenen geheel georganiseerden generalen S. Bij ons te lande bestaat deze uit 1 luitenant-generaal, 1 kolonel, 3 luitenant-kolonels, 3 majoors, 9 kapiteins en 6 eerste luitenants. L.

STAFFA, een klein en onbewoond, geheel uit bazalt bestaand eiland aan de westkust van Schotland, beroemd om zijne Fingalsgrot en als voortzetting van den Reuzendam (Zie de artt. *Fingalsgrot* en *Giants Causeway*).

STAFFORD-SHIRE is een graafschap in het midden van Engeland, ingesloten door de graafschappen Derby, Leicester, Warwick, Worcester, Shropshire en Chester, op 53¼ □ mijlen eene bevolking tellende van 631000 inwoners. Ten noorden en westen wordt S. doorsneden door eene bergketen, doch oostwaarts is de bodem afhellend naar de rivieren Dove en Trent en tusschen Uttoxeter en Newcastle onder Line is de grond meest moerassig en onvruchtbaar. De bergen der zoo evengenoemde keten bereiken eene hoogte van iets over de 1000 voet. In het zuiden van dit graafschap vindt men allerrijkste steenkool- en ijzermijnen, zoodat S. in verhouding tot de uitgestrektheid het meeste ijzer oplevert van al de graafschappen van Groot-Brittannië; ook vindt men er koper, veel kalkgesteente, uitmuntend marmer en albast, alsmede molensteenen; bovendien levert de bodem de aarde voor de ongeloofelijke massa Wedgwood-aardewerk, welke hier en in den omtrek geproduceerd wordt. Eindelijk bloeit hier ook nog bijzonder de nijverheid, die koper, leder, zijde, wol en linnen tot grondstoffen noodig heeft, terwijl voor den handel in al deze waren niet alleen de Trent en de Dove, maar ook twee groote kanalen en meer den vijf spoorweglijnen dienstbaar zijn. De landbouw van S. is daarentegen niet uitstekend. De hoofdstad heet *Stafford* en ligt aan het Grand-Trunk-kanaal; zij is eene oude, doch goed gebouwde stad, met twee kerken, een ruim en prachtig geregtshof, een groot graafschaps-hospitaal, een uitmuntend ingerigt krankzinnigen-gesticht en een' schouwburg. Het getal der inwoners bedraagt 12,000. Andere steden van eenig aanbelang zijn Wolverhampton (zie *Wolverhampton*) Walsall met 25,700 inwoners, Sedgeley met 20,000 inwoners, Bilston met 20,000 en Westbrommich met 18,000 inwoners.

STAG. De stagen behooren tot het tuig der masten, stengen en van den boegspriet. Zij steunen de masten en stengen aan den voorkant. Om ze van elkander te onderscheiden worden zij benoemd, hetzij naar het deel van het tuig waaraan zij steun geven, hetzij naar de bestemming die zij hebben; alzoo spreekt men van de *groote stag*, *voorstenge-stag*, *grietjes-stag*, enz. naar gelang het de stagen van den grooten mast, van de voorsteng, van de grietjes- of kruisbramsteng betreft. Tot de tweede onderscheiding kan men rekenen te behooren de benaming *loosstag*, voor die stagen welke slechts bij wijze van voorzorg gevoerd worden, om dienst te doen in de gevallen dat de eigenlijke S. mogt worden afgeschoten, breken enz. In sommige gevallen drukt de benaming noch het een noch het ander uit; een voorbeeld daarvan ziet men in de benaming *kuikstag*, welke gebezigd wordt voor de stagen, bestemd om de bovenbramstengen te steunen.

De stagen der ondermasten hebben de dubbele dikte van het want en zijn altoos van kabelslag-touwwerk vervaardigd. Zij liggen met een oog om den top van den mast. In het ondereinde is eene kous ingebonden; door deze en eene tweede kous wordt een talreep geschoven, waarmede de S. wordt aangezet. De vaste kous van de fokkestag is ingebonden in eenen kraag, liggende om den boegspriet; die van de groote S. is ingebonden in een end dat door een rond gat in den boeg gaat, of wordt vervangen door eenen afgeronden klos vóór den fokkemast, waar omheen de S. is gelegd; terwijl de kruisstag op eenen oogbout in het dek, aan den voorkant van den grooten mast vaart. Het oog van de looze S. ligt zooveel boven dat van de S. waarbij zij behoort, dat beiden niet door denzelfden kogel kunnen getroffen worden. De looze stagen hebben soms slechts de halve dikte dezer stagen; zij zijn op gelijke wijze als deze bevestigd.

De stenge-stagen liggen, op de boven beschrevene wijze, om de toppen der stengen. Die van de voorsteng vaart op den boegspriet, door eene schijf in een der vioolstukken; die der beide andere stengen door kousen ingebonden in stroppen, welke om de toppen van den fokke- en grooten mast zijn gelegd.

Nevens de stenge-S. en op gelijke wijze bevestigd, liggen de *stengestagzeil-leiders*, bestemd om daaraan de stagzeilen te hijschen. Sints men achter de groote- en kruismasten barkzeilen voert, zijn voor de groote en kruisstengen, de stagzeilen vervallen en dus ook de leiders, tenzij deze als looze stagen gevoerd worden.

Op overeenkomstige wijze worden ook de bramstengen gesteund.

Onder den boegspriet vindt men gewoonlijk twee, doch ook wel tot vier *waterstagen*, die op de scheg varen en bestemd zijn om den boegspriet neêr te houden, en aan de opwaarts werkende krachten, veroorzaakt door de spanning der fokkestagen, der voorstenge-S. en den stagzeilleider, andere krachten tegenover te stellen. De buitenste S. draagt den naam van *mantelstag*. Zij gaat door gaten in de scheg en wordt op kragen, die op verschillende punten van den boegspriet om dezen heen zijn genomen, met talrepen stijf gezet.

De *boegstagen* steunen den boegspriet zijdelings. Aan iedere zijde is er een. Zij is onder den kraanbalk in een oogbout in het boord ingehoekt en met eene talreep, die door kousen vaart, op eenen kraag om den boegspriet stijf gezet.

De *loopstagen* loopen boven langs den boegspriet, zij dienen tot steun voor het volk bij het uitenteren. Zij zijn bevestigd aan het schild en worden met talrepen in de judas-ooren vastgemaakt.

Op het kluifhout heeft men insgelijks waterstagen, om het aan den onderkant te steunen, zij zijn twee in getal, over de nok van het kluifhout overgelegd; varen door schijfjes van den spaanschen ruiter, worden vervolgens door eene kous onder den boegspriet geleid, loopen langs dezen heen naar boord en zijn met talrepen op oogbouten in den boeg bevestigd.

Tot zijdelingschen steun van het kluifhout dienen vier *bokstagen*. Deze zijn over de nok van het kluifhout overgelegd, varen door kousen op de blinde ra, hebben een dubbel blok in het einde ingebonden en worden met talies, van welke het linksche blok in eenen oogbout in het boord is gehoekt en waarvan de looper binnen boord komt, stijf gezet. Als de blinde ra ontbreekt, varen zij door schijfjes in ijzeren armen die buiten de kraanbalken uitsteken en worden met talrepen stijf gezet. Heeft men den kluivenleider varen op een' beweegbaren ring, dan zijn twee der bokstagen aan dezen bevestigd.

Het jaaghout wordt van onderen gesteund door ééne waterstag en aan iedere zijde door ééne bokstag. De wijze waarop deze stagen varen, verschilt niet van die, welke voor het kluifhout is opgegeven.

Eindelijk heeft men nog bokstagen, die tot het tuig van den bezaansboom behooren en bestemd zijn om den boom bij zijne bewegingen te besturen en in bepaalde standen te houden. Over de nok van den boom is een schinkel gelegd, met een dubbel blok in ieder uiteinde ingebonden. Ter wederzijde van het hek is een enkel blok ingehoekt. Door ieder paar blokken is een end geschoven, waarvan de looper door een schildpad op het boord, naar binnen boord is gebragt; deze is de leigting der laatstgenoemde bokstagen.

STAGIRA was eene stad in Macedonië, gelegen tusschen Amphipolis en Acanthus in de nabijheid van den berg Athos. Zij was de geboorteplaats van den wijsgeer Aristoteles (Zie *Aristoteles*), die deswegens nog tegenwoordig wel eens de Stagiriet of Stagirites genoemd wordt.

STAGZEIL. De stagzeilen zijn meestal drie- sommigen ook vierhoekige zeilen, die met een hunner lijken langs leiders geheschen worden en van welke de schoot achteruitgehaald werdt.

De *vóórstagzeilen*, met name het *voorstenge stagzeil*, de *kluiver* en de *jager* hebben de gedaante van eenen ongeveer regthoekigen driehoek. Het *voorlijk*, zijnde de schuine zijde des driehoeks, is voorzien van *ringen* of *zuigers*, waarmede zij aan de leiders verbonden zijn. Op den *kop*, zijnde de vereeniging der *voor-* en *achterlijken*, zijn het *val*, waarmede het zeil geheschen wordt, en de *neêrhaler*, die bij het strijken dienst doet, opgestoken. De *halsleuver*, zijnde de vereeniging der *voor-* en *onderlijken*, wordt bij den voot des leiders bijgenaaid. Op den *schoothoorn*, waar de *achter-* en *onderlijken* zamen komen, wordt de schoot opgestoken.

Het voorstenge S. bestaat uit het ligste zeildoek, de kluiver is van vlaamsch linnen. Men heeft een' *grooten-*, *middel-* en *kleinen kluiver*, die naar omstandigheden worden bijgezet. Soms heeft men op den kluiver een *geitouw*, dat alsdan opgestoken is op den schoothoorn en door een blokje, op de hoogte van den vierden of vijfden ring vaart. Als de kluiver met een' ring wordt gevoerd, dient de leider tevens tot *uithaler*. Deze ligt om den top der voorsteng, vaart door den ring van achteren naar voren, voorts door eene schijf in de nok van het kluifhout tot op zijde van den boegspriet, en wordt met eene talie, waarvan de looper binnen boord komt, stijf gezet.

De *jager of buitenkluiver* wordt gevoerd, hetzij met een staanden leider, hetzij vliegend, dat is zonder leider, enkel met een val, hals en schoot. Deze laatste wijze echter is alleen voor de kleinere schepen in gebruik.

De *midden-* en *achterstagzeilen*, met name het *groot stenge S.*, de *vlieger*, het *groot bramstenge S.*, het *bezaans S.* of de *aap*, het *kruisstenge S.* en soms het *groot bramstenge-* en het *Grietjes S.*, hebben de gedaante van een regthoekig trapezium. De schuine zijde of het *bovenlijk* loopt langs den leider, het *voor-* of *staande* lijk, zijnde de kortere regthoekzijde, langs den mast of steng. Beide lijken komen in den *nok* te zamen. De overige hoeken behouden dezelfde benamingen als voor de driehoekige zeilen zijn opgegeven. Het groot stenge S. wordt tegenwoordig veel vervangen door een barkzeil, dat gevoerd wordt aan een gaffel achter den fokkemast.

Het tuig bepaalt zich tot het val, den neêrhaler, de geitouwen en de schooten.

Bovendien heeft men nog *stormstagzeilen*. Deze benaming geldt voor de onderstagzeilen, met name het *grootstagzeil*, de *stormfok* en het *storm-bezaanstagzeil*. Deze hebben de gedaante van driekante zeilen en zijn vervaardigd van zwaar zeildoek. Het tuig verschilt niet van dat der overige stagzeilen. Zij worden uitsluitend bij stormweêr gebezigd en zoodra zij overbodig zijn afgeslagen en opgeborgen.

STAHL (Friedrich Julius), hoogleeraar in de regten te Berlijn, werd in 1802 te Munchen uit Israëlitische ouders geboren, maar ging in 1819 te Erlangen tot de Evangelische kerk over; studeerde achtereenvolgens te Würzburg, Heidelberg en Erlangen in de regten en vestigde zich in 1827 als privaatdocent te Munchen. Door den invloed van Schelling legde hij zich voornamelijk op de wijsbegeerte des regts toe. In 1832 werd hij buitengewoon hoogleeraar te Erlangen en nog in hetzelfde jaar gewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte van het regt, staatkunde en pandecten te Würzburg. Later kwam hij voor dezelfde vakken wederom te Erlangen. In 1840 werd hij naar Berlijn beroepen. Zijn optreden op wetenschappelijk gebied viel juist in dat tijdperk der Duitsche beschaving, waarin het minder om praktische vraagstukken, dan wel om afgetrokken beginselen te doen was. In het bijzonder bestreed hij het stelsel van Hegel en betrad eene zelfstandige loopbaan, waartoe de voorlezingen van Schelling hem aanleiding gaven. Een overzigt van de wijsbegeerte des regts tot aan den aanvang der meerdere ontwikkeling van de geschiedenis des regts, leverde hij in zijn bekend werk: *Philosophie des Rechts, nach geschichtlicher Ansicht* (Heidelberg 1830—1837, 2 dln.), waarmede hij zich een' grooten naam verwierf. Hij kwam tot het resultaat, dat het wijsgeerig vraagstuk niet zonder de persoonlijkheid van God kan worden opgelost. Vandaar dat het door hem ingenomen standpunt zuiver Deïstisch was, ofschoon hij boven alles een christelijk standpunt verlangde in te nemen. Om hiertoe te geraken, moest hij noodwendig aantoonen, dat het vraagstuk niet op te lossen was zonder tevens den val door de zonde, de verzoening, de drieëenheid enz. aan te nemen. Hoe belangwekkend nu zijne voorstelling ook wezen megt, kon zij niet in den smaak van het meer wijsgeerig gevormd publiek vallen, en de vrienden van Schelling willen dan ook zijne nieuwe beginselen niet als een nieuw stelsel van Schelling erkennen. De regtsgeleerden vonden in zijn werk te veel dogmatiek en te veel wijsbegeerte, de philosophen vonden het te weinig wijsgeerig, maar beiden waren het daarin eens, dat eene *Philosophie des Rechts*, die aan de eischen der wijsbegeerte niet voldeed en den toets aan hare beginselen niet kon doorstaan, onmogelijk voldoen kon. Zijne beginselen misten genoegzame helderheid en vastheid. Dezelfde zwakheid en onzekerheid straalt in zijne beginselen van staatsregt door. In lateren tijd bewoog S. zich bij uitsluiting op het gebied van het kerkelijk regt. Zijn werk *Kirchenverfassung nach Lehre und Recht der Protestanten* (Erlangen 1840) lokte een' heftigen strijd uit. Zijne opvatting wijkt geheel af van die der hervorming, en ontsproot uit de vele gebreken die de Evangelische kerk aankleefden. In een tal van wetenschappelijke geschriften is hij daarover hevig aangevallen.

De leer van S., vooral op staatsregterlijk gebied, is hier te lande meer duidelijk geworden door een aantal daartoe betrekkelijke uitnemende geschriften van zijnen geestverwant op staatkundig terrein, Mr. G. Groen van Prinsterer, die ter wederlegging van den Groningschen hoogleeraar Tellegen, de leer van S., meer bekend onder den naam van *Christelijk-historische of anti-revolutionaire*, breedvoerig tegen veler aanvallen verdedigd en hare juistheid en gegrondheid heeft trachten aan te toonen.

STAHL (Georg Ernst), beroemd schei- en geneeskundige, werd in 1660 te Ansbach geboren, studeerde te Jena en begon daar, na zijne promotie in 1683, zijne loopbaan als academisch leeraar. Toen 10 jaren later in het nabarige Halle eene hoogeschool werd opgerigt, droeg men op raad van Hoffmann — die eveneens naam heeft als genees- en scheikundige — het tweede hoogleeraarsambt in de geneeskunde aan S. op. Gedurende de 22 jaren dat hij hier werkzaam was, vormde hij eene school van scheikundigen, die later zijne theoriën algemeen verspreidden. In 1716 tot lijfarts van den koning van Pruissen benoemd, verhuisde hij naar Berlijn, waar hij nog vele geschriften over scheikunde uitgaf en in 1734 overleed.

S. heeft zijn' grooten naam hoofdzakelijk aan het opstellen van eene theorie te danken, de zoogenoemde phlogistontheorie (zie (*Phlogiston*), waardoor hij voor het eerst in de scheikunde een groot aantal verschijnselen onder één gezigtspunt bragt. Hij wist zijne theorie met zooveel talent en zaakkennis te verdedigen, dat zij weldra door bijna alle scheikundigen werd aangenomen en heerschen bleef tot op Lavoisier, die haar door eene juistere verving.

Ook de praktische scheikunde werd door S. met geluk beoefend. Zoo bepaalde hij de orde, waarin de metalen elkander bij hooge temperatuur in de zwavelverbindingen vervangen, die waarin men de zuren brengen kan naar hunne verwantschap tot alkali en leverde hij gewigtige bijdragen tot de kennis van den invloed der temperatuur op ontledingen. Hij leerde dat de dampen van brandende zwavel zure eigenschappen hadden, toonde de brandbaarheid aan van sterk azijnzuur en gaf voor de bereiding van dat laatste een voorschrift (destilleren van azijnzuren natron met vitrioololie) dat nog heden gevolgd wordt.

Ook als geneeskundige maakte S. zich een' welverdienden naam. Zijne scheikundige kennis verleidde hem niet tot de eenzijdige opvatting der iatrochemici, die alle verschijnselen van den gezonden en zieken mensch uitsluitend wilden verklaren met behulp van de scheikunde: „hij vatte" — zoo als prof. Pruys v. d. Hoeven zich uitdrukt — „den dieperen zin en beteekenis van het organismus, maar nog niet op de hoogte van de wetten der innervatie, riep hij de ziel te hulp om de geheimen des levens te verklaren. Zijne leer behelst intusschen me-

nige groote waarheid: dat het organismus zich zelf onderhoudt, herstelt en bewaart, in weerwil van het verkeerd régime, dat de menschen gewoon zijn te volgen; dat de geneesheer zich met de wetten dier instandhouding bekend moet maken," enz.

Van S.'s schriften noemen wij zijne *Zymotechnia fundamentalis*, die in 1697 het licht zag en waarin hij reeds aantoonde dat de zwavelvorming uit zwavelzuur een verschijnsel van denzelfden aard was als de herleiding der metalen; zijne *Observationes chymico-physico-medicae*, een maandschrift, dat hij zoo als de titel meldt met hulp van den goeden God hoopte voort te zetten, en zijne *Experimenta, observationes, animadversiones, CCC numero, chymicae et physicae* (1731). Nog bij zijn leven gaven sommigen zijner leerlingen zijne voorlezingen onder den naam van hunnen leermeester uit, waarin o. a. zijne beroemde phlogistontheorie uitvoerig ontwikkeld wordt. R. S. T. M.

STAKETSEL of *estacade*. Eene rij palen dwars door het water ingeslagen, ten einde den vijand het gebruik van dat water te betwisten. De palen moeten zoo lang zijn, dat zij bij den hoogsten waterstand de vlotten of vaartuigen nog kunnen tegenhouden, en zoo digt bij elkander staan, dat er geen vaartuigen tusschen door kunnen gaan. Indien men zelf gebruik wil maken van het water, dan laat men in het S. openingen, die met een of meer drijvende sluitboomen worden afgesloten. Is het water dieper dan 3 of 4 el, dan bestaat het geheele S. uit drijvende boomen, die met krammen aan elkander verbonden zijn. De staketsels moeten goed bewaakt en onder het bereik van het geweervuur geplaatst worden. L.

STALACTITEN. (Zie *Dropsteenen*).

STALAGMITEN. (Zie *Dropsteenen*).

STALKRUID (*Ononis*). Dit plantengeslacht, tot de natuurlijke familie der *Vlinderbloemige planten* (*Papilionaceae*) behoorende, kenmerkt zich vooral door zijnen kelk, die in vijf smalle, lange, lijnvormige slippen verdeeld is. De kiel loopt in een snaveltje uit; de bladen zijn drietallig, en hun algemeene bladsteel draagt aan beide zijden een bladachtig aanhangsel (zoogenaamd vergroeid steunblaadje).

In onze Flora komen twee soorten van S. voor: namelijk het *gedoornde S., heete Gaal, Kattendoorn* of *Heidoorn* (*Ononis spinosa*) en het *akker-* of *kruipend S.* (*Ononis arvensis s. repens*). Beiden zijn heesters, wier takken gedeeltelijk in doornen veranderd zijn en wier schoone rozenroode, enkele malen witte bloemen in Julij ontluiken. Bij het *gedoornde S.* staan de takken regtop, in tegenstelling van het *kruipend S.*, waar zij eene meer liggende houding hebben en dikwijls wortels slaan. De bladen zijn drietallig, hoog aan de takken echter ook wel alleen staande, altijd scherp gezaagd; en de bloemen, aan de toppen der takken in den oksel van, of op de doornen gezeten, zijn tot min of meer duidelijke trossen vereenigd. De peulen zijn bij beide soorten ovaal en behaard en bevatten 1—4 bruine zaadkorrels.

Op de oppervlakte der plant komen vale klierdragende haren voor, die haar kleverig op het aanvoelen maken.

Het *gedoornd S.* komt meest aan wegen, dijken enz. voor, het *kruipend S.* op bebouwden en onbebouwden zandgrond.

Het S., ook zoo als wij vermeld hebben met den naam van *kattendoorn* bestempeld, is wel eens verward met den *Duindoorn* (*Hippophae rhamnoides*), welke plant bij Haarlem en 's Gravenhage ook wel *kattendoorn* geheeten wordt. De *Duindoorn* behoort tot de natuurlijke familie der *Elaeagneae*. Men raadplege het art. *Duindoorn*. B.

STALVOEDERING. Met dezen naam bestempelt men de handelwijs, waarbij het vee, inzonderheid het rundvee, niet alleen des winters, maar ook des zomers, op stal gehouden en met daartoe opzettelijk aangekweekte voederplanten gevoed wordt. De S. is eene uitvinding van lateren tijd en van Duitschen oorsprong; zij vond spoedig in Engeland en elders navolging, en is ook in België op vele plaatsen in gebruik. In Engeland is zij thans bijna geheel weder verdrongen, sints de groote landeigenaars aldaar zich, ter vervanging van natuurlijke meststoffen, meer van guano en andere surrogaten bedienen, om hunne landen in vruchtbaarheid te doen toenemen.

Onder de landbouwkundige schrijvers is veel getwist over de betrekkelijke nuttigheid der S. Zij vond bij eenigen grooten bijval, zoo als onder anderen bij den beroemden Thaer, die daarin, mits verbonden aan eene wel ingerigte graanteelt, het toppunt zag van een' voordeeligen landbouw, en haar dan ook onvoorwaardelijk aanprees. Daarentegen werd zij door anderen alleen voor kleinere boerderijen uitvoerlijk en voordeelig geacht. Het lijdt dan ook geen twijfel of de min of meer voordeelige uitkomsten zullen, naar gelang van omstandigheden, zeer verschillen. In een groot gedeelte van ons vaderland, daar althans waar uitmuntende weilanden worden gevonden, bestaat zeker weinig aanleiding om de S. meer algemeen toe te passen, en het zal niet noodig zijn dit te staven door de uitspraak van den graaf van Hogendorp of van den hoogleeraar Uilkens, die beiden haar voor ons land weinig geschikt hebben verklaard. Daarentegen overal waar gebrek is aan goede weilanden, bij ontginning van woeste gronden en daar waar de grond geschikt is tot het aankweeken van gewassen, die een doelmatig voedsel voor het vee opleveren, zal de S. met goed gevolg kunnen worden aangewend.

Het voordeel der S. is vooral daarin gelegen, dat van eene bepaalde oppervlakte gronds meer beesten kunnen gevoed worden dan op eene weide van denzelfden omvang, al ware deze van uitstekende hoedanigheid; en dat men in de gelegenheid is om al den mest, die het vee afwerpt, te verzamelen, ten einde er later het meeste nut van te trekken. Naar berekening van deskundigen, op veelzijdige ondervinding gegrond, kunnen van eene plek gronds, waarop een enkel stuk rundvee genoegzame weide zou vinden, bij verbouwing van voederplanten, drie beesten op stal gevoed worden. Het spreekt van zelve, dat die verbouwing op doelmatige wijze moet plaats hebben en eene regelmatige jaarlijksche afwisseling van verschillende gewassen tot veevoeder bestemd, daarbij moet worden in het oog gehouden.

Onder de nadeelen der S. is steeds door de tegenstanders gerekend, dat het ongezond zou zijn voor het vee, wanneer het op den duur in den naauwen stal opgesloten blijft; maar daartegen over staat dat het juist niet noodig is het vee altijd in den stal op eene plaats vastgebonden te laten, daar het doel ook zeer wel kan bereikt worden, wanneer het vee, in het daartoe geschikte jaargetijde, in de open lucht, binnen een van palen gemaakt hok, afgesloten rondloopt; de ondervinding leert evenwel, dat dit niet eens noodig is, en dat de duurzame opsluiting in een goed ingerigten stal op de gezondheid van het vee geen den minsten nadeeligen invloed heeft. Dat de kosten van oppassing bij S. grooter zijn, is ook als een nadeel opgegeven, maar dit is een natuurlijk gevolg van het duurzaam verzamelen van den mest, en wordt door de waarde van dezen ruimschoots opgewogen. Sommigen meenen dat de melk van de steeds op stal staande koeijen in hoeveelheid en hoedanigheid achter staat bij die der weidekoeijen; maar dit wordt door de voorstanders der S. nog zoo gaaf niet toegestemd, en bovendien geldt hier eigenlijk de vraag: op welke wijze verkrijgt men van een stuk land het meeste voordeel, door het te laten beweiden of door er voederplanten op te kweeken en met dezen de beesten op stal te voederen, en dan lijdt het geen twijfel of de laatste wijze is de voordeeligste, omdat, overeenkomstig den hierboven aangegeven maatstaf, de melk van drie koeijen bij S. toch meer geldswaarde zal aanbrengen dan die van eene weidekoe, al ware ook bij deze laatste de melk overvloediger of van betere hoedanigheid.

Het voedsel dat bij S. aan de runderen wordt voorgelegd, verschilt naar gelang der jaargetijden; in het voorjaar geeft men hun aardappelen, des zomers klaver en gras, in den herfst klaver, spurrie en knollen, des winters spurrie, wortelen, knollen en aardappelen, en voorts het geheele jaar door een toevoegsel van hooi en stroo, het laatste liefst van haver; de voeding moet op geregelde tijden, 5 maal daags, plaats hebben, terwijl de beesten 3 maal daags worden gedrenkt. Velen geven de wortelen, knollen en aardappelen niet dan gekookt, of maken daarvan een warm sop, ook met een deel karnemelk of bierdraf er onder, en mengen deze beide laatste bestanddeelen ook in het drinken.

Dat de S. met vrucht kan worden toegepast bij ontginning van woesten grond, waarbij steeds groote behoefte aan mest bestaat, zal wel door niemand worden tegengesproken. Door haar zijn onder anderen de uitgestrekte heidevelden van Vlaanderen in het vruchtbaar land van Waes herschapen; en ongetwij-

feld zou ook in ons vaderland de ontginning van heidegronden eene belangrijke uitbreiding kunnen verkrijgen, indien de S. daarbij in meer algemeene toepassing wierd gebragt. Tot dusverre zijn er bij ons slechts enkelen, die de S. op eenigzins uitgebreide schaal hebben ingevoerd, o. a. de baron van Itterzum te Hattem, de baron van Brakel van den Eng bij Tiel, terwijl zij ook jaren achtereen bestaan heeft in de thans opgeheven duinontginning van het Rijks domein onder Wassenaar, door den verdienstelijken hoofd-inspecteur W. K. van Gennep, tegenwoordig voorzitter der afdeeling 's Gravenhage van de Holl. maatschappij van Landbouw, bestuurd. In de Landbouw-courant en het Tijdschrift voor de nijverheid zijn deswege belangrijke verslagen te vinden.

In Drenthe, Overijssel en Noordbrabant heerscht op sommige plaatsen, van oudsher een gebruik, dat wel eenige overeenkomst heeft met S. Men drijft er namelijk in den zomer de beesten 's avonds naar den stal, nadat zij, van den vroegen morgen op schrale weilanden hebben rondgeloopen, en kan op die wijze nog een gedeelte van den mest verzamelen. Het is er intusschen ver af, dat dit gebruik eene doelmatige handelwijze kan worden genoemd. De weilanden zijn er dikwijls zoo uitgestrekt of zoo ver afgelegen, dat de beesten het schrale voedsel enkel reeds behoeven, om hunne krachten die door deze dagelijksche togten verloren gaan, te herstellen; bovendien zijn de stallen er slecht ingerigt en ook het voedsel, dat daar aan de beesten als toevoegsel gegeven wordt, laat veel te wenschen over. Misschien zou deze gewoonte, indien men er verbeteringen in bragt, goede vruchten kunnen opleveren, dat is, wanneer het weiland goed, niet te groot en meer in de nabijheid was, wanneer de stallen beter ingerigt waren en in de buurt ook gelegenheid gevonden werd, om gras, klaver of andere voederplanten te verbouwen. Zoo zou men eene gewijzigde S. kunnen invoeren en spoedig de heilzame uitkomsten leeren kennen, die eene vermeerderde inzameling van mest oplevert.

Wie meer van de S. verlangt te weten, leze de werken van Thaer (zie *Thaer*); Schwerz, *Anleitung zur Kenntniss der Belgischen Landwirthschaft* (Halle 1808); het boekje van Mr. W. Hora Siccama, *de Bron van rijke groeikracht* (Groningen 1824); en kan verder in de Landbouw-courant veel voor en tegen vinden aangevoerd.

STAM. (Zie *Stengel*).

STAMBOEL. (Zie *Constantinopel*).

STAMBOOM. (Zie *Geslachtkunde*).

STAMELEN. (Zie *Stotteren*).

STAMPER (*Pistillum*). Onderzoekt men de bloem van eene onzer steenvruchten b. v. van de *kers* of *abrikoos*, en verwijdert men haren kelk, hare bloemkroon en hare meeldraden, dan blijft er een ligchaampje over, dat het midden der bloem inneemt en later in de vrucht overgaat. Dit ligchaampje nu, als het vrouwelijke voortplantingswerktuig der gewassen te beschouwen, draagt den naam van S. Gaat men de ontwikkelingsgeschiedenis van den S. na, dan blijkt het dat hij gevormd wordt òf door een langs zijn middennerf overlangs toegevouwen en langs zijne randen vergroeid *vruchtblad* (*Carpellum*), òf door de vergroeijing en innige vereeniging van meerdere *vruchtbladen*. In het eerste geval heet de S. *enkelvoudig* (*Pist. simplex*), in het tweede geval *zamengesteld* (*Pist. compositum*). Behalve deze beide genoemde gevallen treft men bij vele gewassen in het midden der bloem meerdere enkelvoudige stampers aan, die door even zoovele *vruchtbladen* gevormd zijn en nu eens in eenen krans geplaatst zijn zoo als bij de geslachten *Aconitum*, *Helleborus* enz. of, als zij zeer talrijk zijn, in eene spiraal, zoo als bij de geslachten *Ranunculus*, *Fragaria* enz.

Het onderste, meest dikkere gedeelte van den S. draagt den naam van *eijerstok* of *vruchtbeginsel* (*ovarium s. germen*) en bevat in zijne inwendig gelegene één- of meerhokkige holte de *zaadknopjes* of *eitjes* (*ovula*). Het middelste, meest steelvormig versmalde en min of meer verlengde deel, wordt *stijltje* (*stylus*) genoemd, terwijl eindelijk dat gedeelte van den S., hetwelk gedurende het tijdperk der bevruchting het stuifmeel opvangt en gewoonlijk op den top van het *stijltje* voorkomt, met den naam van *stempel* (*stigma*) wordt aangeduid. De eijerstok biedt niet alleen eene groote verscheidenheid in gedaante aan, maar is ook dikwijls in verschillende hokjes verdeeld. In dit geval blijkt het dat de eijerstok uit even zoovele vruchtbladen is gevormd als het aantal hokjes bedraagt en wel doordien de vruchtbladen zich met hunne zijden naar binnen rollen of slaan en elkander in het midden ontmoetende zijne holte in een bepaald aantal hokjes verdeelen. De *tusschenschotten* (*dissepimenta*), welke de hokjes van elkander scheiden, zijn dus, wat hun ontstaan betreft, steeds dubbel. Ontmoet men in den eijerstok slechts ééne holte, dan mag men daarom niet besluiten dat hij slechts door één vruchtblad werd gevormd. Dit springt gereedelijk in 't oog als men bedenkt dat de *zamengestelde S.*, boven reeds vermeld, ontstaat door de innige vergroeijing van meerdere vruchtbladen met hunne randen, waardoor eene holte wordt gevormd zonder tusschenschotten. Bleven in deze gevallen de stijltjes en stempels vrij, dat wil zeggen, beperkte de vergroeijing van de randen der vruchtbladen onderling zich slechts tot het onderste gedeelte, dan is uit hun aantal het getal vruchtbladen te bepalen, dat in de zamenstelling van den eijerstok trad. Is dit echter niet het geval dan kan het aantal vruchtbladen uit de plaatsing der eitjes afgeleid worden. In verreweg de meeste gevallen toch zijn de eitjes vastgehecht aan of langs de randen der vruchtbladen. Is dus een éénhokkige eijerstok uit één vruchtblad gevormd, dan zal men slechts één eitje, of wel zoo als bij de *peulen*, *erwten*, de *berberis* enz. eene enkele of overeenkomstig de *twee* naar binnen geslagen randen, twee digt aan elkander grenzende reeksen van eitjes waarnemen. Vinden wij echter, zoo als bij de *viooltjes*, drie reeksen van eitjes binnen den eijerstok besloten, dan maakt men daaruit de gevolgtrekking dat dit orgaan uit *drie* vruchtbladen werd gevormd. Wat de plaatsing van de eitjes in den meerhokkigen eijerstok betreft, daaromtrent valt op te merken, dat deze niet aan den omtrek maar in het midden zullen worden aangetroffen en wel in de hoeken, welke door de naar binnen geslagen zijwanden der vruchtbladen gevormd worden en de plaats aanduiden waar de randen der vruchtbladen met elkander ineensmelten. Hierop maken eene uitzondering de *zwanebloem* (*Butomus umbellatus*) en de *papavers*, bij welke de eitjes over de geheele binnenvlakte der vruchtbladen verspreid staan, en de *sleutelbloemen* bij welke zij op een zuiltje gezeten zijn. De tusschenschotten, die zoo als wij gezien hebben steeds dubbel zijn, strekken zich in den regel van den omtrek naar het midden van den eijerstok uit, waar zij innig vergroeijen. Bij sommige planten is dit echter het geval niet, zoo als bij de *papavers*, waar de tusschenschotten het midden niet bereiken. Zij dragen dan den naam van *onvolkomene* tusschenschotten. *Valsche* tusschenschotten noemt men de zoodanigen die van de randen der vruchtbladen geheel onafhankelijk zijn, zoo als bij het *vlas*. Daar de randen van de vruchtbladen, hetzij zij naar binnen zijn omgeslagen of niet, meestal gezwollen en sponsachtig zijn, heeft men daarop den naam van *eijer-* of *zaadkoek* of *zaadlijst* (*Placenta s. Spermophorum*) toegepast. De dunne steeltjes, waardoor de eitjes met den zaadkoek zamenhangen, heeten *zaaddragers* of *navelstrengen* (*Podospermium s. Funiculus umbilicalis*).

Daar, bij de verdeeling der gewassen in grootere en kleinere groepen, de plaatsing van den eijerstok met betrekking tot de overige zamenstellende deelen der bloem eene groote rol speelt, zij vermeld, dat hij *onderstandig* (*Pist. inferum*) genoemd wordt zoo bij *onder-*, *bovenstandig* (*Pist. superum*) zoo hij *boven* de overige zamenstellende deelen van de bloem is geplaatst. Een voorbeeld van het eerste geval vindt men bij de *Umbelliferae*, van het tweede bij de *Papaveraceae*. Bij de zoogenaamde *naaktzadige planten* (*Pl. Gymnospermae*), waartoe de *Coniferae* en *Cycadeae* (zie *Kegeldragenden*) gebragt worden, vindt men de eitjes niet in eene holte besloten, zoo als bij de overige zigtbaar bloeijenden, doch treft men een *open vruchtblad* aan, op welks bovenvlakte de eitjes worden aangetroffen. De *stijl* (*Stylus*) wordt gevormd door den uitgestrekten top van het vruchtblad en is dus meest *eindelings* (*St. terminalis*). Zelden ontspringt hij *zijdelings* (*St. lateralis*). Hij is *draadvormig* (*St. filiformis*), *cylindervormig* (*St. cylindricus*), *knodsvormig* (*St. clavatus*) of *kegelvormig* (*St. conicus*), zoo als bij de *Umbelliferae*, bij welke familie zijn onderste dikkere gedeelte *stylvoet* (*Stylopodium*) wordt genoemd. Bij de meeste *standelkruidigen* (*Orchideae*) is de stijl met den helmdraad tot één ligchaam vereenigd, waaraan men den naam van *stempelzuil* (*Gynostemium*) heeft gegeven. Bestaat de S. uit

één vruchtblad dan vindt men natuurlijk ook slechts één' *styl.* Het aantal stijlen bij den samengestelden S., benevens in die gevallen waarin meerdere vrije stampers op dezelfde bloem voorkomen, komt niet altijd overeen met het aantal vruchtbladen. Hierop bestaan vele uitzonderingen. Zoo vindt men bij voorbeeld bij de *kruisbloemigen* (*Cruciferae*) dat de eijerstok uit *twee-*, bij de *heiplantjes* (*Ericaceae*), dat bij uit *vier* vruchtbladen bestaat, en toch bezitten zij slechts één stijl.

De stijl wordt door een kanaal (*Canalis stylinus*) doorboord, dat zich als eene onmiddellijke voortzetting van den eijerstok doet kennen. De wanden van dit kanaal zijn niet glad, maar met tepel- of draadvormige verhevenheden bezet, waartusschen de stuifmeelbuisjes naar de holte van den eijerstok afdalen en waaraan men om die reden den naam van *geleidend weefsel* heeft gegeven, een' naam daarom te passender, omdat dit weefsel zich veelal in de holte van den eijerstok voortzet en aldaar een of meerdere strengen vormt, die regtstreeks naar de eitjes leiden.

Het derde gedeelte, dat aan den S. wordt onderscheiden, is de *stempel* (*Stigma*). De stempel neemt den top van het vruchtblad in en is zoodanig ingerigt, dat hij geschikt is om het stuifmeel op te vangen. Hij doet zich onder verschillende vormen voor; *knopvormig* (*St. capitatum*), *gelobd* (*St. lobatum*), *schildvormig* (*St. peltatum*), *buisvormig* (*St. tubulosum*), *gevederd* (*St. plumosum*), *penseelvormig* (*St. penicillatum*) enz. In den regel komt de stempel aan het einde van den stijl voor; doch hierop bestaan vele uitzonderingen, zoo als onder anderen de stempels van de *Irissen* die eene zijdelingsche spleet vertoonen. Wat het aantal stempels betreft, dit verschilt even als dat der stijlen zeer, daar nu eens hun aantal met het getal der vruchtbladen overeenkomt zoo als bij de *berberis*, de *radijs* en de *vlier*, terwijl in andere gevallen het aantal stempels minder groot is, zoo als bij de *heiplantjes*, waar slechts één stempel wordt aangetroffen bij een grooter aantal vruchtbladen.

Ontbreekt de stijl zoo als bij de *vlier* en andere planten, dan wordt de stempel *zittend* (*St. sessile*) genoemd.

Bij de beschrijving van het zoogenaamde stijlkanaal hebben wij vermeld dat de wanden van het kanaal door het zoogenaamde *geleidend weefsel* worden bekleed. De stempel in den engeren zin na, is niets anders dan dat gedeelte van den stijl, waar de opperhuid ontbreekt en het *geleidend weefsel* naar buiten komt, waardoor de stempel soms een klierachtig voorkomen verkrijgt. B.

STANCHO (bij de Ouden *Cos* genoemd) is een der Sporadische eilanden van den Griekschen archipel, tegen de westkust van Carië in Klein-Azië gelegen. Het was op dit eiland dat Hippocrates geboren werd en Æsculapius een' vermaarden tempel had. S. is 10 uur lang en 4 uur breed; aan den zuidkant bergachtig, ongezond en ten deele met cypressen bezet. Men vindt er intusschen goede weilanden, en het brengt voornamelijk limoenen voort, waarvan het sap naar Constantinopel gezonden wordt. Het getal der bewoners bedraagt 8000; de voornaamste plaats ligt aan de noordzijde en heeft een kasteel en eene haven voor kleine schepen.

STANDAARD. Het vaandel der cavalerie; het bestaat uit een vierkant stuk doek met de nationale kleuren en het wapen van het land, somtijds ook met bijzondere opschriften of een zinnebeeld versierd, en aan eenen stok bevestigd. Degene die den S. draagt heet standaarddrager; bij ons leger is het een adjudant-onderofficier. Vroeger had elk escadron een S., tegenwoordig heeft het regiment er slechts één. L.

STANDBEELD. De standbeelden stellen den mensch voor in zijne natuurlijke houding, meestal staande, ook wel zittende of te paard. Naarmate de persoon dien het standbeeld moet voorstellen, meer in het beeld wordt teruggevonden, heeft het eene hoogere waarde; als kunststuk wordt het meer geteld, naar gelang de houding digter bij de natuurlijke komt. Men vindt zoodanige beelden en groepen van beelden, uit marmer gehouwen, in de kabinetten, waar de overblijfselen der Grieksche en Romeinsche kunst worden bewaard; ook nog aan de overblijfsels van tempels en op andere plaatsen, waar zij oorspronkelijk werden opgerigt. Tegenwoordig is het meer gewoon standbeelden uit metaal te gieten; deze worden soms ook op kleinere schaal gegoten en in pleister nagebootst. Het uithouwen in marmer bepaalt zich tegenwoordig hoofdzakelijk tot borstbeelden van vorsten, geleerden en andere personen, die op deze of gene wijze geschitterd hebben. Van de oudere marmeren standbeelden, komt aan de groep van Niobe met hare kinderen, in 1583 te Rome opgerigt, eene voorname plaats toe. Onder de metalen standbeelden, die in den laatsten tijd in ons vaderland zijn opgerigt, mogen in de eerste plaats genoemd worden: het ruiter-S. van prins Willem van Oranje, den grondlegger van Neêrlands vrijheid, te 's Gravenhage, ofschoon de plaats die het inneemt, weinig geschikt is om het goed te doen uitkomen. Het is op last van koning Willem den II^den^, door den graaf van Nieuwerkerke gegoten en opgesteld. Ten anderen: het S. van Laurens Jan'szoon Koster, den uitvinder der boekdrukkunst, op de markt te Haarlem. De ouden vervaardigden kleinere standbeelden van goud en elpenbeen, ook wel van was. Het vervaardigen van houten standbeelden was vroeger meer gewoon dan thans; zij worden nog hier en daar aangetroffen. Het S. van Koster, waarvoor het zoo evengenoemde in de plaats is gebragt was onder anderen van hout gesneden.

STANDELKRUIDEN (*Orchideae*). De S. zijn door den wonderlijken vorm hunner dikwerf prachtig gekleurde bloemen, alsmede door hare eigenaardige groeiwijze, eene der merkwaardigste familiën van het plantenrijk. Hunne grootste pracht en verscheidenheid ontwikkelen zij in de vochtige oorspronkelijke bosschen der verzengde luchtstreek, alwaar zij op de stammen en takken der boomen (waaraan zij slechts door hechtwortels bevestigd zijn) groeijen en er het benoodigde voedsel uit putten. Deze tropische S. maken een sieraad onzer warme kassen uit. Er zijn reeds meer dan 2000 soorten van deze familie bekend, waarvan er ongeveer 28 in onze Flora voorkomen.

De S. zijn kruidachtige planten met bundelsgewijs vereenigde wortelvezels en een' enkelvoudigen, uit een' dubbelen knol of wortelstok ontspringenden, naakten of met bladschubben bedekten stengel. De bladen zijn aan den voet van den stengel meestal bij elkander gezeten, enkelvoudig, parallel- of kromnervig. De bloemen zijn eindelings, alleen staande òf tot aren, òf tot trossen vereenigd, ieder afzonderlijk door een schutblad ondersteund.

De bouw der bloemen van deze plantenfamilie is zeer opmerkenswaardig. De bloembekleedselen worden vertegenwoordigd door een zesslippig bloemdek, waarvan de onderdeelen in twee met elkander afwisselende kransen geschaard zijn. In den regel komen de drie slippen van den buitensten en de twee bovenste van den binnensten krans hoofdzakelijk met elkander overeen, terwijl het derde of onderste lid van den binnensten krans, in vorm, grootte en meestal ook in kleur van de vijf anderen afwijkende, den naam van *lipje* (*Labellum*) draagt en aan den voet dikwerf een spoorvormig honigbakje draagt. In sommige gevallen zijn de vijf aan elkander gelijke slippen van het bloemdek tot elkander genaderd, waardoor zij een kapvormig geheel vormen, dat met den naam van *helm* bestempeld wordt. Vergelijkt men eene zeer jeugdige bloem met de geheel ontwikkelde, dan bespeurt men dat het zoogenaamde *lipje* naar boven is gekeerd en hare plaatsing naar onder veroorzaakt wordt door eene draaijing òf van den bloemsteel òf van den eijerstok. Het *lipje*, zoo als wij reeds vermeld hebben, in vorm, grootte en kleur van de overige slippen afwijkende, geeft aan de bloem haar zonderling aanzien en levert dikwijls overeenkomst op met verschillende voorwerpen in de natuur, vooral met insecten. Van de drie meeldraden ontwikkelt er zich meestal slechts één (zelden, zoo als bij het geslacht *Cypripedium* twee). De beide anderen worden vroegtijdig in hunnen groei gestuit en in sommige bloemen als kleine tepelvormige verhevenheden aangetroffen. De helmdraad van den meeldraad, die geheel tot ontwikkeling komt, vergroeit met den stijl tot een zuilvormig ligchaam, *stempelzuil* (*Gynostemium*) genaamd, zoodat de helmknop boven de stempelvlakte te staan komt. Deze vergroeijing is het kenmerk van de 20ste klasse van het stelsel van Linnaeus, zoodat alle S. behooren tot de *Gynandria*. De helmknop is in twee hokjes verdeeld, waarin het stuifmeel, tot klompjes van een wasachtig uiterlijk vereenigd, bevat is. Deze klompjes loopen in den regel in een' steel of zoogenaamd *staartje* uit, aan welks uiteinde een kleverig schijfje (*hechtkliertje*, *retinaculum*) voorkomt, dat in sommige gevallen in eene plooi van den stempel verborgen is. Aan laatstgenoemd orgaan geeft men den naam van *beursje*.

De eijerstok is onderstandig, éénhokkig en bevat drie aan

zijnen wand bevestigde zaadlijsten. De vrucht is eene driekleppige veelzadige doosvrucht, met stoffijne zaden.

Met uitzondering van de *Vanilla aromatica* en *Vanilla planifolia*, die ons de *Vanielje* leveren, en de soorten van het geslacht *Morio*, waarvan de knollen onder den naam van *Saleb* in onze apotheken voorkomen, is de familie der S. voor geneeskunde en nijverheid van weinig belang. Daarentegen zijn zij als sierplanten zeer gezocht.

STANDREGT. In het algemeen geeft men dezen naam aan eene buitengewone regtbank, die in geval van opstand, regt spreekt, zoowel over militaire als burgerlijke personen, en wier vonnis, zelfs al is het een doodvonnis, niet door den monarch maar alleen door den opperbevelhebber behoeft bekrachtigd te worden en dadelijk voltrokken wordt. In Pruissen verstaat men daardoor ook nog eene soort van krijgsraad voor onderofficieren en manschappen, in minder belangrijke gevallen, veel overeenkomst hebbende met onze vroegere raden van krijgstucht. L.

STANHOPE (LADY ESTHER LUCY). Deze, door haar veeljarig verblijf in Syrië bekende vrouw was de dochter van den bekenden republikein Charles S. en werd den 12den Maart 1776 te Londen geboren. Na in het ouderlijke huis eene minder zorgvuldige opvoeding te hebben ontvangen bragt zij eenigen tijd door in het huis van haren ongehuwden oom, den beroemden Pitt, na wiens dood zij een jaargeld bekwam en zich, het leven in de groote wereld moede, naar het land begaf. Aldaar in de eenzaamheid gaf zij voedsel aan dweepzieke denkbeelden, als wachtte haar eene groote toekomst. Zij begaf zich naar het Oosten, vestigde zich in Syrië, liet een paleis bouwen in het wildste gedeelte van het gebergte Libanon, leefde er op aanzienlijken voet en werd de weldoenster van alle hulpbehoevenden in den omtrek, zoodat zij grooten naam maakte onder de Arabische stammen en eenen bijna onbepaalden invloed verkreeg, vooral door het geheimzinnige kleed waarin zij zich hulde, en door de betrekking tot de geestenwereld, waarin zij voorgaf te staan. Doch bij dit een en ander smolt haar vermogen; haar ligchaam leed grootelijks onder de overspanning van haren geest, en zij stierf arm en berooid in hare vervallene woning, den 23sten Junij 1839. Haar geneesheer, een Engelschman, heeft naauwkeurige *Memoirs of the Lady Esther Stanhope* uitgegeven (Londen 1845, 3 dln.).

STANISLAW de Iste, LESZCZYNSKI, koning van Polen, later hertog van Lotharingen en Bar, was een der beste vorsten van de vorige eeuw. Den 20sten October 1677 te Lemberg geboren en in het bezit van aanzienlijke eigendommen, werd hij waiwood van Posen en generaal van Groot Polen. Als gezant naar Zweden afgevaardigd maakte hij aldaar op koning Karel den XIIden eenen zoo gunstigen indruk, dat deze het besluit nam om, nadat koning Augustus de IIde van den Poolschen troon vervallen verklaard was, er den zesentwintigjarigen waiwood op te verheffen, gelijk dan ook de rijksdag te Warschau hare keuze den 12den Julij 1704 op hem uitbragt, hoofdzakelijk een gevolg van Karels kuiperijen. Doch slechts vijf jaren kon de nieuwe koning zich staande houden. Na den slag bij Pultawa (8 Julij 1709) was hij genoodzaakt eene schuilplaats te zoeken, eerst in Pommeren, daarna in Zweden. Zelfs werd hij te Bender in hechtenis genomen en tot 1714 gehouden. Later werd hem de Elzas ten verblijve aangewezen; bij het Weener tractaat van 1735 deed hij vormelijk afstand van den Poolschen troon en werd begiftigd met de hertogdommen Lotharingen en Bar, die tevens onder de opperheerschappij van Frankrijk kwamen. Een bliksemstraal trof hem binnen zijne woning en de ongelukkige vorst stierf aan de gevolgen, den 23sten Februarij 1766. Zijne liefde voor kunsten, wetenschappen en letteren blijkt uit zijne *Oeuvres du philosophe bienfaisant* (Parijs 1765, 4 dln.).

STANISLAW de IIde, AUGUSTUS, de laatste koning van Polen, was een zoon van graaf S. Poniatowsky. Hij werd den 7den Februarij 1732 te Wolczijn geboren. De Poolsche koning Augustus de IIIde zond hem naar Petersburg, waar hij zich dermate de gunst verwierf van de grootvorstin, later keizerin, Catharina, dat deze al haren invloed aanwendde ten einde hem met eenparige stemmen tot koning van Polen te doen verkiezen, gelijk den 7den September 1764 door den rijksdag geschiedde. Doch hoewel het hem niet ontbrak aan geest en wil, was hij echter te zwak om opgewassen te zijn tegen den Poolschen adel en zich te onttrekken aan het overwigt van Rusland. Er ontstonden verschillende zamenspanningen en de ongelukkige koning werd den 3den November 1771 opgeligt en verborgen gehouden. Weldra volgde in 1772 de eerste verdeeling van Polen; vruchteloos protesteerde S., die inmiddels zijne vrijheid had herkregen en in naam regeerde, tegen die geweldadigheid. Hij nam daarop de constitutie van den 3den Mei 1791 aan en herwon daardoor de achting en genegenheid des volks. Maar toen Pruissen en Rusland de banden ineensloegen ter verdrukking van het ongelukkige Polen, was de vorst genoodzaakt de tweede verdeeling van zijn rijk lijdelijk aan te zien en na de derde, den 25sten November 1795, de kroon neder te leggen. Hij bekwam van Rusland een jaargeld en leefde te Petersburg, waar hij den 12den Februarij 1798 overleed.

STANNIOOL. (Zie *Tin*).

STANZA is in de dichtkunst hetzelfde als couplet, doch het woord wordt bijzonder gebruikt van de coupletten in de ottave rime.

STAPELIA. Een plantengeslacht, uit een groot aantal soorten bestaande, dat aan de Kaap de Goede Hoop te huis behoort, tot de natuurlijke familie der *Asclepiadeae* gebragt wordt en zijne plaats vindt in de 2de orde der 5de klasse (*Pentandria Digynia*) van het kunstmatige stelsel van Linnaeus. De Stapelia's hebben groote, vleezige, dof gekleurde bloemen, die zich door eenen eigenaardigen stank als van rottend vleesch onderscheiden, waarom de Hollandsche benaming van *Aasbloemen* voor haar zeer gepast zonde zijn; die aaslucht der Stapelia's is zoo duidelijk, dat zelfs vleeschvliegen er door misleid worden en hare eijeren op de bloem leggen. De Stapelia's hebben, doordien hare bladen met de vleezige en kantige stengels vergroeid zijn, een eigenaardig voorkomen, dat ons aan Cactussen doet denken.

Wij vermelden van dit geslacht de volgende soorten: *Stapelia grandiflora* Mass., aldus geheeten naar hare groote bloemen, die 5-spletig zijn, met lancetvormige, aan den rand gewimperde, dwars gerimpelde, van onderen zeegroene, van boven donkerroode slippen, met groenachtig-witte tepeltjes en in het midden met korte, aangedrukte haren bedekt. *Stapelia hirsuta* L. heeft mede groote bloemen, die van buiten zeegroen, van binnen licht-geelachtig, aan den top der bloemdekslippen en aan de randen bloedrood gekleurd en naar binnen toe met lange purperroode haren bezet zijn. *Stapelia variegata* heeft de helft kleinere, lichter gekleurde, donkerbruin gevlekte bloemen. Alle drie deze soorten bloeijen bij ons in den zomer. Verder noemen wij *Stapelia marmorata* Jacq., *Stapelia bufonia* Jacq. enz.

Linnaeus noemde dit plantengeslacht ter eere van den Hollandschen geneesheer J. B. van Stapel, die omstreeks de helft der XVIIde eeuw te Amsterdam leefde en zich bekend maakte door eene uitgave met platen van Theophrastus' *Historia plantarum*. v. H.

STAPELREGT, *stapelgerijheid* (regt van entrepôt) is het regt aan eene bepaalde plaats geschonken, dat de te water of per as aangebragte koopwaren niet terstond door- of voorbijgevoerd mogen worden, maar aldaar opgeslagen en eenigen tijd in het openbaar ten verkoop aangeboden moeten worden, voor men ze verder brengen mag. Dat regt is onbeperkt, wanneer het op alle waren en alle tijden en niet enkel op lossing, maar ook op de veiling betrekking heeft, of het is beperkt, wanneer het slechts op bepaalde tijden en bepaalde goederen uitgeoefend worden mag en uitsluitend ziet op de weging, niet op den opslag en aanbieding tot verkoop. De stapelplaats moet voor de noodige gebouwen zorgen. Schippers, koop- en voerlieden mogen de enceinte van zoodanige plaats niet voorbij varen of rijden, maar moeten den grooten weg houden, de waren binnen de muren lossen en binnen een' bepaalden tijd aanbieden. Eerst na afloop daarvan en na betaling van een' bepaalden tol mogen zij wegrijden; in de laatste tijden echter heeft dat S. vele wijzigingen ondergaan.

STARGARD (Slawisch *Starograd* of *Starigrod*, dat is: *oude stad*), de voormalige hoofdstad van Achter-Pommeren, is tegenwoordig slechts de eerste stad in den Saatziger kreits van het Stettiner regeringsdistrict in de Pruissische provincie Pommeren, en ligt aan de bevaarbare Ihna, 4¼ duitsche mijl ten zuidoosten van Stettin, met welke stad zij door eenen spoorweg

in verbinding staat. Zij is de zetel van verschillende administratieve, landhuishoudelijke en militaire commissiën en telt ongeveer 13,000 inwoners. Men vindt er verschillende inrigtingen voor onderwijs en liefdadigheid, benevens laken-, wollen-, linnen- en lederfabrieken. In 1120 werd S. door de Polen grootendeels verwoest, doch verkreeg in 1129 stedelijke regten; in de onlusten der middeleeuwen en den dertigjarigen oorlog werd de stad meer dan eenmaal belegerd en genomen.

Er bestaan in Duitschland nog twee steedjes van denzelfden naam, een in het Danziger district der provincie Pruissen aan de Ferse, met 4900 inwoners; het tweede met slechts 1500 inwoners in het groothertogdom Meckelenburg-Strelitz.

STARHEMBERG (Ernst Rüdiger, graaf von) werd in 1635 te Grätz in Stiermarken geboren. Op jeugdigen leeftijd trad hij in krijgsdienst en werd in de school van Montecuculi gevormd, onderscheidde zich bij vele gelegenheden en klom in de gestadige oorlogen van Oostenrijk tegen de Turken en de oproerige Hongaren langzamerhand tot generaal-majoor (veldtuigmeester) op. In 1681 deed hij eenen inval van Töcköly uit Moravië mislukken. Toen in den zomer van 1683 een Turksch leger onder den grootvizier Kara Mustapha Weenen naderde, gaf keizer Leopold hem het opperbevel zijner hoofdstad. Van den 9den Julij tot den 11den September verdedigde S. deze zwak versterkte stad met 20,000 man, waarvan slechts de helft werkelijk soldaat waren, met den grootsten heldenmoed en de verwonderlijkste volharding. Den 12den September werden de Turken door Sobieski verslagen en zoodoende Weenen ontzet, dat zich bijna niet meer verdedigen kon. Den volgenden dag ontving de koning van Polen S. in het veroverde Turksche kamp, omhelsde hem en begroette hem als held en broeder. Keizer Leopold benoemde hem tot veldmaarschalk, schonk hem eenen kostbaren ring, 100,000 thalers, de waardigheid van staatsminister en de vergunning den St. Stephanus-toren in zijn wapen te dragen. Ook buitenlandsche vorsten bewezen hem hunne dankbaarheid voor zijne dienst aan het Christendom bewezen en de koning van Spanje benoemde hem zelfs tot ridder van het Gulden vlies. S. volgde nu den koning Johannes Sobieski als opperbevelhebber der infanterie, doch door zijne drift werd hij het spoedig oneens met hem en nam daardoor ook geen aandeel aan het gevecht bij Barkan op den 10den October. Daarentegen streed hij voor Ofen, werd aldaar zwaar gekwetst en genoodzaakt zijn bevel neder te leggen. Naar Weenen teruggekeerd, werd hij president van den hofkrijgsraad en legde er zich op toe het krijgswezen te verbeteren en eene andere organisatie aan het Oostenrijksche leger te geven, waarbij hij door de prinsen Karel van Lotharingen en Eugenius van Savoye werd bijgestaan. S. stierf den 4den Januarij 1701 te Wesendorf en liet den naam na van onverbiddelijk gestreng, onverschrokken en dapper, maar tevens van haatdragend en eigenzinnig te zijn. Zijn neef

S. (Guido Baldus, graaf von) werd in November 1657 geboren. Om het krijgswezen grondig te leeren kennen, trad hij als gewoon soldaat in dienst, maakte echter spoedig bevordering en was reeds in 1682 kapitein. Gedurende het beleg van Weenen was hij adjudant van zijnen neef en onderscheidde zich herhaaldelijk door dapperheid en tegenwoordigheid van geest. Zoo had men hij den grooten brand van den 15den Julij 1683 aan hem de redding der buskruidmagazijnen te danken, en leidde hij de inwendige verdediging toen het den Turken gelukt was op den 4den en 5den September zich van eenige bastions meester te maken. Na het ontzet van Weenen volgde hij het leger naar Hongarije en onderscheidde zich bij het beleg van Ofen zoodanig, dat hij als belooning een regiment kreeg. Hij nam voorts deel aan den slag bij Mohacz (12 Augustus 1687) en de bestorming van Belgrado (6 September 1688), welke stad hij voorts als generaal met 5000 man bezet hield. Door de verdediging van Essex, bij Salankemen (1691) en bij Zenta (1697) verwierf hij nieuwe lauweren. Voorts streed hij in Italië en voerde eene der kolonnen aan, die Cremona (1702) zoo gelukkig overvielen. Bij Luzzara droeg hij veel bij tot beslissing van den slag en toen prins Eugenius in 1703 het leger verliet gaf hij het opperbevel aan S. over. Deze sloeg de Franschen herhaaldelijk, belette hunne vereeniging met de Beijeren en wist de gemeenschap te bewerken met de troepen van den hertog van Savoije. In 1706 streed hij in Hongarije en nadat hij tot veldmaarschalk benoemd was, kreeg hij in 1708 het opperbevel over de Oostenrijksche troepen, die in Spanje streden. Met eene geringe magt en van alle hulpbronnen verwijderd, meestal tot verdediging bepaald, wist hij door stoute bewegingen en verrassende marschen, zich zoodanig te onderscheiden, dat zelfs de vijand hem den naam van *el gran capitan* gaf. Den 1sten December 1708 gelukte hem eene overvalling van Tortosa, daarop verdreef hij de Franschen uit Arragon en Catalonië en sloeg het leger van Philips van Anjou bij Almenara en bij Saragossa (Julij en Augustus 1710). Tegen zijne inzigten ging daarop de aartshertog Karel naar Madrid om ten tweeden male zijnen troon voor korten tijd in bezit te nemen. Gebrek aan levensmiddelen noodzaakte hem spoedig naar Barcelona terug te trekken. Vergeefs trachtte Vendôme hem den weg daarheen af te snijden. Deze noodzaakte den Britschen generaal Stanhope zich over te geven. Daardoor en door den slag van Villa Viciosa kreeg S. de overtuiging dat de aartshertog Karel wel overwinnaar op het slagveld kon worden, maar toch geen koning van Spanje kon blijven. Na den dood van keizer Jozef den Isten, verliet de aartshertog, toen keizer Karel de VIde, Spanje in 1711 en liet S. als vicekoning achter. Zonder hulpmiddelen en door alle bondgenooten verlaten, moest hij zich tot Barcelona bepalen en werd ten gevolge van het neutraliteitsverdrag van den 14den Mei 1713 op Engelsche schepen naar Genua overgebragt. Van toen af aan leefde hij te Weenen, geacht door zijnen vorst, die hem in Spanje persoonlijk had leeren kennen. Gedurende de afwezigheid van prins Eugenius nam hij diens betrekking van president van den hofkrijgsraad waar en hoewel persoonlijk een tegenstander van den prins, werkte hij hier steeds om het belang van zijn vaderland met den roem van zijnen grooten mededinger te doen overeenstemmen. Hij overleed den 7den Maart 1737 als gouverneur van Slavonië. Hij was soldaat in den volsten zin des woords; ernstig, gestreng, matig en milddadig. In persoonlijken moed behoefde hij voor niemand onder te doen, in veldheerstalenten alleen voor prins Eugenius. L.

STARING (Antonie Christiaan Wijnand), uitmuntend dichter, werd den 24sten Januarij 1767 te Gendringen in het graafschap Zutphen geboren. Zijn vader was kapitein ter zee en equipagie-meester in dienst der Oost-Indische compagnie, toen aan de Kaap de Goede Hoop, werwaarts zijne moeder haren echtgenoot in 1773 volgde. Eerst 14 jaren oud zijnde, leerde S. zijnen vader van aangezigt kennen. Hij genoot zijn eerste onderwijs te Gouda op school en gymnasium, studeerde te Harderwijk en promoveerde er den 20sten Mei 1787 tot meester in de beide regten. Daarop begaf hij zich ter voortzetting zijner studiën naar Göttingen, voornamelijk ter beoefening der natuurkundige wetenschappen en der landhuishoudkunde. Hij vertoefde er twee jaren en bragt sedert zijn leven door op het aloude riddergoed, den Wildenborch, een half uur van Lochem gelegen, welk goed hij in alle opzigten verfraaide, verbeterde en volgens de nieuwste landbouw-voorschriften behandelde. Hij huwde in 1791 met jonkvrouwe E. M. van Löben Sels, die hem in 1794 door den dood ontrukt werd. Vier jaren later nam hij tot zijne tweede vrouw jonkvrouw J. A. C. van der Meulen, bij welke hij zes kinderen had, van welke vier, op volwassen leeftijd, voor hem overleden. Ofschoon naar eigen verkiezing steeds buitenman blijvende en zich niet aan het steedsche leven kunnende gewennen, liet S. zich de benoeming tot verscheidene betrekkingen welgevallen, die hij met ijver en trouw behartigde; zoo was hij achtervolgens commissaris tot het inzamelen van den 50sten penning; lid van het Comité de salut public; lid van het departementaal bestuur van Gelderland; commissaris ter verponding onder Lochem; maire van Laren; lid eener commissie tot het ontwerpen van een code rural; president van het kanton Lochem; lid der provinciale staten van Gelderland; curator van het Atheneum te Harderwijk enz. Op den 12den Augustus 1840 werd hij plotseling door eene beroerte getroffen en ontsliep den 18den der zelfde maand in den ouderdom van 73 jaren.

S.'s dichtgenie was vroeg ontloken. Reeds voor hij student werd te Harderwijk, had hij bij het genootschap „Kunstliefde spaart geen vlijt" eene medaille behaald voor twee gedichten (*de Aardbeving te Messina* en *de verliefde Alcestes getroost*) en was tot medelid van dat genootschap gekozen. Te Harderwijk geraakte hij in kennis en drukke briefwisseling met Feith, wiens

genre hij evenwel gelukkig niet volgde. In 1786 gaf hij aldaar zijne eerstelingen uit, getiteld: *Mijne eerste proeven in Poezij*, 14 dichtstukjes, waarvan hij de meesten later waardig rekende om met verbeteringen herdrukt te worden. In 1791 gaf hij te Zutphen een tweede bundeltje onder den titel *Dichtoefeningen* uit, meest uit verhalen, romancen en puntdichten bestaande. Ofschoon sedert zijne muse niet sliep, bleef de natie geruimen tijd op nieuwe toonen van den Gelderschen bard wachten. Eerst in 1820 deed hij eene nieuwe, vermeerderde uitgaaf zijner gedichten het licht zien, in twee deelen, in 1827 nog een bundeltje onder den titel van *Nieuwe gedichten* en in 1832 een ander, mede aldaar, getiteld *Winterloof*. Eindelijk gaf hij in 1836 en 1837 te Arnhem in 4 deeltjes een herdruk van nagenoeg al zijne gedichten en in 1837 zijne *Kleine verhalen* in proza in een deel.

S. was een zelfstandig en degelijk dichter, kernachtig van taal, ja somtijds wel eens juist daardoor duister. Hij is, gelijk Beets zegt, niet de man voor oppervlakkige lezers en schittert over het geheel genomen niet door stoutheid van denkbeelden of vlugt van verbeelding. Hij begeerde voor zijn leven en zijn lied geen anderen tooi dan dien der eenvoudigheid. Zijn verhaaltrant is levendig, zijne taal uitmuntend, zijn vershouw onberispelijk, zijn puntdicht scherp en kort. Zie over hem: Beets in de Inleiding tot de laatste uitgaaf zijner gedichten (Haarlem 1863), Potgieter en Busken Huet in het tijdschrift *de Gids*, en Mr. H. B. Lalofs' *Mr. A. C. W. Staring van den Wildenborch in zijn leven, karakter en verdiensten geschetst* (Arnhem 1843).

STAROSTEN waren in Polen edellieden, die onder de hooge landsambtenaren (*Dignitarii terrarum*) behoorden en door den koning met een landgoed of slot bedeeld waren. In vroegeren tijd werden aan de koningen van Polen zekere goederen (*pro mensa regia*) tot hun onderhoud aangewezen, die van tijd tot tijd bij wijze van geschenk, verkoop en verpanding en ook door verlei voor hun leven aan gunstelingen gegeven werden. Tot de laatsten behoorden de Starostdijen, die zelfs de koning na den dood van hunne tijdelijke bezitters, niet weder voor zich kon naasten, maar aan eenen ander moest geven. Sommige dezer S. bezaten het regtsgebied over eenen zekeren kreits (*Grod*), en konden omtrent lijfstraffelijke misdaden en persoonlijke aanklagten van edellieden beslissen; anderen genoten alleen de inkomsten der goederen, die hun gedurende hun leven verleend waren.

STASSART (GOSWIN JOSEPH AUGUSTIN, baron de) werd den 2den September 1780 te Mechelen geboren, legde zich op de regtswetenschap toe, voleindigde zijne studie in 1802 te Parijs, werd in 1804 aldaar benoemd tot auditeur van den staatsraad, in 1805 tot intendant in Tyrol en in 1807 in dezelfde betrekking bij het Fransche leger in Pruissen geplaatst. Nadat de bezetting van dit land door de Franschen geëindigd was, keerde hij naar Frankrijk terug, werd in 1810 praefect van het departement Vaucluse, en in 1811 van dat der monden van de Maas, in welke laatste betrekking hij zich door een bureaucratisch despotismus kenmerkte en zich den haat der Hollanders op den hals haalde. In 1813 naar Parijs teruggekeerd, sloot hij zich na Napoleons val weder aan Oostenrijk aan, werd zelfs kamerheer van keizer Frans, en begaf zich tijdens het congres naar Weenen, om meer in de onmiddellijke nabijheid te zijn van hen, die magt en aanzien bezaten, doch keerde teleurgesteld naar België terug. Toen bij Napoleons terugkomst uit Elba vernam, bood hij den keizer zijne diensten aan. Deze zond hem in April 1815 naar den keizer van Oostenrijk, met de volmagt om over de bestendiging van den laatsten Parijsschen vrede te onderhandelen; maar te Lintz gekomen werd hem de verdere toegang in Oostenrijk geweigerd en moest hij derhalve onverrigter zake naar Parijs terug keeren. Na den tweeden val van Napoleon, verliet hij eene poos het staatstooneel en leefde alleen voor de studie op zijn landgoed bij Namen.

Wegens zijne Franschgezindheid was hij bij de Nederlandsche regering niet zeer gezien, doch de stad Namen benoemde hem sints 1822 regelmatig tot afgevaardigde in de staten-generaal der Nederlanden, waarin hij tot de gematigste, maar tevens talentvolste leden der oppositie behoorde. Hij vereenigde zich met die leden, die voor de overbrenging der zittingen naar 's Gravenhage stemden. Toen de revolutie in België zich ontwikkelde, sloot hij zich daarbij aan en werd lid der provisionele regering. Zijn ijver voor den jeugdigen staat en zijne erkende bekwaamheden verschaften hem veel invloed. Spoedig werd hij lid van den senaat, waarvan hij gedurende zes achtereenvolgende zittingen het voorzitterschap bekleedde: later werd hij tot gouverneur van Brabant benoemd, in welke beide betrekkingen hij zich door gematigdheid onderscheidde. Toen echter in 1836 de strijd tusschen de liberalen en catholieken zich meer verhief, werd hij als grootmeester der Belgische vrijmetselaren, tegen welke de bisschoppen krachtig te velde trokken, meer en meer in dien strijd gewikkeld en door de liberalen tot hun hoofd gekozen. Dien ten gevolge werd hij in 1838 niet tot president van den senaat benoemd, en dewijl hij daardoor ook met de regering in botsing kwam, ontheven van zijn' post als gouverneur van Brabant. Toen de liberalen weder aan het bestuur kwamen, kreeg hij eene zending naar Turyn, die evenwel van korten duur was. In 1841 legde hij zijn grootmeesterschap neder.

STATEN-GENERAAL. De S.-G. vertegenwoordigen het geheele Nederlandsche volk. Zij zijn verdeeld in eene Eerste en Tweede kamer.

De wetgevende magt wordt gezamenlijk door den koning en de S.-G. uitgeoefend. De koning draagt aan de S.-G. ontwerpen van wet voor en doet zoodanige andere voorstellen als hij noodig oordeelt. Hij heeft het regt de voorstellen, hem door de S.-G. gedaan, al of niet goed te keuren. De koning zendt zijne voorstellen aan de Tweede kamer. Besluit deze een voorstel, hetzij onveranderd, hetzij gewijzigd goed te keuren, zoo doet zij het toekomen aan de Eerste kamer. Wanneer de Tweede kamer tot het niet aannemen van een voorstel besluit, verzoekt zij den koning het in nadere overweging te nemen. De Eerste kamer overweegt het voorstel zoodanig als het door de Tweede kamer is aangenomen en geeft kennis van haar besluit zoowel aan den koning als aan de Tweede kamer. De S.-G. hebben het regt voorstellen van wet aan den koning te doen (regt van initiatief); de voordragt daartoe behoort echter alleen aan de Tweede kamer. Deze zendt zoodanig voorstel na aanneming aan de Eerste kamer, die bij goedkeuring 's konings bewilliging op het voorstel verzoekt en tevens haar besluit aan de Tweede kamer mededeelt; doch bij niet goedkeuring het voorstel aan de Tweede kamer terug zendt met het berigt, dat zij geene genoegzame reden heeft gevonden om er 's konings bewilliging op te verzoeken. Andere voordragten dan voorstellen van wet kunnen door elke kamer afzonderlijk aan den koning worden gedaan. De koning geeft kennis aan de S.-G. of hij een voorstel van wet, door hen aangenomen, al dan niet goedkeurt. Aan de Tweede kamer behoort het regt van amendement en van enquête.

Niemand kan te gelijk lid der beide kamers zijn. De hoofden der ministeriële departementen hebben in beide kamers zitting en alleen eene raadgevende stem, ten ware zij tot leden der vergadering mogten benoemd zijn. De leden der kamer zijn niet geregtelijk vervolgbaar, wegens de adviezen door hen in de vergadering uitgebragt. Elke kamer benoemt haren griffier buiten haar midden. De S.-G. vergaderen ten minste eenmaal 's jaars; hunne gewone vergadering wordt geopend op den derden maandag in September. De afzonderlijke zittingen der beide kamers en evenzoo de vereenigde zittingen, worden in het openbaar gehouden; echter kunnen onder zekere bepalingen de deuren worden gesloten.

De koning heeft het regt de kamers der S.-G., elk afzonderlijk of beiden, te ontbinden.

De Eerste kamer bestaat uit 39 leden, gekozen door de Provinciale Staten uit de hoogst aangeslagenen in de rijks directe belastingen, die overigens dezelfde vereischten bezitten als voor de leden der Tweede kamer worden gevorderd. De leden der Eerste kamer hebben zitting gedurende negen jaren; een derde gedeelte treedt om de drie jaren af; de uitvallende leden zijn dadelijk weder verkiesbaar. De voorzitter wordt door den koning benoemd voor het tijdperk eener zitting. Het reglement van orde der kamer is vastgesteld den 27sten Februarij 1849.

De Tweede kamer bestaat thans uit 75 leden. Hun getal wordt bepaald naar de bevolking, (één op de 45,000 zielen). Zij worden gekozen door de meerderjarige ingezetenen, Nederlanders, in het volle genot der burgerlijke en burgerschapsregten en betalende eene som in de directe belastingen, welke overeenkomstig de plaatselijke gesteldheid, door de kieswet is bepaald. Om tot lid der Tweede

kamer benoembaar te zijn, wordt alleen vereischt, dat men Nederlander, in het volle genot der burgerlijke en burgerschapsregten zij en den ouderdom van dertig jaren hebbe bereikt. De leden der Tweede kamer hebben zitting gedurende vier jaren; de helft valt om de twee jaren uit; de uitvallende leden zijn dadelijk weder verkiesbaar. De voorzitter wordt door den koning benoemd voor het tijdperk eener zitting, uit eene door de kamer aangebodene opgave van drie leden. De leden der S.-G. staan voor alle misdrijven (de overtredingen, waartegen geene gevangenisstraf is bedreigd, niet daaronder begrepen) gedurende den tijd hunner functiën begaan, voor den hoogen raad teregt. Het reglement van orde der kamer is vastgesteld den 5den Mei 1852.

STATEN-PROVINCIAAL of *Provinciale Staten*. Er is in iedere provincie van ons rijk eene vergadering, die onder den naam van Provinciale Staten, de geheele provincie vertegenwoordigt. De leden der Provinciale Staten worden voor zes jaren gekozen door de ingezetenen der provincie, bevoegd tot het kiezen der leden van de Tweede kamer der staten-generaal. Leden der Provinciale Staten kunnen alleen zijn ingezetenen der provincie, die Nederlanders en in het volle genot der burgerlijke en burgerschapsregten zijn, den ouderdom van vijf en twintig jaren bereikt hebben en niet zijn uitgesloten wegens bloedverwantschap of swagerschap, noch wegens eene met het lidmaatschap onvereenigbare betrekking. De samenstelling en de magt der Provinciale Staten is geregeld bij de wet van den 6den Julij 1850 (*Staatsbl.* n°. 39). De staten benoemen uit hun midden een collegie van gedeputeerde staten, waaraan de dagelijksche leiding en uitvoering van zaken worden opgedragen. De koning benoemt in elke provincie eenen commissaris, belast met de uitvoering zijner bevelen en met het toezigt op de verrigtingen der staten; deze commissarissen bekleeden het voorzitterschap in de vergadering der staten en in die der gedeputeerde staten en hebben stem in laatstgenoemd collegie; eene instructie voor die staatsambtenaren is vastgesteld bij koninklijk besluit van den 27sten September 1850 (*Staatsbl.* n°. 62). De griffier wordt door de staten benoemd uit eene voordragt der gedeputeerde staten; zijne instructie wordt door de staten vastgesteld.

STATER, eene oud-Grieksche zilveren munt, welke twee drachmen of 14,55 Ned. wigtjes woog, het 50ste deel eener Aeginetische Mine uitmaakte en de gemeenste der Aeginetische zilveren munten was. De naar het voorbeeld van dezen S. geslagen Corinthische S. had ⅓ geringere waarde. Ook had men in Azië een gouden S. (gouden Dariens) van 2 gouddrachmen, ongeveer 8,38 wigtjes wegend; men rekent hem 20 Attische zilveren drachmen waard, daar men het goud gewoonlijk tienmaal hooger schatte dan het zilver. Den naam S. gaf men ook wel aan den philetaerischen sikkel van Aegypte, die 2 Alexandrijnsche drachmen of ongeveer 11⅓ wigtjes woog en het drieduizendste deel van het Alexandrijnsche talent was.

STATIEK (*Statica*). De stoffelijke ligchamen bevinden zich in een der beide toestanden, rust of beweging. De stof is onmagtig om den eenen toestand met den anderen te verwisselen. Deze hare eigenschap wordt uitgedrukt door de benaming *traagheid der stof*. Om de verwisseling van den eenen toestand met den anderen tot stand te brengen, wordt eene oorzaak vereischt. Deze bekende of onbekende oorzaak draagt den naam van *kracht*. De beschouwing der krachten en van de beweging, maakt het onderwerp uit van de *Mechanica* of *Werktuigkunde*. Zij laat zich in twee hoofdafdeelingen splitsen: 1°. de *statica* of *leer van het evenwigt*; 2°. de *dynamica* of *leer der beweging*. De eerstgenoemde omvat de verschijnselen, waarbij de ligchamen onder de werking van eenige krachten in denzelfden toestand, hetzij van rust, hetzij van beweging, blijven verkeeren. De laatstgenoemde heeft tot onderwerp de verschijnselen, waarbij de toestand, waarin zich een ligchaam bevindt, gewijzigd wordt. Elk der genoemde afdeelingen laat zich weder in onderdeelen splitsen, afhankelijk van den physischen staat, vast, vloeibaar of gasvormig, waarin de massa stof die men beschouwt, verkeert.

STATISTIEK is de kennis van de krachten der natuur en van den menschelijken arbeid, die in een' gegeven maatschappelijken kring werkzaam zijn, van de resultaten dezer werking voor de maatschappij en van de vaste verschijnselen die zich daarbij openbaren. Korter nog: S. is de kennis van hetgeen in de maatschappij bestaat en werkt. De Duitschers noemen de S. de kennis van den gezamenlijken omvang der staatskrachten en de Franschen zeggen: la Statistique est la science des faits sociaux exprimés par des termes numériques.

De afleiding van het woord S. is niet geheel juist. Nasporingen hebben geleerd dat de term *ars statistica* opgekomen is omstreeks het midden der XVIIde eeuw en hare afleiding verkreeg van het woord *statista*, een barbaarsch woord voor hetgeen wij nu noemen een staatsman; het was toen hetzelfde als *ars politica*, alles wat een staatsman behoorde te weten. Toen nu in de XVIIde en XVIIIde eeuw meer en meer de begeerte ontstond naar de kennis van den toestand der volken, was die kennis een onderdeel van de ars politica, en langzamerhand is dat onderdeel bestempeld met den naam van statistica.

Het doel en de werkkring der S. is in 't algemeen kennis te verkrijgen van een' zekeren maatschappelijken toestand in ruimeren of engeren kring. Dit doel kan zeer onderscheiden zijn. Naar mate toch van haren werkkring heeft men eene *Aanwijzing-S.*, *vergelijkende S.* en *philosophische S.* De eerste neemt kennis van den eenen of anderen actuëlen toestand, hetzij van algemeenen of bijzonderen aard; de tweede vergelijkt een' gegeven toestand met een' anderen, hetzij op andere tijden of plaatsen, om den invloed van eenige gebeurtenis na te gaan of voor- of achteruitgang na te sporen; de laatste tracht uit de geregelde opmerking en voortdurende vergelijking van zekere feiten, die zich telkens en regelmatig voordoen, bepaalde wetten te leeren kennen op het gebied van het physische of maatschappelijke leven. De S. staat in verband met den ganschen kring der wetenschappen, als botanie, geologie, geographie, ethnologie, historie, staathuishoudkunde en staatkunde. Haar grondslag ligt in de feiten, en de meest positive uitdrukking dier feiten is het cijfer. De cijfers moeten worden verzameld, gerangschikt, gewaardeerd, toegepast, en moeten zoo veel mogelijk een officiëel karakter hebben.

De S. als wetenschap neemt een aanvang in het midden der vorige eeuw, hoewel, zoo men in hare geschiedenis wil bevatten al wat te eeniger tijd op dit veld verrigt is, men tot de hoogste oudheid zou moeten opklimmen. Immers men kent reeds de volkstellingen bij de Romeinen ten tijde van Christus geboorte; den census om de 5 jaar, eene S. des rijks onder Augustus, en nog eene in de vijfde eeuw; in lateren tijd eene S. van de Mooren in Spanje. In 1722 is in Rusland eerst weder eene algemeene volkstelling uitgeschreven door Peter den Grooten.

De eerste sporen van wetenschappelijke beoefening der S. vinden wij in de XVIIIde eeuw hier te lande, vooral aan de hoogescholen te Harderwijk en te Utrecht door de hoogleeraren Sevekotius en Everardus Otto. De verdienste van aan de S. hare eigene plaats te hebben aangewezen, komt toe aan Gottfried Achenwall, terwijl Anton Ludwig von Schlösser, geboren in 1735, zoowel op theoretisch als op praktisch terrein de S. beoefende, en eindelijk J. P. Süsmilch als de grondlegger der philosophische S. mag genoemd worden.

In September 1850 werd het eerste statistieke congres te Brussel gehouden. Men besprak aldaar de beste wijze tot organisatie der verzamelings-S. In 1855 werd te Parijs een tweede congres gehouden, hetwelk een meer officiëel karakter had. Het verkreeg dit ten volle in 1857 te Weenen. In 1860 werd het vierde congres te Londen gehouden, alwaar lord Brougham voorzitter was en prins Albert eene redevoering hield.

In ons vaderland heeft de S. voor het eerst eenig belangrijk resultaat opgeleverd in het laatst der XVIIIde eeuw. Wel vindt men van den tijd van Johan de Witt in de diplomatische akten somtijds een verslag van onzen handel, en heeft men een werk van den commies Karsehoom over de *bevolking*, maar eerst in het laatst der XVIIIde eeuw bragten het verval van den handel en de achteruitgang der nijverheid er veel toe bij om onderzoek naar de oorzaken daarvan in te stellen, en daaraan heeft men een groot aantal geschriften over onzen handel en nijverheid uit dien tijd te danken. Zie Luzac, *Hollands rijkdom* (1780, 4 dln. 8°.).

Ook het academisch onderwijs begon zich van dien tijd af tot dit vak uit te strekken. In 1759 was de hoogleeraar van Pestel de eerste die met het Nederlandsche staatsregt de staatkunde verbond. De hoogleeraar Kluit gaf aan het onderwijs in de S. een nog meer bepaald karakter. Hij opende een afzonder-

lijk collegie over de S. en in 1806 werd hem bepaaldelijk de taak opgedragen om de S. te onderwijzen, waarmede hij zich tot aan de ramp van Leyden bezig hield.

Toen in 1807 koning Lodewijk uitbreiding aan de Leydsche academie gaf, werd bepaald dat er een afzonderlijk collegie over S. en over staathuishoudkunde moest gegeven worden.

De officiële S. hier te lande dagteekent mede van het laatst der vorige eeuw, hoewel er nog stukken uit vroegere tijden bestaan, zoo als de informatie op het stuk der verpondingen in Holland en Friesland in 1514, de telling in Holland van het jaar 1623, en de eerste officiële volkstelling in 1796. Onder de regering van koning Lodewijk werd voor het eerst 's Rijks budget openbaar gemaakt; terwijl in 1811 bij decreet van den 19[den] April is voorgeschreven, dat op den 1sten Januarij 1812 in de provinciën de burgerlijke stand zou worden ingevoerd.

In de grondwet van 1814 stond voorgeschreven, dat er over onderwijs en armwezen jaarlijks een algemeen verslag moest worden uitgebragt. In 1826 is een S. bureau opgerigt, zamengesteld uit ambtenaren bij het departement van binnenlandsche zaken en belast met het verzamelen van statistieke bescheiden en het uitgeven daarvan. Het heeft de eerste periodieke volkstelling in 1829 georganiseerd. In 1846 is uitgegeven eene S. van handel en scheepvaart. Een paar jaren later eene geregtelijke S. In 1849 werd eene afzonderlijke afdeeling *Statistiek* bij het ministerie van binnenlandsche zaken opgerigt. In 1858 werd eene rijkscommissie gevormd (*Staatsblad* N°. 75), om te zorgen voor eenheid en naauwkeurigheid in de verzamelings-S., om de regering in te lichten en voorstellen te doen met betrekking tot officiëel onderzoek en publicatie, en tot verzameling eener algemeene statistische bibliotheek ten algemeenen nutte en tot het aanleggen van een statistisch archief. Die commissie is evenwel na korten tijd weder ontbonden en hare werkzaamheden zijn bij het departement van binnenlandsche zaken overgebragt. Nog wordt van wege dat departement een *Statistisch Jaarboekje* uitgegeven, maar de bemoeijingen van het bureau van binnenlandsche zaken bepalen zich voornamelijk tot de onderwerpen die daar te huis behooren, als onderwijs, bevolking enz.

STATIUS (PUBLIUS PAPINIUS), een uitstekend Romeinsch dichter, in de laatste helft der eerste eeuw onzer tijdrekening te Napels geboren, kwam jong te Rome, en behaalde 3 maal in den poëtischen wedstrijd den prijs. De keizer Domitianus schonk hem, ter belooning van zijn dichterlijk talent, een' gouden kroon, en was hem over het geheel zeer genegen. Daar hij echter voor zijne *Thebais* den eereprijs niet verwierf, begaf hij zich uit verdriet naar zijn landgoed bij Napels, waar hij in het 35[ste] jaar zijns levens stierf. Wij bezitten nog van hem de *Thebais*, een episch gedicht in 12 zangen, waarin hij de verovering van *Thebe* bezingt; de *Achilleis*, in 2 zangen, de lotgevallen van Achilles voor den Trojaanschen oorlog schetsende, hetgeen onvolkomen en naar een gebrekkig plan bearbeid is. In beide dichtstukken straalt eene groote, maar niet altijd wel aangebragte, belezenheid door. De stijl is slechts zelden verheven, dikwijls gezwollen en de beelden meestal aan Virgilius ontleend. Eindelijk hebben wij nog van hem *Silvae* (mengeldichten), in 5 boeken, meestal bij bijzondere gelegenheden vervaardigd, doch waarvan zeer velen den dichter van eene uitstekende zijde doen kennen. De beste uitgaven der drie werken van S. zijn: die van J. Fr. Gronovius (Amsterdam 1653), Barth (Zwickau in 4 dln.) en Dübner (Parijs 1837 in 2 dln.), en die der *Silvae* alleen, die van Markland (Londen 1728, 2de uitg. van Sillig, Dresden 1827) en de onvoltooide van Hand (Leipzig 1817 1ste deel). Voor kritiek en verklaring is uitmuntend Gronovius' *Diatribe in Statii Silvas* ('s Gravenhage 1637, 2de uitgaaf van Hand, Leipzig 1811 in 2 dln.).

STÄUDLIN (KARL FRIEDRICH). Deze vermaarde godgeleerde, geboren te Stuttgard den 25sten Julij 1761, werd, na in zijne geboortestad gestudeerd en onderscheidene buitenlandsche reizen gedaan te hebben, in 1790 hoogleeraar der godgeleerdheid te Göttingen, waar hij den 5[den] Julij 1826 overleed. In zijne jeugd de rationalistische rigting toegedaan, helde hij later meer tot de supra-naturalistische over, hoewel de dogmatiek minder zijn hoofdvak was dan de kerkelijke geschiedenis en die der godgeleerde wetenschappen. Als zijne voornaamste schriften zijn te vermelden: *Geschichte und Geist des Skepticismus* (Leipzig 1794, 2 dln.); *Ideën zur Kritik des Systems der christlichen Religion* (Göttingen 1791); *Lehrbuch der Dogmatik und Dogmengeschichte* (Göttingen 1801, meermalen herdrukt); *Lehrbuch der Moral für Theologen* (Göttingen 1815; meermalen herdr.); zijne monographiën over verschillende onderwerpen tot de christelijke zedekunde betrekkelijk, met name: *Von der Sittlichkeit des Schauspiels* (Göttingen 1823), *Vom Selbstmorde* (ald. 1824), *Vom Gewissen* (Halle 1824), *Vom Eide* (Göttingen 1824), *Von der Ehe* (ald. 1826, gedeeltelijk in het Ned. vert. Rotterdam 1829), *Von der Freundschaft* (Hannover 1826); *Geschichte des Rationalismus* (Göttingen 1826), *der Sittenlehre Jesu* (ald. 1799, 1823, 2 dln.), *der Christlichen Kirche* (Hannover 1806, meermalen herdr. en door Holzhausen vervolgd), *der theologischen Wissenschafte* (Göttingen 1810, 1811, 2 dln.), *der Kirchengeschichte* (Hannover 1827). Ook gaf hij, zoo alleen als met Tzschirner en Vater onderscheidene verzamelingen van theologische, vooral kerkhistorische verhandelingen in het licht.

STAUNTON (Sir GEORGE LEONARD), in 1740 te Galway in Ierland van niet zeer vermogende ouders geboren, kwam reeds vroeg te Montpellier, waar hij zich in de geneeskunde oefende en tot doctor bevorderd werd. Hij begaf zich nu naar Londen en leverde hier, onder meer andere lettervruchten, eene overzetting van eenige schriften van den beroemden Weener arts Stark, benevens eene vergelijking der Engelsche en Fransche letterkunde, voor het *Journal étranger*. In 1762 vertrok hij naar de West-Indiën, waar hij als geneesheer een aanzienlijk vermogen verwierf; werd vervolgens geheimschrijver bij lord Macartney, gouverneur van het eiland Granada, in welken post hij eene naauwkeurige kennis der regtskunde opdeed, hetgeen hem den post van generaal-fiscaal bezorgde. Toen Macartney het stadhouderschap van Madras aanvaardde, volgde hij dezen als geheimschrijver derwaarts, en toonde zich in verscheidene moeijelijke gevallen, inzonderheid bij de vredesonderhandelingen met Tippo Saib, een bekwaam staatsman, voor welke diensten de Oost-Indische compagnie hem, bij zijne terugkomst in Engeland, met een jaargeld van 500 pond St. en de universiteit te Oxford met de waardigheid van doctor in de regten beloonde, terwijl hem de koning den titel van baronet in Ierland schonk. Hij werd op nieuw de reisgenoot van lord Macartney, toen deze in 1792 tot gezant naar Sina bestemd werd, en niet alleen tot geheimschrijver van het gezantschap, maar ook, om in gevalle van nood, de plaats van den lord te kunnen bekleeden, tot buitengewoon gezant en gevolmagtigd minister benoemd. De reis miste wel in de hoofdzaak haar doel, doch S. vervaardigde, na zijne terugkomst, uit de papieren van Macartney, uit het dagboek van den kapitein dezes scheepstogts, uit zijne eigene aanteekeningen en die der geleerden en anderen van het talrijk gevolg, eene reisbeschrijving, welke hij met vele voortreffelijke kaarten en platen, in het licht gaf, onder den titel: *An authentic account of an Embassy from the King of Great-Britain to the Emperor of China*; (Londen 1797, 2 dln. 4°.) met kaarten en platen, in één deel in folio. Van dit werk, waaraan de geleerde Barrow zeer veel deel had, heeft men onder anderen, mede eene Nederduitsche vertaling. — S. overleed te Londen den 12[den] Januarij 1801.

STAUPITZ (JOHANN VON). Deze vriend van Luther en ijverige bevorderaar der kerkhervorming was doctor der godgeleerdheid en vicaris-generaal der Augustijnen in Duitschland. In de laatste hoedanigheid leerde hij Luther kennen en hoogschatten. IJverig ondersteunde hij dezen; ook schreef hij een paar stichtelijke verhandelingen: *De amore Dei*, *De fide Christiana*, *De morte Christi*. De geboorteplaats en geboortetijd van dezen verdienstelijken man schijnen niet bekend te zijn; hij overleed te Saltzburg, den 28[sten] December 1524.

STAVANGER is een rijksambt of district, 166 □ mijlen groot met eene bevolking van 80,000 zielen, aan de zuidwestpunt van het koningrijk Noorwegen. De hoofdstad van denzelfden naam ligt aan het S. of Bakke-fjord, eene ruime baai, heeft twee havens, eene buiten- en binnenhaven, waarvan de eerste, Dusevig genoemd, een uur van de stad verwijderd is. De stad heeft eene domkerk, een ziekenhuis, eene vuurbaak en telt 4000 inwoners, die in zeevaart, visscherij en pottenbakkerij hun bestaan vinden en handel in hout, haring, zoutevisch en haiden drijven. S. werd in 1070 door koning Olaf den III[den] gesticht en is de geboorteplaats van Hendrik Steffens.

STAVERZAAD. (Zie *Riddersporen*).

STAVOREN, eene kleine doch zeer oude stad in de provincie Friesland, met een stadhuis, dat nog in de XVIII^de^ eeuw vernieuwd is, eene Hervormde en eene Doopsgezinde kerk. In 1860 bedroeg de bevolking slechts 600 zielen. De palingvisscherij is er een belangrijke tak van bestaan. De haven der stad is nog altijd zeer goed, doch zij is voor groote schepen niet meer toegankelijk, wegens eene daarvoor liggende bank, het Vrouwenzand, waarvan de volksoverlevering zegt dat zij ontstaan is, toen eene rijke vrouw uit S. aldaar baldadig eene lading graan in zee liet werpen. Hoe dat zij, die bank is de oorzaak geworden, dat de eenmaal zeer welvarende stad geheel in verval geraakt is. In 1860 werden er nog 17 geladen schepen, metende gezamenlijk 1323 ton, ingeklaard, waarvan een onder vreemde vlag, bovendien nog 2 geballaste, metende te zamen 109 ton. De 16 geladen schepen, die er uitgeklaard werden, hadden eene gezamenlijke scheepsruimte van 1090, de 8 geballaste van 601 ton.

S. was eenmaal de residentie der Friesche koningen en geraakte door handel en scheepvaart tot zulk een' trap van welvaart en weelde, dat men hare bevolking wel de verwende kinderen van S. noemde. Het bekleedde eene voorname plaats onder de Hanzesteden en ontving vele voorregten, vooral in Denemarken, waarom het eerste schip, dat de Sond jaarlijks passeerde geruimen tijd een stuk laken medevoerde tot een geschenk voor den Deenschen vorst. In den strijd, die oudtijds door de graven van Holland tegen de Friezen gevoerd werd, had S. veel te lijden en het was hier dat zich het Hollandsch gezag het eerst en het bestendigst vestigde. Graaf Willem de IV^de^ sneuvelde er in 1345, waarvoor de stad moest boeten toen hertog Albrecht van Beijeren, ruwaard van Holland, in 1397 de nederlaag van zijnen oom kwam wreken. Het veroverde in Friesland ging spoedig weder verloren, doch S. bleef voor Holland behouden tot in 1414. Eene eeuw later ondervond het vele nadeelen in de oorlogen tusschen Gelderschen en Hollanders, waarbij een deel van Friesland zich aan de zijde der eersten geschaard had en aan de kust voor allerlei strooptogten bloot stond. In 1581 kwam S., dat voor dien tijd meer dan eenmaal van partij had moeten veranderen, voor goed aan de zijde van den prins van Oranje. Nog in deze eeuw werd de reeds zeer vervallen stad zwaar geteisterd door den watervloed van 1825.

STAWROPOL, eene stad met ruim 10,000 inwoners, in het zuidoosten van Europisch Rusland, aan den grooten weg, die uit Rusland, over den Kaukasus, naar Azië leidt. Vroeger was S. de hoofdstad der Russische provincie Kaukasië; thans is het die van het gouvernement S., dat in 1858 op 1890¼ □ mijlen 562,000 inwoners telde. De stad, welke de zetel is van een' burgerlijken en van een' militairen gouverneur, heeft verschillende kerken en scholen, eene inrigting voor hooger onderwijs, eene schoone en ruime bazar, zeepziederijen, leerlooijerijen en drijft een' levendigen handel, welk vertier nog begunstigd wordt door de Oostersche karavanen, die haren weg over S. nemen. De vlakte, waarin de stad gelegen is, schijnt wel vruchtbaar te zijn, doch is weinig bebouwd. Het klimaat is zacht, doch de verschroeijende noordoosten winden oefenen, zoowel op de gezondheid van menschen en dieren als op den plantengroei, een' nadeeligen invloed uit. In den omtrek van S. treft men warme bronnen aan.

STEARINE maakt een van de hoofdbestanddeelen uit der meeste vetten, die in de natuur voorkomen. Vooral de dierlijke vetten zijn rijk aan S., maar geen schijnt daarvan meer te bevatten dan schapenvet.

S. is een vast ligchaam, dat bij 63° C. smelt, onoplosbaar is in water, weinig oplosbaar in kouden alkohol en aether, maar in groote hoeveelheden wordt opgenomen door warmen aether en kokenden alkohol. Het is slechts uit 3 elementen opgebouwd — koolstof, waterstof en zuurstof — en wordt door de scheikundigen beschouwd als een zout, waarvan de basis *glycerine*, het zuur *stearine-zuur* heet. Daar de glycerine eene zoogenoemde drie-atomige basis is, d. i. eene basis die in 3 verschillende hoeveelheden water tegen zuur kan uitwisselen, heeft men bij gevolg ook 3 soorten van S., die men *mono-*, *di-* en *tri-*stearine noemt. De eerstgenoemde bevat het meeste water en het minste stearine-zuur; in de tweede is tweemaal en in de laatste driemaal zoo veel water door stearine-zuur vervangen. Alle drie kunnen door kunst verkregen worden, door glycerine en stearine-zuur in verschillende hoeveelheden, tusschen 100° en 270° C. lang te verhitten. In de natuurlijke vetten komt alleen tri-S. voor, dat men daarom ook kortweg S. noemt. Men verkrijgt het uit schapenvet, door uittrekken met kouden aether, die eerst alleen palmitine en oleïne oplost, terwijl de grootste hoeveelheid S. onopgelost achterblijft. Men reinigt de laatste door omkristalliseren uit kokenden aether.

De zoogenoemde S.-kaarsen bevatten geen S., maar alleen het zuur van dit zout, zoodat men eigenlijk zou moeten spreken van stearinezuur-kaarsen. Voor de bereiding van deze verzeept men schapen- of rundvet met kalkmelk, waardoor men o. a. stearinezuren kalk verkrijgt, d. i. een zout waarin de glycerine vervangen is door kalk. De kalkzeep wordt nu met zwavelzuur ontleed, waardoor het stearine-zuur en de andere zuren uit het vet (palmitine- en oleïne-zuur) vrij worden als eene geelachtige half vaste massa. Deze wordt nu tusschen verwarmde platen in eene hydraulische pers uitgedrukt, ten einde het vloeibare oleïne-zuur te verwijderen. Wat achterblijft, een mengsel van veel stearine- en weinig palmitine-zuur, wordt omgesmolten, onder bijvoeging van een weinig was. Dit laatste doet men om het kristalliseren der vetzuren te verhinderen, hetgeen een hinderpaal zou zijn bij het gieten. Het gieten geschiedt door de gesmolten vetzuren in vormen te laten bekoelen, waarin vooraf gedraaide katoenen pitten geplaatst zijn. Men geeft aan de S.-kaarsen een glanzig uiterlijk, door ze met een in spiritus gedrenkt lapje te bestrijken. R. S. T. M.

STEDEHOUDER. (Zie *Stadhouder*).

STEDEN noemt men de vereeniging van menschen, die met uitsluiting der bewoners van dezelfde landstreek, het regt hebben burgerlijke handelingen te verrigten, en onder het toezigt van overheidspersonen staan. Hare oorsprong verliest zich reeds in de vroegste geschiedenis. De eerste familiën stonden onder het gezag harer hoofden, maar behoefte aan gezelligheid, het aanknoopen van betrekkingen en vooral onderlinge bescherming tegen magtiger geslachten, noopten allengskens de gescheidene familiën zich naauwer aaneen te sluiten en vaste woonplaatsen op te zoeken.

In Azië, Africa, Griekenland en Italië vindt men de eerste S.; die in Phoenicië en Aegypte geraakten spoedig tot eene ongekende welvaart. Onder keizer Augustus legden de Romeinen, vooral in Duitschland volkplantingen aan, maar Karel de Groote en koning Hendrik de I^ste^ (919—936) legden eerst bepaalde S. aan, die zij met muren omringden, om haar tegen aanvallen van buiten te beschermen, terwijl zij door het verleenen van privilegiën, den afkeer die vooral bij de Duitschers tegen het stadsleven bestond, langzamerhand deden ophouden, en door *stadsregten* de regten der burgers onderling zoowel als tegenover hunne Landsheeren regelden. Allengskens verkregen de S. in de beschaafde landen van Europa aandeel in de regering en verspreidden overal beschaving en ontwikkeling. De Lombardische S. vooral vormden in de middeleeuwen een magtig Statenverbond.

De opkomst der S. hier te lande was hoofdzakelijk gelegen in den wensch der vorsten, om tegen den adel, door nieuwe bondgenooten, overwigt te herwinnen, vereenigd met het verlangen der bevolking om van den dwang der edelen bevrijd te worden. De vrijlating van velen deed door de uitgifte van grond tegen jaarlijksche rente, eene klasse van vrije landbewoners (boerenstand) en door de gewettigde vereeniging van vrij gewordene lieden, de S. ontstaan. Hare opkomst werd vooral in de XII^de^ en XIII^de^ eeuw algemeen, door de onvrijen van de zoogenaamde hofhoorigheid te ontheffen; door schot- of cijnsschuldigen voor hunne personen en den grond waarop zij woonden, in volle vrijheid te stellen, door hun het burger- of poorterregt te verleenen. De snelle vermenigvuldiging dezer S. of gemeenten (corporatiën) was dan ook het natuurlijk gevolg eener sints lang algemeen gevoelde behoefte. De Landsheer gaf aan de S. *wetten* en *regten*, waarnaar de burgers, als vrije menschen, door zijne ambtenaren en regters zouden behandeld worden (costumen), eene *stedelijke regtbank*, waarin de schout of baljuw, als opperregter, uit naam van den souverein en als voorzitter, de vierschaar spande met de schepenen die hij uit de stedelingen ver-

koos; *een burgerlijk bewind*, hetwelk, vóór het ontstaan der vroedschappen, insgelijks bij schout en schepenen berustte en dat het regt ontving van keuren te maken behoudens de regten van den Landsheer.

Wat de behandeling hunner eigene zaken betrof, hadden de stedelingen een eigen beheer. De geldelijke aangelegenheden, de wijs van opbrengst der belasting, de toekenning of weigering van vrijwillige bijdragen, werden geregeld met overleg en toestemming der burgerij. Spoedig werd het bestuur dezer gemeenschappelijke belangen aan de voornaamsten overgelaten en opgedragen aan vaste ligchamen (vroedschaps-collegiën). De zucht der stedelijke regenten om èn van den vorst, èn van de burgerij onafhankelijk te worden, is een grondtrek onzer geschiedenis geweest. Vooral in de XIV^de^ eeuw werden de gilden van arbeidsen handwerkslieden algemeen. Deze ligchamen (vereenigingen dergenen, door wie hetzelfde ambacht uitgeoefend werd) hadden door hunne hoofden of dekens grooten invloed op het stedelijk bestuur. Eerst werden alle stedelingen zonder onderscheid, bij klokslag opgeroepen. Later kwamen alleen op, of werden alleen geroepen de rijksten, vroedsten (die het meest verstand van zaken hadden); daarna slechts zij die eenig ambt bekleedden of hadden bekleed, met de weesmeesteren en dekens, tot dat eindelijk in de XV^de^ eeuw, de S. op haar verzoek, een vast bepaald getal van burgeren (vroedschap) verkregen, ter vertegenwoordiging van geheel de burgerij. Eerst bij art. 53 der staatsregeling van 1798 werden alle gilden, corporatiën of broederschappen van neringen, ambachten of fabrieken vervallen verklaard, en aan ieder burger, in welke plaats woonachtig, het regt verleend zoodanige fabriek of trafiek op te rigten, of zoodanig eerlijk bedrijf aan te vangen, als hij verkiezen zou. Thans is bij de wet van den 29sten Junij 1851 (*Staatsbl.* N°. 85), met afschaffing van vroegere besluiten, de zamenstelling, inrigting en bevoegdheid der gemeenten en hare besturen geregeld, waarbij het onderscheid tusschen S. en plattelandsgemeenten, door het besluit van 1824 in het leven geroepen, is vervallen.

STEDINGK (Curt Bogislaus Ludwig Christoffer, graaf von) werd den 26sten October 1746 in Zweedsch-Pommeren geboren. Op 13-jarigen leeftijd tot vaandrig benoemd, studeerde hij te Upsal, trad daarop in Fransche dienst en werd in 1775 kapitein-majoor. Bij het uitbreken van den Noord-Americaanschen oorlog, vond hij gelegenheid zich in zijn vak te bekwamen. Als kolonel à la suite streed hij met roem onder den graaf d'Estaing, zoodat hij na zijne terugkomst door Lodewijk den XVI^den^ met de orde *pour le mérite* begiftigd werd (1779). In 1783 keerde hij naar Zweden terug en bij het uitbreken van den oorlog met Rusland in 1788 kreeg hij een commando in Finland en onderscheidde zich bij verschillende gelegenheden. Hiervoor tot generaal-majoor bevorderd, leidde hij in 1790 de vredesonderhandelingen, ging daarna als gezant naar Petersburg, werd in 1792 luitenant-generaal, kreeg in 1794 de Seraphynen-orde en werd in 1800 tot vrijheer verheven. In het volgende jaar ontving hij van Rusland de ridderorden van St. Andries, Alexander-Newsky en St. Anna. Bij het uitbreken van den oorlog in 1807 keerde S. naar Zweden terug, waar hij tot generaal der infanterie bevorderd werd, doch geen deel aan den veldtogt nam. Hierop hervatte hij zijne betrekking van gezant te Petersburg. In 1811 tot veldmaarschalk benoemd, nam hij deel aan den veldtogt van 1813 in Duitschland, waar hij onder den kroonprins het bevel voerde. Toen deze het opperbevel over het Noorderleger kreeg, werd S. opperbevelhebber van het Zweedsche contingent. Als zoodanig streed hij bij Dennewitz, Gross-Beeren en Leipzig, nam te Parijs deel aan de vredesonderhandelingen van 1814 en keerde daarop naar Zweden terug. Na den dood des keizers Alexander, werd hij naar Rusland gezonden om de krooning van keizer Nicolaas te Moskau bij te wonen. Later leefde hij bij afwisseling te Stockholm en op zijne goederen in Sudermanland en stierf den 7^den^ Januarij 1837. L.

STEEKAN. Deze oude vochtmaat komt tegenwoordig weinig of niet meer voor. Zij werd gebruikt als wijn- en als brandewijnmaat. Als wijnmaat gebezigd, hield het Amsterdamsche anker 2 S., en was verder onderverdeeld in 16 stoop, 32 mengelen, 64 pinten en 256 mutsen. De S. had denzelfden inhoud als 19,19 Nederlandsche kan of liter. Als brandewijnmaat was de S. verdeeld in 2¼ fiertel of in 15 mengelen en hield 18,55 Nederlandsche kan.

STEEKBOUT. (Zie *Rif van een zeil*).

STEEKCIRKEL. Tandraderen zijn schijven met uitstekende deelen en afwisselende verdiepingen, die, wanneer de tanden van twee raderen in elkander grijpen, voor beide raderen dezelfde afmetingen hebben. De tanden worden aangebragt, vermits de wrijving van twee schijven over elkander onvoldoende is tot het overbrengen der bewegingen. Het eenvoudigste geval is, als de assen evenwijdig zijn; de raderen dragen alsdan den naam van *spoorraderen*. De cirkels, wier omtrekken elkander zouden raken, in het geval dat de tanden achterwege bleven, noemt men *steekcirkels*, omdat daarop de tanden worden uitgezet, afgeteekend en vervolgens afgestoken. Blijkbaar zal de betrekking tusschen de krachten, die, werkende op de raderen, elkander in evenwigt houden, afhankelijk zijn van die tusschen de middellijnen der steekcirkels, en wel, als de wrijving buiten rekening blijft, zullen de krachten omgekeerd evenredig zijn aan de genoemde diameters.

STEEKSPEL of *tournooi* was de naam, dien men in de middeleeuwen aan de ridderlijke kampspelen gaf, welke bij feestelijke gelegenheden aan vorstelijke hoven of ook opzettelijk op andere tijden gehouden werden. De oorsprong van deze kampspelen kan niet met zekerheid gemeld worden. Waarschijnlijk waren zij reeds in de oudheid in gebruik, terwijl Franschen en Duitschers elkaâr de eer betwisten, hen in Europa ingevoerd te hebben. Het eerste groote Duitsche S. moet in 1036 te Maagdeburg gehouden zijn; een Fransch edelman Godefroid de Preuilly verzamelde de daarop betrekkelijke wetten in 1066 deze waren in de hoofdzaak overal gelijk, weken echter op verschillende plaatsen van elkander af ten opzigte der in acht te nemen formaliteiten. Het S. was eigenlijk slechts eene wapenoefening der ridders in vredestijd. Aanvankelijk werden zij bij plegtige gelegenheden door vorsten en voorname ridders op eigen kosten gehouden; de uitnoodigingen werden door bijzondere herauten gedaan, doch ieder ridder kon daaraan deelnemen, wanneer hij aan de gestelde voorwaarden voldeed, waartoe in den aanvang een onbesproken levenswandel behoorde. Later vormden zich gezelschappen, die op bepaalde tijden zulke steekspelen aanlegden. Daartoe werden alleen adellijken toegelaten, die een zeker aantal voorouders konden opsommen, welk aantal in onderscheidene landen verschillend was. Door de herauten werd onderzocht of de ridder bekwaam was om aan het S. deel te nemen. Hiertoe werden op eene bijzondere plaats de wapenschilden en de helmen van alle ridders die aan het S. wilden deelnemen, ten toon gesteld. De herauten, die onder het toezigt van de kampregters deze wapenschouwing hielden, verkondigden daarbij met luider stemme de bevoegdheid van iederen ridder in het bijzonder om aan den strijd deel te nemen. Vóór het begin van het S. werden door de herauten de algemeene wetten en de bijzondere bepalingen bekend gemaakt en de wapenen der strijders onderzocht. De plaats waar het S. gehouden werd heette tornier- of tournooiveld, de eigenlijke kampplaats door eene omheining afgesloten — krijt. De kampregters moesten bij den aanvang van het S. de namen der deelnemers opnemen en die op de tornierrolle doen inschrijven. Bij de wapenschouwing en bij de helmdeeling, dat is het verdeelen der kampioenen in twee partijen, waren zij tegenwoordig en hadden er het oppertoezigt. In het torniergerigt hadden zij met de raden de voorzitting, leidden het onderzoek en spraken het door de bijzitters gevelde oordeel uit. Gedurende den strijd handhaafden zij de tornierwetten en na den afloop van het wapenspel reikten zij aan de gestreden hebbende ridders den tornierbrief uit.

De krijtwaarders met lange staven voorzien en bijgestaan door een aantal, met korte staven gewapende tornierknechten moesten, als de strijd te heet werd en de kampioenen de orde verbraken of tegen de kampwetten zondigden, hunne staven midden in den strijd werpen, waarop elk wapen moest worden opgestoken. De tornierknechten moesten daarenboven den kampioenen wapenen aangeven en de gevallen wapenen opnemen. Om het strijdperk waren tribunen opgerigt voor de dames, waarvan er gewoonlijk eene de prijzen aan de overwinnaars uitdeelde, en voor de niet mede strijdende ridders en verdere toeschouwers.

Bij ons te lande hadden de meeste steekspelen, ook hofhondingen genoemd, plaats te Geertruidenberg, te Utrecht op de Neude, te 's Gravenhage, waar tegenwoordig het Tournooiveld nog de oude kampplaats aanwijst, en te Haarlem waar het prachtigste van allen door graaf Willem den III^{den} in 1307 of 1308 gegeven is. De strijd is tweeledig, namelijk het gevecht van man tegen man, lansrennen of *joeste* genoemd en het gemengde gevecht, waarbij de strijders in twee partijen verdeeld werden, de zoogenaamde *bohorde*. Bij het eerste komt het er op aan zijnen tegenstander uit den zadel te ligten. De strijd werd verschillend gevoerd, maar in het algemeen mogt de stoot met de stompe lans of glavie alleen tegen het hoofd of de borst gerigt worden. Opende een der strijders zijn vizier, dan was de strijd geëindigd. Bij het gemengde gevecht werd buiten de lans ook het zwaard gebruikt en werd te voet en te paard gestreden. Later ontaardden de steekspelen; het gebruik van scherpe wapenen werd daarbij vergund en dit gaf aanleiding dat menige vete in het strijdperk beslist werd, waarbij vele ridders den dood vonden. Drie Hollandsche graven, Floris de IV^{de} in 1235, zijn broeder Willem in 1238 en Floris de Voogd in 1258, lieten in minder dan 25 jaren het leven bij dergelijke steekspelen. Geestelijke en wereldlijke vorsten verboden eindelijk de steekspelen en paus Innocentius weigerde zelfs aan de daarbij omgekomen ridders eene Christelijke begrafenis. Dit alles was echter vergeefs, vooral in Frankrijk, waar eerst de dood van Hendrik den II^{den} in 1559 hen langzamerhand deed afnemen. Zij werden later vervangen door de carrousels of rijspelen.

Men vergelijke Büsching, *Ritterzeit und Ritterwesen;* Jonckbloet, *Het ridderfeest van St. Jacob;* Hofdijk, *Ons voorgeslacht.* L.

STEELE (Richard). Deze geestige schrijver werd ten jare 1671 te Dublin geboren. Na eenigen tijd aan de hoogeschool te Oxford te hebben doorgebragt, trad hij in de krijgsdienst en leidde een vrij los leven; doch daar zijne letterkundige voortbrengselen, met name zijne tooneelstukken, hem eenen gunstigen naam besorgden, verliet hij de dienst om zich alleen op de letterkunde toe te leggen. Zijne spectatorische vertoogen, eerst de *Tatler*, daarna de *Spectator* (te zamen met zijnen vriend Addison), eindelijk de *Guardian* maakten grooten opgang. Inmiddels was hij ook tot administrative betrekkingen benoemd en werd tweemalen in het Lagerhuis gekozen, waaruit hij echter de eerste maal onder beschuldiging van oproerige schriften te hebben uitgegeven, verwijderd werd. Ten gevolge van onaangenaamheden met het ministerie begaf hij zich naar zijn landgoed Llangunnor bij Caermarthen, waar hij in het jaar 1729 overleed. Zijne blijspelen werden in 1761, zijne brieven in 1787 te zamen uitgegeven.

STEEN (Jan), schilder, een van de uitnemendste kunstenaars der oud-Hollandsche school en in zijne eigenaardigheid een van de grootste en zeker meest populaire schilders van alle tijden en volken, werd geboren te Leyden, zeer vermoedelijk in 1626. Hij was de oudste zoon van Havick Jansz. Steen, een gezeten brouwer aldaar. Van zijne levensomstandigheden is betrekkelijk niet veel bekend en eerst in den laatsten tijd zijn, in het straks te noemen werk, eenige feiten en dagteekeningen op grond van autentieke bescheiden vastgesteld geworden, waardoor tevens de zeer verdachte verhalen van Houbraken, Campo Weijerman en andere Nederlandsche en vreemde schrijvers, die hen hebben nagepraat, en waaruit men heeft opgemaakt dat Jan S. de loszinnigste ja liederlijkste levenswijze moest hebben geleid, zoodat de wanorde in zijn huishouden spreekwoordelijk is geworden, voor een goed deel alle waarde hebben verloren.

Er bestaat wel eenige reden om het berigt van Campo Weijerman aan te nemen, dat J. S. eerst den schilder Nikolaas Knuffer te Utrecht en later Adriaan van Ostade te Haarlem tot leermeester heeft gehad. Daarentegen wordt de mededeeling van Immerzeel, dat hij ook van Adriaan Brouwer zou hebben geleerd, weêrlegd door het feit dat deze, na een niet zoo heel kort verblijf te Antwerpen, aldaar in 1640 stierf. Ook is 't niet onwaarschijnlijk dat J. S. te 's Gravenhage bij den landschapschilder J. van Goijen zich verder in de kunst heeft bekwaamd. Zijn huwelijk met de dochter diens meesters, Margaretha, op den 3^{den} October 1649 wordt behalve door de verhalen van Houbraken e. a. ook door de Haagsche stadhuisboeken bevestigd. De overlevering doet J. S. een geruimen tijd te Delft wonen en aldaar het brouwersbedrijf uitoefenen. Met deze overlevering is althans niet in strijd de omstandigheid dat zijn naam in de registers van het St. Lucasgild te Leyden van 1648 tot 1673 slechts een paar malen voorkomt en telkens met de vermelding dat hij in dien tusschentijd buiten de stad gewoond had. Overigens heeft men te Delft geen autentieke sporen van zijn verblijf gevonden. Vermoedelijk duurde dat verblijf tot na den dood zijns vaders, die in 1669 plaats had, en keerde J. S. in 1670 naar Leyden terug. Althans men vindt na dien tijd weder verschillende sporen van zijne aanwezigheid aldaar in officiële documenten. Daaruit blijkt o. a. dat hij uit zijn huwelijk met Margaretha van Goijen vier zoons had en tevens dat hij na den dood van deze hertrouwde met Maria van Egmond, weduwe van Nikolaas Herculens, in leven boekverkooper of boekdrukker. In 1674 werd uit dit huwelijk weder een zoon geboren, en telkens wanneer men J. S. in de autentieke stukken van dat tijdperk vermeld vindt, wordt er bijgevoegd dat hij op de Langebrug woonachtig was, — een huis dat hij van zijn' vader moet geërfd hebben. Volgens de overlevering, die door eenige geloofwaardige aanwijzingen bevestigd wordt, leefde J. S. hier in vriendschap en bekendheid met onderscheidene andere bekwame kunstenaars van dien tijd, zoo als Frans van Mieris, Arie de Voys, Jan Lievens, Brekelekamp, Karel de Moor e. a. Even als zijn geboortejaar wordt ook door verschillende schrijvers zijn sterfjaar uiteenloopend en verkeerd opgegeven. Uit de begrafenisregisters der St. Pieterskerk te Leyden blijkt echter dat onze schilder den 3^{den} Februarij 1679 werd begraven. Eenige levensbeschrijvers vermelden dat zijn zoon Theodorus (uit zijn tweede huwelijk) als beeldhouwer aan een Duitsch hof is werkzaam geweest.

Wij hebben van de vele legenden en verhalen welke de reeds genoemde levensbeschrijvers opdisschen, hier geene enkele opgenomen, omdat zij grootendeels zeer weinig geloofwaardig zijn en met elkander een' indruk geven, die in strijd is juist met eene van de merkwaardigste eigenschappen van J. S., — zijne verbazende productiviteit. Terwijl toch de loshandigheid en zelfverwaarloozing, welke van al die verhalen schering en inslag zijn, onmogelijk zou hebben kunnen zamengaan met gezette werkzaamheid en de gestadige volmaking zijner werken, behoeft men de lijst dier werken slechts eenigzins aandachtig na te gaan om te bespeuren hoe zij ten krachtigste van deze beide omstandigheden getuigt. In het aanhangsel op het reeds meer genoemde werk J. S. *Etude sur l'art en Hollande par T. van Westrheene Wz.*, (la Haye Martinus Nijhoff, 1856) vindt men ruim 200 schilderijen van J. S. in verschillende musea en verzamelingen in Europa vermeld, terwijl van de bijna 300, welke de schrijver opgeeft, zonder te hebben kunnen naspeuren waar zij zich bevinden, nadat hij zijne lijst heeft uitgegeven meer dan één de tegenwoordige verblijfplaats moet zijn bekend geworden. Genoeg om te bewijzen dat de schilder in de 53 jaren zijns levens ijverig moet gewerkt hebben. Maar niet slechts het getal, ook de aard zijner schilderijen getuigt van veel vlijt en studie. Van 1660 tot 1672, het tijdperk waarin J. S. zijne grootste buitensporigheden zou hebben bedreven, vindt men in die lijst eene reeks van schilderijen, welke van de eene zijde getuigen van 's kunstenaars open zin voor al de genoegens, ja de overdaad des levens, maar tevens van eene kracht, eene frischheid in de opvatting, eene gezetheid in de uitvoering, die waarlijk allerminst aan een' verwilderden geest of eene door uitspatting verslapte hand kunnen doen denken. Zelfs al wil men in het aantal meer oppervlakkig behandelde stukken van zijne hand het bewijs zien dat hij somtijds een overgrooten haast maakte mèt hunne voltooijing, ten einde met de opbrengst in zijne vele behoeften te voorzien, dan nog moet men in het te gelijker tijd ontstaan van werken, welker uitvoerigheid aan die van Metsu of Mieris doet denken, het bewijs zien dat J. S. het niet zoo ligt opnam.

Overigens is het hier de plaats niet om in eene breede ontwikkeling te treden van al de groote eigenschappen waardoor zich zijn werk onderscheidt, met aanhaling van de vele werken op welke men zich daarbij als bewijsstukken kan beroepen. Slechts vlugtig kunnen wij hem hier karakteriseren als een van de oorspronkelijkste en eigenaardigste geniën zijner school. Het leven

in zijnen vollen omvang en rijkdom gaf hem de onderwerpen aan de hand en tevens de middelen om ze voor te stellen. Geen schilder heeft als J. S. het leven, vooral het gezellige leven van zijn' tijd, de huiselijke feesten of de openbare verlustiging van het Holland der XVII^de^ eeuw met zoo veel kracht en waarheid, ja tot in de overdrijvingen zijner ruwheid en brooddronkenheid voorgesteld. Geen schilder heeft zijne beelden weten te bezielen door eene teekening zoo expressief, zoo vol leven en tevens zoo juist en vol kracht als hij. Bovendien was hij somtijds bij uitnemendheid colorist, onverbeterlijk in de natuurlijkheid en waarheid van den dagtoon en het lichteffect, en in de behandeling van het penseel onnavolgbaar. Van zijn' luim, — zijn' humor, mag men bijna zeggen, — die somtijds aan het meest ongepolijste kluchtspel, somtijds aan de fijnste satire doet denken, behoeven wij slechts te spreken, om zijne geheel bijzondere plaats in dat opsigt aan te duiden.

Alleen om enkele van zijne werken hier te noemen en tegelijk de verschillende door hem behandelde genres te doen uitkomen, ontleenen wij hier nog aan bovenbedoelde lijst eenige opgaven, zonder echter daarmede te willen verzekeren dat het zijne beste en voornaamste werken zijn. In het museum te Amsterdam vindt men van hem zijn *Portret*, *De terugkomst van het dorpsfeest*, *Eene schurende vrouw*, *Een bakker aan zijn venster*, *Een kwakzalver*, *Het St. Nikolaasfeest*, *De trictracspelers*, *Een boerenbruiloft*; in dat te 's Gravenhage *Een familietafereel* (zoo als de ouden zongen zoo piepen de jongen), *Het menschelijk leven*, *Een doctor bij een jong meisje*, *Een kiezentrekker*, *Eene diergaarde*, *Een doctor bij eene zieke vrouw*; in het museum Boymans te Rotterdam o. a. een *St. Nikolaasfeest*; in het museum van der Hoop te Amsterdam, *Een doctor bij een ziek meisje*, een *Vrolijk gezelschap* enz.; in de verzameling van Jhr. J. P. Six te Amsterdam, *De oesteretster* en het *Jodenbruidje*; bij Mevr. van Loon aldaar, *J. S. bij Marietje Herculens*, *Een doctor bij eene zieke vrouw*, *De verloren zoon*; hij Baron van Brienen aldaar, *Een man met een haring* in een interieur; in de particuliere koninklijke verzameling te Londen, *Een driekoningenfeest* en zes andere stukken; in die van den heer Beckford te Bath *De gevolgen der onmatigheid*, misschien het meesterstuk des schilders; bij den heer Baring te Londen *Het kegelspel* en verscheidene anderen van zijne beste stukken; in een aantal andere verzamelingen in Engeland verschillende van 's meesters beroemdste schilderijen; in den Louvre te Parijs *Een boerenbruiloft*; in het museum te Munchen *Een boerenvechtpartij*, *Een doctor bij eene zieke vrouw*; in dat te Weenen *Een boerenbruiloft* en *Een Hollandsch huishouden*; in dat te Kassel *Het driekoningenfeest*; te St. Petersburg *Het feest van koning Ahasverus* en zes andere stukken; bij den hertog van Aremberg te Brussel *De bruiloft van Kana* enz.

Men vindt, maar slechts zelden, een viertal etsen van zijne hand, ook enkele teekeningen, zeer schetsachtig, terwijl onderscheidene graveurs, waaronder L. A. Claessens, Hendelot, J. Gole en J. Stolker en in onzen tijd D. J. Sluiter (*De oesteretster*) en J. de Mare (*De papegaaiskooi* of *de trictracspelers* en *St. Nikolaasfeest*), naar hem hebben gewerkt.

STEEN (Frans van der), graveur en schilder, in 1604 te Amsterdam geboren, was oorspronkelijk voor een ander vak bestemd, maar door een ongemak aan den voet werd hij tot de beoefening der kunst gebragt. De aartshertog Leopold riep hem als hofgraveur naar Weenen en later trad hij in dezelfde betrekking in dienst bij den keizer Frederik den III^den^. Hij etste te Weenen een aantal prenten, eerst voor de uitgave der aartshertogelijke galerij, later onderscheidene anderen, die afzonderlijk het licht zagen en met veel bijval ontvangen werden, dien zij dan ook gedeeltelijk wel verdienen. Vroeger werden zijne prenten vrij duur betaald, o. a. drie naar Correggio op de verkooping der verzameling Mariette met 300 livres. Nagler (*Künstlerlexicon*) geeft 50 prenten van dezen meester op.

STEENAREND. (Zie *Arend*).

STEENBAKKERIJEN. Men kan de geologische gesteldheid van een land ongeveer heoordeelen naar de algemeen gebruikelijke bouwmaterialen. Zoo zijn in Napels en Sicilië vele gebouwen uit lava opgetrokken, te Frankfort en Parijs levert de grofkalk der tertiaire lagen een gebruikelijk bouwmateriaal en de Dom van Keulen is uit trachyt van het Zevengebergte opgebouwd. In de zoogenoemde delta-landen, wier bodem uit het slib der rivieren gevormd is, zoo als de oevers van den Ganges, den Nijl, den Rijn en de Maas, heeft men zich bij gebreke van natuurlijke bouwsteenen, sedert onheugelijke tijden van baksteenen bediend, d. i. van uit leem of klei gevormde steenen, die men door droogen en bakken eene groote mate van hardheid heeft gegeven. In de ruïnen van Babylon en Nineve vindt men ontzaggelijk groote steenmassa's van ongebakken klei; de paleizen van Croesus, Attalus en andere eeuwen oude gebouwen waren daarentegen van roode gebakken steenen opgetrokken en van Augustus verhaalt men, dat hij een Rome van baksteenen vond en een van marmer naliet. In ons land, waar de vriendelijke roode tigchelsteen meer dan in eenig ander te huis behoort, vindt men eene menigte S., die in het vervaardigen van goede gebakken bouwsteenen sedert lang een' gevestigden naam hebben.

Goede baksteenen moeten aan de volgende vereischten voldoen. Zij moeten hard en stevig zijn om het gewigt van hooge muren te dragen en mogen daarom geen holten of scheuren hebben; zij mogen niet te zwaar, d. i. niet te digt zijn, eene voorwaarde die vooral voor dakpannen geldt, omdat het dak de muren niet te zeer drukken mag; zij moeten van binnen eene gelijkmatige structuur hebben, ten einde onder den truffel in elke verlangde rigting deelbaar te zijn, zij moeten poreus zijn om voor metselspecie toegankelijk te zijn en eindelijk mogen zij onder den invloed van lucht en vochtigheid niet afbladeren of verbrokkelen. Van steenen, die voor het opbouwen van schoorsteenen, ovens en fornuizen moeten dienen, verlangt men bovendien dat zij vuurvast zijn, d. i. door hevige hitte niet smelten en ook tegen sterke afwisselingen van temperatuur bestand zijn.

Eene voor het bakken van steenen geschikte klei moet aan zoovele verschillende eischen voldoen, dat men in verreweg de meeste S. beginnen moet, de beschikbare grondstof door bijvoeging van zand enz. te verbeteren. Bovendien is versch uitgegraven klei te ongelijkmatig in zamenstelling om onmiddellijk tot steenen gevormd te worden. Men begint gewoonlijk met de klei aan de lucht bloot te stellen, ten einde haar door den invloed van afwisselende dooi en vorst, vochtigheid en droogte, los en murw te maken. Zij wordt vervolgens in groeven onder water gezet en door treden met den voet of door machines tot eene gelijkmatige massa door elkander gewerkt en daarbij zoo noodig met andere stoffen vermengd. Hierop volgt het vormen, dat somtijds door werktuigen, gewoonlijk evenwel door handenarbeid geschiedt. In het laatste geval vult men de vormen, vierhoekige ramen van hout of ijzer, die op eene tafel geplaatst worden, met de kleimassa en verwijdert het overvloedige met een strijkhout. Een handlanger brengt daarop vorm en klei naar eene plaats om te droogen, en neemt er daarna den vorm loodregt af om de hoeken en kanten niet te bederven. De nieuwe steenen, die onder het droogen aanvankelijk plat liggen, worden na eenigen tijd op den kant gezet en eindelijk in 3—5 rijen op elkander geplaatst, in dier voege dat er tusschenruimten blijven, waardoor de lucht vrijen toegang heeft. De steenen verliezen door het droogen, dat meestal in opene scharen plaats heeft, ongeveer ¼ van hun gewigt. Na het droogen, dat gewoonlijk ongeveer 5—7 weken tijd vordert, moeten de steenen nog gebrand worden, hetgeen of in zoogenoemde veldovens, of in gemetselde ovens geschiedt. De laatsten zijn in verschillende landen zeer verschillend ingerigt; de eersten, die vooral in België en Engeland gebruikelijk zijn, hebben dit eigenaardige dat de steenen, die men branden wil, zelven als het ware den oven vormen.

Hoe men ook te werk ga, al de steenen van éénen brand zijn nimmer aan dezelfde hitte blootgesteld geweest en derhalve van ongelijke hoedanigheid. De ondersten zijn gedeeltelijk door te felle hitte slakachtig zamengesmolten en onbruikbaar, de daarop volgenden zijn min of meer aan de oppervlakte gesmolten en leveren de klinkers, die vooral voor het leggen van straatwegen geschikt zijn; de daaropvolgenden zijn poreus gebleven en voor metselwerk geschikt, terwijl de bovensten gewoonlijk te zwak gebrand zijn.

De gele tot roode kleur der steenen is afhankelijk van hun gehalte aan ijzer-oxyde en van de hitte waarbij zij gebrand zijn. Gewoonlijk geeft men den steenen zoodanige afmetingen, dat de breedte gelijk is aan de dubbele dikte en de lengte gelijk de

dubbele breedte. Alleen door deze regelmatige verhouding der afmetingen is het mogelijk bij bouwen een goed verband te verkrijgen, dat is, de muren zoodanig op te trekken, dat de loodregte voegen niet in ééne lijn vallen, maar op bekende wijze afwisselen.

De dakpannen worden even als de steenen in vormen gekneed. De vormen zijn evenwel gewoonlijk plat; de pannen worden daarna over een rondhout gebogen. De neus wordt er afzonderlijk aangezet. Het vergiazen der pannen, bijna alleen in Holland en in den omtrek van Dijon gebruikelijk, doet men niet alleen voor sieraad, maar ook om de pannen beter tegen den invloed van het weder bestand te maken. Het glazuursel is een loodglas, door bruinsteen of koper-oxyde gekleurd.

In bijna alle oorden van ons vaderland bestaan S.; in grooten getale vindt men die aan de boorden van den Rijn en den IJssel. R. S. T. M.

STEENBERGEN (Petrus Johannes van), geboren te Dordrecht den 16den Junij 1744, en aldaar als notaris overleden den 9den Maart 1833, was een middelmatig dichter, wiens *Mengelschriften* blijk dragen van het onbeduidende der meeste poëzij van zijnen jeugdigen leeftijd. Ook bragt hij een paar tooneelstukken: Dorats *Peter de Groote*, en Saurins *Beverley*, in het Ned. over.

STEENBOK. De steenbokken maken eene groep uit in het geslacht der geiten (zie *Geiten*) en onderscheiden zich van de overigen doordien de hoornen der mannetjes of bokken regt naar achter gebogen, bijzonder zwaar en van knobbelige ringen voorzien zijn, terwijl de hoornen der gewone bokken een' vrij scherpen kant aan de voorzijde hebben en eenigzins in spiraal gebogen zijn. De Europeesche S. (*Capra ibex* L.) wordt 4½ voet hoog en 2½ lang; de hoornen van den bok bereiken eene lengte van 2½ voet langs de kromming; die van de geit zijn nog geen voet lang. De kleur van het haar is grijsachtig bruin, op den rug donkerder, en bijna vuilwit aan den buik; de baard is zeer kort. Vroeger vond men deze dieren in menigte op de Alpen van Zwitserland en Tyrol; tegenwoordig treft men er nog enkelen in Savoijen aan. Ook vindt men steenbokken op de Pyreneën en in den Kaukasus; of deze andere soorten uitmaken of slechts andere rassen zijn, is nog niet tot klaarheid gebragt; men gevoelt dat de zienswijze dienaangaande geheel van het begrip afhangt dat men aan de woorden soort en ras hecht. De steenbokken leven op de hoogste toppen der bergen en zijn bij eene verbazende schuwheid, ongeloofelijk behendig in het springen en klouteren op de steilste hellingen en de smalste bergruggen. Gewoonlijk dalen zij des avonds af om te grazen, trekken bij zonsopgang weder hooger en liggen op het midden van den dag op de hoogste bergtoppen tegen het zuiden, in den zonneschijn te slapen. De jagt op deze dieren is eene der gevaarlijksten en eischt groote vlugheid, behendigheid, moed, volharding en voorzigtigheid. De S. is bronstig in Januarij en de geit werpt in Junij; het jong is terstond in staat met de moeder mede te loopen en wordt door haar tegen den arend verdedigd. De grootste hoornen hebben 20—30 knobbelige ringen.

STEENBOK (De). Het tiende teeken van den dierenriem (zie *Dierenriem*). Het sterrebeeld paalt ten noorden aan den Waterman en Antinous, ten oosten aan het eerstgenoemde sterrebeeld, ten zuiden aan den Zuidervisch, en ten westen aan den Schutter. Voor het bloote oog bestaat het uit bijna 30 sterren, van welke de voornaamste, die van de derde grootte is, op eenen afstand van 8″ een sterretje van de achttiende grootte bij zich heeft en daarmede eene dubbele ster uitmaakt. Dit sterrebeeld gaat voor ons vaderland in Augustus omstreeks middernacht door het zuiden.

De mythologische beteekenis van dit sterrebeeld is onzeker. Volgens sommigen stelt het eene herschepping van den herdersgod Pan voor, terwijl anderen er de geit Amalthea in zien, die Jupiter zoogde.

STEENBOKSKEERKRING. (Zie *Keerkringen*).

STEENBREEK (*Saxifraga*). Het geslacht S., tot de natuurlijke familie der *Steenbreekachtige planten* (*Saxifrageae*) behoorende, wordt in onze Flora door vier soorten vertegenwoordigd, terwijl dit getal in de *Flore de France* van Grenier en Godron tot 47 opklimt. In het algemeen vindt dit geslacht zijne meeste vertegenwoordigers in rotsachtige landen, daar vele soorten uitsluitend op rotsen groeijen. Bij ons komen voor de *op mos gelijkende* S. (*Sax. hypnoidea*) de *drievingerige* S. (*Sax. tridactilytes*), de *knoldragende* S. of *Haarlems klokkenspel* (*Sax. granulata*) en eindelijk de *Sax. Hirculus*.

De eerstvermelde soort vormt als het ware op mos gelijkende zoden. Hare 1—2 palm lange stengels dragen ten deele diep ingesnedene, ten deele gave lijnvormige bladen en vrij groote bloemen. De laatstvermelde of *Sax. Hirculus*, in de Drentsche veenen gevonden, heeft goudgele bloemen, gewimperde, teruggeslagene, geheel vrije kelkslippen en gave bladen. Zij is overblijvend en bloeit in Julij.

De *drievingerige* S. komt het meest algemeen voor. Zij wordt dikwijls in een onnoemelijk aantal exemplaren op onze duinen aangetroffen, is éénjarig, 2—15 duim hoog, en draagt aan een' tengeren, al of niet vertakten en uit een' draadfijnen wortel oprijzenden stengel, min of meer vleezige, spatelvormige, meest drielobbige of drieslibbige bladen, die in de nabijheid van den wortel digter op elkander gehoopt staan. De kleine witte bloempjes zijn tot een' onregelmatigen bijscherm vereenigd en, even als de bloemstelen, bladen, stengels enz. met kliertjes bezet, welke eene kleverige stof afscheiden. Zij bloeit in April en Mei.

Steenbreek.

De *knoldragende* S., waaraan men den zonderlingen naam van *Haarlems klokkenspel* heeft gegeven, is overblijvend, door talrijke knolletjes in den grond bevestigd en 2—5 duim hoog. Zij heeft niervormige, grof gekartelde, tot eene roset vereenigde bladen aan den wortel, dieper ingesnedene, wigvormige en meer verspreide bladen aan den stengel en is geheel met zachte haren overdekt. Hare bloemen zijn wit, zij bloeit in Mei en Junij en wordt in onze tuinen wel als sierplant gekweekt.

Nog komt onder den naam van S. hij ons eene plant voor, ook wel (en beter) *Wederdood* geheeten, de *Asplenium trichomanes*, behoorende tot de familie der varens en tot het geslacht *Streepvaren* (*Asplenium*); eigenlijk behoort deze plant op rotsen te huis. Zij vormt digte zoden, die uit talrijke enkel-gevinde veeren, met glinsterend zwartbruine stelen bestaan. De lengte dier veeren bedraagt 1—2 palm, hare breedte ongeveer 1 duim. Langs de zwartbruine, glinsterende, overlangs aan wederzijde smal gevleugelde spil zijn 20—30 paar ovale, oppervlakkig gekartelde, naar beneden wigvormig toeloopende slippen gezeten, die aan de onderzijde langs twee rijen de ovale stofhoopjes dragen. B.

STEEN DER WIJZEN. (Zie *Alchemie*).

STEENDRUKKUNST of *Lithographie* heet de uitvinding van A. Senefelder (zie *Senefelder*), waardoor teekeningen in omtrek, zoowel als geschaduwde teekeningen in relief (wanneer men werk met de pen of met krijt wil nabootsen) of door insnijding, zoo als bij de gravure, op steen worden gebragt en door den druk vermenigvuldigd. Voor de beide eerstgenoemde manieren bedient

men zich van chemischen inkt en chemisch krijt, voor de laatste van de droogc naald of van andere werktuigen des graveurs. De steenen, welke voor den steendruk gebezigd worden, bestaan uit kalk, klei en kiezelzand. De beste steenen, die het fijnst van korrel en het gelijkmatigst van kleur zijn, worden te Solenhofen in Beijeren gevonden. Wanneer deze steenen met puimsteen en water glad geslepen zijn, worden zij gebruikt voor allerlei schrift, pennewerk en gravure. Voor teekeningen met krijt moet de steen met zilverzand geschuurd worden, tot dat hij op mat glas gelijkt. De omtrek wordt op den steen gebragt door middel van decalqueer-papier dat met rood krijt is bestreken. De chemische inkt, die voor schrift of pennewerk gebruikt wordt, bestaat uit twee deelen witte was, twee deelen schellak, een deel zeep, een half deel kaarsvet en een deel lampzwart; het chemisch krijt uit drie deelen witte was, een deel schellak, twee deelen zeep, een half deel mastiek, een deel kaarsvet en anderhalf deel lampzwart. Men bedient zich van stalen pennen voor de lithographie. Men behoort de grootste netheid en zorgvuldigheid in acht te nemen en op te passen dat men niet over den steen ademt onder het teekenen, wil men een goed resultaat van het werk op het papier zien verschijnen. De teekeningen met het chemisch krijt vereischen eene vrije vaste hand. Daarbij moet gezorgd worden dat men niet, zoo als zulks bij teekeningen op getint papier geschiedt, de kleur van den steen als halven toon bezigt. Integendeel moeten de fijnste toonen tot op het hoogste licht meer dan eens ingewerkt worden. De donkerste plaatsen en krachtigste toetsen, welke geheel ondoorschijnend mogen zijn, kunnen met het penseel en chemischen inkt worden aangebragt. Het insnijden met de naald geschiedt als volgt: nadat de steen glad geslepen en gepolijst is, wordt hij met een mengsel van twee deelen sterk water en honderd deelen regenwater overgoten, behoorlijk afgespoeld en daarna overstreken met eene dunne oplossing van arabische gom en water, en eene poos later met zuiver water weder afgewasschen. Als hij weder droog is, neemt men een mengsel van 24 deelen water, waarin twee deelen arabische gom zijn opgelost en vier deelen roet, goed dooreengemengd, en bestrijkt met een breed penseel de geheele oppervlakte daarmede zeer gelijkmatig. Nu wordt de teekening op dezen zwarten grond doorgetrokken en vervolgens met de naald voltooid. Het is niet noodig dat de naald diep indringt, wanneer zij slechts den zwarten grond wegneemt en in de oppervlakte van den steen kraast, is het voldoende. Het stof dat daardoor ontstaat, wordt steeds met een fijn penseel zorgvuldig uit de insnijdingen verwijderd.

Wanneer de teekening, pennewerk of krijtmanier voltooid is, wordt de steen geprepareerd met een mengsel van zuren, water en gom. De gom wordt in het water opgelost en dan het sterk water er bij gevoegd. Dit mengsel wordt met een penseel gelijkmatig over den steen gestreken, dien men dan laat droogen. Als het 24 uren op den steen is geweest wordt het, eer men tot drukken overgaat, met water weder afgewasschen. De teekening wordt nu met eene houten, met flanel en kalfsleder bekleede rol van drukinkt voorzien. Het geteekende, dat vóór elken afdruk met eene vochtige spons wordt aangeraakt, neemt den inkt tot zich, terwijl op het overige gedeelte van den steen de inkt niet houdt. Wanneer de steen genoegzaam van inkt is voorzien, wordt het even bevochtigde papier daarop gelegd, het geheel met een op een raam gespannen stuk leder bedekt en zoo onder de pers gebragt. Men kan op deze wijze bij eene zorgvuldige behandeling van de teekening zoowel als van den druk 2- tot 3000 afdrukken maken, zonder dat deze een merkbaar onderscheid opleveren. Wanneer men ophoudt met drukken, bedekt men den steen met eene vette verf, bestaande uit twee deelen drukinkt, twee deelen was, een deel zeep en een deel kaarsvet, behoorlijk zamengesmolten, en bestrijkt hem vervolgens met eene oplossing van arabische gom in water, waardoor men in staat is, zelfs na vele jaren, nog weder nieuwe afdrukken te maken zonder dat de teekening in dien tusschentijd iets geleden heeft. Bij den afdruk van eene ingesneden teekening gaat men geheel anders te werk. Wanneer deze voltooid is, wrijft men alle ingesneden lijnen zorgvuldig in met een sponsje dat één deel drukinkt en ½ deel kaarsvet bevat, en wascht vervolgens den zwarten grond met water af, waardoor de steen weder blank wordt en alleen de teekening zwart achter blijft. Men kan nu dadelijk tot afdrukken overgaan, met dit onderscheid, dat de drukinkt niet met eene rol op den steen gebragt wordt, maar deze met een klein linnen balletje er wordt ingewreven, terwijl de steen door middel van de wals of rol enkel gezuiverd wordt. Van zulk een' gegraveerden steen kunnen 20- tot 30,000 afdrukken gemaakt worden, zonder dat er eenige verandering zigtbaar is. De S. heeft overigens in de laatste jaren zulke groote vorderingen gemaakt, dat te Parijs, Brussel, Dresden en elders lithographiën worden vervaardigd, die schier met kopergravuren wedijveren in zuiverheid en kracht. Te Parijs maakt men vooral veel werk van procédés, die aan den steendruk meer gloed en piquanter effect bijzetten, terwijl de Duitsche methode minder schitterend, maar als reproductiemiddel getrouwer pleegt te zijn. De chromo-lithographie of kleurensteendruk is eveneens eene uitvinding der laatste jaren en hier en elders tot eene groote mate van volkomenheid gebragt. Hare voortbrengselen geven soms op treffende wijze het karakter van teekeningen in waterverf terug. Te dien einde wordt de teekening, wanneer zij eerst op de gewone wijze op steen gebragt is, nog weder op verschillende steenen overgebragt, naar gelang van het aantal kleuren, welke men verlangt te drukken. Deze steenen worden achtereenvolgens voor elke prent afgedrukt en natuurlijk in plaats van met zwarten, met gekleurden drukinkt ingewreven. Het spreekt van zelf dat de grootste naauwkeurigheid wordt vereischt om elken nieuwen steen juist op de reeds eens of meermalen met verschillende kleuren bedrukte prenten te doen passen.

STEENEN. (Zie *Gesteenten*).

STEENENHOEK (Kanaal van). Dit kanaal, in 1820 gegraven, dient tot afwatering der landen, doch is van geen belang voor de scheepvaart. Het begint in de nabijheid van Gorinchem en heeft, bij eene tamelijke breedte, eene lengte van één uur gaans. Zijne bestemming is om het water van de Linge in de Merwede uit te storten, wanneer de uitwatering in den Rijn en de Waal, door den hoogen waterstand dezer rivieren belet is. De naam is ontleend aan een punt van den dijk, tusschen Hardingsveld en Giessendam.

STEENKERKE. Een dorp in de Belgische provincie Henegouwen, aan de kleine Senne gelegen. Het is bekend door den bloedigen slag, die aldaar den 3den Augustus 1692 geleverd werd tusschen Willem den IIIden en den Franschen maarschalk Luxemburg. Het Fransche leger werd daarbij nagenoeg overvallen doch had het geluk den aanval af te slaan. De aftogt werd door Willem met zoo veel beleid verrigt dat de vijand hem niet kon vervolgen. Beide partijen verloren omtrent 6000 man aan dooden en gekwetsten. In de geschiedenis der krijgskunst is de slag bij S. opmerkelijk, omdat daar voor het laatst in Europa (met uitzondering van Rusland) geheele corpsen met pieken gewapend, optraden, terwijl kort daarna in navolging van de Nederlandsche troepen, een beter infanterie-geweer in Frankrijk werd ingevoerd. L.

STEENKERS. (Zie *Tuinkers*).

STEENKLAVER. (Zie *Klaver*).

STEENKOOL noemt men eene brandbare delfstof van eene meer of minder glanzend zwarte kleur, die in verschillende diepten onder de oppervlakte der aarde in lagen of beddingen aangetroffen wordt. Onder de menigvuldige schatten, welke door de Voorzienigheid in den schoot der aarde zijn nedergelegd en bewaard geworden, bekleeden de steenkolen voorzeker eene voorname plaats. Men zal in de geschiedenis der nijverheid schaars eene stof aantreffen, die zoo rijk is van toepassing in alle mogelijke rigtingen van het maatschappelijke leven als de S. Het lot, geluk, welvaren, de bloeijende opkomst van vele volken, ziet men niet zelden met het aanwezen van deze zelfstandigheid verbonden. Men heeft slechts het oog te slaan op Engeland; wat zoude dit land zijn zonder zijne aanzienlijke en wijd uitgestrekte steenkolenbeddingen? — Door de verbranding van deze zelfstandigheid worden in de fabrieken en trafieken op eene voordeelige wijze de meest verschillende soorten van werktuigen in beweging gebragt; langs de spoorwegen vervoert zij lange treinen met eene snelheid van 8 tot 10 uren gaans in één uur; vaartuigen brengt zij van Brittannië's kust naar America in 10 tot 12 dagen. Van hoeveel belang de S. voor het dagelijksche leven in de huishouding is, vooral gedurende het barre jaargetijde, is ieder bekend. In geslotene

ruimten sterk verhit, levert zij door overhaling een brandbaar en verlichtend gas, waarmede onze huizen en straten verlicht worden en waarvan het gebruik nog dagelijks toeneemt. Bij deze overhaling wordt eene poreuze zelfstandigheid als overblijfsel achtergelaten, bekend onder den naam van *cooks*, die ook eene groote waarde bezit. Daarenboven verkrijgt men nog tijdens het overhalen der S. om het gas ter verlichting er uit te bekomen, talrijke andere kool- en waterstof bevattende verbindingen, welke naar mate zij rijker aan koolstof zijn, van den gasvormigen allengs in vloeibaren of vasten toestand overgaan. De vloeibare verbindingen zijn wederom van menigerlei geaardheid, als *teer* en *paraffine* (zie *Paraffine*). Deze teer, welke te voren geene andere aanwending had, dan om houtwerk en metalen daarmede te bedekken, ten einde die voor bederf en roest te bewaren, is thans een hoogst belangrijk product geworden. Onderwerpt men haar aan eene nieuwe overhaling en vangt men de overgaande producten naar gelang van hun soortelijk gewigt op, dan worden de zoogenaamde ligte en zware teer-oliën van elkander gescheiden. Onder de ligte oliën bevindt zich een vocht, in den handel bekend onder den naam van *benzol* of *benzin*. Deze kleurlooze zelfstandigheid bestaat uit kool- en waterstof en heeft de eigenschap vatte stoffen zeer gemakkelijk op te lossen, weshalve zij dikwijls gebezigd wordt om vetvlekken uit stoffen weg te nemen. Voorts gaan met dit benzol nog andere ontbindings-producten over, als: *toluol*, *cumol*, *xylol* en *cymol*, allen zelfstandigheden, welke naauw met het benzol verwant zijn, doch alleen wat meer koolstof bevatten en koken bij eene hoogere temperatuur. Zij worden gebezigd tot het oplossen van gutta-percha en gom-elastiek, tot het bereiden van vernissen enz. De zwaardere teer-oliën kunnen voor licht gebruikt worden en zijn bekend onder den naam van *photogen* en *solar-olie*; zij bevatten behalve *aniline* nog twee andere basische ligchamen, het *leucoline* en het *pyrrhol*, benevens meer andere olieachtige zelfstandigheden, welke eene eigenschappen bezitten. Uit het aniline worden thans in Engeland, Frankrijk en Duitschland door scheikundige bewerkingen verschillende ongemeen fraaije kleurstoffen bereid, als: paarsche, roode, blaauwe enz. met verscheidene schakeringen, welke in den handel bekend zijn onder den naam van *fuchsine*, *magenta*, *solferino*, *bleu de Paris*, *pourpre français*, *indisine* enz., waarmede wollen, zijden, linnen en katoenen stoffen geverwd worden. Zonder bijtmiddelen worden die stoffen er mede gekleurd en zijn minder dan andere kleurende middelen onderhevig aan verschieten of verkleuren, hetzij door wasschen of door de uitwerking van het licht.

Bij de oude Grieken en Romeinen schijnt de S. onbekend geweest te zijn. Evenwel vinden wij bij Theophrastus gewag gemaakt van eene fossiele zelfstandigheid, door hem ἄνθρακας (*antrakas*) genoemd, die door de smeden gebruikt werd en uit Ligurië afkomstig was, doch welker afkomst Plinius betwijfelt. Dat de S. bij de Romeinen onbekend was, is zeer waarschijnlijk, dewijl men er geenen Latijnschen naam voor heeft. Ook in de Heilige Schrift wordt er nergens melding van gemaakt. Daarentegen zoude men in Sina en Japan reeds zeer vroeg het nut der S. gekend hebben. Eerst tegen het einde van de XII^de^ eeuw schijnt men met de S. in België bekend geworden te zijn. Volgens sommigen zouden de steenkolenbeddingen het eerst in de nabijheid van Luik, op den *Mont public*, in het jaar 1198, door eenen smid van Plenivaux, Houilleux genaamd, ontdekt zijn, waardoor de Fransche benaming van *houille* zoude zijn ontstaan. In het midden der XIV^de^ eeuw was het mijnwezen in België reeds zoo aanzienlijk, dat een groot gedeelte van het Luiksche leger uit kolenmijnwerkers bestond. Men heeft de bewijzen gevonden, dat men zich in Engeland en zelfs in Ierland reeds zeer lang met het bewerken van steenkolenmijnen schijnt bezig gehouden te hebben. Langen tijd heeft het gebruik van deze allerbelangrijkste en thans onmisbare zelfstandigheid tegen velerlei vooroordeelen te kampen gehad. In het begin der XIV^de^ eeuw verbood de magistraat van Londen het gebruik der S. als „de lucht bedervende;” doch men overtuigde zich weldra van de ongegrondheid dezer meening. Evenwel moest meer dan honderd jaren later in Frankrijk, wegens de vermeende ongezondheid van het branden der S. de geneeskundige faculteit te Parijs geraadpleegd worden. Het stoken met S. heeft in Frankrijk en vooral te Parijs langen tijd veel tegenstand gevonden. Later heeft de stand van zaken een' geheel anderen keer genomen. In plaats van nadeelig voor de gezondheid, houdt men de steenkolendamp er thans heilzaam voor, en meent men dat de voortplanting van besmettelijke ziekten er door verhinderd wordt; men wil zelfs opgemerkt hebben, dat sedert het veelvuldig gebruik van S. in Londen, de kwaadaardige koortsen er niet meer zijn verschenen, die deze stad in vroegere tijden bijna ontvolkten. Deskundigen houden den bitumineuzen reuk der S., wanneer er geen zwavel- of ijzerkies in aanwezig is, eer voor gezond dan schadelijk; zelfs wil men dien voor zwakke borsten en met zenuwtoevallen aangedane menschen aanbevolen hebben.

Het soortelijk gewigt van deze brandbare zelfstandigheid bedraagt van 1,2 tot 1,5 en door wrijving wordt zij negatief electrisch. Scheikundig bestaat zij grootendeels uit koolstof, welke van 70 tot 90 ten honderd kan bedragen, daarenboven uit waterstof, zuurstof en een weinig stikstof, terwijl bij verbranding van 1 tot 4 ten honderd asch overblijft. De verhouding der genoemde bestanddeelen is zeer afwisselend. Er zijn Steenkolen (de magere) die bijna geheel uit koolstof bestaan, daarentegen andere (de vette), die een wezenlijk gehalte aan zuur- en waterstof bezitten, welke zich tot bitumen verbonden hebben, dat met eene lichte vlam verbrandt.

Oryctognostisch of mineralogisch onderscheidt men gemeenlijk de S. in: 1°. Bladerige of schilferige kolen; 2°. Glanskolen; 3°. Grofkolen; 4°. Cannelkolen; 5°. Roetkolen en 6° Minerale houtskolen.

De *eerste*, namelijk de *bladerige* of *schilferige kolen* zijn het meest algemeen verspreid; haren naam zijn zij verschuldigd aan de meer of minder bladerige structuur, waardoor zij gemakkelijk volgens eene rigting in platen of bladeren deelbaar zijn, doch in eene andere rigting zijn zij oneffen en schelpachtig van breuk. Zij zijn grijsachtig of donkerzwart van kleur, met eenen vetachtigen glans en ligt splijtbaar in prismatische stangen, vooral wanneer ze warm worden.

De *tweede*, de *glanskolen* zijn sterk glinsterend van breuk.

De *derde*, de *grofkolen* hebben in alle rigtingen eene oneffene breuk, zijn onduidelijk schilferig en grof korrelig van structuur, het is als of zij uit afzonderlijke stukken zijn zamengesteld.

De *vierde*, de *cannelkolen* of volgens de uitspraak *kennelkolen*, naar het Engelsche woord *cannel* of *candle*, dat kaars beteekent, aldus genoemd wegens de heldere vlam, waarmede zij branden en waarom zij bij de geringere volksklasse bij de huiselijke bezigheden de plaats van de kaars of lamp vervangen, beperken zich meestal tot Engeland, waar ze in groote hoeveelheid aangetroffen worden. Zij zijn meer of min schelpachtig van breuk, zonder eenig spoor van bladerige structuur, nu eens met eenen glas- of harsachtigen glans, dan eens dofzwart van kleur; zij verwen niet zwart af, gelijk de andere koolsoorten, en zijn zoo digt en vast, dat zij gepolijst en bewerkt kunnen worden.

De *vijfde* of *roetkolen* zijn donkerzwart van kleur, zonder glans, oneffen en aardachtig van breuk en bestaan uit gruisachtige en los aan elkander verbonden deelen.

Eindelijk, de *zesde*, de *minerale houtskolen*, ook wel *vezelkolen* genoemd, wegens hare vezelige structuur, zijn donkerzwart van kleur, zeer week en verwen bij de minste aanraking sterk af; zij zijn op zich zelven van weinig beteekenis, maken geene zamenhangende lagen uit, en komen meestal hier en daar tusschen de schilferige kolen voor, waardoor de laatsten wel eens in verschillende banken of lagen verdeeld worden.

In eenen praktischen of huishoudelijken zin zoude men de S. in drie soorten kunnen verdeelen: in *vette kolen*, *drooge* of *magere kolen* en *digte kolen*. — De *vette kolen* zijn de zoodanigen, welke glinsterend zwart en ligt brandbaar zijn. Deze kolen zwellen bij het branden op, worden week, sinteren ligt aan elkander, zoodat zij zich als het ware tot eene massa vereenigen, welke men genoodzaakt is te breken, om eenen vrijen doortogt aan de lucht te verschaffen en te verhinderen dat ze niet geheel uitdooven. Deze eigenschap maakt haar minder geschikt in menige fabriek en bij het roosten en smelten van ertsen in de bergwerken, doch zeer geschikt voor den smid, (waarom ze ook wel smidskolen genoemd worden), wijl zij voor de buis van den blaasbalg eene soort van gewelf of korst vormen, waaronder het ijzer gemakkelijk heet wordt gemaakt en welke nog daarenboven door

den smid van buiten met water bevochtigd wordt om de hitte zoo veel mogelijk er onder te bewaren.

De *droogs* of *magere kolen* zijn zwaarder en vaster dan de vetten en laten zich moeijelijker van een scheiden; de zwarte kleur is minder sterk, op de breuk zijn zij gemeenlijk meer glinsterend; zij ontvlammen moeijelijker dan de voorgaanden, zwellen niet op en sinteren nooit aan elkander. In deze soort treft men veeltijds eene groote hoeveelheid pyriet of ijzerkies aan, hetwelk door onkundigen wel eens voor goud wordt aangezien; welk ijzerkies door te ontbinden, de hoogst nadeelige eigenschap verkrijgt van in vochtige magazijnen en in de mijnen zelven, uit zich zelven te ontvlammen, zoo dat er altijd een wakend oog over dient gehouden te worden; want blusschen met water is veelal vruchteloos, tenzij het in buitengemeen groote hoeveelheid aangewend wordt, dewijl lucht en water gewoonlijk de oorzaken van deze zelfontbranding zijn. Dikwijls heeft men hiervan nadeelige, ja zelfs rampzalige gevolgen gehad, wanneer schepen met zoodanige S. geladen, lek werden.

De *digte kolen* zijn grijsachtig zwart, van breuk schelpachtig of vlak, ontvlammen gemakkelijk en branden met eene schitterende, levendige en lichte vlam, laten weinig asch over, doch geven niet zoo veel hitte als de vorigen. Het is deze soort, welke ook onder den naam van cannel- of kaarskolen bekend is, waarvan wij reeds melding gemaakt hebben en welke veel in Newcastle, Staffordshire, Cumberland en Lancashire wordt aangetroffen. Zij zijn armer aan koolstof dan de voorgaanden en bevatten geen of zeer weinig zuurstof, maar zijn rijker aan waterstof en daarom bijzonder geschikt voor de gasfabrieken. Volgens de scheikundige ontledingen van Thompson bevatten de vette kolen van Newcastle op 100 deelen, 75,78 deelen koolstof, 4,18 deelen waterstof, 4,58 deelen zuurstof en 15,96 deelen stikstof; en de cannel-kolen van dezelfde plaats 64,72 deelen koolstof, 21,56 deelen waterstof, 13,72 deelen stikstof en geen zuurstof. Wijl deze soort niet zwart afverwt gelijk de andere soorten en zoo digt en vast is, dat ze gemakkelijk geslepen, gedraaid en gepolijst kan worden, vervaardigt men er allerlei soorten van waren en snuisterijen uit, als: kandelaars, dozen, colliers, drinkscholen en zoutvaten, inktkokers, knoopen enz. Zoo bevindt zich in het museum op het Prins-Maurits-huis te 's Gravenhage eene zeer fraai bewerkte buste van Hendrik den VIII[sten] uit zoodanige kolensoort vervaardigd. In vroegere tijden bediende men zich in sommige oorden van Ierland er van tot bouwkunstige versieringen in kerken en paleizen.

Dit zijn in het algemeen de verschillende hoofdsoorten van S.; wij moeten zeggen in het algemeen, want het is zeer moeijelijk om de bijzondere soorten te bepalen, die niet alleen in de verschillende landen onderscheiden zijn, maar dikwijls in een en hetzelfde land, ja wat meer is in eene en dezelfde kolenmijn. Zoo onderscheidt men alleen in Engeland bij de 70 verschillende soorten van S. met even zoo veel verschillende benamingen, waarnaar zich de prijzen rigten van 1 tot 15 shillings het chaldron, dat is, van 60 cents tot 9 gulden de 13 Ned. mud of van 3½ tot 35 cents de halve mud. De verscheidenheid der soorten schijnt zich hoofdzakelijk naar de digtheid op de breuk en naar den glans te bepalen. Hoe rijker de S. aan koolstof is, hoe gelijkvormiger, harder, broozer en glansrijker zij is. S. van minder koolstofgehalte heeft eene meer naar het bruine overhellende kleur, minder glans en meer vastheid. Van haar gehalte aan waterstof en zuurstof hangt het geringer of grooter hittevermogen der S. af en hare geschiktheid tot gasbereiding staat met het aandeel van waterstof in verband.

Naar de prijscouranten der brandstoffen te oordeelen, die de kolenkoopers ons jaarlijks bezorgen, gebruiken wij voor onze kagchels *zwarte Schotsche*, *Yorkshil*, *Newcastle*, *Sunderlandsche*, *Monssche*, *Luiksche* en *Ruhrort*-kolen.

Volgens statistieke opgaven werden in Nederland gedurende het jaar 1863 ingevoerd:

uit Pruissen 921,000,000 Ned. pond of ongev. 11,512,500 Ned. mud.
„ België 65,000,000 „ „ „ 812,500 „ „
„ Engeland 242,000,000 „ „ „ 3,025,000 „ „
Alzoo bedroeg de geheele invoer 1228,000,000 Ned. pond of ongeveer 15,350,000 Ned. mud.

De voorraad van S. in het binnenste der aarde schijnt wel onuitputtelijk te zijn. Men kan berekenen dat Europa alleen jaarlijks ongeveer 1500 millioen Ned. mud S. oplevert, waartoe Engeland meer dan ⅔ bijdraagt; terwijl de Vereenigde Staten van Noord-America 190 millioen mud opleveren. Engeland is een groot gedeelte van zijn industrieel overwigt aan deze delfstof verschuldigd. In het jaar 1860 werden door 3009 mijnen 85,358 millioen Ned. pond en in 1861 door 3052 mijnen 84,944 millioen Ned. pond S. geleverd. Gedurende het jaar 1861 werden uitgevoerd: 7,679 millioen Ned. pond steenkolen, ruim 290½ millioen Ned. pond coaks en 81 millioen Ned. pond patent-kolen. De voornaamste uitvoer was naar

America	1080⅗	millioen	Ned.	pond.
Frankrijk	1458¾	„	„	„
Denemarken	551	„	„	„
Hamburg	522½	„	„	„
Pruissen	446	„	„	„
Italië	424⅛	„	„	„
Spanje en de Canarische eilanden .	409½	„	„	„
Rusland	348	„	„	„
Nederland	267	„	„	„
Zweden	214½	„	„	„
Oost-Indië	202⅗	„	„	„
Turkije	177⅗	„	„	„
Noorwegen	137½	„	„	„
Malta	117⅗	„	„	„
Portugal	110⅗	„	„	„
Hannover	102	„	„	„

Volgens de tot dusverre in het werk gestelde onderzoekingen, neemt men aan dat meer dan 500 □ geogr. mijlen of bijna $\frac{1}{16}$ gedeelte der geheele oppervlakte van Engeland en Schotland op steenkolen rust en naar den tegenwoordigen maatstaf berekend, zouden de thans ontgonnen vlotten of beddingen alleen in staat zijn om langer dan 2000 jaren in de behoeften te voorzien. De rijkste kolenbeddingen heeft Engeland in Northumberland, Durham, York, Derby, Lancaster, Cumberland, Wallis en eenige Schotsche graafschappen. Het meest beroemde district van Northumberland en Durham, waarop Newcastle ligt, voorziet de stad Londen, welke alleen jaarlijks meer dan 70 millioen centenaars of 3554½ millioen Ned. pond noodig heeft. Aan de zeekust is dit district bijzonder gunstig gelegen voor het vervoer, waartoe bij de 1400 schepen gebruikt worden. In het jaar 1854, toen Engeland ongeveer 66,017 millioen Ned. pond S. opleverde, werden behalve de vele machineriën nog ongeveer 230,000 arbeiders in en onmiddellijk aan de mijnen bezig gehouden; 6,602 millioen Ned. pond dienden alleen voor de Engelsche industrie, 1117 millioen Ned. pond voor de gasfabrieken. Wanneer men hierbij in aanmerking neemt, welke arbeidskrachten alleen voor het vervoer der S. gebezigd worden, kan men zich een denkbeeld maken van den verbazenden invloed, welke de S. als voorwerp van vracht ook op het verkeer door scheepvaart en ijzeren spoorwegen uitoefent.

Aan deze zijde van het Kanaal heeft men niet zoo veel en niet zulke rijke kolenbeddingen; evenwel kan België naast Engeland genoemd worden. Men vindt aldaar de steenkolenbeddingen bij Namen, Luik en Mons. Het kolenterrein ligt in eene streek, die zich nagenoeg in eene regte lijn van Aken in Pruissen tot Valenciennes in Frankrijk uitstrekt en welks oppervlakte $\frac{1}{11}$ gedeelte van geheel België bedraagt. In het jaar 1858 werden meer dan 9126 millioen Ned. pond naar boven gebragt.

Van Duitschland neemt Pruissen het belangrijkste aandeel in de steenkolen-opbrengst. Het jaarlijksche bedrag wordt gemiddeld op 9200 millioen Ned. pond gerekend. Aan den Rijn levert bijzonder het graafschap Mark (Dortmund) de voor het noordwestelijke gedeelte van Duitschland, voor de nijverheid van de Rijn- en Mein-streken, gelijk ook voor Nederland zoo belangrijke Roerkolen. De beddingen daarvan maken de voortzetting uit van het Belgische kolen-district aan de regter zijde van den Rijn, ten noorden van het Rijnsche Schiefergebergte en strekken zich uit van de linker Rijnzijde over Aken en Eschwerier naar België. Ten zuiden van den Hundsrück onderscheidt zich het kolenbekken van Saarbrück door zijnen verba-

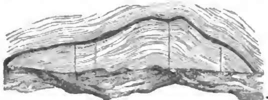
senden rijkdom. Onder eene dikke laag van rood zandsteen liggen tusschen Völklingen aan de Saar en Bexberg in Rijn-Beijeren ter leegte van 6 tot 7 uren gaans 167 verschillende kolenvlotten. Men rekent dat er thans jaarlijks 1825 millioen Ned. pond gewonnen worden. Volgens prof. Göppert te Breslau, zoude Opper-Silezië het rijkste kolen-district van Europa zijn, van Tost tot Aiverela 14 geogr. mijlen lang en van Hultschin tot Lierwia 12 geogr. mijlen breed. De kolen liggen in eene vlakte en komen op vele plaatsen onder den blooten hemel uit. Het Xavery-vlot bij Bendzin in Polen van 30 tot 40 op sommige plaatsen zelfs tot 60 voet dikte, wordt door groeven onder den blooten hemel bewerkt. De Königsgrube in Pruissen leverde in 1842 uit 4 vlotten van 4 tot 15 voet dikte, 594 millioen Ned. pond. Het Neder-Silezisch steenkolengebergte ligt in den bergzadel van Waldenburg, tusschen het Riesen-gebergte en de Sodeten, waarvan de Fuchsgrube in 1844 omstreeks 703 millioen Ned. pond kolen leverde.

De eenige plaats van Nederland, waar steenkolenmijnen aangetroffen worden, is Kerkrade in de provincie Limburg. Volgens Dr. Staring leveren de mijnen van Kerkrade tegenwoordig jaarlijks gemiddeld 225,000 mud S. op, van 105 Ned. pond elk mud en alzoo 23,625,000 Ned. pond; doch naardien zij niet anders dan per as kennen vervoerd worden, worden zij alleen door de bewoners in de omstreken gebruikt.

Het koningrijk Saksen heeft slechts drie wel is waar, kleine maar uitstekende kolenbeddingen, welke jaarlijks 1520 millioen Ned. pond opleveren. Zij liggen aan den noordelijken rand van het Ertsgebergte, namelijk: 1°. te Zwickau aan de Mulde met 8 tot 9 vlotten, gemiddeld ieder ter dikte van 6 tot 8 voet; het zoogenaamde diepe Planitzer vlot van 20 tot 24 voet dikte en het roetkolen-vlot, dat zelfs eene dikte van 30 voet heeft, hetwelk in 1856 nagenoeg 253½ millioen Ned. pond kolen opleverde; 2°. in het Chemnitzer-district bij Ebersdorf, Hayniehen, Flöha, Niedermesa en Girkelsberg; 3°. het Döhlener-bekken in den Planischen Grund bij Dresden met 4 vlotten, waarvan het grootste eene dikte heeft van 12 tot 20 voet.

Oostenrijk won in 1858, omstreeks 1470 millioen Ned. pond S. en daarenboven nog 1166 millioen Ned. pond bruinkolen. Thans zoude dit bedrag jaarlijks 3042 millioen Ned. pond uitmaken. Het voorname steenkolenveld, hetwelk door den graaf Kaspar Maria von Sternberg zoo bekend geworden is, ligt in Boheme, tusschen Praag en Mies. Voorts ligt er nog een ander veld bij Brünn in Moravië.

In Frankrijk bevinden de steenkolen zich in meer beperkte bekkens, welke voornamelijk aangetroffen worden in het departement de Nord, in de omstreken van Rijssel en Valenciennes; eene streek, waarvan de rigting nagenoeg van het westen naar het oosten, van het departement Pas de Calais tot de Belgische grenzen loopt, van 40 uren gaans lang en 2 uren gaans breed. Vervolgens treft men hen aan in de departementen Ardèche, Aude, Gard en Hérault. Het belangrijkste kolenbekken van

Doorsnede van het Steenkolenbekken van Rive de Gier.

Frankrijk is evenwel het district van de Loire (Rive de Gier en St. Etienne), ten zuidwesten van Lyon, hetwelk alleen ⅔ gedeelte der kolenopbrengst in Frankrijk levert. Aan de zijde van de Loire komen 12 vlotten van 150 voet dikte voor, drie daarvan hebben 18, 30 en 50 voet dikte, de middelste zoude zelfs hier en daar de dikte van 100 voet bereiken. St. Etienne staat midden op dezen kolenrijkdom, doch de stad zelve mag niet ondermijnd worden. Over het geheel is evenwel Frankrijk arm aan S. te noemen, de jaarlijksche opbrengst wordt geschat op 7605 millioen Ned. pond en staat alzoo beneden het kleine België.

Rusland bezit in het Europeesche gedeelte uitmuntende steenkolenmijnen, als onder anderen aan den Donetz, waar men reeds 225 vlotten boven elkander gevonden heeft, die gemiddeld ieder eene dikte van 2 voet hebben; de jaarlijksche opbrengst bedraagt ruim 50 millioen Ned. pond. Ook aan de noordkusten van Azië treft men S. aan, waar de Turken aan de kusten van de Zwarte zee, bij Tyrla-Asy kolenvlotten van 10 voet dikte bewerken.

Spanje bezit in de provinciën Asturië en Mancha onmetelijke lagen van S.; ook Portugal heeft vele kolenbeddingen; doch wegens de geringe ontwikkeling der nijverheid in deze beide rijken, het gemis aan behoorlijke gemeenschap en den bedroevenden toestand der staatsaangelegenheden zijn deze onderaardsche schatten tot dus verre bijna ongebruikt gebleven.

In de Vereenigde Staten van Noord-America, welke, zoo als wij gemeld hebben jaarlijks 190 millioen Ned. mud S. opleveren, worden hoofdzakelijk vier verbazend groote steenkolenvelden aangetroffen. Het grootste dezer velden, het *Apalachische* kolenveld in Pennsylvanië, Ohio en Virginië sluit zich met zijnen zuidelijken vleugel onmiddellijk aan het Alleghany-gebergte en strekt zich vervolgens naar het westen ter breedte van 36 geogr. mijlen over het Ohio-kanaal uit, terwijl de lengte daarvan uit de omstreken van Blossbury in het noordelijk gedeelte van Pennsylvanië tot Hunstville in Alabama bij de 150 geogr. mijlen en de oppervlakte meer dan 2500 □ geogr. mijlen bedraagt. Het beroemde Pittsburger-vlot aan den Ohio van 10 voet dikte met de beste bituminanze S. kan men tot 10 geogr. mijlen ver de Monongahala opwaarts tot Brownsville volgen. De kolenwagens leveren uit hunne horizontale mijngalerijen de lading onmiddellijk in de vaartuigen, welke aan den oever van de rivier voor anker liggen. Geschikter kon de natuur het niet aanbieden. Van niet minder beteekenis is het *Illinois*-kolenveld bij St. Louis, hetwelk het Mississippi-dal bereikt; ten zuiden door den Ohio en ten westen van den Mississippi doorsneden, gelijkt het naar eene ellips van 65 geogr. mijlen lengte en 50 geogr. mijlen breedte. Hier tegenover ligt ten noorden het derde, namelijk het *Michigan*-kolenveld, tusschen de meren van Michigan en Huron; waarop het vierde, het *Nieuw-Schotsche* kolenveld volgt, hetwelk aan de Fundy-bay en ten noorden van het schiereiland Nieuw-Schotland aan de zee grenst. Sidney, de hoofdhavenstad van Kaap Breton, ligt in het midden der steenkolenvlotten, die in hoedanigheid voor de besten van Newcastle niet behoeven te wijken, waarvan vier ter dikte van 4 tot 7 voet bewerkt worden.

Ook van Coever's Eiland in het westen, Chili en Peru in het zuiden hebben S.

In Oost-Indië aan de boorden van de Dammodah, eene rivier welke door Bengalen loopt, strekt zich eene kolenformatie uit, tot in de omstreken van Rogonatpoer. Op een vijftiental mijlen afstand van deze stad, te Ranggange vindt men de eerste in 1815 geopende mijn. Deze formatie kan men volgen tot op meer dan 20 mijlen naar het zuidwesten tot nabij Bankorak; zij neemt aldaar van de rivier af gerekend eene breedte in van 4 tot 5 mijlen.

In Syrië aan den Libanon, ongeveer drie kwartier uur gaans van den grooten weg, die van Beyruth naar Baalbek of Damascus gaat, is voor eenige jaren eene steenkolenbedding ontdekt ter dikte van ruim drie voet.

Sina en Japan schijnen zeer rijk aan steenkolen te zijn.

Ook in Nieuw-Holland, in Nieuw-Zuid-Wallis en van Diemensland, alsmede aan de Botanybaai bij de stad Sydney heeft men S. gevonden.

In de hier aangevoerde landen wordt de S. somtijds in verbazend groote massa's aangetroffen. Zij komt aldaar voor in lagen of beddingen van eenige duimen tot verscheidene, zelfs tot 40 en meer voet dikte, welke met lagen van kolenzandsteen, schieferthon en kolenkalksteen of bergkalk afwisselen.

Deze beddingen hebben doorgaans eene lage ligging ten opzigte van de zee; zij liggen meestal beneden den waterspiegel van den oceaan; zoo bevindt zich onder anderen eene groote kolenbedding van Newcastle tot Gross-Fell in Cumberland, welke uit 57 afwisselende lagen van schieferthon, steenkolen en kolenzandsteen bestaat, ter gezamenlijke dikte van 400 voet, waarvan de S. 25 lagen uitmaakt, beneden de watervlakte van de zee. De kolenmijn te White-haven in Cumberland strekt zich

2400 voet onder de bedding der zee uit, bedragende de diepte der zee boven het verste punt 300 voet. Daarentegen zag Alexander von Humboldt in de keerkringslanden van America op de bergvlakte van Santa-Fé de Bogota-Chapo, S. tot op eene hoogte van 8000 voet boven de oppervlakte van den oceaan. In de hooge Cordillera's van Huarocheri zouden volgens von Leonhard ter hoogte van 12,800 voet, dus zeer na aan de grenzen van de altijd durende sneeuw en boven de grens van den wasdom der zigtbaar bloeijende planten steenkolen gevonden worden.

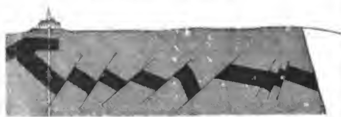
De steenkolen worden in zeer oude beddingen van de zoogenaemde overgangs-formatie aangetroffen, welke tusschen de primitive en secundaire ligt. Zij maken met afwisselende lagen van schieferthon, zandsteen en bergkalk eigenaardige lagen of vlotten uit, welke men met den naam van steenkolen-formatie bestempelt. Het getal der op elkander volgende steenkolen-lagen is op sommige plaatsen zeer aanzienlijk en kan tot 50, ja zelfs tot 100 en meer bedragen; zij wisselen af van eenige duimen tot 40 of 50 voet dikte; doch meestal blijven zij beneden 3 voet. Veelal bestaan de dikkere lagen wederom uit afzonderlijke legen, tusschen welke naauwelijks merkbare lagen van vreemdsoortige stoffen voorkomen. Waar, zoo als in Engeland, thonijzersteenmassa's tusschen de kolenlagen voorkomen, daar worden uit eene en dezelfde mijn het ijzererts en gelijktijdig de brandstof tot het smelten daarvan gewonnen.

In Staffordshire kent men vlotten van 30 voet en in de kolenmijn Wood Mill-Hill in datzelfde district een van 45 voet dikte. De groote kolenbedding in Cumberland, van Newcastle tot Cross-Fell heeft eene totale dikte van 400 voet, waarin zich volgens de opgave van Forster, in het geheel 32 steenkolenlagen, 62 zandsteenlagen, 17 kalksteenlagen, eene ingeschoven tropp-bedding en 128 schieferthon-lagen bevinden. Wanneer men in de mijn Madely, in het Coalbrook-Dale (in Shropshire) gelegen, door den 730 voet diepen put of schacht nederdaalt, ontmoet men 86 afwisselende lagen van zandsteen, thon, porphier, steenkolen en verharde thon met ijzersteen-nieren; ook heeft men in dezelfde streek 135 afwisselende lagen ter gezamenlijke dikte van 500 voet.

In den omtrek van Bergen in Henegouwen bevindt zich een steenkolengebergte van 115 op elkander volgende lagen, die allen de moeite loonen der bewerking, doch waarvan zelden één de dikte heeft van 3 voet. Over het algemeen bereiken in België, de lagen afzonderlijk genomen zelden de dikte van 6 voet.

Te Anzin bij Valenciennes bedragen de putten of schachten eene loodregte diepte van 300 tot 400 Ned. el, op welke diepte men eerst tot de eigenlijke kolen-formatie komt; en dan vindt men 50 op elkander liggende vlotten, doch waarvan niet meer dan 12 dik genoeg zijn om bewerkt te worden, zijnde de dikste slechts van 4 voet.

In eene vallei tusschen het Sudetische en Karpatische gebergte, bedragen de steenkolenlagen zelden minder dan 8 voet dikte; de meesten hebben eene dikte van 9 tot 18 voet en eenigen bereiken zelfs de buitengemeene dikte van 30 tot 36 voet. Te Dumlrowe bij Bendzin in Russisch Polen heeft men een vlot van 40 voet dikte gevonden, hetwelk men tot op eene uitgestrektheid van 7000 voet lengte onafgebroken onderzocht heeft. Ook wordt het als eene zeldzaamheid beschouwd, dat de kolenmijn te Radnitz in Boheme slechts een enkel vlot of ééne laag heeft, doch welke dikte 40 voet bedraagt.

Veelvuldig verbrokene en verplaatste Steenkoolbeddingen te Veille Pompe.

Gemeenlijk liggen de steenkolenlagen in trogvormige diepten, welke gedeeltelijk door bergen zijn ingesloten. Volkomen waterpas liggende lagen treft men zelden aan. Er schijnen daarbij vele storingen, opheffingen, buigingen, verschuivingen, doorbraken, verbrijzelingen en splijtingen plaats gehad te hebben. Zigzagsgewijze buigingen, golfvormige en zelfs spiraalsgewijze wendingen; kloven, die zich somtijds 3 tot 4 voet verwijden en zich dan weder zamentrekken, zijn zeer gewone verschijnselen. Veelmalen ontmoet men, dat de beddingen elkander voorbij en over elkander heen geschoven zijn, waarvan men onder anderen een merkwaardig voorbeeld kent in het steenkolengebergte bij Saarbrück. Bij Berchill niet ver van Wallsall in Staffordshire vindt men lagen, die elkander meer dan 70 voet in de hoogte zijn voorbij geschoven. Dergelijke verschijnselen bemoeijelijken, zoo als ligt is te begrijpen, den mijnbouw op velerlei wijze; zoodat dikwerf door middel van boorverrigtingen de opvolging der verschoven vlotten wederom moet worden opgezocht, ten einde de putten of schachten en galerijen op de regte punten tot den afbouw kunnen gevoerd worden.

De S. wordt steeds, behalve eenige weinige uitzonderingen, op eene regelmatige wijze door onderaardschen bouw gewonnen, waarbij men thans overal met de grootste zorgvuldigheid te werk gaat. Bij het winnen van deze brandstof, vermijdt men zoo veel mogelijk het verbrokkelen der stukken, dewijl men in den handel de voorkeur aan groote stukken geeft. Op de algemeene nijverheidstentoonstelling te Londen in 1862, was een steenkolenblok uit Staffordshire van 13,711 Ned. pond, uit Zuid-Wallis van 16,504 en uit Derbyshire van 25,391 Ned. pond, welke blokken, wanneer ze in stukken werden geslagen respectivelijk 171, 206 en 317 Ned. mud zouden kunnen opleveren. — Eigendommelijk zijn aan den steenkolenbergbouw, de zoogenaamde *Schlagende Wetter*, dat wil zeggen, koolwaterstof-gassen, welke zich uit scheuren en spleten in het steenkolengebergte ontwikkelen en bij het naderen van kaars- of lamplicht ontploffen, waardoor somwijlen de schromelijkste onheilen veroorzaakt worden. Derhalve moeten de mijnwerkers van zoogenaamde veiligheidslampen voorzien zijn. Niettegenstaande dit voorbehoedsmiddel, komen er telken jare vele en groote ongelukken voor, welke somtijds door de nieuwspapieren worden medegedeeld. Wanneer de lezer nader en uitvoeriger met deze onheilen en de oorzaken daarvan wenscht bekend te worden, moeten wij hem verwijzen naar de *Geologie of Natuurlijke geschiedenis der aarde*, door K. C. von Leonhard, *met Aanteekeningen en Bijvoegselen* van E. M. Beima. D. II. bl. 532—544. Alleen voeren wij nog aan, dat uit officiële processen-verbaal blijkt, dat er alleen in België, in den tijd van zestien jaren, 984 gas-ontploffingen in de mijnen hebben plaats gehad, waarbij 1246 menschen zijn omgekomen en 556 zoo zwaar gekwetst zijn dat zij gedurende geheel hun leven ongeschikt tot eenig werk zijn. Volgens eenen aan het Britsche parlement overgelegden staat, aanwijzing houdende van de opbrengst der Engelsche steenkolenmijnen, hadden er in een tijdsverloop van tien jaren, van 1851 tot 1861, bij eene opbrengst van 614,625,130,687 Ned. pond S., 8,466 menschen het leven verloren, zoo dat men kan rekenen dat elke 72½ millioen Ned. pond of 900,000 Ned. mud een menschenoffer heeft vereischt.

Dat de steenkolen haar ontstaan aan het plantenrijk verschuldigd zijn, is thans aan geenen twijfel meer onderhevig en wordt hoe langer zoo meer door de onmiskenbaarste bewijzen gestaafd. Zulks wordt duidelijk aangetoond door de vele plantenafdruksels, welke voorkomen in het kolenschiefer of schieferthon, waarop de kolenbeddingen rusten en waardoor ze bedekt worden; door de plantaardige overblijfselen in de S. zelve, gelijk ook door de verkoolde stukken van boomstammen, die er in aangetroffen worden. In het Mississippi-dal bij St. Louis in America komt onder anderen S. voor, waarvan men in de bovenste lagen nog zeer duidelijk de houtstructuur kan onderscheiden. De planten, waaruit de S. is ontstaan, moeten in verbazend groote opboopingen aanwezig zijn geweest. Somwijlen schijnt het onzeker te zijn of de planten op de plaats zelve, waar zij in verkoolden toestand worden aangetroffen, groeiden, of dat zij van ver afgelegene streken er naar toe zijn gedreven. Doch van een groot gedeelte is het vrij zeker, dat zij eenmaal op de plaats zelve groeiden, waar zij thans begraven liggen en vervormd zijn geworden. Tot bewijs hiervoor kan inzonderheid strekken de, op hunne oude plaats en op hunne wortels zich bevindende, overeindstaande boomstammen, welke in de steenkolengebergten aangetroffen worden, waar zij tusschen en door de lagen heen geboord staan. De planten, waaruit de

S. gevormd is, waren van eene geheel andere natuur dan de nog heden op de aarde groeijenden. Volgens den hoogleeraar Göppert te Breslau, hebben voornamelijk de Sigillariën, vereenigd met de steeds nog raadselachtige Stigmariën en de het naast met de Lycopodiën verwante Lepidodendreën het grootste aandeel in de vorming der S. genomen en niet de varens, zoo als men tot dusverre had beweerd. Dan volgen de kegeldragende gewassen in den vorm van zoogenaamde vezelige houtskolen en de Calamieten, waarop de varens volgen. Van de 1792 uitgestorven en versteende plantensoorten, welke thans bekend zijn, bevatten de steenkolen-formatiën alleen 819 soorten, alzoo bijna de helft.

Men vergelijke het boven aangehaalde werk, D. II. Hoofdst. XXX en XXXI, blz. 436—572, waarin de S. en hetgeen daarop betrekking heeft behandeld wordt.

STEENMORTIER. (Zie *Mortieren*).

STEENOLIE. (Zie *Petroleum*).

STEENRAKET (*Erysimum*). Dit geslacht, tot de natuurlijke familie der *Kruisbloemige planten* (*Cruciferae*) behoorende, kenmerkt zich door kortgesnavelde onbehaarde hauwen, die in ieder hokje ééne rij van ongevleugelde zaden bevatten en wier vruchtkleppen ééne duidelijke overlangsche kerf vertoonen en aan haren voet scherp uitloopen. Vermelding verdient: de *violierachtige* S. (*E. cheiranthoides*), ook *kleine knopkiek* en *wilde dragon* geheeten, een één- of tweejarig kruid, met lancetvormige bladen en in Julij ontluikende kleine gele bloemen; benevens de *rondlobbige* S. (*E. Barbarea*) of *winterkers*, met gele bloemen, die als salade gegeten kan worden, vooral 's winters, daar de bladen in dat jaargetijde zeer lang groen en frisch blijven. Omtrent het zoogenaamde *Look zonder look* (*E. Alliaria*) raadplege men het art. *Look zonder Look*. B.

STEENREGEN. (Zie *Aërolithen*).

STEENSNIJDING. (Zie *Pissteenen*).

STEENUIL. (Zie *Uilen*).

STEENVAREN. (Zie *Wormkruid*).

STEENWIJK, eene wel kleine, doch fraai gelegen en regelmatig gebouwde stad in de provincie Overijssel. Zij ligt aan den straatweg van Meppel naar Leeuwarden en aan de Steenwijker-Aa, welke door een kanaal, het Nieuwe Diep, met Blokzijl verbonden is, zoodat S. in gemeenschap ligt met de Zuiderzee. Men vindt er een stadhuis, 2 Hervormde kerken, 1 R. Catholieke kerk, bedehuizen voor Doopsgezinden, Afgescheidenen en Joden, alsmede verschillende scholen. De bevolking, ruim 3000 zielen drijft een' niet onbeduidenden handel en houdt zich met verschillende takken van industrie bezig. Er zijn leerlooijerijen, tabakskerverijen, eene stoomhoutzagerij enz. De stad heeft een ruim marktplein en behoort tot de vijf hoofdmarkten van Overijssel. Eene verbetering, welke de haven van Blokzijl in de laatste jaren ondergaan heeft, is op het vertier langs het Nieuwe Diep en dus ook van S. niet zonder invloed gebleven. In 1859 voeren door het genoemde kanaal 1802 vaartuigen, in 1860 bedroeg het getal daarvan 2750.

Merkwaardig was de belegering van S. in 1580 door den graaf van Rennenberg, kort nadat deze de staatsche zijde verlaten en zijn zoen met den koning van Spanje getroffen had. Dank zij het beleid van Johan van den Corput, werd de verdediging voortgezet tot dat er ontzet opdaagde. Bij de belegering der stad komt het gebruik van gloeijende kogels hier te lande voor het eerst voor. In 1582 werd de stad door de Spanjaarden bij verrassing genomen, en bleef nu Spaansch tot Maurits haar in 1592 veroverde. In 1672 geraakte S. een tijd lang in de handen der Munsterschen, toen deze met andere bondgenooten de republiek binnenrukten. In 1775, 1776 en 1825 hadden de stad en hare omstreken veel van overstrooming te lijden, ofschoon de stad zelve wegens hare hooge ligging daaraan minder bloot staat en bij niet al te hooge vloeden den bewoners van het omliggende land tot een veilig toevlugtsoord strekken kan.

STEENWIJK (Hendrik van), schilder, de oudere van dien naam, werd omstreeks 1550 te Steenwijk geboren. Hij was een leerling van Hans Vredeman de Vries, en schilderde even als deze en diens zoon Paulus, kerken en andere gebouwen. De hoofdkerk te Antwerpen en andere kerken in gothischen stijl, benevens gevangenissen en zalen werden door hem op doek gebragt; ook tooneelen bij fakkellicht, waarvan de figuren door Breughel en andere meesters van dien tijd werden geschilderd. Hij wordt dikwijls verward met den jongeren kunstenaar van denzelfden naam, vooral omdat beiden dezelfde onderwerpen behandelden en wel op zeer verdienstelijke wijze. In beider kleur is iets bruins; de zoon begon eerst in Engeland in eenigzins helderen toon te schilderen. De vader overleed te Frankfort, volgens Karel van Mander in 1603, volgens anderen in 1604. Misschien overleed hij zelfs nog iets later, daar een van zijne schilderijen in de galerij te Weenen het jaarmerk 1604 draagt. De schilderijen van dezen kunstenaar verraden eene grondige kennis der perspectief en van de wetten van het lichteffect. Behalve te Weenen, te Dresden, te Kopenhagen, worden ook in de musea te 's Gravenhage en te Amsterdam werken van dezen meester aangetroffen. Het is echter niet zoo zeker of zij misschien niet afkomstig zijn van zijnen zoon, even als hij Hendrik v. S. genaamd, die volgens sommigen in 1589, volgens anderen veel vroeger te Amsterdam werd geboren. Ofschoon hij minder door zijnen vader dan door diens leerling P. Neefs in de kunst schijnt te zijn onderwezen, volgde hij niettemin geheel diens rigting. Hij was vooral lang te Antwerpen werkzaam, waar de hoofdkerk hem ruime gelegenheid tot studie en verschillende onderwerpen aan de hand gaf. De figuren, waarmede zijne kerken werden gestoffeerd, waren meestal van J. Breughel, Th. van Tulden, Stalbent, Poelenburg, v. Bassen en anderen afkomstig. Later, toen hij naar Engeland was gegaan, lette hij minder op de stoffaadje. Door A. van Dijck bij koning Karel den I[sten] aanbevolen, vond hij in dezen een' ijverigen beschermer. S. werkte schier uitsluitend voor hem en werd door hem geraadpleegd bij het stichten van verschillende gebouwen. Ook na den gewelddadigen dood des konings bleef hij nog te Londen, waar hij na 1642 moet overleden zijn, daar in het museum te Berlijn eene schilderij wordt gevonden, met dat jaarmerk geteekend. Het is zonderling dat in Engeland weinigen van de vele schilderijen welke hij, te Londen wonende, moet vervaardigd hebben, worden aangetroffen. Te Weenen, te Berlijn, te Munchen vindt men schilderijen van zijne hand; te Gotha een gezigt in de hoofdkerk te Antwerpen, terwijl de mis bediend wordt; te Florence een gevangenis-interieur met de onthoofding van Johannes, in den Louvre een fraai kerkinterieur en eene gothische zaal, beiden met vele figuren. A. van Dijck heeft het portret van dezen kunstenaar geschilderd, dat door P. Pontius werd gegraveerd. Sommigen van zijne werken zijn mede door de gravure teruggegeven. Zijne vrouw heeft eveneens de schilderkunst beoefend en zou allegoriën geschilderd hebben, die echter door anderen aan zekeren Nicolaas van S. werden toegeschreven, die omstreeks 1670 heeft gewerkt.

STEENZAAD (*Lithospermum*). Dit geslacht behoort tot de natuurlijke familie der *Ruwbladigen* (*Boragineae*) en kenmerkt zich door een' vijfdeeligen kelk, eene regelmatige, trechter- of trompetvormig vijfspletige bloemkroon, wier keel open of door vijf plooijen gesloten is; vijf ingeslotene meeldraden en witte of grijze, aan hunnen voet vlakke nootjes. Aan die grijze of witte, zeer harde nootjes is het S. den naam van *Parelzaad* verschuldigd. Bij ons worden twee soorten van S. in het wild aangetroffen, namelijk het *gemeene S.* (*L. officinale*) en *akker-S.* (*L. arvense*). Beiden komen voor in de duinen, langs dijken enz., groeijen spichtig op, hebben een' ruwen stengel, smalle omgekeerd eironde of lancetvormige bladen en kleine witte of vuilgele bloemen. De wortel van het *gemeene S.* is dik, vertakt en vleezig, de stengel sterk vertakt en de nootjes glad, terwijl de wortel van het *akker-S.* dun en de stengel weinig vertakt is, en de nootjes met ruwe korreltjes overdekt zijn. Het eerstgenoemde is overblijvend en bloeit van April tot Junij, het laatstgenoemde is éénjarig en bloeit van Junij tot September. B.

STEENZOUT. (Zie *Zout*).

STEFANI (Pietro de' of degli), beeldhouwer, te Napels, werd omstreeks 1228 geboren en door een' onbekenden beeldhouwer in de kunst onderwezen. Hij studeerde veel naar de antieke beelden welke zich te Napels bevonden, en schiep eenige fraaije werken, waaronder uitmunten een grafmonument voor paus Innocentius den IV[den], overleden in 1254, met nog andere monumenten en beelden in de hoofdkerk van Napels geplaatst. Hij was Massaccio bij de versiering dier hoofdkerk behulpzaam

en moet ook in de kapel Minutoli dier kerk sporen van zijnen arbeid hebben nagelaten. Zijn broeder

STEFANI (TOMMASO DE') was de vader der Napolitaansche schilderschool, die zich gelijktijdig met Cimabue naar de werken der middengrieksche schilders moet hebben gevormd. Vele bijzonderheden en nog meer gissingen worden omtrent hem medegedeeld door G. Grossi (*Le belle arti di Napoli* II, 37), die als de merkwaardigste zijner tafereelen in olieverw (?) noemt, eene schilderij in de kerk Sta Maria la Nova en eene andere in die de' Zoccolanti del Castello nuovo. Daarentegen spreekt die schrijver niet van zijne werken in de kapel Minutoli dier hoofdkerk, waar hij de geheele lijdensgeschiedenis van Christus, de kruisiging van Petrus, de onthoofding van Johannes, de steeniging van Stefanus en andere geschiedenissen der apostelen en heiligen heeft geschilderd, benevens 29 portretten der Minutoli's, die van 1240—1262 leefden, allen geknield en biddend. Deze kunstenaar overleed in 1310, 79 jaar oud.

STEFANO, schilder te Florence, was de leerling van Giotto, en volgens Vasari zulk een voortreffelijk kunstenaar, dat hij zijne voorgangers en zelfs zijnen leermeester verre overtrof. Een later geslacht heeft hem echter beneden Giotto en Simon van Siena gesteld. In het Campo Santo van Pisa schilderde S. de Madonna in fresco; in den kruisgang van S. Spirito te Florence drie fresco's, waarin de pose's, de natuurlijke drapering en de juiste perspectief opmerkelijk zijn. In den eersten kloostergang van Sta Maria Novella, schilderde hij eenen H. Thomas Aquinas an eene kruisiging, van welke, even als van andere zijner werken, niets meer te vinden is. Als leerling van Giotto werd hij ook naar Rome geroepen en schilderde er in de oude St. Pieterskerk, waarvan mede geen spoor meer te vinden is, zoo min als van zijne beschildering der hoofdkapel van St. Franciscus te Assisi. Daarna werkte hij ook nog to Florence, te Pistoja en te Perugia, waar hij echter de beschildering der kapel van Sta Catharina onvoltooid liet. Daar zijne werken niet meer met zekerheid zijn te onderscheiden, valt hij buiten het bereik der nieuwe kritiek. Alleen mag men voor zeker aannemen dat Vasari hem te hoog geschat heeft. Hij overleed in 1350, op 49-jarigen ouderdom.

STEFANO (TOMMASO), Giottino bijgenaamd, zou volgens Vasari, een zoon van den onderen S. geweest zijn. Anderen echter hielden hem voor eenen zoon van Giotto, of wel voor eenen kleinzoon van moederszijde van dien beroemden schilder. Hoe 't zij, in 1324 te Florence geboren, volgde hij de rigting van Giotto, maar streefde tevens naar hoogere volkomenheid in den vorm en meer zachtheid in de uitdrukking. Onder zijne eerste werken noemt Vasari eenige schilderijen in kapellen van verschillende kerken te Florence, die zijnen naam aldaar met gelijken roem als dien van Giotto bedeelden. Enkele daarvan zijn nog bewaard gebleven en getuigen van een onmiskenbaar streven naar meer bevalligheid en levendigheid dan zijne voorgangers bezaten. Volgens Vasari overleed hij in 1356 op 32-jarigen leeftijd.

STEFFENS (HENRICH), wijsgeer, natuuronderzoeker en dichter, geboren den 2den Mei 1779 te Stavanger in Noorwegen. Met zijne ouders in 1779 naar Elseneur vertrokken, bezocht hij aldaar de school, vertrok in 1785 naar Roeskilde en in 1787 naar Kopenhagen. Wegens zijne ingetogene levenswijze, gemoedelijke godsdienstigheid en zijn redenaars-talent voor de theologie bestemd, werd hij door het lezen der werken van Buffon met geestdrift voor de natuurlijke historie bezield, welke geestdrift hem gedurende geheel zijn leven nimmer heeft verlaten. In het jaar 1790 betrok hij de universiteit te Kopenhagen en in 1794 kreeg hij na een examen voor het genootschap van natuuronderzoekers afgelegd te hebben, eene toelage van 150 Thalers (405 gulden) voor eene reis naar Noorwegen. Hij bragt den zomer van 1794 te Bergen door, waar hij veel bouwstoffen voor de natuurlijke historie verzamelde. In den herfst van hetzelfde jaar leed hij op eene reis naar Duitschland in den mond van de Elbe schipbreuk, waarbij hij al wat hij had bijeengebragt verloor, en niets dan zijn leven redde. Den winter van 1794 op 1795 vertoefde hij te Hamburg, keerde daarop naar Kopenhagen terug en begaf zich in 1796 naar Kiel. Hier werd zijn toestand op eene gunstige wijze veranderd, dewijl Hensler en Fabricius zeer met hem waren ingenomen en alles wat in hun vermogen was voor hem aanwendden. Nadat hij in 1797 den doctoralen graad in de wijsbegeerte verwierf, hield hij op hunnen raad voorlezingen over de natuurlijke historie en gaf tevens privaatonderwijs. Ook gaf hij hier zijn eerste werk, *Versuche über die Mineralogie und das mineralogische Studium* (Altona 1797), in het licht. Hensler beval hem vervolgens Bernstorff en Schimmelmann aan, ten einde hem een reis-stipendium te bezorgen, hetwelk ook gelukte. Intusschen voelde hij behoefte aan een speculatief onderzoek der natuurwetenschap. Spinoza had hem eenigzins op den dwaalweg en met zichzelven in tweestrijd gebragt en hij vond, wat hij zocht, te Jena, waarheen hij zich met ondersteuning van graaf Schimmelmann begaf. Schelling's schriften en persoonlijke omgang bragten hem tot rust en hij werd met zichzelven verzoend. Schelling verkoos hem in 1800 tot recensent van zijne natuurwijsgeerige schriften, en zoo werd hij een der met de meeste geestdrift bezielde aanhangers der toenmaals ontluikende natuurphilosophie. Nadat hij te Jena adjunct der philosophische faculteit was geworden, ging hij over Berlijn naar Freiberg, waar Werner zijn leermeester en vriend werd. Hier schreef hij zijne *Geognostisch-geologische Aufsätze*, die hij later in het *Vollständiges Handbuch der Oryktognosie* (Halle 1811—1824, 4 dln.) verder uitwerkte. Na zijnen terugkeer naar Denemarken in 1802, verwekte hij, wel is waar, door zijne voorlezingen te Kopenhagen groote deelneming, doch zag zich evenwel door de wangunst van eenige invloedrijke personen in zijne werkzaamheden belemmerd en volgde in 1804 eene roeping tot het hoogleeraarambt te Halle, waar hij de *Grundzüge der philosophischen Naturwissenschaft* (Berlijn 1806) uitgaf. Door den ongunstigen afloop van den slag bij Jena, werd hij van daar verdreven en bragt de jaren 1807 tot 1809 bij zijne vrienden door in Holstein, te Hamburg en Lubeck, keerde vervolgens naar Halle terug, waar hij niet zonder gevaar van zijn leven te verliezen, aandeel nam in de geheime ondernemingen der vaderlandsch gezinden in Hessen en Pruissen. In den herfst van 1811, vertrok hij naar Breslau. Hier nam hij, toen de tijd der bevrijding van het Fransche juk aanbrak, een levendig aandeel in de algemeene geestdrift des volks, zoowel met woorden als met daden. Met de gloeijendste redenen zette hij de studerende jongelingschap aan, ook trad hij zelf in de gelederen der vrijwilligers en streed met heldenmoed voor de redding van vaderland en vrijheid tot aan de verovering van Parijs. Hierop nam hij zijn ontslag, ontving daarbij het ijzeren kruis en keerde naar Breslau terug, waar hij gewoon hoogleeraar in de natuurkunde en philosophische natuurleer bleef, tot dat hij in 1831 eene roeping als hoogleeraar aan de universiteit to Berlijn volgde en in 1840 met den titel van geheim-hofraad werd begiftigd. In de laatstgenoemde stad overleed hij den 13den Februarij 1845, in bijna 72-jarigen leeftijd. Zijne collegiën, welke zich door eene welsprekende voordragt en boeijenden toon kenmerkten, werden steeds, zoowel te Berlijn als te Breslau, door groote scharen van toehoorders bezocht. Een zonderling verschijnsel in zijn leven was, dat hij tijdens zijn verblijf te Breslau tot de R. Catholieke godsdienst overging, doch kort daarna weder tot de Luthersche kerk terugkeerde. Hij heeft daarover een geschrift uitgegeven, onder den titel: *Wie ich wieder Lutheraner wurde und was mir das Lutherthum ist* (Breslau 1831). Met de godgeleerden van zijnen tijd werd hij dikwerf in twist gewikkeld, doordien hij niet schroomde om, waar het pas gaf, ronduit zijne meening open te leggen; hij schreef te dien einde een werkje: *Von der falschen Theologie und dem wahren Glauben* (Breslau 1824, tweede uitgave 1831).

Behalve de reeds aangevoerde werken, heeft de rijk begaafde en met veelzijdige kennis toegeruste man nog uitgegeven: *Anthropologie* (Breslau 1822, 2 dln.), waarin hij het aanwezen van den mensch in verband met het heelal trachtte samen te vatten; ook later heeft hij zijne voortgezette deelneming aan deze studiën aan den dag gelegd in de: *Polemische Blätter zur Beförderung der speculativen Physik*, 2 Hefte (Breslau 1829—1835); daarenboven heeft hij meermalen niet alleen op de wetenschappelijke kennis, maar ook op den geest der eeuw zijnen invloed pogen uit te oefenen. Hiertoe behoort het geschrift: *Ueber die Idee der Universitäten* (Berlijn 1809), gelijk ook: *Ueber geheime Verbindungen auf Universitäten* (Berlijn 1835), meer nog in het werk: *Die gegenwärtige Zeit und wie sie geworden* (Berlijn 1817;

2 dln.); vooral in de: *Caricaturen des Heiligen* (Leipzig 1819—1821, 2 dln.). Nog bestaan van hem: *Die Familien Walseth und Leith* (Breslau 1827, 3 dln.); *Die vier Norweger* (Breslau 1828, 2 dln.); *Malcolm* (Breslau 1831, 2 dln.), bijeenverzameld onder den titel van *Novellen* (Breslau 1837—1838, 16 dln.); *Christliche Religionsphilosophie* (Breslau 1839, 2 dln); *Die Revolution* (Berlijn 1837, 3 dln.). Eindelijk nog: *Beiträge zur innern Naturgeschichte der Erde* (Freiburg 1801, 1 dl.); *Ueber die Bedeutung der Farben in der Natur*, voorkomende in Runge: *Farbenkugel* enz. (Hamburg 1810), benevens onderscheidene verhandelingen in de Noorweegsche en Duitsche taal, in Rafu's *Phys.-oeconom. Bibliothek* en in Schweigger's *Journal*. In zijne laatste levensjaren hield S. zich met eene uitvoerige zelf-biographie bezig, onder den titel: *Was ich erlebte* (Breslau 1840—1845, 10 dln., 2[de] uitgave 1844—1846); na zijnen dood verschenen *Nachgelassene Schriften*, met eene voorrede van Schelling (Berlijn 1846).

STEIER, eene stad met 10,400 inwoners in het aartshertogdom Oostenrijk, gelegen in een bekoorlijk dal, waar zich de rivier van denzelfden naam in de Ens stort. Het is eene der belangrijkste fabrieksteden van Oostenrijk, waar vooral vele ijzer- en staalwaren vervaardigd worden, die niet alleen naar andere gedeelten der monarchie, maar zelfs naar het buitenland, vooral naar Rusland en het Oosten verzonden worden. Onder de voorname gebouwen behooren de fraaije hoofdkerk, het raadhuis, de kazerne, de schouwburg, het kasteel, dat aan de zamenvloeijing der rivieren op eene rots staat, de oude burg S. of Styra, waaraan de stad en het hertogdom Stiermarken (zie *Stiermarken*) den naam ontleenen, enz.

S. was vroeger de hoofdstad van een graafschap, dat tot Stiermarken behoorde, doch werd daarvan afgescheiden en bij Oostenrijk gevoegd, nadat het genoemde hertogdom in 1192 aan den hertog van Oostenrijk gekomen was. Den 25[sten] December 1800, werd te S. een wapenstilstand gesloten tusschen de Oostenrijksche en Fransche legers, die weldra gevolgd werd door den vrede van Luneville.

STEIN (Christian Gottfried Daniel), aardrijkskundige van groote verdienste, werd den 14[den] October 1771 te Leipzig geboren en door zijne ouders tot geestelijke ambtsbedieningen bestemd. Hij bezocht de hoogeschool in zijne vaderstad, doch, zich niet wel in het aldaar geleerd wordende dogma kunnende voegen, veranderde hij van plan en bestudeerde van toen aan met ongemeenen ijver de geographie, topographie en statistiek. In 1795 werd hij te Berlijn tot leeraar aan het zoogenaamde grijze klooster aangesteld om aardrijkskunde te doceren en schreef aldaar zijn *Handbuch der Geographie und Statistik* (3 dln. Leipzig 1809, 10de druk 1852) en zijne *Kleine Geographie*, waarvan de 22ste druk in 1845 te Leipzig het licht zag. De wisseling van de politieke grenzen der Europeesche staten gaven hem aanleiding om in 1811 eene geographie naar natuurlijke grenzen ingerigt uit te geven onder den titel: *Geographie für Real- und Bürgerschulen* (2de druk 1818). Te gelijker tijd gaf hij zijn *Geographisch-statistisches Zeitungs- Post- und Comptoirlexikon* (Leipzig 1811, 2 dln.) uit. Overigens heeft men nog behalve twee aardrijkskundige handboeken en twee goede atlassen van hem een werk *Über den preuss. Staat nach seinem Länder- und Volksbestande* (Berlijn 1818), dat hoog geschat wordt. S. overleed te Berlijn den 14[den] Junij 1830.

STEIN (Heinrich Friedrich Karl, vrijheer von), beroemd Duitsch staatsman, werd den 26sten October 1757 te Nassau uit een overoud Frankisch geslacht geboren, bij hetwelk zich de oude geest van onafhankelijkheid met voorvaderlijke gewoonten paarden. Van 1773 tot 1777 studeerde hij te Göttingen in de regtsgeleerdheid en de diplomatie, bezocht daarna de voornaamste Duitsche hoven en trad vervolgens in Pruissische staatsdienst. In Februarij 1780 werd hij bij het bergdepartement, onder de leiding des ministers Heynitz benoemd, maar door zijne uitstekende diensten reeds twee jaren later benoemd tot *Oberbergrath*, bekwam hij in 1784 het bestuur over de Westfaalsche *Bergambten*. In dezen nuttigen werkkring werd hij in 1785 door eene hem opgedragene diplomatieke zending gestoord; hij moest namelijk het Keurmentsche hof voor het vorstenverbond trachten te winnen. In die zending gelukkig geslaagd, keerde hij naar Westfalen terug en was sedert aldaar in verschillende betrekkingen werkzaam, waarin hij een aantal nuttige openbare werken in het leven riep. In 1797 tot eersten president van de Westfaalsche kamer benoemd, werd daardoor een ruimer werkkring voor hem geopend. Te gelijker tijd werd hem opgedragen de nieuw opgerigte Westfaalsche Ledommen te organiseren, waarin hij naar wensch slaagde. Nadat hij, verwijderd van de groote wereldgebeurtenissen maar daaraan in geenen deele vreemd, een aantal jaren die betrekking had vervuld, en een eervol aanzoek om in Hanoversche staatsdienst te treden, van de hand gewezen had, werd hij in October 1804 tot chef van het departement der accijnsen, tollen en handel in het Pruissische ministerie benoemd. Ook in die betrekking bragt hij onderscheidene verbeteringen tot stand, maar het mogt hem niet gelukken op de leiding der Pruissische politiek invloed uit te oefenen en haar van den toenmaals betreden weg terug te brengen. Streng conservatief, het despotismus van embtenaren en militairen verafschuwende, en in de zelfregering der gemeenten en gewesten een bolwerk voor de vrijheid ziende, de souvereiniteit der afzonderlijke kleine staten vijandig, maar voor eenheid en keizerlijk gezind, sprak het van zelf dat S. ten sterkste zich moest verzetten tegen de revolutie en het Bonapartismus, dat zich in Duitschland meer en meer ontwikkelde. Maar zijne waarschuwingen waren ijdel. Toen het hof naar Oost-Pruissen de wijk genomen had, werd men overtuigd van de noodzakelijkheid om verandering te brengen in het staatsbestuur; maar daar hij slechts in het nieuwe ministerie wilde zitting nemen, onder voorwaarde dat de geheele staatsinrigting zou worden hervormd, kreeg hij zijn ontslag. Bij de omverwerping echter der oude monarchie werd S. ook door aanbeveling van Napoleon, weder in het ministerie geroepen en ving hij met vorigen ijver aan tot de herstelling van zijn diep vernederd vaderland mede te werken. De grootste en nuttigste hervormingen werden dan ook door hem bewerkstelligd. Zoo vormde hij een' vrijen burger- en boerenstand, en legde den grondslag voor eene vertegenwoordiging, ten einde door inwendige kracht den strijd tegen vreemde heerschappij te kunnen doorstaan. Maar deels door zijne vijanden, deels door de waakzaamheid van Napoleons staatkunde, werd hij in November 1808 genoodzaakt zijn ontslag te nemen. Door Napoleon met ongekende woede vervolgd en van zijne goederen beroofd (1809), keerden zich al zijne gedachten tegen den Franschen keizer en al wat anti-Napoleonsch gezind was sloot zich bij hem aan. In 1812 riep keizer Alexander hem tot zich, en kwam hij na de ramp van Rusland met den czaar naar Duitschland, rigtte daar een voorloopig centraal bestuur op, als plan van een' toekomstigen regeringsvorm, maar werd daarin zeer gedwarsboomd door Oostenrijk en de souvereinen van het Rijnverbond. Nadat hij een werkdadig aandeel in de gebeurtenissen van die dagen genomen had, trok hij zich in 1815 op zijne goederen in Nassau en Westfalen terug, wel is waar zonder betrekking, maar altijd ijverig werkzaam, voornamelijk om het al meer en meer zich vertoonend absolutismus tegen te gaan en op het vervullen der aan de natie gegeven beloften aan te dringen. Het herstel van den Pruissischen staat, de strijd tegen de Napoleontische bureaucratie, de wedergeboorte der Duitsche vrijheid en der gemeentelijke zelfstandigheid, waren zijn dagelijksch streven. Zijne briefwisseling met Humboldt, Gneisenau, Eichhorn, Gagern en Niebühr getuigt dan ook van diep politiek inzigt en levert overvloedig stof voor de geschiedenis van dien tijd. Te gelijker tijd gaf hij zijne *Monumenta Germaniae historica* in het licht. Den 29sten Julij 1831 overleed hij, slechts dochters nalatende, van welke de oudste met graaf Frederik Karl Herman von Grech, de jongste met graaf Ludwig von Kielmansegge huwde. Zie Pertz, *Das Leben des Ministers Freiherrn vom S.* (Berlijn 1849—1854); Dezelfde, *Denkschriften des Freiherrn vom S.* (Berlijn 1848); en *Die Briefe des Freiherrn vom S. an den Freiherrn von Gagern* (Stuttgard 1833).

STEINBACH (Erwin von), de beroemde bouwmeester van den dom te Straatsburg, werd waarschijnlijk te Steinbach, in het Badensche, geboren. Echter zijn in den Elzas nog andere plaatsen van denzelfden naam, die op deze eer aanspraak maken. Ook zijn geboortejaar is onzeker, even als de plaats waar hij zich gevormd heeft. Kugler meent in zijn werk te Straatsburg den invloed van het Fransche bouwsysteem op eene

oorspronkelijk Duitsche ontwikkeling te zien. Zeker is 't, dat hij in Frankrijk langdurige en veelomvattende studiën moet gemaakt hebben.

Het begin der stichting van den Straatsburger dom verliest zich in den nacht der oudheid. Bisschop Wornher legde in 1015 den grondslag der tegenwoordige kerk, waaraan in den loop der XIde eeuw met kracht werd gewerkt. Later ging men slechts zeer langzaam voort en eerst in 1275, onder bisschop Koenraad den IIden was het schip voltooid. Onmiddellijk werd nu de bouw van den voorgevel begonnen en v. S. door genoemden bisschop met de leiding daarvan belast. Den 2den Februarij 1276 werd een begin gemaakt met het graven der fundamenten en den 25sten Mei 1277 werd door den bisschop de eerste steen gelegd. De verschillende perioden, waarin de bouw werd voortgezet, tot dat hij in 1439 door Hans Hültz uit Keulen werd voltooid, hebben aanleiding gegeven tot uitvoerige historische nasporingen en vertoogen, waarbij eene menigte afbeeldingen van de teruggevonden oorspronkelijke ontwerpen en teekeningen als bewijsstukken zijn aangevoerd. De oudste onder deze zijn onbetwistbaar van de hand van E. v. S. Het zijn vier stuks, voorstellende: het ontwerp der linkerzijde van eenen voorgevel, in hoofdzaak met de latere uitvoering overeenstemmend, in détails echter daarvan afwijkend; het binnengedeelte van de twee benedenste verdiepingen van den voorgevel en twee platte gronden daarvan.

Het is niet met zekerheid te bepalen hoe ver men met den bouw onder E. v. S. verderde. Waarschijnlijk voltooide hij de twee onderste verdiepingen van den voorgevel. Het werk werd in 1289 door eene aardbeving en in 1298 door een' geweldigen brand zeer opgehouden. E. v. S. was nog in 1316 werkzaam; in dat jaar bouwde hij in het inwendige een middenstuk, dat, zoo als meermalen in andere kerken voorkomt, de plaats welke door leken mag betreden worden, afscheidt van die welke voor de priesters bestemd was. Het was met een aantal goed gewerkte beelden versierd en eindigde in eene kapel aan de H. Maagd gewijd, in welker kruisgewelf in het opschrift stond: *MCCCXVI Aedificavit Hoc Opus Magister Erwinus.*

Ook het ontwerp der, om haren fraaijen toren beroemde kerk te Thon, wordt door een Elsasser kroniekschrijver aan E. v. S. toegeschreven; met twijfelachtig regt evenwel, evenzeer als de toren van den dom te Freiburg in Breisgau. Daarentegen is hij vermoedelijk werkzaam geweest bij andere bouwwerken uit het begin der XIVde eeuw te Straatsburg en is zijn invloed althans daar onmiskenbaar. Tot dusver komt E. v. S. alleen met zekerheid voor als de bouwmeester van een der schoonste middeneeuwsche werken en als de stichter der Bouwhut, die van 1275 af, van Straatsburg uitgaande, de Germaansche bouwkunst tot hare hoogste ontwikkeling gebragt heeft. De organisatie door S. aan deze vereeniging gegeven, is eeuwen lang in stand gebleven en werd overgenomen door andere vereenigingen, welke uit haren boezem voortkwamen.

S. had twee zonen, waarvan de oudste, Hans, hem als bouwmeester opvolgde. Hij overleed den 18den Maart 1338, zoo als uit het opschrift van Erwins grafzerk blijkt. Zijn tweede zoon, Winding genaamd, was de bouwmeester van de collegiale kerk te Heselbach in den Elzas en van andere kerken in Zwitserland. Ook had E. v. S. eene talentvolle dochter, Sabina genaamd, die de hoofdkerk met verscheidene beelden, voornamelijk het hoofdportaal en den zuidelijken ingang versierde. In het geslacht van dezen meester waren bouw- en beeldhouwkunst naauw aan elkander verbonden, zoodat, voor zoo ver latere bijvoegingen en wijzigingen er niet aan veranderd hebben, de grootste eenheid in hetgeen door de Steinbachs werd tot stand gebragt, zich openbaart. De afbeeldingen van den Straatsburger dom zijn door de gravure en de lithographie algemeen verspreid, zoo mede die van de bovenbedoelde oorspronkelijke ontwerpen, welke in het archief der domkerk berusten.

STEINFURT, een graafschap vroeger regtstreeks van het Duitsche rijk leenroerig, tegenwoordig een gedeelte uitmakende van het Pruissische regeringsdistrict Munster in den Westfaalschen kreits, behoort sedert meer dan drie eeuwen aan de graven van Bentheim-Steinfurt. De hoofdplaats van het graafschap *Burg-Steinfurt* genoemd, ligt aan de Aa, heeft een vorstelijk slot met park en telt eene bevolking van 2880 inwoners, die behalve in den landbouw hun onderhoud vinden in het bewerken van ledergoed en het weven van linnen en wollen stoffen.

STEKAAS. (Zie *Schietmotten*).

STEKEL. (Zie *Vederdistel*).

STEKELBAARS. De Stekelbaarsjes (*Gasterosteus*) behooren tot de familie der Schildwangingen onder de Stekelvinnige visschen (*Acanthopterygii*). Bij hen is het onderoogbeen met het voorste kieuwdeksel verbonden en vormt als het ware een schild dat de wangen bedekt; hun rugvin wordt aan het voorste gedeelte vervangen door afzonderlijk staande stekels. Zij hebben de kaken met scherpe tanden bezet, maar het gehemelte ongewapend; in het kieuwvlies vindt men drie stralen; hunne buikvinnen bestaan uit stekels, die in een schild zijn ingeplant; hunne staart- en borstvinnen zijn afgerond. Deze Stekelbaarsjes zijn kleine vischjes, waarvan twee soorten ten onzent in zoet water leven; eene daarvan is zeer gemeen, de S. met drie stekels op den rug (*Gasterosteus aculeatus* L.). Dit vischje wordt niet veel meer dan 4 duim lang; zijn kop maakt meer dan een vierde daarvan uit. Van de drie stekels op den rug zijn de twee voorsten de grootsten; doch nog iets langer is de stevige doorn, die de plaats der buikvinnen inneemt. Op de zijden van het ligchaam ziet men beenige platen, als overlangsche stukken tegen elkander geplaatst. Het aantal dezer platen verschilt bij de verschillende rassen, welke men bij deze diertjes opmerkt, waaruit sommige geleerden aanleiding hebben genomen om voor deze eene, verscheidene soorten aan te nemen.

Op den rug is het vischje bruinachtig groen, op de zijden en den buik zilverglansig wit.

Het komt in nagenoeg al onze wateren, uitgenomen beken voor, zelfs wordt het veelvuldig in de Zuiderzee en het Y gevangen. Het is zeer vraatzuchtig en voedt zich met insecten, wormen en vischjes, zelfs sparen zij elkander niet. De baars en snoek ontzien hen om hunne scherpe stekels. De rijtijd schijnt in het vroege voorjaar en weder in Julij en Augustus plaats te grijpen. Merkwaardig is het dat het mannetje op eene stille, weinig bewogene plaats in het water een nestje bouwt uit fijne waterplanten, waarin hij het wijfje brengt om hare kuit af te zetten, die hij daarop bevracht en meer nog, dat hij de jongen, uit die kuit geboren, een' tijd lang verzorgt en beschermt.

STEKELHEIDE. Dezen naam geeft men hier en daar aan de kleine stekende of Engelsche Brem (*Genista anglica*), een op onze heiden zeer algemeen plantje, dat door zijne kleinheid en talrijke doornen gemakkelijk van de gewone Brem (zie *Brem*) is te onderkennen, en onzes inziens zeer te regt de karakterestieke benaming van S. draagt.

STEKELHUIDIGEN (*Echinodermata*) vormen eene klasse van dieren, welke met de *Acalephae* de klasse der Straaldieren van Lamarck uitmaakten. Wij kennen die dieren onder de benamingen van Zeesterren, Zeeappels of Zee-egels, en Holothuriën. De benaming Stekelhuidigen is dus niet juist, daar zij niet op alle dieren dier klasse toepasselijk is, want de Holothuriën b. v. bezitten geene stekels in de huid.

Deze laatsten hebben een cylindervormig ligchaam; dat der Zeesterren is plat en gelijk de naam aanduidt stervormig in vijf stralen uitgebreid, dat der Zeeappels rond of appelvormig, min of meer in vijf ribben verdeeld. De Zeesterren hebben den mond aan de onderzijde, de Zeeappels aan de bovenzijde. Het darmkanaal is in de holte des ligchaams aan enkele draden of vliezen vrij opgehangen; bloedvaten zijn wel aanwezig, maar omtrent den bloedsomloop heerscht nog verschil van opvatting bij de waarnemers. Bij sommige S. heeft men afzonderlijke ademhalingswerktuigen, uitwendige en inwendige kieuwen aangetroffen; anderen halen adem doordien het zeewater, in de holte des ligchaams gedrongen, de inwendige oppervlakte der huid en de buitenste der darmen omspoelt, waardoor dus het bloed in de haarvaten kan ververscht worden. De voortplantingswerktuigen hebben geen' bijzonderen toestel voor de paring, doch de verschillende kleur der mannelijke (melkwit) en vrouwelijke (rood) geslachtsdeelen kan veelal het geslachtsverschil aanwijzen. De geslachten zijn bij de voorwerpen gescheiden, behalve in het geslacht Synapta, bij hetwelk volgens Quatrefages een volkomen hermaphroditismus plaats heeft.

Van de zintnigen heeft men alleen dat van het gevoel met volkomen zekerheid kunnen nagaan.

Al deze dieren bewonen de zee; in warmere zeeën komen zij in grooter aantal voor dan in die der gematigde aardgordels.

Men vergelijke voorts de artikels: *Holothuriën*, *Zee-appels* en *Zeesterren*.

STEKELKRUID. (Zie *Scheeren*).

STEKELVARKEN. De Stekelvarkens maken eene afzonderlijke familie uit onder de Knaagdieren (*Rodentia*). Zij bezitten groote snijtanden, waarvan de voorsten gewoonlijk gekleurd maar nimmer gegroefd zijn, en in elke kaak aan weêrszijde 4 kiezen. Hunne huid is met haren en daartusschen met scherpe stekels bezet. Aan de voorpooten hebben zij vier teenen en een wratachtig duimpje, aan de achtervoeten vijf of vier teenen. Zij leven in de warmere landen van de oude en nieuwe wereld en voeden zich met vruchten, loof, boomknoppen en boomschors.

Eenigen hebben een' korten staart en leven op den grond, b. v. het Europeesche S. (*Hystrix cristata* L.), dat in Italië, Spanje en Noordelijk Africa aangetroffen wordt. Dit dier wordt 2 tot 2½ voet lang, heeft een dik lijf, lange borstelharen als een kuif op het achterhoofd en in den nek, en 6—9 duim lange, zwart en wit geringelde stekels op den rug en in de zijden; de staart is met kortere, holle hoornachtige pijpjes bezet, die bij de jonge dieren even als de stekels gesloten zijn. De stekels maken onder het gaan een eigenaardig rammelend geluid, vooral wanneer het dier, door toorn vervoerd of door angst bevangen, de stekels zooveel mogelijk opregt om zich tegen een' aanval te beschutten. Het dier woont in holen onder den grond en verlaat die alleen des nachts om zich te voeden. In April werpt het wijfje 2 tot 4 jongen; men kan hen gemakkelijk temmen; een tam S. loopt zijnen heer na als een hond, eet brood en kaas en is met vruchten overal heen te lokken. Dat zij in woede hunne stekels uit zouden kunnen schieten op hunnen vijand, is een vertelseltje der Ouden, zonder schijn van waarheid.

Anderen leven op de boomen en hebben een' langen staart, waarvan het uiteinde onbehaard is en waarmede zij zich aan de takken vasthouden. Daartoe behoort o. a. het Americaansche S., of de Coendoe (*Hystrix* of *Cercolabes prehensilis*), dat slechts 1½ voet lang wordt met bruine haren en korte stekels van nog geen vingerslengte, welke aan den grond zwart en aan de punt wit zijn. Dergelijke stekels vindt men ook op den kop. Dit dier slaapt evenzeer over dag en klimt des nachts op de takken om zich met vruchten en knoppen te voeden. Het vleesch is lekker en wordt door de Brazilianen zeer geacht.

Men leze voorts over de soorten van Stekelvarkens: F. Cuvier, *Examen des espèces du Porc-épic* in de *Mémoires du Museum*, IX. 1822.

STEKELZAAD. (*Anthriscus*). Dit geslacht behoort tot de natuurlijke familie der *schermdragende planten* (*Umbelliferae*) en wordt in onze Flora door drie soorten vertegenwoordigd, namelijk de *wilde kervel* (*A. sylvestris*), de *tuin-kervel* (*A. cerefolium*) en het *kervelaardig S.* (*A. vulgaris*). Omtrent de beide eerstgenoemden raadplege men het art. *Kervel*. De laatstgenoemde wordt bij Katwijk, Wassenaar en Scheveningen aangetroffen, is éénjarig, wordt niet hooger dan 2—4 palm, draagt in Mei tot Junij witte bloemen en heeft vruchtjes, die met gekromde stekeltjes bezet zijn. B.

STELKUNST. Dit gedeelte der wiskundige wetenschap, ook wel *Algebra* genoemd, is eene algemeene rekenkunst, waarin men zich ten doel stelt, de vraagstukken, de grootheden in het algemeen betreffende, onafhankelijk van de bijzondere waarden welke de grootheden kunnen verkrijgen, met andere woorden, langs den algemeenen weg op te lossen. Men bezigt daartoe de teekens, die ook in de gewone rekenkunst in gebruik zijn; doch, in plaats van cijfers letters. De eerste letters van het alphabet a, b, c enz. duiden bekende, de laatsten x, y, z enz. onbekende grootheden aan; terwijl de middelsten veelal als bekende factoren gebezigd worden.

De gebruikelijke teekens zijn:

voor de som	van twee grootheden:	$a + b$.
„ het verschil	„ „ „	$a - b$.
„ „ product	„ „ „	$a \times b$ of $a.\ b.$ en ab.
„ „ quotient	„ „ „	$a : b$ of $\frac{a}{b}$.

Voor de som van een bepaald aantal, bij voorbeeld 5, gelijke grootheden a, bezigt men den *Coëfficient*, die het aantal uitdrukt, en schrijft hem vóór de grootheid; in het genoemd geval zal men alzoo schrijven $5\ a$.

Is het aantal onbepaald, dan geeft men de grootheid n, m enz. tot coëfficient, en schrijft alzoo $n\,a$, $m\,a$ enz.

Het product van een zeker aantal gelijke factoren, wordt, bij bekorting, geschreven met een cijfer regts bovenaan de grootheid, waardoor het aantal factoren wordt uitgedrukt. Dat cijfer draagt den naam van *exponent*. Alzoo schrijft men a^5, voor het product van 5 gelijke factoren a, a^n als het aantal factoren a onbepaald is.

De exponent boven het wortelteeken drukt uit, de hoeveelste magts wortel uit de grootheid daaronder moet getrokken worden. Alzoo beteekent $\sqrt[5]{a^3 b^2}$ de 5de magts wortel uit $a^3 b^2$; $\sqrt[p]{a^n}$ de pde magts wortel uit a^n. De laatste uitdrukking kan ook geschreven worden aldus: $a^{\frac{n}{p}}$.

De negative exponent drukt uit, dat de grootheid, waarbij zij staat, als zij in den teller van een gebroken vorm voorkomt, in den noemer moet geschreven worden; en omgekeerd. Aldus beteekent a^{-3}, $\frac{1}{a^3}$; $a^n\, b^m$, $\frac{a^n}{b^m}$; $\frac{1}{b^{-m}}$ $\frac{b^m}{1}$ of b^m enz.

Voorts maakt men gebruik van de teekens:

$a = b$ voor a gelijk aan b.
$a > b$ „ a grooter dan b.
$a < b$ „ a kleiner „ b.

Eindelijk maakt men nog gebruik van de teekens ( ), [ ], { } om er zamengestelde grootheden, die men als enkelvoudige wenscht te beschouwen, tusschen te plaatsen; alzoo beteekent: $(a + b) \times c$, dat de som der grootheden a en b met c vermenigvuldigd moet worden, terwijl $a + b \times c$ aanduidt: a opgeteld bij het product van b en c; evenzoo schrijft men $n\,(a-b)$; $(a^2-b^2)^p$; $(\sqrt[9]{a^3} + b^3)$ of $\sqrt[9]{a^3 + b^3}$; enz., voor de som van n grootheden, ieder gelijk aan het verschil van a en b; voor het product van p factoren, ieder gelijk aan het verschil der tweede magten van a en b; voor den 9den magts wortel uit $a^3 + b^3$; enz.

STELLA (Jacques), de beroemdste kunstenaar van dien naam, werd in 1596 te Lyon geboren en door zijnen vader François in de kunst onderwezen. Op zijn twintigste jaar reisde hij met zijnen broeder François naar Italië, waar hij door den groothertog Cosmo de' Medici te Florence werd beschermd. Vervolgens naar Rome gegaan zijnde, werd hij door Le Poussin vriendschappelijk ontvangen. Die vriendschap hield nog lang daarna stand, zoodat beide kunstenaars elkaar hunne werken toezonden. Hij verwierf zich te Rome den naam van een bekwaam kunstenaar en braaf burger. Als zoodanig werd hem de sleutel van eene der poorten van de stad toevertrouwd, door welke betrekking hij echter in onaangenaamheden en zelfs in de gevangenis geraakte, waar hij zich den tijd verdreef met op den muur met krijt te teekenen; zijne onschuld kwam evenwel spoedig aan 't licht en zijne aanklagers kwamen er, even als de valsche getuigen, slecht van af. Spoedig daarop, in 1634, keerde hij met den markies de Créqui naar Parijs terug, waar hij aan den kardinaal en aan den koning werd voorgesteld. De laatste benoemde hem tot eersten schilder des konings met een jaargeld van 1000 fr. Hij schilderde het portret van Lodewijk den XIVden als dauphin, voorts voor het kabinet der koningin en voor hare kapel in 't Palais royal eenige schilderijen. Zijne winteravonden besteedde hij aan eenige reeksen van teekeningen. Zoo gaf hij in 22 teekeningen het leven van Maria, 50 teekeningen met kinderspelen, 16 met landelijke vermaken, 30 met kleinere voorstellingen uit de lijdensgeschiedenis, enz. In 1645 werd hij tot ridder der orde van den H. Michaël verheven; hij overleed in 1657, en werd in de kerk Saint Germain l'Auxerrois begraven. S. is een zeer elegante, maar meer of min koude navolger van N. Le Poussin. Watelet noemt zijne teekening zuiver en juist, zijne drapering antiek eenvoudig, zijn coloriet echter rossig en onbehagelijk. Laudon beoordeelt hem in zijne beschrijving van het *Musée Napoleon* nog minder gunstig. Stella's beste stukken stellen herderlijke tafereelen en kinderspelen voor. Een groot aantal van zijne werken is gegraveerd of door houtsneden, welke

hij zelf met de pen op het blok teekende, vermenigvuldigd. R. Dumesnil, *Peintres et graveurs français* VII. bls. 160, schrijft hem ook vijf zeer zeldzaam voorkomende etsen toe.

STELLING beteekent in de Logica iets anders dan eene bloote uiting van een zeker gevoelen of veronderstelling (*hypothese*). Zij is hier eene aangenomen waarheid, die als grondslag (*premis*) van eene sluitreden (*syllogismus*) (zie *Syllogismus*) aangenomen wordt, met de bepaling dat in het denken het gedachte zoo is als men het denkt, b. v. dat de cirkel rond en dus niet hoekig is, uit welke premis verscheidene besluiten kunnen afgeleid worden. Iedere positive stelling kan in eene negative omgekeerd worden. Hiermede staat de grondstelling der tegenstrijdigheid (*contradictio*) en de overeenstemming (*analogie*) in een naauw verband, die men de hoofdstelling of *premis* kan noemen. De S. is te gelijk een uitgedrukt oordeel, zij kan dus of bevestigend, of ontkennend of twijfelachtig wezen. Sommige schrijvers over de Logica, o. a. Kant, vermeenen dat de ontkennende (*negative*) en twijfelachtige (*problematische*) oordeelen niet onder de logische stellingen kunnen gerekend worden; doch zij bedenken niet dat dit slechts de verschillende hoedanigheden van een oordeel zijn en dat alle soorten van oordeelen tot eene logische stelling kunnen gebruikt worden. De stellingen kunnen verder in eenvoudigen, die een enkel oordeel uitspreken, en in zamengestelden, welke verscheidene zamengevoegde oordeelen bevatten, verdeeld worden. Van de laatsten kan de zamenstelling zoowel duidelijk als meer verborgen zijn, zoo dat die niet dadelijk in het oog valt. De verbinding van eene menigte stellingen, tot een logisch of redekunstig geheel, kan zeer zamengesteld zijn, zoo als de rhetorische kunst van den periodenbouw bewijst. Hierin kan men hoofdstellingen en nevenstellingen, voorgaande en volgende stellingen rangschikken, en een groot aantal van verschillende vormen, die de stellingen kunnen aannemen, aanwenden, welke door de grammatica en redeneerkunst (*rhetorica*) worden onderscheiden en bepaald.

STELLING. De plaatsing der troepen op het terrein of wel het terrein zelf. Naarmate van haar doel, hare ligging ten opzigte van den vijand en hare inrigting krijgen de stellingen verschillende benamingen. *Offensive* S. is eene zoodanige, waar men den aanval des vijands niet wil afwachten, maar waar men zijne troepen vereenigt om van daar den vijand te gemoet te trekken en aan te vallen. Zulk eene S. moet de troepen aan het gezigt des vijands onttrekken en veel goede wegen opleveren om met spoed te kunnen debouchéren. Eene *Centrale* S. moet nagenoeg op gelijken afstand liggen van de punten, waar men eenen vijandelijken aanval kan verwachten of waarheen men den vijand te gemoet wil trekken. Zij moet eene goede legerplaats opleveren en door goede wegen met de waarschijnlijke aanvalspunten vereenigd zijn. Eene *Flank*-S. blijft of wordt bezet als de vijand haar voorbij trekt. Zij dient om zijne gemeenschap met zijne operatiebasis te bedreigen. Zij moet dus door natuurlijke en kunstmatige sterkte het leger in de gelegenheid stellen eenen vijandelijken aanval met goed gevolg af te wachten, of de middelen opleveren om zich gemakkelijk aan den aanval te onttrekken. Eene S. waar men voornemens is den aanval des vijands af te wachten, wordt *Verdedigende* S. genoemd. Bij het bezetten van zulk eene S. wil men partij trekken van de natuurlijke voordeelen van het terrein of van de hindernissen, die men heeft aangebragt en zoodoende met voordeeliger kansen den vijand bestrijden. Wordt de sterkte van zulk eene S. verhoogd door het aanleggen van verschansingen op de zwakste punten en in verband met natuurlijke hindernissen, dan draagt zij den naam van *Verschanste* S.

Eene verdedigende S. moet aan verschillende strategische en taktische voorwaarden voldoen. De eersten zijn: 1°. dat de S. niet kan voorbijgegaan, maar aangevallen *moet* worden; 2°. dat zij niet of slechts op zeer wijden kring, kan worden omgetrokken, en 3°. dat de terugtogtslijn voordeelig ten opzigte van de S. gelegen zij. Het voordeeligst zal zijn als die lijn loodregt en vlak achter het midden gelegen is, het nadeeligst als zij zich op één der uiteinden en in het verlengde der frontlijn bevindt. De taktische voorwaarden zijn de volgenden: Vóór het front moet het terrein tot op een klein half uur afstands open zijn en geene bedekte nadering van den vijand toelaten. Verschillende terreinhindernissen, die den opmarsch des vijands moeijelijk maken en hem lang aan het vuur van den verdediger blootstellen, zijn voordeelig. Zoo deze laatste veel cavallerie en rijdende artillerie bezit, is eene opene effen vlakte vóór het front voordeelig, omdat men dan door herhaalde aanvallen den opmarsch des vijands kan belemmeren. Zijn binnen kanonschotsafstand vóór het front eenige terreinvoorwerpen, dan kan men die versterken en bezetten, waardoor de vijand ze eerst moet nemen, alvorens hij de eigenlijke S. kan aantasten, terwijl de verdediger die punten met artillerievuur en het oprukken der reserve krachtdadig kan ondersteunen. In de frontlijn moeten de troepen zoo bedekt mogelijk staan; zij moet het voorliggend terrein beheerschen, offensive bewegingen toelaten en hare flanken behoorlijk aangeleund zijn aan goed bezette terreinvoorwerpen. Eindelijk moet zij evenredig zijn aan de sterkte van het leger. Het inwendige en de rug der S. moeten de gemeenschap tusschen de verschillende deelen der S. niet belemmeren, de troepen aan het gezigt en het vuur des vijands onttrekken, geschikt zijn voor de legering der troepen en een aantal goede wegen voor den terugtogt opleveren. Het terrein moet daarenboven aan de achterhoede toelaten geschikte stellingen te nemen tot het dekken van den terugtogt. Voor de plaatsing der troepen kunnen geene bepaalde regels gegeven worden. Eerst moet men de artillerie plaatsen en hierbij aanvankelijk slechts weinig geschut in werking brengen. De punten voor de frontlijn worden met infanterie en scherpschutters bezet; de overige infanterie staat meestal in twee liniën en met een goed gedeelte in reserve. De cavallerie wordt meestal geheel in reserve gehouden en somtijds een gedeelte afgezonderd om tot steun der infanterie te dienen. De reserve staat achter het midden of achter het meest bedreigde punt der S.; is eene flank onaangeleund, dan staat zij achter die flank; zijn beiden onaangeleund, 't geen tot de nadeeligste omstandigheden behoort, dan is zij achter beide vleugels verdeeld. L.

STELLIONAAT wordt afgeleid van het Latijnsche woord *Stellio*, den naam van eene gevreesde hagedis, zoo genoemd naar *Stella* (ster), wegens de lichtgekleurde vlekken, waarmede haar vel als bezaaid is. De regtsgeleerden, die het bedrog en de kwade trouw der schuldenaren vergeleken met het veronderstelde venijn van dit dier, verklaarden diegenen schuldig aan S., welke door listige streken het vertrouwen van anderen belaagden. In het Romeinsche regt was S. de naam, aan alle bedrog gegeven, dat in het aangaan van overeenkomsten werd gepleegd, en dat niet als misdrijf werd gestraft. S. werd toen niet als een eenvoudig bedrog aangemerkt; het was een bijzonder misdrijf, dat, hoewel de strafwet er niet in voorzag, niet ongestraft bleef: als de beklaagde een Plebejer was, werd hij gewoonlijk tot arbeid in de mijnen verwezen, en tot verbanning voor een' bepaalden tijd zoo hij Patriciër was. In het oude Fransche regt werd S. met geldboete, verbanning, en met geeseling gestraft, en in alle gevallen waren zij die zich schuldig hadden gemaakt aan S., aan lijfsdwang onderworpen.

Thans is S. een *zuiver burgerlijk misdrijf*, indien men het zoo noemen mag. In artikel 711 van het Wetboek van Burgerlijke Regtsvordering toch leest men:

„Er bestaat S.:

Wanneer men een onroerend goed, van hetwelk men weet de eigenaar niet te zijn, verkoopt of door onderzetting verbindt;

Wanneer men met onderzetting (hypotheek) bezwaarde goederen als vrij aanbiedt, of minder onderzettingen opgeeft dan die met welke die goederen bezwaard zijn."

Het misdrijf van S. kan derhalve nooit aanleiding geven tot criminele of correctionele vervolgingen. De gevolgen van het begaan daarvan zijn eenvoudig:

1°. Dat de schuldenaar, die S. gepleegd heeft ten nadeele van een' der schuldeischers, die zich tegen den boedelafstand verzet, niet tot dien afstand wordt toegelaten.

2°. Dat lijfsdwang daarvoor plaats heeft, en

3°. Dat de schuldenaar, schuldig verklaard aan S., niet tot de rehabilitatie wordt toegelaten.

STELSCHROEF. Eene inrigting aan de affuiten aangebragt, om aan den vuurmond de vereischte verhooging te geven. Zij bestaat uit eene schroef met vier armen, die zich in eene stelschroefmoer op en neder beweegt. Op den kop der schroef of op een daarop aangebragt lederen stelschroefkussen rust het

bodemstuk of de druif van den vuurmond. De S. werd in het jaar 1650 door eenen Jezuït te Warschau uitgevonden. Omstreeks 1702 bragt Petri haar bij de mortieren aan en tijdens het begin van den zevenjarigen oorlog kwam zij ook bij de caronnades in toepassing.

STELSEL (*Systema*), in de beschrijvende natuurkennis of natuurlijke geschiedenis, beteekent eene bijeenvoeging van verschillende voorwerpen in eene bepaalde, uit grootere en kleinere afdeelingen bestaande rangschikking, die te zamen een geheel uitmaken. Eenige sporen van zoodanige rangschikking kunnen wij reeds bij de vroegste schrijvers over de natuurlijke geschiedenis ontdekken, maar eerst sedert het begin der vorige eeuw, en vooral sedert de wetenschappelijke werkzaamheid van Linnaeus (zie *Linnaeus*), werd het systeem als de grondslag erkend, waarop de natuurlijke geschiedenis moet rusten. Ondertusschen kunnen er verschillende stelsels worden uitgedacht, waarvan elk zijne eigene waarde heeft, maar die uit een verschillend standpunt moeten beoordeeld worden, uit het doel namelijk, dat men bij de vorming van zoodanig S. voor oogen had. Uit de geschriften van Linnaeus is blijkbaar, dat deze groote hervormer vooral dit doel voor oogen had, om, wanneer ons eenig natuurlijk voorwerp in handen kwam, in korten tijd, door behulp van het S. (of gelijk men misschien beter zeggen zou *Zamenstel*), te vinden of het tot eene reeds bekende soort behoorde, en welke de naam was, dien men aan die soort gegeven had. Ondertusschen zou men ten onregte meenen, dat Linnaeus geene waarde hechtte aan datgeen, 't welk latere schrijvers veelal *natuurlijk* S. noemen. Hij sprak herhaalde malen van *Ordines naturales*, gebruikte zelfs het woord *familiën*, en verklaarde eindelijk, dat er niets gewigtiger in de Botanie was, dan de natuurlijke methode (*Methodi naturalis fragmenta studiose inquirenda sunt. Primum et ultimum hoc in Botanicis desideratum est.* (*Philosophia botanica*, Stockholmiae 1751, § 7 bl. 27).

Van natuurlijke methode geeft echter Linnaeus nergens eene nadere bepaling, en hij schijnt de woorden *systema* en *methodus* bijkans als synonymen te bezigen, hoezeer hij aan het eerste woord eenen ruimeren omvang van beteekenis geeft, daaronder ook zoodanige rangschikkingen opnemende, die door latere schrijvers empirische en praktische genoemd zijn, en die bij als heterodoxe, wij zouden thans zeggen *onwetenschappelijke*, verdeelingen van de orthodoxe stelsels, die bij ook *methoden* noemt (de wetenschappelijke rangschikkingen) onderscheidt (*Phil. botan.* § 24—26). Dergelijke empirische en praktische rangschikkingen kunnen hare eigene waarde hebben voor de toepassing en in betrekking tot eenig bepaald doel, maar die toepassing en dat doel liggen dan buiten de wetenschap der natuurlijke geschiedenis. Zoodanige rangschikkingen kan men b. v. voor de planten aannemen, wanneer men ze uit het oogpunt van den land- en tuinbouw, uit dat van haar gebruik als verwstoffen of voederplanten voor het vee, of als geneesmiddelen beschouwt, maar als vreemd aan het eigenlijk onderwerp zijner wetenschap kan de botanist ze niet anders dan *heterodoxe* rangschikkingen noemen.

In den eersten tijd, bij den aanvang der wetenschap, kende men nog slechts een gering aantal natuurlijke wezens, meest alleen afkomstig uit gewesten, waarin de onderzoeker zelf woonde, en de behoefte aan eene rangschikking deed zich nog weinig gevoelen. De eerste beginselen echter van rangschikkingen van de voortbrengsels der natuur zijn bij elk volk aanwezig, en klimmen op tot de vroegste kindsheid van het menschelijk geslacht. In alle talen, waar men dergelijke woorden heeft als vogel, visch, slang enz., die de namen zijn niet van eene enkele soort maar van eene geheele klasse of orde van natuurlijke wezens, moet ook bij het volk, dat die taal spreekt, het algemeen begrip eener zoodanige klasse of orde aanwezig zijn, al is dat begrip ook niet met wetenschappelijke naauwkeurigheid begrensd.

Eene rangschikking, die het geheel omvatte, kon eerst ontstaan toen uitgebreider kennis de behoefte aan zulk eene rangschikking deed geboren worden. Haar ontstaan hing innig te zamen met de naauwkeuriger benoeming der voorwerpen. Reeds van de vroegste tijden af heeft de mensch zekere voorwerpen der natuur onderscheiden als *soorten*, en men kan in 't algemeen zeggen, dat het begrip van soort zoo oud is als de talen; in elke taal komen althans eenige namen van soorten van dieren, planten en delfstoffen voor. Maar de wetenschappelijke begrenzing (de definitie) van het begrip „soort", is in den tegenwoordigen toestand onzer wetenschap nog steeds aan groote moeijelijkheden onderhevig. Wanneer wij de delfstoffelijke ligchamen uitzonderen, dan zijn er twee hoofdbestanddeelen, die in de meeste, door verschillende schrijvers voorgestelde bepalingen van het woord „soort" voorkomen: 1°. overeenstemming van vorm en bewerktuiging, en 2°. vruchtbare paring. Sommige schrijvers hechten aan het eene, anderen wederom aan het andere dezer hoofdbestanddeelen de meeste waarde, maar een onpartijdig onderzoek noopt ons aan het eerste de voorkeur boven het tweede te geven. Gelijkvormige soorten worden tot een meer omvattend algemeen begrip vereenigd, waaraan men den naam van geslacht (*genus*) geeft. Dat geslacht draagt in de wetenschap eenen eigen naam, dien elke soort met al de soorten van hetzelfde geslacht gemeen heeft. Zoo is er b. v. een zoogdierengeslacht *Felis*, waartoe de leeuw, de tijger, de huiskat, enz. behooren, die nu allen in de zoologie den naam *Felis* dragen, maar met bijvoeging van een' tweeden naam, *Felis Leo*, *Felis Tigris*, *Felis Catus* enz. Deze dubbele naam voor elke soort is eerst door de tiende uitgaaf van het *Systema naturae* van Linnaeus algemeen geworden. Daardoor is de aanwijzing der voorwerpen, waarover men spreekt, zeer vereenvoudigd, en dit is een groot hulpmiddel geworden tot uitbreiding der beschrijvende natuurkennis of natuurlijke geschiedenis. Want hoezeer het kennen der namen van de natuurlijke voorwerpen geenszins als het einddoel der wetenschap te beschouwen is, kan men zich toch naauwelijks de mogelijkheid denken, dat iemand een zeker aantal soorten zou kennen en onderscheiden, zonder ze tevens te benoemen, en wanneer bij die benamingen naar willekeur uitdacht voor reeds vroeger bekende soorten, zou hij evenmin door anderen verstaan worden, als bij, bij onkunde van de reeds bestaande namen, eenig nut van de geschriften van vroegere waarnemers zou kunnen trekken.

Wanneer nu gelijkvormige *genera* weder in grootere groepen bijeengevoegd worden, ontstaan daaruit orden. Verschillende orden maken te zamen eene klasse uit. Deze klassen worden in verschillende rangschikkingen of stelsels als de voornaamste of hoofdgroepen beschouwd. Om nogmaals tot een vroeger gebruikt voorbeeld terug te keeren: Alle tijgers behooren tot ééne soort: *Felis tigris*. Deze soort behoort tot het geslacht (*genus*): *Felis*. Dit geslacht behoort tot de *orde* der verscheurende dieren, *Carnivora*. Deze orde behoort tot de *klasse* der zoogdieren, *Mammalia*.

Men kan deze beschouwing ook in eene omgekeerde volgorde voorstellen. In het voorafgaande werd de verdeeling langs den *synthetischen weg* nagegaan, zoo als uit eene vergelijking van overeenkomstige voorwerpen steeds grootere en grootere groepen gevormd worden. Meer men kan ook, het algemeen begrip van dier tot uitgangspunt nemende, zeggen dat het dierenrijk eerst in *klassen*, daarna in *orden* en vervolgens in *geslachten* verdeeld wordt, terwijl men in deze laatste en meest beperkte verdeelingen dan eindelijk de soorten onderscheidt.

In de stelselmatige handboeken nu, in de beschrijvende algemeene werken over natuurlijke geschiedenis worden deze klassen, orden, geslachten en soorten met bepaalde kenmerken beschreven. Is het ons nu uit vergelijking dier beschrijvingen, met eenig voorwerp, dat wij wenschen te benoemen (te bepalen of determineren, zoo als men gewoonlijk zegt) met zekerheid gebleken, dat het tot eene bepaalde klasse behoort, dan zoeken wij in de eerste plaats tot welke orde in die klasse het gerekend moet worden; vervolgens gaan wij de kenmerken der geslachten, welke in die orde vervat zijn, na, om die met ons voorwerp te vergelijken. Is het geslacht gevonden, dan is ons tevens een gedeelte van den wetenschappelijken naam van het dier bekend, en wij hebben het in den betrekkelijk zeer engen kring van soorten te zoeken, die tot dat geslacht behooren. In enkele gevallen is echter dan de voornaamste zwarigheid nog over, omdat er geslachten zijn, die of een zeer groot aantal, somwijlen meer dan 100 soorten, of zoodanige soorten bevatten, waarvan de onderscheiding door groote gelijkvormigheid zeer vele moeijelijkheid aanbiedt, en somtijds eene groote oefening en ondervinding vereischt.

Wanneer nu, gelijk wij boven reeds zeiden, het vinden der namen hoofddoel bij de rangschikking is, dan kan men de voorkeur geven aan een S., dat op eenzijdige kenmerken berust, en waarvan de hoofdverdienste gezocht moet worden in de duidelijkheid en gemakkelijkheid, waarmede men die kenmerken kan nagaan. Zorgvuldig vermijde men dan zoodanige kenmerken, die ontleding vorderen; men schuwe bovenal het microscoop te baat te nemen. Slechts 't geen het ongewapend oog zien kan, en 't geen voor dat ongewapend oog bloot ligt, is voor aanwending vatbaar. Zoo wordt het S. een woordenboek, maar een woordenboek van eene eigene soort en van een regtstreeks tegenovergesteld gebruik als onze woordenboeken zijn. Bij het gebruik van dezen kent men het woord, en zoekt op het woord naar de zakelijke verklaring; bij het naslaan van het S. gaat men uit van de zaak, en zoekt naar het woord, d. i. naar den soortsnaam.

Zoodanige kunstige stelsels heeft men in de kruidkunde zien ontstaan, en een daarvan is lang het heerschend S. geweest, waarvan de beoefenaars der wetenschap zich bijkans uitsluitend bedienden. Het S., dat wij bedoelen, is het zoogenaamde *sexuele* van den beroemden Linnaeus, 't geen hij reeds eenige jaren vóór de eerste uitgave van het *Systema naturae* (1735, te Leyden bij Theod. Haak, in drie vellen folio gedrukt) had uitgedacht. Uitgaande van het aanwezig zijn (I—XXIII) of gemis (XXIV) van die deelen der plant, welke als deelen der voortplanting door Le Vaillant vooral bekend waren geworden en het wezen der bloem uitmaken, onderzocht Linnaeus verder of zij, naar de verrigting in vruchtvormende en bevruchtende onderscheiden, in ééne en dezelfde bloem vereenigd (I—XX) of in verschillende bloemen afgezonderd (XXI—XXIII) gevonden werden. Waren zij in eene bloem vereenigd, dan werd verder nagespoord of zij onderling met elkander of afzonderlijk in enkele gedeelten vergroeid waren (XVI—XX). Waren zij dat niet (I—XV), dan werden de mannelijke deelen, de stamina, naar de betrekkelijke lengte (XIV—XV), of wanneer die lengte geen opmerkelijk verschil aanbood, naar hun aantal onderscheiden (I—XIII). Zoo ontstonden de klassen van het *Systema sexuale*, terwijl de orden wederom van dezelfde deelen, hier naar het aantal der stampers of stijltjes, daar naar den vorm van het vruchtbeginsel enz., bepaald werden.

Deze zijn de grondslagen van de verdeeling van het plantenrijk in 24 klassen: I *Monandria*, met twee orden, 1 *monogynia* en 2 *digynia*; II. *Diandria*, met drie orden, 1 *monogynia*, 2 *digynia*, 3 *trigynia*; III. *Triandria*, met drie orden, 1 *monogynia*, 2 *digynia*, 3 *trigynia*; IV. *Tetrandria*, met drie orden, 1 *monogynia*, 2 *digynia*, 3 *tetragynia*; V. *Pentandria*, met vijf orden, 1 *monogynia*, 2 *digynia*, 3 *trigynia*, 4 *tetragynia*, 5 *polygynia*; VI. *Hexandria*, met vijf orden, 1 *monogynia*, 2 *digynia*, 3 *trigynia*, 4 *tetragynia*, 5 *polygynia*; VII. *Heptandria*, met vier orden, 1 *monogynia*, 2 *digynia*, 3 *tetragynia*, 4 *heptagynia*; VIII. *Octandria*, met vier orden, 1 *monogynia*, 2 *digynia*, 3 *trigynia*, 4 *tetragynia*; IX. *Enneandria*, met drie orden, 1 *monogynia*, 2 *trigynia*, 3 *hexagynia*; X. *Decandria*, met vijf orden, 1 *monogynia*, 2 *digynia*, 3 *trigynia*, 4 *pentagynia*, 5 *decagynia*; XI. *Dodecandria*, met vijf orden, 1 *monogynia*, 2 *digynia*, 3 *trigynia*, 4 *pentagynia*, 5 *dodecagynia*; XII. *Icosandria*, met vijf orden, 1 *monogynia*, 2 *digynia*, 3 *trigynia*, 4 *pentagynia*, 5 *polygynia*; XIII. *Polyandria*, met zeven orden, 1 *monogynia*, 2 *digynia*, 3 *trigynia*, 4 *tetragynia*, 5 *pentagynia*, 6 *hexagynia*, 7 *polygynia*; XIV. *Didynamia* met twee orden, 1 *gymnospermia*, 2 *angiospermia*; XV. *Tetradynamia* met twee orden, 1 *siliculosa*, 2 *siliquosa*; XVI. *Monadelphia*, met acht orden, 1 *triandria*, 2 *pentandria*, 3 *octandria*, 4 *enneandria*, 5 *decandria*, 6 *endecandria*, 7 *dodecandria*, 8 *polyandria*; XVII. *Diadelphia*, met vier orden, 1 *pentandria*, 2 *hexandria*, 3 *octandria*, 4 *decandria*; XVIII. *Polyadelphia*, met drie orden, 1 *pentandria*, 2 *icosandria*, 3 *polyandria*; XIX. *Syngenesia*, met zes orden, 1 *polygamia aequalis*, 2 *polygamia superflua*, 3 *polygamia frustanea*, 4 *polygamia necessaria*, 5 *polygamia segregata*, 6 *monogynia*; XX. *Gynandria*, met negen orden, 1 *diandria*, 2 *triandria*, 3 *tetandria*, 4 *pentandria*, 5 *hexandria*, 6 *octandria*, 7 *decandria*, 8 *dodecandria*, 9 *polyandria*; XXI. *Monoecia*, met elf orden, 1 *monandria*, 2 *diandria*, 3 *triandria*, 4 *tetrandria*, 5 *pentandria*, 6 *hexandria*, 7 *heptandria*, 8 *polyandria*, 9 *monadelphia*, 10 *syngenesia*, 11 *gynandria*; XXII. *Dioecia*, met veertien orden, 1 *monandria*, 2 *diandria*, 3 *triandria*, 4 *tetrandria*, 5 *pentandria*, 6 *hexandria*, 7 *octandria*, 8 *enneandria*, 9 *decandria*, 10 *dodecandria*, 11 *polyandria*, 12 *monadelphia*, 13 *syngenesia*, 14 *gynandria*; XXIII. *Polygamia*, met drie orden, 1 *monoecia*, 2 *dioecia*, 3 *trioecia*; XXIV. *Cryptogamia* met vier orden, 1 *Filices*, 2 *Musci*, 3 *Algae*, 4 *Fungi*. Zeer ongelijk is het aantal soorten 't welk deze verschillende klassen bevatten; overgroot is vooral het aantal geslachten, die in de vijfde klasse hunne plaats vinden. Maar dergelijk eene asymmetrie is in elk S., het natuurlijke niet uitgezonderd, onvermijdelijk. Tot den grooten opgang van dit stelsel en den algemeenen invloed, dien het op de beoefenaars der botanie heeft uitgeoefend, droeg niet alleen de vermaardheid van Linnaeus en de medewerking zijner talrijke leerlingen bij, maar ook de gemakkelijkheid, waardoor zich, bij enkele gebreken, de aanwending daarvan aanbeval. Het aanwijzen dier gebreken behoort niet tot onze taak, en wij moeten onze lezers naar de botanische leerboeken van nieuweren tijd verwijzen. Verzwegen mag het daarentegen niet worden, dat vele orden en zelfs sommige klassen bijkans geheel uit natuurlijke familiën bestaan, zoo als de *Syngenesia*, de *Diadelphia*, de *Tetradynamia*, en de twee orden der *Didynamia*. Op den grond van dit verschijnsel zullen wij later nog terugkomen.

Als een kunstig S., dat het sexuele voorafging en in Frankrijk vooral eenigen tijd gevolgd werd, moeten wij nog melding maken van dat van Tournefort, die op het eind der XVII^de^ eeuw (1694 en, Latijnsche uitgave *Institutiones Rei herbariae*, Parisiis 1700) eene verdeeling bekend maakte, welke op de bloemkroon (*corolla*, Tournefort noemde dit deel eenvoudig bloem, *flos*) berustte, en 22 klassen omvatte. Hierbij beging Tournefort evenwel den misslag van boomen en heesters (*arbores et frutices*) van kruiden (*herbae et subfrutices*) af te scheiden. De vijf laatste klassen van zijn S. omvatten de boomen en heesters; de twee en twintigste klasse bevat die, welke vlindervormige bloemen hebben, b. v. *Cytisus*, *Colutea*, terwijl de overige *Papilionaceae*, op grooten afstand daarvan, in de tiende klasse onder de *herbae* et *subfrutices* voorkomen.

In de verdeelingen van het dierenrijk heeft men dergelijke kunstige stelsels bijkans niet voorgedragen. Het ontleden der dieren, hoe onvolkomen en gebrekkig ook in den aanvang, klimt reeds tot eene zeer hooge oudheid op, en onder de Grieken wordt Democritus als ijverig zootoom vermeld, terwijl zekerlijk de boeken van Aristoteles over de Historie (het onderzoek) der dieren overvloedige blijken dragen van meer dan gewone kennis aangaande het inwendige maaksel. Hier waren derhalve de verdeelingen bijkans altijd te gelijker tijd proeven van natuurlijke stelsels of pogingen om tot eene rangschikking te geraken, waarin de natuurlijke verwantschap en overeenkomst zoo veel mogelijk bewaard bleef.

Reeds bij Aristoteles vinden wij eenige groote afdeelingen in het dierenrijk aangeduid, welke met verschillende wijzigingen ten deele nog in de nieuwste rangschikkingen en stelsels terugkomen. Zij maken echter bij hem geen zamenhangend geheel uit, en van een S. kunnen wij daarom bij dezen grondlegger der zoologie niet spreken. De hoofdverdeeling, door Aristoteles aangenomen, is die in *bloedelooze* en *bloedbezittende dieren*. Onder de laatsten komen de benamingen van levendbarende en eijerleggende viervoetige dieren, van vogels en van visschen als groote genera (thans klassen genoemd) voor; onder de eersten vindt men de namen weekdieren (μαλάκια, de thans *cephalopoden* genoemde dieren), schaaldieren (μαλακόστρακα), schelpdieren (ὀστρακόδερμα), en gekorvene dieren (ἔντομα). Gelijk in vele andere opzigten moet in hetgeen bij Plinius over de verdeeling der dieren voorkomt, zijne *Historia naturalis*, bij de geschriften van Aristoteles vergeleken, achter staan. Hij lette meer op het verblijf der dieren (*terrestria*, *aquatilia*, *volatilia*), en vereenigde onder zijne *aquatilia* den dolfijn, de zeehonden en den krokodil met visschen en kreeften. Dergelijke verdeelingen moeten wij, volgens hetgeen boven gezegd is, met Linnaeus voor onregtzinnige (*heterodoxe*) verdeelingen verklaren. Eerst na het herleven der wetenschappen, werd ook de zoologie op meer zelfstandige wijze beoefend, en terwijl Gessner met groote geleerdheid alles bijeenzamelde wat in oudere en nieuwere schrijvers over de natuurlijke geschiedenis gevonden wordt, en een Plinius van de XVI^de^ eeuw kan genoemd worden, trachtten Wotton en Aldrovandus de denkbeelden van Aristoteles met meer juistheid op de uitge-

breide bouwstoffen toe te passen, die zij, de laatstgenoemde vooral, met onverdroten vlijt hadden bijeengebragt. Op de groote zoologische encyclopaediën van Gesner en Aldrovandus volgden de meer beknopte en stelselmatige geschriften van John Ray (1628—1705), die als de onmiddellijke voorganger van Linnaeus genoemd moet worden. Linnaeus nam in de boven vermelde eerste uitgave van het *Systema naturae* reeds de zes dierklassen aan, die hij tot zijnen dood in de 12[de] uitgave van dat werk behouden heeft, maar hij vereenigde toen de walvischachtige dieren nog met de visschen, hoezeer de groote Grieksche wijsgeer reeds op het onderscheid tusschen beiden gewezen had, en het ademen door longen en het warme bloed der eerstgenoemde dieren niet toelaat ze met de visschen te verwarren. Deze fout werd echter later door Linnaeus hersteld, en de naam *Mammalia* verving dien van *Quadrupedia*. De zes klassen van het dierenrijk zijn alzoo in de tiende en twaalfde uitgaven van het *Systema naturae*: I. *Mammalia*, II. *Aves*, III. *Amphibia*, IV. *Pisces*, V. *Insecta*, VI. *Vermes*, en boven deze rangschikking schreef Linnaeus den grondregel, dat de verdeeling der dieren door het inwendig maaksel wordt aangewezen. (*Divisio animalium ab interna structura indicatur*). Zijne kenmerken ontleende Linnaeus van het bloed en van de inrigting van het hart. Rood en warm bloed hebben de zoogdieren en vogels; zij hebben een hart met twee kamers en twee voorkamers; rood en koud bloed hebben de tweeslagtige dieren en de visschen, wit en koud bloed hebben de gekorvene dieren en wormen. Grootendeels zijn deze denkbeelden aan Ray ontleend. De kenmerken der orden worden bij de verschillende klassen van verschillende kenmerken ontleend; hier is echter van ontleedkundige verschillen geene aanwending gemaakt. Daartoe was de wetenschap nog niet genoeg gevorderd, hoezeer Linnaeus, zoo hij aan zijnen stelregel getrouw had willen blijven, bij de twee laatste klassen althans van de toen reeds in het licht gegeven onderzoekingen van eenen Malpighi, Willis en vooral van onzen Swammerdam gebruik had kunnen maken.

Wij vermelden hier slechts in het voorbijgaan de geschriften van Jacob Theodorus Klein (1674—1759), een zeer werkzaam auteur, die over alle deelen der zoologie gehandeld heeft, maar zoo als Cuvier het streng genoeg uitdrukt „*sans gout et sans génie.*" Wij konden echter zijnen naam niet geheel met stilzwijgen voorbijgaan, omdat hij onder de dierkundigen het voorbeeld gaf van een kunstig S., 't geen gelukkig geene navolgers heeft gehad. De ledematen der dieren gaven hem aanleiding om ze in *pedata* en *apoda* te onderscheiden Onder de laatsten worden in de Herpetologie achter de slangen de geslachten van den lintworm, den aardworm en bloedzuiger opgenomen! De *pedata* zijn òf *quadrupeda* òf *bipeda*; de insecten zijn *multipeda* enz. De geschriften van Klein zijn waarschijnlijk aan Decandolle onbekend gebleven, die in zijne *Théorie élémentaire de la Botanique* aldus vraagt: „*Je le demande au plus zélé d'entre les amis des systêmes. Que penserait-il d'un auteur qui, pour faire un livre élémentaire de zoologie, classerait les animaux d'après le nombre de leurs pattes; mettrait les serpens et les vers dans les apodes; les mollusques et les polypes dans les êtres qui n'ont qu'un pied; l'homme, la chauvesouris et les oiseaux dans la classe des bipèdes; les quadrupèdes dans un quatrième*, etc." Eenige van die onnatuurlijke verbindingen komen inderdaad in Klein's rangschikking voor, en het is dus ten onregte, dat Decandolle daarvan gewaagt als van „*une idée, que personne n'a osé ni proposer ni soutenir quant aux animaux.*"

Wij moeten thans in de tweede plaats van het natuurlijk S. meer bijzonder gewagen. In het plantenrijk is het in de XVIII[de] eeuw het eerst in samenhang begrepen door Bernard de Jussieu, en werd tegen het eind dier eeuw door zijnen neef Antoine Laurent de Jussieu verbeterd en bekend gemaakt (1789). Lettende op die deelen, welke in de natuurlijke verdeelingen der planten aan de minste verscheidenheden onderhevig zijn, zag de Jussieu spoedig in, dat van deze deelen als de gewigtigste de hoofdkenmerken voor de groote verdeelingen ontleend moeten worden. De deelen der *fructificatie* zijn van grooter belang dan de wortel, de stam of de bladen, waarin planten, die overigens zeer overeenkomen, dikwerf zeer groote verscheidenheden aanbieden. De wezenlijke deelen der bloem, die men *stamina* en *pistillum* noemt, en die door Linnaeus bij het vormen van zijn sexueel S. de kenmerken der klassen hebben opgeleverd, zijn echter niet de meest gewigtige deelen. Als het meest gewigtige deel moet men datgeen beschouwen, waartoe de bloemdeelen dienen en waarvan zij slechts de voorbereiding zijn. Dit deel is het *embryo*, de kiem van een nieuw wezen, dat in het vruchtbeginsel gevormd wordt, en tot ontwikkeling komt als de meeldraden en stampers, na het vervullen hunner gewigtige doeleinden, verwelken. Dat embryo is bij vele planten met twee zaadlobben, bij anderen met één zaadlob (*cotyledon*) voorzien, terwijl nog andere planten zich vermenigvuldigen door zeer eenvoudige ligchamen, die men *sporae* noemt, en die geene zaadlobben vertoonen. Van hier de drieledige onderscheiding der planten in *Dicotyledones*, *Monocotyledones* en *Acotyledones*. Deze laatsten komen met de *cryptogamen* of met de planten der laatste klasse van het sexuele S. overeen. Bij de vaststelling der klassen onder de Monocotyledonen en Dicotyledonen wordt op de betrekkelijke plaatsing der meeldraden en van den stamper gelet. De meeldraden staan op den stamper (*epigyna*), of zij zijn onder den stamper ingeplant (*hypogyna*), of zij staan rondom den stamper (*perigyna*). Bij de Monocotyledonische gewassen zijn deze onderscheidingen voldoende, en geven aanleiding tot drie klassen; maar bij de Dicotyledonische planten zijn meerdere onderscheidingen noodig. Vooreerst worden die gewassen onderscheiden, bij welke meeldraden en stampers in afzonderlijke bloemen staan (*Diclines*, *irregulares*), terwijl bij de overigen, volgens het verschil der bloemen, *apetalae*, *monopetalae* en *polypetalae* onderscheiden worden, en in elke van deze drie afdeelingen wederom de drieledige verdeeling, volgens de plaatsing der meeldraden, even als bij de monocotyledonische planten, wordt aangenomen. (Zie A. L. de Jussieu, *Genera plantarum secundum ordines naturales disposita* 1789, of den door Usteri, te Zurich uitgegeven nadruk, 1791).

Om tot eene natuurlijke verdeeling van de planten of dieren te geraken, moet men vooral op de betrekkelijke waarde der organen letten, die ter onderscheiding worden gebezigd, en waarvan men de kenmerken der klassen enz. ontleenen zal. Wij hebben dit reeds in 't voorbijgaan doen opmerken, in hetgeen wij in den aanvang van onze beknopte schets der natuurlijke verdeeling van Jussieu gezegd hebben, omtrent de standvastigheid, die de deelen, welke ter vruchtvorming dienen, aanbieden. Dit beginsel der *subordinatie*, d. i. der onderscheiding van heerschende en ondergeschikte kenmerken, is tegen het eind der vorige eeuw ook op de verdeeling van het dierenrijk toegepast, en het is onmiskenbaar, dat de natuurlijke methode van Jussieu grooten invloed heeft uitgeoefend op de denkbeelden van Cuvier, die sedert 1796 tot 1829 steeds meer en meer getracht heeft de rangschikking van het dierenrijk te verbeteren. Cuvier heeft door zijne vergelijkend ontleedkundige onderzoekingen, de woorden van Linnaeus in waarheid in toepassing gebragt, dat de verdeeling van het dierenrijk op de ontleedkunde moet gegrondvest zijn. Het hoofdwerk van algemeene zoologie van onze eeuw draagt dan ook den titel: *Le Règne animal divisé d'après son organisation* (Paris 1817, sec. éd. 1829, 1830). Het is vooral de klasse der wormen, die in het *Systema naturae* van Linnaeus slecht begrensd en onnatuurlijk is, en het is vooral de rangschikking dezer klasse, welke door de bemoeijingen van Cuvier en van zijne tijdgenooten en navolgers verbeterd is geworden. Wij kunnen die verdeelingen hier niet opgeven; de beperkte ruimte verbiedt ons in eene meer uitvoerige beschouwing te treden. Alleen willen wij nog opmerken, dat het niet genoeg is de meest gewigtige organen tot den voornaamsten grondslag der verdeelingen aan te nemen, maar dat men ook onder de verschillende oogpunten, waaruit men die organen beschouwen kan, de meest belangrijke met oordeel behoort uit te kiezen. Bij deze bewerking van het natuurlijk S. wordt nu al spoedig een heerschend beginsel van overeenstemming tusschen onderscheidene deelen der bewerktuiging opgemerkt. Werkelijk natuurlijke afdeelingen, die volgens een bepaald oogpunt naar eene of andere reeks van organen zijn vastgesteld, blijken dikwerf ook in de overige bewerktuiging, ja somtijds in zeer verschillende organen met elkander overeen te stemmen, en het is daarom niet te verwonderen, dat enkele afdeelingen van het sexuele S. van Linnaeus, die werkelijk natuurlijk zijn, waarop wij boven hebben gewezen, niet slechts in de meeldraden, maar in den vorm der bloem, der vrucht enz., ja in den geheelen *habitus* overeenstemmen.

Het is eerst in latere jaren (na 1812) dat Cuvier, behalve op de meerdere of mindere *zamengesteldheid der bewerktuiging*, ter onderscheiding van de natuurlijke klassen ook op het plan der bewerktuiging is gaan letten, en terwijl men reeds van den aanvang dezer eeuw van eene groote groep van *gewervelde dieren* gesproken had, waartoe de vier eerste klassen van het S. van Linnaeus behoorden, nu voortaan vier hoofdgroepen aangenomen heeft, namelijk *gewervelde dieren*, *weekdieren*, *gelede dieren* en *straaldieren*. Dit heeft eenen bijkans onberekenbaren invloed op de begrippen gehad, die men zich van verdeelingen in het dierenrijk behoort te vormen. Het plan van bewerktuiging en de zamengesteldheid of eenvoudigheid der bewerktuiging zijn twee verschillende zaken. Daarom noemde Cuvier zijne vier hoofdgroepen ook *typen*. Het zijn de vier modellen, waarin de groote verscheidenheid van vormen gegoten is, en waarin zich de meerdere of mindere volkomenheid van zamenstel volgens vaste regels openbaart. De ontwikkelingsgeschiedenis, door von Beer vooral met ingenomenheid en oordeelkundig nagespoord, gaf eene nieuwe bevestiging en een helderder inzigt in de natuurlijke verdeelingen. Hoe ver zoodanig eene natuurlijke rangschikking verwijderd is van de eerste beginsels, die als door rondtasten in het duister gevonden waren, of van een kunstig S., behoeft geen betoog, en wij kunnen deze beknopte beschouwing van de geschiedenis der stelsels niet beter besluiten dan met de woorden van Cuvier: Er kan slechts *ééne* volkomene rangschikking zijn; het is de natuurlijke methode; eene rangschikking, waarin de soorten van hetzelfde geslacht nader bij elkander staan, dan die van een ander geslacht; de geslachten van elke orde nader bij elkander dan die van al de andere orden en zoo verder. Deze methode is het ideaal, waarnaar de natuurlijke geschiedenis streven moet.... In één woord het natuurlijk S. zou de geheele wetenschap zijn, en elke vooruitgang in dat S. brengt de wetenschap nader tot haar einddoel (*Le Règne animal*, I. blz. 10).

Het is moeijelijk te beoordeelen of in het delfstoffen-rijk zulk eene natuurlijke rangschikking mogelijk is. Zeker is het althans, dat hier de verdeeling op andere gronden rusten en volgens andere beginsels beoordeeld worden moet dan in de dier- en plantenkunde. Men kan hier zelfs het begrip van soort niet op dezelfde wijze opvatten als bij de bewerktuigde wezens.

Linnaeus, die zich in zijne jeugd met mineralogie had bezig gehouden, had in zijne latere jaren deze wetenschap geheel laten varen, en, hoezeer wij bij het planten- en dierenrijk zijne verdeelingen nog voor een gedeelte bezigen en overal den invloed zijner werkzaamheid nog heden bespeuren, is zijn naam in het delfstoffelijk rijk thans bijkans aan de vergetelheid prijs gegeven (*Lithologia mihi cristas non eriget*, schreef hij zelf in de voorrede van het derde deel van het *Systema Naturae* 1768). Zijne verdeeling in steenen, mijnstoffen en gedolvene ligchemen (*Petrae*, *Minerae*, *Fossilia*) kan ons tegenwoordig geene nuttigheid opleveren, en onder de laatsten bragt Linnaeus ook de versteende overblijfsels van uitgestorven planten en dieren, die geenszins tot het rijk der delfstoffen kunnen gebragt worden. In die laatste uitgaaf van het *Systema naturae* geeft Linnaeus ook de rangschikkingen zijner voorgangers en tijdgenooten op, onder welke die van J. G. Wallerius vooral vermeld moet worden (1747; eene nieuwe uitgave is van 1772 *Systema mineralogicum* Tomi II. Holmiae). Latere stelsels berusten op de kennis der kristalvormen, op scheikundige gronden of op uitwendige kenmerken, welke laatste vooral door Werner werden aangewend. De wetenschappelijke behandeling der kristalvormingen door Haüy deed in het laatst der vorige en het begin dezer eeuw een nieuw licht over de delfstofkunde opgaan, en was van grooten invloed op de latere mineralogische stelsels. Haüy zelf heeft echter daarop zijne hoofdverdeelingen niet gegrondvest, maar op scheikundige kenmerken. De kristalvormen kunnen ook op zich zelf en zonder andere kenmerken niet tot de verdeeling worden aangewend, vooral niet, daar bij gelijkheid van de grootte der assen, als deze allen op elkander regthoekig staan (het regelmatige of cubische S.) vele mineralen bijeengevoegd worden, die overigens van elkander in scheikundige zamenstelling en in andere opzigten geheel verschillen. Als men daarentegen uitsluitend op de scheikundige zamenstelling let, zal men wederom afscheiden, 't geen overigens in physische en empirische kenmerken overeenstemt, of bijeenvoegen, 't geen in genoemde kenmerken zeer verschilt. Berzelius heeft een chemisch S. voorgedragen, terwijl daarentegen Mohs vooral op uiterlijke kenmerken, op soortelijk gewigt, op hardheid enz. heeft gelet. Wij moeten hier tot de Handboeken van Mineralogie verwijzen, en bepaaldelijk op de eclectische, chemische en kristallographische methode van Gustav Rose de aandacht vestigen (*Das kristallo-chemische Mineralsystem*. Leipzig 1852, 8°.). J. v. d. H.

STELTLOOPERS (*Grallatores*) maken eene orde uit in de klasse der vogels. Zij onderscheiden zich van andere vogelen doordien hunne scheenen, even als het onderste gedeelte der dijen, uitermate verlengd zijn en naakt, terwijl de tarsen mede lang zijn en hunne teenen of gespleten, of gelobt, of wel door zwemvliezen vereenigd. De meesten bezitten bovendien een' vrij langen bek. Vele S. zijn bijzonder hoog op de pooten, zoo als de flamingo's en reigers, en naar verhouding der grootte van het ligchaam, de soorten van het geslacht *Himantopus* en de kluiten. Eenigen hebben verbazend lange bekken, b. v. de snippen en wulpen. De meesten dezer vogels leven in de nabijheid van rivieren of moerassen, waar zij hun voedsel vinden; een enkel geslacht, namelijk dat der Flamingo's, zwemt even goed als een zwemvogel. De orde der S. omvat vijf familiën, die der Trapgansachtigen, der Plevierachtigen, der Reigerachtigen, der Snipachtigen en der Waterhoenders. Men vergelijke de verschillende artt. *Trapgans*, *Plevier*, *Reiger*, *Snip* en *Waterhoen*.

STEM. Men geeft den naam van S. aan het geluid, dat de mensch en de hoogere dieren kunnen voortbrengen door de lucht met eenige kracht door het strottenhoofd te drijven. Het strottenhoofd is voor het voortbrengen van geluid door eenen luchtstroom, die tegen de stemborden aangedreven wordt, bijzonder geschikt, en kan, door zijne mechanische inrigtingen en de spieren die er zich aan bevinden, de noodzakelijke wijzigingen ondergaan, die voor den afwisselenden aard, de verschillende hoogte en intensiteit van het stemgeluid gevorderd worden. Het *spreken*, een vermogen, dat de mensch alleen bezit, bestaat in het wijzigen van het stemgeluid door de deelen, die boven het strottenhoofd gelegen zijn en waardoor de in trilling gebragte luchtstroom gedreven wordt; namelijk door de keel, den mond, het gehemelte, de neusholte, de tong, de tanden en de lippen. Het wijzigen van het geluid door den invloed dezer deelen wordt *articuleren* genoemd.

De S. is het middel, waardoor de meeste zoogdieren en de vogels zich met elkander in gemeenschap stellen bij hun gezellig zamenleven, of wanneer zij gedurende den bronstijd de geslachtsvereeniging zoeken. De *spraak* is voor den mensch het snelste en meest geschikte middel van mededeeling en gedachtenwisseling. De *zang* is niets anders dan een gewijzigd en volgens zekere wetten voortgebragt stemgeluid, waardoor eene reeks van toonen ontstaat.

De organen van de menschelijke S. bestaan uit drie afdeelingen, namelijk 1° de werktuigen, die de lucht door het strottenhoofd drijven; het zijn de longen met de borstkas; 2° het strottenhoofd, waarin de lucht, die uit de longen omhoog gevoerd wordt, door de stembanden in trilling gebragt wordt; en 3° het verlengstuk van het geluidvoortbrengend orgaan, waartoe alle boven het strottenhoofd gelegen deelen gebragt worden: de keelmond- en neusholte.

Met betrekking tot den anatomischen bouw van het strottenhoofd, de wijze waarop de stembanden gespannen en ontspannen worden, de spieren, die daarbij werkzaam zijn enz., verwijzen wij naar het art. *Strottenhoofd*, terwijl men met betrekking tot de physische wetten, op het voortbrengen van geluid van toepassing, het art. *Geluid* raadplege.

Müller heeft vooral talrijke proeven omtrent het ontstaan van de S. genomen en bewezen dat het geluid in het strottenhoofd even als in tongwerktuigen wordt voortgebragt. Uit zijne onderzoekingen is tevens gebleken, dat de S. in het strottenhoofd door de onderste stembanden wordt gevormd en dat de daarboven gelegen deelen bijdragen tot versterking van het stemgeluid en tot het vormen van het eigenaardige timbre der S.

Bij het spreken is het register der gebruikt wordende toonen zeer beperkt en gaat niet boven een half octaaf; maar bij het zingen, kan het een' veel grooteren omvang bereiken. Eene middelmatig ontwikkelde S. heeft ongeveer twee tot twee en een half octaaf. Geoefende zangers verkrijgen een' veel grooteren omvang

tot drie octaven. De stem van Catalani kon zelfs een register van drie en een half octaaf doorloopen. Ofschoon de S. zich zoowel in het voortbrengen van hoogere als lagere toonen een weinig kan ontwikkelen, bestaan er toch een aantal toonen, die aan elke S. bepaald eigen zijn, afhankelijk van den bouw van het strottenhoofd, de mond-, neusholte enz. Naar den hoogsten en laagsten toon, dien eene bepaalde S. kan voortbrengen, verkrijgt zij den naam van *bas*, *baryton*, *tenor*, *alt* of *sopraan*. De laagste toon van het register der menschelijke S. ontstaat door 160 trillingen in eene seconde, de hoogste door 2048 trillingen in denzelfden tijd. De *bas*, *baryton* en de *tenor* zijn vooral aan het mannelijk geslacht eigen, de *alt* en de *sopraan* zijn vrouwenstemmen. Vroeger werden dikwijls knapen gecastreerd, waardoor de ontwikkeling van het strottenhoofd belemmerd wordt, om zoodoende het zingen van eene *sopraan* met al de kracht der mannelijke ademhalingsspieren mogelijk te maken. Overigens is het register der mannelijke S. steeds lager dan dat der vrouwelijke, maar het is geene zeldzaamheid bij vrouwen eene *tenor-S.* aan te treffen.

Op jeugdigen leeftijd komen de mannelijke en vrouwelijke stemmen overeen. Eerst tijdens de puberteit heeft de ontwikkeling van het strottenhoofd plaats, waardoor de S. haar eigenaardig karakter en haren omvang verkrijgt.

De wijzigingen van het timbre der stem, de borststem en falsetstem, de heldere en doffe stem, zijn wat haar wezen en hare oorzakelijke verhoudingen betreft weinig bekend, en de verklaringen die men er van geeft grootendeels veronderstellingen. Dezelfde persoon kan willekeurig met eene heldere of doffe stem spreken en zingen, of zich bij het voortbrengen van even hooge toonen zoowel van de borst- of falsetstem bedienen. De helderheid of dofheid van de S. hangen hoogst waarschijnlijk meer van veranderingen in de mond- en neusholte af, dan van wijzigingen in den toestand van het strottenhoofd. Het onderscheid tusschen borst- en falsettoonen moet daarentegen in verschillende verhoudingen van het strottenhoofd gezocht worden. Het borstgeluid is dat der gewoonlijk gebruikt wordende S., zoowel bij het spreken als zingen, en kenmerkt zich door een vol en klinkend geluid, waarbij de borstwand medetrilt, zooals men door de hand op zijne eigen borstkas te leggen, gemakkelijk kan waarnemen. De falsetstem, waarvan men het ontstaan op verschillende wijzen verklaart, onderscheidt zich door een zacht en fluitend geluid, waarbij de borstwanden niet merkbaar trillen en welks voortbrenging veel minder inspanning kost dan het borstgeluid.

De S. wordt gewoonlijk gevormd bij de uitademing, ofschoon het voortbrengen van geluid ook gedurende de inademing kan plaats hebben. De drukking, waaronder de lucht bij de gewone uitademing staat, is niet voldoende een geluid voort te brengen, daartoe wordt eene veel hoogere drukking vereischt.

Men raadplege J. Müller, *Physiologie;* Otto Funke, *Lehrbuch der Physiologie;* Man. Garcia, *Mémoire sur la voix humaine;* en C. L. Merkel, *Anatomie und Physiologie der menschliche Stimm- und Sprachorganen.* B.

STEMPEL noemt men in de eerste plaats het merk, dat op een voorwerp gedrukt is, ten einde hetzij de identiteit daarvan te bewijzen, hetzij vervalsching voor te komen, als anderszins. Uit het veelvuldig gebruik van dergelijke stempels ontstond in het burgerlijk verkeer de gewoonte, om bepaalde handelingen niet dan op gestempeld papier te verrigten, en vandaar de onderscheidene soorten van zegels, waarvan de eer der uitvinding door vreemde schrijvers gemeenlijk aan de Hollanders toegeschreven wordt, hoewel die belasting ook in Frankrijk, België, Engeland en Duitschland thans zeer in zwang is.

Voor ons land is de zegelbelasting het eerst ingevoerd bij placaat van den 13den Augustus 1624 (groot placaatboek I. blz. 1994 volg.) om de middelen te vinden: „tot weeringe van de geweldige invasie, die de Spaignaerden met heure adherenten op deze landen voorhebbens zijn te doen ende daertoe machtige legers bij de hand hebben, alomme op de frontieren omme deselve onder heure slavernije ende geweit te drucken." Doch de staten beroepen zich in dat zelfde placaat op het voorbeeld van „eenige nabuyr-koningen ende potentaten." Het is echter onzeker of dit voorbeeld alleen ziet op de invoering van het zegel zelf, als een middel om de deugdelijkheid eener akte te verzekeren, van wege de „onseeckerheyt die uit vele geschriften, soo notariael als anderen, dagelijcks voorvalt, daer door deselve goede ingesetenen oock in vele ende dikwijls seer quellige processen vervallen," dan wel op de heffing eener belasting te dier oorzake Hoe het zij, deze eerste ordonnantie op het „kleyn-zegel" is door vele anderen gevolgd, waarbij dit vruchtbare middel steeds verder uitgebreid en tot hooger opbrengst opgevoerd is. Zoo had het zegel oorspronkelijk ongeveer dezelfde bestemming als de registratie in lateren tijd, hoozeer dan ook op andere wijze. Later zijn onder dezen éénen naam eene menigte verschillende belastingen begrepen. Het handelzegel is eene belasting op de voortbrenging. Het formaatsegel en het proportioneel zegel is in vele gevallen eene belasting van het vermogen. Het zegel van gedrukte stukken, bepaaldelijk dat op dagbladen en tijdschriften, is eene indirecte belasting op het geestelijk voedsel. Als eene mildvloeijende bron van opbrengsten voor de schatkist, beveelt de zegelbelasting zich aan. Hare vormen van heffing zijn eenvoudig, en dewijl zij telken reize slechts een klein gedeelte van iemands vermogen treft, worden de bezwaren, anders aan belastingen op het vermogen eigen, hier minder gevoeld.

STEMPEL. (Zie *Stamper*).

STEMPELSNIJKUNST wordt de kunst genaamd om figuren en letters in stempels te snijden. Daartoe wordt zacht staal genomen, dat dan, nadat er in gesneden is, wordt gehard. Al naar gelang der behoefte, worden de figuren en letters op den stempel in relief gehouden of wel ingesneden. De oudste proeven van S. leveren de grieksche munten, op welke somtijds de figuren en letters zeer ruw in relief, somtijds echter ook ingedrukt, met eenen stempel in relief, voorkomen. De stijl dier munten bleid gelijken tred met de kunstontwikkeling der Ouden. Slechts van enkelen der meer antieke stempelsnijders is de naam tot ons gekomen (verg. Raoul Rochette, *Sur les graveurs des monuments grecs*). Waarschijnlijk waren de graveurs van steenen, welker techniek zoo na verwant is aan die der stempelsnijders, de eigenlijke vervaardigers dier muntstempels, die van staal gemaakt werden of van brons, hetwelk men gelijk staal wist te gloeijen. Griekenland was ook in dit opzigt Rome's leermeesteres. De oudste munten van opper- of midden-Italië waren in brons gegoten en van grooten omvang. Tegen het einde der republiek echter gebruikte men reeds de stempelpers. Van de te Rome geslagen munten zijn die uit den tijd van Augustus de fraaisten; later openbaarde zich ook hierin het verval der kunst. De overgang van de laatste Romeinsche en Byzantijnsche munten tot de Karolingische is zeer geleidelijk. De oorkonden van keizers en pausen zijn de oudste bewijzen der zegelstempels, waarbij men somtijds zeer rijk versierden en zorgvuldig bewerkten aantreft. De munten daarentegen bleven er nog lang barbaarsch uitzien. Eerst in de XIIde eeuw bespeurt men in de Europeesche munten een streven naar behagelijker vormen. De Fransche tournois, de Florentijnsche leliegulden, het geld der Venetiërs en Pisaners werden, ten gevolge der omstandigheden, het meest bekend en als voorbeelden nagevolgd. De gouden munten van keiser Frederik den IIden vertoonen voor 't eerst weder eenige sporen van navolging der antieken, maar bleven lang zonder navolging. Het rijke Vlaanderen en Brabant mogten in de XIVde eeuw zich op fraaije munten beroemen. De antieke munten werden allengs weder het voorbeeld voor de nieuwere stempelsnijders en in Italië voornamelijk stonden kunstenaars op, die zich hierin grooten naam verwierven. Velen onder hen waren tevens beeldhouwers. De steensnijkunst, door de Medici zoo zeer geliefd, vermeerderde nog hun aantal en aan deze zijde der Alpen waren het voornamelijk de keizers Karel de IVde en Maximiliaan de Iste die deze kunst aanmoedigden, welke voornamelijk door de goudsmeden werd beoefend. In Duitschland en Vlaanderen vormden zich gilden die haar aankweekten; men stempelde echter niet zoo zeer, dan wel men sneed in fijn en hard hout of in speksteen en goot dan in metaal af. De Italiaansche stempelsnijders voerden door hunne voortgezette studie der antieken, wier gesneden steenen zij vaak bedriegelijk nabootsten, de kunst tot eene groote hoogte op. In verschillende steden vormden zich scholen, wier geschiedenis voor de kennis dier kunst allerbelangrijkst is. Met de Italianen wedijverden de Franschen, die echter reeds onder Frans den Isten in eene zekere gezochtheid en in de

liefhebberij der *difficultés vaincues* vervielen, welke ondanks de leerstellingen der *Académie des inscriptions* tot op onze dagen hebben voortgeduurd. De groote Bazin, die den eersten tijd der regering van Lodewijk den XIV^den^ met zijne medailles verheerlijkte, vond naauwelijks één waardigen navolger. In de kunst van medailles en munten te slaan waren de Franschen reeds vroeg meesters en zijn dat nog steeds. In Duitschland, Nederland en elders bloeide de S. vooral in de XVII^de^ eeuw. De Nederlandsche munten en penningen van dien tijd zijn somtijds ware kunststukken van uitvoerigheid en modelé. Wat teekening en compositie betreft, kunnen zij echter niet met de Italiaansche of de beste Fransche vergeleken worden. In den loop der XVIII^de^ eeuw werd hier te lande, wat de techniek betreft, nog altijd goed gewerkt, maar het artistieke karakter der penningen verried den wansmaak, die ook in andere opzigten heerschte. Onder de oudere Nederlandsche stempelsnijders noemen wij hier slechts: Johannes Lutma (1590—1669); Johannes Lutma, *de jonge*, (1629—1685); J. Looff, die onderscheidene gedenkpenningen op de overwinningen van prins Frederik Hendrik heeft vervaardigd; A. van der Willigen, die dezelfde onderwerpen, maar iets beter behandelde; Jurriaan Pool, die de inwijding van het Amsterdamsche stadhuis door eene uitvoerige medaille vereeuwigde (1655) en vroeger een' gedenkpenning op M. Harpertz. Tromp vervaardigde; Muller (doopnaam onbekend), die leefde te midden van 's lands grooten zeeroem onder de Trompen, de Ruyter, Piet Hein, Heemskerk, van Galen en Evertsen behaald, en den luister dier dagen in metaal vereeuwigde; Christoffel Adolfszoon, met zijne vier gedenkpenningen op de Ruyter (1666—1676); Pieter van Abeele, wiens fraaije medaille op Amsterdam (1650) van veel talent getuigt; Jan Boskam, die de stempels graveerde voor de gedenkpenningen op den vrede van Rijswijk, op Willem den III^den^, enz.; Jan en Maarten Smeltring, die vooral voor buitenlandsche vorsten arbeidden; Jakob van Diesbocke, die o. a. een van de gedenkpenningen op den Nijmeegschen vrede graveerde; Maarten Holtzhey, een Duitscher van geboorte, die te Amsterdam zeer verdienstelijk werkte (1730—1760); N. van Swinderen, een niet onverdienstelijk medailleur, die te 's Gravenhage werkte in de eerste helft der XVIII^de^ eeuw, en eenige anderen die, nog nadat de gouden eeuw ook van deze kunst had uitgebloeid, wat het technische betreft hare traditiën wel niet onwaardig maar toch verzwakt voortzetten. In den tijd van Napoleon den I^sten^ heeft vooral Denon den grondslag gelegd tot eene herleving van dezen kunsttak, waarop in Frankrijk ijverig is voortgebouwd, en die ook in het buitenland merkbaren invloed heeft uitgeoefend, ofschoon in de techniek de hoogte, welke de S. in vroegere eeuwen had bereikt, nog niet is geëvenaard. Ten onzent echter, zoowel als in België, zijn er onder de latere kunstenaars, die door de zinrijkheid hunner compositiën en de zuiverheid der uitvoering van de munten en penningen, welke met door hen vervaardigde stempels geslagen worden, een alleszins roemwaardig streven vertoonen. Wij herinneren slechts aan de namen van Adriaan Bemme Jansz. en Johannes Bemme Adrzn., David van der Kellen, vader en zoon en Johan Philip van der Kellen, Johannes en J. P. Schouberg, J. P. Menger, S. C. Elion, M. C. de Vries, en voor België aan Simon, de Jéhotte, Braemt, Jakob en Leopold Wiener enz.

Wie overigens meer van de Nederlandsche stempelgraveurs en hunne werken wil weten, raadplege de hoogst belangwekkende mededeelingen daaromtrent gedaan door Dr. J. J. F. Wap in het tijdschrift *Astrea*, Jaarg. IV en V (1854, 1855).

STEMREGT of KIESREGT is, in den gewonen zin, het regt, toegekend aan ingezetenen van eenen staat, voor zooveel zij aan bij de wet gestelde eischen voldoen, om door vrije keus afgevaardigden voor 's lands-, gewestelijke- of gemeentelijke vertegenwoordiging te benoemen. Met uitzondering alleen van zuivere monarchiën of die staten, waarin alle magt zich oplost in den wil des alleenheerschers, is bij alle regeringsvormen aan de burgers, door hun het S. toe te kennen, een' zekeren invloed op het bestuur verzekerd, die echter, naar gelang der staatsinstellingen, van zeer onderscheidene kracht kan zijn, en waarvan het eigenlijk doel is, om in de regering de personen te brengen, die den meesten waarborg geven voor een goed bestuur. In een land waar de democratische regeringsvorm volkomen is, zoo als b. v. in de Vereenigde staten van Noord-America, wordt bijna alles tot volkskeuzen teruggebragt. Niet alleen verkiest het volk er zijne vertegenwoordigers, die de wetten vaststellen, maar ook het opperhoofd van den staat, aan wien de leiding van 's lands zaken wordt toevertrouwd, wordt er bij stemming benoemd, en buiten de staatsleden en ambtenaren, die hem in zijn bestuur onmiddellijk ter zijde staan, worden bijna alle benoemingen tot ambten en bedieningen aan de volkskeuze overgelaten; zelfs in het leger worden de officieren door de manschappen verkozen. Of door zulk een stelsel de toestand des lands gelukkig mag heeten en de algemeene welvaart er door bevorderd wordt, mag wel in twijfel worden getrokken, sints de ongelukkige burgerkrijg in Noord-America in de laatste jaren zooveel onheil heeft te weeg gebragt en zooveel bloed heeft doen vloeijen.

Intusschen kan ook in die staten, waar een monarchale regeringsvorm heerscht, aan de natie een zeker aandeel in het bestuur worden gegeven en aan de burgers de benoeming van vertegenwoordigers worden opgedragen, met wie de vorst of de staatsdienaars, die onmiddellijk onder hem het land besturen, in overleg treden tot het vaststellen der wettelijke regelen, waarnaar het regeringsbeleid zal worden gevoerd. Zulk een toestand bestaat in bijna alle Europeesche staten, hoewel op zeer verschillende grondslagen rustende. In Engeland bestond het kiesregt reeds van oudsher, ofschoon het zich vroeger alleen beperkte tot de groote landbezitters, en het eerst in latere tijden belangrijke uitbreiding verkregen heeft. In Frankrijk werd het tot in 1817 met twee trappen uitgeoefend, dat is de algemeene of primaire kiesvergadering benoemde een zeker aantal kiezers, en deze op hunne beurt de eigenlijke afgevaardigden voor de volksvertegenwoordiging. Na herhaalde wijzigingen onder opvolgende regeringen is in 1848 en later op nieuw bij de invoering van het tegenwoordige keizerrijk het algemeene en regtstreeksche S. aan het volk toegekend, doch het is bekend, welken overgrooten invloed de regering niettemin op de keuze weet te behouden. In de Duitsche staten bepaalde zich het S. vóór 1848 meerendeels tot de groote landbezitters en bestond het overigens ook in trappen, doch in dat jaar werd ook daar allerwege een regtstreeksch en minder beperkt kiesregt ingevoerd, en werden althans de leden der nationale vergadering onmiddellijk door en uit het volk verkozen. Sedert is men er echter langzamerhand weder in meerdere of mindere mate tot eenen vroegeren staat van zaken teruggekeerd.

In ons vaderland was bij de staatsregeling van 1798 bepaald, dat het vertegenwoordigend ligchaam zou bestaan uit zoovele leden als er 20.000-tallen zielen in de Bataafsche republiek gevonden werden. Bij de staatsregeling van 1801 was voorgeschreven, dat het wetgevend ligchaam zou bestaan uit 35 personen, welke voor de eerste maal dadelijk werden benoemd door het staatsbewind. Volgens de staatsregeling van 1805 bestond de vergadering van hun hoogmogenden uit 19 leden, voor den tijd van 3 jaren verkozen en benoemd door de leden van departementale besturen. De grondwet van 1814 bepaalde in art. 56 dat de staten der provinciën de leden der staten-generaal zouden benoemen, en die wijze van benoeming bleef bij de grondwetten van 1815 en van 1840 bestaan, zelfs met beperking van keuze uit de provincie. De gekozenen waren daardoor inderdaad slechts afgevaardigden van de provinciale staten, en deze waren zamengesteld uit drie *standen*, welke nergens dan in de bepalingen der grondwet hun bestaan hadden. Wat grondwettig voor standen doorging, waren de ridderschappen, de stedelijke regeringen en eenige kiezers ten platte lande, welke allen op zichzelven en in niet openbare zamenkomsten de keuzen voor de provinciale staten deden. De stedelijke regeringen werden weder gekozen door kiezerscollegiën, en deze laatsten door stemgeregtigde burgers, dat is die eene zekere som betaalden in de beschreven middelen. De nadeelen van dit grondwettige stelsel van verkiezingen waren reeds sints lang erkend en aangetoond door staatsleden, als Kemper (*Brief aan den souvereinen vorst*, 2 Febr. 1814) en van Hogendorp (zie *Handel. over het voorstel tot grondwetsherziening*, 1845, blz. 344 en 464, 1848 II. blz. 313); doch eerst bij de grondwet van 1848 werd aan de burgerij eene meer wezenlijke medewerking in de verkiezing der vertegenwoordigers toegekend. In de artikels 76 en 77 dier grondwet wordt bevolen, dat de leden der Tweede kamer van de staten-generaal zullen verkozen worden in de kiesdistricten waarin het rijk ver-

deeld wordt, regtstreeks door de meerderjarige ingezetenen, Nederlanders, in het volle genot der burgerlijke- en burgerschapsregten, en betalende in de directe belastingen eene som, die overeenkomstig met de plaatselijke gesteldheid, doch niet beneden het bedrag van *f* 20 noch boven dat van *f* 160, in de kieswet zal worden vereischt.

Als uitvloeisel van dit grondwettig beginsel, waarbij vrije verkiezingen het stelsel van trapsgewijze keuze vervingen, is dan ook bij de wet van den 4den Julij 1850 (staatsblad nº. 37) het kiesregt en de benoeming van afgevaardigden ter eerste en tweede kamer der staten-generaal, mitsgaders de rooster hunner aftreding geregeld. Die wet is bij de wet van den 28sten December 1858 (staatsblad nº. 122) gewijzigd. Om kiezer van leden der tweede kamer te zijn, moet men aan de boven reeds gemelde vereischten van de grondwet voldoen. Men moet bovendien ingezeten der provincie zijn, om kiezer van leden der provinciale staten; der gemeente, om kiezer van leden van den gemeenteraad te zijn; eene bij de wet gevoegde tabel wijst de som aan, die men, om tot het kiezen van leden der tweede kamer bevoegd te zijn, in de directe belastingen moet betalen. Tot de bevoegdheid van kiezer van leden der provinciale staten wordt betaling derzelfde som gevorderd. Tot de bevoegdheid van kiezer van leden van den gemeenteraad wordt de betaling gevorderd eener som, bij de gemeentewet vastgesteld. Voorts is bepaald, dat in iedere gemeente door den voorzitter drie lijsten worden opgemaakt, de personen aanwijzende, die tot het kiezen van leden van de tweede kamer, van de provinciale staten en van den gemeenteraad bevoegd zijn. Op die lijsten wordt gebragt de naam van elk inwoner der gemeente, welke de in de kiezers gevorderde vereischten bezit en niet op de kiezerslijsten eener andere gemeente voorkomt. Tegen die lijsten kunnen door belanghebbenden binnen een' bepaalden termijn bezwaren worden ingebragt, eerst bij den gemeenteraad, in hooger beroep bij de regtbank en in sommige gevallen bij den hoogen raad.

Ten minste acht dagen vóór den ter verkiezing bestemden tijd, ontvangt elk kiezer van den voorzitter van den gemeenteraad zijner woonplaats, een' gesloten brief van oproeping, vermeldende den dag, de uren en de plaats, voor de verkiezing aangewezen, en bevattende een stembriefje, waarop, zoo het eene keus voor den gemeenteraad geldt, het zegel der gemeente, zoo zij voor de provinciale staten of de tweede kamer moet geschieden, dat der hoofdplaats van het hoofd- en van het onder-kiesdistriet staat gedrukt. Het bureau van stemopneming bestaat, behalve uit den voorzitter, uit twee leden van den gemeenteraad, door dezen te verkiezen. De tafel is zoodanig geplaatst, dat de kiezers de verrigtingen van het bureau kunnen gadeslaan. Tot de stembus wordt niemand toegelaten dan die bevoegd is tot de keuze mede te werken. Na sluiting der stembus wordt proces-verbaal opgemaakt, en onmiddellijk, na onderteekening daarvan, de bus met hare sleutels en de lijsten der kiezers, door den jongsten stemopnemer overgebragt naar den voorzitter van het bureau van stemopneming, of naar dien van het hoofdbureau.

Het openen der stembriefjes geschiedt in de hoofdplaats van het hoofdkiesdistriet, op den volgenden dag nadat zij zijn ingeleverd.

Het bureau van stemopneming beslist over de waarde van het briefje, welks geldigheid wordt betwijfeld, terstond nadat het is geopend. De voorzitter maakt de redenen van twijfel en de beslissing onmiddellijk bekend. Terstond na den afloop der opening wordt door den voorzitter bekend gemaakt het getal der briefjes, die, na aftrek der van onwaarde verklaarden, overgebleven zijn; dat der stemmen, welke dien ten gevolge de volstrekte meerderheid uitmaken, en dat der stemmen, op elken persoon uitgebragt. Het gemeentebestuur bewaart de stembriefjes gedurende één jaar en vernietigt hen vervolgens.

STENBOCK (Magnus, graaf), een der meest beroemde veldheeren van Karel den XIIden, werd den 12den Mei 1664 te Stokholm geboren. Gesproten uit een geslacht, dat sedert de XVde eeuw de koningen van Zweden in het veld of in de raadzaal diende, studeerde hij te Upsal, ging in 1683 op reis en trad daarop in dienst van de republiek der vereenigde Nederlanden. Van 1688 af streed hij hier in den oorlog der Bondgenooten tegen Frankrijk, onder den markgraaf van Baden en den graaf Waldeck. Hij onderscheidde zich zoodanig door zijne dapperheid, dat hij in 1697 als kolonel van een Duitsch regiment in dienst van zijn vaderland werd opgenomen. Hier vond hij onder Karel den XIIden gelegenheid genoeg om zich een' naam te verwerven. Hij nam deel aan de meeste oorlogen van dien koninklijken veldheer, was reeds in 1700 in den slag van Narva generaal-majoor en kreeg na dien slag last Ingermanland van vijanden te zuiveren. Gedurende den inval der Zweden in Polen bleef hij bij het hoofdleger; na den slag van Clissow (19 Junij 1702) werd hij vooruit gezonden om eene brug over den Weichsel te slaan. Toen Karel den 30sten Junij Krakau bezet had, werd S. gouverneur van die stad en maakte zich in die betrekking vele vijanden, daar hij in de grafplaatsen der R. Catholieke kerken naar verborgen schatten liet zoeken. In 1703 wist hij met veel overleg een transport van mondbehoeften en rekruten door het vijandelijke land te geleiden. Drie jaren later volgde hij Karel den XIIden naar Saksen en werd daarop tot stadhouder van Schonen benoemd. Terwijl Karel de XIIde nu in Rusland gevallen was, maakte Frederik de IVde van Denemarken daarvan gebruik om eenen inval in Zweden te doen. S. stelde zich aan het hoofd van 8000 oude soldaten en 12000 rekruten, en bragt den Denen den 11den Maart 1710 eene geduchte nederlaag toe bij Helsingborg, zoodat zij zich in allerijl weder moesten inschepen. In het jaar 1712, terwijl de Saksers, Russen en Denen Straalsund belegerden, voerde de toen tot veldmaarschalk benoemde S. een nieuw leger naar Pommeren om eene afleiding ten gunste der belegerden te maken. Hij sloeg de Denen en Saksers den 20sten December bij Gadebusch, rukte daarop Holstein binnen en legde den 9den Januarij 1713 de onbevestigde stad Altona in de asch. Deze nuttelooze wreedheid moest hij later duur betalen. Hij werd door eene groote overmagt aangevallen en verpligt onder de kanonnen der kleine vesting Tonningen terug te trekken. Hier werd S. geheel ingesloten en gebrek aan munitie noodzaakte hem te kapituleren. De vrije aftogt dien hij bedong werd afgeslagen en na verschillende onderhandelingen moest hij zich den 16den Mei met bijna 12000 man overgeven. Hij zelf werd naar Kopenhagen vervoerd en tot straf voor den brand van Altona en voor eene mislukte poging tot ontvlugting in het fort Frederikshaven in zeer strenge gevangenschap gehouden, waaruit de dood hem den 23sten Februarij 1717 verloste. S. was een veldheer van groote talenten en stond bij Karel den XIIden in hooge achting, hoewel hij niet altijd de veroveringsplannen van dezen laatsten goedkeurde en zijne inzigten vrijmoedig durfde uiten. Men zie *Mémoires concernant le comte de Stenbock*, (Frankfort aan den Main 1745); Limiers, *Histoire de Suède sous le règne de Charles XII* (Amsterdam 1721), en vooral *Stenbock's leven* door Laenborn (Stokholm 1757, 1765 in 4º).

De geschiedenis van zijn lijden werd door hem op stukjes papier geschreven en in eene kist met dubbelen bodem verborgen, die later in het bezit van zijnen zoon kwam. Die geschiedenis, in hartroerenden stijl geschreven, werd in 1773 openbaar gemaakt in Lönbom, *Anekdoten von berühmten und ausgezeichneten Schweden*. L.

STENG. De masten der zeeschepen worden verlengd door de stengen, en deze weder door de bram- en somtijds ook door de bovenbramstengen. De stengen worden onderling onderscheiden door de benamingen der masten, waarbij zij behooren; alzoo heeft men de *voor-*, de *groote-* en de *kruissteng*. De stengen worden zij- en achterwaarts gesteund door het want. Twee hoofdtouwen vormen een span; het ligt met een oog om den top der S.; in ieder hoofdtouw is een jufferblok ingebonden, dergelijke blokken bevinden zich op den rand der mars, en door ieder paar blokken wordt een talreep geschoven, waarmede het want wordt aangezet. Bovendien worden zij gesteund, achterwaarts door de *pardoens*, die onmiddellijk op het boord varen en voornit door de *stagen*. De verbindingen van den mast met de S., geschieden door middel van het ezelshoofd, dat over den top van den mast is gelegd, en een gat heeft om de steng door te laten. Het onderste gedeelte van de S. is besloten tusschen de langs- en een der dwarszalings, en steunt op de twee eerstgenoemden, door middel van het *slothout*, dat dwars door het *slotgat* in de S., wordt heengestoken. Op de S. ligt insgelijks een ezelshoofd, met een gat, waar de bramsteng doorheen gaat. De bramstengen worden op gelijke wijze als de stengen, op hare plaatsen gebonden. Het want vaart onmiddellijk door gaten in de dwars-

aalings en dient, met de pardoens en de bramstenge-stag, tot steun van de genoemde S. Ook worden de bramstengen nog wel verlengd door zoogenaamde *schuifstengen*, die achter tegen de bramstengen aanliggen.

STENGEL (*Caulis*). In ruimere beteekenis verstaat men onder den naam van S. het centrale gedeelte van de opwaarts groeijende organen der plant. Even als de wortel is hij reeds in de kiem der één- en tweezaadlobbige gewassen aanwezig (zie *Zaadlobben*), hoewel men niet in staat is de grens tusschen beide organen aan te geven vóór zij een verder ontwikkelingstijdperk zijn ingetreden. Slaat men de kieming van een tarwekorrel gade, dan ziet men dat onder gunstige omstandigheden een bleek steelvormig ligchaampje voor den dag komt, dat ten hoogste met talrijke fijne haartjes bezet is en terstond in den grond dringt. Eenigen tijd later komt een groenachtig orgaan voor den dag, dat naar boven streeft en een of twee duidelijke stengelbladen draagt. Eerstgenoemd ligchaampje stelt ons den wortel, laatstgenoemde den S. voor. De S. onderscheidt zich dus van den wortel èn door de rigting waarin zijn groei zich openbaart, èn door de bladen, welke hij draagt. Groeit de S. nu verder, dan streeft hij het eerste blad of paar bladen voorbij en tot eene zekere hoogte voortgegroeid zijnde brengt hij een nieuw blad of paar bladen voort. Deze reeks van verschijnselen herhaalt zich binnen een kort tijdsverloop eens of tweemalen, in den regel zoo lang tot de bloeitijd daar is, die aan den groei der vegetatieve organen gewoonlijk voor een tijd lang paal en perk stelt. Aan een' volwassen S. kan men dus een zeker aantal leden (*internodia*) onderscheiden, waaronder men die gedeelten van den S. verstaat, welke tusschen de plaatsen van aanhechting van op elkander volgende bladen of paren bladen worden aangetroffen. Zijn deze plaatsen van dien aard, dat de grenzen der stengelleden daardoor duidelijk worden aangegeven, zoo als bij de halmen der grassen, dan noemt men ze *knoopen* (*nodi*). Juist op de hoogte dezer knoopen en wel in den oksel der bladen, dat is, in den hoek, welke de bladen met den S. vormen, heeft de S. het vermogen zich te vertakken of nieuwe assen voort te brengen, welke op hare beurt weder dezelfde eigenschap bezitten. Herhaalt zich eene dusdanige vertakking meermalen, dan noemt men de bijassen der eerste orde *takken* (*rami*), die der tweede, derde en volgende orde *twijgen* (*ramuli*). Het geheele tot eene en dezelfde as behoorende deel der plant, heet men *loot* en deze doet zich in hare jeugd weder voor in de gedaante van een *knop* (*gemma*). De knoppen of oogen zijn dus voortzettingen van het centrale gedeelte der plant, of zijassen in nog onontwikkelden toestand, daar de stengelleden zeer kort zijn en de bladen dien ten gevolge digt op elkander liggen (zie *Knoppen*). Bij de uitbotting der knoppen worden de stengelleden langer, en zoo vormt zich, terwijl de bladen uit elkander wijken, de bebladerde loot of tak. Worden de stengelleden niet langer dan zetten zij zich in horizontale rigting uit en de bladen schijnen hierdoor uit één punt, of wel uit concentrische kringen te ontspringen, zoo als bij de *Weegbree* (*Plantago*), de *Sleutelbloem* (*Primula*) enz. Met betrekking tot de *onderaardsche*, op wortels gelijkende stengels, die zich onder drie hoofdvormen voordoen, namelijk: als *bollen* (*bulbi*), *knollen* (*tubera*) en *wortelstok* (*rhizomata*), verwijzen wij kortheidshalve naar de artt. *Bol*, *Knol* en *Wortel*.

Wat den bovenaardschen of bebladerden S. betreft, deze komt onder de meest verschillende vormen voor, waarvan de voornaamsten in de beschrijvende plantenkunde met afzonderlijke namen bestempeld worden. Hier verdienen vermeld te worden de *palmtronk*, de *stam*, de *halm* en de *kruidachtige* S.

Palmtronk (*caudex*) noemt men den enkelvoudigen, door bijwortels in den grond bevestigden en in een' enkelen, grooten, eindelingschen knop uitloopenden houtigen stam der *Palmen* en *Boomvarens*. Hij is oorspronkelijk altijd enkelvoudig, maar brengt in sommige gevallen op gevorderden leeftijd takken voort aan zijnen top (zie *Palmen* en *Boomvarens*).

De houtige stam der tweezaadlobbige planten, die door een' hoofdwortel en bijwortels in den grond bevestigd is en zich in takken en twijgen verdeelt, heet *stam* (*truncus*). Hij is *boomachtig* (*trunc. arboreus*), indien hij eerst op eene meer aanzienlijke hoogte boven den grond takken voortbrengt, die dan, nadat zij zich weder in twijgen gesplitst hebben, de kroon van den boom helpen vormen; of *heesterachtig* (*trunc. fruticosus*) dat wil zeggen van den grond af vertakt zoo als bij onze *heesters* het geval is (omtrent den ontleedkundigen bouw van den stam raadplege men de artt. *Hout* en *Schors*).

De S. der *Grassen*, die van ringvormige knoopen voorzien is, noemt men *halm* (*culmus*). Meestal is hij inwendig hol en aan de knoopen van tusschenschotten voorzien, soms echter, zoo als bij de *Mais* en het *Suikerriet* met een celachtig merg gevuld. Boomachtig is de halm bij sommige tropische grassen, zoo als b. v. het *Bamboesriet*.

Tot den kruidachtigen S. (*caulis*) of S. in naauwere beteekenis, brengt men alle bovenaardsche centrale organen, die slechts ten deele of in het geheel niet houtig worden en in den regel slechts één jaar duren. Bij uitzondering kan ook de kruidachtige S. door zijne grootte een boomachtig uiterlijk erlangen, zoo als bij de *Banaan* (*Musa*) en *Wonderboom* (*Ricinus*) het geval is.

Is de S. op de doorsnede gelijkvormig, dan heet hij *digt*. (*c. solidus*), vertoont hij inwendig eene holte dan noemt men hem *hol* (*c. fistulosus*). Bij de *Grassen* en *Schermdragende planten* is deze holte door tusschenschotten afgebroken. De S. is in den regel min of meer *regtstandig* (*c. erectus*), soms *heen- en weêr gebogen* (*c. flexuosus*), *overhangend* (*c. nutans*), *knikkend* (*c. cernuus*), *opstijgend* (*c. adscendens*) of *liggend* (*c. decumbens*). Brengt de nederliggende S. aan zijne onderzijde wortels voort, die in de aarde dringen, dan heet hij *kruipend* (*c. repens*) zoo als bij de *Aardbeziën*.

Stengels die te zwak zijn, om zich opgerigt te houden, klimmen dikwijls langs voorwerpen, die hen omgeven, en dat wel op twee verschillende wijzen. De *windende* S. (*c. volubilis*) slingert zich spiraalsgewijze om andere planten, steunsels enz. en brengt hoegenaamd geene hechtwortels voort. Deze spiraal nu loopt bij verschillende planten niet altijd in dezelfde rigting. Nu eens is die rigting regts, zoo als bij de *Hop*, dan weder links, zoo als bij *Haagwinde*. *Klimmend* (*c. scandens*) noemt men zoodanigen S., die met behulp van deelen, welke daartoe bijzonder zijn ingerigt, langs de voorwerpen zijner omgeving naar boven stijgt. Het *Klimop* b. v. klimt met behulp van hechtwortels; de *Wijnstok* en vele andere gewassen door middel van ranken, weder anderen met behulp van doornen enz.

De omtrek der meeste Stengels is rolrond. Hierop bestaan echter uitzonderingen, die dikwijls ons in staat stellen, om de natuurlijke familie eener plant te bepalen, alleen afgaande op den vorm van den S. Zoo vindt men bij de natuurlijke familie der *Lipbloemige planten* (*Labiatae*) een *vierkanten*-, bij die der *Cypergrassen* (*Cyperaceae*) een *driekanten* S. Overigens zij vermeld dat eene dwarsche doorsnede ons den omtrek gemakkelijk doet zien.

De vorm, waaronder S. en stammen, en dus ook de takken zich vertoonen, is meestal die van een' cylinder, of, daar de jongere stengelleden eene kleinere middellijn hebben dan de oudere, eigenlijk die van een' zich verlengenden kegel. Bij de *cactusplanten*, wier vleezige stengelmassa uit de bladen gevormd is, die met den S. ineengesmolten zijn, is hij nu eens *kogelrond* (*c. globosus*), dan eens *zuilvormig* (*c. prismaticus*), dan weder *plat* of *bladachtig* (*c. foliaceus*).

De S. is òf *enkelvoudig*, (*c. simplex*) d. i. hij draagt geene bijassen; òf wel, al naar de verschillende graden van vertakking, *vertakt* (*c. ramosus*) of *zeer vertakt* (*c. ramosissimus*). Wat hunne rigting betreft zijn de takken: *regtstandig* (*rami erecti*) zoo als bij den *Italiaanschen Populier*; *uitstaande* (*r. patentes*), zoo als bij de *Yp*, wanneer de takken eenen hoek van 20°—30° met den S. maken. Is die hoek 45° groot dan noemt men de takken *uitgespreid* of *ver uitstaande* (*r. divaricati s. patentissimi*) zoo als bij de *Sparren*; ontspringen zij nagenoeg onder eenen regten hoek, dan heeten de takken *neêrgebogen* (*r. deflexi*) zoo als bij de *Berk*, of *overhangend* (*r. penduli*) zoo als bij den *Treurwilg*. Door dit verschil in rigting der takken wordt het uiterlijk aanzien der boomen hoofdzakelijk bepaald. B.

STENOGRAPHIE. Zonder eenige overdrijving kan men den oorsprong der S. in de hoogste oudheid stellen, in zooverre men er namelijk onder verstaat de kunst om door eenvoudiger karakters het schrijven te bespoedigen. Reeds het letterschrift is eene S. in vergelijking met het beeldschrift der ouden. Er was geene regtstreeksche uitvinding noodig, om op dat letterschrift verkortingen toe te passen. Bij de Grieken schijnt men daarvan

intusschen eene bepaalde studie te hebben gemaakt, zoo als blijkt uit de namen kortschrijvers, engschrijvers (stenographen), snelschrijvers (tachygraphen), teekenschrijvers, (semeiographen) enz. Van zooveel belang werd die studie geacht, dat zelfs Xenophon er zich mede bezig hield en een stelsel ontwierp, hetwelk later door Seneca werd uitgebreid. Dat stelsel is geheel verloren gegaan, tenzij de meening gegrond zij, dat dit hetzelfde stelsel is, dat door Cicero op de Latijnsche taal werd toegepast en onder zijne leiding uitgeoefend werd door Tiro en anderen van zijne vrijgelaten slaven. Nog in de vorige eeuw hield men het er voor dat deze tironische noten, gelijk men de kortere schrijfwijze der Romeinen noemt, uit geheel willekeurig aangenomen teekens bestonden; latere nasporingen hebben eerst aangetoond dat zij op een bepaald stelsel berustten. De tironische noten werden in Rome door alle geletterden beoefend; op de scholen werd onderwijs daarin gegeven en lang nog na den ondergang van het Romeinsche rijk, maakten de schrijvers of notarii daarvan gebruik. Na de XI^de^ eeuw geraakten zij buiten zwang, zoowel om hare onduidelijkheid, eene eigenschap van elk snelschrift, als om den maatschappelijken toestand van dien tijd, waarin het publiek leven van zoo weinig beteekenis was. Geïmproviseerde redevoeringen in het openbaar waren zeldzaam en, zoo zij al gehouden werden en waardig mogten geacht zijn aan de vergetelheid te worden ontrukt, het gebrekkige middel van verspreiding moet reeds van hare opteekening weêrhouden hebben.

De oude snelschrijfkunst verdween dus uit de rij der kunsten, maar toen de behoefte daaraan zich weder gevoelen deed, ontbrak het ook niet aan mannen die haar in het leven terug riepen. Reeds op het laatst der XVI^de^ eeuw maakten Ratcliff, Bright en Bales in Engeland hunne denkbeelden daarover openbaar en door hunne wenken en proeven geleid, gaf Shelton in 1655 een stelsel uit, dat, hoe onvolledig en in vele opzigten ondoelmatig ook, de grondslag voor alle volgende stelsels geweest is. Weinige jaren later toch gaf Ramsay eene Fransche S. in het licht, die geheel aan Sheltons stelsel was ontleend, hoewel hij diens naam verzweeg. Van dien tijd af heeft men in Frankrijk en Engeland gedurig de kunst verbeterd, vooral Thévénot en Taylor, die op het laatst der XVIII^de^ eeuw zich daaraan wijdden, bragten haar op eene hoogte, die weinig te wenschen overliet. In Duitschland was het Mosengeil, die het eerste bruikbare stelsel voor de duitsche taal gaf, maar Gabelsberger (1823) en Stolze (1835) wisten haar meer in harmonie met den aard dier taal te brengen en hunne stelsels worden in alle parlementaire vergaderingen van Duitschland gevolgd.

In Zweden bestaat de S. sedert 1823. Zij werd er ingevoerd door Silverstolpe en Hjerte, die op de daartoe strekkende prijsvraag van de ridderschap en den adel hunne stelsels aan den rijksdag overlegden. De uitgeloofde prijs van 500 rijksdaalders werd tusschen hen beiden verdeeld, terwijl beiden eene aanstelling als stenograaph erlangden. Die belooning is zeker niet onaanzienlijk, maar toch gering te noemen in vergelijking met die van Gabelsberger, die van staatswege eene jaarlijksche uitkeering van 500 guldens genoot.

In Denemarken is deze kunst even oud als in Nederland. In 1849 vormde de rijksadvokaat Paludan, op uitnoodiging der regering, naar een voor Denemarken gewijzigd stelsel van Silverstolpe, eenige stenographen, die thans bij den rijksdag werkzaam zijn.

In Sardinië bestaat de S. sedert de troonsbestijging des tegenwoordigen konings Victor Emmanuel. Men volgt er het Fransche stelsel, dat onder den chef van het stenographisch bureau der voormalige Fransche nationale vergadering, Hippolyte Prévot, daar in werking is gebragt.

In Spanje wordt de S. eveneens bij de Cortes toegepast, naarmate de verhandelingen van dit staatsligchaam meer of minder publiek worden. In 1821 werd het stelsel van Marti daar ingevoerd.

Uit deze beknopte opgave blijkt, dat de S. slechts daar en dan praktisch nut en beteekenis erlangde, waar parlementaire vergaderingen hare hulp eischten. Geen wonder dan ook dat zij in Engeland ontstond, eerst honderd jaar later in Frankrijk tot eenige volkomenheid kwam, en in de overige staten nog van zoo jeugdigen leeftijd is. Want mogt zij ook al voor het volgen van academische lessen en voor eigen gebruik eenig nut hebben, haar hoofddoel is het getrouw weêrgeven van geïmproviseerde redevoeringen en debatten.

Van daar dat eerst sedert de grondwetsherziening van 1848, toen de parlementaire beraadslagingen in de kamers der staten-generaal zoo aanzienlijk in belangrijkheid wonnen, en eene meer volledige publiciteit gevorderd werd, de behoefte aan stenographische verslagen zich ook in Nederland gevoelen deed. In het verslag eener commissie tot herziening van het reglement van orde der tweede kamer, gedagteekend 27 April 1849, werd de wensch geuit dat een volledig en juist verslag van de handelingen der staten-generaal mogt worden openbaar gemaakt, hetwelk binnen vier en twintig uren na het eindigen eener zitting in het licht zou verschijnen. Die wensch was niet anders te vervullen dan door de invoering der S. Door haar slechts was met die juistheid en volledigheid eene spoedige openbaarmaking te vereenigen en de commissie had ook op die kunst het oog, daar het omstreeks dezen tijd bekend was geworden, dat een ambtenaar bij het ministerie van Binnenlandsche zaken, de heer Tétar van Elven, die ook als letterkundige met lof genoemd werd, haar verstond niet alleen, maar ook, uit belangeloose liefde voor de zaak, daarin aan een paar personen onderwijs gaf.

Van Elven was niet de eerste, die de S. op de Nederlandsche taal toepaste. Wij zwijgen van zekeren Johan Reynier, die in het jaar 1673 een leerboek uitgaf, getiteld: „Een nieuwe character-konst, diergelyke noyt in dese Landen gepractiseerd is geweest, waerdoor men met weynigh moeyte ende in korten tijd sal konnen leeren soo kort ende snel te schryven met de ghemelde characters, als men ordinaris spreken ofte prediken kan. Uitgevonden bij Johan Reynier, koopman tot Rotterdam. Te 's Gravenhage 1673." Deze uitvinder beoogde vooral, zoo als uit zijne voorrede blijkt, het opteekenen van predikatiën en hij geeft in zijn werk een aantal verkortingen voor woorden en namen op den kansel gebruikt. Maar zoowel het gebrekkige in het stelsel van Reynier als het onvruchtbaar veld voor de toepassing er van, deden het, zoo het al ooit werd beoefend, geheel in vergetelheid geraken en in 1826 mogt men veilig beweren dat er geene Nederlandsche S. bestond. In dat jaar evenwel gevoelde men, inzonderheid in België, de noodzakelijkheid eener spoedige openbaarmaking van het verhandelde in de kamers der wetgevende magt, en op aanzoek van hooger hand, loofde het genootschap Concordia eene premie uit voor het beste stelsel van Nederlandsche snelschrijfkunst. Van de vijftien antwoorden, welke op deze prijsvraag inkwamen, werd dat van den doctor in de letteren H. Somerhausen het best gekeurd, terwijl een eerepenning en een getuigschrift aan den heer Bossaert toegekend werden. De verhandeling van Somerhausen werd door het genootschap in het licht gegeven en vond alras beoefenaars. Een van hen was de heer H. L. Tétar van Elven, destijds in ambtelijke betrekking te Brussel. Hij had reeds vroeger zijne studie van de S. gemaakt en daarin onderwijs ontvangen van een' uitgeweken Franschen graaf Bongard en later ook van andere stelsels kennis genomen. Toen het der regering ter oore kwam dat hij Somerhausens S. meester was, werd hij in 1829 door haar naar 's Gravenhage gezonden om het verhandelde in eene zitting der tweede kamer als proef te stenographiëren. Toen bleek het echter dat het stelsel, door het genootschap Concordia bekroond, onvoldoende was. De zaak bleef rusten, en zou ook later zijn blijven rusten uit gebrek aan een goed systeem, indien de heer van Elven niet zelf een nieuw en bruikbaar stelsel had weten te ontwerpen. Zijn stelsel had, ja, trekken van overeenkomst met dat van Somerhausen en de Fransche systemen, maar het muntte boven allen zoo zeer uit, dat het in zekeren zin hoogere verdienste dan oorspronkelijkheid bezat. Van Elvens stelsel beantwoordde aan den voornaamsten eisch: het was praktisch bruikbaar. Dit werd al spoedig bewezen door zijn' bekwaamsten leerling, den heer C. A. Steger, die reeds in 1849 menig bewijs gaf van de voortreffelijkheid der Nederlandsche S. In September van dat jaar werd, ook op grond dier gunstig uitgevallen proeven, eene wet aangenomen, waarbij de openbaarmaking van de handelingen der staten-generaal door middel van de S. bepaald werd en nog in hetzelfde jaar werd een achttal stenographen, die zich intusschen onder de leiding van den heer van Elven gevormd hadden, voorloopig in dienst gesteld. De heer van Elven werd tot commies bij de Nederlandsche Staatscourant,

belast met de opleiding van stenographen, aangesteld en was tot aan zijnen dood, April 1855, in die betrekking werkzaam.

De nieuwheid der zaak, het gemis aan doelmatige instructiën en, voor een gedeelte ook, de goedhartigheid van den grijzen leermeester, die gaarne *allen* wilde helpen, waren oorzaak dat zich velen op de S. toelegden, die al spoedig moesten inzien, dat zij ongeschikt voor dien arbeid waren.

Van daar dat het onderwijs door den heer van Elven in laatstgenoemde betrekking gegeven, ten eenemale vruchteloos geweest is: geen enkele van hen, die den cursus bijwoonden, heeft eene plaats als stenograaph bij de kamers bekomen. Drie vierden der stenographen bij de wetgevende magt waren echter vroeger door hem gevormd, toen hij nog uit liefde voor zijne kunst, als ambtenaar bij het departement van binnenlandsche zaken, zijne vrije uren aan eenige kweekelingen gaf. De beide overigen der thans in dienst zijnden hebben van dezen onderrigt ontvangen.

Wij meenen ons tot dit weinige omtrent de uitvinding der S. en hare invoering te kunnen bepalen, om thans tot eene beknopte beschouwing van de kunst zelve en hare toepassing bij onze Kamers over te gaan.

Tétar van Elven.

Hoe raadselachtig de uitkomsten door de S. verkregen ook schijnen mogen in het oog van hen, die zich geen denkbeeld van de kunst kunnen maken, de zaak zelve is toch hoogst eenvoudig. In plaats van ons gewoon alphabet kiest men een ander, uit eenvoudiger teekens bestaande, en past daarbij alle verkortingen en uitlatingen toe, die, zonder de woorden of den zin onduidelijk te maken, aangewend kunnen worden. De groote moeijelijkheid is de keuze van het alphabet en de bepaling der beteekenis van elk der karakters, zoodanig dat de meest gebruikte letters de eenvoudigste, de meest voorkomende zamenvoegingen van letters de gemakkelijkste, en de meest overeenstemmende letters ook de meest overeenstemmende of gelijke karakters zijn. Zonder ons een schijn van geleerdheid te willen aanmatigen en een oordeel te vellen over alle andere stenographische stelsels, durven wij gerust verklaren dat, voor zoover wij andere stelsels kennen, dat van den heer van Elven verreweg het best aan die eischen beantwoordt en dus de voorkeur boven elk ander verdient. Zijn alphabet is ontleend aan den cirkel, het staande en het liggende kruis en bestaat dus slechts uit boogjes en lijnen. Zie hier dat alphabet:

Deze teekens zijn uit zich zelven te duidelijk om opheldering te behoeven. Alleen merken wij op, dat de klinkers en de *k* en *s* de helft van de grootte der overige medeklinkers hebben; dat de *r* van onder naar boven wordt geschreven (zoodat de verbinding met andere letters aan de bovenzijde plaats heeft,) en dat de *b* en *p*, de *c*, *k* en *q*, de *d* en *t*, de *f*, *v* en *w* en de *s* en *z*, als respectivelijk met elkander verwant, gelijk worden geschreven. Slechts in zeer zeldzame gevallen kan dit onduidelijkheid veroorzaken, maar in die woorden, waarin het onzeker zou kunnen zijn welke letter bedoeld wordt, weet de ervaren stenograaph eenig onderscheid aan te brengen.

Behalve die overeenstemming tusschen bijna gelijkluidende letters worden ook de verdubbelde klinkers en medeklinkers en de scherpe en zachte klanken gelijk geschreven. Men maakt geen onderscheid tusschen *stelen* en *stellen*, *stal* en *staal*, *rijp* en *riep*, *wieg* en *wig*, *lijden* en *leiden*.

Een hoofdregel der S. is de weglating van alle overtollige letters en lettergrepen. Zoo worden bijv. de woorden *nieuw* en *mensch* geschreven *niw* en *mens*, *rekenpligtigheid*, *reekpligheid*; *zenuwachtig*, *zenuag*; *noodzakelijkheid*, *noodzaakheid*; *ruchtbaar*, *rugbaar*.

Alle daarvoor vatbare woorden worden samengetrokken. Men schrijft *vaâr*, *moêr*, *ambnaar*, *eêl* voor *vader*, *moeder*, *ambtenaar*, *edel*.

De voorzetsels met andere taaldeelen verbonden, worden door verkorting aangegeven. Zoo schrijft men de plaatsaanduidende voorzetsels voor, na, achter, boven, opper, onder, beneden, door punten in overeenstemming met hunne beteekenis aangebragt. Voor *toe* schrijven sommigen de *t* als accent boven het woord; voor *ver* de *v*, voor *aan a*, voor *uit u*, enz.

De voorvoegsels met eene stomme *e* worden òf niet òf alleen door de medeklinkers aangegeven. Men schrijft *luk* voor *geluk*; *rug* voor *terug*; *b·lijden* voor *belijden*, *g·nieten* voor *genieten*.

De uitgangen *achtig*, *baar*, *heid*, *lijk*, *schap*, *zamen* worden respectivelijk aangeduid door *ag*, *b*, *h*, *l*, *sp*, *z*. *En* wordt als uitgang niet geschreven; als voegwoord door een punt uitgedrukt.

Eindelijk past men op vele dikwijls voorkomende woorden nog grooter verkortingen toe, waardoor zij in zekeren zin gedachtenteekens worden. Bijv.: *staten-generaal*, *st*, met een *g*, (eene horizontale lijn) daardoor getrokken, *verantwoordelijkheid a h* (heid), *grondwet gw*, *hebben bb*, *is*, *i*, *minister m* met een stipje aan de bovenpunt, enz.

Wij zouden te ver gaan indien wij de lijst van verkortingen wilden voortzetten: dit voegen wij er nog slechts bij, dat de Nederlandsche stenograaph geen gebruik behoeft te maken van de onduidelijkste aller verkortingen, namelijk de uitlating van woorden. De toepassing der genoemde regelen op het hoogst eenvoudig alphabet is voldoende om zeer snelle sprekers te volgen.

Maar de toepassing dier regels, zal men zeggen, brengt de woorden in eenen vorm, waarin zij niet meer te herkennen zijn. Die vorm is zeker in gewoon schrift overgebragt niet altijd even duidelijk wanneer wij lezen: „h opb wijs l e ·werp v d ahon zorg der reg d inrig wor mt erbidg v idrs godin grip dr d wet gregel," dan zal niet ieder terstond daaruit kunnen lezen: „Het openbaar onderwijs is een voorwerp van de aanhoudende zorg der regering. De inrigting wordt met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen door de wet geregeld." Maar men neme daarbij in aanmerking dat de stenograaph duizend en duizendmaal die verkortingen toegepast heeft, zoodat hij, evenmin als hij die schrijft, zijne *letters* maakt, of bij de lezing zijne *letters* leest. Hij ziet zijne *woorden* voor zich, en zoo zeer moeten zij hem in het geheugen geprent zijn, dat hij geen oogenblik bij het nederschrijven daarover behoeft na te denken. De geringste gedachte aan de schrijfwijze van een woord kan hem de volgende woorden en den zin des sprekers doen verliezen.

STENTOR was een Griek in het leger, dat Troje ingesloten hield. Hij had eene zoo verbazende stem, dat hij, gelijk Homerus zich uitdrukt, schreeuwen kon als 50 anderen. In zijne gedaante gehuld, vuurde Juno (Here) de Grieken tot den strijd tegen de Trojanen aan. Naar dezen S. wordt gewoonlijk eene bijzonder krachtige stem eene Stentorstem genoemd.

STEPHANUS was een der zeven eerste diakenen te Jeruzalem (Hand. VI: 5), wiens geloofskracht en teekenen hem de vervolging berokkenden van de zijde der Joodsche overheden (vs. 8—11), voor welke hij zich mannelijk verantwoordde (VII: 1—53); doch in weerwil daarvan werd hij gesteenigd (vs. 54—60). De kerk heeft hem later „heilig" verklaard en de R. Catholieken vieren zijnen gedenkdag den 26sten December. Bovendien geeft zij dien eernaam ook aan paus S. den I^{sten}, alsmede aan S. den I^{sten}, koning van Hongarije, die in de X^{de} eeuw leefde en het Christendom in zijn rijk vestigde.

STEPHANUS. Er zijn negen pausen van dezen naam geweest. Wij verwijzen deswegens naar het art. *Pausen*, dewijl van geenen hunner iets te melden valt, dan dat onder S. den IX^{den} de groote scheuring tusschen de Grieksche en de Latijnsche kerk haar volle beslag kreeg.

STEPHANUS VAN BYZANTIUM was een Grieksch aardrijkskundige, die in het laatst der V^{de} eeuw leefde. Hij schreef onder den den titel *Ethnica* een aardrijkskundig woordenboek, dat niet alleen de namen van volken en landen, bergen en rivieren enz. bevat, maar ook plaatsen uit classieke schrijvers aanhaalt met betrekking tot den waren of mythischen oorsprong van volken en plaatsen. Volledig is dit werk niet tot ons gekomen, maar wat er aan het overgebleven fragment ontbreekt, wordt door den grammaticus Hermolaus, die in de VI^{de} eeuw leefde, uittrekselsgewijs medegedeeld. De *editio princeps* van S. v. B. zag bij Aldus het licht (Venetië 1502); latere uitgaven zijn die van de Pineda (Amsterdam 1678), van Berkel en na diens dood door Gronovius afgewerkt en uitgegeven (Leyden 1694), Westermann (Leipzig 1839), en vooral Meineke (Berlijn 1849).

STEPHANUS (ROBERTUS), eigenlijk Robert Estienne, was een beroemd geleerde en boekdrukker, in 1503 te Parijs geboren, die niet alleen de grondigste kennis der Latijnsche en Grieksche, maar ook der Hebreeuwsche taal bezat, waarvan de door hem bezorgde uitgaven ten bewijze verstrekken. Na zijns vaders dood arbeidde hij eenige jaren gemeenschappelijk met Simon de Colines (*Colinaeus*), en bezorgde eene uitgave van het Nieuwe Testament, welke naauwkeuriger en in een geschikter formaat gedrukt is, dan die vroeger zijn in het licht verschenen. De groote aftrek, welke deze uitgaaf genoot, verontrustte de doctoren der Sorbonne, die gaarne een voorwendsel zouden gevonden hebben, om de spoedige verspreiding van een boek te beletten, waaruit de aanhangers der nieuwe leer hunne bewijzen trokken. Kort daarna huwde Robert eene dochter van den boekdrukker Josse Badius Ascensius, genaamd Petronella, welke het Latijn zoo wel verstond, dat zij hare kinderen en dienstboden er in onderwees, zoo dat er niemand in huis was, die deze taal niet vaardig sprak. Omstreeks 1526 rigtte hij eene eigene drukkerij op, waaruit eene reeks der schatbaarste werken te voorschijn kwamen; terwijl hij zijne uitgaven van Grieksche en Romeinsche classieken grootendeels met aanteekeningen en belangrijke voorredenen verrijkte. In het eerst drukte hij met de letters zijns vaders en van Simon de Colines; doch omtrent het jaar 1532 liet hij een sierlijker letter vervaardigen, waarmede hij de fraaije Latijnsche uitgave des Bijbels van dat jaar drukte. Hierdoor haalde hij zich echter nieuwe vervolgingen op den hals, welke hij alleen door de bijzondere bescherming van Frans den I^{sten}, en de belofte van voortaan niets zonder toestemming van de Sorbonne te zullen drukken, kon ontwijken. Hierop verscheen in 1534 de eerste uitgave van zijnen voortreffelijken *Thesaurus linguae Latinae*, waaraan hij bij ieder volgende eene meerdere volkomenheid gaf, en dien Gesner, later, den zijnen ten grondslag legde. In 1539 werd hij tot koninklijk boekdrukker voor het Latijn en Hebreeuwsch benoemd, waarna Frans de I^{ste}, op zijn verzoek, de fraaije letter liet gieten, welke nog tegenwoordig in de koninklijke drukkerij te Parijs voorhanden is. Nieuwe aanvallen, welke hij wegens zijnen Bijbel van 1545 had te verduren, werden toen wel door den koning afgeweerd; doch na den dood van den vorst werden zij zoo hevig, dat S. zich ten laatste genoodzaakt zag, om Frankrijk te verlaten. Hij ging derhalve in 1552 naar Genève, alwaar hij met zijnen behuwdbroeder, Koenraad Badius, het Nieuwe Testament in het Fransch drukte en vervolgens eene eigene drukkerij aanlegde, waaruit verscheidene goede werken te voorschijn kwamen. Hij stierf aldaar den 7^{den} September 1559. Onder anderen schat men zeer hoog zijnen Hebreeuwschen Bijbel, in 4 deelen in 4°, en eenen in 8 deelen in 16°; zijnen Latijnschen, van 1538—1540 in folio uitgekomen; het Nieuwe Testament, in folio, in 1550 in de Grieksche taal verschenen; zijne *Historiae Ecclesiasticae scriptores; Eusebii preparatio et demonstratio evangelica*; zijnen *Dionysius van Halicarnassus; Dio Cassius*, (beide laatsten het eerst door hem gezamenlijk uitgegeven); zijnen *Cicero*, *Terentius*, *Plautus* enz.

STEPHANUS (HENRICUS), of HENRI ESTIENNE, de zoon des vorigen, zag in 1528, mede te Parijs, het eerste levenslicht. Hij had eene bijzondere zucht voor het Grieksch, had goede leermeesters en maakte tevens zulke vlugge vorderingen in de Latijnsche taal, dat hij op zijn 20ste jaar Horatius, met aanmerkingen, uitgaf; terwijl hij bovendien de wiskundige wetenschappen met ijver beoefende. In 1547 bezocht hij verscheidene plaatsen van Italië, om zich de boekerijen aldaar ten nutte te maken, en keerde met verscheidene kostbare afschriften van daar

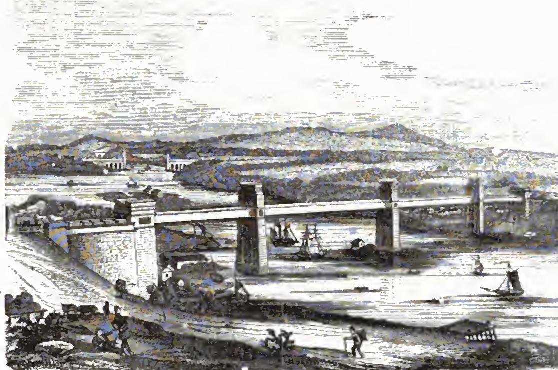
terug. Ook Engeland en de Nederlanden werden door hem bezocht, waarna hij in 1552 naar Parijs terugkeerde, waar hij op de vergunning, aan zijnen vader voorheen verleend, tot het aanleggen eener drukkerij, aanhield. In hetzelfde jaar reisde hij andermaal naar Italië, om de handschriften van Xenophon en Diogenes Laertius te vergelijken, en begon in den aanvang van 1557, op zijne eigene drukkerij te Parijs, de zoo moeijelijk en zorgvuldig bijeengebragte vruchten zijner vlijtige nasporingen uit te geven. Hiervan had hij de noodige kosten niet kunnen goedmaken, indien niet Ulrich Fugger hem op de grootmoedigste wijze ondersteund hadde; gelijk hij zich dan ook, uit erkentenis, tot aan zijnen dood, boekdrukker van dezen zijnen weldoener noemde. De dood zijns vaders, in 1559, smartte hem bij aanhoudenheid zoo zeer, dat zijne krachten langzamerhand verminderden, en hij op den raad zijner vrienden huwde, en daardoor zijner werkzaamheid eene nieuwe veerkracht bijzette. Daar hij echter openlijk de nieuwe leer voorstond, zag hij zich dikwijls in zijne rust en zijnen arbeid gestoord. In 1566 gaf hij de Latijnsche overzetting van Herodotus door Valla op nieuw in het licht, en verdedigde in eene voorrede dezen vader der Geschiedenis tegen de beschuldiging van ligtgeloovigheid. Van deze verhandeling gaf hij te gelijk eene Fransche vertaling uit, welke hij met vele satirike aanmerkingen omtrent de priesters en monniken vermeerderd had, waarover zich deze gewisselijk gestreng zouden gewroken hebben, wanneer zij den schrijver er van gekend hadden. Eene verzameling van aanteekeningen voor een Grieksch woordenboek, door zijnen vader aangevangen, zette hij met ijver voort, en gaf den tot dus verre nog onovertroffen *Thesaurus Linguae Graecae* (1572, nieuwe uitg. Lond. 1816—1828, derde Frankfort 1836 vigg.) in het licht, die eenen schat van geleerdheid en oordeelkunde bevat; doch de onvermijdelijk hooge prijs van dit werk, en het uittreksel dat Scapola, dadelijk na de verschijning, er van leverde, veroorzaakten eenen geringen aftrek, en bragten den uitmuntenden schrijver in de uiterste verlegenheid. Hij deed, zoo om zich te verstrooijen, als om nieuwe hulpmiddelen op te zoeken, eene reize naar Duitschland. Hendrik de III^{de} schonk hem wel voor zijn werk, *De la Précellence du langage François*, 3000 livres; voorts nog, om hem tot het opsporen van handschriften aan te moedigen, een jaargeld van 300 livres, en behandelde hem met vele onderscheiding; doch waarschijnlijk werden die gelden nimmer betaald; ten minste bleef Henri in kommerlijke omstandigheden, en verwijderde zich eindelijk van het hof, om zich nuttiger te kunnen bezig houden. Sedert leefde hij beurtelings in den omtrek van Orleans, Parijs, Frankfort, Genève en Lyon, en stierf, op eene reize naar laatstgemelde plaats, in 1598, in een hospitaal.

Zoo treurig was het uiteinde van eenen der geleerdste en in de oude Letterkunde verdienstelijkste mannen. Zijne uitgaven van classieke schrijvers hebben bijna voor allen van later tijd, ten aanzien van den tekst, ten grondslag gediend; de beschuldiging, dat er willekeurig mede zou zijn te werk gegaan, is van allen grond ontbloot. Hij was vrolijk en teêrgevoelig van aard en beminde scherts en spotternij; doch kon geen tegenspraak verdragen, en veroorloofde zich scherpe puntdichten tegen andersdenkenden. Onder zijne talrijke uitgaven munten inzonderheid de volgenden uit: *Poetae Graeci, principes heroici carminis* (1566, in folio); *Pindari et caeterorum octo Lyricorum carmina* (1560, 1566 en 1568); voorts Maximus Tyrius, Diodorus, Xenophon, Theucydides, Herodotus, Sophocles, Aeschylus, Diogenes Laertius, Plutarchus, Apollonius Rhodius, Callimachus, Plato, Herodianus, Appianus, Horatius, Plinius de jonge, Virgilius, Gellius, Macrobius, de verzameling van Romeinsche historieschrijvers enz. Ook heeft hij vele Grieksche schrijvers in het Latijn overgezet. Hij liet verscheidene kinderen na, waarvan eene dochter met den geleerden Casaubonus gehuwd was.

STEPHENSON (George), geboren in de omstreken van Newcastle, den 9^{den} Junij 1781; overleden op Taptonhouse bij Chesterfield, den 12^{den} Augustus 1848. Daar hij sproot uit arme ouders, bergwerkers in eene kolenmijn in de nabijheid zijner geboorteplaats, was er veel noodig, om, te midden der duisternis, waarin zijne vroegste jeugd voorbij ging, en omringd van personen die tot de minst ontwikkelde volksklasse behoorden, de groote gaven, die zijn geest verborgen hield, aan het licht te brengen en naar waarde te doen schatten. Het mag eene gelukkige omstandigheid genoemd worden — welligt het gevolg eener minder sterke gezondheid, waardoor hij de geschiktheid miste, aan de zware werkzaamheden in de kolengroeven met voldoende kracht deel te nemen — dat de jonge S. werd ingedeeld bij het personeel bestemd tot de bediening der stoomtuigen aan den mond der groeve. De mechanische verrigtingen die daar zijn oog troffen, drongen hem om te trachten tot het wezen der drijfkracht door te dringen, en meer was er niet noodig, om de in hem weggelegde kiem krachtig te doen ontwikkelen. Doch, was hij dus in de gelegenheid gesteld, zich tot zijne volgende loopbaan voor te bereiden, nog steeds had hem de gelegenheid ontbroken te toonen wie hij was en wat hij vermogt. Deze deed zich eindelijk voor; de inrigting der pompwerken, tot afvoer van het water uit den mijnput, was gebleken onvoldoende te zijn; te vergeefs trachtten ingenieurs van naam, door het aanbrengen van, zoo zij meenden, doelmatige wijzigingen, het bestaande gebrek te verhelpen; voor S. was het weggelegd het pad aan te wijzen, dat tot het doel leidde. Deze schitterende zegepraal was beslissend voor geheel zijn volgend leven. Aanvankelijk tot opzigter aangesteld, werd hem kort daarna de leiding opgedragen van de uitgebreide kolengroeven, die lord Ravensworth in de omstreken van Darlington bezat. Daar ontwierp hij het plan van zijn' eersten locomotief, en liet er daarnaar een' zamenstellen, die, in 1812 gereed zijnde, op een' in die streken aangelegden spoorweg beproefd werd, met dat gevolg, dat hij boven verwachting voldeed, en dus den grondslag legde voor het net van spoorwegen, dat tegenwoordig de beschaafde wereld als het ware bedekt en nog immer verder uitgebreid wordt. Te gelijker tijd met den beroemden Sir Humphrey Davy, vond hij eene veiligheidslamp uit, geschikt om het gevaar van ontploffingen in de kolengroeven, waaraan de mijnwerkers tot daartoe veelvuldig waren blootgesteld, althans in zooverre te verwijderen, dat hetgeen de latere tijden van zoodanige vreeselijke rampen hebben opgeleverd, alleen aan onvoorzigtigheid en zorgeloosheid moet worden toegeschreven. Voor deze uitvinding werd hem de uitgeloofde eereprijs van 1000 guinea's toegekend. Nog voor dien tijd was hij in het huwelijk getreden. De vrucht daarvan was een zoon (hieronder vermeld), die later waardiglijk de voetstappen zijns vaders gedrukt heeft. Tot de wetenschappelijke opvoeding van dezen, bestemde hij de genoemde som, en legde daarvan openlijk de verklaring af aan het feestmaal, dat hem ter gelegenheid zijner bekrooning werd aangeboden. In 1825 werd, onder de leiding van S., de eerste ijzeren spoorweg tusschen Stockton en Darlington aangelegd, tot stand gebragt en voor het publiek verkeer geopend. Bij den aanleg van den spoorweg tusschen Manchester en Liverpool, bood hij aan een' locomotief te vervaardigen, die zich met eene snelheid van 10 Engelsche mijlen in het uur zou kunnen bewegen. Zijn voorstel werd in het parlement met ongeloof bejegend, het gewone loon voor uitvinders, die in ontwikkeling hunnen tijd verre vooruit zijn. S. liet zich daardoor niet afschrikken. Hij vervaardigde den locomotief en bewees bij den proeftogt, dat hij de zaak juist had ingezien; immers, de snelheid overtrof nog de bovengenoemde met 5 mijlen. Deze zegepraal liet al hetgeen vroeger door hem verrigt was in het duister; met regt is deze uitvinding de grootste genoemd, die, sedert de dagen van Watt, op het gebied der stoomwerktuigkunde heeft plaats gegrepen. De voorspoed, dien S. op zijne loopbaan had ondervonden, had hem langzamerhand een groot vermogen verworven. De opvoeding van zijnen zoon was inmiddels voltooid, en, in verbinding met dezen, door zijne groote hulpmiddelen daartoe in staat gesteld, bragt hij de locomotieven tot den trap van volkomenheid, dien zij heden bereikt hebben. Engeland heeft zich dankbaar betoond, door voor den grooten werktuigkundige een standbeeld op te rigten; dat beeld versiert sedert 1848 de spoorwegbrug over de Tyne, welde daarnaar den naam van *Stephensonsbrug* ontvangen heeft. De laatste jaren van zijn werkzaam leven bragt hij in rust door, geëerd en geacht door allen, die met hem te doen hadden. Bij zijn overlijden was hij eigenaar van onderscheidene kolenmijnen en van de uitgebreide ijzerfabrieken te Claycros.

STEPHENSON (Robert), de zoon van George S., geboren te Wilmington in 1803, overleden den 12^{den} October 1859. Nadat zijne jeugd met voorbereidende oefeningen was voorbijgegaan,

studeerde hij aan de universiteit te Edinburg. Aldus wetenschappelijk gevormd, werd hij door zijnen vader in het praktische leven ingeleid, en was hij dezen behulpzaam in zijne veelzijdige en uitgebreide ondernemingen. Al spoedig ontwikkelde hij zich ook in dit opzigt, en leverde daarvan een afdoend bewijs, door het vervaardigen van eenen locomotief, waaraan de uitgeloofde prijs van 6000 gulden werd toegekend. In 1832 werd hem opgedragen het maken der plannen voor den spoorweg van Liverpool naar Birmingham, en voorts de uitvoering daarvan aan zijne leiding toevertrouwd. Niettegenstaande de vele swarigheden, die zich bij dat werk opdeden, bragt hij het gelukkig ten einde. Later geschiedde de aanleg van onderscheidene andere spoorwegen, waaronder die van Blackwall, Norfolk en Aylesbury, insgelijks onder zijn oppertoezigt. Het kan niet ontkend worden, dat de weg, die Robert S. tot zijn verheven standpunt voerde, meer effen was dan die welken zijn vader had moeten afleggen; doch, mogen ook zijne verdiensten, uit dat oogpunt beschouwd, beneden die van zijn vader staan, aan den anderen kant heeft hij de bewijzen geleverd, hoezeer eene wetenschappelijke vorming tot groote doeleinden kan voeren. Had George S. eene soortgelijke opvoeding genoten, als hij later voor zijnen zoon bereidde, wie zal zeggen hoe veel meer vruchten zijn leven nog zou afgeworpen hebben. Aan het hoofd van al wat Robert S. verrigt heeft, staat de brug over de Menai, meer bekend onder den naam van *Brittannia-brug*, een der grootste werken, waarop onze eeuw roem mag dragen; in 1847 werden de werkzaamheden daartoe aangevangen en drie jaren later, in 1850, was zij voltooid. De brug verheft zich 100 voet boven den waterspiegel, hare lengte is 1841, die der buis zelve 1513 voet, zij wordt gesteund door de hoofden aan de einden, benevens door drie daar tusschen geplaatste pijlers; de binnenruimte is 30 voet hoog, de wanden der buis zijn van duims plaatijzer. S. is de ontwerper van den spoorweg, die de Middellandsche met de Roode zee verbindt; van onderscheidene spoorwegen in Frankrijk en Zwitserland; van de brug over de Tyne, bij Newcastle, die van 1846 tot

Brittanniabrug.

1849 gebouwd is; van een dergelijk werk dat in 1853 in Canada bij Montreal tot stand kwam; en van meer andere groote werken. In 1847 werd hij door de kiezers te Whitby, tot lid van het parlement gekozen. In 1850 had hij zitting in de commissie voor de groote wereldtentoonstelling. Nog heeft hij zich naam gemaakt door zijne schriften, waaronder voornamelijk mag genoemd worden: *Report on the atmospheric railway system* (Londen 1844, 4°) en waarvan eene hoogduitsche vertaling in 1845 te Berlijn bij Weber het licht zag.

STEPPE, van het Russisch woord *Step*, beteekent *woestijn*, doch wordt ook gebezigd voor ieder uitgestrekt onbebouwd veld. De Steppen in het Russische rijk, die vele overeenkomst hebben met de landen in het voormalig Fransch Guyenne en de heivelden in het Noorden van Duitschland, blijven ten deele, alleen uit gebrek aan arbeidzame handen, onbebouwd. De grond zelf is niet overal even onvruchtbaar en levert weiden voor de talrijke kudden der zwervende volken op. In de wijd uitgestrekte Steppen van het gouvernement Astrakan, tusschen de Wolga en de Jaik, trekken Kalmukken en Nogaische Tartaren des zomers met hunne kudden van de eene plaats naar de andere: in deze groeijen vele soorten van bloemen, kruiden en gewassen: ook vindt men er hazen, wilde bokken, verscheidene soorten van vogels, en hier en daar zoutmeren. Een gedeelte der Steppen, door de Kozakken bewoond, is overigens reeds door ontginning voor den landbouw gewonnen.

STER is in het algemeen de benaming van ieder lichtend ligchaam dat zich buiten den dampkring der aarde bevindt, waarvan echter het spraakgebruik, niet de wetenschap, de zon en de maan uitzondert. Wetenschappelijk gesproken behooren de zoogenoemde vallende of verschietende sterren alleen in zoover tot de sterren als zij inderdaad buiten onzen dampkring bestaan (zie *Aërolithen*). Overigens onderscheidt men de sterren in: 1°. vaste, (zie *Sterren (vaste)*); 2°. planeten en wachters of bijplaneten (zie *Zonnestelsel*); 3°. kometen (zie *Kometen*).

STERANIJS. (*Ilicium anisatum*). Het S. behoort tot de natuurlijke familie der *Magnoliaceae*, volgens het sexuële stelsel tot de 6de orde der 13de klasse (*Polyandria Hexagynia*). Deze altijd groene heester komt in Sina en Japan voor en is vooral

van gewigt om zijne vrucht, die als S. (*Anisum stellatum*) in den handel voorkomt. Die vrucht nu bestaat uit een verschillend aantal (gewoonlijk zes tot twaalf) harde, houtachtige vliesjes, die ieder een' ovalen roodachtigen zaadkorrel bevatten. Zij heeft

Steranijs.

reuk van *Anijszaad*, doch iets minder sterk. Door destillatie bereidt men er de *Steranijsolie* uit, die some gebezigd zou worden om de gewone *Anijsolie* te vervalschen. Zij komt daarmede ook in vele opzigten overeen, doch stolt minder spoedig. In de geneeskunde wordt het S. in dezelfde gevallen aangewend als de *Anijs* (zie *Anijs*). B.

STERCORANISTEN was in de IX[de] eeuw een scheldnaam dergenen die het gevoelen van Paschasius Radbertus (zie *Paschasius Radbertus*) aangaande het avondmaal omhelsden. Dezen toch, met de tegenwoordige R. Catholieke kerk wanende dat het brood of de ouwel en de wijn, door de consecratie veranderden in het wezenlijk ligchaam en bloed des Heeren, werd voor de voeten geworpen, dat zij dan ook dat ligchaam en bloed in de maag verteerden en met de uitwerpselen (*stercora*) ontlastten — eene beschuldiging, die door de andere partij werd omgekeerd tegen degenen die de transsubstantiatie in geestelijken zin wilden verstaan hebben.

Zie Pfaff, *De stercoranistis medii aevi* (Tubingen 1750), alsmede de voorrede van Mabillon voor zijne *Acta sanctorum ordin. Benedict. Sec.* IV, P. II.

STEREOCHROMIE, eene soort van schildermanier, welke voor muurschilderingen gebezigd wordt en die de gewone fresco's gedeeltelijk heeft vervangen. De schildergrond wordt daarbij op eene eigenaardige wijze toebereid, zoodat hij met den muur één vast ligchaam uitmaakt. Daarop worden de eenvoudige waterverwen aangebragt, die zich onoplosbaar vereenigen met den schildergrond. De kleuren zijn zeer fraai en bereiken de volle hoogte der lichten in de fresco's en tevens de volle diepte van de olieverwen, zonder nogtans te blinken. Bovendien heeft deze manier het voordeel dat men niet als bij de fresco's een enkel gedeelte op een' en denzelfden dag geheel en onveranderlijk moet voltooijen, maar de verschillende partijen te gelijk en langzamerhand tegen elkander kan opwerken. Eindelijk kan men haar door het aanwenden eener chemische verbinding, het zoogenaamde waterglas, beschutten tegen invloeden van het weder, tegen koude, hitte of vochtigheid. Door verschillende Duitsche kunstenaars is deze manier, welke vooral voor ons noordelijk klimaat zoo geschikt is, bij monumentale werken van onzen tijd in praktijk gebragt.

STEREOMETRIE. De lagere meetkunst wordt afgescheiden in twee hoofdafdeelingen, met name de *Planimetrie* en de *Stereometrie*. De eerstgenoemde omvat al hetgeen betrekking heeft op de eigenschappen der vlakke figuren, begrensd door regte lijnen en door cirkelbogen; het is hetgeen men noemt de meetkunst van het platte vlak. De laatstgenoemde, ook de meetkunst in de ruimte genoemd, behandelt de ligging en snijding der vlakken, de eigenschappen der ligchamen, begrensd door platte vlakken en van de omwentelingsligchamen, geboren door de wenteling van een' regthoekigen driehoek, om een der regthoekszijden, van een' regthoek om eene der zijden, en van den halven cirkel om zijne middellijn; met andere woorden, de eigenschappen van den *kegel*, den *cylinder* en den *bal*.

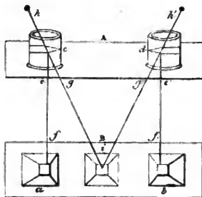
STEREOSCOOP. Deze toestel, in 1838 door Wheatstone uitgevonden, dient om de uitwerking van het zien met twee oogen merkbaar te maken en aan te toonen, dat zij beiden noodzakelijk zijn, om het relief der ligchamen behoorlijk te waarderen. De S., gewijzigd door Brewster, bestaat uit eene kleine houten doos of kast, waarvan het deksteuk voorzien is van twee buizen, welke dienen om de optische assen te rigten. Op den bodem der doos zijn twee teekeningen, die ieder afzonderlijk

slechts met één oog worden gezien en wel door een convergerend glas, hetwelk in iedere buis geplaatst is. Deze teekeningen stellen hetzelfde voorwerp, maar uit een verschillend gezigtspunt genomen voor, zoodanig, dat elk beeld juist overeenkomt met

hetgeen in elk der oogen zou gevormd worden, zoo men het voorwerp op eenen korten afstand beschouwde. Hieruit volgt,

dat als men door de twee buizen ziet, ieder oog een' indruk ontvangt, alsof het het voorwerp zelf zag, en daardoor wordt op den beschouwer den boeijenden indruk van het ligchamelijke te weeg gebragt; hij ziet niet alleen lengte en breedte der voorwerpen, maar ook hunne diepte, in één woord werkelijke ligchamen.

Wheatstone vervaardigde zijn' eersten toestel met spiegels, doch nam spoedig de thans gebruikelijke, algemeen bekende inrigting aan. Aanvankelijk trok de S. weinig aandacht, en eerst in 1850, twaalf jaren na zijne eerste ontdekking, begon hij algemeenen opgang te maken, ten gevolge van een bezoek van den Schotschen natuurkundige Brewster te Parijs. Dit ligt daaraan, dat het teekenen van zamengestelde voorwerpen uit verschillende gezigtspunten zeer moeijelijk was en het vervaardigen van dubbele afbeeldingen eerst gemakkelijk werd, toen men daarvoor de photographie bezigde. Hiertoe plaatst de photographist zich op verschillende standpunten, die te voren bepaald worden, naar den afstand van de camera obscura tot het voorwerp en naar de grootte der beelden die hij wil vervaardigen. Ook moet daarbij de natuur der voorwerpen die men wil opnemen in acht genomen worden, en zullen bij voorbeeld de standpunten voor een diep perspectief anders genomen moeten worden, dan die voor een alleen staand monument. De onderlinge afstand dier punten zal meestal bijzonder groot schijnen, als men niet in aanmerking neemt, dat de photographische toestel de voorwerpen met vergroote oogen bekijkt en dat met het toenemen van de grootte dier oogen, ook de ruimte tusschen beiden moet vergroot worden.

STEREOTOMIE. Deze wetenschap sluit zich onmiddellijk aan aan de stereometrie, en heeft ten onderwerp de beschouwing der doorsneden van oppervlakken in het algemeen, doch meer bepaaldelijk van gebogene oppervlakken. Het aanschouwelijke voorstellen, met andere woorden, het in teekening brengen van de lijnen, volgens welke twee oppervlakken elkander doorsnijden, geschiedt met behulp van hare projectiën op platte vlakken, de zoogenaamde projectie-vlakken; de leer der projectiën maakt een deel uit van de beschrijvende meetkunst. De S. heeft eene belangrijke toepassing in de bouwkunst, waar het de constructie van gewelven betreft, in het geven van de juiste gedaante aan de steenen, die afhankelijk is van den vorm, dien het gewelf moet hebben, om een' zekeren wederstand te kunnen bieden. De juiste bepaling van de kromming der verschillende lijnen is daarbij van groot belang, vereischt eene naauwkeurige kennis van het onderwerp en niet minder zorg bij de uitvoering.

STEREOTYPIE. Dit woord, van het Grieksch gevormd en de beteekenis hebbende van eenen vaststaanden lettervorm, wordt gebezigd ter aanduiding van het boekdrukken met letters die in dunne platen zijn aaneengevoegd. Hoe onschatbaar nuttig de uitvinding ook zij, om met losse, beweegbare letters te drukken, toch heeft zij eenige bezwaren voor werken, die op den duur worden gezocht en bij welke het aankomt op eenen zuiveren tekst, van alle drukfeilen vrij. Dit laatste doel kan niet worden bereikt dan door herhaalde en veelvuldige correctiën; maar indien een steeds voortgaand debiet van eene onveranderde uitgave plaats heeft, gelijk met bijbels, kerkboeken classieke schrijvers enz. het geval is, dan heeft de drukker, met losse letters werkende, slechts de keuze tusschen het bezigen van den eens gezetten vorm tot een zeer groot getal afdrukken, en het van tijd tot tijd op nieuw zetten. Beiden zijn kostbaar; het eerste door het groote kapitaal dat in de groote hoeveelheid papier wordt gestoken en dat eerst na het verkoopen van eene op langen tijd berekende oplage terugkeert, het laatste door het telkens op nieuw noodige zetloon. Daarbij komt nog, dat elk nieuw zetten gevaar doet loopen van nieuwe drukfouten, terwijl die welke ook na de zorgvuldigste correctie kunnen zijn overgebleven, in eene groote oplage ook een groot getal afdrukken ontsieren. Dit een en ander heeft het denkbeeld doen ontstaan om den eenmaal met losse letters gezetten en door naauwkeurige correctie zuiver gemaakten tekst onwrikbaar vast te zetten, ten einde aldus zonder verdere moeite of onkosten te worden gebezigd tot het afdrukken van zoo vele of zoo weinige exemplaren als men verkiest, blijvende echter de gelegenheid open om elke ontdekte drukfout te verbeteren, zoodat door lengte van tijd een volmaakt feilvrije drukvorm ontstaat. Daartoe wordt een gezette en tot het nemen van afdrukken geheel gereed liggende drukvorm vastgezet in een ijzeren raam dat zooveel noodig is boven de letters uitsteekt. In den aldus ontstanen bak giet men eene vrij dunne oplossing van gips; na vooraf de letters tegen het aankleven van het gips te hebben geolied. Daarna strijkt men de bovenoppervlakte van de gipspap effen en laat het gips hard worden. Als dit het geval is wordt de gipsplaat voorzigtig van den lettervorm afgenomen. Zij vertoont nu, zoo als van zelf spreekt, de letters van den vorm regt en verdiept, en is de matrijs (zie *Matrijs*), die, na eerst in de zon gedroogd en vervolgens in eenen oven gebakken te zijn, dient tot gietvorm voor gewone letterspecie, welke, na het verbreken der gipsmatrijs als ééne plaat met verhoogde en verkeerd staande letters, volkomen gelijk aan den oorspronkelijken vorm uit losse en beweegbare letters bestaande, te voorschijn komt. Ontdekte drukfouten worden, indien zij slechts eene enkele letter betreffen, gemakkelijk hersteld door uitboring van het verkeerde in den vasten vorm, met invoeging der verbetering. Voor grootere veranderingen kan het te verwijderen gedeelte worden uitgestoken en een even als de geheele plaat vervaardigd blokje naauwkeurig worden in de plaats gesteld.

In zoover de S. het drukken met vaste vormplaten is, kan men haar de alleroudste wijze van drukken noemen, daar de xylographie of houtsnijkunst (zie *Houtsnijkunst*) aan de typographie is voorafgegaan. Doch in haren tegenwoordigen vorm is zij, nadat vroeger de van losse letters zamengestelde drukvormen door zekeren van der Mey te Leyden in de XVII[de] eeuw waren aaneengesoldeerd, eigenlijk uitgevonden door eenen anderen inwoner dier stad, den Hoogduitschen predikant Johannes Muller, die in het begin der XVIII[de] eeuw onderscheidene werken op deze wijze drukken liet, o. a. eenen folio Bijbel in het jaar 1718, waarvan nog twee stereotype platen bestaan, de eene in de koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage, de andere bij de heeren Joh. Enschedé en zonen te Haarlem. Vooral achter is de S. beoefend en verbeterd door den Parijschen boekdrukker Firmin Didot, die zich sedert 1795 zeer heeft toegelegd op het leveren van uitgaven van classieke, benevens veel gezochte nationale schrijvers in S. Ook Tauchnitz te Leipzig is daarvoor zeer bekend.

Voor weinige jaren is men op het denkbeeld gekomen matrijzen te vormen van zeer dun ongelijmd papier, waarin zeer fraaije stereotype platen worden gegoten. Men neemt daartoe eenige vellen van zulk papier, die, na bestreken te zijn met eene dunne pap, door middel van eenen borstel op den gezetten vorm worden geklopt, nadat de laatste vooraf met een weinig olie is bestreken. Daarna wordt de letter verwarmd, waardoor de matrijs gedroogd en voor het gieten geschikt gemaakt wordt. Deze bewerking heeft boven die met gips het voordeel, dat men meer dan eene plaat in zoodanige matrijs kan gieten en met minder moeite gereed is voor de pers.

STERFTE. De zes hoofdoorzaken, die men in statische geschriften gewoonlijk aangevoerd vindt ter verklaring der zoozeer uiteenloopende verhoudingen der S. in verschillende gewesten,

zijn: het klimaat, de stamverscheidenheid, de hoogere of lagere trap van beschaving, de aard der voedingsmiddelen en de meerdere of mindere consumtie daarvan, stad of land, landbouw of fabriekarbeid en groot of gering getal van geboorten. Groepeert men de verkregene resultaten, dan vindt men den langsten levensduur in het Noordelijk halfrond, evenwel niet zoo, dat niet somtijds een meer noordelijk gelegen land eene ongunstiger sterfteverhouding zou hebben dan een wat zuidelijker gelegen. Het klimaat in Europa schijnt in 't algemeen op den levensduur geen wezenlijken invloed te hebben, hoewel het niet te loochenen is, dat bijzondere eigenaardigheden van het klimaat in meer begrensde streken voor- of nadeelig op de gezondheid en het leven der inwoners kunnen werken. Ten aanzien van de stamverscheidenheid volgt uit de statische tabellen ontwijfelbaar, dat over het geheel de Slavische volken (Russen, Polen, Bohemers enz.) korter leven dan de Romanen (Franschen, Italianen, Spanjaarden), Celten (de oorspronkelijke bewoners van Bretagne, Wales, Ierland en de Schotsche hooglanden), Germanen (Hoog- en Nederduitschers en Scandinaviërs), en Anglo-germanen (Engelschen, Laag-schotten). Opmerkelijk is de invloed, dien de beschaving uitoefent op den levensduur; het staat vast, dat naar mate eene natie beschaafder wordt en met die beschaving vermogender, de inwoners een' hoogeren leeftijd bereiken. Eene vergelijking van de sterfteverhouding van vroegere eeuwen in Engeland, Frankrijk en Pruissen met den tegenwoordigen tijd, levert daarvan het bewijs.

Dat betere voeding en rijkelijker gebruik van voedsel, meerder genot van vleesch en gebruik van tarwe in plaats van rogge mede een' gunstigen invloed op den levensduur uitoefenen is duidelijk gebleken. Ten aanzien van het onderscheid van stad en land, landbouw en fabriekarbeid leerden onderzoekingen, dat in de steden de levensduur korter is dan op het land, en fabriekarbeiders over het algemeen korter leven dan landbouwers, ofschoon daarbij vooral niet uit het oog mag verloren worden, op welke wijze de fabriekarbeid wordt verrigt. Vele geboorten eindelijk moeten ongunstig op de S. werken, daar zeer vele kinderen in het eerste levensjaar sterven. De sterfteverhoudingen zijn b. v. in Frankrijk gunstig, welligt omdat het getal geboorten aldaar in vergelijking met andere landen bijzonder gering is. B.

STERKWATER. (Zie *Salpeterzuur*).

STERLING. In de XII^{de} eeuw kwam in Engeland een muntstuk in gebruik, dat S. of *easterling* genoemd werd, men zegt wijl Duitsche, en dus voor Engeland Oostersche, stempelsnijders overgekomen waren om den stempel te maken. Meer waarschijnlijk evenwel is het dat deze rekening naar het gewigt van Karel den Grooten in Engeland ingevoerd is door de schippers en kooplieden der Hansesteden, in Engeland algemeen Oosterlingen genoemd. Van deze easterlings gingen 240 op het pond van 12 oncen; voor het pond sloeg men een zilveren muntstuk, dat als zeldzaamheid nog in eenige kabinetten bewaard wordt. Het pond S. (waarover men zie het art. *Pond*) is overigens in zeven eeuwen zeer in waarde gedaald en wordt nu in goud geslagen onder den naam van *Sovereign*.

STERN of IKSTERN. (Zie *Visschdiefje*).

STERNBERG, de hoofdstad van een district in den Olmutzer kreits van het markgraafschap Moravië, welk district 15¼ □ mijl bestaat en meer dan 70,000 inwoners heeft, ligt aan den breeden heir- of keizersweg naar Silesië, telt 12600 inwoners, die zich voornamelijk met fabrieken van linnen-, katoenen- en wollen stoffen generen, doch ook veel ooft, voornamelijk kersen teelen en daarvan liqueur en brandewijn stoken. Men vindt er een oud kasteel en eene opvoedingsinrigting voor zonen van officieren. In het Sternberger district ligt het dorp Andersdorf of Ondrzejow, bekend om zijne minerale bronnen, waarvan het water heinde en ver verzonden wordt.

In het jaar 1241, den 21sten Junij, overviel ter plaatse waar nu de stad S. ligt, zekere Jaroslaw van S. het Mongolenheer, dat van Liegnitz westwaarts opgerukt was, doodde den aanvoerder en maakte eene geweldige slagting onder de Mongolen, zoodat het overschot van het leger in overhaaste vlugt naar Hongarije de wijk nam. Dezen Jaroslaw schonk koning Wenceslaus de I^{ste} van Boheme eene uitgestrektheid gronds als heerlijkheid, op welke Jaroslaw een slot stichtte, dat de oorsprong werd der stad S. Tot 1409 bleef zij met de heerlijkheid in het bezit zijns geslachts en kwam toen aan de Silesische hertogen van Öls. Sedert het einde der XVII^{de} eeuw is S. eene bezitting der vorstelijke familie Lichtenstein.

STERNBERG (KASPAR MARIA graaf VON), een als natuuronderzoeker met grooten roem bekende geleerde, geboren te Praag den 6^{den} Januarij 1761. Na eene zorgvuldige opvoeding genoten te hebben, betrad hij de staatkundige loopbaan. In het jaar 1786 werd hij benoemd tot hofraad en in het volgende jaar tot raadslid van het bisdom Regensburg en Freysing. Van 1803 tot 1807 bekleedde hij den post van vice-president over het landsbestuur onder den prinsprimaat K. von Dalberg. Daarenboven was hij president van onderscheidene letterkundige instellingen te Regensburg. Ten gevolge der tijdsomstandigheden leefde hij van 1807 tot 1809 als ambteloos burger in laatstgenoemde stad. De oorlog van 1809 noodzaakte hem naar Boheme terug te keeren, waar hij nu zijne boeken en andere verzamelingen met die van zijnen overleden broeder, graaf Johann von S. vereenigde. Hij woonde op zijn landgoed te Brzezina, waar hij door vele in- en buitenlandsche natuuronderzoekers bezocht werd. Toen de opper-burggraaf Kolowrat-Liebsteinsky de stichting van het Boheemsche National-Museum bewerkt had en het genootschap den 23sten December 1822 geopend werd, overreikte S., die tot president verkozen werd en reeds 4000 boekdeelen over de natuurlijke historie, 500 voorwerpen tot Boheme betrekking hebbende en al zijne verzamelingen aan het museum afgestaan had, de schenkings-acte daarvan aan het genootschap. In de eerste algemeene vergadering van het genootschap hield hij eene allerbelangrijkste redevoering, waarin hij een overzigt gaf van den stand der natuurkundige wetenschappen, waarbij hij vervolgens aantoonde, welke rang ten aanzien van de wetenschap en letterkunde aan Boheme moest worden toegekend. — Onder de van hem afkomstige verzamelingen des museums is de naar geognostische tijdperken gerangschikte, van versteeningen, welligt eenig in hare soort. Over het algemeen was zijn geheele leven zeer belangrijk en van veel nut voor de natuurkundige wetenschappen. Hij ondersteunde en bevorderde niet alleen, waar hij iets vermogt, maar ontwikkelde ook als onderzoeker eene zeer verdienstelijke werkzaamheid. Men is aan hem verschuldigd den eersten doorwrochten arbeid over eenige plantengroepen uit de voorwereld en men moet hem als eenen der eerste grondleggers van dezen tak der plantenkunde beschouwen. Vergel. zijn: *Versuch einer geognostisch-botanischen Darstellung der Flora der Vorwelt* (8 Heften in fol., Leipzig 1820—1838); welk werk in het Fransch is vertaald door den graaf de Bray, gezant van Frankrijk aan het Oostenrijksche hof. Ook in de andere afdeelingen der plantenkunde heeft hij zich onderscheiden; o. a. leverde hij eene monographie over de steenbreeksoorten (*Saxifragae*). Voorts heeft men nog van zijne hand: *Galvanische Versuche in manchen Krankheiten* (Regensburg 1803), *Reise durch Tyrol nach Italien im Jahr* 1804 (Regensburg 1806), en eenige afzonderlijke verhandelingen. Hij overleed den 20sten December 1838 op zijn landgoed te Brzezina in bijna 88-jarigen ouderdom. — Een uit ijzer, zilver en zwavel bestaand erts, hetwelk in Boheme en Saksen gevonden wordt, is ter zijner eer met den naam van *Sternbergiet*, bestempeld. Ook heeft men eene plant, *Saxifraga Sternbergia* ter zijner eer genoemd.

STERNE (LAURENCE), beroemd Engelsch schrijver, werd den 24sten November 1713 te Clonmell in Ierland geboren. Hij ging in 1732 naar Cambridge, om zich in de godgeleerdheid te oefenen, doch onderscheidde zich hier meer door zijne vrolijkheid dan door vlijt, meer door den eigenen gang zijner denkbeelden dan door kunde. Intusschen verkreeg hij door de medewerking zijns ooms de predikantsplaats te Sutton, en later ook nog die te Stillington, benevens eene prebende bij de cathedrale kerk te York, waarna hij in 1741 huwde. Sutton was de plaats van zijn verblijf, alwaar hij, zoo als hij zelf verhaalt, den tijd met lezen, teekenen, schilderen en jagen doorbragt, terwijl hij zijne predikdienst meestal door vicarissen waarnemen liet. Van 1762 tot 1764 reisde hij voor zijne gezondheid naar Frankrijk, en in 1765 naar Italië, en stierf, kort na zijne terugkomst den 18^{den} Maart 1768, zonder het geringste van die vrolijkheid verloren te hebben, welke hem in al de omstandigheden des levens steeds bijbleef. Zijn eerste werk was een roman getiteld *the Life and*

Opinions of Tristram Shandy in 9 deelen, die van 1759 tot 1766 in het licht verschenen. In dit werk, hetgeen bijna in alle beschaafde talen is overgezet, speelt een bejaard land-edelman, die zich verbeeldt een wijsgeer te zijn, en zijne zeldzame, wonderlijke grondstellingen in de opvoeding van eenen eenigen zoon aan den dag legt, de hoofdrol. Het belagchelijke der schoolsche wijsbegeerte en geleerdheid, de menigte komieke, met aandoenlijke trekken doormengde, schilderingen van tooneelen en karakters uit het huiselijk leven, de schrandere aanmerkingen omtrent het menschelijk hart en het luimige, dat allerwege in dezen roman doorstraalt, maken het werk tot een zoo bont geheel, als welligt in geene taal voorhanden is. In 1767 gaf S. doch onder den naam van Yorik, (de hofnar van den koning van Denemarken in den Hamlet van Shakespere) zijne *Sentimental journey through France and Italy* (*Sentimentele reize door Frankrijk en Italië*), in twee deelen, in het licht, welke zich door de diepste kennis van het menschelijke hart, den bevalligsten schalkachtigen luim en de teederste aandoeningen kenschetst. Zijne *Leerredenen* verschenen reeds in 1760, mede op den naam van Yorik, in 2 deelen; waarop hij in 1766 nog twee liet volgen, waarvoor hij echter zijnen naam plaatste. Zij bevatten leerrijke, zedelijke opstellen, waarbij men zich zijnen onordelijken, doch geestigen en luimigen schrijftrant herinnert. — S. behaagde niet alleen door zijne vernuftige invallen, maar men verlustigde zich ook in zijne in het oog loopende gestalte en in de zonderlinge manier zijner kleeding. Vele lieden van verstand, zoo in Engeland als Frankrijk, waardeerden hem hoog en droegen hem achting toe; doch, in weerwil der aanzienlijke inkomsten zijner vaste jaargelden, en hetgeen hij als schrijver door zijne werken verdiende (de laatste uitgave bragt hem 24,000 p. st. op), vonden zijne gade en dochter, bij zijn overlijden in 1768, slechts schulden, doch zij werden door geschenken van zijne familie voor behoefte behoed. Zijne dochter, die aan een' Franschen edelman gehuwd was, gaf in 1775 eene verzameling van haars vaders *Brieven*, in 3 duodecimo deeltjes, in het licht, waarvoor gedenkwaardigheden van zijn leven en zijne familie geplaatst, en welke in den vertrouwelijken en hem bijzonder eigenen stijl geschreven zijn. In hetzelfde jaar verschenen almede de *Lettres from Yorik and Eliza*, welke voor eene briefwisseling tusschen S. en Mistress Draper, eene West-Indische vrouw, gehouden worden, en in den toon der vurigste vriendschap gesteld zijn. Het is te bejammeren, dat zijn huiselijk en burgerlijk leven zoo weinig met de gevoelens van zachtmoedigheid, goedhartigheid en grootmoedigheid overeenstemden, waardoor zijne werken zich zoo dikwijls kenmerken. Van zijne schriften zijn, afzonderlijk en bijeenverzameld, verscheidene uitgeven in het licht verschenen, gelijk mede van den *Tristam Shandy* en de *Sentimentele reis* vertalingen in het Hollandsch.

STERREBEELDEN zijn die groepen, in welke men de vaste sterren afdeelt. Reeds in de hoogste oudheid had dit plaats, hetzij ten einde het aanduiden en verkennen aan den hoogst onregelmatig met sterren bezetten hemel gemakkelijker te maken, hetzij, ten einde de gedachtenis van belangrijke personen of gebeurtenissen te bewaren. Tot het aannemen van het laatste wordt men gedrongen indien men opmerkt, deels, dat aan den hemel onderscheidene S. zoodanig met elkander in verband staan als overeenkomt met geschiedenissen, die in het fabelkleed der mythe gehuld tot ons zijn overgebragt, deels dat er niet dan bij hoogst zeldzame uitzondering eenige overeenkomst bestaat tusschen de gedaante van het voorwerp, welks naam een sterrebeeld draagt, en de figuur die door het trekken van lijnen van de eene ster naar de andere in dat sterrebeeld ontstaat. Indien men, om slechts een voorbeeld te noemen, op eenen winteravond het bekende prachtige sterrebeeld Orion beschouwt, zal men er bij geene mogelijkheid den vorm in terugvinden die hieronder is afgebeeld. Ook is de verdeeling van den sterrenhemel in S. hoogst onregelmatig; sommigen zijn groot, anderen klein, en het eene slingert zich somtijds zonderling tusschen het andere, zoodat die verdeeling weinig geschikt is, om het geheugen te hulp te komen en de plaatselijke verkenning aan het uitspansel te vergemakkelijken. Niettemin is het waar, dat vele S., afgescheiden van het door den naam aangeduide voorwerp, vrij kenbare groepen hebben, b. v. de gordel van Orion, het Zevengesternte in den stier, de zeven grootste sterren in den grooten Beer, enz.

De oudste S., thans nog in gebruik, zijn ons door de Grieken nagelaten, en wel ten getale van 48. Daartoe behooren vooreerst de 12 in den dierenriem (zie *Dierenriem*); ten tweede de S. ten noorden van dezen: *Andromeda*, de *Arend*, de *Groote*

Sterrebeeld Orion.

Beer, de *Kleine Beer*, *Boötes*, *Cassiopeia*, *Cepheus*, de *Dolfijn*, de *Draak*, de *Driehoek*, *Hercules*, de *Kleine Hond*, de *Noorder Kroon*, de *Lier*, *Ophiuchus*, het *Kleine Paard*, *Pegasus*, *Perseus met het hoofd van Medusa*, de *Pijl*, de *Slang*, de *Wagenman*, de *Zwaan*; ten derde de S. ten zuiden van den dierenriem: het *Altaar*, het *schip Argo*, de *Beker*, *Centaurus*, de *rivier Eridanus*, de *Haas*, de *Groote Hond*, de *Zuider-Kroon*, *Orion*, de *Raaf*, de *Zuider-Visch*, de *Walvisch*, de *Waterslang* en de *Wolf*. Twee anderen, *Antinous* (vereenigd met den *Arend*), en het *Hoofdhaar van Berenice*, mede van de Ouden afkomstig, geraakten in onbruik, maar werden door Tycho de Brahe hersteld. Na het ontdekken van den waterweg om Kaap de Goede Hoop werden de volgende S. uit de nabijheid der Zuidpool zamengesteld: de Bij, de zuidelijke Driehoek, de Indiaan, de Kameleon, de Kraanvogel, de Paauw, de Paradijsvogel, de Phoenix, de Toukan, de Vliegende visch, de Mannelijke waterslang, de Zwaardvisch. De sterrekundige Bartsch voegde nog eenige in Europa zigtbare S. bij de van ouds bekenden, zamengesteld uit gedeelten van de oude: de *Eenhoorn*, de Eufraat, de *Giraffe*, de Jordaan, de Tiger, de Vlieg. Hevelius voerde in de XVII^de^ eeuw nog in: Cerberus, de Kleine Driehoek, de *Hagedis*, de *Jagthonden*, de *Kleine Leeuw*, de *Lynx*, de Berg Maenalus, het *Schild van Sobieski*, het *Sextant*, en de *Vos met de gans*. Halley vermeerderde in het jaar 1677 de S. met: de eik van Karel den II^den^; Royer twee jaren later met: het Kruis en de *Duif*; Lacaille volde eenige aan het zuider halfrond opengebleven plaatsen aan met: de Beeldhouwerswerkplaats, het Dradennet, het Graveerstift, het Kompas, het chemisch Laboratorium, het Lineaal met den Winkelhaak, de Luchtpomp, de Microscoop, het Octant, de Passer, de Schilderszesel, de Tafelberg, het Uurwerk, de Verrekijker. Voorts werden in de vorige eeuw aan den hemel geplaatst, door Kirch: de Brandenburgsche schepter; door Poczobut: de Stier van Poniatowski, door Lemonnier: het Rendier en de Solitairvogel; door Hell: de Georges-harp en de Telescoop van Herschel; door Lacande: de Kat, de Luchtbol, *Messier of de Oogstbewaarder*, het Muurquadrant; door Bode: de Boekdrukkerswinkel, de Electriseermachine en de Glorie van Frankrijk. Vele der S. van lateren tijd hebben zich niet kunnen staande houden. Alleen die, welker namen hierboven *cursijf* zijn gedrukt, zijn algemeen in gebruik gebleven; deze aanwijzing heeft echter slechts betrekking op de S. die hier te lande zigtbaar zijn.

Met een woord zij nog gezegd, dat zekere Schiller in de XVII^de^ eeuw den voorslag deed om de heidensche voorwerpen

van den hemel te verbannen en in bijbelsche te veranderen. Zoo wilde hij de twaalf S. van den dierenriem veranderen in de twaalf apostelen, Cassiopeia vervormen in Maria Magdalena, enz. Doch dit plan verwierf even weinig bijval als later een ander van zekeren Weigel, die de oude S. wilde herscheppen in wapens der Europeesche vorsten. Nog in deze eeuw gaf vleierij den naam van Napoleonsgesterte aan de drie sterren welke den gordel van Orion aanwijzen.

STERREKAARTEN zijn afbeeldingen van den sterrenhemel of van gedeelten van dien, waarop de sterren zijn aangeduid volgens haren onderlingen stand en hare verschillende grootte. Eene verzameling van zulke kaarten, die met elkander een geheel uitmaken, heet een Sterren-Atlas. De oudste van dien aard, die van eene wetenschappelijke zijde vermelding verdient, is die van Baijer, onder den titel *Uranometria* (Augsburg 1603, herdr. Ulm 1648) uitgegeven. Hij bestaat uit 51 bladen en bevat 1706 sterren. In het jaar 1627 gaf zekere Schiller eenen atlas in 55 bladen uit, op welke hij de oude namen der sterrebeelden in de door hem uitgedachte bijbelsche (zie *Sterrebeelden*) veranderde. Hevelius gaf onder den titel: *Firmamentum Sobiescianum* (Dantzig 1690) eenen hemel-atlas van 54 bladen uit, die meer uitmuntte door fraaije uitvoering dan door wetenschappelijke naauwkeurigheid. De atlas van Flamsteed (Londen 1729, kleinere uitgave Parijs 1776, vermeerderde Parijs 1796) heeft op 28 bladen 2919 sterren, te Greenwich door den auteur waargenomen. Bode gaf ten jare 1782 eene verbeterde uitgave van Flamsteeds kaarten in 34 bladen, later eene eigene *Uranographie* in 20 bladen. Vollediger zijn de kaarten van Harding, die op 27 bladen eene afbeelding geven van den sterrenhemel tot 30° aan weder-zijden van den aequator, waarop de sterren tot aan de 8ste en 9de grootte voorkomen. Ook Argelander gaf eene voortreffelijke *Uranographie* (Berlijn 1843) en Schwinck eene verzameling van 5 groote S. Uitvoerig zijn ook de S. door Hind te Londen uitgegeven; zij bevatten tot de sterren der 10de grootte, doch de meesten strekken zich niet verder dan 3° ter wederzijden van de ecliptica uit.

De voortreffelijkste S. zijn echter die, welke op kosten der Berlijnsche academie werden uitgegeven en onder den naam van Berlijner S. bekend zijn. De academie ontwierp tot dien veelomvattenden arbeid het plan ten jare 1825. Het geheel moet bestaan in 24 kaarten, elke van 15° R. O. en 30° Decl., 15° N. en 15° Z., met al de sterren tot de 10de grootte. De 24 kaarten werden over verschillende sterrekundigen verdeeld, welke werden uitgenoodigd om er eene of meerderen van te bewerken. De meesten zien het licht en hebben bij de ontdekkingen der kleine planeten groote dienst bewezen, ja de meesten dier ontdekkingen hebben plaats gehad ten gevolge der vergelijking van eene Berlijner sterrekaart met den hemel.

Voor het populair onderwijs in de sterrekunde zijn de volgende hemel-atlassen ingerigt: Goldbach (Weimar 1799); Meigen (Dusseldorp 1823); Riedig (Leipzig 1831); Littrow (Stuttgard 1839, herdr. Augsburg 1853).

STERREKIJKER. (Zie *Telescoop*).

STERREKUNDE noemt men die wetenschap, welke handelt over de lichtende ligchamen buiten den dampkring der aarde, hunne bewegingen, toestand en betrekking tot den aardbol, de laatste ook als grondslag van de zoogenoemde wiskundige aardrijkskunde. Voorzeker verdient zij den naam, de schoonste te zijn van alle wetenschappen. Van geene is de grondslag onwrikbaarder, als zijnde haar gansche gebouw opgetrokken op den grondslag der wiskunde; geene bewijst meer de krachten van den menschelijken geest, die van uit één stipje, deze aarde, zich uitstrekt over de eindelooze diepten des heelals en de meest grootsche gevolgtrekkingen vastknoopt aan de eenvoudigste gegevens; geene vervult de ziel met grootscher gewaarwordingen en edeler gevoelens. In één woord: de S. is de koningin der wetenschappen, ook van wege het uitgestrekte nut dat zij heeft: de tijdrekening die de fakkel is der geschiedenis, en de zeevaartkunde zonder welke geen wereldhandel bestaan zou, rusten beiden geheel op de S.

Verschillend wordt zij ingedeeld, namelijk in: beschouwende S., handelende over de verschijnselen in het wereldruim in het algemeen; beschrijvende S., handelende over de natuurlijke gesteldheid der hemelligchamen; natuurkundige S., handelende over de wetten der bewegingen van de hemelligchamen in het wereldruim; waarnemende S., bestaande in de beschrijving en het gebruik der sterrekundige werktuigen. Men kan haar ook in het algemeen verdeelen in theoretische en praktische — in allen gevalle onderzoekt zij met behulp der wiskunde de wetten volgens welke de hemelligchamen zich bewegen, bedient zij zich van werktuigen om die bewegingen waar te nemen, maakt zij uit het eene en het andere gevolgtrekkingen, en tracht zij door het eene en het andere onze kennis van de hemelligchamen uit te breiden, te volmaken en aan verschillende doeleinden dienstbaar te maken.

De oudste geschiedenis dezer wetenschap ligt goeddeels in het duister. Het ligt in den aard der zaak, dat tot de eerste waarnemingen der hemelverschijnselen aanleiding gegeven is door het belang dat men daarbij had voor landbouw en scheepvaart. Er was ook slechts eene oppervlakkige waarneming noodig om de steeds voortschrijdende schaduw van een door de zon beschenen voorwerp, als eene geschikte verdeelingsmaat van den dag te doen aanmerken, terwijl de verschillende hoogten der zon zelve, en nog veel meer de afwisselende schijngestalten der maan als van zelve de middelen aan de hand gaven tot het vormen en verbeteren van voorstellingen aangaande de betrekking der aarde tot deze en andere hemelligchamen.

Het oudste volk dat de sporen zijner S. heeft nagelaten, is het Sineesche, hetwelk deze wetenschap ook als eene zaak van godsdienst en staat in hooge eere hield. De alleroudste waarneming, die van den samenstand van Saturnus, Jupiter, Mars, Mercurius en de Maan, als welke in het jaar 2460 v. Chr. zou hebben plaats gehad, schijnt naar alle waarschijnlijkheid verdicht; maar als vrij zeker mag men aannemen, dat ten tijde van keizer Yao, 23 eeuwen voor onze jaartelling, de S. daar te lande reeds ijverig beoefend werd. Reeds toen toch kende men in Sina met vrij groote juistheid de lengte van het zonnejaar (365¼ d.) en de Metonische periode (zie *Guldengetal*). Van eene zonsverduistering, 2155 jaren v. Chr. geven de Sineesen mede berigt; doch de eigenlijke bruikbare waarnemingen vangen eerst aan met den tijd van keizer Tschoe-Kong (1104—1098 v. Chr.); zij betreffen de zonnestanden, waargenomen aan eenen gnomon te Loy-ang, het tegenwoordige Ho-nan-foe. Kong-fu-tsee gaf naauwkeurige berigten aangaande 36 zon-eclipsen (722—480 v. Chr.). Nog meer oude Sineesche waarnemingen zouden wij bezitten, hadde niet keizer Tsin-si-hoang, twee en een halve eeuw v. Chr. alle boeken in zijn rijk laten verbranden, in de meening dat de wetenschappen de kracht des volks verlamden. Later, met name ten tijde van de donkere middeleeuwen in Europa, verhief zich de Sineesche S. weder, doch nooit heeft zij zich bij dit volk opgeheven uit de laagte der bloote waarnemingen, en de theorie heeft zich bij hen uit deze nooit ontwikkeld.

Ook de Indiërs maakten in oude tijden belangrijke vorderingen in deze wetenschap. Zij kenden den siderischen omloopstijd van zon en maan met groote naauwkeurigheid, berekenden de eclipsen met juistheid en hadden vrij goede planetentafelen. Bij de Chaldeërs en Aegyptenaars was de S. het uitsluitend eigendom van bepaalde casten, die haar tegenover het volk in een geheimzinnig duister hulden. De eerstgenoemden beweerden in het bezit te zijn van waarnemingen, die tot meer dan 2200 jaren v. Chr. opklimmen; doch Ptolemaeus haalt van hen geene oudere waarnemingen aan, dan die het jaar 720 voor onze jaartelling betreffen. Toch weten wij dat zij bekend waren met de eclipsen-periode van 223 maansschijnen (6585 d.), die door hen de periode van Saros genoemd werd en slechts van zeer langdurige waarnemingen het gevolg zijn kan. Dat ons aangaande de S. der oude Aegyptenaars niet meer bekend is, schijnt alleen toegeschreven te moeten worden aan de geheimzinnigheid, die de priesters te haren aanzien in acht namen.

De geschiedenis der latere S. neemt haren aanvang bij de Grieken, die haar van de Aegyptenaars leerden. Thales voorspelde ten gevolge eener wetenschappelijke berekening eene zoneclips, 610 jaren v. Chr.; ook droeg hij de stelling voor, dat de aarde eene ronde gedaante heeft. Het schijnt met zekerheid te mogen worden aangenomen dat de Grieken kort voor den aanvang onzer jaartelling den hemel in sterrebeelden hebben afgedeeld. Over het geheel bestond de oudste S. der Grieken hoofdzakelijk in eene theoretische natuurbeschouwing, die niet

van naauwkeurige waarneming uitging en dus ook tot geene juiste gevolgtrekkingen kon leiden, en 't kan alzoo geen verwondering baren, dat Socrates haar verwierp als eene gansch onnutte zaak. Wat de oude Grieksche wijsgeeren dan ook als S. voordragen, bestaat bijkans alleen in bespiegelingen en redekavelingen, hoewel sommigen hunner, met name Pythagoras, helderder denkbeelden hadden. In de V^{de} eeuw v. Chr. maakte zich Meton bekend door de ontdekking der naar hem genoemde maansperiode, later door Calippus verbeterd. De Alexandrijnsche school ontsloot den weg tot meer ontdekkingen en helderder voorstellingen door zich toe te leggen op naauwkeurige waarnemingen. Op die wijze werd de weg voor Aristyllus en Timocharis geopend, om bijna 3 eeuwen v. Chr. de eerste sterrelijsten zamen te stellen, voor Aristarchus om de wetenschap met eene schoone reeks van ontdekkingen te verrijken, voor Erathosthenes om eene proeve te wagen tot bepaling van de grootte der aarde, en inzonderheid voor de onsterfelijke waarnemingen van Hipparchus, den grootsten sterrekundige der oudheid. In zijn voetspoor trad vooral Ptolemaeus, wiens *Almagestrum* een volledig overzigt bevat van den toenmaligen stand der sterrekundige wetenschap, en wiens voorstelling van het zonnestelsel eeuwen lang als het ware werd aangemerkt (zie *Zonnestelsel*). De Romeinen waren, gelijk in het wetenschappelijke leven in het algemeen, zoo ook in de S., niet veel meer dan volgers der Grieken; en zoo aan Julius Caesar de eer gegeven wordt eener hoogst belangrijke verbetering van den almanak, moet men niet uit het oog verliezen, dat hij zich daartoe bediende van de hulp des Griekschen wijsgeers Sosigenes.

Terwijl het grootste gedeelte van Europa na den val des Westerschen rijks in onwetendheid terugzonk, waren het de Arabieren bij welke de S. eene wijkplaats vond. Tot hare ijverigste beschermers behooren de kalifs: Almansoer (754—775), de beroemde Haroen-Al-Raschid (786—809) en zijn zoon Almamoen (813—833); de laatste nam zelf deel aan sterrekundige werkzaamheden en liet Grieksche werken over deze wetenschap in het Arabisch vertalen; ook liet hij eenen meridiaangraad meten en de schuinsheid der ecliptica bepalen. Ook in het destijds Moorsche Spanje bloeide de S., vooral in de XI^{de} eeuw, toen zij er beoefenaars had in Arsachel, Albaren, Almansoer en Averrhoes. Voorts telde deze wetenschap gedurende de middeleeuwen ook in Perzië ijverige voorstanders, met name Omer-Schrian, die ten jare 1030 eenen nieuwen kalender invoerde, welke den Gregoriaanschen in naauwkeurigheid overtreft, en vooral Oeloegh-Beigh, die in de XV^{de} eeuw leefde en wiens ijver voor de S. die van alle vroegere vorsten te boven gaat.

Weinig valt er te zeggen van de lotgevallen der S. bij de Westersche volken gedurende de middeleeuwen. Keizer Frederik de II^{de} was in de eerste helft der XIII^{de} eeuw een beschermer der wetenschappen in het algemeen, en zoo ook van de S. Vooral echter verdient Alphonsus de X^{de}, koning van Castilië, genoemd te worden; de op zijn bevel door Arabische sterrekundigen vervaardigde en naar hem genoemde tafelen zijn eigenlijk de eerste sterrekundige arbeid na den nacht der middeleeuwsche onwetendheid. Behalve bij den grooten Baco vindt men met dat al weinig eigenlijke S. vóór Regiomontanus, wiens verdiensten, hoe groot ook voor zijnen tijd, echter ver overtroffen worden door die van Copernicus, den vader der hedendaagsche S., alsmede door die van Tycho de Brahe, een onovertroffen waarnemer bij al zijne verkeerde denkbeelden aangaande den bouw des zonnestelsels. In den leeftijd des laatstgenoemden valt de almanak-verbetering van 1582 op last van paus Gregorius den XIII^{den}; de naam des pausen, aan den nieuwen kalender gegeven, moet de verdiensten niet in de schaduw stellen van den sterrekundige Aloys Lulius, die hem ter zijde stond. In de eerste helft der XVII^{de} eeuw ontdekte Kepler de wetten, volgens welke de hemelligchamen zich bewegen, deed Galileï schitterende ontdekkingen door middel der kort te voren in ons vaderland uitgevonden verrekijkers, verklaarde Huygens de zonderlinge gedaanten van Saturnus en verrijkte de praktische S. met het slingeruurwerk. In de tweede helft dier eeuw trad Newton op met zijne theorie der algemeene zwaarte, waardoor hetgeen de groote Kepler slechts had leeren kennen als bestaande verschijnselen, verheven werd tot wetten, onmiddellijk voortvloeijende uit de eigenschappen der stoffelijke wereld. Onder de latere sterrekundigen die de wetenschap hebben vooruitgezet, verdienen vooral vermelding: de Cassini, wegens waarnemingen even talrijk als naauwkeurig, Halley wegens zijne berekeningen der komeetbanen, Bradley wegens zijne ontdekking der aberratie van het licht, Flamsteed wegens zijne gewigtige sterrelijsten, Lalande wegens zijne naauwkeurige schriften ter verklaring der wetenschap, Herschel wegens zijne ontdekking van Uranus en zijn onvermoeid doorzoeken van de diepten des heelals met de telescopen, door zijne onvermoeide vlijt en vindingrijke schranderheid vervaardigd, Bode wegens zijne uitvoerige afbeeldingen van den sterrenhemel, Olbers wegens zijne planeetontdekkingen, Schröter wegens zijne vlijtige waarnemingen aangaande de natuurlijke gesteldheid der ligchamen van ons zonnestelsel, Laplace wegens zijne onsterfelijke werken ter blootlegging van het mechanismus des heelals. Slechts met een woord kunnen hier vermeld worden: Gauss, dat buitengewone genie, die door gansch nieuwe berekeningen eene nieuwe baan ontsloot om de waarnemingen vruchtbaar te maken voor de wetenschap; Encke, die even als Bessel in alle deelen der S., de berekenende zoowel als de waarnemende, schitterde; Brandes, die, terwijl hij de S. populair behandelde, haar als wetenschap vooruitzette ten aanzien der vroeger verwaarloosde vallende sterren; Argelander, die met zoo gelukkig gevolg de taak heeft ter hand genomen om de kennis van de vaste sterren uit te breiden; Keiser, die jaren lang getoond heeft wat een sterrekundig genie met de ellendigste hulpmiddelen tot stand kan brengen, en die in ons vaderland de S. uit haar niet heeft opgeheven tot eene vereerde wetenschap; Mädler, wiens waarnemingen en redekavelingen een onoverzienbaar veld van onderzoek hebben geopend; Leverrier, wiens verdiensten omtrent de berekenende S. niet behoeven in de schaduw te staan, al is de schitterende ontdekking van Neptunus geholpen door een allergelukkigst toeval; Struve, vader en zoon, die door eene roemrijke loopbaan getoond hebben hunne eerplaats waardig te zijn aan 't hoofd der voornaamste sterrewacht van de geheele aarde. Doch het is onmogelijk allen op te noemen die zich in onze eeuw verdienstelijk hebben gemaakt ten aanzien der sterrekundige wetenschap. Men raadplege voorts over hare geschiedenis: Bailly, *Histoire de l'astronomie* (Parijs 1775—1787, 5 dln.); Delambre, *Histoire de l'astronomie ancienne* (Parijs 1819, 2 dln.), *De l'astronomie du moyen age* (Parijs 1819), *De l'astronomie moderne* (Parijs 1821, 2 dln.) en *De l'astronomie du XVIIIme siècle* (Parijs 1823); Boillot, *l'Astronomie au XIXme siècle, tableau des progrès de cette science depuis l'antiquité jusqu'à nos jours* (Parijs 1864). In de aanhaling van werken over de geschiedenis der onderdeelen van de S. kunnen wij niet treden, doch vermelden te dezen het belangrijke en leerzame werk van prof. Kaiser: *Geschiedenis der ontdekkingen van planeten* (Amsterdam 1850).

Het onderwijs in de S. vindt men, om van de veelzijds veroudérde *Astronomie* van Lalande (meermalen uitgegeven, het laatst Parijs 1763; Ned. vert. Amsterdam 1773—1780, 5 dln.) niet te spreken, en ook de eigenlijk hoogere behandeling dezer wetenschap onvermeld latende, in: Biot, *Traité élémentaire de l'astronomie* (Parijs 1810, 2 dln.); Brandes, *Vorlesungen über die Astronomie* (Leipzig 1827, 2 dln.); Gleuns, *Beschouwing van het heelal* (Groningen 1834); J. F. W. Herschel, *Treatise on astronomy* (Londen 1833, Ned. vert. Franeker 1838); Littrow, *Wunder des Himmels* (Stuttgard 1837, Ned. vert. ook als I^{ste} dl. der tweede uitgave van Sommer, *Tafereel van het heelal*, Amsterdam 1845); Ule, *De wonderen van den Sterrenhemel*, vert. door H. M. C. van Oosterzee (Leyden 1860); Woodhouse, *Elementary treatise on astronomy* (Londen 1823); en vooral Kaiser, *De sterrenhemel* (Amsterdam 1844, 2 dln., later herdr. en bijgewerkt), benevens het door denzelfden hoogleeraar bewerkte I^{ste} dl. van Uilkens' *Volmaaktheden van den Schepper*.

STERRELIJSTEN noemt men de aanduiding der vaste sterren volgens hare plaatsen op een aangewezen tijdstip. Doorgaans geschiedt die aanduiding in Regte opklimming (zie *Regte opklimming*) en Declinatie, zijnde de afstand van den aequator. Het denkbeeld van zoodanige lijsten ontstond reeds bij de Ouden. Hipparchus vervaardigde er eene van 1022 sterren, ons in het *Almagestrum* van Ptolemaeus bewaard. De groote man kreeg daartoe aanleiding door het verschijnen eener nieuwe ster, en zijn arbeid had ten doel, de nakomelingschap in de gelegenheid

te stellen om kennis te erlangen van de veranderingen die aan den sterrenhemel mogten plaats grijpen. Ook na de herleving der wetenschappen werd het catalogiseren der vaste sterren ijverig ter hand genomen door Tycho de Brahe, den landgraaf Willem van Hessen-Cassel, en Hevelius. Hun arbeid werd overtroffen door dien van Flamsteed, die na meer dan dertigjarige waarnemingen eenen catalogus van 3000 in Engeland zigtbare vaste sterren gaf, die eerst door hem zelven (*Historia coelestis Brittannica*, Londen 1712), later verbeterd door Halley (Londen 1725) is uitgegeven. Tobias Maijer heeft in zijne sterrelijst wel slechts 998 sterren, maar hij bepaalde zich ook alleen tot den dierenriem. Zeer uitvoerig en naauwkeurig is de groote sterrelijst, door Lalande met behulp van zijnen neef bewerkt; zij bepaalt de plaatsen van de sterren tot aan die der 9[de] grootte (Parijs 1801). De Britsche academie deed die lijst de noodige herleidingen ondergaan en aldus onder de leiding van Bailly uitgeven; zij bevat 47,390 sterren. Piazzi gaf eene lijst van 6748 sterren, door hem te Palermo waargenomen (1803); later vermeerderde hij haar tot 7,646 sterren (1814). Naauwkeurig is ook de sterrelijst van Bode (Berlijn 1801), die 17,240 sterren, met inbegrip van eene menigte sterrehoopen en nevelvlekken bevat. Rümker leverde eenen catalogus van 12,000 sterren, door hem te Hamburg waargenomen, (1843—1852). Nieuwer zijn die van Weisse (Petersburg 1846), welke 31,900 sterren bevat en waartoe de grondslag gelegd is door Bessel, die van den 10[den] Augustus tot den 21sten Januarij 1833 en later nog, ruim 75,000 waarnemingen deed ter bepaling der plaatsen van de sterren tot de 9[de] grootte, en wel tot 15° Z. en 45° N. Decl.; doch slechts de sterren tot 15° Z. en 15° N. Decl. zijn in de door Weisse uitgegeven lijst opgenomen; en die van Cooper en Grahem (Londen 1851), welke alleen in de nabijheid der ecliptica 14,888 sterren bevat. Argelander gaf waarnemingen ter plaatsbepaling van 22,000 sterren van 45° tot 80° N. Decl. Doch van dergelijke, meer plaatselijke en dus onvolledige lijsten kunnen wij zonder te groote uitvoerigheid geen melding maken, met name slechts met een woord aanduiden de lijsten van Bradley (3,200 sterren), Lacaille voor de sterren op het zuidelijk halfrond aan de Kaap de Goede Hoop zigtbaar (10,000 sterren), en Brisbane van sterren mede op het zuidelijke halfrond en te Paramatta waargenomen (omtrent 7000 sterren); Groombridge voor de sterren om de Noordpool (ruim 4000 sterren) Taylor, te Madras (11,000 sterren), enz.

Dergelijke lijsten zijn uitnemend nuttig voor de wetenschap. Niet alleen maken zij het, even als naauwkeurige sterrekaarten (zie *Sterrekaarten*) mogelijk om het verdwijnen, verschijnen en verplaatsen van sterren na te gaan; maar meermalen is het gebeurd, dat een vervaardiger eener sterrelijst een hemelligchaam waarnam en als vaste ster op zijne lijst plaatste, hetwelk naderhand bleek eene planeet te zijn geweest, welker plaats alsdan op een tijdstip toen men haar nog niet als planeet kende, een mede-hulpmiddel is tot verbetering van de berekening harer loopbaan. *De geschiedenis der planeetontdekkingen* van den hoogleeraar Kaiser geeft daarvan onderscheidene proeven.

STERREMUUR (*Stellaria*). Dit plantengeslacht behoort tot de natuurlijke familie der *Muurachtige planten (Alsineae)* en kenmerkt zich door een' vijfbladigen kelk, eene vijfbladige bloemkroon, tweespletige bloembladen, tien meeldraden, drie stijltjes en eene zeskleppige doosvrucht. Het wordt in onze Flora door zes soorten vertegenwoordigd, die meerendeels overblijvend zijn en met witte bloemen bloeijen. Het meest algemeen is de *gemeene muur* (*St. media*), ook wel *Murik*, *Erf*, *Hoenderbeet* en *Vogelkruid* geheeten. Deze plant komt meest voor in helder groene zoden van verschillenden omvang, die bijna het gansche jaar bloeijen, doch wier bloemen om hare kleinheid weinig in 't oog vallen. Zij is éénjarig, doch een moeijelijk uit te roeijen onkruid. Hare bladen zijn klein, rond of ovaal even als die van de op vochtige plaatsen groeijende *moeras-S.* (*St. uliginosa*), die een' onbehaarden stengel bezit, terwijl die van de *gemeene Muur* aan eene zijde overlangs behaard is. De *grootbloemige S.* (*St. holostea*), de *zeegroene S.* (*St. glauca*) en de *grasachtige S.* (*St. graminea*) hebben vierkante, zeer tedere stengels, die gemakkelijk breken, en lange, smalle bladen. De *bosch S.* (*St. Nemorum*) even als de *zeegroene S.* meest aan kanten van slooten tusschen het gras tierende, kenmerkt zich door breede, bijna hartvormig-eironde bladen. B.

STERREN (VALLENDE). (Zie *Aërolithen*).

STERREN (VASTE) worden aldus genoemd omdat zij voor de oppervlakkige waarneming noch op haar zelve, noch onderling van plaats veranderen; zij worden dikwijls ook enkel S. genoemd en zijn ligchamen, vrij zwevende in de hemelruimte, een eigen licht uitstralende, waarschijnlijk allen, behoudens poolafplatting ten gevolge der aswenteling, bolvormig van gedaante, zich bewegende ten gevolge der zwaarte- en snelheids- (middelpuntzoekende en middelpuntvliedende) krachten. Haar aantal mag veilig oneindig worden genoemd. Immers, naarmate men krachtiger kijkers heeft vervaardigd, zijn ook meer V. S. in de diepten des heelals gevonden. Gelijk de melkweg uit millioenen sterren bestaat, zoo vindt men aan den hemel talrijke sterreverzamelingen, die wegens den verbazend grooten afstand voor ons oog ineensmelten tot lichtende wolkjes (zie *Nevelvlekken*), en het is nog niet bewezen, dat dit ook niet het geval is bij alle zulke nevelvlekken, die ook door de sterkste kijkers niet in afzonderlijke sterren worden ontbonden.

Even verbazend als het getal V. S. is ook haar afstand van onze aarde. Slechts van eenige weinigen is die afstand met genoegzame zekerheid bekend (zie *Parallaxis*), maar bij ver de meesten kan men dien slechts bij gissing of hoogstens bij waarschijnlijke gevolgtrekking bepalen. En door deze komt men tot afstanden, die, in welken vorm ook verzinnelijkt, nogtans geheel buiten onze voorstelling liggen.

Gewis bestaat er een groot onderscheid in de grootte dezer hemelligchamen. Tot regtstreeksche metingen daaromtrent is de wetenschap tot dusver niet bij magte, daar alle V. S., ook die van de meeste schijnbare grootte, geene meetbare middellijn hebben, maar alleen in lichtende punten bestaan. Bij sommigen kan men echter weten hoeveel meer of minder weegbare stof zij bezitten dan onze zon, die insgelijks in sterrekundigen zin tot de V. S. behoort. Er zijn namelijk eene menigte zoogenoemde dubbele of meervoudige sterren aan den hemel, namelijk twee sterren van gelijke of zeer verschillende schijnbare grootte, die zoo digt bij elkander staan, dat het ongewapende oog niet in staat is ze te onderscheiden. Dat daaronder velen zijn, welke inderdaad onderling in betrekking staan, zoodat beiden zich om haar gemeenschappelijk zwaartepunt bewegen, maakt, door vergelijking van den uit waarnemingen afgeleiden omloopstijd met eenen uit de parallaxis bekenden onderlingen afstand dier sterrenparen, door toepassing der zooveel ons bekend is in het gansche heelal werkende wetten van Newton, mogelijk om de stofhoeveelheid van zoodanige sterren te zamen met die van onze zon te vergelijken.

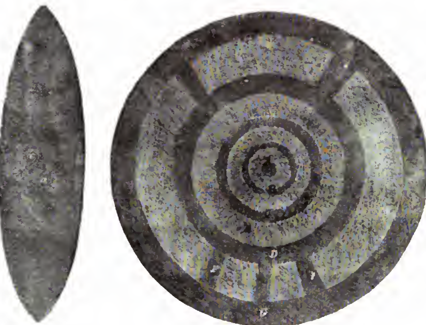
Volgens de schijnbare grootte der V. S. worden zij verdeeld in klassen, d. i. in sterren van de eerste, tweede grootte enz. Met betrekking tot het bloote oog noemt men algemeen zes grootten aan. Tot de eerste grootte behooren 14 in onze gewesten zigtbare sterren: Aldebaran, in den Stier; Alphard, in den Waterslang; Antares, in den Schorpioen; Maturus, in Boötes; Atheir, in den Arend; Bet-el-geuze, in Orion; Capella, in den Wagenman; Fomahaut, in den Zuidervisch; Procyon, in den Kleinen Hond; Regelus, in den Leeuw; Rigel, in Orion; Sirius, in den Grooten Hond; Spica, in de Maagd; Wega, in de Lier. Voorts rekent men tot het voor ons zigtbare gedeelte van den sterrenhemel 51 sterren van de tweede grootte, 153 van de derde, 325 van de vierde, 661 van de vijfde. Het getal sterren van de zesde grootte kan niet juist worden bepaald, omdat van deze kleinste, voor het bloote oog zigtbare sterren, de een veel meer ziet dan de ander. Doch ook die sterren, welke voor het sterkste ongewapende oog niet zigtbaar zijn, worden in klassen verdeeld. Zij heeten telescopische; Herschel rekent ze van de zevende tot de twintigste grootte, Struve van de zevende tot de twaalfde grootte. De laatste verdeeling wordt tegenwoordig vrij algemeen aangenomen.

Zeer verschillen de V. S. in kleur. Sommigen hebben een wit licht, anderen een groen, of geel, of blaauw, of oranje. Het is niet met zekerheid te zeggen waaraan dit verschil zij toe te schrijven, maar dit is zeker, dat sommige sterren in dit opzigt veranderingen ondergaan, 't zij bestendige, 't zij periodieke. Sirius, die nu fonkelt met veelkleurige lichtstralen, had voor tweeduizend jaren een rood licht.

Maar ook in andere opzigten ondergaan sommige V. S. merk-

waardige veranderingen, te weten in hare schijnbare grootte. Ofschoon er waarschijnlijk velen zijn, bij welke eene geregelde lichtafwisseling plaats vindt, hetwelk echter moeijelijk bij zoovele duizende kleine sterren kan worden waargenomen, zijn die ten aanzien van slechts 18 sterren naauwkeurig genoeg bekend. Drie daarvan behooren tot de telescopische; van de overigen zijn de merkwaardigsten: Mira in den Walvisch, die in gemiddeld 332 dagen lichtafwisselingen ondergaat, waarbij zij van de tweede grootte tot geheele onzigtbaarheid afdaalt, deze periode is echter aan groote veranderingen onderhevig; Algol in Perseus, die in hare grootste helderheid van de tweede, in hare kleinste van de vierde grootte is en welker periode 2 dagen 21 uren bedraagt; eene ster in Cepheus, die wel slechts van de vierde tot de vijfde grootte afdaalt, maar merkwaardig is, wegens de buitengewone regelmatigheid dier afwisseling, welke tot op eene halve seconde na met zekerheid bekend is en 5 dagen 8 uren 47′ 39,5″ bedraagt. Tot de veranderlijke sterren in het groot behooren waarschijnlijk ook die, welke nu en dan, meestal onverwacht in een helder licht, zijn verschenen en na eenen korteren of langeren tijd van zigtbaarheid weder verdwenen. De bekendste dezer sterren is die, welke ten jare 1572 in Cassiopeia schitterde en door Tycho de Brahe werd waargenomen. Op ongeveer dezelfde plaats aan den hemel verscheen eene nieuwe ster in het jaar 1260, alsmede in 945. Of het eene veranderlijke ster is die na 314 of 315 jaren zigtbaar wordt, zal na een twintigtal jaren blijken. Ook ten tijde van Kepler verscheen eene ster die van 1600 tot 1619 in helderen glans schitterde, maar sedert dien tijd in licht afnam en na onderscheidene afwisselingen thans onveranderlijk blijft schijnen als eene ster die zich ter naauwernood met het bloote oog laat onderscheiden. Dergelijke sterren zijn er meer, doch onbekend is het, aan welke oorzaken deze veranderingen zijn toe te schrijven. Men heeft gedacht aan aswentelingen, waarbij dan de eene zijde veel meer licht zou afwerpen dan de andere, of aan het onderscheppen van het licht der ster door een om haar wentelend donker ligchaam; doch de perioden laten dergelijke verklaringen niet altijd toe en de zaak is nog volstrekt niet opgehelderd.

De ongeregelde wijze waarop zich de sterrenhemel voor ons oog vertoont, zoodat de sterren op de eene plaats veel digter op elkander gepakt schijnen dan op de andere, is wel gedeeltelijk daaraan toe te schrijven, dat niet alle sterren op gelijke afstanden van elkander geplaatst zijn, maar toch gewis ook daaraan, dat wij op sommige plaatsen des uitspansels meer van nabij staren op de grenzen van het ons bekende sterrenstelsel, hetwelk met

Vaste sterren.

zijne millioenen sterren een der gewis ontelbaren is, welke in de ongemeten ruimte bestaan en waarin wij voorzeker daar de verste en digtste sterrenruimten voor ons hebben, waar de melkweg het schitterendst zich vertoont. Volgens de nieuwste onderzoekingen houdt men het voor waarschijnlijk, dat dit ons sterrenstelsel eene doorsnede heeft, van welke hier de afbeelding wordt bijgevoegd.

Links ziet men ons sterrestelsel in zijne lensvormige gedaante over de smalle zijde doorgesneden, regts eene doorsnede over den melkweg. Het Zevengesternte, dat naar de nieuwste onderzoekingen het middelpunt bevat waarom zich dat geheele sterrestelsel, onze zon er mede in begrepen, wentelt, is in de eerste afbeelding bij C, in de tweede bij A voorgesteld, onze zon bij E; D en G zijn ringen van den melkweg; F F verbindingen dier ringen. In deze afbeeldingen zijn de donkere gedeelten sterrenrijke plaatsen, de lichtere die waar de sterren meer uiteen staan. Eene oppervlakkige berekening toont aan dat de doorsnede van dit ons sterrestelsel eene ruimte beslaat, die door het licht eerst in 4800 jaren wordt doorloopen. En waarschijnlijk zijn de sterrenhoopen en nevelvlekken even zulke sterrestelsels, op ondenkbare afstanden van ons geplaatst. Inderdaad, het aantal V. S. gaat ons stoutste denkvermogen ver te boven.

Zie voorts ook de artt. *Sterrebeelden*, *Sterrekunde* en *Sterrelijsten*.

STERRESCHANS. Eene redoute, waarvan de zijden naar binnen gebroken zijn. Men onderscheidt haar, naar het aantal uitspringende hoeken in 4-, 5-, 6-, 8-hoekige Sterreschansen, enz. Om eene S. te construeren, maakt men een' regelmatigen veelhoek van even veel zijden, als de S. punten moet verkrijgen; daarna stelt men op het midden van de zijden loodlijnen, en maakt deze zoo lang, dat de uitspringende hoeken niet kleiner dan 60°, de inspringenden niet veel grooter dan 100° worden. De uiteinden dier loodlijnen met de hoekpunten van den veelhoek vereenigende, verkrijgt men het tracé der S. Dit werk wordt tegenwoordig weinig meer gebruikt, daar men als éénig voordeel, daaruit eenig kruisvuur vóór het front kan breogen. De nadeelen zijn dat de inspringende hoeken doode hoeken vormen, dat de binnenruimte te klein is voor de benoodigde bezetting, dat bij de 4- en 5-hoekige S. de kapitoelen in het geheel niet verdedigd zijn en eindelijk dat zij veel tijd voor haren bouw vereischen. L.

STERRESTEENEN. (Zie *Encriniten*).

STERREWACHT of OBSERVATORIUM is de naam van

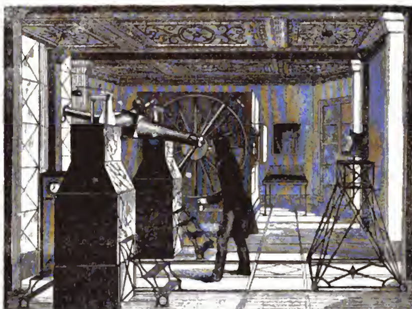
ieder gebouw, dat tot het doen van sterrekundige waarnemingen ingerigt en van de noodige werktuigen voorzien is. In vroegeren tijd plagt men daartoe torens, althans zeer hooge gebouwen te verkiezen; maar ofschoon het een vereischte is dat het gebouw naar alle zijden, immers zooveel mogelijk, eenen vrijen horizon heeft, acht men met regt de kleine slingeringen waarvoor hooge gebouwen meer dan legere blootstaan, nadeelig voor de juistheid der waarnemingen, waarom men zich dan ook tegenwoordig meer op vastheid, vooral van de toestellen tot het dragen van veste werktuigen, dan op hoogte toelegt. Voorts moet eene welingerigte S. vrij staan van dampen, zoo van de steden als van meren, moerassen, lage vochtige plaatsen enz.; alsmede buiten de nabijheid van straten, waar het gedreun der rijtuigen nadeel toebrengt aan de naauwkeurigheid der waarnemingen.

Het aantal en de soort der sterrekundige werktuigen hangt gedeeltelijk af van de uitgebreidheid die aan eene S. gegeven wordt, gedeeltelijk van de soort van waarnemingen voor welke zij vooral wordt ingerigt. In het algemeen behooren er toe: meridiaancirkels, passage instrumenten, aequatorialen, theodolieten, heliometers, krachtige, vooral door zuiverheid uitmuntende kijkers op parallaxische voeten en met uurwerken, die de as de schijnbare beweging des hemels doen volgen, alsmede eenige draagbare instrumenten, zoo als kometenzoekers enz., en vooral naauwkeurige uurwerken. Alles behoort zoo geplaatst te zijn, dat het gemakkelijk in den vereischten stand kan gebragt en gebonden worden, tegen den invloed van het weder beveiligd is en door den waarnemer met den minst mogelijken omslag kan worden gehanteerd. Ook voor het houden van aanteekeningen en het voeren der noodige administratie moet het geheel zijn ingerigt, alsmede voorzien van de noodige vertrekken tot het doen der vereischte berekeningen.

Groot is tegenwoordig het aantal sterrewachten zoo in Europa als in andere werelddeelen. Belangrijke berigten aangaande onderscheidene daarvan zijn medegedeeld door den hoogleeraar Kaiser, in *Geschiedenis der ontdekkingen van planeten*. Voorts verwijzen wij naar zijn werkje: *De inrigting der sterrewachten* enz., eerst geplaatst in: *Lectuur voor de huiskamer* (Leyden 1854) en ald. ook afzonderlijk uitgegeven. Men vindt daarin eene naauwkeurige beschrijving van de S. op den Pulkowa (zie *Pulkowa*), benevens een ontwerp voor eene te Leyden, sedert door het bouwen van een doelmatig observatorium aldaar verwezenlijkt.

STERVERSCHIETEN. (Zie *Aërolithen*).

STESICHORUS, beroemd Grieksch dichter, geboren te Himera

Sterrewacht te Parijs.

in Sicilie, bloeide ongeveer 600 jaren v. Chr. en stierf, blind geworden en een' zeer hoogen ouderdom bereikt hebbende in het jaar 556 v. Chr. te Catane. De liefelijkheid en kracht zijner gezangen boeiden zoo zeer de gemoederen zijner tijdgenooten, dat zij in hunne verhalen zijne geboorte en zijnen dood met den mantel van den mythus omhangen hebben en zoo de verdichting doen ontstaan, dat een nachtegaal zich op zijnen mond, toen hij een pas geboren wicht was, gezet had om te slaan en dat hij in zeer hoogen ouderdom als Apollo's zwaan den laatsten adem in zangen zou uitgeblazen hebben. Ook zijne blindheid werd door de volks-sage met zijne Palinodie op Helena in verband gebragt. Zijne gedichten, oudtijds in 26 boeken vervat, waren in Dorischen toogval en behandelden epische onderwerpen in lyrischen vorm. De tot ons gekomen fragmenten zijn te vinden in Gaisford's *Poetae minores Graeci* (3de deel Leipzig 1829), in Schneidewin's *Delectus poesios Graecorum elegiacae* (3de deel, Göttingen 1839) en in Bergk's *Poetae lyrici Graeci* (Leipzig 1843), en door Kleine (Berlijn 1828) afzonderlijk uitgegeven.

STETHOSCOOP. (Zie *Auscultatie*).

STETTIN. De hoofdstad van de Pruissische provincie Pommeren en het regerings-district van dien naam, aan de linkerzijde van de Oder, op eenen heuvel; zij is groot, goed bebouwd en wel bevestigd, en bevat, buiten het krijgsvolk, ongeveer 50,000 inwoners. De Oder verdeelt zich ter dezer plaatse in 4 takken, waarvan de eene, die bij de stad heen loopt, den naam van Oder behoudt, doch de anderen de Parnitz en de groote en kleine Reglitz geheeten worden. Aan den linker oever der Oder ligt de eigenlijke en meest bevestigde stad, aan den regter de voorstad Lastadie. Buiten de vestingwerken liggen de voorsteden Opper- en Benedenwiek en de Torne, zijnde de Lastadie door twee lange bruggen met de eigenlijke stad vereenigd. Onder de openbare gebouwen onderscheiden zich het groote kasteel, het gouvernements-huis, een provinciaal gebouw met eene aanzienlijke boekerij, het oude tuighuis, de groote kazerne, 3 lazaretten, de beurs en de nieuwe schouwburg. Op het Koningsplein staat een standbeeld van Carrarisch marmer van Frederik den Grooten en op het paradeplein voor den nieuwen schouwburg een standbeeld van Frederik Willem den IIIden. Men vindt te S. allerhande manufakturen en fabrieken, inzonderheid van brandweermaterieel, huizen, zeep, leder, tabak, laken, hoeden, kousen, katoen, garen, lint, zeildoek, alsmede anker-smederijen, waarin de ankers voor alle Pruissische schepen van den staat vervaardigd worden. Ook worden er vele zeeschepen en andere vaartuigen gebouwd. De handel, voornamelijk de uitvoer der stad, is aanzienlijk; de zeehandel strekt zich niet alleen tot de havens aan de Oostzee uit, maar ook tot Holland, Engeland, Frankrijk, Spanje, Portugal en Italië, en zoude nog aanmerkelijker zijn, vooral in de voortbrengsels en waren van Silezië,

indien niet het vaarwater der stad voor groote schepen te ondiep ware en doe deze schepen te Swinemunde moesten blijven liggen. De houthandel is hier een der gewigtigste takken van vertier; ook heeft men er de compagnie van den zeezout-handel, en bezit de stad, voor haren eigen handel, meer dan 260 schepen. De Duitsche Gereformeerden, de zeer talrijke Fransche Hervormden en de Catholieken, oefenen hunne godsdienst op het slot. Men vindt in S. vele inrigtingen voor noodlijdenden bij de stiftkerk te St. Maria, die in 1798 door den bliksem verwoest werd, een koninklijk academisch Gymnasium, met 7 hoogleeraren, waarbij in de godgeleerdheid, regtswetenschap, geneeskunde, de Hebreeuwsche, Grieksche, Latijnsche, Engelsche en Fransche talen, alsmede in de wiskunde, wijsbegeerte, geschiedenis en welsprekendheid onderwijs gegeven wordt.

Sedert den Westfaalschen vrede tot 1713, behoorde S. met zijnen omtrek aan de kroon van Zweden; doch werd in dat jaar door de verbondene noordsche mogendheden ingenomen, en kwam onder de bewaring van den koning van Pruissen, Frederik Willem den I^sten^, aan wien de stad in 1730 volkomen werd afgestaan. Den 29sten October 1806 gaf zich de vesting, zonder tegenstand, aan de Franschen over, en bleef met meer andere Pruissische vestingen, zelfs na den vrede van Tilsit, tot 1813 door hen bezet. — De haven van S. heet Swinemunde, waarbij zich eene stad van gelijken naam, met 2500 bewoners bevindt, benevens eene vesting, die de Swine of Swinemunder-schans genoemd wordt.

Haven van Stettin.

STEUBEN (Carl), een van de gevierdste kunstenaars der moderne Fransche school, werd in 1791 te Mannheim geboren, maar kwam reeds in zijne vroege jeugd naar Parijs, waar hij 't onderwijs genoot van David, Lefèvre en baron Gros. In 1813 verraste hij de kunstwereld met eene schilderij, *Peter den Grooten* voorstellende, die bij een' storm op het meer van Ladoga zelf het roer van zijn vaartuig grijpt en zijne medgezellen moed inspreekt. Ook aan Duitsche dichters ontleende hij eenige onderwerpen voor zijne schilderijen, die echter niet van overdrijving in de voorstelling en van conventie zijn vrij te pleiten. Daar zijne geestkracht en zijne phantasie steeds gelijken tred hielden met zijne heerschappij over de hulpmiddelen der kunst, werden die werken om 't zeerst bewonderd of scherp gelaakt. Een van zijne gelukkigste grepen op het gebied der romantiek is zijne voorstelling van den eed der drie Zwitsers op den Rütli in den maneschijn. In 1819 schilderde hij, op last van de prefectuur der Seine, den bisschop St. Germain, wien door koning Childerik zijne schatten ter verdeeling onder de armen worden overgegeven; in 1822 eene mythologische voorstelling: Mercurius in Argus, die hem veel roem verwierf. Daarna schilderde hij de kolossale voorstelling uit de jeugd van Peter den Grooten (den opstand der Strelitzen, waarbij Peter door zijne moeder gered wordt), welke in 1828 eene plaats in het museum van Luxemburg verkreeg. Toen men deze schilderij voor 't eerst zag, wekte zij niets dan bewondering; later werd zij gestrenger beoordeeld. Zij werd ook in de fabriek der Gobelins op een tapijt overgebragt. Daarna schilderde S. twee tooneelen uit het leven van Napoleon; keizerin Anna van Oostenrijk, Broussel en Blanc Mesnil uit de gevangenschap bevrijdende (1648); Mirabeau in de Constituante, enz.

Behalve deze historische, schilderde S. nog onderscheidene kleinere genre-schilderijen en portretten, benevens fresco's in de zaal van den staatsraad, die van zijn meesterschap ook in dit vak getuigen. Voorts bevat de historische galerij van Versailles van zijne hand eenige historische portretten en voorstellingen, de veldslagen van Tours, van Poitiers, van Waterloo, enz., welke door de kritiek verschillend werden beoordeeld, maar waarin men toch steeds de meesterhand erkende.

Van zijne kleinere schilderijen verwierven vooral zijne *Esmeralda*, zijne *Judith* en zijne *Johanna van Castilië* veel bijval. In 1845 exponeerde S. twee beroemde schilderijen, *Jozef en de vrouw van Potifar* en *het afscheid van Abraham en Hagar* voorstellende, beiden door de gravure algemeen bekend. Het valt niet te ontkennen dat zij aan romantische en theatrale overdrijving lijden, maar zij bevatten aan de andere zijde veel schoonheden van détail, welke den opgang verklaart, dien zij mogten genieten. S. overleed in November 1856; hij was sedert 1828 ridder van het Legioen van Eer.

STEUR. De S. (*Acipenser*) behoort tot de 6de orde der Kraakbeenige visschen (*Chondropterygii*). De kop eindigt in eenen puntigen snuit; de mond, die onder aan den kop ligt, kan achterwaarts getrokken worden, en is meestal ongetand; onder den snuit zijn 4 baarddraadjes, die voor den bek liggen; de losse kieuwen liggen onder een gewoon kieuwdeksel verborgen; en het lijf is lang uitgestrekt, met verscheidene rijen hoekige schilden gedekt. De meest bekende soort is de *Acipenser Sturio* Linn. De snuit is bij de jongen tamelijk puntig, bij de ouden meer afgestompt; de oogen zijn klein, de iris geel; het lijf is met 5 rijen beenstukken of schilden gedekt, van welke die op den rug uit 11 bestaat, waardoor de visch zich als vijfzijdig vertoont: de gewone kleur is doorgaans groenachtig graauw, met bruine en zwartachtige stippen. De romp is meer dan tweemaal langer dan de staart. De aarsvin en de buikvinnen zijn klein; de van boven uitgeholde rugvin is een weinig grooter en haar achtereinde staat tegenover het begin der aarsvin; de staartvin is onder den staart aangehecht, vormt in den beginne een' hoekigen lap en verloopt vervolgens in een' smallen zoom. De S. kan eene lengte van 10 of 11 voet bereiken en eene zwaarte van eenige

honderde ponden. Hij houdt zich op in de Noordzee, uit welke hij in den winter in onze rivieren opkomt, waar hij eertijds in zeer groote menigte gevangen werd; thans worden er slechts enkelen gevangen. Zijn voedsel bestaat hoofdzakelijk uit visch, inzonderheid kleine zalmen, makreelen, haring en karpers; voorts uit alles wat hem voorkomt, zelfs aas. De rijtijd dezer visschen valt in het voorjaar, wanneer zij hunne kuit in de rivieren schieten. In den herfst voegen zij zich in diepe plaatsen te zamen en swemmen op hunne togten in lange rijen achter elkander.

De S. levert voor vele volken, zoo om zijn vleesch, als om de kaviaar (zie *Kaviaar*), eene belangrijke visscherij op. De steuren zijn zeer vruchtbaar; hunne kuit weegt wel 200, hun hom wel 150 pond. De eijeren hebben de groote van hennipzaad en zijn zwart van kleur. Behalve dese gewone soort, komen nog in Europa de twee volgende soorten voor. 1°. De russische S. (*A. Ruthenus*) met 15 schubben op den rug, en uitnemend smakelijk vleesch, die zich het meest in de Kaspische zee en de rivier de Wolga ophoudt, en zelden meer dan 30 pond zwaar wordt; en 2°. De Lijm- of Huizenblaas-visch (*A. Huso*), met op den rug 13 en op den buik 43 schubben. Hij heeft met den vorigen een en hetzelfde vaderland, wordt wel 2000 pond zwaar, en is inzonderheid bekend wegens de vischlijm of huizenblaas, die men voornamelijk uit zijne zwemblaas bereidt; doch die ook, en uit den gewonen S. en uit nog eene andere soort van dit geslacht, den gestarden S. (*A. stellatus*), welke mede de beste kaviaar oplevert, ja zelfs uit de zwemblaas van den walvisch, getrokken wordt.

STEURHARING is een groot ras van den gewonen haring, dat in het laatst van September en in October ten oosten der Engelsche kust gevangen wordt. Zie voorts het art. *Haring*.

STEURKRAB. De S. (*Palaemon Squilla*) behoort tot de familie der tienpootige schaaldieren en is zeer na verwant aan de Garnaal. Men treft haar in zee, in de Schelde en de brakke wateren van Zeeland aan. Steurkrabben worden ietwat grooter dan garnalen en hebben levend dezelfde vale of grijswitte kleur, doch zijn met smalle roode streepjes in de dwarste versierd; gekookt nemen zij een meer geelachtig rood aan. Zij onderscheiden zich voornamelijk door een scherp beenachtig uitsteeksel op de schaal van het hoofd, beginnende tusschen de oogen en zich een vijfde van de lengte des ligchaams ver naar voren uitstrekkende. Dit deel is aan de bovenzijde door zes tot acht insnijdingen zaagvormig getand. Ook puilen de oogen meer uit dan bij de garnalen. De scharen zijn zwak en eigenlijk niet meer dan een paar nijpertjes. De doorn, die in het midden van den staart staat, draagt vijf scherpe stekeltjes.

STEVEN VAN HOLLAND, of ook wel Stephanus Hollandicus genoemd, was een beroemd stempelsnijder uit het laatst der XVI^de^ eeuw. Men vindt van zijne hand penningen met de beeldtenissen van Corn. van Meyerop, Walter van Yler, George, graaf van Egmond, A. van Blockland, eenige gedenkpenningen van koning Sigismund August van Polen, op eene van welke des konings portret voorkomt met aan de keerzijde een' ruiter, die zijn zwaard opheft en het opschrift *Da Mihi Virtutem Contra Hostes Tuos*, terwijl eene andere het portret des konings en van zijne gemalin Elisabeth vertoont. S. schijnt geruimen tijd in Engeland vertoefd te hebben, daar er eenige medailles bestaan, met de beeldtenissen van Richard en Dorcas Eglestone, Maria Newce, gemalin van J. Dimork, William markies van Northampton e. a. die door hem moeten zijn vervaardigd.

STEVIN (SIMON), een groot wiskundige, tijdgenoot van prins Maurits, die hem uit hoofde van zijne geniale talenten zeer genegen was, en hem tot ingenieur van den waterstaat benoemde, meer bepaaldelijk belast met het toezigt over de dijken. Hij werd geboren te Brugge omstreeks het midden der XVI^de^ eeuw, en overleed in 1620. Van Capelle geeft in zijne *Bijdragen tot de geschiedenis der wetenschappen en letteren in Nederland*, eene schets van S., die echter minder juist is, dan uit de mededeeling, welke in het 1ste deel der *Mécanique analytique* van La Grange wordt aangetroffen, is op te maken. Daarin echter komen allen die over hem geschreven hebben overeen, dat hij een uitstekend geleerde was.

Hij heeft veel toegebragt om de leer van het evenwigt, zoowel der vaste ligchamen als der vloeistoffen, die langen tijd zeer verwaarloosd was, te maken wat zij sedert geworden is. Meer bepaaldelijk heeft hij zich bezig gehouden met onderzoekingen betreffende het evenwigt van een vast ligchaam op een hellend vlak, het evenwigt van drie krachten, werkende op één punt, het bekende parallelogram der krachten; de drukking der vochten in beslotene vaten, en de ligging van het persingpunt. Later is men op de door hem gelegde grondslagen gaan voortbouwen, en aldus is het gebouw der tegenwoordige mechanica opgetrokken. Andere uitvindingen, zoo als het gebruik der exponenten in de algebra, en de invoering der tiendeelige breuken in de rekenkunde, worden hem betwist; dit vermindert echter de waarde van S.'s verdienste niet in het minste.

Bijzonderheden uit zijn privaat leven zijn er weinig bekend. Ten bewijze dat de werken van S. ook buiten 's lands naar waarde geschat zijn, kan strekken, dat zij door Snellius in het Latijn en door Albert Girard in het Fransch vertaald zijn.

STEWART (DUGALD), een Engelsch wijsgeer van de Schotsche school (zie *Schotsche Wijsbegeerte*), professor aan de hoogeschool van Edinburg, overleden in 1828, die niet zonder verdienste de wijsbegeerte tot eene meer grondige onderzoeking van het menschelijk kenvermogen, uit een empirisch standpunt poogde terug te voeren. (Zie zijne *Elements of the philosophy of the human mind*, Londen 1794, 4°, 2de edit. Edinburg 1816, 8°). Als letterkundige en geschiedschrijver deed hij zich kennen door zijn *Histoire abrégée des sciences métaphysiques, morales et politiques depuis la renaissance des lettres. Traduite de l'Anglais de D. S. et précédée d'un discours préliminaire par J. A. Buchon.* (Parijs 1820, 1823, 3 vol. 8°.). Het oorspronkelijke diende als inleiding voor het 1ste deel van het supplement der *Encyclopedia brittannica*. Ook heeft hij een kort levensberigt van Adam Smith geschreven. Dezen kundigen en voorzigtigen wijsgeer moet men niet verwarren met zekeren James S., die zich als staathuishoudkundig schrijver door zijne *Enquiry into the principles of political oeconomy etc.* bekend maakte. D. S. was in zijne laatste jaren in Frankrijk, waar destijds de Schotsche wijsbegeerte veel opgang maakte, zeer bekend en geliefd, waartoe niet alleen de bovengemelde vertaling, maar vooral zijne *Esquisses de philosophie morale* met de voortreffelijke voorrede van Jouffroy veel bijdroeg.

STHENELUS, zoon van Perseus en Andromeda, koning van Mycenae en Tiryns, gemaal van Nicippe, die dochter was van Pelops, werd door Hyllus, den zoon van Hercules, gedood. Zijne kinderen waren Eurystheus, Alcinoe en Medusa. — Een andere S., de zoon van Actor, begeleidde Hercules op zijnen togt tegen de Amazonen, werd in Paphlagonië begraven en verscheen daar later aan de Argonauten. — Een derde S., zoon van Capaneus, toog met Diomedes tegen Troje, en was een dergenen die in het houten paard verborgen zaten. Bij de verdeeling van den buit viel hem een standbeeld van den drie-oogigen Jupiter ten deel, dat hij in Argos weder oprigtte.

STIBIUM. (Zie *Spiesglans*).

STICHOMANTIE heet de waarzeggerij uit gedichten, welke reeds in de oudste tijden aangewend werd, hetzij om de toekomst te leeren kennen, hetzij om in twijfelachtige omstandigheden een besluit te kiezen. Bij de Romeinen bestond de S. daarin dat men dichterrollen op goed geluk opende en het eerst in het oog vallende vers voorlas of wel verzen of spreuken op staafjes of plankjes schreef, deze in eene urn wierp en er een uit liet trekken, welks inhoud dan eene soort van orakelspreuk werd. Voornamelijk werden daartoe gebruikt de Sibyllijnsche boeken en de verzen van Virgilius. Ook later onder de Christenen, voornamelijk onder de Hernhutters en Methodisten was eene dergelijke soort van waarzeggerij in zwang, waarbij men den bijbel met gesloten oogen opsloeg en een vers met den vinger, eene naald of dergelijk werktuig aanwees, welk vers dan ook eenigermate als van hooger hand aangewezen geëerbiedigd werd.

STICHT (HET) is de naam, waarmede nog dikwijls de Nederlandsche provincie Utrecht bestempeld wordt. Oorspronkelijk strekte het S. van Utrecht, waarin de bisschoppen ook het wereldlijk gezag uitoefenden, zich veel verder uit, en ook de provincie Overijssel was er een deel van. Het werd gewoonlijk in het Nedersticht, d. i. nagenoeg de provincie Utrecht, en het Oversticht onderscheiden. Nadat de bisschop van Utrecht in 1528 het wereldlijk gebied aan Karel den V^den^ had moeten afstaan,

vaardigde deze een geschrift uit, waarbij het Nedersticht onder denzelfden stadhouder als Holland gesteld werd. Sedert dien tijd is het Oversticht of Overijssel ook meer als een afzonderlijk landschap beschouwd geworden. (Wagenaar, *Vad. Hist.* V. blz. 131 e. v.) Men zie voorts de artikels *Overijssel* en *Utrecht*.

STIEGLITZ (Christiaan Lodewijk), geboren te Leipzig den 12den December 1756 en aldaar overleden den 17den Julij 1836, bekleedde onderscheidene betrekkingen in zijne vaderstad en maakte zich vooral bekend als vlijtig onderzoeker en onderhoudend schrijver op het gebied van de geschiedenis der beeldende kunsten. Zijn voornaamste werk is eene *Geschichte der Baukunst vom frühesten Alterthume bis in die neuern Zeiten* (Neurenberg 1827, later herdr.). Belangrijk is mede zijne *Encyclopaedie der Baukunst der Alten* (Leipzig 1792—1798, 5 dln). Zijne gedichten zijn in onderscheidene verzamelingen verspreid.

STIEGLITZ (Johann), beroemd geneesheer, werd in 1767 te Arolsen in het vorstendom Waldeck uit Israëlitische ouders geboren, ontving zijne eerste wetenschappelijke opleiding aan het gymnasium te Gotha, legde zich vervolgens te Berlijn op de wijsgeerige wetenschappen toe, en ging eindelijk, om de heelkunde te studeren, naar Göttingen, alwaar hij in 1789 den doctoralen graad in de medicijnen verwierf. Nadat hij zich in hetzelfde jaar als praktiserend geneesheer te Hannover had gevestigd, en in 1800 tot de protestantsche kerk was overgegaan, — waarbij hij zijn' vroegeren naam Israël in dien van Johann verwisselde, — werd hij in 1802 hofmedicus, in 1806 eerste lijfarts, in 1820 hofraad en in 1832 opper-medicinaalraad. Hij stierf den 31sten October 1840. In zijne praktijk en ambtelijke betrekking reeds bij zijne naaste omgeving in groot aanzien staande, strekte zijne werkzaamheid zich ook nog in ruimeren kring uit door zijne schriften, welke inzonderheid de medische werken van zijnen tijd aan eene grondige en scherpzinnige kritiek onderwerpen. Vooral verdienen genoemd te worden: *Versuch einer Prüfung und Verbesserung der jetzt gewöhnlichen Behandlung des Scharlachfiebers* (Hannover 1806); *Ueber den thierischen Magnetismus* (Hannover 1814); *Pathologische Untersuchungen* (Hannover 1832, 2 dln.); *Ueber die Homöopathie* (Hannover 1835). Vergelijk Holscher, *Nekrolog des Dr. Joh. S.* (Hannover 1844).

STIELER (Joseph), beroemd Duitsch schilder, werd in 1781 te Mainz geboren, waar zijn vader, een verdienstelijk stempelsnijder, toenmaals in dienst van den keurvorst was. Hij verloor dezen eersten leermeester in de kunst reeds op achtjarigen leeftijd, maar oefende zich verder met zoo goed gevolg, dat hij als knaap van twaalf jaren, zijn brood verdiende met het schilderen van miniaturen. Weldra won hij genoeg om zich in 1799 en 1800 onder de leiding van Fesel te Wurzburg en van Füger te Weenen, in het schilderen met olieverf te kunnen oefenen. In 1805 begaf hij zich naar Krakau, waar hij met portretschilderen zoo veel verdiende dat hij in 1806 eene studiereis naar Parijs kon ondernemen, waar hij onder de leiding van Gérard zulke vorderingen maakte, dat hij reeds onder de beste historie- en portretschilders werd gerekend. In 1808 begaf hij zich naar Frankfort, waar hij weder met portretten genoeg overwon om zich in 1810 naar Italië te begeven. De portretten, welke hij te Milaan en te Rome schilderde, gaven aanleiding dat koning Maximiliaan van Beijeren hem in 1812 aan het hof te Munchen riep om er zijn portret en dat der andere leden van het vorstenhuis te schilderen. Vooral zijne portretten der prinsessen waren uitnemend. In 1816 door den koning naar Weenen gezonden om er de beeldtenissen der keizerlijke familie te schilderen, keerde hij eerst in 1820 van daar terug, waar hij wederom meer dan eenmaal den koning, de koningin en onderscheidene vorsten en aanzienlijken met groote gelijkenis, veel bevalligheid en zeer uitvoerig schilderde.

Ook toen koning Lodewijk in 1825 den troon van Beijeren had beklommen, bleef S. aan diens hof als hofschilder lauweren inoogsten. Hij schilderde de portretten van den koning en de koningin in krooningsgewaad, en voorts wederom de beeldtenissen van andere vorsten, welke hij in 1828 afwisselde met een portret van den grijzen Göthe, hetwelk voor een van zijne schoonste werken gehouden wordt. Zeer fraai is ook het portret der tooneelkunstenares Hagn als Thekla in Schiller's Wallenstein. Omstreeks dien tijd reisde S. naar Dresden, Berlijn, Florence en Perugia, schilderde in 1829 het portret van Amalia, keizerin van Brazilië, en begaf zich in 1832 naar Weenen, waar hij wederom aan het hof de beeldtenissen van onderscheidene vorsten en vorstinnen schilderde. Te Munchen teruggekeerd, werd hem door den koning de vervaardiging opgedragen van eene reeks vrouwenportretten voor eene zaal in het paleis, welke later, in verband daarmede, de zaal der schoonheden is genoemd. Deze reeks van beeldtenissen, dertig in getal, pleiten in hooge mate voor het talent van S. in de voorstelling van vrouwelijke schoonheid en bevalligheid. Buitendien ging hij steeds voort met het schilderen van vorstelijke personen, zoowel aan het hof te Munchen als aan dat te Berlijn, waar hij in 1843 vertoefde en te dier gelegenheid ook de portretten van Alexander von Humboldt, Tieck, Schelling en anderen schilderde. Tot zijne laatste werken behooren onderscheidene portretten van de beruchte Lola Montez. Hij overleed te Munchen den 19den April 1858.

STIER. (Zie *Rund*).

STIER (De). Het tweede teeken van den dierenriem (zie *Dierenriem*). Het sterrebeeld staat tusschen den Ram ten westen en de Tweelingen ten oosten, ten zuiden van Perseus en den Wagenman, ten noorden van de rivier Eridanus.

Dit sterrebeeld is in verschillende opzigten merkwaardig. Het bevat de groepen: de Pleiaden (het Zevengesternte) en de Hyaden (zie *Zevengesternte* en *Hyaden*). Ook bevat het onderscheidene dubbele sterren; de voornaamste daarvan is Aldebaran, eene ster van de eerste grootte in de Hyaden, die op den afstand van 1′ 49″ een sterretje van de elfde grootte nevens zich heeft.

De S. gaat hier te lande in het begin van December te middernacht door het zuiden.

STIER (De) van Poniatowski. Een sterrebeeld, ten jare 1777 door den sterrekundige Poczobut zamengesteld uit eenige sterren, meerendeels tot Ophiuchus behoorende. Thans is dit sterrebeeld bij de sterrekundigen weinig meer in gebruik.

STIERENGEVECHTEN werden voormaals in Griekenland en te Rome onder het keizerrijk dikwijls gehouden en behooren nu nog tot de meest geliefkoosde vermaken der Spanjaarden. Verscheidene malen zijn zij door pausen en keizers verboden geworden, doch telkens en laatstelijk onder Joseph Napoleon om politieke redenen weder hersteld. Diegene, welke de koningen voorheen bij plegtige gelegenheden gaven, waren zeer luisterrijk en veroorzaakten groote kosten, terwijl alles daarbij van des vorsten bevelen afhing. In de hoofdstad en alle groote steden des rijks werden deze S., door de Spanjaarden Corridas genoemd, hetzij door ondernemers of voor rekening eener openbare instelling gehouden. Te Madrid hadden zij gedurende den zomer geregeld tweemaal in de week plaats, en liepen voor rekening van het algemeene hospitaal, bij welke gelegenheid men de gewone ontvangst op 2000, en de kosten, waaronder inzonderheid het loon der strijders, op 1000 piasters begrootte. Deze gevechten worden te Madrid in het Coliseo (zijnde een groote Circus, met trapswijze opgaande zitbanken, boven welke zich eene rij loges bevindt) gehouden, en vertoonen de uiterste pracht. De strijders, die dit werk als hun eigenlijk handwerk drijven, begeven zich in eenen gemengden, statigen optogt, door eenen magistraats-persoon geleid, naar het strijdperk: zij zijn van verschillende soort en bestaan uit *Picadores* (*pikeurs*), te paard, die als oude Spaansche ridders gekleed zijn; *Chulos* of vechters te voet, in een kort wambuis van onderscheidene kleuren, en eindelijk uit *Matadores*, eerste strijders, meest in zijde gekleed, te voet en met een lang Spaansch rapier gewapend. Zoodra de Corregidor of hoofdschout het teeken geeft, wordt de stier uit den stal gelaten. De *Picadores* die zich in de nabijheid geplaatst hebben, doen den eersten aanval, waarbij somtijds een paard gewond wordt, wanneer de ruiter zich door eene snelle vlugt moet redden. De *Chulos* ondersteunen de ruiters, door den stier met hunne vaandels bezig te houden; terwijl zij zich in geval van nood, door eenen sprong over de houten schutting, welke den Circus omringt, kunnen redden. Wanneer de stier, na een' geruimen tijd, achtervolgens door 10 of 12 Picadores aangevallen en geprikt te zijn, eindelijk afgemat stil blijft staan, trachten de *Chulos* hunne *Banderillas* (uitgeholde met kruid gevulde en met papier omwonden houtjes, aan beide einden met weerhaken voorzien) aan den stier

vast te hechten, en wanneer hun dit gelukt, branden de vuurwerken, die zich in den koker bevinden, los, en de stier loopt woedend in het rond. Thans treedt de *Matador* met zijn ontbloot zwaard en groote deftigheid te voorschijn, en tracht den stier den laatsten stoot toe te brengen. Is dit gebeurd en het woedende dier gedood, zoo wordt het door muilezels weggesleept en een nieuwe stier wordt in het strijdperk gelaten. Is de stier te traag, dan worden honden op hem afgezonden; maar is hij te woedend, dan gaan bij deze gevechten somtijds vele paarden verloren. Hoe zwakker de hitte is, zoo veel te woedender zijn de stieren. Niet zelden worden op één dag acht of tien stieren op die wijze afgemaakt.

STIERMARKEN, een Duitsch hertogdom, dat tot de Oostenrijksche monarchie behoort. Het wordt ingesloten door Salzburg, eigenlijk Oostenrijk, Hongarije, Croatië, Illyrië en Karinthië. Op eene uitgestrektheid van 408 □ mijl telt het nagenoeg 1,060,000 bewoners, welke voor ruim ⅓ van Slavonischen, en overigens, op slechts enkele uitzonderingen na van Duitschen oorsprong zijn. Het aantal belijders van de R. Catholieke kerk bedraagt er meer dan een millioen, terwijl er niet meer dan omstreeks 5000 Protestanten gevonden worden. Het land is zeer bergachtig, daar zich de Alpen in verschillende rigtingen uitbreiden. Een der voornaamste takken wordt wel naar S. genoemd. De hoogste berg des lands verheft zich in zijne beide toppen, Thorstein en Dachstein, omstreeks 3000 meters boven den zeespiegel. In het zuidoosten liggen streken, die vlak of slechts heuvelachtig zijn, en vooral die tusschen de Mur en de Drau zijn zeer vruchtbaar. Uitgestrekte vlakten vindt men in S. niet, doch daarentegen bekoorlijke dalen, door welke de Mur, de Drau of Drave, de Ens en andere rivieren met hare zijtakken stroomen. Groote meren zijn er niet, doch wel kleine in het gebergte. Het klimaat is bij het verschil in hoogte van den bodem, natuurlijk zeer uiteenloopend.

In weerwil van de bergachtigheid des lands behoort S. tot de best bebouwde gedeelten der Oostenrijksche monarchie. Het levert wijn, boomvruchten, vlas, hennip, enz. op, terwijl de moerbeziënboom er in het belang van de zijdeteelt veel en met goed gevolg aangekweekt wordt. Andere voortbrengselen zijn verschillende soorten van hout, rundvee, paarden, varkens, visch, enz. In sommige oorden is de bijenteelt een voorname tak van bestaan. Het land is rijk aan metalen en nuttige delfstoffen, onder welke vooral ijzer, zout, marmer en andere soorten van steen. Het aantal minerale bronnen is er ook zeer aanzienlijk. De rijkdom aan delfstoffen heeft op de industrie een heilzamen invloed uitgeoefend, daar er in S. vele fabrieken van ijzer- en staalwaren, spinnerijen, weverijen en andere nijverheidsondernemingen worden gevonden. De handel in de grondstoffen en in fabriekgoederen is zeer levendig, terwijl de spoorweg tusschen Weenen en Laibach, die S. van het noorden naar het zuiden doorsnijdt, zoowel den eigen handel als den doorvoer bevordert.

Staatkundig wordt S. in 3 districten of kreitsen verdeeld, welke naar de steden Grätz, de hoofdplaats van het geheele hertogdom, Bruck en Marburg genoemd worden. De stadhouder, die aan het hoofd van het bestuur staat, heeft zijn verblijf te Grätz, waar ook de opperste militaire en andere autoriteiten van S. haren zetel hebben. Kerkelijk wordt S. verdeeld in de bisdommen Seckau, Leoben en Lavant. Behalve de universiteit te Grätz, zijn er in S. vele inrigtingen voor hooger en middelbaar onderwijs, alsmede volksscholen, instellingen van liefdadigheid en genootschappen tot bevordering van kunsten en wetenschappen.

In den tijd der Romeinen, behoorde het oostelijke gedeelte van S. tot Pannonië, het westelijke tot Noricum, en was deze streek bekend wegens het ijzer dat er gevonden, en het vee dat er aangefokt werd. Tijdens de groote volksverhuizing werd ook S. door verschillende stammen bezet, die elkander verdrongen, tot dat in de VI^{de} eeuw het zuidelijk gedeelte duurzamer bevolkt werd door Slavoniërs, die zich trapsgewijze over geheel S. uitbreidden en in het noorden daarvan eerst later voor het Duitsche element moesten wijken. Nadat Karel de Groote deze streken aan zich onderworpen had, werden er graven en markgraven over aangesteld; doch onder de zwakke opvolgers van den genoemden vorst en gedurende de verwarring, die in de eerste jaren der X^{de} eeuw in Duitschland heerschte, was S. ter prooi aan de plundertogten der naburige Magyaren en aan binnenlandsche twisten, welke laatsten nog geruimen tijd aanhielden, nadat keizer Otto de Groote in het midden der X^{de} eeuw de magt der Magyaren voor goed had geknot. Onder de grooten des lands onderscheidden zich de graven van Styre of Steier (zie *Steier*) die zoowel aan de stad, die thans tot het aartshertogdom Oostenrijk behoort, als aan het hertogdom S. hunnen naam gaven. Graaf Ottokar de VI^{de} werd in 1180 tot hertog verheven, en sloot een verdrag met hertog Leopold van Oostenrijk, volgens hetwelk deze in 1192 het hertogdom S. met zijne bezittingen vereenigde, toen Ottokar in dat jaar zonder mannelijke nakomelingen overleden was. In 1246 brak weder een nieuwe strijd over S. uit, dat zelfs voor korten tijd koning Ottokar van Bohème als landsheer erkende, dien de bevolking echter later weder afviel. Keizer Rudolf van Habsburg besliste nu over het lot van S. door er in 1278 voorloopig zijn' oudsten zoon Albrecht mede te beleenen, die het vier jaren later in erfelijk bezit kreeg, met welke gebeurtenis S. een der erflanden van het geslacht Habsburg werd. De grenzen hebben echter op verschillende tijden vele wijzigingen ondergaan. S. deelde sedert dien tijd in de lotgevallen van Oostenrijk en Duitschland. De hervorming vond er vele aanhangers, doch werd er door de Jezuïten dermate bestreden, dat de gansche bevolking van S. eene eeuw later, op enkele uitzonderingen na, weder in den schoot der Catholieke kerk was terug gebragt. Slechts enkele personen slaagden er in zich aan de vervolgingen der wereldlijke en geestelijke autoriteiten te onttrekken, en hunne godsdienstige begrippen ongemerkt onder hunne nakomelingen voort te planten, tot dat de meerdere verdraagzaamheid, die in de XVIII^{de} eeuw onder keizer Jozef den II^{den} ontstond, de geheime aanhangers der nieuwe leer in de gelegenheid stelde den grond te leggen tot de kleine Protestantsche gemeenten, die men er tegenwoordig vindt.

STIGLMAYER (Johann Baptist), metaalgieter, beeldhouwer en medailleur, werd den 18^{den} October 1791 te Fürstenfeldbruck in Opper-Beijeren geboren. Na in zijne jeugd eenig teekenonderwijs te hebben genoten, kwam hij in de leer bij den zilversmid Stränsel te Munchen, waar hij door zijnen arbeid en zijn talent de aandacht trok van den directeur der munt, Leprieur, die hem in 1810 aan de academie van beeldende kunsten deed opnemen en hem van het noodige voorzag, om onbezorgd zijne studiën te kunnen voortzetten. Hij modelleerde nu ijverig in klei en was, en eene van zijne grootere werken in gips stelde Mozes voor, water uit de rots slaande. Te gelijk begon hij eenige medailles te graveren en had het geluk in 1814 door koning Maximiliaan tot graveur bij de munt benoemd te worden, terwijl hij mede in staat werd gesteld, tot zijne verdere ontwikkeling naar Italië te reizen. Daar trachtte hij van den metaalgieter Righetti de beste methode af te zien om kunstwerken in brons te gieten. Hij beproefde haar op zijne beurt in toepassing te brengen en na eenige mislukte pogingen, slaagde hij er in goede afgietsels te maken van eenige door hem of door andere kunstenaars gemodelleerde busten of beelden. Tevens verzuimde hij niet om zijne studiën naar de classieke kunstwerken, vooral te Rome voort te zetten. Na een vierjarig verblijf in Italië keerde hij naar zijn vaderland terug, waar hij enkele medailles vervaardigde en aan de beeldversiering der pinakotheek medewerkte. In 1824 reisde hij naar Berlijn, waar hij door den metaalgieter Reizinger werd ingewijd in eene nieuwe methode, welke hij te Munchen op door hem zelven geboetseerde kunstwerken met goed gevolg toepaste. In 1825 bij de troonbeklimming van koning Lodewijk, werd hij tot inspecteur der metaalgieterij benoemd en gaf hij aan dat vak een geheel nieuw leven. Onderscheidene door hem geboetseerde busten, groepen, ja geheele monumenten werden door hem met gunstig gevolg in metaal weêrgegeven. Er werd nu eene nieuwe gieterij gebouwd, waarin het bronzen monument van Rauch voor koning Maximiliaan werd gegoten, dat in 1835 op het naar dien vorst genoemde paleis te Munchen werd onthuld. In 1836 ving het gieten der 12 kolossale beelden van vorsten uit het huis Wittelsbach in de troonzaal, naar de modellen van Schwanthaler, aan, waarin S. zijne artistieke en industriële vaardigheid ten toon spreidde. Voorts werden onder zijne leiding in de reeds beroemd geworden gieterij te Munchen een aantal beelden van vorsten en beroemde mannen, naar de modellen van Thorwald-

sen, Schwanthaler en anderen voor verschillende Duitsche steden gegoten. Dat alles vorderde echter groote inspanning en ofschoon hij in zijnen neef F. Miller eenen krachtigen helper had gevonden, die later de door hem gegrondveste inrigting tot de eerste in Duitschland opvoerde, was zijne gezondheid daardoor zoo geschokt, dat hij den 2den Maart 1844 aan eene langdurige krankheid bezweek.

STIJFSEL. (Zie *Zetmeel*).

STIJL. De *Stilus* der ouden was de schrijfstift, aan het eene einde met eene scherpe punt tot het schrijven op tafeltjes met was bestreken, aan het andere met een plat schopje tot het gladstrijken en alzoo uitwisschen van het geschrevene. Van daar noemt Horatius (*Sat.* I, 10, 72) het beschaven van een opstel: de schrijfstift omkeeren (*Stilum vertere*). Naar de bestemming dier schrijfstift: den vorm te geven aan de gedachte, wordt het woord S. gebruikt ten opzigte van den uitwendigen vorm waarin de voorstelling van den geest wordt uitgedrukt, en zulks zoowel in gesprokene en geschrevene volzinnen (proza en poëzy), als in muziek en in de beeldende kunsten. Die S. kan in meer algemeenen zin het schoonheidsbegrip bij een bepaald volk of in eenen bepaalden tijd uitdrukken, of ook aan afzonderlijke voortbrengers van kunstgewrochten eigen en naar dezen genoemd zijn. Zoo spreekt men met betrekking tot eene aaneengeschakelde rede, in spraak of schrift, van eenen wijsgeerigen, historischen S.; van eenen verheven, deftigen, gemeenzamen, platten S.; in de musiek van den kerk-, den opera-S. enz.; in bouwgewrochten van den Griekschen, Romaanschen, Gothischen S. — alles ter aanduiding van het karakter der vormen waarin zich de ideën uiten. Voor zoover het individuële van afzonderlijke kunstbeoefenaars zich in den vorm hunner voortbrengselen afdrukt, spreekt men b. v. van den (proza-) S. van Hooft, den (muzikalen) S. van Bach, den (schilder-) S. van Rafaël. In deze laatste beteekenis wordt ook het woord „manier" gebruikt, hetwelk echter nog eenigermate van S. verschilt, in zoover iemands manier de wijze aanduidt waarop hij zijne individualiteit in het algemeen in zijne kunstgewrochten openbaart, terwijl zijn S. de wijze is waarop hij eene soort van kunstgewrochten behandelt. Zoo heet in de muziek de S. van Bach de deftige voordragt van kerkmuziek, terwijl, indien Bach zoodanigen of ook eenen anderen muziek-S. op eene hem bijzonder kenmerkende wijze hadde uitgevoerd, dit de manier van Bach zou moeten heeten.

In allen gevalle, waarop ook toegepast, is de S. eene uitdrukking van iemands individualiteit; van daar het bekende zeggen van Buffon: *le style c'est l'homme*. Maar dit neemt niet weg, dat de aesthetische regelen van goeden smaak, m. a. w. de opvatting van het schoonheidsdenkbeeld het geheel of al individualiseren van den S. uitsluiten, zoodat tijd, land, omstandigheden, ontwikkeling enz. een algemeen gevoelen ten aanzien van den S. vestigen, en ofschoon men aan geniën vergeeft dat zij zich tot op zekere hoogte boven dat algemeene gevoelen verheffen en er in hunnen S. buiten treden, is het in 't algemeen te ontraden, dat iemand zich bij het vervaardigen van eenig kunstgewrocht willekeurig van die algemeene regelen ontsla, welke uit het aangeduide algemeene gevoelen voortvloeijen.

Over den S. en zijne regelen met toepassing op de voortbrengselen in verschillende kunstvakken, zie men de artt. over die kunstvakken zelven. Ten opzigte van den schrijf-S, doorgaans alleen S. genoemd, bestaan er handleidingen in en voor verschillende talen. Voor de onze zal men zich met eenige vrucht kunnen bedienen van Beijer, *Handleiding tot den Nederlandschen stijl* (Rotterdam 1825, meermalen herdr.; ook verk. ald. 1823).

STIJL (SIMON). Deze uitmuntende dichter, kunstkenner en schrijver werd den 25sten Februarij 1731 te Harlingen geboren. Te Franeker legde hij zich eerst toe op de oude letterkunde onder de leiding van Valckenaer, en beoefende er met gelukkig gevolg de dicht- en de declameerkunst; na voorbereidende studiën wijdde hij zich aan de geneeskunde en promoveerde, na ook eenigen tijd te Leyden gestudeerd te hebben, te Franeker met eene dissertatie: *De motibus musculorum automaticis*, waarna hij zich in zijne geboortestad als arts nederzette en er bleef, tot dat hij in 1795 het staatstooneel betrad en tot het bekleeden van het lidmaatschap der staten-generaal naar 's Gravenhage vertrok. Als voorzitter der commissie tot het ontwerpen eener nieuwe staatsregeling, bragt hij deze met het houden eener uitmuntende redevoering bij zijne lastgevers in en was sedert lid der nationale vergadering, tot dat hij in 1797 naar Harlingen terugkeerde, waar hij den 24sten Mei 1804 overleed.

Het voornaamste van zijne werken is *De opkomst en bloei der Vereenigde Nederlanden* (3de dr. Brussel en Dordrecht, 1824), een meesterstuk van historische pragmatiek, dat bij de 2de uitgave verrijkt werd met eenen *Slotzang ter liefde van het Vaderland*, een der uitmuntendste voortbrengselen onzer didactische poëzy. Ook nog onderscheidene andere dichtstukken gaf hij in het licht, grootendeels opgenomen in: *Nagelaten Gedichten* (Leeuwarden en Harlingen 1835), en *Mengelpoëzij* (ald. 1837). Bijzonder was het tooneel eene lievelingsuitspanning van S. Hij was niet alleen een uitmuntend lid van een te Harlingen vooral onder zijne leiding gevestigd liefhebberij-tooneel, waarbij hij zelf zeer zware rollen uitvoerde op eene wijze, welke een groot tooneelspeler van beroep tot eer zoude verstrekt hebben; maar hij gaf ook onderscheidene stukken in het licht (ten deele onder zijne zinspreuk: *Sensim scandendo*), waaronder het treurspel *de Mityleners* letterkundig het beste, en het kluchtspel: *Krispijn philosooph* het meest ten tooneele gevoerde is. Zijne boven aangehaalde *Nagelaten gedichten* behelzen ook zijne *Tooneelpoëzij*.

Zijne *Levensschets* gaf Scheltema, *Geschied- en letterk. Mengelw.* D. I, St. 1, bladz. 162—189, en prijst hem daarin als „geneesheer, taalkundige, dichter, teekenaar, tooneelspeler, wiskundige, geschiedschrijver, wijsgeer en kunstkenner."

STIJLTJE (*Stylus*). (Zie *Stamper*).

STIKKEN. Wanneer het intreden van de lucht in de longen bij den mensch of het dier gedurende eenige minuten belet wordt, kan het leven niet blijven bestaan en volgt de dood door S. Drieërlei oorzaken kunnen op deze wijze den dood bewerken; 1°. eene belemmering in de verrigtingen der inademings-spieren; 2°. werktuigelijke oorzaken; 3°. het verblijf in een medium, waarvan de lucht de ademhaling niet kan onderhouden, zoo als bedorven lucht en schadelijke gassoorten.

Treedt ten gevolge van werkeloosheid der inademingsspieren geene lucht in de longen of wordt de gemeenschap der luchtwegen met de dampkringslucht afgesneden door indompelen van het hoofd onder water (bij het verdrinken) of de hals zoo sterk zamengedrukt, dat de luchtpijp gesloten wordt (bij het worgen of hangen) of zijn de luchtpijpstakken door binnengedrongen vreemde ligchamen of ziekteproducten gevuld, dan volgt de dood spoedig onder de verschijnselen van oorsuizen, beneveld gezigtsvermogen, groote benaauwdheid, vergeefsche pogingen tot ademhaling, duizelingen, waarop eindelijk verlies van bewustzijn volgt. Met betrekking tot de stoornissen in den bloedsomloop valt op te merken, dat terstond na de belemmering, het regter hart onverzwakt, zelfs met hoogere krachtsinspanning voortgaat aderlijk bloed in de longen te drijven. Dit ondergaat daar de gewone verandering niet, maar blijft aderlijk en in den aanvang nog vrij langs den kleinen omloop terugkeerende, geraakt het in het linker hart en stroomt van daar, aanvankelijk zelfs met grootere snelheid, in alle organen. Dit gaat zoo lang voort, tot dat de geheele bloedmassa eene aderlijke hoedanigheid heeft aangenomen, waarvoor approximatief 1½ tot 2 minuten toereikende zijn. Omstreeks dien tijd nemen de opwekkende invloed der zenuwmiddenpunten op het hart en de stofwisseling in het hart, meer en meer af, waardoor de energie der hartscontractiën gebroken wordt en verzwakking en vertraging in de bloedsbeweging ontstaan, en wel het eerst in die van den kleinen omloop. Het regter hart kan zich niet meer geheel in de longvaten ontlasten. Dit heeft eensdeels passive bloedsophooping binnen den schedel ten gevolge, daar het bloed uit de hersensinus en aderen niet meer naar behooren kan worden afgevoerd, anderdeels, vermindering van bloedstoevoer in het linker hart. Gevolgelijk wordt telkens eene mindere hoeveelheid bloed in den grooten omloop gedreven. Zoo treedt eindelijk bloedledigheid in van het geheele slagaderlijke vaatstelsel, en volgt nu volkomen stilstand van het hart bij overvulling van het regter hart, de longen en de aderen.

Het verblijf van menschen of dieren in eene beperkte, afgesloten ruimte, waarin de lucht de voor de ademhaling benoodigde zuurstof mist en in plaats daarvan door koolzuur en dierlijke uitwasemingen bezwangerd wordt of het verblijf in vergiftige gassoorten, zoo als zwavel-waterstofgas, arsenik-waterstofgas

enz. veroorzaken onder de genoemde verschijnselen mede den dood door S., waarbij men echter de direct vergiftige eigenschappen van sommige gassoorten niet buiten rekening mag laten. B.

STIKSTOF is een gasvormig element, dat met de zuurstof het hoofdbestanddeel van de dampkringslucht uitmaakt. Het bestaan van dit ligchaam is het eerst aangetoond door Rutherford, die in 1772 waarnam dat slechts een gedeelte van de dampkringslucht (namelijk de zuurstof, die daarvan ongeveer $\frac{1}{5}$ uitmaakt) geschikt is om de verbranding en de ademhaling te onderhouden. Dat men in dit gas stikt, zoo als de naam aanduidt, is niet toe te schrijven aan een' nadeeligen invloed dien het op de ademhalingswerktuigen uitoefent, althans men zou dien naam met gelijk regt aan vele andere gassoorten kunnen geven.

De S. is eene kleur- en reukelooze luchtsoort, die men nog niet tot eene vloeistof heeft kunnen verdigten. Zij bezit geene bijzonder in het oog loopende eigenschappen en, behalve met het borium en eenige metalen, verbindt zij zich niet onmiddellijk met andere elementen. Niettemin bestaan er een groot aantal S.-verbindingen. Vele plantaardige en dierlijke zelfstandigheden bestaan voornamelijk uit koolstof, waterstof, zuurstof en S. Bij de rotting, d. i. bij het terugkeeren dezer verbindingen tot het onbewerktuigde rijk, vormt de S. gewoonlijk met de waterstof ammonia. Dit laatste ligchaam is de type van een overgroot aantal S.-verbindingen, die men samengestelde ammonia's noemt, waartoe waarschijnlijk zeer vele, zoo niet alle alkaloïden behooren. Onder den invloed van de electriciteit kan de S. zich met de zuurstof tot salpeterzuur verbinden, een zuur dat na een onweder dan ook in geringe hoeveelheden in de lucht gevonden wordt. Met bases vormt dit salpeterzuur de salpeters, de voornaamste S.-verbindingen, die men in de onbewerktuigde natuur aantreft. Van daar dat men aan de S. de Latijnsche benaming *nitrogenium* (d. i. salpetervormer) gegeven heeft. Met de koolstof vormt de S. het cyan, eene gassoort die op hare beurt met andere ligchamen hoogst belangrijke verbindingen aangaat, bij voorbeeld met waterstof het giftige pruissisch zuur, met ijzer het berlijnsch blaauw, enz.

Om S. te verkrijgen kan men uit dampkringslucht de zuurstof, den waterdamp en het koolzuur wegnemen; wat overblijft is S. Eenvoudiger en zuiverder zondert men dit gas af door verhitting van salpeterig zure ammonia, die daardoor geheel in water en S. wordt omgezet. R. S. T. M.

STILLEVEN is de niet zeer eigenaardige uitdrukking voor die voortbrengselen der beeldende kunst, welke onbezielde voorwerpen uit de natuur of door menschenhanden vervaardigd, ten onderwerp hebben, zoo als bloemen, vruchten, dood wild en gevogelte, wapens, boeken enz. Somtijds worden deze voorstellingen uitsluitend ter ornamentatie van gebouwen, vertrekken, boven schoorsteenen of deuren aangebragt en zijn zij als 't ware ondergeschikt aan de architectuur. Somtijds echter maken zij schilderijen op zich zelf uit en ontleenen dan natuurlijk hunne hoogste waarde en verdienste aan de wijze waarop de natuur is opgevat en voorgesteld, aan de compositie der voorwerpen, aan coloriet en de behandeling, welke ook een onbezield natuurvoortbrengsel, of een zeer gewoon voorwerp tot een waardig en vaak dichterlijk kunstwerk vermogen om te scheppen. Uit den aard der zaak treedt in dat genre het realismus sterk op den voorgrond en zijn onze oude Hollandsche en Vlaamsche meesters vooral daarin beroemd geworden. Wij herinneren slechts aan de namen van F. Snijders, Joh. Fijt, D. Koning, de Weeninxen, v. Aalst, Hondekoeter, Kalf, Rachel Ruisch enz.

STILLE ZUIDZEE. (Zie *Zuidzee*).

STILLING. (Zie *Jung*).

STILPON of STILPO VAN MEGARA, een beroemd wijsgeer, van de door Euclides in zijne vaderstad gestichte Dialectische school. Het is echter niet waarschijnlijk dat hij een onmiddellijk leerling van dezen zal geweest zijn, omdat hij omtrent honderd jaren later leefde. Hoezeer zijn geboorte- en sterfjaar niet juist bekend zijn, weet men dat hij omstreeks de 120ste Olymp. (omtrent 300 jaren v. Chr.) bloeide, terwijl deze school reeds tijdens den dood van Socrates (400 jaren v. Chr.) bestond. Toen S. te Megara de wijsbegeerte onderwees, werd deze stad door Ptolemaeus Soter en Demetrius Polyorcetes achtereenvolgens veroverd, bij welke gelegenheid S. blijken gaf van groote vastheid van karakter, daar hij het verlies van gade, kinderen en bezitting met mannelijken moed en gelatenheid wist te dragen. In zijne jeugd moet zijn gedrag niet zoo wijsgeerig geweest zijn. Volgens de berigten van Diogenes Laertius overtrof S. alle megarische philosophen zoo zeer in scherpzinnigheid en roem, dat hij vele leerlingen uit andere scholen tot zich trok, en als hij eens naar Athene kwam, vele inwoners hunne huizen verlieten om den beroemden man te zien. Echter werd hij door den Areopagus uit de stad verwezen, omdat hij door eene onschuldige scherts het beeld van Minerva op den burg van Athene eene dochter van Phidias en niet van Jupiter genoemd had, en dus voor geene Godheid had aangezien. Vergeefs bragt hij tot zijne verontschuldiging in, dat zijne meening geweest was dat Minerva geen God maar eene Godin was. Al mag dit als eene spotternij op het polytheïstisch volksgeloof aangemerkt worden, zoo kan men daaruit niet afleiden dat S. een atheïst zoude geweest zijn, waarvoor velen van zijne tijdgenooten hem hielden. Hij stierf in hoogen ouderdom, vele leerlingen nalatende, onder welken zich ook Zeno van Citium, de stichter der Stoische school bevond. Diogenes Laertius maakt van negen wijsgeerige gesprekken van hem gewag, waarvan geen tot ons is gekomen. Van zijne wijsgeerige gevoelens is slechts het volgende bekend. Hij ontkende het wezenlijk bestaan der geslachtsbegrippen, en verklaarde die voor bloote voorstellingen, zonder realiteit of objective beteekenis, en was alzoo in dit opzigt de voorlooper der Nominalisten van de middeleeuwen.

De ideën (*formae s. species*) welke S. bedoelde, zijn niet anders dan de soortbegrippen der dingen, daarom zeide hij, wie van een mensch in het algemeen spreekt, spreekt van geen mensch, omdat hij noch de een noch de andere daarmede op het oog heeft. Daarom betwijfelde S. de objective geldigheid van zulke oordeelen, waarin verschillende begrippen, zoo als mensch en goed, paard en loopen, met elkander verbonden worden, omdat dit algemeene en geene bijzondere begrippen zijn. Wat het zedelijke betreft, hierin drong S. aan door zijne leer en leven, op het streven van den wijzen naar de onafhankelijkheid van de zinnelijke indrukken, en wees de zelfgenoegzaamheid als het hoogste goed aan. S. zou de onverschilligheid voor de uitwendige dingen en zinnelijke genietingen (*apathie*) nog verder dan de Stoicijnen (zie *Stoicijnen*) gedreven hebben, omdat hij stelde dat de wijze het kwaad en ongeluk niet alleen overwinnen, maar niet eens gevoelen moet. Men heeft vermoed dat men hierin S. met Pyrrho zal verwisseld hebben, doch zulks is niet waarschijnlijk, en indien Zeno zich onder zijne leerlingen bevond, kan men aannemen dat de Stoicijnen hunne leer der apathie aan S. verschuldigd zijn, en zij die slechts eenigzins gewijzigd hebben. Het is een groot verlies voor de geschiedenis der wijsbegeerte dat er niets van de geschriften van S. is overgebleven.

STIMMER (Tobias), schilder en houtsnijder, werd in 1534 te Schaffhausen geboren en schijnt zich eerst op mannelijken leeftijd aan de kunst gewijd te hebben. Aanvankelijk versierde hij de buitenzijde der huizen zijner geboortestad, en ook te Frankfort en te Straatsburg, met fresco's uit de Bijbelsche en Romeinsche geschiedenis. Sandrart roemt deze voorstellingen zeer hoog. Inderdaad schijnen zij den markgraaf van Baden dus behaagd te hebben, dat hij S. aan zijn hof riep om de portretten zijner voorvaderen in olieverf te schilderen. Deze portretten verwierven, door hunne natuurlijkheid van teekening en kleur, grooten bijval. In de verzameling van den deken Veith te Schaffhausen, in 1835 verspreid, vond men van hem eenige portretten in olieverf en ook eenige teekeningen met de pen en oost-indischen inkt bewerkt en veelal met wit gehoogd. De fraaije randversieringen dezer teekeningen zijn van Christoph Maurer, den leerling en helper van S., die onderscheidene teekeningen van dezen op hout graveerde. Behalve hem had S. nog onderscheidene andere houtsnijders, waaronder Tomas Guerin en B. Jobin, benevens anderen, waarvan niet de namen, maar alleen de monogrammen bekend zijn, tot zijne helpers. Toch heeft hij ook zelf eenige van zijne teekeningen gegraveerd. Bartsch twijfelde daaraan, maar latere nasporingen hebben het bewezen, ofschoon er nog geen naauwkeurige schifting tusschen de beide soorten is gemaakt. Het sterfjaar van dezen meester is onbekend. In 1604 moet hij echter reeds eenigen tijd overleden zijn geweest, daar de tweede uitgave der „jag-

bare dieren" van 1605 op den titel vermeldt dat wijlen T. S. en Chr. Maurer de teekeningen hebben gemaakt. Gewoonlijk neemt men aan, dat hij reeds vroeg, misschien in 1580, gestorven moet zijn. Anderen beweeren: stellig niet vóór 1587. Nagler (*Künstler-lexicon*), geeft twee eigenhandige etsen op koper en 52 houtsneêwerken (waaronder onderscheidene reeksen van 8 en meer prenten) op, als van S. afkomstig en gedeeltelijk door hem, gedeeltelijk door zijne helpers naar zijne teekeningen gegraveerd.

STINKDIER (*Mephitis*) is een geslacht van zoogdieren, behoorende tot de familie der Marders onder de roofdieren. Hun naam is afgeleid van den eigenaardigen en schier onverdragelijken stank, dien zij verspreiden als uitwerksel eener afscheiding, die in den omtrek der voortplantingswerktuigen geschiedt. Zij zijn het naast verwant aan den bunsem, doch hebben ook veel overeenkomst met den das, ten eerste in den vorm der ledematen en ten andere in de gewoonte om met hunne lange klauwen onderaardsche holen en loopgraven te delven. De *Mephitis Zorilla* Licht. heeft den pels zeer donkerbruin of zwart gemarmerd met 8 witte strepen, waarvan een op den nek begint en voorts in tweeën gedeeld met eene bogt over de zijden van den rug naar de heup loopt en van daar langs de buikzijde tot naar de buitenzijde van den voorpoot terugkeert. Dit diertje leeft in Mexico. Van de 8 of 9 overige soorten is de fraaiste de *M. mesomelas* uit Missouri, welke op de bruine vacht een witten kol heeft en een breede witte Y-vormige streep van den kop over den rug naar de billen.

STINKKWARTS. (Zie *Kwarts*).

STINKSTEEN. Aldus noemt men eene soort van bitumineus kalksteen, wegens den eigenaardigen onaangenamen, ammoniakalen en naar zwavelwaterstof gelijkenden reuk, welke ontwikkeld wordt bij het wrijven, verwarmen en van een slaan van dit gesteente. Het is digt en splinterig op de breuk; meestal donker, leiklenrig, bruin, grijs of zwartachtig van kleur. Het neemt in eenige koperschiefer-gebergten onmiddellijk boven het zechsteen en ook boven of tusschen het gips zijne plaats in. Deze rotssoort wordt aangewend tot het bouwen van huizen, waartoe zij bij uitnemendheid geschikt is, als ook tot zuilen, grafzerken, stoepsteenen, tot het plaveijen van wegen, straten, enz. In gebranden toestand levert zij eene voortreffelijke metselspecie en is dan bekend onder den naam van steenkalk. Voor den landbouw is zij in ontbonden toestand zeer geschikt voor klaverteelt.

STINSTRA (Johannes), geboren te Harlingen in het jaar 1709 en aldaar den 8sten Januarij 1790 overleden, bekleedde gedurende eene lange reeks van jaren het leeraarambt bij de Doopsgezinde gemeente in zijne geboortestad. Hij was een zeer ervaren godgeleerde, o. a. blijkens zijn voor dien tijd uitmuntend werk: *Onze voorspellingen aangaande den Messias* (Harlingen 1779, 3 dln.), waardoor hij echter dermate onder verdenking van socinianismus kwam, dat hij door den invloed der toenmalige staatskerk van zijn ambt vervallen werd verklaard en eerst na 15 jaren hersteld. Ook schreef hij nog eenige andere stukjes. Inzonderheid echter heeft hij zich eene blijvende verdienste ten aanzien onzer letterkunde verworven, door den tijd zijner gedwongen rust te besteden tot het vertalen der beste romans van Richardson, waardoor de baan geopend werd voor betere voortbrengselen in die soort van schriften dan de ruwe en ten deele zedelooze romans, welke tot op dien tijd te onzent het licht hadden gezien.

Zijns broeders zoon

S. (Pieter), den 16den December 1747 insgelijks te Harlingen geboren, studeerde te Franeker in de letteren, later aan de kweekschool der Doopsgezinden te Amsterdam. In 1771 predikant bij zijne kerkgemeente te Franeker geworden, bleef hij dit ambt bekleeden tot in 1800 en overleed er den 18den December 1819. Hij was een godgeleerde van zoo uitgebreide kennis, dat hem het hoogleeraarambt aan de reeds vermelde kweekschool, doch vruchteloos, werd opgedragen (1786). Ook was hij doorkneed in de classieke en hedendaagsche letterkunde, alsmede in wijsbegeerte en natuurkunde, doch van zijne hand ziet niets het licht dan eene door hem als student verdedigde dissertatie: *De ideis simplicibus genti humanae non innatis, verum acquisitis*.

Zie zijne *Levensschets* door Prof. S. W. de Crane, in: *Vaderl. Letteroefeningen*, 1820, *Mengelw.* Blads. 101—112.

STIPENDIUM. Zoo noemde men bij de Romeinen het loon der soldaten; doch tegenwoordig verstaat men door deze benaming, bijsonder in Duitschland, eene bepaalde som, welke aan jongelingen (die hierom *Stipendiaten* genoemd worden), op zekere tijden ter voorzetting hunner studiën uit daartoe geschikte fondsen geschonken wordt: in het algemeen elke vastgestelde bezoldiging.

STIPRIAAN LUISCIUS (Abraham van), geneesheer en scheikundige, werd den 10den October 1763 te Oudewater geboren, uit een aanzienlijk geslacht, dat echter, ten gevolge van den beruchten moord en roof, door de Spanjaarden in 1572 aldaar gepleegd, was achteruitgegaan. Reeds in zijne jeugd toonde hij eene bijzondere lust voor de geneeskunde en werd hij dien ten gevolge op zijn 13de jaar aan de leiding van den kundigen geneesheer W. Servaas te Delfshaven toevertrouwd, die in hem een' leerling van uitstekenden aanleg vond en hem met het beste gevolg tot de academische lessen voorbereidde. In 1784 aan de hoogeschool te Leyden gekomen, behaalde S. L. er 3 jaren later reeds den doctoralen graad in de geneeskunde, en wel *mors majorum*, zoo als destijds gebruikelijk was, bij welke gelegenheid hij eene dissertatie (*Observationes chemicae de quibusdam salibus essentialibus vegetabilium*) in het openbaar verdedigde. In 1788 zette hij zich te Delft als geneesheer neder en huwde aldaar mejufvrouw T. J. Luiscius, wier naam hij bij den zijnen voegde. In het volgende jaar werd hem de betrekking van lector in de scheikunde opgedragen. Den tijd, die hem van zijne beroepsbezigheden overbleef, wist hij, blijkens zijne vele geschriften, nuttig te besteden. Gemeenschappelijk met zijnen vriend, Dr. A. Bondt te Amsterdam, beantwoordde hij eene prijsvraag, door de maatschappij van geneeskunde te Parijs uitgeschreven, *Over de natuuren de scheikundige eigenschappen van de melk der vrouwen, koeijen, geiten, ezelinnen, schapen en paarden*, welke verhandeling in 1790 met goud bekroond werd. Eene gelijke eer verwierf in 1796 S.'s verhandeling *Over de oorzaken der verrotting in plantaardige en dierlijke zelfstandigheden*, op eene prijsvraag van het Bataafsch genootschap der proefondervindelijke wijsbegeerte te Rotterdam. In 1801 verscheen van hem, in vereeniging met de geneesheeren Ontijd, Macquelijn en van Heekeren, een tijdschrift, onder den titel van *Geneeskundig Magazijn*, dat tot in 1815 werd voortgezet, en waarin hij meermalen belangrijke bijdragen leverde. Zijne beantwoording der prijsvraag: *Welke nuttige kundigheden kan de geneeskunst trekken uit de nieuwe scheikundige kennis van de rotting, ten aanzien van den aard, de oorzaken, voorbehoeding en geneeswijze der rotziekten*, werd door bovengenoemd Rotterdamsch genootschap in 1801 met de zilveren medaille bekroond. In 1802 gaf hij eene vertaling uit van het werk van L. B. Guyton Morveau, *Over de middelen om de lucht te zuiveren, de besmetting voor te komen en derzelver voortgang te stuiten*, met de voorrede en aanteekeningen uit de hoogduitsche vertaling van den hoogleeraar Phaff, en met eigen aanmerkingen. Uitvinder van een berookingtoestel en van eenen bathometer, deelde hij in 1805 deze laatste uitvinding aan de geleerde wereld mede in eene verhandeling, getiteld: *Zeepeiler of bathometer, waarmede men alle diepten der zeeën kan afmeten, voorafgegaan door een kort geologisch overzigt van den aardkloot, in zoo verre zulks bij dat onderwerp te pas komt*. In hetzelfde jaar behaalde hij, boven 38 deels ook buitenlandsche mededingers, den eereprijs van ƒ 2000, door de Nederlandsche huishoudelijke maatschappij te Haarlem uitgeloofd voor het schrijven der best gekeurde verhandeling *Over de middelen, om rottend, bedorven, stinkend water tot goed en drinkbaar water te herstellen*. Het overige van den toegezegden prijs, ter som van ƒ 4000, zou eerst worden uitbetaald, nadat door proefnemingen op een of meer schepen in onderscheidene luchtstreken zou zijn gebleken, dat de opgegeven middelen aan het oogmerk voldeden; maar nadat die proeven hoewel lang vertraagd met den besten uitslag genomen waren, bleef de uitkeering van den prijs evenwel achterwege. Twee andere verhandelingen van S., *Over het bederf in stilstaand en zuiver water en de middelen om hetzelve daartegen te bewaren*, en *Over de Guytonsche berookingen*, werden door de maatschappij van wetenschappen te Haarlem, de eerste in 1808, de laatste in 1824, met goud bekroond.

S. was lid van een aantal geleerde genootschappen; meer dan eens was hem het hoogleeraarambt aangeboden, doch welke eer hij van de hand wees; evenzoo bedankte hij voor de betrekking van geneesheer der infirmerie en van het huis des konings, hem

in 1807 door den toenmaligen koning van Holland aangeboden; doch sedert 1801 was hij lid en later voorzitter der provinciale geneeskundige commissie, welke betrekking hij tot aan zijnen dood, den 2den Mei 1829, bekleedde. Met veelomvattende kennis toegerust, waaraan hij eene onbegrensde menschlievendheid paarde, had S. als arts eene uitgestrekte praktijk, en werd zelfs door van elders komende zieken geraadpleegd.

STIRLING, eene stad in Schotland, aan de Forth, langs welke alleen schepen van geringen diepgang haar kunnen bereiken. Zij ligt tegen de helling van eenen berg, waarop zich een kasteel bevindt, dat reeds in de XIIde eeuw als eene residentie der Schotsche koningen vermeld wordt. De spoorweg van Perth naar Engeland loopt er langs en stelt haar in gemeenschap met Edinburg en Glasgow. Tot de merkwaardigste gebouwen behooren de oude hoofdkerk, het raadhuis, de hospitalen en de kazernen. Ook is er een museum van landbouw. De bevolking, die omstreeks 13,000 zielen bedraagt, vervaardigt eenige katoenen en wollen stoffen, en drijft een' niet onaanzienlijken handel.

S. is de hoofdplaats van een graafschap, hetwelk op 24 □ mijlen omstreeks 86,000 bewoners telt. Het is eene bergachtige streek, die door kleine rivieren besproeid wordt. De dalen en de weinig uitgestrekte vlakten zijn vruchtbaar en goed behouwd. De voornaamste rijkdom van het graafschap bestaat in de steenkolen en het ijzer, die er gevonden worden en er de industrie zeer bevorderen.

STOA heetten in Griekenland de opene zuilengangen of galerijen, die te Athene tot onderscheidene doeleinden, zoo als tot het afkondigen van wetten, het houden van teregtzittingen, enz. gebruikt werden, en eenigzins doch in meer uitgebreiden zin, hetzelfde waren als de Porticus der Romeinen (zie *Porticus*). Voornamelijk werd met den naam van S. aangeduid het met fraaije schilderstukken versierde Poecile te Athene, hetwelk den wijsgeer Zeno bij zijne voordragten tot gehoorzaal diende en aan zijne leer den naam van Stoicismus en zijne aanhangers dien van Stoicijnen heeft gegeven.

STOBAEUS, of JOHANNES VAN STOBI, naar eene stad in Macedonië, alwaar hij in de Vde eeuw onzer tijdrekening geboren werd. Van zijne levensomstandigheden is niets bekend. Wij bezitten van hem nog eene bloemlezing, of verzameling van uittreksels uit ongeveer 500 Grieksche dichters en prozaschrijvers, welke in zoo verre van groote waarde is, daar zij stukken bevat uit werken, die overigens geheel verloren zijn gegaan. Zij bestaat uit 4 boeken, waarvan het 3de en 4de, onder den titel van *Eclogae physicae et ethicae* een afzonderlijk werkje uitmaakt, en eenigermate eene geschiedenis der wijsbegeerte, in verscheidene korte uittreksels van oude schrijvers, levert. De inhoud van het geheele werk is zeer leerzaam en gewigtig. De beste uitgave der *Eclogae* is die van Heeren, (Göttingen 1792—1801, in 4 dln.). Het geheele *Florilegium* werd door Gaisford in 4 deelen (Oxf. 1822) en door W. Dindorf mede in 4 deelen (Leipz. 1823) uitgegeven. Men heeft er eene zeer oude Duitsche vertaling van door Georg Frölich, onder den titel van *Johannis Stobaei Scharfsinnigen Sprüche* enz. Bazel 1551, in folio.

STÖBER (DANIËL EHRENFRIED) was advocaat te Straatsburg, waar hij den 9den Maart 1779 geboren werd en den 28sten December 1835 overleed. Hij maakte zich vooral bekend als krachtig bevorderaar van den Duitschen geest in den Elzas tegenover het Fransche element, o. a. door de uitgave van een *Elsassisches Taschenbuch* (Straatsburg 1806 en volg.), benevens een tijdschrift *Alsa* (ald. 1816 volg.). Zijne *Gedichte* (Stuttgard 1821, meermalen herdr.) en *Kleine prosaische Schriften* (Straatsburg 1835 volg. 4 dln.) ademen denzelfden geest, die ook op zijne beide nog levende zonen, August, professor, en Adolf, godsdienstleeraar, beiden te Mühlhausen, vooral den eerstgenoemde, is overgegaan.

STOCHIOMETRIE is het onderdeel der scheikunde, dat over de wetten handelt der gewigtsverhoudingen, waarin de elementen zich tot zamengestelde ligchamen verbinden. Ofschoon reeds de Pythagoristen alles tot getal en maat zochten terug te brengen en men reeds in de oudste scheikundige geschriften opgaven vindt betreffende de hoeveelheden waarin men stoffen bij elkander moet brengen om nieuwe ligchamen te verkrijgen, is dit deel der scheikunde toch betrekkelijk zeer laat ontwikkeld. Dit is hoofdzakelijk daaraan toe te schrijven, dat tot in het laatst der vorige eeuw toe het begrip van element niet vast stond, dat men langen tijd scheikundige verbindingen niet van mengsels wist te onderscheiden en de onveranderlijkheid der grondstoffen in de verbindingen niet erkende.

De naam S. is ingevoerd door Richter in 1792, en ontleend aan het grieksche woord στοιχεῖον, dat grondstof beteekent. Aan hem en zijne tijdgenooten Bergman, Kirwan en Wenzel heeft men de eerste stochiometrische onderzoekingen te danken, die bijna allen betrekking hebben op de verhoudingen waarin zich de bases en zuren tot zouten vereenigen.

Een' vasten grondslag verkreeg de S. eerst door de onderzoekingen van Proust, die overwinnaar bleef in zijn' beroemden wetenschappelijken strijd tegen Berthollet. Hij maakte het eerst een streng onderscheid tusschen eigenlijke *scheikundige verbindingen*, die uit onveranderlijke hoeveelheden van elementen zijn zamengesteld, en *mengsels* die uit veranderlijke hoeveelheden van elementen of verbindingen kunnen bestaan. Ook leerde hij dat, wanneer twee stoffen zich in *verschillende* gewigtshoeveelheden verbinden, de verandering der hoeveelheden steeds sprongsgewijze, zonder langzamen overgang geschiedt. Hem ontging evenwel de ontdekking van de wet der veelvoudige evenredigheden, die in denzelfden tijd door Dalton werd ontdekt en hem tot de atomistische theorie voerde. De S., die sedert geheel zamenvalt met de leer der aequivalenten, maakte van toen af reuzenschreden, door de onderzoekingen van Berzelius en anderen. (Vergel. voorts de artt. *Atoom* en *Scheikunde*). R. S. T. M.

STOELENBIES. (Zie *Biezen*).

STOELWEISSENBURG, in het Hongaarsch *Székes Fejervar*, in het Slawisch *Bialigrad*, in het Latijn *Albaregia*, is een comitaat in het district Buda-Pesth in Hongarije, beslaande eene oppervlakte van 75½ □ mijl. De voornaamste rivier in dit comitaat is de Donau, die de oostelijke grens bespoelt. De bodem is in het noorden bergachtig en wordt aldaar door de bergketen Vertes doorsneden, doch het zuidelijke en wel het grootste gedeelte is een vlak moerassig land; evenwel is daarin een groot kanaal (*Nador Csatornaja* of het Palatinaalkanaal) gegraven, waardoor eene groote uitgestrektheid moeras droog gemaakt is. De grond, sedert jaren met het slib der riviertjes bedekt, is uitermate vruchtbaar en behoeft weinig bebouwing. De voortbrengselen zijn uitmuntende tarw, mais en andere granen, goede wijn, heerlijk ooft en tabak; dit alles niet alleen voor consumtie, maar ook voor uitvoer. Ook is de veeteelt er zeer aanzienlijk en worden er vele goede paarden gefokt. De bosschen op de bergen in het noorden leveren veel hout en wild, de rivieren en meren veel visch en waterwild. De bevolking bedroeg in 1846 187,100 zielen, waaronder 95,000 Catholieken.

De hoofdstad van denzelfden naam, zetel eens bisschops en van een geregtshof, liggende in eene moerassige vlakte bij het meer Sár-Ret, heeft twee voorsteden en telt 15000 inwoners, die fabrieken hebben van laken, flanel, corduaan-leder, zeep en knipmessen. De merkwaardigste gebouwen zijn de rijke hoofdkerk, door den heiligen Stephanus gesticht en voormaals krooningskerk der vorsten, de fraaije oude Johanniskerk, het Comitaatshuis, het bisschoppelijke paleis en het paleis der graven van Schmidegg. Van Stephanus den Isten af tot op Ferdinand den Isten toe zijn de koningen van Hongarije te S. gekroond en 14 van hen liggen in de hoofdkerk begraven. Toen onder keizer Frederik den IIIden de strijd van het Oostenrijksche huis om de kroon van Hongarije een' aanvang nam, veroverde Maximiliaan de Iste in 1490 de stad, doch zag zich haar door Bathori weder ontweldigen. In 1543 gaf S. zich bij verdrag aan de Turken over. In 1601 namen Mercoeur en Russworm de vesting stormenderhand in, doch in het volgende jaar viel zij den Turken weder in handen, die haar eerst in 1688 afstonden. Langzamerhand verviel alzoo de oude bloei der stad, terwijl Presburg koningszetel en hoofdstad werd.

STOF. (Zie *Materie*).

STOFFLET (NICOLAS) was de zoon van eenen molenaar uit Luneville, waar hij in 1751 geboren werd. Nadat hij 15 jaren in het regiment Lyonnais gediend had en in dien tijd onderofficier bij de grenadiers geworden was, had hij het geluk zijnen kolonel het leven te redden, waarop deze hem zijn ontslag gaf en als houtvester op zijne goederen in Anjou aanstelde. Ook diens zoon behandelde hem na den dood zijns vaders met onderscheiding, zoodat S. tot op het uitbreken der omwenteling een stil

en tevreden leven leidde. Met wrevel zag hij de onderdrukking, die de adel en in het bijzonder zijn meester en weldoener te lijden had. Een aantal jonge lieden uit Maulevrier en omstreken, die hem als een braaf mensch kenden, kozen hem den 11[den] Maart 1793 tot hunnen aanvoerder. Nadat zijne schaar aanzienlijk uitgebreid was, vereenigde hij zich met Castelineau en veroverde Chollet, in weerwil dat die stad van een voldoend garnizoen voorzien was. Nadat S. zich in het gevecht bij Fontenay (24 Mei) had onderscheiden, werd hij tot bevelhebber dier stad benoemd, verliet haar echter spoedig om den republikeinschen Ligonnier, die Chollet bedreigde, te gemoet te gaan. Op zijnen marsch had hij reeds Rhiers bezet, doch moest voor de overmagt terugtrekken. Eenige dagen later (9 Junij) was hij bij den aanval op Saumur tegenwoordig, vereenigde zich in Julij weder met Lescure in Chollet, greep de republikeinen bij Montgaillard aan, sneed hun den terugtogt af en bragt hun eene volslagen nederlaag toe (5 Julij). Den 15[den] Julij werd hij door de Vendeesche hoofden tot majoor-generaal van het koninklijke leger benoemd. Den 14[den] September werd hij bij Doné geslagen en den 16[den] October deelde hij in de groote nederlaag die de Vendeërs bij Chollet leden. Nadat het koninklijke leger over de Loire gegaan was, nam S. een groot aandeel aan de overwinning bij Laval. Hij volgde het leger bij den aanval op Granville, die mislukte, en verder op den togt naar Bretagne. Deze togt trof geenszins het doel, en toen de ongelukkige Vendeërs, geslagen en verstrooid, niet meer naar hunne bevelhebbers wilden hooren, was het S. alleen, die nog eenigen invloed op dezen hoop behield. Bij Mans (12 Dec.) streed S. aan de zijde van La Roche Jaquelin, doch moest even als deze de vlugt nemen; de nederlaag bij Savenay, 10 dagen later, voltooide het ongeluk der Vendeërs. Na dit onheil sloot S. zich aan La Roche Jaquelin aan en ging met dezen weder op den linkeroever der Loire over. Toen deze generaal gestorven was, nam S. het opperbevel van het leger van Anjou en Boven-Poitou op, tastte den 6[den] Febr. 1794 de stad Chollet aan, veroverde haar na een kort gevecht, werd echter door eene opdagende versterking der republikeinen weder daaruit verdreven en moest op de hoogten van Nuaillé terugtrekken. Met onvermoeiden ijver verontrustte hij den vijand door gestadige kleine gevechten en dwong hem andermaal Chollet te verlaten. S. kwam daardoor in het bezit der geheele landstreek en deed den 11[den] Maart eene oproeping, waarbij hij alle inwoners der provincie Anjou en Boven-Poitou van 15 tot 50 jaren onder de wapens riep. Hierop vereenigde hij zich met Charette, kreeg echter spoedig oneenigheden met hem en trok naar Anjou terug. Een gedwongen papiergeld door hem uitgegeven, wekte de ontevredenheid der overige aanvoerders op en daarom trad hij op het laatst van 1794 in onderhandeling met de republiek. Dit mislukte geheel en S. bezette daarop met 700 man de Bocage, waar hij vóór eigen rekening met veel geestkracht den oorlog voortzette. Toen evenwel bijna alle overige aanvoerders de partij des konings verlaten en zelfs de Chouans vrede gesloten hadden, besloot S. insgelijks vrede te sluiten. Hij kreeg 2 millioen francs voor oorlogskosten en beloofde zijne artillerie uit te leveren. Korten tijd daarna kwam een adjudant van den graaf van Artois naar de Vendée en trachtte Charette en S. te verzoenen. De laatste stemde toe, doch was weder spoedig ontevreden over zijnen mededinger en besloot andermaal in onderhandeling te treden. Den 12[den] Sept. 1795 had hij eene bijeenkomst met den generaal Hoche, in welke hij zijne onderwerping aan de republiek aanbood. Reeds in Januarij 1796 gaf hij op nieuw gehoor aan de dringende voorstellen van Charette en van den zendeling van den hertog van Artois, welke laatste hem tot luitenant-generaal en ridder der Lodewijksorde benoemde en besloot den oorlog te hervatten. De bewoners van Anjou hadden echter hunnen vroegeren krijgshaftigen geest niet meer; hij kon naauwelijks 400 man verzamelen, erkende het gevaarlijke van zijnen toestand, trachtte nogmaals te onderhandelen, doch werd gevangen genomen, naar Angers vervoerd en aldaar den 23[sten] Februarij gefusileerd. Zijn laatste kreet was: Leve de Koning! L.

STOFWISSELING. Het gewigt der aarde blijft steeds hetzelfde en van al de grondstoffen, die onze planeet zamenstellen, is thans nog evenveel voorhanden als voor duizende eeuwen [1]). Maar de verbindingen die de elementen met elkander aangaan, de vormen waarin de stof zich voordoet, zijn allen in meerdere of mindere mate slechts *tijdelijk*, zij worden nu en dan verbroken om de bouwstoffen te leveren voor nieuwe verbindingen. Er gaat dus nimmer iets verloren in de natuur en wat wij vernietiging noemen is slechts wisseling van vormen. Deze grootsche inrigting, waardoor de natuur eeuwig jengdig blijft, waardoor de dood alleen opheffing is van het individuële bestaan van stofgroeperingen en elke vernietiging de bron van nieuwe vormen, draagt den naam van S.

Niet alle stof op aarde neemt een even werkzaam aandeel aan deze wisseling van vormen. In de sneeuw- en ijsvelden der poolstreken kan de ontbinding eeuwen lang vertraagd worden en de harde graniet wordt niet dan langzaam onder den invloed van lucht, water en temperatuurwisseling in vruchtbare bouwaarde omgezet. Het levendigste is de S. tusschen den dampkring, den bouwbaren bodem, het water en de planten- en dierenwereld. De zoogenoemde aschbestanddeelen der planten, (datgene wat er na verbranding overblijft, en niet den luchtvorm aanneemt), hebben vroeger behoord aan den bodem of het water waarin de planten gegroeid zijn; de dieren ontleenen deze stoffen wederom aan de planten. De brandbare stoffen van de planten zijn uit de lucht afkomstig; de dieren ontvangen ook deze van de planten. Door de uitscheidingen gedurende het leven en de verrotting na den dood ontvangen lucht en bodem terug wat zij tijdelijk hadden afgestaan. Een klein deel van de stof waaruit de aarde bestaat, datgene wat men de organiseerbare stof zou kunnen noemen, behoort derhalve afwisselend tot het bewerktuigde en onbewerktuigde rijk, het legt kringvormige wegen af, waarop lucht en bodem, plant en dier de stations, de tijdelijke rustplaatsen zijn. Van daar dat de Duitschers van een *Kreislauf* van de stof spreken en onze taal gevaar loopt om met het woord *kringloop* verrijkt te worden.

De verhouding waarin de organiseerbare stof tusschen lucht en bodem, planten en dieren verdeeld is, moet aan bepaalde wetten gebonden zijn. De massa der op het land groeijende planten is afhankelijk van den toestand van den bodem, van de hoeveelheid der in water oplosbare stoffen, die door verwering van den bodem uit onoplosbare gevormd worden, van de verdeeling van het water, enz. De massa der plantenetende dieren moet steeds kleiner zijn dan die der planten, maar grooter dan de massa der vleeschetende dieren. De toenemende verspreiding van het menschelijk geslacht over de oppervlakte der aarde vermeerdert het aantal landbouwgewassen en huisdieren, maar vermindert in dezelfde mate de massa van het „onkruid", de planten die den mensch geen nut aanbrengen, en die der roofdieren.

Het woord S. wordt niet zelden in een' meer beperkten zin gebezigd, om de wisseling van stoffen aan te duiden, die in een enkel bewerktuigd wezen aanhoudend plaats grijpt. De planten en dieren hebben allen zonder onderscheid zoogenoemde levensverrigtingen, die niet tot stand kunnen komen zonder S. Wij kunnen de hand niet opligten, geene bloem ruiken, geene gedachte vormen, geen woord uiten, in één woord geen enkel teeken van leven geven, zonder dat wij stof aan de buitenwereld afstaan. Hetgeen wij op deze wijze aan ligchaamsgewigt verliezen, ontvangen wij terug door voedsel, dat door verschillende bewerkingen tot bestanddeelen van ons ligchaam vervormd wordt. Wij verwisselen derhalve voortdurend van stof, maar de afbraak en aanbouw hebben ongestoord plaats, zonder dat het gebouw een oogenblik onbruikbaar behoeft te worden. De S. is niet in alle ligchaamsdeelen even levendig. Het bloed en het voedingsvocht ondergaan meer wisseling dan de vaste deelen, en van deze is de omzetting sneller in de hersenen dan in de beenderen. De grootte van de S. kan beoordeeld worden uit de hoeveelheid stoffen, die in een' bepaalden tijd worden uitgescheiden. Men heeft gevonden dat meer stoffen het ligchaam verlaten en dat bij gevolg de S. levendiger is, naarmate de levensverschijnselen zich krachtiger uiten. Bij werkzame, levendige menschen wordt in denzelfden tijd meer stof omgezet dan bij tragen en luiaards. Bij zoogdieren en vogels,

1) Indien het waar is dat de meteoorsteenen kleine hemelligchamen zijn, die wanneer zij te digt bij de aarde komen daarop nedervallen, dan wordt de massa van onze planeet van tijd tot tijd met eenige centenaars aan ijzer, nikkel, enz. vermeerderd. De redenering in den tekst blijft niettemin ten volle juist.

wier leven zich krachtiger uit dan dat van visschen en kruipende dieren, is ook de S. naar evenredigheid grooter. Gedurende den winterslaap, den staat van verdooving waarin sommige dieren het koude jaargetijde doorbrengen, is de S. hoogst gering, zonder evenwel geheel op te houden. De snelheid der S. hangt overigens ook van het voedsel af. In het algemeen kan men zeggen, dat de natuur zooveel mogelijk de tering naar de nering zet, dat met andere woorden de ontvangsten en uitgaven in dezelfde mate toe- en afnemen. Toch geldt dit slechts binnen bepaalde grenzen: door te ruimen aanvoer van voedsel neemt het ligchaamsgewigt niet zelden toe en een te streng dieet heeft steeds vermagering ten gevolge.

Voor de S. in het dierlijk ligchaam zijn volstrekt onmisbaar: aanwezigheid van water, eene bepaalde warmte, zuurstof die het bloed door de ademhaling ontvangt, en eene voor omzetting vatbare stof. Zijn bij hoogere dieren deze voorwaarden niet vervuld, dan houdt met de individuële S. ook het leven op. Bij sommige lagere dieren kan een zoogenoemd sluimerend leven voorkomen, waarbij de S., althans alle levensuitingen, stilstaan, zonder dat daarom het vermogen om te leven is verloren gegaan. Een bekend voorbeeld hiervan zijn de raderdiertjes, die men in gedroogden toestand jaren lang kan bewaren en die weder teekenen van leven geven, zoodra de ontbrekende voorwaarde voor S., namelijk vochtigheid der ligchaamsdeelen, weder hersteld is. Ook plantenzaden kunnen eeuwen lang bewaard worden, zonder dat het kiemvermogen verloren gaat. Niettemin blijft de stelling: geen leven zonder S. ten volle waar, want in deze en dergelijke gevallen is het leven alleen als vermogen voorhanden. Na den dood houdt met den band, die verschillende deelen tot een organisme vereenigde, wel is waar de S. van het individu op, maar niet de S. in ruimeren zin. Onder invloed van lucht, water en warmte worden de bewerktuigde stoffen ontbonden en tot het onbewerktuigde rijk teruggebragt. R. S. T. M.

STOICIJNEN werden de volgelingen van Zeno van Citium genoemd, omdat deze wijsgeer gewoon was, te Athene in eene zuilengalerij, Stoa genaamd (zie *Stoa*), zijne lessen te geven en voordragten te houden, waarom hunne leer ook wel die der Stoa genoemd wordt. Het was omstreeks 300 jaar v. Chr. dat Zeno zijne school stichtte. Zijne wijsbegeerte had voornamelijk eene praktische en zedelijke strekking, waarvan de strengheid in eene sterke tegenstelling met die van Epicurus stond, welke te gelijker tijd eene wijsgeerige school te Athene oprigtte. De strijd tusschen de beide scholen heeft gedurende de geheele oudheid voortgeduurd. Het Stoicismus is een der merkwaardigste verschijnselen op het zedelijk gebied, en heeft met de leer van Epicurus den grootsten invloed van alle wijsgeerige stelsels uitgeoefend; zij hebben de beschaafden onder de Grieken en Romeinen onder zich verdeeld, vooral onder de laatsten maakte het Stoicismus, hoewel eenigzins gewijzigd, veel opgang; het was de toevlugt der ernstigen en vrijheidlievenden onder hen, tegen het toenemend zedebederf en de bloedige dwingelandij der Cesars. Men zie verder over de Stoicijnen en het Stoicismus de Art. *Zeno van Citium*, *Chrysippus*, *Panaetius*, *Posidonius*, *Seneca*, *Epictetus* en *Marcus Aurelius*, omdat deze mannen de voornaamste wijsgeeren der Stoische school waren.

STOKADE (NIKOLAAS DE HELT), schilder, werd in 1614 te Nijmegen geboren en door zijnen schoonvader Marten Rijckaert in de kunst onderwezen. Aanvankelijk schilderde hij landschappen, later levensgroote mythologische en bijbelsche voorstellingen. Hij vertoefde vele jaren te Venetië en te Rome, waar hij door volhardenden ijver er in slaagde, een beter coloriet en meer bevalligheid in zijn werk te krijgen dan hij vroeger had. Hij teekende vrij goed en zijne behandeling was fiksch. Van Rome komende bleef hij eenigen tijd te Parijs, waar hij zelfs den titel van hofschilder verkreeg en de koningin van Zweden benevens eenige andere aanzienlijke personen hem begunstigden. In het paleis te Amsterdam vindt men van hem, boven den schoorsteen van een der vertrekken, eene voorstelling van Jozef en zijne broeders in Aegypte. Men kent van hem drie etsen, Cephalus en Aurora, Suzanna in het bad en het portret van Anton van Opstal voorstellende.

STOKE (MELIS) leefde in het laatst der XIII[de] en het begin der XIV[de] eeuw en had de geestelijke wijding ontvangen, doch was niet als priester geplaatst; althans hij noemt zich „armen clerc" in de opdragt zijner *Rijmkronijk*, behelzende in de eerste plaats eene meest woordelijke vertaling der Latijnsche kronijk van eenen onbekenden Egmonder monnik (647—1205). Het daarop volgende gedeelte is oorspronkelijk werk, hetzij van S. zelven of van een' ander, wiens kort en oppervlakkig verhaal deze heeft vervolgd gedurende zijnen leeftijd, met groote naauwkeurigheid en genoegzame uitvoerigheid, zoodat hij voor de geschiedenis der regering van Floris den V[den], van Jan den II[den] en het eerste gedeelte des levens van Willem den III[den] eene uitmuntende bron is. Deze kronijk, waarvan slechts drie handschriften bekend zijn, allen bewaard in de koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage [1]), is het eerst uitgegeven door den beroemden Joh. van der Does (Amsterdam 1591), welke uitgave echter bij ongeluk grootendeels verbrand en daardoor zeldzaam is; vervolgens vollediger door Alkemade met aant. en bijv.; het laatst en best door B. Huydecoper (Leyden 1772, 3 dln.), alwaar in D. III, bls. 446 volg. het een en ander aangaande den schrijver gevonden wordt.

STOKHOLM, de hoofdstad van Zweden en de residentie des konings, welker bevolking in het begin van 1861 tot 112.400 gestegen was, ligt aan de oostkust van Zweden tusschen het Mälar-meer en de Oostzee. Het schilderachtige tafereel, dat de stad reeds bij den eersten aanblik oplevert, heeft haar nu eens met Constantinopel, dan eens met Venetië doen vergelijken. Zij is op 7 of 8 eilanden gebouwd in het kanaal, dat het Mälar-meer met de Oostzee verbindt, en zoowel ten noorden als ten zuiden der eigenlijke stad strekken zich, ten deele op het vasteland, de voorsteden uit, die eene afwisseling van fraaije gebouwen, torenspitsen, schepen en plantsoen aanbieden, welke aan het geheel eene eigenaardige bekoorlijkheid verschaft. Nog geruimen tijd na het begin onzer tijdrekening, was S. slechts een gering visschersdorp, hetwelk door den dood van Agne, die door eene Finsche priester, welke bij daarheen gevoerd had, vermoord werd, zekere vermaardheid kreeg. De gunstige ligging was oorzaak, dat velen er zich vestigden, hetgeen dan grond legde tot de stad, die in het midden der XIII[de] eeuw door Birger Jerl eenigzins versterkt en met voorregten begiftigd werd. De oude stad heeft haar karakter nog voor een groot gedeelte behouden. Zij heeft kromme en naauwe straten, waar vooral kooplieden en handwerkslieden hun verblijf houden. De zuidelijke voorstad is slechts weinig regelmatiger gebouwd, doch de noordelijke is in allen deele fraai en ruim. Daar zijn de straten breed en regt, de groote pleinen vierkant, de gebouwen in modernen stijl opgetrokken. Te midden der oude stad verheft zich op eene hoogte, het koninklijk paleis, dat in het laatst der XVII[de] eeuw begonnen en eerst in het midden der XVIII[de] voltooid werd.

Onder de openbare gebouwen, die te S. gevonden worden, zijn na het koninklijk paleis de voornaamsten: het paleis van den opperstadhouder, het raadhuis, het ridderhuis, de bank, de kanselarij-gebouwen, het postkantoor, het geregtshof, het opera-gebouw en drie andere schouwburgen, van welke die in het Park alleen des zomers gebruikt wordt, het observatorium, de admiraliteits-gebouwen en arsenalen, de kazernen, het lazareth, het garnizoenshospitaal, enz. Merkwaardig is de brug van gehouwen steen, die meer dan 300 meters lang is en de voorstad Normelm, waar zich de woningen der aristocratie bevinden, met de eigenlijke stad verbindt. Onder de kerken verdienen opmerking de hoofdkerk, de St. Jacobskerk, de Catharinakerk, welke op eene hoogte ligt, tegen welke een gedeelte der stad zoo steil gebouwd is, dat de straten grootendeels met treppen voorzien zijn, en vooral de kerk van Riddarholm, waar zich de praalgraven der Zweedsche koningen bevinden. Er zijn voor hen, die niet tot de staatskerk behooren, Grieksche en R.-Catholieke kapellen, eene Duitsche kerk en eene Synagoge. Op de talrijke en meestal ruime pleinen der stad treft men verschillende gedenkteekenen en standbeelden aan, onder welke die ter eere van Gustaaf Wasa, Gustaaf Adolf, Karel den XIII[den] en Gustaaf den III[den].

S. drijft een' levendigen handel, en heeft eene ruime en diepe haven, die wel duizend schepen kan bevatten, doch welker ingang niet zeer gemakkelijk is. Koloniale waren en de vele nijverheidsproducten der hoofdstad worden naar het

1) Over deze Hss. heeft Clignett een werkje uitgegeven ('s Gravenhage 1825).

binnenland vervoerd, terwijl de uitvoer van ijzer, dat belangrijke natuurproduct van Zweden, hoofdzakelijk te S. plaats heeft. Het verkeer met het binnenland wordt vooral door middel van kanalen onderhouden, dat met het buitenland door zeeschepen, terwijl er eene geregelde stoombootdienst is naar Upsala, Gothenburg, St. Petersburg, Lubeck, Kopenhagen, enz. Er zijn in de stad fabrieken van zijden en katoenen stoffen, laken, linnen, lederwerk, enz. Behalve de academie van heelkunde, heeft S. een gymnasium, verscheidene lyceën, scholen, eene koninklijke bibliotheek, een museum, verschillende kabinetten, genootschappen die zich de bevordering van kunsten en wetenschappen ten doel stellen, eene voortreffelijk ingerigte gymnastieschool, een instituut voor doofstommen en andere instellingen van liefdadigheid. Het park, dat in Djnsgarden is aangelegd, bevat vele landhuizen, onder welke een van den koning, en biedt met zijne talrijke wandeldreven en rustplaatsen der bevolking eene goede gelegenheid tot verpoozing aan. In den schoonen omtrek der stad liggen nog andere koninklijke lusthuizen, de militaire academie te Karlberg en 2 minerale bronnen.

STOKROOS (*Althaea rosea*). Deze in een groot aantal verscheidenheden ook bij ons veelvuldig gekweekte, uit het oosten afkomstige sierplant behoort tot de natuurlijke familie der *Malwen* (*Malvaceae*), volgens het sexuële stelsel tot de 8ste orde der 16de kl. (*Monadelphia Polyandria*). De stengel is onvertakt, regtstandig naar boven in een' langen rolronden bloemtros uitloopende, dikwijls van meer dan manslengte. De bloemen zijn groot, rozenrood, purperkleurig of donker bruinrood, some wit of geel. B.

STOKVISCH. De S. (*Gadus Merlucius*) behoort tot de orde der *Malacopterygii* of *weekvinnige* visschen en daaronder tot de familie der *Schelvischachtigen* of *Gadoidei*. In het art. *Kabeljaauw* is bij niet behoorlijk van deze soort afgescheiden. De S. onderscheidt zich voornamelijk van den kabeljaauw, doordien hij geen voeldraad heeft aan de kin, die bij den laatsten wel voorkomt, en doordien hij slechts 2 rugvinnen en eene aarsvin heeft, terwijl de kabeljaauw 3 rug- en 2 aarsvinnen bezit. Ook heeft de S. grootere schubben dan de andere soorten van schelvisschen. De kleur is aan de bovenzijde donkerbruin, aan de buikzijde vaal.

Het is deze visch, die in groote hoeveelheid aan de kusten van Engeland, Ierland en Scandinavië (tot in het Kattegat) aangetroffen, gevangen en gedroogd in den handel gebragt wordt. Hij leeft van roof en gebruikt voornamelijk makreelen en haringen tot voedsel; daar hij zich inzonderheid bij rotsachtige kusten ophoudt, wordt hij in de zee langs onze stranden zelden waargenomen.

STOLA was bij de Romeinen de naam van een lang, tot op de voeten afhangend overkleed, dat vooral door vrouwen gedragen werd en naar de kostbaarder of eenvoudiger boordsels de aanzienlijke van de mindere standen onderscheidde. Later is de naam overgegaan op het koorkleed der priesters, welks meerdere of mindere borduursels en andere versierselen gewijzigd worden naar de verschillende rangen der hiërarchie. Het Protestantismus heeft de S. met hare rangonderscheidingen afgeschaft; alleen de Anglicaansche kerk heeft haar in eenigzins gewijzigden vorm behouden.

STOLBERG, een graafschap in Thuringen aan den zuidelijken voet van den Harts, beslaat eene uitgestrektheid van 5½ □ mijl en levert ten noorden ruwe bergen met bosschen en zilvermijnen op, terwijl het zuidoostelijke gedeelte of de zoogenaamde *Goldene Aue* zeer vruchtbare akkers oplevert. De hoofdstad is het kleine stadje *Stolberg am Harze* met 2750 inwoners, in welks omstreek de ruïnen van het oude stamslot gevonden worden. Het graafschap behoort aan den jongeren tak van het huis Stolberg en was vroeger een leen van het keurvorstendom Saksen.

STOLBERG, een fabriekstadje van 5000 inwoners, nagenoeg allen de R. Catholieke godsdienst belijdende, gelegen in het district Aken van de Pruissische Rijnprovincie, aan de Inde. Zij heeft steenkool-, lood-, galmei- en kopermijnen en fabrieken van geelkoper- en staalwaren, naalden, messen en lakens. De eerste geelkoperfabrieken werden er opgerigt door hervormde uitgewekenen uit Frankrijk, en deze fabrieken bloeiden er tot aan de Fransche omwenteling en daarop gevolgde inlijving in de republiek.

STOLBERG (von). Uit dit oude en aanzienlijke gravenhuis ontsproten in de vorige eeuw twee broeders, zonen van Christiaan Gunther, Deensch geheimraad en opperhofmaarschalk van Sophia Magdalena koningin van Denemarken. Beiden hebben zich in de geschiedenis der Hoogduitsche letterkunde eenen naam verworven. De oudste,

S. (Christiaan, graaf van), werd den 15den October 1748 te Hamburg geboren. Te Göttingen studerende, behoorde hij met zijnen jongeren broeder tot den vriendenkring, waarin ook Boje, Bürger, Miller, Voss, Hölty en Leisewitz gevormd werden en aan welken de Duitsche poëzij zulke groote verpligtingen heeft. Na eenigen tijd eene openbare betrekking bekleed te hebben, wijdde hij zich geheel aan het huiselijke leven en de letteren op zijn landgoed Windebye in Sleeswijk, waar hij den 18den Januarij 1821 overleed. Zijne levenswijze had grooten invloed op zijne poëzij, die vooral in het gevoelvolle en huiselijke uitmuntte. Ook onderscheidde hij zich als kundig en smaakvol vertaler uit het Grieksch, onder anderen van Sophocles (Leipzig 1787, 2 dln.), op wiens voetspoor hij zich ook aan de tooneelpoëzij wijdde. Zijn dramatische arbeid heeft bijna zonder uitzondering alleen dichterlijke waarde, maar geene geschiktheid voor de opvoering. Doch ook in dichterlijken aanleg wordt hij ver overtroffen door zijnen jongeren broeder

S. (Friedrich Leopold, graaf van), geboren te Bramstedt in het Holsteinsche, den 7den November 1750. Na het volbrengen zijner studiën betrad hij eerst de diplomatieke, vervolgens de administrative loopbaan, welke hij echter ten jare 1800 plotseling verliet, om te Munster met zijn geheele gezin, zijne oudste dochter uitgezonderd, tot de R. Catholieke kerk over te gaan. Deze stap, die destijds in geheel het Protestantsche Duitschland eene verbazende opspraak wekte, had ook grooten invloed op de later uitgegeven voortbrengselen van zijnen geest en gaf aanleiding tot het schrijven zijner *Geschichte der Religion Jesu Christi* (Hamburg 1811—1818, 15 dln., vervolgd door von Kerz, Mentz 1825 volg. en von Brischar, ald. 1849 volg., te zamen 48 dln.), geheel in den R. Catholieken geest. Zijne gedichten ademen het warmste gevoel voor vriendschap, natuur, vrijheid en al wat den mensch versiert en veredelt, hoewel al wat na zijnen overgang tot de R. Catholieke kerk uit zijne pen vloeide, het kenmerk draagt van kerkelijke begrippen, zelfs zijn anders niet onverdienstelijke *Leben Alfreds des Grossen* (Münster 1815). Ook opzettelijk ter verdediging van het R. Catholieke kerkgeloof schreef hij de in het Ned. vertaalde werken: *De voorrang van den apostel Petrus boven de andere apostelen* (Zalt-Bommel 1818) en *Het leven van den H. Vincentius a Paula* (Amsterdam 1821). Ook zijne wijdloopige *Reise durch Deutschland, die Schweitz, Italiën und Siciliën* (Hamburg 1794, 4 dln.) is in onze taal overgebragt door J. Lublink (Amsterdam 1801, 4 dln.).

Als dichter leverde hij onderscheidene soorten van poëzij, vooral in het lyrische en dramatische, terwijl hij, even als zijn bovengenoemde broeder ook gelukkig geslaagde dichterlijke overzettingen uit het Grieksch in het licht gaf. Hij overleed op zijn landgoed Sondermühlen, bij Osnabrugge, den 5den December 1819. Zijne voornaamste werken zijn met die van zijn' broeder onder den titel: *Werke der Brüder Stolberg* te Hamburg 1821—1826, 22 dln, uitgegeven. Nicolovius' *Friedrich Leopold, Graf zu Stolberg* (Mentz 1846) is een partijschrift, geene levensbeschrijving, gelijk de titel zou doen verwachten.

STOLKER (Adriaan), geboren in het jaar 1751, overleden te Rotterdam, als rustend leeraar der Remonstranten-gemeente, den 2den Mei 1835, was een zeer geleerd man, niet alleen ervaren in de geschiedenis van het Remonstrantismus, maar ook in andere wetenschappen. Over de eerstgenoemde schreef hij: *J. Arminius herdacht* (Amsterdam 1816), *Prins Maurits geenszins de vijand, zijn broeder Frederik Hendrik de vriend der Remonstranten* (Rotterdam 1827), benevens eene menigte opstellen, geplaatst in het tijdschrift: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Buiten zijn hoofdvak schreef hij eene brochure over het *Belang van Gelderland, Utrecht en Holland bij het afsluiten van de Lek* (Amsterdam 1809) en beantwoordde hij eene door het genootschap voor proefondervindelijke wijsbegeerte te Rotterdam uitgeschreven prijsvraag over het daarstellen eener algemeene en duurzame inrigting tot het doen van meteorologische waarnemingen.

STOLKER (Jan), schilder en graveur, werd in 1724 te Amsterdam geboren en door J. M. Quinkhard in de kunst onderwezen. Hij werd reeds op zijn 20ste jaar tot de beste portretschilders van zijnen tijd gerekend, huwde met Geertruida van der Kruif en vestigde zich eerst te 's Gravenhage, later te Rotterdam, waar hij een aantal afzonderlijke portretten, familiestukken en dergelijken schilderde, terwijl hij er voorts aan 't hoofd stond eener inrigting voor het schilderen van behangsels, waartoe hij de teekeningen en schetsen ontwierp. Ook legde hij zich toe op het vervaardigen van genre-schilderijen, waarvan er sommigen door van Eynden en van der Willigen in hunne geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst worden beschreven en geprezen. In zijne nalatenschap bevonden zich nog onderscheidene schilderijen en portretten. Later maakte S. voornamelijk teekeningen in kleuren en in o. i. inkt naar schilderijen en portretten van beroemde meesters, die meesterlijk behandeld waren en door de kunstminnaars zeer gezocht werden. Het portret van Gerard Dou in aquarel werd in 1810 bij de verkooping der verzameling van D. de Jongh te Rotterdam voor *f* 100 verkocht, dat van Rembrandt voor *f* 50. Naar deze beide meesters teekende S. ook nog andere schilderijen, waaronder de beroemde *Kraamkamer* van Gerard Dou, die bij gemelde verkooping *f* 50 gold. Ook naar de werken van F. Hals, G. Schalken, Jan Steen, A. van Ostade, G. Benkelenkamp e. a. maakte hij teekeningen, welke hij vervolgens in de dusgenaamde zwarte kunst-manier graveerde. Verder waren zijne copiën in olieverw naar schilderijen van oude meesters zeer gezocht. Over 't algemeen behoorde hij tot de beste kunstenaars van zijnen tijd, voornamelijk als teekenaar. Hij overleed te Rotterdam in 1785. In het volgende jaar werd zijne kunstnalatenschap gecatalogiseerd en verkocht. In den catalogus vindt men nevens 19 schilderijen en 155 kunstenaarsportretten, 140 teekeningen van hem beschreven, gedeeltelijk in kleuren, gedeeltelijk in o. i. inkt, meest naar schilderijen van beroemde meesters. Er bestaan echter ook teekeningen van hem met eigene compositiën, die intusschen geene hooge waarde hebben, daar zijne vindingsgave niet bijzonder groot was. S. etste ook op koper; zijne bekende prenten zijn echter slechts vijf in getal. Tot zijne beste, maar vrij zeldzame zwarte-kunst-prenten behooren o. a. *Eene boeren herberg met triktrakspelers*, naar Jan Steen, eene *Luitspeelster* naar Terburg, *de Grootmoeder*, naar Rembrandt, enz.

STOLL (Max) werd in 1742 te Enzingen in Zwaben geboren. Hij behoorde van 1761—1767 tot de orde der Jezuïten, legde zich daarna op de geneeskunde toe en werd in 1778, na den dood van Antonie de Haen, in diens plaats tot leeraar aan de Weener school benoemd. Tijdens zijn verblijf aan genoemde school steeg zij tot haren hoogsten glans. Hij overleed in 1785.

De voornaamste verdienste van S. is gelegen in de zorgvuldige beschouwing der epidemische ziekte-constitutiën en de daaruit voortspruitende ziektevormen. Deels door theoretische veronderstellingen, maar vooral ook door de epidemische constitutie van dien tijd (omstreeks 1770) kwam hij er toe, om aan het gastrische en bilieuse ziektekarakter en dien ten gevolge aan de anti-gastrische geneeswijze eene wel is waar overdrevene, maar eigenlijk eene door haren tijd geregtvaardigde waarde toe te kennen. Zijne voornaamste werken zijn: *Ratio medendi in nosocomio practico Vindobonensis* (7 part. Vienn. 1779—1790, 8°); *Aphorismi de cognoscendis et curandis febribus.* (Vienn. 1786, 8°); *Ueber die Einrichtung der öffentlichen Krankenhäuser* (1788); *Praelectiones in diversos morbos chronicos.* (Vienn. 1788—1789).

STOLP (Jan), van wien ons geene levensbijzonderheden bekend zijn dan dat hij den 13den October 1753 in hoogen ouderdom te Leyden overleed, is vooral bekend door het naar hem genoemde Stolpiaansch legaat. Hij beschikte namelijk bij uitersten wil *f* 10,000 aan de Leydsche hoogeschool, onder bestuur van acht hoogleeraren; uit de renten van dat fonds moest om het andere jaar eene gouden medaille worden uitgereikt aan den schrijver van het best en voldoend gekeurd antwoord op prijsvragen uit het gebied der natuurlijke en geopenbaarde godsdienstleer en de algemeene Evangelieleer, buiten de kerkelijke leerstellingen. Voorts moest ook uit die renten de Leydsche boekerij worden verrijkt. Onderscheidene deelen met verhandelingen, afzonderlijk over natuurlijke godgeleerdheid en over christelijke zedekunde, zijn ten gevolge dier beschikking uitgegeven (Leyden 1766 en volgg.).

STOLZENFELS is een oud, doch in deze eeuw weder geheel vernieuwd en herbouwd ridderslot, op eenen berg aan den linker-oever van den Rijn boven het dorp Capelle een uur van Coblentz gelegen, tegenover den mond van het riviertje de Lahn. Het behoort den koning van Pruissen, die er den 14den en 15den Aug. 1845 een bezoek heeft ontvangen van de Engelsche koningin Victoria. Het oude kasteel was waarschijnlijk door den aartsbisschop van Trier, Arnold van Isenburg, in het midden der XIIIde eeuw gesticht. Sedert strekte het dikwijls tot verblijfplaats aan de Triersche aartsbisschoppen, bleef na den 30-jarigen oorlog meest onbewoond en werd in 1689 door de Franschen vernield. In 1802 werden de bouwvallen door den Franschen keizer aan de stad Coblentz geschonken en door deze in 1825 aan den Pruissischen kroonprins, later koning Frederik Willem den IVden. Deze liet het slot naar het plan van Schinkel in den ouden middeneeuwschen stijl, doch prachtiger dan voormaals herstellen, 't geen 350,000 thalers gekost heeft. Uit de vensters en van den toren geniet men de heerlijkste vergezigten over den Rijn en zijne oevers, terwijl het inwendige met veel smaak en pracht ingerigt en versierd is, en vele zalen, ofschoon meest klein, met uitnemende kunstproducten prijken.

STONEHENGE, 't geen beteekent *hangende steenen*, is de naam van een overoud gedenkteeken, misschien de overblijfselen van een' Druïdentempel, in het Engelsche graafschap Wilts. Men ziet het op de heide bij het vlak Ambresbury, twee uren gaans ten noorden van Salisbury. Het bestaat uit regtopstaande granietsteenen (vermengd met eenige zandsteenen) van 8 Ned. el hoogte, in drie kringen. De buitenste kring is een cirkel van 130 schreden in omvang, de middelste staat van dezen slechts 2,4 el af. Van den eersten staan nog 23 pilaren, terwijl er 7 omgevallen zijn; van den middelsten staan er 11 en liggen er 8 geheele en 21 gebrokene. Telkens zijn twee pilaren der buitenrij door een' daarop dwarsliggenden steen gekoppeld; evenwel zijn eenige verbindingssteenen afgevallen; kennelijk hebben op den middelsten kring ook zulke waterpasse steenen gelegen. Geheel in het midden ziet men eindelijk een ovaal, welks grootste diameter 18,5 el en kleinste 15,6 el bedraagt, bestaande uit 10 nog overeind staande groote steenen, die twee aan twee met dwarsleggers verbonden, vijf poorten vormen; daarbij staan nog eene menigte kleine steenen. — Sedert 1000 jaren is dit monument bekend, zonder dat men heeft kunnen uitvorschen wie het opgerigt hebben, noch waartoe het diende. Merkwaardig is daarbij dat de bodem waarop het rust, uit vuursteen en krijt bestaat en op mijlen afstands geen graniet noch zandsteen te vinden is.

STOOM. De stoomvorming is een gevolg der verwarming van water boven eene zekere temperatuur, die afhankelijk is van den op het vocht uitgeoefenden druk. De stoomvorming begint als de spanning van den damp gelijk is aan den druk des dampkrings, dat is: evenwigt maakt met eene kwikzuil van 0,76 Ned. el of eene drukking uitoefent van 1,033 Ned. pond op den vierkanten Ned. duim, hetgeen plaats heeft bij 100° C. Vermeerdert men den druk door den gevormden S. boven het vocht op te sluiten, dan heeft de stoomvorming bij eene steeds klimmende temperatuur plaats; hij zelf neemt een' met den druk, ofschoon niet zoo snel als deze, aangroeijenden warmtegraad aan, gelijk uit de onderstaande tabel, die door Dulong en Arago is opgemaakt, blijken kan.

Stoomspanning in dampkringsdrukken.	Stoomdruk, in de hoogte der kwikzuil bij 0°.	Stoomdruk in N. P. op den vierk. N. D.	Temperatuur C.
1	0,76	1,083	100,0
2	1,52	2,066	121,4
3	2,28	3,099	135,1
4	3,04	4,132	145,4
5	3,80	5,165	153,08
6	4,58	8,198	160,20

Stoomspanning in dampkringsdrukken.	Stoomdruk, in de hoogte der kwikzuil bij 0°.	Stoomdruk, in N. P. op den vierk. N. D.	Temperatuur C.
7	5,32	7,231	166,50
8	6,08	8,264	172,10
9	6,84	9,297	177,10
10	7,60	10,330	181,60
15	11,40	15,495	200,48
20	15,20	20,660	214,70
25	19,00	25,825	226,30
30	22,80	30,990	236,20
35	26,60	36,155	244,85
40	30,40	41,320	252,55
45	34,20	46,465	259,52
50	38,00	51,650	265,89

Als maatstaf voor de digtheid van S., die de ruimte waarin hij bevat is, bij eene zekere temperatuur verzadigt; alsmede van het volume dat hij alsdan inneemt, vergelijkt men het met de digtheid en het volume van het water dat tot zijne vorming gediend heeft. De volgende tabel doet zien dat de digtheid toeen het vermogen van den S. afneemt, naarmate de temperatuur hooger en de spanning sterker wordt, ofschoon zij niet in dezelfde verhouding als deze veranderen.

Spanning in dampkringsdrukken.	Temperatuur C.	Digtheid. Water = 1.	Volume water = 1.	Gew. van 1 cub. pm. stoom in grammen.
1	100,0	0,000589	1695	0,59
2	121,4	0,001115	897	1,12
3	135,1	0,001615	619	1,62
4	145,4	0,002100	476	2,10
5	153,08	0,002567	388	2,56
6	160,20	0,003040	329	3,04
7	166,50	0,003491	266	3,49
8	172,10	0,003943	254	6,94
9	177,10	0,004367	228	4,39
10	181,6C	0,004823	207	4,82

Bij de stoomvorming wordt er warmte gebonden, in eene mate die met den warmtegraad zamenhangt. Watt, die zich als een van de eersten met dergelijke onderzoekingen bezig hield, bevond dat er om 1 pond water van 0° in S. van eene willekeurige temperatuur te doen overgaan, altijd evenveel warmte-eenheden, namelijk 633, gevorderd worden. Deze is de algemeen bekende wet van Watt, welke later nog door de onderzoekingen van de Pambour, Clement en Desormes bevestigd is. Die onderzoekingen nogtans waren niet uitgebreid genoeg om van algemeene toepassing te zijn, daar zij zich slechts tot drukkingen beneden de 5 dampkringen uitstrekten. Dit nam evenwel niet weg, dat de genoemde wet in de praktijk te dier tijde, toen de stoomspanningen niet hooger werden opgevoerd, van groot nut en zeer voldoende was.

Minder goede uitkomsten geeft de wet van Southern, die de verdampingswarmte voor alle spanningen even groot stelde.

Eindelijk heeft Règnault, met den hem eigenen zorgvollen waarnemingsgeest, de zaak opgevat. Zijne onderzoekingen hebben hem geleid tot het besluit dat de verdampingswarmte bij 0° gelijk is aan 606,5 en voor iederen graad verhooging der temperatuur met 0,695-maal het genoemd aantal graden afneemt. Alzoo is de verdampingswarmte bij t° gelijk v stellende:

$$v = 606,5 - 0,695\ t;$$

bij 100° zal men alzoo bij substitutie der waarde voor t, vinden:

$$v = 606,5 - 0,695 \times 100 = 606,5 - 69,5 = 537,0;$$

bij 125° is:

$$v = 606,5 - 0,695 \times 125 = 606,5 - 86,9 = 519,6; \text{ enz.}$$

De onderstaande tabel bevat, voor de warmtegraden van 10 tot 230, zoowel de verdampingswarmte als de totale warmte, die vereischt wordt om 1 pond water van 0°, in S. van de nevenstaande temperatuur te veranderen.

TEMPERATUUR.	VERDAMPINGS-WARMTE.	TOTALE WARMTE.
0	606,5	606,5
10	599,5	609,5
20	592,6	612,6
30	585,7	615,7
40	578,7	618,7
50	571,7	621,7
60	564,6	624,6
70	557,6	627,6
80	550,9	630,9
90	543,9	633,9
100	537,0	637,0
110	530,0	640,0
120	523,1	643,1
130	516,1	646,1
140	509,2	649,2
150	502,2	652,2
160	495,3	655,3
170	466,3	658,3
180	461,4	661,4
190	474,4	664,4
200	467,5	667,5
210	460,5	670,5
220	453,6	673,6
230	446,6	676,6

STOOMBOOT. De staande stoomwerktuigen hadden alreeds een vrij hoog standpunt ingenomen, toen de stoombooten nog hare geboorte wachtende waren. Was met het opstaan van den grooten Watt, voor den stoom in het algemeen de dageraad aangebroken, de stoombooten verwachtten haren Watt in Robert Fulton, even als later de stoomwagens uit het brein van George Stephenson zouden te voorschijn treden.

Fulton, een Americaan, van een' ondernemenden geest, doch wien het aan de middelen ontbrak om zijne plannen uit te voeren, geene kans ziende om in Engeland — waar hij tot op het laatst der voorgaande eeuw, in vereeniging met Des Blanes, een Fransch horologiemaker, werkzaam was — tot zijn doel te geraken, keerde terug naar America, alwaar hij door den kanselier Livingston in bescherming werd genomen, die hem het noodige geld verschafte om eene stoomboot te bouwen. In 1808 liep dat vaartuig van stapel, en volbragt, toegerust met een stoomwerktuig van 20 paardenkracht, zijn' eersten proeftogt. Is het te verwonderen dat de *Clermont*, zoo heette het stoomvaartuig, niet in alle opzigten aan de verwachting voldeed? Veeleer moet men zich verwonderen, dat er zoo weinig aan ontbrak, en dat slechts weinige weken later de Clermont door eene tweede boot, en deze binnen weinige jaren door een zoo groot aantal gevolgd werd, dat men thans overal stoombooten aantreft. Met den in waarheid gelukkigen uitslag van de genomene proef was evenwel niet alles gewonnen. Dertig jaren later toch schreef Dr. Lardner een werk, waarin hij de onmogelijkheid betoogde, om met zeebooten den togt van Engeland naar America te volbrengen. De praktijk leverde echter al dadelijk het tegenbewijs, door het eerste exemplaar van genoemd werk met eene S. van Engeland naar New-York over te brengen, en wel met de Sirius van 700 ton en toegerust met een stoomwerktuig van 320 paardenkracht.

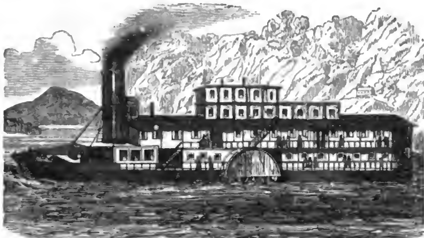
De onderstaande afbeelding kan een denkbeeld geven van de kolossale stoombooten, die de Americaansche rivieren bevaren. De zalen die men daarin aantreft, kunnen tot 600 personen bevatten. De Magnalie, eene dier booten, heeft eene lengte van

295, eene breedte van 95, en verheft zich 70 voet boven den waterspiegel. De grootste zeeboot is de Great-eastern. Deze kan buiten en behalve de bemanning, 3000 passagiers overvoeren. Vier werktuigen, ieder van 1000, benevens één van 3000 paardenkracht, leveren de drijfkracht voor dit zeemonster, dat, bij eene lengte van 680, eene breedte van 80 voet heeft.

De inrigting der scheepsstoomwerktuigen is zeer eenvoudig, aangezien er niets anders vereischt wordt dan het ronddraaijen eener as. De eerste booten waren voorzien van raderen en toegerust met indirect werkende machines. Deze zijn gaandeweg vervangen door hellende en oscillerende, beide direct werkende machines. Eindelijk zijn de raderen, althans op de zeeschepen, geheel verdrongen en hebben plaats gemaakt voor de schroef. Van dien tijd af is men de oorlogschepen algemeen met stoomkracht gaan voorzien. Zoolang toch de raderen bleven bestaan, was de stoom ongeschikt om op de oorlogsmarine te worden toegepast; vooreerst: omdat de raderen het vrije gebruik van de batterij beletteden; ten andere: omdat één schot door de raderkasten genoeg was om een schip hulpeloos te maken. De schroef heeft de beide bezwaren geheel weggenomen. Tegenwoordig zijn de groote schepen zelfs met twee schroeven toegerust; ofschoon de meeningen, aangaande het meerdere voordeel dat gelegen is in het gebruik van één of twee schroeven, nog uit elkander loopen. De tijd zal leeren wat daarvan zij. Wij leven in eene eeuw van vooruitgang en ontwikkeling, waarin bijna iedere dag iets nieuws aan het licht brengt; waarin alles luide het streven uitspreekt, om de ontwikkeling met spoed te doen plaats hebben.

STOOMWAPENS. Bij het streven naar de grootst mogelijke volmaking der wapens, is het geen wonder dan men somtijds tot denkbeelden is gekomen, die nooit voor het gebruik te velde geschikt zullen zijn. Daartoe behooren de S., in wier ziel stoom van zekere spanning gevoerd wordt, welke de kogels voortdrijft. De eerste proeven daarmede werden reeds in 1768 te Parijs genomen en in 1814 werden zulke stoomkanonnen voor de verdediging van Parijs vervaardigd, doch niet voltooid. In 1823 kwam de Americaan Perkins op dit denkbeeld terug en leverde een stoomkanon, waarmede hij 800 schoten in de minuut deed; zijn zoon maakte een stoomgeweer. Het praktische bezwaar, dat ten minste voorloopig onoverkomelijk is, ligt in de noodzakelijkheid om een werktuig mede te voeren, dat stoom vormt en in den tijd tot die vorming noodig. Zie Militaire Spectator 1860. L.

STOOMWERKTUIG. De invoering van den stoom, als beweegkracht, heeft in zeer korten tijd den staat van zaken dusdanig veranderd, dat men kan zeggen, dat daardoor niet alleen een geheele ommekeer in de wijze van verbinding der beschaafde rijken heeft plaats gegrepen; maar dat er in het algemeen geene afstanden meer bestaan, dat de wijze van oorlogvoeren, zoowel ter zee als te land is veranderd, in een woord, dat alles op eene nieuwe leest is geschoeid. En dat alles is in een betrekkelijk kort tijdsbestek tot stand gebragt. Wel is waar zien wij nog heden in de physische kabinetten een toestel voorkomen, waarvan de overlevering verhaalt, dat hij reeds 150 jaren vóór het begin onzer tijdrekening bekend was. Deze inrigting, bekend onder de benaming *eolipyle van Hero*, is eene soort van reactie-molen: een holle kogel, beweegbaar om eene zijner middellijnen, heeft regthoekig op de as, loodregt omgebogen armen; inwendig wordt water gegoten en aan het koken gebragt, dat aldus stoom vormt, en terwijl het door de genoemde armen uitstroomt, den bol om zijne vaste as doet draaijen. Nog andere overleveringen zijn tot ons gekomen uit de tijden der Grieksche keizers en Celtische priesters, waarbij de stoom in het spel is; doch ook niets meer dan het laatste; want werktuigelijk nut heeft geen dier inrigtingen opgeleverd.

Stoomboot van 320 paardenkracht.

De eigenlijke geschiedenis van den stoom als drijfkracht van werktuigen, klimt niet hooger op, dan tot de eerste helft der XVI[de] eeuw. Ten tijde van Karel den V[den], hield zekere Blasco de Garay, een Spaansch scheepskapitein, zich bezig met het nemen van proeven met vaartuigen, die hij, zonder behulp van de toen bekende middelen, zeilen en riemen, wist voort te drijven. Aangaande de inrigting van zijn werktuig is niets bekend geworden.

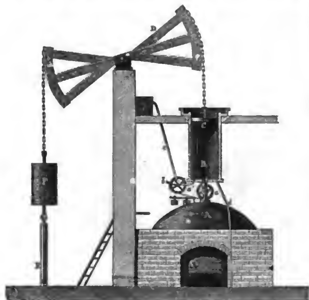
Bijna eene eeuw later, in 1614, verscheen de *Raison des forces mouvantes* van Salomon de Caus, waarin hij eene inrigting beschrijft, om door middel van stoom water op te persen, en weinige jaren daarna deed Giovanni Brancas stoom op de schoepen van een scheprad drukken, en bragt het langs dien weg in eene wentelende beweging. Noch het een, noch het ander was in staat om den grooten kardinaal de oogen te openen, die om zich van de Caus, die het hem lastig maakte, te ontslaan, hem krankzinnig deed verklaren en te Parijs in Bicêtre deed opsluiten.

Daarna zien wij onder Karel den I[sten] van Engeland, de markies van Worcester optreden, die, zoo men zegt, de Caus zijne plannen afhandig gemaakt had en daarmede nu als eigene vinding pronkte. De vruchten evenwel die hij daarvan plukte, waren van weinig beteekenis.

De eerste welgelukte proeven met stoom zijn van Papin, hoogleeraar te Marburg, en dagteekenen van 1698. Naar hem is genoemd de welbekende *Papiniaansche pot*. Nog andere denkbeelden, door Papin bij geschrifte ontwikkeld, zijn hem door Thomas Savery, een Engelsch scheepsbevelhebber ontroofd. De inrigting zijner waterpers-machine verschilde weinig van de door de Caus geleverde, en was, daar de stoom met het op te voeren water in aanraking moest gebragt worden, niet geschikt tot praktische aanwending.

In 1705 vond Newcomen de atmospherische machine uit, die

als pompwerktuig in toepassing werd gebragt in de mijnen van Cornwallis en daar nog gebezigd wordt. De stoom dient hier alleen om, nadat zij in den ketel A gevormd is, in den cylinder B vloeijende, den zuiger C op te voeren; als er vervolgens uit G langs *c* koud water in den cylinder wordt toegelaten, condenseert de stoom daarbinnen, en de drnk des dampkrings drijft den zuiger weder neêr. Te gelijker tijd gaat de balans D mede en ligt den hoofdpompstang E. Het gewigt F is bestemd om bij het opgaan des zuigers, de balans te doen overgaan. De kranen *a* en *a'* worden afwisselend geopend en gesloten, hetgeen geschiedt door middel van de kruk *b*. De buis *d* dient om den gecondenseerden stoom benevens het condensatiewater af te voeren.

Stoomwerktuig van Newcomen.

Humphry Potter, die belast was met het openen en sluiten der kranen, zag spoedig in, dat dit eentoonig werk zeer gemakkelijk door de machine zelve verrigt kon worden, en verbond de kruk *b* werkelijk zoodanig met de balans, dat er later nog slechts weinig toe noodig was, om de werking met de grootste naauwkeurigheid te doen plaats hebben.

Nadat deze werkelijk groote verbetering omstreeks 1718 was aangebragt, begon James Watt, de groote hervormer der stoomwerktuigen, in 1736 te Greenock in Schotland geboren, op 30-jarigen leeftijd zijne loopbaan, die eene aaneenschakeling van uitvindingen en verbeteringen van het bestaande mag genoemd worden.

Gaandeweg zag men nu de stoomwerktuigen van enkele en dubbele werking, de laatste met en zonder condensatie en met expansie te voorschijn treden; en telkens werden er verbeteringen aangebragt, waardoor de regelmatige werking van den stoomdruk bevorderd werd, die langzamerhand geleid hebben tot het hooge standpunt, waarop tegenwoordig de stoomwerktuigkunde verheven is.

In de werken, waarin over den stoom gehandeld wordt, hetzij over physica, hetzij over mechanica, vindt men de onderscheidene inrigtingen in bijzonderheden vermeld. Wij moeten ons hier bepalen tot het geschiedkundig overzigt, dat wij boven gegeven hebben, en zullen voor het overige in algemeene trekken een S. trachten te schetsen.

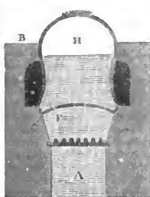
Het S. bestaat uit drie voorname deelen:

1°. den ketel, waarin de stoom gevormd wordt.

2°. den cylinder, waarin de stoom werkt om een' zuiger heen en weêr te drijven.

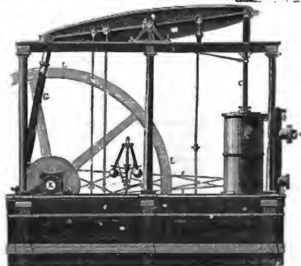
3°. de as, of meer algemeen het deel, waardoor het werk verrigt wordt.

De ketel is cylindervormig, somtijds bolvormig, doch heeft ook wel de in onderstaande figuur, in dwars-doorsnede voorgestelde gedaante, met ingebogen bodem en zijwanden, en omringd van vuur- en rookgangen of, gelijk niet zelden het geval is, in de lengte doorsneden van een groot aantal buizen of *tuben*, waardoor het verwarmend oppervlak aanmerkelijk vergroot wordt. Aan den ketel worden een aantal inrigtingen gevonden, bestemd om den mechinist in de gelegenheid te stellen, zich op ieder oogenblik aangaande den waterstand en de stoomspanning te vergewissen, ten einde het gevaar van springen zooveel mogelijk te verwijderen. Het springen van ketels, vroeger niet ongewoon, is tegenwoordig uiterst zeldzaam geworden. De *stoompijp*, die verlengd wordt door de *stoomleibuis*, stelt den ketel in verbinding met den stoomcylinder.

Stoomketel.

Alvorens den stoomcylinder te bereiken, vloeit de stoom door de *stoomschuifkast*. Daarin beweegt de stoomschuif, wier bestemming is om den stoom afwisselend aan weêrszijde van den zuiger toe te laten en, als de stoom uitgewerkt heeft, hem in den dampkring te laten wegvliegen, of als de machine met condensatie werkt, naar den *condensor*, waar de stoom wordt afgekoeld, te ontlasten. Het water dat tot de condensatie gediend en aldus eene verhoogde temperatuur verkregen heeft, wordt vervolgens tot voeding van den ketel aangewend. De aan- en afvoer van dat water geschiedt door bemiddeling der machine zelve.

Stoomzuigers.

De zuiger is verbonden met de zuigerstang, die, hetzij aan eene balans, gelijk in de vorenstaande figuur, eene schommelende beweging mededeelt, hetzij onmiddellijk op eene om de as K geslotene kruk werkt. In het eerstgenoemd geval is de machine *indirect*, in het laatstgenoemde *direct werkende*. Met het andere einde F der balans is verbonden de *krukstang* G, die de schommelende beweging der balans, door middel van de kruk, in eene wentelende van de as verandert. Het *vliegwiel* L is een zwaar rad, dat met de as medewentelt, en bestemd is om de rondgaande beweging der as gelijkmatig te doen plaats hebben. Als men op de beschrevene wijze er toe gekomen is, eene regelmatige asbeweging voort te brengen, kost het betrekkelijk weinig moeite om deze, door doelmatig gekozene en aangebragte werktuigelijke middelen met eene andere, die ter verwezenlijking van een bepaald doel vereischt wordt, te verwisselen. De wijze waarop dit geschiedt behoort minder tot ons tegenwoordig onderwerp. Men kan daarover het noodige vinden in de werken over mechanica, ter plaatse waar het veranderen en regelen der soort van beweging behandeld wordt. Men zie verder ook de artt. *Stoom* en *Stoomboot*.

STOOP. Aldus heette eene voormalige Nederlandsche vochtmaat, houdende 2 mingelen.

STOOP (DIRK), schilder en etser, werd, naar men meent, te Dordrecht geboren en heeft door de verandering van zijn' doopnaam, nu eens in het Fransch Thierry, dan weder in het Grieksch Theodorus, of eindelijk in het Portugeesch Roderigo, de schrijvers van kunstgeschiedenis en de vervaardigers van catalogi verbazend in de war gebragt. Deze kunstenaar hield zich eenigen tijd te Lissabon op en begeleidde als hofschilder de infante Catharina in 1662 naar Engeland, waar zij met Karel den II^den^ den troon deelde. Het vertrek en de aankomst der koningin werd door hem in eenige etsen voorgesteld. In Engeland hebben Walpole en Virtue hem onder den naam van Roderick S. leeren kennen, maar zij en andere schrijvers namen, daar zij ook nog een Peter S. meenden gevonden te hebben, het bestaan van onderscheidene kunstenaars met den naam S. aan, ofschoon het bijna zeker is dat er slechts één heeft bestaan. Zijne schilderijen zijn vrij talrijk en vonden eene plaats in de aanzienlijkste verzamelingen. Zij stellen meestal ruitergevechten en andere tooneelen met paarden voor. In 't museum te Berlijn ziet men van hem *een gevecht tusschen keizerlijke en Turksche ruiterij*, geestig en levendig geschilderd en een ander stuk, *een Turk te paard* voorstellende, krachtig van effect; in de galerij van Dresden *een man te paard met jagthonden bij zich* enz. De meesten van deze en andere schilderijen van S. doen aan eenen leerling van Ph. Wouwerman denken. In 1678 keerde S. naar zijn vaderland terug, waar hij in 1686 op hoogen leeftijd overleed. C. Visscher graveerde naar hem eene buste, waarschijnlijk zijn eigen portret. Bartsch, (*Peintre graveur* IV. blz. 95) beschrijft van hem 19 geestig geëtste prentjes, maar Nagler, (*Künstlerlexicon*) vermeent dat daarmede het etswerk van S. niet volledig opgegeven is. Hij komt met die, welke na Bartsch door R. Weigel zijn beschreven, tot een aantal van 54 en vermeldt in een aanhangsel nog 5 andere nummers, mede door R. Weigel beschreven, maar die minstens twijfelachtig zijn, daar zij navolgingen zijn naar eenen veldslag, door W. Baur voor de Romeinsche uitgave van Strada's *De bello belgico* gegraveerd of naar prentjes uit het werk van J. Commelijn: *Frederik Hendrik van Nassau, zijn Leven en bedrijf* (Amsterdam 1665). Van de echte etsen van S. vormen n°. 1—12 eene reeks van voorstellingen met paarden, n°. 13—19, de bovengemelde reis der infante van Portugal, n°. 20—27, gezigten in Lissabon (welke men zeer zelden compleet aantreft); n°. 28 stelt den zeeslag van Soulsbaai in vogelperspectief voor, n°. 29 een panorama van een gevecht tusschen Portugeezen en Spanjaarden; n°. 30—53 is eene reeks voorstellingen uit de fabelen van Aesopus, terwijl n°. 54, door Weigel beschreven, misschien een uniek exemplaar is van eene spotprent op Cromwell, met het onderschrift: *Den Engelschen koortdanser. Hier zweeft de staatszucht in haar top*, enz. De prent draagt geen' naam, maar bezit al de kenmerken van het werk van S.

STOOPENDAAL (ELISABETH,) geb. van Elten, eene uitstekende tooneelkunstenares, werd den 25sten Mei 1783 te Rotterdam geboren en betrad reeds op jeugdigen leeftijd het tooneel. Zij debuteerde in den stads-schouwburg te Amsterdam en gaf al dadelijk blijken van zeldzamen aanleg voor het door haar gekozen kunstvak. Op achttienjarigen leeftijd huwde zij met Johannes Hermanus S., mede een voortreffelijk acteur, en verbond zich, te gelijk met haren echtgenoot, aan het Zuidhollandsch tooneel. Gedurende meer dan eene halve eeuw heeft zij zich met onbezweken ijver en onverwelkbaar talent aan de kunstenaarsloopbaan gewijd, en genoot steeds de achting en toegenegenheid van het publiek, die zij ook in haar privaat leven ruimschoots verdiende. In 1856 vierde zij haar gouden jubelfeest als actrice aan den Zuidhollandschen schouwburg en trad bij die gelegenheid op in Birch-Pfeiffer's tooneelspel: *Eene familie*. Zes jaren later nam zij afscheid van het tooneel, daartoe door het afnemen harer krachten genoodzaakt. Zij overleed te 's Gravenhage den 4^den^ Mei 1865.

STOOTER was de naam eener wezenlijke, en later eener nominale munt, in het oude Nederlandsche muntstelsel, ter waarde van 5 groot = 2½ stuiver = 12½ cents.

STOPPERBOUTEN. De ringbouten, die men in de schaarstokken aantreft, en die meer bepaaldelijk bestemd zijn tot het inhoeken der stoppers, hebben daarvan de benaming S. ontvangen.

De stoppers zijn korte enden touw, van de gevorderde dikte, aan wier eene einde eene zware kous en haak is ingesplitst, waarmede zij in den ring der S. gehoekt worden. Het andere einde is voorzien van een stopper- of valreepsknoop, en daaronder is eene sijzing, *zwieping* genaamd, bevestigd. Door middel der laatstgenoemde wordt de stopper, met 3 of 4 ronde slagen, tegen het ankertouw geklemd, en verder het overige der zwieping om het touw alleen genomen. Op overeenkomstige wijze worden ook de ankerkettingen gestopt.

De *ruimstopper* of *duiveljager* is zwaarder dan de gewone stoppers. Het eind daarvan is bevestigd op de kabelstelling, en dient om daaraan het eind van het ankertouw vast te maken. De ankerkettingen zijn in den kettingbak aan eenen ringbout gesloten.

STORAX. Onder dezen naam komt in den handel eene hars-

Storax.

achtige zelfstandigheid voor, die verkregen wordt uit insnijdingen van den stam der *echte styrax* (*styrax officinalis*), een ongeveer twintig voet hooge boom, tot de natuurlijke familie der *Styraceae* behoorende, oorspronkelijk in Syrië en Arabië te huis behoorende, doch ook wel in de zuidelijke gedeelten van Europa aangekweekt. Deze zelfstandigheid is bruinrood, harsachtig, glanzend, van eene aangename reuk, met die van vanielje overeenkomende, en een' aromatischen bitteren smaak; zij wordt gemakkelijk week en is in absoluten alcohol bijna geheel oplosbaar. De beste soort komt in druppels, zoogenaamde tranen (*styrax in granis*) voor; die, welke in koeken voorkomt is minder deugdelijk. De *vloeibare* S. van den handel (*St. liquidus*) of *topalms balsem* wordt verkregen uit de schors van de tot de natuurlijke familie der *Balsamifluae* behoorende *Liquidambar styraciflua* en wel door uitpersing. Zij heeft de consistentie van honig, is bruinachtig, ondoorzigtig en van eene onaangename sterke reuk. Behalve de vermenging van de vloeibare S. met andere harsen, honig, vet, was enz. met het doel deze voor goede S. te verkoopen, komt in Frankrijk eene vervalsching voor, uit houtspaantjes bestaande, die, na in vloeibare S. gedoopt te zijn, sterk worden zamengeperst.

De S. wordt tegenwoordig selden voor inwendig gebruik voorgeschreven, doch treedt in de zamenstelling van sommige prikkelende zalven. B.

STÖRCK (Anton). De waardigste opvolger van van Swieten was S., aan wien de Oostenrijksche geneeskundige staatsregeling veel te danken heeft. Hij werd in 1741 geboren en stierf in 1803. Vooral op het gebied der geneesmiddelleer maakte S. zich zeer verdienstelijk, door de invoering van de *Cicuta*, de *Aconiet* en eenige andere *Narcotica*. Vergelijk J. F. C. Hecker, *Geschichte der neuere Heilkunde*. B.

STORINGEN (*Perturbatiën*) noemt men in de sterrekunde die betrekkelijk kleine afwijkingen in de standplaatsen en bewegingen der hemelligchamen, bepaaldelijk in ons zonnestelsel, welke voortvloeijen uit de onderlinge aantrekkingskracht, die deze ligchamen op elkander uitoefenen. Gelijk alle ons bekende stoffelijke zelfstandigheden de eigenschap hebben om elkander aan te trekken, zoodat zij zonder uitwendige verhinderingsoorzaak zich aan elkander zouden sluiten, zoo is zulks ook het geval met de zon, de planeten, hare wachters of manen, en de kometen. Dat deze door de aantrekkingskracht niet worden gedwongen om zich tot één geheel te vereenigen, wordt belet door elks voortloopende beweging in de ruimte, het gevolg der middelpuntschuwende of beter vliegkracht, welke er even oorspronkelijk aan is medegedeeld als de middelpuntzoekende, aantrekkings- of zwaartekracht (zie *Centrale beweging*). Uit de vereeniging van de werking dier beide krachten zou, indien wij b. v. de aarde en de zon alleen in aanmerking nemen, de eerste om de laatste eene zuivere ellips beschrijven, welke beider gemeenschappelijk zwaartepunt, in een der brandpunten lag. Doch ook de andere planeten oefenen op de aarde een aantrekkend vermogen uit, welks kracht en rigting afhankelijk zijn van beider stofhoeveelheid en van beider onderlinge standplaatsen op een gegeven oogenblik. Doch de standplaats van b. v. Jupiter op een bepaald oogenblik is ook weder afhankelijk van de aantrekkende kracht, die door de overige planeten op dien bol wordt uitgeoefend, en zoo met al de ligchamen van het zonnestelsel onderling. Hieruit ontstaat, dat de in het afgetrokkene zuiver elliptische loopbaan en de plaats eener planeet in hare baan onophoudelijk worden gewijzigd, en het zijn deze wijzigingen, welke de sterrekunde S. noemt. Daar zij zoo talrijk, steeds wederkeerig, onophoudelijk afwisselend zijn en telkens nieuwe wijzigingen veroorzaken, zou eene allernaauwkeurigste berekening de krachten der wetenschap gewis te boven gaan, indien niet eenige omstandigheden te hulp kwamen. Deze bestaan hoofdzakelijk in het groote verschil tusschen de stofhoeveelheid van het hoofdligchaam in ons zonnestelsel, de zon, en de overige, om haar rondloopende ligchamen, in de gedaante en de groote afstanden die deze laatsten onderling van elkander hebben, en in de omstandigheid, dat wij de uitwerking der S. op te groote afstanden in de standplaatsen en bewegingen der hemelligchamen zien, om meer dan de aanmerkelijke afwijkingen te kunnen waarnemen. Niettemin is het toch ook waar, dat de wetenschap, na eerst met groote inspanning gebragt te zijn tot naauwkeurige kennis van de stofhoeveelheid en bewegingswetten van iedere planeet afzonderlijk, het zoo ver heeft gebragt om de loopbaan der komeet van Halley en hare plaats op een bepaald oogenblik zoo naauwkeurig aan te duiden, dat tot op een paar uren na door onzen sterrekundige, den hoogleeraar Kaiser, in 1835 het oogenblik is voorspeld, waarop zij haar naaste punt tot de zon zou bereiken in eene loopbaan, die eerst in ruim drie vierde eener eeuw wordt doorloopen en door de aantrekking der grootste planeten aanmerkelijk gewijzigd kan worden, zoodat de eene haar ophoudt, de andere haar versnelt, de eene haar tot het vlak der ecliptica doet naderen, de andere haar daarvan verwijdert, werkingen die ieder oogenblik van maat veranderen, omdat ieder oogenblik de onderlinge afstand van het aantrekkende en aangetrokken ligchaam verandering ondergaat.

De S. der ligchamen van ons zonnestelsel worden onderscheiden in twee soorten: die van de eene hebben betrekking op de plaats eener planeet op een gegeven oogenblik in hare baan, zoodat zij op eene andere plaats in de ruimte staat dan het geval zou zijn indien zij eenen onverstoorden loop om de zon kon hebben; deze S. dragen den naam van periodieke, omdat zij ieder oogenblik veranderen — die van de tweede soort veroorzaken dat de loopbaan der gestoorde planeet zelve gewijzigd wordt, met andere woorden: dat de gedaante en de ligging eener planeetbaan zelve anders wordt, omdat de planeet door den invloed der S. gedwongen is geworden eene andere gedaante en ligging aan te nemen. Daar deze laatste zich meestendeels over zeer groote tijdvakken uitstrekken alvorens in eene tegengestelde rigting over te gaan, ja in zekere gevallen onophoudelijk kunnen blijven werken, dragen zij den naam van seculaire.

Het spreekt van zelf dat het hier de plaats niet is om de verschillende S. zoo der planeten, wachters en kometen in het algemeen, als van ieder dezer ligchamen in het bijzonder, op te tellen en te ontwikkelen; veel minder nog om te ontvouwen hoe men ze berekent. Genoeg zij het te zeggen: dat de groote nabijheid der maan aan onze aarde, ja zelfs hare afgeplatte gedaante, op de bewegingen van onzen wachter eenen zeer belangrijken storenden invloed uitoefent en verschillende S. veroorzaakt, gelijk ook omgekeerd de watergetijden gedeeltelijk aan S. door de maan zijn toe te schrijven (zie *Watergetijden*); dat er S. zijn, die, met name ten aanzien der maan, slechts dagen omvatten, terwijl men er ook heeft, die zich over eeuwen uitstrekken, b. v. tusschen de grootste en de kleinste uitmiddelpuntigheid van de loopbaan der aarde verloopen 48,000 jaren, terwijl de onderlinge betrekking der planeten Jupiter en Saturnus te weeg brengt, dat de uitmiddelpuntigheid der loopbaan van de eene planeet het grootst is als die van anderen haar geringste bedrag heeft, eene seculaire storing, die 70,000 jaren omvat; en eindelijk, dat de oneffenheden en afwijkingen der planeet Uranus blijkbaar maakten dat zij S. onderging, welker berekening het bestaan eener planeet buiten haar, Neptunus, heeft doen kennen eer men deze planeet ooit gezien had (zie *Neptunus*).

De hoogleeraar F. Kaiser heeft aan den tweeden druk van zijn werk *De sterrenhemel* een afzonderlijk hoofdstuk toegevoegd over *De storingen in de beweging der ligchamen van ons zonnestelsel*, hetwelk ten behoeve der bezitters van den eersten druk afzonderlijk is uitgegeven (Amsterdam 1850).

STORK (Abraham), zeeschilder, werd omstreeks 1650 te Amsterdam geboren. Van zijne levensgeschiedenis is schier niets bekend. Zijne zeestukken getuigen van eene ijverige studie naar de natuur en zijn met talent behandeld. Jammer genoeg zijn zij soms wat zwaar van toon. Decamps zegt dat zijne stormen vrees en schrik verwekken. Als een van de schoonste werken dezes meesters roemde hij den intogt van den hertog van Marlborough te Amsterdam, langs den Amstel. De schilderij was vol figuren, gelijk zijne meeste anderen. Het 's Gravenhaagsche museum bezit twee schilderijen van S., een *Zeestrand* en eene *Stille zee* voorstellende. Te Berlijn in het museum vindt men van S. een *Zeeslag* met groote schepen; in de galerij van Dresden *de Haven van Amsterdam*, met eene menigte schepen en de stad in den achtergrond; het is gedagteekend 1689. Eene tweede schilderij aldaar stelt eene *Visschersboot* voor, met grootere vaartuigen in 't verschiet op eene onstuimige zee. Te Parijs is van hem een *Zeeslag*, zeer dramatisch opgevat, maar zwaar van toon en niet gelukkig van houding. Te Munchen en in enkele particuliere verzamelingen treft men insgelijks zijn werk aan. De haven van Amsterdam werd meermalen door hem geschilderd. Ook schijnt hij in Italië vertoefd te hebben, daar er eenige teekeningen van hem bestaan met gezigten op Italiaansche zeehavens (o. a. verkocht hij de verzameling van den heer Spengler te Kopenhagen in 1839). Ph. Lebas graveerde naar hem een storm; Le Veau en M. D. Sallieth insgelijks zeestukken. Bartsch, *Peintre graveur* blz. 387, beschrijft zes etsen van dezen meester, die vlugtig, maar geestig behandeld zijn en zeldzaam voorkomen. Het zijn strand- of havengezigten, waar de figuren meestal op den voorgrond komen.

STORM is een eigenaardige toestand van den dampkring, waarin de bol onzer bewoning gehuld is. Stroomen in den dampkring treft men bijna altijd en overal aan; een volkomen evenwigt in eene zoo ver uitgebreide massa van ligt verplaatsbare deeltjes, is bijna niet denkbaar. Door de verschillen in temperatuur, die op de onderscheidene punten bestaan en aanhoudend gewijzigd worden, wordt het evenwigt ieder oogenblik gestoord, de meer verwarmde deelen trachten zich uit te breiden, doch verminderen te gelijker tijd in digtheid; daarna weder afkoelende, stroomt er lucht van de koudere lagen, wier digtheid

door zamenpersing is toegenomen, naar de ligtere lagen af, ten einde het verbroken evenwigt te herstellen. Op die wijze heeft er dus een aanhoudend verbreken en weder herstellen van het evenwigt plaats; aan de stroomen in den dampkring, die als het ware de voertuigen zijn, waardoor de luchtdeeltjes van het eene punt naar het andere bewogen worden, geven wij den naam van *wind*. Wij zullen ons hier niet bezig houden met de verschillende oorzaken na te gaan, die aanleiding geven tot het ontstaan der passaten, moussons, land- en zeewinden, en andere winden, die bepaalde streken beheerschen en zich op bekende tijden voordoen. Bijzonderheden dienaangaande, alsmede betreffende de theorie der stormen, vindt men o. a. opgeteekend in Maury's *Natuurkundige beschrijving der zeeën* enz.

De winden worden onderscheiden naar de snelheid die zij bezitten, door benamingen, grootendeels ontleend aan de zeevaart, doch ook aan het gebruik dat daarvan gemaakt wordt tot het drijven der windmolens, hetgeen in de onderstaande tabel eenigzins is toegelicht.

Gebruikelijke benaming van den wind.	Snelheid per 1^s, in Ned. ellen.	Drukking per vierk. palm, in Ned. ponden.
Een zuchtje	0,447	0,00024
Flaauwe koelte.......	0,894—1,341	0,00098—0,00215
Bramzeils „	1,789—2,234	0,00386—0,00600
Marszeils „	4,471—6,705	0,02401—0,05404
Gereefde marszeilsk. / Goede molenwind...	8,942—11,176	0,09606—0,15009
Digtgereefde marzeilsk.	13,412—15,648	0,21613—0,29417
Rukwinden...........	17,885—20,117	0,38428—0,48629
Storm...............	22,356	0,60036
Vliegende storm......	26,824	0,86466
Orkaan.............	35,771	1,53702
Vernielende orkaan...	44,713	2,40142

Zoo als blijkt verhouden zich de kleinste en grootste snelheden onderling als 1: 100. Van storm tot vernielenden orkaan ondergaat de snelheid nog eene vermeerdering van 1: 2. De bovenstaande getalwaarden zijn van Smeaton, door wien evenwel de wijze der bepaling verzwegen wordt. De hulpmiddelen, die daartoe worden aangewend, heeten *windmeters;* meest bekend zijn die van Combes en van Poleur. Men zal ligtelijk inzien, dat het als men geene middelen bij de hand heeft om de snelheid of den druk te meten, zeer bezwaarlijk gaat de kracht van den wind te beoordeelen, en dat, bij een uitgesproken oordeel, in dit opzigt aan de persoonlijkheid des waarnemers eene groote plaats toekomt. Varensgezellen zijn in het algemeen de meest bevoegde beoordeelaars, als het de kracht van den wind geldt.

STORM of BESTORMING. De gewelddadige aanval op eene versterkte plaats; bij een geregeld beleg komt de S. op den bedekten weg en op de bres voor. De S. wordt altijd voorbereid door een hevig geschutvuur en meestal door eenen schijnaanval ondersteund. Hij moet met aanzienlijke magt ondernomen en door sterke reserven ondersteund worden. Men zie verder het artikel *Belegering*. L.

STORMLADDER. Groote ladder, welke bij de bestorming eener vesting gebruikt wordt; men bezigt hiertoe hetzij gewone ladders, zoo als men ze aantreft, of wel men heeft opzettelijk vervaardigde, die in verschillende stukken van 2 tot 3 ellen lengte gemakkelijk door 2 man vervoerd kunnen worden naar de plaats, waar men ze wil gebruiken. Zij worden daar ter plaatse door doelmatige en stevige verbindingen tot de gewilde lengte gebragt en daarna opgerigt. Op deze wijze zijn de zoogenaamde Russische stormladders ingerigt, waarbij daarenboven steunstokken medegevoerd worden, zijnde lange staken in een' vork eindigende en die tot steun van het geheel dienen. Sedert de bestorming van Warschau in 1831 bezigen de Russen en naar hun voorbeeld de Pruissen de stormladders ook tot overgang van grachten. Zij worden dan als onderleggers over de gracht geworpen, door de steunstokken ondersteund en met borden of planken belegd. L.

STORMPALEN. (Zie *Palissaden*).

STORMRAM, STORMTOREN. (Zie *Krijgswerktuigen der Ouden*).

STORMVOGELS. De S. (*Procellaria* Illig). behooren tot de familie der Langvleugeligen (*Longipennes*) onder de orde der Zwemvogels en zijn het naast verwant aan de Meeuwen (zie *Meeuwen*) en de Strontjagers (zie *Strontjagers*). Zij onderscheiden zich door een' middelmatigen, aan het einde haakvormig gekromden bek, op welken eene hoornachtige buis met loodregt tusschenschot geplaatst is, waarin de neusgaten uitkomen en voorts doordien de achterteen meestal zoo klein is, dat zijn nagel aan den voetwortel zelven stoot. Hunne vleugels zijn zeer lang en hun staart gewoonlijk afgerond.

Men zegt dat zij hunnen naam daaraan te danken hebben dat zij stormen en orkanen den zeelieden schijnen aan te kondigen, terwijl de Fransche naam *Pétrel* daarvan af te leiden zou zijn, dat zij als S. Pieter op het water kunnen loopen. Eigenlijk zweven zij dan langs de oppervlakte der zee en dit doen voornamelijk de kleinere soorten, die ook wel Stormzwaluwen worden genoemd. Alle S. leven en nestelen gezellig op rotsachtige eilanden en voeden zich met visch, weekdieren, kwallen en andere kleine zeebewoners. Het wijfje legt in April of Mei slechts één ei, dat wit van kleur is, en dat door beide ouders gedurende zes weken bebroed wordt.

De grootste Europeesche soort is de Noordsche Stormvogel (*Procellaria glacialis*), die 18 duim lang is, een gelen bek en gele oogen heeft, wit is aan kop, hals en buik, grijs op rug, vleugels en staart, met zwarte slagpennen; de pooten zijn roodachtig. Deze soort, die het noordelijkste deel van Europa bewoont, wordt alleen door zware stormen uit het noordwesten, op onze kusten verslagen. De kleinere soorten zijn iets hooger op de pooten en donkerbruin gekleurd. De gewone (*Proc. pelagica*), meestal Stormzwaluw genoemd, komt meermalen aan onze kusten voor; zij is slechts 6 duim lang, geheel roetzwart behalve de stuit, die wit is. Eene andere soort, het vale Stormvogeltje (*Proc. Leachii*), is een weinig grooter, heeft een ietwat gevorkten staart, grijsachtig bruine vederen met vale vleugeldekvederen en witte zijdelingsche onderdekvederen van den staart. Dit diertje komt vooral bij de Hebriden en de kusten van Noord-America voor.

STORMVRIJHEID. Het eerste vereischte eener vesting; zij moet beletten dat de vijand de vesting door eenen stouten en schielijk voortgezetten aanval kan veroveren of bestormen. Dit vereischte wordt verkregen door hooge muren of door breede, natte, ondoorwaadbare grachten. L.

STORMZAK. Een gewone linnen zak met buskruid gevuld, daarna omwoeld en in gesmolten verkitsel gedoopt, en van eene verkapte buis voorzien. In de XVI[de] eeuw werden zij door de Turken dikwijls gebruikt, om in de vijandelijke schepen geworpen, deze in brand te steken. Bij het beleg van Grave (1674) liet Chamilly dergelijke zakken met drie handgranaten op het glacis op omtrent 60 passen van den bedekten weg plaatsen, als hij eenen storm verwachtte. Zij werden dan door een loopvuur ontstoken en deden eene verbazende uitwerking, zoodat hij daardoor zes achtereenvolgende bestormingen afsloeg. Ook bij het beleg van Ofen in 1686 bezigden de Turken dergelijke stormzakken. L.

STOSS (VEIT), beeldhouwer en graveur van Krakau, een van de merkwaardigste Duitsche kunstenaars van zijnen tijd, omtrent wiens leven en werken gedurende langen tijd weinig bekend was, tot dat de onderzoekingen van prof. Heideloff en anderen in 1843—1847 daarover een nieuw licht verspreidden. Men heeft daarbij voornamelijk geput uit de *Acta consularia cracoviensia*, welke door den boekhandelaar Ambros Grabowski vlijtig zijn onderzocht. De vader des kunstenaars was een Duitscher, die even als vele anderen van zijne landgenooten naar Polen kwam, om er handel te drijven of eenige nering uit te oefenen. Zijn geboortejaar is niet zeker te bepalen, maar valt tusschen 1438 en 1447. In de acten van den raad wordt hij steeds Vitus of Veit den beeldsnijder of wel enkel snijder genaamd. Omstreeks 1472 moet hij reeds een geacht meester zijn geweest, daar hem in dat jaar een belangrijk werk werd opgedragen, dat hem 12 jaren bezig hield. Het is het snijwerk aan 't groote altaar der ar-

ebipresbyteriale kerk Panny Maryi te Krakau. Het geheel is in rijken Germaanschen stijl uitgevoerd. In de middenste afdeeling vindt men de *Krooning van Maria* in vrij kolossale figuren, op de vleugels reliefs met verschillende voorstellingen uit het leven des Heilands en van Maria. Het beeldwerk is gevat in eene rijke architectonische omlijsting, waarvan de sierlijk bewerkte gothische torentjes en spitsen vroeger tot aan het gewelf raakten, maar door brand hebben geleden. Het geheel was rijk gekleurd en verguld.

Door dit altaar werd de roem van Veit S. over geheel Polen verbreid en daar het land in menigerlei betrekking stond met het naburige Duitschland, zoo drong die roem ook tot Neurenberg door, waar het kerkbestuur van St. Sebaldus het voornemen had opgevat dien heilige een prachtig monument in de naar hem genoemde kerk te wijden. Er bestaat voor dat monument eene teekening van 1488, die door prof. Haideloff in zijne *Ornamentik des Mittelalters* aan Veit S. wordt toegeschreven. Deze teekening vertoont het eerste ontwerp met eene Gothische bekrooning, die later bij de uitvoering door Petrus Visscher, ter wille van de groote kosten werd weggelaten. Heideloff beweert ook dat S. het model heeft vervaardigd, waarnaar Visscher later het gieten bestuurde; ja, hij gaat nog verder en meent dat S. nog meer modellen vervaardigde voor de gieterij van Visscher. Deze en andere beweeringen ontmoetten sterke tegenspraak, maar de bedoelde teekening schijnt toch met zekerheid aan Veit S. te moeten worden toegeschreven, die, blijkens de reeds genoemde acten in 1486, en wel om kunstaangelegenheden, voor een' geruimen tijd naar Neurenberg kwam.

In 1489 vindt men hem wederom te Krakau en wel als gildemeester (cechmistrz) en in 1495 wordt hij aldaar als Magister Mechanicorum vermeld. Een ander grootsch werk van dezen kunstenaar is het monument voor koning Cazimir Jagiellonczyk, die in 1492 te Grodny in Lithauwen stierf. Het bevindt zich in de cathedraal te Krakau en is van rood graniet. Onder eene door zuilen gedragen en met Gothische torentjes versierde overdekking ligt het beeld des konings in hoog relief op de zerk. Deze wordt gedragen door bogen in denzelfden stijl, die met verschillende allegorische voorstellingen prijken. Het is door den kunstenaar met zijnen naam en het jaartal 1492 geteekend. Behalve de beide genoemde groote werken, vindt men in Krakau nog twee andere werken aan Veit S. toegeschreven, waarvoor echter geen autentieke bewijzen te vinden zijn. Het eene is een bas-relief in steen, *Christus op den Olijfberg* voorstellende, hetwelk aan een huis is ingemetseld. Het andere bevindt zich in de kruiskapel der cathedraal en stelt in bijna levensgroote beelden *Johannes den Dooper* en verschillende tooneelen uit diens leven voor. Met zekerheid en als tot zijne laatste werken behoorende, worden de beide rijen raadsheerszetels in het groote koor der L. Vrouwenkerk aan hem toegeschreven.

Na 1495 schijnt Veit S. wederom naar Neurenberg te zijn gereisd en aldaar voor goed gebleven te zijn. Uit dezen tijd is het monument voor den aartsbisschop Ernst in Maagdeburg afkomstig, dat door Heideloff, althans wat het ontwerp betreft, mede aan dezen kunstenaar wordt toegeschreven, ofschoon het door Peter Visscher werd gegoten. Te Neurenberg vervaardigde hij overigens een aantal beeldhouwwerken in hout, die in verschillende landen van Europa verspreid, maar grootendeels ook verloren raakten. Voor den koning van Portugal maakte hij de levensgroote *Adam en Eva*, die door hunne natuurwaarheid algemeene verbazing wekten. In de Gothische kerk van Schwabach bevindt zich een uitmuntend altaarstuk van S., met beschilderd en verguld beeldwerk; de kerken te Rothwaill, Bamberg en Neurenberg bevatten nog verscheidene andere grootere en kleinere beeldhouwwerken, die van zijne hand afkomstig zijn en in welker stijl man vrij veel verwantschap met den geest en de opvatting van Durer wil zien. Ook in enkele openbare en partienliere verzamelingen vindt men kunstwerken die, volgens Dr. Waagen, bewijzen dat V. S. bepaald onder den invloed van A. Durer werkte, wiens gebreken en deugden men in die kunstvoortbrengselen terugvindt. V. S., die te Krakau te goeder naam en faam stond, werd te Neurenberg wegens het vervalschen van geschreven stukken, in 't openbaar aan zijn ligchaam gestraft. Hij overleed, nadat hij met blindheid was bezocht, op zeer hoogen leeftijd, in 1533 of 1542 in het hospitaal te Schwabach. Sandrart zegt in zijne *Teutsche Academie* dat V. S. ook schilderde en graveerde; schilderijen kent men echter niet van hem; wel gravuren. Bartsch, *Peintre graveur* VI. bis. 66, beschrijft drie prenten van dezen meester, zeer zeldzaam en kostbaar, *de opwekking van Lazarus*, *de afneming van het kruis* en *de H. Maagd* voorstellende. Nagler geeft, volgens Brulliot, nog zeven andere prenten op, welke met zijn monogram geteekend zijn.

STOTTARD (Thomas), teekenaar en schilder, geboren te Londen in 1755, behoort onder hen, die zich van de lagere sporten des maatschappelijken ladders tot den roem wisten op te werken. Als knaap was hij leerling in eene katoendrukkerij, waar hij allerlei teekeningen vervaardigde die, als merkwaardige voortbrengselen van een' eenvoudigen leerjongen, de aandacht trokken en ten gevolge waarvan boekhandelaars hem vignetten en grootere illustratiën lieten teekenen. Met hem begint het schitterend tijdperk van uitgaven van Engelsche dichters en schrijvers met prachtige gravuren. S. begon met Chaucer, vervolgde met Spencer en illustreerde later Shakspere en Byron, waarbij hij zich telkens op uitnemende wijze van den geest hunner verschillende dichterlijke voortbrengselen wist te doordringen. Het aantal zijner teekeningen bedraagt 5000, waarvan 3000 zijn gegraveerd. In strengheid van stijl munten zij uit onder al wat de Engelsche kunst heeft geleverd. S. was rijker van vindingsgave, bewegelijker van talent dan eenig ander Engelsch kunstenaar zijner eeuw.

Terwijl zijne teekeningen door de gravure wijd en zijd bekend zijn geworden, vindt men zijne schilderijen slechts in Engelsche verzamelingen. Toch zijn zij vrij talrijk en stellen meestal historische, phantastisch dichterlijke en humoristische onderwerpen voor; ook schilderde hij genrestukken in de manier van Watteau; zij zijn levendig ofschoon niet zeer harmonieus van kleur, en gelukkig van beweging en uitdrukking. Tot zijne vroegsten behooren die, welke hij voor Boydell's Shakspere-galerij schilderde, waarin men beurtelings den invloed zijner studie naar de voorbeelden van Rubens en Rafael ontdekt. Eene andere zeer geestige en levendige compositie van zijne hand is in de manier der Italiaansche meesters van de XV^{de} eeuw uitgevoerd en stelt den pelgrimatogt naar Canterbury voor, volgens het gedicht van Chaucer. Het is echter geene ernstige voorstelling van het onderwerp, maar veeleer eene ironie. Heeren en dames, geestelijken, gemeen volk, meest te paard en in het costuum der XV^{de} eeuw, vormen een' vrolijken optogt, aan welk wereldsch vermaak zelfs de geestelijken deel nemen. Voorts kent men van hem eenige mythologische voorstellingen, en tot aan zijnen dood toe vervaardigde hij teekeningen ter illustratie van Engelsche dichters, die van zijne scheppingskracht getuigden. Ten slotte zij nog een werk vermeld dat, naar de teekening van S. uitgevoerd, tot de fraaiste voortbrengselen der Engelsche ciseleerkunst behoort. Het is het schild van Wellington door de firma Green en Ward zeer uitvoerig in zilver gewerkt. Dit schild meet 3 voet 8 duim in diameter en weegt 2000 oncen. De teekening is ook door S. zelf geëtst. De uitvoering vergde zeven jaren arbeids. S. was lid der *Royal Academy* en overleed te Londen in 1834. Zijn zoon Charles, in 1787 geboren, beoefende mede de kunst, en maakte vooral teekeningen voor architectonische of archeologische werken. Hij overleed in 1840.

STOTTEREN (*Balbuties*). Het S. bestaat in de moeijelijkheid van sommige letters te articuleren, waardoor het spreken zeer belemmerd wordt, terwijl na eenige inspanning dikwijls plotseling de letter die men voortbrengen wilde, gevormd wordt. Op den leeftijd van 4 tot 5 jaren wordt het gemeenlijk het eerst waargenomen, verergert langzamerhand, neemt op ouderen leeftijd af om eindelijk min of meer geheel te verdwijnen. Bij vrouwen komt het S. veel zeldzamer voor dan bij mannen. Bedeesdheid, het aanjagen van vrees, fixeren maken het S. erger, terwijl de meeste stotteraars het nalaten, wanneer zij in drift ontstoken zijn, een gesprek voeren waarin zij levendig belang stellen, of wanneer zij zingen of declameren. Zelden ligt de oorzaak van het S. in de bewegende spieren of in de deelen, die voor de articulatie moeten bewogen worden, maar berust op eene gebrekkige werkzaamheid van motorische zenuwvezelen, bestaande in eene soort van kramp, die zich op eene *tonische* of *tetanische* (*stamelen*) en op eene *klonische* wijze (*stotteren*) openbaart.

Hieruit is dan ook gemakkelijk af te leiden dat de operatie tot bestrijding van het S. verrigt en meestal in de doorklieving van

spieren bestaande, in den regel algemeen goede gevolgen hadden. Methodische oefening (eene soort van gymnastiek van de tongspieren), vaste wil en vertrouwen op eene radicale herstelling, bragten dikwijls genezing aan. De magt van den wil vermag bij stuipachtige ziekten veel: daardoor alleen is Demosthenes, ondanks de aangeboren gebreken van zijne spraakwerktuigen, een zoo groot redenaar geworden, dat hij de bewondering van geheel Griekenland tot zich trok. Een voorbeeld dat hij stotteraars, in vuur geraakt, de woorden als van zelf, zonder zich te bedenken, uit den mond vloeijen, levert ons Camille Desmoulins, die gewoonlijk stotterde en op den 12den Julij 1789 in bezielde taal het volk onder de wapenen riep. B.

STRAAL noemt men in het algemeen den afstand van het middelpunt eens cirkels tot aan zijnen omtrek, of van het middelpunt eens bols, tot aan zijn oppervlak. De lengte van den S. is de helft van die der middellijn. Bij de kegelsneden, met name de parabool, de ellips en de hyperbool, spreekt men van *voerstralen*, zijnde de lijnen die de brandpunten met eenig punt van den omtrek verbinden. Ieder gedeelte van eene willekeurige kromme lijn, mits binnen zeer enge grenzen genomen, komt in kromming overeen met eenen cirkel; ieder punt der gebogen lijn heeft alzoo een' *kromtecirkel*; de straal daarvan heet de *kromtestraal* van genoemd punt. In de physica onderscheidt men *licht-* en *warmtestralen*. Daardoor worden aangeduid de rigtingen waarin licht en warmte voortgeplant worden.

STRAALBREKING is de verandering van rigting, die de lichtstralen ondergaan, wanneer zij van de eene middelstof in eene andere overgaan. Slechts wanneer de lichtstralen loodregt vallen op het scheidingsvlak tusschen de beide middelstoffen heeft er geene breking plaats. Zij oo' (fig. 1) het oppervlak, dat de beide middelstoffen, bijv. lucht en water van elkander scheidt, li de lichtstraal, die bij i uit lucht in water overgaat en vervolgens in de rigting ir doorloopt en nn' de normaal op het oppervlak oo', dan wordt li de invallende, ir de gebroken lichtstraal, $\angle\ lin$ de invallingshoek en $\angle\ rin'$ de brekingshoek genoemd. Naarmate de gebroken straal ir de loodlijn nn' nadert of zich daarvan verwijdert, wordt de tweede middelstof gezegd een grooter of kleiner *straalbrekend vermogen* te bezitten dan de eerste.

Fig. 1.

Voor de gewone S. heeft men de volgende wet, die naar haren ontdekker, de wet van Snellius genoemd wordt. Indien lichtstralen onder verschillende invallingshoeken uit eene middelstof in eene andere overgaan, dan zullen 1°. de invallende en de gebroken straal in een zelfde vlak liggen, dat loodregt staat op het scheidingsvlak der beide middelstoffen en 2°. de sinus van den hoek van invalling zal bij dezelfde stof altijd in dezelfde verhouding staan tot dien van breking.

Zijn nu (fig. 2) lc en $l'c$ twee lichtstralen, die in het punt c van de eene stof in de andere overgaan en waarvan de hoeken lcp en $l'cp$ de invallingshoeken, rcp' en $r'cp'$ de brekingshoeken zijn: als men dan uit c als middelpunt met eenen willekeurigen straal, een' cirkel beschrijft en uit de snijpunten l, l', r en r' de loodlijnen ld, $l'd'$, rf en $r'f'$ op de normaal pp' laat vallen, dan zijn die loodlijnen de sinussen van de hoeken van invalling en van breking en dan heeft men uit naauwkeurige proeven geleerd, dat altijd

$$ld : l'd' = rf : r'f'$$

is, waaruit volgt als men den invallingshoek I den brekingshoek B noemt,

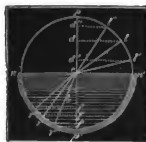

Fig. 2.

$$\frac{ld}{rf} = \frac{l'd'}{r'f'} = \frac{\text{sin. I}}{\text{sin. B}} \; . \; . \; . \; . \; . \; . \; . \; (1).$$

Daar nu deze verhouding voor dezelfde stoffen, steeds dezelfde is, noemt men daarvoor eene letter, bijv. m aan en geeft daaraan den naam van *straalbrekings-coëfficiënt* of *index van breking*. Men heeft dus

$$\text{Sin. I} = \text{m. Sin. B} \; . \; . \; . \; . \; . \; . \; . \; . \; . \; (2).$$

Bij den overgang van lucht in water is m ongeveer $\frac{4}{3}$, bij dien van lucht in glas $\frac{3}{2}$.

Bij de dubbele S. is de genoemde wet niet geldig. Wanneer een straal van lucht in vaste of vloeibare ligchamen overgaat, nadert de gebroken lichtstraal de normaal altijd; gaat hij van dampkringslucht in sommige luchtsoorten, dan vindt het omgekeerde plaats. Een lichtstraal die uit een vocht of een vast ligchaam in lucht overgaat, verwijdert zich dus van de normaal. Men zal hierbij altijd zoodanige waarde voor den invallingshoek kunnen vinden, waarbij de hoek van breking regt is. De hoek waarbij dit geschiedt, wordt *grenshoek* genoemd, want bij elken grooteren invallingshoek zal geen gebroken straal ontstaan. De S. verandert dan in inwendige terugkaatsing.

Bij dezelfde stof verandert de straalbrekings-coëfficiënt met de digtheid der stof. De stoffen warm zijnde, breken dus het licht minder dan wanneer zij kond zijn.

Elke S. geeft aanleiding tot lichtverlies, daar een gedeelte teruggekaatst, een ander deel onregelmatig gebroken en in alle rigtingen verspreid wordt.

Indien lichtstralen van één zelfde punt uitgaan of naar één zelfde punt toeloopen, worden zij door een klein gedeelte van een bol oppervlak zoodanig gebroken, dat zij zich ten naastenbij in één punt vereenigen.

Zij oo' (fig. 3) een klein gedeelte van een bol oppervlak, waarvan m het middelpunt is; a een lichtend punt, ap een

Fig. 3.

daaruit op het oppervlak oo' vallende straal, die na breking, zich in eene andere regts onbepaald uitstrekkende middelstof in de rigting pb voortloopt. Die rigting vindt men door den straal pm te trekken en dien tot n te verlengen en in p een' hoek $bpm = \varphi'$ te construeren, zoodanig dat sin. apn = sin. φ' = m sin. φ' wordt. Het punt b, waar de gebroken lichtstraal de middellijn snijdt, wordt op de volgende wijze gevonden. Men stelle ac = a, mp = r, bc = f en $\angle\ pam = \alpha$, dan heeft men

in driehoek abp $\quad ap : bp$ = Sin. $(\varphi - \varphi')$: sin. a

en in driehoek amp $\quad am : mp$ = Sin. φ : sin. a.

Daar het oppervlak zeer klein is aangenomen en $\angle\ pmb$ dus zeer klein is, mag men $bp = bc$ = f stellen en voor sin. φ en sin. φ' nemen φ en φ', waardoor men krijgt

$$\text{a} + \text{f} : \text{f} = \varphi - \varphi' : \text{sin. A.}$$

$$\text{a} + \text{r} : \text{r} = \varphi \qquad : \text{sin. A.}$$

waaruit volgt:

$$f = \frac{mar}{(m-1)\,a - r} \; . \; . \; . \; . \; . \; . \; (A).$$

Deze uitdrukking nu blijft dezelfde voor alle lichtstralen, die van a op het brekende oppervlak vallen en die eenen zeer kleinen hoek met de middellijn maken. Al die lichtstralen vereenigen zich dan in b en vormen aldaar een beeld, welks plaats, grootte en stand geheel door de formule (A) bepaald wordt. Is het voorwerp oneindig ver verwijderd, dan valt het beeld in het *brandpunt* (zie *Brandpunt*). Men vindt dien brandpuntsafstand F door in de formule (A) a = ∞ te stellen; men krijgt dan:

$$\text{F} = \frac{mar}{(m-1)\,a - r} = \frac{mr}{(m-1) - \frac{r}{a}}; \text{ als a } \infty \text{ is wordt}$$

$$\frac{r}{a} = o \text{ : zoodat F} = \frac{m}{m-1}\, r \; . \; . \; . \; . \; (B).$$

Hierult blijkt tevens, dat het brandpunt altijd verder van het oppervlak verwijderd is dan het middelpunt m; want m > 1 en dus altijd m > m — 1, waardoor ook F > r zal zijn. Brengt men deze waarde van F in (A) over, dan heeft men

$$f = \frac{am\,F}{am - F} \text{ of } \frac{1}{f} = \frac{1}{F} - \frac{1}{ma} \text{ . (C).}$$

Nadert het voorwerp tot het brekend oppervlak, dan verwijdert zich het beeld; wordt de afstand $\frac{r}{m-1}$, dan loopen de gebroken lichtstralen evenwijdig en er vormt zich geen beeld; is het voorwerp nog digter bij, dan loopen de lichtstralen na de breking uiteen en het beeld vormt zich vóór het oppervlak, in een punt dat verder dan het voorwerp van het brekend oppervlak verwijderd is. Zijn de opvallende stralen zamenloopend, zoodat zij elkander achter het oppervlak snijden, zoo valt het beeld voor of achter het middelpunt, naarmate genoemd snijpunt voor of achter het middelpunt gelegen is.

Wanneer het brekend oppervlak hol is naar de zijde van waar het licht komt, dan worden de lichtstralen na de breking uiteenloopend. Hiertoe neme men in de formule (A) r negatief; men krijgt dan

$$f = -\frac{mar}{(m-1)\,a + r} \text{ . . . . . (a)}$$

waarin f altijd negatief is, zoolang m > 1 is. Wanneer daarentegen m < is of de lichtstralen uit eene meer in eene minder brekende stof overgaan, dan zullen zij na de breking zamenloopen, zoo lang $a > \frac{r}{1-m}$ is.

Heeft de breking plaats door een plat vlak, dan wordt een beeld gevormd in de normaal, die uit het voorwerp op het straalbrekend oppervlak getrokken is en op eenen afstand van dat oppervlak gelijk aan $\frac{1}{m}$ van den waren afstand. Dit volgt uit (A) door $2 = \infty$ en $m = \frac{1}{m}$ te stellen.

Indien lichtstralen, bij den doorgang van eene door twee evenwijdige vlakken begrensde middelstof tweemaal gebroken worden, dan gaan zij daarna voort in rigtingen, evenwijdig met de oorspronkelijke rigtingen.

Zij *oo′* (fig. 4) eene glazen plaat met evenwijdige vlakken, AB een invallende, CD de uittredende straal, ∠ ABE = i en ∠ GBC = r, de hoeken van invalling en van breking voor den invallenden straal, en ∠ BCH = i′ en ∠ FCD = r′ die voor den uittredenden straal. In B ondergaat de lichtstraal eene eerste breking, waarvan het brekingsgetal is $\frac{Sin.\ r}{Sin.\ i}$. In C wordt het licht ten tweeden male gebroken en daarbij is het brekingsgetal $\frac{Sin.\ i'}{Sin.\ r'}$. Wij hebben hierboven gezien, dat het brekingsgetal uit glas in lucht, het omgekeerde is van dat uit lucht in glas, dus:

$$\frac{sin.\ i}{sin.\ r} = \frac{sin.\ r'}{sin.\ i'}$$

Nu is door de evenwijdigheid der lijnen EG en HF ∠ GBC = ∠ BCH of ∠ r = ∠ r′, waaruit volgt dat ook de hoeken

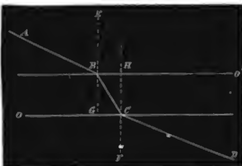

Fig. 4.

ABE en FCD gelijk en derhalve de lijnen AB en CD evenwijdig zijn.

Wanneer men voorwerpen door een driehoekig prisma (zie *Prisma*) beschouwt, dan zullen zij zich, wanneer de prismahoek naar boven gekeerd is hooger, in het omgekeerde geval lager dan zonder prisma vertoonen.

Zij H het lichtgevend punt (fig. 5) dat in het vlak ABC der hoofddoorsnede van een prisma valt, HG de invallende straal. Deze straal wordt in G gebroken en nadert de loodlijn, omdat hij in eene sterker brekende middelstof treedt. In E ondergaat hij eene tweede breking, doch verwijdert zich daar van de loodlijn, daar hij in de lucht overgaat, die een geringer straalbrekend vermogen dan glas bezit. Het licht is dus tweemaal gebroken naar denzelfden kant, en het oog dat den dubbel gebroken straal DE opvangt, ziet het voorwerp H in H′, dus hooger dan zonder prisma. De afwijking die het prisma op deze wijze aan het licht mededeelt, wordt gemeten door den hoek FEG, dien de invallende en de uittredende straal onderling vormen, en die *hoek van afwijking* wordt genoemd.

Fig. 5.

Indien de op een driehoekig prisma vallende lichtstraal na de eerste breking met de normaal op het tweede vlak eenen hoek maakt, waarvan de sinus grooter dan $\frac{1}{m}$ is, dan heeft aldaar geene breking, maar terugkaatsing plaats, en de lichtstraal zal, na eene tweede breking door het derde zijvlak van het prisma ondergaan te hebben, daaruit te voorschijn kunnen komen. Hierbij kunnen de beelden zoowel hooger of lager liggen, omdat niet alleen de grootte van den prismahoek, maar ook die van den hoek, dien het tweede en derde zijvlak te zamen maken, invloed uitoefent op de plaats van het beeld. Op deze inwendige terugkaatsing van lichtstralen in prisma's berust onder anderen ook de inrigting der Camera lucida. (Zie *Camera lucida*). Over de S. door middel van lenzen, zie men het art. *Lenzen*.

De *dubbele* S. is eene eigenschap van vele kristallen, waardoor zij eenen invallenden lichtstraal door ongelijkmatige breking in twee stralen verdeelen, hetgeen ten gevolge heeft, dat men de door deze kristallen waargenomene voorwerpen dubbel ziet. Deze dubbele S. is het eerst waargenomen door Bartholin in 1647, terwijl Huygens de eerste was, die er in 1673 eene volledige verklaring van gaf. Onder alle zelfstandigheden vertoont de koolzure kalk of kalkspath, ook IJslandsch kristal genoemd, dit verschijnsel op de meest zigtbare wijze. Een der stralen dien men den *gewonen* lichtstraal noemt, volgt alle wetten der enkelvoudige S.; de andere daarentegen, *buitengewone* lichtstraal genoemd, is niet aan die wetten onderworpen.

De dubbele S. in éénassige kristallen is aan de volgende wetten onderworpen: 1°. De gewone lichtstraal, welk ook zijn invallingsvlak moge zijn, volgt altijd de beide algemeene wetten voor de gewone S. 2°. In iedere loodregt op de as gerigte doorsnede, volgt de buitengewone lichtstraal ook deze beide wetten, maar zijn straalbrekings-coëfficiënt is niet dezelfde als die van den gewonen lichtstraal. Men onderscheidt dus ook een' gewonen en een' buitengewonen straalbrekings-coëfficiënt. In sommige kristallen is de laatste het kleinste, in anderen het grootste. De eerstgenoemde kristallen noemt men *negative* of *afstootende*, de laatstgenoemden *positive* of *aantrekkende* kristallen. Tot de eersten behooren het kalkspath, de salpeterzure soda, het phosphorzuur lood-oxyde, enz; tot de laatsten het kwarz, de zircoon, het tin-oxyde, het ijs, enz. 3°. In iedere hoofddoorsnede volgt de buitengewone straal slechts ééne der bovengenoemde wetten, namelijk de vlakken van invalling en breking vallen te zamen, maar de verhouding tusschen de sinussen van den invallings- en den brekingshoek is veranderlijk. 4°. De snelheid van het licht is in een kristal voor den gewonen en buitengewonen straal niet

even groot. In de rigting der as hebben zij gelijke snelheid; in elke andere rigting heeft ook de gewone straal dezelfde snelheid, de buitengewone niet.

In de kristallen met twee assen volgt geen der gebroken stralen de wet der enkele breking.

Als een lichtstraal door breking in een kalkspathkristal in twee stralen verdeeld is en deze door een tweede kristal van kalkspath gaan, verdeelen zij zich elk weder in twee stralen of blijven enkel, naarmate van den hoek, dien de hoofdsneden der beide kristallen met elkander maken.

Ook glas en andere doorzigtige stoffen kan men de eigenschap der dubbele S. mededeelen, door sterke persing in eene bepaalde rigting of door sterke verhitting en daarop gevolgde snelle afkoeling.

Wij moeten nu nog eenige regels wijden aan de S. *in den dampkring*. De voorwerpen door den dampkring heen gezien, vertoonen zich meestal hooger dan in de rigting waar zij zich werkelijk in bevinden. De weg der lichtstralen, die van een voorwerp door den dampkring tot het oog komen, is meestal eene kromme lijn, waarvan de holle zijde naar de aarde is gekeerd. Die lichtstralen gaan aanhoudend van minder digte, tot digtere luchtlagen over en naderen dus bij elken overgang tot eene andere laag, de loodlijn meer en meer. Daar nu de dampkring uit een oneindig aantal zeer dunne lagen bestaat, zal de veelhoek, door de opvolgende breking van den lichtstraal ontstaan, in eene kromme lijn overgaan, waarvan de holle zijde naar de aarde gekeerd is, en het voorwerp gezien worden in de rigting van de raaklijn uit het oog aan die kromme lijn getrokken. De hoek die deze raaklijn met de lijn vormt, die uit het oog naar de werkelijke plaats van het voorwerp wordt getrokken, draagt den naam van S. Hoe grooter het aantal luchtlagen is, waardoor de lichtstraal moet heendringen, des te grooter zal de S. zijn. Komt de lichtstraal van hemelligchamen, dan geeft men aan die S. den naam van *astronomische*, komt hij van aardsche ligchamen, dien van *aardsche* S.

De aardsche S. is kleiner dan de astronomische en grooter, naarmate het voorwerp verder van den waarnemer verwijderd is; zij is insgelijks grooter, naarmate de lucht meer digtheid heeft. De S. geeft eene verklaring van het schijnbaar te vroeg opkomen en te laat ondergaan der hemelligchamen, van de afgeplatte gedaante der opkomende zon en maan. Bij ongelijke verwarming, als de digtheid der luchtlagen niet geregeld van de oppervlakte der aarde naar boven toe afneemt, wordt de baan der lichtstralen somtijds eene kromme lijn, waarvan de bolle zijde naar de aarde is gekomen. Van hier het verschijnsel der luchtspiegeling (zie *Luchtspiegeling*).

STRAALDIEREN. George Cuvier, inziende dat hij zijne verdeeling van het dierenrijk in gewervelde en ongewervelde dieren, de laatste afdeeling slechts een negatief kenmerk had en dus alleen bij tegenstelling tegenover de eerste kon aangenomen worden, veranderde in zijne latere werken de eerste groote verdeeling van het dierenrijk zoodanig dat hij vier hoofdklassen aannam, die allen door positive kenmerken onderscheiden waren. De vierde of laatste „grande division" of hoofdafdeeling is bij hem die der S., *animaux rayonnés (animalia radiata)*, aldus genoemd omdat het geheele ligchaam een' gestraalden vorm vertoont of anders uitgedrukt, gelijksoortige deelen in een vlak naast elkander geplaatst zijn. Het kenmerk dezer hoofdafdeeling ligt bovendien in den vorm van het zenuwstelsel, dat waar het aanwezig is, zich als eenen ring vertoont, digt bij den mond rondom het voorste gedeelte van het darmkanaal, uit welken ring de zenuwen als stralen naar den omtrek des ligchaams voortloopen. Tot deze hoofdafdeeling behooren de Zeenetels of Zeekwallen (*Acalephae*) en de Stekelhuidigen (*Echinodermata*), de Polypen en Ingewandswormen.

STRAALSOND, eene versterkte stad met 22,000 inwoners, in de Pruissische provincie Pommeren, aan de Sond of zeeëngte, die het eiland Rugen van den vasten wal scheidt. De stad zelve is geheel door water omgeven, doch heeft aan de landzijde drie bruggen, langs welke de gemeenschap met de overige gedeelten van Pommeren onderhouden wordt. De straten zijn wel vrij regelmatig, doch naauw, en de huizen hebben een onderwetsch voorkomen. Tot de merkwaardigste gebouwen behooren drie hoofdkerken in Gothischen stijl en met koper gedekt; het raadhuis, dat eene aanzienlijke boekerij bevat; het tuighuis, verschillende gouvernements-gebouwen, een weeshuis, eene school voor de zeevaart, enz. Op het versterkte eilandje Dänholm bevindt zich een maritiem etablissement. Er zijn eenige fabrieken van speelkaarten, spiegels, leder, suiker en stijfsel; en de handel, die er gedreven wordt, is niet onbelangrijk.

S. dagteekent van het begin der XIII^de eeuw, werd meermalen verwoest, trad in het verbond der Hanze-steden en geraakte door den handel tot een' hoogen trap van bloei. In 1628 stiet de hertog van Wallenstein, die verklaard had haar te zullen nemen, al ware zij met ketenen aan den hemel gebonden, het hoofd voor deze stad, die eerst door de Denen, daarna door de Zweden verdedigd werd. Met een groot deel van Pommeren, geraakte S. in het bezit van Zweden. Later had het meermalen van de oorlogen te lijden, die tot aan den val van het eerste Fransche keizerrijk in het noorden van Duitschland woedden. In Januarij 1807 werd de stad door den Franschen maarschalk Mortier, later door den maarschalk Brune geblokkeerd, en ging den 20sten Augustus bij capitulatie aan de Franschen over; bij dit beleg waren ook Hollandsche troepen werkzaam. Bij den vrede van Kiel in 1814 kwam S. met geheel Zweedsch Pommeren aan Denemarken, en bij het verdrag van den 4den Julij 1815 werd het aan Pruissen afgestaan.

STRAALSTEEN. (Zie *Hornblende*).

STRAAT (PIETER), een Nederlander die zich in de vorige eeuw zekere aanspraken heeft verworven op de erkentelijkheid zijner landgenooten, en, in verband daarmede, eene zekere bekendheid verkregen, doch aangaande wiens verdere levensgeschiedenis men niets vermeld vindt.

Omstreeks 1730 kwam men tot de overtuiging, dat de verwoestingen door den paalworm (zie *Paalworm*) sterk toenamen en gevaarlijk werden voor de Nederlandsche kusten. Ter beschutting der zeewering dachten Pieter S. en Pieter van der Deur een middel uit, bestaande in het aanleggen van steenen glooijingen, onder eene zwakke helling, waardoor de golfslag gebroken werd en de palen, zoo men meende, voor den paalworm ontoegankelijk gemaakt werden. Later zijn deze glooijingen nog verbeterd door het aanleggen van wierbeddingen. Met eene opoffering van 5 tot 6 millioen gulden werd het ontwerp uitgevoerd, en ofschoon het onderhoud der dijken nog voortdurend belangrijke sommen eischt en het kwaad niet geheel overwonnen is, zijn toch de zeeweringen in eenen toestand gebragt, waarbij de veiligheid der kusten niet langer bedreigd wordt.

STRAAT DAVIS verbindt den Atlantischen oceaan met Baffinsbaai. Zij loopt tusschen de westkust van Groenland en de noordkust van America door, op gemiddeld 66° N. Br. Bijzonderheden aangaande hare ontdekking in de XVI^de eeuw, kan men vinden in het art. *Davis*.

STRAATEN (JOHANNES VAN), architect, geboren te Utrecht den 31sten October 1781, heeft door zijne praktische bemoeijingen, maar vooral ook door zijne geschriften, veel bijgedragen om de bouwkunst op te heffen uit het diep verval, waarin zij in 't begin dezer eeuw in Nederland verkeerde. Reeds in 1805 gaf hij zijne *Gronden en doorsneden van eenige gebouwen* enz. met 10 door hem zelf geëtste platen uit; in 1814 zijne *Burgerlijke bouwkunde*, mede met door hem zelf geëtste platen; in 1825 de *Vignola der Ambachtslieden*, en in 1828 *Over de afteekening der schaduwen van bouwkundige teekeningen*, beiden naar het Fransch van Ch. Normand; in 1829 de *Nieuwe verbeterde bouwkunde van A. Erzey over de trappen*, en van 1827 tot 1832 een kapitaal werk, getiteld *Afbeeldingen van antieke en moderne bouwkundige ontwerpen*, 14 afleveringen met 85 platen. Bovendien was van S. oprigter der *Maatschappij tot aanmoediging der bouwkunde*, die, na van 1830 tot 1842 werkeloos geweest te zijn, na dien tijd is herleefd in de *Maatschappij tot bevordering der bouwkunst* en sedert met vernieuwde krachten aan haar schoon doel arbeidt, en waarvan v. S. tot in 1856 bestuurder is geweest, waarna hij, uit aanmerking van zijne groote verdiensten alstoen tot buitengewoon bestuurder werd benoemd, terwijl hem door de leden een blijvend bewijs van hulde en erkentelijkheid werd aangeboden.

Onder de gebouwen door of onder de leiding van v. S. opgetrokken behooren de R. Catholieke kerk op de Keizersgracht, het Leesmuseum, de magazijnen van den heer Sinkel, het hoofdgebouw van het entrepôtdok, het gebouw Zeemanshoop enz. te Amster-

dam, de buitenverblijven der familie van Loon te 's Graveland en der familie Voomberg te Zeist, het monument en andere werken te Soestdijk, het buitenverblijf van Jhr. Barnaert te Haarlem, enz. v. S. overleed, na een hoogst werkzaam leven, den 20sten Februarij 1858 te Amsterdam.

STRAATSBURG. Eene groote en wel bevestigde stad in den Neder-Elzas, voorheen de hoofdstad der geheele provincie, thans die van het Fransche departement Neder-Rijn, liggende een half uur van die rivier, in eene schoone vlakte aan de bevaarbare Ille, die bij de stad de Breusch ontvangt. Hare grootste lengte bedraagt 1400 en hare breedte 1030 toises (halve roeden). Zij telt 74,000 inwoners, die meestal de Luthersche en R. Catholieke godsdienst belijden. De eersten hebben 8, de laatsten 7 kerken. De stad is over het algemeen in eenen onderwetschen trant gebouwd, doch heeft rondom uitmuntende vestingwerken met eene sterke citadel, die eenen regelmatigen vijfhoek uitmaakt, door Vauban in 1684 gebouwd is, en wier werken zich tot aan den Rijn uitstrekken. Merkwaardig is de oude Gothische groote domkerk of de Munster, met 5 portalen en een groot orgel, hetwelk 39 registers en 2242 pijpen heeft. De toren dezer kerk wordt door geenen anderen in hoogte overtroffen, hij is van vierkanten steen gebouwd, 438 Parijsche voet hoog, en 725 trappen geleiden naar de kroon. Voorts de Protestantsche St. Thomas-kerk, met de heerlijke graftombe van den beroemden maarschalk van Saksen. Onder de openbare gebouwen verdienen opmerking: het prachtige keizerlijke paleis, vroeger het bisschoppelijke paleis, gebouwd door den kardinaal de Rohan; het voormalig collegie der Jezuïten met zijne boekerij, tegenwoordig een seminarium; verscheidene kloosters, de koninklijke munt, het tuighuis, de geschutgieterij, het raadhuis, het wel ingerigt burger-armenhuis, zeer vele liefdadige en ander stichtingen. Voorts heeft S. eene Protestantsche hoogeschool en gymnasium, een Catholiek en een Protestantsch seminarium, eene artillerie-school, eene school voor vroedvrouwen, een genootschap van kunsten en wetenschappen en van den landbouw, verzamelingen van schilderijen en natuurlijke zeldzaamheden, zeer rijke openbare boekerijen en meer andere nuttige inrigtingen. Men ziet er een standbeeld voor Kleber en een voor Gutenberg. — De stad is in het bezit van eenen bloeijenden handel, en heeft tabaks-, geweer-, wollen-, linnen- en rijtuig-fabrieken, wasch- en linnenbleekerijen, looijerijen, oliemolens, lettergieterijen en 2 jaarmarkten. In haren heerlijken omtrek vindt men een gedenkteeken voor den generaal Desaix. S. was voormaals eene vrije Duitsche rijksstad, kwam in 1681 door oorlog aan Frankrijk, waaraan het bij den Rijswijkschen vrede in 1697 voor goed afgestaan werd; toenmaals waren nagenoeg alle burgers protestant, nu slechts de helft. Verg. Silbermann, *Localgeschichte der Stadt Strasburg* (aldaar 1775) en Hermann, *Notices historiques, statistiques et litéraires sur la ville de Strasbourg* (Straatsb. 1819, 2 dln.).

STRABO. Deze beroemde Grieksche aardrijkskundige werd te Amasea, in Capadocië, omstreeks 60 jaar voor onze tijdrekening geboren. Hij oefende in zijne jeugd de rhetorica en Aristotelische wijsbegeerte, en maakte zich in lateren tijd met de leerstellingen der Stoicijnen bekend, die hij dan ook vervolgens aankleefde. Hij deed groote reizen door Griekenland, Italië, Aegypte en ook door zijn vaderland; poogde al deze oorden naauwkeurig te onderzoeken en juiste berigten omtrent de staatsinstellingen en de ligging en onderscheidene krachten der staten te verzamelen. Wij bezitten van hem nog een uitgebreid aardrijkskundig werk in 17 boeken, van welke evenwel eenigen en vooral het zevende onvolledig tot ons gekomen zijn. Hij putte zijne berigten gedeeltelijk uit eigene waarnemingen, en gedeeltelijk uit de toenmaals voorhanden zijnde aardrijkskundige werken van eenen Hecataeus, Artemidorus, Eudoxius en Erathosthenes; ook bediende hij zich van geschiedschrijvers en dichters, en bragt op deze wijze een werk tot stand, hetgeen in rijkdom van inhoud en grondige kennis alle vroegeren overtrof, en nog voor ons van het grootste belang is. Casaubonus velt er zulk een gunstig oordeel over, als naauwelijks op een of twee werken der oudheid kan worden toegepast. De beste uitgaven zijn die van Almeloveen (Amsterdam 1707, 2 dln.), van Siebenkees, Tzschuke en Friedemann (Leipzig 1796—1818, 2 dln.), Falconer (Oxford 1807, 2 dln.), Korais (Parijs 1815—1819, 4 dln.) en die van Kramer (Berlijn 1844—1852, 3 dln.). Eene vertaling in het Fransch gaven de la Porte du Theil, Korais en Gosselin, eene in het Duitsch Kärcher, en later Groskurd (Berlijn 1831—1834, 4 dln.).

STRADA (FAMIANUS), geboren te Rome in het jaar 1572 en aldaar overleden in 1649, lid der Jezuïtenorde, was een zeer geleerd man en een welsprekend redenaar. Hij schreef onderscheidene werken, en is te onzent vooral bekend door zijne geschiedenis van den worstelstrijd der Nederlanders tegen Spanje, uitgegeven onder den titel: *De bello Belgico decades duae.* (Rome 1632, 2 dln.). Dit werk is echter hoogst partijdig tegen onze vrijheidlievende voorvaderen en de doorluchtige hoofden van de beweging. Zulks is geenszins te verwonderen in eenen schrijver, die de gebeurtenissen te boek stelde in het licht, waarin het hem op zijn standpunt te Rome alleen mogelijk was ze te vernemen. Doch gelijk dit standpunt aan de eene zijde zijne geschiedenis ongeschikt maakt om als bron met vertrouwen te worden gebruikt, zoo is het aan den anderen kant ook waar, dat hij veel heeft kunnen putten uit bronnen, die onbekend moesten blijven aan de geschiedschrijvers anderzijds. Met behoedzaamheid gebruikt is S. derhalve zeer belangrijk om ter vergelijking te worden geraadpleegd, hoewel ook afgescheiden van partijdigheid of onpartijdigheid, zijn werk als geschiedenis te veel jagt maakt op welsprekendheid en door allerlei episoden over minbeduidende personen ontsierd wordt.

Eene levensbeschrijving van S. vindt men in d'Angelis, *Bibliothèque universelle* (Parijs 1826, D. 44).

STRADANUS (JOHANNES), teekenaar en schilder, uit het ondadellijk geslacht der van der Straeten's in 1530 te Brugge geboren, schilderde aanvankelijk in de oude manier zijner school, maar veranderde geheel van rigting toen hij in Italië naar de werken van Rafael en Michael Angelo had gestudeerd. Te Rome schilderde hij, wedijverend met D. da Volterra en F. Salviati, eenige werken voor het Belvedere en schilderijen voor kerken. Door don Jan van Oostenrijk naar Napels geroepen, versierde hij diens paleis aldaar met schilderijen en teekende cartons voor tapijten. Vervolgens vergezelde hij dien vorst naar Vlaanderen, maar vestigde zich eindelijk te Florence, waar hij in Vasari een' grooten steun vond en bij den groothertog Cosmos in hooge eere stond. Met eerstgenoemden beschilderde hij kamers in het groothertogelijk paleis en maakte zich geheel diens manier eigen. In Florence vindt men nog onderscheidene werken van S., voornamelijk in het paleis en in kerken; vele anderen daarentegen zijn in den loop der tijden daaruit weggenomen. Ook teekende hij hier wederom cartons voor tapijten, die jagten en vischpartijen voorstelden, en waarmeê hij zich veel naam maakte. Tot zijne voornaamste werken rekent men zijn *Christus aan 't kruis tusschen de twee moordenaars* in de Annunziata te Florence, eenige fresco's in de bidkapel St. Clemente, *De marteling der 1000 heiligen* in St. Firenze, *Christus de handelaars uit den tempel drijvende*, in S. Spirito enz.

Vasari had veel met zijnen beschermeling op, maakte hem tot lid der Florentijnsche academie en roemt zijne vindingsgave, zijn gemak van componeren en zijne teekening in de manier van Salviati. Latere kunstbeoordeelaars echter meenen dat hij slechts een niet al te gelukkig navolger was van Michael Angelo. Te Weenen bezit de kunstgalerij twee kleine schilderijen in olieverw van zijne hand, de eene een *Godenmaal*, de andere *De geeseling van Christus* voorstellende. De vele prenten door C. de Passe, Adr. Collaert, C. Galle, H. Goltzius, e. a. naar dezen meester gegraveerd, getuigen van zijne productiviteit. S. overleed te Florence in 1605. H. Goltzius graveerde zijn portret en medaillon; evenzoo Jansonius, met het adres van H. Goltzius, eindelijk ook Joh. W. (Wierix). Volgens Rumohr zou hij zelf ook geëtst hebben.

STRADELLA (ALESSANDRO). Deze beroemde componist, in het jaar 1645 te Genua geboren, was reeds bij zijn leven zoo vermaard, dat men hem „il primo Apollo della musica" noemde. Hij was ook een der eerste toonzetters zijner eeuw, die, gelijk in de fabelleer Orpheus de onderwereld, zoo zijnen medeminnaar ontwapende door zijne heerschappij over de toonenwereld. Zekere Venetiaansche schoone, met name Hortensia, was hem naar Rome gevolgd, haren bruidegom verlatende. Deze, door den voogd der ontrouwe daartoe aangezet, reisde S. na, ten einde hem te ver-

moorden. Maar het hooren van S.'s oratorium: *Di S. Giovanni Battista a 5 voci constromento* maakte zulk eenen indruk op hem, dat hij niet alleen zijn opzet liet varen, maar de zaak ook aan zijnen medeminnaar ontdekte en hem in zijne vlugt tot het ontkomen aan nieuwe aanslagen behulpzaam was. Dit voorval maakt den inhoud uit van Flotow's opera *Stradella*. De toonkunstenaar ontkwam echter niet aan den dolk des moordenaars, want deze trof hem in 1678 in zijne geboortestad, na het opvoeren zijner opera: *La forza dell' amor paterno*. Hij schreef ook cantates, madrigalen en eene overheerlijke kerk-aria voor eene tenorstem met accompagnement van vijf snaarinstrumenten.

STRAETEN (Hendrik van der), landschapschilder, werd omstreeks 1665 in Nederland geboren, maar vertoefde langen tijd te Parijs, waar hij zich Henri de la Rue deed noemen. In 1690 stak hij naar Engeland over, waar hij zich een' goeden naam maakte en veel voordeel verwierf. Hij schilderde landschappen met figuren, dieren, enz. in den trant van Ruysdael en van Berchem. Ook vindt men teekeningen in waterverw, benevens in zwart en rood krijt van dezen meester, die, naar men wil, ten gevolge van zijne losbandige levenswijze, later in 't achterspit raakte en in 1765 in behoeftige omstandigheden overleed.

STRAETEN (Charles van der), architect, werd in 1771 geboren en heeft voornamelijk te Brussel gearbeid, waar hij onder de regering van koning Willem den I^sten vele paleizen en andere voorname gebouwen heeft opgerigt. Daartoe behooren o. a. het paleis van den prins van Oranje, het hotel van de Munt, het paleis der Staten-Generaal, het paleis te Tervueren; voorts restaureerde en vergrootte hij het aartsbisschoppelijk paleis te Mechelen, ontwierp het plan voor den leeuw op het slagveld van Waterloo enz. Hij overleed in 1834 op zijn landgoed te Ixelles, niet verre van Brussel.

STRAFFEN. *Straf* is het kwaad, dat hem wordt aangedaan, die de wet overtreedt, door te doen wat zij verbiedt, of na te laten hetgeen zij gebiedt. De oude volken kenden een groot eental S. Bij de Joden waren de meest gebruikelijke doodstraffen het steenigen, het vuur, het zwaard en het worgen. Ook in Griekenland was de doodstraf tegen vele misdaden, voornamelijk die den staat en de godsdienst betroffen, bedreigd. (Zie de Pastoret, *Histoire de la législation* Deel VI blz. 480 en volgende). Te Rome werd de doodstraf op verschillende wijzen uitgevoerd, door worgen, het zwaard, het werpen van de Tarpeische rots en het verdrinken in den Tiber.

Behalve de doodstraf kenden de Joden, Grieken en Romeinen nog een aantal andere S. Geldboete werd in vele gevallen opgelegd. Dit was eveneens het geval in de middeleeuwen. Bijna alle misdrijven, niet tegen den staat gepleegd, konden door geld worden vergoed. Volgens de Salische wet kenden de Franken 358 manieren om transactiën wegens begane overtredingen aan te gaan. Andere S. waren de doodstraf, galeistraf, tuchthuis en hetgeen ook als eene onteerende straf werd aangemerkt, het in het openbaar vergiffenis vragen, het doen van *amende honorable*. Die toestand der wetgeving duurde in Frankrijk tot in 1789. De wet van den 25sten September 1791 verdeelde de S. in lijf- en onteerende- en enkel onteerende S., welke rangschikking ook bij ons heeft aangehouden, tot een de wet van den 29sten Junij 1854 (Stbl. N°. 102), waarbij veranderingen zijn gebragt in de S., bij het Code Penal (in 1810 bij ons ingevoerd), vermeld. Door die wet zijn alle schavotstraffen, behalve de doodstraf, uit de rij der S. verdwenen., en daardoor ook het beruchte geesel-besluit van den 11^den December 1813 afgeschaft; terwijl overigens, hoewel de verdeeling der misdrijven in misdaden, wanbedrijven en overtredingen behouden is, de regter thans slechts bevoegd is als criminele straf eene tuchthuisstraf van hoogstens twintig jaren op te leggen. Nog is bij de wet van den 28sten Junij 1851 (Stbl. N°. 68) ten aanzien van enkele op te leggen S. het stelsel van eenzame opsluiting ingevoerd.

Bij het wetboek van strafregt waren de lijf- en onteerende S., de dood, eeuwige dwangarbeid, wegvoering naar een oord van ballingschap, dwangarbeid voor eenen tijd en het tuchthuis. De blootelijk onteerende S. waren de kaak, uitbanning en ontzetting van burgerschapsregten. De boetstraffen op wanbedrijf waren gevangenzetting voor eenen tijd in een verbeterhuis; opschorting voor eenen tijd in zekere burgerschapsregten (droits civiques), burgerlijke regten (droits civils) en regten van maagschap, en eindelijk geldboete.

Bij de genoemde wet van 1854 is de algemeene verbeurdverklaring der goederen, het stellen onder bijzonder toezigt der hooge politie, en de eeuwigdurende en tijdelijke dwangarbeid, afgeschaft. De eeuwigdurende dwangarbeid is vervangen door eene tuchthuisstraf van minstens vijf en hoogstens twintig jaren; en de tijdelijke door eene tuchthuisstraf van minstens vijf en hoogstens vijftien jaren. De straf van het brandmerk en de kaak zijn afgeschaft. Voorts zijn een aantal misdrijven, vroeger crimineel gestraft, tot de cathegorie der wanbedrijven gebragt, als: gewelddadigheden tegen ambtenaren en agenten, diefstal op eenen openbaren weg zonder geweld of bedreiging, diefstal in loontrekkende dienst. Het is overigens bekend dat de regering thans ook eene wetsvoordragt bij den raad van state heeft aanhangig gemaakt, tot afschaffing der doodstraf.

Langdurig is getwist over eene hoogst gewigtige vraag, de grondslag van het regt tot S. en het doel daarvan. Door de schrijvers over het strafregt is die vraag in verschillenden zin beantwoord. Beccaria (*Dei delitti e delle pene* § 1) beweert, dat dit regt berust op eene oorspronkelijke overeenkomst, die de menschen tot de zamenleving bijeenriep. Volgens Bentham (*Théorie des peines et des récompenses* T. I. blz. 1), is dat regt een uitvloeisel van het maatschappelijk belang. Rossi, (*Traité de droit pénal*), houdt vol, dat de grondslag van het regt tot S. de geregtigheid zelve is, welke theorie de eenige ware schijnt te zijn, hoewel niet zonder grond door Livingtson, door het gemeenebest Louisiana belast met het ontwerpen van een nieuw strafwetboek, betoogd is, dat eigenlijk al die theoriën tot hetzelfde resultaat leiden.

Over de verschillende stelsels met betrekking tot het *doel der straf*, zie men het art. *Strafregt*.

STRAFKOLONIËN hebben ten doel, misdadigers uit de Europeesche zamenleving te verwijderen, en, zoo mogelijk, tot nuttige leden in een' geheel nieuwen maatschappelijken kring te vormen.

Alleen Engeland heeft S. aangelegd, Botany-bay bij Sydney, Hobart-town op van Diemensland, en nadat deze zich allengs tot bloeijende nederzettingen eener vrije bevolking verheven hadden, de vestiging aan de Zwanenrivier in West-Australië, en Norfolk-eiland, tusschen Nieuw-Zeeland en Nieuw-Caledonië. De eerste Fransche republiek heeft in 1796 beproefd eene strafkolonie op Madagascar aan te leggen, doch zonder blijvend gevolg, hoezeer ook nog in den Code Napoleon de wegvoering naar een oord van ballingschap onder de straffen is opgenomen. De overzending van duizenden veroordeelde of ook maar verdachte personen uit Frankrijk naar Cayenne en Algerië, na de omwenteling van December 1852, is eene zaak van geheel anderen aard geweest.

Niet zelden veranderen S. van karakter, b. v. dat uit de strafinrigting zich eene landbouw-kolonie ontwikkelt, terwijl deze op hare beurt volkplanting wordt. Het oorspronkelijkste voorbeeld van deze ontwikkeling geeft de Britsche kolonie van Nieuw-Zuid-Wales, ontsproten uit de strafinrigting van Botany-bay, die daar in 1787 aangelegd werd.

De Britsche koloniën in het eigenlijke Australië (Nieuw-Holland en van Diemensland) zijn thans: Nieuw-Zuid-Wales, Victoria, Zuid-Australië en Tasmania, met eene bevolking van Europeesche herkomst, die in 1854 ruim 600,000 zielen bedroeg. Van deze is Nieuw-Zuid-Wales de oudste en te gelijk tot heden de voornaamste. Zij alleen telde in dat jaar meer dan 250,000 inwoners. De in- en uitvoer in hare havens bedroeg te zamen ruim *f* 120,000,000. Er werden over de 200 scholen gevonden met ruim 18,000 leerlingen. Zij heeft een eigen budget van inkomsten en uitgaven, dat ongeveer *f* 6,000,000 in het jaar bedraagt.

STRAFREGT is een gedeelte van het staatsregt (jus publicum), het zamenstel bevattende van de bepaling der straffen. In subjectieven zin is S. de verpligting en bevoegdheid van den staat, om dat regt in objectieven zin uit te oefenen. Het regt van den staat tot straffen wordt in alle stellige wetgevingen aangetroffen, en het is onloochenbaar, dat zonder dat regt een staat niet zou kunnen bestaan; de zwarigheid blijft alleen overig om den regtsgrond der straf te verklaren en de vraag

op te lossen, in hoever de staat het regt heeft iemand te straffen. Van daar een aantal zoogenaamde strafregts-theoriën, als: 1°. *theorie der wedervergelding*, voornamelijk door Kant en Hegel omhelsd, waarbij aangenomen wordt, dat ieder het kwaad dat hij anderen doet, zichzelven ook moet laten aandoen, en zoodoende de strafbare handeling vernietigd is. Ook Henke neemt in zijn *Handbuch des Criminalrechts und der Criminalpolitik* (Berlijn 1823—1838, 4 dln.) het beginsel der regtvaardigheid als grond voor de straf aan, krachtens hetwelk ieder overtreder der wet in zijn regtsbewustzijn erkennen moet, strafbaar te zijn; 2°. de *afschrikkings-theorie*, tot op den laatsten tijd de grondslag van het gansche Duitsche strafregt, volgens welke door de openbare voltrekking der straf, de misdeed in haren ganschen omvang aan het volk getoond wordt, ten einde als eene waarschuwing en afschrikkend voorbeeld te strekken. Eene derde theorie, die met de voorgaande in naauw verband staat, is de zoogenaamde *physiologische dwang* van Feuerbach, in zijn *Lehrbuch des gemeinen, in Deutschland geltenden peinlichen Privatrechts* (Giessen 1801, 14de druk 1847), volgens welke ieder weet, dat op de strafbare handeling een kwaad volgt, grooter dan een niet welbehagen, dat zou voortspruiten uit het niet volvoeren der daad. Zeer op de voorgaande gelijkende is de *waarschuwings-theorie* van Bauer, volgens welke de mensch door de bedreiging van straf gewaarschuwd wordt, en zoodoende verligt in het beheerschen zijner zinnelijke aandriften. Volgens de *noodweer-theorie* van Martin, (*Lehrbuch des deutschen gemeinen Criminalrechts* (Heidelberg 1820, 2de druk 1829) en de met deze naauw verwante *vergelijkings-theorie* (zie Welcher, *Beginselen van Staats- en Strafregt*) wordt het nadeel door de strafbare handeling veroorzaakt, vergoed door de straf, en aldus de eerbied der burgers voor de wet weder hersteld. Daartoe behoort ook de theorie van Fichte en de *verdrags-theorie*. Fichte nam aan, dat de misdadiger door zijne handeling zich de bescherming van den staat onwaardig had gemaakt, en daardoor als 't ware uit de menschelijke zamenleving verbannen was, maar door de opgelegde straf de uitsluiting uit den staat boette. De *verdrags-theorie* is, dat ieder bij zijne intrede in den staat als 't ware stilzwijgend aan dezen het regt schenkt hem te straffen. De theorie van Grolman (*Grundsätze der Criminalrechtswissenschaft*, Giessen 1798, 4de druk 1826) leert daarentegen, dat de straf den misdadiger voor de toekomst afhoudt om wederom misdrijven te plegen. Nog heeft men de *verbeterings-theorie* van Röder, waarbij de verbetering van den misdadiger als doel van de straf wordt erkend. Gemengde strafregts-theoriën hebben Heffter en Mittermaier geleverd. Beiden nemen als doel van de straf deels het *staatsbelang*, deels *de regtszekerheid* aan.

De geschiedkundige ontwikkeling van het S. toont aan, dat bij alle volken in hunne kindsheid, de bestraffing der misdrijven niet de eigenschap van den staat, maar van de individuen was, d. i. het herstel van het toegebragt nadeel was eene zaak van privaten aard tusschen den beleediger en den beleedigde en zijne familie. Slechts die feiten welke de dader tegen den staat als zoodanig pleegde, werden als misdaden beschouwd, b. v. verraad, overloopen tot den vijand of lafhartigheid in den oorlog, en daarom met den dood gestraft. Zoo was de toestand in het Germaansch en Romeinsch tijdvak en ook nog eeuwen daarna. Ieder kon, als hij beleedigd was, eene klagte inleveren bij het volksgerigt, door hetwelk de beleediger tot eene bepaalde boete veroordeeld werd (*compositio*), door welker betaling de beleediging ophield te bestaan. Nevens de *compositio* bestond eene boete (*fredum*) aan den koning of aan het volk, bij verstoring der openbare orde op te leggen, en daardoor als 't ware eene erkenning der noodzakelijkheid van eene openbare straf. Toen er echter een dieper en helderder inzigt ontstond in het wezen van den staat en van het regt, moest men al meer en meer tot de overtuiging komen, dat handelingen, die hoewel slechts individuen benadeelende, evenzeer misdrijven kunnen zijn als zij, die regtstreeks tegen den staat zijn begaan. Het spreekt echter van zelf, dat dit zich allengs ontwikkelend bewustzijn niet eensklaps de bestaande *compositio* kon verdringen, integendeel vinden wij die terug in het middeneeuwsch S. van den *Schwaben-* en *Saxen-spiegel*, waarin voor geringe misdrijven de oude *compositio* en het *fredum*, maar onder veranderden naam voorkomt, ja zelfs voor zware misdrijven geldboete was toegelaten. Zelfs bij kapitale misdaden werd eene aanklagt van den beleedigde geëischt, en vervolgde de staat niet ambtshalve. Beleedigingen tegen de goede zeden of aanranding der godsdienst vielen aanvankelijk niet onder het bereik van het S., maar behoorden tot de bevoegdheid der kerk; doch later werden grove vergrijpen tegen de zeden in de capitularia der Frankische koningen (en later in de *Carolina*) met de strengste wereldlijke straffen bedreigd; en sints de XVIde eeuw trok zich de wereldlijke regter ook de ligteren aan. Ketterij en godslastering werden toen insgelijks als misdrijven beschouwd en daartegen zware straffen vastgesteld. Toen derhalve de staat het straffen van *alle* misdrijven op zich nam, trachtte hij tevens die zooveel mogelijk te voorkomen; en van daar de gruwelijke strafoefeningen der middeneeuwen, die aanbielden tot aan de ontwikkeling van het nieuwere wijsgeerige S. Hoe gruwzamer de doodvonnissen waren, des te meer geloofde men het doel, de afschrikking, te bereiken, in welk gevoelen zelfs het meer humane canonieke regt in den eersten tijd weinig of geene verandering brengen kon. Eerst op den rijksdag te Freiburg in 1598 erkende men de noodzakelijkheid om wijzigingen te brengen in de strafprocedure; en in de *Constitutio criminalis Carolina*, een op last van Karel den Vden vervaardigd strafwetboek, zijn de gruwelijke criminele straffen grootendeels afgeschaft, en de pijnbank slechts in zeer weinige en dan nog bepaald omschrevene gevallen behouden. Dat wetboek is de eenige bron voor het gemeenschappelijk S. van geheel Duitschland, maar nevens hetzelve ontwikkelde zich een zoogenaamd gewoonte- of niet geschreven regt der regtbanken, niet afgeleid uit het geschreven regt. De meer wijsgeerige ontwikkeling van het staatsregt door mannen als Hugo de Groot, Hobbes en Pufendorf, deed allengkens haren invloed op het S. gelden. Reeds in het begin der XVIIIde eeuw hadden de heksenprocessen een einde genomen, daar Balthasar Becker en Thomasius het onzinnige daarvan in het licht gesteld hadden; doch eerst op het einde dier eeuw werd de pijnbank allerwege afgeschaft, hoewel de meesten der toenmalige criminalisten nog altijd de *afschrikking* als doel der straf beschouwden. Meer en meer was de aandacht op het S. gevestigd, en hield men zich hoofdzakelijk met de regtmatigheid van de doodstraf bezig, nadat Beccaria, uitgelokt door verschillende onregtvaardige vonnissen der Fransche en Italiaansche geregtshoven, voornamelijk het doodvonnis tegen den onschuldigen Jean Calas (1762) en tegen Paul Sirven (1764), in dat jaar een werk getiteld: *Dei delitti e delle pene* in het licht gaf. Ofschoon hij het publiek van de onregtmatigheid der doodstraf niet overtuigen kon, wist hij toch te bewerken, dat men met de uitvoering daarvan spaarzamer en behoedzamer te werk ging, en dat men zich met ijver op de studie van het S. begon toe te leggen en van daar de werken van Kleinschrod, Klein, Grolmann, Feuerbach, Tittmann en anderen. Het eerste wetboek van S. kwam in Pruissen tot stand en werd met het algemeene Landregt in 1794 ingevoerd; Oostenrijk volgde in 1804, Beijeren in 1813, Saksen in 1838, Oldenburg in 1848. In den laatsten tijd hebben voornamelijk Mittermaier, Abegg, Henke, Heffter, Köstlin en anderen zich ten opzigte van het S. verdienstelijk gemaakt.

STRANDLOOPERS. De S. (*Tringa*) behooren tot de familie der Langsnaveligen of Snipachtige vogels onder de Steltloopers. Evenwel is hun bek slechts even lang of niet veel langer dan de kop, regt of slechts zeer weinig gebogen. De pooten zijn schraal, doch niet zoo lang als die der Gratto's, zonder spanvlies tusschen de teenen, behalve bij den Kemphaan (zie *Kemphaan*), die tot dit geslacht behoort. De vleugels zijn lang; onder de slagpennen is de eerste de langste; de staart is kort, regt afgesneden of wigvormig. De S. leven van wormpjes, insecten en weekdieren, meest op moerassigen bodem en leggen hunne langwerpige, bruingevlekte eijeren in eene uitholing van den grond. De grootste soort is ten onzent de Kemphaan, waarover wij reeds gehandeld hebben. (zie *Kemphaan*). Daarop volgt de Kanoet-strandlooper (*Tringa canutus*); deze is in den zomer roestkleurig met donkere vlekken op rug en vleugels, in den winter grijs met witte keel en borst en witten, bruin gegolfden buik; bek en pooten zijn zwart. Deze soort wordt in den winter aan onze stranden gezien, doch is niet gemeen. De bonte Strandlooper, ook Strandbokje genoemd (*T. cinclus* L.) is des zomers vooral kenbaar aan eene groote zwarte vlek op de overigens witte borst en buik; de schedel, rug, vleugels en staart zijn bruin met paarsche en zwarte vlekken; hij is 7 duim lang

en niet zeldzaam aan de oevers onzer rivieren en meeren. De kleine Strandlooper, ook Stint en Zeeleeuwerik genoemd (*T. minuta* Leisl.) is slechts even 5 duim lang, des zomers roestkleurig aan kop en hals, wit aan den buik, en op rug, vleugels en staart bekleed met zwarte vederen met roestroode randen; des winters zijn de onderdeelen wit en de bovendeelen bruingrijs, maar elke veder met eene overlangsche donkerbruine vlek. De broedplaatsen dezer soort zijn in het noorden van Europa en Asië, doch zij verspreidt zich op den trek tot in Africa en de Sunda-eilanden; in het najaar treft men haar in Holland aan. Buiten deze vier komen er nog 5 soorten van S. in Europa voor.

STRANDREGT (*Jus litteris*) geeft in de eerste plaats te kennen het regt en de bevoegdheid om zich alles wat op het strand en den oever geworpen wordt toe te eigenen; 2°. het regt van den landheer om alles tot zich te nemen, wat op het strand aanspoelt of gevonden wordt; 3°. de afschuwelijke gewoonte om zich van de gezamenlijke goederen en zaken, die zich aan boord van een gestrand schip bevinden, deels, zonder onderscheid of de ware eigenaar zich later aanmeldt of zelfs tegenwoordig is, deels na een' bepaalden termijn, binnen welken de eigenaar zich niet opdoet, meester te maken. Dit barbaarsche regt is zeer oud en was in bijna alle landen in swang, ja zelfs rigtte men gebeden tot God om het strand te zegenen, met andere woorden, vele menschen schipbreuk te laten lijden. Langzamerhand echter geraakte die barbaarsche instelling stilzwijgend in onbruik en in Duitschland werd zij zelfs door rijkswetten afgeschaft. In de plaats van dat regt werd aan den landsheer en zijne onderdanen een zoogenaamd *bergloon* verleend, waardoor een gedeelte der geredde goederen aan hem, die ze redde (den berger), een ander gedeelte aan de kas van den landheer, en gewoonlijk het derde gedeelte aan den eigenaar werd toegewezen. Sints lang echter heeft men in een groot gedeelte van Duitschland ook van dit regt geen gebruik meer gemaakt, maar in Denemarken werd het tot voor weinige jaren nog uitgeoefend. Het oudste S. gold ook voor rivieren, en in Saksen beschouwde men zelfs het S. toepasselijk op wagens die op de groote wegen omstortten, of op goederen die er van afvielen.

Bij ons zijn in den zevenden titel van het tweede boek van het Wetboek van Koophandel, voor schipbreuk, stranding en zeevonden, algemeene regelen gesteld. De voornaamste bepalingen zijn de volgenden:

Het is aan niemand geoorloofd, zonder uitdrukkelijke toestemming van den schipper of van hem die in zijne plaats bevel voert, ofschoon ook onder het voorwendsel van te willen helpen of bergen, aan boord van een schip te komen.

Schepen strandende of brekende op buitengronden, en goederen opgevischt wordende in zee of op de buitengronden, zullen door niemand mogen worden geborgen en gered, tenzij daartoe verlof hebbende van den schipper, of van dengenen, die in zijne plaats het bevel voert, zoo die daarbij tegenwoordig is.

Bij aanwezigheid van schipper, bevelhebber, eigenaar der lading, of geconsigneerde, moeten de schepen en goederen aan de beschikking van dezen worden overgelaten, en door de burgers dadelijk en tegen genoegzame zekerheid voor hunne bergloonen, worden overgegeven. Hij die daaraan niet voldoet verliest alle aanspraak op berg- of hulploon, en is daarenboven gehouden de schade te vergoeden.

Indien schepen of goederen in zee of op buitengronden gered, geborgen of gevischt worden, buiten tegenwoordigheid van den schipper, zullen zij zoo spoedig mogelijk ter naaste plaatse, alwaar de berging geschied is, worden gesteld in handen van een' daarmede belasten ambtenaar, en zoodanig persoon aldaar niet zijnde, alsdan in handen van het bestuur der plaats.

Bij overtreding verliezen de bergers hun berg- of hulploon en zijn tot schadeloosstelling gehouden, onverminderd de strafvervolging, zoo daartoe gronden zijn.

Schepen strandende en brekende, of goederen gevischt wordende aan of op vaste stranden, zullen bij afwezigheid van den schipper, bij uitsluiting moeten gered en geborgen worden door of ten overstaan van den daartoe gestelden ambtenaar, of van het plaatselijk bestuur, onder welks ressort de stranding en vissching is geschied.

De ambtenaar of het plaatselijk bestuur staat ten aanzien der uitlevering van voorwerpen in dezelfde verpligting als de bergers, en genieten voor hun beheer zoodanig loon, als bij de reglementen is vastgesteld. (Zie het koninklijk besluit van den 9den November 1838 N°. 85, Bijv. tot het Staatsbl. N°. 232). De ambtenaren zijn verpligt uiterlijk binnen tweemaal vierentwintig uren, aan den commissaris des konings in de provincie verslag te doen. Zij moeten de aan bederf onderhevige goederen, met autorisatie van gedeputeerde staten doen verkoopen; zij moeten binnen acht dagen in een der nieuwspapieren van de provincie, met opgave van merken en kenteekenen, van de gedane herging kennis geven, en de geregtigden oproepen. Die oproepingen moeten viermaal herhaald worden, telkens van maand tot maand. De geregtigde op het geborgene, erlangt het, na autorisatie van gedep. staten, tegen betaling van het bergloon en de kosten, terug. Bij twijfel over het regt, beslist de regter. Na de vierde oproeping niemand zich opdoende, wordt het geborgene, met autorisatie van gedep. staten publiek verkocht, en de opbrengst, na aftrek van bergloonen en onkosten, aan die staten verantwoord, en provisioneel bij de amortisatiekas geconsigneerd.

Nimmer zal S. van gestrande of geredde schepen of goederen, hetzij Nederlandsche of vreemde, geheven worden. Voor hulp, aan de geredde schepen of goederen toegebragt, wordt betaald hulp- of bergloon; het eerste wanneer de schepen of ladingen in eene veilige plaats in zee, of in eene behouden haven zijn gebragt. Het wordt begroot naar den spoed waarmede men is te hulpe geschoten, naar den tijd, waarin de dienst is geschied, naar het getal personen die daartoe noodzakelijk zijn werkzaam geweest, naar den aard van de dienst, die daartoe is verrigt, en eindelijk naar het gevaar dat daarmede gepaard was. Bergloon wordt toegestaan, als schepen of goederen, hetzij uit zee of op de stranden, onbeheerd en als zeevonden worden gevischt, gevonden of geborgen; als goederen uit werkelijk verbrijzelde schepen worden geborgen, als schepen door het scheepsvolk verlaten worden, of de schepen, nadat het volk er afgehaald en geborgen is, door bergers bezet worden, en vervolgens schip en lading in het geheel of stuksgewijze, in behouden haven worden gebragt. Het staat echter den schipper ten allen tijde vrij naar zijn schip terug te keeren en het bestuur te hernemen, in welk geval de bergers, op verbeurte van het bergloon en onder gehoudenheid tot schadevergoeding, het bestuur aan den schipper zullen moeten overgeven.

STRANDVONDERIJ is de instelling, waarbij het beheer over op het strand zich bevindende of uit zee aangespoelde goederen, aan bepaalde, bij reglementen daartoe aangewezen ambtenaren is opgedragen. In de vroegste tijden oefenden de vorsten het barbaarsche strandregt uit, dat is: zij eigenden zich de aangespoelde goederen toe; later echter ontvingen zij slechts een gedeelte, als compensatie voor de zorg en moeite bij het bergen der goederen besteed.

Bij besluit van den 24sten Augustus 1814 N°. 1 (Stbl. N°. 97), houdende bepalingen omtrent de strandvonderijen, en de herging en redding van goederen in zee gevischt, is o. a. bepaald: dat de beheering der stranden, en het opzigt over de berging, redding en bewaring van goederen, in zee of op de buitengronden gevischt, of uit reddelooze, gezonken of gestrande schepen voortkomende, in of omtrent de zeegaten en langs de zeestranden, zal gehouden worden door de zoodanigen, welke, volgens de wetten, ten jare 1810 in elke provincie vigerende, daartoe bevoegd of daarmede belast waren, of wel bij ontstentenis van de zoodanigen, door de hoofden der gemeentebesturen; dat alle quaestiën en misverstanden, welke over de hulp-, berg-, bewaar- en andere loonen mogten ontstaan, voor zoover zij niet in het minnelijke kunnen worden beëindigd, zullen gebragt worden voor de regtbank ter eerster instantie van het arrondissement, waartoe de plaats behoort op welke de hulp is verleend.

Het beheer der S. is, volgens een later koninklijk besluit van den 9den November 1838, opgedragen in Noordholland aan eenen opperstrandvonder, in de ressorten Noordwijk aan Zee en Zandvoort, de Noorderstranden, den Helder, Texel, Vlieland, Terschelling, Urk, Petten, Calantsoog en Bergen; in Zuidholland, aan eenen opperstrandvonder in de ressorten het noordelijk gedeelte van Zuidholland, Voorne, Goedereede en Overflakkee; voor de prov. Zeeland in de ressorten Bewesten Schelde, Beoosten Schelde, het 4de en 5de district van Zeeland,

Westcapelle, Domburg, Cortgene, Bommenede, Borselen, Vierbannen van Duive, Oosterland en Heerjansland; voor Friesland, aan de stedelijke besturen van Workum, Stavoren, Harlingen, Hindelopen, en aan de grietenij-besturen van Terwerderadeel, Kollumerland, Barradeel, Wonseradeel, Hemelumer-Oldephaert, 't Bildt, Gaasterland, Lemsterland, Weststellingwerf, Ameland, Oostdongeradeel en Westdongeradeel; deze besturen zijn in hunne steden of grietenijen belast met de functiën van opperstrandvonder; voor Schiermonnikoog is een opperstrandvonder benoemd; voor Groningen is het beheer der opperstrandvonderij opgedragen aan de hoofden der gemeentebesturen van Ulrum, Leens, Kloosterburen, Eenrum, Baflo, Warffum, Usquert, Uithuizen, Uithuizermeeden, Bierum, Delfzijl, Termunten, Grypskerk, Oldehove, Ezinghe, Nieuweschans, Finsterwolde en Beerta. Het beheer der S. voor de hier niet genoemde ressorten, steden, grietenijen en gemeenten, wordt waargenomen door de plaatselijke besturen.

Het Wetboek van Koophandel omschrijft de gevallen, waarin de ambtenaren der S. zich moeten belasten met het beheer van strandgoederen. Zoodra die goederen aan wal zijn, zijn die ambtenaren verpligt om hulp tot redding aan te bieden; bij aanneming van hun aanbod, zijn zij als 't ware partieuliere gemagtigden. Gedurende en na elken storm, zijn de ambtenaren verpligt de stranden in hun ressort gade te slaan, en alles aan te wenden om hetgeen verlaten aan strand komt of in zee wordt opgevischt, onder hun beheer te krijgen; zij moeten waken tegen het vervreemden of verduisteren der goederen, waartoe zij des noods den bijstand der plaatselijke besturen kunnen inroepen. In geval van schipbreuk moeten de ambtenaren zorgen dat de pogingen, door de reddingmaatschappijen aangewend tot het redden van levens, door niets belemmerd worden, en, zoo noodig, die pogingen ondersteunen. De voorschriften op het stuk der quarantaine moeten insgelijks door hen worden in acht genomen. Zij zijn verpligt registers te houden, waarin alles wat met betrekking tot de S. voorvalt, moet worden opgeteekend, met naauwkeurige vermelding der voorwerpen, welke onder hun toezigt zijn gekomen. Zij moeten zorgen dat voor de redding en het beheer der goederen niet meer kosten gemaakt worden dan de goederen waard zijn, en van daar dat gedeputeerde staten geene rekeningen met een nadeelig slot mogen goedkeuren. Ten aanzien van ankers en goederen van rijksschepen en vaartuigen is onder meer bepaald, dat goederen, onbetwistbaar aan 's lands zeemagt behoorende, zonder tusschenkomst der ambtenaren, dadelijk onder het beheer der marine gesteld moeten worden; de ambtenaren bij dat departement mogen echter geene goederen ontvangen, waarover geschil zou kunnen ontstaan. Bij de berekening van het bergloon voor ankers enz. door rijks loodsen bij de S. aangebragt, moeten de bepalingen van het reglement op de loodsdienst, goedgekeurd bij kon. besluit van den 5den Julij 1835 (Stbl. N°. 21) in acht genomen worden. De belooningen moeten worden uitbetaald aan de commissarissen of ontvangers van het loodswezen in het loodsdistrict, waarin de ankers zijn gevischt.

Indien een gestrand schip, waarvan de gezagvoerder afwezig is, blijkt tot eene buitenlandsche natie te behooren, moet van de stranding dadelijk kennis gegeven worden aan den consul-generaal, den consul of vice-consul dier natie hier te lande, wiens woonplaats het digst is bij het ressort van den betrokken ambtenaar, zonder dat de berging echter vertraagd mag worden. De bepalingen der artikelen 535 en volgenden van het Wetboek van Koophandel bevatten de wijze van kennisgeving en de oproeping tot reclame alsmede hoe de verkoopingen zullen bewerkstelligd worden.

De opperstrandvonders zijn verpligt, na afgifte of verkoop van goederen, die onder hun beheer zijn geweest, zoodra mogelijk hunne rekening en verantwoording aan gedeputeerde staten in te zenden, om die te laten opnemen en goedkeuren; niettegenstaande die goedkeuring, behouden de belanghebbenden het regt om, wanneer zij met die verantwoording geen genoegen nemen, daartegen bij de bevoegde magt op te komen.

De kosten van het beheer der strandgoederen, vastgesteld bij de reglementen in art. 552 van het Wetboek van Koophandel genoemd (zie kon. besl. van den 9den November 1838 N°. 85, bijv. op het Stbl. N°. 232), bedragen 5 pCt. van de bruto-waarde der beheerde voorwerpen. Gedeputeerde staten moeten bij goedkeuring eener rekening en verantwoording van ongereclameerde goederen, den rendant gelasten, het batig saldo te storten bij den ontvanger der domeinen, en hun de bewijzen daarvan over te zenden. Vóór den 15den Januarij van ieder jaar moeten de opperstrandvonders of zij, die hunne functiën waarnemen, aan gedeputeerde staten der provincie eene opgave inzenden, waarin alles voorkomt, wat in het jaar ten aanzien der S. is voorgevallen, met vermelding van al hetgeen daarbij verder in aanmerking komt. Tevens moet daarbij gevoegd worden eene verklaring van den betrokken ambtenaar, dat er geene andere aanspoelingen enz. hebben plaatsgevonden, dan vermeld staan in de jaarlijksche opgaaf. Indien er niets voorgevallen is, moet de opperstrandvonder daarvan eene verklaring afgeven. Het beheer der strandgoederen, vóór Augustus 1838 onder de S. gekomen, heeft plaats gehad volgens de destijds bestaande bepalingen.

STRANGE (Robert), teekenaar en graveur, werd in 1723 te Pomona, op een der Orcadische eilanden, geboren. Aanvankelijk genoot hij eenig onderrigt van Z. Cooper te Edinburg, maar begaf zich reeds op jeugdigen leeftijd naar Parijs, waar hij onder de leiding kwam van Ph. Lebas, die zijn talent opgemerkt hebbende, hem tegen een jaargeld voor zich wilde doen graveren naar Boucher, wiens werken toen sterk in de mode waren. S. wees echter dit aanbod af en wilde liever op 't voetspoor van een Vorsterman, Bolswert, Audran en anderen het historische genre beoefenen. Hij bestudeerde voornamelijk de Italiaansche meesters, voor welke men echter toenmaals in Engeland weinig sympathie had, daar de breede en theatrale kunst van West den algemeenen smaak beheerschte. Na het Parijsche museum vlijtig bestudeerd te hebben, keerde hij in 1753 naar Londen terug, waar de bescherming van graaf Bute en zelfs die van den prins van Wales hem niet geheel vermogt te bewaren tegen den invloed van Dalton en Bartolozzi, die hem den toegang tot de Engelsche kunstverzamelingen wisten te belemmeren. Graaf Bute wilde hem toch in de gelegenheid stellen om zich bekend te maken, en liet hem daartoe het portret van den prins van Wales en zijn eigen naar Ramsay graveren. Maar S. had geen lust om naar dien meester te werken, haalde zich daardoor de ongenade zijner beschermers op den hals en vertrok eindelijk, moede van zoo veel tegenwerking, in 1759 naar Italië. Eenige jaren lang vertoefde hij te Rome en andere hoofdsteden van Italië, waar hij een aantal teekeningen naar beroemde schilderijen maakte, welke hij na zijnen terugkeer te Londen, in koper graveerde. Deze 19 prenten, welke van 1765 af het licht zagen, ontmoetten nog geenszins onverdeelden bijval, daar men aan de portretten van Sharp en Bartolozzi de voorkeur gaf boven de zijnen, die eenvoudig en in streng classieken stijl gegraveerd waren. Daarenboven geraakte hij met de *Royal academy* in onmin, welke dientengevolge de opname van zijne werken op hare tentoonstellingen verbood. In 't eind, toen hij tot op zekere hoogte aan den heerschenden smaak toegaf, zonder daarom nog zijne eigene kunstrigting prijs te geven, begon zijn roem te stijgen. In 1769 gaf hij eene beschrijving uit van 32 zijner teekeningen naar Italiaansche meesters, met kritische opmerkingen over de originelen en biographische bijzonderheden omtrent de makers. In 1787 hield ook de koninklijke ongenade op, werd S. in den ridderstand opgenomen en zette de Academy hare poorten voor hem open. De voortreffelijkheid zijner manier werd toen algemeen erkend. S. overleed in 1792.

Deze kunstenaar bezat bij uitnemendheid de gaaf om een warm en transparant coloriet en sterk geëmpateerde partijen in zijne gravuren uit te drukken; het was dus natuurlijk dat vooral een meester als Titiaan door hem bij voorkeur werd gereproduceerd en dat zijne prenten naar dezen schilder als voorbeelden te roemen zijn. Hij had de gewoonte van zijne prenten tot op eene vrij belangrijke hoogte te etsen, eer hij de graveerstift aanwendde, en wist dan vervolgens te tooveren met het aanleggen van over elkander gelegde lijnen van meer of minder fijnheid en digtheid. In de teekening muntte hij niet altijd evenzeer uit, ofschoon hij juist op den naam van onberispelijk teekenaar het meest gesteld was. Zonder dat gebrek, zegt Longhi, zou S. welligt de eerste graveur voor historische onderwerpen zijn geweest, daar hij zoowel de ongelijke ruwheid, die somtijds Audran eigen

is, als de eentoonige gladheid waaraan Edelinck dikwijls lijdt, wist te vermijden.

Het eerste meesterstuk van S. uit het oogpunt van techniek is de liggende *Venus* naar de beroemde schilderij van Titiaan in de galerij van Florence; daarop volgt de *Danae* naar denzelfden meester, terwijl hij in eene derde prent de edele en verhevene opvatting van Rafael, in diens *Caecilia*, meesterlijk reproduceerde. Ten aanzien der techniek verdienen voorts zijne portretten van Karel den I^sten, naar A. van Dijck, de *Madonna* naar Guido Reni, de *Aartsengel* naar denzelfden, enz. genoemd te worden.

STRASS. Hierdoor verstaat men eene zeer fijne, doorzigtige en kleurlooze glasmassa, welke gebruikt wordt tot het maken van onechte of kunstmatige diamanten en door middel van verschillende metaal-oxyden gekleurd, gebezigd wordt tot het nabootsen van gekleurde edelgesteenten. Het wordt uit fijngestoten bergkristal of geheel van ijzer bevrijd kwartszand met bijvoeging van menie of loodwit, gezuiverde potasch, borax en wit arsenic-zuur gesmolten, zoodat de grondslag daarvan is lood- of flintglas. De benaming is ontleend aan eenen Duitschen juwelier, Strass geheeten, die de zamenstelling daarvan in het begin der voorgaande eeuw uitvond. Vóór omstreeks 40 jaren werd de bereiding er van door Donault-Wieland in Frankrijk ingevoerd en is sedert dien tijd tot zoodanige volkomenheid gebragt, dat het van de echte edelgesteenten alleen door de mindere hardheid kan onderscheiden worden.

Om eene volkomen goed gesmoltene massa zonder blaasjes te verkrijgen, is het noodzakelijk, de zuiverste ingredienten aan te wenden, deze 24 tot 30 uren lang in het vuur te laten en de smeltkroes uiterst langzaam te laten afkoelen. Tot het maken van het kleurlooze S., waaruit alle andere soorten bereid worden, zijn de vier volgende voorschriften opgegeven, als:

1°.	bergkristal . .	300	deelen.	3°.	bergkristal . .	300	deelen.
	menie	470	„		menie	462	„
	potasch	163	„		potasch	168	„
	borax	22	„		borax	18	„
	arsenic-zuur .	1	„		arsenic-zuur .	0,5	„
2°.	bergkristal . .	300	„	4°.	bergkristal . .	300	„
	loodwit	514	„		loodwit	512	„
	potasch	96	„		potasch	96	„
	borax	27	„		borax	27	„
	arsenic-zuur .	1	„		arsenic-zuur .	1	„

welke voorschriften allen een zeer goed S. opleveren.

Om hieruit de verschillende gekleurde edelgesteenten na te bootsen, wordt er bij de 1000 deelen ongekleurd S. volgens de bovenstaande voorschriften bereid, gevoegd voor:

Topaas: 40 deelen antimonium-glas en 1 deel purper van Cassius;

Smaragd: 8 deelen koper-oxyde en 0,2 deel chroom-oxyde;

Robijn: 25 deelen mangaan-hyperoxyde;

Saffier: 15 deelen kobald-oxyde;

Amethyst: 8 deelen mangaan-hyperoxyde, 5 deelen kobalt-oxyde en 0,2 deel purper van Cassius;

Aquamarin: 7 deelen antimonium-glas en 0,4 deel kobalt-oxyde.

Granaat: 500 deelen antimonium-glas, 4 deelen purper van Cassius en 4 deelen mangaan-hyperoxyde.

Met dit S. moet men niet verwarren de door Ebelmen kunstmatig vervaardigde edelgesteenten.

STRATEGIE. De S. is de kunst des veldheers om de marschen, bewegingen en gevechten aan te wenden tot het bereiken van het doel van den oorlog. Het woord S. is van Griekschen oorsprong en beteekent eigenlijk veldheerskunst; dit is pars pro toto, want de handelingen van den veldheer kunnen niet enkel van strategischen aard zijn. Bij de Romeinen was het woord S. niet dan onder het keizerrijk bekend. In de middeleeuwen was er nog veel minder sprake van en men had toen naauwelijks een denkbeeld van taktiek. Toen later de wetenschap zich meer onder de officieren verspreidde en men, met de voorliefde voor de Ouden, ook hunne militaire werken begon te vertalen, werden de woorden S. en taktiek mede aangenomen en meer of minder juist toegepast; in den regel toch zoo, dat door S. het hoogere, meer algemeene, door taktiek het mindere, bijzondere, werd verstaan. De eerste, die de veldheerskunst in een wetenschappelijk, geheel afgesloten stelsel bragt, was von Bulow. Hij verdeelde de veldheerskunst in de twee genoemde deelen en gaf nu aan de leer der operatiën den naam van S.; aan de gevechtsleer dien van taktiek; hij stelde dus naast elkander wat tot nog toe boven elkander had gestaan. Alle latere schrijvers over de veldheerskunst, Jomini, Clausewitz, Willesen, enz. hebben die deelen met hunne benamingen behouden, hoewel zij voor het onderscheiden dier deelen verschillende kenteekens aangeven. Bulow verklaarde de taktiek als de kunst der oorlogsbewegingen, die den vijand tot voorwerp, de S. als de kunst der oorlogsbewegingen, die den vijand tot doel, maar niet tot voorwerp hebben, of de taktiek de kunst der oorlogsbewegingen die binnen-, de S. als de kunst der bewegingen, die buiten den gezigtskring des vijands voorvallen. Jomini rekent tot de S. alles wat betrekking heeft op het oorlogstooneel, en noemt taktiek, de kunst om op het terrein slag te leveren. Clausewitz zegt: de taktiek houdt zich bezig met den aard van het afzonderlijke gevecht, de S. met het gebruik van het gevecht en de verbinding der gevechten, ter bereiking van het oorlogsdoel. In weerwil van dit schijnbare verschil der uitlegging, stemmen dus, zoo als men gemakkelijk kan inzien, in de hoofdzaak allen daarin overeen dat S. leer der operatiën, taktiek gevechtsleer beteekent. Eene strenge afscheiding van beide deelen is geheel onmogelijk, want er zijn gedeelten, die evenzeer tot de taktiek als tot de S. behooren, zoo als de leer der marschen, der stellingen, der rivierverdediging en der veldslagen. Napoleon heeft het woord S. zelden gebezigd, hij noemde haar hoogere taktiek. Onder de voornaamste werken over de S. kunnen wij noemen: Aartshertog Karel van Oostenrijk, *Grundsätze der S. erläutert durch den Feldzug von 1796 in Deutschland* (Weenen 1814, 3 dln.); Valentini, *Die Lehre vom Kriege* (Berlijn 1821—1823, 4 dln.); Jomini, *Tableau analytique des principales combinaisons de la guerre et de leurs rapports avec la politique des états* (Parijs 1830); von Theobald, *Strategische Studien* (Tubingen 1817); Wagner, *Grundzüge der reinen Strategie* (Amsterd. 1809, herdr. Leips. 1819); von Decker, *Werkdadige strategie*, vertaald door Rijneveld (Breda 1836); Okounef, *Mémoire sur les principes de la stratégie* (Parijs 1831); Clausewitz, *Vom Kriege* vertaald door Brouwer (Breda 1846, 2 dln.); Willesen, *Theorie des grossen Kriegs* (Berlijn 1832—1837, 3 dln.); Bulow, *Geist des neueren Kriegssystems* (Hamburg 1799); Berenhorst, *Betrachtungen über die Kriegskunst* (Leipzig 1797—1799); Jomini, *Précis de l'art de la guerre* (Parijs 1837, 2 dln.); v. Xylander, *Die Strategie und ihre Anwendung* (Munchen 1818); Knoop, *Kort begrip der krijgskunst* 2de stuk (Breda 1654); Rustow, *Die Feldherrnkunst des XIX ten Jahrhunderts.* L.

STRATFORD ON AVON, een klein stadje in het Engelsche graafschap Warwick, gelegen aan het riviertje Avon, dat door eene vaart vereenigd is met het Worcester-Birmingham-kanaal. Het telt 3500 inwoners en is beroemd als geboorteplaats van John Stratford, Aartsbisschop van Canterbury, en van den grooten tooneeldichter Shakspere. In 1864 werd aldaar het derde eeuwfeest zijner geboorte met grooten jubel gevierd. In de Henleystraat ziet men het oude, lage en onaanzienlijke huis, waar hij geboren werd en waarop men leest „The immortal Shakspere was born in this house". In het koor der kerk ziet men zijne graftombe.

STRATO of STRATO LAMPSACENUS was de leerling van Theophrastus en zijn opvolger in de leiding der peripatetische school te Athene, waarin hij gedurende 18 jaren met den grootsten bijval onderwees; hij stierf omstreeks 270 jaren v. Chr. en werd door zijnen leerling Lycon daarin vervangen. Zelfs de koning van Aegypte, Ptolomaeus Philadelphus, maakte een' tijd lang van zijn onderwijs gebruik. S. heeft vele geschriften nagelaten, waarvan Diogenes Laertius de titels opgeeft, doch ongelukkig is er geen van die allen voor ons behouden gebleven. Wij moeten ons dus vergenoegen met hetgeen andere schrijvers van zijne wijsgeerige gevoelens mededeelen. Volgens deze berigten hield zich S. voornamelijk met de bespiegeling en het onderzoek der natuur bezig en verzuimde daardoor de praktische philosophie en de moraal, waarom hij ook den bijnaam van den Physicus of natuurkundige verkreeg, en Cicero hem niet eene

onder de echte peripatetische wijsgeeren wil rangschikken. Zoo hij werkelijk al de boeken geschreven heeft, welke Diogenes aan hem toekent, dan heeft hij de zedelijke en praktische philosophie geenszins veronachtzaamd, want er bevinden zich daaronder verscheidene morele en staatkundige geschriften, b. v. die over de koninklijke heerschappij, over het goede, over de geregtigheid, het geluk en de dapperheid.

Intusschen moet S. zich in een bespiegelend opzigt verscheidene afwijkingen van de peripatetische leer veroorloofd hebben. Volgens Cicero beweerde hij dat alle goddelijke kracht in de vormelooze en onbewuste natuur ligt, en dat alles in de wereld door de zwaarte en de beweging bewerkt wordt. Hij moet ook zekere oorspronkelijke eigenschappen of elementen, koude en warmte, waaronder vuur en lucht of water, aangenomen hebben, waaruit de wereld zou zijn zamengesteld. S. schijnt naar het materialismus te hebben overgeheld, en daarom door sommigen van atheïsmus, pantheïsmus of hylozoïsmus te zijn beschuldigd. Men kan thans hierover niet met zekerheid oordeelen, omdat zijne werken zijn verloren gegaan. Vele oude wijsgeeren zijn ten onregte van atheïsmus beschuldigd. De poging om de verschijnselen der natuur door natuurlijke oorzaken te verklaren, kan zeer wel met het geloof aan God of goden te zamen gaan, ofschoon zulk eene poging somtijds wat te ver gedreven mogt worden.

STRATONICE, dochter van Demetrius Poliorcetes en gemalin des konings Seleucus Nicator van Syrië, stichtte voor Zeus (Jupiter) en Atergatis eenen prachtigen tempel. Toen zij op haren stiefzoon Antiochus Soter verliefde, stond haar gemaal haar aan dezen af.

STRAUSS (Johan), geboren te Weenen den 14^{den} Maart 1804 en aldaar overleden den 24sten September 1849, was hofbalmuziek-directeur. Hij heeft zich grooten naam gemaakt door eene menigte walsen en andere dansmuziek, een vak waarin hij geheel eenig was. Zijne compositiën munten uit door rijke afwisseling, buitengewone heerschappij over den rhythmus en onwederstaanbare levendigheid. Met regt is van hem gezegd, dat hem te noemen een walsen en het leven hem eene balzaal was. Als componist van dansmuziek is hij misschien niet te evenaren, zeker niet te overtreffen.

STREEP. (Zie *El*).

STREKGRAS. (Zie *Kweek*).

STRELITZEN is de naam eener Russische lijfwacht, die in de tweede helft der XVI^{de} eeuw door czaar Iwan Wasiljewitch werd opgerigt en die tevens de staande infanterie van het rijk uitmaakte, zoodat zij somtijds 40—50,000 man telde. De S. hadden vele voorregten, doch daar er weinig krijgstucht bij hen bestond, vormden zij weldra eene magt in den staat en namen zij deel aan vele opstanden en geheime zamenzweringen, die hen even gevreesd maakten als de Janitsaren in Turkije. Toen zij ook tegen Peter den Grooten in opstand kwamen, loste hij hen in 1697 op, terwijl hij een vreeselijk bloedbad onder hen aanrigtte en duizenden hunner liet onthoofden en de overigen naar Astrakan verbande. In 1705 werden ook deze weinigen vernield, daar zij in hun verbanningsoord nog steeds zamenzweringen tegen hunnen vorst smeedden. Hun naam beteekent schutters.

Men zie: Bergman, *Geschichte Peter's des Grossen*; Ludolf, *Schaubühne*, deel V, en Voltaire, *Histoire de la Russie sous Pierre le Grand.* L.

STRICTUUR. (Zie *Vernaauwing*).

STRIGEL (Victorinus), geboren te Kaufbeurn in den Beijerschen kreits Zwaben, den 26sten December 1524, was hoogleeraar in de godgeleerdheid, achtervolgens te Erfort, Jena, Leipzig en Heidelberg, waar hij den 26sten Junij 1569 overleed. Hij was een der voornaamste deelnemers aan de synergistische twisten van zijnen tijd (zie *Synergismus*), en maakte zich ook als Bijbeluitlegger bekend door eene menigte verklaringen over al de Bijbelboeken des O. V. afzonderlijk en over die des N. V. gezamenlijk uitgegeven, met name: *Genesis* (Leipzig 1616, herdr. 1674); *Exodus* (ald. 1616, herdr. 1672, Bremen 1636); *Leviticus* (Leipz. 1616); *Numeri* (ald. 1616); *Deuteronomium* (ald. 1616); *Josua* (ald. 1617, herdr. 1670 en 1675); *Judicum* (ald. 1625, herdr. 1636); *Ruth* (ald. 1621, herdr. 1622); *Samuelis, Regum et Paralipomenon* (ald. 1619, herd. 1633 en Neustadt 1691); *Esdras, Nehemia, Esther*, (Leipzig 1621, herdr. 1622); *Job* (ald. 1616, herd. 1621, 1626); *Psalmi* (ald. 1613, herd. ald. hetzelfde jaar en Neustadt hetzelfde jaar); *Salomonis scripta* (ald. 1615); *Prophetae majores* (ald. 1614); *Minores* (ald. 1611); *Omnes libr. N. T.* (ald. 1565, 2 dln., herdr. ald., 1615, 1633). Deze verklaringen zijn thans verouderd; zij dragen meer blijk van zucht om allerlei geleerdheid ten toon te spreiden, dan om de H. S. uit te leggen.

Zie over hem: Otto, *De Victorino Strigelio, libertatis mentis in ecclesia lutherana vindice* (Jene 1843).

STRIJ (Jacob van), landschap- en dierenschilder, werd den 2^{den} October 1756 te Dordrecht geboren, en was de zoon van een huis- en decoratie-schilder, voor welk vak ook hij bestemd was. Onder de leiding van den schilder Andreas Cornelis Lens te Antwerpen gekomen, begon hij zich echter een hooger doel voor oogen te stellen. Hij woonde de lessen der academie bij, maar studeerde vooral vlijtig naar de natuur en naar de werken der oude Nederlandsche meesters, met name naar A. Cuyp, wiens manier hij weldra gelukkig navolgde, terwijl hij zich ook niet zelden met even gunstigen uitslag M. Hobbema ten voorbeeld stelde. Zijne eigene compositiën bestonden meestal in boomrijke landschappen, met vee gestoffeerd, waarin nu eens het zonlicht vrolijk schittert, dan weder door het loof een bevallig spel van licht en schaduw wordt voortgebragt. Ook zijne wintergezigten zijn vol natuurlijke waarheid. Hij maakte ook fraaije teekeningen in waterverw of sepia. Zijne werken zijn vrij talrijk, ofschoon hij veel met hevig ligchaamslijden te worstelen had. Hij overleed in zijne geboorteplaats den 4^{den} Februarij 1815. Zijn oudste zoon werd in de kunst opgeleid, maar in den bloei des levens weggenomen.

STRIJ (Abraham van), genreschilder, broeder van bovengemelden, werd den 31sten December 1753 te Dordrecht geboren. Ook hij was bestemd om in het vak zijns vaders te worden opgeleid en gaf reeds op jeugdigen leeftijd blijken van groote vaardigheid in 't schilderen van ornamenten, behangsels, schoorsteenstukken, enz. Later legde hij zich toe op het schilderen van portretten en huiselijke tafereelen in de manier van P. de Hooghe en G. Metzu, die veel bijval verwierven, terwijl hij ook in het genre zijns broeders voortreffelijk werk leverde. Ook zijne teekeningen in waterverw, oostindischen inkt en krijt, zoowel naar levende meesters als van eigene compositie, waren zeer gezocht. Hij overleed te Dordrecht den 7^{den} Maart 1826. Even als zijn broeder Jacob, was Abraham van S. correspondent van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, lid der Academie van Antwerpen enz.

STRIJDBIJL, STRIJDHAMER, STRIJDKNODS. Oude wapens, vooral in de middeleeuwen gebruikelijk en wier vorm genoegzaam door het wortelwoord wordt aangewezen.

STRIJDWAGEN. (Zie *Krijgswerktuigen der Ouden*).

STRIJKHOEK is de hoek, welken de flank van een bastion met de defensie- of strijklijn maakt. Deze hoek moet tusschen de 90° en 120° bedragen, indien men eene flankerende verdediging wil verkrijgen. L.

STRIJKIJZERVISSCHEN. (Zie *Koffervisschen*).

STROMBECK (Friedrich Karl von), beroemd regtsgeleerde, vertaler en schrijver van onderscheidene werken, geboren te Brunswijk den 16^{den} September 1771, bezocht de scholen van zijne geboorteplaats en legde zich te Helmstedt en te Göttingen op de regtsgeleerdheid toe. In Italië zich onledig houdende met de vertaling van het gedicht van Ovidius: Middelen tegen de liefde, *Remedia Amoris* (Göttingen 1795), werd hij door zijne benoeming tot lid in het geregtshof te Wolfenbüttel tot een' geheel anderen werkkring geroepen; hij voleindigde echter de vertalingen van Tibullus (Göttingen 1798, nieuwe uitgave 1825) en Propertius (Göttingen 1798, nieuwe uitgave 1822). In 1799 werd hij hofraad van de abdis van Gandersheim, zuster van den hertog van Brunswijk, wier belangen hij na den slag bij Jena zóó bij de nieuwe regering behartigde, dat zij wederom in het bezit geraakte van hare stichtgoederen en al hare inkomsten terug bekwam. S. zelf werd voorzitter van de nieuw opgerigte regtbank te Eimbeck en spoedig daarna van het Hof van appel te Celle. Hij wilde juist als staatsraad aftreden, toen de heerschappij van Napoleon in Duitschland een einde nam. Hij keerde hierop naar Wolfenbüttel terug, waar hij zijne *Beiträge zur Rechtswissenschaft Deutschlands* (Göttingen 1816) uitgaf. Later gaf hij wederom ver-

talingen van Tacitus (Brunswijk 1816, 3 dln.), van Sallustius (1817) en van Vellejus Paterculus (Brunswijk 1822) uit. Tegelijk legde hij zich op de natuurwetenschappen toe, waarvan hij reeds eene grondige proeve had geleverd door zijn werk: *Geschichte eines allein durch die Natur hervorgebrachten animalischen Magnetismus* (Brunswijk 1813). Ook heeft men van hem eene Duitsche bewerking van het leerboek van Breislak over de *Geologie* (Brunswijk 1821, 3 dln.). Op nieuw werd hij tot een meer praktisch leven geroepen, toen de vorstin Pauline van Lippe-Detmold hem tot lid van het hof van appel te Wolfenbüttel benoemde, waarvan hij in 1843 voorzitter werd. In 1848 overleed hij te Wolfenbüttel. Onder zijne geschriften telt men nog: *Fürstenspiegel* (Brunswijk 1824); *Entwurf eines Strafgesetzbuchs für ein Norddeutsches Staatsgebiet* (Brunswijk 1829; 2de uitgave 1834); *Hennig Braband, Bürgerhauptman der Stadt Braunschweig, und seine Zeitgenossen* (Halberstadt 1829); *Darstellungen aus meinem Leben und meiner Zeit* (Brunswijk 1833—1840, 8 dln.); *Memorabilien aus dem Leben und der Regierung des Königs Karl XIV von Schweden* (Brunswijk 1841).

STROMBECK (Friedrich Heinrich von), beroemd regtsgeleerde, broeder van den vorigen, geboren te Brunswijk den 2den October 1773, studeerde sedert 1792 te Helmstedt, Jena en Göttingen in de regten, werd in 1798 lid van de regtbank te Berlijn en in 1801 regeringsraad in Posen. Na den vrede te Tilsit uit de Pruissische staatsdienst ontslagen, keerde hij naar Brunswijk terug, en werd benoemd tot regter in de regtbank te Helmstedt. Om de Fransche procedure te leeren kennen, vertrok hij naar Ments en schreef daarna zijne *Abhandlung über die Organisation der französischen öffentlichen Gerichtssitzungen* (Göttingen 1809). Spoedig daarop gaf hij een werk uit onder den titel: *Handbuch der westfälischen Civilprocessen* (Hannover 1810—1812, 3 dln.), waardoor hij bij de Hannoversche regering zoozeer in aanzien kwam, dat hij tot regter in de regtbank te Celle werd benoemd. Na de opheffing van het koningrijk Westfalen, bleef hij een' geruimen tijd ambteloos burger, maar werd in 1814 tot lid in de regtbank te Halberstadt benoemd. Hij overleed den 30sten Maart 1832. Sedert 1816 gaf hij eene menigte geschriften in het licht, waarvan insonderheid zijne *Ergänzungen des Allgemeinen Landrechts* (Leipzig 1829, 3 dln.), en zijne met anderen uitgevene *Sammlung der Provinzialrechte aller zum preussischen Staate gehörenden Länden* (Leipzig 1827 en volg.) veel bijval vonden. De Pruissische regering belastte hem toenmaals ook met vele zaken, die tot de wetgeving aldaar betrekking hadden.

STROMBOLI is een der noordelijkste en oostelijkste van de Liparische eilanden. Het ligt in dat gedeelte van de Middellandsche zee, hetwelk met den naam van Tyrrhenische zee bestempeld wordt, op 38° 48′ N. Br., 15° 13′ O. L. van Greenwich, en behoort tot Sicilië. Het eiland stijgt als het ware midden uit de zee op met eenen kolossalen kegelvormigen vuurberg, ter hoogte van 2607 Rijnl. voet, welke aan het eiland zijne gedaante geeft, dat daardoor reeds in de oudheid den naam van *Strongyle* (dat wil zeggen, het *Ronde*) verwierf, zoo als het nog heden ten dage door zijne bewoners genoemd wordt. Met eenen omvang van ruim 4 uren gaans, is het alleen toegankelijk aan de noordoostelijke zijde, welke met eene hellende vlakte in de zee uitloopt en hoofdzakelijk uit vulcanisch zand bestaat, waarin men duidelijk kleine stukjes augiet, benevens labrador en olivien-korrels erkent. Hier en daar ziet men uit dit zand aan de zee overblijfselen van twee oude lavastroomen te voorschijn komen, waarvan de massa eene dolerietachtige geaardheid heeft. Het eiland naderende, ontwaart men, dat de berg uit twee verschillend gevormde toppen bestaat, door eenen smallen rug met elkander verbonden, aan alle zijden door kraters en lavastroomen gespleten en als van een gescheurd, waardoor de berg niet dan met eutsaggelijk veel moeite is te beklimmen, waarbij men nog bedreigd wordt, door de zwaveldampen des kraters verstikt of door gloeijende steenen verpletterd en verbrand te worden. De middellijn van den krater bedraagt minstens 2000 voet. Na elke 10—15 minuten stoot de krater zijnen vurigen adem uit en slingert zijne steenen hoog in de lucht. Een dof donderend geluid laat zich regelmatig na elke uitbarsting uit het binnenste van den berg hooren. Men meent opgemerkt te hebben, dat deze uitbarstingen in den winter en bij stormachtig weder veel sterker zijn, dan in den zomer of bij eene heldere en rustige lucht. Van daar, dat deze vulcaan reeds in de oudheid, gelijk nog heden als weêrprofeet beschouwd werd. Op dezelfde wijze is hij een natuurlijke vuurtoren, welke den zeevarenden op de vaart van Napels naar Messina als wegwijzer dient. Ongeveer 600 voet beneden den top liggen een aantal, zich steeds vervormende en nimmer rustende vuurmonden, die wat hunne grootte betreft, tusschen 20 en 200 voet in middellijn afwisselen. Sedert bijna twee eeuwen is de noordoostelijke helling van den berg van lavastroomen, aschregens en steenuitwerpingen verschoond gebleven. Van daar de onverschilligheid en zorgeloosheid der eilanders, ten aanzien van alle uitbarstingen van hunnen gevaarlijken nabuur. Als of hij niet bestaat, bebouwen zij hunne kleine vlakte aan de hellende zijde van den berg met katoen of met druiven. De laatsten, die tegen een latwerk worden gekweekt, gedijen er voortreffelijk en leveren eenen uitmuntenden muskaat-wijn, kostelijke rozijnen en krenten. Ter halver hoogte van den berg, ontspringt eene bron die zeer helder en frisch water geeft en nooit opdroogt.

De bevolking bestaat uit ongeveer 2000 zielen, die zich door Africaansche gelaatstrekken onderscheiden en zich verdeelen over eenige dorpen, waarvan de voornaamsten zijn San Vincenzo, Pisuica en San Bartolomeo.

Zeer nabij aan de noordoostzijde ligt het eilandje Strombolazza. — Den 8sten Januarij 1676 had niet ver van het eiland een zeeslag plaats tusschen de Nederlanders onder den admiraal de Ruyter en de Franschen onder den vlootvoogd Duquesne.

STRONCK (Carel Willem), geboren te Tiel den 25sten Julij 1775, werd, na allerloffelijkste studiën aan de hoogeschool te Utrecht, in 1797 predikant te Odijk, in 1798 te Jisp, in 1802 te Dordrecht, waar hij den 29sten Mei 1853 na weinige maanden rust overleed. Hij was een zeer geleerd man, bijzonder ervaren in de Oostersche talen en classieke letterkunde, van welk laatste hij nog op gevorderden leeftijd een blijk gaf door *Observationes criticae in Homeri Hymnum in Cererem* (*N. verhand. van het Zeeuwsch Gen.* D. III. st. 3, bls. 227 volg Middelburg 1819). Voorts vatte hij de taak op, door den dood van E. Scheidius afgebroken, door het bewerken van het *Bijbelsch Huisboek* (Dordrecht 1800—1820, 7 dln.), waarvan de 6 laatste deelen van zijne hand zijn. Zeer verdienstelijk voor dien tijd is zijne *Geschiedenis van Jezus* (Utrecht 1800). Ook schreef hij bij het Haagsche Genootschap eene prijsverhandeling over Davids geschiedenis, in verband tot de dichtstukken welke aan hem worden toegekend ('s Gravenhage 1827). De Utrechtsche hoogeschool schonk hem eershalve het doctoraat in de godgeleerdheid.

Zie voorts vooral Schotel, in: *Handelingen van de Maatsch. d. Ned. Letterk.*, 1853.

STRONTJAGERS zijn vogels, behoorende tot de familie der Langvlengeligen onder de Zwemvogels, zeer na verwant aan de Meeuwen (zie *Meeuwen*), doch daarvan afwijkend door eenen van den wortel tot ver over de helft met eene weeke huid bekleeden snavel, door hunne ver naar voren geplaatste neusgaten en doordien de beide middelste staartpennen bij velen verlengd zijn. De kleur der vederen is overigens bruin en niet grijs en wit gelijk bij de Meeuwen. Hun naam is van hunne levenswijs ontleend, ofschoon daarbij eene verkeerde waarneming ten grondslag ligt. Zij hebben namelijk de gewoonte om meeuwen en zeezwaluwen, die zij visch hebben zien vangen, zoo lang te vervolgen tot zij die prooi laten vallen of uitbraken, waarop dan de S. dien buit opvangen eer hij in zee valt. Het gezigt van zulk eene jagt is allervermakelijkst door de ongeloofelijk snelle wendingen van den parasitischen vogel.

De grootste soort, *Lestris catarractes*, bereikt de grootte van een' raaf; zijne vederen zijn donkerbruin met roestkleurige schachtvlekken; de groote slagpennen zijn aan haren grond wit, verder zwart.

STRONTIUM. Nabij Strontian in het graafschap Argyleshire (Schotland) wordt een mineraal gevonden — strontianit — waarin men in het laatst der voorgaande eeuw eene nieuwe aarde ontdekte, die in eigenschappen eenigzins afweek van de kalk- en baryt-aarde en den naam verkreeg van strontiaan. In 1808 gelukte het aan den beroemden Davy door middel van den galvanischen stroom uit deze aarde een metaal af te scheiden: het S. In 1855 werd dit zelfde metaal in meer zuiveren toestand en

grootere hoeveelheden uit de chloorverbinding verkregen door Bunsen en Matthiessen. Deze onderzoekers beschrijven het S. als een metaal van fraaije, goudgele kleur, iets harder dan lood, rekbaar en 2½ maal zwaarder dan water. Terwijl het in drooge lucht lang onveranderd blijft, onttrekt het reeds bij de gewone temperatuur de zuurstof aan het water, zoodat het daarin onder waterstof-ontwikkeling in strontiaan-aarde overgaat. Aan de lucht verhit wordt het eerst koperrood en verbrandt vervolgens met schitterend rood licht. Behalve in bovengenoemd mineraal komt het in de natuur ook nog in andere verbindingen voor, waarvan die met zwavelzuur en zuurstof (coelestien) de meest bekende is. Spectraal-analytisch onderzoek heeft geleerd, dat het S. een in de natuur zeer algemeen verspreid element is; een groot aantal wateren, (b. v. vele welwateren van ons vaderland) bevatten sporen daarvan en ook in de asch van vele planten is het aangetoond.

De verbindingen van S. komen in de meeste eigenschappen overeen met die van baryum. De fraaije purperroode kleur, welke de strontiaan-zouten aan de vlam mededeelen, dient den scheikundige als herkenningsmiddel en vindt toepassing in de vuurwerkmakerskunst. Het rood bengaalsch vuur is een innig mengsel van 40 gew. dln. salpeterzuur-strontiaan, 13 gew. dln. bloem van zwavel, 10 gew. dln. chloorzuren-kali en 4 gew. dln. zwavel-antimonium. R. S. T. M.

STROOBLOEM. (Zie *Immortelles*).

STROOM. Eene benaming die, in algemeenen zin gebezigd, toepasselijk is op vloeistoffen in beweging, zoowel veerkrachtigen als onveerkrachtigen. In meer bepaalden zin gebruikt men haar, sprekende van rivieren van eenigen omvang, of wel van de zoodanigen die onmiddellijk naar zee stroomen; minder van dezulken, welke in andere rivieren uitvloeijen. Eene andere onderscheiding verkrijgt men in de twee laatstgenoemde gevallen, door zich van de, insgelijks zeer gebruikelijke benamingen hoofd- en nevenstroomen te bedienen.

De gelijkmatige snelheid, die men bij de gegravene kanalen aantreft, wordt in het algemeen bij de natuurlijke stroomen gemist, uit hoofde van de onregelmatige bedding der laatstgenoemden. Zoowel de helling van den bodem als de inhoud van het dwarsprofiel — zijnde de doorsnede loodregt op de rigting van den stroom, waar hij zijne grootste snelheid heeft — verschillen op de onderscheidene punten. Zijn de onregelmatigheden onbeduidend over een' zekeren afstand, hebben zij althans geen' merkbaren invloed op de snelheid, en is deze laatste bovendien, op zich zelve beschouwd, niet te groot, dan is de stroom voor schepen bevaarbaar; is dat niet het geval, dan kan hij nog door het aanleggen van sluizen of op andere wijzen bevaarbaar gemaakt worden.

Tot het meten der snelheid van stroomen heeft men gaande weg verschillende hulpmiddelen uitgedacht, als het *molentje van Woltmann*, *de buis van Pitot* en meer anderen, waarvan men de beschrijving kan vinden in de werken over waterbouwkunde van Storm Buysing enz. Zij voldoen slechts ten deele aan het beoogde doel. Over het berekenen der snelheden kan men nazien: *Verhandelingen 1ste kl. Kon. Ned. Instituut, IIIde Reeks 3de Deel* 1850.

STROPHE heet in de dichtkunst, vooral in de lyrische, een zeker getal versregels, die te zamen een geheel uitmaken, naar den inhoud door den zin, en naar den poëtischen vorm door maat en rijm. De S. is alzoo hetzelfde als in de Italiaansche poëzy de Stanza (zie *Stanza*); zij wordt in onze spreektaal doorgaans Couplet genoemd en in de protestantsche kerkgezangen Vers. Daar de aard der S. medebrengt dat zij naar zin en inhoud ook, ten minste eenigermate, een zelfstandig, afgerond gedeelte van het geheel eens dichtstuks uitmaakt, kan zij niet al te groot zijn en mag hare uiterste grens, in den regel althans, in onze taal tot een tiental regels worden bepaald, schoon enkele gedichten, b. v. Borger's *Aan den Rijn* Strophen van 12 regels hebben. De versregels, uit welke eene S. bestaat, kunnen èn van verschillende lengte zijn èn met slepende of staande regels afwisselen. Doorgaans bestaat er evenwel eene zekere verhouding, zoodat de eene regel niet veel meer voeten heeft dan de andere, hoewel ook te dezen de afwijkingen niet geheel zijn uitgesloten, b. v. in Gez. CXV van het Evangelisch gezangboek der Hervormden in ons vaderland:

Vier blij van geest,
Vier 's Heilands feest,
Zing, christen, Hem ter eer op schoone wijzen;

De gedichten der Ouden, zoo men de koor-afwijkingen der dramatische poëzij, die ook geene eigenlijke Strophen kent, uitzondert, deelden zich in veel kleiner coupletten af, doorgaans het vierregelige niet overschrijdende. Zij droegen verschillende namen naar het getal en de afwisseling der versregels. Waar slechts eene afwisseling plaats had van twee soorten van regels heette de S. een distichon, waarvan de Hexameter en Pentameter het bekendste voorbeeld opleveren, indien men, eigenlijk te onregte, zoodanig een distichon als eene S. zou willen aanmerken. Drie regels geven een tristichon, vier een tetrastichon; terwijl, indien tevens de versmaat verschilt, de dicola tweeërlei voetmaat, tricola drieërlei enz. uitdrukt. Zoo is b. v. Vondels gedicht, beginnende:

Wie Flakkus lier wil steeken naar de kroon,
Die tart, als Pan, Apolloos hoogen toon,
En kryght in 't endt den welverdienden loon
Van Midas ooren.

een dicolos tetrastrophos, omdat er tweeërlei versregels in voorkomen (1, 2, 3 en 4) en na den vierden regel eene S. ten einde is.

Het spreekt intusschen van zelv', dat bij alle afwisseling van versmaat, toch de voetmaat, noch in de Strophen zelve, noch in de opvolging der onderscheidene Strophen van hetzelfde dichtstuk mag afwisselen, gelijk b. v. het geval zou zijn, indien men schreef:

Zoo rust dan eindlijk 't ruwe Noorden,
Hagelslag en stormen moê.

Boertige gedichten gedogen te dezen meerdere, misschien onbeperkte vrijheid, hoewel ook de afwisseling van de trochaeische (— ◡) met de jambische (◡ —) versmaat in ernstige gedichten bijwijlen eene treffende uitwerking kan te weeg brengen, waarvan de Rei in Vondels Lucifer: „Wie is Hij, die zoo hoog gezeten" enz. een voorbeeld oplevert.

STROTTENHOOFD (*Larynx*). Het S. is een uit kraakbeenderen, banden en spieren zamengesteld ligchaam, dat van binnen met slijmvlies overtrokken is, tot doorgang van de lucht naar de longen dient, en eene nog hoogere beteekenis verkrijgt doordien het als werktuig optreedt, waarin de stem gevormd wordt (zie *Stem*). De kraakbeenderen die het S. vormen zijn: het *schildvormige* en *ringvormige* kraakbeen, de beide *bekervormige* kraakbeenderen, op den top waarvan de kleine *Santoriaansche* kraakbeenderen worden gevonden, en het *strottenklepje*. Het *schildvormig* kraakbeen kan men beschouwen als bestaande uit twee vierhoekige platen, die van voren onder een' nagenoeg regten hoek vergroeid zijn. Men herkent het gemakkelijk door de huid heen aan eene naar voren uitstekende verhevenheid *Adams appel* genoemd, die vooral bij magere personen en wanneer de hals gestrekt is, zigtbaar wordt. Het *ringvormige* kraakbeen, onder het voorgaande gelegen, heeft de gedaante van een' zegelring, waarvan de plaat naar achteren en de smalle boog naar voren gerigt is. Op het achterste gedeelte van den bovensten rand vindt men twee gewrichtsvlakten, waarop de *bekervormige* kraakbeenderen geplaatst zijn. Deze hebben ieder den vorm eener driezijdige, naar achteren omgebogene pyramide. Van de drie randen, welke deze vlakken begrenzen, ziet er een naar voren, de beide anderen naar achteren. Hetzelfde heeft plaats voor de hoeken aan de basis, waarvan de voorste stemhands-uitsteeksel genoemd wordt. Behalve de reeds vermelde *Santoriaansche* kraakbeenderen, die op den top bevestigd zijn, wordt aan den voorrand der pyramide nog een klein kraakbeen gevonden, dat naar *Wrisberg* geheeten wordt.

Het *strotklepje* heeft den vorm van een sub-ovaal blad, waarvan het vrije afgeronde einde naar achteren en boven ziet. Bij het slikken wordt het S. door spierwerking naar boven getrokken en wel zoodanig, dat het strotklepje tegen den wortel der tong,

die een vast punt tegen het gehemelte neemt, wordt aangedrukt en den toegang tot het S. afsluit. Werd de toegang tot het S. door het strotklepje niet afgesloten, dan zouden spijzen en dranken er ligt in geraken en aanleiding geven tot al die onaangename verschijnselen, welke men bij het zoogenaamde *verslikken* (of zoo als men zich wel uitdrukt bij het geraken in het verkeerde keelgat) waarneemt.

De kraakbeenderen worden onderling en met de omringende deelen, door banden verbonden. Zij worden onderscheiden in ware en valsche; de eersten bestaan uit peesvliesachtige uitbreidingen, de anderen uit plooijen van het slijmvlies. Van deze banden zijn de zoogenaamde *stemspleetbanden* van het grootste gewigt; zij worden onderscheiden in bovenste en onderste. De ondersten (*Chordae vocales*) ontspringen digt naast elkander in den hoek van het schildvormig kraakbeen en hechten zich van achteren vast aan het beschrevene stembands-uitsteeksel der bekervormige kraakbeenderen. Zij raken elkander niet, en er blijft eene spleetvormige ruimte open, die den naam van ware stemspleet draagt. De bovensten liggen hooger dan de zoo even beschrevenen en verloopen op overeenkomstige wijze, mede ontspringende uit den hoek van het schildvormige kraakbeen en zich vasthechtende aan den voorrand der bekervormige kraakbeenderen. De spleet die tusschen hen overblijft heet valsche stemspleet. Tusschen den bovensten en ondersten stemband van elke zijde vindt men eene groeve, *groeve van Morgagni* genoemd.

Daar de bekervormige kraakbeenderen op eene bewegelijke wijze met het ringvormige kraakbeen bevestigd zijn en aan de achter-buitenzijde een uitsteeksel bezitten, waaraan zich spieren hechten, die genoemde kraakbeenderen naar buiten of binnen kunnen draaijen, zoo volgt daaruit, dat daardoor de stembanden, die zich aan het naar voren gelegen stembands-uitsteeksel vasthechten, naar elkander toe bewogen of van elkander verwijderd worden. Dat hierdoor vernaauwing van de stemspleet en verslapping van de stembanden, en in het tweede geval verwijding van de stemspleet en spanning der stembanden veroorzaakt wordt, valt ligt in te zien. Bovendien bevinden zich aan het S. spieren, waardoor de voor- en achterwaartsche doorsnede wordt verlengd, dus de stembanden gespannen worden, terwijl de onderste stembanden zelven spierbundels bevatten, die hunne spanning kunnen vermeerderen.

Het slijmvlies van het S. is bleekrood van kleur, door bindweefsels met de onderliggende deelen verbonden en overdekt door een trilharig epithelium. Het S. bevat eene groote hoeveelheid bloed- en watervaten en zenuwen.

Het S. zet zich voort in de luchtpijp (*trachea s. aspera arteria*), eene gedeeltelijk door kraakbeen, gedeeltelijk door vliezen gevormde buis, die zich tot in de borstholte ter hoogte van den 3den borstwervel uitstrekt, waar zij zich in twee takken splitst. De luchtpijp bestaat uit 16—20 onvolkomene kraakbeenringen, die den vorm van eene C hebben, waarvan de openingen naar achteren zijn gekeerd. Een vezelachtig vlies omkleedt de luchtpijp van buiten, vereenigt de ringen onderling en voltooit een kanaal, waaraan, door den vorm der kraakbeenderen de achtervlakte ontbrak. Het slijmvlies van de luchtpijp is eene voortzetting van dat van het S. De luchtpijp vormt de verbinding tusschen de longen en het S. B.

STROUD is een fabriekstad in het Engelsche graafschap Gloucester, aan den voet eens heuvels, die door het riviertje S. besproeid wordt. Daar zij niet ver af gelegen is van de zamenvloeijing der Frome en Sladewater, te water gemeenschap heeft met de kanalen, die in den Theems en de Severn uitloopen, en per spoortrein met Gloucester, Bristol, Londen enz., zoo is zij uitmuntend gelegen voor het expediëren van haar fabriekaat, dat uit de fijnste en tevens de grofste soorten van laken en duffel bestaat, welke niet alleen om de hoedanigheid, maar ook om de krachtige en duurzame kleur beroemd zijn. Het fijne laken van S. is beter bewerkt dan dat van Leeds. Het water der S. is voor de verwerijen bijzonder geschikt. In 1851 telde de stad met haar parlements-district 36,535 inwoners.

STROZZI (Bernardo), schilder, ook wel *il Capuccino* en *il Prete Genovese* genaamd, werd in 1581 te Genua geboren en eerst door C. Corte, later door P. Sorri in de kunst onderwezen. Hij trad in de orde der Capucijners, maar verliet met vergunning van den Paus zijn klooster om zijne moeder bij te staan. Na haren dood moest hij in zijne cel terugkeeren, maar weigerde zulks en boette daarvoor met eenige jaren gevangenis, waarna hij naar Venetië wist te ontkomen. Hij werd tot de beste colorieten van zijnen tijd gerekend, maar zijne teekening was zwak en zijne vormen waren onedel, ofschoon er leven en karakter in is. Als meester van 't penseel heeft hij vooral in de behandeling van het vleesch uitgemunt. Hij schilderde gaarne halve figuren, in de manier van Caravaggio. De paleizen van Genua bevatten onderscheidene werken van S., en daaronder wordt eene *madonna met het kind* in het regeringspaleis voor een van zijne beste werken gehouden. In de kerk S. Domenico schilderde hij een *Paradijs* in fresco en in de bidkapel van S. Tommaso een *Avondmaal*, dat om de fraaije uitdrukking der koppen wordt geroemd. Te Milaan, te Venetië en elders in noord-Italië vindt men zijn werk in eenige kerken. Het museum te Parijs bezit van hem een *St. Antonius van Padua* en eene *Madonna met het kind op de wolken*, door Waagen om hunne kleur en behandeling geroemd; de *Hermitage* te St-Petersburg een *Tobias en zijn vader*; te Weenen en te Munchen vindt men zijne werken en te Dresden vier schilderijen, enz. S. overleed te Venetië in 1644.

STRUENSEE en BRANDT waren twee mannen, die in de laatste helft der XVIIIde eeuw, in Denemarken, eene wel korte, doch merkwaardige rol speelden, en door hun gemeenschappelijk ongelukkig uiteinde de aandacht der beschaafde wereld in hooge mate tot zich trokken.

S. (Johan Friedrich), later tot graaf van S. verheven, was den 5den Aug. 1737 te Halle geboren, waar zijn vader als predikant stond. Hij studeerde in de medicijnen, promoveerde in 1757, en vestigde zich twee jaren later als geneesheer te Altona, toen zijn vader aldaar tot prediker benoemd was. Even als velen zijner tijdgenooten verdiepte hij zich zeer in de producten der Fransche letterkunde en was een ijverig aanhanger van de philosophie der encyclopedisten. S. kreeg eene goede praktijk, doch leidde er een vrij los leven en wikkelde zich in schulden. Op aanbeveling van vermogende vrienden, werd hij in 1768 tot lijfarts van den jongen koning Christiaan den VIIden benoemd, om dezen op eene reis door Duitschland, Frankrijk en Engeland te vergezellen. Hij verwierf zich het vertrouwen des konings in die mate, dat deze hem, ook na den afloop der reis, als lijfarts bij zich hield. Langzamerhand won hij ook het vertrouwen der koningin Carolina Mathilda, eene zuster van George den IIIden van Engeland, en toen het hem gelukt was eene verwijdering tusschen de koninklijke echtgenooten op te heffen, steeg hij dermate in de gunst, dat hem ook staatkundige invloed geschonken werd. Nu was in zoo verre zijn doel bereikt, dat hem het veld geopend was, waarop hij vele zijner staatkundige begrippen in toepassing kon brengen. De koning verloor meer en meer de teugels van het bewind, die nagenoeg geheel in de handen der koningin en van S. overgingen.

Graaf Holk, een van 's konings gunstelingen, werd verwijderd en vervangen door Enevold Brandt, een vriend van S., die tot bestuurder der hofvermaken werd benoemd, en door wien S. voortdurend op den koning hoopte te werken. De stiefmoeder en de stiefbroeder des konings moesten het hof verlaten, in September 1770 werd de minister Bernstorff ontslagen, en nog voor het einde van dit jaar werd de staatsraad geheel opgeheven. Intusschen begon S. vrijheid van drukpers en andere hervormingen in te voeren, die deels de afschaffing van oude misbruiken beoogden, deels echter de grondslagen van het staatsgebouw ondermijnden. De verbittering van hen, die zich in hunne regten gekrenkt waanden, kreeg nieuw voedsel, toen de invloedrijke man ook op kerkelijk terrein kwam en o. a. vele feestdagen afschafte. Het gebruik der Duitsche taal bij de uitvaardiging van koninklijke bevelen was kwetsend voor het nationaal gevoel der Denen. De magt van S. was intusschen voortdurend nog stijgende, daar hij in Julij 1771 zelfs tot minister van 's konings kabinet benoemd werd, met de ongehoorde volmagt van koninklijke kabinetsbevelen te mogen uitvaardigen, zonder dat deze door 's konings handteekening behoefden bekrachtigd te zijn. Eene der eerste daden van den nieuwen minister was, dat hij zichzelven en zijnen vriend Brandt tot den adelstand verhief.

Het duurde echter niet lang, of er begonnen zich duidelijke sporen van misnoegen te openbaren, welke de zwakke zijde van den alvermogenden man aan het licht deden komen. Bij een

matrozenopstand ging hij met overgroote toegeeflijkheid te werk, en eene demonstratie van zijdefabriekanten had kort daarna hetzelfde gevolg. Dit gaf aanleiding, dat de manschappen der koninklijke lijfwacht, toen deze ontbonden werd, ook hooge eischen stelden, die al weder ingewilligd werden. Het volk jubelde, toen het ontwaarde, dat men den vermogenden minister vrees kon aanjagen, en de partij van den adel, aan welker hoofd zich de stiefmoeder des konings en prins Frederik bevonden, schepte daaruit nieuwen moed en ontwierp een plan, om den val van S. te bewerken. De gemeenzame omgang tusschen den minister en de koningin gaf het middel aan de hand, en den nacht tusschen den 16den en 17den Januarij 1772, waarin een luisterrijk bal ten hove gegeven werd, koos men tot volvoering van den aanslag.

Omstreeks middernacht werd het koninklijke slot in alle stilte met soldaten bezet, en toen het bal was afgeloopen, drongen eenige zaamgezworenen, onder het geleide van den overste Eickstädt, de koninginne-moeder en prins Frederik, in het slaapvertrek van den koning. Zij stelden den verschrikten vorst gerust en bewogen hem tot het teekenen van verschillende papieren. Onder de stukken, welke hem dien morgen werden voorgelegd, bevonden zich de benoeming van Eickstädt tot kommandant van Kopenhagen, het bevel tot inhechtenisneming van S. en Brandt, een ander tot wegvoering der koningin naar het kasteel Kronenburg. S. bood geen tegenstand, Brandt en de koningin verzetten zich te vergeefs. Bij het aanbreken van den dag juichte de menigte over hetgeen er gebeurd was. Allerwege verheugde men zich over de omwenteling, die had plaats gegrepen.

De behandeling den ongelukkigen aangedaan was hard. Nadat zij vijf weken met ketenen beladen in den kerker hadden gesmacht, werd S. voor eene commissie van tien personen gebragt, die met het onderzoek der zaak belast was. Onder de punten van beschuldiging, die overigens meest allen op het misbruiken van zijn gezag betrekking hadden, was dat, hetwelk hem een' ongeoorloofden omgang met de koningin ten laste legde, wel het zwaarste. Reeds in het tweede verhoor erkende de aangeklaagde, dat hij in dat opzigt schuldig was. Sommige tijdgenooten verzekeren, dat alleen de vrees voor de pijnbank hem tot die bekentenis dwong; anderen houden het er voor, dat de gevangenschap zijne geestvermogens gekrenkt had; velen zijn van oordeel, dat hij eene valsche bekentenis aflegde, om zich zoo mogelijk te redden. Hoe dat zij, men wist ook van de koningin eene schriftelijke bekentenis in handen te krijgen en ging op grond daarvan verder. Het huwelijk des konings werd ontbonden, zonder vermelding van hetgeen aanleiding tot dien maatregel had gegeven. Het dreigen van den Britschen gezant met de komst eener Britsche vloot hield von alle verdere stappen tegen de koningin terug. S. en Brandt daarentegen werden schuldig verklaard aan majesteitsschennis en op grond daarvan ter dood veroordeeld. Beiden ontvingen het berigt met gelatenheid en schijnen voor hun einde nog terug gekomen te zijn van de weinig kerkelijke denkbeelden, die zij vroeger gekoesterd hadden; althans de latere bisschop Münter, die den eerstgenoemden had ter dood bereid, gaf een werk in het licht, waarin over de bekeering van den graaf van S. gehandeld werd, terwijl een andere geestelijke een dergelijk getuigenis van Brandt aflegde. De koning bekrachtigde het vonnis, dat den 28sten April 1772 eerst aan Brandt en daarna aan S. voltrokken werd.

Vrij algemeen houdt men het er voor, dat S. viel als een slagtoffer van partijwoede, hetgeen buiten allen twijfel het geval was met Enevold Brandt, die geen deel had genomen aan regeringszaken, en wiens ter dood brenging als een geregtelijke moord moet worden aangemerkt. Hij had vroeger den koning onder het worstelen eens in de hand gebeten, hetgeen hem echter door den koning weldra vergeven was. In weerwil daarvan, grondden de regters op die reeds lang vergeten zaak het doodvonnis, dat over hem geveld werd. Van de tien personen, die te gelijk met hen in staat van beschuldiging gesteld waren, werden zeven geheel vrijgesproken en drie gebannen, onder welke laatsten zich een broeder van S. bevond, die door koning Frederik den IIden als Pruissisch onderdaan in bescherming genomen was (zie hieronder). De koningin kreeg, ten gevolge der tusschenkomst van het Britsche hof, vergunning zich naar Celle in Hannover te begeven, waar zij zich door hare vroomheid en weldadigheid de achting en liefde der bevolking in hooge mate verwierf. Zij overleed echter reeds den 10den Mei 1775, naauwelijks 24 jaren oud.

STRUENSEE (Karl August von), broeder van den bovengenoemden in de Deensche geschiedenis zoo bekenden J. F. v. S., werd den 18den Augustus 1735 te Halle geboren, en legde zich aldaar, behalve op de godgeleerdheid, ook vooral toe op wiskunde en wijsbegeerte. Reeds in 1757 werd hem aan de ridderacademie te Liegnitz het hoogleeraarambt in de philosophie en wiskunde opgedragen. Ten gevolge van den uitgebroken oorlog vond hij er evenwel slechts weinig kweekelingen, en hield hij zich in zijne ledige uren zoo ijverig bezig met de toepassing der wiskunde op de krijgskunst, dat hij in 1760 zijne *Anfangsgründe der Artillerie* (Leipzig 1788, 3de druk) kon uitgeven. Hij trok daardoor de aandacht van koning Frederik den IIden, die hem verscheidene jonge officieren zond, om voor de dienst gevormd te worden. Eene nieuwe vrucht van zijne vlijtig voortgezette studiën waren de *Anfangsgründe der Kriegsbaukunst* (Leipzig 1771—1774, 2de druk 1786, 3 dln.), het eerste goede werk in dit vak in Duitschland. In 1769 ging hij op aandrang van zijnen broeder naar Kopenhagen, waar hij eens aanstelling kreeg tot justitieraad en lid van het finantie-collegie. Na den val zijns broeders, werd hij door Frederik den grooten als Pruissisch onderdaan opgeëischt en dien ten gevolge vrij naar zijn vaderland gelaten. Koning Frederik bood hem de nog opene plaats aan de academie te Liegnitz aan, die S. echter van de hand wees, om zich op zijn landgoed bij Haynau in Silezië geheel vrij aan de beoefening der wetenschappen te kunnen overgeven. Hier gaf hij Pinto's *Staatswirthschaftliche Aufsätze* (1776) uit, die later vermeerderd (Leipzig, 1800 3 dln.) verschenen; voorts *Beschreibung der Handlung der vornehmsten europäischen Staate*, welke door Sinapius voltooid werd. In 1782 als opperfinantieraad en directeur van den zeehandel naar Berlijn geroepen, muntte hij in die betrekkingen uit door juiste inzigten en ongemeenen dienstijver, bleef den handel op uit zijnen vervallen toestand, werd in 1789 met toevoeging van den naam *von Karlsbach* in den adelstand verheven en werd twee jaren later tot minister en hoofd van het accijns- en tol-departement benoemd, welk ambt hij tot aan zijnen dood, den 17den October 1804, bekleedde. S. was een man van een' helderen, veel omvattenden blik, van bijzondere tegenwoordigheid van geest, vaste grondbeginselen en strenge orde, zoodat hij bij de behandeling van zaken kort, bepaald, vlug en zeker te werk ging. Wars van eigenbaat en veinzerij, werden zijne handelingen steeds door de edelste gevoelens geleid.

STRUIK. (Zie *Heester*).

STRUISGRAS (*Agrostis*). Van het geslacht S. komen in ons vaderland op weilanden, langs wegen en dijken, drie soorten vrij algemeen voor; namelijk het *Fioringras of kruipend S.* (*A. stolonifera*), het *gemeene S.* (*A. vulgaris*) en het *Honds-S.* (*A. canina*). Zij onderscheiden zich van andere algemeene grassen voornamelijk door hare losse, pluimvormige bloeiwijze en door de zeer fijne, kleine en dikwerf paarschroode kleur der bloempakjes. Deze bloempakjes bestaan uit twee kelkkafjes, die de kroonkafjes in lengte overtreffen en waarvan het onderste langer is dan het bovenste. Daar binnen is slechts ééne bloem verscholen, nu eens door één, dan weder door twee kroonkafjes omgeven, waarvan het onderste soms eene kafnaald draagt; aan den voet der kroonkafjes vindt men zeer korte haartjes. De vedervormige stempels, op zeer korte stijlen geplaatst, komen aan den voet der bloempakjes te voorschijn. Het *kruipend* en het *gemeen S.* onderscheiden zich van het *honds-S.*, ook wel *kruipend Haargras* geheeten, door hunne twee kroonkafjes en door hunne vlakke bladen.

Het *borstelbladige S.* (*A. setacea*), met eene samengetrokken, meest gele bloempluim, ruwe bladscheden, en welke kafnaald tweemaal zoo lang is als bij de reeds vermelde soorten, komt bij ons zelden voor.

Allen zijn overblijvend en bloeijen van Julij tot Augustus. Vroeger werd tot het geslacht S. ook nog gebragt de *Muggepoot*, ook *Muggebeen*, *Windhalm*, *Medel* of *Meele* geheeten, (*Apera Spica venti*), gemakkelijk te herkennen aan de 1½ duim lange, fijne witte naald, welke op het buitenste bloemklepje voorkomt. Deze plant heeft eene zeer schoone pyramidale, wijdgetakte, losse pluim, is eenjarig, bloeit van Junij tot Augustus en is, vooral zoo zij tusschen de rogge voorkomt, een schadelijk onkruid.

De *afgebrokene Windhalm* (*Apera interrupta*), bij Maastricht in bouwland gevonden, heeft eene lange, smalle naar boven puntig toeloopende pluim en wordt slechts 2—4 palm hoog. B.

STRUISVOGEL. De Struisachtige vogels maken eene familie uit, welke bij eenige nieuwere schrijvers met de Trapganzen en Grielen eene eigene orde, die der Loopers (*Cursores*) vormen, terwijl anderen hen tot de orde der Steltloopers rekenen. De orde der Loopers kenmerkt zich door lange en stevige pooten, naakt tot boven de knie, met twee of drie teenen, en door zwakke vleugels, die weinig of in het geheel niet tot vliegen geschikt zijn. Tot deze orde behooren in de eerste plaats de Africaansche en Americaansche struisvogels en de Casuaris of Emeu (zie *Casuaris*).

De Africaansche S. (*Struthio camelus* L.), de grootste onder de levende vogels, is de eenige die slechts twee teenen heeft aan iederen poot; de buitenste teen mist den nagel. Hij is 6 voet hoog, namelijk tot op den schedel, wanneer hij den langen hals niet uitrekt, maar eene ongedwongen houding heeft. De man is paarschachtig zwart van vederen met rooden, kalen hals, en met prachtige pluimen van groote sierlijke witte vederen aan de vleugels en den staart; het zijn deze vederen, die men in den handel kent onder den naam van struisvederen. De hen is eenvoudig grijs van gevederte. De vleugels, te zwak voor de vlugt, ondersteunen het lijf onder het loopen. De S. leeft in troepen in de woestijnen of groote vlakten van Africa, meest in gezelschap van Zebra's. Hij is beroemd om zijnen snellen loop, welke dien van het paard overtreft of ten minste evenaart. Zijn voedsel bestaat in kruiden, voornamelijk gras, doch in gevangen staat, eet hij ook brood en verslindt allerlei zaken, zelfs onverteerbare.

De paring heeft plaats in Augustus; daarna blijven vier of vijf paren bij elkander; de hennen leggen hare eijeren in hetzelfde nest, dat eigenlijk niets is dan eene holte in den grond, groot genoeg om 30 eijeren te bevatten. Het ei is zeer groot, geelachtig wit en heeft eene harde, meest eenigzins ruwe schaal. Rondom het nest worden nog eenige eijeren gelegd, die later door den haan opengebroken worden tot voedsel voor de kuikens. Des nachts broedt de haan en overdag de hen, zoo zij het nest niet eenvoudig aan de zonnewarmte overlaat. Het broeden duurt 90 dagen; de kuikens loopen spoedig rond en volgen de

Struisvogels.

ouders. Jonge struisvogels kunnen gemakkelijk tam gemaakt worden.

De Americaansche S. of Nandoe (*Struthio rhea* L.), welke de Pampa's van Zuid-America bewoont, is veel kleiner (slechts 4 voet tot aan den schedel) en minder sierlijk van gevederte; de kleur daarvan is grijs met bruine wolken en vlekken; de sierlijke pluimen aan de vleugels en den staart ontbreken hem. Hij heeft drie teenen aan elken voet. Deze S. leeft van graan zoowel als van grasplanten; men ziet hen vereenigd in troepen van 30 individuen.

Op Madagascar zijn bruine eijeren gevonden, grooter dan die der struisvogels; men wil daaruit opmaken dat aldaar eene soort van S. leeft grooter nog dan de Africaansche. Overigens brengt men tot deze familie de beenderen van uitgestorven vogels van ongeveer 10 voet hoogte, welke op Nieuw-Zeeland aangetroffen zijn.

STRUVE (Friedrich Adolf August), bekend wegens zijne kunstmatige bereiding van minerale wateren, werd den 9den Mei 1781 te Neustadt bij Stolpen geboren, bezocht in 1799 de hoogeschool te Leipzig en in 1800 die te Halle, alwaar hij twee jaren later den doctoralen graad in de medicijnen verwierf. Na zich eenigen tijd te Weenen te hebben opgehouden, zette hij zich in 1803 in zijne geboortestad als geneesheer neder, nam na den dood zijns vaders in 1805 diens praktijk over, doch verwisselde die nog in hetzelfde jaar, ter oorzake zijner zwakke gezondheid, met een' chemischen werkkring in de Salomons-apotheek te Dresden, waarvan hij door aankoop eigenaar werd. Eene ongelukkige proefneming met het toen nog niet genoeg bekende blaauwzuur bezorgde hem eene gevaarlijke ziekte, die hem noopte bij herhaling de bronwateren te Karlsbad en Mariënbad te gebruiken, wier gunstige uitwerking hem op het denkbeeld bragt, om nieuwe apparaten te vervaardigen, waardoor de eigenschappen der natuurlijke bronwateren op kunstmatige wijze konden worden verkregen. Nadat hij zich gedurende 10 jaren hierop had toegelegd, is hem dit zoo wel gelukt, dat nog ten huidigen dage allerwege inrigtingen voor de fabricatie en voor het gebruik zijner nabootsingen bestaan en werkelijk nut stichten. S. ondernam, om zulke inrigtingen zelf tot stand te brengen, onderscheidene reizen, bleef echter zelf lijdende en stierf, bij een toevallig verblijf te Berlijn, den 29sten September 1840. Hij

schreef: *Ueber Nachbildung der natürlichen Heilquellen* (Dresden 1824—1826, 2 Hefte).

STRUVE (Friedrich Georg Wilhelm von), geboren te Altona den 15den April 1793, legde zich aan de hoogeschool te Dorpat eerst op de letterkunde toe, maar ging weldra over tot die wetenschap, welke hij door eene menigte ontdekkingen en waarnemingen gedurende eene lange reeks van jaren met zooveel ijver niet alleen gediend, maar ook belangrijk vooruitgezet heeft — de sterrekunde. In 1813 benoemd tot observator bij, in 1817 tot directeur van de sterrewacht te Dorpat, maakte hij vooral de dubbele sterren, tot op dien tijd bijna alleen door W. Herschel waargenomen, tot de voorwerpen van zijn onderzoek, waarvan hij de uitkomsten bekend maakte in onderscheidene werken, voor de wetenschap van onschatbare waarde door de juistheid der plaatsbepaling van vaste sterren en de naauwkeurigheid, met welke de waarnemingen tot bruikbaarheid herleid zijn; met name: *Observationes Dorpatenses* (Dorpat 1817—1839, 8 dln.); *Catalogus novus stellarum duplicium* (Dorpat 1827), *Stellarum duplicium mensuras micrometricas* (Petersburg 1837); *Stellarum fixarum, inprimis compositarum, positiones mediae* (ald. 1832). Groote diensten bewees hem daarbij de groote refractor, dat meesterstuk van Fraunhofer, hetwelk alle sterrekundige werktuigen van dien tijd ver overschaduwde en onder de handen van den onvermoeiden en allernaauwkeurigsten S. zulke schitterende diensten aan de sterrekunde heeft bewezen, dat men de daarmede verkregen uitkomsten als den grondslag van de hedendaagsche ontwikkeling dezer wetenschap aanmerken kan. Doch hoezeer de sterrewacht te Dorpat door de waarnemingen van S., door prof. Kaiser teregt den Hipparchus onzer eeuw genoemd, zich tot de eerste der aarde verhief, meende haar verdienstelijke directeur nog uitgebreider diensten aan de sterrekunde te kunnen bewijzen. Ten gevolge van een door hem met keizer Nicolaas van Rusland gehouden gesprek, werd het plan ontworpen tot het stichten eener sterrewacht op den heuvel Pulkowa bij Petersburg (zie *Pulkowa*), van welke S. in 1839 het bestuur aanvaardde, van welke hij eene *Description* uitgaf (Petersburg 1845) en welke onder zijne zorg voorzien werd van eene sterrekundige boekerij, welker *Catalogue* hij mede in het licht zond (Petersburg 1845). In zijne *Etudes d'astronomie stellaire* (Petersburg 1847) gaf hij de uitkomsten van eene menigte waarnemingen, die hij op den Pulkowa verrigtte met behulp der werktuigen, die hij ten gevolge van 's keizers onbekrompen mildheid, daar geheel naar de ijverig door hem ook door wetenschappelijke reizen bestudeerde eischen der wetenschap had laten ontbieden en opstellen.

Indien S. niets anders verrigt had dan het aangestipte, zou hij zich reeds eene eerste, zoo niet de eerste plaats onder de onderzoekers van de hoogere streken des hemels hebben verworven. Maar ook op het misschien min schitterende, maar praktisch althans niet min nuttige veld der aardmeting, en daardoor het leggen van den allereersten grondsteen der sterrekunde verwierf hij zich onschatbare verdiensten. Zijne graadmetingen in Lijfland en de Russische provinciën langs de Oostzee, later tot aan den Donau voortgezet tot over eenen boog van 25° 20' (de grootste graadmeting die ooit heeft plaats gehad) bezitten eene onschatbare waarde, niet alleen eene onmiddellijke voor de plaatsbepalingen en de kennis der grootte en gedaante van de aarde, maar ook eene zijdelingsche, doordien zijn uitvoerig werk over de graadmetingen in de Oostzee-provinciën (Dorpat 1831, 2 dln.) zulke uitvoerige en naauwkeurige berigten aangaande de zamenstelling en het gebruik van draagbare werktuigen bevat, dat moeijelijk eene voortreffelijker handleiding tot een groot gedeelte der praktische sterrekunde zou te vinden zijn dan in dat werk wordt aangetroffen. Bovendien verledigde zich S. nog tot velerlei andere belangrijke onderzoekingen, ond. and. aangaande de nutatie, de parallaxen der vaste sterren, met name van Wega (zie *Wega*) enz., waarin hij met hoogst verdienstelijke naauwkeurigheid is geholpen door zijnen zoon, Otto Willem, die hem eene reeks van jaren op den Pulkowa ter zijde stond, en die zijnen vader, toen deze den 23sten November 1864 overleed, als directeur der sterrewacht is opgevolgd.

STRYCHNINE is de naam van eene plantaardige basis (alkaloïde) met zeer vergiftige eigenschappen. Zij komt voor in de zoogenoemde braaknoten of kraanoogen, de zaden van den kraanoogenboom (*Strychnos nux vomica*), in de Ignatiusboonen, de zaden eener kruipende plant (*Strychnos Ignatii*), in de wortels van *Strychnos colubrina* en in eenige andere planten van hetzelfde geslacht. Zij is in alle dezen vergezeld van een ander alkaloïde, de brucine, en gebonden aan een weinig bekend zuur (*acidum igasuricum*). Men bereidt de S. gewoonlijk uit kraanoogen, die men tot een grof poeder brengt en met zeer verdund zwavelzuur herhaaldelijk uittrekt. Het vocht wordt sterk ingedampt en met bijtenden kalk behandeld. Het neêrslag, dat de S. en brucine bevat, wordt met alkohol uitgekookt en de oplossing ingedampt. De S. kristalliseert het eerst en wel in vierzijdige zuilen, die in water en alkohol bijna niet, in kokenden wijngeest daarentegen tamelijk oplosbaar zijn.

De S. bezit een' zeer onaangenamen bitteren smaak, en is even als hare zouten, een der vreeselijkste vergiften die bekend zijn. Zoowel onmiddellijk in het bloed gebragt, als doorgeslikt, veroorzaakt reeds een paar grein hevige krampachtige zamentrekkingen, voornamelijk van de rugspieren: verschijnselen die gewoonlijk spoedig door den dood gevolgd worden. Als tegengift worden looizuur en bij gebreke van dien sterke aftreksels van thee aanbevolen, maar geneeskundige hulp komt meestal te laat. In zeer geringe hoeveelheden zijn de zouten van S. niet zonder gevolg aangewend tegen verlammingen.

De S. is, zelfs in zeer geringe hoeveelheden, gemakkelijk te herkennen aan twee eigenschappen. Vooreerst ontstaat door toevoeging van chroomzuren kali en daarna van eenig sterk zwavelzuur eerst eene prachtig paarschblaauwe en daarna eene roode kleur, en ten tweede brengen lood-hyperoxyde en sterk zwavelzuur, dat een spoor van salpeterzuur bevat, eene donkerblaauwe verkleuring te weeg, die vervolgens in paarschrood overgaat. R. S. T. M.

STRYMON, tegenwoordig *Struma* genoemd, is eene vrij aanzienlijke rivier in Thracië, aan welks oevers zich in vorige eeuwen ontelbare zwermen van kraanvogels ophielden. Zij wordt eenige mijlen boven Amphipolis bevaarbaar en stort zich in den Strymonischen zeeboezem, een' golf van de Aegœische zee, aan de kust van Macedonië, tegenwoordig de zeeboezem van Contessa.

STUART is de naam eener Schotsche familie, welke gedurende meer dan drie eeuwen, eerst alleen in Schotland, daarna ook in Engeland de koninklijke waardigheid bezat. Zij ontleende dien naam aan de waardigheid van rijkshofmeester, Steward of S., welke hare leden reeds sedert de XIIde eeuw aan het Schotsche hof erfelijk bezaten. Toen Walter S. in 1314 met Marjoria, eene dochter van Robert Bruce huwde, was er reeds bepaald, dat de kroon van Schotland, na het uitsterven der mannelijke nakomelingen van koning Robert en diens broeder Eduard, op de nakomelingen van Marjoria zou overgaan. Het geval deed zich reeds voor in 1370, toen Roberts zoon David de IIde zonder mannelijke kinderen stierf. In dat jaar beklom de zoon van den genoemden Walter, onder den naam van Robert den IIden, den Schotschen troon, met welke gebeurtenis de dynastie der S.'s een aanvang neemt. Voor eenige bijzonderheden nopens de leden van dat geslacht, gedurende hunne regering over Schotland, verwijzen wij den lezer naar blz. 21 van dit deel.

De dood van koningin Elizabeth, in 1603, baande den Schotschen koning Jacob den VIden, wiens voorvader Jacob de IVde met Margaretha, eene dochter van Hendrik den VIIden van Engeland gehuwd was, den weg tot den Engelschen troon, dien hij onder den naam van Jacob den Isten beklom. Hij werd in 1625 opgevolgd door Karel den Isten, die in oorlog geraakte met zijn parlement, daarbij het onderspit delfde en in 1648 te Londen onthoofd werd. Op dat oogenblik bezat het geslacht S. twee wettige takken: de eene bestond uit de kinderen van Karel den Isten, de andere uit het geslacht zijner zuster Elizabeth, die met Frederik, keurvorst van de Palts, den in Nederland wel bekenden verdreven koning van Boheme, gehuwd was.

Karel de Iste liet bij zijnen dood vier kinderen na: Karel, Jacob, Maria en Henriëtte. De eene dochter was gehuwd met den stadhouder Willem den IIden en werd de moeder van Willem den IIIden; de andere dochter huwde met den hertog van Orleans en werd moeder van twee dochters, van welke de eene verloofd werd met Karel den IIden van Spanje, de andere met den hertog van Savoije, die later tot koning van Sardinië werd

verheven. De oudste zoon van Karel den Isten werd in 1660 hersteld en regeerde tot 1685, in welk jaar hij zonder wettige kinderen overleed, en opgevolgd werd door zijnen broeder Jacob den IIden, vroeger hertog van York. Deze behoorde tot de R. Catholieke kerk, doch had bij zijne troonsbeklimming twee dochters, Maria en Anna, die in de Hervormde leer waren opgevoed. Maria was gehuwd met haren vollen neef, den stadhouder Willem den IIIden, Anna met prins George van Denemarken. De gunsten, die koning Jacob, in strijd met de *test-act*, aan zijne geloofsgenooten bewees, veroorzaakte eene breuk tusschen hem en zijne Protestantsche onderdanen, die zoo groot werd, toen hem uit zijn tweede huwelijk nog een zoon, Jacob Eduard, geboren werd, dat de hulp van 's konings schoonzoon Willem den IIIden werd ingeroepen. Deze landde in November 1688 te Torbay, rukte tegen Londen op, en werd er met zijne gemalie tot koning en koningin van Groot-Brittannië uitgeroepen. Nadat Willem de IIIde in 1702 kinderloos overleden was, werd hij opgevolgd door Anna, die al hare kinderen op jeugdigen leeftijd verloren had en dus in 1714 zonder nakomelingen overleed.

Het geslacht S. had op dat oogenblik nog twee takken: een' mannelijken, aan welks hoofd de genoemde Jacob Eduard stond, en een' vrouwelijken, waartoe de nakomelingen van Elizabeth en Frederik van de Palts behoorden. De naam S. leefde natuurlijk alleen in den eersten voort, zoodat wij dien meer bepaald moeten nagaan. Jacob de IIde was in 1688 naar Frankrijk gevlugt. Hij had op dat tijdstip een' zoon, Jacob Eduard, dien men in Engeland vrij algemeen voor een ondergeschoven kind hield (zie *Pretendent*), en kreeg daarna nog eene dochter Maria Louise, die in 1760 ongehuwd stierf. De verdreven koning overleed den 16den September 1701 te St. Germain in Frankrijk, nadat Willem de IIIde den 12den Junij van dat zelfde jaar in het Engelsche parlement de aanneming eener acte bewerkt had, waarbij de erfopvolging alleen in de Protestantsche linie werd vastgesteld, en alle R. Catholieke nakomelingen van Jacob den Isten van den troon werden uitgesloten.

Het gevolg dier bepaling was, dat Willem de IIIde in 1702 werd opgevolgd door Anna, en deze in 1714 door George, keurvorst van Hannover, die door zijne moeder van Elizabeth en Frederik van de Palts afstamde. Met hem kwam het Brunswijksche huis op den troon van Groot-Brittannië, dat in de vrouwelijke linie van het geslacht S. afstamde.

De eenige mannelijke nakomeling van dat aloude geslacht was de hierboven gemelde pretendent, Jacob Eduard, die door zijne aanhangers als Jacob de IIIde erkend werd. Zijne pogingen, om zich van den Britschen troon meester te maken, mislukten, en hij stierf in 1766, nalatende twee zonen. De oudste daarvan, Karel Eduard, deed in navolging van zijnen vader verscheidene pogingen, om den verloren troon te herwinnen. Die van 1745, waaraan Sir Walter Scott de stof voor zijn' roman *Waverley* ontleende, werd door den slag bij Culloden geheel in zijn nadeel beslist. Karel Eduard, die later onder den naam van graaf van Albany in Italië leefde, stierf er in 1788 zonder wettige kinderen na te laten. De eenige wettige nakomeling, die toen uit dien tak van het geslacht S. nog overbleef, was zijn broeder Hendrik Benedictus, die in den geestelijken stand was getreden en in 1747 den kardinaalshoed ontvangen had. Deze nam den koningstitel aan, vestigde zich, na de verovering van Italië door de Franschen, te Venetië, en leefde er van een jaargeld, dat het Britsche hof hem had toegelegd. Den 13den Julij 1807 stierf deze laatste wettige mannelijke nakomeling van het geslacht S. te Frascati. Hij had zijne regten op den Britschen troon aan Karel Emanuel den IVden van Sardinië overgedragen. George de IVde liet te zijner eere een gedenkteeken oprigten in de St. Pieterskerk te Rome. De familiepapieren welke hij bezat, werden door de Britsche regering aangekocht en in 1847 uitgegeven, onder den titel van *Stuart papers*. Er leven nog vele familiën in Engeland, Schotland en Ierland, die zijdelings met het geslacht S. verwant zijn, of wel uit onechte kinderen van verschillende leden van dat stamhuis zijn voortgesproten.

STUART (Martinus) was in zijn leven rijks-historieschrijver, secretaris der derde klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, leeraar bij de Remonstrantsch-Gereformeerde gemeenten achtervolgens te Dokkum, Utrecht en Amsterdam, en lid van vele genootschappen ter bevordering van godsdienst, wetenschappen, letteren en kunsten. Hij werd den 4den October 1765 te Rotterdam geboren en overleed te Amsterdam den 22sten November 1826.

Hij had zich uitstekende bekwaamheden verworven, was onvermoeid werkzaam en stelde met geestdrift belang in wat edel en goed mogt heeten. Zijne vele en velerlei geschriften kunnen dit getuigen. Vooreerst heeft hij zich als geschiedschrijver hoogst verdienstelijk gemaakt. Het eerste werk waarmede hij optrad was zijne *Romeinsche geschiedenis*, die van 1794 tot 1810 in 30 deelen werd uitgegeven. Ondanks zijn' omvang mogt dit werk in 1824 een' tweeden druk beleven, geheel gelijk aan den eersten, daar de schrijver verklaarde niets te veranderen te hebben. In hetzelfde jaar (1794) begon hij zijne vertaling van Barthelemy's *Reize van den jongen Anacharsis door Griekenland*, waarvan insgelijks in 1824 eene nieuwe uitgave het licht zag; terwijl hij tevens, met den hoogleeraar Konijnenburg, de *Tafereelen van de staatsomwenteling in Frankrijk* bewerkte, welk werk echter door den laatsten alleen is voortgezet en voltooid. In 1802 gaf hij, gezamenlijk met den beroemden J. Kuyper, *De mensch zoo als hij voorkomt op den bekenden aardbol* in het licht, een onvoltooid prachtwerk in 6 deelen, dat insgelijks een' herdruk beleefde en de zeldzame eer genoot van in het hoogduitsch vertaald te worden. Maar vooral — om geene vertalingen en kleinere oorspronkelijke stukken, die Nederland aan zijne pen te danken had, te noemen — heeft S. zich eenen naam verworven door zijne *Jaarboeken van het koningrijk der Nederlanden*, in 1818 aangevangen en tot 1825 voortgezet, die helaas na zijnen dood, door eene onvergefelijke nalatigheid der regering niet werden vervolgd. Ook zijne *Vaderlandsche historie*, loopende over het tijdperk van 1752 tot 1784, bewees dat hij eene ongemeene kennis aan een juist en bezadigd oordeel paarde, en dat het eene wezenlijke erkentenis zijner groote verdiensten mogt heeten, toen koning Willem de Iste hem tot 's lands historieschrijver benoemde.

Niet minder groot waren S.'s verdiensten als kanselredenaar. Gedurende de 33 jaren dat hij te Amsterdam het evangelie verkondigde, trok hij voortdurend talrijke scharen toehoorders, ook uit andere gezindten, tot zich. Zijn stijl was krachtig, zijne voordragt boeijend. Hij bezat de gave om door zijne prediking te gelijk den geest te ontwikkelen en het hart te heiligen. Zijne gedrukte leerredenen bewijzen, dat hij niet alleen een voortreffelijk prediker, maar tevens een grondig godgeleerde was. Behalve enkele losse leerredenen, gaf hij in 1804, in 32 predikatiën, *Den brief van Jacobus*, in het licht. In vereeniging met den predikant van der Breggen Paauw had hij reeds in 1798 eene reeks van leerredenen over *De geschiedenis van Jozef* uitgegeven. Een belangrijk gedeelte van zijnen kanselarbeid verscheen eerst na zijnen dood, onder den titel: *Nagelatene leerredenen*, in 6 deelen. Dat hij ook in andere opzigten als redenaar en te gelijk als letterkundige uitmuntte, kan blijken uit zijne *Nagelatene redevoeringen*.

Als lid der Remonstrantsche broederschap was S. een hartelijk voorstander harer belangen. Hij verdiende ten volle den eerbied en de genegenheid die men hem schonk, om zijne vaste godsdienstige beginselen en zijn allerbeminnelijkst karakter. Als huisvader, mensch en christen, deelde hij in de hoogachting van allen die hem kenden. Zijn dood werd niet enkel diep betreurd door zijne talrijke betrekkingen en vele vrienden, maar was ook een groot verlies voor de Nederlandsche letterkunde.

STUERBOUT (Dirk), een der voortreffelijkste meesters der Nederlandsche school uit de tweede helft der XVde eeuw, wordt hier door ons vermeld, ofschoon het uit de jongste onderzoekingen, — met name van den heer van Even, archivaris van Leuven, in zijn werk *Thierry Bouts, dit Stuerbout*, etc. (Bruxelles 1861) en van den heer A. Wauters, *Thierri Bouts ou de Harlem* (Bruxelles 1863) — met zekerheid is gebleken dat zijn naam Dirk Bouts was en dat de naam van S. hem alleen gegeven is uit verwarring met een' tijd- en stadgenoot (Leuvenaar), die dezen naam droeg en een geheel ander man was, een schilder van decorative werken, maar wiens persoon en naam dikwijls (en tot in de laatste jaren) met den zijnen is verwisseld. De naam Dirk van Haarlem komt hem echter onbetwistbaar toe, aangezien hij geboortig was uit die stad, waar hij behoorde tot de groep van kunstenaars, die daar bijna eene school uitmaakten. Dirk Bouts schijnt in aanraking gekomen te zijn met Jan van Eyck, tijdens

deze, in het gevolg van Jan van Beijeren, de noordelijke Nederlanden bezocht. Met vrij veel zekerheid stelt men zijn geboortejaar thans in 1391. Van zijn verblijf en zijn werk te Haarlem is weinig meer bekend dan hetgeen Karel van Mander vermeldt, namelijk dat hij in de Kruisstraat woonde in een huis welke gevel met gebeeldhouwde koppen versierd was. Uit een commentaar op Guicciardini, door den heer Wauters gevonden, schijnt men te mogen opmaken dat Dirk van Heerlem voor het regulierenklooster aldaar de historie van St. Bavo, patroon van Haarlem, schilderde, met een gezigt op de omstreken van Haarlem, het huis te Cleef enz. tot achtergrond. Hij wordt trouwens door Molanus de uitvinder van het landschapschilderen genaamd, in overeenstemming met v. Mander, die dezelfde eer toekent aan de Haarlemsche school. Niet geheel onwaarschijnlijk wordt verder Dirk Bouts gehouden voor den schilder van een *St. Christophorus*, vroeger, volgens Bleiswijck, in de St. Ursula kerk te Delft te vinden, welligt hetzelfde stuk dat in 't Antwerpsche museum aan hem wordt toegeschreven.

Eerst op rijperen leeftijd schijnt hij zich naar de zuidelijke Nederlanden, en wel naar Leuven te hebben begeven, waar hij het grootste en werkzaamste deel zijns levens doorbragt. K. van Mander vermeldt van hem een altaarstuk met het borstbeeld des Heilands in 't midden en die van de apostelen Petrus en Paulus op de deuren of vleugels voorstellende, hetwelk hij in 1462 te Leuven moet vervaardigd hebben voor Jan Gerritsz. Buitenweg te Leyden.

K. van Mander noch de andere biographen maken echter gewag van de voorname werken uit het laatst van 's meesters leven en waarop eigenlijk de rang berust, dien Bouts in de Nederlandsche school inneemt. Twee daarvan zijn door hem voor de broederschap van het heilige sacrament in de St. Pieters kerk te Leuven geschilderd. Zij stellen voor *De marteling van St. Erasmus* en het *Avondmaal*. Op de zijvleugels van het eerstgenoemde stuk zijn de *H. Hieronymus* en de *H. Bernardus* voorgesteld; op die van het tweede, welke zich in het museum te Berlijn en in de pinakotheek te Munchen bevinden, *De eerste paaschviering* en *Elias in de woestijn*. Daarna schilderde hij voor de magistraat van Leuven een *Laatste oordeel*, welke schilderij verdwenen schijnt te zijn en de twee stukken, welker onderwerp aan eene oude kronijk van Leuven, *de gulden legende*, zijn ontleend. Op het eene veroordeelt keizer Otto eenen graaf, die door de keizerin was aangeklaagd. Hij wordt door zijne vrouw op de geregtsplaats vergezeld; eene menigte volk is tegenwoordig en over den muur der burgt zien de keizer en de keizerin op de strafoefening neder. Op den voorgrond reikt de beul het hoofd des graven aan zijne ongelukkige gemalin. Op het tweede stuk ziet men deze vrouw met het hoofd staan voor den op zijnen troon gezeten keizer, de onschuld van haren man betoogende en een gloeijend ijzer in de hand houdende. De keiser, overtuigd van zijn overhaast oordeel, laat zijne gemalin verbranden. Deze episode is op den achtergrond voorgesteld. Deze schilderijen werden door Dirk Bouts van 1470—1475 vervaardigd. Zij werden reeds uitvoerig door L. de Bast beschreven in den *Messager des sciences et des arts* van 1832 (te Gent uitgegeven) en hebben later de stof geleverd tot meer dan één artikel in genoemd tijdschrift, terwijl de geschiedenis van haar ontstaan en hare latere lotgevallen uitvoerig zijn beschreven in de reeds genoemde werken van de heeren van Even en Wauters. Tot in 1826 bevonden zij zich op het stadhuis te Leuven, en werden in dat jaar voor *f* 10,000 door de stedelijke regering aan den toenmaligen prins van Oranje verkocht. Men weet dat zij later de galerij van koning Willem den II^den^ versierden en thans bevinden zij zich in 't museum te Brussel, voor 't welk zij in 1861 voor 28000 fr. door de Belgische regering van de koninklijke erfgenamen werden aangekocht. Zij behoorden, blijkens de onderzoekingen van den heer Wauters, tot een uit vier deelen bestaand polyptychon, dat door den schilder niet voltooid werd, daar hij den 6^den^ Mei 1475 overleed.

Passavant, Waagen en anderen noemen nog eenige schilderijen op, welke zij aan D. Bouts toeschrijven. Daartoe behooren twee vleugeldeuren in 't museum te Napels, koning Robert van Sicilië en Karel, hertog van Calabrië voorstellende, welke echter, evenmin als de *Afneming van het kruis* in 't museum te Brussel, of de hem toegeschrevene schilderij in de kerk te Dantzig, e. a. voor zijn werk kunnen gehouden worden. Meer waarschijnlijkheid bestaat daaromtrent voor *De Sybille van Tibur, aan keizer Augustus de geboorte des Heilands voorzeggende*, in de collectie Brentano te Frankfort, *De H. Maagd en het kind* in het museum van Antwerpen (coll. Ertborn), de *Gevangenneming* en het *Ecce Homo*, te Munchen en te Neurenberg, *De krooning der H. Maagd* in het museum te Weenen, *Johannes de Dooper* bij den heer Zanoli te Keulen, *De marteldood van S. Hippolytus* in de kerk des Verlossers te Brugge, acht kleine paneelen met tafereelen uit het leven der *H. Ursula*, met andere tafereelen op de buitenzijde, in het klooster der zwarte zusters te Brugge, de *Begrafenis van een heiligen bisschop*, toebehoorende aan sir Ch. Eastlakes te Londen. Nog werden door Nagler en anderen aan D. Bouts toegeschreven eene voorstelling van *Jakob en Rachel* en eene andere van *Jozef door zijne broeders verkocht*, die in 1863 bij Heberle te Keulen werden verkocht. De heer Wauters wil in Bouts ook den schilder zien van de twee paneelen, elk met vijf tooneelen uit het leven van *St. Bertin* beschilderd, welke zich in de galerij van koning Willem den II^den^ bevonden en, even als vele van zijne andere werken langen tijd aan Memmelink werden toegeschreven. Eindelijk heeft hij getracht Bouts als vervaardiger van etsen te doen erkennen; de daarvoor bijgebragte gronden zijn echter aan bedenking onderhevig. Men doet dan ook veiligst met in Dirk Bouts meer bepaald den schilder te zien, die zonder de hoogte van een v. Eyck of Memmelink te bereiken, eene hooge plaats verdient onder de kunstenaars van zijnen tijd en door uitvoerigheid en natuurlijkheid van behandeling en teekening en het karakteristieke zijner uitdrukking, den ontluikenden roem der Nederlandsche school heeft helpen bevorderen.

STUIFMEEL (*Pollen*). Het S. wordt binnen in den helmknop der planten gevormd en is als hare bevruchtende stof te beschouwen, zonder welker uitstorting of uitstrooijing op den stamper of het vrouwelijke voortplantingswerktuig, in den regel althans, geene rijpe zaden te verwachten zijn. Omtrent de wijze waarop dit plaats heeft, of de middelen welke daartoe bevorderlijk zijn, raadplege men het art. *Bestuiving*.

Het S. doet zich veelal voor als een geel poeder, waarvan de korreltjes, bij eenige vergrooting waargenomen, als blaasjes zijn te beschouwen, die eene ronde of bijna ronde gedaante hebben, bij sommige planten glad en effen, bij anderen met verschillende verhevenheden bezet zijn. Met water bevochtigd, zetten deze bolletjes zich sterk uit en verkrijgen dan eene meer volkomen ronde gedaante. Bij de meeste planten zijn de afzonderlijke korreltjes vrij, bij anderen weder tot klompjes vereenigd. Van dit laatste vindt men voorbeelden bij de *Orchideae* en *Asclepiadeae*. Bij de eerstgenoemden vindt men in de beide hokjes van den helmknop een ligchaampje, *stuifmeelmassa* (*Massa Pollinis s. Pollinium*) geheeten, dat zich naar onderen in een *steeltje* (*Caudicula*) versmalt en in een knopje of schildvormig aanhengsel, *bandje* (*Retinaculum*) uitloopt, waardoor de stuifmeelklomp op den stempel wordt bevestigd. Bij de *Asclepiadeae* verhouden deze stuifmeelklompjes zich op eene eigenaardige wijze. De stuifmeelklompjes namelijk afkomstig van denzelfden helmknop blijven niet bij elkander, maar een der klompjes vereenigt zich door middel van een klierachtig ligchaampje met een klompje van den volgenden meeldraad. Wat den bouw van het S. betreft, nu eens bestaat het eenvoudig uit den inhoud en een vliesje, dat dezen inhoud omgeeft, zoo als bij de *Waterplanten*, meerendeels echter wordt dit vliesje nog door een tweede omgeven, dat den naam draagt van *huidje* (*Cuticula*), in welk geval Fritsche aan de *Stuifmeelkorrel* onderscheidde: het *buitenvliesje* (*C. extima*), het *binnenvliesje* (*C. interna*) en den *inhoud* (*Fovilla*). Het buitenvliesje nu eens glad, dan weder met kleine verhevenheden bezet, heeft altijd een of meer kring- of spleetvormige openingen, waardoor het binnenvliesje naar buiten dringt, om de zoogenaamde blinde *S.-buizen* te vormen, zoodra het S. door het kleverige vocht van den stempel wordt uitgezet. (Zie ook *Bevruchting der planten*). B.

STUIFZWAM (*Lycoperdon bovista*). (Zie *Bovist*).

STUIPEN (*Convulsiones; Eclampsia*). Onder dezen naam verstaat men clonische spier-zamentrekkingen, welke algemeen of gedeeltelijk kunnen zijn en waarbij het bewustzijn in meerdere of mindere mate opgeheven is. Van de vroegste tijden af heeft men verschillende soorten van S. empirisch onderscheiden, na-

melijk *S. bij kinderen* (*Eclampsia infantum*); *S. bij zwangere en barende vrouwen* (*Ecl. gravidarum et parturientium*); en S. ten gevolge van *vergiftiging*, voornamelijk door *loodwit-oxydatie* (*Ecl. saturnina*).

De S. bij kinderen spelen van ondsher eene groote rol in de kinderpraktijk. Zij zijn den leeken goed bekend, van daar dat men er een aantal namen aan gegeven heeft. De groei-S., binnen-S., termijntjes enz. zijn populaire benamingen voor eene en dezelfde kwaal.

Wat den leeftijd betreft, waarin zich de S. het vaakst vertoonen, is de vroege kindsheid tot na de eerste dentitie de meest gewone, evenwel krijgen ook nog oudere kinderen, die er vroeger reeds aan geleden hadden, soms S. bij het begin van acute huiduitslagen, zelfs van keelontsteking of van eene eenvoudige overlading der maag. De ligtere gedeeltelijke trekkingen houden meestal eenige dagen aan en komen inzonderheid bij zeer kleine kinderen voor, ten gevolge van stoornissen in de spijsvertering; de algemeene S. zijn natuurlijk niet aanhoudend, maar de geheele aandoening is òf met een' enkelen aanval geëindigd, òf tusschen de afzonderlijke aanvallen verloopt een langere of kortere tijd.

De ligtere vorm, zoo als bij gewoonlijk bij kinderen onder het jaar wordt waargenomen, wordt door de volgende verschijnselen gekenmerkt. Het kind slaapt met half gesloten oogen en naar boven gerigte oogappels, zoodat men tusschen de ooglidspleet alleen de witte sclerotica ziet. De aangezigtsspieren trekken zich in den slaap veelvuldig zamen, waardoor het kind den schijn kan hebben van te lagchen (*risus sardonicus*). De ademhaling geschiedt snel en onregelmatig, nu eens oppervlakkig dan eens met diepe zuchten, de ledematen hebben ligte trekkingen, de handjes zijn tot vuisten gebald met naar binnen geslagen duimen en de beenen met uitgestrekte teenen tegen den buik opgetrokken. Uit zulk een' onrustigen slaap nu ontwaken de kinderen verschrikt, weenende of kermende en zoeken, ingebakerd zijnde, door stampen met de beenen hun onbehagelijk gevoel te kennen te geven. Na eenige winden en eene rijkelijke groene, slijmerige, kwalijk riekende ontlasting of na braking, komt in den regel rust en een algemeen zweet te voorschijn, doch de nachtrust keert in de meeste gevallen voor dezen nacht niet weder. Deze toestand kan eenige dagen duren en zich dagelijks meermalen met korte tusschenpoozen herhalen, waarbij de kinderen meest koortsig zijn en vermageren.

De heviger vorm, de werkelijke *eclampsia infantum*, openbaart zich onder de volgende verschijnselen. Deze vertoont zich in den regel niet aanstonds in volle hevigheid, doch wordt meestal door het beschreven ziektebeeld voorafgegaan. Plotseling krijgen de kinderen daarna zoowel in den slaap als in wakenden toestand een' aanval, die op zichzelven beschouwd, van eenen aanval van vallende ziekte niet is te onderscheiden. Zij verliezen op eens volkomen het bewustzijn, de blik wordt strak, soms beginnen zij scheel te zien of de oogappels rollen onbestemd in 't rond. De aangezigtsspieren worden vertrokken. Aan de kaken komen happende, kaauwende bewegingen voor, vergezeld van tandenknarsen. De slikbewegingen zijn onvolledig. De S. strekken zich tot bijna alle spieren uit, waarbij de rugspieren tonisch zijn zamengetrokken, terwijl aan de ledematen stootende, slaande, draaijende bewegingen voorkomen. De ademhaling wordt onregelmatig en kan door kramp van de stemspleet volkomen ophouden; de bloedsomloop wordt gestoord, het hart trekt zich zeer snel doch onrythmisch zamen. De stoelgang en de urine worden vaak onwillekeurig ontlast. De mond wordt soms door bloedig schuim bedekt ten gevolge van kwetsing van de tong of het mondslijmvlies. De temperatuur der huid is aan den romp normaal, aan de ledematen verminderd; de gevoeligheid der huid is geheel opgeheven. De duur van eenen aanval, waaraan dikwijls sommigen dezer verschijnselen ontbreken, zonder dat daarom de aanval ligter zou moeten genoemd worden, duurt van eenige seconden tot hoogstens eenige minuten, waarna de kinderen half comateus en verslapt blijven liggen; er doen zich hersenverschijnselen voor, de eetlust is verdwenen, zoodat zuigelingen niet eens de hun aangeboden borst nemen. De oorzaken welke tot S. bij kinderen aanleiding geven, zijn òf in de hersenen gelegen (*idiopathische S.*) òf in een ander orgaan en van daar op de hersenen teruggekaatst (*deuteropathische S.*). Tot de eerste soort brengt men die, welke op eene werktuigelijke drukking van het hoofd tijdens de geboorte berusten, of afhangen van ontleedkundig aanwijsbare veranderingen in de hersenen, vooral *tuberculose*, of van regtstreeks op de hersenen werkende middelen, zoo als *spirituosa* en *narcotica*. Verder geven groote schrik, angst en bij oudere kinderen overspanning van geest aanleiding tot S. De *deuteropathische S.* komen verreweg het meest voor, zij worden veroorzaakt door prikkeling van het darmkanaal (door terughouding van het *meconium*, verkeerde voeding, indigesties, wormen enz.), of van het mondslijmvlies bij het doorbreken der tanden. Bij het uitbreken van acute, koortsige ziekten, vooral huiduitslagen en na eene spoedige genezing van zeer vochtige huiduitslagen zijn S. geene zeldzaamheid. De behandeling verschilt naar de oorzaken en moet aan den geneesheer overgelaten worden. Intusschen zorge men als eerste hulp dat alle knellende banden en kleedingstukken verwijderd worden en dat het kind zich niet kunne kwetsen. Men plaatse het dus ontkleed, het hoofd eenigzins verheven, op een groot bed en trachte door het aangezigt en de ontblootе borst met koud water te besprenkelen, diepe inademingen tot stand te brengen, waardoor ten minste het gevaar voor verstikking vermindert. Men legge voorts mostaardpappen, bij zeer kleine kinderen zuurdeesem aan de kuiten en koude compressen op het hoofd.

Wat de S. bij *zwangeren* en *barenden* betreft, deze brengen niet alleen het leven van het kind, maar ook van de moeder in het grootste gevaar. Gelukkig komen zij betrekkelijk zeldzaam voor, gemiddeld éénmaal onder 500 geboorten. Zij treden bijna nooit vóór de zesde maand in, breken het menigvuldigst tijdens de baring uit en worden vooral bij voor het eerst barende vrouwen waargenomen. Omtrent de eigenlijke oorzaak van deze ziekte meende men vroeger tot een helder inzigt gekomen te zijn, toen men gevonden had en het zich van vele kanten bevestigde, dat zij alleen bij lijderessen aan *morbus Brightii* (zie *Bright*) werd aangetroffen. Men meende hieruit het regt te ontleenen, om de eclampsie van zwangeren en barenden voor een verschijnsel van uraemie (zie *Uraemie*) te houden. In den jongsten tijd echter hebben zich Kiwisch, Krause, Scanzoni en anderen tegen deze verklaring gekant. De voornaamste verschijnselen, welke deze ziekte kenmerken, zijn: bewusteloosheid, tonische en clonische spierzamentrekkingen, sterke blaauwzucht, luide, rogchelende ademhaling, schuim op den mond en zeer snelle harde pols.

Ten opzigte van de weeën en den geheelen gang der verlossing komen in de verschillende gevallen vele afwijkingen voor. De kinderen komen zeer dikwijls dood ter wereld. Braun zag 31 kinderen levend, 13 dood ter wereld komen.

Omtrent de behandeling en nadere beschouwing van deze ziekte verwijzen wij onder anderen naar de monographie van Hasse: *Ziekteprocessen op het gebied der beweegzenuwen* en de verschillende verloskundige werken.

De S. *ten gevolge van loodvergiftiging* komen zelden voor, en wel alleen bij zulke personen, die reeds geruimen tijd aan andere verschijnselen van loodvergiftiging geleden hebben. De aanvallen gelijken in vorm op die van vallende ziekte, zijn meestal heviger en volgen elkander spoedig op (tot 30 maal op één dag). Zij veroorzaken in den regel den dood door stikking of beroerte. Komt onder eene voorzigtige symptomatische behandeling genezing tot stand, dan blijft er nog lang eene geestelijke en ligchamelijke afmatting, slaperigheid en zwakte over. Soms volgen er verlammingsverschijnselen. B.

STUIVER is de naam van een muntstuk uit het oude Nederlandsche muntstelsel, ter waarde van 8 duiten.

STUKADOORWERK of *Stucco* (ital.) heeten de versieringen, die door middel van natte gips of kalk, aan plafonds, muren en kroonlijsten enz. van kamers en huizen worden aangebragt. Reeds de Grieken bezigden eene soort van stucco, om huize niet van marmer opgetrokken gebouwen te overtrekken, en bouwden zelfs eenen geheelen tempel, dien van Zeus te Olympia, op die wijze. Het eigenlijke S., als versiering, was bij de Ouden bekend onder den naam van Albarium opus (bij Vitruvius Coronarium opus). Menigvuldig was het gebruik dat de Romeinen er van maakten aan plafonds en muren, meestal met kleuren en vergulsel. Later ging de kunst verloren en eerst Margitone,

omstreeks 1300, zou haar weder ontdekt hebben. Zij werd tot volkomenheid gebragt door den schilder Nanni van Udine, die ten tijde van Rafael leefde en van wien nog de dusgenaamde loges van Rafael in het Vaticaan getuigen. Ook de Arabieren verstonden de kunst om op deze wijze de rijke versieringen hunner aan druipsteen herinnerende gewelven te bewerken.

In Nederland en over 't algemeen in noordelijk Europa werd zij eerst tegen het einde der XVII^de^ eeuw ingevoerd; hare algemeene toepassing valt echter eerst in de XVIII^de^ eeuw en ging maar al te vaak gepaard met plastisch-architectonischen wansmaak. In lateren tijd werd de versiering in terrecotta hare mededingster.

De stukadoor gebruikt de fijnste en blankste gips en kalk, vermengd met eenig zand. Zij wordt geheel week op de plaats aangebragt, waar men sieraden verlangt te maken en wordt weldra hard en taai genoeg om haar met de vingers te kneeden en er de gewenschte vormen aan te geven, die dan vervolgens met een boetseerspadel worden afgemaakt en beschaafd. Soms worden ook de versierselen afzonderlijk geboetseerd of afgegoten en dan op de bepaalde plaatsen aangebragt. Wanneer S. met de noodige omzigtigheid wordt vervaardigd en men het behoorlijk laat uitdroogen, is het zeer duurzaam. Eindelijk moeten wij hier nog vermelden het dusgenaamde gipsmarmer, waarmede zuilen enz. zoo bedriegelijk worden bekleed dat men ze voor echt marmer zou houden.

STÜLER (August) beroemd architect, werd in 1800 geboren en behoorde tot de verdienstelijkste leerlingen van Schinkel. Hij had niet alleen eene diepe studie gemaakt van de herboren Grieksche kunst, maar bezat ook eene veelomvattende kennis van de gedenkteekenen uit latere tijdperken, terwijl te gelijk zijne phantasie uiterst werkzaam en levendig was, vooral op het gebied der ornamentiek, waar hij boven zijne meeste tijdgenooten uitmuntte. In 1833 gaf hij gedrukte voorbeelden voor meubelmakers uit, om langs dien weg de gedurende langen tijd verontachtzaamde kunst-industrie weder op te heffen. Later werd eene reeks bouwkunstige ontwerpen van zijne hand, grootendeels ten uitvoer gelegd, in het Album van de architecten-vereeniging te Berlijn opgenomen. Buiten een aantal particuliere woningen, door hem te Berlijn of in den omtrek gebouwd, werd naar zijne teekeningen in 1840 het raadhuis te Perleburg in den middeneeuwsch Italiaanschen stijl, voor welken hij eene bijzondere voorliefde had, opgerigt. Verder heeft hij de ontwerpen gemaakt voor den herbouw van het winterpaleis te St. Petersburg, de beurs te Berlijn, onderscheidene kasteelen, de R. Catholieke kerk te Bheda, enz. Een van zijne belangrijkste werken is het nieuwe museum te Berlijn, hetwelk met nog andere voor kunstinstellingen opgerigte gebouwen bestemd was om in die hoofdstad de verschillende kunststijlen te karakteriseren. Tot hetzelfde oogmerk moesten de nieuwe domkerk en het Campo santo dienen, waartoe hij de ontwerpen leverde, maar welker bouw na den dood van koning Frederik Willem den IV^den^ achterwege gebleven is. Daarentegen werd een ander plan, door hem gemeenschappelijk met Schadow ontworpen voor de kapel in het koninklijke paleis te Berlijn, in 1854 voltooid. In 1844 werd de nieuwe beurs te Frankfort volgens zijn plan gebouwd. Te Berlijn nam hij verder nog deel aan het bouwen of restaureren van onderscheidene kerken en moest ook te Potsdam voor den toenmaligen koning menig belangrijk bouwwerk besturen, zoo als de Vredeskerk, de Nicolaïkerk, enz. Ook het paleis te Schwerin van den groothertog van Mecklenburg werd onder zijn bestuur verbouwd. Bovendien leverde S. eene menigte teekeningen voor decoratiën, ijzerwerken, porceleinen, zilverwerken enz., die voortreffelijk van stijl en rijk bewerkt zijn. S. was opperbouwraad des konings, bestuurder of lid van alle Pruissische en onderscheidene buitenlandsche kunstinstellingen, ridder der orde pour le mérite, enz. Hij overleed te Berlijn den 18^den^ Maart 1865.

STURLUSON. (Zie *Snorri Sturluson*).

STUTGARD. De hoofd- en residentie-stad van het koningrijk Wurtemberg, liggende in een aangenaam dal, een uur van de Neckar, en 3 mijlen van Tubingen, tusschen heerlijke wijnbergen en tuinen. De oude stad is laag gelegen, onregelmatig en slecht gebouwd, de nieuwe daarentegen ligt hooger en heeft regte, breede straten en vele pleinen. Met de voorsteden Hesloch, Gablenberg en Berg, telt S. 45,000 inwoners. Men ziet er 6 Evangelische, 1 R. Catholieke, 1 Hervormde kerken en eene Synagoge. De hoofdkerk pronkt met geschilderde glazen en de standbeelden der graven van Wurtemberg, de hospitaalkerk met een Christusbeeld van Dannecker. Onder de overige merkwaardige gebouwen noemen wij het oude slot, een der fraaisten in Duitschland, met prachtige fresco's van Gegenbauer, het vorstenhof, het paleis van den kroonprins, den schouwburg, de groote infanterie-kazerne, de bibliotheek, het museum voor beeldende kunsten, waarin afgietsels van alle werken van Thorwaldsen. Op het nieuwe slotplein werd in 1839 een bronzen standbeeld voor Schiller opgerigt. Men vindt in S. pianoforte- zijden-, kousen- en lintfabrieken, gonddraadtrekkerijen, suikerraffinaderijen, benevens eene mis of jaarmarkt, welke in 1776 werd aangelegd; voor droogerijen en verwwaren is S. stapelplaats. Voorts zijn er 40 boekwinkels en 30 boekdrukkerijen met 100 gewone en 50 snelpersen. De stad genoot grooten bloei onder de regering van den hertog Karel, die de bekende militaire academie stichtte welke in 1793 opgeheven werd, en welke naar hem den naam van Karel's hoogeschool droeg. Ook de openbare koninklijke boekerij, eene der aanzienlijksten in Duitschland, werd door dien prins van de belangrijkste, inzonderheid geschiedkundige, werken voorzien, en met de aangekochte Lorchische en Panzarsche bijbelverzamelingen vermeerderd, waardoor zij in dit vak den voorrang boven alle andere boekerijen verdient. Deze boekverzameling bevat 200,000 boekdeelen, 2500 incunabelen, 12,000 bijbels in 60 talen en 2000 handschriften. De afzonderlijke koninklijke boekerij is, uit hoofde harer kostbare oude werken en handschriften, en het aantal nieuwe prachtwerken, mede zeer merkwaardig; terwijl het voortreffelijk koninklijk lustslot Solitude, niet ver van . op eenen berg liggende, bezienswaardig is. S. is de geboorteplaats van Schiller, Spitler en Moser.

STUURBOORD. Het regterboord van een schip of vaartuig. Onderzeil zijnde worden de benamingen *stuur-* en *bakboord* vervangen door *loef-* en *lijboord*; de eerstgenoemde voor dat, waar de wind in komt; de andere voor het tegenoverliggende. (Zie *Schip*).

STUURMANSKUNST is de naam dien men geeft aan de kennis, welke de zeeman behoort te bezitten, niet zoozeer als vereischte om een schip over zee te brengen, dan wel om aanspraak te kunnen maken op den naam van beschaafd zeeman. Van den wetenschappelijken zeeman wordt meer geëischt.

De S. omvat de beginselen der sterrekunde, voor zoover noodig is, om tot inleiding te verstrekken, tot het aanleeren der verschillende methoden tot breedte-, lengte- en tijdbepaling op zee, alsmede van hetgeen noodig is, om de afwijkingen van den magneetnaald te kennen berekenen, de betrekkelijke waarden der verschillende methoden te kunnen schatten, en bij voorkomende gelegenheden zijn voordeel daarmede te kunnen doen. Verder behooren tot de S.: de *koers- en verheidrekening*, tot het opmaken van het gegist bestek; de kennis der verschillende soorten van *zeekaarten;* het *kaartpassen en bestekzetten;* de kennis van het *zeilen langs den grooten cirkel;* zoo ook die der heerschende *winden en stroomen*. Eindelijk nog de theorie en behandeling van sommige instrumenten, die voor den zeeman onmisbaar zijn, als: de *peil- en Azimuth-kompassen*, *de spiegel-instrumenten* en den *artificiëlen horizon*.

In de werken over S. of zeevaartkunde vindt men al de genoemde onderwerpen, in meer of mindere uitgebreidheid, voorgedragen; zelfs meer dan dat; met name de driehoeksmeting, soms ook beginselen der meet-, stel-, en cijferkunst. Deze allen zijn evenwel te beschouwen als eene uitgebreide inleiding, waardoor men de stuurlieden, of hen, die zich daarvoor wenschen te bekwamen, en geene genoegzame opleiding hebben genoten, tracht te gemoet te komen. Het spreekt echter van zelf, dat men langs dien weg nimmer wetenschappelijk gevormde zeelieden zal verkrijgen, maar dat de kennis, die zij opdoen, altijd zeer oppervlakkig zal blijven, voldoende welligt om aan de eischen van een voorgeschreven examen te beantwoorden, doch ook niet hooger reikende.

ST. VITUS DANS. Onder dezen naam werden in vroegeren tijd verschillende zenuwaandoeningen zamengevat, die echter niets met elkander gemeen hebben. De verdienste van het goed onderscheiden dezer toestanden zoodat elke verdere dwaling onmogelijk is geworden, komt Wicke toe, die in eene uitgewerkte

monographie (*Versuch einer Monographie des grossen Veitstanzes*, 1844), de heerschende verwarring in een helder daglicht stelde.

Wij zullen hier behandelen de *kleine*- en *groote* St. V. D. De *pandemische* St. V. D. of *danswoede* vindt hare plaats onder het art. *Volksziekten*; omtrent het *Tarantismus* raadplege men het art. *Tarantula*.

De *kleine* of *Engelsche* St. V. D. (*Chorea minor*), *spieronrust*, *onwillekeurige spierbeweging*, *ballismus*, *scelotrybe*. Onder dezen naam verstaat men *voortdurende* onwillekeurige bewegingen van bijna alle animale spieren, welke door de bewegingen, die van den wil afhangen, in hevigheid toenemen en slechts dan, wanneer het bewustzijn opgeheven is, in den slaap, ophouden. De aanhoudende onwillekeurige bewegingen vertoonen zich òf aan alle animale spieren van het geheele ligchaam òf slechts aan enkele deelen van het ligchaam, aan de bovenste helft daarvan òf halfzijdig tot een arm en het daaraan beantwoordende been beperkt, òf in zeer zeldzame gevallen zijn de eene arm en het been van de andere zijde door spieronrust aangedaan. Ook zijn niet alle ledematen altijd in gelijke mate aangedaan; terwijl de eene arm geene seconde in rust is en voortdurend aan groote trekkingen onderhevig is, kan de andere gedurende eenige minuten in rust blijven en slechts door kleine, naauwelijks zigtbare spiersamentrekkingen worden aangetast. Dezelfde ongelijkheid in de aandoening wordt ook aan de onderste ledematen waargenomen. De spieren van het aangezigt kunnen ook wel volkomen verschoond blijven, terwijl zich die van de ledematen in eene voortdurende onrust bevinden.

Wat nu de afzonderlijke trekkingen betreft, loopen die van de bovenste ledematen in den regel het meest in het oog. Aan de armen bemerkt men de zonderlingste verdraaijingen en trekkingen, de schouders worden al trekkende in de hoogte geschoven, de vingers zijn nu eens gesloten, dan eens uitgespreid of plukken gedurig aan de kleedingstukken. De voeten kunnen geene seconde in rust blijven; de gang wordt onzeker en strompelend. Aan het hoofd komen de meest eigenaardige bewegingen tot stand. Het wordt gedraaid, geschud, nu eene naar de eene, dan naar de andere zijde krampachtig heengetrokken. De zamentrekkingen der aangezigtsspieren veroorzaken een zonderling gebarenspel; de oogen zijn wijd open gesperd of zien nu en dan scheel. De oogleden gaan gewoonlijk op en neêr. Ook de kaauwen slikspieren worden door de onrust aangedaan, van daar, dat de lijders zich op de tong bijten, soms stamelen of stotteren. Hoe meer de lijder tracht de spieronrust te bedwingen en de bewegingen aan zijnen wil ondergeschikt te maken, des te slechter wordt de toestand; even zoo is het als bij zich boos maakt of men de aangedane deelen tracht vast te houden. De willekeurige bewegingen worden natuurlijk door de krampachtige meer of min belemmerd; de lijder is meestal niet in staat zich aan- of uit te kleeden, te eten, te schrijven, een voorwerp aan te vatten enz. De gevoeligheid der aangetaste deelen blijft normaal; de reflexbewegingen blijven ongestoord.

Ofschoon de *chorea minor* zonder koorts verloopt, begint bij langen duur de voeding te lijden en worden de kinderen bleek en mager.

De kinderen worden in den regel tusschen het 6de en 15de jaar door deze ziekte aangetast en het meest meisjes. De ware oorzaak is tot nu toe geheel onbekend, zoodat in den regel van eene rationele behandeling geene sprake kan zijn en men zijne toevlugt moet nemen tot een der vele empirische middelen, waarbij het minder ontbreekt aan lofspraak dan aan wezenlijke geneeskracht.

De *groote* St. V. D. (*Chorea major; Chorea Germanorum*). Deze hoogst zeldzame ziekte tast bijna alleen meisjes aan, die de huwbaarheid zijn genaderd. Zij, die er aan lijden, krijgen aanvallen van gecoördineerde bewegingen, schijnbaar met het volle bewustzijn en eigen wil uitgevoerd, waarbij zich een eigenaardig overwigt van de geestelijke vermogens boven de ligchamelijken voordoet. De overgang tot het slaapwandelen, metaalvoelen, dierlijk magnetismus, tot het bovennatuurlijke en hoe deze raadselachtige toestanden ook mogen heeten, ligt zeer voor de hand, en er wordt alle scherpzinnigheid van den geneesheer vereischt, om hier de juiste grenslijn te trekken tusschen bedrog, zelfbedrog en wezenlijke ziekte-processen.

Nadat in den regel voorboden zijn voorafgegaan, o. a. somber gemoedsstemming, groote verstrooidheid, onrustige slaap, hartkloppingen, hoofdpijn enz., vertoonen zich de aanvallen, die van eenige minuten tot eenige uren kunnen aanhouden en eindigen met eenen dikwijls uren langen slaap of met het rustiger worden der zieken, die daarna verwonderd om zich heen zien als of zij uit een' droom ontwaken. Ontstaat een aanval, dan maken de lijders schijnbaar willekeurige, nu eens eenvoudige, dan eens zamengestelde bewegingen, met eene onnatuurlijke kracht, zekerheid, snelheid en volharding. Men ziet hen zweven, klouteren, springen, dansen, kruipen en de zonderlingste ligchaamsverdraaijingen beproeven. Anderen zijn meer psychisch opgewekt. Zij reciteren, preêken, zingen of bootsen de geluiden van dieren na. Reflexbewegingen na uitwendige prikkels komen niet tot stand; de herinnering van hetgeen gedurende den aanval gezegd of geschied is bestaat niet of slechts in geringe mate.

De ziekte wijkt gemeenlijk bij het begin van eene geregelde menstruatie; na de genezing komt bij de meeste meisjes eene buitengewone vruchtbaarheid en neiging tot zwaarlijvigheid voor.

Er bestaan geene geneesmiddelen, welke met zekerheid de aanvallen kunnen voorkomen, of zelfs de ziekte bekorten. De behandeling is ook meestal symptomatisch gerigt tegen bestaande bleekzucht, constipatie enz. De psychische behandeling, met vermijding van alles wat het hersenstelsel te veel opwekt, is bij de behandeling hoofdzaak.

Omtrent de litteratuur verwijzen wij behalve naar genoemde monographie van Wicke, naar de verschillende handboeken van bijzondere pathologie en therapie. B.

STYLITEN of Pilaarheiligen heeten in de kerkelijke geschiedenis die dwaze dweepers, welke er eene bijzondere boetedoening in stelden of eenen reuk van heiligheid nastreefden, om gedurende eenen geruimen tijd of wel levenslang eene kolom van meer of minder hoogte tot hun verblijf te kiezen. De uitvinder dier zonderlinge soort van martelaarschap is zekere Simeon, een Syrisch monnik, die in de Vde eeuw leefde. Nabij Antiochië bragt hij op een zuilenplat van naauwelijks 2 el omtrek negen jaren door; later leefde hij op pilaren van steeds toenemende hoogte, ten laatste 30 jaren lang op eenen van 40 el hoogte. Dat hij echter meermalen naar beneden kwam, blijkt daaruit, dat hij gedurende dien tijd zieken heette te hebben genezen door handenoplegging. Langen tijd, tot in de XIIde eeuw, vond men in Syrië, Palaestina en andere streken van het oosten deze onzinnigheid. In het westen vond zij geenen ingang; zelfs werd in de middeleeuwen zekere Walfileicus, die deze pilaarheiligheid nabij Trier wilde navolgen, daarin verhinderd door den bisschop, die den pilaar deed omver halen.

Zie voorts: Siberus *De Sanctis Columnaribus* (Leipzig 1714); Magellus, *De Stylitis*, in: Asseman, *Act. mart. Orient et occid.* (*Rome* 1748), T. II. bls. 246 sqq; *Act. Sanct. Januar*, T. I., bls. 261—277.

STYRAX. (Zie *Storax*).

STYX (De). Eene beek in Arcadië, die uit eene hooge rots ontsprong. Haar water werd voor vergiftig gehouden, en men verhaalde er van, dat het voor menschen en beesten, welke het gebruiken, schadelijk was, metalen oxydeerde enz. De eeden bij de S. gedaan, werden als heilig beschouwd. — S., eene nimf, volgens Hesiodus, de dochter van Oceanus en Tethys, volgens anderen, van Erebus en de Nacht, had, naar het verhaal van denzelfden schrijver, kinderen bij Pallas, den zoon van Crios, wier namen waren Zelus (ijver), Cratus (kracht), Nice (overwinning) en Bia (geweld), en die de eer genoten van bij Jupiter te wonen en met hem onafscheidelijk verbonden te zijn, omdat zij met hunne moeder, in den oorlog met de Titanen, Jupiter het eerst waren te hulp gesneld. De S. zelve verwierf de eer, dat de Goden bij haar moesten zweren. Volgens eene andere plaats van Hesiodus, woonde de S. met hare kinderen in den omtrek van den Tartarus, in een van de overige, aldaar wonende Godheden afgezonderd paleis, of in eene grot, welke op zuilen rustte, en van boven met rotsen bedekt was. Uit deze rots ontsprong eene koude bron, welke diep onder de aarde, zonder dat men het zag, heenvloeide, en de tiende arm is van den Oceaan. Negen, namelijk, loopen rondom de aarde en de zee, en storten dan in de laatste; doch de tiende, de S., neemt haren weg naar de benedenwereld, en vormt hier, terwijl zij door de rotsen dringt,

den beroemden Stygischen vloed. Bij dezen nu zwoeren de Goden, en wat bij de S. gezworen was, werd ook volbragt.

SUABEDISSEN (David Theodor August), geboren den 14den April 1773 te Melsungen in Neder-Hessen, studeerde van 1789—1793 te Marburg in de godgeleerdheid en wijsbegeerte; nadat hij eenigen tijd als huisleeraar en aan verscheidene instellingen van onderwijs, werkzaam geweest was, werd hij gouverneur van den Hessischen kroonprins, en in 1822 professor in de wijsbegeerte te Marburg, waar hij den 14den Mei 1835 overleed. Hij heeft vele philosophische geschriften uitgegeven, waarin het niet aan oorspronkelijke denkbeelden ontbreekt, ofschoon hij over het algemeen de Kantsche leer en methode toegedaan was; de voornaamsten zijn: *Resultate der philos. Forschungen über die Natur der menschlichen Erkenntniss von Plato bis Kant* (Marburg 1808 8°.); *Ueber die innere Wahrnemung* (Berlijn 1808 8°.); twee bekroonde prijsschriften; *Die Betrachtung des Menschen* (Kassel en Leipzig 1815—1818. 3 dln. 8°.); *Philosophie und Geschichte* (Leipzig 1821, 8°.); *Zur Einleitung in die Philosophie* (Marburg 1827 8°.).

SUADA of SUADELA was bij de Romeinen de naam van de godin der overreding. Reeds de Grieken vereerden haar onder den naam van Peitho. Men wil dat Theseus haar het eerst goddelijke eer heeft laten bewijzen, ter herinnering aan de vereeniging der zeer verspreid wonende bewoners van Attica. Later komt zij dikwijls voor in verband met Aphrodite of Venus, en beide godinnen werden in dezelfde tempels aangebeden als vereenigd gunstigen invloed uitoefenende op het aangaan van huwelijken.

SUARD (Jean Baptiste Antoine), Fransch letterkundige, werd den 15den Januarij 1734 te Besançon geboren en trok in 1750 naar Parijs, waar hij in de redactie van een Engelsch dagblad opgenomen werd. Door het schrijven van een *Eloge de Montesquieu*, dat door eene academie van wetenschappen bekroond werd, kwam hij met Montesquieu zelven in aanraking, die hem voorstelde aan de philosophen van dien tijd, met name Holbach, Helvetius, Reynal, alsmede aan Madame Geoffrin. Eenigen tijd daarna rigtte hij met Arnaud het *Journal étranger* op, alsmede later ook eene *Gazette littéraire de l'Europe* (1764—1766), terwijl hij de werken van Robertson (zie *Robertson*) in vloeijend Fransch overbragt. In 1772 verkoos hem de Académie tot haar medelid, doch de koning ratificeerde deze keuze eerst eenige jaren later. In dezen tijd gaf hij ook zijne *Lettres de l'anonyme de Vaugirard* uit, 't geen voor zijn beste werk gehouden wordt. Nadat de beide genoemde dagbladen hadden opgehouden te bestaan, verkreeg S. door bemiddeling des hertogs de Choiseul de redactie der *Gazette de France;* vervolgens redigeerde hij het *Journal de Paris* en gedurende de revolutie, die in hem een' bestrijder vond, daar zij hem zijn inkomen ontroofd had, den *Publiciste* en den *Indépendant.* Natuurlijk werd hij onder het schrikbewind gevangen gezet, doch slechts voor korten tijd; evenwel zag hij zich na den 18den Fructidor genoodzaakt te vlugten, eerst naar Coppet bij Necker, daarop naar Ansbach. Na den 18den Brumaire keerde S. naar Parijs terug, waar hij tot lid van de tweede klasse des Instituuts en tot secretaris der academie werd verkozen. Hij overleed te Parijs, den 20sten Julij 1817. Eene bloemlezing uit zijne geschriften treft men aan in de *Variétés littéraires* (Parijs 1769, 4 dln. tweede druk in 4 dln. 1804) en in de *Mélanges de littérature* (Parijs 1803—1805. 5 dln.). Garat gaf zijne levensbeschrijving.

SUARDI (Bartolomeo), ook Bramantino genaamd, schilder en architect uit Milaan, een van de merkwaardigste kunstenaars van zijnen tijd, ofschoon zijn levensloop tamelijk onbekend is. Hij zou een leerling van den bouwmeester Bramante zijn geweest. De berigten van Vasari en Lanzi zijn duister en verward, zoodat men niet met zekerheid kan zeggen of er ook nog een andere en oudere kunstenaar geweest kan zijn, leerling van Bramante, die denzelfden bijnaam droeg. Eenige koppen van dezen kunstenaar in de kamer van het Vaticaan, waar Rafael zijne mis van Bolsena en de gevangenis van Petrus geschilderd heeft, werden door dezen waardig geacht om ze te doen copiëren. Boven de deuren der kerk van S. Sepolcro te Milaan zag Vasari een' dooden *Christus* van dezen meester, welk beeld door eene buitengewoon goed geslaagde teekening in 't verkort uitmuntte. Te Milaan bevinden zich overigens de voornaamste werken des meesters, die uitmunten door fraai modelé, maar lijden aan gemis van eenvoudigheid. L. Schorn, in zijne duitsche uitgave van Vasari, schrijft dezen meester de fresco's toe, die zich aan 't gewelf der capella van den H. Bruno in het Karthuizer gebouw van Pavia bevinden en die eene schier Rafaelsche volkomenheid bezitten. In 't museum te Berlijn worden hem twee schilderijen toegeschreven, het eene, a tempera geschilderd, de *Madonna*, op eenen troon met een' rijken architectonischen achtergrond, het andere eene allegorische figuur op eenen troon gezeten voorstellende. Het eerste herinnert in sommige deelen aan Leonardo da Vinci. S. moet ook architect geweest zijn en o. a. de fraaije kerk van den H. Satyrus te Milaan hebben gebouwd. Hij wendde echter zijne bouwkunstige kennis meer bepaald aan, hetzij bij de architectonische achtergronden zijner schilderijen, hetzij bij het versieren van door anderen, voornamelijk door Bremante gestichte gebouwen.

SUAREZ (Franciscus), geboren te Grenada in 1548 en gestorven in 1617, stamde van een edel Spaansch geslacht af en wijdde zich in het begin aan de regtsgeleerdheid, doch nadat hij tot de orde der Jezuïten overgegaan was legde hij zich met grooten ijver op de philosophie en theologie toe. Hij onderwees vervolgens die beide wetenschappen niet zonder roem en bijval te Segovia, Rome, Salamanca en Coimbra, en verwierf hierdoor eene groote vermaardheid onder zijne tijd- en geloofsgenooten. Hij volgde nog wel de oude scolastieke methode, doch onderscheidde zich door eenen beteren latijnschen stijl en eene duidelijker voordragt. Over het geheel volgde hij de leer van Thomas van Aquino en wordt daarom gewoonlijk onder de Thomisten gerekend. Zijn hoofdwerk is: *Disputationes metaphysicae.* (Ments 1605, 1614. fol.), dat meermalen herdrukt werd. De Jezuïten maakten veel ophef van dit werk, ofschoon men niet zeggen kan dat de wetenschap daardoor veel is vooruitgegaan. Hierin had S. echter gelijk, dat hij de metaphysica niet enkel als de leer van God of als eene speculative theologie beschouwde, maar hiermede de leer der dingen en hunne eigenschappen als eene ontologie verbond. Doch hij wilde niet toegeven dat de metaphysica uit verschillende wetenschappen bestaat, en hield vol dat zij slechts ééne wetenschap is en geene verdeeling toelaat, wat even zoo goed van elke andere wetenschap, ja zelfs van de gansche wijsbegeerte kan gezegd worden, al naarmate van het standpunt waaruit men de wetenschap beschouwt.

SUAVIUS (Lambert), teekenaar en graveur uit Luik, omtrent wiens persoon en leven de berigten weder vrij verward zijn. Sommigen, waaronder ook Sandrart, houden Lambert Lombardus Suterman voor één persoon met L. S. Vasari onderscheidt een Lamberto d' Amsterdam, den L. L. Suterman, wiens leven door Lampsenius beschreven is, bepaaldelijk van Lamberto Suave da Liego. In ieder geval zijn zij tijdgenooten geweest en heeft laatstgenoemde welligt naar teekeningen van den eersten gegraveerd. S. was omstreeks 1544 in zijne volle kracht werkzaam, zoo als blijkt uit de onderteekening van zijne gravure *de opwekking van Lazarus* voorstellende. Spoedig daarna rigtte hij eene eigene drukkerij op, waar hij zijne gravure, welke *de 12 Apostelen* voorstelt, drukte. De kunstenaar was nog werkzaam in 1567. Men wil dat hij tot 1572 gewerkt heeft.

SUBIACO, een klein stedeke met ongeveer 3000 inwoners, in den Pauselijken staat, in de Comarca di Roma, aan de grenzen, besproeid door den Teverone en bijzonder schilderachtig gelegen, waarom het ook door vele reizigers bezocht wordt. Het is het oude Sublaqueum aan de rivier Anio en aan de door Nero aangelegde *Via Sublacensis.* Deze keizer had aldaar eene villa, van welker steenen nagenoeg alle huizen van het stadje gebouwd zijn en waarvan dus weinig overblijfsels meer bestaan. Het slot van S. is in de middeleeuwen gebouwd; toen heette de plaats Sublacus en werd bekend als de woonstede van Benedictus van Nursia.

SUBJECT wordt in de Logica het lid van een oordeel genoemd, hetwelk beoordeeld of waarvan iets bepaald wordt; het is het onderwerp van het oordeel. In eene andere beteekenis is S. of onderwerp, het beschouwend ik, het bewustzijn, dat de voorstellingen vormt en aan het voorwerp of *Object* tegenovergesteld is. In zoo ver de mensch zich zelven beschouwt is hij te gelijk S. en object, omdat hij dit beiden te gelijk doch in eene verschillende betrekking is. Het subjective in ons, staat tegen het objective buiten ons in een wederkeerig verband, waardoor de voorstelling der uitwendige zaken in ons wordt geboren. Het

subjective kan in een zeker opzigt weder tot een voorwerp, dat is geobjectiveerd worden, als iemand naar eene voorstelling handelt, of datgeen verwezenlijkt wat hij te voren bedacht of ontworpen had. Wanneer men zegt dat het eene subjective en geenszins objective beschouwing is, meent men dat deze alleen met een bijzonder gevoelen en niet met de gesteldheid der zaak zelve overeenkomt. Het objective te subjectiveren noemt men het voorwerp in zijne voorstelling op te nemen en naar zijne bijzondere opvatting te vervormen. Het subjectief oordeel kan zeer verschillend zijn, omdat de bijzondere gevoelens en zienswijzen zoo zeer uit elkander loopen. Voor subjectief en objectief, kunnen in onze taal de woorden *onderwerpelijk* en *voorwerpelijk* gebruikt worden, doch dit is in den wijsgeerigen stijl nog niet algemeen aangenomen. Kant is de eerste die het onderscheid tusschen subjectief en objectief in het helderst daglicht heeft geplaatst. Bij de wijsgeeren der XVIIde eeuw, zoo als Descartes, Malebranche en anderen, gebruikte men voor subjectief juist het tegenovergestelde objectief, en men zeide *une idée objective*, en voor een objectief denkbeeld *une idée formelle*, waarop men wel acht moet geven om die schrijvers niet verkeerd te verstaan. (Vergel. hiermede het art. *Object*).

SUBLEYRAS (Pierre), historieschilder, werd in 1699 in Languedoc geboren, en eerst door zijnen vader, een middelmatig schilder, later door A. Rivalz te Toulouse in de kunst onderwezen. In 1723 kwam hij naar Parijs, waar hij als teekenaar de aandacht trok en zijne schilderij, *de koperen slang* voorstellende, thans in het museum van den Louvre, de groote medaille verwierf. Hij was nu in staat om op 's konings kosten zijne studiën te Parijs voort te zetten, waar hij zulke vorderingen maakte dat men hem zijn jaargeld veel langer uitbetaalde dan den daarvoor bepaalden termijn. Ook na dien tijd bleef hij te Rome, huwde er de schilderes Maria Felice Tibaldi, en kon ook in 1735, toen hij in plaats van Rivalz naar Toulouse werd geroepen, niet besluiten zijn geliefd Italië te verlaten. Te Rome vestigde hij zijn' roem door een altaarstuk, voor de koorheeren van S. Giovanni di Laterano te Osti besteld. Het is eene voorstelling van *Magdalena in het huis van Simon den Farizeër de voeten van Christus wasschende*, waarvan de schets, door hem aan de academie van S. Lukas aangeboden, in het museum van den Louvre wordt bewaard. Eene tweede schets van dat onderwerp bevindt zich te Dresden. Na de voltooijing van dat werk, werden S. door den paus en de kardinalen onderscheidene werken opgedragen, waarvan o. a. het groote altaarschilderij voor de St. Pieterskerk, *keizer Valentius, die gedurende de mis van S. Bazilius magteloos in de armen zijner lijfwacht valt*, bij de openbare tentoonstelling algemeen bewondering wekte en waaraan de zeldzame eer werd bewezen dat het in mozaïk werd overgebragt. Dit mozaïk werd in de St. Pieterskerk geplaatst en het origineel, na de kerk S. Maria degli Angeli te hebben versierd, bevindt zich thans in het museum te Parijs; de schets er van hangt in de *Hermitage* te St. Petersburg. Ook in 't museum te Parijs wordt de H. Bruno gevonden, die onder 's meesters voornaamste werken gerekend wordt. Het is bijzonder fraai gecomponeerd, fijn van opvatting en in een' warmen helderen toon geschilderd. In enkele particuliere verzamelingen bevinden zich ook historische schilderijen van S., een paar voorstellingen uit Lafontaine's fabelen en genre-schilderijen. Maar 's meesters werken zijn niet overvloedig, evenmin als zijne portretten, waaronder dat van paus Benedictus den XIVden en den kardinaal Valenti. Een en ander echter doet hem kennen als een' van de beste kunstenaars van zijnen tijd, die grooten roem genoot bij zijn leven. Veel gevoel, een helder en geïndividualiseerd karakter, waardigheid, strengheid van opvatting, van kostuum, enz. moet men bij hem echter evenmin als bij zijne tijdgenooten zoeken. Zijne composities zijn rijk en edel van vorm, ofschoon eenigzins gemaniëreerd. Bovendien was hij een goed theorist en een fijn beschaafd man, die de vriendschap van den paus en vele vorsten en kardinalen genoot en verdiende. Hij overleed te Rome in 1749. J. Ph. Lebas en anderen hebben naar hem gegraveerd. Hij zelf heeft vier prentjes geëtst, door R. Dumesnil beschreven, *Peintre Graveur* t. II, 257.

SUBLIMAAT. Het woord S., dat in het algemeen een ligchaam aanduidt, dat door overhaling en daarop gevolgde bekoeling in vasten toestand verkregen is, wordt gewoonlijk in engeren zin gebezigd om eene verbinding van kwikzilver en chloor aan te duiden. Men verkrijgt S., hetzij door kwikzilver in een' stroom van chloorgas te verhitten, waarbij het metaal met bleeke vlam verbrandt, hetzij door zwavelzuur-kwikoxyde en keukenzout in eene retort te verhitten; hetzij eindelijk door kwikzilver in een mengsel van zout- en salpeterzuur op te lossen, tot droogwordens toe uit te dampen en het overblijvende aan eene destillatie te onderwerpen.

In al die gevallen verkrijgt men S., een wit kristallijn poeder, dat bij 265° C. in eene kleurlooze vloeistof overgaat en bij 293° C. kookt. Het S. is oplosbaar in water, alkohol en aether; de waterige oplossing wordt in het zonlicht in dier voege ontleed, dat het S. in kalomel overgaat door verlies van de helft van de chloor, die zich met de waterstof van het water tot zoutzuur verbindt, terwijl er zuurstof gasvormig ontwijkt. Op gelijke wijze werkt S. onder den invloed van zonlicht op bewerktuigde stoffen: aan deze laatsten wordt waterstof onttrokken en er ontstaat zoutzuur en kalomel.

Het S. is zeer vergiftig; het beste tegengift is eiwit, dat met het S. eene onoplosbare verbinding aangaat, wanneer beiden in oplossingen elkander ontmoeten. Men gebruikt het S. als geneesmiddel, ter bereiding van andere kwikverbindingen, en in de katoendrukkerijen als reservage, enz. R. S. T. M.

SUBSTANTIE. (Zie *Zelfstandigheid*).

SUBSTITUTIE beteekent in het algemeen eene beschikking, waarbij een derde geroepen wordt eene gift te ontvangen, bij ontstentenis van een' anderen persoon, of na dezen. Het woord S. wordt echter in de regtstaal in verschillenden zin gebezigd; alleen staande, beteekent het eigenlijk de zoogenaamde fideicommissaire substitutie. Het Romeinsche regt kende drie soorten van Substitutiën: 1°. de *substitutio vulgaris*, 2°. de *substitutio pupillaris* en 3°. de *substitutio quasi-pupillaris* of *exemplaris*. De eerste was zoodanige beschikking, waarbij de erflater, na eenen erfgenaam te hebben benoemd, een' anderen aanwees, ingeval deze de erfenis niet wilde of kon aanvaarden. Men noemde die S. *vulgaris*, omdat de Romeinen die gewoonlijk gebruikten. De tweede soort van S. greep dan plaats, wanneer een vader, in zijn testament, een' erfgenaam voor zijn onmondig kind benoemde voor het geval het mogt komen te overlijden, alvorens den meerderjarigen leeftijd te hebben bereikt. Volgens de analogie der *substitutio pupillaris*, voerde keizer Justinianus eindelijk nog eene derde soort van S. in, waarbij hij aan de adscendenten van een krankzinnig kind het regt gaf, voor hetzelve een' erfgenaam te benoemen, ingeval het kind, in dien staat van krankzinnigheid, mogt komen te overlijden. Deze S. werd *quasi-pupillaris*, *exemplaris* of ook wel *Justinianea* genoemd. De voornaamste rol in het Romeinsche regt speelden echter de zoogenaamde fideicommissaire substitutiën. De Romeinsche wetten toch verklaarden vele personen onbekwaam tot het aanvaarden van erfenissen. Ten einde nu de hardheid dezer wetten te ontduiken, benoemde de erflater een' persoon tot erfgenaam, bevoegd en bekwaam tot aanvaarding, maar met verzoek om het geheel of een gedeelte der erfenis aan een' derden bepaald aangewezen persoon ter hand te stellen. Somwijlen was dit verzoek gerigt tot den legataris, of tot den erfgenaam ab intestato. Het was geen bevel, maar een verzoek, waarbij men zich verliet op de goede trouw van hem tot wien het gerigt was; van daar werden die beschikkingen *fideicommissen* genoemd. Om daaraan kracht bij te zetten, deed men den persoon, met het fideicommis belast, zweren getrouwelijk den wil van den erflater na te komen (Cicero Verr II, 1, 47; L. 77 § 23 ff. *de Legatis* 2°.; Inst. Lib. 2, tit. 23 N°. 1). De instelling der fideicommissen, uit het Romeinsche regt afkomstig, is de type der wetgeving van bijna geheel Europa en in het bijzonder van Frankrijk geworden. De Code Napoleon even als het Nederlandsche Burgerlijk Wetboek verbiedt de fideicommissen, maar laat toe erfstellingen over de hand, ten behoeve van kleinkinderen en afstammelingen van broeders en zusters, en erfstellingen in hetgeen de erfgenaam of legataris onvervreemd of onverteerd zal nalaten.

Bij lastgeving beteekent S. het regt van den lasthebber, om bij verhindering, een ander in zijne plaats aan te stellen.

Op het gebied der scheikunde beteekent S., dat eene stof tot eene reeds bestaande verbinding gekomen is, en daaruit eene andere stof verjaagd of verdrongen heeft.

Op het gebied der meetkunde, spreekt men van S., wanneer

men voor eene zekere uitdrukking of waarde eenen anderen vorm of eene andere uitdrukking bezigt, welke geheel dezelfde waarde heeft, en op eene andere plaats gegeven is, of ook ter bereiking van een of ander oogmerk gesteld of aangenomen wordt. De eerste S. is eene eliminatie, die men noodig heeft, om vergelijkingen met meer onbekenden op te lossen.

SUCCESSIE. (Zie *Erfregt*, *Erfopvolging*).

SUCCESSIE-OORLOG of ERFOPVOLGINGSOORLOG. Men geeft dezen naam aan iederen oorlog, die uit twisten over de troonopvolging ontstaat. Onder het groot aantal successie-oorlogen zijn de drie volgenden het meest van belang: de *Spaansche*, de *Oostenrijksche* en de *Beijersche* S.-O.

De *Spaansche* S.-O. was een gevolg van den dood des Spaanschen konings Karel den IIden, die den 1sten Nov. 1700 kinderloos overleed. Reeds bij zijn leven hadden de Europeesche kabinetten zich bezig gehouden met de vraag, wie hem zou opvolgen. Er waren vier mededingers naar den Spaanschen troon, namelijk keizer Leopold van Duitschland, Lodewijk de XIVde, Joseph Ferdinand van Beijeren en Victor Amadeus de IIde van Savoye. De vereeniging van Spanje evenwel met Frankrijk of met Oostenrijk werd gevaarlijk geacht voor de overige staten en daarom had Lodewijk de XIVde afstand gedaan van zijn erfregt, ten behoeve van den jongsten zoon van den dauphin, van Philips, hertog van Anjou, en verlangde Leopold zijn aandeel in de Spaansche erfenis niet voor zijnen vermoedelijken troonopvolger Joseph, maar voor zijnen jongeren zoon Karel. In 1698 was door Willem den IIIden een tractaat tot stand gebragt, waarbij de erfenis onder de mededingers verdeeld werd, doch de dood van Joseph Ferdinand van Beijeren maakte hierin verandering en gaf aanleiding tot een tweede deelingsverdrag, dat in 1700 gesloten werd. Karel de IIde echter, een vorst, zwak van geest, werd in het geheim door de Franschen gewonnen, en benoemde hij testament den hertog van Anjou tot zijnen wettigen erfgenaam. Deze werd dan ook den 16den Nov. 1700 te Madrid tot koning uitgeroepen. De keizer zond onmiddellijk een leger naar Italië onder prins Eugenius van Savoye en sloot in 1701 een verbond met Engeland en de Vereenigde Nederlanden, waarbij zich nog in hetzelfde jaar Pruissen, in 1702 het Duitsche rijk en in 1703 Portugal en Savoye voegden, terwijl Lodewijk alleen met de keurvorsten van Keulen en Beijeren verbonden was. Prins Eugenius sloeg in 1701 de Franschen bij Carpi en Chiari, in het volgende jaar nam hij te Cremona den maarschalk Villerol gevangen en leverde hij eenen onbeslisten slag bij Luzzara aan den maarschalk Vendôme. De markgraaf Lodewijk van Baden veroverde Landau en de hertog van Marlborough bemagtigde verscheidene plaatsen in de Spaansche Nederlanden, Venlo, Roermond, Stevensweert en Luik en maakte zich meester van de Maas tot Namen toe. Hij zette die ondernemingen in 1703 voort; Bonn werd veroverd, het gevecht bij Eekeren geleverd en verschillende plaatsen genomen, terwijl Villars den Boven-Rijn overtrok en zich met de Beijeren vereenigde, die door de dapperheid der Tyrolers, weder uit hun land teruggedrongen werden. Marlborough wendde zich nu in 1704 onverwacht naar Zuid-Duitschland, sloeg vereenigd met Lodewijk van Baden de Beijeren op den Schellenberg en vereenigd met prins Eugenius, dezen en de Franschen onder Tallard en Marsin bij Hochstädt en Blenheim (13 Aug.) zóó beslissend, dat de laatsten Duitschland moesten ontruimen. In Spanje zelf waren eenige provinciën in opstand gekomen en hadden den aartshertog Karel als koning erkend. Deze was in 1704 uit Portugal in dat land gevallen, doch zijn togt was door de oneenigheid der aanvoerders mislukt. Overigens maakten de Engelschen in dat jaar eene belangrijke verovering, namelijk de vesting Gibraltar, die door prins George van Hessen-Darmstadt genomen werd. Het jaar 1705, waarin Joseph de Iste zijnen vader Leopold opvolgde, leverde geene belangrijke krijgsoperatiën op, maar in 1706 behaalde Marlborough eene schitterende overwinning bij Ramillies (23 Mei) over Villerol, waardoor bijna de geheele Spaansche Nederlanden in zijne handen vielen, terwijl Eugenius de Franschen, die onder Marsin en La Feuillade Turijn belegerden, den 7den Sept. volkomen sloeg, zoodat zij in 1707 bij eene conventie Lombardije moesten ontruimen en Napels bijna zonder slag of stoot veroverd werd. — Intusschen hadden in Spanje de Engelschen in 1705 Barcelona veroverd; Karel werd in Catalonië, Valencia en Arragon erkend en de bondgenooten namen in 1706 zelfs Madrid in bezit, doch werden door de Franschen onder Berwick bij Almanza in 1707 zoodanig geslagen, dat Karel tot Catalonië beperkt werd en sedert dien tijd de oorlog in Spanje slechts zeer flaauw werd voortgezet.

In het jaar 1708 had de slag bij Oudenaarden (11 Junij) en het merkwaardige beleg van Rijssel plaats, dat zich onder Boufflers van 13 Augustus tot 8 December kloekmoedig verdedigde. Daar de Franschen in dat jaar geduchte nadeelen hadden geleden, poogde Frankrijk met Holland in onderhandeling te treden, doch dit stelde in het voorloopig verdrag zijne eischen zoo hoog, dat Lodewijk de onderteekening weigerde. De oorlog werd daardoor in het begin van 1709 opgehouden, doch in het najaar tastte men de Franschen bij Malplaquet aan (11 Sept.) en leverde hun eenen bloedigen veldslag, waarvan de inneming van Bergen in Henegouwen het gevolg was. Lodewijk de XIVde nu geheel uitgeput, vernieuwde de onderhandelingen en toonde zich zelfs bereid tot de opoffering van den Elzas en van zijnen kleinzoon, doch toen de eischen der bondgenooten steeds hooger werden en men hem wilde dwingen om met zijne eigene troepen, zijn' kleinzoon uit Spanje te verdrijven, brak hij de onderhandelingen af en begon den strijd op nieuw. Eugenius en Marlborough veroverden een groot aantal plaatsen in de Spaansche Nederlanden, doch konden door de waakzaamheid van Villars, Frankrijk niet binnendringen. In Spanje sloegen de bondgenooten Philips twee malen, doch Vendôme wist aldaar de zaken gedeeltelijk te herstellen. Onverwacht echter werden de omstandigheden voor Lodewijk veel gunstiger. Marlborough viel in ongenade en de koningin Anna van Engeland werd geneigd een' afzonderlijken vrede met Frankrijk te sluiten. Daarbij stierf Joseph zonder mannelijke nakomelingen, waardoor de kroon aan Karel kwam en zelfs Oostenrijks bondgenooten voor het te groote overwigt dezer magt begonnen te vreezen. In 1711 werd dus de oorlog door Engeland slechts schijnbaar voortgezet en nadat Philips de Vde van zijne aanspraken op Frankrijk had afgezien, sloot dit, toen Villars den 24sten Junij 1712 bij Denain eene gevoelige nederlaag aan Eugenius had toegebragt, te Utrecht den vrede met zijne meeste vijanden (11 April 1713), die den 6den Maart 1714 door den vrede van Rastadt met den keizer en den 7den Sept. 1715 door dien te Baden met het Duitsche rijk gevolgd werd. Engeland verwierf de erkenning der Protestantsche opvolging ter gunste van Hannover en de verwijdering van den pretendent uit Frankrijk, benevens den afstand van groote landstreken in Noord-America en een voordeelig handelsverdrag; de Vereenigde Nederlanden insgelijks een voordeelig handelsverdrag en het regt van bezetting in acht Oostenrijksch-Nederlandsche plaatsen; Savoye kreeg Sicilië als koningrijk; Pruissen de erkenning van de koninklijke waardigheid, Oostenrijk de Spaansche Nederlanden, Milaan, Napels en Sardinië; het Duitsche rijk bleef in den toestand van vóór den oorlog en de keurvorsten van Keulen en Beijeren werden hersteld.

Men zie over dezen oorlog: *Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne, etc. par de Vault*, 7 vol. (Paris 1835—1850); Dumont en Rousset, *Oorlogskundige beschrijving van de veldslagen en belegeringen van Prins Eugenius van Savoyen, den hertog van Marlborough en den prins van Oranje, enz.* ('s Gravenhage 1729); Quincy, *Histoire militaire de Louis le grand, roi de France*, 7 vol. (Parijs 1721); Coxe, *Mémoirs of John Duke of Marlborough*, 6 dl. (Londen 1826); Murray, *The letters and dispatches of John Churchill, first Duke of Marlborough from* 1702 à 1712, 5 dln. (Londen 1845); Heller, *Eugen's von Savoyen militarische Correspondenz*, 2 dln. (Weenen 1848); *Vie du maréchal de Villars*, 4 dln. (Parijs 1784); Duvivier, *Observations sur la guerre de la succession d'Espagne*, 2 dln. (Parijs 1830); Goslinge, *Mémoires relatifs à la guerre de succession* 1706—11, *publiés par Evertsz et Delprat* (Leeuwarden 1857).

De *Oostenrijksche* S.-O. brak in 1741 uit. Keizer Karel de VIde was den 20sten October 1740 als laatste mannelijke afstammeling uit het Habsburgsche huis overleden. Wel had hij door de Pragmatieke Sanctie (1713), welke door nagenoeg al de mogendheden van Europa gewaarborgd was, de erfopvolging geregeld en moest volgens deze, zijne dochter Maria Theresia hem opvolgen, maar naauwelijks was hij overleden of Karel Albrecht, keurvorst van Beijeren, weigerde die sanctie te erkennen en maakte aanspraak op de Oostenrijksche monarchie, terwijl ook Philips

de V^{de}, koning van Spanje, August de III^{de}, koning van Polen en keurvorst van Saksen, en eindelijk Karel Emmanuel de III^{de}, koning van Sardinië, aanspraken op die nalatenschap deden gelden. Lodewijk de XV^{de}, die de Pragmatieke Sanctie tegen den afstand van Lotharingen plegtig had erkend, verbond zich te Nymphenburg (18 Mei 1741) met de beide eerstgenoemde vorsten, terwijl iets later Saksen en eindelijk ook Pruissen, dat reeds met Maria Theresia in oorlog was (zie *Silezische Oorlogen*), in dat verbond traden.

De keurvorst van Beijeren, door een Fransch leger versterkt, rukte in Opper-Oostenrijk voorwaarts en liet zich te Linz als aartshertog huldigen, wendde zich daarop naar Boheme en werd na de overrompeling van Praag door de Saksers, aldaar tot koning van Boheme gehuldigd. Een ander Fransch leger onder Maillebois was inmiddels tegen George den II^{den} als keurvorst van Hannover opgerukt, en deze werd gedwongen een verdrag van onzijdigheid met Frankrijk te sluiten, waarbij hij zich verbond geen bijstand aan Maria Theresia te verleenen. In dezen hagchelijken toestand werd zij door de Hongaren gered. Zij bragt twee legers op de been, waarvan het eene Boheme binnenrukte en het andere in het begin van 1742 Opper-Oostenrijk heroverde, Beijeren binnendrong en binnen weinige weken meester van het geheele land was. De keurvorst Karel Albrecht was kort te voren onder den naam van Karel den VII^{den} tot keizer van Duitschland verkozen en werd door alle mogendheden, onder protest van Maria Theresia, wier stem als koningin van Boheme niet geteld was, erkend. De vrede van Breslau (1742) ontsloeg haar van haren gevaarlijksten vijand, Frederik den II^{den}, en ook August de III^{de} verzoende zich met haar en verliet het bondgenootschap. Reeds vroeger had zij een verdrag gesloten met den koning van Sardinië, en deze verzette zich nu tegen het voortdringen der bondgenooten in Italië. De Franschen in Boheme aan zichzelven overgelaten, ontruimden na eene dappere verdediging Praag en werden tot Eger beperkt, de eenige plaats in het land, die op het laatst van 1742 in handen der bondgenooten bleef.

In April 1743 keerde keizer Karel de VII^{de} naar zijne hoofdstad Munchen terug, die door Seckendorf voor hem heroverd was, doch al spoedig moest hij andermaal zijne hoofdstad verlaten, terwijl de Oostenrijkers geheel meester van Beijeren bleven, waarop de Franschen ook Eger ontruimden en naar hun land terugkeerden.

Inmiddels had in Engeland eene verandering van ministerie plaats gehad en was men aldaar tot krachtige maatregelen overgegaan door het zenden eener krijgsmagt naar de Oostenrijksche Nederlanden. Dit verwekte ongerustheid bij de Vereenigde Staten, en hoewel schoorvoetend ging men aldaar ook over om Maria Theresia met 20,000 man bij te staan. Men trad echter niet op als vijand van Frankrijk maar alleen als bondgenoot van Oostenrijk, en voerde den krijg zoo flaauw, dat de hulptroepen, die zich met de Engelschen moesten vereenigen, te laat kwamen om te kunnen deelen in de overwinning, welke deze in 1743 bij Dettingen op de Franschen behaalden. De zaken hadden nu voor Maria Theresia een gunstiger aanzien gekregen, dat nog verbeterd werd door het sluiten van een verdrag met Engeland en Sardinië en een verbond met Saksen.

Frankrijk had tot nog toe den oorlog niet regtstreeks, maar als bondgenoot van Beijeren gevoerd. Na den dood van den kardinaal Fleury was het oorlogzuchtiger geworden en na den zeeslag van Toulon, waar de Fransche vloot geslagen was, verklaarde het den oorlog eerst aan Groot-Brittannië (Maart 1744) en vervolgens aan Oostenrijk (April). Beiden beantwoordden met eene oorlogsverklaring en de Fransche gezant maakte aan de Algemeene Staten bekend, dat zijn meester het voornemen had de Oostenrijksche Nederlanden aan te tasten. Lodewijk de XV^{de} viel dan ook met een leger in die gewesten en veroverde binnen weinige weken, vijf barrière-plaatsen, terwijl het Pragmatieke leger werkeloos bleef. Daar evenwel Karel van Lotharingen over den Rijn getrokken en in den Elzas gevallen was, werden de Fransche wapenen in de Nederlanden gestuit. — Frederik de II^{de}, voor het verlies van Silezië beducht, had een verbond met Frankrijk en de Frankforter Unie (22 Mei 1744) met den keizer, de Keur-Palts en Hessen-Kassel gesloten en begon den tweeden Silezischen oorlog (zie *Silezische oorlogen*). Om de kracht der genoemde Unie te breken, sloten nu Oostenrijk, Groot-Brittannië, Saksen en de Vereenigde Nederlanden te Warschau het zoogenaamde Viervoudig verbond (8 Jan. 1745), om de rust in Europa en vooral in Duitschland te herstellen. Naauwelijks was dit verbond geteekend, of Karel de VIII^{ste}, die met behulp der Franschen, een deel van Beijeren heroverd had, overleed en werd als keurvorst opgevolgd door zijnen zoon Maximiliaan Joseph. Deze werd spoedig tot den vrede van Füssen genoodzaakt (22 April 1745), waarbij hij van alle aanspraken zijns vaders op de Oostenrijksche erflanden afzag en aan Frans Stephanus, den gemaal van Maria Theresia, zijne stem bij de aanstaande keizerskeuze beloofde. In September werd Frans Stephanus onder den naam van Frans den I^{sten} tot keizer van Duitschland verkozen, terwijl Pruissen en de Palts die keuze onwettig verklaarden en niet wilden erkennen. Na de overwinning der Pruissen bij Kesselsdorf, werd Maria Theresia tot den vrede geneigd, die den 25sten Dec. 1745 te Dresden tot stand kwam en waarbij Pruissen in het bezit van Silezië bleef, terwijl Frederik de II^{de} den nieuw gekozen keizer erkende.

In Italië was de oorlog reeds in 1741 begonnen door de Spanjaarden, die al spoedig door Franschen ondersteund werden. Hunne voortgangen waren echter gering, daar Sardinië een verbond met Oostenrijk gesloten had en Napels door eene Engelsche vloot tot onzijdigheid gedwongen werd. In 1745 veroverden zij wel Milaan en Parma, doch in het volgende jaar werden zij weder daaruit verdreven. De Oostenrijkers veroverden zelfs Genua en vielen in Provence, doch werden door eenen opstand te Genua gedwongen terug te trekken.

In de Oostenrijksche Nederlanden zegepraalden inmiddels de Franschen onder den maarschalk van Saksen en in tegenwoordigheid van koning Lodewijk den XV^{den} bij Fontenoi (11 Mei 1745), waarop een groot aantal plaatsen in Vlaanderen door hen veroverd werden, zonder dat de opperbevelhebber der bondgenooten, Cumberland, iets tot hare redding ondernam. In den winter naar Engeland teruggeroepen om den pretendent Karel Eduard te keer te gaan, sloeg hij hem bij Culloden (17 April 1746) zoodanig, dat zijn geheele leger vernietigd werd. De overwinning door de Franschen bij Rocoux behaald (11 Oct. 1746) beperkte de Oostenrijkers tot Luxemburg en Limburg. De maarschalk van Saksen wendde zich toen tegen de Vereenigde Nederlanden en na de overwinning van Lafeld (2 Julij 1747) maakte hij zich door Löwendahl meester van Bergen-op-Zoom en in 1748 in persoon van Maastricht.

Eer nog die vesting in handen der Franschen gevallen was, waren Oostenrijk, Engeland en de republiek overeengekomen den krijg met kracht voort te zetten. Daarenboven had Rusland een verbond met Oostenrijk gesloten en rukten reeds Russische legerbenden naar den Rijn op. Dit gevoegd bij de nadeelen, die Lodewijk de XV^{de} ter zee geleden had en bij de uitputting zijner geldmiddelen, deed den vrede tot stand komen. Deze werd den 18^{den} Oct. 1748 te Aken gesloten.

Men zie over den Oostenrijkschen S. O.: (De Spon), *Mémoires pour servir à l'histoire de l'Europe depuis* 1740 *jusqu' en* 1748; 3 vol. (Amst. 1749); *Geschichte des Oestreichischen Erbfolgekriegs*, 3 th. (Dresden 1787); *Campagnes de Louis XV*, 2 vol. (Parijs 1788); *Campagnes des maréchaux de France Maillebois, Broglie, Belle-Isle, Noailles et Coigny* (1741—44), 20 vol. (Amst. 1761—73); (d'Espagnac) *Relation de la campagne en Brabant et en Flandres* de 1745—47, 3 vol. ('s Gravenhage 1748); J. D. J. *Historie van den jegenwoordig geëindigden oorlog in Vlaanderen en Braband* (Amst. 1749); Heeren, *Mémoires sur les campagnes des Pays-Bas, en* 1745, 1746 *et* 1747 (Göttingen 1803).

De *Beijersche* S. O. Bij den dood van Maximiliaan Joseph, keurvorst van Beijeren (30 Dec. 1777) vielen diens staten ten deel aan zijnen naasten bloedverwant, Karel Theodoor, keurvorst van de Palts. Nog bij het leven van Maximiliaan Joseph, had keizer Joseph de II^{de}, met diens erfgenaam gehandeld over zijne ongegronde aanspraken op een deel van Beijeren en hem door bedreigingen en beloften tot toegevendheid gedwongen. Nu kwam er een verdrag tot stand (3 Jan. 1778), waarbij Karel Theodoor de regten van Oostenrijk op Neder-Beijeren en eenige andere deelen van het keurvorstendom erkende. Gelijktijdig liet Joseph die landstreken bezetten. Deze gewelddadigheid veroorzaakte groote ontsteltenis in het Duitsche rijk en Frederik de II^{de} beloofde aan den vermoedelijken erfgenaam van Karel Theodoor,

den hertog Karel van Palts-Tweebruggen, zijnen bijstand, ten einde de onafhankelijkheid van het Duitsche rijk te handhaven. Joseph wilde echter het reeds bezette gedeelte van Beijeren niet teruggeven en zoodoende begon Frederik, met Saksen verbonden, in 1778 den oorlog. Hij rukte Boheme binnen, waar Joseph intusschen zulk eene sterke stelling aan de Elbe genomen had, dat de koning het niet waagde om hem van daar te verdrijven. Het kwam tot geen beslissend gevecht. Den 10den Maart 1779 werd een wapenstilstand en den 13den Mei te Teschen de vrede gesloten, waarbij Oostenrijk het Innviertel (38 □ mijlen) kreeg. Men zie: *Mémoires de la guerre de* 1778 in het 4de deel der *Oeuvres historiques de Frédéric le Grand;* v. Schmettan, *Ueber den Feldzug der Preussischen Armee in Böhmen.*

SUCHET (Louis Gabriel), hertog van Albufera, maarschalk en pair van Frankrijk, werd den 2den Maart 1770 te Lyon geboren. Zijn vader, die een geacht zijdehandelaar was, liet hem eene goede opvoeding geven en bestemde hem voor den handelstand. De omwenteling deed hem weldra die loopbaan verlaten. Hij vertrok als gewoon soldaat bij een der bataillons vrijwilligers van zijn departement. Reeds in 1793 was hij bataillonschef en als zoodanig tegenwoordig bij het beleg van Toulon. Daarop streed hij in 1794 en 1795 onder Laharpe in Italië en maakte in 1796 met zijn bataillon een deel uit van de 18de halve brigade, waarmede hij alle veldslagen en gevechten van dien veldtogt bijwoonde. Bij Ceva zwaar gewond, nam S. naauwelijks hersteld weder een roemrijk aandeel aan den veldtogt van 1797, werd bij Tarvis en Neumark andermaal gekwetst en op het laatstgenoemd slagveld door Bonaparte tot kolonel bevorderd. In het volgende jaar streed hij onder Brune in Zwitserland, bragt op diens last 23 veroverde vaandels aan het Directoire en werd tot brigade-generaal benoemd. Brune, die intusschen opperbevelhebber van het leger in Italië geworden was, verzocht en kreeg S. als chef van zijnen generalen staf. Hij behield dezelfde betrekking onder Brune's opvolger, Joubert, en sloot eene innige vriendschap met dezen laatsten. Aangeklaagd door de commissarissen van het Directoire, tegen wier hebzucht hij zich verzette, werd hij in 1798 naar Parijs opgeroepen om zich te regtvaardigen. Dit gelukte hem spoedig en hij kreeg in 1799 bij het leger van Massena het bevel over eene brigade in Graauwbunderland. Hij verdedigde hardnekkig de stellingen van Davos, Bergen en Splügen, werd echter door de Oostenrijkers afgesneden, doch wist zich door eenen stouten togt over een bevroren meer te redden en zich weder bij Massena te voegen. Deze benoemde hem nu tot chef van zijnen staf, doch hij bleef dit niet lang. Joubert was andermaal aan het hoofd van het leger in Italië gesteld en verkreeg de benoeming van zijnen vriend tot divisie-generaal en chef van den staf. De dappere Joubert sneuvelde bij Novi, doch S. behield zijne betrekking, ook onder diens opvolgers Moreau en Championnet. Massena, die in Nov. 1799 den laatsten verving, benoemde hem en Soult tot zijne luitenants; S. moest den linkervleugel van zijn leger in de Riviera di Ponente aanvoeren, terwijl Soult aan het hoofd van den regtervleugel in de Riviera di Levante werkzaam was. Van nu af aan grondde S. zijnen roem als legeraanvoerder. Met 6 à 7000 man, naauwelijks gekleed en aan alles gebrek lijdende, afgesneden van Massena, die in Genua was ingesloten, verdedigde hij gedurende 38 dagen elken voet gronds tegen de zeer overmagtige Oostenrijkers. Eindelijk toen het hoofdleger zich tegen hem wendde en dus de overmagt te groot werd, trok hij achter den Var terug en belette door zijne verdediging van die rivier, eenen vijandelijken inval in Frankrijk. Tegen het einde van Mei kreeg hij het berigt van den terugtogt des vijands en dadelijk ging hij weder aanvallenderwijze te werk, in de hoop van Genua te ontzetten. Hoewel dit mislukte, wist hij den vijand belangrijke nadeelen toe te brengen, vooral bij la Pieva (6 Junij), en vereenigde hij zich den volgenden dag met de magt van Massena, aan wiens verdere operatiën hij weder deel nam. S. bezette den 22sten Junij het door de Oostenrijkers ontruimde Genua en kreeg aldaar van Carnot, den toenmaligen minister van oorlog, een eervol schrijven, waarin deze zijn aandeel in het gelukken van den merkwaardigen veldtogt van 1800 volkomen regt liet wedervaren. In December vertrouwde Bonaparte hem het bevel over het centrum van het leger van Italië toe. S. trok over den Mincio, ontzette den generaal Dupont, sloeg de Oostenrijkers bij Bozzolo en nam deel aan de gevechten van Borghetto, Verona en Montebello. Na den vrede van Luneville kommandeerde S. eene divisie in het kamp van Boulogne. Deze divisie werd de 1ste van het 5de korps onder de bevelen van den maarschalk Lannes en had een roemrijk aandeel aan de veldslagen van Ulm, Austerlitz, Saalfeld, Jena, Pultusk en en Ostrolenka. Voor den slag van Austerlitz kreeg S. het grootkruis van het legioen van eer. Na den vrede van Tilsit werd hij tot graaf verheven, kreeg van den koning van Saksen het kommandeurskruis der Hendriksorde en voerde op het einde van 1808 het 5de korps naar Spanje, waar hij onder de bevelen van Mortier kwam. Bij het beleg van Saragossa werd hem de moeijelijke taak opgedragen om het beleg te dekken en de gemeenschap met Madrid open te houden. Toen Lannes Spanje verliet werd S. op zijne dringende aanbeveling met het opperbevel over het leger van Arragon belast. Hij bevond zich in een' neteligen toestand, want Napoleon moest voor den oorlog in Oostenrijk veel troepen uit Spanje trekken, en S. moest met betrekkelijk geringe middelen zijn leger op nieuw organiseren, het onderhoud daarvan verzekeren en den vijand bestrijden. Hij overtrof de groote verwachtingen die men van hem gekoesterd had, en legde de verhevenste krijgsdeugden aan den dag. Na iedere overwinning beijverde hij zich door het nemen van administrative maatregelen om er de vruchten van te verzekeren, terwijl zijne gematigdheid en regtvaardigheid hem de achting en zelfs de genegenheid der Spanjaarden verwierven. In de maand Junij 1809 rukte Blake met 20,000 man tegen Saragossa op; S. met naauwelijks 6,000 man sloeg hem bij Maria en Belchita en dreef het geheele korps van Blake uiteen, waardoor hij meester van geheel Arragon werd. In het voorjaar van 1810 begon hij zijne roemrijke veldtogten in Arragon, Catalonië en Valencia, waar hij gedurende vier jaren steeds overwinnaar was en alleen door de nadeelen, welke de Franschen op andere punten leden, verpligt werd zijne veroveringen op te geven. Lerida viel den 14den Mei, nadat S. den Spaanschen generaal O'Donnell, die tot het ontzet oprukte, geslagen had. Daarop viel Mequinenza (8 Junij) en Tortosa (2 Januarij 1811). De beroemde belegering van Tarragona begon den 4den Mei en de stad werd den 28sten Junij bestormd, waarvoor S. tot maarschalk verheven werd. Den 24sten Julij bestormde hij de sterke stelling van Mont Serrat. De slag bij Sagonte (25 October 1811) deed den volgenden dag die stad in handen der Franschen vallen, en daarop werd Valencia belegerd, dat den 10den Januarij 1812 onderworpen werd. S. werd hiervoor tot hertog van Albufera verheven. Hij hield zich nu in Valencia staande en trok eerst na de nederlaag der Franschen bij Vittoria (21 Julij 1813) naar Catalonië. Hier ontzette hij Tarragona (15 Augustus) en behaalde de laatste overwinning op Spaansch grondgebied bij Ordal (14 September). S. werd nu kolonel-generaal van de garde en vereenigde in December zijne troepen bij Gerona. Langzamerhand moest hij al zijne oude troepen naar Frankrijk zenden, die slechts gedeeltelijk door rekruten vervangen werden. Hij hield zich echter tot het einde van Maart in Catalonië staande. Den 14den April 1814 erkende hij met zijn leger uit Narbonne Lodewijk den XVIIIden en sloot een' wapenstilstand met Wellington. Bij den terugkeer van Napoleon voegde S. zich weder bij den keizer en kreeg het opperbevel over het Alpenleger, viel daarmede in Savoije, doch werd door een sterk Oostenrijksch leger tot den terugtogt gedwongen, en verkreeg eene gunstige capitulatie voor zijne geboortestad Lyon. Na de tweede restauratie bleef hij zonder aanstelling. Hij overleed na eene langdurige ziekte den 3den Januarij 1826. Na zijnen dood gaf de chef van zijnen staf, St. Cyr Nugues, zijne *Mémoires sur les campagnes en Espagne depuis* 1808 *jusqu'en* 1814 uit (Parijs 1832, 2 dln. in 8°.). L.

SUCHTELEN (Jan Pieter graaf van) werd den 2den Augustus 1751 te Grave in Noordbrabant geboren en was de oudste zoon van Cornelis van S., die in 1768 als majoor der genie in Nederlandsche dienst overleed. Hij genoot eene voortreffelijke opvoeding en werd in 1768 2de luitenant-ingenieur extraordinaire; in 1779 werd hij kapitein en in 1783 luitenant-kolonel. In dat zelfde jaar riep Catharina de IIde van Rusland hem naar haar rijk; hij nam zijn ontslag en ging als luitenant-kolonel der genie in Russische dienst over. Hier werd hij in 1786 kolonel, bragt eene verbeterde inrigting bij zijn wapen tot stand en nadat hij in 1789 tot generaal-majoor bevorderd werd, streed

hij in 1789 en 1790 in Finland en werd door een' Zweedschen kogel gewond. In de drie volgende jaren behoorde hij tot het leger aan de Dwina en in 1793 was hij met de herstelling van vestingen in Polen belast. Ook ontwierp hij het Catharina-kanaal en liet het ten uitvoer brengen, waardoor de Witte zee met de Caspische verbonden werd. In 1797 werd hij luitenant-generaal en in 1799 generaal-en-chef. Hij woonde den merkwaardigen oorlog van 1805 bij en werd daarop met eene buitengewone zending naar Pruissen belast, terwijl hij in 1808 en 1809 kwartiermeester-generaal was bij het leger, dat in Zweedsch-Finland rukte. Hier leidde hij het beleg van Sweaborg, dat evenwel slechts door krijgslist in handen der Russen viel. Van 1809 tot 1811 werd hij afgezant in Zweden en later in Frankrijk. In den oorlog van 1813 was hij in het gevolg van den kroonprins van Zweden en woonde de veldslagen van Dennewitz en Leipzig bij. Na het sluiten van den vrede werd hij weder afgezant bij het Zweedsche hof en bleef daar tot aan zijnen dood, die op den 10den Januarij 1836 voorviel. Zijne verdiensten waren door een aantal ridderorden en eereteekens beloond geworden, terwijl keizer Alexander hem in 1812 tot baron en eenige jaren later tot graaf had verheven. Behalve zijne krijgs- en staatkundige begaafdheden bezat van S. vele kundigheden; hij was zeer bedreven in de penningkunde en in de geschiedenis der letterkunde, terwijl hij met de voornaamste bibliographen van Europa briefwisseling hield. Het door hem verzamelde muntkabinet, gedeeltelijk beschreven door Lestini, werd door hem, nog tijdens zijn leven, aan de academie van wetenschappen te Petersburg afgestaan. Zijne verzameling van schilderijen was niet groot maar uitgezocht. Zijne boekerij behoorde tot de grootste bijzondere verzamelingen in Europa en bestond grootendeels uit prachtwerken, zeldzaamheden en handschriften.

Men zie over hem: *Algemeene konst- en letterbode* 1836. L.

SUDETEN (De) zijn naast de Alpen het aanzienlijkste gebergte van Duitschland. Dit gebergte, hetwelk Oostenrijk, Pruissen en Saksen van elkander scheidt, neemt zijnen aanvang met eene vlakte van slechts 800 voet hoogte, die eene bergvallei vormt tusschen het Duitsche en Karpatische hoogland, waar de Oder in eene noordoostelijke rigting en de, in den March vloeijende Beczwa westwaarts door heen stroomt; terwijl ook de Oostenrijksche noorderspoorweg er door loopt. Van daar strekt het zich uit naar het noordwesten tot aan de doorbraak van de Elbe boven Pirna; zoodat aan de oostelijke zijde Silezië en de Lausitz en aan de westelijke zijde Moravië en Boheme liggen. De lengte van het gebergte bedraagt 42 en de breedte 4 tot 6 geogr. mijlen. De S. vormen geen eigenlijk gezegden voortloopenden bergrug, alleen in het midden, namelijk in het Riesen- en Iser-gebergte bestaat eene onafgebrokene bergkam, terwijl de uiteinden, zoowel in het zuidoosten als in het noordwesten, meer uit breede, naar hoogvlakten gelijkende berglandschappen bestaan, die door bergreeksen en afzonderlijke kruinen van elkander gescheiden worden. Graniet, gneis, mica-schiefer en porphier zijn voornamelijk de rotssoorten, waaruit het gebergte is zamengesteld, tegen welker hellingen gesteenten van latere formatie aanleunen. Voorts is het gebergte rijk aan ertsen, waartoe ijzer, lood, koper, zink en, hoezeer ook in geringe hoeveelheid, tin, kobalt, antimonium en zelfs zilver en goud behooren. In het laagste gedeelte bevinden zich vruchtbare akkers en schoone weiden; de hoogten van 2000 tot 3000 voet zijn met bosch bedekt, bijna uitsluitend met naaldboomen; de hoogste kammen zijn kaal en dragen niets dan kreupelhout; de kruinen zijn meestal naakt, met mos en voornamelijk met rolsteenen bedekt. In de heerlijke dalen treft men niet zelden uren lange dorpen met arbeidzame en nijvere bewoners aan. De wateren vloeijen op de oostzijde grootendeels in den Oder, sommigen ook naar het noorden in de Elbe, en op de westzijde in den March en de Elbe. Men kan het in vele takken uitloopende gebergte van het zuidoosten naar het noordwesten verdeelen in: 1°. de eigenlijke S. of het Moravisch-Silezisch gebergte, hetwelk uit een niet hoog berglandschap bestaat, met heuvelen van 1000 tot 1200 voet en afgezonderde kruinen van meer dan 2000 voet hoogte, waartoe behoort het Altvater- of Moravische sneeuwgebergte, hetwelk zich noordwaarts tot aan den bergpas van Freiwaldau naar Goldenstein uitstrekt en een werkelijk bergland is, met hooge, door diepe spleten vaneen gescheidene bergmassa's, die deels kale, deels met mos bedekte kruinen hebben van meer dan 4000 voet hoogte. 2°. Het Glatzer bergland, ter weêrszijden van den Neisse, waarvan het binnenste gedeelte, de Glatzer bergketel genoemd, eene 1000 tot 1200 voet hooge vlakte vormt, die door vier hooge gebergten wordt ingesloten. 3°. Het Riesengebergte (zie *Reuzengebergte*), met de Riesen- of Schneekoppe, ter hoogte van 5177 Rijnl. voet, het hoogste punt van het geheele Sudeten-gebergte. 4°. Het Isergebergte, bestaande uit vier evenwijdig loopende bergruggen, waarvan de hoogste, de Hooge Iserkamm, in het noordwesten met de 3670 Rijnl. voet hooge Tafelfichte eindigt.

SUE (Eugène). Deze bekende Fransche romanschrijver, den 10den December 1804 te Parijs geboren, was de zoon van een' officier van gezondheid bij de keizerlijke garde en had keizerin Josephine en prins Eugène de Beauharnais tot doopgetuigen. Na eenige jaren bij de geneeskundige dienst der marine te zijn geplaatst geweest, nam hij zijn ontslag en legde zich onder den vermaarden Gudin op het zeeschilderen toe. Doch de opgang, dien zijne beschrijving van zijn zeeleven in romantischen vorm onder den titel: *Kernock le pirate* (Parijs 1830) maakte, gaf aanleiding, dat hij zich op het schrijven van zeeromans toelegde, waarvan *Atar Gull* (Parijs 1831), ook in het Ned. vert. ('s Gravenhage 1835) de bekendste is. Ten gevolge zijner beoefening van dit vak van letterkunde, later door Cooper, Marryat en anderen zoo roemrijk beoefend, schreef hij eene *Histoire de la marine Française sous Louis XIV* (Parijs 1833—1837, 5 dln.). Na nog onderscheidene romans te hebben geschreven, maakte hij zich eenen Europeeschen naam met zijne *Mystères de Paris* (Parijs 1842, 8 dln.), in de meeste talen van Europa, ook in de onze (Rotterdam 1843) overgezet en door ontelbare andere „verborgenheden" nagevolgd. Misschien nog vermaarder is zijne romantische voorstelling der listen van het Jezuïtismus in *Le juif errant* (Parijs 1845, 10 dln.), waarvan, nevens vele overzettingen in andere talen, ook twee Nederlandsche (beiden Amsterd. 1845, 7 dln. en 9 dln.) zijn uitgegeven. In de twee laatstgenoemde romans straalt eene zeer sterke ingenomenheid door met de socialistische denkbeelden, welke ook in latere romans, met name: *Les mystères du peuple* (Parijs 1849); *Martin, l'enfant trouvé* (Parijs 1846); *Les sept péchés capitaux* (Parijs 1847), allen in onze taal overgebragt, zijn voorgedragen, hetwelk mede het geval is met: *De Calvinisten in de Cevennes* (Utrecht 1845, 2 dln.); *Latréaumont* ('s Gravenhage 1845, 2 dln.). Ten gevolge der staatsgebeurtenissen, die met de herstelling van het Napoleontische keizerrijk eindigden, werd hij uit Frankrijk verbannen en overleed te Annecy in Savoije, den 3den Augustus 1857.

Eene belangrijke voorlezing *Over den roman van E. Sue* gaf nu wijlen prof. S. P. van Oordt Jwz. in de *Vaderl. Letteroefeningen* 1846, *Meng.* bls. 309 volg.

SUERMAN (Bernardus Franciscus), den 4den October 1783 te Haarlem geboren, was reeds op 12-jarigen leeftijd ouderloos. Hij legde zich reeds vroeg op de heelkunde toe en was als leerling van den Haarlemschen heelmeester Peres, bij de landing van het Engelsch-Russische leger (1799) als vrijwilliger werkzaam in de toen te Haarlem tijdelijk opgerigte hospitalen. Later begaf hij zich naar Lingen en studeerde vervolgens aan de Utrechtsche hoogeschool. Nog voor zijne promotie werd S., op aanbeveling van Mathias van Geuns, met Dr. J. Banga door curatoren der Geldersche hoogeschool te Harderwijk voorgedragen als hoogleeraar in de genees- heel- en verloskunde (9 Mei 1809), welke betrekking door het vertrek van prof. P. J. van Maanen was opengevallen; den 9den October trad hij in die betrekking op. Intusschen was hij in den zomer van 1809, na verdediging van eene *Dissertatio de arsenici in corpus humanum effectibus ejusque usu hodie celebrato medico, praesertim ad carcinomatis curationem*, te Utrecht in de geneeskunde gepromoveerd. Den 19den Junij 1810 hield hij zijne inwijdingsrede als hoogleeraar: *de iis, quae cum veteres, tum recentiores, imprimis Batavi et Germani, de vitae corporeae principio, philosophati sunt.* Na de opheffing der academie in 1812 werd S. buiten zijne voorkennis tot vrederegter te Apeldoorn en tevens tot geneesheer van dat ambt benoemd. Hij bleef echter te Harderwijk en op de Veluwe de genees- en heelkunst uitoefenen, en gaf bovendien privaatlessen in de hem vroeger ambtshalve opgedragen leervakken.

Na de reorganisatie der Nederlandsche academiën in 1815

werd S. tot gewoon hoogleeraar in de geneeskundige faculteit te Utrecht benoemd, welke betrekking hij aanvaardde met eene oratie: *De magnetismo, qui vocatur animali, veteribus omnino incognito, nostra demum aetate invento, si bene adhibeatur, novum fortasse Physiologis lumen et salutare Medicis remedium aliquando allaturo*. S. doceerde te Utrecht van 1816 tot 1853 voornamelijk chirurgie en algemeene pathologie; bovendien gaf hij het chirurgisch-klinisch onderwijs, waarbij hij omstreeks 1840 eerst door Dr. J. A. Maider, en later door prof. E. von Baumhauer en prof. van Gondoever bijgestaan werd. Zijne talrijke leerlingen kunnen van den ijver en de naauwgezetheid getuigen, waarmede hij dat onderwijs gegeven heeft, niettegenstaande hij zijnen tijd tevens aan eene drukke praktijk moest schenken. In 1827 hield S. eene *Oratio de animi fortitudine, virtute medicis propria, maxime illa in epidemiis conspicua*, in 1848 *de emendenda artis salutaris institutione academica, legis medicae in patria nostra ferendae, fundamento principio* (ook in het Nederduitsch verschenen). Bij het uitbreken der cholera-epidemie in 1832 gaf hij eene brochure uit: *Raadgevingen aan mijne medeburgers bij het naderen der cholera Asiatica*, een werkje dat 8 drukken beleefde. In 1853 werd S. wegens 70-jarigen leeftijd emeritus; hij onttrok* zich echter niet aan zijne academische werkzaamheden en bleef bovendien zijne praktijk met ijver en liefde voortzetten, tot dat hij daarin door ouderdom, zwakte en ziekte verhinderd werd. Hij was een warm voorstander van het gasthuis voor ooglijders te Utrecht, over welke inrigting hij nog in 1861 een' open brief in het licht gaf.

S. overleed den 11den Februarij 1862, diep betreurd door allen die hem kenden. B.

SUERMAN (ALEXANDRE CHARLES GUILLAUME), in zijnen laatsten levenstijd een ambtgenoot van zijnen vader, prof. B. F. S. te Utrecht, had de geneeskunde met de meeste inspanning en een' voorbeeldigen ijver beoefend, en zich gedurende zijne studiejaren op de gunstigste wijze onderscheiden. In 1832 en 1833 legde hij groote belangstelling aan den dag in het lot der cholera-lijders. In 1835 promoveerde hij tot medicinae doctor, na verdediging van zijne *Diss.: de cholerae Asiaticae itinere per Belgium septemtrionale*. In 1836 verkreeg hij den graad van math. mag. et philos. natur. doctor, na de verdediging van eene *Dissert. physica: de calore fluidorum elasticorum specifico*. In 1830 ontving hij den gouden eerepenning der wis- en natuurkundige faculteit, voor zijne beantwoording van eene sterrekundige prijsvraag. In 1839 werd hij beroepen tot gewoon hoogleeraar in de geneeskunde aan de Utrechtsche hoogeschool, welke betrekking hij aanvaardde met eene *Oratio de medicina doctrinarum physicarum ope nostra imprimis aetate perficienda*. Ofschoon nog eerst 30 jaren oud, was hij reeds lid van het provinciaal Utrechtsch genootschap. Hij overleed den 10den Februarij 1840 op bijna 31-jarigen leeftijd. Daar hij begaafd bleek te zijn met een' buitengewonen aanleg, was zijn vroegtijdige dood een gevoelig verlies voor de lijdende menschheid, voor de studerende jongelingschap en voor de wetenschap in 't algemeen. B.

SUETONIUS (CAJUS) TRANQUILLUS, een Romeinsch geschiedschrijver, die onder de regering van Nero geboren werd, en zich aan de beoefening der fraaije wetenschappen, dat is, in den zin van dien tijd, aan redeneer- en spraakkunst toewijdde. De jonge Plinius gaf hem de grootste bewijzen zijner achting en vriendschap, en besorgde hem het tribunaat met het regt der 3 kinderen (*jus trium liberorum*), niettegenstaande hij in eenen kinderloozen echt leefde. Na den dood van dezen zijnen vriend en begunstiger, werd hij geheimschrijver (*Magister epistolarum*) bij den keizer Hadrianus; doch verloor dien post, omdat hij (volgens het berigt van Spartianus in het leven van dien vorst) met de keizerin Sabina te vertrouwelijk omging. Hij verkoos nu het afgezonderd leven, en schreef verscheidene geschiedkundige en andere werken, voor welke eerste hij, als geheimschrijver des keizers, alle gelegenheid gehad had om de beste bouwstoffen te verzamelen. Wij bezitten nog van hem de levensbeschrijvingen der 12 eerste keizers, van Julius Caesar af tot Domitianus ingesloten, (*Vitae XII imperatorum*), waarin hij niet alleen hun openbaar, maar ook hun bijzonder leven schildert. Zij bevatten eene groote menigte der belangrijkste berigten omtrent de geschiedenis dezer gebieders, en geven ons zeer dikwijls, wanneer andere schrijvers ons verlaten, de gewigtigste ophelderingen; terwijl zij tevens alle kenmerken van waarheid dragen, en ons zoo naauwkeurig met de merkwaardigste personen, die in de eerste eeuw voor en na Christus geleefd en het Romeinsche volk geregeerd hebben, bekend maken, als door geen ander werk der oudheid geschied is. Behalve deze levensschetsen heeft hij ook nog een werk geschreven over de beroemste spraakkenners (*De illustribus grammaticis*); een ander over de voortreffelijkste redenaars (*De claris rhetoribus*); voorts het leven van Terentius, Persius, Lucanus, Juvenalis enz.; doch waarvan veel is verloren gegaan. De beste uitgaven van S. zijn die van Pitiscus (Leeuwarden 1715, 2 dln. in 8°.), van Burman (Amsterdam 1736, 2 dln. in 4°.), van Oudendorp (Leyden 1751, 2 dln. in 8°.), met aanmerkingen van Casaubonus, en van Baumgarten-Crusius, (Leipzig 1815, 3 dln. in 8°.).

SUEUR (LE). (Zie *Lesueur*).

SUEVEN (DE), een Germaansche volksstam, hielden zich voor de Christelijke jaartelling tusschen den Weichsel en de Oder op. Zij breidden zich tot over de Elbe uit en in Caesars tijd zelfs tot aan den Neckar en den Rijn. Volgens Tacitus hadden zij hun' naam te danken aan hun lang haar, dat zij in eene viecht samenbonden. Met uitzondering van enkele godsdienstplegtigheden, waardoor zij zich onderscheidden, schijnen hunne zeden en gebruiken die der Germanen geweest te zijn. Tijdens de groote volksverhuizing trokken de S. met de Alanen en Vandalen naar Gallië, en vestigden zich met de laatsten in Spanje. Na het vertrek der Vandalen, breidden de S. zich uit tot in het tegenwoordige Portugal en geraakten dien ten gevolge in oorlog met de West-Gothen, die hun in 586 eene volkomen nederlaag toebragten.

De S. die in Duitschland waren achter gebleven, vertoonden zich in de Vde eeuw, vereenigd met Allemannen, onder den naam van Schwaben, tusschen den Rijn en de Main, in den omtrek van den Donau, den Neckar en de Lech. Het waren de voorouders der latere Zwaben, die in de VIIIste eeuw, onder het opperbestuur der Frankische vorsten, door eigen hertogen geregeerd werden. Oude berigten over hen komen voor bij Caesar, *de bello Gallico*, D. IV. 1 enz.; Tacitus, *de moribus Germanorum*, 38; Lucanus II, 51.

SUEZ, vroeger eene zeer voorname, ofschoon slecht gebouwde stad, op de landengte van S., aan de golf van denzelfden naam, ten noorden van de Roode Zee gelegen. Zij behoort tot het gebied van den onderkoning van Aegypte. Eertijds toen de O. Ind. handel door de Roode Zee plaats had, was S. de voorname stapelplaats der Indische waren. Toen later de zeeweg gekozen werd, geraakte zij langzamerhand in verval; en is zich eerst weder eenigermate gaan herstellen, nadat gebleken is, hoe groote voordeelen de weg over Aegypte, boven dien langs de Kaap bezit. Zal eenmaal het S.-kanaal, dat de Roode en Middellandsche zeeën vereenigt, tot stand komen, dan lijdt het geen twijfel, of S. zal weder tot vorigen bloei en hooger stijgen. Een dergelijk kanaal heeft eeuwen geleden bestaan, bijna 1400 jaren vóór onze jaartelling, en is tot omstreeks het midden der XIVde eeuw bevaren geworden. In het begin van onze eeuw is men er eerst weder over gaan denken, een voor groote schepen bevaarbaar kanaal te graven. Ingenieurs van naam, als Stephenson, Conrad enz. zijn daaraan werkzaam geweest, en de laatstgenoemde gaat daarmede nog steeds voort. Na 1850 is men begonnen een' spoorweg aan te leggen, tusschen Cairo en S. waarmede de overlandpost gedeeltelijk vervoerd wordt.

SUFFETEN. (Zie *Carthago*).

SUFFOLK, een der meest oostelijk gelegen graafschappen van Engeland, ingesloten door Norfolk, de Noordzee, Essex en Cambridge, telt op 71,5 □ mijlen 336,280 inwoners. De bodem is vlak met geringe verheffing naar het westen, waar de grond heuvelachtig is; de kust schier afgerond, zonder inhammen of kapen, behalve in het zuiden aan de monding van de riviertjes Stour en Orwell. Behalve door dezen, wordt het landschap besproeid door de Deben, Aldes, Blyth en Waweney, allen in de Noordzee uitmondende. De voorname middelen van bestaan der inwoners zijn landbouw en veeteelt; vooral de laatste is beroemd, om de ongehoornde Suffolk-koeijen, die bijzonder veel melk leveren, waaruit voor de Londensche markt uitmuntende boter bereid wordt (jaarlijks 40,000 ton); om de schapen met korte fijne wol en de krachtige paarden. In de heiden ten noordwesten treft men veel hazen en konijnen aan. De zeevischvangst aan de kust

houdt vele handen bezig; daarentegen vindt men in S. niet vele fabrieken. De hoofdstad is Ipswich (zie *Ipswich*). Onder de overige steden of vlekken verdienen vermeld te worden: Bury St. Edmonds aan de Lark, beroemd wegens zijne gezonde lucht, met 14,000 inwoners en, behalve twee kerken, met de overblijfselen eener abdij, van welke men zegt dat zij de rijkste in Engeland zou geweest zijn; Lowestoft, een vlek aan zee, het oostelijkste van Engeland, met 6600 inwoners, die van vischvangst, porselein- en aardewerk-fabrieken bestaan, en met een' prachtigen vuurtoren; Sudbury, een Borough aan de Stour, met weinig meer dan 6000 inwoners; Woodbredge aan de Deben en eene kleine zeehaven met 5200 inwoners, eene zoutkeet en kalkovens; eindelijk Southwold aan den mond van de rivier Blyth, met 2200 inwoners, dat des zomers als badplaats zeer bezocht wordt.

SUFFREN DE ST. TROPEZ (Pierre André de), een bekwaam en dapper scheepsbevelhebber in Fransche dienst, geboren te Saint-Cannat in Provence, uit eene voorname familie, in 1726; overleden te Parijs, den 8sten December 1788. In 1743 trad hij in dienst bij het leger. Vijf jaren later opgenomen in de orde der Malthezer ridders, ging hij over bij de marine, diende onder de bevelen van den admiraal de la Galissonière, en was tegenwoordig bij het innemen van Mahon, in 1756. Niettegenstaande hij zich bij verschillende gelegenheden onderscheidde, duurde het tot in 1772, alvorens hij tot kapitein ter zee bevorderd werd, en in dien rang het bevel over een schip ontving. Gedurende den Americaanschen vrijheidsoorlog, diende hij in het eskader van den graaf d'Estaing. Deze stelde hem, in 1778, toen de vloot te Boston lag, aan het hoofd van een gedeelte zijner strijdkrachten, waarmede hij de haven van Newport binnenliep en daar de Engelsche vloot verbrandde. Van die expeditie teruggekeerd, werd hem in 1779 op voordragt van den admiraal, het bevel gegeven over eene divisie van vijf schepen, in de vereenigde Fransche en Spaansche vloten, onder Don Ludwig van Cordova. Den 9den Augustus 1780 viel hij met zijne divisie, op de hoogte van kaap St. Vincent, de naar O. I. bestemde Engelsche handelsvloot aan, en veroverde twaalf schepen. Daarop als schout-bij-nacht het bevel ontvangen hebbende over een eskader van zeven groote schepen, werd hij te gelijker tijd uitgezonden, om de Hollandsche schepen tegen de Engelschen te beschermen. Den 16den April 1781 tastte hij den Engelschen commodore Johnstone bij de Kaap-Verdische eilanden aan, met het gevolg, dat een op de Kaap de Goede Hoop gemunte aanslag verijdeld werd. In 1782 sloeg hij, op den 17den Februarij en op den 12den April, den Engelschen admiraal Hughes, in de Oost-Indische wateren, wel is waar zonder beslissenden uitslag, doch niettemin dermate, dat de vijand in zijne plannen merkbaar belemmerd werd. Later veroverde hij Negapatnam en Tranquebar en keerde eerst na het sluiten van den vrede van Versailles, in 1783, naar Frankrijk terug. In 1787 werd hem de uitrusting der vloot, in de haven van Brest opgedragen. De toestand van zijne gezondheid echter, liet hem de algeheele uitvoering van den hem gegeven last niet toe. Hij keerde naar Parijs terug en stierf daar tegen het einde van het volgende jaar. Er bestaat een werk over hem, in 1824 uitgegeven, door Frublet, getiteld: *Essai historique sur la vie et les campagnes du Bailli Suffren de St. Tropez.*

SUFFREN DE ST. TROPEZ (Louis Jerome de), broeder van den voorgaanden, was bisschop van Sisteron, geboren in 1722. In 1764 werd hij tot bisschop verheven. Wij weten van hem, dat hij in 1780 het twee uur lange kanaal deed graven, hetwelk naar hem genoemd is. Na het uitbreken der Fransche omwenteling, verliet hij zijn vaderland en stierf in den vreemde. De stad Sisteron heeft in 1824 een gedenknaald te zijner eere doen oprigten.

SUFFREN (Jean), een jezuït, eerst biechtvader van Maria de Medicis, later van Lodewijk den XIIIden. Hij werd geboren te Salon, in Provence, in 1565, en overleed er in 1641.

SUFFRIDUS PETRI. Dezen Latijnschen vorm gaf aan zijnen naam Sjoerd Pieters, geboren den 25sten Junij 1527, zeer waarschijnlijk te Leeuwarden, waar hij ook zijne jeugd doorbragt en onderwijs ontving in het Grieksch en Latijn. Na te Leuven gestudeerd te hebben onderwees hij de klassieke talen, eerst te Leeuwarden, daarna te Erfurt. Na eenigen tijd de betrekking van secretaris en bibliothecaris van den kardinaal Granvelle te hebben vervuld, keerde hij naar Leuven terug, waar hij zich op de regtsgeleerdheid toelegde, welke wetenschap hij eenige jaren (1577—1586) te Keulen onderwees. Inmiddels werd hij door de staten van Friesland tot historieschrijver van dat gewest aangesteld; van 1586 tot 1588 onderwees hij te Leuven, waar hij in den geestelijken stand trad, het canonieke regt, en bragt den laatsten tijd van zijn leven door te Keulen, waar hij als kannunik der Apostelkerk den 23sten Januarij 1597 overleed.

Hij was een man van uitgebreide geleerdheid, ervaren in het Grieksch en Latijn, in geschiedenis, oudheidkunde en regtsgeleerdheid. Onderscheidene werken gaf hij in het licht, van welke Paquot in zijne *Mémoires* eene volledige lijst geeft. Zijn voornaamste geschiedkundig werk: *De Frisiorum antiquitate et origine* (Keulen 1590, herdr. Franeker 1698) is eene door de latere historische wetenschap geheel veroordeelde proeve om oude, ongeloofbare Friesche kronijken als geloofwaardige bronnen te doen voorkomen. Belangrijker en nog tegenwoordig bruikbaar is zijn werk: *De Scriptoribus Frisiae* (Keulen 1593, herdr. Franeker 1599).

Zie voorts Paquot t. a. pl. en de Wal, *de claris Frisiae JCtis* (Leeuwarden 1825, en vlg).

SUFISMUS is de benaming van het godsdienstige mysticismus der Mohamedaansche monnikorden. Het woord is ontleend van het Arabische *sufi*, aanduidende een wollen kleed, gedragen wordende door hen die tot het S. behooren. Reeds in de eerste eeuw van den Islam waren er Mohamedaansche kluizenaars en asceten, terwijl van lieverlede eigenlijke monnikorden werden gesticht. In deze ontwikkelde zich, vooral in Klein-Azië en Perzië de mystieke rigting, die zich verdiept in het aanschouwen van en gemeenschap oefenen met het Hoogste Wezen, de wezenlijkheid van het bestaande ontkennende en zich verdiepende in de doolhoven van het onbegrijpelijke Ofschoon zich reeds vroeger sporen van deze rigting hebben vertoond, houdt men toch voor den stichter van het eigenlijke S. zekeren Said-Aboel-Chair, die in het begin van de IXde eeuw na Chr. leefde. Ook eenigen der beroemdste Perzische dichters behoorden tot de Sufi's, met name Senaji, die in de XIIde eeuw na Chr. leefde en in zijne *Hadika*, d. i. „Tuin", de denkbeelden van het S. schildert; Ferid-Ed-Din-Attar, zijn tijdgenoot, die in zijne dichtstukken *Mentek Eltir*, d. i. „Vogelgesprek", en *Dschawahir essat*, d. i. „wezenseigenschappen" eene ontwikkeling geeft van de verschillende trappen van bespiegeling, tot welke een Sufi zich verheffen kan, terwijl hij ook onder den titel: *Teskeret-El-Ewlya*, „schildering der vrienden," de levensbeschrijving der voornaamste Sufi's geeft, Dschelal-Ed-Din-Roemi en Dschami, beiden in de XVde eeuw onzer jaartelling.

Zie voorts over de leerstellingen en de geschiedenis der Sufi's: Hammer, in zijne uitgave van het leerdicht *Gülschen-i-Ras* (Pesth 1838); een beknopt overzigt der leer van het S. gaf Krehl, *Die Erfreuung der Geister von Omar*, in het Turksch en Duitsch (Leipzig 1848); vooral echter raadplege men Tholück, *Sufismus, sive theosophia Persarum pantheistica* (Berlijn 1821), en *Blütensammlung aus der morgenländische Mystik* (ald. 1825).

SUHM (Pieter Frederik van), Deensch kamerheer en historieschrijver, geboren te Kopenhagen in 1728, was een, als wijsgeer, dichter en geschiedschrijver beroemd geleerde. Hij genoot van zijnen vader, den Deenschen admiraal U. F. S., eene goede opvoeding, legde zich voornamelijk op de Grieksche en Romeinsche letterkunde toe, en vormde zich later aan de hoogeschool te Kopenhagen. Geen behagen in de regtsgeleerde praktijk vindende, volgde hij zijne neiging tot de historische wetenschappen, ging in 1751 naar Noorwegen, woonde tot 1765 te Drontheim en keerde vervolgens naar Kopenhagen terug, alwaar hij in September 1798 in den ouderdom van 70 jaar stierf. S. was in vele opzigten het sieraad zijner eeuw en van zijn vaderland, en leverde, zoowel voor gewone lezers als voor geleerden zeer uitmuntende werken. Hij bezat een aanzienlijk vermogen, hetwelk hij op de onbaatzuchtigste wijze ter ondersteuning van geleerde mannen en inrigtingen besteedde. Als oordeelkundige en wijsgeer heeft hij zich door zijne zedelijke en algemeen nuttige verhandelingen, als dichter door zijne Noordsche idyllen en verhalen, en als geschiedschrijver van zijn vaderland in het gunstigst licht geplaatst en eenen onvergankelijken roem verworven. Zijne boekerij, welke meer dan 100,000 deelen bedroeg, vermeerderde hij door den aankoop

van belangrijke werken, waartoe hij jaarlijks 5000 daalders besteedde; terwijl hij alleen aan het vergrooten van het boekvertrek 20,000 daalders ten koste legde. Hij opende dagelijks zijne boekerij voor een ieder en gaf aanzienlijke sommen uit voor handschriften en aan afschrijvers, alsmede ter ondersteuning van behoeftige studenten. Door den zwaren brand te Kopenhagen, in 1795, verloor hij twee deelen van werken, die hij op zijne kosten liet drukken, namelijk het 8ste deel zijner *Scriptorum rerum Daniae medii aevi*, en het 7de zijner Deensche geschiedenis. Hij stond zijne boekerij in 1796 aan de koninklijke af, voor eene lijfrente van 3000 daalders. Onder zijne voornaamste werken moeten genoemd worden zijne „Kritische geschiedenis van Denemarken in den Heidenschen tijd", zijn werk „over den oorsprong der Noordsche volkeren" en vooral zijne „Deensche geschiedenis" in 11 deelen (Kopenhagen 1782—1812), die gedeeltelijk na zijn' dood het licht zag en slechts tot 1319 loopt.

SUIDAS, Grieksch taalkundige, die in de Xde of XIde eeuw bloeide, liet ons een *Lexicon* of Woordenboek na, dat ofschoon slecht geschikt en op vele plaatsen vervalscht, nog heden om zijne talrijke historische opgaven over oude werken en monumenten, van groot belang is voor den criticus en uitlegger der oude schrijvers. De eerste uitgaaf van dit werk is van Milaan (1499); het werd later beter door Küster (Kamerijk 1705, in 3 dln.), door Gaisford (Oxford 1834, 2 dln.) en door Bernhardy (Halle 1834—1853, 2 dln.) uitgegeven. Hierbij verdienen ook aangehaald te worden Toup's *Emendationes in Suidam* (Londen 1760—1767, 3 dln.) en zijne *Curae novissimae* (Londen 1775), waar Porson eene nieuwe uitgaaf van bezorgde (Oxford 1790, 4 dln.).

SUIKER is de gemeenschappelijke naam voor een aantal in water oplosbare stoffen, die allen een' zoeten smaak bezitten, uit koolstof, waterstof en zuurstof bestaan (de twee laatste elementen meestal in die verhoudingen waarin zij water vormen) en die ook in scheikundige eigenschappen veel overeenkomst hebben. Wat dit laatste punt betreft, men weet door de onderzoekingen van Berthelot en anderen, dat vele zoo niet alle soorten van S. als veel-atomige alkoholen te beschouwen zijn d. i. als verbindingen, waarin meer dan één aequivalent water kan vervangen worden door zuren. De suikers zijn daardoor tot dezelfde klasse van ligchamen gebragt, waartoe de glycerine behoort, eene verbinding die ook den zoeten smaak met de suikers gemeen heeft. Maar terwijl de glycerine een drie-atomige alkohol is, schijnen de meeste suikers *zes* aequivalenten water te bevatten, welke door zuren verplaatsbaar zijn.

Het aantal bekende soorten van S. is zeer groot en vooral in den laatsten tijd zeer toegenomen. Wij laten hier eene korte beschrijving volgen van de meest belangrijken.

1°. *Druiven-S.*, *Kruimel-S.* of *glucose* is een bestanddeel van het sap van vele rijpe vruchten (druiven, kersen, vijgen, enz.) en van honig. In het darmkanaal van den mensch en plantenetende dieren ontstaat deze S. door scheikundige omzetting van zetmeel. In kleine hoeveelheden komt zij voor in het bloed, de lever, het hoenderei, enz. Bij lijders aan de zoogenoemde suikertering, vindt men haar in de urine en bijna alle afscheidingen.

Deze S. kan ook kunstmatig bereid worden uit vele andere stoffen van bewerktuigden oorsprong; b. v. uit de houtvezelstof (dus uit zaagsel, papier, linnen) en uit zetmeel (dus uit aardappelen, tarwe, enz.), stoffen die door behandeling met verdunde zuren, onder opneming van de bestanddeelen van water, in druiven-S. overgaan. Wat in den handel voorkomt onder de benamingen van zetmeel-S., aardappel-S., aardappel-siroop, is op deze wijze fabriekmatig verkregen.

De druiven-S. doet zich voor als eene korrelachtige massa, waarvan de kristallijne gesteldheid alleen voor het gewapend oog zigtbaar is. Minder oplosbaar in water dan riet-S., smaakt zij ook minder zoet dan deze. Door verhitting gaat zij in eene gemakkelijk oplosbare, bruine zelfstandigheid over, die niet meer zoet smaakt en wegens hare eigenschap om groote hoeveelheden waterige en geestrijke vochten bruin te kleuren, voor de bereiding van kunstmatigen rum, likeuren, als surrogaat van koffij, enz. veelvuldig gebezigd wordt.

De gewigtigste scheikundige eigenschap van druiven-S., waarop de bereiding van bijna alle alkoholische vochten berust, is hare geschiktheid om onder den invloed van gist in alkohol en koolzuur gesplitst te worden. (Zie *Gisting*).

2°. *Vruchten-S.* of *leontose* is eene onkristalliseerbare S., die het polarisatie-vlak (zie *Polarisatie-vlak van het licht*) niet gelijk de druiven-S. naar regts, maar naar links draait. Overigens heeft zij de meeste eigenschappen met de druiven-S. gemeen, waarmede zij ook te zamen in den honig en in zure vruchten voorkomt.

3°. *Riet- of beetwortel-S.* komt voor in het sap van het suikerriet, den beetwortel, den gelen wortel of peen, alsmede in verschillende soorten van ahorn, de bloemkolven van den kokospalm, in meloenen, kalebassen, de meeste tropische vruchten, enz.

Zij kristalliseert in waterheldere, goed gevormde scheeve zuilen, is gemakkelijk oplosbaar in water en bezit een' aangenamen zoeten smaak. Door verhitting tot 160° C. smelt zij tot eene kleurlooze vloeistof, die bij bekoeling tot eene glasachtige massa (zoogenoemde gerste-S.) stolt; bij 220° C. gaat zij in karamel over, d. i. in dezelfde bruine stof die ook door verhitting van druiven-S. geboren wordt. Voegt men bij riet-S. in waterige oplossing biergist, dan gaat zij eerst in vruchten-S., of althans in eene onkristalliseerbare, het polarisatie-vlak links draaijende soort van S. over (welligt ook in een mengsel van de suikers 1°. en 2°.) en wordt eerst *daarna* gesplitst in alkohol en koolzuur. Die eerste verandering, welke gist de riet-S. doet ondergaan, heeft ook plaats, wanneer men haar met verdunde zuren kookt of met sommige zoutoplossingen. Hoogst waarschijnlijk moet de riet-S. beschouwd worden als eene verbinding van de suikers 1°. en 2°., gevormd evenwel onder verlies van twee aequivalenten water.

De riet-S. wordt in het dagelijksch leven gebezigd als toespijs, als middel om aan spijzen en dranken een' aangenamen smaak mede te deelen. Ook in de pharmacie is zij een belangrijk hulpmiddel om den onaangenamen smaak van vele geneesmiddelen te bedekken. Men zondert haar daarom in ontzaggelijk groote hoeveelheden af en wel in Oost-Indië (Java, Manilla, Benares) en West-Indië uit het suikerriet, in Noord-America uit den ahornboom, op de eilanden der Stille Zuidsee uit palmen en in Europa uit den beetwortel.

De bereiding uit suikerriet komt hierop neder, dat men het uitgeperste sap zoo snel mogelijk (ten einde verlies door gisting voor te komen) met bijtenden kalk vermengt en tot 70° C. verhit. Daardoor worden de voorhandene vrije zuren verzadigd en de eiwitachtige stoffen gestold. Het geklaarde sap wordt daarop liefst in luchtledig gepompte pannen ingedampt ter kristallisatie. Dampt men af onder de gewone luchtdrukking en derhalve bij hooge temperatuur, dan heeft men groot verlies, omdat een groot deel der riet-S. daardoor in onkristalliseerbare S. overgaat. De aldus verkregene fijn gekristalliseerde massa bevat nog vele onzuiverheden en wordt onder den naam van *ruwe S.* of *muskowade* naar Europa verzonden om gezuiverd te worden.

Dit laatste geschiedt in de zoogenaamde S.-raffinaderijen. Men begint met de S. in waterdamp te smelten en kookt haar daarop met dierlijke kool en ossenbloed. Terwijl het eiwit van het bloed de S.-oplossing klaart (d. i. onder het stollen de fijne onoplosbare stoffen insluit), dient de dierlijke kool tot ontkleuring. Men filtreert nu door geplooide katoenen zakken (filtra van Taylor), dan door gekorrelde dierlijke kool (filtra van Dumont), waardoor de oplossing geheel ontkleurd wordt. Men verdampt nu in luchtledige pannen en giet de tot 50° C. afgekoelde oplossing in de suikerbrood-vormen, waarin zij kristalliseert. De zoogenoemde kandij-S. wordt verkregen, door minder sterk ingedampte oplossingen in koperen vaten, waarin men draden heeft opgehangen, langzaam te laten kristalliseren. Uit de moërloog, die na het kristalliseren van brood-S. of kandij-S. overblijft, worden minder zuivere soorten verkregen, die geel tot bruin gekleurd zijn. De laatste moërloog levert de siroop (zie *Siroop*).

De moërloog, die bij de bereiding der ruwe suikers overblijft en eene verzadigde oplossing is van riet-S., onkristalliseerbare S. en bovendien vele onzuiverheden bevat, draagt den naam van *melasse*. Zij wordt meestal gebezigd tot bereiding van rum.

De bereiding uit beetwortels wijkt in de hoofdzaak slechts weinig af van die uit suikerriet, maar staat in het algemeen op een' hoogeren trap van volkomenheid.

De riet-S. is in alle beschaafde landen eene levensbehoefte

geworden. Het jaarlijksch verbruik wordt in het tolverbond op 2,04, in Frankrijk op 3,25, in Nederland en de Vereenigde Staten op 7,25 en in Engeland en Schotland op 10,5 kilo per hoofd geschat.

Naauw verwant aan de riet-S. zijn eenige meer zeldzame soorten, zoo als de *trechalose*, *mycose*, *melezitose* en *melitose*.

4°. *Melk-S.* (Zie *Melksuiker*).

5°. *Inosiet*, *Vleesch-S.* of *phaseomannit* komt voor in de spieren van het hart, in de weefsels der longen, van de milt, de lever, de nieren, in de hersenen en in onrijpe snijboonen.

Men bereidt deze S. het gemakkelijkste uit boonen, door uittrekken met water, verdampen der oplossing tot siroopdikte en vermengen met wijngeest, totdat eene blijvende troebeling ontstaan is. Na eenigen tijd zet de inosiet zich in kleine kristallen af, die een' duidelijk zoeten smaak hebben, en aan de lucht verweêren onder verlies van kristalwater. De inosiet komt in zamenstelling overeen met de druiven-S., maar is niet vatbaar voor wijngisting.

Dit laatste zijn evenmin de *Scylliet*, eene S. die in de nieren van roggen en haaijen ontdekt is, en de *Sorbiet*, die in de lijsterbessen voorkomt. De eerste is moeijelijk oplosbaar in water, de laatste smaakt even zoet als riet-S.

6°. *Mannasuiker* (Zie *Manna-S.*). R. S. T. M.

SUIKERCONTRACT is de overeenkomst tusschen het gouvernement van Nederlandsch Indië en particulieren gesloten, waarbij de laatsten verpligt zijn een bepaald gedeelte van de door hen geproduceerde suiker tegen een' bepaalden prijs aan het gouvernement af te staan, terwijl zij het overblijvend gedeelte ten hunnen bate en tegen iederen prijs kunnen afzetten. Deze geheele stoffe is ten naauwste verwant met het zoogenaamde *landrente-stelsel* en *Gouvernements cultuurstelsel*, geregeld bij de artikelen 56, 57, 58 en 59 van het reglement op het beleid der regering van Nederlandsch Indië, overeenkomstig artikel 59 der grondwet vastgesteld.

Het is bekend, dat artikel 56 van het genoemde reglement, — „waarbij den gouverneur-generaal de verpligting is opgelegd de *op hoog gezag ingevoerde cultures, zooveel doenlijk, in stand te houden*, en te zorgen, dat worde voorbereid eene regeling, steunende op vrijwillige overeenkomsten met de betrokken gemeenten en personen, als overgang tot eenen toestand, waarbij de tusschenkomst des bestuurs zal kunnen worden ontbeerd," — nog dagelijks tot heftigen strijd aanleiding geeft tusschen hen, die het cultuurstelsel, dat in 1832 door graaf van den Bosch werd ingevoerd, om in den toenmaligen finantiëlen nood van het moederland te voorzien, willen handhaven, en hen, die door hervorming daarvan, eindelijk willen komen tot den toestand waarvan het regeringsreglement gewaagt, waarbij dat stelsel kan worden verlaten en de cultures aan de particuliere nijverheid kunnen prijs gegeven worden.

In het Indische regeringsreglement van 1832 werd over het eigenlijke *cultuurstelsel* niet gehandeld; het bevatte slechts voorschriften van onderscheiden aard, gegrond op het bestaan van zulk een stelsel; eerst in dat van 1854 werd van de *op hoog gezag ingestelde cultures* melding gemaakt. De vraag blijft nu echter, wat daaronder te verstaan? Eenigen begrijpen daaronder het geheele stelsel van gouvernements cultures, anderen slechts de cultures, waaraan de eerste stoot door graaf van den Bosch is gegeven, en welke, naar hun oordeel, dan ook maar alleen aangehouden behooren te worden. Belangrijk is omtrent de *gouvernements cultures* de ordonnantie van van den Bosch van 30 Maart 1832 (Ind. Staatsbl. N°. 15), waarbij de zaak voor het eerst wettig geregeld is, bij eene instructie aan den directeur der cultures, bepalingen behelzende omtrent de teelt door het gouvernement regtstreeks door zijne ambtenaren verrigt, omtrent de verpligte levering van producten, die de inlanders voor eigene rekening teelen, en omtrent *het contracteren met particulieren*, die dan gronden in huur verkrijgen en in het genot komen van heerendiensten en andere voorregten. Het laatste vooral heeft bij de *suikercultuur* plaats.

De publicatie van 28 Maart 1834 (Ind. Staatsbl. N°. 22) behelst eveneens eene uitvoerige memorie van den toen reeds afgetreden gouverneur-generaal van den Bosch, over de instelling en strekking der cultures, en dient tot leiddraad voor de ambtenaren met die cultures belast. Vroeger was reeds bij publicatie van 3 Februarij 1833 (Ind. Staatsbl. N°. 7) de koffijcultuur aangemoedigd door de procenten, die daarbij den ambtenaren worden toegekend. Het is onloochenbaar, dat het cultuurstelsel, aanvankelijk ingesteld om in den nood van Nederland te voorzien, schitterende uitkomsten heeft gehad en de productie van suiker en koffij zeer heeft uitgebreid, terwijl de finantiële winsten voor den staat ook hoogst aanzienlijk geweest zijn. Het cultuurstelsel heeft echter ook zijne schaduwzijde. Behalve de verliezen, die het vooral tusschen 1840 en 1850 gaf, heeft dat stelsel slecht gewerkt op de intellectuële en sociale ontwikkeling van den inlander; het heeft ruim veld gegeven aan knevelarijen, de heerendiensten vermeerderd, de bevolking aan groote kwellingen blootgesteld, tot hongersnood aanleiding gegeven, het stelsel van communaal grondbezit gehandhaafd en uitgebreid, en het individueel landbezit belemmerd. Het is daarom onbetwistbaar, dat het cultuurstelsel hervorming behoeft en langzamerhand en trapsgewijs plaats zal moeten maken voor vrije ontwikkeling en particuliere industrie.

SUIKERGAST (*Lepisma saccharina* L.). Het diertje, dat wij met dezen naam bestempelen, behoort tot de orde der *Thysanura* of Springstaarten onder de Insecten. Het heeft een langwerpig rond ligchaam, op den rug eenigzins platgedrukt, een kop met twee lange sprieten, die uit zeer vele kleine leedjes bestaan, zes pootjes aan het borststuk, en een paar zeer lange staartdraden aan het uiteinde van het achterlijf. Aan iedere zijde van den kop ziet men eene groep van twaalf enkelvoudige oogen. Het ligchaam is geheel bedekt met zilverachtige zeer kleine schubbetjes, waarom sommigen het dier ook wel *Zilvervischje* noemen. Men vindt de Suikergasten, die zeer vlug zijn in hunne bewegingen, meestal in oud houtwerk, boekenkasten, provisiekamers; zij ontleenen hunnen naam van eene oude meening, volgens welke zij groote liefhebbers van suiker zouden zijn. Dit is evenwel niet bewezen, maar wel dat zij aan vruchten en doode, doch nog niet geheel verdroogde insecten knagen. Hunne levenswijs is overigens nog weinig bekend; alleen weet men met zekerheid dat zij geene gedaantewisseling ondergaan en nachtdieren zijn.

SUIKERIJ. (Zie *Cichorei*).

SUIKER-RAFFINADERIJ. (Zie *Suiker*).

SUIKERRIET (*Saccharum*). Het S. behoort tot de natuurlijke familie der *Gramineae*, tot de 3de onderafdeeling, namelijk die der *Gierstgrassen* (*Paniceae*), volgens het sexuele stelsel tot de 2de orde der 3de klasse (*Triandria Digynia*). Deze plant, naar het schijnt, oorspronkelijk in Sina voorkomende, doch thans in vele warme landen gekweekt wordende, heeft een' stijven, 6 tot 12 voet hoogen halm. De pluim is 1 tot 3 voet lang, van eene grijze kleur, afkomstig van het lange zachte haar, dat de bloemkroon insluit; deze is tweekleppig, de kleppen zijn langwerpig, elsvormig, holrond en kafaardig. Er zijn drie meeldraden, twee lange stijltjes met zacht behaarde stempels.

Van het S. worden 4 verschillende soorten aangenomen, namelijk de *Saccharum officinale* met een' gelen halm; de *S. fasciolatum*, waarvan de halmen groene en paarsche strepen dragen, zij komt voor op de Antilles; de *S. giganteum*, met een' zeer dikken, licht gekleurden halm, en de *S. Tahitense* van Otaheite.

Men raadplege omtrent de kweeking van het S.: W. L. de Sturler, *Handboek voor den Landbouw in Nederlandsch Oost-Indië. Overzigt van de kweeking en behandeling der voornaamste voortbrengselen uit het plantenrijk in de Keerkringslanden* (Leyden 1863) en C. J. Hering, *De kultuur en de bewerking van het suikerriet* (Rotterdam 1859, 3 dln. in 1 bd.).

Omtrent de wijze waarop de suiker uit het S. verkregen wordt en hare verdere bewerking, vergelijke men, behalve genoemde werken, het art. *Suiker*. B.

SUIKERWIER (*Laminaria saccharina*), eene wiersoort, welke eene zoetsmakende zelfstandigheid bezit, van waar zij haren naam ontleent. B.

SUIKERWORTEL (*Sium sisarum*). Deze overblijvende, in Julij en Augustus bloeijende plant behoort tot de natuurlijke familie der *Schermdragende planten* (*Umbelliferae*). In vroeger' tijd werd zij bij ons wel gekweekt om hare witte, zoetachtige wortels, die even als de gewone Peen (*Daucus carota*) genuttigd worden. B.

SUKADE. Bij het art. *Citroen* is reeds vermeld, dat, door de veeljarige cultuur van de *Citrus medica* eene groote menigte

verscheidenheden voorkomen, die tot drie ondersoorten kunnen worden teruggebragt. De eerste dezer ondersoorten is de *citrus medica a cedra* Kostel. De vruchtschillen van deze plant nu, in 't zoet ingelegd, komen in den handel voor onder den naam van S., die, zoo als bekend is, tot verschillende oeconomische doeleinden gebezigd wordt. B.

SULIOTEN, een volksstam voornamelijk van Griekschen oorsprong, die zich in de XVII^de^ eeuw aan de heerschzucht der Turken heeft zoeken te onttrekken en zich in het zuiden van Albanië, het oude Epirus, nabij de stad Parga, in het gebergte ophield. Daar leefden zij, onder een' republikeinschen regeringsvorm, met behoud hunner oude gewoonten en gebruiken, en vermenigvuldigden zich, tot de staatkundige gebeurtenissen in het laatst der XVIII^de^ en de eerste jaren der XIX^de^ eeuw hen meer op den voorgrond bragten. Eenvoudig van zeden en geoefend in den wapenhandel, wisten de S. zich een' tijd lang staande te houden bij de pogingen van Ali, pacha van Janina, om hen te onderwerpen. Toen zij in 1803 het onderspit moesten delven, namen zij de wijk, eerst naar Parga en vervolgens naar de Ionische eilanden, waar zij tot den val van het eerste Fransche keizerrijk vertoefden en aan de krijgsverrigtingen op die eilanden deel namen. Later steunde Ali-pacha zelf op hunnen bijstand en schonk hun weder woonplaatsen in Albanië, waar zij echter weldra genoodzaakt waren weder in het gebergte terug te trekken. Te vergeefs hoopten zij op hulp uit Griekenland, en moesten in 1822 hunne sterkte Suli aan de Turken overgeven. Omstreeks drieduizend hunner werden daarna met Engelsche schepen naar Cephalonia overgebragt, en de overigen verstrooiden zich in het gebergte. De S. hadden zich echter in betrekking gesteld met de in opstand zijnde Grieken, en onderscheidden zich sedert dien tijd in den bevrijdingsoorlog door deze gevoerd. Marco Bozzaris streed met zijne S. aan de zijde der Grieken en eindigde door zich, als een andere Leonidas, met een klein getal der zijnen op te offeren, na eene geduchte slagting onder de Turksche scharen te hebben aangerigt. Zijn oom Noto Bozzaris verdedigde het benaauwde Missolonghi en sloeg zich met een deel der belegerden door het vijandelijke leger heen, voor dat de stad zich in April 1826 moest overgeven. De sympathie, welke lord Byron voor de S. gevoelde, was groot en zij gaven hem ten einde toe blijken van gehechtheid. De dood van den dichter, die den 19^den^ Januarij 1824 te Missolonghi plaats had, was voor de S. een groot verlies. Na den opstand kwamen velen, die de bevrijding van Griekenland mogten beleven, in verschillende betrekkingen, en losten de S. zich in de overige bevolking des lands op.

SULLA of SYLLA (Lucius Cornelius) stamde af uit het patricische geslacht der Cornelia's, dat aan de Romeinsche republiek reeds vele groote mannen geschonken had, en werd in het jaar 146 v. Chr. geboren. In den oorlog, dien Marius als consul tegen Jugurtha voerde, ging S. als quaestor naar Africa en legde den grondslag tot zijnen roem, door de bekwaamheid, waarmede hij Bocchus, koning van Mauritanië, wist over te halen om hem zijnen schoonzoon Jugurtha uit te leveren. Dit gaf de eerste aanleiding tot den onverzoenlijken haat tusschen S. en Marius. S., die achtervolgens onderbevelhebber van Marius en Catulus was, onderscheidde zich door moed en bekwaamheid in den oorlog tegen de Cimbren en Teutonen (105—101 v. Chr.). In het jaar 93 v. Chr. werd hij tot praetor verheven, en nadat hij deze waardigheid had nedergelegd, werd hem opgedragen den koning Ariobazanus van Cappadocië op den troon te herstellen, welke taak hij met veel geluk volbragt. Naar Italië teruggekeerd, geraakte hij in oneenigheden met Marius, waaraan de uitbrekende oorlog der bondgenooten een einde maakte. S. ontwikkelde in dezen oorlog zulke buitengewone talenten, dat zelfs zijne vijanden hem voor den gelukkigsten veldheer van Rome verklaarden. Hij werd nu in 88 v. Chr. tot consul benoemd en na afloop van zijn consulaat tot opperbevelhebber tegen Mithridates. De oude eergierige Marius verwekte met den tribuin Sulpicius een oproer in Rome, waarbij aan S. het bevel werd ontnomen en aan hem zelven werd opgedragen. S. moest de stad verlaten en nam de wijk naar de legerplaats, werwaarts hem vele senatoren en aanzienlijke Romeinen volgden. Aan het hoofd van 40,000 man rukte hij nu tegen Rome op; Marius trachtte wel wederstand te bieden, doch werd overweldigd en moest de vlugt nemen. S. maakte een matig gebruik van zijne overwinning en trok daarop naar Griekenland. Na een langdurig beleg vermeesterde hij Athene en rukte daarna in Beotië, alwaar hij achtervolgens bij Cheronea en Orchomenus de legers van Mithridates vernietigde. Deze was nu weldra tot den vrede geneigd, die dan ook na een mondgesprek tusschen hem en S. tot groot voordeel der Romeinen tot stand kwam.

S. keerde daarop naar Italië terug, waar intusschen Marius en Cinna Rome ingenomen en met groote gestrengheid tegen S.'s partij gewoed hadden. Wel is waar waren Cinna en Marius beiden overleden, maar de partij van Marius was nog altijd zeer talrijk en sloot S., nadat hij bij Brindisi ontscheept was, met groote overmagt in. Doch ook hier verliet het geluk hem niet; hij overwon zijne tegenstanders, deels door zijne veldheerstalenten deels door list, en trok eindelijk, nadat hij voor de poorten van Rome nog bijna door de Samniten vernietigd was, de stad binnen. De tegenpartij verspreidde zich en S. begon een vreeselijk bloedbad onder zijne vijanden en onder diegenen, wier rijkdommen zijne hebzucht en die zijner vrienden hadden opgewekt. Hij ontwierp lijsten van vogelvrij verklaarden en liet in alle steden van Italië duizenden ter dood brengen. De senaat moest hem in 81 v. Chr. tot dictator uitroepen, met eene onbeperkte magt welke hij tot de grootste wreedheden misbruikte. Hij nam den bijnaam van Felix (de gelukkige) aan en gaf zich met zijne vrienden aan de grootste uitspattingen over. Tevens hield hij zich met onvermoeiden ijver met de door hem ontworpen staatshervormingen bezig en maakte vele goede wetten, die hij alleen durfde verkrachten. Nadat hij op deze wijze gedurende twee jaren Rome beheerscht had, legde hij zijn dictatorschap vrijwillig neder en vestigde zich op zijne goederen, nadat hij had aangeboden rekenschap te geven van al zijne daden, hoewel niemand het durfde wagen hem die te vragen. Hij overleed in het jaar 78 v. Chr. L.

SULLY (Maximiliaan van Bethune, baron van Rosny, hertog van) was maarschalk van Frankrijk en eerste minister van den grooten Henrik den IV^den^. Hij werd den 13^den^ December 1559 te Rosny uit eene zeer oude en aanzienlijke familie geboren, en in de hervormde godsdienst opgevoed. Toen hij elf jaar oud was, werd hij door zijn' vader aan de koningin van Navarra en haren zoon den kroonprins Henrik voorgesteld, met wien hij een gelijk onderwijs genoot, en dien hij in 1572 naar Parijs volgde, toen aldaar het verschrikkelijk bloedbad onder de Protestanten plaats had, bij den naam van Parijsche bruiloft bekend, waarbij de opziener van het collegie van Bourgogne hem van den dood redde. Toen Henrik van Navarra in 1576 het hof ontweek en zich in het leger der Protestanten begaf, volgde hem S., die eenigen tijd daarna Anne de Courtenai huwde, welk huwelijk hem groote rijkdommen aanbragt. S. was een dapper veldheer, die zijnen koning bij verscheidene belegeringen gewigtige diensten bewees, en tevens een bekwaam onderhandelaar, als hoedanig hij in 1586 een verdrag voor Henrik met de Zwitsers sloot, waarbij dien vorst 20,000 man hulptroepen beloofd werden. Na den dood van Elizabeth van Engeland werd hij in 1599 als buitengewoon gezant naar Londen gezonden en won den koning van Engeland voor de zaak van zijnen vorst. Zulke belangrijke diensten bleven niet onbeloond. S. werd in 1594 tot secretaris van staat, in 1596 tot lid van den finantie-raad, in 1598 tot eersten opziener over de geldmiddelen, in 1601 tot grootmeester der artillerie en in het volgend jaar tot gouverneur van de Bastille benoemd, waarbij hem tevens het opperbestuur over de vestingwerken werd opgedragen. Hij trachtte de rooverbenden, die zich gedurende den burgeroorlog over Frankrijk verspreid hadden, ten krachtigste te beteugelen, en bragt in het bestuur der geldmiddelen zulk eene goede orde, dat hij bij 35 millioen livres inkomsten, in den tijd van 10 jaar, eene staatsschuld van 200 millioen vernietigde, en nog 42 millioen overhield. S. was onvermoeid werkzaam en genoot niet voor 's avonds, na geëindigden arbeid, in eenen kleinen kring, de genoegens der gezellige verkeering. Hij verzette zich ten sterkste tegen alle onderdrukkingen, welke de grooten zich omtrent het volk veroorloofden, en gaf zelfs aan de geliefde van Henrik den IV^den^, naderhand markiezinne van Verneuil, op eene voordragt van dien aard, een weigerend antwoord. De landbouw, dien hij op het ijverigst beschermde, verdiende in zijn oog meer aanmoediging dan de nijverheid, welke, naar zijn inzien, slechts een zeer gering getal lieden behoorde bezig te houden;

daar hij vreesde, dat het aanlokkelijke der daaraan verbonden winsten de steden te zeer ten koste van het land zou bevolken, en de natie langzamerhand ontzenuwen.

Toen S. van zijn gezantschap in Engeland terug kwam, benoemde hem Henrik de IV^de tot gouverneur van Poitou en grootmeester van alle havens en landingsplaatsen van Frankrijk, en verhief tevens het landgoed Sully aan de Loire tot een erfelijk hertogdom. Deze gunstbetooningen kocht de groote staatsdienaar echter niet door vleijerij; want toen Henrik de zwakheid gehad had, om de markiezin van Verneuil te beloven, haar te zullen trouwen, en de koning daartoe aan S. de acte vertoonde, scheurde deze het papier aan stukken. Ofschoon Henrik de IV^de, ten einde zich met zijne Catholieke onderdanen te verzoenen en hunne achting te winnen, tot hunne kerk was overgegaan, bleef S. nogtans voor zich zelven een getrouw aanklever der Protestantsche leer. Na den dood van genoemden vorst werd hij, tot aanmerkelijk nadeel voor Frankrijk, ontslagen, en moest zich met een geschenk van 100,000 rijksd. van het hof verwijderen; doch eenige jaren daarna riep Lodewijk de XIII^de hem weder terug, en ontving hij in 1634 den maarschalkstaf van Frankrijk, waartegen hij zijne waardigheid als grootmeester der artillerie nederlegde. S. stierf den 22sten Dec. 1641 en liet een zeer lezenswaardig werk na, getiteld: *Mémoires des sages et royales oeconomies d'état, domestiques, politiques et militaires de Henry le grand*, hetgeen in 1636 te Sully onder zijn opzigt gedrukt werd. Deze uitgave is wel niet de volledigste, maar de meest gezochte, omdat zij niet, zoo als de latere van Amsterdam van 1723 en 1745, door vreemde handen gegaan is. Het oorspronkelijke werk is zeer belangrijk; het bevat eene menigte voorvallen en geheime anecdoten, die men bij andere gelijktijdige schrijvers te vergeefs zoude zoeken, en vertoont ons een tafereel der regeringen van Karel den IX^den, Henrik den III^den en Henrik den IV^den. S. verschijnt in dat werk altijd aan de zijde van Henrik, wiens minnehandel, zoowel als de jaloezij zijner gemalin, zijne huiselijke oneenigheden en de openlijke belangen daarin op eene aanlokkelijke wijze geschetst worden.

SULPICIA. Eene Romeinsche dichteres, die ten tijde des keizers Domitianus, Nerva en Trajanus leefde. Zij wordt gehouden voor de schrijfster van een schimpdicht op den eerstgenoemden dezer keizers, onder den titel: *De edicto Domitiani, quo philosophos exegit*, of: *Satira de corrupto Reip. statu*. Het is eerst uitgegeven te Venetië, 1499, later door Schwartz (Altona 1721), alsmede herhaaldelijk met Ausonius en Tibullus, en in de verzamelingen der *Poëtae Latini minores*, met name die van Burman en Wernsdorff. De laatste uitgaven zijn van Gurlitt (Hamburg 1819) en Monnard (Parijs 1820), de laatste met eene Fransche vertaling.

Eene andere S. wordt door Tibullus meermalen sprekende ingevoerd in het IV^de Boek zijner *Elegiae*; daar de toon dezer stukken veel van zijne overige poëzy verschilt, hebben sommigen gemeend, ze voor voortbrengselen eener gelijknamige dichteres te moeten houden.

SULPICIUS SEVERUS. (Zie *Severus*).

SULTAN is een Arabisch woord, hetwelk een magtig gebieder of heer beteekent. Verscheidene Oostersche vorsten voeren dien titel. In Nederlandsch Indië zijn er nog vele inlandsche vorsten, welke hem dragen, onder welke die van Djokjokarta op Java. Meer bepaald wordt met dien naam de beheerscher van het Turksche rijk in Europa aangeduid, die ook wel Groote Heer genoemd wordt of keizer, omdat zijn zetel op de puinhoopen van het Oost-Romeinsche keizerrijk gevestigd is. Eigenlijk komt de titel van Sultane alleen aan de wettige gemalin der S.'s van Turkije toe; doch de Europeanen geven dien gewoonlijk aan al de vrouwen van den S., die hem kinderen gebaard hebben. De moeder van den oudsten zoon heet dan *Sultane favorite*, om haar, die in vele opzigten bevoorregt is, van de overigen te onderscheiden. Te Constantinopel zelf dragen, behalve de wettige vrouw, dien de S. in den regel niet meer heeft, alleen de dochters van den S. den titel van Sultanes, dien zij ook na haar huwelijk behouden. De dochters uit een zoodanig huwelijk worden nog *Kanum Sultanes*, d. i. vrouwen van den bloede, genoemd. Leeft de moeder van den S. nog, wanneer deze de regering aanvaardt, dan wordt zij *Sultane Valide* geheeten en geniet dien ten gevolge vele voorregten.

SULZBACH, een stedeke van 3200 inwoners, in de Beijersche provincie Opper-Palts, aan de Sulzbach, was vroeger de residentie der hertogen van S. en Neuburg. Men ziet er een slot, waarin Hieronymus van Praag gevangen zat. Er is een gymnasium en in de omstreek zijn ijzermijnen. Het voormalige vorstendom S., 19 □ mijlen in oppervlakte, werd oorspronkelijk beheerd door graven, wier linie in de XIII^de eeuw uitstierf, waarop het aan Beijeren verviel. In 1614 werd het evenwel door familiescheiding tot een zelfstandig vorstendom verheven, doch kwam onder Karel Theodoor aan de graven van de Palts en Tweebruggen en onder den hertog Maximiliaan den I^sten weder aan Beijeren.

SULZER (JOHANN GEORG) werd in 1720 te Winterthür in het canton Zurich geboren en was de jongste van 25 kinderen. Reeds op zijn veertiende jaar verloor hij zijne ouders op éénen dag en zijn klein erfdeel was naauwelijks voor zijne opvoeding toereikend. Hij bezocht evenwel het gymnasium te Zurich, waar hij in de oude talen, de wijsbegeerte en godgeleerdheid studeerde om zich voor den geestelijken stand voor te bereiden. De wijsbegeerte van Wolf, die toen algemeen in awang was, trok zeer zijne opmerkzaamheid, zoo als hij ook tot de beoefening der natuurwetenschappen, door het toen juist uitgekomen stelsel van Linnaeus gebragt werd. De eerste vrucht zijner studiën in dit vak waren zijne *Moralischen Betrachtungen über die Werke der Natur* (Berl. 1741 8°), die Formey onder den titel van: *Essai sur la physique appliquée à la morale* in het Fransch vertaalde. S. was daarna korten tijd hulpprediker en huisleeraar. Door zijn werk te Berlijn bekend geworden, en in betrekking met Euler en Maupertuis gekomen, werd hij in 1747 professor in de wiskunde aan het gymnasium en later aan de nieuw opgerigte ridderacademie; ook werd hij lid van de Berlijnsche academie van wetenschappen en weldra voorzitter van de wijsgeerige sectie, alwaar hij voorlezingen in de Fransche taal hield, die in het Duitsch vertaald in de gedenkschriften der academie en in zijne *Vermischte philosophische Schriften* (Leipz. 1773, 1785, 2 dln. 8°) te vinden zijn. Zijn hoofdwerk is een aesthetisch wijsgeerig woordenboek, dat hij onder den titel van *Allgemeine Theorie der schönen Künste* uitgaf (Leipz. 1771—74, 2 dln. 4°, en nieuwe vermeerd. uitg. Leipz. 1792—94, 4 dln. 8°.) Dit werk beleefde nog twee uitgaven met bijvoegsels en voortzettingen van Blankenburg, Dijck en Schütz (Leipz. 1796 en 1808), waardoor het tot 8 deelen 8° aangegroeid is. Nog heeft S. een *Kurzen Begriff aller Wissenschaften* (6° druk, Frankf. en Leipz. 1786, 8°, Latijnsche vert. Leipz. 1790) uitgegeven, alsmede *Vorübungen zur Erweckung der Aufmerksamkeit und des Nachdenkens*, in 3 deelen en eene Duitsche vertaling van Hume's Onderzoeking over het menschelijk verstand. S., die door scherpzinnigheid en geleerdheid uitmuntte, ging van de Wolfsche wijsbegeerte tot eene meer eclectische zienswijze over, hij oogste meer roem dan geluk in, was van een ziekelijk gestel, en stierf den 27sten Februarij 1779. Zie zijne levensbeschrijving door hemzelven opgesteld en met aanmerkingen van Merian en Nicolai uitgegeven (Berlijn en Stettin 1809 8°.).

SUMACH (*Rhus*). Dit plantengeslacht behoort tot de natuurlijke familie der *Therebinthaceae*, volgens het sexuële stelsel tot de 3de orde der 5de klasse (*Pentandria Trigynia*), en kenmerkt zich door, ten gevolge van mislukking dikwerf éénslachtige bloemen, met een' vijfspletigen kelk en vijf bloembladen. Het vruchtbeginsel is door een' perigynischen klierachtigen ring omgeven, driehokkig met drie stempels; de vrucht eene drooge, meest eenzadige steenvrucht.

Tot dit geslacht behoort onder anderen de *vergiftige S.* (*Rhus toxicodendron*), een Noord-Americaansche heester met talrijke getakte stammen van één tot drie voet hoog, en groenachtig witte bloemen. Het onvoorzigtig aanvatten of het in den mond nemen van takken en bladen, zelfs het slapen of het lang verkeeren in de nabijheid van dezen boom, inzonderheid naar men beweert des nachts, kan eene, soms met koorts gepaard gaande, ontsteking van de huid ten gevolge hebben. Het melkachtige sap is scherp, wordt aan de lucht blootgesteld zwart en is voor linnen en katoen een onuitwischbare inkt. De bladen, loodzuur bevattende, worden tot het looijen van leder gebezigd; bovendien wordt er een vernis uit bereid.

Van de *Rhus coriaria*, die in Zuid-Europa in 't wild groeit en in Spanje gekweekt wordt, dienen de bladen zoowel om te

looijen als om zwart te verwen. Het hout van de *Rhus cotinus*, ook wel *Pruikenboom* geheeten, (een naam ontleend aan het eigenaardig uitzien dat deze heester na den bloeitijd verkrijgt, wanneer de onvruchtbare bloemstelen sterk in de lengte groeijen en met een zacht dons bedekt worden), wordt onder den naam van *Fisethout* gebruikt om geel te verwen. Van de *R. typhina* wordt de zeer zure vrucht door de Perzen en Turken als toespijs genuttigd, terwijl de bladen van de *R. elegans* door de Turken met tabak vermengd gerookt worden. Het beroemde Japansche vernis wordt bereid uit het witte, aan de lucht spoedig zwart wordende sap van de *R. vernicifera* en *R. succedanea*. De bladen van de *R. suaveolens* bezitten een' aangenamen aromatischen reuk, met dien van oranjebloesem overeenkomende. B.

SUMARAKOW (ALEXANDER). Deze dichter, de stichter van het Russische tooneel, werd den 14^{den} November 1727 te Moscou geboren. Hij beoefende bijkans alle dichtsoorten, doch niet allen met gelijken uitslag. Zijne satiren verwierven de meeste goedkeuring; doch zijnen roem heeft hij vooral te danken aan zijne nationale treur- en blijspelen, de eersten die de Russische letterkunde heeft opgeleverd. Hij won daardoor de gunst van keizerin Elizabeth, die hem de zonderlinge belooning schonk van benoeming tot generaal; keizerin Catharina benoemde hem tot staatsraad. Hij schreef ook geschiedkundige werken, maar deze hebben geene waarde.

Een zijner bloedverwanten, Peter S., schreef eene geschiedenis van Catharina de Groote en haren tijd (Moscou, 1832, 2 dln.), die vooral om den voortreffelijken stijl aanbeveling verdient.

SUMATRA. Een der Sunda-eilanden, behoorende tot den Oost-Indischen Archipel, gelegen ten zuidoosten van Malakka en bewesten Java. Het strekt zich uit van het noordwesten naar het zuidoosten tusschen de parallellen van 6° N. tot 6° Z. Br., en de meridianen van 95° en 106° O. L. Greenwich. Het is gescheiden van het schiereiland Malakka, door de straat van denzelfden naam; van Java, door straat Sunda. Langs de geheele zuidwestkust en ook langs een gedeelte der noordoostkust, vindt men een groot aantal eilanden, van welke Nias, Sibiroe, Noord en Zuid Paget, Engano, Billiton, Banka, Linga en Riouw de voornaamsten zijn. Het eiland is, volgens zijne lengte, doorsneden door hooge bergketenen, die de zuidwestkust tot aan kaap Atsjin, de noordelijkste punt, geheel innemen. De noordoostelijke kust daarentegen is vlak. De bergen zijn van vulkanischen aard; uitbarstingen zijn er niet zeldzaam. De noordkust van het eiland is meestal aangespoelde grond; men vindt er geene havens; en de kust is als bezaaid met zandbanken en ondiepten; de voornaamste rivieren van S. als de Palembang, de Siak en de Nekkan, hebben hare monden op de noordoostkust. Aan de westkust daarentegen treft men verscheidene bogten en baaijen, ook schoone havens aan; de heuvels en bergen zijn er met gras bedekt en sluiten vruchtbare dalen in; dit gedeelte heeft een gezond klimaat en is, vooral de hoogere streken, sterk bevolkt. Van Mei tot October heerscht de zuidoost mousson, die het drooge jaargetijde kenmerkt; gedurende de overige maanden waait de noordwest mousson en is het de regentijd. Enkele woeste streken uitgezonderd, is de bodem zeer vruchtbaar. Voor den handel zijn voornamelijk van belang: de rijst, de tabak, verschillende specerijen, aloë, kamfer, benzoe, drakenbloed, was, goud, diamant, zwavel, enz. Onder de diersoorten treft men aan olifanten, tijgers, beeren, neushoorns, buffels, onderscheidene apensoorten, krokodillen, slangen en eene groote verscheidenheid van gevogelte. De inwoners zijn van den Maleischen stam, die van daar oorspronkelijk is. Een groot deel zijn het Mohamedaansche geloof toegedaan; doch anderen, met name de Battas, zijn nog heidenen. Men treft er ook Hindoe's aan; vele Sinezen, die voornamelijk de klasse der handwerkslieden uitmaken; Arabieren, die als krijgslieden daar zijn gekomen; en eindelijk Nederlanders, die het bestuur in handen hebben.

Het eiland is nog ten deele onafhankelijk. De rijken van Atsjin in het noorden, dat van Siak op de oostkust en het land der Battas hebben hunne eigene sultans. Dit is ook het geval met andere deelen, zooals Indragiri en Palembang, doch deze zijn schatpligtig aan de Nederlanders, die het overige en grootste deel van het eiland in bezit hebben.

Sumatra werd door de Portugezen ontdekt. In de XVI^{de} eeuw werden zij door de Nederlanders verdrongen, die zich in 1664 te Padang, op de westkust, vestigden. Korten tijd daarna namen de Engelschen Benkoelen, insgelijks op de westkust, ten zuidoosten van Padang gelegen, in bezit. Aan dezen moesten zij gedurende den oorlog tusschen Engeland en Frankrijk, hunne bezittingen overgeven. Bij den vrede van Parijs in 1615, werden de Nederlanders in hun vroeger bezit hersteld. In 1824 kwamen zij, door een verdrag met Engeland, in het bezit van Benkoelen. Van dien tijd af breidden zij zich al meer en meer uit; namen de rijken van Palembang, Bongol en Menang Cabo, alsmede de eilanden Banka, beroemd door zijne rijke tinmijnen, Billiton, Bintang en Riouw in bezit, en vestigden zich op de kust en op de eilanden daar langs op al zulke punten als zij meenden gunstig voor den handel gelegen te zijn.

De oppervlakte van Sumatra en omliggende eilanden wordt geschat op 7000 □ mijlen, bevolkt met ongeveer 7 millioen inwoners.

SUNDA-EILANDEN (beter *Soenda*-eilanden). De S. ontleenen hunnen naam aan de straat Sunda, in Oost-Indië tusschen Sumatra en Java gelegen. Zij worden in grootere en kleinere verdeeld, en vormen eenen talrijken Archipel, die zich van beide kanten van Malakka tot aan de Soeloe-zee en de Molukken uitstrekt. Sumatra, Java, Borneo en Celebes zijn de vier groote eilanden, die te zamen 46,000 □ mijlen bevatten: men zie over hen de afzonderlijke artikels op de namen.

Tot de kleineren behooren Banka, Billiton, Bali, Lombok, Sumbawa, Flores, Sambo of Tjindano, ook Sandelhout-eiland genoemd, Adinara, Solor, Ombay, Timor, Salwatti, Boetan, Saleyer en vele anderen. Verscheidene daarvan zijn door ons in afzonderlijke artikels behandeld. Behalve de helft van Timor en een gedeelte van Borneo, staan allen onder het Nederlandsche gezag en maken den roem en tevens den kern uit der Nederlandsche overzeesche bezittingen.

SUNDERLAND, eene stad in het noordoosten van Engeland, niet ver van Newcastle, aan de uitwatering der Wear, over welke eene ijzeren brug ligt, die de gemeenschap met de voorstad Monk-Wearmouth onderhoudt. Men vindt er drie Anglicaansche kerken en vele bedehuizen voor andere gezindheden, scholen, een ziekenhuis en eenen schouwburg. De bevolking was in 1861 tot ruim 80,000 zielen gestegen en leeft vooral van handel en scheepvaart. De stad heeft eene goede, eenigzins versterkte haven en is door spoorwegen met de voornaamste steden des rijks verbonden. Onder de handelsartikelen behooren vooral steenkolen en andere delfstoffen, die in de nabijheid worden gevonden, en de opbrengst der visscherij. De aanzienlijke scheepvaart, die er gedreven wordt, doet er verschillende takken van nijverheid, zooals touwslagerijen, zeilmakerijen e. a., welke daarmede in verband staan, bloeijen.

SUNIUM was de naam van het voorgebergte, dat de zuidelijke spits van Attica uitmaakt, en welk voorgebergte van verre uit zee zigtbaar is; onder de republiek der Atheners was deze landspits nog door een' opgetrokken muur omringd en bevestigd. Boven op den top, 300 voet boven de zee, stond de vermaarde tempel van Pallas Athene, waarvan nu nog eenige zuilen staande gebleven zijn. Naar dezen wordt het voorgebergte tegenwoordig *Cabo colonni* genoemd.

SUNNA. Dit woord beteekent in het Arabisch gewoonte, gebruik, regel. De Mohamedanen gebruiken dit woord ten opzigte der voorschriften van Mohamed, welke door hemzelven zijn opgevolgd en voor al de belijders zijner godsdienst van verbindende kracht zijn. Door zijne leerlingen eerst bij mondelinge overlevering overgebragt, hebben zij daarnaar den naam Hadi's, d. i. overlevering. Daar die regelen langs dezen weg tot in het oneindige toenamen en met allerlei ondergeschoven bijvoegselen werden vermeerderd, werden zij ten laatste geschift en zooveel men ze voor echt hield, opgeschreven. Zes dier verzamelingen worden voor de echtsten gehouden; de beroemdste daaronder is die, welke El-Bochari in de helft der IX^{de} eeuw na Chr., onder den titel: El-Dschami-Essachich, d. i. „de ware verzameling," heeft bearbeid; zij bevat 7275 spreuken, welke zijns oordeels de voorkeur van echtheid uit ruim 60,000 verdienden. Geene enkele verzameling der Hadi's is tot dusver gedrukt.

Die Mohamedanen, welke nevens den koran ook de van den profeet afkomstig geachte voorschriften volgen, dragen den naam van

SUNNITEN Deze maken het grootste gedeelte der belijders van den Islam uit, met name die in Africa, Aegypte, Syrië, Turkije, Arabië en Tatarije. Zij volgen vier onderscheidene rigtingen, welke slechts in eenige gebruiken en regtsvormen van elkander verschillen en in geenen deele in eene vijandige verhouding tot elkander staan. De S. erkennen de eerste kalifs, Aboe-Bekr, Omer en Othman als wettige opvolgers van Mohamed in tegenstelling met de Schiïten, (zie *Schiïten*), die slechts Ali en zijne opvolgers als zoodanig erkennen.

SUPERFOETATIE (*Overbezwangering*). De zwangerschap wordt naarmate één of meerdere eitjes bevrucht zijn, in eene *eenvoudige* en *meervoudige* verdeeld. Laatstgenoemde wordt naar het aantal der vruchten in eene tweelings-, drielings- enz. zwangerschap onderscheiden. Als eene bijzondere soort van meervoudige zwangerschap heeft men die aangenomen, waarbij de twee voorhandene vruchten niet op hetzelfde tijdstip en door een en denzelfden bevruchtenden bijslaap geteeld zouden zijn, maar elke vrucht op zich zelve aan eene afzonderlijke bevruchting het leven te danken heeft. Volgt de tweede bevruchting spoedig op de eerste, dan spreekt men van *overbevruchting* (*superfecundatio*), een geval, dat van een physiologisch standpunt niet tot de onmogelijkheden kan gerekend worden. Er zijn enkele gevallen van dien aard opgeteekend, vooral bij kleurlingen, die kort achtereenvolgens van een zwart en een blank kind bevielen, en ook bekenden eerst met een' kleurling en eenige dagen later met een' blanken, of omgekeerd, den bijslaap te hebben uitgeoefend. Scanzoni maakt intusschen te regt de opmerking, dat die gevallen ook daarin hunne verklaring kunnen vinden, dat bij de vorming van bastaarden niet zelden afwijkingen voorkomen, in dier voege, dat het kind soms meer op den vader, soms meer op de moeder gelijken kan, zoodat uit de bijgebragte omstandigheden alléén niet de gevolgtrekking mag gemaakt worden, dat er overbevruchting heeft plaats gegrepen.

De aanneming van eene tweede ontvangenis, wanneer de zwangerschap reeds ver gevorderd is, *overbezwangering* (S.), moet tot de physiologische onmogelijkheden gerekend worden, dewijl de veranderingen, die reeds lang in de baarmoeder tot stand gekomen zijn, de opname en den groei van een tweede ei verhinderen. Gevallen, waarbij een voldragen en een niet voldragen kind geboren werden, kunnen uit eene gebrekkige ontwikkeling van het laatste verklaard worden; weinig bewijzend zijn ook de zeldzaam voorgekomene tweelingsgeboorten, waarbij het tweede kind weken, ja zelfs maanden na het eerste geboren werd. Evenzeer is het aan twijfel onderhevig, of S. bij eene dubbele baarmoeder kan tot stand komen, aangezien, nadat in de eene helft van de baarmoeder zwangerschap tot stand gekomen is, de andere door de vergrooting en ontwikkeling der eerste gecomprimeerd wordt. De weinige daaromtrent medegedeelde waarnemingen zijn geenszins als zoo zeker te beschouwen, dat zij als bewijzen voor de zaak zelve zouden mogen gelden.

Eene eigenaardige, hoogst zeldzaam voorkomende soort van S. daarentegen vormen die gevallen, waarbij zich bij eene buiten-baarmoederlijke zwangerschap nog eene binnen-baarmoederlijke voegt. Soortgelijke gevallen vindt men opgeteekend bij Haller, *Elementa physiologiae;* Jos. Henr. Goessmann, *De conceptione duplici uterina nimirum et ovaria uno eodemque temporis momento facta* (Marburg 1820); Boenisch, *Geschichte einer sechsjährigen, durch die Geburtshülfe beëndigten Schwangerschaft ausserhalb der Gebärmutter*, in Hufeland's Journ. dl. LII. St. 1. 1821. bls. 52; Ad. Henke, *Ueber die Möglichkeit der Ueberfruchtung in Bezug auf Physiologie und gerichtliche Medicin, in dess. Abhandl. aus dem Gebiete der gerichtl. Medicin* (2de druk, Leipzig 1823); J. Ph. Horn, *Geschichte einer Superfoetation oder gleichzeitig-bestehender Bauchhöhlen- und Gebärmutter-Schwangerschaft und der Endigung der letzteren durch die Geburt, mit besonderen Bemerkungen*, in v. Siebold's Journ. dl. VIII. St. 2, 1828. bls. 330.

SUPERINTENDENT is in onderscheidene gedeelten van Duitschland de titel van een kerkelijk persoon, aan wien het opzigt en bestuur is opgedragen over het kerkelijke leven en het schoolwezen. Dit ambt is verbonden aan den persoon, die het, voor zoover hij als leeraar werkzaam blijft binnen den kreits van zijn bestuur, doorgaans levenslang blijft bekleeden.

SUPERLATIVUS. (Zie *Trappen van vergelijking*).

SUPEROXYDEN, of beter *Hyperoxyden*, noemt men die verbindingen van een element met zuurstof, welke van deze laatste *meer* bevatten dan de oxyden, en noch het karakter van een zuur, noch dat van eene basis hebben. Op gelijke wijze noemt men de neutrale zuurstof-verbindingen, welke *minder* zuurstof bevatten dan de oxyden: *suboxyden*. Bij verhitting geven alle S. zuurstof af, waarbij zij dan dikwerf in oxyden overgaan.

Volgens Schönbein kan men de S. in twee klassen verdeelen, die welke zuurstof bevatten in den toestand van ozon, de S. der zware metalen, en die welke zuurstof bevatten in den toestand van antozon, de S. der alkali-metalen en het waterstof-hyperoxyde. De twee klassen hebben in vele opzigten verschillende eigenschappen. Zoo geven b. v. de S. der eerste klasse met zoutzuur ontwikkeling van chlore, die der tweede klasse ontwikkeling van waterstof hyperoxyde. Twee S. van verschillende klassen werken ontledend op elkander, onder ontwikkeling van zuurstof. R. S. T. M.

SUPPORTS. In de heraldie beteekent de term S. (*Telamones* vel *Atlantes*) de figuren, welke het wapenschild schijnen op te houden. Er wordt evenwel onderscheid gemaakt tusschen *S.*, *Tenants* en *Soutien*. In engeren zin namelijk wordt *Tenants* gebruikt voor de menschelijke figuren, waaronder ook begrepen zijn die van engelen, mythologische goden enz., die een wapen schijnen te bewaken en het met eene hand vasthouden, terwijl S. gezegd wordt van dieren, die in profiel, gewoonlijk met twee pooten tegen het wapenschild leunen, en *Soutien* gebezigd wordt van een' boom of zuil, waartegen het schild schijnt opgehangen te zijn. In vroegeren tijd waren zij niet erfelijk, en ieder koos bij zijn wapen zijne eigene S. zoowel als zijn devies; sedert lang evenwel zijn zij in ongeveer alle familiën erfelijk geworden, en vooral in Engeland wijkt niemand meer af van het voeren van dezelfde schildhouders als zijne laatste voorouders gebruikten. Hierbij moet men evenwel in het oog houden dat zelden geestelijken en nimmer vrouwen S. bij hun wapen voeren. Leeuwen, herten, griffioenen, wildemannen, honden, ridders, engelen, valken zijn de meest gebruikelijke S., met dien verstande dat men meer leeuwen vindt dan herten, maar herten dan griffioenen enz. Dat het wapen des konings van Engeland een leeuw en een eenhoorn tot S. heeft is algemeen bekend. De koning van Pruissen heeft twee wildemannen tot schildhouders, Clifford twee griffioenen, lord Clive een' olifant en een' tijger, nienwere adel somwijlen twee zeelieden (Ver Huell) of twee Oost-Indianen (van Geen), Imbijze van Batenburg één' Batavier, van Karnebeek een' leeuw en een zeepaard enz.

SUPRANATURALISMUS heet in de christelijke godgeleerdheid het uitgaan van het geloof in eene openbaring Gods aan de menschen, verschillende van die algemeene, welke in de natuur, en in hunne rede en geweten bestaat; het geloof alzoo, dat de oorspronkelijke godsdienst in het algemeen, en de Israëlitische in het bijzonder, rusten op mededeelingen, welke de Allerhoogste indertijd gedaan heeft op eene andere wijze dan volgens het gewone beloop der natuurlijke dingen. Zie ook *Ingeving*.

SURATTE, stad in Britsch Indië, hoofdstad der provincie Guzerette, 45 geogr. mijlen noordwaarts van Bombay, aan de rivier Tapptie en vijf mijlen van hare uitwatering in de golf van Cambay. Zij heeft vele paleizen, moskeën en pagoden, kerken en karavanzera's, telt tegenwoordig ruim 450,000 inwoners van allerlei natiën, is wegens haren handel en fabrieken in zijden stoffen, brocades, gedrukte linnens, goud- en zilverwaren, fijne werken van hout en paarlemoer, van groot belang, en de zetelplaats van eenen nabob, die van de Engelschen een jaargeld ontvangt. Men rekent, dat hier jaarlijks 800 schepen aankomen, terwijl aanzienlijke karavanen landwaarts ingaan. Voormaals was de stad eene der belangrijkste stapel- en handelplaatsen der wereld en telde tusschen 1700 en 1790 meer dan 800,000 inwoners. Zij kwam in 1616 in handen der Hollanders en was tot 1765 eene parel in de kroon onzer Oost-Indische compagnie.

SURINAME (De Kolonie), zoo genoemd naar de rivier van denzelfden naam, is eene bezitting der Nederlanders in Zuid-America. Zij bevat dat gedeelte van Guyana, hetwelk door de Corentijn van de bezittingen der Engelschen, door de Marowijne

van die der Franschen gescheiden wordt. Alleen de kuststreek is bekend en door Europeanen bewoond.

Reeds in het laatst der XV^{de} eeuw werd dit gedeelte van America door de Spanjaarden ontdekt, die het gerucht verspreidden, dat zich in het binnenland van Guyana een meer bevond, hetwelk veel goud en edelgesteenten bevatte, hetgeen aanleiding gaf, dat velen hier het zoogenoemde Eldorado meenden te vinden. Door verschillende zeevarende natiën, onder welke ook Nederlanders, werd Guyana in de XVI^{de} en XVII^{de} eeuw bezocht. Reeds spoedig schijnen enkelen zich daar gevestigd te hebben, vooral Joden uit Brazilië, van welker komst nog tegenwoordig sprekende bewijzen worden aangetroffen. Nederlanders hadden reeds in het begin der XVII^{de} eeuw de kolonie Essequebo, thans eene Engelsche bezitting, aangelegd, van waar zij zich verder hoopten uit te breiden. De kolonie S. had haren oorsprong te danken aan de Engelschen, die zich in 1650 aldaar vestigden, door toedoen van lord Willoughby, graaf van Parham, van wiens titel sommigen den naam der hoofdstad Paramaribo afleiden. Gedurende den tweeden oorlog tusschen de republiek en Engeland, verscheen de commandeur Abraham Crymsen, den 28sten Februarij 1667, met drie in Zeeland uitgeruste schepen op de rivier S, maakte zich van de kolonie meester en schonk aan het fort van Paramaribo den naam van Zeelandia. Bij den vrede, die den 31sten Julij 1667 te Breda werd gesloten, bleef de kolonie S. in het bezit der Nederlanders, die daarentegen Nieuw-Nederland aan de Engelschen moesten afstaan.

Wegens de verovering door Zeeuwsche schepen, was de kolonie meer bepaald eene bezitting der staten van Zeeland, doch onder het opperbestuur der staten-generaal. Herhaalde twisten daaruit voortgesproten, waren oorzaak dat de staten van Zeeland in 1682 tegen betaling van 260,000 gl. hun regt aan de West-Indische compagnie overdroegen. Deze ontdeed zich echter daarvan weder voor een gedeelte en verkocht een derde aan de stad Amsterdam en een derde aan Cornelis van Merssen, heer van Sommelsdijk, welke laatste tevens op zich nam er als gouverneur heen te gaan. Onder zijn bestuur van 1683 tot 1688, werd de grond tot den lateren bloei der kolonie gelegd. Het aandeel der familie Sommelsdijk werd in 1770 door Amsterdam gekocht voor 700,000 gl., waardoor die stad voor twee derden eigenares der kolonie werd.

De aanbouw van suikerriet, cacao, koffij en katoen wierp niet onbelangrijke voordeelen af. Daarentegen leverden de aanhoudende strijd met de inlanders, opstanden in de kolonie zelve en de moeijelijkheden, waarin deze ten gevolge der staatkundige gebeurtenissen in Europa zich gewikkeld zag, niet geringe bezwaren op. De geldmiddelen der kolonie gingen zeer achteruit, en de leeningen, in Nederland ten haren behoeve gedaan, hadden een schuldenlast van 60 millioen gulden ten gevolge. De onrustige tijden, die in het laatst der XVIII^{de} eeuw voor de republiek zelve aanbraken, waren oorzaak, dat ook daar niets van belang voor de kolonie kon worden gedaan. In 1799 ontving de gouverneur Frederici een' brief van het bestuur der Bataafsche republiek, met verzoek haar te bewaren, en een' anderen van den stadhouder, waarin hij aangespoord werd de Engelschen als vrienden te behandelen. Nadat eene Engelsche vloot onder Seymour op de rivier was verschenen, werd de kolonie, den 17^{den} Augustus 1799, bij verdrag overgegeven. Ten gevolge van den vrede te Amiens keerde zij voor korten tijd onder Nederlandsch gezag terug. Den 28sten April 1804 werd zij door de Engelschen weder in bezit genomen, die haar echter overeenkomstig de bepalingen van de Londensche conventie en den daarop gevolgden vrede van Parijs, den 27sten Februarij 1816 teruggaven, doch met behoud van Demerary, Berbice en Essequebo, zoodat zij toen de hierboven aangewezen grenzen verkreeg. Tusschen 1828 en 1845 was het bestuur van S. vereenigd met dat over de eilanden, die Nederland in West-Indië bezit. Sedert heeft de kolonie S. weder een' afzonderlijken gouverneur.

De oppervlakte der Nederlandsche kolonie S. is niet naauwkeurig op te geven, daar hare grenzen in het binnenland onzeker zijn. Slechts een betrekkelijk klein gedeelte daarvan is bebouwd. De grond is er zeer vruchtbaar, vooral in de lage streken, welke aangeslibt zijn en zich als eene strook van ongelijke breedte langs de geheele kust uitstrekken. Zoowel het plantenrijk als het dierenrijk levert eene groote verscheidenheid op. Onder de verscheurende dieren die men er aantreft, behooren een paar tijgersoorten in de eerste plaats. De luchtgesteldheid is er vochtig en warm, welk laatste een natuurlijk gevolg is van de ligging tusschen 6° en 2° N. B. Er zijn vier jaargetijden. De kleine regentijd duurt van omstreeks half November tot Februarij, en wordt door den kleinen droogen tijd gevolgd, die gewoonlijk van vier tot zes weken aanhoudt. De groote regentijd duurt van April tot het laatst van Julij, waarna de groote drooge tijd intreedt.

Het gedeelte dat bewoond wordt, is over het algemeen zeer laag. De Blaauwe berg in het bekende binnenland is 125 meters hoog. Belangrijker hoogten, die zich in het zuiden bevinden, zijn niet bezocht. Landwaarts in liggen uitgestrekte bosschen, te midden van welke moerassen en savanen worden aangetroffen. Er is een groot aantal rivieren, welke meest allen van het zuiden naar het noorden stroomen en vele kleine kreken opnemen. De voornaamsten daarvan zijn de Suriname, de Commewijne, de Marowijne, de Saramacca, de Coppename en de Corantijn. De gemeenschap te water is er zeer gemakkelijk, ten gevolge der kleinere wateren, die zich in de genoemde rivieren uitstorten en der verschillende kanalen, die tot verbinding daarvan gegraven zijn. Goede wegen daarentegen zijn er zeer zeldzaam.

Door de Coppename wordt de kolonie in twee hoofddeelen gescheiden: de oude kolonie tusschen de genoemde rivier en de Marowijne, en de nieuwe kolonie tusschen de Coppename en de Corantijn. De eerste bevat de stad Paramaribo met hare buitenwijken en de 8 divisiën: Boven-Suriname en Thorarica, Para Boven-Commewijne, Boven-Cottica en Perica, Beneden-Commewijne, Beneden-Cottica, Matappica en Saramacca; de laatste bevat de beide districten Nickerie en Coronie. De hoofdstad Paramaribo ligt aan de Suriname. Andere steden worden er niet gevonden. Als bewoonde plaatsen of vlekken hebben nog eenige beteekenis de Nickeriepunt of Nieuw-Rotterdam, de Joden-Savanna, die echter zeer in verval is, en Batavia aan de Coppename, hetwelk tot afzonderingsplaats voor melaatschen dient. Onder de plantages die hier en daar verspreid liggen, zijn er die wel 600 personen tellen en schier als vlekken of dorpen beschouwd kunnen worden.

De bevolking bestaat uit Europeanen, Africanen en afstammelingen van beiden; Indianen en boschnegers, die zich in de hoogere streken ophouden, worden daaronder niet gerekend. Zij werd op een nog niet verwijderd tijdstip onderscheiden in vrijen en slaven. Zoo waren onder de 51,876 bewoners, die de kolonie den 1sten Januarij 1853 telde, 13,192 der eersten en 38,684 der laatsten; in December 1861 was het getal der eersten geklommen tot 16,805, dat der laatsten daarentegen gedaald tot 35,371. Den 6^{den} Augustus 1862 is in Nederland eene wet tot stand gekomen, waarbij de slavernij werd afgeschaft na den 1sten Julij des volgenden jaars. — Behalve de hier gemelde bevolking, hebben in het binnenland de boschnegers, wier getal op 8000 begroot wordt, hunne dorpen. Overblijfselen van de oorspronkelijke bevolking van Guyana vindt men nog in de Indiaansche stammen, die zich deels in het binnenland, deels ook in de door Europeanen bewoonde streken ophouden. Bovendien leven in de bosschen nog vele weggeloopen slaven en hunne nakomelingen (marrons), die in zooverre van de boschnegers onderscheiden zijn, dat de laatsten reeds vroeger ontvlugt en door verdragen als onafhankelijk erkend zijn.

De belijders van alle godsdiensten genieten in S. gelijke regten en hebben er hunne bedehuizen. De afgoderij, vooral onder de vroeger niet vrije bevolking, neemt langzamerhand af. Het talrijkst zijn er de leden der Moravische broedergemeente, die vooral onder de gewezen slaven worden aangetroffen. Voorts vindt men er Hervormden, Evangelisch-lutherschen, Roomsch-Catholieken en Israëliten. In 1852 waren er in de kolonie 16 scholen, waar aan 1214 kinderen onderwijs werd gegeven. Aan het hoofd der verschillende liefdadige inrigtingen staat de Surinaamsche maatschappij van weldadigheid, die in 1827 is opgerigt.

Aan de talrijke plantages was de kolonie haren bloei verschuldigd. Het aantal daarvan is door het verlaten van sommigen, door het vereenigen van anderen zeer afgenomen. Terwijl er in 1791 nog 591, in 1800 nog 641 bewerkt werden, is dat aantal trapsgewijze verminderd, zoodat het in 1853 slechts 263 bedroeg. De voortbrengselen daarvan waren de hoofdproducten der ko-

lonie, namelijk suiker, koffij, cacao en katoen. Ook vindt men er goed timmerhout, boomharsen, geneeskrachtige kruiden en worden er vruchten tot dagelijksch gebruik, vooral bananen, in groote hoeveelheid aangekweekt. De veeteelt heeft er bij gebrek aan goede weilanden op slechts kleine schaal plaats. Met beter gevolg worden er op de plantages varkens en schier langs de geheele kust, doch vooral te Nickerie en Coronie, schapen aangefokt. De industrie bepaalt zich hoofdzakelijk tot hetgeen in regtstreeksch verband staat met de bearbeiding der plantages of het verwerken der voornaamste producten.

Van de hoofdstad bestaat er eene vrij geregelde kustvaart naar Nickerie, Coronie, Demerary en Cayenne, meest met Nederlandsche of Engelsche schoeners. De vaart op Nederland wordt bijna uitsluitend met Nederlandsche schepen gedreven. In 1860 werden ingeklaard 219 schepen, metende 14,451 last, uitgeklaard 217, metende 15,307 last. Onder de eersten bevonden zich 136 Nederlandsche, waarvan 50 uit het moederland, 1 uit Noord-America en 85 van andere vreemde plaatsen kwamen. Van de 129 Nederlandsche schepen die uitgeklaard werden, vertrokken 48 met bestemming naar Nederland. De geldmiddelen van S. sluiten jaarlijks met een te kort, hetwelk uit de Oost-Indische baten gedekt wordt. Voor 1862 werd het geraamd op 543,000 gulden. Daarentegen levert de kolonie door handel en scheepvaart vele indirecte voordeelen op.

Zie verder Jhr. C. A. van Sijpesteyn, *Beschrijving van Suriname*, 1854, en het *Statistiek jaarboekje voor het koningrijk der Nederlanden*, 10de en 11de jaarg., p. 404.

SURINAME (DE), eene rivier in Nederlandsch Guyana, hetwelk daaraan zijnen naam ontleent (zie het voorgaande art.). De oorsprong daarvan, in het bijna geheel onbekende binnenland, is waarschijnlijk in het aldaar gelegen Tumucumaque-gebergte te zoeken. Het moeijelijke vaarwater in de hoogere gedeelten laat alleen de reis met de corjaal of den uitgeholden boomstam der boschnegers toe. Het uiterste punt waar zich Europeanen ophouden is Victoria. Een weinig daar beneden ligt aan den linkeroever de Blaauwe berg, die bemelsbreedte ongeveer 12 geographische mijlen van de zeekust verwijderd is. De vaart levert van daar nog altijd groote moeijelijkheden op, tot aan den post Gelderland, in de nabijheid der Joden-Savanna en het aldaar aangelegde dorp, dat thans echter zeer in verval is. Eene mijl beneden dit punt, ligt eene zandbank in de rivier, die vervolgens voor schepen van acht tot tien voet bevaarbaar wordt. Omstreeks 2½ mijl van den mond der rivier ligt aan den linkeroever de stad Paramaribo, met het fort Zeelandia. Voor die stad biedt de rivier eene goede en breede ankerplaats aan. Eene mijl beneden Paramaribo neemt de S. aan de regterzijde de Commewijne op, bij het fort Nieuw-Amsterdam, dat in den hoek waar de rivieren zamenvloeijen, is aangelegd.

De mond der rivier laat schepen met 18 tot 19 voet diepgang toe, doch het vaarwater is naauw en voor diep geladen vaartuigen moeten springvloeden worden afgewacht.

Onder de kleinere rivieren of kreken die de S. opneemt, behooren aan de regterzijde: de Sarakreek, welke nog boven Victoria en dus in de door boschnegers bewoonde streken ligt, de Cassiepoerekreek, de Surnaukreek, die gemeenschap heeft met de daarop volgende Pauluskreek, en na de zamenvloeijing met de Commewijne, de Jonkermanskreek; aan de linkerzijde, doch beneden den Blaauwen berg te beginnen, vindt men de Marechalskreek, de Para, die bevaarbaar is voor vaartuigen van eenigzins grooteren diepgang dan de meeste kleine kreken, de Domine's-kreek, welke door een kanaal met de Saramacca verbonden is, de Sommelsdijksche kreek, die door eene der voorsteden van Paramaribo loopt, en de Boomskreek.

Zie Jhr. C. A. van Sijpestein, *Beschrijving van Suriname*, 1854. bladz. 69 e. v.

SURINGAR (LUCAS), geboren te Leeuwarden den 22sten December 1770, werd, na te Franeker onder Wassenbergh en van Voorst gestudeerd te hebben, predikant te Oppenhuizen (1792), doch al spoedig (1796) hoogleeraar aan het athenaeum en predikant te Lingen. In 1814 als hoogleeraar der godgeleerdheid te Leyden beroepen, bleef hij als zoodanig werkzaam tot zijnen dood, die te Amsterdam den 23sten Augustus 1833 voorviel.

In 1804 bekroonde het Haagsche genootschap zijne prijsverhandeling *Over het jongste geregt* en in 1809 zijn *Betoog der waarheid van het Evangelie uit de lotgevallen der Joodsche natie*. Overigens heeft de geleerde maar zedige man niets uitgegeven dan eenige achdemische oratiën.

SURLET DE CHOKIER (ERASME LOUIS, baron) werd in 1769 te Luik geboren. Onder het Fransch bestuur was hij maire te Gingion bij St. Froud, van 1800—1812 lid van den grooten raad en in de zittingen van 1812—1814 lid van het wetgevend ligchaam. Bij het ontstaan van het nieuwe koningrijk der Nederlanden werd hij tot lid der Tweede Kamer benoemd, welke betrekking hij tot 1818 bekleedde, toen hij door invloed der Regering niet herkozen werd. In 1828 in de Kamer teruggebragt, voegde hij zich bij de oppositie en drong voornamelijk op vrijheid van drukpers aan. Voor nog het einde van den strijd te Brussel in 1830 de mogelijkheid van een vergelijk had afgesneden, begaf hij zich met de overige afgevaardigden der zuidelijke provinciën naar den Haag, maar verliet die stad weder in het begin van October. De gemeente Hasselt koos S. d. C. daarop tot lid van het nationaal congres. Den 11^den November werd hij tot president benoemd en vervulde die betrekking met zooveel waardigheid, dat hij telkens herbenoemd werd. Bij de beraadslagingen over de keuze eens konings stemde hij voor den hertog van Nemours, en bevond zich aan het hoofd der naar Parijs gezondene afgevaardigden. Toen men na zijne terugkomst al meer en meer de noodzakelijkheid inzag om de constitutie in te voeren, werd hij den 26sten Februarij 1831 plegtig als regent gehuldigd. Ofschoon de buitenlandsche verwikkelingen een gunstiger aanzien kregen, kon S. d. C. de weigering, te Parijs ondervonden, niet vergeten, en was er uitsluitend op bedacht, prins Leopold van Saksen-Coburg op den troon te plaatsen. Toen deze den 26sten Julij 1831 zijnen intogt te Brussel deed, legde S. d. C. het gezag neder. Hij had zich tijdens het regentschap onder de moeijelijkste omstandigheden immer als een verstandig burger en gemoedelijk mensch gedragen. Het congres verleende hem eene levenslange jaarwedde van ƒ 10,000. Sedert leefde hij stil te Gingion, waar hij den 7^den Aug. 1839 overleed.

SUR LE TOUT. (Zie *Brocher*).

SURREY, een der zuidelijke graafschappen in Engeland, ingesloten door Middlesex, Kent, Sussex, Winchester, Berk en Buckingham, bevatte in 1851 op 36 □ mijlen, 683,082, doch in 1861 reeds 830,685 inwoners, welke verbazende vermeerdering daaraan toe te schrijven is, dat de stedekens Southwark en Lambeth, die op het grondgebied van S. liggen, voorsteden van Londen zijn. Het zuidelijke deel van dit graafschap is met krijtheuvels bedekt, zoodat nog ongeveer 5 □ mijlen onbebouwd liggen; het overige gedeelte is zeer vruchtbaar, hellende naar de Theems, welke rivier de noordelijke grens uitmaakt en in haren schoot binnen dit graafschap de wateren ontvangt der kleine riviertjes Wey, Mole, Mandle en Medway, die weder door vaarten onderling in verbinding staan.

De hoofdstad is Guildfort, eene oude stad aan de Wey, met eene burgt uit den tijd der Angelsaksen. Hare 7000 inwoners bestaan voornamelijk van landbouw, houthandel en wollenweverij. Buiten deze zijn de voornaamste steden of stedekens Croydon met 10,300 inwoners en een paleis van den aartsbisschop van Canterbury; Kingston upon Thames (zie *Kingston*), Kew met zijnen botanischen tuin (zie *Kew*), Richmond (zie *Richmond*) met het beroemde koninklijke paleis en park, en Bathersea met groote bronwerijen.

SURREY (HENRY HOWARD, graaf van), goed dichter en dapper ridder, geboren omstreeks 1518 te Kenninghall, was zoon en kleinzoon van twee lords schatbewaarders van Engeland, graven van Norfolk, en werd op het kasteel van Windsor opgevoed met Henry Fitzroy, hertog van Richmond, natuurlijken zoon van koning Henrik den VIII^sten. In 1532 togen zij te zamen naar Parijs. Zij ontvingen den koning Henrik te Calais, toen hij Frans den I^sten van Frankrijk ging bezoeken. Vier jaren later stierf Fitzroy, waarop Howard alleen naar Italië trok, doch geheel vervuld met de warmste liefde voor Elizabeth Fitzgirold, dochter van den hertog van Kildare. Deze, het schoonste Engelsche meisje van dien tijd, heeft hij vereeuwigd in zijne sonnetten, onder den naam van Geraldine. Zijn ridderlijke geest spoorde hem aan, toen hij te Florence was, om in een openlijk tournooi tegen ieder, christen, jood, mohamedaan, sarraceen, heiden of cannibaal vol te houden, dat Geraldine de schoonste vrouw

op aarde was. Hij bleef overwinnaar in den strijd en zou misschien meer dergelijke ridderdaden bedreven hebben, toen zijn vorst hem terug riep om tegen de Schotten te strijden (1542). In den slag bij Flodden-Field overwon hij en werd daarop hertog van Surrey gemaakt. In 1544 nam hij Boulogne en werd in 1546 veldheer van het Engelsche leger en ridder der orde van den Kousenband. Vijandschap met den graaf van Herfort, 's konings zwager, en onvoorzigtigheid in het spreken maakten dat hij van hoog verraad beschuldigd werd, veroordeeld en onthoofd (19 Januarij 1547). Negen dagen later stierf de koning, 't geen S.'s vader het leven redde.

S. was de eerste goede Engelsche dichter na Chaucer. Hij muntte uit in lierdichten en sonnetten en voerde de rijmelooze verzen in het Engelsch in. Wat hem aan phantasie ontbrak, vergoedde hij door zoetvloeijendheid en welluidendheid. Zijne gedichten zijn met die van Sir Th. Wyat in 1537 in 4° gedrukt; zij zijn later meermalen herdrukt, het laatst in 1854 door Bell te Londen.

SURROGAAT. Door dit woord, van het Latijnsche *Surrogare*, iets in de plaats van wat anders stellen, afkomstig, verstaat men zoodanig iets, dat de plaats van eene andere zaak, die niet voorhanden of moeijelijk te krijgen is, vervangt of vervangen moet. Zoo zijn b. v. eikels, gebrande gerst, cichorei enz. Surrogaten van koffij; suiker uit mangelwortels, druiven, gele peen enz., Surrogaten van de Indische suiker; terwijl men ook voor zekere geneesmiddelen, b. v. de rhabarber en kina, Surrogaten heeft gevonden.

SUSA. (Zie *Suza*).

SUSQUEHANNA. De grootste rivier van den Noord-Americaanschen staat Pennsylvanië. Zij bestaat hoofdzakelijk in twee armen, van welke de oostelijke in den staat New-York ontspringt, terwijl de westelijke zijnen oorsprong heeft in het gebergte Alleghani in het westelijke gedeelte van Pennsylvanië. Nadat beide armen zich bij Sunbury in het graafschap Northumberland hebben vereenigd, loopt de stroom eerst zuidwaarts, daarna zuidoostwaarts, totdat hij zich in het noordelijke gedeelte der Chesapeak-baai uitstort. Hoewel de S. eenen zeer langen loop heeft, is zij voor de scheepvaart van zeer weinig nut, daar zij grootstendeels door gebergten loopt en eene menigte watervallen of een zeer snel verval heeft.

SUSSEX, een graafschap in het zuiden van Engeland, dat op 69 ▢ mijlen omstreeks 340,000 bewoners telt. Langs de kust bevinden zich krijtbergen. De bodem is over het algemeen heuvelachtig en boschrijk. Hij wordt besproeid door de riviertjes Rother, Arum, Adur, Ouse en Cuckmere. De spoorweg van Londen naar Brighton doorloopt S. van het noorden naar het zuiden, terwijl zich ter wederzijde van laatstgenoemde stad een spoorweg langs de zuidkust uitstrekt. De spoorweg van Londen naar Southampton loopt door het noorden van S. en die naar Brighton heeft een' zijtak, die naar Dover en elders voert, zoodat er overvloedige gelegenheid bestaat tot gemeenschap met de hoofdstad en andere deelen des rijks. Landbouw, veeteelt, handel en visscherij zijn er de voorname middelen van bestaan. Onder de voortbrengselen behoort ook het scheepstimmerhout, dat de bosschen opleveren. In de plaatsen langs de kust worden schepen gebouwd; doch over het algemeen staat de industrie op lagen trap. Merkwaardig is het graafschap wegens de vele oudheden, die men er aantreft, en wegens de vele herinneringen, welke aan dit gedeelte der zuidkust van Engeland verbonden zijn. Niet minder dan elf Romeinsche legerplaatsen worden er aangewezen. Hier landden de Normandiërs, toen zij zich in 1066 onder Willem den Veroveraar van Engeland meester maakten. De voornaamste steden zijn Chichester, Brighton, Hastings, in welks nabijheid in 1066 de slag tegen Harold geleverd werd, die Willem den weg tot den troon baande, Lewes en Shoreham. Die, welke in de nabijheid der kust gelegen zijn, worden des somers wel als badplaatsen bezocht.

SUSTERMANS (Justus), schilder, werd in 1597 te Antwerpen geboren en door Willem de Vos in de kunst onderwezen, totdat hij ter zijner verdere vorming naar Italië ging, waar hij de Vlaamsche schildermanier verloochende om uitsluitend de Italiaansche en meer bepaald die van de Carracci te volgen. Hij vond te Florence een goed onthaal en de hooge bescherming van Cosmus den II^{den}, die hem tot zijn' eersten hofschilder benoemde en meermalen zijn atelier bezocht. Zulks wekte den nijd der hovelingen, die echter door zijne onverstoorbare welwillendheid ontwapend werden. Ook Ferdinand de II^{de} was hem zeer genegen, en beide vorsten droegen hem zooveel werk op, dat de kunstenaar nooit meer in zijn vaderland is teruggekeerd. Hij schilderde historiestukken en portretten. Met de laatsten sloot hij zich bij A. v. Dijck aan, die zijn werk hoog waardeerde even als Rubens. Beiden gaven hem van hun werk ten geschenke. In de galerij van Florence vindt men eene kapitale schilderij van S., *de inhuldiging van den groothertog Ferdinand den II^{den} door de Toskaansche edelen* voorstellende. Voor het paleis te Venetië schilderde hij eene voorstelling van *koningin Catharina Cornaro het eiland Cyprus aan Venetië schenkende.* Maar vooral maakte hij vele portretten, zoo als van de leden der groothertogelijke familie; dat van den beroemden Galileo Galilei, van den prins van Denemarken, zoon van Frederik den [illegible] (beiden in de Florentijnsche galerij) en van een aantal beroemde personen, [illegible], waarvan men nog een groot gedeelte in Italiaansche verzamelingen aan[illegible] S. bereikte eenen hoogen leeftijd en overleed te Florence in 168[illegible].

SUTHERLAND, een graafschap in het noorden van Schotland, hetwelk op 88 ▢ mijlen ruim 25,000 inwoners telt. De grond is er bergachtig, doch bevat ook moerassen en uitgestrekte heiden. Hij wordt besproeid door de riviertjes Holadale, Strathy, Naver, Brora, Heimdale, enz. Onder de vele meren zijn het Loch-Naver, het Loch-Shin en het Loch-Loyal de voornaamsten. In de bergachtige streken groeit veel hout. Overigens levert het graafschap vele delfstoffen en in de lagere gedeelten wat haver, gerst, aardappelen en vlas op. Veeteelt en visscherij zijn er de voorname middelen van bestaan, en de industrie is er onbeduidend. Ieder vervaardigt wat hij noodig heeft voor eigen gebruik, of tracht door ruiling in zijne behoeften te voorzien. Het grootste plaatsje, Dornoch genaamd, heeft naauwelijks 600 inwoners. De zeden en gewoonten der eenvoudige bevolking kenmerken in allen deele de Schotsche hooglanden.

SUTHERLAND (Graven en hertogen van) behooren tot een der oudste geslachten van Schotland, welks stamvader Allan, volgens de overlevering, door Macbeth vermoord werd. In de tweede helft der XVIII^{de} eeuw huwde Elizabeth, de eenige dochter van den zeventienden graaf van S. met George Granville, den oudsten zoon van den markies van Stafford. Hij bevond zich van 1790 tot na den 10^{den} Augustus 1792 te Parijs, waar hij getuige was van de gebeurtenissen dier merkwaardige jaren. Na den dood van zijn' vader en van een' oom van moeders zijde, werd hij een der rijkste grondbezitters van Engeland, met een jaarlijksch inkomen van 300,000 p. st. Weinig tijds nadat hij tot hertog van S. benoemd was, overleed hij den 19^{den} Julij 1833 op zijn kasteel Dunrobin in Schotland, den hertogelijken titel aan zijnen oudsten zoon nalatende.

SUVÉE (Joseph Benoît), schilder, werd in 1743 te Brugge geboren en door M. de Visch aldaar in de kunst onderwezen. Later werd hij te Parijs de leerling van Bachelier en won in 1771 den prijs van Rome, waar hij onder de leiding van Vien goede vorderingen maakte. Onder zijne aldaar vervaardigde schilderijen verwierven eene *Voorstelling in den tempel* en eene *Aanbidding der drie Koningen*, voor de kerk te Yperen bestemd, veel bijval. In 1780 te Parijs teruggekeerd, werd hij er tot lid en in 1782 tot professor der academie benoemd. Hij schilderde destijds onderscheidene historische en religieuse voorstellingen voor kerken, voor de fabriek der Gobelins, enz. Tot de voornaamsten behooren *St. Franciscus van Sales* en *De dood van Coligny.* De omwenteling brak de werkzaamheid des kunstenaars af, die zelfs in de gevangenis in levensgevaar geraakte. In den kerker schilderde hij onderscheidene portretten van medegevangenen, maar voor hij ze kon voltooijen, werden zij wien zij moesten voorstellen, vaak door het schavot opgeëischt. Ook zijne *Cornelia, hare kinderen voor het schoonste sieraad der vrouw verklarende*, is uit dien tijd afkomstig. Onder het consulaat werd S. medebestuurder van het centraal museum te Parijs en in 1794 tot directeur der Fransche academie te Rome benoemd. Het duurde echter tot 1801 eer hij die betrekking kon aanvaarden en hij werd in dien tijd tot lid van het Instituut en ridder van het legioen van eer benoemd. De genoemde academie was intusschen zeer in verval geraakt en S. had veel werk om haar te reörganiseren, waarin hij evenwel uitnemend slaagde, zoodat hij

als leermeester en directeur zeer hoog geschat werd. In dat tijdvak maakte hij weinig schilderijen. Tot zijne vroegeren behoort *Simeon*, door Meulemeester gegraveerd, eene *allegorie op de herstelde vrijheid der kunst*, een *St. Sebastiaan* (in de academie te Gent) ens. Te Rome teekende hij een aantal academische figuren, die door karakter en juistheid van teekening uitmunten. Toen S. voor 't eerst naar Parijs kwam, vond hij er den wansmaak en het maniërismus van Boucher, Natoire, Lemoine e. a. in volle kracht. Hij zag de noodzakelijkheid in van op een' anderen weg te komen en boezemde zijnen leerlingen liefde en zin voor de eenvoudige natuur in. Hij had echter niet de scheppende kracht, welke hem tot den stichter eener nieuwe school had kunnen maken. Hij was een goed teekenaar, ervaren in anatomie en perspectief, doch minder colorist, ofschoon hij somtijds aan het voorbeeld van Rubens schijnt gedacht te hebben. Hij overleed te Rome den 9den Februarij 1807, als leermeester en vooral ook als edel mensch zeer betreurd.

SUWOROW (Peter Alexis Wasiliwitsch, graaf van) Rymnikski, prins Italinsky, veldmaarschalk en generalissimus der Russische legers, een der beroemdste veldheeren van de XVIIIde eeuw, werd den 13/25 November 1729 in Finland uit een oorspronkelijk Zweedsch geslacht geboren. Zijn vader, die in hooge gunst stond bij Catharina de 1ste en als generaal der infanterie overleed, gaf hem eene uitmuntende opvoeding en bestemde hem voor de regtsgeleerdheid, maar de jonge S. gevoelde zulk eene neiging voor den militairen stand, dat hij zich op 13-jarigen leeftijd bij het garde-regiment van Sémenoff liet opnemen. Hij bleef daarbij tot in 1754, toen hij als luitenant bij een veldregiment geplaatst werd. In 1757 werd hij luitenant-kolonel en nam als zoodanig deel aan de veldslagen bij Zorndorf (1758) en bij Kunersdorf, waar hij zich door zijnen juisten blik en door groote onverschrokkenheid onderscheidde. Bij de bestorming van Schweidnitz (1761) door Laudon en bij Kolberg behaalde hij nieuwen roem en hoewel met wonden bedekt, veroverde hij in laatstgenoemd gevecht aan het hoofd van zijn bataillon eene voorname verschansing, waarbij hij andermaal gekwetst werd. Na den vrede werd hij naar Petersburg gezonden, waar Catharina de IIde hem tot kolonel van het grenadierregiment van Astrakan benoemde. Toen in 1768 de Poolsche opstand uitbarstte, werd S. naar Polen gezonden; hij nam deel aan de bestorming van Krakau, overviel den graaf Oginski bij Slonim, sloeg den vorst Sapicha bij Landstoon en belegerde het kasteel van Krakau, dat weder in handen der opstandelingen gevallen was. De buitengewone werkzaamheid en geestkracht en het beleid door S. in dezen oorlog aan den dag gelegd, verwierven hem den rang van generaal-majoor en het ridderkruis van Alexander-Newski.

In 1773 nam hij deel aan den oorlog tegen de Turken. Hij sloeg den vijand driemaal en behaalde in 1774, nadat hij zich met Kamenski vereenigd had, eene schitterende overwinning bij Kosludgi. Na den vrede met de Porte werd hij afgezonden om den opstand der kozakken onder Pugatschew te dempen, doch reeds voor zijne aankomst hadden zij zich aan den kolonel Michelson onderworpen. S. keerde hierop naar Moskou terug en huwde de dochter van vorst Prosorowski, waarmede hij nu eenigen tijd in stil huiselijk geluk kon doorbrengen. Die rust was evenwel niet van langen duur; in 1780 kreeg S. met de bevordering tot luitenant-generaal den last tegen de volksstammen van den Kaukasus op te rukken; na menigen bloedigen strijd tegen de Lesgiërs onderwierp hij die stammen, werd daarvoor tot generaal der infanterie en gouverneur dier gewesten benoemd en met de orde van Wladimir beloond. Toen in 1787 de oorlog met Turkije andermaal uitbrak, moest S. de Krim verdedigen. In den slag van Kinburn (1 Oct.) wordt hij bij eenen cavallerie-aanval in den buik gewond en valt van het paard. In weêrwil der hevige pijn door zijne wonde veroorzaakt, bestijgt hij een ander paard, verzamelt zijne troepen, wordt door een' kartetskogel in den arm gewond en verlaat evenwel het slagveld niet eer de overwinning beslist is. De keizerin betuigde hem haren dank hiervoor in eenen eigenhandigen brief. Hij beschermde het schiereiland door doelmatige kustversterkingen tegen eenen nieuwen aanval en onderscheidde zich andermaal bij de bestorming van Oczakow (17 Dec. 1788). In het volgend jaar rukte hij met een korps in Moldavië en in vereeniging met den prins van Koburg sloeg hij den 1sten Aug. 1789 den seraskiër Mehemed-Pacha bij Fokschani. Kort daarna blonk zijn roem met nieuwen luister. Koburg was door den vijand omsingeld, maar S. rukt hem ter hulp en brengt bij Martinesti aan de oevers van den Rymnik den Turken eene gevoelige nederlaag toe (22 September). De keizerin beloonde den held met het ridderkruis van George en verhief hem tot graaf met den eervollen bijnaam van *Rymnikski*. Ook Josef verhief hem tot graaf van het Duitsche rijk. Den 22sten December 1790 kreeg hij last om Ismaël te bestormen. Met voorbeeldeloozen moed wordt die vesting genomen, waarbij 32000 Turken den dood vinden. S. meldde die verovering aan de keizerin met de volgende woorden: „Eere aan God en eer aan Uzelve. Ismaël is genomen en Suworow er in!" Koburg daarentegen schreef: „Ismaël is in handen der keizerin, het blaauwe lint (de St. Andriesorde) in de mijnen, de menschheid echter in tranen." Na den vrede werd S. gouverneur van Jekaterinoslaw, de Krim en de veroverde gewesten aan de monden van den Dniester. Bij het uitbreken van den Poolschen opstand in 1794 kreeg hij bevel dien te dempen. Na herhaalde voordeelen op de Polen behaald te hebben, bestormde hij het verschanste kamp bij Praga (4 Nov.) en maakte zoodoende een einde aan den krijg. Zijne benoeming tot veldmaarschalk was hiervan een gevolg, terwijl de keizerin hem een' gouden staf en eene kroon zond, waaraan zich voor 60,000 roebels aan edelgesteenten bevonden. In 1799 benoemde keizer Paul hem tot opperbevelhebber van het leger, dat in Italië met een Oostenrijksch leger vereenigd, de Fransche republiek moest bestrijden; ook over de Oostenrijksche strijdkrachten kreeg hij een onbeperkt gezag, onafhankelijk van den hofkrijgsraad. Hij behaalde verscheidene overwinningen bij Cassano, aan de Trebbia en bij Novi en vermeesterde alle steden en vestingen van Opper-Italië, en kreeg den titel van prins Italinsky. Van Oostenrijk oogstte hij niets dan ondank in en zelfs werden de vroegere beloften niet vervuld; de hofkrijgsraad bemoeide zich overal mede en wist eindelijk te bewerken, dat S. naar Zwitserland moest marcheren, opdat anderen de vruchten zijner overwinningen in Italië zouden plukken. S. trok nu over de Alpen en den St. Gothard, vereenigde zich met Korsakow, en ontevreden over de weifelende houding der Oostenrijkers, besloot hij geen deel meer te nemen aan de operatiën. De keizer, met reden misnoegd over het gedrag van Oostenrijk, riep zijne legers terug. S., voor wien eene luisterrijke ontvangst te St. Petersburg werd voorbereid, werd in Litthauen door eene ziekte overvallen. De keizer zond hem zijnen lijfarts, doch terwijl de held deze roemrijke bewijzen van de achting zijns meesters kreeg, gelukte het aan zijne vijanden hem de gunst van dien meester te doen verliezen. De toebereidselen voor zijnen zegepralenden intogt werden gestaakt en S. nam zijnen intrek bij zijne nicht. Niemand mogt hem naderen; het verdriet over deze onverdiende behandeling tastte hem hevig aan en zestien dagen na zijne komst te Petersburg gaf hij den 18den Mei 1800 den geest. Zijne begrafenis had met grooten luister plaats, en in het volgende jaar liet keizer Alexander een reusachtig standbeeld voor hem oprigten. S. was een buitengewoon mensch. Matigheid, werkzaamheid en gestrengheid waren de grondtrekken van zijn karakter. Onwankelbaar in een eens genomen besluit, was hij getrouw aan zijne beloften en onomkoopbaar. Hoewel hij veel gestudeerd had en groote talenten bezat, had hij een afkeer van schrijven en kon hij zijne gedachten niet best uitdrukken. Het laconismus zijner berigten en dispositiën is algemeen bekend. Als veldheer bezat hij een' verwonderlijken taktischen blik en kwam den vijand in zijne aanvallen altijd voor. Hierin en in het woord „voorwaarts", waarop hij eenen bijzonderen klem wist te leggen, ligt het geheim zijner overwinningen, die zijnen tijdgenoot verbaasden.

Men zie over S.: Anthing, *Versuch einer Kriegsgeschichte des Grafen Suworow* (3 dln. Gotha 1796—99); Fr. von Schmitt, *Suworow's Leben und Heerzüge* (2 dln. Wilna 1833—34), Polewoi, *Biografya Suworowsa* (in het Duitsch Mitau 1853); Astafjew, *Wospominania o Suworowsa* (Herinnering aan S.) (St. Petersburg 1856). L.

SUYDERHOEF (Jonas), beroemd graveur, werd in 1613 te Leyden geboren. Volgens de meest waarschijnlijke en gewone traditie is hij, even als de beroemde C. Visscher, uit de school van den graveur Sontman voortgekomen. Hij graveerde historische en genre-voorstellingen, benevens portretten met hetzelfde

meesterschap, maar de laatsten met bijzondere voorliefde. S. bewerkte zijne platen meestal eerst met de etsnaald en bediende zich alleen bij de voltooijing van de graveerstift. Volgens Nagler, *Künstlerlexicon* (XVIII) lette bij meer op de schilderachtigheid van het effect dan op de regelmatigheid der bewerking, zoodat men in zijne prenten slechts zelden die fijnheid en sierlijkheid van bewerking aantreft, waardoor andere meesters zich onderscheiden. Daarentegen gaf hij het coloriet en de schildermanier voortreffelijk terug en leverde dus, bij eene geheel vrije manier, een schoon geheel. Bartsch is ongeveer van dezelfde meening. Daar het hem vooral om een teder coloriet en een schilderachtig effect te doen was, en deze eigenschappen vooral door de etsmanier verkregen worden, die een minder groot aantal afdrukken toelaat dan de meer bepaald met de graveerstift bewerkte prenten, is het geen wonder dat de eerste drukken van zijn werk veel beter zijn en meer gezocht en duurder betaald worden dan de lateren. Hij graveerde voornamelijk naar P. Dubordieu, Frans Halo, Th. de Keyser, Adriaan van Ostade, P. P. Rubens, P. Soutman, G. Terburg, J. Sandrart, enz. Tot zijne voornaamste werken behooren: *De val der Engelen* naar Rubens, *Het sluiten van den vrede van Munster*, naar G. Terburg, *De vier burgemeesters*, naar Th. de Keyzer, enz. Bartsch en Nagler geven eene uitvoerige lijst van 's meesters werken, maar wie deze volledig wil leeren kennen zal best doen met het werk te raadplegen van Johann Wussin, custos der universiteits-bibliotheek te Weenen, getiteld *Jonas Suyderhoef, Verzeichniss seiner Kupferstiche* (Leipzig 1861). Men vindt daarin eene zorgvuldig bewerkte beschrijving van 130 van Suyderhoef's prenten, met opgave van hunne waarde, bijzonderheden omtrent de originelen, als anderzins. S. overleed waarschijnlijk kort na 1669, zijnde dit het laatste jaartal, dat men op zijne prenten aantreft.

SUIJS (Tieleman Franciscus), verdienstelijk architect, werd in 1783 te Ostende geboren. Tijdens het eerste keizerrijk verwierf hij, als vlijtig en gelukkig leerling der Fransche academie van schoone kunsten, den grooten prijs van Rome. Hij bestudeerde tijdens zijn verblijf te Rome en op zijne togten door andere gedeelten van Italië, met aandacht en ernst de gedenkteekenen der oude bouwkunst en deed te Parijs onder anderen zijne teekeningen van het paleis Massimi te Rome in gravure brengen en gaf die uit. Teruggekeerd in zijn geboorteland, dat inmiddels met Noord-Nederland vereenigd een koningrijk was geworden, ondervond hij daar al spoedig de onderscheiding waarop hij door zijn talent aanspraak had. Hij werd benoemd tot lid van de 4de klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut en van eenige andere kunstinstellingen. In 1820 werd S. benoemd tot professor in de bouwkunde bij de academie van beeldende kunsten te Amsterdam en in 1825 tot architect des konings, welke betrekking hij na de Belgische omwenteling van 1830 ook bij koning Leopold bekleedde. In Nederland heeft hij onderscheidene werken tot stand gebragt, zoo als de barrière aan de Houtzijde te Haarlem, de Luthersche kerk te Amsterdam, de Theresia-kerk in het Westeinde te 's Gravenhage, enz. Te Brussel herstelde hij het paleis des konings, het inwendige van dat van den prins van Oranje; hij bouwde verder in België het kasteel Mariemont, kloosters te Brussel en te Saventhem, den linkervleugel van het paleis van den hertog van Aremberg, de kerk van St. Jozef, enz.; hij ontwierp ook het plan voor het quartier Leopold te Brussel. Ofschoon men niet kan zeggen dat hij in al die werken de beginselen der classieke bouwkunst op oorspronkelijke en gelukkige wijze in toepassing of ontwikkeling wist te brengen, had hij toch eene groote voorliefde voor de antieken en de renaissance. Op lateren leeftijd gaf hij een werk uit over het Pantheon te Rome. Hij overleed op zijn landgoed bij Brussel den 11den Julij 1861.

SUZA, oudtijds de tweede hoofdstad des Perzischen rijks, de winter-residentie der koningen van Medië en Perzië, was in de gedaante van een' regthoek gebouwd en had drie mijlen in omtrek. Een sterke burg bevatte het koninklijk paleis en de koninklijke schatkamer; doch de stad zelve had geene muren. Na de verovering van Babylon, werd ook S. door Alexander den Grooten bezet, die zich van den door Darius Hystaspes gestichten burg meester maakte, waar hem de koninklijke schat van wel 50,000 talenten aan goud en zilver in handen viel. Dezelfde plaats was getuige van de inidrachtige feestgelagen des veroveraars, die er ook vele voorwerpen, welke de Perzen vroeger in Griekenland hadden buit gemaakt, terug vond. Daaronder behoorden ook de standbeelden van Harmodius en Aristogiton, die Alexander den Atheners ten geschenke zond. De stad is later geheel vervallen en de overblijfselen, die den naam van Schus dragen, liggen ten westen van Schuster in het zuiden van het tegenwoordige Perzië. Men vindt er nog de puinhoopen van eene prachtige brug en van een paleis, dat geheel door vruchtboomen omringd is. Het zoogenoemde graf van Daniël, dat er wordt aangetroffen, is een gedenkteeken uit wit marmer vervaardigd. De streek, waar de gemelde en nog andere sporen van vroegere grootheid gevonden worden, is buitengewoon vruchtbaar en leverde vroeger rijke oogsten op. Met uitzondering van enkele bebouwde plaatsen, ligt zij thans schier geheel woest, als een sprekend bewijs van de geringe zorg, die vele Oostersche vorsten voor de ontwikkeling der natuurlijke hulpbronnen hunns volks dragen.

SUZA is ook eene kleine stad in het noorden van Italië, ten westen van Turijn, aan den weg over Mont-Cenis. Het heeft slechts 3,500 inwoners, doch is merkwaardig uit hoofde der vele oudheden, die er gevonden worden.

SWAANENBURG (Willem van), aangaande wiens leven ons niets bekend is dan dat hij waarschijnlijk te Amsterdam woonde, de schilderkunst beoefende, en in het jaar 1728 overleed, gaf (Amsterdam 1724) in het licht: *Parnas, of de zanggodinnen van een schilder*, een zoogenoemde dichtbundel vol opgeblazen en brommende wartaal; hoewel niet te ontkennen is, dat zich op enkele plaatsen de sporen vertoonen van een vernuft, welks te groote weelderigheid behoefte had aan eenen besnoeijenden goeden smaak, doch waartoe het hem blijkbaar aan gelegenheid ontbrak.

SWAMMERDAM (Jan). Een beroemd ontleed- en natuurkundige, die door zijn naauwkeurig onderzoek in deze wetenschappen zich onderscheidde. Hij was te Amsterdam den 12den Februarij 1637 geboren en gaf reeds vroeg blijken zijner sterke neiging voor het onderzoek der natuur, waaraan zijn vader, die hem voor de godgeleerdheid wilde opleiden, ten laatste toegaf. Nadat de zoon eenige jaren in zijne vaderstad zich had toegelegd op de studie der beelkunst en ontleedkunst, trok hij op zijn 24ste jaar naar Leyden, studeerde in de geneeskunde, en muntte hier inzonderheid uit door zijne vlijt en bekwaamheid ten aanzien van ontleedkundige proeven en praeparaten. Onder zijne vrienden bevond zich de beroemde ontleedkundige N. Stenonius, bij wien hij te Parijs woonde, toen hij die stad in 1664 ter uitbreiding zijner kundigheden bezocht. In het jaar 1667 verkreeg hij te Leyden de doctorale waardigheid, en deed de voor de ontleedkunde belangrijke ontdekking, om de vaten met eene harsachtige, door het vuur vloeibaar gemaakte, stof te vullen, die, wanneer zij koud wordt, deze nu uitgezette vaten voor bederf bewaart. Bovendien heeft men aan hem de uitvinding van eenen thermometer te danken, ter onderzoeking van den graad van warmte bij de dieren. Ondertusschen kon hij, hoezeer zijn vader er op aandrong, niet regt besluiten tot het uitoefenen der geneeskundige praktijk, maar was den geheelen dag bezig met het microscoop, zijne scalpels en met het opteekenen van wat hij onbekends in de huishouding der natuur ontdekte. Als eerste resultaat daarvan gaf hij in 1669 zijne *Historia Insectorum generalis* ofte algemeene verhandeling van de bloedelooze Dierkens (Utrecht kl. 4°.) in het licht, welk werk geheel nieuwe ontdekkingen bevat omtrent de veranderingen waaraan deze klasse van dieren onderworpen is. Hierop verscheen in 1672 zijn belangrijk ontleedkundig werk: *Miraculum naturae seu uteri muliebris fabrica notis in J. v. Horne Prodromum illustratum*, hetgeen meermaal herdrukt is. Door zijn aanhoudend studeren en vooral door de hardheid van het gemoed zijns vaders te zijnen opzigte tot zwaarmoedigheid vervallen zijnde, maakten de dweeperijen van Antoinette Bourignon zulk eenen diepen indruk op zijne ziel, dat hij al zijne werkzaamheden, als onwaardig voor de bemoeijingen van 's menschen geest, staakte en haar naar Holstein volgde. Door verdriet en gebrek ontzenuwd, keerde hij echter naar Amsterdam terug, alwaar hij den 17den Februarij 1680 overleed. Zijne verzameling van praeparaten werd in het openbaar verkocht; al zijne handschriften en teekeningen ver-

maakte hij bij testament aan zijnen vriend Melchisedek Thevenot, vroeger gezant van Frankrijk te Genua, toen te Isly wonende. Deze laatsten kwamen eene halve eeuw later in handen van Boerhaave, die ze in de Latijnsche en Nederduitsche taal, in 1737 in 2 dln. in fol., met platen, uitgaf, onder den titel: *Bybel der nature, door Jan Swammerdam, Amsteldammer; of Historie der insecten* etc.; *Biblia Naturae, sive Historia Insectorum, in certas classes reducta, nec non exemplis et anatomico variorum animalculorum examine illustrata, insertis numerosis rarioribus naturae observationibus*. Dit werk is in het Hoogduitsch, Fransch en Engelsch overgezet, en een bewonderenswaardig gedenkstuk van het aanhoudendst en naauwkenrigst onderzoek, waarin S. welligt nimmer door eenigen natuuronderzoeker zal overtroffen worden. Het is in 4 afdeelingen naar de 4 soorten van veranderingen verdeeld, welke de schrijver bij de insecten heeft waargenomen, en bevat eenen schat van de gewigtigste ontdekkingen. De uitmuntende Latijnsche vertaling van den oorspronkelijk Hollandschen text is van professor Gaubius. Vóór het werk is eene uitvoerige levensbeschrijving van S. gevoegd.

Buiten de genoemde werken heeft men nog van S. een werk over het haft, getiteld: *Ephemeri vita* enz. (Amsterdam 1675 in 8°.) en een ander in het Latijn *Over het ademhalen en het gebruik der longen* (Leyden 1738 in 4°.).

SWANENBURG (Izaak Klaasz.), teekenaar en schilder, stamde uit een aanzienlijk Leydsch geslacht, was in 1582 en vervolgens herhaaldelijk lid van de magistraat en meer dan eens burgemeester van Leyden. Hij wordt door Karel van Mander genoemd in het leven van O. van Veen en wel als diens meester. Hij vervaardigde o. a. de teekeningen voor twee der geschilderde vensters van de kerk te Gouda, welke door Cornelis Clock in 1601 en 1603 daarnaar werden gevolgd. Zij stellen de ontzetting van Samaria en de opheffing der belegering van Leyden in 1574 voor. Volgens eene aanteekening van J. de Jongh in van Mander, vond men in de Leydsche geregtszaal en in de gildekamer der lakenvoliers te Leyden fraaije schilderijen van dezen meester. Hij overleed in 1614.

SWANENBURG (Jakob Isaaksz.), schilder, de oudste zoon van bovengenoemden, werd omstreeks 1580 te Leyden geboren, en werd door zijnen vader in de kunst onderwezen; vervolgens begaf hij zich naar Italië, waar hij eenige jaren vertoefde. Het laatst was hij in Napels, waar hij in 't huwelijk trad met Margareta Cordona en vervolgens in 1617 naar Leyden terugkeerde. Hij had den naam van een goed schilder, maar zijne werken zijn weinig bekend. Alleen weet men dat tot in 1666 boven eenen schoorsteen in eene kamer van het stadhuis te Leyden eene voorstelling van den *Uittogt der Israëliten uit Aegypte* van zijne hand werd gevonden. Op gezag van Orlers (den Leydschen burgemeester en auteur van de beschrijving der stad) werd vroeger steeds verzekerd dat hij te Utrecht in 1639 overleed. Uit de nasporingen van den heer C. Vosmaer (*Rembrandt Harmens van Rijn, ses précurseurs et ses années d'apprentissage* ('s Gravenhage 1863) is echter gebleken dat hij den 17den October 1638 te Leyden overleed. Genoemde schrijver erkent in dezen kunstenaar den eersten leermeester van Rembrandt en verklaart deze omstandigheid o. a. ook uit het feit dat de familie van Rijn en die van S. met elkander verwant waren.

SWANENBURG (Klaas), schilder, de tweede zoon van den Leydschen burgemeester en eveneens zijn leerling, is ook, wat zijne levensgeschiedenis aangaat, weinig bekend. Men wil dat hij te 's Gravenhage gewoond heeft en zijn werk aldaar zeer werd geroemd. Zijn sterfjaar is onbekend; hij leefde echter nog in 1641.

SWANENBURG (Willem), teekenaar en graveur, werd, volgens sommigen, in 1581, volgens anderen vroeger te Leyden geboren en genoot aanvankelijk onderwijs van zijnen vader Isaak Klaasz., later van J. Saenredam, bij wien hij de graveerkunst leerde. Hij heeft zich door een aantal prenten naar verschillende meesters en ook naar zijne eigene teekeningen bekend gemaakt. Hij etste fraai en voerde vrij vast de graveerstift; zijne teekening was echter gemaniëreerd en inzonderheid in de extremiteiten der figuren onnaauwkeurig. Men wil dat hij te Delft heeft gewoond, maar zeker is 't dat hij in 1612 te Leyden overleed. Het meest bekend zijn zijne portretten van prins Maurits, van Ernst Casimir graaf van Nassau, naar Moreelse, van professor Heurnius, van Abr. Bloemaert, van professor Franciscus Gomarus, naar Hondius, vervolgens zijne bijbelsche historiële prenten naar A. Bloemaert, zijne landschappen naar Kuikenhooms, enz. Nagler (*Künstlerlexicon* XVIII) geeft 32 enkele prenten of seriën van dezen kunstenaar op. Deze schrijver vermeldt echter niet zijne drie prenten in fol., den zeilwagen van Simon Stevin voorstellende.

SWANEVELD (Herman van) landschapschilder en graveur, werd in 1620 te Woerden geboren en toonde reeds als kind grooten lust in het teekenen. R. van Eynden en v. d. Willigen maken in hunne *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst* gewag van een boek met schetsen uit dien tijd, dat in de familie S. bewaard is gebleven. Men wil dat hij aanvankelijk door G. Dou in de kunst zou zijn onderwezen en voor zijn vertrek naar Italië in diens manier schilderde. Te Rome oefende hij zich nog een' tijd lang in het teekenen van figuren en kwam daarop in aanraking met Claude Lorrain, met wien hij wedijverde in het schilderen van landschappen. Wel evenaarden de zijnen niet die van den grooten meester, maar de stoffaadje was doorgaans beter. Overigens streefde hij, even als Claude Lorrain, naar een ideaal effect bij de grootschheid der vormen, welke Poussin als element in het landschapschilderen had gebragt. Hij bezat echter niet het genie van die meesters in het vinden en aanwenden van de middelen om tot dat grootsch en ideaal effect te komen; ook zijn zijne landschappen niet zoo teêr en koeler van toon. S. studeerde vlijtig te Rome, zoowel naar de gedenkteekenen als naar de schoone natuur en zulks meestal in de eenzaamheid. Hij bleef zijn leven lang te Rome, waar hij den bijnaam verkreeg van *Ermano d'Italia* en in 1690 overleed. Zijne schilderijen zijn zeldzaam. In den Louvre vindt men er echter vier: eene ondergaande zon op eene wijde vlakte, een landschap met reizigers gestoffeerd, een derde met een' herder en andere figuren, het laatste met eene rivier en boschachtig. Te Lutonhouse (Londen) heeft men een fraai gecomponeerd grootsch landschap, te Dresden een ander met een uitnemend fraai geschilderd bosch en bergen, te Munchen een Italiaansch landschap met ondergaande zon van zijne hand. Ook de musea van Berlijn en Weenen roemen op schilderijen van S., waarvan er overigens nog in enkele particuliere verzamelingen gevonden worden. Verschillende graveurs hebben naar zijne schilderijen gewerkt; hij zelf heeft een aantal zeer fraaije prenten geëtst. Deze zijn vooral opmerkelijk om de schoone behandeling van het geboomte en de gelukkige verdeeling van licht en bruin. Zijne manier is zeer eigenaardig en dus dadelijk te herkennen. Hij schijnt vaak van de drooge naald en de graveerstift gebruik gemaakt te hebben ter voltooijing zijner etsen. Bartsch, *Le peintre graveur* II. bls. 251 beschrijft 116 prenten van dezen meester en in het aanhangsel nog twee anderen, terwijl Weigel in een supplement op Bartsch nog onderscheidene bijzonderheden en ook eenige andere prenten opgeeft, die met meer of minder regt aan S. worden toegeschreven, gedeeltelijk echter copiën zijn van C. Goyrand, die de manier des meesters vrij wel wist te vatten.

SWART (Willem Simon) is geboren te Leyden den 6den December 1807. Zijn vader was Nicolaas S., predikant bij de Remonstrantsche gemeente te Leyden en later te Amsterdam, een man, om zijne kunde en braafheid bij velen nog in dankbaar aandenken. W. S. genoot zijne opleiding aan de Latijnsche school en het athenaeum te Amsterdam en later aan de hoogeschool te Utrecht, waar hij in 1831 het doctoraat in de wis- en natuurkundige wetenschappen verwierf. Leerling van Moll, legde hij zich vooral op de wis- en natuurkunde toe en genoot de eer, dat hij reeds voor zijne promotie en wel in 1829, benoemd werd tot lector in de wis- en natuurkunde bij de maatschappij *Felix Meritis* te Amsterdam en nagenoeg te gelijker tijd ook tot lector in de natuurkunde bij het departement Amsterdam der maatschappij tot Nut van 't Algemeen. In 1831 werd hij eerst tot hulp toegevoegd aan den hoogleeraar H. C. van der Boon Mesch en volgde hem bij diens overlijden, als leeraar in de scheikunde aan het athenaeum en de klinische school te Amsterdam op. In Junij 1834 werd hij daarenboven benoemd tot hoogleeraar in de wis- en natuurkunde, welke vakken opengevallen waren, doordien de hoogleeraar Vonte deze zijne betrekking had nedergelegd. Deze driedubbele post was buiten twijfel voor hem te zwaar en die moeijelijkheid werd nog vermeerderd door het gebrek destijds te Amsterdam aan de noodzakelijkste werktuigen

en andere hulpmiddelen, waarin hij veelal uit eigene middelen moest voorzien. Daarenboven was hij lid en vele jaren voorzitter van de eerste klasse van het Instituut en moest deelnemen aan onderscheidene commissiën van wetenschappelijken aard. Geen wonder, dat hij zich door geen groot aantal van uitgegevene geschriften bekend gemaakt heeft; maar hetgeen van zijne hand het licht zag, vooral in de werken van het Instituut, droeg steeds den stempel van naauwkeurigheid en naauwgezet onderzoek, zoo als over den te Amsterdam beproefden Artesischen put, over meteorologische werkingen enz. Zijne vele vrienden en zijne leerlingen prezen zeer zijne welwillendheid en ijver, om allen met raad en daad bij te staan; maar zijn ligchaam was tegen dit overmatig werk niet bestand. Eene rheumatische ziekte, welke hem reeds in 1832 had aangetast, week voor geene gewone middelen en zijne talrijke werkzaamheden lieten hem niet toe, in andere luchtstreken eene duurzame genezing te gaan zoeken. Zoo sleepte hij zijn leven voort, met een ziekelijk ligchaam en overladen met werkzaamheden, die meer dan één mensch van krachtvolle gezondheid zouden eischen. Hij overleed den 12den Maart 1847, slechts ruim 39 jaren oud, door allen die hem kenden, innig en hartelijk betreurd.

SWARTZ (OLAF), hoogleeraar te Stokholm, werd in 1760 geboren en stierf in 1817. Van de door hem nagelatene werken is het meeste van belang zijne *Flora Indiae occidentalis* (Erlangen 1797—1806, 6 dln.). Naar hem heeft men den naam van *Swartzia* gegeven aan een plantengeslacht tot de nat. fam. der *Mimoseae* behoorende, en waarvan onderscheidene soorten voorkomen onder de Americaansche boomen en struiken.

SWAVING (CORNELIS), geboren te Amsterdam den 27sten Mei 1738, was eerst predikant te Westbroek en Achttienhoven, laatst en langst te Naarden, waar hij den 20sten October 1808 overleed. Als verlicht en grondig godgeleerde maakte hij zich bekend door twee prijsverhandelingen bij het Haagsche genootschap: *Over de voortreffelijkheid der Evangelie-bediening* (1793), en *Over den allegorischen en zinnebeeldigen stijl* (1798), benevens door onderscheidene opstellen in de *Bibliotheek van theologische letterkunde*, maar vooral door *Proeve van aanmerkingen over het regt en onregt gebruik der H. Schrift* (Utrecht 1777—1788, 6 stukken), een nog in onzen tijd zeer bruikbaar en te zeer vergeten boek.

SWEABORG. Eene sterke Russische vesting, waardoor de haven van Helsingfors, welke plaats ligt op 60° 42′ N. B. en 24° 57′ O. L. van Greenwich, gedekt wordt. De genoemde haven kan bijkans 100 schepen bevatten. S. ligt aan de golf van Finland en is de hoofdwapenplaats van het grootvorstendom van denzelfden naam. Het werd omstreeks 1748, toen na den krijg, dien de Zweedsche koning Adolf Frederik met Rusland gevoerd had, de vrede te Abo geteekend was, door den Zweedschen veldmaarschalk, graaf Ehrenswärd, gebouwd, geheel uit graniet en op zeven eilanden die door bruggen met elkander verbonden zijn. Op de meeste punten zijn er twee of drie batterijen boven elkander. Tot de bezetting worden 8000 man gevorderd. In 1808 werd S. door verraad van den Zweedschen bevelhebber en den Zweedschen admiraal die over de vloot was gesteld, bij capitulatie overgegeven en is sints in banden van Rusland gebleven.

S. telt 3000 inwoners, grootendeels handwerkslieden, scheepsbouwers en kooplieden. Merkwaardig is de gedenknaald, die op een der pleinen ter eere van Ehrenswärd is opgerigt, geheel van graniet, en die onnoemelijke sommen aan de regering gekost heeft.

SWEDENBORG (EMMANUËL VON), eigenlijk Swedborg. Deze vooral als theosooph vermaarde geleerde zag het levenslicht den 29sten Januarij 1688 te Stokholm, waar zijn vader, een zeer vroom man, de waardigheid van bisschop bekleedde. In zijne jeugd legde hij zich toe op wiskunde, wijsbegeerte, letterkunde en natuurwetenschappen. Na op 22-jarigen leeftijd eene proeve van zijnen dichterlijken aanleg te hebben uitgegeven, onder den titel: *Ludus Heliconius, seu carmina miscellanea* (Skara 1710), deed hij eene langdurige reis, op welke hij onderscheidene hoogescholen in Engeland, Frankrijk, Duitschland en ook in ons vaderland bezocht. Na zijne terugkomst gaf hij eenige wis- en natuurkundige verhandelingen in het licht onder den titel: *Daedalus hyperboraeus* (Upsala 1715). Koning Karel de XIIde gaf hem eenen post bij het mijnwezen; ten einde daarin zijne kundigheden uit te breiden deed hij onderscheidene reizen en gaf op nieuw blijk zijner veelsoortige kennis door *Opera philosophica et mineralogica* (Upsala 1734), gevolgd door *Oeconomia regni animalis* (Londen 1740) en *Regnum animale* ('s Gravenhage 1744 en Londen 1745, 3 dln.). Vooral legde hij zich toe op de speculative philosophie, van welker beoefening hij reeds blijk gegeven had in *Prodromus philosophiae ratiocinantis de infinito et causa finali creationis* (Dresden en Leipzig 1734), terwijl zijne zucht voor omdoolen in het rijk der bespiegeling mede blijkt uit zijn werk: *De cultu et amore Dei* (Londen 1740, 2 dln.), waarin zich reeds de sporen vertoonen van theosophische onderstellingen en apocalyptische redeneringen. Ten einde zich in deze te beter te kunnen verdiepen en den naar zijne meening in de H. Schrift verscholen geheimen zin na te sporen, legde hij zijn ambt neder. Van toen af gaf hij zijne onmiddellijke openbaringen en mystieke beschouwingen in het licht in onderscheidene, meest naamloos gedrukte werken; het voornaamste daarvan is: *Arcana coelestia, quae in S. S. verbo Domini sunt detecta* (Londen 1749—1756, 8 dln., herdr. Tübingen 1833—1842, 13 dln.). Hij leefde in het vaste geloof aan de werkelijkheid der visioenen en voorspellende openbaringen, welke hij verklaarde te ontvangen, en verkeerde voorts in de wereld zonder iets van dat zonderlinge en afgetrokkene te hebben, dat men met zijne vreemde, mystieke denkbeelden onafscheidelijk verbonden zou achten. Veel ijver betoonde hij overigens in het stichten eener zoogenoemde „kerk van het nieuwe Jeruzalem," welke ook nog na zijnen dood, welke te Londen den 29sten Maart 1772 plaats had, vooral in Engeland en America vele aanhangers gevonden heeft en in het laatstgenoemde land nog onderscheidene gemeenten bezit. Zij erkennen sommige gedeelten des N. Verbonds als goddelijke schriften en putten een aanzienlijk deel hunner zonderlinge geloofs- en gestrenge doch onpraktische zedeleer uit de Openbaring van Johannes, terwijl zij aan de theosophische schriften van den stichter hunner kerkgemeenschap eene groote, bijna heilige waarde toekennen. Het is niet te loochenen, dat de Swedenborgsche theologie veel onhoudbaar dogmatismus uit den vroegeren tijd heeft verworpen; jammer is het echter, dat zij daarvoor veel mystieken onzin in de plaats stelt. Wij kunnen hier niet treden in eene ontvouwing van dat stelsel, maar moeten ons in de eerste plaats bepalen tot verwijzing naar de schriften van S. zelven, grootendeels verzameld in de uitgave zijner gezamenlijke werken (Amsterdam 1763), aangevuld door Tafel (Tübingen 1823—1826, 8 dln.), en voorts tot het aanhalen van Oettinger, *Swedenborg's Irdische und himmlische Philosophie* (Frankfort en Leipzig 1765); Görres, *Emmanuel Swedenborg, seine Visionen und sein Verhältniss zur Kirche* (Straatsburg 1827); Richter, *La nouvelle Jérusalem* (Parijs 1832—1835, 8 dln.); terwijl men het tafereel der godsdienstoefeningen van de Swedenborgianen beschreven vindt in Heneke, *Religions-Annalen*, X, 373 ff.

SWEERTS (EMANUEL) werd in het jaar 1552 te Zevenbergen in Noordbrabant geboren. Van zijne jeugd af aan betoonde hij eene groote voorliefde voor schelpen, ertsen, edelgesteenten, vogels, vreemde dieren en zeevoortbrengselen, doch bovenal voor bloemen. Hierin begon hij weldra handel te drijven om in zijn onderhoud te voorzien. Hij vestigde zich te dien einde te Amsterdam op de Bloemmarkt in Flora, waar hij de beste gelegenheid had om de zeldzaamste en schoonste planten uit alle oorden der wereld te verkrijgen. Aan drie verscheidenheden van hyacinthen en narcissen gaf hij zijnen naam *Swertius*, terwijl Linnaeus een der fraaiste Gentiana's te zijner nagedachtenis *Swertia* genoemd heeft.

In het jaar 1612 gaf S. een prachtig botanisch plaatwerk in het licht, waarin iedere plant, volgens alphabetische orde gerangschikt en voorzien van eene korte beschrijving in het Latijn, Neder- en Hoogduitsch en Fransch, levensgroot was afgebeeld. Dit werk had tot titel: *Florilegium E. Swertii Septimont I Batavi, Amstelodami commorantis, tractans de variis floribus et aliis indicis plantis ad vivum delineatum in duabus partibus et quatuor linguis concinnatum. Prostat venale una cum floribus et plantis ipsis apud ipsum auctorem E. Sweertium, cujus officina ante curiam Francofurtanam.* B.

SWIETEN (GERARD VAN). Een' ongemeenen invloed op de ontwikkeling der praktische geneeskunde in de XVIIIde eeuw had de Weener school, die men in onze dagen den naam der

onde gegeven heeft. Zij staat door haren stichter en leider, van S., met Boerhaave in het naauwste verband. Maar niet alleen deze school, ook de gansche geneeskundige staatsregeling in Oostenrijk heeft aan hem haar ontstaan en schitterende ontwikkeling te danken. Van S. werd in het jaar 1700 te Leyden geboren uit de catholieke linie van een adellijk, Hollandsch geslacht afstammende. Op 16-jarigen leeftijd bezocht hij de hoogeschool te Leuven, doch keerde twee jaren later naar Leyden terug, waar hij spoedig de geliefkoosde leerling van Boerhaave werd, aan wiens praktische en chemische werkzaamheden hij met veel ijver deel nam. Na zijne promotie trad van S., door Boerhaave nog in alles ondersteund, als geneesheer op en spoedig daarop (daar zijn geloof het hem toen onmogelijk maakte een professoraat aan de academie te verkrijgen) als privaat-docent. Korten tijd daarna werd hij naar Londen beroepen, waarvoor hij echter bedankte. De ongelukkige verlossing van de aartshertogin Maria Anna te Brussel, deed hare zuster, de keizerin Maria Theresia, besluiten de hulp van van S. in te roepen en kort hierop heriep zij hem als eersten lijfarts en directeur van de geneeskundige dienst in Oostenrijk, naar Weenen (1745). Zijne eerste zorg was om het onderwijs in de geneeskunde te verbeteren of liever geheel op nieuw in het leven te roepen. Hij las zelf over de geneeskundige encyclopaedie en verklaarde de *Institutiones* van Boerhaave voor de geneesheeren met wie hij omging, om hen geschikt te maken later als onderwijzers op te treden. Evenzoo zorgde van S. voor de wiskunde en de natuurwetenschappen. Op deze wijze gelukte het hem spoedig, door zijne bemoeijingen, waarmede hij rusteloos tot aan zijnen dood volhield, den glans van Leyden op de geneeskundige school te Weenen over te brengen. Hij overleed in 1772.

Het groote werk van van S., waaraan hij zijn geheele leven arbeidde, waren zijne: *Commentarii in Hermanni Boerhaavii aphorismos de cognoscendis et curandis morbis.* (Leyden 1766—1772, 4 dln.). Na zijnen dood gaf Max Stoll nog uit zijne *Constitutiones epidemicae et morbi potissimum Lugduni Batavorum observati.*

Vergelijk de meesterlijke beschrijving van het leven en de werken van van S. met de geschiedenis der Weener school bij Hecker, *Geschichte der neueren Heilkunde* blz. 354 en volg.

Ter nagedachtenis van van S. draagt een plantengeslacht uit de nat. fam. der Malieën den naam van *Swietenia*. B.

SWIFT (JONATHAN), te Dublin geboren den 30sten November 1667, overleden den 19den October 1745, maakte zich bekend als een der vernuftigste hekelschrijvers van zijnen tijd. Opgeleid voor het predikambt toonde hij daarvoor geen de minste geschiktheid en berokkende zich door zijne loszinnige levenswijze velerlei rampen, zoodat hij eenen zeer afwisselenden levensloop had. Zijnen roem ook buiten zijn vaderland heeft hij vooral te danken aan twee werken: *The tale of a tub* (Londen 1704, meermalen herdrukt), dat onder den titel: *Vertelsel van de ton*, ook in het Ned. is uitgegeven (Amsterdam 1735), waarin onder den naam der levensgeschiedenis van drie broeders, de Roomsche, de Anglicaansche en de Presbyteriaansche kerken op het luimigste in hare gebreken worden ten toon gesteld; en vooral *Gullivers travels* (Londen 1726, ontelbare malen herdr.), ook door Ned. bewerkingen aan elken onzer lezers te bekend om er iets meer over te zeggen. Gewis worden hier in den vorm van reizen naar de dwergjes van Lilliput, de reuzen van Brobdignat enz. eene menigte toespelingen gemaakt op het Engelsche volksleven en voorname personen van dien tijd, gelijk Walpole, Bolingbroke enz., welke voor de meeste lezers niet verstaanbaar zijn. Maar ook buitendien zijn de reizen van kapitein Gulliver nog na anderhalve eeuw een der meest gezochte en meest verspreide volksboeken. Sommige kleine stukjes zijn in het Ned. vertaald uitgegeven onder den titel van 2de deel van het *Vertelsel van de ton* (Utrecht 1743), waarvan eenigen ten onregte in vergetelheid zijn geraakt.

Al de werken van S. zijn te zamen uitgegeven door Hankesworth (Londen 1755, 14 dln. 4° en 28 dln. 8°), Sheridan (Londen 1784, 17 dln.) en Walter Scott (Londen 1814, 19 dln.), de laatste met eene uitmuntende voorrede.

SWINDEN (JEAN HENRI VAN), beroemd geleerde, geboren te 's Gravenhage den 8sten Junij 1746, overleden te Amsterdam den 9den Maart 1823. Reeds in zijne jeugd gaf hij blijken van aanleg, voornamelijk tot de beoefening der wiskunde en aanverwante vakken, waarmede hij zich tot op het laatst van zijn leven bezig hield, met dat gevolg, dat hij zich een' Europeeschen naam verwierf. Hij studeerde aan de Leydsche hoogeschool en ontving bij zijne promotie in 1766 den titel van *Math. Mag. Phil. Nat. Doct.* Zijne dissertatie: *De attractione*, bij die gelegenheid door hem verdedigd en in het licht gegeven, was wel geschikt om een' goeden dunk van den jeugdigen geleerde te doen opvatten. Het duurde dan ook niet lang, of hij werd tot hoogleeraar in de natuurlijke wijsbegeerte, de logica en de methaphysica, aan het athenaeum te Franeker beroepen. Bij het aanvaarden van die betrekking, in Maart 1767, hield hij eene intreêrede *De caussis errorum in rebus philosophicis.* Gedurende den tijd, dien hij voor zichzelven beschikbaar hield, wijdde hij zich aan onderzoekingen betreffende de electriciteit, het magnetismus en de meteorologie, een nog steeds zeer onbekend, doch toen slechts weinig betreden veld. Nog dat zelfde jaar verschenen zijne *Cogitationes de variis philosophiae captibus* in het licht, en twee jaren later, in 1769, zijne *Tentamina theoriae mathematicae de phaenomenis magneticis.* De koude winter van 1776, meer bepaaldelijk gedurende de maand Januarij, stelde hem in de gelegenheid tot het doen van waarnemingen, die hij vervolgens onder den titel *Observations sur le froid rigoureux*, algemeen bekend maakte. Deze werden in 1777 gevolgd door zijne *Dissertation sur la comparaison des thermomètres.* Zijne *Recherches sur les aiguilles aimantées et leurs variations*, welke hij in 1780 inzond aan de academie der wetenschappen te Parijs, werden bekroond met de gouden medaille, en opgenomen in het 7de deel der *Mémoires présentées par les savants étrangers.* Een gelijk lot viel hem het daarop volgende jaar ten deel, bij de Beijersche keurvorstelijke academie van wetenschappen te Munchen, als eene hulde aan zijne verdienstelijke verhandeling, *Sur l'analogie de l'électricité et le magnétisme.* In 1784 verschenen van hem drie deelen, onder den titel *Recueil de différens mémoires sur l'électricité et le magnétisme*, waarin vroeger afzonderlijk uitgegevene stukken tot een geheel vereenigd waren; zij bevatten o. a. *Dissertation sur un phénomène magnétique paradoxe; Remarques sur le principe employé par Mr. Aepinus; Réflexions sur le magnétisme animal et le système de Mr. Mesmer; Dissertation sur les mouvements irréguliers de l'aiguille aimantée* enz. Er bestaat van hem eene beschrijving van het beroemde *Planetarium* van Eisinga, waarvan in 1780 de eerste en in 1801 de tweede druk verscheen. In 1779, bij het nederleggen van het rectoraat, hield hij eene belangrijke redevoering: *De philosophia Newtoniana.* Kort daarop gaf hij zijne *Observations météorologiques pour l'année* 1779—1780 in het licht, die weldra gevolgd werden van eene *Description d'une nouvelle pompe pneumatique.*

Na gedurende achttien jaren werkzaam te zijn geweest aan het athenaeum te Franeker, werd hij in 1785 beroepen aan het athenaeum illustre te Amsterdam. Hij aanvaardde die betrekking met het houden eener redevoering *De hypothesibus physicis quomodo sunt emente Newtoni intelligendae.*

Ten opzigte van het wis- en natuurkundige onderwijs heeft van S. zich verdienstelijk gemaakt door zijne *Theoremata geometrices*, naar aanleiding waarvan hij later zijne *Grondbeginselen der lagere meetkunst* heeft opgesteld; alsmede door zijne *Positiones physicae* die hij evenwel niet heeft mogen voltooijen.

De zeevaart heeft aan hem te danken de zamenstelling van den *Almanak ten dienste der zeelieden;* eene *Verhandeling ter bepaling der lengte op zee*, die toen vooral, meer dan nu, hooge waarde bezat, en nog vóór zijnen dood, vijfmalen herdrukt is; alsmede eene *Verhandeling over Oc- en Sextanten* (1795).

Meer nog dan door zijne vroegere werkzaamheden, heeft hij zich een' grooten naam gemaakt door zijn' togt naar Parijs (1795—1799), waarheen hij gezonden was om met de leden van het Fransche instituut te beraadslagen over den grondslag van een nieuw stelsel van maten en gewigten. Deze onderscheiding viel hem te beurt ten gevolge van het houden van eenige verhandelingen over dat onderwerp, te Amsterdam in Felix Meritis. Zijne verslagen over dat onderwerp zijn opgenomen in de *Mémoires de l'Institut*, onder den titel: *Rapport fait à l'Institut national des sciences et arts, le 29 Prairial an VII, au nom de la classe des sciences mathématiques et physiques sur la mesure du méridien de France et les résultats qui en ont été déduits, pour déterminer les bases du nouveau système métrique; et précis des opé-

rations qui ont servi à déterminer les bases du nouveau systême métrique, lu à la séance publique de Messidor an VII. In 1812 gaf hij zijne *Verhandeling over volmaakte maten en gewigten* in het licht in 2 deelen, welke als een bij uitnemendheid classiek werk over dat onderwerp wordt beschouwd. Nog een tal van verhandelingen en redevoeringen zijn door hem bij verschillende gelegeheden in het licht gegeven en uitgesproken.

SWINEMUNDE, een klein stadje van ongeveer 4000 inwoners, op het eiland Usedom aan het Swin gelegen, in het Pruissische regeringsdistrict Stralsund, is de voorhaven van Stettin (zie *Stettin*). In 1848 werden verdedigingswerken aan de haven gebouwd; er is een hooge en fraaije vuurtoren; de inwoners leven van vischvangst en scheepvaart, doch eene der groote bronnen van welvaart leveren de (ongeveer 1600) badgasten op, welke jaarlijks dit stadje als badplaats bezoeken. Dagelijks varen van S. stoombooten naar Stettin en Rugen, alsmede eenige malen in de week naar Kopenhagen.

SWOBODA (WENCESLAUS ALOYSIUS), Boheemsch dichter en schrijver, werd den 8sten December 1781 te Namarow geboren, studeerde te Praag, werd later aldaar professor aan het gymnasium en overleed er den 8sten Januarij 1849. Hij gaf in het Czechisch of Boheemsch gedichten, verhalen en novellen uit, die grooten opgang maakten en meest in tijdschriften en almanakken verspreid zijn. Ook heeft hij veel uit de classieken in het Duitsch vertaald, als de treurspelen van Seneca (Praag 1817) en *Muster redender Künste aus röm. Classikern* (3 dln. Praag 1820—29); eindelijk heeft hij ook over de theorie der muziek geschreven.

SWOL (CHRISTOFFEL VAN), negentiende gouverneur-generaal van Neêrlands-Indië, geboren te Amsterdam omstreeks 1660. In 1683 vertrok hij naar Indië, alwaar hij, van den minsten af, al de rangen doorliep, totdat hij in 1700 tot buitengewoon-, en in 1702 tot gewoon raad van Indië opklom, en in 1713 van Riebeek, als gouverneur-generaal opvolgde. Na gedurende vijf jaren die betrekking bekleed te hebben, overleed hij te Batavia, den 12den November 1718.

Het verdrag, waartoe hij de Sinezen dwong, om namelijk de thee voor het twee-derde van het vroeger daarvoor betaalde te leveren, bragt den handel, in plaats van voordeel, een belangrijk nadeel toe. Daarentegen sloot hij in 1718, een' voordeeligen vrede met den Samoryn van Malabar, en bragt ook den oorlog op Java ten einde, door de inneming van Soerabaya.

SYBARIS was vroeger eene aanzienlijke, door hare schatten en weelde befaamde stad op de kust van Lucanië aan de golf van Tarente tusschen de twee riviertjes Sybaris en Crathis. Naar de sage luidde, werd zij 720 jaren voor Christus door Achaeërs en Troezeniërs gesticht. Door haren handel op Groot-Griekenland en Klein-Azië zag zij zich spoedig tot uitgestrekte magt en verbazenden rijkdom stijgen, doch ook de weelde sloop met die schatten hare muren binnen en de Sybariten werden spoedig door de geheele oudheid om hun weelderig leven en vooral om hunne lekkerbekkerij berucht. In 510 v. Chr. werd S. door de Crotoniaten verwoest. Eene eeuw later bouwden de nakomelingen niet verre van de puinhoopen, de stad weder op en gaven haar den naam van Thurium; doch dit bleef een onbeduidend plaatsje en verviel spoedig weder.

SYCOPHANT. Zoo noemde men bij de Atheners iemand, die de zoodanigen bespiedde en aanklaagde, welke tegen de Atheensche wetten vijgen (*Syka*) uit de stad voerden. In vervolg van tijd gaf men aan iedereen valschen aanklager, bedrieger of andere verachtelijke personen, die iemand in geregtelijke zaken of in andere opzigten zochten te misleiden of te benadeelen, den naam van S.

SYDENHAM (THOMAS) werd in 1624 te Windford Eagle, in Dorsetshire, alwaar zijn vader aanzienlijke goederen bezat, geboren. Hij begaf zich in 1642 naar de school te Oxford, verliet haar echter wegens de toenmalige krijgsonlusten reeds in 1646, ging naar Londen en keerde later naar Oxford terug, om zich op de studie der geneeskunde toe te leggen. Naar men zegt, zou hij zich te dien einde ook eenigen tijd te Montpellier opgehouden hebben. Te Cambridge verkreeg S. den graad van doctor in de geneeskunde in 1676, nadat hij reeds in 1663 door het *College of Physicians* te Londen tot het uitoefenen der praktijk was toegelaten. Hij woonde toen reeds lang te Londen (in Westminster) als geneesheer, alwaar hij in korten tijd het vertrouwen van het publiek en de hoogachting van zijne ambtgenooten verwierf. Hij stierf den 29sten December 1689 aan de jicht, waaraan hij sedert zijn 30ste jaar onderhevig was en waarbij zich later niersteenen voegden.

De verdiensten, welke zelfs nog het verste nageslacht aan dezen „Britschen Hippocrates" zal toekennen, in weêrwil der dwalingen waarin hij verviel, bestonden: in het weder invoeren van den geest der Hippocratische waarneming; in het voorstellen der ziekte als een zeer natuurlijk verschijnsel in het leven, dat bepaalde wetten volgt; in het stichten van de leer der ziekteprocessen; in het grondvesten der wetenschappelijke *Epidemiegraphie*, en in het herstellen van de geneeskracht der natuur als het hoofdbeginsel der therapie; voorts nog dat hij, strenger dan zijne voorgangers zulks deden, de radicale van de symptomatische indicatiën scheidde, dat hij het natuurlijke en noodzakelijke der methode van de specifieke geneesmethode ontvouwde en den voorraad van artsenijen vereenvoudigde.

Meer uitvoerige bijzonderheden omtrent de verdiensten van S. zijn te vinden in Haeser, *Geschichte der Medizin; Lives of British Physicians*, (Lond. 1830); en Rob. Wilib. Gernhard, *Dissertatio de Thoma Sydenhamo*, (Jena 1843).

S. schreef de volgende boeken: *Methodus curandi febres propriis observationibus superstructa*, (Lond. 1666); *Observationes medicae circa morborum acutorum historiam et curationem*, (Lond. 1676); *Epistolae responsoriae duae*: 1°. *de morbis epidemicis ab anno 1675 ad annum 1680*. 2° *de luis venereae historia et curatione*, (Lond. 1682); *Dissertatio epistolaris de observationibus nuperis circa curationem variolarum confluentium, nec non de affectione hysterica*, (Lond. 1682); *De podagra et hydrope*, (Lond. 1683); *Schedula monitoria de novae febris ingressu*, (Lond. 1688).

Zijne gezamenlijke geschriften zijn verschenen onder den titel van *Opera omnia* en hebben vele uitgaven beleefd, waarvan de besten het licht zagen te Londen 1784 in 8°, te Genève 1737, 2 deelen in 4° en te Leyden 1754 in 8°. A. F. Jault heeft hiervan eene Fransche vertaling geleverd, (Avignon 1774 8°.), verbeterd en vermeerderd door J. B. T. Baumes, (Montpellier 1816). Eene Duitsche uitgave van J. J. Mastalier zag het licht te Weenen 1686; van G. Spnering te Altona 1802. B.

SYDENHAM (PALEIS VAN). Nadat in 1851 in Hydepark te Londen de eerste internationale nijverheids-tentoonstelling was gehouden, heeft zich spoedig daarna in Engelands hoofdstad eene maatschappij gevormd, die zich ten doel stelde op dergelijke wijze aan nijverheid en beeldende kunsten eene duurzame gelegenheid aan te bieden, om hare gewrochten onder de oogen van een groot publiek te brengen. Het uitgestrekte glazen gebouw, dat in Hydepark gediend had, werd daartoe door die maatschappij, welke er intusschen de bezitster van was geworden, uit elkander genomen, en behoudens doelmatige wijzigingen, te Sydenham, op weinig afstands ten zuiden van Londen, weder in elkander gezet. In betrekkelijk korten tijd stond het gebouw op zijne plaats, zoodat op 1 Mei 1854 de opening kon plaats hebben. De kosten hadden tot op dat tijdstip 1 millioen p. st. beloopen. Het nieuwe, zoogenaamde kristallen paleis verheft zich op den hoogsten heuveltop van eene oneffene vlakte van 120 bunders, aan den Londen-Brightonschen spoorweg, tusschen de stations Sydenham en Anerley. Deze vroeger kale vlakte is herschapen in prachtige terrassen, tuinen, parken, wandelingen, meeren en eilanden, waarin zich voor een deel levensgroote beelden van dieren uit de voorwereld, voorts tallooze standbeelden en springbronnen bevinden. De bezoekers worden er van twee zijden, door spoorwegen regtstreeks heengevoerd.

Het nieuwe gebouw behield de vroegere hoofdfaçade met twee zij-transcepten, zoo groot als het voormalige hoofd-transcept, en een midden-transcept met een hoogdak van 120 voet spanning en 194 voet hoogte. Het geheel werd 240 voet verkort, en daardoor, met behulp van een' verbeterden zuilenbouw, de indruk van het geheel in het oog van den beschouwer gemakkelijker gemaakt. Door de grootere hoogte daarentegen werd de ruimte met een derde vermeerderd; deze bedraagt 40 millioen cub. voeten, d. i. 4 maal zooveel als de St. Paulskerk te Londen.

Kunsten, wetenschappen, nijverheid en cultuur van alle tijden en alle landen der aarde, worden er vertegenwoordigd. Links

van het middenvak bevinden zich historische kunstverzamelingen en leveren in getrouwe navolgingen eene aanschouwelijke geschiedenis van de bouw- en beeldhouwkunst van vroegere tijden en volken. De Romeinsche bouwkunst is er onder anderen door eene welgelukte copie van een in onzen tijd te Pompeji ontdekt paleis vertegenwoordigd. Van de meest beroemde beeldwerken uit den Griekschen en Romeinschen tijd en ook van die uit latere eeuwen vindt men goede copiën, en in een Walhalla eene overrijke verzameling van portretten in gips van beroemde mannen. De tegenovergestelde zijde van het gebouw is aan de nijverheid gewijd; in verschillende, ieder op bijzondere wijze gebouwde ruimten zijn wollen en zijden stoffen, schrijfgereedschappen, meubelen, enz., meerendeels uit Engelsche fabrieken, ten toon gesteld. Bovendien zijn op de galerijen, waarvan er vijf boven elkander in het hoofd-transeept zijn aangebragt, niet minder dan 140,000 □ voeten, tot een bazar verhuurd. Door het gewelfde, 1608 voet lange hoofdschip, verdeelen zich botanische, zoologische en ethnologische groepen, waarbij de planten en dieren van allerlei luchtstreken en de levenswijze van verschillende volken veraanschouwelijkt worden. Geologie, zoowel wetenschappelijk als praktisch met betrekking tot de mijnwerken, ruwe voortbrengselen uit de natuur zoowel als de nieuwste uitvindingen, enz. vormen er de belangrijkste afdeelingen.

De noodige verwarming voor de planten, evenzeer als des winters voor de bezoekers, wordt, door middel van een pijptoestel van wel 50 Engelsche mijlen lengte, verkregen uit den Paxton-tunnel, alwaar ook de tentoongestelde stoomwerktuigen in beweging worden gebragt. Aan de beide einden van het gebouw bevinden zich groote zijvleugels, eindigende in glazen torens, welke de toestellen voor de waterwerken en den zich zelven verterenden rook verbergen. Wie lust heeft een' algemeenen blik op de stad Londen en hare rijk bebouwde omstreken te werpen, kan van uit deze torens en de daarop aangebragte open galerijen de schoonste vergezigten genieten.

Dat deze grootsche inrigting van den aanvang af en nog steeds eene buitengewone aantrekkingskracht bezit, niet alleen voor de bewoners van Londen, maar ook voor de talooze vreemdelingen, die Engelands hoofdstad bezoeken, is ligt te begrijpen. Gedurende de 10 eerste jaren van haar bestaan was zij bezocht door 15,267,000 personen, de exposanten met hunne bedienden en personeel niet medegerekend.

De oprigting van het kristallen paleis heeft het vroegere onbeduidende Sydenham in eene bloeijende stad van villa's en hotels herschapen. Onder de laatsten verdient vooral vermelding het Queens hotel, dat door zijne grootte, den stijl waarin het gebouwd is en zijne inwendige inrigting uitmunt. Door de nog steeds voortgaande stichting van nieuwe gebouwen zullen Sydenham, Norwood en Foresthill, de drie spoorwegstations naar den kant van Londen, waarschijnlijk met der tijd tot eene der prachtigste voorsteden van die wereldstad aaneenverbonden worden.

SYDNEY, ook wel Sidney gespeld, is de hoofdplaats van het district van denzelfden naam, dat een deel uitmaakt van Nieuw Zuid-Walis, zijnde de zuidoostelijke punt van Nieuw-Holland. Het daarbij behoorende fort Macquarrie is gelegen op 33° 51′ 40″ Z. Breedte en 151° 14′ O. Lengte Greenwich. De plaats heeft 19,000 inwoners. De gouverneur heeft er zijnen zetel. Om de stad zijn drie forten aangelegd. Men vindt er kerken, werven, boekdrukkerijen, ook wetenschappelijke inrigtingen, en onderscheidene inrigtingen voor opvoeding en onderwijs. Tot het district behooren nog twee voorname plaatsen: Port Jacson, met een vuur, dat noordelijk van Sydney gelegen is, en Botany-baai, zuidelijk daarvan, bekend als eene deportatie-plaats voor Engelsche veroordeelden. De grond is meer boschrijk, dan wel vruchtbaar.

SYENIET is eene rotssoort zamengesteld uit feldspath (labrador) en hornblende. Het laatstgenoemde geldt als kenmerkend voor het gesteente, hoewel het feldspath gemeenlijk de overhand heeft. Kwarts komt er niet of in zeer geringe hoeveelheid in voor. Het feldspath is veelal van eene roode kleur en het hornblende groenachtig zwart. Het gesteente komt meer grof-, dan fijnkorrelig voor. De benaming is afgeleid van de oude Aegyptische stad Syene, thans Assuan, dewijl men vroeger meende, dat de oude Aegyptenaren het S. voor hunne bouwwerken uit de omstreken van die stad haalden. Later is evenwel gebleken, dat bij Syene in het geheel geen S., maar wel graniet voorkomt; doch om geene nuttelooze verwarring te veroorzaken, heeft men het gesteente zijnen ouden naam laten behouden.

Somtijds wordt het hornblende in het S. door hypersthen vervangen, als onder anderen in de Cuchallenbergen in Schotland, in de Veltlin, tusschen Bormio en Tirano in Lombardije, enz. Zoodanig uit feldspath en hypersthen gemengd S. wordt *hypersthen-syeniet* genoemd.

Tot de dikwijls in het S. voorkomende bijmengsels behooren kleine titaniet-kristallen; ook vindt men er nu en dan kwartskorrels en mica-blaadjes in en zirkon-kristallen worden vooral in het S. van Noorwegen, Zweden en Groenland aangetroffen en daarom met den naam van *zirkon-syeniet* bestempeld. Dit is eene fraaije rotssoort; van de bestanddeelen maakt het feldspath het grootste gedeelte uit, het hornblende en zirkon komen daarin voor als in eene grondmassa liggende. Meestal speelt het feldspath in schoone hemelsblaauwe en andere bonte kleuren. Rotswanden van zirkon-syeniet leveren in het zonnelicht een ongemeen fraai gezigt op.

In de oudheid werden vele gedenkstukken uit S. vervaardigd. Reeds de Aegyptenaren maakten er beeldzuilen van, inzonderheid obelisken met beeldschrift of hieroglyphen versierd. De kolossale zuilen, welke zich in het kasteel van Heidelberg bevinden, zijn uit deze rotssoort gemaakt; men meent, dat zij afkomstig zijn uit het paleis van Karel den Grooten te Ingelheim. Het monument ter eere van den ongelukkigen generaal Moreau te Räcknitz bij Dresden, door den Russischen prins Repnin opgerigt, bestaat uit dit gesteente. Overigens wordt het gebruikt om wegen en straten te plaveijen. De fijnkorrelige verscheidenheid is zeer geschikt tot bouwkunstige versieringen.

In het algemeen komt het S. op dezelfde wijze in de natuur voor als het graniet; doch het behoort tot latere vormingstijdperken en is niet zoo oud als het vroegste graniet; het is zelfs nog jonger dan het thonschiefer, kalksteen en grauwacke. In sommige landen verheffen de S.-bergen zich tot eene vrij groote hoogte, hebben spitse kruinen en steile wanden; in andere oorden daarentegen komt het slechts in afgeronde heuvels voor. De spleten, welke in deze rotssoort aangetroffen worden en somwijlen van eene aanzienlijke grootte zijn, loopen niet zelden door neptunische beddingen heen en wel door zoodanige rotssoorten, die rijk aan versteeningen zijn; ook ziet men het S. wel boven zoodanige rotssoorten eene plaats innemen. Wanneer de door kloven en spleten van een gescheidene S.-massa's zich langzamerhand van elkander verwijderen, storten er wel eens groote rotsblokken langs de berghellingen, tot in de diepte der valleijen naar beneden. Uit zoodanige steen-ophoopingen ziet men dan afgezonderde rotsen als pyramidale klippen er boven uitsteken. Niet ver van Auerbach, aan de Bergstrasse, op den weg van Darmstad naar Heidelberg, vindt men eene zoodanige ophooping van rotsblokken, welke bekend is onder den naam van *Felsenmeer*. Aldaar liggen de vermaarde *Reuzenzuil* en het *Reuzenaltaar*. Deze stukken liggen op de helling van den 1632 Rijnl. voet boven de oppervlakte der zee verhevenen Felsberg. De Reuzenzuil, welke ongeveer op het midden van de helling des bergs ligt, is 31 voet 8 duim lang, beneden 4 voet 8 duim en boven 3 voet 10 duim in middellijn. Het gewigt wordt op 61,440 pond berekend. Men meent, dat zij nog 11 voet langer moet geweest zijn en dat de afgeslagene stukken zich in het dorp Beneden-Kirchen, aan den voet des bergs, bevinden. Het Reuzenaltaar is 13 voet 4 duim lang en breed en 5 voet hoog en ligt iets hooger op den berg dan de zuil. Zoowel in vroegere als in latere tijden trokken deze rotsblokken de opmerkzaamheid der oudheidkundigen tot zich. Men verliest zich in gissingen aangaande den oorsprong en de bestemming van deze grootsche en onvoltooid geblevene gedenkstukken. — Voorts treft men het S. aan in de Vogezen, het Thuringerwald, het Erzgebergte, in Moravië, Hongarije, Noorwegen, Schotland, enz. Het zirkon-S. is van eene meer beperkte verbreiding en wordt gevonden in Noorwegen, Zweden, in het Ural-gebergte en in Groenland.

Het S. is even als het graniet en andere niet in lagen voorkomende rotssoorten uit het binnenste der aarde te voorschijn gekomen. Voor zijne plutonische wijze van vorming getuigen de omstandigheden, waarin het gelegerd is; vooral het onloochenbare later ontstaan daarvan in vergelijking van het hem omringende gesteente, het aanwezig zijn van gangachtige ruimten,

gelijk ook het niet voorkomen in lage koepelachtige bergvormen ens. Doch vooral heeft men zeer belangrijke bewijzen daarvan in de veranderingen, welke onderscheidene andere rotssoorten hebben ondergaan op die plaatsen, waar ze met S. in aanraking komen; zoo is onder anderen digt kalksteen in korrelig kalksteen overgegaan. Volgens de waarnemingen van Kupffer is het S. in het Uralgebergte klaarblijkelijk na de vorming van den overgangskalksteen te voorschijn gekomen, uitboofde de laatstgenoemde op verscheidene plaatsen door S. bedekt wordt; op sommige plaatsen schijnt de kalksteen door het S. omhoog geheven te zijn; de kalksteen is er korrelig, waar hij door S. begrensd wordt.

SYLLA. (Zie *Sulla*).

SYLLOGISMUS beteekent in de logica eene sluitrede. Zij is uit drie deelen te samengesteld; uit de hoofdstelling (*major*), uit de ondergeschikte (*minor*) en uit het eigenlijke besluit (*conclusio*). Er zijn verschillende soorten van Syllogismen, die zich weder in verschillende vormen (figuren en moden) kunnen voordoen. Aristoteles is de eerste geweest, die de leer van het S. heeft ontwikkeld en tot volkomenheid gebragt. Vroeger meende men door het S. alles te kunnen bewijzen; doch men zag niet genoeg in, dat alles hier van de waarheid der „praemissen" (zie *Praemissen*) afhangt. Het bewijs der waarheid van de praemis of major behoort eigenlijk niet tot de logica, die slechts de wetenschap der denkvormen is, maar tot de metaphysica of de leer der begrippen, en tot de andere wetenschappen waartoe de hoofdstellingen behooren. In onzen tijd heeft men op het voetspoor van Hegel de logica met de metaphysica verward, waardoor een stelsel van afgetrokken begrippen is ontstaan, dat geene concrete wezenlijkheid (realiteit) bevatte. De logica moet de stof van het denken niet uit haar zelve maar van elders ontleenen en hiervan een rigtig gebruik maken, dan eerst kan zij door de leer der Syllogismen tot grondige en juiste besluiten komen.

SYLPHEN zijn, met name in het polytheïstisch-pantheïstisch stelsel van Paracelsus, luchtgeesten, of liever wezens, die men zich moet voorstellen als begaafd met een aetherisch ligchaam van uiterst ijle stof, zoodat zij wel, even als de menschen, ligchamelijke verrigtingen doen, maar toch veel minder aan eene plaats gebonden, doorschijnend en van eene verbazende vlugheid zijn. Naar de ziel zijn zij voorzien van uitgebreider kennis dan de mensch; zij lezen in de toekomst en weten de schuilplaats van verborgen schatten. Zij zijn van eene goedaardige natuur, houden veel van kinderen en welwillende menschen, met welke zij zelfs huwelijken aangaan; de kinderen daaruit geboren, behooren tot het menschelijk geslacht. Paracelsus heeft over deze vermeende wezens eene verhandeling geschreven, die onder zijne werken is opgenomen; hij legt daarin eene verbazende kennis van de natuur dezer tooverwezens aan den dag.

SYLVESTER. De R. C. Kerk telt twee pausen van dezen naam (want de derde, tegenpaus ten tijde van Benedictus den IX^den^, wordt niet medegerekend). S. de I^ste^ leefde ten tijde van keizer Constantijn den Grooten, die hem, naar men verhaalt, het zoogenoemde patrimonium Petri zou geschonken hebben. Hij overleed den 31sten December (nog zijn kerkelijke vierdag) 335. — S. de II^de^, voor zijne verheffing Gerbert genoemd, leefde omstreeks het jaar 1000. Hij maakte zich vooral bekend als wis- en werktuigkundige, hetgeen hem bij zijne tijdgenooten in verdenking bragt van met den booze in betrekking te staan. Velen houden hem voor den uitvinder der radernurwerken. Hij maakte zich ook verdienstelijk door zijne bemoeijingen in het belang van het schoolwezen. Buiten kijf was hij een der kundigste mannen uit die donkere eeuwen.

SYLVIUS (Frans de le Boe), werd in 1614 te Hanau geboren, waarheen zijne ouders zich ten gevolge van krijgsonlusten begeven hadden. Hij legde zich op verschillende hoogescholen van Holland, Frankrijk en Duitschland op de geneeskunde toe, verkreeg in 1637 te Bazel den doctoralen graad en leefde vervolgens als praktiserend geneesheer te Hanau, daarna als privaatdocent te Leyden en later als arts te Amsterdam. In 1658 werd hij tot hoogleeraar aan de Leydsche academie benoemd, in welke betrekking hij zich in korten tijd een' zoo grooten roem verwierf, dat het aantal zijner toehoorders tot eene hoogte klom, als slechts in lateren tijd onder Boerhaave overtroffen werd. Tot deze omstandigheid droeg gewis zijne fraaije ligchaamsgestalte, zijn beminnelijk karakter, zijne bescheidenheid, zijn onvermoeide ijver voor de wetenschap, zijne schitterende welsprekendheid, zijne grondige ontleed- en scheikundige kennis niet minder bij, dan de eenvoudigheid van zijn geneeskundig stelsel. S. stierf op 58-jarigen leeftijd in het jaar 1672, kort na den dood van zijne tweede echtgenoote en van zijne eenige dochter, aan de gevolgen der door hem zelven beschreven epidemie van het jaar 1669.

Het stelsel van S. berust daarop, dat er geene andere grondslagen der geneeskunde zijn dan de ontleedkunde, de physiologie en de klinische ondervinding. Bij hem is zelfs niet uit de verte sprake van een' schriftgeleerden grondslag der geneeskunde. Aan autoriteiten hechtte hij zoo weinig waarde, dat men in zijne werken nergens den naam van een' anderen arts zal aantreffen. Van het grootste belang rekende S. de kennis der ontleedkunde, die aan hem vele belangrijke ontdekkingen te danken heeft. Tot opheldering van physiologische vraagpunten wilde hij vooral de scheikunde doen dienen, zich vrijwarende om als ontwijfelbare waarheden op te stellen, wat, vooral bij den lagen trap, waarop de scheikunde toen stond, niet meer dan hypothese zijn kon.

Een' der grootste verdiensten van S. is de zorg door hem aan het klinisch leeraarambt besteed. Hij mag als de eerste gelden, door wien in nieuweren tijd deze tak van het wetenschappelijk onderwijs naar waarde werd geschat.

Verdere bijzonderheden omtrent S.'s leven en zijn stelsel zijn te vinden in Luc. Schacht, *Oratio funebris in memoriam Sylvii;* Haller, *Biblioth. medic.*, en Spiess, *van Helmont's System der Medicin verglichen mit den bedeutenderen Systemen älterer und neuerer Zeit*, Frankfort 1840.

De gezamenlijke werken van S. verschenen: Amsterd. 1679, 4°; 1680, 4°; Genève 1680; Utrecht 1691; Amsterd. 1695; Venet. 1706; Genève 1736; Parijs 1771 (2 deelen). B.

SYMBOLEN zijn in het algemeen zoodanige zaken, voorwerpen of verrigtingen, door welke eene andere beteekenis wordt aangeduid dan het denkbeeld dat er onmiddellijk door verwekt wordt. Dienen zij in sommige opsigten ten einde het bovenzinnelijke te verzinnelijken, zij werden ook reeds in de hooge oudheid gebezigd ten einde een kleed van geheimzinnigheid te spreiden over hetgeen men niet oorbaar achtte in eigenlijke bewoordingen uit te drukken of onder het bereik eener algemeene bekendwording te brengen. Daar S. *beelden* zijn, die het daarmede bedoelde tot de *zintuigen* overbrengen, bezigt onze taal te regt het woord *Zinnebeeld*. Zie ook dat art.

SYMBOLISCHE SCHRIFTEN noemt men die opstellen, welke door eenige christelijke kerkgemeenschap regtens worden aangemerkt als de uitdrukking harer geloofsovertuiging of eigendommelijke opvatting en ontwikkeling van den zin en inhoud der H. Schrift, als kenbron en toetssteen der christelijke waarheid. Oorspronkelijk ontstaan uit de dubbele behoefte, om zich uit te spreken tegenover hetgeen in strijd geacht werd met het regtzinnigheidsbegrip, en om tegenover de buitenwereld rekenschap af te leggen van het christelijk bewustzijn, ontstonden zij ten deele reeds in de eerste eeuwen der christelijke kerk, gelijk dan ook de algemeene kerk sedert de IV^de^ eeuw als zoodanig aanmerkte: 1) de apostolische geloofsbelijdenis of zoogenoemde Twaalf artikelen des algemeenen christelijken geloofs (zie *Twaalf artikelen*); 2) de Niceesche geloofsbelijdenis, beter de Niceesch-Constantinopolitaansche genoemd, omdat zij wel in het concilie van Nicea (325) is aangenomen, maar eerst in dat van Constantinopel (381) met eenige wijzigingen voor goed is vastgesteld; 3) de Athanasiaansche geloofsbelijdenis, die dit eigenaardige heeft, dat zij, de zaligheid ontzeggende aan allen, die met hare geloofspunten niet instemmen, het kenmerk des christendoms ten onregte gelegen acht in het belijden van bepaalde geloofsstellingen.

De Oostersche of Grieksche kerk heeft (zie *Grieksche Kerk*) hare S. S., die door Kimmel te Jena in 1843 zijn uitgegeven, onder den titel: *Libri Symbolici ecclesiae orientalis.*

Over de S. S. der R. Catholieke kerk zie het art. *Roomsche Kerk;* over die der Evangelisch-Luthersche het art. *Luthersche Kerk.* De Hervormden hebben geene algemeen aangenomene S. S., maar deze verschillen in de onderscheidene landen, waar de Hervormde Kerk gevestigd is. De Nederlandsche Hervormde Kerk erkent als hare S. S. de Nederlandsche geloofsbelijdenis, oorspronkelijk in de Fransche taal opgesteld door Guido de Bres, nagezien door Saravia, Calvijn en enkele andere godgeleerden, en alzoo

het eerst in het Ned. uitgegeven in 1562, later ontelbare malen, het laatst in den oorspronkelijken drukvorm door de heeren Enschede te Haarlem (1864); voorts den Heidelbergschen Catechismus (zie *Catechismus*). Aan de *Canones* der Dordrechtsche Synode van 1618 en 1619 wordt door vele, zich in het uitsluitend bezit der regtzinnigheid achtende Nederlandsche Hervormden veel waarde gehecht, meer algemeen zijn zij in de Hervormde Kerken der voormalige Nederlandsche republiek niet als S. S. aangenomen. Prof. Vinke gaf (Utrecht 1836) eene zorgvuldig bearbeide uitgave van de *Libri Symbolici ecclesiae Reformatae Neerlandicae*; zie voorts ook Ros, *Historisch berigt van de Formulieren van eenheid der Ned. Geref. Kerken*, laatst uitgegeven Kampen 1857. De Zwitsersche Hervormde Kerken hebben tot S. S. de *Formula Consensus*, waarvan mede vele uitgaven bestaan; de Engelsche Hervormde kerk de Confessie in XXXIX artikelen, eerst op last van koning Eduard den VI[den] in het jaar 1553 uitgegeven; de Fransche hare *Confession*, even als de meeste overigen in de kerkboeken voorkomende; die der Pruissische Hervormde kerken is door de ineensmelting van de Evangelisch-Luthersche en Hervormde kerken daar te lande vervallen. Overigens verwijzen wij naar de verschillende verzamelingen van Hervormde S. S. in: *Harmonia Confessionum orthodoxarum et Reformatarum ecclesiarum* (Genève 1681), *Corpus et Syntagma Confessionum fidei cet.* (Genève 1654); Niermeijer, *Collectio Confessionum in ecclesiis reformatis publicatarum* (Leipzig 1840). Zie voorts over de S. S. in het algemeen: Koecher, *Bibl. theol. Symb. et Catech.* (Wolfenbüttel 1751, en Welch, *Bibl. Theol.* T. I, pag. 302—444), waar ook van S. S. van andere kerkgenootschappen melding gemaakt wordt.

Echter zijn er onderscheidene kerkgemeenten, welke geene S. S. bezitten, noch krachtens hunne handhaving van het zuiver Protestantsche formeel beginsel, dat de H. Schrift de eenige kenbron en toetssteen der christelijke waarheid is, ook kunnen bezitten. Trouwens bij het op den voorgrond plaatsen van dat door de kerkhervorming in het leven herroepen beginsel kunnen ook S. S. nimmer de regel, alleen de uitdrukking zijn eener gemeenschappelijke geloofsovertuiging, gelijk in het art. *Formulier* reeds is opgemerkt. In ieder kerkgenootschap, waarin een vrij onderzoek van de H. Schrift en alzoo een zelfstandig opvatten van de christelijke waarheid wordt toegelaten, kunnen S. S. ook niet meer uitdrukken dan het wezen en de hoofdzaak der gemeenschappelijke belijdenis. Slechts in eene kerk als de R. Catholieke, waar alle vrijheid van onderzoek en opvatting der godsdienstwaarheid is uitgesloten, kunnen S. S. eene volledige verbindende kracht hebben. Voor de Protestantsche kerkgenootschappen kunnen zij in den grond nimmer een verbindend dogmatisch belang hebben, alleen een historisch-apologetisch, gelijk dan ook zelfs door de ijverigste handhavers der kerkleer meer en meer toegestemd wordt. Doch als uitdrukking van geloofsovertuiging hebben en behouden zij, wat geest en hoofdzaak aangaat, steeds eene hooge waarde.

SYMMACHUS (QUINTUS AURELIUS), beroemd Romeinsch redenaar en tevens een der laatste verdedigers van het heidendom aldaar, bloeide in de laatste helft der IV[de] en het begin der V[de] eeuw, en bekleedde te Rome hooge betrekkingen; hij was er namelijk beurtelings stedelijk praefect en consul en oogstte daarbij den roem in van onder de moeijelijkste omstandigheden een streng regtvaardig en eerlijk mensch te zijn, wien het nimmer om eigen voordeel, maar steeds om het heil zijner medeburgers te doen was. Van zijne redevoeringen zijn slechts negen gedeeltelijk tot ons gekomen, waarvan acht door Mai in druk zijn uitgegeven te Milaan 1815 (herdr. Frankf. 1816) en de negende, later ontdekte door denzelfden in zijne *Scriptorum veterum nova collectio* (Deel I, afd. 4). Daarentegen zijn ongeschonden tot ons gekomen tien boeken van zijne brieven, welke, ofschoon den stijl van die des jongeren Plinius te slaafsch volgend, desniettemin onschatbaar zijn voor de geschiedenis dier tijden. Deze brieven zijn uitgegeven door Juretus (Parijs 1580 en 1604), Lectius (Genève 1587), Scioppius (Mentz 1608) en Pareus (3de druk, Frankf. 1651). Verg. Morin, *Études sur la vie et sur les écrits de Symmachus.*

SYMMETRIE beteekent in de kunst de gelijkmatige schikking van gelijksoortige deelen, welke in het oog gehouden moet worden in die werken, die uit den aard der zaak gelijke en gelijkende deelen bevatten. Men bevordert haar door het vaststellen van een middenpunt of oogpunt, van hetwelk men het geheel kan overzien. Er zijn echter een aantal voorwerpen, welker vrije schoonheid zulk eene gelijkmatigheid verbiedt en waarvan de voorstelling door het in acht nemen van S. stijf, pijnlijk en gedwongen wordt, zoo als b. v. de ordonnantie van organische en levende ligchamen in eene groep; van daar ook dat zij in de landschapschilderkunst, in den aanleg van tuinen, in de groeperingen en de houdingen van figuren op eene schilderij, zoowel als op het tooneel, eene zeer slechte uitwerking kan doen. Het meest valt de S. in het oog bij de bouwkunst, welker aard de verstandige en smaakvolle aanwending der ruimten, der afmetingen en der wiskundige verhoudingen bij onbezielde en groote massa's vordert, zoodat het gebrek aan, en de verstoring van de gelijkmatige evenredigheid der bijzondere deelen de eerste en grootste fout van een architectonisch gewrocht wordt geacht, en ook den leek in het oog moet vallen.

SYMPATHETISCHE GENEZINGEN noemt men de zoodanigen, welke door eene geheimzinnige kracht, van zekere zelfstandigheden of ligchamen uitgaande, dikwijls zonder dat deze met het zieke ligchaam in aanraking komen, bewerkt worden. Verschillende middelen worden tot bereiking van dit doel aangegrepen, zoo als het dragen van amuletten of talismanen, het doen van gebeden enz. Dat van den kant van den patient een vast geloof aan het heilaanbrengend middel vereischt wordt en bij gebreke hiervan de kuur mislukt, valt ligt in te zien. Mogten dergelijke middelen bij nerveuse aandoeningen werkelijk genezing tot stand gebragt hebben, dan zoekt men de verklaring daarvan in den indruk op het zenuwgestel te weeg gebragt. Wanneer uitwendige geneesmiddelen worden aangewend, zijn deze steeds zeer wonderlijk zamengesteld; daaronder behooren zoogenaamde Sympathetische pleisters en zalven, de aanwending van slangen, schildpadden en andere dieren, welke meestal op de maag moeten gelegd worden; het achter zich werpen van voorwerpen, waarmede het lijdende deel vooraf is bestreken, de aanwending van urine van den patient, waarin vooraf onderscheidene stoffen gekookt zijn, het begraven van zoodanige stoffen in mierenhoopen of andere minder gewone plaatsen. Dit moet bijna altijd geschieden bij het afnemen van de maan. B.

SYMPATHIE. Dit woord beteekent *medegevoel*, waaronder men een' gevoelssamenhang verstaat, dien men onder afzonderlijke gedeelten der schepping bespeurt. Dezen zamenhang erkent men door onmiddellijke waarneming van het gevoel, of door de waarneming van eene reeks van verschijnselen, zonder dat wij in staat zijn deze tot de eerste oorzaak terug te brengen. De S. tusschen verschillende deelen van het levend organismus, b. v. tusschen de borsten en de baarmoeder, de maag en het hoofd, de huid en het darmkanaal enz., is een verschijnsel dat vooral in pathologische toestanden onmiskenbaar wordt waargenomen. Er bestaat ook eene *psychische S.* (zoowel als *antipathie*), welke iedereen van tijd tot tijd ondervindt, in tegenwoordigheid van anderen, die hij nooit gezien of althans niet opgemerkt had; maar ook deze S. kunnen wij nog niet verklaren, gelijk ook wel niet te verwachten is bij onze gebrekkige kennis van het functionele zenuwleven. B.

SYMPHEROPOL. (Zie *Simferopol*).

SYMPHONIE, dat is *zamenklank*, heet in de hedendaagsche muziek een uitgewerkt stuk, voor een geheel orchest gezet en uit verschillende afdeelingen bestaande. Van de „ouverture" onderscheidt zij zich door op zichzelve te staan en de hoofdgedachten van een daarop volgend geheel, b. v. eene opera niet uit te drukken; van een „concert" door de voortdurende gemeenschappelijke zamenwerking van al de instrumenten uit welke het orchest bestaat. De voornaamste componisten van symphonien zijn: Bach, Pleijel, Haydn, Mozart, en vooral Beethoven; voorts ook Mendelssohn-Bartholdy, Ries, Schumann en anderen.

SYMPTOMEN. Dit woord beteekent in het algemeen genomen *verschijnselen*, doch men bezigt het meer bepaald voor *ziekteverschijnselen*. B.

SYNAGOGE, van het Grieksche Συναγωγη, verzameling, is de gewone naam van de godsdienstige vergaderplaatsen der Israëliten. Ofschoon zulke bedehuizen volgens hunne eigene overleveringen reeds van den aartsvaderlijken tijd zouden dagteekenen, is het meer dan waarschijnlijk, dat zij eerst geruimen tijd na

het eindigen der Babylonische ballingschap ontstaan zijn. Na de verwoesting van den Jeruzalemschen tempel geraakten zij in hooger eere, daar zij van toen af de eenige plaatsen waren van gemeenschappelijke godsverheerlijking, terwijl zij vroeger hoofdzakelijk dienden tot het lezen der heilige boeken en tot het onderwijs der gemeente in de wet van Mozes en de pligten van godsdienst en maatschappelijk leven. De tegenwoordige Synagogen hebben, bij alle verschil in grootte en sierlijkheid, met elkander gemeen: 1°. de Oron of kast voor de gewijde rollen; zij vervangt de arke des verbonds en heeft hare plaats aan die zijde des gebouws, welke naar Jeruzalem gekeerd is; in kostbare Synagogen zijn deze boekrollen, welke somtijds het geheele O. V. maar altijd de Thora (de boeken van Mozes) en de overige gedeelten der H. Schriften tot voorlezing bestemd bevatten, met min of meer sierlijke gordijnen of voorhangsels bedekt; 2°. de Almemor of Bima, zijnde eene verhevenheid of estrade, voor den voorlezer en prediker; binnen het hekwerk dier Bima hebben ook de godsdienstige handelingen, b. v. de bevestiging des huwelijks enz. plaats; 3°. de zitplaatsen voor de mannen; 4°. galerijen met traliewerk voor de vrouwen; 5°. een of meer luchters voor de verlichting op feest- of sabbathdagen.

Zie voorts Vitringa, *De synagoge veters* (Franeker 1696), en over de opzieners en overige beambten der S. dezz. *Archisynagogus* (ald. 1684).

SYNAGOGE (De Groote) was de naam eener uit 26 wetgeleerden bestaande vergadering, die door Ezra werd ingesteld tot het algemeene opzigt over de getrouwe nakoming der godsdienstgebruiken; zij was echter reeds lang voor den ondergang van den Joodschen staat te niet gegaan.

SYNCHRONISTISCH noemt men die behandelingswijze van een historisch onderwerp, waarbij het gelijktijdige nevens elkander wordt geplaatst of onmiddellijk bijeengevoegd, ook waar het verschillende landen en volken betreft; in tegenoverstelling met de ethnographische methode, die de betrekking van een volk tot de behandelde zaak achtervolgens voordraagt. De S. manier leent zich uitmuntend tot historische tabellen, terwijl de gepaste vereeniging van Synchronismus met Ethnographie eene der uitmuntendste eigenschappen van den geschiedschrijver uitmaakt.

SYNCOPE (zamentrekking) is die, vooral in de dichterlijke taal gebruikelijke inkorting van een woord, waardoor het in het midden eene of meer letters mist; b. v. eeuwge, zaalge, dierbre. De S. verschilt dus daarin van de Apocope, dat de laatste eene afkapping aan het begin of einde van een woord aanduidt, b. v.: „'t is u nut" voor „het is u nuttig."

SYNCRETISMUS heet in de wijsbegeerte hetgeen men in het dagelijksche leven „geven en nemen" zou noemen, de poging om verschillende stelsels tot elkander te brengen door zoodanige voorstelling van strijdige of uiteenloopende beginselen en meeningen, waarbij het tegen elkander overstaande eene meer bevredigende houding erlangt. Zoodanig S. was reeds het streven der oude academici en peripatetici, in de XV^de^ eeuw ook dat der Platonisten tegenover de Aristotelianen (zie Thomasius, *De syncretismo peripatetico*, *Orat.* blz. 340 sqq).

In de XVII^de^ eeuw openbaarde zich in de Luthersche kerk in Duitschland een streven der syncretisten, ook calixtynen genoemd naar Georgius Calixtus, hoogleeraar te Helmstadt, op godgeleerd gebied. Hun streven was, de dogmatische geschillen tusschen de Lutherschen en de Hervormden bij te leggen; de geest des tijds bragt echter mede dat zoodanige pogingen werden uitgekreten voor blijken van onverschilligheid omtrent de christelijke waarheid. Breedvoerig berigt aangaande deze thans vergeten geschillen vindt men vooral bij Walch, *Introductio in controversias Lutheranas*, en *Bibl. Theol.* T. II.

SYNDICUS is de algemeene benaming voor hen, die namens corporatiën of individuen, met het beheer en bestuur eener zaak zijn belast. Te Athene werd, na het verjagen der dertig tyrannen, een voorloopig bewind gekozen door het volk en den raad, hetwelk over de verbeurd verklaarde goederen moest oordeelen, en wier leden σύνδικοι (*syndici*) genoemd werden. Ook op kerkelijk gebied is de naam van S. gebruikelijk, en beteekent zoo veel als advocatus ecclesiae.

In de taal van het regt, voornamelijk in het Fransche koophandelsregt (faillitenregt), geeft de benaming *Syndics* te kennen, hetgeen men bij ons gewoon is *curators* in een' failliten boedel te noemen.

SYNECDOCHE heet die rhetorische figuur, bij welke de benaming van het bijzondere gebezigd wordt om het algemeene uit te drukken, of omgekeerd; b. v. *kiel* voor *schip*, *brood* voor *spijze;* „de *soldaat* leed gebrek," voor: „het *leger* leed gebrek," enz.

SYNEDRIUM. (Zie *Sanhedrin*).

SYNERGISMUS noemt men die voorstelling in de christelijke dogmatiek, bij welke aan den menschelijken wil eene wezenlijke werkzaamheid wordt toegekend tot het te weeg brengen van 's menschen bekeering. In de helft der XVI^de^ eeuw ontstond deswegens een levendige strijd in de godgeleerde wereld van Duitschland, in welken Pfeffinger, Flacius en Strigel de hoofdkampioenen waren. Walch geeft, *Bibl. Theol.* T. II. blz. 595 sqq., de voornaamste schriften in dezen strijd op; vooral verdient vermelding Weissmann, *De vita et controversiis V. Strigelii* (Tubingen 1732). Het vraagstuk behoorde ook tot den strijd met het Remonstrantismus, ten opzigte van 's menschen zoogenoemde onmagt ten goede.

SYNESIS noemt men in de spraakkunst die afwijking der inachtneming van getal of geslacht, welke ontstaat uit inachtneming van de zaak, door het woord aangeduid. B. v. „Ik zag een meisje; zij wandelde" enz. (*zij* omdat men zich eene vrouwelijke persoon denkt, hoewel het woord *meisje* spraakkunstig onzijdig zijnde zou vorderen: *het*); „eene menigte menschen gingen" (hoewel het woord menigte in het enkelvoud staat).

SYNESIUS van Cyrene was een ouderer tijdgenoot van den neoplatonischen wijsgeer Proclus, die in de V^de^ eeuw onzer jaartelling bloeide, en even als deze een ijverig aanhanger der mystieke alexandrijnsche philosophie, waarin hij door de beroemde Hypatia (zie *Hypatia*) werd ingewijd. Op aandrang van den patriarch Theophilus ging hij tot het Christendom over en werd ook later, in 410, bisschop van Ptolemaïs, doch bleef echter aan zijne wijsgeerige gevoelens en inzigten getrouw, ofschoon deze met de leer der kerk weinig overeenstemden, dewijl hij aan geene opstandig der dooden geloofde en veel voor fabelen verklaarde, wat men in zijnen tijd aan het volk predikte. Zijne gevoelens en meeningen heeft hij in hymnen, godsdienstige redevoeringen, brieven en andere opstellen blootgelegd, die bijeengebragt zijn in: *Synesii opera, quae extant omnia*, Grec. et Lat. Dionys Petavius (Parijs 1612) en op nieuw uitgegeven in 1631 en 1633. Zie verder Heineccius in zijne *Disp. de philosophis semichristianis* (Halle 1714), waarin deze geleerde dien bisschop onder de half christelijke wijsgeeren rangschikt.

SYNODE. (Zie *Concilie* en *Presbyteriaal stelsel*).

SYNODISCHE OMLOOPSTIJD noemt men ten opzigte van een tot ons zonnestelsel behoorend hemelligchaam den tijd die verloopt tusschen twee zijner conjunctiën (zie *Conjunctie*) of oppositiën (zie *Oppositie*). De S. O. der maan is derhalve de tijd, die van de eene nieuwe of volle maan tot de andere verloopt.

SYNONYMEN heet men in de leer van den stijl en de welsprekendheid woorden, welke dezelfde beteekenis hebben. Nu bestaan er wel geene woorden, welke in dezelfde taal volkomen hetzelfde beteekenen, doch wanneer het verschil van beteekenis gering is en niet dan bij naauwkeurig en scherp onderzoek duidelijk wordt, neemt men synonymie aan. Om niet in gedurige herhaling van hetzelfde woord te vervallen, gebruikt men in een' stijl, die eenigermate op beschaving en sierlijkheid aanspraak mag maken, nu eens dezen, dan weder genen synonym. In gevallen waarbij echter de juistheid en duidelijkheid der uitdrukking op den voorgrond staat, in wetten bij voorbeeld, moet men zich ten strengste van het gebruik van S. onthouden.

In de beschrijvende natuurlijke geschiedenis heeft het woord S. eene andere beteekenis. Daar duidt men door dit woord aan de dubbele naam door onderscheidene beschrijvers aan een en hetzelfde voorwerp gegeven. Bij voorbeeld, Linnaeus beschrijft zekeren loopkever onder den naam van *Carabus intricatus;* zijn leerling Fabricius, hiervan onkundig, of het dier uit de beschrijving niet herkennende, beschrijft het weder onder den naam van *Carabus cyaneus*. Nu is deze laatste naam de S. van den eersten. Bij den stortvloed van werken over natuurlijke historie en de

ligtzinnigheid of geringe studie van eenige schrijvers is de synonymie in deze eeuw ontzettend vermeerderd en een waar struikelblok voor den student in deze wetenschap geworden.

SYNTAXIS is dat gedeelte der spraakkunst, hetwelk de regelen bevat, volgens welke de afzonderlijke woorden tot volzinnen worden verbonden. Daar deze regelen wel eene algemeene strekking kunnen hebben, maar tevens gewijzigd worden naar den aard van elke afzonderlijke taal, onderscheidt men de algemeene S. van de bijzondere. De eerste behoort tot het taalwezen in het algemeen, de laatste tot elke taal in het bijzonder.

SYNTHESIS beteekent in het algemeen iedere soort van zamenstelling en verbinding, en in het wetenschappelijke en wijsgeerige, de zamenvatting der verschillende bestanddeelen der kennis of der denkbeelden tot eenheid in het bewustzijn. Zoo kunnen de voorstellingen van de eigenschappen der dingen, tot begrippen, deze tot oordeelen en die weder tot besluiten zamengevat worden. Bij de S. van deze soort moet men er voornamelijk op letten, dat er geen tegenspraak in den gedachtenloop insluipe, waardoor eene valsche zamenvatting van ongelijksoortige deelen ontstaat. De grondstelling der S. is dat alles daarin als oorzaak en gevolg te zamen hangt, en daarin niets zonder genoegzaam bewijs gesteld wordt. Men onderscheidt verder eene logische S., waarin de denkbeelden in hunne onderlinge rangordening van bijzondere en algemeene, zamengevat worden, en eene wijsgeerige of transcendentale S., die tot de oorspronkelijke overeenstemming van het *zijn* en het *weten* in het bewustzijn opklimt, en tot de absolute eenheid der kennis zich poogt te verheffen. De S. is aan de Analysis (zie *Analysis*) tegenovergesteld, zij brengt de deelen der kennis tot een groot geheel, en verklaart door de algemeene grondbeginselen de afzonderlijke deelen, b. v. de voorwerpen der schepping en hare wetten uit het Godsbegrip; terwijl de Analysis de begrippen, denkbeelden en voorstellingen in hunne bestanddeelen ontleedt, en door de kennis der bijzondere deelen, tot die van het geheel poogt op te klimmen; b. v. zoo als in de natuurkundige wetenschappen, welke uit de juiste ontleding der verschijnselen de natuurwetten trachten af te leiden. In de wiskunde daarentegen noemt men S., als men van de bijzondere stellingen tot eene algemeene opklimt, en Analysis, wanneer men uit eene algemeene de bijzondere afleidt. De Synthetische methode in de wetenschappen kan dan alleen met goed gevolg toegepast worden als zij met eene naauwkeurige Analysis der bestanddeelen, verschijnselen, denkbeelden en begrippen gepaard gaat.

SYPHAX, koning van Massaesylië in westelijk Numidië, verbond zich in den tweeden Punischen oorlog met de Romeinen, doch werd door Massinissa geslagen en moest naar Mauretanië vlugten, waar hij andermaal door hem overwonnen en buiten staat gesteld werd, om zich bij Scipio (zie *Scipio*) in Spanje te voegen. Kort daarna veranderde echter de toestand van zaken. Massinissa werd door eenen overweldiger van den troon beroofd en S. keerde niet alleen naar zijne staten terug, maar veroverde, doordien hij zich bij de Carthagers gevoegd had, te gelijk het rijk van dezen zijnen mededinger. Scipio trachtte te vergeefs het bondgenootschap tusschen S. en Rome te herstellen, want S., aan wien Hasdrubal zijne, vroeger aan Massinissa verloofde dochter ter gemalin gegeven had, verklaarde zich, toen deze met eene legermagt in Africa verscheen, openlijk voor een' der bondgenooten van Carthago, en voerde een verschrikkelijk leger tegen de Romeinen aan; doch werd geslagen en zelf gevangen genomen. De dood redde hem van de schande om door Scipio in triumf rond gevoerd te worden (553 jaar na de stichting van Rome).

SYPHILIS. Onder dezen naam verstaat men eene chronische dyscrasie of bloedvergiftiging, welke beide sexen zich gewoonlijk berokkenen door uitoefening van den bijslaap met een' besmetten persoon, die daarom dan ook meestal van de geslachtsdeelen, onder den vorm van slijmvloed, genitaalzweren, wratten en zwellingen in de liezen, uitgaat en zich kenmerkt door allerlei min of meer karakteristieke huiduitslagen, keel- en huidzweren, klierzwellingen, pijnen in de leden, ontsteking der beenvliezen en der beenderen zelven enz.

Daar de eerste zigtbare verschijnselen in den regel zulver plaatselijk zich openbaren en de verschijnselen van eene algemeene infectie gewoonlijk eerst later voor den dag komen, heeft men de S. in *primaire* of *plaatselijke*, en *secundaire* of *algemeene* verdeeld.

Fracastor (1521) bestempelde deze ziekte het eerst met den naam van S. In zijn classiek dichtstuk *S. sive morbus gallicus*. De herder Syphilus, zoo luidt zijn gedicht, had zich vergrepen tegen de Zon en is daarvoor het eerst met deze afschuwelijke pestziekte gestraft. *Syphilidemque ab eo labem dixere coloni* (naar hem de syphilitische ziekte door de boeren geheeten).

Bethencourt (1527) noemde deze ziekte het eerst *lues venerea*. De oudste benamingen waren: *morbus gallicus*, *neapolitanus*, *hispanicus*, *pudendagra*, *mentrolagra*. De volksbenamingen waren zeer verschillend: *Spaansche pokken*, *grosse Blätter*, *Franzosen-Krankheit*, *mal Français*, *mal du saint homme Job*, *de Saint-Mevius*, *de Saint-Sement*, *vérole grosse*, *mal de buss*, *mal de piedra*, *mal curial*, *pox* enz. Als gangbare namen zijn hij ons gebleven die van S., *Venerische ziekte*, in Duitschland die van *Lustseuche*.

De ruimte van dit woordenboek gedoogt niet in een grondig historisch-kritisch onderzoek naar den oorsprong en de oudheid der S. te treden, doch wij verwijzen daarvoor naar: Sanchez, *Dissertation sur l'origine de la maladie vénérienne, pour prouver, que le mal n'est pas venu de l'Amérique*, etc. (Parijs 1752 en 1765); Gauthier, *Neue Unters. über die Geschichte der S.* (Lyon 1843); Rosenbaum, *Geschichte der Lustseuche im Alterthum* (Halle 1839) enz. Wij zullen slechts de voornaamste meeningen, welke dienaangaande zijn voorgedragen, mededeelen.

De oudste beschouwing is zeker die, volgens welke de S. ontstaan zou zijn uit algemeene epidemische oorzaken, an sich ten gevolge van ongunstige weêrsgesteldheid, sterke zomerhitte, overstroomingen, oorlogsrampen en hongersnood zou ontwikkeld hebben. Enkele geleerden hielden haar voor eene bijzondere wijziging der melaatschheid. Paracelsus hield de S. voor eene complicatie van de *Lepra* met de *Cambucca*, waaronder hij eene onreine zweer aan de geslachtsdeelen verstaat. Uit deze twee soorten van melaatschheid, de *openbare*, zoo als hij ze noemt, en de *geheime* (*in loco vulvae*) ontstaat volgens hem de *Fransche ziekte* even als uit een paard en een' ezel een muilezel ontstaat.

De Spaansche priester Oviedo verspreidde hoofdzakelijk de meening, dat de S. uit America naar Italië was overgebragt en wel door personen, die de ontdekkingsreize van Columbus hadden mede gemaakt en onder den Spaanschen generaal Cordova naar Napels zouden gekomen zijn. Freind, Astruc, van Swieten en anderen stonden deze meening voor, die echter door Sanchez, Hensler en Thiene zoo weêrlegd is, dat de geheele geschiedenis van den oorsprong der S. uit America, een vertelsel zonder eenigen grond bleek te zijn. Eene andere hypothese door Gruner en Sprengel geopperd, is, dat de S. door de uit Spanje verdreven Mooren en Joden naar Italië is overgebragt. Maar de zoogenaamde *Marranische pest*, waaraan in 1493 in Rome ongeveer 20,000 menschen stierven, was eene soort van *pest* of *typhus*, die van de ongelukkige, verwaarloosde vlugtelingen uitging, welke haar waarschijnlijk reeds uit Spanje medebragten en zoo over Italië en Frankrijk verspreid hebben. De wijze van ontstaan der S. moge nog niet met zekerheid zijn uitgemaakt, de wijze waarop zij zich tot Italië heeft uitgebreid, niet met juistheid zijn aan te toonen, haar verschijnen op *Europeeschen bodem* dagteekent van de laatste 10 jaren der XV^{de} eeuw. De eerste berigten toch omtrent het uitbarsten der S. in Europa dagteekenen van het jaar 1494, toen Napels door Karel den VIII^{sten} van Frankrijk belegerd werd. Door Karels leger verspreidde zich de ziekte met klimmende snelheid in weinige jaren over de overige landen van ons werelddeel. De oorsprong der S. uit Hindostan, welke Schaufuss wil hebben uitgemaakt, berust, even als de meening van Sydenham, dat zij door Negers uit Africa naar America zou zijn overgebragt, op te zwakke gronden. Van Helmont meende dat de S. uit den heeten worm of droes der paarden zou ontstaan zijn, eene meening door Ricord voor eenige jaren aangevat, als niet ver bezijden de waarheid liggende. Voor het denkbeeld van Wallace, dat de S. meermalen het gevolg zou geweest zijn van de vermenging van menschen en dieren, ontbreken ten eenemale alle bewijzen. Velen der nieuwere schrijvers z. a. Choulant, Struve, Dieterich en Simon, beschouwen de S. met regt als niets anders dan een bastaardvorm der oude lepra.

Stamt de S. blijkbaar af van de eenwenonde volksziekte van het Oosten, wier besmetting zoo zeer gevreesd werd, dat men de daarvan aangetasten uit de maatschappij bande, dan is daarmede ook reeds haar ontstaan uit en hare mededeeling door eene eigenaardige dierlijke smetstof uitgesproken. Deze smetstof is ons ten eenemale onbekend; chemische noch microscopische onderzoekingen verschaffen omtrent hare eigenaardige menging of gesteldheid eenig licht. Men besluit uit onloochenbare specifieke werkingen tot eene specifieke oorzaak. Juist echter, wijl de stoffelijke oorzaak der S. niet zigtbaar en tastbaar is, hebben vele geneeskundigen van vroeger' en later' tijd gemeend het bestaan van een specifiek gif te mogen ontkennen. Men putte het hoofdbewijs voor de ontkenning van het bestaan der syphilitische smetstof uit de niet zeldzame waarneming, dat de bijslaap met eene gezonde, doch de regels hebbende of aan eenigzins scherpen, witten vloed lijdende vrouw, in staat is bij den man een' druiper of oppervlakkige sweren aan de roede te verwekken. Men zag daarbij echter over het hoofd, dat deze eenvondige plaatselijke aandoeningen, gelijk die door den prikkel van een scherp, niet syphilitisch afscheidings-product kunnen worden veroorzaakt, geheel en al onderscheiden zijn van ware syphilitische aandoeningen, dat zij spoediger verloopen, gemakkelijker genesen en nimmer secundaire verschijnselen na zich slepen, nimmer de besmetting voortplanten, doch overerven door de vrucht in de baarmoeder ens.

Het meest afdoende bewijs voor het bestaan van eene syphilitische smetstof is gelegen in de mogelijkheid om de siekte naar willekeur door *kunstmatige inenting* voort te planten. De eerste inentingsproeven met venerische vochten werden door B. Bell en Hunter genomen, door Tode, Harrison Hernandes voortgezet; Ricord verrigtte haar op groote schaal, later werden zij door Wallace, Marion, Beumès, Evans, Mago, Danizau, Vidal, Castelneau en anderen herhaald.

De uitkomsten van deze inentingsproeven komen op het volgende neêr.

1°. Dat er eene syphilitische smetstof bestaat.

2°. Chankergif brengt in den regel chankers voort, druiperstof slechts druiper, primaire wratten verwekken nu eens wratten dan weder chankers.

3°. Bij uitzondering brengt druiperstof chankers voort, evenzoo brengt in de pisbuis ingebragte chanker-etter bij uitzondering een' druiper te weeg.

4°. Of men nu daaruit tot eenheid in wezen der beide smetstoffen besluiten moet, dan wel, of druiper- en chankergif slechts wijzigingen van eene en dezelfde besmettelijke stof zijn, blijft eene hypothese, dewijl de bij gelegenheid voorkomende, met den chanker-etter overeenkomstige werking van de druiperstof zich ook op eene andere wijze laat verklaren.

5°. Er bestaat slechts één chankervergif. De verschillende vormen van chankers ontstaan uit eene en dezelfde smetstof en worden alleen door de individualiteit van den lijder en toevallige uitwendige invloeden gewijzigd.

6°. De vroeger door Hunter en later door Ricord en zijne school bestreden inentbaarheid der stoffen uit secundaire aandoeningen afgescheiden, is door de welgeslaagde inentingsproeven van Wallace, Vidal, Waller, Richet, Boulay en Rinecker boven allen twijfel verheven.

7°. De werkzaamheid der voor inenting vatbare afscheidingsproducten is het sterkst bij het begin der infectie, wordt allengs zwakker en houdt eindelijk geheel op.

Tot de *primaire* syphilitische aandoeningen rekent men:

Den druiper (*Gonorrhoea; Urethritis*). Deze schijnt veroorzaakt te worden door een' gewijzigden vorm van het contagium en sleept slechts zelden secundaire S. na zich.

Den primairen chanker (*Ulcus syphiliticum*), gewoonlijk aan de geslachtsdeelen voorkomende, maar ook op andere plaatsen van het ligchaam, die met eene dunne opperhuid bedekt zijn, zoo als aan de lippen, den mond, de tong, de tepels, den anus, verwonde huidplekken enz. Naar den vorm onderscheidt men oppervlakkige, verhevene, verharde, voortknagende en kondvurige chankers.

Primaire wratten (*condylomata*), ofschoon ook deze haar ontstaan aan een gewijzigd syphilitisch gif te danken hebben.

Primaire ontsteking der watervaatsklieren van de liesstreek (*Bubones inguinales*), wier voorkomen door Ricord en anderen ontkend wordt, doch ten onregte.

Eikeldruiper (*Balanitis*), mede waarschijnlijk uit een gewijzigd contagium ontstaande.

Tot de *secundaire* of *consecutive* verschijnselen van S., die zich vroeger of later ten gevolge van algemeene infectie openbaren, rekent men:

De syphil. huiduitslagen of syphiliden, onderscheiden in: vlekkige of exanthematische syphiliden (*Roseola syphilitica*); tepelachtige (*Lichen syphil.*), schubachtige (*Lepra* en *Psoriasis syphil.*), blaasjesachtige (*Rhypia syphil.*) en puistachtige syphiliden (*Ecthyma syphil.*).

De syphil. aandoeningen der slijmvliezen, keel-, mond-, tong-, neus- en endeldarmzweren.

De kliergezwellen en abscessen, die aan den hals, in den nek, achter het oor, in de oksels, in de knieholte, soms ook als secundaire bubonen voorkomen.

De aandoeningen van het beenvlies en van de beenderen, zoo als tophi, exostoses, nodi, necrosis en caries.

De aandoeningen van het onderhuidsche en submuqueuse bindweefsel, van de vezelachtige weefsels, zoo als tuberkels onder de huid, gummi-gezwellen, sarcocele, ontsteking van de Iris.

De aandoeningen van inwendige organen, van hersenen, longen, hart, lever, enz., wier materiële stoornissen functionele na sich slepen, als doofheid, blindheid, verlamming ens.

Wat het verloop der S. betreft, de primaire verschijnselen komen gewoonlijk eerst 8 tot 14 dagen na de infectie te voorschijn, bij uitzondering eerst na 6 tot 8 weken. Zij gaan in den regel met geene stoornis van het algemeene welzijn gepaard, verdwijnen soms zonder eenige behandeling en zonder verdere gevolgen of veroorzaken secundaire verschijnselen, die gewoonlijk na eenige weken, in enkele gevallen na jaren voor den dag komen. Wanneer de S. normaal verloopt, dan worden de huid en de slijmvliesen het eerst secundair aangedaan, later het beenvlies en de beenderen, het onderhuidsche en fibreuse weefsel, doch er komen te vele afwijkingen voor, dan dat de stelling van Ricord en anderen, dat de secundaire verschijnselen in eene onveranderlijke orde op elkander volgen, volgehouden kan worden. Er bestaan geene diagnostische kenteekenen, die aan alle syphilitische ziektevormen gemeenschappelijk eigen zijn, daarom ook geene algemeene diagnose der S., maar alleen der afzonderlijke ziektevormen.

Ofschoon de voorspelling bij S. over het algemeen gunstig is te noemen, zoo verlieze men niet uit het oog, dat de genezing dikwijls lang op zich laat wachten, en recidiven, zelfs na de meest ingrijpende kuren, volstrekt niet zeldzaam zijn; bovendien ontbreken de kenmerken van volkomene genezing. Het zekerst kenmerk van grondig genezen S. blijft de tijd, want de leer dat ijzer, zwavel, phosphorus of keukenzout reagentia zouden zijn voor latente S., welke onder hun gebruik weder zou uitbreken, is niet wel vol te houden.

De behandeling der S. wordt in eene voorbehoedende en therapeuthische onderscheiden. De voorbehoedende is eene *algemeene* en eene *bijzondere* of *individuële*. De *algemeene* beoogt de S. als eene voor de maatschappij verderfelijke en gevaarlijke smetziekte te beperken en hare bronnen zooveel mogelijk te verwijderen. Eene gestrenge gezondheidspolitie, naauwkeurige bewaking der publieke vrouwen en van het nog grooter aantal dergenen, welke het horizontale handwerk in het geheim uitoefenen, vermogen veel. Eene vroegtijdige behandeling van syphilitische aandoeningen, bekendmaking met de vreeselijke gevolgen van hare verwaarloozing, humane behandeling der aangetasten, gemakkelijke geneeskundige hulp voor de behoeftigen enz. komen niet minder in aanmerking. Zoolang echter de onderdrukking der *clandestine prostitutie* tot de vrome wenschen blijft behooren, is het nut der toegelatene bordeelen twijfelachtig en de uitroeijing der S. onmogelijk.

De *bijzondere* of *individuële* voorbehoeding heeft die maatregelen op het oog, waardoor ieder mensch zich voor het gevaar en het gevolg der besmetting kan vrijwaren. De verdachte bronnen van besmetting te verwijderen, is ongetwijfeld het zekerst voorbehoedmiddel, maar behoort ook al tot de *pia vota*. Zindelijkheid, herhaalde wasschingen der geslachtsdeelen met oplossingen van aluin

of azijnzuur-loodoxyde, met rooden wijn, chloorwater, het zoogenaamde eau de sureté, enz., het gebruik van *condons*, het toucheren met helschen steen van eenige verwonding of ontvelling of chankerblaasjes zijn wel geen zekere waarborgen onder alle omstandigheden, doch mogen nimmer verzuimd worden.

Bij de *therapeutische behandeling* bekleeden, onder inachtneming van een streng en schraal diëet, ligchamelijke rust, verblijf in eene zooveel mogelijk gelijkmatige warme temperatuur en zuivere lucht, en bevordering der af- en uitscheidingen, de kwikbereidingen de eerste plaats. De houtdranken, de Zittman'sche kuur, de jodiumbereidingen, de Sirop de Laffecteur, van Larrey enz. enz. bewezen in ligtere gevallen, of daar, waar eene kwikkuur geene volkomene herstelling aanbragt of niet aangewezen was, dikwijls goede diensten. Dat hiermede eene plaatselijke behandeling dient gepaard te gaan, die in sommige gevallen reeds voldoende is, spreekt van zelve.

Wij hebben reeds vermeld, dat de S. in den regel het gevolg is van een' onzuiveren bijslaap. Tabakspijpen, sigaren, kopjes, lepels, blaasinstrumenten, tandenborstels, lavementspuiten enz. van aan S. lijdende personen afkomstig, veroorzaakten dikwijls besmetting. Dat ouders, die aan constitutionele S. lijden, de smetstof bij de bevruchting aan de vrucht kunnen mededeelen, (overgeërfde S., *S. hereditaria*), of het kind besmet kan worden, wanneer de moeder tijdens de verlossing aan primaire S. lijdende is, (aangeboren S., *S. congenita*), is met zekerheid uitgemaakt. Besmetting door aan S. lijdende minnen of door vaccinatie met pokstof van aan S. lijdende kinderen is niet zeer zeldzaam.

Van de zeer uitgebreide litteratuur over S. noemen wij slechts: Reynaud, *Traité pratique des mal. vén.*, (Toulon 1845); Zeiss, *Compendium der Pathologie und Therapie der prim. Syph. und einfachen ven. Krankheiten*, (Wien 1850); Ricord, *Traité compl. des mal. véner. clinique iconographique de l'hôpit. des Vénér.* (Paris 1840—1852); Wilson, *On syphilis constit. and hered. and on syph. eruptions*, (Londen 1853); Simon's *Monographie*, voorkomende in Virchow's *Handb. der Path. en Therap. spec.* B.

SYPHILISATIE. De waarneming, dat bij eene reeks van op elkander volgende inentingen, de laatsten meer en meer afnamen in intensiteit en eindelijk in het geheel niet meer vatten, bragt Auzias Turenne te Parijs en Sperino in Italië op het denkbeeld, door zulke opvolgende inentingen personen, die met primaire chankers waren behebt, te syphiliseren, dat is tegen secundaire syphilis te vrijwaren, of liever, door herhaalde inenting met syphilitisch gif, snel door de constitutionele syphilis heen te brengen. Nu kan het wel is waar gelukken, het organismus door herhaalde inentingen met chankergif tegen de *plaatselijke* inwerking daarvan te vrijwaren, maar nog iets anders is het, door zulke herhaalde inentingen de *algemeene* infectie te voorkomen, of de verschijnselen er van zachter of onschadelijker te maken. Het doel der inentingen was niet alleen om besmetting te voorkomen (*preventive S.*), maar ook ter onderscheiding der syphilis van de pseudo-syphilis of eenvoudig venerische aandoeningen (*diagnostische S.*), en ter genezing van reeds bestaande syphilitische aandoeningen (*curative S.*).

In ons vaderland behoort de S. nog tot de uitzonderingen; in de Scandinavische rijken vond zij meer bijval door haren grooten voorstander, prof. W. Boeck te Christiania.

Meer bijzonderheden omtrent S. zijn te vinden bij Sperino, *La sifilisazione studiata qual mezzo curativo e preservativo delle malattie veneree* (Turijn 1853); *Die Syphilisation von Dr. Emil Kalischer* (Berlijn 1860); Dr. G. D. L. Huet, *Over de syphilisatie*, *Nederl. Tijdschrift voor Geneeskunde* Deel VI. blz. 17. Herhaaldelijk werd dit onderwerp ook besproken in de *Union Médicale*, de *Gazette des Hôpitaux*, de *Gazette médicale*, *Schmidt's Jahrbücher* enz. B.

SYRA, vroeger *Syros*, is een eiland in den Griekschen archipel, behoorende onder de Cycladen, ongeveer 2 □ mijlen groot, bergachtig, door enge dalen doorsneden, dor en weinig vruchtbaar. De voortbrengselen van den bodem bepalen zich tot 7—8000 vaatjes rooden wijn en 15—16000 pond gerst met eene kleine hoeveelheid vijgen en groenten; bovendien wordt er honig gewonnen. Gedurende den vrijheidsoorlog, toen het eiland slechts 6000 inwoners telde, hielden dezen zich onzijdig, 't geen ten gevolge had dat zoo veel vlugtende kooplieden uit Chios, Candia en andere eilanden zich daar nederzetteden, dat S. eene hoofdplaats werd voor den handel van Griekenland met den Levant. Tegenwoordig telt het eiland ongeveer 43000 inwoners en de hoofdstad *Hermopolis* of *Nieuw Syros* 36000. Deze stad ligt aan de oostkust, bezit eene goede haven, telt vele eigene schepen en is het middelpunt van de stoombootvaart van Europa en Klein-Azië met Griekenland. Hermopolis is de zetel van een' Griekschen aartsbisschop, van een' Roomsch-Catholieken bisschop en van den nomarch of gouverneur der Cycladen.

SYRACUSE, eens de belangrijkste en fraaiste stad van Sicilië, op de oostkust in het zuidelijke gedeelte van het eiland gelegen, werd door Corinthiërs onder Archias, 735 jaar v. Chr. op het eiland Ortygia gesticht. Tusschen dit eiland en het vasteland waren twee havens van ongelijke grootte; het vasteland, dat ten noorden van het eiland lag werd daarna het eerst bebouwd en verkreeg den naam Achradina. Hier bevonden zich de meesten der beroemde Syracusaansche Latomiën of onderaardsche gangen, waartoe o. a. het zoogenaamde oor van Dionysius behoorde. Ten westen van Achradina lagen twee andere wijken der stad, de eene naar een' tempel der Tyche (geluk) genoemd Tyche, de andere de nieuwstad of Neapolis geheeten. Naar het westen was de stad heuvelachtig en hier zag men eene door Dionysius gebouwde zeer sterke vesting. Het voorgebergte dat de kleine haven omsloot en evenzeer versterkt was, heette Plemmyrion.

Strabo zegt dat de omtrek der stad 180 stadiën, dat is ongeveer $4\frac{1}{2}$ mijl bedroeg, terwijl de bevolking op haar hoogste toppunt nagenoeg een half millioen zielen geteld moet hebben. Onder de merkwaardigheden van S. telde men op het eiland Ortygia de bron Arethusa (niet ver daarvan in zee de zoete bron Alpheus), de tempels van Artemis en Pallas, het paleis van Hiero en de burg Acropolis met den tempel van den Olympischen Jupiter; in Tyche een prachtig gymnasium; in Neapolis de tempels van Ceres en Proserpina, benevens de grootste der Siciliaansche schouwburgen (theatrum). De staatsregeling was eerst republikeinsch. De bevolking bestond uit patricische Gamoren, landeigenaars, uit dienende plebeïsche Cyllyriërs en vrije handelaars, Grieken later uit Griekenland overgekomen. Door deze laatsten werden in het begin der V^de^ eeuw v. Chr. de Gamoren verjaagd, welke hulp zochten en vonden bij Gelon, vorst van Gela, die hen terugvoerde, doch (484) het opperbewind niet weder uit zijne handen gaf, als tyran regeerde doch tevens S. tot een' der krachtigste staten op Sicilië verhief. Hij werd opgevolgd door zijnen broeder Hiero den I^sten (477—467), en deze door zijnen broeder Thrasybulus, die reeds 10 maanden daarna om zijne wreedheid verdreven werd. Nu volgde eene democratie, welke in hare oorlogen en ondernemingen gelukkig was, tot dat in een' oorlog tegen de Segestaners, Athene op aanraden van Alcibiades in 416 besloot deze laatsten ter hulp te komen. S. werd nu in 414 door Nicias belegerd en kon alleen door de hulp van Lacedaemon aan het verderf ontkomen. De vloot der Atheners werd vernield en het leger te lande moest zich aan de Syracusaners overgeven. Weinige jaren daarna evenwel werd de stad door een schier even sterk gevaar bedreigd van de zijde van Carthago, doch nu maakte zich een der stoutmoedigste en sluwste burgers, Dionysius de I^ste, meester van het opperbewind, hield zich met afwisselende kans van geluk tegen Carthago staande en versloeg de Grieken uit Zuid-Italië en de zeeroovers, zoodat de magt en de handel der stad zich dagelijks uitbreidden en versterkten. Zijn zoon Dionysius de II^de wist zijn gezag minder wel te handhaven, werd in 357 door Dion verjaagd, en later teruggekeerd, in 346 door Timoleon van Corinthe overwonnen en verdreven. Deze versloeg de Carthagers in 340 aan den Crimissus, verzoende de onderling strijdende stadswijken en herstelde de volksregering. Spoedig na zijnen dood stortte evenwel zijn werk weder in duigen en nadat eene reeks van jaren weder met oproer en burgeroorlog waren voorbijgegaan, moest S. weder onder dwingelandij bukken. Agathocles wierp zich tot tyran op, regeerde krachtig en hield zich staande tegen de binnenlandsche beroerten en de Carthagers, Crotoniaten en Bruttiers van buiten (289). Na zijn' dood brak de burgertwist op nieuw uit, de Carthagers belegerden de stad (279), die door Pyrrhus uit Italië bevrijd werd. Vier jaren later verwierf zich Hiero de II^de een' sterken aanhang en nadat hij de Mamertijnen verslagen had, werd hij in 265 tot koning uitgeroepen. Hij koos in den eersten Punischen oorlog de partij der Romeinen en regeerde lang en

gelukkig, zoodat S. nogmaals onder hem voor het laatst bloeide. Zijn kleinzoon Hieronymus daarentegen koos in den tweeden Punischen krijg de zijde van Carthago en ofschoon hij in 214 vermoord werd, bleef S. Carthaagsgezind, hetgeen ten gevolge had dat Marcus Claudius Marcellus met een leger en vloot tegen de stad afgezonden werd om haar te veroveren. Ofschoon de Syracusanen zich dapper verdedigden en Archimedes kunstige werktuigen uitvond, die den Romeinen veel afbreuk deden, werd de stad na lange belegering en blokkade in Aug. 212 veroverd, geplunderd en gedeeltelijk in de asch gelegd.

De tegenwoordige stad Siragosa op het oude eiland Ortygia gelegen, telt slechts 18000 inwoners; de kleine haven is verzand, doch de groote nog bruikbaar. Van de oude stad ziet men nog hier en daar de muren, benevens de ruïnen van het theater en het amphitheater. Niet ver van Siragosa in een beekje, la Plema genoemd, groeit het eenige papijrusriet, dat in het wild in Europa aan te treffen is.

SYRIË is thans eene provincie van het Turksche rijk in Azië, die op 6870 □ mijlen omstreeks 2,750,000 inw. telt. Zij strekt zich langs den oostelijken oever der Middellandsche zee uit tot aan den Eufraat en de woestijnen van S. en Arabië. Daartoe behooren dus Palaestina, Phoenicië, Mesopotamië en andere streken, die in de oudheid eene voorname rol speelden. Onder den naam S. bloeide ook het rijk der Seleuciden, dat na den dood van Alexander den Grooten door een' van diens veldheeren werd gesticht en 64 j. v. C. door Pompejus tot eene Romeinsche provincie werd verklaard. Vooral echter de omstandigheid, dat de streek, waar Jezus Christus geleefd en geleden heeft, tot het tegenwoordige S. behoort, maakt die provincie tot een der merkwaardigste gedeelten van het Turksche rijk. Niet alleen toch is zij dien ten gevolge altijd door vrome pelgrims druk bezocht, maar hare verovering was eenmaal het doel, dat ten tijde der kruistogten door de Westersche christenheid werd beoogd, en nog altijd levert het bezit en de bescherming der heilige plaatsen in het oosten een der moeijelijke staatkundige vraagstukken onzer dagen op.

Door zijne ligging aan zee, waar de kust van het oude Alexandrette tot Gaza eene uitgestrektheid van 85 geographische mijlen heeft, aan de noordzijde door het woeste Taurusgebergte en verder grootendeels door woestijnen ingesloten, verkeert S. eenigermate in den toestand van een eiland en heeft de gemeenschap daarmede voornamelijk te water plaats. De bodem is bergachtig. In het noorden verheft zich de Amanus, een tak van het Taurusgebergte, en nagenoeg evenwijdig met de kust loopen de Libanon en de Anti-Libanon. Groote rivieren worden er niet gevonden, daar de Eufraat slechts voor een betrekkelijk klein gedeelte de grens uitmaakt. Tot de voornaamsten behooren de Asi of Orontes, de Karmieh of Leontes en de Jordaan, benevens vele kleine kustrivieren, van welke sommigen alleen geschiedkundige waarde bezitten. Dit geldt ook van de meren, die er worden aangetroffen, onder welke dat van Tiberias en de Doode zee.

Op vele plaatsen zijn de bergachtige streken ter bebouwing geschikt, zoo als uit sommige gedeelten van den Libanon en den Anti-Libanon blijkt. De vlakten zijn over het algemeen zeer vruchtbaar. De voortbrengselen zijn verschillend, overeenkomstig de gesteldheid van den bodem en het klimaat. Terwijl de toppen van den Libanon met sneeuw bedekt zijn, groeijen er cederboomen langs de helling en zuidvruchten aan den voet. Veel moerbeziënboomen worden er aangekweekt ten behoeve der zijdeteelt. Men vindt er voorts allerlei soort van vruchten en granen, indigo en katoen, zoodat S. werkelijk tot de meest gezegende landen zou kunnen behooren, indien de Turksche heerschappij dit niet tegenwerkte. De nijvere landbouwer, blootgesteld aan allerlei verdrukking, heeft zich meest in de bergachtige streken teruggetrokken en sommige der vruchtbare vlakten worden slechts door nomaden bewoond.

S. wordt staatkundig verdeeld in drie provinciën of ejalets: Haleb (Aleppo), Saïda (Phoenicië en Palaestina) en Scham (Damascus). Het bergland van den Libanon geniet eene zekere mate van zelfstandigheid onder het opperhoofd der Druzen en Maronieten. Merkwaardige steden zijn St. Jean d'Acre of Ptolemaïs, door de Turken Acca of Acco genoemd, Jaffa, Jerusalem, Antiochië, Bairoet, en in het binnenland Aleppo of Haleb en Damascus. Het aantal plaatsen, die een geschiedkundig belang inboezemen, zoo als Nazareth, Gaza, Askalon, de overblijfselen van Tyrus en Sidon, is natuurlijk groot in streken, waaraan zoo belangrijke herinneringen verbonden zijn, als aan Palaestina en Phoenicië. Vele havens worden nog altijd langs de kust aangetroffen; doch zij zijn ten deele verzand en ten deele niet bruikbaar meer voor de diep gaande schepen van den tegenwoordigen tijd, welke daarom meestal op de reeden moeten vertoeven, die in den regel wel vrij goed en ruim zijn, doch een' slechten ankergrond hebben. Met de wegen en de middelen van vervoer is het, even als in de meeste deelen van het Turksche rijk, treurig gesteld. S. heeft echter vele natuurlijke voordeelen, welke steeds de aandacht tot zich getrokken hebben, en het is daarom niet te verwonderen, dat het een geliefkoosd denkbeeld van sommige Westersche natiën is om die streken, welke voor haar nog bovendien eene godsdienstige waarde hebben, aan het reeds verzwakte Turksche rijk te ontrukken. De invloed, welke het bezit daarvan op Turkije zelf, op Aegypte, Perzië en, na de voltooijing van het kanaal door de landengte van Suez, op de vaart door de Roode zee zou uitoefenen, verklaart ten volle, waarom de magtige natiën van het westen en ook Rusland het elkander zouden betwisten.

Geen land heeft door alle eeuwen heen zoozeer de aandacht tot zich getrokken als S. Verschillende stammen hebben zich aldaar langer of korter gevestigd. Vreemdelingen, met godsdienstige oogmerken of wel met krijgszuchtige bedoelingen gekomen, hebben zich vermengd met de reeds zeer verschillende eigen bevolking des lands. Het gevolg van een en ander is geweest, dat er thans onder de bewoners van S. een zoo groot verschil in afkomst, godsdienstige begrippen en gewoonten heerscht, als schier nergens onder eene zoo weinig talrijke bevolking wordt aangetroffen. Men vindt er Joden, Grieksche en Latijnsche christenen. Tot de christenen behooren ook de Maroniten, eene op zich zelf staande secte, die nevens de nog heidensche Druzen in de nabijheid van den Libanon woont. Hoezeer in vele opzigten geheel afwijkend in hunne begrippen van die der Roomsch-Catholieke kerk, onderhouden de Maroniten toch eenige betrekking met Rome en de Westersche christenheid, die door middel der Maroniten eenigen invloed in S. uitoefenen. Er wonen Mohammedanen van verschillende afkomst, deels Sunniten, deels Schiiten of aanhangers van Ali. Merkwaardig vooral zijn de Druzen, die van Aegyptischen oorsprong zijn, en zich door een' dweepzieken ijver voor hunne begrippen onderscheiden, die weder eenigzins van die der Mohammedanen afwijken. Meermalen maakten zij zich geducht door hunne krijgshaftigheid en onverdraagzaamheid. De moord, in 1860 door hen gepleegd tegen de christenen, die vele dorpen gemeenschappelijk met hen bewoonden, heeft hun in de laatste jaren zekere vermaardheid gegeven. Het aantal eigenlijke Turken is in S. niet groot en bepaalt zich voornamelijk tot ambtenaren. Onder de nomadische stammen, die zich in S. nog ophouden, bekleeden de Bedouinen eene eerste plaats. Men treft hen vooral in de nabijheid der beide woestijnen, ten oosten der Jordaan en in den omtrek der Doode zee aan. Ook de Turkomannen en Kurden, die in de provincie Aleppo en het noorden van Damascus gevonden worden, leiden een zwervend leven. Te midden der genoemden, wonen nog Armeniërs, Perzen, Zigeuners en vooral in de kustplaatsen ook Europeanen. De voornaamste band tusschen al die bestanddeelen is de Arabische taal, die op enkele uitzonderingen na, door allen gebezigd wordt.

Nadere bijzonderheden van S. en de gebeurtenissen, welke daarop in de laatste jaren de aandacht der Westersche mogendheden gevestigd hebben, zijn te vinden in het tijdschrift *Unsere Tage*, waarin op blads. 133 van het tweede deel een artikel voorkomt, onder den titel van *Syrien in seinen militärischen und politischen Verhältnissen.*

SYRINX was eene nymf uit Arcadië, welke door Pan vervolgd wordende, op haar smeken in de wateren der rivier Ladon, waarin zij gevlugt was, in riet veranderd werd. Ovidius verhaalt ons deze mythe in zijne *Gedaantewisselingen*, I, 691. Pan, eenzaam aan den oever staande, sneed zich eene fluit uit riethalmen van ongelijke lengte; sedert wordt eene dergelijke fluit Pans- of Syrinx-fluit genoemd. Homerus en Hesiodus nogtans vermelden de fluit wel, doch de mythe nog niet.

SYRMIË was vroeger een hertogdom in Slavonië, hetwelk zijnen naam aan de stad Syrmium ontleende, die thans geheel in

puin ligt. Het stond lang onder Turksche heerschappij, waaraan het in 1688 werd ontrukt. Achtereenvolgens was het eene bezitting der familiën Odescalchi en Albani. Het latere comitaat van dien naam in het koningrijk Slavonië omvatte slechts een gedeelte van het oude hertogdom. Dit bestond uit de streek, welke door de Drau, den Donau en de Sau wordt ingesloten, eene der vruchtbaarste van de gansche Oostenrijksche monarchie. De bekoorlijkheid daarvan wordt nog verhoogd door een gebergte, hetwelk nagenoeg den loop der Drau of Drave volgt en zich hier en daar in de vlakte uitbreidt. Keizer Probus bragt er den wijnstok over. Nog altijd wordt er eene groote hoeveelheid wijn gewonnen, en nergens groeijen zooveel pruimen als in S. Een groot deel van den grond is het eigendom der talrijke Grieksche kloosters, welke er gevonden worden.

SYRTEN heeten twee zeeboezems van de Middellandsche zee en zijn onder de namen van de groote en de kleine Syrte bekend. De laatste, ook *Golf van Cabes* genoemd, ligt ten zuiden der baai van Tunis en Tripoli; de eerste, ook *Golf van Sydra* geheeten, strekt zich ten zuidoosten der kleine, tusschen de de landstreek van Tripoli en de hoogvlakte Barca uit en vormt het zuidelijkste gedeelte der Middellandsche zee. Beiden zijn vol zandbanken en deswegens reeds van oudsher aan de schippers als gevaarlijk water bekend.

SYRUS (PUBLIUS), die ten tijde van Caesar en Augustus te Rome leefde, was vermaard als schrijver van Mimen (zie *Mimen*). Deze waren doormengd met zeer eenvoudige, maar nuttige zedespreuken of *Sententiae*, welke, in alphabetische orde, ten getale van ruim 800 tot ons zijn gekomen, maar ten deele ook van andere schrijvers, Laberius, Seneca en anderen, afkomstig zijn. Zij zijn het eerst uitgegeven door Erasmus (Basel *s. a.*), later door Gruter (Leyden 1727), Zell (Stuttgard 1829), Reinhold (Anklam 1838); voorts in Bentley's *Phaedrus* (Londen 1726), en in Bothe's *Poetarum Latinorum scenicarum fragmenta* (Halberstadt 1824, T. II). Orelli ontdekte eenige bijvoegselen, tot daartoe bekend noch uitgegeven, en deelde die mede in de 2de uitgave van zijnen *Phaedrus* (Zurich 1832).

SYSTOLE is die afwijking in de uitspraak, bij welke kort wordt uitgesproken die lettergreep welke naar den regel lang moest zijn, gelijk in den bekenden versregel van Virgilius:

Obstupui, steteruntque comae, vox faucibus haesit; waar de spraakkunstige uitspraak *stetĕrunt* eischte.

SZATHMAR, een Hongaarsch comitaat in den kreits aan gene zijde der Theiss, hetwelk aan Zevenbergen grenst, en op 107 □ mijlen eene bevolking telt van 240,000 inwoners, die van Hoogduitsche, Wallachysche en Russiniaksche afkomst zijn en grootendeels behooren tot de R.- en tot de vereenigd-Catholieke kerk. Het land is ten oosten en zuiden bergachtig, overigens vlak en wordt door de Theiss en de in haar uitloopende rivier Szamos besproeid; deze neemt weder de Kraszna op, die uit het 6 mijlen lange moeras Ecsed te voorschijn komt. De bodem levert tarwe, maïs, uitmuntenden wijn, ooft, kastanjen, tabak, zout, goud, zilver, koper, lood en mineraalwater. De voormalige hoofdstad was Nagy-Karoly, een marktvlek met 12000 inwoners, de tegenwoordige hoofdstad is Szathmar-Nemethy, eene koninklijk-vrije stad, zetel van een' R. Catholieken bisschop, een geregtshof en verschillende autoriteiten. Zij bestaat, gelijk haar naam aanduidt, uit twee verschillende steden en telde vroeger 16,800, tegenwoordig slechts 10,600 inwoners. Er zijn 2 Grieksche, 2 Evangelische en eene R. Catholieke kerk, een seminarium, een lyceum, twee gymnasien en verscheidene andere inrigtingen voor onderwijs.

SZEGEDIN, eene stad in het zuiden van Hongarije, aan de Theiss, welke aldaar de Maros opneemt. Zij ligt aan de beide oevers der rivier, die door eene schipbrug verbonden zijn en aan den spoorweg naar Pesth. De gunstige ligging voor den handel, die er zeer levendig is, heeft de bevolking in de eerste helft dezer eeuw zeer doen toenemen. In 1857 was zij tot meer dan 62,000 zielen geklommen. Tot de voornaamste gebouwen van S., waar vele autoriteiten haren zetel hebben, behooren eene Grieksche kerk, die der Franciscanen, het gouvernementshuis, het stadhuis, de schouwburg, een ziekenhuis voor armen, eene groote kazerne, een tucht- en werkhuis, enz. Men vindt er vele inrigtingen voor onderwijs, ook voor handel en industrie, een landbouwkundig genootschap en vele fabrieken, onder welke vooral de zeepziederijen belangrijk zijn. Er wordt ook veel doorvoerhandel gedreven, en er is een druk vertier langs de rivieren, zoowel met stoombooten als met schepen. De markten van S. zijn zeer bezocht.

S. was reeds ten tijde van Matthias Corvinus eene der belangrijkste steden van Hongarije. Het kwam in 1526 onder de heerschappij der Turken, die het versterkten, doch het in 1686 weder moesten ontruimen.

SZOLNOK of SOLNOK is een comitaat van het district Buda-Pesth in het koningrijk Hongarije. Het beslaat 58 □ mijlen, is geheel vlak, wordt door de Theiss besproeid en heeft eene bevolking van nagenoeg 100,000 zielen, welke zich geneert met akkerbouw, veeteelt, wijnbouw, vischvangst, scheepvaart en handel. De hoofdplaats van gelijken naam, is een marktvlek aan de Theiss, over welke alhier eene houten brug ligt. Dit vlek telt 11000 inwoners, ligt gunstig aan den spoorweg naar Pesth, drijft veel handel in visch, vruchten, zout en hout en is bekend geworden door den veldslag van 5 Maart 1849, waarin de Oostenrijksche generaal Karger gedwongen werd het slagveld aan de Hongaren te laten.

T.

T. De negentiende letter van ons alphabet. Hare gedaante houdt Bilderdijk voor eene afbeelding van den stoot der tong tegen de tanden; zie zijne verhandeling *Over het letterschrift*, bladz. 26, en over de plaats dezer letter in de letterreeks, ald. bladz. 109. Bij de Grieken en Romeinen diende deze letter ook tot getalteeken, en wel bij de eersten van 300, en, met een overeind staand streepje er onder, van 300,000; bij de laatsten van 160. In de mystische theosophie was de T het zinnebeeld der voortbrengingskracht.

In onderscheidene talen heeft de uitspraak dezer letter twee vormen: met en zonder eene aanblazing; de eerste vorm wordt, voor zoover de taal er geen afzonderlijk letterteeken voor heeft, zooals in het Hebreeuwsch en Grieksch, geschreven: *th*.

TAAG (De), in het Spaansch *Tajo*, in het Portugeesch *Tejo*, is eene van de grootste rivieren van het Pyreneesch schiereiland, welke bijna in het midden van Spanje, uit eene kleine bron, op de grens van Nieuw-Castilië en Arragon, in de Sierra van Albarasçin, aan de westelijke helling van de Muela de San Juan, die 8 maanden in het jaar met sneeuw bedekt is, ontspringt. Deze rivier breidt zich al vroeg uit en stroomt door de vlakten, welke haren naam dragen, in de provincie Cuenza, die door haar van die van Soria en Guadalaxara wordt afgescheiden; vervolgens stroomt zij, na eenige bergen te zijn doorgedrongen, zachtkens door de provincie Toledo, besproeit de schoone tuinen van Aranjuez, loopt rondom de muren van Toledo, voorts door de stad Talavera de la Reyna, vloeit door Estremadura, alwaar te Alcantara eene prachtige brug van 670 voet lengte hare beide oevers verbindt, en komt eindelijk, nadat zij Spanje 80 mijlen doorstroomd heeft, in Portugal, waar zij nog eenen loop van 32 mijlen heeft. Bij Salvaterra verdeelt zij zich in 2 voorname armen, den nieuwen Tejo of T., en het Mar del Pedro; hereenigt die armen bij Villa-Franca; verkrijgt eene breedte van 22 mijl, en stort eindelijk, beneden Lissabon, in de Atlantische zee. De T. vloeit van het noordoosten naar het zuid-

westen; is in Spanje uit hoofde der menigvuldige klippen onbevaarbaar, maar in Portugal kan men haar tot boven Abrantes opvaren, en tot Santarem heeft zij ebbe en vloed. Haar water is gewoonlijk troebel en treedt jaarlijks, vooral in Portugal, buiten hare oevers. De voornaamste bijrivieren vindt men aan de noordzijde, als: de Xarama, Guadarrama, Alberche, Tintar, Alagon, Erras, Ponzul en anderen; terwijl nog op de zuidzijde de Guadila, Algodor, Torcon, Sedena enz. gevonden worden.

TAAL is in de algemeene beteekenis des woords de zinnelijke uiting en overbrenging van eenige gedachte of gewaarwording. In dezen algemeenen zin behooren er ook toe de gebaren en de oogenuitdrukking, gelijk mede die geluiden, door welke vele dieren te kennen geven hetgeen niet alleen voor voorwerpen van hunne soort, maar in vele gevallen ook voor den mensch verstaanbaar is. Die overbrenging geschiedt op tweeërlei wijzen: voor het oog en voor het oor. Men onderscheidt daarnaar de geschrevene en de gesprokene T., waar men het woord bezigt in den meer bijzonderen zin van de wijzen waarop de mensch anderen deelgenooten maakt van zijne gedachten, voorstellingen en gewaarwordingen. Geschiedt zulks voor het oor door middel van opeenvolgende en verschillende geluiden, voor het oog heeft het plaats door alles wat men in de uitgestrektste beteekenis des woords onder „schrift" verstaat, waartoe niet alleen beeld- en letterschrift in beider verschillende vertakkingen behooren, maar ook datgene wat doorgaans spraak wordt genoemd (b. v. vingerspraak, bloemenspraak), voor zoover het duidelijke overbrenging is van gedachten enz. (zie *Spraak*). En in dit meervoudige: gedachten, gewaarwordingen enz. ligt eigenlijk het ware wezen der T., zoo der gesprokene als der geschrevene; het is de bijeenvoeging van verschillende bestanddeelen, welke het gebruiken van het spraakvermogen tot T. verheft. Duidelijk laat zich de geluidslag onderscheiden, met welken de haan zijne hennen, de klokhen hare kiekens bijeenroept tot het nuttigen van eenig ontvangen of gevonden voedsel; maar meer dan dit *ééne* kan ook een redeloos dier niet in den natuurstaat uitdrukken; de redelijke mensch alleen bezit het vermogen om er b. v. bij te kennen te geven welk voedsel het zij, of het terstond, dan wel later genuttigd zal worden, voor hoe velen of weinigen het strekt, of het nog eenige bereiding ondergaan moet enz. Dit alles behoort tot de T., en die T. is volkomener, naarmate zij meer hulpmiddelen bezit om de overbrenging zoo naauwkeurig en duidelijk te maken als slechts mogelijk is. De T. is een natuurlijk gewrocht van de menschelijke rede, en in dien zin heeft de oudere voorstelling geen ongelijk, die haar een onmiddellijk geschenk van den Schepper noemt. Indien men echter van het algemeene begrip van menschelijke T. afdaalt tot de verschillende klanken, vormen, teekenen, verbindingen enz., in welke zich het spraakvermogen heeft geuit en nog blijft uiten, dan vindt men talen, en wel grootelijks verschillende in bouw en vormen. Vruchteloos zou men trachten ze te beschouwen als takken van denzelfden boom; of liever: vruchteloos zijn alle pogingen geweest om alle talen tot eenen gemeenschappelijken oorsprong, *ééne* grondtaal terug te brengen, zoodat de honderde verschillende talen, die bij de verschillende volken des aardbols in gebruik zijn, niets wezen zouden dan afwijkingen van die algemeene grondtaal, veroorzaakt door klimaat, grondgesteldheid, zeden, gewoonten, levenswijze, behoeften, ontwikkeling enz. dier volken zelven. Altijd zal, immers op het tegenwoordige standpunt der wetenschap, eene ondempbare kloof overblijven tusschen die talen, welke in niets anders bestaan dan in een na elkander plaatsen van geluiden of woorden zonder eenige wijziging of verbinding, en de meer ontwikkelde talen, in welke door vervorming der woorden en door hunne onderlinge verplaatsing onmiddellijke aanwijzing plaats heeft van enkel- en meer- (somtijds ook twee-) voud, tegenwoordig, verleden en toekomend, mannelijk en vrouwelijk, werking uitoefenend of werking ondergaand, groot en klein, bepaald en onbepaald, eigen en vreemd enz. De eerst aangeduide talen kan men anorganische, de laatsten organische noemen. De eersten zetten eenvoudig het eene woord na het andere, zonder vervorming, en het is aan de algemeen aangenomene, maar niet in den aard der T. zelve liggende gewoonte overgelaten, dat de hoorder of lezer dezelfde indrukken ontvangt als die door den spreker of schrijver worden geuit. In de laatstgenoemde klassen van talen daarentegen is het de T. zelve, die regelmatig door hare eigene zamenstellingen overbrengt wat de wil des gebruikers van de T. naar haren aard overbrengen zal, hoewel ook in de meest ontwikkelde T. nog altijd, waar zij geschreven wordt, veel gebrekkigs moet overblijven, daar het niet mogelijk is, alle stembuigingen, door middel van verschillend gebruik van spieren in het strottenhoofd, de mondholte, het gehemelte, de tong, de lippen enz. mogelijk, voor het oog in teekenen af te beelden.

Ofschoon de beide boven aangeduide hoofdsoorten van talen inderdaad geheel van elkander verschillen, kan men niet bepaald alle tot dusver bekende talen scherp tot de eene of tot de andere brengen, maar is men, bij eene algemeene beschouwing der verschillende talen en taaltakken, genoodzaakt, verdeelingen en onderverdeelingen te zoeken, die alleen door diepe studie van de verwantschap der eene T. met de andere kunnen gevonden worden.

Het is dus in geenen deele te verwonderen, dat de eene taalvorscher tot gansch andere verdeeling gekomen is dan de andere. Reeds Scaliger beproefde de vervaardiging van eenen zoo te noemen taalboom voor de toen bekende Europeesche talen (zie Merula, *Cosmographia*, Amsterdam 1605 sqq., P. II, Lib. I, C. VIII). Ook Ten Kate (*Aanleiding tot de kennis van het verhevener deel der Nederduitsche sprake*, Amsterdam 1623) bepaalt zich in zijnen door eene kaart opgehelderden taalboom tot Europa; en hoe verdienstelijk de pogingen van Gatterer (*Einleitung in die Universal-Geschichte*, Göttingen 1772, I, 111), Gräter (*Bragur*, Leipzig 1791, I, 290), Adelung (*Mithridates*, Berlijn 1806) en anderen ook zijn mogen, zij misten datgene wat later ontdekt is. Zeer verdienstelijk maakten zich in den laatsten tijd Steinthal door zijne *Classification der Sprachen* (Berlijn 1850), en Schleicher door zijne *Sprachen Europa's in systematischer Uebersicht* (Bonn 1850). De laatste echter bepaalt zich ook alleen tot Europa en de eerste brengt al de bekende talen tot slechts 13 hoofdklassen, zoodat nog vele onderverdeelingen moeten worden bijgevoegd, waarbij men ten aanzien van eene menigte talen in het onzekere blijft tot welke der 13 door Steinthal „groepen" genoemde hoofdafdeelingen zij behooren, of misschien beter: in hoever zij dat getal behooren te vermeerderen. Immers Steinthal plaatst zijne 13 groepen ook nog onder verschillende klassen, en wel aldus:

I. Talen, bij welke stof en vorm niet gescheiden zijn (6 groepen).
  A. Zonder categoriën [1]), eenvoudige opvolging van onveranderlijke woorden.
    1) De talen van Achter-Indië.
  B. Mede zonder categoriën doch met vervorming der woorden.
    2) De Maleisch-polynesische talen.
    3) Het Kaffersch en Congoosch.
    4) Het Mongoolsch of de Mandschoe-taal.
  C. Met categoriën, hetzij door verbinding van het wortelwoord met het zelfstandige werkwoord (*zijn*), hetzij door veranderde uitgangen.
    5) Het Turksch.
    6) Het Uralisch of Finsch.
II. Talen, bij welke stof en vorm gescheiden zijn.
  A. Zonder onderscheiding van naamwoord en werkwoord.
    a. afzonderlijke plaatsing der woorden.
      7) Het Sineesch.
    b. Ineenvoeging (*Einverleibung* [2])) der woorden.
      8) Het Mexicaansch.
    c. Met woordkoppelingen (*Vielzusammensetzend*).
      9) De Noord-Americaansche talen.
  B. Met onderscheiding van naamwoord en werkwoord.
    a. Veelvormig (*Vielanbildend*).
      10) Het Baskisch.
    b. Aanvoegend (*anfügend*).
      11) Het Aegyptisch.
    c. Verbuigend (*beugend*).
      α. Met inwendige vervoeging (*innerliche Abwandelung*).
        12) De Semitische talen.
      β. Met volkomene vervorming (*Flexion*).
        13) De Indo-Germaansche talen.

---

1) Door categoriën verstaat Steinthal hier het maken van onderscheid tusschen *bestaan* en *werking*.

2) Het was volstrekt noodig, hier en daar het oorspronkelijke woord bij te voegen. De vertaling kan het niet juist uitdrukken.

Het zal naauwelijks noodig zijn op te merken, dat deze verdeeling, hoe vernuftig ook, gansch niet van onbepaaldheid en onduidelijkheid is vrij te pleiten. Verkieselijker schijnt daarom de volgende, die ook veel meer tot bijzonderheden afdaalt, hoewel de gestrenge wetenschap er misschien op zal aanmerken, dat zij niet zuiver taalkundig, maar ten deele ook geographisch, of eigenlijk ethnographisch is. Doch het laatste geheel te vermijden moge een eisch zijn, dien de taalwetenschap doet, het is evenzeer waar, dat zij niet in staat is om dien te bevredigen.

I. Europa en het vasteland van Azië.

A. Talen waarin de woorden ten deele uit meer lettergrepen bestaan en waarin verbuiging der naam- en vervoeging der werkwoorden plaats heeft; m. a. w. talen met eene ontwikkelde spraakleer.

a. De Indo-Germaansche talen, zijnde die, welker spraakleer volkomen ontwikkeld is.

α. De Keltische talen.

1. Het Gaïsch, waartoe behooren: het Iersch, Galisch en Mauksch. Deze tak is de oudste en noordwestelijke.
2. Het Kimrisch of Bretonsch, het Wallisch, Cornsch en Armoritaansch; zijnde de jongere, zuidwestelijke tak.

Het vaderland dezer taaltakken is Groot-Brittannië, Ierland en de westkust van Frankrijk.

β. De Germaansche talen.

3. Het Duitsch of Hoogduitsch.
4. Het Nederlandsch, dat nog kan worden gesplitst in
   § Het Hollandsch.
   § § Het Vlaamsch.
5. Het Friesch.
6. Het Angelsaksisch, waarvan het Engelsch eene dochter is.
7. De Scandinavische talen.
   § Het oud-Noorsch.
   § § Het IJslandsch.
   § § § Het Zweedsch.
   § § § § Het Deensch.
   Hiertoe behooren ook de tongvallen op de Faroër-, Orcadische en Shetlandsche eilanden.

γ. De Lettisch-Slawische talen.

8. Het Lithausch.
9. Het Oud-Pruissisch.
10. Het Lettisch.
11. Het Russisch.
12. Het Bulgaarsch.
13. Het Illyrisch.
14. Het Poolsch.
15. Het Czechisch-Boheemsch.
16. Het Wendisch.

δ. De Pelasgische talen.

17. Het Grieksch.
18. Het Latijn.
19. De oud-Italiaansche talen, het Umbrisch, Etruscisch enz.
20. De uit het Latijn ontstane talen:
   § Het Italiaansch.
   § § Het Spaansch.
   § § § Het Portugeesch.
   § § § § Het Provençaalsch.
   § § § § § Het Fransch.
   § § § § § § Het Wallachijsch.

ε. De Arische talen, aldus genoemd naar die overoude volken in Azië, welke zich Arja noemden.

† De Indische talen.

21. Het Sanskrit.
22. Het Prakrit.
23. Het Pali.
24. Het Hindi.
25. Het Hindostansch.
26. De taal der Heidens (zie *Heidens*).

† † De Iranische talen.

27. Het Zend.
28. Het Pehlwi, de uitgestorven taal der oude Perzen.
29. Het Perzisch.
30. Het Beloidsch.
31. Het Koerdisch.
32. Het Afghaneesch, met bestanddeelen uit Vóór-Indische talen vermengd.
33. Het Ossetisch.
34. Het Armenisch.

b. De Semitische talen.

35. Het Arameesch of Chaldeeuwsch.
36. Het uitgestorven Samaritaansch, waarmede het Palmyreensch naauw verwant is.
37. Het Phoenicisch, waarvan men zich ook in het oude Carthago bediende.
38. Het Hebreeuwsch.
39. Het Arabisch.

B. Talen met onverbuigbare woorden van ééne lettergreep. Zij staan op eenen zeer lagen trap van ontwikkeling.

40. De talen van Achter-Indië: het Birmansch, het Siameesch enz.
41. Het Tibetaansch.
42. Het Coreesch.
43. Het Sineesch.

C. De aanhechtingstalen, aldus genoemd naar de aanhechtingen aan de woorden, waardoor hunne spraakkunstbetrekkingen worden aangeduid. Zij staan boven die van B, doch bereiken de ontwikkeling der onder A opgenomene talen niet.

a. De Tataarsche talen, en wel

† De eigenlijk Tataarsche talen.

44. Het Toengoerisch.
45. Het Mongoolsch en Kalmuksch.
46. Het Turksch, waarvan ruim 20 tongvallen bestaan.

† † De Finsche talen.

47. Het Samojeedsch.
48. Het Ostiaksch en Magyaarsch.
49. Het Mordwinisch en het daarmede verwante Tscheremisch.
50. Het Permisch.
51. Het eigenlijk Finsch, te verdeelen in:
   § Esthnisch.
   § § Lijflandsch.
   § § § Laplandsch.
   § § § § Ingrisch.

b. De Caucasische talen.

52. Het Iberisch.
53. Het Tscherkessisch.
54. Het Midden-Caucasisch.
55. Het Lesghisch.

c. De talen van Noordoostelijk Azië.

56. Der Joekagiren.
57. Der Tschoewanzen.
58. Der Korjaken.
59. Der Kamschadalen.
60. Der Koerilen.

d. De talen van Zuidelijk Vóór-Indië.

61. Het Tamoelisch.
62. Het Telingasch.
63. Het Kanaresisch.
64. Het Malayalamsch.
65. Het Singaleesch.

D. Die zamenstellingstalen, welke van de vorige geheel onderscheiden zijn.

66. Het Baskisch.
67. Het Maleisch.
68. Het Kawi.

II. Africa.

A. De Hamitische talen.

69. Het Koptisch.
70. De Barbarijsche talen.
71. De Teboe-taal.
72. Het Bischarisch.

B. De Semitische talen.

73. Het Aethiopisch.

74. Het Moorsch-Arabisch.
75. De taal der Hausja's.
76. De taal der Galla's.

C. De talen in Midden- en Zuidelijk Africa.

a. De westelijke, der Congo volken.

77. De Congo-taal.

b. De oostelijke, der Kaffervolken.

78. Het Kaffersch.

c. De zuidelijke, der Hottentotten.

79. Het Hottentotsch.

D. De Negertalen.

80. De taal der Fellata's.
81. De taal der Mandingo's.
82. De taal der Senegambiërs.
83. De taal der Ashantynen.
84. De taal der Dalmomi's.

III. America.

Deze talen zijn zeer talrijk, tot zelfs honderden; zij hebben onderling weinig overeenkomst, behalve daarin, dat zij eenige woorden tot één uitvoerig woord zamensmelten.

Het spreekt van zelf, dat hier geene spraakkunst-opmerkingen zoo over de T. in het algemeen, als over verschillende talen in het bijzonder kunnen gegeven worden. Dit alleen nog zij opgemerkt, dat het spraakgebruik een onderscheid maakt tusschen levende en doode talen, door de laatsten verstaande die, welke alleen nog in schriften bestaan, doch niet meer gesproken en hij gevolg ook niet meer met nieuwe woorden verrijkt worden, gelijk het Latijn, het Sanskrit enz.; dat men geleerde talen noemt de zoodanigen, waarvan de geleerde wereld zich bij voorkeur bedient, zoo als het Latijn, hetwelk echter in dit opzigt meer en meer buiten gebruik geraakt; dat men den naam van kerk- of heilige taal geeft aan die talen, welke bij sommige godsdienstige plegtigheden noodwendig worden geacht, gelijk het Latijn bij de R. Catholieke eerdienst, het Hebreeuwsch bij de Israëlitische enz.

Zie voorts: Herder, *Ueber den Ursprung der Sprache* (Berlijn 1772); Steinthal, *Der Ursprung der Sprache* (Berlijn 1851); Adelung, *Mithridates* (Berlijn 1806, 4 dln.); Bindseil, *Abhandlungen zur allgemeinen vergleichenden Sprachlehre* (Hamburg 1838); Bopp, *Vergleichende Grammatik* (Berlijn 1833); *Linguarum totius orbis Vocabularia comparativa* (Petersburg 1787 volg. 2 dln., herdr. 1790 volg. 4 dln.); Vater, *Literatur der Grammatiken, Lexica und Wörtersammlungen aller Sprachen der Erde* (Berlijn 1847).

TAALKUNDE is de wetenschappelijke kennis der regelen, volgens welke eene taal geschreven en gesproken wordt. Zij onderscheidt zich in: 1°. de eigenlijke grammatica of letterenleer, waartoe ook behooren: de grammaticale figuren, zoo als apocope, diaeresis enz. benevens de accenten en zinteekens; 2°. de woordvorming (etymologie); 3°. de woordvoeging (syntaxis); 4°. de spelling (orthographie); 5°. de uitspraakleer.

TABAGO, een der kleine Antillische eilanden in West-Indië, ten zuidoosten van Granada en ten noordoosten van Trinidad gelegen op 11¼° N. Br. en 42⅓° W. L. van Ferro, behoort aan Engeland en heeft op eene oppervlakte van 8¼ □ mijlen ongeveer 15,000 inwoners, waaronder slechts 100 blanken. Vroeger leefden er Caraïben als oorspronkelijke volksstam, die echter tegenwoordig uitgestorven is.

Het eiland is slechts heuvelachtig en heeft geen' enkelen berg; het klimaat is gezond. De voortbrengselen zijn katoen, suiker en rum. De hoofdstad heet Scarborough en heeft eene goede haven en 3000 inwoners.

In 1498 werd T. door Columbus ontdekt, in 1632 door de Hollanders in bezit genomen, later door de Spanjaarden heroverd, die het eiland evenwel in 1654 weder voor hen moesten ontruimen. Eene kolonisatie van Duitschers, door den hertog van Koerland in 1655 daarheen gezonden, moest de regten der West-Indische Compagnie eerbiedigen. Doch Spanjaarden en inlanders verdreven eindelijk beiden, waarna het eiland beurtelings onder Engelsche en Fransche vlag kwam, tot de laatsten in 1677 alle inwoners verdreven, zoodat T. geheel ontvolkt werd. In 1748 evenwel zochten zij door kolonisatie het eiland weder productief te maken; in 1763 viel het in handen der Engelschen, die het wel in 1783 weder aan Frankrijk terug moesten geven, doch het bij den vrede van Parijs nogmaals in eigendom ontvingen.

TABAK. De bladen van onderscheidene soorten van het geslacht *Nicotiana* leveren, gedroogd en op verschillende wijze toebereid, de T. van den handel op. Het geslacht *Nicotiana* behoort tot de natuurlijke familie der *Nachtschaden* (*Solaneae*), volgens het sexuële stelsel tot de 1ste orde der 5de klasse (*Pentandria Monogynia*), en kenmerkt zich door een' overblijvenden, klokvormigen, 5-spletigen kelk, trechtervormige bloemkroon, met een' 5-lobbigen of 5-tandigen en geplooiden zoom. De zaaddoos is 2-4-hokkig. De bladen zijn langwerpig eirond, lancetvormig, lang en spitsuitloopend, naar den voet eenigzins smaller, gaafrandig, op beide vlakten met korte, zachte kliervormige haartjes bedekt, welke een kleverig vocht afscheiden. Zij zijn van sterke nerven voorzien, de zijnerven ontspringen onder een' scherpen hoek uit de middennerf. De wortel- en onderste stengelbladen, die eene aanzienlijke grootte bereiken, zijn gesteeld, de hoogere ongesteeld en stengomvattend, de bovenste zijn klein, smal, lancetvormig. De donkergroene kleur van deze bladen verandert bij het droogen in eene bruine; de reuk is sterk, eigenaardig, bedwelmend, de smaak onaangenaam, bitter en scherp.

Volgens Löwig bevatten de bladen: *nicotine*, een zeer vergiftig alkaloïde, dat als eene kleurloose, doorschijnende, olieachtige vloeistof voorkomt, welke later geel en zelfs bruinachtig wordt, den reuk van T. en een' scherpen brandenden smaak heeft en in water, alcohol, aether en vette oliën oplosbaar is; *nicotianine* (*Tabak-campher*), extractiefstof, gom, eiwit, slijm, verschillende zouten, en daarenboven nog een eigen zuur.

Het vaderland der meest gezochte en beste soorten van T. is America. Toen Columbus in 1492 op Cuba landde, zag hij de toenmalige inwoners rooken, en zijn togtgenoot pater Roman Pane getuigde, dat de inwoners van St. Domingo opgerolde tabaksbladen rookten tot verdrijving der muskieten. In 1520 vonden de Spanjaarden de tabaksplant ook in Yucatan, in 1559 werd zij door Fernandes de Toledo, lijfarts van koning Philips den IIden, naar Spanje en Portugal overgebragt. Een jaar later verkreeg de Fransche gezant te Lissabon, Jean Nicot, eenige tabaksplanten uit Florida, die hij in zijnen tuin als artsenijplant aankweekte tot bestrijding van verschillende huiduitslagen en later aan Catharina de Medicis overhandigde. Van genoemden gezant is de geslachtsnaam *Nicotiana* afkomstig. In Engeland werd de T. eerst aangebragt in 1585 door Drake, die daarmede belast was geworden door den bestuurder van Virginië, Walter Raleigh. In Nederland werd het gebruik van T. spoedig zeer algemeen, nadat Dr. Cornelis Bontekoe (eig. *Bontekoe*), in het belang van den handel, verklaarde dat het rooken tot verlenging van het leven bevorderlijk was.

In America gaat men bij de tabaksteelt op de volgende wijze te werk. In een' lossen en vetten grond wordt het zaad dun gezaaid en vochtig gehouden. Wanneer de jonge planten vijf of zes bladen hebben, worden zij in Mei in goed geploegde rabatten overgeplant en wel zoo ver uiteen, dat men er gemakkelijk tusschen door kan gaan, om de planten naar behooren te verplegen. Om de ontwikkeling der bladen te bevorderen, knijpt men de toppen van de stengen, waardoor de vorming van bloemen en zaad voorkomen wordt. De inzameling geschiedt in Augustus. De rijpe planten snijdt men boven de wortels af, droogt ze op eene overdekte plaats, en stroopt de bladen er van af. Deze nu worden tot zoogenaamde karotten vereenigd, aan de tabaksfabrikanten verkocht, in sommige gevallen gesausd, in andere gevallen door middel van een daartoe bestemd werktuig tot rol-T. gesponnen, of gesneden als rook-T. in den handel gebragt. De fraaiste en sterkste planten laat men gewoonlijk staan, om daarvan zaad te winnen. De cultuur van de T. is thans over bijna alle warme en gematigde luchtstreken verspreid. In ons vaderland wordt zij in Utrecht en Gelderland uitgeoefend, waarbij men geheel de hierboven beschreven wijze volgt, maar waartoe de grond buitengewoon sterk bemest moet worden.

Er zijn in den handel wel 56 soorten van T. bekend, die voor een groot gedeelte naar hare groeiplaatsen genoemd worden en wier onderscheidende kenmerken soms weinig in het oog vallen. De kenmerken van de meest gebruikelijke soorten vindt men opgegeven in: Hermann Klencke, *Die Verfälschung der Nahrungsmittel und Getränke, der Kolonialwaren enz.* (Leipzig 1858).

Het gebruik van T., thans zoo algemeen, ondervond in vroegeren tijd veel tegenstand. Keizers en pausen verboden het rooken van T. In 1634 werden zij, die zich er aan schuldig maakten met het afsnijden van den neus gestraft. Paus Urbanus de VIII^ste^ vaardigde een bul uit, waarbij ieder die op heilige plaatsen rookte met den ban bedreigd werd. Koningin Elisabeth verbood het snuiven in de kerken; Jacobus de I^ste^ verbood den invoer van Virginischen T., stond slechts de verbouwing van 100 pond T. toe, waarop hij bovendien eene zware belasting legde. Sultan Amurath de IV^de^ liet den rookers eene pijp door den neus booren en hen vervolgens door de straten als afschrikkend voorbeeld rondleiden. Paus Innocentius de XII^de^ stond het rooken, Benedictus de XIII^de^ het snuiven toe. In Duitschland werd het rooken meer en meer algemeen, vooral nadat koning Frederik Wilhelm de I^ste^ het zoogenoemde tabaks-collegie oprigtte. Deze vereeniging, uit 6—8 personen, meestal generaals, stafofficieren, geleerden en vreemdelingen bestaande, heeft eenige vermaardheid verkregen. De koning bezocht het collegie bijna iederen dag ten 5 uur, in Berlijn of Wusterhausen. Men rookte er Hollandschen T. uit Hollandsche pijpen, en wie niet rookte, nam daarvan, om den koning te believen, den schijn aan. De spijzen bestonden uit brood, boter en kaas; men dronk er eenvoudig bier, dat in witte kruiken vóór de gasten stond. De koning dischte zelden warm eten op, dat dan uit visch bestond.

De T. behoort tot de scherpverdoovende gifplanten, waarvan ieder die begint te rooken in zekere mate de ondervinding opdoet. De verschijnselen die zich daarbij voordoen zijn: doodelijke bleekheid van het gelaat, koud zweet, beving, duizeligheid, gevoel van onmagt, onregelmatige pols, beklemde ademhaling, walging, braking, diarrhee enz. Is het rooken eens gewoonte geworden, dan blijven genoemde verschijnselen achterwege, een bewijs dat het organismus zich ook aan dezen prikkel gewent.

Vergiftigingsgevallen door T., vooral door tabaksklisteren, zijn niet zeer zeldzaam. De moord van den Belgischen graaf de Bocarmé door *nicotine* op zijnen schoonbroeder Gustave Fougnies gepleegd (1851), wekte in geheel Europa afgrijzen op. De vergiftigingen door snuif waren meestal afhankelijk van de bijgemengde minerale en plantaardige gifstoffen, waartoe menie, cinnaber, auripigment, opium, nieswortel enz. gebezigd werden.

Sommigen zijn van oordeel dat het voortdurend gebruik van T., of het verblijf in tabaksfabrieken eene eigenaardige kwaadsappigheid, *nicotianismus* genoemd, veroorzaakt.

In de geneeskunde wordt de T. hoofdzakelijk uitwendig als tabaksklisteren, of in aftreksel tot dooding van ongedierten, de schurftmijt, bij hardnekkige chronische huiduitslagen enz. gebezigd. B.

TABASCHIR. In zeer oude stengels van bamboesriet (*Bambusa arundinacea*) vindt men soms steenharde concrementen, onder den naam van T. bekend, hoofdzakelijk uit kiezelaarde, een weinig kalk en potasch bestaande, waaraan door de inlanders eene zekere geneeskracht wordt toegeschreven. De bestanddeelen waaruit deze concrementen bestaan, in aanmerking nemende, valt het ligt te begrijpen dat daarvan niet veel heil te wachten is.

TABASCO, een der staten of provinciën van Mexico, ten noorden begrensd door de golf van dien naam en verder ingesloten door Veracrus, Oaxaca, Chiapas en Yucatan. Het telde in 1857 op 803 □ mijlen ruim 70,000 bewoners. De kuststreek is laag en aan herhaalde overstroomingen blootgesteld. Zij heeft vele haaijen of strandmeren, welke aan den zeekant door eilanden bezet zijn en dus slechts naauwe toegangen hebben, hetgeen haar echter tot eene veilige ligplaats voor schepen maakt. Dieper landwaarts in, is de grond bergachtig. De talrijke riviertjes, die er gevonden worden, hebben een' korten loop en zijn wegens den snellen stroom en vele ondiepten voor de scheepvaart van weinig belang. In de lage en moerassige streken nabij de kust, is het klimaat ongezond, doch de bodem is over het algemeen vruchtbaar en levert cacao, koffij, verwhout, tabak en verschillende tropische gewassen op. Handel en nijverheid zijn er onbeduidend. De hoofdstad Villa Hermosa de T. of Villa de San Juan Baptista ligt nabij den mond der rivier T., die veel door Noord-Americaansche schepen wordt bezocht. De stad zelve is echter klein en had in 1857 weinig meer dan 4000 inwoners. Niet ver van daar, behaalde Cortez in 1519 zijne eerste overwinning op de inlandsche bevolking.

TABERNAKEL is de naam, in de Statenvertaling des Bijbels gegeven aan dien draagbaren tempel of heilige tent, welke Mozes, kort na den uittogt der Israëliten uit Aegypte, door de bouwmeesters Bezaleël en Aholiab liet vervaardigen. Het ontwerp en de uitvoering daarvan worden Exod. XXV—XXVII, XXXV—XXXVIII en XL beschreven met eene uitvoerigheid, in overeenstemming staande met het theocratische belang van het gebouw, daar het gedurende den togt de legertent was van Jehova, Israëls oppervorst. De T. bestond uit twee afdeelingen: een „voorhof" en de „tent der zamenkomst." Het voorhof omringde de laatste aan alle zijden en was eene ruimte, 100 el lang en 50 el breed, omzet met kolommen en kostbare afhangende tapijten. Op dat voorhof, als op eene binnenplaats, stond de „tent der zamenkomst" of eigenlijke T., door prachtige tapijten of voorhangsels in twee afdeelingen gescheiden: het „heilige" en het „heilige der heiligen" of allerheiligste. Deze „tent" was aan drie zijden voorzien van kostbaar versierde paneelen, aan de vierde, den ingang, van een voorhangsel, gelijk ook dekkleeden de plaats van een dak vervingen. In het „voorhof" stonden het brandofferaltaar en het waschvat; in het „heilige" het reukofferaltaar, de tafel der toonbrooden en de gouden zevenarmige luchter; in het „heilige der heiligen" de verbondsark (zie *Verbondsark*). Gedurende den togt der Israëliten door de woestijn werd de T. onder de zorg der Leviten bij het opbreken der legerplaats uiteengenomen, en weder ineengezet, wanneer men zich elders nedersloeg. Na de verovering van Kanaän werd hij te Silo geplaatst; later te Nob, nog later te Gibeon, van waar hij, nadat de tempel was gebouwd en het heilig vaatwerk derwaarts overgebragt, als een heilig overblijfsel bewaard werd.

In de R. Catholieke kerken geeft men den naam T. aan het doorgaans min of meer rijk versierde kastje boven het altaar, dienende tot het bewaren van de gewijde hostie en kelk.

De Methodisten noemen hunne godsdienstige vergaderplaatsen T., ter herinnering aan den T. der Israëlitische eerdienst.

Eene monographie over den Israëlitischen T. gaf Friederich, *Symbolik der Mosaischen Stiftshütte* (Leipzig 1841).

TABLES D'ATTENTE. Met dezen naam bestempelde men in de heraldie een geheel wit of blank schild. Men heeft dit verward eerst met een schild geheel van zilver en zonder figuur, later met ieder effen schild, geheel van eene kleur.

Het is echter dwaas deze volkomen goede en geldige wapenschilden T. d'A. te noemen, daar zij even goede schilden zijn als die, welke een of meer figuren vertoonen. De naam is dus alleen toepasselijk op nimmer werkelijk gevoerde schilden in heraldische werken, waarmede te kennen werd gegeven, 't zij dat de heraldicus in den stamboom het wapen, dat juist daar ter plaatse staan moest, niet kende, hetzij wanneer het een ledig vak in een schild was, dat degeen, wien het wapen behoorde, aanspraak maakte op een land, dat hij nog niet bezat.

TABOR. Een berg in Palaestina, die zich van de meeste anderen daar te lande onderscheidt door zich afzonderlijk uit het dal te verheffen en langs de hellingen houtgewas te bezitten. Hij is bijna 1800 voet hoog, in eene vlakte, een paar uren ten zuiden van Nazareth in Galilea. Op den top heeft men een heerlijk vergezigt en vindt men eenige bouwvallen uit den tijd der kruistogten. In de bijbelsche geschiedenis is de vlakte aan den voet van den T. bekend door den veldslag tusschen Barak en Sisera (Rigt. IV: 6 volg.); het was ook aldaar, dat in Mei 1799 de Franschen onder den generaal Kleber tegen het Engelsch-Turksche leger streden. Eene overlevering wil, dat deze berg het tooneel zou zijn geweest van Jezus' verheerlijking (Matth. XVII.), doch daarvoor is weinig grond.

Er is nog een berg T. in Boheme, alwaar de beroemde Ziska in 1419 zich heeft gelegerd, alsmede eene vesting van denzelfden naam, 20 mijlen zuidoostelijk van Praag, aan de Luscnits gelegen, door Ziska gesticht, en thans 4300 inwoners tellende, waarnaar de Hussiten ook Taboriten werden genoemd.

TABORITEN. (Zie *Hussiten*).

TABUDA. Eene rivier of riviermonding, van welke Ptolemaeus op twee plaatsen melding maakt. Uit den zamenhang op de eene schijnt te blijken, dat hij er de Schelde door verstaat, althans dat gedeelte dier rivier, hetwelk in een charter van 1296 Taleholts einde heet, misschien hetzelfde als het Palevontsheide, waarvan Melis Stoke spreekt, aan het westelijke uiteinde van het eiland Schouwen.

TABULATUUR is in de geschiedenis der toonkunst de naam der wijze waarop een muziekstuk werd geschreven vóór de uitvinding van het notenstelsel. Men bediende zich daartoe van letters, met of zonder bijgevoegde lijnen of andere teekens ter aanwijzing van het octaaf, waartoe de letter behoorde. Sommige benamingen zijn nog uit dat T.-stelsel in gebruik gebleven, b. v. Groot octaaf (C, D enz.), Klein octaaf (*c*, *d* enz.), Eens gestreepte (c̄, d̄ enz.), Tweemaal gestreepte (c̿, d̿ enz.).

TACCA (Pietro), beeldhouwer, was door zijnen vader voor de studie der wetenschap bestemd, maar werd door eene onweêrstaanbare neiging tot de beoefening der kunst gedreven. Hij werd weldra de gunsteling van zijnen leermeester Gio da Bologna, wien hij van veel dienst was bij de vervaardiging van het ruiterstandbeeld van Ferdinand den Isten van Medicis, hetwelk van 1603—1605 gegoten en na 's meesters dood door T. op de Piazza della Nunziata te Florence werd opgerigt. Als beeldhouwer van het hof, werd hij door Cosmus den IIden, Ferdinand den IIden en andere vorsten met de uitvoering van onderscheidene werken belast. Hij begon met die van zijn' overleden meester te voltooijen, waaronder het beeld van koning Henrik den IVden van Frankrijk, dat in 1613 op den Pont Neuf werd gep'aatst, maar in 1792 werd vernield. Vervolgens het ruiterstandbeeld van koning Philips den IIIden van Spanje, dat in 1616 in het paleis del Campo bij Madrid werd geplaatst. Voorts kent men van hem twee modellen van bronsen beelden, het eene den *Centaurus met Dejanira*, het andere *Hercules* voorstellende. In 1616 droeg de groothertog hem de vervaardiging op van het kolossale standbeeld van Ferdinand den Isten aan de haven van Livorno, met vier geketende slaven aan het voetstuk, hetwelk als zijn voornaamste werk wordt beschouwd. Bij herhaling werden hem door de hoven te Turijn en Madrid verlokkende aanbiedingen gedaan om zich daar te vestigen, maar hij kon niet besluiten zijn geliefd Florence te verlaten en vervaardigde er o. a. nog de groote beelden van Ferdinand den Isten en Cosmus den IIden, die in de kapel S. Lorenzo worden gezien, benevens eenige andere beelden en graf-monumenten, en eindelijk het ruiterstandbeeld van koning Philips den IVden van Spanje. Eene bijzonderheid van dit beeld is dat het paard in galop is voorgesteld en Galileo Galilei den kunstenaar behulpzaam was in het bepalen van het zwaartepunt, ten einde de reusachtige massa in evenwigt te houden. T. overleed in het eind van 1640 of het begin van 1641. Zijn zoon Ferdinando was mede een verdienstelijk architect en beeldhouwer, die zijnen vader behulpzaam was bij zijn' arbeid en diens onvoltooid nagelaten werken afmaakte.

TACHYGRAPHIE (van ταχύς *snel* en γράφειν *schrijven*) snelschrijfkunst of het snelschrijven, is het oudste stelsel van stenographie, een Grieksch stelsel, door Xenophon ontworpen, door Cicero op de Latijnsche taal toegepast, welks teekens van verkorting naar Tiro, een' vrijgelaten slaaf en secretaris van Cicero, *notae tironianae* genoemd werden. (Verg. het art. *Stenographie*).

TACITUS (Cajus Cornelius). Een beroemd Romeinsch geschiedschrijver, die in de eerste eeuw onzer Christelijke jaartelling leefde. Men wil dat hij te Interamna in Umbrië, het tegenwoordige Terni, omstreeks het jaar 54 na Chr. geboren werd. Onder Domitianus werd hij praetor, verliet onder de regering van dit monster voor eenigen tijd Rome, maar keerde na diens vermoording derwaarts terug, vertrouwende onder het zachter bestuur van Nerva vrijer te kunnen ademen. Deze vorst beloonde zijne verdiensten met het consulaat in het jaar 97 onzer tijdrekening, hetgeen voor T. te eervoller was, omdat hij tot opvolger van den grooten Virginius Rufus benoemd werd. Onder Nerva en Trajanus genoot hij de achting van de aanzienlijkste mannen van zijnen tijd. Met den jongeren Plinius leefde hij in de naauwste vriendschap, en beiden werden voor de grootste mannen hunner eeuw gehouden. Als pleitbezorger behandelde hij de gewigtigste regtszaken en was de beroemdste redenaar. Ook in zijnen huiselijken kring was hij zeer gelukkig. Zijne echtgenoote, de dochter van Cnejus Julius Agricola, was eene der deugdzaamste vrouwen van Rome en bragt hem eenen zoon ter wereld. T. verwierf door zijne geschiedkundige werken eenen onsterfelijken roem; vier daarvan zijn tot ons gekomen. Het eerste heet *Annales* (jaarboeken), bevattende de gewigtigste gebeurtenissen van den dood van keizer Augustus tot op Nero's zelfmoord, en dus over een tijdvak van 54 jaar; doch zij zijn niet meer volledig, alzoo het verhaal van het voorgevallene van het jaar 37 tot 47, of de boeken van het 6de tot het 9de ingesloten, zijn verloren geraakt; zelfs zijn de eerste 5 boeken, eerst voor 300 jaar, door Angelo Arcomboldo, den schatmeester van paus Leo den Xden, in het klooster te Corvey, ontdekt geworden; ook is het slot van het geheele werk niet meer voorhanden, en het eindigt in het 6de boek met het jaar 67. Een ander werk voert den titel van *Historiën* (*Historiarum libri*), doch ook dit heeft het blinde noodlot des tijds niet verschoond, maar ons van het grootste gedeelte er van beroofd, zoodat er van de oorspronkelijke 14 boeken slechts nog 4 boeken geheel en het 5de gedeeltelijk voorhanden zijn. Het begint met het jaar 69 onzer tijdrekening, toen Galba nog het purper droeg, en eindigt met het jaar 71, in hetwelk Vespasianus den troon beklommen had. Dit werk bevat dus slechts een tijdvak van 2 jaren, en men kan hieruit tot zijne belangrijkheid in oorspronkelijken toestand besluiten. Het derde, een onschatbaar boekje, handelt over het land en de volken van Germanië ((*De situ, moribus et populis Germaniae*); terwijl het vierde eene levensbeschrijving van zijnen schoonvader Cnejus Julius Agricola bevat. Al deze werken van T. worden voor meesterstukken gehouden. Zijn stijl is levendig, bondig en krachtig, doch somwijlen door al te groote gedrongenheid duister; hij schijnt wel eens te veel jagt te maken op scherpte van uitdrukking. In de keus en schikking der voorvallen erkent men bij T. den veelomvattenden geest en het scheppende talent van een' grooten kunstenaar, die in de ruwe verwarring orde en eenheid weet te brengen; de teekening der personen en omstandigheden getuigt van een' diepen blik en groote kracht van beoordeeling en de schrijver staat altijd in verheven rust boven het woelige tooneel van menschelijke verdorvenheid, dat hij beschrijft. Zijn werk over Germanië houden sommigen voor eene satyre op de zeden der Romeinen van zijne eeuw en het leven van Agricola wordt voor een volmaakt voorbeeld van levensbeschrijving gehouden.

Nog worden hem door eenigen twee dialogen toegeschreven, namelijk *De Oratoribus* en *De causis corruptae Eloquentiae*, doch anderen meenen dat de jongere Plinius of Quinctilianus de schrijver daarvan zoude zijn. Onze geschiedschrijver Hooft was zoozeer met T. ingenomen dat hij diens werken 52 maal gelezen heeft, vertaald heeft en zijn' stijl heeft nagevolgd. De beste uitgave van T.' werken is die van Gronovius, (Amsterdam 1685, 2 dln. in 8°, of Utrecht 1721 in 4°); ook die van Ernesti (Leipzig 1801, 2 dln). verdient aanbeveling. De juiste tijd van T.' overlijden is, bij mangel aan de noodige berigten, moeijelijk te bepalen.

TACITUS (Marcus Claudius), na den dood van Aurelianus in het jaar 275 onzer tijdrekening tot keizer van Rome verkozen, nam, ofschoon hij reeds 75 jaren oud was, het bestuur des rijks op het dringend verzoek van zijne vrienden in handen, begon met de zaamgezworenen tegen den voormaligen keizer en zijne moordenaars gestreng te doen straffen, bevestigde den senaat in zijn gezag, was gematigd en spaarzaam in alles, maakte veel werk van de geleerden en voornamelijk van de werken van den geschiedschrijver T.; stichtte eenen tempel voor de vergode keizers, trok de Gothen en Scythen in Azië tegen; en werd in April 276, na eene regering van slechts 6 maanden, te Tyana in Klein-Azië, door soldaten, die zich door hem beleedigd waanden, omgebragt. Hetzelfde lot trof drie maanden daarna zijnen broeder en opvolger Florianus, na wien Probus den troon besteeg.

TADIRS is de naam eener soort van Boeddhistische monniken, die langs de huizen loopen bedelen onder het maken van allerlei ligchaamsbewegingen en bij het slaan van bekkens of trommels de daden en incarnatiën van Vischnoe bezingen.

TAEL of **TAIL** (Engelsch) is een rekenpenning en gewigt der Sinezen. In Sina is de rekenpenning eigenlijk de waarde van de Sineesche Liang of het ons fijn zilver; men rekent evenwel steeds dat 72 Tael gelijk staan met 100 Spaansche plasters, zoodat 7 T. = aan 1 Keulsch mark fijn zilver en 1 T. = 3,60 gulden Hollandsch. De T. of Liang als gewigt wordt volgens het decimaal stelsel verdeeld en weegt 37,5832 wigtjes. 16 T. maken een Sineesch pond (Ketti) uit. Ook in Japan rekent men met den T. en verstaat er onder 10 Japansche Monme zilver van 892½ duizenddeelen fijn gewigt, zoodat 14,975 T. een Keulsch mark fijn zilver bedraagt of 1 T. = 1,71 gulden Hollandsch.

Op Java heeft men ook den T. als gewigt van de Sinezen ontleend; aldaar staat het gelijk met 38,45 wigtjes. Overigens wordt de T. als gewigt voor goud en zilver nog in vele andere landen van Oost-Indië gebruikt, doch met ongelijke swaarte.

TAENIA. (Zie *Ingewandswormen* en *Lintworm*).

TAFELBAAI. De voornaamste baai aan de Kaap de Goede Hoop, op 34° Z. Breedte. Zij is aan de westzijde van de kaap omringd door den Tafelberg, die haar beschermt tegen de zuidoostelijke winden. De omtrek is ongeveer 4 mijlen, de ingang bijna 2 mijlen breed. Voor dezen liggen de Zeehonden- en Robbeneilanden. Gedurende een gedeelte van het jaar is de T. onveilig; de schepen kiezen dan Simonsbaai tot ligplaats.

TAFFIA beteekent bij de Franschen op de Antillische eilanden hetzelfde, dat de Engelschen *Rum* noemen, den suikerbrandewijn, die van den afval der suiker gestookt wordt. De gewone T. wordt uit een mengsel van melasse, siroop en suikerwater bereid, en is niet zoo aangenaam van smaak en reuk, als de rum.

TAGAL, residentie op het eiland Java, wordt ten noorden begrensd door de Javaansche zee, ten oosten door de residentie Pekalongan, ten zuiden door die van Banjoemaas en ten westen door dezelfde en de residentie Cheribon. Zij beslaat eene oppervlakte van 60 □ mijlen en telt ruim 202,000 inwoners. Men vindt binnen deze residentie aan de westzijde een gebergte, waaruit vele riviertjes ontspringen en ten zuiden den vuurspuwenden berg Gedie of Tagal, die ongeveer 8000 voet hoog is. De voornaamste rivieren zijn de Lossarie, de Sawoedjodjar, de Gangsa, de Moerabaya, de Pelawangan en de Pemalang. De voortbrengselen zijn behalve de rijst, djagong (Turksch koorn), tabak, koffij en vele vruchten. Men vindt er eene groote menigte buffels.

T., de hoofdplaats, is eene kleine stad, in vroegere jaren meer welvarend en weidsch aangelegd met een weinig beteekenend fort en eene opene reede; de aanslibbing van de rivier maakt de haven voor grootere schepen onbruikbaar. Het residentiehuis, grootsch aangelegd, later vervallen, is weder hersteld. Onder de rustige en nijvere bevolking telt men smeden, timmerlieden, steenhouwers en vele visschers. De Sinezen drijven er een' belangrijken kusthandel. De roodverwerij van kleedjes verstaat men hier beter dan op de meeste plaatsen van Java.

TAGANROG. Russische stad aan het Azofsche meer, in het gouvernement Jekaterinoslaw, 4½ mijl van den mond van den Don, op den top eener zeer hooge kaap, van welke men een groot gedeelte van dat meer en de Europeesche kust tot aan den mond van den Don overziet; op de citadel, boven op den top des bergs, ontwaart men zelfs het tegenoverliggende Azof. Nadat Peter de Groote in 1696 Azof had ingenomen, wilde hij, door zijne daarop volgende reis naar Holland en Engeland geheel met denkbeelden van zeevaart en zeemagt ingenomen, in 1698 te T. de hoofdstad van zijn rijk aanleggen, omdat hij door Zweden toen nog van de Oostzee was afgesloten. Clarke beweert, dat de stad reeds 70,000 inwoners had, maar dat, ten gevolge van Peter's noodlottigen veldtogt in Moldavië van 1711, die hem bijkans op gevangenschap kwam te staan, de daarop gevolgde vrede hem noodzaakte T. volkomen te slechten. Bij den vrede van 1774 kwam de plaats dezer stad benevens Azof weder aan Rusland, doch hare herstelling dagteekent eerst van 1780; de voorspoed der stad is eerst van den jongsten tijd. In 1800 vond Clarke er 5000, en omstreeks 1820 telde men er omtrent 6000 inwoners; in 1842 telde de stad 22472 zielen, en was de handel er reeds van veel belang, in weerwil der ongezondheid en siltigheid van het water en van de slechte haven of liever reede, die zelfs voor geene schepen, welke 8 of 10 voet diep gaan, water heeft. De herbouwing werd eerst voltooid onder keizer Alexander, die hier op het laatst van 1825 zijn werk kwam beschouwen, maar door eene in de Krim heerschende koorts overvallen, er den 1sten December van dat jaar het leven liet. Al de voortbrengselen van Rusland, vooral visch, kaviaar, talk, pelterijen, granen, kool- en lijnzaad, juchtleer en Siberisch ijzer, worden uitgevoerd; die van het zuiden, vooral van Griekenland, Klein-Azië en zuidelijk Europa, zoo als vruchten, wijn, koffij, zijden stoffen en andere fabriekwaren, ingevoerd. De inwoners van T. zijn uit zeer onderscheidene volken gemengd.

TAGLIAMENTO. Eene rivier van weinig beteekenis, die haren oorsprong in de Karinthische Alpen heeft en haren loop tot het Venetiaansche gebied bepaalt, waarop zij zich in de Adriatische zee werpt. Van Lasitano af is zij bevaarbaar. Den 16den Maart 1797 had hier een gevecht plaats tusschen de Franschen onder Buonaparte en de Oostenrijkers onder den aartshertog Karel, waarbij de laatsten gedwongen werden hunnen terugtogt naar de Isonzo verder voort te zetten. Nog is de T. bekend door het gevecht der achterhoede van den aartshertog Karel tegen de voorhoede der van Caldiero af vervolgende Franschen onder Massena op den 12den November 1805. L.

TAGRI'S, ook Tegri's genoemd, zijn in de leer van het Boeddhisme 32 goede geesten, geplaatst onder bevel van hun opperhoofd Chermoesa. Hun leeftijd of djoega bestaat uit 500 jaren, doch ieder dezer jaren heeft 360 dagen, elke dag van 50 zonnejaren, zoodat de T. 9 millioen onzer jaren leven. Allerzonderlingst zijn de verhalen aangaande de wijze waarop door hunne voortplanting het getal 32 steeds wordt volgehouden; die voortplanting geschiedt op eene meerder of minder zinnelijke wijze naar gelang zij zelven hooger of lager staan. De meest geestelijken onder hen brengen kroost voort zelfs door eenen vriendelijken lach, de lageren door een' kus enz.

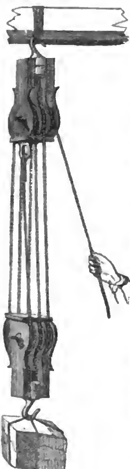
TAIKOEN, of volgens eene andere uitspraak Sjoogoen, is de titel van den Kubo of zoogenoemden wereldlijken keizer van Japan (zie *Daïri* en *Japan*). De T. heeft zijnen zetel te Jeddo, en ofschoon hij het roer der regering geheel in handen heeft, vaardigt hij zijne bevelen, besluiten en wetten altijd uit in den naam van den Daïri. Zijne waardigheid is erfelijk, doch wanneer een T. sterft zonder een' erfgenaam na te laten, wordt zijn opvolger gekozen uit eene der familiën, die uit zijdlijnen van den stichter der tegenwoordige dynastie afstammen.

TAIL. (Zie *Tael*).

TAITI. (Zie *Otaheite*).

TAJO. (Zie *Taag*).

TAKEL. Een T. of takeltuig bestaat uit de vereeniging van eenige losse en vaste katrolschijven, door middel van een touw. Een of meer schijven, beweegbaar om dezelfde spil, vormen eene katrol. Twee katrollen verbonden door een touw, gelijk in Fig. 1, vormen een' gewonen takel. De vaste katrol wordt, met behulp van eenen strop, aan een' balk vastgemaakt; de losse katrol is bestemd om den last te dragen. Als de beide katrollen evenveel schijven tellen, is het touw op de vaste katrol opgestoken en is regelmatig over de opvolgende schijven geschoren. Heeft de vaste katrol één schijf meer dan de beweegbare, dan moet het touw op de losse katrol zijn opgestoken. Als de T. bestemd is om zware lasten op te hijschen, dan is het van belang, voor de krachtsuitoefening van den werkman, dat de loopende part van boven naar beneden loopt. Zal de T. dienen om eenen last langs den grond voort te schuiven, dan is het onverschillig hoe het vrije eind loopt; en is het in het voordeel van den werkman, den last te bevestigen aan de katrol met het grootste aantal schijven. De uitgeoefende kracht is gelijk aan den last, gedeeld door het aantal koorden, waaraan de last hangt; in de figuur bedraagt zij een zesde gedeelte van den last. Daarbij blijft de wrijving van de schijven op de spillen, alsmede de stramheid der touwen, buiten rekening. Meer dan vier schijven in ieder blok is zeldsaam; gedeeltelijk omdat dan de kracht te veel uit het midden komt te werken; gedeeltelijk ook omdat de wrijving zoo belangrijk wordt, dat daardoor het voordeel van

Fig. 1.

het grooter aantal schijven grootendeels verloren gaat. In een enkel geval heeft men wel eens tot tien schijven in ieder blok, bij het zoogenaamd *Gijn van Mathijsen*, dat wel eens tot het inzetten der masten van de schepen, tot het opslepen van schepen op de helling, en dergelijk zwaar werk meer gebezigd wordt. De benaming van gijn is gebruikelijk voor zeer zware takels; ligte takels geeft men den naam van telies. Tot sommige diensten worden wel eens eene bijzondere soort van takels, *Spaansche takels* genaamd, gebezigd. In Fig. 2 is zulk een T. voorgesteld. Het bestaat uit eene vaste en twee beweegbare katrollen, die door twee touwen verbonden zijn. De uitgeoefende kracht bedraagt slechts een zevende van den aan de onderste katrol opgehangen last. De spanning van elk der koordeinden is in de figuur aangegeven; daaruit blijkt dat de last evenwigt maakt met het zevenvoud der spanning, die de werkman aan het vrije einde geeft. Als de last te groot is om, met de beschikbare kracht, met behulp van een' enkelen T. verplaatst te worden, kan men op het loopende einde van den T. eene der katrollen van een' tweeden T., en de andere aan een' balk omlaag vastmaken. Doch men moet altijd in het oog houden dat, naarmate er minder kracht vereischt wordt, de verplaatsing langzamer gaat, en men in gelijke mate meer tijd tot het afleggen van zekeren weg zal behoeven.

Fig. 2.

TAKTIEK. De T. leert hoe men de troepen moet opstellen, bewegen en in het gevecht brengen, met inachtneming van hunne bijzondere eigenschappen, van de bestaande omstandigheden en van het te bereiken doel. Daar de drie hoofdwapens uit verschillende bestanddeelen zijn zamengesteld, die onmogelijk op dezelfde wijze kunnen worden opgesteld, zoo heeft men allereerst eene bijzondere T. voor elk dier wapens. Daar verder de troepen in den oorlog onder drie verschillende omstandigheden kunnen voorkomen, namelijk in rust, op marsch en in het gevecht, zoo heeft men eene kamp- of leger-T., eene marsch-T., en eene gevechts-T. voor elk der drie wapens.

Ieder wapen van een leger is in een aantal kleinere ligchamen verdeeld, die men taktische eenheden noemt, en waarvan men aanneemt, dat zij in den regel onder het kommando van hunnen aanvoerder vereenigd blijven. Zoo is voor de infanterie het bataillon, voor de cavallerie het eskadron of het regiment en voor de artillerie de batterij de taktische eenheid. Men kan nu zulk eene taktische eenheid als zelfstandig beschouwen en daarom ook eene afzonderlijke T. voor haar vaststellen. Deze, die in de exercitie-reglementen der verschillende legers vervat is, wordt *elementaire* T. genoemd; men kan dan van haar onderscheiden de T. van grootere afdeelingen van hetzelfde wapen (de *brigade-taktiek*).

De verschillende wapens zijn echter volstrekt niet bestemd om altijd ieder afzonderlijk te handelen; zij moeten elkander veeleer ondersteunen en daarbij wederzijdsch versterken en niet hinderen of storen. Daaruit volgt dat men ook formatiën, vooral voor het gevecht moet daarstellen voor de verbonden wapens en zoo komt men tot de T. *der verbonden wapens*, welke weder in eene gevechts-, eene marsch- en eene leger-T. onderscheiden wordt.

De T. moet allereerst voor ieder wapen afzonderlijk en voor de verbondene wapens, de formatie vaststellen voor de verschillende toestanden in het gevecht, op marsch en in de legerplaats en hetgeen daarbij in acht moet genomen worden, waarbij nu eens deze, dan weder gene omstandigheid van overwegenden invloed is. Zij moet daarna den werkkring der wapens naar hunne eigenaardigheden, de beweging, dekking der troepen tegen het weder en tegen het vijandelijk vuur en oog bepalen. Daar men voor verschillende toestanden, ook verschillende formatiën noodig heeft, zoo moet de T. niet alleen die formatiën vaststellen, maar ook de middelen aan de hand geven, waardoor men van de eene formatie tot de andere kan overgaan.

Het is duidelijk, dat men algemeen wetten voor de T. kan vaststellen, dewijl de omstandigheden, waarin eene troepenafdeeling kan komen, zich duizende malen herhalen en dat men uit die wetten dan ook taktische regels kan afleiden, die men in zekere normale vormen kan uitdrukken. Men heeft dan de zamenstelling dezer normale vormen en het wetenschappelijk stelsel, waarin zij gebragt worden, somtijds *zuivere* T. genoemd en haar eene *toegepaste* T. overgesteld. Men regtvaardigt de uitdrukking zuivere T. daarmede, dat men hare regels enkel uit den aard der wapens afleidt en daarbij niet let op de bijzondere omstandigheden, die zich in den oorlog kunnen voordoen, hoofdzakelijk ook het terrein buiten rekening laat, terwijl de toegepaste T. al die zaken in overweging moet nemen en het gebruik der verschillende vormen, in het afgetrokkene beschouwd, in de bijzondere omstandigheden van den oorlog moet leeren. Een ieder kan gemakkelijk begrijpen dat dit geene voldoende reden is om de wetenschap te splitsen; want inderdaad kan men geene normale vormen in het afgetrokkene beschouwen, indien men daarbij niet het stelsel van de verschillende gevallen en omstandigheden, die zich in den oorlog kunnen opdoen, waaronder ook de terreinsgesteldheid behoort, in aanmerking neemt.

Zoowel als elk wapen zijne eigene T. heeft, zoo bestond ook in elk tijdperk eene bijzondere T. De T. heeft dus eene geschiedenis, die een aanzienlijk gedeelte van de geschiedenis van het krijgswezen uitmaakt. De voorvallen, die voor de geschiedenis der T. het meeste gewigt hebben, zijn de verandering der wapens ten gevolge van nieuwe uitvindingen; de organisatie der legers, namelijk de verhouding, waarin de wapens, volgens hunne soort en sterkte, daarin voorkomen; de staatkundige en maatschappelijke toestand der tijdperken, in zoo ver zij niet alleen invloed uitoefenen op de bewapening en de organisatie der legers, maar ook de betrekking van den krijgsman tot den staat en het volk bepalen; eindelijk de beschaving en ontwikkeling der staten in alle rigtingen.

Het woord T. wordt ook dikwijls niet alleen gebezigd om het denkbeeld van leer der stellingen uit te drukken, maar ook voor de daarmede innig verbonden vechtwijze. *Linietaktiek* is dan de formatie, volgens welke de troepen in linie, in tegenstelling tot kolonnen opgesteld worden en de eigenaardige vechtwijze, die uit deze opstelling voortvloeit. Het woord *massataktiek* wordt in verschillende beteekenis gebezigd, n. l. eerstens voor de formatie, waarbij de taktische eenheden de kolonne in plaats van de linie tot het gevecht bezigen en ten anderen voor de T., welke de afzonderlijke wapens van een leger concentreert en de zamenwerking der wapens slechts in het leger als één geheel toelaat, niet in dezelfde strategische eenheden van het leger.

Wij laten hier eene opgave volgen van de voornaamste werken over T.: C. du Jarrys de la Roche, *Geschichte der Taktik* (2 dln., Carlsruhe 1840); C. von Decker, *Die Taktik der drei Waffen: Infanterie, Kavallerie und Artillerie*, (2 dln., Berlijn 1834); Hetzelfde werk in het Nederl. vertaald door van Boecop (2 dln., 's Gravenhage 1831—36); Pz. (Pönitz), *Versuch eines Leitfadens zur Taktischen Belehrung für Subaltern-Offiziere der Infanterie und Kavalerie* (Adorf 1838); J. J. van Mulken, *Handleiding tot de kennis der taktiek van de drie wapens* (Breda 1839—40); G. H. Dufour, *Cours de tactique* (Parijs 1840); De Ternay, *Traité de tactique* (Brussel 1841); W. J. Knoop, *Kort begrip der krijgskunst, 1ste stuk, Taktiek* (Breda 1853); W. Rüstow, *Allgemeine Taktik nach dem gegenwärtigen Standpunct der Kriegskunst bearbeitet* (Zurich 1858); A. Seubert, *De taktiek in voorbeelden*, uit het Hoogd. vertaald door E. H. Brouwer (Breda 1858); H. von Brandt, *Grundzüge der Taktik der drei Waffen* (Berlin 1859); eene vroegere uitgave van dit werk vertaald door J. J. van Mullen (Breda 1837); Renard, *Considérations sur la tactique de l'infanterie en Europe* (Parijs 1857); hetzelfde werk vertaald door H. M. F. Landolt (Amst. 1858); *Versuch einer Elementartaktik der Infanterie* (Darmstadt 1860); W. Siegmann, *Die Elementartaktik der Reiterei* (Leipzig 1854); *Betrachtungen über die Ausbildung und Taktik der Reiterei* (Grossenhain 1860); von Bismark, *Ideën-Taktik der Reiterei* (Karlsruhe 1829); Monhaupt, *Taktik der reitende Artillerie* (Berlijn 1837); J. Favé, *Histoire et tactique des trois armes et plus particulièrement de l'artillerie de campagne* (Parijs 1845); *Die Artillerie im Felde, eine Zusammenstellung von Beispielen aus der Kriegsgeschichte* (Dresden 1862). L.

TALAAR. Een lang, tot op de hielen hangend, mantelachtig kleed, zoo als gewoonlijk vorsten en priesters in het Oosten dragen.

TALAPOINEN. Aldus noemt men die Boeddhistische monniken, die zich in het oostelijke Indische schiereiland ophouden. Zij leven ten deele als kluizenaars in bosschen, ten deele bijeen in kloosters, zijn gesplitst in onderscheidene orden en rangen, leggen zich toe op de kennis der heilige boeken en hebben het toezigt over de pagoden. Hunne levenswijze is voor het uiterlijke gestreng, doch overigens vrij zedeloos, even als die der nonnen, welke zich mede onder hen bevinden.

TALAVERA DE LA REYNA is eene oude Spaansche stad, vroeger behoorende tot het koningrijk Nieuw-Castilië, gelegen in de provincie Toledo, aan den regteroever van de Taag, over welke rivier aldaar eene smalle, doch 1500 voet lange steenen brug van 35 bogen ligt. De inwoners, ongeveer 7000 in getal, generen zich hoofdzakelijk met pottenbakkerij en fabrieken van goud- en zilverwerk, gouddraad, fluweel, zijden stoffen, lakens, zeep en vernissen. Men vindt in dit stadje vele overblijfselen van Romeinsche en Arabische herkomst; het is het Talabriga der Iberiërs, is in de middeleeuwen bekend als Westgothisch bisdom onder den naam van Elbora en werd door de Arabiërs Thalabira genoemd. Deze laatsten leden hier in 914 en 949 zware nederlagen. In 1080 werd de stad door Alphonsus den VI^den van Castilië en in 1196 door de Almohaden stormenderhand ingenomen. Merkwaardiger evenwel nog was de overwinning aldaar den 27sten en 28sten Julij 1809 door de Engelschen onder Wellington en Cuesta op de Franschen onder koning Joseph Buonaparte behaald.

TALBOT (JOHN), een der voornaamste Engelsche krijgshelden van de XV^de eeuw, werd omstreeks 1373 te Blechmore in het graafschap Shrop geboren. Hij stamde uit een Noordsch geslacht, kwam in 1410 in het parlement en toonde zich als een tegenstander van het geslacht Lancaster, zoodat hij bij de aanvaarding der regering van Henrik den V^den in 1413 in den Tower geworpen werd. Toen hij echter spoedig daarop in vrijheid gesteld was, benoemde de koning hem tot stedehouder in Ierland, waar het hem gelukte het oproer te dempen. In 1417 volgde hij Henrik den V^den naar Frankrijk en onderscheidde zich daar door moed en beleid. Hij nam aan de meeste ondernemingen deel en leidde na den dood van den graaf van Salisbury het beleg van Orleans, dat eindelijk door de maagd van Orleans ontzet werd. Na de talrijke nederlagen, die de Engelsche wapenen moesten ondervinden, kreeg T. het opperbevel en herstelde de krijgskans. In 1433 veroverde hij een tal van vestingen in Normandië, nam in 1435 St. Denis en sloeg de Franschen in 1436 volkomen bij Rouaan. Ook in het jaar 1437 behaalde hij nog eenige voordeelen, maar gebrek aan de noodige troepen en aan ondersteuning uit Engeland, dwong hem zijne veroveringen weder af te staan en zich tot verdediging te bepalen. In 1442 verhief Henrik de VI^de hem tot graaf van Shrewsbury in Engeland en in 1446 tot graaf van Waterford en Wexford in Ierland. In weêrwil van al zijne pogingen moest hij in 1449 bij Rouaan het onderspit delven en zich als gijzelaar stellen voor de nakoming der capitulatie. In het volgende jaar kreeg hij zijne vrijheid weder en maakte daarop eene reis naar Rome. Na zijne terugkomst kreeg hij het opperbevel in Guyenne, welke provincie de Fransche koning Karel de VII^de bezet had. Hij kwam in October 1452 met een corps van 4000 man en nam in een oogenblik verschillende belangrijke steden, waaronder Bordeaux waar hij zijn hoofdkwartier vestigde. Intusschen bragten de Franschen sedert 13 Julij 1453 Châtillon de Périgord in het naauw en hij zag zich verpligt met zijnen zoon, die hem 5000 man versterking gebragt had, tot hulp van die plaats op te rukken. Na een tal van hevige gevechten, moest hij hier voor de Fransche overmagt zwichten en stierf den 20sten Julij 1453, aan zijne zware wonden. Zijn zoon onderging hetzelfde lot.

Bij zijne vijanden even hoog geacht als bij zijne landgenooten, droeg hij den bijnaam van Achilles van Engeland. Eenige jaren later werd zijn stoffelijk overschot naar Engeland overgebragt. L.

TALENT (*Talanton*). Het woord beteekent eigenlijk het werktuig, waarmede gewogen werd, doch werd gebruikt zoowel voor het gewigt, als voor eene geldswaarde gelijk staande met zeker gewigt. Het Attische talent bevatte 60 mina en was bij verschillende volksstammen en op onderscheidene tijden van verschillende waarde. Zie daaromtrent het art. *Mina*, dat uitvoerig genoeg behandeld is.

TALING. (Zie *Eend*).

TALISMAN is hetzelfde als Amulet. (Zie *Amulet*).

TALK. Met dezen naam bestempelt men eene met speksteen verwante delfstof, uit de groep der water bevattende bitteraarde-silicaten, welke in vormlooze massa's voorkomt en in regte of scheefhoekige zuilen kristalliseert. Grootendeels bestaat het gesteente uit kiezel- en talkaarde, heeft eene eenigzins in het groenachtige of grijze overgaande witte kleur en eene bladerige structuur, zoodat het in de fijnste blaadjes kan gespleten worden. Het heeft eene geringe hardheid, is zeer zacht en vetachtig op het gevoel en het soortelijk gewigt bedraagt 2,74. In dunne bladen gespleten is het doorzigtig tot doorschijnend, op de splijtvlakken parelmoerglanzend, buigbaar doch niet veêrkrachtig. Het komt voor in beddingen van het oude oorspronkelijke gebergte in Tyrol, Zwitserland, Zweden en Siberië. Gemalen T. is een fijn en week poeder en maakt den grondslag uit van bijna alle roode en witte blanketsels. Men zegt, dat het de huid zacht maakt en de tint verlevendigt. Daarenboven dient het tot polijsten van gips en albast, gelijk ook tot het glad maken van leder en wordt in de behangselfabrieken gebruikt tot het zoogenaamde satineren. In de oude tijden werd veelvuldig gebruik van dit gesteente gemaakt tot verschillende doeleinden.

TALLART (CAMILLE, graaf de), hertog van Hostun en maarschalk van Frankrijk, werd in het jaar 1652 uit een oud geslacht in Dauphiné geboren. Hij streed het eerst onder den grooten Condé in 1672 en 1673 in Holland en onder Turenne in den Elzas, waar hij de beide laatste veldtogten van 1674 en 1675 bijwoonde. Zijne benoeming tot brigadier had plaats in 1677 en die tot maréchal-de-camp een jaar later, beiden tot belooning voor de beleidvolle en moedige ten uitvoerlegging van bijzondere orders. In het jaar 1690 deed hij eenen stouten togt over den bevrozen Rijn, om den Rijngau te brandschatten. Bij Ebersburg werd hij in 1691 door een musketschot gewond en twee jaren later tot luitenant-generaal bevorderd. Na den vrede van Rijswijk zond Lodewijk de XIV^de hem als buitengewoon gezant naar Londen, om deel te nemen aan de onderhandelingen over de verdeeling der Spaansche monarchie. T. volbragt deze taak met zeer veel beleid en bij zijnen terugkeer schonk de koning hem het gouvernement Foix en benoemde hem tot ridder der koninklijke Fransche orden. Toen de Spaansche successie-oorlog uitbrak, kreeg T. in 1702 het bevel over een legercorps aan den Rijn. Het mogt hem gelukken hulptroepen in de vesting Kaiserswerth te werpen, de Hollanders uit het kamp bij Mühlheim te verdrijven, en Trier en Trarbach te veroveren, waarvoor hij den 14^den Januarij 1703 den maarschalkstaf ontving. Daarna commandeerde hij onder den hertog van Bourgondië het leger in Duitschland. In weinige dagen vermeesterde hij de vesting Breisach en sloeg daarop het beleg voor Landau, dat langer tegenstand hood. Het keizerlijke leger, dat onder bevel van den prins van Hessen tot ontzet oprukte, werd door eenen goed uitgevoerden aanval van den maarschalk T. volkomen geslagen (15 November 1703), waarop Landau zich den volgenden dag moest overgeven en de geheele Elzas in handen der Franschen viel. In zijn soorkend berigt aan den koning zegt T., dat de vijand meer vaandels had verloren, dan de koning soldaten. In het jaar 1704 verving hij den maarschalk Villars in het opperbevel van het leger, dat gemeenschappelijk met den keurvorst van Beijeren handelde. Bij de nadering van Marlborough en prins Eugenius, stelden de vereenigde Beijeren en Franschen zich bij Hochstädt op. Den 13^den Augustus 1704 kwam het hier tot eenen beslissenden veldslag, waarin ten gevolge van T.'s slechte beschikkingen, de Beijeren en Franschen volkomen geslagen werden. T. zelf werd gevangen genomen en naar Londen gevoerd, waar hij 8 jaren krijgsgevangen bleef. Ook hier verwaarloosde hij de belangen van zijnen koning niet en bragt veel bij tot den val van Marlborough, terwijl koningin Anna hem met de meeste onderscheiding behandelde. Toen hij in 1712 naar Frankrijk terugkeerde, benoemde Lodewijk de XIV^de hem tot pair en hertog van Hostun, en in 's konings testament werd hij zelfs tot lid van het regentschap benoemd. Als aanhanger van het oude hof werd hij echter door den hertog van Orleans van de staatszaken verwijderd gehouden. In 1723 werd hij door de academie van wetenschappen tot eerelid gekozen, en nadat Lodewijk de XV^de de regering had aanvaard,

werd hij nog in 1726 minister. Hij overleed den 20sten Maart 1728. Saint Simon beschrijft hem als een man van middelbare grootte met oogen vol vuur en geest, met veel eerzucht en die hoewel hij aan iedereen beviel, door niemand vertrouwd werd. L.

TALLEYRAND PÉRIGORD (Charles Maurice prins van) was een beroemd staatsman uit het aloude geslacht der graven van Périgord, waarvan een tak den naam van T. had aangenomen en dat nog tegenwoordig in verschillende takken voortleeft. De omstandigheid dat de hier bedoelde staatsman, in een' veel bewogen tijd, achtereenvolgend zeer uiteenloopende gouvernementen diende en vaak de eenmaal omhelsde partij weder heimelijk tegenwerkte of verliet, maakt het oordeel over zijn' persoon uiterst moeijelijk. Van verschillende kanten is hij geprezen en gelaakt. Zeker bezat hij eene niet geringe mate van wereld- en menschenkennis, welke hij niet ongebruikt liet.

T., geboren den 13den Februarij 1754, wijdde zich aan den geestelijken stand en klom daarin deels door zijne bekwaamheden, deels door zijne innemende manieren, waardoor hij veler harten won, zoo spoedig op, dat hij in 1788 tot bisschop van Autun werd verheven. De wijsgeerige begrippen van zijnen tijd hadden ook bij hem weêrklank gevonden, en toen hij in 1789 als afgevaardigde der geestelijkheid in de staten-generaal verscheen, toonde hij zich een voorstander van de regten des volks. Want nadat de afgevaardigden van den derden stand zich afgescheiden en tot eene nationale vergadering geconstitueerd hadden, stemde hij voor de aansluiting der geestelijkheid. Hij werkte mede tot het afschaffen van oude gebruiken en het opstellen der grondwet. Het was de bisschop van Autun, die in 1790 op het veld van Mars, waar de koning de nieuwe constitutie bezwoer, omringd door eene talrijke priesterschaar, eene plegtige dienst verrigtte bij het altaar des vaderlands. Hij zelf legde den eed af, spoorde de geestelijken uit zijn bisdom daartoe aan en was onder het getal dergenen, die de nieuwe constitutionele bisschoppen beëedigden. Paus Pius de VIde deed hem dien ten gevolge in den ban.

Na voor zijn bisdom te hebben bedankt, werd T. door den koning naar Engeland gezonden, waar zijn verblijf, door tusschenkomst zijner vrienden, in de dagen van het schrikbewind verlengd werd, omdat men hem in Frankrijk niet veilig waande. Toen hij Engeland moest verlaten, begaf hij zich naar Noord-America, van waar hij eerst na den val van Robespierre, over Hamburg naar Frankrijk terugkeerde. Bij die gelegenheid leerde hij te Hamburg mevrouw Grant, zijne latere echtgenoote kennen. Het gelukte hem niet het volle vertrouwen der republikeinsche partij te winnen, zoodat het velen verbaasde, dat het directoire hem in 1797 de leiding der buitenlandsche zaken opdroeg.

Twee jaren later trad hij af, na zich alvorens verdedigd te hebben tegen vele loopende geruchten, die alles behalve ongegrond waren, in eene brochure, getiteld: *Eclaircissemens donnés par le citoyen Talleyrand à ses concitoyens*. Al wat daarin over zijne liefde tot de republiek en zijn' diepen afkeer van verraad werd gezegd, was later weder een wapen in de handen zijner tegenpartij. Nog in hetzelfde jaar toch, waarin hij dat stuk had geschreven, begunstigde hij de plannen van den generaal Buonaparte en aanvaardde weder de portefeuille van buitenlandsche zaken. Hij deelde van dat oogenblik de staatkundige insigten van den eersten consul en stond dezen met zijnen raad bij. Onder de medewerking van T. werd in 1801 de vrede te Luneville, in 1802 die te Amiens gesloten. Een concordaat kwam tot stand met den paus, die hem door tusschenkomst van den eersten consul van zijne gelofte ontsloeg, waardoor het hem mogelijk werd wettig te huwen. Nog een' tijd lang bleef T. ook bij den keizer in aanzien. Hij werd verheven tot opperkamerheer en tot prins van Benevento. Eene verwijdering, reeds ontstaan nadat T. de geheime bepalingen van den vrede te Tilsit had verraden, werd grooter na den aanvang van den oorlog op het Spaansche schiereiland, dien hij had afgeraden, welke verwijdering niet weinig toenam, nadat de keizer geweigerd had de vrouw van T., bij zijn huwelijk met de aartshertogin Marie Louise, ten hove te ontvangen.

Zoodra T. de eerste teekenen van den naderenden val des keizers begon te bespeuren, schijnt hij de oogen te hebben geslagen op de uitgeweken Bourbons. Zeker is het, dat hij reeds in 1812 heimelijk onderhandelingen met hen aanknoopte. Ofschoon hij tot 1814 schijnbaar de zaak van den keizer nog voorstond, zoo wist hij zich bij de eerste komst der verbonden mogendheden binnen Parijs van het regentschap af te scheiden. Hij ontving den keizer van Rusland in zijn huis en slaagde er in dezen voor de Bourbons te winnen. Den 1sten April sprak de senaat, onder den invloed van T., de afzetting van Napoleon uit. In afwachting der komst van Lodewijk den XVIIIden, werd een provisioneel bestuur gekozen, waarbij T. het voorzitterschap bekleedde. De nieuwe koning benoemde den wel geslepen, doch zeer dubbelhartigen staatsman, die meer dan iemand anders de restauratie had bevorderd, tot minister van buitenlandsche zaken, tot pair van Frankrijk en tot zijn' gevolmagtigde op het congres te Weenen, dat in het laatst van 1814 werd geopend. Daar oefende T. weder een' niet geringen invloed op de beraadslagingen uit en was een der grootste ijveraars tegen Napoleon, toen diens onverwachte terugkomst van Elba te Weenen bekend werd. Te vergeefs poogde Napoleon den gedachten man tot andere gedachten te brengen.

T. kwam te Gent bij den gevlugten Lodewijk den XVIIIden, keerde met dezen naar Parijs terug en aanvaardde nogmaals de leiding der buitenlandsche zaken, als president van den ministerraad. Drie maanden daarna vroeg hij echter zijn ontslag, uithoofde van de wraak ademende plannen der verbitterde emigranten en misschien tevens om niet genoodzaakt te zijn de nadeelige bepalingen van den tweeden vrede van Parijs te onderteekenen. Dit mogt hem in de achting van sommigen doen rijzen, doch kon niet beletten, dat alle partijen en die der Bourbons niet het minst, aan de opregtheid zijner bedoelingen bleven twijfelen. Hoewel hij sedert in het staatkundige geene voorname rol meer vervulde, schepten velen behagen in den omgang van T., die zeer fijn beschaafd en uiterst gevat was. „Het spraakvermogen is den mensch gegeven, opdat hij zijne gedachten zou kunnen verbergen," is slechts een der talrijke gezegden, welke hem worden toegeschreven. Nog eenmaal trad T. op den voorgrond, om Lodewijk Philips, dien hij geraden had de hem aangeboden kroon te aanvaarden, in 1830 te Londen te vertegenwoordigen. Hij haalde Oostenrijk en Pruissen over tot het erkennen van den nieuwen stand van zaken in Griekenland en woonde de conferentie bij, welker bemiddeling koning Willem de Iste tot regeling der geschillen met België had ingeroepen. In 1835 uit Londen teruggekeerd, verscheen hij nog meermalen ten hove, tot dat hij den 17den Mei 1838 overleed. Volgens zijn' uitersten wil mogen de gedenkschriften, die hij heeft nagelaten, eerst dertig jaren na zijnen dood openbaar gemaakt worden.

TALLIEN (Jean Lambert) was een dergenen, die tijdens de groote staatsomwenteling in Frankrijk eene voorname rol speelden. Hij was in 1769 te Parijs geboren, had door de zorg van den markies de Bercy (bij wien zijn vader als portier diende) eene goede opvoeding ontvangen en legde zich op de regtsgeleerde praktijk toe. Naauwelijks had de beweging van 1789 een' aanvang genomen, of hij begon zich door zijne volksgezinde geschriften te onderscheiden. In 1792 door het departement Seine et Oise naar de conventie afgevaardigd, schaarde hij zich weldra aan de zijde der hevigste republikeinen. Hij stemde voor den dood des konings, zonder uitstel en zonder beroep op het volk. Krachtig verzette hij zich tegen de meer gematigde plannen der Girondins, en werd als een ijverig voorstander der bergpartij meermalen naar elders afgevaardigd om de zaak van het schrikbewind te bevorderen. Tot dat einde naar Bordeaux gezonden, vervolgde hij alle staatkundige tegenstanders weder met de uiterste verbittering, tot dat hij in eene der gevangenissen aldaar de schoone mevrouw de Fontenay leerde kennen, die hem meer tot gematigdheid stemde. Dit strookte geenszins met de inzigten van het comité du salut public, dat hem terug riep en zekeren argwaan tegen zijn' persoon begon op te vatten. Ondanks al de hevigheid, die hij in zijne woorden bleef ten toon spreiden, zag hij zich weldra aan den haat van Robespierre blootgesteld. Nadat T. den 19den Mei 1794 tot voorzitter der conventie was benoemd, schenen de mannen van het schrikbewind zijnen val te hebben besloten. Onstuimig werd hij in de vergadering van den 11den Junij aangevallen, en zijne vrienden hielden hem reeds voor een verloren man. Doch er heerschte verdeeldheid onder de leden van het schrikbewind zelf, hetgeen T. aanleiding gaf zich bij de tegenstanders van

het beruchte drietal, Robespierre, Couthon en St. Just, aan te sluiten.

Op den 9den Thermidor (19 Julij) opende T. den aanval tegen Robespierre en diens vrienden, haalde op het redenaarsgestoelte een' dolk te voorschijn, waarmede hij den nieuwen Cromwell dreigde, indien de vergadering dezen niet in staat van beschuldiging wilde stellen. Die woorden vonden bijval, de conventie bleef dien dag en den volgenden nacht bijeen. Den 20sten Julij werd de zitting slechts voor weinige uren geschorst, en deelde T. des avonds te zeven uren den afloop der regtspleging mede. Drie dagen later werd hij zelf tot lid van het comité du salut public gekozen en huwde toen ook mevrouw de Fontenay. Hij had Frankrijk van het schrikbewind verlost, doch zag zich aan de woede der uiterste partijen blootgesteld. In den nacht tusschen den 9den en 10den September had er een aanslag tegen zijn leven plaats. Met kalmte bleef hij allen bestrijden, die of te hevig republikeinsch of koningsgezind waren. Hij was tegenwoordig bij de mislukte landing der emigranten te Quiberon en drong op het ter dood brengen der gevangenen aan, om den schijn te vermijden, als of hij de plannen der uitgewekenen heimelijk begunstigde.

Na de invoering der nieuwe constitutie van October 1795, waarbij het uitvoerend bewind aan een directoire was opgedragen, kreeg T. zitting in de vergadering van vijfhonderd, waar hij dezelfde beginselen bleef aankleven, die zijn gedrag sedert den 9den Thermidor hadden gekenmerkt, met geen ander gevolg dan dat hij zoowel door de republikeinen als door de royalisten werd gewantrouwd. De ruime voet, waarop hij sedert zijn huwelijk leefde, gaf den eersten stof tot argwaan, en deed hun het oor leenen aan de beschuldiging, dat er brieven van hem onder de papieren van een' koningsgezinde waren gevonden. Meermalen trad hij op om anderen tot gematigdheid aan te sporen en zijn eigen gedrag te verdedigen, tot dat hij in Mei 1798 zijne betrekking nederlegde en den generaal Buonaparte op diens togt naar Aegypte volgde. Op de meerdere of mindere gematigdheid door hem aan den dag gelegd, had de verhouding tusschen hem en zijne vrouw, die hem meer dan eenmaal verliet, een' overwegenden invloed.

Na het vertrek van Buonaparte en den dood van Kleber, geraakte T. in onmin met den generaal Menou, die hem naar Frankrijk zond, waar hij gevangen genomen zou zijn, indien hij niet onderweg door een Engelsch schip ware opgeligt. Dit bragt hem naar Londen, waar hij bij de oppositie een goed onthaal vond en zelfs met onderscheiding in het parlement werd ontvangen. Onder de vele feesten te zijner eere gegeven, was dat in de club der Wighs een der luisterrijksten. De schoone hertogin van Devonshire zond hem haar portret in diamanten gevat. Hij behield het portret, doch zond de diamanten terug, hetgeen velen weder een hoog denkbeeld gaf van zijne belangloosheid. In Frankrijk teruggekomen, scheen wel de drift om hem te vervolgen bekoeld te zijn, doch de eerste consul liet hem zonder betrekking.

Door tusschenkomst van Talleyrand en Fouché, werd hij echter in 1805 tot consul te Alicante benoemd op een tractement van 10,000 francs. Later kreeg hij vergunning zich wegens eene oogkwaal naar Parijs te begeven, met behoud van de helft van zijn inkomen. Zijne vrouw had zich reeds vroeger wettig van hem laten scheiden. Bij de terugkomst der Bourbons, werd T. met zekere toegeeflijkheid behandeld, zoodat hij het land, waaraan hij den 9den Thermidor ongetwijfeld eene groote dienst had bewezen, niet behoefde te ontruimen. Van dien tijd af, leefde hij in bekrompen omstandigheden, tot dat hij den 16den November 1820 overleed.

TALMA (FRANÇOIS JOSEPH). Deze groote treurspeler werd den 15den Januarij 1763 te Parijs geboren. Door zijnen vader, een tandmeester, voor de genees- en heelkunde bestemd, begaf hij zich ter uitbreiding zijner kundigheden naar Engeland, waar hij de eerste sporen vertoonde van dien buitengewonen aanleg voor het tooneel, dien hij, in zijne vaderstad teruggekeerd, dermate ontwikkelde, dat hij, na eerst op eenige kleinere tooneelen te zijn opgetreden, in 1787 op het Théâtre Français in de rol van Seïde in Voltaire's *Mahomed* optrad. Van toen af vestigde zich zijn roem, dien hij gedurende eene reeks van jaren zoo te Parijs als elders handhaafde. Hij was de eerste, die de conventioneele tooneelkleeding verwisselde met het gewaad dat voor den door hem voorgestelden persoon voegde; en ofschoon b. v. de Romeinsche kleedij in het eerst aan de Parijzenaars mishaagde, vond ten laatste zijn voorbeeld algemeene navolging. T. stond in hooge gunst bij Napoleon den Isten, wien hij in 1808 naar Erfurt, en in 1813 naar Dresden volgde. Hij overleed te Parijs, den 19den October 1826. Zijne heldere denkbeelden over de tooneelkunst ontwikkelde hij in zijne *Réflexions sur Lekain* (Parijs 1815), wiens *Mémoires* hij ook in het licht gaf.

Zie voorts Moreau, *Mémoires historiques et littéraires sur F. J. Talma* (Parijs 1826).

Ook zijne echtgenoote Carolina Vanhove (misschien van Nederlandsche afkomst) maakte zich zeer beroemd als tooneelspeelster.

TALMUD, d. i. *onderwijs*, *overleveringsleer*, is de naam van het boek, waarin al die aanvullingen van de gewijde oorkonden des O. V. begrepen zijn, welke het maatschappelijke, burgerlijke, huiselijke en godsdienstige leven der Israëliten regelen. De T. bestaat uit twee hoofdafdeelingen: de Mischna en de Gemara. De eerste, Mischna, d. i. *herhaling* (nl. der wet) genoemd, is sedert de terugkeering der Joden uit de Babylonische ballingschap ontstaan, zoo uit mondelinge overleveringen aangaande de opvatting der Mozaïsche wetten, als uit verklaringen en bijvoegselen van leeraars, aan welke hoog gezag werd toegekend. De eerste verzameling dier Halacha's of wetsbepalingen ontstond waarschijnlijk in de school van Hillel, omstreeks den tijd van Christus' geboorte. Akiba, die in de eerste helft van de IIde eeuw onzer jaartelling leefde, en Meïr, die eene halve eeuw na hem bloeide, rangschikten haar. Doch vooral aan de school van Simeon ben Gamaliel en diens zoon Jehooda, heeft de Mischna hare tegenwoordige gedaante te danken; zij verkreeg die in het begin der IIIde eeuw. Dit gedeelte van den T. is in het Hebreeuwsch geschreven en bevat 63 hoofdstukken in 6 afdeelingen: 1°. gebeden en zegenwenschen, benevens voorschriften aangaande den landbouw en de offergaven; 2°. bepalingen aangaande de viering van den sabbath en de feesten; 3°. het huwelijksregt en de geloften; 4°. strafbepalingen; 5°. de zaken van tempeldienst, offeranden en priesterschap; 6°. reinigingswetten.

Hierbij is in de Vde eeuw de Gemara (*volmaking*) gevoegd, welke men eenigermate kan aanmerken als eenen commentarius op de Mischna. Zij is grootendeels in het Arameesch geschreven, doch bevat ook Hebreeuwsche Hagoda's of verhalen, gedichten enz. Er zijn eigenlijk twee Gemara's: 1°. eene Palaestijnsche of Jerusalemsche, die uit 39 hoofdstukken bestaat en in het laatst der IVde eeuw is bijeengebragt; 2°. de Babylonische, die in het laatst der Vde eeuw is zamengesteld en 36 hoofdstukken telt. De Joodsche geleerdheid heeft vooral sedert de VIIIste eeuw veel werk van de uitlegging der Talmuds gemaakt. De beste verklaringen zijn die van Mozes Maimonides en Obadja Bartenora; deze zijn met bijgevoegden Latijnschen tekst door Surenhusius uitgegeven (Amsterdam 1698—1703, 6 dln.). In het Spaansch zag de Mischna het licht te Venetië 1606, in het Hoogduitsch te Onoltzbach 1761, en met Hebreeuwsche letters te Berlijn 1834. Ook bestaan er verschillende woordenboeken op, waarvan dat van Hartmann (Rostock 1825) het uitvoerigste is.

Het oordeel over den T. is niet in weinige woorden te uiten. Voor de kennis der Joodsche godgeleerdheid is hij van onschatbare waarde, ja aan te merken als haar eigenlijke kenbron, doch tevens vindt men er eene groote menigte grollen en dwaasheden, vooral ten opzigte der oudste bijbelsche geschiedenissen.

TALON beteekent in de bouwkunst eene lijst, waarvan de bovenste helft bol en de onderste helft hol is, die beiden uit kwart ronden of kleinere cirkelbogen bestaan. Naarmate van den sprong noemt men gewoonlijk een T. ook wel Keellijst. Het onderscheid tusschen een T. en een Cimaas bestaat daarin, dat in eerstgenoemde lijst het bolle en in laatstgemelde het holle gedeelte vooruit springt. Wanneer deze lijst wordt omgekeerd, zoodat het holle gedeelte onder komt, dan verkrijgt zij den naam van verkeerd T. (*T. renversé*).

TAMARINDEN (*Pulpa Tamarindorum*). Het moes met de zaden uit de vruchten van den Tamarindenboom (*Tamarindus indica*) draagt den naam van T. Deze boom, in Africa, zuidelijk Azië en America groeijende, behoort tot de natuurlijke familie der *Caesalpineae*, volgens het sexuële stelsel tot de 1ste orde der

16de klasse (*Monadelphia Triandria*). Hij bereikt eene hoogte van 30—40 voet en draagt aan zijne wijd uitstaande takken veeljukkige bladen. De bloemen zijn eindstandig en op trossen. De peulvrucht is gesteeld, lijnvormig, min of meer gebogen, eenigzins zamengedrukt, éénhokkig, drie- tot twaalfzadig en bevat een zuur- zoetachtig, roodachtig bruin merg, waardoor sterke vezels loopen. Behalve dat de T. ingelegd genuttigd worden, bezigt men haar in de geneeskunde als een verkoelend laxeermiddel, hetzij in afkooksel, hetzij onder den vorm van pruimen-conserf, waarvan zij het hoofdbestanddeel uitmaken. Bij scheikundige ontleding blijken de T. te bestaan uit suiker, gom, plantengelei, citroenzuur, wijnsteenzuur, appelzuur en dubbel-wijnsteenzure potasch. B.

TAMAULIPAS, een der staten of departementen van Mexico, aan de golf van dien naam en door de Rio del Norte van Texas gescheiden. Het is eene lange, smalle kuststreek, die in 1857 op 1447 □ mijlen 109,600 inwoners telde. Langs de kust is de bodem laag en het klimaat ongezond. Over het algemeen is de grond er vruchtbaar, doch slecht bebouwd, zoodat de opbrengst niet eens voldoende is voor de eigen bevolking. Ook de industrie staat er op lagen trap. Alleen de veeteelt wordt er op ruimere schaal gedreven en stelt de bewoners in staat zich togen paarden, muildieren, ossen en een weinig honig en was, het ontbrekende aan te schaffen. De mijnen liggen nagenoeg onbewerkt en het binnenlandsch verkeer is niet levendig; daarentegen worden de havens veel bezocht door vreemde schepen. Er worden vele Europeesche en Noord-Americaansche fabriekgoederen ingevoerd, ook ten behoeve van dieper landwaarts in gelegen streken.

De hoofdplaats Victoria, vroeger Santander of Nieuw Santander, is in het midden der XVIIIde eeuw gesticht. Zij ligt bij de rivier Santander en had in 1857 slechts 5300 inwoners. Van meer belang is Tampico de T., waar zich vele vreemdelingen tot het drijven van handel gevestigd hebben, zoodat het na Vera Cruz als de voornaamste koopstad kan worden beschouwd. De haven is echter moeijelijk binnen te komen voor schepen van meer dan 9 voet diepgang, en de reede is niet veilig bij het heerschen van noorden- of noordoostenwind. Edele metalen, verwhout, gezouten vleesch en huiden zijn de voornaamste artikelen van uitvoer. Eene andere plaats, die in de laatste jaren zekeren trap van bloei heeft bereikt, is Matamoros aan de Rio del Norte, hetwelk even als het genoemde Tampico, omstreeks 10,000 inwoners heeft. Aan den mond der rivier ligt Refugio, dat als de haven van Matamoros kan worden aangemerkt. Het binnenkomen daarvan wordt echter ook door eene bank in de rivier bemoeijelijkt.

TAMBOER is eene afsluiting van palissaden of zware boomstammen, zamengesteld tot verdediging van den uitgang van eenig werk, tot reduit, tot bestrijking van muren, gebouwen enz. Meestal geeft men daaraan den vorm eener fleche of eener lunette. Wordt de T. als een zelfstandig werk gebruikt, dan geeft men hem meestal eenen spiraalsgewijzen vorm en hij verkrijgt dan den naam van veld-T. L.

TAMBOERIJN. Een der oudste muziek-instrumenten, bestaande in zijnen tegenwoordigen vorm uit eenen houten of koperen hoepel, die aan den rand van schellen of bekkentjes voorzien is en binnen welken een trommelvel is opgespannen, hetwelk door slaan of wrijven met de vingers bespeeld wordt. De T. is een accompagnements-instrument, waarvoor, met begeleiding der pianoforte, onderscheidene stukken gecomponeerd zijn door Steibelt, wiens echtgenoote het behandelen van den T. tot groote ontwikkeling bragt.

Men geeft denzelfden naam ook aan sommige borduurramen, alsmede aan die, op welke kunstmatige weefpatronen zijn opgezet.

TAMBOW, gouvernement van Europeesch Rusland, begrensd door Wladimir en Nishny-Novogorod ten noorden, door Pensa en Saratow ten oosten, door Woronesch ten zuiden en door Orel, Tula en Rjeesan ten westen. Het is eene vlakke landstreek met steppen ten oosten, zandgrond met bosschen ten noorden en bouwgrond ten zuiden, beslaande ongeveer 1200 □ mijlen. De veeteelt is er van groot aanbelang en in het vruchtbare zuidelijke gedeelte wordt tarwe, rogge, hennip, gierst, vlas, erwten, wikken en papaverzaad met groot voordeel geteelt. Ook levert dit gouvernement veel turf, benevens ijzer, kalk, leem, salpeter en zwavel. De industrie, ofschoon in de laatste jaren aangewakkerd, is nog niet van veel beteekenis. Het aantal inwoners wordt op meer dan 1,800,000 geschat. De hoofdstad, die denzelfden naam voert, gelegen aan de rivier Zna, werd in 1636 gesticht, was vroeger eene vesting en telt 22000 inwoners.

TAMERLAN. (Zie *Timoer*).

TAMFANA. (Zie *Tanfana*).

TAMPICO. (Zie *Tamaulipas*).

TAMULEN of TAMILS. Een volkstam, die over eene groote uitgestrektheid in de zuidelijke kustlanden van Azië woont. In de westelijke gedeelten heeten zij Malabaren, in de oostelijke tot aan de kust van Coromandel, T. Zij behooren tot den uitgestrekten Tataarsch-Finschen menschenstam, oorspronkelijk in Indië inheemsch, eer de Aziatische stam uit het noorden naar de zuidelijke streken van Azië afzakte en er zijne taal, seden, beschaving en godsdienst overplantte. Onder de verschillende volksstammen van Dekan zijn de T. die, welke de uit noordelijker streken overgebragte beschaving het eigenaardigst hebben overgenomen en ontwikkeld. Hunne taal is zeer eenvoudig van vorm en splitst zich, gelijk meer Aziatische talen, in een hoog, Sen-tamil, de taal der letterkunde, en een laag, Kodun-tamil, die des dagelijkschen levens. Eene Tamulische spraakkunst, in de landtaal zelve, en van ouden, inlandschen oorsprong, is te Madras in 1830 uitgegeven onder den titel: *Nan-nûl* (Goede regel). Beschi leverde eene spraakkunst van het Sen-tamil (Madras 1813) en van het Kodun-tamil (Pondichery 1837), van welk laatste ook Rhenius eene uitgaf (Madras 1836), terwijl Rottler een Tamulisch woordenboek leverde (Madras 1830, 2 dln.). De literatuur der T. klimt tot omtrent negen eeuwen op en is vrij rijk in onderscheidene vakken. Het meeste bevindt zich in de boekerij van het Evangelisch-Luthersche zendelinggenootschap te Leipzig; Graul heeft er een' catalogus van uitgegeven (*Bibliotheca Tamulica*, Leipzig 1854). Voorts zie men over de taal: Muller, *Classification of the Turanian languages* (Londen 1855), en over het volk zelf: Graul, *Reise nach Ostindiën* (Leipzig 1853).

TAMUR. (Zie *Joodsche almanak*).

TANAGRA. De Tanagra's of Tangara's vormen eene talrijke groep in de familie der Vinkachtigen, behoorende tot de orde der Zangvogels. Het zijn schitterend gekleurde vogels van de grootte van een sijsje tot die van een' lijster, allen levende in Zuid-America. Zij voeden zich met bessen, insecten en zaden, die zij zoowel op den grond, als in struiken en op boomen bijeenzoeken. Evenwel dalen zij slechts zelden op den grond en huppelen dan gelijk onze musschen; sommige soorten treft men alleen in de toppen der hoogste boomen aan. Over het algemeen zijn zij levendig en speelsch en over dag steeds in beweging. Slechts zeer weinig soorten hebben een welluidend gezang. Hun bek is kegelvormig, driekantig aan de inplanting, min of meer gebogen, korter dan de kop en vertoont eene diepe insnijding aan de punt.

De meest bekende is de Cardinaal (*Tanagra Brasilia* L. — *Rhamphocelus coccineus* Vieil.). Deze prachtige vogel, ongeveer 5 Rijnl. duimen lang, is blinkend bloedrood met de vleugels en den staart blaauwachtig zwart; het wijfje is bruinachtig. De eerste aanblik van zijn bloedrood gevederte in de schilderachtige, met schoone bloemen versierde boschzoomen van Brazilië of in het heldergroen, zacht gevederd mimosenloof, door het heldere licht der middagzon tot seldzamen glans verhoogd, brengt, zoo zegt prins Max. von Wied, den vreemden jager in de hoogste verrukking en doet hem zich haasten om den kostbaren buit meester te worden. Men vindt hem minder in de groote gesloten oorspronkelijke bosschen, dan in het geboomte aan de oevers der rivieren. Hier huppelt en vliegt hij in het digte gebladerte en doet zijne lokstem lepp! lepp! lepp! hooren. Buiten den paartijd vindt men hem meestal in kleine troepjes. De cardinalen vervaardigen hun nest in de takken uit mos en halmen, en het wijfje legt 2 blaauwe of groene eijeren met donkere streepjes. Zie het werk van den prins von Wied-Neuwied III. bl. 511; de afbeelding in de *Planches enlum.* 127 fig. 1 en 156 fig. 1.

TANCHELINUS, ook Tanchelmus en Tandemus genoemd, leefde in de laatste helft der XIIde eeuw te Antwerpen, waar hij eenen grooten opgang maakte met zijne prediking, zoodat hij volgens de getuigenis der geestelijkheid gansch Antwerpen

met zijne ketterijen besmette. Die ketterijen bestonden insonderheid in aanvallen op de transsubstantiatie en op den ongehuwden staat en de heerschzucht der geestelijken. Berokkende hem dit den dood, daar hij op een vaartuig door eenen priester op het hoofd werd geslagen, dat hij 't bestierf, ook zijne nagedachtenis werd door de geestelijkheid geschandvlekt, als ware hij een liederlijke booswicht, wiens ketterijen met moeite door den H. Norbertus zijn te keer gegaan. Anderen stellen hem voor als een man, die door hooge verlichting en echt evangelische denkbeelden zijnen tijd ver vooruit was. Het onderzoek naar de waarheid in dezen is nog gansch niet gesloten; werd het ondernomen den persoon van T. in het licht te stellen, vermoedelijk zoude blijken dat de meeste beschuldigingen tegen hem lasterlijke aantijgingen zijn.

TANCRED of TANCREDO, een der opperhoofden van den eersten kruistogt, bekend door zijnen heldenmoed en ridderdeugd. Hij was een Siciliaan van geboorte, zoon van den markgraaf Odo en diens gemalin Emma, dochter van T. van Hauteville en zuster van den bekenden hertog van Normandië, Robert Guiscard. Hij werd geboren in 1078. Toen, in 1096, paus Urbanus een' kruistogt uitschreef, scheepte hij zich in en woonde met het leger der kruisvaarders het beleg van Nicea bij. Na eenige moeijelijkheden met den Griekschen keizer Alexis en Godfried van Bouillon gehad te hebben, voegde hij zich weder bij het leger der kruisvaarders en was behulpzaam bij de belegering van Antiochië en de daarop gevolgde inneming van die stad. In 1099 was hij tegenwoordig bij de verovering van Jeruzalem en was zelfs de eerste die den standaard der Christenen plantte op de plek zelve waar de Christus geboren was. De slag van Ascalon, waarmede de eerste kruistogt besloten werd, en de daarin behaalde overwinning, was grootendeels het werk van T. Nadat Godfried overleden en Boudewijn tot koning van Jerusalem was gekroond, trok hij naar Antiochië en bestuurde deze plaats gedurende de gevangenschap van Bohemund, prins van Tarente. Toen Bohemund in 1103 naar Frankrijk terugkeerde, liet hij zijn vorstendom ter besturing over aan zijnen neef T. Deze ondervond daarin tallooze moeijelijkheden, niet alleen van de ongeloovigen, maar ook van anderen, met name graaf Boudewijn du Bourg en Bertrand, den zoon van Raimond van St. Gilles, die naijverig waren op zijnen roem. Doch hij wist zich, èn door zijnen heldenmoed èn door zijne verdraagzaamheid, uit alle moeijelijkheden te redden en toonde zich bij iedere gelegenheid een waardig strijder voor de zaak waarvoor hij de wapenen had opgevat. In 1112 te Antiochië zijnde, werd hij door eene kwaadaardige ziekte aangetast, die hem in korten tijd ten grave sleepte. Men vindt zijnen naam en zijne deugden bezongen door Tasso, in zijn *Gerusalemme liberata*, terwijl Raoul de Caen, in zijn werk *Les gestes de Tancrède*, de daden van dien held, gedeeltelijk in proza, gedeeltelijk in poëzij, voor het nageslacht beschreven heeft. Nog is in 1822 te Parijs verschenen de *Histoire de Tancrède*, door Delbarre.

TANDELOOZE ZOOGDIEREN. De T. Z. (*Edentata*) maken eene orde uit in de klasse der zoogdieren, wier kenmerken de volgende zijn: de pooten niet in hoeven eindigende, maar voorzien van sterke, tot graven of klimmen geschikte klaauwen; de duim niet tegenover de andere vingers stelbaar; de tanden met geen' eigenlijken wortel; geene snijtanden en geene ware hoektanden (behalve bij twee *Dasypus*-soorten, welke achter in de tusschenkaaksbeenderen aan weêrszijde in de bovenkaak een' tand hebben en twee daartegenover in de onderkaak).

Deze zoogdieren bewonen de tropische gewesten. Sommigen zijn gravende dieren, die in holen onder den grond leven, anderen leven steeds met den rug naar beneden aan de takken der boomen hangende. Tot de eersten behooren de schubdieren, het duiveltje van Formosa, de miereneters, het aardvarken van de Kaap; tot de anderen de Luijaards. Zie hierover de afzonderlijke artikels in dit Woordenboek.

TANDEN. De T. zijn zeer harde, beitel- of wigvormige ligchamen, die in de tandkassen van de boven- en onderkaak zijn ingegroeid. Bij volwassene menschen vindt men er in het geheel 32, 16 in elke kaak. Aan iederen tand onderscheidt men: de kroon (*corona dentis*) of het vrij in de mondholte uitstekend gedeelte, den hals (*collum dentis*), die door het tandvleesch omgeven wordt, en den wortel (*radix dentis*), het onderste, in de beenige tandkas gesloten, al of niet gespleten einde. Elke tand bevat eene holte (*cavum dentis*), die zich door een haarfijn kanaal in den wortel voortzet en zich aan diens punt opent. Indien de wortel zich verdeelt, bezit elk einde een dergelijk kanaaltje met eene opening. In de tandholte ligt de zoogenaamde tandkiem (*blastema s. pulpa dentis*), eene weeke, rood gekleurde, zeer vaat- en zenuwrijke zelfstandigheid. De T. van elke kaak worden naar hunnen vorm en plaatsing verdeeld in 4 snij-, 2 hoek- of honds- en 10 maal-T. of kiezen, waarvan er 5 aan elke zijde gelegen zijn.

De snij-T. (*dentes incisivi*) bezitten als een beitel scherp toeloopende kroonen, wier voorvlakte gewelfd, de achtervlakte een weinig hol is. De kroonen der bovenste snij-T. zijn dikker en ronder, die der ondersten minder sterk en zijdelings ineengedrukt. Door de grootere breedte der kroonen van de bovenste snij-T., omschrijft de rij T. van de bovenkaak van voren een' grooteren, vlakkeren boog dan die der onderkaak, zoodat deze zich bij een' gesloten mond achter gene verbergt en men bij eene kleine opening der mondspleet, zoo als bij het glimlagchen, alleen de snij-T. van de bovenkaak ziet. Daarom heetten zij bij de ouden lach-T. (*gelasinoi*). Hun verlies loopt het meest in het oog, waarom zij dikwijls door kunst-T. vervangen worden en daar de ijdelheid zoo oud is als het menschdom, moet het ons niet verwonderen dat reeds bij de Romeinen het gebruik van kunst-T. bekend was. De wortel der snij-T. is enkelvoudig, kegelvormig, aan de zijden eenigzins plat gedrukt. Van de bovenste snij-T. zijn de twee middelsten grooter dan de buitensten, hetwelk aan de onderkaak niet het geval is.

De hoek- of honds-T. (*dentes angulares s. canini*) volgen op de snij-T., aan elke zijde vindt men er een. Hunne kroonen zijn kegelvormig, van voren gewelfd, van achteren met twee platte facetten voorzien. De wortels zijn enkelvoudig; die der bovenkaak onderscheiden zich door hunne lengte. Bij verschillende dieren zijn deze T. vooral sterk ontwikkeld. De slag-T. der olifanten worden vaak voor hoek-T. aangezien, doch ten onregte, daar zij hunne wortels in het os intermaxillare hebben, welk been bij alle zoogdieren slechts snij-T. bevat. De wortels der bovenste hoek-T. steken tot in de basis van het aangezigtsuitsteeksel der bovenkaak. Worden zij op eene ruwe wijze uitgetrokken, dan zal dit alleen mogelijk zijn met eene breuk van den voorsten wand der kaak, waarop dikwijls eene ontstekingachtige terugwerking volgt, die zich tot den oogkuil uitbreidt, waardoor zeer waarschijnlijk de naam van oog-T. ontstaan is en de algemeen bestaande vrees, om de bovenste hoek-T. te laten uittrekken, als zouden zij met het oog in regtstreeksche gemeenschap staan, zijne verklaring vindt.

De maal-T. of kiezen (*dentes molares*) volgen op de hoek-T., achter welke zij ten getale van vijf geplaatst zijn. De twee eersten zijn kleiner dan de volgenden, waarom men kleine en groote maal-T. onderscheidt. De eerstgenoemden bezitten eene van voren naar achteren zamengedrukte kroon met twee stompe punten op hunne kaauwvlakte. De wortel is in tweeën gespleten of enkelvoudig, in welk laatste geval eene overlangsche sleuf de neiging aantoont om zich te verdeelen. De groote kiezen hebben eene groote, op de kaauwvlakte met vier of vijf stompe punten voorziene kroon en een' gespleten wortel, waarvan de onderdeelen (in den regel drie voor de bovenkaak, twee voor de onderkaak) uit elkander wijken en op deze wijze vast in de kaak zijn bevestigd. De achterste kies, die, omdat zij zoo laat te voorschijn komt (van het 20ste tot het 25ste jaar) wijsheidskies (*dens sapientiae s. serotinus*) genoemd wordt, is kleiner dan de derde en vierde en bezit veeltijds een' enkelvoudigen wortel.

De T. liggen gedurende hunne ontwikkeling, die reeds vóór de 3de maand van het vruchtleven een' aanvang neemt, in de kaak gesloten. Eerst in de 6de of 7de maand na de geboorte treden zij te voorschijn, en wel het eerst de twee binnenste snij-T. der onderkaak. Hierop volgen de overigen in de volgende orde: de bovenste binnenste snij-T., eenige weken na de ondersten; de buitenste snij-T. in de 9de maand, de eerste maal-T. in de 12de, de hoek-T. in de 18de maand en de tweede maal-T. tegen het einde van het tweede jaar. Het kind heeft nu 20 T., die melk-T. (*dentes lactei*) genoemd worden, dewijl zij niet blijvende zijn, maar in het 7de jaar uitvallen en door anderen worden vervangen. De snij- en hoek-melk-T. zijn kleiner dan de blijvende, de melkkiezen grooter. De blijvende T. beginnen, even als de melk-T., zich reeds gedurende het vruchtleven te

ontwikkelen, alleen de wijsheidskiezen zijn van lateren oorsprong.

De T. bestaan uit drie bestanddeelen: 1°. het tandbeen (*substantia eburnea s. ebur*), 2°. het glazuursel, email (*substantia vitrea*), eene zeer harde, van buiten gladde laag, die de kroon bedekt, en 3°. het cement of baatselfstandigheid (*substantia ostoidea*), zijnde eene laag echte beenstof, die den wortel der T. omgeeft.

Het tandbeen is geelachtig wit en van eene bijzondere hardheid. Het omgeeft de tandholte en bestaat uit eene structuurlooze grondzelfstandigheid en talrijke kanaaltjes, de tandkanaaltjes (*canaliculi dentium*). Deze tandkanaaltjes zijn microscopische buisjes, die met eene vrije opening aan de tandholte een' aanvang nemen en door de geheele dikte van het tandbeen beenloopen om aan de buitenste laag van den tand (glazuursel en cement), gedeeltelijk met lissen, gedeeltelijk vrij te eindigen. In hunnen loop splitsen zij zich herhaalde malen gaffelvormig en geven daarenboven zijtakken af. Van de tandholte tot den omtrek nemen zij steeds in fijnheid toe en bevatten gedurende het leven eene heldere vloeistof. Het glazuur of email bestaat uit de zoogenaamde glazuurvezelen, die eene vijf- of zeszijdige prismatische gedaante hebben en van wier twee uiteinden het eene aan het tandbeen grenst, het andere aan het glazuurvliesje, dat het glazuur bedekt.

Bij de ontwikkeling der T. is somwijlen het eerste te voorschijn treden bij zuigelingen met moeijelijkheden verbonden, die echter op zich zelven nooit gevaarlijk worden. Bij het wisselen der tanden komen zeer dikwijls afwijkingen voor ten opzigte van de plaatsing der nieuw opkomende T., welke afwijkingen het hoofdzakelijke onderwerp uitmaken der Tandheelkunde (zie *Tandheelkunde*).

Niet alle gewervelde dieren bezitten beenige tanden, geschikt tot het grijpen, vasthenden en vermalen van het voedsel. Velen (onder de zoogdieren de Miereneters en Gordeldieren, onder de visschen *Acipenser*, onder de kruipende dieren *Pipa*) hebben geene harde monddeelen; bij anderen worden de eigenlijke T. vervangen door *hoorntanden* en andere hoornachtige deelen. Zulke hoorntanden komen in gering aantal bij de *Cyclostomen* voor en bij het vogelbekdier. De schildpadden komen met de vogels daarin overeen, dat hunne kaken met hoornachtige schilden overtrokken zijn, welke, naar gelang van den aard van het voedsel en van de levenswijze, van scherpere of stompere kanten of van tandachtige uitsteeksels of inkervingen voorzien zijn. Bij de walvisschen, wier vrucht echter werkelijk beenige tanden bezit, zijn de talrijke zich in de bovenkaak bevindende hoornplaten bekend onder den naam *baarden*.

De uit eene vaste beenzelfstandigheid bestaande, soms met eene emaillaag bekleede T. der visschen vertoonen eene zeer groote verscheidenheid in vorm en grootte, welke inzonderheid voor de rangschikking van gewigt is. Evenzoo is het gelegen met hunne bevestiging, daar de T. nu eens slechts aan de oppervlakte van het slijmvlies zitten, dan weder onbeweegljjk (zeldzaam beweeglijk) met zeer verschillende beenderen verbonden zijn, als met het tusschenkaaksbeen, de onderkaak, de verhemeltebeenderen en de beenderen van den pharynx.

De T. der kruipende dieren bezitten in het algemeen meer dan die der visschen een emailbekleedsel, doch wedijveren schier met deze in verscheidenheid van vorm. Zij zijn op tweeërlei wijze bevestigd, namelijk òf slechts met hunne buitenste oppervlakte met den binnensten tandkaarand vergroeid (*dentes adnati*) òf ingegroeid (*dentes inorati*). De twee, zich in de bovenkaak der giftslangen bevindende lange en spitse *gifttanden* zijn doorboord door een kanaal, dat zijn' oorsprong heeft in den wortel en zijne opening een weinig voor de spits. Oorspronkelijk is dit kanaal eene groeve, waarvan de randen zich later sluiten.

De T. der zoogdieren worden, overeenkomstig hunne gedaante onderscheiden in snijtanden, hoektanden en kiezen. Van meer belang echter zijn de benamingen, ontleend aan de hen zamenstellende deelen. Zoo heeten de T. enkelvondig (*dentes simplices*), wanneer de tandholte eenvondig door het tandbeen omgeven wordt, en de kroon ook slechts door eene onafgebrokene emaillaag bedekt is. De T. dragen den naam van geplooid (*dentes complicati*), wanneer het email meer of minder diep in de tandzelfstandigheid indringende plooijen vormt, en dien van zamengesteld (*dentes compositi*), wanneer verscheidene uit tandbeen en emailbekleedsel bestaande en met enkelvondige T. vergelijkbare stukken, door eene minder harde beenzelfstandigheid, het cement, onderling verbonden zijn. Sommige T. groeijen, terwijl zij van boven gestadig afslijten, gedurende het geheele leven van onderen aan, z. a. de slagtanden van het zwijn, de snijtanden der knaagdieren enz. De rangschikking der zoogdieren is voor een groot deel op de gesteldheid der T. gegrond, die naar het verschillend voedsel en de levenswijze zeer onderscheiden zijn.

Het getal beenderen, waaraan T. bevestigd zijn, is bij de zoogdieren het meest beperkt, bij de visschen het grootst.

De deelen, die bij de ongewervelde dieren, (b. v. aan de kaken der insecten) T. worden genoemd, dragen dien naam alleen uithoefde van hunne plaatsing of gedaante, niet wegens hunne structuur. B.

TANDHEELKUNDE. Onder T. verstaat men dien tak der geneeskunde, welke meer in het bijzonder het verleenen van hulp bij ziekelijke aandoeningen der tanden ten doel heeft, en waarvoor in den regel meer mechanische hulpmiddelen worden aangewend, zoo als het uittrekken van overtollige of gecarieerde tanden, het inzetten van kunsttanden, het verbeteren van de rigting van scheefgeplantste tanden, enz. B.

TANDSJOER, eene stad in Britsch Indië, aan de Kavery in het presidentschap Madras, is nog de residentie der aan het Britsche gezag onderworpen vorsten van T. of Tanjore. De stad wordt door twee forten verdedigd en bezit een prachtig paleis en vele pagoden, van welke eene wegens hare grootte en sierlijkheid boven alle andere gebouwen van dien aard in Indië uitmunt. Er zijn ook protestantsche kerken, scholen en andere inrigtingen, waar Britsche zendelingen werkzaam zijn. De bevolking, omstreeks 30,000 zielen sterk, drijft een' niet onbelangrijken handel, vooral in bergkristal, dat in den omtrek gevonden en hier bewerkt wordt.

T. is de hoofdplaats van een district van dien naam, hetwelk zeer bevolkt en vruchtbaar is. Het is rijk aan met beeldhouwwerk versierde pagoden en wordt grootendeels bewoond door Hindoe's, die de oude leer van Brahma belijden. Vroeger was het een afzonderlijk vorstendom, welks vorsten echter in het laatst der XVIII^de^ eeuw het oppergezag der Britten moesten erkennen en sedert weinig meer dan hun' titel hebben behouden. Door de prediking der zendelingen heeft het christendom er reeds eenige vorderingen gemaakt.

TANFANA. Eene Germaansche godin, die volgens Tacitus (*Ann.* I. 51) in het land der Marsiërs (zie *Marsen*) eenen, ook bij de omwonende stammen vermaarden tempel had, welke door Germanicus verwoest werd. Wie deze, ook uit eenige opschriften bekende godin geweest zij, wordt op verschillende wijzen uit haren naam afgeleid. Lipsius hield haar, op grond van het oud-Britsche woord Fan, *vuur*, voor eene vuurgodin, een gevoelen, in onzen tijd op nieuw voorgedragen door Grimm, met afleiding uit het oud-Germaansche woord Depian, Depan, dat verbranding, vooral van lijken beteekent. Anderen maken van het woord: T (de) an (oude) Fana (godin). Zie daaromtrent uitvoeriger: Ypey en Ackersdijk, *Taalk. aanm. over verouderde woorden in de statenoverzetting des Bijbels*, bladz. 155—159.

TANG (VERLOSKUNDIGE) (*Forceps*). Het juiste tijdstip waarop de aanwending der T. in de verloskunde ingang vond, kan niet met zekerheid worden opgegeven, dewijl de uitvinders van dit werktuig, door zucht naar winst en valsche eergierigheid gedreven, hunne uitvinding langen tijd geheim hielden en voor eene groote som gelds aan evenzoo gezinden verkochten. De onderzoekingen omtrent dit punt ingesteld brengen niet verder terug dan tot de jaren 1665—1670, in welk laatste jaar Hugh Chamberlin uit Engeland naar Parijs vertrok met het voornemen, om zijn geheim, waarmede hij voorgaf moeijelijke verlossingen in korten tijd te kunnen voleindigen, te verkoopen, zonder evenwel zijn doel te bereiken. Later (1688) om politieke redenen uit Engeland naar Holland gevlugt, oefende hij er de verloskunde uit en verkocht zijn geheim aan Roonhuyzen, van wien weder andere verloskundigen het kochten, totdat het eindelijk in 1753 als hefboom bekend werd, welk werktuig zeker slechts een gedeelte van het geheime middel van Chamberlin was, daar Engelsche verloskundigen reeds veel vroeger van de T. melding maakten (Chapman 1733). In 1723 bood Joh. Palfijn van Gent aan de Fransche academie een instrument aan, bestemd voor de uithaling van het beklemde hoofd. Hoewel dit werktuig,

uit twee lepels met eene zeer gebrekkige sluiting bestaande, zeer onvolkomen was en naauwelijks aan het doel beantwoordde, had Palfijn echter openlijk de baan gebroken en het denkbeeld voor een instrument aangegeven, dat meer en meer verbeterd, vooral door de zorgen van Levret en Smellie, zulke onberekenbare diensten in de verloskunde zou bewijzen. Böhmer, Fried in Straatsburg, Stein Sr. enz. ijverden in Duitschland voor de aanwending van de T. Van alle kanten stelde men wijzigingen voor, die echter dikwijls geene verbeteringen waren, zoodat tot nu toe verre over de honderd verschillende instrumenten kunnen worden geteld. Bij de levendige belangstelling, door de verloskundigen ten alle tijde aan de uitvinding der T. geschonken, kon het niet missen, of de kunstbewerking moest tot een' hoogen graad van volkomenheid worden gebragt, die zoowel uit den doelmatigen vorm van het instrument blijkt, als uit de zeer naauw omschrevene aanwijzingen, wanneer en op welke wijze de T. gebruikt moet worden. Omtrent den invloed, dien de uitvinding van de T. op de praktijk der verloskunde uitoefende, alsmede omtrent hare wijze van werking en de vereischten zoowel van den kant der barende, als van het kind en de nageboorte gevorderd, om het aanleggen der T. te regtvaardigen, raadplege men de verschillende handboeken der verloskunde.

Eene goede verloskundige T. moet de volgende eigenschappen bezitten: zij behoort van het beste en fijnste staal vervaardigd, zorgvuldig bewerkt en overal glad en glanzig te zijn. De lengte moet 14 à 16" bedragen. Zij moet van eene met het kinderhoofd overeenkomende uitholing (hoofdkromming) voorzien zijn, terwijl de lepels van het slot af met eene zachte bulging (bekkenkromming) naar boven moeten loopen. Het slot der T. moet goed en veilig zijn; in dit opzigt heeft de ondervinding reeds lang voor die T. beslist, wier lepels, om gesloten te worden, elkander kruisen. De eene lepel grijpt daarbij in den anderen in (Engelsch slot, Smellie), of vindt aan het eene blad eene stift, die door het andere wordt opgenomen (Brüninghausen). De handvatsels eindelijk moeten zoo ingerigt zijn, dat het werktuig daaraan gemakkelijk gevoerd kan worden. In de nabijheid van het slot kunnen er met voordeel haken aan toegevoegd worden, terwijl de uiteinden in ronde knoppen (Nägele) of in hieltjes (El. von Siebold) uitloopen.

De regels bij iedere tang-operatie te volgen vindt men in de verloskundige werken beschreven. B.

TANGENS. Deze benaming is eensluidend met raaklijn, zijnde eene regte lijn, die met eene willekeurige kromme slechts een enkel punt gemeen heeft. In deze beteekenis is hare lengte geheel en al onbepaald, en wordt zij ook wel de meetkunstige T. genoemd. In de driehoeksmeting daarentegen is hare lengte bepaald en afhankelijk van den hoek, waartoe zij behoort. Zij kan alle mogelijke waarden hebben van 0 tot $\pm\infty$. Men bedient zich van de T. tot het berekenen van de grootte der hoeken van platte driehoeken, alsmede van de zijden en hoeken der bolvormige driehoeken. In de tafels, waarin de tangenten der verschillende hoeken zijn opgegeven, de zoogenaamde sinustafels, vindt men niet de onmiddellijke waarden, anders gezegd, de natuurlijke tangenten, maar hare logarithmen, hetgeen in de berekeningen verre te verkiezen is. Bij de zoogenaamde kegelsneden of kromme lijnen van den tweeden graad, komt de benaming T. nog in eene derde beteekenis voor. Men verstaat daar door T. het stuk van de raaklijn, begrepen tusschen het raakpunt en de as der abscissen. Aan den afstand van laatstgenoemd snijpunt tot aan den voet van de ordinaat van het raakpunt heeft men den naam Subtangens gegeven.

TANGENTIAALKRACHT. Daar alle ligchamen de oorspronkelijke kracht bezitten om elkander aan te trekken en daarmede onder bepaalde verhoudingen, voort te gaan totdat zij in onmiddellijke onderlinge aanraking zijn, zoude zulks ook met de hemelligchamen het geval zijn: de maan zou, als zooveel kleiner dan de aarde, op deze vallen, terwijl deze zich in mindere mate naar de maan ophief; zoo ook de wachters van andere planeten; die planeten zouden op de zon vallen, — indien er niet eene andere kracht in die hemelligchamen aanwezig ware, waardoor het elkander naderen in eene regte lijn veranderd wordt in beider rondloopende beweging om hun gemeenschappelijk zwaartepunt, welke beweging, daar de wachters zooveel kleiner zijn dan hunne hoofdplaneten en deze zooveel kleiner dan de zon (zie *Zonnestelsel*), zonder groote dwaling kan worden aangemerkt als een rondloopen van het eene en kleinere ligchaam om het andere en grootere. Deze laatste kracht noemt men de T., omdat de omloopende planeet, indien de aantrekking tusschen haar en de zon ophield, alsdan oogenblikkelijk hare beweging zou voortzetten in de rigting, loodregt op de lijn die haar middelpunt met dat der zon vereenigt, en derhalve, deze vereenigingslijn aangemerkt zijnde als den straal van eenen omwentelingscirkel, in de rigting van eene Tangens (zie *Tangens*). Dat deze kracht, 't zij eene eigenschap even oorspronkelijk aan de stof eigen als de zwaarte- of aantrekkingskracht, 't zij gevolg van eenen bij de wording van het ligchaam ontvangen stoot, met de laatstgenoemde kracht vereenigd, het eene hemelligchaam rondom het andere omvoert, blijkt uit het boven gezegde; de hoogere wiskunde leert dat uit die vereenigde werking eene der kegelsneden (zie *Kegelsnede*) ontstaan moet, doch van welke gedaante deze zal zijn, hangt af van de grootte der T., met andere woorden: van de oorspronkelijke snelheid des ligchaams.

Wanneer men aanneemt, dat eene planeet, ontstaan in haar aphelium (zie *Aphelium*), van daar in haar perihelium gekomen is en alsdan een bepaald getal (a) stralen van de loopbaan der aarde (r) van de zon verwijderd is, dan zal $\frac{4,104013}{\sqrt{ar}}$ een getal (x) uitdrukken, dat in geographische mijlen eene bepaalde verbonding heeft tot de aanvankelijke snelheid, ten gevolge der T., in de eerste seconde tijds. Noemt men die snelheid b, dan hebben de volgende gevallen plaats:

1) Indien $b < x$ is, zal de loopbaan eene ellips zijn.
2) „ $b = x$ „ „ „ „ „ cirkel „
„ $b > x$ „ zal:
3) is $b < x \times 1,4142$, dan wordt de loopbaan eene ellips [1]).
4) „ $b = x \times 1,4142$, „ „ „ „ „ parabola.
5) „ $b > x \times 1,4142$, „ „ „ „ „ hyperbola.

De aarde beweegt zich om de zon in eene ellips, die slechts weinig van een' cirkel verschilt. Voor haar is $ar = 0,98322$, derhalve $\sqrt{ar} = 991574$; derhalve $x = 4,1389$ en $x \times 1,4142 = 5,8532$. Uit vergelijking van deze getallen en de door waarnemingen gevonden getallen: 4,173 voor de snelheid der aarde krachtens de T. in haar perihelium en 4,036 in haar aphelium, blijkt inderdaad, dat de aarde in eene ellips loopt, die weinig van den cirkel verschilt, daar hare loopbaan den volmaakten cirkelvorm zou hebben, bijaldien voor haar $b = x = 4,1389$ ware.

TANGER, door de Maroccanen *Tandsja* genoemd, is eene versterkte zeestad in de provincia Hasbat van het rijk van Marocco, aan den westelijken ingang van de straat van Gibraltar, drie mijlen ten oosten van kaap Spartel gelegen. Zij is in terrassen tegen de helling van een kalkgebergte gebouwd, heeft naauwe, steile en kromme straten en lage huizen met platte daken, onder welke de woningen der consuls van vreemde natiën uitmunten; voorts eene groote moskee, eene R. C. kapel met een Franciscaner klooster, vele synagogen, een vervallen kasteel en gescheurde muren. De omtrek is rijk aan fraaije tuinen, de haven klein en ondiep, doch de reede zoo ruim dat er eene oorlogsvloot ten anker liggen kan; ongelukkig verzandt zij jaarlijks meer en meer ten zuiden. Het kleine stadje telt slechts 6000 inwoners, waaronder niet meer dan 100 christenen. De handel op Gibraltar en Tarifa, beiden aan de overzijde op de Spaansche kust gelegen, is vrij aanzienlijk. T. is zeer oud, was ten tijde van Augustus eene vrije stad en heette toen Tingis, werd onder keizer Claudius eene Romeinsche kolonie en hoofdstad der provincie Tingitana of westelijk Mauretanië. Het werd later achtervolgens door Vandalen, Byzantijnen, Arabiëre en Mooren veroverd en bezeten, tot het in 1471 in de handen der Portugezen viel. Als bruidschat der Portugeesche infante kwam T. bij haar huwelijk met Karel den II^den^ in 1660 aan Engeland, dat het in 1680 dapper tegen de aanvallen der Mooren verdedigde, maar het nogtans vier jaren later verliet, na de vestingwerken voor het grootste deel vernield te hebben. De

1) Het verschil tusschen de ellipsen in geval 1 en in geval 3 bestaat daarin, dat in het eerste de oorsprong der planeet in haar aphelium, in het laatste in haar perihelium ligt.

Mooren namen het toen weder in bezit en herstelden muren en torens. In 1790 werd het door eene Spaansche en den 6^{den} Augustus 1844 door eene Fransche vloot onder Joinville beschoten, ten gevolge van welk laatste feit den 10^{den} November aldaar de vrede tusschen Frankrijk en Marocco gesloten werd.

TANJÉ (Pieter), graveur, geboren te Bolsward in 1706, toonde reeds vroeg lust en aanleg voor de teekenkunst, maar kon in zijne betrekking van schippersknecht slechts weinig daaraan voldoen. Hij graveerde ornamenten op tabaksdoozen en was reeds 24 jaren oud, toen Jakob Folkema hem bepraatte om zich uitsluitend aan de graveerkunst te wijden. Hij bezocht nu de Amsterdamsche academie en studeerde er vlijtig, zoodat, daar hij zich de behandeling van de graveerstift reeds vroeger had eigen gemaakt, al spoedig zijne bekwaamheid als kunstenaar in het licht kwam. In 1734 en 1737 verwierf hij veel bijval door zijne twee groote prenten naar Parmesano. Voorts graveerde hij een aantal portretten, waaronder die van Frederik den II^{den} van Pruissen, de vorsten uit het huis van Oranje-Nassau, eenige prenten uit de galerij van Dresden, de prenten in het werk van J. van Gool enz. Ook maakten zijne bijbelsche voorstellingen door Tirion uitgegeven, zijne prenten naar C. Troost enz. veel opgang. Hij werkte veel voor den boekhandel en steeds met zekeren smaak. Zijn laatste werk was het familie-portret van den baron v. Erlach, dat hij evenwel niet voltooide. Hij overleed in 1761. De prenten van dezen navolger van Houbraken zijn talrijk; zelfs de kleine titelprenten en vignetten, zoo als die hij den tooneelarbeid van Scaron, bij de Amsterdamsche uitgave van Rabelais (1741) worden nog op prijs gesteld. Nagler in zijn *Künstlerlexicon* (Deel XVIII) geeft 94 nummers van zijn werk op. Zijn portret, door Quinkhard geschilderd, is door hem zelf in koper gebragt.

TANTALIUM is de naam van een nog weinig bekend metaal, dat een bestanddeel uitmaakt van de tantalisten en columbieten, mineralen die spaarzaam voorkomen in Beijeren (bij Bodenmais), in Noord-America (Massachusets), in Zweden, Siberië en Frankrijk. Het is in de genoemde ertsen met zuurstof verbonden tot een zuur, dat in eigenschappen eenigermate overeenkomt met tinzuur. Deze zuurstofverbinding is in de meeste minerale zuren onoplosbaar, eene eigenschap die aan Eheberg zoo zonderling voorkwam, dat hij het metaal naar Tantalus noemde, (zie *Tantalus*). De eigenlijke ontdekker van het T. is evenwel niet Eheberg, maar Hatchett, die het in 1801 onder den naam van *columbium* voor het eerst beschreef.

Berzelius heeft het T. als een zwart poeder afgezonderd, dat door polijsten metaalglans en de kleur van het ijzer verkreeg. Het wordt door geene van de gewone zuren, zelfs niet door salpeterzuur en koningswater aangetast, gemakkelijk evenwel door een mengsel van salpeterzuur en fluor-waterstofzuur. Aan de lucht verhit, verbrandt het onder vuurverschijnselen tot het witte Tozuur.

Nuttige toepassingen zijn van dit metaal niet bekend. (Zie voorts *Niobium*). R. S. T. M.

TANTALUS, zoon van Jupiter of van Tmolus, vader van Pelops, Broteas en Niobe, was een zeer rijk koning van Sipplus, in Phrygië. De mythe schetst hem als een' gunsteling der Goden, die dikwijls bij hem kwamen, maar wier gunst hij verloor. Over het misdrijf, waardoor dit zoude veroorzaakt zijn, stemmen de verhalen der ouden niet overeen. Volgens sommigen zoude hij Jupiter door verraad hebben beleedigd, volgens anderen den Goden heimelijk nectar en ambrosijn ontvreemd, of wel zijnen eigen' zoon Pelops geslagt en hun opgedischt hebben. Evenzoo verschilt men omtrent de straf, die hij in de benedenwereld lijden moest. Volgens eenigen hangt hem een geweldig zware steen boven het hoofd, die, zonder dat hij het kan ontwijken, hem ieder oogenblik dreigt te verpletten. Volgens anderen, — en dit is het gewone verhaal, — staat hij tot den hals toe in het water, terwijl boven hem de heerlijkste vruchten hangen, die echter, zoowel als het water, dadelijk terugwijken, zoo dikwijls hij zijnen brandenden dorst lesschen en zijnen ondragelijken honger stillen wil.

TAORMINA of TAVORMINA, eene kleine stad op Sicilië, in de valei van Demona, 7 mijlen ten zuidwesten van Messina, ligt op het afhangen van eenen berg, 2000 schreden boven het waterpas van de zee. Onder aan den berg is eene reede, i Giardini genaamd; de nieuwe stad heeft niets merkwaardigs, doch in de oude stad, welke den naam van Tauromenium droeg, vindt men nog de overblijfselen van eenen schouwburg, alsmede eene plaats tot spiegelgevechten en baden geschikt, met vijf waterkommen; deze plaats heeft door de aardbeving van 1693 veel geleden, en de geheele kust van Sicilië, voornamelijk Messina, als ook de kust tegenover Calabrië, hebben door de aardbeving van den 5^{den} Februarij 1783 groote rampen ondergaan. De stad, welke eerst Naxos heette, was de oudste van alle Grieksche koloniën op Sicilië en werd 736 jaren v. Chr. door de Chalcidiërs gesticht. In 403 door Dionysius den I^{sten} van Syracuse verwoest, herrees zij in 396 weder onder den reeds vermelden naam van Tauromenium. Tegenwoordig telt T. ongeveer 6000 inwoners.

TAPIER. De Tapieren behooren tot de orde der Dikhuidigen (*Pachydermata*) onder de Zoogdieren, zijn het naast verwant aan de zwijnen en den Hippopotamus en onderscheiden zich door zes snijtanden boven en onder, waarvan de buitensten in de bovenkaak kegelvormig zijn, voorts door drieteenige achterpooten en een' korten, beweegbaren snuit. Door dit laatste kenmerk hebben zij mede groote overeenkomst met den olifant. Men kent er drie soorten van. De eene, *Tapirus americanus*, bruin van kleur, met spaarzame stijve beharing, wordt van 5 tot 6 voet lang, en leeft in de digte bosschen van Guiana, Brazilië en Paraguay, in de nabijheid van rivieren of staande wateren. Hij baadt zich gaarne, wentelt zich als de zwijnen in den modder en voedt zich met planten, liefst met watermeloenen en suikerriet. Men zegt dat het mannetje een gedeelte van het jaar eenzaam leeft. Eene andere Americaansche soort, welke op de bergen leeft en den naam van *Tapirus villosus* draagt, is nog weinig bekend. De derde soort, *Tapirus Indicus*, komt op Sumatra en het schiereiland Malacca voor, is grooter dan de beide andere soorten, van achter de schouders tot over de billen wit, overigens bruinachtig zwart gekleurd en heeft met den eerstgenoemden dezelfde levenswijs gemeen. Hunne jongen zijn als die der wilde zwijnen, bruin en geel gestreept en gevlekt.

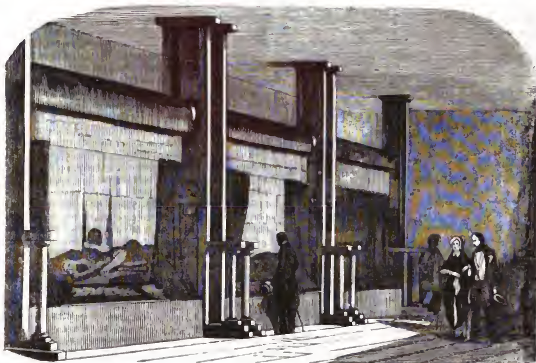
TAPIJTEN EN TAPIJTBEHANGSELS. De kunst van tapijtweven schijnt haren oorsprong te hebben in het Oosten en is van zeer hooge oudheid. Bekend is het dat in de gewijde schrift, bij de beschrijving van den tabernakel, van zijne bekleeding met tapijtwerk wordt gewag gemaakt. Pergamus, Tyrus, Sidon en Babel bezaten reeds heerlijke tapijten, die dikwijls met goud en zilver doorvlochten waren. Reeds in de VIII^{ste} eeuw was die kunst in Engeland bekend en hielden voorname vrouwen er zich mede bezig; immers het nog voorhanden tapijt van Bayeux, waarop de verovering van Engeland door de Noormannen voorgesteld is, werd door koningin Mathilda en hare hofdames vervaardigd. In de XIV^{de} en XV^{de} eeuw vinden wij het tapijtweven te Brussel en Arras als handwerk, en van toen af werd het ook naar Duitschland overgeplant, alwaar te Schwabach de eerste werkplaats was. Nu splitste deze soort van weverij zich in twee deelen, namelijk in de Nederlandsche kunst, waarbij de ketting waterpas ligt, en in de Duitsche, waarbij zij loodregt staat. De eerste noemt men laagschachtig (*basselisse*), de laatste hoogschachtig (*hautelisse*). Alle thans bestaande tapijtfabrieken hebben basselisse, alleen in die te Parijs en te Petersburg werkt men hautelisse.

De tapijtweverij te Parijs werd in 1440, welligt ook eerst onder Frans den I^{sten}, gevestigd in het huis van een' bekwamen verwer, Gobelin, en naar dezen verkregen de tapijten den naam van Gobelins. Onder Lodewijk den XIV^{den} ging deze tak van nijverheid over in handen der regering, en Lebrun, de eerste schilder des konings, maakte daarvoor de cartons (zoo noemde men de voorbeelden, waarnaar de wever arbeidt).

Wat den arbeid zelven betreft, het laagschachtige werk (basselisse) is door de uitvindingen van Vaucanson (1758) en Nielson zeer verbeterd en levert even schoone stoffen als de beste gobelins. Op deze tapijten staan de figuren gedurende de bewerking in de breedte regt op; de weefstoel moet zoo breed zijn als het tapijt hoog is en heeft veel overeenkomst met den gewonen weefstoel. Hij heeft geen rietblad; de schachten zijn zeer klein, want daar soms vier wevers te gelijk werken, worden tot acht paar schachten gebruikt, die over de gansche breedte zijn verdeeld. In het midden van den weefstoel ligt in de lengte een cylinder, waarop de cartons, geheel in kleuren afgewerkt, opgerold zijn. Het vooreind is onder den borstboom vastgemaakt, ongeveer een duim onder de ketting, welke uit linnen of wollen

draden bestaat; de inslag is wol of zijde, naar de fijnste schakeeringen geverwd. De geheele ketting wordt in zoo vele gelijke deelen verdeeld als er wevers zijn, waarvan ieder twee paar schachten heeft, waardoor de ketting gelijk bij den gewonen weefstoel gestoken is. De wever spoelt de inslagdraden naar de schakeeringen op korte ronde houtjes en bewaart die in de verwkast. Bij het werken treedt de wever de schacht, neemt van de omboog getrokken draden zooveel als eene schakeering van het patroon bepaalt, met de eene hand nog hooger op, steekt met de andere den spoel met den inslag onder de op den duim liggende buitenste draden door en weder tusschen deze en de andere op den duim liggende draden naar boven, en heeft alzoo een' draad omgeslagen. Den inslagdraad rukt hij dan daarvan af, zoodat van boven nog iets blijft staan. Hij treedt hierop weder, het vak verwisselt, en zoo weeft en schiet hij draad aan draad, naar alle schakeeringen van het patroon, zijne kettingdraden in. Wanneer hij eenige draden omgeslagen heeft, neemt hij een' stalen of beenen kam, waarmede hij, in plaats van het kamriet, de omslingeringen aanslaat en bevestigt. De regtsche zijde is bij het weven van onderen, en de uitstekende draden worden later zorgvuldig afgesneden.

Bij het hoogschachtig werk (hautelisse), zooals het bij de gobelins plaats heeft, vereischt de loodregte stand der ketting een' anderen weefstoel. Deze heeft de breedte van het patroon, is dus soms 30 voet breed, 8 tot 10 voet hoog, en bestaat uit sterke stijlen, waartusschen de boven- en onderboom der ketting kan draaijen en met ijzeren klinken kan worden vastgemaakt. Voor den weefstoel ligt nog een cylinder, welke de schacht der lissen heet en hoog of laag kan gesteld worden. Zoowel de ketting als de korte ronde houtjes worden evensoo behandeld als bij het laagschachtig werk; maar wijl de stand van het getouw niet toelaat schachten aan te brengen, moet de ketting op eene andere wijze verdeeld worden. De wever moet dus den vervelenden arbeid verrigten van lis voor lis aan iederen kettingdraad

De Gobelins.

te binden, waarvoor de schacht der lissen dient. Zoodra dus de ketting op den weefstoel is gebragt, steekt men er eene roede zoodanig door, dat er het voor- en achtervak door afgedeeld wordt en het kruis van beide vakken onder die roede valt. Deze wordt zoover voortgeschoven, dat zij iets over de schacht der lissen ligt, die zoo moet staan dat de wever haar bereiken kan.

Het aanhechten der lissen.

Als de inrigting klaar is, plaatst *één* wever zich achter de ketting, de andere zet zich op eene bank daarvoor, zooals hier is afgebeeld. De eerste wever knoopt aan den buitensten achterdraad een sterken linnen getwijnden draad, de lis, en reikt haar door het voorste vak der ketting den voorsten wever toe, die hem aan een voor de schacht der lis getrokken koord vastmaakt. Zoo worden alle achterdraden aangelascht, die men dan draad voor draad door het voorste vak, al naar het noodig is, kan doortrekken. Na al die bewerkingen wordt het carton of de na te werken schilderij achter de ketting gesteld en de omtrekken op de ketting overgebragt. Alsdan gaan vijf, zes en meer arbeiders voor den weefstoel zitten en ieder werkt zijn deel rustig voort. Het omslaan en intrekken van eene schakeering gaat juist gelijk bij het laagschachtige werk met de voorste draden; dan echter worden door middel der lissen aan de schacht der lissen, zoo vele achterdraden voortgetrokken als van de kleur voorhanden zijn; op zulk eene wijze kruisen zich de draden en maken een vak. De met lissen naar voren genomen achterdraden neemt de wever op nieuw met den duim van de linkerhand op en trekt ze hierdoor meer voorwaarts. Zoo dikwijls dit geschiedt, slingert hij zijne inslagdraden op de voorgenoemde wijze aan eenen achterdraad, steekt den inslagspoel achter de voortgetrokken kettingdraden weg en wanneer hij de achterdraden loslaat, springen deze door hunne eigen spanning weder in hunne vorige ligging terug. Zoo worden nu bij afwisseling steeds de voorste draden met de duimen opgeheven en de bedoelde achterdraden met de lis aangetrokken, en telkens naar het voorschrift van het origineel de passende kleur ingeweven. Na drie tot vier kruisingen wordt het weefsel met een' houten of metalen kam aangedrukt.

De wever arbeidt hier uit den aard der zaak ook aan de averegtsche zijde; daar echter de ketting staat, kan hij het verrigte werk ieder oogenblik beoordeelen. Bekwame wevers stellen ook, wanneer eenmaal de omtrekken van het patroon op de ketting zijn, het origineel niet meer daar achter, maar naast zich. Men berekent dat een wever in den loop van een jaar eene oppervlakte van 3 voet lengte en 3 voet hoogte kan vervaardigen, en zulk eene grootte kost ongeveer *f* 1500. Deze soort van arbeid dient om de schilderwerken van beroemde meesters tot in de kleinste bijzonderheden weder te geven. Zij heeft dus meer dan eenige andere tak van weverij, aanspraak op den naam van kunst.

In vroegere tijden gebruikte men voor de bekleeding der wanden ook linnen stoffen, nadat deze met teekeningen waren gestikt, of lederen behangsels, waarop figuren met levendige kleuren en deels verguld, waren gedrukt; doch sedert lang zijn deze algemeen vervangen door daartoe vervaardigde papieren bekleedsels, welke zeer veel goedkooper zijn en nogtans op de meest smaakvolle wijze met bloemen, figuren, enz. in allerlei kleuren worden bedrukt. Hierbij dient echter in het oog te worden gehouden, dat geene voor de gezondheid schadelijke verwstoffen daartoe worden gebruikt. In zeer weelderig ingerigte vertrekken ziet men ook nog zijden muurbehangsels.

De papieren behangsels worden op zeer lange, van eene grondkleur voorziene bladen, op de wijze als de katoenen stoffen, met houten en metalen vormen bedrukt. Gewoonlijk zijn daarop, buiten de grondkleur, slechts twee of drie schakeeringen, zoodat de bladen twee of driemaal onder de drukpers moeten worden gebragt; doch er zijn behangsels, waarop veel meer, zelfs tot 100 verschillende kleuren en tinten zijn aangebragt, waartoe dan ook even zoo vele afzonderlijke drukvormen noodig zijn geweest. Ook worden zij wel met vergulde of verzilverde figuren vervaardigd, of gedeeltelijk met eene fluweelachtige stof bekleed, welk laatste geschiedt door wol van onderscheidene kleuren tot een fijn stof te vermalen, vervolgens het behangselpapier door den daartoe noodigen vorm met eene dikke vernislaag te bedekken, en daarna, door middel van een trommeltoestel de verlangde kleur van wol er op te stuiven.

TAPIOCCA. Uit de dikwijls 30 pond zware wortels der *Jatropha Manikot* wordt door uitpersen, wasschen, droogen en roosten eene groote hoeveelheid zetmeel verkregen, onder den naam van Braziliaansche Arrow-root in den handel voorkomende. Men onderscheidt daarvan twee soorten, waarvan de grovere soort *Cassave* of *Mandioca* (zie *Cassave*), en de fijnere T. genoemd wordt.

TAPPER (Ruard). Deze in de Nederlandsche hervormingsgeschiedenis beruchte man werd ten jare 1488 te Enkhuizen geboren. Aan de hoogeschool te Leuven was hij eerst student, later hoogleeraar der godgeleerdheid, laatst kanselier. Hij was zeer bevriend met keizer Karel den V[den], die hem naar het concilie te Trente afvaardigde. Tot inquisiteur in de Nederlanden benoemd, kweet hij zich van zijne taak met fellen haat en wreedheid tegen de aanhangers der Hervorming. Na 's keizers dood nam zijne gunst ten hove merkbaar af, en hij overleed, naar men wil uit verontwaardiging deswegens, te Brussel den 2[den] Maart 1559. Zijne schriften, meestendeels tegen de leer der Hervorming gerigt, zijn, na vroegere afzonderlijke uitgave, bijeen uitgegeven te Keulen, 1582.

TAPTOE. Signaal om de soldaten te waarschuwen des avonds naar hunne tenten, kwartieren of kazernen te gaan. De meest gewone tijd voor de T. is 9 uur des avonds; evenwel kunnen ook in bijzondere omstandigheden, andere uren daarvoor bepaald worden. Het woord schijnt afgeleid te zijn van een gebruik uit vroegere tijden, toen de politie op een bepaald uur des avonds in de herbergen rondging om den tap (of kraan) der vaten te sluiten. L.

TARAGONA. (Zie *Tarragona*).

TARANTULA, beter *Tarentula* als afgeleid van den naam der stad Tarentum (zie *Tarentum*), is de naam van eene spinnensoort, die in zuidelijk Italië, Spanje en Griekenland aangetroffen wordt en zeer gevreesd is om haren beet. In het systeem wordt zij *Lycosa tarentula* genoemd. Omtrent het gevaarlijke van de door haar toegebragte vergiftiging en de middelen ter genezing komen in oude boeken de vreemdste verhalen voor, opgesierd met de fabelachtigste afbeeldingen, welke nog nu en dan in nieuwere boeken worden herdrukt. Reeds in de XVI[de] eeuw verhaalde men dat de gebetenen (*Tarentolati*) zich als bezetenen gedroegen, het zien van zwarte kleuren niet konden verduren, maar daardoor in stuipen vervielen; dat alles waarmede men bezig was op het oogenblik der verwonding door den gebetene als met eene onwederstaanbare tooverkracht moest worden vervolgd; lagchen, huilen, loopen enz. duurde tot bezwijkens toe voort, maar vooral het dansen, 't geen evenwel genezing verschafte, want die in het zweet geraakten, herstelden spoedig. Van daar dat men het dansen als geneesmiddel voorschreef en dat uitdrukkelijk voor deze gelegenheid vervaardigde muziekwijzen — de *pastorale* en de *tarentola* genaamd — lustig werden opgespeeld. In Hecker's werk over *die Tanzwuth* worden zelfs de muziekwijzen in noten en met woorden volgens A. Kircher (*de Arte magnetica*, 1654) in drie modi der tarantella, als *Musik zum Tanze der Tarentati* medegedeeld. Na een' rustigen slaap van 12 uren was dan de genezing veeltijds volbragt.

Het fabelachtige der verhalen van de gevolgen van den Tarentel-beet is gebleken verzinsel van verhitte verbeelding te zijn en het geloof daaraan bijgeloof; doch volstrekt ongevaarlijk is de beet van de T. niet, zij het dan dat de hitte der hondsdagen of eenige andere oorzaak zamenwerkt om hem op sommige tijden nadeeliger te maken. Dr. van Hasselt besluit hetgeen hij in zijne belangrijke *Natuurhistorische schets der Spinnen* omtrent deze soort mededeelt, met deze woorden: „Dit is mij, uit vele geschriften en vooral uit de eenvoudige mededeelingen, die voor eenige jaren op nieuw, door Dr. Gazzo, uit Missola bij Savona, gegeven zijn (*Annales de thérapeutique, de toxicologie etc.* Février 1845), duidelijk gebleken, dat de beet der tarantel-spin inderdaad vrij belangrijke, ofschoon geene doodelijke gevolgen hebben kan. Eene vijfjarige praktijk in die streek van Italië heeft aan Gazzo in den paringstijd dezer spinsoort verscheidene onomstootelijke voorbeelden daarvan bij de landlieden opgeleverd. Verwonding aan de onderste ledematen was daarbij de gewone omstandigheid, wanneer zij blootsvoets op de graanakkers of in het veld zich aan onverwachte aanraking blootstelden van deze spin, die, naar men weet, tot de aardspinnen behoort."

TARASCON, oudtijds Tarasco, eene stad in Provence, tegenwoordig in het departement Bouches du Rhône. Zij is gelegen in eene schoone vruchtbare streek, aan de oevers van de Rhône, tusschen Avignon en Arles, en tegenover Beaucaire, waarmede zij, door eene fraaije hangbrug, gemeenschap heeft. De stad is goed gebouwd en omwald. De muren en torens evenwel verkeeren in een' vervallen staat. De straten zijn breed; de kerken over het algemeen fraai. Meer bepaald verdient, onder de laatstgenoemden de aandacht de kerk der heilige Martha, door haar schoon voorportaal, schilderwerken en grafteekenen. De overlevering zegt, dat het christendom daar door de heilige Martha verbreid is geworden. Het kasteel, dat men er aantreft, is gesticht op de grondvesten van eenen tempel van Jupiter, in de XIII[de] eeuw, doch eerst omstreeks 1400 voltooid. De graven van Provence hadden daar in vroegeren tijd hunnen zetel; tegenwoordig is het tot eene gevangenis ingerigt. De stad telt 12,000 inwoners. De nijverheid bestaat hoofdzakelijk in zijde-, katoen- en linnen-fabrieken, en scheepsbouw; de handel in brandewijn en olie is er zeer levendig. Reeds ten tijde der Romeinen was T. eene bloeijende stad en een der stations voor de scheepvaart en voor de legers.

TARBES, de hoofdstad van het Fransche departement Hautes Pyrénées, vroeger van het graafschap Bigorre, is eene stad van 13,000 inwoners, gelegen in eene vruchtbare vlakte aan den linkeroever van het riviertje Adour, waarover eene fraaije brug leidt. De huizen zijn er van grijs marmer gebouwd met leijen daken. Men ziet er eene fraaije oude hoofdkerk, gesticht op de standplaats en van de materialen der oude burg Bigorra, een deftig prefectuurgebouw, een seminarium en vele andere inrigtingen voor onderwijs, kazernen, eene gevangenis, een hospitaal, stallen der keizerlijke paardenfokkerij enz. T. is de zetel van eenen bisschop, heeft beroemde papiermolens en fabrieken van zijden zakdoeken (*Mouchoirs de Béarn*), aanzienlijke looijerijen, verwerijen en koperslagerijen, benevens handel in vee, hammen, wijn, brandewijn, lijnzaad, leder, marmer- en ijzerwaren enz., waartoe de druk bezochte markten buitengemeen dienstig zijn.

In de oude geschiedenis heet de stad Tarba en werd door de Romeinen eerst bij het derde Aquitanie, daarna bij Novempopulania gerekend. In de V^{de} eeuw werd zij door de Germanen, in de VIII^{ste} door de Arabiërs, in 843 door de Noormannen geplunderd en was in de XIV^{de} eeuw een' tijd lang in handen der Engelschen. Ook leed T. veel in den Hugenoten-oorlog in de XVI^{de} eeuw en had veel moeite om weder tot aanzien en bloei te geraken.

TARBOT. (Zie *Plateisschen*).

TARDIEU (Jacques Nicolas), teekenaar en graveur, werd in 1718 te Parijs geboren en door zijnen vader, Nicolas Henri T. (1674—1749) in de kunst onderwezen. Met dezen en andere graveurs, zoo als Avelino, Dupuis en Ravenet, arbeidde hij aan verschillende groote werken, zoo als de *Galerie de Versailles*, terwijl hij bovendien een aantal portretten, historische en genre-schilderijen en landschappen graveerde; hij was lid van de Parijsche academie en hofgraveur van den keurvorst van Keulen. Hij overleed omstreeks 1795. Zijn zoon

TARDIEU (Jean Charles), geboren te Parijs in 1765, behoorde eenigen tijd onder de beste leerlingen van den schilder Regnault en wedijverde met de leerlingen van David, tot dat hij in 1790 den tweeden grooten prijs in de schilderkunst behaalde, waarna hij van de regering onderscheidene bestellingen voor de musea van Versailles, St. Cloud, Fontainebleau en Compiègne kreeg en voor de kerken te Rouen, Besençon enz. schilderde. De kritiek vond echter veel op zijne werken aan te merken en kreet ze als onbevallig van teekening en kleur uit. Toch verraden zij veel talent, dat zich vooral in lateren tijd gelukkiger ontwikkelde. Tot zijne beste schilderijen behooren: *Een Fransch officier beschermt een Arabier na de inname van Benhout* (Cabinet Denon 1810); *De jongeling tusschen de deugd en de ondeugd* (1810); *Het Fransche leger te Sienna* (1812); eenige andere half historische, half allegorische voorstellingen, enz. T. overleed te Parijs in 1845.

TARÉ. (Zie *Belm*).

TARENTUM, thans Tarento genoemd, eene stad in het voormalige koningrijk Napels, welke door uitgewekene Lacedaemoniërs, de zoogenaamde Partheniërs, 700 jaar vóór onze tijdrekening gesticht werd. Zij was oudtijds beroemd door haar zacht en vruchtbaar klimaat en de voortreffelijkheid harer vruchten, door den glans harer purper-verwerijen, haren wijd uitgestrekten handel en den rijkdom harer inwoners, en was de prachtigste onder alle Grieksche steden in Italië. Archytas, wiens ontdekkingen in de wiskunde bij de Ouden zeer geacht werden, gaf haar wijze wetten, en zoo lang zij deze opvolgde, was zij de bloeijendste stad van Griekenland en Italië; doch eindelijk bragt de rijkdom de weelde voort en de weelde haar verderf. De verteederde smaak en de vadsigheid harer inwoners waren ten spreekwoord geworden, en het *molle Tarentinum* gaf tevens een denkbeeld van alle verfijning der weelde en van alle genietingen der wellust. In vervolg van tijd verloor zij, na het verlies van hare rijkdommen en zeden, ook kort daarna haren roem en hare vrijheid; daar zij in het jaar 272 voor onze jaartelling door Fabius aan de Romeinen onderworpen werd. Thans is T., of Taranto, eene kleine stad, waar men niet de minste gedenkteekenen van haren ouden luister vindt; zij bevat een lazareth, zee-hospitaal, vondelinghuis, 2 Latijnsche scholen en 18,000 inwoners, die in handel, zeevaart en visscherij hun bestaan vinden. De golf van Taranto is wegens hare oesters, mosselen en andere schelpdieren zeer beroemd. Naar haar wordt eene merkwaardige spin die in dezen omtrek voorkomt, Tarentula geheeten (zie *Tarantula*).

TARGUM, d. i. *verklaring* (meerv. *Targumim*) is de gewone naam van die oude Arameesche en Chaldeeuwsche vertalingen van O. T. geschriften, welke ten deele reeds voor Chr. geboorte aanwezig waren. Daar zij ten deele meer omschrijving dan letterlijke overzetting zijn, hebben zij voor de uitlegging des O. V. een blijvend belang. De voornaamste zijn: die van de 5 boeken van Mozes, door Onkelos, die in de II^{de} eeuw leefde; van de Profeten, waarschijnlijk door Jonathan ben Uziël; van Job, de Psalmen, de aan Salomo toegeschreven schriften, Ruth, Esther en de Klaagliederen, van zeer uiteenloopende waarde; van de boeken der Chroniken; de Palaestijnsche of Jerusalemsche T. op de 5 boeken van Mozes, in twee verschillende recensiën; de tweede T. van het boek Esther, en fragmenten van den Jerusalemschen T. op de Profeten, benevens eenen anderen op de 5 boeken van Mozes.

Er bestaan onderscheidene uitgaven van de Targumim, zoo in de Rabbijnsche Bijbeluitgaven als in Polyglotten. Van de eersten is de *Biblia Rabbinica* (Venetië 1518) de grondslag. Lateren verschenen aldaar 1549, 1568, 1617. Eene uitmuntende uitgave leverde Buxtorf (Basel 1618, 1619, 4 dln.). De T. op de boeken der Chroniken is echter eerst later gevonden en uitgegeven door Beck (Augsburg 1680—1683, 2 dln.), en Wilkens (Amsterdam 1715).

TARIEF is het zamenstel van wettelijke bepalingen omtrent de regten op den in-, uit- en doorvoer, laatstelijk geregeld bij de wet van den 15^{den} Augustus 1862 (Staatsblad N°. 170).

Onder den naam van *invoerregt* wordt van de goederen in de tabel, achter de wet als T. opgenomen, welke in het rijk ten verbruik worden ingevoerd, eene belasting geheven. De accijns op den buitenlandschen turf wordt geheven overeenkomstig art. 1 der wet van den 26sten December 1833 (Staatsbl. N°. 72).

Geen invoerregt wordt geheven van: *a* goederen, welke binnen twee jaren, na uitgevoerd te zijn uit het vrije verkeer in Nederland, uit de overzeesche bezittingen terugkomen; *b* goederen van erkenden Nederlandschen oorsprong, welke binnen twee jaren na den uitvoer uit Nederland van vreemde markten onverkocht terugkomen; *c* goederen, welke, na uit het vrije verkeer in Nederland te zijn uitgevoerd, weder worden ingevoerd van plaatsen, waar een verbod van invoer of eene verhooging van uitvoerregt wordt toegepast, welke tijdens den uitvoer hier te lande niet bekend kon zijn; *d* van victualie, provisie, enz. tot verbruik aan boord van binnenkomende schepen dienende, mits die goederen aangegeven zijn en eene bepaalde hoeveelheid niet overtreffen; *e* van vlotgereedschappen, touwwerk daaronder begrepen, welke uit gebruikte voorwerpen worden in- en teruggevoerd; *f* goederen van gezanten van vreemde staten in Nederland, zoover in die staten onze gezanten gelijken vrijdom genieten; *g* reisrijtuigen, met welke ingezetenen des rijks na het doen eener reis hier te lande het rijk binnenkomen; *h* goederen tot lijfsgebruik van reizende personen, verhuishoedels, boomen en veldvruchten, ledige zakken, fusten, manden en dergelijke voorwerpen, en accijnsvrije goederen, onder zekere voorwaarden.

In buitengewone omstandigheden of in het belang van handel en nijverheid kunnen de invoerregten verlaagd worden, bij een koninklijk besluit, dat echter binnen dertig dagen, na de opening der eerstvolgende zitting van de staten-generaal moet worden bekrachtigd.

Verboden is, in het rijk binnen te voeren: *a* boeken, nadruk zijnde van wetenschappelijke, letterkundige of kunstwerken, waarvan in het rijk of in staten, met welke daaromtrent overeenkomsten zijn gesloten, het copieregt wordt bezeten; *b* koperen munt en plaatjes voor koperen munt, tenzij ten behoeve van 's rijks munt. Uit- of doorvoer van ammunitie en buskruid kan geheel of gedeeltelijk worden verboden.

TARN. Een departement van zuidelijk Frankrijk, met eene oppervlakte van 104 tot 105 □ Duitsche mijlen en 373,000 inwoners. Het is verdeeld in de vier arrondissementen Albi, Castres, Gaillac en Lavaux. De hoofdstad is Albi. Bij de voormalige verdeeling van Frankrijk behoorde T. tot Languedoc. De grond is in sommige streken bergachtig, op andere plaatsen vlak. De dalen zijn vruchtbaar. Het klimaat is er aangenaam. Land- en bergbouw, bijen- en veeteelt leveren de hoofdbronnen van bestaan. De bergwerken leveren weinig ijzer, daarentegen veel steenkool op; ook treft men er mermer- en gipsgroeven aan en minerale wateren in overvloed.

TARN ET GARONNE, insgelijks een departement van Frankrijk, grenst aan Tarn, heeft 68 □ mijlen oppervlakte en telt 240,000 inwoners. Het is gevormd uit deelen van Quercy, Agénois, Lomagne en Basse Marche du Rouergue, en bestaat uit de arrondissementen Montauban, Castel-Sarrasin en Moissac. De hoofdstad is Montauban. De grond is hoog en heuvelachtig. De Garonne stroomt door het departement en neemt den Tarn in zich op. Aan deze twee rivieren ontleent het departement zijnen naam. De dalen zijn buitengewoon vruchtbaar. De luchtgesteldheid is er zacht, ofschoon 's zomers wel eens heel warm en 's winters zeer koud. De landbouw en de handel in hetgeen de grond oplevert,

zijn de voorname bronnen van bestaan. De bergwerken leveren eenig ijzer en steenkool op, doch zijn van weinig aanbelang.

TARN. Een nevenstroom van de Garonne, die op het Lozère-gebergte ontspringt, door de departementen Lozère, Aveiron, Tarn en Tarn et Garonne stroomt, bij Gaillac bevaarbaar wordt, en zich in de Garonne ontlast. Zij heeft eene lengte van 24 Duitsche mijlen.

TARNOPOL, vroeger de hoofdstad van een' gelijknamigen kreits in het Oostenrijksche koninkrijk Galicië, ligt aan de rivier Sereth en bevat bijna 17,000 inwoners, onder welke 6000 Joden. Het is de zetel van twee geregtshoven, bevat eene ruthenisch-Catholieke en ruthenisch-Grieksche kerk, een Jezuïten-collegie, een gymnasium en andere inrigtingen voor onderwijs. Overigens is de stad beroemd om hare jaarlijksche groote paardenmarkten en de wedrennen, welke daarbij plaats hebben.

TARNOWITZ is eene kleine stad in de Pruissische provincie Silezië, digt bij de Poolsche grenzen, met omstreeks 4500 inwoners. Zij is merkwaardig door de groote hoeveelheid steenkolen, ijzer, lood en andere metalen, die in den omtrek worden aangetroffen. Op niet minder dan 184 plaatsen vinden duizenden arbeiders hun onderhoud in het bewerken der steenkolenmijnen. Over het algemeen munt het district Beuthen, waarin T. ligt, door zijnen rijkdom aan verschillende delfstoffen boven alle andere oorden der Pruissische monarchie uit.

TARNOWSKI (Johannes), beroemd Poolsch veldheer, werd in 1488 uit een zeer aanzienlijk geslacht geboren. Om zijne militaire opvoeding te volmaken, bezocht hij de meest afgelegen landen, als Syrië, Palaestina, Africa en Portugal. Koning Emanuel van Portugal droeg hem in den oorlog tegen de Mooren, het opperbevel over zijn leger op. Met krijgsroem beladen en door keizer Karel den V^den tot rijksgraaf verheven, keerde hij naar zijn vaderland terug. Hij nam hier deel aan den oorlog tusschen Sigismond den I^sten en den Russischen czaar en was tegenwoordig bij den slag van Orsza. Naderhand werd hij door Sigismond met eene legerafdeeling tot hulp van Lodewijk van Hongarije tegen de Turken afgezonden. De beroemdheid van zijnen naam noopte Karel den V^den hem het opperbevel over het geheele leger dat tegen de Turken was uitgerust, toe te vertrouwen. Toen daarna de woiwode van Wallachije in opstand kwam tegen koning Sigismond en in Polen viel, droeg laatstgenoemde aan T. de verdediging des lands op. Met een betrekkelijk klein leger sloeg hij de Wallachen en toen deze ten tweeden male in Polen waren doorgedrongen, viel hij zelf in Wallachije, veroverde Choczim en dwong den hospodar zijnen koning op nieuw trouw te zweren. Later dreef hij met de inwoners van zijne starosty Sendomir de in het land gevallen Tataren terug. Hij overleed in 1571. Ook in een' wetenschappelijken zin maakte hij zich een' naam. Hij gaf een krijgskundig werk uit: *Concilium rationis bellicae*, en liet eene rijke verzameling van zeldzame handschriften na. L.

TARPEJA was de dochter van den Romein Spurius Tarpejus, aan wien in den oorlog van Romulus tegen de Sabijnen de verdediging van eenen burg op de zuidelijke punt van den Saturnischen heuvel werd toevertrouwd. T. liet zich door Tatius, het opperhoofd der Sabijnen, omkoopen, om hem eenen geheimen weg tot dezen burg te openen; zij bedong als haar loon de gouden halsketenen en armbanden der Sabijnen en werd nadat de poort geopend was, door hen onder den last der op haar geworpen schilden verstikt. Hiernaar verhaalt men dat genoemde zijde van den berg den naam van Tarpejus Mons verkregen heeft. Intusschen is het vrij zeker, dat deze naam reeds vóór Romulus bestaan hebbe; en daar de overlevering zegt, dat Rome oudtijds ook Tarpe geheeten heeft, en dit woord van Keltischen oorsprong schijnt te zijn, zoo is het niet onwaarschijnlijk, dat Tarpe (ons Terp) oorspronkelijk niets anders beteekend heeft dan *berg*; en van hier de *Tarpeische rots*. Het is bekend, dat de Romeinen de misdadigers van de rots (*saxum Tarpejum*, *rupes Tarpeja*) nederstortten. Dikwijls dreigden de volkstribunen personen van den eersten rang met deze straf, die zelfs ten tijde van Horatius nog niet was afgeschaft, en welke Tiberius nog aan Sextus Marius liet voltrekken.

TARQUINIUS (LUCIUS), naderhand Priscus (*de Oude*) bijgenaamd, de vijfde koning van Rome, was de zoon van Damaratus, een' aanzienlijken balling uit Corinthe, die zich naar Italië begeven en in de Etrurische stad Tarquinii nedergezet had. T., te Tarquinii *Lucumo* genoemd, geraakte er in minachting bij zijne medeburgers, hetwelk hem, vooral op aandrijven van zijne heerschzuchtige echtgenoote Tanaquil, bewoog, om zijne vaderstad te verlaten en zich met zijn geheele vermogen naar Rome te begeven, dat toen nog arm en in zijn opkomen, den rijken en met vele kunsten bekenden vreemdeling de heerlijkste gelegenheid aanbood om eene schitterende rol te spelen. Zich in het nieuwe gebied onder den naam van L. T. gevestigd hebbende, kreeg hij al spoedig den gewigtigsten invloed, ook hij den koning Ancus Marcius, die aan hem dan ook wel de onderscheidene nuttige instellingen, onder zijne regering tot stand gebragt, zal te danken hebben gehad, waartoe vooral ook behoort het aanleggen van de zeehaven *Ostia* aan den mond des Tibers. Was het wel te verwonderen, dat de koning zulk een' man tot voogd zijner kinderen aanstelde? Was het ook wel te verwonderen, dat het Romeinsche volk, na den dood van Marcius, hem tot de koninklijke waardigheid verhief? Het is toch eene geheel ongegronde beschuldiging, dat T. hierdoor den zonen van Marcius het grootste onregt zou hebben aangedaan, als of hij hun het rijksgebied had ontroofd: immers was de koninklijke waardigheid te Rome niet erfelijk, maar van de volkskeuze afhankelijk, zoo als de geschiedenis der vroegere koningen duidelijk bewijst. Dat intusschen de benoeming van eenen vreemdeling den grooten of Patriciërs minder aangenaam was, laat zich ligt begrijpen; en om een tegenwigt tegen hunnen invloed te erlangen, benoemde T. honderd nieuwe senatoren en dus nieuwe Patricische geslachten, waardoor hij zijn gezag niet weinig versterkte. Voorts breidde hij het Romeinsche gebied aanzienlijk uit, versierde de stad door verscheidene gebouwen en nuttige inrigtingen en omringde haar met muren. Niettemin konden de oude Patriciërs en daaronder de zonen van Marcius hunnen wrok niet verduwen, vooral toen zij begonnen te vreezen, dat des konings schoonzoon Servius Tullius, mede een vreemdeling (zie *Servius*), eenmaal ook de koninklijke waardigheid zoude erlangen. Hieruit ontstond dan eindelijk, nadat men te vergeefs aan T. den dood van een' geliefden priester had willen aantijgen, eene zamenzwering; een paar huurlingen veinsden in de nabijheid van het paleis een' zwaren twist en riepen den koning als regter en scheidsman in; doch bragten den 80-jarigen grijsaard, terwijl hij bezig was naar hunne bezwaren te luisteren, eene wond toe, die spoedig bleek doodelijk te zijn. De onversaagdheid van Tanaquil ontroofde evenwel den zamengezworenen dadelijk de vrucht van dezen moord en Servius werd koning. Uit het een en ander blijkt genoegzaam, dat eensdeels de haat der Romeinen tegen het geslacht der Tarquinii veroorzaakt door de heerschzucht van den laatsten koning, en anderdeels de oude wrok der Patriciërs, T. *den Ouden* geenszins in dat gunstig licht hebben geplaatst, waarop anders zijne groote verdiensten jegens den nog jeugdigen staat aanspraak mogten maken. T. P. regeerde van 616—579 v. Chr.

TARQUINIUS SUPERBUS. De zevende en laatste der oude Romeinsche koningen, die door zijne trotschheid en heerschzucht zich billijken haat op den hals haalde, en benevens zijn zoon Sextus (de schender van Lucretia), aanleiding gaf, dat Rome in eene republiek herschapen werd. Reeds was zijne beklimming van den troon door den gruwelijken moord van zijnen schoonvader, den vorigen koning Servius Tullius, gebrandmerkt, die men meent dat op aanraden van diens eigene dochter, Tarquinius' gemalin, gepleegd werd. Om zich willekeurige magt te verzekeren, liet hij zich door eene gewapende lijfwacht omringen, welke meestal uit buitenlanders bestond. In verscheidene oorlogen met zijne naburen, toonde hij zich een bekwaam en dapper krijgsheld; hij onderwierp Gabii, Circeji en Signia; doch dit alles kon hem tegen de uitwerkselen van het misnoegen zijner door hem onderdrukte onderdanen, aan wier hoofd zich L. Junius Brutus bevond (zie *Brutus*), niet beveiligen. Na 25 jaar geregeerd te hebben moest hij in het 76ste jaar zijns ouderdoms, met zijnen zoon vlugten. Hij poogde te vergeefs door list en geweld zich van zijne vorige heerschappij weder meester te maken, waartoe hij eerst eene zamenzwering in Rome bewerkte, en toen deze mislukte, ondersteund door den Etruskischen koning Porsenna, en naderhand door de Latijnen, Sabijnen en andere naburige volken, de Romeinen beoorloogde. Toen echter

in al deze oorlogen de Romeinen overwinnaars bleven, moest T. S. eindelijk zijn opzet laten varen, en begaf zich naar Cumae tot den dwingeland Aristodemus, waar hij in zijn 90ste jaar, het 495ste van Rome, overleed. Hij had van het jaar 534 tot aan 510 v. Chr. geregeerd.

TARRA. Van de koopwaren die in vaten of kisten gepakt, bij het gewigt geleverd worden, kort men een zeker deel van het bruto gewigt voor de emballage, en berekent de waarde naar de ponden netto, welke na aftrek overblijven. Het verschil tusschen de gewigten bruto en netto is hetgeen men de T. noemt. Soms ook wordt de waarde berekend naar het bruto-gewigt, en in dat geval de waarde per pond lager gesteld. De T. wordt dan niet genoemd, doch, gelijk men zal hebben ingezien, stilzwijgend daarvan rekening gehouden.

TARRAGONA. Eene provincie in Spanje, tot Catalonië behoorende. Zij strekt zich langs de Middellandsche zee over eene oppervlakte van bijna 117 □ mijlen uit, nagenoeg tusschen de rivieren de Ebro, de Segra en de Llobregat. Het getal inwoners is bijna 300,000. Zie voorts *Catalonië*.

De gelijknamige hoofdstad ligt aan de Middellandsche zee en was in den tijd der Romeinen eene der voornaamste steden van dat wereldrijk, gelijk nog eene menigte Romeinsche waterleidingen getuigenis geven van haar vroeger aanzien. Oorspronkelijk met den naam Tarkon door de Phoeniciërs gesticht, was zij eene het hoofdkwartier van Scipio en later van Augustus. In de VIIIste eeuw door de Saracenen ingenomen en verwoest, vertoonde zij later slechts de overblijfselen van voormalige grootheid, hoewel de H. Oldegarius, eens haar aartsbisschop, zich veel moeite te harer herstelling heeft gegeven. Trouwens, T. is de zetel van een der oudste aartsbisdommen van Spanje. De aartsbisschop voert nog tegenwoordig den titel: vorst van T.

De stad ligt op eene steile hoogte en heeft ruim 14,000 inwoners, die hun bestaan vinden in handel en fabriekwezen. Wijn, brandewijn, zuidvruchten en visch zijn de voornaamste artikelen van uitvoer; band, mousseline, zijde enz. de voornaamste fabrikaten. De hoofdkerk is de schoonste en aanzienlijkste van geheel Catalonië, maar wordt in historische merkwaardigheid overtroffen door het zoogenoemde paleis van Augustus, dat weleer de geheele ruimte der tegenwoordige stad innam. Ook de overblijfselen van den Romeinschen circus zijn zeer merkwaardig.

TARSUS was oudtijds de hoofdstad van Cilicië in het zuidoosten van Klein-Azië en geruimen tijd de zetel van eigen koningen, die echter van de Perzische heerschappij afhankelijk waren. Onder de regering der Seleuciden kwamen er vele Grieken, die er zelfs eene school voor het onderwijs in de wijsbegeerte en letterkunde oprigtten, welke ten tijde der Romeinsche keizers zeer beroemd was. De apostel Paulus werd te T. geboren en opgevoed. Langzamerhand ging de oude luister der stad verloren, vooral toen zij aan herhaalde invallen van woeste volken bloot stond. Gedurende de middeleeuwen behield zij echter nog eenig aanzien en is thans eene stad van Aziatisch Turkije, waar een niet onbelangrijke handel wordt gedreven.

TARTAAN. Een klein, ligt, overdekt vaartuig, hetwelk voornamelijk in de Middellandsche zee, deels tot de visscherij, deels tot kusthandel gebruikt wordt; het voert slechts een' grooten en een' fokke mast, en driehoekige zeilen, doch bij storm een vierkant zeil.

TARTAREN EN TARTARIJE. (Zie *Tataren en Tatarije*).

TARTARUS. Aldus noemden de oudste Grieken, met name Homerus, eene altijd duistere plaats onder de aarde, zoo diep onder den Hades of de onderwereld (verg. *Hades*) als de aarde onder den hemel gelegen is. Zij was met metalen deuren afgesloten en diende tot gevangenis voor hen, die tegen de wereldheerschappij van Zeus waren opgestaan, zoo als de Titanen. In latere tijden noemden de Grieken de geheele onderwereld T. of wel alleen dat gedeelte, waarin de verdoemden hunne straf ondergingen, in tegenstelling dus met de Elyzeesche velden. Ook wordt daarvoor bij de dichters wel eens de naam Erebus gebruikt en noemen zij b. v. Proserpina *regina Erebi*, koningin der onderwereld, ofschoon Erebus eigenlijk een persoonsnaam is en wel van den oppersten der onderaardsche goden, die aan de Nacht gehuwd was.

TARTINI (GIUSEPPE). Deze vermaarde toonkunstenaar werd ten jare 1692 te Pisano geboren en overleed te Padua in 1770. In jeugdige ligtzinnigheid een meisje tegen den wil harer ouders ontvoerd en gehuwd hebbende, was hij genoodzaakt te vlugten en vond gedurende eenige jaren eene wijkplaats in het Minoritenklooster te Assisi, waar hij zich met allen ijver op de muziek toelegde en een beroemd vioolspeler werd. Ten jare 1726 stichtte hij zijne bekende, voornamelijk voor kerkmuziek bestemde muziekschool te Padua, waarheen zich allen begaven die destijds als toonkunstenaars wilden uitmunten. Zijne werken zijn talrijk, maar thans verouderd. Voorts heeft hij zich ook bekend gemaakt door een stelsel van harmonie, waarmede de beroemde Rousseau veel op had, alsmede door de ontdekking van den toon, die uit twee zuiver aangegeven terzen bestaat.

TARWE (*Triticum*). Dit zeer gewigtige plantengeslacht, waaraan wij onder anderen onze gewone T. (*Triticum sativum*) ontleenen, behoort tot de natuurlijke familie der *Gramineae*, volgens het sexuële stelsel tot de 2de orde der 3de klasse (*Triandria Digynia*).

Van de soorten, welke dit geslacht bevat, komt ongetwijfeld in de eerste plaats in aanmerking de gewone T. (*Tr. sativum*), die aan het hoofd van alle koornplanten verdient genoemd te worden en zoowel bij ons als in andere landen in 't groot verbouwd wordt. Zij is 1- of 2-jarig, heeft een' vezeligen wortel, een' stijf opgerigten stengel en lintvormige, vlakke, ruwe bladen. Aan den top van den stengel vindt men de zoo kennelijke digte en dikke aar, wier centrale spil van tandjes voorzien is, die afwisselend geplaatst zijn en vooruitspringen, en ieder één ongesteeld bloempakje dragen. Ieder bloempakje bevat, binnen twee buikig gezwollene, veelnervige kelkkafjes, 4 bloemen, waarvan alleen de 2 laagsten vruchtbaar kunnen genoemd worden. De onderste kroonkafjes zijn nu eens ongewapend, dan weder loopen zij in lange naalden uit. Behalve de zomer- en winter-T. komen nog een groot aantal verscheidenheden voor, die veelal naar hare plaats van oorsprong genoemd worden. De aan de Amsterdamsche markt meest voorkomende soorten zijn: de wit-bonte, Poolsche, nieuwe Kleefsche, bonte Poolsche, witbonte Odessa, rood-bonte Poolsche, Kubanka, jarige Rijn-, nieuwe Zeeuwsche, nieuwe Geldersche, roode Odessa, nieuwe Friesche en Syrische of Beiruth-T.

Eene andere soort van T., die ook bij ons wel gekweekt wordt, is de reuzen-T. (*Triticum turgidum*), kenbaar aan hare breede, eironde, gekielde, en aan den top afgeknotte kafblaadjes, welke van boven in eene eenigzins gekromde punt uitloopen, doch vooral daaraan, dat de stengel bij rijpheid overhuigt.

Eene derde soort, bekend onder den naam van spelt of spelt-T. (*Triticum Spelta*), verschilt van de genoemde soorten, doordien de klepjes van de bloemkroon bij de dorsching om den korrel blijven zitten, waardoor de korrel, vóór het gebruik, moet gepeld worden. Zij komt ook in verschillende varieteiten voor en wordt in Noordbrabant, Gelderland en Zuidholland hier en daar gekweekt.

De tweekorrelige T. of *Emer*, in de provincie Groningen ook wel als rijst of gortrijst bekend, komt met de spelt overeen.

Zal de T. lang stroo, groote aren en zware korrels geven, dan worden daartoe een zacht klimaat en een vruchtbare grond vereischt. Zij neemt veel voedsel uit den grond en laat daarom de verbouwing van een volgend wintergewas niet toe. T. en boonen kunnen gevoegelijk beurtelings verbouwd worden. De T. eischt een' kleiachtigen grond, die niet te vochtig en ook niet versch bemest is, omdat zij in het laatste geval anders te sterk in het stroo groeit. De roode T. verlangt een' harden grond, is beter tegen felle winterkoude bestand, en kan op minder goede gronden voorkomen dan de witte. De zomer-T. wordt vroeg in het voorjaar, de winter-T. ongeveer tegen St. Michiel uitgezaaid, ofschoon de zaaitijd voor de laatste niet zoo bepaald is.

De meest gevreesde ziekte, welke bij de T. waargenomen wordt, is de zoogenaamde Brand (zie *Brand*). B.

TASJESKRUID. Het T., de zoogenaamde Herderstas (*Capsella*, *Bursa pastoris*), ook wel Beursjeskruid, Moedertasjes, Lepelblad, Tuinlepeltjes, Lepeldiefjes of Ganzetongen geheeten, behoort tot de natuurlijke familie der Kruisbloemigen (*Cruciferae*), volgens het sexuële stelsel tot de 1ste orde der 15de klasse (*Tetradynamia siliculosa*). Het is een der algemeenste planten van onze Flora en komt zoowel op bebouwde als onbebouwde gronden,

langs wegen, dijken, in weilanden en elders voor, is éénjarig en bloeit van Maart tot November. De steegel is nu eens enkelvondig met onbehaarde, gaafrandige bladen, dan weder vertakt met behaarde, getande, vinlobbige, spletige of deelige bladen. Men kan steeds wortel- en stengelbladen bij deze plant onderscheiden, en vindt dan de eersten tot een' roset op elkander gedrongen, de laatsten daarentegen van afstand tot afstand langs den stengel verspreid, met twee puntige ooren omgeven. De kleine witte bloemen zijn tot tuilen vereenigd, die na den bloeitijd in trossen van talrijke, lang gesteelde en waterpas uitstaande vruchtjes veranderen. Deze zijn omgekeerd driehoekig van vorm, aan den top eenigzins uitgesneden, en in den inham de overblijfselen van een' zeer korten stijl dragende. De zaadkorrels in ieder der beide hokjes van de vruchten zijn zeer talrijk en zeer klein. Zij bevatten 20 pCt. vette olie.

Het T. werd onlangs aanbevolen bij bloedspuwing, bloedwateren en buikloop.

De naam van T. wordt ook nog gegeven aan de gemeene Boerenkers (*Thlaspi arvense*), ook wel Visselkruid, wilde Mosterd, witte Kiek, witte Mark, Taskruid of Tasjes geheeten. Deze plant behoort mede tot de natuurlijke familie der *Cruciferae*, is éénjarig, bloeit van Mei tot Julij, en komt vrij algemeen op bebouwden en onbebouwden klei- en zandgrond voor. Zij wordt 2—4 palm hoog, is onbehaard, draagt witte bloemen en riekt min of meer naar uijen. In sommige streken van Duitschland bereidt men van de zaden dezer plant eene soort van mosterd, ten gevolge waarvan zij in die streken ook wel *Bauernsenf* geheeten wordt. B.

TASMAN (Abel), de ontdekker van Van Diemensland en vele andere eilanden, zag waarschijnlijk te Hoorn het eerste levenslicht. Het jaar zijner geboorte evenwel is niet bekend, evenmin als dat waarin hij gestorven is. Hij leefde in de XVIIde eeuw en voer ter zee op een schip van de West-Indische compagnie. In 1642 werd hij door den gouverneur-generaal Van Diemen aangesteld tot bevelhebber van eene expeditie naar Australië. Het was op dien togt dat hij het land ontdekte, waaraan hij den naam gaf van den bovengenoemden gouverneur-generaal. Voorts ontdekte hij nog het Statenland, Nieuw-Zeeland en eenige eilanden, waarna hij naar Batavia terugkeerde. Aangaande een' tweeden togt, door T. in 1644 ondernomen, ontbreken alle berigten. Ook de naam van T. wordt later niet meer genoemd. Eerst lang daarna heeft men de laakbare onverschilligheid met betrekking tot T.'s ontdekkingen laten varen en is men begonnen acht te slaan op hetgeen door hem verrigt is. Een schiereiland op de oostkust van Van Diemensland en een in de nabijheid daarvan gelegen eiland voeren den naam des ontdekkers.

TASSAERT (Jan Peter), schilder, het oudste bekende lid dezer kunstenaarsfamilie, was in 1701 bestuurder der academie van St. Lucas te Antwerpen. Hij begaf zich in 1717 naar Munchen om portretten te schilderen en overleed in 1725. Zijn zoon

TASSAERT (Jan Pieter Antonie), beeldhouwer, werd in 1720 te Antwerpen geboren en aldaar in de kunst onderwezen. Naar Engeland en Frankrijk gereisd, maakte hij er naam, vooral met zijn standbeeld van Lodewijk den XVden. Ten gevolge van zijne kennismaking met prins Henrik, broeder des konings van Pruissen, werd hij in 1774 op eene jaarwedde naar Berlijn geroepen, waar hij begon met eene buste van Frederik den Grooten in marmer te beitelen, die nog te Berlijn gezien wordt maar minder kunstwaarde bezit dan die van Mozes Mendelssohn en den abt Raynal, mede door hem gebeitseerd. Bovendien vervaardigde hij voor het hof onderscheidene allegorisch-mythologische groepen (iets minder dan levensgroot) en andere beelden. Tot zijne hoofdwerken behooren de beelden van de generaals Seidlitz en Keith op de Wilhelmsplatz. T. was eerste opzigter over alle beeldhouwwerken te Berlijn en rector aan de academie aldaar, in welke betrekking hij door Schadow werd opgevolgd. Hij overleed in 1788. Zijne dochter

TASSAERT (Henriette Felicitas), beoefende met goed gevolg de pastel-teekenkunst en vervaardigde onderscheidene portretten van vorsten en andere aanzienlijke personen. Antonia T., hare jongere zuster, graveerde. Zij overleed te Berlijn in 1787.

TASSAERT (Johan Jozef), haar broeder, in 1765 te Parijs geboren, schilderde voornamelijk daar en in Engeland en overleed in 1812. Eindelijk vermelden wij hier nog

TASSAERT (Pieter Jozef), schilder en graveur, waarschijnlijk van dezelfde familie, in 1736 te Brussel of te Antwerpen geboren; hij maakte enkele historische schilderijen en portretten, maar legde zich vooral op de graveerkunst toe. Hij vertoefde eenige jaren te Londen en werd vervolgens hofschilder van prins Karel van Lotharingen te Brussel. Zijn sterfjaar is ons niet bekend.

TASSIS (Jean Baptiste de) of DE TAXIS werd omstreeks het midden der XVIde eeuw geboren uit Jean Baptiste de T., een' Italiaan, die door keizer Karel met het opperteezigt der posterijen in het Duitsche rijk bekleed was, en eene Nederlandsche moeder. Na den dood van den landvoogd De Requesens, omhelsde hij openlijk de zaak des konings, en werd met de graven van Mansfeld, Barlaimont en anderen gevangen genomen. Hij ontsnapte en begaf zich naar Don Juan te Luxemburg, die hem dadelijk in zijne dienst nam. Don Juan, kort daarop overleden zijnde, begaf hij zich naar Spanje, bood Philips zijne dienst aan, en werd door dezen als afgezant naar Frankrijk gezonden. In deze aanzienlijke betrekking was hij vele jaren ijverig werkzaam en hielp onder anderen het beruchte verbond sluiten, dat onder den naam van de Ligue bekend is en zulke gewigtige gevolgen gehad heeft. Naar Madrid teruggeroepen, arbeidde hij aan den vrede, die in 1598 te Vervins gesloten werd. Daarna zond Philips hem weder als afgezant naar het Fransche hof, waar hij zoo zeer de achting van Henrik den IVden verwierf, dat deze hem gewoonlijk mon père noemde. Op zijn dringend verzoek naar Spanje teruggeroepen, wenschte hij in rust zijne dagen te slijten, doch kon ter naauwernood van zijn' monarch, die zijne verdiensten op hoogen prijs stelde, een verlof van zes maanden bekomen, welke hij besteedde om zijne gedenkschriften in orde te brengen. Men heeft een door hem geschreven werk getiteld: *Joannis Baptistae de Tassis Commentariorum de tumultibus Belgicis Libri octo*. Zij zijn voor 't eerst in 1743 uitgegeven door Hoynck van Papendrecht uit een handschrift der aartsbisschoppelijke boekerij te Mechelen. Zij loopen van den jare 1559 tot in 1598, doch de twee eerste boeken bevatten als 't ware eene inleiding, tot 1577, welke kort en verward is. Bij den aanvang van het derde boek, dat met 1577 begint, geeft hij te kennen nu eerst aan het jaar gekomen te zijn, waarmede hij de geschiedenis wil aanvangen. Hij geeft vervolgens een uitgebreid verhaal van de krijgsbedrijven tot 1598, en deelt daaromtrent veel mede hetwelk deels ter bevestiging dient van hetgeen anderen melden, deels ook bij anderen niet te vinden is. De zevende en achtste boeken hebben betrekking tot den burgeroorlog in Frankrijk ten tijde der Ligue, doch bepalen zich wederom alleen tot de krijgsbedrijven, terwijl hij de beraadslagingen en staatkundige handelingen met een diep stilzwijgen voorbijgaat. Dit maakt zijn werk minder belangrijk dan men van eenen staatsman, die in een zoo hoogst belangrijk tijdsgewricht zulk eene werkdadige rol vervulde, verwachten zoude.

Overigens zijn de gedenkschriften met veel opregtheid geschreven. De T. spaart Alba en den bloedraad niet, en schrijft aan de overmatige gestrengheid van den eersten het verlies toe van zoo vele bloeijende gewesten. Mogelijk mishaagde deze opregtheid aan Philips, wien de schrijver zijn werk opdroeg, en het was daarom, dat hij het niet voor de drukpers geschikt achtte, maar het eene plaats vergunde onder de handschriften van het Escuriaal.

Naar Madrid teruggekeerd zijnde, overleed de T. aldaar in 1609 of in het begin van 1610.

TASSO (Bernardo). Een zeer verdienstelijk Italiaansch dichter, uit een aanzienlijk geslacht te Bergamo den 11den November 1493 geboren en als gouverneur van Ostiglia den 15den September 1569 overleden. Onder zijne dichtwerken is het meest bekend de romantische epos *L'Amadigi* (Padua 1560), terwijl zijne brieven, uitgegeven door Seghezzi (Padua 1733 volg., 3 dln.) zeer merkwaardig zijn voor de staat- en letterkundige geschiedenis van Italië gedurende zijnen leeftijd.

Ver wordt echter de roem van dezen dichter overschaduwd door dien van zijnen zoon

TASSO (Torquato), geboren te Sorrento den 14den Maart 1544. Reeds vroeg toonde deze eenen voortreffelijken aanleg, vooral toen

hij te Pesaro te gelijk met den zoon des hertogs van Urbino, begunstiger van zijnen vader, onderrigt genoot. Met onwederstaanbaren aandrang tot de poëzy gedreven, liet hij de regtswetenschap, waarvoor hij werd opgeleid, varen en legde zich te Bologna ijverig toe op wijsgeerige en letterkundige studiën, waartoe hij van zijnen vader de vergunning verkreeg door een episch gedicht in 12 zangen, *Rinaldo*, dat hij als zeventienjarig jongeling uitgaf en dat veel goedkeuring verwierf. Na ook te Padua de werken van Plato ijverig beoefend te hebben, hield hij zich eenigen tijd aan het toen door kunstzin en beschaving beroemde hof te Ferrara op, doch beging, door eene diepe zwaarmoedigheid aangegrepen, dwaasheden, welke hem ten laatste noopten om de vlugt te nemen. Door de zorg zijner zuster te Sorrento, bedaarden de vlagen zijner ijlhoofdigheid, waarna hij zich andermaal naar Ferrara begaf, doch op nieuw door zijne kwaal aangevallen, maakte hij het den hertog Alphonsus zoo onaangenaam, dat deze genoodzaakt was hem in een hospitaal te plaatsen, waar hij deels wegens zijne zielsziekte, deels ter beteugeling van herhaalde en grove beleedigingen, daardoor veroorzaakt, in eene halve gevangenschap gehouden werd, uit welke hij eerst na zeven jaren werd ontslagen. Van toen af, beurtelings de gunst van aanzienlijken genietende en die door zijne zonderlingheden verbeurende, bragt hij eenige jaren in verschillende steden van Italië door, tot dat hij, door paus Clemens den VIII^sten naar Rome genoodigd om op het kapitool plegtig als dichter gekroond te worden, aldaar den 25sten April 1595 overleed.

Van zijne talrijke, meestendeels uitmuntende gedichten, is het *Gerusalemme liberata* verreweg het beroemdste, gelijk het een der heerlijkste voortbrengselen is, welke de poëzy heeft aan te wijzen. Van dit uitmuntende heldendicht, dat de inneming van Jeruzalem door de kruisvaarders ten onderwerp heeft, legde hij de grondslagen reeds toen hij, nog weinig meer dan een knaap, te Padua studeerde. Gelijk het, nog niet beschaafd, oorspronkelijk was geschreven, werd het, buiten weten en zeer tot verdriet van den dichter, hoogst gebrekkig te Venetië uitgegeven; later omgewerkt, verbeterd en beschaafd, gaf hij zelf het te Parma in 1581 in het licht. Ontelbare uitgaven volgden, en er is slechts ééne stem over de dichterlijke schoonheden van dezen epos, die ook door eenen onnavolgbaar heerlijken versbouw uitmunt, en waarvan wij eene, misschien onovertrefbare dichtmatige vertaling bezitten door Ten Kate (Haarlem 1852, herdr. Leyden 1863). Onder T.'s overige gedichten zijn de bekendsten: het herderspel *Aminta*, het treurspel *Torrismondo* en zijne lierzangen onder den naam *Rime* uitgegeven. Van de verschillende uitgaven zijner poëzy, welker volledige optelling een boekdeel zou leveren, is de volledigste die van Rosini (Pisa 1820 volg., 30 dln.). Voor onderscheidene uitgaven en vertalingen, zoo van zijn verlost Jeruzalem als van andere gedichten, vindt men levensbeschrijvingen van den dichter, die echter meestendeels zijne verwijdering van het hof van Ferrara hebben opgesierd met de romantische opgave, dat eene liefdes-geschiedenis met de hertogin Leonora de oorzaak zijner rampen was. Zie daaromtrent Rosini, *Saggio sugli amori di Torquato Tasso e sulle causa della sua prigiona* (Pisa 1832), welk geschrift aanleiding tot hevigen lettertwist met Cavedoni, Capponi en anderen gegeven heeft. De zoogenoemde *Manoscritti inediti di Torquato Tasso*, door Alberti uitgegeven (Lucca 1837) zijn onecht. Zijne levensbeschrijving door zijnen vriend Manso uitgegeven (Napels 1619) is misschien niet volkomen onpartijdig en wordt, gelijk de overige ons bekende, in volledigheid meest overtroffen door die van Serassi (Rome 1785).

TASSONI (Alessandro), beroemd Italiaansch dichter, die in 1565 te Modena geboren werd, te Bologna en Ferrara studeerde en in 1597 naar Rome ging, waar hij spoedig geheimschrijver werd van den kardinaal Ascanio Colonna. Met dezen toog hij in 1600 naar Spanje, doch keerde vroeger dan zijn meester naar Rome terug, waar hij zijne *Pensieri diversi* in het licht gaf, een werk dat om de geestige paradoxen, waarmede het der wetenschap spiegelgevechten leverde, algemeenen opgang maakte. Nog sterker was dit het geval met zijne *Considerazioni sopra il Petrarca* (1609), waarin hij beweerde dat men dezen dichter boven zijne waarde had geprezen, 't geen aanleiding gaf tot veel geschrijfs. Sedert den dood van Colonna in 1608 had T. zich buiten betrekking bevonden; in 1613 trad hij nu in Savooische dienst, daarna in die van den kardinaal Ludovisi, eindelijk in die van den hertog van Modena, Frans den I^sten, in welke betrekking hij in 1635 overleed. Zijn' grootsten roem behaalde hij door het comische heldendicht *La secchia rapita* (de gestolen emmer) (Parijs 1622), waarin hij de vete der inwoners van Modena en van Bologna in de XIII^de eeuw en de geschiedenis van den Bologneeschen emmer, die nog heden te Modena als krijgstrophee bewaard wordt, behandelde.

TATAREN. Even als in de middeleeuwen de naam Franken na in engere, dan in wijdere beteekenis gebruikt werd, zoo is het ook met den naam T., die oorspronkelijk hetzelfde als de naam Mongolen aanduidde. Behalve dezen, de Mongolen, behooren ook de Toengoesen, Turken, Baschkiren, Kirgisen en andere volksstammen in een groot gedeelte van Midden- en Noordelijk Azië, benevens in sommige streken van Europeesch Rusland tot den uitgebreiden stam der T., waartoe men omtrent 34 millioen menschen rekent. Velen belijden de Christelijke, velen ook de Mohammedaansche godsdienst en velen zijn ook nog heidenen. Zij behooren tot het Mongoolsche menschenras, zijn van middelbare grootte, en hebben een ovaal hoofd, donker haar, levendige oogen en eene frissche kleur. Hunne levenswijze is geëvenredigd aan de streken die zij bewonen; hier leven zij in steden en dorpen, elders leiden zij in tenten eene zwervende levenswijze; hier is landbouw, ginds veeteelt hun hoofdbedrijf. Zeer talrijk zijn de talen, welke onder den algemeenen naam Tataarsche begrepen zijn. Daartoe behooren: het Toengoesisch, Mongoolsch, Kalmuksch, Turksch, Samojeedsch, Bulgaarsch, Finsch, Permisch en nog eenige andere tongvallen. Gelijk in vele streken de eigenlijke T. met de nabij wonende volken vermengd zijn geraakt, zoo is zulks ook het geval met vele hunner talen.

TATARIJE, dikwijls maar onjuist Tartarije geschreven, was in de middeleeuwen de algemeene naam van Midden-Azië, gelijk men ook toen alle naar het westen afzakkende horden onder den naam Tataren aanduidde. Later onderscheidde men Klein of Europeesch, en Groot of Aziatisch T. Door het eerste verstond men dat gedeelte van het Russische rijk, hetwelk vroeger de gespanschappen de Krim, Kasan en Astrakan uitmaakte. Vooral echter verstond men er de Krim onder, benevens de landen nabij de uitmondingen van den Dnieper en de Don. Aziatisch T., dat zich uitstrekte over de landen tusschen de Caspische zee, Liberië, de woestijn Gobi, Afghanistan en Perzië, heette sedert de XIII^de eeuw ook naar den zoon van Gengiskhan: Dschagatai of Gagatai; thans hebben verschillende gedeelten dier uitgestrekte landstreek verschillende namen, doch heeten ook in het algemeen Turkestan. Ook bezigt men nog de namen: Sineesch of oostelijk, en het vrije of westelijke T., doch in oneigelijken zin, daar die landen niet door Tataren bewoond worden.

TATIANUS. Een Syriër, die in de II^de eeuw leefde en te Rome, waar hij zich als rhetor schijnt opgehouden te hebben, eene apologie van het christendom schreef, namelijk van het dualistisch Gnosticismus, dat hij, leerling van Justinus den martelaar, als christendom aanmerkte. Zijn geschrift, *Oratio ad Graecos*, is door Worth uitgegeven (Oxford 1700); ook gaf hij eene *Harmonia Evangeliorum* (Greifswalde 1706).

Zie voorts Daniël, *Tatianus der Apologet* (Halle 1837).

TATIUS (Titus) was eerst koning der Sabijnen en, na de vereeniging van dit volk met de Romeinen, ambtgenoot van Romulus, doch werd zes jaren daarna op een offerfeest te Lavinium omgebragt, ten gevolge waarvan Romulus alleen bleef heerschen. Het graf van T., op hetwelk men jaarlijks offerhanden nederlag, bevond zich op den Aventijnschen berg; men wil dat zijn huis op den Capitolijnschen gestaan hebbe, ter plaatse waar later de tempel van Juno Moneta gesticht werd.

TATTI (Jacopo), bijgenaamd sansovino, architect en beeldhouwer, werd in 1479 te Florence geboren en toonde reeds vroeg een' grooten aanleg voor de kunst, die door Andrea Contucci Sansovino werd ontwikkeld. De gehechtheid van meester en leerling was wederzijds zoo groot, dat de naam van genen op dezen overging. Later sloot hij eene naauwe vriendschap met Andrea del Sarto, met wien hij gezamenlijk bleef werken, ofschoon in een ander vak, daar hij zich tot de beeldhouwkunst

had gewend. Van Florence ging T. naar Rome, waar hij door Rafael en andere kunstenaars van naam goed ontvangen, maar door Michele Angelo, wien hij zich toch juist tot voorbeeld had gesteld, met blijkbaren onwil bejegend werd, welligt omdat deze in hem een' mededinger zag. IJverig naar de antieken studerende, leefde hij evenwel zoo druk, dat hij ziek werd en ter herstelling zijner gezondheid naar Florence moest terugkeeren. Hier bood in 1515 de intogt van paus Leo den X^den^ hem gelegenheid om zijn talent voor decorativen arbeid te toonen. Hij ontwierp de teekeningen voor een' triomfwagen, decoreerde met Andrea del Sarto den gevel van Santa Maria del Fiora en begaf zich vervolgens naar Bologna, waar de paus mede zijn' intogt hield en T. op nieuw triomfbogen enz. ontwierp. Daarna weder te Rome gekomen, verwierf hij er met zijne beelden veel bijval, maar ondervond wederom den onwil van Michele Angelo, tot dat hij in 1527 bij de plundering van Rome naar Venetië week, waar hij zich onsterfelijken roem verwierf.

Reeds te Rome had hij zich als architect onderscheiden, door zijne teekeningen en modellen voor de Servitenkerk S. Marcello, door den aanleg der schoone Loggia voor de Porta del Popolo, van het paleis der familie Gaddi en vooral door zijne teekeningen voor de kerk der Florentijnen, welke door Leo den X^den boven die van Rafael, Peruzzi, e. a. verkozen werden.

Te Venetië, waar hij met Titiaan en den dichter Pietro Aretino in naauwe vriendschapsbetrekking stond, was een van zijne eerste werken de restauratie der koepels van de St. Marcus-kerk, welken moeijelijken en gevaarlijken arbeid hij zoo gelukkig volbragt, dat zijn naam er voor goed door gevestigd en zijne jaarwedde door de republiek verhoogd werd.

In 1532 nam T. de voltooijing op zich van den in 1508 aangevangen bouw der Scuola della Misericordia, die echter nooit geheel ten einde gebragt werd. Te gelijker tijd begon hij op bevel van den doge Gritti den bouw van S. Francesco delle Vigne, die door Palladio voltooid werd. In 1535 ving hij, op bevel van den raad van Tienen, den bouw aan der zecca (munt), door sommigen als een meesterstuk geprezen, door anderen beschouwd als eenigzins swaar en onbevallig van compositie.

In 1536 droeg de senaat aan T. de vervaardiging op van een ontwerp voor eene bibliotheek, dat dadelijk werd aangenomen. Dit gebouw vormt met zijne 21 bogen eene voortzetting der galerijen van het St. Marcusplein; wanneer de aanleg der verdere gebouwen in overeenstemming met de plannen van T. ware gebleven (Scamozzi week er later van af) zou het geheel zeker nog schooner geworden zijn. Bewonderenswaardig echter zijn de beide friezen en de met standbeelden versierde balustrade, welke het hooge dak verbergt. In 1545, toen het gebouw zijne voltooijing naderde, stortte een gedeelte van het gewelf in en daar dit onheil voor een gedeelte aan de onachtzaamheid van den architect geweten werd, voerde men T. naar de gevangenis, ontsloeg hem als opperbouwmeester en veroordeelde hem tot eene schadevergoeding van 1000 dukaten. Het gelukte echter zijnen talrijken vrienden, met Aretino en den Spaanschen gezant Mendoza aan de spits, zijne in vrijheidstelling en zelfs de herroeping van het oordeel te bewerken. Men leze verder over dat gebouw Q. de Quatremère, *Vie des Architectes les plus célèbres*.

In 1532 werd een groot gedeelte van het paleis Cornari door brand vernield en aan T. werd de bouw van een nieuw en veel prachtiger paleis opgedragen. Het behoort tot de grootste, schoonste en merkwaardigste gebouwen der stad. Korten tijd later bouwde hij eene loggia aan eene van de zijden der klokketorens van S. Marco; ook aan de andere drie zijden zou zulk een fraaije en rijk versierde zuilenbouw worden aangebragt; maar het bleef bij het plan. In 1542 werd aan T. de restauratie der kerk S. Spirito en de bouw van het paleis Delfino opgedragen.

Later ontstond de zoogenaamde Fabriche nuove de Rialto, aan welk werk van T. echter eene ongenoegzame soliditeit werd verweten. Hij ontwierp ook een plan voor de Rialto-brug, dat echter niet werd goedgekeurd daar de kosten te hoog waren. In 1556 voltooide hij den bouw der kerk San Gemignano. Behalve dit alles werd nog veel meer door T. te Venetië gebouwd, hetwelk hier niet valt op te noemen, maar dat zijn roem als architect hielp bevestigen.

Ook als beeldhouwer was hij ijverig werkzaam. Hij plantte de rigting van Michele Angelo naar Venetië over, maar wachtte zich voor de klip waarop andere navolgers diens meesters strandden: eenzijdige overdrijving. Integendeel is er iets fijns en teêrs in de beelden van T. Als zijn meesterwerk wordt beschouwd de rijke bronzen deur der sacristy in de kerk San Marco, een waardig pendant van Ghiberti's deuren. Voorts bevat dezelfde kerk nog onderscheidene andere beeldhouwwerken van zijne hand, en de overige kerken, benevens eenige paleizen getuigen van zijne productiviteit, maar vooral ook van zijne technische vaardigheid als beeldhouwer. Ook te Rome, Florence, Ferrara, Padua en Verona, wordt beeldhouwwerk van T. aangetroffen. Men vindt afbeeldingen er van in het tweede deel der *Storia della Scultura* van den graaf Cicognara. T. overleed te Venetië in 1570; hem werd in de kerk S. Gemignano een mausoleum opgerigt dat later naar de kerk S. Maurizzio werd overgebragt. Titiaan schilderde zijn portret, dat door Monaco is gegraveerd. Zijn leven is beschreven door Temanzo (Venetië 1752).

TAUBMANN (Friedrich). Deze door geest en vernuft uitmuntende geleerde, werd den 15^den Mei 1565 te Wonsees bij Baireuth in den Beijerschen kreits Frankenland geboren, en ontving zijne opleiding, eerst te Culmbach en te Heilbron, later te Wittenberg, waar hem het hoogleeraarambt in de dicht- en letterkunde werd opgedragen; hij bekleedde het tot aan zijnen dood, den 24sten Maart 1613. Hij was uit hoofde zijner geestige invallen zeer gezien aan het hof van den keurvorst, doch wist zijne waardigheid steeds te handhaven. Voorts betoonde hij zich tegenover de godgeleerde haarkloverijen van zijnen tijd een ijverig bevorderaar van de humanistische studiën, blijkens o. a. zijne *Dissertatio de lingua Latina* (Wittenberg 1614), en zijne uitgaven zoo van Virgilius (Wittenberg 1618), als vooral van Plautus (Wittenberg 1605, meerm. herdr.). Op zijnen naam gaan, en velen zullen ook wel van zijn vernuft afkomstig zijn, de invallen en spreuken, onder den titel *Taubmanniana*, eerst te Frankfort en Leipzig 1713, later meermalen en laatst door Oestel (München 1831) uitgegeven.

Zie voorts: Brandt, *Glänzende Taubenflügel, d. i. Leben Taubmann's* (Kopenhagen 1675); Ebert, *Leben und Verdiensten Fr. Taubmanns* (Eisenberg 1814).

TAUCHNITZ (Karl Christoph Traugott), boekdrukker en boekverkooper te Leipzig, een toonbeeld van de grootste vlijt en volharding, was den 29sten October 1761 te Grosspardan bij Grimma geboren, waar zijn vader schoolmeester was. Armoede verhinderde hem zijne neiging tot de studie te volgen en zoo wijdde hij zich aan het boekdrukkershandwerk. Na eerst te Leipzig, daarna te Berlijn gezel te zijn geweest, werd hij in 1792 meesterknecht bij Sommer te Leipzig en rigtte in 1794 eene eigene drukkerij op, waarbij hij vier jaren later een' boekwinkel en in 1800 eene lettergieterij voegde. Van daar uit zijn al die talloose werkjes uitgegaan, die onder den gemeenschappelijken naam van Tauchnitz-editiën de wereld overstroomen. In 1809 opende hij met Theocritus, Bion en Moschus de rij van zijne classieken, in hetzelfde jaar gaf hij eene pracht-uitgaaf van Tryphiodorus en in 1811 van Theocritus, zeventien jaren later eene prachtuitgaaf van Homerus, geheel correct doordien hij een ducaat had uitgeloofd voor iedere drukfout die men hem aanwijzen zou. In 1816 rigtte hij het eerst in Duitschland eene stereotypgieterij op naar Stanhope's methode en stereotypeerde zijne classieken, bijbeluitgaven en zelfs muziekwerken, met name Mozart's Don Juan, alsmede den Hebreeuwschen bijbel en den koran in het oorspronkelijke. Hij overleed den 14^den Januarij 1836.

TAUENZIEN VON WITTENBERG (Friedrich Boguslaus Emanuel graaf von) werd den 15^den September 1760 te Potsdam geboren, één jaar nadat zijn vader zich door de heldhaftige verdediging van Breslau een' eervollen naam als Pruissisch generaal verworven had. In 1775 trad hij in dienst, onderscheidde zich in de eerste omwentelingsoorlogen en was een' tijd lang in de zuidelijke Nederlanden als Pruissisch militair gevolmagtigde, bij het hoofdkwartier van Clerfait en later van den prins van Saksen-Coburg aanwezig. In 1801 tot generaal-majoor bevorderd, voerde hij in 1806 het bevel over het te Baireuth opgestelde observatiecorps, dat uit Pruissen en Saksers bestond. In weêrwil van het ongelukkige gevecht bij Saalfeld, bood hij den Franschen ernstigen tegenstand en volbragt gelukkig zijn' terugtogt op het hoofdleger. Bij Jena kommandeerde hij de voorhoede

van Hohenlohe en na den ongelukkigen afloop van dien slag, werd hij in de algemeene vlugt medegesleept en moest hij Prenzlau in het lot van Hohenlohe deelen. Na den vrede van Tilsit werd hij luitenant-generaal en was nu ijverig bezig met de hervorming van het leger. Toen Pruissen zich in 1813 tegen Frankrijk verklaarde, werd T. tot gouverneur van Pommeren benoemd, en leidde, tot aan den wapenstilstand, het beleg van Stettin. Daarna kreeg hij het bevel over het 4[de] legerkorps, hetwelk als reserve voor het Noorderleger onder den kroonprins van Zweden diende. In deze betrekking bragt hij veel toe tot de beslissing van den slag van Dennewitz en tot de overwinning bij Gross-Beeren. Bij Dessau achtergelaten om de Elbe en vooral Berlijn te dekken, werd T. door twee Fransche legerkorpsen gedwongen op Potsdam terug te trekken, waar hij gedurende den slag van Leipzig bleef staan.

Vervolgens werd hem het beleg van Torgau en Wittenberg en de blokkade van Magdenburg opgedragen, welke vestingen achtervolgens in zijne handen vielen. Na de inneming van Wittenberg werd hem als eerelijk vergund, dien naam bij zijn' geslachtsnaam te voegen. In 1814 werd hij generaal der infanterie, voerde in 1815 de reserve naar Frankrijk en stierf den 20[sten] Februarij 1824 als gouverneur van Berlijn.

Men zie over hem Gorszkowsky, *Lebensbeschreibung des Generals der Infanterie Grafen Tauenzien von Wittenberg* (Frankfort a. d. Oder 1832). L.

TAULER (JOHANNES), een der uitmuntendste mystici van de middeleeuwen, geboren te Straatsburg in 1290 en aldaar overleden den 16[den] Junij 1361, trad reeds op jeugdigen leeftijd in de orde der Dominicanen. Zijne geleerdheid en heldere denkwijze verwierven hem den bijnaam *Theologus illuminatus*. Afkeerig van de dorre scholastiek dier tijden, zocht en vond hij gemoedsbevrediging in de mystiek. Hij vond eenen leermeester in Eckhard, wiens zonderlinge, naar pantheïsmus zweemende stellingen hij echter niet overnam. Later had op hem grooten invloed de vermaarde Waldenser Nicolaas van Bazel, die zijne ascetische oefeningen leidde, waarna hij als ernstig en gemoedelijk prediker in de landtaal optrad, zich vooral de geestelijke belangen der lagere standen aantrekkende, ook door vertroosting en voorbede gedurende de pestziekte, de zwarte dood genoemd (1348). Vele van zijne predikatiën werden in handschrift bewaard en sedert het laatst der XV[de] eeuw in grootere en kleinere verzamelingen uitgegeven [1]). Eene zorgvuldig bearbeide uitgave in zuiver Hoogduitsch overgebragt, leverde Schlosser (Frankfort 1826, 3 dln.), die ook eenen Hoogduitschen tekst uitgaf van T.'s *Nachfolgung des armen Lebens Christi* (ald. 1833). Monographiën over hem gaven Heupel, *Memoria Joh. Tauleri* (Wittenberg 1689) en Schmidt, *Johannes Tauler von Strassburg* (Homburg 1841). Ook gaf Oberlin eene verhandeling *De Joh. Tauleri dictione vernacula et mystica* (Straatsburg 1786).

TAUNUS, een gebergte, dat zich in het hertogdom Nassau, aan den regter oever des Rijns, tusschen de Main en de Lahn uitstrekt. Van Biberich tot tegenover Biegen verheft het zich tamelijk steil, op geringen afstand van den Rijn, doch van Bingen tot Lahnstein doet het zich voor als eene ruwe, steile rotsmassa, die onmiddellijk aan den oever grenst. Noordwaarts strekt het zich als eene bergvlakte uit, die enkele hoogere punten bevat en eindelijk den rotsigen oever der Lahn vormt. De hoogste top is de Groote Feldberg bij Königstein, ten westen van Homburg, waar de bezoeker der Rijnstreken, omstreeks 900 meters hoog, een prachtig uitzigt heeft over den omtrek. Niet ver van daar liggen de Kleine Feldberg en de Altkönig met een' zwaren ringmuur, waarschijnlijk van Keltischen oorsprong. In de nabijheid van Wiesbaden, leveren de hoogten van het T.-gebergte schoone gezigtspunten op, vooral de Platte met het jagtslot van den hertog van Nassau.

Met zijne talrijke bosschen van berken en pijnboomen, zijne wijnbergen en bekoorlijke dalen, afgewisseld door kale rotsmassa's met ruïnen van oude kasteelen, mag de T. wel een der meest schilderachtige streken van geheel Duitschland genoemd worden. Tot de kleine rivieren, die er ontspringen, behooren de Aar, de Ems en de Weil, die zich allen in de Lahn ontlasten. Beroemd is de T. uithoofde zijner minerale bronnen, van welke er meer dan 40 bekend zijn, eene omstandigheid, waaraan Wiesbaden, Schlangenbad, Schwalbach, Selters, Homburg en Soden het te danken hebben, dat zij door lijders uit schier alle oorden van Europa worden bezocht.

TAUREL (ANDRÉ BENOIT BARREAU), graveur, werd den 6[den] September 1794 te Parijs geboren, door Vincent en Guérin in de teekenkunst, en door den beroemden Bervic in de graveerkunst onderwezen. In 1818 verwierf hij den grooten prijs van Rome en vertrok dien ten gevolge naar die stad, waar hij met den meesten ijver studeerde, en door zijne gravure naar het standbeeld van Pompejus, zijne teekeningen naar Lesueur's *Martha en Maria* en Rafaël's *Jesaias*, al spoedig bewees dat zijne studie vruchten droeg. In Junij 1819 trad T. in den echt met de dochter van den schilder Thévenin, den directeur der Fransche academie te Rome, en keerde eenige jaren later naar Parijs terug, van waar hij in 1828 door koning Willem den I[sten] naar Nederland werd geroepen, om als medebestuurder der Koninklijke academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam en directeur voor de graveerkunst aan die inrigting werkzaam te zijn. Met veel ijver en uitnemend gevolg heeft T. zich van de hem opgedragen taak gekweten, en niet weinig droeg hij bij om voor de eertijds zoo bloeijende graveerkunst in ons vaderland een nieuw tijdperk van ontwikkeling te doen aanbreken. Zelf ging hij voor met meestal zeer verdienstelijke werken, zoo als de portretten van de drie Nederlandsche koningen, onder wier regering hij leefde, van H. M. Anna Paulowna, H. K. H. prinses Sophia, van keizer Nicolaas van Rusland (naar schilderijen van de beide Pieneman, J. A. Kruseman, Kruger e. a.), die van de hoogleeraren Royaards en Suerman, van Tollens, N. Pieneman, enz., zijne beroemde *St. Catharina* en andere navolgingen van oude meesters. Maar voornamelijk bewees hij onschatbare diensten door de vorming eener school, waaronder mannen als J. W. Kaiser, D. J. Sluyter, Couwenberg, zijn zoon Chr. Ed. T., Rennefeld, Steelink, enz. zulk eene eervolle plaats bekleed hebben of nog bekleeden. T. werd reeds spoedig na zijne komst in Nederland tot lid der Antwerpsche academie, corresponderend lid van het Fransche instituut, enz. benoemd. Ook werd hij lid van het Kon. Nederl. instituut en ontving hij, behalve de ridderorde van de Eikenkroon, meer dan *één* welverdiend bewijs van vorstelijke hoogschatting. In 1839 nam hij een zeer werkzaam aandeel in de stichting der maatschappij *Arti et Amicitiae*, waardoor hij, gelijk door alles wat hij ter bevordering van den bloei der kunst en der belangen van hare beoefenaars in Nederland heeft gedaan, zich eene eervolle plaats in de kunstgeschiedenis van zijn aangenomen vaderland mogt verwerven. Hij overleed te Amsterdam den 11[den] Februarij 1859.

TAURIË, het zuidelijkste gouvernement van Europeesch Rusland, begrensd ten noorden door Cherson en Ekaterinoslaw, ten oosten door het laatstgenoemde en de zee van Azow, ten zuiden en westen door de Zwarte zee. Het bevat het schiereiland de Krim of Krym en Nogay op het vasteland, dat door de landengte van Perecop met het schiereiland verbonden is. Ten westen en noorden maakt de rivier de Dnieper de grens uit tusschen T. en Cherson. De oppervlakte bedraagt 1136 □ geogr. mijlen zonder de stilstaande zee of Siwasch, tusschen de Krim en het vasteland gelegen, welke gewoonlijk als eene binnenzee tot het gouvernement gerekend wordt en 47 □ mijlen beslaat. Wat vruchtbaarheid van grond betreft is het noordelijk en zuidelijk gedeelte zeer verschillend; het noorden is een dorre, schier onbebouwde steppe, terwijl het zuidelijke deel van de Krim een heerlijk en welbebouwd akkerland is; evenwel bieden de noordelijke weiden onderhoud aan voor groote kudden vee. De bevolking, die 689,000 zielen bedraagt, bestaat uit Mohammedaansche Tataren, Armeniërs, Joden, Russen, Zigeuners, Grieken en Duitschers. De laatstgenoemden zijn schier allen afstammelingen van kolonisten uit de vorige en het begin dezer eeuw. T. wordt sedert 1842 in acht kreitsen verdeeld, benevens de stad Kertsch met haar gebied. De hoofdstad is Simferopol (zie *Simferopol*), doch grooter of rijker bevolkt zijn Baktschi-Seraï, Sebastopol (zie *Sebastopol*) en Eupatoria of Jewpatoria aan de westkust van het schiereiland.

1) De literatuur dezer uitgaven zou meer plaats moeten beslaan dan haar in dit werk kan worden ingeruimd. Zeldzaam zijn de oudere (Bazel 1521, Halberstadt 1523, Frankfort 1565); zie Vogt, *Cat. libr. rar.* p. 654; Freytag, *Apparatus literar.* p. 1085.

Sedert Herodotus 450 jaar v. Chr. het eerst van T. gewag heeft gemaakt, werd deze landstreek achtervolgens door meer dan 70 verschillende volksstammen veroverd en bewoond. De Krim werd in 1771 door de Russen onder Dolgoronki op de Turken veroverd, doch eerst den 19^{den} April 1783 door den czaar als zijn eigendom beschouwd en T. werd in 1784 als stadhouderschap Taurische Chersonesus in het groote keizerrijk ingelijfd. Bekend is de oorlog, die in de jaren 1854 en 1855 een groot gedeelte van het schiereiland verwoest heeft.

Pallas (zie *Pallas*), die T. in 1792 bezocht, heeft de eerste uitvoerige beschrijving van dit gouvernement gegeven, onder den titel: *Topographische Gemälde von Taurie* (Petersburg 1796). Sedert is T. meermalen bezocht en beschreven. Vergelijk: Clarke, *Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus and Georgia* (Londen 1825, 2 dln.) en Demidow, *Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée* (Parijs 1839).

TAURINUS wierp zich, ten tijde van Alexander Severus, ten jare 233 of 234, tot Romeinsch keizer op; doch de nadering van het leger der Romeinen vernemende, verdronk hij zich in den Euphraat.

TAURINUS (JACOBUS), geboren te Schiedam in het jaar 1576, was eerst predikant in 't Woud (1600), daarna te Delfshaven (1601), vervolgens te Utrecht (1605), waar hij zich door onderscheidene, ten deele naamloos uitgegeven schriften als een ijverig aanhanger van Arminius deed kennen en uit dezen hoofde de vlugt moest nemen, eerst naar Gouda en later naar Antwerpen, waar hij den 22sten September 1618 overleed. Van zijne, thans vergetene schriften heeft geen meer opgang gemaakt dan de *Weegschaal*, gerigt tegen den Engelschen gezant, Dudley Carleton, die in de vergadering der staten eene hevige redevoering ter aansporing tot het houden eener nationale synode had uitgesproken.

Zie voorts, ook over 's mans schriften: Paquot, *Mémoires*, III, 620; Glasius, *Godg. Nederl.* III, 414.

TAURIS, ook Tebris genoemd, is de hoofdstad der provincie Aberbidsjan, in westelijk Perzië of het rijk Iran. Zij ligt in eene vlakte, waarin zich niet één boom bevindt, ofschoon de omtrek rijk is aan koren en vruchten, vooral abrikozen en druiven, aan de rivieren Spintscha en Atschi; heeft talrijke caravanserai's, 250 moskeën, 150,000 inwoners, en wordt door steenen muren omringd, die door zware torens bevestigd zijn. Zij is in geheel Azië als koopstad beroemd; Russen, Turken, Perzen en Indianen drijven er handel, en de magazijnen en winkels zijn met de rijkste koopwaren gevuld. Men vindt er vele kunstenaars en handwerkslieden, waaronder de zijdewevers de voornaamsten zijn; ook vervaardigt men er het segrijn, waarvan geheel Perzië voorzien wordt, en waartoe veel noodig is, omdat een ieder, met uitzondering van de landlieden, schoenen en laarzen van dat leder draagt. Men vindt in T. nog overblijfselen van vele prachtige gebouwen, welke van den vorigen luister dezer stad getuigen, zoo als de schoone bazaar, een plein waarop wel 30,000 ruiters evolutiën kunnen maken; de merkwaardige citadel *Ark ali Schach*, baden, enz. Zij werd in 790 gesticht door Zobeïde, de gemalin van den kalif Haroen-al-Raschid, bereikte het toppunt van hare grootheid in de tweede helft der XVII^{de} eeuw, toen het getal harer inwoners gezegd werd meer dan 500,000 te bedragen, doch heeft door slechte regering, verschrikkelijke aardbevingen en belegeringen veel geleden. Zij was van 1808 tot 1833 de residentie van den prins Abbas Mirza, erfgenaam van de kroon van Iran, wiens krijgsvolk volgens de Europeesche wijze ingerigt en geoefend was.

TAURUS is een gebergte, hetwelk zich, westwaarts van den Euphraat, door het zuiden van Klein-Azië uitstrekt. Het doorloopt de streken, oudtijds bekend onder de namen van Cilicië, Pamphilië en Lycië, heeft aan de zuidzijde eene steile helling, die op sommige plaatsen slechts eene smalle kuststreek overlaat, doch verliest zich aan de noordzijde meer trapsgewijze in de bergvlakte van het binnenland. Het woeste gebergte, dat zich in het oosten van Cilicië ongeveer 4000 meters en meer westelijk nog 3000 meters boven den zeespiegel verheft, was van oudsher het verblijf van ruwe en roofzuchtige bergvolken. De voornaamste bergpas, door de Ouden den Cilicischen, thans Gulek-Boghas genoemd, ligt in den grooten weg tusschen Syrië en Klein-Azië, ten noorden van Tarsus. Hij is merkwaardig geworden door de togten der 10,000 Grieken, van Alexander den Grooten, van keizer Alexander Severus, van de kruisvaarders, de Turken en eindelijk in den oorlog door Mehemed Ali gevoerd. Behalve de Seihun, Sarus of Psaras en de Dsjihun of Pyramus zijn de rivieren, die aan den zuidkant ontspringen, klein en zonder belang, tenzij om geschiedkundige herinneringen, die er aan verbonden zijn. Zoo vindt men er den Calycadnus of Saleph, bekend door den dood van Frederik Barberossa en den Eurymadon, waar de Atheensche bevelhebber eenmaal de Perzen, zoowel te land als te water, versloeg. Ten noorden van het gebergte liggen eenige meren, ten deele van zout water, doch is de grond over het algemeen dor. Oostwaarts van den genoemden bergpas, strekt zich de zoogenaamde Antitaurus uit, tusschen de Kisil Armak of Halys en den Euphraat.

TAUTOLOGIE noemt men het in gesproken of geschreven rede herhalen van hetzelfde denkbeeld met eene andere, gelijkbeteekenende uitdrukking; b. v. „ik was zeer verblijd en ten hoogste verheugd over het ontvangen en vernemen van de tijding en het berigt van den welstand en de gezondheid, welke gij geniet en bezit.” De T. is eene matheid, welke alleen in den schertsenden stijl, en aldaar met opzet aangebragt, kan geduld worden. De verouderde, zoogenoemde kanselarijstijl leverde er ontelbare voorbeelden van op. Zie ook *Pleonasmus*.

TAVANNES (GASPARD DE SAULX, seigneur DE), maarschalk van Frankrijk, stamde af uit het oude geslacht der graven de Langres en werd in 1509 te Dijon geboren. Nog zeer jong zijnde werd hij page aan het hof van Frans den I^{sten}, trad daarop in krijgsdienst en werd op zijn 16de jaar in den slag bij Pavia gevangen genomen. In de volgende oorlogen tusschen Frankrijk en den keizer diende hij steeds met veel onderscheiding, nu eens in het Noorden, dan weder in Piemont. Na den dood van Frans den I^{sten} in 1547 benoemde diens zoon en opvolger Henrik de II^{de} hem tot maréchal-de-camp en na de overwinning van Renti in 1554, welke grootendeels aan hem te danken was, schonk hij hem zijn eigen ordeteeken van de St. Michaëls-orde en benoemde hem tot luitenant-generaal en gouverneur van Bourgondië. Na weder veel bijgedragen te hebben tot de verovering van Calais en Thionville, ging T. na den dood van Henrik den II^{den} naar zijn gouvernement, waar het hem door zijn verstandig en vastberaden gedrag gelukte, de Protestanten in toom te houden en zoodoende eenigzins de rust te bewaren, terwijl elders overal in Frankrijk de burgeroorlog woedde. In het begin van 1568 kreeg T. last den hertog van Anjou (later koning Hendrik de III^{de}) als raadsman ter zijde te staan, en in het volgende jaar was deze in naam, T. echter inderdaad opperbevelhebber. Den 13^{den} Maart sloeg hij het leger der Hugenoten bij Jarnac, in welken slag Condé het leven verloor, terwijl hij den 3^{den} October het Protestantsche leger bij Montcontour overviel en andermaal geheel versloeg. De staatkunde dier tijden deed echter uit deze overwinning geen werkelijk nut trekken, en T., misnoegd dat zijne beste raadgevingen niet opgevolgd werden, ging naar zijn gouvernement terug. In het jaar 1570 werd hij teruggeroepen en bij uitzondering tot vijfden maarschalk van Frankrijk verheven, met de uitdrukkelijke bepaling, dat zijne plaats bij zijnen dood niet zou vervuld worden. Ongeveer in dezen tijd was de admiraal Coligny aan het hof, om koning Karel den IX^{den} tot den oorlog tegen Spanje te bewegen, en zonder T. zou het hem misschien gelukt zijn, doch deze, welke teregt in dien oorlog het middel tot de overwinning der Protestantsche partij in Frankrijk zag, wist zijne oogmerken te verijdelen. Hierdoor ontstond tusschen Coligny en T. een bittere haat en hieraan schrijft men het aandeel toe, dat deze laatste volgens Protestantsche berigten aan de Parijsche bloedbruiloft (24 Aug. 1572) genomen heeft, hoewel dit weder door anderen wordt tegengesproken. Na afloop van dit bloedbad moest hij de rust in Parijs herstellen, hetgeen hem niet dan met groote moeite gelukte. Tegen zijnen raad gaf men aan de Protestanten den tijd om zich in hunne vrijplaatsen te versterken. In hetzelfde jaar werd hij gouverneur van Provence en te gelijk admiraal. Het volgende jaar wist hij te bewerken, dat de hertog van Anjou den last kreeg om La Rochelle te belegeren. T. volgde hem derwaarts, doch werd den dag na zijne aankomst zeer ziek zoodat hij verpligt was, zich naar het kasteel Sailly bij Autun te laten vervoeren, waar hij korten tijd daarna overleed. T. was

een der merkwaardigste mannen van Frankrijk niet alleen door zijne openhartigheid, maar ook door zijne uitstekende militaire talenten, het doorzigt waarmede hij zijn gouvernement bestuurde en vooral de wijze waarop hij onafhankelijk bleef van alle magtige geslachten, die toen ter tijd Frankrijk in werkelijkheid bestuurden.

Zijn zoon gaf in 1574 zijne *Mémoires* te Parijs uit. L.

TAVERNIER (Melchior), graveur en geograaf, werd in 1544 te Antwerpen geboren en door zijnen vader, Gabriel, die aldaar in prenten handelde en zelf de kunst beoefende, daarin onderwezen. J. B. Marinus leerde hem wiskunde en A. Ortelius wekte zijne liefde voor de aardrijkskunde op en gaf aanleiding tot de door hem uitgegeven landkaarten, die de verbazing van gansch Europa opwekten. In 1575 vestigde zijn vader zich te Parijs en dreef er handel in landkaarten, welke hij met behulp van Melchior graveerde. Deze zette nu ook eene drukkerij op en voerde de graveerkunst te Parijs tot eene groote hoogte op. In 1618 werd hij graveur en drukker van het koninklijke huis. Hij had een koperen bol voor zijn huis aan de Quai de l'Espy geplaatst en bragt dit teeken op de door hem uitgegeven werken aan met het onderschrift: *Sub insigno sphaerae*. Lodewijk de XIIIde beschermde zijne onderneming krachtdadig en beloonde hem koninklijk. Tot in hoogen ouderdom was hij werkzaam en een van zijne laatste werken was het belegeringsplan van La Rochelle. Hij overleed in 1641 in 97-jarigen ouderdom. Portretten door hem gegraveerd, zijn zeldzaam. Bason verzekerde dat hij onderscheidene kleine voorstellingen naar teekeningen van Rabel heeft gegraveerd. Ook zou hij naar Malpé eenige prenten voor *Les peintres sacrés de la Bible, par Gérard* (Parijs 1656) gegraveerd hebben. Het jaartal der uitgave doet echter die verzekering betwijfelen. Zijn zoon

TAVERNIER (Jean Baptiste), een der beroemdste reizigers der XVIIde eeuw, werd in 1603 te Parijs geboren. Het gedurig zien der kaarten, door zijnen vader (zie boven) vervaardigd, deed in T. eene onweêrstaanbare zucht tot reizen ontwaken. Eerst 22 jaren oud zijnde, had hij reeds een goed deel van Europa doorreisd, was page geweest bij den onderkoning van Hongarije, had het beleg van Praag door de Turken bijgewoond en sprak de landtaal van alle landen, die hij bezocht had. In 1636 bevond hij zich te Regensburg bij de krooning van Ferdinand den IIIden, toen hem voorgesteld werd twee Fransche edellieden op hunne reis naar Klein-Azië te vergezellen. Hij nam dit aanbod aan, maar verliet hen te Constantinopel en reisde alleen verder naar Perzië, kocht er kostbare shawls en edele steenen, keerde naar Europa terug en verkocht die goederen met verbazende winst. Daardoor aangemoedigd, begaf hij zich weêr op weg, eerst naar Perzië, daarna naar het rijk van den grooten mogol en kocht overal edelgesteente. Weder in Frankrijk teruggekomen, werd hij door den verkoop dezer steenen een vermogend man, huwde eene dochter van een' juwelier, doch kon nogtans den lust niet bedwingen om voor de derde keer naar Indië op reis te gaan. In 1663 vertrok hij met goederen ter waarde van 400,000 livres en keerde een jaar daarna terug met edelgesteenten ter waarde van 3 millioen, welke steenen door Lodewijk den XIVden gekocht werden; deze nam hem ook met den titel van baron d'Aubonne in den adelstand op. Doch zijn vermogen bleek nog niet groot genoeg voor zijne praalzucht; hij wilde de breuken in zijne financiën herstellen door een' nieuwen handel met Perzië en Indië en zond eenen neef van hem daarheen met goederen die een millioen moesten opbrengen; doch de neef was oneerlijk genoeg om te Ispahan te blijven zonder rekening te doen, en T. zag zich verpligt zijne baronij te verkoopen om zijne schuldeischers te voldoen. Kooper werd de beroemde Duquesne. T. vertrok nu eerst naar Zwitserland, daarop naar Berlijn. Daar werd hij door den keurvorst van Brandenburg aangezocht om voor eene compagnie, die opgerigt zou moeten worden voor den Oost-Indischen handel, nog eene reis te doen en wel over Rusland naar Perzië. In weêrwil zijner hooge jaren ving hij de reis aan, doch overleed in 1686 te Moscou, waardoor dit plan kwam te vervallen.

T. vereenigde eenen onvermoeibaren ijver en eene groote wilskracht, met veel regtschapenheid, een zeer sterk geheugen en uitgestrekte inzigten in handelszaken. Hij gaf de beschrijvingen zijner reizen uit onder den titel *Voyages en Turquie, en Perse et aux Indes* (Parijs 1677—1679, 3 dln. in 4°.). De Hollandsche vertaling van dit werk, door J. H. Glazemaker bezorgd, verscheen onder den titel: *De zes reizen van de Heer J. Bapt. Tavernier, Baron van Aubonne; die hij gedurende de tijt van veertig jaren, in Turkijen, Persiën, en in d'Indiën, langs alle de wegen, die derwaarts strekken, gedaan heeft* (Amsterdam 1682, 2 dln. 4°. met platen, waaronder velen van J. Luyken).

TAVORMINA. (Zie *Taormina*).

TAWNY is eene kleur in de Engelsche heraldiek, welke van daar onder den naam van *Tenné* in de Fransche overgegaan schijnt te zijn, doch op het vaste land schier nimmer in wapens voorkomt; het is de kleur van gelooid leder, een bruinachtig geel, ten onregte door sommigen voor oranje aangezien.

TAXANDRIË, ook TOXANDRIË geschreven, is bij oude schrijvers de naam van de landstreek, die ten noorden en oosten aan de Maas, ten zuiden aan de Demer en de Dijle, en ten westen aan de Schelde grensde (Plinius, H. N. IV, 17). In dien omvang besloeg T. dus een gedeelte van België en van ons vaderland, en wel een groot gedeelte van het tegenwoordige Noordbrabant, benevens een gedeelte van de provinciën Zuidbrabant en Antwerpen, alsmede van Limburg. Later echter was de aldus genoemde landstreek veel kleiner en werd, na de Taxandriërs of Tessandriërs, door de Menapiërs bewoond. Indien de naam moet worden afgeleid van de zandige gesteldheid des gronds (Tas-hoop-zand), gelijk sommige geleerden willen, dan heeft het land zijnen naam niet van de bewoners, de Taxandri, maar omgekeerd, de laatsten van het eerste ontleend. Lambertus, bisschop van Maastricht, en Willebrord bekeerden de Taxandriërs tot het christelijke geloof, doch niet lang na den tijd van Karel den Grooten gaat de naam verloren, zoo van den volksstam als van de landstreek.

TAXIDERMIE. Aldus wordt de kunst van opzetten of toebereiden van dieren voor verzamelingen van natuurlijke historie genoemd; het woord zelf beteekent eigenlijk slechts het toebereiden van huiden, doch men rekent tegenwoordig in meer algemeenen zin onder T. het verrigten van al datgene wat noodig is om dierlijke deelen voor bewaring te beschutten en voor studie der natuurlijke geschiedenis blijvend geschikt te maken. Derhalve behoort daartoe ook het praepareren van geraamten evenzeer als het opzetten van vogelen of zoogdieren. Deze kunst is betrekkelijk jong en eerst sedert anderhalve eeuw beoefend, ofschoon men ook vroeger wel eens eene huid met terpentijn, run en aluin besmeerde en dan vol hooi stopte, waardoor zulk een zakvormig voorwerp een twintigtal jaren kon verduren. De T. is in de laatste dertig jaren met verbazende schreden vooruitgegaan, daar vooreerst de chemie meer bestanddeelen aan de hand heeft gedaan, die de wekere ligchaamsdeelen voor bederf kunnen bewaren, en men aan den anderen kant zich bevlijtigt om den voorwerpen de ware grootte te laten behouden en natuurlijke houdingen te geven. Een goed Taxidermist moet dan ook vrij wat meer dan een werkman, hij moet kenner van natuurlijke historie en bovendien schilder of ten minste teekenaar zijn. Doch het is er nog verre van af dat de T. zelve reeds hare volkomene hoogte bereikt zoude hebben.

Men vindt een tal van boekjes in allerlei talen, die de kunst van opzetten behandelen, het eerste in het Hollandsch was dat van Nozeman, *De kunst om vogelen op te zetten;* het beste is misschien wel dat van Boitard, *Nouveau manuel complet du Naturaliste préparateur* (Parijs 1845, nieuwe uitg. met platen, laatste uitg. 1852).

TAXIS. (Zie *Thurn en Taxis*).

TAXUS. Van dit geslacht, tot de natuurlijke familie der kegeldragende gewassen (*Coniferae*) behoorende, vinden wij den Taxusboom (*Taxus baccata*) dikwijls in tuinen en buitenplaatsen tusschen andere naaldboomen gekweekt. Hij is van bergachtige streken van Zuid-Europa afkomstig, draagt altijd groene in twee rijen digt op elkander gezetene, puntige, vlakke bladen en tweehuizige in de oksels der bladen gezetene bloemen. De mannelijken zijn tot zeer kleine katjes vereenigd, terwijl de vrouwelijken van elkander gescheiden voorkomen en niets meer dan een naakt ei doen zien, dat aanvankelijk door eenige kruiswijze staande schubben, in rijpen toestand door een schoon rood, van boven geopend urntje omgeven wordt. Deze hoogroods, vleezige zakjes, waarin men de vrij groote eironde rijpe zaadkorrels ziet

liggen, worden dan ook wel bessen geheeten, ofschoon zij volstrekt met geene ware vruchten kunnen vergeleken worden. Deze boom wordt 30—40 voet hoog, 300—400 jaren oud, en munt uit door sierlijkheid, doch de bessen zijn voor den mensch even vergiftig, als de bladen voor het vee, om welke reden de Taxusboom hier en daar *Venijnboom* geheeten wordt. Het hout is zeer hard en wordt door draaijers en schrijnwerkers gebezigd. B.

TAYGETUS of TAYGETON, tegenwoordig bekend onder den naam *Pentedaktylon*, is een hoog en rotsig gebergte tusschen Sparta en Messenië, waarvan de kruinen gedeeltelijk met sneeuw bedekt zijn. Van het noorden naar het zuiden strekkend, doorsnijdt het Laconië en loopt in het voorgebergte Taenarum uit. De westelijke helling omvat, met de daar tegenover liggende Messenische bergketen, de vruchtbare Messenische vlakte, die door den Pamisus doorstroomd wordt.

TAYLOR (JEREMY). Deze vermaarde Engelsche godgeleerde, geboren te Cambridge in het jaar 1613, studeerde eerst in zijne geboortestad, later te Oxford, waarna hij benoemd werd tot kapelaan van den aartsbisschop en rector te Uppingham in het graafschap Rutland. Als gunsteling van koning Karel den Isten bekend, verloor hij bij diens onttrooning zijn ambt, doch bij de troonsbeklimming van Karel den IIden werd hij bisschop van Down en Connor, later ook lid van den Ierschen geheimen raad en kanselier der hoogeschool te Dublin. Hij overleed den 13den Augustus 1667. Zijne talrijke geschriften, meestal gedurende zijne gedwongene rust opgesteld, en van welke de nog thans meest bekenden zijn: *The life of Christ or the great exemplar*, en zijne *Sermons*, zijn door Heber te samen uitgegeven (Oxford 1822, 15 dln.).

Zie voorts: Willmot, *Bisshop Jeremy Taylor* (Londen 1846).

TAYLOR (JOHN), geboren te Shrewsbury in 1703, studeerde te Cambridge, waar hij tot bibliothecaris der hoogeschool werd aangesteld. Later was hij directeur der koninklijke maatschappij van oudheidkunde en bekleedde onderscheidene kerkelijke ambten, het laatst bij de St. Paulskerk te Londen, waar hij den 4den April 1766 overleed. Hij verwierf zich grooten naam door zijne, vooral ten aanzien der regtswetenschap en oudheidkunde belangrijke verklaringen der Attische rhetoren, inzonderheid Lysias (Londen 1739), Demosthenes, Æschynes, Dinarchus en Demades (Cambridge 1748—1757, 3 dln.), alsmede door eene afzonderlijke bearbeiding der redevoeringen van Demosthenes tegen Midias, en van Lycurgus tegen Leocrates (Cambridge 1743). Voorts door eene *Commentatio ad legem decemviralem de inope debitore in partes dissecando* (Cambridge 1742), en door *Elements of civil law* (Cambridge 1755). Oudheidkenners roemen zijne opheldering van een Grieksch opschrift op eenen marmeren steen, door graaf Sandwich naar Engeland overgebragt, in het geschrift: *Marmor Sandvicense* (Cambridge 1743).

TAYLOR (JAMES), werktuigkundige, geboren in 1758 en overleden den 18den September 1825 te Cunnoch, had met Miller deel aan de eerste proefneming, in 1788, om de stoomkracht op de scheepvaart toe te passen. Hij bezat ongelukkiglijk geen kapitaal genoeg, om aan zijne uitvinding zoodanige ontwikkeling te geven als waarvoor zij vatbaar was. Fulton en Bell hebben op den door hem aangelegden grond voortgebouwd, en aan de nagedachtenis van T. wordt niet de eer bewezen waarop zij regtmatige aanspraak had.

TAYLOR (ZACHARY), president der Vereenigde Staten van Noord-America, werd den 24sten September 1784 te Orange-County in den staat Virginië geboren. Als kind trok hij met zijne familie naar Kentucky en groeide aldaar op in den strijd met de wilde natuur en de nog wilder inboorlingen. In 1808 werd hij luitenant bij het 7de regiment infanterie en in 1812 tot kapitein bevorderd. In die betrekking kreeg hij het bevel over het fort Harrison aan de Wabash. Den 5den September 1812 toonde hij met de geringe bezetting van 50 man zulk eene onversaagdheid tegen eene horde Indianen, dat de president Madison hem tot majoor bevorderde. Het jaar 1832 zag hem kolonel van het 6de regiment infanterie, aan welks hoofd hij zich onder Scott in den oorlog tegen het Indiaansche hoofd Black-Hawk onderscheidde en in 1836 naar Florida marcheerde, waar hij eveneens het grootste beleid en voorbeeldige heldhaftigheid tegen de Indianen toonde, zoodat hem al spoedig het bevel over eene brigade werd opgedragen. Na eene schitterende overwinning over het hoofd Alligator, werd hij met het moeijelijke opperbevel in Florida belast, dat hij tot 1840 bleef voeren. In 1845 was T. kommandant van het occupatieleger van Texas, en toen het volgende jaar de krijg tusschen de Vereenigde Staten en Mexico uitbarstte, rukte hij over den Rio Grande en drong tot Saltillo door. Hier moest hij uit gebrek aan middelen versterking afwachten, terwijl Sta Anna met het Mexicaansche leger hem naderde om zijn' terugtogt af te snijden. Bij Buenavista kwam het den 22sten en 23sten Februarij tot eenen veldslag, waarin T. met 6000 man het 20,000 man sterke leger van Sta Anna volkomen sloeg. Ook nog later behaalde hij in dezen oorlog belangrijke voordeelen. Den 1sten Junij 1848 werd hij door de whigvereeniging te Philadelphia tot kandidaat voor de waardigheid van president gesteld en in November door eene groote meerderheid van stemmen als zoodanig gekozen. In Maart van het volgende jaar aanvaardde hij het bestuur, maar eene veertigjarige militaire dienst had zijne gezondheid ondermijnd en na eene korte ziekte overleed hij den 9den Julij 1850 te Washington, door het geheele volk betreurd. L.

TEBETH. (Zie *Joodsche almanak*).

TEBRIS. (Zie *Tauris*).

TECHNIEK heet in het algemeen het geheel der voorschriften tot het doelmatig aanwenden der stoffelijke hulpmiddelen ter vervaardiging van eenig kunstmatig voortbrengsel. Zie ook *Technologie*.

TECHNOLOGIE, afgeleid van τεχνη (kunst) en λογος (kennis), beteekent de leer van de verrigtingen, waardoor de mensch de voortbrengselen der natuur tot stoffen verwerkt, welke voor de bevrediging zijner behoeften dienen. De T. is geene eigenlijke wetenschap, maar toepassing van wetenschappen op de nijverheid. Zij geeft eene verklaring van alles wat in verschillende handwerken en bedrijven tot het veranderen van de voortbrengselen der natuur in kunstproducten strekt, daarbij uitgaande van hetgeen verschillende wetenschappen omtrent de eigenschappen der stof leeren. Aangezien het nu voornamelijk de natuur- en scheikunde zijn, die ons daarmede bekend maken, verdeelt men de T. gewoonlijk in *mechanische* en *scheikundige* T.

De eerste omvat de leer van die bewerkingen, waarbij alleen de vorm van de grondstoffen verandering ondergaat (b. v. het vervaardigen van geweven stoffen uit boomwol en vlas, het maken van draad en blik uit ijzer); de tweede verklaart die verrigtingen, waardoor uit grondstoffen producten verkregen worden, die in scheikundige zamenstelling veranderd zijn (b. v. de bereiding van glas uit zand, potasch en kalk, de omzetting van keukenzout in soda, enz.). Die verdeeling is evenwel niet streng, evenmin als de afscheiding tusschen natuur- en scheikunde zelve scherp is, en misschien bestaat er geen enkele tak van nijverheid die uitsluitend physische of uitsluitend chemische waarheden toepast.

De T. is betrekkelijk nog zeer jong. In de oudheid en in de middeleeuwen werd het uitoefenen van ambachten en bedrijven over het algemeen voor weinig eervol gehouden en aan de minst ontwikkelde standen overgelaten. Met het opkomen van den derden stand brak voor de nijverheid een betere tijd aan. Van eigenlijke T. kon evenwel geen sprake zijn, zoolang de natuur- en scheikunde nog in hare kindsheid verkeerden en van de XVde tot het laatst der voorgaande eeuw waren het dan ook veeleer de mannen der praktijk die de beoefening der wetenschap aanmoedigden, dan de mannen der wetenschap die de nijverheid voorlichtten. Eerst sedert een zestigtal jaren is de wetenschap krachtig genoeg om een' heilzamen invloed op de nijverheid uit te oefenen; maar in dat korte tijdsverloop heeft een tal van groote ontdekkingen op het gebied van natuur- en scheikunde de nijverheid met reuzenschreden doen vooruitgaan. De T. heeft zich daardoor krachtig ontwikkeld en wordt thans in alle beschaafde landen als eene onmisbare studie aangezien voor allen, die eenigen tak van nijverheid willen uitoefenen. R. S. T. M.

TECKLENBURG is eene kleine plaats in de Pruissische provincie Westfalen, waaraan tegenwoordig nog een district zijnen naam ontleent. Oudtijds was het een graafschap, hetwelk in 1559, na het uitsterven der graven van T. aan die van Bentheim verviel. Het geslacht Bentheim-T. stond in 1699 het slot en drie vierden van het gebied aan de graven van Solms-Braun-

fels af, die het later weder aan den koning van Pruissen verkochten. Vervolgens werd ook het overige door de familie Bentheim-T. aan de Pruissische kroon afgestaan, doch met behoud van den titel, het wapen en het regt tot opvolging, in geval het geslacht van den koning van Pruissen in de mannelijke en vrouwelijke linie mogt uitsterven. Daarentegen zal de koning van Pruissen het graafschap Hohenlimburg erlangen, dat eene bezitting van het geslacht Bentheim-T. is, zoodra dit uitsterft. De tegenwoordige vorst, reeds in 1828 gehuwd, heeft geene kinderen, doch wel broeders van welke de jongste drie zoons en drie dochters heeft, terwijl er nog volle neven van hem leven.

TE DEUM LAUDAMUS. Aldus heet naar de eerste woorden de zoogenoemde Ambrosiaansche lofzang, die in de R. Catholieke kerk op hooge feestdagen, in dankstonden en bij eenige andere feestelijke gelegenheden gezongen wordt. De koraalmuziek tot dezen dichterlijk schoonen lofzang behoort tot de oudste kerkmelodiën welke wij bezitten. Ook latere componisten, met name Hasse, Naumann, Haydn, Danzi, Schicht, Händel en anderen hebben er muziek voor vervaardigd.

Het III^de^ der *Evangelische Gezangen*, bij de Ned. Herv. kerk in gebruik, en Gez. CCCXXX der *Christelijke Gezangen voor de Evang. Luth. gemeenten in Nederland* zijn vertalingen van dit aloude kerklied, hetwelk, waarschijnlijk ten onregte (Zie *Ambrosiaansche lofzang*) aan Ambrosius wordt toegeschreven.

TEEKENAAP. (Zie *Pantograaf*).

TEEKENEN. (Zie *Dierenriem*).

TEEKENKRIJT, ook zwart krijt genoemd, in het Duitsch *Zeichenschiefer*, in het Engelsch *Black chalk* en in het Fransch *Ampélite graphique*, is eene weeke, zachte en fijnkorrelige soort van thonschiefer (lei), dat veel koolstof bevat, daardoor zwart afverwt en waarmede men wegens zijne zachtheid op het papier kan teekenen en schrijven. Het heeft eene blaauw- of grijsachtig zwarte kleur, is flaauw glinsterend of dof en heeft een soortelijk gewigt van 2,1—2,3. Het beste T. komt voor in Spanje bij Marvilla, in Frankrijk bij Cherbourg, Pignerol en Sees en in Italië. Dat van het laatstgenoemde land, gelijk ook de beste soorten in het algemeen, noemt men *Pierre d'Italie*. Ook in Duitschland komt het, hoewel in mindere hoedanigheid voor, in het Thuringer Wald, te Oberhüttendorf en Dünahof bij Ludwigstadt enz. Het best T. moet goed schrijven, niet te hard zijn, geene steenachtige plaatsen hebben en donkerzwart van kleur zijn. De schoonste verscheidenheden, welke als zwart krijt in den handel komen, worden òf alleen met zagen of splijthamers in lange vierkante stiften gesneden, òf de massa wordt fijn gestooten, geslempt en met gomwater tot een deeg gemaakt, waaruit staafjes gevormd worden. De beste krijtstiften van dien aard krijgt men uit Parijs. Doordien het na sterk uitdroogen hard wordt en dan niet meer deugt tot schrijven, zoo moet het op vochtige plaatsen bewaard worden.

TEEKENKUNST, bij de Grieken skiagraphia, is de kunst om de zigtbare vormen en hare onderlinge verhoudingen door middel van licht en schaduw op een vlak voor te stellen. Als eerste teekenares wordt door de oude Grieken de dochter van Dibutades genoemd, die de schaduw van het profiel haars minnaars op den muur afteekende, hetwelk vervolgens door den vader uitgesneden en in aarde geboetseerd zou zijn, zoodat daardoor de uitvinding der teekenkunst met die der plastiek zou zamenvallen. De teekenaar bepaalt de vormen door omtrekken en schaduwen, de ueblijheid en verwijdering der af te beelden voorwerpen door de hulp der perspectief (zie *Perspectief*). Adrices en Telephanes zouden de eersten geweest zijn die door harceringen het relief trachtten uit te drukken. Philokles en Kleanthes vonden de monochromen of kleurlooze schilderijen uit, waarbij de kleuren met wit werden gemengd, ongeveer in de manier die thans camaïeu genaamd wordt. Daardoor was de overgang gevormd van het teekenen tot het eigenlijke schilderen, hetwelk zich kenmerkt door het volledig bedekken van den achtergrond der teekening. De Grieken waren zeer streng en naauwkeurig in het teekenen; Pamphilos, de leermeester van Apelles, verlangde dat zijne leerlingen tien jaren bij hem leerden teekenen. Het teekenen in omtrek werd dan ook tot een' hoogen trap van volkomenheid bij hen opgevoerd, getuige de bekende wedstrijd van Apelles en Protogenes. De fijnheid en zuiverheid van omtrekken is de hoofddeugd der beroemde beschilderde vazen, die echter niet van iets hards en droogs zijn vrij te pleiten, hetwelk ongetwijfeld van invloed is geweest op de Bizantijnsche, en gevolgelijk op de droogheid en magerheid der manier van de oud-Italiaansche en oud-Nederlandsche en Hoogduitsche scholen. In den nieuweren tijd vindt men drie hoofdsoorten van teekeningen: met de pen, met krijt en met O. I. inkt. Nu teekent men op wit, dan op gekleurd papier. In het laatste geval worden de lichten er met wit krijt als hoogsels op gebragt; in het andere geval worden zij uitgespaard. Teekeningen met de pen hebben vaak iets hards en onbevalligs; zij oefenen echter de hand. Somtijds worden de schaduwen door harceringen uitgedrukt, anders met inkt gewasschen. Voor leerlingen is de kunst in het teekenen met krijt te verkiezen, wijl de fouten daarbij ligter te herstellen zijn. Men gebruikt daarbij zwart of rood krijt, en wanneer men op getint papier werkt voor de lichten ook wit krijt. Wanneer men den doezelaer daarbij aanwendt', wordt eene teekening bevalliger en zachter, maar verliest wel eens in scherpte. Deze manier is echter zeer geschikt om goed en spoedig het vereischte lichteffect uit te drukken. Bij het teekenen met O. I. inkt wordt het penseel gebruikt; men teekent op wit papier en spaart de lichten uit. Het gebruik van bister, sepia, karmijn is wel geoorloofd in deze manier, maar bij de uitbreiding dezer methode van onderscheidene kleuren te gebruiken, geraakt men op het terrein van het eigenlijk schilderen.

Er zijn verschillende soorten van teekeningen: eerste ontwerpen, schetsen of croquis, ter min of meer volledige uitdrukking eener eerste gedachte; afgewerkte teekeningen, met aanduiding van alle détails; studiën, meestal bestaande uit fragmenten, hetzij van 't menschelijk ligchaam, van kostumen, of ook van gebouwen en landschappen; academie-teekeningen, die meer bepaald strekken om zich te oefenen in de kennis en in het uitdrukken van vormen des menschelijken ligchaams, met bijbehoorende studie en toepassing van anatomie en proportie. Tot de genre-teekeningen behooren ook de cartons, die met krijt of houtskool worden gemaakt en meestal ten doel hebben om bij de vervaardiging van fresco's of schilderijen op glas als voorbeeld voor den omtrek te dienen. Sommige schilders teekenen zelfs cartons voor dat zij hunne schilderijen in olieverw beginnen, maar meestal wordt met beter gevolg eene compositie, met al hare détails, in omtrek op het doek zelf geteekend. Er komt meer leven en uitdrukking in de vormen op die wijze. Eindelijk vermelden wij nog de architectonische en perspectivische teekeningen, de geteekende ornementen, plannen, platte gronden enz., die, ofschoon van meer technischen aard, toch op het gebied der T. behooren.

Ten allen tijde heeft men veel waarde gehecht aan de teekeningen der groote schilders, aangezien niet zelden, zelfs in gebrekkige eerste schetsen en ontwerpen de geest en het karakter des meesters duidelijker uitkwamen dan in menige schilderij, terwijl ook meer afgewerkte teekeningen eene bijzondere waarde hebben. Het verschil van stijl en opvatting der onderscheidene scholen openbaart zich hier niet minder sterk dan bij schilderijen, — en hiermede komen wij van het gebied der techniek en der praktijk op dat der kunst-theorie en aesthetiek, op hetwelk het woord T. nog eene eigenaardige beteekenis heeft, die zeer naauw zamenhangt met den aard, de eigenschappen en het doel der vormen in eenig kunstwerk, hetzij geteekend op eene der hovengenoemde manieren, hetzij geschilderd, ja hetzij zelfs geboetseerd of gebeeldhouwd. Nadat de Italiaansche meesters der renaissance de antieken hadden teruggevonden en zich op de studie der anatomie hadden toegelegd, zien wij hunne teekening zich verbeteren, de juistheid, bevalligheid en strengheid van den vorm merkelijk toenemen. Vooral de Florentijnsche en Romeinsche scholen muntten uit in de teekening, die bij de Lombardische school weder vrijer werd en minder aan stijlbegrippen en meer aan de natuur gehoorzaamde, terwijl bij de Venetianen en te gelijk bij de Vlamingers en Nederlanders allengs het coloriet eene veel grootere rol begon te spelen dan de teekening, ofschoon zij er veel minder verwaarloosd werd dan men wel eens beweert. De teekening had een ander karakter, een ander doel; ofschoon het volkomen waar is dat de teekening den geest van een kunstwerk bepaalt en zij het voornaamste middel is tot uitdrukking, gelooven wij niet dat het der Hollandsche school tot oneer strekt dat zij, vrij van alle manier, (waartoe

de vereerders van den stijl, getuige Poussin en zijne navolgers, ja ook David en de zijnen, zoo ligt vervallen), heeft gestreefd naar het uitdrukken van het leven door middel der vormen, waarvan men alleen zou kunnen verlangen dat zij met meer smaak en onderscheiding in de natuur gekozen waren. Gelukkig heeft in den laatsten tijd de strijd tusschen teekenaars en coloristen opgehouden en streeft men meer en meer naar de vereeniging van eene goede teekening vol uitdrukking met een waar en krachtig coloriet.

Ten slotte zij nog gezegd dat de studie der ontleedkunde, der proportie en der perspectief zeer naauw zamenhangt met de T.

TEELAARDE. De bovenste of buitenste korst, welke het bewoonbare gedeelte van de aarde vrij algemeen bedekt, namelijk de T. of tuinaarde of vruchtdragende grond; het voorname bestanddeel van alle landhuishoudkundige bewerkingen; hoe buitengemeen dun zij in vergelijking van andere rotslagen ook moge zijn, de hoofdbron van alles wat op de aarde leeft en zich beweegt, zonder welke het bestaan van mensch, dier en plant volstrekt onmogelijk zoude zijn; is, wat hare grondbestanddeelen betreft, het voortbrengsel van verbrijzelde, verbrokkelde en ontbondene rotssoorten, waarvan de vorming nog steeds blijft voortgaan. De T. moet dien ten gevolge, zooals ligt te begrijpen is, zich even zoo veelsoortig vertoonen, als de geaardheid der rotsen en gesteenten, uit welker vervorming zij is ontstaan. Naarmate er meer werktuigelijke en scheikundige werkingen aanwezig waren, waaraan de ontbinding der rotssoorten onderworpen was, is ook hare geaardheid onderscheiden. Van daar dat wij, naar zulke, meestal zeer ongelijke omstandigheden, hoogst verschillende soorten van T. aantreffen, wat hare kleur, haar gewigt, hare vastere en lossere geaardheid en meer andere eigenschappen aangaat. Doorgaans oefenen de rotsmassa's, welke in eene landstreek de overhand hebben, eenen beslissenden invloed op de T. uit. Bevindt deze aarde zich niet op de plaats waar zij ontstaan is, maar is zij van elders aangevoerd en met de reeds aanwezige meer of minder vermengd, dan hebben er in hoogere of geringere graden afwijkingen van den oorspronkelijken toestand plaats. De verscheidenheid der stoffen, de wijze van werking der bewegende krachten, en veranderingen, welke de ontbonden grond onderging, blijven nimmer zonder invloed. Voorts voegen zich daar nog stoffen bij, die van verrotte dieren en planten afkomstig zijn. Bij het vervoeren der T. is het water zeer werkzaam; het ontbindt van lieverlede niet alleen de grootere massa's, maar brengt ook vermengingen te weeg en onder zekere omstandigheden ook scheidingen van deze of gene deelen.

Op volkomen onverweerde oppervlakten van gesteenten vindt men geenerlei plantengroei. Wel is waar, vertoonen zich niet zelden op de meest verhevene granietrotsen, schijnbaar zeer kale plekken met een dun overtreksel van mos- of wierplantjes bedekt, doch zoodanige plekken moeten, hoezeer ook onmerkbaar, door verwering aangegrepen zijn; plantenkiemen vonden, op kleine uitstekende punten en in holten van rotswanden een weinigje aarde, deze gaf haar vasthechting en bragt haar voedsel toe; zij konden zich allengskens ontwikkelen en verbreiden. Uit rotspleten van zeer geringe wijdte, zelfs alleen uit scheuren in het gesteente groeijen boomen omhoog, waarvan men zich onder anderen met verbazing kan overtuigen op eene wandeling in den Saksischen Schweiz; doch deze boomen hebben steeds hunne wortelen in een weinig aarde, welke door het water in de spleten werd gevoerd en afkomstig is van de verweerde buitenvlakten der hoogere bergdeelen. Het boschwezen en de akkerbouw kunnen niet op eenen van T. ontblooten rotsbodem gedreven worden en evenmin de veeteelt; hier komen de gewassen niet voort, welke de mensch voor zich en voor de, door hem in zijne huishouding opgenomen dieren, als voedsel noodig heeft. Daarom zien wij dan ook in menige landstreek de genoemde bedrijven hoogst beperkt; daarom treft men den akkerbouw en veeteelt meer in vlakke, hooger of lager liggende landstreken aan en op vlakten, die waterpas liggen of slechts eene geringe helling hebben, waarmede ons vaderland zoo buitengemeen boven vele andere landen gezegend is.

Bekend is het, dat de waarde van den grond, waarop de T. ligt, afhankelijk is van het daaronder liggende gesteente; dat niet alle grondsoorten even voordeelig voor alle aangebouwd wordende planten zijn. Kleiaarde, kiezelaarde en koolstofzure kalkaarde behooren tot de wezenlijke bestanddeelen waaruit de T. der meest verschillende landen bestaat. De verhoudingen dezer aardsoorten vertoonen zich zeer ongelijk. In vele gronden bedraagt de kiezelaarde 60, ook 80 ten honderd en meer; in anderen neemt het gehalte van koolstofzure kalk tot 40 en 50 ten honderd toe; de kleiaarde wisselt tusschen 38 en 13 ten honderd. Verscheidene, niet zoo zeer tot haar wezen behoorende bestanddeelen niet mede gerekend, bevat de T. ook eene grootere of geringere hoeveelheid „humus," aldus noemt men de poederachtige, bruin gekleurde en ligt verbrandbare zelfstandigheid, welke bij het verrotten van dierlijke en plantaardige zelfstandigheden overblijft. Men vergelijke hiermede de artikels *Akkeraarde*, *Akkerbouw*, *Grond*, *Grondsoorten*, *Humus* en *Klei*.

Ook in de voorwereld kon de plantengroei zonder T. evenmin bestaan als heden ten dage. Als zoodanig heeft de zelfstandigheid gediend, die men thans in de geologie of aardkunde met den naam van kolenschiefer of schieferthon bestempelt en eene door onderaardsche hitte verharde, met aardolie en koolstof doortrokken kleisoort is en zeer merkwaardig door de menigvuldige daarin voorkomende afdruksels van planten, die in den voortijd op deze, toen nog weeke rotssoort, groeiden; zoodat men haar als T. uit de voorwereld kan beschouwen.

TEELLINCK (WILLEM), een der uitmuntendste ascetische schrijvers uit de oude Nederlandsche Hervormde kerk, werd, uit een aanzienlijk Zeeuwsch geslacht, ten jare 1580 te Zierikzee geboren. Ofschoon voor de regtswetenschap opgeleid en daarin, in 1603, te Poitiers den doctoralen graad verkregen hebbende, deed de omgang met eenige piëtisten gedurende het verblijf van den jongen regtsgeleerde in Engeland den lust in dezen ontwaken om predikant te worden. Dien ten gevolge begaf hij zich naar de hoogeschool te Leyden en werd, tot proponent aangenomen, in 1606 bevestigd te Haamstede en Bergh, van waar hij in 1612 naar Middelburg beroepen werd. Hij overleed aldaar den 8sten April 1629.

Talrijk, te veel om hier te worden opgenoemd, zijn de schriften van dezen arbeidzamen en godvruchtigen man. Behalve de uitgegevenen, die eene kleine boekerij uitmaken, zijn nog 127 grootere en kleinere tractaten door hem in handschrift nagelaten, naar vermeld wordt door zijnen zoon Maximiliaan (geboren te Middelburg den 26sten April 1602, predikant bij de Engelsche gemeente te Vlissingen, bij de Nederduitsche te Zierikzee en te Middelburg, waar hij den 26sten November 1653 overleed), die ook onderscheidene schriften heeft in het licht gezonden. Uit zijne werken, van welke Glasius (*Godg. Ned.* D. III, bladz. 421) eene vrij volledige lijst geeft, en van welke de meesten onder den titel: *Alle de godgeleerde werken van W. Teellinck* (Utrecht 1662) zijn herdrukt, heeft Fr. Ridderus een beknopt uittreksel gegeven, onder den titel: *De mensche Gods* (Hoorn 1656). Al die schriften zijn zuiver Evangelisch van inhoud, doch de Nederlandsche stijl laat zeer veel te wenschen over. Zij verdienen altijd in hooge eere te worden gehouden, ook omdat zij zoozeer aandringen op een beoefenend Christendom, schoon geschreven te midden der haarkloverijen over en tegen de Remonstranten. Voet noemde hem den gereformeerden Thomas a Kempis.

Ook zijn oudere broeder Ewoud (geboren te Zierikzee 1570) schreef onderscheidene godsdienstige werken, allen onder den naam Irenaeus Philalethius, of ook Alexius Philopater. Hij was ontvanger-generaal van Zeeland en overleed in 1629. Willems oudste zoon, Johannes, had een onrustig leven; hij was achtervolgens predikant te Wemeldingen, Middelburg (Engelsche gemeente), Vlissingen, Utrecht, Arnemuiden, Kampen en Leeuwarden, waar hij in 1673 overleed. Ook deze gaf eenige werken in het licht. Zoo mede maakte zich als godsdienstige schrijfster bekend zijne bloedverwante Cornelia Ewoudsdr. T. Hare *Corte belijdenisse des geloofs* is meermalen herdrukt.

Zie voorts over Willem T. en ten deele over de overige genoemden: Glasius, t. a. pl.; Paquot, *Mém.* I, 507; de la Rue, *Geletterd Zeeland* op de ww.; H. M. C. van Oosterzee, in: *Zeeland*, 1853, bl. 314.

TEEMS. (Zie *Theems*).

TEER EN PEK (*Pix liquida et Pix solida*). De T., een product van drooge destillatie, uit het hout van den pijnboom (*Pi-

nus sylvestris) verkregen, is eene donkerbruine, kleverige, half vloeibare zelfstandigheid, die gedurende langen tijd hare weekheid behoudt. Zij is oplosbaar in alcohol, aether en olie. Aan destillatie onderworpen geeft zij een zuur vocht (houtazijn) en eene vlugtige olie (teerolie); hetgeen in den destilleer-toestel overblijft is pek.

De bestanddeelen van den T. zijn: azijnzuur, mesolt, terpentijnolie, creosoot, paraffine, pikamar, cedriret, pittakall, colophon en brandige hars. Behalve het bekende oeconomische gebruik van T. en P., wordt de T. in de geneeskunde zoowel in- als uitwendig gebezigd; inwendig bij slepende huiduitslagziekten, uitwendig als bestanddeel van verschillende pleisters en zalven. Bij slepende zinkingachtige aandoeningen der luchtwegen en zelfs bij longknobbelzucht worden Teerdampen ingeademd.

De kool-T. is mede een product van drooge destillatie en wel van de steenkolen. B.

TEERLING, *Hexaëdrum*, *Cubus*, zijn allen benamingen voor het regelmatig zesvlak of zesvlakkig ligchaam. De benaming T. wordt zelden meer gebezigd. Nog wel eens in overdragtelijken zin: *de teerling is geworpen*, voor de *dobbelsteen* is geworpen, uithoofde laatstgenoemde insgelijks een regelmatig zesvlak is. De grensvlakken zijn vierkanten. Als de ribben in lengte overeenkomen met de eenheid van lengtemaat, noemt men den cubus voor de eenheid van ligchaams- en inhoudsmaat. Als de ribben eene lengte hebben gelijk aan a, dan is die van de diagonalen der grensvlakken $a\sqrt{2}$ en van de diagonalen van het ligchaam zelf $a\sqrt{3}$. Het ligchaam heeft 12 ribben, die allen aan elkander gelijk zijn, en 4 diagonalen waarvan hetzelfde geldt.

TEERLINK (ABRAHAM), landschapschilder, werd in 1777 te Dordrecht geboren en toonde reeds vroeg veel lust voor de teekenkunst. Hij werd onder de leerlingen van M. Versteege opgenomen en oefende zich verder bij den verzamelaar J. Kelderman in het maken van teekeningen naar schilderijen van oude meesters. Vervolgens oefende hij zich onder de leiding van A. Lamme, nu niet meer uitsluitend in het copiëren maar ook in het schilderen van oorspronkelijke landschappen, gestoffeerd met vee. Zijn talent trok spoedig de aandacht der kunstkenners, die hem door hunne aankoopen aanmoedigden, terwijl koning Lodewijk hem in 1808 een jaargeld toelegde, om zich naar Parijs en Italië te kunnen begeven. Onder David zette hij nu zijne studiën voort en werkte zoowel naar model als naar de schilderijen in den Louvre. Eene fraaije copie naar Hobbema, benevens onderscheidene teekeningen en schetsen uit dien tijd, werden door den Dordschen liefhebber v. Balen aangekocht. Hij begaf zich vervolgens naar Rome, waar hij zich bij voortduur bleef ophouden, terwijl zijn werk op meer dan eens van de tentoonstellingen in het vaderland werd gezien en naar verdienste gehuldigd. Het stelt veelal Italiaansche landschappen voor. Een van 's meesters beste werken is een gezigt op Camaldoli aan de kust van Bajé en Misena, in 1842 geschilderd. In de verzameling van het paviljoen te Haarlem werden zeven schilderijen van hem opgenomen. Eene zijner schilderijen werd door W. F. Gmelin gegraveerd voor de prachtuitgave der vertaling van Virgilius door A. Caro, op last van de hertogin van Devonshire uitgegeven. T. trad te Rome in het huwelijk met eene Italiaansche kunstenares en beoefende mede de dichtkunst. Hij was lid der Koninklijke academie van beeldende kunsten te Amsterdam en werd in 1838 benoemd tot ridder der orde van den Nederl. Leeuw. Hij overleed te Rome, den 4den Junij 1857.

TEFNOE of TEFNET. Eene godin der oude Aegyptenaars, dochter van Ra (de zon), gemalin van haren broeder Mou, met wien zij doorgaans afgebeeld wordt, meestal met een' leeuwenkop.

TEGEA, de hoofdstad van Tegeatis, het zuidoostelijkste gewest van Arcadië, 't welk ten noorden aan Mantinea en ten zuiden aan Laconië grensde en bewoond werd door eene dappere en vrijheidlievende bevolking, die zich vroeger tegen Sparta even eervol kweet als later tegen de Perzen bij Thermopylae en Plataeae. In dezen laatsten veldslag leverde Tegeatis een contingent van 3000 gewapende krijgers. In den Peloponnesischen en Corinthischen oorlog hield T. de zijde van Sparta, welke zij na den slag van Leuctra verliet; toen stelde zij zich aan het hoofd van het Arcadisch stedenverbond en nam deel aan het Achaïsch verbond. Na Macedonische besetting binnen hare muren opgenomen te hebben en vervolgens door de Achaeërs en later door de Romeinen ingenomen te zijn geweest, werd T. door de Hunnen geheel verwoest. Men ziet nog heden eenige overblijfselen der stad, naar eene vervallen kerk *Palaeo-Episkopi* genoemd, liggende ongeveer twee uren ten zuiden van Tripolizza.

TEGENGIFT (*Antidotum*). Men verstaat onder T. ieder middel, dat in staat is een vergift door scheikundige verandering zoodanig te wijzigen, dat het zijn schadelijk vermogen geheel of ten deele verliest. Oudtijds werd aan het woord T. eene te ruime beteekenis gehecht. Men stelde zich de werking er van voor, als gerigt zoowel tegen de vergiften als tegen het vergiftigingsproces. Zonder acht te slaan op den verschillenden aard der vergiften en in verband met de heerschende denkbeelden omtrent het bestaan van eene algemeene vergiftstof, zocht men aanhoudend naar een algemeen T. Thans heeft men het begrip der Tegengiften meer naauwkeurig afgebakend en onderscheidt men ben in *chemische* en *dynamische*. De invloed der eersten bepaalt zich tot het vergift zelf, die der laatsten tot het vergiftigingsproces.

Onder de middelen, die als hulpmiddel tegen elke soort van vergift langen tijd een' onverdienden roem hebben bezeten, komen de volgenden voor: de paddensteen (*lapis bufonis*), de slangensteen (*lapis serpentinus*), de varkenssteen (*lapis porcinus*), de paarlen, de agaat, de smaragd, de saphir, schapen- en konijnenmagen, de elandsklaauw, de tanden van het nijlpaard, de hoorn van den rhinoceros, doch bovenal de verschillende soorten van *lapis bezoär*. Als zamengestelde zoogenaamde universele Tegengiften vindt men vermeld: het mithridatium, diascordium, diatesseron en de theriaca, in welker zamenstelling vooral opium trad in verbinding met een zeker aantal aromatische kruiden, met hagedissenvleesch, hazen- en addervet enz. Van vele anderen, zooals het orvietanum, de athanasia, de ambrosia Zopyri, de reipines Nicolaï is de zamenstelling geheel onbekend gebleven.

Ook op scheikundigen grond heeft men naar universele Tegengiften gezocht en als zoodanig voorgeslagen: azijnzuur (Unzer), looizuur (Chaussarel), zeep (Wolfart), magnesia (Bussy), plantenkool (Bertrand), dierlijke kool (Garrod). Ofschoon eenige van deze middelen voor vele vergiften gelijkelijk bruikbaar schijnen, kan echter geen hunner voor allen dienen. Als betrekkelijk algemeene Tegengiften kunnen worden aangenomen: het eiwit voor een aantal delfstoffelijke vergiften, het looizuur voor vele van plantaardigen oorsprong, het chloor voor vele dierlijke vergiften.

De ware chemische Tegengiften dienen bij bekendheid met den bijzonderen aard van het vergift. Zij bewerken eene bekende verandering in den schei- en natuurkundigen toestand van het vergift, ten einde de plaatselijke werking te matigen en de opneming in den bloedstroom zooveel mogelijk te verhinderen, door of eene geheel of tijdelijk onoplosbare, of eene minder schadelijke verbinding tot stand te brengen. Zoo bezigt men kalkwater tegen zuringzuur tot vorming van onoplosbaren zuringzuren kalk; keukenzout tegen salpeterzuurzilver, tot vorming van minder oplosbaar chloorzilver; verdund azijnzuur tegen bijtende potassa tot vorming van onschadelijke azijnzure potasch; hydraat van ijzeroxyde tegen rattenkruid tot vorming van minder schadelijk arsenikzuur ijzer.

De vereischten van een geschikt T. zijn: dat het op zich zelf onschadelijk is, snel werkt bij de temperatuur van de maag, algemeen verkrijgbaar, eenvoudig zamengesteld of gemakkelijk te bereiden is. Dat het bovendien min of meer walging zou moeten verwekken, zooals Orfila wil, is overbodig.

Als voorbeelden van dynamisch T. noemen wij een sterk aftreksel van koffij bij opium-vergiftiging, van morphine, bij tetanus door kraanoogen veroorzaakt, van chloor of ammonia bij blaauwzuurvergiftiging, van kamfer tegen nier- en blaaslijden door Spaansche vliegen te weeg gebragt. Ofschoon hunne wijze van werking in duisternis gehuld is, heeft de ondervinding het nut van sommigen voldoende gestaafd. B.

TEGENSTAND. Bij het verrigten van arbeid, wordt er een' zekeren T. of *wederstand* overwonnen. Zonder dezen is er geen arbeid denkbaar. Men onderscheidt evenwel twee soorten van T., namelijk: 1°. *nuttige*, die het doel uitmaakt dat men tracht te bereiken; 2°. *schadelijke*, die niet te vermijden is. Bij het oppompen van water bijv. is het opheffen van de waterzuil, reikende van het benedenwater tot aan de hooger liggende verzamelplaats, het doel dat men beoogt; daarentegen de wrijving

van den zuiger in de pompbuis, en die van het vocht zelf tegen de wanden van de zuigbuis, een noodzakelijk kwaad, dat men zich moet getroosten.

Onder de schadelijke tegenstanden worden gerekend:

1°. de *wrijving*, die een gevolg is van de oneffenheden der over elkander bewegende ligchamen. Deze wordt onderscheiden in *slepende* en in *rollende*. De laatstgenoemde is merkbaar geringer, en het is om die reden, dat men, zoo mogelijk, altoos voor de slepende wrijving, rollende in de plaats tracht te brengen.

2°. de *stramheid*, met andere woorden weinige buigzaamheid der touwen, die over katrolschijven, in takeltuigen, moeten bewegen, en derhalve naar den vorm van dezen moeten gebogen worden.

3°. de *tegenstand der vloeistoffen*, lucht en water, waarin de ligchamen bewegen.

Bij naauwkeurige berekeningen, mogen de genoemde tegenstanden, bij het opmaken der betrekking tusschen de kracht en den wederstand, niet buiten aanmerking blijven. Op hoedanige wijze men rekening houdt van de schadelijke wederstanden, kan men vinden in de werken over de mechanica.

TEGENVOETERS. Indien men zich op eenige plaats der aarde eene lijn voorstelt, van het punt waar men staat naar het middelpunt des aardbols getrokken en naar het tegenovergestelde punt der oppervlakte verlengd, dan wonen daar de T. van het eerstgenoemde punt. Trouwens, beider voeten staan juist tegen elkander gekeerd en de geheele aardbol is daar tusschen. Nederland heeft geen T.; dat punt ligt in den grooten Oceaan, ten westen van Zuid-America.

TEGNER (Esaias), de beroemdste dichter der Zweedsche letterkunde, werd den 13den November 1782 te Kerkerud in het landhoofdmanschap Carlstadelâ, het oude Wermeland, waar zijn vader predikant was, geboren. Vroeg wees geworden verschaften hem zijne buitengewone begaafdheden de gelegenheid tot het erlangen eener wetenschappelijke vorming aan de hoogeschool te Lund, waar hij zich door Latijnsche verhandelingen over Anacreon en de fabelen van Æsopus zoo gunstig bekend maakte, dat hem eerst een lectoraat in de aesthetica, vervolgens eene plaats bij de bibliotheek, ten laatste het hoogleeraarambt in het Grieksch aan de Lundsche hoogeschool werd opgedragen. In 1818 erlangde hij de waardigheid van doctor der godgeleerdheid, en daarop, in 1824, die van bisschop van Wexlö. Hij overleed aldaar, krankzinnig, den 2den November 1846. Ofschoon ook door eenige redevoeringen als prozaschrijver gunstig bekend, heeft T. toch zijnen voornaamsten roem te danken aan zijne gedichten, onder welke de *Frithjofsaga*, het eerst in 1825 uitgegeven en in bijna alle levende talen overgebragt, hem door de geheele beschaafde wereld bekend maakte. Van dat beroemde gedicht gaf von Eichstorff eene Nederlandsche vertaling, die eerst na diens dood is uitgegeven (Utrecht 1850). De hoogleeraar Holtius had vroeger (ald. 1840) eene vertaling van eenige der *Redevoeringen* gegeven. Eene gezamenlijke uitgave van T.'s werken gaf 's mans schoonzoon Böttiger (Stokholm 1847—1850, 7 dln.) met eene levensbeschrijving, die in het Hoogduitsch door Wilken vertaald is (Berlijn 1847). Ook Mohnike heeft aan zijne Hoogduitsche vertaling van T.'s gedichten (Leipzig 1840) eene levensbeschrijving toegevoegd.

TEHERAN (uit te spreken *Teêraan*), hoofdstad der Perzische provincie Irak-Adejmi, en sedert 1798 residentie van den Schah van Perzië, ligt in eene vrij onvruchtbare vlakte, zeer digt bij de noordelijke grens der provincie, op 38 uren afstand van de Kaspische zee. Gedurende den winter, wanneer het hof te T. is, kan men het getal inwoners op 120—130,000 stellen, doch des somers bedraagt hun getal slechts 60—70,000. De straten zijn er naauw en onregelmatig, de pleinen groot, de huizen laag en slecht; doch het paleis van den Schah, geheel in zijne muren ingesloten, heeft behalve zijne prachtige gebouwen, uitgestrekte tuinen en beslaat eene oppervlakte, wier omtrek 3 uren gaans bedraagt. Buitendien is de geheele stad omringd door muren van gebakken steenen met vijf poorten, verdedigd door het dubbele getal torens. Men vindt aldaar meer dan 100 (volgens opgaaf 150) caravansera's en evenveel baden, vier rijk versierde bazaars en verscheidene fabrieken van zijden en katoenen stoffen, tapijten en ijzerwaren. Vreemde galanteriewaren worden hier in vrij groote hoeveelheid afgezet. Des somers houdt de koning zijn verblijf in Sultanabad, 35 mijlen ten noordwesten van T. en in 1809 door Schah Teth-Ali aangelegd. In de nabijheid van T. liggen de ruïnen van Rei, het Rhages van den bijbel, eenmaal de zetel van beroemde Mohammedaansche vorsten en de geboorteplaats van den beroemden kalif Haroen-al-Raschid.

TEHUANTEPEC, eene stad in de Mexicaansche provincie Oaxaca, ligt aan de rivier T., nabij den Stillen Oceaan, in eene lage en zandige, doch niet ongezonde streek. De haven is alleen voor kleine schepen bruikbaar, daar groote niet over de zandbank heen kunnen en op de open reede niet veilig zijn. De stad bestaat eigenlijk uit verschillende deelen, die door heuvels gescheiden zijn en wordt meest door kleurlingen bewoond, die zich echter door hunne vlijt gunstig onderscheiden. De voornaamste voortbrengselen van den omtrek zijn indigo, cochenille, zout en huiden.

De omstandigheid, dat de landengte, welke Noord- en Zuid-America vereenigt en de Stille Zee van den Atlantischen Oceaan scheidt, hier betrekkelijk smal en minder bergachtig is, heeft sints de eerste komst der Spanjaarden, reeds verschillende plannen tot verbinding der beide zeeën doen ontwerpen, waarop vooral in de laatste jaren de aandacht weder gevestigd is. Fernando de Grizalva zeilde in 1534 van T. naar Californië, en ook andere uitrustingen toonden, dat de Spanjaarden reeds het belang van dit gedeelte der kust inzagen, hetwelk door middel der Guasacualco, die in de golf van Mexico uitwatert, tot op zekeren afstand te naderen is.

TEILINGEN (van). Aldus heet, naar haar stamslot (zie het volgende art.) een der oudste en voornaamste Nederlandsche adellijke geslachten. Het is gesproten uit de Hollandsche graven, zijnde Sicco of Siegfried, derde zoon van graaf Aarnout, de eerste heer van T. en Brederode (zie *Brederode*) geweest. Hij was gehuwd met Tetta of Tetburga, dochter van Gozewijn van Staveren, die hem twee zonen schonk: Dirk en Simon. De eerste noemde zich van T. en werd het hoofd van het geslacht van dien naam; de tweede nam den naam van Brederode aan. Een van des eersten nakomelingen, wien Melis Stoke (B. V, vs. 357) Willem, doch de geslachtlijst der van T.'s Dirk noemt, nam deel aan de zamenzwering tegen graaf Floris den Vden en werd uit dien hoofde door Jan den Isten met verbeurdverklaring zijner goederen gestraft. Leden van dit geslacht vinden wij nog lang daarna, vooral te Haarlem en te Alkmaar. De naam is nog niet uitgestorven.

Het wapen der heeren van T. was: *d'or au lion de gueules, armé et lampassé d'azur, un lambel d'argent passant sur sa poitrine.*

TEILINGEN of TEYLINGEN, ook Thelingen geschreven, was het, in 1802 grootendeels gesloopte stamslot van het gelijknamige adellijke geslacht (zie het voorgaande art.). Het stond een kwartier ten noorden van het dorp Sassenheim in Zuidholland. Wanneer het gebouwd werd is niet met zekerheid bekend. Ten gevolge van het aandeel dat zijn eigenaar, Willem van T., genomen had aan den aanslag tegen graaf Floris den Vden, werd het in het jaar 1296 verbeurd verklaard ten behoeve der grafelijkheid van Holland, en sedert bestemd tot woning van den opperhoutvester van Holland, in welke hoedanigheid Jacoba van Beijeren er de laatste jaren van haar rampspoedig leven heeft doorgebragt, gelijk zij er ook overleden is. De kannetjes, die naar haar genoemd worden, zijn er meermalen uit de vijvers opgevischt.

Ofschoon de gebouwen voor het grootste gedeelte gesloopt zijn, vindt men er nog eenige wel onderhoudene overblijfsels van, te midden van en smaakvol verbonden met aangename wandelingen.

TEISTERBANT komt, het eerst tegen het einde der VIIde eeuw. voor als eene streek of gouw (*pagus*), die, ten zuiden door de Maas in haren toenmaligen loop van Taxandrië (zie *Taxandrië*) gescheiden, zich van boven Tiel ten oosten tot waarschijnlijk Dordrecht en Vlaardingen uitstrekte. Deze gouw omvatte dus den Tieler- en den Bommelerwaard, de graafschappen Baren en Culemborg, het land van Vianen, het land van Arkel, het land van Altona, een gedeelte van het land van Heusden, en misschien ook den Alblasserwaard. Ofschoon het, met name in de rijksverdeeling van het jaar 839, een graafschap genoemd wordt, was het zulks niet in de gewone beteekenis des woords. De keizers of konin-

gen die het in bezit hadden, stelden er wel een' of meer graven als bewindhebbers aan, maar dezen waren daarom nog geen leenmannen onder den titel: graaf van T., een titel, die nooit bestaan heeft. In de Xde eeuw werd dit landschap van lieverlede verbrokkeld door erfmakingen, verdeelingen, schenkingen en verpandingen, tot dat de naam in de XIde eeuw geheel verdween, ten minste wat de alonde gouw aangaat. Want de naam zelf bestaat nog als die van een adellijk huis, in het dorp Kerk-Avezathe staande, naar men wil, op de plaats van een oud kasteel, het stamslot der graven van T.

Bekend is het, dat Bilderdijk, hetzij in ernst of in scherts, beweerde uit de oude graven in T. af te stammen, gelijk hij dan ook *Observationes et emendationes juris* heeft uitgegeven op naam van Gulielmus à Teisterbant, dictus Bilderdijk (Beverwijk 1806, herdr. Leyden 1819).

TEJO. (Zie *Taag*).

TEKELENBURG. (Zie *Tecklenburg*).

TELAMON, een Grieksche held, zoon van Aeacus en Endeïs, broeder van Peleus, met wien hij zijnen broeder uit een ander bed Phocus ombragt. Hij werd deswegens door zijnen vader uit Aegina verbannen en trok naar Salamis, waar hem koning Cychreus zijne dochter Glauce ten huwelijk gaf. Hij volgde zijnen schoonvader op in de regering en huwde later Periboea, bij welke hij Ajax verwekte (zie *Ajax*). Hij nam deel aan de jagt op het Calydoonsche zwijn en aan den togt der Argonauten; ook begeleidde hij Hercules op zijnen togt naar Troja tegen Laomedon, wiens dochter Hesione hem na de inname der stad door Hercules als heit geschonken werd. Deze maakte hem vader van Teucros.

TELAMONEN. Men geeft dezen naam in de bouwkunst aan mannelijke beelden, die in plaats van kolommen of pilasters dienen tot het dragen van entablementen en dergelijken. De ware T. zijn tot even over den navel ongekleed; indien zij over borst, buik en armen gekleed zijn, worden zij Perzen genoemd. Stellen de figuren vrouwen voor, gelijk meestal geschiedt, zoo dragen zij den naam van Caryatiden (zie *Caryatiden*). Met eene Hollandsche benaming noemt men al deze beelden *Lastdragers*.

TELEGRAAF. De T. is, in den meest algemeenen zin eene inrigting, die in staat stelt om in een' betrekkelijk korten tijd, op groote afstanden, belangrijke berigten over te brengen. De geschiedenis der Telegrafen klimt op tot in de oudheid. Van Darius Hytarpus vinden wij vermeld, dat er, door het uitgestrekte Perzische rijk ketene van postbeambten bestonden, die elkander de berigten toeriepen. Dat deze wijze om seinen over te brengen zeer onvolkomen was laat zich ligt begrijpen. Eerst met de uitvinding der optische Telegrafen, die omstreeks het midden der XVIIde eeuw plaats had, kwam daarin verbetering, en werden de Telegrafen van het zeer lage standpunt dat zij tot op dien tijd hadden ingenomen, als door een' tooverslag, tot eene belangrijke hoogte opgevoerd. Worcester gaf, in Engeland, den eersten stoot. Rob. Edgeworth, Hook en anderen bragten al spoedig verbeteringen aan en werden door Amontons, in Frankrijk als op den voet gevolgd. De Fransche omwenteling, die in zoovele opzigten tot den vooruitgang van het maatschappelijk leven krachtig heeft medegewerkt, oefende ook op de telegrafie zijnen invloed uit. In 1789 vond Chappé een stelsel uit dat eene bijzondere geschiktheid bezat om algemeen toegepast te worden. Aldra werd eene telegraaflijn tusschen Parijs en Rijssel tot stand gebragt. Om een berigt van de eene naar de andere der genoemde plaatsen, wier afstand 60 uren gaans bedraagt, over te brengen, werden bij heider weder 2 minuten vereischt. Meer andere lijnen kwamen kort daarop in Frankrijk tot stand, die even goede resultaten opleverden. Ook de andere rijken van Europa bleven niet achter in het aanleggen van telegraaflijnen. Hoe gunstig geslaagd evenwel deze eerste proefnemingen mogen heeten, de bezwaren nogtans, die het gevolg waren van nevel, mist en dergelijke hinderpalen meer, bleven niet achterwege. Over den spoed, dien men onder gunstige omstandigheden kan verkrijgen, kan men door de bovenstaande opgaven eenigermate oordeelen. De inrigting bestond hoofdzakelijk daarin, dat er op afstanden, binnen het vermogen van goede kijkers gelegen, torens waren gekozen of opgerigt, waarop zich twee personen bevonden, die voortdurend een kijker gerigt hielden op het naastbij gelegen station, terwijl een derde belast was met het overnemen der seinen, die door de eerstgenoemde personen werden waargenomen. De toestel, bestemd om te seinen, bestond uit een' mast met beweegbare balken of schijven. Deze werden onderling in verschillende standen gebragt; en iedere stand duidde een teeken aan, dat eene letter, cijfer, woord, zelfs een' geheelen zin voorstelde. Om het sein te begrijpen moest men bekend zijn met den sleutel van het schrift, dien men naar goedvinden kon wijzigen, en die alleen in het bezit was van de chefs der eindstations. Geen sein werd vernietigd vóór men gezien had, dat het op het volgende station behoorlijk was waargenomen. Een beweegbare dwarsbalk, met twee kleinere, insgelijks beweegbare balkjes aan de uiteinden, is voldoende om 252 onderscheidene seinen te geven; terwijl 70 seinstanden reeds voldoende zijn om al de letters, cijfers en verbindingteekens aan te geven. Men ziet dus dat er nog ruimte van beschikbare teekens overbleef, om bijzaken aan te duiden.

Uithoofde van de reeds aangehaalde bezwaren, was het wederom eene groote verbetering toen de electro-magnetische Telegrafen waren uitgevonden. Ofschoon het niet te ontkennen is, dat ook deze aan eigenaardige moeijelijkheden bloot staan, is toch de groote vermeerdering van den spoed, die van minuten tot gedeelten van seconden is teruggebragt, eene hoogstbelangrijke verbetering, vooral wanneer men het doel dat met de Telegrafen beoogd wordt, in aanmerking neemt, waarbij alles op spoed aankomt.

Winkler, Watson en Le Monnier hielden zich reeds omstreeks het midden der vorige eeuw bezig met onderzoekingen, om te trachten de wrijvings-electriciteit aan de telegraphie dienstbaar te maken. Lesage legde zelfs, in 1774, een' T. aan, die dertien jaren later door Lomond nog vereenvoudigd werd. De electriciteit die op het eene station opgewekt werd, bragt men over langs een' metalen draad, naar het tweede station, alwaar twee geïsoleerde vlierpitten ballen in elkanders nabijheid waren opgehangen. Deze stietten elkander af, en door deze werking een zeker aantal malen te herhalen, maakte men de verschillende letters kenbaar. De wrijvings-electriciteit bleek echter, uithoofde van verschillende zwarigheden, die men bij de toepassing ontmoette, minder geschikt tot het doel.

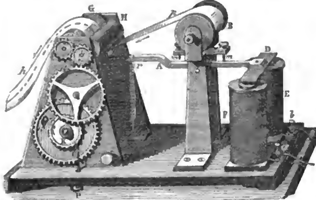
De ontdekkingen van Volta en Galvani, in het begin dezer eeuw, legden den grondslag waarop later onze telegraaflijnen zijn opgetrokken. De eerste proeven van Sömmering, Schweisser, Vorsselman de Heer en meer anderen leverden weinige vruchten op; en er verliep nog een tal van jaren alvorens er iets bruikbaars werd tot stand gebragt. Daartoe was noodig de ontdekking der electromagneten, en dat Oerstedt zijne belangrijke verbeteringen aan de electroscopen aanbragt. Ampère kwam toen al spoedig op het denkbeeld om daarvan gebruik te maken tot het telegraferen; en Ritchie stelde werkelijk, naar het eenigzins gewijzigd plan van Ampère, den eersten *electromagnetischen wijzertelegraaf* te zamen. Deze werd kort daarop gevolgd door andere dergelijke inrigtingen van Gausz, Schilling von Cannstadt en Wheatstone.

De tweede hoofdsoort der electromagnetische Telegrafen is die met eene wijzerplaat, welke omstreeks 1839 door Davy werd uitgedacht. Zij moest evenwel door Wheatstone verbeterd worden, alvorens zij kon geacht worden algemeen bruikbaar te zijn. Siemens en Halske te Berlijn vervaardigden een' tot deze soort behoorenden T., die al de vorigen verre achter zich liet en sedert in verscheidene Duitsche staten ingevoerd en in gebruik gebleven is.

Van dezelfde makers bestaat nog eene derde soort van Telegrafen, bekend onder den naam *druktelegrafen*. Steinheil opende in 1837 de reeks van deze telegrafen. Hij werd gevolgd door Wheatstone, Stöhrer en Morse. Alleen die van den laatstgenoemden, ook de Americaansche T. genaamd, is in het groot toegepast, en heeft na eene ondervinding van jaren, zijne bruikbaarheid in alle opzigten bewezen. Nogtans valt niet te ontkennen, dat zij door den T. van Siemens en Halske is overtroffen; deze toch brengt geheele depêches over, in gewoon letterschrift en zeer duidelijk leesbaar afgedrukt.

De T. van Morse bestaat uit drie onderscheidene deelen: de *batterij* en den *seingever* op het station van waar het sein uitgaat; benevens den *ontvanger*, op het station waarheen het sein gerigt is. Een metalen draad loopt van het eene station naar

het andere en geleidt den stroom; deze gaat door den grond naar de batterij terug. Op die wijze verkrijgt men een rondgaanden stroom, welke met den seingever kan worden aangeknoopt of afgebroken, eenvoudiglijk door de metaalverbinding af te breken of te herstellen.

Telegraaf van Morse.

De ontvanger, in bovenstaande figuur voorgesteld, bestaat uit een electromagneet E met anker D. Als de stroom doorgaat wordt het anker aangetrokken, en het puntje O, dat door den arm A met het anker verbonden is, drukt tegen de papieren strook *h*. Twee rollen G en H, die door een uurwerk in beweging gebragt worden, doen de strook langzaam vooruitgaan. Naarmate de stroom korter of langer wordt aangehouden zal de indruk zijn een *punt*, een *kort streepje*, of een *lang streepje*. Door doelmatige combinatie van de drie genoemde teekens, heeft men een geheel alphabet, met al de verdere benoodigde teekens en cijfers zaâmgesteld. De bestemming van de overige deelen, die aan den ontvanger aangetroffen worden, is ook zonder nadere toelichting, uit de figuur, bij eenig nadenken, wel op te maken.

TELEMACHUS, zoon van Ulysses, koning van Ithaca, en Penelope, lag nog aan de borst zijner moeder, toen zijn vader naar den Trojaanschen oorlog toog. Bij Homerus komt hij, bij de terugkomst zijns vaders, als een volwassen jongeling voor, aan wien Minerva onder de gedaante van Mentor, zijn' opvoeder, den raad geeft om de minnaars zijner moeder van den hals te schuiven, en hen naar huis te zenden, terwijl hij zelf, met een schip van 20 riemen, naar Pylos bij Nestor, en van daar naar Sparta bij Menelaus zich moest begeven, ten einde zijnen vader op te zoeken. Vond hij hem echter dood, dan moest hij voor hem een gedenkteeken oprigten, zijne moeder uithuwen, en hare minnaars door list of geweld ombrengen. Op desen raad gedroeg zich T. als heer van het huis, en hield zijn plan en zijne maatregelen voor de minnaars verborgen; doch daar deze zijne bevelen niet gehoorzaamden, zoo beklaagde hij zich bij het volk, zocht er bijstand, en verklaarde, dat hij naar Pylos en Sparta zoude stevenen om zijnen vader op te zoeken. Hij bereikte zijn oogmerk bij het volk niet; maar Minerva verscheen hem weder als Mentor, en den volgenden morgen kwam hij gelukkig te Pylos; vertrok van daar in gezelschap van Pisistratus naar Sparta en vernam hier van Menelaus, dat zijn vader nog leefde, en wel bij Calypso. Intusschen was Ulysses op Ithaca aangekomen, en Minerva raadde T. om derwaarts terug te keeren. Aldaar gekomen, trof hij zijnen vader bij den zwijnenhoeder Eumaeus aan en overlegde met hem hoe zij zich van de minnaars van Penelope ontslaan zouden. T. verscheen hierop den volgenden dag gewapend in de stad, en liet insgelijks zijnen vader, in het gewaad van eenen bedelaar, derwaarts brengen, waarop hij den ongekenden Ulysses in dit zijn gewaad, met de minnaars van Penelope liet spijzigen, doch den laatsten alle spotternij en mishandeling verbood; maar dit baatte niet, want men geraakte weldra in hevigen twist, en T. en Ulysses behaalden de overwinning. Hier verlaat hem het gedicht van Homerus, andere schrijvers hebben zijne overige lotgevallen op verschillende wijze verhaald. Eenigen willen dat hij later aan de zijde zijns vaders tegen de Ithacensers streed; terwijl voorts verhaald wordt, dat de laatste naderhand, argwaan tegen zijnen zoon opvattende, dezen uit het land bande. Na den dood van Ulysses huwde hij echter Circe, bij welke hij twee zonen verwekte: Latinus en Rome, van welken laatsten sommigen meenen, dat de stad Rome haren naam zoude ontleend hebben. — Fénélon heeft aan de geschiedenis van T. eenen beroemden roman ontleend, getiteld: *Les aventures de Télémaque, fils d'Ulysse* (zie *Fénélon*).

TELEMANN (GEORGE PHILIP), een der vruchtbaarste componisten van zijnen tijd, werd ten jare 1681 te Hildesheim geboren. Hij was eerst organist en muziekdirecteur in zijne geboortestad, later kapelmeester te Bayreuth en te Eisenach, het laatst muziekdirecteur te Hamburg, waar hij in 1767 overleed. Zijne opera's onderscheiden zich vooral door voortreffelijke koren en rijke instrumentatie, terwijl zijne kerkmuziek indertijd zeer hoog geschat werd. Hij is echter niet vrij van smakeloosheden, die destijds in zwang waren; hij wilde b. v. de onopregtheid uitdrukken door valsche quinten of dissonanten. Te Hamburg vooral, waar hij de laatste 46 jaren van zijn leven doorbragt, heeft hij veel gedaan tot aankweeking van den muzikalen smaak.

TELEOLOGIE (van de Grieksche woorden τέλος, einde, doel, en λόγος, rede), noemt men in de zoogenoemde natuurlijke godgeleerdheid het bewijs voor eenen wijzen Schepper, ontleend uit de beschouwing der doelmatige inrigting van de bestaande voorwerpen, in verband tot hunne bestemming. Doch het is niet te ontkennen, dat deze gevolgtrekking veeleins uitgaat van voorbarige onderstellingen aangaande oogmerk en bestemming. Zoo plagt b. v. de T. te beweren, dat de ring van Saturnus eene groote weldaad voor de bewoners dier planeet is, ten einde de nachten te helpen verlichten, terwijl naauwkeuriger opmerkingen van de standen des rings hebben doen zien, dat hij op de planeet integendeel veel meer het zonlicht onderschept. En zoo zal er altijd veel willekeurigs in de T. overblijven, zoolang oogmerk en bestemming der voorwerpen en inrigtingen niet met zekerheid bekend zijn, maar, als nu, hypothetisch worden aangenomen.

Zie voorts Bornemann, *Die Lehr von den Zwecken* (Berlijn 1827).

TELEPHUS, zoon van Hercules en Auge, was de gemaal van Argiope, dochter van Teuthras, en volgde zijnen schoonvader op in het bewind over Mysië. Toen de Grieken op hunnen togt tegen Ilion, in zijn land vielen, streed T. tegen hen en dreef hen terug, doch werd in dien strijd door Achilles gewond. Toen deze wond niet heelen wilde, raadpleegde hij het orakel, dat hem ten antwoord gaf, slechts hij die de wond had toegebragt, kon hem genezen. Hij begaf zich derhalve naar Agamemnon en roofde Orestes, dreigend dat hij dezen dooden zoude, indien men hem geene hulp beloofde. Daar ter andere zijde door het orakel aan de Grieken voorspeld was dat zij zonder T.' leiding niet naar Ilion konden komen, werd de overeenkomst spoedig gesloten en Achilles heelde de wonde met de roest van zijne speer. In Arcadië werd T. als heros vereerd en had er een aan hem gewijd woud op den berg Parthenion. De beeldhouwkunst heeft T. dikwijls als kind in de armen van Hercules voorgesteld.

TELESCOOP. Dit woord, zamengesteld uit de Grieksche woorden τῆλε, einde, het verwijderde, en σκοπεῖν, beschouwen, beteekent dus letterlijk „verrekijker." Doch terwijl het spraakgebruik dit Nederlandsche woord doorgaans bezigt van die buizen, door welke men met behulp van daartoe geslepene glazen het beeld van een verwijderd voorwerp nader bij het oog brengt, waardoor men het duidelijker ziet, dient het woord T. in den regel alleen tot het aanduiden van die, meest in de sterrekunde gebruikt wordende werktuigen, in welke het beeld van een voorwerp door eenen spiegel wordt opgevangen en alzoo door een vergrootglas beschouwd. Niettemin geeft men veelal ook den naam T. aan die groote kijkers, welke op de sterrewachten worden gebruikt, zoodat in dezen zin het woord T. geacht kan worden te dienen ter aanduiding van die optische buizen, door welke het oog de hemellichten waarneemt.

Het eerste denkbeeld eener vereeniging van spiegels met vergrootende glazen is de wetenschap verschuldigd aan eenen Italiaanschen geestelijke, met name Guichi, die in het begin der XVII[de] eeuw leefde. Het is op verschillende wijzen toegepast, maar bij alle inrigtingen ligt ten grondslag, dat een metalen spiegel met gebogene oppervlakte door terugkaatsing der licht-

stralen een beeld van het voorwerp in een bepaald punt buiten die oppervlakte, het zoogenoemde brandpunt, doet ontstaan, in welk punt het voorwerp dan door een of meer vergrootende glazen wordt bezien.

De drie voornaamste inrigtingen van zoodanige spiegel-telescopen zijn: de Newtoniaansche, de Gregoriaansche en de Herschelsche.

De Newtoniaansche T., aldus naar den onsterfelijken ontdekker der zwaartekracht genoemd, bestaat uit eene buis (Fig. 1), doorgaans van bent, aan de eene zijde open, aan de andere voorzien van eenen bodem, op welken een holle spiegel CD ligt.

Fig. 1.

Op dien spiegel valt het licht van het voorwerp AB, hetwelk werdt teruggekaatst naar eenen kleinen, platten spiegel EF, die onder een' hoek van 45° tegenover den grooten spiegel geplaatst is op zoodanigen afstand, dat zich tusschen den kleinen spiegel en de opening GH in den wand der buis een teruggekaatst beeld *dc* vormt. In die opening GH wordt een oogglas, of eene uit meer dan één glas zamengestelde oogbuis geplaatst.

De Gregoriaansche T., die zijnen naam draagt naar den ver-

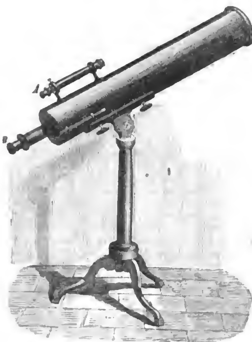

Fig. 2.

maarden gezigtkundige Gregory, die in de XVIIde eeuw leefde, is hier in zijnen uitwendigen vorm afgebeeld (Fig. 2), gelijk mede in doorsnede (Fig. 3). Bij deze inrigting is de groote spiegel MP in het midden doorboord en in die opening een kijkertje B (zie de afbeelding, welke het werktuig van buiten vertoont) geplaatst, ge-

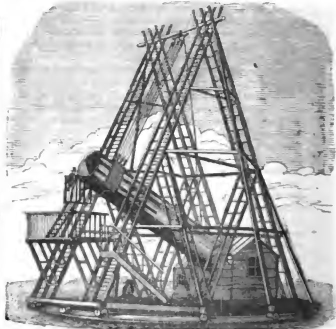
Fig. 3.

rigt naar een klein hol spiegeltje N. De lichtstralen van het voorwerp vallen door den mond van den kijker O in de rigting van het bovenste pijltje op den grooten spiegel MP en vormen het beeld *ab*; dit beeld nu wordt (zie de rigting van het andere pijltje) teruggekaatst. In het brandpunt O ontstaat nu een beeld, dat, door het oogglas vergroot, als *a' b'* gezien wordt. Naarmate der gesteldheid van het oog des waarnemers, alsmede naar gelang van den afstand des waar te nemen voorwerps kan de kleine spiegel op meerderen of minderen afstand van den grooten worden geschoven door middel van schroeven, die men op de buitenzijde der buis van den Gregoriaanschen T. afgebeeld ziet. Het boven op die buis geplaatste kijkertje A heet een zoeker en dient alleen om het voorwerp gemakkelijker in het veld van den kijker te brengen; zoodanige zoeker is vooral bij den Newtoniaanschen T. noodig, dewijl men daarin niet in de rigting van de as des kijkers, maar op zijde, ziet. De dubbele weêrkaatsing in eenen spiegel gaat onvermijdelijk gepaard met een aanzienlijk lichtverlies. Het is daarom, dat Herschel, de oudere, aan zijne groote telescopen eene eenigzins gewijzigde inrigting gaf. Hij plaatste namelijk zijnen spiegel in eenen eenigzins hellenden stand,

Fig. 4.

waardoor de invallende lichtstralen CC (Fig. 4) schuins werden teruggekaatst naar het in den zijwand van de buis geplaatste oculair O, hetwelk het beeld *ab* met vergrooting als *a' b'* vertoonde. Hiertoe echter moest het oogglas op eenen aanmerkelijken afstand van den spiegel geplaatst zijn, en van daar dat Herschel genoodzaakt was aan zijne telescopen zoo reusachtige afmetingen te geven. Wij geven eene afbeelding van zijnen veertigvoetigen

HERSCHELS veertigvoetige telescoop.

T. zoo als hij geplaatst is in de toestellen, die noodig waren om dat verbazend zware werktuig (de spiegel alleen woog 1035 pond, terwijl de buis eene wijdte had van 5 voet) in den vereischten stand te brengen en te houden. Slechts met een woord zullen wij behoeven te zeggen, dat, kan een kleine Gregoriaansche kijker, b. v. de te onzent zeer bekende van van der Bilt van 1½ en 2 voet lengte gemakkelijk met de hand worden verschoven, daartoe bij grootere werktuigen, vooral de Newtoniaansche, schroeven, snoeren enz. noodig zijn. De voornaamste en beste kijkers van den tegenwoordigen tijd zijn voorzien van een uurwerk, dat met eenen eenparigen gang den kijker de schijnbare beweging der hemelligchamen van het oosten naar het westen doet volgen, zoodat eene ster, in het midden van het veld des kijkers gebragt, daarin onveranderlijk blijft staan. Waar het veld van den kijker, d. i. de oppervlakte die in de buis

overzien wordt, te groot is voor naauwkeurige plaatswaarneming, bedient men zich van eenen micrometer (zie *Micrometer*).

De metalen Telescoop-spiegels zijn zamengesteld uit een mengsel van tin en koper, welke twee weeke metalen zich tot eene harde zelfstandigheid laten verbinden, die voor eene uiterst gladde polijsting vatbaar is, maar tevens van zoodanige broosheid, dat menigmalen een gegoten spiegel onder het bekoelen breekt. In den laatsten tijd echter heeft men uitgevonden om geslepen glasschijven met eene zeer dunne, gelijkmatige zilverlaag te bedekken. Deze laag is slechts $\frac{1}{1000}$ lijn dik, laat de naauwkeurig tot een kogelsegment geslepen oppervlakte van het glas geheel onveranderd en levert slechts een lichtverlies op van $9^{0}/_{0}$, terwijl het bij de beste kijkers van Fraunhofer altijd nog driemaal zooveel bedraagt. De lage prijs en de voortreffelijke werking beloven aan deze spiegels eenen goeden opgang en zullen misschien medewerken om, in navolging van Lord Rosse, van wiens grooten T., het reusachtigste sterrekundige werktuig dat bestaat, wij mede eene afbeelding geven, de spiegeltelescopen terug te brengen van den achtergrond, op welken zij in de laatste jaren waren geraakt ten gevolge der volmaking van de kijkers met glazen, onder welker vervaardigers Plössl te Weenen, maar in de eerste plaats Fraunhofer te München, wereldberoemd zijn. Naauwkeurige berigten aangaande de soorten en prijzen dier kijkers geeft Kaiser, *Sterrekunde*, D. II, Afd. V, Hoofdst. 1. Ten aanzien van de zamenstelling dier werktuigen moeten wij naar het art. *Verrekijkers* verwijzen. Want ofschoon die voorwerpen zelden dezen naam, doorgaans dien van kijkers, dragen, behooren zij toch krachtens hunne zamenstelling tot die optische werktuigen, welke in het dagelijksche leven verrekijkers genoemd worden. De wetenschap onderscheidt hen mede van de telescopen, door er den naam „refractoren" aan te geven wegens de *breking* der lichtstralen die er in plaats heeft, terwijl de spiegel-telescopen „reflectoren" heeten, als de lichtstralen *terugkaatsende*.

TELESCOOP (DE) VAN HERSCHEL. Een klein sterrebeeld, in de laatste helft der vorige eeuw door den abt Hell ingevoerd. Het staat tusschen den Schorpioen en het Altaar en bestaat slechts uit eenige weinige sterren, waarvan alleen de noordelijksta hier te lande boven den horizon komen. Eene lijn van de poolster naar de Noorderkroon loopt, naar het zuiden verlengd, nagenoeg door dit sterrebeeld.

TELESIUS (BERNHARDINUS) werd in 1508 te Cosenza in het koningrijk Napels geboren en overleed aldaar in 1588. Afkomstig uit een edel en beroemd geslacht, ontving hij zijne eerste opleiding te Milaan van zijnen oom Antonius T., een zeer geleerd man, die later door keizer Karel den V^den^ tot leermeester van diens zoon Philips aangesteld werd. Vervolgens ging T. naar Padua,

Spiegeltelescoop van lord Rosse.

waar hij zich met uitstekend gevolg op de wijsbegeerte, de wis- en natuurkunde toelegde. Niettegenstaande in dezen tijd de Aristotelische scholastieke wijsbegeerte nog in de grootste achting stond niet alleen, maar als de eenige ware werd aangezien, zoo verklaarde zich T. echter reeds te Padua, hoewel nog jong zijnde, met groote vrijmoedigheid daartegen. Voornamelijk was het de physica van den Griekschen wijsgeer waartegen hij opkwam, daar het hem onbegrijpelijk toescheen dat de daarin voorkomende dwalingen gedurende zoo vele eeuwen als ontwijfelbare waarheden gegolden hadden. Van Padua begaf hij zich weder naar Rome, waar hij te voren reeds eenigen tijd met zijn' oom gewoond had, en verkreeg zoozeer de gunst van paus Paulus den IV^den^, dat deze hem het aartsbisdom van Cosenza aanbood, hetgeen hij echter niet aannam, maar aan zijnen broeder, Thomas T., overliet, terwijl hij zich ongestoord aan zijne studiën bleef toewijden. T. vervaardigde toen zijn beroemd geschrift: *De natura juxta propria principia*, en gaf daarvan vooreerst twee boeken uit (Rome 1565, 4°.), terwijl het geheel, uit negen boeken bestaande, eerst later (Napels 1586, fol.) verscheen. Dit werk maakte door de nieuwheid van zijnen inhoud een groot opzien, en was de aanleiding dat T. Rome verliet om te Napels zijne nieuwe natuur-philosophie mondeling te onderwijzen. Een voornaam Napolitaan, Ferdinand Caraffa, hertog van Nuceria, nam hem bij zich. T. stichtte hier een geleerd gezelschap, bekend onder den naam van Academia Telesiana, ter verbreiding en ontwikkeling der natuurkennis volgens zijne beginselen, en tot bestrijding der Aristotelische physica. Toen ontwaakte de haat en nijd van de aanhangers der oude leer, bijzonder van de monniken, die hem met hunne lasteringen vervolgden en veel verdriet veroorzaakten, zoodat hij zich, reeds hoog bejaard, in zijne vaderstad terugtrok en kort daarna stierf. Ook na zijnen dood hield de verbittering tegen hem niet op. Zijne werken werden op den index librorum prohibitorum geplaatst. Zij werden echter, vermeerderd met hetgeen hij in handschrift had nagelaten, te Genève (1588, fol.) en te Venetië (1590) weder uitgegeven.

Wanneer men het nieuwe stelsel der Telesiaansche natuurkunde van nabij beschouwt, is het niet veel beter en even zoo hypothetisch als dat van Aristoteles. Aan dezen verweet T. hoofdzakelijk dat hij bloote abstractiën of „nonentia" tot natuurbeginselen verhief. Om niet in hetzelfde euvel te vervallen, nam T. drie hoofdbeginselen aan, warmte en koude en een ligchamelijk en lijdelijk beginsel, waarop de beide eersten werken, de stof of de materie. Door de warmte, welke volgens hare natuur bewegelijk is, worden volgens T. de hemel met al zijne gesternten bewogen, door de koude daarentegen, die onbewegelijk is, ontstaat de aarde met alle zich daarop bevindende kleine ligchamen. Dieren en planten zijn volgens dit stelsel bezielde en gevoelige wezens, waarin de warmte en koude met een zeker zelfbewustzijn werken. De menschelijke ziel is echter

van die der dieren en gewassen onderscheiden door dat zij onsterfelijk en onmiddellijk van God medegedeeld en ingeplant is. Door zulke hypothesen en willekeurige stellingen kon geen hondbaar systema van natuur-philosophie tot stand komen. Over het geheel is het niets dan een oppervlakkig sensualismus of empirismus, waarbij T. veel van de bespiegeling van Parmenides schijnt overgenomen te hebben (zie *Parmenides*). Desniettegenstaande vond zijn stelsel zoowel warme verdedigers als hevige bestrijders. Campanella, Petricius, zoowel als de beroemde Baco, wiens voorganger men in zekere opzigten T. kan noemen, verdedigden hem tegen de voorstanders der scholastieke physica. Men zie nader over T. J. G. Lotteri *Diss. de Bern. Telesii phil. ital. vita et philosophia* (Leipzig 1726, 4°., rep. 1733). Ook vindt men berigten over het leven en de leer van dezen merkwaardigen man in Rixner's en Siber's *Leben und Lehrmeinungen berühmter Physiker am Ende des XVI^ten und zu Anfange des XVII^ten Jahrh.* Heft 3; alsmede in H. Ritter, *Geschichte der Philosophie*, 12 Th.

TELFORD (Thomas), beroemd ingenieur, werd in 1755 te Langholm in Dumfriesshire geboren en overleed te Londen den 3den September 1834. In zijne jeugd opgeleid voor het beroep van timmerman en metselaar, bragt hij het door vlijt en bekwaamheid zoo ver, dat hij dit beroep liet varen en zich geheel kon toewijden aan het uitvoeren van groote werken, waarmede hij zich spoedig een' naam verwierf. Bijna geene provincie in Groot-Brittannië, waar niet een of ander werk van zijne hand is aan te wijzen. Wij noemen slechts het Schotsche kanaal, de St. Catharina-dokken, de wegen en bruggen van Holyhead en die in de Schotsche Hooglanden, de waterleidingen van Chirke, de kanalen en andere groote werken in Salop, en vooral de bruggen van Menai en Conway. De Menai-brug, die inzonderheid zijnen roem gevestigd heeft, ligt over de Bangor-Ferry, welke de graafschappen Carnarvon en Anglesea vereenigt, is deels van steen, deels van ijzer en volgens het stelsel van overhanging gebouwd, en bestaat uit zeven kolossale steenen bogen; de vereeniging der beide oevers geschiedt door de twee voornaamste kolommen, welke 53 voet boven het vlak van den weg uitsteken en over wier toppen de 1714 voet lange kettingen hangen. In 1826 voer het eerste driemastschip onder de brug door, en zijne masten bleven 12½ voet onder het middelpunt van de doorvaart. Het gewigt van iedere ketting wordt geschat op 121 en de dragende kracht van al de kettingen op 2016 ton. De wegen en bruggen door T. in de bergstreken aangelegd, en waarbij hij schier onoverkomelijke zwarigheden had te overwinnen, zijn als eene groote weldaad voor zijn vaderland te achten. Ook door zijne maatschappelijke en huiselijke deugden onderscheidde zich T., die zich door zijn' ongedwongen omgang en welwillende dienstvaardigheid bij ieder die hem kende, wist bemind te maken.

TELL (Willem) was een der hoofdpersonen uit den vrijheidsoorlog der Zwitsers. Hij was nabij Altorf geboren en behoorde tot degenen, die in 1307 onder aanvoering van Walter Fürst, Werner Stauffacher en Arnold von Melchthal op den Rütli den grondslag legden tot het bondgenootschap, toen de landvoogden der hertogen van Oostenrijk de Zwitsers van hunne oude vrijheden trachtten te berooven. T. weigerde aan den hertogelijken hoed, dien de landvoogd Gesler op de markt te Altorf had laten ophangen, de voorgeschrevene eer te bewijzen en werd dien ten gevolge ter verantwoording geroepen. Volgens de overlevering moest hij, die bekend stond als een goed boogschutter, tot straf een' appel van het hoofd van zijnen zoon schieten. Na te vergeefs beproefd te hebben den landvoogd tot andere gedachten te brengen, verrigtte hij de hem opgelegde taak. Op de vraag, waartoe een tweede pijl, dien hij bij zich had gestoken, moest dienen, verklaarde hij, dat deze den landvoogd het leven zou hebben gekost, indien de andere ongelukkigerwijs niet den appel maar het hoofd van zijn kind mogt hebben getroffen. Dit stoute antwoord vertoornde Gesler, die bevel gaf hem te grijpen. Toen de landvoogd met zijne trawanten en den gevangene het Meer der vier Woudsteden overvoer, naar de sterkte Kussnacht, brak er een storm los, die allen zoodanig ontstelde, dat T. ontboeid werd, opdat hij, als een bekwaam stuurman, het vaartuig behouden aan wal mogt brengen. T. stuurde naar den oever, sprong van boord en stiet het vaartuig van zich af, zoodat Gesler en de zijnen hunne prooi zagen ontsnappen. T. ijlde naar Kussnacht, verbeidde er in eene hinderlaag de komst van den landvoogd en trof dezen doodelijk met een' pijl. Later nam hij deel aan den vrijheidsoorlog, streed in 1315 tegen de Oostenrijkers bij Morgarten en vond zijn' dood in 1354, toen hij, reeds zeer bejaard, een kind uit het water wilde redden.

De gemelde episode uit de Zwitsersche geschiedenis heeft aan Schiller de stof geleverd tot een zijner tooneelspelen, terwijl Uhland den dood van T. heeft bezongen. Niet zonder reden is echter de waarheid van al de bijzonderheden, die wij hier slechts in hoofdtrekken hebben medegedeeld, door velen in twijfel getrokken. Wel toont men te Altorf en bij Kussnacht de plaatsen aan, waar alles gebeurd moet zijn; doch de gedenkteekenen zijn ten deele van veel later dagteekening en de oudste geschreven bronnen, welke daarvan gewagen, zijn omstreeks 200 jaren na het begin van den opstand opgesteld. Zonderling is het ook, dat zijne tijdgenooten er volstrekt niet van spreken, en dat men zelfs, onder de landvoogden te Kussnacht, den naam von Gesler niet heeft gevonden. Melchior Russ, die in de tweede helft der XVde eeuw schreef, is de eerste, die eene ruwe schets van het verhaal geeft, dat later door anderen uitgewerkt en opgesierd is. Niet onwaarschijnlijk is er wel iets van dien aard voorgevallen, hetgeen in den mond des volks is blijven voortleven en later, verward met personen en zaken van andere tijden en andere plaatsen, den vorm der tegenwoordige legende heeft aangenomen. Opmerkelijk is het dat Saxo Grammaticus reeds in de XIIde eeuw hetzelfde verhaal deed van eenen koning der Denen, wien hetzelfde antwoord omtrent de bestemming van den tweeden pijl werd gegeven, en dat iets dergelijks ook in de oude zangen der IJslanders voorkomt.

TELLER. (Zie *Breuk*).

TELLER (Wilhelm Abraham). Deze vermaarde godgeleerde, een der voornaamsten van de rationalistische rigting in de vorige eeuw, zag den 9den Januarij 1734 het levenslicht te Leipzig, waar zijn vader het hoogleeraarambt in de godgeleerdheid bekleedde. Te Helmstadt tot het hoogleeraars-gestoelte geroepen, stond hij weldra bloot aan verdenking en zelfs vervolging, ten gevolge waarvan hij in 1767 eene beroeping aannam naar Berlijn als opperconsistoriaalraad, proost en eerste prediker bij de St. Petrikerk. Na ook aldaar vele onaangenaamheden wegens zijne vrijzinnigheid gehad te hebben, overleed hij er den 9den December 1804. Zijn eerst uitgegeven werk: *Wörterbuch des N. T.* (Breslau 1772, meermalen uitgegeven) deed hem kennen als iemand van veel kunde, oordeel en schranderheid, hoewel naar het toenmalige oordeel zoo overvrijzinnig, dat Lang zich genoopt gevoelde om een werk te schrijven *Zur Beförderung des nützlichen Gebrauches des Tellerschen Wörterbuchs* (Anspach 1778—1785, 4 dln.). Soortgelijke denkbeelden ontwikkelde hij in *Die Religion der Vollkommenern* (Berlijn 1792), waarvan men de grondtrekken in de voorrede voor de derde uitgave van het *Wörterbuch* vindt, alsmede in *Anleitung zur Religion überhaupt und zum Allgemeinen des Christenthums insbesondere* (Berlijn 1792). Het zou onbillijk zijn hem naar zijn *Lehrbuch des Christlichen Glaubens* (Halle 1764) te beoordeelen, dáár hij zelf dit werk niet op nieuw heeft willen laten uitgeven. Veel bruikbaars vooral voor dien tijd bevatte ook het door hem met anderer medewerking uitgegeven *Magazin für Prediger* (Berlijn 1792—1801, 10 dln.). Als prediker had T. zeer weinig roem.

Zie voorts Troschel, *Gedächtnisspredigt auf W. A. Teller* (Berlijn 1805).

TELLURIUM is de naam van een werktuig, waarvan men zich bij het onderwijs in de populaire sterrekunde kan bedienen om de verschijnselen op te helderen, welke uit den jaarlijkschen kringloop der aarde om de zon ontstaan. Dit werktuig kan op verschillende wijzen zijn zamengesteld; de hoofdzaak bestaat altijd in twee bollen, waarvan de eene, in het midden, de zon voorstellende, stil staat, de andere, de aardbol, om den eersten heenloopt, met eene helling van de as op het vlak der baan, gelijk aan die der aarde. Onze landgenoot Ds. W. Gleuns Jr. heeft voor weinige jaren een nieuw T. vervaardigd en verkrijgbaar gesteld.

TELLURIUM is de naam van een element, dat tot nog toe slechts spaarzaam, meestal in verbinding met loodbismuth, goud en zilver, in sommige mineralen is aangetroffen. Ofschoon reeds in 1782 door Muller van Reichenstein in gondertsen uit Zeren-

bergen ontdekt, zijn de voornaamste eigenschappen van dit ligchaam eerst in 1798 door Klaproth beschreven.

Het T., dat de blankheid van zilver en een soortelijk gewigt van 6,2 bezit, is een tamelijk goede geleider van de electriciteit, smelt in de donkerroode gloeihitte en laat zich bij nog hoogere temperatuur sublimeren. Aan de lucht verhit, verbrandt het zonder reuk en met blaauwe vlam tot tellurium-zuur. Heeft het T. derhalve sommige physische eigenschappen met de metalen gemeen, waaronder sommigen het ook werkelijk rangschikken, in scheikundige eigenschappen vertoont het groote overeenkomst met zwavel en het Selenium. Gelijk deze verbindt het T. zich zoowel met waterstof als met de zuurstof tot zuren. Van deze is het tellurium-waterstof een gas, dat in onaangenamen reuk en vergiftige eigenschappen het zwavelwaterstofgas nog overtreft. Ook het tellurium-zuur heeft groote overeenkomst met het zwavelzuur.

Eene andere reden waarom men het T. tot de metalloïden moet brengen, is de bijzonderheid dat er een vocht bestaat, waarin het als zoodanig oplosbaar is, d. i. zonder eene scheikundige verbinding aan te gaan. Dat vocht is het zwavelzuur. Uit de oplossing, die eene purperroode kleur bezit, wordt het T. door water onveranderd weder neêrgeslagen.

In de nijverheid heeft het T. nog geene toepassing gevonden. R. S. T. M.

TEMES of **TEMESCH**, bij de Romeinen bekend onder den naam Tibiscus, is eene rivier in Hongarije, ontspringende in de bergen der Bannatische militairgrens, niet ver van de grens van Zevenbergen en na een' zeer kronkelenden loop van 58 mijlen lengte door den Bannaat, zich digt bij Pantschova, ten noordoosten van Belgrado in den Donau stortende. Hare grootste breedte is 200 voet, doch daar zijn dan ook hare oevers zeer moerassig. Links neemt zij de Bogonicz en Berzava op en staat door het Begakanaal in verband met de Theisz. Het Temeser Bannaat, naar deze rivier genoemd, wordt ten noorden door de Maros, ten westen door de Theisz, ten zuiden en oosten door de Militairgrens en Zevenbergen ingesloten, behoorde vroeger tot Hongarije, doch is tegenwoordig administratief daarvan gescheiden; het wordt verdeeld in de comitaten Torontal, Temeswar, Krasso en het woiwoodschap Serbië.

TEMESWAR, hoofdstad van het Temeser Bannaat en sterke vesting, ligt aan het kanaal, dat de Temes met de Theisz vereenigt en telt nagenoeg 21,000 inwoners, meest Duitschers met Hongaren, Roemanen, Slawen en Serben. Zij is de zetel van een' R. Catholieken en van een' Griekschen bisschop, bezit een seminarium en een gymnasium, waar behalve Latijn en Grieksch de vijf moedertalen der bevolking onderwezen worden. De handel en nijverheid van T. zijn vrij aanzienlijk. Achtmaal werd deze stad belegerd en heeft 164 jaren lang het Turksche juk gedragen.

TEMMINCK (Coenraad Jacob), dierkundige, directeur van 's rijks museum van natuurlijke historie, werd den 31sten Maart 1778 te Amsterdam geboren. Zijn vader was directeur der Oost-Indische compagnie. Waarschijnlijk had hij het daaraan te danken dat ook hij reeds vroegtijdig, zoo wij ons niet vergissen op zijn achttiende jaar, met eene weinig zorg vereischende en zeer winstgevende betrekking bij de compagnie begiftigd werd. T.'s vader had reeds eene verzameling vogels, welke toen reeds der bezigtiging overwaardig moet geweest zijn, daar zij verscheidene dieren bevatte, door Levaillant, aan wien hij aanbevelingsbrieven naar de Kaap de Goede Hoop medegegeven had, van zijne reizen medegebragt. Eenige dezer voorwerpen zijn nog op 's rijks museum voor natuurlijke historie aanwezig.

Onder Lodewijk Napoleon werd T. tot kamerheer en ridder der orde van de Unie benoemd; onder den keizer schijnt hij geene betrekking te hebben bekleed en toen de gebeurtenissen van 1813 ons volksbestaan deden herleven, trok T. uit ter verdediging van de onafhankelijkheid van het vaderland, als tweede luitenant van een vrijcorps te paard.

Reeds had hij in 1807 zijnen naam meer bekend gemaakt door het uitgeven van een *Catalogue systématique du cabinet d'Ornithologie et de la collection de quadrumanes de C. J. Temminck, avec une courte description des oiseaux non-décrits* (Amsterdam, 8°.), welke uitgaaf te gelijk zeer tot meerdere bekendheid zijner verzameling had bijgedragen. Spoedig daarop werd evenwel T.'s naam onder de dierkundigen meer algemeen verbreid door de uitgaaf van het eerste deel van zijn prachtwerk over de duiven: *Histoire naturelle générale des pigeons, avec figures en couleurs peintes par Mme Knip, née Pauline de Courcelles.* (Parijs 1808—1811. 3 afl. van 16 pl. gr. fol.). Met regt werd dit werk, dat met ongemeene zorg is uitgevoerd, algemeen bewonderd. Onaangenaamheden, gerezen tusschen den schrijver en haar, die voor het werk het penseel hanteerde, deden de uitgaaf aan het einde van het eerste deel staken. Door mej. Knip en Fl. Provost werd een tweede deel aangevangen, doch niet voltooid.

Naauwelijks was het eerste deel van dit werk voltooid of men zag van T.'s hand in het licht verschijnen eene *Histoire naturelle générale des pigeons et des gallinacées, accompagnée de planches anatomiques* (Amsterdam 1813—1815. 3 dln. met 11 pl., 8°.). Zijne daarop gevolgde *Observations sur la classification méthodique des oiseaux et remarques sur l'analyse d'une nouvelle ornithologie élémentaire par L. P. Vieillot* (Paris 1817), waren uitsluitend van polemischen aard.

Dat door de uitgaaf dezer werken T.'s beroemdheid jaarlijks toenam, behoeft niet gezegd te worden. Daartoe werkten bovendien zijne veelvuldige reizen mede, op welke hij eene menigte van wetenschappelijke betrekkingen aanknoopte en geene kosten ontzag om zijne verzameling te vermeerderen. Maar vooral werd de roem van den ijverigen natuuronderzoeker duurzaam gevestigd door zijn *Manuel d'ornithologie, ou tableau systématique des oiseaux qui se trouvent en Europe, précédé d'une analyse du système général d'ornithologie et suivi d'une table alphabétique des espèces.* (Amsterdam 1815, Parijs 1820. 4 dln. 8°., meerm. herdr.). Dit werk vangt aan met een systematisch overzigt en eene verdeeling der vogels in het algemeen welke, ofschoon grootendeels kenstmatig, veel bijval vond bij de ornithologen, en het boek verkreeg te meer waarde door de moeite, welke de schrijver zich gegeven had om er alle bekende waarnemingen omtrent de levenswijze der vogelen in bijeen te brengen, vereenigd met geheel onbekende, die hij zelf had gedaan of uit mondelinge mededeeling opgeteekend.

Geen wonder nu, dat toen door het overlijden van Sebald Justinus Brugmans (den 22sten Julij 1819) ook de betrekking van directeur van het Leydsch academisch kabinet voor zoologie, vergelijkende anatomie en mineralogie open viel, op T. het oog werd geslagen om hem daarin te vervangen. Dit kabinet was voor eene academische inrigting reeds vrij aanzienlijk. Koning Willem de Iste had in 1815 het kabinet van zijnen vader, prins Willem den Vden, aan de academie ten geschenke gegeven. Dit was in 1795 naar Parijs overgebragt onder anderen met de twee levende olifanten, die aldaar ten spijt der woelige tijden zooveel opzien verwekten. Het werd, voor zooverre het mogelijk was daaromtrent tot teregeisch juiste opgaven te doen, door de zorgen van prof. Brugmans, naar Holland teruggevoerd en onder zijn opzigt te Leyden in het Hof van zessen op het Rapenburg opgesteld. Groot was Brugmans' ijver voor die instelling; al spoedig verrijkte hij haar door den aankoop van het kabinet van mineralen, door Bruckmann te Brunswijk weleer bijeengebragt, en werkte tot zijn te spoedig daarop gevolgd overlijden met bewonderenswaardige volharding aan de uiteenzetting en regeling naar systematische orde.

Ook bestond er nog eene kleine verzameling te Amsterdam, een museum van natuurlijke historie zooals het betiteld werd, door den hoogleeraar Reinwardt op rijks kosten vóór zijn vertrek naar Oost-Indië bijeengebragt. Bij deze twee elementen werd door den aankoop van T.'s kabinet een derde toegevoegd en hij zelf werd in 1820 bij koninklijk besluit tot directeur van 's rijks museum voor natuurlijke historie te Leyden aangesteld.

Met onbegrensden ijver en hooge ingenomenheid aanvaardde T. zijne taak en terstond was het plan bij hemzelven vastgesteld om het Nederlandsch museum boven alle anderen te doen uitmunten. Daartoe moesten niet alleen schatten uit andere verzamelingen aangekocht worden, maar vooreerst en bovenal onze overzeesche bezittingen door natuurkundige reizigers onderzocht, en de nog weinig bekende natuurproducten van daar naar Leyden overgevoerd. Eene nieuwe levenskracht doorstroomde den verjongden Nederlandschen staat in die jaren en het kostte niet veel moeite om gelden voor T.'s plannen te doen afzonderen. In 1820 werden Kuhl en van Hasselt benoemd tot vervanging

van Reinwardt in Oost-Indië, in 1825 vertrokken derwaarts Boie, Macklot, Muller en van Oort, de laatste als teekenaar; in 1826 werd Cantraine, onlangs overleden hoogleeraar te Gent, bestemd voor het natuurkundig onderzoek in Tunis; doch de oorlog, spoedig daarop uitgebroken tusschen dezen staat en Frankrijk, belette hem de Barbarijsche kust aan te doen, zoodat hij zijne onderzoekingen tot Italië, Dalmatië en Istrië moest bepalen. In 1830 vertrok Dr. Korthals naar Java en vijf jaren later werd Dr. L. Hörner insgelijks benoemd tot lid der natuurkundige commissie in Oost-Indië; eindelijk vertrokken in 1838 Dr. E. A. Forsten en in 1842 Dr. C. Schwaner als natuuronderzoekers naar dezelfde streken, terwijl sedert 1840 de kust van Guinea, voor zoo verre zij aan de Nederlanders onderworpen is, werd onderzocht door H. S. Pel.

Voegen wij nog bij de optelling van al deze hefboomen, die door T.'s krachtigen arm werden in beweging gebragt, dat, voornamelijk ten gevolge van zijne dringende uitnoodigingen, als medewerkers en overzenders van bouwstoffen voor het museum in verschillende landen verscheidene personen, waaronder eenigen van grooten invloed, ijverig werkzaam waren, als Dr. Horstok aan de kaap de Goede Hoop, Dr. Kuhn, chef van de geneeskundige dienst in Suriname, Dieperink, apotheker eerste klasse aldaar, Jhr. von Siebold op Decima in Japan, Troost te Nashville in Tanessee, Jhr. Clifford Cocq van Breugel, consul in Tripoli, van Lansberge, vroeger consul te Sta Fe de Bogota, later consul-generaal van Caracas in Venezuela, thans gouverneur van Curaçao, sir B. H. Hodgson, Britsch minister aan het hof van Nepaul, Clot-Bey, inspecteur-generaal van de geneeskundige dienst in Aegypte, L. W. Ruyssenaers, consul-generaal te Alexandrië, Dr. F. W. Junghuhn, lid der natuurkundige commissie in Oost-Indie, Dr. P. Bleeker te Batavia en Dr. Pelle te Makassar.

Eindelijk mogen wij niet nalaten te vermelden dat de aankoop van verscheidene kabinetten, als die van J. Raye van Breukelerwaert, Brooeks, Havelaar en anderen moest strekken om het rijks museum te vergrooten, terwijl een vlugge en voortdurende ruilhandel gedreven werd met de meeste groote buitenlandsche museën.

Alzoo werd 's rijks museum verwerkt en uitgebreid tot bereiking van het ideaal, dat T. zich had voorgesteld, alzoo zag men het jaar op jaar toenemen en verkreeg het den roem eene der rijkste inrigtingen van dien aard in Europa te zijn. Jammer maar dat in de laatste jaren eenige hindernissen stoorend tusschen de nog gekoesterde wenschen en hunne verwezenlijking optraden; jammer maar dat men den ijverigen directeur niet vrij kan spreken van voorliefde voor eenige dierklassen, ja, wat meer is, dat men hem verwijten moet de eenparige vermeerdering der verzamelingen met opzigt tot de lagere dieren stelselmatig te hebben tegengehouden.

Dan, moest dit materiaal, met zooveel zorgen en kosten bijeengebragt, der wetenschap tot nut verstrekken, zoo dienden daarvan een stelselmatige catalogus en goede beschrijvingen der talrijke nieuwe diersoorten in het licht te verschijnen. Het eerste is steeds om den verbazend aanwassenden stroom van nieuwe voorwerpen uitgesteld en eindelijk voor onmogelijk verklaard, ofschoon de zamenstelling daarvan steeds, met achteruitgang naar eenig gegeven tijdperk, zeer volvoerbaar is. Tot het andere moesten dienen:

1°. *Nouveau recueil de planches coloriées d'Oiseaux, pour servir de suite et de complément aux planches enluminées de Buffon. Publié par C. J. Temminck et Meiffren Laugier Baron de Chartrouse d'apres les dessins de Nic. Huet fils et Prêtre*, 102 livr. conten. 600 planches (de 661 nouvelles espèces) avec texte, gr. 4°. (Paris 1820—1839).

2°. De *Fauna Japonica*, welke hij gemeenschappelijk met Dr. H. Schlegel uitgaf en waarin van zijne hand zijn: de inleiding, getiteld *coup d'oeil*, en de eerste afleveringen, bevattende de landzoogdieren.

3°. *Monographies de Mammalogie ou description de quelques genres de Mammifères, dont les espèces ont été observées dans les différens musées de l'Europe* (Paris 1825—1827 et Leyde 1835—1839, 2 vols. gr. 4°. avec planches).

Dit werk bevestigde T.'s vermaardheid ook als onderzoeker en kenner van zoogdieren.

4°. *Verhandelingen over de natuurlijke geschiedenis der Nederlandsche overzeesche bezittingen door de leden der natuurkundige commissie in Indië en andere schrijvers, uitgegeven op last van den koning door C. J. Temminck* (drie deelen in folio met platen en kaarten).

Ofschoon T.'s naam voor dit werk prijkt, heeft hij er echter volstrekt de hand niet in gehad. Het zoologische gedeelte is van S. Muller, H. Schlegel en W. de Haan; het botanische van P. H. Korthals, het anatomische van G. Sandifort en het ethnographische van Sal. Muller.

5°. *Esquisses zoologiques sur la côte de Guinée.* Dit werk, door T. reeds in zeer gevorderden leeftijd geschreven, gaf een onwraakbaar bewijs dat er nog jeugdig vuur in zijnen geest brandende was. Niet alleen dat het een op zich zelf veelomvattend werk was, al droeg het den nederigen naam van schetsen, maar het beloofde in zijne vóórreda vele grootsche plannen, wier volvoering door T.'s hand onmogelijk werd gemaakt, doordien hij den 30sten Januarij 1858 na een langzaam verval van krachten overleed.

Om geen van T.'s werken over te slaan, vermelden wij ook nog zijn *Coup d'oeil général sur les possessions Néerlandaises dans l'Inde archipélagique* (Leyde, 1846, 3 vol.). Dit werk is overigens min of meer heterogeen aan des schrijvers rigting en andere geschriften.

TEMPE is oorspronkelijk de naam van een bekoorlijk dal in het noorden van Griekenland, hetwelk begint op de plaats, waar de Peneus zich een' doortogt baant tusschen de bergen Ossa en Olympus. Het heeft eene lengte van omstreeks twee uren en eene zeer afwisselende breedte, die op sommige plaatsen naauwelijks 30 meters bedraagt. Het boschrijke gebergte in den omtrek en de weelderige plantengroei in het dal zelf, in de nabijheid van bergen, zoo vermaard in den heldentijd der Grieken, als de Ossa en Olympus, werden in de zangen der Ouden bij uitnemendheid geroemd, waardoor T. niet alleen zeer algemeen bekend, maar ook eenigermate als een ideaal van liefelijkheid beschouwd werd. De Romeinen gaven dien naam aan een schoon dal in het land der Sabijnen, en nog altijd wordt een bekoorlijk dal, door eene rivier besproeid, met dat van T. vergeleken. Eene uitvoerige beschrijving van T. wordt gevonden bij Aelianus in het eerste hoofdstuk van het derde boek zijner *Verscheidenheden*. T. was het tooneel van den verboden minnehandel tusschen Jupiter en Io, de dochter van Inachus, zoo als Ovidius dat voorstelt in zijne *Gedaanteverwisselingen* (I. 569), vertaald door Bilderdijk. Onder de nieuwere schrijvers, die de schoonheden van T. in het licht gesteld hebben, behoort ook Barthélemy in zijn *Voyage d'Anacharsis*. Nog in andere opzigten is het genoemde dal merkwaardig. De hoofdweg van Macedonië en Thessalië liep er door heen, en kon in den naauwen bergpas met betrekkelijk weinig troepen worden afgezet. Xerxes vond hem bezet en baande zich daarom een' weg over het gebergte heen. Philips van Macedonië versterkte dit belangrijke punt, hetgeen later ook de Romeinen deden, gedurende den oorlog tegen koning Perseus.

TEMPEL. Oorspronkelijk werd dit woord gebezigd ter aanduiding van eene afgeschotene ruimte, aan de godheid geheiligd en ook doorgaans van beelden van deze voorzien. Eerst eenvoudig en zelfs zonder dak, werden het bij meer ontwikkeling van godsdienstbegrippen, bouwkunde en smaak, prachtige gebouwen of ook wel, gelijk in Indië, uitgestrekte, met verbazende kunst en volharding in harde rotsen uitgehouwene grotten, met zuilen en allerlei beeldwerk versierd. Gelijk van deze laatsten nog onderscheidene in wezen zijn, b. v. te Ellora, op het eiland Elephantis enz., zoo vindt men ook in de middelpunten der oude Oostersche beschaving nog hier en daar overblijfselen, die een denkbeeld geven van de grootschheid der tempelgebouwen welke daar werden gesticht. Ook der Grieken kunstsmaak legde zich met ijver toe op het bouwen van heerlijke tempels, onder welke die van Jupiter Ammon in Opper-Aegypte, van Diana te Ephese, van Minerva te Athene en anderen tot de beroemdsten behoorden. Onder de veelvuldige tempels van het oude Rome verdient vooral het Pantheon vermelding (zie *Pantheon*). De Stonehenge's (zie *Stonehenge*) zijn waarschijnlijk overblijfselen van oud-Celtische tempels; de oude Germanen hadden slechts zeer weinige gewijde gebouwen, maar meest gewijde bosschen, en in hoever de op

het eiland Walcheren gevonden overblijfselen van eenen Nehalennia-T. van inlandschen of van Romeinschen oorsprong zijn, schijnt niet met zekerheid te zeggen.

Onder al de tempels der oudheid is de merkwaardigste die, welke te Jerusalem gebouwd werd als middelpunt der vereering van den eenigen waren God voor de Israëlitische natie. De eerste T. werd, nadat David er reeds vele bouwstoffen toe verzameld had, op den heuvel Moria gebouwd door Salomo, met behulp van Phoenicische bouwmeesters. Dit prachtige gebouw was een steenen regthoek van 60 el lengte, 20 breedte en 30 hoogte, aan drie zijden met zijdevertrekken, drie verdiepingen hoog en tot het bewaren van de schatten en gereedschappen des T.'s dienende. De voorzijde was open, maar voorzien van een voorportaal, even breed als het eigenlijke tempelgebouw en 10 el diep. Aan den ingang van dit voorportaal stonden de twee gegoten koperen kolommen Iachin (hij staat vast) en Boaz (in hem is sterkte), die met hare kapiteelen 23 el hoog waren. Tegen de zijdemuren en den achtermuur was eene galerij gebouwd van drie verdiepingen, met vertrekken voor de benoodigdheden en den voorraad des tempels, in dier voege, dat de dakbalken der verschillende verdiepingen rustten op inkortingen, welke aan de buitenzijde der tempelwanden op de hoogte van iedere verdieping waren aangebragt, overeenkomende met de drie verdiepingen van het gebouw zelf. Deze galerijen waren 18 el hoog. De ingang tot deze zijdegalerijen van buiten was eene deur aan de regter- of zuidzijde, terwijl men met wenteltrappen toegang had tot de bovenverdiepingen. Onmiddellijk rondom het tempelhuis liep een binnenste voorhof voor de priesters, en daaromheen een buitenste of groote voorhof.

Het eigenlijke tempelgebouw was door een middelschot van cederhout afgedeeld in twee vertrekken: het heilige en het heilige der heiligen; het eerste was door vensters verlicht, het tweede geheel donker. Aan de binnenzijde waren beide vertrekken met hout beschoten, de wanden en zolderingen met ceder-, de vloeren met cypreshout, alles belegd met dun geslagen goud. Tusschen het heilige en het heilige der heiligen was in het middelschot eene dubbele deur, mede met goud bekleed en met beeldhouwwerk versierd. Deze deuren stonden echter open, terwijl een voorhangsel, even als in den tabernakel (zie *Tabernakel*) het inzien in het heilige der heiligen belette. In dit laatste vertrek stond de verbondsark met het verzoendeksel, tusschen twee cherubsbeelden van olijfhout met goud overtrokken, 10 el hoog met vleugelen over de verbondsark uitgespreid. In het heilige stonden het reukaltaar, de gouden kandelaars, 10 in getal elk met 7 lampen, en de tafel der toonbrooden, benevens eenige gereedschappen. Op het binnenste voorhof vond men het koperen brandofferaltaar, de zoogenoemde koperen zee, een reusachtig watervat, de koperen waschvaten en de benoodigde gereedschappen tot het offeren der brandoffers.

Nadat deze T. later door de afgodische koningen was ontheiligd en van vele kostbare sieraden beroofd, werd hij na ruim vier eeuwen gestaan te hebben, bij de verwoesting van het rijk van Juda aan de vlammen ten prooi gegeven.

Na het eindigen der Babylonische ballingschap sloeg men de hand aan het werk tot het bouwen van den tweeden T., die volgens het gemaakte plan dien van Salomo in grootte moest overtreffen, maar toch ver beneden den eersten bleef in pracht en heerlijkheid. Ook miste hij de voornaamste voorwerpen, daar de verbondsark bij de verwoesting van den eersten T. mede verbrand was, zoodat in het heilige der heiligen niets was dan een steen, op welken de hoogepriester op den grooten verzoendag het wierookvat plaatste. Ook was in het heilige slechts één luchter en ééne tafel der toonbrooden — in een woord: alles was op veel minder rijke schaal dan in het gebouw, door Salomo gesticht. Daarom, en ook omdat zoo in den tijd van Antiochus Epiphanes als bij de belegering van Jerusalem door Pompejus het gebouw veel geleden had en ten deele geplunderd, ten deele verbrand was, liet de prachtlievende Herodes de Groote den T. geheel verbouwen, waarmede men eenen aanvang maakte omtrent 20 jaar v. Chr. Ofschoon de herstelling van den eigenlijken T. na 8 jaren haar beslag had, ging men echter van tijd tot tijd voort met de buitenwerken, zoodat het geheel eerst ten tijde van Agrippa, 64 jaar na Chr., voltooid was.

De geheele omvang van het heiligdom, met inbegrip der voorhoven, was 500 ellen in het vierkant; het was terrasgewijze aangelegd, zoodat het eene voorhof hooger was dan het andere, terwijl het eigenlijke tempelgebouw majestueus boven alle gebouwen uitstak. De buitenste, door eenen hoogen muur met verscheidene torens omgevene ruimte, had aan de zuidzijde drievoudige, aan de andere zijden dubbele zuilengangen, zijnde de buitenste voorhof of voorhof der Heidenen, aan de vier zijden afgepaald door den met een 3 el hoog steenen traliewerk omgeven onderwal, zijnde een hoogere dam van 10 el breedte, tot welken men met 14 trappen opklom, en die den buitensten omtrek van de binnenruimte des T.'s vormenden vierhoek uitmaakte. Over dit hoogere voorplein kwam men aan den muur, die het tempelhuis met zijne binnenste voorhoven van al de vier zijden insloot. Deze muur was aan de buitenzijde 40 el, aan de binnenzijde 25 el hoog, daar de grond aldaar zooveel was opgehoogd, dat men langs trappen door de poorten daar in kwam. Wanneer men door de Oosterpoort binnentrad, bevond men zich het eerst in den voorhof der vrouwen, eene vierkante plaats van 135 el in het vierkant, ten westen door eene schutting of muur afgescheiden van den voorhof der Israëliten. Aan de noord- en de zuidzijde had men poorten, door welke de vrouwen in haren voorhof kwamen. Boven deze poorten, met de Ooster- en Westerpoort vier in getal, waren kamers gebouwd, zoodat het geheel 40 el hoog was. Iedere poort had tot sieraad twee pilaren van 12 el in omtrek, benevens dubbele deuren, 30 el hoog en 15 el breed, belegd met gouden en zilveren platen. De Oosterpoort van Corinthisch koper, was de voornaamste; hare hoogte was 50, hare breedte 40 el. Binnen deze poort liepen rondom langs de wanden van dezen voorhof eenvoudige galerijen, op hooge, fraaije pilaren rustende. De Westerpoort vormde den ingang tot den 15 trappen hooger gelegen voorhof der Israëliten. Door deze poort kwam men in den binnensten of grooten voorhof, 187 el lang en 135 el breed, die het tempelhuis omgaf. Langs de binnenwanden van dezen voorhof waren verscheidene vertrekken ter bewaring van het voor de eerdienst benoodigde. Door een steenen hekwerk van 1 el hoogte was aan de oostzijde eene ruimte ter diepte van 11 el, uitmakende den voorhof der priesteren, voorzien van het brandofferaltaar en het waschbekken.

De T. zelf stond 12 trappen hooger dan de voorhof der priesters. Hij was opgetrokken van groote gehouwene wit marmeren blokken, rijk versierd met gouden sieraden. De hoogte en lengte bedroegen 100 el, de breedte, van het zuiden naar het noorden, 60 el. Het voorportaal, inwendig 10 el diep, was 50 el breed en 90 el hoog; het had eene deuropening (doch zonder deuren) van 70 el hoogte en 25 el breedte, en was van binnen geheel met goud bekleed. Het binnenwerk was mede verdeeld in het heilige en het heilige der heiligen. De ingang tot het heilige werd gevormd door eene deuropening met twee openstaande vleugeldeuren, voor welke opening een kostbaar geweven tapijt hing; ook het heilige der heiligen was door een soortgelijk voorhangsel bedekt.

Deze laatste T. is bij de inneming der stad door de Romeinen onder Titus verbrand en geheel vernield, hoewel de veldheer het heerlijke gebouw had willen sparen. De gouden gereedschappen, namelijk de tafel der toonbrooden en de luchter, benevens het boek der wet, werden door den overwinnaar in zegepraal ten toon gesteld. Van het gebouw zelf werd letterlijk „geen steen op den anderen gelaten."

Zie voorts over den T. van Salomo: Keil, *der Tempel Salomo's* (Dorpat 1839); Bähr, *Der Salomonischer Tempel* (Carlsruhe 1848), over den lateren: Ligtfoot, *Descriptio templi* in: *Opera* I. 549 sqq.; J. A. Ernestio, *De templo Herodis Magni*, in: *Opuscula philologica-critica* p. 347 sqq. (Ed. L. B. 1764).

TEMPEL (ABRAHAM VAN DEN), schilder, werd in 1618 te Leyden geboren en door Joris van Schooten in de kunst onderwezen. Hij schilderde historische en allegorische voorstellingen, maar voornamelijk portretten. Men vindt vermeld dat drie zijner levensgroote allegoriën op den oorlog en de nijverheid, gemerkt met de jaartallen 1649, 1650 en 1651 in de bestuurskamer der lakenhal te Leyden werden aangetroffen. Onder zijne portretten, die zich onderscheiden door een goed colorlet en eene vlakke behandeling, wordt vooral met lof gewaagd van die der regenten van het Leydsche weeshuis. Van zijne leerlingen zijn vooral Arie de Vois, Michiel van Musscher en Karel de Moor bekend.

In 1648 trad hij in 't huwelijk met Catharina van Hogemade en in 1672 is hij overleden.

TEMPELHEEREN of **TEMPELIEREN** (*Templarii*). De naam der leden van eene beroemde geestelijke ridderorde, die ten tijde der kruistogten ontstond. Toen de christenlegers onder aanvoering van Gottfried van Bouillon ten jare 1099 Jerusalem en het Heilige graf hadden veroverd, verbonden zich negen der wapenbroeders van het genoemde legerhoofd, ten jare 1118, om de reizigers en boetelingen, die uit alle oorden der christenheid naar de gewijde plaatsen stroomden, te beschermen tegen de aanvallen der ongeloovigen. Zij namen den regel der Reguliere koorheeren aan en legden ten overstaan van den patriarch van Jerusalem de drievoudige gelofte af, van kuischheid, gehoorzaamheid en armoede. In het eerst waren zij aan die geloften getrouw, terwijl zij zich ijverig kweten van de taak die zij op zich hadden genomen. Koning Boudewijn de IIde ruimde hun een gedeelte van zijn paleis in, en daar dit gebouw, naar men meende, op of onmiddellijk naast de plaats stond, eenmaal door den tempel van Salomo ingenomen, noemden zich de ridders heeren van den tempel, gelijk ook later, toen zij zich naar elders verspreidden, hunne voornaamste zetels den naam van tempels droegen. Onder die benaming ook werd de orde ten jare 1127 bekrachtigd door paus Honorius den IIden, die haar regelen gaf, zamengesteld uit die der Benedictijnen en die van Bernard van Clairvaux. Daarbij werd hun als hoofdpligt voorgeschreven het bestrijden der ongeloovigen en het verdedigen van het Heilige graf. Doch de groote diensten, welke zij te dezen aan de christenheid bewezen, deed hunne geloften van armoede wegzinken onder de aanzienlijke geschenken, hun door de erkentelijkheid van keizers en koningen aangeboden. Door rijkdom en den roem van dapperheid werd de orde overmoedig. Heinde en ver verplaatsten zich hare vertakkingen, zoodat zij tegen de helft der XIIIde eeuw in Europa 9000 gestichten bezat, welke, vooral in Frankrijk, verbazende rijkdommen hadden. Daar de aanzienlijksten overal in de orde traden en de pauselijke heerschappij krachtig door haar werd ondersteund, stegen de T. tot een aanzien dat alle andere soortgelijke vereenigingen overschaduwde. In dien tijd van haren hoogsten bloei had zij eenen grootmeester, die vorstelijken rang bezat, aan haar hoofd. Onder hem hadden de groot-prioren het bewind over de provinciën; lager stonden de bailluws, priors of commandeurs, terwijl eenige grootwaardigheidbekleeders den grootmeester ter zijde stonden. Het oppergezag berustte bij een algemeen kapittel, zamengesteld uit de oversten en eenige daartoe opgeroepen ridders. Al de leden der orde droegen ten teeken van kuischheid eenen linnen gordel. De geestelijke ridders droegen een wit, de dienstdoenden een grijs of zwart gewaad. Iedere ridder bezat drie paarden en eenen schildknaap. Te paard gezeten droeg hij over zijne wapenrusting eenen mantel van wit linnen, versierd met een achtkant rood kruis, ten zinnebeeld zijner bereidvaardigheid om voor het kruis zijn bloed te vergieten.

Toen bij de verovering van Ptolemaïs door de Mohammedanen in 1291 de laatste bezitting in Palaestina voor de christenheid verloren was, had de orde der T. eigenlijk opgehouden aan haar doel te beantwoorden. En reeds vroeger ook waren hare commanderijen de zetels geworden van overdaad, weelde, zingenot en eene ten spreekwoord geworden onmatigheid, terwijl haar grootmeester, uit Jerusalem verdreven, zich eerst te Sidon, vervolgens te Tortosa, daarna op het eiland Cyprus, vestigde. Doch het gelukte hem niet, het wereldlijke aristocratisch-hiërarchische rijk te vestigen, hetwelk hij beoogde, ook nog nadat de grootmeester Jacques de Molay ten jare 1305 door den paus naar Frankrijk geroepen werd, waar, met name te Parijs, zich de hoofdzetel der orde plaatste. De schatten, die deze met zich voerde, wekten de begeerlijkheid van Philips den Schoonen, koning van Frankrijk, wiens schatkist door vele oorlogen geheel was uitgeput. Deze begon met eenen geheel van hem afhankelijken kerkvoogd, Clemens den Vden, op den toen te Avignon gevestigden pauselijken zetel te plaatsen, en deed vervolgens de T. van de afschuwelijkste misdaden beschuldigen. Afgoderij, verloochening van de christelijke godsdienst en onnatuurlijke misdrijven werden hun te laste gelegd, en onverwachts werden, den 13den October 1307 alle T. in Frankrijk gevangen genomen, waarna de paus hetzelfde in alle landen beval bij bulle van den 22sten November van dat jaar. Nu was de kruistogt tegen de orde afgekondigd. Geene middelen werden gespaard om zelfbeschuldiging aan de betichte T. te ontwringen: beloften aan de eene, de pijnbank aan de andere zijde. Voor het laatstgenoemde middel bezweek zelfs de felgemartelde grootmeester, die echter herriep hetgeen hem door pijn ontwrongen was. Inmiddels werd eene pauselijke commissie benoemd, om kennis te nemen van de zaak der T. in Frankrijk, terwijl de paus voorts geheel Europa in afdeelingen splitste, ten einde in iedere daarvan door eene geestelijke regtbank uitspraak te laten doen. In Frankrijk riep men de ridders op, die bereid waren om de orde te verdedigen. Omtrent 900 boden zich daartoe aan, doch men koos er slechts 75 uit. Dezen verdedigden hunne zaak zoo overtuigend, dat de koning, die slechts op de schatten der orde aasde, beducht werd voor vrijspraak en daarom eigendunkelijk 54 der verdedigers, die vroeger de aangetijgde misdaden hadden bekend, maar sedert de zelfbeschuldiging herroepen hadden, als *haeretici relapsi* (ten tweedenmale tot ketterij vervallenen) ten vure liet doemen, welk vonnis aan die ongelukkigen op den 11den Mei 1310 werd uitgevoerd. Deze bloeddorstige daad verlamde al den arbeid en ook al de bemiddelende pogingen der pauselijke commissie. Daarna kwam den 13den October 1311 te Vienne de kerkvergadering bijeen, die over het lot der T. beslissen zou. De paus bekleedde er den voorzittersstoel. Negen T. verschenen eensklaps ter vergadering; zij verklaarden door 2000 gevlugte ridders gezonden te zijn, ten einde de orde te verdedigen. Hunne woorden maakten zoodanigen indruk op Clemens, dat hij vrijspraak voorzag en ten believe van den koning de zitting ophief. Den 3den April 1312 werd de tweede zitting der kerkvergadering geopend. De koning was er met eene aanzienlijke krijgsmagt tegenwoordig, en de paus, er voor uitkomende, dat hij zijne uitspraak minder grondde op de bewijsstukken dan op zijne pauselijke oppermagt, sprak de opheffing der orde uit op de vreeselijke beschuldigingen, welke door geene bewijzen hoegenaamd waren gestaafd. Ook de grootmeester werd afzonderlijk gevonnisd en ten vure veroordeeld. De goederen der orde werden, zoo het heette, aan de ridders van St. Johannes van Jerusalem geschonken, maar koning Philips had zich reeds van den rijken buit meester gemaakt. In andere landen dan Frankrijk werd de orde vrijgesproken, doch het pauselijke vonnis deed toch haar feitelijk vernietigen. Vele T. traden in de Johanniterorde, velen keerden als eenvoudige burgers in de maatschappij terug. Ook in de Nederlanden ging op die wijze deze eens zoo magtige orde te niet, hoewel men het bekende verhaal van Boxhorn (*Chronijk van Zeeland*, D. I, bladz. 317) ten aanzien van Zierikzee gerustelijk als een verdicht volksverhaal kan aanmerken. Trouwens, in ons vaderland had de orde betrekkelijk niet vele commanderijen.

Niet overal echter in Europa werd de orde geheel en al vernietigd. In Portugal en Spanje bleef zij voortbestaan, echter geheel en al gewijzigd naar den vorm der ridderorden die als eereblijken door de vorsten worden verleend. In Frankrijk echter werd, eeuwen na de opheffing der middeleeuwsche geestelijke ridderorde, de naam T. tot een gansch ander doel weder in het leven geroepen. In het laatst der XVIIde eeuw namelijk trachtten er de Jezuïten, beducht voor tegenwerking van de zijde der vrijmetselarij, deze orde naar hunne plannen te buigen, waartoe zij zich van den naam en sommige gebruiken of zinnebeelden der T. bedienden. Van het Jezuïtencollegie Clermont te Parijs uitgegaan, werd dit weefsel van misleiding ongemerkt over de vrijmetselarij, vooral in Frankrijk uitgespannen, totdat er ten laatste een tijdig einde aan werd gemaakt. Het schijnt niet met zekerheid bekend of er eenig ander verband dan de bloote naam bestaan hebbe tusschen die zoogenoemde T. en hen, welke onder dezen zelfden naam in Frankrijk na de omwenteling van 1830 ontstonden; zij zochten de St. Simonisten na te volgen en hadden eene vertakking van eene vrouwen-orde. In zeker boek, getiteld Leviticon, legden zij hunne, ten deele pantheïstische leerstellingen neder, doch sedert 1837 hebben deze T. niets meer van zich doen hooren.

Eene zeer breede lijst van schriften over de orde der T. vindt men bij van Hamelsveld, *Kerk. Historie*, D. XVIII, bl. 220—222. Als de meest aanbevelenswaardigen over dit onderwerp noemen wij, onder de onderen; Gürtler, *Historia templariorum* (Amsterdam 1691, verbeterde druk ald. 1703); Strauch, *Disputatio his-*

torica de ordine militum templi; en onder de nieuweren: Anton, *Versuch einer Geschichte des Templerordens* (Leipzig 1779), Wilcke, *Geschichte des Templerordens* (Leipzig 1826—1835, 3 dln.). Over de vernietiging der orde raadplege men: Havemann, *Geschichte des Ausgangs des Tempelherrenordens* (Stuttgard 1847); Moldenhawer, *Process gegen den Orden der Tempelherren* (Hamburg 1792); Puteanus, *Histoire de la condamnation des Templiers* (Parijs 1650, herdr. ald. 1685 en Amsterdam 1713, vermeerderd Brussel 1751); Wichmannshausen, *De exstinxione ordinis Templariorum* (Leipzig 1687); maar boven allen Raynouard, *Histoires relatives à la condamnation des chevaliers du temple*, alsmede de daarbij behoorende *Monuments*, waarin de onschuld der orde uit eene menigte bewijsstukken uit echte bescheiden ontleend, sonneklaar is aangetoond. Over de vernietiging der orde in de Nederlanden schreef Mr. de Wind eene verhandeling in H. W. en B. F. Tydeman, *Mnemosyne*, D. VI, bladz. 313 volg.

TEMPELHOFF (Georg Friedrich von) werd den 17den Maart 1737 te Trampe geboren. Hij bestudeerde te Halle voornamelijk de wiskunde en trad bij het begin van den zevenjarigen oorlog in dienst bij de infanterie, werd evenwel spoedig bij de artillerie overgeplaatst en na den slag van Kunersdorf tot officier bevorderd. Toen de vrede gesloten was, hield hij zich te Berlijn vooral met wiskundige studiën bezig. In 1780 werd hij tot leeraar der artillerie-officieren benoemd, en gaf in het volgende jaar zijn *Bombardier prussien* uit, die de theorie der ballistiek bevatte en tevens eene wederlegging van den *Bombardier français* van Bélidor was. In het jaar 1782 werd hij tot majoor bevorderd. Hij werd onderwijzer van de zonen van Frederik Wilhelm den IIden in de krijgswetenschappen, en in 1786 tot luitenant-kolonel en tot lid der academie van wetenschappen benoemd. Vier jaren later werd hij kolonel en organiseerde in 1791 de academie der artillerie, welke in den beginne uitsluitend voor officieren bestemd was. Het volgende jaar zag hem aan het hoofd der artillerie bij het corps van den hertog van Brunswijk in Frankrijk en aan den Rijn. Hij werd echter spoedig teruggeroepen, waarop hij in 1795 als kolonel en spoedig daarna als generaal-majoor het derde regiment artillerie kommandeerde. In 1802 werd hij luitenant-generaal en stierf den 13den Julij 1807 te Berlijn. Behalve door den genoemden *Bombardier prussien* en eenige wiskundige werken, maakte hij zich eenen naam als militaire schrijver door zijne *Geschichte des siebenjährigen Kriegs in Deutschland* (Berlijn 1782—1801, 6 dln.), waarvan het eerste deel eene vertaling is van Lloyds werk: *The history of the late war in Germany between the king of Prussia and the empress of Germany and her allies* (Londen 1781, 2 dln.). L.

TEMPELIEREN. (Zie *Tempelheeren*).

TEMPERA heet in de schilderstaal die vloeistof, waarmede de kunstenaar zijne drooge verwen mengt om ze met het penseel te kunnen verwerken; in meer bepaalden en algemeen gebruikelijken zin echter verstaat men daaronder die soort van schilderwijze, welke gedurende de middeleeuwen bijna uitsluitend werd gebezigd en waarbij de kleuren met verdund eiwit en lijm van gekookte perkamentsnippers waren gemengd (peinture en détrempe). De glans, dien eenige oudere, a tempera geschilderde stukken bezitten, is waarschijnlijk het gevolg van eene oplossing van was in aetherische olie, die als vernis gebezigd werd. De oud-Nederlandsche en oud-Duitsche scholen hebben daarvan dikwijls gebruik gemaakt om een fraai, somtijds zelfs warm coloriet te verkrijgen. De door van Eyck ontdekte of althans merkelijk verbeterde schilderwijze met olie heeft omstreeks het midden der XVde eeuw die a tempera verdrongen. In Italië bleef deze laatste nog wat langer in zwang, tot dat ook daar de olieverw in gebruik kwam en sedert 1500 voor kleinere schilderijen bijna uitsluitend gebezigd werd.

TEMPERAMENT. Hippocrates nam het bestaan van vier hoofdsappen in het menschelijke ligchaam aan, welke een' beslissenden invloed op het psychische leven uitoefenden. Deze vier hoofdsappen waren het bloed (*sanguis*), de gal (*cholos*), de zwarte gal (*melas cholos*) en de slijm (*phlegma*). Deze leerstelling werd ontwikkeld door Galenus tot de leer van de vier temperamenten. Hij leerde dat elk T. gevormd werd door eene bepaalde verhouding van de genoemde hoofdsappen onderling, waarvan nu eens de eene, dan weder de andere, bij de verschillende individuën de overhand heeft. Elk T. stond in betrekking tot de volkomenheden of onvolkomenheden der ziel, en had alzoo domheid of scherpzinnigheid, dapperheid of lafheid, opregtheid of valschheid enz. ten gevolge. Het T. (een latijnsch woord, *menging* beteekenende) of de menging der genoemde hoofdsappen bepaalde dus volgens hem het karakter. De vier temperamenten worden alzoo onderscheiden in het sanguinische, cholerische, melancholische en phlegmatische. Lindeman heeft in zijne *Anthropologie* (Zurich, 1844) aan de vier temperamenten de volgende Duitsche benamingen gegeven: Gleichmüthig (*phlegmatisch*), frohmüthig (*sanguinisch*), schwermüthig (*melancholisch*) en starkmüthig (*cholerisch*). Wrisberg heeft de temperamenten nog met twee vermeerderd n.l. het zachte en het boeotische, dat zich door groote spierkracht, maar weinig prikkelbaarheid en gevoel onderscheidt.

Indien men de waarnemingen op het gebied van het psychische leven laat spreken, valt het niet te ontkennen, dat daarin schijnbaar een' diepen grond voor de leer der temperamenten wordt gevonden, ofschoon zij niet bestand is tegen eene wetenschappelijke kritiek, althans niet gelijk de theorie gewoonlijk voorgesteld wordt. Kan men ook al toegeven, dat de menging der vochten grooten invloed uitoefent op de wijze waarop zich het psychische leven openbaart, dan geeft dit geen regt om die psychische modificatiën alleen tot dit beginsel terug te brengen. Alle overige deelen toch van het menschelijk organismus kunnen werking op den geest uitoefenen, zoodat sommigen beweerd hebben, dat omgekeerd de grond der verschillende temperamenten in de individuële organisatie van de ziel moest gezocht worden. De geheele theorie is daarenboven ook op verre na niet in die mate vol te houden, als de anthropologen over het algemeen wel gemeend hebben. Zij moest als het ware eene aanduiding zijn van die gemoedsgesteldheid, welke den mensch op eene duurzame en blijvende wijze karakteriseert, en tevens beweerde men dat de leer der temperamenten eene classificatie van vele wijzigingen der aandoeningen en gewaarwordingen bevatte. De ondervinding leert echter duidelijk en onwederlegbaar, dat er in den mensch groote veranderingen kunnen plaats hebben met betrekking tot hetgeen zijn physisch T. zou moeten uitmaken, zoo zelfs, dat de menschen soms van T. veranderen. Het sanguinisch T. wordt immers meest bij jeugdige voorwerpen gevonden, het cholerische behoort meer tot den mannelijken leeftijd, terwijl oude lieden gewoonlijk het phlegmatische of melancholische bezitten. Menigeen, die in de dagen van geluk een sanguinisch T. bezat, werd door rampspoed een melancholicus, en zoodanige voorbeelden zou men tot het oneindige kunnen opsommen. Daarbij komt nu nog dat de beschrijving der verschillende temperamenten vrij onbepaald is, zoodat het dikwijls zeer moeijelijk valt aan een persoon een T. toe te kennen, omdat de wijzigingen van het gemoed en psychische leven in het algemeen oneindig zijn. Hierbij komen nu nog zoo vele omstandigheden die op den mensch invloed uitoefenen, zooals klimaat, opvoeding, beroep, onderwijs, staatsregeling, godsdienstige belijdenis enz., waarin dikwijls de verklaring van zijn psychisch leven moet gezocht worden, zonder dat de theorie der temperamenten daarbij ook maar de minste opheldering kan geven. B.

TEMPERATUUR is in de natuurkunde hetzelfde als warmtegraad, t. w. de meerdere of mindere warmte, zoo als die, niet door het ligt misleidend gevoel, maar door eenen goeden thermometer wordt aangewezen. Vooral wordt het woord gebezigd ten opzigte van den warmtegraad der lucht. De uitdrukking in graden is verschillend naar de verschillende thermometerschalen (zie *Thermometer*).

In de muziek verstaat men door T. die inrigting van den toonladder, waardoor sommige toonen een weinig buiten hunne fijnste zuiverheid treden, ten einde alle intervallen behoorlijk tot elkander in verband staan.

TEMPESTA (Antonio), schilder en graveur, werd in 1555 te Florence geboren en door Santo di Titi in de kunst onderwezen. Hij had echter voornamelijk zijne bekwaamheid te danken aan Stradanus, die in hem een' gevaarlijken mededinger kreeg, en aan den invloed van Ludovico Cardi, met wien hij meermalen te zamen werkte. Desniettemin was hij een zelfstandig kunstenaar, maar die zich in de volheid zijner kracht tot buitensporigheden liet verleiden, welke evenwel steeds het kenmerk eener sterke originaliteit droegen. Zijne rustelooze phantasie stond

zijne strenge vorming in den weg, zoodat hij somtijds aan manier toegaf.

T. was een van de eersten in Italië, die landschappen en veldslagen schilderde; zijne schilderijen zijn echter minder talrijk dan zijne teekeningen, welke hij ook grootendeels zelf etste. Nog maakte hij onderscheidene cartons voor tapijtwerken. Sommige verzamelaars bezaten van hem gevechten op albast geschilderd, die o. a. door Bourguignon bestudeerd en nagevolgd zijn. In de derde verdieping der loggia van het Vaticaan ziet men fresco's en in het kasteel Caprarola fraaije arabesken van zijne hand; ook te Tivoli, in de villa d'Este en andere paleizen, zijn veldslagen en architectonische voorstellingen van hem; vele anderen zijn door den tijd vernield. Het zijn echter vooral T.'s etsen, die ons den rijkdom zijner vinding openbaren. De vastheid van omtrek en de kracht van toets dezer etsen zijn zeer opmerkelijk. De voornaamsten stellen schermutselingen, jagten, optogten enz. voor. De paarden zijn meestal wat zwaar, maar zeer levendig van houdingen en bewegingen; in zijne koppen was T. edel en vol uitdrukking. Het aantal dezer prenten is zeer aanzienlijk. Bartsch, *Peintre Graveur* XVII, p. 127 e. v. beschrijft er 1460 en dacht volledig te zijn in zijne opgaven, terwijl Gori het werk des meesters op 1519 prenten schat. Zeker zijn er Bartsch onderscheidene ontgaan, waarvan er bij Nagler, *Künstlerlexicon* XVIII, 39 worden genoemd. Deze prenten zijn gedeeltelijk met den naam des meesters, gedeeltelijk met zijn monogram geteekend. Behalve deze eigenhandige etsen zijn er nog 500 anderen, die naar teekeningen van T. zijn gemaakt. Van die teekeningen zelven zijn er betrekkelijk niet velen tot ons gekomen. De meesten zijn met de pen gemaakt en werden in haren tijd als halve wonderen beschouwd. Anderen zijn met bister of krijt geteekend. T. schijnt lang te Rome te hebben gewoond, daar vele van zijne prenten Romeinsche adressen hebben. Hij overleed in 1630.

TEMPLE (Le) was vroeger een oud en hecht gebouw binnen Parijs, dat in de geschiedenis voornamelijk bekend is geworden als de gevangenis van Lodewijk den XVIden en zijne familie. Oorspronkelijk was het, gelijk de naam reeds aanduidt, eene bezitting der Tempelheeren, en werd in 1222 door Hubert, schatbewaarder van deze orde, gesticht. Toen koning Philips de Schoone in 1312 de bezittingen der orde verbeurd verklaarde, liet hij eerst dit slot voor zijne eigene bewoning inrigten, doch schonk het later aan de ridders van St. Jan. Eerst in de omwenteling werd het dezen, wier orde verklaard werd opgeheven te zijn, ontnomen en diende toen tot staatsgevangenis. In 1816 stichtte de prinses van Bourbon-Condé in den T. een nonnenklooster. De naam T. is nog terug te vinden in dien van het *fauxbourg*, den *boulevard* en de *rue du Temple*.

TEMPLE (Sir William) was een beroemd Britsch staatsman, die in de XVIIde eeuw bij herhaling in naauwe betrekking stond tot de republiek der Vereenigde Nederlanden. Hij was in 1628 te Londen geboren en stamde af van een oud geslacht, dat vele goederen in Ierland bezat. Hij volbragt zijne studiën te Cambridge, reisde geruimen tijd op het vaste land en kwam eerst na de restauratie der Stuarts in het parlement, waar hij in 1661 het Iersche graafschap Carlow vertegenwoordigde. Hij vestigde zich te Londen en werd in 1665, na het uitbreken van den oorlog met de republiek, naar den bisschop van Munster gezonden. Sedert als resident te Brussel werkzaam, werd hem in het laatst van 1667 de taak opgedragen een verbond met de staten-generaal tot stand te brengen, hetwelk de bescherming der Spaansche Nederlanden tegen de plannen van Lodewijk den XIVden ten doel had. Met den raadpensionaris Jan de Witt ontwierp hij in weinige uren de grondslagen van dat verbond en keerde in het begin van 1668 uit Londen terug om het te sluiten. Ook Zweden trad toe, waaraan het den naam van Triple Alliantie te danken heeft. T. bewerkte vervolgens, als buitengewoon gezant van Engeland, den vrede te Aken tusschen Frankrijk en Spanje. Hij had zijnen roem als staatsman gevestigd en zich in Engeland de algemeene achting verworven.

Karel de IIde zond hem niet lang daarna, als gewoon gezant, naar 's Gravenhage, van waar hij echter teruggeroepen werd, toen het Engelsche hof het oor begon te leenen aan Frankrijk en daarentegen de Triple Alliantie wenschte te verbreken. Misnoegd over den loop der zaken, onttrok T. zich aan het openbaar leven en schreef op zijn landgoed bij Richmond zijne *Observations on the United Provinces* en een gedeelte zijner *Essays*. De oorlog van 1672 brak uit en mishaagde den Engelschen. Het bleek ras, dat de subsidiën van Frankrijk niet toereikend waren en het Britsche hof begon naar den vrede te verlangen. Onder die omstandigheden deden de staten-generaal in het begin van 1674 openingen tot het verkrijgen daarvan. De koning riep T. uit zijne afzondering en zond hem, na het sluiten van den vrede met de republiek, naar den Haag, om zoo mogelijk den vrede der republiek ook met andere mogendheden te bewerken. T. arbeidde daaraan eerst te vergeefs; doch zijn verblijf in de Vereenigde Nederlanden, waar hij zeer gezien was, werd er voor een bewijs der goede trouw gehouden, waarmede Engeland thans te werk ging. Zoodra men het over de plaats der onderhandeling eens was geworden, was T. een dergenen die door het Britsche hof naar Nijmegen werden afgevaardigd. Herhaaldelijk trachtte hij de verschillende partijen gunstig te stemmen en allerlei bezwaren uit den weg te ruimen. In het laatst van 1676 had hij een gesprek met den prins van Oranje te Soestdijk, wien hij echter weinig hoop kon geven op het spoedig sluiten van den vrede, daar de eischen van Frankrijk en Spanje nog hemelsbreed verschilden. De prins noodigde daarom T. uit om in den Haag te komen, ten einde hieromtrent de ware stemming van het Britsche hof te polsen. Met de grootste voorzigtigheid liet T. zich zoowel bij den prins als bij den raadpensionaris Fagel uit, zorgvuldig alles vermijdende, wat hoop zou kunnen geven op regtstreeksche hulp van den koning van Engeland, die slechts de rol van middelaar wenschte te spelen. Te Nijmegen teruggekeerd, ontwaarde T., dat zijne reis naar 's Gravenhage bij de Fransche gemagtigden wedér achterdocht had opgewekt. Gedurende de vredesonderhandelingen werden er, door tusschenkomst van T. en diens gemalin, stappen gedaan tot een huwelijk tusschen den prins van Oranje en Maria, de oudste dochter van den hertog van York. T., die het vertrouwen van het Engelsche volk in hooge mate genoot, omdat hij tegen het vernederende bondgenootschap met Frankrijk was, schijnt den koning iets gunstiger voor de republiek gestemd te hebben. Er kwam ten minste door zijne tusschenkomst te 's Gravenhage een verbond met Engeland tot stand. Onverwacht werd hem bevolen naar Nijmegen te gaan, waar de partijen meer tot elkander genaderd waren. Frankrijk en de staten sloten den 10den Augustus 1678 vrede en T. beijverde zich om ook andere mogendheden tot het staken des oorlogs te bewegen. Niet lang nadat hij den vrede tusschen den keizer en Frankrijk had bewerkt, werd hij naar Londen ontboden, waar de koning, wegens de houding van het parlement zich in niet geringe verlegenheid bevond, en hem de ministeriële waardigheid opdroeg.

T., hoewel rijk aan ondervinding en algemeen gehouden voor een' der eerste staatslieden zijner eeuw, was voor de hem thans opgedragen taak minder geschikt. Om den koning beter te steunen tegen het parlement en het volk betere waarborg te geven tegen willekeur, stelde hij voor, den geheimen raad tot dertig leden uit te breiden, van welke vijftien als ministers werkzaam zouden zijn, doch allen steeds tot het bijwonen der vergaderingen zouden worden uitgenoodigd. Het plan van T. beantwoordde echter geenszins aan de verwachting. Hij zelf week daarvan af door met drie anderen de voorname leiding der zaken op zich te nemen en de koning deed het geheel opgeven, door in 1681 het parlement te ontbinden, zonder den raad gehoord te hebben. T. vroeg zijn ontslag en keerde, zoo als Macauley het uitdrukt, gelijk hij dat in onrustige tijden gewoon was, naar zijnen tuin en zijne boeken terug.

Sedert dien tijd weigerde hij staatkundige betrekkingen te aanvaarden, zelfs na de verheffing van Willem den IIIden, die zijnen raad op hoogen prijs stelde en hem nu en dan op Moorpark nabij Farnham met een bezoek vereerde. T. vergunde echter zijn' oudsten zoon John in de dienst des konings te treden. Hij zelf bleef rust genieten, tot dat hij in 1698 overleed. Bij alle goede hoedanigheden welke T. als mensch en als staatsman bezat, is het niet te ontkennen, dat hij zijn vaderland grooter diensten had kunnen bewijzen, indien hij minder bezorgd ware geweest voor eigen gemak en minder vrees had gekoesterd voor de verantwoordelijkheid, die het bekleeden van een ambt hem oplegde. Misschien gevoelde hij zich beter berekend voor het volgen eener

ingewikkelde diplomatieke onderhandeling, dan voor een' openbaren regtstreekschen strijd over allerlei staatkundige vraagstukken, welke bij zijn leven aan de orde van den dag waren. Zeker was hij een goed opmerker, die zijne gedachten duidelijk en sierlijk wist uit te drukken. Behalve de reeds genoemde werken, zijn er door de zorg van zijnen secretaris Jonathan Swift (zie *Swift*) later gedenkschriften en brieven van hem uitgegeven.

TEMPO, tijdmaat, heet in de muziek de meerdere of mindere geswindheid, waarmede een muziekstuk wordt uitgevoerd. Doorgaans onderscheidt men 5 hoofdgraden, opvolgend van langzamer naar sneller heetende: largo, adagio, andante, allegro en presto. Tusschen deze heeft men nog onderscheidene T.'s, als in het langzame: largo, lento, grave, adagio, larghetto; in het middelmatige: andante, andantino, moderato, giusto, allegretto; in het snelle: allegro, allabreve, vivace, presto, prestissimo. Toeneming der geswindheid onder het uitvoeren wordt aangeduid door: crescendo; het tegendeel door diminuendo. Er bestaan verschillende werktuigen, door welke de maat naar de verlangde geswindheid wordt aangegeven. De meesten bestaan in eenen slinger, die door een raderwerk in beweging gehouden wordt en naar willekeur kan versneld of vertraagd worden.

TEMPORALIA heeten in het kerkelijk regt die inkomsten, welke genoten worden door dengene die de geestelijke diensten (spiritualia) leent. Zij bestaan in bezoldiging, tienden, grondrenten enz.

TENAILLE. Een eenvoudige inspringende hoek. In meer bijzonderen zin noemt men T. het werk dat bij eene vesting vóór de courtine en tusschen de flanken der bastions ligt. Dit werk dient om de courtine te dekken en een laag, strijkend vuur in de gracht vóór de courtine te verkrijgen, en om dit ook in de grachten te bekomen, vindt men soms aan de T. flanken aangebragt. Bij drooge grachten, dekt de T. de poterne van den hoofdwal, bij natte grachten is het eene goede ligplaats voor de vaartuigen, waarmede men de gemeenschap naar de buitenwerken wil open houden. De T. is overigens zeer weinig boven den beganen grond verheven, omdat zij het vuur uit de bastionsflanken niet mag belemmeren. *Getenailleerde linie* noemt men eene aaneengeschakelde linie, waarvan het tracé uit elkander regelmatig opvolgende uit- en inspringende hoeken bestaat. L.

TENAILLON. Een werk dat thans geheel buiten gebruik is geraakt, doch vroeger veelal diende om de kleine ravelijnen en de achterliggende schouderhoeken der bastions te dekken. Tusschen de uitspringende hoeken was gewoonlijk een kleine redan aangelegd en in de vleugels werden afsnijdingen gemaakt. L.

TENANTS. (Zie *Supports*).

TENCIN (Claudine Alexandrine Guérin de). Deze talentvolle, maar ligtzinnige vrouw werd ten jare 1681 te Grenoble geboren. Eerst in hare geboortestad, later te Lyon in een klooster geplaatst, ontvlugtte zij en begaf zich naar Parijs, waar zij zich magtige vrienden wist te verwerven, o. a. Fontenelle, door wiens tusschenkomst de paus haar van hare kloostergelofte ontsloeg. Zij wierp zich geheel en al in de armen van een onbeteugeld zingenot en ging bij gedurige afwisseling verbindtenissen aan met vele voorname personen, onder welke d'Argenson, Bolingbroke, de regent en de financier Law de meest bekenden zijn. Zij verloor daarbij hare geldelijke belangen in geenen deele uit het oog, en werd moeder van verscheidene kinderen, onder welke de vermaardste was d'Alembert, wiens vader naar men zegt, zekere Destouches Carron was. Na eenigen tijd in de bastille te hebben gezeten omdat de raadsheer in den grooten raad La Fresnais ten haren huize door een pistoolschot was gedood, werd zij het middelpunt van eenen letterkundigen kring, tot welken vooral Fontenelle en Montesquieu toetraden. Dit letterkundig leven gaf haar aanleiding tot het schrijven van eenige romans, van welke de *Mémoires du comte de Comminges* de bekendste is. Hare schriften zijn meermalen te zamen uitgegeven met die van mevr. de la Fayette, hare geestverwante, eerst te Parijs 1786, 7 dln. Onder de latere uitgaven harer *Oeuvres* verdient die van Jay en Etienne (Parijs 1825, 5 dln.) vermelding. Zij overleed te Parijs den 4den December 1749.

TENEDOS. Een zeer beroemd eiland in de Aegeïsche zee of den Archipel, omstreeks de Aziatische kust, niet ver van de plaats, waar eertijds Troje lag. Het had 80 stadiën in den omvang en eenen Apollo-tempel, en voert nog tegenwoordig zijnen ouden naam, die reeds bij Homerus bekend was. Bij de belegering van Troje verborgen de Grieken hier hunne vloot om de Trojanen in de meening te versterken, dat zij hunne plannen tegen de stad opgaven. Later was T. achtervolgens in de magt der Perzen, Grieken en Romeinen, en kwam in 1322 onder de heerschappij der Turken, die het nog bezitten. De wijnen maken bijna het eenige artikel van koophandel op dit eiland uit, en men heeft er muskaatwijn, die voor dien van Samos niet onder doet. Het zou, uithoofde van zijne ligging, zeer geschikt zijn om van dit punt eene belegering van Constantinopel te ondernemen. Uit dien hoofde is het in deze eeuw door de Turken van uitgebreide vestingwerken voorzien. De bevolking telt tusschen de 6000 en 7000 zielen; een derde daarvan woont in de hoofdstad, mede T. of Tinedo, door de Turken Bogdscha genoemd.

TENERIFFA, het gewigtigste der Canarische eilanden, die aan Spanje toebehooren, heeft op eene oppervlakte van bijna 42 □ mijlen eene bevolking van ongeveer 90,000 zielen. Ofschoon T. alleen uit vuurbergen bestaat, is dit echter het geval niet bij al de overige Canarische eilanden, waarvan de meesten ook bergen bezitten die niet vulcanisch zijn. De grond van dit eiland verheft zich amphitheaterswijze, en bezit, gelijk Peru en Mexico, ofschoon niet in dien hoogen graad, te gelijker tijd, al de luchtgesteldheden van de hitte van Africa tot de koude der Alpen. Eene lange bergketen doorsnijdt het eiland en strekt zich ten westen en noorden tot aan de zee uit. Tegen het zuiden zijn de bergen bijna geheel aaneengeschakeld, en de lucht is er zoo gezond, dat Anderson, de reisgenoot van Cook, aanraadde om alle zieken derwaarts te zenden. De oostkust is onvruchtbaar: men vindt er slechts steile, zwarte, van bergstroomen doorsneden rotsen, aan wier voet ellendige hutten, in den omtrek van allen groei ontbloot, hier en daar verstrooid liggen. Van dien kant zal dus niemand in T. een dier eilanden zoeken, welke de ouden de *gelukkigen* noemden; doch bij Orotawa, waar de grond met de heerlijkste gewassen prijkt, levert het een bevalliger gezigt op; in het dal Tacoronte is de vegetatie zoo heerlijk, dat reizigers er met verrukking van spreken. De Pico de Teyde, bij ons onder den naam van Piek van T. bekend, verheft zich boven alle bergtoppen; hij werpt altijd eenen zwaveldamp uit, en men ziet reeds op verren afstand zijne kruin zich boven den oceaan verheffen. Volgens de nieuwste metingen bereikt hij eene hoogte van 11,420 Parijsche voet boven de zee, en de schitterende witte steensoort, welke men op zijne kruin vindt, geeft hem het aanzien alsof hij met sneeuw bedekt ware. De Piek van T. is vooral bij ons merkwaardig, omdat onze zeelieden tot nu toe over hem den eersten meridiaan leidden. Het eiland levert dadelen kokospalmen, drakenbloedboomen, cacteen, koorn, katoen, suikerriet, zuidvruchten en voornamelijk wijn, waarvan nog jaarlijks tusschen de 8000 en 9000 pijpen uitgevoerd worden. De tegenwoordige bevolking is van Spaansche en Noordsche afkomst; de stam der Guanen *(Guaneschen)* of oorspronkelijke inwoners, die met zijne stormpalen en knodsen zich zoo moedig tegen de overmagt der Europeërs verzette en zoo roemrijk voor haar bezweek, is geheel uitgestorven. De hoofdstad van T., residentie van den gouverneur, is Santa-Cruz met 8,500 inwoners, eene versterkte stad met voortreffelijke haven aan de oostkust. De voormalige hoofdstad, Laguna of Christoval de Laguna, telt 9400 inwoners, is hooger gelegen, de zetel van een' bisschop en was academiestad van 1744 tot 1830.

TENIERS (David), *de oude*, schilder, werd in 1582 te Antwerpen geboren. De meeste oudere schrijvers hebben beweerd dat hij Rubens tot meester had, maar lateren hebben met Waagen gewezen op het groote verschil tusschen zijn werk en dat van de school van Rubens. Zeker is het dat hij zich naar Rome begaf, waar hij, na op zijne reis derwaarts te Frankfort zich de lessen van Elsheimer ten nutte gemaakt te hebben, de werken van een aantal vroegere en latere meesters navolgde, en in zijne geboortestad teruggekeerd in de meest uiteenloopende genres werkte. Hij schilderde echter voornamelijk bijbelsche en mythologische voorstellingen en landschappen, de laatsten gestoffeerd met tooneelen uit het Vlaamsche volksleven; voorts interieurs, herbergen, werkplaatsen van alchimisten, enz. Door een en ander verwierf hij zich vrij veel naam. Zijn werk vormt als 't ware den overgang tusschen de vroegere en latere genreschilders en in

dat hetwelk hij op rijperen leeftijd schilderde is reeds iets van de fijnheid merkbaar, waardoor zijn zoon David uitmuntte. Te Dresden vindt men van hem drie, te St. Petersburg en te Madrid mede verscheidene van zijne schilderijen. Men zegt dat hij te zamen met zijnen zoon etste, maar het is niet mogelijk, ten gevolge van de geheele overeenstemming èn van manier, èn van monogram, uit te maken welke van de onder hunnen naam bestaande prenten meer bepaald als geheel of voornamelijk van den vader afkomstig, zijn aan te merken. Hij overleed te Antwerpen in 1649.

TENIERS (DAVID) *de jonge*, schilder en graveur, een van de sieraden der Vlaamsche school, waar hij in rang onmiddellijk achter Rubens en van Dijck wordt genoemd, werd den 15den December 1610 te Antwerpen geboren. Door zijnen vader in de kunst onderwezen, schijnen echter de lessen van Rubens en vooral ook het voorbeeld van Adr. Brouwer hem van groot nut geweest te zijn. Volgens Immerzeel zouden zijne eerste werken weinig opgang gemaakt hebben; nieuwere schrijvers beweren, in overeenstemming met Houbraken, Campo Weijerman e. a. dat hij reeds vroeg uitmuntte. In het St. Lukas gilde opgenomen, bekleedde hij in 1644—1645 de waardigheid van deken. Middelerwijl (in 1637) gehuwd met Anna Breughel, de dochter van den dusgenaamden Fluweelen Breughel, werd zijn roem nu ook buiten 's lands verbreid en verwierf hij zich aldra eene positie, welke tot dien tijd aan geen genre-, alleen aan historie- en portretschilders was te beurt gevallen. Hij werd door den aartshertog Leopold Willem tot hofschilder benoemd en met eene gouden keten versierd. Christina van Zweden schonk hem mede zulk eene keten met haar portret in medaillon. Koning Philips de IVde schiep zooveel behagen in zijn werk, dat hij er eens afzonderlijke galerij voor liet aanleggen, terwijl don Juan van Oostenrijk, naar men wil, door hem in de kunst onderwezen werd en later, uit erkentelijkheid en vriendschap, het portret des meesters schilderde. Bovendien weet men dat een aantal groote heeren hem met hunne vriendschap vereerden en menigmaal bezochten op zijn buitenverblijf of kasteel, *De drie Torens* geheeten en te Perck tusschen Brussel en Vilvoorden gelegen. T. verdiende die vriendschap en die aanmoediging. Hij werkte zonder ophouden. Behalve een verbazend aantal schilderijen, schilderde en teekende hij meer dan twee honderd copiën naar de schilderijen van eerste meesters, die zich in de verzameling van den aartshertog bevonden, met welker bestuur hij belast was. Het schijnt zijn plan te zijn geweest de geheele galerij te copiëren, maar het bleef bij de copiën naar de Italiaansche schilderijen, die door onderscheidene graveurs in koper werden gebragt en eerst afzonderlijk te Antwerpen door zijnen broeder Abraham, vervolgens gezamenlijk en met een' Franschen en Spaanschen tekst in 1660 te Brussel uitgegeven werden. De bedrevenheid van T. in het copiëren was groot, maar vooral ook zijne kennis van oude, voornamelijk Italiaansche kunst. Het was dáárom dat de graaf de Fuensaldaña hem de zending opdroeg om in Engeland eenige Italiaansche schilderijen voor hem aan te koopen en hem later met rijke geschenken voor die goed volbragte dienst beloonde.

T. maakte zich verder zeer verdienstelijk door het belangrijk aandeel dat hij nam aan de oprigting der academie van schilderkunst te Antwerpen. Deze academie was als 't ware het uitvloeisel van het beroemde Antwerpsche St. Lukas gilde, dat reeds zoo lang het middelpunt en de kweekschool was geweest der Vlaamsche schilderschool. In den loop der tijden was echter meer en meer de behoefte gebleken aan eene eigenlijk gezegde school voor jonge teekenaars en schilders. Ofschoon niet meer te Antwerpen wonende, was T. toch diep doordrongen van die behoefte en van de overtuiging dat zulk eene school eigenaardig te Antwerpen te huis behoorde. Daar zijne stelling aan het hof hem daartoe meer dan een ander de gelegenheid schonk, rigtte hij zich in 1662 met de dekens van het St. Lukas gilde tot den koning, met het verzoek om zulk eene school, volgens het voorbeeld van die te Rome en te Parijs, door het gilde te doen oprigten, dat daarvoor geldelijk zou te gemoet gekomen worden. In overleg met de stedelijke regering van Antwerpen werd in Julij 1663 door den koning octrooi verleend, in October door den raad van Brabant bekrachtigd, voor de oprigting der academie, welke ondanks de beschuldigingen en verwijten door velen tegen T. gerigt, alsof hij om persoonlijke bedoelingen, het vroeger bestaande gebruik der opleiding van jonge kunstenaars in de werkplaatsen der meesters ten onder wilde brengen, voor den bloei, het aanzien en de ontwikkeling der latere Vlaamsche school, tot zelfs op onzen tijd, de rijkste vruchten gedragen heeft.

Te Brussel wonende, verloor T. in 1656 zijne vrouw, die hem zeven kinderen geschonken had, waarvan een zoon, David, de oudste was. Hij hertrouwde echter in hetzelfde jaar met Isabella de Fren, dochter van den secretaris van den raad van Brabant, bij wie hij nog vier kinderen won. Niet tevreden met den roem van een groot schilder en waarschijnlijk verlokt door het voorbeeld van Rubens en van Dijck, die tot ridders werden verheven, gaf T. reeds in 1655 en later nog eens in 1663 het verlangen te kennen om in den adelstand te worden opgenomen. Men was bereid dit verzoek gehoor te geven, maar onder voorwaarde dat hij zijne werken niet meer openlijk zou tentoonstellen, noch de kunst voor geld beoefenen. Het blijkt niet of T. in die voorwaarde al dan niet heeft toegestemd; waarschijnlijk niet en eerst in het laatst van zijn leven, in 1680, schijnt zijn wensch in zoo verre vervuld te zijn, dat hem een adellijk wapen toegekend werd, blijkens een diploma, den 30sten Mei van dat jaar door den koning van wapenen afgegeven.

Even als andere kunstenaars, die de tooneelen uit het volksleven, en niet zelden de ruwere vermaken en dartele zeden van het volk ten onderwerp kozen, hebben ook T. de verdenking en beschuldiging getroffen van groote losbandigheid en verslaafdheid aan de uitspattingen en hartstogten, welke hij zoo natuurlijk wist voor te stellen. Zeker is het dat zijn vrolijk karakter meer werd aangetrokken door dat genre, dan door de zoogenaamde monumentale kunst, waarin hij echter enkele proeven heeft geleverd, die getuigen dat hij ook ernstig kon zijn in zijne opvatting en voorstelling. Overigens hebben weinige kunstenaars de natuur zoo getrouw weten weêr te geven als hij, of met zooveel kracht de vrolijke dorpstafereelen weten af te beelden. Zijn coloriet was steeds fijn en helder; zijne lichttoonen waren prachtig; de zilverachtige toon van zijne kermissen en andere voorstellingen maakte hem bij uitstek populair niet slechts in België, maar ook in den vreemde. De verachting, waarmede eenmaal Lodewijk de XIVde de schilderijen van T. met den naam van „magots" bestempelde, is schitterend gewroken door de bewondering, waarmede tijdgenoot en nakomeling dien uitmuntenden zin voor het schilderachtige, dat gezonde realismus, die groote heerschappij over techniek en uitdrukking hebben erkend en gehuldigd.

Terwijl T. ten gevolge van zijn eerste huwelijk en de aanzienlijke voordeelen welke zijne kunst hem afwierp, ruimschoots met tijdelijke goederen gezegend was, zoodat hij te Brussel en op zijn kasteel te Perck op grooten voet kon leven, geraakte hij op lateren leeftijd in geheel andere omstandigheden en wel voornamelijk ten gevolge van een proces, dat tusschen hem en de kinderen uit zijn eerste huwelijk over geldelijke aangelegenheden werd gevoerd. Het duurde onderscheidene jaren, werd afgewisseld door tijdelijke transactiën en nog voortgezet door de kinderen uit zijn tweede huwelijk. Omtrent zijn sterfjaar heeft steeds groot verschil van gevoelen tusschen de geschiedschrijvers der kunst bestaan. Immerzeel, Michiels en onderscheidene anderen geven het jaartal 1694 op. Nasporingen in de archieven van Antwerpen, door T. van Lerius gedaan, wezen het door Decampo en Fiorillo genoemde jaar 1690 en wel den 25sten April als zoodanig aan. In 1864 werd deze meening door den heer de Bron, bibliothecaris van den hertog van Aremberg bestreden, met een beroep op de ontdekking van den heer Pinchart, archivaris van Brussel, die eene aanteekening had gevonden, volgens welke T. den 11den Februarij 1685 in de kerk van de Brusselsche parochie Coudenberg zou zijn begraven. Deze aanteekening is echter onlangs duidelijk gebleken niet op T. te slaan, maar op zijnen zoon David, insgelijks een niet onverdienstelijk schilder, die zijnen vader meermalen behulpzaam was bij zijn werk, en tot heden is het jaar 1690 als het waarschijnlijke sterfjaar aan te merken. Hij werd denkelijk te Perck, waar hij vroeger het kasteel had bezeten, dat hij tijdens het proces moest verkoopen, naast zijne tweede vrouw begraven.

Ter gelegenheid van het tweede eeuwfeest der stichting van de Antwerpsche schilder-academie werd aan haren grondlegger

een gedenkteeken gewijd, terwijl in 1865 het plan werd gevormd en de eerste maatregelen werden genomen voor de oprigting van een standbeeld van T. in zijne geboortestad, te vervaardigen door den beeldhouwer Ducajn. Intusschen heeft dat zelfde feest aanleiding gegeven tot het uitloven van eenen prijs door het gemeentebestuur van Antwerpen voor de beste levensbeschrijving van dezen kunstenaar, en gevolgelijk tot de bekrooning van twee antwoorden, het eene in de Nederlandsche taal door den heer Simillon, het andere in de Fransche taal door den heer J. Vermoelen geschreven. Zij werden opgenomen in de jaargangen 1864 en 1865 van de maandschriften *De Vlaamsche school* en *Journal des Beaux Arts*, en het is uit deze beide geschriften, op zich zelven reeds een waardig gedenkteeken, dat de bovenstaande nieuwste bijzonderheden omtrent het leven van T. zijn geput. Omtrent zijn werk zij hier nog het volgende vermeld. Het valt niet altijd gemakkelijk te bepalen, ook omtrent de schilderijen, wat door den ouderen T. op lateren leeftijd of door den jongeren in zijn' eersten tijd geschilderd is. Een aantal van zijne werken berust in Engelsche verzamelingen. In die der koningin vindt men er elf, waaronder uitmunten: *Vier kaartspelende boeren*, meer dan eene *Dorpskermis*, een *Hoofdwacht met soldaten* en een *Keuken;* in die van sir R. Peel twee, *Boerenvrijaadje* en *Een geestenbezweerder;* in de *Bridgewater Gallery* zeven, waaronder een *Alchimist;* in die van lord Ashburton vijf, waaronder *De zeven werken van barmhartigheid* (meermalen door T. geschilderd), de beroemde schilderij *Le manchot*, zijn eigen portret, enz. Voorts nog onderscheidene andere stukken in Engelsche collectiën. Het museum van den Louvre te Parijs bezit van T. *De zeven werken van barmhartigheid*, *De verzoeking van St. Antonius*, *Eene wachtkamer*, enz. Ook vele particuliere verzamelingen in Frankrijk bevatten goede schilderijen van T. Het museum te Amsterdam heeft van hem eene wereldberoemde *Wachtkamer*, met den tamboer, twee boerenstukken en een uitstekende *Verzoeking van St. Antonius;* dat te 's Gravenhage een *Alchimist* en een rijke *Keuken* (zeer beroemd). In de verzamelingen v. d. Hoop, Steengracht a. a. vindt men mede uitnemend werk van T. Het museum van Antwerpen heeft eene groote schilderij van T., *Het ontzet van Valenciennes;* dat van Brussel eenige kleinere schilderijen. De verzameling Fesch bezat onderscheidene schilderijen van den eersten rang, even als thans nog het museum van Madrid, welker onderwerpen met de bovengenoemden overeenkomen. De *Hermitage* van St. Petersburg bezit van hem de beroemde *Schuttersoptogt*, vroeger in Cassel, en de *Dorpskermis* te Perck, misschien de twee meesterstukken des schilders; het museum van Munchen, een prachtige *Jaarmarkt* en eenige kleinere schilderijen; rijker nog is de galerij van Dresden, die zes en twintig stukken van T. bezit, waaronder interieurs, dorpskermissen, landschappen, herbergen, hekserijen, een *St. Antonius*, enz. Het museum te Berlijn telt er vier; dat te Weenen wederom veel meer, meestal afkomstig uit de nalatenschap van den aartshertog Leopold, T.' beschermheer, en daaronder van de voornaamsten, dorpskermissen, schuttersfeesten, dorpsplunderingen, enz.

Het aantal prenten naar T. gegraveerd is zeer groot; het is onmogelijk hier zelfs maar de voornaamsten te noemen. Onder de beste gravuren behooren die van J. P. le Bas, L. A. Claessens, C. Boal, Greenwood, T. Basan, a. a. Het is ontegenzeggelijk dat T. zelf geëtst heeft, maar daar o. a. C. Boel en T. van den Wijngaerde zijne manier bedriegelijk hebben nagevolgd en niet zelden naar teekeningen van hem etsten, terwijl bovendien het etswerk van den ouden en den jongen T. zeer moeijelijk te onderscheiden valt, zoo ontbreekt ons nog altijd eene vertrouwbare opgave van die welker echtheid volkomen bewezen is en die van David T. den jongere alleen afkomstig zijn. Een aantal van deze prenten is uitgegeven door zijn' jongeren broeder Abraham, die te Antwerpen kunsthandel dreef. De catalogi van Rigal en Weigel en Nagler's *Künstlerlexicon* zijn op dit punt nog het veiligst te raadplegen.

Eindelijk moet hier nog bijgevoegd worden dat de voornaamste leerlingen van T. waren: David Rijckaert, M. Abtshoven, E. van Tilburg, M. van Helmont en F. du Chatal.

TENNANT (William), ten jare 1785 geboren te Anstruther in het Schotsche graafschap Fife, maakte zich bekend als dichter en Oostersch taalgeleerde. Eene ligchaamskwaal — hij verloor reeds in zijne kindsche jaren het gebruik zijner voeten, zoodat hij zich levenslang van krukken moest bedienen — belette hem niet in zijne jeugd zichzelven te oefenen, daar de middelen hem ontbraken om behoorlijk onderwijs te blijven ontvangen. Na in het jaar 1812 zich als dichter te hebben bekend gemaakt door een comisch-episch gedicht: *Anster fair*, tot onderwerp hebbende het huwelijk der in Schotland bekende Maggie Lander, werd hij onderwijzer te Danins bij St. Andrews, waar hij zich met zulk een' ijver op de classieke benevens de Hebreeuwsche, Arabische, Syrische en Perzische talen toelegde, dat hij in 1819 het hoogleeraarambt in de classieke en Oostersche talen te Dollar, en in 1837 dat in de Oostersche letterkunde te St. Andrews verkreeg. Hij gaf nog eenige andere gedichten, een treurspel *Cardinal Beaton* en *Hebrew dramas* in het licht, benevens eene Syrische en Chaldeeuwsche spraakkunst. T. overleed te Dollar den 15den October 1848.

TENNÉ. (Zie *Tawny*).

TENNEMANN (Wilhelm Gottlieb), geboren te Kleinbrembach in de nabijheid van Erfurt den 7den December 1761, werd in 1798 buitengewoon hoogleeraar te Jena en sedert 1804 professor in de wijsbegeerte te Marburg, waar hij den 30sten September 1819 overleed. T. was een ijverig voorstander der leer en methode van Kant en beoefende voornamelijk de geschiedenis der wijsbegeerte, waarin hij zich door verscheidene werken zeer verdienstelijk maakte. Zijne geschriften zijn de volgenden: *De quaestione metaphysica num sit subjectum aliquod animi a nobisque cognosci possit. Accedunt quaedam dubia contra Kantii sententiam* (Jena 1788 4°.); *Lehren und Meinungen der Sokratiker über Unsterblichkeit der Seele* (Jena 1791, 8°.); *System der platonischen Philosophie* (Leipzig 1792—1795, 4 dln. 8°.); *Geschichte der Philosophie* (Leipzig 1798—1819, 11 dln. 8°.), (niet voltooid). Nieuwe uitgaaf met aanmerkingen en bijvoegselen, door Amad. Wendt 1 dl. Leipzig 1829, 8°.); *Grundriss der Geschichte der Philosophie* (Leipzig 1812, 2de uitg. 1816, 8°.), waarvan naderhand twee verbeterde en vermeerderde uitgaven werden bezorgd door A. Wendt in 1820 en 1825. Ook heeft T. zich als vertaler verdienstelijk gemaakt door de overzetting van Hume's *Onderzoek over het menschelijk verstand*, waarbij eene verhandeling gevoegd is over het wijsgeerig scepticismus van Reinhold (Jena 1793, 3 dln. 8°.); Locke's *Proeven over het menschelijk verstand* met eenige aanmerkingen over het empirismus in de philosophie (Jena 1795—1797, 3 dln. 8°.); en Degerando's *Vergelijkende geschiedenis der stelsels van wijsbegeerte* met betrekking op de grondstellingen der menschelijke kennis (Marburg, 1806—1807, 2 dln. 8°.). Bovendien heeft T. in verschillende tijdschriften eene menigte kleinere opstellen en verhandelingen geplaatst, die van zijne kunde en werkzaamheid getuigen. Men kan evenwel zijne historische geschriften niet van eenzijdigheid vrijpleiten, omdat hij de geschiedenis en de verschillende stelsels der wijsbegeerte uitsluitend uit een Kantiaansch standpunt beschouwde. Men zie verder Wagner, *Memoria Tennemanni* (Marburg 1819, 4°.) en Creuzer's *Rede am Grabe Tennemanns* (Ebend. 1819, 8°.)

TENNESSEE, een der zuidelijke staten van de Vereenigde Staten van Noord-America, begrensd ten noorden door Virginië ten oosten door Noord-Carolina, ten zuiden door Georgie, Alabama en Mississippi, en ten westen door de Mississippi-rivier, die T. afscheidt van Arkansas en Missouri. De gedaante van T. komt zeer nabij aan die van een regthoekig trapezium, van hetwelk de kortere der evenwijdige zijden zuidwaarts is gekeerd. Behalve de Mississippi, treft men er ook de T. aan. Deze, ook wel Chenoqui genaamd, ontspringt in Noord-Carolina, neemt haren loop door T. met eene bogt door Alabama, weder door T. en ontlast zich in Kentucky in de Ohio. Onder de kleinere rivieren die zich in de T. ontlasten, noemen wij de Tellico, de Welsten en de Clinch, als de voornaamsten. Hare lengte is 240 mijlen, van welke 220 bevaarbaar zijn. Het klimaat is over het algemeen aangenaam, des zomers soms zeer heet. De grond is, vooral in de lagere streken buitengewoon vruchtbaar aan graan, vlas, hennip, tabak, indigo, katoen en tuinvruchten; ook vindt men er vele en uitgestrekte bosschen. Aan de oostelijke grens loopen twee bergruggen der Alleghanies, van welke enkele toppen zich 2800 voet boven de oppervlakte der meren in de vlakte verheffen. Door het midden van dezen staat loopt het Cumberlandgebergte, dat eene breedte heeft van 8 tot 9 mijlen. Het bereikt nergens eene grootere hoogte dan 1870 voet. Het

verdeelt den staat in het bergachtige oostelijk en vlakke westelijk T. De bergen behooren voornamelijk tot de kalksteenformatie en bevatten groote en diepe holen. De mijnen leveren ijzer, koper, lood en ook eenig goud op, doch de uitvoer is van weinig belang. Handel en fabriekwezen zijn over het algemeen onbeduidend. De landbouw maakt den voornaamsten tak van bestaan uit. De godsdienstige belijdenis is hoofdzakelijk die der Methodisten en Presbyterianen. De beschaving staat nog op een' betrekkelijk lagen trap, voornamelijk wat het volksonderwijs aangaat. Inrigtingen van hooger onderwijs, daaronder de universiteiten van Cumberland en Nashville, zijn er elf. Ook het middelbaar onderwijs vindt men er in de meeste plaatsen vertegenwoordigd. Kanalen zijn er nog zoo goed als onbekend. De hoofdstad is Nashville, op den linker oever van de Cumberland, niet verre van de noordelijke grens gelegen; de stad is goed gebouwd, heeft vele voorname gebouwen, waaronder twaalf kerken. Voorts heeft men Knoxville aan de Helston, welke plaats het middelpunt van een net van spoorwegen uitmaakt; men vindt er eene hoogeschool en een doofstommen-instituut; het getal der inwoners bedraagt 5500, zijnde ongeveer de helft van dat der hoofdstad. Verder Memphis, de voornaamste handelplaats aan de Mississippi; zij heeft door stoombooten gemeenschap met Nieuw-Orleans, en door eenen spoorweg met Charleston; het aantal inwoners is steeds klimmende en bedroeg in 1853 reeds 13,000. Eindelijk vindt men er nog: Murfreesborough, de voormalige hoofdstad van T., met 4000 inwoners, en Clarksville, de voorname stapelplaats van tabak, met 3000 inwoners.

TENOR (Ital. *Tenore*, Fr. *taille*) is in het vierstemmige gezang de tweede middelstem; zij ligt dieper dan de alt, doch haar omvang moet nog boven de melodie van den bas gaan. In een vierstemmig gezang alleen voor mansstemmen vormt zij als eerste stem de hoofdmelodie, en als tweede de hoogere middelstem.

De T. is eigen aan den man van rijpen leeftijd; zijn gewone omvang is van *d* in de kl. oct. tot eensgestreepte *f* of *g*; doch voor solotenors wordt meer omvang vereischt, en wel van *c* kl. octaaf tot *a* of *b* eensgestr. De sleutel voor den T. is de C.-sleutel.

TENOS. (Zie *Tino*).

TENOTOMIE (*Peesdoorklieving*). De doorsnijding van pezen (T.), in zeldzamere gevallen van spieren (*Myotomia*) en van peesvliezen (*Aponeurotomia*), heeft ten doel de tegennatuurlijke plaatsing en vorm van eenig ligchaamsdeel, door zamentrekking van spieren veroorzaakt, door middel van onderhuidsche doorsnijding en daardoor verkregene verlenging, op te heffen.

Wat de geschiedenis van deze kunstbewerking betreft, zoo vinden wij opgeteekend dat Roger Roonhuyzen in 1674 de pees van den tepel-sleutelbeenspier (*Musc. sternocleido-mastoideus*) doorsneed, om scheven stand van het hoofd te genezen. Zijn voorbeeld werd gevolgd door Meekren (1688), Blasius en Ten Haaf. Later sneden Thilenius (1784), Sartorius (1806) en Michaelis (1809) de pees van Achilles door ter genezing van klompvoet. In 1816 verrigtte De Gnete het eerst de onderhuidsche doorsnijding der pees van Achilles; laterondernam Dupuytren de onderhuidsche doorklieving van de pees van den *Musc. sternocleido-mastoideus* bij scheven hals. Daar echter deze proefnemingen op zichzelven bleven staan en men er naauwelijks acht op sloeg, en de peesdoorsnijdingen door hunne voorgangers verrigt, (niet onderhuidsch) de wond aan de nadeelige inwerking der lucht blootstellende, hevige ontsteking, verettering en afstooting der pezen veroorzaakten, zoo valt ligt te begrijpen dat deze kunstbewerking in vergetelheid geraakte. Alleen de veeartsen, op het voorbeeld van Lafossa, pasten haar vlijtig toe op paarden in het laatst der vorige eeuw.

Aan Stromeijer komt de eer toe de T. weder aan de vergetelheid ontrukt en haar eene plaats aangewezen te hebben onder die heelkundige kunstbewerkingen, welke sedert zijnen tijd zeer dikwijls verrigt en in vele gevallen met gunstig gevolg bekroond werden.

Voor de gevallen, waarin de T. met kans op goed gevolg kan ondernomen worden, benevens voor de wijze, waarop zij moet verrigt worden, verwijzen wij naar de verschillende handboeken, over operative Chirurgie handelende. B.

TENT. De Tenten worden thans slechts bij uitzondering in den oorlog, daarentegen in oefeningskampen zeer dikwijls tot huisvesting der troepen gebezigd. De Tenten van den nieuweren tijd zijn van linnen vervaardigd, terwijl de Ouden zich veelal van lederen Tenten bedienden. Men kan in de hoofdzaak de thans gebruikelijke Tenten in twee soorten, de kegelvormigen en de dakvormigen, onderscheiden. Het dak der eersten wordt door den kop van eenen in het midden opgerigten tentpaal of staander gedragen, dat der laatsten door een' tentbalk, die met zijne beide einden op twee loodregte tentpalen rust. Elke T. moet van eene deurklep voorzien zijn; het onderste gedeelte van het linnen op 0,3 tot 0,6 el hoogte van den grond wordt niet schuins gespannen, maar valt loodregt af; dit gedeelte wordt muur genoemd. Van het hovenste gedeelte van den muur gaan de scheerlijnen uit, waardoor het linnen van de T. gelijkmatig gespannen wordt; het uiteinde dezer lijnen wordt door piketpalen in den grond bevestigd. In de Tenten der infanterie zijn meestal een kapstok voor het ophangen van het ledergoed en eene geweerschijf tot het plaatsen der geweren, aan den staander bevestigd; in die van de cavallerie somtijds eene inrigting voor het ophangen van het zadeltuig. Bijzondere soorten van Tenten zijn die voor de hoogere officieren, generaals- of hoofdofficierstenten, verder de officierstenten, de zestienmans- en achtmanstenten. De *tentes-abris*, waarvan de Franschen zich bedienen, zijn eene uitvinding van den maarschalk Bugeaud en zijn ontstaan uit de vroegere kampzakken van de Fransche infanterie, welke men in plaats van aaneen te naaijen, van knoopen en knoopsgaten voorziet, zoodat zulk een zak tot een' vierkanten lap kan uitgespreid worden. De manschappen knoopen nu deze lappen aan elkander en steunen die met piketpalen van ruim 1,5 el lengte, waardoor zij in een oogenblik eene schuiltent hebben opgerigt. L.

TENTOONSTELLINGEN, waarbij kunstwerken openlijk ter bezigtiging worden gesteld, zijn hun ontstaan verschuldigd aan den wensch en de behoefte om de producten der schilder-, beeldhouw en andere beeldende kunsten ten genoege van het publiek bekend te maken en om tevens een' band te vormen tusschen kunstenaars en kunstvrienden. Oorspronkelijk werden zij alleen georganiseerd door bijzondere personen, die hunne werken of die hunne school bekend wenschten te maken; weldra echter gingen zij van academiën uit, en zoo had Parijs reeds in 1673 zijne eerste tentoonstelling van wege de school voor schoone kunsten. Tegenwoordig worden niet slechts door alle academiën in Europa T. gehouden, waaraan ook de bouwkunst door geteekende ontwerpen, de stempelsnijkunst en tot op zekere hoogte ook de kunstindustrie deel nemen, maar worden zij ook door kunstenaars- en andere vereenigingen vrij regelmatig georganiseerd. In Duitschland zijn die T. ten gevolge van de aaneensluiting der Kunstvereine in verschillende landen zelfs reizend geworden, op gelijke wijze als in Engeland die, welke door de verschillende vereenigingen ter bevordering der kunstindustrie werden gehouden, ten einde de kennis van en den smaak voor het schoone onder het volk te verspreiden. Ook ziet men niet zelden beroemde schilderijen van eerste meesters afzonderlijk van de eene stad naar de andere vervoeren, om er een' tijd lang tentoongesteld te blijven. Van anderen aard zijn weêr de permanente T., door kunstenaars onderling of door particulieren, die aldus den kunsthandel voor zichzelven en voor de kunstenaars trachten te drijven, georganiseerd. In de laatste jaren hebben de schoone kunsten een belangrijk deel uitgemaakt van de groote internationale T., die te Londen, Parijs, Dublin, New-York, enz. werden gehouden. T. van kunstwerken uit vroegere eeuwen zijn mede in de laatste jaren te Manchester en elders gehouden; vroeger ook in Nederland; daartoe werden dan uit bestaande kunstverzamelingen de schilderijen enz. afgestaan. Ook van prent- en etskunst, van cartons, van kunstindustrie, oude en moderne, enz. worden tegenwoordig T. gehouden.

TEOCALLI. (Zie *Bouwkunst*).

TEOS, eene Grieksche kolonie aan de kust van Ionie, ten zuidwesten van Smyrna gelegen, was eene bloeijende stad, welke zelve weder volkplantingen stichtte, totdat de inwoners, het juk der Perzische satrapen moede, voor het grootste gedeelte naar Abdera in Thracië vertrokken. Evenwel bleef T. later nog eene niet onaanzienlijke stad, 't geen door het aantal harer munten uit den tijd der Romeinen voldoende bewezen wordt. Men trof er eenige tempels aan, onder welken de meest beroemdste die

van Bacchus was. T. was de geboorteplaats van Anacreon. Uit de overblijfselen harer gebouwen is het nabnrige Sedjischik opgetrokken.

TEPHILIM (met mann. uitgang) zijn bij de Joden gebruikelijke gebedenriemen; tephiloth (met vr. uitgang) is eene verzameling gebeden voor alle dagen van het jaar; zij zijn door de zoogenoemde groote Synagoge vervaardigd. T. badderech is de titel van een gebedenboek voor reizenden.

TEPLITZ. Eene stad en beroemde badplaats in den Leitmeritzer kreits van het koningrijk Boheme, liggende in eene bekoorlijke en vruchtbare vlakte, tusschen het hooge Ertsgebergte en de Boheemsche Middelbergen aan den straatweg van Dresden naar Praag, 8 mijlen van de eerste en 12 mijlen van de laatste stad verwijderd. Zij is haren oorsprong aan de warme bronnen verschuldigd, welke de ridder Kolostug, zoo men zegt, hier in 762 ontdekte, die er een slot liet bouwen, waaraan hij den naam van Teplaulicze gaf. De stad, 4000 inwoners bevattende, is niet regelmatig gebouwd, doch heeft een vrolijk uiterlijk. Zij stond vroeger onder het gebied van den vorst Clary, die er een kasteel met eenen heerlijken tuin bezit, welke steeds voor eenen ieder open staat. Het merkwaardigste van deze stad zijn de baden; men vindt er een groot voor mannen en twee voor vrouwen, en nog een voor de laatsten in de voorstad, welke allen in 1580 zijn aangelegd. In lateren tijd zijn er nog meer anderen bijgekomen, b. v. het warme, middelmatige en koude bad in het vorstelijk Herrnhause, met eenen fraaijen tuin, waarin onderscheidene bronnen gevonden worden. Zeven baden hebben afzonderlijke bronnen, namelijk het groote mannen- en algemeene vrouwenbad in de stad, het vrouwenbad in de voorstad, het diepe bad en de vorstelijke baden. In het geheel worden tegenwoordig elf bronnen voor baden aangewend, waarvan de voornaamste de Sprudel is, wier water eene temperatuur heeft van 39,5° R. Het water van al die bronnen is kleur- en reukloos, en van een' weinig sterken alcalischen smaak. Zij behooren tot de alcalisch-salinische mineraalwateren, zonder vaste bestanddeelen, behalve een weinig ijzer, doch bezitten een' grooten rijkdom aan vrije en in het water gebonden gassoorten. De inwoners van T., die den lof van zindelijkheid en billijkheid verdienen, vinden hun bestaan niet alleen in de voordeelen, die hun de badgasten aanbrengen, maar ook in den landbouw en het vervaardigen van laken, linnen, wollen badmantels, broeken en kousen. Het nabij gelegen fraaije dorp Schönau wordt meer door ziekelijke badgasten bewoond. Ook vindt men hier fraaije en ruime hospitalen voor behoeftigen en het krijgsvolk, b. v. de groote kazern voor de zieken der Boheemsche armee, die elkander maandelijks afwisselen. Binnen het stadje wordt voor de vervrolijking der badgasten door schouwburg, concert en dergelijken gezorgd, terwijl de Schlossgarten, de Herrengarten en andere parken aangename wandelingen opleveren. In de bekoorlijke omstreken van T. bezoeken de vreemdelingen den Walcholderberg, het dorp Dorna met eenen aangenamen tuin, den Schlackenburg, het Jezuïtenklooster Maria-Schein, het dorp Graupen met de bouwvallen van eenen burg, het jagtslot Doppelburg, het stadje Bilin met eene zuurbron, de ruïne van den slotberg bij T., het stadje Dur met eene verzameling van naturaliën, kunststukken en oudheden, en Culm, waar in 1813 een veldslag voorviel, tot welks aandenken de koning van Pruissen aldaar een, van ijzer gegoten, piramidaal gedenkstuk, met een eenvoudig opschrift, liet oprigten, hetwelk door Eylert, bisschop van Potsdam, met eene toepasselijke redevoering werd ingewijd. Den 9den Sept. 1813 sloten te T. de vorsten van Rusland, Pruissen en Oostenrijk een verbond tegen Napoléon den Isten. In 1835 kwamen dezelfden met den koning van Saksen hier tot eene conferentie bijeen en in 1849 de keizer van Oostenrijk en de koningen van Pruissen en Saksen. Vergelijk: Schmelder, *Die Thermalbäder zu Teplitz* (Dresden 1842) en Küttenbrugg, *Die Thermalbäder zu Teplitz und Schönau* (Praag 1844).

TERBURG (Gerard), schilder, werd in 1608 te Zwolle uit een oud en aanzienlijk geslacht geboren, en aanvankelijk door zijnen vader, die eenigen tijd te Rome had doorgebragt, later door een' onbekenden meester te Haarlem in de kunst onderwezen. Zijn werk vond al spoedig veel bijval en om zich verder te oefenen begaf hij zich op reis naar Duitschland, Italië, Spanje, Frankrijk en Engeland. Hij bewaarde evenwel zijne oorspronkelijkheid en muntte vooral uit in het schilderen van portretten en binnenhuizen. In 1648 bevond hij zich te Munster, waar zich een aantal gevolmagtigden van verschillende landen hadden vereenigd naar aanleiding van den vredehandel. Hij maakte van onderscheidenen hunner het portret en stelde hen ten slotte op eene schilderij te samen voor, welke door Jonas Suiderhoef in prent werd gebragt. T. wilde deze schilderij, waarop 69 figuren voorkwamen, niet onder de *f* 6000 afstaan. Men vond haar nog in zijne nalatenschap, en Houbraken zag haar in de woning van den rentmeester T. te Deventer. Prins Talleyrand kocht haar uit de verzameling van v. Leyden en later ging zij in die der hertogin van Berry over, waaruit zij in 1837 voor 45000 frs. door graaf Demidoff werd aangekocht. Eene repetitie (of schets?) van deze schilderij bevindt zich in het museum te Amsterdam.

Van Munster begaf T. zich, op aansporen van den Spaanschen gevolmagtigde Pigoranda, naar Madrid, waar hij door den koning en vele grooten met de meeste onderscheiding bejegend werd. De koning verhief hem in den ridderstand en schonk hem eene gouden halsketen, eene medaille, een' kostbaren degen en sporen. T. schilderde er een aantal portretten, vooral ook van dames, bij wie hij om zijn talent, zoowel als om andere eigenschappen in zoo hooge gunst stond, dat zulks de ijverzucht der heeren opwekte, die weldra zeer gevaarlijk voor hem werd, zoodat hij besloot Madrid te verlaten. Ook te Parijs en te Londen, waar hij vervolgens vertoefde, werd zijn werk algemeen bewonderd en ruim betaald. In het eind keerde hij naar zijn vaderland terug, trad er in het huwelijk en werd burgemeester van Deventer, waar hij tot aan zijnen dood in 1681 voortging met schilderen. T. behoorde ongetwijfeld tot de beste der Nederlandsche genreschilders en muntte voornamelijk uit door eene groote natuurlijkheid en bevalligheid in het uitdrukken van verschillende stoffen, door een fijn en zilverachtig coloriet en door eene voortreffelijke werking der luchtperspectief in zijne schilderijen. Hij koos zijne onderwerpen meestal uit den deftigen stand en behandelde ze met buitengewone vaardigheid. Behalve de reeds genoemde schets, bezit het museum van Amsterdam van hem eene schilderij, *De vaderlijke vermaning* getiteld, dat te 's Gravenhage zijn eigen portret en *De officier*, die aan eene dame een' brief voorleest, hem door een' trompetter gebragt. Eenige van zijne schoonste werken bevinden zich in Engeland, waar zij tot hooge prijzen, soms van tien tot twaalf duizend gulden, zijn aangekocht; voorts in den Louvre, in onderscheidene Duitsche musea, enz.

TERCEIRA, een der Azorische eilanden, heeft eene oppervlakte van 10½ □ mijl, bewoond door 40,000 zielen. Het is door steile rotsen ingesloten, zeer moeijelijk te naderen, en de enkele toegangen worden door vestingwerken verdedigd. Even als op de andere Azores, is de gesteldheid van den bodem vulcanisch. In 1761 ontstond de krater Vagacina-piek, die nog rook en gas uitstoot; van dien tijd af dagteekenen de aardbevingen waardoor het eiland bezocht wordt. De grond is zeer vruchtbaar en levert vooral tarwe, maïs en wijn. De hoofdstad is Angra, met 18,000 inwoners. Daar zetelen de gouverneur en de bisschop der Azoren. In 1832 verzamelde Don Pedro op T. de legermagt, waarmede hij den strijd tegen zijnen broeder Don Miguel in Portugal begon.

TERENTIANUS MAURUS, een Africaan van geboorte, landvoogd van Syene in Aegypte, bloeide waarschijnlijk op het laatst der Iste eeuw na Chr. en schreef eene Latijnsche spraakkunst in verzen, getiteld: *De literis, syllabis, pedibus et metris*, een werk van doorwrochte studie en veel smaak. Dit gedicht werd het eerst te Milaan in 1497 gedrukt. Eene nieuwe editie was voor de pers bewerkt door Laur. van Santen en nagenoeg voltooid, toen de dood hem opriep. De hoogleeraar en dichter D. J. van Lennep legde de laatste hand aan dezen arbeid en gaf het gedicht in 1825 te Utrecht in 4°. uit.

TERENTIUS (Publius), met den toenaam Afer, was een beroemd Romeinsch blijspeldichter, die in het jaar 194 voor onze tijdrekening geboren werd. Hij was van afkomst een Africaan, en werd reeds als een kind onder de Carthaagsche krijgslieden in Numidië ten verkoop aangeboden, doch door eenen Romeinschen raadsheer, Terentius Lucanus, gekocht, die hem met zich naar Rome nam en voor zijne opvoeding zorgde. Toen deze hem zijne vrijheid schonk, nam hij volgens het gebruik

den naam van zijnen voormaligen heer en weldoener aan. Kort daarna vervaardigde hij eenige blijspelen, verwierf daardoor vermogen en vrienden, en werd inzonderheid met den jongen Scipio, naderhand den verwoester van Carthago en Numantia, bekend, wiens vriendschap hem op zijn landgoed dikwijls eene aangename uitspanning verschafte. Hij huwde vervolgens, en zijne dochter werd de gemalin van eenen Romeinschen ridder; later ondernam hij eene reis naar Griekenland, waarschijnlijk om nieuwe bouwstoffen voor het tooneel te verzamelen; keerde van daar, met de schatten van Menander en andere Grieksche dichters beladen, spoedig terug; doch leed schipbreuk, en kwam daarbij, of ten gevolge daarvan om. Van zijne blijspelen is nog een zestal bewaard gebleven. Zij werden door de beschaafdste Romeinen zeer hoog geschat, en zijn voor ons ook nog van vele waarde, ofschoon Terentius daarin meer als een sierlijk vertaler, dan als dichter uitmunt. De beste uitgaven zijn van Lindenbrog (Parijs 1602), Gronovius (Leyd. 1606), Bentley (Cambridge 1726 en Amst. 1727) en Westerhof (2 dln., 's Gravenhage 1726).

TERING (*Phtisis*). Onder dezen naam verstaat men de aandoeningen van verschillende organen, die een chronisch verloop hebben, groote vermagering en verzwakking van de lijders veroorzaken, meestal met rijkelijke afscheidingen gepaard gaan en koortsen ten gevolge hebben, welke het reeds sterk verzwakte ligchaam te gronde rigten. B.

TERMEN. (Zie *Terminus*).

TERMIJN. Dit woord is afkomstig van het Latijnsche woord Terminus (zie *Terminus*). De Romeinen verstonden daaronder het einde van juridieke handelingen. Reeds in de wetgeving der *Twaalf tafelen* is het begrip van Termijnen merkbaar. In het nieuwere regt is het woord zeer gebruikelijk en geeft in het algemeen eene tijdsbepaling te kennen, die voor zekere regtshandelingen moet worden in acht genomen. Van daar dat bij verbindtenissen met tijdsbepaling het verloop van den bepaalden tijd alleen voldoende is, om in verzuim te zijn. Het Wetboek van Burgerlijke Regtsvordering geeft de Termijnen aan, die bij het doen van exploiten en dagvaardingen, behooren te worden in acht genomen.

TERMINUS was eene godheid der Romeinen, de beschermer der grenzen, wiens vereering door Numa Pompilius werd ingevoerd, toen hij de akkers der burgers afzonderde en door grenssteenen van elkander scheidde. Hij werd somwijlen door een houten paal, met een mannelijk aangezigt en eenen grooten baard, zonder schouders, armen of voeten, op anderen tijd weder door eenen vierkanten steen, waarop het hoofd van eenen Pan of Sylvanus rust, voorgesteld. Bij de oude Romeinen waren deze beelden zeer heilig, en Numa verordende, bij eene uitdrukkelijke wet, jaarlijksche feesten (*Terminalia*), die ter eere van deze godheid moesten gevierd worden. Ook de mijlpalen of zekere op hooge pilaren geplaatste beelden, waardoor de mijlen en wegen werden aangewezen, droegen ondtijds den naam van *Termini;* en van hier, dat men nog tegenwoordig in de beeldhouwkunst zoodanige beeldzuilen (halve beelden, halve zuilen) *Termen* heet, waarvan het bovenste gedeelte eene menschelijke gedaante tot halverweg het lijf vertoont, doch het onderste in eenen vierkanten, benedenwaarts smaller toeloopenden pilaar eindigt; hoedanige wel in tuinen in plaats van standbeelden gevonden worden.

TERMITEN (*Termes*). De T., ook *Witte mieren* genoemd, behooren tot de orde der Netvleugelige insecten (*Neuroptera*) en onderscheiden zich van de ware Mieren (zie *Mieren*) niet alleen door ligchaamsbouw, maar ook door hunne gedaantewisseling. Het zijn dieren die in de tropische gewesten te huis behooren (evenwel zijn twee soorten — waarschijnlijk met ladingen hout — naar Europa overgekomen en tegenwoordig in Frankrijk inheemsch) en aldaar tot de grootste plagen behooren om de verwoestingen die zij aanrigten. Zijn zij eenmaal in eene woning binnengedrongen, dan hollen zij inwendig het houtwerk uit, zoodat alleen een dun buitenkantje overblijft, en een zoo doorvreten huis bij den minsten windstoot ineenstort. Bovendien vernielen zij alle eetwaren en vele andere stoffen, als linnen, katoen, papier, leder, enz. Doch niet alle soorten leven in de nabijheid der menschen; velen bouwen verbazend groote nesten in de bosschen en zelfs in dorre, opene zandvlakten.

Deze zeer gezellige insecten leven in kolonien, min of meer talrijk in individu's, somwijlen ongeloofelijk talrijk. In zoodanige kolonie ontmoet men vierderlei soort van individu's, namelijk wijfjes of koninginnen, mannetjes, soldaten en arbeiders. De beide eersten zijn in geheel ontwikkelden toestand van vleugels voorzien, de laatsten nimmer. De gewone mieren ontstaan, gelijk men weet, uit pootlooze larven; bij de T. evenwel zijn al de maskers van ses pooten voorzien. De arbeiders en soldaten zijn blind, de laatsten onderscheiden zich door bijzonder groote koppen met geweldige kaken.

Wanneer de mannetjes en wijfjes de laatste vervelling ondergaan hebben en daardoor gevleugelde dieren zijn geworden, verlaten zij gezamenlijk het nest en zwermen bij myriaden in de lucht. Alsdan staan zij aan de vervolgingen hunner vijanden bloot; vogels, hagedissen, slangen, insectenetende zoogdieren verslinden hen bij duizenden en zelfs de mensch verzamelt hen om hen geroosterd tot voedsel te gebruiken. Smeathman, die dit gebraad meermalen gegeten heeft, noemt het lekker, voedzaam en gezond.

Is de paring der T. geschied, zoo vallen zij weder op den grond en bijten elkander de vleugels af. Termiten-arbeiders wachten hen op, voeren eene koningin en een koning met zich mede en beginnen terstond eene woning van klei te bouwen, waarin beiden, of alleen het wijfje worden opgesloten in eene cel, die ongeveer de gedaante heeft van een' bakkers oven. Deze cel heeft slechts kleine openingen, groot genoeg om de arbeiders door te laten, die de koningin voederen moeten en haar de eijeren ontnemen, die zij voortdurend legt. Haar achterlijf wordt zoodanig uitgezet door het zwollen der eijeren, dat het schier 2000 maal meer inhoud heeft dan kop en borststuk en wel 5 N. duim lang wordt. De eijeren worden in afzonderlijke gangen of cellen gebragt en de daaruit voortkomende larven een' tijd lang door de arbeiders verzorgd en gevoed. Deze kweekerijen zijn niet van klei, maar van fijn gekaauwd hout opgetrokken.

De Termiten-nesten verschillen in vorm en grootte naarmate van de soort, die het nest bewoont. Sommige soorten bepalen zich tot het vervaardigen van holvormige nesten tegen boomtakken, enkele malen zelfs binnen menschelijke woningen tegen het dak aan. Anderen daarentegen, en hiertoe behooren eenige in zuidelijk Azië, Zuid-America en Africa levende soorten (*Termes bellicosus*, *fatalis*, *mordax* enz.), bouwen op en in den grond. De door haar uit klei opgerigte gebouwen hebben echter nog onderscheidene gedaanten. Zoo zijn er, die uit eene kolom bestaan, van boven met een kegelvormig dak gedekt, zoodat zij op paddestoelen gelijken; anderen hebben den meer eenvoudigen vorm van een bolsegment, nog anderen vertoonen zich als spits toeloopende heuvels met een grooter of kleiner getal torentjes op de zijden. Eenigen dezer gebouwen zijn verbazend groot; het is geenszins eene zeldzaamheid er aan te treffen van 15 of 20 voet hoogte, ja Barth zag er in het rijk Baghermi van 30 tot 40 voet hoogte en 200 voet in omtrek.

Zie voorts over deze merkwaardige insecten: Smeathman, *Some account of the Termites, which are found in Africa and other hot climates* (Londen 1781 with 4 col. plates); Hagen, *Monographie der Termiten* in *Linnaea entom.* 1855, 1858 et 1860; Harting, *De Bouwkunst der dieren* (Groningen 1862).

TERNATE, een der Moluksche eilanden op de westkust van Halmaheira (gewoonlijk Gilolo genoemd), heeft slechts 5 mijlen in den omtrek en bestaat bijna geheel uit eenen enkelen berg, die in het middelpunt in eenen krater uitloopt, waaruit in den regentijd aanhoudend rook opstijgt. Het is geheel met digte bosschen bezet, terwijl de anders menigvuldige beken en bronnen dikwijls droog zijn. Echter is de lucht voor de Europeanen niet ongezond. Behalve de specerijboomen, welke voorheen door de Nederlanders zijn uitgeroeid, heeft het eiland ook sago, kokosnoten, bananen en andere vruchten dezer luchtstreek, echter niet veel, zoodat de markt of passer veelal van Tidore en ook van Gilolo voorzien wordt; men heeft er ook Europeesche groenten en aardappelen. Herten, wilde zwijnen, veel visch en zeer smakelijke groote schildpadden worden hier aangetroffen. Ook wil men dat de grond eenig goud bevat, doch het goud komt eigenlijk van de oostkust van Halmaheira, die voorheen aan T. behoorde. Het eiland staat onder eenen sultan, die altijd onze getrouwste bondgenoot geweest is. Hij belijdt de Mohammedaan-

sche godsdienst, beheerscht ook een groot deel van Halmaheira en het noordoostelijk deel van Celebes, maar is geheel en al van de Nederlanders afhankelijk, welke de volle magt over de troonsopvolging hebben, ofschoon de kroon gewoonlijk aan den naasten erfgenaam overgaat. Hij kleedt zich op de Europeesche wijze, wanneer hij bij den gouverneur een bezoek aflegt, echter behoudt hij zijnen tulband. De inwoners drijven eenen kleinen handel met de bewoners der Soeloe-eilanden, die rijst, trepang, schildpadden, paarlen, enz., en ook specerijen verruilen; terwijl die van de andere eilanden er jaarlijks klapperolie en eenige andere kleinigheden brengen en het thans aan de Sinezen, die op Java, Amboina, enz. wonen, geoorloofd is op T. handel te drijven. Het eiland is in 5 districten verdeeld, welke elk eenen sijndschi of bestuurder aan het hoofd hebben. De hoofdstad, ook T. of Malelja genoemd, ligt op de zuidkust en is door Maleijers en afstammelingen van Portugezen bewoond. Zij is, op een' rijzenden grond tegen de helling van den berg gebouwd, heeft eene Hervormde en eene Roomsche kerk, drie moskeën en eene goede reede. De sultan woont in eenen grooten bemuurden omtrek, een vierde mijl van de stad, maar midden in de stad staat het kasteel *Oranje*, de zetel van de Nederlandsche regering, van vier bolwerken en diepe grachten voorzien. Ten zuiden van het fort is de Christen-negerij.

Het zoo herhaalde malen door uitbarstingen en aardbevingen geteisterde T. heeft op den 2den en 14den Februarij 1840 wederom de droevigste uitwerking daarvan ondervonden, en wel van zoodanig hevigen en allerverschrikkelijksten aard, als naar menschen gehengen ooit heeft plaats gehad. Des morgens van den 2den Februarij namelijk, ten 8½ ure, vertoonde de lucht zich donker en onheilspellend; een stijve noordwesten wind, vergezeld van zware regenbuijen, zweepte de wolken met kracht door het luchtruim; het uitzigt was somber en alles scheen de eene of andere buitengewone werking der natuur aan te kondigen, welke zich ook weldra bevestigde, daar er een dikke damp uit den krater opsteeg, vergezeld van een zwaar donderend geluid onder den grond, terwijl groote hoeveelheden kokende lava en gloeijende asch alles waar zij nederstortten, verbrandden en verwoestten. De schoonste tuinen der inwoners, waarin meerendeels hun bestaan en rijkdommen bestonden, werden geheel vernield. Bij afwisseling geschiedden deze braklagen, dan eens hevig, dan weder afnemend; en was het gezigt en gehoor van dit natuurverschijnsel bij dag indrukwekkend geweest, niet minder was zulks bij den avond; toen kon men klaar de uit den krater opgeworpen steenen in de somtijds vrij sterke en hoog opschietende vlammen onderscheiden. Gedurende 24 uren bleid deze verwoestende uitbarsting aan en eindigde met een angstverwekkend geraas onder den grond, hetgeen de benaauwde inwoners deed vreezen, dat de grond onder hen zou wegzinken. Doch met den schrik kwamen zij er af; de berg zweeg den volgenden dag tegen 4 ure des middags, en liet nu en dan eene kleine hoeveelheid rook opstijgen; hetwelk echter de inwoners niet gerust stelde, aangezien deskundigen verhaalden, dat de uitbarstingen na de aardbevingen plaats vinden, zoodat hier eene geheele tegenstrijdigheid plaats greep; en waarlijk, dit vermoeden is in geenen deele ongegrond geweest. Ook moet men hier nog bijvoegen, dat gedurende de uitbarstingen het gedruisch onder den grond zoo hevig was, dat twee naast elkander staande menschen met geene mogelijkheid elkander konden verstaan. Een ieder beseft, in welk een' doodsangst de beklagenswaardige inwoners van het ongelukkige T. gedurende dien tusschentijd hebben verkeerd. Eenige dagen lang blies de berg slechts rookzuilen opwaarts, zoodat de bevolking tot verademing meende te komen, doch in den nacht, die op den 14den Februarij volgde, werden zij op nieuw verschrikt; ten 12½ ure hoorde men een sterk gedruisch en gedreun, komende van en gaande naar den berg, opgevolgd door eene ligte trilling van den grond, welke van oogenblik tot oogenblik heviger werd en de niets vermoedende inwoners uit de zachte armen van den slaap wekte. Weinig lette men op deze ligte schokken, onder menschen, die aan deze natuurverschijnsels gewoon waren; maar, helaas! van lieverlede werden de schokken al heviger en heviger, ten gevolge waarvan de meesten hunne woningen ontvlugtten. Ten 3½ ure in den nacht, onder eenen allerhevigsten stortregen, gevoelde men eenen schok, waardoor menschen omvielen en woningen instortten; op verschillende plaatsen opende zich de aarde en sloot zich weder even snel. De beweging van den grond was te vergelijken bij de golving der zee, niets bleef onbeschadigd; en den 15den Februarij ten 10 ure scheen de natuur in krampachtige doodsangst; menschen en vee, alles vlugtte naar de waterzijde, bezette al de daar liggende praauwen; rang en stand werd niet in aanmerking genomen; de angst van velen was zoo groot, en vooral der vrouwen, dat sommigen tot verre door het water baadden om een vaartuig te bereiken, ten einde niet welligt hun graf tusschen de zich van tijd tot tijd openende aarde te vinden. Allerbeklagenswaardigst was hun toestand, en te meer nog, toen de natuur geheel scheen uitgewoed te hebben, de arme inwoners van hunnen schrik en benaauwdheid eenigzins waren terug gekomen en het oog sloegen op de plaatsen, waar eenige oogenblikken te voren hunne tot alle gemak ingerigte woningen gestaan hadden. Nu eerst gevoelden die brave, gulhartige en zoo gastvrije bewoners van T., dat zij alles hadden verloren; naakt en arm stonden zij bijeenvergaderd in stomme gevoelloosheid; hunne bezittingen waren verwoest, de allerkostbaarste specerijen en andere menigvuldige voortbrengselen onbruikbaar en onder puin begraven; geen stuk huisraad was verschoond gebleven, en niet één steenen huis op geheel T. was blijven staan. Ja zelfs het fort Oranje, dat gedurende twee eeuwen de verschillende aardbevingen getrotseerd had, moest voor deze woede bezwijken, en hiermede was de welvaart en het belang van T. voor Nederland gedurende eenige jaren geheel verloren. De schade der bijzondere personen werd berekend op ƒ 900,000. De aardbevingen werden ook op Gilolo en Tidore gevoeld, doch zonder eenige schade te hebben aangerigt; mede moet hierbij nog worden opgemerkt dat niet één menschelijk wezen door deze ramp het leven heeft verloren. In den aanvang waren de aardschuddingen gering en namen van lieverlede in hevigheid toe, waardoor de lieden tijd hadden zich in veiligheid te stellen; waren de schokken dadelijk zoo hevig geweest, als die van 3½ en 10 ure, dan zou gewis het grootste deel der inwoners hun graf onder de puinhoopen gevonden hebben.

TERNAUX (Guillaume Louis, baron), de grondlegger der industrie in Frankrijk, werd den 8sten Oct. 1763 te Sedan geboren; zijn vader was een welgesteld koopman en leidde ook zijnen zoon voor den handel op. Reeds op 15-jarigen leeftijd was de jeugdige T. in staat zelf als handelaar op te treden. Bij het uitbreken der Fransche omwenteling verklaarde hij zich een voorstander daarvan en nam er een ijverig deel aan. In 1790 gaf hij een geschrift uit tegen den invoer van de assignatiën, getiteld: *Vues d'un patriote sur les assignats*. Later werd hij in de zaak van Lafayette betrokken en in 1793 gedwongen naar het buitenland te vlugten. Onder het directoire keerde hij naar Frankrijk terug en stelde zich van toen af ten doel de verbetering van het fabriekwezen aldaar. Zijne uitgebreide ondernemingen beletten hem evenwel niet zich met de politieke aangelegenheden bezig te houden en zich aan het openbare leven te wijden. Als lid van de kamer van koophandel en nijverheid maakte hij zich een' welverdienden naam. Niettegenstaande hij een bekend tegenstander was geweest van het levenslang consulschap en later van het keizerrijk, stond hij bij Napoleon in hooge achting en ontving van hem menig blijk van onderscheiding. De oorlogen van het keizerrijk veroorzaakten hem belangrijke geldelijke verliezen. Hij wist zich evenwel staande te houden en zelfs zijne uitgebreide etablissementen te Napels, Cadix, Livorno, Genua en St. Petersburg te doen bloeijen. Na de restauratie toonde hij zich een vurig aanhanger van de Bourbons. Gedurende de honderd dagen, die laatste flikkering van Napoleons keizerschap, vond hij het geraden zijn vaderland te verlaten en week uit naar België. Na de tweede restauratie keerde hij naar Frankrijk terug, alwaar hij met open armen ontvangen werd en in zaken, de industrie betreffende, herhaaldelijk door de regering werd geraadpleegd. De jaren 1816—1818 getuigen van zijn goed inzigt in alles wat strekken kon ter bevordering van de volkswelvaart. Van 1818 tot 1823 had hij als afgevaardigde van Parijs zitting in de kamer. Zijn zelfstandig karakter echter was oorzaak, dat hij, ten gevolge der tegenwerking, die hij van de zijde der regering ondervond, niet herkozen werd. In 1827 echter werd hij op nieuw als lid van de kamer gekozen, waar hij zich geheel

aan de oppositie aansloot. Tijdens de Julij-omwenteling in 1830, was hij een der 221 onderteekenaars van het bekend adres. Zijne ondernemingen hadden intusschen veel geleden; hij besloot om die reden het staatkundig leven vaarwel te zeggen, en het gelukte hem zijne zaken in zooverre te herstellen, dat hij de vroeger aangegane verbindtenissen kon gestand doen. Hij stierf den 2den April 1833, den naam nalatende van veel, zoowel voor de spinnerijen, lakenfabrieken enz., als voor de verbetering der werktuigen gedaan te hebben.

TER NEUZE of NEUZEN is een stadje in de provincie Zeeland op het vaste land of het oude Staats-Vlaanderen gelegen, met ongeveer 3000 inwoners, die hun bestaan in landbouw en scheepvaart vinden; nagenoeg allen belijden de Hervormde godsdienst. T. is eene vesting van negen bastions en drie raveltjnen, allen aardewerken, die van natte grachten voorzien zijn, welke met het Kanaal van T. in verband staan, welk kanaal bij Gent zijn' aanvang neemt en T. in gemeenschap brengt met de Schelde. Hierdoor is de stad eene uitmuntende zeehaven.

TERNI, oude en merkwaardige bisschopsstad in de delegatie Spoleto van den Kerkelijken Staat, telt nagenoeg 10,000 inwoners. Zij ligt in eene verrukkelijke vallei tusschen twee armen der rivier Nera en werd ten gevolge daarvan voormaals *Interamna* genoemd. Zij is de geboorteplaats van den geschiedschrijver Tacitus en bezit nog vele overblijfselen van voormalige prachtige gebouwen. In den tuin van het bisschoppelijk paleis ziet men de ruinen van een amphitheater met onderaardsche gangen, verder op de overblijfselen van een' tempel aan Apollo gewijd en van Romeinsche baden. Ongeveer twee uren gaans van T. is de merkwaardige waterval *Caduta delle marmore*, gevormd door het water van den Velino, die van eene hoogte van 1000 Rom. voet in de Nera stort. Oorspronkelijk is dit het werk van Marcus Curius Dentatus, die in het jaar 270 voor Chr. een' marmerrots liet doorhakken om den stilstaanden en het land tot moeras makenden Velino een' afloop te bezorgen. Deze uitmonding was echter langzamerhand vervuild en verstopt; paus Clemens de VIIIste liet haar in 1596 onder opzigt van Fontana weder reinigen en verbreeden. De waterval bestaat eigenlijk niet uit een, maar uit drie elkander opvolgende vallen. De vallei is zeer vruchtbaar en beplant met olijfboomen, wijnstokken en andere vruchtboomen.

TERPANDER, een der oudste Grieksche lierdichters, leefde 650 jaren voor Chr. en muntte ook in de muziek uit. Het weinige dat van hem overgebleven is, althans op zijnen naam gaat, is door Schneidewin opgenomen in de 3de afdeeling zijner *Delectus poesis Graecorum elegiacae, iambicae, melicae* (Göttingen 1839).

TERPEN is de naam van die hoogten in Friesland, welke aldaar vóór de indijkingen zijn aangelegd tot wijkplaatsen voor menschen en vee bij buitengewoon hooge overstroomingen. Ten tijde van koning Radboud, in de VIIIste eeuw zijn vele nieuwe aangelegd en de bestaande vergroot. Na de indijkingen werden zij overbodig. Onderscheidene dorpen dragen er nog den naam naar, gelijk Ureterp, Wynjeterp e. a. Het woord schijnt verwant met *dorp*, misschien ook met *turf*.

TERPENTIJN is de naam van een kleverig vocht, dat na het insnijden van den bast uit de stammen van pijnboomen, dennen en andere soorten van het geslacht *Pinus* vloeit. Het is eene meestal heldere, lichtgeel gekleurde vloeistof, die een' eigenaardigen reuk en bitteren smaak bezit, aan de lucht spoedig hard wordt, oplosbaar is in alkohol en aether en als een mengsel van hars en terpentijnolie moet beschouwd worden.

Men onderscheidt verschillende soorten van T. De gemeene T., die uit *Pinus sylvestris* en *Pinus abies* (mastboom en spar) vooral in het Thuringerwoud en Schwarzwald verkregen wordt, geeft door destillatie met water Terpentijnolie die overgaat, en eene geelachtige massa die achter blijft en *gekookte* T. heet. Destilleert men den T. *zonder* water, dan verkrijgt men een bruin product, het kolophonium, dat wegens het gebruik dat men daarvan maakt vioolhars genoemd wordt. Dit ligchaam is bros en doorschijnend, heeft veel glans en bestaat uit drie bewerktuigde zuren, van gelijke zamenstelling.

Wordt de T. onder bijvoeging van water omgesmolten en doorgezegen, dan verkrijgt men na de stolling de zoogenoemde *witte hars*. Door herhaling van deze bewerking, waardoor de hars hoe langer hoe bruiner van kleur wordt, verkrijgt men het Borgondisch pik, dat de schoenmakers op bekende wijze bezigen.

Andere soorten van T. zijn de Straatsburger of Elsasser, die uit *P. pectinata*, de Fransche die uit *P. Pinaster* (zeepijn), de Venetiaansche die uit *P. Larix* (lorkenboom), de Hongaarsche die uit *P. Pumilio* gewonnen wordt, enz.

Men gebruikt den T. voor het week maken van harsbevattende mengsels, met name voor de bereiding van zegellak en lutum, in de geneeskunde en voor de bereiding van harszeepen. R. S. T. M

TERPENTIJNOLIE is het vlugtig bestanddeel van den terpentijn, dat daaruit door destillatie met water wordt afgezonderd. De met waterdampen bezwangerde olie wordt gezuiverd door nog eens te destilleren over kalk en chloorcalcium.

De aldus verkregen olie is helder, kleurloos, breekt het licht sterk, heeft een' kenmerkenden reuk en brandenden smaak, een soortelijk gewigt van 0,864 en kookt bij 160° C. In sterken alkohol, aether en vette oliën is de T. oplosbaar, in water bijna niet, maar toch genoeg om daaraan haren reuk mede te deelen. Zij zelve lost zwavel, phosphorus en kaoutchouk op. Merkwaardig is de werking die de T. en de zuurstof der lucht op elkander uitoefenen. Terwijl de olie de zuurstof der lucht opslorpt en daardoor de oxyderende werking van waterstof-hyperoxyde verkrijgt, ondergaat zij zelve eene langzame verbranding; zij wordt zuur onder vorming van een weinig hars en mierenzuur.

Leidt men zoutzuurgas door T., dan verbinden deze beide stoffen zich tot een kristallijn ligchaam, dat men den naam van kunstkamfer gegeven heeft. Door destillatie van deze kamfer met kalk, verkrijgt men weder T., maar met eene gewijzigde eigenschap. Terwijl namelijk de gewone T. al naar zijnen oorsprong den gepolariseerden lichtstraal links of regts doet afwijken, is deze T., die men *camphilen* genoemd heeft, zonder werking op het gepolariseerd licht. Met het water kan de T. vier verschillende verbindingen aangaan.

De T. behoort tot de koolwaterstoffen, d. i. tot die verbindingen, welke alleen uit koolstof en waterstof zijn opgebouwd. De verhouding waarin de genoemde elementen in de T. voorkomen (15 gewigtsdeelen koolstof tegen 2 gewigtsdeelen waterstof) is volkomen dezelfde, als die waarin zij citroenolie, bergamotolie, oranjeolie en nog eenige andere reukstoffen uit het plantenrijk vormen. Men brengt al de koolwaterstoffen van deze zamenstelling tot ééne groep, die der *Camphinen*.

Men gebruikt de T. voor de bereiding van vernissen, voor het verdunnen van olieverwen en voor het branden in lampen. Voor dit laatste gebruik moet men evenwel de T., die wegens haar groot gehalte aan kool, onder gewone omstandigheden eene sterk rookende vlam geeft, òf met de viervoudige hoeveelheid wijngeest vermengen, òf de luchttrekking in de lamp zeer sterk vermeerderen. De T. wordt ook in de geneeskunde gebezigd: na inwendig gebruik verlaat zij niet of weinig veranderd het ligchaam weder met de urine, waaraan zij den reuk van viooltjes mededeelt. R. S. T. M.

TERPSICHORE. Eene der negen zanggodinnen, en wel die der danskunst, aan welke men de uitvinding dier kunst en van het koorgezang gewoonlijk toeschrijft. Zij wordt gemeenlijk in een luchtig gewaad, met bloemen bekranst, eene tamboerijn (*tympanum*) in de hand, en in de levendige houding eener dansende vrouw afgebeeld.

TERRACINA, eene stad in het zuiden van den Kerkelijken Staat, aan de golf van Gaeta, in de delegatie Frosinone. Zij is de zetel van eenen bisschop en heeft 8000 inwoners. Hare hoofdkerk is gebouwd op de plaats, waar vroeger een tempel van Jupiter stond, en prijkt met het laatste werk van Canova. De stad ligt aan de oude via Appia en is ongezond, wegens de nabijheid der Pontijnsche moerassen. Men vindt er nog de overblijfselen van een kasteel van Theodoric, den koning der Oostgothen en van eenen anderen burg uit de middeleeuwen. T. is het Anxur der Volscen, hetwelk in het begin der Vde eeuw voor Chr. door de Romeinen genomen werd, en later zoowel door hen als door de Grieken met den naam Tarracina of T. werd aangeduid. Horatius vermeldt het in de vijfde satire van zijn eerste boek en Virgilius in het zevende boek van Aeneas. In

overoude tijden werd er een god Anxurus vereerd, in wien men later Jupiter herkende. In de nabijheid waren een boschje en een tempel, gewijd aan Feronia, die voor de gemalin van Jupiter Anxurus werd gehouden.

TERRA COTTA is de gemeenschappelijke benaming voor eene veelomvattende soort van overblijfselen uit klei of leem vervaardigd. Reeds in de mythische kunstgeschiedenis der Grieken worden Dibutades, Rhecus en Hyperbius geroemd als meesters in het bewerken van aarde, zonder dat het blijkt of die werken gebakken, of wel slechts in de zon gedroogd werden. Homerus spreekt van aarden schotels. Waar de grondstof in ruime mate en gemakkelijk te verkrijgen was, is het pottebakkershandwerk reeds vroeg gedreven en de smaak der Grieken begon al spoedig die aarden voorwerpen met ornamenten te voorzien, of daaraan door de toevoeging van gekleurde stoffen, meer bepaald van eene roodachtige aarde, eene zekere bevalligheid bij te zetten. Deze beginselen der plastiek heeft men vooral leeren kennen door de nieuwere ontdekkingen in de oudste steden van Etrurië. Men vond daar reliefs op vaatwerk en figuren, die tot de incunabelen der kunst behooren. Men ziet daaruit dat het aanbrengen van kleuren reeds een stap voorwaarts was, daar de oudste aardewerken, met reliefs versierd, van ééne kleur zijn. Toscane en Rome schonken het aanzijn aan eene menigte beeldwerken en reliefs in gebakken aarde. Deze kunstwerken, niet zeer groot van omvang, ofschoon de Etruriërs geheele friezen en gevelstukken in T. C. hebben gekend, leveren ons het bewijs van de bekwaamheid der *officinae figulinae*, die in Rome en Italië verspreid waren. Door graaf Caylus werden voor het eerst de overblijfselen uit T. C. vervaardigd, in Italië verzameld; Chr. Townley bragt eene verzameling bijeen, die later in het Britsche museum geplaatst werd. Seroux d'Agincourt vermaakte de zijnen aan het vaticaan. Naauwkeurige onderzoekingen hebben in de vaatwerken eene groote verscheidenheid in het gebruik der grondstof doen ontdekken, welke voor de techniek van groot belang is. Men onderscheidt stukken die enkel in de lucht gedroogd, anderen die eenvoudig gebakken zijn; weder anderen die gebakken en daarna beschilderd zijn; gevernisste werken met ingebrande kleuren; eene gemengde soort, waarbij de kleuren deels ingebrand, deels alleen geschilderd zijn en eindelijk, de kostbaarste soort, werken die rijk verguld zijn. In al die soorten heerscht wederom de grootste verscheidenheid in de fijnheid der grondstof. Veel van hetgeen tot ons gekomen is, kan slechts òf een model, òf een afgietsel zijn. Eerst in lateren tijd heeft men hoogere waarde toegekend aan de oude Germaansche werken van deze soort. Men heeft er een oorspronkelijk architectonisch begrip, eene zelfstandige ornamentatie en eene vrij groote mate van technische vaardigheid in herkend. Sedert de XVI^de^ eeuw werd weder veel in T. C. gewerkt. Bernard de Palissy was toen voor vazen, schotels en figuren van die stof beroemd; in Italië werden geheele busten uit aarde gebakken en van Michele Angelo is eene geheele reeks van schetsen in gebakken aarde voor zijne meesterstukken bewaard gebleven. In de twee laatst vorige eeuwen veronachtzaamd, werd de T. C. in onzen tijd weder veelvuldig voor vazen en dergelijken gebezigd. Te Parijs en te Sèvres wordt het in de kunstenaars-ateliers bewerkt en vooral ook is deze grondstof geschikt voor architectonische versierselen, die op deze wijze goedkoop en ook voor landen, die arm zijn aan bouwbaren steen, verkrijgbaar werden. Wel is waar zijn de ornamenten welke in zink gegoten worden, nog goedkooper, maar de T. C. is ongetwijfeld veel meer geschikt voor eene artistieke bewerking en meer in harmonie met den steen der gebouwen.

TERRA DI LAVORO (vertaald *Bouwland*) was eene provincie in het voormalige koningrijk Napels, grenzende ten noorden aan Abruzzo citeriore en ulteriore II, ten noordwesten aan den Kerkelijken Staat, ten westen aan den Tyrrheenschen zeeboezem, ten zuiden aan de provinciën Napoli en Principato citeriore en ten oosten aan Principato ulteriore en Molise. Zij maakte het noordelijke gedeelte van het oude Campanië en het zuidoostelijke van Latium uit en bevatte in 1863 op 106¾ □ mijl 643,830 inwoners. Deze provincie behoorde tot de vruchtbaarsten van het oude koningrijk en nu van het nieuwe Italiaansche rijk, en werd bij de oude Romeinen gedeeltelijk *Campania felix* genoemd. De hoofdstad is Capua (zie *Capua*); de overige merkwaardige steden zijn Caserta, Gaeta, Nola, Sora, Piedimonte, Aversa, Fondi, San Germano, Arpino, Maddaloni en Teano. De vijf eerstgenoemden geven hunnen naam aan de 5 districten, waarin de provincie verdeeld is.

TERRA FIRMA, eene landstreek van Zuid-America, tusschen het eiland Trinidad en de landengte van Panama, onder de verzengde luchtstreek en den 13^den^ graad N. Br. en den 2^den^ Z. Br. liggende, door Christoffel Columbus aldus genaamd; zij is vruchtbaar in Turksch koren en in vruchten, en bevat het voormalig Nieuw Andalusië, Venezuela, Rio de la Hacha, Santa-Martha, Carthagena, het eigenlijk T. F., Popajan, Nieuw Grenada en Nieuw Castilië. In engeren zin bevat Tierra firme (volgens de Spaansche uitspraak) de landengte van Panama van de Golf van Darien aan de Caraïbische zee tot aan de Baai van Panama in de Stille Zuidzee.

Vroeger noemden de Venetianen T. F. al die landschappen in het vaste land om de golf van Venetië, welke hunne republiek onderdanig waren.

TERREIN. De gedaante van de oppervlakte der aarde, met betrekking tot het militair gebruik. Het karakter van het T. wordt hoofdzakelijk bepaald door de verdeeling van hoogten en laagten, de betrekkelijke hoogten en laagten, welke men vindt, de volstrekte gemiddelde hoogte van de landstreek boven de oppervlakte der zee en den aanbouw. Elk T. kan uit een militair oogpunt op drie verschillende wijzen beschouwd worden, namelijk ten opzigte van de beweging der troepen, van het gevecht en van het onderhoud. Men noemt een T. *open* als het het uitzigt niet belemmert; *bedekt* als het door bebouwing van allerlei aard, gebouwen en bewoonde plaatsen, tuinen, heggen, bosschen enz. het uitzigt beperkt; *doorsneden* als grachten, slooten, heggen, enz. de vrije beweging belemmeren. Men spreekt daarenboven van *bebouwd* en *onbebouwd* T. en naarmate van het algemeene karakter der landstreek of van enkele terreinvoorwerpen van *bergachtig*, *laag*, *moerassig*, *golvend* of *heuvelachtig* T. Men kan de gesteldheid en de eigenschappen van het T. leeren kennen door verkenning en opname; de uitkomst daarvan wordt voorgesteld door de terreinteekening en als die niet voldoende is, door de terreinbeschrijving. Door teekening en beschrijving heeft men dus een zeker middel, om zonder het T. zelf te zien, daarvan een juist denkbeeld te verkrijgen. Het doelmatige gebruik van het T. is dan gegrond op de kennis daarvan, zoo als men die op eene der genoemde wijzen verkregen heeft, benevens op de kennis der oogmerken, die men in den oorlog wil bereiken en van de middelen daartoe, dat is de vechtwijze, de bewegelijkheid, de verpleging, de wapensoorten in het bijzonder en de troepen in het algemeen. Terreinleer is de wetenschap van het T., van zijne gedaante, van de middelen om er mede bekend te worden en van de wijze, waarop men het gebruiken moet.

Bronnen: O'Etzel, *Terreinleer*, uit het Hoogd. vertaald door G. A. van Kerkwijk (Breda 1838); von Gomez, *Terrainlehre zum Unterricht für die Offiziers der oesterreichischen Armee* (Weenen 1824); von Wackerfeld, *Allgemeine Terrainlehre* (Weenen 1825); von Meldegg, *Ueber Terraingestaltungen und deren nächsten Beziehungen zu den Hauptmomenten der Taktik* (Weenen 1826); von Heinzman, *Die Grundzüge der Terrainlehre* (Stuttgard 1861); Pz. (Pönitz), *Practische handleiding tot de verkenning en beschrijving des terreins*, uit het Hoogd. vertaald door A. J. van Schermbeek ('s Gravenhage 1843). L.

TERRITORIAAL STELSEL heet in het kerkregt die verhouding van den souverein des lands tot de kerk, waarbij hem het oppergezag over kerkbestuur en kerkelijke zaken wordt toegekend, zoodat hij, mits niet tegen de beginselen en voorschriften van het Christendom handelende, niet alleen de aanstelling en het ontslag heeft van godsdienstbedienaars, kerkbestuurders en kerkelijke bedienden, maar ook het oppergezag in liturgie en leer. Het gaat dus uit van de grondstelling: *cujus regio, ejus religio* (gebied over het land brengt gebied over de godsdienst mede); en hoezeer het regtstreeks leidt naar een zoo te noemen wereldlijk pausdom (caesareopapaat), heeft het in de Luthersche kerk van Duitschland, als overdrijving van het episcopaalstelsel, vele verdedigers gevonden, met name in Pufendorf (*De habitu religionis ad vitam* (Bremen 1687), waartegen Pfaff zijne verhandeling *De originibus juris ecclesiastici veraque ejus indole* (Tubin-

gen 1719) schreef. Ook Hobbes heeft het in zijnen bekenden *Leviathan* bestreden.

TERRORISMUS is een namaak-latijnsch woord, afkomstig van *Terror* (schrik, vrees, angst); men duidt daarmede een staatkundig stelsel aan, dat met geweld zijn doel tracht te bereiken en daarom de gemoederen eene prooi van angst en vrees doet worden.

Zoodanige toestand, eigenlijk de strijd tusschen de regering en de geregeerden, is doorgaans een nitvloeisel van magtsaanmatiging en schending der stellige en algemeene menschelijke regten van de zijde der magthebbenden. Niet alleen de staatkundige geschiedenis, maar zelfs die der Christelijke kerk leveren talrijke voorbeelden van zulke tijdperken. Toen bij de Fransche omwenteling de Jacobijnen door den val der Girondijnen de oppermagt in de nationale conventie in handen hadden gekregen, verklaarden zij zelfs van de tribune, dat het *schrikbewind* tot redding der republiek was ingesteld. Het tribunaal der revolutie, de wetten tegen de verdachten, de afkondiging van het krijgsregt, de instelling van de volksvertegenwoordiging en der commissiën van de revolutionaire legers en een tal bloedige strafwetten waren de middelen, waardoor iedere tegenstand tegen het revolutionair bestuur onderdrukt werd. Robespierre voerde dit stelsel, dat aanvankelijk slechts de vijanden der republiek gold, in zijne uiterste gevolgen door, daar hij vriend en vijand, republikein en koningsgezinde liet ombrengen, om de gemoederen door schrik en vrees tot zijne plannen te dwingen. Met zijnen val (9 Thermidor, 27 Julij 1794) nam ook het zoogenaamde schrikbewind (*Régime de la Terreur*) een einde.

TER SCHELLING. Een der schakels van de eilanden-keten tusschen Noordholland en de Friesche kust; het is het derde, van Texel beginnende, en ligt tusschen Vlieland en Ameland in. Aan de westzijde heeft het hooge duinen, die het tegen de Noordzee beschermen. Op de oostkust, die door de Zuiderzee bespoeld wordt, heeft men, met hetzelfde doel, zware en kostbare dijken aangelegd. De grond is op sommige plaatsen geschikt tot weien bouwland. In de XVII^de^ eeuw bloeide T. S. zeer door den koophandel.

De geschiedenis van dit eiland levert menig belangrijk gezigtspunt op. In 1373 is het door den stadhouder van Holland, Willem van Naaldwijk, tijdens deze oorlog voerde tegen de Friezen, uitgeplunderd. De beschrijving van dien aanslag levert het bewijs dat T. S. zich toen verder aan de zijde der Friesche kust moet hebben uitgestrekt. Willem en Jan van Beijeren en hertog Jan van Braband schonken den inwoners brieven van vrijwaring, waarin hun werd toegezegd, dat zij geen' inval van de ingezetenen van Holland, Zeeland en Friesland in het vervolg behoefden te vreezen. Philips van Borgondië hechtte later, in 1428, zijn zegel aan die brieven. Niettemin had het eiland dikwijls van invallen veel te lijden. In 1480, zoo vindt men vermeld, sloot Volkert Reinier, heer van T. S., een verdrag van vriendschap en koophandel met den toenmaligen koning van Engeland, Eduard. Daaruit mag men opmaken dat T. S. inmiddels tot eene heerlijkheid was verheven. Later kwam het eiland aan het geslacht Aremberg, en nog later in het bezit van de Staten van Holland en Westfriesland. De Engelschen plunderden T. S. tijdens den Engelschen oorlog in 1666 en rigtten er eene vreeselijke verwoesting aan. De huizen werden in de asch gelegd, doch zijn sedert, fraaijer nog dan vroeger, weder opgebouwd. In 1830 is er op T. S. eene nieuwe haven aangelegd, die aan de verwachting ten volle heeft beantwoord en steeds in goeden staat wordt gehouden.

TERTIAIRE FORMATIE noemt men in de geologie die reeks van rotslagen, welke boven het krijt liggen en niet tot het diluvium gerekend worden; daarenboven wegens de geaardheid der gesteenten en wegens de bewerktuigde overblijfselen uit de vóórwereld, die daarin voorkomen, eene groote en scherp gekenmerkte afdeeling van de schors der aarde uitmaken. Deze formatie is in groote en wijd uitgestrekte massa's over den geheelen aardbol verbreid, zelfs drie vierde gedeelten van de oppervlakte der Jura-formatie is er uit samengesteld. De gesteenten die zij bevat, bestaan voornamelijk uit thon, mergel, kalksteen, zand, zandsteen, conglomeraten, enz. of uit velerlei afwisselingen der lagen van deze gesteenten en hunne verscheidenheden, hier en daar met ondergeschikte beddingen van bruinkolen, ijzersteen, gips of steenzout. Aan versteeningen of bewerktuigde overblijfselen is zij de rijkste formatie van de aarde. Men vindt daarin de overblijfselen van zoogdieren, vooral van dikhuidigen, vleeschetenden en walvischachtigen, vogels, kruipende dieren, vooral uit de orde der schildpadden, visschen, schaaldieren, insecten en plantdieren (zoophyten). De overblijfselen van weekof schelpdieren maken er intusschen het grootste deel van uit en zijn in het algemeen goed bewaard en sommigen, die in de jongste lagen van deze formatie voorkomen, welke onmiddellijk door het diluvium bedekt worden en daarin als het ware overgaan, hebben groote overeenkomst met de thans nog levenden. Meer dan vier duizend versteende schelpdieren zijn reeds bepaald. Ook versteende planten komen daarin voor. Deze behooren grootendeels tot de thans niet meer op de aarde groeijende soorten; hoewel de verschillen tusschen de versteende en thans nog bestaande soorten dikwerf zeer gering zijn en de eersten in het algemeen tot de thans nog groeijende geslachten kunnen herleid worden.

Naar gelang van de verhouding der uitgestorvene tot de levende soorten van weekdieren, heeft men in navolging van den Engelschen geoloog Lyell, deze formatie in de volgende vormingen onderverdeeld, als:

Eocene van de Grieksche woorden *ηώς*, *morgenrood*, en *καινός*, *nieuw*, waarmede men de oude of onderste lagen van de T. F. aanduidt, als het begin der tegenwoordige schepping en waarin de uitgestorvene soorten de thans levenden verre overtreffen.

Miocene van *μειον*, *minder*, en *καινός*, *nieuw*, waarmede men te kennen geeft, dat slechts weinige daarin voorkomende soorten met de tegenwoordige dierenwereld overeenstemmen. Terwijl in de

Pliocene, van *πλειων*, *meer*, en *καινός*, *nieuw*, een groot gedeelte der versteende soorten met de thans levenden overeenstemt. En in de

Pleistocene, van *πλειστος*, *meest*, en *καινός*, *nieuw*, waarin het grootste deel der versteende soorten met die der hedendaagsche wereld overeenstemt.

Over dit gewigtig onderwerp kan men verder nalezen: Lyell, *Principles of Geology, the sixth edition*, vol. III, en Herner, *Adress at the anniversary meeting of the geol. soc. of London*, 1847. *Geol. Quart-Journal*, 1847 III.

Als voorbeelden van deze formatie kunnen wij onder anderen de volgenden aanvoeren:

De bruinkolen-formatie, welke in het noordelijk gedeelte van Duitschland, gelijk ook in het noordelijk gedeelte van Boheme zeer verbreid is, behoort tot de miocene-vorming. Zij bestaat voornamelijk uit thon, zand en zandsteen met ondergeschikte inbeddingen van bruinkolen.

De molasse-formatie der Alpen is mioceen of midden-tertiair en bestaat uit zandsteen, nagelfluë, thon, schieferthon, mergel en bruinkolen-beddingen.

De steenzout-formatie aan den noordrand der Karpathische gebergten, zoo als bij Wieliczka is evenzeer mioceen en bestaat voornamelijk uit zandsteen, thon en mergel, tusschen welke groote massa's van steenzout liggen.

De bestanddeelen, waarmede het bekken van Mentz en het geheele bekken van den Rijn tot Bazel opwaarts, is gevuld, zijn deels tertiair, deels van latere vorming. De velerlei beddingen, die hier onder elkander worden aangetroffen, zijn deels plioceen, deels mioceen; even zoo is het gelegen met de lagen, die in het bekken van Weenen en van Moravië tot eene aanzienlijke dikte voorkomen en uit thon, mergel en zand bestaan.

De rijk aan nummulithen zijnde zandsteen en het schieferthon van het gebied der Alpen en de Karpathen behooren tot de eocene of onder-tertiaire formatie. Evenzoo zijn de beddingen in de bekkens waarin Londen en Parijs liggen, eoceen en bestaan uit plastische thon, Londen-thon en grofkalk.

Voor zooverre bekend is, zijn de leemgronden van Elbergen en Winterswijk in Gelderland de eenige tertiaire vormingen, die in het noordelijk gedeelte van ons vaderland voorkomen, waarin men versteende overblijfselen vindt van visschen (als haaijetanden), van schaal- en weekdieren.

TERTIE. is $\frac{1}{60}$ van eene seconde tijds. Deze verdeeling is echter weinig in gebruik, daar men gedeelten eener seconde doorgaans in tiendedeelen uitdrukt.

TERTULLIANUS (QUINTUS SEPTIMIUS FLORENS). Deze vermaarde Latijnsche kerkvader, heiden van afkomst en geboorte, was een Carthager en oefende in zijne vaderstad de betrekking van pleitbezorger uit. Door de standvastigheid der martelaars werd hij bewogen om het Christendom te omhelzen, 185 j. na Chr. en werd weldra, tijdens de vervolging onder keizer Servius, een zeer ijverig verdediger van de Christelijke godedienst, vooral door zijnen *Apologeticus*, waarin onder eene harde, vaak duistere taal een onmiskenbare gloed van welsprekendheid schittert. In zijnen lateren leeftijd werd hij een ijverig aanhanger der ascese van Montanus en overleed in het jaar 220 in hoogen ouderdom. Behalve het genoemde verdedigingsschrift, zijn hoofdwerk, heeft men van zijne hand: *Adnotationes*, eigenlijk een uittreksel uit den *Apologeticus; De testimonio animae*, eene uitbreiding van een hoofdstuk uit, *Adversus Judaeos* eene aanvulling van het hoofdwerk. Breedvoerig schreef hij *Adversus Maccionem*, korter *De resurrectione carnis*, behalve nog eenige andere schriften. De *Apologeticus* is het eerst uitgegeven te Venetië 1483, T.' *Opera* te Bazel 1521. De eerste goede uitgave is die van Rigalt (Parijs 1634, herdr. 1651 en 1664); de beste uitgave is die van Semler (Halle 1770—1776, 6 dln.); de nieuwste die van Leopold in de *Bibliotheca patrum Latinorum selecta* (Leipzig 1839—1841, 4 dln.).

Zie ook Neander, *Antignosticus*, *Geist des Tertullianus und Einleitung in dessen Schriften* (Berlijn 1825).

TERTZ of **TERTS** is in de muziek de interval van den eersten of grondtoon tot den derden, opwaarts gerekend. De T. heet groot, wanneer hij bestaat uit twee volle treppen in den toonladder, b. v. van *c* tot *e*; klein, wanneer hij bestaat uit anderhalven toon, b. v. van *c* tot *e* mol. Stukken in den grooten T. worden gezegd in den *major*, die in den kleinen T. in den *mineur* te staan.

TERUEL, eene stad in Spanje, op eene rotsachtige hoogte bij de zamenvloeijing der rivieren Guadalaviar en Alfambra. Zij is de zetel van eenen bisschop, heeft verscheidene kerken en kloosters en 7500 inwoners. Er zijn weverijen, verwerijen, leerlooijerijen en schoenmakerijen. Men vindt er eene Romeinsche waterleiding en andere oudheden, alsmede in de nabijheid zeer beroemde minerale bronnen. De eenigzins versterkte stad is de hoofdplaats der provincie van denzelfden naam, in het zuiden van Arragon, die in 1857 op 147¼ □ mijl 238,600 inwoners telde.

TERUGKAATSING. Indien een lichtstraal op het oppervlak van eenig ligchaam valt, dan wordt een gedeelte daarvan zoodanig teruggekaatst, dat de teruggekaatste lichtstraal in het vlak ligt, gaande door den invallenden lichtstraal en de normaal van het punt van opvalling, terwijl de hoeken, welke de invallende en teruggekaatste lichtstralen met die normaal maken, aan elkander gelijk zijn. Zij (fig. 1) CD de invallende lichtstraal, DE

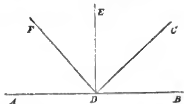

Fig. 1.

de normaal op het oppervlak AB en DF de teruggekaatste lichtstraal, dan liggen CD, DE en DF in hetzelfde platte vlak en is CDE = EDF.

Deze T. wordt *regelmatige* T. genoemd. De hoek CDE draagt den naam van *hoek van invalling*, EDF dien van *hoek van terugkaatsing*. Een gedeelte van het opvallend licht wordt naar alle rigtingen verspreid, hetgeen duidelijk daaruit blijkt, dat elk voorwerp, waarop licht valt, in alle rigtingen zigtbaar is. De hoeveelheid licht, die regelmatig wordt teruggekaatst, hangt van verschillende omstandigheden af, als van de hoeveelheid opvallend licht, van de gladheid van het terugkaatsend oppervlak, van den hoek van invalling en van den aard der stof. Hoe gladder het oppervlak is, des te meer licht wordt er regelmatig teruggekaatst. Wat den hoek van invalling betreft, zoo is bij glas, water en kwik de hoeveelheid teruggekaatst licht des te grooter, naarmate die hoek grooter, bij witte stoffen daarentegen des te grooter, naarmate die hoek kleiner is, terwijl bij de metalen, het kwik uitgezonderd, de teruggekaatste lichthoeveelheid, onder alle hoeken even groot schijnt te zijn. Doorzigtige stoffen kaatsen meestal minder licht terug dan ondoorzigtige. Het verlies van licht is zelfs onder de gunstigste omstandigheden nog zeer groot; bij glazen spiegels b. v., wordt slechts 0,52 à 0,65 van het opvallend licht, regelmatig teruggekaatst.

Alle regelmatige T. door platte vlakken, geeft beelden (zie *Spiegel*). Alle lichtstralen toch AB, AC, enz. (fig. 2) die uit

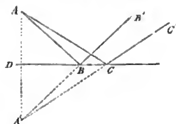

Fig. 2.

één zelfde punt A voortkomen, worden zoodanig teruggekaatst, dat de teruggekaatste stralen BB', CC', enz. met de normaal hoeken maken, gelijk aan die der invallende stralen, en snijden, verlengd zijnde, elkander dus in het punt A', hetwelk dus het schijnbeeld van A is. Dit punt wordt gevonden, door uit A eene loodlijn AD op den spiegel neêr te laten, dien te verlengen en DA' = AD te maken.

Heeft het voorwerp AB (fig. 3) eene zekere uitgebreidheid, dan handelt men voor elk ander punt op dezelfde wijze, waardoor men de ligging en grootte van het beeld A'B' vindt. De beelden door platte spiegels voortgebragt, zijn bij tegenoverstand gelijk aan de voorwerpen en vertoonen zich even ver achter de spiegels, als de voorwerpen er zich vóór bevinden. Dit volgt uit de zoo even opgegeven constructie van fig. 3.

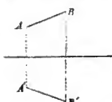

Fig. 3.

Twee op elkander hellende spiegels geven eene reeks van schijnbeelden. Hierop steunt de inrigting van den Kaleidoskoop (zie *Kaleidoskoop*).

Indien lichtstralen, die van één punt uitgaan, op een klein gedeelte van een hol-bolvormig spiegeloppervlak vallen, dan worden ze door T. ten naastenbij in één punt vereenigd.

Zij A het snijpunt der lichtstralen voor dat zij teruggekaatst worden (fig. 4) en AB een op den spiegel vallende lichtstraal,

Fig. 4.

dan wordt deze volgens BC teruggekaatst, zoodat M het middelpunt van het boloppervlak zijnde en AMD de middellijn, waarop het punt A gelegen is, ∟ ABM = ∟ MBC is, dan snijdt de teruggekaatste lichtstraal de middellijn in het punt C., waarvan de ligging op de volgende wijze kan bepaald worden. Men stelle AD = a, den straal MB = MD = r, den afstand CD van het punt C tot den spiegel = f en daar BD slechts zeer klein is, AB = AD en CB = CD, dan heeft men:

$$AB : CB = AM : CM \text{ of}$$

$$a : f = a-r : r-f$$

$$\text{waaruit volgt } f = \frac{ar}{2a-r} \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad (I)$$

Deze waarde is geheel onafhankelijk van BD, dus van de

ligging van het punt B, waarop de lichtstraal valt, mits dat punt niet ver van D verwijderd is; al de teruggekaatste stralen zullen dus de middellijn AM in hetzelfde punt C snijden en de geheele lichtkegel, die van A op den spiegel valt, wordt dus door T. veranderd in een' kegel, waarvan de top in C. ligt.

Is nu de spiegel een groot gedeelte van het bol-oppervlak, dan is de ligging van het punt C niet meer onafhankelijk van de ligging van het punt B; de stralen, die uit A op de verschillende deelen van den spiegel vallen, komen niet meer in één punt C bijeen, maar in eene zekere ruimte en er vormt zich een onduidelijk beeld of in het geheel geen.

Naarmate het voorwerp verder van den spiegel verwijderd is, vormt zich het beeld nader bij den spiegel; is het voorwerp oneindig ver verwijderd, dan vormt zich het beeld juist in het midden tusschen den spiegel en zijn middelpunt en dit punt noemt men het brandpunt (zie *Brandpunt*) van den spiegel. Stelt men in de formule (I) a = ∞ dan krijgt men:

$$f = \frac{ar}{2a-r} = \frac{r}{2-\frac{r}{a}} = \frac{r}{2} \text{ omdat } \frac{r}{a} = o \text{ is.}$$

Noemt men den brandpuntsafstand F, dan is dus

$$F = \tfrac{1}{2}\, r \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad (II)$$

wordt in (I) a grooter, dan blijkt uit $f = \frac{r}{2-\frac{r}{a}}$, dat alsdan f kleiner wordt en omgekeerd, omdat met het toenemen van a, de noemer grooter en dus de geheele breuk kleiner wordt.

Als het snijpunt der stralen *vóór* de T. verder dan het middelpunt van den spiegel verwijderd is, dan ligt het beeld tusschen den spiegel en het middelpunt; bevindt het punt zich in het middelpunt, dan vormt zich aldaar ook het beeld; nadert het punt den spiegel nog meer, dan gaat het beeld voorbij het middelpunt; in het brandpunt geplaatst, vormt het geen beeld; is eindelijk het punt tusschen den spiegel en het brandpunt gelegen, dan vormt zich een schijnbeeld achter den spiegel. Dit blijkt uit de constructie en uit formule (I) want:

Is $a > r$ dan wordt $f < r$
„ $a = r$ „ „ $f = r$
„ $a < r$ „ „ $f > r$
„ $a = \frac{1}{2} r$ „ „ $f = \infty$
„ $a < \frac{1}{2} r$ „ „ f negatief.

Wanneer de op den spiegel vallende lichtstralen te zamen loopen naar een punt, achter den spiegel gelegen, dan wordt het beeld tusschen den spiegel en het brandpunt gevormd. In de formule (I) wordt dan a negatief en men heeft dus $f = \frac{-ar}{-2a-r} = \frac{ar}{2a+r}$ hetgeen minder is dan $\frac{ar}{2a} = \frac{1}{2}\, r = F$.

De grootte van het beeld staat tot die van het voorwerp als hunne afstanden tot aan den spiegel.

Zij AGB (fig. 5) het voorwerp, M het middelpunt van den

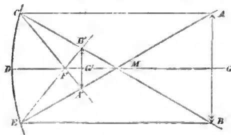

Fig. 5.

spiegel en F het brandpunt, dan kan men het beeld A'G'B' vinden, door uit A een straal AC evenwijdig met de as GD te trekken; deze wordt volgens CF teruggekaatst en een straal AE door het middelpunt gaande, loopt terug volgens EF; het snijpunt A' dier beide stralen is dus het beeld van het punt A. Op dezelfde wijze is B' het beeld van het punt B, zoodat A' G'B' het beeld van AGB is. Uit deze constructie volgt: A'B' : AB = GM : G'M' en h de grootte van het beeld en H die van het voorwerp stellende, krijgt men

$$h : H = r - f : a - r, \text{ waaruit door (I)}$$

$$h = \frac{r}{2a-r}\, H \text{ (III) of daar } \frac{r}{2a-r} = \frac{f}{a} \text{ is,}$$

$$h = \frac{f}{a}\, H \text{ (IV).}$$

Uit de formule (III) blijkt dat het beeld kleiner of grooter is dan het voorwerp, naarmate r < of > $2a-r$ of r < of > a is. Is dus het voorwerp verder dan het middelpunt van den spiegel verwijderd, dan geeft een holle spiegel verkleinde beelden, is het voorwerp digter dan het middelpunt bij den spiegel, dan geeft hij vergroote beelden.

Een holle spiegel geeft omgekeerde beelden, als het voorwerp verder dan het brandpunt van den spiegel verwijderd is, regtopstaande als het voorwerp zich tusschen den spiegel en het brandpunt bevindt, hetgeen uit de constructie van fig. 5 kan opgemaakt worden.

Voor bolvormige spiegels kan men de plaats, de grootte en den stand der beelden op eene overeenkomstige wijze vinden. Het middelpunt M van den spiegel bevindt zich hier aan de tegenovergestelde zijde van den spiegel, waar de lichtstralen op vallen. In de formule (I) wordt dan r negatief en men krijgt dan

$$f = \frac{-ar}{2a+r} \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad (I').$$

Hieruit kan men nu gemakkelijk afleiden, dat bij een' bollen spiegel en positieve waarde van a: het beeld altijd een schijnbeeld is, het des te verder van den spiegel verwijderd is, naarmate het voorwerp verder van den spiegel ligt, het beeld altijd kleiner is dan het voorwerp en het altijd regtop staat. Wordt a negatief dan kunnen er lichtbeelden ontstaan.

Over de T. van het geluid zie men het art. *Echo*. L.

TERUGLOOP en TERUGSTOOT. De veerkrachtige vloeistof die bij de verbranding der buskruidlading ontwikkeld wordt, oefent haar uitzettend vermogen in alle rigtingen gelijk uit; de lading brengt dus niet alleen het projectiel in beweging maar oefent ook naar alle zijden eene drukking uit op de wanden van den vuurmond. De drukking op de zijdelings gelegen wanden, is naar alle zijden even groot en kan dus geene beweging voortbrengen; mogt de wederstand van den vuurmond ontoereikend zijn, dan kan deze hem alleen van een doen springen. De spanning van het buskruidgas in de rigting van de as der ziel daarentegen, brengt aan de eene zijde het projectiel in beweging en oefent aan de andere zijde eene drukking op den stootbodem uit, waardoor drukkingen in de steunpunten en de T. worden voortgebragt. Door de grootere massa van den vuurmond en de affuit, bewegen deze veel langzamer dan de kogel. De geheele uitwerking op het stuk strekt ook bovendien niet uitsluitend om dit te doen teruglоopen, maar brengt ook drukkingen in de steunpunten te weeg. Hoe meer dus de T. door wrijving of andere beletselen belemmerd wordt, des te grooter wordt de werking op de steunpunten, dus op de affuit en omgekeerd.

Daar de verschillende krachten bijna nooit zullen gerigt zijn door de zwaartepunten der massa's waarop zij werken, zoo ontstaan hierdoor, alsmede door de veerkrachtige terugwerking der deelen, de bekende verschijnselen van *bukken*, *ligten*, *opwippen*, enz. der affuit of der draagbare wapenen. Het te zeer belemmeren of geheel beletten van den T. heeft een' zeer nadeeligen invloed op de affuiten en moet dus zooveel mogelijk vermeden worden, hoewel dit in sommige gevallen volstrekt onmogelijk is. Een groote T. is in zooverre nadeelig voor de bediening van den vuurmond, dat deze na elk schot weder vooruit moet gebragt worden, b. v. in de embrasure als hij daar achter vuurt of in het vrije veld in de frontlijn der batterij; is men beperkt in de ruimte, zoo als in kasematten, op dijken, op straten, op emails walgangen, op schepen, enz. dan moet de T. door bijzondere inrigtingen, stootbalken, broekingen, enz. begrensd worden. Draagbare vuurwapens hebben natuurlijkerwijze geen T., maar een terugstoot tegen den schouder van den schutter; deze T. moet zoo klein mogelijk gemaakt worden, wat behalve door de zwaarte van het wapen en eene daarmede overeenkomstige la-

ding, ook nog kan geschieden door eene behoorlijke inrigting van den kolf en het vast aansluiten tegen den schouder; wat het bukken van het geschut is, is bij de geweren de *wangslag*. Men zie hierover: J. P. Delprat, *Over de drukkingen en botsingen, die de affuiten ondergaan bij het ontbranden van de ladingen der vuurmonden* (Breda 1849) Poissen, *Formules relatives aux effets du tir sur les différentes parties de son affût* (Parijs 1838, 2de druk). L.

TERUGTOGT noemt men elke beweging, waardoor een leger of eene troepenafdeeling zich van den vijand verwijdert of ten minste tracht zich van hem te verwijderen. De Terugtogten kunnen tweeledig beschouwd worden, namelijk als operatiën en als manoeuvres op het slagveld, waarmede dan het gevecht verbonden is. Een T. van het slagveld kan onder drie verschillende omstandigheden begonnen worden: 1°. De beide partijen staan op het slagveld tegenover elkander. Er heeft nog geen gevecht plaats gehad, maar de eene partij gevoelt zich veel zwakker dan de andere en wil daarom het gevecht ontwijken. 2°. De beide partijen zijn in een gevecht gewikkeld; de overwinning is echter nog geheel onbeslist, maar de eene partij gevoelt toch dat zij eene nederlaag zal ondergaan; zij breekt het gevecht derhalve af en begint den T. 3°. Beide partijen hebben elkander bestreden; de eene heeft eene nederlaag geleden en tracht nu door den T. eene geheele vernieling te ontgaan.

De wijkende partij moet altijd gelijktijdig twee doeleinden vervolgen; het eerste is zich van den vijand te verwijderen, terrein achterwaarts te winnen, zich te redden; het tweede, maatregelen tegen de vervolging des vijands te nemen. Deze twee doeleinden zijn echter met elkander in tegenspraak. Hoe meer de strijdkrachten van de terugtrekkende partij in verhouding van die der tegenpartij geleden hebben, des te ongunstiger zijn de zaken voor de eerste gesteld. Een algemeene regel voor elken T. van het slagveld is, dat de terugtrekkende van alle omstandigheden partij trekt, die de vervolging voor den vijand moeijelijk maken. Daartoe behooren o. a. de nacht, waarin hij moet trachten den vervolger zoo veel mogelijk vooruit te komen; een terrein dat hem eene gunstige gelegenheid aanbiedt om met kleine troepenafdeelingen eene groote overmagt in bedwang te houden; het vormen eener achterhoede, die op alle geschikte punten, vooral bij defilés stelling neemt, om den vijand op te houden, die tevens zoodra er zich eene gunstige kans opdoet, tot het offensieve overgaat, die uit hinderlagen den overmoedigen vervolger aanvalt en hem dwingt zijne magt te ontwikkelen, waardoor hij veel tijd verliest, terwijl de achterhoede, zoodra de aanval werkelijk zal beginnen, zich daaraan zoo snel mogelijk onttrekt en eene dadelijke vervolging onmogelijk maakt, door het vernielen van bruggen en wegen, het in brand steken van dorpen en bosschen enz. Gelukt het der hoofdmagt onder deze bescherming der achterhoede, eenen anderen weg te bereiken, dan degene waarop de vervolger haar vermoedt, dan zal deze veel tijd verliezen om haar spoor weder te vinden en zij meestal gered zijn. De doelmatige opstelling van den legertros is eene zaak van het grootste gewigt, zoodat hij bij eenen T. geene moeijelijkheden oplevert.

Een T. door vijandelijk land, wanneer de bevolking zich niet alleen bij eenen lijdelijken tegenstand bepaalt, maar zelf handelend optreedt is eene der moeijelijkste zaken. Daarentegen wordt de T. door een bevriend land zeer gemakkelijk gemaakt.

Onder de vele voorbeelden van merkwaardige Terugtogten zie men den T. van Moreau naar den Rijn in den veldtogt van 1796, Masséna's T. van Santarem naar Ciudad Rodrigo in 1811, den T. van Moskou in 1812; Napoleon's T. van Laon op Soissons in 1814 en Wallington's T. van Quatro-Bras op Waterloo in 1815. L.

TERWESTEN (Augustinus), schilder, werd in 1649 te 's Gravenhage geboren en beoefende aanvankelijk alleen de teeken- en boetseerkunst, alsmede het drijven van goud en zilver. Later legde hij zich onder Wieling en W. Doedijns op de schilderkunst toe en begaf zich, na verloop van vier jaren, naar Venetië en Rome, waar hij van de schildersbent aldaar den bijnaam van Snip outving. Over Frankrijk en Engeland naar zijn vaderland teruggekeerd, beoefende hij er vooral het historiële vak en beschilderde te 's Gravenhage onderscheidene zalen en plafonds met mythologische, bijbelsche of historische voorstellingen. Hij reorganiseerde vervolgens de hoogere teekenacademie en werd in 1690 door den keurvorst van Brandenburg, later koning van Pruissen, aan zijn hof geroepen. Ook te Berlijn werden nu onderscheidene paleizen en zalen door hem met bovengemelde voorstellingen versierd, waarbij hij eene buitengewone technische vaardigheid ontwikkelde. In 1699 werd aldaar door hem, met Schlüter, de koninklijke academie van schoone kunsten opgerigt, waarvan hij schier tot aan zijnen dood in 1711 directeur is geweest. Hij was een bekwaam kunstenaar en een man van beschaafde manieren en bescheiden karakter.

TERWESTEN (Elias), broeder van bovengenoemden, werd in 1651 te 's Gravenhage geboren. Door zijnen broeder in de kunst onderwezen, begaf hij zich later naar Rome, waar hij uitmuntte in het schilderen van bloemen, vruchten, vogels, dood wild, enz. hetwelk hem den bijnaam van Paradijsvogel verwierf. Volgens Decamps leidde hij een zeer losbandig leven te Rome en zou aldaar in 1724 in armoede gestorven zijn. Immerzeel echter verzekert dat hij even als zijn broeder de gunst en het vertrouwen genoot van den keurvorst van Brandenburg en in 1729 overleed.

TERWESTEN (Mattheus), broeder van de beide bovengenoemden, werd in 1670 te 's Gravenhage geboren en door zijn' oudsten broeder, later door W. Doedyns en D. Mijtens in de kunst onderwezen. Hij ook muntte spoedig uit in het beschilderen van zalen en plafonds. In 1696 begaf hij zich naar Berlijn, waar hij zijnen broeder behulpzaam was en zijn talent verder ontwikkelde. Vervolgens reisde hij naar Rome, waar hij zijnen broeder Elias in treurige omstandigheden zou gevonden hebben; hij schilderde er enkele stukken, maar reisde vervolgens naar Duitschland terug, vertoefde nog eenigen tijd te Berlijn en kwam in 1699 weder te 's Gravenhage, waar hij al spoedig op nieuw ruimschoots werk vond in het beschilderen van zalen en openbare gebouwen. Hij schilderde o. a. eenige plafonds voor het stadhuis, waarvan twee door J. C. Philips voor J. de Riemer's beschrijving van 's Gravenhage werden gegraveerd. Voor de Jansenistenkerk aldaar schilderde hij een altaarstuk, *Christus in Gethsemané* voorstellende. Het museum te Amsterdam bezit van hem het portret van prinses Anna van Engeland, gemalin van prins Willem den IV[den]. Later reisde hij nog eens naar Berlijn en schilderde op die reis waarschijnlijk de vier plafonds in de galerij van den keurvorst van Kassel. Na zijnen terugkeer werd hij directeur van de Haagsche teekenacademie, aan welke hij reeds vroeger als leeraar werkzaam was geweest. T. was ongetwijfeld een kunstenaar van talent, ofschoon men thans aan zijne werken zeker niet meer die hooge waarde toekent, welke zij in de oogen van zijne tijdgenooten bezaten. Hij overleed te 's Gravenhage in den ouderdom van 80 jaar, in 1751.

TERWESTEN (Augustinus) *de jongere*, zoon van laatstgenoemden, werd in 1711 te 's Gravenhage geboren en schilderde, even als zijn vader, wiens leerling hij was, portretten en historische voorstellingen, vooral ook in Duitschland.

TERZET (Ital. *Terzetto*) is de naam van een zangstuk voor drie hoofdstemmen, met of zonder accompagnement. De beste verbinding daarin is die voor sopraan, tenor en bas, dewijl deze stemmen in gelijke verhoudingen van elkander verwijderd liggen. De Terzetten komen voor in kerkmuziek en in opera's; die van Mozart zijn vermaard.

TESCHEN, een gemediatiseerd vorstendom in Oostenrijksch Silezië met meer dan 100,000 inwoners, van welken de meesten geen Duitsch maar eene soort van plat Poolsch spreken, ligt ten zuiden van Pruissisch Silezië, waaraan het grenst. De gelijknamige hoofdstad (Slawisch *Tiessin*), aan den regter oever van de Olsa en aan de noordelijke helling van den Beskidenberg gelegen, heeft eene bevolking van 7500 zielen. Zij bezit twee geregtshoven, een R. Catholiek en een Protestantsch gymnasium, een theater, vijf kerken en eene oude gothische slotkapel. De inwoners leven van bierbrouwerij, het weven van laken, casimir en linnen, leder- en geweerfabrieken, looijerijen en handel in laken, leder, wol, rosoglie enz. Den 13[den] Mei 1779 werd aldaar de vrede gesloten tusschen Frederik den II[den] en Maria Theresia om een eind te maken aan den Beijerschen successieoorlog.

TESSELSCHADE. (Zie *Visscher*).

TESSINO is het zuidelijkste canton van Zwitserland. Het wordt door hooge bergen van Piemont gescheiden, doch ligt

naar den kant van Lombardije geheel open. De grond is er bergachtig en alleen in de nabijheid van het Lago Maggiore en het meer van Lugano iets vlakker. Langs de helling der bergen in het noorden wordt veel veeteelt gedreven; de lagere streken leveren wijn, kastanjes, moerbeziën, granaten, amandelen, en zelfs eenige citroenen en oranjeappelen op, schoon de boomen des winters bedekt moeten worden. De zijdeteelt is er vrij belangrijk. De vroeger aanzienlijke doorvoerhandel over den St. Gothard is zeer afgenomen, nadat die over de Splügen en het Stilffer Joch vermeerderd is. In 1860 bedroeg de bevolking van T., op ruim 50 ▢ mijl 116,343 zielen. Met uitzondering van een honderdtal Protestanten, zijn de bewoners allen R. Catholiek. Jaarlijks verlaat een groot aantal mannen het land om elders gedurende den zomer werk te zoeken. Men vindt er vele mannen- en vrouwenkloosters, en de geestelijkheid over het algemeen is er zoo talrijk, dat in 1847 alles te zamen genomen wel 1000 personen tot den geestelijken stand behoorden. De drie hoofdplaatsen zijn Bellinsona, Lugano en Locarino. De constitutie is gematigd democratisch en stelt elken burger op zijn 25ste jaar in het volle genot zijner burgerschapsregten, doch legt daarentegen ook allen de krijgsdienst op. Aan het hoofd der wetgevende magt staat een groote raad, waarin elk der 38 districten door drie personen wordt vertegenwoordigd. De staatsraad die ten getale van 9 leden door den grooten raad wordt benoemd, heeft de uitvoerende magt. Die regeringsligchamen zetelen bij afwisseling in de drie genoemde hoofdplaatsen. Langdurig slecht beheer, gepaard met de traagheid der bevolking, heeft dit canton zeer achterlijk doen blijven.

T. heeft eerst in de XIX^{de} eeuw de regten van een canton gekregen. Het behoorde in de XIII^{de} eeuw aan de Viscontis en werd in 1402 door die van Uri en Unterwalden veroverd, onder wier heerschappij het gedurende meer dan drie eeuwen bleef. Zij hielden het wel in eenen staat van onderwerping, doch wisten het tevens liefde voor het bondgenootschap in te boezemen. Het gevolg daarvan was, dat T. in 1798 de keus krijgende tusschen eene inlijving bij Italië en eene nadere aansluiting bij Zwitserland, zich voor het laatste verklaarde. In 1803 werd het onder de cantons opgenomen. De val van Napoleon behoedde het tegen eene latere inlijving, en in 1814 werd het als een der Zwitsersche cantons erkend. Sedert werd het meermalen door binnenlandsche twisten geschokt. Eene nieuwe constitutie, in 1830 door de zegevierende partij ontworpen, is in hoofdzaak dezelfde, die nog tegenwoordig van kracht is. Onder den indruk der gebeurtenissen te Parijs hechtte de landdag er zijne goedkeuring aan. Het duurde echter niet lang of de liberalen, toen aan het bewind gekomen, geraakten in botsing met de radicalen, vooral wegens den invloed, dien de geestelijkheid nog altijd had behouden. Weldra braken van tijd tot tijd bedenkelijke opstanden uit, waaronder de bevolking veel te lijden had. In het najaar van 1839 werd het land bovendien geteisterd door overstroomingen, welke den weg over den St. Gothard ten deele vernielden. Nu eens dreef de eene dan de andere partij boven, doch de radicale had de overhand, toen in 1847 de oorlog van den Sonderbund uitbrak. Den 4^{den} November van dat jaar stiet eene afdeeling van het leger van den Sonderbund op eenige gemsjagers uit T., die een' aanval deden, welke het gansche canton in alarm bragt. Binnen weinige dagen stonden meer dan 4000 gewapenden aan den voet van den St. Gothard, die echter teruggeslagen werden, hetgeen den Sonderbund de gemeenschap met Italië opende. Aan nog grooter gevaar was T. in het volgende jaar blootgesteld, gedurende den oorlog van koning Karel Albert tegen Oostenrijk, daar het de onzijdigheid, welke Zwitserland is gewaarborgd, uit het oog verloor, door het begunstigen der Piemontezen. Dezelfde klagt over T., hetwelk aan staatkundige vlugtelingen uit het Oostenrijksche of Italiaansche gebied, eene veilige schuilplaats verleende, waar deze nieuwe ontwerpen tegen de veiligheid dier landen konden smeden, werd ook bij de gebeurtenissen der latere jaren niet zelden geuit. De opheffing van eenige kloosters en het uitzetten der geestelijken in 1848, hadden moeijelijkheden met Oostenrijk ten gevolge, waardoor de regering van T. zich genoodzaakt zag eenigzins toe te geven.

TESTACTE is de naam eener wet, die gedurende anderhalve eeuw in Engeland van kracht was en voornamelijk het weren van R. Catholieken uit invloedrijke betrekkingen ten doel had. Koning Karel de II^{de}, in 1660 op den troon zijner vaderen hersteld, verloor reeds spoedig de liefde zijns volks en verbitterde vooral de Protestantsche partij door het uitvaardigen eener Declaration of Indulgence, waardoor bij eigendunkelijk de oude strafbepalingen tegen de R. Catholieken ophief. Het parlement betwistte den koning het regt dergelijke strafbepalingen buiten werking te stellen en dwong hem in 1673, toen hij geld noodig had om den oorlog tegen de republiek te voeren, dat besluit in te trekken. Wat meer is, het parlement wist van den koning eene wet te verkrijgen, waarbij bepaald werd, dat allen, die een burgerlijk of militair ambt bekleedden, voortaan niet alleen den eed van Suprematie zouden afleggen, maar ook eene verklaring tegen de leer der transsubstantiatie zouden teekenen en openlijk het sacrament ontvangen, overeenkomstig de gebruiken der Anglicaansche kerk. Het laatste was even belemmerend voor alle Protestantsche nonconformisten, als voor de R. Catholieken; doch zij onderwierpen zich uit vrees voor de gezindheid van het hof. Het was eene soort van proef (test), waaraan voortaan de ambtenaren moesten worden getoetst. Een der eersten, die door de nieuwe wet werden getroffen, was 's konings broeder, de hertog van York, welke dien ten gevolge, daar hij vroeger tot de R. Catholieke kerk was overgegaan, de waardigheid van admiraal moest nederleggen.

In weêrwil van verschillende pogingen tot afschaffing, bleef de T. bestaan en belette den R. Catholieken als parlementsleden op te treden. Na de vereeniging met Ierland werden de pogingen verdubbeld, met dat gevolg, dat de T. in 1829 afgeschaft en slechts eene verklaring tegen het gezag van den paus behouden werd. De R. Catholieken hadden dien uitslag voor een groot deel te danken aan de krachtige taal van den Ierschen advocaat Daniel O'Connell.

TESTA (PIETRO), schilder en graveur, LUCCHESINO genaamd, werd volgens Baldinucci in 1611 te Lucca geboren, volgens Lanzi echter in 1617. Naar Rome gegaan om er de school van Dominichino te bezoeken, sloot hij zich later meer bij Pietro de Cortone aan, zonder echter diens manier na te volgen. Hij streefde naar oorspronkelijkheid en was rijk bedeeld met phantasie, die hem echter meestal tot het sombere, somtijds zelfs tot het afschuwelijke deed overhellen. Op andere tijden openbaarde zich bij hem een fijn en teêr gevoel, vooral in het schilderen van kinderen. Daarbij componeerde hij gemakkelijk en bezat ontegenzeggelijk zin voor het grootsche en verhevene. Sommige van zijne allegoriën, waarbij zijne phantasie hem den baas speelde, geleken op een' benaauwden droom. Hij teekende intusschen vlijtig naar al de antieke overblijfselen der beeldhouw-, zoowel als der bouwkunst, welke Rome opleverde. Hij was echter niet gelukkig en o. a. werd hij door Sandrart, die hem te Rome in armoede gedompeld vond, in bescherming genomen, totdat hij ten gevolge eener zonderlinge vereeniging van bedaardheid en van eigenwaan in zijn karakter, op nieuw met tegenspoed te worstelen had. Titi en Lanzi prijzen zeer eene schilderij, den carmeliter monnik Angiolo voorstellende, in de kerk van S. Marino de Monte te Rome. In de galerij van het capitool bevindt zich van hem eene voorstelling van *Jozef, door zijne broeders verkocht*, in het paleis Spada een *Kindermoord* en eene *Iphigenia*, terwijl nog onderscheidene andere kerken en paleizen met zijn werk werden opgeluisterd. Zijn laatste arbeid was de *Zelfmoord van Cato van Utica* en hij maakte daarna, door eene onoverwinnelijke melancholie gedreven in 1650 een einde aan zijn eigen leven, door zich in den Tiber te verdrinken. Zijn portret, door hem zelf geschilderd, bevindt zich in de tribune van Florence. Eenige van zijne voorstellingen zijn gegraveerd o. a. door B. Picart. Zijne etsen waren vroeger zeer gezocht en werden duur betaald. Zij zijn gemakkelijk, somtijds onachtzaam behandeld. Bartsch, *Le peintre graveur* XX. bls. 215 beschrijft er 39, terwijl er buitendien door Nagler, *Künstlerlexicon* XVIII, nog 5 vermeld worden.

TESTAMENT (OUD EN NIEUW). (Zie *Bijbel*).

TESTAMENT of UITERSTE WIL (*Ultima voluntas*) is de beschikking, waarbij iemand verklaart hoe, na zijn overlijden, met zijne goederen moet gehandeld worden. Bekend is het, dat sommige Romeinsche grammatici dat woord, hoewel ten onregte, afleidden van *testatio mentis* (getuigenis of verklaring van den geest).

Het begrip van T. is nauw verwant aan dat van *eigendom* en eerst ontstaan toen het denkbeeld van eigendom allengskens juister en helderder werd. Van daar dat bij minder ontwikkelde regtsbegrippen, de testamenten niet alleen beperkt waren ten opzigte der bevoegdheid om over de goederen te beschikken, maar bovendien bezwaard met een aantal formaliteiten, die daarop neder kwamen, dat zoodanige beschikking slechts in de volksvergadering en onder haar gezag kon worden gemaakt.

Bij de Hebreërs was slechts het erven ab intestato bekend (4de boek van Mozes 27: 8). In Athene kon aanvankelijk niemand over de verdeeling van zijn vermogen na zijnen dood beschikken, en de nalatenschap verviel geheel en uitsluitend aan de familie. Eerst Solon gaf verlof tot het maken van testamenten (διαθῆκαι), echter met velerlei bepalingen en beperkingen. Het T. werd onderteekend en gezegeld door de getuigen en aan den magistraat overhandigd, die ook met de uitvoering belast was. Ook bij het maken van het T. was de magistraat aanwezig.

Te Rome werd reeds bij de wet der Twaalf tafelen het regt om te testeren gegeven (*uti legassit super pecunia tutelave suae rei, ita jus esto*), terwijl de 5de tafel in het algemeen bepalingen over erfopvolging behelsde; maar de oudste vorm van testamenten was zijn' wil te verklaren, hetzij in de volksvergadering, hetzij ten aanhoore van hen die ten strijde togen (*in procinctu*). Bij de Germanen was het regt van beschikking slechts aan de vrije en ligchamelijk krachtige mannen verleend, en kon slechts in de volksvergadering uitgeoefend worden. Maar steeds bleven beperkingen van dit regt bestaan, behalve die welke ontstonden uit onbekwaamheid of onbevoegdheid om een' geldigen uitersten wil te maken. Zoo waren in Rome vreemdelingen onbekwaam om een T. te maken, welk beginsel zelfs in Frankrijk, tot aan de revolutie, krachtens het *droit d'aubaine* geldende bleef; evenzeer de niet vrijen in Duitschland, waar men zelfs den vrijen geene beschikking over stamgoederen toestond. In den laatsten tijd echter zijn die beperkingen meer en meer verminderd. Slechts bestaan zij nog in het belang van kinderen, kleinkinderen, ouders, grootouders enz., zoodat deze niet geheel onterfd kunnen worden. Wie den door de wet bepaalden ouderdom bereikt heeft, in het bezit zijner verstandelijke vermogens is, geen verkwister en in staat is zijn' wil duidelijk te verklaren, kan in het algemeen over zijn eigendom, bij T. beschikken.

De nieuwere wetgevingen bragten in den vorm der uiterste willen velerlei wijzigingen. In Engeland zijn tegenwoordig nog alle testamentaire geschillen aan het bisschoppelijk geregt onderworpen (in Rome aan de beslissing der *Centumviri*), omdat men geloofde, dat het T. een' toestand na den dood betrof, en derhalve tot het gebied der kerk behoort. In Frankrijk gelden slechts twee vormen van T., de schriftelijke, wanneer de erflater zijne beschikking eigenhandig schrijft, onderteekent en er den datum bijvoegt, en de openbare, waarbij het T. voor twee notarissen en twee getuigen of voor één notaris en vier getuigen mondeling wordt opgegeven en onderteekend. De erflater kan evenzeer den notaris een' schriftelijk gestelden en behoorlijk verzegelden uitersten wil overhandigen in tegenwoordigheid van zes getuigen.

In Engeland gelden evenzeer mondelinge testamenten, doch slechts bij beschikkingen over roerende zaken en in het bijzijn van vier getuigen; zij komen echter zelden voor. Schriftelijke testamenten moeten eigenhandig geschreven en geteekend zijn; hebben zij grondeigendom tot onderwerp, alsdan in tegenwoordigheid van drie getuigen.

Bij de groote verscheidenheid van vormen in de onderscheidene landen, is de vraag naar welke wet de geldigheid van een T. beoordeeld moet worden, van hoog gewigt. (Zie art. 10 der wet houdende algemeene bepalingen van wetgeving en art. 992 Burgerlijk Wetboek).

Naar het Romeinsche regt kan het T. steeds herroepen worden. Van daar dat de testateur zijn' uitersten wil immer veranderen kan. Maar ook omtrent dit punt zijn de wetgevingen verschillend. In Saksen b. v. wordt eene bloote terugvordering uit de geregtelijke bewaarplaats, niet als eene vernietiging beschouwd, tenzij de bedoeling om dat te doen, duidelijk blijke. In Pruissen daarentegen, is enkele terugvordering voldoende. Een later T. maakt het vroegere krachteloos; bij het bestaan van meerdere, zonder dat uitgemaakt kan worden wat het laatste is, gelden beiden, en als het laatste van den beginne af ongeldig was, blijft het andere van kracht. Door mondelinge verklaringen kan geen schriftelijk gemaakt T. herroepen worden.

Ten onzent behelzen de artikelen 977 en volgende van het Burgerlijk Wetboek den vorm der uiterste willen. Zoodanige uiterste wil kan alleen worden gemaakt òf bij eene *holographische of eigenhandig geschreven acte*, òf bij eene *openbare acte*, òf bij eene *geheime of geslotene beschikking*, terwijl de speciale vormen voor iedere soort vereischt, worden vermeld. Minder strenge vormen worden vereischt, indien uiterste willen gemaakt worden in tijd van oorlog, op zee of in plaatsen waarmede alle gemeenschap, uithoofde van de pest of andere besmettelijke ziekte, verboden is.

TESTON of KOPSTUK. Zilveren Fransche munt, in navolging der Italianen door de Franschen geslagen; het eerst onder de regering van Lodewijk den XII^{den} (1497—1514) en wel in April 1513; daarna onder Frans den I^{sten} (1514—1546); Henrik den II^{den} (1546—1560); Karel den IX^{den} (1560—1574); Henrik den III^{den} (1574—1589). De kardinaal van Bourbon, onder den naam van Karel den X^{den} (1589—1594) liet ze niet meer slaan; ook geen der volgende vorsten.

De T. volgde, naar het zeggen van le Blanc, de *Gros Tournois* op. De naam beteekent *kopstuk*. Het zilver dezer munt was fijner dan van de Gros Tournois, als zijnde van 11 penningen 18 greinen. Het gewigt was veel zwaarder, zijnde 7 penningen 12½ grein het stuk; de waarde was oorspronkelijk 10 sols. — Men maakte ook halve Testons, die 5 sols waard waren. Daar de ontdekking van America het zilver overvloediger had gemaakt, vermeerderde men het gewigt der zilveren stukken, naarmate van den grooten aanvoer van het zilver.

Toen Henrik de III^{de} in den jare 1575 de Testons afschafte om in hunne plaats franken te slaan, was hunne waarde 14 sols 6 deniers.

TETANUS (*Stijfkramp*). T. openbaart zich in eene tonische zamentrekking van de willekeurige spieren met afwisselende stuipachtige trekkingen hierin; hij gaat met verhoogde reflexprikkelvatbaarheid gepaard, heeft een acuut verloop en is buitengemeen gevaarlijk. Het bewustzijn is ongestoord, het gevoelvermogen duurt voort, van daar dat de lijders over hevige pijn in de aangedane spieren klagen, welke pijn bovendien in daarvan verwijderde plaatsen wordt waargenomen.

Zeer zelden breekt de ziekte op eenmaal in hare volle hevigheid uit; zij ontstaat gewoonlijk langzamerhand en duurt van eenige uren tot een paar dagen. Soms neemt men huivering en koude rillingen waar, enkele malen treft men pijnen aan, die zich uit een verwond of op eene andere wijs ziekelijk ligchaamsdeel verspreiden. Bijna altijd klagen de lijders het eerst over trekkende pijnen in den hals en eene pijnlijke stijfheid in den nek, die met moeijelijk slikken gepaard gaat. Langzamerhand wordt het hoofd onbeweeglijk, min of meer achterover gebogen, de kaauwspieren worden stijf en de kaken digt tegen elkander gedrukt, het slikken wordt moeijelijker, dikwijls bijna onmogelijk. In vele gevallen ontwikkelen zich de verschijnselen niet verder, en wordt deze ziektetoestand met den naam van *Trismus* bestempeld.

Breidt zich de kramp verder uit, ontstaat er dus een aanval van T., dan wordt het hoofd met geweld naar achteren getrokken, in het kussen als ingedrukt en blijft het onbeweeglijk. De oogen staan strak, de oogleden zijn geopend of gesloten, de pupil is doorgaans vernaauwd, de gelaatstrekken zijn op veelsoortige wijze vertrokken en blijven dien stand behouden; de onderkaak staat onbeweeglijk vast, de beide rijen tanden worden vast op elkander gedrukt; het spreken, slikken en kaauwen is onmogelijk; het strottenhoofd is naar boven getrokken, de borstkas en de ingetrokken buikspieren zijn stijf; de ademhaling is moeijelijk, de tronk onbeweeglijk, en of regt uitgestrekt (*orthotonus*), of achterwaarts (*opisthotonus*), of zijdelings (*pleurothotonus*), of voorwaarts (*emprosthotonus*) getrokken; de bovenste en onderste ledematen zijn òf regt uitgestrekt òf matig gebogen en strak; de vingers uitgespreid of gebogen. De ontlastingen houden op; de pols- en hartslag zijn gewoonlijk versneld, soms zeer zwak. De ligchaamstemperatuur is meestal verhoogd. Tijdens den aanval is elke invloed van den wil op de spieren verloren en alleen tijdens de gedeeltelijke ontspanning is willekeurige beweging mogelijk. Behalve dat de wil niet bij magte is, om de stijf gespannen spieren te ontspannen, wekt reeds de voorstelling van eene doelmatige beweging en nog meer de poging hiertoe

aanvallen van kramp op, die de uitvoering beletten. Even zoo brengt zelfs de zwakste reflexprikkel niet de gewone bewegingen, maar kramp in de spieren te weeg. De hevigheid der zamentrekkingen is meestal zoo groot dat enkele spiervezelen verscheuren.

De aanvallen duren van eenige minuten tot een half, ja tot een geheel uur en volgen elkander snel of met langere tusschenpozen op. Tusschenbeiden neemt men schokken in de ledematen of den tronk waar. De geringste aanleiding kan aanvallen opwekken: z. a. pogingen tot spreken of slikken, aanraking of trekking aan de half verstijfde ledematen, togt, een stoot tegen het bed, sterk gedruisch enz. In de tusschenpozen ligt de lijder met het gevoel van eene groote mate van uitputting of in een' soporeusen toestand, doorgaans afgebroken door pijnlijke, gedeeltelijke contractiën. Na een onbepaald aantal aanvallen neemt de sopor toe, of de ademhaling wordt zeer moeijelijk en reutelende, vergezeld van geweldige uitrekkingen van het ligchaam, onder welke verschijnselen de dood volgt.

Als voorbeschikkende oorzaken worden aangegeven, de eerste levensdagen, het mannelijk geslacht, het Negerras en een krachtig ligchaamsgestel. De naaste oorzaak moet gezocht worden in het zenuwstelsel, en wel in zijne peripherische of centrale gedeelten. Verwondingen, zelfs de geringste, bijzonder echter kwetsingen of gedeeltelijke doorklieving der zenuwen, wonden van de zaadstreng, van de vingertoppen enz. of prikkeling van wonden door vreemde ligchamen, beensplinters en dergelijken kunnen T. veroorzaken. Bij kinderen ontstaat de T. meestal ten gevolge van de afstooting der navelstreng, ontsteking van den navel of van de oblitererende navelvaten; hij wordt bij hen ook het meest waargenomen van den 5den tot den 12den levensdag. De T., ten gevolge van vergiftiging door *Strychnine* en *Brucine* moet voor het gevolg van eene regtstreeksche inwerking van deze alcaloïden op het ruggemerg gehouden worden.

Wat de behandeling betreft, deze rigt zich geheel naar de oorzaken. Zoo zal bij T. ten gevolge van verwonding, de aandacht vooral te wijden zijn aan eene doelmatige behandeling der beleediging. Bij vergiftiging komen braakmiddelen, zelfs de maagpomp, toediening van tegengiften enz. te pas. Bovendien zijn verschillende empirische geneeswijzen, zoo als die van Stütz, Gardiner, Ardenson enz. aangeprezen. Men raadplege de verschillende handboeken, waarin deze ziekte behandeld wordt en omtrent de literatuur: Curling, *A treatise on tetanus* (Londen 1836), waarin men eene rijke aanwijzing vindt. Eene verzameling van gevallen vindt men in de *Medical times and gaz.* (April 1854 blz. 376); in Dr. J. Neudörfer, *Handbuch der Kriegschirurgie* (Leipzig 1864), en bij Legouest, *Traité de chirurgie d'armée* (Parijs 1863), in welke beide laatste werken alleen sprake is van T. ten gevolge van verwondingen. B.

TETAR VAN ELVEN (HENRI LOUIS), de zamensteller van het Nederlandsche stelsel der stenographie, werd den 11den Julij 1781 te Rotterdam geboren. Reeds in het art. *Stenographie* is vrij omstandig over dezen merkwaardigen Nederlander gehandeld, zoodat wij hetgeen daar vermeld is, niet weder herhalen zullen; doch, opmerkzaam gemaakt op twee onjuistheden in dat art. ingeslopen ten gevolge van verkeerde opgaven, willen wij dit hier verbeteren en daarbij nog eenige beknopte mededeelingen doen omtrent het leven van dezen verdienstelijken ambtenaar.

Voor 1813 was T. v. E. in ambtelijke betrekking bij het Fransch-keizerlijk bestuur, onder anderen als redacteur van een Fransch dagblad. Ten gevolge der omwenteling en het vertrek der overheerschers geraakte hij buiten betrekking en bleef ambteloos burger tot in 1817, toen hij tot griffier bij het militair geregtshof in de provincie Antwerpen werd aangesteld. Tien jaren later, in 1827 werd hij bij het corps van den waterstaat te Brussel geplaatst en in 1830 overgeplaatst bij de domaniale dienst aan het amortisatie-syndicaat te Amsterdam. Nadat hij elf jaren aldaar werkzaam was geweest, werd hij in 1841 overgeplaatst bij de afdeeling waterstaat aan het departement van binnenlandsche zaken. In 1849 werd hij uit die betrekking ontslagen en op den 27sten October van dat zelfde jaar belast met de invoering der stenographie, bepaaldelijk voor de handelingen der staten-generaal, volgens zijn stelsel, gelijk gemeld is in het art. *Stenographie.* Aldaar echter lezen wij verder dat hij tot aan zijnen dood in die betrekking werkzaam was; dit is evenwel onjuist, want T. v. E. moest de smart verduren van reeds zeer spoedig na de invoering van zijn stelsel, namelijk in December 1850 uit zijne betrekking ontslagen te worden. Hij overleed te 's Gravenhage den 13den Mei 1855.

Voor het stelsel van T. v. E. verwijzen wij naar het reeds genoemde artikel, waar het duidelijk opgegeven is. Doch wij zijn verpligt nog eene andere fout daarin voorkomende te releveren. Daar is namelijk gezegd dat geen der leerlingen van T. v. E. na October 1649 eene plaats als stenograaph bij de kamers verkregen heeft. Iemand, op wiens verklaring in deze wij ten volle staat kunnen maken, verzekert ons dat *acht* zijner élèves na afgelegd examen, bij de kamers der staten-generaal geplaatst zijn geworden en gaf ons zelfs de namen dier heeren op. De onjuistheid onzer opgaven kan toe te schrijven zijn aan verkeerde redactie eener brochure, welke over dit onderwerp uitgegeven is. S. v. V.

TETHYS, eene dochter van Uranus en Gaea (van hemel en aarde) en gemalin van haren broeder Oceanus, bij wien zij, volgens de mythologie, eenige duizenden sonen en dochters ter wereld bragt, godheden der zee, van rivieren, beken en bronnen. Men moet haar niet met Thetis verwisselen (alhoewel dit dikwijls geschiedt), mede eene zeegodin; maar die eene van de dochters van Nereus, of eene der Nereïden was (zie *Thetis*).

TETRACHORDE heette bij de oude Grieken eene schaal van 4 toonen. De Ouden toch verdeelden hun toonenstelsel niet gelijk thans in gebruik is, in octaven, maar in 4 toonen. De T. was eerst diatonisch, later ook chromatisch en inharmonisch.

TETRAEDER is de kunstbenaming voor de ligchamen, die door vier vlakken begrensd zijn. De grensvlakken zijn noodwendig driehoekige. Het T. heeft derhalve den vorm van eene driehoekige pyramide. Van het regelmatig viervlak zijn de grensvlakken gelijkzijdige driehoeken.

TETRALOGIE was de naam, dien de Grieken gaven aan eene tragische trilogie (zie *Trilogie*) met een als nastuk daarbij behoorend saterspel, bij voorbeeld de *Agamemnon*, de *Choëphoren* en de *Eumeniden* van Æschylus, met het daarbij behoorende saterspel *Proteus*, welke T. den algemeenen naam *Oresteia* droeg, dewijl daarin de mythe aangaande Orestes tot een zamenhangend geheel was uitgewerkt. Later werd de naam T. ook toegepast op die tragische trilogiën, van welke het laatste stuk een comisch einde nam, een „blijeindend treurspel," gelijk de tooneeltaal het plagt te noemen. Ook zamenspraken van Plato werden wegens haar dramatisch karakter, voor zoover zij eenigermate bij viertal een geheel uitmaakten, als T. aangemerkt, b. v. de *Eutyphron*, de *Apologie*, de *Crito* en de *Phaedon*. Zoo zou men ook een gedicht in vier zangen eene T. kunnen noemen, gelijk elk voortbrengsel van dichtkunst of welsprekendheid, dat uit vier, te zamen een geheel uitmakende afdeelingen bestaat.

TETRAMETER, viermatig, heet in de verskunde een dichtregel van vier voeten, b. v.: „van hagelslag en stormgeloei," zijnde vier jamben, (⏑ —), bij slepende regels vermeerderd met eene niet als afzonderlijken voet medetellende lettergreep: „Zoo rust dan eindlijk 't ruwe Noorden," zijnde vier jamben met eene korte lettergreep.

Bij de Ouden bestond de T. in de trochaeïsche, jambische en anapaestische verzen uit vier dipodiën, makende een tweetal trochaeën, jamben of anapaesten eene dipodie uit; in de dactylische en andere verzen bestond de T. uit vier enkelvoudige voeten. In beide gevallen kon aan den laatsten voet eene lettergreep ontbreken, en alsdan heette de T. *catalectisch*, anders *acatalectisch*.

TETRODE (WILLEM DANIELSZ.), beeldhouwer uit Delft, bloeide omstreeks het midden der XVIde eeuw. Hij vertoefde geruimen tijd in Italië, waar hij zijne studiën maakte en zich een' eervollen naam verwierf. Na zijn' terugkeer te Delft werd hem door de kerkmeesters der oude kerk de uitvoering opgedragen van een prachtig hoogaltaar in marmer, hetwelk door hem met beelden, pilasters en ornamenten werd verrijkt en dat door de beroemdste geleerden en dichters van zijnen tijd, Adrianus Junius, P. Opmeer, Guiciardijn en C. Musius werd bezongen. Laatstgemelde noemde hem een tweede Praxiteles en beweerde dat men nooit iets fraaijers had gezien dan dit altaar. Prins Willem de Iste wist dit kunstwerk in 1566 voor de woede der beeldstormers te beveiligen.

Later werd het, benevens de beelden der 12 apostelen aan den graaf van Schwarzenberg afgestaan en naar men wil in eene kerk te Straatsburg geplaatst. Het sterfjaar van dezen meester is onbekend; vermoedelijk heeft hij de verwijdering van zijn hoofdwerk overleefd. Er bestaat namelijk eene prent, *Venus en Amor* voorstellende, bespied door een' pater, en die het opschrift draagt: *Gul. Tetrodius Delfinus Batavus Sculptor Colonia formulis Petri Conradi Colot* 1574. Hugo de Groot getuigde van dezen kunstenaar dat hij de beeldhouwers der oudheid evenaarde. Zeker is het dat zelfs in Italië aan hem bij voorkeur de restauratie van antieke beeldhouwwerken werd toevertrouwd.

TETS VAN GOUDRIAAN (Mr. ARNOLD WILLEM NICOLAAS VAN) geb. in 1771, overleden den 5den Januarij 1837 te 's Gravenhage, volbragt zijne regtsgeleerde studiën te Leyden, en bekleedde daarna eene openbare betrekking te Dordrecht, die hij in 1795 nederlegde, om zich in die stad uitsluitend op de praktijk toe te leggen, hetgeen hij dan ook met een' schitterenden uitslag deed. Bij de afschudding van het Fransche juk werd hij op den 1sten Januarij 1814 benoemd tot commissaris-generaal van het departement der Monden van de Maas, en nam in die betrekking bezit van Gorinchem, toen die vesting door de Franschen ontruimd was. In April van hetzelfde jaar werd hij benoemd tot staatsraad in buitengewone dienst en gouverneur van Noordholland, en in Mei 1828 tot minister van financiën. In deze laatste betrekking gaf hij inzonderheid de grootste blijken van bekwaamheid en ijver. Vooral na de Belgische omwenteling was zijne taak zeer gewigtig; meer voor hem bestonden geene onoverkomelijke hinderpalen. Hij bezat eene groote mate van politiek beleid en eene zeggingskracht zonder wedergade. Hij was ridder van het grootkruis der orde van den Nederlandschen Leeuw; president van het amortisatie-syndicaat, van het algemeen burgerlijk pensioenfonds, en gedurende een' geruimen tijd van het Nederlandsche bijbelgenootschap. Evenwel was hij zijne verheffing uitsluitend aan zijne buitengewone talenten verschuldigd, waarvan hij in verschillende betrekkingen schitterende blijken had gegeven. Toen hij minister van financiën werd, was het inderdaad een hagchelijk tijdstip; eensdeels toch had de regering te kampen met de onwilligheid der Belgen, en was de betrekking voor hem als Noord-Nederlander, daarom des te moeijelijker. Bovendien moest er, zoodra hij aan het bewind kwam, dadelijk gedacht worden aan de tweede tienjarige regeling der staatsbegrooting, welke taak uiterst moeijelijk en onaangenaam was. Van zijne eerste voordragt voor de gewone en tienjarige dienst, werd de laatste verworpen; maar zijne nieuwe begrooting, in 1829 ingediend, hoewel eenigzins gewijzigd, goedgekeurd. Na de Belgische onlusten werden buitengewone maatregelen tot stijving der schatkist gevorderd, en juist onder die omstandigheden gaf hij de grootste blijken van bekwaamheid. Hij trachtte toch zooveel mogelijk de belangen der schatkist in overeenstemming te brengen met het belang van iederen stand, en ging daarbij met groote onpartijdigheid te werk. Hij bezat een onuitputtelijk vernuft, om het geld op de minst drukkende wijze bijeen te krijgen en daardoor alleen gelukte het hem den ook het geschokte staatscrediet binnen korten tijd te herstellen. Toegerust met veelzijdige kennis en rijpe ervaring, bleef hij nooit halstarrig bij een eenmaal opgevat denkbeeld, maar was bereid, overtuigd zijnde, zijne dwaling te herstellen. Hij wist echter zijne meening met schitterend talent te verdedigen. Meermalen met kracht aangevallen en bestreden, was de overwinning, nadat hij zelf het woord gevoerd had, meestal aan zijne zijde. Niemand heeft hem dan ook zijne bewonderenswaardige welsprekendheid betwist. Zijn organ was doordringend en wegslepend, zijne voordragt sierlijk en kernachtig, zijne gronden overtuigend; bovendien bezat hij het talent om de swakke zijde zijner tegenpartij dadelijk te ontdekken, en daarmede zijn voordeel te doen.

TETTENBORN (FRIEDRICH KARL vrijheer VON) werd den 19den Februarij 1778 geboren en was in zijne jeugd page aan het hof van den keurvorst van Mentz. Hij studeerde te Göttingen en Jena en trad in 1794 in Oostenrijksche dienst. Hij woonde den veldtogt van 1799 bij en werd spoedig tot ritmeester bevorderd. In 1805 bevond hij zich bij het leger van Mack, doch wist zich als kommandant der voorhoede met den aartshertog Ferdinand door den vijand heen te slaan. Bij Wagram onderscheidde hij zich zoodanig, dat hij op het slagveld door den aartshertog Karel tot majoor werd bevorderd. Na den vrede vergezelde hij Schwarzenberg naar Parijs. In 1812 trad hij als luitenant-kolonel in Russische dienst en deed zich als een uitstekend partijganger kennen. Aan het hoofd der voorhoede van Kutusoff zat hij den vijand overal op de hielen en dreef hem, onder gestadige gevechten en nachtelijke overvallingen tot aan de Berezina. Tot kolonel benoemd trok hij, na eene kortstondige ziekte, met een corps ligte cavallerie over den Weichsel en de Oder, nam na zijne vereeniging met Tschernyschew door eenen stouten aanval Berlijn en werd hierop met een corps cavallerie naar Hamburg afgezonden. Ook hier in Duitschland, deed hij zich, na inmiddels tot generaal te zijn bevorderd, als een rusteloos en stout partijganger kennen, even als in het volgende jaar in Frankrijk. Hij verliet in 1818 de Russische dienst en trad daarop in Badensche staatsdienst. In 1819 ging hij als gezant naar het hof van Weenen en overleed aldaar den 9den December 1845.

Men zie over hem: Varnhagen von Ense, *Geschichte der Kriegszüge des Generals Tettenborn* (Stuttgart 1815). L.

TETSEL (JOHANNES) of TEZEL, eigenlijk DIEZ of DIEZEL, is bekend als de aflaatkremer, wiens driestheid de onmiddellijke aanleiding was, dat Luther daags voor Allerheiligen 1517 door het aanplakken zijner 95 stellingen den eersten stap deed tot het werk der kerkhervorming. Geboren te Leipzig in of omstreeks het jaar 1470, trad hij op 19-jarigen leeftijd in de orde der Dominicanen en werd in 1502 door den paus benoemd tot aflaatprediker. Gelijk zijn bijzonder leven hoogst ergerlijk was, zoo gaf hij ook aan alle weldenkenden groote ergernis door de grove wijze waarop hij in zijne aflaatsbrieven de zondenvergeving, namens den paus, om geld te koop aanbood. Niettemin erlangde hij in 1518 te Frankfort aan den Oder de waardigheid van doctor der godgeleerdheid. Hij overleed in een klooster te Leipzig aan de pest, in Augustus 1519.

Zie voorts: Hecht, *Vita Johannis Tetzelii* (Wittenberg 1717); Knapp, *Schauplatz des Tetzelschen Ablasskrams* (Leipzig 1720); Hoffmann, *Lebensbeschreibung von Tetzel* (Leipzig 1844); Vogel, *Leben Tetzels* (Leipzig 1717).

TEUCER, de zoon van den riviergod Scamander en van de nymph Idaea, was de eerste koning van Troje. Naar hem wordt het gebied dier stad ook wel *Teucria* en de Trojanen *Teucri* genoemd. Hij schonk zijne dochter Batea met een gedeelte van zijn rijk aan Dardanus.

Een andere T. was de zoon van Telamon en Hesione, een halfbroeder van Ajax, en wordt geroemd als de beste boogschutter onder de Grieken, die voor Troje gelegerd waren. Na de verwoesting van Troje werd hij door zijnen vader verbannen, omdat hij den dood zijns broeders Ajax niet gewroken had; hij stevende naar Cyprus en stichtte er de stad Salamis.

TEUTOBURGER WOUD (HET) is een gebergte in het noordwesten van Duitschland, hetwelk zich tusschen de Eems en de Wezer, door het noorden van Westfalen en het zuiden van Hannover en Lippe-Detmold uitstrekt. Het is merkwaardig geworden door de gebeurtenissen, die gedurende de togten der Romeinen in de nabijheid daarvan plaats hadden. De Romeinsche veldheer Quinctilius Varus werd er in het 9de jaar onzer tijdrekening door Arminius of Herman, den vorst der Cheruskers geslagen, welke nederlaag vervolgens door Germanicus werd gewroken, zoo als Tacitus dat in het eerste boek zijner Annales mededeelt. Vele Duitsche schrijvers ontleenden aan de krachtsinspanning der oude Germanen de stof voor hunne zangen en Klopstock behandelde haar dramatisch in zijne *Herrmannschlacht*. Over de juiste plaats, waar de legers elkander ontmoetten, is men het echter volstrekt niet eens. Tacitus, Dio Cassius, Suetonius e. a. die er van gewagen, geven dienaangaande geene voldoende ophelderingen. Clostermeier, die in 1822 den uitslag zijner onderzoekingen openbaar maakte, hield de streek tusschen Salzuffeln en Kreuzberg, nabij Detmold, voor de plaats van het gevecht; doch Esselen trachtte in 1853 aan te toonen, dat zij veel westelijker in de nabijheid van Hamm moest worden gezocht. Zeker schijnen eenige namen in het vorstendom Lippe, ten westen van Pyrmont, die echter ongetwijfeld van latere dagteekening zijn, op die gebeurtenissen te zinspelen, zoo als de Hermensberg, het Varusbosch, enz. In den omtrek liggen ook overblijfsels van schansen en grachten, alsmede vele oude grafheuvels.

TEUTONEN is de naam, dien ondtijds een Germaansche

volksstam droeg, die gewoonlijk gelijk met de Kimbren (zie *Kimbren*) vermeld wordt. Na het Romeinsche rijk eenigen tijd gemeenschappelijk verontrust te hebben, werden de beide stammen, ieder afzonderlijk, 102 jaar v. Chr., door den consul Marius geslagen. De T. met hunne bondgenooten leden eene geduchte nederlaag bij Aquae Sextiae (Aix in Provence), die hunnen ondergang als volk ten gevolge had. Velen hunner werden gedood, anderen met vele aanvoorders, onder welke hun hertog Teutohold, gevangen genomen. De vrouwen doodden zichzelven en hare kinderen. De overwinnaar was bezig, het dankoffer voor de geheel onverwachte zege te brengen, toen hij het berigt ontving, dat hij ten vijfden male tot consul gekozen was. Hij vereenigde zich met het leger van Catulus, dat kort te voren door de Kimbren was geslagen. Om de Kimbren te overtuigen, dat de T. gelijk bij het uitdrukte „voor altijd land genoeg hadden," liet Marius de gevangen aanvoerders in de tegenwoordigheid der Kimbrische afgezanten brengen. In de Raudische vlakte, nabij Vercelli, werden ook de Kimbren verslagen, waardoor een dreigend gevaar van den Romeinschen staat werd afgewend. Door latere schrijvers, zoo als Pomponius Mela, Plinius en Ptolemaeus, worden de T. weder onder de volken van Germanië genoemd. Deze moeten in de nabijheid der Elbe hebben gewoond en waren vermoedelijk de nakomelingen van hen, die aan den laatsten togt geen deel hadden genomen. Van de Kimbren ontkwamen er aan de nederlaag, die eene wijkplaats in het gebergte zochten. Nog in onze dagen meent men de nakomelingen dier gevlugten te vinden in de nabijheid van Roveredo en in het gebergte ten noorden van Venetië.

TEVIOTDALE. (Zie *Roxburgh*).

TEXAS of TEJAS, in oppervlakte de grootste der Vereenigde Staten van Noord-America, als hebbende eene oppervlakte van ruim 11,200 □ mijl, grenst ten noorden aan de landen der Irokeezen en Osagen, ten oosten aan de staten Arkansas en Louisiana, ten zuiden aan de golf van Mexico en, gelijk mede ten westen, aan het tegenwoordige keizerrijk van dezen naam. Naar de natuurlijke gesteldheid kan men het verdeelen in eene lage kuststreek, eene hoogere heuvel- en prairie-streek, en een hoog- en bergland; het eerste is vlak en zandig, het tweede in het oosten boschrijk, in het westen eene waterlooze woestijn, het derde mede zeer houtrijk en voorzien van uitgestrekte, voor de bebouwing geschikte vlakten. Van de gebergten dalen naar de golf van Mexico eene menigte rivieren, ten deele bevaarbaar, van welke de Rio Brazos en de Colorado de voornaamsten zijn; de Red (roode) rivier maakt de noordelijke grens des lands uit. Het klimaat is er meestendeels zeer ongezond, behalve in de hoogere streken, waar onder eene heerlijke luchtgesteldheid nog duizende bunders op de hand des ontginners wachten. De delfstoffen van T. zijn nog weinig bekend; men weet echter, dat de grond goud, zilver, benevens zout en salpeter bevat. Het plantenrijk levert granen, vooral tarwe, katoen, ooft en tabak. In de prairiën vindt men vele wilde paarden, en in afgelegen streken groote kudden buffels. Het aantal inwoners is omtrent 230,000, waaronder vóór de jongste staatsgebeurtenissen ruim 58,000 slaven waren. Hier en daar in afgelegen gedeelten zwerven nog onafhankelijke Indiaansche stammen, van welke de Comanches de talrijksten en gevaarlijksten zijn. Het land is verdeeld in 77 counties. De voornaamste steden zijn: Austin of San Felipe de Austin, aan de Colorado, met 4000 inwoners; Galveston, op een eiland in de golf van Mexico, eene handelstad met eene hoogeschool en 8000 zielen; Houston, de voormalige hoofdstad, met 4000 inwoners; San Antonio de Bexar, de oudste stad des lands, die vroeger 10,000 inwoners had, doch thans naauwelijks een vijfde daarvan telt; Nacogdoches, met eene hoogeschool, doch slechts 1500 inwoners groot; San Augustino, mede met eene hoogeschool en 2000 inwoners. Nieuw Braunfels, met 3000, en Friedrichsburg met 2000 inwoners, zijn Duitsche volkplantingen.

T. behoorde vroeger tot Mexico en was een gedeelte der provincie Tamaulipas. Doch gedurende den burgeroorlog in dat rijk voor nu ongeveer 40 jaren, werd het meer en meer overstroomd met allerlei gelukzoekers, waaronder velen uit de Vereenigde Staten. Na eenen langdurigen en bitteren oorlog tegen Mexico, werd T. in 1835 eene republiek, die zich in 1845 bij de Vereenigde Staten aansloot. Aan haar hoofd staat een gouverneur, die door het volk voor twee jaren wordt verkozen, doch slechts eens herkiesbaar is. De senaat bestaat uit 21 leden, voor 4 jaren gekozen. De vertegenwoordiging vergadert om het andere jaar. Zie voorts: von Römer, *Texas, mit besonderer Rücksicht auf Deutsche Auswanderung und die physike Verhältnisse des Landes* (Bonn 1849); Karl, prins von Solms-Braunfels, *Texas* (Frankfort 1846); Steinert, *Nord-Amerika, vorzüglich Texas* (Rudolstadt 1846).

TEXEL. Het eerste der eilanden tusschen Noordholland en Friesland, tegenover de gemeente Helder en Nieuwediep gelegen, waarmede het in eene geregelde gemeenschap staat, door middel van eene stoombootdienst, die tweemalen per dag over en weêr vaart. De uitgebreidheid bedraagt 2¼ □ mijl; de bevolking is 5000 zielen, verdeeld over eenige dorpen of gehuchten, de Burg, de Hoorn, Oosterend, de Waal, Koog en Oudeschild. Het voorname middel van bestaan leveren de schapen, die beroemd zijn om hunne fijne wol en de schapenkaas; ook de oestervisscherij wordt er gedreven. Hetgeen men in vroegeren tijd de Texelsche reede noemde, die menigmaal tijdens Holland's grootheid en magt, groote vloten aanschouwd heeft, is tegenwoordig de reede van het Nieuwediep. Twee schansen zijn er op T. aangelegd, ter verdediging van het zoogenaamd Marsdiep. Vroeger was T. slechts ten deele ingedijkt; het overige gedeelte van het eiland, bekend onder den naam van het Eijerland en de Texelsche buitenvelden, stond steeds bloot aan overstroomingen. Men vond er slechts enkele hoeven en kleine gebouwen, en het werd alleen gebruikt om er de schapen te laten weiden. In 1835 is het Eijerland, nadat het in handen van *de Societeit van eigendom van Eijerland*, door aankoop was overgegaan, voor de helft, ongeveer eene oppervlakte van 3000 bunders ingedijkt. In 1840 zag men er reeds 14 kapitale hofsteden met bijbehoorende bouw- en weilanden, 2 kerken, een dorp dat den naam van *De Cocksdorp* draagt, een korenmolen en meer andere kleinere gebouwen. De veiling in perceelen leverde den eigenaars niet op, wat zij daarvan gewacht hadden. Zij besloten daarop tot eene onderlinge verdeeling bij schatting. Sedert is het Eijerland voortdurend in welvaart toegenomen. De grond blijkt geschikt te zijn tot het telen van allerlei soorten van granen en andere gewassen, ook de meekrap heeft zeer bevredigende uitkomsten opgeleverd.

Aangaande de geschiedenis van T., weet men dat het reeds vroegtijdig bekend stond als een afzonderlijk landschap. De berigten betreffende de verbinding aan de oost- en zuidkust met het vaste land en den tijd waarop het is afgescheurd, zijn hoogst onzeker en duister. Omstreeks 900 vindt men T. vermeld op de lijst der goederen, welke aan de St. Maartenskerk te Utrecht behoorden. Dat het toenmaals geen eiland was kan men wel als zeker aannemen. Alting houdt het er voor, en de mededeelingen van Paludanus bevestigen zijn gevoelen, dat het in de XIII^de^ eeuw nog met het vasteland is verbonden geweest. Waarschijnlijk is het langzamerhand losgerukt door de talrijke en hooge watervloeden, die in lang verloopene tijden ons vaderland geteisterd hebben. Keizer Otto schonk in 985 T. in eigendom aan zijnen leenman, graaf Dirk den II^den^. In 1182 bedwong graaf Floris de III^de^ de Friezen op T., en legde hun eene schatting op van 4000 mark zilver. Willem de I^ste^ hield aldaar in 1204 zijne nicht, de ongelukkige gravin Ada, gevangen. Jan van Henegouwen, heer van Beaumont, schijnt T. in leen bezeten en het vele voorregten geschonken te hebben. Omstreeks het einde der XIV^de^ eeuw kwam T. aan hertog Albrecht van Beijeren, die het eiland aan zijne tweede gade, Margaretha van Kleef, schonk. Willem de VI^de^, graaf van Holland, schonk T. in 1455 al de voorregten der Alkmaarders. Na zijnen dood kwam T. aan Margaretha van Borgondië en vindt men onder de privilegiën ook het handvest van Filips van Borgondië vermeld. De Texelaars verloren in 1416 al hunne voorregten, toen zij zich met de Kennemers verbonden en tegen het bestuur in opstand kwamen. Zij werden daarin veertig jaren later weder hersteld. Jan van Naaldwijk maakte zich in 1491 een' grooten aanhang op Texel en Wieringen, en maakte zich van de beide eilanden meester. Later verbonden zij zich weder met de Kennemers, schaarden zich onder het kaas- en broodvolk, en werden daarvoor door den hertog van Saksen zeer gevoelig gestraft, die hun hunne regten ontnam. Tegen het einde der XV^de^ eeuw werden zij weder in het bezit

daarvan hersteld. In 1522 moest T. bij herhaling brandschatting opbrengen aan de Geldersche Friezen. In 1571 had er op T. eene landing plaats van de Watergeuzen. De voorgenomene landing der Engelschen in 1672 werd belet door een lang aanhouden van de eb, gevolgd van een' noordwesten storm. In 1768 bragt de erfstadhouder, vergezeld van zijne gemalin, een bezoek op T. In 1778 begon men den aanleg eener nieuwe haven, die twee jaren later geopend werd.

TEYLER (Johannes), schilder en graveur, was aanvankelijk leeraar in de wiskunde aan de academie van Nijmegen, waar hij geboren was en tusschen 1650 en 1670 moet gewoond hebben. Hij legde zich voor liefhebberij op de schilderkunst toe en begaf zich naar Italië ter zijner verdere oefening. Na zijne terugkomst stichtte hij in zijne geboortestad eene school waar geteekend, gegraveerd en met kleuren gedrukt werd. T. schijnt de uitvinder geweest te zijn eener manier om met gegraveerde platen in kleuren te drukken; hetgeen hij op die wijze volbragt, werd uit de hand bijgewerkt en geleek dan volkomen op gekleurde teekeningen, die als schilderijtjes of voor behangsels in den handel gebragt werden. In 1697 verscheen van T. eene *Architectura militaris* met 41 platen en een' door Stoopendaal gegraveerden titel, die bewijst dat hij ook op lateren leeftijd de wetenschap niet verloochende. Zijn sterfjaar is onbekend.

TEYLER VAN DER HULST (Pieter), een buitengewoon rijk burger van Haarlem, tot het Doopsgezinde kerkgenootschap behoorende, zag in 1702 aldaar het eerste daglicht en stierf in die stad in April 1778. Door eigen lust genoopt en door zijne rijkdommen in staat gesteld, beraamde hij reeds vroeg het plan tot het oprigten van een genootschap ter opwekking of aankweeking onder zijne landgenooten van eene gelijke zucht voor de bevordering van kunsten en wetenschappen, als hem bezielde. Hij verwezenlijkte dit plan bij zijnen laatsten wil. Daarbij werden de inkomsten zijner nalatenschap, behalve eenige goederen, over welke hij eene afzonderlijke schikking gemaakt had, onder het opzigt en beheer van daartoe aangewezen personen, bestemd tot onderhoud van twee altoosdurende genootschappen, ieder bestaande uit 6 personen, wier getal telkens moest worden aangevuld. Het eerste dezer genootschappen moest zich bezig houden met de behandeling van onderwerpen, de waarheid en de vrijheid van de christelijke godsdienst en den burgerstaat betreffende; het andere met de bevordering van natuurkunde, dichtkunst, geschiedenis, teekenkunst en penningkunde. T. bepaalde dat ieder genootschap jaarlijks eene vraag zou uitschrijven met uitloving van eenen gouden eerpenning ter innerlijke waarde van *f* 400 voor den schrijver van het best gekeurde antwoord, ter beoordeeling, wat het eerste of godgeleerde genootschap betreft, van de bestuurders der stichting, met de leden van dat genootschap alleen, doch wat het tweede genootschap aangaat, van de bestuurders met de leden van beide genootschappen te zamen. Voorts begeerde de overledene uitdrukkelijk, dat het huis door hem bewoond, en zijn eigendom, staande in de Damstraat, achter en digt bij de Waag, altijd onvervreemd zou blijven, ten einde tot eene vergaderplaats, zoo voor bestuurders als voor leden der genootschappen, en tevens ter bewaring der boekerij en der verzameling van aanteekeningen en prenten door hem nagelaten te dienen. Eindelijk stelde de stichter vast, dat al de leden daartoe den vrijen toegang benevens daarvan het vrije gebruik zouden hebben, en dat de verzameling telkens vermeerderd moest worden door den aankoop van zoodanige voorwerpen als tot bevordering van het doel der instelling zouden kunnen strekken.

De benoemde bestuurders en leden sloegen dadelijk, na 's mans overlijden, handen aan het werk. Na het bepalen en openbaar maken van prijsvragen, de beide genootschappen betreffende, was, onder anderen, eene der eerste werkzaamheden, het beramen van een plan tot een museum of bewaarplaats van kostbaarheden, deels door T. zelf verzameld, deels van tijd tot tijd nog aan te koopen ten dienste der stichting. De zaal tot dit museum ingerigt, mag inderdaad vorstelijk heeten. Zij bevindt zich onmiddellijk achter het huis van den stichter, tegenwoordig Teyler's fundatiehuis genoemd, en heeft de gedaante van een langwerpig rond. Gelijkgronds bevinden zich allerlei werktuigen, tot de wis- en proefondervindelijke natuurkunde behoorende, waaronder een electriseerwerktuig van buitengewone grootte, en voorts eene verzameling van ertsen, versteeningen en andere natuurlijke zeldzaamheden. Rondom de zaal loopt eene galerij, en boven op het dak is een kleine koepel, van waar men over den omtrek der stad Haarlem een verrukkend gezigt heeft.

Als eene vrucht der werkzaamheden van deze genootschappen heeft men van tijd tot tijd niet alleen de belangrijkste vragen zien uitschrijven en beantwoorden (het godgeleerd genootschap heeft reeds 36, het andere 28 deelen uitgegeven); maar ook de kabinetten van natuurkundige instrumenten en van delfstoffen zijn aanmerkelijk verrijkt; aan het gebouw werd een laboratorium tot natuur- en scheikundige proefnemingen toegevoegd, dat op dit oogenblik geheel vernieuwd en naar de eischen van de tegenwoordige wetenschap ingerigt wordt. Voor eenige jaren werd er nog een nieuwe vleugel aangebouwd, waarvan het bovengedeelte is ingerigt voor de boekerij, die zeer kostbaar is ofschoon zij slechts over enkele vakken loopt. Er is eene belangrijke verzameling van classieken en kerkvaders, voorts van werken over natuurlijke historie, ontleedkunde, aardrijkskunde en reizen, en van acta academiarum et societatum. In 1864 werd de catalogus op nieuw uitgegeven. Het benedengedeelte van den aangebouwden vleugel bevat eene uitgebreide verzameling van palaeontologische voorwerpen, waaronder zeer zeldzame en kostbare, waarvan de catalogus door Dr. T. C. Winkler wordt bewerkt en reeds voor een deel het licht ziet. Eene andere zaal is aangebouwd tot schilderijenkabinet, en bevat een aantal fraaije stukken van Nederlandsche meesters uit onzen tijd, benevens eene kostbare verzameling van oude en nieuwere teekeningen, gravures en etsen.

Bij deze stichting behoort eindelijk nog een hofje of gebouw onder hetzelfde bestuur staande, waarin 24 oude vrouwen verzorgd worden, gelijk in het algemeen een deel der inkomsten tot liefdadige oogmerken besteed wordt.

TEYLINGEN (Augustinus van), te Haarlem geboren in het jaar 1587, overleden den 4den Augustus 1665, was een ijverig Jezuït. Hij schreef, behalve een paar thans onbeduidende godgeleerde werkjes, naamloos: *Opkomst der Nederlandsche beroerten* (Munster 1612), zeer partijdig voor de Spanjaarden.

Zie Foppens, *Bibl. Belg.* I. 113; de Wind, *Bibl. van Ned. Geschiedschr.* 476, 590.

TEZEL. (Zie *Tetzel*).

THABORITA (Petrus) of Petrus Jacobsz. van Thabor, aldus genoemd naar het klooster Thabor, niet ver van Sneek, waarin hij als leekebroeder zijne dagen sleet, werd te Bolsward geboren, doch de juiste tijd is, even als die van zijn overlijden, onbekend. Men kan echter met grond aannemen, dat hij tusschen 1460 en 1530 geleefd heeft. Hij schreef eene uitvoerige *Kronijk van Vriesland*, loopende van 781 tot 1527. Zij is voor het eerst uitgegeven door de heeren Visser en Amersfoordt in het *Archief voor Vaderlandsche, inzonderheid Vriesche Geschiedenis*, en met keurige aanteekeningen voorzien.

THACKERAY (William Makepeace). Deze even onderhoudende als vruchtbare Engelsche schrijver werd ten jare 1811 te Calcutta geboren. Op zevenjarigen leeftijd naar Engeland gezonden tot het erlangen eener opvoeding overeenkomstig zijn niet onaanzienlijk vermogen, bragt hij ook een gedeelte zijner jongelingsjaren aan de hoogeschool te Cambridge door, doch gaf zich vervolgens toe in eene levenswijze die het grootste gedeelte van zijne bezittingen verslond, zoo dat hij naar een middel van bestaan moest omzien, waartoe hij zich naar Parijs begaf met het voornemen om zich op de schilderkunst toe te leggen. Hiervan kwam echter niets; hij keerde naar Engeland terug en trad in het huwelijk met eene Iersche, ten gevolge waarvan hij in betrekking kwam tot het blad: *The Constitutional*. Hierdoor in de letterkundige wereld bekend geworden, werd hij medearbeider aan *Fraser's magazine* en aan de *Punch*, en schrijver van eene menigte schetsen en novellen, onder den naam van Michael Angelo Titmarsh. Eerst in 1847 plaatste hij zijnen naam onder zijn voortreffelijken *Vanity Fair*, eene hoogst levendige schildering der schaduwzijde van de tegenwoordige zoogenoemd beschaafde wereld in Engeland. De meesten van 's mans geschriften zijn in bijkans alle Europeesche talen, velen ook in de onze, overgezet. Hij overleed onverwachts te Londen, den 24sten December 1863.

THAER (Albrecht), beroemd landhuishoudkundige en stichter van de academie voor den landbouw te Möglin, werd den 14den Mei 1752 te Celle in Hannover geboren, alwaar zijn vader hofmedicus

was. Hij studeerde aan de hoogeschool te Göttingen in de geneeskunde en de philosophie, verkreeg er in 1774 den doctoralen graad, oefende vervolgens in zijne geboorteplaats de geneeskundige praktijk uit, en werd zelfs na den dood zijns vaders tot hofmedicus benoemd. Reeds vroeg echter openbaarde zich bij hem eene sterke neiging voor de landhuishoudkunde, daar hij in 1774 zijne *Einleitung zur Kenntniss der Englischen Landwirthschaft* schreef, een werk dat meer dan eene uitgave beleefde (3de uitg., Hannover 1816, 3 dln.). In 1799 begon hij de *Annalen der Niedersächsischen Landwirthschaft* uit te geven. In 1804 werd hij door den koning van Pruissen tot geheimraad aangesteld en met een grondbezit begiftigd, dat hij spoedig tegen een landgoed te Möglin verwisselde. Daar hield hij zich, behalve met het schrijven van onderscheidene werken, voornamelijk bezig met de vorming en uitbreiding van zijne landbouwinrigting en stichtte er in 1807 de landhuishoudkundige school. In 1810 tot hoogleeraar in de landhuishoudkunde aan de hoogeschool te Berlijn beroepen, verliet hij echter reeds in 1818 deze betrekking, om weder naar Möglin terug te keeren, alwaar de door hem gestichte school in 1824 tot eene koninklijke academie verheven werd. Hij overleed er den 26sten October 1828.

T. heeft zich vooral een' grooten naam gemaakt door toepassing der natuurwetenschappen op landbouw en veeteelt, en door de mededeeling zijner ervaring in tallooze geschriften; ook had hij een belangrijk aandeel in de zamenstelling van onderscheidene Pruissische wetten den landbouw betreffende. Van zijne geschriften noemen wij nog: *Beschreibung der nutzbarsten neuesten Ackergeräthe* (Hannover 1803—1806, 3 dln.); *Annalen des Ackerbaues*, 6 jaargangen (Berlijn 1805—1810); *Grundsätze der rationellen Landwirthschaft* (Berlijn 1809 en volg., 4 dln.); *Annalen der Fortschritte der Landwirthschaft* (2 jaargangen, Berlijn 1811—1813); *Ueber die feinwollige Schafzucht* (Berlijn 1811); *Leitfaden zur allgemeinen landwirthschaftlichen Gewerbslehre* (Berlijn 1816); en *Möglinische Annalen der Landwirthschaft* (Berlijn 1817—1824, 14 dln.). Ter eere zijner verdiensten werd hem in 1850 een gegoten gedenkteeken te Leipzig en later een tweede gedenkteeken te Berlijn opgerigt.

THALER. Voormaals werden in het stadje Joachimsthal voor het eerst in Duitschland zilveren muntstukken geslagen, die meer dan een oud lood gewigt hadden. Van deze stukken, die Joachimsthalers genoemd werden, is volgens de Duitsche meening de naam T. afkomstig. Later werden dergelijke stukken ook op andere plaatsen geslagen, doch bij de benoeming van dezen liet men het praedicaat Joachims achterwege. Tegenwoordig noemt men T. die groote Duitsche muntstukken, welke 30 Silbergroschen of Neugroschen, 24 Saksische of gute Groschen, 48 Hamburger Schillingen of 90 Zuid-Duitsche Kreuzer waard zijn. *Vereinsthaler* zijn de zoodanigen die volgens een voor eenige jaren gesloten tractaat worden geslagen, *Doppelthaler* die de dubbele waarde van een T. bezitten.

THALES van Milete, een der zeven wijzen van Griekenland, en naast Solon de beroemdste van allen, omdat hij de eerste van eene opvolgende rij van wetenschappelijke denkers was, aan welke men later den naam van Ionische of Physische school gaf, uithoofde zij haren zetel in Ionië had en zich voornamelijk met bespiegelingen over de natuur bezig hield. Daar deze wijsgeerige school als de eerste wordt beschouwd, welke onder de Grieken opkwam, zoo heeft men T. voor den stichter van de Grieksche philosophie gehouden, terwijl zij, die deze alleen als werkelijke wijsbegeerte aanzien en beweren dat deze wetenschap slechts in Griekenland zelfstandig optrad, en zich van de dichterlijk godsdienstige en stellig godgeleerde overleveringen afscheidde, T. beschouwen als den vader van de wijsbegeerte in het algemeen. Diogenes Laertius begint zijn geschiedkundig werk *Over de levens en scholen der philosophen*, na zijne inleiding onmiddellijk met T. als den eersten wijsgeer. Uithoofde hij omtrent de 35ste of 38ste Olympiade geboren en in het 1ste jaar der 58ste gestorven is, valt zijn leeftijd in de VIde eeuw voor onze jaartelling. Volgens het berigt van Diogenes (1, 22) stamde T. van een oud en beroemd Phoenicisch geslacht af, dat zijnen oorsprong van Cadmus en Agenor afleidde. Omdat zijne geboortestad Milete eene der bloeijendsten van Ionië was en de Ionische Grieken zich door handel en scheepvaart tot een' hoogen trap van beschaving ontwikkeld hadden, had T. daar gelegenheid om veel kundigheden op te zamelen en zijnen geest te verrijken. Tot dat doel ondernam hij ook vele reizen en bezocht Creta, Phoenicië en Aegypte, en hield zich langen tijd aan het hof van Cresus, koning van Lydië, op. Het is niet waarschijnlijk dat T. eene wijsgeerige school zou gesticht hebben; hij deelde alleen zijne gevoelens op eene vriendschappelijke wijs aan zijne vrienden mede, die van zijn onderwijs wilden gebruik maken. Hij schijnt ook niets schriftelijks te hebben nagelaten. Men kan dus slechts met eene zekere waarschijnlijkheid, zijne philosophische en wetenschappelijke grondstellingen, uit de berigten van latere schrijvers, die niet in alles met elkander overeenstemmen, hoofdzakelijk opmaken. Zijne hoofdverdienste bestond niet zoo zeer in nieuwe en bijzondere merkwaardige uitvindingen, als wel dat hij zich van de enkel dichterlijke en mythologische voorstellingen losmaakte en zich door zijn zelfstandig denken, het bespiegelend onderzoek naar den oorsprong der dingen, eene meer bepaalde rigting gaf en den weg aanwees, waarop het wijsgeerig nasporen verder voortschrijden kon. T. stelde zich voornamelijk de vraag voor, wat het *hoofdbeginsel* der *natuur* of der wereld was; eene vraag die later alle wijsgeeren der Ionische school en die welke uit haar voortkwamen, bezig hield. Als zulk een hoofdbeginsel nam hij het *water* of liever het *vochtige* aan, waaruit alles ontstaat om er weder naar terug te keeren, schoon het twijfelachtig is of T. het eigenlijke water of wel de chaotische vochtigheid bedoelde; ook maakte hij nog geen onderscheid tusschen een beginsel (principe) en een bestanddeel (element). Hij schijnt dus door *water* den oorspronkelijken toestand van de algemeene wereldstof verstaan te hebben. Bij de ongenoegzaamheid en het verschil in de opvatting van de hoofdleer van T., waarin voorzeker Aristoteles nog de beste gids is, is het ook zeer moeijelijk den eigenlijken zin te bepalen, welken men aan sommige andere gevoelens moet hechten, die hem worden toegeschreven, zoo als: dat God het wereldverstand is; dat de Daemonen zielenwezens, en de Heroën zielen van afgescheiden voortreffelijke menschen zijn; God is de oudste, omdat hij zonder begin en einde is, en de wereld het beste, omdat God die heeft gevormd; God kent niet alleen de handelingen, maar ook de gezindheid der menschen; alles is bezield en vol van goden; ook de steen (magneet) heeft eene ziel omdat hij het ijzer aantrekt enz. Wat hiervan aan T. mag toekomen, zoo veel is zeker dat hij een' grooten invloed op zijne tijdgenooten heeft uitgeoefend en met hem de rij der wijsgeerige denkers begint, die sedert nooit is afgebroken en heden nog voortduurt.

Men zie over T., behalve de monographien over hem en zijne leer, H. Ritter, *Geschichte der Ionische Philosophie;* Tiedemann, *Griechenlands erste Philosophen*, alsmede zijn *Geist der speculat. Philosophie*, die met T. begint. Men kan over hem de groote *Geschiedenissen der Wijsbegeerte* van Tennemann, Bandis, Ritter en vooral van Ed. Zeller raadplegen, met de bronnen daarbij aangehaald.

THALIA. Eene der negen zanggodinnen, die gewoonlijk als de godin van het blijspel wordt beschouwd, hetwelk zijnen oorsprong aan het landleven te danken had, en die als eene jonge nimf, met klimop omkranst, lagchende, en met een masker in de hand wordt afgebeeld. Ook eene der drie bevalligheden voert denzelfden naam.

THALLIUM is een in de aardkorst zeer verspreid metaal, dat niettemin slechts in geringe hoeveelheden schijnt voor te komen. Men vindt het namelijk alleen in uiterst geringe hoeveelheden te gelijk, zoo zelfs dat het bestaan van dit ligchaam eerst door middel van de hoogst gevoelige spectraal-analyse (zie *Spectraal-analyse*) aan het licht kwam. Het werd in 1816 ontdekt door den Engelschen scheikundige Crookes, bij het spectraalanalytisch onderzoek van het seleniumhoudend bezinksel, dat zich niet zelden in de looden kamers van zwavelzuurfabrieken afzet (zie *Selenium*). Hij nam in het kleurenbeeld van genoemd bezinksel eene heldere groene streep waar, die door geene tot dusver bekende stof kon zijn voortgebragt. Nader onderzoek leerde dat het nieuwe element in het ijzerkies voorkomt, waaraan men in vele zwavelzuurfabrieken de benoodigde zwavel ontleent. Crookes gaf het den naam T., naar het Grieksche woord θαλλος, dat groen loof beteekent.

Lamy, die in 1862 het T. naauwkeuriger onderzocht, deed het als een metaal kennen, dat in vele eigenschappen met ka-

lium en natrium, in andere daarentegen (vooral wat de zoogenoemde natuurkundige eigenschappen aangaat) met lood overeenkomt. Het heeft, even als laatstgenoemd metaal, eene graauwe kleur, is zoo week dat het zich met een mes laat snijden, laat zich hameren en uitrekken en bezit een soort. gewigt van 11,862. Het smelt bij 290° C. en wordt vlugtig in de roode gloeihitte. Het ontleedt water niet bij de kookhitte, maar neemt daarentegen even gemakkelijk zuurstof uit de lucht op, als kalium en natrium. Door zuren, vooral door salpeterzuur, wordt het gemakkelijk opgelost tot Thallium-zouten. Met zuurstof verbindt het zich in twee verhoudingen, waarvan die, welke het minste zuurstof bevat, eene sterke basis is.

De zouten van het T. komen in eigenschappen deels met de kalium-, deels met de lood- en deels met de ijzerzouten overeen. Volgens Lamy zouden alle oplosbare Thallium-verbindingen als hevige vergiften te beschouwen zijn, volgens de persoonlijke bevinding van Crookes hebben zij op het menschelijk organismus geene bepaalde werking.

De tegenwoordigheid van T. of Thallium-verbindingen wordt het eenvoudigst aangetoond door de groene kleur, die het aan de vlam mededeelt. Één vijftig millioenste deel van een wigtje kleurt eene niet lichtgevende vlam nog zigtbaar groen. Ofschoon de ontdekking van het T. nog van zeer jonge dagteekening is, kan men niettemin zeggen, dat het, dank zij de onderzoekingen van Crookes, Lamy, Werther, Böttger en anderen, tot de goed bekende metalen behoort. Behalve in vele delfstoffen (zink-, kwik-, antimonium- en ijzerertsen, bruinsteen, lithionglimmer, enz.) heeft men sporen van T. in de asch van sommige planten (beetwortel, druiven, tabak, cichoreiwortel en beukenhout) gevonden. Als betrekkelijk zeer rijk aan T. noemt men de oplossingen van zinkvitriool, die te Rammelsberg bij de bewerking van loodertsen als bijproduct verkregen worden. Deze bevatten evenwel nog maar 0,05 procent chloorthallium.

Mogt het T. in grootere hoeveelheden kunnen worden afgezonderd dan tot nog toe verkregen zijn, dan zal men van dit metaal ongetwijfeld een nuttig gebruik kunnen maken. Het chloorzuurzout is zeer geschikt voor de vervaardiging van kunstvuurwerk. Volgens Crookes, zouden vlammen door T. groen gekleurd, beter voor scheepssignalen te gebruiken zijn, dan het groene baryum-licht, dat in mistige lucht eene kleurverandering ondergaat.

Zie: *Leçon sur le Thallium par Lamy* in: *Leçons de chimie* (Parijs 1864); en *Journ. of the chem. soc.*, New. ser. II. 115. R. S. T. M.

THAMMOER. (Zie *Joodsche almanak*).

THAMYRIS of THAMYRAS. Een beroemd dichter of zanger uit Thracië, die voor Homerus leefde en in de Pythische spelen den prijs behaalde, terwijl hij bij zijn gezang de citer bespeelde. Plato plaatst hem naast Orpheus, Linus en Phemius, en zegt, dat hem niemand op de citer of in het gezang evenaarde, weshalve dan ook zijne ziel, na zijnen dood, in een' nachtegaal was overgegaan. Ook Strabo spreekt even loffelijk van hem. Beroemd is de fabel van zijnen wedstrijd met de muzen. Trotsch op zijn schoon gezang, daagde hij haar tot eenen wedstrijd uit, onder voorwaarde, dat hij, als overwinnaar, met de omhelzing van iedere muze zou verwaardigd worden; doch zich, wanneer hij overwonnen werd, aan alle straffen zoude onderwerpen, welke de muzen hem zouden opleggen. Hij verloor den wedstrijd, en de godinnen straften hem met blindheid, verbraken zijne citer en heroofden hem van al zijne kunst. Homerus bezingt deze fabel in zijne *Ilias* II, 594. Men meent, dat hij de uitvinder der Dorische toonsoort geweest is. Zijne gedichten zijn allen verloren geraakt, als ook het treurspel, dat Sophocles op hem vervaardigde.

THAPSUS, eene vesting aan de noordelijke kust van Africa, ten zuiden van Leptis parva gelegen. Zij is bekend door den sieg, welke aldaar den 6^{den} April 46 v. Chr. geleverd werd en waardoor Caesar een einde aan den Africaanschen oorlog maakte. Caesar namelijk deed een' aanval op T., hetwelk op een schiereiland gelegen was en de aanhangers van Pompejus onder Juba en Scipio hoopten hem aldaar in te sluiten; toen zij nu bezig waren de daartoe noodige verschansingen op te werpen, grepen Caesar's benden hen te midden van dien arbeid onverwacht aan, waardoor zulk eene verwarring ontstond dat de hoofden der verbondenen de vlugt namen en het geheele leger vernield of verstrooid werd. De voornaamste hoofden beroofden zichzelven van het leven, welk voorbeeld kort daarop door Cato gevolgd werd. L.

THARAND, een stadje met niet meer dan 2000 inwoners in het koningrijk Saksen. Wegens de bekoorlijke ligging, in een dal, door een boschrijk gebergte omringd, wordt het door velen bezocht. Onder de plaatsen, die tot een bezoek uitlokken, behooren de zoogenaamde Heilige Hallen. De bronnen die in den omtrek gevonden worden, zijn van minder belang. Daarentegen heeft T. eene Europeesche vermaardheid gekregen door de koninklijke academie voor het boschwezen en den landbouw, die er gevestigd is en zich door hare goede inrigting en talrijke hulpmiddelen aanbeveelt. Een spoorweg verbindt T. met Dresden.

THASOS, tegenwoordig *Taso*, een vruchtbaar eiland in de Aegeïsche zee, aan de kust van Thracië, bragt voormaals zeer veel wijn voort en bezat in zijnen grond een' overvloed van edele metalen, voornamelijk goud. De Phoeniciërs hadden hier mijnen, welke Herodotus nog gezien heeft; zij maakten van T. eene stapelplaats en voerden een' bijzonderen godsdienst-ritus in, waarbij voornamelijk Hercules vereerd werd. In lateren tijd werd T. door kolonisten uit Paros bezet. Tegenwoordig behoort het eiland tot Europeesch Turkije. Verschillende merkwaardige oudheden zijn er ontdekt, welke Prokesch beschreven heeft in eene verhandeling *Dell' isola di Taso*, opgenomen in de werken der Academia Romana d'archeologia (6de deel, Rome 1835).

THEANO, eene wijsgeerige Grieksche vrouw, geboortig uit Creta, was de dochter van Pythonax, en gehuwd met Pythagoras, wiens lessen zij vroeger bijgewoond had. Zij schonk hem twee zonen, Telauges en Mnesarchus en twee dochters, Myia en Arignote. Volgens anderen was zij de dochter van Brontenos van Crotone. Men houdt haar voor de schrijfster van eenige brieven en zedespreuken, welke door Gale in zijne *Opuscula mythologica* (Amsterdam 1688) uitgegeven zijn. Ook J. Chr. Wolf heeft die uitgegeven in zijne *Mulierum Graecarum fragmenta* (Göttingen 1739) en Grimm met eene Duitsche vertaling van Wieland (Duisburg en Leipzig 1791). De laatste heeft een beeld geleverd van hare verhouding en die van andere vrouwelijke wijsgeeren tot de Pythagorische school.

THEATER. (Zie *Tooneel*).

THEATIJNEN. Deze geestelijke orde werd ten jare 1524 gesticht door Pietro Caraffa, bisschop van Theati, naar welke stad de orde haren naam heeft, die, in vereeniging met Paolo Consieglieri, Bonifacio de Collo en Gaetano de Thiene eenen eenvoudigen apostolischen leefregel en eene zuivere kloostertucht wilde herstellen. De voornaamste verpligtingen der leden van deze congregatie bestonden daarin, dat zij volstrekt geene bezittingen mogten hebben en zich moesten vergenoegen met hetgeen hun ongevraagd geschonken werd; voorts tegen de heidenen en ketters te prediken, zieken te verplegen enz. De ordebroeders moeten naar de door Clemens den VII^{den} in 1527, door Paulus den III^{den} in 1540 en door Pius den V^{den} in 1568 bekrachtigde instelling eene plegtige gelofte afleggen op de orde van den H. Augustinus en een zwart ordegewaad aannemen. Met spoed verspreidde zich deze orde uit Italië, waar zij te Napels en te Venetië hare voornaamste zetels had, naar Spanje, Frankrijk, Duitschland en Polen, zelfs naar Georgië, Circassië, Tatarije en Mongolië. Haar oorspronkelijk bestuur was aristocratisch, maar ten jare 1588 plaatste paus Sextus de V^{de} eenen generaal aan haar hoofd. In het zuidelijke en oostelijke gedeelte van Europa telt deze orde nog tegenwoordig vele kloosters, welker bewoners zich hoofdzakelijk onledig houden met het geven van onderwijs. Zij dragen ook de namen van Chretinen, Quintinen, Cajetanen en Apostolische broeders van de Goddelijke voorzienigheid.

De nonnenorde der Theatynerinnen bestond oorspronkelijk geheel op haar zelve, zijnde ten jare 1583 onder bekrachtiging van paus Gregorius den XIII^{den} ingesteld door Ursula Benincasa te Napels, onder den naam Congregatie der onbevlekte ontvangenis. Zij bestond in twee afdeelingen; de leden der eene legden eene eenvoudige gelofte af en droegen in navolging van de H. Martha zorg voor huiselijke aangelegenheden, terwijl die der andere afdeeling zich bij eede verbonden tot een leven in enkele godsdienstige bespiegelingen, het dooden van alle zinnelijke begeerten, het vasten en bepaald ook onthouding van alle beoefe-

ning der toonkunst. Het getal nonnen, dat in ieder klooster werd opgenomen, was 66, naar het getal levensjaren dat de kerkelijke overlevering aan de Moedermaagd toeschrijft. Deze orde maakte echter weinig opgang en werd in 1624 door paus Urbanus den VIII^sten onder het opzigt der Theatijner monniken geplaatst.

THEBAÏS. Behalve de landstreek om Theben in Boeotie, heette aldus bij de Ouden, reeds ten tijde van Herodotus, naar den naam der hoofdstad Thebae, het zuidelijkste gedeelte van Aegypte of Opper-Aegypte, waarvan de stad Syene, (het tegenwoordige Assuan) aan de zuidelijke grens gelegen was. In deze landstreek komen, van het noorden gerekend, de eerste getakte palmen (*Hyphaena crinita of Cucifera thebaica*, in het Arabisch *Doem*) in het wild voor, welke daarom ook Thebaïsche palmen genoemd worden.

THEBE of THEBAE in Opper-Aegypte, volgens sommige Grieksche schrijvers door Osiris gesticht en naar Isis genoemd, 't geen uit eene verwisseling met de Opper-Aegyptische stad This schijnt voort te spruiten, waar Osiris en Isis meer bepaaldelijk vereerd werden. T. wordt op de monumenten van de elfde Manethonische dynastie (ongeveer 2500 j. v. Chr.) nog niet genoemd, even min als haar bijzondere god Ammon, naar welken T. in het oude testament No-Ammon genoemd wordt. Zij was oudtijds eene der grootste en schoonste steden en de hoofdstad van geheel Aegypte; bevatte eene menigte prachtige en kolossale gebouwen, waarvan nog tegenwoordig overblijfselen voorhanden zijn, en volgens Homerus, 100 poorten, d. i. Pylonen. Men vond er eenen tempel van 14 stadiën (meer dan het 10de gedeelte van eene Duitsche mijl) in omtrek: de hoogte was 45 el, de muren hadden eene dikte van 24 voet, en van binnen was hij, op het rijkst, met kostbare steenen, gouden, zilveren en elpenbeenen gereedschappen voorzien. Nog tegenwoordig nadert men de bouwvallen van dit trotsch gebouw langs 8 ruime gangen: de voorpoorten zelven zijn buitengewoon hoog en breed, pyramidaal van rood, fijn gepolijst graniet gebouwd, overal, bij vakken, met hieroglyphische figuren, en aan de zijden met kolossale beeldzuilen en basreliefs versierd. In de voorhoven van dezen tempel staan 60—70 voet hooge, geheel uit graniet gehouwen en met hieroglyphen bedekte obelisken; terwijl het binnenste gedeelte op 134 kolommen rust. Onder andere bouwvallen dezer stad zijn ook de begraafplaatsen der koningen merkwaardig, waarvan Denon er 8 bezocht heeft. Bij haren ingang vond hij in eene derzelven eene 12 voet lange en 20 voet hooge galerij; de muren waren vol beschilderde hieroglyphen, en in 6 der begraafplaatsen waren de kleuren, geel op eenen blaauwen grond, nog zeer levendig. Aan het einde der galerij stonden sarcophagen met deksels, die allen met hieroglyphische figuren pronkten; terwijl de meubelen, b. v. stoelen, van verguld beeldwerk voorzien waren. Deze koninklijke begraafplaatsen zijn die van heerschers uit de elfde dynastie (bij Manetho), welke T. tot hunne residentie verkozen. De roemruchte Pharaonen der twaalfde dynastie beheerschten reeds van T. uit geheel Aegypte en stichtten den grooten Ammonstempel op den oostelijken Nijl-oever. Gedurende de daarop gevolgde regering der Hyksos taande de glans van T. ofschoon het de zetel van het bestuur voor Opper-Aegypte bleef; maar toen de Hyksos verdreven waren, hernam de stad haren rang als hoofdstad van het geheele land en Ammon werd zelfs als hoofd der goden van Aegypte erkend. De Thebaansche dynastiën, van de 17de tot de 20ste, die van de XVII^de tot de XII^de eeuw v. Chr. regeerden, verhieven de hoofdstad tot het toppunt van haren luister en bouwden er vele prachtige tempels. Doch toen met de 21ste dynastie vorsten uit Beneden-Aegypte den troon bestegen, moest T. langzamerhand bij Memphis achterstaan en de Perzische verovering voltooide haren val; de koningsstad werd door Cambyses geheel verwoest. Zij herstelde zich echter weder, en werd nogmaals, onder de Ptolemaeën eene der rijkste en bloeijendste steden, maar eindelijk door Ptolemaeus Lathurus, in het 80ste jaar voor onze tijdrekening, bijna tot den grond vernield. Tegenwoordig staan vier dorpen op de plaats van het oude T., Karnac en Luksor op den regter, Medinet-Abu en Gurnah op den linker Nijl-oever. Bij Karnac ziet men de ruïnen van den reeds vermelden tempel met zijne 134 kolommen van 66 voet. De tempel van Luksor werd 1500 jaar v. Chr. door Amenophis den III^den gesticht, die van Gurnah door Sethos den I^sten. Tusschen dezen verheffen zich de beide Memnonsbeelden, vroeger de bewakers van den toegang tot een' tempel, die geheel verdwenen is. De eigenlijke stad T. lag aan den oostelijken oever en de tempelstad van Karnac om haar heen.

Zie omtrent deze stad de vele reisbeschrijvingen door Aegypte en vooral het groote werk van Denon.

THEBEN of THIVA, thans een onbeduidend plaatsje in Griekenland, hetwelk in de laatste jaren door eene aardbeving nagenoeg geheel verwoest is, speelde eenmaal eene voorname rol, als hoofdplaats van het oude Boeotië. Men houdt Cadmus, die er omstreeks de XVI^de eeuw voor den aanvang onzer jaartelling den burg Cadmea bouwde, voor den grondlegger der stad, die onder een' monarchalen regeringsvorm reeds spoedig op den voorgrond trad. Het snarenspel van Amphion deed de steenen als van zelf de muren der stad vormen, die weldra in omvang toenam en met een groot aantal tempels, openbare gebouwen en standbeelden prijkte. Met de oude geschiedenis van T. staan de lotgevallen van Lajus, Jocasta en Oedipus in het naauwste verband. Reeds in de XIII^de eeuw v. Chr., gaf de strijd tusschen de beide zonen der laatsten aanleiding tot den Thebaanschen oorlog, een der merkwaardigste voorvallen uit den heldentijd der Grieken. Later werd T. door andere Grieksche steden geheel overschaduwd. In de oorlogen tegen de Perzen betoonde het zich gunstig jegens die vreemde overheerschers, en in den Peloponnesischen oorlog bewees het den Spartanen niet onbelangrijke diensten. Het overwigt der Spartanen, die zelfs onverwacht den burg van T. bezet en der stad een nieuw bestuur opgedrongen hadden, lokte eene gebeurtenis uit, die voor T. nogmaals een kort tijdperk van roem deed aanbreken. Pelopidas en eenige anderen, die naar Athene gevlugt waren, wisten in 378 v. Chr. binnen de stad te komen, waar de tyrannen vermoord en de Spartaansche benden verjaagd werden. Onder mannen als Pelopidas en Epaminondas, werd T. geducht, niet alleen voor Boeotië, maar voor geheel Griekenland, hetgeen echter slechts duurde tot den slag bij Mantinea in 362 v. Chr., die Epaminondas het leven kostte. Sedert dien tijd ging T. achteruit. Het wikkelde zich in den Heiligen oorlog en riep hij die gelegenheid de hulp in van Philippus van Macedonië, wien het zoodoende den weg naar Griekenland baande, dat weldra de nadeelen daarvan ondervond en zich te vergeefs van den Macedonischen invloed zocht te bevrijden. De nederlaag der Grieken bij Cheronea in 338 v. Chr. bevestigde het Macedonische gezag. Nog eenmaal trachtte T. zich, na den dood van Philippus, daaraan te ontrukken, hetwelk de verwoesting der stad ten gevolge had, waarbij slechts het huis van Pindarus en de tempels gespaard bleven. Later werd zij wel herbouwd, doch in de oorlogen der Romeinen met Mithridates weder grootendeels verwoest, zoodat T. reeds in de II^de eeuw na Chr. van weinig beteekenis was.

THECLA (De Heilige), maagd en martelares, gelijk zij door oude kerkelijke schrijvers genoemd wordt, was waarschijnlijk uit Isaurië in Klein-Azië afkomstig en werd volgens eene niet onwaarschijnlijke overlevering in of omstreeks het jaar 45 door den apostel Paulus tot het Christendom bekeerd. Men verhaalt dat zij wegens hare belijdenis van het Evangelie eerst voor de dieren in den circus werd geworpen en daarna aan de vlammen blootgesteld, maar dat beiden haar verschoonden, en dat zij haren natuurlijken dood gestorven is. Overblijfselen van haar gebeente zouden bewaard worden in de hoofdkerk te Milaan, die haren naam draagt. Haar kerkelijke vierdag is de 23ste September.

THEDEN (Johann Christiaan Anton), in 1714 te Steinbeck bij Wismar in het Mecklenburgsche geboren, bragt zijne eerste jeugd in zeer moeijelijke en benarde omstandigheden door en deed knechtsdiensten, tot dat hij op 13-jarigen leeftijd als leerling bij een' kleêrmaker geplaatst werd. Dit handwerk strookte echter weinig met zijne bijzondere neigingen. Hij zeide zijn beroep vaarwel en tred als leerling bij een' heelmeester in dienst. Hij legde veel ijver en bekwaamheid aan den dag, bleek voor de uitoefening der heelkunde een' bijzonderen aanleg te bezitten en trad weldra als chirurgijn bij een regiment cavallerie in dienst. Hij bewees groote en belangrijke diensten en maakte zich zoo gunstig bekend, dat hij in 1758 tot chirurgijn bij een regiment in-

fanterie werd benoemd en kort daarna tot eersten wondarts bij het Pruissische leger. Algemeen droeg men hem de meeste hoogachting en liefde toe; en inderdaad viel het moeijelijk te zeggen wat meer bewondering in hem verdiende, zijne bekwaamheid en hulpvaardigheid, dan wel zijne onvermoeide en menschlievende pogingen, om de inrigting der hospitalen te verbeteren en den lijders al datgene te verschaffen wat tot verzachting van hun lot kon bijdragen. Hij droeg algemeen den bijnaam van vader T., en niet ligt zal iemand na zijnen dood opregter betreurd worden, dan men hem heeft gedaan. T. overleed in 1797. Hij was niet alleen een uitstekend praktikus, maar had ook het theoretisch gedeelte der heelkunde met zorg en vlijt beoefend. Het zoogenaamde wondwater van T. (*Aqua vulneraria Thedenii*) is van zijne vinding en bewijst bij kneuzingen goede diensten. Het bestaat uit: 6 deelen wijn-azijn, 2 deelen alcohol, 1 deel zwavelzuur en 2 deelen honig. Het gebruik van zuigpompen tot ontlediging der borsten werd door hem ingevoerd, terwijl hij tot het wegnemen van polypen goede modellen van polyptangen aangaf. Van de geschriften, door hem in 't licht gegeven, vermelden wij: *Neue Bemerkungen und Erfahrungen zur Bereicherung der Wundarzney und Medicin* (Berlijn 1780, 8°.); *Unterricht für die Unterwundärtze bei der Armee, besonders beim Artilleriecorps* (Berlijn 1774, 2 dln. 8°.) B.

THEDENS (Johannes), een weinig bekend persoon, bekleedde door een' zamenloop van omstandigheden in de XVIII^de^ eeuw een' korten tijd het ambt van gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië. Hij was geboren te Friedrichstadt en had zich, in 1698, als gemeen soldaat naar Indië begeven, waar hij na 1702 in verschillende betrekkingen opklom, tot dat hij in 1736 tot gewoon raad van Indië werd verheven. Na den moord der Sinesen te Batavia, in 1740, nam hij de teugels des bewinds van den gouverneur-generaal Valckenier over, daar Imhoff, die hem eigenlijk had moeten vervangen, in staat van beschuldiging naar het vaderland was gezonden. T. liet de Sinesen vervolgen, die naar het binnenland gevlugt waren, en nam maatregelen tegen de ontwerpen van den Soesoehoenan, wiens hulp de gevlugten hadden ingeroepen. Het belegerde Samarang werd ten gevolge der ontvangen hulp verlaten, welke gebeurtenis in November 1741 te Batavia luisterrijk werd gevierd. Omstreeks dien tijd vertrok ook Valckenier, die zijne betrekking reeds vroeger had nedergelegd, welke door T. ad interim werd waargenomen, tot dat Imhoff, wien het gouverneur-generaalschap in het vaderland was opgedragen, den 23sten Mei 1743 te Batavia aankwam. T. bleef echter te Batavia, waar hij in 1748 overleed.

THEE. De in den handel voorkomende T., die in zwarte en groene wordt onderscheiden, bestaat uit de bladen van een' altijd groenen 4—8 voet hoogen heester, *Thea chinensis*, tot de natuurlijke familie der *Camelliaceae* behoorende, volgens het sexuële stelsel tot de 1ste orde der 13de klasse (*Polyandria Monogynia*). Deze merkwaardige heester behoort in de zuidelijke provinciën van Sina en het naburige Assam te huis, en wordt tegenwoordig in gansch Sina, op Ceylon en Java gekweekt. Zijne bladen zijn kort gesteeld, elliptisch lancetvormig, tijdens hunne jeugd fijnharig, later glad en glanzend. De in de oksels der bladen gezeten witte bloemen verspreiden eenen aromatischen geur. De *Thea viridis*, *Thea Bohea*, *Thea stricta*, vroeger als afzonderlijke soorten beschouwd, zijn slechts varieteiten van de *Thea chinensis* en het gevolg van verschil in cultuur, klimaat en groeiplaats.

De Sinezen telen hunne *Tcha* of *Tha* uit zaadkorrels, welke in rijen op 4—5 voet afstand van elkander gezaaid worden. In elken kuil worden onderscheidene zaadkorrels geplaatst, daar ook in Sina zelf het opkomen hoogst onzeker is. Tusschen de rijen wordt de grond zorgvuldig van onkruid gezuiverd en tevens zorg gedragen, dat de plant niet hooger opschiet dan noodig is om de bladeren te kunnen plukken. Drie jaren na de zaaijing wordt het eerste gewas ingezameld en na 6—7 jaren zijn de Theeboomen niet veel meer waard, zoodat zij dan worden weggenomen, om voor nieuwe plaats te maken. De Theeboom groeit op hooge en lage gronden, maar het weligst op een' ligten steenachtigen bodem. Gewoonlijk worden de bladen driemaal 's jaars geplukt, in het midden van April, Junij en Augustus.

De eerst geplukte bladen zijn de besten en geurigsten, bevatten de minste vezels en de meeste vlugtige olie. De bladen van de tweede inzameling hebben eene donkergroene kleur, zijn harder en bitterder; die, welke in Augustus geplukt worden zijn van mindere hoedanigheid. Hoe jonger de boomen zijn des te beter en geuriger zijn de bladen. De bladen, welke afgevallen, verwelkt of bij de latere bereiding bedorven zijn, worden, nadat zij met bloedwei zijn bevochtigd om ze kleverig te maken, in vormen zamengeperst. Deze soort komt echter niet bij ons voor, doch wordt in het noorden van Sina en in Rusland verbruikt. Zoodra de bladen geplukt zijn, worden zij korten tijd aan den invloed van de lucht en zonneschijn blootgesteld, waarna zij in ijzeren pannen boven een vuur van houtskolen onder voortdurend omroeren worden gedroogd. Nadat de bladen 4—5 minuten in deze pannen zijn verbleven en voldoende gedroogd zijn, worden zij voorzigtig tusschen de vingers gewreven, het zoogenaamde rollen der T., en daarna op nieuw aan eene zachtere verwarming blootgesteld. Deze bewerking afgeloopen zijnde, wordt de T. op tafels uitgespreid en met groote zorgvuldigheid uitgezocht. Ieder blad, dat niet naar eisch gerold en gedroogd is, wordt van de overigen verwijderd. Deze geheele bewerking loopt binnen den tijd van 1—1½ uur af. De bladen verkrijgen daardoor eene gelijkmatige donkergroene kleur en deze komen in den handel als groene T. voor. Men was vroeger van gedachte, dat de groene T. die kleur verkreeg door verdrooging op koperen platen, doch dit is eene dwaling. De voornaamste soorten van groene T. zijn: de keizers- of bloemen T., de hyssan, de schuhlong of tchulan, de paarl-T. of tschi en de alsafar-T.

Voor de bereiding van de zwarte T. worden de bladen langeren tijd aan de lucht blootgesteld, waardoor in zekere mate een gistingsproces intreedt, om daarna bij herhaling geroosterd, gezuiverd en gesorteerd te worden. De voornaamste soorten van zwarte T. zijn: de pecco (het product van de teederste boomen van driejarigen groei), de congo, de soechong of karavanen-T. enz.

De pecco en zoogenaamde joosjes-thee wordt van de bovenste toppen der takken verkregen.

Het verbruik van T. is allengs meer en meer toegenomen. Toen in 1664 de Engelsch Oost-Indische compagnie voor de koningin van Engeland twee pond T. medebragt, werd dit als een zeer belangrijk geschenk beschouwd, terwijl thans Engeland b. v. jaarlijks 65, Duitschland 2 millioen pond T. verbruikt en alle Java T. bijna geheel en al op de Hollandsche markt wordt omgezet. De jaarlijksche oogst van T. wordt in Sina op 2240 millioen pond gedroogde bladeren geschat.

Op Java werd de Thee-cultuur door den generaal van den Bosch ingevoerd en leverde aanvankelijk goede resultaten op. De inspecteur Jacobson heeft zich in dit opzigt inderdaad zeer verdienstelijk gemaakt, zoodat in December 1838 Java-Thee op de markt te Londen tot hooge prijzen werd verkocht. In 1839 werd er voor *ƒ* 137,151 aan T. uit Java naar Nederland gezonden. Naarmate men de T. aldaar beter leerde behandelen, werd natuurlijk ook deze handelstak van grooter belang. De T. wordt, nadat zij hare volle bewerking heeft ondergaan, in *krandjangs* (mandjes van bamboes vervaardigd) naar Batavia gezonden, waarbij men zorg draagt dat de binnenzijde behoorlijk van gedroogde bamboesbladeren voorzien wordt, om de toetreding van de buitenlucht zoo veel mogelijk te beletten.

De bestanddeelen der T. zijn: vlugtige olie, looizuur, theïne, was, hars, gom, extractief-stof, eiwit enz. Zij werkt nadeelig op het vaatzenuwstelsel, doch opwekkend op het hersen- en ruggemergstelsel. Sterke aftreksels veroorzaken beving, hartklopping en vermeerdering der afscheidingen. Groene T. is plantselijk meer zamentrekkend dan de zwarte.

Geen handelsartikel wordt zoo veelvuldig vervalscht als de T. en dit begint reeds in Sina zelf. De middelen welke daarvoor gebezigd worden en de wijzen, waarop die vervalschingen zijn te onderkennen, vindt men zeer naauwkeurig opgegeven in Klencke, *Die Verfälschung der Nahrungsmittel und Getränke, der Kolonialwaaren* enz. (Leipzig 1858).

Van vele planten worden bij verschillende volken de bladen in water afgetrokken en als middel ter vervanging der echte T. gebezigd. In Mexico en Guatimala b. v. gebruikt men de bladen van *Psoralia glandulosa*, in Nieuw-Grenada die van *Alstonia theaeformis*, meer noordelijk die van *Gaultheria procumbens* en *Ledum latifolium;* laatstgenoemde plant, bekend onder den naam van T. van Labrador, werd door Jozef Banks ontdekt. De beste

en beroemdste Americaansche T. is die van Paraguay, waarvan jaarlijks groote hoeveelheden naar Peru, Chili en Buenos-Ayres uitgevoerd worden. In Zuid-America wordt deze T. algemeen gedronken en door de Europeanen boven de Sinesche verkozen. Zij is afkomstig van de *Ilex Paraguayensis*.

Men raadplege verder *Handboek voor den Landbouw in Nederlandsch Oost-Indië*, door W. L. de Sturler, uit het Engelsch vertaald. B.

THEE (Drentsche). (Zie *Gagel*).

THEEMS. De grootste ofschoon niet de langste rivier in Engeland. Zij ontspringt op de grenzen van Glocestershire, onder den naam van Isis, vloeit eerst zuidwaarts tot Cricklade, dan oostnoordoost langs Lechlade tot bij Oxford; vereenigt zich daar met de Charwell, neemt dan haren loop zuidoostwaarts voorbij Oxford, Abingdon en Wallingford, tot Reading. Tusschen Abingdon en Wallingford bij Dorchester, vloeit zij zamen met de Thame. Men wil dat uit de verbinding van de Thame en Isis, de naam dien zij bij de Angel-Saksen droeg, is ontstaan, en deze oorspronkelijk in de oude benaming Tamesis of Tamesa en later in Thames, gelijk zij door de Engelschen genoemd wordt, is overgegaan. Voorbij Reading heeft zij eene oostelijke rigting tot aan Gravesend. Daar wordt zij aanmerkelijk breeder en vormt eenen zeeboezem, die op de hoogte van de Nore, alwaar een vuurtoren gebouwd is, tusschen de eilanden Sheppey en Toulwispoint, vooral zeer breed is. Zij ontlast zich daar in de Noordzee. Op hare oevers zijn gelegen, aan hare monding Sheerness en Southend. Behalve de bovengenoemde plaatsen, loopt zij tusschen Reading en Gravesend nog langs het kasteel Windsor, Chertsey, Hampton, Kingston, Twickenham, Richmond, Brentford, Chelsea, Londen, Deptford, Greenwich, Blackwall en Woolwich. De stroom heeft eene lengte van 50 mijlen, waarvan 42 mijlen bevaarbaar zijn. De ondiepten, die men op enkele plaatsen aantreft, uitgezonderd, heeft de T. tot bij Londonbridge eene diepte van 14 Engelsche voet. Tot Deptford is de T. bevaarbaar voor schepen van iederen diepgang; schepen van 200 ton kunnen tot Londonbridge, kleinere schepen nog een geheel eind hooger opgaan, tot daar waar zij door het Theems- en Severnkanaal verbonden is met de Severn. Zij heeft gemeenschap met geheel Centraal-Engeland door 't Oxford-, oud Warwich- en het Great-Junction-kanaal, alsmede door andere kanalen met Bristol, Basingstoke, Arundel enz. Zij maakt de noordelijke grensscheiding uit van de graafschappen Berks, Surrey en Kent, en de zuidelijke van de graafschappen Oxford, Buckingham, Middlesex en Essex. Deptford en Woolwich, op de oevers van de T., verdienen bijzondere vermelding wegens hunne schoone dokken, arsenalen en magazijnen der marine. De monden van de T. waren in vroegere eeuwen slecht verdedigd. De bekende togt van Chatham, in 1666, onder de Ruyter en den ruwaard C. de Witt, levert het bewijs daarvan. Niettegenstaande de stroom bij Chatham, waar de T. haren voornaamsten nevenstroom de Medway in zich opneemt, met eene keten gesloten was, zeilde de vloot nog hooger de rivier op, verbrandde een groot deel van de Engelsche vloot, veroverde de Royal-Charles, een groot linieschip, en tastte op den terugtogt nog het goed verdedigde fort Harwich aan. De schrik, die deze met zulk een' schoonen uitslag bekroonde onderneming in Engeland verspreidde, had ten gevolge, dat op den 21sten Julij van het daarop volgende jaar 1667, de vrede te Breda gesloten werd.

THEINE. (Zie *Koffij*).

THEISMUS is de leer waarin God als schepper en onderhouder van het heelal beschouwd wordt. Men maakt thans onderscheid tusschen het T. en het Deismus (zie *Deismus*) ofschoon het woorden zijn van dezelfde beteekenis, het eene in het Grieksch het andere in het Latijn. Het T. duidt eene naauwere betrekking van God tot de wereld aan, en ofschoon het Opperwezen daarin niet geheel *ident* met de natuur gedacht wordt, zoo als in het Pantheismus, is het er *immanent* in aanwezig, terwijl het als abstract (*transcendent*) van het geschapene gescheiden, in het Deismus aangemerkt wordt, zoo als een kunstenaar buiten het gewrocht dat hij heeft voortgebragt. Bij het T. daarentegen is God overal in zijne schepping aanwezig, Hij bezielt die onophoudelijk en is de onuitputtelijke bron van levensontwikkeling: niets heeft er plaats zonder Hem. Het Monotheismus komt meer met het begrip van het Deismus overeen; de wereld is er op eene scherpe wijze van het Goddelijk wezen afgescheiden en oneindig verre beneden dat Wezen, als het ware in tegenstelling daarmede aan te zien. Vroeger was het monotheistische standpunt in het godsdienstige meer heerschende dan thans. Men is van het transcendente meer tot het immanente overgegaan, er is zelfs bij sommigen eene sterke overhelling tot het Pantheismus. Het T. tracht het ware midden tusschen de beide uitersten te houden, en zoowel de te abstracte afscheiding van God en de wereld, als de vereenzelving van beiden te vermijden. De wijsbegeerte van onzen tijd levert de voorstelling dier verschillende gezigtspunten op. De XVIIIde eeuw was algemeen meer deistisch en het Atheismus zelfs had toen veel aanhangers, een bedroevend uiterste dat tegenwoordig bijna geheel verdwenen is. (Vergel. hiermede *Atheismus*, *Deismus*, *Monotheismus* en *Pantheismus*).

THEISZ (De) is de grootste rivier van Hongarije, die op de grenzen van Galicië uit de Karpathen ontspringt. Hare beide bronnen vormen twee kleine rivieren, de zwarte en de witte T., die zich echter weldra vereenigen, waarna de rivier met talooze kronkelingen en bogten eerst eene westelijke en vervolgens eene zuidelijke rigting neemt. Van Solnok af, stroomt zij nagenoeg evenwijdig met den Donau, waarin zij zich een weinig beneden het dorp Titel ontlast. De voornaamste rivieren, welke de T. opneemt, zijn aan de regterzijde de Bodrog, de Hernad en de Zagyva, aan de linkerzijde de Szamos, de Körös, de Maros en de Bega. De lengte der T. is meer dan 160 mijlen, ofschoon de afstand tusschen hare bronnen en hare uitwatering weinig meer dan 60 mijlen bedraagt. Het is eene der vischrijkste rivieren van geheel Europa. Haar water is helder, zoo lang zij haren loop door bergachtige streken snel voortzet, doch wordt in de vlakte troebel. Daar liggen moerassen langs de oevers, die eene ongezonde uitwaseming verspreiden. Veelvuldig zijn ook de overstroomingen, waaraan de streken langs dit gedeelte der T. zijn blootgesteld. Bij Szegeth wordt de rivier bevaarbaar voor kleine vaartuigen, bij den mond der Herna voor grootere en bij Tockay voor stoombooten. Beneden Szolnok is zij bruikbaar voor dezelfde schepen, die den Donau bevaren, en door het kanaal van Frans den IIden is zij, tot bekorting der vaart, met den Donau verbonden. Behalve de reeds genoemde plaatsen, bespoelt de T. Szegedin, waar de scheepvaart zeer levendig is.

THEMIS. De godin der geregtigheid en goede orde bij de Grieken, de dochter van Uranus en Gaea, eene Titanide; doch volgens anderen eene dochter van Helios. Zij werd door Jupiter bemind, wien zij echter langen tijd ontvlugtte, tot zij, in Macedonië achterhaald, eindelijk zijne gemalin werd en bij hem de Horen en Parken voortbragt. Volgens Homerus woonde zij in den Olympus, en had het toezigt over de gelijke verdeeling der spijzen bij de maaltijden, en in het algemeen over alles wat tot de orde behoort. Orpheus beschrijft haar (Hymn. 78) als de zwartoogige godin, die het eerst het Delphisch orakel bezat en zelfs aan de goden zijne uitspraken mededeelde. Apollo leerde zij regt en geregtigheid; zij onderrigtte de stervelingen in de heilige gebruiken der Bacchus-feesten, en aan haar schrijft men alle mysteriën en godsdienstige vereering toe. Als godin der geregtigheid wordt zij geblinddoekt voorgesteld, met een zwaard in de eene en eene weegschaal in de andere hand.

THEMISTOCLES, een der meest beroemde veldheeren van Athene, werd in het jaar 514 v. Chr. geboren en trachtte reeds op jeugdigen leeftijd door allerlei middelen de aandacht op zich te vestigen en een' aanhang te verkrijgen. In den oorlog der Atheners tegen Corcyra tot veldheer benoemd, sloeg hij den vijand en legde den eigenlijken grondslag tot eene Atheensche zeemagt, waarin zijn scherpe blik het middel had gezien om de grootheid van zijn vaderland te verkrijgen. Het nut van deze maatregelen bleek zeer spoedig. Xerxes de Iste koning van Perzië rukte om de nederlaag van Marathon te wreken, met een ontzaggelijk leger en eene vloot, wier gelijke men tot dusverre niet gezien had, tegen Griekenland op. Na de heldhaftige zelfopoffering van Leonidas, drong de Perzische koning al verder en verder in Attica door en verbrandde Athene, dat op raad van T. door de bevolking verlaten was. De Grieksche vloot was na den onbeslisten strijd bij Artemisium naar Salamis getrokken en T. dwong nu den vijand door list tot een' nieuwen slag, waarin hij bij Salamis eene schitterende overwinning behaalde (23 Sept. 480 v. Chr.).

Nadat hij andermaal door list Xerxes genoodzaakt had naar Azië terug te keeren, was nu zijn roem ten top gestegen. Athene werd onder zijne leiding op ruimere schaal herbouwd en in weêrwil van Sparta's tegenstand de beroemde haven Piraeus voltooid. De Spartanen wisten echter T. bij het volk van Athene verdacht te maken van naar het hoogste gezag te streven, zoodat hij verbannen werd. Hij vlugtte naar Argos, doch zoowel hier als later uit Corcyra en van het hof van Admetus, koning der Molossers werd hij door de vijandschap van Sparta en den ondank van Athene verdreven. Daarop vlugtte hij naar Ephesus en vond eindelijk eene schuilplaats bij Artaxerxes, zoon en opvolger van Xerxes. Deze overlaadde hem met eerbewijzen en wees hem verscheidene steden aan, om in zijn levensonderhoud te voorzien. Hij vestigde zich te Magnesia en overleed aldaar (449 v. Chr.) volgens Plutarchus aan gift. Deze laatste en Cornelius Nepos hebben zijn leven beschreven. L.

THÉNARD (Louis Jacques), beroemd scheikundige, werd den 4den Mei 1774 te Nogent sur Seine nabij Sens geboren. Hij ontving zijne opleiding te Parijs, waar de beroemde Bertbollet hem in de scheikunde onderwees. Reeds op 20-jarigen leeftijd werd hij tot repetitor benoemd aan de polytechnische school, aan welke inrigting hij vervolgens als hoogleeraar werkzaam was. Later verkreeg hij ook de leerstoel in de scheikunde aan het *collège de France* en aan de *Faculté des sciences* der Parijsche hoogeschool. Zijne veelvuldige verdiensten als leeraar, natuuronderzoeker en schrijver werden dankbaar erkend door de regering, die hem in 1825 den titel van baron verleende en hem later tot pair van Frankrijk benoemde. Als lid van den raad voor het openbaar onderwijs en daarna als kanselier der hoogeschool, heeft T. veel bijgedragen tot uitbreiding van de studie der natuurwetenschappen in Frankrijk. In de laatste jaren van zijn nuttig leven, die hij ambteloos maar niet werkeloos doorbragt, stichtte hij de *société de secours des Amis des sciences*, tot ondersteuning van arme geleerden en hunne betrekkingen. Hij overleed in 1858, in 70-jarigen ouderdom. Een bronzen standbeeld, te zijner eere in 1861 op een der pleinen van de stad Sens opgerigt, getuigt van de erkentelijkheid zijner landgenooten.

T. heeft de scheikunde met vele belangrijke ontdekkingen verrijkt. Hij is de ontdekker van het waterstof-hyperoxyde, het ligchaam dat door de onderzoekingen van Schönbein zulk eene groote beteekenis gekregen heeft. Met Dulong onderzocht hij in 1823 de katalytische werking van platina en andere ligchamen op waterstofgas, met Gay-Lussac de chemische werking van de galvanische batterij. Met dezen laatsten ontdekte hij ook dat de alkali-metalen, zonder electrolyse, alleen met behulp van krachtige herleidingsmiddelen kunnen afgezonderd worden. Van zijne overige talrijke onderzoekingen noemen wij nog die over de gisting (1803), over de samengestelde aethers (1807) en de analyse van een groot aantal bekende gassen.

Behalve vele verhandelingen in de *Annales de Chimie* (van 1801 af), in de *Annales de Chimie et de Physique* en de *Mémoires de la société d'Arcueil*, schreef T. een uitstekend leerboek, onder den titel van *Traité de Chimie élémentaire, théorique et pratique*, dat vele uitgaven beleefde en als een monument der scheikunde van het begin dezer eeuw kan beschouwd worden. De uitkomsten zijner onderzoekingen met Gay-Lussac verschenen afzonderlijk (1811) in twee deelen onder den titel van *Recherches physico-chimiques*. R. S. T. M.

THEOCRATIE, d. i. Godsregering, namelijk het denkbeeld dat het Opperwezen zeer onmiddellijk het rijksvorstelijk bewind over eenen staat voert. Met name de Israelitische staat was op dit grondbeginsel gesticht. God was de koning van dit volk onder den naam Jehova. De volksbestuurders waren zijne stadhouders of onderambtenaren, de wetgeving ging onmiddellijk van den goddelijken koning uit. Gedurende het verblijf des volks in de Arabische woestijn en ook in den eersten tijd na de verovering van Palaestina was er voor dien onzigtbaren koning eene legertent, de tabernakel; later had Hij den tempel tot zijn paleis. In één woord, de oude Israelitische staat komt in de oorkonden des O. V. voor als een theocratische staat.

THEOCRITUS. De meester van het Herdersgezang, die 280 jaar voor onze tijdrekening te Syracuse leefde, en van daar naar Aegypte trok, waar hij door de koningen Ptolemaeos Logus en Philadelphus zeer wel ontvangen en met achting behandeld werd. Hij keerde echter weder naar Syracuse terug; doch werd hier, zoo als men meent, door Hiero den IIden, uit hoofde eener hem beleedigende satire, met den dood gestraft. Wij bezitten van hem nog 30 Idyllen of tafereelen uit het landleven, onder welke er echter velen zijn, die aan andere schrijvers worden toegeschreven. Ofschoon hij bij ons voor den oudsten Idyllen-dichter gehouden wordt, was hij nogtans niet de eerste. De meesten zijner Herdersgedichten zijn in eenen dramatischen vorm, en bevatten beurtgezangen; terwijl zijne taal, door den Dorischen tongval, waarin hij schreef, meer welluidendheid verkrijgt, en de volle toonen dezer Grieksche spraakmuziek ongemeen wel aan de natuurlijke eenvoudigheid van het landleven voegen. De beste uitgaven zijn van Reiske, (Weenen en Leipzig 1765—1766, 2 dln.), Werton (Oxford 1770, 2 dln.), Valkenaer (Leyden 1779—1781, of 1810), en voorts van Harles, Stroth, Heindorf, Schaefer en Hermann.

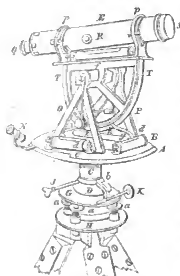
THEODICEE is eene regtvaardiging van het godsbestuur ten opzigte van het bestaan van het natuurlijk en zedelijk kwaad, het ongeluk der deugdzamen en den voorspoed der boozen. Men heeft al vroeg getracht deze onoplosbare zwarigheden te verklaren. Het oude boek Job is niet anders dan eene dichterlijke T. Men heeft later verschillende verklaringen van het natuurlijk en zedelijk kwaad beproefd; men moge het kwaad in de wereld slechts als schijn, beperking, ontkenning en als iets negatiefs aanzien, doch het wordt door ons wel degelijk als iets positiefs ondervonden; of men mag zich met de uitvlugt behelpen „God heeft het kwaad niet gewild maar slechts toegelaten," de oorsprong en het bestaan van het kwaad blijft niet te min een onoplosbaar raadsel. Het geloof van den waarlijk godsdienstigen mensch is bescheidener; hij klaagt God niet aan, noch poogt hem te verdedigen. Veeleer stelt hij zich gerust met de gedachte dat hij in Gods wegen niet kan doordringen, dat hij de geheimen van het Godsbestuur niet kan ontraadselen, en berust met een onbeperkt vertrouwen in de beschikkingen der Voorzienigheid, zoowel als in de orde des heelals, waarvan hij het geheel niet kan overzien.

Men zie over de verschillende proeven van T.: W. A. Teller, *Die älteste Theodicee, oder Erklärung der 3 ersten Kap. der vormosaischen Geschichte* (Jena 1802, 8°.); Leibnitz, *Théodicée ou Essai sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal;* Wagner's *Theodicee* (Bamberg 1810, 8°.). Bijzonder opmerkenswaardig is de verhandeling van Kant, *Ueber das Mislingen aller philosophischen Versuche in der Theodicee*, in zijne *Vermischte Schriften*. Uit de verschillende pogingen om den oorsprong van het kwaad en het ongeluk te verklaren, zijn ook het Fatalismus (zie *Fatum*) en het Optimismus, of de leer van *l'ordre meilleur dans le meilleur des mondes*, dat voornamelijk door Leibnitz werd verdedigd, voortgesproten.

THEODOLIET. Een instrument dienende tot het meten van horizontale en verticale hoeken en waardoor dus de ligging van elk voorwerp in de ruimte bepaald kan worden; van daar de naam van T., die afkomstig is uit het Grieksch en *ruimtemeter* beteekent.

Het bestaat uit twee cirkelvormige platen A en B, die om de as C over elkander kunnen schuiven. De as C bestaat uit twee deelen, een uit- en een inwendig. Het eerste is uiterlijk cilindervormig, doch innerlijk kegelvormig uitgedraaid en bevestigd aan de onderste plaat A; het inwendige gedeelte is afgeknot kegelvormig, past in het eerste gedeelte en is bevestigd aan de bovenste plaat B. Het uitwendig gedeelte eindigt in eenen bol D, door welken de inwendige as gaat en met eene schroef wordt opgesloten. De cirkelvormige plaat H is aan den houten drievoet verbonden en omvat door een uitgehold stuk op de plaat bevestigd, den bol D, zoodanig dat deze zich in het uitgeholde stuk kan bewegen. De eveneens cirkelvormige plaat G is aan het uitwendig gedeelte der as C bevestigd. De twee genoemde platen G en H zijn afgescheiden door vier stelschroeven *a*, waarvan er in de figuur slechts drie zigtbaar zijn en wier moeren in de onderste plaat H zijn bevestigd. Bij *b* wordt een ring door de schroef I tegen het uitwendig gedeelte der as C vastgesteld en is voorts bevestigd op de plaat G, zoodat als de ring vastgeklemd wordt, de plaat A alle vrije ronddraaijende beweging mist. De schroef *k* kan echter aan den rand A nog eene zachte ronddraaijende beweging mededeelen. Door middel van eene

klemschroef aan de plaat A, kan de bovenste plaat B vastgeklemd en nog eene afzonderlijke zachte ronddraaijende beweging verkregen worden. De luchtbelbuizen *d d* dienen om deze plaat in de horizontale rigting te stellen. Bij *e* is zij uitgesneden en aldaar eene noniusverdeeling gesteld. Bij K bevindt zich eene magneetnaald met verdeelden rand, om de rigting van het magnetisch noorden aan te geven.

Theodoliet.

De kijker E wordt door twee standers O en P, aan de plaat B vastgehecht, gedragen. Hij is in het verticale vlak beweegbaar om de as *f*. Onder aan den kijker is een halve verdeelde cirkelrand T T onbewegelijk aan de as verbonden, ten einde de helling des kijkers ten opzigte van den horizontalen stand te kunnen meten, waartoe de nonius *h* door middel van het stuk *g* tegen den verdeelden cirkelrand aanleunt. *N* en *i* zijn vergrootglazen om de randverdeeling goed te kunnen zien. De kijker rust verder in twee bengels *p p* waardoor hij opgesloten wordt. Q is het oculair dat in- en uitgeschoven kan worden. R is eene schroef om het objectief uit of in te schuiven. Onder aan den kijker is nog eene luchtbelbuis aangebragt, om hem in eene horizontale rigting te brengen.

Om met dit werktuig eenen horizontalen hoek te meten, brengt men de plaat B eerst horizontaal, ziet door den kijker naar een der voorwerpen en vervolgens naar het andere, dan zal het verschil der randverdeelingen in beide gevallen met het nulpunt der noniusverdeeling overeenkomende, de gevraagde hoek zijn. Om eenen verticalen hoek te maken, wordt weder de plaat B horizontaal gesteld en vervolgens de kijker in het verticale vlak van het voorwerp gebragt. Voorts wordt de as des kijkers horizontaal gesteld en daarna op den top van het voorwerp gerigt, dan zal het verschil der randverdeelingen in beide gevallen op den cirkelrand T T de grootte van den verticalen hoek zijn.] L.

THEODOOR, koning van Corsica, was de zoon van Antonie, baron van Neuhof en Stein, in Westfalen, die, eens koopmans dochter huwende, zich het ongenoegen zijner betrekkingen op den hals haalde en verpligt was naar Frankrijk uit te wijken. Door de belangstelling der hertogin van Orleans, verkreeg hij eene plaats aan het hof van Lotharingen. Theodoor Steven, zijn zoon, werd te Metz in 1690 geboren, en op kosten van dezelfde vorstin opgevoed. Hij behoorde gedurende eenigen tijd tot het gevolg van den befaamden baron van Görtz, den Zweedschen gezant, doch toen deze staatsman zijn vonnis te Stokholm had ondergaan, ging T. naar Madrid, trad in Spaansche dienst, en huwde kort daarna Lady Sarsfield, dochter van den Ierschen lord Kilmarnock, bij welke hij een' zoon had, die later in Engeland onder den naam van colonel Frederic bekend was. T. wendde zich vervolgens naar Frankrijk en knoopte daar eene onderhandeling aan met Law, den Schotschen fortuinzoeker, doch hij speculeerde ongelukkig, moest het land ruimen en toog naar Florence, waar hij den titel van resident van den keizer Karel den VI^den^ aannam. In het jaar 1736 werd hij door het Engelsche gezantschap aangemoedigd, om naar Corsica over te steken en zich aan het hoofd der misnoegden tegen de regering van Genua te stellen. Het was op den 15^den^ Maart 1736, dat T. in de haven van Aleria landde, derwaarts gebragt zijnde aan boord van een Engelsch schip uit Tunis, met een paspoort van den Engelschen consul aldaar. Zijn gevolg bestond uit twee officieren, een' geheimschrijver, een' kapelaan, eenige weinige bedienden en Marokkaansche slaven. Zeer verschillend waren de gedachten der Corsicanen omtrent dezen buitengewonen bezoeker die zich als lord T. aankondigde. Hij werd naar het bisschoppelijk paleis geleid, en van het vaartuig, dat hem gebragt had, werden 10 stukken kanon, 4,000 geweren, 300 pistolen, 3,000 paar schoenen, eene groote hoeveelheid voorraad, en gemunt geld ten bedrage van ongeveer 200,000 dukaten, ontscheept. Twee stukken kanon werden er voor zijne deur geplant, en 400 krijgsknechten tot zijne lijfwacht aangesteld. Kort na zijne landing deden de Corsicaansche bevelhebbers de afkondiging aan het volk, dat hij het was, aan wien zij hunne vrijheid verschuldigd waren, en dat hij gekomen was om hen te verlossen van de dwingelandij der Genuezen. De algemeene vergadering bood hem de kroon aan, niet als eene onberadene daad van begoocheling, maar met al de behoedmiddelen, die een volk nemen kan, om eigen vrijheid en geluk te verzekeren. T. vergenoegde zich met den titel van algemeenen landvoogd. In deze hoedanigheid verzamelde hij het volk en nam het eenen eed af, dat zij eenen eeuwigen vrede onderling zouden bewaren, en plegtig verklaarde hij, voor zijn persoon naauwkeurig gehoorzaam te zullen zijn aan dezen eed. Men bood hem daarop wederom den hoogen rang van koning aan, welken hij thans aannam. Op Zondag den 15^den^ April 1736 werd hij met eene lauwerkroon tot koning van Corsica gekroond, en ontving den eed van trouw der voornaamsten zijner onderdanen, te midden der toejuichingen van het volk. De Genuezen, door deze voortgangen in beweging gebragt, verklaarden T. en zijne aanhangers voor verraders; doch T., een leger van 25,000 man gemonsterd hebbende, was in staat om zich aan de spits van deze krijgsmagt tegen zijne vijanden te verzetten; hij bemagtigde de stad Bastia en steunde er op, om zich, door vreemde magt geholpen, te kunnen redden. Maar Engeland en Frankrijk hadden ten strengste aan hunne onderdanen verboden, om de misnoegden bij te staan. T. ontving echter groote sommen in geld, en stelde eene ridderorde in voor krijgsverdiensten, die „de Orde van verlossing" genoemd werd.

Bij gebrek aan ondersteuning besloot hij, na eerst afgevaardigden te hebben aangesteld, om zijne zaken in zijn afwezen te besturen, het eiland te verlaten. Hij ging, vermomd zijnde, van Corsica. Na onderscheidene plaatsen bezocht te hebben, kwam hij te Napels, alwaar hij gevat en op het fort Cueta in bewaring gesteld werd. Vrijgelaten zijnde, trok hij door Frankrijk naar Holland, ontving er in 1738 zoodanigen onderstand dat hij nogmaals pogingen kon doen om zijne kroon te herwinnen, doch te vergeefs. Met schulden beladen en door zijne schuldeischers vervolgd, kwam de ongelukkige T. in Engeland, alwaar hij tot den ellendigsten staat van armoede gebragt, voor schulden in de koningsregtbankgevangenis (*King's bench prison*) geworpen werd. In het jaar 1756 op een getuigschrift van onvermogen ontslagen, gaf hij bij een parkementen overdragtje, het koningrijk Corsica als zijne bezitting aan zijne schuldeischers over, en stierf bij zijnen kleêrmaker, in December van hetzelfde jaar. Ten koste van een ambteloos heer werd er in de St. Anna-kerk te Londen een marmeren gedenkteeken voor hem opgerigt, waarop het volgende te lezen staat: *Near this place is entered Theodore, King of Corsika, who died in this parish, December* 11, 1756, *immediately after leaving the King's bench prison, by the benefit of the act of insolvency; in consequence of which he registered his kingdom of Corsika for the use of his creditors.*

The grave, great teacher! to a level brings
Heroes and beggars, galley-slaves and kings.
But Theodore this moral learn'd e'er dead;
Fate pour'd its lesson on his living head;
Bestow'd a Kingdom and deny'd him bread.

Waarvan wij hier de volgende vertaling geven: „Nabij deze plaats is begraven T., koning van Corsica, die in dit kerspel den 11^den^ December 1756 stierf, onmiddellijk nadat hij de koningsregtbankgevangenis verlaten had, ten gevolge van een getuigschrift van onvermogen, waarbij hij zijn koningrijk van Corsica ten gebruike voor zijne schuldeischers had laten overschrijven.

De dood geeft om gezag, noch eerbetoon, noch rang;
Held, bedelaar, koning en galeislaaf volgt zijn drang.
Slechts Theodoor ontving die lessen voor zijn' dood;
Fortuin schonk hem een kroon en weigerde hem brood."

THEODORETUS. Deze Grieksche kerkvader werd ten jare 386 te Alexandrië geboren. Van zijne vrome moeder ontving hij eene godvruchtige opvoeding, van de Syrische school, die haren hoofdzetel te Antiochië had, onder Theodorus van Mopsuestia en Johannes Chrysostomus, eene geleerde vorming. Zijne houding te midden der Nestoriaansche en Eutychiaansche geschillen berokkende hem eerst eene ontzetting van zijne waardigheid als bisschop van Cyrrhus in Syrië, tot welke hij ten jare 420 benoemd werd, en in welke hij, door de kerkvergadering te Chalcedon in 433 hersteld, in 457 of 458 overleed. Zijne werken bestaan in uitleggingen van het O. V. en de brieven van Paulus, eene kerkelijke geschiedenis (322—429), een strijdschrift tegen Cyrillus, getiteld *Eranistes*, een geschrift over de fabelen der ketters, benevens een apologetisch werk, waarin onder den titel: *Genezing der Grieksche krankheid*, het christendom met behulp der wijsgeerige schriften van de Grieken verdedigd wordt.

Zijne werken, van welke sommigen vroeger afzonderlijk waren uitgegeven (de kerkelijke geschiedenis, Bazel 1535, Parijs 1544 enz.; het werk *Haereticorum fabulae*, Rome 1547 en meer anderen), zijn verzameld in het licht gezonden door Sirmond en Garnier (Parijs 1642, herdr. 1684, 4 dln.), later en beter door Schultze en Nösselt (Halle 1769 volg., 10 dln.), voor welke uitgave eene levensbeschrijving van den kerkvader gevonden wordt. Als bijbeluitlegger is hij geschetst door Richter, *De Theodoreto, epistolarum Paulinarum interprete* (Leipzig 1822).

THEODORIC de Groote was een zoon van Theudomir, koning der Oost-Gothen, die hem op zevenjarigen leeftijd als gijzelaar naar het Byzantijnsche hof zond, waar hij elf jaren vertoefde. Onder de zijnen teruggekeerd, volgde hij in het jaar 475 n. Chr. zijnen vader op als opperhoofd der Oost-Gothen, wier invallen keizer Zeno poogde te verhoeden, door hun zelfs een gedeelte van Moesië af te staan. Misschien wel op aanraden van den genoemden keizer, trokken de onrustige Oost-Gothen in 488, onder aanvoering van T. naar Italië, waar zij Odoacer eerst bij Aquileja, later bij Verona versloegen, en tot in de vlakte van Milaan en Pavia doordrongen. T. vond bijval van de zijde der bevolking, sloeg Odoacer ten derden male bij de Adda en dwong hem de wijk te nemen naar Ravenna, dat zich eerst in 493 overgaf, nadat T. inmiddels schier geheel Italië aan zich had onderworpen. T. werd door het Byzantijnsche hof als koning van Italië erkend, en begon het nieuwe rijk, dat, behalve Italië, Sicilië, Rhaetië, Noricum, Istrië, Dalmatië en Pannonië omvatte, op geregelden voet te brengen. Handel en zeevaart, kunsten en wetenschappen werden door hem bevorderd. De verdediging was den Gothen toevertrouwd. Tot beveiliging der kust en des handels, werd eene zeemagt van wel 1000 schepen onderhouden. De regtspleging bleef voor de Gothen en Romeinen verschillend, en het geheele streven van T. was meer hen aan elkanders nabijheid te gewennen, dan hen innig te vereenigen. Hij stelde bekwaamheid op hoogen prijs, en benoemde daarom Cassiodorus tot zijn' eersten minister. Van hem zelven wordt berigt, dat hij zelfs niet kon schrijven en altijd zijn' naam teekende met eene soort van cachet, waarin de vier eerste letters daarvan uitgesneden waren. De gedenkstukken der oudheid liet hij, waar dit noodig was, herstellen, en vele kerken en paleizen werden op zijnen last gebouwd. Van zijnen kunstzin getuigt ook het grafteeken, dat hij voor zich liet bouwen; het was een koepeldak uit een steen, versierd met de beeldtenissen der twaalf apostelen.

De Romeinen, ofschoon zij T., die een Aziaat was, heimelijk als een barbaar en een ketter beschouwden, waren genoodzaakt de weldadigheid van zijn bestuur te erkennen. Naburige vorsten riepen zijne hulp in en de Duitschers vereerden hem. Van zijne drie dochters huwde de oudste met Siegmund, een' vorst der Borgundiërs, de tweede met Alarik, den koning der West-Gothen en de derde, Amalasuntha met zekeren Eutharich, dien T. tot zijnen opvolger bestemd had. De goede verstandhouding met de keizers van het oosten liet echter veel te wenschen over, en toen de Romeinen zich te Constantinopel over eenige grieven tegen T. hadden beklaagd, verscheen het edict van keizer Justinus tegen de Arianen. Van dien tijd af verloor T. de gematigdheid uit het oog en begon hij de Romeinen te wantrouwen. De deugdzame Boethius en de grijze Symmachus werden op zijn' last ter dood gebragt, waarover hij echter, naar men wil, later diep berouw gevoelde. Op zijn sterfbed in 526 gaf hij zijnen kleinzoon Athalarich en diens moeder Amalasuntha, welke de voogdij over haar kind zou uitoefenen, den ernstigen raad zich niet van den weg der regtvaardigheid te verwijderen.

De klove in de laatste jaren der regering van T. tusschen de Gothen en de Romeinen ontstaan, werd niet weder gedempt. Een' tijd lang mogten de instellingen van den allezins merkwaardigen vorst nog blijven voortduren, zij waren echter niet tegen hevige schokken bestand. Inwendige twisten verzwakten het rijk van T., dat in 552 door Narses, den veldheer van keizer Justinianus, geheel werd ten val gebragt. De naam van T. bleef niet alleen in de geschiedenis, maar ook in den mond des volks voortleven; want hij is de Dietrich von Bern, die in het Nibelungenlied en andere verhalen der middeleeuwen voorkomt.

THEODORUS, bijgenaamd van Mopsuestia, waar hij de laatste jaren voor zijnen dood, die ten jare 429 voorviel, het ambt van kerkbestuurder, Diaconus, gelijk vroeger te Antiochië bekleedde, was een geleerd kerkvader, in Syrië geboren en door Libanius onderwezen. Hij muntte vooral uit als schriftverklaarder, doch van zijne uitlegkundige werken zijn slechts eenige fragmenten tot ons gekomen. Wegens zijn aankleven en verspreiden der gevoelens van Pelagius en Nestorius werd hij door het concilie van Constantinopel in het jaar 533 voor een' ketter verklaard. Ofschoon voorzeker de berigten overdreven zijn, dat hij 10,000 schriften zou hebben vervaardigd, moeten zijne werken toch talrijk geweest zijn, doch het meeste is verloren gegaan. Wat er nog van is overgebleven heeft Mai in zijne *Scriptorum veterum nova collectio* (Rome 1825—1827, 2 dln.) opgenomen en Wegnern afzonderlijk uitgegeven (Berlijn 1834).

Zie voorts Fritzsche, *De Theodori Mopsuestiani vita et scriptis* (Halle 1837).

THEODORUS, bijgenaamd Studites, naar het klooster Studium te Constantinopel, waar hij eenigen tijd abt geweest is, werd in of omstreeks het jaar 759 te Constantinopel geboren. Hij sprak het banvonnis uit over keizer Constantinus, die zijne gemalin verstiet om Theodora te huwen; dit veroorzaakte eene groote scheuring, bij welke T. aan het hoofd stond van de eene, de patriarch Therasius van de andere partij. Later ijverde hij zeer voor de beelden, hetwelk hem op verbanning te staan kwam. Ofschoon teruggeroepen liet hij niet na, blijken te blijven geven van eenen onrustigen, twistzieken geest, ten gevolge waarvan hij hier en daar omzwierf, tot dat hij den 11[den] November 856 op het schiereiland St. Tryphon overleed. Hij heeft eenige kerkredenen en andere schriften nagelaten.

THEODORUS. Er zijn drie pausen van dezen naam geweest (zie *Paus*).

THEODOSIUS (FLAVIUS), onder de Romeinsche keizers van dezen naam de eerste, was een Spanjaard van geboorte. Hij werd reeds vroeg in de krijgsdienst geoefend en tot veldheer gevormd; later door keizer Gratianus, uit hoofde zijner dapperheid, in 379 tot mede-regent verkozen en te Sirmio met het purper omhangen. Zich hierop aanstonds naar Thracië begevende, sloeg hij de Gothen, en liet zich in het volgend jaar te Thessalonica, alwaar hij ziek werd, doopen. Verscheidene barbaarsche volken werden, met de grootste dapperheid, door hem terug gedreven, en zijn naam werd in Azië geducht, zoo dat de Perzen zelfs bij hem tot een verbond aanzoek deden. Naderhand moest hij de wapenen opvatten tegen Maximus, die Gratianus omgebragt en zich zelven ten troon verheven had; hij sloeg hem in Hongarije en in Italië, vervolgde hem tot Aquileja, en droeg de soldaten, om hem uit te leveren; doch deze vermoordden hem in 388. T., thans zijn rijk in het Oosten even zeer bevestigd hebbende, als dat van Valentianus in het Westen, genoot in 389 de eer van zijnen triumf in Rome, waar hij tevens alle nog overgeblevene kenmerken van de afgodendienst vernielde. Hierna keerde hij naar Constantinopel terug; maar moest op nieuw tegen de rebellen te velde trekken. Arbogastus, een Galliër, die Valentianus omgebragt, en in zijne plaats zekeren redenaar, met name Eugenius, tot keizer uitgeroepen had, werd in 394 bij Aquileja geslagen, en Eugenius onthoofd, waarop Arbogast zich zelven het leven benam. T., nu alleenheerscher van het Romeinsche rijk, en met den naam van den Groote vereerd, werd, toen hij van deze beheelde zege terug kwam, te Milaan ziek, en stierf den 17[den] Januarij 395, in den ouderdom van 60 jaar. Hij liet

het rijk in handen van zijne onwaardige zonen, Arcadius en Honorius, wier zwakke en ongelukkige regering het verval der oude Romeinsche grootheid bespoedigde.

THEODOTION. Een Ephesiër, die in het laatst der II^de eeuw leefde en een aanhanger was van Marcion (zie *Marcion*), wien hij verliet om tot de Ebionïten (zie *Ebioniten*) over te gaan. Kort daarna heeft hij het O. V. in het Grieksch vertaald, waarbij hij meest de LXX (zie *Septuaginta*) volgde en waar hij hunne gapingen aanvalt, bijna Hebreeuwsch met Grieksche letters schreef. Zijne vertaling van het boek Daniel is door de oude kerk in de afschriften der LXX, gelijk zijn geheele arbeid in de Hexapla van Origenes opgenomen.

THEOGNIS, de voornaamste der Grieksche Gnomici (zie *Gnomen*), leefde omtrent vijf of zes eeuwen v. Chr. Uit Megara, zijne vaderstad, wegens aristocratische gevoelens door de volkspartij verbannen, hield hij zich nu hier, dan daar op. Zijne Gnomen, de uitmuntendste stukjes van dio dichtsoort, verraden de staatkundige denkbeelden, van welke hij het slagtoffer was. Zij zijn het eerst uitgegeven met Theocritus en Hesiodus door Aldus (Venetië 1495), later door Seber (Leipzig 1620), Bekker (Leipzig 1815, herdr. Berlijn 1827), Welcker (Frankfort 1826) en Orelli (Zurich 1840); voorts ook in de uitgaven der Gnomici, welke in het art. *Gnomen* zijn vermeld.

THEOLOGIE. (Zie *Godgeleerdheid*).

THEOMANTIE, van de Grieksche woorden θεὸς, god, en μαντεία, wigchelarij of voorspelling, was bij de Ouden de benaming van zoodanige waarzeggerij als geacht werd plaats te hebben door onmiddellijke goddelijke ingeving, zonder tusschenkomst van stoffelijke kenteekenen (b. v. de ingewanden van offerdieren). Van het orakel is de T. daardoor onderscheiden, dat zij niet, gelijk het eerstgenoemde, aan eene bepaalde plaats of tijd verbonden was. De Theomanten werden onderscheiden in Daemoniolepten, Enthusiasten of Theopneusten, en Ecstatici, naarmate zij geacht werden door den invloed van geesten, of door goddelijke aandrift, of in eenen toestand van opgewondenheid, hunne orakelspreuken te uiten.

THEOPHILANTHROPEN, d. i. vrienden van God en menschen. Aldus noemden zich de aanhangers eener deïstische secte, welke in Frankrijk gedurende den omwentelingstijd (1796) ontstond, onder de leiding van Chemin, Marean, Janes, Hang en Mander, met Réveillère Lepaux aan het hoofd. Zij spraken het geloof in God en de onsterfelijkheid uit; hunne eerdienst was zeer eenvoudig, wordende de doop door de ouders zelven bediend en het huwelijk met eenige symbolische handelingen ingezegend. Bij het bedaren der omwentelingskoorts verflaauwde de belangstelling in dat genootschap, en toen onder het consulaat en later het keizerrijk de R. Catholieke kerk het hoofd weder verhief, ging het geheel te niet.

Zie voorts: Gregorius, *Geschichte des Theophilanthropinismus* (Hannover 1806).

THEOPHRASTUS van Eressus of Eresus op het eiland Lesbos, werd omtrent 370 jaar v. Chr. geboren en woonde tot op 23-jarigen leeftijd de lessen van Plato bij; naderhand werd hij een leerling van Aristoteles, dien hij met zoo veel achting en getrouwheid aanhing, dat deze hem zijne innige vriendschap schonk. Zijn naam, die oorspronkelijk Tyrtamus was, zou hem door den beroemden wijsgeer gegeven zijn, uithoofde van zijne welsprekendheid. T. volgde niet alleen het wijsgeerig onderrigt van zijnen meester, maar nam ook, daar hij zelf eene buitengewone zucht tot natuuronderzoek had, aan de waarnemingen en nasporingen van dezen ijverig deel. Het was daarom dat Aristoteles hem niet alleen zijne geheele boekverzameling, met zijne eigene handschriften naliet, en hem tot voogd van zijnen zoon Nicomachus aanstelde, die later zich zoo zeer onder de leerlingen van T. onderscheidde; maar hem bovendien tot zijnen opvolger in de peripatetische school aanwees. T. vervulde die betrekking met ijver en roem; hij moest echter eenigen tijd, in 307 v. Chr. even als zijn leermeester, met andere wijsgeeren Athene verlaten, doch keerde spoedig terug, en kon zich verder ongestoord tot aan zijnen dood aan het wijsgeerig en wetenschappelijk onderwijs toewijden. Zijn stervensjaar is even zoo onzeker als dat van zijne geboorte; sommige schrijvers laten hem 85, anderen zelfs 107 jaar oud worden. T. was niet alleen bij de koningen Cassander en Ptolomaeus in groote achting, maar was bij de Atheners zoo zeer geliefd, dat zekere Agnonides, die het waagde hem van ongodsdienstigheid of ongeloof aan de staatsgoden aan te klagen, groot gevaar liep om daarvoor veroordeeld te worden; ook nam bijna de gansche stad deel aan zijne begrafenisplegtigheid. T. zou gedurende den loop van zijn onderwijs wel 2000 leerlingen gehad hebben, en eene menigte van geschriften hebben nagelaten, die ongelukkig meestal verloren zijn geraakt. Vooral is het verlies van een gesprek over de onsterfelijkheid te bejammeren. De onderwerpen zijner schriften kwamen grootendeels met die van Aristoteles overeen, en sommigen waren vermoedelijk slechts commentariën en verklaringen daarvan. Wij bezitten van hem nog tegenwoordig eenige natuurkundige opstellen, over planten, mineraliën, wind, regen, enz. en eenige wijsgeerige, die echter meestal slechts fragmenten van grootere werken zijn, waaronder zijne *Karakterschilderingen* uitmunten, welke door de vertaling van La Bruyère zoo bekend zijn geworden. Noemt men nu alles te zamen, wat gedeeltelijk in de eigene schriften van T. behouden is, en wat de oude schrijvers van zijne wijsgeerige gevoelens vermelden, dan schijnt hij niettegenstaande zijn' grooten roem, welke hem in de oudheid deelachtig werd, niet veel tot de uitbreiding der philosophische wetenschappen te hebben bijgedragen. T. was voornamelijk een uitmuntend verklaarder der Aristotelische leer, die hij, wat de logica en de politica betreft, in sommige gedeelten aanvulde. In zijne zedelijke karakterschetsen toont hij zich als een juist opmerker en getrouw voorsteller der menschelijke gezindheden en handelingen. Hij liet het bestuur der peripatetische school aan Straton over.

De voornaamste uitgave der overgeblevene werken van T. is: *Theophrasti Opera Gr. et Lat. ed. Daniel Heinsius* (Leyden 1613, 2 dln. fol.) welke boven die van Furlanus en Adr. Turnebus (Hannover. 1605 fol.) de voorkeur verdient. Van de *Karakterschilderingen* zijn verscheidene afzonderlijke uitgaven en vertalingen uitgekomen, waaronder die van G. Schneider (Jena. 1799 8°.) en F. Ast (Leipzig 1816 8°.) uitmunten. Men zie verder over T. de groote algemeene geschiedenissen der wijsbegeerte van Tennemann, Ritter en vooral die van Brandis en Ed. Zeller.

THEOPHRASTUS PARACELSUS (zie *Paracelsus*).

THEOPHYLACTUS, geboortig van Constantinopel, leefde in de XI^de eeuw en overleed in of omstreeks het jaar 1071. Hij was aartsbisschop van Achrida in Bulgarije en heeft zich als apostel van dat toen nog grootendeels heidensche land vele verdiensten verworven. Onder zijne schriften zijn de voornaamsten zijne uitlegkundige. Die op Habakuk, Jona, Nahum en Hosea zijn in Latijnsche vertaling uitgegeven te Parijs 1542, herdr. 1549; die op de vier Evangeliën, in het Latijn vertaald door Oecolampadius, te Keulen 1536, herdr. 1541, in het Grieksch te Rome 1552, in het Grieksch en Latijn te Parijs 1631; die op de Brieven van Paulus, in het Grieksch en Latijn, te Londen 1636; die op de Handelingen der Apostelen, in het Grieksch, te Keulen 1568.

THEOPOMPUS. De Grieksche geschiedenis kent zes personen van dien naam, die zich roem verworven hebben. De eerste was een koning van Sparta, uit het geslacht der Prokliden, die zijnen broeder Nicander opvolgde in het bewind. Hij was de insteller der Ephoren en onder zijne regering zijn de Messeniërs door de Spartanen ten onder gebragt.

De tweede was een redenaar en geschiedschrijver, uit Chios geboortig, leerling van Isocrates. Hij leefde in de IV^de eeuw v. Chr. ten tijde van den koning Philippus van Macedonië en schreef onder den titel *Hellenica* eene voortzetting der geschiedboeken van Thucydides in 12 boeken en onder dien van *Philippica* de geschiedenis van zijnen tijd in 58 boeken. Het meeste is daarvan verloren gegaan, wat er van behouden bleef, werd uitgegeven door Wichers (Leyden 1829) en Müller (Parijs 1841).

De derde was een veldheer der Atheniensers, die zijn vaderland poogde te bevrijden van de dwingelandij van Demetrius.

De vierde was een Atheensch blijspeldichter, die tijdgenoot van Menander was, doch van wien geen enkel vers tot ons gekomen is.

De vijfde was de zoon van Democratus; hij is meer dan eenmaal overwinnaar geweest in de Olympische spelen.

De zesde was een redenaar en geschiedschrijver uit Cnidos, die bij Julius Caesar zeer gezien was.

THEORBE. Een snareninstrument, dat naar men meent in

de XVIde eeuw door zekeren Bardella in Italië is uitgevonden. Het diende tot voor eene eeuw tot het voordragen van den generaal-bas, zoowel bij kerkmuziek als bij opera's, en werd, even als de guitar, door vingertokkeling bespeeld.

THEOREMA VAN PYTHAGORAS. (Zie *Pythagoras*).

THEORIE. Een uit het Grieksch afkomstig woord, dat beschouwen en onderzoeken beteekent. Het is even als het daar tegen overgestelde woord *praktijk* een wetenschappelijke term geworden. T. is eene op een grondig onderzoek gevestigde, verklaring van eene zaak, stelling, kunst of wetenschap; want van deze allen kan en moet eene min of meer volledige uiteenzetting gegeven worden, om tot een helder begrip daarvan te geraken. De menschelijke geest streeft om zijne theoretische kennis hoe langer zoo meer te ontwikkelen en te volmaken. Ervaring en praktijk zijn voor hem niet genoeg. Het is eene dwaling dat de T. soms met de praktijk zoude strijden: als zij grondig en volledig is, moet de laatste daarmede overeenkomen. De T. moet hare bouwstoffen uit de ervaring ontleenen, en daarop de wetten der Logica toepassen; doch zij gaat verder, en klimt tot het algemeene en afgetrokkene op. De T. hoe algemeen ook, is nimmer onvruchtbaar, zij brengt ons verder in de kennis der waarheid; terwijl de praktijk, die vermeent aan de ervaring genoeg te hebben, toch altijd volgens eene T., hoe gebrekkig ook, werkzaam is. In de wetenschappen en vooral in de wijsbegeerte is de T. volstrekt onontbeerlijk, zij moet daarin in de meeste gevallen *a posteriori*, en in enkele ook *a priori* gevormd worden, als het de grondslagen der menschelijke kennis geldt. In de kunsten is de T. ook niet te veronachtzamen; zij moet de hoofdregels en het doel daarvan aangeven, zonder het kunstgenie door al te veelvuldige bepalingen te belemmeren.

THEOSOPHIE, van de Grieksche woorden θεος, God, en σοφια, wijsheid, beteekent eigenlijk eene, boven die van het gros der menschen uitmuntende wetenschap aangaande het goddelijke wezen. Die wetenschap houdt zich dus bezig met verborgen zaken en staat in den regel in verband met mystieke denkbeelden. Zij werd vooral gevonden bij de phantastische Oosterlingen, doch ook Europa heeft zijne Theosophen, waarvan Böhme en Swedenborg (zie *Böhme* en *Swedenborg*) de bekendsten zijn.

THERAMENES was een Athener die, in het laatst van den Peloponnesischen oorlog, deels als aanvoerder, deels als redenaar en volksleider werkzaam was. In zijne staatkunde was hij zeer weifelend, daar hij nu eens de volkspartij, dan weder die der voornamen voorstond. Onder beider aanhangers vond hij echter zekeren steun en vertrouwen, zoodat hij, ofschoon meer overhellende tot de oligarchie, ook openbare betrekkingen bekleedde, nadat de democratie had gezegevierd. Hij werd gebruikt tot het sluiten van den vrede, die aan den Peloponnesischen oorlog een einde maakte, doch stelde, door het aannemen van nadeelige voorwaarden, velen te leur. Vervolgens trad hij weder op onder de zoogenaamde dertig tyrannen, die door Lysander met het ontwerpen eener nieuwe staatsregeling belast werden. Zoodra hij echter zag, dat zijne ambtgenooten, na het innemen van Spartaansche bezetting, tot maatregelen van geweld overgingen, drong hij op regtvaardigheid en gematigdheid aan. Hierdoor maakte hij zich verdacht, werd door zijnen ambtgenoot Critias beschuldigd, vervolgens in hechtenis genomen en 403 v. Chr. tot den giftbeker veroordeeld. De laatste droppels wierp hij met kracht op den grond, zeggende: *voor den schoonen Critias*. Wegens zijne weifelende houding tusschen de partijen schonk men hem den bijnaam van Cothurnus, zijnde eene soort van Grieksche laars, die voor beide voeten geschikt was en ten minste op het tooneel zoowel door mannen als door vrouwen werd gedragen.

THERAPEUTEN, d. i. dienaars van God, is de naam der aanhangers van eene godsdienstige secte onder de Joden, toen zij Palaestina nog bewoonden, naauw verwant met de Esseën. Zij leefden afgezonderd van de maatschappij, in eene gestrenge onthouding, terwijl hunne onderlinge zamenkomsten zich kenmerkten door veel mysticismus. Men kent hen genoegzaam alleen uit een afzonderlijk geschrift over hen, door Philo vervaardigd onder den titel: *Over het bespiegelende leven*.

Zie voorts: *Geschichtliche Nachrichten aus dem Alterthume über Essäer und Therapeuten* (Berlijn 1821), en Sauer, *De Essenis et Therapeutis* (Breslau 1829).

THERAPIE. Slechts in de Grieksche taal vinden wij in het woord T. eene voldoende en omvattende beteekenis voor het *geheel geneeskundig handelen*. De Grieken toch bezigden het woord θεραπεύειν voor alle denkbare, ten behoeve van eene zaak in het werk gestelde bemoeijing, verzorging, verpleging, inrigting enz. Zoo b. v. van den landbouw, de veeteelt, de bediening, de uitoefening der godsdienst, en zoo ook van het *geneeskundig handelen*, in welke laatste beteekenis het woord op de geneeskunde is overgegaan, en (met uitsluiting der overige benamingen) de kunstnaam geworden is. De uitdrukkingen: *geneeskundige behandeling*, *geneeskennis*, *geneeskundige verzorging* bevatten slechts een gedeelte van hetgeen de geneesheer tot heil en nut van hen, die aan zijne zorg zijn toevertrouwd, moet in het werk stellen. Het doel van de T. of van het *geneeskundig handelen* is: ziekte te voorkomen, te genezen, te verzachten of dragelijk te maken. Hare werking bepaalt zich dus niet alleen tot zieken en gekwetsten, maar ook tot gezonden en gedeeltelijk gezonden, b. v. op gevaar aanbrengende physiologische en ontwikkelingsprocessen, zoo-als: baring, kraambed, groei, sluimerende ziekteaanleg en dreigende invloeden der buitenwereld. De T. strekt zich uit, zoowel op enkele individu's in den kring eener familie, als in het groot, op het welzijn van het volk, op de gezondheid der menschen in het algemeen.

In het wezen is het geneeskundig handelen of de T. *rationeel*, dat is: op rede en wetenschap gegrond, of *empirisch*, op geene heldere gronden steunende. Deze laatste berust ook nog voor een gedeelte op eene soort van voorgevoel, gissing, instinct, op beproeven, en op den zoogenaamden tact, maar grootendeels op enkele subjective stellingen. Zoo hebben b. v. de kwakzalvers en piskijkers meestal ook eenen grond, waarom zij het een of ander middel geven. Maar deze gronden zijn van dien aard, dat hetgeen zij hieruit besluiten, volgens rede en ondervinding er niet uit kan besloten worden.

De T. wordt in eene *algemeene* en *bijzondere* onderscheiden. Eerstgenoemde behandelt die aanwijzingen, welke gevonden worden uit den aard van het gezond, ziek en genezend organismus in het algemeen (daargelaten den bijzonderen vorm of de soort (*species*) der ziekte) en uit de bekende werkingen der diaetetisch-psychische of der genees-heelkundige middelen, afgezien ook van de bijzondere eigenschappen der geneesmiddelen.

De *bijzondere* T. sluit zich hoofdzakelijk aan de bijzondere Pathologie aan. Zij bevat de aanwijzingen en geneesregelen, die op enkele soorten van organische (in het bijzonder ziekelijke) toestanden kunnen worden toegepast. Een ander gedeelte der *bijzondere* T. sluit zich onmiddellijk aan de bijzondere leer der kunstbewerkingen en der geneesmiddelen en bevat de voorschriften voor het gebruik van enkele heel- en artsenijmengkundige geneesmiddelen in het bijzonder.

Beiden maken gebruik van dezelfde bouwstoffen en bronnen, eensdeels van de clinische en anatomisch-pathologische ervaringen over ziekten en geneesmiddelen, anderdeels van de physiologische, diaetetische, pharmacodynamische, physische, scheikundige en andere voorwetenschappen. De *algemeene* T. bewerkt deze bouwstoffen van het analytische, de bijzondere van het synthetische standpunt.

Zie verder Troxler, *Ideen zur Grundlage der Nosologie und Therapie* (Jena 1803); Hecker, *Kurzer Abriss der Therapie* (Berlijn 1808); Kieser, *Grundzüge der Pathologie und Therapie* (Jena 1812); Conradi, *Handbuch der algemeine Therapie* (Kassel 1841, 6de druk); Abicht, *Institutiones therapiae generalis* (1838); Lotze, *Allgemeine Pathologie und Therapie* (Leipzig 1848, 6de druk); Richter, *Organon der physiologische Therapie* (Leipzig 1850); Arnold, *Das rationell-specifische oderid iopathische Heilverfahren* (Heidelberg 1851). B.

THEREMIN (Ludwich Friedrich Franz), geboren te Gramsow in Pruissen, den 19den Maart 1783, werd in 1815 hof- en domprediker te Berlijn, waar hij, ook sedert 1840 met den titel van honorair hoogleeraar, den 26sten September 1846 overleed. Als kanselredenaar behaalde hij hoogen roem, als godsdienstig schrijver is hij ook te onzent door onderscheidene vertalingen bekend. Zijne *Grundlinien einer systematischen Rhetorik* (Berlijn 1814, herdr. 1837), en zijn *Demosthenes und Massillon*, *ein Beitrag zur Geschichte der Beredsamkeit* (Berlijn 1845) hebben wetenschappelijk waarde.

THERESIA (De Heilige), bijgenaamd *de Jesu*. Deze door gloeijende geestdrift, vasten wil en uitmuntende gaven, boogst merkwaardige vrouw, die ook door den welsprekenden vorm harer schriften beroemd is, werd den 28sten Maart 1515 te Avila in Oud-Castilië uit een aanzienlijk geslacht geboren. Op haar twintigste jaar trad zij in de orde der Carmeliten en onderscheidde zich niet alleen door uitstekende vroomheid, maar ook door eenen onuitdoofbaren ijver om als hervormster van de kloosters der ongeschoelde Carmelitessen op te treden. Na zich met standvastige volharding aan die taak te hebben gewijd, overleed zij in het klooster te Alba de Liste in Oud-Castilië, den 4den October 1582 [1]), en is den 12den Maart 1622 door paus Gregorius den XVden gecanoniseerd. Hare talrijke schriften worden in het oorspronkelijke handschrift in de boekerij van het Escuriaal bewaard. Zij zijn meermalen uitgegeven, als: te Salamanca 1587, te Brussel 1610, te Madrid 1627, te Antwerpen 1630, enz.; de laatste uitgave is die van Ochoa, onder den titel: *Tesoro de las obras mysticas y religiosas de Santa Teresa de Jesu* (Parijs 1847). Hare *Brieven* zijn afzonderlijk uitgegeven te Saragossa 1658, te Madrid 1633, te Brussel 1673 en te Barcelona 1724. Hare werken zijn ook in vele talen overgezet.

THERESIËNSTADT is eene wel kleine, doch uit een militair oogpunt zeer belangrijke plaats, in het noorden van het koningrijk Boheme. Zij ligt in eene bekoorlijke vlakte aan de beide oevers van de Eger, waar deze zich in de Elbe ontlast. Hare bevolking bedraagt slechts 1500 zielen. Daarentegen zijn er uitgestrekte vestingwerken, wapenhuizen, en kan er 16,000 man gelegerd worden. T. werd in 1780 gesticht door Maria Theresia, waaraan het zijn' naam ontleent, en later voltooid door Jozef den IIden.

THERESIENSTADT, eene andere plaats van dien naam, tusschen den Donau en de Theisz, in het zuiden van Hongarije, is zeer uitgebouwd en meer bevolkt dan de hierboven genoemde. Men vindt er, behalve de hoofdkerk, nog andere bedehuizen, onder welke de Grieksche kerk door hare schoonheid uitmunt. Er is een stadhuis, een gymnasium en eene groote kazerne. De voornaamste middelen van bestaan der inwoners zijn het bereiden van leder, het maken van schoenen en laarzen, het weven en verwen van stoffen, doch vooral landbouw en veeteelt, die op de uitgebreide vlakte om de stad gedreven worden, en paarden, rundvee, schapen, huiden en wol voor den uitvoer opleveren. In 1857 was de bevolking tot 53,500 zielen geklommen.

THERIAK (*Electuarium theriaca Andromachi*). De T. is een zamengesteld geneesmiddel, volgens sommigen door Andromachus, lijfarts van keizer Nero, uitgevonden. Oorspronkelijk bestond het uit meer dan 60 bestanddeelen. Dit middel bezat vroeger eene zoo groote vermaardheid, dat het slechts onder toezigt der regering mogt bereid worden, die elk bestanddeel naauwkeurig moest onderzoeken. Tegenwoordig wordt dit geneesmiddel, althans in Europa niet meer voorgeschreven, en is het slechts hier en daar als volksmiddel in gebruik. Volgens de Pruissische pharmacopoea bestaat T. uit *engelwortel* 6 ons, *Virginische slangenwortel* 4 ons, *kaneel* 2 ons, *kardamom*, *myrthe*, *zwavelzuur ijzer* en *opium*, opgelost in Malaga-wijn, één ons van ieder, hetgeen vermengd wordt met 6 pond *honig*. In Turkije wordt ieder zoogenaamd specifiek geneesmiddel T. genoemd. Als universeel tegengift stond oudtijds de T. ook in hoogen roem. Zie ook het art. *Tegengift*. B.

THERMEN is een Grieksch woord, beteekenende *warme baden*. Toen bij de Romeinen in plaats der vroegere eenvoudige badhuizen voor koude en warme baden, 't geen ondernemingen van particulieren schijnen geweest te zijn, grootere publieke badinrigtingen gesticht werden, noemde men deze T. Deze nieuwe inrigtingen waren prachtige badplaatsen, waarmede het spel, ligchaamsoefeningen, de muziek, boekerijen en wandeldreven verbonden waren en die onder de zuidelijke luchtstreek van Italië en bij de toenmaals bedorven zeden, tevens als openbare plaatsen van vermaak beschouwd werden. Onder de Romeinsche keizers waren het inzonderheid Nero, Titus, Caracalla en Domitianus, die dergelijke badplaatsen aanlegden. De boekerij van die den laatsten werd door Michael Angelo in eene kerk, *Sta Maria de gli Angioli*, herschapen. De T. waren gedenkstukken van bouwkunst, waarop de oude Romeinsche kunstenaars zich te regt mogten beroemen.

THERMIDOR. (Zie *Republikeinsch-Fransche-Almanak*).

THERMO-ELECTRICITEIT. Door verschillende middelen kunnen electrische stroomen worden opgewekt; een daarvan is de warmte. Wanneer men twee verschillende metalen, bijv. koper en ijzer, koper en bismuth enz. in staven, met de uiteinden aan elkander soldeert, zoodat zij eene geslotene geleiding vormen, en men verwarmt eene der aanhechtingen meer dan de andere, dan ontstaat er een electrische stroom, dien men den thermo-electrischen noemt. Hij gaat van de meest verwarmde plaats door het koper, als het tweede metaal bismuth is; door het ijzer, als dit het tweede metaal is enz. Bismuth en antimonium doen den sterksten electrischen stroom ontstaan. De rigting van den stroom is echter afhankelijk van den warmtegraad; bij ijzer en koper bijv. neemt deze toe tot 250°; vermindert in spanning tot 400°; houdt geheel op tot 500°; en heeft bij nog hoogere temperatuur eene aan de vroegere tegengestelde rigting. Door een aantal thermo-electrische elementen met elkander te verbinden, zoodat het koper van het eerste is gesoldeerd aan het ijzer van het tweede enz. dan verkrijgt men eene thermo-electrische kolom. Als men dan de vrije uiteinden door een' koperdraad verbindt, en dus het geheel sluit, zal er inderdaad een stroom worden opgewekt, van sterkere spanning, naarmate het aantal elementen toeneemt. De ongelijke verwarming en het daardoor ontstaande verschil in voortplantingssnelheid mogen als oorzaken waardoor T.-E. wordt opgewekt, maar niet als de eenige beschouwd worden. Ook de moleculaire toestand schijnt daarop grooten invloed uit te oefenen. Dit is zeker, dat er een naauw verband bestaat tusschen warmte, electriciteit en moleculairen toestand. Tegenwoordig houdt men zich wederom meer bezig met de thermo-electrische kolommen, en het is wel waarschijnlijk, dat de tijd niet verre meer is, waarop zij de galvanische batterijen, bij de toepassingen, die daarvan in de praktijk gemaakt worden, zullen verdringen.

THERMOMETERS zijn instrumenten die bestemd zijn tot het meten van warmtegraden. Zij berusten op de algemeene eigenschap der stoffen, van zich bij verwarming, volgens vaste wetten uit te zetten. De voorwaarden waaraan T. moeten voldoen, zijn, dat zij naauwkeurig zijn in de aanwijzing van den warmtegraad, en onderling vergelijkbaar. De thermometerschalen hebben twee vaste punten, het eene komt overeen met den graad van warmte waarbij ijs smelt, het andere, waarbij water onder den gemiddelden druk der lucht, kookt. Die punten zijn gemerkt: door Fahrenheit met 32 en 212; door Réaumur met 0 en 80 en door Celsius met 0 en 100. Deze zijn de drie schalen welke gewoonlijk gebruikt worden. Men onderscheidt de T. in vloeistof-thermometers gewoonlijk kwik of wijngeest, deze zijn meest algemeen; metaal-thermometers, die bestaan uit de verbinding van twee metalen, die, op elkander gesoldeerd, ten gevolge van de ongelijke uitzetting naarmate van den warmtegraad, de zamengestelde staaf meer of min doen krommen; en lucht thermometers die wegens de gelijkmatige uitzetting der lucht, vooral voor zeer naauwkeurige waarnemingen gebruikt worden, en wegens de onveranderlijkheid der lucht, bijzonder geschikt zijn tot het meten van zeer hooge temperaturen. Voorts heeft men differentiaal-thermometers, wier bestemming is het meten van zeer kleine verschillen in temperatuur; thermometrographen, waarvan men zich bedient, om de verandering in de temperatuur, gedurende een zeker tijdsverloop, door het instrument zelf te doen aanteekenen; pyrometers, die bij smeltovens en dergelijke inrigtingen worden aangewend, en, ofschoon zij bij de T. achter staan, daartoe voldoend naauwkeurig zijn; maximum- en minimum-thermometers, die de hoogste en laagste temperatuur gedurende een zeker tijdsverloop aanduiden enz. De beschrijving van al de opgenoemde en nog andere soortgelijke instrumenten kan men vinden, met bijzonderheden die daarop betrekking hebben, in de boeken waarin over natuurkunde gehandeld wordt.

THERMOPYLAE, het bekende deflé van Thessalië, behoort

1) Sommige schrijvers stellen haren sterfdag op 5 October, maar dit kan niet zijn. Er is, ten minste in de landen onder de gehoorzaamheid van den paus, gelijk Spanje, geen 5 October 1582 geweest, daar de nieuwe stijl werd ingevoerd door na 4 October 1582 te tellen, niet 5, maar 15. Theresia is dus overleden op den laatsten dag van den O. S.

tegenwoordig tot het Grieksche departement Lokris en Phocis en wordt gevormd aan de eene zijde door de moerassige en doorsneden kust van de golf van Malea of Zeitun en aan de andere zijde door een contrefort van den berg Oeta. Het is vooral bekend uit de oude Grieksche geschiedenis, toen de Spartaansche koning Leonidas in het jaar 480 v. Chr. derwaarts gezonden werd om het ontzettende Perzische leger van Xerxes tegen te houden. Hetgeen toen geschiedde zie men in het artikel *Leonidas*. L.

TERSANDER, zoon van Polynice en Argeia, gemaal van Demonassa, was koning van Thebe en een der vorsten, die tegen Troje ten strijde togen. Eer hij evenwel aan de vijandelijke kust kon aanlanden, werd hij in Mysië door het zwaard van Telephus gedood.

THERSITES, zoon van Agrios, was de brutaalste en tevens luiste van alle Grieken in het leger voor Troje, die zijne tong alle vrijheid liet tegen iedereen, veldheeren en koningen niet uitgezonderd. De overlevering wil dat, toen hij eens Achilles belasterd had, deze hem dood sloeg. Reeds bij de ouden werd zijn naam spreekwoordelijk gebezigd om een' hatelijken babbelaar aan te duiden.

THESEUS. Een van de beroemdste helden der oudheid, uit de XIII^de^ eeuw voor onze tijdrekening, toen de geschiedenis nog met de mythe vermengd was. Hij was de zoon van Aegeus, (zie *Aegeus*) en Aethra, en gaf reeds vroeg blijken van zijne zucht om in heldendaden uit te munten. Hij werd ten huize van zijnen grootvader Pittheus opgevoed en keerde daarop naar Athene terug, onderweg roovers als Periphetes, Seiron, Procrustes en anderen verslaande. Zijn vader benoemde hem tot zijnen opvolger op den troon van Attica, welken hij naauwelijks beklommen had, toen hij in eenen oorlog tegen zijne neven, de zonen van Pallas, werd gewikkeld, en hij dezen de nederlaag gaf. Hij maakte zich nu weder voor zijn land verdienstelijk door zijne dapperheid en onverschrokkenheid; hij verdelgde de gedrogten, die het land benadeelden, doodde den stier van Marathon, en bevrijdde door het verslaan van den Minotaurus de Atheners van eene schatting, om 7 jongelingen en een gelijk getal jonge dochters op te brengen, welke Minos, koning van Creta, die in hun land viel, hun had opgelegd. T. won de genegenheid van Ariadne, de dochter van Minos, bevredigde door hare tusschenkomst Minos met de Atheners, bragt de jeugdige gevangenen in het vaderland terug, verloste het van de opgelegde schatting en huwde, na Ariadne onedelmoedig verlaten te hebben, Phaedra, eene andere dochter van Minos. Na vervolgens den vaderlijken troon beklommen te hebben, bevlijtigde hij zich, om zijn land met wijsheid te besturen; lokte de bewoners van Attica naar Athene en veranderde het bestuur in eene soort van gemeenebestregering; doch behield het bevel over de krijgsmagt en het handhaven der wetten voor zich. Hij deed hierop verscheidene reistogten, tot het zoeken van nieuwe gelegenheden, om zijne dapperheid te toonen, en had deel aan de overwinning der Centauren en aan de beide oorlogen van Thebe. Na zijne terugkomst te Athene bevond hij, dat men, gedurende zijne afwezigheid, het gemeen tegen hem had opgeruid; doch het te laag voor zich achtende om de Atheners te straffen, verliet hij hun land en trok naar Scyros, waar Lycomedes, de bevelhebber, hem in eene hinderlaag lokte en hem in zee liet werpen, waarin hij zijn graf vond. Volgens eene andere sage echter eindigde hij aldaar zijn leven in vrede. Zijne afstammelingen regeerden gedurende eene reeks van jaren over het door hem hervormde Atheensche gebied. Plutarchus heeft zijn leven omstandig te boek gesteld. De kunst heeft zijn beeld meermalen teruggegeven; zeer beroemd is onder anderen zijn marmeren beeld in den Theseustempel, staande in den *Volksgarten* te Weenen.

THESIS. (Zie *Stelling*).

THESMOPHORIËN waren bij de oude Grieken de plegtigheden van een jaarfeest, dat ter eere van Ceres als wetgeefster (Thesmophoros) in het uitoefenen van den landbouw, in October, te en nabij Athene gevierd werd. De uitoefening dier feestplegtigheden en het houden der optogten geschiedde alleen door vrouwen. Waarschijnlijk waren die feesten uit Aegypte afkomstig; ten minste zij hebben veel overeenkomst met de Isis-mysteriën. Aristophanes schildert die feestvierende vrouwenschaar in zijn blijspel: *Thesmophoriazousae*.

Zie voorts Puller, *Demeter und Persephone* (Hamburg 1837) en vooral Wellauer, *De Thesmophoriis* (Breslau 1820).

THESPIAE was voormaals eene vrij aanzienlijke stad in Boeotie, aan den zuidelijken voet van den Helicon op vier uren afstand van Thebe; zij was beroemd wegens de bijzondere eerdienst, die hare inwoners aan de Muzen en aan Amor (Eros) bewezen. Haar gebied, dat verscheidene vlekken omvatte, waaronder Leuctra (zie *Epaminondas*) en Ascra (zie *Hesiodus*), maakte een deel uit van het Boeotische verbond. De geschiedenis heeft opgeteekend dat 700 Thespiërs te gelijk met 300 Spartanen onder Leonidas bij Thermopylae den dood voor het vaderland stierven, en evenwel wordt gemeenlijk alleen van de Spartanen gesproken. De regeringsvorm in T. was streng aristocratisch; in het bestuur zaten steeds zeven afstammelingen van de oudste familiën, die hunnen oorsprong van Hercules als stamvader en van de Thespiaden afleidden, onder hunne zonen alleen krijgsen staatslieden gedoogden en met verachting op landbouw en nijverheid nederzagen. Men vindt nog uitgestrekte overblijfselen dezer oude stad bij het dorp Nimocastro.

THESPIS, de vader van het treurspel, geboren in de nabijheid van Athene, leefde in de VI^de^ eeuw v. Chr. ten tijde van Solon en Pisistratus. Hij vond uit om bij het voordragen der dithyrambische koorzangen op de feesten ter eere van Bacchus ter afwisseling eenen persoon te doen optreden, die alleenspraken hield, waaruit is ontstaan, dat twee en meer zulke tooneelspelers episodieke voorstellingen gaven tusschen de koorzangen, die aanvankelijk de hoofdzaak waren, doch, terwijl de tooneelmatige gesprekken de voornaamste plaats innamen, bijzaak werden. Aldus vormde zich het Grieksche treurspel, waarin het koor altijd nog een wezenlijk bestanddeel van het geheel uitmaakt. Men wil, dat T. met eenige tooneelspelers Griekenland zou doorreisd hebben, op onderscheidene plaatsen zijne stukken op eene kar vertoonende (Horat. A. P. vs. 277).

THESSALIË, eene streek in het zuiden van Europisch Turkije, wordt in het noorden begrensd door den Olympus, en in het oosten door de Egeïsche zee, in het zuiden door Griekenland en in het westen door het Pindus-gebergte, dat T. van Epirus scheidt. Over het algemeen is de grond vlak; doch er zijn ook hoogten met bekoorlijke dalen, onder welke Tempe (zie *Tempe*). De vruchtbare bodem levert graan, katoen, tabak, olijven en andere vruchten, terwijl talrijke kudden rundvee en paarden op de weilanden grazen. Te Tournavos, Rapsani, Ambelakia en elders zijn weverijen, spinnerijen, verwerijen en andere industriële ondernemingen, die meest door Christenen gedreven worden. Ondanks vele hinderpalen neemt de handel van Larissa, Volo en andere kustplaatsen langzamerhand toe. Ook de handel is voornamelijk in de handen van Christenen, van welke velen zich in het belang daarvan zelfs te Triest en in andere plaatsen gevestigd hebben. De geheele bevolking, die nog geen 400,000 zielen bedraagt, bestaat uit Turken, Grieken, Walachen en Joden. Zij is niet geëvenredigd aan de grootte der provincie, noch aan den vroegeren bloei daarvan. Onder de voornaamste steden en plaatsen behooren Larissa met 30,000 inwoners, Tournavos met 5000, Trikala met 12,000, alsmede Pharsala, Volo en Zagora, die slechts 4000 inwoners of daarbeneden hebben.

T. was het oord, waarop geschiedenis en overlevering in Oud-Griekenland voortdurend wezen. Daar streden de reuzen tegen de goden. Later verschenen er Acheus, Eolus en Dorus, de stamvaders der naar hen genoemde stammen. Jason, Peleus, Achilles, Patroclus, Philocthetes en anderen behoorden er te huis of leefden er. De ruiters van T. waren door geheel Griekenland beroemd, doch konden niet beletten, dat hun vaderland aan Philippus van Macedonië onderworpen werd. Sedert bleef het een deel van Macedonië, tot dat de Romeinen er hun gezag vestigden. De onafhankelijkheid heeft T. nimmer teruggekregen, daar het later bij het Turksche rijk werd ingelijfd, waartoe het nog tegenwoordig behoort. Intusschen streefden de bewoners der bergachtige streken, vooral in de nabijheid van den Olympus, voortdurend naar het behoud van eene zekere mate van zelfstandigheid. Nog altijd worden de daden der oude Klephten in tallooze liederen bewaard en den nakomeling tot voorbeeld gesteld. Van hunne bergen overvielen de Klephten hunne overheerschers, en wanneer dezen versterking ontvingen, trokken genen in de ontoegankelijke bergkloven terug. Velen kwamen bij dergelijke onder-

nemingen om het leven, doch telkens daagden uit de vlakte nieuwe misnoegden op, die het getal der bergbewoners kwamen versterken. Ook op T. heeft de heerschappij der Turken een' hoogst nadeeligen invloed uitgeoefend. Handel en industrie waren er nogthans in de tweede helft der XVIII[de] eeuw herleefd, en kleine plaatsen begonnen zich door hare welvaart te onderscheiden. De oorlogen uit het revolutionaire tijdvak deden haar weder achteruitgaan, en de dwinglandij van Veli, een' zoon van Ali Pacha, drukte zwaar op T. Gedurende den opstand en den vrijheidsoorlog der Grieken, was T. de verzamelplaats der Turksche legers, die er vele baldadigheden pleegden, hetgeen de bergbewoners tot wraak aanspoorde. Velen sloten zich bij de opstandelingen aan, en nog tegenwoordig zijn er bij het Grieksche leger officieren, die uit T. afkomstig zijn. Onder de hooge geestelijkheid, de ambtenaren en leeraren aan verschillende inrigtingen van onderwijs, in het Grieksche koningrijk, bevinden zich insgelijks uitgewekenen of nakomelingen of uitgewekenen, die de drukkende heerschappij der Turken ontvlugt zijn.

Natuurlijk treft men in eene streek als T. eene menigte plaatsen aan, die in den loop der eeuwen eene geschiedkundige vermaardheid hebben verkregen. Hoeveel herinneringen knoopen zich niet vast aan de namen Olympus, Pindus, Oeta, Ossa en Pelion, welke bergen tot T. behooren, en aan de rivieren Peneus, Achelous, Apidanus, Sperchius en Enipeus. Pharsalus en andere plaatsen waren eenmaal getuige van belangrijke gebeurtenissen. Het is in één woord een classieke bodem, die allerwege aan den heldentijd der Grieken herinnert en nog vele overblijfselen uit de grijze oudheid bevat.

THESSALONICA was voormaals eene zeer belangrijke stad van Macedonië, aan de golf van Therma, aldus naar haar genoemd daar zij allereerst als Grieksche kolonie dien naam gedragen had. Haar tweede naam werd haar door den koning Cassander ter eere zijner gemalin Thessalonice, eene dochter van Philippus, gegeven. Onder de heerschappij der Romeinen werd zij in het jaar 148 v. Chr. hoofdstad van het wingewest Macedonia Prima en later van geheel Griekenland en Illyrië; omtrent dezen tijd geraakte zij tot grooten luister, rijkdom en aanzien, als middelpunt van den handel tusschen Europa en Azië. In het jaar 58 v. Chr. leefde hier Cicero in ballingschap. Tegenwoordig behoort T. tot Turkije en draagt den naam van Salonichi (verg. *Salonichi.*)

THETIS, dochter van Nereus en Doris, eene der Nereïden, werd haars ondanks door de goden aan den sterfelijken Peleus ten huwelijk gegeven. De aanleiding daartoe bestond in eene orakelspreuk, welke verkondigd had dat zij een' zoon zou baren, die beroemder dan zijn vader zijn zou; 't geen de goden van het huwelijk met deze zeegodin afschrikte. Bij het huwelijksfeest, dat op den berg Pelion gevierd werd, waren alle goden tegenwoordig. Haar zoon, op wien de orakelspreuk wel toepasselijk was, heette Achilles (zie *Achilles*). Volgens de mythe wilde zij dezen zoon onsterfelijk maken, doch werd hierin door Peleus verhinderd, daar reeds de kinderen, voor Achilles geboren, ten gevolge van hare toovermiddelen, in plaats van onsterfelijk te worden, integendeel overleden waren. Zij verliet daarop haren gemaal en keerde tot hare zusters, de zeegodinnen, terug, doch bleef steeds een wakend oog houden op het lot van Achilles. Men verwarre haar niet met de godin *Tethys*, over wie een vroeger artikel handelt.

THEUDAS, door Gameliël vermeld Hand. V: 36, droeg dezen vergriekschten naam als vertaling van den Hebreeuwschen: Mathias. Hij leefde kort voor Christus geboorte en stond aan het hoofd eener zamenzwering van 6000 Farizeën tegen Herodes. De schuldigen werden teregt gesteld en T. den 12[den] November van het jaar 750 na de stichting van Rome ter dood gebragt.

THEURGIE. Dit woord, volgens zijne zamenstelling uit θεός, god, en ἔργον, werking, beteekenende: het zich bezig houden met het goddelijke, of het staan onder invloed van het goddelijke, wordt gebezigd ter aanduiding van die voorgewende wetenschap, welke, doorgaans onder aanwending van zekere geheimzinnige plegtigheden, den mensch plaatst in eene gemeenschap met de hoogere geestenwereld. De T. behoort vooral in het Oosten thuis en was, reeds aan de Chaldeën bekend, eene der bezigheden van de Perzische magi, alsmede van de Aegyptische priesters. Ook vele Neo-platonische wijsgeeren, met name Jamblichus en Proclus, hadden er veel mede op, en in het bijgeloof der middeleeuwen speelt de omgang met de geestenwereld eene groote rol.

Zie voorts, behalve de ontelbare werken over de zoogenoemde tooverkunst, de hekserij en wat daartoe behoort; Lobeck, *Aglaophamus* (Koningsbergen 1829, 2 dln), en Salveste, *Des sciences occultes* (Parijs 1829, 2 dln).

THEVENIN (CHARLES), schilder, werd te Parijs in 1760 geboren; hij was leerling van Vincent en won in 1789 den grooten prijs van Rome met eene schilderij, de *bestorming der Bastille* voorstellende. Hij bragt eenige jaren te Rome als pensionnaire door, maar bereikte niet den roem van een' Gérard en andere tijdgenooten. Toch was zijn werk zeer verdienstelijk, vooral toen hij op lateren leeftijd ook meer op de hoogte kwam der techniek. Grooten bijval verwierf zijne schilderij, *Oedipus* voorstellende, *die in de woestijn leunt op zijne dochter Antigone.* Later schilderde hij onderscheidene portretten en gebeurtenissen van het eerste keizerrijk, o. a. *de generaal Augereau bij de brug van Arcola* en *de overtogt van het Fransche leger over den St. Bernard*, welke schilderijen door de regering werden aangekocht. In 1810 schilderde hij den *slag bij Jena;* eenige schilderijen voor het historische museum van Versailles volgden later, ook gedurende de restauratie. Door een en ander verwierf hij zich veel roem, maar werd ten laatste door het jongere geslacht overvleugeld. Hij was lid der academie, conservator van het prentkabinet der bibliotheek, ridder van het legioen van eer, en een' tijd lang directeur der Fransche academie te Rome. Hij overleed in 1836.

THIBAUT (ANTON FRIEDRICH JUSTUS), een uitstekend regtsgeleerde, werd den 4[den] Januarij 1774 te Hameln geboren, studeerde te Göttingen, Koningsbergen en Kiel, vestigde zich in 1796 in laatstgemelde stad, en werd in 1799 tot hoogleeraar in de regtsgeleerde faculteit aldaar benoemd. In 1802 werd hij naar Jena beroepen, in 1805 naar Heidelberg, waar hij tot zijnen dood (28 Maart 1840) werkzaam was.

Zijn voornaamste werk is: *System des Pandectenrechts* (Jena 1803, 2 dln. 8[ste] uitg. 1834, 9[de] uitg. 1846), dat zich door eene naauwkeurige en logische ontwikkeling van de beginselen van het Romeinsche regt, en de daarin door den nieuweren tijd gebragte wijzigingen (de zoogenaamde praktijk, het kanoniek en Germaansch regt) onderscheidt. Nog verdienen vermelding: *Juristische Encyclopaedie und Methodologie* (Altona 1797); *Versuche über einzelne Theile der Theorie des Rechts* (Jena 1798, 2 dln. 2de uitg. 1806); *Ueber Besitz und Verjährung* (Jena 1802); *Beiträge zur Kritik der Feuerbachschen Revision der Grundbegriffe des Strafrechts* (Jena 1802); *Civilistische Abhandlungen* (Heidelberg 1814).

Toen na Napoleons val, van verschillende zijden onderscheidene wenschen geuit werden, schaarde zich T. onder hen, die ten sterkste op eenheid in het regt voor Duitschland, als eerste voorwaarde voor een welgeordend statenbond, aandrongen. Daartoe schreef hij: *Ueber die Nothwendigkeit eines allgemeinen bürgerlichen Rechts für Deutschland* (Heidelberg 1814), tot bestrijding waarvan Savigny een werk uitgaf, getiteld: *Von Berufe unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft* (Berlijn 1815). Met Lohr en Mittermaier gaf hij een tijdschrift uit onder den titel: *Archiv für civilistische Praxis* (Heidelberg 1818). Als groot voorstander der toonkunst, vereerde hij Palestrina in een geschrift getiteld: *Ueber Reinheit der Tonkunst* (Heidelberg 1825; 3de uitg. 1851), waarover groote strijd tusschen hem en Nägeli in Zurich ontstond. Zijne juridische nalatenschap is door Guyet (Berlijn 1841—1842, 2 dln.) uitgegeven.

THIELE (JOHANN ALEXANDER), landschapschilder en etser, werd in 1685 te Erfurt geboren, trad in de krijgsdienst, maar besteedde elk vrij uur aan het teekenen van landschappen in sapverf en pastel, welke manier door hem het eerst voor dit genre werd gebezigd. Later door C. L. Agricola en Maniocky in het schilderen met olieverf onderwezen, maakte hij zulke snelle vorderingen, dat hij na afloop zijner dienstjaren tot de beste Saksische landschapschilders werd geteld. In 1730 schilderde hij voor den koning eene reeks gezigten van Saksische steden en kasteelen. Ook in Mecklenburg en langs de oevers der Elbe en der Saale schilderde hij een aantal landschappen, die deels zeer goed, deels koel en eentoonig van kleur zijn. In 1747 werd hij tot hofschilder des konings van Saksen benoemd en in

1752 overleed hij te Dresden. Tardieu graveerde naar hem gezigten op Königstein en Meissen. Hij zelf heeft ruim een dertigtal landschappen en stadsgezigten geëtst.

THIELEN (Jan Philip van), rigoudts genaamd, heer van Couwenbergh, bloemschilder, werd in 1618 te Mechelen geboren en door D. Seghers in de kunst onderwezen. Zijne schilderijen vonden grooten bijval en werden bijna gelijk geschat aan die van zijnen meester. In de galerijen te Weenen en te Schleissheim vindt men Madonna's in bloemkransen door hem geschilderd. Hij overleed in 1667 te Boeschot bij Mechelen. Zijne dochters Maria Theresia in 1640, Anna Maria in 1641 en Francisca Catharina in 1645 geboren, waren eveneens bloemschilderessen; ook spreekt Campo Weijerman van eenen zoon, die echter als schilder zijnen vader niet evenaarde.

THIELMANN (Joseph Adolf vrijheer von) werd den 27sten April 1765 te Dresden geboren, ontving eene wetenschappelijke opvoeding en werd in 1791 luitenant bij het toen nieuw opgerigte regiment Saksische huzaren. De spoedig daarna uitgebroken oorlogen tegen de Fransche republiek gaven hem gelegenheid zich te onderscheiden en reeds in 1798 werd hij ritmeester en met de Hendriksorde begiftigd. Na den vrede wendde hij zich weder tot de wetenschappen, toen de veldtogt van 1806 hem op nieuw onder de wapens riep. Met tegenzin doch getrouw aan zijnen koning, en met het bittere gevoel meer tot onderdrukking dan tot heil zijne vaderlands bij te dragen, vermeerderde hij intusschen zijnen verworven krijgsroem in de jaren 1807, 1809 en 1812. Zijn roemrijk aandeel aan het beleg van Dantzig en den slag bij Friedland, hadden zijne benoeming tot majoor en adjudant des konings ten gevolge. In 1809 werd hij kolonel en generaal-adjudant des konings, eenigen tijd later generaal-majoor en in Februarij 1810 luitenant-generaal. Hij maakte den veldtogt tegen Rusland mede, streed bij Moskou aan het hoofd der Saksische cavallerie en bevond zich bijna altijd in de naaste omgeving van Napoleon. In 1813 wist hij als bevelhebber te Torgau de striktste onzijdigheid in acht te nemen, tot dat hij van zijnen koning den bepaalden last kreeg om de vesting aan de Franschen over te geven. Hij begaf zich naar het hoofdkwartier der Bondgenooten en trad eerst in Russische, later in Pruissische dienst. In den veldtogt van 1815 wist hij zijne stelling bij Wavre tegen Grouchy te handhaven, waardoor hij veel tot de overwinning van Waterloo toebragt. Later tot gouverneur van Westfalen benoemd, stierf hij den 10den October 1824 te Coblenz.

Men zie over hem: Oberreit, *Beiträge zur Biographie des Generals von T.* (Dresden 1829), en Holtzendorff, *Beitrag zur Biographie des Generals von T.* (Leipzig 1830). L.

THIEME (Carl Traugott), geboren in Januarij 1745 te Kenitz in den Saksischen kreits Leipzig, was prediker in de Pieterskerk te Leipzig, en overleed te Görlitz in Mei 1802. Hij heeft zich, behalve door *Grundliniën zu einer Geschichte aller positiven Religionen* (Leipzig 1803), vooral bekend gemaakt door eenige schriften over opvoeding en onderwijs, die voor hunnen tijd zeer verdienstelijk zijn.

THIENEN of TIRLEMONT, eene stad in de Belgische provincie Brabant, aan het riviertje de groote Geete en aan den spoorweg van Mechelen naar Luik. Onder hare voorname gebouwen en inrigtingen behooren de kerk van St. Germain, die van Notre-Dame, het oude mannenhuis, eene teekenacademie en vele fabrieken. Door brand en verschillende belegeringen heeft T. veel geleden, zoodat het gedurende de XVIIIde eeuw in verval is geraakt en tegenwoordig slechts omstreeks 11,000 inwoners telt. Gedurende den Tiendaagschen veldtogt, was den 11den Augustus het hoofdkwartier van den prins van Oranje te T., waar deze ook den 16den een bezoek van den maarschalk Gérard ontving, nadat het Noord-Nederlandsche leger den terugtogt had aangevangen.

THIER (Bernhard Heinrich), schilder en etser, werd in 1743 te Ludingshausen in het Munstersche geboren en reisde als glazenmakersgezel naar Amsterdam, waar hij zich op de schilderkunst toelegde. Eenige jaren lang schilderde hij bloemen en vruchten, en vervolgens, onder de leiding van P. Barbiers en H. Meijer, landschappen, die echter minder gelukkig slaagden. Zijne schilderijen zijn goed behandeld, maar munten niet uit door teekening of compositie. Immerzeel zag van hem teekeningen naar die van Potter, zeer bedriegelijk gecopieerd. In den laatsten tijd zijns levens woonde hij te Leyden, waar hij in 1814 overleed.

THIJSSEN (Henricus Franciscus), werd in het jaar 1787 te Amsterdam geboren. Ofschoon aanvankelijk niet bestemd om te studeren, verkreeg hij echter daartoe de toestemming zijner ouders, die wel inzagen dat hun zoon daartoe grooten lust gevoelde en aanleg had. Zijne vlugge geestvermogens deden hem, al wat hij in de studie ondernam, gelukken en genoegzaam al zijne tijdgenooten en mededingers vooruit streven. Op bijna 23-jarigen leeftijd promoveerde hij in 1810 aan de Leydsche hoogeschool na verdediging van zijn academisch proefschrift *De pulsus doctrina*, waarbij hij groote kundigheden aan den dag legde. T. vestigde zich te Amsterdam als geneesheer, verkreeg weldra eene uitgebreide praktijk en maakte zich als stadsdoctor van het buitengasthuis en daarna op de afdeeling der mannen in het binnengasthuis verdienstelijk. Veel nut stichtte hij ook als lid van de provinciale commissie voor geneeskundig toevoorzigt.

Bij de oprigting der zoo lang gewenschte clinische school te Amsterdam, werd T. in Februarij 1828 aan het hoofd daarvan en tevens aan het atheneum illustre geplaatst. Deze nieuwe werkkring veroorzaakte hem veel inspanning, die gevoegd bij zijne veelvuldige andere bezigheden en studiën, zijne ligchaamskrachten zoodanig ondermijnde, dat hij aan de gevolgen van eene korte doch ernstige ziekte ten grave werd gesleept. Zijn stoffelijk overschot werd den 13den Januarij 1830 in de Oude kerk te Amsterdam plegtig ter aarde besteld.

Zijne werken zijn, behalve zijn reeds genoemd academisch proefschrift, voornamelijk de volgenden: *Lofrede op den vermaarden Amsterdamschen geneesheer Tulp; Geschiedkundige beschouwing der ziekten in de Nederlanden, in verband met de gesteldheid des lands en de leefwijze der inwoners* (Amsterdam 1824); *Verhandeling over de herfstkoortsen in Amsterdam, bijzonder die van het jaar 1826* (Amsterdam 1827); *Inwijdingsrede over de geschiedenis en de strekking der clinische geneeskunde*, uitgesproken en gedrukt in 1828.

In de werken van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, waarvan hij, ten gevolge van zijne groote verdiensten, den 26sten November 1825 tot lid werd verkoren, vindt men van zijne hand: *eene verhandeling over de vorming der schijnvliezen;* in de *Bijdrage tot de Regtsgeleerdheid* van de Amsterdamsche hoogleeraren den Tex en van Hall, voor 1829, een stuk getiteld: *Brandstichtingszucht in verband met de geslachtsontwikkeling;* in de *Bijdragen tot de Natuurkundige wetenschappen* van H. C. van Hall, W. Vrolik en G. J. Mulder, deel 1, *een betoog over de zelfontbranding*, in het 2de deel *eene verhandeling over de vorming van den mist*, in het 3de deel van hem en W. Vrolik een stuk getiteld: *Proeven over den invloed van het zenuwstelsel op den bloedsomloop.* Eindelijk leverde hij eenige stukken in het door den hoogleeraar N. G. van Kampen uitgegevene *Magazijn voor wetenschappen, kunsten en letteren*, zoo als gemelde lofrede op N. Tulp, *Het verband der bevolking met de bebouwing der aarde.* Ook recenseerde T. verschillende werken, welke recensiën het licht zagen. B.

THILO (Johann Karl). Deze verdienstelijke godgeleerde werd den 28sten November 1794 te Langensalza in het Pruissische regeringsdistrict Erfurt geboren. Na het doen eener wetenschappelijke reis in Engeland en Frankrijk werd hij in 1822 buitengewoon, in 1825 gewoon hoogleeraar der godgeleerdheid te Halle, waar hij den 12den Mei 1853 overleed. Onder zijne schriften verdienen vooral vermelding *Codex apocryphus Novi Testamenti*, dien hij in 1832 te Leipzig begon uit te geven; *Kritisches Sendschreiben über die Schriften des Eusebius von Alexandriën und des Eusebius von Emesa* (Halle 1832); drie verhandelingen, *De coelo empyreo* (Halle 1834 vlg.).

THISBE (zie *Pyramus*).

THOLEN, een eiland, behoorende tot de provincie Zeeland van het koningrijk der Nederlanden, wordt door de Eendragt gescheiden van Noordbrabant, door de Ooster-Schelde van Zuidbeveland, door het Keeten van Duiveland en door de Mosselkreek van St. Philipsland. Het bevat 12,000 inwoners op eene oppervlakte van ruim 13,000 bunders. Het is ruim drie uren lang, anderhalf uur breed en heeft eenen omtrek van acht uren gaans. Landbouw, veeteelt en visscherij zijn er de voornaamste middelen van bestaan.

Behalve de stad van denzelfden naam, vindt men er de dorpen St. Annaland, St. Maartensdijk, Stavenisse, Scherpenisse, Poortvliet, Oud-Vosmeer en eenige kleinere plaatsen.

THOLEN, eene kleine stad van Zeeland, op het hierboven genoemde eiland, heeft eene bevolking van 2,500 zielen, welke door landbouw, vischvangst en een weinig industrie in haar onderhoud voorziet. Het is een oud, doch net en zindelijk stadje. Tot de voornaamste gebouwen behooren het stadhuis en de Hervormde kerk, waarin zich de graftombe van den laatsten heer der stad bevindt. Ook de R. Catholieken bezitten er eene kleine kerk. Oudtijds had T. afzonderlijke heeren, doch reeds tegen het einde der XIV^{de} eeuw verviel het aan de grafelijkheid. Even als andere plaatsen van Zeeland, steeg het door handel en visscherij tot zekeren trap van bloei en werd op verschillende tijden door de graven van Holland en Zeeland met vele voorregten begiftigd. In 1577 verliet het de Spaansche zijde en bleef sedert dien tijd aan de republiek. Meermalen was het betrokken in de gebeurtenissen des krijgs of het tooneel van staatkundige woelingen. Opmerkelijk vooral is de opschudding, die er in 1747 kort voor de verheffing van Willem Karel Hendrik Friso plaats had, toen de bevolking, dagelijks van den voorspoed der Fransche wapenen hoorende en Zeeland in de eerste plaats bedreigd ziende, in den waan verkeerde, dat er verraad onder de regenten schuilde. In 1682, 1801, 1808, 1825 en bij andere gelegenheden, had de stad meer of minder te lijden door hooge watervloeden.

THOMAS (St.). Een der West-Indische Virginische eilanden, behoorende tot de kleine Antillen in het bezit van Denemarken. Met de 13 omliggende eilanden is het naauwelijks 1½ Duitsche □ mijlen groot, en heeft eene bevolking van 13 tot 14,000 zielen, die voor het grootste gedeelte uit slaven bestaat; men schat het aantal vrije negers op 5000, dat der blanken, meest Engelschen, Franschen, Duitschers en Denen, op hoogstens 800 of 1000. De hoofdstad is St. Thomas, ook Karoline Amalie genaamd, met 3000 inwoners; zij heeft eene schoone haven, die tot over de 200 groote zeeschepen kan bevatten. Behalve de hoofdplaats, vindt men op het eiland nog Nieuwhernhut en Niesky, twee neêrzettingen der Hernhutters, met 2000 inwoners, die in 1733 aldaar zijn aangelegd. In 1648 werd door de Nederlanders eene kolonie op St. T. gesticht. Kort daarop viel het eiland in handen van de Engelschen, en werd door dezen, in 1671, aan de Denen afgestaan. Van 1808—1814 was St. T. weder eene Engelsche kolonie. St. T., Santa-Cruz, St. Jan, en eenige der Krabben-eilanden, maken te zamen de Deensche West-Indiën uit; Christiaanstad op Santa-Cruz is de zetelplaats van den gouverneur-generaal; zij ligt in het noordoostelijk deel van het eiland, heeft eene goed versterkte haven en 5000 inwoners.

THOMAS. Een van Jezus' tot het apostelambt bestemde leerlingen. Hij heeft den bijnaam Didymus (tweeling, overdr. de op twee gedachten hinkende, de weifelaar), volgens sommigen omdat hij eene tweelingzuster, Lyvia, had, volgens anderen wegens het karakter dat hem toegeschreven wordt. Uit het weinige dat aangaande hem in de Evangeliegeschiedenis vermeld wordt, blijkt dat hij zijnen Meester innig liefhad, zoodat hij met Hem wilde sterven (Joh. XI: 16), en dat hij de opstanding van Jezus als eene zoo heerlijke zaak aanmerkte, dat hij haar niet kon gelooven dan door eigen aanschouwen (Joh. XX: 24—29). Dit laatste heeft hem ten onregte den bijnaam van „ongeloovige" gegeven.

Aangaande zijne apostolische werkzaamheid loopen de berigten zeer uiteen. Volgens Eusebius predikte hij in Parthië, volgens Chrysostomus in Abyssinië en Ethiopië, volgens Gregorius Nazianzenus, Ambrosius en Hieronymus in Indië. Op zijnen naam gaat een *Evangelium infantiae*, dat buiten twijfel onecht is en allerlei dwaze grollen aangaande Jezus' jeugd behelst. (Zie Thilo, *Acta Thomae apostoli*, Leipzig 1823). In de Westersche Kerk is de 21ste December, in de Grieksche de eerste feestdag na Paschen aan zijne herinnering gewijd.

THOMAS, bijgenaamd Cantipratensis, naar de abdij Cantimpré bij Kamerrijk, in welke hij regulier kanunnik is geweest, werd in het jaar 1201 bij Brussel geboren en overleed als bisschop van Leusa in 1263. Hij was een zeer ijverig leerling van Albert den Groote en bekleedde het hoogleeraarambt te Leuven. Zijne schriften zijn vrij talrijk; zij worden door Andreas in diens *Bibliotheca Belgica* opgenoemd.

THOMAS AQUINAS. Deze beroemde scholastieker werd ten jare 1227 op het slot Roccasica geboren uit het adellijke geslacht, dat zich naar het Napelsche stadje Aquino als bezitting noemde. Na zijne eerste opleiding bij de Benedictijnen te Monte Cassino en vervolgens te Napels te hebben ontvangen, trad hij, ten einde aan zijne zucht voor wijsgeerige studiën te voldoen, in de orde der Dominicanen, zeer tegen den wil zijner bloedverwanten, aan wier pogingen om den jongeling in de wereld terug te voeren de kloosterlingen weêrstand trachtten te bieden door hem naar Frankrijk te zenden. Doch zijne familie ligtte hem op en hield hem op het vaderlijke slot gevangen, totdat hij met behulp zijner ordebroeders ontsnapte. Hij reisde over Frankrijk naar Keulen, ten einde de lessen bij te wonen van Albert den Groote; vervolgens onderwees hij de philosophie te Parijs, van waar paus Urbanus de IV^{de} hem ten gevolge van zijnen alom verspreiden roem naar Italië riep, ten einde te Rome, te Bologna en te Pisa de scholastieke wijsbegeerte te onderwijzen. Na zich daarmede eenige jaren te hebben bezig gehouden, begaf hij zich naar een klooster zijner orde te Napels, waar hij, ten einde alleen voor zijne studiën te kunnen leven, zelfs de aartsbisschoppelijke waardigheid weigerde. Door paus Gregorius den X^{den} naar de kerkvergadering te Lyon gezonden, overleed hij op reis, te Fossanuova in het Napolitaansche, ten jare 1274. Hij werd door paus Johannes den XXII^{sten} in 1323 gecanoniseerd; zijn gebeente wordt te Toulouse bewaard.

T. A. behoort zonder twijfel tot de geleerdste mannen der middeleeuwen, en onder de scholastieken is hij een der voornaamsten die de Aristotelische wijsbegeerte op de kerkelijke dogmatiek hebben toegepast, gelijk dan ook zijne *Summa theologiae* de eerste wetenschappelijke dogmatiek is. Zijne leer had, als die van eenen Dominicaan, eenen scherpzinnigen tegenstander in den vermaarden Duns Scotus, die kort na hem leefde. (zie *Duns*). De aanhangers van den laatste, de Scotisten, waren realisten, die van den eerste, de Thomisten, huldigden het nominalismus.

Zijne werken zijn het eerst uitgegeven te Venetië 1490, vervolgens te Neurenberg 1496, te Lyon 1556, op bevel van paus Pius den V^{den} zeer volledig te Rome 1570, 18 dln., te Antwerpen 1612, 18 dln., te Parijs 1636, 23 dln. Afzonderlijk verschenen: de verklaring van *Job* en de *Psalmen*, (Lyon 1520); van het *Hooglied* (ald. 1545, 1587, Parijs 1634); van *Jesaia* en *Jeremia*, (Venetië 1527), van het *Evangelie van Johannes* en de *Brieven van Paulus* (Bazel 1475, Bologna 1481); van de *Vier Evangelisten* (Lyon 1474 en meerm.); *Summa theologiae* (Venetië 1489, 1500, 1509, 1588, 1652, Keulen 1604, Douay 1614, Antwerpen 1624, Padua 1713); *Summa Catholicae fidei adversus gentes* (Rome 1476, Venetië 1480, Keulen 1500, Lyon 1566, dit werk is zelfs in het Hebreeuwsch vertaald door Joseph Ciante, Rome 1657); *Sermones pro diebus dominicis et sanctorum solennitatibus* (Rome 1571, Parijs 1578, Mons 1616). De uitgegeven uittreksels uit en uitleggingen op zijne schriften zijn te talrijk om hier te vermelden.

THOMAS A KEMPIS. (Zie *Kempis*).

THOMAS (Antoine Léonard). Deze verdienstelijke Fransche schrijver werd ten jare 1732 te Clermont-Ferrand geboren, bekleedde het ambt van onderwijzer aan het gymnasium Beauvais te Parijs, werd in 1767 lid der Académie française en overleed te Oullins, een dorp bij Lyon, den 17^{den} September 1785. Als dichter en vooral als lofredenaar bezit hij groote verdiensten, en hoewel niet vrij van woordenpraal, zijn zijne lofredenen op den maarschalk van Saksen, op d'Aguesseau, op Duguay-Trouin, op Sully, op Descartes, op Marcus Aurelius e. a. onbetwistbaar uitmuntend, gelijk dan ook zijn *Essai sur les éloges* inderdaad classiek is. T. was bevriend met de voornaamste letterkundigen van zijnen tijd. Zijne *Oeuvres complètes* (Parijs 1802, 7 dln., herdr. ald. 1825, 6 dln.) zijn nog in achting boven die van velen zijner tijdgenooten.

THOMAS-CHRISTENEN. (Zie *Nestorianen*).

THOMASIUS (Christiaan), zoon van Jacob T., hoogleeraar in de philosophie te Leipzig, welke voornamelijk door dezen zoon, en omdat hij de leermeester van den grooten Leibnitz was, bekend en beroemd is geworden. T. werd den 1sten Januarij 1655 te Leipzig geboren en ontving van zijnen vader zijne opleiding in de regtswetenschap in verband met de wijs-

begeerte. De werken van Grotius *De jure belli ac pacis* en van Pufendorf, *De jure naturae et gentium*, waarover zijn vader voorlezingen hield, wekten in hem den ijver tot de studie van het natuurregt op. Hij werd later in dit vak hoogleeraar te Leipzig, en trachtte eene nieuwe methode in het onderwijs daarvan en in dat der philosophie in te voeren. Hij begon zijne voorlezingen in plaats van in het Latijn in het Duitsch te geven, eene toen ongehoorde nieuwigheid, die veel tegenspraak uitlokte, doch de heilzaamste gevolgen voor de ontwikkeling der wetenschap had. Om de oude scholastieke, zoogenaamde Aristotelische leerwijs nog meer in haar gezag te doen dalen, schreef hij niet alleen een leven van Aristoteles, waarin hij alles te zamen bragt wat ooit nadeeligs ten opzigte van dien wijsgeer gezegd was, maar hij zette ook een gedeelte zijner *Metaphysica*, volgens eene Latijnsche vertaling, zoo woordelijk in het Duitsch over, dat er bijna niets dan onzin uit voortkwam; hierin streed T. met geen eerlijke wapenen. Daar zijne persoonlijke aanvallen niet ophielden, zoo verwekte hij zich veel vijanden; de geestelijkheid kwam zelfs tegen hem op, hetgeen hem noodzaakte Leipzig te verlaten. T. begaf zich naar Halle en werd, toen aldaar in 1694 eene nieuwe universiteit werd gesticht, tot hoogleeraar in de regtswetenschap aangesteld en later tot director verheven. De bijval voor zijn onderwijs was hier even groot als te Leipzig; doch de strijd met zijne tegenstanders werd ook met even veel hevigheid en verbittering voortgezet. Echter behield hij door zijn gezond verstand, zijne bijtende geestigheid en zijne bekwaamheid in het redetwisten, meestal de overwinning in den voortdurenden strijd waarin hij gewikkeld was tot aan zijnen dood, die den 23sten September 1728 te Halle plaats had. Minder gelukkig dan in de regtswetenschap was T. in de voorstelling van de eigenlijke moraal of deugdleer, dewijl hij eene „redelijke liefde" tot beginsel van de zedekunde aannam, dat voorzeker een wankelbare en onzekere grondslag is. Behalve zijne regtskundige schriften, waaronder zijne *Fundamenta juris naturalis et gentium ex sensu communi deducta* (Halle 1705, 2de uitgaaf 1718, 4°) ook in het Duitsch onder den titel *Grundlehre des Natur- und Völkerrechts* (Halle 1709 4°), als het voornaamste kan gehouden worden, komen zijne zedekundige werken, o. a. *Introductio in philosophiam moralem cum praxi* (Halle 1706 8°); *Von der Kunst vernünftig und tugendhaft zu leben oder Einleitung zur Sittenlehre* (Halle 1696 en 1704 8°), het meest voor de kennis van zijn zedekundig stelsel in aanmerking. Belangrijk zijn ook zijne geschriften tegen de tooverij en de heksenprocessen: *De examine magiae principiis etc.* (Halle 1701, 4°, Duitsch Halle 1704 4°) en *De origine processus inquisitorii contra Sagas* (Halle 1712 4°). Hierdoor bestreed T. het in zijnen tijd zoo sterk heerschende bijgeloof van het bestaan van tooverij en hekserij en het onmenschelijke straffen eener ingebeelde misdaad, aan onschuldige of verdwaalde wezens. T. werd hierom, even als zijn jongere tijdgenoot Balthasar Becker, door de god- en regtsgeleerden verketterd. Men zie verder over T.: Luden, *Christ. Thomasius nach seinen Schicksalen und Schriften* (Berl. 1805 8°) en Tullebom, *Ueber Ch. T.' Philosophie mit Auszugen aus seinen philosophischen Schriften*, in het 4de St. van zijne *Beiträge zur Gesch. der Philosophie*, N°. 1.

THOMASSEN A THUESSINK (Evert Jan), een beroemd Nederlandsch geneeskundige op het einde der vorige en het begin dezer eeuw. Hij was medicinae doctor te 's Gravenhage, toen hij in 1794 als hoogleeraar in de geneeskunde aan de hoogeschool te Groningen beroepen werd. Hij bekleedde deze betrekking tot het jaar 1831 en overleed een jaar daarna op den 3den Junij. T. heeft behalve door zijne praktijk en zijne lessen, door talrijke geschriften veel tot heil der menschheid en bevordering der wetenschap toegebragt. Van zijne werken noemen wij in de eerste plaats zijne *Geneeskundige waarnemingen* (Groningen 1810—1817, 5 dln.); voorts zijn *Verslag over het al of niet besmettelijke der geele koorts* (Amsterdam 1823); *Algemeen overzigt der epidemische ziekte, die in 1826 te Groningen heerschte* (Groningen 1827). Dat zijne verdiensten algemeen werden erkend moge blijken uit zijne benoeming tot lid der Hollandsche maatschappij van wetenschappen te Haarlem in 1788, tot honorair lid van het heelkundige genootschap te Amsterdam in 1793 en tot lid van het Koninklijk Nederlandsch Instituut te Amsterdam in 1817. Koning Lodewijk stelde hem tot een zijner consulterende geneesheeren aan. Willem de Iste begiftigde hem met de orde van den Nederlandschen Leeuw.

THOMSON (James). Deze vermaarde Engelsche dichter werd den 11den September 1700 geboren te Ednam in Schotland, waar zijn vader predikant was. Hij studeerde te Edinburg en begaf zich vervolgens naar Londen, waar hij eene plaats als huisonderwijzer verkreeg. Later vergezelde hij den oudsten zoon van den toenmaligen lord kanselier Talbot op eene reis naar Frankrijk, Zwitserland en Italië. Na zijne terugkomst bekwam hij een ambt, dat hij weder verloor; de laatste jaren van zijn leven, dat den 27sten Augustus 1748 te Londen eindigde, genoot hij een jaargeld met den titel van gouverneur der Antilles. Onder zijne gedichten is het vermaardste de *Seasons* (Ned. vert. *De jaargetijden*, door Lublink den jongen, Amsterdam 1787); onder zijne treurspelen verdient vooral melding *Alfred*, dat hij met Mallet schreef; daarin komt voor het eerst het vermaarde lied *Rule Brittannia* voor. Zijne gezamenlijke gedichten zijn uitgegeven te Edinburg 1768, 4 dln., en ald. 1788, 2 dln.

Zie voorts Murdoch, *Life of Thomson* (Londen 1803, 3 dln.).

THOMSON (Thomas) is de naam van een Engelsch scheikundige, die zich vooral door de uitgave van scheikundige geschriften bekend heeft gemaakt. Hij werd den 12den April 1773 te Crieff in Schotland geboren, studeerde te Glasgow en te Edinburg onder Black, en schreef reeds in 1796 in het *Supplement* der *Encyclopaedia Brittannica* een aantal degelijke artikels over physica, chemie, mineralogie en metallurgie. In 1802 gaf hij zijn *System of chemistry* (Edinburg, 4 dln. 7de druk, ald. 1831) uit, waarin voor het eerst de atomistische theorie van zijnen vriend Dalton werd uiteengezet. Wollaston en T. waren de eersten die deze beroemde theorie in Engeland verdedigden. Van 1813—1820 bezorgde hij de uitgave van de *Annals of philosophy*; in 1825 verscheen van hem *An attempt to establish the first principles of chemistry by experiment* (Londen, 2 dln.), een werk waarin hij de juistheid van de wet van Proust staande hield en door vele proeven trachtte te staven. Berzelius gaf van dit werk eene strenge beoordeeling en toonde o. a. aan, dat de meeste proeven volgens slechte methoden waren uitgevoerd. Van zijne onderzoekingen verdient die over de zamenstelling van neutrale en zure zuringzure zouten vermelding. Met Wollaston toonde hij aan, dat in deze zouten de hoeveelheid van het zuur tot die van de basis steeds in eene eenvoudige verhouding staat. T. overleed den 2den Augustus 1852 te Kilmore in Argyleshire.

THONAARDE. (Zie *Klei of Kleiaarde*).

THON-DITTMER (Gottlieb von), een Beijersch staatsman, die zich vooral gedurende de staatkundige bewegingen van het jaar 1848 onderscheidde. Hij was in 1802 te Regensburg geboren, waar hij zijne opvoeding genoot, bezocht van 1821 tot 1824 de hoogescholen van Wurzburg en Jena, en was vervolgens in verschillende, meest regtsgeleerde betrekkingen, werkzaam tot dat hij in 1836 tot burgemeester zijner geboortestad werd gekozen. Door zijnen ijver en zijne belangstelling in het lot der burgerij, won hij veler vertrouwen, en werd in 1839 tot afgevaardigde gekozen. Op den landdag schaarde hij zich onder de gematigd liberalen en werd in 1843 tot eersten secretaris der tweede kamer benoemd. Hij werkte in gematigden zin mede tot oplossing der belangrijke vraagstukken, welke omstreeks dien tijd geopperd werden. Toen hij in 1845 door zijne medeburgers andermaal tot lid der tweede kamer was aangewezen, maakte het ministerie bezwaar tegen de gedane keuze, op grond dat T., die inmiddels het ambt van burgemeester was blijven bekleeden, niet ten volle onafhankelijk was. Onder die omstandigheden besloot T. liever burgemeester te blijven, en rees zoowel daardoor, als door zijne werkzaamheid in de jaren van duurte, welke nu volgden, niet weinig in de algemeene achting. Hieraan had hij het te danken, dat de koning hem met de leiding der binnenlandsche zaken belastte, toen de eerste sporen van onrust zich in de hoofdstad openbaarden. In de gematigdheid van T., als volksvertegenwoordiger, waarvan hij doorslaande blijken had gegeven, meende het hof een' waarborg te hebben, zoowel tegen te strenge als tegen te onbeduidende maatregelen. Voorzeker eene allezins moeijelijke en meestal ondankbare taak, gelijk ook het voorbeeld van T. weder leerde, daar hij, evenzeer verwijderd van de uiterste partijen, die in 1848 op den voorgrond traden, door beiden veroordeeld werd. Nu eens werd hij beschuldigd de vrij-

heid te hebben verraden, dan weder door zijne halve en zwakke maatregelen den troon te hebben benadeeld. Overtuigd dat de menigte slechts verleid was, en dat hij de ware schuldigen, bij de volksbewegingen, niet onder haar zou aantreffen, deinsde hij terug voor het nemen van doortastende maatregelen en poogde hij daarentegen de gemoederen met zachtheid tot bedaren te brengen. Bijna ware hij het slagtoffer geworden van zijn ongetwijfeld edel streven, om de rust zonder bloedstorting te herstellen, want gedurende een oproer, dat in Maart 1848 te Munchen uitbrak, werd hij door een' steenworp gekwetst. In weêrwil van de smart, welke de bekomen wond hem een' tijd lang veroorzaakte, bleef hij dezelfde gedragslijn volgen, hetgeen sommigen aan de loffelijkste beweegredenen, anderen aan zwakheid van karakter toeschreven. Hoe dat zij, zeker is het, dat zijn vaderland, gedurende de acht maanden, waarin hij met de leiding der zaken belast was, ten minste niet in die mate geschokt werd als menig naburig rijk. Eerst later zal het mogelijk zijn met onpartijdigheid te beoordeelen, in hoeverre Beijeren dat werkelijk aan T. had te danken. Den 14den November 1848 trad hij als minister af, en was sedert dat tijdstip als gewoon lid van den raad van state werkzaam. Als bijzonder persoon bezat hij ongetwijfeld vele goede hoedanigheden, daar hij wegens zijne weldadigheid, goedhartigheid en andere deugden zeer werd geprezen. Den 14den Maart 1853, overleed hij, na eene kortstondige ziekte.

THONIJN (*Scomber Thynnus*). Deze zeevisch, tot de familie der Scomberoïden of Makreelachtigen onder de Weekvinnige visschen behoorende, onderscheidt zich voornamelijk door 8 bastaardvinnetjes, welke zich op den rug achter de beide aan een verbonden rugvinnen bevinden. Deze visch, die wel eens de lengte van meer dan 6 voet, en somtijds een gewigt van 4 tot 500 pond bereikt, doch gewoonlijk niet meer dan 3 voet lang is en 10 pond weegt, is tamelijk dik in het midden, doch loopt plotseling smal toe bij den staart. Zijn rug is staalgrijs, de zijden en buik wit. In Mei en Junij komt de T. bij scharen van vele duizenden uit de diepte naar de oppervlakte der Middellandsche zee, aan welker kusten hij zijne kuit schiet, en, uit hoofde van zijn uitmuntend vleesch, hetwelk men versch en gezouten gebruikt, met harpoenen of haken, zoo wel door de zeelieden als door de kustbewoners, menigvuldig gevangen wordt. In Napels en Sicilië, waar men zich het meest met de Thonijnvisscherij ophoudt, noemt men den daartoe benoodigden kostbaren toestel Tonnari, gelijkende bijna kleine vestingen in het water, in vele sterke netten bestaande, die tusschen de rotsen en eilanden, welke de Thonijnen het meest bezoeken, door ankers en gewigten, op den bodem der zee worden vastgemaakt. De Tonnari bevatten verscheidene, door netten afgescheiden vertrekken, waarvan het achterste de moordkamer genoemd wordt. De ingangen tusschen de rotsen worden door netten gesloten; slechts eene, die naar de zoogenoemde zaal leidt, blijft open. De visschers bevinden zich in de nabijheid op eene rots of in een vaartuig, om de Thonijnen af te wachten, en sluiten, zoodra zij door eenen openen ingang in de zaal gekomen zijn, deze van voren en openen de deur van het tweede vertrek, dat onmiddellijk achter de zaal is. Heeft men nu een genoegzaam getal visschen in dit vertrek opgesloten, dan drijft men hen in het laatste, de moordkamer, die uit zeer sterke netten bestaat. Hierop naderen de visschers in vaartuigen, en trachten de gevangenen met speren en werpspiesen te dooden. Zij weren zich dapper tegen hunne aanvallers, verscheuren niet zelden de netten, en verpletteren dikwijls den kop tegen de rotsen en vaartuigen.

De Thonijnen komen ook in andere zeeën voor, doch worden daar zelden gevangen. In Italië en zuidelijk Frankrijk worden zij versch toebereid, doch meer nog ingezouten, waartoe het vleesch van de graat wordt afgezonderd. Onder den naam van *Tonnine* gaat het door naar Constantinopel, vroeger in geheele ladingen, eer de Hollandsche haring en Fransche sardijntjes daarheen verzonden werden. In Italië en Spanje heeft men den T. lang tot embleem van huwelijksliefde gebezigd, zoodat hij op geene bruiloft mogt ontbreken. De Grieken hadden hem aan Diana toegewijd.

THONIJZERSTEEN. (Zie *IJzer*).

THONSCHIEFER, eene rotssoort, welke ontstaan is door eene afzetting van fijn verdeelde thon- of kleimassa's, vermengd met mica-blaadjes, met zeer kleine kwartskorreltjes en met meer of minder ontbondene feldspath-deeltjes. Doch deze vermenging is dikwijls zoo innig en zoo fijn, dat men de deeltjes er niet meer in onderscheiden kan en het gesteente een gelijkvormig aanzien verkrijgt. Van kleur is deze rotssoort grijs, rood, bruin, vuilgroen en somtijds ook zwart, en onderscheidt zich vooral door de schilferige (schieferige) zamenstelling en eene aardachtige of splinterige breuk. Eene verscheidenheid van dit gesteente zijn onze dak- en schrijfleijen, gelijk ook de griffels (zie *Lei*).

THOR. (Zie *Godenleer*, *Noordsche*).

THORA, d. i. Leer, noemen de Israëliten de V boeken van Mozes. Sefer-thora is de naam van de geschreven wetrol, uit welke in de synagogen wordt voorgelezen.

THORIUM is de naam van een metaal, dat tot dusverre alleen in kleine hoeveelheden is aangetroffen. Men vindt het niet vrij, maar altijd gebonden aan zuurstof, tot thorium-aarde, eene basis die in scheikundige eigenschappen veel overeenkomst heeft met de aluinaarde. Het werd ontdekt door Berzelius in een zwart glinsterend, op obsidiaan gelijkend mineraal, dat in 1828 het eerst op het Noordsche eiland Lövön gevonden werd door Esmark. De thorium-aarde is in deze delfstof, die bovendien kalk, megnesia, ijzer, mangaan, tin en lood bevat, gebonden aan kiezelzuur. Het metaal, dat zijnen naam ontving naar Thor, den ouden Scandinavischen God, wordt op dezelfde wijze uit chloorthorium afgescheiden, als het aluminium uit het aluminiumchloriet.

Het T. is verkregen als een zwaar, loodgraauw poeder, dat door wrijven glans verkrijgt, zeer op het aluminium gelijkt en in koud en warm water onveranderd blijft. Het verbrandt, wanneer het aan de lucht verhit wordt, onder een schitterend licht tot thorium-aarde.

Oplossingen van bijtende alkaliën tasten het T. niet aan; door zwavel- en salpeterzuur wordt het langzaam, door zoutzuur sneller opgelost. De thorium-aarde verbindt zich met zuren tot zouten, die met de aluinaarde-zouten overeenkomst hebben. Het zwavelzuur-zout heeft de kenmerkende eigenschap van door koken uit de waterige oplossing neêr te slaan en later na de bekoeling weder volkomen op te lossen.

Wat men van T. en zijne verbindingen weet, heeft men grootendeels aan Berzelius te danken. Wöhler heeft dit metaal later nog in eene andere delfstof, het pyrochloor gevonden, dat in Noorwegen en het Uralgebergte voorkomt. Ofschoon men het T. ook nog in eenige andere mineralen heeft aangetroffen (waarvan het orangiet waarschijnlijk met thoriet overeenkomt), behoort het toch nog tot de zeldzame elementen, waarvan derhalve ook geene nuttige toepassingen te maken zijn. R. S. T. M.

THORLACIUS (Skule Thordsen), een der meest degelijke onderzoekers der Noordsche oudheden, werd in 1741 op IJsland geboren en stierf als emeritus-rector van het gymnasium te Kopenhagen in het jaar 1815. Onder zijne werken munten bijzonder uit *Antiquitatum borealium observationes miscellaneae* (Kopenhagen 1778—1799), waarin zoowel stukken der oudere Edda en van IJslandsche dichters in het algemeen uitgegeven en uitnemend toegelicht, als oorspronkelijke opstellen b. v. *de Hludana*, *Germanorum dea*, en *Borealium veterum matrimonia* geplaatst zijn.

T. had een groot aandeel aan de uitgaaf van het derde deel der *Heimskringla* van Snorre Sturluson (Kopenhagen 1783); de aanteekeningen bij en de critische inleiding tot dit deel zijn van zijne hand en evenzeer de toelichting van het oude gedicht *Geisli* op den heiligen Olaf. Ook schreef hij de voorrede voor het eerste deel der groote uitgaaf van de Saemundische Edda (Kopenhagen 1787).

THORLACIUS (Börge), zoon des vorigen, geboren den 1sten Mei 1775, was hoogleeraar in de welsprekendheid en staatsraad te Kopenhagen, waar hij den 8sten October 1829 overleed. Hij onderscheidde zich als geleerd en smaakvol philoloog, waarvan ten bewijze strekken de vijf deelen *Prolusiones et opuscula academica*, *argumenti maxime philologici* (Koningsbergen 1806—1819) en verwierf niet minder roem als oudheidkenner. Met Werlauf gaf hij de Noorsche koningssagen uit, die een vervolg uitmaken op de *Heimskringla* (Kopenhagen 1813—1826, Deel 4—6). Zeer merkwaardig en degelijk is ook zijn opstel over

het ontstaan der Sibyllijnsche boeken (*Libri Sibyllistarum veteris ecclesiae, crisi, quatenus monumenta christiana sint, subjecti*, Kopenhagen 1815).

THORN. Eene stad en vesting in het Marienwerder regeringsgebied der Pruissische provincie Westpruissen. Zij ligt aan den regter oever van de Weichsel, waarover eene houten brug ligt van 2500 voet lang; bestaat uit de oude en nieuwe stad, die door muren en grachten van elkander gescheiden zijn; heeft 5 kerken, 3 kloosters, een Luthersch gymnasium en eene R. Catholieke school, en bevat, behalve het garnizoen, 13,000 inwoners. In de Johannes-kerk bevindt zich het gedenkteeken van den beroemden sterrekundige Copernicus, die hier geboren is; op de markt in de oude stad ziet men zijn kolossaal bronzen standbeeld, in 1853 onthuld. Eene merkwaardigheid der stad is nog de scheve toren in den van 9 torens voorzienen ringmuur; deze toren, in 1271 gebouwd en 50 voet hoog, heeft eene afwijking van 4 voet 8 duim. De stad drijft eenen aanzienlijken koorn- en houthandel, en hare peperkoeken, zoo als ook hare zeep en knollen, zijn genoeg bekend.

T. werd in 1231 gesticht en voornamelijk door kolonisten uit Westfalen bevolkt. De stad stond onder de ridders der Duitsche orde, doch maakte zich in 1454 onafhankelijk, vroeg evenwel de bescherming van den Poolschen koning. In 1557 traden de raad en de burgerij tot de Luthersche kerk toe, in 1657 en 1724 leed de stad veel door godsdienstgeschillen en onlusten. In de XV^{de} en XVI^{de} eeuw behoorde T. tot de Hanse; eerst sedert 1818 is de stad, die vroeger wel wat versterkt was, eene regelmatige vesting. Den 4^{den} Junij 1833 leed een gedeelte der stad zeer groote schade door eene ontploffing van buskruid.

THORNHILL (James), historieschilder, in 1675 te Weymouth geboren, van adellijke afkomst maar arm, werd door zijnen oom, den beroemden geneesheer Sydenham, opgevoed en moest met de kunst zijn brood verdienen. Aanvankelijk vonden zijne historieschilderijen weinig bijval en hij moest vooral van portretten leven. Toen hij 40 jaar oud was, maakte hij eene reis door Holland, Vlaanderen en Frankrijk, waar hij onderscheidene schilderijen van beroemde meesters kocht om er zich naar te oefenen. Voornamelijk vormde hij zich naar de toenmalige Fransche school. Tot zijne beroemdste werken behooren de schilderijen in de St. Paulskerk te Londen, gewijd aan voorstellingen uit het leven van Paulus, graauw in graauw geschilderd. Ofschoon deze werken hem veel bijval en den titel van schilder der koningin verwierven, genoot hij er echter slechts geringe betaling voor. In den loop dezer eeuw zijn die schilderijen, welke sterk geleden hadden, gerestaureerd. Voorts schilderde hij het plafond in de groote zaal van het hospitaal te Greenwich en eenige andere voorstellingen, aan de geschiedenis van Engeland ontleend in andere deelen van dat gebouw. Ook in de zaal van Blenheim schilderde T. eenige stukken. Meermalen echter bad hij met slechte betalers te doen of werden zijne werken ongenoegzaam beloond, hetgeen bevreemding wekt, als men bedenkt dat hij overigens een zeer geacht meester was. In 1724 rigtte hij eene teekenacademie in zijne eigene woning op, daar zijn plan tot stichting eener koninklijke academie niet ten uitvoer kwam. Hij werd door koning George den I^{sten} in den ridderstand verheven en overleed te Londen in 1734. Enkele portretten van zijne hand, o. a. dat van den beruchten booswicht John Sheppard en een achttal van zijne voorstellingen in de St. Paulskerk zijn gegraveerd.

THORWALDSEN (Berthel), de grootste beeldhouwer van zijnen tijd, werd den 19^{den} November 1770 (volgens sommige schrijvers op IJsland, volgens anderen op zee tusschen IJsland en Denemarken, volgens T. zelven echter) te Kopenhagen geboren. Hij was reeds vroeg zijnen vader behulpzaam in het snijden van houten beelden voor schepen en oefende zich gelijktijdig in het teekenen, met dat gevolg dat hij zich al spoedig onderscheidde en met een basrelief, een' rustenden *Amor* voorstellende, zijne eerste medaille won.

T. verdeelde nu zijnen tijd tusschen zijne kunst en de hulp, welke hij zijn' vader verleende. Zijn' tweeden prijs verwierf hij met een basrelief, *de verjaging van Heliodorus uit den tempel*, waarvan de minister Reventlow, zijn beschermer, een afgietsel liet maken voor zijn paleis. Omstreeks dezen tijd vereenigden zich eenige kunstvrienden om den jongen veelbelovenden kunstenaar in zijne studiejaren te ondersteunen en hem gelegenheid te verschaffen tot het maken van eenige reliefs, waarvan de onderwerpen aan de *Ilias* waren ontleend.

In 1793 dong T. naar den grooten academischen prijs met een basrelief, *de genezing van den kreupele door Petrus en Johannes* voorstellende. Hij won dien en daarmede het regt op een reisgeld, voor drie jaren, dat echter nog niet dadelijk beschikbaar was. Van den tijd, dien T. er op moest wachten, werd gebruik gemaakt om hem toe te rusten met de kennis, die noodig was om de reis regt vruchtbaar voor hem te maken. Op dien jongen leeftijd was T. nog vrij ingetrokken en bedeesd, maar de gelegenheid die hem nu gegeven werd om zich te ontwikkelen en tevens zich in zijne kunst verder te oefenen en haar ten zijnen voordeele aan te wenden, vormden hem tot een' man. Toen hij eindelijk in 1796 de beschikking over zijn reisgeld van 400 thaler 's jaars verkreeg, was hij genoegzaam voorbereid. Den 20sten Mei van dat jaar verliet hij Kopenhagen, om echter eerst in Februarij des volgenden jaars te Napels aan te komen, van waar hij zich naar Rome begaf en aldaar den 8sten Maart aankwam.

Langen tijd deed hij te Rome niets anders dan de meesterstukken der oude kunst beschouwen en onder het oog van den geleerden Zoega, aan wien hij was aanbevolen, en den Deenschen schilder Carstens te teekenen. In 't eind begon hij eenige antieken te copiëren, welke copiën grootendeels door hem naar de academie van Kopenhagen werden gezonden. Zijne studie in dien tijd was eene gedurige worsteling met zijn ideaal, waarbij hij, zoodra hij zijne eigene denkbeelden trachtte uit te drukken, noch zijn' overstrengen meester Zoega, noch zich zelven vermogt te bevredigen. Een *Bacchus en Ariadne* en een *Melpomene* behoorden tot de weinige werken, welke hij niet vernietigde vóór dat zij voltooid waren.

De tijd van zijn reisgeld liep aldus onder ongunstige omstandigheden ten einde; hij verzocht en verkreeg verlenging, maar ook die tijd ging grootendeels met mislukte proefnemingen voorbij, zoodat de arme T. aan zijne roeping begon te twijfelen en schier wanhoopte, toen zijn *Jason, na de verovering van het gulden vlies*, welke hij als vrucht van zijne studiën aan zijn vaderland wilde aanbieden, de eerste maal mislukte. Ten tweeden male beproefde hij zijne krachten aan dat onderwerp, hetwelk zijne geheele ziel vervulde en ditmaal met beteren uitslag. Zelfs Zoega, zijn strenge meester, en Canova, die in hem een mededinger zag opstaan, gaven hunne bewondering te kennen voor het in echt Griekschen geest opgevatte en bewerkte beeld des tot nog toe schier onbekenden kunstenaars. Met moeite verzamelde T. het noodige geld om zijn model te laten afgieten en met loftuitingen overladen, maar met eene ledige beurs zag hij den tijd van zijne terugreis naderen. Toen hij in 't eind gereed was tot zijn vertrek, werd het door eene onregelmatigheid in zijnen pas eenige dagen vertraagd en juist daardoor kwam er een keer in zijn lot. Sir Thomas Hope bezocht zijn atelier en werd door den *Jason* zóó getroffen dat hij den kunstenaar hetzelfde beeld in marmer bestelde en hem eene ruime betaling daarvoor beloofde. Welgemoed toog T. aan den arbeid, die echter door eene langdurige ziekte en zorgen voor zijn dagelijksch brood dusdanig werd vertraagd dat hij in 1807 nog niet eens met het marmeren beeld gereed was, toen keizer Napoleon op het eigendom van alle Engelschen te Rome beslag deed leggen. T. nam deze gelegenheid waar om eenen arbeid te staken die hem begon te verdrieten, maar nam hem toch later weêr op, ofschoon het beeld niet voor 1827 door hem naar Engeland werd afgeleverd.

Middelerwijl modelleerde T. zijn basrelief *Achilles en Briseïs*, waardoor hij zijn' jeugdigen roem nog vermeerderde. Maar in dien tijd viel ook zijne bovenbedoelde ziekte, die hem noopte te Napels, maar vergeefs, genezing te zoeken. Beter slaagde hij daartoe te Livorno, waar hij vervolgens in de villa Montenero van den baron von Schubart eene liefderijke verpleging vond. Hij modelleerde er eenige basreliefs, o. a. zijn *Dans der muzen op den Helicon*, waarmede hij de gastvrijheid zijner vrienden erkentelijk beloonde.

Intusschen verwachtte men te Kopenhagen zijn' terugkeer, maar toen men er vernam dat hij, na veel moeite, eindelijk begon te slagen, was de Deensche regering verstandig genoeg hem eene nieuwe ondersteuning en de vergunning om te Rome te blijven te doen toekomen. Hij ontving een en ander nog op Montenero, waar hij vervolgens zijn *Amor en Psyche* en de

schetsen vervaardigde voor zijne vier half levensgroote beelden *Bacchus*, *Ganymedes*, *Apollo* en *Venus*, waarvan hij later onderscheidene reproductiën in marmer maakte, die door verschillende Engelsche en andere kunstverzamelaars werden aangekocht. T., die reeds door de academie te Florence tot honorair professor was aangesteld, ontving nu ook in 1805 zijne benoeming tot lid der academie te Kopenhagen en leeraar aan die instelling. Door den markies Torlonia werd hem een pendant van Canova's beroemde groep *Hercules en Lichas* besteld, waartoe hij eene voorstelling van *Mars en Venus* koos. Eerst in 1807 ontving hij de eerste bestelling uit Denemarken: een doopvont voor de kerk in Funen, waarmede hij het gebied der christelijke kunst betrad, op hetwelk hij echter eerst op lateren leeftijd met ingenomenheid werkzaam was. Voor die doopvont maakte T. vier reliefs, die eerst in 1827 geheel voltooid waren. In Maart 1808 tot lid der academie van St. Lucas te Rome benoemd, werd echter zijn invloed aldaar minder door Canova zelven, dan door diens navolgers en leerlingen gedwarsboomd.

Talrijk waren destijds de bestellingen niet, hem opgedragen, maar toen de Deensche regering hem ter versiering van het nieuw gebouwde raadhuis te Kopenhagen, het kasteel Christiansborg, en andere door het Engelsche bombardement vernielde gebouwen een aantal beelden en basreliefs bestelde, ging hij opgeruimd aan het werk. Eenigen tijd later maakte hij kennis met den kroonprins Lodewijk van Beijeren (later koning), die hem een *Adonis* in marmer bestelde, welke meer nog dan vroeger zijn *Jason* de algemeene bewondering wegdroeg, en door Canova met geestdrift werd geprezen. In Februarij 1809 ontviel hem zijn leermeester Zoega, die inmiddels zijn vriend was geworden en aan wiens gestrengen invloed hij wel niet zoo veel had te danken, als sommigen meenen, maar dien hij eene innige hoogachting toedroeg. Omstreeks dezen tijd modelleerde hij een basrelief, *Hector* voorstellende, die Paris aanspoort de wapens op te nemen, benevens vier reliefs voor den vorst van Putbus, een' zijner ijverige beschermers.

In 1810 door den koning van Denemarken tot ridder der Danebrogsorde benoemd, was hij in hetzelfde jaar meestal bezig met busten en portretten en bragt weder eenigen tijd op Montenero door, van waar hij met nieuwe kracht toegerust te Rome wederkeerde om er achtereenvolgens een basrelief *Bacchus en Amor*, een *Charites*, een *Amor en Psyche*, een *Vulcanus* en eenige kleinere werken, meestal indrukken en herinneringen aan zijn somerverblijf op het liefelijke Montenero te vervaardigen.

In den loop van het volgende jaar berigtte men T., dat in Noorwegen eene marmergroef was ontdekt en dat prins Christiaan Frederik hem, al ware 't voor korten tijd, dringend uitnoodigde om naar Kopenhagen te komen, ten einde van die ontdekking gebruik te maken ter versiering der hoofdstad, voornamelijk van het koninklijk paleis. T. verlangde zelf genoeg naar zijn vaderland om aan die dringende uitnoodiging gevolg te geven, maar juist omstreeks dezen tijd werd hem door den architect Stern verzocht, voor het paleis dat keizer Napoleon zich te Rome wilde doen bouwen, een groot fries te vervaardigen. T. nam de opdragt aan en koos tot onderwerp *De triomferende intogt van Alexander den Grooten in Babylon*. Toen het model van dezen arbeid, in ongelooflijk korten tijd door T. voltooid was, werden er gipsafgietsels van gemaakt, waarnaar hij later eens gewijzigde reproductie in marmer voor Kopenhagen maakte. De uitvoering van het oorspronkelijke model in marmer werd gestoord door den val van keizer Napoleon, waarna graaf Sommariva voor zijne villa aan het meer van Como dien kolossalen arbeid in marmer overnam. Behalve het exemplaar voor Kopenhagen, maakte T. nog eene derde reproductie in marmer voor het Quirinaal. Deze verschillende exemplaren werden natuurlijk door hem niet achter elkander bewerkt en eerst in 1827 werd het laatste door hem afgeleverd.

Inmiddels was T. tot lid der academie van Weenen benoemd en begon in 1812 een gedenkteeken aan de hoop door de Polen op de herstelling van hun koningrijk gevestigd. Gedurende dien arbeid werd T. weder ziek en bleef eenige maanden op Montenero. Toen hij den arbeid zou hervatten, was de hoop der Polen reeds in rook verdwenen; het monument bleef onafgewerkt en zijne deelen werden later door de Deensche regering aangekocht. Hij nam nu den *Amor* onder handen, die thans in de galerij van prins Esterhazy te Weenen gevonden wordt en maakte vervolgens zijne drie basreliefs voor het monument aan den jongen Philipp von Bethmann Hollweg en eenigen tijd later het marmeren gedenkteeken voor zijne vriendin en beschermster, de barones von Schubärt, die op Montenero stierf en op het Engelsche kerkhof te Livorno begraven werd.

Na in 1814 nog zijn basrelief *Nessus en Dejanira* en zijne statue *Tancilla* (de vierjarige dochter des hertogs van Bedford voorstellende) en in 1815 zijn basrelief *Priamus* voor dien hertog vervaardigd te hebben, werd T. door eene diepe neêrslagtigheid overvallen, totdat hij, aan den drang zijner phantasie toegevende, het beroemde beeld der *Nacht* ontwierp, waarbij hij later als pendant de *Dag* voorstelde, welke beide medaillons reeds voldoende zouden zijn, hunnen maker de onsterfelijkheid te verzekeren. Daarop volgden eenige busten, eene omwerking van een vroeger gemaakt beeld van *Hebe* en *Ganymedes* en het grafteeken voor de Poolsche gravin Berkowsky. Omstreeks denzelfden tijd (1817) maakte hij eene buste van lord *Byron* en daarna de schoone groep *Ganymedes met den adelaar*, waaraan hij bij afwisseling met zijn *Herdersknaap* werkte.

Behalve het lidmaatschap van eenige andere academiën werd hem ook dat der academie voor archaeologie te Rome opgedragen, en wel ten gevolge zijner restauratie der Aeginetische beelden, waardoor hij tevens als 't ware nog dieper in den geest der Oud-Grieksche kunst doordrong, waarvan velen in de twee laatstgemelde beelden, in dat van de *Hoop* en *Mercurius als Argusdooder* de nieuwe bewijzen zagen.

Door zijne *Vrouwen aan het graf van Christus*, zijn *Christus met zijne jongeren aan de zee van Tiberias* en een basrelief, *Christus te Emmaus* voorstellende, toonde T. ook op dit gebied tot hoogere volmaaktheid te zijn gestegen, terwijl hij na eenige nieuwe reliefs voor grafmonumenten, overging tot het modelleeren van zijne groep der *Gratiën*. Deze groep, vaak vergeleken met die van Canova, welke niet minder beroemd is, onderscheidt zich van deze door hare strengheid en reinheid van opvatting. Daarop volgde zijn model voor den stervenden *Leeuw*, dien hij ter herinnering aan de Zwitsers, in 1792 bij de bestorming der Tuileriën gevallen, voor het kanton Lucern boetseerde.

In 1819 werd eindelijk zijn wensch vervuld van zijn vaderland weêr te zien. Het spreekt van zelf dat hij, te Kopenhagen aangekomen, na eene afwezigheid van 25 jaren, met opgewondenheid werd gevierd. Zijn eerste werk waren de busten des konings en der koningin; daarna maakte hij die der koninklijke prinsen en prinsessen. Hij werd tot staatsraad benoemd en belast met de vervaardiging van een *Christusbeeld* voor de slotkerk die in aanbouw was. Toen hij over de uitvoering van dit plan raadpleegde met den bouwmeester, ontwikkelde zich daaruit een ander, ter versiering van het gebouw, waaruit de serie van kunstwerken ontstond, die thans voor zijn meesterstuk op christelijk gebied gehouden wordt. Volgens dat ontwerp moest in het fronton eene groep komen, *Johannes doopende in de woestijn*, als inleiding tot het christendom; in de nissen van het voorportaal de beelden der *profeten* en *sybillen* die het christendom aangekondigd hebben; in het fries van het voorportaal *de togt naar Golgotha*; tusschen de zuilen der kerk de beelden der *Apostelen* en als middelpunt voor het altaar het beeld des *Verlossers*. Boven den ingang der doopkapel wilde hij een basrelief, *de doop van Christus*, een de overzijde boven dien van den biechtstoel, een ander, *de instelling van het avondmaal*, aanbrengen.

Den 11den Augustus 1820 verliet de kunstenaar op nieuw zijne vaderstad. Op zijne terugreis hield hij zich in onderscheidene steden, vooral te Warschau op, van waar hem reeds vroeger een aantal bestellingen waren gedaan, welke hij nu besprak. Na te Troppau aan den keizer van Oostenrijk te zijn voorgesteld, kwam T. te Weenen aan, waar hij aan tafel bij prins Esterhazy de tijding kreeg dat een gedeelte van zijn atelier te Rome was ingestort en een aantal zijner werken gebroken of beschadigd waren. Zoo snel hij kon, reisde hij nu naar Rome, waar hij den 10den November 1820 aankwam. IJverig toog hij er aan het werk, zoowel ter uitvoering in marmer van eenige door hem te Kopenhagen geboetseerde busten, als voor de schetsen van zijn *Christus*, van zijne monumenten voor *Copernicus*, den *graaf van Schwarzenberg* en den schilder *Appiani*. Niet dan na een vijftal ontwerpen

gemaakt en afgekeurd te hebben, slaagde hij in dat van den *Christus*. Men kent dat voortreffelijk beeld genoegzaam, zoodat wij er hier geene beschrijving van behoeven te geven. In de jaren 1821 en 1822 werkte T. met verbazenden ijver door aan de schetsen voor de overige beelden in de slotkerk en toen zij vastgesteld waren, verdeelde hij de uitwerking daarvan onder zijne leerlingen. De uitwerking dier schetsen onder zijn toezigt, was niet vóór 1827 afgeloopen. Inmiddels werden hem door onderscheidene vorsten van Europa en een aantal academiën op den duur de eervolste onderscheidingen bewezen. In 1823 maakte hij het model voor het ruiterstandbeeld van *Prins Poniatowski*, vervolgens het model van den *Engel des doops* en in 1824 zijn beroemd relief, *de leeftijden der liefde* voorstellende. Hoogelijk achtte de kunstenaar zich vereerd, toen hem de vervaardiging van een monument voor *Paus Pius den VIIden* werd opgedragen, eene taak waarvan hij zich uitnemend kweet, ondanks de scherpe kritiek, welke hem, den ketter die voor het hoofd der kerk een gedenkteeken in de hoofdkerk der Catholieke christenheid zou maken, niet gespaard werd. Vooral voor beminnaars van allegorie en symboliek is dit gedenkteeken merkwaardig.

Behalve met de uitvoering in marmer van vroeger ontworpen modellen, bleef T. sints 1829 onophoudelijk werkzaam voor die zijner *Apostelen* in de kerk te Kopenhagen, of met de modellen voor zijne standbeelden van *Byron*, van *Conradin van Zwaben*, van *Guttenberg* (te Mentz), van *Schiller* (te Stutgart), terwijl hij eindelijk de laatste hand legde aan eenige vroeger onvoltooid gebleven reliefs in marmer. Krachtig werkzaam, mogt T. in dit tijdperk van zijn leven tot 1837, door deze, tot schier classieke volkomenheid opgevoerde kunstwerken, de kroon zetten op zijn' sints lang Europeeschen roem. In laatstgenoemd jaar besloot eene vereeniging van zijne bewonderaars in zijn geboorteland een museum op te rigten, uitsluitend voor zijn werk bestemd. In overleg met T. zelven werd het plan ontworpen, en zoo getroffen was de grijze kunstenaar door dit blijk van liefde en vereering zijner landgenooten, dat hij den lust niet kon wederstaan zich nogmaals in hun midden te begeven. Den 7den Februarij 1838 reisde hij uit Rome en werd den 17den September met eene onbeschrijfelijke geestdrift te Kopenhagen verwelkomd. Het eene schitterende feest te zijner eer volgde op het andere en T. was in 't eind niet weinig verblijd, in het kasteel Nysoe van den baron Stampe een rustig en door de oplettendste zorgen veraangenaamd verblijf te vinden. Ook hier was hij wederom ijverig werkzaam en wel met eenige van zijne bevalligste basreliefs, zoo als de *Bevrijding van Andromeda*, de *Fabel van Leda*, *Amor en Psyche*, *Amor en Hymen* enz., die, ofschoon nog altijd van den geest der antieken doordrongen, tevens getuigden van den invloed der romantische rigting, welke hij veredeld in zich opnam. In den laatsten tijd verliet T. meermalen de wereld der oude goden om zich op christelijk en bijbelsch gebied te bewegen en schonk hij het aanzijn aan een aantal werken in dit genre, die tot zijne schoonste voortbrengselen behooren. Onderscheidene kerken in Denemarken en Noord-Duitschland mogen zich in basreliefs verheugen, haar door zijne meesterhand geschonken. Boven alle anderen munten uit *De intogt van Jezus in Jeruzalem* en de *Togt naar Golgotha*, welk laatste werk een waardige tegenhanger is van zijnen *Triomftogt van Alexander*. Zoo hij in het laatstgenoemde een' uitnemenden historischen zin en een volkomen ontwikkeld schoonheidsgevoel aan den dag legde, in het andere openbaart hij een diep gevoel en innigen eerbied voor het goddelijke karakter des Heilands. In den herfst van het jaar 1840 was dit werk, waarbij zijne leerlingen hem ijverig de hand leenden, voltooid en werd het in de Vrouwenkerk te Kopenhagen, waar inmiddels ook bijna al de overige vroeger genoemde beeldhouwwerken aangebragt waren, geplaatst.

Sedert 1840 was T. nog bezig met de modellen voor de standbeelden van *Koning Christiaan IV*, van *Koning Frederik IV*, voor het gedenkteeken van *Wellington* te Glasgow, voor een zittend beeld van *Göthe* (voor Frankfort bestemd, maar dat er niet werd opgerigt, omdat na langdurige discussiën, hetzelfde beeld aan Schwanthaler werd opgedragen), enz. Bovendien vervaardigde hij onderscheidene busten, waarna hij, in Mei 1841 Kopenhagen verliet om zich op nieuw naar Rome te begeven. Zijne reis door Duitschland bij die gelegenheid geleek een ware triomftogt; schier geen voorbeeld is bekend van eenen kunstenaar die met zoo veel geestdrift overal werd begroet. Met geen mindere geestdrift vierde men feest te Rome toen T. er den 10den September aankwam. Zijn werkzame geest liet hem echter geene rust, en behalve eenige fraaije compositiën, ontwierp hij thans o. a. de modellen voor zes basreliefs voor den koning van Beijeren en die van de twee laatste apostelbeelden voor de kerk te Kopenhagen. Daarna, in 1842, maakte hij de modellen voor vier basreliefs van het grafteeken voor den overleden *koning van Denemarken* en begaf zich in October van dat jaar andermaal naar Kopenhagen, waar hij in 1843 nog eene statue van zijnen kleinzoon modeleerde, vervolgens eenige basreliefs, een ontwerp voor een standbeeld van *Luther* voor de kerk te Kopenhagen, voor een *gedenkteeken aan den overleden koning* te Standerborg en eenige andere werken, die slechts gedeeltelijk voltooid werden, daar hij, te midden van zijne toebereidselen om zich weder naar Rome te begeven en den krachtigen geest nog vervuld met velerlei plannen voor de toekomst, geheel onverwacht den 24sten Maart 1844 ten gevolge van eene beroerte overleed. Zijne geheele kunstnalatenschap had hij vermaakt aan het museum zijner werken te Kopenhagen, dat zijne voltooijing naderde toen hij overleed.

Over de zeldzame verdiensten van T. als beeldhouwer is slechts ééne stem; diep doorgedrongen in den geest der antieken, begaafd met eene wonderbaarlijke gemakkelijkheid van uitvoering, met een buitengemeen scherp oog en met eene even groote kloekheid als rijke phantasie, heeft hij geschitterd als eene ster van de eerste grootte aan den kunsthemel der XIXde eeuw. Hoogst beschaafd, beminnelijk van voorkomen en karakter, won hij aller harten; zijne werken zijn bij menigte gereproduceerd en afgebeeld en zijn leven is menigvuldig beschreven, tot heden het best door prof. J. M. Thiele (Kopenhagen en Leipzig 1833—56, Hamburg 1837—1857).

THOTH. Was Ra, de zonnengod bij de oude Aegyptenaren het hoofd der eerste goden-dynastie, T. was de voornaamste godheid der tweede. Door de Grieken werd hij met hunnen Hermes vergeleken; de ibis was hem toegeheiligd, hij zelf werd afgebeeld met een' ibiskop en zijn hieroglyphisch teeken is een ibis op eene stang. In latere Grieksche monumenten komt T. evenwel onder de goden der eerste dynastie voor en neemt alsdan de plaats in van Set-Typhon.

T. is de god der maan, die kunsten en wetenschappen beschermt en zelf de schrijver is der 42 heilige Aegyptische boeken, die onder den naam van *Hermetische* bekend zijn en van welke Clemens Alexandrinus den inhoud opgeeft. Hij had tot vrouw, Ma, dochter van den zonnengod, godin der billijkheid en waarheid, die de afgestorvenen voor den regterstoel van Osiris geleidt. — Hermopolis in Midden-Aegypte, *magna* genoemd in onderscheiding van H. parva in Beneden-Aegypte, was de voornaamste stad zijner vereering.

THOU (Jacques Auguste de), een beroemd Fransch staatsman en geschiedschrijver, werd den 9den October 1553 te Parijs geboren, waar zijn vader president van het parlement was. Wegens zijne zwakke gezondheid, vingen zijne studiën betrekkelijk laat aan, en om dezelfde reden moesten zij een' tijd lang worden afgebroken. Eerst beoefende hij de letteren, daarna de regtsgeleerdheid. Om de lessen van Cujas te kunnen bijwonen, begaf hij zich naar Valence, waar hij in aanraking kwam met Joseph Scaliger, die er met hetzelfde oogmerk vertoefde. Het sluiten eener duurzame vriendschap was het gevolg der kennismaking. In 1572 werd de T., die twee oudere broeders had en thans voor den geestelijken stand bestemd werd, door zijnen vader naar Parijs teruggeroepen. De gruwelen, aldaar in den St. Bartholomeusnacht gepleegd, maakten op zijn gemoed een' diepen indruk.

Jaren lang woonde de T. als kannunik van de Notre-Dame, in het bij die kerk behoorende klooster, waar hij zijne later zoo talrijke bibliotheek begon aan te leggen. Meermalen werd hij met staatkundige zendingen belast. In 1573 bezocht hij Italië, daarna ook Duitschland en de Nederlanden. Hendrik de IIIde benoemde hem tot geestelijk raadsheer in het parlement en bediende zich van hem bij de onderhandelingen met de Hugenoten, wier toegenegenheid de T. zich verwierf. Na den dood zijner beide oudere broeders en zijns vaders, legde hij, vooral op aandrang zijns ooms, de geestelijke waardigheid neder, werd in 1584 tot een burgerlijk ambt benoemd, en sloot in 1587 zijn

eerste huwelijk met Maria de Barbançon, waarbij hij echter geen kinderen verwekte.

Zoodra de twist tusschen den koning en de Ligue was uitgebarsten, bleld de T. zich aan de zijde des eersten en zag zich dien ten gevolge te Parijs aan de woede des volks blootgesteld, toen de moord der Guisen aldaar bekend was geworden. Als een soldaat gekleed, geraakte hij buiten de stad en begaf zich naar Blois, om zich hij den koning te voegen. Voor de waardigheid van president van het koningsgezinde parlement te Tours bedankte hij, doch aanvaardde met Schomberg eene zending naar Italië en Duitschland, om aldaar geld en troepen ten behoeve des konings bijeen te brengen.

Te Venetië vernam de T. den dood van Hendrik den III^{den} en erkende onmiddellijk Hendrik van Navarre als den regtmatigen erfgenaam der kroon. Na zijne terugkomst sloot hij zich bij dezen aan, die hem zijn vertrouwen schonk. Hendrik de IV^{de} vond in den opregten doch zeer gematigden Catholiek een' goeden steun bij de vele moeijelijkheden, waarin hij zich gewikkeld zag. Zoowel onder dien vorst, als gedurende de voogdijschap van Maria de Medicis over haren zoon, werden de diensten van de T. bij verschillende belangrijke gelegenheden gevraagd. Dit belette hem niet ook de wetenschappen te beoefenen, die hem steeds hadden aangetrokken. Een blijk daarvan was de verschijning van het eerste gedeelte van een werk, waardoor hij zijnen naam als geschiedschrijver vestigde.

De ervaring en de kennis, op zijne reizen in naburige landen en door zijne staatkundige onderhandelingen opgedaan, hadden de T. een' diepen blik doen werpen in de gebeurtenissen van zijnen tijd. Hij besloot er eene beschrijving van te geven en stelde zich voor de geschiedenis te behandelen van den dood van Frans den I^{sten} tot aan dien van Hendrik den IV^{den}. Van het uitvoerige werk, dat in het geheel uit 138 boeken moest bestaan, zagen in 1604 de achttien eerste boeken het licht. Bij den herdruk, die twee jaren later noodig was, voegde de schrijver er dertig boeken bij en had in 1614 zijnen arbeid tot het tachtigste boek voltooid. Herhaalde uitgaven van het vroegere waren toen reeds noodzakelijk geworden, bij welker bezorging de T. sommige uitdrukkingen wat verzachtte, omdat zijn werk, in 1609, te Rome op den index was geplaatst. Nadat de T. den 7^{den} Mei 1617 was overleden, werd zijn arbeid in 1620 herdrukt onder toezigt van Dupuy en Rigault, welke laatste tevens de taak van den overledene opvatte.

Onder den titel van *Thuanus restitutus*, werd er te Amsterdam eene uitgaaf bezorgd naar den oorspronkelijken tekst. Naar de laatste bewerking van den schrijver werd de geschiedenis van de T. in 1733 te Londen gedrukt. Van die zeven deelen in folio zag eene Fransche vertaling het licht te Parijs in 1734. Het leven van de T. is beschreven door Durand. Hij zelf had echter commentariën of mémoires nagelaten, welke insgelijks door zijnen vriend Rigault werden voortgezet en gevonden worden in de uitgave van zijn hoofdwerk, die in 1620 te Genève gedrukt is. Bovendien heeft de T. vele Latijnsche gedichten vervaardigd, onder welke een grafschrift op zich zelven.

Uit zijn tweede huwelijk met Gasparde de la Châtre had de T. verscheidene kinderen. De jongste zijner drie zonen, die dezelfde voornamen als zijn vader droeg, was de ambassadeur, dien de koning van Frankrijk in 1657 naar de vereenigde Nederlanden zond om vergoeding te vragen voor twee schepen, die door een Nederlandsch eskader in de Middellandsche zee waren genomen. (Wagenaar, *Vaderlandsche historie*, D. XII. bls. 449. e. v.).

Merkwaardig vooral, wegens zijn rampspoedig uiteinde, was François Auguste, de oudste zoon van den geschiedschrijver. Hij had zich wegens zijne geleerdheid en zijn beminnelijk karakter veler achting en liefde verworven, doch werd betrokken in de zamenzwering van Cinq-Mars. Hoewel onbekend met de plannen tot vermoording van Richelieu, schijnt hij kennis te hebben gedragen van de geheime onderhandelingen door de zaamgezworenen met het Spaansche hof aangeknoopt. Hij werd den 12^{den} September 1642 te Lyon onthoofd en ging den dood met gelatenheid te gemoet.

THRACIË noemde men in de alleroudste tijden een onbegrensd land van koude, duisternis en onvruchtbaarheid, 't welk ten zuiden aan Macedonië paalde; later verloor zich het denkbeeld van onbegrensdheid en toen noemde men T. eene landstreek ten noordoosten van Macedonië, begrensd door de bergketen Haemus en den van die keten zuidelijk zich uitstrekkenden tak Rhodope, voorts door de Aegeïsche zee, den Propontis en den Pontus euxinus. De bergketen heet tegenwoordig Balkan, zijn tak Despoto-dagh, de Propontis Meer van Marmora en de Pontus euxinus Zwarte zee. Dit land werd bewoond door een wel onbeschaafd, maar dapper en vrij volk, welks ruiterij kon wedijveren met die van Thessalië. De voornaamste steden in T. waren Abdera (zie *Abdera*), Sestos aan den Hellespont, Aegospotamos, Perinthus (later Heraclea, tegenwoordig Erekli) en vooral Byzantium, voorts onder de Romeinsche heerschappij Adrianopolis, Trajanopolis en Philippopolis.

De Thraciërs waren verdeeld in verscheidene volksstammen, als de eigenlijke Thraciërs, de Triballi, de Geten, de Mysiërs en de Odrysen. De kuststreek werd wel door de Perzen en later door de Macedoniërs veroverd en in bezit gehouden, doch de bewoners van het binnenland bleven vrij en cijns- noch schatpligtig tot in het jaar 80, toen zij voor de alles onderdrukkende magt der Romeinen bukken moesten. Later deelde T. het lot van Griekenland en moest in de XIV^{de} en XV^{de} eeuw voor de wapenen der Turken zwichten.

THRACISCHE BOSPORUS. (Zie *Bosporus*).

THRACISCHE CHERSONESUS. Zoo heette vroeger het schiereiland, dat in Thracië tusschen de golf van Saros ten westen, den Hellespont en de Propontis ten oosten gelegen is, tegenwoordig *Schiereiland der Dardanellen* of *van Gallipoli* heet (Turksch Aktsche-Owassi) en op 12 mijlen lengte van 1 tot 3 mijlen breedte heeft. Gallipoli (Oud-Grieksch καλλίπολις, Turksch Galibolu) is eene havenstad met eene citadel aan de straat der Dardanellen, met 20,000 inwoners, belangrijken koophandel, rijke bazaars en beroemde marokijn-fabrieken. De Oud-grieksche stad was eene volkplanting der Atheners onder zekeren Miltiades, tijdgenoot van Pysistratus. Later kwam zij onder het bestuur van Miltiades, den overwinnaar van Marathon. Gallipoli heeft de treurige vermaardheid van de eerste stad geweest te zijn, die den Turken in Europa in handen viel (1357).

THRASYBULUS. Een edel Athener, die zich bij zijn vaderland, niet alleen als veldheer in den Peloponnesischen oorlog, maar bovenal door de verdrijving van de zoogenoemde 30 tirannen, zeer verdienstelijk maakte. Hij verliet met vele aanzienlijke burgers de ongelukkige stad; doch besloten hebbende om haar te redden, verzamelde hij een klein leger, bood daarmede dat van de dwingelanden het hoofd, en veroverde zelfs de gewigtige haven Piraeus. Hierdoor bemoedigd, stonden eindelijk de burgers van Athene tegen hunne geweldenaars op, en dreven hen (40 jaar voor onze tijdrekening) uit de stad. T., door den Spartaanschen koning Pausanias ondersteund, herstelde nu in Athene de oude volksregering, en daarmede tevens de rust; verpligtende, ter krachtdadige verzekering der laatste, de burgers, om zich plegtig bij eede te verbinden dat zij alle verledene verongelijkingen zouden vergeten, ten einde daardoor alle zaden van tweedragt en haat te verstikken, die anders onophoudelijk zouden hebben voortgeduurd, alzoo elk burger door de wet geregtigd was om de zoodanigen te vervolgen, die den dood zijner bloedverwanten in de laatste oneenigheden hadden veroorzaakt. Naderhand ontstond er tweespalt op Rhodus. De eene helft der inwoners verklaarde zich voor de volks-, de andere voor de adelregering; de laatsten verzochten de Lacedaemoniërs om onderstand, die hun Teleutius met 20 schepen zonden, ten gevolge waarvan de adelregering werd vastgesteld. De Atheners, begrijpende dat het bewind van dit eiland hun toekwam, zonden T. derwaarts, die reeds verscheidene der voornaamste steden voor de Atheners genomen had, toen hij door de inwoners van de stad Aspendos, die aan het muiten waren geslagen, verraderlijk werd omgebragt (390 v. Chr.). Zoodanig was het uiteinde van dien beroemden Athener, die een' schooneren dood verdiend had. Zijn vaderland was aan hem zijne vrijheid verschuldigd, en dit, benevens zijn grootmoedig en onbaatzuchtig gedrag, in dit hagchelijk tijdsgewricht, geeft hem regt op eene plaats onder de voornaamste mannen van dien tijd.

THUCYDIDES, de grootste der Grieksche geschiedschrijvers, kwam in het jaar 474 voor onze tijdrekening te Athene ter wereld. Van 's vaders zijde was hij aan Miltiades vermaagschapt, en van de moederlijke een afstammeling der Thracische konin-

gen. In de krijgsdienst geoefend, trok hij als soldaat op onder de Atheensche vaandels, en oefende zich intusschen in de wijsbegeerte en welsprekendheid. Bij het uitbarsten van den Peloponnesischen oorlog werd hij gemagtigd, om krijgsmagt voor de dienst des vaderlands te werven, en kreeg naderhand den last, om ter ontzetting van de stad Amphipolis, door den Spartaanschen veldheer Brasidas belegerd, toe te snellen; doch kwam eerst aldaar ongeveer 12 uren nadat de stad ingenomen was, en werd, aangezien hij haar niet tijdig genoeg was te hulp gekomen, tot ballingschap verwezen. Deze duurde 20 jaar, gedurende welken tijd hij in den Thracischen Chersonesus levende, zijne uitmuntende *Geschiedenis van den Peloponnesischen oorlog* schreef, en daarbij geene moeite nog kosten spaarde, om echte en naauwkeurige berigten omtrent de geringste omstandigheden in te winnen, die bij iederen veldtogt plaats hadden, en waarvan hij gedeeltelijk zelf ooggetuige geweest was. Intusschen loopt dit zijn werk, dat uit 8 boeken bestaat, slechts tot het 21ste jaar van dien oorlog, terwijl men de beschrijving der 6 overige jaren aan Theopompus en Xenophon verschuldigd is. T. bediende zich van zijne aangeborene Attische uitspraak, als de zuiverste en tevens de krachtigste en nadrukkelijkste. Zijn stijl is keurig en klemmend; zijne aanmerkingen zijn juist en altijd wel geplaatst, en geen Grieksch schrijver heeft zijn onderwerp ooit naauwkeuriger en onpartijdiger behandeld. Hij is somtijds wel hier en daar eenigzins duister, doch de tegenwoordige tekst van zijn werk is ook vol fouten, waarmede onkundige afschrijvers het ontsierd hebben. De oudste uitgaaf van het werk van T. is die van Aldus (Venetië 1502 fol.). Onder de verschillende latere uitgaven is die van C. A. Dukerus (Amsterdam 1731, in folio) de volledigste, en op deze volgt de Tweebrugsche, 1788 en 1789, in 6 deelen, welke, inzonderheid uit hoofde der Latijnsche overzetting, zeer bruikbaar is. Uitmuntend is ook de uitgaaf van J. B. Gail, met eene Fransche vertaling (Parijs 1807, 10 dln. in 8°.). F. L. Abresch gaf te Utrecht in 1753 (2 dln.) *Dilucidationes Thucydideas* uit. T. werd wel naar Athene teruggeroepen, doch keerde weder naar Thracië, alwaar hij in eenen hoogen ouderdom stierf.

THUGS (De) zijn eene godsdienstige secte in Voor-Indië, welker aanhangers zich het vermoorden van anderen en wel door middel van stroppen of lissen ten doel stellen, waarom men hen ook wel met den naam van Wurgers heeft aangeduid. De omzigtigheid, waarmede zij altijd te werk gaan en de omstandigheid, dat zij geene Europeanen aantasten, zijn de voorname redenen geweest, waarom men hun bestaan, dat reeds tot de grijze oudheid opklimt, eerst betrekkelijk zeer laat ontdekt heeft. Zij hebben een geestelijk opperhoofd, dat even als de andere leden der secte eenig bedrijf uitoefent, ten einde alle verdenking van zich af te weren. In 1829 was het zekere Hurri-Sing, een rijk koopman, die, als hij door zijne spionnen was ingelicht, dat zich eene goede gelegenheid tot roof zou voordoen, de waarde van het geroofde bij voorraad aan de tolbeambten te Bombay aangaf en de goederen dan als zijn eigendom invoerde. De Engelsche gouverneur-generaal William Bentinck begon echter weldra krachtige maatregelen tegen dergelijke wanbedrijven te nemen. In 1830 werden 243 moorden ontdekt en gestraft, in de beide volgende jaren 418, in 1835 waren reeds 1562 personen als T. veroordeeld, en in 1838 had de politie in het geheel reeds 3266 schuldigen in handen gekregen, van welke eenigen gehangen, anderen gevangen gehouden en nog anderen door de politie zelve in dienst genomen werden tot het opsporen van nieuwe misdrijven. Zekere Feringhea beleed, dat hij niet minder dan 779 moorden had begaan en dat het getal voorzeker 1000 zou bedragen, indien hij niet twaalf jaren in de gevangenis had doorgebragt.

Langzamerhand is men door verschillende bekentenissen tot de overtuiging gekomen, dat de oorsprong der T. tot den fabeltijd opklimt. De godin Kali, in welke het kwade beginsel als het ware verpersoonlijkt is, schiep de T. om haar in den strijd tegen het goede beginsel bij te staan. Daaraan moeten de leden der secte, onder welke zoowel Hindoes als Mohammedanen worden opgenomen, hun leven wijden. Als landbouwers en kooplieden leven zij te midden van anderen, doch zijn onderling naauw verbonden en goed georganiseerd. Op den laagsten trap staan de spionnen, dan de doodgravers, vervolgens de eigenlijke moordenaars of wurgers en eindelijk de priesters. Op allerlei wijzen weten de spionnen zich in betrekking te stellen tot hunne slagtoffers. Wanneer een togt door de noodige formaliteiten is voorbereid, worden de ongelukkigen vergezeld door medereizigers of onder een ander voorwendsel en op eene geschikte plaats overvallen. Zoodra het teeken gegeven is, werpt ieder wurger zijn slagtoffer onverwachts een' strik om den hals, waarna het beroofd en begraven wordt. Vooraf wordt het lijk opengesneden, opdat door het zwellen der leden geene barsten in den grond zouden komen, en na de begrafenis, wordt de plaats door het strooijen van zand of het aanleggen van een vuur onkenbaar gemaakt. Dat er van het geroofde een deel voor de godin Kali en zelfs voor weduwen en weezen wordt afgezonderd, toont dat niet alleen roofzucht de drijfveer der schuldigen is. Deze leggen dan ook weinig berouw aan den dag en beweren, dat de T. sedert onheugelijke tijden hebben bestaan en gewerkt, zoodat zelfs de overblijfselen van het beeldhouwwerk der Indiërs de Ellora en elders reeds sporen van hunne aanwezigheid opleveren.

De eigenaardige toestand van Indië en de gehechtheid der bevolking aan hare gewoonten hebben er toe bijgedragen, om het bedrijf der T. aan de aandacht te onttrekken. Groote wegen waren er weinig of niet. Smalle voetpaden door bergachtige, boschrijke en soms moerassige streken boden eene gunstige gelegenheid aan tot het plegen van moord. Daarbij was de inboorling op de plaats, waar hij nachtverblijf hield, niet gewoon veel omtrent het doel zijner verdere reis te openbaren en kon hij dus ligt uit den weg geruimd worden, zonder dat er veel navraag was. In de XIIde eeuw werd er de opmerkzaamheid der Mohammedaansche treinen van Delhi echter op gevestigd, en ofschoon vele inlandsche vorsten er zich weinig over bekommerden, zoo wordt sultan Akbar toch genoemd als een ernstig en stelselmatig bestrijder der T.

THULE is de naam, waarmede vele schrijvers der oudheid een zeer afgelegen eiland in het noorden van Europa aanduidden, zonder dat het blijkt welk zij daarmede bepaaldelijk bedoelden. Dichters gebruikten het als een oord, waar sneeuw en ijs overvloedig werden gevonden. Geschiedschrijvers en aardrijkskundigen waren, wegens de onbekendheid van het verre noorden, weinig beter op de hoogte omtrent de ware ligging en gaven slechts onbepaalde aanwijzingen. Plinius de oude, die vele berigten met zorg had ingewonnen, zegt dat T. het meest verwijderde eiland is in de Germaansche zee. Gedurende het midden van den zomer is er geen nacht en des winters is er geen dag. Blijkbaar bedoelt hij niet Shetland, als hij er bijvoegt, dat de lange winternacht, naar het oordeel van sommigen, wel zes maanden duurt. Procopius plaatst T. in Noorwegen, hetwelk de ouden voor een eiland hielden. Tacitus bedoelt ongetwijfeld Hitland of Noorwegen als hij berigt, dat de Romeinsche vloot, die ten tijde van Agricola het noorden van Brittannië omzeilde, ook T. in het zigt kreeg, dat in de duisternis van den winter gehuld en met eeuwigdurende sneeuw bedekt was. Indien Plinius, zoo als velen meenen, het oog op IJsland heeft, dan moeten de hem gegeven inlichtingen zeer onvolkomen zijn geweest, daar hij geenerlei melding maakt van de vulkanen, die er worden aangetroffen.

THÜMMEL (Maurits August von). Deze voortreffelijke Duitsche letterkundige werd den 27sten Mei 1738 op het slot Schönfeld bij Leipzig geboren. Aan de hoogeschool dezer stad sloot hij vriendschap met Gellert, Rabener, Weisse, Kleist en anderen, die sedert als schrijvers bekend zijn geworden. Hij trad in dienst van den erfgroothertog van Saksen-Coburg en werd, nadat deze de regering aanvaard had, geheimraad en minister. In 1783 ontdeed hij zich van zijne staatsambten om alleen voor de letteren en uitspanningsreizen te leven; hij overleed te Coburg den 26sten October 1817. Het eerste werk waardoor hij zich bekend maakte was een comisch heldendicht in proza, getiteld *Wilhelmine oder der vermählte Pedant*, dat door levendigheid van voorstelling, rijkdom van luim en zuiverheid van stijl hooge goedkeuring erlangde. Zijn hoofdwerk is *Reise in die mittägigen Provinzen von Frankreich*, eene romantische verzameling van opmerkingen, schilderingen en episoden, hoogst onderhoudend, doch misschien te breed uitgesponnen. T. zelf heeft (Leipzig 1812) eene verzameling zijner schriften in 6 dln. aangevangen, die in 1832 (6 dln.) en in 1844 (8 dln.) herdrukt is. Een 7de deel bestaat in eene

levensbeschrijving van den auteur, door Grüner (Leipzig 1819). — Zijn zoon August Wilhelm (geboren 1774, als overste gesneuveld bij Mons 1814), schreef eenige romans, waarvan *Ferdinand* (Leipzig 1803, 2 dln., herdr. 1805) de voornaamste is.

THUN, eene stad in het Zwitsersche kanton Bern, niet ver van de plaats, waar de Aar uit het Thunermeer vloeit, en in het begin van het Berner Oberland in eene heerlijke omgeving gelegen, telt 3400 inwoners. Verrukkelijk is het gezigt, dat men van het kerkhof, hooger dan het stadje gelegen, geniet. Te T. is de militaire academie van het Zwitsersch bondgenootschap. — Het meer van Thun, vroeger Wendelmeer genoemd, heeft eene lengte van bijna 4 uren gaans van het noordwesten naar het zuidoosten, en slechts eene breedte van 40 minuten. De grootste diepte is 720 voet. Door de Aar is dit meer in verbinding met dat van Brienz; doch den grootsten toevoer van water ontvangt het niet van die zijde, maar van de westzijde door de rivier Simmen, met de Kender vereenigd. Op dat meer heeft men digt bij de stad, omringd door hare landhuisjes en villa's, het prachtigste gezigt op den blaauwen waterspiegel, op de bosschen en dorpen aan den oever en over alles heen op de trotsche sneeuwkruinen der gebergten van het Oberland en Wallis.

THUNBERG (Karel Peter) werd den 11den November 1743 te Jönköping in Zweden geboren. Hij was de zoon van een' burger dier stad, studeerde van 1761 te Upsala, onder leiding van den grooten Linneeus, wiens geliefde leerling hij was. Tot doctor in de geneeskunde gepromoveerd zijnde, trad hij in dienst van de Nederlandsch-Oost-Indische compagnie. In 1772 werd hij naar de kaap de Goede Hoop gezonden, doorreisde drie jaren achtereen de binnenlanden van Africa, vertrok in 1775 naar Batavia en vergezelde in zijne hoedanigheid van geneesheer de ambassade, welke naar den keizer van Japan werd afgezonden. Uit Japan teruggekeerd, bezocht hij in 1777 Ceilon en keerde in 1778 andermaal naar de Kaap terug, waarna hij de reis naar zijn vaderland ondernam. In Zweden aangekomen, schonk hij zijne rijke verzameling van natuurlijke zeldzaamheden aan de hoogeschool te Upsala, waarbij hij terstond als buitengewoon en later als gewoon hoogleeraar in de kruidkunde werd aangesteld. Op zijnen wensch schonk koning Gustaaf de IIIde den ouden koningstuin aan de hoogeschool, om dien voor Hortus Botanicus in te rigten. Genoemde koning liet er tevens een prachtig gebouw plaatsen voor oranjerie en museum, dat den 23sten Mei 1807, den honderdsten verjaardag van zijn' leermeester Linneeus, door T. plegtig werd ingewijd. Na meer dan 50 jaren als hoogleeraar werkzaam geweest te zijn, overleed T. den 8sten Augustus 1828 in den ouderdom van 85 jaren op zijn landgoed Tuneberg bij Upsala. Hij was lid van vele geleerde genootschappen, ook van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, maar alle aanbiedingen, om in buitenlandsche dienst over te gaan, werden door hem van de hand gewezen. Men heeft verscheidene werken van hem, over de Japansche en Africaansche planten en Zweedsche, Kaapsche en Japansche dieren handelende, waarvan de voornaamsten zijn: *Flora Japonica*, *Flora Capensis*, *Icones plantarum Japonicarum*, *Museum naturalium academiae Upsaliensis*, *Dissertationes academicae* (uitgegeven door Persoon, Göttingen 1799—1807, 3 dln.), voorts zijne reisbeschrijving, in het Hoogduitsch uitgegeven door Groskurd (Leipzig 1792, 2 dln.), om van een aantal verhandelingen, meest in de gedenkschriften der academiën van Stockholm, St. Petersburg en Upsala, niet te spreken. De heer von Siebold, die voor Nederlandsche rekening gereisd heeft, heeft voor T. en zijnen voorganger Kaempfer op het eiland Decima een gedenkteeken doen oprigten, terwijl zijne landgenooten eene medaille met zijne beeltenis hebben doen slaan. B.

THURGAU, een der kantons van Zwitserland, ligt in het noorden des lands, waar het deels door het meer van Constants, deels door de kantons St. Gallen, Zurich en Schafhausen wordt ingesloten. De grond, die naar het meer en den oever des Rijns afhelt, is vrij vlak en uitermate vruchtbaar, zoodat het oog op sommige plaatsen slechts een' uitgestrekten boomgaard meent te zien, hier en daar door huizen en wijnbergen afgebroken. Wijn, vruchten, vlas, haver en slagtvee zijn de voorname voortbrengselen, die ook naar elders worden uitgevoerd. Slechts een klein gedeelte van het kanton is bergachtig, en de hoogste top verheft zich slechts 1200 meters boven den zeespiegel. In 1860 telde het op 18 □ mijlen ruim 90,000 bewoners. Behalve de hoofdplaats Frauenfeld, met 3500 inwoners, zijn er vele kleinere plaatsen, welke zich door eene bekoorlijke ligging onderscheiden en dien ten gevolge veel door vreemdelingen bezocht worden, vooral die langs de oevers van het meer. Onder de merkwaardigheden, die men er aantreft, behooren ook de bouwvallen van het oude kasteel Toggenburg.

T. omvatte in de middeleeuwen schier het geheele noordoostelijk gedeelte van Zwitserland en werd geruimen tijd door de hertogen van Zähringen in naam van den keizer bestuurd. Later kwam het aan verschillende heeren, onder welke de graven van Habsburg, die er vele bezittingen hadden. In den strijd met de bondgenooten gingen die verloren, en sedert de XVde eeuw werd T. door Zwitsersche landvoogden bestuurd. De stad Constants viel echter in de handen der Oostenrijkers, die haar bij hunne Duitsche bezittingen inlijfden en tot in 1806 behielden. Na 1798 was de oude landvoogdij van T. een der kantons van de Helvetische republiek en in 1803 werd zij als een zelfstandig kanton opgenomen. De constitutie van 1831 werd in 1837 en 1848 herzien. Aan het hoofd der wetgevende magt staat de groote raad, welks bepalingen echter nog 40 dagen aan het veto des volks onderworpen blijven. Het uitvoerend bewind is aan een' kleinen raad van zeven leden opgedragen, welke door den grooten raad uit zijn midden worden gekozen. De bevolking spreekt Duitsch, en nagenoeg een vierde daarvan is R. Catholiek. De geldmiddelen van het kanton zijn in bloeijenden staat en het onderwijs is er voldoende.

THURII, eene stad in de landstreek Lucanië in zuidelijk Italië, aan de golf van Tarentum, digt bij de grenzen van Bruttium, werd ongeveer 444 jaar v. Chr. door Atheners en verdreven Sybariten gesticht en wel niet ver van de standplaats van Sybaris, dat door de Crotoniaten verwoest was. Digt bij T. vloeide de beek Thurias. Later, als Romeinsche kolonie, verkreeg de stad den naam van Copiae. Tegenwoordig heet zij Terra nuova. Verg.: Müller, *De Thuriorum republica* (Berlijn 1838) en Schiller, *De rebus Thuriorum* (Erlangen 1836).

THURINGEN, eene streek in Duitschland, begrepen tusschen de Saale, het Hartsgebergte, de Werra en het Thuringer woud, ontleent zijnen naam aan een' Germaanschen volksstam, die in de Vde eeuw voor het eerst vermeld wordt en ook Attila bij diens veroveringen hulp bood. Hermanfried, de laatste koning van het oude T., werd in 530, na den dood van Theodoric, den koning der Oost-Gothen, die hem gesteund had, door de Franken geslagen en daarna gevangen gehouden en vermoord. Sedert spatte het rijk, dat zich ver buiten de hierboven opgegeven grenzen uitstrekte, uiteen, en kregen verschillende gedeelten daarvan andere namen. Onder Dagobert den Isten werd zekere Radulf, in 630 hertog van T., wiens nakomelingen te Würzburg hunnen zetel hadden, doch van den koning der Franken afhankelijk waren. Bonifacius predikte er het christendom en stichtte een bisdom te Erfurt. Niet lang daarna werd het hertogdom opgeheven door Pepijn, die het land door Frankische graven liet besturen. Thachulf, een bonner, die zich door de verdediging des rijks had verdienstelijk gemaakt, werd in 849 door Lodewijk den Duitscher tot hertog van T. benoemd, welke waardigheid in 892 door koning Arnulf aan een' zijner opvolgers ontnomen werd en eenigen tijd later aan Otto, hertog van Saksen, ten deel viel, wiens zoon Hendrik zich in het bezit daarvan wist te handhaven. In T. behaalde deze Hendrik, later koning van Duitschland geworden, glansrijke overwinningen op de Magyaren.

T., waarin na dien tijd markgraven en andere vorsten vermeld worden, bleef aan den keizer, tot dat het Saksische huis uitgestorven was. Het keizerlijk gezag deed er zich na dien tijd minder gelden en in dezelfde mate traden de kleinere vorsten meer op den voorgrond. Onder deze onderscheidde zich Lodewijk met den Baard, een bloedverwant van keizer Koenraad den IIden, die er door aankoop uitgestrekte bezittingen had gekregen. In 1056 erfde zijn zoon, Lodewijk de Springer, die vaderlijke bezittingen, bouwde den Wartburg, den Naumburg, den Freiburg en herstelde Eisenach, dat door binnenlandsche oorlogen schier geheel verwoest was. Oorlogen over de tienden, met den aartsbisschop van Ments, en over de erfopvolging in Saksen, met den keizer, maakten het leven van Lodewijk zeer onrustig. Nadat hij als monnik gestorven was, werd zijn zoon, ook Lodewijk

geheeten, in 1130 door keizer Lotharius tot landgraaf van T. verheven. Velen zijner opvolgers onderscheidden zich, tot dat de rij der oude landgraven in 1247 eindigde met Hendrik Raspe, die zich door paus Innocentius den IV^den had laten overhalen keizer Frederik den II^den diens waardigheid te betwisten. Eerst na een' langdurigen strijd over de erfopvolging, geraakte Hendrik de Doorluchtige in 1263 in het rustige bezit van T., hetwelk daarna aan zijnen zoon Albrecht den Ontaarde ten deel viel, die zich door de twisten met zijnen vader, zijnen broeder en zijne zonen berucht maakte, en in 1294 eindigde met T. aan Adolf van Nassau te verkoopen. Te vergeefs had keizer Rudolf van Habsburg pogingen aangewend om den vrede in T. te herstellen. Frederik de Gebetene, een der zonen van Albrecht, handhaafde zich echter tegen Adolf en keizer Albrecht den I^sten, en slaagde er in, nadat hij de rust hersteld en de geheele landstreek aan zich onderworpen had, de beleening met het vaderlijk erfgoed van keizer Hendrik den VII^den te verkrijgen.

Na eene onrustige regering van 1310 tot 1325 werd Frederik de Gebetene opgevolgd door zijnen zoon Frederik den Ernstige, onder wien nieuwe binnenlandsche twisten uitbraken, die slechts tijdelijk door keizer Lodewijk van Beijeren werden bijgelegd. Daarna regeerden de drie zonen van den laatstgenoemden landgraaf: Frederik, Balthasar en Willem, gemeenschappelijk van 1349 tot 1379, en gingen vervolgens over tot eene verdeeling, waarbij Balthasar in het bezit van T. kwam. Hij werd in 1406 opgevolgd door zijnen zoon Frederik den Eenvoudige, die het landgraafschap in 1440 naliet aan Frederik den Zachtmoedige en Willem, die het vijf jaar lang gezamenlijk regeerden, waarna het bij verdrag aan den laatsten werd afgestaan. Na het kinderloos overlijden van Willem, kwam T. in 1462 aan Ernst en Albert, de zonen van Frederik den Zachtmoedige, die in 1485 hun gebied verdeelden. Sedert hield T. op een geheel te vormen en loste zijne geschiedenis zich op in die der Saksische erflanden, waarna in de XIX^de eeuw, een gedeelte van het oude T. in het bezit van Pruissen kwam.

THURINGER-WOUD. Gebergte in Midden-Duitschland, 12 mijlen lang en 2—4 mijlen breed. Het begint in het vorstendom Eisenach, loopt door Saksen-Gotha, het graafschap Henneberg, de vorstendommen Coburg, Altenburg, Reuss, tot in een gedeelte van het koningrijk Beijeren, in de rigting van het zuidoosten naar het noordwesten, langs de regter zijde der Werra, van het Frankenwoud tot aan den mond der Horsel. De niet breede afgeronde kruin, waarop de zeer oude rijweg, die den naam van Rennsteig of Renweg draagt, is aangelegd, is van den oostelijken voet van het gebergte bijna slechts een derde zoo ver als van den westelijken voet afgelegen, zoodat de kortere helling ten oosten de steilste is. Deze Rennsteig was de grens tusschen Frankenland en Thuringen, en loopt zoo door de wildernis, dat men zou zeggen dat hij met voordacht de bewoonde plaatsen vermeed. Het geheele gebergte is, met uitzondering van de hoogste toppen, met sparren en dennen, hier en daar ook met eiken en beuken bedekt. De hoogste toppen zijn de Schneekopf, 3113 voet hoog, de Grosse Beerberg, 3133 voet, de Inselberg, 2947 voet, de Finsterberg, 2956 voet enz. De bodem bestaat voornamelijk uit graniet, porphier en thonschiefer; ijzer treft men er in overvloed aan. De mineraalbronnen zijn die van Liebenstein en Salzung; de eerste is een staalwaterbron. Vergelijk: Plänckner, *Der Thüringerwald* (Gotha 1830); Völker, *Das Thüringerwaldgebirge* (Weimar 1836, 2 dln.) en vele reisboeken.

THURN UND TAXIS (Italiaansch: *della Torre e de Tassis*) is de naam van eene Italiaansche familie, die van het jaar 1450 aan het hoofd staat van het postwezen in Midden- en Zuid-Duitschland. De eerste, geschiedkundig bekende heer della Torre was ridder Martinus, die den Roomsch-koning Koenraad den III^den begeleidde op zijnen kruistogt en die in 1147 in gevangenis onder de Saracenen stierf. Sedert 1259 waren achtervolgens acht heeren della Torre vorsten van Milaan. De jongste zoon van den laatsten dezer, Lamoral genaamd (een naam die tegenwoordig door $\frac{9}{10}$ der mannelijke leden van het geslacht gevoerd wordt) nam van zekeren, hem in het gebied van Bergamo toebehoorenden berg den toenaam *del Tasso* (later *de Tassis*) aan. De achterkleinzoon van dezen, Rutger de eerste, rigtte het eerst het postwezen in Tyrol in. Alexander Ferdinand (1744) was de eerste algemeene rijks-erfpostmeester.

De bezittingen van dit vorstelijk huis hebben eene oppervlakte van 34⅝ □ mijl, bevolkt met ongeveer 100,000 inwoners. Zij zijn: het vorstendom Buchau, sedert 1806, in Wurtemberg en Hohenzollern-Sigmaringen; het vorstendom Krotossijn in Posen; het graafschap Friedberg-Scheer (den 22sten Maart 1785 voor *ƒ* 2,100,000 aangekocht) in Wurtemberg; de heerlijkheden Eglingen en Dischingen, met nog vele anderen, van minder omvang in Wurtemberg; de heerlijkheden Donaustauf, Woehrd, Salzhelm enz. in Beijeren, Meran en Schlanders in Tyrol, Chotieschau, Chraustoritz, Richenburg en Koschemberg in Boheme, benevens aanzienlijke domeinen in de Belgische provincie Henegouwen.

De tegenwoordige vorst van T. en T. is Maximiliaan Karel, geboren den 3^den November 1802, residerende te Regensburg.

THUROCZ. Het kleinste comitaat of gespanschap van Neder-Hongarije. Het heeft eene oppervlakte van omtrent 21 □ mijlen en is eene hoogvlakte tusschen de vertakkingen van het Carpatische gebergte, bespoeld door de Waag en de Thurocz. Men vindt er bosschen met uitmuntend werkhout, vruchtbare akkers en malsche weiden. In vroeger' tijd maakte men er ook werk van het mijnwezen; in het zuiden vindt men veel kalksteen en minerale bronnen. Het getal inwoners bedraagt ruim 40,000. De hoofdplaats St. Martin (Hong. Szent Marton, Slaw. Svaty Martin) telt 1200 inwoners; er is eene Protestantsche en eene R. Catholieke kerk. Grooter is het marktvlek Mossocz (Slaw. Mossovce), met een prachtig kasteel der vrijheeren Revay en 2700 inwoners; in de nabuurschap zijn de vermaarde warme baden van Unter-Stuben. Windisch Proben (Slaw. Tóth Próna), door Slowaken bewoond, is vermaard door zijne voortreffelijke kaas.

THYADEN waren Atheensche vrouwen, ingewijd in de geheimnissen van Bacchus, welke zich jaarlijks met die van Delphi vereenigden, om gezamenlijk de toppen van den Parnassus te beklimmen, en aldaar met gemeenschappelijke woede de orgiën of feestplegtigheden van deze Godheid te vieren.

THYASSE. (Zie *Godenleer*, *Noordsche*).

THYATIRA, ook *Akeisar*, *Akessar of Ak-Hissar* (*het witte kasteel*) genaamd, eene vroeger zeer aanzienlijke stad, waarvan in de *Openbaringen van Johannes* wordt gesproken, ligt in Azië in Natolië, aan de rivier de Hermus, welke er door loopt, 20 mijlen ten oosten van Pergamus, op de lengte van 46 graden en de breedte van 38° 50′.

THYESTES, de zoon van Pelops en Hippodamia. Zijne geschiedenis behoort tot de gruwelijksten uit het mythische tijdvak der Grieken. Met zijnen broeder Atreus moest hij het land zijner geboorte verlaten, toen zij Chrysippus, hunnen stiefbroeder hadden vermoord. Zij vonden eene wijkplaats bij Eurystheus, en Atreus volgde dezen op in de regering. Bij de gemalin van zijnen broeder gewon ondertusschen T. in bloedschande twee zonen, waarop Atreus hem uit het land verdreef. Uit wraak ontvoerde T. eenen zoon zijns broeders, voedde hem op als zijn eigen kind en tevens in den bittersten haat tegen zijnen hem onbekenden vader. Toen deze een jongeling geworden was, zond T. hem naar Atreus' hof om dezen te vermoorden, doch het voornemen des jongelings werd ontdekt en hij zelf met den dood gestraft. Daarop deelde T. aan zijnen broeder mede wat er geschied was. Desniettegenstaande verzoende Atreus zich oogenschijnlijk met hem en noodigde T. arglistig uit om aan zijn hof te komen. Op den eersten maaltijd zette hij hem het vleesch zijner beide zonen voor, die hij heimelijk had laten vermoorden en liet hem na den maaltijd hunne afgehouwen hoofden vertoonen. T. ontvlugtte het noodlottige huis; doch, als of er nog geen gruwelen genoeg gepleegd waren, teelde hij later bij zijne eigene, hem toen onbekende dochter Pelopia, eenen zoon, Aegisthus genaamd, die Atreus doodde en zijnen vader op den troon van Mycenae bragt.

THYM. Van de natuurlijke familie der Lipbloemigen (*Labiatae*) komen in onze Flora twee planten voor, die met den naam van T. bestempeld worden, namelijk de wilde T. of Quendel (*Thymus Serpyllum*) en de getande T. (*Calamintha Acinos*), vroeger onder den naam van *Thymus Acinos* bekend, daar zij toen tot het geslacht T. gerekend werd. Beide soorten komen in de duinen voor, de wilde T. vooral op heigrond. Zij zijn zeer aromatiek en komen in dit opzigt met de gewone T. (*Thymus vul-*

garis) overeen, waarom het kruid dikwijls als bestanddeel van zoogenaamde kruidenzakjes optreedt.

De wilde T. is overblijvend, bloeit van Julij tot September met kleine paarsche bloemen en komt meest in zoden voor, die uit talrijk liggende en wortelende, 1—3 palm lange stengels bestaan, welke met zachte, naar onder gerigte haren bezet zijn, en talrijke kleine, omgekeerd-eironde of lijnvormige bladen dragen. Aan de toppen dier stengels vindt men de tot ronde of ovale bundels opgehoopte bloemen, die zeer door de bijen bezocht worden.

De getande T. is eenjarig, bloeit insgelijks van Julij tot September, doch vormt geene of minder platte en digte zoden. Zijne stengels, die 1—3 palm hoog worden, zijn geheel kruidachtig en wortelen evenmin als hunne takken. De bladen zijn klein, elliptisch of ruitvormig, sterk geaderd en aan hunne bovenste helft oppervlakkig gezaagd. De roode bloemen staan meer verspreid, twee aan twee of drie aan drie in de oksels der tegenovergestelde bladen. B.

THYRSUS. Zoo noemt men den staf, met klimop en wijngaardranken omwonden, en bovenaan met een dennenprop versierd, dien de Bacchanten op de feesten droegen, welke ter eere van Bacchus gevierd werden.

TIARA (De) is een hoofddeksel in de gedaante van eenen afgeknotten kegel, met eenen van achter afhangenden, langen sluijer, dat volgens Herodotus alleen door de koningen in Perzië gedragen werd; ook het bekende hoofdsieraad van den paus draagt dien naam, zijnde eene hooge muts, om welke 3 gouden kroonen, geheel met edele gesteenten bezet, geplaatst zijn, en die met eenen kogel of ronden bol versierd is, waarop een kruis staat, en van welks beide zijden onder aan den rand een band, insgelijks met edele gesteenten bedekt, afhangt. In het eerst droegen de pausen slechts eene spits toeloopende bisschopsmuts; doch toen Chlodwig, de Frankische koning, aan den paus Symmachus eene gouden kroon schonk, vereenigde deze haar met de muts. Bonifacius de VIII^{ste} voegde er eene tweede bij, ten teeken zijner magt over geestelijke en wereldlijke zaken, waarna eindelijk Benedictus de XII^{de}, of volgens anderen Clemens de V^{de} in de XIV^{de} eeuw, er nog eene derde aanhechtte, om daardoor de pauselijke magt in de lijdende, strijdende en zegepralende kerk in den hemel, op aarde en in de hel aan te duiden; doch mogelijk beteekenden deze drie kroonen ook wel de toenmaals bekende 3 werelddeelen. Bij de wijding of krooning van den paus gebruikt men deze woorden: *Accipe tiaram tribus coronis ornatam, et scias te esse Patrem, Principem ac Regem Rectorem orbis in terra, Vicarium Salvatoris nostri Jesu Christi.*

TIARINI (ALESSANDRO), schilder, werd geboren te Bologna in 1577 en ontving onderwijs in de kunst van Lavinia Fontana, van haren vader en van Cesi. Hij vertoefde zeven jaren te Florence, waar hij de manier van Dom. Passignano nabootste. Te Bologna teruggekeerd vond hij een' beschermer in Lodovico Caracci, in wiens geest hij vervolgens begon te schilderen. Met groote gaven, vindingskracht en meesterschap over de techniek toegerust, wist hij vooral aan zijne tragische voorstellingen uit de H. S. een bijzonder karakter van weemoed bij te zetten. Dit bevorderde echter zijne populariteit evenmin als zijne sombere, breede manier van schilderen. Zijne tijdgenooten noemden hem *il patetico*. Hij opende eene school te Bologna, die talrijke en geoefende leerlingen opleverde.

Zijne werken komen veelvuldig in kerken en verzamelingen voor. Beroemd is zijn *S. Dominicus*, in de kerk van dien naam te Bologna, die in hooge mate de bewondering van L. Caracci wekte. Wanneer deze kunstenaar zich bij zijne latere werken steeds op zoo groote zorgvuldigheid had toegelegd, zou zijn roem dien van alle andere schilders van Bologna overtroffen hebben. Behalve te Bologna, vindt men in de kerken van Pavia en Parma, in de galerij Pitti te Florence (een *Adam en Eva*), in de St. Fredianokerk te Pisa, in de musea te Modena (thans verspreid), in de Breza te Milaan (eene *graflegging van Christus* en eene *onthoofding van Johannes den Dooper*), in den Louvre te Parijs, in de musea te Dresden, Munchen, St. Petersburg, Weenen en elders, werken van dezen kunstenaar, die hoog bejaard, in 1668 te Bologna stierf en naar wien onderscheidene graveurs hebben gewerkt.

TIBER, in het Italiaansch *Tevere*, bij de oude Romeinen *Tiberis*, eene wijdberoemde rivier in Italië, welke in het Apennijnsche gebergte ontspringt, verscheidene kleinere rivieren ontvangt, door Rome stroomt, en zich beneden deze stad, bij Ostia, in de Tyrrheensche zee ontlast. Haar loop is 35, of met al de bogten bijna 50 mijlen lang; bij het punt, waar zij de stad binnenvloeit, is zij 192 schreden breed, bij de Engelenburg 150 en verder buiten de stad slechts 100. Zij heeft hare vermaardheid alleen aan de Romeinsche dichters te danken; want op haar zelve is zij slechts eene middelmatige rivier, altijd slijkerig, en alleen voor kleine schepen bevaarbaar. Men heeft zich altijd verbeeld, dat de T. vele oudheden zoude opleveren, omdat men algemeen van gevoelen was, dat in vroegere tijden Gregorius de VII^{de} de standbeelden en gedenkteekens der oudheid in den T. had doen werpen, om hen aan de oogen der godvruchtigen te onttrekken. Ondertusschen heeft Fea in zijne *Novelle del Tevere* (Rome 1819), deze vermoedens wederlegd, en is van oordeel, dat men van nieuwe nagravingen en doorwoelingen van den grond des T.'s niet veel verwachten kan; gelijk dit trouwens ook door de uitkomst bevestigd wordt.

TIBERGHIEN (PIERRE JOSEPH JACQUES), graveur en goudsmid, werd in 1755 te Meenen in Vlaanderen geboren. Als leerjongen en werkman bij onderscheidene zilversmeden, vormde hij grootendeels zich zelven, tot dat hij te Kortrijk raad en onderwijs genoot van den goudsmid Nolf, die er tevens directeur der academie was. Van Kortrijk ging T. naar Antwerpen, waar hij in betrekking kwam tot den beroemden goudsmid Verbert en tevens vlijtig de lessen in schilder- en bouwkunst aan de academie volgde. Na zes jaren studerens vestigde hij zich te Gent, waar hij weldra zulk een' eervollen naam verwierf, dat onderscheidene wereldlijke en geestelijke vorsten drijfwerken van zijne hand verlangden. Hij bragt daarbij den renaissance-stijl weder tot eere en stelde zich de Italiaansche meesters tot voorbeeld. Tot zijne voornaamste werken behoort eene reeks van medaillons in zilver, aan voorstellingen uit de geschiedenis der stad Gent gewijd. Zijn vindingrijk talent werd meermalen te hulp geroepen bij het ordonneren van feestelijke versieringen door het gemeentebestuur van Gent. Onder zijne latere werken vermelden wij vooral vier basreliefs, die in 1810 bij gelegenheid van het huwelijk van Napoleon ter versiering van zene eerepoort dienden. Deze fraaije compositiën werden later in prent gebragt. T. was een van de directeuren der oude academie en directeur der afdeeling voor graveerkunst in de nieuw georganiseerde school voor schoone kunsten. C. Normand graveerde zijn portret naar eene teekening van L. de Bast, die als leerling van dezen kunstenaar daarmede een blijk van erkentelijke vereering wilde geven. T. overleed den 9^{den} December 1810.

TIBERIAS. Eene vroeger zeer aanzienlijke, doch thans in diep verval verkeerende stad aan den zuidelijken oever van de Galileesche zee, ook naar haar het meer van T. genoemd. Zij werd gesticht door Herodes Agrippa, die haar, ter eere van den toenmaligen keizer Tiberius, haren naam gaf. Na de verwoesting van Jeruzalem werd zij de zetel eener vermaarde Joodsche school. In den tijd der kruistogten was zij de hoofdplaats van een door Tancred gesticht vorstendom, doch den 4^{den} Julij 1187 leden er de Christenen eene groote nederlaag en Saladijn nam de stad in, die sedert geheel in verval geraakte en thans naauwelijks 2000 inwoners telt. Op Nieuwjaarsdag 1837 werd zij zeer geteisterd door eene aardbeving.

TIBERIUS CLAUDIUS NERO, de opvolger van Augustus, als keizer van Rome, was de oudste zoon van Livia Drusilla, uit haar eerste huwelijk met T. Nero. Hij onderscheidde zich al spoedig door zijne krijgskundige talenten, doch slaagde er niet in zijnen stiefvader Augustus gunstig voor zich te stemmen. Met zijn' jongeren broeder Drusus, streed T. tegen de Rhaetiërs en Vindiliciërs. Op aandringen zijner moeder, die slechts de verheffing van haren zoon beoogde, scheidde T. zich van zijne eerste gemalin Agrippina, eene dochter van Agrippa, ten einde Julia, de weduwe des laatsten, die eene dochter van Augustus was, te kunnen huwen. Na de Pannoniërs en Dalmatiërs onderworpen te hebben, volgde T. 8 jaar v. Chr. zijnen broeder Drusus aan den Rijn op. Wegens den onmin waarin T. met zijne vrouw en hare zonen leefde, wenschte Augustus hem verwijderd te houden en droeg hem het bevel op over eenen togt tegen de Parthers in Armenië. Aan die zending wist T. zich te onttrekken, maar verwijderde zich toch uit Rome en begaf zich als het ware

in vrijwillige ballingschap naar Rhodus, waar hij zich met de beoefening der Grieksche letterkunde bezig hield en een' vertrouwelijken omgang had met den wijsgeer Thrasyllus.

Livia, haar doel voor oogen houdende, bewerkte den val van Julia en de terugroeping van T. Zij bewoog zelfs den keizer T. als zoon aan te nemen, nadat de zonen van Julia waren uit den weg geruimd. Augustus nam echter tevens zijn' eenig overgebleven kleinzoon Agrippa Posthumus als zoon aan, en verlangde dat T. op zijne beurt den jongen Germanicus, een' zoon van Drusus, zou aannemen. Vervolgens werd T. weder naar Germanië gezonden, waar hij 5 jaar v. Chr. de streek tusschen den Rijn en de Wezer aan het Romeinsche gezag onderwierp. Een opstand der Pannoniërs en Dalmatiërs belemmerde hem in zijne verdere plannen, en werd door hem en Germanicus slechts met moeite onderdrukt. Intusschen had Livia de verbanning van Agrippa Posthumus weten te bewerken. T. daarentegen, die na de nederlaag van Varus de grenzen des rijks had beveiligd, kreeg deel in de regering, en werd nadat Augustus 14 jaar na Chr. was gestorven, door den senaat als keizer erkend. Hij bevestigde zich in het bezit der nieuwe waardigheid, door Agrippa Posthumus te laten ombrengen.

In het begin zijner regering verloor T. de gematigdheid en regtvaardigheid niet uit het oog; doch nadat de krijgsroem van Germanicus zijnen naijver had opgewekt, wierp hij het masker af en was zijn bestuur eene aaneenschakeling van gruweldaden. Germanicus werd na een' triomferenden intogt te Rome met het opperbevel in Klein-Azië belast, waar hij op heimelijke aansporing van T. door Calpurnius Piso, den stadhouder van Syrië werd vergiftigd. Zoodra het berigt te Rome was aangekomen, openbaarden zich de liefde des volks voor Germanicus en het wezenlijk karakter van T. even duidelijk. Weldra werd de wet op de majesteitsschennis in ruimeren zin toepasselijk verklaard op allen, die iets tegen den persoon des keizers bedreven hadden. Aanklagers deden zich in grooten getale voor. Sejanus, een gunsteling van den keizer, kreeg eene schier onbeperkte magt en maakte het keizerlijk gezag tot eene ware dwingelandij. Als bevelhebber der Praetorianen breidde hij het gezag aan die betrekking verbonden ook voor zijne opvolgers uit. Ondanks zijn achterdochtig karakter liet T. bijna alles aan Sejanus over en maakte zich inmiddels aan de grofste buitensporigheden schuldig. Om aan zijne neiging tot wellust en dronkenschap des te ongestoorder bot te kunnen vieren, begaf T. zich zelfs naar Campanië en vervolgens naar het eiland Capreae of Capri bij Napels, waar hij zeer afgezonderd leefde en alle toegangen streng liet bewaken.

Sejanus bleef te Rome voortwoeden, tot dat hij in het jaar 31 werd gedood. T. liet zelfs vele bloedverwanten en aanhangers van den gewezen gunsteling ombrengen. Wreedheid en bloeddorst kregen hoe langer hoe meer de overhand en het getal aanzienlijke slagtoffers werd dagelijks grooter. Eindelijk werd de 78-jarige keizer ziek, hetgeen hem niet belette de reis naar Rome te ondernemen. Onderweg viel hij in flaauwte en begroette zijn gevolg reeds den jongen Cajus Caligula als keizer. T. kwam echter weder bij en zijn opvolger scheen verloren, toen Macro, de bevelhebber der Praetorianen, tusschenbeiden kwam, en den keizer door middel van een kussen of zwaar dek, dat hij op hem wierp, deed stikken. Dit geschiedde 37 jaar na Chr. zoodat T. omstreeks 23 jaar heeft geregeerd.

TIBET of TUBET. Dit land, dat wegens zijne natuurlijke gesteldheid dikwijls Aziatisch Zwitserland, en door de Sineezen Sin-Szang genoemd wordt, is begrensd: ten noorden door het Koelkoen-gebergte dat het van Tatarije scheidt, ten oosten door de hooglanden van Sina, ten zuiden en westen door het Himalaya-gebergte, dat tusschen T. en Hindostan ligt. Het is eene hoogvlakte, door menigvuldige vertakkingen van gebergten doorsneden, 32,000 □ mijlen groot. Deze toestand bepaalt het klimaat, dat op de hoogten koud, in de lagere streken gematigd en warm is. Hevige stormen en strenge winters zijn er niet zeldzaam. Onderscheidene rivieren bespoelen het land; de vermaarde Ganges, Indus en Bramapoetra ontspringen er; onder de overige stroomen zijn de Maykaoeng, de Loekiang en de Koang de voornaamsten. De gebergten bevatten verschillende edele en onedele metalen, ook edelgesteenten, kristal, zout en borax; ook groeit aldaar rhabarber en wordt deze gezameld. De landbouw is er in achterlijken staat; in de dalen wordt echter de ooftteelt en wijnbouw met tamelijk goed gevolg gedreven. Meer werk wordt gemaakt van de veeteelt; men vindt er eene geit, welke de grondstof oplevert tot die vermaarde wollen stof, welke naar het land genoemd wordt, gelijk over 't algemeen daar de huisdieren met een fijn wollig haar op eigenaardige wijze bedekt zijn. De Yak (zie *Yak*) en het muskusdier zijn er inheemsch.

De inwoners, waarschijnlijk omtrent 6 millioen in getal, leiden ten deele eene nomadische levenswijze, maar leven ook ten deele in vaste verblijven, waar zij zich op landbouw en veeteelt, het weven van stoffen en het bearbeiden van metalen toeleggen. Zij staan onder de opperheerschappij der Sineezen, daar zij, vooral ten gevolge van godsdienstoorlogen, hunne nationale onafhankelijkheid hebben verloren, vooral in het oostelijke gedeelte, waar het Boeddhismus heerscht en eene verbazende menigte kloosters bezit, waar beschaving en wetenschap veel meer worden bevorderd dan in de meer westelijke streken, alwaar het steeds voortschrijdend Mohammedanismus de onderworpenheid aan Sina langzamerhand ontbindt, maar ook veel minder beschaving heerscht. De Boeddhisten in T. hebben een geestelijk opperhoofd in den Dalai-Lama (zie *Dalai-Lama*), die ook in het wereldlijke eene soort van gezaghebber onder den Sineeschen keizer is.

T. wordt door de Sineezen verdeeld in twee hoofdafdeelingen: Tsien-Dzang of Voor-Tibet met de provinciën Kham en Wei, en Hau-Dzang of Achter-Tibet met de provinciën Dzang en Ngari of Hugari. De hoofdstad heet L'Hassa of Lassa, zij ligt in de provincie Wei, aan de rivier Dzang-tsioe, 9000 voet boven den waterspiegel der zee, in eene vruchtbare vlakte. Zij telt omtrent 25,000 inwoners en is het middelpunt der kunstvlijt en van den handel des geheelen lands, de verzamelplaats van eene menigte karavanen. Men vindt er eenen prachtigen tempel van Boeddha, benevens eene menigte andere tempels en kloosters, alsmede belangrijke drukkerijen, op de wijze der Sineezen. Voorts zijn de voornaamste steden: Dsjigagoenggar met 150,000 inwoners; Natan met 300,000 inwoners; Gardog, eene belangrijke grensstad, en Gertopo, eene stad die enkel uit draagbare hutten bestaat, maar beroemd is door eene groote jaarmarkt.

Onder de bijzondere zeden en gebruiken in T. behoort, dat doorgaans eenige broeders te zamen slechts ééne vrouw hebben; over 't geheel staat er het huiselijke leven en daarmede de maatschappelijke zedelijkheid op eenen zeer lagen trap. De verstandelijke ontwikkeling wordt, ten minste tot op zekere hoogte en in eene bepaalde rigting, door de Boeddhistische kloosters, als gezegd, bevorderd. De taal is even als meer anderen in Achter-Azië, éénzilbig, hard en moeilijk. Hare kennis heeft Europa te danken aan den Hongaarschen geleerde A. Csoma, die eene Tibetaansche spraakkunst en woordenboek schreef (Calcutta 1834, 2 dln.), waarnaar Schmidt zijne spraakkunst (Petersberg 1839) en zijn woordenboek (ald. 1841) bewerkte. De Tibetaansche letterkunde bestaat meest in vertalingen van geschriften over godsdienstige onderwerpen uit het Sanskrit; deze vertalingen zijn vooral vervaardigd kort na den overgang der Tibetanen tot het Boeddhismus, in de VIIde eeuw onzer jaartelling. Al die vertalingen, benevens eenige weinige oorspronkelijke schriften zijn opgenomen in twee verzamelingen: 1°. *Bkah-hgyur*, d. i. de geboden van Boeddha, 100 folianten, gedrukt in het klooster Snar-thang (1728—1746); een gedeelte er van is voor Europa vertaald, t. w. de metaphysische verhandeling *Vadschra-Tschedika* (in het Tibetaansch en Hoogduitsch uitgegeven door Schmidt, Petersburg 1827), *Rgya-tcher-rol-pa*, eene levensbeschrijving van Boeddha (in het Tibetaansch en Fransch uitgegeven door Foucaux, Parijs 1846, 2 dln.) en *Dsans-bloen*, eene verzameling van legenden en verhalen (in het Tibetaansch en Hoogduitsch door Schmidt, Petersburg 1843, 2 dln.); 2°. *Bstan-hgyur*, d. i. onderwijsschriften, in hetzelfde klooster in 225 folianten gedrukt. Bevat de eerste verzameling werken over kloostertucht, metaphysica en mystieke theologie, de tweede behelst liederen, liturgische schriften, wijsbegeerte en godgeleerdheid, geneeskunde, Sanskritsche spraakleer, rede- en dichtkunst, sterrekunde en sterrewigchelarij, zedeleer, werktuigkunde enz. Csoma gaf van het geheel een overzigt in het XXste deel der *Asiatic researches*. Zie ook Burnouf, *Introduction à l'histoire du Buddhisme Indien* (Parijs 1844, D. I.). Doch behalve deze gewijde letterkunde, welke echter ook onderscheidene wereldsche, maar ook meest of alleen door de priesters beoefende wetenschap omvat, hebben

de Tibetanen ook nog gedichten, fabelen, verhalen en geschiedkundige werken. Zie over T. vooral de reizen van de Fransche zendelingen Huc en Cabet.

TIBULLUS (Albius), Romeinsch minnedichter uit het tijdperk van Augustus, was gesproten uit een verarmd ridderlijk geslacht van Pedum, waar hij op het voorouderlijke landgoed tusschen Tibur en Praeneste, de gelukkigste dagen van zijn kort leven, in kalme rust en stil genoegen sleet. Alleen om zijnen vriend en beschermer Messala Corvinus naar Aquitanië (in 't jaar 31 v. Chr.) en het Oosten (in 30) te volgen, verliet hij Italië, waar hij zoo vele vrienden bezat. Doch hij keerde niet naar zijn landgoed terug, want te Corcyra ziek geworden, overleed hij aldaar in den bloei zijner jaren.

Wij bezitten van dezen dichter in vier boeken eene verzameling van elegiën, die in vloeijende taal het schoon der vrije natuur, het heil van den vrede, het wel en wee der liefde bezingen, en door eenvoudigheid en gevoel boven die van Catullus, Propertius en Ovidius uitmunten.

Met de gedichten van de beide eerstgenoemden werden die van T. meermaals uitgegeven, afzonderlijk het eerst in 1472 in 4°. De beste uitgaven zijn die van Broekhuysen (Amsterdam 1707, 2de druk 1727 in 4°.) en die van C. G. Heyne (Leipzig 1755, 4de uitg. in 2 dln. 1819).

TIBUR. (Zie *Tivoli*).

TIECK (Ludwig), geboren te Berlijn den 31sten Mei 1773, en aldaar na langdurig ligchaamslijden overleden den 28sten April 1853, was een zeer vruchtbaar letterkundige, die op den kunstsmaak in Duitschland eenen zeer belangrijken invloed heeft uitgeoefend. Na zich te Halle en te Göttingen op de geschied- en letterkunde te hebben toegelegd, trad hij met onderscheidene stukken op ter bestrijding van den destijds in Duitschland heerschenden geest in letterkunde en godsdienst, ter aanbeveling van het romantische in tegenstelling met het classische, ter verheffing van het mystieke, dat vooral ten gevolge der wijsgeerige denkbeelden van Schelling ingang had gevonden. Ter verspreiding zijner vigting bediende hij zich van onderscheidene vormen: gedichten, satiren, verhalen, romans enz., zoo afzonderlijk uitgegeven als in almanakken of *Taschenbücher*, toen zoo gewild, opgenomen. Ook maakte hij zich zeer verdienstelijk ten aanzien van Shakspeare, over wien hij uitgaf *Shakspeare's Vorschule* (Leipzig 1823—1829, 2 dln.), terwijl hij ook de door Schlegel begonnen vertaling van dezen Engelschen dichter voortzette en voltooide (Leipzig 1825 volg. 9 dln.). Zijne *Gedichte* heeft hij zelf uitgegeven (Berlijn 1821, 3 dln., herdr. 1841); zijne *Sämmtliche Werke* verschenen nog vroeger (Berlijn 1799, 12 dln.), doch eene uitgaaf zijner *Sämmtliche Schriften* (Berlijn 1828—1848, 20 dln.) bleef onvoltooid. De schriften van H. von Kleist (Berlijn 1826, 3 dln. herdr. 1846), Novalis (Berlijn 1802, 2 dln., meermalen herdr.), Solger (Berlijn 1826, 3 dln.) en Lenz (Berlijn 1828, 3 dln.), zijn door hem, alleen of met Schlegel en von Raumer, uitgegeven.

TIECK (Christian Friedrich), beeldhouwer en professor aan de academie te Berlijn, werd aldaar den 14den Augustus 1776 geboren. Als knaap aanleg verradend, ontving hij van den beeldhouwer Bettkoher het eerste onderwijs in het technische der kunst, maar vulde dat vooral door eigene studie aan. Tegen het einde van zijnen leertijd verwierf hij de academische medaille voor eene copie van den Gladiator van Borghese, en betrok vervolgens dezelfde woning met zijnen, van de academie gekomen broeder, den bovengenoemden dichter Ludwig T. Kort daarna werd hij bekroond in eenen wedstrijd, door den koning uitgeschreven voor eene voorstelling van den *Vrede*, waartoe hij eene allegorische groep modeleerde. Hij had daarbij den raad ingewonnen van Schadow, in wiens atelier hij zich nu verder oefende, tot dat hem, door bemiddeling van dezen en van v. Humboldt, een reisgeld werd toegelegd, en hij zich naar Leipzig, Dresden, Weenen en Parijs begaf. In laatstgemelde stad, begaf hij zich in de destijds beroemde school van David. Onderscheidene busten en tal van teekeningen en studiën werden door hem in dien tijd vervaardigd en in 1800 gelukte het hem met eene groep van *Priamus, die Achilles om het lijk van Hector smeekt*, den tweeden grooten prijs der beeldhouwkunst te verwerven. In 1801 verliet hij Parijs, vertoefde eenigen tijd te Weimar, waar hij Göthe's buste modeleerde, vervaardigde voorts een aantal busten te Berlijn en keerde in 1802 naar Weenen terug, om er het groothertogelijke paleis met beelden te versieren. Een aantal mythologische beelden, groepen en bas-reliefs werden tot dat einde door T. vervaardigd. Na een kort verblijf te Berlijn, begaf hij zich in 1805 naar Rome, waar hij eindelijk zijnen wensch vervuld zag, de zoo hoog vereerde antieken te aanschouwen. Hij maakte er vervolgens eene buste van Alex. v. Humboldt, een monument voor Necker (den vader van Mevr. de Stael), de kolossale marmeren buste van Göthe voor het Walhalla in Beijeren, enz.

In 1809 begaf T. zich, op uitnoodiging van Mevr. de Stael, naar Zwitserland, vervaardigde er hare buste, die van W. van Schlegel, onderscheidene anderen en eene menigte teekeningen. In 1812 te Rome teruggekeerd, volvoerde hij de taak, hem door koning Lodewijk van Beijeren opgedragen, en maakte een aantal busten van historische personen in marmer voor het Walhalla. Daarmede bezig tot in 1819, begaf hij zich vervolgens naar Berlijn en werd daar reeds spoedig tot professor aan de academie en directeur der galerij van beeldhouwwerken benoemd. Onder de kunstwerken welke hij na dien tijd het aanzijn gaf, en die zich door strengen eenvoud onderscheiden, terwijl het hem somtijds tevens niet aan bevalligheid en gevoel ontbrak, worden vooral geroemd: de 15 half-levensgroote beelden voor het werksalon der toenmalige kroonprinses; het relief in den voorgevel van den nieuwen schouwburg; het beeld van Iffland; het relief in de vestibule der concertzaal; het bronzen standbeeld voor koning Friedrich Wilhelm den IIden te Rupin, en eene menigte anderen, die de verschillende openbare gebouwen te Berlijn opluisteren. Zij dagteekenen grootendeels uit het tijdperk tusschen 1830 en 1845. Zijn laatste werk, het standbeeld van Schiller voor de vestibule van het museum, was onvoltooid, toen T. den 14den Mei 1851 te Berlijn overleed.

TIEDEMAN (Dietrich) zag het levenslicht den 3den April 1748 te Bremervörde, was eerst professor in de oude talen aan het collegium Carolinum te Cassel, en in 1786, hoogleeraar in de Grieksche taal aan de universiteit te Marburg, alwaar hij den 24sten September 1803 overleed. Hij heeft zich voornamelijk in de toegepaste wijsbegeerte en hare geschiedenis verdienstelijk gemaakt, doch was in het gebied der afgetrokken bespiegeling minder gelukkig. Zijne voornaamste philosophische geschriften zijn: *Griechenlands erste Philosophen, oder Leben und Systeme des Orpheus, Pherecydes, Thales und Pythagoras* (Leipzig 1780, 8°.); *Dialogorum Platonis argumenta et exposita illustrata* (Tweebruggen 1786, 8°.); *Geist der speculativen Philosophie* (Marburg 1791—1797, 6 dln. 8°.); *Theätet oder über das menschliche Wissen, eine Beitrag zur Vernunftkritik*, tegen de leer van Kant gerigt (Frankfort aan den Mein 1794, 8°.); *Ueber die beträchtlichen Vortheile, welche alle Nationen des jetzigen Zeitalters aus der Kenntniss und historischen Untersuchung des Zustandes der Wissenschaften bei den Alten ziehen können* (Berlijn 1798, 8°.), een bekroond prijsschrift; *Idealistische Briefe* (Marburg, 1798, 8°.); die even als zijnen *Theätet* tegenspraak en twistgeschrijf uitlokten. Ook begon T. met Velborth eene *Neue philosophische Bibliothek*, waarvan slechts 8 stukken of 4 deelen uitkwamen (Leipzig 1776—1778, 8°.). Voorts gaf hij in verschillende tijdschriften eene menigte van kleine verhandelingen, die wel verdiend zouden hebben om gezamenlijk op nieuw te zijn uitgegeven, want er bevinden zich daaronder verscheidene belangrijke opstellen over sommige oude wijsgeeren, hunne schriften en leerstellingen, o. a. van Pythagoras, Empedocles, Zeno van Elea, Plato enz., en over bijzondere wijsgeerige onderwerpen, zoo als: de zielsverhuizing, het gevoel, de verrukking (*extase*), de gelukzaligheid, de metaphysica, enz.

TIEDEMAN (Friedrich), zoon van bovengenoemden, werd den 23sten Augustus 1781 te Kassel geboren, legde zich op de geneeskunde toe en studeerde van zijn 17de tot zijn 21ste jaar te Marburg vooral anatomie en physiologie, volgde daarna de lessen van den beroemden Bamberg en Kaspar von Siebold te Würzburg, in welke laatste plaats hij als privaatdocent optrad. Bij een tweede verblijf te Würzburg, hadden Schelling's voorlezingen over natuurphilosophie eenen beslissenden invloed op de rigting van zijnen geest. Kort daarna ondernam hij eene reis naar Parijs, waar hij met sommiteiten onder de natuuronderzoekers, Cuvier, Hauy, Geoffroy St. Hilaire enz. dagelijksch om-

gang had. In 1806 werd hij tot hoogleeraar in de zoologie en anatomie aan de universiteit te Landshut aangesteld; elf jaren betoonde hij daar als leeraar en tevens als schrijver, eene buitengewone werkzaamheid. Zijne *Zoologie* (Landshut 3 dln., 1808—1810), zijne *Anatomie des Fischherzens* (aldaar 1809) en zijne onderzoekingen over het zamenstel der Straaldieren, welke laatsten door het Fransche Instituut met eenen prijs van 3000 frs. bekroond werden, schonken hem eenen Europeeschen roem, die nog vermeerderde, toen hij in 1813 de *Anatomie der kopflosen Missgeburten* en in 1816 zijne *Anatomie und Bildungsgeschichte des Gehirns im Foetus des Menschen, nebst einer vergleichenden Darstellung des Hirnbaues in den Thieren* (Neurenberg 4 dln. met 7 platen) uitgaf, twee werken, die tot heden nog door geene anderen op dat gebied overtroffen zijn. In het laatstgenoemde jaar werd T. tot hoogleeraar in de zoologie, anatomie en physiologie aan de universiteit van Heidelberg aangesteld, waar hij voortdurend een zeer groot aantal hoorders uit alle Duitsche en vele aangrenzende landen had. Onder zijne later uitgegeven werken, die allen van de uitstekende zelfstandigheid en naauwkeurigheid zijner nasporingen getuigen, moeten vooral genoemd worden zijne *Allgemeine Physiologie* (1830), *Tabulae nervorum uteri* (Heidelberg 1822), *Tabulae arteriarum corporis humani* (Carlsruhe 1822) en het geschrift *das Hirn des Negers, verglichen mit dem des Europäers* (1836), welk laatste ook door politisch-sociale gevolgtrekkingen, die er uit te maken zijn, van veel gewigt is. Met G. Reinhold en L. C. Treviranus gaf hij een *Zeitschrift für Physiologie* uit.

In 1850 nam T. zijn ontslag en woonde sedert te Frankfort aan den Mein en later te Munchen, waar hij zich voortdurend met zijne geliefkoosde studiën bezig hield. Hij overleed in de laatstgemelde stad den 22sten Januarij 1861.

TIEDGE (Christoph August), Duitsch dichter, werd den 14den December 1752 te Gardelegen in het hertogdom Maagdeburg, alwaar zijn vader destijds rector was, geboren. Hij studeerde in de regtsgeleerdheid te Halle, werd eerst secretaris van een landraadscollegium te Maagdeburg, daarna in 1781 huisonderwijzer, en had daardoor tijd en gelegenheid om zich op de zeer door hem geliefkoosde poëzij toe te leggen. In 1788 noodigde hem Gleim naar Halberstadt; vervolgens werd hij secretaris bij den domheer von Stedern, en later huis- en reisgenoot van zijne vriendin, mevrouw von der Recke. In deze betrekking kon hij aan zijne zucht tot reizen voldoen, en bezocht achtervolgens Duitschland, Zwitserland en Italië. Zijn voornaamste werk is de *Urania* in 6 zangen (Halle 1801 en 1814), door hem *ein lyrisch-didaktisches Gedicht* genoemd. Het oogmerk van dit stuk is, de twijfelingen tegen Gods bestaan en Voorzienigheid en de onsterfelijkheid der ziel op te lossen, en aldus het altaar van Urania of de hemelsche Muze op te rigten. Buitendien heeft T. nog *Elegiën en Mengeldichten* geschreven (Halle 1803 en 1807, 2 dln.), alsmede het leerdicht de *Frauenspiegel*, (1807), en eene verzameling van liederen: *Alexis und Ida* (Halle 1812); ook verscheidene liederen op den val van Napoleon (*Ruthenia Borussia* 1814). Deze beroemde dichter overleed den 8sten Maart 1841. T.'s verzen zijn zacht, liefelijk en beschaafd, doch klimmen zelden tot het stoute en verhevene op. Ook in de taal beminde hij bij voorkeur het zachte; dit geldt nogtans niet dan met uitzonderingen. Onder zijne beste stukken zal men aan de beschrijving van den *Sterrenhemel* zeker geene verhevenheid ontzeggen; maar zekere onbepaaldheid van uitdrukking, hetgeen de Duitschers *Helldunkel* noemen en wel eens voor eene schoonheid willen doen doorgaan, schoon het geheel naar het gebruik van ijdele klanken voert, ontsiert ook hier en daar dit voortbrengsel van T.'s dichtvermogen. Door zijnen vriend Eberhard werden *Al zijne werken* gezamenlijk uitgegeven (8 dln. Halle 1823—1829). Zie voorts: *Tiedge's Leben und Nachlass*, uitgegeven door Falkenstein (4 dln. Leipzig 1841) en Eberhard, *Blicke in Tiedge's und in Elisa's Leben* (Berlijn 1844).

TIEFTRUNK (Johann Heinrich), in 1760 te Oeftenhaven, volgens anderen te Stove bij Rostock geboren, was een' tijd lang prediker en rector der stadsschool te Joachimsthal in de Ukermark en sedert 1792 gewoon hoogleeraar in de philosophie aan de universiteit te Halle, alwaar hij den 7den October 1837 overleed. Hij behandelde eerst voornamelijk godsdienstige onderwerpen, omvatte naderhand het gansche gebied der wijsbegeerte, en bewerkte dit geheel in den geest der critische methode van Kant, wiens *Vermischte Schriften* hij met eene lange voorrede voorzien, in drie deelen uitgaf (Halle 1799, 8°.). Onder zijne eigene werken zijn het meest belangrijk: *Einzig möglicher Zweck Jesu, aus dem Grundgesetze der Religion entwickelt* (Berlijn 1789, 2de uitg. 1793, 8°.); *Versuch einer Kritik der Religion und aller religiosen Dogmatik mit besondrer Rücksicht auf das Christenthum* (Berlijn 1790, 8°.); *Censur des christlich-protestantischen Lehrbegriffs nach den Principien der Religionskritik* (Berlijn 1794, 3 dln. 8°.); *Die Mündigkeit der Religion* (Berlijn 1800, 2 dln. 8°.); *Grundriss der Logik* (Halle 1801, 8°.); *Philosophische Untersuchungen über die Tugendlehre, zur Erläuterung und Beurtheilung der metaphysischen Anfangsgründe der Tugendlehre von Kant* (Halle 1805, 2 dln. 8°.); *Das Weltall nach menschlicher Ansicht; Einleitung und Grundlage zu einer Philosophie der Natur* (1ste deel Halle 1821, 8°.); *Die Denklehre im rein deutschen Gewande* enz. (Halle en Leipzig 1825—1827, 2 dln. 8°.). Ook heeft T. vele kleinere opstellen van wijsgeerigen aard in tijdschriften doen opnemen. T. was een der ijverigste aanhangers van de Kantiaansche wijsbegeerte in den lateren tijd.

TIEL, eene stad aan den regter oever der Waal in de Nederlandsche provincie Gelderland, ligt in eene vlakke en vruchtbare streek en drijft een' levendigen handel in de producten van den omtrek. Zeer druk bezocht worden de markten der stad, waar granen, allerlei vruchten, aardappelen, gevogelte en andere levensmiddelen in groote hoeveelheid worden aangevoerd. Tot de voorname gebouwen behooren een stadhuis, twee Hervormde kerken, waarvan de kleinste ook door de Evangelisch-Lutherschen gebruikt wordt, eene R. Catholieke kerk, eene synagoge, een weeshuis en een oude mannen- en vrouwenhuis. Nevens eene Latijnsche school vindt men er vele andere inrigtingen van onderwijs. Nabij de stad houden velen zich met den landbouw bezig. Er zijn eene bierbrouwerij, eene fabriek van landbouwwerktuigen, twee leerlooijerijen en andere industriële ondernemingen. De stad telde in 1860 ruim 7,000 inwoners.

T. wordt reeds in de Vde eeuw vermeld en geraakte in de middeleeuwen door den handel tot een' hoogen trap van bloei. Tot in het begin der XIde eeuw had het veel van de invallen der Noormannen te lijden en later van allerlei binnenlandsche oorlogen. Geruimen tijd was het een twistappel tusschen de hertogen van Braband en Gelder, tot dat het in 1334 voor goed aan den laatsten kwam. Meermalen werd de stad door zware branden geteisterd en ten deele vernield. Zij schaarde zich in 1579 aan de zijde van den prins van Oranje, werd in 1672 een' tijd lang door de Franschen bezet, was in 1787 het tooneel van ernstige volksbewegingen, viel in Januarij 1795 den Franschen in handen en wierp in December 1813 met hulp der Pruissen het Fransche juk af. T. was de geboorteplaats van Lambert Hendriks, meer bekend onder den naam van Mooi Lambert, en van den generaal Chassé.

TIENDEN (*Decimae*) zijn eene opbrengst in natura, welke reeds onder de Joodsche wetgeving, ten behoeve der priesterkaste, de Leviten, van *land* en *vee* geheven werd, op grond dat hun, als gewijd aan de eeredienst, geene eigene bezittingen waren toegedeeld. Later heeft de Christelijke geestelijkheid evenzeer aanspraak op de T. gemaakt, eerst onder bedwang van kerkelijke, naderhand ook van wereldlijke wetten. Niettemin bleef men zich op vele plaatsen tegen de tiendheffing verzetten, hetgeen meermaals onlusten veroorzaakte en ten gevolge had, dat vooral in Duitschland veel grond tiendvrij geworden is. Door uitgifte van land of afstand, zijn vele kerkelijke T. aan wereldlijke personen gekomen, zoo als zij dan ook nog hier te lande bestaan, waar de zoogenaamde *groote en smalle Tiend* van alle veldvruchten en de *krijtende Tiend* van de vruchten van het vee geheven worden. Sedert de omwenteling zijn in Frankrijk de T. afgeschaft. In Ierland verwekt de heffing daarvan, ten behoeve der bedienaars van de heerschende kerkdienst, bij de grootendeels R. Catholieke bevolking, veel tegenstand en niet zelden misdaden.

De achtste titel van het tweede boek van het Burgerlijk Wetboek behelst bepalingen omtrent grondrenten en T. Bekend zijn de pogingen, vooral in den laatsten tijd aangewend, om de T., die ongetwijfeld aan de ontwikkeling van den landbouw in den weg staan, algemeen afkoopbaar te stellen. De heer Sloet tot Oldhuis vooral, destijds lid van de tweede kamer der staten-gene-

raal, beeft onderscheidene pogingen in het werk gesteld om tot die afschaffing te komen. Zijne voorstellen daartoe zijn door de tweede kamer *aangenomen*, doch door de eerste *verworpen*. Geen beter lot onderging aldaar eene door de regering ingediende voordragt, door den minister van justitie Olivier verdedigd.

TIENMANNEN. (Zie *Decemviri*).

TIEPOLO (GIOVANNI BATTISTA), schilder, geboren te Venetië in 1693, was achtereenvolgens leerling van G. Lazzrini en Franchesini en de laatste Venetiaansche schilder, wiens naam beroemd geworden is. In zijne beste werken vertoont zich de invloed van Paolo Veroneze, althans in de draperiën en de locale kleur. Kunstcritici verwijten hem echter eene overdreven zucht naar sterke tegenstellingen; Lanzi daarentegen meent, dat hij juist daaraan zijn voorbeeldeloos effect te danken had. De werken van dezen kunstenaar zijn talrijk en algemeen verspreid. In Milaan en Brescia vindt men onderscheidene fresco's van zijne hand. In 1750 werd deze kunstenaar naar Würzburg geroepen, waar hij in het bisschoppelijk paleis een groot plafond en in de keizerzaal eene allegorische voorstelling van het huwelijk des keizers Frederik Barberossa schilderde. In 1733 te Venetië teruggekeerd, schilderde hij er zijn gastmaal van Antonius en Cleopatra, en onderscheidene andere groote werken. In 1763 door koning Karel den III^den naar Madrid ontboden, versierde hij het nieuwe paleis met talrijke allegoriën en overleed aldaar in 1770. P. Monaco e. a. hebben naar zijne werken gegraveerd.

TIERCÉ is een term in de heraldie, beteekenende dat het wapenschild in drie deelen gedeeld is, welke van verschillend metaal en kleur zijn. Deelen twee verticale lijnen het schild in drie gelijke deelen, zoo heet het *T. en pal* of *tiercé parti* (voorbeeld: de familie Enzesdorff in Oostenrijk voert: *tiercé en pal, d'or, de sable et d'argent*). Is het schild doorsneden door twee horizontale lijnen, zoo heet het *T. en fasce* of *Tiercé coupé*; door twee lijnen van den regter bovenhoek naar den linker benedenhoek *Tiercé en bande*, en voor het omgekeerde *Tiercé en barre*. Ook zegt men *Tiercé en pairle*, indien drie lijnen uit de zijden in den *Coeur de l'écu* bijeenkomen, *Tiercé en chevron*, wanneer het schild een' keper draagt en het veld zelf van tweederlei metaal of kleur is.

TIERCEFEUILLE (in de Engelsche heraldie *Trefoil*) is een term in de wapenkunde, waarmede drie puntige klaverblaadjes zonder steel aangeduid worden.

TIERCES noemt men in de wapenkunde drie onder elkander geplaatste zeer smalle fasces of liever burelles, welke gezamenlijk slechts de ruimte beslaan, die eene fasce inneemt. T. zijn uiterst zeldzaam. Ardres voerde: *d'azur à trois tierces* (dus 6 balkjes) *d'or, au chef du même* en Tiercelen, waarschijnlijk in toespeling op zijnen naam: *d'argent à deux tierces d'azur en sautoir, accompagnées de quatre merlettes de sable.*

TIFLIS, hoofdstad van het Russische gouvernement van dien naam, vroeger van het koningrijk Georgië, zetel van den gouverneur en van eenen Armenischen aartsbisschop, Tataarschen Effendi en den patriarch en metropoliet van Georgië, ligt aan den voet van eenen berg aan de rivier de Kur, is met muren omringd, en bestaat, behalve de op den top des bergs gelegene vesting, uit drie deelen, de eigenlijke stad Kala, en de drie voorsteden Garethubani, Isam en Awlabari. Zij heeft drie poorten en is slecht aangelegd, doch het paleis des gouverneurs, benevens de openbare gebouwen zijn reeds eenigzins in den Europeeschen smaak ingerigt, en men heeft allengs de naauwe straten geregeld en de gebouwen der bijzondere personen naar eene betere bouworde veranderd, tot hetwelk de door den keizer aangestelde Nederlandsche architect en beeldhouwer J. Camberlain veel toebragt. De stad heeft 15 Grieksche en 23 Armenische kerken, waarvan Sion onder de eersten de voornaamste is; twee R. Catholieke kerken, eene moskee, een Franciscaner klooster, eene zendelingsinrigting, een hospitaal met eenen botanischen tuin, eene school voor jonge Georgiërs uit den adel, eene boekerij en een kabinet van naturaliën, vele gebouwen van de kroon, de munt voor geheel Georgië en 30,000 inwoners. Onder de nijverheids-inrigtingen munten de tapijtfabrieken en die van linnen en wollen stoffen uit. Men vindt er geheele straten, bewoond door schoenmakers, anderen door smeden. Ook zijn er zilversmeden, geweermakers en zwaardvegers. Er is eene zoutkeet voor het zout, dat in den omtrek gegraven wordt. De bazaar bevat meer dan 1000 winkels, doch is naauw; hij geeft toegang naar verscheidene karavanseras, die allen ruime plaatsen hebben, en waar Perzen, Turken en Armeniërs handel drijven, gelijk de Georgiërs in den bazaar doen. De handel bepaalt zich voornamelijk tot Perzië en Turkije, en T. kon zeer gemakkelijk de stapelplaats voor alle Perzische en Turksche waren worden. Deze stad is beroemd door hare warme baden, die buiten haar, eene soort van voorstad vormen, en waarvan er 10 in grotten liggen, in welke het zwavelachtige kokende water ontspringt. De meesten zijn nog met marmer bekleed en met marmeren bekkens voorzien. In de Kur zijn eenige eilanden, die met boomgaarden bedekt zijn, en bij het klooster Lupdsh-Monasteri is de algemeene begraafplaats.

TIGER of TIGRIS, groote rivier in westelijk Azië, ontspringt in het Armenische Taurusgebergte ten noordwesten van Diarbekir, doorstroomt geheel Koerdestan van het noorden naar het zuiden, stroomt langs Mossoel, doorsnijdt het gebergte even boven Tekrit, scheidt het oude Assyrië van Mesopotamië, nadert den Euphraat digt bij Bagdad tot op 2¼ mijl afstands, loopt dan meer dan 20 mijlen lang met dezen stroom evenwijdig en vereenigt zich met hem bij Korneh, van waar de zamengevloeide wateren nog 30 mijlen ver zuidoostelijk stroomen om zich eindelijk door verschillende armen in de Perzische golf te storten. Bij Mossoel wordt de T. bevaarbaar; hij staat door kanalen met den Euphraat (zie *Euphraat*) in gemeenschap en overstroomt jaarlijks zijne oevers gelijk deze. Het zuidelijke deel van het land, dat hij vruchtbaar maakt, was eenmaal de zetel van beschaving, kunsten en weelde, maar tegenwoordig zijn zijne oevers schaars bevolkt, zoo men de steden Diarbekir, Mossoel en Bagdad uitzondert, en worden slechts door Koerdische nomaden bewoond.

TIGRANES is de naam, dien oudtijds vele koningen van Armenië droegen. Een hunner, die in de laatste eeuw v. Chr. regeerde, onderscheidde zich door zijne magt, en door de hulp, welke hij aan zijnen schoonzoon Mithridates, koning van Pontus, verleende, bij diens oorlogen met de Romeinen. Het noorden van Syrië en Cappadocië hadden zich deels vrijwillig, deels gedwongen, aan T. onderworpen, toen hij met de Romeinen in aanraking kwam, doordien hij geweigerd had Mithridates, die tot hem gevlugt was, aan den Romeinschen veldheer Lucullus uit te leveren. T. werd 69 jaren v. Chr. door de Romeinen geslagen, doch niet tot onderwerping gebragt, en was in een' binnenlandschen strijd met zijne zonen gewikkeld, toen Pompejus de taak van Lucullus kwam opvatten. T. werd in Artaxata belegerd en moest zich onderwerpen, doch behield een deel van zijn gebied, maakte zijne overwinnaars tot zijne beschermers en regeerde zijn land in vrede, totdat hij 60 jaren v. Chr. overleed. Zijn zoon, met wien hij in onmin had geleefd, was niet tevreden geweest met de landstreek Sophene, hem door de Romeinen toegewezen, werd door Pompejus gevangen genomen en in zegepraal medegevoerd. Twee jaren na zijns vaders dood, werd hij bevrijd. In het begin der V^de eeuw regeerde er nog een vorst van denzelfden naam, toen Armenië zich aan de Perzen moest overgeven.

TIGURINERS, een dapper Keltisch volk, waarvan ons Caesar verhaalt in zijne geschiedenis van den oorlog in Gallië; men wil dat de *Pagus Tigurinus* of het land der T. om het tegenwoordige Zurich (in het Latijn *Turicum*) lag, anderen evenwel spreken dit tegen. In het jaar 107 v. Chr. vielen zij in het gebied der Allobrogen, versloegen en doodden den Romeinschen consul Lucius Cassius Longinus, die hen van daar verdrijven wilde. Later werden zij evenwel door Marius en Catulus overwonnen.

TIJD is de maat der during van alle gebeurtenissen en voorstellingen, geregeld volgens den loop der hemellichten. Zonder waarneming van dezen loop zou men wel een denkbeeld kunnen hebben van tijdsverloop tusschen het eene en het andere, maar men zou die opvolging tusschen het eene en het andere niet kunnen meten, daar het gansch willekeurig en onzeker is, de beoordeeling van dat tijdsverloop te laten aankomen op eigen voorstelling. Hetzelfde tijdsverloop schijnt kort aan den een, lang aan den ander, naarmate hij een toekomstig tijdstip ver of nabij wenscht; de verschijnselen der planten- en dierenwereld geven wel een denkbeeld van geregeld tijdsverloop, maar men

heeft noch eenen maatstaf om het met juistheid te meten, noch een middel om het met naauwkeurigheid te verdeelen, dan door middel van het waarnemen der bewegingen, 't zij schijnbare of wezenlijke, aan den sterrenhemel (Zie *Dag* en *Jaar*). Deze alleen, maar ook deze volkomen, verschaffen ons een van subjective voorstellingen onafhankelijk hulpmiddel om de maat der during van alles te leeren kennen, en derhalve te beoordeelen, welke de betrekking zij tusschen het verledene, het tegenwoordige en het toekomende. Zie voorts ook *Ruimte en Tijd*.

TIJD (Middelbare en Ware). (Zie *Tijdsvereffening*).

TIJDELOOS (*Colchicum*). Dit plantengeslacht behoort tot de natuurlijke familie der Tijdeloozen (*Colchiceae*), volgens het sexuële stelsel tot de 3de orde der 6de klasse (*Hexandria Trigynia*). Het bloemdek is trechtervormig, met eene zeer lange buis, op welker binnenste oppervlakte de meeldraden zijn ingeplant. Stijlen, 3 in getal, zeer lang; zaaddoos driehoekig opgeslagen; zaden kogelrond met eene glanzende, gestippelde zaadhuid. De Tijdeloozen komen ten opzigte van den bouw der bloemen, in vele opzigten met de Lelieachtigen overeen (Zie *Lelie*), doch onderscheiden zich daarvan onder anderen doordien de zaaddoos niet hok-, maar schotverbrekend openspringt (dat is zoodanig, dat zij zich weder in de 3 vruchtbladen splitst, waaruit zij oorspronkelijk ontstond).

Schijnbaar dragen de tot dit geslacht behoorende soorten eerst vrucht en dan bloemen, 't geen aan eene omkeering in de opvolging van de levenstijdperken bij die planten zou doen denken. Zij ontleenden hieraan hunnen naam van T. De zaak is echter deze: de T. bloeit in het najaar en draagt in het voorjaar vrucht, op eenen tijd, dat de meeste andere bolgewassen met hunne bloemen prijken. Bovendien ontwikkelen bij de T. de bladen zich eerst na den bloeitijd en zijn dus het volkomenst tegen het rijp worden der vruchten, een tijdperk, waarin zij bij de meeste andere planten reeds half verdord zijn of afvallen.

In onze Flora wordt dit geslacht vertegenwoordigd door de Herfst-Tijdeloos (*Colchicum autumnale*). Deze plant heeft een' vleezigen bol, die slechts door één bruinen rok omgeven is, 2—3 palm lange en 2—4 duim breede langwerpig-lancetvormige bladen en roode, trechtervormige, van eene zeer lange buis voorziene bloemen. De laatsten komen ten getalo van 1—3 uit eenen koker van vliezige scheden te voorschijn, zijn 6-slippig en verbergen 6 meeldraden met beweegelijke helmknoppen, die op de grens tusschen de bloembuis en den bloemzoom zijn ingeplant, en één stamper. De eijerstok van dezen stamper is verborgen in den bol, door welks schijf hij gedragen wordt, en gaat naar boven in 3 vrije stijlen over, welke ieder in een' donzigen stempel eindigen. De in Mei of Junij rijpende, tusschen bladen verscholene doosvruchten bereiken de grootte van eene okkernoot, springen schotverbrekend open en bevatten vele bruine zaden.

Als sierplant gekweekt, bloeit de Herfst-Tijdeloos even als andere bolgewassen in het voorjaar, hoofdzakelijk het gevolg, dat men de bollen na den bloeitijd uit den grond haalt en dus het tot rijpheid komen der vrucht belet.

In de geneeskunde worden het zaad en de wortel van deze plant, die *Colchicine* bevatten, bij verschillende ziektetoestanden gebezigd, vooral bij slepend rheumatismus en jicht, en bij lijdelijke weizucht als pisdrijvend middel. B.

TIJDMETERS DER OUDEN. Werktuigen tot het aanwijzen van onderdeelen van den dag (zie *Uur*) vond men alleen bij die Oostersche volken, welke zich op de sterrekunde toelegden. De oudst bekenden zijn de zonnewijzers (zie *Zonnewijzer*). Doch daar deze noch bij beschaduwde lucht, noch bij nacht, noch in huis konden dienen, vonden waarschijnlijk de oude Aegyptenaars de wateruurwerken uit, bij de Grieken *clepsydra* genoemd, een werktuig, waarin het water heimelijk wegloopt. Deze bernsteen, even als de veel later, misschien door monniken in de middeleeuwen, uitgevonden zandloopers, op het beginsel van den tijd af te meten door het van lieverlede overloopen van het eene vat in het andere, het dalen van de oppervlakte des waters in het vat waar het vocht uitloopt, en het rijzen in dat waarin het overgaat. De Grieken, die deze werktuigen verbeterden en verfraaiden, bezaten hen ook met eene soort van slagwerk; Caesilius namelijk vond in de IIIde eeuw v. Chr. uit om er eenen toestel mede te verbinden, die kleine kogeltjes bij het einde van ieder uur in een metalen bekken liet vallen. Doch daar wij aangaande al dergelijke werktuigen slechts hier en daar enkele aanduidingen, doch geene beschrijvingen in de schriften der Ouden aantreffen, kunnen wij de zamenstelling niet naauwkeurig ontvouwen. Al wat over de zonnewijzers der Ouden te zeggen is vindt men bij van Beeck Calcoen, *De horologiis veterum sciothericis* (Amsterdam 1797).

TIJDREKENKUNDE is de wetenschap, welke handelt over de verschillende wijzen waarop men den tijd verdeeld heeft, alsmede over de onderscheidene jaartellingen waarvan men gebruik heeft gemaakt en nog maakt, om den tijd der gebeurtenissen te bepalen en aan te teekenen, gelijk mede over de hulpmiddelen, van welke men zich bedient om bepaalde tijdpunten aan te duiden. Hare taak is derhalve: *vooreerst*, eene aanwijzing te geven van de middelen door welke de tijd wordt afgemeten, het begin en einde, den duur, de verdeeling van den dag, de maand en het jaar, den middelbaren en waren tijd, de middelen om het burgerlijke jaar niet te doen afwijken van het sterrekundige, met al wat daartoe behoort; *ten tweede*, de verklaring en het gebruik der zoogenoemde chronologische cirkels, als: zonnecirkel, zondagsletter, guldengetal, epacta en indictie (zie die artikels); *ten derde* de aanwijzing van bepaalde tijdstippen, met name de berekening der verplaatsbare feestdagen; *ten vierde* de verklaring der verschillende jaartellingen of cycli, die men bij geschiedschrijvers aantreft of die nog tegenwoordig in gebruik zijn.

Daar voor de aanwijzing van sommigen der laatst aangeduide cycli elders in dit werk geene geschikte plaats is, laten wij de voornaamsten hier volgen.

De jaartelling: na de schepping der wereld, is hoogst onzeker, daar die berekening uit het boek Genesis niet met eenige zekerheid kan worden afgeleid; zelfs niet het tijdstip der schepping van den mensch, om redenen, welke het hier de plaats niet is te ontvouwen. Deze jaartelling is dan ook weinig meer in gebruik; de vrijmetselaars bedienen er zich nog van, door aan te nemen dat Christus geboren is 4000 jaren na de schepping.

De Olympiaden (zie *Olympiade*).

De stichting van Rome, die ondersteld wordt 753 jaren voor de geboorte van Chr. te hebben plaats gehad; eene onderstelling, die gansch niet boven bedenking is. De Romeinsche geschiedschrijvers bedienden er zich van, schrijvende: het jaar A(*b*) U(*rbe*) C(*ondita*) — het jaar na de stichting der stad.

De jaartelling van Nebonassar, of de stichting van Babylon (zie *Nabonassar*).

De dood van Alexander den Grooten, eene berekening bij sommige oude sterrekundigen in gebruik. Zij stelden die gebeurtenis daarbij op den eersten dag van de Aegyptische maand Thoth, in het eerste jaar der 114de olympiade, overeenkomende met den 12den November 323 v. Chr.

De Grieksche jaartelling of die der Seleuciden (zie *Seleuciden*).

De Christelijke jaartelling. Zij begint met Christus' geboorte en is, naar het schijnt, eerst in de VIde eeuw in gebruik gekomen door den ijver van Dionysius Scyta, bijgenaamd de Kleine. Deze ging daarbij uit van de onderstelling, dat Jezus geboren is 753 jaren na de stichting van Rome. Doch latere historische onderzoekingen hebben deze onderstelling voor 't minst zeer verdacht gemaakt en heeft de geboorte des Zaligmakers eenige jaren vroeger doen stellen. Bij de onzekerheid der uitlegging van de aanteekening nopens het stadhouderschap van Cyrenius of Quirinius (Luk. II: 2), die deze waardigheid eerst aanvaardde na den dood van den tijdens Jezus' geboorte nog levenden Herodes, heeft men onderscheidene wegen ingeslagen om althans het jaar van Chr.' geboorte te bepalen. Men mag het er voor houden, dat die gebeurtenis in het jaar 750 na de stichting van Rome (volgens de aangenomen tijdsbepaling daarvan) heeft plaats gehad, zoodat onze tijdrekening 3 of 4 jaren te weinig telt.

Over de Mohammedaansche T. zie *Hedschra*; en voorts over dit geheele onderwerp: het groote werk *l'Art de vérifier les dates*, waarvan vele uitgaven bestaan, en Sluyters, *Handboek der Tijdrekenkunde* (Amsterdam 1852).

TIJDSVEREFFENING. Dat de lengte van den eenen dag niet volmaakt gelijk is aan die van den anderen (zie *Dag*), heeft twee oorzaken: 1°. dat de aarde niet in eene cirkelvormige, maar in eene elliptische baan om de zon loopt; 2°. dat het vlak van die

baan eenen boek maakte met dat van den aequator der aarde, met andere woorden dat deze beide vlakken ten opzigte van elkander eene helling hebben.

Wat het *eerste* betreft: de ware beweging der aarde in hare baan vertoont zich voor het oog in den vorm eener schijnbare van de zon langs de ecliptica (zie *Ecliptica*). Daar nu de snelheid der aarde grooter is in en nabij haar perihelium dan in haar aphelium (zie *Apsiden*), schijnt het dat de zon in het eerste geval sneller, in het laatste langzamer aan den hemel voortloopt. Uit deze oneenparigheid van beweging volgt, dat indien men elken dag, d. i. den tijd tusschen de eene culminatie der zon en de andere, afzonderlijk in 24 uren zou verdeelen, die uren op alle tijden des jaars niet dezelfde lengte zouden hebben, en dat, zoo men aan de uren eene onveranderlijke lengte geeft, de *ware* tijd, d. i. die tijd welke onmiddellijk door eenen zonnewijzer wordt aangewezen, niet altijd in overeenstemming kan zijn met een horologie, welks uren allen even lang zijn. Daar echter dit laatste in het burgerlijke leven, en ook in de sterrekundige wetenschap, een volstrekt vereischte is, heeft men zich eene denkbeeldige zon voorgesteld, die met dezelfde snelheid als de gemiddelde der wezenlijke zon, maar met die gemiddelde snelheid eenparig, haren loop aan den hemel volbrengt. Ten gevolge van de oneenparigheid der beweging van de ware zon zal die denkbeeldige haar nu eens vooruitloopen, dan achter haar terugblijven, maar na verloop van een jaar zullen beiden weder volmaakt hetzelfde punt aan den hemel innemen. Den tijd, die door de denkbeeldige zon, of wat hetzelfde is door een juist loopend uurwerk wordt aangegeven, noemt men den *middelbaren* tijd, en het verschil nu tusschen den waren en den middelbaren tijd noemt men T.

Ten tweede. Uit het art. *Dag* kan men gemakkelijk afleiden, dat de lengte van den zonnedag gelijk is aan die van den sterredag, vermeerderd met den tijd, dien het boogje, hetwelk de zon in eenen dag aflegt, noodig heeft om door den meridiaan te gaan. Dit boogje heeft daartoe echter niet altijd evenveel tijd noodig, dewijl de zon in de ecliptica en dus in eene ellips, hellende op het vlak van den aequator, loopt. Dien ten gevolge verandert de afstand der zon van den aequator dagelijks. Komt zij digter aan de pool, met andere woorden verwijdert zij zich van den aequator, dan beschrijft zij, in haren schijnbaren loop ten gevolge van de aswenteling der aarde, eenen kleineren parallelcirkel. „Legt", aldus verklaart de hoogleeraar Kaiser het zeer duidelijk (*De sterrenhemel*, dl. II, blz. 92), „de zon elken dag eenen boog van dezelfde lengte af; dan zal die boog grooter zijn met betrekking tot de parallel der zon, naarmate zij digter bij de pool staat, en daar de geheele parallel der zon altoos juist in 24 uren den meridiaan voorbijgaat, zal het genoemde boogje meer tijd noodig hebben om den meridiaan voorbij te gaan, naarmate de zon digter bij de pool staat. Daarenboven zal dat boogje niet altoos denzelfden stand met betrekking tot den meridiaan hebben. Willen wij ons daarvan overtuigen, trekken wij dan slechts op eenen kogel twee (groote) cirkels die den aequator en de ecliptica voorstellen, en trekken wij door de pool des aequators verschillende cirkels, die de verschillende standen voorstellen, welke de meridiaan, bij de dagelijksche wenteling des hemels, met betrekking tot den aequator en de ecliptica kan aannemen. Wij zullen dan zien dat de meridiaan loodregt staat op het deel der ecliptica in zijne nabijheid gelegen, als hij die in een der punten treft, welke zoover mogelijk van den aequator verwijderd, en dus zoo digt bij de polen als mogelijk is, gelegen zijn, en dat de meridiaan den meestmogelijken schuinschen stand met betrekking tot het deel der ecliptica in zijne nabijheid gelegen aanneemt, als hij die in een der nachteveningpunten treft. Gaat nu de zon door den meridiaan, ten tijde waarop zij haren kortsten afstand van een der polen bereikt, dan staat het boogje, dat zij dagelijks aflegt, loodregt op den meridiaan, en op den tijd, wanneer de zon zich in den aequator bevindt, staat dat boogje zoo schuins met betrekking tot den meridiaan, als het immer kan komen. Naarmate het boogje schuinscher staat met betrekking tot den meridiaan, moet het minder tijd behoeven om dien cirkel voorbij te gaan, en viel het geheel in de rigting van den meridiaan, dan zoude het, natuurlijkerwijze, in een oogenblik den meridiaan voorbij wezen, al ware het nog zoo lang. Ook om deze reden moet dus het boogje, dat de zon dagelijks aflegt, meer tijds behoeven om den meridiaan voorbij te gaan, naarmate de zon zelve digter bij de pool des hemels geplaatst is. Die tijd, gevoegd bij de lengte van eenen sterredag, bepaalt de lengte van den zonnedag," welke dus dagelijks verandert, doch zoo, dat na een jaar de vereffeningen geheel verdwijnen.

Op den eenen tijd nu kan de Zonnedag 30" langer of korter duren dan op den anderen tijd; en daar de ware zonnedagen gedurende eenen geruimen tijd, langer of korter dan de middelbare zonnedagen kunnen blijven, kan het verschil tusschen den waren en den middelbaren tijd vrij aanzienlijk worden. Het kan tot ruim 16' gaan, en daar de middelbare tijd zoo veel bij den waren tijd voor en achter kan zijn, het geheele verschil ruim een half uur bedragen, namelijk: het verschil tusschen de beide uitersten.

De ware tijd wordt, als gezegd, onmiddellijk door eenen zonnewijzer aangegeven, hoewel men ook in den laatsten tijd zonnewijzers voor den middelbaren tijd heeft uitgedacht (zie *Zonnewijzer*). Uit dien waren tijd den middelbaren te berekenen is het werk der sterrekunde. Oppervlakkig zou het dus kunnen schijnen eenvoudiger te wezen zich bij het regelen der uurwerken terstond aan den zonnewijzer te houden en dus zich van den waren tijd te bedienen; maar een juist loopend uurwerk kan niet bij den waren tijd blijven, daar het etmaal en dus ook het uur, $\frac{1}{24}$ van het etmaal, in dezen zin niet altijd even lang is. Daarom worden in ons vaderland ook alle openbare uurwerken, ten minste van plaatsen die langs de groote gemeenschap liggen, naar den middelbaren tijd geregeld. Daar men echter van tijd tot tijd den gang van het uurwerk met den loop der zon, met andere woorden: den middelbaren met den waren tijd door middel van eenen zonnewijzer wenscht te vergelijken, volgt hier een tafeltje, dat voor elken dag van het jaar aanwijst, hoe laat het op een den middelbaren tijd aanwijzend uurwerk zijn moet op het oogenblik, dat de zon door den meridiaan gaat en het dus 12 uur ware tijd is.

Januarij	1, 2	12 u. 4'		13—17	12 u. 0'
	3, 4	12 u. 5'		18—22	12 u. 1'
	5, 6	12 u. 6'		23—26	12 u. 2'
	7—9	12 u. 7		27—30	12 u. 3'
	10, 11	12 u. 8'	Julij	1	12 u. 3'
	12—14	12 u. 9'		2—7	12 u. 4'
	15—17	12 u. 10		8—14	12 u. 5'
	18—20	12 u. 11'		15—31	12 u. 6'
	21—24	12 u. 12'	Augustus	1—7	12 u. 6
	25—29	12 u. 13		8—13	12 u. 5'
	30, 31	12 u. 14		14—18	12 u. 4'
Februarij	1—6	12 u. 14		19—23	12 u. 3'
	7—14	12 u. 15'		24—27	12 u. 2'
	15—24	12 u. 14		28—30	12 u. 1
	24—29	12 u. 13'		31	12 u. 0'
Maart	1	12 u. 13'	September	1, 2	12 u. 0'
	2—6	12 u. 12'		3—5	11 u. 59'
	7—10	12 u. 11'		6—8	11 u. 58'
	11—14	12 u. 10'		9—11	11 u. 57'
	15—17	12 u. 9'		12—14	11 u. 56'
	18—20	12 u. 8'		15—17	11 u. 55'
	21—24	12 u. 7'		18, 19	11 u. 54'
	25—27	12 u. 6'		20—22	11 u. 53
	28—30	12 u. 5'		23—25	11 u. 52'
	31	12 u. 4'		26—28	11 u. 51'
April	1, 2	12 u. 4		29, 30	11 u. 50'
	3—6	12 u. 3'	October	1	11 u. 50'
	7—9	12 u. 2'		2—5	11 u. 49'
	10—13	12 u. 1'		6—8	11 u. 48'
	14—16	12 u. 0'		9—12	11 u. 47'
	17—21	11 u. 59'		13—17	11 u. 46'
	22—26	11 u. 58'		19—22	11 u. 45'
	27—30	11 u. 57'		23—31	11 u. 44'
Mei	1—4	11 u. 57'	November	1—13	11 u. 44'
	5—24	11 u. 56'		14—18	11 u. 45
	25—31	11 u. 57'		19—22	11 u. 46'
Junij	1, 2	11 u. 57'		23—26	11 u. 47'
	3—7	11 u. 58		27—29	11 u. 48'
	8—12	11 u. 59'		30	11 u. 49'

December	1	11 u. 49′	December	18, 19	11 u. 57′
	2—4	11 u. 50′		20, 21	11 u. 58′
	5, 6	11 u. 51′		22, 23	11 u. 59′
	7—9	11 u. 52′		24, 25	12 u. 0′
	10, 11	11 u. 53′		26, 27	12 u. 1′
	12, 13	11 u. 54′		28, 29	12 u. 2′
	14, 15	11 u. 55′		30, 31	12 u. 3′
	16, 17	11 u. 56′			

TIJDVERS noemt men die dichtregelen, welke zoo zijn ingerigt, dat, wanneer men de daarin voorkomende letters C, D, I, L, M, V en X als Romeinsche cijfers (zie *Cijfers*) aanmerkt, deze opgeteld het jaartal aanduiden, tot welks herinnering het T. bestemd is; b. v. Vondels grafschrift door Brandt:

Hier rVst Van VonDeL, hoog beLaarD,
ApoLLo en eILn zangberg VVaarD.

De talletters te zamen leveren 1679: Vondels sterfjaar.

Dikwijls is zoodanige aanduiding van een jaartal niet vervat in een paar of meer versregels, maar in eene spreuk; gelijk het T., als meest in twee versregels (*distichon*) een *chronodistichon* heet, zoo zou men het laatste, een Chronogram, kunnen noemen eene Tijdspreuk.

Oorspronkelijk was de zaak in den gebonden en ongebonden vorm eene geest- en taalpijnigende geestigheid der rederijkers; in Noordbrabant en België vindt men ze nog wel bij feestelijke gelegenheden op chassinetten enz. uitgestald.

TIJGER. De T. (*Felis tigris*) behoort tot het geslacht der Katten in de afdeeling der Vingerloopers onder de familie der Verscheurende Zoogdieren. Men noemt hem ook wel Koningstijger om hem te beter te onderscheiden van den Luipaard, wien men somtijds verkeerdelijk den naam van T. geeft. De T. is na den leeuw de grootste der katten, ja bereikt dikwijls nagenoeg zijne lengte doch is veel smaller dan deze en schijnt in allen gevalle minder groot door het gemis aan manen. De kop is rond, met breede kaken, gewoonlijk nog met een' bakkenbaard van langere haren voorzien. Op de rugzijde is de huid roodgeel of geelrood, aan de buikzijde wit, gelijk de keel en kinnenbakken. Het roodgele gedeelte der huid is met talrijke zwarte dwarsstrepen versierd, welke bij sommige individuen nog weder door een smal roodgeel streepje in tweeën gedeeld zijn. Die de noordelijkste streken bewonen, zijn het lichtst van grondkleur.

Men treft dit verscheurende en zeer gevreesde dier in Azië aan, westelijk van het meer Aral tot oostelijk in Japan; noordelijk van de Altai en zuidelijk tot in Sumatra en Java; doch Hindostan is als het ware zijn bakermat. Hij bewoont voornamelijk digte bosschen in den omtrek van rivieren, bruit niet gelijk de leeuw wanneer hij op roof uitgaat, maar bespringt zijnen buit zonder veel geluid te maken. Ook zegt men dat hij wel op boomen klautert, doch het bekruipen is eigenlijk zijne wijze van jagen. Hij maakt vervaarlijke sprongen en zijne ligchaamskracht is schier ongeloofelijk; men heeft een' volwassen T. met een twee- of driejarig rund in den muil zonder moeite over heiningen en slooten zien springen. Twee te zamen zullen gemakkelijk den zwaarsten buffel van kant maken, en den geheelen buit door heg en struik op aanmerkelijken afstand naar een' donkeren schuilhoek slepen. Zeldzaam ontrukt men hem de prooi, zonder dat er in den beast een stuk van afgescheurd worde; meestal zijn dan keel en buik opengereten, en met het gebit of de klaauwen wonden in den nek geslagen (verg. Vrolik, *Het leven en maaksel der dieren*, dl. 1, bls. 216).

Ver van menschelijke woningen voedt de T. zich met herten en varkens, doch is hij het verblijf der menschen genaderd, dan rooft hij runderen, buffels en paarden, en zoo hij eenmaal menschenvleesch heeft gegeten, wordt hij de allergevaarlijkste vijand des menschen; zoo zelfs dat er tijgers voorgekomen zijn, die maanden achtereen zich alleen van geroofde menschen hebben gevoed. En nogtans ziet men dit wreede roofdier in de gevangenschap op den wenk des menschen kunstjes maken, ja, keizer Heliogabalus spande er voor zijnen wagen om den god Bacchus voor te stellen.

Tot op Varro's leeftijd kenden de Romeinen den T. niet; Dio Cassius evenwel en Plinius kenden hem goed. Aurelianus liet bij den triomftogt waarbij Zenobia rondgeleid werd, ook vier tijgers, eene giraffe, eenige elanden enz. vertoonen; Aritus was de eerste, die in het renperk tijgers liet dooden. In de middeneeuwen was Marco Polo de eenige, die een' T. in zijn vaderland gezien heeft. Onder de nieuweren is Bontius (1650) de eerste die zuivere berigten omtrent dit dier mededeelt.

De Engelschen in Indië en vroeger de vorsten en rijksgrooten van Hindostan jagen den T. zittende op olifanten.

TIL (SALOMON VAN) werd den 26sten December 1643 te Weesp geboren. Hij studeerde eerst te Utrecht, later, ten einde Coccejus te hooren, te Leyden, en was achtervolgens predikant te Huisduinen (1666), Rijp (1676), Medemblik (1682) en Dordrecht (hetzelfde jaar), waar hij voor eene beroeping naar Amsterdam bedankte en uit dien hoofde door de regering met de waardigheid van hoogleeraar der godgeleerdheid aan de Illustre school vereerd werd. In 1702 werd hij hoogleeraar te Leyden, waar hij den 31sten October 1741 overleed. Hij was een man van uitgebreide, veelzijdige geleerdheid en had grooten roem van kanselwelsprekendheid, in weerwil van eene moeijelijke en gebrekkige uitspraak, ten gevolge van welke hij zich aanvankelijk op de geneeskunde toelegde, waarin hij zich mede groote kunde verwierf. Met buitengewone gemakkelijkheid arbeidende, gaf hij eene menigte geschriften in het licht, uit welke blijkt, dat hij in de godgeleerde wetenschap Coccejus volgde en in het wijsgeerige een ijverig aanhanger van het Cartesianismus was. Zijne werken loopen over al de vakken die destijds gerekend werden tot de godgeleerde wetenschap te behooren. Van Isagogischen en exegetischen inhoud zijn: *Opus analyticum* (Utrecht 1720, beter Bazel 1724, 2 dln.), eene doorloopende inleidende commentaar op Heideggeri *Enchiridion biblicum; Digt-, Zang- en Speelkonst, zoo der Ouden, als bijzonder der Hebreën* (Dordrecht 1692, meermalen herdr.), zijnde eene inleiding tot de regte waardeering der Psalmen; *Inleydinge tot de prophetische schriften* (Alkmaar 1682, meermalen herdr.); *De tabernaculo Mosis* (Dordrecht 1714); *De Johannis Baptistae incarnatione* (Leyden 1710); *Eerste werelds op- en ondergang na Moses* (Dordrecht 1698, meermalen herdr.); *Het boek der Psalmen* (Dordrecht 1693, meermalen herdr.); *Commentaria analytica in varios libros propheticos* (Leyden en 's Gravenhage z. j.); *Malachias illustratus* (Leyden 1701); *Het Euangelium Matthaei* (Dordrecht 1683, menigmalen met vermeerderingen herdr.); *Commentariën op de brieven van Paulus aan de Romeinen en Philippensen* (Haarlem 1721, herhaaldelijk herdr., en in het Latijn vert. Amsterdam 1731); *Comment. in 1 Cor., Eph., Phil. et Gal.* (Amsterdam 1726, zooveel 1 *Cor.* betreft Ned. vert. Amsterdam 1731). Tot de dogmatiek behooren: *Theologiae utriusque compendium, cum naturalis tum revelatae* (Leyden 1706, Ned. vert. Dordrecht 1712); *Onderzoek des geloofs* (Dordrecht 1726). Tot de moraal: *Theologia paraclaeca* (Utrecht 1724, Ned. vert. *Plichtvermanende godgeleerdheid*, (Utrecht 1725, ald. en Amsterdam 1726). Als homileet maakte hij zich bekend door *Methodus concionandi* (Dordrecht 1665, dikwijls ook met veranderden titel, herdr., Ned. vert. *Preekorder*, Amsterdam en Rotterdam 1730), en als prediker, behalve door enkele gelegenheidsredenen, door: *Uitgeleesene predikaatsiën over uitgezochte plaatsen des O. en N. T.* (Leyden 1714, herdr. ald. 1733); *Homiliae catecheticae* (Utrecht 1714, Amsterdam 1731, Ned. vert. *Kerkelijke redevoeringen over den catechismus*, Utrecht 1725, Amsterdam 1715); *Feest- en kerkredenen* (Haarlem 1715). Apologetisch is zijn *Het voorhof der heidenen* (Amsterdam 1694, met een *Vervolg*, ald. 1696). Kerkhistorisch zijne inaugurele oratie te Leyden, *qua exitus ecclesiae reformatae ex Babylone spirituali justificatur*, in het Ned. vert. Ter bevordering van rust en vrede in de kerk schreef hij *Salems vreede* (Dordrecht 1680, dikwijls herdr.). Bovendien heeft hij de uitgave van onderscheidene belangrijke godgeleerde werken bezorgd. Van T. was niet alleen in het vaderland, maar ook door geheel het Protestantsche Europa vermaard. Van daar dan ook, dat onderscheidene zijner werken buitenslands vertaald of nagedrukt zijn. Van zijne hand bestaan ook eenige Latijnsche en Nederduitsche gedichten.

Zijn leven is in het Latijn beschreven door H. van de Wall, in eene *Praefatio* voor den boven vermelden *Commentarius de tabernaculo*. Voorts werden door Schotel, *Kerkelijk Dordrecht* dl. II. bladz. 17, aan het hoofd zijner breedvoerige bio- en bibliographie over Van T. onderscheidene schrijvers aangehaald.

TILBURG. Eene zeer uitgestrekte fabriekplaats in Noordbrabant, ongeveer midden tusschen 's Hertogenbosch en Breda, aan den straatweg tusschen die beide steden, alsmede aan de lijn Boxtel-Breda van den staatsspoorweg. Zij telt met eene menigte buitenwijken of zoogenoemde uithoeken, tot haar behoorende, omtrent 15,000 inwoners, die voor het grootste gedeelte hun bestaan vinden in de talrijke lakenweverijen en verwerijen. Men vindt er 3 R. Catholieke kerken en eene Hervormde. Merkwaardig is er het huis, eene eenvoudige burgerwoning, waar koning Willem de II[de] den 17[den] Maart 1849 overleed. Niet ver van dat huis ziet men een fraai gebouw, hetwelk deze vorst, die zich gaarne te T. ophield en er uitgestrekte ontginningen en grondbezittingen had, tot een paleis had laten bouwen, maar dat tijdens zijn overlijden nog onvoltooid was en thans bestemd is voor eene hoogere burgerschool.

TILBURG (Egidius van), schilder, werd omstreeks 1625 te Brussel geboren en schilderde herbergen, boerenkermissen, markten enz. in de manier van Teniers en somwijlen ook in die van Brouwer, wiens coloriet hij blijkbaar zocht na te volgen, ofschoon het meestal zoo helder niet is. Het museum te Dresden bezit van hem een groot stuk, een dorpsfeest voorstellende; dat te Parijs eene boerenkermis; dat te Kopenhagen drie stukken: de maaltijd van den schoenlapper, een familietafereel en eene schilderswerkplaats; dat te Gotha, een doedelzakspeler en een gebaard man met een hoed, enz. Decamps, Pilkington en andere schrijvers meenen dat er twee schilders van dezen naam zijn geweest, maar Immerseel beweert, onzes inziens te regt, dat er waarschijnlijk slechts één is geweest. Zijn sterfjaar is onbekend.

TILLEMONT (Sebastien le Nain de), te Parijs ten jare 1637 geboren, genoot zijne opleiding in de vermaarde stichting der Jansenisten te Port-Royal en leefde vervolgens voor zijne studiën te Beauvais. In 1670 naar Parijs vertrokken zette hij zijne letteroefeningen voort in vereeniging met zijnen voormaligen schoolmakker du Fossé, ontving de kerkelijke wijding, maar aanvaardde geene kerkelijke betrekking, liever verkiezende te Port-Royal voor geleerde onderzoekingen te leven. Toen echter de regering in 1679 die wijkplaats van het Jansenismus ophief, betrok hij een landgoed, Tillemont genaamd, naar hetwelk hij genoemd wordt, eenige uren ten noorden van Parijs. Hij overleed er den 10[den] Januarij 1698. Zijn hoofdwerk is *Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des VI premiers siècles* (Parijs 1693—1712, 16 dln.), een zeer belangrijk werk, dat echter meer een voorarbeid tot eene geschiedenis (gelijk het zich ook op den titel noemt) dan eene geschiedenis zelve is. Even weinig als hij het mogt voltooijen — want met het na zijnen dood uitgegevene loopt het slechts tot het jaar 513 — was dit ook het geval met zijne *Histoire des empereurs et des autres princes, qui ont règné durant les VI premiers siècles de l'église* (Parijs 1691—1738, 5 dln.).

Zie voorts Tronchay, *Idée de la vie et de l'esprit de le Nain de Tillemont* (Nancy 1706, herdr. Keulen 1711).

TILLOCH (Alexander), geboren te Glasgow den 28sten Februarij 1759, was de stichter en uitgever van het *Philosophical Magazine*, het tweede Engelsche maandwerk, geheel aan wetenschappelijke onderwerpen toegewijd, en waarin het eerste, Nicholson's *Philosophical Journal* opgenomen werd. Na eene liberale opvoeding te hebben ontvangen, en alzoo van jongs af gewoon zelf te denken, daarbij onderzoeklievend van aard, en doordrongen van vurige begeerte naar kennis, bepaalde hij zijne aandacht op de boekdrukkunst, welke hij meende, dat nog voor vele verbeteringen vatbaar was; zelf niet tot boekdrukker opgeleid, nam hij zijne toevlugt tot Foulis, drukker der Glasgowsche universiteit, en verzocht eene nieuwe bewerking te beproeven, in niets minder bestaande dan de kunst van stereotyp-drukken: de proeve gelukte, en Foulis, een zeer verstandig man, werd dermate van de mogelijkheid en uitmuntendheid daarvan overtuigd, dat hij eene vennootschap met T. aanging, om de zaak door te zetten. Zij namen er patent voor, voor Engeland en Schotland beiden, en drukten eenige kleine boekdeelen met stereotype platen. Weinige jaren later ontdekte T., dat, schoon hij de stereotypie had uitgevonden, hij een tweede uitvinder was van die kunst, die reeds omtrent vijftig jaren vroeger door Ged, een' Edinburger juwelier, was uitgeoefend. Deze omstandigheid, indien zij hem al niet van de zaak afkeerig maakte, bewerkte, dat T. er veel minder prijs op stelde; en weldra daarna Glasgow met Londen als woonplaats verwisseld hebbende, werd hij een der eigenaars van de *Star*, een avondblad: maar de afleidingen van een dagblad en de staatkundige draaikring, waarin allen die daarop betrekking hebben (een' tijd lang nam hij deel in de dagelijksche redactie) worden medegesleept, konden zijne gedachten niet van zijne geliefkoosde nasporingen aftrekken. Hij zag met leedwezen, dat, terwijl er te Londen een heir van tijdschriften bestond, er maar *één* aanwezig was, waarin de beoefenaar der wetenschappen zijne eigene ontdekkingen kon plaatsen, en waaruit hij die van anderen kon leeren kennen. T. ontwierp en begon dus het *Philosophical Magazine*, dat, hoewel er thans meer dergelijken bestaan, steeds zijn verheven karakter gehandhaafd heeft. Hiertoe was de wijsgeerige ervarenheid des uitgevers, die eene uitgebreide kennis in vele vakken der natuurkunde bezat, zeer bevorderlijk, en verscheidene stukken van zijne hand, in de vroegere deelen, waren zeer belangrijk van inhoud; slechts de drie laatste jaren van zijn leven liet zijne ongesteldheid niet toe, dat hij een werkzaam deel in de uitgave nam. Zijn' meesten tijd heeft hij aan de verbetering der stoomwerktuigen gewijd, en hij had een groot deel in dat, hetwelk Woolfmachine genoemd wordt. Deze bijzondere lust bleef T. tot zijn' dood bij: want hij had juist nog een nieuw patent van eene stoommachine genomen, toen de dood den 26[sten] Januarij 1825 zijne oogen sloot en de wereld een' man deed verliezen, die een lang leven aan de bevordering van kennis had toegeheiligd.

TILLOTSON (John). Deze vermaarde Engelsche kanselredenaar werd ten jare 1630 te Sowerby in het graafschap York geboren. In de begrippen van het strenge Calvinismus opgevoed, ging hij echter na het volbrengen zijner studiën te Cambridge tot de staatskerk over en maakte, als prediker bij de St. Laurenskerk te Londen aangesteld, door zijn redenaarstalent grooten opgang. In 1691 werd hij aartsbisschop van Canterbury, en overleed te Lambeth den 22sten November 1694. Zijne leerredenen zijn dikwijls herdrukt en ook in onze taal overgezet; zij onderscheiden zich meer door klaarheid dan door verheffing, en zijn meer geschikt om te overtuigen dan om te roeren. Zijne *Works* zijn te Londen, 1718, in 9 dln. uitgegeven.

Zie voorts Birch, *Life of Tillotson* (Londen 1752).

TILLY (Jean Tserklaes, graaf van), een der grootste veldheeren van de XVII[de] eeuw werd in 1559 op het kasteel T. in Brabant (4 uren van Gembloux) geboren en door de Jezuïten opgevoed, die hem tot eenen dweeper maakten. Hij trad in Spaansche dienst en leerde de beginselen der krijgskunst onder Alva, Requesens, don Juan van Oostenrijk en Parma. Daarop ging hij in 1598 met den rang van luitenant-colonel in keizerlijke dienst over en streed onder den hertog van Lotharingen in Hongarije tegen de opstandelingen en de Turken. Hier verwierf hij den rang van generaal der artillerie. In 1609 wist de hertog Maximiliaan van Beijeren hem te bewegen om als veldmaarschalk in zijn leger over te gaan. T. bragt dat leger weldra op eenen geschikten voet en stelde de vestingen van Beijeren in eenen behoorlijken staat van tegenweer. Reeds bij het begin van den dertigjarigen oorlog werd T. tot opperbevelhebber van het leger der R. Catholieke vorsten gekozen, en de overwinning door dat leger den 8[sten] November 1620 bij Praag behaald was geheel aan hem te danken, daar de slag tegen de bepaalde meening van den keizerlijken veldheer begonnen werd. Later wist hij door goed overlegde bewegingen de legers van Mansfeld en den markgraaf van Baden van elkander te scheiden, sloeg laatstgenoemden te Wimpfen, verdreef in 1622 den hertog van Brunswijk uit de Palts, sloeg hem in datzelfde jaar te Höchst en in het volgende bij Stadtlohn in een driedaagsch gevecht. Tot belooning van zijne gewigtige diensten werd hij door den keizer tot graaf van het keizerrijk verheven en met het opperbevel belast over het leger, dat tegen Christiaan den IV[den] van Denemarken werd afgezonden. Hiermede behaalde hij den 17[den] Augustus 1626 eene volslagen overwinning bij Lutter. Wallenstein, zijn geheime vijand, noopte hem eene afdeeling tegen Holland te maken en hem de vervolging van den Deenschen koning over te laten. Hij kwam echter weldra terug en met Wallenstein zamenwerkende, drong hij Christiaan tot den schandelijken vrede van Lubeck. In het volgende jaar moest Wallenstein zijn bevel nederleggen en werd T. tot generalissimus der keizerlijke legers

benoemd. Zijne belangrijkste daad was toen het beleg van Maagdeburg, dat den 10den Maart 1631 stormenderhand werd ingenomen, terwijl de ongehoorde wreedheden door zijne soldaten daarbij gepleegd een smet op zijn leven wierpen. Sedert dien tijd scheen T.'s gelukster te dalen. De Zweedsche koning Gustaaf Adolf sloeg hem den 7den September 1631 bij Breitenfeld zoo volkomen, dat hij met moeite Halle kon bereiken. In dien slag had hij drie wonden ontvangen. Door den keurvorst van Beijeren teruggeroepen om diens erfstaten te verdedigen, verdreef hij den Zweedschen generaal Horn uit Bamberg en sloeg zich toen in de verschanste legerplaats bij Rain neder, ten einde de Zweden te beletten den Lech over te trekken. Gustaaf Adolf evenwel misleidde hem en trok op een ander punt die rivier over. Er ontstond nu een bloedige veldslag, waarin T. door eenen kanonskogel zoodanig gekwetst werd, dat hij eenige dagen later, den 30sten April 1632, te Ingolstadt overleed. Hij was een ijverig aanhanger van de R. Catholieke godsdienst, sober en belangeloos, maar ruw en streng. Gustaaf Adolf gaf hem om die reden den bijnaam van *Oude korporaal.*

Men zie: Hormayr, *Oestreichischer Plutarch* (Weenen 1807—1814); von Reilly, *Skizzirte Biographien der berühmtesten Feldherren Oesterreichs* (Weenen 1813).

TILSIT, stad van 16,000 inwoners in de provincie Pruissen van het gelijknamige koningrijk, aan de Memel, over welke eene schipbrug ligt van 520 pas lengte. De merkwaardigste gebouwen zijn het slot, het stadhuis, vier kerken, het gymnasium en de hoogere burgerschool. De straten zijn er breed en net; er wordt veel handel gedreven in koorn, hout, boter, kaas en producten uit Rusland. Voorts vindt men er papiermolens, suikerfabrieken en oliemolens, die allen door stoom gedreven worden. Den 7den en 9den Julij 1807 werd hier een vrede gesloten tusschen Napoleon den 1sten aan de eene, den koning van Pruissen en keizer Alexander van Rusland aan de andere zijde.

TIMAEUS LOCRUS of VAN LOCRI, in Groot Griekenland, was een Pythagoriër uit den Socratischen tijd, die in zijne vaderstad aanzienlijke eerambten bekleedde, en van wiens onderrigt ook Plato op zijne eerste reis gebruik zou hebben gemaakt. Daarom schijnt deze wijsgeer hem in zijne beroemde zamenspraak *Timaeus* of *Over de Natuur*, vereeuwigd te hebben, waarin hij T. met Socrates en andere personen, over den oorsprong der dingen sprekende, invoert. Er is aan T. zelven een geschrift van dergelijken inhoud, dat nog voorhanden is, toegeschreven, en dat den titel draagt *Over de wereldziel en de natuur;* maar dit geschrift heeft tot veel wijsgeerigen en letterkundigen strijd aanleiding gegeven. Vergelijkt men het met de bovengenoemde Platonische zamenspraak, dan komt de inhoud van beiden zoozeer overeen, dat men dadelijk op de gedachte komt, dat het eene naar het andere is gevolgd. Daarom hebben sommigen vermoed, dat Plato zijne zamenspraak, ofschoon anders ingekleed, naar het geschrift van T. opgesteld zou hebben. Anderen daarentegen hielden staande, dat dit geenszins van den Pythagorischen wijsgeer afkomstig, maar slechts een later ondergeschoven stukje is, waarbij de inhoud van het bedoelde gesprek in een verkort uittreksel is zamengedrongen, en dit voor het werk van T. is uitgegeven. Deze laatste meening is wel de waarschijnlijkste, als men bedenkt, dat Aristoteles niets van zulk een geschrift vermeldt en de gevoelens, in de Platonische zamenspraak voorgesteld, als die van zijnen meester zelven aanziet en bestrijdt. Het is echter mogelijk, dat er ten tijde van Plato geschriften van T. bestonden, die deze geraadpleegd kan hebben. Het bedoelde geschrift is in vele uitgaven van de werken van Plato als een aanhangsel op zijn *Timaeus* opgenomen en komt ook voor onder de werken van Galenus, alsmede te gelijk met een eveneens verdacht werkje van Ocellus Lucanus in de Grieksch-Fransche uitgaaf *Ocellus Lucanus de la nature de l'univers et Timée de Locres de l'âme du monde; avec la trad. franç. et des remarques par Batteux* (Parijs 1768, 3 dln. 8º.). Reeds vroeger had de marquis d'Argens eene Grieksch-Fransche uitgaaf van T. van Locri met aanmerkingen het licht doen zien (Berlijn 1763, 8º.); later gaf Bardili daarvan eene Duitsche vertaling met algemeene beschouwingen over den Pythagorischen wijsgeer in Fulleborn's *Beiträgen* St. 9 Nº. 1.

Er zijn verscheidene schrijvers der oudheid onder den naam van T. bekend: o. a. een grammaticus en sophist, die waarschijnlijk in de IIIde eeuw van onze jaartelling leefde en als vervaardiger van een Platonisch woordenboek bekend is, en de geschiedschrijver T. van Tauromenium in Sicilië, welke waarschijnlijk ten tijde van de eerste Ptolomaeën leefde. Deze laatste heeft ook over Pythagoras en zijne school geschreven, maar zijne onpartijdigheid is zeer verdacht; van zijn geschiedwerk zijn slechts eenige fragmenten overgebleven.

TIMBOCTOE, ook TOMBUCTOE, TOAMBOCTOO, TOMBUT geschreven. Deze vermaarde stad, die haren naam (schoot) heeft naar hare ligging tusschen twee heuvels, de zetel der Mohammedaansche geleerdheid en het middenpunt van eenen belangrijken handel in het westelijke gedeelte van Midden-Africa, was vroeger de hoofdstad van meer dan een magtig rijk, waarvan, ten gevolge van zware en bloedige oorlogen, het eene het andere verdrong; tegenwoordig heet zij te staan onder het gebied der Fellaca's of Foelbi's, doch de meeste magt wordt er uitgeoefend door eenen Toearegschen sheik. Barth, die er eenen geruimen tijd heeft doorgebragt en aan wien Europa allernauwkeurigste berigten, niet alleen aangaande haren tegenwoordigen toestand, maar ook aangaande hare geschiedenis te danken heeft, bepaalt hare ligging op 17° 37′ N. Br. en 3° 5′, O. L. van Greenwich. De stad ligt aan den zuiderzoom van de Sahara, in den vorm van eenen driehoek, welks grondlijn naar het zuiden gerigt is; aan die zijde heeft T. eene voorstad of havenplaats, Kabara, aan eene bogt van den Niger. De meeste huizen zijn er van leem, velen ook slechts van matwerk. Van de drie moskeën is die van Djama Sankove, in den noordhoek der stad, de voornaamste. Het aantal inwoners bedraagt ongeveer 20,000; nu en dan echter houden er eene menigte handelaars bovendien hun tijdelijk verblijf.

Daar tot het jaar 1826 geen Europeaan T. betrad, ontbrak het niet aan ruimte voor de verbeelding om de heerlijkheden dezer door hare geheimzinnigheid nog meer beroemde stad te schilderen. Veel is dan ook verhaald van hare ontzettende rijkdommen, welke echter verdwenen zijn voor de wezenlijkheid, nadat Caillié (want Laing was wel de eerste Europeaan die T. bereikte in 1826, maar hij werd ter dood gebragt en zijne papieren gingen verloren) haar had bezocht en beschreven (*Voyage à Timbuctou*, Parijs 1830, 3 dln.; Ned. vert. door H. van Lil, Haarlem 1831, 2 dln.). Barth heeft T. en hare geschiedenis beschreven in zijne *Reisen und Entdeckungen u. s. w.* Th. IV S. 414—530; Th. V, S. 1—138. De beschrijving der stad met het noodigste aangaande hare geschiedenis is zamengetrokken in de Ned. vert. D. V, bl. 63—78. (Zie voorts de afbeelding op de volgende bladzijde).

TIMBRE is in de heraldie eene algemeene benaming voor den helm met al zijne versierselen tevens, als daar zijn kroon, wrong, elmier, lambrequins, vlugt enz.; zelfs meds voor verschillende helmen, die boven een en hetzelfde wapenschild staan.

TIMOER, d. i. ijzer, ook Timoer-Beg of Timoer-Leng, d. i. de kreupele T., verbasterd in Tamerlan, was een vermaard veroveraar in Azië, die ten jare 1336 geboren werd en in 1405 op eenen krijgstogt tegen Sina overleed. Het is onzeker of hij de zoon was van een Mongoolsch opperhoofd, dan wel van eenen herder, zoo als door sommigen geschreven is; hij zelf rekende zijne afkomst van den beroemden Gengiskhan. Toen de Mongoolsche dynastie Gagguthai in verval geraakte, maakte T. zich van de teugels des bewinds meester, verhief Samarkand tot het hoofdkwartier zijner heerschappij en overmeesterde een groot gedeelte van Midden-Azië, van den Sineeschen muur tot in Europeesch Rusland, daarna ook Hindostan van den Indus tot aan de uitmonding van den Ganges. Ofschoon bloed en verwoesting hem volgden op zijne schreden, maakte hij grooten naam als veldheer, en zochten onderscheidene, min magtige vorsten heul bij hem tegen de veroveringen van sultan Bajazeth, die dan ook door T. in de vlakte van Ancyra in Natolië den 20sten Julij 1402 geheel geslagen werd. Bajazeth zelf viel in de banden van zijnen overwinnaar, die hem in eene kooi opsloot; doch T. overleefde deze overwinning slechts weinige jaren. Na zijnen dood spatte zijn rijk van lieverlede uiteen; een zijner nakomelingen echter, Baboer, veroverde in het laatst der XVde en het begin der XVIde eeuw Hindostan en stichtte het rijk van den grooten Mogol. T., ofschoon woest veroveraar, was echter ook een beschermer en bevorderaar van kunsten en we-

tenschappen, waartoe misschien mede aanleiding gaf dat zijn secretaris een Europeaan was, met name Schiltberger uit München, die zijne eigene en ten deele ook T.'s lotgevallen beschreven heeft in: *Schiltberger der vil Wunders erfahren hat* (Ulm 1473). Zie ook Langlès, *Instituts politiques et militaires de Tamerlan* (Parijs 1787).

TIMOLEON stamde af uit een der edelste geslachten van Corinthe en werd omstreeks het jaar 410 v. Chr. geboren. Reeds als jongeling trok hij de aandacht zijner landslieden tot zich, door zijne dapperheid in den oorlog, zijne wijsheid in de raadsvergaderingen en zijn' onbegrensden haat tegen elke dwingelandij. Toen zijn broeder Timophanes, die het opperste gezag in Corinthe uitoefende, door heerschzucht geleid, misbruik van dat gezag wilde maken, spoorde T. hem aan zijne gedragslijn te veranderen en liet, toen Timophanes daaraan geen gehoor wilde geven, dezen in zijn bijzijn vermoorden. Hoe nuttig deze daad ook voor Corinthe was, zoo veroordeelde men toch T.'s handelwijze algemeen; zijne eigene moeder vervloekte hem en hij ging vrijwillig in ballingschap, waarin hij 20 jaren bleef, tot dat de inwoners van Syracuse de hulp der Corinthers tegen de wreede onderdrukking van Dionyzius den jongen inriepen. De Corinthers zonden een helpleger en benoemden eenparig tot bevelhebber daarvan T., die het vertrouwen zijner landgenooten volkomen regtvaardigde. In het jaar 343 v. Chr. landde hij in Sicilië, veroverde het kasteel van Syracuse en spoedig daarna de stad zelve, terwijl hij Dionysius naar Corinthe zond. Nadat hij ook de Carthagers, welke hunne magt op Sicilië aanzienlijk vermeerderd hadden, beslissend geslagen en tot vrede gedwongen had, schonk hij aan de burgers hunne verloren vrijheid weder en verbeterde de staatsregeling. Hij weigerde echter het hem aangeboden hoogste gezag en leefde tot aan zijnen dood (337 v. Chr.) in stille afzondering, als een zeldzaam voorbeeld van republikeinsche deugd. L.

TIMON of TIMO van Phlius, een Sceptisch wijsgeer en hekeldichter, leerling van Pyrrho (zie *Pyrrho*), bloeide omtrent het jaar 280 of 270 v. Chr. Men moet hem dus niet verwarren met den misanthroop of menschenhater van gelijken naam, een tijdgenoot van Socrates, die ook van sommigen ten onregte met den titel van wijsgeer is vereerd, maar zich noch mondeling noch schriftelijk met de philosophie heeft ingelaten, en wiens

Timboctoe.

menschenhaat slechts uit zijne persoonlijke ondervinding en onvoorzigtige handelingen voortkwam. Zoo als Pyrrho van de schilderkunst, ging T. van de danskunst tot de beoefening der wijsbegeerte over. Nadat hij eenigen tijd het onderwijs van Stilpo, een scherpzinnig dialecticus, genoten had, ging hij van Athene naar zijn vaderland terug, waar hij zich in het huwelijk begaf. Doch de roep, die van Pyrrho uitging, bragt hem weder te Elis om dien wijsgeer te hooren, waar hij zich langen tijd ophield en te gelijker tijd de geneeskunst schijnt uitgeoefend te hebben. T. begaf zich vervolgens naar Chalcedon in Klein-Azië en gaf daar lessen in de philosophie en welsprekendheid, waardoor hij veel roem en vermogen verkreeg. Eindelijk ging hij naar Thebe in Boeotië, en vestigde zich voor goed te Athene, waar hij in hoogen ouderdom overleed. Van zijne menigvuldige geschriften in proza en in verzen, waaronder 30 blijen 60 treurspelen, is er geen enkel in zijn geheel tot ons gekomen; van sommigen zijner hekeldichten vindt men fragmenten bij Sextus Empiricus en Diogenes Laertius bewaard. De satirische vorm, waarin T. zijne sceptische en polemische wijsgeerige schriften inkleedde en met vele toespelingen op persoonlijke bijzonderheden in het karakter en de handelingen van zijne tegenpartij met bijtende scherts vermengde, was weinig geschikt om een grondig wijsgeerig onderzoek te bevorderen. T. schreef o. a. een wijsgeerig gedicht van sceptischen inhoud in een' elegischen vorm en tevens een werk in proza tegen de *natuurkundigen* (*adversus physicos*, dat is tegen de bespiegelende wijsgeeren, in tegenstelling van de ethische of moraalphilosophen). Wat de sceptische wijsbegeerte van T. zelven betreft, zoo schijnt hij de dogmatici vooral daarom aangevallen te hebben, omdat zij hunne leerstellingen meenden te kunnen bewijzen uit hun aangenomen beginsel, dat wij de dingen door onze voorstellingen kunnen kennen zoo als zij zijn; hetgeen eene hypothese zonder grond is, omdat wij niet zeggen kunnen wat de dingen zijn, maar slechts wat zij ons schijnen te zijn. Hoe T. met zijne denkwijs nog van de natuur van het goddelijke en het goede spreken kon, is moeijelijk te begrijpen, als men niet aanneemt dat hij daardoor slechts de goddelijke gemoedsrust verstond, die uit de onverschilligheid

voor alle stellige overtuiging voortsproit en men zich alleen met de waarschijnlijkheid vergenoegt. T. had vele leerlingen, die de sceptische rigting in de philosophie aankleefden, waarmede echter niet overeenstemt hetgeen Diogenes Laertius daarop volgen laat, dat T. geene navolgers zou gehad hebben, en daarom de Pyrrhonische school met hem zou uitgestorven zijn, tot dat zekere Ptolemaeus van Cyrene deze weder zou hersteld hebben. Daar echter Ptolemaeus een toehoorder van Eubulus, deze een leerling van Euphranor, en de laatste weder een leerling van T. zelven was, kan men niet zeggen dat de rij der sceptische wijsgeeren verbroken werd, ofschoon sommigen dezer mannen niet openlijk als leeraars optraden, of als zoodanig geen grooten roem behaalden en daardoor niet algemeen bekend werden. Men vindt de fragmenten van de gedichten van T. in *Steph. poes. philos.* en vollediger in Brunck's *Analecten* (dl. 2 en dl. 3) en ook in Is. Frd. Langheinrich, *Diss. III de Timonis vita, doctrina, scriptis* (Leipzig 1720, 4°.).

TIMOR, het voornaamste, grootste en meest belangrijke der kleine Sunda-eilanden, gelegen tusschen de parallellen van 8° en 10° 20′ Z. Br. en de meridianen van 123° 30′ en 127° O. L., heeft eene oppervlakte van 418 □ mijlen, met eene oostelijke bevolking van Belonezen en eene westelijke van Timorezen; haar getal wordt zeer verschillend opgegeven, van 400,000 tot 800,000; terwijl, als men de Portugesche opgaven gelooven mag, het getal der onderdanen van Portugal op T. 900,000 bedraagt, dat, vermeerderd met de Nederlandsche onderdanen, eene geheele bevolking van 1,150,000 zielen zou opleveren. De bergketen, die het eiland in de lengte doorloopt, is niet hoog en gedeeltelijk met bosch bedekt. In het binnenland treft men vruchtbare vlakten aan, waarop tarwe en meer andere gewassen geteeld worden, die in den Aziatischen archipel minder veelvuldig voorkomen. Langs de geheele kust vindt men geene plek gronds, althans die tot enltuur geschikt is, ongebruikt liggen. Men teelt er sago, gierst, maïs, yams, aardappelen, katoen, erwten, boonen, en vele soorten van moesgroenten. De rivieren leveren goud, koper en steenzout op. Op het zuidwestelijk gedeelte houden de inboorlingen zich bezig met paarlvisscherij. Mijnen worden er niet aangetroffen. De uitvoer bestaat hoofdzakelijk in sandelhout, buffels, paarden, was, maïs en sago; de invoer in ijzerwaren, calicots, manufacturen, vuurwapenen, buskruid, rijst, arak en nog andere producten van den Oost-Indischen archipel, die het eiland niet of in geringe mate oplevert. De handel wordt hoofdzakelijk gedreven met Sina, Singapore, Nieuw-Holland, de Sunda-eilanden en de Molukken. Koepang, in het zuidwestelijk gedeelte van het eiland, is de hoofdplaats van het Nederlandsch gouvernement; die der Portugesche bezitting is Dilli, op de noordkust.

TIMOR is ook de naam van eene Nederlandsche residentie, die eene oppervlakte heeft van 1044 □ mijlen, en eene bevolking van 1,057,800 zielen. Zij bestaat uit de navolgende bestanddeelen:

Het eiland T.,	met	eene	oppervl.	van	352	□ m.	en	200,000 zielen.
Samauw	„	„	„	„	5	„	„	1,800 „
Rotti, Dao, enz.	„	„	„	„	25	„	„	44,000 „
Savoe-eilanden	„	„	„	„	9	„	„	28,000 „
Sandelbosch of Tjumba . . .	„	„	„	„	252	„	„	400,000 „
Ende of Flores	„	„	„	„	300	„	„	250,000 „
Adonara	„	„	„	„	10	„	„	50,000 „
Solor	„	„	„	„	4	„	„	30,000 „
Lomblein . . .	„	„	„	„	25	„	„	12,000 „
Pantar	„	„	„	„	15	„	„	17,000 „
Ombay enz. . .	„	„	„	„	47	„	„	25,000 „
			Totale	oppervlakte	1044	□ m.	en	1,057,800 zielen.

TIMOR-LAUT. Een der Oost-Indische eilanden, behoorende tot de Tenimber-groep of T.-L.-archipel, die grootendeels uit koraalklippen bestaat. De grond is boschrijk en bergachtig. Het ligt oostelijk van Timor, tusschen de parallellen van 7° 10′ en 8° 30′ Z. Br. en de meridianen van 131° en 131° 40′ O. L. Tot de bovengenoemde groep behooren, behalve T. L., dat het grootste der eilanden is, nog: de Limia-eilandjes, Maro, Moelo, Boetang, Panjang, Meije, Teen, Maling, Lahober, 't Zoetwater-eiland, de Wauw- en de Arra-eilandjes, Vordate, Larrat en het Schildpad-eiland. Velen van dezen zijn niets dan klippen en verdienen naauwelijks den naam van eiland.

TIMOTHEUS, veldheer der Atheners, was een zoon van Conon, zeer beroemd door zijne togten en de gewigtige diensten aan den staat bewezen. Hij ontaardde niet van zijnen vader en voegde bij diens deugden onderscheidene talenten, voornamelijk dat der welsprekendheid en de smaak voor de wetenschappen; hij was zoo gelukkig in zijne overwinningen, dat zijne benijders hem slapende afschilderden, terwijl de fortuin voor hem steden in netten wegnam. Hij lachte daarmede en zeide koeltjes: „dewijl ik slapende steden wegneem, wat zal ik dan doen wanneer ik wakker ben." In het jaar 376 v. Chr. in den oorlog tusschen Thebe en Sparta vernielde hij bij het voorgebergte Leucas de Spartaansche vloot, terwijl Chabrias bij Naxos de overwinning behaalde, zoodat door deze beide zeeslagen de Atheners het oppergebied ter zee verkregen. Vervolgens beoorloogde hij de Olynthiers en verkreeg na den dood van Chabrias in den oorlog der bondgenooten (356 v. Chr.) het opperbevel. Door Chares, een ander legerhoofd, werd hij beschuldigd en aangeklaagd, dat hij met Iphicrates hem tot het vernielen der vijandelijke vloot voor Byzantium geene hulp had willen verleenen; daarop riep het volk die twee bevelhebbers terug en men veroordeelde T. tot eene boete van honderd talenten; doch buiten staat zijnde om deze te betalen, verliet hij Athene en ging naar Chalcis, waar hij korten tijd daarna overleed. Na zijnen dood verminderde men die boete tot op tien talenten, welke men zijnen zoon Conon deed betalen, om een gedeelte der muren van de stad te herstellen. Ziedaar de regering van een wuft volk, hetwelk de waarde van brave lieden en verstandige mannen niet wist te beoordeelen, maar zich gedurig aan zijne grilligheid overgaf! Cornelius Nepos heeft in zijn bekend werk eene levensschets van T. gegeven.

TIMOTHEUS, bekend als medehelper en reisgenoot van Paulus, was afkomstig van Derbe, eene stad in Lycaonië. Zijn vader was een heiden, zijne moeder eene jodin, met name Eunyce; van deze werd hij in de Joodsche godsdienst onderwezen. Bij de verkondiging van het christendom te Lystre, mede eene stad in Lycaonië, deed hij belijdenis als christen. Paulus leerde hem vervolgens kennen en nam hem als reisgezel met zich, om ter uitbreiding van het evangelie zich van hem te bedienen. Nadat hij Paulus op verscheidene reizen vergezeld had, liet deze hem eindelijk bij de gemeente te Ephese als opziener achter. De echtheid der aan hem gerigte brieven van Paulus in het N. V. is meermalen betwist.

TIN is een reeds zeer vroeg bekend metaal van eene zilverachtig witte kleur. Niettegenstaande het, wat glans en hardheid betreft, in vergelijking van andere metalen eenen ondergeschikten rang inneemt, is het in een technisch opzigt een zeer belangrijk en nuttig metaal, doordien de oppervlakte daarvan niet, zoo als die van koper en ijzer, ligtelijk door vochtige lucht wordt aangetast, maar alleenlijk den glans verliest. Onder den hamer laat het zich tot zeer dunne en fijne bladen, nog dunner dan papier (tot $\frac{1}{1000}$ duim dikte) uitpletten en draagt dan den naam van *bladtin*, *tinfoelie* of *stanniool*. Tot draden laat het zich niet trekken. Het is harder dan lood, doch evenwel zoo week, dat het zich met messen laat snijden en schaven. Het soortelijk gewigt bedraagt 7,29 en het smelt bij eene temperatuur van 446° Fahrenheit; eerst in zeer hooge hittegraden wordt het vlugtig. Bij het stollen of vastworden neemt het eene kristallinische zamenstelling aan; het bezit geene veerkracht, maar wanneer het gebogen wordt hoort men een eigenaardig knersend geluid, dat de Franschen *cri d'étain* noemen, hetwelk door de verbreking van de kristallinische zamenstelling veroorzaakt wordt. De breuk is hakig, de breukvlakken zijn lang gerekt, en des te meer naarmate het T. zuiverder is.

Door de eigenschap van aan de lucht blootgesteld niet te roesten en door zwakke zuren slechts weinig te worden aangegrepen, door de gemakkelijkheid, waarmede het T. zich alle mogelijke vormen laat geven, en door de eenigzins naar zilver gelijkende kleur, is het bijzonder geschikt ter vervaardiging van talloose, in het dagelijksch leven en in de huishouding nuttige gereedschappen en vaatwerken; zoodanige voorwerpen behouden na lang gebruik hunne innerlijke waarde. Voor tafelgebruik werd het in vroegere tijden meer gebezigd dan thans, daar het

deels door aardewerk, als fayence, deels door zilver is vervangen. De zoogenaamde tinnen borden, lepels en kandelaars bestaan niet uit zuiver T., maar uit een mengsel van T. en lood; waarbij de aanwezigheid van lood geen nadeel aan de gezondheid van den mensch toebrengt, indien slechts de hoeveelheid bijgemengd lood beneden ⅓ gedeelte van de massa blijft. Zuiver T. wordt weinig verwerkt, behalve alleen tot bladtin of stanniool voor juweliers, tot het beleggen van spiegelglazen, Leydsche flesschen enz. Voorts is het T. zeer belangrijk en van groot nut, wegens zijne verwantschap tot andere metalen; gesmolten zijnde, hecht het zich innig daaraan vast, al zijn ook deze metalen in eenen vasten toestand. Op dergelijke wijze worden menigvuldige gereedschappen van ijzer, koper, lood en geelkoper, inzonderheid keukengereedschappen van koper en gegoten ijzer, *vertind*, dat wil zeggen, met eene dunne tinlaag voorzien, waardoor wordt voorkomen dat de oppervlakte van het bedekte metaal wordt verteerd. Ook de ijzeren paardebitten worden om die reden vertind, gelijk ook de spelden, die uit geel koper worden vervaardigd en hunne witte kleur bekomen door vertinning; terwijl het blik uit vertinde ijzeren bladen bestaat. Eigenaardig is de kristallinische structuur, welke het T. zelfs in dunne overtreksels bij het afkoelen aanneemt en door het behandelen met bijtend potasch-loog of verdund salpeterzuur in kristallinische figuren zigtbaar wordt, waardoor het zoogenaamde metaalmoer gevormd wordt, dat sedert het jaar 1814, naar de ontdekking van Allard, ter versiering van blikken waren gebruikt wordt.

Uit eene vermenging van koper en T., bekend onder den naam van *brons*, werden door de Ouden munten, wapens en snijdende werktuigen vervaardigd; terwijl het in onze dagen veel gebezigd wordt tot medailles en standbeelden, gelijk ook tot het gieten van klokken en kanonnen. De metaalbedekking der spiegels bestaat uit een amalgaam van T. (stanniool) en kwik. Eene oplossing van T. in zoutzuur levert *tinzout* (*tin-chlorure*); eene oplossing in koningswater wordt *phgsiet* (*tin-chloride*) en in salammoniak, *pinkzout* genoemd, welke oplossingen als bijtmiddelen in de verwerijen van groot nut zijn. Door eene oplossing van tinzout met eene goudoplossing te vermengen, ontstaat er een rood nederslag, bekend onder den naam van *goudpurper van Cassius*, hetwelk voor glas- en porceleinschilderen gebruikt wordt. Doordien het tin-oxyde, ook tinzuur of tinasch genoemd, in verschillende vloeimiddelen wordt opgelost en daaraan eene witte kleur mededeelt, wordt het in zeer vele verglasels gebruikt, zoo als voor fayence, witte porceleinen kagchels enz.; ook wordt het tot het polijsten van glas en edelgesteenten gebezigd. Uit T., zwavel en zoutzure ammoniak, waarbij somwijlen ook kwik gevoegd wordt, verkrijgt men eene verbinding van eenen eigenaardigen goudglans, bekend onder den naam van *musief goud*, hetwelk tot de zoogenaamde valsche vergulding van papier, hout, geel en rood koper en tot het bronzen van gipsbeelden gebruikt wordt. Ook met zink kan het T. in alle evenredigheden vereenigd worden en het zink deelt er eene zeer groote hardheid aan mede; uit een gelijk aantal deelen van beide metalen wordt het *onechte bladzilver* gemaakt, waarvan zich onder anderen de schrijnwerkers bedienen tot bekleeding van kastjes, laadjes enz. en ook wordt het wel gebruikt voor omslagen van chocolade, zeep, enz. Met antimonium vermengd, waardoor het T. tevens harder en witter wordt, bereidt men in Engeland het *pewter* en wel drie verschillende soorten, namelijk *plate pewter* (pleet), *Queen's metal* en *Brittannia metal*. De eerste soort, welke het meest naar zilver gelijkt en voor tafelgebruik dient, bestaat uit 100 deelen T., 8 deelen antimonium, 2 deelen bismuth en 2 deelen koper. De tweede soort bestaat uit 9 deelen T., 1 deel antimonium en 1 deel lood en de derde soort, het Brittannia metal, is uit gelijke hoeveelheden T., geelkoper, antimonium en bismuth zamengesteld, waarbij men nog zooveel T. voegt, als genoegzaam geacht wordt om de vereischte kleur te bekomen. Uit 17 deelen T., 126 deelen lood, 1½ deel koper en een weinig zink, is het zoogenaamde *calain* zamengesteld, een allooi, waaruit het Sinesche theelood bestaat, waarmede de kisten bekleed worden.

De verschillende in gebruik zijnde legeringen worden door de tinnegieters aangewezen als volgt:

vierstempelig T.	32	deelen	T.	en	1	deel	lood.
driestempelig T.	5	„	„	„	1	„	„
vijfpondig T.	4	deelen	T.	en	1	deel	lood.
vierpondig T.	3	„	„	„	1	„	„
driepondig of tweestempelig T.	2	„	„	„	1	„	„
tweepondig	1	„	„	„	1	„	„

Het eerste of vierstempelige dient voornamelijk tot orgelpijpen; het driestempelige wordt gemeenlijk tot tinnen gereedschappen aangewend; terwijl de andere legeringen tot verschillende soorten van soldeerlood gebruikt worden.

Het T. komt in de natuur niet zeer algemeen verbreid voor en daarbij nimmer in gedegen toestand. Behalve *tinsteen*, *tinkies* en *stanniet* bevatten slechts weinige delfstoffen eenig T. en hiervan is alleen het tinsteen, ook tin-oxyde of tinverzuursel genoemd, hetwelk eene verbinding is van 78,6 deelen T. en 21,4 deelen zuurstof, voor den bergman van belang, dewijl dit het eenige erts is, waaruit het T. gewonnen wordt. In onderscheidene schakeringen bruin gekleurd, vertoont het tinerts zich, wegens zijne donkerheid en ondoorschijnendheid, meestal zwart, tot grijsachtig wit. Men treft het in ruwe massa's aan van oneffene en grofkorrelige breuk en ook niet zelden in fraaije, welgevormde en sterk glanzende kristallen, welke eene regthoekige vierzijdige zuil, aan de einden met vier vlakken toegespitst, tot grond- of stamvorm hebben. Doch zeer dikwijls komt het tinerts in afzonderlijke deeltjes, in het graniet verspreid, voor, welke deeltjes zoo klein en zoo fijn zijn, dat het geoefendste oog van den bergman veeltijds ternaauwernood in staat is te beslisen of het gesteente waard is om versmolten te worden of niet. De berglieden geven aan zulk tinerts bevattend graniet den naam van *Greisen*. Doorgaans bevat zulk graniet weinig of geen feldspaath en vertoont zich slechts als een mengsel van kwarts, mica en tinerts. In andere granietsoorten vormt dit erts tevens gangen en aderen, die meestal zeer onregelmatig en als banden in allerlei rigtingen door de rotsmassa heenloopen, welke gangen en aderen zich hier vereenigen, daar weder van elkander scheiden en op deze wijze een netachtig vlechtwerk zamenstellen.

Zeer vele tinertsen liggen niet meer op de plaatsen waar zij zijn ontstaan of zich oorspronkelijk bevonden hebben. Granieten, waarin aderen en gangen van dit erts besloten waren, werden na verloop van tijd ontbonden en de overblijfselen daarvan, de verbrijzelde stukken, werden door stroomen tot op grooteren of geringeren afstand weggevoerd. Aan den voet van bergen, op hunne hellingen en in de valleijen, welke dikwerf met veen- of teelaarde bedekt en zelfs met bosch begroeid zijn, treft men in Cornwallis, in het Ertsgebergte van Boheme en Saksen, in Mexico en andere landen, aanzienlijke beddingen van zoodanig tinerts bevattende, aangespoelde gronden aan, waar het dan in den vorm van tinzand, in Duitschland *Seifenzinn* en in Engeland *streamtin* genoemd, gevonden wordt. Grootere en kleinere stukken van graniet en gerolde steenen, niet zelden zeer rijk aan tinerts, komen op aanmerkelijke uitgestrektheden voor en dikwijls ter hoogte van twaalf tot vijftien voet in granietgruis, zand, klei en leem; tusschen welke losse kristallen, gerolde stukken en korrels van tinerts liggen.

Om uit zoodanige beddingen de metaalrijke bestanddeelen te bekomen, de stukken waarin geen metaal voorkomt daarvan af te zonderen, het zand en klei weg te doen spoelen en om te maken, dat de ertsdeeltjes, wegens hun grooter soortelijk gewigt naar den bodem zinken of daarop afgezet worden, laat men het losse materiaal door kanalen vloeijen, waarin men water leidt. Deze bewerking noemt men wasschen; de Duitsche mijnwerkers noemen haar *seifen* (zij is eene der moeijelijkste bewerkingen voor berglieden) en van deze uitdrukking is de Duitsche benaming *Seifengebirge* af te leiden, waarmede de ertsbevattende diluviale gronden bestempeld worden.

Reeds zeer vroeg was het T. als metaal bekend; Mozes spreekt er reeds van (Num. XXXI: 22) en ten tijde van den profeet Ezechiël werd het T. benevens zilver, ijzer en lood te Tyrus op de markt gebragt en handel daarmede gedreven (Ezech. XXVII: 12). De Ouden trokken hun T. uit Gallicië en Spanje; ook haalden zij het van de Britsche eilanden, zoo als wij op vele plaatsen bij Herodotus, Posidonius, Strabo en Plinius ontwaren. Met regt draagt Engeland den naam van Tinland; Aristoteles, die 322 jaar v. Chr. geboorte stierf, spreekt van de tinmijnen in Cornubia, het hedendaagsche Cornwallis. Becher, een beroemd

Duitsch scheikundige van de XVII[de] eeuw, reisde naar Cornwallis, om kennis van de bewerking van dit metaal te krijgen. De tinheddingen werden in Duitschland het eerst tegen het einde van de XVIII[de] eeuw ontdekt door Engelsche mijnwerkers, die hun vaderland uit ongenoegen verlieten. Onder het T., dat Europa oplevert, neemt het Engelsche heden ten dage nog een' eersten rang in; het Saksische en Boheemsche is van mindere hoedanigheid. Doch van alle tinsoorten wordt de Oost-Indische, namelijk van Banka, Biliton en Malacca, het hoogst geschat. Deze landen leveren het beste en zuiverste T. op, hetwelk de grootste taaiheid en de schoonste kleur bezit. Volgens de scheikundige ontledingen van den hoogleeraar Mulder te Utrecht, die 20 soorten van Banka-tin onderzocht heeft, bevat het:

99,961 proc. zuiver tin
0,019 „ ijzer
0,014 „ lood
0,016 „ koper;

terwijl het in hoedanigheid hier naastbij komende Engelsche T. van 0,3 tot 5 proc. vreemde bestanddeelen als koper, ijzer, enz. bevat.

Banka leverde van het jaar 1851 tot en met 1855, alzoo in 5 jaren, eene hoeveelheid T. op van ruim 399,947 pikols à 125 pond, dat is, gemiddeld jaarlijks nagenoeg 80,000 pikols of 10 millioen ponden T.

Volgens het regeringsverslag van het beheer en den staat der Oost-Indische bezittingen over 1862, bedroeg de opbrengst van T. op Banka:

in 1856 . . . 100,656$\frac{41}{100}$ pikols
„ 1862 . . . 70,384$\frac{84}{100}$ „
„ 1863 . . . 95,981$\frac{54}{100}$ „

Het jaar 1862, wordt er bij gemeld, behoorde ten gevolge van het ongemeen laat invallen der regens, waardoor niet altijd de noodige toevoer van water plaats had, om met het wasschen van het verzamelde erts te kunnen voortgaan, tot een van de geringsten in opbrengst der laatste tien jaren. In het jaar 1861 waren 195 mijnen in bewerking en in 1862 bedroeg het getal 188.

Op Biliton, waar de Tinerts-ontginning eerst in het jaar 1853 eenen aanvang heeft genomen, was de opbrengst van T. als volgt:

in 1853 . . . . 652$\frac{17}{100}$ pikols.
„ 1854 . . . . 926$\frac{38}{100}$ „
„ 1855 . . . . 1366$\frac{35}{100}$ „
„ 1856 . . . . 3357$\frac{33}{100}$ „
„ 1857 . . . . 1836$\frac{31}{100}$ „
„ 1858 . . . . 4507$\frac{57}{100}$ „
„ 1859 . . . . 2310$\frac{67}{100}$ „
„ 1860 . . . . 3999$\frac{65}{100}$ „

Volgens den bergamts-assessor Kerl te Clausthal, bedroeg in het jaar 1857, de opbrengst van T. op de geheele aarde nagenoeg als volgt:

In Groot Brittannië	134,000	centenaars
„ Saksen	2,300	„
„ Boheme	800	„
„ Spanje	400	„
„ Zuid-Azië en Oost-Indië	150,040	„
„ Bolivia en Peru	30,000	„
te zamen	317,500	centenaars; alzoo

31¾ millioen pond.

TINCTUUR. De alcoholische, soms aetherische aftreksels van verschillende fijn gesneden, gekneusde of gestampte plantaardige artsenijstoffen, dragen den naam van T. Zoowel de digtheid van den wijngeest, als de temperatuur waarop de uittrekking geschieden moet en de tijd, gedurende welken het oplossingsmiddel op de verkleinde plantendeelen staan moet, verschillen naar de meerdere of mindere oplosbaarheid der daaraan te onttrekken bestanddeelen.

De Pharmacopoea onderscheidt *enkelvoudige* en *zamengestelde* T., al naarmate slechts eene of meer zelfstandigheden in de zamenstelling treden. Vroeger noemde men alleen licht gekleurde aftreksels T., en heetten de donkeren *essentia*. *Elixers* waren meestal nog donkerder gekleurd en door daarin opgelost zwevend extract troebel. B.

TINDAL (Ralph Dundas, baron) werd den 24sten Februarij 1773 te Deventer geboren. Op twaalfjarigen leeftijd trad hij als cadet bij het infanterie-regiment van Stuart in dienst; twee jaren later werd hij vaandrig, doch verliet spoedig daarna de gelederen om staatkundige redenen. In 1794 trad hij andermaal in dienst bij het regiment van Bentinck, waarbij hij als vaandrig en luitenant diende. Als zoodanig werd hij overgeplaatst bij de jagers van Bylandt en maakte daarmede den veldtogt van 1794. Hij bleef bij dit bataillon, dat na de omwenteling van 1795 het 1ste bataillon jagers van het Bataafsche leger werd, tot in 1805 in dienst en nam daarmede een werkzaam aandeel aan den strijd van 1799 in Noordholland, waarbij hij in den slag van Bergen gekwetst werd. T. tot kapitein bevorderd, werd in dien rang, bij de garde van den raadpensionaris geplaatst, waarbij hij in 1807 luitenant-colonel en in 1808 majoor werd. In dien rang werd hij bij het regiment grenadiers van de garde ingedeeld en in 1809 kreeg hij als colonel het bevel over dat schoone regiment, dat zelfs bij de inlijving in Frankrijk de bewondering van Napoleon wist op te wekken. T. behield ook als generaal-majoor, waartoe hij in 1812 benoemd werd, het commando over zijn regiment en nam deel aan den Russischen veldtogt onder de opperste leiding van den maarschalk Lefebvre, hertog van Dantzig, en bij de groote wapenschouwing, die de keizer den 25sten April te Thorn over de garde hield, werd hij tot ridder van het Legioen van eer benoemd. Zijn regiment had alleen bij Krasnoi gelegenheid zich te onderscheiden, waar het den vijand tegenhield, maar dan ook geheel te gronde ging. T. werd officier van het Legioen van eer, adjudant-generaal bij de jagers te voet der keizerlijke garde en baron van het keizerrijk. In 1813 voerde T. het bevel over eene brigade van de garde en woonde de veldtogten van Lutzen, Bautzen en Dresden bij, in welken laatsten veldslag hij zwaar gekwetst werd. De keizer benoemde hem tot blijk zijner tevredenheid, tot commandeur van het Legioen van eer en tot divisie-generaal van de keizerlijke garde. In Junij 1814 vroeg en verkreeg T. zijn ontslag uit de Fransche dienst en keerde naar Nederland terug, waar hij door Willem den Isten tot luitenant-generaal en inspecteur-generaal van de infanterie benoemd werd, terwijl hij nog in hetzelfde jaar met het bestuur van oorlog in de zuidelijke gewesten belast werd, in welke betrekking hij groote en gewigtige diensten vervulde. Na de gebeurtenissen van 1815 werd T. opperbevelhebber der reserve-armee en nadat de vrede gesloten was, inspecteur-generaal der infanterie. Den 15den Augustus 1818 werd hem het bevel over het 6de groote militair' commando opgedragen; later kreeg hij dat van het 2de, en in 1828 als generaal der infanterie het bevel over het 1ste groot militair commando, waarvan het hoofdkwartier Utrecht was. Hij bleef die betrekking vervullen tot aan zijnen dood, die den 4den Augustus 1834 plaats vond. Hij had geen deel genomen aan de verrigtingen van het leger tegen België, omdat, zoo als men verzekert, zijne denkbeelden omtrent de wijze van uitoefening van het commando, niet met die van Willem den Isten overeenkwamen. L.

TINEA. (Zie *Uitslag*).

TINO, vroeger Tenos. Een der Cycladische eilanden, behoorende tot het koningrijk Griekenland. Dit eiland ligt zuidoost van Andros, en is daarvan slechts door een smal, voor groote schepen onbevaarbaar, kanaal gescheiden. T. bestaat uit eene oppervlakte van ruim 4 □ Duitsche mijlen. Het is van natuur dor en vol steenachtige bergen, als hebbende eenen bodem van marmerrotsen, welke echter door talrijke bronnen bewaterd wordt, zoodat de nijvere bewoners in staat zijn vele streken te bebouwen. De bergen, waarvan sommigen fraaije marmersoorten bevatten, zijn met terrassen voor den wijnstok en de graanteelt aangelegd, hetgeen, nithoofde der weinig voorhandene bouwaarde, een moeijelijk te onderhouden werk is; de bewoners laten dit zich echter welgevallen, en het eiland is zelfs een der best bebouwden van de Cycladen. De lucht is er zeer gezond en op de bergvlakten, waarvan sommigen vrij uitgestrekt zijn, uitnemend zuiver, waartoe de hevige noordenwinden zeer veel bijdragen, die hier een groot gedeelte van het jaar de hitte matigen. De hoofdstad, S. Nikolo genaamd, aan de zuidwestkust gelegen en op het oude Tenos gebouwd, (waarvan echter geene sporen dan eenige brokken muren meer voorhanden zijn) is eene kleine, onzindelijke stad, en heeft bij eene bevolking van omtrent 4000 zielen, geene haven, maar slechts eene

opene reede, die voor de Sirocco en najaarswinden niet gedekt is en voor groote schepen ook niet van nabij is te genaken. De vaartuigen van het eiland bergt men des winters in de haven Santa Croce. De beste haven van T. is echter die van het aan de noordoostkust gelegene Porto Panormo, alwaar de schepen volkomen veilig zijn. Dat plaatsje is intusschen slechts door ongeveer 2500 Grieken, meestal landbouwers, bewoond. Overigens bevat het eiland een 45-tal kleine gehuchten, waarvan die, welke door Roomschgezinden bewoond zijn, de aanzienlijksten en zindelijksten geacht worden. De bevolking bestaat in het geheel uit omtrent 20,000 zielen, waarvan ⅔ tot de Grieksche kerk behooren, en de overigen de R. Catholieke eeredienst belijden. Deze laatsten maken het nijverste en beschaafdste gedeelte der inwoners uit, zijn van vreemde, meest Italiaansche afkomst, en sedert den tijd der Venetianen, aan welke tot in 1725 T. toebehoorde, de voornaamste grondbezitters, hebbende er 26 kerken, 97 kleine kapellen en 4 kloosters, welke door eenen bisschop worden bestuurd. De Grieken hebben er, behalve de fraaije hoofdkerk, achter de St. Nicolaas-stad gelegen, nog 332 kapellen en 68 kerken, waarvan een gedeelte ledig staat, benevens nog 4 kloosters. De inwoners van T. hebben eenen natuurlijken aanleg ter navolging in kunsten en handwerken. Men vindt er de beste bouwmeesters, steenhouwers, timmerlieden, schrijnwerkers en schoenmakers van geheel Griekenland, welke zoo in dit rijk, als voor de geheele Levant, hun handwerk met voordeel uitoefenen. Van de geschiktheid der Tinioten in het bewerken van het overvloedig voorhanden veelkleurig marmer, levert de zoo even genoemde hoofdkerk het bewijs. Overigens houdt zich het grootste gedeelte der bevolking met den landbouw onledig. Aan garst wint men er, bij goede jaren, omtrent 200,000 kilo's, wijders eenige weinige duizenden schepels erwten en boonen en aan tarwe nog minder. Aan wijn levert T. omtrent 30,000 okshoofden à 80 flesschen van eene geringe soort, die bijna geheel op het eiland zelve verbruikt wordt, behalve 3 à 4000 okshoofden brandewijn (raki), welke mede tot eigen gebruik dienen; eindelijk 7 à 8000 flesschen Malvezij van eene vrij goede soort, welke bijna geheel naar Turkije en de Zwarte zee verscheept wordt en als dessertwijn dient. T. bezit marmergroeven, die twee soorten van wit marmer geven, waarvan de eene zeer wit doorschijnend is; voorts rood-geaderd en eene soort van zeer zwart marmer, hetwelk gepolijst zijnde, uitstekend fraai is; wijders ook nog porphyr, hetwelk echter zoo hard is dat de werktuigen der Tinioten ontoereikend zijn om het te exploiteren; veel marmer wordt, zoo ruw als bewerkt, naar Turkije uitgevoerd.

Eene andere bron van bestaan levert nog aan deze eilanders de in September zich hier nederlatende groote menigte van kwartels en tortelduiven; een groot aantal daarvan in olie of azijn gelegd, wordt naar Turkije uitgevoerd.

Overigens vindt een gedeelte der Tinioten zijn bestaan in de zeevaart; zij bezitten een dertigtal vaartuigen van 7 tot 70 ton, waarvan de grootsten doorgaans op Smyrna, Constantinopel, en ook enkelen op Salonica varen tot het overvoeren van reizigers, marmer en andere voortbrengselen van het land; terwijl zij in retour aanbrengen de benoodigdheden ter consumtie en vooral een groot getal reizigers, welke uit alle gedeelten van de Levant bij vele duizenden jaarlijks in Maart herwaarts stroomen, ter bedevaart naar het in 1824 hier gevonden wonderdoende beeld der H. Maagd, dat in de hiervoren vermelde hoofdkerk, *Panagia Evangelistria* genaamd, bewaard wordt; aan welk beeld die kerk hare stichting en rijke geschenken heeft te danken, en waardoor zij onder de Grieken als een tweede Jeruzalem gerekend wordt.

TINTORETTO. (Zie *Robusti*).

TIPPERARY, een graafschap in de Iersche provincie Munster, hetwelk op ruim 70 □ mijlen tusschen de 3 en 400,000 bewoners telt, die voornamelijk in veeteelt hun onderhoud vinden. De grond is in het noorden bergachtig, in het zuiden vlak en rijk aan goede weilanden. Over het algemeen heerscht er zekere welvaart, ofschoon nog een gedeelte van den grond onbebouwd is. Behalve door eenige kleinere rivieren, wordt het besproeid door de Shannon en Suir. Langs de oevers der eerste strekt zich eene schoone en vruchtbare vlakte uit, niet ten onregte met den naam van het Gouden dal bestempeld. Het delfstoffenrijk levert er een weinig koper, lood en steenkolen. Men vervaardigt er linnen, katoenen en wollen stoffen, en drijft in die streken, waar de rivieren en een spoorweg het vertier bevorderen, eenigen handel. Tamelijk levendig is het verkeer te Cashel, de hoofdplaats van het graafschap, die aan de Suir en den spoorweg ligt, doch slechts 7000 inwoners heeft. De grootste en meest bevolkte stad is Clonmel met 15,000 zielen.

TIPPO SAIB of TIPPO SAHEB, sultan van Mysore en een zoon van Hydar-Ali, (zie *Hyder-Ali*), was in 1751 geboren en beklom den troon den 10den December 1782. Op begeerte zijns vaders had hij den Britten eenen onverzoenlijken haat gezworen. Hij zette dus den oorlog tegen de Engelschen voort, doch zag zich in korten tijd, omdat de beloofde Fransche hulp achterbleef en zich de Maratten aan de zijde van Engeland gevoegd hadden, genoodzaakt dien te eindigen. Hij sloot zonder verlies den vrede van Mangalaro in Maart 1784. Zijn rijk bevatte toen eene oppervlakte van 4600 □ mijlen, en 20 millioen daalders aan inkomsten; terwijl zijn uitmuntend leger tot eenige honderd duizend man kon vermeerderd worden, het land voortreffelijk bebouwd, en het volk ofschoon tot den stam der Hindoes behoorende, met de Mohammedaansche regering tevreden was. Om de Engelschen, zijne doodvijanden, die in het geheim zijnen val zochten, uit Oost-Indië te verdrijven, en de Mohammedaansche godsdienst te verspreiden, wilde hij de magt van den grooten Mogol weder herstellen; doch den koning van Candahar, Zemaun-Schah, niet kunnende bewegen om met hem gemeene zaak te maken, tastte hij eenen bondgenoot der Britten, den rajah van Travancore aan, waarop de Engelschen met de Maratten en den subah van Decan een verbond tegen T. S. sloten, en in 1790 en 1791 reeds verscheidene vaste plaatsen in Mysore veroverden. In het volgende jaar drongen hunne bevelhebbers, lord Cornwallis en Abercromby, tot Seringapatnam door, bestormden het leger van den sultan, en belegerden hem in zijne hoofdstad. Thans zocht T. S. den vrede, die den 24sten Februarij 1794 tot stand kwam, en waarbij hij voor de oorlogskosten 33 millioen ropijen aan de bondgenooten betalen en hun de kleinste helft zijner staten, benevens de grensvestingen en bergpassen, moest afstaan. De Maratten kregen hiervan 300, de Nizam 612, en de Engelschen 352 □ mijlen, welke laatsten gedeeltelijk bij Madras en gedeeltelijk bij Bombay getrokken werden. T. S. ondertusschen, dit verlies niet kunnende verduwen, poogde de Indische vorsten tegen Engeland op te zetten, en zijne natuurlijke bondgenooten, de Maratten en den Nizam, van hetzelve af te trekken. Ook zocht hij de oude verbindtenis met Frankrijk weder te herstellen; doch de Engelsche regering, van zijn plan genoegzaam onderrigt, wilde hem voorkomen, en verklaarde in het begin van 1799, met de Maratten en den Nizam, aan T. S. den oorlog. Evenwel moesten de Engelschen, daar hunne bondgenooten, uit hoofde van binnenlandsche onlusten, hunne troepen zelven noodig hadden, den strijd alleen voeren. Twee legers, het oostelijke van Bombay onder Stuart, en het westelijke van Madras onder Harris, drongen in de landen des sultans, en sloegen hem op den 4den en 6den Maart, waarop hij in zijne vesting Seringapatnam vlugtte; maar ook deze sterkte, door het geheele Oosten voor onoverwinnelijk gehouden, ward den 4den Mei stormenderhand veroverd. De sultan sneuvelde strijdend op den wal, en sir Arthur Wellesley (Wellington) werd tot gouverneur der stad benoemd; waarna de Britten uit staatkunde het rijk van Mysore met hunne bondgenooten deelden. De Maratten kregen voor hun aandeel 228, de subah van Decan 480, en de Engelschen behielden voor zich 784 □ mijlen, waarvan 324 met de hoofdstad Seringapatam, aan Bombay, doch 440 aan Madras getrokken werden; terwijl de overige 1190 □ mijlen ten deel vielen aan den jongen rajah Kisna, den eenigen zoon van den laatsten rajah, wien het oude Mysore, als een erfgoed zijner familie, had toebehoord, doch die nu staatsgevangene was en die voortaan Britsch vassal bleef. Men vond in het paleis van T. S. eenen verbazenden schat van goud, juweelen, zilver en stoffen, waarmede bijna alle vertrekken gevuld waren. Zijne boekerij is naar Londen gebragt, zoo als ook zijn tijger, die een Britsch officier verscheurt, een automaat waarmede hij zich na den maaltijd verlustigde.

T. S. is zeker niet vrij te pleiten van trotschheid en wreedheid, maar hij was een der koenste en meest volhardende vorstelijke legerhoofden van het Oosten, die, ook ten gevolge van de les-

sen zijns vaders, de schandelijke politiek en winzuchtige veroveringsplannen der Engelsch-Oostindische compagnie geheel doorschouwde, en voor zooveel het hem gegeven was, met de uiterste dapperheid een' dam zocht op te werpen, die haar in bedwang kon houden. Zijne plannen waren diep doordacht, zijne ondernemingen grootsch en zijne volharding onuitputtelijk. Maar de vijand was hem te listig en te magtig, hij verloor zijn rijk en stierf den heldendood.

TIRABOSCHI (Girolamo). Een geleerd Italiaansch letterkundige, die den 28sten December 1731 te Bergamo geboren werd en zich reeds vroeg door de uitmuntendste gaven van verstand en hart onderscheidde. Ruim 20 jaar oud beklom hij den leerstoel der welsprekendheid te Milaan, aan de universiteit Brera, trad tevens als schrijver met verscheidene werken te voorschijn, en werd door den hertog Frans den IIden van Este tot bibliothecaris te Modena beroepen. T. aanvaardde dezen post en maakte een vlijtig gebruik van de aanzienlijke letterkundige hulpmiddelen, welke hem thans ter dienste stonden, ter bearbeiding zijner beroemde *Storia della letteratura Italiana*, welke van tijd tot tijd in 13 deelen verscheen. Dit werk, hetwelk in veel omvattende geleerdheid, naauwkeurigheid en volledigheid, en tevens in schoonheid van stijl, mogelijk geene wederga vindt, loopt van het begin der wetenschappelijke beschaving in Italië tot het jaar 1700, en verwekte door zijnen rijken en onschatbaren inhoud zoo veel te meer bewondering, daar hij het binnen het korte tijdvak van 10 jaren tot stand bragt, en bovendien tijd vond, om nog verscheidene andere werken te bearbeiden, die in hunne soort niet minder voortreffelijk zijn, zoo als b. v. de *Bibliotheca Modenese* en anderen. Hij stierf te Modena den 3den Junij 1794 in den ouderdom van ruim 62 jaar.

TIRAILLEREN. Hierdoor verstaat men het strijden in geopende of verstrooide orde, waarbij de enkele man vrijer in zijne bewegingen is, van elk dekkend voorwerp gebruik kan maken en meer zelfstandig optreedt. De schutters der oudheid streden als tirailleurs, evenzeer de handschutters van den nieuweren tijd na de uitvinding der vuurwapens, tot dat bij de grootere verspreiding daarvan ook de haakbusschutters en musketiers in gesloten afdeelingen zamengetrokken en gebezigd werden. Gedurende de XVIIde en een groot deel der XVIIIde eeuw kwam zoodoende het T. geheel buiten swang; eerst de groote voordeelen, die de Noord-Americanen in hunne vrijheidsoorlogen daarmede behaalden, maakten de aandacht weder gaande. De Franschen in hunne omwentelingsoorlogen voerden het T. weder op de Europeesche slagvelden in, in het begin welligt daardoor, dat hunne weinig geoefende bataillons zich onwillekeurig verspreidden, zoodra zij in gevecht kwamen, later doordien het geheel in een behoorlijk stelsel gebragt werd.

Men zie over de groepen tirailleurs, tirailleurketens, enz. Rustow, *Geschichte der Infanterie* en Renard, *Beschouwingen over de taktiek der infanterie in Europa*. Bij de Nederlandsche infanterie draagt ééne compagnie van elk veldbataillon den naam van tirailleurcompagnie. In orde van bataille staat zij echter het bataillon, terwijl hare bestemming hoofdzakelijk de tirailleurdienst is. L.

TIRAN. (Zie *Tyran*).

TIRESIAS was volgens de Grieksche mythologie een zoon van Eueres en de nimf Chariclo. Hij was niet alleen gedurende zijn leven, maar ook na zijnen dood in de onderwereld, vermaard als voorspeller. Deze gave was hem geschonken toen hij met blindheid geslagen werd. De aanleiding hiertoe wordt op verschillende wijzen verhaald. Volgens sommigen werd hij door de goden met blindheid gestraft, omdat hij meer dan zij gehengden, aan de menschen verhaalde aangaande de toekomst. In deze lezing ligt opgesloten, dat hij niet, gelijk de anderen verhalen willen, de gave der voorspelling verkreeg als vergoeding voor zijne blindheid. Anders wordt het voorgesteld in de mythe, dat hij Minerva ongekleed had gezien, terwijl zij zich in gezelschap zijner moeder Chariclo in de bron Hippocrene baadde. De vergramde godin strafte hem met het verlies zijner oogen, voor de misdaad van te hebben gezien wat hij niet zien mogt. Nog anders luidt een derde verhaal. T. zou twee slangen hebben zien paren en haar met zijnen stok geslagen, waarop hij in eene vrouw veranderd werd. Zeven jaren later op nieuw een paar slangen in denzelfden toestand aanschouwende, sloeg hij die andermaal, bij ondervinding wetende, dat dit eene geslachtsverandering te weeg bragt, gelijk ook geschiedde. Daar hij dus het geslachtsleven der beide kunnen bij ervaring kende, riep Jupiter hem als scheidsregter te hulp, bij een geschil met Juno over het meerder of minder aandeel van den man of de vrouw aan het genot der geslachtsgemeenschap. T. sprak uit, dat dit aandeel voor de vrouw grooter was, waarover Juno zoo vertoornd werd, dat zij T. met blindheid sloeg. Bij al de verhalen erlangt hij tevens een uiterst scherp gehoor, een lang leven en een' staf die hem overal leidt, als vergoeding voor het missen der oogen. Met al zijne wetenschap wist hij echter niet, dat de bron Tilphosse vergiftigd was, zoodat hij, door de Epigonen na de verovering van Thebe gevankelijk weggevoerd, stierf toen hij er uit gedronken had. Te Orchomenos had hij een vermaard orakel, dat echter gedurende eene pestziekte te niet ging.

TIRLEMONT. (Zie *Thienen*).

TIROL. (Zie *Tyrol*).

TIRYNTHE was eene der oudste en beroemdste steden in Griekenland, omringd door Cyclopische muren, die volgens Pausanias niet minder bewondering verdienden dan de Aegyptische pyramiden. Zij lag in Argolis, in den Peloponnesus, een uur ten noorden van het tegenwoordige Napoli di Romania, aan de golf van Argos. In het jaar 524 v. Chr. overwon in de velden van T. de koning Cleomenes van Sparta de Argivers; in 468 werd zij door deze laatsten verwoest. Van de stad zijn geene overblijfselen meer voorhanden, maar de oude vesting of Acropolis bestaat ten deele nog.

TISCHBEIN (Johann Friedrich August), lid eener talrijke kunstenaarsfamilie, werd den 9den Maart 1750 te Maastricht geboren en door zijnen oom Johann Heinrich T. sen. in de kunst onderwezen. Daarna begaf hij zich op reis, studeerde te Parijs, te Rome en te Napels en kwam vervolgens te Weenen, waar hij door den vorst van Waldeck tot hofschilder werd benoemd. Herhaaldelijk begaf hij zich naar Nederland, tot dat in 1795 de omwenteling alhier plaats had. In 1800 werd hij tot professor en directeur der academie te Leipzig benoemd, maar was zelden op zijn' post, daar hij gedurig her- en derwaarts reisde om portretten te schilderen, die niet onverdienstelijk behandeld zijn, maar toch ook meermalen de critiek onbevredigd laten. Een aantal vorstelijke en beroemde personen hebben voor T. geposeerd. Ook schilderde hij enkele genre- en historiële voorstellingen. Hij overleed te Heidelberg den 21sten Junij 1812.

TISCHBEIN (Johann Heinrich), *de oudere* kunstenaar van dien naam, werd in 1722 te Hayna geboren, genoot te Cassel kunstonderwijs van den hofschilder Freese en ging vervolgens naar Parijs, waar hij onder de leiding kwam van C. van Loo. Na zich nog verder te Venetië en te Rome geoefend te hebben, vestigde hij zich te Cassel, waar hij in den geest des tijds, zijne classieke studiën op de voorstelling van meestal heroïsche onderwerpen toepassende, een meer of min gemaniëreerd karakter in zijne werken vertoonde. Tot hofschilder van den landgraaf van Hessen-Cassel en directeur der academie te Cassel benoemd, was hij zeer productief in historisch-mythologische voorstellingen en schilderde ook eenige portretten en genrestukken. Hij overleed den 22sten Augustus 1789.

TISCHBEIN (Johann Heinrich), *de jongere*, werd in 1742 te Hayna geboren, door zijnen bovengemelden oom Johann Heinrich onderwezen en reisde vervolgens in Nederland, Italië en Zwitserland, tot dat hij in 1773 inspecteur der galerij te Cassel werd. Hij schilderde weinig, maar was een verdienstelijk etser en graveur; hij bootste zeer gelukkig verschillende manieren na en schreef eene uitmuntende verhandeling over het etsen (*Abhandlung über die Aetzkunst*, Cassel 1808 met 84 geëtste prenten). Hij overleed te Cassel in 1808.

TISCHBEIN (Johann Heinrich Wilhelm), schilder, de Napolitaan genaamd, werd den 15den Februarij 1751 te Hayna geboren, eerst door zijnen vader Johann Konrad T. en later door zijnen oom Johann Heinrich T. te Cassel, in de kunst onderwezen. Na zijne voorloopige studiën gemaakt te hebben, bezocht hij Amsterdam en eenige andere Hollandsche steden, waar de aanschouwing der Oud-Hollandsche kunst een' merkbaren invloed op zijne rigting uitoefende. In 1772 te Cassel teruggekeerd, schilderde hij er onderscheidene portretten

en landschappen. Hij won de gunst van eenige grooten en vorsten, die ham in staat stelden naar Rome te reizen. Na eenig oponthoud in Zwitserland, waar hij met Lavater zich in physionomische phantasiën verdiepte, kwam hij te Roma en studeerde ernstig naar de beste meesters. Hij waagde zich nu ook aan historische voorstellingen en ontleende bovendien menig onderwerp aan de werken van Göthe, die toen in de opkomst van zijnen roem was en wiens portret hij ook schilderde. In 1787 kwam hij te Napels, waar hij al spoedig, door een goed geslaagd portret van den kroonprins, de gunst van diens moeder en een' grooten naam verwierf. In 1790 werd hij er zelfs directeur der academie en vervaardigde vervolgens een aantal uitmuntende teekeningen naar overblijfselen der antieke kunst, benevens gezigten op ruïnen, landschappen enz. In 1796 gaf hij te Napels eene serie dierenstudiën uit. In 1799, na het uitbreken der revolutie, pakte hij zooveel mogelijk zijne kunstschatten bijeen, en vertrok met Hackert en Haigelin te scheep naar Livorno, leed schipbreuk, viel met het vaartuig in handen van kapers, maar behield toch genoeg, om, na zijne kunstwerken aan den hertog van Oldenburg verkocht te hebben, te Entin rustig te kunnen leven. Hij schilderde nog onderscheidene portretten van meestal beroemde personen, die echter zelden gelukkig slaagden, voorts mythologische en andere schilderijen, terwijl hij bovendien een aantal geschriften over zijne kunst en de wijsgeerige opvatting daarin, en ook eene wijsgeerig romantische geschiedenis van zijn eigen leven vervaardigde. Hij overleed te Entin den 26sten Julij 1829.

TISIPHONE. (Zie *Furiën*).

TISRI. (Zie *Joodsche Almanak*).

TISSAPHERNES, een Perzische satraap, veldheer onder den koning Artaxerxes den IIden Mnemon en onderstadhouder in Ionië, heeft in 401 v. Chr. een' veldslag, waarin de koning gewond werd, tegen Cyrus, des konings broeder, volgehouden en dezen overwonnen. Tot belooning ontving hij van den vorst het bestuur over alle gewesten, waarover vroeger Cyrus stedehouder was geweest, voorts eene van 's konings dochters ten huwelijk, eindelijk den eersten rang onder de satrapen. Toen evenwel later de Ioniërs wegens hun deelgenootschap aan den opstand van Cyrus getuchtigd moesten worden en zij van de Spartanen bijstand erlangden, werd T. door Agesilaus, koning van Sparta in Lycië volkomen geslagen, waarop hij van rang en magt ontzet, en op aanstiften van Parysatis, 's konings moeder in Phrygië onthoofd werd.

TISSOT (Simon André), beroemd geneeskundige, werd den 20sten Maart 1728 te Grancy geboren, studeerde te Montpellier en vestigde zich, na met lof zijne studiën volbragt te hebben, als geneesheer te Lausanne. Hij gaf verscheidene werken in het licht, die hem een jaargeld van de republiek Genève, een' eerepenning van den gezondheidsraad van het kanton Bern, het hoogleeraarambt in de geneeskunde te Lausanne, den titel van lid der koninklijke maatschappij van Londen en de vereerendste aanbiedingen van den kant der koningen van Polen deden verwerven. In 1780 werd hij door keizer Joseph den IIden tot hoogleeraar aan de universiteit te Pavia benoemd, was aldaar in het begin van zijnen nieuwen werkkring weinig in aanzien, doch weldra werden zijne verdiensten bij het heerschen eener epidemie in Lombardije op hoogen prijs gesteld. Nadat T. drie jaren het hoogleeraarambt had vervuld, keerde hij naar Lausanne terug, alwaar hij den 13den Junij 1797 overleed.

Van zijne werken zijn de voornaamsten: *Dissertatio de febribus biliosis s. historia epidemiae Lausannensis anni* 1755; *Acc. Tentamen de morbis ex manustupratione ortis* (Lausanne 1758, 12°.). Het aanhangsel werd door verschillende personen in het Fransch vertaald. In 1822 zag daarvan eene nieuwe Hollandsche vertaling te Amsterdam het licht. *Avis au peuple sur sa santé* (Lausanne 1761, 12°.); ook van dit werk bestaan vele vertalingen in de meeste Europeesche talen. *Avis aux gens de lettre sur leur santé* (Parijs 1768 en nog vele latere uitgaven). *Ouvrages divers* (Parijs 1769, 10 dln. 12°.); *Traité de l'épilepsie* (Parijs 1770, 12°.); *Essai sur les maladies des gens du monde* (Lausanne 1761). Vergelijk Ch. Eynard, *Essai sur la vie de Tissot* etc. (Lausanne 1839, 8°.); Duitsche uitgave (Stutgard 1843, 8°.).

TISSOT (Clément Joseph) was een bloedverwant van den vorigen en eveneens geneesheer. Hij werd in 1750 geboren te Ornans, en bekleedde gedurende ruim 20 jaren de betrekking van militaire arts. In 1787 was hij, door toedoen van zijnen landgenoot Tronchin tot adjunct-geneesheer van het huis van den hertog van Orleans benoemd. Na verscheidene andere betrekkingen vervuld te hebben, stond hij aan het hoofd van de geneeskundige dienst aan het hospitaal te Lyon, tijdens deze stad belegerd werd, waarna hij in 1793 van zijnen post ontzet en gevangen genomen werd. Hij werd ter verantwoording geroepen wegens een geschrift door hem uitgegeven, handelende over de ware oorzaken der sterfte onder de door schietgeweer gekwetsten, op den 27sten Mei, en omdat hij de bevelen van den graaf de Percy had opgevolgd. Hij ontsnapte naauwelijks de doodstraf even als na zijne arrestatie in 1795, 1797, 1798 en 1799. In active dienst hersteld, woonde hij de veldtogten bij in Oostenrijk, Pruissen, Polen, Italië enz. Hij maakte zich bij het leger te velde zeer verdienstelijk, vooral door het nemen van doeltreffende maatregelen tot het beteugelen van de veelvuldige ziekten in de hospitalen en gevangenissen uitgebroken. De aartshertog Karel van Oostenrijk bedankte hem daarvoor in eenen hoogst vleijenden brief, en bood hem het honoraire diploma der keizerlijke Josephinische academie van geneeskunde te Weenen en eene kostbare snuifdoos aan. T. waarschuwde ook voor het gevaar aan het toedienen van klingslagen verbonden, zoodat deze soort van strafoefening bij het leger werd afgeschaft. B.

TITAN. Een zoon van Uranus en Gaea. Als den oudsten zijner broeders behoorde hem het rijk; doch op de bede zijner moeder en zusters stond hij het aan zijnen jongsten broeder Saturnus af, onder beding, dat hij geenen zijner kinderen zoude in het leven laten, ten einde de heerschappij, na zijnen dood, weder aan de kinderen van T. mogt terugkeeren; doch Rhea, de gemalin van Saturnus, wist heimelijk eenigen van hare zonen, Jupiter, Neptunus, Pluto, enz. in het leven te behouden, hetwelk T. niet zoodra ontdekte, of hij gordde met zijne zonen de wapens aan, overwon Saturnus en nam hem met zijne gemalin gevangen. Dan Jupiter, de zoon des laatsten, die zich in Creta ophield, overviel T. met een leger Cretensers, behaalde de overwinning en gaf aan zijnen vader den troon terug. Men vindt dit verhaal bij Ovidius, Virgilius en Juvenalis, doch de oudere mythologie spreekt niet van dezen T. maar vermeldt wel de volgende

TITANEN, zonen van Uranus en Gaea, of van hemel en aarde, onder welken zes bijzonder genoemd worden, namelijk: Caeus, Creus, Hyperion, Japetus, Oceanus en Cronos; latere schrijvers tellen 18 T., mogelijk, omdat zij eenigen van de Cyclopen en Centauren, die ook zonen van Uranus waren, er onder rekenden. Over het geheel is de fabel der T. met vele denkbeelden uit de Phoenicische cosmogonie vermengd, waartoe inzonderheid de verhalen behooren, dat door verscheidene der T. nuttige uitvindingen gedaan, en zij de eerste kunstenaars, bouwmeesters, veehoeders en jagers zouden geweest zijn.

TITANIUM is een in de natuur vrij algemeen verspreid metaal, dat evenwel nooit in groote hoeveelheden te gelijk wordt aangetroffen. Het werd in 1791 ontdekt door Gregor, een' Engelschen geestelijke, die het met zuurstof verbonden in een mineraal aantrof, door hem, naar de plaats van herkomst in Cornwallis, *menachaniet* genoemd. Klapproth, die 3 jaren later in het mineraal *rutiel* insgelijks dit metaal vond, noemde het T., welke benaming de door Kirwan voorgestelde van *menachin* verdrongen heeft.

Het T. is tot dusver in de natuur altijd als zuurstofverbinding aangetroffen, welke wederom met andere stoffen kan verbonden zijn. Het meeste komt voor het titaanijzererts, (menachaniet), dat hoofdzakelijk uit titaanzuur-ijzeroxyde bestaat en in geringe hoeveelheden zeer verspreid is. Ook kleine hoeveelheden van *titaniet* (verbinding van titaanzuur met kiezelzuur en kalk) zijn niet zeldzaam. Schaarscher zijn de mineralen *rutiel*, *anataas* en *arkansiet* (brookiet), die allen als Titanium-zuur te beschouwen zijn, en uit 60 pCt. T. en 40 pCt. zuurstof bestaan. In den laatsten tijd heeft men sporen van T. in vele leemsoorten gevonden, somtijds zelfs tot 8 pCt. Daardoor kan men het T. ook in de steenen aantreffen welke uit dit leem gebakken worden.

Het metaal T. kan niet door gloeijen met kool uit de zuurstofverbinding verkregen worden; want ofschoon kool bij hooge hitte

zoo goed aan het T. de zuurstof ontneemt als aan andere metalen, verkrijgt men in dit geval eene andere verbinding terug, die in koperkleurige kristalletjes aanschiet en uit T., koolstof en stikstof (afkomstig uit de lucht) bestaat. Deze kristallen, die men vroeger voor het metaal T. gehouden heeft, ontstaan in alle hoogovens waarin T.-houdende ijzerertsen met kool gegloeid worden. Ook met stikstof alleen kan T. zich (even als het borium) onmiddellijk verbinden, gelijk uit de onderzoekingen van Wöhler en Deville gebleken is.

Om het metaal in stikstofvrijen zuiveren toestand te verkrijgen brengt men fluortitankalium met natrium in eene buis te zamen en verhit dit langzamerhand tot gloeijens toe, in eenen stroom van *luchtvrij* waterstofgas. De natriem-damp verplaatst dan het T. in de genoemde verbinding. Aldus verkregen, is het T. een donkergraauw poeder, dat 5,3 maal zwaarder is dan water, aan de lucht verhit onder vuurverschijnselen verbrandt, het water bij de kookhitte ontleedt en door warm zoutzuur, onder waterstofontwikkeling, wordt opgelost.

Van de twee zuurstofverbindingen, Titanium-oxyde en Titanium-zuur, heeft de laatste veel overeenkomst met het tin-oxyde, maar omdat het nog meer bepaald dan dit, een zuur is, heeft men het Titanium-zuur genoemd. Overigens komt het T. als scheikundig ligchaam in vele opzigten met het ijzer overeen, dat het in de natuur ook veelal begeleidt. In vele soorten van gietijzer treft men kleine hoeveelheden van T. aan, die daarin òf als metaal, òf als ijzerlegering voorhanden zijn. Dat dergelijk ijzer voor de staalbereiding bijzonder geschikt is, moet waarschijnlijk aan de gemakkelijkheid worden toegeschreven, waarmede T. kool- en stikstof opneemt.

Van het T. en zijne verbindingen zijn nog geene, of althans slechts weinige toepassingen in de nijverheid gemaakt, ofschoon deze waarschijnlijk zullen toenemen. T.-houdend staal (zoogenoemd Titanium-staal) schijnt zich door eenige nuttige eigenschappen voor sommige doeleinden aan te bevelen. Enkele Titanium-verbindingen, die fraaije kleuren bezitten, zoo als het stikstof-T., dat donkerpaarsch en het cyan-T. dat fraai groen is, zijn als kleurstoffen bruikbaar. De legering met koper heeft eene fraaije goudgele kleur, blijft aan de lucht onveranderd en kan misschien als brons gebezigd worden. R. S. T. M.

TITICACA (Het Meer van) of Chucuito ligt in Zuid-America en behoort deels tot Peru, deels tot Bolivia. Allezins merkwaardig is het wegens de aanzienlijke hoogte, waarop het zich bevindt. Ofschoon de oppervlakte nagenoeg 240 □ mijlen bedraagt, ligt het ongeveer 4000 meters boven den zeespiegel. Verscheidene kleinere meren zijn door kanalen met het hoofdmeer verbonden, dat eene zeer onregelmatige gedaante heeft en vele eilanden bevat. Het wordt gevoed aan de noordzijde door het water, dat van de nabnrige bergtoppen stroomt en heeft slechts eene uitwatering in het zuiden, waar de Rio Desaguadero het verlaat en zich in zuidoostelijke rigting verwijdert. De oevers zijn vrij goed bewoond en bebouwd, in weerwil van de bezwaren welke het bergachtige terrein oplevert. Op sommige plaatsen is de diepte zeer aanzienlijk. Het meer is bruikbaar voor de scheepvaart, en wordt tegenwoordig in verschillende rigtingen met stoombooten bevaren.

TITIAAN. (Zie *Vecelli*).

TITTMANN (Johann August Heinrich) werd den 1sten Augustus 1773 te Langensalza geboren, waar zijn vader, later superintendent te Dresden en laatst hoogleeraar der godgeleerdheid te Wittenberg, destijds predikant was. Na aan de hoogeschool te laatstgenoemder stede te hebben gestudeerd, vestigde hij zich te Leipzig, waar hem in 1796 het buitengewoon hoogleeraarambt in de wijsbegeerte, en in 1800 dat in de godgeleerdheid werd opgedragen. In 1805 werd hij gewoon hoogleeraar in de laatstgenoemde wetenschap en overleed er den 31sten December 1831. Als academisch leeraar had hij grooten roem van wege zijne geleerdheid, scherpzinnigheid, duidelijkheid en alleraangenaamste voordragt en omgang. Zijne schriften, die, op het voetspoor van zijnen vader, blijkens diens *Meletemata S. in Evang. Johannis* (Leipzig 1816), zich, voor zoover zij in de taal der geleerden vervaardigd zijn, door keurig Latijn onderscheiden, loopen over verschillende gedeelten der godgeleerde wetenschap. De voornaamsten zijn: *Encyclopaedie der theologische Wissenschaften* (Leipzig 1798); *Pragmatische Geschichte der Theologie und Religion in der Protestantische Kirche während der zweiten Hälfte des XVIIIten Jahrhunderts*, waarvan echter alleen het eerste deel (Breslau 1805) is uitgegeven; *Institutio symbolica ad sententiam ecclesiae evangelicae* (Leipzig 1811); *Ueber Supranaturalismus, Rationalismus und Atheismus* (Leipzig 1816), een boek, dat zeer uiteenloopende oordeelvellingen onderging; *Theocles, über den Glauben an Gott* (Leipzig 1799); *Theon, über unsere Hoffnungen nach dem Tode* (Leipzig 1801). Voorts bezorgde hij uitgaven, van: *Zonaras* (Leipzig 1808), de *Libri symbolici* (Leipzig 1817, herdr. 1827), het Grieksch *N. T.* (Leipzig 1824). Onderscheidene zijner academische programmata zijn na zijnen dood, door Hahn verzameld uitgegeven onder den titel: *Opuscula* (Leipzig 1833), terwijl Becher zijne dissertatie *De synonymis in N. T.* in het licht zond (Leipzig 1832).

TITTMANN (Karl August), broeder des voorgaanden, beroemd regtsgeleerde, geboren te Wittenberg den 12den September 1775, studeerde sedert 1793 te Leipzig en te Göttingen en vestigde zich in 1797 te Leipzig. Voornamelijk beoefende hij het strafregt, zoodat hij ook onder de criminalisten eene eerste plaats innam. Hij schreef: *Versuch über die wissenschaftliche Behandlung des peinlichen Rechts* (Leipzig 1798) en *Grundlinien der Strafrechtswissenschaft und der Deutschen Strafgesetzkunde* (Leipzig 1800). In 1801 werd hij naar Dresden beroepen, eerst als consistorieraad, in 1807 tot hofen justitieraad en in 1812 tot geheim referendaris. Tegen Feuerbach, met wiens systeem van strafregt hij zich niet vereenigen kon, schreef hij: *Ueber die Grenzen des Philosophirens in einem Systeme der Strafrechtswissenschaft und Strafrechtskunde* (Leipzig 1802). Onder zijne overige geschriften bekleedt eene eerste plaats: *Handbuch der Strafrechtswissenschaft und Strafrechtskunde* (Halle 1807, 4 dln.; 2de uitg., 3 dln. 1822); voorts nog: *Rechtlichen Bemerkungen über die Grenzen des Buchhändlerrechts in Beziehung auf den Vertrieb der Bücher durch Commissäre, Antiquare u. s. w.* (Dresden 1804), waarop later *Erörterungen* (Dresden 1806) volgden; *Beitrag zur Lehre von den Verbrechen gegen die Freiheit, ins besondere von dem Menschenraub und der Entführung* (Dresden 1806); *Ueber Geständnisse und Widerruf in Strafsachen und das dabei zu beobachtende Verfahren* (Halle 1810); *Entwurf eines Strafgesetzbuchs für das Königreich Sachsen* (Dresden 1813, 2 dln.). Bij het jubilé van zijnen vader gaf hij uit: *Die Strafrechtspflege in Völkerrechtlicher Rücksicht mit besonderer Beziehung auf die Deutschen Bundesstaaten* (Dresden 1817). Herhaalde reizen naar de baden van Pyrmont gaven hem aanleiding tot de uitgave van een *Taschenbuch für Badegäste* (Pyrmont, Meissen 1825). Sedert 1831 gepensionneerd, overleed hij den 14den Junij 1834. Nog verdienen vermelding zijn: *Handbuch für angehende Juristen* (Halle 1828, 2de uitg. door Pfotenhauer 1846) en het geschrift: *Die Homöopathie in Staatspolizeirechtlicher Hinsicht* (Meissen 1829).

TITUS. Een leerling en medehelper van Paulus, die hem van het heidendom tot de christelijke godsdienst bekeerde. Hij vergezelde Paulus naar Jeruzalem en Ephese, reisde hem naar Macedonië vooruit en begaf zich in het belang van de zending ook naar Creta en Dalmatië. De kerkelijke overlevering maakt hem tot eersten bisschop van Creta. Paulus schreef hem eenen brief, die in den canon des N. V. is opgenomen. Sommige geleerden hebben evenwel de echtheid van dit geschrift in twijfel getrokken.

TITUS FLAVIUS VESPASIANUS, Romeinsch keizer van 79—81, waardige zoon en opvolger zijns vaders Vespasianus (zie *Vespasianus*). Hij werd in het jaar 40 onzer tijdrekening geboren, en was een der waardigste en uitstekendste Romeinsche imperators, niettegenstaande zijn vorig ongeregeld, zedeloos gedrag geenszins geschikt was om veel goeds van hem te voorspellen. Onder zijn' vader tribuun bij den oorlog in Germanië, en naderhand in Brittannië, vergezelde hij Vespasianus toen deze naar Syrië afgezonden werd om den opstand der Joden, die in 't jaar 65 uitgebroken was, te dempen en zette, toen deze Romeinsch keizer werd (in 69), de belegering van Jeruzalem voort, welke, zoo als bekend is, eene der verschrikkelijksten en gedenkwaardigsten was. De halstarrigheid der belegerde en opgewonde Joden had eenen verschrikkelijken hongersnood ten gevolge, zoo dat men eene moeder haren eigen zoon zag verslinden: de stad werd verwoest; de tempel, schoon T. dien nog poogde te behouden, in de asch gelegd, en de afschuwelijkste moorden en gruwelen gepleegd. Ofschoon

het nu wel schijnt, dat T., onder al deze omstandigheden, zoo veel menschelijkheid aan den dag legde als mogelijk was, liep toch de kruisiging van eenige honderden gevangenen den maatstaf eener regtvaardige gestrengheid te boven. T. kwam, na de verwoesting van Jerusalem te Rome terug, en deed aldaar met zijnen vader eenen luisterrijken intogt. In het jaar 79 onzer tijdrekening, na zijns vaders dood, verkreeg hij de keizerlijke waardigheid, en te gelijk met deze troonsverheffing veranderde hij zijn geheel gedrag. Tweemaal gehuwd en van zijne laatste vrouw gescheiden zijnde, werd hij in den Joodschen oorlog verliefd op Berenice, de dochter van Agrippa den Isten, koning der Joden. Zij volgde hem naar Rome, doch het Romeinsche volk was over zijne verkleefdheid aan eene vorstin van een zoodanig twijfelachtigen roep zeer ontevreden, en men verwachtte toenmaals, volgens Suetonius, dat hij een tweede Nero zoude zijn geworden. Dan zijn gedrag was geheel veranderd: hij verwijderde Berenice oogenblikkelijk van het hof, schafte alle overdaad op zijne tafel af; koos alleen waardige vrienden, onderscheidde zich door edelmoedigheid, goedheid en regtvaardigheid, zoodat hij te regt den bijnaam van *amor et deliciae humani generis* (de liefde en het vermaak van het menschdom) verdiende. Met den aanvang zijner regering bekrachtigde hij al de verleende voorregten en gedane giften zijner voorgangers, kwam zijn gegeven woord, als *Pontifex Maximus*, om nimmer zijne handen met burgerbloed te bezoedelen, getrouwelijk na, en niemand werd, gedurende zijn bestuur, ter dood veroordeeld. Zijne vergevensgezindheid was een treffend voorbeeld voor allen. Toen twee Patriciërs tegen hem eene samenzwering hadden tot stand gebragt, hield hij hun het dwaze van hun gedrag voor oogen; verzekerde hen in alle andere opzigten van zijne goedwilligheid, en noodigde hen den volgenden dag, bij een openbaar schouwspel, om naast hem te zitten. Ook de wetten tegen de misdaad van majesteitschennis, zoo door woorden als geschriften, welke onder de vorige regeringen eene bron van ongeluk en verderf voor vele aanzienlijke familiën geweest waren, werden door hem vernietigd. „Wanneer ik onverdiend gelasterd word," zeide hij, „kan dit voor mij geene beleediging zijn; en is de laster gegrond, dan zou het de grootste dwingelandij zijn, menschen te straffen die voor de waarheid uitkomen." Geen dag ging er voorbij, zonder dat hij den eenen of anderen iets goeds bewezen had; en zoo zich des avonds daartoe nog geene gelegenheid had aangeboden, zeide hij gewoonlijk: *Ik heb eenen dag verloren.* Hij zorgde tevens voor de genoegens zijner onderdanen, bouwde een der prachtigste openbare baden, terwijl hij ook het door zijnen vader reeds begonnen, beroemde amphitheater voltooide. Ondertusschen kenmerkte zich zijne regering ook door verscheidene gewigtige rampspoeden, zoo als de verwoesting van een gedeelte van Campanië en het bedelven der steden Herculanum en Pompeji onder de asch van den Vesuvius; eene vernielende pest, een verwoestende brand in Rome, waarbij onder anderen de schouwburg van Pompejus en een gedeelte van het capitool in de asch werden gelegd, enz., onder alle welke verschrikkelijke gebeurtenissen zich de goedhartigheid van T. in haren vollen glans vertoonde, terwijl hij met opoffering van zijn eigen, afzonderlijk vermogen overal zonder onderscheid zijne hulp betoonde, waar hij maar kon. Dan, de Romeinen genoten zijn weldadig bestuur niet lang: na eene regering van drie jaren op eene reis naar het landschap der Sabijnen, werd hij door eene doodelijke koorts aangetast, die hem op hetzelfde landgoed, waar zijn vader gestorven was, den 13den September 81, het 44ste jaar zijns ouderdoms, uit het leven wegrukte, zonder dat hij mannelijke nakomelingen naliet. Zijn dood werd te Rome algemeen betreurd, en hij, naar gewoon gebruik, onder de goden geplaatst.

TITYUS, zoon van Gaea (de aarde) of volgens anderen van Zeus en Elara, was een reus op Euboea, die, daar hij zich aan Latone vergrepen had, door Apollo met pijlen werd gedood — of, weder volgens anderen, door Jupiter in de onderwereld nedergebliksemd. Daar ligt hij, naar de mythe ons mededeelt, aan den rotsachtigen bodem vastgeketend en bedekt 9 morgen lands met zijn ligchaam, terwijl een gier zich voortdurend voedt met zijne lever, die met elke nieuwe maan weder aangroeit.

TIVOLI, het oude TIBUR, ligt 3½ mijl of 7 uren gaans ten oosten van Rome aan de zuidelijke helling van het Sabijnsche gebergte en is zoowel om het heerlijke uitzigt dat men van daar naar de wereldstad heen geniet, als om zijne fraaije natuurtooneelen door geheel Europa beroemd. Beneden T. treedt de stroom Teverone of Anio in de vlakte, na om en bij de stad de heerlijkste watervallen gevormd te hebben. De tegenwoordige stad telt ongeveer 6000 inwoners, bezit eene zeer oude hoofdkerk en 24 kleinere of kloosterkerken; het voormalige Tibur was, door de Sieuliërs gesticht, eene zeer magtige stad met uitgestrekt gebied, in hetwelk verscheidene kleinere steedjes, als Empulum (tegenwoordig Ampiglione) en Sassula lagen, en welke langen tijd (361—338 v. Chr.) met Rome krijg voerden. Toen Tibur zich moest overgeven werd het een municipium en behield zijne staatsinstelling en eigen bestuur, terwijl het tevens eene erkende vrijplaats voor Romeinsche bannelingen werd. Later werden de rijke bewoners van Rome door het schoon der natuur dikwijls daarheen gelokt en bouwden er zich villa's. Onder dezen zijn bekend de villa van Horatius, die van Maecenas, die van Hadrianus, van welke beide laatsten nog vele bouwvallen overig zijn. Men ziet er voorts nog eenige tempels, als dien van Hercules, van Vesta, van Albunea, de Tiburtijnsche Sibylle en een' ronden tempel, welke men tegenwoordig Tempio della Tosse (hoesttempel) noemt. De rivier Anio schijnt ten tijde der Romeinen slechts eene cascade gevormd te hebben. Tegenwoordig verdeelt zich de stroom in drie armen, die zich later weder vereenigen; een daarvan vloeit door de gracht van Bernini in het dal; de tweede vormt den grooten waterval; de derde, die weder in drie takken splijt, welke de heerlijke villa d'Este besproeijen, stort zich bruisend naar beneden in de beroemde en zoo dikwijls in plaat gebragte *Cascatellen*, waarvan er een zich een' weg baant door de vensters der villa van Maecenas.

TLASCALA, eene kleine stad in Mexico, die in 1850 nog niet ten volle 3500 inwoners had, doch oudtijds zeer aanzienlijk moet zijn geweest. Zij ligt aan de Rio del Papagallo tusschen Vera-Cruz en de hoofdstad, en wordt met haar gebied nog meestal tot Puebla gerekend. Onder de merkwaardige gebouwen, die men er vindt, behooren de hoofdkerk, het stadhuis, een bisschoppelijk paleis en het oude klooster der Franciscanen.

Toen Cortez de verovering van Mexico ondernam, was T. eene groote stad met een naar haar genoemd grondgebied, welks bevolking zeer vijandig gezind was tegen de Mexicanen. Aanvankelijk waren de Tlascalanen echter ook niet geneigd zich bij de vreemdelingen aan te sluiten en weigerden hun den doortogt. Tot driemalen had er eene ontmoeting plaats tusschen de Indiaansche bevolking en de Spanjaarden, voor dat de eerste van de meerderheid harer aanvallers overtuigd was en den vrede begon te zoeken. Na beproefd te hebben, of zij de legerplaats van Cortez bij nacht met voordeel konden aantasten, hetgeen niet den uitslag had, dien hunne priesters voorspeld hadden, deden de Tlascalanen voorstellen tot een verdrag, welke den Spaanschen bevelhebber zeer welkom waren. Deze hield met de zijnen een' zegevierenden intogt te T., waar de Spanjaarden als wezens van eene hoogere natuur werden ontvangen. Deze gebeurtenis, welke den 23sten September 1519 plaats greep, deed de overwinnaars alle doorgestane moeijelijkheden vergeten en baande hun den weg tot de hoofdstad van Montezuma. Want, gedurende een verblijf van drie weken te T., wonnen Cortez en de zijnen de genegenheid der inlandsche bevolking, die zich bereid verklaarde, de Spanjaarden bij hunne verdere ondernemingen, krachtig bij te staan. Een gevolg der verleende hulp was, dat het gebied van T., hetwelk tegenwoordig slechts 90,000 inwoners heeft, op eene uitgestrektheid van 87 □ mijlen, onder de heerschappij der Spanjaarden, steeds eene zekere mate van onafhankelijkheid bleef behouden. Het wordt schier uitsluitend bewoond door Indianen, die op den vruchtbaren bodem den landbouw uitoefenen, terwijl hunne industrie zich verder bepaalt tot het vervaardigen van geweven stoffen en aardewerk. Volgens Humboldt, bestonden de voorregten van T. vooral hierin: 1°. dat de stad onder haren cazique en hare inlandsche hoofden op hare eigene wijze bestuurd werd; 2°. dat ingevolge een koninklijk besluit van 1585 geene blanken in dat bestuur zitting mogten hebben; en 3°. dat de casique of Indiaansche gouverneur zekere uiterlijke onderscheiding megt genieten. Dezelfde reiziger zegt,

dat de versterkingen van T. tot de merkwaardigste overblijfselen der oude Mexicaansche krijgsbouwkunst in Puebla behooren, en dat er in den omtrek niet onbelangrijke oudheden worden aangetroffen.

TOBIAS. Een vermogend Israëliet uit den stam Naphthali, die na de verwoesting van het rijk der Tien stammen te Ninive zijn verblijf hield en ten hove van Salmanassar het ambt van hofmeester bekleedde, eene betrekking, die hem door den wispelturigen Sanherib ontnomen werd. Op zekeren Pinksterdag vernemende dat het lijk van eenen zijner geloofsgenooten onbegraven op straat lag, bewees hij na het vallen van den avond, de laatste eer aan den op regterlijk gezag omgebragte, waarna hij, door het aanraken van eenen doode, wettelijk onrein, zich onder een afdak te slapen legde en blind werd, doordien zwaluwendrek hem op de oogen viel. Terwijl T. door zijne vrouw Anna hardgevallen, in zijnen treurigen toestand om den dood bad, rees insgelijks een gebed om den dood ten hemel, uit den mond eener jonge maagd, Sara, eene bloedverwante van T., die te Ecbatana in Medië woonde en reeds zevenmaal weduwe was geworden eer zij vrouw werd, daar een booze geest, Asmodeus, telken male haren bruidegom om het leven bragt.

Inmiddels herinnerde zich T. dat hij bij zekeren Gabail, te Rages in Medië, gelden in bewaring had gegeven, en zond zijnen zoon, insgelijks T. heetende, naar Medië om die in ontvang te nemen. Deze wordt op dien togt vergezeld door eenen engel, Rafaël, die zich in de gedaante van zekeren Azarias had onkenbaar gemaakt. Onderweg vangen de reizigers eenen visch, van welken T. op last van Azarias de lever, het hart en de gal bewaart. Nabij Ecbatana gekomen, geeft Azarias aan T. te kennen, dat zij hunnen intrek zullen nemen bij Raguël, den vader van Sara, welke T. huwen moest. Deze maakt daartegen zwarigheid uit hoofde van het hem bekende lot der zeven omgebragte bruidegoms, doch Azarias verzekert hem, dat het hart en de lever van den visch, den boozen geest voor altijd verdrijven zullen. Dit alles gebeurt ook. T. vraagt en bekomt Sara ten huwelijk, en de booze geest, in het bruidsvertrek weder gereed om zijn slagtoffer te dooden, wordt door den stank van hart en lever van den visch, met wierook verbrand, verdreven; de jonge echtgenooten begeven zich, nadat Azarias het geld heeft afgehaald, naar Ninive, waar de jonge T. de oogen zijns vaders geneest met de gal van den visch, en Azarias, na zich als de engel Rafaël te hebben kenbaar gemaakt, verdwijnt.

Gelijk dit verhaal aldus in de Apocryphe boeken des O. V. voorkomt, behoort het zeker tot diegenen, welke de verdichte inkleeding zijn van zedelijke waarheden, en het zal waarschijnlijk wel immer onbeslist blijven, of er al dan niet een historisch feit bij ten grondslag ligt. Wie er de schrijver van is, weet men niet, doch dat het verhaal eerst lang na de Babylonische ballingschap moet zijn opgesteld, blijkt daaruit dat de Joden niet vroeger het begraven van lijken als een' bepaalden godsdienstpligt hebben aangemerkt. Het verhaal intusschen, ook in verdichting, is zeer belangrijk, niet alleen voor de kennis van onderscheidene bijzonderheden uit het volksleven der uit hun vaderland naar het oosten verjaagde Israëlieten, maar ook vooral voor de geschiedenis der Joodsche demonologie, zoowel wat de goede als wat de kwade geesten betreft.

Er zijn van dit geschrift twee teksten: een Grieksche, die de oudste is en in de gewone Ned. overzetting gevolgd wordt, en een Latijnsche, naar een Chaldeeuwsch handschrift gevolgd. De beide Hebreeuwsche teksten, die er mede van bestaan, zijn blijkbaar vertalingen uit het Grieksch.

TOBOLSK, een gouvernement in Aziatisch Rusland en meer bepaald van Siberië. Het heeft eene oppervlakte van 27000 □ mijlen, waarvan slechts een klein gedeelte ter bewoning geschikt is. Nogtans bedraagt de bevolking iets meer dan 1,000,000 zielen, d. i. gemiddeld 38 op elke □ mijl. Het zuidelijk en zuidwestelijk gedeelte is vruchtbaar en levert, onder den invloed van een zacht klimaat, eene groote hoeveelheid graan en vlas, terwijl de veeteelt er door uitmuntende weilanden begunstigd wordt. Het noordelijke gedeelte, doch verreweg de grootste helft, mist die voordeelen. Er heerscht eene nijpende koude, die zelfs gedurende den korten zomer niet geheel overwonnen wordt. Visch en wild worden er overvloedig gevonden, doch vooral pelsdieren, welke den rijkdom der barre streken van Siberië uitmaken. Voor de Samojeden en Ostiaken, welke de noordelijke gedeelten bewonen, is het rendier van uitstekend nut. Daar wordt het gouvernement van Europeesch Rusland gescheiden door het Uralgebergte, dat zich echter niet ver naar het oosten uitbreidt, daar te midden der woeste en boschrijke streken van Siberië, nog uitgestrekte moerassen worden aangetroffen, welke een groot gedeelte van het jaar met eene ijskorst bedekt zijn. De Oby, met de Irtitsch en de andere rivieren, welke zij opneemt, komt aan de oostzijde in het gouvernement T. en ontlast zich in het noorden daarvan met een' breeden mond in de IJszee.

T., de hoofdstad van het gouvernement van denzelfden naam, ligt aan de Tobol, waar deze zich in de Irtitsch ontlast, en heeft 25,000 inwoners. De hoogstad ligt op eenen heuvel en is daardoor gevrijwaard tegen de veelvuldige overstroomingen, waaraan de benedenstad bloot staat. Men vindt er eene Grieksche hoofdkerk en meer dan twintig andere kerken, twee kloosters, seminariën voor geestelijken en onderwijzers, een gymnasium, verschillende inrigtingen van lager onderwijs en een' schouwburg. T. is de zetel van den gouverneur-generaal van West-Siberië, van eenen aartsbisschop en andere autoriteiten. De bevolking bestaat uit Russen, Tataren, Bukharen en eenige Duitschers, welke laatsten er eene Luthersche kerk bezitten. Er wordt te T. een levendige handel gedreven, daar de voortbrengselen van Sina en de oostelijke streken van Siberië hier worden aangevoerd en naar het westen verzonden, terwijl de karavanen der Kalmukken en Bukharen uit het zuiden hier aankomen. T. is de stapelplaats der pelterijen, die voor rekening van de kroon worden bijeen gebragt. Te midden der bevolking leven vele voorname ballingen, welke binnen de stad volkomen vrijheid genieten. De stad is in 1587 gesticht en bevat een monument ter eere van Jermak, den grondlegger der Russische heerschappij in Siberië.

TODTLIEGENDES. Eene der oudste zandsteen-formatiën heeft men in de geologie met den zonderlingen naam van T. of ook wel *Roth-Todt-Liegendes* en *Rothliegendes* bestempeld. Deze benaming, welke algemeen in de wetenschap is aangenomen en wij in onze taal als *Doodliggende* of *Doode vloer* zouden kunnen overzetten, is uit het taaleigen van de Thuringer en Marsfelder mijnwerkers ontleend, die daarmede de onderlaag van het door hen bewerkte koperschieferviot wilden aanduiden, waarin geen erts meer te vinden was en voor hen deswege als dood kon beschouwd worden, zoodat zij volgens hunne meening, de grenzen van de ertsbevattende gesteenten hadden bereikt; terwijl zij daarmede ook nog eene bepaalde verhouding, namelijk de onderlaag (*das Liegende*) wilden te kennen geven, waarin de formatie tot de naastvolgende, tot het koperschiefer staat, uithoofde het laatstgenoemde zijne plaats onmiddellijk boven het T. inneemt en er als door gedragen wordt. De mijnwerkers-benaming heeft zich vervolgens tot eene geheele viot-formatie uitgestrekt, die vroeger ook wel *oude roode zandsteen* werd genoemd.

In deze formatie — die gemeenlijk boven de steenkolenformatie ligt, of op grauwacke, thonschiefer, graniet of micaschiefer rust, maar vooral dikwerf met feldsteen-porphier in het naauwste verband staat — ontwaart men veelal een zeer grof conglomeraat, bestaande uit eene groote opeenhooping van verbrijzelde, scherphoekige en scherpkantige, of in mindere of meerdere mate gerolde en afgeronde stukken en brokken van graniet, gneis, syeniet, dioriet, porphier, mica- en thonschiefer. Dit alles vertoont zich onregelmatig of ordeloos, als of het door eene stormachtig bewogen zee door elkander is geworpen. Deze verbrijzelde stukken en brokken staan doorgaans in betrekking tot de gesteenten der naastgelegene of omringende bergen; van daar die verscheidenheid in de zamenstelling van het T. op verschillende plaatsen. De gebrokene rotsstukken zijn gemeenlijk door een bruinrood, rijk met ijzer bezwangerd thon en zand, of met een wit of grijs met kalk en zand gemengd deeg, dikwerf zeer vast verbonden of als het ware zamengelijmd. De hieruit zamengestelde rotsmassa's, sedert duizenden van jaren de lucht en haren verstorenden invloed trotserende, komen somwijlen met hare groteske vormen boven den grond uit. Naar de kleur van het bindend deeg onderscheidt men *rood* en *wit* of *grijs* T.

Er komen versteende varens en calamieten in voor en tot

hoornsteen overgegaan of verkiezeld hout; men treft er zelfs boomstammen in aan van 30 voet lengte en 1 voet en meer in middellijn.

Uit de onverwoestbaarheid van sommige verscheidenheden van dit gesteente, wist men reeds vroeg nut te trekken voor kunstmatige doeleinden. Te Setuval in de Portugeesche provincie Estremadura staat voor eene kerk, die men voor de oudste van die streken houdt, een groot kruis, uit gepolijste massa's van T. vervaardigd. Ook het portaal der kerk en het inwendige daarvan bevatten zeer vele pilaren, uit deze rotssoort gemaakt.

TOEAREGS, TAWAREKS, TARGI of TERGI is de gemeenschappelijke naam, waarmede verscheidene volksstammen worden aangeduid, die zich in het midden der woestijn Sahara, tusschen de Barbarijsche staten en Soedan, ten westen der Tibboes ophouden. Hunne gelaatskleur is zeer uiteenloopend, daar sommigen bijna even zwart zijn als negers, anderen geelachtig bruin als de Arabieren en nog anderen zoo blank als het klimaat dit gedoogt. Het schijnt dat de T., omtrent welker geschiedenis slechts weinig met zekerheid bekend is, eenigzins verwant zijn met de oude bewoners der kust van Barbarije. Eigenaardig is het, dat zij allen, even als de vrouwen langs de kust, het onderste gedeelte van hun gelaat, tot halverwege den neus, voortdurend bedekt houden. Waar de gelegenheid zich aanbiedt drijven zij handel, of houden zich met den landbouw bezig, doch verreweg de meesten leiden een zwervend leven en bedreigen aanhoudend de streken, welke de woestijn omringen, vooral Fezzan in het noorden en Timboctoe in het zuiden. Zij zijn van een' krijgshaftigen aard, altijd gewapend en weten het lange geweer, waarvan zij zich gewoonlijk bedienen, uitmuntend te gebruiken. Velen leven van roof, doch maken zich niet aan verregaande wreedheden schuldig, wanneer de karavanen die zij overvallen, zich niet te weer stellen. In het gebied der Hagara, een stam die nabij Fezzan woont, bevindt zich eene der steden door T. bewoond. Zij bevat echter slechts een klein aantal huizen en levert alleen wanneer honderden van elders toestroomen om er markten te bezoeken, zekere bedrijvigheid op; want zelfs de zwervende T. onderhouden de handelsbetrekkingen tusschen Fezzan, Soedan en Gadamis. Dergelijke plaatsen door T. bewoond, treft men ook in Sokna, Augila en zelfs in Siwa aan, waar de inlandsche bevolking, door hare taal, de verwantschap

Toearegs der Sahara.

met de T. verraadt. Opmerkelijk is het, dat al de plaatsen in het noorden der woestijn, waar die taal gesproken wordt, handel drijven, terwijl de T. toch aan hun nomadisch leven in lederen tenten, boven het verblijf als kooplieden in vaste woonplaatsen de voorkeur geven. De oorspronkelijke zetel hunner magt schijnt in het oosten van Soedan en in het zuiden van de landstreken der Tibboes gezocht te moeten worden. Sommigen hebben wel vermoed, dat er eenige betrekking bestaat tusschen de T. en de bewoners van Abyssinië. Het Targhia of de taal der T. heeft veel overeenkomst met de landtaal op de kust, en is van die der Kabylen in Algerië, bijna alleen door de uitspraak onderscheiden. Hun letterschrift, dat eerst in de laatste jaren bekend geworden is, wordt op vele plaatsen langs de noordkust van Africa op rotswanden en monumenten aangetroffen. Het is, met uitzondering der hieroglyphen, het eenige zelfstandige letterschrift, dat men tot dusverre bij een zuiver Africaansch volk heeft gevonden. Een reiziger heeft een twintigtal verschillende karakters opgespoord, welke hun alphabeth uitmaken, en gewoonlijk van de regter- naar de linkerzijde, doch ook wel in andere volgorde geschreven worden. Het bestuur der stammen berust bij eenen raad van oudsten, onder een' zoogenoemden sultan, die echter weinig gezag heeft en geene belastingen ontvangt, zoodat hij weinig meer dan den titel en eene schaduw van magt, boven zijne stamgenooten vooruitheeft. De meesten zijn mohammedanen en uiterst bijgeloovig. Men heeft er aangetroffen, wier geheele ligchaam letterlijk overdekt was met voorbehoedmiddelen tegen allerlei soort van kwalen.

TOEKANS. (Zie *Pepereters*).

TOERMALIJN. (Zie *Tourmalyn*).

TOESTEL VAN MARSH. (Zie *Marsh*).

TOETSSTEEN of Lydische steen, in de delfstofkunde ook kiezelschiefer genoemd, is eene digte, zware soort van kwarts met een gehalte van thon-, koolstof- en ijzer-oxyde, die niet door zuren wordt aangedaan, met een soortelijk gewigt van 2,415. Het gesteente wordt gebezigd om goud en zilver, hetzij ruw en gestempeld of op eene andere wijze bewerkt, te onderzoeken en te bepalen, hoeveel edel metaal en hoeveel alliage of bijgemengde vreemde stof, eene te beproeven massa bevat. Goud en zilver

laten namelijk, door op de gepolijste oppervlakte van het zwarte kiezelschiefer of den T. te wrijven, eene uit hunne kleur voortvloeijende streep achter, welke, met die van de probeernaalden — zijnde goud- of zilverstiften, waarvan het gehalte naauwkeurig bepaald is — vergeleken, een geoefend oog in staat stelt, om ten naastenbij het gehalte van het te onderzoeken metaal te bepalen. — In oude tijden kwam dit gesteente uit Lydië en Klein-Azië, waar het in het bed van de rivier Tmolus gevonden werd; thans verkrijgt men het uit Boheme, Silezië en Saksen.

TOGA heette het opperkleed, dat over de tunica, of ook in vroeger' tijd, in plaats van deze, door de Romeinsche burgers buiten de krijgsdienst gedragen werd. Daar het regt tot het dragen van dit kleedingstuk aan het burgerregt was verbonden, heetten de Romeinen ook *gens togata* (de toga-dragende natie), gelijk mede de Galliërs aan de zuidzijde der Alpen, die het Romeinsche burgerregt genoten, ook *togati*, en hun land *Gallia togata*, genoemd werden. Onder de keizers werd de T. van lieverlede beperkt tot plegtgewaad, en later in het geheel niet meer gebruikt. Zij werd zoo omgeslagen, dat de linker arm er door bedekt werd en aan de voorzijde eene soort van zak (*sinus*) ontstond. De stof was wol, de kleur wit, alleen in den rouw droeg men de T. zwart. Zij die naar eenig ambt dongen, bevlijtigden zich zeer op het dragen eener zindelijke (*candida*) T., waarnaar zij *candidati* werden genoemd. De hoogere staatsambtenaren droegen eene *T. praetexta* (met purperen boordsel); de veldheer, wien de eer van eenen zegepralenden intogt (*Triumphus*) wedervoer, eene *T. picta* (met goud gestikt). Eerst op zeventienjarigen leeftijd mogten de Romeinsche jongelingen de mans-Toga (*T. virilis*) dragen, en dan ook deelnemen aan volksvergaderingen en krijgsdienst.

De vrouwen droegen in plaats van de T. eene *Palla;* van het eerste gewaad bedienden zich echter ook vrouwen van verdachte zeden.

De naam T. wordt tegenwoordig ook gegeven aan den ruimen tot op de voeten afhangenden, met wijde mouwen voorzienen tabbaard, van welken zich de leden der regterlijke magt bij hunne teregtzittingen, alsmede de meeste godsdienstleeraars der verschillende Protestantsche kerkgenootschappen bij hun voorgaan in de godsdienstoefening, de eersten krachtens wettige verordeningen, de laatsten bij vrije verkiezing, bedienen.

TOGGENBURG of **TOCKENBURG** is de naam van een voormalig graafschap in het canton St. Gallen in Zwitserland, gelegen tusschen het sticht St. Gallen, Thurgau en de cantons Zurich en Appenzell. — In de XV^{de} eeuw rekende men de graven van T. onder de rijkste en magtigste landeigenaars van Zwitserland. Na het uitsterven van hun geslacht kwam het graafschap aan de vrijheeren van Raron, die T. in 1469 aan den abt van St. Gallen verkochten. Tegenwoordig beslaan de vier districten van het canton: Opper-, Nieuw-, Oud- en Beneden-Toggenburg de plaats van het oude graafschap.

TOISE. De eenheid der voormalige Fransche lengtemaat. Hare lengte is gelijk aan 1,9490864 meter; zij werdt onderverdeeld in 6 Parijsche voet of 72 duim. De vierkante T. of eenheid van vlaktemaat houdt 36 vierkante voet en is gelijk aan 3,7987 vierkante meter. Tot eenheid van inhoudsmaat bezigt men den cubieken Parijschen voet — van welke er 216 in de cubieke T. begrepen zijn — gelijkstaande met 34,2773 cub. decimeters. Na de Fransche omwenteling werd de meter, die van de nieuwe graadmeting was afgeleid, ingevoerd en de T. door den meter, als eenheid, vervangen. Dit heeft evenwel niet kunnen verhinderen, dat bij de opgaven betreffende afstanden, hoogtemetingen enz. nog vaak gebruik gemaakt wordt van de T. en hare onderdeelen. In 1740 maakte men gebruik van de T. tot de graadmeting in Peru; van daar dat de standaard, die in 1735 vervaardigd is, den naam draagt van *Toise du Pérou.*

TOKAT, eene aanzienlijke stad in Aziatisch Turkije, in het stadhouderschap Siwas, aan den grooten weg, die van Erzerum naar het westen loopt. Volgens sommigen lag te dezer plaatse het oude Talaura, waar Pompejus de schatten van Mithridates vond. In de V^{de} eeuw komt de stad onder den naam van Eudonia voor. Thans is zij voor den handel en de industrie in Aziatisch Turkije zeer belangrijk. Haar uiterlijk voorkomen is, even als dat van vele Oostersche steden, zeer bekoorlijk. Aan de oevers van de Tosanlu, die later den naam van Jeschil-Irmak ontvangt, is zij in een dal, amphitheaters-gewijs tegen de helling eens bergs gebouwd, en levert met hare talrijke koepeldaken, minarets en fraaije tuinen een verrukkelijk schouwspel op. Het inwendige beantwoordt echter geenszins aan de verwachting, daar de stad, hoewel in de nabijheid van kostbare marmergroeven gelegen, van slechte materialen, met naauwe straten, gebouwd is. Men vindt er vele moskeën, kerken, bazars en tuinen, die overvloed van vruchten, groenten en wijn opleveren. Handel en nijverheid zijn er zeer levendig. De eerste wordt begunstigd door de ligging aan den grooten weg, die het oosten met het westen verbindt. De laatste bestaat voornamelijk in het vervaardigen van wollen, zijden en katoenen stoffen, tapijten en eene groote hoeveelheid koperwerk, waarvan de grondstof gevonden wordt in de rijke kopermijnen van Kaban-Maden, die twaalf of veertien dagreizen ten zuidoosten der stad liggen. Omtrent de bevolking heerscht eene niet geringe mate van onzekerheid, daar deze door sommigen op hoogstens 30,000 zielen, doch door anderen op meer dan het drievoud daarvan gesteld wordt.

TOKAY of **TOKAI** is een vlek van ongeveer 6000 inwoners in Hongarije aan de rivieren Theisz en Bodrog in het Sempliner comitaat, beroemd wegens zijne wijnen, die zoet en krachtig zijn als de Grieksche en Siciliaansche en daarbij een uitnemend aroma bezitten. De Tokayer bergrug of Hegyalja is van vulcanischen oorsprong, niet zeer hoog en strekt zich ten noorden en noordoosten van T. uit. De voornaamste eigenaars der wijnbergen zijn: de koning, de vorst van Bretzenheim en de familie Szirmay. De afzonderlijk gelegen heuvel Mezés Male levert de beste der 34 verschillende soorten van Tokayer. De wijnstok wordt aldaar met bijzondere zorg behandeld en de druiven met even groote zorg voor het persen gesorteerd; ook wordt de druif zeer laat geplukt. De beste wijn is het sap dat zonder drukking, behalve die der opgestapelde trossen op elkander, uit de druiven lekt. De gemiddelde jaarlijksche opbrengst is 18,000 Oostenr. vaten (van 402 liter elk). In den handel evenwel heeten ook Tokayerwijnen nog wel 60 verschillende wijnsoorten, die, uit Italië, Griekenland en Klein-Azië afkomstig, in Hongarije aangebouwd zijn; als men deze allen mederekent, wordt de jaarlijksche opbrengst gemiddeld 90,000 Oost. vaten.

TÖKELY (EMMERICH graaf VON), die eene groote rol gespeeld heeft in den strijd der Hongaren tegen de Oostenrijksche overheersching, werd in 1656 geboren en ontving eene zeer goede opvoeding. Zijn vader, een Protestantsch edelman, in 1671 beschuldigd van deelgenomen te hebben aan de zamenzwering van Zriny, werd door den Oostenrijkschen generaal Heister in zijn kasteel Likawa belegerd. Hij stierf gedurende het beleg, doch zijn zoon wist te ontkomen en begaf zich naar Zevenbergen, waar hij zich onder de bescherming van den grootvorst Apasy stelde. Deze, die sedert 1675 met de Hongaarsche muitelingen gemeene zaak maakte, vond zooveel behagen in den moed van den jongen T., dat hij hem het opperbevel over het Zevenbergsche leger opdroeg. Toen de aanvoerder der Hongaren Vesseleny, in 1678 overleed, verkozen deze T. tot opperbevelhebber. Aan het hoofd van 12000 man drong hij tot aan Presburg door, nam verscheidene plaatsen in en sloeg herhaalde malen de keizerlijke legers, die tegen hem afgezonden waren. In het volgende jaar geraakte T. in strijd met Vesseleny, neef van den bovengemelde, die hem het gezag betwisten wilde, en nam hem gevangen. Gedurig in strijd met Oostenrijk, trad T. in 1682 in verbond met Turkije, en werd door sultan Mohammed den IV^{den} als vorst van Hongarije erkend. In het volgend jaar sloot hij zich aan bij het Turksche leger, dat Hongarije overstroomde, en belegerde daarmede Weenen. Daar hij in dezen veldtogt niet zeer werkzaam en vrij ongelukkig was, gaven de Turken hem de schuld van de nederlaag, die hun leger voor Weenen leed. De grootvizier schoof alles op T., doch deze begaf zich persoonlijk naar den sultan en wist zijn gedrag te regtvaardigen. In 1684 en 1685 streed hij in Boven-Hongarije en ondervond daar weder gestadig nadeelen, waarop hij gevangen genomen en naar Constantinopel vervoerd werd. Hoewel hij in het voorjaar van 1686 weder in vrijheid gesteld werd en het vertrouwen van den sultan en van diens opvolger Soliman den II^{den} bleef genieten, kon hij niets meer uitvoeren, sedert Hongarije zich in 1687 geheel aan den keizer had onderworpen. T. zette echter

den strijd voort en trachtte te vergeefs zijne gemalin Helena Ravoczy, die in de vesting Munkacz belegerd werd, te ontzetten. Deze moest eindelijk, den 17den Januarij 1688, de vesting na een driejarig beleg overgeven en werd met hare kinderen naar Weenen gevoerd. T. riep nog eens de Hongaren te wapen, maar zonder gevolg, en moest de Turken bij hunnen terugtogt naar Bulgarije volgen. Zijne onderneming tegen Zevenbergen in 1690 gelukte aanvankelijk, doch leidde tot geene uitkomst. Na het verlies van den slag bij Salankemen, waarin hij de Turksche cavallerie aanvoerde, ware hij in Belgrado bijna een offer der volkswoede geworden. Tot aan den vrede van Carlowitz (1699), bleef hij bevelhebber der Turksche ruiterij. Zijne gemalin was in 1692 tegen den generaal Heusler uitgewisseld en met haar leefde hij afwisselend te Constantinopel en te Galathea, zonder deel te nemen aan de onlusten, die zijn stiefzoon Frans Ravoczy de IIde in Hongarije verwekte. Hij overleed den 13den September 1705 op zijn landgoed Ismid bij Nicomedië in Klein-Azië.

Men zie over hem: *Histoire d'Eméric, comte de Tekeli* (Keulen 1694). L.

TOL (Dominicus van), schilder, was leerling van Gerard Dou en schilderde in diens manier of in die van Brekelenkamp, binnenhuizen, die echter lang niet altijd van gelijke verdienste waren. De besten zijn voortreffelijk van toon en behandeling. In de galerij te Cassel vindt men van hem eene vrouw die eene doode kip omhoog houdt en op den achtergrond een lezend man; in het museum te Dresden eene vrouw die garen windt. Beide deze schilderijen zijn uitvoerig en fraai gepenseeld.

In sommige catalogi vindt men nog gewag gemaakt van een Peter of een David en een Nicolaas van T., zonder dat het van elders blijkt of zij allen of een van allen schilders zijn geweest, zoodat men hier waarschijnlijk met eene niet ongewone verwarring van namen te doen heeft. v. T. werkte in de tweede helft der XVIIde eeuw.

TOLEDO. De hoofdstad der gelijknamige Spaansche provincie, die 263 □ mijlen groot is, en omtrent 300,000 inwoners telt. Zij ligt in het koningrijk Nieuw-Castilië, aan de helling van eenen berg, bespoeld door de Taag, over welke twee bruggen liggen. Inwendig is de stad niet fraai, zijnde er de straten hellende, eng en krom. Onder de bijna 30 kerken verdient de hoofdkerk vermelding, een groot Gothisch, maar opgepronkt gebouw. Voorts vindt men er eene in 1499 gestichte hoogeschool, eene militaire academie, en eenige zijde- en andere fabrieken, waaronder eene koninklijke fabriek van degenklingen.

De stad, thans niet meer dan 25,000 inwoners tellende, vertoont slechts eene schaduw van hare vroegere grootheid, toen zij meer dan 200,000 zielen bevatte. Tijdens de heerschappij der Gothen in Spanje, was zij de hoofdstad des rijks; gedurende den tijd der Mooren een der voornaamste zetels van Arabische geleerdheid. In het jaar 1085 echter werd zij door de Christenen aan de Mohammedanen ontweldigd en sedert herhaaldelijk, maar altijd vruchteloos, door de laatsten belegerd.

De aartsbisschop van T. draagt den titel van primaat van Spanje.

TOLENTINO is een stedeke van 4000 inwoners in de delegatie Macerata van den Kerkelijken staat, vuil en van ouden bouwtrant, doch gelegen in eene heerlijke en zeer vruchtbare landsdouw aan de oostelijke afhelling der Apenijnen, aan den weg die van Ancona naar Rome leidt. Aldaar werd den 19den Februarij 1797 tusschen den paus en Frankrijk een vrede gesloten, waarbij de eerste aan het laatste Avignon, Venaissin, Bologna, Ferrara en de Romagna afstond. Den 2den en 3den Mei 1815 werden bij T. twee veldslagen geleverd tusschen de Oostenrijkers onder Bianchi en de Napolitanen onder Murat, waarbij de laatste zoo geheel geslagen werd, dat hij kort daarna verpligt was vlugtende zijn koningrijk te verlaten.

TOLHUIS. Het T. bij Lobith is in de krijgsgeschiedenis merkwaardig door den overtogt van den Rijn, welke aldaar den 12den Junij 1672 plaats had, een wapenfeit, door de Fransche schrijvers hemelhoog geprezen, doch dat in het ware licht beschouwd, niets buitengewoons heeft en door Napoleon den Isten te regt met den naam van *Opération militaire du quatrième ordre* bestempeld is.

Toen het zeer overmagtige leger van Lodewijk den XIVden in 1672 tegen de Nederlanden oprukte, had Willem de IIIde met naauwelijks 20,000 man stelling genomen achter den IJssel. Lodewijk, wiens togt tot aan den Rijn een ware zegetogt geweest was, besloot die stelling niet regtstreeks aan te vallen, maar haar om te trekken en daardoor te doen ontruimen. Ter verdediging van dit gedeelte van den Rijn, waren een 2000 tot 3000 man onder Montbas opgesteld, die echter bij de nadering van het Fransche leger hunne stelling verlieten, zoodat op het oogenblik, toen de Franschen aan den Rijn verschenen, hoegenaamd geene Hollandsche magt aanwezig was, om hun den overtogt te betwisten. Zoodra Willem de IIIde vernam dat Montbas zijne stelling verlaten had, zond hij den veldmaarschalk Wirtz met een paar regimenten ruiterij derwaarts, terwijl ook eenige infanterie terugkeerde. Toen het Fransche leger den overtogt verrigtte, waren daar van de Hollanders een paar duizend man ruiterij en voetvolk zonder geschut, eerst den avond te voren aangekomen. De rivier was 150 el breed en zoo laag, dat zij bijna overal doorwaadbaar was, behalve in het midden bij een kil van 20 pas breedte. Een gedeelte der pontonbrug was reeds door de Franschen voltooid en deze hadden een twaalftal stukken op den regteroever geplaatst, welke een krachtig vuur op de Hollanders aan den overkant openden.

In den ochtend van den 12den Junij begint Guiche den overtogt aan het hoofd van 2000 kurassiers. Velen hunner worden door den stroom weggedreven en verdrinken; diegenen die den anderen oever bereiken worden door de ruiterij van Wirtz teruggedrongen en er ontstaat nu een onbeduidend vuurgevecht. Inmiddels trekken de Franschen met grootere afdeelingen den stroom door, scharen zich in slagorde en vallen op de ruiterij van Wirtz aan, die na een kort gevecht, door de overmagt gedwongen wordt het slagveld te ruimen. Condé en andere bevelhebbers doen zich in schuiten overzetten en de Fransche koning zelf vuurt door zijne tegenwoordigheid, zijne soldaten tot den strijd aan.

De Hollandsche infanterie, door hare ruiterij verlaten, stond bij het T., een gebouw, omstreeks duizend pas van de plaats verwijderd, waar het Fransche leger den Rijn was doorgetrokken. Geheel ontmoedigd, is zij bereid de wapenen neder te leggen, toen een jong Fransch edelman, de Longueville, pistoolschoten op haar lost en roept dat niemand zal gespaard worden. Daarop vat de Hollandsche infanterie de wapenen weder op en opent plotseling haar vuur op den vijand, waarbij een aantal Franschen sneuvelen en Condé zelf gekwetst wordt. Die tegenstand duurt evenwel niet lang, en het Hollandsche voetvolk wordt doorgebroken en geheel uiteengeslagen; wat niet sneuvelt wordt gevangen gemaakt, en de geheele magt, welke hier opgesteld was, gaat verloren. Aan de Fransche zijde had deze overtogt 300 man gekost, die meerendeels in den Rijn verdronken.

Die veelgeprezen overtogt van den Rijn bij het T. heeft dus daarin bestaan, dat een zeer overmagtige vijand, eene rivier die bijna geheel doorwaadbaar en noch door geschut, noch door verschansingen verzekerd was, overtrok in het gezigt eener kleine troepenafdeeling, welke eerst aankwam toen een gedeelte der brug voltooid was, en zich niet of slechts zeer flaauw verdedigde. L.

TOLL (Graaf Karl von) werd in 1778 te Reval geboren en reeds op zijn 5de jaar in het kadettencorps te Petersburg opgenomen. In het jaar 1796 verliet hij het als officier en maakte in 1799 zijn' eersten veldtogt onder Suwarow in Italië. Na den slag van Novi wist hij de aandacht van dien veldheer op zich te vestigen, die hem tot kapitein benoemde. Nadat hij den slag bij Austerlitz had medegestreden, werd hij in 1806 bij het Moldauleger overgeplaatst, waarmede hij alle veldtogten tot 1810 en met name de gevechten bij Schurscha, Turbat, Ismail, Brailow en de bestorming van die vesting bijwoonde. T. die reeds in 1809 tot majoor bevorderd was, werd nu in 1812 colonel en chef van den staf van Kutusow en bewees als zoodanig de gewigtigste diensten, waarvoor hij met den rang van generaal-majoor en verschillende ridderorden beloond werd. Op het slagveld van Leipzig werd hij luitenant-generaal en in 1826 generaal der infanterie. Toen Diebitsch in 1829 het opperbevel over het leger in Turkije kreeg, verzocht hij T. als chef van den staf, welke

betrekking deze, hoewel ouder in dienst, bereidwillig aanvaardde. Ook in den Poolschen veldtogt van 1831 was hij chef van den staf van Diebitsch. Na diens dood nam hij het bevel *ad interim* op zich, tot aan de komst van den nieuwen veldheer en leidde bij de bestorming van Warschau, nadat Paskewitsch gekwetst was, de operatiën van dien laatsten, beslissenden strijd. Na het einde van den Poolschen oorlog werd T. lid van den rijksraad en in 1833 directeur der water- en landcommunicatiën en der openbare werken. Op eene zijner inspectie-reizen werd hij gevaarlijk ziek en overleed na een langdurig lijden den 5^{den} Mei 1842 te Petersburg.

Men zie over T.: Bernhardi, *Denkwürdigkeiten des Russischen Generals Grafen von Toll* (Leipzig 1856, 4 dln.). L.

TOLLENS (HENDRIK FREDERIK — welken laatsten naam hij echter nooit schreef —), CAROLUSZOON. Deze algemeen geliefde Nederlandsche dichter was afkomstig uit het oude Vlaamsche riddergeslacht Tollin en werd den 24sten September 1780 te Rotterdam geboren. Sedert zijn derde jaar bij een bloedverwant te Amsterdam opgevoed, werd hij op zijn tiende naar eene kostschool te Elten gezonden, waar hij echter slechts de allereerste kundigheden aanleerde. Op zijn vijftiende jaar in het ouderlijke huis teruggekeerd, werd hij opgeleid in het bedrijf van zijnen vader, den handel in droogerijen en verfwaren. Zijn levendige, vurige geest bragt hem al spoedig in aanraking met de ijverige voorstanders der destijds in zwang gaande vrijheidsbegrippen, en terwijl hij deel nam aan hunne wapenoefeningen, vond hij in hunne vereenigingen bewonderaars van zijne vrijheidzuchtige, maar bij gebrek aan kundigheden, oefening en leiding, hoogst gebrekkige verzen, die zich niet tot vaderlandsche uitboezemingen bepaalden, maar zich zelfs tot geheele blij- en treurspelen uitbreidden. Eerst nadat de jonge dichter in 1797, met den kunstlievenden en geletterden boekhandelaar Uylenbroek was bekend geworden, verkreeg hij de hem zoo noodige leiding, zoodat hij zich met ijver op taal en versbouw toelegde, waartoe hem, nadat hij de Engelsche en Hoogduitsche talen had aangeleerd, het dichtmatig overbrengen van vreemde dichtvruchten uitnemend dienstig was. Een weinig later gaf hij eene *Proeve van sentimenteele geschriften en gedichten* in het licht (Amsterdam 1800), die, gelijk ook de eenigen tijd later gevolgde *Proeve van Minnezangen en Idyllen* (Amsterdam 1805, 3 stukjes), haren oorsprong verschuldigd was aan 's dichters jeugdige liefde voor Gerbranda Catharina Rivier, met welke hij in 1800 in het huwelijk trad, en die hem dat echtelijke en huiselijke geluk schonk, hetwelk hij zoo menigmaal roerend bezongen heeft. Zijne *Dichtlievende mengelingen* ('s Gravenhage 1802) en *Tuiltje van geurige dichtbloemen op Franschen bodem geplukt* (aldaar 1803) verbreidden zijnen naam en spanden de verwachtingen ten opzigte zijner dichterlijke ontwikkeling, hoewel het laatstgenoemde hundeltje later door den, omtrent zichzelven, misschien al te gestrengen dichter, zooveel mogelijk vernietigd en daardoor zeldzaam werd. Nog meer werd zijn naam bekend, doordien hij omstreeks dien zelfden tijd, tweemalen met Loots in het strijdperk trad, door te dingen naar het eermetaal bij de Bataafsche Maatschappij van taal- en dichtkunst, eerst voor een *Lofdicht op H. de Groot*, waarbij Loots de gouden, T. de zilveren medaille verwierf, de laatste met een stuk, dat hij later te zeer afkeurde, om het gedrukt te willen zien; vervolgens voor een dichtstuk *Op den dood van Egmond en Hoorne*, waarbij T. het goud, Loots het zilver behaalde. Maar grooteren roem nog dan door dit stuk, verwierf T. zich kort daarna door een klein dichtstukje, dat een der beroemdste juweelen van onze letterkunde werd: *Aan een gevallen meisje*, het eerst in de werken der zoo evengenoemde Maatschappij uitgegeven. Was deze roem alzoo vooruitgegaan aan de uitgave van zijne *Gedichten*, waarvan het eerste deel te 's Gravenhage in 1808 het licht zag, later door twee andere deelen gevolgd, die bundels deden zijn dichttalent dermate in de schatting der natie stijgen, dat, toen reeds in 1822 eene vierde uitgave was noodig geworden, niet minder dan 10,000 exemplaren werden verkocht, terwijl later (1831, 1856) nog twee drukken verschenen. Geen wonder ook — het volkslied: *Wien Neêrlands bloed* had 's dichters naam op tienduizende lippen gelegd; zijn in 1819 door de Hollandsche Maatschappij van fraaije kunsten en wetenschappen, bekroond dichtstuk: *De overwintering op Nova Zembla* werd met ongehoorde toejuiching ontvangen; met van der Palm vierde hij het lijkfeest op Borger, en met dezen meest vereerden redenaar trad ook de meest geloofde dichter op, bij de viering van het vierde eeuwfeest van de uitvinding der boekdrukkunst. Kort voor dit laatste hadden zijne *Nieuwe gedichten* (1ste dl. 's Gravenhage 1821, 2de dl. ald. 1828) het licht gezien; na eenige jaren werden deze gevolgd door *Verstrooide gedichten* (Leeuwarden 1840), en deze, wederom na eenige jaren door *Laatste gedichten* (ald. 1ste dl. 1848, 2de dl. 1853). Tusschen deze bundels oorspronkelijke gedichten gaf hij herhaaldelijk gelegenheidsstukjes, onder welke de vaderlandschen, gedurende de wapening tegenover België, met name de *Bededag 2 Dec.* 1832, vooral beroemd zijn, alsmede dichtmatige vertalingen, t. w. *Romancen*, *Balladen en Legenden* ('s Gravenhage 1820, 2 dln.), *Liedjes van Claudius* (Leeuwarden 1832), *Dichtbloemen bij de naburen geplukt* (ald. 1839), ten deele eene herziene bloemlezing uit het boven aangehaalde *Tuiltje*. Zijn laatste hundeltje was: *Kinderlijke dichtstukjes* ('s Gravenhage 1856), uitgegeven, gelijk velen zijner gelegenheidsstukjes, met een weldadig doel. Eene verzamelde uitgave zijner *Dichtwerken* (Leeuwarden 1855—1857, 11 dln.) was door den dichter zelven bezorgd tot aan het X^{de} deel. Bezig met het verbeteren der drukproef van blad 9 van dat deel, overleed hij, na langdurige verzwakking, zacht, den 21sten October 1856 te Rijswijk, waar hij zich, na zich van zijne handelszaak te hebben ontdaan, in 1846 gevestigd had, en waar hem op zijn graf een gedenkteeken is gesticht. Een marmeren standbeeld van den hoogvereerden dichter is geplaatst in het Park te Rotterdam.

Vraagt men naar den grond der zoo algemeene hoogschatting en vereering, als aan T., gelijk weinige dichters ten deel viel, dan ligt die gewis niet in de verhevene vlugt, of de wijsgeerige diepte, of de dichterlijke stoutheid zijner poëzy, want hierin werd hij ongetwijfeld ver overtroffen door Bilderdijk, die echter oneindig minder dan T. de lieveling der natie was en het ook zuiver als dichter en zonder het overige wat hem kenmerkte, niet zou geweest zijn. Maar T. was nationaal dichter bij uitnemendheid; de Nederlandsche natie vond bij hem de uitdrukking der haar dierbaarste gevoelens, en dit op eene wijze, die de smaakvolste welluidendheid aan algemeene verstaanbaarheid paarde. Zijne poëzy ademde eenen godsdienstigen zin, evenzeer verwijderd van kerkelijke vormen, als zich openbarende in algemeene menschenliefde. Bij zijne denkwijze was het niet te verwonderen, dat hij in 1827, vooral ook onder den invloed van van der Hoeven's kanselwelsprekendheid, van de R. Catholieke kerk tot het protestantismus overging, en die denkwijze was het ook, welke zijne gedichten dermate bezielde, dat ook bij de behandeling van allerlei onderwerpen, zacht godsdienstig gevoel en eene daarvan uitgaande warme menschenmin ongezocht doorstralen. Voorts had T. voor geen gering deel zijnen opgang te danken aan zijne warme vaderlandsliefde, die niet alleen in zijn volkslied en in eene menigte vaderlandsche gelegenheidsgedichten schittert, maar hem ook als het ware de schepper maakte van eene eenigermate nieuwe dichtsoort, de zoo te noemen „vaderlandsche romance," dichterlijke voorstelling van een en ander loffelijk bedrijf uit de vaderlandsche geschiedenis, welke gedichten, meer misschien dan de overigen, T. tot den Nederlandschen volksdichter onzer eeuw hebben gemaakt. Men voege er bij den huiselijken geest, die in zijne dichtstukken spreekt: huwelijksliefde, echtelijk geluk, vadervreugde — waar T. voor deze gewaarwordingen de snaren spant, daar leest men zijne dichtregelen minder dan dat men ze onwillekeurig van buiten leert. Aan dit populaire van de stof paart zich in eene schaars geëvenaarde mate het populaire van den vorm. Lijden sommigen zijner vroegere gedichten aan eenige gezwollenheid, zijne lateren zijn daarvan geheel vrij; de poëzy van T. is nergens duister, altijd verstaanbaar, overal eenvoudig, zonder ooit tot het onbeduidende af te dalen, vol verrassende spraakwendingen, het dagelijksche kleedende in een nieuw en bevallig gewaad. Bevallig, ook door de grootst mogelijke zuiverheid van versbouw; door eene heerschappij over de taal, die zich ook kennen doet in een eenvoudig, bevallig proza, in het bezigen van dagelijksche woorden en spreekwijzen; door eene onnavolgbare naïviteit en eenvoudigheid, zoodat men — het kenmerk der ware kunst — bijna zeggen zou, het ook zoo te kunnen. Deze zijn, naar het oordeel van den steller dezes, de voornaamste eigenschappen, waardoor

T.' poësy de in Nederland meest populaire van zijnen tijd, en hij in waarheid een volksdichter is.

Zie voorts Schotel, *Tollens en zijn tijd* (Tiel 1860), waar men ook met groote naauwkeurigheid verzameld en opgegeven vindt wat door en over T. geschreven is, waardoor wij ons van het aanhalen van andere schriften deswegen ontslagen kunnen rekenen.

TOLLIUS (HERMAN) werd in Februarij 1742 te Bremen geboren. Na zijne studiën te Leyden voleindigd te hebben, werd hij ten jare 1767 benoemd tot hoogleeraar der geschiedenis, welsprekendheid en Grieksche letterkunde te Harderwijk. Zich in 1776 ter afleiding van droefheid over den dood zijner echtgenoote, te Parijs bevindend, ontving hij de aanstelling tot hoogleeraar der geschiedenis en Grieksche letterkunde te Amsterdam, welk ambt hij, met toezegging van bevoegdheid tot terugkeer bij veranderde omstandigheden, in 1785 verwisselde met de taak van opvoeder der kinderen van prins Willem den V^{den}, met wie hij eene langdurige buitenlandsche reis deed, na welker afloop hij benoemd werd tot raadsheer en rekenmeester der domeinen. De gebeurtenissen van 1795 verwijderden hem uit ons vaderland; hij vertrok eerst naar Osnabrück, vervolgens naar Brunswijk, waar hij ten hove met veel onderscheiding werd ontvangen. Voor den prins van Oranje de goederen van vorst Jablonowsky in Polen aangekocht hebbende, vertrok hij in 1800 derwaarts om er het beheer van op zich te nemen, doch in 1809 vestigde hij zich op verlangen van koning Lodewijk, andermaal in Nederland en koos uit de hem aangeboden betrekkingen het hoogleeraambt in de statistiek en diplomatiek te Leyden, hetwelk hij, na de herstelling der hoogeschool in 1815, met dat der classieke letterkunde verwisselde. Hij overleed te Leyden den 29sten April 1822. Zijne schriften munten meer uit door gehalte dan door talrijkheid. Behalve academische oratiën en eene brochure over de belangen van den gewezen stadhouder (Leyden 1796), verdienen vooral vermelding: zijn leven van N. Paradijs in diens *Opuscula academica* (Leyden 1813), eene keurige uitgave van *Apollonii Lexicon Homericum* (Leyden 1788), *Staatkundige geschriften* (Leeuwarden 1816, 3 dln.). Vele schriften uit zijne pen gevloeid worden in handschrift, ten deele bij de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde, bewaard.

TOLNA, een vlek in het zuiden van Hongarije, aan den linkeroever van den Donau, met een kasteel en nagenoeg 6000 inwoners, die vooral van den landbouw, de scheepvaart en den handel leven. Denzelfden naam draagt het comitaat, waarin dit vlek ligt, hetwelk op 66 □ mijlen 206,000 bewoners telt. Het wordt door kostbare dijken tegen de overstroomingen van den Donau beveiligd, die hier vele eilanden en moerassen vormt. Het westelijk gedeelte is hoog en bergachtig, het overige vlak, doch zeer vruchtbaar. Men vindt er bosschen en goede weilanden, terwijl het bebouwde gedeelte allerlei granen, vruchten, wijn, tabak en andere voortbrengselen oplevert. De voornaamste middelen van bestaan zijn landbouw, veeteelt, vischvangst en handel. De hoofdplaats Sekszard, met 10,500 inwoners, ligt aan de Sarvis, een weinig ten westen van den Donau.

TOLTEKEN. Aldus worden, naar de overleveringen der Azteken, de oudste bewoners van Mexico genoemd, wien men de meest grootsche monumenten van bouwkunst toeschrijft. Zij zouden in de IV^{de} of V^{de} eeuw uit het noorden zich in Anahuac hebben nedergezet en een rijk gegrondvest hebben, dat vier eeuwen heeft gebloeid. In het midden der XI^{de} eeuw smolt dit volk langzamerhand weg ten gevolge van eene, jaren lang aanhoudende droogte, die hongersnood en epidemische ziekten verwekte; het kleine gedeelte dat van de T. overbleef, werd later onder de Chichimeken vermengd en opgenomen, van wie de voormalige beschaving gedeeltelijk op de Azteken is overgegaan.

TOMASCHEK (WENZEL JOZEF), geboren te Skutsch in Boheme den 17^{den} April 1774, overleden te Praag den 3^{den} April 1850, was een voortreffelijk beoefenaar en onderwijzer der toonkunst. Voor de pianoforte, het instrument dat hij beoefende, schreef hij onderscheidene sonaten en eclogen, die, hoezeer tegenwoordig onderwetsch geacht, echter vele verdiensten hebben; ook zijne kerkmuziek vond veel goedkeuring. Onder zijne meest bekende compositiën behoort eene op Burger's *Leonore*, die hem de gunst van graaf Bucqol, sedert zijn beschermer, verwierf.

TOMBAK. Een metaalmengsel van eene roodachtig gele kleur, dat het eerst door de Siamesen zoude zijn bereid geworden, waartoe zij zich van het beste Sineesche koper bedienden en er een weinig goud bijvoegden; welke compositie zij dan hooger schatten dan het goud zelf. In Europa wordt het op verschillende wijzen bereid; veelal smelt men 7 deelen roodkoper, 5 deelen geelkoper en ½ deel Engelsch tin ondereen. Volgens Margyrat zou 11 of 12 deelen Japansch koper en een deel zink het schoonste en een zacht T. opleveren, dat eene groote overeenkomst met pinsbek heeft. Eene verhouding van 5½ deel koper en 1 deel zink, zoude ook eene zeer geschikte zamenstelling zijn; ook neemt men somwijlen wel 8 tot 10 deelen koper en 1 deel zink. Men bewerkt het T. tot velerlei soort van galanterie-waren, als tabaksdozen, halskettingen, ringen, gespen, knoopen, lepels, kandelaars, horologie-kasten, cachetten, enz.

TOMBOCTOE. (Zie *Timboctoe*).

TOMBUT. (Zie *Timboctoe*).

TOMI, eene stad in Moesia inferior aan de Zwarte zee is het tegenwoordige Tomiswar aan de kust van Bulgarije gelegen (in het art. *Ovidius* ten onregte verward met Temeswar in Hongarije). Deze stad is alleen bekend doordien, volgens de mythe, Medea aldaar haren broeder Absyrtus vermoordde en doordien zij volgens de geschiedenis het verbanningsoord was van den dichter Ovidius, die er zijne *Elegiën* dichtte.

TOMSK. Een Russisch gouvernement in westelijk Siberië, ongeveer een millioen inwoners bevattend op eene uitgestrektheid van bijna 30,000 □ mijlen. Vroeger behoorde het tot het nu westelijk daaraan gelegene gouvernement Tobolsk, doch werd daarvan in 1822 gescheiden en 16 jaar later met het grootste deel van het gouvernement Omsk vereenigd. Ten zuiden vindt men in T. 9840 voet hooge takken van het Altaï-gebergte, doch het overige land is vlak, deels steppen, deels bosschen, deels en wel het geringste deel vruchtbare bodem. Deze wordt door de aldaar reeds zeer breede rivier Ob en hare bijrivieren Irtitsch, Bija, Tom enz. besproeid. Men treft er vele bitterzoute meren aan, onder welke het grootste is het Tschanimeer van 106½ □ mijl. Behalve koorn, brengt het land vrij veel vee op, alsmede honig en in de bosschen, behalve het hout, ook pek, teer en houtskolen; bovendien levert de bodem zilver, koper, lood, steenkolen en edelgesteenten.

De bevolking bestaat gedeeltelijk uit Russen, gedeeltelijk uit Poolsche bannelingen, die na afloop van hunnen straftijd, even als de gepasporteerde kozakken, hier gevestigd blijven, deels eindelijk uit oud-Siberische of Tataarsche volksstammen, die een nomaden-leven leiden.

De hoofdstad van dit gouvernement is *Tomsk* aan de rivier Tom, die digt bij de stad met de Ob zamenvloeit; zij is met wallen en grachten versterkt en voor zooveel bouwtrant en ligging betreft, de eerste stad van Siberië. Zij werdt in 1604 gesticht en is de residentie van den gouverneur, die te gelijk aan het hoofd staat van het mijnwezen in den Altaï, voorts van een' Griekschen bisschop. De stad heeft 6 Grieksche, 1 R. Catholieke en 1 Luthersche kerk, eene moskee, een gymnasium en vele andere scholen; zij telt 12,000 inwoners, die voornamelijk van veeteelt en vischvangst bestaan. Men drijft er veel handel in pelswaren, leder en koorn.

TON. De T. wordt gebezigd, hetzij als inhoudmaat voor natte waren, hetzij als gewigt, meest tot maat der bevrachting. Hier te lande houdt de T. als biermaat, 1,5552 vat (*hectoliter*); zij is onderverdeeld in 8 steekan, ieder van 4 pinten. In Engeland houdt de T. 9,539 vat, en is verdeeld in 2 pijpen (*pipes*) van 126 gallons, ieder van 8 pinten. De scheepston, als maat der bevrachting, vroeger van 2000 Amsterdamsche ponden, gelijkstaande met 988,18 Ned. ponden, wordt tegenwoordig berekend op 1000 Ned. ponden. De T. in Engeland houdt 1016,848 Ned. ponden, zij is verdeeld in 20 quintal, ieder van 112 ponden (*Avoir du Poids*).

De T. gouds staat gelijk met 100,000 gulden; ook wel 100,000 thaler; al naar gelang de eene of andere muntspecie in gebruik is.

De T. wordt eindelijk nog gebezigd als baken in de zeegaten en vaarwaters in het algemeen. Van daar de benaming: *tonnegeld*, waarmede zekere belasting wordt aangeduid, die in de meeste havens van de zeeschepen ingevorderd, en naar de grootte der

vaartuigen berekend wordt. (Zie *Vuur- ton- en bakengelden*).

TONDERN, een zeer oud stadje, in het westen van het hertogdom Sleeswijk, slechts twee uren gaans van de Noordzee, aan de Widane, met 3000 inwoners, die eenige wollen en katoenen stoffen vervaardigen, doch vooral van de scheepvaart en den belangrijken uitvoer leven.

In meer dan een opzigt is het plaatsje historisch merkwaardig. Volgens sommigen, zijn de Anglen en Saksen van daar naar Brittannië overgestoken. Oudtijds bezat de stad eene haven, die echter door verschillende indijkingen is verloren gegaan. In de oorlogen met Holstein en den Duitschen keizer werd T. veroverd en hernomen. Eene zekere vermaardheid hebben de horens van T. gekregen, waarvan de eerste in 1639, de tweede in 1734 werd gevonden. Dit waren gouden horens uit een overoud tijdvak, met opschriften voorzien, waaraan om der zeldzaamheid wille groote waarde werd gehecht. Zij werden voor drink- of jagthorens gehouden, doch waren volgens latere nasporingen slechts voorwerpen van weelde, die hier of daar tot sieraad werden aangewend. De horens zelven bestaan niet meer, daar zij in 1802 te Kopenhagen uit een museum gestolen en door de dieven gesmolten zijn. Het opschrift van den tweeden horen, voor dien tijd onderzocht en gedrukt, wordt tot de IV^{de} eeuw teruggebragt, en moet tot het oudste Runenschrift behooren, dat men kent.

TONG (*Lingua*). De T. is een ligt gewelfd half elliptisch, door slijmvlies overtrokken, week, zeer beweeglijk spierachtig ligchaam, dat den bodem der mondholte helpt vormen en in de opening der onderkaak gelegen is. Bij rust der deelen, is zij naar achteren altijd in aanraking met het zachte gehemelte. Zij reikt door de keelengte tot aan het slokdarmhoofd, tot digt boven het strotklepje en is aan het tongbeen vastgehecht door de tongbeen-tongspier (*Musculus hyo-glossus*). Naar voren ligt zij tegen de onderste snijtanden.

Aan de T. onderscheidt men den wortel, de punt, de boven- of rugvlakte, de ondervlakte en de randen. De wortel (*radix s. basis linguae*) is het breede achterste einde, waaraan zich de voorste bogen van het zachte gehemelte vasthechten en dat aan het strotklepje grenst. De punt (*apex linguae*) is het vrije, voorste, dunne einde. De grondlaag der T. wordt gevormd door de beide kintongspieren (*M. geneoglossi*), de tongspier (*M. lingualis*), waarvan men drie verschillende lagen van spiervezelen kan onderscheiden, die in de tong beginnen en eindigen, en het tongkraakbeen (*cartilago linguae*), of liever het tongmiddelschot (*septum linguae*), eene midden in de T., tusschen de beide kintongspieren geplaatste vezelachtige plaat, wier weefsel met dat der pezen overeenkomt.

Uitwendig wordt de T. door slijmvlies bekleed, waarmede zij geheel overtrokken is en waardoor zij met de omliggende deelen, z. a. het zachte gehemelte (door de *arcus glosso-palatinus*), het strotklepje (door de *ligamenta glosso-epiglottica*) en de grondvlakte der mondholte (door het *frenulum linguae*) in zamenhang is. In het midden van den rug der T. vindt men eene zwakke overlangsche groeve (*middellijn*, *raphe*), welke haar in twee zijdelingsche helften scheidt; de groeve eindigt naar achteren in het trechtervormige blinde gat (*foramen coecum*). De bovenvlakte van het slijmvlies is met eene menigte eigendommelijke verlengselen voorzien: de tongtepeltjes. Deze worden verdeeld in draadvormigen (*papillae filiformes*), welke door hun groot aantal en witte kleur ligt in het oog vallen en vooral ter wederzijde van de middellijn der T. aanwezig zijn; de knodsvormigen (*papillae clavatae s. fungiformes*), die bij het leven door hunne roode kleur gemakkelijk te onderscheiden zijn, in de voorste helft der T. verstrooid voorkomen en aan de punt zoo digt bijeen staan, dat zij elkander aanraken. De omwalde tepeltjes (*papillae circumvallatae*) liggen op het achterste gedeelte der T. en zijn in twee rijen geplaatst, die naar achteren convergeren en zich tot eene V vereenigen. Hun aantal verschilt tusschen de 8 tot 12. Zij zijn grooter dan de twee andere soorten en bestaan uit een centraal gewelfd gedeelte, dat door eene ringvormige groeve van den omgevenden wal gescheiden is. Zij bieden velerlei afwijkingen in vorm aan, vooral de achterste, die zich aan de punt der Λ bevindt. Van de walvormige tepeltjes tot aan het tongbeen, is het slijmvlies van groote slijmklieren voorzien, die de vlakte oneffen maken, zooals met den vinger kan worden waargenomen. In de punt der T., digter bij de bovenste vlakte ligt eene kleine klier, die zich door vijf, in ééne lijn liggende openingen aan de ondervlakte ontlast. Zij is door sommigen naar Nuhn genoemd, die haar in 1845 als eene nieuwe klier beschreef, doch door Blandin was zij reeds 11 jaar vroeger vermeld.

Omtrent de morphologische zamenstelling der tepeltjes raadplege men: Kölliker, *Handbuch der Gewebelehre*.

De T. ontvangt hare zenuwen van den tongtak, van den derden tak van het vijfde paar (*Nervus lingualis*), van de tongkeelzenuw (*N. glosso-pharyngeus*) en van de ondertongzenuw (*N. hypoglossus*). Van deze bemiddelt de laatste de beweging, de beide andere zenuwen het tastgevoel en den smaak, zonder dat het nog met afdoende zekerheid is te bepalen, of de tongtak uitsluitend tot het tastgevoel, de tong-keelzenuw alleen tot den smaak dient.

De slagaderen, die in de T. treden, zijn, met betrekking tot de grootte van dit orgaan, belangrijk te noemen.

De T. is het beweeglijkste orgaan van het ligchaam. Zij kan niet alleen in alle rigtingen door de mondholte bewogen en uitgestoken worden, maar ook eene menigte vormveranderingen ondergaan. Deze bewegingen hebben eensdeels betrekking tot kaauwing en slikking, anderdeels tot het tastgevoel, den smaak en het spraakvermogen. Men vergelijke de art. *Slikken* en *Smaak*. B.

TONG. (Zie *Platvisschen*).

TONGATABOE. (Zie *Vriendschapseilanden*).

TONGKING. (Zie *Tonkien*).

TONGVAL, *dialect*, noemt men zoodanige wijziging in het bezigen eener taal, als welke ontstaat uit haar gebruik bij verschillende afdeelingen van den volksstam, die zich van de taal bedient, zonder dat nogtans de woordgronding, woordvorming en de taalregelen in het algemeen dermate worden gewijzigd, dat het eene andere taal moet genoemd worden. De naam T. drukt ook uit, dat men bij die wijzigingen meer het oog heeft op de spreek- dan op de schrijftaal; zoo zijn b. v. het Zeeuwsch, Vlaamsch, Overijsselsch, Tongvallen van de Nederlandsche taal, terwijl het eigenlijke Oud-Friesch daarvan veeltijds zoozeer afwijkt, dat men het eer als eene taal, dan als eenen Nederlandschen T. heeft aan te merken. Met dat al is het uiterst moeijelijk, en in vele gevallen zelfs eenigermate willekeurig, de grenzen naauwkeurig af te bakenen, waar het denkbeeld van T. eindigt en dat van afzonderlijke taal begint.

TONISCHE MIDDELEN. In den algemeensten zin genomen, heeft men onder T. M. de zoodanigen te verstaan, die de werking der spieren en contractile weefsels kunnen verhoogen, waarbij men zich namelijk hunne werking als eene spanning of spankracht, of als eene soort van levende veerkracht (*tonus*) gedacht heeft. In engeren zin verstaat men onder T. M. die artsenijmiddelen, welke vooral gebezigd worden bij ligchaamszwakte en die ziekelijke toestanden, welke daartoe aanleiding geven. De T. M. zijn aangewezen bij ware zwakte, zoo als die bij herstellenden, na aanzienlijk verlies van bloed of andere vochten, na lange onthouding der noodzakelijke levensprikkels, b. v. versche lucht, voedsel, beweging enz., of als constitutionele eigendommelijkheid voorkomt. Meestal vindt men bij deze zwakte: bloedarmoede, zwakte der spieren en contractile weefsels, die zich door geringen omvang, week- en slapheid, ligte uitzetbaarheid (b. v. der darmen door gassen) te kennen geven; zwakte van het zenuwstelsel, d. i. eene ongeschiktheid der zenuwen voor eene duurzame en afdoende opwekking van willekeurige spieren, zonder dat de oorzaak daarvan in gestoorde zenuwgeleiding of gedeeltelijke vernieling der zenuwzelfstandigheid, gelegen is. Ook geeft zich deze zenuwzwakte te kennen door verhoogde gevoeligheid tegen stoffelijke of psychische invloeden, door vermoeidheid na kortstondige inspanning van geest en ligchaam; zwakke spijsvertering, d. i. trage spijsvertering, een langer verblijf der spijzen in de maag, oprispingen, trage darmbeweging enz. De voor dezen laatstgenoemden toestand aangewende middelen noemt men maagversterkende (*stomachica*, *gastrotonica*). Met hetzelfde regt zou men van zenuw-, spier- en bloedversterkende middelen kunnen gewagen (*neuro-*, *myo-*, *haemo-tonica*). De tonica worden verder aangewend bij bloedziekten met het karakter van ontbinding, vezelstofvermindering enz. b. v. bij typheuse koortsen, scorbut, neiging tot passive bloedingen, versterving en pyaemie;

bij tusschenpozende koortsen als koortswerende middelen, waarbij het echter nog onbekend blijft of door de aanwending van sommige tonica (kina, de amara, ijzer) eene nog onbekende bloedmenging, of eene zwelling der milt of een eigenaardige zenuwtoestand wordt hersteld; bij sterke en langdurige afscheidingen van etter enz.

Zullen de T. M. van wezenlijk nut zijn, dan dienen de *diaetetisch-psychische* versterkingsmiddelen mede aangewend te worden. In het tegenovergestelde geval vermogen zij niets. Tot de zoogenaamde *diaetetisch-psychische* middelen brengt men in de eerste plaats, goede en krachtige spijzen en dranken; verder doelmatige spieroefening, noch te langen noch te korten slaap, voorts herding van alle organen: van de huid, door koude waschingen en baden; van de eintuigen, door behoorlijke inspanning; van het zenuwstelsel, door rust der ziel, beheersching eener overgevoelige, ligt geraakte, wispelturige zielsgesteldheid, door vermijding van vertroetelende en verwijfde levenswijze, uitspattingen, luiheid, geestdrijverij enz.

De *pharmaceutische tonica*, die, zoo als wij reeds gezegd hebben, onder inachtneming der genoemde *diaetetisch-psychische* middelen werkzaam kunnen zijn, worden volgens Pereira in de volgende klassen verdeeld:

1°. Eenvoudig bittere middelen (*Amara pura*) (Quassiahout en bast, Gentiaanwortel, Gezegende distelkruid, Duizendguldenkruid enz.).

2°. Zuiver-plantaardig zamentrekkende middelen (*Adstringentia pura*) (Eikenbast, Galappels, Ratanhia-wortel, Katechu enz.).

3°. Zamentrekkende bittere middelen (*Amara adstringentia*) (Kinabast, Wilgenbast enz.).

4°. Specerijachtige bittere middelen (*Amara aromatica*) (Kalmoeswortel, Kaskarillenbast, Alantswortel enz.).

5°. Zure tonische middelen (Minerale zuren).

6°. Metaalachtige tonische middelen, hoofdzakelijk de ijzermiddelen (*martialia*) bevattende.

De wijze, waarop de meesten van deze middelen werken, is nog onbekend. De mededeeling van alle veronderstellingen daaromtrent, zou de ruimte van dit woordenboek verre overschrijden. Men raadplege daarover de verschillende handboeken over geneesmiddelleer. B.

TONKABOONTJES zijn de aromatieke, zwartbruine, gerimpelde, glanzige zaden van den Tonkaboom (*Dipteryx odorata*), die in de bosschen van Guyana veelvuldig wordt aangetroffen. De T. worden vooral door de Spanjaarden gebruikt, om geur aan de snuif te geven. B.

TONKIEN, TONKIN of TONGKING is de naam, dien het noordelijk gedeelte van het rijk Anam in Achter-Indië voert, terwijl het zuidelijke dien van Cochinchina draagt. Het grenst aan het zuiden van Sina, waarvan het door eene lijn in de rigting van het Jüling-gebergte gescheiden wordt, heeft vermoedelijk eene oppervlakte van meer dan 3000 □ mijlen en wordt besproeid door de Songka. Het is rijk aan ijzer en edele metalen, staat langs de vlakke zeekust aan veelvuldige orkanen bloot en levert eene menigte plantaardige voortbrengselen, onder welke rijst de voorname plaats bekleedt. De bewoners zijn klein van gestalte, hebben een laag voorhoofd, kleine meest zwarte oogen, niet zeer dikke lippen, weinig baard, zwart haar en eene geelachtig bruine huid. Vrij algemeen belijden zij de leer van Boeddha. De hoofdstad des rijks is Kecho, hetwelk door de inlanders meest Bakthan genoemd wordt. Zij ligt aan de Songka en heeft, volgens sommige opgaven, wel 150,000 inwoners.

In de eerste eeuwen na Christus, waren T. en Cochinchina afhankelijk van de Sinezen, welke daaraan den naam van Ngannem gaven, waaruit door verbastering Anam ontstaan is. Nadat T. zich in de X^de^ eeuw onafhankelijk had gemaakt, kreeg het eigen vorsten, die den koninklijken titel voerden en meermalen in oorlog geraakten met de Sinezen. Het moest zich in de tweede helft der XIII^de^ eeuw onderwerpen aan de Mongolen, die de hoofdstad verwoestten, doch ten laatste een' vrede sloten, waarbij zij zich een' zekeren cijns bedongen, welk regt, na den val der Mongoolsche heerschappij in Sina, op de aldaar regerende dynastie Ming overging. Een opstand, die in 1400 uitbrak, had de inlijving van T. bij het Sineesche rijk ten gevolge, die twintig jaren duurde, waarna de Tonkinezen hunne zelfstandigheid herkregen, onder zekeren Lili, wiens nakomelingen zich als vorsten van T. voor hunne naburen geducht maakten, tot dat hun rijk in 1774 door den koning van Cochinchina veroverd werd, hetwelk nu de voorname rol begon te spelen, gelijk T. dit tot dusverre gedaan had.

Tegenwoordig hebben die streken van Achter-Indië meer dan vroeger de aandacht der beschaafde wereld tot zich getrokken, wegens de pogingen der Franschen, om zich aldaar te vestigen. De vervolgingen der Christen-zendelingen hebben er de eerste aanleiding toe gegeven, en het belang, dat die oorden voor den Europeeschen handel kunnen verkrijgen, heeft de Franschen, bij hunne expeditiën in die gewesten aangespoord, om in weerwil der bezwaren van een tropisch klimaat, waarin de troepen aan allerlei ontberingen en ziekten waren blootgesteld, te volharden. Reeds in de laatste jaren der XVI^de^ eeuw, was een Dominicaner monnik op de kust geland, en in 1615 verscheen pater Buzomi in T., terwijl pater Alexander van Rhodus negen jaren daarna in Cochinchina verscheen. Hun arbeid was voorspoedig, doch gaf aanleiding tot herhaalde vervolgingen, waarbij velen den marteldood ondergingen. Na het uitbarsten der binnenlandsche verdeeldheden in 1774, waarbij de verdreven Gialong zich met vreemde hulp poogde te handhaven, begaf de apostolische vicaris zich met eenen zoon van dien vorst naar Frankrijk, om den bijstand van Lodewijk den XVI^den^ in te roepen. Wegens de gebeurtenissen in Frankrijk zelf vielen alle plannen om in die afgelegen oorden tusschenbeiden te komen vooreerst in duigen. De burgeroorlog in Anam bleef voortwoeden, tot dat eindelijk Gialong in 1809 zegevierde. Hij was niet bemind, en werd in 1819 door zijnen zoon Mingmeng opgevolgd. Nadat alle Franschen in 1825 zijn rijk hadden verlaten, begon deze vorst de Christenen met ongehoorde wreedheid te vervolgen en uit te roeijen. Onder Tientri, die in 1841 aan de regering kwam, werden de Christenen slechts met weinig meer verschooning behandeld. Allerlei klagten over het lot der zendelingen in die streken vonden ten laatste gehoor bij de regering van Frankrijk, die er in 1843 de korvet *Héroine* heen zond. Noch de zending van dien bodem, noch de verschijning van anderen hadden iets gebaat, toen Tientri in 1847 werd opgevolgd door Tuduc, die aanvankelijk zekere gematigdheid aan den dag legde, doch later aan den drang des volks moest toegeven, hetwelk de tegenwoordigheid der vreemdelingen als de oorzaak beschouwde van allerlei rampen, welke het land troffen. Uit dien hoofde verscheen in Maart 1855 een koninklijk edict, dat alle vreemdelingen met den dood bedreigde en eene premie op hun hoofd stelde. Nu trok de keizer van Frankrijk zich de zaak aan, en zond er in vereeniging met Spanje eene vloot met landingstroepen heen. Den 1sten September 1858 vertoonde zich de Fransch-Spaansche magt op de kust, waar zij echter met meer bezwaren te kampen had dan zich had laten vermoeden. De admiraal Rigault de Genouilly werd in het bevel over de expeditie vervangen door den admiraal Jurien de la Gravière. De krijgsgebeurtenissen aan de oevers der Peiho in Sina werkten belemmerend op de onderneming in Achter-Indië, welke sedert is voortgezet en ten minste het vooruitzigt oplevert, dat T. en Cochinchina zoowel voor het christendom als voor den handel met het westen zal worden geopend.

TONSUUR. Gelijk het bij de priesters der heidensche godsdiensten in het Oosten, van ouds her de gewoonte was, om ten teeken van hunne waardigheid een gedeelte van het hoofdhaar weg te nemen, zoo onderscheidden zich de bedienaars der christelijke godsdienst in de eerste eeuwen, door het hoofdhaar kort gesneden te dragen, terwijl een kaalgeschoren hoofd het teeken was van kerkboete, van lieverlede ten teeken van verootmoediging door de monniken gevolgd. Het gebruik won veld om zich van tweërlei T. of hoofdschering te bedienen: de Paulinische boven het voorhoofd, en de Petrinische, van de kruin. De eerste was en is nog het kenmerk der Grieksche, de laatste dat der Latijnsche kerk, als zoodanig door de vierde synode te Toledo (633) voorgeschreven. De grootte van de kaalgehouden plek duidt den hiërarchischen rang aan, zoodat de paus slechts een' smallen rand van haar om het hoofd overhoudt.

TONTINE beteekent in het algemeen eene financiële operatie, door verschillende personen in gemeenschappelijk overleg tot stand gebragt, en waarvan de voordeelen door den langstlevende genoten worden. Verschillende individuën b. v. brengen een fonds te zamen en bepalen dat op zeker tijdstip dat fonds

tusschen de levenden zal verdeeld worden, met oploopende rente en met accres van het gedeelte der overledenen; of wel, brengen personen lijfrenten bijeen en bepalen, dat het gedeelte van hen die komen te overlijden, zal accresseren bij dat der levenden, tot aan den dood van den laatste, wanneer al de renten te niet gaan.

Al die berekeningen nu, welke steunen op het beginsel van langstlevenden, heeten Tontines, naar een Napolitaansch bankier, Lorenzo Tonti, die zich omstreeks het midden der XVII^de^ eeuw in Frankrijk vestigde.

Vooral bij geldleeningen van staatswege kwamen deze combinatiën eeer in swang. De uitvinder Tonti zag er een uitstekend middel in om hulpbronnen te verstrekken aan de schatkist, en daarheen kapitalen te lokken, door de aanzienlijke voordeelen, daaraan voor de langstlevenden verknocht. Hij ontwikkelde zijn plan aan den kardinaal Mazarin, die het goedkeurde, en in November 1653 verscheen dan ook een ediet, waarbij een koninklijke T. werd ingesteld. Volgens dit ediet, waren de geldschieters in 10 klassen verdeeld, naar hunnen ouderdom. De eerste omvatte de kinderen van beide sexen tot hun zevende jaar, de tweede kinderen van zeven tot veertien jaren en zoo vervolgens, van zeven tot zeven jaren, tot de tiende klasse, die personen boven de 63 jaar bevatte. Iedere geldschieter werd in eene klasse naar zijnen ouderdom geplaatst, door de betaling van 300 livres, waarvan de staat de rente tegen 5 pCt. betaalde. In iedere klasse accresseerde het deel der overledenen bij dat der langstlevenden. Het geheele bedrag der leening was 25 millioen in kapitaal, derhalve de rente 1,250,000 fr. of 125,000 fr. voor iedere klasse.

Het parlement weigerde echter dit edict te bekrachtigen, dat zoodoende onuitgevoerd bleef. In 1689 opende Lodewijk de XIV^de^, wiens finantiën door den oorlog waren uitgeput, eene T. van 1,400,000 livres lijfrente, in veertien klassen, met eene rente van 100,000 livres voor iedere klasse. De inschrijving was 300 livres. Deze T. eindigde eerst in 1726 door het overlijden eener weduwe, 96 jaren oud, die op het tijdstip van haar overlijden een inkomen van 73,500 livres rente had. Lodewijk de XIV^de^ maakte nogmaals in 1696 en 1709 van dit hulpmiddel gebruik. Ook onder zijnen opvolger, en wel in 1733, 1734 en 1759 werden dergelijke operatiën beproefd.

Ondertusschen werden verschillende bezwaren tegen de Tontines ingebragt. Voornamelijk beweerde men, dat zij zeer bezwarend voor den staat waren, omdat er eene eeuw vereischt werd, om eene T. te doen te niet gaan, waarvan de renten evenwel zeer hoog zijn. In 1770 werden dan ook alle Tontines van staatswege afgeschaft en veranderd in lijfrenten, waarvan de renten naar een bijzonder tarief vastgesteld waren.

Ook het Engelsche gouvernement beproefde dergelijke wijze van geldleening in 1692 en 1789, maar, niettegenstaande hooge renten werden beloofd, schenen de kapitalisten niet geneigd om aan die roepstem gehoor te geven.

Drie Tontines van privaten aard hebben in Frankrijk grooten opgang gemaakt: *La caisse La Farge*, *La caisse des employés et artisans* en *La Tontine du pacte social*.

TOOKE. (Zie *Horne Tooke*).

TOON heet in de muziek die bepaalde uiting van het geluid, welke veroorzaakt wordt door een bepaald getal trillingen in de lucht, teweeggebragt door het toongevende voorwerp. Van de regelmatigheid dier trillingen hangen de aard en de zuiverheid van den T. af; van hare kracht de sterkere of zwakkere indruk, dien de T. maakt op het oor. De geregelde verbinding van verschillende toonen maakt de toonkunst uit (zie *Toonkunst*); maar niet alle toonen passen in het aangenomen muzikale stelsel, dat in het algemeen bestaat uit 6 octaven, elk octaaf van 12 toonen, die naar hunne plaats in den toonladder verschillende namen dragen en gescheiden zijn door intervallen, bij sommigen een' geheelen, bij anderen een' halven T. bedragende.

Ook wordt het woord gebezigd voor den toonaard, in welken een muziekstuk gezet is, hetzij in Mol of in Duur (zie *Toonladder*) of ook in die toonaarden, welker namen en onderscheidingen van de Grieken ontleend zijn: Ionischen, Dorischen, Phrygischen, Hypo-Ionischen, Mixo-Lydischen enz.

Insgelijks gebruikt men het woord ter aanduiding van de toonhoogte, die, op zichzelve willekeurig, echter door het aangenomen gebruik gewettigd is. Te dezen onderscheidt men den orchest- en den kamertoon, van welke de eerste in den regel een' halven T. hooger ligt.

Dit een en ander kan te dezer plaatse slechts worden aangeduid; voor eene nadere ontwikkeling raadplege men de eigenlijke onderwijsboeken in de muziek, benevens de meeste der historische werken in het ort. *Toonkunst* aangehaald.

TOONEEL. In de eerste beteekenis des woords dat gedeelte van den schouwburg, waar de tooneelspelers hunne rollen uitvoeren. Elke schouwburg bestaat uit drie hoofdafdeelingen: het T., de plaatsen voor de toeschouwers, en de bijvertrekken, t. w. de kleedkamers, bergplaatsen, koffijkamer enz. Het T. zelf, hooger dan de benedenruimte van de plaats der toeschouwers, en daarvan afgescheiden door de plaats voor de muzikanten, het orchest, is, tijdens er geene voorstelling plaats heeft, voor de toeschouwers bedekt door een ophaalgordijn en is op zijde voorzien van schermstukken, coulissen, die, even als de echtergrond van het T., beschilderd zijn overeenkomstig den ondersteldeu toestand der plaats waar de handeling, die ten tooneele wordt gevoerd, voorvalt, b. v. eene kamer, een bosch, enz. Ook heet een T. in de schouwburgtaal, dat gedeelte eener dramatische voorstelling, waarbij dezelfde personen op het T. blijven, zoodat telkenmale als een acteur op- of aftreedt, een nieuw T. aanvangt.

In het algemeen echter noemt men T. al wat betrekking heeft tot die kunstmatige voorstelling van gesprekken en handelingen in eenen daartoe ingerigten schouwburg, welke door bepaalde personen plaats heeft, ter verlustiging van degenen welke daartoe den schouwburg bezoeken. En ofschoon de geregelde, tot tooneelmatige voorstelling bestemde stukken eenen gevorderden trap van letterkunde onderstellen, vindt men toch die voorstellingen zelven ook reeds bij eenen lageren trap van volksontwikkeling, ja behoort de allerlaagste vorm van Tooneelvoorstelling, de marionettenkast, zoo in Sina als in Europa, tot de geliefkoosde vermakelijkheden van het straatgemeen, gelijk beschaafde Tooneelvoorstellingen eene der voornaamste uitspanningen zijn van de hoogere standen.

De geschiedenis van het T. en de tooneelletterkunde kan hier zelfs niet in algemeene trekken worden behandeld. Veel belangrijks vindt men daaromtrent bij Schlegel, *Vorlesungen über dramatische Kunst und Literatur* (Heidelberg 1809—1811, 3 dln., herdr. ald. 1817). Met betrekking tot ons vaderland, zij alleen met een enkel woord opgemerkt, dat het dramatische [1]) element zich reeds doet bespeuren in vele „spelen" der rederijkers (zie *Rederijkers*), en dat na de kerkhervorming het T. hier te lande tot in onzen leeftijd eenen zwaren kamp te verduren had van de zijde der kerkelijken, die het bezoeken van den schouwburg eene groote misdaad achtten en er met kracht en klem tegen waarschuwden. Zie daaromtrent eene menigte vlugschriften, vermeld in den *Catalogus van de bibliotheek der Maatschappij van Nederlandsche letterkunde* dl. I, Afd. *Tooneelstukken*, bls. 1 vlg., en in die Afd. eene zeer uitvoerige lijst van stukken voor het T. door vaderlandsche schrijvers en dichters uitgegeven.

Gelijk reeds in het art. *Drama en Dramatische kunst* is gezegd, verdeelen zich de Tooneelstukken in treurspel, blijspel en tooneelspel. Het tweede splitst zich weder in twee gedeelten: het eigenlijke blij- en het kluchtspel; het blijspel heeft eenen knoop of intrigue en stelt doorgaans eene daartoe geschikte hebbelijkheid of verkeerdheid van hare belagchelijke zijde voor, terwijl het kluchtspel, niet zoozeer een voortbrengsel van letterkundige waarde, enkel is vervaardigd ten einde voor eenige oogenblikken de lachspieren in beweging te brengen.

Maar de stof voor het T. strekt zich verder uit dan tot de genoemde dramatische letterkundige voortbrengselen. Zij omvat ook die voortbrengselen van kunst, welke voor den zang en voor den dans, zoo niet geheel uitsluitend, dan toch voornamelijk bestemd zijn. Zie deswegens de art. *Opera* en *Ballet*.

TOONEELSPEL. (Zie *Tooneel*).

TOONKUNST, doorgaans muziek genoemd, is de kunst om

1) De tooneelkunst en tooneelletterkunde heeten ook „dramatische," naar het Grieksche woord δρᾶμα, handeling. Zie het art. *Drama en Dramatische kunst*.

volgens vaste schoonheidsregelen, in 's menschen ziel bepaalde gewaarwordingen op te wekken, door middel eener welluidende opvolging en rangschikking van toonen. Zij wordt naar gelang van het hulpmiddel waarvan zij zich tot het voortbrengen der toonen bedient, onderscheiden in vocale en instrumentale, de eerste, de T. der menschelijke stem, de laatste, die ontstaat door het verwekken van bepaalde trillingen der lucht, door middel van daartoe ingerigte werktuigen; naar gelang van het terrein waarop zij zich beweegt, in kerkelijke en wereldlijke, de eerste als bestanddeel van de gemeenschappelijke godsdienstoefening, de laatste tot veraangenaming van het maatschappelijke leven, gelijk de concert- en kamermuziek, of ter begeleiding van andere verrigtingen, gelijk militaire muziek bij plegtigheden en marschen, tooneelmuziek bij tooneelmatige voorstellingen, dansmuziek tot het aangeven der maat bij den dans, enz.

Zij is eene der alleroudste kunsten en in zekeren zin slechts veredeling van iets, dat zijnen grond heeft in de menschelijke natuur. Want even als men bij den mensch in onbeschaafden toestand, opschik, spijsbereiding enz. aantreft, zoo ook de uitdrukking van verschillende gewaarwordingen door het verwekken van toonen en toonopvolgingen, met de stem, of met eenvoudige instrumenten, of met beider begeleiding van elkander. Wij vinden haar dan ook bij de oudste volken in het Oosten; volgens de Mozaïsche oorkonde klimt hare uitvinding op tot het oudste menschdom (Gen. IV: 21), en hoewel uit de woorden, daar ten opzigte der muziekinstrumenten gebezigd, niet met zekerheid tot den aard van deze besloten kan worden, schijnen toch reeds zeer vroeg, zoowel de blaas- als de snaarinstrumenten bekend te zijn geweest. Bij de Israëliten werd zij vooral door David verbeterd en ten godsdienstigen gebruike gebezigd; de Aegyptenaren, die er zich eenigermate van bedienden bij hunne godsdienstplegtigheden, achtten overigens de muziek eene zeer nuttelooze zaak, en het schaalstelsel van vijf toonen, zoo als zij het naar men wil van de Hindoes en Sineezen ontvingen, vond bij dat volk geene ontwikkeling.

Het was voor het vernuft en den fijnen kunstsmaak der Grieken bewaard, op dezen weg grootere schreden te zetten. Zelfs werd bij hen de muziek als iets van goddelijken oorsprong aangemerkt en hunne mythologie was vol verhalen aangaande de uitvinding van verschillende instrumenten. Ook ontbrak het niet aan muzikale theorie: de wiskunde leende zich tot het ontwikkelen van de betrekkingen der toonen, en Plato verhief haar zoo hoog, dat hij eene verandering in de muziek van den te zijnen tijde beroemden Damon onmogelijk achtte, zonder verandering in de staatsinrigting zelve, ofschoon het ook waar is, dat redenaars en wijsgeeren haar verweten dat zij de zeden verweekelijkte en het volk ontzenuwde. Den Romeinen schijnt de muziek van twee verschillende zijden te zijn toegekomen: de offermuziek met de offerdienst zelve, van de oude Etruriërs, die voor veld en tooneel van de Grieken. Dat zich bij hen vooral de krijgsmuziek ontwikkelde, ligt in den aard en de geschiedenis van het Romeinsche volk. Van daar dan ook dat bij hen meer gebruik werd gemaakt van blaas- dan van snaarinstrumenten, welke laatsten, naar men wil, eerst anderhalve eeuw v. Chr. te Rome zijn bekend geworden. De eerste keizers hielden er als voorwerp van pracht en weelde, eene soort van kapel op na; ten minste na Nero's dood werden niet minder dan 500 zangers en speellieden afgedankt.

Doch, terwijl in de beeldende kunsten de hedendaagsche ontwikkeling eigenlijk slechts uitgaat van eene navolging der Ouden, heeft de hedendaagsche muziek aan die der Grieken en Romeinen slechts betrekkelijk weinig verpligting; en wat men thans door muziek verstaat, is geheel en al eene uitvinding van het Westen, eene vrucht der christelijke eerdienst. Zij had haren oorsprong in het koraalgezang, gelijk blijkt uit Gerbert, *Scriptores ecclesiastici de musica sacra* (St. Blarien 1784, 3 dln.), en had veel verpligting aan Guido van Arezzo (zie *Guido Aretinus*). Sedert de XV^de^ eeuw werd de muziek wetenschappelijk in Spanje en Frankrijk, maar voornamelijk in de Nederlanden beoefend, waar de eigenlijke grond tot de hedendaagsche T. gelegd is, door de eerste regtstreeks meerstemmige compositiën, waaromtrent zich Dufay, Desbrez en Willaert zeer verdienstelijk hebben gemaakt. Op hun voetspoor werd Palestrina (zie *Palestrina*) de schepper der classieke kerkmuziek, gelijk Luther van het Protestantsche koraal. De zoo te noemen wereldlijke muziek werd vooral in Frankrijk beoefend, waar in overeenstemming met het volkskarakter, vooral de dramatische muziek zich zetelde, gelijk in Italië het zinnelijke, melodische beginsel zich vooral door middel der opera ontwikkelde, en Duitschland zich door het huldigen der spiritualische rigting en eene diepzinnige harmonie onderscheidde. In het algemeen laat zich in de geschiedenis der muziek opmerken, wat van die van elke kunst geldt, dat zij van het verhevene naar het schoone voortschrijdt. Van welk eenen belangrijken invloed op de ontwikkeling en beoefening der muziek, de in de tegenwoordige eeuw, ook in ons vaderland ontstane muziekfeesten geweest zijn en nog zijn, behoeft hier slechts met een woord te worden herinnerd.

Overigens moeten wij, wat de muzikale bijzonderheden zelven betreft, naar de verschillende afzonderlijke artt. verwijzen, gelijk voor de geschiedenis der muziek naar Martini, *Storia della musica* (Bologna 1775—1781, 3 dln.); Marpurg, *Kritische Einleitung in die Geschichte der Musik* (Berlijn 1754); Burney, *General history of music* (Londen 1776—1789, 4 dln.); Hawkins, *General history of the science and practice of music* (Londen 1776, 5 dln.); vooral echter de schriften van Kiesewetter, met name: *Geschichte der Europäisch-abendländische, d. i. unserer heutiger Musik* (Leipzig 1834, herdr. ald. 1846), en ten opzigte van de Nederlanden: *Die Verdiensten der Niederländer um die Musik* (Amsterdam 1828). De literatuur van het onderwerp in het algemeen, treft men aan in Becker, *Systematisch-chronologische Darstellung der musikalische Literatur* (Leipzig 1836—1839, 2 dln.).

TOONLADDER heet in de muziek het geheel der toonen of noten, zoo als zij in iedere Octaaf (zie *Octaaf*) op elkander volgen en door intervallen (zie *Interval*) gescheiden zijn. Naarmate de muziek zich, zoo in den loop der tijden als naar den smaak van verschillende volken, ontwikkeld heeft, is de T. ook van eenvoudiger tot zamengestelder vorm overgebragt. De opvolgende noten: *ut*, *re* enz. maken te zamen eenen eenvoudigen T. uit; de tegenwoordige is echter ingewikkelder, zoodat b. v. de piano in iedere octaaf reeds de volgende zoo te noemen sporten van den T. heeft:

$$c,\ \frac{c\sharp}{d\flat},\ d,\ \frac{d\sharp}{e\flat},\ e,\ f,\ \frac{f\sharp}{g\flat},\ g,\ \frac{g\sharp}{a\flat},\ a,\ \frac{a\sharp}{h\flat},\ b.$$

Bij het gebruiken van deze toonopvolging heeft men nog een dubbel onderscheid te maken: tusschen den Duur- en den Moltoon, tusschen de groote en de kleine Tertz. Wanneer men namelijk zich eene slingerende of trillende snaar voorstelt, welker trillingen voor den grondtoon door het getal 24 worden uitgedrukt, dan zullen in de hier volgende reeksen de bovenste getallen de sporten van den T., de middelste de slingeringen der snaar, de onderste de verhouding der getallen die de slingeringen aanduiden, tot den grondtoon aanduiden.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
24	27	30	32	36	40	45	48
1	$\frac{9}{8}$	$\frac{5}{4}$	$\frac{4}{3}$	$\frac{3}{2}$	$\frac{5}{3}$	$\frac{15}{8}$	2.

De verhouding 4 : 5 heet groote, die van 5 : 6 kleine Tertz. Wanneer de tertz op de quart en van de sextime op de octave met een' halven toon opklimt, heet de T. in Duur, anders in Mol. De T. gelijk hij in onze muziek gebruikelijk en hier beschreven is, heet chromatisch, door welk Grieksch woord zijne eigenschap wordt aangeduid van de zachtste overgangen aan te bieden, daar tusschen de aldus benoemde toonen geene duidelijk hoorbaren in liggen.

TOORTS (*Verbascum*). Dit geslacht behoort tot de natuurlijke familie der Toortsachtige planten (*Verbasceae*), welke plantenfamilie met die der Nachtschaden (*Solaneae*) veel overeenkomst heeft en even als deze een' 5-lobbigen of spletigen kelk en bloemkroon en tweehokkige, veelzadige doosvruchten voortbrengen, die boven den kelk gezeten zijn. Bij de toortsachtigen vindt men steeds eene min of meer symmetrieke bloemkroon, nu eens 4, dan weder 5 meeldraden, wier helmknoppen in de dwarste op de helmdraden rusten en éénhokkig zijn.

De echte Toortsen (*Verbascum*) zijn voor het meerendeel rijzige tweejarige planten, die in Julij en Augustus bloeijen en

den naam welken zij dragen, daaraan verschuldigd zijn, dat haar statige bloemstengel zich uit het midden van eene roset van wortelbladen loodregt in de hoogte verheft, niet zelden twee Ned. el lang wordende. De meesten onzer Toortsen herkent men bovendien nog aan de bleekgele wol, waarmede haar stengel, hare bladen en bloemknoppen overtogen zijn, hare doorgaans zwavelgele bloemen en vreemd gevormde meeldraden. Tusschen de soorten van dit geslacht komt uiterst gemakkelijk eene kruising tot stand, zoodat de vorming van bastaarden geene zeldzaamheid is. Dat men met een' bastaard te doen heeft, kan men daaruit afleiden, dat de helmknoppen der kortere meeldraden slecht ontwikkeld en dikwerf tusschen de wol der helmdraden verscholen zijn; dat de eijerstok minder ontwikkeld is, dat de witte wol der drie kortste meeldraden gewoonlijk slechts aan de binnenzijde der helmdraden voorkomt, dat overal, waar men eene paarsche wol aan de helmdraden aantreft, enkele witte draden tusschen de paarschen voorkomen.

Vele tot dit geslacht behoorende soorten hebben een' 5-deeligen kelk, eene stervormige 5-deelige bloemkroon, met twee kleinere bovenste en 3 grootere onderste slippen, 5 op de bloembuis ingeplante, ongelijkvormige meeldraden, en een' boven den kelk geplaatsten stamper met een' tweehokkigen eijerstok, één stijl en een' knopvormigen of tweelobbigen stempel. De vrucht is eene tweehokkige eironde of kogelronde doosvrucht, die schotverdeelend openspringt; hare bloemen, meestal tot bloeitoppen vereenigd, staan in de oksels van schutbladen, aan eene algemeene bloemspil digt op elkander en vormen zoo eene valsche aar. Daar de Toortsen tweejarig zijn, brengen zij in 't eerste jaar niets anders voort dan eene roset van wortelbladen, die zich in den regel door hunne grootte onderscheiden. De zich in het tweede jaar ontwikkelende bloemstengel draagt over zijne gansche lengte eveneens bladen, waarvan de ondersten zeer veel op de wortelbladen gelijken, de hoogeren meer met schutbladen overeenkomen. Some loopen de stengelbladen vleugelsgewijs langs den stengel naar beneden, somwijlen echter houden zij aan de plaats hunner inplanting onmiddellijk op.

De Toortsen, ook wel Nacht- en Koningskaarsen genoemd, komen vooral voor op hooge onbebouwde gronden, langs wegen en zomen van bosschen. In de geneeskunde worden de bladen en bloemen van sommige soorten als verzachtend middel gebruikt.

In onze Flora wordt dit geslacht vertegenwoordigd door de kleinbloemige T. (*V. Schraderi*), de grootbloemige T. (*V. Thapsiforme*), de Phlomisachtige T. (*V. Phlomoides*), de Lychnisachtige (*V. Lychnitis*), de zwarte T. (*V. Nigrum*) en de motiverende T. (*V. Blattaria*). B.

TOOVERIJ of TOOVERKUNST. Tot in de hoogste oudheid vindt men de sporen van het geloof, dat menschen, althans sommigen, in een verbond kunnen treden met de geestenwereld en door behulp van deze in staat worden gesteld tot bovennatuurlijke, geheimzinnige verrigtingen; aan welk bedrijf men den naam tooveren geeft. De geschiedenis dier vermeende kunst beslaat eene zeer aanzienlijke plaats in die van het bijgeloof, en hangt naauw zamen met het Oostersche Dualismus en de begrippen aangaande de werking van goede en kwade geesten op den mensch en zijn lot; begrippen over welke in de artt. *Daemonen* en *Duivel* reeds het noodige gezegd is, gelijk in het art. *Heksenproces* over de wreedheden, door welke men diegenen in vroeger' tijd strafte, welke beschuldigd werden zich met dit bedrijf af te geven.

Het kan geen bevreemding wekken, dat in eenen tijd, toen de natuurwetenschap nog zeer gebrekkig was en zich tot weinigen bepaalde, vele verschijnselen en werkingen der natuur aan eenen bovennatuurlijken invloed werden toegeschreven. Zij die, bijkans altijd op eene geheimzinnige wijze, tot die kennis waren ingewijd, voedden dit geloof aan bovennatuurlijken invloed, hetzij om zich het voorkomen van buitengewone grootheid en magt te geven, hetzij om er voordeelen mede te bejagen, hetzij om de groote menigte in ontzag te houden, ook voor godsdienstpligtigheden. De Ouden onderscheidden de tooverkunst of magie in twee afdeelingen: de *witte* en de *zwarte;* de eerste werd gehouden voor uitvloeisel van een verbond met goede geesten en bestond hoofdzakelijk in godsdienstpligtigheden, geneeskunde, sterrekunde (b. v. het voorspellen van eclipsen en dergelijken) enz.; de laatste, de zwarte magie of eigenlijke T. omvatte al wat geacht werd plaats te hebben door medewerking van den duivel en zijne onderhoorige booze geesten. Het is niet mogelijk alles op te noemen wat hiertoe behoort: het verwekken van storm, onweder en hagelslag; het zaaijen van besmettelijke en gevaarlijke ziekten; het vernielen van den oogst door ongedierte; het oproepen van dooden en het bevelen van geestverschijningen; de kunst om zich onzigtbaar te maken en in dieren of levenlooze voorwerpen te veranderen; het voorspellen van iemands lot; het onmogelijk maken van het huwelijksleven, het noodzaken van den een of ander, vaak op grooten afstand, tot het verrigten van zekere, niet zelden de onzinnigste daden; het veranderen van onderscheidene zelfstandigheden in goud; het bereiden van dranken en zalven tot het verwekken van liefde, afkeer, wraakzucht enz. — in 't kort, het verrigten of veroorzaken van allerlei dingen, die òf in haar zelve onmogelijk zijn, òf wegens gebrekkige natuurwetenschap voor onmogelijk gehouden werden. Doch naarmate die natuurwetenschap zich uitbreidde, nam ook het aantal toe van die verrigtingen en werkingen, van welke men wel niet wist *hoe* zij op de kennis van eigenschappen der natuur rusten, maar wel *dat* zij in dat geval verkeerden. Hieruit ontstond een derde hoofdtak der magie: de natuurlijke, welke een zeer voornaam bestanddeel is van hetgeen thans goochelen genoemd wordt, eene kunst in vroeger' tijd beschreven onder den naam van „natuurlijke tooverboeken."

Ofschoon het geloof in T., spokerij en dergelijke dwaasheden bij den gemeenen man nog gansch niet is uitgeroeid, is er echter niemand van eenige ontwikkeling, die de onzinnigheden gelooft, welke daaromtrent zijn opgedischt; zij het dan al dat er onder degenen die aanspraak op beschaving maken, nog meerderen zijn dan men denken zou, die blijkbaar met geloof aan de waarheid der zaak zich laten waarzeggen en de toekomst voorspellen uit kaarten, handkijken, koffijdik enz. Als wij nu door T. in het algemeen verstaan het verrigten of weten door behulp van gemeenschap met de zoo te noemen geestenwereld, dan mag men zulks, wat het feitelijke aangaat, gerustelijk als bijgeloof aanmerken, daar het zich voor het redelijk verstand tegenspreekt, dat oude, suffe vrouwen, door middel van mosselschelpen en dergelijke hulpmiddelen, zouden weten en vermogen wat de meest ontwikkelde menschen niet kunnen of kennen. Doch theoretisch laat zich moeijelijk de onmogelijkheid beweren van eene gemeenschap van den mensch met andere verstandelijke geesten, ook al ontkent men dat dit vraagstuk hereids opgelost zou zijn door de verschijnselen van het spiritismus.

De werken over T. en aanverwante zaken beslaan eene uitgebreide bibliotheek. Sommigen zijn in de artt. *Duivel* en *Heksenproces* vermeld. Ontelbaren zijn opgenoemd in Grässe, *Bibliographie der wichtigsten in das Gebiet der Zauber u. s. w. einschlagenden Werke* (Leipzig 1843). Veel wetenswaardigs over het onderwerp in een kort bestek bevat Horst, *Von den alten und neuen Magie, Ursprung, Idee, Umfang und Geschichte* (Mentz 1820), benevens Kluiker, *Magikon* (Frankfort en Leipzig 1784, 2 dln.). Als Nederlandsche werken voegen wij er bij: Palingh, *Afgerukt Mom-Aansight der Tooverij* (Amsterdam 1725) en Vallik, *Tooveren wat dat voor een werk is* (Hoorn 1598).

TOOVERLANTAARN. De T. is een kleine toestel, waardoor men op een wit scherm in een donker vertrek vergroote

Tooverlantaarn.

beelden van kleine voorwerpen verkrijgt. Hij bestaat hoofdzakelijk in eene blikken doos, waarin eene lamp in het brandpunt van eenen concaven reflector A geplaatst is. De lichtstralen welke daardoor teruggekaatst worden, komen op eene convergerende lens B, die hen verzamelt op verschillende figuren,

die op het glazen plaatje G geschilderd zijn. Deze figuren dus sterk verlicht, zijn van eene convergerende lens C op iets meer dan brandpuntsafstand verwijderd. In dezen stand brengt deze lens op een behoorlijk verwijderd scherm een omgekeerd en zeer vergroot beeld van de geschilderde figuren voort. Om het beeld regtop te doen staan, moet men de glazen plaatjes omgekeerd in den T. plaatsen. De T. is eene uitvinding van den Duitschen Jezuït Kircher, die in 1680 te Rome overleed. De vergrooting is evenredig aan de afstanden der lens C tot het beeld en het voorwerp. Is b. v. het beeld 100 maal verder van de lens verwijderd dan het voorwerp, dan is ook de vergrooting 100. L.

TOPAAS. Onder deze benaming worden twee verschillende soorten van edelgesteenten begrepen, namelijk de Oostersche en Westersche T. De Oostersche T. behoort tot het geslacht Coryndon en bestaat uit kleiaarde, kiezelzuur en ijzer-oxyde, heeft eene zeer levendige en zachte wijngele kleur en een soortelijk gewigt van 4,011. Hij onderscheidt zich van den Westerschen door glans en kleur en komt meestal zuiver voor, niettegenstaande zijne kristallen meestendeels afgerond aangetroffen worden, doch waarvan de oorspronkelijke vorm duidelijk te herkennen is, als een vierhoekig prisma met een scheefhoekig grondvlak; ook heeft hij eene grootere hardheid. Men vindt dit prachtig gesteente in Pegu, op Ceylon en in verschillende Oostindische landen. Doordien het zeldzamer is geworden, bereikt het een' hoogen prijs, wanneer het aan al de vereischten van fijnheid, zuiverheid van kleur en evenredigheden van grootte beantwoordt. Tavernier maakt melding van een' zoodanigen T., dien hij onder den schat der edelgesteenten van den Groot-Mogol heeft gezien, welke achthoekig geslepen was en een gewigt had van 157¼ karaat. Hij zou voor 122,175 gulden aangekocht zijn. Hoe groote waarde overigens de Oostersche Topazen mogen hebben, moeten zij evenwel te dien opzigte onderdoen voor de robijnen, saffieren, opalen en zelfs voor smaragden van goede hoedanigheid.

De Westersche T. is eene verbinding van kleiaarde, kiezelzuur en vloeispathzuur van eene wijngele, roode of blaauwe, somtijds ook, hoewel zelden, van eene groene kleur. Het gesteente heeft eene schelpachtige breuk, grooter glasglans, krast het kwarts, maar wordt door den Oosterschen T. gekrast. Het soortelijk gewigt bedraagt van 3,49 tot 3,52. In spleten en gangruimten van verschillende rotssoorten wordt het aangetroffen; evenwel schijnt graniet het moedergesteente van vele Topazen te zijn. De prachtvolle Topazen van het Uralgebergte zitten in holle tusschenruimten of nesten van het graniet. Ook in Zweden, Saksen, Schotland en Brazilië, treft men hen in dit gesteente aan. Overal waar tinerts aangetroffen wordt, vindt men veelal ook Topazen. Voorts vindt men in verscheidene oorden van Schotland, Siberië en elders, groote en fraaije Topaaskristallen en gerolde stukken daarvan zeer dikwijls in granietzand en in aangeslibde gronden, welke uit de ontbinding van granietrotsen zijn ontstaan. De Westersche Topazen worden in vier verscheidenheden verdeeld, namelijk in 1°. Braziliaansche, 2°. Saksische, 3°. Mexicaansche, eertijds Indische genoemd en 4°. Siberische of Taurische.

De *Braziliaansche*, welke van den Westerschen T. in onze dagen het meest geschat wordt, is gemeenlijk van eene donkergele, eenigzins in het roodachtige spelende kleur; hoewel zeer helder zijnde, vertoont hij iets fluweelachtigs; voorts heeft zijn uiterlijk aanzien iets zoodanigs, dat men geen groot kenner behoeft te zijn, om hem van andere gesteenten te onderscheiden. Eene van zijne physische eigenschappen is, dat hij een weinig verwarmd zijnde, positief electrisch wordt en de electriciteit somtijds langer dan 24 uren kan bewaren. Eene van zijne zonderlingste eigenschappen is, dat zijne gele kleur in het rozenroode overgaat, wanneer hij tot een' zekeren graad verwarmd wordt en dat die kleur onbepaald blijft voortduren. Zoo als de benaming aanduidt, wordt hij in Brazilië gevonden en wel in een ontbonden, mica-achtig chlorietschiefer, hetzij in nesten van bruinijzersteen of in gangen van kwarts. Bij de landhoeven Capão en Lane en in andere streken van Villa Rica zijn de beroemdste topaasgraverijen. De groeve van Capão, welke eerst sedert ruim dertig jaren in bewerking is, levert alleen jaarlijks voor 30,000 gulden aan T. De prijs daarvan wordt voornamelijk bepaald, naar de zuiverheid der kleur en naar de grootte. De meest geschatten zijn de rozenroode (Braziliaansche robijn genoemd) en de witte Topazen. De laatstgenoemden worden door de Brazilianen *Pingos d'agoa* (waterdroppen) genoemd en in hooge waarde gehouden.

De *Saksische* T. heeft in het algemeen eene bleekgele kleur, zijn kristalvorm is een vierhoekig prisma, dat in eene afgeknotte pyramide met ongelijke vlakken eindigt. De steen heeft geene bijzonder groote waarde, tenzij deze in grootte en buitengemeene schoonheid uitmunt. Ook verliest hij zijne kleur, naarmate men hem verwarmt, doch die zich bij afkoeling weder herstelt, waaruit men moet besluiten, dat de kleur niet vast maar afhankelijk is van de gekristalliseerde bestanddeeltjes, waardoor de gele lichtstralen worden teruggekaatst. Men vindt deze steenen in de zoogenaamde Topasfelsen bij Auerbach in het Saksische Voigtland, ook toevallig in onderscheidene rotssoorten, nestagewijs in het chlorietschiefer, in gangen van gneis, thonschiefer enz. Zij worden aldaar naar de grootte en hoedanigheid gesorteerd. Een ovale rozenroode T. van 9 lijnen lengte en 7 lijnen breedte, werd te Parijs verkocht voor 420 francs; zuiver gele en oranjekleurige Topazen zijn nog zeer gezocht en worden vrij goed betaald. De witten en blaauwachtigen staan niet zoo hoog in waarde. Vlekken, wolken en vedertjes behooren tot de gebreken, die men bij den T. opmerkt en somwijlen komen er hier en daar ook scheurtjes in voor.

De *Mexicaansche* T. is gemeenlijk van eene saffraangele kleur en heeft, wat zijne hoedanigheid betreft, veel overeenkomst met den Saksischen; alleen is hij veranderlijker in zijne verschillende kleurentinten.

De *Siberische* of *Taurische* T. is zeer helder en somtijds van eene schoone gele kleur, doch helt ook wel eens tot het blaauwachtige en zeegroene over. Men vindt hem bij Mursensk en Minsk in Siberië.

De T. wordt gemeenlijk op eene looden schijf met amaril of Topaaspoeder geslepen en op eene koperen schijf met tripel gepolijst. Men geeft er verschillende vormen aan, al naar gelang waarvoor hij moet dienen en naar de verscheidenheid der kleur. De witte wordt het voordeeligst als briljant met kleine tafel gesneden, terwijl men bij den blaauwachtigen met beter gevolg de gemengde snede aanwendt. Doch men heeft er nog meer andere regels bij in acht te nemen, ten einde den steen de meeste uitwerking te doen geven. De gele wordt meestal als brillant of tafelsteen gesneden.

Daar de T. eene door zijne groote vatbaarheid voor polituur en aangename kleur, een uitnemend en gezocht edelgesteente is, zoo wordt hij ook op verschillende wijze voor sieraad en opschik aangewend; voornamelijk wordt hij bewerkt tot ringsteenen, doekspelden, oorversierselen, colliers (halsbanden), zegelringen enz. De onbruikbare stukken en de slechte kristallen worden tot het slijpen van andere weekere steensoorten gebruikt. De Westersche T. staat over het algemeen niet zoo hoog in prijs als vroeger, waartoe de hoeveelheid der gevonden wordende steenen veel bijdraagt. In Brazilië alleen zouden jaarlijks van 1500 tot 1800 pond opgegraven worden. Doch deze zijn niet allen zuiver en voor de bewerking geschikt; zelfs zonde een groot deel daarvan, als van geen nut zijnde, door de eigenaars weggeworpen worden, doordien de kleur onzuiver is en de steenen vol scheuren zijn.

Somwijlen wordt de T. met beryl en chrysolith verwisseld, doch de laatstgenoemde is niet zoo hard en op verre na niet zoo zwaar als T. In het algemeen onderscheidt de T. zich van alle andere edelgesteenten, waarmede hij uitwendig eenige overeenkomst heeft, door de eigenschap van door wrijving gelijk ook door verwarming sterk electrisch te worden. Deze bijzonderheid, gelijk ook de hardheid en het soortelijk gewigt, geven middelen aan de hand om hem van gele bergkristallen, chalcedonen en andere geel gekleurde steensoorten, die er wel eens ondergeschoven worden, te onderscheiden.

Het is onzeker welke steensoort de Ouden onder den naam van T. verstonden, naardien de Grieken eenen doorzigtigen goudgelen, en de Romeinen eenen doorzigtigen groenen steen daarmede te kennen gaven. Doch de benaming stamt volgens Plinius af van een eiland in de Roode zee, Topazos genoemd. Waarschijnlijk hebben zij er den chrysolith door verstaan.

TOPAZOLITH. (Zie *Granaat*).

TOPEN (in het Sanskrit *Stupa*) heeten de grafmonumenten

der oude Aziatische volken, welke nog heden ten dage in groote menigte in het zuidelijke deel van Aziatisch Rusland, Indië en Afghanistan gevonden worden. De graven zijn gewoonlijk heuvels met steenen gewelven of koepelvormige gebouwen gedekt. Men treft er reliquien in aan van heilige mannen, maar bovendien veel huisraad of wapenen van metaal, zelfs edele metalen en vele gouden en zilveren stakken, zoodat zij in den laatsten tijd voorwerpen van onderzoek zijn geworden, niet alleen voor oudheidkenners, maar ook voor hoofden van landschappen en districten, wier zucht voor oudheidkennis gering is. Verg. Ritter, *Die Stupas* (Berlijn 1838).

TÖPFFER (VALENTIN), schilder en graveur, werd geboren te Genève in 1774. Hij was de zoon van een' Duitschen kleêrmaker, maar vond gelegenheid zijnen aanleg voor de kunst te ontwikkelen door het bezoeken der teekenschool te Genève en later van ateliers te Parijs, van waar hij naar zijne geboortestad terugkeerde en zich door zijne, van natuurstudie getuigende landschappen en zijne geestige tooneelen uit het volksleven, een' eervollen naam onder de Zwitsersche schilders verwierf. Hij overleed in 1850. Zijn zoon

TÖPFFER (RUDOLPH), den 17den Februarij 1799 te Genève geboren, is echter in veel hoogere mate in de kunstwereld beroemd geworden; niet zoo zeer door de schilderijen welke hij, na onder de leiding zijns vaders gestudeerd te hebben, vervaardigde, als door de teekeningen, die hij, toen eene oogziekte hem het schilderen belette, in zoo groote menigte heeft voortgebragt. Hij illustreerde en schreef tegelijk. Zijne *Voyages en Zigzag* en *Nouveaux Voyages en Zigzag*, humoristische cahiers (*M. Vieux-Bois*, *M. Jabot*, *M. Crépin*, *M. Cryptogame*) zijn de geheele wereld door bekend geworden; zij getuigden van eene rijke phantasie, van fijnen opmerkingsgeest en van eene zeer ontwikkelde techniek. Buitendien was hij een geestvol romanschrijver (getuigen zijn *Presbytère* en *Rose et Gertrude*) en uitnemend kunstcriticus en aestheticus. Hij wist zijn oordeel over 't algemeen, zijne beschouwingen over bijzondere kunstwerken, en vooral zijne aesthetische leerstellingen te kleeden in eenen vorm, zoo piquant en tegelijk zoo helder, dat zij een' algemeenen en diepen indruk moesten maken. Zijne *Réflexions et menus propos d'un peintre génevois* zijn dan ook eene ware schilderscatechismus. T. ontviel reeds den 8sten Junij 1846 aan de kunstwereld, die op hem nog zulke rijke verwachtingen bouwde.

TOPOGRAPHIE. Door deze benaming wordt aangeduid de beschrijving van eene landstreek, waarbij men tot in de kleinste bijzonderheden afdaalt. De gesteldheid van den grond, of deze vlak of heuvelachtig is, al of niet van rivieren en stroomen doorsneden is, of er bosch en laag hout gevonden wordt, waar en welk soort van huizen er worden aangetroffen, met een woord, niets mag er aan eene Topographische beschrijving ontbreken, dat slechts kan geacht worden in eenig opzigt van belang te zijn. Dergelijke beschrijvingen evenwel, hoe belangrijk op zichzelve, voorzien niet geheel in de behoefte. Daartoe wordt ook nog vereischt eene teekening, die een juist overzigt van de landstreek geeft. Op eene Topographische kaart, gelijk men zoodanige teekening gewoon is te noemen, moeten niet slechts al de boven opgesomde bijzonderheden voorkomen, maar zij behooren daarop in dier voege te zijn voorgesteld, dat een geoefend oog in staat is, terstond al hetgeen de teekenaar heeft willen voorstellen, zich voor den geest te halen. De middelen om dit doel te verwezenlijken, bestaan vooreerst in de teekens die men voor de onderscheidene zaken heeft aangenomen, ten andere, in het gebruik dat er van het opvallend licht gemaakt wordt. Want, wanneer men het licht onder een' bepaalden hoek laat invallen, zullen er, op heuvel- en bergachtig terrein licht- en schaduwzijden gevonden worden, die, aangewezen zijnde, hetgeen door de rigting van streepjes geschiedt, de rijzing en daling van den grond terstond zullen verraden. Tot het zamenstellen van Topographische kaarten moet men in het bezit zijn van de noodige gegevens, waaruit de betrekkelijke ligging der onderscheidene punten met hooge juistheid is af te leiden. Tot het verkrijgen daarvan, worden er door genieofficieren, ingenieurs van den waterstaat en in het algemeen door deskundigen, waarnemingen en opmetingen op het terrein zelf gedaan. Deze worden bijeenverzameld en daarna in teekening gebragt, op daartoe bestemde inrigtingen, bekend onder den naam van Topographische bureaux (zie *Topographisch bureau*). Al de veranderingen, die er van tijd tot tijd plaats hebben, behooren doorgaande opgenomen en daarvan aanteekening gehouden te worden. Alleen als daarvoor met de uiterste naauwlettendheid zorg gedragen wordt, zal men kunnen verwachten, dat de Topographische kaarten, in de oogenblikken dat het er op aankomt, het voordeel zullen aanbrengen, dat de staat naar regt en billijkheid kan eischen, als men in aanmerking neemt de hooge sommen die er aan het onderhoud der Topographische bureaux ten koste gelegd worden.

Ducarla, van Genève, heeft eene doeltreffende wijze voorgeslagen, om Topographische teekeningen te vervaardigen, die veel bijval heeft gevonden en in verschillende landen is gevolgd. Als een meesterstuk van Topographische beschrijving verdient genoemd te worden: Lewis, *Topographical Dictionary of England*, welke in 1830 te Londen is uitgegeven.

TOPOGRAPHISCH BUREAU. De Topographische Bureaux zijn van Franschen oorsprong en droegen bij hunne oprigting den naam van *Depôts de la guerre*. Deze hadden dezelfde strekking als de Duitsche *Plankammern*, *Militärplankammern*, *Kameralvermessungsanstalten* enz. Napoleon de 1ste gaf daaraan een meer militair karakter, en maakte hen tot een onderdeel van de werkzaamheden, die aan den generalen staf zijn opgedragen. Wanneer, zoo als in groote staten het geval is, de werkzaamheden bijzonder uitgebreid zijn, splitst men het T. B. in een trigonometrisch, waardoor het eigenlijk net gemaakt wordt en een topographisch, dat zich met de in het vorig art. genoemde werkzaamheden belast. Gewoonlijk ook bepalen zich deze laatsten niet uitsluitend tot het opnemen en in kaart brengen van het terrein, maar tevens tot het graveren, lithographeren, etsen enz. daarvan, waarvoor weder afzonderlijke afdeelingen aan het algemeen bureau gevonden worden. Dergelijke inrigtingen kunnen alzoo zeer uitgebreid zijn, hetgeen afhankelijk is van de grootte van den staat en de geldsommen, die aan zoodanige inrigtingen ten koste gelegd worden. De directeur is gewoonlijk een generaal of hoofdofficier van den generalen staf. Voorname bureaux zijn die te Parijs, Weenen, Berlijn, Munchen, Dresden, Stuttgart, Karlsruhe en Petersburg. In vroegeren tijd werden de werkzaamheden der Topographische Bureaux als staatsgeheim aangemerkt, en de kaarten niet gepubliceerd. Dit geschiedde met het oog op de voordeelen, die de vijand van dusdanige gegevens zou kunnen trekken. De beschaving heeft ook hierin verandering gebragt, en sints men heeft ingezien, welk nut de topographische kaarten voor handel, nijverheid, waterstaat, maatschappelijk verkeer enz. kunnen opleveren, zijn deze algemeen verkrijgbaar gesteld.

TOPPUNT. (Zie *Zenith*).

TOREN. Een steenen gebouw met verschillende verdiepingen, van betrekkelijk geringen omvang, met een 4-hoekig, 6-hoekig, rond of eenig ander tracé. In de oude bevestiging waren de Torens de hoofdsteunpunten der verdediging, en dienden bij meerdere ontwikkeling te gelijker tijd tot flankverdediging van den hoofdwal. Sedert daaruit de bastions ontstaan waren, geraakten de eigenlijke Torens in vergetelheid en eerst in den nieuweren tijd zijn zij weder in zwang gekomen, sedert Montalembert hen voorstelde. Zij vinden echter thans hunne plaats niet meer in den hoofdwal, maar als reduits in de aarden werken. De Torens door Montalembert voorgesteld (*tour angulaire*) hebben van 20 tot 70 el middellijn. Het onderste gedeelte bestaat uit in- en uitspringende gedeelten, welke laatsten met gewelven overspannen zijn en waarop de verder rondgaande buitenmuur rust. De muren van dit gedeelte zijn gecreneleerd; de tweede en derde verdiepingen hebben embrasures voor geschut. De kern van den T. is cylindervormig opgetrokken en verheft zich boven het bovenplat van den eigenlijken T. nog 6 tot 7 el, ten einde daarin scherpschutters te kunnen plaatsen. Van boven is hij met een koepelgewelf gesloten. Rondom de spil is een ringvormig gewelf, waartegen een stelsel van kleine gewelven sluit, wier regtstanden in de rigting van den straal staan, zoodat de buitenmuur den schildmuur uitmaakt van deze gewelven, die allen eene onafgebrokene gemeenschap hebben.

De Engelschen bezigen hoofdzakelijk zoogenaamde *martellos*, waarvan zij het model in 1796 op Corsica vonden. Deze hebben eene middellijn van 12 tot 16 el, zijn gewelfd en hebben een

open bovenplat voor één tot drie vuurmonden, die op bijzonder daartoe ingerigte cirkel-affuiten staan, wier onderaan om spilbouten kan draaijen; de benedenste verdieping dient tot berging van levensmiddelen of krijgsbehoeften, de bovenste verdieping door een bomvrij gewelf gesloten, tot huisvesting, terwijl zij van schiet- en luchtgaten voorzien is.

Op dezelfde wijze schreef Napoleon in 1811 tot verdediging der kusten zoogenaamde *tours modèles* voor, van verschillende grootte en met een vierhoekig tracé, terwijl zij ongeveer 6 el boven den beganen grond uitsteken.

Omtrent de Torens door den aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk ontworpen, zie men het art. *Maximiliaanstorens*.

Een andere T. werd voorgesteld door Pertuisier en verbeterd door Merkes; hij heeft nagenoeg de volgende inrigting. De T. heeft inwendig eene binnenplaats, in welker midden zich een bomvrije regenbak bevindt. De inwendige verdeeling is zoodanig, dat de buitenste gewelven hunne regtstanden loodregt op den buitenmuur hebben, terwijl de binnengewelven ringsgewijze om het middelpunt liggen. Voorts is er gezorgd voor magazijnen van verschillenden aard en is er plaats voor bakovens, pompen enz. Vier bomvrije, uitstekende, doch lager gelegen gedeelten dienen om op de toegangen en het voorliggend glacis een krachtig kruisvuur te brengen. Rondom het bovenplat ligt eene aarden borstwering, waarachter geschutstellingen op cirkel-affuiten zijn ingerigt. De binnenkruin dier borstwering ligt bijna 15 el boven den beganen grond, terwijl die boven de uitstekende gedeelten slechts 6,50 el hoog is. Tusschen deze laatste borstwering en het bovenplat van den T. zijn bedekte gemeenschapsgangen aangelegd. Onder de contrescarp is een gecreneleerde galerij gelegen. Het glacis is met steenpuin aangevuld en daarvoor ligt eene vóórgracht. In de kapitelen der vooruitstekende gedeelten liggen holle steenen beeren om eene gedekte gemeenschap naar de contrescarp daar te stellen. De T. is voor 400 tot 600 man ingerigt en het aantal benoodigde stukken wordt op 40 begroot. *Oprittorens* zijn de zoodanigen, die bij de defensive kasernen zijn aangebragt en de oprillen of trappen naar de bovenste verdieping bevatten. L.

TORENO (Don José Maria Queypo de Llano Ruiz de Saravia, graaf van), geboren te Oviedo in 1786, overleden te Parijs den 16den September 1843, maakte zich als lid der cortes in 1810 en andermaal, na de omwenteling van 1820 bekend door zijne vrijzinnige denkwijze, die hem bij de restauratie van 1814 ook op een gedwongen uitwijken naar Frankrijk te staan kwam. In 1834 werd hij minister van financiën; te volgenden jare van buitenlandsche zaken. Later behoorde hij tot die rigting, welke in Frankrijk die der doctrinaires genoemd werd, naar welk land hij zich ook in 1840, na den val der Moderados begaf, om zijn vaderland niet terug te zien. Onder zijne schriften verdient vooral vermelding zijn hoofdwerk: *Historia del levantamiento, guerra y revolucion de España* (Madrid 1835—1837, 5 dln.).

TORENVALK (*Falco tinnunculus*). Deze vogel behoort, gelijk zijn naam reeds aanduidt, tot de familie der Valken in de orde der Roofvogels. Hij is kleiner dan de havik en ongeveer van grootte als een sperwer, heeft zacht gevederte en de staart iets langer dan andere valken. Zijne pooten, oogkringen en washuid aan den bek zijn geel. Bij het mannetje is de kop grijs met eene zwarte streep onder het oog; keel, borst en buik wit, de beide laatsten met graauwe, langwerpige vlekken; de rug en vleugels roodbruin met pijlvormige zwarte vlekken en de slagpennen zwart. De grijze staart heeft voor het einde een' breeden zwarten band en de tip wit. Het wijfje en de jongen verschillen, doordien de kop van boven roodbruin is en de staart desgelijks, doch met zwarte dwarsstrepen, terwijl de knevelvlek nagenoeg ontbreekt.

Deze vogel nestelt op torens, ruïnen en boomen, voedt zich met veldmuizen, jonge vogels en groote insecten, en bespiedt zijne prooi van boven, zich in de lucht door zeer snelle korte vleugelslagen staande houdende, 't geen wannen of bidden genoemd wordt. Het wijfje legt in het voorjaar 3 of 4 vale, met bruin gemarmerde eijeren. In het najaar verlaten deze vogels ons land en keeren vroeg in het voorjaar terug. Men vindt hen ook in het noorden van Africa en schier geheel Azië. De T. wordt ook *Muizenvanger*, *Zwemmer* of *Roodvalk* genoemd.

TORENVLIET (Jacob), in 1641 te Leyden geboren, werd door zijnen vader Abraham T. in de kunst onderwezen en onderscheidde zich door eene groote mate van zucht naar pracht en grootheid. In Italië huwde hij eene vrouw ver boven zijn' stand. Descamps beweert dat dit het eenige voordeel was dat hij van zijne kunstreis trok. Zijne studiën in Venetië en elders gaven hem echter eene zekere gemakkelijkheid in het schilderen van portretten en historische of mythologische voorstellingen, die intusschen minder in den smaak vielen en niet zoo gemakkelijk in onderscheidene verzamelingen eene plaats vonden als zijne genrestukken. Die, welke de galerijen van Weenen, Dresden en elders bevatten, zijn klein van afmetingen, maar zeer verdienstelijk. T. overleed in 1719. Onderscheidene graveurs der XVIIIde eeuw hebben naar hem gewerkt. Zijn zoon Abraham T. (1675—1735) schilderde ook, doch maakte met zijn hard en droog coloriet niet veel opgang.

TORENZWALUW. (Zie *Zwaluw*).

TORFAEUS of TORFASON (Thormodr), geschiedschrijver, in 1640 op het kleine eiland Engöe, aan de zuidelijke kust van IJsland, geboren, werd in 1660 door koning Frederik den IIIden belast met het onderzoek der IJslandsche oudheden en het bijeenbrengen der handschriften, die voor letterkunde en geschiedenis belangrijk mogten zijn. Later (1682) ontving hij eene aanstelling tot rijksgeschiedschrijver van Denemarken en Noorwegen. Sedert leefde hij geheel voor de wetenschap op het eiland Karmen en het stift Christiaansand en overleed er in 1719, na de laatste jaren zwak van geestvermogens te zijn geweest. Wij bezitten van zijne hand: *Commentatio historica de rebus gestis Faeroënsium seu Farensium* etc. (Kopenhagen 1695 in 8°.); *Series Dynastarum et regum Daniae, a primo eorum Skioldo* etc. (Kopenhagen 1702 in 4°.); *Trifolium historicum seu dissertatio historico-chronol.-critica de tribus potentissimis Daniae regibus* (Kopenhagen 1703, in 4°.); *Historia Vinlandiae antiquae seu partis Americae Sept.* etc. (1705); *Groenlandia antiqua* (Kopenhagen 1706 in 8°.); *Historia rerum Norvegicarum* (Kopenhagen 1711, 4 dln. in fol.); *Orcades seu rerum Orcadensium historia* (Kopenhagen 1715 in fol.). Voeg eindelijk hierbij eene menigte aanteekeningen, die op de koninklijke bibliotheek te Kopenhagen bewaard worden en die gestrekt hebben ter bewerking van Suhm's *Torfaeana s. Tormodi Torfaei notae posteriores in seriem regum Daniae* (1797 in 4°.).

TORGAU. Eene sterk bevestigde stad aan de Elbe, over welke rivier eene steenen brug ligt. Zij is in het Merseburger regeringsdistrict van de Pruissische provincie Saksen gelegen; was vroeger de residentie van den Saksischen keurvorst, is nu slechts hoofdstad van eenen kreits; telt 7200 inwoners, behalve de bezetting, en heeft 7 kerken, benevens een lyceum. T. leed in den 30-jarigen oorlog, alsmede in dien van 1813, zeer veel. In den laatsten werd het door de Pruissen belegerd en de Saksen moesten de stad eindelijk in 1815 aan hen overgeven. Binnen de stad ligt het slot Gartenfels en niet ver van daar het fort Zinna. Hier vervaardigde Luther en zijne vrienden in 1529 de bekende *Torgausche artikelen*, den grondslag der Augsburgsche confessie, en werd tevens het *Torgausche boek*, hetwelk tegen het *Crypto-Calvinismus* gerigt was, door meer dan 8000 geestelijken onderteekend en bekend gemaakt. De lakenfabrieken en brouwerijen waren hier in vroeger' tijd aanzienlijk, en het bier was algemeen beroemd. De eersten hebben zich nog tot heden staande gehouden, doch de laatsten zijn in verval geraakt. De handel op de Elbe is vrij aanmerkelijk, en heeft ten aanzien van sommige artikelen stapelregt.

MISSTELLINGEN.

Deel VIII.

Bls. 363 kol. 1 reg. 14 v. b. *staat:* Houtebren *lees:* Houteboen

Deel IX.

„ 4 „ 1 „ 2 v. o. *staat:* 32sten September *lees:* 23sten September.
„ 13 „ 1 „ 18 v. o. „ hun *lees:* haar
„ 27 „ 1 „ 17 v. o. „ Schimmaï „ Schammaï
„ 37 „ 2 „ 3 v. b. „ Catlnost „ Catinat
„ 62 „ 1 „ 22 v. b. „ Schellenborg „ Schellenberg
„ 68 „ 2 „ 31 v. b. „ Gonyaud „ Gourgaud
„ 97 „ 1 „ 9 v. b. „ Pescy „ Percy
„ 99 „ 2 „ 28 v. b. „ SICHAS „ SICHAR
„ 102 „ 1 „ 5 v. o. „ onsigtbaaren „ onsigtbaar en
„ 113 „ 1 „ 1 v. o. „ catenisporen „ cateniporen
„ 131 „ 1 „ 5 v. h. „ Proadzynskl „ Prondzynskl
„ 142 „ 1 „ 32 v. o. „ Elfdaler „ Elfdalen
„ 146 „ 2 „ 32 v. o. „ Nylander „ Xylander
„ 150 „ 1 „ 17 v. o. „ 88, 80 „ 68, 20
„ 166 „ 1 „ 36 v. o. „ Starnhemberg „ Starbemberg
„ 171 „ 1 „ 10 v. o. „ Moeria „ Moesia
„ 181 „ 2 „ 20 v. o. „ des vermaarden „ der vermaarde
„ 186 „ 2 „ 26 v. b. „ Wildburghausen *lees:* Hildburghausen
„ 186 „ 2 „ 28 v. o. „ Nellinghausen „ Villinghausen
„ 196 „ 1 „ 25 v. o. „ Xucai „ Xucar
„ 200 „ 2 „ 37 v. o. „ Batuatus „ Batiatus
„ 224 „ 2 „ 21 v. b. „ *optima* „ *opima*
„ 229 „ 2 „ 33 v. o. „ Tuttingen „ Tuttlingen
„ 229 „ 2 „ 22 v. o. „ Sonches „ Souches
„ 289 „ 2 „ 31 v. o. „ *De* „ *de*
„ 258 „ 2 „ 2 v. o. „ Eschwerler „ Eschweiler
„ 259 „ 1 „ 28 v. h. „ Maldo „ Mulde
„ 260 „ 1 „ 31 v. b. „ tropp-bedding „ trapp-bedding

„ 282 „ 1 „ 23 v. o. in te voegen het art. *Steffani:*

STEFFANI (Augustino), een der vermaardste toonkunstenaars van zijnen tijd, ook als staatsman bekend, werd ten jare 1650 te Castelfranco in het Venetiaansche geboren. Reeds als knaap muntte hij dermate uit door zijne buitengewoon fraaije stem, dat een Duitsche graaf, die zich te Venetië had opgehouden, hem medenam naar Munchen, waar hij het onderwijs genoot van den koninklijken kapelmeester Barnaber. Op uitnoodiging van Ernst August, hertog van Brunswijk-Luneburg, naar Hannover vertrokken ten einde er het bestuur der vorstelijke kapel op zich te nemen, maakte hij er zich vooral vermaard door zijne duëtten, onder welke *Inquieto* en *Che volete* nog beroemd zijn. Toen de keizer in 1889 aan den Rijksdag het voorstel deed om den hertog van Brunswijk-Luneburg tot de keurvorstelijke waardigheid te verheffen, voerde S. ten bate van zijnen meester en beschermer de onderhandelingen deswege met sooveel bekwaamheid, dat de zwarigheden eindelijk werden overwonnen, waarvoor de nieuwe keurvorst hem met weldaden overlaadde, terwijl de paus hem — hij had zich reeds vroeger laten ordenen — met den titel van bisschop van Spiga in de West-Indiën begiftigde, ter vergelding zijner pogingen om aan de R. Catholieken te Hannover vrijheid van godsdienstoefening te verschaffen. Van toen af zijne plaats op het staatstooneel behoudende, liet hij zijne muzikale compositiën op naam van zijnen leerling Gregorio Piva in het licht treden. In 1724 vertrok hij naar Londen om het hem aangeboden bestuur der pas opgerigte muziek-academie op zich te nemen. Na eene reis naar Italië, overleed hij op den terugtogt te Frankfort, in het jaar 1730. Onder zijne opera's is *Servio Tullio* de eerste en misschien de beste. De schr. van dit art. vindt vermeld, dat S. in het Italiaansch eene grondige verhandeling over de muziek schreef, die door Werckmeister in het Hoogduitsch vertaald en door geleerden met welverdiende lofspraken vereerd is (*Alg. Oefensch.* Afd. VI, dl. XIII, bladz. 48), doch dit werk is hem niet bekend. Het is merkwaardig, dat S. wel niet de kracht, maar toch de zuiverheid zijner stem, tot in zijnen hoogen ouderdom behield.

Bls. 282 kol. 1 reg. 38 bij te voegen bij het art. STERFTE:

Volgens *de Wiener Medische allgemeine Zeitung*, jaarg. 1868, is de aarde door 1288,000,000 menschen bewoond. Jaarlijks sterven 33,333,333 menschen; dat is: dagelijks 91,945, in ieder uur 3730, 60 in de minuut, en iedere seconde 1.

De gemiddelde levensduur bedraagt 33 jaar. Een vierde gedeelte van de bevolking sterft vóór het 7de en de helft voor het 17de jaar. Van 10,000 menschen bereikt slechts 1 den leeftijd van 100 jaar, van 500 slechts 1 den leeftijd van 80, en van 100 slechts 1 den leeftijd van 65 jaar. De gehuwden leven langer dan de ongehuwden, de groote personen langer dan kleine. Van 1000 personen zijn er 65 gehuwd. De meeste huwelijken worden in Junij en December gesloten. De kinderen in het voorjaar geboren zijn in den regel ligchamelijk meer ontwikkeld dan zij, die op een ander tijdstip geboren zijn. Geboorten en sterfgevallen komen het meest 's nachts voor. Ongeveer $\frac{1}{4}$ gedeelte van de bevolking is geschikt om de wapens te dragen.

Dat het beroep grooten invloed op den levensduur uitoefent, blijkt uit het volgende. Procentsgewijs berekend, bereiken 42 geestelijken, 40 landbouwers en fabriekanten, 33 militairen, 32 klerken, 29 regtsgeleerden, 28 artisten, 27 professoren en 24 geneeskundigen den leeftijd van 70 jaar. B.

Bls. 283 kol. 2 reg. 10 v. o. *staat:* Lacande *lees:* Lalande
„ 284 „ 1 „ 24 v. o. „ Lettrow „ Littrow
„ 285 „ 2 „ 3 v. o. „ *Almagestrum* „ *Almagestum*
„ 288 „ 2 „ 24 v. o. „ Maturus „ Arcturus
„ 290 „ 1 „ 27 v. h. „ walviscb „ schelvisch
„ 297 „ 1 „ 6 v. b. „ Caslelineau „ Cathelineau
„ 297 „ 1 „ 12 v. b. „ Rhiers „ Vihiers
„ 297 „ 1 „ 12 v. b. „ Doné „ Doué
„ 297 „ 1 „ 22 v. o. „ Chouars „ Chouans
„ 297 „ 1 „ 5 v. o. „ Angres „ Angers

Blz. 297	kol. 1	reg.	5 v. o.	*staat:*	23sten	*lees:*	26sten
„ 307	„ 2	„	8 v. o.	„	STOTTARD	„	STOTHARD
„ 330	„ 1	„	5 v. o.	„	f. II	„	t. II
„ 332	„ 2	„	37 v. b.	„	Rocouse	„	Rocoux
„ 333	„ 2	„	27 v. b.	„	Belehita	„	Belchita
„ 339	„ 1	„	28 v. o.	„	Cornelia's	„	Cornelii
„ 339	„ 2	„	3 v. b.	„	Beotië	„	Boeotië
„ 339	„ 2	„	4 v. b.	„	Cheronea	„	Chaeronea
„ 343	„ 1	„	20 v. b.	„	Crymsen	„	Crynssen
„ 343	„ 1	„	34 v. b.	„	van Merssen	„	van Aerssen
„ 347	„ 1	„	18 v. b.	„	Frans Halo	„	Frans Hals
„ 347	„ 1	„	3 v. o.	„	Hystoepus	„	Hystaspus
„ 349	„ 2	„	9 v. o.	„	*Septimont I*	„	*Septimontii*
„ 350	„ 2	„	17 v. b.	„	*captibus*	„	*capitibus*
„ 362	„ 2	„	54 v. b.	„	Kamschadalen	„	Kamtschadalen
Blz. 362	kol. 2	reg.	55 v. b.	*staat:*	Koezilen	*lees:*	Koerilen
„ 366	„ 2	„	1 v. b.	„	Lasitano	„	Lusitano
„ 384	„ 2	„	10 v. b.	„	Bervie	„	Bervic
„ 385	„ 2	„	8 v. b.	„	Eurymadon	„	Eurymedon
„ 385	„ 2	„	14 v. b.	„	Armah	„	Armak
„ 389	„ 2	„	16 v. o.	„	Izenaeus Philoletheus	*lees:*	Irenaeus Philalethes
„ 395	„ 1	„	21 v. b.	„	Plösse	„	Plössl
„ 399	„ 2	„	13 v. o.	„	Ernestio	„	Ernesti
„ 412	„ 1	„	37 v. o.	„	Herner	„	Horner
„ 433	„ 1	„	10 v. b.	„	TERSANDER	„	THERSANDER.
„ 448	„ 2	„	33 v. b.	„	TIEDEMAN	„	TIEDEMANN
„ 448	„ 2	„	11 v. o.	„	TIEDEMAN	„	TIEDEMANN

D. O. V. D. G. L.

